

ગુજરાત

જૂન ૧૯૮૨ થી ભાદ્રપદ ૧૯૮૨ સુધીના
પુસ્તક નવમાની અનુક્રમણિકા

તંત્રી

સાહિત્યસંસદ તરફથી

રા. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી,
બી. એ. એલએલ. બી. એડવોકેટ.

પ્રકાશક:

ધી સાહિત્યપ્રકાશક કંપની લીમીટેડ

૫૩, મેડાલ સ્ટ્રીટ, કોટ, મુંબાઈ

આપીસ:

“ગુજરાત” કાર્યાલય,

૧૦-૧૪, બેકહોર્સ લેન, મેડાલ સ્ટ્રીટ,

કોટ, મુંબાઈ નં. ૧.

વિષયવાર અનુક્રમણિકા

—૩૩૩૩૩—

લેખ.	લેખક.	પ્રકાર.	માર.
અરવિંદનાં આંસુ	રા. કુસુમાકર	પત્રો	અ. ચૈત્ર
"	"	"	વૈશાખ
"	"	"	જ્યેષ્ઠ
"	"	"	આષાઢ
"	"	"	ભાદ્રપદ
અતિથિએને વીદાય	રા. શંકરપ્રસાદ રાવળ	કાવ્ય	જ્યેષ્ઠ
અંતરના કોયડા ઉકેલશે	રવ. શરદ મહેતા	"	"
અર્થપુત્રી ગઢડીકરનાં સંસ્મરણે	રા. અંબાલાલ પુરાણી	હાસ્યકથા	આષાઢ
અન્નપૂર્ણા, રંગા કે—?	રા. તનમનીશંકર શિવ	"	"
આઠમી ગુ. સા. પ. ચોલાક પ્રસંગે ને સંસ્કારે	રા. કનૈયાલાલ મુનશી	પ્રાસંગિક	ચૈત્ર
આ. ગુ. સા. પ.	—	અહેવાલ	"
એ કોણુ હતી?	રા. જ્યોતીન્દ્ર દવે	પ્રતિકાવ્ય	શ્રાવણ
ઉડતી નોંધ:	રા. પ્રાણલાલ દેસાઈ	પ્રાસંગિક	ચૈત્ર
ઉપા	રા. કારમલન	કાવ્ય	ભાદ્રપદ
કેટલાંક દૃષ્ટો:	રા. મુનિકુમાર મ. ભટ્ટ	પ્રાસંગિક	ચૈત્ર
કલાનું સ્વપ્ન	રા. મંજુલાલ દવે	નાટક	વૈશાખ
કસોટી	રા. જટુભાઈ ઉમરવાડિયા	વાર્તા	આષાઢ
"	સૌ. સીતાવતી મુનશી	"	શ્રાવણ
"	રા. મુનિકુમાર ભટ્ટ	"	ભાદ્રપદ
ગુજરાતી સાહિત્ય પરિવર્તનો			
છતિહાસ	રા. હીરાલાલ પારેખ	છતિહાસ	અ. ચૈત્ર
ગદ્ય કાલે શરૂ થએલો ગુ.			
સા. નો નવો યુગ	રા. જટુભાઈ ઉમરવાડિયા	વિવેચન	અ. ચૈત્ર
ગુજરાતી ગીર્વાણનું જ્યપ્તાર્તન	રા. મનહરરામ મહેતા	કાવ્ય	"
ગુજરાતી સાહિત્યનો પ્રવાહ	રા. દયારાજ મ. ભટ્ટ	છતિહાસ	"
ગુજરાત યુનીવર્સિટી	—	પ્રાસંગિક	"
ગુજરાતી સા. પ. મં.	—	"	ચૈત્ર
ગુજરાતી યુનીવર્સિટી	રા. આનંદરાજ મુખ	મીમાંસા	આષાઢ

લેખ.	લેખક.	પ્રકાર.	માસ.	પૃષ્ઠ.
મરાઠના જ્યોતિર્ધરે	રા. મનહરરામ મહેતા	કાવ્ય	આવણ	૪૭૭
જનરાનું રાષ્ટ્રીય વ્યક્તિત્વ	રા. ખુશાલ શાહ	વિવેચન	ભાદ્રપદ	૬૫૯
વનપટ્ટા	રા. અંબાલાલ મીસ્ત્રી	વાર્તા	જ્યેષ્ઠ	૩૪૯
જ્યોદાનો જીવન વિકાસ	સૌ. લીલાવતી મુનશી	"	આવણ	૪૭૯
જેતાતુરા	રા. ધનસુખલાલ મહેતા	"	"	૫૦૭
ટ્રેનમાં	રા. ધનસુખલાલ મહેતા	વાર્તા	જ્યેષ્ઠ	૩૨૩
તંત્રીસ્થાનેથી	-----	પ્રાસંગિક	અ. ચૈત્ર	૮૨
"	-----	"	ચૈત્ર	૧૮૬
"	-----	"	જ્યેષ્ઠ	૩૪૬
"	-----	"	આષાઢ	૪૩૩
"	-----	"	આવણ	૫૨૬
દીલજીઆને	બહેન જ્યોત્સના શુક્લ	કાવ્ય	જ્યેષ્ઠ	૩૨૧
નાગાનંદમ્	રા. રમણિકલાલ દલાલ	નાટક	અ. ચૈત્ર	૨૧
સ્વ. નંલિનકાન્ત તથા				
સ્વ. ઊર્મિલા	રા. નરસિંહરાવ દીવેટીઆ	રેખાચિત્રો	"	૭૧
નીર નારાયણીને	રા. લલિત	કાવ્ય	ચૈત્ર	૧૬૬
નાગાનંદમ્	રા. રમણિકલાલ દલાલ	નાટક	વૈશાખ	૨૩૩
નવું સાહિત્ય	રા. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી	વિવેચન	જ્યેષ્ઠ	૩૪૫
"	રા. શંકરપ્રસાદ રાવળ	"	આવણ	૫૨૭
નરસિંહ મહેતાનો કાવ્યકો	રા. કનૈયાલાલ મુનશી	"	"	૫૪૨
નવું સાહિત્ય	રા. જ્યોતીન્દ્ર દવે	"	ભાદ્રપદ	૬૩૪
પૂણીતા પ્રાપ્તિ	રા. મુનિકુમાર ભટ્ટ	વાર્તા	અ. ચૈત્ર	૨૬
પરિપદઃ એક પત્ર	બહેન જ્યોત્સના શુક્લ	પત્ર	વૈશાખ	૨૬૯
પ્રવચનનાં રસીલાં સમણાં ગયાં	રા. રમણિકલાલ દલાલ	કાવ્ય	આષાઢ	
પગાર કેમ વધારશો ?	સૌ. લીલાવતી દેસાઈ	હાસ્યકથા	ભાદ્રપદ	૬૧૫
ત્રિપ પુસ્તકનું પરિણામ	રા. દયાશંકર મ. ભટ્ટ	પ્રાસંગિક	ભાદ્રપદ	૬૩૧
જૂતના ભડકા	રા. ધનસુખલાલ મહેતા	વાર્તા	વૈશાખ	૨૪૮
અક્તિ સંપ્રદાયનો વિકાસ	રા. કનૈયાલાલ મુનશી	નિબંધ	આષાઢ	૪૨૯
મીરાંબાઈઃ એક દષ્ટિઃ	સૌ. લીલાવતી મુનશી	ચરિત્ર	ચૈત્ર	૧૫૯
મારી હકીકત	કવિ નર્મદ	"	વૈશાખ	૨૫૩
મીઠો ત્રાસ	રા. ગોવિંદ	કાવ્ય	"	૨૫૬
મળશું જમુનાને તીર	રા. ઉમાલી	કાવ્ય	આવણ	૪૭૮

લેખ.	લેખક.	પ્રકાર.	માસ.	પૃષ્ઠ.
રસાયન શાસ્ત્રની સેવા રક્ષા	ડો. કુંવરજી નાયક રા. બટુભાઈ ઉમરવાડિયા	નિબંધ નાટક	ચૈત્ર આષાઢ	૧૭૧ ૪૧૪
રસાસ્વાદનો અધિકાર લલિતકલા	રા. કનૈયાલાલ મુનશી સર મનુભાઈ મહેતા	વિવેચન નિબંધ	ભાદ્રપદ ચૈત્ર	૬૩૭ ૧૭૭૧
વનમાળાની ડાયરીમાંથી ઉતારા	સૌ. લીલાવતી મુનશી	નોંધ	વૈશાખ	૨૬૫
"	"	"	જ્યેષ્ઠ	૩૩૫
વિપ્રલંબ	રા. દુર્લભજી જોષી	કાવ્ય	આષાઢ	૩૮૩
વીસ હજાર વર્ષ પહેલાંના મનુષ્યો	રા. સનતકુમાર વીણુ	પ્રાસંગિક	ભાદ્રપદ	૬૧૧
શરદુત્સવમાં	રા. સનાતન બુચ	હાસ્યકથા	ભાદ્રપદ	૬૦૭
શાકુંતલ	રા. બટુભાઈ ઉમરવાડિયા	નાટક	શ્રાવણ	૫૫૧
સાહિત્ય રસિકોને આવકાર સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખસ્થાનેથી	રા. કૃષ્ણલાલ ઝવેરી રા. બ. રમણભાઈ નીલકંઠ	વ્યાખ્યાન "	અ. ચૈત્ર "	૧૧ ૧૩
સદાકાળ ગુજરાત	રા. અ. ક. ખખરદાર	કાવ્ય	ચૈત્ર	૧૫૮
સાક્ષરોનાં શબ્દચિત્ર	રા. શીખાઉ શબ્દચિત્રક	રેખાચિત્રો	"	૧૬૧
સ્વપ્રદર્શ	રા. કનૈયાલાલ મુનશી	વાર્તા	વૈશાખ	૨૫૭
"	"	"	જ્યેષ્ઠ	૩૩૫
"	"	"	આષાઢ	૩૮૧
"	"	"	શ્રાવણ	૪૪૫
"	"	"	ભાદ્રપદ	૫૮૫
સ્વીકાર	—	પ્રાસંગિક	વૈશાખ	૨૭૨
સીનેગાનુ જગન	રા. ધનસુખલાલ મહેતા	હાસ્યકથા	આષાઢ	૩૮૯
"	"	"	શ્રાવણ	૬૨૦
સંસ્કૃતિની એક બાબુ	બહેન જ્યોત્સ્ના ચુક્ય	વાર્તા	"	૪૦૩
રમરણાં જુનાં જુનાંરે	રા. નાનાલાલ દત્તપતરામ પટેલ	કાવ્ય	"	૪૨૩
સ્વીકાર	—	પ્રાસંગિક	આષાઢ	૪૩૫
સાહિત્ય પરિષદ મંડળ	—	"	શ્રાવણ	૫૩૧
સ્વપ્રભાષી	રા. રસનિધિ	કાવ્ય	ભાદ્રપદ	૬૦૧
સાહિત્ય સંસદનો ચોથો વાર્ષિક ઉત્સવ	—	—	"	૬૨૭
હોદ્દમાં ભક્તિનો ઉદ્ભવ	રા. કનૈયાલાલ મુનશી	નિબંધ	શ્રાવણ	૫૧૯
ધોમાળી માંતીડ	રા. 'દૂરબીન'	વાર્તા	આષાઢ	૪૧૭

લેખકોની અનુક્રમણિકા

લેખક.	લેખ.	પ્રકાર.	માસ.	પૃષ્ઠ.
રા. અરદેશર ખગરદાર	સદાકાળ ગુજરાત	કાવ્ય	ચૈત્ર	૧૫૮
„ આનંદશંકર ધ્રુવ	ગુજરાત યુનીવર્સિટી	વ્યાખ્યાન	આષાઢ	૪૦૭
„ અંબાલાલ પુરાણી	મી. અયંપુત્રી-ગઢડીકરનાં સંસ્મરણો	હાસ્યકથા	„	૪૨૫
„ અંબાલાલ મીસ્ત્રી	જીવન પદ્યો	વાર્તા	જ્યેષ્ઠ	૩૨૯
„ ઉત્સાહી	મળશુ જમુનાને તીર	કાવ્ય	શ્રાવણ	૪૭૭
„ કેનૈયાલાલ મુનશી	આદમી ગ. સા. પ.	પ્રાસંગિક	ચૈત્ર	૧૪૫
„	સ્વપ્રદણા	વાર્તા	વૈશાખ	૨૫૭
„	„	„	જ્યેષ્ઠ	૩૩૧
„	„	„	આષાઢ	૩૮૧
„	„	„	શ્રાવણ	૪૯૫
„	„	„	ભાદ્રપદ	૫૯૫
„	ભક્તિ સંપ્રદાયનો વિકાસ	નિબંધ	આષાઢ	૪૨૯
„	નરસિંહ મહેતાનો કાવડો	„	શ્રાવણ	૫૪૨
„	હીંમતી ભક્તિનો ઉદ્ભવ	„	„	૫૧૯
„	રસારવાહનો અધિકાર	વિવેચન	ભાદ્રપદ	૬૩૭
રા. કાશ્મલન	ઉપા	કાવ્ય	„	૬૦૬
„ કુસુમાકર	અરવિંદનાં આંસુ	પત્રો	અ. ચૈત્ર	૪૨
„	„	„	વૈશાખ	૨૩૮
„	„	„	જ્યેષ્ઠ	૩૨૬
„	„	„	આષાઢ	૩૯૪
„	„	„	ભાદ્રપદ	૬૨૪
ડો. કુંવરજી નાયક	રસાયનશાસ્ત્રની સેવા	વ્યાખ્યાન	ચૈત્ર	૧૭૧
રા. કૃષ્ણલાલ ઝવેરી	સાહિત્ય રસિકોને આવકાર	વ્યાખ્યાન	અ. ચૈત્ર	૧૧
„ ખુશાલ તલકસી શાહ	ગુજરાતનું રાષ્ટ્રીય વ્યક્તિત્વ	„	ભાદ્રપદ	૬૫૯
„ ગોવિંદ	મીઠો ત્રાસ	કાવ્ય	વૈશાખ	૨૫૬
„ જયોતીન્દ્ર દવે	એ કાણુ હતી ?	પ્રતિકાવ્ય	શ્રાવણ	૫૨૪
„ „	નવુ સાહિત્ય	વિવેચન	ભાદ્રપદ	૬૩૪
બહેન જયોતરના શુક્લ	પરિપદ એક પત્ર	પત્ર	વૈશાખ	૨૬૯

લેખક.	લેખ.	પ્રકાર.	ભાસ.	પૃષ્ઠ.
બહેન જ્યોતરના શુક્લ	દીલરુબાને	કાવ્ય	જ્યેષ્ઠ	૩૨૧
"	સંસ્કૃતિની એક બાજુ	વાર્તા	આપાદ	૪૦૩
રા. તનમનીશંકર શિવ	અત્રપૂર્ણા રંભા કે—?	"	જ્યેષ્ઠ	૩૯૭
" દયાશંકર મ. બટ્ટ	ગુજરાતી સાહિત્યનો પ્રવાહ	વિવેચન	અ. ચૈત્ર	૩૫
"	પ્રિય પુસ્તકનું પરિણામ	પ્રાસંગિક	ભાદ્રપદ	૬૩૧
" દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી	નવું સાહિત્ય	વિવેચન	જ્યેષ્ઠ	૩૪૫
" દુલ્લભજી જોષી	વિપ્રસંહ	કાવ્ય	આપાદ	૩૬૩
" 'દુરબીન'	શ્રીમાળા માર્તંડ	વાર્તા	"	૪૧૭
" ધનસુખલાલ મહેતા	ભૂતતા ભડકા	,	વૈશાખ	૨૪૮
"	ટ્રેધનમાં	"	જ્યેષ્ઠ	૩૨૩
"	સીનેમાનું જગત	"	આપાદ	૩૮૯
"	જેતાતુરા	"	શ્રાવણ	૫૦૭
"	સીનેમાનું જગત	"	ભાદ્રપદ	૬૨૦
રા. ધૂમકેતુ	સ્વતંત્રતાની દેવી	"	જ્યેષ્ઠ	૩૧૫
" નરસિંહરાવ દીવેટીઆ	સ્વ. નસિનકાન્ત	"	"	
કવિ નર્મદ	સ્વ. ગિમ્મલા	ચારત્ર	અ. ચૈત્ર	૭૧
રા. નાનાલાલ દ. પટેલ	મારી હકીકત	"	ચૈત્ર	૨૫૩
રા. પ્રાણુલાલ કી. દેશાઈ	સ્મરણાં જુનાં જુનાં રે	કાવ્ય	આપાદ	૪૨૩
" બટુભાઈ ઉમરવાડિયા	ઉડતી નોંધ	પ્રાસંગિક	ચૈત્ર	૧૬૮
"	ગઈ ટાલે શરુ થએલો			
"	નવીન યુગ	વિવેચન	અ. ચૈત્ર	૧૭
"	કસોટી	વાર્તા	આપાદ	૪૦૬
"	ગદ્યા	નાટક	"	૪૧૩
"	શાકુન્તલ	"	શ્રાવણ	૫૧૧
રા. મનહરરામ મહેતા	ગુજરાતી ગીર્વાણનું જયકીર્તન	કાવ્ય	અ. ચૈત્ર	૧૯
"	ગુજરાતના જ્યોતિર્ધરો	"	શ્રાવણ	૪૭૭
સર મંતુભાઈ મહેતા	લખિત કલા	વ્યાખ્યાન	ચૈત્ર	૧૭૭
રા. મુનિકુમાર ભટ્ટ	પૂર્ણતા પ્રાપ્તિ	વાર્તા	અ. ચૈત્ર	૨૬
"	કેટલાક દરજો	પ્રાસંગિક	ચૈત્ર	૧૭૧
"	કસોટી	વાર્તા	ભાદ્રપદ	૬૦૨
રા. મંજુલાલ દવે	કલાતુ સ્વપ્ન	નાટક	વૈશાખ	૨૪૨
ગ. રમણભાઈ નીલકંઠ	સા. ૫ નાં પ્રમુખસ્થાનેથી	વ્યાખ્યાન	અ. ચૈત્ર	૧૩

લેખક.	લેખ.	પ્રકાર.	માસ.	પૃષ્ઠ.
„ રમણિકલાલ દલાલ	નાગાનંદમ્	નાટક	„	૨૧
„ „	„	„	વૈશાખ	૨૩૩
„	પ્રણયનાં રસીલાં રમણીંગણાં	કાવ્ય	આષાઢ	—
રા. રસનિધિ	સ્વપ્ન જાગ્રી	„	ભાદ્રપદ	૬૦૧
રા. લલિત	નીર નારાયણીને—	„	ચૈત્ર	૧૬૬
સૌ. લીલાવતી મુનશી	મીરાંબાઈ એક દૃષ્ટિ	ચરિત્ર	„	૧૫૯
„	વનમાળાની ડાયરીમાંથી			
„	ઉતારા	વાર્તા	વૈશાખ	૨૬૫
„	„	„	જ્યેષ્ઠ	૩૩૫
„	જસોદાનો જીવનવિકાસ	„	શ્રાવણ	૪૭૯
„	કસોટી	„	„	૫૦૨
સૌ. લીલાવતી દેશાઈ	પગાર કેમ વધારશે?	દાસ્યકથા	ભાદ્રણ	૬૧૫
રા. સનતકુમાર વીણુ	૨૦ હજાર વર્ષ પહેલાંનાં મનુષ્યો	પ્રાસંગિક	„	૬૧૧
„ સનાતન શુભ	શરદુત્સવમાં	વાર્તા	„	૬૦૭
સ્વ. શરદ મહેતા	અંતરના કોયડા ઉકેલશે?	કાવ્ય	જ્યેષ્ઠ	—
રા. શીખાઉ શબ્દ ચિત્રક	સાદરનાં શબ્દચિત્ર	પ્રાસંગિક	ચૈત્ર	૧૬૧
„ શંકરપ્રસાદ રાવળ	અતિચિગ્નોને વીદાય	કાવ્ય	જ્યેષ્ઠ	૩૪૩
„	નવુ સાહિત્ય	વિવેચન	શ્રાવણ	૫૨૭
„ હીરાલાલ પારેખ	શુ. સા. પ. ઇતિહાસ	નિબંધ	ચૈત્ર	૩

‘ગુજરાત’નાં ખાસ લક્ષણો :

ગુજરાતના સમર્થ	*	ગુજરાતના ઉત્તમ
લેખકોનું	*	ચિત્રકારોની
સુંદર સાહિત્ય	*	સર્વોત્તમ કલાકૃતિઓ

ચારરંગી, ત્રિરંગી, ઊંચરંગી અને રંગબેરંગી
સુંદર અને આકર્ષક ચિત્રો આપવાં
એ તો અમારું જ કામ છે.

વાર્ષિક લવાજમ: હીંદુસ્થાનમાં રૂ. ૮

પરદેશમાં રૂ. ૧૦

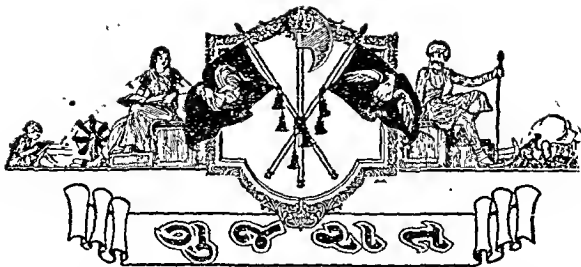
છુટક નકલ રૂ. ૧

લખો:—

“ગુજરાત” કાર્યાલય.

૧૦-૧૪, બેકલાઉસ લેન, કોટ-મુબારક.

૧

પુસ્તક ૯]

અધિકૃત ચૈત્ર ૧૮/૨

અંક ૧

ગુજરાત અને યુગધર્મ

ગુજરાતે સંસ્કારો નવા યુગ આરંભ્યો છે. તેની સંસ્કૃતિની મહત્વાકાંક્ષા વધી ગઈ છે. તે સામગ્રીઓથી સમૃદ્ધ બન્યું છે.

એના પુરુષત્વમાં ત્યાગ છે ઉત્સાહ છે, ઉડી બ્યવહારિકતા ને હૃદયી અભિલાષા છે એમાં બ્યવસ્થાશક્તિ છે ને સ્વાતંત્ર્યપ્રેમ છે; મુસદ્દાપણું છે અને નિશ્ચયતા છે; ભાવનાશીલતા છે અને સેવાધર્મ ને પ્રેમ છે; અને ભગીરથ તપશી માનવતા વિકસાવવાની દોસ છે.

એના સ્ત્રીત્વમાં કુલની સુકુમારતા છે, ને છતાં સતીની અડગતા છે. એમાં રસિકતા છે ને સંરક્ષક વૃત્તિ છે; કાવ્યમયતા છે ને તે બ્યવહારિક છતાં ભુદ્ધિ સતેજ છે; ધર્મોદ્ધતા નથી છતાં, મહાશુદ્ધ હૃદયની શક્તિ છે; એના પુરુષના સમાન યવાની હોસ છે, છતાં પુરુષને પડખેજ હાથ રહેવાનું કદાપણું છે; નવાનવા ઉદ્ભાસો છે, છતાં દુઃખ સંદન કરવાની હીમત છે. અને પુરુષો ને સ્ત્રીઓમાં વિશુદ્ધ પ્રેમની જ્યોત ભગવા માઠી છે.

ગમેગમમાં નવયુગનું ચેતન પ્રસરી રહ્યું છે—ધેર નવા સંસ્કારોના સંચાર થાય છે.

નવ્યેચ્છાનવ્યે બધા એક ને અવિભક્ત ગુજરાતનાં અંગ બને છે; અને જેમ અજેઅજની એકતાનતા પરથીજ આત્મા પરખાય છે તેમ ગુજરાતી સંસ્કૃતિના પ્રતાપી આત્માની સાક્ષી દે છે. કાર્તવ્ય ને પરશુરામની આ ભુમિ આયસસ્કૃતિનો વિજયધ્વજ લઈ ઉભી છે; અને આયત્વનાં સનાતન તત્ત્વો મહત્વાકાંક્ષા ને વીરતા; સ્વમાન ને સ્વાશ્રય; શુદ્ધિ, સ્વાભાવ ને બ્યવસ્થા; તપ, શક્તિ ને સંયમ; પિતૃભક્તિ ને જીવદયા; રાષ્ટ્રપ્રેમની સર્વોચ્ચસેવા; અને પ્રેમ-નિર્મલ ને નિરકુસા-આ પુરાણ નવ-આયાવતની પ્રેરણાથી હસે દિશામા પ્રસરશે.

—ગુજરાત-એક સાંસ્કારિક વ્યક્તિ માંથી

ગુજરાત]

[અધિક ચૈત્ર ૧૯૮૨

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના આઘ સ્થાપક
સ્વ. રણછીતરામ વા. મહેતા

—ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનો હસ્તિહાસ

પમની સ્વ. પત્નિશ્રીના સ્મરણાર્થે
શ્રી ફાર્મસ ગુજરાતી સમાને
શ્રીયુત ડાહ્યાભાઈ આણંદજી આવડા.
તરફથી સવિનય સન્નિધિ ભેટ.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનો ઇતિહાસ

લેખક:

૨૧. હીરાલાલ ત્રીલોચનદાસ પારેખ,

ખી. એ.

આ પછે અહીં છેક પ્રાચીન સમયથી તત્ત્વજ્ઞાન અને વિદ્યાતાના પ્રયત્નો પર વાદવિવાદ અને ચર્ચા, રાજદરબારમાં અને પંડિતોની સભામાં થતાં અને તેનાં અનેક પ્રમાણુ આપણને આપણા પ્રાચીન ઇતિહાસમાંથી મળી આવે છે. જનક વૈદેહીના દરબારમાં યાત્રાવલક્ય અને અષ્ટાવક્રે કરેલા અધ્યાત્મ વિષયક 'વાદો સુપ્રસિદ્ધ છે. ઐશ્વર્ય ધર્મમાં મતભેદ પદ્ધતિ તેના સમાધાન અને નિર્ણય અર્થે મહાન સામ્રાટ અશોકે ઐશ્વર્ય ધર્મીઓની પરિપક્વ ભરેલી અને એવી ત્રણ ચાર પરિપક્વ મળેલી જાણવામાં છે. વિક્રમ, હર્ષ, ભોજ વગેરે રાજાઓના દરબારમાં વિદ્વાન કવિઓના સારા સારા સત્કાર થતાં એના દાખલા આપણા સંસ્કૃત ઇતિહાસમાં આવે છે. અને આપણા પૂજ્ય ધર્માચાર્યો, મહાત્મા શુદ્ધ, મહાવીર સ્વામી, શ્રીશંકર, ગૌરાંગ પ્રભુ, શ્રીમદ વલ્લભાચાર્ય વગેરે-એઓએ ચોતરફ ફરીને, સ્થળે સ્થળે પંડિતોની સભા ભરીને, સામા પક્ષ-મતનું

ખંડન કરી, સ્વકીય સિદ્ધાંતો સ્થાપી, દિગ્વિજય કરેલા એ ઇતિહાસ પાછું જેમ કાર્તિકમંત છે તેમ આપણી સંસ્કૃતિ પર સારો પ્રકાશ પાડનારો છે.

વાસ્તવિક રીતે આપણી પ્રાચીન શિક્ષણ પદ્ધતિમાં શિષ્ય શુરુ પાસે જ્ઞાન સંપાદન કરી તેમાં ઉત્તીર્ણ થએલા સારા ગણાતા કે એકાદ વિષયમાં નિષ્ણાત થઈ, તેમાં ખીજા હરીફોને હંફાવે યા વિરુદ્ધ મતનું ખંડન કરી, પોતાની સિદ્ધાંતોનું પ્રતિપાદન કરે અને એ રીતે પોતાના વ્યક્તિત્વની છાપ એસાડી, શુરની પ્રસન્નતા અને આશીર્વાદ મેળવે અને આપણું સંસ્કૃત સાહિત્ય તેની વિધિવિધ શાખામાં આટલું બધું એકાધું છે અને અનેક દૃષ્ટિએ વીચારાઈને વિકાસ પામ્યું છે તે પ્રસ્તુત શિક્ષણપદ્ધતિ અને વાદવિવાદની પ્રથાને ઓછું આભારી નથી.

પરંતુ એ જ્ઞાન-પ્રણાલિકાને મુસલમાન સમયમાં જેટલો ધોકો ન પડે તેનાથી વિશેષ અને સખત ફટકો, અરાદમાં સૈકામાં દેશમાં સર્વત્ર બંડ અને અરાજકતા વ્યાપી રહેતાં તેમજ

અજ્ઞાન અને વહેમનું સામ્રાજ્ય જન્મતાં, પડ્યો; તેથી એ જ્ઞાન પરંપરાનો સમુજગો લોપ થયો, એટલે સુધી કે આપણને આપણી સંસ્કૃતિનાં ગૌરવ અને મહત્તાનું જ્ઞાન ન રહ્યું અને વળી આપ પાછલો ઇતિહાસ પણ ભુલ્યા.

૨

ઐગણીસમી સદીની શરૂઆતમાં બ્રિટીશ રાજ્ય અમલ સુદૃઢ થતાં દેશમાં સુલેહ શાંતિ પથરાઈ રહી અને સુવ્યવસ્થા અને કાયદા કાનુનનું પ્રાપ્ત્ય જન્મ્યું. પછી રફતે રફતે શાળાઓ નીકળી કેળવણીનાં બીજ રોપાયાં; સને ૧૮૫૭ માં યુનીવર્સિટી સ્થપાઈ. આ પ્રમાણે કેળવણીનો મ્યાર સાર્વત્રિક અને સમાન (universal) થતો ચાલ્યો. પરંતુ સને ૧૮૫૪ના કંપની સરકારને લખી મોકલેલા ખારીતામાં નવા પધારનાર આપણા વોઇસરોય લોર્ડ અર્વિનના ઠગવા સર ચાર્લસવુડે અંગ્રેજ કેળવણી પામેલો શિક્ષિત વર્ગ પોતે સંપાદન કરેલા નવીન જ્ઞાનનો લાભ એમના અન્ય બંધુઓને માતૃભાષા દ્વારા આપશે, એવી આશા રાખેલી તે ફલિભૂત થઈ નહોતી. અને અંગ્રેજ કેળવણીની છાપ આપણા પૂર એટલી સજડ બેઠી કે સામાન્ય જીવન વ્યવહારમાં, હાલતાં ચાલતાં અને વાતચીતમાં અંગ્રેજ ભાષા સ્થાયી થઈ ગઈ, એટલે સુધી કે આપણે આપણું સ્વત્વ-સ્વાલિમાન વીસરી જઈ, પાશ્ચાત્ય આચારવિચારને અનુસરવામાં રાચવા લાગ્યા, અને પાશ્ચાત્ય જીવન અને સંસ્કૃતિને જીવનનું ધ્યેય માન્યું.

પણ એ સદીનાં છેલ્લાં બે વર્ષ દોઢ માટે બહુ વસમાં દુઃખનાં ગયાં દેશમાં પૂર્વે નહીં અનુભવેલો એવો ભારે દુકાળ પડ્યો.

કુદરતની આક્રમકતાથી બચી પ્રજા હજી જાંપીને બેઠી નથી તેમાં લોર્ડ કર્ઝનના પાછળના

લાગના મોગલાઈ અમલે પ્રજાને વધારે ખળ-બળાવી મુકી અને ઉશ્કેરી.

અગાઉ પ્રાંત પ્રાંત વચ્ચેનું સંગઠન અને એકતા, સર સુરેન્દ્રનાથનું ‘પ્રજાજીવનનો વિકાસ A nation in making’ એ નામનું પુસ્તક વાંચતાં, માલુમ પડે છે કે રાજ્ય સામેની સામાન્ય ફરીઆદો અને અડચણો દૂર કરવા અને તે માટે દાદ મેળવવા અને વળી પ્રજાકીય હક્કો સંપાદન કરવા, પ્રથમ જુદા જુદા શહેરોમાં જાહેર સભાઓ ભરી અને ઠરાવો પસાર કરીને, અને પાછળથી સમગ્ર ભારત. વર્ષ માટે હિંદી પ્રજાકીય કોંગ્રેસ સ્થાપીને પ્રાપ્ત કર્યા હતા.

પરંતુ હોંદી રાષ્ટ્રનું સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ મેળવવા માટેની લાવના તે માટેની જુએશ-તે’ સ્સોજપાનીઝ યુદ્ધ પછી અને બંગલગના પરિણામે પ્રક્ટી નીકળી અને તેનો પડધો સુરત કોંગ્રેસમાં જોશભેર સંભળાયો. ખરી હોંદી રાષ્ટ્રીય નવજીવનની શરૂઆત સને ૧૯૦૪-૫ થી થઈ એમ આપણે ચોક્કસ કહી શકીએ.

૩

માતૃભાષાના વિકાસ અને અભિવૃદ્ધિ માટે સ્વ. મહાદેવ ગોવિંદ રાનાડેએ ખુબ શ્રમ ઉઠાવેલો અને તેમના પ્રયત્નથી મુંબાઈ યુનીવર્સિટીએ સન. ૧૯૦૧-૨ માં એમ. એ. ના અભ્યાસ ક્રમમાં દેશી ભાષાને સ્થાન આપેલું. પરંતુ તેના અભ્યાસની શરૂઆત છેક હાઈ સ્કુલના વર્ગથી થવી જોઈતી હતી તેને બદલે છેવટની પરીક્ષામાં તેને દાખલ કર્યાથી ઇચ્છિત પરિણામ નજ આવે એ સ્પષ્ટ સમજાય એમ છે. વરતુત: પરિસ્થિતિ એટલી વિરાધી ઇંગ્રેજ માટેના પક્ષપાત અને મોહથી ભરેલી હતી કે તે સાહિત્યની કંગાલીઅત અને અધુર-

પણાને આગળ ધરી, દેશી માતૃભાષાની અવ-
ગણના કરવામાં પરિણામતી.

પણુ દુરબીનનો દષ્ટિકોણ બદલાતાં જેમ
લુદ્ધુજ દૃષ્ય નજરે પડે છે તેમ આપણામાં
રાષ્ટ્રીયત્વ અને સ્વતંત્રતાની ભાવના ઉદ્ભવતાં
માતૃભાષા માટેની લાગણી સતેજ અને આગ્રહી
બની તેમજ તે માટે મમત્વ બંધાયું. જનતાની
મુક્તિ માટે એજ
આવશ્યક સાધન
લેખાયું.

ગુજરાતમાં એ
નવજીવનનો સંદેશો
સ્વ. ભાઈ રણુજીત-
રામે પ્રથમ ઝીંક્યો;
અને તેના વિકાસ
અને પ્રચાર અર્થે
પ્રયત્ન આદર્યા.
એમના સમાગમ-
માં આવેલા સૌ
કોઇને સુવિદિત કે
એમણે પોતાનું
આખુંએ જીવન
ગુજરાતની અસ્થિ-
તાને પોષવાને અને
ગુજરાતની સંસ્કા-
રિતાને જીવંત અને
અગૃત રાખવામાં
વ્યતિત કર્યું હતું. નવ ગુજરાતની એવી થોડી
લીલાચાલો હશે, નવ ગુજરાતની એવી થોડી
સંસ્થાઓ હશે કે જેની સાથે એમનો નિકટ
અને ગાઢ સંબંધ બંધાયો નહીં હોય કે જેના
કામકાજ પર એમણે વધતી ઓછી પણ સજડ
છાપ પાડી નહીં હોય. નવ ગુજરાતના આદર્શ
સેવક અને નવજીવનના પરમ ઉપાસક તરીકે

સ્વ. ભાઈ રણુજીતરામનું નામ સદા યાદગાર
રહેશે.

એમને સન ૧૯૦૪ માં ગુજરાત સાહિત્ય
સભા સ્થાપવાની પ્રેરણા થઇ આવી અને પછી
એમણે ગુર્જર સાક્ષર જનપંતિઓ ઉજવવાની
પહેલ કરી પણ એમના તલસતતા આત્માને
એટલી પ્રવૃત્તિથી તૃપ્તિ વળી નહીં. તેથી આપણા

રા. મનહરશામ હરિહરશામ મહેતા,
સાહિત્ય ૧૫૬ મંડળ અને સાહિત્ય સંસદના મંત્રી

સાહિત્યનું કાર્ય
વધારે વ્યવસ્થિત
અને વેગભર્યું બને,
તેના પદ્ધતિસર
અભ્યાસ અને ચિંતન
થાય, અભ્યાસીઓ
અને વિદ્વાનો, એક
બીજાના પરિચયમાં
આવી, વિચારનો
આપ લે અને ચર્ચા
કરે, અને જ્ઞાનગોષ્ઠી
દ્વારા મિત્રતા સાધે
એવા આશયથી
યુરોપમાં ભરાતી
ઓરીએન્ટલ કોંગ્રેસ-
ના ધોરણ પર
ગુજરાતી સાહિત્ય
પરિષદ ભરવાની
ચોજના તેમણે ધડી
કાઢી અને તે વીશે

મિત્રો સાથે ચર્ચા કરી, તેમજ આગેવાન
વિદ્વાનોના અભિપ્રાય મેળવ્યા બાદ સન. ૧૯૦૫
માં પહેલી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ઇસ્ટરના
તહેવારમાં અમદાવાદમાં બોલાવવાનું નક્કી કર્યું.

આવી જાતનું સાહિત્ય સંમેલન ગુજરાતમાં
નહીં પણ સમસ્ત દેશમાં પ્રથમજ હવું બરાડી
સાહિત્ય સંમેલન તે પછી બીજે વર્ષે સન.

૧૯૦૬ માં ભરાયું હતું; બંગાલી સાહિત્ય સંમેલન બારીસાલમાં રાજકીય કોન્ફરન્સ સાથે ભરવાનું નિયોજાયું હતું પણ કોન્ફરન્સ વીખેરી નખાતાં, સાહિત્ય સંમેલન પણ અટકી પડ્યું. પછી સને. ૧૯૦૮ માં તેની બેઠક ભરવાનું બની શક્યું અને હીંદી માહિત્ય સંમેલન તો છેક સને. ૧૯૧૦ માં ભરાયું.

આમ સાહિત્ય પરિષદ બધા પ્રાંતોમાં સૌ પ્રથમ ભરવાનું માન ગુજરાતને છે અને તે માટેનો યશ સ્વ. રણજીતરામને ઘટે છે.

૪

સને ૧૯૦૫ ના તહેવારમાં પહેલી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ભરવાનું નક્કી થયેલું પણ અમદાવાદમાં મરકીને ચેપી રોગ ફાટી નીકળતા, પરિષદ તેજ વર્ષમાં લુનતી આખરે ત્રેમાલાઈ હાલમાં 'સરસ્વતીચંદ્ર'ના મહાન લેખક સ્વ. ગોવર્ધનરામના પ્રમુખપણ હેઠળ મળેલી તેમાં બાણીતા બધા વિદ્વાનો પધારેલા અને સર્વ કામકાજ ઉત્સાહમાં અને આનંદમાં પસાર થયેલું. તત્ત્વચિંતકને યોગ્ય શૈલીમાં પ્રમુખે ગુજરાતી ભાષાના વિકાસનું ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ વિવેચન કરેલું અને રાસ રગનારાઓ ઢાંડીયાવતી તાલ લેતાં તાલ લાગે યતાં પણ તાલ બદ્ધ બની તેમાં લીન થાય છે, તેમ સાહિત્યસંવેદકો પણ કરે એમ કહેલું. વળી પરિષદમાં ઠરાવો ન કરવા વીશે પણ સૂચના કરેલી.

આ સીવાય પરિષદમાં ગ્લુ થયેલા નિર્બંધોમાં પ્રો. નરસિંહરાવનો 'જોડણી' પરનો નિબંધ રા. બ. કેશવલાલનો 'વાર્ગ વ્યાપાર' વીગેનો લેખ, સ્વ. રણજીતરામનો 'સોદગીત' વીશેનો લેખ અઘાપિ મનનયોગ્ય માહુમ પડે અને અન્ય લેખો પણ આપણા કાર્યક્ષેત્રની છુદી છુદી દિશાઓનું સારું સૂચન કરે છે.

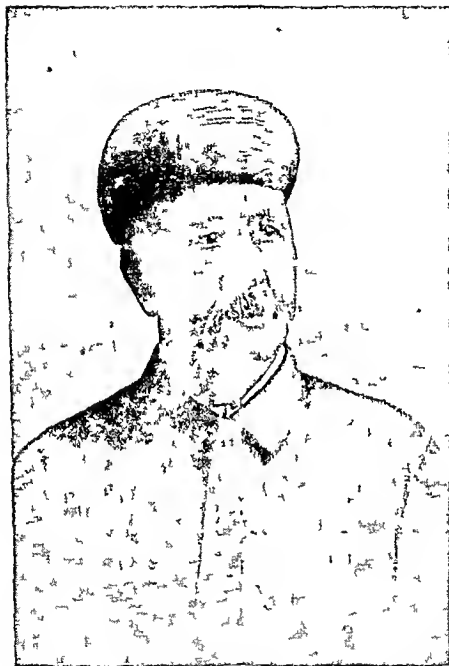
તે વખતે એક લિપિનો પ્રશ્ન આપણે અહીં બહુ ચર્ચાતો તેનો પંથુ એમાં મમાવેશ કરવામાં આવેલો છે; ખાસ કરીને જોડણીના ગ્રંથવાદ ગયેલા પ્રશ્નનો ઉકેલ આણવા એક સખ-કમીટી નીમાઈ હતી.

આમ, પહેલી પરિષદ કેટલુંક સંગીન કાર્ય કરી તેના પ્રયોજકે જે આશા રાખી હતી તેમાં સફળતા મેળવી વીખરાઈ હતી.

બીજી પરિષદ મુખાંધમાં રા. બ. કેશવલાલ ક્રુપના પ્રમુખપણા હેઠળ સને. ૧૯૦૭ માં ભરાયેલી. પ્રમુખે તેમના વ્યાખ્યાનમાં ગુજરાતી ભાષાનો સમય છેક સિદ્ધરાજ સુધી લંબાવેલો.

એજ પરિષદમાં જૈન સાહિત્ય પ્રતિ ખાસ ખ્યાન દોરાયેલું. પ્રમુખે રજુ કરેલો 'પદ રચનાના પ્રકાર' રા. બા. રમણભાઈનો 'અલંકાર શાસ્ત્ર' વીશેનો લેખ; રા. નરસિંહરાવનો 'અભિનય કળા' વીશેનો લેખ; અને રા. કૃષ્ણલાલ ઝવેરીએ બંગાલી સાહિત્ય સાથે ગુજરાતી સાહિત્યની કરેલી તુલના, તેમજ પ્રો. કરકરીઆ અને ડૉ. જીવજીત મોદીના ગુજરાતમાં આવેલા પરદેશી મુસાફરો અને કીરસે સંગ્રહી વીશેના લેખો કીમતી માહુમ પડે, જે કે રજુ થયેલા બીજા લેખોમાં પણ બાણવા જેવું ધણું છે.

ત્રીજી પરિષદ પ્રો. બળવંતરાયના પ્રયાસથી રાજકોટમાં સને. ૧૯૦૬ માં મળેલી. તે વખતે પરિષદના પ્રમુખનો પ્રશ્ન બહુ ચર્ચાએલો; અને દી. બા. અંબાલાલ સાકરલાલ દેસાઈની પસંદગી યતાં તેઓ એક સાહિત્યકાર નહીં હોવાનો વાંધો લેવામાં આવેલો. પરંતુ દી. બા. અંબાલાલની વિદ્વતા અને ભાષા પ્રેમ માટે ભાગ્યેજ એમતહોય. અને પરિષદના પ્રમુખ તરીકે અને તેજ અરસામાં ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના પ્રમુખ તરીકે તેમણે આપેલાં વ્યાખ્યાનો

ગુજરાત]

સરસ્વતીચંદ્રના મહાન લેખક

[અધિકૃત ચેત્ર ૧૯૮૨

ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી,

પ્રમુખ પહેલી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદ

—ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનો ઇતિહાસ

ગુજરાત]

— રા. બ. કૃશ્ણલાલ હર્ષદરાય કૈન,

[અધિક ચેત્ર ૧૯૮૨
પ્રમુખ, બીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ.

વાંચ્યાથી તેમની શક્તિ અને લાયકાતની પુરી પ્રતીતિ થશે જ. અને વળી નવા અને સ્વતંત્ર દષ્ટિબિંદુથી જેણે સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં વિશેષ કાર્ય કર્યું ન હોય તેવાની પસંદગી વખતે વખત પરિવર્તન પ્રમુખ તરીકે યોગ્ય થઈ પડે એવા અભિપ્રાય સાથે ઘણા સંમત થશે પ્રમુખનું ભાષણ જેમ અનુભવપૂર્ણ અને

હેતુ સમજાવવાને પ્રેરણાવંતરાર્થે મોટા મોટા શહેરોની મુલાકાત લઈ જાહેર વ્યાખ્યાનો આપવાની પ્રયાદાખ્ય કરેલી એથી પરિવર્તન કાર્યને વેગ મળેલો અને તે પ્રવૃત્તિ લોક મત કેળવવામાં પણ સહાયજૂત થએલી અહીં રા નરસિંહરાવે ઉપસ્થિત કરેલા પ્રેમાર્નવના નાટકોનો પ્રશ્ન હજી વિવાદાસ્પદ રહેલો છે.

વ્યવહાર હવે તેમ રાજકોટ પરિષદની કાર્ય વ્યવસ્થા અને યોજના દર-અદેશી ભરેલી વ્યવસ્થિત અને પરિષદના કાર્ય ને વેગ આપી તેને સ્થાયી અને પગભર કરનારી હતી અને એ પરિષદનો રીપોર્ટ જોનારને ખાતરી થશે કે એ કાર્ય પાછળ તેના કાર્ય-વા હ કો એ કેટલી કાળજી, ખત, શ્રમ અને વ્યવસ્થા દાખ-યા છે.

રા. હીરાલાલ ત્રીભોવનદાસ પારેખ,
સાહિત્ય પરિષદ મંડળ અને ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના મંત્રી

એજ વખતે પરિષદ ભડોળ કમિટી, પરિષદ પુસ્તકાલય, પરિષદ ચંદ્ર, પરિષદ વ્યાખ્યાન માળા અને પરિષદ પ્રદર્શનની શરૂઆત થએલી અને વળી પરિષદનું કામ અને

તેના અભ્યાસ માટે ઉપયોગી મુદ્દાઓ રજૂ કરે છે.

વળી નવી વાચનમાળા વીશે ત્યાં ફીક ચર્ચા થએલી અને તે વાચનમાળા જેમ અને તેમ સરતી ફીમતે વેચાય એવો પ્રબધ થવા પ્રયત્ન કરવામાં

રા. બા. રમણ-ભાઈનો 'ગુજ-રાતી ભાષાનો આરભ' એ લેખ 'જેમ મનનીય છે તેમ રા ગાલાલાઈ પી. દેરાસરીએ રજૂ કરેલો 'કા હાન્ડ દે પ્રમંથ' વીશેનો નિબંધ અને શેઠ પુરુષોત્તમ વિશ્રામ માવજી નો 'આપણું એંતિ હાસિઃ સાહિત્ય', એ લેખો 'જેમ ઇતિહાસના અભ્યાસની નવીન દિશા સુચવે છે તેમ.

આવેલો; છતાં એ પ્રશ્ન પાછળથી પડતો મુક્યાથી તેમાં અઘાપિ કે પ્રત્યક્ષ પરિણામ આણી શકાયું નથી પણ તે પ્રતિ દુર્લભ થતુ ન જોઈએ.

આ વખતે મીઠાનરી બધુઓએ પણ નિબંધો મોકલી સારી મદદ આપેલી ડો. ટેલરનો 'મુસલમાન સમય પહેલાંનાં સિદ્ધાંત' વીશેનો લેખ કીમતી છે, તેમ બાદબલનો ગુજરાતી તરજુમો, એ વીશેનો રેવ. સ્ટીફન્સનનો લેખ, આપણું ધ્યાન ખેંચે છે અને પારસી અને મુસલમાની સાહિત્યની પેઠે ખ્રીસ્તી ભાષાઓના ગુજરાતી સાહિત્યની પણ ગણના થવાની જરૂર છે.

એ પરિપદમાં ૧૦૭ નિબંધો રજુ થએલા એ બધાની ટુલના કરવાનું આ સ્થાન નથી પણ બહારથી આવેલો ડો. દેવદત્ત ભંડારકુરનો 'મેવાડના રાણાઓ' વીશેનો લેખ, આપણા પ્રાચીન ઇતિહાસના અભ્યાસ માટે મહત્વનો છે. એટલું અહીં નોંધવું જોઈએ.

ખાસ કરીને પ્રદર્શનની વ્યવસ્થા સરસ રીતે ગોઠવી, જુના હસ્ત લિખિત સાહિત્ય પ્રતિ વિશેષ દક્ષ આપવામાં આવ્યું હતું અને તે દિશામાં હજુ ધણું કરવાનું રહે છે એ આપણા સાહિત્ય રસિકાની નજર બહાર રહેતુ ન જોઈએ.

ચોથી સાહિત્ય પરિપદ સને. ૧૯૧૨ માં વડોદરામાં દી. બા. રણછોડભાઈ ઉદયરામના પ્રમુખપદ હેઠળ મળેલી. તેમણે અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યની સમાલોચના કરેલી. રા. બા. રમણભાઈએ ગુજરાતી ભાષાના બંધારણ વીશે એક કીમતી લેખ લખી મોકલેલો પ્રેમાનંદના નાટકો એ વિષય પર પણ પ્રત્યુત્તર રૂપે લેખો લખાઈ આવેલા અને વળી પ્રેમાનંદનું નાટક પણ ભજવી બતાવવામાં આવેલું; તેમજ

જોડણી કમીટીનો રીપોર્ટ મંજુર રાખી તે રેકર્ડ (નિધિવાનું) કરવાનું નક્કી થયેલું. જુના કવિઓના ગ્રંથોની એક યાદી રા. જગનલાલ વિદ્યારામ રાવળે શ્રમપૂર્વક તૈયાર કરી મોકલી આપેલી, તે કાર્ય પણ પ્રશંસાપાત્ર હતું.

પણ આ બધા કરતાં શ્રીમંત મહારાજ સાહેબે પરિપદને માન આપ્યું તે તે તેમજ ગુજરાતી સાહિત્યના ઉત્કર્ષ માટે એક લાખ રૂપીઆ બક્ષીસ આપ્યા, એ કાર્ય શ્રીમંતની કીર્તિમાં જોમ ઉમેરે કરનારું તેમ ગુજરાતી સાહિત્યને સમૃદ્ધ કરનારું હતું.

સન ૧૯૧૫ માં પાંચમી સાહિત્ય પરિપદ સાક્ષર શ્રી નરસિંહરાવભાઈના પ્રમુખપદે સુરતમાં મળી હતી. તેની વ્યવસ્થા કરવા માટે સ્વ. દુલાઈ રણજીતરામ એક માસ અગાઉથી ત્યાં જઈ રહ્યા હતા. રા. નરસિંહરાવનું ભાષણ ગુજરાતી ભાષાનું બંધારણ અને ઇતિહાસ જાણવા માટે બહુ કીમતી છે. તેમણે તેમાં પરિપદની ભાવના અને યોજના સંબંધી પણ સારી માહિતી આપેલી છે; સ્વાગત કમીટીના પ્રમુખ સ્વ. મધવજીરામનું ભાષણ તેમની વિચિત્ર શૈલીને લીધે ખેંચાણકારક નીવડ્યું હતું. પરિપદમાં રજુ થએલા લેખોમાં સ્વ. તત્તલજીરામનો ગુજરાતી વીશેનો નિબંધ, સ્વ. ભાઈ દલાલનો, 'પાટણના જૈન ભંડારે' વીશેનો નિબંધ, જુની ગુજરાતી અને જુની ગજસ્થાની વીગે ડો. ટ્રેસ્ટેટીની લેખ, જૈનોનું પ્રાચીન ગદ્ય સાહિત્ય; કર્મણ્યું સીતા હરણ; ગુજરાતમાં સ્થાપત્ય; વગેરે ઉપયોગી લેખો આવ્યા હતા; તેમજ પ્રદર્શન વિભાગમાં સ્વ. મણિલાલ બંધારભાઈ વ્યાસે રજુ કરેલા અદેવાલ પણ પ્રાચીન સાહિત્યના અભ્યાસીને ઉપયોગી અને માર્ગદર્શક માહુમ પડશે.

અહીં પરિષદ તરફથી કાવ્યની હરીફાઈ કરાવી ધ્રુનાભો આપવાની વ્યવસ્થા થઈ હતી.

છઠ્ઠી પરિષદ પાંચ વર્ષના લાંબા ગાળા પછી અમદાવાદમાં સન ૧૯૨૦ માં રા. બા. હરગોવિંદદાસના પ્રમુખપણા હેઠળ મળી હતી. એ વર્ષે દરમીઆન દેશમાં મોટા ફેરફારો થઈ રહ્યા હતા અને પ્રજા પણ નવીન ભાવના વિચાર અને આદર્શથી ખળભળી ઉઠી હતી; ખરે, પ્રજા મહાત્મા ગાંધીજીનો નવજીવનનો સંદેશો ઉત્સાહ પૂર્વક ઝીલી રહી હતી.

તે લક્ષમાં લઈને અમદાવાદ પરિષદે કેટલાક ફેરફારો પરિષદના કાય-ક્રમમાં દાખલ કરેલા તેમજ પરિષદનું કાર્ય સતત આગુ રહે તે માટે પરિષદ મંડળની યોજના કરેલી; પરિષદમાં આવેલા નિયંધોની સારી રીતે વ્યવસ્થા થઈ શકે તે માટે વિભાગની પ્રથા પાડેલી; જન સમૂહની રસ વૃત્તિ ઉત્તેજવાને જાહેર

વ્યાખ્યાન માળા યોજેલી, એટલુંજ નહીં પણ કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરને ખાસ નિમંત્રણ આપી, પર પ્રાંતના આપણા મહાન સાહિત્યકરો અને કવિઓનો સમાગમ સાધવાને નવી પરંપરા આરંભેલી

રજુ થએલા નિયંધોમાં નાગરોત્પત્તિ, પંડિત બળવાનલાલનો એક જીનો નિયંધ, વિભાગોના અધ્યક્ષનાં ભાષણો, વિજ્ઞાન સમિતિનું કામકાજ અને જાહેર વ્યાખ્યાનો, એ બધું પરિષદની

મહત્તામાં ઉમેરેા કરનારું હતું. તેમજ બાળ સાહિત્ય કમીટી તો રીપોર્ટ, પર પ્રાંતની સાહિત્ય વિષયક સંસ્થાઓ અને હીસ-ચાલોની નોંધ, બંધારણ કમીટી તો રીપોર્ટ, એ પણ એટલા ઉપયોગી માલુમ પડ્યા હતા. (૧) પ્રમુખ શ્રી કાં ટા વા જા એ પરિષદ માટે રૂ. ૧૦,૦૦૦) તેમજ તેમના મિત્ર રા નરસે-શંકર તરફથી રૂ ૫૦૦૦) ની બક્ષીસ જાહેર કરીને પરિષદના કાર્યને ખુબ

રા. ભરતરામ ભાનુસુખરામ મહેતા,
સાહિત્ય પરિષદ મંડળના મંત્રી

પ્રોત્સાહન આપેલું અને ગુજરાતી કોલેજનો ઠરાવ મહાત્માજીએ રજુ કરતાં અને આચાર્ય કુવે, જરૂર પડે, તેમાં માનદ કાર્ય કરવાની તત્પરતા દર્શાવતાં, પરિપક્વના આનંદની સીમા રહેલી નહીં.

આ પ્રમાણે ઉત્સાહ, આનંદ અને આશામાં છટ્ટી પરિપદ સમાપ્ત થયેલી.

સાતમી પરિપદ ભાવનગરમાં ઇ. સ. ૧૯૨૪ માં ભરાઇ, ત્યાં પણ ઉત્સાહનો પર નહોતો. તેની જવાબદારી વહન કરનાર મુખ્ય વ્યક્તિ એકનૃ હતી અને તે રા. માનશંકરભાઇ. તેઓ શાંત અને ગંભીર પ્રકૃતિના હતા પણ સદમત્રી રા. રમણલાલના પુરપાટ જુસ્સામાં તેઓ પણ ખેંચાતા, એટલે બધો એ ભાઇની પરિપક્વના કાર્ય માટે ઉત્સાહ હતો.

પરિપદનું પ્રમુખપદ રા. બા. કમળાશંકરને અપાયું હતું. તેમના વ્યાખ્યાનમાં કાંઈ ખાસ વિશિષ્ટતા નહોતી, છતાં સાહિત્યમાં રસ લેનારાઓ માટે તે ઉપયોગી છે.

પરિપક્વના કામકાજમાં પ્રીન્સીપાલ સંનળા યોગેશ્વર યતાં ખુબ રસ લેતા, એટલું જ નહીં પણ તેના બોલે સારી રીતે ઉઠાવતા એજ પ્રમાણે કામકાજમાં રા. લલુહનુભાઇ શામળદાસની હાજરી અને સર પ્રભાશંકરની કાર્યદક્ષતા અને ખખરદારી સૌ કોઇનું ધ્યાન ખેંચતાં. વળી વિશ્વકોપનું કાર્ય પરિપદ તરફથી ઉપાડી લેનામાં આવે તો ભાવનગર દરબાર તરફથી સર પ્રભાશંકરભાઇએ રૂ. ૩૫૦૦ ની મદદ આપવાનું જણાવ્યું હતું. એ પણ નાનોસુનો લાલ નહોતો.

છેવટે પૂર્વે લખ્યું છે તેમ જૈન વિભાગ એ ત્યાંની ભાવનગરની વિશિષ્ટતા હતી. રાત્રિના કથાવાતાં અને લોકગીત સાંભળનાના પ્રસંગો એ નવીન તત્ત્વ ત્યાં ઉમેરાયું હતું અને એ કાર્ય-ક્રમ અહીં પ્રિય થઇ પડ્યો હતો. ખાસ કરીને

પરિપદ મંડળ સ્થાપવાને થએલો છેવટનો ઠરાવ તેમજ જોડણીનો પ્રશ્ન ઉકેલવાનો અતાવવામાં આવેલો આગ્રહ, એ ત્યાંનાં યાદગાર સ્મરણો રહી જશે અને તેનો યથા ભાવનગર પરિપદનેજ છે.

૫

આઠમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિપદ ચાલુ સાલે ઇસ્ટરના તહેવારમાં મુંબાઇનાં મળશે તે વખતે પરિપદ સ્થપાવાને ૨૧ વર્ષ પુરાં થશે, એટલે કે કાયદાની દૃષ્ટિએ પણ તે પોતાની વ્યવસ્થા સ્વતંત્ર રીતે ઉપાડી લેવાને યોગ્ય ગણાશે.

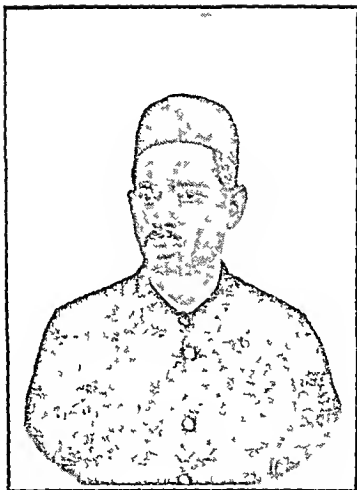
પરિપદનો જન્મ થયા પછી લોકભાવના તદ્દન બદલાવાની સાથે સમાજજીવન પણ પલટાઇ ગયું છે અને અત્યારે પ્રગ્ન નવજીવનથી ખળભળી ઉઠી, તેની મહત્વકાંક્ષા વધી છે એટલું જ નહીં પણ પાતાનાં રાષ્ટ્ર અને સંસ્કૃતિ માટે મગરૂરી લેતી થઇ છે.

આ નવા સંજોગોમાં પરિપદ વખતોવખત વિકૃતતા અને જ્ઞાનની ચર્ચા અને વિચાર વિનિમય અર્થે મળે એ બરોમર છે પણ તે સાથે તેના અંગે એક સ્થાયી મંડળ અસ્તિત્વમાં આવી, આપણી જરૂરીઆતો પુરી પાડવાને ધટતાં પગલાં લે એ પણ એટલું અગત્યનું છે.

પરિપદ નવું સાહિત્ય હુકમ કરી ઉત્પન્ન ન કરાવી શકે એ ખરું છે, પણ તે આપણા સાહિત્ય, ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિનાં અભ્યાસ, સંશોધન અને વૃદ્ધિ અર્થે, ફેવોરીપ કે સ્ટોલરશીપો સ્થાપી ઉત્તજન આપી શકે; તે દ્વારા ધણું સંગીન કાર્ય કરી શકે.

વળી આપણા સાહિત્ય, ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિના અવશેષો, જેવા કે દસ્તખિખિત પુસ્તકો સીકા, કીમતી અને નાદર પુસ્તકો, તામ્રપટો, લોકગીત, લોકકથા વગેરેના સંગ્રહ

[વધુ મઠે જુઓ પૃષ્ઠ ૮૩]

[ગુજરાત]

[અધિક વૈત્ર ૧૮૮૨]

રમણસાલ ક. યાજ્ઞિક

—યુગરાત્રી સાહિત્ય સંસ્થાનો ઈતિહાસ

ગુજરાત]

સાહાર મંડળના પ્રમુખ

[અધિક ચેત્ર ૧૯૮૨

શ્રીમાન કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી

આદમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, મુંબાઇ

—ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનો ઇતિહાસ

સાહિત્યરસિકોને આવકાર

લેખક.

રા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી

સાહિત્યપરિષદના સભામદો, સત્તારી-
ઓ તથા સદ્ગૃહસ્થો.*

આજથી શરૂ થનારી ગુજરાતી સાહિત્ય-
પરિષદને અંગે નીમાએલા સત્કારમંડળ તરફથી
આપને સૌને હું ખરા દીક્ષથી આવકાર આપું
છું. ખાતુઓ અને ગૃહસ્થો, આ અતિ વ્યવ-
સાયી શહેરને અંગે રહેતી ઘણી મુશ્કેલીઓને
લીધે તમારું આતિથ્ય અમારે જેટલી સારી
રીતે કરવું જોઈએ તેટલી સારી રીતે કરી શક્યા
નથી એ અમે સમજીએ છીએ. રાજકોટ,
વડોદરા કે ભાવનગરનાં જેવાં માત્ર સરભરાજ
કરવાને ટેવાઈ રહેલાં સરભરાખાતાં અમારી
પામે નથી, અને તેથી મુકાબલે અમારી વ્યવ-
સ્થામાં એટલી ન્યૂનતા રહી છે, એ અમે
મંમજીએ છીએ, પરંતુ તમને આવકાર
આપવામાં અમારા અંતઃકરણની લાગણીઓ
તીવ્રતામાં કોઈ રીતે ત્યાંના વ્યવસ્થાપકોની
લાગણીઓથી ઉતરતી, નથી, એ ખાતર હું
તમને પુરેપુરી ખાતરી આપું છું. છતાં આપને
સૌને કોઈ રીતે અગવડ પડી હોય તો તેની

અમારા મનના ખરા ભાવ તરફ જોઈ અમને
ક્ષમા આપશો.

આજે લગભગ ઓગણીસ વર્ષે ગુજરાત
કાઠીઆવાડનાં સાહિત્યવિલાસી નગરોનું
આતિથ્ય સ્વીકારી ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદ ફરી
અમારે આંગણે પધારી છે. દરમ્યાન મુખાષ
શહેરમાં ઘણા ઘણા ફેરફારો થઈ ગયા છે. કવિ
નાનાલાલ મુખાષ માટે સાચું જ કહે છે, કે
અહીં—

નિત્ય નવ ખાસે પુલે અભિરામ,
લક્ષ્મી મ્હોર્યે લક્ષ્મીના મામ;

અહીં નિત્ય નિત્ય ફેરફારો થતાજ જાય
છે, રોજ ને રોજ કંઈક ને કંઈક નવીનતા નજરે
પડે છે. તો પછી આવા લાંબા અરસામાં તો
મહત્વની ઉચ્છલપાથલ થયા વગર રહેવું કેમ ?
છતાં સદ્ગાએ તે વખતે પરિષદની બેઠકને ફક્ત
જનાવનાર મંડળનો મોટો ભાગ આજે પણ
એ શુભ કાર્યને સહાય કરવા હયાત છે: પ્રોફેસર
મન્નજી, મણિશંકર લટ્ટ, રણજીતરામ
ભાઈ હાજી મહમ્મદ, આદિ સમર્થ સહાયકોને

* આઠમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, મુંબઈ :
બાલજીભાઈ સારકપ.

અમે ગુમાવ્યા છે. પરંતુ ઇશ્વર રક્ષાથી તે સમયે પણ પરિવદના કાર્ય માટે લગીરથ પ્રયત્ન કરનાર શેઠ સાહેબ પુરુષોત્તમ વિશ્રામ માવજી, રા. વિશ્વનાથ વૈદ્ય, લાલ નગીનદાસ માસ્તર, જેવાઓ હજુ તેવીજ લાગણીથી અમને મદદ કરવા કમર કરી મંજૂ. રહ્યા છે, એ માટે અમારે પ્રભુનો પાડ માનવાનો છે.

આપણા સાહિત્યની સર્વાંગિ ઉન્નતિ એ આપણી પરિવદનું ધ્યેય છે. એ ધ્યેયને આપણી સાહિત્યરસિક વ્યક્તિઓએ લાંબા કાળથી પોતાની દૃષ્ટિ આગળ રાખી કામ કર્યું છે. પ્રેમાનંદના અંતઃકરણને જે “ધગશ” ધગધગાવતી હતી તે જ “ધગશે” કવિ નર્મદાશંકરના અંતઃકરણને પણ હચમચાવી મુક્યું હતું, અને હાલના સમયમાં પણ જે સેંકડો પુસ્તકો લાંબી નવલકથાઓ, નાની નાની વાતો, કાવ્યના મયો, ચોપાનીઆં, ખજરપત્રો, દિનપ્રતિદિન પ્રસિદ્ધિ પામતાં જાય છે, તે પણ એજ “ધગશ”ની સાક્ષી પુરે છે. “સાંગિપાંગ સુરંગ વ્યંગ્ય અતિશે ધારે ગિરી ગુર્જરી” * થી માંડીને “સિદ્ધરાગના રંગ”થી—

“પણ અધિક સરસ રંગ ગશે સતરે માત,
શુભ ચક્રન દીસે મધ્યાન્હ શોભશે, વીતી ગઈ છે રાત.

અને

“દાંદ, મુસલમીન, પારસી સર્વે,
માત! અમે તુજ બાળ
અજ હમંગ બરી નવ રંગે,
હરીએ સેવા સદુ કાળ,”

એ શ્લોકો, ત્રણસે વરસના અરસામાં ગુજરાતી સાહિત્યના ઉર્કર્તોને પ્રવાહ સતત વહા કર્યો છે તેના સાક્ષીનૂત છે. એ પ્રવાહ હજુ પણ “જવંત, ઝવંત” છે, અને તેની

સાખીતી એ આજથી શરૂ થતી આપણી પરિવદ.

એ પ્રવાહે આપણા સાહિત્યના ઇતિહાસમાં જુદે જુદે વખતે જુદા જુદા રંગ દેખાયા છે; દયારામના વખત સુધી તેને મુખ્યત્વે ધાર્મિક પૌરાણિક વિષયનો રંગ લાગેલો, નર્મદાશંકર દલપતરામના વખતમાં, સંસાર સુધારા જેવા વિષયોને એને રંગ લાગેલો, વળી હાલના સમયમાં નવલકથા, નવત્રિકા, માસિકા, વાર્તામાહિત્ય વગેરેના રંગથી એ પ્રવાહ રંગાએલો જણાય છે; પરંતુ એ નિરિખિતા છતાં પણ એક વાત તો નિઃશંક તેમાંથી જણાઈ આવે છે. અને તે એ કે—“વીતી ગઈ છે રાત ઉર પ્રભાત સમા અજવાળાઈ, અંધકાર ટળી જતો જાય છે. તમસો મા જ્યોતિર્મય, એવું પ્રયોગની રિથિનિમાંથી જો કે હજી આપણે છુટા થયા નથી, તો પણ સેંકડો વર્ષથી નજર આગળ નાખેલું ધ્યેય તો આપણે ચુક્યા નથીજ.

પરંતુ હજુ જે કરવાનું રહ્યું છે તેને મુકાબલે જે થયું છે તે ઘણું થોડું છે. હજુ માત્ર પાંચે પુરાયો છે, ચલતરકામ અધું ણાડી છે, અને તે કામમાં મદદ આપવાને ઘણી વ્યક્તિઓ, ઘણી સંસ્થાઓ, ગુજરાતી ભાષા બોલતા વર્ગો ગુજરાત અને ગુજરાતની બહાર, ભરતખંડની બહાર વસતા ગુજરાતીઓ, સ્ત્રી અને પુરુષ બંને મધી રહ્યાં છે. દાદેકા વાસણમાંના ઉકળતા ખળખળતા પાણીમાંથી જેમ વરાળ બહાર પડવાને મળે છે, તેવી દમણાંની આપણી સ્થિતિ છે: એ વરાળને સીધે રસ્તે દોરી આપણને ઉપરેગી યદ્યપે એવી રીતે વાપરવી, એ આપણા સાહિત્યમાં રસ લેતી વ્યક્તિઓ અને સંસ્થાઓની ફરજ છે. અગ્નિ મંદ પડી

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૬૫].

* આ પદ્ય પ્રેમાનંદની કૃતિ છે કે નહીં તે જુની વાત છે, પરંતુ પોતાની બાબતી ઉન્નતિ મેળવી એની લાગણીનું પ્રતિબિંબ એમાં દુબક પડે છે.

સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખસ્થાનેથી

લેખક :

રા. ખ. રમણલાલ મહીપતરામ નીલકંઠ

સાહિત્યરસિક સન્નારીઓ અને સજ્જનો,

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની આ બેઠકના પ્રમુખપદે મારી પસંદગી કરવામાં આવી તે માટે હું કૃતજ છું.

આ સાહિત્ય પરિષદનો જન્મ થયાને એકવીસ વર્ષ થયાં છે, અને કાયદાએ મનુષ્યની જાત માટે દરારેલી અવધિ પ્રમ.એ આ પરિષદની પ્રાપ્ત તથા લાયક ઉંમર થઈ કે. આ પ્રસંગે પરિષદની બાંધવાવસ્થાના અનુભવ તરફ કેંક અવલોકન કરવાનું પ્રાપ્ત થાય છે.

સાહિત્ય પરિષદ ભરવાની યોજના પ્રથમ ઉપરિચિત કરનાર સ્વ. રણજીતરામ વાવાલાઈ મહેતા આજે આ લોકમાં દુર્ભાગ્યે હયાત નથી. એમના અકાલ અવસાનથી ગુજરાતને ભારે

ખોટ પડી છે. યુરોપમાં મળતી ઓરીએન્ટલ કોન્ગ્રેસને ધોરણે મળનારી સંસ્થા ગુજરાતમાં પણ થાય એ તેમની ઉકેલ ઇચ્છા હતી. ગુજરાતી ભાષાના વિદ્વાનોની વિદ્વતાનો નિષ્કર્ષ એકત્ર કરી તે સુલભ અને ફલદાયક કરવાનો આ ઉદ્દેશ જેમ મોટી આકાંક્ષાઓ ભરેલો છે તેમ તેમાં સાહસ પણ રહેલું છે. મહત્વની આકાંક્ષાથી જેમ જીર્ણ ગતિની વૃત્તિ થાય છે, તેમ આ કાર્યમાં જોખમ રહેલું છે કે આનુષંગિક ફલરૂપે એવા સંજોગો ઉત્પન્ન થાય કે વિમાર્ગની દિશામાં ધસડી જનારાં બળની પ્રવૃત્તિ થાય.

સાહિત્ય પરિષદને વિમાર્ગે તાણી જનારાં બળ આ રીતે પ્રવર્તિત થયાં છે. સાહિત્ય પરિષદના જન્મથી થએલા ઉમંગને લીધે કેટલાએકને એવી ઇચ્છા થઈ કે જે સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિઓ

† આઠમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, મુંબઈમાં ટા. ૨-૪-૨૧ ના રોજ પ્રમુખસ્થાનેથી આપેલા બાષણમાંથી સારકથ.

વિશેષ આગળ કરવા જેવી પોતાને જણાતી હોય તેનો સાહિત્ય પરિપદના પ્રયોજન સાથે સંબંધ હોય કે ન હોય તોપણ તે સૌને સાહિત્ય પરિપદમાં સમાવેશ કરવો આ રીતે નીચાળોનો અભ્યાસક્રમ સાદિય પંચિનના કાર્યક્રમમાં દાખલ કરવાનો પ્રયાસ આગ્રહ કર્યો છે વક્રત્વકળાનું ઉત્તેજન સાહિત્ય પરિપદે માથે લેવું જોઈએ એમ કેટલાકને અભિપ્રાય થઈ છે હાલુઆતના નાણા પ્રમાણે પ્રાન્તવલ્લાગ પાડવાની યોજના સાહિત્ય પરિપદે ૬ થયા પેરી જોઈએ એમ પ્રવાસ તરફથી મુચના થઈ કે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહાશ્વર એક છે એ ચર્ચા સાહિત્ય પરિપદે કરવા જેવી છે એમ કેટલાકને લાગ્યું છે પુનર્જન્મનો પ્રશ્ન સાહિત્ય પરિપદે ઉપાડી લેવો જોઈએ એમ એક તરફથી મુચના થઈ કે સાહિત્ય પરિપદનું વિશેષ કાર્ય પૃથક રીતે દાખમાં લેવાના હેતુની આ સર્વ પ્રયાસોમાં વિશ્વભૂતિ થાય છે જે દાર્યો સના લાગે તે સર્વ એક અમ્થામાં જોડાયાથી સર્વ થયે છે એ આત્મા પ્રયત્નમાં ધ્યાનમાં મેલે નથી

પારપદના કાર્યમાં ક્ષતિ કરનાર ખીજે એક અવરોધ એ ઉત્પન્ન થયો કે સાહિત્ય પરિપદનું લક્ષ્ય નિશ્ચિત ઉપર છે એ ભુવર્ધ જર્મ પ્રેરેક થયે એની માન્યતા થઈ છે કે સાગ માણસને અમુક માનની પદની આપવાનું માથે લેવું એ પરિપદનું કાર્ય હોતું જોઈએ તે માટે, અમુક વિદ્વાનભર્યું કાચ અમુક મનુષ્યે ક્યુ હોય તે લક્ષમાં લેવા ઉપરાંત અમુક કાર્ય અમુક મનુષ્યે નથી કર્યું છતાં તે કરના તે સમર્થ છે અથવા ઇન્તેજાર છે તે લક્ષમાં વધ પંચિપદે તેને મન્યવાદ આપવો અથવા પદવી આપવી એવી પ્રવાસને તીવ્ર ઇચ્છા થઈ છે

એક ગુચવાડો 'સાક્ષર' શબ્દથી થયો છે પરિપદે એ શબ્દનો પ્રચાર નથી કર્યો, પરિપદ

સ્થપાયા પ્રદેશ એ શબ્દ ગુજરાતમાં વપરાવા લાગ્યો છે, પરંતુ પરિપદની સ્થાપના થયા પછી સામાન્ય વ્યવહારની લાપામાં એ શબ્દ વિશેષ મહત્ત્વ પામ્યો છે, ઘણા લેખકોને એવી ઇચ્છા થઈ છે કે અમે 'સાક્ષર' છીએ એવું ઘોષણ પરિપદ તરફથી થવું જોઈએ જેઓ વિદ્વાન લેખકો નથી એવા ઘણાને આની ઇચ્છા થવા લાગી છે, અને, 'સાક્ષર' કયા માણસને કહેવા એ બાબતમાં સાદિત્ય મંચિપદે કે પ્રયાસ નથી કયા સાહિત્ય પરિપદે અમુક મનુષ્યોને સાક્ષર કહ્યા, અમુકને નિરક્ષર કહ્યા એવું બન્યું નથી, તે છતાં જેમને એમ લાગે છે કે અમને 'સાક્ષર' પદની નથી અપાતી એ માટે પરિપદ જવાબદાર છે તેઓ પરિપદ અમુક પક્ષની છે—પંચિપદમાં વાડા છે એવો પુકાર કરે છે સામાન્ય વાચકો અમુક લેખકોને 'સાક્ષર' કહે કે ન કહે તે એ વાચકોની ખુશીની વાત છે જેમને વાચકો તરફથી પોતાની એ પદવીનો અગીકાન કગવવો હોય તેઓ વાચકોની રુચિ સપાદન કરે, પણ એ સંબંધમાં સાહિત્ય પરિપદને માથે શી રીતે જવાબદારી આવે ? પરિપદ તરફથી ઘણા લેખકોના લાભમાં પ્રવરુક કે રિવેચન કરવામાં આવતું નથી પંચિપદમાં સામીય થરાની સૌને છુટ આપવામાં આવે કે પરિપદમાં મામેલ થરાની પ્રાપ્ત ના હોવામાં આવતી નથી પરિપદમાં સામીય થનાર પુરોગોએ પંચિપદ બહાર અમુક રિચાર દર્શાવ્યા હોય તે ઉપરથી પંચિપદને માથે જવાબદારી દારી શકાય નહીં આમ છતાં પરિપદ અમુક પક્ષોના સ્વીકાર કરે છે એમ શા ઉપરથી કેહી શકાય ?

વોનોની રી મણતરી ? અમુક મૃદસ્થ સાહિત્ય ના અમુક કામ માટે અમુક રકમ આપવા તૈયાર છે માટે તેને પરિપદના પ્રમુખપદે પસંદ કરવા જોઈએ એ દલીલ પણ આવે પ્રસંગે થઈ છે

આ સંબંધે અહીં એટલું જ કહીશું- જેને પોતાના લેખની ઉત્તમતાનો સ્વીકાર કરાવવો હોય તેને માટે એજ માર્ગ છે કે તેણે ઉત્તમ લેખ લખવા; બીજું બધું પોતાની મેળે થઈ રહેશે. પરંતુ શીશીમાં પાણી ભરી તેના પર 'શરબત' ની ચીઢી યોદાવવાનો આશ્રય કરવો કે લોક એ રીતે પાણીને શરબત ગણી પી ન્વસ અને શીશીમાંના પાણીની પ્રશંસા કરે એ બર્થ છે ચીઢીએ યોદી માણ્યોને વિદ્વાન બનાવવાની પરિપદમાં શક્તિ નથી.

ભાષા અને સાહિત્યનો ઉત્કર્ષ એ સાહિત્ય પરિષદનું લક્ષ્ય છે. ભાષા અને સાહિત્યનો ઉત્કર્ષ ભાષા અને સાહિત્યમાં પ્રવૃત્તિ કર્યાથી અને તે કાર્યમાં શિષ્ટતા સંપાદન કર્યાથી થાય છે. બીજાં ધોરણે આ વિષયમાં નિરર્થક છે એ વસ્તુચિત્તિનો અનાદર કર્યાથી ઉપર કહ્યાં તેવાં પરિણામ થાય છે. શિષ્ટતા ઉપર આશ્રય કરવાની આવશ્યકતા છે. શિષ્ટતાની સંપત્તિ માટે લેખમાં જે અંશો જરૂરના છે તેની ગણના કેંક આમ થઈ શકે: (૧) બદ્ધસ્તુતપણના સંસ્કાર ઉત્તમ ઉત્તમ લેખોનાં વાંચન, અભ્યાસ તથા વિવેચનથી વિદ્વાતાના સંસ્કાર કેળવ્યા વાણી અને વિચારની શુદ્ધતા, સામર્થ્ય અને ઉદાત્તતા. વિચારના તત્ત્વમાં અને તેના ઉચ્ચ રણમાં નિમ્નલતા ન હોય ત્યાં જુગુપ્સા ઉત્પન્ન થાય છે જેમાં ઉદાત્તતા ન હોય, વાચનારા કે સાંભળનારાના ચિત્તને ગ્રહણ કરવાની અને ઉચ્ચ માર્ગે દોરવાની તથા ઉચ્ચતાનું દર્શન કરાવવાની શક્તિ ન હોય તે ગોળું, નિર્વીર્ય થઈ પડે છે. (૩) અપૂર્વતા અને કલ્પનામયતા. લેખકનો કાષ્ઠ ખાસ સદેશો છે, તેના વક્તવ્યમાં અથવા ઉક્તિપ્રકારમાં કે નવીનતા છે, તેના ચિત્તે કે ઉગ્રમન કષ્ટ છે, અર્થને પ્રકાશિત કરવા કે કલ્પનોનો આશ્રય કર્યો છે, એમ લાગે

ત્યાં સુધી આકર્ષતા નથી આવતી. (૪) વિષય- નિરૂપણ ગંભીરતાવાળું અને સમતોલપણવાળું હોવું જોઈએ. વિષયના નિરૂપણમાં ઉછાંછળું, તોછડાપણું, બાહ્યશતા, પક્ષપાતીપણું, વિવેક-હીનતા અથવા અવિચારી અત્યુક્તિ જણાય ત્યારે તેનું સામર્થ્ય ન્યૂન થાય છે, લેખ ઉપર આનંદ પડી શકી નથી અને તેનું લખાણ આદરને પાત્ર થતુ નથી, તથા નિરૂપણ અસર કરી શકતું નથી. (૫) લેખન-શૈલીમાં ઓળસ પ્રસાદ તથા માધુર્ય હોવાં જોઈએ સંસ્કૃત અલંકાર-શાસ્ત્રમાં લેખનના આ ગુણો આવશ્યક કહ્યા છે. ઓળસથી શૈલીમાં વીધ, ચિત્તનો વિસ્તાર કરનારી દીપ્તિ તથા સ્ફુર્તિ આવે છે અને તે વિના મંદતા વ્યાપે છે. પ્રસાદથી અથની સ્પષ્ટતા થાય છે, ભાષામાં નીતર્થ પાણી જેવી ન્દમ્બતા અને વિશદ્વ આવે છે. તે ન હોય તો લેખન ડોહોળાઈ ગએલું લાગે છે. એકતે બદ્ધે અનેક અર્થનો ભાસ થવાથી ગુંચવાડો થાય છે, અને અર્થરહિતતાની શંકા નડે છે માધુર્યથી ભાષામાં મીઠાશ આવે છે, નિરૂપણ રમણીય લાગે છે. તેની રચિકરતાથી મનોરંજકતા વ્યાપે છે તથા નિરૂપણ આકર્ષક થાય છે આ રીતે આ ગુણો લેખનમાં આવશ્યક છે.

આપણો મુખ્ય ઉદ્દેશ સાહિત્યના ઉત્કર્ષ માટે કરવાના પ્રયાસનો છે "સાહિત્ય" શબ્દની વ્યાખ્યાનું એ માટેજ મહત્વ છે. ભાષાનો ઉત્કર્ષ સાહિત્યના ઉત્કર્ષ સાથે સંકળાયેલો છે બંનેનો વિચાર તથા બંનેનો પ્રયામ એક બીજાને અવલંબીને થાય છે. ઉત્તમ લેખ લખવામાં રોકાયેલું મન પોતાના એ પ્રયાસની સાથેજ ઉત્તમ ભાષા લખવાના પ્રયાસમાં રોકાય છે. જેમ ઉચ્ચ પ્રકારની ભાષા લખવાની શક્તિ વિના ઉચ્ચ પ્રકારના લેખ લખી શકેલા નથી, ભાષા ઉપરનાં કાણુ વિનો

લેખન ઉપર-વિચારપ્રકાશન ઉપર-કાણુ આવતો નથી, તેમ ઉચ્ચ પ્રકારના લેખ લખવાની સાથે ઉચ્ચ પ્રકારની ભાષા આપોઆપ લખાય છે, લેખની શક્તિ અને ભાષાની શક્તિ સાથે સાથે પ્રવર્તે છે, કારણ કે, વિચારની ઉત્કટતા અથવા લાગણીની તીવ્રતા બહુશ્રુતપણાનાં ખીખાં રજુ કરે છે અને એ ખીખાંમાં છપાઇ છપાઇને એ ઉદ્દગાર બહાર પડે છે, અને એ ખીખાંમાં શિષ્ટ વાણી અન્તર્ભૂત રહેલી હોય છે, તે એવે પ્રસંગે પોતાનું બળ બહાર પાડે છે. શિષ્ટ લેખકોની જે વાણી ચિત્તને પ્રેરવામાં સહાયભૂત હોય છે તે રાણી પોતાનું ચિષ્ટ સ્વરૂપ સ્પષ્ટ પામી મૂર્તરૂપ પ્રદલ્યુ કરતા વિચારોમાં ભેળે છે જેઓ બહુશ્રુતપણાના સંસ્કારથી રહિત હોય તેઓ વિચારની ઉત્કટતા અથવા લાગણીની તીવ્રતાને વશ થઇ લેખ લખવાના પ્રયાસ કરે ત્યારે વગર કેળવાયેલા વિચારમાં રહેલી સંસ્કૃત વાણીની અશક્તિ તેમના પ્રયાસને નિષ્ફલ કરે છે, અથવા, તેમના ઉદ્દગાર અજ્ઞાન તથા આશ્ચર્ય ભરેલા, અપરિપક્વ તથા તથા કંઠરૂપે અર્થાત્ અશિષ્ટ સ્વરૂપે બહાર પડે છે

આ માટે, સાહિત્યના દ્વારમાં બહુશ્રુતપણાના સંસ્કાર ઉભરા પર રહેલા છે. અસંસ્કૃત વિચારોનો દગલો વાણીમય ધાય તોપણ તેવા વિચારોની અસંસ્કૃત વાણી સાહિત્યમાં સ્થાન પામતી નથી હોર્ડ મોર્લી પ્રથમ સાહિત્યમાં કેળવાયા પછી રાજકીય વિષયમાં તેમની પ્રવૃત્તિ થઇ ત્યારે તેમના માહિલસંસ્કારોએ તેમના સાહિત્યના સંસ્કાર તેમાં છપાયા નહોતા. ગુજરાતી સાહિત્યમાં એ સાવચેતી રાખવાની છે કે ધાર્મિક અથવા રાજકીય વિચારોના લખાણના દગલામાં બાહ્ય હોય છતાં બાહ્ય જાતેજ જે લખાણને સાહિત્યમાં ઉચ્ચ સ્થાન

અપાવવા સમર્થ નથી તે વિચારો પ્રકટ કરનારના અનુયાયીઓના ઉત્સાહથી એવા લખાણમાં સાહિત્યોચિત ઉચ્ચતા પ્રાપ્ત થતી નથી. સાહિત્યમાં બહુશ્રુતપણાના સંસ્કારથી આરંભ થાય છે અને શિષ્ટતાથી ઉચ્ચ રૂપ બંધાય છે. એવી શિષ્ટતા વગરની વાણીને સાહિત્યમાં ઉચ્ચ સ્થાન આપવાની માગણી સાહિત્યને અપકંપ કરે છે.

આ માટે એ આગ્રહ કરવાની જરૂર છે કે ગુજરાતી લેખકો બહુશ્રુત હોવા જોઇએ. કોઇ પણ મરાઠી સુપુસ્તક ઉઘાડીને વાંચીશું તો લેખકની વિદ્વતા પ્રથમ આપણા ચિત્તનું આકર્ષણ કરે છે. વર્તમાન ગુજરાતી સાહિત્યમાં વિદ્વતા હાલ આદર્શરૂપે ગણાતી નથી એ શોચનીય છે વર્તમાન પત્રોમાં વપરાતી શૈલી અને ભાષા તે સાહિત્ય માટે આદર્શભૂત થઇ શકે નહીં. મરાઠી વર્તમાનપત્રોમાં વિદ્વતાના સંસ્કાર રથળે રથળે દૃષ્ટિગોચર થાય છે તે મિતિ પણ ગુજરાતીમાં નથી.

સાહિત્ય પરિષદમાં વિદ્વાતભર્યા લેખ રજુ થતા તેથી રસિકતા અને વિદ્વતાનો શોખ જાગ્રત થવો જોઇએ, પણ, વિવેચકોની વિવેચનપદ્ધતિ તે સર્વને રદ કરે છે. વર્તમાન પત્રોની પદ્ધતિએ થતું વિવેચન નિબંધોના વિષય તથા તેમાંની ચર્ચાની અવગણના કરે છે અને સાહિત્ય પરિષદની વ્યવસ્થાનેજ પ્રધાનતા આપે છે કોઇ નિબંધના લેખક વીશે આ વિવેચનમાં ચર્ચા કરવામાં આવે છે તો તેણે દશવિલા વિચારોના સ્વરૂપ વીશે નહીં પણ તેની ખોલવાની રીત, તેના દીદાર અને તેની નાતજાત વીશે ચર્ચા કરવામાં આવે છે. આ રીતે વિદ્વાતાનું વાતાવરણ ઊભું કરવામાં કે સહાયતા થતી નથી અને વિદ્વાતોના વિષય , , [વધુ મદિ જુઓ પૃષ્ઠ ૯૦]

ગઈ કાલે શરુ થએલો ગુજરાતી સાહિત્યનો નવો યુગ

અથવા

જુની સંસ્કૃતિનો અસ્ત અને નવીન સંસ્કૃતિનો ઉદય

લેખક:

રા. ખટ્ટસાઈ લાલસાઈ ઉમરવાડીઆ

સભ્ય, સાહિત્ય સંસદ.

૧. જુના યુગની મર્યાદા

આ પછા સાહિત્યમાં નવીન યુગ શરુ થયો છે એમ તો બધા સ્વીકારે છે. એ યુગની આરંભતિથિ બધા નર્મદના વખતથી લેખે છે. જેમને હું પૂજ્ય માનું છું એવા કેટલાક સાહિત્યસ્વામીઓ પણ એવુંજ કહે છે એટલે એમ નથી લાગતું એવું જ્યોત્ ક મારાથી કહેવાય એમ નથી છતાં એ વીશે મારા એક બે વિચારો પ્રકટ કરવાની ધૃષ્ટતા કરું છું

હું બાણું છું કે નર્મદના વખત પછી ગુજરાતી જીવનના રંગો બધા બદલાયા છે. જીવનમાં ગુપ્ત રહેલું જોમ પ્રકટ થયું છે. પ્રજાની ભાવના અને કલ્પના સતેજ થઈ છે. જીવનનો ઉત્સાહ પ્રકટયો છે. લોકદષ્ટિની મર્યાદા વિશાલ થઈ છે. જીવન અને સાહિત્યનાં કેટલાંક અતુટ મણાએમાં બુધનો તુડી ગયાં છે; તથા બાપા-ચીલી અને રસની સમૃદ્ધિ વધી છે. નર્મદથી શરુ થતા કાળમાં આવું આવું ધણું થયું છે એટલું તો

સ્વીકારી શકાય એવું છે. તે છતાં મને લાગે છે કે ગઈ કાલથી શરુ થએલા નવા મન્વંતરનો મનુ નર્મદ નહીં. નર્મદ અને તેની પછીના સાહિત્યકારોનું કાર્યક્ષેત્ર વિશાલ અને સજીવ થયું એ ખરું, પણ એ મધ્યકાલીન સાહિત્યની સરખામણીમાં અને તેમાં પણ મને ખાસ નવીન તત્વો ઉમેરાયાં હોય એમ નથી લાગતું. વધુ ચર્ચા અગાઉ એક દૃષ્ટાંત આપવાનું મન થાય છે. એક માણસને જુદી જુદી અવસ્થાઓ પ્રાપ્ત થાય છે; પરમદલાહનો બાળક કાલે યુવાન હતો, આજે વૃદ્ધ થયો છે. એક દૃષ્ટિએ જોતાં પરમ દિવસે કે કાલે તે હતો એવો આજે નથી રહ્યો એ તો દેખીતું છે. છતાં તે એનો એ માણસ છે: એનું કુટુંબ, વતન, ડુંકમાં એનો સંસાર એનો એ રહ્યો છે. બીજી બાજુથી એ માણસ ધર્મદેર કરે કે કાષમને માટે દેશદેર કરે તો એનો જુનો સંસાર હુપ્ત થાય છે ને એ નવા સંસારમાં

પ્રવેશ કરે છે. મને લાગે છે કે નરસિંહ મહેતા-
થી મોટી છેક ગર્ભ કાલના સાદિત્યકારો એ બધા
એકજ સનાતના માનવીઓ છે. કારણ કે એ
બધાના જીવન અને કવનમાં એકજ સંસ્કૃતિની
રસધારા, લાગે જુદા જુદા રૂપ ને પ્રમાણમાં છતાં
એકજ મૂલ સ્વરૂપમાં દેખાય છે એકજ આર્થ-
સંસ્કૃતિનાં એ બધા મુદર પુલો છે. એમના રંગ
જુદા છે પણ મુગધ એની એ છે. જુની
સંસ્કૃતિના મુખ્ય મુદ્દાઓ ધ્યાનમાં રાખીએ
તો આ વાન મહેતાથી સમગ્ર એવી છે.
નાગ્નેતરમાં 'ગ મુનગીએ ને ધોરણોએ આ
વિષય નપાસ્યો છે તેજ ધોરણોએ આ
વિષયને પ્રથમ ઉકેલવો વધારે અતુકું લાગે છે.
એમણે કહ્યું હતું કે મધ્યકાલીન કવિઓ મનુષ્ય
દેહને ક્ષણભર ગણતા, મૃત્યુથી બીધાં કરતા,
પરજીવનના મોહમાં આ જીવનને વેણી દેતા;
જ્યારે નમદથી ગરુ થતા યુગના કવિઓની
ભાવના એથી જુદી હતી: એમાં દેહના નુષ્પની
વાસના જન્મ પામી કાણ જાણે, મને તો લાગે
છે કે મનુષ્યની અત્યંત, પામરતા અને
નિર્બલતા, આ દેહની ક્ષણભરતા એજધું તો
છેક ગઈ કાલ સુધી ગયાવું દાખલા તરીકે
નાનાવાસ જોવા "અર્વાચીન" કાળના કવિ
પણ કહે છે કે:—

જયા

દામી, તુ શું બેઠા ?

મુખ કે શાંતિ ?

દાસી

મુખ, જયાબા.

જયા

શાંતિ, દામી, ભુલી.

શું બેઠા ? આમા કે દેહ ?

દાસી

દેહ, જયાબા.

જયા

આમા, દાસી ! ભુલી.

દેહ નશ્વર છે, આમા અમર છે.

આ વિશાલ વિશ્વમાં માનવ ગરુપ પ્રાણી
છે અને માનવ જીવન ક્ષણભર છે એ માન્યતા
આર્થસંસ્કૃતિનું એક અંગ મનાય છે. એજ
ભાવના "અર્વાચીન" યુગના નરસિંહરાવે અમુક
રીતે વ્યક્ત કરી છે:—

જનસમુદાય વિશાલ સિંધુ તેમાં જુદજુદા હું,
શો ગરવો ફફડાટ, મદે બચું શું વળી કંઈ.
તરંગરાજ અનંત, નાવ માર્યા ને ગળતાં.
તે પણ ક્ષણમાં પડે ત્યાં મુજ તે શી ગણના
ગઈ કાલનો કલાપી પણ એજ કહે છે કે
જન્મ, મૃત્યુ, જીવન સહુ ભાસ માત્ર,
તો મૃત્યુથી રહન, જન્મથી હાસ્ય રાને ?

એજ પરમ સનાતન ભાવના બુલાખીરામ
એની એ રીતે રજુ કરે છે—

ને જ્યુ તે આયમે ખીંચું તે કરમાય,
એહ નિયમ ચિનાશનો, ને મયું તે ભય.
અન્, અણુ'ર એ માનવી, મનમાં શું મલમાય,
ધાટ ધરો શો ધરી પછ ને મયું તે ભય
મુખરના ધરણીચરા, પડતા જેના પાય,
એના નર હપડી ગયા ને મયું તે ભય.

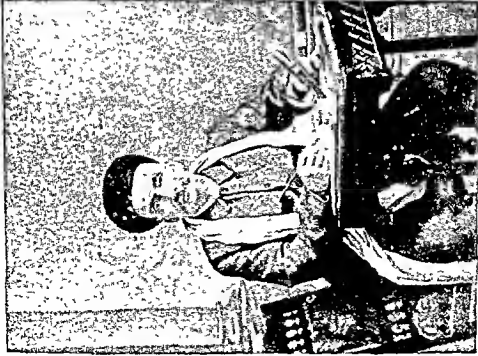
માણસ અદ્ય જીવ છે અને વિશ્વ અને
વિશ્વકર્તાની રચના અકળ અને અગમ્ય છે એમ
પણ છેક નાન તાલ સુધી માનવામાં આવ્યું હતું.

નાનાકાલનાં કદપનાચિત્રો સનેજ છે પણ
છના ગૂદ અને જેઠી છે:

ગદ ના હુમડી ધુન, પ્રકૃતિ ને પુરુષ બે,
એહ બ્રહ્મરીતામાથી બ્રહ્મરોડો ગેભમાં વહે.

આ જીવનભાવના સાચી કે છપ્પ છે કે નહીં
એ ચર્ચવાનો મુદ્દો નથી: હું એટલું જ સુચવવા
છું કે એ ભાવના આર્થસંસ્કૃતિનું એક
રૂપ છે અને તે ગઈ કાલ સુધી કાયમ રહ્યું છે.

[૧૫ માઝ જુઓ પૃષ્ઠ ૧૨૭]

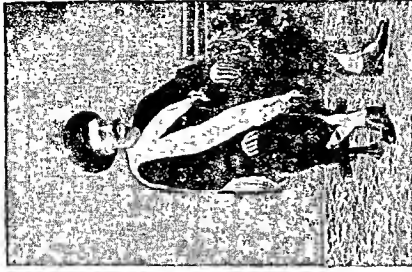

દીવાન બહાદુર ગાંધીલાલ સાક્ષરલાલ દેસાઈ,
પ્રમુખ, ત્રીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ.

ગુજરાત]

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનો ઇતિહાસ.

[અધિક એવ ૧૯૯૨]

દીવાન બહાદુર રણછોડભાઈ ઉદયરામ,
પ્રમુખ, ચોથી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ.

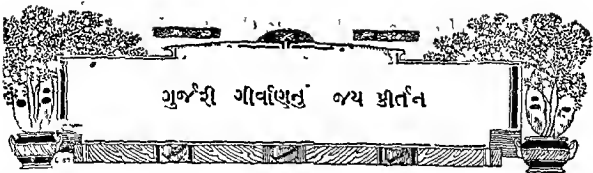

ગુજરાત]

[અધિકૃત ચેત્ર ૧૯૮૨]

શ્રી. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દીવેદીઆ,
પ્રમુખ, પાંચમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ.

—ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનો ઇતિહાસ.

લેખક:

રા. મનહરરામ હરિહરરામ મહેતા,

મંત્રી, સાહિત્ય સંસદ.

ગાઓ, ગાઓ, વિજય ગાઓ, સર્વ ગુર્જર સંતાનો !

સમય મંગલ ગુર્જરી ગીર્વાણના યથા ગાવાનો.

અહ તરછોડે બહેને દીન ને કુળળી કહી,

જેવી તેવી તોએ વહાલી વાણીએ આપણી રહી.

પ્રથમ શબ્દ મેં એ વાણીમાં શ્રવણ કર્યો માના મોઢે,

પ્રથમ શબ્દ મેં એ વાણીમાં ઉચ્ચાર્યો કાનો કોડે;

તાત ભાત સહુ સ્વજનતણા પ્રિય મુખમાં એ વાણી મહાલે,

એ વાણીના અમૃતઝરણાં અંતરમાં નિશ્ચિન ચાલે;

શતશત સહસ્ર લોકો આજે એ વાણી વાપરનારા,

પંચખંડમાં ઝસરી રહ્યા એ જૂદત વાકના બણકારા.

જય ગાઓ, જય ગાઓ !

ગુર્જરગીરનો જય ગાઓ !

જય ગાઓ, જય ગાઓ

વિશ્વવંદિત સર્જનજીની મહાવાણી માન છે;
અંગલા હોદી મહારાષ્ટ્રી ભગિની એની ખ્યાત છે.

નરસૈયાએ પ્રથમ ધરી એ સુંદર રૂપવતી રાણી,
પ્રેમાનંદે કાધી કેળવી વિધવિધ રસની ઝીલનારી;
નાનાલાલતણા મૃદુ કરથી લલિત બની એ લટકાળી,
ગોવર્ધન ગાંધી ને કનૈયે કાધી સમૃદ્ધિશાળી.

જય ગાયો, જય ગાયો !

ગુર્જરગીરનો જય ગાયો !

જય ગાયો, જય ગાયો !

જે ભૂપર શ્રીકૃષ્ણ પ્રભુએ રાજ્યદંડ કરમાં લીધો,
જે ભૂમિપર પરશુરામે ધ્વજસ્થાપનો વિજય કાધો,
જેની કુખના દયાનંદ ને ગાંધી સમ રત્નો રાજે,
તેની વાકના વિજય દુર્દલિ સતત અખિલ જગમાં આજે.

જય ગાયો, જય ગાયો !

ગુર્જરગીરનો જય ગાયો !

જય ગાયો, જય ગાયો !

શ્રી હપદેવ પ્રણિત
(પંચાંકી નાટક)

અનુવાદક :

રા. રમણિકલાલ જયચંદલાલ હલાલ ખી. એ.

ચિત્રકાર :

રા. રવિશંકર શિવશંકર પંડિત ખી. એ.

— ૧૩૯૧ —

પાત્રે।

સૂત્રધાર.....નટી
અમૃતવાહન (નાયક).....મલયવતી (નાયિકા)
વિદૂષક.....ચતુરિકા (ચેટી)
મિત્રાવસુ.....મનોહારિકા (ચેટી)
શંખચૂડ.....વૃંધા

આગલા પ્રવેશોનો સાર

નાંદીના અતિ વિદ્યાધરશ અમૃતવાહન તેના મિત્ર વિદૂષક સાથે પ્રવેશ કરે છે. અમૃતવાહનનાં માન-પિતા સંન્યસ્યાશ્રમમાં છે અને અમૃતવાહન તેમની સેવા કરે છે. માતાપિતાની આજ્ઞાથી તે તેના મિત્ર વિદૂષક સાથે મલયપર્વત તરફ ફરકવાદિ ચેરા ભય છે. મલયપર્વત પાસે સિદ્ધકુમારી મલયવતી ચોગ્ય પદ્ધતિ મેળવવા જોરીના મનિરમાં પૂજા કરે છે. મલયવતીને જોરીએ રાત્રે સ્વપ્ન આપ્યું હતું તેનું જ્ઞાત તે તેની સખીને કહે છે. તે વિદૂષક અને નાયક એક જાડની પાછળ છુપાઈ સંભળે છે. અતિ વિદૂષકના આશ્ચર્યથી અને જ્ઞા થાય છે અને મલયવતી તથા અમૃતવાહન વચ્ચે રમેહનું આરોપણ થાય છે.

મલયવતી પોતાની પ્રેમપીડા ચેટીને કહે છે અને એકાંત રોધવા અંદનલતા શબ્દમાં જાય છે. ત્યારેનેહી વ્યક્તિય ધર્મ નાયક અને તેનો મિત્ર વિદૂષક આવતા હોય છે એટલે તેઓ બંને એક કાઠ એટલે સંતોષ જાય છે. નાયક મનને કૈંક શાંત કરવા તેની પ્રિયતામાં મિત્ર એક શિલા ઉપર આંકે છે. મલયવતી એ સમજી રહતી નથી એટલે પોતાનો સ્નેહી કોઈ અન્યને ચઢાય છે એમ માની ચેટીને દૂર કાઢી ફરિયા ખાવા તેમનાર વાય છે અને તે વખતે તે પકડાઈ જાય છે. નાયક મલયવતીને તે મિત્ર કાઢતું નહીં પણ તેનું જ છે તેની ખાતરી કરાવે છે. ત્યાં લગની વેળા સૂચવનારા મલ્લે સંભળાય છે એટલે સૌ જાય છે. લગનનો ઉત્સવ ઉજવવા કુસમાકરો છાનમાં સૌ એકઠાં થયાં છે. ઉત્સવના રમઝટ ચાલી રહી છે ત્યાં મિત્રાવસુ આવી જીમૂતવાહનને મતંગની ચઢાઈના સમાચાર આપે છે.

(હવે આગળ વાંચો)

અંક ચોથો

હાથમા રાતા વસ્ત્રોની ભેડ લઈ કંચુકી
પ્રતિહાર સાથે પ્રવેશ કરે છે

કંચુકી

અતઃપુરે સર્વે કંચે વ્યવસ્થા,
પ્રતિપદે વિધન બધાએ ઠાણું;
હુ જલ્દ ભે કે પણ હંડથી આ,
રાગ તણી વૃત્તિ બધીએ ધારું.

પ્રતિહાર

આર્ય વસુભદ્ર ! કયા ચાલ્યા ?

કંચુકી

મલયવતી તથા જમાધરાજને પહેલા દસ દિવસ પહેરવા, કુમારશ્રી મિત્રાવસુજીનાં માતાજી-એ આ રાતા વસ્ત્રો લઈ જવાની આજ્ઞા કરી છે. રાજકુલિતા મલયવતી અસારે સાસરે છે કુમાર જીમૂતવાહન યુવરાજ મિત્રાવસુ સાથે સમુદ્ર કીનારે ફરવા ગયા છે એવી ખબર મળી છે, એટલે રાજકુમારી પાસે જવું કે જમાધરાજ પાસે જવું તે કે હજી નક્કી કયું નથી.

પ્રતિહાર

આર્ય ! રાજનંદિની પાસે જવું સારું. વેળા થવા આવી છે એટલે જમાધરાજ પણ પાછા ફર્યા હશે.

કંચુકી

ઠીક કહ્યું હોં, પણ સુનંદલાહ ! તમે કંઈ તરફ ?

પ્રતિહાર

મને પણ મદારાજ વિશ્વાવસુએ આજ્ઞા કરી છે કે આ દીવાળી પછીના નવીન વર્ષના ટાંકણે મલયવતી તથા જમાધરાજને ઉત્સવને અનુસરવું કેક આપવું જોઈએ એમ મિત્રાવસુને કહેવું; તેથી આર્ય ! તમે રાજબાલા પાસે સત્વર સીધાવો. હું પણ યુવરાજ મિત્રાવસુને બોલાવવા જાઉં.

બંને જાય છે

વિષ્કંભક સમાપ્ત.

મિત્રાવસુ તથા જીમૂતવાહન પ્રવેશ કરે છે

નાયક

સધ્યા ધાસની, આસનો શુચિશિલા, વૃક્ષો નીચે વાસ, ને શીતળ પાન સદાએ નીર ઝરણે, કન્દો કુધા ઠાળી હે; મિત્રોમાં મૃગલાં મળે વન વસ્યે, -સૌ સુખનું સ્થાન એ, દુઃખી કો ન મળે પરાપકરણે-એ એક ત્યાં દોષ છે.

[મિત્રાવસુ

[હવે જોઈને] કુમાર ! જલદી કરો, જલદી કરો-ભરતીનો સમય થઈ ગયો છે.

રૂઢાં અને દીકરા । ધડીક તો ઉભો રહે તારા મુખાર્જિ દ જોવા છે

નાયક

[સાલળીને] ઠીક કહ્યું—

જાણે જલકુન્દો સલિલને, વગે પડે પાણી એ,
સુષ્ણ્ણ પડછદ એળી રવણી, ગિરિ ગુફાના મુખે,

જન્મી અતર ભૂમિએ જાળતી, એવો ધ્વનિ ચાલે,
લાલે રાખ અસખ્ય તે ઘસડતી, બહેરા કરે કાનને ,

મિત્રાવસુ

ખરેજ, નજીકે છેક આવી પહોંચી જુઓ—

બક્ષી લવંગ પત્રો, વારિ સુરભિ કરિ વદીને,
એવી સમુદ્રવેલા રત્નની નયેત યહી એવે
માટે ચાલો ભરતી ચઢવાના માર્ગથી દૂર દહી,
આ ગિરિશૃંગના પથે પળીએ
આમ તેમ ફરે છે ને દૃગ્ય નીહાળે છે

નાયક

મિના-નસુછ ! જુઓ, જુઓ, શરદના શીકા
વાદળોથી આ મલયાચલના શિખરો છવાઈ
ગયેલા છે એથી તો હિમાદ્રિની કાતિનો ભાસ
થાય છે

મિત્રાવસુ

કુમાર ! મલયાચલના આ શૃંગો નહોય, એ
તો નાગનો અસ્થિપુજ છે

નાયક

અરેરે ! આપણા બધા નાગ એક સાથે
અવસાન શી રીતે પામ્યા ?

મિત્રાવસુ

એમ નહો કુમાર ! બધાએનું સાથેજ
અવસાન નહીં થયેલું સાબળો ! એમ બન્યું
હવે કે પહેલા શ્રી વિનતાનન્દન ગરુડ હમેશા
અહીં આનંદો પોતાની પાંખો ફડકાવી એના
પવનથી સિંધુજલને મે ભાગમા વહેતી દેતો
પછી ઠેક નીચે સ્નાતકમા જઈ એક એક
નાગ ઉગ્રહી લાવી તે ભક્ષ કરતો

નાયક

(ઉદ્ગેશી) અહોસામ ! ધણુજ ખગબ
કામ કહેનાન હો ! પછી . પછી ?

મિત્રાવસુ

એટલે નાગ લોકના રાજધિરાજ વાસુકિને
લાગ્યું કે એવી પરિસ્થિતિ કાયમ રહેશે તો
અમ નાગ લોકનો સત્વર વિનાશ થશે એ
તથાથી એમણે ગરુડને વીનવ્યા

નાયક

(આદરથી કે પહેલા એમનું ભક્ષણ કરે ?

મિત્રાવસુ

અરે ! ના, ના

નાયક

તારે વળી ?

મિત્રાવસુ

એમણે એમ વીનવણી કરી કે “ હું
ગરુડનું ! આપણા હુમલાથી વ્યાકુલ થઈ
હજારો નાગકન્યાઓ ગર્ભપાત કરે છે
નાના બાલકો પારણામાજ પચાવ પામે છે
આમ તમામ સતતિનો સમુજો નાશ થાય છે
એમા આપને પણ તુકશાનજ છે આપને
હુમલો કરવો પડે છે તેનું નિમિત્તજ દૂર પરી દષ્ટ્યે
તો કેમ ? સમુદ્રતટે હમેશા આપ પધારજો
પ્રતિદિન આપને ૮ એક એક નાગ ભક્ષણાથે
મોકલી આપીશ

નાયક

નાગરાજે કેવો ભય કરે ઉપાય શોધી
નામધૃતનું રક્ષણ કયું ?

શુ બે હજાર જાળમાથી એકે

વણી શુભા એમ વહી ન પ્રીતે,

મમ્તા દઈ દેહ ગરુડ ! આજે

ખાકી રહ્યા પન્નગ રક્ષવાને ?

પછી પછી ?

મિત્રાવસુ

પરિરાજે એ વાત માન્ય રાખી—

આવા કર્યા નિયમને કદી ના ઉઘાથે
એકેકે અ ગરુડ નિત્યજ નાગ ખાયે
હીનો વહ્યા વળી વહે વહશે ધણાએ,
હિમાદ્રિનૃગ સમ અસ્થિ વધ્યા જશે એ

નાયક

આશ્ચર્ય !

પાપનો પુજ ફહેવાયે, કૃતધ્ની ને વિનાશી છે,
દુષ્ટ એ દેહને માટે, મૃદો પાર કર્યા કરે
શાતમ્ પાપમ્ ! શાતમ્ પાપમ્ ! નાગ લોકોની

વિપત્તિ દૂર કરવી અશક્ય [મનમાં] મારે
દેહ પાઠી એકાદ નામ રક્ષાય તો કેવું સારું ?
પ્રતિહાર પ્રવેશ કરે છે

• પ્રતિહાર

ગિરિશૃંગ ઉપર ચઢી આવ્યો, ચાલ,
મિત્રાવસુજીને શોધી કાઢું [આમતેમ ફરે છે]
આ રહ્યા મિત્રાવસુજી જમાધરાજની સાથેજ
ઉભા છેને ? [પામે જમ પ્રણામ કરી] કુમારો-
નો જય થાઓ !

મિત્રાવસુ

ક્રમ સુનદા ! અહીં ક્રમ આવવું પડ્યું ?

પ્રતિહાર

[કાનમાં કહે છે.]

મિત્રાવસુ

કુમાર ! પિતાજી મને બોલાવે છે

નાયક

પધારો !

મિત્રાવસુ

આ પ્રદેશમાં અનેક વિદ્યા ઉપરિચિત થાય
તેમ છે માટે કૃત્વહલથી વધુ વાર ન થોભશો હો !

[પ્રતિહારની સાથે જાય છે]

નાયક

હુ પણ ગિરિશૃંગથી નીચે ઉતરી સિંહુતટે ફરું
નીચે જતરે છે

(નેપથી) હા ! પુત્ર શંખચૂડ ! તારું
લક્ષણ થતું મારે જોવાનું ?

નાયક

(સાલગીને) અરે ! આ કોઈ સ્ત્રીનો
વિલાપ જણાય છે ચાલ, તેની પાસે જાઉં.
એ કોણ છે ને એને શો ભય છે વગેરે
વાતોથી માહીતગાર થાઉં (જાય છે)

શંખચૂડ પ્રવેશ કરે છે એની શ્વશુર માતા
રડતી રડતી પુણ સાલી આવે છે એક નેકર
વંચગણ કુપાવી સાથે ચાલી રહ્યો છે

વૃદ્ધા

[રુદન કરતી હા ! પુત્ર શંખચૂડ !
તારું લક્ષણ થતું મારે જોવાનું ? [શંખચૂડની
હડપત્તી પકડી] આ મુખચંદ્ર વિના પાતાલમાં
અંધકાર છવાશે !

શંખચૂડ

અરે મા ! હું ખથી વિહલ શાને થાય છે ?

વૃદ્ધા

[બહુવાર એના સામે જોઈ રહી, પુત્રના
અંગને અડકતી] હા, પુત્ર ! તારી દેહલતાએ
સૂર્યના કિરણ સરખાએ જોવા નથી દૂર હૃદયનો
ગરુડ આ સુકુમાર શરીરનો આહાર કેવી રીતે
કરી શકશે ? [મળે વળગી રહે છે]

શંખચૂડ

માતા ! બહુ થયું છાના રહ્યો. જુઓ—

જન્મ પામ્યા વધી પહેલાં અ કે લે છે અનિશ્ચતા,
ધાત્રી પોંડે પણ અ કે માત લે શોક કા વૃથા ?
જવાબુ કરે છે

વૃદ્ધા

અરે દીકરા ! ધડીક તો ઉભો રહે તારું
મુખાધિદ તો જોવા દે

કિંકર

ચાલો કુમાર શંખચૂડ ! તમારી માતા
તો વાત્સલ્ય વિમોહિતા છે રાજકાર્ય નથી
સમજતા એમના બકવાદના સામે કા
જુઓ ?

શંખચૂડ

આર્ય ! આ આવ્યો

કિંકર

[મનમાં] વધ્યશિલા પામે આમને લઈ
આવ્યો છું. આ રાતું વધ્યચિહ્ન આપી
એને વધ્યશિલા બતાવું

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૧૧૫]

પૂર્ણતા પ્રાપ્તિ

લેખક:

રા. મુનિકુમાર મણિશંકર ભટ્ટ

૧

કલે એ વાતનો નિર્ણય સમશેરથી થશે' ક્રોધથી લાલ થઇ જતાં પ્રબલ-સિંહે કહ્યું.

ન્યાં આ વાત ચાલી રહી હતી તે સ્થળ આવી વાત 'માટે ભાગ્યેજ થોડા ગણાય, છતાં ક્રોધથી કે ધ્વજાથી બળી રહેલ પ્રબલસિંહ વધારે રાહ જોઇ શકે તેમ નહોતું; એટલે દરબારીઓ બધા ઉભા થયા તેનો તેણે લાલ લઇને આ ચપ્પે કહ્યા.

ધણને લાગશે કે પ્રબલસિંહનો ક્રોધ સકારણ્ય હતો. વાત એમ બની કે મહારાજની બહેનની સવારી ઠાઠમાડથી દરબારગઢ પાસેથી ચાલી રહી હતી. એ સવારી બેવા મકાને અને અટારીએ, ઢુકાને અને રસ્તે, ચક્રમાં કે ખુલ્લામાં સ્ત્રીપુરુષોની હારની દાર લાગી રહી હતી. એ સવારીમાં મહારાજના હાથીથી થોડેક આગળ બે સરદારો ઉમદા ઘોડા ઉપર દમામથી સ્વાર થઇ ચાલતા હતા. બંનેના નેસર્જિક સૌંદર્યને કાળજીથી

સજેલા રુઆબદાર પોષાક વધારે દીપ્તિ આપી હતી. પ્રબલસિંહ ઉઘો, જાડો, કદાવર, મજબુત સ્નાયુનો અને શરીરમાત્રના દેખાવથી બીજાને ગભરાવે એવો હતો. તેની લામ્બર લાંબી ને વાંકી હતી. તેની નીચેની આંખોમાં એક લાલ દોરો દેખાતો, તે તેનો રવલાવ વ્યક્ત કરતો. તેનો સાથી વીરસિંહ કદમાં મધ્યમ; નહોં બહુ ઉઘો, નહોં છોક ઠીંગણો એવો હતો. તેની આંખો ઝીણી પરંતુ તેજસ્વી હોવાને લીધે ઢીણી ન લાગે એવી હતી. તેની મુદ્રા ઉપર સ્થિતની એક કાયમી છાપ પડી રહેતી અને હસતાં ક્રોધવાર તેની નાની આંકડા વાળેલી મુછ હાલે કે ગાલમાં ખાડા પડે તે પ્રસંગે એક મોઢક ચિત્ર બની રહેતું. બેમાં કોણ વધારે ખુબસુરત તેનો નિર્ણય કરવો કઠિન હતો. લગ્નના બજારમાંજ માણસનાં સૌંદર્યની કીર્મત અંકાય એવો જેમને ભ્રમ હતો તેઓ આ વાતનો નિર્ણય કરવાની કડાકુટમાં પડતાજ નહોં. કેમકે બંને માટે

પત્ની નિર્ણીત થઇ મધ છે એમ બંધાની માન્યતા હતી.

પ્રબલસિંહ બેમાં મોટા સરદાર હતો. તે ઘણું કરીને રાજકુમારી સાથે લગ્ન કરશે એમ બંધા માનતા. વીરસિંહ રાજકુમારીની મસીઆઇ અને તેની સખી સાથે બંધાઇ ચુક્યો હતો છતાં તેને પણ રાજકુમારીને જીતવાનો લોભ હતો. બેમાંથી એકપણ જો આજના જમાનમાં હયાત હોત અને તેમણે પોતાના અતરની ઊર્મિ રાજકુમારી સમક્ષ રજૂ કરી હોત તો કદાચ કે બનત પણ નહીં અને આ વાત લખાત પણ નહીં.

પણ તેમ કરવાને બદલે તેઓ શુદ્ધ રજપૂતની માફક માન ધારી રહ્યા. દરબારગઢ પાસેથી પસાર થતાં બનેની નજર ચક્ર પાછળ છુપાઇ રહેલી, કાળાં વાદળમાંની વીજળી માફક ચમકી રહેલી કેટલીક આંખો તરફ ગઇ. ત્યાં એકદમ કેક અકસ્માત થવાથી એક બારીનો ચક્ર નીચે પડી ગયો અને ત્રણેક યુવાન આગાઓ ગભરા-એલા જેવી ઉભી થઇ ગઇ. અને સરદારોની નજર ત્યાંજ હતી. વીરસિંહ એકદમ ઘોડા ઉપરથી

નીચે ઉતરી પડ્યો અને પેલી બારીમાં ઉભેલ રાજકુમારીને—તે રાજકુમારી અને તેનું સખીમંડલ હતું—નીચા વળાને માનપૂર્વક કુર્નીસ બગાવી અને પછી જાણે કે જ બન્યું ન હોય તેમ એકદમ ઘોડા ઉપર સવાર થઇને ચાલતાં થયો. વીરસિંહની

મોટા પડ ઉપર માંચી નખાવીને રાજકુમારી તથા તેનું મંડલ બેઠું હતું.

ચનાર પત્ની પણ ત્યાં હતી. આ ઉદ્ધત વિનય-થી સ્ત્રીમંડલમાં તેનું તથા રાજકુમારી એ બેનાં હૃદય જાણે વીધાઈ ગયાં. વીરસિંહની ચનાર પત્નીનું સર્પના દંશથી હોય તેમ; અને રાજ-કુમારીનું શુભાચના કાંટાથી હોય તેમ. પ્રજ્ઞસિંહે આ બંન્નાવ જોયે; અને પોતાના ગુરુસાને ખાલી કરવાનો પ્રસંગ શોધવા લાગ્યો.

એ પ્રસંગ તેને છેક દરબાર પુરે થતી વેળા મળ્યો તરત તે વીરસિંહ પાસે જઈ બોલ્યો. “નરદાર આપની ચનાર પત્ની માટે આપ અસત્ય હો તોપણ બીજી માળાઓથી તો આપ દૂર ગયો એમાંજ આપની સલામતી છે.”

“વદાલા લાઈ!” વીરસિંહ હસીને બોલ્યો; “તમારી જીવનની ક્ષીલસુરીમાં ભુલ છે. આનંદ મેળવવામાજ જીવનનું સર્વસ્વ આવી જાય છે; તમે કા રાજકુમારીના પતિ થવાના આનંદના હક્કદાર તમનેજ માતો છો?”

“એ વાતનો નિર્ણય કાલે સમશરથી થશે” ઘાત પીસીને પ્રજ્ઞસિંહે કહ્યું.

દરબારમાં મોટેથી વાત થાય તેમ હતું નહીં, અને બોલનારાઓ એમ માનતા કે ચક્ર પડવાની વાતની કે આ વાતચીતની કોઈને ખબર પડવાની નથી પણ એક યુવાન ચક્રના બનાવને ધ્યાનપૂર્વક જોઈ રહ્યો હતો. તેણે પ્રજ્ઞ-સિંહના મુખ ઉપર જવાબે કાળું વાદળું નેયું હતું. દરબારમાં પણ તેણે એ બે સરદારો ઉપરથી નજર ખસેડી ન હતી તેણે પ્રજ્ઞસિંહને વાત કરતાં જોયો અને તેની મુદ્રા ઉપરથી શી વાત થાય છે તે સમજી શક્યો. એકદમ એ પણ ત્યાં ગયો અને બોલ્યો:—“જો તમે ચક્ર પાછળની ખાતુઓ માટે લલવાના હોય તો મને પણ લલનાર તરીકે ગણવાનો છે?”

“કેમ તમે પણ રાજકુમારીના હાથના ઉમેદવાર છો? વીરસિંહે પૂછ્યું.

“નહીં, હું રાજકુમારીને પરણવા માગતોજ નથી. માત્ર તેના નામનું જે અપમાન કરે તેની જોડે લડાઈ કરવા માયું છું.”

“કુમાર! તમારી ઉંમર નાની” છે. તમારા દેખાવ ઉપરથી રણાંગણ કરતાં રણવાસમાં તમે વહેલા વિજય મેળવશો.”

“વિજયની મને દરકાર નથી, મને રાજ કુમારીના માનની દરકાર છે, અને... અને એ પ્રકારના યુદ્ધમાં હું સંત્રામનું યુદ્ધ વધારે સહેલું માનું છું.”

૨

સાંજ સુધીમાં ત્રણ જણાના ચનાર યુદ્ધની વાત બધે ફેલાઈ ગઈ. બે જણા તો રાજકુમારીના હાથના ઉમેદવાર થવા માટે લલતા હતા. પણ ત્રીજો નિર્મલસિંહ શા માટે લલતો હતો તે કોઈને સમજાયું નહીં. તે પાસેના એક ગામનો નાનો કુમાર હતો તેના સ્વભાવમાં સૌને વિચિત્રતા લાગતી. તે ક્યારે શુ કરશે તે ઘોડાજી કદખી શકતા. બધા તેને યુદ્ધ માટે નકામે ગણતા. ધણીવાર તે તરવાર કરતાં પુસ્તકોનો વધારે શોખીન દેખાતો. કસરતથી શરીર કસવા કરતાં, કે શરીરને ટાઢતડકો સહન કરતાં શીખવવા કરતાં પુલગાડીની સુવાસ લેવામાં કે ઘર આંગણીની સ્વચ્છ હવા લેવામાં તે વધારે સુખી થતો તેનો આવો સ્વભાવ છતાં તેણે પોતાને અપ્રિય યુદ્ધનો પ્રસંગ વહોરી લીધો હતો તેથી આખા બનાવમાં તરીનતા આવી હતી.

રાજકુમારી અને તેના સખીમંડલ સુધી આ વાત ગઈ હતી. રાજકુમારી તેજસ્વી બુદ્ધિની અને સ્વતંત્ર મીજબાનની હતી. તેના હાથની ઉમેદવારી કરનાર બે સરદારો યુદ્ધ કરવાના હતા એમ સાંભળી તેને ખુબ હસવું આવ્યું. તે પોતે તો ત્રણમાંની એકેએને પસંદ ન કરે એવું લગભગ બોલી ગઈ. તેનો મત એમ હતો કે કદાચ ત્રણે

નકામા હોય અથવા પહેલો પડનાર સૌથી સારો પથ હોય કે ગમે તેમ હોય. એવાયુદ્ધના વિજયને લક્ષ્મી લાવકાત માટે પ્રમાણરૂપ ગણવા સામે તેને સૌથી મોટો વંધો હતો. બમ ને હોય તો તે અનેના વિકાસ માટે અને વ્યક્તિત્વની પૂર્ણતા માટે હોવાં જોઈએ એ રાજકુમારીનો મત હતો.

એ યુદ્ધ વખતે રાજકુમારીએ હાજર રહેવા નિશ્ચય કર્યો.

x x x

પ્રજ્ઞસિંહને રાત આખી નિદ્રા આવી નહીં. પ્રજ્ઞસિંહ સૌથી જોરાવર સરદાર હતો. તેના વિજય માટે કોઈ ને શંકા ન હતી. પણ તે રાતના સ્વસ્થ નજ થયો. તેણે તરવારની ધાર જોઈ ઢાલ તપાસી અને એ પ્રમાણે આયુધો તપાસવામાં રાત્રિ નિર્ગમન કરી.

વીરસિંહ ઘેર જતો હતો જારે તેને એક ચીટી મળી. તેમાં થોડાજ શબ્દો હતા.

“રાજકુમારીના ઉમેદવારને ખીજની શી પરવા ? ખીજ આજે તમારાથી દૂર થાય છે જો તમે રાજકુમારીને નહીં જીતો તો ખીજને પણ નહીં જીતો. જો જીતશો તો ખીજની દરકાર નહીં કરો. માટેજ આવો નિર્ણય થયો છે.” નીચે કોઈનું

નામ નહોતું. વીરસિંહ આ વાંચી જરા અસ્વસ્થ થયો. વિનાકારણ તેના નોકર ઉપર ગુસ્સે થયો, જરાબર જમ્યો પણ નહીં અને માદક પદાર્થ બધ વહેલો નિદ્રાવશ થયો.

નિર્મલસિંહના વર્તનમાં કેં ફરક ન હતો.

એક ઝટકાથી નિર્મલસિંહનો હાથ ફર્યો.

જાણે કે બન્યુંજ નથી, એવી લગભગ ખાત્રી હોય તેમ નિશ્ચિત જાણે તે સુષ્પ રહ્યો.

x x x

યુદ્ધ માટે નિયત થએલ મયદાનમાં કોઈ માણસદેખાતું નહતું. એક તરફ દૂર ખુદ મહારાજ

ખેઠા હતા ખીજી તરફ એક મોટા યડ ઉપર માંચી નખાવીને રાજકુમારી તથા તેનું મંડલ ખેઠું હતું.

મયદાનમાં થોડીવાર પછી ત્રણે જણા આવીને હાજર થયા. પ્રબલસિંહના મુખ ઉપર જો કે આગવી રાતના ઉજાગરાનાં ચિહ્નો હતાં છતાં તે લવ્ય લાગતો. તેનાં તંગ કપડામાંથી તેનાં કસાયેલ સ્નાયુઓ દેખાતા હતા. હાથમાં પકડેલી વજનદાર શીશીની તરવારને તે આમ તેમ વીંઝતો હતો તે જોઈ, તેજ વિજય મેળવશે એમ બધાને લાગ્યું. તે બધી રીતે યુદ્ધના પોષાકમાં સજ્જ થયો હતો અને તેનું અખતર સૂર્યના પ્રકાશમાં ચળકતું હતું.

નિર્મલસિંહે સુદ્ધ માટે તે આવ્યો છે તે સુચવનાર એક તલવાર સીધાચ ખીજું કે રાખ્યું ન હતું. અખતર પણ પહેર્યું નહોતું પણ સાથે એક નોકર હતો. તેની પામે થોડીક ખાવાની વસ્તુઓ અને દુધ હતાં. જોનારને કોઈને આ દેખાવથી હસતું કે દીઠગીર થતું તે સમગ્રયું નહીં, નિર્મલસિંહ મરવાનો એમ સૌને ચોક્કસ લાગ્યું અને અખતર પણ પહેર્યા વિના તે આવ્યો એ બધાએ તેની મુખાઈ ગણી. કોઈકે કહ્યું ‘એ તો વેદ્યું છે વેદ્યું, તરવાર ફેરવતાં પણ ચોપડીમા વાંચી જોશે, કે હા કેમ કરવો.’

વીરસિંહ તેની સાથે મલમપટ્ટા કરનાર હકીમને લેતો આવ્યો હતો. હકીમને જોઈ પ્રબલ સિંહ બહુજ ગુસ્સે થયો અને ગળ્યો: “તમે શું એમ ધારો છો કે પ્રબલસિંહના હા પછી હકીમની જરૂર પડશે? એમ હોય તો તમે ભુલો છો. કોઈને લાવવાજ હતા ત્યારે તો તમારે થોડાક ઉપાડનારા કાંધીઆ સાથે લાવવા જોઈતા હતા.”

વીરસિંહે હસીને ઉત્તર આપ્યો: “સરદાર હકીમને હું મારે માટે નથી લાવ્યો પણ નેકરે નારાયણ અને આપને જામમ થાય તે માટે

હકીમને હાજર રાખ્યો છે.”

“બસ, બસ, વાતોમાં વખત ગાળવા હું તૈયાર નથી. મારે આ વાતનો જલદી ઉકેલ લાવવો છે.”

અને સુદ્ધ શરૂ થયું. પહેલાં તો એમ લાગ્યું કે પ્રબલસિંહના એકજ પ્રહારે તેનો હરીફ હોઈ પડશે. પણ ખીજી તરફ વીરસિંહનું કાશ્વ વ્યુદાજ પ્રકારનું હતું. પ્રબલસિંહના ધણા પ્રહારો વીરસિંહની તલવાર ઉપર આવતા અને બનેમાંથી આગના તણખા ઝરતા. જેમજેમ પ્રહારો નિબ્ધ થતા ગયા તેમતેમ પ્રબલસિંહે સૌદ્રુપ ધરવા માંડ્યું. પણ તેને વ્યુદાજ પ્રકારના હરીફ સાથે કામ લેવાનું હતું જે કેવળ પોતાને માટે લાભ શોધતો હતો અને ન મળે સાં સુધી માત્ર સામાના પ્રહારો નિબ્ધ કરવામાં વખત ગાળતો હતો. અંતે એ સમય આવ્યો. તેણે પ્રબલસિંહનો હાથ વેગથી પોતાના ખભા તરફ નીચે આવવો જોયો. તેણે પોતાના શરીરને ખીજી બાજુ વાળી લીધું પણ તલવાર ઉંચી સીધી રાખી. પ્રબલસિંહને અખર પડે તે પહેલાં વીરસિંહની તલવાર તેના હાથની આરપાર ગઈ. અને પ્રબલસિંહની તલવાર અવાજ સાથે દૂર જઈ પડી.

વીરસિંહ અટકી ગયો. નિર્મલસિંહ હકીમને લસડીને ધસી આવ્યો. પ્રબલસિંહ વધારે ઉશ્કેરાયો: “મારે હકીમની જરૂર નથી. હું ડાબે હાથે લડીશ” તે બોલ્યો.

નિર્મલસિંહે પ્રબલસિંહનો હાથ પકડી રાખ્યો, “સરદાર આપના હરીફ સાથે હું સુદ્ધ કરીશ પરિણામે જો તે જીતશે તો આપ તેની સાથે લડી શકશો અને”....તે જરા અટક્યો, વળી બોલ્યો; “અને જો નહીં જીતે તો હું તેમને આપની સાથે લડી શકે એમ રાખીશ.”

પ્રબલસિંહ ચાલ્યો ગયો અને વીરસિંહ અને નિર્મલસિંહ સામસામી રહ્યા. આ દ્વંદ્વ પહેલાંના

નેટલુજ વિચિત્ર હતુ નિર્મલસિંહે માત્ર એક ઢાકા મલમલતુ પહરણું અને ઉરેબી સુરવાહ પહેર્યા હતા. પહેરણુમયી તેના સ્નિગ્ધ ગેરા અવયવો બહાર દેખાતા હતા એકપણ સ્નાયુ ખુબ કસરતથી કુલી જઈ ઉપસી આવેલ કે એકાંજ ન હતો તેવું વદન ભરાવદાર હતું ને બાલક જેવું નિર્દોષ અને મોહક લાગતું તેના અવાજમા મીઠાશ હતી તેના ખુદના માથા ઉપર વાળના ઝુલફા દેખાતા

વીરસિંહ તેમજ યુદ્ધ જોનાર સર્વ સ્તબ્ધ અને ખિન્ન થયા વીરસિંહ જેવા પ્રબલ શત્રુ સામે સહજ પણ રક્ષણ વિના લડવું એ મરવા બરાબર હતું એમ બધાને લાગ્યું કોઈએ એવો તર્ક પણ ક્યો કે તે જીદગીથી કટાણી મરવાજ ઇચ્છતો હશે પણ આપનાત કરનાને બદલે તેણે આ માર્ગ પસંદ ક્યો હશે નિર્મલસિંહે પોતાની ખાસ દમાસ્કસની બનાવટની તલવાર મ્યાનમાંથી ખેંચી કાઢી, અને હવામા ફેરવી સૂર્યના કિરણોમા બીજાના જેવો તદ્દારનો ઝનકારો થયો. વીરસિંહે પોકાર કર્યો: તૈઆર હુ સર્જું છુ ” નિર્મલસિંહે તવવાર નીચી કરી

“સરકાર! હમણાજ યુદ્ધ કરવું ઠીક નથી તમે યુદ્ધ કરી થાકી ગયા છો અને હુ તાજેજ છુ વળી શ્રમથી તમને જીત્ય પણ લાગી હશે હુ મારી સાથે એ માણસને થાય એટલો ખોરાક લાગ્યો છુ ચાલો પહેલા આપણે ખાઈએ અને પછી લડીએ વીરસિંહ આ સોજન્યથી આશ્ચર્ય પામ્યો નિમત્રણ કહ્યું ખાતા ખાતા નિર્મલસિંહે વીરસિંહના કપાલ ઉપર એક ધાનો કાપ જોયો તેણે પુછ્યું “સરદાર, આ ધા રાત્રીપુતનો નથી શુ કોઈ મોગન જોડે આપને યુદ્ધમા ઉતરવુ પડ્યુ હતું?”

વીરસિંહ વધારે ચકિત થયો, “હા, બનાજર મોજબની જોડે લડતાજ એ ધા વાગ્યો છે પણ

તમે કેમ જાણ્યુ?”

“હુ એમ ધારતોજ હતો વળી તમે કેવી રીતે ઊભા હશે તેનો પણ મને સ્પષ્ટ ખ્યાલ છે તમારો હરીફ તમારાથી ઉંચે તમારી જમણી તરફ હશે અને સીધી તમારથી ધાયલ કરવાનો જે દાવ તમે પ્રતલસિંહ સાથે રમ્યા એ યુકાવવા તેણે પોતાની તલવાર ખભાથી ઉપર આડી વીંઝીને તમારે કપાળે ધા ક્યો હશે તે વખતે રક્ષણનો એક પણ ઉપાય નથી એકજ ઉપાય છે તે એ કે પોતાનું માથું પાછળ નાખી દેવું ” વીરસિંહ આ બાલક જેવા લાગતા ચોદાના શાનથી વિસ્મિત થયો નિર્મલસિંહે બોલવું જરી રાખ્યું, ‘ તમે એ દાવ સામે થવા ટેવાયા નથી મહને લાગે છે કે હુ પણ તમને એવોજ એક ધા કપાલની બીજી તરફ મારી તમારી આકૃતિને સમપ્રમાણ બનાવી દઈ શકુ.”

તેઓ જમી રહ્યા અને યુદ્ધ માટે તૈયાર થયા જેવો વીરસિંહ શરૂ કરવા જતો હતો તેવોજ નિર્મલસિંહે તેને રોક્યો, “સરદાર એક સલાહ હજી મારે તમને આપવાની છે તમે શત્રુ ઉપર એકદમ ધસારો કરો છો અને વળી રક્ષણ મટે પાછા જાઓ છો એ ટેવ સારી નથી કેમકે એમા શક્તિનો નુકામો બચ થાય છે સારો માર્ગ એ છે કે તમારે તમારીજ જગ્યાએ ઊભા રહેવું અને તમારા હરીફને તમારી ઉપર ધમારો કરવા દેવો ”

વીરસિંહનો આથી મીઠાજ ગયો “છોકરા! હું તારી સાથે લડવા આગ્યો છુ તારી પાસે બાણવા નહીં ચાલ તૈઆર થા ” અને તે એકદમ નિર્મલસિંહ ઉપર ધસી ગયો

જોનારાના હૃદય ક્ષણભર થકી ગયા નિર્મલસિંહ જેના સુક્રમાર શરીરને થોડીજ વારમા કપાઈ ગયેનું જોનાના બંધે સૌ કપી

[વધુ મદદ જુઓ પૃષ્ઠ ૧૧૬]

લેખક:
૨૧. કુસુમાર
૭૭૭૭૭૭

[ગતિક પૃષ્ઠ ૬૫૬ થી અનુસંધાન]

કો છુ નથી માનતુ કે મનુષ્યજીવન એ શમણ છે-ચાર સુખી દહાડાનું ચાંદરણુ છે ? આ લાગણીથી મારું દીલ કેટલું રંગાગેલું છે ? શુ એ શ્રમણાએ હું ભસિત થયો છું ? કેટલી સંકુચિત મર્યાદાની અંદર આપણી ચપલ વૃત્તિઓ અને પૃથ્થક બુદ્ધિને ઘેરાઈ રમવું પડે છે ! રાજની જરૂરીઆતોને પુરી પાડવામાં આપણી કેટલી કાર્ય શક્તિઓનો વ્યર્થ બચ થઈ ગય છે ! આ બધા જગત કોલાહલનો હેતુ પોતાબાની પૂર્ણ-સુલક ઉન્નપત્તિ-રે પામર ઉન્નભરિતા ! આ માટીના માળખાંને જેમ તેમ ટકાવી રાખવું એટલેજ ! જીવ-શિવની કીન્નુદ્ધી-નાં પાંજણ કરનાર સૌ જગત ડાહ્યાલાને મન પોતાબા પહેલા ને પિડોયા પડી ! ચાનના ગહન વિષયોનાં અન્વેષણોમાં કેટલીએ

વાર આપણી ચાંચ છુટી નથી ! કેટલાંએ કોકડાં ઉકેલાતાં નથી સારે આપણી રંકે માનવ બુદ્ધિનું દૈન્ય, લાચારી અને નિરુપાયતા આપણને સાલતાં નથી ? અને આપણાં કુઠિત બુદ્ધિ મંદિર પર જાણે સુવર્ણ કળશ ચઢાવતા હોયએ તેમ આપણી કેદખાનાની દીવાલોને રંગી ઝળહળતાં પુતળાંથી શોભાવી અને રમણીય ક્ષિતિજ દશનોથી શણગારી રાચી રહીએ છીએ જ્યારે આ બધાંના મને વિચાર આવે છે સારે અરણુ ! હું સ્તબ્ધ બની જાઉં છું, નિરુત્તર બની જાઉં છું.

ઘડીક આંતર નિરીક્ષણ કરું છું તો શી દુનીઆ દષ્ટિ સન્નુખ ખડી થાય છે ? એ આલમ રંગ, ગમ્ય, જીવન્ત શક્તિઓ કરતાં નિલુત મનોવાંચના કદવના અને તરંગોની છે. સારે જગત સમસ્ત મારી વૃત્તિઓને છુદિઓને

તરતુ ઝાલાં ખાતું બાસે છે. એ ખુદાઈ ખ્યાખના
તરજે ચઢી પાછો સસ્મિત હું રસ વીચિના કોઈ
હેલે ધડેલાઈ આ સ્થલ સદિમાં ગમ્યું છું.

બહુશ્રુતો અને વિદ્વાન વિદુષીઓ એકમન
છે કે અચ્ચાને પોતાની પસંદગી વાસના અને
ધન્યતાના કારણનું બાન નથી હોતું. પરંતુ,
પુખ્ત ઉંમરનાં સ્ત્રીપુરુષોએ આ જગત રંગ-
ભૂમિ પર નાદાન અચ્ચાની માફક અટવાતાં
માણુમ પડતાં નથી? નથી તેઓ જાણનાં કે તેઓ
ક્યાંથી આવે છે, નથી તેઓને ખબર કે
'આખરના ઉતારા' ક્યાં છે! ચઢેલે
ચઢેલાં ચિત્તને નિર્ણીત હેતુ કે મહત્ત્વ સિદ્ધાંતનું
કેન્દ્ર ક્યાંથી હોય! નાદાન અચ્ચાં કે મદારીનાં
માફડાંની માફક ટીકડી, કાણુ, બદામ, દરાખ,
માટે ઝાંવા મારી ફુગફુગીતે નાટ મોટી કે
ચાણુકની દોરીએ દોરવાઈ અહીં સૌ નાચણાં
નાચે છે. આ ચિયતિનું પરિવર્તન કાળને ગળે
ઉતરે એમ નથી અને છતાંએ મારું કથન
સત્ય, દીવા જેવું સાફ છે એમાં તારાથી ના
પડાય એમ નથી. તું આના જવાબમાં શું
કહીશ તે હું જાણું છું. 'કચુક' કે જેઓ
અચ્ચાંની માફક રમકડે મન રંજન કરી શકે
છે, નાણુક ઢીંગલીઓને કપડાં ધાલી કે તેઓ
પરથી વસ્ત્ર ઉતારી, કે એવા વ્યવસાયથી
ઢીંગલી શણગારે છે કે દે છે અને જાએ જ્યાં
પૂરીતો દાખડો મુકયો છે એ સીકા પર કાગને
ડોલે ટાંપી રહે છે, અને આખરે મોટા દણુક
કાળીઓ મળતાં તાનમાં આવી નાચે ફરે છે ને
વધુ માટે સવાસલાં કરે છે, તેના જેવો સ્ત્રીઓ
જીવ કોણ હોઈ શકે? 'મંજુર' કે આવા
નિર્દોષ છવેતે તે સુખના માગરને એક વેત
છેલું નથી હોતું!

આદમની ઓલાદને મારે ને તારે ક્યાં
નથી ઓળખવી રહી છે! કેટલાએ પોતાના

પામર વ્યવસાયને ખાલી આડંબરી પ્રારવ
આપે છે! કેટલાએ પોતાની શુદ્ધ વાસનાને
જનતાના દિત અને મદિમા ખાતર ચલી
ઉમદા કૃતિનો દોળ ચડાવે છે! પણ જે
ઈ-સાન આ બધાનું દમદોલ અને માંદે પોલ
બેઠ શકે છે તેની આંખ આગળ પડળ નથી
હોતાં! તેને ખબર હોય છે કે એક સુખી
સતોષી નાગરિક પોતાની નાની ઝૂલવાડીનું
નંદન રચે છે. તે જાણે છે કે પીક પર લાદેલા
બોગથી ચગદાતો કલાન્ત ગામડીઓ પોતાનો
શ્રમિત માર્ગ વિધિ સામે એક શુકન-એ બચડ્યા
વિના રફતે રફતે આસ્તે વદમ કાપનો જત્ય છે;
તે કેટલી ધીરજ કેળવી રહ્યો છે! તેને ખબર
છે કે માનવ માત્રને આ છંદગીરૂપી દિવસમાં
આયમતા મૂર્ચનાં છેલ્લામાં છેલ્લાં ફિરણનો
કેટલો મોલ હોય છે! આ છુછાતા દીપકની
દીવેટ સકારાય તે પહેલાં છંદગીનાં તેલનાં
છેલ્લાં દીપાંની શું પુરુષ કે શું સ્ત્રી સ્નાને કેટલી
માયા હોય છે!

અનુભ શાંતિના મોકતાને હું તો ચિયત-
મન કહું. આવો પુરુષ પોતાના મનોભવનમાં
એક નાની શી દુનીઆ રચે છે ને રાચે છે!
મારે મન તે માત્ર પુરુષ નથી-પુરુષોત્તમ છે.
તારા સજ્જમાં કહું તો નર-માર્દૂલ છે. આવો
નર-પુંગવ ગમે તેટલું માર્યાદિત એનું કાર્યક્ષેત્ર
હોય, તોપણ એના હૃદયમંદિરમાં મુક્તિ
અને સ્વાતંત્ર્ય લદરિતી, પ્રરથાન-પ્રતિષ્ઠા કરી
રહ્યો હોય છે અને તેને સંપૂર્ણ આ-મહાન
હોય છે કે મમે તે લગ્ન તેના પદ્મજન્માનાંની
દીવાલ બેરી તે ગજનવિદારી બની ઉડવા
સમર્થ છે.

શશ્વત મુદ સાતમ

કેવી રીતે મોજ ઉડાવવી અને ગમે છે એ
તારાથી ક્યાં અજબુ છે? દર-વિદર એકાંત

અટલ સ્થાનમાં એક પર્યુક્ટિ પસંદ કરી દરેક અગવડ સમવડ વેઠી મને ગમે છે. એવા નિર્જન એકાંત ખુણે મને અહીં મળી રહ્યો છે. મને તો એની અજળ મોહિની લાગી છે.

નમર્યા બેએક કોશ દૂર રસવાટિકા નામનું યુલશન સમુ એક એકાંતલવન છે. ચિરિશ્રંગની બાબુએ એ રમણીય સ્થળ આવી રહ્યું છે. અહીંથી મામથી બહાર જતી એક પગથી પર આગળ ધપતાં સુહામણી ખીણનું સમગ્ર દર્શન થઈ શકે છે.

નજદીકમાં એક ભલ દાદીમા રહે છે ને એક નાનું સાદું બોજનગૃહ ચક્રાવી રહ્યાં છે. ચઢા, કોશી, બટાકા, મસાલાનું દુધ વગેરેની પથુ તે સમવડ રાખે છે. છુટ્ટી છે ગમતી, તેનાં બોખાં મોહાંનું ખડખડ હાસ્ય એ જોવા જોતું છે. છુટ્ટાપાનું ચીઢીઆપણું લવલેશ નહીં. પાસે 'બોળાબીમનાથ મહાદેવ'નું મંદિર છે. દાદીમા "બોળો ભરમનો છે બોગી. કલાવે નિત જોગી, શંકર વસે કૈલાસમાં, કંઠે રૂંદમાળ ધરી, અંગે ભરમ લગાયો, શકર વસે કૈલાસમાં" આ કેક ગાન સાંચકાળે, આરતી સમયે ટકોરો વગાડી કરી રહે છે. પામે એક વટવૃક્ષ ઘટાટોપ પાથરી શીળી છાંયડી અહીં કરી રહ્યો છે. આસપાસ ખેડુતોનાં ઝુપડાં, તેમનાં ખેતરો, ખળાવાડ અને ખોડી બારું છે. આલું એકાંત, નિર્જન, નિરવ અને શાંત સ્થાન બીજે ભાગ્યેજ સાંપડે દાદીમાના ઉપહારગૃહમાંથી અહીં નાનાંસાં ટબલ ખુરશી ગોઠવી ચઢા, કોશી લઉં છું ને કલાખીની ગઝલો ગુંજુ છું.

એકવાર અકસ્માત ખરે બપોરે હું અહીં આવી ચડ્યો અને આ સ્થળે જાણે કાળે કાગડોએ ફરકતો ન હોય એવું નિર્જન મને ભાસ્કું. સૌ ખેતરમાં હતાં, માત્ર એક ચારેક ઓકરી મોનેરી મુચળાવાળા જ એક

મહીનાના 'કનૈયા' ને છુટ્ટણની વચ્ચે રાખી જમીન પર બેઠો હતો. બને હાથનો ઉભડક સ્વસ્તિક રચી વચ્ચેની વેચામન જેડી ખોલમાં બચ્ચાને ગોઠવીને તેને હૈયાં સરસા ચાંપતો હતો. અને તે નાનો લુચ્ચો નટપર તેની કાળી કાકીમાં વીજળા ઝણકતી હતી છતાં મુંઝો બેસી રહ્યો હતો. આ નિર્દોષ દ્રશ્યે સ્વાભાવિક રીતે મારું મન હડી લીધું સામેના હજ ઉપર હું બેસી ગયો ને આ નિર્દોષ મનોરમ બધું વાતસલ્યનું ચિત્ર દોરી કાઢ્યું. સગીપની વાડ, ખાવાનું બારણું, ભાગ્યાં તુટ્યાં ગાડાંનાં પૈડાં, તથા અચરકચર બીણું બધું ત્યાં પડ્યું હતું તેની રેખાઓ મારા ચિત્રમાં ઉમેરી દીધી. અરધાએક કલાકમાં પ્રકૃતિનું એક સ્વભાવિક મહનર દ્રશ્ય મારા ફલક ઉપર નર્તી રહ્યું.

આ સુંદર પરિચામે પ્રકૃતિનાજ રંગોને આધીન રહેવાના મારા નિશ્ચયને મક્કમ કર્યો. ભાગ્યવંતના હસ્તપદની માફક તે અખુદ -વિપુલ છે ને મહાન કલાકારોને અવતારી શકે છે.

સમાજશાસનની તરફેણમાં જેટલું કહી શકાય તેટલુંજ કલાકાતુનોના પક્ષમાં કહી શકાય એની મને ખાતર છે. સમાજના કાંતુનોનું સહેજ પથુ ઉલ્લેખન ન કરનાર જેમ અસલ સન્નિવેશી, આમ્ય શબ્દમાં ચોખ્ખો ભામટો ન હોઈ શકે, એમ કલાના સર્જક નિયમોના હરફેહરફ અનુસરનાર કદૂપ અને કદંચું કે ન ચીતરે એટલું સ્વીકાર્યે છતાં, કલાના કૃત્રિમ નિયમો પ્રકૃતિના રંગ અને સ્પષ્ટ સલભાવ દર્શનને ગુંગળાવે તો છેજ.

મને કહીશ નહીં આ સંયમ વિકટ છે અને ખીનજરૂરી રેખાઓનું વિલેપન કરે છે. મને અભિપ્રેત સ્વાર્તાંચ લહરીને અનુરૂપ-અનુકુળ

ગુજરાત]

[અધિક ચત્ર ૧૮૮૨

રા. બ. હરગોવિંદનામ કાંધવાળા.

પ્રમુખ, જટ્ટી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, મુમ્બાઇ

—ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનો ઉત્તરદાસ

શુભ/શાંત]

[અધિક એવ ૧૯૮૨

શા. બ. ઠમજીરાંકર પ્રાણીરાંકર ત્રિવેદી,
અમુખ, સાતમી શુભ/શાંતી સાહિત્ય પરિષદ.

—શુભ/શાંતી સાહિત્ય પરિષદનો હિતદાયક.

ગુજરાતી સાહિત્યનો પ્રવાહ

—સાહિત્યકોની દૃષ્ટિએ—

સંપ્રાદય :

૨૧. દયારાંકર મ. ભટ્ટ

આરંભ કાળથી માંડી પ્રવર્તમાન યુગ સુધીના સાહિત્યકોના કથન સંબંધે જુદા જુદા લેખકોના અભિપ્રાયો એકઠા કરી આ લેખ તૈયાર કર્યો છે, અને સચોટી કડીએ અગર જેના, વીરો થોડા કડિકા ન મળી તેટલા ભાગ મેં પોતે લખવાની છુટ લીધી છે. દરેક કડિકાને અતે જે નબર નાખ્યા છે તે લેખકનો છે અને લેખના અતે તે જેવાની મળી શકશે. સાવચારી ઇતિહાસ વર્ષ પ્રમાણે, અને મુખ્યત્વે શ્રી કૃષ્ણલાલભાઈના Marble Stones ના આધારે નાખેલી છે—સંપ્રાદયક.

આરંભકાળ (ઇ. સ. ૭૭૬ થી ૧૪૦૩)

ગુજરાતી ભાષા ક્યારથી શરુ થઇ તે નિશ્ચિતપણે કહી શકાતું નથી; પરંતુ તે સુમારે નવમેં વર્ષથી ચાલે છે

એમ કહી શકાય (૧)

વિક્રમના દસમા સૈકા પહેલાં હોદી, વ્રજ અને સંસ્કૃત ભાષાની પ્રખલ સત્તા હતી; અને આવી શિષ્ટ ને કેળવાએલી ભાષાઓ વચ્ચે અપભ્રંશને સ્થાન મળેલું નહીં, અરે ઇ. સ. ૧૨૯૮ થી ૧૮૨૦ સુધી મુખ્યત્વે પ્રાકૃત અને સંસ્કૃત ભાષાજ વપરાશમાં હતી (૨)

પરંતુ વિક્રમના અગીઆરમા શતકથી ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ યથાથ રીતે લખી શકાય તેમ છે (૩)

આ સમયનું સાહિત્ય પ્રધાનતઃ ધાર્મિક હતું

અને માત્ર એકજ જૈનેતર * કવિ વિનાયકકાળના સાહિત્યમાં જૈન સાધુઓનુજ સામ્રાજ્ય હતું. ને આ સમયમાં બ્રાહ્મણ અને જૈનેતર વર્ગ શાંત હતો (૨)

હેમચુગ

પરંતુ આ યુગનો યુગનેતા તો માત્ર હેમચંદ્રાચાર્યજ હતો. આ યુગ 'કલિકાલ સ્વર્ણ' હેમચંદ્રના પ્રકાશથી દેદીપ્યમાન દેખાય છે. એ એ સર્વજ્ઞ બીરુદધારી મહાપુરુષનું અક્ષર જીવન ધણું નિરાલ છે (૪)

આ જૈનાચાર્યનાં કાવ્ય, વ્યાકરણ, અલંકાર, ચરિત, સ્તુતિ આદિ વિષયના અનેક ગ્રંથો સુપ્રસિદ્ધ છે. સંસ્કૃત જેવા ગ્રંથો ગુજરાતીમાં રચીને પ્રેમાનંદે જેમ ગુજરાતી ભાષા દોપાવી તેમ હેમચંદ્રાચાર્યે જૈન શાસ્ત્રોમાં બ્રાહ્મણ જેવા

* પહેલે બાજે બાવનપુરનો વિષ્ણુજાસ

કવિ બાલસુ

ભાપા અને સાહિત્યના મથોના જે ખોટ હતી તે પુરી કરવા ચબ્દાનુસાસન, કાવ્યાનુસાસન વગેરે રચ્યા ભાપા ઉપર તેમનો હાથ સફાઈથી ને સરળતાથી ફરનો, તેમનું કવિત્વ મધુર હતું (૫)

આ અમ્ય
નું માહિત્ય
કાવ્ય મા જ
હતું માત્ર
૪૯ સ ૧૩૮૯
ના અરસામાં
શ્રી કુનિ
સુંદર અરિએ
'લાલ રાસ'
નામનો ગદ્ય
ને પદમાં
અથ લખ્યો
હતો (૨)

પરંતુ આ
સ મ વ નું
માહિત્ય ખાસ
આકર્ષક ન
હતું વિશે.

નખો

અને આદિ કરિનું માત્ર મરૂદના
જેમ વાનિમીજને છે. દંડ્યાકા
ચોસરને છે તેમ ગુજરાતીમાં નરસિંહ
મહેતાને મળે છે (૬)

લોકાન્તરને નહીં
પામેનું એટલે
ને યુગની નાનિ
તે સીમાઓ
આપણે ગરો
ન હાથ લાગી
નહતી નથી
નરસિંહ યુગ
(૪ સ ૧૪૦૩
થી ૧૫૪૪)

ધાર્મિક

વાતો, લોકવાર્તા

જો, ચરિત્રો અને ઉપયોગી વિષયો ઉપર કાવ્યો
અમીની શરૂઆત નરસિંહ મહેતાએ સ ૧૪૭૦
થી કરી અને ત્યારથી ગુજરાતીમાં અમ્યુદય શરૂ
થયો, અને ભાપા કેટલાએ તત્કાલ આગળ વધી (૨)

નરસિંહ મહેતાનો કાળ ઇ. સ. ૧૪૧૪ થી ૧૪૮૩ નો ગણાય છે. તે ભક્ત કવિ હતો અને તેનાં કાવ્યો ભક્તિની ખુમારીમાં શૃંગાર અને વૈરાગ્ય એમ બે વિભાગમાં વહેંચાઈ જાય છે. તેની શૈલી સાદી ને સરલ છે. તત્ત્વજ્ઞાનના ગૂઢ વિષયો તે સમજી શકાય તેવી વાણીમાં કહે છે.(૨)

આ યુગના મુખ્ય કવિઓ ભીમ, ભાલજી, ભાવજીસમય, પદ્મનાભ અને મીરાંબાઈ છે.

ભીમ (ઇ. સ. ૧૪૮૪) સિદ્ધપુરપાટણનો મોઢા બ્રાહ્મણ હતો. તેણે ભોપદેવના ભાગવત

સંવત ૧૫૭૦ ના સુમારે ચમું હરી એમ જણાવ્યું છે, કાદંબરીના રસિક પદ્યમય ભાષાંતરથી અને વત્સલ રસભર્યા કાવ્યોથી તેણે ગુજરાતી ભાષાનું ગૌરવ વધાર્યું છે. તેનાં કાવ્યો બહુ રસિક છે ને કવિતા પ્રસાદવાળી છે.(૭)

પાટણના જૈન મુનિ લાવણ્યસમયે (ઇ. સ. ૧૪૬૪—૧૫૨૪) ‘વિમલ પ્રબંધ’ રચ્યો છે. વિમલ પ્રબંધમાં કવિની નૈસર્ગિક કાવ્ય શક્તિ અને રસિકતાનો આપણને પરિચય થાય છે. આખાએ પ્રબંધની ભાષા અને શૈલી રસ ઉત્પન્ન કરે એવી છે.(૮)

સાર પછી પદ્મનાભ (ઇ. સ. ૧૪૫૬) આવે છે. તેનું ઐતિહાસિક કાવ્ય ‘કદાન્કડે પ્રબંધ’ એ પ્રારંભના ગુજરાતીમાં અપૂર્વ છે.(૨)

નરસિંહ પછી આ યુગની બીજી અગ્રગણ્ય વ્યક્તિ તે ગુજરાતની કાવ્યમૂર્તિ મીરાં (ઇ. સ. ૧૪૦૩-૧૪૭૦); મીરાં જન્મથી ગુજરાતી નહોતી પરંતુ તે કૃષ્ણભક્તિમાં ચક્રચુર બની દ્વારકામાં વસેલી અને આ વસવાટ દરમ્યાન તેણે ભક્તિ રસભર્યા સુંદર કાવ્યો ગુજરાતીમાં રચ્યાં છે. એનાં કાવ્યો અને પદો શિક્ષિત તેમજ અશિક્ષિત વર્ગમાં એટલા પ્રિય થઈ પડ્યાં છે કે તે આજે પણ રસપૂર્વક ઠેર ઠેર ગવાય છે.(૨)

મીરાંનાં થોડાંજ પદો આપણને મળી આવે છે. પરંતુ તેણે મોટી

સંખ્યામાં કાવ્યો લખ્યાં હશે એમ માનવાને કારણ નથી. કવિતા રચનાનો તેનો ધ્યેય ન હતો. તે તો કવિતા મૂર્તિ હતી. રમણ વસ્તુઓથી એવા દિવ્ય ભાવનાના સર્વોચ્ચ

ઉપરથી ગુજરાતીમાં પ્રથમ ભાગવત રચ્યું હતું. ભાલજી (ઇ. સ. ૧૪૩૯—૧૫૩૬) નો જન્મ મેળના શતકના પ્રારંભમાં ગુજરાતના પાટનગર પાટણમાં થયો હતો. એનું મૃત્યુ

તેનું ભગ્ન સંદાએ વીહરતું, જે પહોતે બનાવતી
તે ક્ષણભરની કીર્તિ, મેળવવા નહીં, સાહિત્યના
રસીઆઓનો, ચંચલ શોખ પુરો પાડવા
નહીં, તેમજ હૃદયશૂન્ય દીકાકારોની ભયંકર
ક્રોધોદીમાંથી પાર ઉતરવા પથ નહીં; ભવિષ્યની
પ્રશ્નઓ પામે અમરપદની બીજ માગવા પથ
તેણે કાઢ્યો, રચ્યાં ન હતાં; તેનાં કાવ્યો તે
શુદ્ધ કવિ હૃદયના નિષ્પ્રપાલ ઉમળકા સંગીતના
અવતાર સંભા, કોઈ સુસન્ન અને સંવાદી
વીણામાંથી નીકળતા દિવ્ય અને મધુરા ધ્વનિ
જેવા હતા. (૯)

કવિ ભોજ

મીરા ભક્ત પથ હતી એટલે ઉત્તમોત્તમ
કવિ બની. સ્વભાવની સુકુમારતા, કવિત્વ-
શક્તિની ક્રોધોદીરૂપ સદૃશ ભાવ અનુભવવાની
શક્તિ, જે કાવ્યમયતાનું યુગ છે તે તેનામાં
સંપૂર્ણ કલાએ પામી હતી. (૯)

તે સ્ત્રી હોષ, કૃષ્ણને વરેલી હોષ, પનિપની
કવિને ન મન્ય સંબંધ બંધાઈ રહે છે તેવા
દુનુ કે વિગેય તેનાં પદોમાં થયાં છે; તેનાં પદો-

માં ક્રોમળતા અને હૃદયમાં તીર પેઠે લાગી
સચોટ અસર કરે તેવું સામર્થ્ય સર્વત્ર વ્યાપી
રહ્યું છે 'પ્રેમની પ્રેમની પ્રેમની રે' 'કાનુડો ન
ગણે મોરી પ્રીત' 'સલભામાનું રુસણુ' ઇત્યાદિ
પદો જેણે જેણે સાંભળ્યાં હશે તેને 'તો આ
ભક્તબાધના ઉભરાતા ભાવ અને તેનાં જોમભર્યાં
ગાનનો અનુભવ થયો હશે (૧૦)

આ સાથે ગુજરાતી કાવ્યનો, પ્રથમ યુગ
પુરો થાય છે. આ યુગનું પ્રધાન લક્ષણ ભક્તની
કૃષ્ણભક્તિ છે અને તે તેઓએ ગાઈ છે. નરસિંહ
અને મીરાં બંનેએ પોતાનાં સ્વજનો સાથે

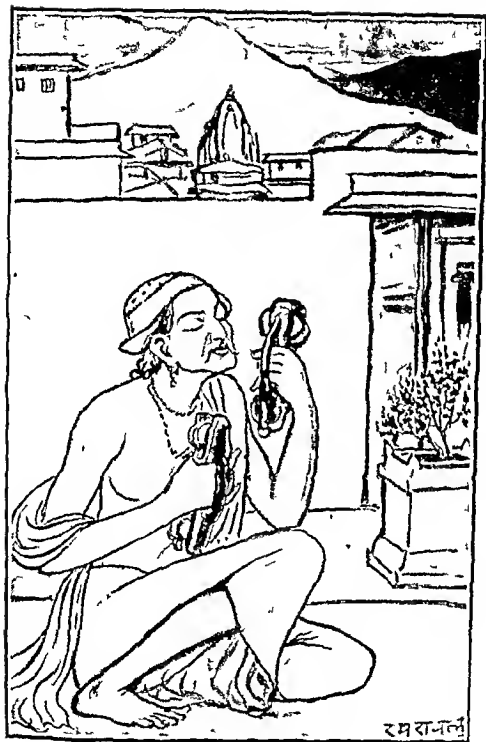
કૃષ્ણની ભક્તિ માટે તકરાર
કરી છે; અને આ તેમણે
ગાઈ છે. અને હજીએ તે
ગુજરાતનાં નરનારીઓને
કંઠે છે. (૨)

નરસિંહ, ભાલણુ, બીમ
પદનાભ ને મીરાંને હાથે થોડાં
પથ કેવળ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ,
કરતાં વધારે હીર દાખવતાં
કાવ્યો રચાયાં છે. એમનો
યુગ ધર્મમુલક હતો, છતાં
જ્ઞાન ભક્તિનાં પદો ઉપરાંત
બીજા રસના ગ્રાહક શ્રોતા
પથ હતા એમ ભાલણુની
કાદંબરી તથા પદનાભનો

કલા-કદેપ્રબંધ ને લાવણ્યસમયનો વિમલ-પ્રબંધ
સાક્ષી પુરે છે. (૧૧)

નાકર યુગ (ઇ. સ. ૧૫૪૫-૧૬૪૧)

સત્તરમા સૈકાના પ્રારંભમાંજ આ સમયને
શોભાવે તેવા બે મુખ્ય કવિઓ નાકર અને
અખો નગરે પડે છે. વરનો, વજરાજ વગેરે
કવિઓ પથ આ યુગના પ્રતિનિધિઓ બની
રહે છે.

आदिहवि नरसिंह

[मंगल अष्टमि चैत्र १९८२]

[मुम्बयी साहित्यमे प्रकाश]

akshmi Art, Bombay, 8

एमती म्. पन्निधीन म्मणार्थे

श्री फार्म मुम्बयी १९८२

१९८२ १९८२ १९८२ १९८२ १९८२

ભટ્ટ પ્રેમાનંદ

ગુજરાત અધિક ચેત્ર ૧૯૮૨

[ગુજરાતી સાહિત્યનો પ્રવાહ

ના કરે
(મ.સ. ૧૪૯૪-
૧૫૭૪) મહા-
ભારત અને
રામાયણનાં
ધણાં પર્વ અને
કાંડ કવિતા-
બદ્ધ કરેલાં છે.
તે પ્રસંગે પ્રસંગે
રસજ્ઞ ભાવદ
સારી કરી શકે
છે. તેની ભાષા-
શૈલી ધડાઝલો
અને સંસ્કૃતી
છે. તેનાં વિચાર-
દર્શન, વર્ણન
અને ભાષા
લેખન ઉચ્ચ
કોટિનાં છે. (૧૨)

વરતાએ
અને વજરાને
લોકવાર્તાનાં
છુટાં છુટાં

કાવ્યો ટુંકાં અને લાંબાં લખ્યાં છે. તેમની
કથાઓમાં અદ્ભુત રસનાં ખીજ લાગે છે.

સાર પછી આ યુગનો ખીજો મહાકવિ
અખો ભક્ત (મ. સ. ૧૬૧૫-૧૬૭૫)
સાનું ધ્યાન ખેંચે છે. ૭૪૬ છંદા અને ૬૦
પદ્યમાં તેણે દુનીઆદારીની રીતો બહુ સારી
રીતે બતાવી છે. તે જાતે સોની હતો. તે કે આત્મ
શિક્ષિત પુરુષ ન હતો એટલે એનાં કાવ્યોમાં
શિક્ષાનો અભાવ જણાય છે; પરંતુ તેની કાવ્ય
સરિતાનો ધોધ અનુભવનાં ઉચ્ચ શિખરેથી
દેમાર કરતાં પડે છે ને લોકની રુચિઓને દંભને

નવલરામ

વિદિષ્ય કરી
નાખે છે. તે
ભક્ત હતો પરંતુ
મોટો પ્રહારક
કરિ હતો; જો કે
પોતે જાની કહે-
વરાવવાનું પસંદ
કરે છે. તેણે જદ
શાસ્ત્રને અનુસરી
કાવ્યો કર્યાં નથી
પરંતુ લોકગીત-
માં - હૃદયની
ભિન્ન ભાગે
આપી શકાય
તેવા રાહમાં તેણે-
ગાયું છે. તેની
આ અગાધી
પણ હૃદયનેદક
કાવ્યશક્તિ નવો
યુગ શરૂ કરે છે.
તેનાં કાવ્યો તદ્દન
સ્વતંત્ર છે. અને

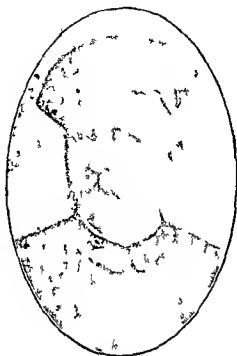
તેની સાન-

યુગથી એવી અટપટી છે કે વાચકને તેનાં ઉડાણ
શોધવા ઉડા ઉતરવું પડે છે (૨)

પ્રેમાનંદ યુગ (મ. સ. ૧૬૩ થી ૧૭૩૪)

અખાના અસ્ત સાથે ગુજરાતી ભાષામાં
નવીન યુગની શરૂઆત થાય છે. અને આ
યુગનો પ્રધાન પુરુષ-યુગનેતા ગુજરાતનો સર્વા-
પરિ કરિ પ્રેમાનંદ મ. સ. ૧૬૩૬ થી ૧૭૩૪
સુધી એકચદે રાજ્ય કરે છે.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં આ યુગને બહુજ
ફલદાયક છે. તેમાં પ્રેમાનંદ અને વલ્લભ,
વીરજી, શીખર, રત્નેશ્વર, દરિદાસ વગેરેનું તેનું

ન દરા કર

શિષ્ય મંડળ તેમજ શામળ એક આયુગના સાહિત્યકો છે

પ્રેમાનંદભૂતકાલની આર્થ સંસ્કૃતિ-પરાક્રમી કારકીર્દી, અપૂર્વ સાહિત્યને વિશુદ્ધ ભાવનાથી જાળવણ્યમાન એવી પવિત્ર ને શ્રેષ્ઠ સંસ્કૃતિનો તે વારસ હતો-પ્રતિનિધિહતો (૯)

તેની પ્રેરણા સંસ્કૃત સાહિત્ય હવે, તેનું લક્ષ્ય ગુજરાતી સાહિત્યના નિકાસ પર હવે. દરેક પુરાણ, દરેક કથાનો તેણે ઉપયોગ કર્યો, તેણે ગુજરાતને વિશિષ્ટ સાહિત્ય આપ્યું, ને તે સાહિત્યદ્વારા તેની સંસ્કૃતિને સતેજ કરી તેની જીભે સંસ્કૃત વાગીશ્વરીએ ગુજરાતી અવતાર લીધો (૯)

ગુજરાતીને ગર્વવાળી અને સર્ગો વિકસિત કરવાની ધગશનાળો પહેલો કવિ થયો હોય તો તે પ્રેમાનંદ છે અને તેણે ગુજરાતીને સંસ્કૃત જેટલી સમૃદ્ધિશાળી

કરી ગુજરાતને પ્રકાશવતી કીધી છે (૧)

તે માણ્યભટ્ટ હતો અને તેની કાવ્યશક્તિ આસાદિક હતી તેણે ગુજરાતીનો અભ્યુદય કરના-તેને સંસ્કૃત સમી કરવા પહેલવહેલો એક સઘ કાઢ્યો હતો તેમા ઘણા સ્ત્રી પુરુષો કવિઓ અને લેખકો હતા

વર્ણુન, અવકાર અને રસ ઉપર તેનું પ્રભુત્વ અદ્ભુત હતું રસની વ્યાખ્યામા કોઈ પણ ગુજરાતી કવિ પ્રેમાનંદના પેગંડામા પગ ઘાલે એવો નથી, હજી લગી એના જેવી પાતતા જાળવી શકે એવો કોઈ ગુજરાતી કવિ થયો નથી (૧૩)

આ યુગની બીજી આકર્ષક વ્યક્તિ પ્રેમાનંદ નો પ્રયજ્ઞ દરીદ્ર શામળભટ્ટ (૪ સ ૧૬૪૦-૧૭૩૦ ના અરસામા) હતો તેણે લોકવાર્તાઓ

મહીપતરામ

ઉદારામ

કવિપદા કરી છે તે અદ્ભુત રમતી અ-ભ દયારામ ઉપર મુકનામા આવે છે તે તેના રસને
જમાવ કરી છે કવિ પતિમા ગ્રામગતે માટે નહીં પણ તકને માટે સસાર સજીવી

વાર્તા પોતાની અછલથી પોણે લખવાનો સંપ્રદાય આપણા કવિ મંડળમાં હોવા નહીં. તેથી એમ પ્રથમ કરવાનું માન. શામળને ઘટે

દયારામ યુગ (ઇ. સ. ૧૭૩૪-૧૮૫૨) સંવત ૧૭૬૦ થી શરુ થતા યુગનો અધિષ્ઠાતા ગુજરાતનો કાંકડો કવિ દયારામ છે. પોતાના

મનસુખરામ

છે એના પોતાના, ચોપાઇ અને હપ્પાએ એને અક્ષય કીર્તિ અપાવી છે. (૧૩)

આ પ્રેમાનંદ યુગમાં કવિનાનું ક્ષેત્ર વિશાલતર થયું; ભાષામાં શબ્દભંડોળ વધ્યો, વિષયોનું બાહ્ય સ્વીકારાયું, તથા શ્રોતાજનને જ્ઞાન આપવા તેમજ રંજન કરવાના આશયનો અંગીકાર થયો, ભાષાને કેળવી બીજી ભાષાઓ સાથે સરખામણીમાં પાછી ન પડે તેવી તેને કરવાની અભિમાનવૃત્તિ ઉત્પન્ન થઇ. (૧૦)

પ્રેમલક્ષણ લક્ષિતમયા કાવ્યોના રસમાં ગુજરાતને પ્રેમનું દરદ દેખાડનારને અદ્વૈતિક પ્રેમનો ખરો પાઠ લણાવનાર તે એજ. એનો જન્મ સંવત ૧૮૩૩ માં થયો હતો અને મૃત્યુ સંવત ૧૯૦૮ માં થયું હતું. તેની મીઠાશબરી ગરબીઓ હજીએ ગુજરાતના કાનમાં ગુંગરવ કરી રહી છે. (૧૪)

ગુજરાતના કવિઓમાં દયારામભાઈની લોકપ્રિયતા બીજા કવિઓ કરતાં કંઈ વિશેષ છે. ગુજરાતીઓના જીવનમાં મધુરતા, કામળતા, કે રસિકતા છે એવો કોઈને પ્રત્યક્ષ પુરાવો. એમણે તો દયારામભાઈની કવિતા કોઈપણ કાળે એ આપી ચક્રશે. (૧૫)

આ યુગના પ્રથમ ભાગમાં શિવ ભક્તે, વિષ્ણુ ભક્તો, દેવી ભક્તો, જૈનો, સ્વામીનારાયણ ભક્તો એ પ્રમાણે સર્વ ભક્ત કવિઓ તથા

કેટલીક સ્ત્રી કવિઓ પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યાં છે. આ યુગ સંવત ૧૭૬૦ થી શરુ થઈ સંવત ૧૯૦૮ સુધી ચાલ્યો. (૧૪)

ધીરા ભક્તની (ઇ. સ. ૧૭૫૩-૧૮૨૫) યોગના કરતાં જ્ઞાન તરફ વૃત્તિ વિશેષ હોયેલી હતી. ધીરાની કાશીઓ પ્રખ્યાત છે. ભોમ (ઇ. સ. ૧૮૭૫-૧૮૫૦) ના ચાપખા અતિ પ્રિય થયા છે. તેનાં કાવ્યો બહુધા આત્માનુલક્ષી છે, તે સીધા બળ્યા જ્યાં હૃદયના કંપણ બંધન વિનાના ઉદ્ધાર છે.

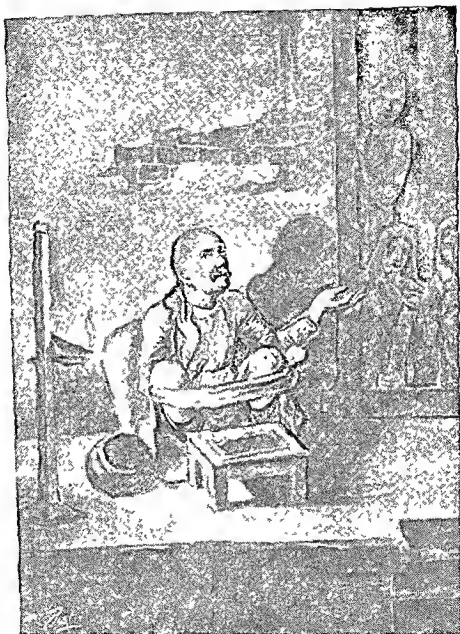
ગુજરાત]

[અધિક ચેત્ર ૧૯૮૨

દરિ ઉઠાડ્યા ઝાઝી હાથ રે, રૂખીજી લીધા રુદયા સાથ રે.

—એનાનંદ (સુદામા ચરિત્ર)

—ગુજરાતી સાહિત્યનો પ્રવાહ

શુભરાત]

શામળસદૃ

[અધિક ચેત્ર ૧૯૮૨

—શુભરાતી સાહિત્યનો મવાહ.

સ્વામીનારાયણ સપ્રદાયે આ યુગમાં સાહિત્ય-
ના વિકાસમાં યોગ્ય ફાળો આપ્યો છે.
સહજનંદ સ્વામી સારી પેઢે સમજતા હતા કે
જનસમૂહમાં તો પ્રાકૃત ભાષાનેજ
વધારે સ્થાન આપવું જોઈએ તેથી
તેમણે તેમના શિષ્યોને આજીવન
પ્રાકૃત ભાષામાં લખવાની આજ્ઞા-
ઓ ફાળી હતી અને આની રીતે
કેટલાક સાધુઓ અમુક પદો લખ્યા
વિના જન્મતા નહીં અને આ રીતે
તેમણે એક લેખક મંડળ તૈયાર
કર્યું હતું (૧૬)

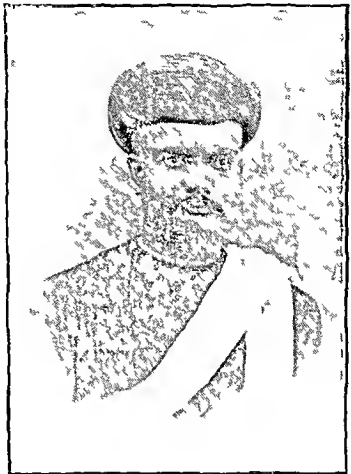
સહજનંદ સ્વામીના વચના
મૂતોનો સંગ્રહ એનો ગુજરાતી
ભાષાનું એક રત્ન છે (૧૬)

સ્વામીનારાયણ સપ્રદાયના
અગ્રગણ્ય કવિ તરીકે પ્રેમાનંદ
સ્વામી (૪ મ ૧૭૭૬-૧૮૪૫)
નું નામ જાણીતું છે. ડોહાઈમાં
દયારામભાઈ જેના પ્રેમગાંઠિના
પદોના નવતા તેનાજ સુગ પદો તે
સમયમાં વડના નામ સ્વામીનારાયણ
સપ્રદાયના એક સાધુ પ્રેમાનંદ
સ્વામી ઢરીને હતા તે જાનાવતા હતા
એ નૈસર્ગિક કરિ હતા એમની કવિતામાં
ઓજસ અને માધુર્ય દયારામની કવિતા પેઢે
હિમરાષ્ટ્ર જાય છે (૧૭)

આ યુગમાં સ્ત્રી કવિઓએ મીરાની પેઢે પદો
રચ્યા છે પરંતુ તે મીરા જેટલી ખ્યાતિ નથી
મેળવી શક્યા.

કાણને કાણ કહીએ તો લાગે કડવું,
અને સાચું કહીએ નો રહે પદવું
આ લોકપ્રિય લીંગીઓના કર્તા ભક્ત કવિ
બાપુ સાહેબ ગાયકવાડનો જન્મ (૪ સ. ૧૭૭૮

-૧૮૪૩) વડોદરામાં થયો. તે પોતાની
તમામ કવિતાઓમાં નીરાંત તથા ધીરાને
પોતાના ગુરુરૂપે વર્ણવી તેમનો મદિમા ગાવાનું

તનસુખરામ

યુક્તા નથી

તેમણે ધરિપુઓના રાજ્યા, માલખુ શર
બે ના પદો, ધર્મવેપ અગ, જાનોપદેગની ઢારી
ઓ વગેરે સસારની શૂન્યતા બતાવનારી, ધર્મના
દોષને પ્રકટ કરનારી તથા ભેદભાવનું ખડન
કરનારી કવિતાઓ બેધક રીતે લખી છે તેમની
કવિતાઓ જ્ઞાનની છે, એટલે કવિતાની દૃષ્ટિએ
રસાલકાર વિનાની છે એવું કહીએ તો ચાલી
શકે ખરું (૧૭)

પ્રેમાનંદ સુગ પદોનો ગુજરાતી ભાષાનો

જીવેગીલાલ

લેખ સમય લાગ્યા અને રિયલિસ્ટ જણાય , ધીરો ભોળા આ દયારામ ઉપગત નાના નાના લેખોના લખનારા મળ્યા થયા છે, છતાં કાઠપણ્ય મતાપજાલી અને મુકટધારી લેખક નહીં હોવાથી તે સમયને મંદયુગજ નામ આપ્યું છે મંદયુગના હેવટના લાગમા દયારામે મદતા દૂર કરવા જેવા લખાણો કર્યા ખરા છતાં પણ આખો લાખો સમય વીચારતો તો તેને મદ વિશેષણ રીક લાગ્યું છે (૧૦)

નર્મદયુગ (ખ. સ ૧૮૫૨ થી ૧૮૮૬)

સંવત ૧૮૦૮ થી ગુજરાતી સાહિત્યમાં વળી એક નવો ઉલ્લસ આવે છે અને કાવ્ય તેમજ પદ્ય સાહિત્યમાં મહાન ને અમૂલ્યના ફેરફાર શરૂ થાય છે

આ નવા થતા મનવંતરનો મહા મહારાજ સુરતનો રમીનો કવિ નર્મદ (ખ સ ૧૮૩૩-૧૮૮૬) બની રહે છે

નર્મદ વીર હોય, અને તે સમાજ સુધારવા મથેા તે તત્વદષ્ટા હોય અને તેને સ્વસરકારમાં રહેલું રમ્ય સમગ્રયુગ એટલું નહીં પણ પરમરક્ષાને વીસારી નાખી, સામરક્ષાને પુનઃનન આપનાર મહા-ગુજરાતીઓની અનતમાલા અનાદિ કાલથી ચાલી આવે છે તેને એ મથુરો થઈ રહ્યો તેણે માદિત્યની ગેરાને સરકારસરક્ષણમાં અગ્રગાન આપ્યું (૯)

૧ તમલાલ

તેના સાહિત્યમાં નવું ચેતન છે. તેની વાણીમાં વીરનો વિજયધોષ છે. પેટે પાટા બાંધી સાહિત્યમાં નવો યુગ તે સ્થાપે છે. (૬) એક માણસથી બની શકે તેટલું બધુંએ ગુજરાતીના લાલમાં કરવાને તેણે કશાએ પ્રયત્નની ક્યાશ રાખી નથી. (૧૩)

નર્મદની કાવ્યદેવીને પશ્ચિમના પવનો લાગે છે. તેની કાવ્ય સરિતા વ્યવહારના પટને ભેદી શાસ્ત્રીય કે કાર્પનિક પ્રદેશમાંજ ભ્રમણ કરવાનું પસંદ કરે છે ગુજરાતી ભાષામાં પ્રથમ કોપકાર પ્રથમ પિંગળકાર, પ્રથમ રસાલંકારની સમજ આપનાર અને પ્રથમ રૂઢ ગદ્ય લખનાર નર્મદા શંકરજી છે. નોકરીનો ધધો છોડી ને કલમનેજ પોતાનું સર્વસ્વ જીવન અર્પણ કરવાનું મંકામન નર્મદા શંકરનેજ છે (૧૩)

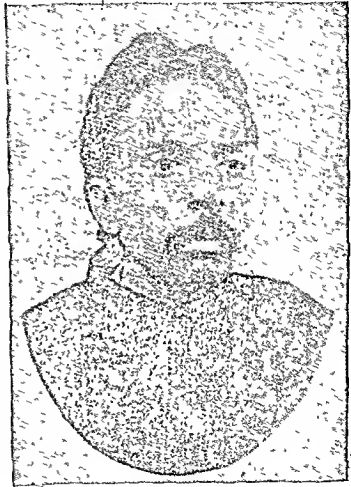
વિદેશી કવિ તથા કવિતાનું અધ્યયન, દેશની બદલાયેલી સ્થિતિ અને પોતાની નેત્રર્ગિક સ્વતંત્ર ને શુદ્ધ વૃત્તિ: એ ત્રણેનો લાભ લેઇ નર્મદે ગુજરાતી કવિતાની નવી 'રક્ત' સ્થાપા હતી. (૧૦)

નર્મદાશંકરની સાથે નવલરામ અને દલપતરામ મુખ્ય કવિઓ આવે છે.

નવલરામનો જન્મ સને ૧૮૩૬ માં અને મૃત્યુ સને ૧૮૮૮ માં થયેલું.

બાળજન નિષેધક સમા અમદાવાદમાં ઇ. સ. ૧૮૭૦ ના સુમારમાં સ્થપાઇ હતી. તેના મંત્રી તરીકે કામ કરીને, અને એને અંગે તેમજ

પોતાના ઉત્સાહથી એ વિષયનું સાહિત્ય પોતાના સમર્થ લેખથી સચેતન અને સખળ બનાવીને. 'નવલઅંધાવડિ' જેનારને તરત જણાઇ આવશે કે કાવ્ય, વિવેચન, સાહિત્ય ચર્ચા, ભાષા શાસ્ત્ર જેવા વિષયોની ચર્ચા, શાળા શિક્ષણના લેખ અને વિવિધ વિષયના લેખો—આ સર્વ પ્રદેશમાં

બાળજન:

એમની કલમ સમર્થ રીતે ફરી વળે છે. જે કે 'બાળ ગરબાવળી' બાળકોએ માટે રચાયેલી ગરબીઓનો સંગ્રહ છે છતાં તેમાં નવલરામ ભાષનું કવિત્વ, રનિકતા, શૈલી, સુપટ સુંદરતા, જનસમુદાય અને વિશેષ લોકોના સ્વભાવાદિકનું સંક્ષિપ્ત શૈલીમાં આલેખન એમની દેશીરીતિ,

ધાર્મિકતા ઇત્યાદિક અનેક લક્ષણોનું સચોટ દર્શન થાય છે (૧૮)

ગુજરાતી ભાષાના પ્રથમ વિવેચક તરીકે તેમનું સ્થાન નિર્વિવાદિત છે. વિવેચકની ઉચ્ચ પદવી આ કવિત્વ અને પંડિતપણાના સમજાવતાં ઉપર ટકારીને નવચરામલાઇએ પોતાના સમયમાં—અને એક દૃષ્ટિએ આજ સુધી પણ—અદ્વિતીય પદ પ્રાપ્ત કર્યું છે,—જે પદચુર્જર સાહિત્યના ઇતિહાસમાં અરેખર અનન્ય પ્રકાશથી દીપતું રહેવાને પાત્ર છે. એકંદર રીતે જોતાં વિવેચકનું ઉચ્ચ પણ મોટી જવાબદારીનું આગ્રહ નવચરામે અદ્વિતીય શક્તિથી, ઉત્સાહથી, ન્યાય અને ઉદારતાના સુંદર મિશ્રણથી દોઢ દસકા સુધી દીપવ્યું. (૧૮)

નર્મદ ગુજરાતના દક્ષિણ ભાગમાં ઉમરો હતો ત્યારે ઉત્તર ભાગમાં દલપતરામ કવિ

મણિલાલ દિવેદી

(ઇ. સ. ૧૮૨૦-૧૮૯૮) ફાર્બસ ની સહાયથી રાજા મહારાજાઓમાં અને લોકસમૂહમાં ગુજરાતી શાણીની વકીલાત કરી રહ્યા હતા. નર્મદ કરતાં વયમાં દલપતરામ મોટા છે અને એમણે સાહિત્યના ઉત્કર્ષના પ્રયત્નો પણ વહેલા ધર કરેલા, તેથી ઘણા આને નર્મદ-દલપત યુગ પણ કહે છે.

કવીશ્વર દલપતરામનો જન્મ વઢવાણમાં સંવત ૧૮૭૬ માં થયેલો. તેમણે અનેક છુટાં છુટાં કાવ્યો અને લાંબાં કાવ્યો પણ લખ્યાં છે. તેમની ભાષા સામાન્ય જનસમૂહના માટે હતી. તેમના રસ કે ગાંભીર્ય સંબંધી ટુકા સાક્ષર મંડળમાં જામે એવા વિવિધ અભિપ્રાયો હોવાથી એ

વાત તો નિશ્ચય 'છે કે લોકના સાધારણ સમૂહમાં સર્વોપરિ જનપ્રિય કવિ આ જમાનામાં આપણા ગુજરાત પ્રાંત માટે દલપતરામજી છે (૧૩)

તેની કવિતા નવેરસમાં પ્રસંગોપાત 'વીચરે છે, પણ તે શતિ અને વિવેકની સાથે-વિવેકની

રણડેડામાઈ

મર્યાદા એજ આ કવિનામાં ગસના સંભવા-સંભવની મર્યાદા છે ઠાકરુ દારય, મર્મણા કટાક્ષ, વાણ્ણીની મીઠાસ, અને રચનામાં વિરિધ પ્રકારનો ચાતુર્ય એ વડે દલપતરાયની શાત ને સુખોષક વર્ણનો ઝગઝગી રહ્યા છે (૧૩)

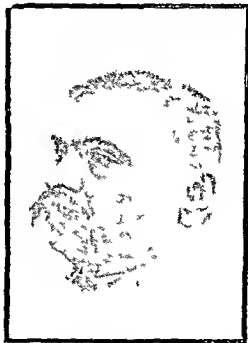
દલપતરામ 'લુની અને નવી 'રુકલ' વચ્ચેની સયોગી કડી' જેવા છે. તેનામાં જુના કવિઓની અસર દેખાતી છે અને ખીન્ન બધા કરતા શામળની છાયા પુરેપુરી છે. તેની લેખન સૌદી દોદીને અનુસરતી છે તેઓ તે ભાષાના પણ સારા વિદ્વાન હતા.(૧૦)

આ કવિ મહેશમાંના એક લેખક તે મજલાલ શાસ્ત્રી. એમણે ગુજરાતી ભાષાનો પ્રથમ વાર

છતિદાસ લખી ગુજરાતી સાહિત્યની ઉત્તમ સેવા કરી છે

તેઓ કવિતાઓ પણ કન્ટા પર તુ તેમનું ધણું ખરું લખાણ ગદ્યમાં છે કદિન શાસ્ત્રીય લેખનુ વિષયોને સરળ શુદ્ધ ભાષામાં લખવાની કળા તેઓ જાણતા. ગુજરાતી ભાષાને શાસ્ત્રીયતા આપનારનો તેજ (૨)

ગદ્યના પ્રારંભના લેખકોમાં નર્મદ અને નવલરામની સાથે જે નામ લેવું જોઈએ એવા એક લેખક તે એના સમકાલીન નદગર તુળજીરામ જે અરમામાં સીધા સળ ગુજરાતી ગદ્ય લખાણોનો કાષ્ઠજ નમુને નહોતો તે અગ્રા-

બળવતરાય ઠાકર

માં 'કરણુ ઘેલા' જેવી કૃતિ ખરેખર એક નવીન અમલુતિજ લાગે એમાં નવાઈ નહીં. તેમાં ભાષાનું શિષ્ટત્વ, વિચારોનું ગાંભીર્ય, પ્રસંગનું વૈવિધ્ય એવા ગુણ છે (૧૦)

નવલકથા લખવાનો પ્રથમ પ્રયાસ 'કરણુ ઘેલા' ના 'કર્તા નંદગર' તુળજીરામે કર્યો.

૨૬ જી. જી. જી. જી. જી.

અને આ સુંદર નવગ્રંથાએ તેમને સાહિત્યમાં અમર કર્યા છે. તેમની રીતભાત વર્ણવાની શક્તિ અને પ્રસંગોને સાદૃશ્ય કરી શકે તેવી લેખનશક્તિ અરેખ્ય ધણીજ અદ્ભુત છે. (૧૬)

આ અરસામાં સુધારાના અને પરદેશ ગમનના અગ્રગણ્ય નેતા મહીપતરામે વહેમ વિનાશક સાહિત્ય રચવા માંડ્યું હતું. તેમણે સુધારા ઉપર નિબંધો લખવા માંડ્યા. ને લવાઈસંગ્રહ પ્રસિદ્ધ કરી હાસ્યરસ પ્રળ આગળ ધર્યા.

ઉંચા સાહિત્યના ઉત્પાદક કરતા સાહિત્યનો શોખ ઉમત્ત કરનાર તરીકે પોતાના સમયનાં જરૂરનાં ગણાય તેવાં પુસ્તકોના લખનાર તરીકે, ગુજરાતને 'સુધારાનો' ગ્રંથ આપવા માટે સમર્થ પ્રયત્ન કરનાર તરીકે અને દેશની સર્વોચ્ચ મુખી ઉત્પત્તિમાં હૃદયથી ભાગ લેનાર તરીકે મહીપતરામનું નામ ગુજરાતના સાહિત્યના

ઇતિહાસમાં જ નહીં, પરંતુ ગુજરાત સમસ્તના ઇતિહાસમાં સ્મરણીય રહેશે. (૧૦)

'ગુજરાતી' પત્રના તંત્રી તરીકે તથા કાવ્ય-દ્વારના સંગ્રાહક ને સંશોધક તરીકે ધ્યંજારામનું નામ અને કામ ગુજરાતી સાહિત્યચિંત્રમાં આખર ઝુંધી રહેશે.

'હીંદી બીટાનીઆ' દ્વારા આપણને રાજકીય બનાવોનાં ધ્યંજારામે આપેલાં વૃતાંતોથી બહુ રસ પેદા થાય છે. લખવામાં તેમના આવેશ અને લાવ એવા જોરથી ઉછળે છે કે આપણે ધણીવાર તેમાં તણાઈ આપણા પોતાના નિશ્ચય પરથી મ્યૂત પણ થઈએ છીએ. (૧૬)

અવેરલાલ યાસિંકે મુનરમૂતના લાપાંતરથી પોતાની અંતરજ્વલિનું તે સમયમાં પણ દર્શન કરાવ્યું હતું. (૧૬)

આ અરસાના એક મહાન વિદ્વાન

૨૭ જી. જી. જી. જી. જી.

મનઃસુખરામનુ નામ
ભુલી શકાય તેમ નથી.
તેમની અવગણના
કરવી સહેલ છે; તેમની
આડંબરી ભાવાની
મશ્કરી કરવી તેથી
પણ સહેલ છે; પણ
મન સુખરામે અગ્રેષ્ઠ
યુગની શરૂઆતમાં,
પરમચંદ્રારની અસર
ચારે તરફ ફરતી હતી
તે વખતે સંસ્કૃતની
અડગમકિત કરીને
સ્વસંસ્કારમાં નિશ્ચલ
શ્રદ્ધા ગાળી, નવો
સંપ્રદાય આપવાની
હોંમત રાખી એજ
તેમની મહત્તા દેખાડે
છે. યુગોના યુગ યથા
જે સાંસ્કારિક ગત્તે
આપણને મળવ રાખ્યા
હના અને આર્થસંસ્કૃતિ-
ને વિજયી કરી હતી
તેની ખાંડિન યતી ધારને
ફરીથી તેણે પાણી
પાધું(૯)

બાનુસુખરામ મહેતા

મન.સુખરામના અથો જ્ઞાનના મંડાર-
રુપ છે. પ્રવૃત્તિધર્મ તથા નિવૃત્તિધર્મનો શોધ
આપનાર છે. જ્ઞાનની આથે અનુભવ તથા
અવગોક્ષનું તેમાં મિશ્રણ થયેલું છે(૧૯)

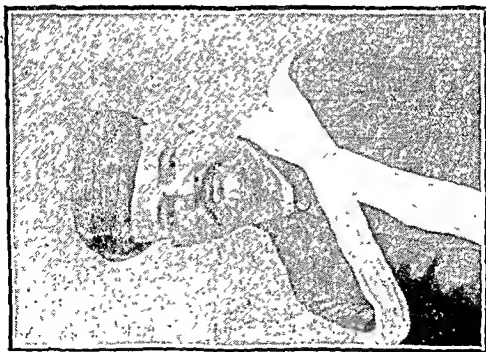
તેમને નવીન, પ્રવૃત્તિનું અવગાહન થયું
હતું. સાથે સાથે સંસ્કૃત સાહિત્ય અને દર્શનનો
અભ્યાસ થતો જતો હોવાથી પ્રાચીન ભારત
અને ના આચાર્યો માટે તેમને અભિમાન

મુદ્રુ હવુ(૨૦)

ભોજાનાથે (૪. ૧૮૨૩-૧૮૫૬) 'ગદ્ય
પદ્યાત્મક પ્રાર્થના' રચીને પ્રાર્થના સમાજને
'નિરંતર દ્રવ્ય'નું સાધન આપ્યું છે અને
પોતાનું નામ ભક્તકવિની પ્રથમ પદવીમાં
અમર કર્યું છે. તેમનાં પુસ્તકોમાં કવિતા,
મધુરતા, પાદતા છે તેમ સ્થળે સ્થળે જ્ઞાનના
અરા પણ વિપવ્યૂત થયેલા છે(૨૨)

ડા. મતિલાલ પંડ્યા

મં.નાલાલ જાની

ભીમરાવ (ઇ. સ. ૧૮૫૧-૧૮૯૦) માં કવિત્વના અંશ છે. તેમની કાવ્યરચનામાં માધુર્ય ને શબ્દલાલિત્ય છે; રસનિબ્ધિ કરવાનું તેમનામાં સામર્થ્ય છે; તેમની રસવૃત્તિ વિશુદ્ધ છે.(૧૯)

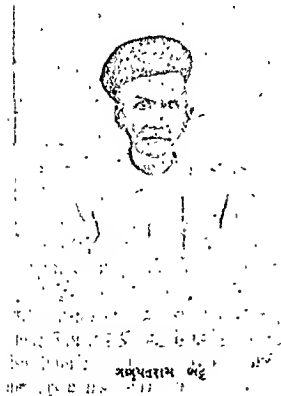
એમની કાવ્ય પ્રવૃત્તિ ઇ. સ. ૧૮૯૦ થી બધ પડી હતી. અવસાન ૧૮૯૬ માં થયું.

એમની કવિતામાં સંસ્કાર ધારિત યોગના ધ્વનિશ્રુતિ દેખા દે છે. તેમની વાણીનું સાદ્ય, સંસ્કૃત ભાષાના સંસ્કારથી શોભિત, રવ. ખોલાવકરના સૌંદર્યને કેક મળતું આવે છે. મેઘદૂતના ભાષાંતરકારોમાં આ નામ ગુચાઇ ભય છે.(૧૮)

ભીમરાવની કૃતિમાં મુદ્રા ધના, ચાર, વાણીનાદ સૌંદર્ય, લાલિત્ય, લાવણ્ય એ અપ્રતિમ

કવિ બીમરાવ

લક્ષણ છે. ભીમરાવનાં અપ્રસિદ્ધ કાવ્યોનો સમુદાય ધણો મોટો નથી અને સર્વ રાગ ધ્વનિ સંગીત કાવ્યો હોષ છુટા છુટા અને નાનાં નાનાં છે-સર્વમાં રચને રચને કવિની રસિકતા અને સૌંદર્યભાવનાનું દર્શન થાય છે.(૨૧)

ડો હરિલાલ (ઇ. સ. ૧૮૫૬-૧૮૯૦) એક ઉચા પ્રકારના નવી શૈલીના અનુયાયી કવિ હતા. તેમણે 'વસંત વિલાસિકા' તથા 'કુંજ વિદાર'ના કાવ્યગ્રંથો પ્રસિદ્ધ કર્યા છે. તેમની કવિતાઓ સ્વાનુભવનું દર્શન કરવાની લાવણ્યમયી તથા સારા સંસ્કારવાળી ને મોહક છે.(૧૭)

તેમણે પોતાની કવિતાનો સંગ્રહ 'કુંજ વિદાર' નામનાં પુસ્તકમાં કરેલો છે. તેની વિચાર દર્શાવવાની સૈદ્ધી, શબ્દોની ચુટુંટી અને રચનાની ખુબી કે વિચિત્ર છે.(૧૦)

નવીન કાવ્ય સાહિત્યના ઉપકાળમા આપણને બીમરાવ, હરિલાલ ધ્રુવ, દોલતરામ પઝ્યા અને આપાલાલ ભટ્ટ નજરે પડે છે. બીમરાવ, ને હરિલાલ ધ્રુવની કૃતિઓ સાથે અગર અંકુશરૂપે ન વીસરાય એવું નામ તે કવિ આપાલાલ ભાઈશ કરે ભટ્ટનું છે.

મ જીલાલ દવે

સ્વ આપાલાલ ભાઈશ કરે ભટ્ટાવનીત-અતિ વિનીત શ્વિ હતા તેથી એમની કૃતિઓ જે પ્રકાશને યોગ્ય હતી તે એમને મળ્યો નથી. 'સુબોધ ગરખાવણી' માથા 'રા' જે ગાર અને રાણકદેવી કાઉપરના John Galsworthy નામના રમુછ કાવ્યનું રૂપાન્તરયુક્ત અનુશ્રવ 'સુમત્યદરોહની ઉત્તમણી,' નામનું વગેરે રસયુક્ત છે તેમની

ન યુગ મ મન

કવિતા દલપતરામની શૈલીથી જેક લિન પણ તદ્દન એ બધમાથી છુતી ના શરેલી છતાં પશ્ચિમની કવિતાના કિરણો કવચિત આછા આછા પડેલા એવી મિશ્રરૂપ છે (૧૮)

આ યુગમા કવિતામા માધુર્ય, રચનાચાતુર્ય, તથા સ્વરણ અને મનગમતી બાની અને ભુરસો, શૈયની ઉકળાટ દેશદાઝની લાગણી, હૃદયની વૃત્તિઓને સચેતન કરી શ્લોક ઉત્પન્ન કરનાર તમનાટ એ તર્મદાશ કરે જગાબ્યા કલ્પના એ કવિતાનું જીવન છે એમ મનાવા લાગ્યું અક્કલ હોશીઆરીના હૃદયદ પ્રવ્રોત્તરો, ધમ આખ્યાનના માણાં તથા જે કે ગવાય તે કવિતા એવી માન્યતામા ફેર થયો અને કવિતાનાં અર્ધાં સ્વરૂપના શાન તત્ત્વ પ્રમાણ થવા લાગ્યું આ

યુગમાં કવિતાની રચનાનો ફેર થયો. આ કાવ્યો, અમુક દ્વાગણી કે અમુક પ્રસંગનું સુદર સંપૂર્ણ વર્ણન થઈ જાય તેવા નાના લેખો વાળું સાહિત્ય ખીલી ઉઠ્યું. (૧૦)

ગોવર્ધનયુગ (ઈ સ ૧૮૯૬ થી ૧૮૦૩)

નર્મદયુગ પછી ગુજરાતી સાહિત્યમાં

ગોવર્ધનરામ
થી એક મહા-
ન પ્રકરણ
ઉઠે છે

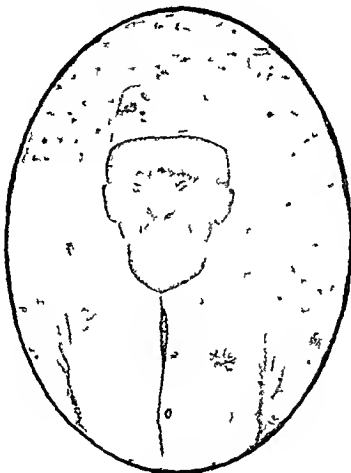
અંગ્રેજોની
જામતી નની
ગજસત્તાથી
કારીઆવાડ
માં નિયમ ને
વ્યવસ્થા જામ
તા હતા સ્વ
તંત્ર મત્તા
અને ક્ષાત્રોદ્રેક
ન્યૂન થતા હતા
સારે મહાત્મિ
કાળમાં જુના
નવા રાજ,
જુના નવા
કારભારીઓ,
પોલીટીકલ
એજન્ટ વગેરે
ના આચાર

વિચાર ને ખટપટમાં વસનાર ગોવર્ધનરામ
(ઈ સ ૧૮૫૫-૧૯૦૭) નવલકથા લખવા
બેઠા (૨૦)

આ યુગમાં મણિપ્રાંન, બાલાચંદ્ર,
રણછોડભાઈ, ભગવાનરાવ ઇંદ્રજી, ઉત્તમનાથ
ત્રિવેદી કમળાકર ત્રિવેદી, ક્યાપી, કાન્ત

અને નરસિંહરાવ, રમણભાઈ, આનંદશંકર,
કૃષ્ણલાલ ઝવેરી, બળવતરાય ઠાકોર, કેશવ, હ
મુવ, તથા નર્મદાશંકર ભટ્ટ, મણિલાલ છાત્રામ,
વગેરે ધણા લેખકોએ શબ્દચત્રનીમેવા
આનાધી છે

ઈ સ ૧૮૮૭ ની વસંતઋતુમાં 'સરસ્વતી

લલિત

ચંદ્રની કથા
પ્રકટ થઈ અને
ગુજરાતી
સાહિત્યમાં
અને પ્રજા-
જીવનમાં પ્રચલ
પ્રકાશ પડ્યો
કૃપતા, રસ,
નિયામ ભાવ
ના, કના,
જનરલભાવની
નિમિત્ત ટ્રાટિ
ઓ આ પ્રથ
માં દુર્ગોચર
થાય છે પ્રકા
શથી તિમિર
હટી ગયા-
અનેક પદાર્થો
'માતેનું પરિ
વર્તન થવાથી
તેઓ પ્રકા
શવા લાગ્યા-

ચેતન અને જીવન મર્વત્ર સ્ફુરવા લાગ્યા આજ
વર્ષમાં 'રસમુંદરી અને તત્ત્વાનંદ સ્વામી'નું
અપૂર્ણ કાવ્ય લખાવા માગ્યું (૨૦)

લેખક અને વ્યક્તિ તરીકે ગોવર્ધનરામનું
જીવન ઉચ્ચ હતું એમણે ગુજરાતને જે જે
આદર્શો અર્પ્યા છે તે લબ્ય અને ગંભીર છે

તેમની સાહિત્ય મેવા બદલ તેમને દીવાન-બહાદુરનો ખીતામ આપ્યો હતો. (૧૦)

રણછોડલાઠિયે સંસાર સુધારણાના ઉદ્દેશથી કેટલાંક સારાં નાટકો લખી ગુજરાત નાટકકારમાં પ્રથમ હોવાનું માન પ્રાપ્ત કર્યું છે (૧૯) તેમણે ગુજરાતી નાટકોને વલણ આપવામાં બહુ પ્રયત્ન કર્યા હતા. સંસ્કૃત નાટક ઉપરથી વસ્તુ લઇને કે પુરાણની કથાને આધાર લઇને તેમણે ઘણાં નાટકો લખ્યાં છે અને બધાં નાટકોમાંથી 'લલિતા દુષ્ટશંક' અને 'જય કુમારી વિજય' એમ નાટક ગુજરાતના સંભાર પર આરી અસર કરનાર નીવડ્યાં છે. (૧૦)

મણિલાલ દ્વિવેદી (૪ સ. ૧૮૫૮-૧૮૯૮)

ના સાદાર છવનનું ૨૫૩૫ 'પ્રિયવંદા' અને 'સુદર્શન' માં બહુ સ્વારી રીતે પ્રકટ થાય છે. તેમનું અદ્વૈત તે રસલયો મધપુડો છે, ખાલી ખોખું નથી, તેથી ધર્મ, શૃદ્ધ, રાજ્ય અને સાહિત્ય એમ ચાર વિષયમાં એમણે પોતાની પ્રવૃત્તિ ગોઠવી છે, અને એને અગ્રે સ્વમુદ્દાકિત વાક્ય વિન્યાસથી ઝળકતા અને કે સમયે લેખો લખ્યા છે (૫)

મણિલાલની મહાનદી આડાંબવળાં વહેતાં અનેક નાનાં ઝરણોને પોતામાં ખેંચી લઇ આસપાસનાં ખેતરોને વધારે ફલદુપ કરતી બવામાં આવે છે (૫)

તેમણે કવિતા ઘણી થોડી લખી છે અને લખેલીમા ઘણીખરી બધી આત્મજ્ઞાન સંમંધની જ છે તો ઘણું તે ગવાઇ શકે તેવી ગઝલોમાં તે કવિતાઓ લખાએથી હોવાને લીધે વધારે લોકપ્રિય થઇ રહી છે તેમણે 'આત્મનિમજ્જન' ઉપગત 'કાન્તા' નામનું સ્વતંત્ર નાટક લખ્યું છે, જેમાની કવિતા કવિતા તરીકે તો ઉચી યોગ્યતા ધરાવે છે 'જય જય ગરીબ ગુજરાત' એ લાવણીના અનુકૂળથી એરી મુંદર કવિતા-

ઓ લખાઇ છે કે તે લાવણીને હવે મણિલાલની અગ્ર તો ઉત્તરગમ ચગિતની ત્રાવણી એનું ન મ મળી ચુક્યું છે (૧૦) કવિ તરીકે તથા અન્ય નોડન કાર તરીકે પણ ગુજરાતી ભાષાની એમણે અનુપ મેવા બખવી છે. 'શુવાબસિદ્ધ' ઝોનોનીનું અનુ કરણ છે તે પ્રથમ વર્ષમાં ન મુકી સ્થાય તોપણ એના કેટલાક

કે.સ. દ. શેઠ

સાગર

અનુસરતા છતાં તેઓ સર્વે કવીશ્વર દલપતરામ-
ને પોતાના ગુરુ માનતા કેમકે તેમની કને પ્રથમ
કાવ્યકલા તેઓ શીખ્યા હતા. (૧૬)

બાલાશંકરે આભાસ-સુરીવાદનાં કાવ્યો
પ્રથમ ગુજરાતી સાહિત્યમાં આણ્યો. તેમણે
ગઝલ—દારસી કાવ્યોમાં જેને ગઝલ કહે છે તે
અર્થમાં ગઝલ ગુજરાતીમાં પ્રથમ દાખલ કરી.
તે પણ યાદ રાખવાનું છે. તેમની કાવ્ય કૃતિઓ-
માં સંસ્કૃત અને દારસી સાહિત્યના સંસ્કાર
મુખ્યત્વે છે; અંગ્રેજી કવિતા સાહિત્યની અસર
બહુ જણાતી નથી, પણ એમનાં કાવ્યોમાં
શબ્દ માધુર્ય અને ભાવનું સ્વચ્છ વદન એ ગુણો
એ કૃતિઓને ઉચ્ચ પદે આપે છે. (૧૮)

દારસી ભાષાની ખરી મીઠાશ અને નેની
મરતી—જે અંગ્રેજી કે સંસ્કૃતમાં મળી શકે

પ્રેરણામાં જે જીવનભર્યું છે તે યાંચનારને
સચેત કર્યા વિના રહે એવું નથી. શૈલી પણ
અપૂર્વ, ઉદાત્ત ને યોગ્યાળી છે. (૫)

બાલાશંકર કંથારીઆ (ખ. સ ૧૮૫૯-
૧૮૫૮) ભારતીયુગમાં જન્મી તેઓ
પોતાની સાહિત્ય ભાવના વિસ્તારી રહ્યા હતા
ત્યારે 'ઇતિહાસમાલા'માં તેમણે પોતાના
દારસી જ્ઞાનના આધારે ગુજરાતી અને હીંદુ-
સ્થાનની ખરી ઐતિહાસિક માહિતી બહાર
પાડવાનો યત્ન આરંભ્યો હતો. શાસ્ત્ર માત્રના
પારિભાષિક શબ્દોનો એક સર્વસંગ્રહ તેમણે
રચવા માંડ્યો હતો. સર્વ કરતાં મુખ્ય તો
અતિ આકર્ષક, અતિ લાવણ્યમયી, અતિ
મંદુર પ્રાસાદિક કાવ્ય કલાન્ત તેમનું નામ અમર
કરી શકે તેવી છે. સંગીતનો અતિ નિપુણ
પરિચય હોવાથી તેમના કાવ્યોદ્ગારમાં પણ બહુ
સંગીત રહેતું. કાવ્યપદ્ધતિ પરત્વે નવીન શૈલીને.

સૌ. કનુબહેન દવે

નહીં તે દાખલ કરવામાં સ્વર્ગસ્થ
બાલાશંકરે બહુ ભાગ લીધો છે.
'ગઝલ' નામથી ઝોળખાતા રૂપમાં
સાખીઓની રસિક મેળવણી કરેલા રાખ્દ
કસેવરમાં પ્રેમમત્ત, આત્મલક્ષીગાન. જુલ-
જુલના મુખમાં કલ્પિત રીતે મુકીને
આપણા રા. ડાહ્યાભાઈ દેરાસરીએ
અર્પૂર્વ રસમયું કવિત ગાન 'જુલજુલ'
નામના સંગીત કાવ્યમાં રેલાવેલું તે
સમયમાં બધાને આકર્ષણ અને મોહ કરે
એવું હતું. (૧૮)

દલપતરામના સમયથી દોર્ણસ વગેરે
અંગ્રેજ મિત્રોને ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપકાર-
વશ થએલું છે. પરંતુ જે અંગ્રેજોએ
ગુજરાતી ભાષામાં જે પણ પ્રયત્નો કર્યો
છે તેમાં રે. ટેલરનું નામ મોખરે શોભે
છે. અંગ્રેજી દબ પ્રમાણે ગુજરાતીમાં
વ્યાકરણ રચવાનો તેનો પ્રથમ પ્રયાસ
હતો. તે ભાષાપ્રેમી હતો ને તે સાહિત્ય
દિતચિંતક હતો. તે પાતાનો પ્રેમ આ પ્રમાણે
વ્યક્ત કરે છે:—

“સામગ્રાદિ ગુજરાતી કવિઓના ગ્રંથમાં
જીવો, તુકે તુકે આયાસનાં પ્રમાણ દેખાય છે.
મનોબલ ક્યાં પૂરે? ગુજરાતી દેખાય પણ પંજી
ખરી પાકી જણાયો. પત્તકારી અધુરો તો તેની
ભાષા પણ અધુરી; પણ જે વાપરનારાના રત્ન
સંપૂર્ણ, તો ગુજરાતી પણ સંપૂર્ણ; હા, સણગારેલી
પણ દેખાય. ગુજરાતી—આર્યકુળની સંસ્કૃતની
પુત્રી—ધણી ઉત્કૃષ્ટ ભાષાઓની સગી! તેને કાલ
કદી અધમ કહે ?

પ્રજુ અને આશિર્વાદ દેજો. જુગના અંત
લગી એની વાણીમાં સદ્વિદ્યા, સદ્ગાન,
સદ્મર્મનો સુમેધ હોજો, અને પ્રજુકર્તા, ત્રાતા,

‘સો સુમતિ

શોધક—એનું વખાણ નહા મુલાવજો.” (ટેલરનું
ગુજરાતી વ્યાકરણ ત્રીજી આવૃત્તિ ૧૮૬૩)

આ અરસામાં એક પ્રાચીન શોધક ગુજરાત-
ને સંપૂર્ણ ને પંડિત ભગવાનજી. (ઈ. સ.
૧૮૩૮). તેણે માત્ર ગુજરાતમાં જ નહીં પણ
પરદેશમાંએ કીર્તિ મેળવી છે.

‘શિક્ષા લેજો સમજનાર યુવાનશાસ્ત્રી’
પંડિત ભગવાનજીને નેપાળના ઇતિહાસને લગતી
શોધો કરેલી. પંડિતજીની વિદ્વતા આખા
દેશમાં વખણાએલી એટલું તો નહીં પરંતુ
તેમને યુરોપના વિદ્વાનોથી પણ મોટાં મોટાં
માન ચિન્હો મળેલાં (૧૭)

રાજકવિ નયુરામ મુંદરજી (ઈ. સ. ૧૮૬૨—
૧૯૨૩) સાહિત્યના સારા અભ્યાસી

હતા. કવિતા અને નાટકોનાં ઘણાં પુસ્તકો એમણે લેખેલાં છે. આધુનિક વાચક વર્ગ તેમની સાદરસક્ષક નામની કાવ્યમાધુર્યમાં પ્રકટ થએલી કવિતાથી તેમને પીછાનના હોવા.

સંસ્કૃતમાંથી ભાષાંતરો થવા લાગ્યાં. તે બધામ્ સ્વ. મણિભાઈ નંજુભાઈ તથા સા. શ્રી. કેશવભાઈ કુવનાં ભાષાંતરો પણ મુળ ગ્રંથોનાં મોઢાં બરી રાખે તેવાં અને રસભર્યાં છે. (૧૯)

જોઈએ. તે સંસ્કૃત, હીંદી અને વ્રજભાષાના અભ્યાસી હતા અને તેમની ગુજરાતી કવિતા ઉપર તેની છાપ પડી રહેતી.

આ યુગનો આપણા સાહિત્યનો ઇતિહાસ વિલોકતાં એટલો ઉદ્ગાર કાઢ્યા વિના રહેવાનું નથી કે ખરેખર આપણી ભૂમિ ઉપર પ્રભુની મહેર છે. આ સમયનો આપણો સાહિત્ય પ્રદેશ પૂર્વ ભાગ કરતાં

ઉત્તર ભાગમાં જરા પણ ઓછો રસાળ નથી. આપણે આપણી વાટમાં નર્મદ ને નવલરામ-રૂપી જે જળાશયો પાછળ મુક્યાં તે કરતાં ગોવર્ધનરામ અને મણિલાલનાં જળ કે ઓછાં મનોહર નથી. (૫)

તેવા યુગની શરૂઆતમાં અંગ્રેજીમાંથી તે

કનૈયાલાલ મુનશી.

ભાષા ઉપર સંસ્કૃત ગદ્ય ભાષાની સળંગ અસર છે. પરંતુ સમાસ અને શ્લેષનો ત્યાગ કર્યો છે એટલેજ એ અસર દીપી નીકળે છે. (૨૦)

અંગ્રેજી કવિતાની પ્રતિચ્છયા પાંડવામાં અલ્પાર સુધીમાં પ્રથમ પદ સા. શ્રી. નરસિંરાવને

મુદ્રારાક્ષસના ગુજરાતી ભાષાંતરની નવી આવૃત્તિમાં ઉપોદ્ધાતમાં જે આંતરિક ભાગ રા. કેશવલાલ કુવેલખે છે તે હીંદના ઇતિહાસના એક અધિકાર-ગ્રન્થ પ્રદેશ પર પ્રકાશનું કિરણ ફેંકે છે. તેમની ભાષાંતર શૈલી સરળ અને રસિક તથા પ્રસાદી છે. વિશાખદત્તની યાની કરતાં ભાષાંતરકારની યાની વિશેષ હૃદય સ્પર્શી છે. (૨૦)

એમની

12

कवि नामदेव

कवि हयाराम

अन्तर्गत]

૨૮૨૧ કચ્છ મીણીવળ

કાસરનારકે

કામર પાલકીયાસ પુનામળ

મધે ૨૬.૧૨.૧૯૭૮

[૧૯૭૮]

આપણું જોઈએ 'કુસુમમાળા'માં અગ્રેષ્ઠ કવિઓનાં છુટાં છુટાં નાના કાવ્યોની અમલ છાપ પડી રહેલી છે, સૃષ્ટિનણનમાં નવીનતા ઉમેરાઈ છે અને આજ સુધી નહીં અપાએલા એવાં સુંદર અને તદ્દપ ચિત્રો પાડવામાં આવ્યા છે. 'ચંદા' જેવા રમતીઆળ કાવ્યની દીનચમન તરંગવૃત્તિ સર્વ વાચકને મોહ પમાડે છે અને 'હૃદયવીણુ'માં હૃદયને કરુણુ ભાવથી આદ્ર કરી નાખે તેવા પ્રસંગો ધણા છે (૧૦)

તેમની 'કુસુમમાળા' ને ગુજરાતી કવિતામાં પ્રથમ પદ મળે છે નર્મિદગવની કલ્પના જેટલી વિશાલ ને દૂર પહોંચનારી છે તેટલીજ ઘણિત અને મનોહર છે ભાવનું દર્શન આપવાની તેમની ધણુખરું એકજ રીતિ છે પણ તે કવામાં કદી દોષ આવતો નથી, ચિત્ર રચનાની કુશલતા જે બાપરનમાં નહોતી તે નરસિંહરાવમાં સંપૂર્ણ ને ઉત્કૃષ્ટ છે. (૨૧)

નરસિંહરાવ

રા. નરસિંહરાવ માત્ર ગોવર્ધનયુગના વિવેચક નથી તેમની પ્રવૃત્તિ તે યુગની પહેલાથી માંડી અર્વાચીન યુગ સુધી વિન્નર છે નર્મદયુગ, ગોવર્ધનયુગ, નાનવાલયુગ ને અર્વાચીનયુગ એ ચારેમાં તેમણે સંગીન કામ કર્યું; ચારે યુગમાં પ્રકટેનું સાહિત્ય તેમણે જોડ્યું છે ને પારખ્યુ છે. તે વિવેચક છે, કવિ છે, તે વ્યાકગ્ણ ને ભાષાશાસ્ત્રના અર્ગ અભ્યાસી છે, પિંગવના પેતા છે (૯)

ગોવર્ધનરામ અને મણિવાલમ લખાણ કરુ ચર્ચા તે અસામા રમણભાઈ પણ 'જ્ઞાનસુધા'

માં ગદ્ય લખાણને ખેડી રહ્યા હતાં તેમણે સાહિત્યની ચર્ચા કરનામાં રમણભાઈએ જે મેંવા જમાવી છે તે ખગેખર બહુ ઉપકારક છે એમ કહી શકાય છે અને પ્રાસવૃત્તિમય ભાવાભાસ, કવિતારીતિ વગેરે અનેક ગમભર્યા વિષયોને વાચકની કૌટિ ધ્યાનમાં લઈ સરલ દૃષ્ટાંત દલીલથી મમજાવવાના પ્રયાસ હણુ સુધી ધણા થયા નથી અને જે થયા છે તેમાં રમણભાઈના લેખ પ્રથમ પંક્તિ ધરાવે તેવાજ છે (૧૦)

રમણભાઈએ નવલરામ પંડી કેટલાક વર્ષે 'મકરન્દ' નામથી સાહિત્ય વિવેચનના પ્રદેશમાં દેખા દીધી અને પોતાના સમર્થ, મુક્ત અને રસિક વિવેચનોથી એ ખાલી પડેલી 'ગાદી' લેવાને પોતાનો અધિકાર પ્રાપ્ત કર્યો એથી ગુર્જર સાહિત્યના ભક્તોને સતોષ જ માનવાનું કાળુ છે (૧૮)

એક સમર્થ વિવેચક કરીકે તેમણે સારી પ્રતિષ્ઠા મેળવી હતી અને આપણા

વિવેચન સાહિત્યમાં મેકોલેના નિખંધોની પેઠે પાછળથી કવિના અને સાહિત્ય નામથી પ્રતિષ્ઠા થએલો તેમનો એ લેખ સમગ્ર સતારણુ ઉપયોગના એક મિદ્ધ પ્રથ તરીકે બહુ ઉચ્ચ સ્થાન ભોગવે છે (૨૩)

રમણભાઈની સાહિત્યમેવા બે પ્રકારની છે: પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ-લેખોદ્ધારા અને સંસ્થાઓમાં કરેલા કાર્યકારા

પદોક્તિ, કટાક્ષ, ઉપહાસ વગેરે સ્વરૂપે આપણા સાહિત્યમાં જોઈએ તેટલા ખીટ્યાં નથી, અને 'ડોન કરીક્રોટ' અથવા 'પીકવીક પેપર્સ'

ની ભૂમિકાના આક્ષેપ મનથી આપણે ત્યાં હજી ઉત્પન્ન થવા બાકી છે, છતાં રમણભાઈના 'ભંદ્રભદ્ર' ગુજરાતમાં પુષ્કળ સંક્ષેપ ઉત્પન્ન કર્યો હતો. બીજા કોષપણ પુસ્તક કરતાં 'ભંદ્રભદ્ર' સાથે એમનું નામ વધારે જોડાયેલું રહેશે (૨૯)

મસ્તકીર

'વસંત' ના તંત્રી તરીકે, બહુશ્રુત ને સંસ્કૃતના પારંગત ને પ્રૌઢ શૈલીના વાહક તરીકે આપણા સાક્ષર મંડળમાં આનંદશંકરભાઈનું સ્થાન અનોખું છે. સાહિત્યના એક પ્રખર ઉપાસક તરીકે ને બાહ્યશ વિવેચક તરીકેની તેમની કારિરેલું ગુજરાતમાં ખુબ પથરાયેલી છે.

એઓ રસિક વિવેચક અને વિદ્વાન નિબંધકાર છે એટલે 'મેન ઓફ લેટર્સ' ના અર્થમાં સાક્ષર શબ્દ વાપરીએ તો એમને શુદ્ધ સાક્ષર કહી શકાય તેમ છે. વિજ્ઞાન સીવાયના લગભગ દરેક વિષયમાં એઓ નિબંધુત છે. સંસ્કૃતના જ્ઞાને એ અખ્યાપક છે પરંતુ અંગ્રેજી સાહિત્યનો

પણ એમણે ઉંડા અભ્યાસ કર્યો છે. (૩૫)

આનંદશંકરભાઈ પત્રકાર કે બાષણકાર કરતાં શૈલીકાર તરીકે વધારે વખણાય છે. મણિલાલ દ્વિવેદીનો જન્મો શૈલી વિષયમાં પણ એમના પરજ પડ્યો છે. જન્મતમાં અનેક સાહિત્યો અને લિખ લિખ શાસ્ત્રોનું પરિશીલન કરેલું હોવાથી, એઓ વિષયને, અનુકુળ શૈલી મદલ કરી શકે છે. એમની શૈલીમાં વિશદતા ને તેજસ્વિતા છે; કેટલીકવાર તેમાં ક્રાંતિજનકતા ને મધુરતા પણ વિસે છે. એમની ભાષા પૌઢ છે. સંસ્કૃત તત્ત્વો એમાં પુષ્કળ આવે છે પણ એનો ઉપયોગ એટલી યથાર્થતાથી થયો હોય છે કે લખાણ આડંબરી નથી લાગતું. (૩૫)

સરસ્વતીચંદ્રનાં સ્ત્રી પાત્રોની મર્મગાહી સમાલોચના કરી, તેમનું સારું પીછાન આપનાર ઉત્તમલાલ અવારનવાર ગદ્ય લેખ લખતા હતા તેમનાં લખાણમાં સુવિચાર, સમતોલપણ અને સદૃશ નિરીક્ષણ એવા સારા પ્રમાણમાં હતાં કે ગુજરાતને તેમની પાસેથી બહુ બહુ મેળવવાની આશા હતી છતાં એ તેમણે ટીળકની ગીતાનું જે ભાષાંતર કર્યું છે તે તો ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઉચ્ચ સ્થાન પામે તેવું થયું છે (૧૦)

૨. બ હરગોવિંદદાસે ગદ્ય તથા પદ્ય બંનેમાં લખાણ કર્યું છે. પરંતુ તે લખાણને લીધે તેમની કાર્તિ સાહિત્યના ઇતિહાસમાં જેટલો વખત ટકી રહેશે તેના કરતાં તેમણે પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યને પ્રગટ કરવામાં જે અત્યંત ખર્ચ રાખી હોય હોય તેવું બહુ જે સાહિત્ય પ્રજા સમક્ષ મુકવાના જે પ્રયાસો કર્યા છે તેને લીધે તેમની કાર્તિ સાહિત્યના ઇતિહાસમાં વધારે

કાકા કાલેલકર

લાંબા વખત સુધી સ્મરણીય રહેશે. (૧૦)

તેમના પ્રાચીન સાહિત્યના સંશોધન કાર્યમાં મદદ કરનાર મિત્રો તરીકે નાથાશંકર શાસ્ત્રી, છોટાલાલ નરસેરામ ભટ્ટ તથા ગણપતરામ રામરામ ભટ્ટ મુખ્ય હતા.

ગણપતરામ ભટ્ટ (ધ. સ. ૧૮૪૮-૧૯૨૦)

પ્રતાપ નાટકના વીરરસભર્યા નાટકથી એ ગુજરાતી સાહિત્ય રસિકોને જાણીતા છે. પાર્શ્વતી કુંવર ચરિત્ર, ભરુચ જીલ્લાનો કેળવણી ખાતાનો ઇતિહાસ, લીલાવતીની કથા વગેરે પુસ્તકો એમણે લખ્યાં છે.

બંગાળી ફારસી તથા અંગ્રેજીમાંથી બાબાંતરરૂપે ફારસી સાહિત્ય અને સાહિત્ય-

કારોની પીઠાન આપવારૂપે પ્રસંગે પ્રસંગે સ્વતંત્ર નિબંધ અને લેખરૂપે અને સૌથી વિશેષ તો ‘ધી મોડર્ન રીવ્યુ’ નામના અંગ્રેજીમાં પ્રકટ થતા વિશિષ્ટ હાંદી, માસિકમાં ગુજરાતી પુસ્તકોની ટુંક નોંધ લેઈ ગુજરાતી લેખકોને સકળ હાંદના વાચકો આગળ રજુ કરવાના ચાલુ પ્રયાસરૂપે શ્રી કૃષ્ણલાલ ઝવેરી પાતાની અત્યંત જવાબદારીવાળી ફરજેમાંથી જે સમય ગુજરાતીની સેવામાં કાઢે છે એ ધન્યવાદને પાત્ર છે; તેમનાં Mile-Stones નાં પુસ્તકો ગુજરાતી લેખકોની ઐતિહાસિક અને પ્રાસ્તાવિક નોંધ લેનાર એ પહેલાંજ પુસ્તક છે. (૧૦)

‘ઉગતી જુવાની’ ‘દર્શનીયુ’ અને ‘પૃસ્વી છંદ’થી ખાસ ખ્યાત થએલા જળવંતરામની બાબા ટુંકો હાંસી હાંસીને બરેલી હોય તેવી, કેક

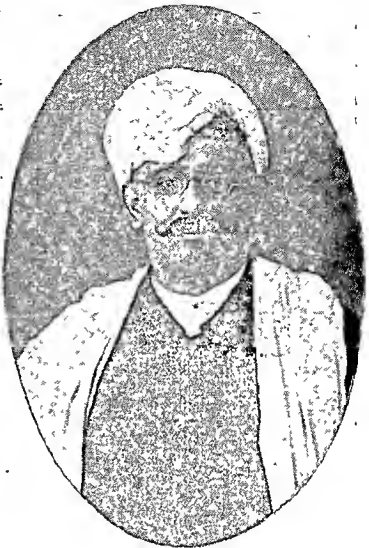
જળવંત મહેતા

બારે અને હંમેશાં સીધી હોય.
છે, છતાં વિપયને તલસ્પર્શી
રીતે જણવાની રીત હોવાથી
વાચકને સમજવા માટે શ્રમ
થેવો પડે તેવી બની જાય છે.
'સાક્ષરી, લાખા' કહેવાય તેવી
ધણે ધણે કેકાણે બની જાય
છે. (૧૦)

'પૃથુરાજ રાસા અને ચંદ-
બરદાસી' મણિલાલ જાજારામનો
આ લેખ ચંદના લેખના સારરૂપ
હોઈ પૃથુરાજને નામે લખાયેલા
બીજા બધા લેખોમાં સર્વોપરિ
છે. (૨૦)

ઐતિહાસિક અને સામા-
જિક ગુજરાતી નવલકથાઓ
લખનારા વર્ગમાં રા. મણિલાલ
પ્રતિષ્ઠિત છે. એમની કૃતિઓ
સાંક્રિય થઈ છે તેમ કેટલેક
અંશે વિદ્વત્પ્રિય પણ અંગ્રેજી છે.
તેઓ સાદી ને રસભરી લાખા
લખે છે. એમના વિચારો ગહન
કે તત્ત્વદર્શી નથી પણ વ્યવહારુ
છે અને સામાન્યતઃ સમજાય
અને આદર પામે એવા છે. (૨૦)

નવીન તેજના ઋત્કારમાં નહીં અંબલજેલ
એવો એક સમૃદ્ધામ આ નવીન યુગમાં કવિતા
ગાઇ રહ્યો છે તેની નોંધ લેવાનું પણ ચુકતું
જોઈએ નહીં. 'સુધારા' ના નામથી ઓળખાતા
ધર્મ, નીતિ અને રીતિમાં ચાલેલા વિપર્યયથી
અલગ રહી એક વર્ગ એવો નીકળ્યો છે કે મુળ
હોંદુ ધર્મના સિદ્ધાંતોને યુસ્તપણે, વળગી રહે છે.
અને તે 'શ્રેયઃ સધક અધિકારી વર્ગ' નામે
પ્રચલિત છે. આના મુળ સ્થાપક નૃસિંહાચાર્ય

જીજીભરણ બોઝા

છે અને તેના લખનારાઓમાં જોડાલાલ
ભારતર, નગીનદાસ સંઘવી અને કૌશિકરામ
વિદ્યનદરરામ મહેતા છે. તેમની કવિતામાં કેં પણ
નવીનતા પેસવા પામી હોય તો તે રાગ
રાગિણીઓની. (૧૦)

લાડીના હાકાર સાહેબ શ્રી સુરસિંહજી
તખ્તસિંહજી ગોહેલ 'કલાપી'ના ઉપનામથી
લખતા. તે પચીસ વર્ષની યુવાન વયે મૃત્યુ પામ્યા
અને આથી કરીને તેમને કોટસ કવિ સાથે

રતિપતિરામ પંડ્યા

સરખાવવામા આવે છે (૧)

કલાપીના કેકારવમા મધુરતા છે, મૃદુતા છે, સરલતા છે, ઉદારતા છે દયા છે કહો કે પ્રભુતા છે કરુણા એ કલાપીના હૃદયનો સ્થાપી ભાવ છે નાનાં નાનાં ગીતોમા એ રસની કલા જમાવી આસુ પાડી અને પગલી શકે છે (૨૪)

નૈસર્ગિકપણ એ કલાપીની કવિતાનો મુખ્ય ગુણ છે અને તેમાજ તેની કવિતાનુ ચિરંજીવ સ્વરૂપ રહેતું છે તેના ઉદ્ગારો સાથે વાચક સમભાવશીલ થઈ જાય છે. તેના ભાવ અને લાગણીએ વાચકને એકતાન

દત્તાત્રેયભાઈ

શાએ છે (૧૦)

કલાપીના નાનકડા મંડળમાં અગલનુ સ્થાન શોકનાર કવિ સાગર પણ છે. તેમની ગઝલો અને દીવાને સાગરનો કાવ્યસંગ્રહ એમને કદી છુલાવી શકશે નહીં

કમળાશંકર ત્રિવેદી મુખ્યત્વે તો એક પ્રખર કોલેવણીકાર તરીકે જાણીતા છે અમદાવાદની મેલ ટ્રેનીંગ કોલેજના પ્રીન્સીપાલનુ પદ લાંબા કાળ સુધી તેમણે શોભાવ્યું હતુ. તેમણે ગુજરાતી ભાષાને પોતાનું જૂદા વ્યાકરણ સંસ્કૃતને પોતાની સંસ્કૃત શિક્ષિકા અને અંગ્રેજીને ઈંગ્લીશનો ઇતિહાસનાં પુસ્તકો આપ્યાં છે.

બનાવી દે છે. (૨૫)

કલાપીએ પુરુષજીવનમાં સ્નેહશૂન્યતા પુરનાર સ્નેહરાસી મેળવવાની આર્ત ચીસ અને પ્રયત્ન રુદન પોતાની કવિતામાં કર્યા છે અને એવા રુદનના પડખા હજી પણ એમના અવસાન પછી ગુજરાતમા બંધ પડ્યા નથી (૨૦)

કલાપીની એથે ઉભા રહેનાર મણિશંકર રતનજી ભટ્ટ 'કાન્ત' ના નામે જાણીતા છે. તેમની કમનીય, કામળ ભાષા, સુંદર સુશ્લિષ્ટ કલ્પના, હૃદયને એકદમજ અસર કરી દે તેવી સ્વાભાવિક લાગણીની છાપ અને તે સાથે સુગેય તત્ત્વોની કર્ણપ્રિય મીલાવટ એ બંધા શુણેથી તેમનાં કાવ્ય દરેક વાંચનારને એકદમ પ્રિય થઈ પડે છે. એટલુંજ નહીં પણ વાચકની સ્મૃતિમાં તે ભાષાના તે ગાનના રણકાર ઘણા લાખા વખત સુધી ધ્રુમતા

સરકારી હોદ્દા પરથી નિવૃત્ત થયા પછી પણ તેમનો સાહિત્ય સેવા કરવાનો ઉત્સાહ ઘટ્યો નહોતો. તેમણે પ્રાથમિક શાળાઓ માટે વાચન માળાએ તૈયાર કરી અને છેક છેવટ સુધી 'સમાલોચક' માસિકદ્વારા પોતાના 'અનુભવ વિનોદ' પ્રજા સમક્ષ રજુ કરતા હતા અને ભાવનગરમાં મળેલી છેલ્લી સાહિત્ય પરિષદમાં તેમને પ્રમુખસ્થાન આપવામાં આવ્યું હતું.

આપણા પ્રાચીન સાહિત્યનું અથાગ શ્રમ લેખ સંશોધન કરવામાં રા. જાનીનો ઉત્સાહ અને ફાળો અરખલિત વચ્ચા કરે છે એમની કૃતિમાં ઉંડો અભ્યાસ ઉપનબ્ધ જોટલી હોય તેટલી બધી સામગ્રી, ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ અને ઉચ્ચ પ્રકારની રસિકતા જોઈ શકીએ (૧૫)

૨૫ મણિશંકર ભટ્ટના સપર્કમાં આવેલા વિદ્યાર્થીસગી મહાજમાં એક આશાવાન યુવક અસાતપણે ધુમનેા, પોતાના આત્માના કે કે અકથ્ય ભાવેને કોઈ ધન્યક્ષણે એ સગરનીની મધુર વીણામાં ગુજતો, (૨૭) પરંતુ 'કાન્તમાલા' માટે કરિતાઓ એકઠી કરવા માઠી સારેજ 'શાપસભમ'ના ઉગતા કવિ નર્મદાશંકર પ્રભુરામ ભટ્ટ (૪ સ ૧૮૭૪-૧૮૯૯) રા બ ક હંકારની દૃષ્ટિએ પક્ષા અને ગુજરાતી સાહિત્ય રસિક વર્ગને તો ૪ સ ૧૯૨૫ ના વર્ષમાં જ નજરે પડ્યા, 'શાપ સભમ' એ ખરેખર આ કવિની ઉત્તમ શક્તિ દર્શાવતું કાવ્ય છે

પ્રસદ કરેલા પ્રસંગમાં નિરુપણમાં ડગે ડગે મનોહર ચિત્રમયતા છે, દરેક ચિત્ર સુરેખ, ભાવવાહી ખુદની રાશનીમાં દીપતુ અને અસ્પર્શક છે (૨૮)

નાનાલાલ યુગ (૧૯૦૦ થી ૧૯૧૪)

આ યુગનો પ્રધાન પુરુષ ગુજરાતનો કવિનર નાનાલાલ છે. આ યુગમાં 'સાક્ષારતા' નો ચેપ વધી પડે છે, ગદ્ય અને પદ્યના ઝરાણા ઠેરઠેર ખુદી નીકળે છે.

નાનાલાલની કાવ્ય રચનામાં કે વિશેષ

રામલાલ મોદી

તેમની કાવ્ય સૃષ્ટિનાં ઉપાદાનમાં ઉપયોગી થાય છે. (૧૬)

શૈલી બહુશઃ અલંકૃત છતાં અલંકારિત જુના સાહિત્યિક નથી, પણ નાનાલાલના પોતાના છે. અને આ સામગ્રી વડે જગત કરેલા ભાવ પણ નવીન અને અદ્ભુત છે. મહાં સત્યોનાં વાક્યો શોકકલાન્ત કવિના હૃદયગરમાંથી નીકળે છે; 'ભાગ્યનો ભેખ' કવિની કવિતાને બ્રહ્માગમી કરે છે. (૨૧)

નાનાલાલની કવિતા ધ્વન્યાત્મક છે અને એમાં રહેલા ધ્વનિનો રસાનુભવ જેમ વિશેષ તેમ આનંદ પણ ઉત્તમ અને ચિરસ્થાયી. 'વસંતોત્સવ' ધ્વન્યાત્મક ખંડ કાવ્ય છે. તેમની કવિતામાં સૌંદર્ય, રસ, પ્રસાદ, પ્રતાપ સદૃશા આદિ રહેલાં છે. (૨૦)

નાનાલાલ રસ પ્રદેશના બૃહદ્ભાર જેવા સંકુચિત જીવનના કેટલાક પુરુષોને લાગે, પરંતુ એવા દિવસ આવશે કે રસની રેલ તો એ વિરલ

અવેરચ'દ મેધાણી

પ્રકારની શુક્રામલતા રહેલી છે અને તેનો ચમત્કાર કે અવનવો લાગે છે. એમની કવિતામાં કલ્પનાની રમણીયતા અને વાણીના લાલિત્ય સાથે ભાવની ગંધી કરાવનારા સામર્થ્યનો પણ અનુભવ થાય છે. તેમની શૈલી અને રીતિ બહુધા આજ પ્રકારનાં છે. 'સ્નેહ વેશ્યના ફાલ' 'પુણ્યનાં પુણ્ય' 'હૃદય મોતી' 'તિમિર વરસે ભીજત અંગ-અંગે' 'રસચંદ્રિકા' 'સ્નેહામૃત તરંગ' 'અંધાર હાર્ય' 'આલનાં આંગણાં' એવાં એવાં કલ્પનાવચનો તેમના કાવ્ય સંગ્રહમાં રચેલે રચેલે નજરે પડે છે. અંતરમાંના વિચારો અને બહારના પદાર્થો બધું ખરું અમુક તરંગની મુદ્રાથી અંકિત થઈને જ

વિશ્વપ્રસાદ

કવિ નાનાલાલ

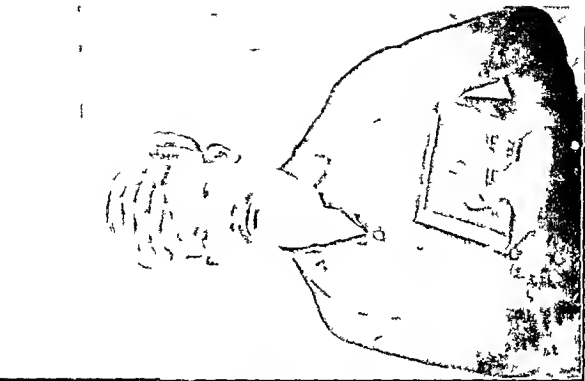
ગુજરાતી સહિત્યનો પ્રવાહ.

કવિ દલપતરામ

ગુજરાત]

કવિહૃદયની પ્રસાદી
માથીજ વહે છે એવું
ગુજરાત કણ્થનશે (૨૦)

રસનું પુણ્યમય
સાવિત્ર અને પ્રતાપી
દર્શન તો એમનીજ
કવિનામાં થાય છે
કલાનું પણ સુધ્ધ
અને સુબુદ્ધ દર્શન એ
કવિતા કરાવે છે
નાનાવાનની કવિતા
મા રહેના આશાવાદ
ગભીર વિચારો, ઉત્કટ
૨ સરળ રસ લખિત
અને યોગ્ય પદાર્થો
મને હજી લગ દૂગ્ધામી
કલ્પના, તીવ્ર અને
સતેજ ધામિકના એ
કવિતાના વાચનારને
આનંદ આપ્યા નિ ॥
રહેતા નથી તેઓ
આપણને લુના રાગો
નવા આત્માથી ભરેલા
આપે છે (૨૦)

આ યુગમાં શૈર્ષ્ય-
ભરી વાણીમાં 'ગુજ
રાત'ના જ યગીત
ગાતો પારસી કવિ
ખખરદાર હુમે છે

અરહેશર ફરામજી ખખરદારના કવિત્વ તથા
ભાષા શુદ્ધિથી સર્વ કોષ ગુજરાતી રમિકળનને
આનંદ થવા વિના રહેતો નથી x x સર્વોત્તમ
અને બહુધા સ્વાભાવિક શુદ્ધિનો નમુનો
ખખરદારની કૃતિઓમાં પ્રગટ થાય છે ખખર
દારની કૃતિમાં આધુનિક સરકારી ગુજરાતીનું

૫

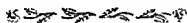
સરકારસાહ રાવળ

પ્રાતઃખિન્ન સ્પષ્ટ જણાય છે (૧૮)

આપણા કાવ્ય સાહિત્યમાં તેમજ રાષ્ટ્ર
ગીતોના સાહિત્યમાં ખખરદારનું સ્થાન વિલક્ષણ
અને અનન્ય છે તેમના રાષ્ટ્રગીતો વાંચ્યા
પછી એક સરકાર સચોટપણે મન પર પડેજ
છે ભારતની અને વિશેષ કરીને ગુજરાતની

1912

1912

1912

1912

1912

ધડાતી રાષ્ટ્રીયતાને તેમણે આશા અને ઉદ્ધાસ-થી વધાવી છે. તેમને તે પ્રજાના જીવન સાથે એકતાના સાથે છે. (૨૬)

‘ક્યાં છે મન’ એ કાવ્ય મુદ્દર્શનમાં જીવાણુ ત્યારથી ગુજરાતને લક્ષિતનો પરિચય શરૂ થયો હતો. તેમની ‘મુંઢલી’એ તો ‘ધણાના નિવાસને તે નામ આપ્યું છે અને અનુકરણ કાવ્યો પણ લખાયાં છે. લક્ષિતના કાવ્ય પ્રવાહની શરૂઆત બે કે ત્રણ પ્રસંગોથી થઈ હતી તો પણ તેમાં શૃદ્ધજીવનના મીઠા પ્રસંગો તો પ્રારંભથીજ આલેખાએલા માધ્યમ પડે છે. (૧૦)

નાનાકાલ કવિની પ્રબળ અસર મંજુલાલ દવે અને રમ. કનુભદ્રન દવે ઉપર ખાસ થઈ છે. અને સાર પછી રા. કેશવ. દ. શેઠનાં કાવ્યોમાં તે જણાય છે. કેશવ. શેઠ ઉગતા ને આશારપદ કવિ છે. તેમનો રાસસંગ્રહ સાંને પરિચિત છે.

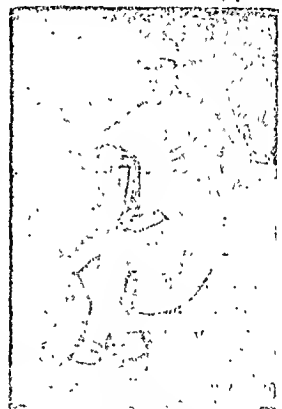
ડા. દરિપ્રસાદ દેસાઈ સાહિત્ય પરિષદના એક કાર્યવાહક છે એટલુંજ નહીં પરંતુ તેમને પ્રાચીન ભારતીય કલાનો અતિ શોખ છે.

‘પ્રમખધુ’ અને તેની ઐતિહાસિક નવલ-કથાઓથી યુનિસાલ વર્ષમાન શાહની સાહિત્ય પ્રીતિની સાંને પીછાન છે. રસ ને જંદ શાસ્ત્રમાં તે સારો રસ લેઈ શકે છે અને ઉગતા સાહિત્યની વિવેચના કરી, સાહિત્યબક્ષિતને તે ઉત્તેજે છે. તે સાદા ને સરળ ભાષાના લેખક છે પણ ‘સાદરી ભાષા’ પણ જરૂર પડે લખી શકે છે. ગુજરાતના મુસલમાની ઇતિહાસના એ પીઠ અભ્યાસી છે.

જયમુખરાય જોષીપુરાએ નાટક અને ભક્તિરસભર કાવ્યો લખ્યાં છે. ખાસ કરીને તે ‘સાદરમાળા’ અને ‘પ્રસિદ્ધ મહેતા’ પોષ્ટા લેખથી પ્રખ્યાતિ પામેલા છે.

પ્રો. કાન્તિલાલ પંડ્યા છે. તે ગુજરાતના વિદ્યાનંદ શિક્ષી પરંતુ તેમણે સાહિત્યમાં રસ લીધે છે. અને ગોવર્ધનરામનું જીવન ચરિત્ર લખ્યું છે. ઉપરાંત અંબેદાવાદની સાહિત્ય પરિષદમાં વિજ્ઞાન વિભાગના તે પ્રમુખ હતા.

- ભાનુમુખરામ મહેતા પ્રેમાનંદના અભ્યાસી તરીકે અણીના છે. તેમણે ‘પ્રેમાનંદની પ્રસાદી’ વગેરે પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કર્યા છે.

ધનમુખલાલ મહેતા

મોહનલાલ દવેએ લેન્ડોરના કાલ્પનિક સંવાદોમાંના કેટલાકનું ભાષાંતર રસિકતાથી કર્યું છે. તેમણે સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ પણ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. કેટલાક કાવ્યો પણ એમણે લખ્યાં છે. તેમની રસનતા અને ભાષાંતર કરવાની સૈદ્ધ કલાથી ગુજરાત પરિચિત છે અને એમણે આપેલા સાહિત્યકારો પૈકી ભાષાંતરકાર તરીકે નિર્મલ કીર્તિ અને ઉચ્ચ આનંદ સર્જિક

લેખકો જેવું લગભગ-પ્રાપ્તકયુ છે. (૧૫)

હાંમતલાલ અંબરીયાએ રસવૃત્તિથી ભિન્ન ભિન્ન કવિઓની કવિતા તપસી ઉત્તમ કાવ્યોનો સંગ્રહ કર્યો છે એટલું જ નહીં પરંતુ ગુજરાતી કવિતાના ઇતિહાસ પર ઉપોદ્ધાતમાં એક વિદ્વાત્સર્થો નિબંધ લખ્યો છે. (૨૦)

ગુજરાતમાં પ્રથમ સ્ત્રી ગ્રેન્ડ્યુએટ તરીકે સૌ. વિદ્યાબહેન અને સૌ. શારદાબહેનનાં

નામો સૌને જાણીતાં છે. વિદ્યાબહેને 'હાસ્ય મંદિર'માં પતિને પડખે ઉભા રહી અને સાહિત્ય સંરચાઓમાં ભાગ લેઈને તેમજ કેટલાંક જીવનચરિત્રો લખીને ગુજરાતી સાહિત્ય માં પોતાનો હિસ્સો આપ્યો છે. એમની ભાષામાં સ્ત્રીત્વની કુમાશ અને સરળતા સહેજે જણાઈ આવે છે. 'મહિલા મિત્ર' (વાર્ષિક) નાં તંત્રી તરીકે વિદ્યાબહેન અને શારદાબહેનનાં નામ સ્ત્રીઓના સાહિત્યમાં અમર રહ્યો.

વિદ્યાબહેન જાહેત્યક કરતાં સુધારક વિશેષ છે ત્યારે સૌ. શારદાબહેન સાહિત્યક કે સુધારક કરતાં કેળવણીકાર વિશેષ કહેવાય. સાહિત્ય ને સુધારા બંનેને તે કેળવણીના દષ્ટિબિંદુએ નીરખે છે અને એ લક્ષ્ય સાધવાને તેનો ઉત્તમ ઉપાયાર,

તરીકે તે ઉપયોગ કરે છે. ભારતીય લખે છે નિબંધ લખે પરંતુ તે આજ દશિએ. એમનાં લખાણોમાં કોટુંબિક વાતાવરણ અને વસંતતા તરીકે આવે છે. તે સાદી ને સરળ ભાષામાં વધુ કહી શકે છે.

સ્વ. વસંતબા કવિ ને સારાં ધન લેખક હતાં અને એ પત્રોનો સંગ્રહ જે દિવસે છપાશે તે દિવસે એમની લખિત સરલ ઉચિત રમતીઆળ છતાં ગંભીર શૈલી અને જીવનની વિવિધ સામગ્રીમાંથી

મેળવેલો રસવાચકોને આનંદ આપ્યા વિના નહીં રહે. (૨૦)

સૌ. વિજયાલક્ષ્મી ત્રિવેદીમાં કવિત્વ કેંક વધારે સારા પ્રમાણમાં હશે એમ લાગે છે. તેમનાં કાવ્યો ધણું હોય એમ લાગતું નથી. પણ જે શોધાં છે તે ભાવથી અને સરળતાથી લખાએલાં છે (૧૦)

સૌ. સુમતિ 'દીનબાલા' તરીકે અને કેટલીક વાર્તાઓના તથા દક્ષિણ પાત્રના લેખક તરીકે

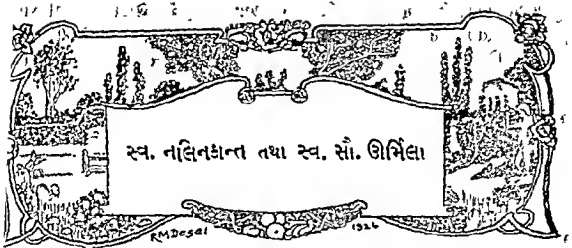
જાણીતાં થયાં છે. એમનાં કાવ્યો 'હૃદયચરણ' એ નામથી છપાયાં છે. (૧૦)

'વીસમી સદી'ના વિદ્વાતાનાં એનકવિધ સંસ્મરણોના સમૂહોમાં એકજ મૂર્તિની રુપરેખા નજરે પડે છે, અને તે બંદીજન હાજમહમદની.

[૧૫ માર્ચ ૧૯૭૬, પૃષ્ઠ ૮૪]

રમણલાલ દેસાઈ

સ્વ. નલિનકાન્ત તથા સ્વ. સૌ. ઊર્મિલા

(‘મરણમુકુર’-લેખારૂઢ ૩૨ મે)

લેખક :

રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ,

બી. એ., બી. એસ.

હા મહમ્મદ જોડે પ્રથમ ઓળખાણ મારા પુત્ર નસિન દ્વારા થયું હતું એ વાત છેલ્લા મુકરરમાં જોઈ હતી. તેથી આમ એ પ્રિય પુત્રનું સદજ રીતે મુકરમાં બિચ્ચ પડે છે કે શું? નસિન મ્હને હાલ મહમ્મદના અમુલ્ય મંથ સંગ્રહ—ઉમર અથામની બાબતનો—જેવાને લઈ જવાનો હતો, એ સંલોગ ના જ બન્યો, એ પણ કહી ગયો છું. હાલ મહમ્મદ જોડે હેને ઓળખાણ મારી અગાઉ થયેલું તે પ્રસંગ પણ સાદિલપ્રસિદ્ધિના યોગથી જ બન્યો હતો. “નર જવાન”ની વાર્તા નસિનકાન્તે જોગેન્દ્રસિંહના અગ્રેષ્ઠ ઉપરથી કરી હતી તે પ્રસિદ્ધ કરતા પહેલાં હાલ મહમ્મદની “મરુ-ખિસા” જોઈ જવાની જરૂર હતી, અને તે પ્રયોજને એ જ વચ્ચે મેળાપ કે પત્રવ્યવહાર થવાનું વાદ આવેલું. છેવટે, “મરણ મુકુર”નો વિરખમૂત નસિન એ મારા કાવ્યની પ્રસિદ્ધિને અંગે હાલ મહમ્મદનો સદકાર—એ પણ આજની મુકરરમાંનું પ્રેરક જગ થાય છે.

હરિદ્રીર્તન કરવાનો આરમ્ભ મ્હે ૧૮૯૧ માં કર્યો, તે પછી થોડી મુદતે બીજું કાનૂન કર્યું. તે પછી અનેક વર્ષે સાન્ટાક્રુઝમાં કદાનજ રહેને બંગલે કાનૂન કર્યું તે વખતે મારી જોડમાં સંગીતસદાયક થયેલાં મારાં બંને સંતાન—નસિન અને ઊર્મિલા—પ્રત્યેક કાનૂનમાં એ સ્થાન લીધે ગયાં. હેમના અવસાન પછી કેટલીક મુદતે મારા કાનૂનની માગણી મિત્રો કરતા મ્હારે મ્હને બળ કદિથી પણ મળતું નહિં; હાલ પણ મળતું નથી મારો કાલો ને જમણો બંને હાથ લાગી ગયા છે. છતાં હેમને હાજર માનીને જ હરિદ્રીર્તન કરું છું; અને—વાચકને હૃદયનું રહસ્ય કહું?—એ હાજરી કાલ વાર પ્રેરકજગ બનેલો નો કાલ વાર ક્ષોભકજગ પણ બને છે. તદસ્તુ.

-સિદ્ધુ નસિનને જોઈ છું; યોધાપુર ગિલ્લાના માગથિરસ તાલુકામાં હું સકુટુબ સવારીમાં ફરતી વખતે હેનું મુખ જોઈને મ્હે મારા બન્યુંને

પત્રમાં 'લખ્યું', હેના મુખસૈન્દર્ય વિશે; એ નજીવી વાત છે. પરંતુ એ શિશુ એવરથામાં લવિ-
ખનું ક્ષતિકર ખીજ વવાયું; સતારા જિલ્લા અને
માળશિરસ તાલુકાની સમાન સીમા ઉપર—
સતારાની હદમાં આવેલું—ચિંગણાપુરના
મહાદેવનું સ્થળ જોવાને હમે ગયાં; રમણીય લઘુ
પર્વતમાળમાં સ્થાન સુંદર તળાવની સમીપ
રમણીય હતું. ત્યાં કાષ્ઠક અદૃષ્ટ રાગળીજ એ
શિશુ શરીરમાં પેહું.—લાંબી માંદગી પ્રગટ થઈ.
પછી પાછો સુધારો થઈ ગયો. પરંતુ મ્હને લાગે છે
કે છેવટ સુધી કેટલીક શરીરપીડા ગૂઢ રહી તહેનું
ખીજ એ વખતનું જ.—આ તો વિષયાન્તરતા
થઈ. એ શિશુ નખજો પડ્યા પછી, રીખતો
રીખતો, હેની દાંઢ પૂણામે વર્ષે મ્હોટી ખેત
ઊર્મિલાના ઉપર મુવેલા મકોડા જમીન ઉપરથી
પકડી પકડીને 'ફૂંકીને મીઠવે છે અને ખુશ થાય છે;
—આ જુનુ ચિત્ર, તણ દસકા ઉપરનું જુનું ચિત્ર,
સહુથી પ્રથમ પ્રગટ થાય છે, અને કરુણરસદ કાષ્ઠ
જઈને આદ્રંહાસ્પદસ દેખા રહે

કારવારમાં ઈ. સ. ૧૮૬૨ માં હું ગયો,
ચાર વરસ રહ્યો, એ ગાળામાં આરબના સમય-
માં ચાર પાંચ વર્ષનો નહિત લણુવામાં પોતાની
માતાને શ્રમ આપતો જોઉં છું. અક્ષર લખે તે
પણ અણુધડ; માતાને નિરાશા થાય છે; આ
છોકરાને કદી પણ લખતા આવડે? મ્હોટો
થયો ત્યાં સુધીમાં એ જ છોકરાના અક્ષર સુંદર
બની ગયા. ઉચ્ચાર? કે વર્ગને બદલે ચ વર્ગ.
“ચાન તુમચુ નહી દિયા? હમ તુમચુ નહી
દિયા?” એમ હિન્દુસ્તાનીમાં લડતો, ચાર વર્ષનો
બાલક, ઓઠલા ઉપર વાંકેવાંકે થઈને બેસે છે—
એ ચિત્ર નજર આગળ આવતાં રમૂજ બેખજે છે.
—ભાઈ ખેનની જોડી બાલકાળથી અવિયોજ્ય
હતી. ખેનને ક્ષમ કરી લીધું જો નાણુતાં ભાઈની

પ્રથમ માગણી એક એટલી કે હમારી પાસેથી
દૂર એ ના જાય. આ ભગિનીસ્નેહની તીવ્રતાનો
છેવટનો પ્રસંગ ચિત્રપટ ઉપર આવે છે: સત્તાવીસ
વર્ષની ઉમરે એ ભગિની પ્રણુના દરબારમાં ઈર્ષ-
વાદરાનો સમુદ્ર હેનું સનાતન શોકગાન ગાતો
હતો; રાત્રિનો આરબ તારાજડિત આકાશમાં
તિમિર અને તેજના મિશ્રણથી ઝણઝણકાર કરતો
લાગતો હતો; શોકમૈત્ર ભયો મિત્ર-આપ્ત-જન
આગળ ખંડમાં બેસી રહ્યાં હતાં. “મ્હને એક
વાર હેનું મુખ જોવા દો!”—ખનુની માગણી
થઈ. હેને શખનું દર્શન કરાવ્યું: મરણમાં પણ
દિવ્ય કાન્તિથી દીપિત શાન્ત સુતેલીને જોઈ, હાથ
જોડી પ્રાર્થના કરીને નહિત પાછો આગળ
ખંડમાં આવી મેજ પાસે બેઠો. “નહિતો
અંગરિયાને ચિટ્ટી લખીને ખબર કર્ય.”—
મ્હારી આ આત્મા પાળતાં, લખતાં લખતાં,
કાગળ ઉપર પેનસિલ અટકા પડી, અને નહિત
મૂર્ખવશ થયો, માથું મેજ ઉપર ઢળી ગયું. હુ
શો પત્તાયો! હજી પરતાઉં છું. મ્હારા વચ્ચે
હૃદયને શુ કંદ? મ્હેં ગતે જ શા માટે લખવાનું
ના સ્વીકાર્યું?

ચિત્રપટ ખમેડી દઉં.—પાછો બાલકાળમાં
જાઉં: કારવારથી પંદરેક માસલ દૂર બેસીકરીનો
સરકારી બંગલો સમુદ્રના તરંગ ગણતો જામે છે.
ત્યાં એક મે મહિનામાં હમારી સ્થિતિ હતી, હું
અને પુત્રપુત્રી સહિત પત્ની. વર્ષાઋતુનો અઘર
એકએક ગાળવીજ સાથે એક વર્ષાઘાત પડ્યો.
—અષ્ટે આનન્દ આનન્દ પસર્યો. નહિતના હૃદયનો
આનન્દ શરીરમાંથી ફૂટી નીકળ્યો અને હર્ષનર્તન-
માં પ્રગટ થયો. એમ નાચવા દોડવા માટે હમે
હેને વાર્થો (શા માટે? યાદ નથી મૂર્ખતા ન)
આત્મા માની. નહિતનું નૃત્ય બન્ધ થયું? છેક
નહિં. રૂપાન્તર પામ્યું. ધીમે ધીમે પણ લાં...બી

લાં...ખી ફલજોથી વરંડામાં ચાલવાની ક્ષિયામાં હાર્મોનિયમ, હિપર, આંગળીઓ રમત રમતી જાય, ૧૦
હથેના ભાવનો જીભરો વહો. આ ચિત્ર હજી નલિનની નજર મનુભાઈના મ્હો તરફ સ્થિર
આનંદ આપેછે. અને વગાડતી વખતે મ્હો પ્હાળું કરીને ડોકું વાંકું
રાખેલું-હેવો આ છોકરો ચીતરી લેવા જેવો હતો.

ખીલું એક ચિત્ર: ઈ. સ. ૧૯૦૨ માં ક્ષાણમાં ટીથળમાં દરિયા કિનારાનો એક
ખગલો; મ્હારા બન્ધુ કૃષ્ણરાવ બે ચાર દિવસ રહેવાને હમારે ત્યાં આવેલા તે ગાવાને બેઠા.

સંગીત શિક્ષણ-હાનપણમાં થોડુંક મેળ-
વેલું, પછી આપખળ; મિત્રો કનેથી પૂછી પૂછી
શીખી લેવાની કળા, અને સતત અભ્યાસ, એ

સ્વ. નલિનકાન્ત

નલિન ચૌદ વર્ષની ઉમરનો. જોડે હાર્મોનિયમ વગાડવા બેઠો. મનુભાઈ (કૃષ્ણરાવ) કંઠગાનમાં પુરા પ્રવીણ તાન પદ્ધતિ લેવા લાગ્યા; નલિનની ક્ષેત્રી લેવા માટે, હેને બુલાવવા માટે બહુ તાન પદ્ધતિ લીધા; પણ એ લગારે ચૂક્યો નહિ. આ વખતની મુઠ્ઠેની છબી લઈ લેવા જેવી હતી:

સાધનો વડે નલિન હાર્મોનિયમ અને વાયોલીન વગાડતાં શીખ્યો; કંઠગાનમાં પણ અકુસલ નહોતો. શાન્તારામ નામના મિત્ર કનેથી એક રાગની ચીજ, માગણી કર્યાં કરી છતાં, કસબ-ચોરી કરનારા એ ગૃહસ્થ કનેથી નલિનને ના બ મળી, એ વાત પૂર્વના ચુકર-ધર્મમાં આવી

ગઈ છે. તે સંગીત સાથે હાસ્યરસના મિશ્રણનું એક ચિત્ર હું રત્નાગિરિમાં નાંકરીને લીધે રહેતો હતો; કુરુખ વાંદરામાં રહેતું હતું (લઘાઈ થવાથી નહિ; છોકરાને મુખ્યાઈમાં શિક્ષણ આપવાને માટે). વખતો વખત 'કિરકોળ' રમ લઈને હું વાંદરે આવતો. હેવા એક પ્રસંગે, ભિર્મિલાએ કે સુશીલાએ કહ્યું: “નલિનનો વાયોલીન ઉપરનો એક ખેલ જોયો છે?”—નલિને થોડીક આના-કાની પછી વાયોલીન હાથમાં લીધું, એક ઝડપ ભરેલી ગીતપંક્તિ વગાડતો ગયો અને તોફાની નૃત્યમાં પગ ઊછાળતો ગયો, અને હાલિમાં ફરી વળ્યો—પછી થાક્યો આ આનન્દવર્ધી સ્વભાવના બળનું જ પરિણામ હતું. હેતુ “હાર્ટ” કેટલું રોગાવિષ્ટ હતું તે કોઈને તે વખતે જાણવા માં નહોતું; જે રોગે હેના અંત આણ્યો.

કાંઈ તે કાંઈ શરીરની વ્યાધિસ્ત દશા છતાં, નિર્સર્ગલખ્ય આનન્દી સ્વભાવની પ્રખલતા—એ નલિનનું ખાસ લક્ષણ હતું. હેના એ લક્ષણના અનેક નમૂનામાંથી ઘોડાકનું જ દર્શન કરીશું; એ આનન્દી સ્વભાવનું એક રૂપ હાસ્યરસની વૃત્તિ છે તે નલિનના સ્વભાવસિદ્ધ હતી એ હેની રમૂજમાંથી કાંઈ પણ માણસ મુક્ત નહોતું રહેતું, ટેક-નિકલ ઇન્સ્ટ્રીટ્યૂટમાં જોવા આવેલા જોળા ગામડિયાને ઇલેક્ટ્રિક લાઇટની ચાપ (arc-light) બીજા મિત્ર કને ગુપ્ત રીતે દબાવડાવીને પ્રત્યક્ષ દર્શનમાં ફૂક મારીને એ દીવો હોલવી બતાવીને આશ્ચર્યમૂલક કરવો એ બહુ મોટી રમૂજ નહોતી એ કંસેજમાં લેકચર ચાલતે ખાનગી રમૂજ સહાધ્યાયી જોડે થતાં બંને ખૂબ હસ્યા અને પ્રેક્ષકોને બંનેને તે દિવસે કાઢી ચૂકયા તેથી ખિન્ન ના થતાં ઘેર આવીને રમૂજ રૂપે જ કથા કહી, એ બનાવમાં પણ વિશેષ ચમત્કાર નહોતો;

પરંતુ કાંઈ પોંચી આ કે પુરુષને જોતાં વાંત, કાંઈ પણ બનાવ બનેલો જાણવાની સાંભે, “હેમના રમૂજ અંશનું દર્શન હેને તત્કાળ થતું: એક વાર દ્રામમાં પાંચ સાત ગામડિયા—ગુજરાત તરફના—ચઢ્યા; દ્રામ બે ફાંટામાંથી એક ફાંટા તરફ ચાલી, ગામડિયાઓને બીજા બાજુથી જવું હતું, તેથી કંકડરને કહેવા લાગ્યા: “હવે આમથી જ હાકોને, બે દોઢિયાં વધારે આલીશુ”. એ ટોળામાંથી એકની દ્રામ ટિકિટ હાથમાંથી ઊઠી ગઈ એટલે આખું ટોળું હુકુકુકુ કરીને જીલું થયું ને ઊતરી પડ્યું;—આ બનાવો નજરે જોઈને ઘેર આવીને રમૂજ સાથે નલિને કહેલા. ઘરમાં મ્હારી પણ હસવા જેવી રીતિયોની નકલો કરતે ચૂક્યો નથી. પોતાની માને તો રમૂજનો વિષય અનેક વાર બનાવેલી: માથેરાનમાં ઘોડા ઉપર બધાં ફરવા ગયાં, હેના ઘોડાને ઘેર પાછા આવતે ઊધરશ આવી એટલે નલિન બોલ્યો. “ઘોડા ! ત્હને ઊધરશ થઈ છે ? કાંઈ નહિ; ઘેર જઈને ત્હને ગળપડો બાધીશુ અને મોટીવાળાની ગોળા ખવડાવીશુ”—પોતાની મા જરાજરામાં આ વિધિ હેના ઉપર ચલાવતી હતી, તે વાત ને લક્ષ્ય કરીને આ વચન કહેલું ચાટલામાં મ્હો જોઈને પોતે કાંઈક ૪૦-૫૦ તરેહનાં વિકૃત મ્હો કરેલા, અને પુષ્પી મુખના સ્નાયુ થાકી ગયેલા; જતે પાતળો, એટલે એ જાડી સુન્દરાબાઈ નામની યુવતીની નકલ કરતે બે હાથ ફફડીમાંથી વિસ્તારીને, ગાલ ફૂલાવીને, હેના જડપણની નકલ કરી; વગેરે અનેક રમૂજો હેના અન્યથા કરણ રસથી—ગૂઢ કરણ રસથી—દબાવેલા હૃદયને પ્રમુદ્ધ રાખતું હતું. રત્નાગિરિમાં એકવાર ખરે-ઘાટ જળ અને હેમનાં પત્ની, તથા બે ત્રણ ગણતર મિત્રોને ચઢા પીવાને મેંદ બોલાવ્યા; તે વખતે કાંઈ ખેલ કરનારો આવ્યો છે. એમ નામ

દીધા વગર મિત્રોને સૂચના આપી; પછી પડદો પાછળથી નલિન નીકળ્યો; પારસી યુવક, હેની શ્રદ્ધા માતા અને ત્રીજું એક પાત્ર હેમની વચ્ચેના સંવાદની, ત્રિવિધ પાત્ર પોતે જ બનીને, નકલ અલગ રમૂજ ભરેલી, તાદશતાથી અંકિત કરી; વળી અંગ્રેજ ડોશી, બંગાળી બાબૂ, વગેરે એ ત્રણ જણની The Charge of the Light Brigade બોલી બતાવવાની હાસ્યરસ ભરી નકલો કરી; વગેરે નહાતું સરખું પ્રોગ્રામ ભજવીને અધા મંડળને હસાવી માર્યા.—વધારે ઉદાહરણોથી લંબાણ કરવું અનિષ્ટ છે. પણ હેનો રમૂજ સ્વભાવ વિષમદુઃખમાં પણ કેવો રુચી નીકળતો તે દર્શાવનારું એક ચિત્ર પ્રગટ થાય છે સંધિ વાતની વિષમ, અસલ, પીડાથી હેની હેબટની માંદગીમાં નલિન પીડાતો હતો તે વખતે પણ એક નવી નક્કા આવી તે અસાધારણ પુષ્ટ શરીરની દીડી; નામ નર્મદાબાઈ સાંભળ્યું; એટલે નલિન હમને કહે: “નર્મદાના પૂલનું શૂન્ય!”; “આજ બાવાનું વધારે, ખાસ વધારે, રંધાવજો.”

આમ છતાં, બાદ્યકાળમાં, કોઈ ઘૂંટ મશ્કરી કરે તો નલિન સહન કરતો નહિ: ઈ. સ. ૧૮૯૬-૭ માં હૈદરાબાદ (સિંધ) માં હમે હતાં; સરહદ ઉપર નહાની લઢાઈ થવાનો સંભવ હતો તે વખતે એક લશ્કરી અમલદાર, કેપ્ટન, સ્નેા નામનાની સાથે હું મુઠ્ઠી ખાતા તરફથી મદદમાર તરીકે transport સારુ ગધેડાં ખરીદ કરાવવાને ગયો:—હસવાનું હામા નથી; એ તરફનાં ગધેડાંમાંથી ઉમદા નંગની કીમતો ૨૦૦) રૂ. ૨૫૦) રૂ. ૩૦૦) રૂ. સુધી થતી હતી. અસ્તુ; આ પ્રસંગે નલિન મહારી સાથે (આઠ વરસની ઉમરનો નલિન) બિસ્લામાં ફરવાને એકલો આવ્યો હતો. કેપ્ટન સ્નેાના બદલે નલિનને એક મુકામે ચીઠવવાને કે રમૂજ માટે

કહ્યું: “બાબા! બીડી પીએંગો?” “ચૂપ રહો! હમ તુમહારા સાબકા બોલું દેગા!” કહીને નલિને બાળક છતાં મોટી ઉમરનાનું ગીરવ ધારણ કર્યું.—એ મુદતમાં હૈદરાબાદમાં એક મુસલમાન દરજી હમારે ઘેર શીવવાને ખેસાડ્યો હતો તે કહે: “બાબા! અકલ બડી કે ભેંસ?” તરત નલિન બોલ્યો: “ચૂપ! તુમહારેસેં હમ બ્યાદે પદા હે.”

આ લક્ષણોરખામાં ગૂઢ અંશો શા હશે? અમુક પ્રકારના લોકો તરફ અંતઃકરણની વિમુખતા, એ ખીજ હશે. હું બાણ્ધું, અમદાવાદમાં એક ઘૂંટ, કુટ, પુરુષ હતો, સારાં સારાં ઘરમાં પ્રવેશ પામેલો એ હતો. એ બાળક નલિનને વાટે ને વાટે સલામ કરે, બોલાવે, પણ નલિન હેનો ગીરવયુક્ત અનાદર જ કરતો. હેના દુર્ગુણથી નલિન અગ્નિયો હતો, છતાં હેનું જીંદુ હૃદય જ એ કુટ તરફ અણુગમો કરાવતું હતું. નલિનના અંતર્ગૃહ આત્મિક સૌન્દર્યનું દર્શન એક મિત્રે મહેને કરાવેલું પ્રત્યક્ષ કર્યું. એ મિત્રને નલિનનો પરિચય અદ્ય જ થયેલો; હું તો એ મિત્રને ઓળખતો પણ નહોતો; નલિનના અવસાન પછી આશ્વાસનપત્ર લખતાં એ મિત્રે લખ્યું હતુ કે: “He had inherited not only the best traits within you, but he had more valuable additions in his intellectual calibre and moral stamina—things for which credit was due to his own soul rather than to any heredity.”

જરાક અણુકણ વાણીમાં, છતાં શુદ્ધ ભાવથી, શુણ્ણદર્શન આ વચનોમાં કરેલું છે.

નલિનની સલ્ય અને શુદ્ધ દંધિરભક્તિનું બીજ પણ હેના આસ્વભાવમાં જણાય છે. એક

.. મહેને ભૂત્યમાંથી અયાવનારે પ્રસંગે. આશરે પંદર વર્ષ ઉપર મુંબાઈના નાગરમંડળના વાર્ષિક સમારમ્ભમાં પ્રમુખપદ સ્વીકારવાની માંગણી કરવાને રા. હિમ્મતલાલ ગણેશજી અંગરિયાના નેતૃત્વ સાથે કાઠિયાવાડી નાગર ગૃહસ્થો ચાર પાંચ જણા બધૂ બંગલે મળવા આવ્યા. મહેં હેમની ધચ્છા પ્રબળ માનીને હા પાડી. વિગતોની ચર્ચા કરતે કરતે મહારા હાથમાં મૂકેલાં છાપેલાં કાગળિયામાંથી પ્રોગ્રામની પ્રત ઉપર આરમ્ભમાં “હાટકેશ્વરની સ્તુતિ” એ શબ્દો તરફ નહિને મહારુ ધ્યાન ખેંચ્યું. મહેં તરત જ હાથ માગી લીધી, અને સંમતિ પાછી લઈ લેવાની છૂટ માગી. કારણ દર્શાવવાનો આગ્રહ એ ભાળ્યોતો થવાથી ખરું કારણ કહ્યું: મહારા ધર્મ સંબંધી મતને ક્ષોભ આપવો. પડે એમ આ વિષયથી થશે તે કારણ બતાવ્યું. રા. અંગરિયા કહે: “હાટકેશ્વરની સ્તુતિ” એ વસ્તુ પ્રોગ્રામમાંથી બાતલ કરિયે. મહેં જોરથી ના કહી “મહારા વ્યક્તિગત વિચારને ખાતર મડળ સમસ્તના ઉપર એ ભાર મૂકું જ નહિં.” આ બનાવ પછી મંડળમાંના કેટલાક ભાળ્યો તરફથી મહેને અનેક અપવાદનો સરપાવ મળેલો, એ વાત અહિં અપ્રસ્તુત છે. નહિન વિગેની વાત જ મુખ્ય છે.

નહિનકાન્તની મતદહતાનું એક બીજું ઉદાહરણ: ઈ. સ. ૧૯૪૮ ના ડીસેમ્બરમાં નંશનલ કોંગ્રેસને પ્રસંગે નહિન કેટલાક મહારા ટ્રેનેડીઓની સાથે મદરાસ ગયેલો તે વખતે રા. ગિરમ્મશંકર ત્રિવેદીની જોડે કેટલાંક રચળ જોવાને એ ગયો. એક મહાદેવના દેવાલયમાં એ ગયા. પૂજારીએ બધું કરીને બતાવ્યું. છેવટે આરતીની યાળ હેણે ધરી હેમાં ગિરમ્મશંકરે પાવલી કે કાંઈક નાંખ્યું. તરત નહિને હેમને અડાલ્યા: “તમે હાવા ચુસ્ત પ્રાર્થના સમાજ

થઈને આ શું કર્યું?” ગિરમ્મશંકરે કાંફાં મારીને અયાવ કર્યો: “એ તો હેણે બધું કરીને બતાવ્યું તે માટે ‘બક્ષીસ’ આપી.” નહિન કહે: “‘બક્ષીસ’ આપવી’તી તો એમને એમ પછીથી આપવી’તી; પણ આરતીમાં શા માટે મૂક્યું!”— ગિરમ્મશંકરે ભૂત્ય કબૂલ કરી.

આ મદરાસની નહિનની મુસાફરીની સાથે એક કરુણ પ્રસંગ તરી આવેછે: હેણે મહેને ત્યાંથી લખેલો એક પત્ર જોઈછું; હેમાં હેના હૃદયની ગૂઢ વ્યથા મિત્રવત્ત પુત્રે લખી જણાવીછે. આ સૂક્ષ્મ, પવિત્ર, રહસ્ય પ્રગટ કરું? કરીશ જ; એ ક્રોમળ હૃદયનું ખરું પ્રતિબિમ્બ પાડવા માટે એ કર્તવ્યરૂપ ગણુંછું. આ માટે ઈ. સ. ૧૯૧૩ માં પાછા જવું પડશે. એ વર્ષના હુનાળામાં હમે દાજીલિંગ ગયા હતા ત્યાં એક પ્રતિષ્ઠિત બંગાળી કુટુંબ સાથે હમારો સર્વનો પરિચય બંધાયો. હેમાં એક તરુણ કન્યા તરફ નમિનનું હૃદય આકર્ષાયું; વાંદરે આવીને મહેને પોતાનું હૃદયરહસ્ય કહ્યું:—એક ચિદ્દીમાં લખી જણાવ્યું. હમે કેટલાક મિત્રો મારફત માગુ મોકલ્યું; ઉત્તર સભ્ય નકારતો આવ્યો, નહિન નિરાશ થયો. કાલક્રમે વાત ઘસારે પડી પણ દોઢ વર્ષે આ મદરાસની મુસાફરીમાં એ કન્યાનાં માતા-પિતા તથા એ કન્યા નહિનને મળ્યાં; મદરાસ માંજ મળ્યાં. હેને બોલાવ્યો. સભ્યતાના વ્યવહારથી મળવા ગયો. હૃદયને ગૂઢ વણ તાજે થયો. પત્ર મહેને લાંબો લખ્યો; આ બનાવ કરુણ વાણીમાં હેણે હૃદય જિઘાડીને વર્ણવ્યો.— કશો ઉપાય નહોતો. મદરાસથી પાછા આવતે ટ્રેનમાં મિત્રો ચાર પાંચ હતા. હેમાં એક દાકતર હતો. કાઠને આ હૃદયરહસ્યની ખબર નહોતી. ટ્રેનમાં રસ્તામાં એક વખતે નહિન મૂર્છાવશ થયો ઉપચાર કરાંથી સ્વસ્થ થયો. અહિં આવ્યા પછી એ દાકતરે મહેને કહ્યું: નહિનને

minor epilepsy નો વિકાર છે તે ત્હમે જાણો છો?—મ્હેં હા કહીશ્યાહ ક્રાધિક વિકાર એ હશે; હૃદયનું ઊંડું રહસ્ય હું જ જાણુ છો. કાષ્ટને કહેવાય એમ નહોતું.

આન્ટ મેડિકલ કોલેજના ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓએ રમણભાઈનું “રાઈનો પર્વત” નાટક ભજવવાનું ધાર્યું. મ્હારી તથા નલિનની

અમુક ખાખતમાં મદદ હેમણે માગી. મ્હેં સંસ્કૃત નાટકોની હખની સૂત્રધારની પ્રસ્તાવના સ્વી આપી. નલિન દરેક rehearsal (અભ્યાસ પ્રયોગ) માં મદદ કરવાને જવા લાગ્યો. એ પ્રસંગમાં rheumatic fever (સંધિવાતજ્વર) ના જન્મુઓએ અસહ્ય પ્રવેશ કર્યો. નાટક ભજવાતું જોવાનો વારો આવ્યો જ નહિ; એ જન્મુઓએ જીવવેણુ વ્યાધિથી નલિનને ઘેર્યો. એ અઠવાડિયાની અસહ્ય માંદગી ભોગવીને હેણે દેહત્યાગ કર્યો

આ માંદગીમાં સંનિપાત અવસ્થામાં હેને પેલી હેના હૃદયમાં સંતાયલી કન્યાનાં દર્શન થયાં. સાવધ અવસ્થામાં પોતાની માતાને નલિને પૂછ્યું: “સુશીલા! અહિં નલિનની આવી હતી ખરું? મ્હારી સારવાર કરતી હતી.” માતાએ જુદી હા કહી.

ધળી વાર વિચાર આવેછે; તે વખત,

નલિનના અવસાન-પછી તરત વિચાર આવ્યો હતો, કે હેનું heart (હાર્ટ) વિકારથી વધેલું હતું અને તેથી સંધિવાતે pericarditis ઉત્પન્ન કરી હેનો અંત આણ્યો તે ખરું, તથાપિ એ ક્રાધિક વિકારને આધાત મળ્યો આ ભગ્નાશતાને લીધે, અને ખરે, મહાશ્વેતાના પ્રેમાધાતથી પુંડરીકનું અવસાન થયું, હેવોજ આ પ્રકાર

કંઈક હતો.

એક ચિત્ર પ્રગટ

યાયછે. તા. ૨૦ મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૧૫; જીવનચિત્ર વિલોપનના દસ દિવસ પૂર્વે.—કરુણાશંકર માસ્તર હેમના શિષ્યમિત્રમંડળ આથે મળવા આવ્યા. (૧૪ મીએ એ મંડળ માત્ર વાગ્યે આવેલું, હું મુંબાઈ જતો હતો, પાછો હું ૧૧ વાગ્યા પહેલાં નહિ આવી અફ કહેલું તો કહે હમે ખનશે નો રોકાઈશું; ખરે, તે ગેકાયા જ દત્તા, ચાર કલાક સુધી; અને ઘરમાં આવ્યા પછી નલિન મોટો

સ્વ સો ઊર્મિલા

છતાં—આરમ્ભની માંદગીમાં—તણાઈને ખદાર આવીને કરુણાશંકર જોડે જ્વાતોમાં ભાગ લેવાને આવીને ખાટલામાં પડ્યો હતો.—આ બીજવાર ખાસ નલિન મોટે આવ્યા. નલિન વધારે મોટો હતો, છતાં હેમને હેણે અંદર જોલાવ્યા; એ આવ્યા; હેમની સાથે નલિને મુરેખ વાતો કરી; ઘવવા કરવાનું તે વખત જનું રહ્યું હતું

પ્રસંગની નોંધ જ લેતાં: “લવંગીએ”
આટલા પાસે બેસીને મન્દસ્વરે
“પ્રેમસિન્ધુ! પ્રેમનો પ્રસાદ સર્વને” એ લગ્ન
ગાયું. નલિન પણ ગાવામાં ઝીણું સ્વરે શામિલ
થયો. આખું લગ્ન ગાયું. What a sweet
and sacred sight it was! Oh!
Lord!”

ખરે દેહ કરતાં આત્મા વધારે બલવાન છે.
વ્યાધિની પીડા દૂર સરી ગઈ, તત્કાળતો
દુખાર્થ ગઈ.

એક તીવ્ર સંવેદન મળે નિરન્તર દમ્યા
કરેછે. નલિન પંદરેક વરસની ઉમરનો હતો;
ભગવાનદાસ માધવદાસના ઘરમાં, મુંબઈમાં
હમે પકડેલા હતાં. નલિનને કાર્થિક મન્દ જોઈને
મહે કારણ પૂછ્યું; “કાણે જાણે!” એ ભાવ
દર્શાવનારી હાથની ચર્ચા કરી, મુખચર્ચા પણ
વિચિત્ર કરી; મહે હેની સૂક્ષ્મ લાગણી જોડે
સમભાવ ના સાધ્યો; બેપરવાપણા માટે મહે
સખત હપડો દીધો. થોડી વારે શાન્ત હમે બંને
થયા, દીનતાથી નલિન મહારી કને આવ્યો:
“નનુભાઈ! માફ કરો!” મહે હેને વત્સલભાવે
આશ્વેષમા લીધો આ નજીવી વાત હશે પણ
આ પછી અનેકવાર દુર્વાદરામાં કાયમ મહારુ
કુટુંબ સ્થપાયું તે ગાળામાં નલિનને મહે
નિરર્થક કૂટ હપડો દીધેલા યાદ આવેછે,
અનેકવાર પરસ્પર ગર્દસમઝ થયેલી અને હેના
મનને ઉદ્દેગ કરાવેલો યાદ આવેછે,—ત્યારે
મહેને જે પશ્ચાત્તાપ હવે થાયછે, તે શી રીતે
પ્રગટ કરું? હૃદયના લોહીનાં અશ્રુમાં લેખની
બોળાને લખુ તોપણ ખરું પ્રતિબિમ્બ નહિ
પડે. મહેને ખાતરી છે કે એ મહેને ક્ષમા આપી
ચૂકયોછે, “અન્યનાં ઉર વાંચતાં ક્ષમાધર્મ
સધાયછે” (Tout comprendre d’eux)

tout pardonner) એ જેનું જીવનસત્ર હતું
તે હવે મહારું ઉર વાંચી જ સકેછે એમ માનું છું.
માટે આ શ્રદ્ધા. છતાં હું મહારી જાસને ક્ષમા
આપી સકતો નથી.

આ અપ્રિય દર્શન હુમ થાયો! શાશ્વત
સંબંધ તો હમારો વાત્સલ્યની પરાકાષ્ઠાનો જ
હતો. એટલું જ નહિ મિત્રવત્ પુત્ર મહારો
નિત્યસહચારી હતો. દાજીલિંગ મહારા કરતાં
બે અઢવાડિયાં અગાઉ એ ગયો હતો. હું, મુશીલા
અને લવંગિકા ત્યાં પહોંચ્યાં. હિમાલયના
ખરફની શૃંગશોભા મહેને દર્શાવવાને નલિન
અતિશય ઉત્સુક હતો. એ શોભા પ્રગટ થતાં
ઉદ્ધાસથી મહેને દર્શાવી. હમે સાથે એ સૌન્દર્યનું
પાન કર્યું. આ પ્રસંગનું અન્ય સ્થળે મહે
અનુલક્ષણ કર્યું જ છે, અને જ્ઞાનગિરિનાં
શૃંગને ભક્તિકિરણો રંગતાં એ આત્મિક સૌન્દર્ય-
દર્શન પણ ત્યાં કર્યું છે.

એ નિત્યસહચાર ભૌતિક તેમ જ હૃદયવર્તી
પણ હતો. ભૌતિક સહચાર જોનારો મહારો પ્રિય-
મિત્ર શ્રીધર ભાણ્ડારકર મુંબઈ પ્રાર્થનામંદિર-
માં નલિન પિનાતો મહેને જોડેને બોલ્યો:
““You are alone”. આ તણ જ શબ્દો
કેટલા જિડા, સૂક્ષ્મ, સ્નેહભર્યા સમભાવના
શબ્દો! મહે કહ્યું: “હા, હું એકલો!”—ખરે,
મુંબઈમાં તે સમયમાં જ્યાં જ્યાં હું ફરતો
ત્યાં ત્યાં સહચારીની બિનતા, મહારી હૃદય-
શૂન્યતા, મહેને વીજળીના આધાતો વારંવાર
આપતી. “હા, હું એકલો હવે છું!”—
જીવનવનમાં પણ એકલો છું? ના, ઈધરે એ
એકલાપણામાં ભાગ લેનારું એક હૃદય સાચી
રાખ્યું છે. અને—“પદપદે પ્રત્યક્ષ તું” એમ
કહેનારો હું એકલો નથી.

ઊર્મિલા

હું એકલાં એ બાનં મને તીવ્ર શા માટે હતું ?

નલિનનું અવસાન હેની પ્રિયભગિનીનાં અવસાન પછી સવા વર્ષમાં જ આવેલું તે કારણનો મહારી એકલદશાના સવેદનમાં કાંઈક અંશ ખરો. આ પ્રસંગે મને બંધનું એક વચન યાદ આવેલે:

"They who ought to have succeeded me have gone before me; they who should have been to me as posterity are in the place of ancestors."†

આ પુત્રીનું પુનર્દર્શન કરું:

"નનુભાઈ! મને ખેડી કહો"; તણ વર્ષથી પથુ ન્હાતી, શૈશવની મુગ્ધ દશામાં, તેજસ્વી નારંગી રંગના સાન્ધ્ય બોમમાં બાલગુન્ના-રાનીપેઠે, વિહરતી પુત્રીનું આરમ્ભમાં પ્રલસ્ય દર્શન થાયછે. આ ચિત્રમાં રંગ પૂરવાની જરૂર નથી. હૃદયમાં એ ચિત્ર પ્રગટ થતાં વાંન હૃદય જ રંગ પૂરી દેહે. હેની પ્રતિબિમ્બમુદા છાતી અશક્ય છે.

આ કરતાં પૂર્વે અતિશૈશવ કાળનું ચિત્ર આવેલે: મુંબાઈમાં રાત્રે આ-ટો-ડ રેશન ઉપર, અમદાવાદ જવાની મેન્ડ્રેન સાધવાને, હમે જમ્યે બિયે; ત્રિકટારિયામાં મહારી સાથે બેઠેલી હેની માતાના ઉછંગમાં એ બાલકી સૂતી છે; સૂતી સૂતી બિયે ઝાડનાં ઝળીપાંદાની પાર રહેલા બોમદીપકે, રૂપેરી તારાગણ, તરફ, વાણુનો ઉચ્ચાર આવડેનો નહોતો એટલે મૂક બાવે

અંશુલીનિર્દેશ કરીને હમારું ધ્યાન તે તરફ દોરેછે. હેનો ધ્વનિ શો હશે ? "એ તારાગણમાંની 'હું' એક તારાકણી આ માનવલોકમાં ઊતરી આવીધું; એ મહારી સખીઓનું સૌન્દર્ય જુવો."—આ હેની આત્મકથા હશે ?

વાચ્યારાકિત પ્રગટ થયેલું વપ આન્યું. મુંબાઈથી શોલાપુર અને શોલાપુરથી મુંબાઈ અનેકવાર પ્રયાણ હમારી સાથે બાળક ઊર્મિલા-એ કર્યાં, તે સમયે આગાડીનાં વેગગતિથી લોખંડના પાટા ઉપર નૃત્ય કરતાં પયડાંનો નાદ-ધ્વનિ સાંભળીને હેનું અનુકરણ એ બાળકીએ અપૂર્વ જ કર્યું. ઉદરનિર્વાદ માટે દષ્ટિ રાખનારા, ઘાટ ઉપર રેલવે બંધાતી વખતે મનુરી કામે જનારા, ધારીઓ પોતાના છપનઅવદારને અનુરૂપ અનુકરણ કરેછે: કન્ના સાઈ ? પોઝા સાઈ, રાંઝાલાચ્યા ઘાઠા સાઈ—એ અનુકરણથી સિત્ત જ ઊર્મિલાનું અનુકરણ: "ફક ફકપ્રદટા, લાપી ભપી ભાઝ." હામાં અર્થ કશો નહિ, માત્ર નાદધ્વનિનું રૂપાન્તર; પૂર્વાર્ધમાં ગાડીના પયડાંનો ધ્વનિ; ઉત્તરાર્ધમાં એન્જિનના ફંફાટનો ધ્વનિ. આ નાદધ્વનિના રૂપમાં ફ જેવા ઉચ્ચારવિષમ સંયુક્તાક્ષર કરતાં પણ વધારે વિષમ 'દટા' એ સંયુક્તા-ક્ષર ઉપરથી એક રમરણ પ્રગટ થાયછે. બાલ્યકાળથી જ એ બાલિકાના શબ્દોચ્ચારની શુદ્ધિ રવ. માધવદાસ રઘુનાથદાસનું ધ્યાન ખેંચેલું. હેમને ઘેર દમે અનેકવાર બિનરતાં. હેમના દોહિન બાલકો વિવશણ ગઝબડિયા, રમલન યુક્ત, ઉચ્ચાર કરતા તે મનમાં હોઈને માધવદાસ બોલતા "આ, જુવો ઊર્મિલા કેવા મુઠું ઉચ્ચાર કરેછે !" માત્ર એક અપવાદ ક્ષેત્ર:

† Burke's "Letters to a noble Lord."

(Chambers Encyclopædia of English Literature Vol. II p. 549.)

* નહિં ટ, નહિં ધ, હેવા મિત્ર અધવચ્ચા ઉચ્ચાર માટે મુંબાઈ એમ પ્રતિબિમ્બ હું આ ક્ષેત્રે પોતું છું. વાણીનું અસામર્થ્ય બહીરૂં છે, તેમ વાણીના રૂપબિમ્બનું અસામર્થ્ય પણ છે, એ આજે અનુભવ થાયછે. ઊર્મિલાના સંપર્કથી દૂરિત સંસ્કાર હેવારા વાલ્ક્ય અને દંત્ય ય એ બેનું મિશ્રણ પણ હેવું બારેછે.

જડ્યુઃનથી. કેશવલાલભાઈ કુંવને પૂછવું પડશે. સત્યેન્દ્ર (લાલ એ પણ પરબૂમિમાં પ્રવેશ કરી ગયો છે, તે) ઊર્મિલા મ્હેટી થયા પછી પણ “ન્યાપા ફટી!” એમ કહીને હેને મૃદુ સ્થાવે ચીઢવતો તે મધુર દર્શન કદી લુપ્ત નહિં થાય.

એક બીજું ન્હાનું ચિત્ર: ઊર્મિલા પાંચ વર્ષની આળછી હતી તે વખતે મ્હારી બધી કારવાર—કાનડા બિલ્લામાં—અર્ધ તે માટે આગળેટમાં મુંબાઈથી જાપડીને હું સકુટુઅ કારવાર જતો હતો. શૂન્ય, વેરાન, સમુદ્રમાં આગળેટ જતી હતી; ડાબી આબૂ કોકલુપટીનો કિનારો છેક અદસ્ય નહિં, છેક સ્પષ્ટ નહિં, એમ સરકતો જતો હતો. જમણી આબૂ કેટલાક ખરેખરી એકલાદશા ભોગવતા ખડકો હમારી પાછળ ચાલ્યા જતા હતા. સમય સન્ધ્યાકાળનો; આગળેટ સમુદ્રમાં સરી જતી હોય તે વખતે આ સન્ધ્યા સમય હમેશાં સુનસુનકારભર્યો લાગે છે. આ સમયે પેલા ખડકો તરફ નિર્દેશ કરીને બાલક ઊર્મિલા પૂછે છે: “નનુભાઈ! આ ખડકોને અહિં એકલા કેમ ગમતુ હશે?” * —હમે માનવસંઘમાંથી છૂટાં પડેલાં હતા તે સ્થિતિની છાયા આ વિચારમાં આડકતરી હશે. પરંતુ હેનું ઊંડું બીજ તો માનવજાતિના સમાજજીવી સ્વભાવમાં વિશેષ છે.

આ હૃદયસ્વભાવના તત્ત્વદર્શનનો વિષય; હવે માનસશાસ્ત્ર. (Psychology) ને અથવા અતિભૌતિક શાસ્ત્ર (Metaphysics) ને સામગ્રી પૂરી પાડનારા બાલવિચારોમાંથી એક નમૂનો ‘મુકુર’માં આવે છે: સમય, ઈ. સ. ૧૮૯૬, સ્થળ હૈદરાબાદ (સિંધ); ઊર્મિલા હવે ૯-૧૦ વર્ષની થઈ છે. એક વાર કાંઈ પણ પ્રસંગ વિના મ્હારો ભત્રીજા, સત્યેન્દ્ર, ઊર્મિલાને માયામાં ટપકો મારતા એટલે કહેતી; “ન્યાપા ફટી?” એટલે “માયું ફટશે.” ‘માયું’ શબ્દનો ‘ન્યાપું’

એ શા વાગ્યારને નિયમે લિકાર થયો હશે તે હજી જ એ પૂછવા લાગી: “નનુભાઈ! આપણે અર્ધા બનવરોનાં કેંકશાનાં નામ કહિયે છિયે, તે મૂળમાં તો ગળ્યો જ મારેલી કતી?” હું સમજ્યો નહિં; ખુલાસો પૂછ્યો. ઉત્તર આપ્યો: “ગાય હોય; ત્હેને ‘ગાય’ એમ નામ પાડ્યું તે પ્રથમ તો ગય મારીને જ કતી?” હું હવે સમજ્યો. મિથ્યેને Paradise Lost માં ચિત્ર આપ્યું છે: આદમની આગળ થઈને અર્ધાં ગ્રાણી ચાલ્યાં બાય છે અને પ્રત્યેકને એ જાતિવાચક નામ આપે છે. લાપાની ઉત્પત્તિ માનવસંકેતમાં છે કે કેમ—એ ફૂટ પ્રશ્નના આ ખુલાસો છે. બાલક ઊર્મિલાએ પણ લાપાનું નિદાનદર્શન આદિ સંકેતમાં, યદ્યપ્તકલ્પનમાં, કર્યું. અલબત્ત, એ દર્શન કાંઈ શાસ્ત્રીય પરીક્ષણશક્તિના વ્યાપારથી નહોતું જ; કેવળ ઈશ્વરી પ્રેરણાસ્થ હતું.

કાલક્રમે ઊર્મિલા મ્હેટી થઈ. કેટલાક હૃદયના આધાતોને પરિણામે હેની હૃદયદશા બદલાઈ. મુંબાઈના “સેવાસદન”માં આઘ-વિધાયિકાઓમાં સ્થાન લીધું. કેટલીક ગર્ભ-સમજણને પરિણામે ત્હાંથી મુક્ત થઈને વાંદરામાં સેવાસદન સ્થાપ્યું; ચલાવ્યું;—એ સર્વ વ્યાપ્તિને અગે કાંઈ યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરી. ચિત્રકળામાં નૈસર્ગિક શક્તિને બળે મુન્દર વિન્ય ગેળબો. હેના હાયનાં ત્રણ ચિત્રો મ્હારા સ્થળના એક ખંડમાં નિલસમારકરૂપે ટંગાયાં છે. બીજી કળાઓ—ગૂંથણ કામ ઇસાદિ—માં પણ હેની ઉચ્ચ કારીગરીના નમૂના સ્મારકરૂપે રાખ્યા છે.† મુંબાઈના સેવાસદનમાં એક આંધળી છોકરીને લેસ ગૂંથતાં શીખવવા માટે ઊર્મિલાએ પોતે પોતાની આંખો અંધ કરીને ગૂંથી; પછી છોકરીના હાથ ઝાલીને શીખવ્યું. સ્વકીય કલ્પનાનો વ્યાપાર આમ થયો. સંગીતનું શિક્ષણ

* “સ્નેહીઓનાં સહજન” નામના મ્હારા લેખમાં આ બાલક વિચારનો હૃદયેષ નામનિર્દેશ વિના અહીં કર્યો છે. ‘વસન્ત’, માસ સં. ૧૯૭૦, પૃ. ૧૫ થી નુલે.

† આ કારણથી જ હમણાં થયેલા “અભિનીસમાજ”ના પ્રદર્શનમાં Not For Sale, ‘વેચવાના નથી’ એ લેખના નાની માં એ નમૂના મુક્યા હતા.

બાલકાળમાં આરમ્ભાયલું, પણ પાછળથી પોતાના જ પ્રયાસથી કેળવેલું હતું. સતાર શીખવનાર એક ગુરુ આવતા હતા, શ્રીકૃષ્ણ નામના, તે ગમે તેમ શીખવતા તે ઉપરાંત ઊર્મિલાએ પોતાની બુદ્ધિ ગતોનાં પ્રતિબિંબ કાગળ ઉપર નવીન પ્રકારથી જ યોજનાં હતાં—એ જોઈને મહારા મિત્ર મેરવાન કારભારી (હાઇ કોર્ટ પ્લીડર)—સંગીતકળામાં નિપુણ છે તેમણે એ યોજનાની અપૂર્વતા વખાણી હતી.

“ઉપાનન્દિની” (“Heifer of the Dawn” નામના Bain ની પુસ્તકનું ભાષાન્તર), ‘કમલિની’ (Mrs. Satyanathan ની ‘કમલા’ નામની વાર્તાનું ભાષાન્તર) એ બે ઊર્મિલાની મુખ્ય કૃતિયો ગુજરાતી વાચક વર્ગની સમક્ષ મૂકાઈ છે. બેમાંની એકે પ્રસિદ્ધ થયેલી જોવાને એ રહી નહિં. હેના અવસાન પછી બે માસના અંતરે “ઉપાનન્દિની” પ્રગટ થઈ; “કમલિની” એક વર્ષને અંતરે.

એ ભગિનીને અનુપમ રસદયી મહાનારો બન્ધુ નસિન પણ બે સાહિત્ય કૃતિયો પ્રસિદ્ધ મૂકી ગયો છે: ‘નૂરજહાન’ (સરદાર જોગેન્દ્ર સિંહની અગ્રેષ્ઠ વાર્તાનું) અને ‘ઇન્દુકલા’ (બેઇનના “The Digit of the Moon” નું) ભાષાન્તર. ‘નૂરજહાન’ તો હેના જીવનકાળમાં પ્રગટ થઈ; પણ ‘ઇન્દુકલા’ હેના અવસાન પછી.

બંનેની અપ્રસિદ્ધ કૃતિયો, ગદ્ય તેમ જ પદ્ય, હજી પડી રહી છે. હેમાં ગુણયુક્ત હશે તે પ્રસિદ્ધિમાં મૂકવાનો મનોરથ ક્યારે સફળ થશે તે હું જાણુતો નથી.

બંને સંતાનોના અવસાન પછી પ્રસિદ્ધ થયેલાં પુસ્તકોની પ્રસ્તાવનાઓ લખવાનો વખત મહારે આવ્યો. ‘કમલિની’ માં ‘ત્રિકાલ સ્વપ્ન’ એ કાવ્યદ્વારા હૃદયના તામ્ર ઉદ્ગાર કાઢ્યા. આમ મહારાં પૂર્વજનું સ્થાન લેનારાં અનુજ્ઞેની ઉત્તરદિગ્ધા અનેકવિધ મળે કરી...

કરી મનમાં થાય છે: હું એકલો છું! ઉત્તર પૂર્વવત્. અહિં એક વાર્તાનું સ્મરણ થાય છે.

એ ક્યાં હતી?—હા. જંડી. વિવર્તલીલામાં “જાનખાલે” નું આપી છે, તે જ અહિં આપું: (વક્તા એક અપ્રખ્યાત પાત્ર છે.)

“દક્ષિણના એકાન્ત પ્રદેશમાં જ્ઞાન્તનીરા સરિતા વહે છે; ત્યાં મહારી દૃષ્ટિ અત્યારે ફરે છે; નદીના પાત્રમાં એક ન્હાનો બેટ જોઈ છે; બેટમાં જ્યાં પ્રયંડ આવળનાં ઝાડની વિશાળ ઘટામાં એક બે ધાળા તંબૂ જોઈ છે; તંબૂની બહાર એક બાઈ અને હેની દાસી બેઠાં છે; સમય બપોરનો છે; બેટમાં સર્વત્ર ગમ્ભીર શાન્તિ છે. જુઓ, સાંભળો:

બાઈ:—“સકીના! આ ઝાડની ઘટામાં ફેટલા બધા હોલા લાગલગત કંફ...કંફ? કંફ... ...કંફ!” કરી ગમગિનીના સૂર ખંચતા લાગે છે!”

દાસી: બાઈ સાહેબ! એ તો એક છુટ્ટી માની વાત છે. જાણો છો? એક છુટ્ટીનાં બે જવાન છોકરાં એક પછી એક ગુજરી ગયાં; એક છોકરો અને એક છોકરી. પછી એ જંગલમાં છોકરાને સોંપતી, પુકારતી ફરવા લાગી. ‘લેકા તું! લેકી તું!’ ખુદાને હેના ઉપર રહેમ આવી તેથી એકદમ હેને હોલી ખનાવી દીધી; ત્યારથી દુનિયામાં બધાં હોલાં આમ બોલે છે; ‘લેકા તું! લેકી તું!’

આટલું બોલી એ વક્તા એકાએક સ્વપ્ન દર્શન લુપ્ત થઈ ચમક્યો હોય તેમ નિશ્ચય થઈ બોલ્યો:—

“બાઈ! શું એ દૂર, દૂરતમ, ગયેલું સ્વપ્ન! ત્યાર પછી લગભગ ત્રણ દાયકા ગયા, અને પ્રભુએ મહારાં પ્રિય લેક લેકીને બોલાવી લીધાં. આ બે અંકોડા શું વિચિત્ર ગણશે? પહેલા દૂરતમ અંકોડો તે આ છેવટના અંકોડા જોડે આગામિ સૂચનના સંબંધથી જોડાયેલો ન્હોતો? કાણ કહી સકશે?”

આટલું જ કહી ‘લેકા તું!’ ‘લેકી તું!’ એમ કરુણધ્વનિ કરતો કરતો એ અર્ધ ઉન્મત્તની તોડે આંસો ગયો. થેલી બાઇ તે હેની પત્ની હતી. કયા આત્મકથા હતી.”

હું પણ ‘લેકા તું! લેકી તું!’ એ ઉદ્ગાર કરતો જીવનનાં જીજીરિપયમાં ભટકું છું.

સોળ સુંદર ચિત્રો

૨ વિશંકર રાવલની પાંછાથી દોરાએલાં સોળ સુંદર ચિત્રોનો સંગ્રહ ગયા માસમાં બહાર પડ્યો છે. ગુજરાતના કલારસિક નરનારીઓની કલાકૃતિએ સતોપવાનો અથવા ખરું કહીએ તો સનેજ કરવાનો એમાં પ્રયત્ન છે. અને કૃતિઓ કૃતાએ મહાન કલાકારની આત્મજ્યોતિથી એ દીપે છે.

લાઠ રવિશંકરની કલા-ફકીરીની બધી ગુજરાતને ઢેટલાંએ સમયથી છે અને ચિત્રોની શોખીન આવમમાં એક ઉચી પ્રતિભા ગુજરાતી કલાકાર તરીકે એમનું સ્થાન અનોખું છે. એમણે બાવનાની દૃષ્ટિએ કલાને કેળવી છે તેથી એમની કલામાં કે તુટિઓ રહી હોય તોએ એમના ચિત્રોમાં તરી આવતા લાવને લીધે એનું લાન જોનારને તરત થતું નથી.

સંગ્રહને હાથમાં લેતાંની સાથેજ રાધા-કૃષ્ણની પ્રણય-અંસરીનું ત્રિરંગી ચિત્ર નયનને આકર્ષે છે અને પહેલીજ નજરે જોનારનું મન હરે છે. સુંદર રંગ મીઠાવટ, વાતાવરણમાં વ્યાપેલી અનુપમ શાંતિ, સૃષ્ટિ પર પથરાએલું બસી તન્મયતાનું સાત્રાજ્ય અને સુયોગ્ય છાયા ભેદ આ ચિત્રને એક ઉત્તમ ચિત્ર તરીકે સિદ્ધ કરે છે. વાહુરૂ ને ગાયો એક ચિત્તે એ અંસરી-

ગાન માંબળે છે, દૂર એડેનું એક ગોપધુગય પણ તેનાથીજ મનમુગ્ધ થએલું દીધે છે. જમુનાનાં જળ અને જૂઓ પણ એ સાંમગર્તા રિથર થઈ રહ્યાં હોય એવાં લાગે છે.

પાનું ફેરવતાજ ચિત્રોની સમજ અને તે પછી લારત અને મૃગનું ખીણું ત્રિરંગી ચિત્ર નજરે પડે છે. આ ચિત્ર સુંદર છે એમાં શક નથી પણ મુખપૃથ્થનું ચિત્ર જોતાં જે લાવ થાય છે એવો આમાં નથી થતો. દરેક વસ્તુ ધણી વધારે પડતી સપ્રમાણનાને સુચરતી લાગે છે. મૃગને આતુર, સ્નેહભીની આંખો ન હોત તો એને સમકક્ષિત સુંદર મૃગ માનવાનું મન થઈ જાય એવો છે. ઝુંપેડી પણ એટલી બધી સુગંધવરિયત છે કે એમાં હજી સુધી કાષ્ઠએ વાસજ નહીં કર્યો હોય એવું લાગી આવે છે. પણ તપસ્વીની ઉડી ને નદેખાતી નજરમાંથી પ્રસક્ત સ્નેહ ઝરતો હોય એવું એમનાં પ્રત્યેક અંગનું વલણ આ ચિત્રને જીવંત બનાવે છે.

‘માનુદેવો લવ’ એ ચિત્ર ચિત્રકાર મુશરનું અનુસરણ હોય એવું પહેલી નજરે સહેજ લાગે છે. કલાની દૃષ્ટિ મુશરને મળતી છે પણ ચિત્ર નૈસર્ગિક છે, અને એમાંની લાવના નિલ

[વધુ-મઠે જુઓ પાછળના પૃષ્ઠ]

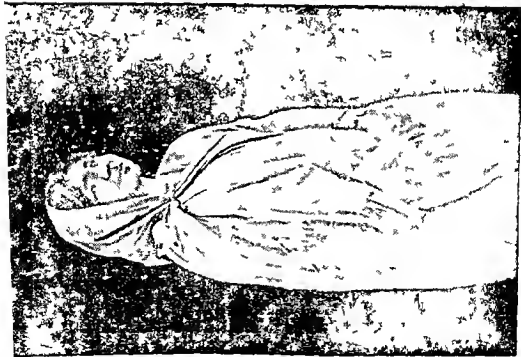
ઇમતી સ્વ. યત્નિથીના સ્મરણાર્થે
 શ્રીયુત ગાદ્યાભામ આણુદલ આવડા
 તરફથી સવિનય સપ્રેમ ભેટ.

સો. સારદાગૌરી અભિક્ષ વ્રત ૧૯૯૨

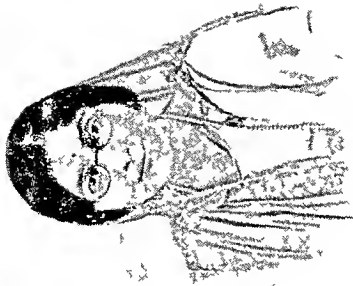

સો. વિદ્યાગૌરી

મૌ. હંમેશ મહેતા

[૧૯૧૧]

મૌ. દીલાવતી સુનશી
[અધિક એપ્રિલ ૧૯૮૨]

૧૯૮૨ની સાલિલતા પ્રવાહ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનો ઇતિહાસ

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૦ થી]

અને સંરક્ષણ અર્થે તાકીદે વ્યવસ્થા થોળે એટલુંજ નહીં પણ શિષ્ટ અને ઉપયોગી સાહિત્ય પ્રસિદ્ધ કરે એ આપણા વિકાસ અને પ્રગતિ માટે સૌ કોઇ આપસ્યક લેખશે.

યુનીવર્સિટી તરફથી 'ઉચ્ચતર શિક્ષણ -પોસ્ટ ગ્રેજ્યુએટ શિક્ષણ માટે તજવીજ થઇ રહી છે તેવે વખતે આ પ્રકારનું કાર્ય તુરત હાથ ધરવું પડશે; તેજ આગળ વધી શકશે.

પ્રાથમિક કેળવણી ફરજિયાત કરવાનો નામદાર મુખ્ય સરકારે કાયદો કરેલો છે અને તે વહેલો મોડો બધે અમલમાં આવશે, પરંતુ કેળવણીનું બીજું એક અંગ, જ્ઞાન પ્રચારનું સાધન પુસ્તકાલય, ગામેગામે સ્થાપવા પરિષદ મંડળે તજવીજ કરવી નોંધએ. પૂર્વે વડોદરા રાજ્યની સાહ્યોરીઓના આસી. કુરુરેર રા. મોલીભાઈ નરસિંહભાઈ અમીને સ્થળે સ્થળે મિત્ર મંડળ પુસ્તકાલય સ્થાપીને બહુ સુંદર કાર્ય કર્યું હતું અને તેની અસર પણ સારી થઇ હતી. એજ કાર્ય પાછળથી રા. ભાઈ ઇન્દુલાલ વાલિકે ઉપાડી લઇ, જોખલે વાચનાલયદ્વારા પણ ઉપયોગી કાર્ય કરેલું અને તે માટે અઘાપિ માગણી થયા કરે છે; અને બીજી પુસ્તકાલય પરિષદ જે ચોથી માવે દારિકામાં મળી, તેના પ્રમુખસ્થાનેથી સં.

શરદાખહેને પરિષદ મંડળ સાથે અને ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી સાથે સહકાર સાધી, ગામેગામ પુસ્તકાલય કાઢવાને વીનંતી કરી હતી અને તે વીનંતી બાળખી હતી. હું ધારું છું કે પરિષદ મંડળ એ કાય થોડે બધે અંશે ઉપાડી લેવા શક્તિવાન થાય તો મંડળ તે દ્વારા પ્રગતે શિષ્ટ સાહિત્યનો પરિચય કરાવી શકશે અને લેખકને પણ તેનાં પુસ્તકો પુરતી સંખ્યામાં ખરીદી તેને ઉત્તેજન આપવામાં સહાયભૂત થશે. અને જે તે પ્રકાશન કાર્ય હાથ ધરે તો સારાં પુસ્તકો, સસ્તી કીંમતે આપી શકે; પણ એ પ્રશ્ન ભવિષ્યમાં વીચારવાનો રહો.

વળી કોપ, વિશ્વકોપ, ચારિત્રાત્મક ગ્રંથો રેકર્ડસનાં પુસ્તકો, વિજ્ઞાનનું સાહિત્ય, સચિત્ર સાહિત્ય, ઇતિહાસ અને સાહિત્યનો ઇતિહાસ એ બધી જરૂરીઆતો ઉમેલી હેજ.

પણ ખરી રીતે ગુજરાતની અસ્મિતા અને સંસ્કૃતિનું પરિષદ મંડળ મુખ્ય કેન્દ્ર અને એ ખાસ અગત્યનું છે. પોતે નેવું સાહિત્ય નેઆર થવાને અનુકૂળ ભૂમિકા નેઆર કરી આપે, અને વળી પ્રવર્તિત સાહિત્યનાં બળોને યોગ્ય વલણ આપી, આપણા સાહિત્ય, ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિની અભિવૃદ્ધિ થાય એવા પ્રયાસ કરે, તો પ્રજા જીવનમાં પરિષદ મંડળ માનવું સ્થાન પ્રાપ્ત કરે એટલુંજ નહીં પણ એક જીવંત અને બલપ્રેરક સંસ્થા બની રહે.

ગુજરાતી સાહિત્યનો પ્રવાહ

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૭૦ થી]

તે અંદોજન કલાની પ્રશંસામાં મશગુલ રહેતો; પ્રશંસા સાથેક કરવાનાં દૃષ્ટિમિંદુઓ સદાયે જોયા કરતો. તે કલાનો ભક્ત હતો. ગુજરાતમાં કલાનો શોખ વધે, કલાકારોની કીમત અંકાય, કલામયતા પ્રસારે—આજ તેનો જીવન આદેશ હતો. (૯) હાજી મહમદને સાક્ષર કહેવા કરતાં પત્રકાર કહેવા વધુ ઠીક પડશે.

ઇલમેરહાની વિદ્વાનેા પ્રભાવ દાખવતી ‘રશીદા’ નામની સચિત વાર્તા હાજી મહમદે પ્રગટ કરી હતી તે ગુજરાતી સાહિત્યના અદ્વિતીય મુસ્લમાન મેવક હતા તે કાવ્ય, વાર્તા, ધર્મ વગેરે વિષયોથી આપણું સાહિત્ય અલંકૃત કરે છે. એમના અંધોની છપાણી બાંધણી વગેરે એમની રસિકતા કેટલી ઉંચી છે તેનો ખ્યાલ આપે છે (૨૦)

ગુજરાતી સાહિત્યની અને હોદની સાર્વજનિક મેવા કરવા બહાર પડેલા ગુજરાતી યુવાનોમાં વિભાકરનું નામ તદ્દન પાછળ નથી (૨૦)

રાજકારણ અને સમાજજીવન ‘સાહિત્ય અને કલા દરેક વિષયમાં એમની મેવાઓ એમણે અર્પી છે, પથ મુખ્યત્વે તો આપણી ‘રંગભૂમિ’ને અત્યારની અચ્છિત અધેગામી વૃત્તિઓમાંથી મુક્ત કરવાના કાર્યનેજ ને જે પોતાનું જીવનકાર્ય કહ્યું હતું. આ મનોરથોની સિદ્ધિને અર્થે તેમણે કેટલાંક નાટકો લખ્યાં છે અને ‘રંગભૂમિ’ નામનું ત્રિમાસિક પથ કાઢ્યું હતું.

ખોટાદકર જે કે અગ્રેજ કવિતાના અભ્યાસી નથી તોપણ તે ધારીની કવિતા—હાલના નવા યુગને સંપૂર્ણ રીતે અનુકુળ; રમી પોતાનાં ‘કહ્નોસિની’ ‘મિત્રરણી’ ‘સ્ત્રોત્વિની’ વગેરે

પુસ્તકોથી તેમણે આપણને પેંહોની શક્તિની ઝાળખ આપી છે. (૨)

બોગાદરનાં કાવ્યોના મુખ્ય વિષયો ચાર છે: શુદ્ધજીવન, આત્મ જીવન હૃદયના ભાવો અને કુદગત. તેમના કાવ્યો ગુજરાતને મીઠી ધરની સુવાસ આપી રહ્યાં છે.

ખોટાદકરનું સ્થલ અંતરાય યુગમાંથી નીકળી નીન યુગમાં પ્રવેશ કરનારું છે; પરંતુ પ્રાચીન સંસ્કૃતિનો પલ્લવ સાહીને એમની કવિત દેવી નવીન મંદિરમાં પગ મુકે છે તે વીસરવાનું નથી. એ સંગૃહિતઓનું મુભગ મિશ્રણ એમનાં કાવ્યોનાં સ્થળે સ્થળે નજરે પડે છે. (૧૮)

જુની ગુજરાતીના જે ગવયા ગાંધ્યા અભ્યાસકો હાલ ગુજરાતમાં મેળુદ છે તેમાં મણિલાલ વ્યાસ ઘણું અગ્રધાન, ભોગવતા હતા. સાહિલ સંસદના તેઓ સભ્ય હતા અને સંસદે ‘ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ’ તૈયાર કરવાનું કાર્ય હાથમાં લીધું છે તેમાં તેમની સહાય ધણીજ અગત્યની હતી.

વિમળ પ્રયંધ નામનો જુની ગુજરાતી ભાષાનો ગ્રંથ તેમણે સંવત ૧૯૭૧ માં પ્રગટ કર્યો હતો, આ ગ્રંથના ઉપોદ્ધાતમાં એમણે ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ લખ્યો છે જે સાદર વર્ગમાં સર્વત્ર વખણાયો છે. આ ગ્રંથને માટે ગાયકવાડ સરકાર તરફથી તેમને રૂ. ૮૦૦ નું ઇનામ મળ્યું હતું.

નાતાલાલ યુગની એક અવિરમરણીય વ્યક્તિ તે ભાષાશીલ્પતરામ મહેતા. શીલ્પતરામ વિદ્વાન હતા એ વાત તો જે જે શુદ્ધો એની મદદ લેઈ વિદ્વાનમાં ખપતા હતા તેજ પુરવાર કરશે. ગુજરાતનાં ઐતિહાસિક સાધનોનો એવો અભ્યાસી; ગુજરાતી સાહિત્યનો એવો નિરંતર ભક્ત, યુરોપીઅન આધુનિક સાહિત્યનો એવો વાંચક અને વિવેચક મેં હજી જોયો નથી.

કેટલાક એને સંકરણ, જીવન્ત સર્વજ્ઞાન સંગ્રહ (Living Encyclopaedia) કહેતા. સાદર તરીકે ધણે ભાગે તેણે નાટકો લખ્યાં, થોડી ટુંકી વાર્તા અને એક અધુરી નવલકથા લખી, ગુજરાતનાં ઇતિહાસનાં કેટલાંક સાધનોનાં સંશોધન કર્યાં, ગુજરાતની એકના વીશે નિમંધો અને સાહિત્ય, ઇતિહાસ, રાજ્યનીતિ અને સામાજિક ઉત્ક્રાંતિ વીશે લેખો લખ્યા. તેમની ભાષામાં પ્રભાવ કરતાં વિશુદ્ધિ તેમજ સમૃદ્ધિ વધારે હતાં. (૯)

તે માણસ નહોતા-એકે ભાવના હતા. ગુજરાતની રાષ્ટ્રીય અસ્મિતાના એ અવતાર હતા તેનેજ માટે તે જીવતા. એમની નજર ત્યાગણ નવીન ગુજરાત સ્વપ્ન નહોતું-જીવન્ત અસ્મિતા હતી. એ બધાને પ્રેરતા તે એકજ લક્ષ્ય તરફ-ગુજરાતનાં ગૌરવ, એકતાનતા, અસ્મિતા, વિવિધતાથી ભરપૂર ગામગામના લેખકોનાં એ-આ ભાવનાના અવતાર-કેન્દ્ર સ્થાન હતા. આ ભાવના પ્રસારી એજ એનો જીવન મંત્ર હતો. તેણે સાહિત્ય સભા કાઢી, સાહિત્ય પરિષદ કાઢી ને સાદર જયંતીઓના પ્રસંગે યોજ્યા-તેનો હેતુ એજ. (૯)

અનાકારી સિદ્ધાંતોએ રસકલ્પનાના પ્રદેશમાં આંમ આક્રમણ કર્યું એ જેમ ગોવર્ધનયુગની સૌથી મોટી મર્યાદા હતી, તેમ એ જ સિદ્ધાંતોની સાવેશ ભક્તિના પરિપાકરૂપે વિદ્વાને 'કેક અસાધારણ વેગ ને પોષણ મળ્યાં એ હકીકત તે યુગની છેલ્લી તેરવર્ષની સૌથી મોટી સિદ્ધિ હતી. પંડિતમાનસોની શોધકૃતિ ચિંતકૃતિ અને વિવેચકૃતિ ૧૮૮૬-૧૯૦૦ કરતાં ૧૯૦૧-૧૯૧૩ માં વધારે વિકસી છે. (૨૬)

પંડિતમેવન કે ધીર યુગંતીર વિચારસરણી જે યુગનાં સ્વભાવ જ બી જાયા હોય તેની બાહ્યિક-ઉત્પત્તિઓ છે. અને આપણે જ્યાં

આ સૌના કાર્યને પડછે એ સમયના બીજા કવિ ઉપકવિ કે વાર્તાનવેશોએ રચેલી લલિત વાઙ મયની સૃષ્ટિ ધરીએ છીએ ત્યારે એમાં પણ રસ-વેતાનો નહીં એટલે વિચારમયતા કે વિદ્વાનોજ સંહાર ભરાએલો નજરે પડે છે.

પ્રવર્તમાન યુગ (ઇ. સ. ૧૯૧૪ થી)

ઇ. સ. ૧૯૧૪ થી ગુજરાતી સાહિત્યનો પ્રવર્તમાન યુગ શરૂ થાય છે. આ યુગમાં સાહિત્ય ચારે તરફ ઉભરાય છે. અસાર સુધીના સાહિત્યમાં જે બળ નહોતું તે આ યુગમાં આ સાહિત્યમાં આવે છે: તે આંતર રાષ્ટ્રીય જીવન અને સાહિત્યની અસર. (૯)

ઉગતા સાહિત્યની નેમ જન, જનસ્વભાવ ને જનહૃદયનું આલેખન છે. લોક શાસનના આ દિવસોમાં સામાન્ય જનના હૃદયમાં વસતા ભાવોનેજ એ કૌમતી ગણે છે. મનુષ્યનું વ્યક્તિત્વ તેના સ્વભાવમાં રહેલી ઝીણવટો, ને તેના અંતરમાં ઉછળતી ઊર્મિઓનું કથન તેનેજ ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ કથન લેખે છે. (૯)

આ આદર્શમાં અભિમાન હોય, આ આદર્શમાં પૂજ્ય શુદ્ધિને અભાવ હોય કે આ આદર્શમાં રસિકતા ઓછી હોય તોપણ આજ ઉગતા સાહિત્યના માનીતા આદર્શો છે. આ આદર્શને પરિણામે કવિ આત્મચક્ષી બને છે. મહાકાવ્ય, ખંડકાવ્ય કે નાટક છોડી આ આદર્શ કવિને 'લીરીક' બિંબીગીત યા સંગીત કાવ્ય રચના પ્રેરે છે. સાહિત્યકોને ક્ષત્ર પર પુષ્પ-રૂપે ભાવ ચઢાવવાની નમ્રતા કે પરવા 'રહેતી નથી; પ્રેમની ઊર્મિઓ દીંગાવવા સંધા કૃષ્ણની ખાંટીઓ કરવી પડતી નથી; એમને પોતાનું અભિમાન છે અને તે ભાવ દર્શાવે તો તે પોતાની પ્રિયતમા તરફ અને તેને માટેજ. (૯)

ઉગતા સાહિત્યનો બીજો પ્રકાર પત્રો છે. ને-આજ. વૃત્તિનું બીજું અંગ રેખાચિત્રો છે.

ને એક અગત્યનું સ્વરૂપ નવલકથા છે. આવાં અનેક અંગે ઉગતા સાહિત્યનાં છે. (૯)

આ યુગમાં સાહિત્યનો વિકાસ સાધવા જેમ અનેક સાહિત્યકો ઉગી નીકળ્યા છે તેમ સામાન્ય રીતે સ્વભાવ ને આદર્શોથી એકજ દિશાએ પ્રયાણ કરનાર શબ્દશ્લેષના ઉપાસકોની જુદી જુદી ટુકડીઓ પડી ગએલી જણાય છે. (૯)

આ યુગમાં સાહિત્યમાં પ્રબળ પ્રભાવ પાડતી વ્યક્તિ તે એ: ગાંધીજી અને મુનશી. ગાંધીજીની ભાષા સાદી, બળવાળી સ્પષ્ટ અને વાહક. ગાંધીજીની સભ્યતા અને નિર્મલતા તેમનાં કૃત્યોમાં જેટલી સ્પષ્ટ થાય છે તેટલીજ તેમની વાણીમાં દેખાય છે, અને તેઓ જે લખે છે તે એટલી બધી લાગણીથી લખે છે તેથીજ તેમને કોઇ શૈલી ધારણ કરવી પડતી નથી. તેમને ભાષા સ્વભૂ આવે છે અને તેમના વિચારમાં રહેલ ઉર્ધ્વ મનન અને તેમના જીવનમાં રહેલ અપૂર્વ સાધુતાના બલથી તે અદ્વિતીય બની જાય છે. લોકો તે વાંચે છે અને એ શૌર્ય, એ ભાવો ઝીંકીને પ્રેરણા મેળવે છે. (૩૩)

ગાંધીજીએ ગુજરાતી સાહિત્યની અનહદ સેવા કરી છે. એમની ગૌરવશીલ ને તલવારની ધાર સમી તીક્ષ્ણ છતાં સચોટ શૈલીએ ગુર્જર ગદ્યમાં નવું લોહી વહેતું કર્યું છે. પહેલાં ધણા ધારતા કે 'શું' શાં પૈના ચાર'માં પ્રૌઢ ને પ્રતાપી ભાવનાઓ પ્રેરવાનું બલ નથી; પણ એક લેખિનીએ આખી ભાષાનું ભાવિ બદલી નાખ્યું છે. (૯)

મહાત્મા ગાંધી આ યુગના સાક્ષર વીર છે. 'નવજીવન'નાં લખાણોએ જેમ આધુનિક યુગની ગુજરાતી ભાષાનું ધડતર કર્યું છે તેમ 'યંગ-ઇન્ડિયા'ના લેખકે અંગ્રેજ આલમને અંગ્રેજ ભાષાનું સાચું સ્વ દાખવ્યું છે એટલેજ યુરોપનો સાક્ષરવીર રોમાં રોલાં અને અમેરીકાના

અનેક સાહિત્યકારો ગાંધીને આજે જગત સાક્ષરોની વંદનીય વિભૂતિ ગણે છે. તે આ યુગના સારામાં સારા પ્રતિભાવંતા લેખક છે અને વક્તૃતાના બેનમુન કલાધર છે. સાક્ષરવીરની સંપૂર્ણતા એમનામાં છત્રોછલ ભરી છે. (૩૦)

ગાંધીજીના મંડળમાં ઇન્દુલાલ યાત્રિક, મહાદેવભાઈ, કાલેકર, સ્વામી આનંદાનંદ, રામનારાયણ પાઠક, નરહરિ પરીખ, કિશોર-લાલ મશરવાળા વગેરે ઉચ્ચ ક્રાંતિનું ગથ લખનારા લેખકો છે. એમના લેખો રાષ્ટ્રીય આદિભનોને વેગ આપવામાં મોટો ભાગ આપે જાય છે. (૧૫)

લેખનદારા જેટલે દરજ્જે ગુજરાતને પ્રબળ અને પ્રગતિમાન એક અને અતુલ બનાવી શકાય તેટલું બનાવવાનો કનૈયાલાલ મુનશીએ 'પાટણની પ્રભુતા' અને 'ગુજરાતનો નાથ' લખીને સુંદર પ્રયત્નો કર્યા છે. આ બે નવલ-કથાઓથી દરેક ગુજરાતીના હૃદયમાં ગુજરાતના ગૌરવ વીશે શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થશે, ગુજરાત વીશે પ્રેમ અને ભક્તિ જાગશે. અને જીતકાળની અસ્પષ્ટ જીતકાળની ઝાંખી કરાવનાર એક કાંપ-નિક ચિત્રને લીધે ગુજરાતનું ઐતિહાસિક ભવિષ્ય ઉજ્જવળ કરવાનો નિશ્ચય ધણા યુવાનો કરશે, તેમાં શક નથી. સાંખ્યાં સાંખ્યાં વર્ણન આપ્યા વગર અથવા પ્રણય અને દેશભક્તિ ઉપર સાંખ્યાં સાંખ્યાં વ્યાખ્યાનો લખ્યા વગર મુનશી હૃદયને ઉત્તેજિત કરે છે અને એજ એમની સાધારણ કાવ્યશક્તિ બતાવે છે. (૩૧)

ગુજરાતી સાહિત્યમાં પ્રણય કથાઓ અને પ્રણય કવિતાઓ લખાએલી છે. પણ પ્રણય ભાવથી હૃદય દોર્બંધ્ય આવેલુંજ ધણે ભાગે જોખ્યું જીએ. સદ્ભાગ્યે આ બે નવલકથાઓમાં એ દોષ ઓછો છે અને તેથીજ ભરપૂર ચુંગાર હોવા છતાં, એટલુંજ નહીં પણ નીતિબાહ

ત્રેમનું વર્ણન હોવા છતાં આ બે નવલકથાઓની વાચક ઉપર ધુરી અસર થતી નથી. (૩૧)

તેમની બાપા મનહરણી બે લાંબાં લાંબાં વર્ણનોનો અભાવ જોઇને લગભગ દરેક વાચકે અંધકારને સાબર આરીવાદ આપ્યા હશે. ડગલે ડગલે કવિની પ્રતિભા પંચામરના કમળની પેઠે ખીલે છે અને કથાના ઘોષ સાથે દોડતાં છતાં દરેક કમળ ઉપર ક્ષણેક ઠરવાની વાંચક—માનસહસને લાલસા ઉપજે છે. 'પાટણની પ્રભુતા' અને 'ગુજરાતનો નાથ' લખીને મુનશીએ જે અપૂર્વ રસાસ્વાદ ચખાડ્યો છે તેને માટે તેમને હાદેક ધન્યવાદ પટે છે (૩૧)

મુનશીની છાયા નીચે ધણા માહિત્યકોની શેરી ધડાઇ રહી છે. મુનશીના પડખે શબ્દસભ્યની સેવા કરવા ખરેખરે રહેનાર સાહિત્ય સંસદ છે. પરંતુ તેમાંએ સૌ. લીલાવતી મનહરરામ, બટુભાઈ, વિજયરાય, શંકરપ્રસાદ ચંદ્રશંકર પંડ્યા, દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી, ધનમુખલાલ મહેતા, મસ્તકુશીર, કુસુમાકર, પૃથુશક્તિ, પ્રો. કે. ટી. શાહ વગેરેનું મંડળ નજરે પડે છે.

આ ઉપરાંત ધમકેતુ, મટુભાઈ કાંટાવાળા ઉછરંગરાય ઝોઝા, રતિપતિરામ પંડ્યા, વિમ્બુપ્રસાદ ત્રિવેદી, રામલાલ મોદી, રમણલાલ વસંતલાલ દેશાઈ, ભરતરામ ને હીરાલાલ ચારેખ સૌના ઉપર ગાંધીજી અને મુનશીનાં વ્યક્તિત્વની અસર થએલી માલમ પડે છે.

કાકા કાલેલકર ગુજરાતમાં આખાકટક સૌને 'નવજીવન' દ્વારા પરિચિત છે. આ દેશના ધાર્મિક ઇતિહાસનો પણ એમણે ઉડા અભ્યાસ કર્યો છે (૪)

અખાપક કાલેલકરે થોડાં વર્ગોમાં આપણા સાહિત્યની જે સેવા કરી છે તે એટલી બધી બપાપક અને સત્ત્વ બરી છે કે એ મહારાષ્ટ્રીય

ખંધુ વીશે આપણને પ્રેમભર્યાં પક્ષપાત કે અભિમાન થયા વગર નથી રહેતાં. (૧૫)

કાલેલકરનું ગદ્ય વિવિધ અને સંગીન રસ આમત્રીપૂર્ણ અને કદેશીયતાથી ઓતપ્રોત છે. પુગણું ક્રાદ્યોં એ ભુલી જઈ શકતા નથી એમનામાં ધણું જીનું છે છતાં નવીન રીતે એને કહી જાણે છે અને નવીન કરી શકે છે. એમનાં દષ્ટિબિંદુઓને એ કલાની 'હૃદયી નક્ષી કરી એના કલા પ્રદેશનું વતુલ સફલ પૂર્ણતાથી ખીલવી શકે છે. (૧૫)

રામનારાયણ પાડક પ્રાચીન સાહિત્યના ભક્ત છે. તેમણે સંસ્કૃતમાંથી રસિકલાલ પરીખની સાથે મળી કાવ્ય પ્રકાશનો સરસ અનુવાદ ગુજરાતીમાં કર્યો છે. તેમનાં લખાણોમાં ઉડી વિચાર શક્તિ ને સફલ વિવેચક શક્તિ જણાઈ આવે છે.

ગુજરાતમાં પુરાતત્ત્વ મંદિરના સ્થાપક અને તેને લોકપ્રિય કરનારને પાલી, પ્રાકૃત કે જીન ગુજરાતીમાં રહેલા જૈનસાહિત્યના અકંઠ અભ્યાસી મુનિ જિનવિજયજી છે. તે સાહિત્ય ને કે સીકકાઓને પુરાતત્ત્વની દષ્ટિથી પારખે છે અને નવગુજરાતના ઉગતા સાક્ષરો કે પુરાતત્ત્વ-વિદો માટે સંગ્રહે છે.

કથાણુજી વિકૃતભાઈ મહેતા ગાંધીજીના મંડળના એક કવિ લેખક છે તેમણે 'જોષકાવ્યો' વગેરે લખ્યાં છે અને રણજીતકૃતિ સંગ્રહ વગેરે બહાર પાડ્યાં છે.

સમકાલીન સાહિત્યમાં સૌ. લીલાવતીનો પ્રવેશ એ ધણી રીતે મહત્વનું સીમાચિન્હ છે. મર્જનાત્મક માહિત્યથી ગુજરાતની વાસ્તવ્યને ત્રિભુવણી બનાવવાની જે ચરુઆત સર્વે સદ્ગત તેમજ દેશાત બહેનોએ કરેલી, તેનો નવન દારે તેનો પરિપાક સૌ. લીલાવતીનું 'રેખાચિત્રો અને બીજા લેખો'માં પ્રદુસ્તતાથી

થએલો આપણે જોઈએ છીએ. તેમની વાર્તાઓનો પ્રધાન સ્વર ભર્મિ છે. (૨૬)

એમની વાર્તાનું વસ્તુ હરેક વાર્તામાં સાદુ હોય છે; પાત્રાલેખન બહુ સુરેખ કે ઓજસ્વી નહીં એટલું બાવાત્મક છે. લાગણીમયજ વધારે છે. -પથુ એ લાગણીમાં પુર વહે છે ત્યારે તે વાંચનારની વૃત્તિ માત્રને ચંભાવીને અલૌકિકતાની ઝાંખી કરાવે છે. અને તેમાંએ, માત્રવિકાનું દેયું વીંધતા વક્ષેપાતનો નાનો શો-સવાતજુગ પાનાનો-પત્ર તો ખુદ બાણબટની સુપ્રસિદ્ધ નાયિકાએ એવાજ સંભોગોમાં ઉચ્ચારેલાં વિલાપ વચનોથી પથુ ચઢી જાય તેવો છે. (૨૬)

, મનહરરામ મહેતાની સાહિત્યભક્તિ વર્ણોથી પ્રસિદ્ધ અપ્રસિદ્ધ ચાલુ રહેલી છે. કાવ્ય, સંગીત, વિવેચન એ ઉપરાંત કેટલાંક હાસ્ય-રસિક સામાજિક ચિત્રોનું આલેખન એ એમના ગમતા વિષયો છે એમની મોટી પ્રસિદ્ધ કૃતિઓમાં વાલ્મીકીના બાલકાંડનું રસભયું ભાષાંતર છે. તેમાં ભાષાંતરકારની ઉંચી કક્ષાની કલા છે ને મનોહરતા છે. નાની કૃતિઓમાં શિવાજીનું અને અશ્વમેધયાજનું દ્રઢ યુદ્ધ એ પથુ સજ્જ કૃતિ એમની છે (૧૫)

ચંદ્રશંકર ગોવર્ધન યુગના આદર્શો વચ્ચે ઉછર્યા છતાં નાનાલાલયુગ ને પવત્રમાન યુગનાં આદર્શોનો ઝીલી રહ્યા છે. સ્વભાવે અને શક્તિએ જેને 'Man of letters' આદર કહેવાય છે એવા તે છે. વસ્તુ કરતાં સ્વરૂપની સુંદરતા તે સારી સાધી શકે છે આ કારણથી એમના ગદ્ય લેખોના વિચારને દૃષ્ટિ-ખિંદુ કરતાં એમની છટાદાર શૈલીની મોહકતા વધારે આજે છે. એમની કવિતાઓ સાદામાં સાદા કૌટુંબિક (Domestic) ભાવોને યાદ રહે-એવી ટુકામાં ભૂતિમાન કરે છે. એમનું વક્તૃત્વ એક વખત ગુજરાતમાં અમ સ્થાન

ભોજવતું હતું. અત્યારે પથુ ગુજરાતના ઉત્તમ વક્તાઓમાં એ એક છે

કૌમુદીના તંત્રી તરીકે લાઘવ વિજયરાય પ્રકાશમાં આવ્યા તે પહેલાં એમણે 'વીસમીસદી, 'ચેતન' અને 'ગુજરાત' માસિકોદ્ધાર ગુજરાતી સાહિત્યની સેવા કરી છે. તદ્વસ્પર્શી, બ્યાપક ને વિશાલ વિવેચન એ એમનો પ્રિય વિષય છે. પાશ્ચાત્ય વિવેચનકારોની દૃષ્ટિથી એ વિવેચન કરે છે; કાષ્ઠ કાષ્ઠ હાસ્યપ્રચુર લેખોમાં તે કાષ્ઠ કાષ્ઠ વાર વાર્તાઓમાં પથુ તે ચંચુપ્રવેશ કરે છે. મુનશીની પ્રેરણાની સખળ છાયા એમનાં લખાણ કામમાં છુપી રહી શકતી નથી. (૧૫)

દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રીજી, નવીન યુગની દૃષ્ટિએ પુરાતત્ત્વને ઉઠેલી શકે છે. એમનો ઇતિહાસ અને ઇતિહાસમાં સાર જોવાની શક્તિ ધણી વેધક છે સંસ્કૃત વિવેચન શૈલીમાં સમિશ્રણ કરી એ વિવેચનો પથુ કેટલીક વાર લખે છે. એ પુરાણ, શાસ્ત્રો, ઇતિહાસ ને આધુર્વેદને વાંચે છે, વિચારે છે ને સંશોધનપૂર્વક રજૂ કરે છે.

શંકરપ્રસાદ રાવળની સાહિત્ય સેવાની ચરુઆત ઇ. સ. ૧૯૧૦ થી શરૂ થાય છે. 'રસ વિહારી' ઉપનામથી એમણે 'બુદ્ધિ પ્રકાશ' 'સુંદરી સુમોધ' અને 'ગુજરાત' વગેરે માસિકોમાં રસિક કાવ્યોનું ગુજરાતી પ્રજાને આસ્વાદન કરાવ્યું છે. 'લગિલું ગામ' નામક કાવ્ય તેમણે 'ડેઝરેટ વીક્લેન્'ના કાવ્યનું ભાષાંતર કરી પ્રસિદ્ધ કર્યું છે અને ટુકી વાર્તાઓ પથુ કાષ્ઠ કાષ્ઠ સમયે એમણે લખેલી છે; પરંતુ વિવેચન એ એમનો પ્રિય વિષય છે. કવિ દયારામના સારા અભ્યાસી છે અને તેના પરિપાકરૂપ તેમનું જીવનચરિત્ર તેમણે પ્રસિદ્ધ કર્યું છે.

અવતરમાન ગુજરાતના સર્જનાત્મક સાહિત્ય-કારોમાં બહુભાષીને એક અનિષ્ટાભયુ સ્થાન ધટે

છે. પૂર્વ અને પશ્ચિમની સાહિત્ય નદીઓના સંગમસ્થાને ઉઘા ડેલા એ આપણું જીવન અને નવું ત્યાંનું જીવન અને નવું સાહિત્યધન એમની નવીન લાક્ષણિક ને વ્યક્તિગત શૈલીમાં સુધક અને મુગ્ધિત કલામાં ઉતારી રજુ કરવાનું મામરું તે ધરાવે છે. સમર્થ અને સફલ કલાકારની અને અપૂર્વ કલાને એ એમના રસિક હૃદયવૈભવથી મનાવી પોતાની કરી શકે છે. (૧૫)

તારાપોરવાળાનું કાર્ય સંશોધક કરતાં સંપ્રાદાયિકનું છે. એમને એમની માતૃભાષા અને સાહિત્ય માટે ઉંચા પ્રકારનું અભિમાન છે. ગુજરાતી ભાષાના અવતાર પહેલાંના અને પછીનાં કેટલાંક સૈકાનો તદ્દસપર્શી અભ્યાસ કરી તેનું ફલ પ્રસિદ્ધ કરી શકે એવા ભાષારસિક તરીકે તારાપોરવાળા છે. (૨૬)

સાહિત્યના તંત્રી તરીકે મટુભાઈ કાંટાવાળાનું નામ સાહિત્ય રસિકોથી અજાણ્ય નથી, 'મટુભાઈ કાંટાવાળા એટલે વડોદરાના 'સાહિત્ય'ના સ્થાપક અને પ્રણેતા અને 'તલપદા' સંપ્રદાયના અધિષ્ઠાતા એમની ભાષા સરળ અને સચોટ છે એમનાં દૃષ્ટિબિંદુઓ જેટલાં વિદ્વાનોને મનનીય થાય તેટલાંજ પ્રાકૃત જનોને હૃદયંગમ થઈ શકે છે. આજ કરીને સાહિત્યમાં પ્રકટ થતાં એમનાં વિવેચનો ગુજરાતી સાહિત્યમાં એક વિશિષ્ટ સ્થાન ભોગવે છે. તેમાં વિવિધતા ઓછી હોય છતાં તેની ઉદારતા, તેની નિષ્પક્ષપાતશક્તિ અને તેની નિર્બંધના લાક્ષણિક છે. 'નારદ'ના નામથી પ્રકટ થતી, એમની વાર્તા સામાન્ય જનમુખનું અંતર વ્યક્ત કરે છે.

ગુજરાતી સાહિત્યના કેટલાક અનન્ય લક્ષણોમાં ૨૧ હોરાલાલ પારેખ નિર્વિવાદ રીતે એક સ્થાન નોકે છે. જીવન અને નવું ગુજરાત તેનો ઇતિહાસ, તેનાં સાહિત્યો, એ એમના હૃદયના

મનના પ્રિય પ્રદેશો છે. એમની ઐતિહાસિક દૃષ્ટિને આજના નવીન ગુજરાતથી માંડીને પ્રાચીનતાના ગુજરાતમાં વેધક રીતે ફરી વળવાનું ગમે છે. સીકાઓના, ઐતિહાસિક અવશેષોના, અને જીનાં થોધાંમાં છુપાઈ રહેલા છતાં ઉપયોગી જીના સાહિત્યના એ શોખીલા અભ્યાસી છે. એ બધાની વિગતવાર સંપૂર્ણ યાદી તૈયાર કરવા અયાગ મહેનત કર્યા કરશે. પ્રાચીન હસ્તલેખિત પ્રતોનો એ જ્યાંથી ત્યાંથી જથ્થો ભેગો કરશે, એનું સંશોધન કરશે અને ઉછરતા સાહિત્યકોને સર્વેના એ હાજર જવાબી નિષ્ક્રોધ માલમ પડશે. સાહિત્યનાં વિવિધ અંગોના પ્રદેશોનું દક્ષતર એમના સંપ્રદેશોમાંથી આપણને જ્યારે જોઈએ ત્યારે હાથ લાગશે.

આપણા પ્રાચીન સાહિત્યના એક સુધક સંશોધક તરીકે મજમુદારે પોતાને પ્રેમાનંદના 'રણયત્ર'થી અને વાળુઆના 'રણજ'થી પુરવાર કર્યા છે. (૧૫)

રામલાલ મોદી ભાલજીના તદ્દત તરીકે ધણાં વર્ષોથી જાણીતા છે. સંઘાજ સાહિત્ય-માળાના ચરિત્ર ગુચ્છોમાંનું એક સૌથી સારું હૃદય શ્રેષ્ઠ-તે એમનું ભાલજી. (૨૬)

'જનનાસૃષ્ટિ'ના લેખક પ્રો. વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી આ યુગના એક સારા નિબંધકાર તરીકે ખહાર તરી આવ્યા છે. નર્મદ વીશેના એમના વ્યાખ્યાને ગુજરાતી સાહિત્યકોને નિબંધમાં નવીન શૈલીનો પરિચય કરાવ્યો છે.

ત્રિભુવન વ્યાસનાં 'નવાં ગીતા' ગુજરાતમાં રજુ થયા પછી જરૂર તેમની કવિતા શક્તિની શિષ્ટતા માટે ગુજરાતમાં એ મત રહેવા જોઈએ નહીં. તેમનાં ગુજરાતી ગીતો છે. તેમાં ગુજરાતના કુદરતી દસ્તોની કથના છે; તેમાં ગુજરાતી ભાષાના ઉષટા સુષટા પશટા છે, અને

તેમાં ગુજરાતના કંઠમાં ભજે એવાં આશ્વાપ અને ગુન્નરવ, ઢાળ અને ઢબ છે. તેમનાં ગીતો દાક્ષના સમયમાં ખરી રીતે 'નવાં ગીતો' જ છે-હમણાં હમણાં છેલ્લા દસકામાં પ્રેમનાં ગીતો, દેશભક્તિનાં ગીતો, બોધનાં ગીતો લખાયાં છે. પરંતુ નિર્મલ સદેશા આપનાર સૃષ્ટિવીલા તરફ કવિઓનું લક્ષ બહુ વળેલું નહીં. ત્રિભુવનનાં 'નવાં ગીતો' (ભા. ૧) માં ૩૪ ગીતોમાંથી લગભગ ૨૦ કેવળ સૃષ્ટિ લીલાના વિષયો ઉપર છે. (૩૪)

અર્વાચીન યુગનાં ઔકવિઓમાં બહેન જ્યોત્સના શુક્લનું રચાન નૈસર્ગિક કવિ તરીકેનું ઉચ્ચું છે. ગદ્ય અને પદ્ય બંનેમાં તે રસ અને ભાવનાની સારી જમાવટ કરી શકે છે.

મયા વર્ષમાં ત્રણ ચાર સારી નવલકથાઓ બહાર પડેલી તેમાં 'અન્નેશ્વ કાકોર' પણ છે અને તેના કર્તા ઉજ્જવરરાય ઓઝાને પ્રખ્યાતિના તંત્રી તરીકે સ્થા પીછાને છે. પ્રાચીન સાહિત્યનો એમને શોખ છે અને જેને 'વિદ્વાનોની ભાષા' કહીએ તેવા ઓળા એમના લખાણોમાં ઠેરઠેર જણાઈ આવે છે.

ગુજરાતી નવલકથાઓમાં પરદેશનાં વાતાવરણ અને સંયોગો તે સફલતાથી ઉત્પન્ન કરી શકે છે; અને એક પત્રકારની કુનેહથી તે વાચકને અંત સુધી વાંચવાનો રસ સારી રીતે જમાવી શકે છે.

નરસિંહરાવની કવિતાના દોષો ગણાવતાં યુગધર્મદ્વારા કાન્તના પુત્ર મુનિકુમારે સાહિત્યના પ્રદેશમાં પ્રવેશ કર્યો. એમની ટુંકી વાતો, કોમુદીમાં પ્રસિદ્ધ થતાં અવલોકનો અને આનંદસિંહ નટ્વર સુધીના કવિઓનાં કવન પ્રતિકાવ્યરૂપે એકાં કરી તેમણે સાદિસસુંદરીની મેવામાં અર્પણ કર્યાં કર્યું છે. એમનાં અવલોકનો કરતાંએ એમની ટુંકી વાતો

વાંચવામાં વાચકને વધારે રસ પડે છે. કલાપીના પત્રો અને ગાંધીજીની ગદ્ય શ્રેવાતો પરિચય એ બે લેખોએ તેમને અવિસ્મરણીય રચાન ગુજરાતી સાહિત્યમાં અપાવ્યું છે.

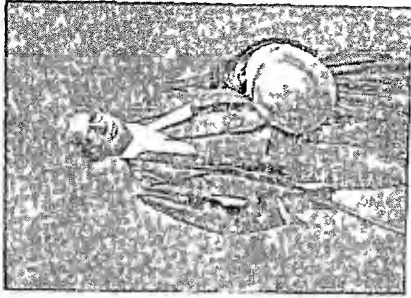
શારદાના તંત્રી રામચુરા માત્ર કવિ નથી પણ સરસ વાર્તાકાર છે એનો પરિચય એમણે 'રામચુરાની રસીલી વાર્તાઓ' અને 'કાઠીઆવાડીની લોકકથાઓ' દ્વારા કરાવ્યો છે. લોકવાર્તાઓને નવાં સ્વરૂપ પહેરાવી તે રસિક બનાવી શકે છે અને રાષ્ટ્રભાવનાભર્યાં કાવ્યો તે લખી શકે છે. કાઠીઆવાડમાં સાહિત્ય શ્રીતિ જન્મત કરવાનું મહામાન તેમને મળતું જોષ્ઠએ એમ તેમનાં છેલ્લાં ત્રણ વર્ષનાં લાંબા નિવાસ અને કાર્યથી સૌને લાગશે.

'નવચેતન'ના તંત્રી ભાષા ચાંપશી મુખ્યત્વે ભક્તિરસભર્યાં કાવ્યો લખે છે; પરંતુ કેટલીક વખત તે કુદરતના સંદર્ભનું પણ રસારવાદન કરાવે છે. એક વખત 'શાનસુધા'ના તે નિયમિત લેખક હતા અને ત્યારે એકાંકી નાટકો અને કાવ્યો ગુજરાતી સાહિત્યદેવીને ચરણે તે ધરાવતા હતા.

ગુજરાત સાહિત્યનો એક અગત્યનો ભાગ બાળકોનું સાહિત્ય પણ છે. તેમને માટે રસિકને ઓધપ્રદ સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરનાર તરીકે 'બાળકો'ના આનંદના કર્તા ભોગીન્દ્રરાવ દીવેડીઆ, 'નીતિશિક્ષણ'ના કર્તા આચાર્ય આનંદશંકર મુવ, 'કેળવણી'ના મંત્રી કલ્યાણરાય નયુભાઈ જોષી, 'દેશદેશની રસમ વાતો' ને 'એક શ્રેણીએટની આત્મકથા' લખનાર હરિલાલ મારુકલાલ દેસાઈ, 'બાલમિત્ર' ના તંત્રી ડાહ્યાભાઈ લક્ષ્મણ પટેલ, 'બાળક' ના તંત્રી બીખાભાઈ વ્યાસ વગેરેનાં નામ અને કામ નોંધવા જોવાં છે.

ગુજરાતી સાહિત્ય સાથે અવિચલ સંબંધ ધરાવતું એવું જન સાહિત્ય છે. અને

શ્રી ફાર્બસ ગુજાતી સમાને
શ્રીયુત શાહાભાઈ આણંદ આવાડ
તરફથી સવિનય સન્મેષ ભેટ.

શાહાભાઈ દરાસરી

(અધિક ભેટ ૬૬૮૨)

શ્રી ગિનવિનયજી

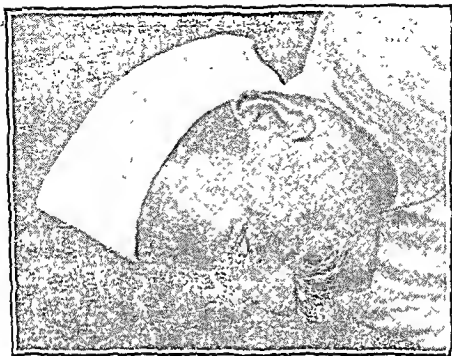
જનરાણી સાહિબજી પ્રવાહ

(૬૬૮૨)

શ્રી ૯ મહામુનિ

૩૦૪૧૮]

૨૫. શ્રીમદ્દેવસાગર દેવસાગર

[અધિકૃત ચિત્ર ૧૯૮૨]

શ્રીમદ્દેવસાગર દેવસાગર

આ સાહિત્યમાં જૈન સાહિત્યના ઉદ્ભવથી માંડી પ્રવર્તમાન યુગ સુધીના સાહિત્યની સચોટ, સર્વગ્રાહી ને સવિગત હકીકત ધારનાર તરીકે મોહનલાલ દલ્વીચંદ દેસાઈનું નામ જાણીતું છે. ગુજરાતી પ્રજાને જૈન સાહિત્યનો સારો પરિચય કરાવવા માટે મોહનલાલ કેટલાકને સર્વસંગ્રહ જેવા પણ લાગ્યા છે.

કુસમાકર ગુજરાતી માસિકાના એક કવિ લેખક છે, અને તેમણે તેમની લાક્ષિત્ય ભરી શૈલીમાં કાવ્યોને વાર્તાઓ લખ્યાં છે.

ભાષ શયદા એક મુસ્લીમ છતાં ગુજરાતી કવિ છે. 'વીસમી સદી' દ્વારા એમનો 'કેક પરિચય ગુજરાતને થયો છે. 'અંસાર નૌકા' નામના નાટકના લેખક તરીકે એ મુખ્યાધની નાટક રસિક આલમમાં જાણીતા છે. 'અમીઝરણા' ને 'અમીના'ની એમની વાર્તાઓ અને 'જયભારતી'નાં કાવ્યો સામાન્ય જનસમૂહમાં પ્રિય થઈ પડ્યાં છે. એક ખોળ ગૃહસ્થ છતાંએ તેઓ શુદ્ધ સંસ્કારી ગુજરાતી લખી શકે છે. (૧૫)

દમણાં દમણાંમાં 'શકિત હૃદય'ના દસ્ય નાટકથી જનતાની નગરમાં રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ એક સફલ નાટકકાર તરીકે વસ્યા છે. એમણે નાટકોમાં શુદ્ધ ગાનના ગાયનો ચોજ પ્રજાનું ધ્યાન શુદ્ધ સંગીત તરફ દોર્યું છે.

સૌ. હંસા બહેન મહેતા કવચિત કવચિતજ લખે છે પણ જ્યારે જ્યારે લખે છે ત્યારે મર્મ-ગ્રાહી ને સચોટ વિચારો સરળ ભાષામાં રજુ કરે છે.

સા. ચૈતન્યપ્રાણાએ ગદ્ય સાહિત્ય પરિપદમાં 'લક્ષિતકળા'ના નિબંધથી સૌનું ધ્યાન ખેંચ્યું છે. તેઓ એક સારાં લેખક છે અને પ્રાચીન સાહિત્યના શોખીન પતિની સાથે રહી એ પણ કોઈ કોઈ પાર પ્રાચીન સાહિત્યનાં ઉર્જા જળમાં ડુબકી મારી

આવી 'મહીના'નું કે 'વાર'નું અગર 'સ્વયંવરો'નું સાહિત્ય રત્ન લેખ આવી આપણને અર્પણ કરે છે.

ધનસુખલાલ મહેતા હાસ્યરસના લેખક છે. તેમના લેખોનો આધાર કેંક અંગ્રેજી લેખિકાના દુચકા પરથી લેવાએકો છે એમ તેઓ જાતેજ કહે છે પરંતુ એમનું પોતાનું આગેણું સ્વરૂપ એવું સુષ્ક અને સંપૂર્ણ ગુજરાતી હોય છે કે એટલે સ્વીકાર કર્યો ન હોય તો લાગેજ આધાર હોવાની કલ્પના કરી શકાય. તે દરહમેશની જીંદગી-માંથીજ પ્રસંગો શોધી કાઢે છે અને આપણા રોજના જીવનનીજ વાતો કરે છે. (૧૦)

હાસ્યરસના ઇન્ગરદારોમાં મસ્તકીરનો ઇન્ગરો ન્યારોજ છે. એમની પુર બહારમાં એમણે 'વીસમી સદી' ને 'ગુજરાત'માં ને બીજાં સામયિક માસિકોમાં હાસ્ય નિબંધો રીતે વહે-વગવ્યું છે. 'ખોડકું માથું' અને 'મારા કાકાનો કાકોકોવો'એ લેખેએ તેમના હાસ્ય-રસના ઇન્ગરદાર તરીકેના હક્ક કાયમ કર્યાં છે.

'ધૂમકેતુ' એટલે ગૌરીશંકર જોષી. 'ધૂમકેતુ' નામની પાછળ રહેલું અપૂર્વ વ્યક્તિત્વ ચોડાને પરિચિત છે. પરંતુ તેમની કૃતિઓથી તે સર્વને પ્રિય થઈ પડેલા છે. ટુંકી વાતો, અકેક વિચાર કે એકાદ આદર્શની ઝાંખી કરાવી તેની આસપાસ વસ્તુ યુદ્ધોને ગોઠવેલી રસવાણી ટુંકી વાતો તથા સાહિત્ય વિષયક મનનપૂર્વક લખાએકી ટીકા માટે તેઓ પડેલા મશહુર થયા. એમની નવન કથા કરતાં ટુંકી વાતો વધુ વખણાય છે. વાતને અંતે કરતાંની વિચાર મામત્રી કલ્પના શકિત અને રચનાત્મક કળા-એ તળેને એક સામટાં વખણાયાં પડે છે. એમની શૈલી કેક અટપટી ને આંટી ઘુંટીવાળી છે, નોપણ એમાં રહેલા વિચાર બળને સીધે ને આપણા સાહિત્યમાં નવીભાત પાડે છે (૨૨)

ભાષા રતિપતિરામ પંડ્યા સંસ્કૃતના અને તેમાંએ મહાભારતના ખાસ અભ્યાસી છે. તેમણે પ્રમાણે આપીને મહાભારત પૂર્વેનો સમય, મહાભારત ઇતિહાસ છે કે ક્રમ, તેના સમયનો નિર્ણય, તે વખતની પ્રજાની સ્થિતિ, સૈન્ય વ્યવસ્થા, રાજ્ય વ્યવસ્થાની રીતો, મહાભારત ગ્રંથનાં જુદાં જુદાં સ્વરૂપો, તેના પાત્રોનો પરિચય વગેરે બાબતોનો યોગ્ય રજીસ્ટ્ર કરી બતાવ્યો છે. એમની ભાષાંતર કરવાની શૈલી પણ એવી સરસ છે કે જાણે સ્વતંત્ર ગુજરાતી પુસ્તક ન હોય એવી રીતે વાચી જવાય વળી સરળ અને સહેલી શૈલી હોવાથી ગમે તે જણ વાંચી સમજી શકે (૩૨)

મારી વીસ વાર્તાઓના લેખક કેશવપ્રસાદ દેસાઈ 'સ્ત્રીએ ધ'ના તંત્રી છે અને તેમણે સ્ત્રીઓને સાહિત્ય પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરવામાં બહુ અમ્મો ભાગ આપ્યો છે. શામળની વાર્તાઓના તે પ્રેમી છે અને અદ્ભુત રસભરી વાર્તાઓ લખવાનો તેમને શોખ છે.

'મહાત્મા શેખ સાદી'નું જીવન ચરિત્ર લખનાર અને 'બાદુરશાહ ઝફર'ના કરુણ કીસ્સાઓ પ્રજા આગળ ધરનાર ભાઈ સાદીક હવે કે ગુજરાતી સાહિત્યરસિક આલમથી અજાન્યા નથી તેમણે જન્મથી અરબી છતાં ગુજરાતીને માતૃભાષા બનાવી છે અને એમનો નત્ર હીરસો પણ સાહિત્યના પૂજનયાગમાં યોગ્ય ભાગ ધરાવે છે.

'રઢીઆળી રાત' અને 'સૌરાષ્ટ્રની રસધાર' દ્વારા કાઠીઆવાડની સંસ્કૃતિનું દોહન કરી ગુજરાતને તેનું હીર વાર્તાઓ ને લોકગીતોમાં આપનાર તરીકે ભાઈ મેઘાણીને ગુજરાત ઓળખે છે. સૌર્ય અને વિરોગ, શૂંગાર અને સંયમભરી એમની રસિક વાર્તાઓ—જુના લોકપ્રસંગોને નવી દૃષ્ટિએ રસીને પ્રજા આગળ

મુકવાની એમની તત્પરતા અને વિવેક સૌમાં એમના હૃદયની ઉચ્ચ રસિકતાનું આપણને ભાન કરાવે છે. બે ઘડી શુર ચઢે અને 'મારો, મારો' કરે તેવી પ્રેરણાક ને પ્રેરક ભાષા તે લખી શકે છે અને એના જુસ્સાથી વાચકને આગળ ને આગળ ધસડી લેઈ જઈ શકે છે. 'સૌરાષ્ટ્ર'નાં વ્યક્તિત્વ ને વિશિષ્ટતા ઘડવામાં એમનો ભાગ વિશેષ છે.

'પુલ પાંદડી'ના પુસ્તકથી પૃથુલાલ શુક્લ ગયા વર્ષમાં સાહિત્યસંજ્ઞામાં દેખા દે છે કવિત્વ રવીન્દ્રનાથ ટાગોરનાં કાવ્યોનાં ગદ્યનાં ભાષાન્તરની શૈલીનાં નાનાં 'ગદ્ય કાવ્ય' એમની 'પુલ પાંદડી'માં છે. પ્રત્યેક 'ગદ્ય કાવ્ય'માં વિશેષ જુદો ભાવ રહેલો છે અને ઠેર ઠેર ભાવમાં મોહકતાનો અનુભવ થાય છે. ભાવનાખ્યાપનમાં કલ્પનાનું દર્શન થાય છે. સર્વનું સામાન્ય લક્ષણ એ છે કે મનુષ્ય જીવનમાં ઉદ્ભૂત થતા વિવિધ પ્રશ્નો લેખકની પૃથક્તાથી રંગી રચિત ચિત્રોદ્ધારા પ્રદર્શિત કરવામાં આવ્યા છે. (૨૧)

આ રસગ્રંથમાનાં રસકાવ્યો ખરેખર પુલ પાંદડીઓ છે છુટ્ટી છુટ્ટી, નાની નાનકડી, વિધવિધની સુગંધ ભરેલી પુલપાંદડીઓ છે (૬)

આ ઉગતા સાહિત્યનાં ઉપર જણાવેલાં અગ્રે જુના સાહિત્યનાં અંગ કરતાં સારાં છે કે નરસા એનો ન્યાય આપણે કરી શકીએ એમ નથી. પણ આ દરેક અંગમાં વિશિષ્ટતા પ્રાપ્ત કરવાની વૃત્તિ દેખાય છે; અને ધીમેધીમે આ નવાં સ્વરૂપો અપૂર્વતા પ્રાપ્ત કરતાં જશેજ. ઉગતા સાહિત્યમાં જેને શ્રદ્ધા હોય તેને તો શિષ્ સાહિત્યની નિશ્ચલ સેવા; પોતાની રસિકતાનો અનિયંત્રિત વિકાસ—એ બે સાધવાંજ જોઈએ. આ સાધ્યા પછી જે પોતાની શક્તિને પુરેપુરે ઝોક આપશે; જે શબ્દસહજની નિરંતર શક્તિ અને

શ્રેષ્ઠ આદર્શોના સતત સ્વા આદરી પોતાનો
આત્મા વ્યક્ત કરવા મથશે, તેજ ઉગેલા સાહિત્ય-
ની સેવા કરી શકશે. (૯)

લેખમાં આપેલા નંબરો માટેની નામવાર
યાદી આ પ્રમાણે છે:—

૧. રા. બ. હરગોવિંદદાસ કાંઠાવાળા.
૨. કૃષ્ણલાલ ઝવેરી. (માધવ રોન્સ)
૩. ચીમનલાલ દલાલ.
૪. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી.
૫. આણુદાસ શંકર કુવ.
૬. નાનાલાલ દલપતરામ કવિ.
૭. રામલાલ મોદી.
૮. મણિલાલ વ્યાસ.
૯. કનૈયાલાલ મુનશી.
૧૦. હોમનલાલ અંગીઆ.
૧૧. મંજુલાલ મજમુદાર.
૧૨. અબ્બાસલાલ બાની.
૧૩. નવલરામ.
૧૪. શ્રી. જગજીવનદાસ મોદી.

૧૫. શંકરપ્રસાદ રાવળ.
૧૬. કિશોરલાલ મશરૂવાળા.
૧૭. જયસુખરાય જોષીપુરા.
૧૮. નરસિંહરાવ દોવેડીઆ.
૧૯. મણિલાલ દિવેડી.
૨૦. રણજીતરામ.
૨૧. રા. બ. રમણલાલ.
૨૨. કાંતિલાલ પંજા.
૨૩. હીરાલાલ પારેખ.
૨૪. કાન્ત.
૨૫. રમણલાલ દેસાઈ.
૨૬. વિજયરાય.
૨૭. સૌરાષ્ટ્ર. (૨૮-૧૧-૧૯૨૫)
૨૮. બ. ક. ઠાકોર
૨૯. ચંદ્રશંકર પંજા.
૩૦. હેતરશંકર વ્યાસ.
૩૧. કાકા કાલેલકર.
૩૨. સાહિત્ય
૩૩. મુનિકુમાર ભટ્ટ.
૩૪. કલ્યાણરાય વેળી.
૩૫. બોમ્બેશચંદ્ર પાઠકજી.

આપણા સાહિત્યની યોગ્યતામાં - મોટી ઉણપ થયું ચાર વિષય પરત્વે, બતાવવામાં આવે છે. એક તો કોષ, બીજી એક સારું વ્યાકરણ, ત્રીજી એક ગુજરાતનો-ભૂતા ગુજરાત-કાઠીઆવાડનો સંશોધાએસો ઇતિહાસ, અને ચોથી એક જોડણીનું સર્વમાન્ય ધોરણ. થોડા વખતપર એક અંગ્રેજ મીશનરી કે જેણે આપણી ભાષાનો ધણો સારો અભ્યાસ કર્યો છે, અને હજુ કરે છે, તેની જોડે મારે વાત થએલી, અને તેણે મને ફરીઆદ કરેલી કે ઘણી વખતે ગુજરાતી પુસ્તકો વાંચતાં વાંચતાં અમને (એટલે એમના જેવા પરદેશીઓને) કેટલાક શબ્દો સમજતા નથી, અને ડીક્ષનેરીમાં જોતાં તે શબ્દો મળતા નથી. આપણા *idioms*-રુઢિમયોગો તથા ધરમથુ શબ્દોની સમજણ મેળવવાનાં સાધનની ઉણપ મારે પણ તેવીજ ફરીઆદ હતી. વ્યાકરણની ખામી પણ તેજો દર્શાવી અને છેવટે જોડણીની ખામીમાં પણ પોતાની યંચણ સમજાવી.

ગુજરાતનો ઇતિહાસ-કેટલાક કહે છે કે ગુજરાતનો ઇતિહાસ હજ નર્સ-હાથ જેને આપણે ઇતિહાસ કહીએ છીએ તે અર્થમાં નથી. કાઠીઆવાડના પણ નથી, અને તેમ છે તે બાબત આપણે શરમાવાનું છે ગુજરાતના ઇતિહાસનું પુસ્તક રચવું એ મુશ્કેલ કામ છે, કામ કરનારને ઓછામાં ઓછી ચાર પાંચ ભાષા, સંસ્કૃત, ગુજરાતી, નવી ને જુની, ફારસી અને અંગ્રેજીની માલીની હોવી જોઈએ તામ્રવત, શીલાલેખ, મીઠા, એવી એવી વસ્તુઓ ઉપરતાં આવડવું જોઈએ, એ વસ્તુઓ મેળવતાં આવડવું જોઈએ. ધર્મ જોઈએ, અને છેવટે અરોધન તથા સંશોધનનાં પરિણામને

અમુક રીતે ગોઠવવાની આવડત (ટુંકામાં Historical sense) જોઈએ. એ બધા સાથે નાણાં જોઈએ. આટઆટલી મુશ્કેલી જતાં પણ એ દિશામાં આપણે કામ કરવું શરુ કર્યું છે, અને જો મારી સમજદાર ન થતી હોય તો સાહિત્યની જોડે સંબંધ ધરાવતા વિષયોના સર્વભક્ષી રા. કનેપાલાલ મુનશીએ એ બાબત યોજના ધડી કાઢી તેને 'અમલમાં મુકવા બંદોબસ્ત કર્યો છે તે બદલ આપણી તેમને મુબારકબાદી! એમની આંધી (તોફાન) ના વેગ (Whirlwind-activity) જેવી ત્વરા અને બીજા પાસે કામ લેવાની શક્તિ (driving force) જરુર એ કામમાં એમને જરા મેળવી આપશે.

ગુજરાતમાં તો અલબત્ત સાહિત્યસમૃદ્ધ મન્યન ધણા વેગથી આસે છે, એ વંસોણાની રવાઈને બાંધેલાં તેતરને જે અવામાં પુરુષ, સ્ત્રી, બાળક સૌ પોતપોતાની શક્તિ મુજબ લાગ આપે છે. સ્ત્રી કેળવણીએ વધારે જોરથી પોતાનું અસ્તિત્વ બતાવવા માંડ્યું છે, અને બી. એ. ની પદવી ધારણ કરેલી અથવા તો તેથી થોડી ઉતરતી કેળવણીનાગી આપણી બહેનોના એક જુમખાએ સાહિત્ય ખેડવામાં સ્તુલ લાગ લેવા માંડ્યો છે. વળી વિશેષમાં બાળકો પણ પોતપોતામાં નિર્દોષ સાહિત્યખેલ કરી રહ્યાં છે. એમના હસ્તલિખિત માસિકો, પાદિકા જેમના જોવામાં આવ્યાં હશે તેઓ જરુર સર્કાર તેની કદર કરશે. એમાંનાં કેટલાંક ચિત્રમય હોય છે, તે તે ચિત્ર એ બાળકોએ જ દોરેલાં હોય છે. આ પ્રમાણે નાનપણથી તેઓ સાહિત્યરસિક, કલારસિક થતાં આવે છે, પાછળ પડી ગએલું સૌરાષ્ટ્ર પણ હવે જોએસો વખત પાછો મેળવવા એકમગે ધડ રતું છે. છેલ્લાં

* આ શબ્દ એમણે મોટે ભાગે સંસ્કૃતિ

કેટલાંક ગુજરાતનાં ગુણધર્મોનાં વાપર્યો છે.

ત્રીસ આવીસ વરસમાં સૌરાષ્ટ્ર મોખરે આવી ગયું છે એટલુંજ નહીં પણ મહાત્માજીના મહા-સત્રની શરૂઆત થયા બાદ તો કાઠીઆવાડી-ઓએ પ્રદેશનાં ઐતિહાસિક સાહિત્ય, લોક-સાહિત્ય, ગીતમાહિત્ય વગેરેની કીમત પુરેપુરી આંકી તેને પ્રસિદ્ધિમાં લાવવા માટે એકસરખો પ્રયત્ન આદર્યો છે. સૌરાષ્ટ્રથી પણ વધારે પાછળ પડેલા કચ્છ પ્રદેશ-જેને અત્યાર સધી કોઇ ગણતરીમાં લેતું નહતું તેણે-પણ પોતાનો બહાર જણાવવા માંડ્યો છે. ગુજરાતની બહાર વસતા ગુજરાતીઓ, જેના વતનીસ્થાનને-પછી તે હીંદુસ્થાનમાં હો કે હીંદુસ્થાનની બહાર, આફ્રીકા, એશીઆ, યુરોપમાં હો, -મહા ગુજ-રાત અથવા બૃહદ્ ગુજરાત એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે, તેઓ પણ પોતાની માતૃભાષા માટે મગરૂરી લઇ કે ન કે તેના સાહિત્યમાં ફાળો આપે છે એ રીતે જેતાં ગુજરાતી ભાષા અને ગુજરાતી સાહિત્ય પ્રત્યે પહેલે જો ધૃણા જોવામાં આવતી હતી તે લગભગ નીકળી ગઇ છે એમ કહીએ તો ચાલે અંગ્રેજી ભાષાના અતિશય અધ્યયનને લીધે આપણી લેખનશૈલી દૂષિત છે: 'તમારાપર મને વિશ્વાસ છે,' 'ઇશ્વરપર મારી આશ્વા છે.' એને બદલે અંગ્રેજી રહિને અનુસરી આપણે 'તારામાં મને વિશ્વાસ છે,' 'ઇશ્વરમાં મારી આશ્વા છે.' એવાં એવાં ખોટા વાક્યો લખીએ છીએ. અંગ્રેજી વ્યાકરણને અનુસરી નિર્જીવ વસ્તુને સજીવ ગણી એક કરતાં વધારે વસ્તુ દર્શાવવા માટે બહુ વચન વાપરીએ છીએ. બારીબારણા કે મેજ પુરશી જેવી ચીજો વીશે બહુવચનમાં બોલવું કે લખવું હોય ત્યારે "તેને" ને બદલે "તેમને" બોલીએ કે લખીએ છીએ. કેટલાક અંગ્રેજી રૂઢિપ્રયોગો ન સમજાય તોપણ તેવા ને તેવા આપણી શૈલીમાં ઉતારી લખીએ

છીએ. દાખલા તરીકે, 'જંદેર પુરુષોએ પોતાની પીઠ પહેળી રાખવી જોઇએ,' એવું ધાક્ય એક દેશના બંધારણમાં વચિવામાં આવ્યું હતું. છતાં આપણી લેખનશૈલીનો એક બદલાયો છે. જેમ આપણું પોતાનું જે કે હોય તે નકામું ને બીજાનું સારું, એવી આપણી પ્રવતી માન્યતા બદલાયેલી જોવામાં આવે છે, તેમ આપણી ભાષા સંબંધી પણ આપણું દૃષ્ટિબિંદુ ફેરવાયું છે અને હવે આપણે દિન-પ્રતિદિન આપણી નૈસર્ગિક ખામીઓ તરફ વધારે ને વધારે વળતા જઇએ છીએ.

ગુજરાત અને કાઠીઆવાડમાં ઠેરઠેર કેવળ સાહિત્ય અને સાહિત્યનો મૂળ પાયો, કેળવણી તેને ઉત્તેજવા સંસ્થાઓ હસ્તીમાં આવી છે, અને તેની મારફતે યોગ્ય દિશામાંજ પ્રગતિ થતી જોઇ આપણને દરખાવાનું કારણ મળે છે. નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, પુરાતત્ત્વ મંદિર, સૌરાષ્ટ્ર કાર્યાલય, સમૃદ્ધ સાહિત્ય વધક કાર્યાલય દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થીલયન, એકસરખું અણુમોણુ કાર્ય કરી રહ્યા છે.

કોઈ પણ દેશના સાહિત્યનો ઉત્કર્ષ મોટે ભાગે તેના કેળવણીના વર્ગપર આધાર રાખે છે, એ નિશંક છે આપણી કેળવણીનો ઉચ્ચમાં ઉચ્ચો "ટચ" (touch) યુનીવર્સિટી મારફતે મળે છે, માટે જો એ દાર આપણી ભાષાને માટે ખુલે તો આપણે ધણા આગળ વધી શકીએ આ વાત ધ્યાનમાં રાખી આશરે દોઢમે દાયકાથી આપણી માતૃ-ભાષાને યુનીવર્સિટીના શિક્ષણક્રમમાં સ્થાન અપાવવાને આપણા વિદ્વાનો પ્રયત્ન કરતા આવ્યા છે, અને લાંબો વખત અભેદ રહેલા એ કોલેજાની દીવાલમાં ઘણી જગાએ છિદ્ર, બાકારાં પડ્યાં છે, પરંતુ હજી એ દીવાલ જોઇએ તેટલી નખળી નથી યદ્ય આપણે, ઉદ્દેશ્ય તો એજ છે કે ધીમેધીમે પશુ

મહત્તમપણે આપણું બધું શિક્ષણ આપણી માતૃભાષામાં આપાય, એ દિશા તરફ જતા જવું. કદાચિત મુંબાઇ જેવા પાટનગરમાં તેમ કરવામાં મુશ્કેલી આવે, કારણ અહીંનાં વિદ્યાલયોમાં કેળવણી લેતા ઉમેદવારોની માતૃભાષા જુદી જુદી હોય, જેવી કે મરાઠી, ગુજરાતી, ઉર્દુ, પરંતુ ખુદ ગુજરાત પ્રાંતમાં જે યુનીવર્સિટી સ્થપાય તો ત્યાં તો એ મુશ્કેલી નજ નડે. ગુજરાત, કાઠીઆવાડના વતનીઓ, હીંદુ, મુસલમાન, પારસી, અને જે થોડા દેશીઓ ત્યાં પોતાનું વતન કરી રહ્યા છે તે સઘળાઓ પોતાનો વ્યવહાર ગુજરાતીમાં જ ચલાવે છે, તો પછી એવી પ્રાંતિક યુનીવર્સિટીને તો એ મુશ્કેલી હોયજ નહીં. માતૃભાષામાં ઉચ્ચ પ્રકારનું શિક્ષણ આપવું શક્ય છે : જે એ પ્રમાણે શિક્ષણ આપવાનો આપણે પાકો દરાવ કરીએ તો નેને માટે પાઠ્ય પુસ્તકો મળી શકે, નવા પુસ્તકો લખાવાઇ શકે, તે લખનારા નીકળી આવે, એ બધું ગુજરાત વિદ્યાપીઠે સાબીત કરી આપ્યું છે, કરી બતાવ્યું છે, વંદન હજો એ આપણા સંદિગ્ધતા ઉત્કર્ષના ગામણીઓને !

કેટલાએક કઠીઆદ કરે છે કે સાહિત્યને અંગે નવા ઉગતા કાર્યકરો મેંકડોની સંખ્યામાં ઉભરાઇ જાય છે, તેમની ગતિ લક્ષ્યવિહીણી હોય છે, તેમને કોઇ દેરવતુ નથી અને તેથી તેમનો શ્રમ નકામો જાય છે. એવા કાર્યકરોની સંખ્યા મેંકડોની છે, એ વાત ખરી છે. અને એથી પણ વધશે. યથાતી જશે. કારણ એ જમાનાની નામીર છે જે રસ્તે, જે ધોરણે આપણને કેળવણી આપવામાં આવે છે, તેમાંથી એજ પરિણામ આવે. વળી દાહનું વાતાવરણ એવું છે કે દરેક લેખક પોતાને કેક વશુદ્ધ વાળો મમજે છે. અને તેથી તેને કોઇ માર્ગદર્શક-

ની જરૂર છે એમ તેને લાગતું નથી. જો તેને વિવેચક વિવેચન કરી ભુલ બતાવે તો તેને સામો કડક જવાબ આપે છે. સૃષ્ટિનો નિયમ 'Survival of the fittest' જેમ બીજાને તેમ ઉગતા લેખકોને પણ લાગુ પડે છે, ને છેવટ નેમાંથી યોગ્યતાવાળાઓનેજ કે ઉચ્ચ શ્રેણીમાં બેસવાનો અધિકાર મળે છે. વળી જ્યારે કેળવણીના ધોરણમાં વિશેષ વિવિધતા આવશે, એટલે કે, કાવ્યાદા, વૈદક અને ઇજનેરી વિષયો સીવાય બીજા વિષયો ધંધાધારી વિષયો, હુન્નર વગેરે વિશેષ પ્રમાણમાં શીખવાતા જશે, ત્યારે માત્ર સાહિત્ય તરફ લક્ષ દોડાવનારાઓની સંખ્યા ઓછી થતી જશે, કારણ તમનું ધ્યેય માત્ર કલમકસી નહીં પણ હુન્નરનાશી થશે.

પરિવર્તની ભાવિ પ્રવૃત્તિઓ જમાનાને અનુસરી પોતાનું બંધારણ બાંધશે. આપણા ઉદ્દેશ ઉચ્ચ છે, આપણી ભાવના ઉચ્ચ છે, આપણે સૌ એક વિચારના છીએ, કે આપણા સાહિત્યની ઉત્તરિમાં આપણે સૌએ યથાશક્તિ ફાળો આપવો, એ ઉદ્દેશ અમલમાં મુકવાને આપણે પરિવર્તન જોવી સંસ્થા મળી છે. એમ કહો કે સાહિત્ય પરિષદે નેને પોતાના એક જન્યુકતા અંગ તરીકે ઉપજવની કાઢી છે. એ મંડળ માટે ઉત્સાહી, અનુભવી, રમિક અને જરૂર પડે પૈસાનો બોગ આપનારા સભાસદો આપણને મળ્યા છે તો પછી આપણા બચિષ્ય માટે કોઇ પણ રીતે આપણે ચિંતા રાખવાની જરૂર નથી. આપણી બહેતરીના જે જે પ્રયત્નો આજે આપણી આગળ ઉભા છે તેનો યોગ્ય નીકાલ થશેજ, કારણ આપણે સૌ એકજ તીર્થે જનારા યાત્રાળુઓ છીએ, આપણી ભાવના શુદ્ધ છે; આપણનેજ સદાય કરશેજ. આશા અમર છે, તો આપણે આશાવાદીજ થવું.

સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખસ્થાનેથી

૧૯૪૪

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૬ થી]

ગૌણતા પામે છે. સમસ્ત સાહિત્ય પરિષદના શ્રોતાઓમાં વિદ્વાતામાં રસ લેનારા બહુ થોડા હોય છે અને બહારની વાતોમાં તથા સમારંભની ગોઠવણમાં રસ લેનારા ઘણા હોય છે. તેથી સુસંસ્કાર અને શિષ્ટતા એક પુણ્યમાં પડી જાય છે અને તમાશગીરોને પ્રિય થઈ પડે એવું ધાંધલ આગળ પડે છે વિદ્વાનોની વિદ્વતાનો નિષ્કર્ષ આ રીતે ફલવંત થતો નથી અને લાપા તથા સાહિત્યના ઉત્કર્ષ ઉપર ધ્યાન ઝાઝું બેસાતું નથી.

x

x

પ્રાચીન સમયમાં કાવ્યસાહિત્ય અત્રેસર પહોળી ધરાવતું. આનું કારણ એ છે કે મતુલ્ય જાતમાં પ્રથમ લાગણી થાય છે, પછી વિચાર થાય છે. અને હાલ પણ કાવ્યસાહિત્યની પહોળી ધણી મોટી છે. તે તરફ પ્રથમ લક્ષ લઈ જવું. કાવ્યના સ્વરૂપ વીશે અનેક પ્રકારે વિવેચન થયું છે અને તે વીશે વિવેચન આ સંબંધમાં પ્રસ્તુત નથી માત્ર કાવ્યસાહિત્યના કેટલાક અંશ આ પ્રસંગે ધ્યાનમાં લેવા યોગ્ય છે.

પ્રથમ કવિતા સલામાં વાંચી સંભળાવવામાં આવતી તે રીતિ હવે રહી નથી. એટલુંજ નહીં, પણ, કવિતા મોટેથી વાંચવાનો અથવા વાંચી સંભળાવવાનો અભ્યાસ બહુ ઓછો થઈ ગયો છે, અને, દરેક વાંચનાર પોતાની મેળે ઘાંટા પાડ્યા વિના કાવ્ય વાંચી લે એ પદ્ધતિ સામાન્ય થઈ ગઈ છે. આને લીધે કવિતામાં તાલનું મહત્ત્વ ઘણું ઓછું થઈ ગયું છે, અને માત્રામેળ છંદો ન્યાં તાલનું મહત્ત્વ વિશેષ હોય તેમાં માત્રાને આધારે કવિતા રચાય અને તાલની અવગણના થાય એમ બનવા લાગ્યું

છે. ઊમિ' અનુસાર આન્દોલનવાળી વાણીમાં રચના થાય તેથી કવિતાના ગુંજનમાં તાલ અવશ્ય આવવાનો અને આન્દોલન સુવ્યસ્થિત હશે ત્યાં તાલનો નિયમ યથાર્થ રીતે સચવાવાનો પરંતુ તાલ સંગ્રામી જે શિથિલતા ઉદ્ભવ પામી છે તે સમુજગી કાઢી નાખી શકાય તેમ નથી. અક્ષરમેળ વૃત્તની લઘુ ગુરુ માપવાળી તથા ચતિના વિભાગવાળી રચનાની અશિથિલતા જેવી ગુંજનની સુકરતા માટે આવશ્યક નથી અને પણ રચના મોટેથી બોલવાની ન હોય ત્યાં તાલની અવ્યવસ્થા નહીં જાય તેમ હોય તેવે ઠેકાણે તાલની ખામી પર ધ્યાન ઓછું બેસાય એ સ્વાભાવિક છે, પણ, ન્યાં માત્રામેળછંદમાં તાલની ગોઠવણ પર ચરણના બંધારણને આધાર હોય ત્યાં તાલનો અનાદર નહીં શકે તેમ નથી. વળી ન્યાં ચરણનો અમુક અક્ષર લઘુ કે ગુરુ આવે એ નિયમ સાચવવાથી તાલ જળાવતી હોય તેવે ઠેકાણે મોટેથી બોલ્યા વિના છંદ રચનાર તાલ કરતાં લઘુ ગુરુ અક્ષરના નિયમ પર વધારે ધ્યાન દે એવો સંભવ છે. ઉદારણ, હરિગીત છંદમાં દરેક ચરણમાં અઠ્ઠાવીસ માત્રા આવે, છેવટે ગુરુ અક્ષર આવે, અને 'ત્રીજી ઉપર પછી ત્રણ ચતુર પર એમ આઠે તાલ છે,' તથા તાલમાં જગણ ન આવે : 'કેક સંકુલ નિયમને બદલે 'ગાગાલગા, ગાગાલગા' ગાગાલગા' એ માપનો નિયમ સચવાય અને દરેક 'ગાગા લગા'માં પાચમી માત્રાએ લઘુ અક્ષર આવે એ નિયમ પળાય તો તાલનો નિયમ આપો-આપ સચવાય અને જેટલામી માત્રાપર તાલ હોય તે માત્રા અને તે તાલ તુટતાં 'લાગે કવિતા લંગડી' એ બેખમ ના રહે. પહેલાં ન્યારે પણ રચના મોટેથી બોલીને સંભળાવવા,

ની પ્રથા હતી ત્યારે તાલના નિયમવાળા માત્રામેળ છંદની રચનામાં પણ વિશેષ જોડાતાં અને, હવે જ્યારે પણ રચના મનમાં વાંચી જવાની પ્રથા વિશેષ છે ત્યારે અક્ષરમેળ વૃત્તની રચનાવાળાં પણ વધારે જોડાય છે તેનું આ એક કારણ છે. અક્ષરમેળ વૃત્તમાં લઘુ ગુરુ અક્ષરની મર્યાદા સાચવ્યાથી પણ જોડાય છે અને તાલ આપોઆપ આવી રહે છે એથી રચનારને સુકરતા લાગે છે.

x

x

આજથી ત્રીસ ચાલીસ વર્ષ પર ગુજરાતી કવિતા લખનાર લણા ખરા શિક્ષક વર્જના હતા, અને તે વેળા એ સર્વમાન્ય ગણાતું કે :-

‘પિંગળ પદ્ય પદ્ય વિના, કાવ્ય કરે કવિ હોય;
વળિ વ્યાકરણ વિના વદે, વાણી વિમળ ન હોય.’

આ કારણથી સર્વ લેખકો પિંગળને અભ્યાસ કરતા અને પિંગળનું અનુસરણ કરતા. હવે પિંગળનું અત્યંત પ્રસારું છે અને તેની મર્યાદાના નિયમનો ભંગ કરવામાં વિશેષતા છે એમ મનાવા લાગ્યું છે. માટે, નિયમસર રચનાવડે કવિતાનાં આન્દોલન તથા સુન્દરતા સચવાય છે એ ધ્યાનમાં રાખી નિયમનો આગ્રહ કરવો આવશ્યક છે. તેનો અપકર્ષ થયો છે. અને રિસસતા હોય ત્યાં તે છતાં પિંગળને અનાદર કર્યાથી ખુબી આવી છે એમ મનાય છે. આને પરિણામે કાવ્યસાહિત્ય માં શિથિલતા વ્યાપી છે. મથળે જે છંદનું નામ લખ્યું હોય તે છંદનું માપ રચનાના ચરણોમાં મળે નહીં, અને અનેક છંદોના કડા દંધડા વિના એકઠા કરેલા જોવામાં આવે, માપમાં જ્યાં લઘુ અક્ષર જોઈએ ત્યાં ગુરુ જોવામાં આવે, ગુરુ અક્ષરને ઉતાવળે વાંચી લઘુ માનવાનો હોય અને ઉદ્દિષ્ટ કરેલા છંદને બદલે તે છંદની ચાલ જણવાની હોય,

એ વગેરે અનિયમિતતા અનેક પ્રકારે જોવામાં આવે છે.

પિંગળના અનાદર સાથે વ્યાકરણનો અનાદર પણ પ્રવર્તમાન થવા લાગ્યો છે, તથા અલંકાર ઔચિત્યવાળા તથા રચિતર હોવા જોઈએ એ વાત ઉપર પણ દુર્લક્ષ થવા લાગ્યું છે. એક પ્રકારની શિથિલતા જોડે અનેક પ્રકારની શિથિલતા નીલાવી લેવાની વૃત્તિ થાય છે.

ગુજરાતી કાવ્યસાહિત્યના સામર્થ્યમાં આથી ક્ષતિ થાય છે. એ સામર્થ્ય જ્યારે મથાથં રીતે જળવાશે ત્યારે કાવ્યસાહિત્ય આગળ વધવાનું શક્ય થશે.

x

x

નિયમો પાળ્યાથી કવિત્વ આવે છે એમ કહેવાનો હેતુ નથી. કવિત્વ તો સ્વાભાવિક શક્તિથી આવે છે, પરંતુ તેનો મૂર્તિમન્ત આધિભાવ કદ્યિત ન થાય તે માટે નિયમો પાળવાની જરૂર છે. અનુભવીઓના લાંબા અનુભવને પરિણામે નિયમો ધડાય છે; તે માટે અલંકારશાસ્ત્રમાં નિયમોને મહત્ત્વ આપ્યું છે. અલંકારશાસ્ત્રીઓ કહે છે તેમ રસવિષયમાં બારીક બાબતોમાં સચેતસ એવ પ્રમાણમાં હૃદય જનોની પરીદા એજ પ્રમાણ છે.

x

x

કાવ્યેતર સાહિત્યમાં પ્રથમ નવલકથાને મુકીશું. નવલકથા કરિતા પેઠે કલ્પનાપ્રધાન છે. વાર્તાઓ પ્રથમ કાવ્યમાં કરેવાતી એ મુળમાંથી નવલકથા નીકળી છે અને એ મુળના પ્રેરણાનાં કેટલાંક લક્ષણ નવલકથાના અંગમાં હજી રહ્યાં છે. ગુજરાતી ભાષામાં વાર્તા રચનાર જુના કવિ શામળમટ્ટની રચના કાવ્યમાં હતી. પ્રેમાનન્દનાં આખ્યાનની શૈલી કોષ્ટકે મહણ કરી હોય તો તે કવિ દલપરામે (વેનચરિત્રમાં) મહણ કરી છે તથા તેમાં સામર્થ્ય દાખવ્યું છે. એ માર્ગે દાસ્યરસની તેમજ વીરરસની રચના

યષ્ટ શકે તેમ છે

નવલકથાનું સાહિત્ય ગુજરાતી ભાષામાં હાલ નવું થયેલું છે ગયા સૈકાના ઉત્તરાર્ધથી એ સાહિત્યનો આરભ થયો છે પ્રેમાનંદના “આખ્યાન” અને શામળાલની “વાર્તા” ની વસ્તુ અને શૈલી આ નવનકથા સાહિત્યમાં ઉત્તરાર્ધ નથી હાલની ગુજરાતી નવલકથા અગ્રેષ્ઠ સાહિત્યમાની “રોમેન્સ” અને “નોવેલ”ના નમુનાના મિશ્રણથી ઉત્પન્ન થઈ છે “રોમેન્સ” માના અમાનુષતાના કે અલૌકિક ચમત્કારના અંશ ગુજરાતી નવલકથામાં આવ્યા નથી, પણ, ઐતિહાસિક કથાની રીત લઈ અદ્ભુત વૃત્તાત દર્શાવનાનો “રોમેન્સ”નો પ્રકાર ગુજરાતી નવનકથામાં લાખવ થયો છે વર્તમાન સમયના સામાજિક લોકજીવનનું ચિત્ર અને ચાનની જાહેર સમાજની ચર્ચા એ “નોવેલ”ના અંશ પણ ગુજરાતી નવનકથામાં નેનામાં આવ્યા છે, કેટલીક નિશિષ્ટ કૃતિઓ સીનાય નવનકથા સાહિત્યમાં ઐતિહાસિક અંશ ઓછો થયો છે અને સામાજિક વર્ણ છે નવનકથા સાહિત્યનો વિશેષ નિકાસ શક્ય છે અને આવશ્યક છે પણ એ કાવ્ય કરનારા લેખકોનું ગાઢુલ્ય ગુજરાતી ભાષામાં નથી અતિદાસિક કથાની રીત માટે દત્તિદાસનો બહેળો અભ્યાસ આવશ્યક છે, અને સમાજિક લોકજીવનના ચિત્ર માટે કલ્પનાની નતાની આવશ્યકતા છે તથા સામાજિક જીવનમાંથી નવલકથામાં લાખવ કરી કાવ્ય રાખવાના અંશ યુગી કાલવામાં નિપુણતા તથા તે પર તત્ત્વાન્વેશણની દૃષ્ટિ નાખવાની શક્તિ આવશ્યક છે એ સમયમાં અદ્ભુતતા તથા કુળ જ વસ્તુસકલના અને ભાનનામયતા આવશ્યક છે સામાજિક લોકજીવનના ચિત્રમાં વર્તમાન પ્રશ્નો સુચવનાનો

તથા તેનું પૃથક્કરણ કરવાનો પ્રયાસ આવવો જોઈએ અને એ પ્રશ્નો ઉકેલવાનો પ્રયાસ આવવો જોઈએ અદ્ભુતતા માટે તો કહેવું જોઈએ કે ગુજરાતી પ્રજાના જીવનમાં અદ્ભુતતા ઝાઝી રહી નથી અને હીંદુસ્થાનના સામાન્ય જીવનમાં પણ તે રહી નથી મે એક પ્રસંગે કહ્યા હતા તે વચનો અહીં ઉતારી કહીશું કે “હીંદુસ્થાન માંથી જ મને ક્યાં ગયા છે પ્રાન્તો વચ્ચેના યુદ્ધ બધ થઈ ગયા છે, પગરસ્તાની લામી મુસાફરીઓ અને વણઝારાની પેઢો નાશદ થઈ ગઈ છે, તેથી અદ્ભુત વાર્તાઓના પ્રસંગ રહ્યા નથી, તેમજ સાહસ ખાતર અગણ્યા સમુદ્ધોની સફર કરનાર પ્રજાને ટેવ મધાઈ નથી અને એ રીતે જીવનન્યવહારમાં અદ્ભુત તાના અંશ આશી શાય તેમ નથી” એક મીઠું કારણ કહેના જેવું એ છે કે પ્રજામાં મમ્મદિ રહી નથી તેથી મોજ ગોખ નુ મોખભોગ કે જાહેરાતનાની લીધે અદ્ભુત પ્રમોગ ઉત્પન્ન થયાનો અવકાશ નથી ‘પણ પ્રજાનું જીવન પ્રજા ભાવનાઓથી ધનકાગ મારી રહ્યું છે રેલ્વેથી, ટપાલથી અને વર્તમાનપત્રોથી આખા હીંદુસ્થાનમાં એક નગર પેકે સક’નોની આપ વ થાય છે પ્રેમના અને ચારિત્ર્ય પ્રભાવના અનેક અવસર ઉત્પન્ન થાય છે ત્યાં નવનકથાની અસાધારણ મોહકતા દર્શાવના માટે જોઈએ તેના પ્રસંગ મળે તેમ છે અને સિદ્ધાંતો ચર્ચા માટે જોઈએ તેટલી સામગ્રી મળે તેમ છે” પરંતુ નવલકથા લખવાના શોખવાળા લેખકોની નિમિત્તેના વાચ માસિદામાં અંપ પ્રમાણની અને ટુકડી વસ્તુની નવલકથા લખવામાં થઈ ગય છે નિસ્તારી થા લખવા જેટલો પ્રયાગ કરવાની તથા ક પના પ્રભાવ દોડાવવાની શક્તિવાળો નવલકથા લેખક વર્ગ હજી મધ્યો નથી આપણા

લેખકોની વૃત્તિ મીમાસા તરફ જઈને વળી જાય છે, પરંતુ સસારની અસારતાના અતિશય ચિન્તનમાંથી ધડી ભર છુટા થઈને પણ પડિતોએ આ કાર્ય હાથમાં લેના જેવું છે અને એ હાથમાં લેતા સંસારની માયા બહુ સારી રીતે દર્શાવી શકાશે એમ તેમને માલમ પડશે ' નાની નાની કથાઓ કરતા વિસ્તારી નવનકથા રચવામાં પરિશ્રમ વધારે કરવો પડે તથા અભ્યાસ વધારે કરવો, પડે એ ખરું, પરંતુ પરિશ્રમ તથા અભ્યાસ વિના બીજા વિષય પેડે સાહિત્યમાં પણ સિદ્ધિ થઈ શકે તેમ નથી પ્રજ્ઞ જે જીવન જીવે છે તેવું જીવન નવલકથા વડે જ પ્રજ્ઞ સમક્ષ આમેહુમ ઉભું થઈ શકે તેમ છે અને એ રીતે પ્રજ્ઞને પોતાની દૃષ્ટિ અતર તરફ વાળતા શીખવાય તેમ છે આના પ્રયાસથી બીજો અવાન્તર લાભ એ થાય છે કે હાનની નવલકથાના સાહિત્યમાં જે નીરસતા અને અયોગ્યતા છે તે શિષ્ટ નવલકથાનેખક વર્ગના ઉદ્ભવથી આપોઆપ હુપ્ત થઈ જશે નવલકથાનેખન એ મનોરંજક વિષય છે, અને, સુશિક્ષિત સ્ત્રી પુરુષોમાંથી ધણા તે હાથમાં લઈ શકે તેમ છે તે કાર્ય માટે પ્રજ્ઞમાં રુચિ અને ઉત્સાહ ઉત્પન્ન કરવા તે તો આ પરિવદ સરખી પ્રવૃત્તિથી થઈ શકે તેમ છે લેખક વર્ગમાંથી જે મોટે ભાગે માસિકા માટે કાવ્યો લખવામાં તથા ટુકડી વાર્તાઓ લખવામાં પોતાની શક્તિનો ઉપયોગ કરે છે તે લોકજીવનનું ચિત્ર આપી તેમાંથી મર્મ દર્શાવવાનું આ કાર્ય માથે લે તો સાહિત્યની તેમજ પ્રજ્ઞની ધણી સેવા થાય નાટકમાં કાવ્ય અને નવલકથા બંનેનો સમાવેશ થાય છે નિવિધ રસની નિષ્પત્તિના નાટકમાં પ્રસંગ આની શકે છે તેમજ કલાની આનંદશક્તિ તથા ગંધર્વતા નાટકમાં રચે

રચે ઉપરિચિત થાય છે કવિતામાં અને નવલકથામાં આવતા મનોરંજક વર્ણન સંક્ષિપ્ત રસમય સારરૂપે નાટકમાં દાખલ થઈ શકે છે હૃદયગ્રાહી વસ્તુસકલનાનો નાટકમાં અવકાશ છે સર્વ કુશલ કલાવિધાન વિના લેખકને સિદ્ધિ મળતી નથી તે કારણથી અથવા વિસ્તારી રચના શ્રમસાધ્ય હોવાના કારણથી હાલ નાટક રચના તરફ ધણા થોડા લેખકોનું લક્ષ જાય છે પચાસ વર્ષ ઉપર ગુજરાતી ભાષામાં નાટકો લખાવા માડ્યા, પણ, હાલ તે પ્રનાહ અટકી ગયો છે રજભૂમિ ઉપર નાટકો ભજવવાનો પ્રયોગ ધણો વધ્યો છે તે છતાં શિષ્ટ નાટકોનું સાહિત્ય બહુ જુગ્મ હોવાથી રજભૂમિ માટે ખાસ ઉપયોગી થાય એના નાટકો લખનારનો વર્ગ ઉત્પન્ન થયો છે આ વર્ગને હાથે ઉત્તમ રચના થાય એ શક્ય નથી રજભૂમિ ઉપરની પડા તથા રોગનીની ગોઠવણો, ડસરતો, ધડાકા તથા બીજી યુક્તિઓને અનુકૂળ થાય એવી રચના રચવા તરફ તેમની વૃત્તિ હોય છે ઉત્તમ લેખકોના નાટકોની રચના રજભૂમિને અનુકૂળ રચનાઓ કરે એમ વર્ણનાર બને છે સગીનને રજભૂમિ પર વિશેષ મહત્ત્વ આપવામાં આવે છે તથા સર્વ પાત્રો સર્વ પ્રસંગે સંગીતમાજ ઉચ્ચાર કરે અને નાટક તે સગીતવિધાનનો ખેવ (opera) હોય એવી માન્યતા થાય છે આને પરિણામે નાટકની કાવ્યમયતા ગૌણ થઈ જાય છે અને રજભૂમિ પર કવિતા તથા અભિનય કરતા પડદા, દેખાન, ડસરતો, એ વગેરે યુક્તિઓ તથા સગીન પ્રધાનપણ્ય પામે છે આ રીતે નાટક તે કવિતા છે એ નાતનું નિસ્મરણ થાય છે અને અભિનયદ્વારા કવિતા દર્શાવવાને બદલે આળા તથા યુક્તિઓદ્વારા એ કાર્ય થઈ શકે એમ માનવામાં આવે છે નાટકકારની રસિ

કલાને આવે સ્થાને પોપણ મળવાનું શક્ય નહોતું આનો એજ ઉપાય છે કે સ્પિષ્ટ લેખકો તરફથી નાટકો લખાય અને રંગભૂમિ ઉપર તે ભજવવાની ગોઠવણ શોખ ખાતર ભજવનાર (amateur) વર્ગ તરફથી પ્રયાસ થાય. આમ થાય તોજ નાટકસાહિત્ય અને રંગભૂમિનો ઉત્કર્ષ થાય. ઉત્તમ પ્રકારનાં નાટકો રચાય અને પડદા, રોગની વગેરે કૃત્રિમ સામગ્રીના ખાલુક્ય વિના તે ભજવાય તથા ન્યાં મનોભાવને સંગીતમય આવિર્ભાવ યથાર્થે હોય અથવા સંગીતનો ખાસ પ્રસંગ હોય સાજ નાટકમાં સંગીતનો પ્રયોગ થાય આવી અનુકૂળતા આવી મળે તો નાટકસાહિત્ય તથા રંગભૂમિની ઉન્નતિ થાય અને સંગીતનું ગૌરવ રચવાય. રંગભૂમિ અને નાટકસાહિત્યની ગતિ સમકાલીન હોય છે અને રંગભૂમિ રસિકતાને અનુકૂળ હોય તે વિના નાટકસાહિત્ય પરિપૂર્ણ સામર્થ્યથી ઉદ્ભૂત થતું નથી. નાટક માટે જે વિશેષ પ્રતિભા આવશ્યક છે તે પ્રયત્ન કરી ઉપજવી શકાતી નથી, પણ, તેના આવિર્ભાવને જે કૃત્રિમ સામગ્રીઓનો અંતરાય નડે છે તે દૂર કરવાથી તે પ્રતિભા ન્યાં હોય ત્યાં તેનો વિકાસ થાય એ શક્ય છે. આ માટેની અભિલાષા પ્રકટ કરતાં એ આશા દર્શાવીશુ કે અનેક દેશોના સમર્થ નાટકકારોની કૃતિઓનો ઉડો અભ્યાસ ગુજરાતના વાચકવર્ગમાં ફેલાશે અને જનસ્વભાવપરીક્ષા તથા કંપનાના ઉકુચનને પાત્રલેખનની તથા વસ્તુસંકલનાની કળા વિકાસ પામશે. વ્યવહારના અને વાતચીતના સામાન્ય પ્રસંગો ઉડો હૃદયાન્વેષણ વિના લઘુભાર કથામાં દાખલ કરવાનો હાલના યુરોપના નાટકસાહિત્યનો ખનિ ગુજરાતીમાં આણવાનો કેટલોક પ્રયાસ થાય છે. પરંતુ, સર્વાનુભવસિક કવિતાની ગહનતા યથાર્થ રીતે દર્શાવનારું સાહિત્ય

થાય તે પછી એવા લઘુભાર સાહિત્યનો અવકાશ આવે. હાલ તો પાત્રોના સ્વભાવનાં સૂક્ષ્મ પૃથક્કરણ તથા અન્વેષણ કરનારાં નાટકોના સાહિત્યની આવશ્યકતા છે. અમુક જાતના મનુષ્યસ્વભાવ વિધવિધ પ્રસંગો આવતાં કેવાં પરિવર્તન પામે છે, જુદી જુદી પરિસ્થિતિમાં જુદા જુદા રસની નિષ્પત્તિ વેળા જુદા જુદા મનુષ્યો કેવી વૃત્તિમાં આવે છે, કેવાં વચન ઉચ્ચારે છે અને કેવાં આચરણ આચરે છે, એ સૂક્ષ્મ પરીક્ષા કરવાની અને પ્રકટ કરવાની શક્તિ ખીને ત્યાં ત્યાં સુધી નાટકસાહિત્ય સામર્થ્યહીન રહે છે, અને, એવા સામર્થ્યનો ઉદ્ધાસ થતા પહેલાં નાટકકરો એ શક્તિ અજમાવવાનો પ્રયાસ છોડી દઈ લઘુભાર રચનામાં પ્રવૃત્ત થાય નો નાટકસાહિત્યનો ઉદય શક્ય નથી.

નિષ્પદનું સાહિત્ય રચવાનો આરંભ કવિ નર્મદાશંકરે કરેલો તે પછી નિષ્પદનું સાહિત્ય કેક આગળ વધ્યું છે, પરંતુ જેવી સુદૃઢ, સુઘટિત તથા મધુર શૈલીવાળું ગદ્ય સામર્થ્યવાન થાય તેમ છે તેવું ગદ્ય ગુજરાતી ભાષામાં હજી જન્મ્યું નથી.

પ્રાદ સુંદર ગદ્ય શૈલી માટે ઇતિહાસના બહેળા સાહિત્યની આવશ્યકતા છે. એમ જણાય છે કે ઇતિહાસ લખવાનો શોખ ગુજરાતી લેખકોમાં હજી જન્મ્યો નથી. ઐતિહાસિક વૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય એવું ઇતિહાસવાંચન ગુજરાતી પ્રજામાં ફેલાવો પામ્યું નથી. ઇતિહાસના સાહિત્યમાં જીવનચરિત્રો સમાવેશ થાય છે. ગુજરાતી ભાષામાં થોડા ઇતિહાસ લખાયા છે અને ઘણાં થોડાં જીવનચરિત્ર લખાયાં છે. ઇતિહાસ તરફની આ યેદરકારી શોચનીય છે. ઇતિહાસ તથા જીવનચરિત્ર સાઠું કરવાની શોધખોળ તથા સામગ્રીસંગ્રહ માટે બહુ ઓછા પ્રયાસ થાય છે.

એ શોધખોળ માટે વિશાલ ક્ષેત્ર છે. પરંતુ કોઈ પ્રકારના આવશ્યકતા આપણે અનૈતિકાસિકતામાં બંધાઈ રહ્યાં છીએ. જે પ્રગત્યની ભાવના દેશમાં સ્પુર્યમાન થઈ રહી છે તે પણ ઐતિહાસિક વૃત્તિને ઉત્તેજિત કરતી નથી. બીજાઓના લખેલા ઇતિહાસોના ભાષાન્તરવડે આપણે ચત્રાવી લખ્યે અને તેમાંથી ઇતિહાસની સામગ્રી વીણી કાઢી મતોપ મानीએ, એ આપણી આકાંક્ષાનું અલ્પ પ્રમાણ દર્શાવે છે. માત્ર નીશાળોમાં શી બવવાના શોધોપયે ગી અને બાજોપયોગી ઇતિહાસ રચાય તેનું કે બહુ મદત્ત નથી. આપણા દેશનાં અને આપણી પ્રજાનાં ઇતિહાસ તથા જીવનચરિત્ર આપણે હાથે આપણી ભાષામાં લખાયાં જોઈએ. આપણા ઇતિહાસનાં સાધનો આપણે શ્રમ કરી સાધ્ય કરવાં જોઈએ. આપણા પ્રજાજીવનની જુના કાળની હકીકત આપણે યથાર્થ રીતે ચીનરવી જોઈએ, એટલું જ નહીં, પણ ઇતિહાસ અને જીવનચરિત્રના ક્ષેત્રમાં આપણે આગળ પગલાં ભરી બીજા દેશોના ઇતિહાસ રચવા તરફ પ્રવૃત્તિ કરવી જોઈએ. આપણા દેશનાં મહાન સ્ત્રીપુરુષોની જીવનકથામાં રહેલું પ્રગત્ય આપણે પ્રદર્શિત કરીશું નહીં તો એ કાર્ય બીજા કોણ કરશે ? હાંદુરયાની પ્રજામાં ઐતહાસિક વૃત્તિ મન્દ છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે તેનો રડીએ ધણા પ્રાન્તોએ ઇતિહાસના અથો રચી આપ્યો છે, પણ, ગુજરાતમાં એવા પ્રયત્ન યવાનાં ચિહ્ન જણાતાં નથી. ઇતિહાસરચનામાં માત્ર તવારીખ આપવાનું નથી હોતું, પણ, રાજકીય ક્રાન્તિ, સમાજજીવનની ધટના તથા ભાષાનો ક્રમ મુળમાંથી દર્શાવવાનાં હોય છે, અને તેમાંથી ફલિત થતું તત્ત્વજ્ઞાન મુચવવાનું હોય છે. મેકાલે કહે છે તેમ ઇતિહાસમાં કવિતા આવે છે તેમજ શ્રીલક્ષ્મી આવે છે, વિશિષ્ટતાવાળા તથા દૂર પહોંચતા પરિણામવાળા બનાવો-

નાં વર્ણનમાં રસિકતા ઉદ્ભૂત કરવાનો પ્રસંગ હોય છે અને બનાવોના અને તેમનાં કારણો તથા પરિણામના વર્ણનમાં તત્ત્વમીમાંસાનો પ્રસંગ આવે છે. જનસમાજમાં પ્રયત્નો લા રીવાજ, પ્રજાનું સાહિત્ય, દેશમાં ફેલાયેલા ધર્મ, દેશની કાગીગરી, ઉદ્યોગ, વેપાર, એ સર્વનું ચિત્ર કાઢવામાં કલ્પનાબ્યાપારની સહાયતાથી વીખરાયેલાં દૃષ્ટિબિંદુઓને એકત્રિત કરી શકાય છે. આ સર્વ કાર્ય ગંભીરતાથી કરવાનું માથે લેનારા ઇતિહાસ લેખકો ઉદ્ભૂત થાય ત્યારે ઉચ્ચ ગદ્ય ભાષામાં લખાય અને ઉત્તમ શૈલીનો બંડાર ભરાય.

અર્થશાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્ર, રાજનીતિ-શાસ્ત્ર, એ વગેરે વિષયોનું સાહિત્ય ગુજરાતી ભાષામાં હજી નહીં. એ ખોટ ચાર પાંચ ભાષાંતરોથી પુરાય તેમ નથી. એ શાસ્ત્રના અભ્યાસમાં નિપુણ પડિતો તરફથી નવા મૌલિક (Original) અથો એ વિષયના રચાય ત્યારે એ સંબંધી સાહિત્ય થતા મોડે અને એ વિષયના વિચાર તરફ લક્ષ જતાં નવા વિચાર પ્રદર્શિત કરવાની વૃત્તિ થવા માટે. જાહેર જીવનના પ્રસંગોમાં આ વિષયોની છુટક ઉપલક્રીયા ચર્ચા કરવા આપણે તત્પર રહીએ છીએ, પરંતુ આ વિષયોનો શાસ્ત્રીય અભ્યાસ કરવાનો શ્રમ લેવાની ઇચ્છા આપણામાં વિદ્યમાન નથી. એ વિષયોના નાના નિબંધ હજી લખાવા માંડ્યા નથી તો વિસ્તારી પરીક્ષાવાળા અથો-શ્રમસાધ્ય અથો લખાવાની હાલ શી રીતે આશા રાખી શકાયે ! આપણે આ પ્રવૃત્તિથી સર્વથા વિમુક્ત છીએ એટલું કહી શકીએ આ વિષયોના અભ્યાસપૂર્ણ સિદ્ધ અથો લખાશે એવી આશા રાખવામાં જ હાલ તો સતોય મानी શકાશે.

ઇતિહાસ જીવનચરિત્ર, અર્થશાસ્ત્ર, સમાજ-

શાસ્ત્ર, અને રાજનીતિશાસ્ત્ર, સરખા વિષયો પર પૌઢ અથો લખાય; માત્ર તવારીખના ઇતિહાસ સંબંધી નહીં પણ લોકજીવનનો ઇતિહાસ, ભાષાનો ઇતિહાસ, સાહિત્યનો ઇતિહાસ, ધર્મનો ઇતિહાસ, એ વગેરે ઇતિહાસના અથો લખાય-તે વિના ગુજરાતી ભાષાનું ગદ્ય સમર્થ, વેગવાન અને વિવિધ વિષયોને પહોંચી વળનારું થવાનું નથી. આધ્યાત્મિક વિષયો સંબંધી, નીતિમીમાંસા સંબંધી, અને તત્ત્વ ચિંતન સંબંધી મૌલિક અથોની પણ અપેક્ષા છે. માત્ર એ વિષયમાં જોખમ એ રહેલું છે કે એવા વિષયોમાં પ્રવેશ કરતાં આપણે આપણી સામાન્ય નિવેદનશક્તિમાં પડી જઈએ અને “સંસાર ભાષા છે.” “નરીખ બળવાન છે,” એવાં નિર્જીવ વાક્યોની શુદ્ધ પુનરુક્તિમાં ખેંચાઈ જઈએ તો આ વિષયોમાં કે મીમાંસા થાય નહીં અને નવું સાહિત્ય રચાય નહીં. આપણે હાંમતથી એ ભાવની સામે યદ્ય શક્તિએ અને જીવન જીવવાનું છે તો તે સફળતાથી જીવી શકીએ અને, જેટલા ગર્ત આવે તેટલાની પાર જઈ શકીએ એવી સમગ્ર દૃઢતા ધારણ કરી શકીએ ત્યાં સુધી આપણે ઉત્કર્ષને માગે કમજૂ કરી શકીએ એમ નથી. એ લક્ષમાં રાખીશું તો નિરાશવાદમાં ડુબી જતા બચીશું.

જ્ઞાનના જે વિષયો છે તે સર્વમાં પ્રગતિ કરનારા સાહિત્યની આવશ્યકતા છે. વિજ્ઞાન, ગણિત વ્યાકરણ. એ વિષયના અન્યો માત્ર આલેખયોગી કે શાળાપયોગી નહીં તેમજ ભાષા-ન્ટરમય નહીં પણ મૌલિક કૃતિના અને વિસ્તાર-વાળા લખાવાની જરૂર છે. એવું સાહિત્ય હજી થવા માંડ્યું નથી, પરંતુ, જે થવા માંડશે ત્યારે આપણામાં જાગૃતિ આવી છે એવી ખાતરી થશે. પંડિતો આ સંબંધી વિગતો રા માંડશે ત્યારે પછી તેમના વિચારનું નખારો.

ગુજરાતી ભાષાનો વિસ્તારી કોપ રચવાની પરમ આવશ્યકતા સર્વમાન્ય છે, ઈર્તા એ કામ હજી અધૂરું છે. નર્મદાસંકરે એકલે હાથે એ વિષયમાં ભારે પ્રયાસ કરેલો તે પછી એટલા આગ્રહથી ખીજ કોઇએ એ કામ ઘણું વખત સુધી ઉપાડી લીધું નહીં એ ખેદજનક છે. રા. રા. લક્ષ્મીભાઈ ગોકળદાસ પટેલે અને રા. રા. જીવનલાલ અમરદાસે એ ધોરણે ગુજરાતી કોપ બહાર પાડેલા છે અને ગુજરાત વર્તિકુલર સોસાયટીનો મહાન પ્રયાસ હજી ચાલુ છે. અધૂરી સામગ્રીના કોપથી હવે ચાલે તેમ નથી. અનેક વિદ્વાનો તરફથી જાતજાતના કોપ રચાશે ત્યારે આ મોટું કાર્ય આગળ વધશે. ગુજરાતના જુદા જુદા સ્થળોના અને જુદા જુદા ધંધાના ખાસ શબ્દોવાળો વ્યુત્પત્તિસાથેનો તથા શબ્દોના ઉપયોગના ઉદાહરણ દર્શાવનારા ઉતારા સાથેનો સચિત્ર કોપ રચાય અને સંસ્કૃત, ફારસી, બંગાળી, હિંદી, મરાઠી, વગેરે ભાષાઓમાંના સમાનાર્થ શબ્દો તેમાં દર્શાવવામાં આવે: એ કાર્ય હવે થોડા સમયમાં સિદ્ધ થશે એમ કહીએ તો આપણે અત્યારનિવૃત્ત ગણાઈશું નહીં.

હાંદુસ્થાનના ખીજ પ્રાન્તોની ભાષા તથા તેના સાહિત્ય વીશેનો પરિચય સુજ જતો માટે આવશ્યક છે; અને એવો પરિચય મેળવ્યા વિના વ્યક્તિની કેળવણી અધૂરી રહે છે, એ ભાવ ઉત્પન્ન થશે ત્યારે ખીજ પ્રાન્તોની ભાષાની તથા તેના સાહિત્યની ગુજરાતી ભાષા ઉપર કેવી અસર થઈ શકે તેમ છે: એ સાક્ષાત્કાર થશે. ગુજરાતી ભાષામાં પુસ્તકો લખાવા માંડ્યાં તે પહેલાં હાંદુસ્થાનના ખીજ પ્રાન્તોની પેઠે ગુજરાતમાં પણ વિદ્વાનો મજા ભાષામાં પુસ્તકો લખતા એ પ્રથા હવે જતી રહી છે. પણ મજાભાષાથી ગુજરાતી ભાષા પર તથા ગુજરાતી સાહિત્ય પર પડેલા અસરકાર હજી

કાયમ છે. એ લક્ષમાં લેતાં પ્રજા ભાષાનો અને તે પછી થએલી હોદી ભાષાનો પરિચય ગુજરાતી ભાષાનું બધારણુ સમજવા માટે તથા ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ સમજવા માટે કેવો આવશ્યક છે તેનો સાક્ષાત્કાર ત્યારે થશે. આથી કેકે એણે દરજ્જે મરાઠી ભાષા ગુજરાતી ભાષા સાથે સંપર્કમાં આવી છે. ગુજરાતમાં પેશ્વાનું રાજ્ય રહ્યું તે દરમિયાન ધણી મરાઠી શબ્દો સાધારણુ વ્યવહારમાં અને ખાસ કરી રાજ્યતંત્રના વ્યવહારમાં પ્રચલિત થયા. અને વડોદરામાં ગાયકવાડનું રાજ્ય સ્થપાયા પછી મરાઠી ભાષાનો ને મરાઠી સાહિત્યનો સંસર્ગ ગુજરાતના લોકોને વિશેષ થયો. હોદી અને મરાઠીનો પરિચય હાલના જમાનામાં ગુજરાતમાં પ્રવર્તમાન નથી. હવે બંગાળી સાહિત્યનો પરિચય ગુજરાતના વાંચકોને વિશેષ થવા લાગ્યો છે. એ ભાષાઓનો પરિચય આ રીતિને લીધે ઉપયોગી છે, તેમજ સમસ્ત ભારતવર્ષમાં વસતા લોકોની ભાષા તથા તેમનું સાહિત્ય દરેક પ્રાન્તના સ્થાનજનોએ સારી રીતે જાણુ જોઈએ. તે વિના ભારતવર્ષના જીવનથી તેઓ ધણી અણુ-વાકેફગાર રહે અને સમસ્ત દેશનું જીવન જીવી શકે નહીં. એ કારણથી પણ એ જરૂરનું છે કે હોદુસ્થાનમાં બોલાતી મુખ્ય ભાષાઓઓમાં તથા તેમાંના સાહિત્યમાં ગુજરાતના વિદ્વાનો નિપુણ હોવા જોઈએ.

ગદ્ય સાહિત્યમાં કયા કયા વિવિધ વિષયો ગુજરાતી ભાષામાં ખીલવવા જોઈએ તે વીશે ઉપર ફટલીક સૂચનાઓ કરી છે. પરંતુ, પદ્ય સાહિત્ય માટે એવી સૂચના કરી નથી; આનું કારણ સુગમ છે. પદ્ય સાહિત્યમાં મુખ્યભાગ તે કવિતા છે, અને કવિતામાં લાગણી અને ભાવના આવિર્ભાવના લેખ લખાય છે. એક વેળા પદ્યમાં ઇતિહાસ, ભૂગોલ, વગેરે રચવામાં

આવતાં પણ તે સમય હવે ગયો છે. રમૂતિને મદદ કરવા માટે પણ એવા વિષયો હવે પદ્યમાં રચાતાં નથી.

ધરાન હોદુસ્થાનને, સાંચામ અર્ધસ્થાન;
બ્રહ્મ, ચીન, નખાન ને, રુસાયા તુર્કસ્થાન.
“હહ” મરાઠારાજ, શિવાજીને સંભાળ;
વળતી રાજરામ. પછીથી શિવાજી.”

“એ. બી. સી. ડી ઈ એફ. જી. એચ. આઈ. જી. નાણુ.
કે. એલ ને એમ. પછી, એન. એ. પી. ક્યું આણુ
આર. એસ. ટી. યુ વી. ને, ડબલ્યું. વળતી એફ
વાઈ ડેડ મુળાક્ષરો, અંગ્રેજ આ રોખ

એવી રચના હવે પદ્યમાં થતી નથી. તેમજ યાન, ઉપદેશ; અને તત્ત્વચિન્તનનાં પદ્ય બહુધા રચાતાં નથી કવિતાનો પ્રધાન હેતુ તે આનન્દ છે, અને પ્રત્યક્ષ રીતે શિક્ષક પેઠે કે ભાષણકર્તા પેઠે બોધ આપવો તે કવિતાનું કામ નથી એ બહુધા સર્વત્ર સ્વીકાર થયો છે. એ જાણુ વાત કરે ન્યા છાની, ત્યાં હજી નવ રહીએ હું કારાવીણુ વાત ન કરીએ, છંદાવીણુ નવ જમીએ જીરે. એવાં ઉપદેશનાં પદો હવે બહુધા રચાતાં નથી. તત્ત્વચિન્તન અશૂર્તરૂપે હજી પદ્યમાં લખાય છે, પરંતુ, કવિતામાં લાગણી અને ભાવનું પ્રાધન્ય હોવું જોઈએ એ ભાવના સર્વમાન્ય થાય છે એમ જણાય છે. લાગણી અને ભાવ એ કવિની સ્વયંભૂ જામિની વિષય છે તેથી કવિતામાં શુ લખાવું જોઈએ, તેનું વિવેચન થઈ શકે તેમ નથી. કયા વિષયો કવિત્વને યોગ્ય નથી એટલેજ નિર્દેય થઈ શકે એમ છે. આ સંબંધમાં અહીં એટલું જ કહીશું કે વીરરસ કવિતામાં દાખલ કરવા જે પ્રયાસ નર્મદાશંકરે કરેલા તે તેમના પછી બીમરાવ બોળાનાથ તથા હરિલાલ હર્ષદરાય કુવ સીવાય બીજા કોઈએ કર્યા નથી. તેથી

ગુજરાતી કાવ્ય સાહિત્યમાં વીરરસની અપેક્ષા છે. અને તે રસ પણ ખીલવવા જોઈએ, એટલું કહેવું અપ્રાસંગિક નથી.

વીરરસ સાથે દેશભક્તિનાં કાવ્યો પણ નર્મદાશંકરે અને ભીમરાવ જોળાનાથે તથા હરિલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવે લખેલાં તે પણ કવિવચની દષ્ટિ આગળ રજૂ કરીશું કે એ વિષયની વિરમૃતિ ન થાય.

સાહિત્યમાં જેનો સમાવેશ થઈ શકે એવા અનેક વિષયો ગણાવતાં સર્વ વિષયોના સાહિત્યને નિયંત્રિત કરનારા તથા યોગ્ય મર્યાદામાં રાખનાર વિવેચન સાહિત્યની ગણના કરવાનું જુદી જગ્યા ન જોઈએ વિવેચનની કસોટીમાં સમસ્ત સાહિત્ય જરૂર મુકાવું જોઈએ તે વિના અથોનું યથાયોગ્ય મૂલ્ય થઈ શકતું નથી. કવિ કાળીદાસ કહે છે તેમ—

હેતુ સલ્લયતે હ્યનૌ વિશુદ્ધિ. શ્યામિક્વાપિ વા !

સુવર્ણને અગ્નિમાં નાખ્યા વિના જણાતું નથી કે તેમાં શુદ્ધતા છે અને ભેગને લીધે થએલી કાળાશ કેટલી છે.

દોષકર્શન એ વિવેચનનું કાર્ય નથી પરંતુ કૃતિમાંના ગુણ અને દોષ જુદા પાડવા, કૃતિમાં કયા ગુણ છે અને કયા દોષ છે, તે ખોળી કાઢી રજૂ કરવા, કૃતિની ખુખીઓ તેમજ ખામીઓ દર્શાવવી, અને કૃતિનું સમસ્ત સ્વરૂપ લક્ષમાં લઈ તેની તુલના કરવી એ વિવેચનનું કાર્ય છે આવા વિવેચન સાહિત્યની ગુજરાતી ભાષામાં ખોટ છે. તેનું કારણ કે વાચકોના તેમજ લેખકોના લક્ષમાં વિવેચનનું મહત્ત્વ ઉતર્યું નથી. અથોની યથયોગ્ય તુલના થાય તે લેખકોને લાભપ્રદ છે. તેમજ વાંચકોને લાભપ્રદ છે. એવી તુલના વિના સાહિત્યમાં સુસ્થતા આવતી નથી, પોતાની કૃતિની કોમ્પેર લેખકોને સમજાતી નથી, તેમજ

લેખકોની કૃતિઓની કોમ્પેર શી રીતે આંકવી તેનું માર્ગદર્શન વાંચકોને મળતું નથી. આ કાર્ય કરવાનું માથે લેનાર વિવેચકની જવાબદારી ભારે છે. એ પ્રશંસાનાં વચન અને બે દોષ-દર્શનનાં વચન કલ્યાણી એ કાર્ય મિલકે થતું નથી. વિવેચક પોતે બહુશ્રત હોવો જોઈએ, અને પોતાના અભ્યાસનો લાભ વાંચકોને મળે એવી રીતે તેણે પ્રવૃત્તિ કરવી જોઈએ.

અંચની પરીક્ષા સખધમાં “નિયમો” અને “સિદ્ધાંતો” એવા ભેદ કરવામાં આવે છે. “નિયમો” વસ્તુ, છંદ, ભાષા અને શૈલી જેવી ઓછા મહત્ત્વની બાબતો વીશે હોય છે. અને “સિદ્ધાંતો” મુદ્દાની બાબતો વીશે હોય છે. એટલે સમસ્ત કૃતિથી વાંચનારના મન પર કેવી અસર થાય છે, તથા તેની કદમના કેવી રીતે ઉત્તેજિત થાય છે એ પરીક્ષા સિદ્ધાંતો વીશેની છે. વિવેચનમાં “નિયમો” ગણાય છે અને “સિદ્ધાંતો” મુખ્ય છે તથા વિચારમાં લેવા યોગ્ય છે, એમ કેટલાકનું કહેવું છે. નિયમોથી ગુણદોષનું દર્શન થાય છે, પણ જમાના બદલાતાં તેનું મહત્ત્વ બદલાય છે, પરંતુ, સિદ્ધાંતો મનુષ્યના મનને લગતા હોવાથી સર્વકાલમાં એના એ રહે છે, એમ કેટલાકનું માનવું છે. નિયમોને હદ ઉપરાંત મહત્ત્વ આપનાથી વિવેચન કૃત્રિમ થઈ જાય છે, એ ખરું છે, પરંતુ નિયમો પણ રસિકતાનાં કોઈ ધોરણો પર રચાયેલા હોય છે, અને જમાને જમાને રુચિઓ બદલાય, પરંતુ રસિકતાનું ધોરણ બદલાય નહીં એ લક્ષમાં લેતાં નિયમો છોડ અવગણના પાત્ર છે એમ કહી શકાશે નહીં અલખત, નિયમોને અક્ષરશઃ વળગી રહેવું ન જોઈએ, પરંતુ નિયમોમાં રહેલું હાલ જ્ઞાનમાં રાખવું જોઈએ. ઉદાહરણાથ, કોઈ શબ્દ કે વિચારની પુનરુક્તિ ન થવી જોઈએ

એવો નિયમ છે, પરંતુ કેટલેક પ્રસંગે શબ્દ તથા વિચારની પુનરુક્તિનો સંભવ હોય છે અને તે પુનરુક્તિ વિના ન્યતતા જણાય છે. અથવા પ્રસંગમાં નિર્ણાયક વાત એ છે કે બીજા શબ્દ કે વિચારની ખામીને લીધે અથવા વિના પ્રયોજન પુનરુક્તિ થવી ન જોઈએ એટલે અંશે એ નિયમ માન્ય રાખવા જોગ છે. રસિકતાના ધોરણો શી રીતે ગોઠવવાં એ અભ્યસ કરવાની મનને ટેવ પડે અને તુલના કરવામાં મન કસાય એ નિયમોની મોટી કીમત છે વિવેચક નિયમે થી માહિતગાર હોવો જોઈએ પણ નિયમોનો ક્યાં ઉપયોગ કરવો અને ક્યાં ન કરવો એ નિર્ધારણ કરવાની વિવેચકમાં શક્તિ હોવી જોઈએ. અને નિયમોના અનુસરણથી કૃતિમાં સત્વ આવતું નથી, એ મોટી વાત જુદી જવી ન જોઈએ. સત્તર તો લેખકના મનમાં રહેલી ભાવનાવડે સિદ્ધ થાય છે. પણ ભારનાનો પ્રકાર ઉત્તમ હોય ત્યાં નિયમોમાં પરિહાર્ય કહેલા દોષ દૂર રહે છે, એ મનોવ્યાપાર જુદી જવો ન જોઈએ.

વળી, અથમાં જોવાની મુખ્ય વસ્તુ તે તે વક્તવ્ય પ્રદર્શિત કરવાની રીત તે એટલી પ્રધાન નથી. પરંતુ, વક્તવ્ય પ્રદર્શિત કરવાની રીત એ લેખકની કલાનું પરિણામ છે અને લેખકની કલા અરુચિક હોય તો વાંચનારના ઉપર અસર થઇ શકતી નથી. આ રીતનો બહોળો અર્થ લેતાં પ્યેટાએ એ ધોરણ મદલ કરેલું કે વસ્તુનું પ્રતિપાદન નીતિમય હોય તે સીવાય તેમાં ઉત્તમતા હોઈ શકે નહીં તથા જ્યાં રીતિમાં ન્યતતા હોય ત્યાં વિચારમાં સ્વચ્છતામાં ન્યતતા હોવી જોઈએ.

x

x

માસિક પત્રો અને ત્રૈમાસિક પત્રો વીશે કરેલા ઉલ્લેખથી એ પત્રોના વિકાસ વીશે સૂચન

કરવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે. સદ્ગત હાજ મહમદ અલ્લારખીઆએ ઉચ્ચ પ્રકારનું સચિત્ર માસિક કાઠી જે માર્ગ ખુલ્લો કર્યો તે માર્ગનું અનુમગ્ન હજી સુધી ચાલુ છે એ આનન્દજનક છે. માસિકોમાં અને ત્રૈમાસિકોમાં વાર્તા તથા વિવેચન ઉપરાંત સામાન્ય જ્ઞાનના લેખોનો સમાવેશ થતો જોઈએ અને એ રીતે તેમની ઉપયોગિતા અનેક પ્રકારની થવી જોઈએ એટલું કહીશું તો બસ થશે.

ગુજરાતી ભાષા બોલનાર વિવિધ કોમો ગુજરાતી સાહિત્યની ઉત્પત્તિના કાર્યમાં સામી થયા છે અને એ સંતોષજનક છે. જૈન, પારસી, મુમત્તમાન, સર્વ કોમો સાહિત્ય સેવામાં પોતાનું સાહિત્ય રજુ કરે છે, અને એ સર્વના સંમિલનથી ગુજરાતનાં વિસ્તાર તથા મહત્ત્વનું દર્શન થાય છે. આ બાબતમાં એક સાવચેતી ધ્યાનમાં લેવાની જરૂર છે અને તે એ છે કે જુદી જુદી કોમો વચ્ચેનો બેદ આગળ કરવો ન જોઈએ, પણ સર્વ એક ભાષા બોલનાર છે એ કારણથી ઉપજતું ઐક્ય આગળ કરવું જોઈએ. આ માટે જ્યાં ધર્મનો બેદ છે ત્યાં જુદી જુદી કોમના ધર્મનું સાહિત્ય બાજુ પર રાખી જે સાહિત્યમાં બધી કોમોને રસ પડે તેમ હોવું જોઈએ તેને પ્રધાનપણું આપવું જોઈએ. દરેક કોમના લેખકોએ પોતાની કોમના સાહિત્યમાં ગુજરાતી વાચકને રુચિ ઉત્પન્ન કરનારા અંશો ક્યા ક્યા છે તે પર ધ્યાન ખેંચવું જોઈએ. જે કોમના લેખકોની સાહિત્યસેવા સામાન્ય ગુજરાતી વાચક વર્ગની દૃષ્ટિ આગળ રજુ કરવા જેવી હોય તે લેખકોની કૃતિઓ પર ધ્યાન ખેંચવું અને તેના ગુણ દોષ આગળ પાઠવા એ તે કોમના લેખકોની ફરજ છે, એ કાર્યમાં ધર્મની વિશેષતા પર ભાર મુકવો ન જોઈએ, પણ, કૃતિની વિશેષતા

આગળ કરવી જોઈએ. જૈન તથા મુસલમાન
ગુજરાતી લેખકોએ પ્રવર્તમાન ગુજરાતી ભાષા
કાયમ રાખી લેખનપ્રવૃત્તિ કરી છે. હાલની
ગુજરાતી ભાષાના આરંભકાળથી જૈન લેખકો
ગુજરાતી સાહિત્યની સેવામાં હાજર થયા છે.
અને ગુજરાતી ભાષા તે પોતાની ભાષા છે
એમ માની લઈ પ્રવૃત્ત થયા છે. તેમની એ
સેવા માટે ગુજરાત ઋણી છે; એ સેવા તેઓ
ચાહુ રાખશે એમ ગુજરાતી પ્રજા આશા
રાખે છે.

તેની તેની છે ગુજરાત,
પછી હોય ગમે તે નત.
તેની તેની છે ગુજરાત.

વળો પરદેસી બીજા જોને ભૂમેએ પાળી મોટા ઠર્યા,
પરધર્મી પણ હિત ઈચ્છનારા માવતણુ તે બાઈ ઠર્યા,

તેની તેની છે ગુજરાત,
પછી હોય ગમે તે નત
તેની તેની છે ગુજરાત "

× ×
આ સંબંધે કવિ નમદાશંકરનાં વચન
લક્ષુમાં લેવા યોગ્ય છે.

“કોની કોની છે ગુજરાત ?

પૂર્વજ જોના ને વળી આજે નમનયજી ગુજરાતી વણા,
ઘઈ રીતની તોપણુ ને વળી આર્યધર્મને રાખી રહ્યા

અંતરમાં આપણુ સર્વની ભાષા તથા
તથા સાહિત્યના ઉન્નત માટેની અભિનાયા
ઈશ્વરકૃપાથી પરિપૂર્ણ થાય એમ આશા દર્શાવી
યાચના કરીશું કે વિન્દેમ દેવતાં વાચમચ્છતા-
માત્મનઃ વલ્લામ્ !!

વિચારકોને અવશ્ય સંગ્રહ

શ્રી યોગેન્દ્રકૃત

Memorabilia, Practical epigrams

Oriental psychology, Lectures delivered in America.

પ્રણયખંડસી સંગીતકાવ્યો	રૂ. ૩-૦-૦
ઊર્મિ, શ્રવણકાવ્યો. ૨-૦-૦
સંગીતશ્વનિ, રાગશ્વનિકાવ્ય. ૨-૦-૦
કવિ ટાગોર, સમાલોચના. ૧-૧૦-૦
ગીતાંજલિ, સરલ ભાષાન્તર ૧-૪-૦
હૃદયપુષ્પાંજલિ, ઊર્મિંગીતો. ૦-૧૨-૦
રાષ્ટ્રીયગીત, દેશભક્તિનાં કાવ્યો ૦-૧૦-૦
પ્રભુભક્તિ, આધ્યાત્મિક લેખો. ૧-૪-૦

એન. એમ. ત્રિપાઠીની કું, મુંબાઈ, ર.

ગુજરાત યુનીવર્સિટી

ગઇ તા. ૫-૩-૨૬ ને શુક્રવારના રોજ સાંજના છ વાગે મુખ્યાલ યુનીવર્સિટીના સીન્ડિકેટ રૂમમાં સર ચીમનલાલ સેતલવાડ, (વાઇસ ચાન્સેલર, મુખ્યાલ યુનીવર્સિટી)ના પ્રમુખપણા નીચે ગુજરાત યુનીવર્સિટી કમીટીની એક સભા મળી હતી જેમાં નીચેના ઠરાવો પસાર કરવામાં આવ્યા હતા:—

૧. સર ચીમનલાલ સેતલવાડને કમીટીના પ્રમુખ ચુંટવામાં આવે છે.

૨. અમદાવાદ કે ગુજરાતમાં બીજા કોઇ પણ યોગ્ય સ્થળે ગુજરાત માટે શિક્ષણ આપનારી અને વિદ્યાલયોને અંગીકાર કરનારી યુનીવર્સિટી સ્થાપવાની યોજના ધડવાને માટે નીચેના સદ્ગૃહસ્થોની (પાછળ યાદી આપી છે તે પ્રમાણે) કમીટી નીમવામાં આવે છે.

૩. ડૉ. કે. જી. નાયક અને શ્રી. કે. એમ. મુનશીને કમીટીના સેક્રેટરી નીમવામાં આવે છે.

૪. ૧૯૨૬ ના જુલાઈની ૧૫ મી તારીખ સુધીમાં નીચેના પ્રશ્નો ઉપર તપાસ કરવા અને તેનો અહેવાલ રજુ કરવા એક પેટા કમીટી નીમવામાં આવે છે.

અ. યુનીવર્સિટી માટે સુયોગ્ય સ્થળ,

બ. ગુજરાતની સ્થિતિને અનુકૂળ થાય તેવી શિક્ષણ આપનારી અને કોલેજોને અંગીકાર કરનારી યુનીવર્સિટી સ્વરૂપની રૂપરેખા.

ક. આવી યુનીવર્સિટી માટે જમીન, મકાનો, અને જરૂરીઆતોના ખર્ચનો અડસટ્ટો; અને

દ. યુનીવર્સિટી માટે જરૂર પુરતી આર્થિક સહાય મેળવવાના રસ્તા શોધવા અને આ આર્થિક સહાય મેળવવા જરૂરી પત્રવ્યવહાર શરૂ કરવાની સત્તા આ પેટા કમીટીને આપવામાં આવે છે.

૫. નીચેના સદ્ગૃહસ્થોની પેટા કમીટી બનશે:—

૧. સર ચીમનલાલ એચ. સેતલવાડ, કે. સી. આઇ. ઇ. ઇ. બી. એ. એલ. એલ.
ડી. એમ. એલ. એ એડવોકેટ (ચેરમેન.)

૨. શ્રી. લક્ષ્મીલાલ શામળદાસ, સી. આઇ. ઇ. (વાઇસ ચેરમેન.)

૩. „ એ. એમ. કાજી, બી. એ. એલ.એલ. બી. ખાર-એટ-લા.

૪. ડૉ. પી. ડી. પટેલ, એમ ડી. એમ. આર. સી. પી ડી. ડી. એમ. એન્ડ,
એચ. એફ. સી. પી. એસ.

૫. ડૉ. જીવરાજ, એન. મહેતા, એમ. ડી. એમ. આર. સી. પી.

૬. પ્રો. કે. ડી. શાહ, બી. એ. બી. એસ સી.ખાર-એટ-લા. (ખોમ્બે યુનીવર્સિટી)

૭. ખાનખાદુર ફરદીનજી એમ. દસ્તુર, એમ. એ. આઇ. એ. એસ. (રજીસ્ટ્રાર
ખોમ્બે યુનીવર્સિટી)

૮ પ્રીન્સીપાલ એન એમ શાહ, એમ એ એફ સી પી એચ, એસ (ન્યુ પુના કોલેજ)

૯ ધી હોન મી એ એમ કે દેહલવી.

૧૦ રાવબહાદુર ગમણુભાઈ એમ નીલકંઠ, બી એ એલએલ બી

૧૧ શ્રી શેઠ અંભાલાલ સારાભાઈ

૧૨ શ્રી કે એસ વઝીલ, બી એ એમ ઇ. ડી આઈ : ઇ એસ (એન્સુ-ઈન્સ્પેક્ટર નોર્થર્ન ડીવીઝન

૧૩ મીસીસ શારદાગૌરી સુમંત મહેતા, બી એ

૧૪ શ્રી મટુભાઈ એચ કાટાવાલા, એમ એ

૧૫ ડૉ કે જી નાયક, એમ એ ડી એન સી એફ આઈ સી (મેક્ટરી)

૧૬ શ્રી કે એમ મુનશી, બી એ એલએલ બી એડવોકેટ (મેક્ટરી)

૧ સભ્યકમીતીનો કારભાર ચલાવવા રૂ ૫૦૦૦) નું ફંડ ઉઠું કરવાની, સેક્રેટરીઓને

આ ફંડ ભેગું કરવાની અને કમીતીના ઉદ્દેશો પાટ પાડવા મેક્ટરીને યોગ્ય લાગે તે પ્રમાણે ખર્ચ કરવાની સત્તા આપવામાં આવે છે

૭ સભ્યકમીતીનું કાર્ય સરળ કરના ગુજરાતમાં જુન જુદા સ્થળે સ્થાનિક મંડળો ઉભા કરવાની સત્તા સેક્રેટરીઓને આપવામાં આવે છે

મુખ્યાઈ

૧ સર ચીમનલાલ એચ સતલવાડ કે સી આઈ ઇ બી એ એન એલ ડી એમ એલ એ એડવોકેટ ચેરમેન (મુખ્યાઈ અને અમદાવાદ)

૨ ધી ઓનરેબલ જરૂરીસ સર વાલુભાઈ એ શાહ કે ટી એમ એ એલ એચ બી (મુખ્યાઈ અને અમદાવાદ)

૩ એ એમ કાજી બી એ એલ એલ બી બાર-એટ લો

(મુખ્યાઈ અને અમદાવાદ)

૪ ધી ઓનરેબલ સર ઇબ્રાહીમ રહીમતુલ્લા કે સી એસ આઈ સી આઈ ઇ (મુખ્યાઈ)

૫ સર પરસોતમદાસ ઠાકોરદાસ કે ટી બી એ (મુખ્યાઈ અને અમદાવાદ)

૬ ધી ઓનરેબલ સર સુનીવાલ વી મેહતા કેગી એમ એ એલ એલ બી (મુખ્યાઈ અને સુરત)

૭ સર કરીમભાઈ ઇબ્રાહીમ (મુખ્યાઈ)

૮ ધી ઓનરેબલ મી વી જે પટેલ, બાર-એટ લો પ્રેસીડન્ટ લેજસ્લેટિવ એસેમ્બલી (મુખ્યાઈ)

૯ ધી ઓનરેબલ મી રતનસી ડી મોરારજી, (મેમ્બર કાઉન્સિલ એફ સ્ટેટ) (મુખ્યાઈ)

૧૦ લલુભાઈ શામળદામ સી આઈ ઇ (મુખ્યાઈ અને ભાવનગર)

૧૧ ધી ઓનરેબલ મીરટગ જરૂરીસ વી એફ તારાપોળવાળા (મુખ્યાઈ)

૧૨. બી. જે. દેશાઈ એમ. એ. એલ.એલ. બી. એડવોકેટ (મુંબાઈ અને વલસાડ)
 ૧૩. શેઠ મહતલાલ ગગલલાઈ (મુંબાઈ અને અમદાવાદ)
 ૧૪. ડૉ. જીવરાજ એન. મેહતા એમ. ડી. એમ. આર. સી. પી. (મુંબાઈ)
 ૧૫. ડૉ. પુરશોત્તમદાસ ટી. પટેલ એમ. ડી. એમ. આર. સી. પી. ડી. ટી. એમ.
 એન્ડ એચ. એફ. સી. પી. એસ. (મુંબાઈ ને વડોદરા)
 ૧૬. કૃષ્ણલાલ એમ. ઝવેરી એમ. એ. એલ. એલ. બી. (મુંબાઈ અને ભરૂચ)
 ૧૭. જે. બી. પીટી જે. પી. (મુંબાઈ)
 ૧૮. પ્રો. નરસિંહરાવ બી. દીવેડીયા બી. એ. (એડ્વોકેટ-સન કોલેજ) (મુંબાઈ)
 ૧૯. પ્રો. પી. એ. વાડીયા એમ. એ. (વીલ્સન કોલેજ) (મુંબાઈ)
 ૨૦. પ્રો. કે. ડી. શાહ બી. એ. બી. એસ. સી. બાર-એટ-લો (મુંબાઈ)
 ૨૧. કનૈયાલાલ એમ. મુનશી બી. એ. એલ.એલ. બી. એડવોકેટ (મુંબાઈ અને ભરૂચ)
 ૨૨. ત્રીભોવનદાસ એન. માલવી એમ. એ. એલ.એલ. બી. સોલીસીટર (મુંબાઈ
 અને સુરત)
 ૨૩. પ્રો. એ. એમ. મસ'ણી એમ. એ. બી. એસ. સી. (મુંબાઈ અને વડોદરા)
 ૨૪. કે. એફ. નરીમાન એમ. એલ. સી. (મુંબાઈ)
 ૨૫. ત્રીકમદાસ દ્વારકાદાસ (મુંબાઈ)
 ૨૬. ચંદ્રશંકર એન. પંડ્યા બી. એ. એલ. એલ. બી. (મુંબાઈ અને નડીઆડ)
 ૨૭. શેઠ ગુલાબચંદ દેવચંદ ઝવેરી. (મુંબાઈ અને સુરત)
 ૨૮. ધી એન.એલ. બી. એ. એમ. કે. દેહલાવી. (મુંબાઈ અને સુરત)
 ૨૯. ખાનખલાદુર ફરદનજી એમ દરતુર એમ. એ. આઈ. એસ. એ. (મુંબાઈ)
 ૩૦. શેઠ નરૈતમ મોરારજી ગોકુલનાસ (મુંબાઈ)
 ૩૧. શેઠ લાલજી નારણજી એમ. એલ. સી. (મુંબાઈ)
 ૩૨. મણીલાલ એચ મેહતા બી. એ. એલ.એલ. બી. (મુંબાઈ અને ગોધરા)
 ૩૩. નગીનદાસ ટી. માસ્તર. સોલીસીટર. (મુંબાઈ)
 ૩૪. કાનજી દ્વારકાદાસ (મુંબાઈ)

સુરત

૩૫. દીવાન બહાદુર હાકોરરામ કપીલરામ મહેતા. બી. એ. એલ. એલ. બી. (સુરત)
 ૩૬. સી. એમ. ગાંધી બી. એ. એલ. એલ. બી. એડવોકેટ (સુરત)
 ૩૭. ડૉ. એમ. એમ. મહેતા એલ. એમ. એન્ડ એસ. એમ. એલ. સી. (સુરત)
 ૩૮. ડૉ. એમ. કે. દીક્ષીત એલ. એમ. એન્ડ એસ. એમ. એલ. સી. (સુરત)

વડોદરા

૩૯. દીક્ષ એકમેલ-સી સર મનુભાઈ એન. મેહતા કે ડી. સી. એસ. આઈ. એમ.
 એ. એલ. એલ. બી. (વડોદરા અને સુરત)

૪૦. મટુલાઇ એચ. કાંટાવાલા એમ. એ. (વડોદરા)
 ૪૧. ડૉ. કે. જી. નાયક એમ. એ. ડી. એસ. સી. એફ. આઇ. સી. (વડોદરા કોલેજ)-વડોદરા અને સુરત.
 ૪૨. મીસીસ શારદાશૌરી સુમન્ત મેહતા. બી. એ. (વડોદરા).
 ૪૩. નન્દનાથ કે. દીક્ષીત, બી. એ. એમ. સી. પી. (વડોદરા)

અમદાવાદ

૪૪. સર ગીરમપ્રસાદ ચીતુલાઇ બેરોનેટ. (અમદાવાદ)
 ૪૫. ખાનખદાદુર ડોક્ટર બી. એચ. નાણાવટી, એલ. એમ. એન્ડ એસ (અમદાવાદ)
 ૪૬. રાવખદાદુર રમણભાઈ એમ. નીલકંઠ બી. એ. એલએલ બી. (અમદાવાદ)
 ૪૭. રાવખદાદુર કેશવલાલ એચ. ધ્રુવ, બી. એ. (અમદાવાદ)
 ૪૮. પ્રીતીપાલ આણંદશંકર બી ધ્રુવ, એમ. એ. એલએલ. બી. (ખનારસ યુનીવર્સિટી.) અમદાવાદ.

૪૯. શેઠ મંગલદાસ ગીરધરદાસ, (અમદાવાદ)
 ૫૦. શેઠ અંબાલાલ સારાલાઇ, (અમદાવાદ)
 ૫૧. શેઠ માણિકલાલ મનસુખલાઇ, (અમદાવાદ)
 ૫૨. શેઠ કરતુરલાઇ લાલલાઇ, એમ એલ. એ. (અમદાવાદ)
 ૫૩. પ્રોફેસર જી. સી. સ્વામીનારાયણ એમ. એ. એમ. એલ. સી. (અમદાવાદ)
 ૫૪. પ્રીતીપાલ વી. બી. દોવેડીયા, એમ. એ. (ગુજરાત કોલેજ) અમદાવાદ
 ૫૫. કે. એસ. વજીત, બી. એ. એમ ઇ. ડી. આઇ. ઇ. એસ. (અમદાવાદ અને સુરત)

વલસાડ

૫૬. કાવસજી ધનજીશા ધનજીરા (વલસાડ)

નવસારી

૫૭. દીનશાહ દાણુ, (નવસારી)
 ૫૮. ડોક્ટર દોરડી, (નવસારી)

નડીયાદ

૫૯. રાવસાહેબ દાહુલાઇ પી. દેશાઇ, બી. એ. એમ. એલ. સી. (નડીયાદ)
 ૬૦. પ્રોફેસર કાર્તિકલાલ સી. પંડ્યા, એમ. એ. પી. એચ. ડી. (સેન્ટ વ્લેન્સ કોલેજ આગ્રા) નડીયાદ.

ભરૂચ

૬૧. દાવાન બહાદુર અંબાશંકર યુ. માલજી. (ભરૂચ).
 ૬૨. શેઠ શીરોજીશા વખારીયા. (ભરૂચ).

ગોધરા

૨. વામન એસ મુકાદમ એમ. એલ. સી. (ગોધરા).

પુના

- ૬૪ પ્રીન્સીપાલ એન. એમ. શાહ એમ. એ એફ. સી. પી. એચ. એસ. (ન્યુ પુના કોલેજ) (પુના અને સુરત).
૬૫ પ્રેફેસર અલવંતરાય કે. હાકાર બી. એ. (પુના અને ભરુચ.)

ધરમપુર

- ૬૬ અનુપચંદભાઈ જે. મોદી (ધરમપુર).

પાલણપુર

- ૬૭ મોરારજી એ તના બી. એ. એલએલ બી. (પાલણપુર).

ભાવનગર

૬૮. સર પ્રભાશંકર ડી. પટણી કે. સી. આઈ. ઇ. (ભાવનગર).
૬૯ કે જે. સંજીવ એમ એ. (ભાવનગર).
૭૦. ભાસ્કરરાવ વી. મેહતા એમ. એ. એલએલ. બી. એડવોકેટ (ભાવનગર).

ધ્રાંગધ્રા

૭૧. રાજરાણાશ્રી માનસીંહજી એસ. ઝાલા સી. આઈ. ઇ. (ધ્રાંગધ્રા).
૭૨ કે ડી આચાર્ય એમ. એ. (ધ્રાંગધ્રા)

જુનાગઢ

- ૭૩ વજીર સાહેબ મહમદભાઈ (જુનાગઢ)
૭૪ પ્રેફેસર હરીલાલ એમ. એ. (બાહુદીન કોલેજ.) જુનાગઢ.

મોરબી

૭૫. રણછોડદાસ વી. પટવારી બી. એ. એલએલ બી. (મોરબી).

જામનગર

૭૬. મેરવાનજી પેસ્તનજી (જામનગર).

લીંબડી

૭૭. ડી. જે. રામ એમ. એ. એલએલ. બી. (લીંબડી).

ભુજ (કચ્છ)

૭૮. સુર્યશંકર ડી. મેહતા. (ભુજ).

નાગાનંદમ્

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૨૫ થી]

નાયક

[જોધમે] આ રહી પેલી બાઇ [શંખચૂડને જોઇ] ખરે! તેના આ પુત્ર ઉપર કે આકૃત આવી પડી હશે તેથીજ એ રડે છે. [ચારે બાળુ ભાળી] પરંતુ એમના ભયનું કે કારણ જણાતું નથી. શી આકૃત છે તે એમની પાસે જઇ પુછું? પછી... વાતચીત થતી હોય તેમ લાગે છે. કદાચ એથીજ સર્વ જણાઇ આવશે. લાવ, આ વૃક્ષની પાછળ છુપાઇ સાંભળું. [તેમ કરે છે.]

કિંકર

[આંસુ આણી હાથ જોડી] કુમાર શંખચૂડ! કદાચ હું નિબુર લાગતો હોઇશ. પરંતુ સ્વામીનો આદેશ છે એટલે નાઇલાજ.

શંખચૂડ

ભદ્ર! મહારાજની શી આજ્ઞા છે!

કિંકર

નાગલોકના સ્વામી વાસુકી આજ્ઞા કરે છે કે—

શંખચૂડ

[માથે હાથ જોડી પૂજ્યભાવથી] શી છે સ્વામીની આજ્ઞા?

કિંકર

—તમારે આ રાતાં વસ્ત્રો પહેરી આ વધ્યશિક્ષા પર ચઢવું. રાતાં વસ્ત્રોની નીશાનીથી ગરુડ તમને ઓળખી કાઢશે; ને તમને લઇ જઇ પોતાની ક્ષધા શાંત કરશે.

નાયક

અરે, આ શું સાંભળું છું? આ ખીચારાને વાસુકીએ લજ્જ દીધો છે. ગરુડના આહાર માટે તેને અહીં મોકલવામાં આવ્યો લાગે છે.

કિંકર

શંખચૂડ! આ લો. [વસ્ત્રો આપે છે.]

શંખચૂડ

[માનથી] લાવો, [લઇને] સ્વામીના આદેશને માથે ચઢાવું છું.

વૃદ્ધ

[પુત્રના હાથમાં વસ્ત્રયુગલ જોતાં છાતી કુટતી] હા વત્સ! આ તો વજ્રપાત! [મૂર્છા પામે છે.]

કિંકર

ગરુડને આવવાની વેળા થઇ, ચાલ, સત્વર અહીંથી ચાલ્યો જાઉં.

નય છે.

શંખચૂડ

માતા! સાવધ થા! સાવધ થા!

વૃદ્ધ

[સાવધ થઇ વિલાપ કરતી] હા જાતવાન! હો વહાલા બાળક! હજારો મનોરથે પ્રાપ્ત થયેલા, હા ભક્ત! હા વિનયસાગર! પૂર્ણિમાના ચંદ્ર જેવું તારું વદન ક્યાં નીકળીશ. [આશ્વિંગન દઇ રડે છે.]

નાયક

[અશ્રુ સારતો] અરેરે! કેટલી ગરુડની નિર્દયતા!

અશ્રુનાર શી નીતરે નયનથી એના વિલાપો થકી, “તને રક્ષક કાણુ? બસ!” વદતી દિશાદરો બાળતી, નાતું બાળક અંકમાં વીહારું મારે કરણા લ્યજી, માતું કે જીવ જાનું ગરુડનું-એચું ન વચે બની.

શંખચૂડ

[અનિશ્ચય દુઃખના આવેશથી કદાચ માતાનું હૃદય ફાટી જશે એવી શંકા ધારતો—માતાને]. જે અર્થત દયા થકી ન ભૂલતા ‘અર્થા’ તણી માર્થનો, જે કરુણાધરી સ્વાર્થને ન ગણતા, ખીજ તણા લાભમાં જે હંમેશ દુઃખી થતા પરદુઃખિ-એવા મનુષ્યો ગયા-માતા! અશ્રુમવાહ દૂર કરને-ક્યાં આ વિલાપો થયા!

[સ્વહસ્તે માતાનાં અશ્રુ લોહી નાખે છે] માતા!
આમ દુઃખી શાને થયું? ના, ના, સાવધ થા!
ધૈર્ય ધર!

પૃદ્ધા

[આંસુ લાવી] બેટા! હાંમત કેવી રીતે
રાખવી? તું એકનો એક પુત્ર છે એમ ધારી,
દયા લાવી, નાગાધિરાજ વાસુકીએ તને જતો
કર્યો તે માટે? હા! કર ચમરાજ! તમારા કઠોર
હૃદયને મહાવિસ્તારવાળા વિશ્વરમાંથી એક
મારોજ પુત્ર જડ્યો? હા, મંદભાગિનિ! મારું
સર્વસ્વ હું ટાપ ગયું.

ફરી મૂર્છા પામે છે.

નાયક

[કરુણાથી]

ફરખી કંઈ છે માણ ત્યજ્યો છે સ્વબંધુથી,
આને જો ના બચાવું તો ક્રેય થું દેહને ધરી?
લાવ, તેમની પાસે જઈ.

શંખચૂડ

માતાજી! શાંત થાવ.

પૃદ્ધા

હા! વહાલા શંખચૂડ! મને તો હવે શાંતિ
ફરખ છે. નાગલોકના રક્ષક વાસુકિએજ
સ્વયં તારો ત્યાગ કર્યો તો બીજું તને કોણ
બચાવશે—

નાયક

[સત્વર કને જઈ] હું બચાવીશ હું.

પૃદ્ધા

[ગભરાય છે; ગરુડ આવ્યો એમ ધારી
કિતરીયથી પુત્રને લોકી દે છે—નાયકને] હે
વિનતાનંદન! મને ખાઓ નાગરાજે આપના
આદાર માટે મને નિર્માણ કરી છે.

નાયક

[અશ્રુ સારતાં] અહો! કેવી આની
પુત્રવ-સહજતા!

ગરુડ આને જોઈ પીડાએલી નિમ્ન પુત્ર તણા વહાયે,
કરુણાહીન પણ એનું ઉભરાશે દીલ દયા થકી આને

શંખચૂડ

માતાજી! આમ ત્રાસ ન પામો. ન હોય
આ નાગરાજનું.

જુઓ—

સદા મહા પન્નગ શિર તોડી,
લોહી થકી આંચ કઠોર રંગી;
ક્યાં એ ગરુડ? આ ક્યાં તપસ્વી?
સાધુ જણાતા શુભ દર્શનથી.

પૃદ્ધા

અરે બાહુડા! તારા મરણના ભયથી હું
તો આખા જીવલોકને ગરુડમયજ માનું છું.

નાયક

માતા! બીહીશો મા! હું તો એક વિદ્યા-
ધર છું, ધીરજ ધરો!

પૃદ્ધા

[હર્ષથી] વત્સ! વારંવાર એવી વાત
સંભળાવ.

નાયક

માતા! ફરી ફરી વહે શો લાભ? કર્મથીજ
એ સિદ્ધ કરી બતાવીશ.

પૃદ્ધા

[માથે હાથ મુકી] બેટા! ચિરંજીવ!

નાયક

માતા! મને વધ્યનીશાન દોને!
પહેરી સુખે નહીં ગરુડ પાસે;
આ બાલના જીવન રક્ષણાર્થે,
આ દેહ પાડું અરિ બક્ષણાર્થે.

પૃદ્ધા

[કાન બંધ કરી] અમંગલ દૂર થાઓ!
અરે અજેતવાન! તું તો શંખચૂડના જોડેલોજ
મને વહાલો છે. કુટુંબીજનને વીસારી મેઝી,

તારો દેહ પાડી, શંખચૂડનું રક્ષણ કરવા માગે
છે; એટલે તો એનાથી પણ પ્રિયતર છે

શંખચૂડ

[ખેદથી] અહો! આ મહાનુભાવનું
વર્તન તો જગતથી વિપરીત જણાય છે.

વિશ્વામિત્રે શ્રમસિં નિજઠ્ઠર બધું એક ચાંડાલ પેટ,
નાડીજથે નિવાર્યો ઉપક્રમ તદપિ ગૌતમે દેહ મદિ;
પેલા તાદર્શ્યે હંમેશાં મુણિધર હજુતાં શુભ કાઢ્યા ધણીએ,
કિંતુ એ પ્રાણુ ત્યાગે પરહિત કરવા તુલુ જેવા ગણીને.

[નાયકને] હે મહાત્મન! પ્રાણુ હોમવાની
ધૃત્તિ જણાવીનેજ આપે દયાલુતા દર્શાવી છે.
હવે બહુ થયું બુઝ્યો—

જન્મ પામે, મરે અતે, વિશ્વમાં શુદ્ધ પ્રાણીએ;
પરાર્થે આપના જેવા રાજતા નિરલા જનો.
તો પછી આમ આગ્રહ કર્યો શો કાયદો?
કૃપા કરો. આ પ્રયાસ છોડી દો.

નાયક

[શંખચૂડનો હાથ ઝાલી] કુમાર શંખચૂડ
આજ ધણે દિવસે પરમાર્થ કરવાનો મારો
મનોરથ સિદ્ધ થવા આવ્યો છે. એમાં
અંતરાય નાખવો એ હીક નહીં હોં! માટે
લાંબા ટુંકા વિચાર છોડી દો. વધ્યચિન્હ મને
આપી દો.

શંખચૂડ

હે મહાત્મન! હે સાહસિકાગ્રણી! શાને
વૃથા મથો છો? આ શંખચૂડ શખ જેવા
શ્વેત શંખપાલના કુડને કદાપિ લાચન નહીં
લગાડે. જે અમે દયાપાત્ર હોઈએ તો અમારી
આ વિપત્તિયાં નિહલ યએલી માતા પ્રાણુભાગ
ન કરે એવો વિચાર શોધી કાઢવો જોઈએ.

નાયક

પણ વિચારવાનુંજ શુ છે? એનો ઉપાય
તો ક્યારનોએ શોધી કાઢ્યો છે તમારાજ
હાથમાં છે.

શંખચૂડ

કયો તે?

નાયક

મરે જો હ, મરી જરો, જીવતાં, જીવરો નહી;
જીવતી ભાજવા ચાહું, જીવ, આ પ્રાણુદાનથી.

એજ એનો ઉપાય. માટે વધ્યચિન્હ સત્વર
આપી દો. એને મારા શરીર પર વીંટી હું
વધ્યશિક્ષા પર ચઢીશ, તમારાં માતાજીને આગળ
કરી, તમે આ પ્રદેશથી દૂર સીધાવો. પાસેનું
વધરથાન જોઈને નારી જનને સ્વાભાવિક ડર
લાગે; એથી કદાચ એ પ્રાણુભાગ કરે. પતંગોનાં
હાડકાંથી ભરપુર આ સ્મશાન આપ નથી
જોતા શુ?—

અંચુના અમભાગે પિશિત લવ કરી,
હડતાં માસ લોભે,
પાંખે બીધો ધણીએ સકલ રથલ મહી
સ્પામતા ગાદ છએ;
વહેતાં કૃષ્ણાક્ષિનીએ વમળ ચરખીના
લોહીના રેલ લાવે,
શીઆળોના મુખેથી અનલ અડકતાં
ગર્જના 'જીમ્' સુણએ.

શંખચૂડ

ન કેમ જોઉં?

પ્રતિદિન પતંગ હારે, વિનાયકે વળી પ્રીત ધરી લાગે,
સરિધવવાસ્થિ કપાલે રુદ્રવપુ સમ સ્મશાન આભાસે.
માટે જાઓ, આવા દીલાસા શાને? ગરુડને
આવવાનો સમય થયો છે. [માતાની આગળ
ધુટંગીએ પડી, હાથ જોડી માથા ઉપર રાખે
છે] માતાજી! તમે પણ અહીંથી પાછાં વળો.

જન્મ પામીશ હે માતા! વળી જે જે ગતિ યશે;
ચેતિ મલ્લકમાં તુંએ માત વહાલી સદા યશે.

[પાય લાગે છે.]

વૃદ્ધા

[રડતી મનમાં] હાય! આ વયનો છેલ્લો
તો નહીં? [પ્રગટ], દીકરા! જાને, મુઠ્ઠા છીજે

જ્યાં મારા પગ નથી ઉપડતા. હું પશુ તારી સાથેજ મરીશ.

શંખચૂડ

[ઉભો થાય છે] પાસેજ લગવાન દક્ષિણ ગોકર્ણનું મંદિર છે. એમની પ્રદક્ષિણા કરી સ્વામીની આરાધના થાય ચઢાયું. [માતા સાથે જાય છે]

નાયક

અરે રે! મનની માણી મનમાંજ રહી. હવે શા ઉપાય—

[એકએક કંચુકી પવેશ કરી]

કંચુકી

આ રાતાં વસ્ત્રો—

નાયક

[જોઇને, દર્પથી: મનમાં] ચાલો! ધણુંજ સારું થયું. અણુધાયાં રાતાં વસ્ત્રો તો મળ્યાં; મનોકામના પૂર્ણ થઇ.

કંચુકી

—મિત્રાવસુજ્ઞનાં માતાજી મહારાણીએ મોકલ્યાં છે. આપ એને પરિધાન કરો, કુમાર!

નાયક

કંચુકી! લાવ.

[કંચુકી બે રાતાં વસ્ત્રો આપે છે]

નાયક

[લે છે: રવગત] મલયવતીનું પાણિ-મહાશ્વ સહજ થયું [પહેરે છે; પ્રકાશ] કંચુકી! જાઓ, દેવીને મારા પ્રણામ કહેજો!

કંચુકી

જેવી કુમારની આરાધના. [જાય છે]

નાયક

રાતાં વસ્ત્રો મળ્યાં બે આ યોગ્યકાલે વીચારતાં; વધારે ચાલના થાયે પરાયે દેહ હોમયજ્ઞ. [ચારે દિશાએ જોઇને] મલયાચલનાં શિખરોને ખેંચ ચળાયમાન કરી નાખે એવો પ્રચંડ વાયુ

વાય છે. પશ્ચિરાજ પાસે આવી પહોંચ્યા હોય તેમ જણાય છે.

સુગાન્તે મેધ પેટે, ગમન દિગ્ગ તણી
પાંખણી નો છનાયે,
રમે તીરે લજાળે જલધિ જલ ભૂમિ
ઢાંક્યા વાયુ વાએ;
આણે કદપાંત રાંકા બયથી નિરખતા
દાયીએ શ્રી દિશાએ,
જાણે બારે સવિતા મગઠ યજ્ઞ દિશા
દેહ જ્યોતે બરે છે.

માટે પેલો શંખચૂડ આવી પહોંચે તે પહેલાં સત્વર વધ્યશિક્ષા ઉપર ચઢી જાઉં. [તેમ કરે છે: પથ્થરને અડકતાં] અહા! આનો સ્પર્શ—

આવું ના સુખ આપે ચંદનધારી મલયવતી અંગે, આરા હરની પુરે વધની આવી શિક્ષા છતાં, સ્પર્શો. અથવા કાં મલયવતીનો સ્પર્શ—

હુવતાં માતા અદે અનુભવ્યું સુખ બાહ્ય મહાં મેં જો, તેનાથી એ અદર્ક થાયે આ વધ તણી શિક્ષા સંજો. લ્યો, ગરુડ આવી પહોંચ્યા. ચાલ, મારા શરીરને ઢાંકી દહ ઉભો રહું.

[તેમ કરે છે ગરુડ પ્રવેશ કરે છે.]

ગરુડ

જોઇને ચક્ર બિંબે, બયણીત થએલી,
શેષભૂતિ સ્મરીને,
આત દે સૂર્ય બાળ્યો, અલિત રથ મહાં,
અંગે અથ બીભ્ય;
પાંખે આર્ધા ખસેડ્યાં જલધર સમૂહો;
એપતો એળી તેળે,
આવી સિન્ધ સમીપે, મલયગિરિવરે,
સર્પના બક્ષણાર્થે.

નાયક

[સતોપથી]

રક્ષી અહીં પનનગ પૂર્ય મેં ને શરીરે
દાને દર્ધ મેળવ્યું છે,
ભવે ભવે તેથી હમેશા મારે પ્રાપ્તિ થત્તે
દેક તણી પરાયે.

ગરુડ

[નાયકને જોઇ]

સામે રક્ષિલાતરે પડી રહ્યું, સર્પો બીજી રક્ષામ,
મેટું બક્ષ અચુક વજ્ર સમી આ આવે હવે છતીમાં;
મારી બીક થકી વિચિત્રન હરથી ચાહ્યુ છલી લેલી આ,
રાતાં વજ્ર થકી વાંટેલ લઇ એ હકુ હવે આખમાં.

તરાપ મારી નાયકને પકડે છે: નેપથ્યે હુ હુભિ-
નાદને પુષ્પવૃદ્ધિ થય છે.

ગરુડ

[વિસ્મય પામે છે] અહો! આ હુ હુભિનાદ
શાનો! આ પુષ્પવૃદ્ધિ ક્યાંથી? [ઉચ્ચ જોઇ
અવલુ કરે છે.]

ગધે કાં પુષ્પવૃદ્ધિ અલિધૂય હરી આવતી અમરથી?
હુ હુભિના નિનાદે અમરભૂમિ થકી સૌ દિશાઓ પુરાતી,

[હસીને] હાં! જાણ્યું—

પાદિબલે ગમનગત થકી કમ્પતું સર્વ વાધી;
ધીમાં સંવતક લો, મલય થઇ જશે, ગર્જતાં એમ ધારી.

નાયક

[મનમાં] હાશ! કવે કૃતાર્થ થયો.

ગરુડ

[નાયકને નીહાળી]

નામને રક્ષનારો આ ભારવાહી જણાય છે;
સર્પના ભક્ષની કાંક્ષા આજ દૂર કરી જશે.

ચાલ, આને લઇ મલયપર્વત પર ઉઠું ત્યાં
એનો નીરાંને આહાર કરીશ.

નાયકને લઈ જી જાય છે.

ચોથો અંક સમાપ્ત.

[આ રસિક નાટકનો ત્રિશેષ ભાગ આવતા અંકમાં]

બહાર પડી ચુકી છે!!

હીંદુ સંસારના મૂઢ પ્રશ્નો જાણવા હોય,—સમાજનાં અસામાન્ય લક્ષની વેદી, અને તેનો મોગ
જોવો હોય,—દોંગી ધર્મ ગુરુઓ અને મોળી સ્ત્રીઓનાં વર્તન જાણવાં હોય,—બાહોશ
ડીટકડીવાનાં પરાક્રમ વાંચવાં હોય,—અનેક રહસ્યમય ઘટનાઓ જાણવી હોય તો

આજેજ મંગાવો.

“રસિકા ઉર્ફે આદર્શ આર્ય બાબા.”

ભાગ ૧-૨. સંપૂર્ણ કીંમત રૂ. ૪-૦-૦ (વી. પી. જી. હુ.)

૭૦૦ પાનાનો દળદાર ગ્રંથ, અનેક સુદર ચિત્રો સહિત

મંગવાનું ઠેકાણું:—

માથુક મીન્ટીંગ પ્રેસ,

કરંજ્યા બીલીંગ, ચર્નીશિડ જંકશન, મુંબઈ.

પૂર્ણતાપ્રાપ્ત

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૩૧ થી]

ઉદ્યા નિર્મલમિદિ દૂરી પોતાની તલવાર વીંઝી, પથુ પોતાને સ્થાને ઉભો રહ્યો. યુદ્ધ નિપૂણ માટે આ દેખાવ અતિ રસિક હતો. નિર્મલસિંહ લલ્લોજી નહતો. તેરમત કરતો હોય એમ દેખાતું તેને શ્રમ પથુ પડતો નહતો, વીરસિંહનો હાથ નજીક આવે ત્યાં સુધી તે નિશ્ચય ઉભો રહેતો અને પછી સહેજ તલવાર વાળીને આવનાર ધાને વ્યર્થ કરી મુકતો.

લલ્લો વખતે સામે માણસ છેક શાત હોય તેના જેવી પળવનાર વાત ખીંચ થોડીજ દશી વીરસિંહ વધારે ગુસ્સે થતો ગયો અને વધારે ને વધારે હાવ ખેલતો ગયો. થોડીવાર પછી તેને યાક વધારે લાગવા માડ્યો. નિર્મલસિંહને પથુ વધારે યુદ્ધ ચલવવા મરજી ન રહી. અને જેવો સીધી તલવાર રાખીને વીરસિંહ, નિર્મલસિંહના હાથને ધાયવ કરવા ગયો તેવોજ એક ઝટકાથી નિર્મલસિંહનો હાથ ફર્યો એક ફાણુમા કપાક નિર્મલસિંહની તલવાર ચમકી ફાણુમા વીંઝીને કપાલ પામથી ચાલી ગઈ અને જ્યાં તે ચડી ત્યાં તાલીની ટશરો પુટી નીકળી નિર્મલસિંહે તલવાર એકદમ દૂર ફેંકી દીધી અને પોતાના પરિણામથી એક દુકડો ફાડ્યો. વીરસિંહ હજી શું મન્યુ તે નમજે ત્યાર પહેલાં નિર્મલસિંહે કહ્યું 'ભાઈ, તમે ધાયલ થયા છો, મેં તમને આ પ્રકારના હથા માટે ચેતવણી આપી હતી. એક બાલુ તમને ધા દતોજ; હવે ખીંચ બાલુ પથુ થયો, ધાવો હું' તે બાધી લઉં"

વીરસિંહ યુદ્ધમા પરાજિત ન થયાં તેટલો આ વિવેકથી થયો.

એટલામા હકીમ આવી પહોંચ્યો તેણે ધા જોઈ જાહેર કયુ કે અતિ બાહોશ હાથનુજ એ કામ હતુ ધા જરા પથુ ઉડી ન હતો. મેં ત્રણ દિવસમાં સારું થઈ જશે એમ તેણે કહ્યું.

જોનાર સાંભળનાર નૌ વિસ્મયથી રતબ્ધ થઈ નિર્મલસિંહને જોઈ રહ્યા. નિર્મલસિંહે તલવાર ફેંકી દીધી હતી એટલે વિજય વીર સિંહનો ગણાય છતાં પ્રશ્ન એ હતો કે ત્રણમાં સૌથી બહાદુર કોણ? કાયદા પ્રમાણે જીત વીરસિંહની હતી, બલ પ્રત્યક્ષસિંહનું સૌથી વધારે હતુ. વાર્તાત્મિક રીતે ખીજી યુદ્ધનો નિર્ણય થયોજ નહોતો. છતાં નિર્મલસિંહે પ્રત્યક્ષસિંહના જીતનારને જીત્યો હતો.

કોઈ બોલ્યુ: "એ તો વિધિના ખેલ"

કોણ સૌથી બહાદુર તેનો નિર્ણય કરવા મહારાજાએ અગ્રગણ્ય સેનાનિઓને બોલાવ્યા તેમજ મત આપ્યો કે પ્રત્યક્ષસિંહ જો કે જોરાવર હતો છતાં કાયર હતો, તેથીજ ધારતીમા તે નિદ્રા ન લઈ શક્યો, અને નાસી જવાની ઇચ્છા કે મરી જવાનો ભય દયાવવા તેણે સૌથી પ્રથમ યુદ્ધ શરૂ કર્યું. વીરસિંહમા કૌશલ્ય હતુ, છતાં સાવધતા નહતી તેનો પ્રયત્ન ભય આવે ત્યાર પહેલાં તેનો નાશ કરનારના જેવો હતો. ધૈર્ય અને નિઃશ્વરતાને બીધે સૌથી હોમવાન નિર્મલસિંહ હતો. તેણે છેક છેલ્લે સુધી યુદ્ધ માટે રાહ જોઈ હતી. તે કાયર ન હતો. એકે તેણે પોતેજ અને મહારાજાને યુદ્ધ માટે આહ્વાન કરેલું, તેમજ અસાવધ પથુ નહોતો. કેમકે જો કે તેણે ઢાલ કે અખતર ફેંકી ધારણ કર્યું ન હતુ છતાં તે જરા પથુ ધાયલ થયો ન હતો વગેરે વગેરે.

આ નિર્ણયની વાત ગજકુમારીને કાને ગઈ તેના સખી મડવનો આશ્ચર્ય રાજકુમારીના પાતાની પમંગી આ યુદ્ધના નિર્ણય પ્રમાણે

કરવાનો હતો રાજકુમારીને તેનો પતિ પોતે પસંદ કરવાની મહાગળ તરફથી છુટ મળી હતી રાજકુમારીએ કહ્યું કે બધાનો મત નિર્મલ સિંહ નિડર છે એવો થયો ને સાચો છે પણ એવી નિડરતા હોયરૂપ હતી કેમકે તેનું પરિણામ એ આવે કે તેને કથાનો-ધર્મનો સુદ્ધ લાભ ન નરહે રાજકુમારીનો મત એમ હતો કે માત્ર સત્ય પક્ષમા હોય સાચો નિડરતા મ્થાને છે તેની નિડરતા ઉપર અકુળની જરૂર હતી અને તેની હીમત જે શુદ્ધમા કમાડીએ ચઢી ધડાઇ હતી તેને બીજા પ્રકારે કમી જેવાની જરૂર હતી કોક ખાંધુ “ત્યારે તો બા! આપ વીગસિદ્ધ જીનુજ નામ મહારાજને આપશોને ?”

“ચુપ!” રાજકુમારીએ કહ્યું “મને લાગે છે કે મારે લગ્ન કરવાની જરૂર છે તેના કરતા નિર્મલસિંહને પરણાવવાની જરૂર વધારે છે, તે અનુભવ તેના ચારિત્ર્યની પૂર્ણતા માટે જરૂરનો છે હું તેની જોડે લગ્ન કરીશ”

“પણ મા તે પોતે આપ સાથે” મખી બોલી “લગ્ન કરવા ઇચ્છતા નથી તેનું કેમ ?”

“તે મારે જોવાનું છે, જાઓ! કાઠ જઈને નિર્મલસિંહને મારી પામે હાજર કરો!”

નિર્મલસિંહ આવ્યો એટલે સખીમંડલ યાદ્યુ ગયું રાજકુમારીએ તેનો મિદ્ધાત મહારાજનો નિર્ણય વગેરે વિગતારથી સમજાવ્યા પછી કહ્યું કે તેટલા માટે, તમારી પૂર્ણતા માટે તમારે લગ્ન કરવા જોઈએ

“માફ કરો કુમારી! પણ લગ્ન કરવાની મારી હીમત નથી.”

“એ હીમત માટેજ તમારે લગ્ન કરવાની જરૂર છે”

“પણ હું લગ્ન કરવા ઇચ્છતોજ નથી”

“જતા તમે લગ્ન કરો એમ હું ઇચ્છું છું”

“કોની જોડે મારા લગ્ન કરાવવા ઇચ્છો છો?”

રાજકુમારી તેની પામે આવી ઉભી રહી;

“મારી સાથે”

નિર્મલસિંહની આખો ચમકી રહી,

“શું તમારી સાથે?” રાજકુમારીના ખભા ઉપર એ હાથ ટેકવી તે ઉભો રહ્યો પછી નિશ્ચય કરતો હોય તેમ બોલ્યો, “અશક્ય છે, તમારી જોડે લગ્ન કરવાની હું ના કહું છું”

“તમારા દીવથી ઉવડી વાત તમે બોલો છો તમારા વદન ઉપર દેખાય છે કે તમારી લગ્ન કરવાની હા છે”

દૂર ઉભા રહી નિર્મલસિંહે કહ્યું “ના, ના, ના”

નિર્મલસિંહના ગળા ઉપર પોતાના બને હાથ ભેરવી જાણે ફરજ પાડતી હોય તેમ રાજકુમારી બોલી “હા, હા, હા”

નિર્મલસિંહ રાજકુમારીના નિશ્ચયો મુખ આમે જોઈ રહ્યો “જે હીમતને પૂર્ણતાએ પહોંચાડવા તમારી સાથે લગ્ન કરવું પડતું હોય તો હીમત બહુ ઇચ્છવા જેવો સદૃશ્ય નથી”

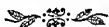
“જે મારી સાથે લગ્ન કરવાથી હીમતની પૂર્ણતા મેળવાતી હોય તો હીમત સીવાય બીજો ઇચ્છવા જેવો સદૃશ્ય એકે નથી”

નિર્મલસિંહ નિર્મલ હાસ્ય હસ્યો રાજકુમારી તેના બાહુપાશમા હસી રહી

“અરેબર હીમત જે ઉમદા વસ્તુની પ્રાપ્તિ માટે ન હોય તો તે હીમતજ નથી”

નિર્મલસિંહે ઉત્તર આપ્યો: “અરામર, એક ફારસી શીસ્તુક* પણ એમજ કહી ગયો છે”

અરવિંદનાં આંસુ

[અનુસંધાન ૫૪ ૩૪ થી]

એક ઉપમા લઉં. મારું વિવશિત સ્પષ્ટ સમજવવા
એક સુંદર દૃષ્ટાંત લઇશ પ્રેમ અને પ્રકૃતિનું
સામ્ય જરા જોઇએ. ધાર કે એક વિલાસી
તરુણને એક મુગધા સાથે હૃદયગ્રંથિ બંધાય
છે પ્રેમદેવીનો તે પુજારી પોતાની પ્રેયસી
સન્મુખ જુગલકર જોડી કરી ‘ખડે પાંડે’ રહે
છે. તેની મોહમત-મીઠાસામાં લોહીનાં પાણી
કરે છે, તખીઅત નીચેવે છે, તેને અદરનિશ
પ્રસન્ન રાખવા તેના ગજવામાં જાણે કુળેરના
ભંડાર હોય તેમ સંપત્તિ વેડે છે. માન મરત્યા-
વાળો, જમાનાનો ખાધેલ પુરુષ વચ્ચે પડી
તેને આમ ટપેરે છે; “લક્ષ્મીલાઈ, પ્રેમ પાશ
તો સ્વાભાવિક છે; પરંતુ તારે મર્યાદામાં રહી
એ મોહ જાળમાં સપડાવું ઘટે. તારા સમયને
યોગ્ય હિસ્સાઓમાં વહેંચી નાખી, યોગ્ય ભાગ
ફલપ્રદ કાર્ય વ્યવસાયમાં ગાળ અને તારી દેરીના
સંપર્કમાં આરામની ધડીએ ગુજાર. તારી
સમૃદ્ધિનો બરાબર આંક કાઢ અને જન્મેતસવે
કે એવા કોઈ રસપર્વે યોગ્ય પ્રમાણમાં તારી
પ્રેયસીને ઉપહાર આપ.” આ સલાહ ને માર્ગ
દર્શનાનુસાર ખરે તે સમાજનો ઉપયોગી અંગજૂત
સભ્ય અને એમાં શંકા નહીં પરંતુ આ વળખાતવા
પરિણામરૂપ તેના પ્રેમનિભોચનનું શું? જો તે
કલાકાર હોય તો તેની પ્રતિજ્ઞાની પાંખ કુંપાવાની
એ નિઃશંકે અને નિર્વિવાદ છે.

પ્રિય સુહૃદ! અજળખીમા ગરકાવ થતા
આત્માને અમૃતવીચિત્રોમાં ગુંગાવાના પ્રતિમાના
ઘોષવાના દરેક શા માટે ભાગ્યેજ પુરી ઉજળા
નીકળ છે? કારણ સ્પષ્ટ છે. એ રસ ઝરણુની
બંને કાનારીએ ઠંડાગાર બદ લોકનાં ભવનો

આવી રહ્યાં છે. અને આ પાગલ મરતરસ
ઘોષનાઓ એમની ગ્રીષ્મકુંજો અને પુલવાડીઓ
કે ધાન્ય ક્ષેત્રોને ધ્વજ કરે એમ હોય છે, જેથી
તેઓ ઝમુમતા જોખમને ખાળવા ખાઈઓ
ખોદી મુકે છે ને કૃત્રિમ પુસ્તાઓ ઉભા કરે છે

ફગણ સુદ આઠમ

આનંદોર્મિ, ખંડન અને ઉપમાઓમાં
હું ક્યાં ફસકાઈ ભેરવાઈ પડ્યો! પરિણામે પછી
પેલા નિર્ણય ક્રમેશ્વર-નટવરનું શું થયું તે તને
લખવાનું રહી ગયું. ગઈ કાલના મારા પત્રમાં
જે ક્લાતમક ચિંતનોનો મેં ઇશારો કર્યો છે
તેમાં કુખી જઈ લગભગ એક પહોર હું હજ
પર ધ્યાનસ્ત ખેસી રહ્યો. લગભગ દીવાળતી
ટાણે હાથમાં એક ટોપલી લઈને એક તરુણી
બચ્ચાં તરફ દોડતી હાંફળીફાંફળી આવી
પહોંચી. આ બધો વખત બચ્ચાંઓ તો લાંબી
એક ડાહ્યુંએ ચરક્યાં નહોતાં થોડે દૂરથી તે
બોલી ઉઠી “કના બકુ ડાહ્યો મારો ભાઈ!”
મને ત્યાં ઉભેલો જોઈ જરા ખંચકાઈ પરંતુ
જરા હીમત ધરી પછી મને આવકાર દીધો.
લડી બાઈ! તેનું મોહું દેવું હનું હનું થઈ
રહેલું દીસતું હતું! હું તેની પાસે ગયો ને
કહ્યું: “આ રમકડા જેવું બચ્ચું તમારો દીકરો
ચાવ?” હકારમાં નેણે ઉત્તર આપ્યો ને નટને
લઈ હૈયાં સરમો ચાંપી મીઠું વહાલ કયું. વધુ
નિવેદન કરતાં નેણે આગળ ચલાવ્યું: “નટને
કનાને સોંપી સુંદરને લઈ હું ચલા, ખાંડ, ગે.બો
ને પરચુરશુ ચીત્તે નેવા ગઈ હતી.” પણ
તે માનવાતસ્યનું શબ્દચિત્ર આલેખવા હું
અસમર્થ છું. “નટ, ભાઈનું ડાહ્યો થઈ પડી
રહ્યો ગાટે આજ તને શીશો શેરી દઈય ને
કના તે ને સુંદરે કાલ ધમાચકડી કરી ગે.બો
ફાડી નાખે છે એટલે તમને કશું નહીં મળે.”
તેણે નાનાને પંખાપો ને વચેટ ને મીઠી ધમકી

આપી એટલામાં સુંદર આરી ચઢ્યો ને કનાને એક પાંદડાંની પીપુડી આપી. તે લલી બાધ જોડે પછી હું જરા, પાતે ચઢ્યો. મને માલમ પડ્યું કે તેમહેતાછની દીકરી હતી. તેનો ધણી નજદીકના મગાના મૃત્યુથી વારંગો મળવાની વધી હતી. તેની તજવીજ કરવા પરશમ ગયો હતો. “લાઇ, અમે લખી લખીને ચાક્યા પણ જવાબમાં એક હરફ ન મળે, એટલે પોતે ગયા અને હવે હુમખેમ પાછા ફરે એટલે જાણે ગંગા નાહ્યા!” દીકસેછનાં વેણ કહી સુંદરને ચોપડાના, કનાને સારાં નવાં ખમીસના ને નટુને માટે દ્રાક્ષ ને ખજુરના પાચ રૂપીઆની નોટ આપી હું વીદાય થયો.

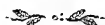
પ્રિય સુદહ! ધોધમાર જોસમાં જ્યારે મારા મસ્ત તરંગો ઉછળે છે. સારે આવાં નિર્દોષ જીવનું દ્રશ્ય બેચેન મસ્તિકકનો બોજો ધટાડે છે ને મને શાંતિ અર્પે છે પોતાના નાના કાર્ય પ્રદેશમાં તે લલી બાધ કેવી નિશ્ચિંત ધુમે છે! રોજની ઘટમાળ રોજ ઉઠેલતી અને આવતી કાલની આજ શી પડી છે એવી વિશુદ્ધ બેપરવા તથા પરવરદેગાર પરની વૃદ્ધાની નિશ્ચલતા તેની પ્રકૃતિને કેવી શાંત રાખે છે! ઝાડપરથી પાંદડાં ખરતાં જોતાં રત અદલાશે એ સીંચાય તેને અન્ય તક રજુરતો નથી. કેટલી શાંત અને સતોષી જાંદગી!

હવે અચારનવાર તે બાધને ત્યાં માગે

ગવરો ખરો. બચ્યાંઓ તો મારી સાથે ખુબ હળી ગયાં છે. હું ત્યાં ચઢા, કે કોશી પીઈ ત્યારે સાકરને! એક ગાંગડો જરૂર મળવાનો. ધણીવાર તેઓ મારી સાથે સાંજરે દહીં ભાત કે માખણને રેપડેલો ઝાપડે છે. ગોધુલિની વેળા તેના નવા દોસ્તની તેઓ નક્કી માર્ગ પ્રતીક્ષા કરવાના અને કદાચ સંજોગવશાત્ કોઇ અનિવાર્ય વિધિને લીધે મરાથી ત્યાં ન જવાય તો જરૂર નિરાશ થવાની ધણીવાર હું તેમને ભીમનાથ મહાદેવ દર્શન કરવા લઈ જાઉં છું. ને નાના નટુને ઉઝો કરી ટોકરો રણકાવવાનો સહાવો દેવાનું ચુકતો નથી.

મેં તને લખ્યું તેમ હું નાના નટુ ને સુંદરનો છેક દોસ્ત બની ગયો છું. મારી સાથે આ બોળીઆં ભુલકાં ખુદ્કા દીધે ખુબ તડાકા મારે છે. ગામનાં બીજાં લટુરીઆં સાથે તેઓ જ્યારે આનંદદિન્ડોલે ચડે છે ત્યારે તેઓના બાળ સ્વભાવનાં નિર્દોષતા અને સરલતાથી હું મુગ્ધ થાઉં છું અને આનંદ પામું છું. આ બાળારાગની પારદર્શક નિખાલસતા, એમની હઠમાનશાઇ જેસ અને એમનાં ટોળ દીખળ રખેને મને અડચણરૂપ થાય એ આ લલી બાધની લંબેશ શીકર હોય છે. પણ લાઇ! હું બડેખાંએ નથી ને તુંડીબીજાંએ નથી એટલે આ નિર્દોષ બાળલીલા મને ઉઘડી પરાતાર આનંદરૂપ યદ્યપ ગય છે.

તંત્રોસ્થાનેથી

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૮૨ થી]

જીવનની ને હૃદયસ્પર્શી છે. જીના વૈલવશાલી આર્યજીવનની મુંઢરતાનાં કાલ્પનિક ચિત્રો પણ તેને જોતાં ચિત્રમાં રચાઈ જાય છે.

“શા માટે મા તારાં શુષ્ક નયન” એ ચિત્ર જોતાં તો ગમે તેવું કંઠોર હૃદય પણ દ્રવે. ભારત જનનીનો દીન, મલિન વેષ અને એ માના સ્વાતંત્ર્ય માટે તલસતા નવ યુવાનવીરની આખમાં અને અંગેઅંગમાંથી નીકળતો આતંત્ર્યર આપણા અંતરમાંએ એવોજ ઉડા પ્વનિ જગાડે છે.

‘ભારત સૌભાગ્ય’ ભાવનાની દૃષ્ટિએ ઉત્તમ છે, સર્વ વર્ણ અને સર્વજન ભારત દેવીના દર્શને પુગ્નપો લઇ આવેલાં છે. સૌ પોતપોતાની ભેટ તેના ચરણે ધરી કૃતાર્થ થાય છે. સૃષ્ટિ સૌંદર્ય આપણા દેશનુંજ છે. મંદિર ને મસ્જિદ કેમો વચ્ચેનો સહકાર સુચવે છે ગળ, સિંહ અને મયૂર દેશનાં બલ, પરાક્રમ અને કલાના પ્રતિનિધિરૂપે છે.

તે પછી આવતુ મીરાંબાઈનું દ્વિરંગી ચિત્ર મીરાનોજ સાક્ષાત્કાર કરાવતુ હોય એવું છે. આ ચિત્ર કોઈ દિવસ મીરાંના ખરા ચિત્ર તરીકે જાળખાવશે એવી ભવિષ્યવાણી કરવામાં જરાએ અતિશયેષ્ટિત લાગતી નથી.

શ્રીમતિના ચિત્રમાંની સુંદરતા ઘણા યોગ્ય પુરેપુરી પીછાની શકશે. એકાગ્ર ભક્તિ એની આંખમાં મૂર્તિમંત થઇ છે. એના પ્રત્યેક અંગમાં સૌંદર્ય દીસે છે, એની સુકુમાર દેહમાંથી લાવણ્ય ને રસિકતા ઝરે છે. અને સંભાળથી તેજ્યાર કૌશી એની પુજા નામઝોમાં એના હિરની આતુરતાનાં દર્શન થાય છે.

‘પણુ’ હજુ તો ઘણાં ચિત્રો રહ્યાં. પૃષ્ઠાંગી એકલવ્યની એકાગ્રતા અને ગુરુભક્તિ, પીરાંગના લક્ષ્મીબાઈનો વીર વેષ, આંખને ખુંચે એવું બલ ભરતી સુંદરીનું દેહ વલણ બાદ કરનાં સંધ્યાના આરામાં સૃષ્ટિ પર ઉતરી જળમાં પ્રતિબિંબિત થતા સંધ્યાના અનેક રંગ અને અમોલા રાણીનું પરિચિત Silhouette ચિત્ર સૌએ સુંદર છે. તે પછીનાં પાંચ ચિત્રો સરસ્વતીમંદ, મોહિની, અરુણ, દ્વિલીપ અને સિંહ અને ગુર્જર સુંદરી-માં મોહિની અને ગુર્જર સુંદરીના ચિત્રો ચિત્રની દ્રષ્ટિએ વધારે સુંદર ગણી શકાય.

૨. રવિશંકરનાં ચિત્રોની વિશિષ્ટતા એ ચિત્રોમાંની લાવનામાં છે. એમનાં ચિત્રો એ માત્ર ચિત્રો-જોધને જુલો જવાય એવાં ચિત્રો-નથી પણ દરેકની અંદર આપંભાવતા અને આર્યજીવનને પોષતાં અથવા એનાથી પોષાએલા તત્ત્વો હોય છે, અને તેથી જોતાંની સાથે જોનારના હૃદયમાં પણ એ લાવના રસુરવા મારે છે. રાવણનું ધ્યેય ભારતીય કલાના ઉદ્ધારનું અને તે દ્વારા જીવનને સંસ્કારી ને વધારે ઉચ્ચગ્રાહ એવડાવવાનું છે. એમનો આદર્શ ગુજરાતી જીવનમાં કેંક અંશે સફળ થતો દેખાય છે.

આપા કલાના એક અનન્ય ભક્તની કૃતિઓને સત્કારવામાં ગુજરાત પોતાનોજ સત્કાર કરે છે એમ માનવું વધારે પડતું નહીંજ લેખાય.

ભગિની સમાજ પ્રદર્શન

આ માસની ગઇ તા. ૧૪ મી થી ૨૨ મી સુધીમાં મુખ્યમંત્રી ભગિની સમાજે માધવ-બાગમાં ચિત્રકળા અને ગૃહકળાઓનું પ્રદર્શન ભરી પુણ્યપર્વ ઉજવું હવું-પુણ્યપર્વ એટલા માટે કે આ પ્રદર્શન માત્ર

પાર્થિવ દૃષ્ટિબિંદુથી નહોતું ભરત્રામાં આન્યું પરંતુ એની પાછળ સર હરકીશનદાસ હોંદુ હોશીદલને આ પ્રદર્શનની ઉત્પત્તિ આપવાના મહાન નિશ્ચયની પરમ ભાવના રહેલી હતી. મુંબાઈમાં વસતી ને જાહેર જીવનમાં સહેજે રસ લેતી દરેક સત્તારીએ આ પ્રદર્શનમાં પોતાની કે ને કે સેવા આપી હતી. તેમની એ સેવાઆવના માટે તેઓને ધન્યવાદ થતે છે.

આ પ્રદર્શનના અંગે ગુજરાત બ્યાયામ મંડળના બેન્ડસહિત શારીરિક પ્રયોગો, પ્રો. સી. સી. શાહના અને પ્રો. ભાડીઆના અંગમથના પ્રયોગો, જ્ઞાતજ્ઞતની ખોલીઓનું અતુકરણ કરનાર ભાષ્યકરના પ્રયોગો પણ રાખવામાં આગ્યા હતા.

આ પ્રદર્શનને પાર ઉતારવા અથાગ પ્રયત્નો કરનાર સૌ બાંધ બહેનોને અભિનંદન થતે છે !

વસંતોત્સવ

સંસ્કાર અને ભાવનાઓનું વાતાવરણ દિવસે દિવસે પ્રત્યજ બનતું જાય છે અને તેનો સાક્ષાત્કાર નવગુજરાત જે જે પ્રકૃતિઓ હાથમાં ધરે છે તે દ્વારા થાય છે.

આવી એક સુંદર પ્રકૃતિ તે ગુજરાતે વસંતોત્સવ ઉજવવાની પાડેલી નવી પ્રથા.

વીણેપારણે સાહિત્ય સભાના ઉત્સાહી મંત્રી ભાઈ ગોકુલદાસ ભટે મુંબાઈમાં નવગુજરાતના વસંતોત્સવીઆ નાનાવાલના અધ્યક્ષપણા નીચે હુતાશણીના દિવસોમાં વસંતોત્સવ યોજી એ દિવસ ગુધી રસલક્ષણ કરીને કરાવી એને માટે તેમને અભિનંદન થતે છે.

આમરૂમી સાહિત્ય પરિષદને આવકાર

આમરૂમી સાહિત્ય પરિષદને અમે અંતરનો આવકાર આપીએ છીએ. ઓગણીસ વર્ષે ફરીથી આ નગરીમાં પરિષદની બેઠકમાં સમસ્ત ગુજરાતનાં સાહિત્યરસિકો આજે ભેગાં મળે છે. પ્રત્યેકના પ્રયાસો પ્રત્યે અમારો ઉડો સમભાવ છે. આપણી પરિષદનું આ એકનીશમું વર્ષ શક્તિની વહેલે એરી અમારી ઉમેદ છે. જે ઉત્તેજક અને નિષામક ખજ સાહિત્યની આ સંસ્થામાં છે તે અનેકધા વૃદ્ધિગત થાય અને આપણી સાહિત્યની વાડીને નવરસથી વિજસતી રાખે એનું અમે ઇચ્છીએ છીએ. સાહિત્યની અધિષ્ઠાની દેવી અમારા અને અમારા સહકારી બંધુઓના સાહિત્ય મનોરથો સંઘ કરો !

ગુજરાત યુનીવર્સિટી

ગુજરાત યુનીવર્સિટી તરફથી શ્રી. લક્ષ્મીભાઈ શામળદાસ (પેટાકમીટીના ઉપ-પ્રમુખ, શ્રી. કે. એમ. મુનશી અને ડૉ. કે. જી. નાયક (મંત્રીઓ) અને શ્રી. કે. ડી. શાહનું એક ઉપરુદ્ધેશન ગુજરાત યુનીવર્સિટી માટે મદદ અને મહકારની ઇચ્છાથી તા. ૨૧-૩-૨૬ ના રોજ નામદાર ગાયકવાડ સરકાર પાસે ગયું હતું.

ઉપરુદ્ધેશન તરફથી શ્રી. લક્ષ્મીભાઈ શામળદાસે હુંકાણુમાં ગુજરાત માટેની જુદી યુનીવર્સિટી ની રૂપરેખા જણાવી હતી અને નામદાર ગાયકવાડ સરકારને આ કાર્યમાં સહકાર કરવ નિમંત્રણ આપ્યું હતું. મહારાજ સાહેબે તદ્દન વિમાલ સાથે આ વિચાર સાથે સહાનુજ્ઞ પ્રદર્શિત કરી હતી અને અસારની યુનીવર્સિટીની કેવળ નકલ સામે નાપસંદગી પ્રદર્શિત કરત જણાવ્યું કે ગુજરાત અને વડોદરા સહકાર કરે તો કમીટીને નવી યુનીવર્સિટીની યોજના રજ કરવા સુચવ્યું હતું અને તેની યોજના રજુ થયે મદદ કરવા વીશે પોને વધારે ચોક્કસ વિચાર કરી શકશે એમ જણાવ્યું હતું.

ખહાર

પડી

ચુકી છે

રા'સદ પ્રધાવલિ નં. ૧૪.

સંખ્યાબંધ આટપેપરોથી ભરપુર

ગુજરાતના એક મહાવૃક્ષ:

ગુજરાતના જ્યોતિર્ધિરો

મૂલ્ય: રૂ. ૦-૧૨-૦

ખહાર

પડી

ચુકી છે

સંસદ પ્રધાવલિ નં. ૧૩.

રા. મુનશી કૃત

કેટલાક લેખો

મૂલ્ય: રૂ. ૨-૦-૦.

લેખો:

‘ગુજરાત’ કાર્યાલય,

૧૦-૧૪, બેકદાક્ષ લેન, કોટ-મુંબાઈ ૧.

ગઢ કાલે શરુ થએલો ગુજરાતી સાહિત્યનો નવો યુગ

અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૨૫ થી]

આજ પ્રમાણે ભાવિ-એનું સર્વોપરિપાણું અને એની અકળ રચના અને કાર્યક્રમને લીધે ગઢ કાલ સુધીના બધા લોકોની બુદ્ધિ કાઢ કહેતું હતું તેમ બહુર મારી ગઢ હતી જુઓ:

બળવંતરાયને કે સમજ નથી પડતી:

શ્રેય, પુણ્ય શું હું નથી, નથીજ શક્તિ સમજવા.

નરસિંહ મહેતો કહે છે:

દાન્યાં તે કાળનાં નર થયે, રધુનાથનાં જડિયાં.

મધ્યકાલીન દયારામ પણ એજ ચિત્તવૃત્તિ દાખવે છે:

ચિત્ત તું શીદને ચિંતા કરે, કૃષ્ણને કારતું હોય તે કરે;
ધણીનો ધાણો મનસુખો, હરખલથી નવ ફરે.

અને અર્વાચીન યુગના હરિદર્પદ દ્રુવનું પણ એજ વક્તવ્ય છે:

ભાવિ નહીં શીડનાર-કુશકાં ખીડી ખરી પડનાર.

અને બાળાશંકર પણ એમજ કહે છે કે
ગુરૂને જે શિરે તારે જગતનો નાય તે રહેજે
ગણું જે પાઠ પ્યારાએ અતિ પ્યારું ગણી લેજે.

દોલતરામ પંજાએ પણ એજ કહ્યું

વિધિ યદા ભૂલવે નહીં ત્યાં ગતિ.

આ ચિત્તવૃત્તિ મને તો અવશ્ય માવિનો માવા ની જુની માન્યતાની વારસ લાગે છે. અને તે કેહ આદિકાળથી માંડી ગઢ કાલ સુધી એના એજ સ્વરૂપમાં કાયમ રહી છે. અને

મૂકં કરોતિ વાચાલ,

પંચું લપ્યતે મિરિમ્

યત્કૃપા તમહં વદે પરમાનંદં માધવ—

એ સ્તુતિસુત્રનો બરાબર પડધો રમણુ-ભાદની લગભગ નિર્બંધ લાગી જાય એવી વાણીમાં આજે : બળાય છે:

મજુથી સહુ કેં યાય છે; અમથી યાય ન કાંઈ,
રાહનો પર્વત કરે, પર્વત બાંગી માંડી.

આજથી શરુ થએલા અથવા શરુ થતા યુગની ભાવના આથી જુદી છે. આજનો માણસ ભાવિ, કે ઇશ્વર કરતાં માણસ વધારે બળવાન છે એમ કહેનો નથી એ તો ભાવિ કે ઇશ્વરમાં માનતોજ નથી. મજુથી એ ખીતો નથી એ તો રહ્યું પણ મૃત્યુ તરફ એ આંખમીચામણાં કરે છે અથવા મૃત્યુ આવશે કે નહીં એનો વિચાર કરવાની એને કુરસદ નથી. નરસિંહરાવે “મૃત્યુ મરી ગયું” રે લોલ” એમ કહ્યું તે ઉપરથી રા. મુનશીએ એમ નિર્ણય કર્યો લાગે છે કે “જમની કચેરી છત્તરી કહણુ છે” કહેના દયારામ કરતાં કે “નામ સર્વનો નાશ છે” એમ સુચવનાર મધ્યકાલીન શામળ ભટ્ટ કરતાં અર્વાચીનકાળના નરસિંહરાવ ચટે. શામળ કે દયારામની આ કવિતાઓમાં કે ભોળાએ કહ્યું કે “આ તો સ્વપ્નું છે સસાર” એમાં કેવળ મૃત્યુની ખીક અને મનુષ્યની કાયરતાજ છે કે એમ કવવામાં એ કવિઓનો ખીજે કેહેતુ હતો એ નિરીક્ષવાનું પણ આ સ્થાન નથી.

આપણે જે માની લઇએ કે એ બધા ખીકણુ હતા, મૃત્યુનું નામ સાંભળી એમનાં ગાત્ર ટીલાં થઇ જતાં તો નરસિંહરાવ મૃત્યુને મારી નાંખે છે અથવા “જગત નીમ છે જનનમરણનો, દદ રહેજે હાંમતથી” એમ સલાહ આપનાર ભાઇ નમદે કે “કરી લે ચાહે તે કીસ્મત” એમ એલેજ આપનાર મણિલાલમાં વધારે આત્મશ્રદ્ધા અને વધારે આત્મગૌરવ હતાં એમ સ્વીકારવું જોઇએ. પરંતુ હું તો એમ કહું છું કે એ આત્મ-ગૌરવ અને આત્મશ્રદ્ધા અહમ્મ્યાલિમ કહી સંસાર, માયા, ઇશ્વર સાને ખસી જઇ પોતાને જગો આપવાની આજ્ઞા કરતા આર્યાવર્તનિ નવીન લાગે કે આશ્રય પમાડે એવાં નથી. મણિલાલની

એ આત્મશ્રદ્ધા, ને નરસિંહરાવની અમુક જ્ઞાતની એ ધૃષ્ટતા આર્યસંસ્કૃતિએ કદપી અને અનુભવી હતી. અને એ કારણે મણિલાલ અને નરસિંહરાવને નરસિંહ શામળ અને દયારામના બુના યુગમાં મુકવા હું લલચાઉં છું.

રા મુનશીએ એજ પ્રસંગે જીવનના ઉલ્લાસને નવા યુગનું લક્ષણ ગણાવ્યું છે. નર્મદ પહેલાંના કવિઓ સંસારને અસાર માનતા અને નર્મદ પછીના કવિઓએ સંસારમાં જીવનનો લહાવો લેવા માંગ્યો છે એવું એમનું સૂચન છે. આ વાત ઝટ ગળે નથી ઉતરતી-દલપતરામે જેમ લાખ્યું કે

અપાર સસાર સમુદ્ર આ છે,
સદાય તે સદાની સીમા છે.

તેમજ નરસિંહરાવે કહ્યું કે

હું માનવી જીવનની ધટમાળ એવી,
હુખ પ્રધાન સુખ અદ્ય યદી મરેલી.

અને કલાપી જેવા મસ્ત કવિએ પણ એમજ ગાયું કે

સુખે ચાહ્યો ભતો દિવસ સુખમા ના જત યશે,
મળ્યા અદ્યપાનરે મનુજ દિલને તે ખરી જરો.
રહેશે રોડુ તે રદન મનુજ બાંધવ ખરુ;
ખધુ વહાલુ બીજુ મરણ શરણે ભય વહતુ.
બળવંતરાય પણ આવાજ સૂત્રો ઉચ્ચારે છે.
દાખલા તરીકે.

“અવસાજર નહીં શાન્ત સરાવર.”

અને

“હુનીઆ આ છે ફાની, અરેરે, હુનીઆ આ છે ફાની”

એટલુંજ નહીં પણ

પાકે વહેલું, ખરેજ પહેલું-અરરર કદરત ધારો,
ક જેવા અદ્યચરા કરો કેમે નાંવે જરો.

એ ભાવનામાં રહેલી કડવાશ અને જીંદગીનો કંટાળો પણ અવારનવાર દેખાય છે.

આ પ્રમાણે છેક હમણાંજ અસ્ત પામતી ગદ્ય કાલ સુધી કવિઓ માનવજીવન દુઃખમય છે

એમજ કદપતા આવ્યા છે. પછી નવો યુગ મંડાયો. નવા યુગના લોક માનવજીવન દુઃખમય છે એમ માનતા નથી. એકંદરે માનવ જીવન સુખમય છે કે દુઃખમય એવી શીલસુશી ચુંચવાની પણ એમને નવરાશ નથી. આ પણ મધુર છે પછી ગદ્ય કાલ ને આવતી કાલની શીલ ચિંતા કરે છે? આજનું લગભગ આવું વલણ છે.

x x x

સ્ત્રી તરફની પુરુષની લાગણી એ પણ સંસ્કૃતિનું એક ધોરણ ગણાય છે. આ વિષયને દૃષ્ટિથી તપાસીએ.

ગોવર્ધનભાષ્ટ્રની કુમુદસુંદરી વસંત યુક્તિમાં થી સરસ્વતીચંદ્રને કહે છે કે:

કાયા પ્રાણનો યોગ ન માગે,
પ્રાણ પ્રાણપણથી ન રાગે;
પ્રાણનાથને યશ્ણ પડ્યા એ,
પ્રાણનાથ તારે કે હુખાડે;
પ્રાણનાથ હુખાડો કે તારો,
રસ નષ્ટ કરો કે વધારો;
ક્ષમા આપો કે ક્રોધથી શાપો,
હાથ ઝાલો કે લાતથી મારો;
વિધાતાએ તો લેખ લખ્યા છે,
પ્રાણનાથ શે પ્રાણ જડવા છે.

આ પ્રસંગ વીશે રા. મુનશી કહે છે કે:

“સ્ત્રી હૃદયનો, પોતે વરેલા પ્રાણેશની ભક્તિ કર્યા કરવાના અણમુઝા અધિકારનો સ્વીકાર લેખક કરે છે; અને ગોવર્ધનરામ અર્વાચીનતાના એક પયગંબરની પદવી લે છે.”

હું પણ કહું છું કે “પ્રાણનાથ તારે કે હુખાડે” એમ કહી ગોવર્ધનભાષ્ટ્ર “પ્રાણેશની ભક્તિ કર્યા કરવાનો અધિકાર” સિદ્ધ કરે છે- પણ તે અધિકાર તે “ભક્તિ કર્યા કરવાનો.” અને નવા યુગની સ્ત્રી કે “પ્રાણેશની ભક્તિ કર્યા કરવા” નથી ઇચ્છતી. પ્રાણ-પ્રાણનાં લમ એ હાંફુ સંસ્કૃતિની કદંબના છે-નવીન

કદ્દના નથી. 'પ્રાણુનાથ તારે કે કુખાડે' સ્ત્રીની એ નિરાધારતાની ભાવના પણ આર્ય સંસ્કૃતિમાંથીજ ઉતરી આવી છે. આજની સ્ત્રી પ્રાણુનાથની ભક્તિ કર્યા કરવાના અધિકારને અધિકાર નથી લેખતી તો પછી એને અણમુલો અધિકાર તો ક્યાંથીજ મળે? આજના યુગની સ્ત્રીને સ્વતંત્ર થવું છે: પ્રાણુનાથ પોતાને તો શુ તારે કે કુખાડે, પ્રાણુનાથને જોડેએ તો એ પ્રાણુનાથને તારશે કે કુખાડશે: કેંક આંવો એના ભાવો અને મનોરથો છે.

કેંક વિધવાંતર થાય છે પણ અહીં એટલું તો સ્ત્રીકાન્તુ જોઈએ કે પ્રમાદધનને પરણવા છતાં જોવર્ધનરામે કુમુદ પાસે સરસ્વતી-ચંદ્રનું માનસપૂજન કરાવ્યું છે એ એક રીતે આગળ પડતું નો છે પણ કુમુદને પરપુરુષનું ચિંતવન કરવાનો અધિકાર આપે છે એટલી નવીનતા હોવા છતાં આર્યસંસ્કૃતિ લેખકમાં એટલી ઓતપ્રોત હતી કે પેલી “પ્રાણુનાથ તારે કે કુખાડે” ની ધરધરની થએલી પ્રાચીન ભાવના મળે કે અમળે આવી ગઈ છે. રમણભાઈમાં પણ લગભગ આવુંજ થાય છે. શીતળસિંહ કહે છે (૧)

‘લક્ષ્મી ક્રિયા વિના લીલાવતીના પતિ થવામાં આપને મંદાય હોય નો એવી ક્રિયા કરાવજો. જીવાની આવ્યા પછી લક્ષ્મી ક્રિયાનો ઉલ્લાસ ખરેખરો અનુભવશે”

અને રાઈ કણુએ છે કે “પુનર્લક્ષ્મી માર્ગ ખુદ્દો હોવો જોઈએ.” ત્યારે શીતળસિંહ પુછે છે.

“રદિ વિરહ એમ હઠપાર જવાનું આપ ક્ષો છો તો લીલાવતી રાણીના પુનર્લક્ષ્મમાં અનીતિ શી ?’

રાઈ પાછળથી વિચારે છે તેમ શીતળસિંહ રાખના ચિત્તમાં “સૌંદર્ય મોદનો કાંડો” મુકા

ગય છે. પછી રાખના હૃદયમાં ગડમથલ થાય છે, એક બાળુથી નીતિ અને અનીતિનું ગુણુ તેને મલરાવે છે: બીજા બાળુથી. લીલાવતી રાણીનું અપૂર્વ સૌંદર્ય તેને આકર્ષે છે.

જે સૃષ્ટિ કરા યરાની પતાકા,
જે પ્રેરણાઓ તણી ખાણ મોંધી;
જેનાં ત્રિલોકે ગુણુગાન થાય
સૌંદર્ય તે શુ મુજ દેવચોગ્ય ?
નીતિ વિરહ સૌંદર્યનો આટલો “આદર” કરવાની “ઉદારતા” રમણભાઈમાં છે પણ પાછી પેલી નીતિ અને પેલો હૃદય આવી ચડે છે અને રાઈ “ધુટણીએ પડીને” બોલવા મંડી ગય છે કે

“પતિતોહારક પ્રમુ !
સન્મતિ પ્રેરી કે જેવી આપને બલ તેહકું,
કે હું સર્વસ્વ છોડીને, આપને ગળળી રહું.

Old habit, you see—સંકાઓથી રુધિરમાં જે ભાવનાઓ વહેતી આવી છે એનો આમ તત્કાળ બદલવાર થનોજ નથી. બીચારી કિરણુ કહે છે—તેમ “આપણે આપણી જાતને નવી રીતભાવમાં ગમે તેટલાં ફેળવીએ પણ સંકાઓથી ઉતરી આવેલી રીતો આપણને કદી નહીં છોડે. અને ‘કિશોર કણુ’ છે કે: લાભી, લાભી. તે સાણું. આ કિરણુ કહે છે તેમ સંકાઓથી ઉતરી આવેલી એ રીતો છોડતીજ નથી” (૧) ખસ, અહીં રાખની ભુદ્ધિની સીમા પુરી થાય છે. આ જીના યુગનું લક્ષણ છે નવા યુગનો માણસ તો છેક છેવટની ધડી મુખી બદ્ધિની લગામે દોગાય છે. એ એ યુગોની સંસ્કૃતિઓની તુલનાત્મક ચર્ચા કરવાનું મારે પ્રયોજન નથી. અહીં એ એ વચ્ચેનો તફાવત જોવાનો પ્રયત્ન માત્ર મેં કર્યો છે.

જીના જમાનામાં “નારી નર્કની ખાણ” ગણાતી હતી. કોને ખબર, નિરાશ થએલા કેટલાક

માણસો કદાચ હમેશ એમ કહેતા હશે. એ તો સૌ સૌના અનુભવની વાત છે. તુલસીદાસ કહે છે કે સ્ત્રી “તાડનની અધિકારી” છે. શામળ જેવા અસંસ્કારી જીવો એમ પણ કહે છે કે:

વળી નારીવચ ને નાવ છે,
નાચ પથ તે તો ચઢે.

પણ આ આદર્શ સંસ્કૃત નથી: પ્રાકૃત છે. અને એ બે પ્રકારના આદર્શો દેવ અને દાનવ, પાપ અને પુણ્ય, પ્રકાશ અને અંધકારના યુગલો સમાં સંસારમાં ચાલ્યાં આવે છે અને સર્વ કબે વત્તા એાછા પ્રમાણમાં દેખા દે છે. એજ પ્રમાણે “નારી તાડનની અધિકારી” એ પ્રાકૃત આદર્શની સામે

ત્વ જીવત ત્વમસિ મે હૃદયદ્વિતીય

ત્વ કૌમુદી નયનયોરમૃત ત્વમગે.^૧

તો સંસ્કૃત આદર્શ ખડો છે. લગ્ન વીરોની હીંદુ ભાવના પણ એવીજ છે. આત્મના આત્માને સંદર્શન, પ્રાણસ્તે પ્રાણાન્.

અને હું ધાનું છું કે કાંઈ પણ દેશ કે કાળ-માં આ હીંદુ ભાવના કરતાં લગ્ન વીરો વધારે ઉચ્ચ ભાવના પ્રકટ થઈ નથી. એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે^૨ નર્મદ પછીના યુગમાં સ્ત્રી ‘રસધર્મ વરનારી દેવી’, ‘ત્રેમાગ્નિ હોતપથમાં સહધર્મ આરિધી’, ‘પ્રાણેશ્વરી નતિની જીવન સાય કેરી’, ‘પ્રિયસખિ’ને ‘અર્ધાત્મા’ થઈ છે: પણ મને તો લાગે છે કે એ આદર્શો હીંદુ સંસ્કૃતિનાંજ સુંદર કુસુમો છે, અને આ વિશેષણો પણ

સંસ્કૃત સાહિત્યમાંથીજ ઉદ્ભૂત થએલાં લાગે છે. કલાપી કહે છે કે

તું ભતાં હું નહીં રહું, જીવિતનો લોભી નથી હું પ્રિયે
તું સ્વર્ગે કર વાસ કે સમજાજે આ દાસ ઉભો તહીં.

પ્રિયતમાની પાછળ સ્વર્ગે વિચરવાની આ ભાવના પણ નવીન કાળની નથી. એક દૃષ્ટાંત બસ થશે.

ગૃહિણી સચિવ સરવી મિથ :

પ્રિય શિષ્યા લલિતે કલાવિધૌ

કલ્પા વિમુક્તેન મૃત્યુના

હર તાત્ત્વા વદ કિંન મે હૃતમ્^૩

ઈંદુમતિના અવસાન વખતે મહારાજ અળખું આવું કલ્પાંત છે અને છેવટે

ભાષે પ્રિયાનુગમને ત્વરયા મ મેને^૪

આ ભાવના અને જીવન કરતાં કલાપીની ઉપર દર્શાવેલી ભાવના જુદી નથી. પ્રીતમ પ્રિયતમાના સંબંધની હીંદુભાવના મને તો અપૂર્વ લાગે છે:

મેઘદુતનો યક્ષ રામાદ્રિમાં આવી વમે છે ત્યાં:

જહાલી કેરો વિરહ સહીને માળાયા ફેંક માષ,
અગે ઝંઝા ક્ષ થઈ નતાં, કષ્ઠથી શોચી શોચી,
સોના કેરુ સરી ગય પડું, દુખળા હાથમાંથી,^૫

આ યક્ષ અજીવ મેઘ આગળ દેખું ઠાલવે છે. એ ‘ધેલછા’ જેવી લાગણી કરતાં વધારે ઉચ્ચ અને વધારે સળળ ભાવના કલ્પી કલ્પાંતી નથી. યક્ષનું છેક છેવટનું વાક્ય પણ એટલુંજ દર્દેલજી છે.

મા યારો રે ! કાણ વીજળીથી આમ તારે વિચેન.

૧. તુ જીવ, તુ હૃદય છે મમ પ્યારી બીજી,

તુ કૌમુદી નયન ને, તુ સુધા મમંગે.

૨. રા મુનશી જીવનનો ઉલ્લાસ.

૩. ગૃહિણી ધરની પ્રધાન ને પ્રિયશિષ્યા મધુરી કલાની તુ,

થઈ નર્મદ આજ મૃત્યુએ, હરતું મું નથી માહરું હયું. —૨૫. સર્મ ૮.

૪. ઉપાય એજ શુભકારી ત્વરાથી તેલે આંચો પછી જઈ પ્રિયાની પછાડી એને.

—(દરિલાલ મહેતાનું આપાંતર)

૫. કીલાભાઈ ધનરાયમનું આપાંતર.—મેઘદુત. પુર્વમેઘ ૮.

આ એક નાનકડા વાક્યમાં કવિએ દુનિયાના બધા વિરહી પ્રિયતમોની હૃદયવ્યથાની આખી સારીગમ ઉતારી છે; એમ મને તો લાગે છે.

આથી ઉલટું કલાપી જેવો અવાગ્મીન ગણાયલો કવિ પણ કહે છે કે

શુભો કાંઠા વિનાનાં, ને સનમની હાડતી છાતી,
હમારી બાદશાહીમાં હમારી એ હતી ગાદી.

આ લક્ષણ જુના યુગનું નથી. હાંદુ આદર્શો પર અધિકારના થર ચઢ્યા હતા ત્યારે એટલે મધ્યકાળમાં માણસોના આવાંજ લક્ષણો હતાં. મને આ લાગણી મધ્યમકાળના વારસા રૂપ લાગે છે; એમાં “પુરુષના વિલાસી સ્વભાવ ઉત્તેજવાના ને સંતોષવાના” સ્વાર્થ સીવાય બીજું કે જણાતું નથી. અને એ કારણે કલાપીને હું નવીન યુગના નથી ગણતો. એમની કલ્પના સંસ્કૃત ભાવનાઓના પુરમાં કાંઈક વાર રંગાય છે. બાકી તો એમની ધણી ભાવનાઓ પ્રાકૃત છે: ગમે તેમ પણ નવીન નથી.

સ્ત્રીપુરુષના સંબંધની દૃષ્ટિએ ગોવર્ધનબાઇ પણ જુના કાળના છે.

“સ્ત્રીઓ પડિત થાય, રસગ થાય, કુટુંબ પોષક થાય, સ્વસ્થ થાય, શરીર બળવતી, રોગહીન અને સુંદર થાય, ચોખ્ખતાના પ્રમાણમાં કુટુંબજીવનમાંથી તેઓ મુક્ત-સ્વતંત્ર થાય, ને તે મુક્તાથી ને સ્વતંત્રતાથી કુટુંબની મુખ્ય ધમ્માઓ અને કુલેષોમાંથી છુટી, એ કુટુંબનું ખરું કલ્યાણ કરવા શક્તિમતિ અને ઉત્સાહીની બને. કુટુંબના બાળકવર્ગને પોષણ અને શક્તિ આપે અને વૃદ્ધ વર્ગોની કલ્યાણવાસનાઓ તૃપ્ત કરે; સાંપની પાતી યજ્ઞ પતિનું જીવન ઉત્તમ કરે, પતિવાવન સેવાભૂમિની બની દુઃખતિમિરમાં કુબતા ભાંડુના આત્મા-હૃદય ઉદ્ધારે, માતૃભક્ત

પુત્રો તરીકે હૌદમૈયાનાં સંતાનોનાં વિકાસ અને પ્રગતિની સહાયક થાય, તથા પ્રજાત્સલ જનનિરુપે સ્વદેશમાં હૃદયસૂચનાં તેજસ્વી, ઉત્સાહભર્યા કિરણો પ્રજ્ઞા વિસ્તારથી પ્રસારે:—એજ આર્થ સુંદરીઓના જીવનની સફલતા છે.”

એ ઉપદેશમાં

કાર્યેષુ મન્ત્રી, કર્ણેષુ વાર્સી
ભોજ્યેષુ માતા શયનેષુ રમા
મનોહુલ્લા ક્ષમયા ઘરિત્રી
ગુણધનાર્યઃ કુલ મુદતન્તિ.

એ જુના પુરાણા આદર્શોનો આછો પડધો સંબળાય છે.

દોલતરામની સ્ત્રી પણ પુરુષને પરમેશ્વર માને છે. પોતે અબળા છે: પુરુષને લીધે સનાય છે એ લાગણી તેને નિરંતર રહ્યાં કરે છે. સુધાચના કહે છે “શિરછત્ર સનાય યજ્ઞ તમથી—” અને

અબળા પર રાધ ન હોય કરો,

હજી પ્રીતિ ધરી મનમાં ધરો ૧

બળવંતરાયની ભાવના પણ કૈંક આવીજ

છે. જુઓ:

અરેરે હું મુખો, સમજ નહીં વળાસર બધુ

સોડો કવિ નાનાલાલને પણ નવીન યુગમાં ગાઠવે છે. પણ એ સાચું જણાતું નથી. કવિ આર્થ સંસ્કૃતિના અયંગ દિમાયતી છે: “આર્પવનો ઝુંડો” દશે દિશામાં ફરકાવવા એ ધ્વજ છે. એમનો રસલેખ સંસ્કૃત રસિકતાનું રૂપાંતર છે. એમના જીવનના આદર્શો કાલિદાસ ને ભવશુતિના રસસાહિત્યે પોખા છે. એમનો જ્યંત કહે છે.

બદનથી ગર્હ, જયા,

ને તાર્યાં સગર પુત્રને;

પોતા કાળે નહીં પણ પરકાળે,

હું જે જીવર ને તાર.

“અને આ આદ્ય તો નવીન યુગના આદ્યની સાથે વિરુદ્ધ છે. “પર કાળે નહીં પણ પોતા કાળે” નવીન સ્ત્રીનો એ મુદ્દામંત્ર થતો લાગે છે.

૨ નવો યુગ

આ બધું જોતાં મને લાગે છે કે ગુજરાતી જીવન પર અત્યાર લગી મુખ્ય બે જાતના સંસ્કારો પડ્યા હતા. એક જુની હીંદુ સંસ્કૃતિના, બીજા મધ્યકાલના. આજ લગીના સાહિત્યમાં જે રસવંસવ, જે ઔદાર્ય, જે વિશાળતા જણાય છે તે સર્વને હું હીંદુ સંસ્કૃતિનાં ફળરૂપ લેખું છું; અને બહાલીનતા, ટૂંકી દૃષ્ટિ, કેક ઉતરતા પ્રકારની ભાવનાઓ એ બધું મધ્યકાલનો વારસો છે એમ માનું છું. આ દૃષ્ટિએ ઉપર જણાવેલી બીનાઓને જોઈએ છીએ ત્યારે એક મુદ્દો સ્પષ્ટ થાય છે. આખા ગુજરાતી સાહિત્યમાં બેજ યુગો મંડાયા છે એક આરંભકાળથી માંડી લગભગ ઈ. સ. ૧૯૦૦ સુધીનો બીજો ત્યાર પછીનો. પહેલા યુગના સાહિત્યકારોની ભાવનાઓ કાંતો સંસ્કૃત-માથી ઉદ્ભૂત છે અથવા સ્વભાવે પ્રાકૃત છે. આ વિષયને ઝીણવટથી જોઈએ તો એમ પણ લાગી આવે છે કે આ જુના યુગના સાહિત્યકોએ અત્યાર લગી ખાસ નવું કાંઈ કર્યું જ નથી. સર્વ પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓની માતામહી સમી આર્યસંસ્કૃતિના એ વારસોએ સૈકાઓથી એ કામધેનુને રોલાં કરી છે. આ ખોટું હશે પણ આની ચકા કોઈવાર થઈ જાય છે ખરી એ સત્ય હકીકત હુપાવવાથી કાંઈ લાલ નથી; પરંતુ આની વધુ ચર્ચા અહીં અસ્થાને છે. અત્યારનો મુદ્દો એ છે કે ગઈ કાલથી આરંભાયેલા યુગના લક્ષણો આ બેઉથી ભિન્ન અને ન્યારાં છે. સ્તુત્ય છે એમ નહીં પણ કેક રીતે અપુર્વ છે. આજ છે કે નહીં તે કોણ જાણે પણ વિચાર કરવો પડે એવાં છે. આ ભિન્નતા માત્ર ભાર્ગવિક સેલીની નથી.

નરસિંહરાવે હકાર શરૂ કર્યાને વર્ષો વહી ગયાં, નાનાલાલની અંજોડ જોડણી લગભગ ધસાવા આવી પણ તે વખતે કોઈએ આજની કુશંકાઓ કે આજની આશાઓ જાહેર કરી હોય એમ જાણમાં નથી. સાહિત્યનું સ્વરૂપ પણ એટલેજ અંશે અતેકવાર બદલાયું હતું. નરસિંહ મહેતા પ્રભાતીયાં ગાનો, શામળે છાપા રમ્યા ને બળવંતરાયે પૃથ્વીછંદ યોજ્યો પણ તેથી કોઈને આટલી ગભરામણ થઈ હોય એમ કલ્પના નથી જતી. આનું કારણ એ કે નરસિંહ મહેતાનાં “ધ્યાન ધર હરિ તણું, અલ્પમતિ આળમુ, જે થકી જન્મનાં દુઃખ જાયે” એ પ્રભાતિયાંથી માંડી બળવંતરાયની “પ્રભો, શિર નમ્યું નમ્યુંજ ધરું સર્વકા એટલી, વિશુદ્ધ મતિ રાખજે, સકલ અન્ય એમાં લણું” કે નરસિંહરાવના “મંગલ મંદિર જોસો, દયામય.” સુધી એકજ સંસ્કૃતિનો સૂર છે. નરસિંહ કે મીરાંનાં ભજનની ધુનો, અખાની યાનવાતાં, પ્રેમાનંદના મામેરાં, શામળના છાપા, ધીરા ભગતના ચાખખા, દયારામની રસિક પ્રેમ હોરીઓ, નર્મદનો આવેશ, ગોવર્ધનલાઇની કુટુંબજો અને લખ-અલખની ધુનો, મણી-લાલની અમેદોમિં કે કલાપીની દદંભરી ચીસો, નાનાલાલની બલ્લઅહાલેક ને લલિતની પુલવી પાંખડિઓ એ બધાં મળે તો એકજ સંસ્કૃતિનાં અનેક સુંદર પુલો લાગે છે. એ બધાં એકમેકથી ન્યારાં છે: એમનાં દૃષ્ટિબિન્દુઓ જુદાં પાડી શકાય એવાં છે: એમની ભાવનાઓમાં ભરતીઓટ આવે છે: એમની રસસરિતાઓનાં જળ ખારાં મીઠાં કે ઉંઝાં અને છીછરાં થાય છે: એમનાં હૃદયની કુમાસમાં ફેર પડે છે તથા એમની ભાષા અને કલ્પનામાં ન્દાનો મ્હોટો તફાવત નજરે પડે છે છતાં એ બધામાં એકજ સંસ્કૃતિની સ્પષ્ટ ને સુરેખ ભાવનાઓ દેખાય છે: એ બધાં હિન્દુ

સંસ્કૃતિનાં અનેકરંગી રૂપાંતરો લાગે છે

આ પછી છેક હમણાં-કોઈ ન જાણે તેમ, એક પહોરો એક નવી સંસ્કૃતિ જન્મી. એની ચોક્કસ જન્મતિથિ કોઈ જાણતું નથી એને સ્પષ્ટ સ્વરૂપે કોઈએ દીડી નથી છતાં આજે બધાંને એનું અસ્તિત્વ સ્વીકારવું પડે છે કેટલાક લોકો એને ચળવળ, ધતીંગ કે હીલચાલ એવાં નામે ઓળખે છે. તે હશે પરંતુ એનું અસ્તિત્વ બધાંને સ્વીકારવું પડ્યું છે

એ નવી સંસ્કૃતિના સિદ્ધાંતો જુદા છે: એની દબાજી ને રીતભાત જુદી છે લક્ષ અને લક્ષણો જુદાં છે: એનું રહસ્ય અને આકર્ષણ જુદું છે. એ ફેર કેવળ ભાષા કે શૈલીનો નથી કે રસના વધઘટનો નથી જુના અને આ નવા યુગ વચ્ચે સૈકાઓની સંસ્કૃતિઓનો અંતગત આડે આવે છે. આ નવા યુગમાં સંસ્કાર ને સંસાર બદલાયા છે અને આપણા ઇતિહાસ અને ભુગોળ બદલાતાં હોય એવું લાગી આવે છે. “પોર્ટ સૈયદ છોડતા એકથી બીજા ખંડમાં જઈએ છીએ, એવું ભાન થાય છે” એમ મુસાફરો કહે છે તેની લાગણી ગંધકાલથી થવા માડી છે

ઝાઝા લોક કહે છે કે જુનાનું સારુ અને નવાનું સારું એમ સારઝાડી થવાય તો આપણા જીવનની અનેક યુગો ઉકલી જાય દાખલા તરીકે રણજીતરામ એક ઠેકાણે^૧ સુથવે છે કે

“જમાનો બદલાયો છે એ બગબર સમજ આપણે સુખી કેમ થઈએ તેના ઉપાય કેડ બાંધી ચોજવા જોઈએ હવે તે રહેવાનું નથી અને રહે તેટલું રાખવું; બાકી નવું જેટલું સારું મળે તે લેવું.”

મને આ વાત અશક્ય લાગે છે જુના અને નવા આદર્શો વચ્ચે કે સંબંધ નથી એટલુંજ

નહીં પણ ખેડ પરસ્પરના વિરોધી ભાસે છે. દાખલા તરીકે આજની સ્ત્રી પુરુષ પાસે સમાન હક્ક માગે છે. તે કહે છે કે જોઈએ તો અમે પણ કમાઈશું: પણ તમારે અમારી સાથે વાસણું તો અજવાળવા પડશે અને કુટુંબના વડીલને એમ કહેતાં પહેલાં આપણે તો અટકવું પડે છે તે વડીલ બીન અક્ષય અને કદરૂપો હોય અને તે કોડી પણ કમાતો નહોય અને પેલી સ્ત્રી રૂપ યુજી બધામાં તેના કરતાં ચઢીઆતી હોય છતાં શું થયું? પેલો વડીલ છે આપણે એને વાસણું અજવાળવાનું કહીએ તો એટલુંજ નથી કહેતાં પણ વડીલ મરી જવાનું કહીએ છીએ. અને આટલું કરીએ તો જુની સંસ્કૃતિનું મંદિર તુટી જશે. પછી વિનય અને વિવેક નહીં રહે: શિષ્ટાચાર નહીં રહે એકત્ર કુટુંબની પ્રાચીન ભાવના નહીં રહે આયત્નને નામે ઓળખાતા અનેક આચરણોની પરંપરા નહીં રહે^૨

મનુસ્મૃતિ લખતે ખેસીએ કે સંસ્કૃતિનાં તત્ત્વો એકએક તપાસીએ તો પાર ન આવે. સાહિત્ય અને જીવનના આદર્શો એટલા બધા બદલાયા છે કે મનુને *Lawgiver* તરીકે ચાહુ રહેવું હોય તો એણે ફરી જનમવું જોઈએ મનુમહારાજ તો આધાર રહ્યા. આજના ગાંધીજી જેમને રા મુનશી અર્વાચીન યુગના ગણાવે છે^૩ તેઓ લખે છે કે:

“જે માણસ હીંદુસ્થાનમાં હીંદુકુળમાં જન્મીને વેદ ઉપનિષદ ગ્રંથોને ધર્મગ્રંથરૂપે માને, જે માણસ સસ અહીંસાહિ પાંચ યમોને વીશે શ્રદ્ધા રાખે અને તે યથાશક્તિ પાળે, જે માણસ આત્મા છે, પરમાત્મા છે, આત્મા અજ અને અમર છે, તેમ છતાં દેહાધ્યાસથી સંસારમાં અનેક યોનિમાં આવળ કર્યા કરે છે,

(૧) સાહેબરામ પૃ. ૫૬. (૨) વધુ માટે જુઓ: તમને એ નહીં સમજાય (ટાલ્કટોપના સંવાદો, મનુભાઈ દેસાઈ) પ્રસ્તાવના. પૃ ૧૦. (૩) જીવનનો ઉલ્લાસ.

તેને મોક્ષ છે અને મોક્ષ એજ પરમ પુરુષાર્થ છે એમ માને જે વર્ણશ્રમ અને ગોરક્ષાને માને તે હોદ્દા છે.”^૧

મોક્ષ માટેની આ બધી ગડમથલમાં નવા યુગના માનવીને મજા નથી પડતી. એ ધર્મમાં માનતો નથી. એ પાપ પુરુષમાં માનતો નથી. એ બધાં એને નિર્બળ માનવાની નિરર્થક કલ્પનાઓ લાગે છે. યમ અને યમોને એ મનનાં ભુત ગણે છે. મીરાંની કૃષ્ણભક્તિ એને perverted sexual instinct ના રૂપમાં જણાય છે.^૨ સ્વર્ગને એ બોળા લોકોને ભુલવવાની લાલચ ગણે છે. નર્કને એ વ્હેમી લોકને કૃષ્ણરામવા બુદ્ધિશાળી માણસોએ શોધી કાઢેલું એક સાંધન લેખે છે. નવા યુગના માણસને આ બધાં જોડે કાંઈજ સંબંધ નથી. ભવાદવીનું રરણ કરવાનું છે કે કેમ એની એને ચીંતા નથી. એનું જગત કુટુંબ છે. એની ચીંતાઓ પણ ટુંકી છે. પોતાના જન્મથી એનો સંસાર શરૂ થાય છે. પોતાનાં મરણ સાથે દુનિયાં એને મન હુપી જાય છે. આજ સગી ઇશ્વરદત્ત ગણાયલી બુદ્ધિને એ પોતાના સંપત્તિ લેખે છે અને એનો આધાર રાખી એ પોતાનું જહાજ હંકાર્યો જાય છે.

એ માણસ કલાપી પેડે એમ નથી કહેતો કે જીવને જન્મનાં કૃત્યો છે અકસ્મિક સા અરે. પાસા ફેંકે જ્ને સર્વે હા’ દેવા હરિ હાય છે.

એ તો કહે છે કે મારાં કૃત્યોવળી આકસ્મિક શાનાં? વિજ્ઞાન અને બુદ્ધિવાદના જમાનામાં કાંઈજ આકસ્મિક નથી. મારો પુત્ર કવિ કે ગણિતશાસ્ત્રી થાય એમ હું ઇચ્છું અથવા એ સહેલાણી થાય કે મહેનતુ થાય; એનું નાક ગરુડના જેવું થાય કે ‘સીધું’ સાદું થાય એમ

મારી ઇચ્છાનુસાર વિજ્ઞાન મારી સંતતિ પણ સર્જી શકે છે: એટલે સુધીની તો આજના યુગના માણસની શ્રદ્ધા છે.

એની કુટુંબભાવના પણ લગભગ આજ પ્રકારની છે.

ગણિ માથે મૂકી નાચ્યો હતો એ શાકુન્તલની પેલી ચિરંજીવી ભાવના:

घन्यास्तदंग रजसा मल्लिनी भवन्ति

એને આકર્ષતી નથી. આજના પુરુષને સંતતિ પીડા રૂપ લાગે છે: અને પોતાના સ્વતંત્ર વિકાસમાં બાળકા અંતરાય રૂપ છે સ્ત્રીની એવી માન્યતા થતી જાય છે. “હું અને તું” એ બે વ્યક્તિઓ એમનો સંસાર ભરી દે છે. આ નવીન વૃત્તિથી જૂની કુટુંબ ભાવના અને વસુધૈવ કુટુંબકમતી શીલસુશી શતજોજન દૂર છે: એ ઉભયની સંધિ મને તો utopian dream લાગે છે.

નવા અને જૂના યુગનો ભેદ કેવળ શીલસુશીના વિષયમાંજ નથી: જીવનના ખડે ખડે નવા આદર્શો જૂના આચાર વિચારોની સામે આવી ઉભા રહ્યા છે. એમ નથી કે નવો યુગ બગડ્યો છે. ના, યુગ બદલાયો છે. The old order has changed yielding place to new જેને આપણે સદ્ ગણીતા આગ્યા હતાં એ અસદ્ છે એમ મનાય છે: જે અસદ્ ગણાતું હતું તે સદ્ લેખાય છે: આમ આજના જીવનનો આખો દૃષ્ટિકોણ ફેરવાઈ ગયો છે. અસલના શરીરના મોહથી લોક ચેતતા રહેતા સ્ત્રીના રૂપ સંબંધમાં એક જુના કવિએ કહ્યું છે કે:

अठं ३५ स्त्रीषु” नथि आसङ्गामां,
अवेरी लुवे ३५ नर्दा हावङ्गामां.^૩

અસલી ગાંધીજી આજે પણ કહે છે કે “અહારની શોભાથી સુન્દર દેખાતું એ વેસ્થાનો ભાવ છે.”^૪ ત્યારે આજના યુગનો માનવી કહે

૧. મોધી યિજ્ઞજ્ઞ, ભાગ ૨, ધર્મ પૃ. ૮૫.

૩. ડાલાબાઈ. ૪. સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્ય પૃ. ૨૫.

૨. of Religious Experiences! James.

છે કે શરીર પૂજા ન કરવી એ પાપ છે. આજ પ્રમાણે અસલમાં માણસ કુદરતમાં સમાઇ જવા ઇચ્છતો; આને કુદરતનાં બધાં બળો ઉતવા મથી રહ્યો છે. જીવનનાં વહેણ આમ અવળી તો કોણ જાણે પણ નવીન દિશામાં વહી રહ્યાં છે.

સારે આ નવીન યુગનો વિધાયક કોણ ? એ પ્રશ્ન યુગવાની જીતાસા સહજ થઇ આવે છે. પહેલું કોણ જન્મ્યું; જીવન કે સાહિત્ય ? એ પ્રશ્નના ઉત્તર જોડેલો આનો ઉત્તર કઠણ છે. શું જીવન કે શું સાહિત્ય એકે કોઇ એક માણસ સર્જી શકે નહીં. અનેક કાવ્ય કારજોના તરંગોમાંથી એ બેઉ જન્મે છે. અને એ પણ ખરું છે કે નવું જીવન જન્મે છે તે નવીન સાહિત્યને જન્મ આપે છે અને નવીન સાહિત્યમાંથી નવીનતર જીવન જન્મ પામે છે. આમ છે એટલે અનેક તરંગોમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા આ યુગનું કારણ શોધવું એ કા મ્હેને તો કઠણ લાગે છે.

ગયા સૈકામાં હીંદુ સંસ્કૃતિમાં જે જે નિષ્ઠ જણાતું એ બધું બ્રાહ્મણ સંસ્કૃતિને આભારી છે એવું બ્રાહ્મણોત્તર વિદ્વાનો કહેતા. આ મુજબ આજના કેટલાક વિદ્વાનો નવા યુગના દોષો રા. કૌન્યાલાલ મુનશીને આરોપે છે. કદાચ આટલું તો વારતવિક નથી. મુનશીની સાહિત્ય પ્રવૃત્તિનું 'ખાતમુહૂર્ત થયું' તે પહેલાં કોડિયાંના દીવાઓ અદૃશ્ય થયા હતા અને ધેરધેરથી ગ્યાસ્તેલનો આછો પાતળો ધુમાડો નજરે પડતો હતો. જે એવાં બધાં માટે રા. મુનશીને જવાબદાર ગણીએ તો આપણી ન્યાયવૃત્તિને હીણપદ લાગે એમ હું માનું છું. તે છતાં એમના સાહિત્યમાં નવા યુગનાં કેટલાંક લક્ષણો ભૂતિમંત થયાં છે. તે ખાતે તથા એ નવા યુગના તત્વોને મુનશીએ સ્વીકાર્યા, વિકસાવ્યાં, ને સાહિત્યમાં ભૂતિમંત કર્યા તથા એની ગતિને

વેગ આપ્યો એ માટે મુનશીને જવાબદાર ગણવા હોય તો ગણી શકાય એમ છે.

નવીન યુગનાં લક્ષણો શા શાં છે એ આજે નક્કી કરવું મને અશક્ય લાગે છે. એ યુગની હજી ઉપા પ્રગટી છે. ક્યા સ્વરૂપમાં એનું રૂપાંતર થશે એ જોય જોવાની મારી હીમત નથી: છતાં આજે સ્પષ્ટ કે અસ્પષ્ટ સ્વરૂપે એનાં જે લક્ષણો મને જણાય છે તે કેંક આવાં છે:

પહેલું 'ધ્યાન બેંચે એવું' આ યુગનું લક્ષણ તે અધર્મિકતા: એ અને એની સાથે સંકળા-એલો અશ્રદ્ધા, શંકાશીલ અને સ્વતંત્ર સ્વભાવ એ શુદ્ધિવાદનાં પરિણામો છે. કેટલાક માને છે તેમ લોકો પાપી થયા નથી. એટલું જ છે કે એમની શુદ્ધિએ બંડ કરવા માંડ્યું છે. જ્યાં લગી પોતાની શુદ્ધિ સનોપાય નહીં લા સુધી કોઈની કોઈપણ વાત માન્ય ગણવા એ તૈયાર નથી. શુદ્ધિની જાગૃતિમાંથી એનું સ્વમાન પણ જન્મ્યું છે. એક નાટકમાં નવનીત નામનો એક sceptic વિચારે છે: મને લાગે છે કે મનુષ્યભા-રાજ જગરા અરસિક હતા. માણસો એશ-આરામ અને તેના પરિણામે આખરે પતિત થાય એવા બધાજ રસ્તાઓને એમણે એકસામેટા લાજ્ય કરી નાખ્યા. નહીં તો વળી રજસામિ છુપ્તાં નારી નસ્ય હુણચ્છત: । પ્રજા તેજો વલં ચ્છુરાણુલેવ પ્રહીયતે ॥ આટલું બધું કહી નાંખવાનો શો અર્થ ? માત્ર એટલું જ કે આવું કદી નાખે તો રજસ્વલા સ્ત્રીની સામે પણ કોઇ જુએ નહીં ને બીજે કોઇ દોષ તો થાયજ નહીં. તે માણસો શું એટલાં અસંયમી થતા હશે ખરાં કે આવાં પ્રતિબંધની જરૂર પડે છે ? કોઇ સમાજશાસ્ત્રી આપણને આમ હલકાં માની લે એ આપણી વર્તમાન યુગની શુદ્ધિ તો સહી પણ નથી શકતી.

આ વિચારોનું સાચા ખોટાપણું જોવાનો હેતુ નથી. એમાં બુદ્ધિનો હળવો, પણ સ્પષ્ટ સંચાર થતો જણાય છે એ નોંધવો ઘટે છે અને એને અર્વાચીનતાનું લક્ષણ ગણી શકાય. Logic ન્યાય, બુદ્ધિ એનું આ વિચારોમાં દર્શન થાય છે. ‘લઘુવયે’ હિત કે અહિત ના સમજી શક્યાં માટે “પુનરલસ” કરવું ઘટે: આજની પણ એજ દલીલ છે પણ આ અર્વાચીનતા ઝાઝી ટકી શકતી નથી. અંગ્રેજી યુગની અસરને લીધે તર્કને આટલો અવકાશ મળ્યો પણ અંતમાં બુદ્ધિને રગ મળે છે ને પ્રાચીન ભાવના છોટે છે. રમણભાષના રાધના પર્વતમાં પણ આંબુજ છે, એમ અગાઉ જોયું છે એટલે પુનરોક્તિ કરવાનું પ્રયોજન નથી. આ સંબંધમાં ગોર્ધનભાષનો વિચાર અહીંઆજ ઉતારું છું.

“કુમુદ ! સરસ્વતીચંદ્ર હજી જીવે છે. એણે મુખપતા કરી તો ખરી પણ તેના હૃદયમાં જે યજ્ઞ તારી તૃપ્તિને અર્થે આરંભાયેલો તે હજી હાલાયો નથી”

“વિદ્યાચતુર આટલો વિચાર કરી શકે છે: પણ આગળ કહે છે કે...”

“પણ તને તેનો યોગ કરી આપવામાં જેટલું સાહસ મારે છે તેટલું સાહસ તારો સ્વીકાર કરનારને પણ છે...”

અને અંતે પ્રાચીન સંસ્કારોમાં ઉછરેલો વિદ્યાચતુર નિશ્ચય કરે છે કે:

“હરિ ! હરિ ! પ્રિય કુમુદ, તારો પિતા અસારે દુઃખથી ઘેસો થયો છે. ઘેલછાના કાજે કરેલા વિચારો હું આચારમાં મુકતો નથી.^૧ આ નિશ્ચય યોગ્ય છે કે નહીં: પોતે શંકા કરે છે તેમ એ Social-moral-coward છે કે નહીં એ બધા પ્રશ્નો ચર્ચવાનું ફલ નથી. ‘રસ ઐક્ય પણ મન ઐક્ય નહીં, મન ઐક્ય

વધુ નહીં મિત્રતા.’^૨ એમ સ્વીકારનાર ગોવર્ધન-રામને ખબર હતી કે પ્રમાદ અને કુમુદના રસ અને મનની એકતા હતી નહીં અને “ત્રીપુરુષ કેરું લક્ષ્મ એવી મિત્રતાનો હેતુ છે” એ સંસ્કૃત ભાવના એમને કંઠસ્થ હતી છતાં કુમુદ વિધવા રહી અને સરસ્વતીચંદ્ર કુસુમને પરણ્યો. આમ પ્રાચીન યુગદ્રતાં સંસ્કારો ગોવર્ધનરામ ભુંસી શક્યા નહીં. નાનાલાલ કહે છે કે:

આત્મા ઓળખે તે વર,
ને ન ઓળખે તે પર. ૩

એ તો છેસ્તો. પણ કુદરતનો તે જાણે એ નિયમ થયો છે કે આત્મા ઓળખે તે પર હોય છે ને ન ઓળખે તે વર હોય છે. ચાં ચિન્તયામિ સતતં મયિ સાવિરક્તા, સાધ્યાન્યમિચ્છતિ જનં સ જ-નોન્યસક્તઃ ॥^૪ પછી શું થાય? એ પ્રશ્ન નાનાલાલે ખાસ ચર્ચ્યો હોય એવું ધ્યાનમાં નથી.

“ઉપા”માં એક પ્રસંગે વાર્તાનાયક કહે છે: તુંજે જખરી છો ઉપા, દુનિઆના ડાહ્યાઓનેયે થાપ દીધી.

ત્યારે ઉપા કહે છે: “ત્યારે શું એકે સુખેલી ખીજને પરણે?”^૫

હવે નવા યુગનો આદર્શ જોઈએ. એ આદર્શ બધી રીતે નવીન છે. ગોવર્ધનરામે સંયુક્ત કુટુંબની જે પ્રાચીન ભાવનાને સત્કારી છે તે વિશે એક ત્રી લેખક કહે છે કે: સયુક્ત કુટુંબની સંસ્થાએ પણ ત્રીઓની અવનતિ કરવામાં મોટો ભાગ લઈએ છે...એ કાયમ છે ત્યાં સુધી ત્રીઓની સ્વતંત્રતા આકાશ દુસુમવ છે”^૬ અને ગમે તેમત્રીઓની સ્વતંત્ર થવું જ છે. “શાસ્ત્રોમાં અનુસા હોય કે ન હોય, રૂઢિ હોય કે ન હોય, પુરુષોની ઇચ્છા હોય કે ન હોય પણ આ પ્રગતિમાન જમાનામાં ત્રીઓને

૧. સરસ્વતીચંદ્ર ભાગ ૩. પૃ. ૩૫૧. ૨. સ્નેહચુક્ર પૃ ૩૨. ૩. ઈંદુકમાર અં. ૧. ૪. અતુરરિ શતક, ૫. ઉપા પૃ. ૧૭૬. ૬. ત્રીઓ અને સ્વતંત્રતા ૧. સરોજિનિ મહેતા, ત્રીલોક પ્ર. સપ્ટે. ૧૯૨૧.

સર્વ પ્રકારની સ્વતંત્રતા આપ્યા વિના છુટકોળ નથી.^૧

જુના યુગમાં સારો પતિ મેળવવો એ સ્ત્રીનું જીવનકાર્ય ગણાતું:

ક્રાંધાં હરો જ્ઞાત તપ અપાર,
તે સ્ત્રી પામી હરો આ બરપાર. ૨

નવી સ્ત્રીના જીવનમાં પતિ પદ્મચુત થયો છે એટલુંજ નહીં પણ સ્ત્રી માનવે એકાદ પતિ હોવોજ જોઈએ એમ પણ એ માનતી નથી. સ્ત્રી કહે છે: મ્હારે પતિનું શું કામ? મારે ત્યાં એક કુતરો છે જે ઘર સંભાળે છે: એક પોપટ છે જે ટકટક કર્યા કરે છે ને એક બિલાડો છે જે જાનોમાનો ઘરમાં આવે છે.^૩

જૂનો આદર્શ એ હતો કે:

નર્ધાપુત્રાત્ત્વં જયમ્ ક્ષેત્ર ખવાર છે,
પતિ રિતા વિધવા ત્યમ નાર છે. ૪

સ્ત્રી આટલી બધી અબજા ગણાતી આજે એ આદર્શ ફેરવાયો છે.

એ અબજા પતિના મૃત્યુ પછી એક સ્ત્રી પાત્ર કહે છે: “પતિના મૃત્યુની દીલગીરી તો થતી પણ એમનો વિયોગ બહુ સાહતો નહોતો. એ જીવ્યા હોન તો હું માત્ર એમની વૃત્તિઓની દારી રહેવાને સરખાએલી હતી. એમના મૃત્યુથી મને આનંદ તો ન હતો પણ સ્વતંત્રતાની શાંતિ તો હતીજ. પ્રભુ એમના આત્માને શાંતિ અર્પે એ સીવાય એમને મારે હું વધારે શું કહી શકું?”^૫

પ્રેમ નથી તે નથી: પછી ટોંગ શા? કુમુદ પેટે એક પુગપું અંતરમાં ચિંતન કરેલું ને બહારથી બીજાની મેવા કરવી એવું બેવડું જીવન આજની સ્ત્રી સહન કરી શકતી નથી: એને એ અસહ્ય કહે છે.

વળી સ્ત્રીત્વનો હાંફુ આદર્શ એ છે કે તે સદા રક્ષણ યોગ્ય છે.

પિતા રક્ષતિ કૌમોરે મર્તારક્ષતિ ચૌવને ।

રક્ષન્તિ સ્થવિરે પુત્રા ન સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્યમર્હતિ ॥^૬

સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્યના એક સ્ત્રી દિમાયતી કહે છે કે “હાલના જમાનાના પુરુષો સ્ત્રીઓમાં આ સહ ગુણો (શુદ્ધિ સ્વાતંત્ર્ય, સ્વમાન અને જ્ઞાન) નથી ધમ્મજ્ઞતા કારણકે તે ગુણો સ્ત્રીઓને સ્વતંત્ર ચત શિખવે છે; પણ સ્ત્રીઓ તો ધમ્મજ્ઞ છેજ.”^૭

આજની સ્ત્રી “સરક્ષણ અને સુકુમારતાથી રીઝાતી” નથી: “એને તો જીવનના કાંટા દૂર કરવા તેના કરતાં એ કાંટા દૂર કરવામાં મદદ માંગે એવો સંગાથી”^૮ જોઈએ છે.

સુઝોયના મહેતા નામની એક સ્ત્રી લેખિકા તો એમ પણ કહે છે કે:

“જીવ્યેટલે Stagnant ખાઓચિયું નહિ જીવ્યેટલે વહેતી નદી; ધડી ધડીએ નહિ વાતાવરણ, નવો પ્રદેશ, ન નવી વનસ્પતિ બધી નરીનતા, અને એજ ખરું જીવન. આપણે તો એકજ પુરપની તાબેદારી ઉઠાવવામાં જ ખાઓચિયા જેવું જીવન રાખવું પડે છે.”^૯ આવે જ પ્રમત વિચાર વામમન્દિરની ‘દેવી’ ઉચ્ચારે છે.

જેટલી શક્તિ એટલા છે રક્ષિયા,
વળી,

અમારાયે લક્ષ છે તમ જેવા,
તમારા જીવન જીવનનાં,
અમારાં દિવસ દિવસનાં;
મૂઠી, વધાવી, કુરી મઈ,
પત્ની ધર્મનાં ખ બેચિયાંનાં પાળો.^{૧૦}

આ વિગતને શુદ્ધિની કસોટિયે ચઢાવવા જેટલી મ્હારામાં શક્તિ નથી. અભારનો એટલોજ મુદ્દો છે કે હિન્દુ ભાવના બદલાઈ છે ને પતિ પ્રભુ માનતી આવેલી સ્ત્રી કહે છે:

૧ સ્ત્રીઓ અને સ્વતંત્રતા સૌ. સંદેશી મહેતા સંપાદિત સપ્ટે. ૧૯૨૧, ૨ પ્રેમાનંદ, સુદામા ચરિત્ર ૩ મેરિ ફોરેલી ૪. ઇન્ડિયન વધ કાન્ડ, ૫ ૯૩. ૫. અવસાન, પૃ. ૧૧૦ ૬ મનુસ્મૃતિ, અ. ૯, ૨૩૦ ૭. સૌ. સંદેશી મહેતા. મુખ્યમંત્રી વેશ્યા ૧૯૨૧, પૃ. ૯૩. ૮. રેખાચિત્રો પૃ. ૧૩૪ વધાવેલો ‘રમ કેસિય’ સૌ. સંદેશી મહેતા, મુખ્યમંત્રી ૯. પુરુષોનાં બિહાર છે. સુઝોયનાં મહેતા, વીજ્ઞા, ૧૯૨ અરોબા ૧૯૨૫. ૧૦. જવા જયંત પૃ. ૬૬.

પુરુષોને। ધિક્ષ ધિક્ષ ધિક્ષાર,
ધિક્ષ ધિક્ષ ધિક્ષાર,
ધિક્ષ ધિક્ષ ધિક્ષાર

આ મુદ્દા પરવે છેલ્લું ઉદાહરણ આપું છું.
કવિકૃષ્ણશિરોમણિની દીકરી મંજરી સંસ્કૃત
બોલી છે, અંગ્રેજી બોલી નથી. ગોવર્ધનરામની
કુમુદસુંદરીના મનપર અંગ્રેજી અને સંસ્કૃત
બેડ સંસ્કારો મુદ્રિત થયા છે છતાં મંજરી નવીન
યુગની છે; કુમુદ પ્રાચીન યુગની છે. એઉંને નહિ
ગમતા પુરુષોને પરણવું પડે છે, એટલુંજ નહિ
પણ કાક મંજરીને અનેકવાર જીવનદાન મુદ્દાંત
આપે છે છતાં મંજરી પોતાના સાચા ખોટા
સ્વમાનથી, પોતાના હૃદયવ્રતથી ચૂકતી નથી.
છૂનીમન્વેત્તિશા જેવું સંસ્કારી પુરુષના સ્વમાનના
ચૂરેચૂરા કરી નાખે એવું વળ્લસમાન વાક્ય કહે-
ના? મંજરી કાકને કહે છે:

“કાક, તમે માગ પર અનહદ ઉપકાર કર્યો
છે. એક ઉપકાર વધારે કરશો?

કાકે કામૂલ ક્યું. જે કહેશો તે

“મને પરણ્યા પછી મારા દાદાને ઘેર મૂકી
આવજા”

મંજરી “ધરિત્રી જેવી અવિચળ” છે.^૧
અને ધરિત્રી જેટલી ધીરજથી તે પોતાની સ્થિતિ
વેઢવા તૈયાર થાય છે. નહેના સ્વામિએ તો કાલિદાસ
અને પરશુરામ હતા ક્યાં તે અને ક્યાં આ
“લાટનો બટકનો ભટ્ટ” જેને “નથી આવડતું
સંસ્કૃત-નથી પુરા સંસ્કાર” આવા સરકાર
હીણા પુરુષ માટે એને એવા કમકમાં યતાં રૂ.
કાક: સીમામ્યનાયો મમ એ શબ્દો બોલતાં એ
અટકી પડી હતી.^૨ એ પોને કહે છે તેમ
‘બા, હું તમારા કાલની નથી, ત્રિભુવન મળવ-
નારા મદા કવિઓના કાલની છું.’ હું પાટણની
જ્ઞાતણી નથી. પણ જ્ઞાતા, વિષય અને રૂઢને

ખોળામાં છૂપાવવાની હોંસ ધરતી બીજી અનસુવા
છું.” આવી મંજરીને કાક એનો સ્વામિ છે
એટલું સ્વીકારતાં પણ કેવું કે થઈ ગય છે.

આની વિરુદ્ધ કુમુદની દશા જોઈએ. પેલો
“શશિ જતાં પ્રિય રમ્ય વિભાવરી” નો
સરસ્વતીચંદ્રે લખેલો શ્લોક “તેણે કાકને
બતાવ્યો ન હતો અને બતાવતી ન હતી; માત્ર
કંચુકામાં છાતી સરમે સાયવી રાખતી, એકાંત
વખતે લાગ મળ્યે ફહાડી જોતી, શ્લોક મોડે
થયો હતો તો પણ કાગળ વાંચીજ ગાતી, કાગળ
જનક શ્લોક ગાઈ રાતી અને આંસુ સારતી, અને
કાકને દેખે એટલે કાગળ સંતાડી સજ્જ તથા
સાવધાન થતી.”^૩ ગણિકા પદ્માના મોહમાં વશ
થયેલા પતિની છબીને જોઈ રહી એક પ્રસંગે આ
સતી ગાય છે.

પ્રમાદધન મુજ સ્વામી તાઆ

એ વણ જુકું સર્વ બીજું

પ્રમાદધન મુજ સ્વામી - ગહાર!

એ નમ્ય ન્યાહું સર્વ બીજું!

પ્રમાદધન મુજ સ્વામી જ્ઞાતા!

એ વિણ અપ્રિય સર્વ બીજું.

એમ ટૂંકું પદ ઉલટાવી રચવા-ગાવા, લાગી,
સારંગીમાં ઉતારવા લાગી. અને ઘેલી બતી હોય
એમ એની એ કડીઓ-અનુપ્રાસ વિનાની-અલ્પ-
કાર વિનાની-જપવા લાગી “પ્રમા-દ-ધ-ન,
પ્રમા-દ-ધ-ન, પ્રમાદધન” એ નામજ પ્રત્યક્ષે
ભાર મુટ્ટી બોલવા લાગી.....”^૪

આ બે આદર્શોના ઠેર સ્પષ્ટ છે. કિયો
ઉત્કૃષ્ટ છે એ વધારે ગુણ્ય પરીક્ષા કહી શકશે.

જુની અને નવી સંસ્કૃતિઓને એક બીજા
ઘોરણે તપાસી આ આજુ પાતજુ પ્રયત્નકરણ
પુરું કરીયે.

સાહિત્યના પાત્રોનાં ઘોરણે પણ જુની
સંસ્કૃતિ અસ્ત થતી જાય છે અને કોષક નીન

૧. જમ.નને. નાય.

૨. નવાનયત અ. ૧ પ્ર. ૨. પૃ. ૧૬.

૩. ગુજરાતનો નાય પૃ. ૧૬૧.

૪. મરસવતીચંદ્ર બા. ૧. પૃ ૧૬.

૫. સરસ્વતીચંદ્ર બા. ૧. પૃ. ૩૦૫.

સંસ્કૃતિ જન્મી છે એ મત દત્તર થાય છે. સંસ્કૃતિ અલંકારમાં આર પ્રકારના નાયકો હોય છે. ધીરશાહ, ધીરસાક્ષિ, ધીરશાંત અને ધીરશક્ત. બાપયામાં એમનાં લક્ષણો આપ્યાં છે.

નેતા વિનીતો મધુરસ્વામી દક્ષઃ શ્રિશ્વરઃ ।

સ્ત્રુતલોકઃ શુચિર્ગમી સ્તવનાઃ રિપતો યુવા ॥

કુદયુક્તાહ સ્મૃતિપ્રજ્ઞા કલ્યાણવર્ધનચિતઃ ।

શરો દૃઢ્ય તેજસ્વી શાસ્ત્રવશુચ ધાર્મિકઃ ॥

મેદૈપ્રતુર્ણા રહિત શાન્તોદત્તોષ્ઠવૈયમ્ ॥

આ બધાં લક્ષણો આપણા સાહિત્યના નાયકો માટે આવશ્યક ગણાયાં નથી છતાં પ્રત્યેક નાયકમાં અમુક ગુણો હોવાજ જોઈએ એ પરા પુરુષની માન્યતા અબુધા આજ લગી પળાઈ છે. ધર્મ ખરું તે ધીર નર હોય, સદ્ગુણી હોય, સ્વરૂપવાન હોય, સન્યાસી હોય, ઉદાર હોય, ગંભીર હોય, રહ્યાદિ. આ નિયમ ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ના philosophic vagabondism ગણાયલા નાયકધી દેક અંશે ફેરવાઈ અને કથાનાયક ભુક્ષો કરી શકે એ નવાં મુશ્કેલી સાહિત્યમાં ફરીકાર થયો છતાં પ્રચલિત માન્યતા પ્રમાણે વખતના પ્રમાણમાં સરસ્વતીચંદ્ર આદર્શ પુરૂષ પણ છે. કોઈએ કહ્યું હતું કે વાર્તાના નાયકની પરીક્ષા કરવી હોય તો તેને કોઈ દીકરી આપે કે કેમ? એ નજરે પરીક્ષા કરવી જોઈએ સરસ્વતીચંદ્ર આ નજરે તો આદર્શ લાગે છે. વિદ્યા, સંસ્કાર, સાદસ સંપત્તિ, યાત્રના—મેં કહ્યું તેમ વખતના પ્રમાણમાં—મરસતીચંદ્રમાં એ બધું છે.

મુનનાં (એ આ આદર્શને ફેરવ્યો લાગે છે. કાક ભુદિગાળી છે એ ખરું પણ મંજરી ફરીઆદ કરે છે કે એને સંસ્કૃત નથી આવડતું ને એનામાં “નથી પુરા સંસ્કાર.” કોઈ તો યું, પહેલાં તો મંજરીના પરણવા ના પડે છે. સરસ્વતીચંદ્ર પેરે

એ aristocrat નથી; સામાન્ય વર્ગનો માણસ છે અને એનામાં સામાન્ય ગુણો છે. સરસ્વતીચંદ્ર પેરે ઉચ્ચ આદર્શોની ધખસમાં અથવા Philosophical vagabondism એનામાં નથી^૧ Sound common sense એ એનું આદર્શ છે અને વ્યક્તિત્વ છે. ગુજરાતી સાહિત્યના બધા નાયકોમાં આ કારણે એ ભાત પાડે છે. પૃથ્વીવલ્લભ મુજ નાયકના આદર્શ તરીકે જુના વાચકોને કાક કરતાં એ વધારે વાંધાલયો લાગે છે. એ માણસ બીજા માંજે છે અને સિંદારાનો દાનમાં આપે છે, રમણીઓના રસભંડાર છુટે છે, વિધવા જોડે અનાચાર કરે છે ને શુભિ વાક્યોના પાક કરતાં દેવોને પણ દુર્લભ એવી તપશ્ચર્યા આદરે છે,^૨ અભિસારિકાને આગેલા એક વચન ખાતર જાત અને રાજ્યને જોખમમાં નાંખે છે; અને મરવાનું આવે છે ત્યારે આનંદની સમાધિમાં મૃત્યુને બેઠે છે.^૩

આ સર્વ જોતાં લાગે છે કે શું જન્મ અને શું સાહિત્ય—અધું જન્મત બદલાયું છે. બગડ્યું છે કે સુધર્યું તે તો કાણ મળે પાડું મારી પ્રેમપ્રદા કરનાર મંજરીને નેત્ર જુના લોક કહે છે કે કળિયુગ આવ્યો છે; અને એ બીચારો અત્યુગને મંભારી રદન કરે છે ત્યારે નવાંલોક કહે છે કે:

“કાલ દલાદલ કળિયુગ વ્યાપી રહ્યો છે એમ કહેવાય છે. પણ એ કહેવાના સત્યુગમાં જે કટલાંક કૃત્યો થયાં હતાં તેવા તો આ કળિયુગમાં મનુષ્યો પણ કરતાં આંધળા ખાય. દાલના જમાનામાં પણ ઘણિયે સુસિદ માધી સ્ત્રીઓની નીચ લોકો નાદક નીંદા કરે છે પણ કોઈ મુન પતિઓ ગમચંદ્ર પેરે પત્નીને જંગલમાં મોકલી દેના નથી. ઘણાંજે લોકો જુનારમાં

૧. તુ મરે જુએક કાક અને મંજરી, મુરખાવા, ૧૯૨૨. ૫. ૨. પૃથ્વીવલ્લભ રા. મુનશી; ૩. જુએક, અમુત પૃથ્વીવલ્લભ, કેણી પૃષ્ઠ ૧૯૨૨. ૬૮.

સર્વસ્વ હારી જાય છે પણ કુધિશ્ચિર પેઠે પત્નીને હોડમાં મૂકવાની ધિક્કારપાત્ર અધમતા બતાવતા નથી કે નળરાજ પેઠે અસાહ્ય સ્ત્રીને વનમાં અર્ધાં રાત્રે એકલી મૂકીને નાસી જવાની કાયરતા બતાવતા નથી ધણાંએ લોકોનાં ધર બહાર જતા થઈ જાય છે ને લહેણુદારો તકાદો કરે છે પણ હરિશ્ચંદ્ર પેઠે ભર બળરમાં પત્નીને વેચતા નથી! વળી આ કળિયુગમાં પાત્ર પતિની પત્ની ‘સતી’ કહેવાતી નથી આપણે જેને સ્વયયુગ કહીએ છીએ તેમાં આવા આવા તો અનેક કૃત્યો થયા છે અને તેમાંથી રામનો નીતા લાગ અને હરિશ્ચંદ્રનો પત્નીવિક્રય તો આપણે વખાણુની દૃષ્ટિથી જોઈએ છીએ પોતાનું વચન પાળવું એ મનુષ્યનું કર્તવ્ય ડેજ પણ ગમે તેમાં અધમ માર્ગે ગ્રહણ કરીને પણ વચન પાળવું એ ઉચિત છે? કહેવાતા સત્યયુગમાં ભમે તે ઉચિત મનાતું હોય, આ શુદ્ધિ સ્વાતંત્ર્ય ના જમાનામાં તો તેમ માનવું કઠણ છે.”

આની સામે ધરમ્મો કહે કે કે સત્યયુગને જીવાનિયાઓ આમ વખોડે છે એજ દેખાડે છે કે વિનાશકાળે વિપરિત શુદ્ધિ થઈ છે ને કળિયુગ જોડાં ચૂક્યો છે એ બધું તો કાણ જાણે કળિયુગ કે બળયુગ એ તો કોને ખબર, પણ એટલું તો ખરું કે સૈકાઓથી લોહું સંસ્કૃતિનો મહાનંદ ધ્રુવવનો ચાપેો આનંદો હતો તેના નીર આજે થબી ગયા છે: ને તેમાંથી એક નવીન અને તેજસ્વી કાળ જન્મેો છે પાપ કવક અને અધારથી અત્યારજગી ભય પામતા જગતમાં લોકો કહે છે કે “કલંક પાપીઓને હોય, બ્રહ્મ અશુદ્ધ હોય તે થાય નિર્જળ ત્ય તેનાં તપ પર પાણી ફરે” આમ પાપ-પુણ્ય અને સ્વર્ગ-નર્કની પુરાણી ઇમારતોની સીમીટ

ઉખડવા માંડી છે માનવ શુદ્ધિ સ્વતંત્ર થઈ છે સ્ત્રી પુરુષોમાં cave-man નું જોમ પ્રકટયું છે અને પ્રકૃતિની સરલતા સાપડી છે અને એ યુગનો પક્ષવાદી આશા ઉત્પન્ન કરે છે કે:

“Some day, a stronger age than this rotting & introspective present must be sooth come to us, even the redeemer of Great love and scorn, the creative spiriti, rebounding by the impetus of his own force back again away from every transcendental plane and dimension.....this man of future.... who will redeem us from the old ideal, as he will from that ideal's necessary corollary of Great nausea, will to nothingness and Nihilisem, this focus of noon and of the great verdict, which renders the will again free, who gives back to the world its goal and to man his hope, this Antichrist and Antimilitarist, this Conqueror of God and of Nothingness—he must one day come”

આ પરમ સમય પુરુષની કંપના કર્યો હું આખ મીચું છું, ને મારા નિમલ મગજતત્ત્વો બહાર મારી જાય છે, જાગ્રતિ જતી રહે છે ને ગાત્રો શિથિલ થાય છે માત્ર કાલના મહાસાગરમાં એક વિશાળ જગત કુખતુ હું દેખું છું ને એ ઉજળતા, રુદ્ર મહોદધિમાંથી એક નવીન જન્મ સર્જતું જણાય છે.

૧ સ્વય યુગ સો સંસ્કૃતિની મહેલા યુગ ધર્મ, વેશ્યાજ ૧૯૮૨ પૃ. ૯૨ ૧. મુનશી. પૃથ્વીવંશજ
૨ Friedrich Nietzsche The Genealogy of morals પૃ ૯૨

સુજ્ઞાત

હીઝ એકસેલન્સી સર મનુભાઈ નંદશંકર મહેતા.

સાહિત્ય સંસદ તરફથી

કૃષ્ણ પેપર માર્ટ

મંગળદાસ રોડ, પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ ૨.

કાગળ-મશીનરી-શાહી.

૧૬ ન્યુસ પેપર, ગ્લેઝ પ્રોન્ટીંગ, કીમલેડ, કાર્ડબોર્ડ, બેકપોસ્ટ, ટાઇટલ પેપર

મોટા જથ્થામાં રાખીએ છીએ.

તારવ ચરનાણું: "SUDARSHAN." ટેલીફોન: 24869. વાજખી બાવ-નેટ વજન.

તમારી ફરીઆદ

પાચનશક્તિ કમ હોવાની, હસ્તની થાકુ અટકાયતની, સ્વપ્નહોવાની, મગજની નબળાઈની, હાથપગની કળતરની, કંઈપણ કામ કરતાં થાકી જવાની અને બહુ કમજોર હોવાની હોય તો વખત જોયા વગર. વાપરો—

પ્રખ્યાત ધૌષ્ટિક

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ

એની ચમત્કારિક દ્રવ્ય આજ ૪૫ વર્ષ થયા જગજાહેર છે

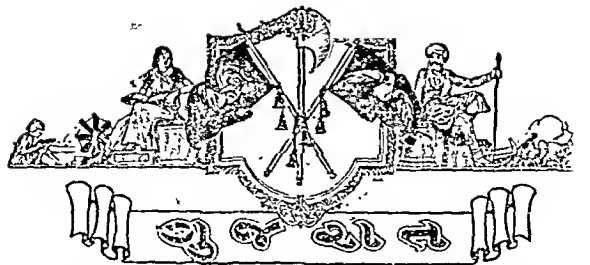
દિંમત: ગોળી ૩૨ ની ૭૫ની ૧ નો રૂપીઆ ૧ એક.

વિશેષ વિગત જાણવા માટે અમારું પ્રાઈસલીસ્ટ મંગાવો.

મુંબાઈની ખાન્ય:

વૈદ્યશાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી

કાલબાદેવી રોડ, મુંબાઈ. } આતંકનિગ્રહ ઔષધાલય, જામનગર-કાઠીઆવાડ.

પુસ્તક ૯]

ચૈત્ર ૧૯૮૨

[અંક ૨

ગુજરાત અને યુગધર્મ

ગુર્જરી ગીર્વાણનું જય કીર્તન

ગાયો, ગાયો, વિજય ગાયો, સર્વ ગુર્જર મંતાનેઃ
સમય મંથન ગુર્જરી ગીર્વાણના યશ માવાનેઃ
અમ તરછેડે બહેને ત્રીન ને દુખથી છુટકે
જેવી તવી તોએ વઢાલી વાળી એ આપણી સારી.

પ્રથમ રાજ્ય મેં એ વાળીમાં અગત્ય કર્યો માતા મોટે,
પ્રથમ રાજ્ય મેં એ વાળીમાં ઉચ્ચાર્યો કાઠો કોટે,
જય ગાયો, જય ગાયો.

વિશ્વવંદિત સુર્જનજીની મદાવાળી માત ઉ,
બગવા, લોની, મદારાજી બગિની એની ખ્યાત ઉ.

નરસંયાએ પ્રથમ ધરી એ સુંદર રૂપવતી રાણી,
પ્રેમાનંદે કીધી કેળી વિપ્રવિધ રસની શીલનારી,
નાનાલાવણી મૃદુ કરી લલિત બની શી લક્ષ્મણી,
ગેલધન, ગાંધી, ને કનૈયે કીધી સમૃદ્ધિશાળી
જય ગાયો, જય ગાયો.

તાતજાતસદુક્તવનતજામિયમુખમાએ વાળીમદાણે
એ વાળીનાં અમૃતકરખાં અતરમાં નિશાદિન આણે;
રાત રાત સદસ લોહો આણે એ વાળી વાપરનારા,
પંચખંડમાં પ્રસરી રક્ષા એ બૃહદ વાહના બળુદારા.
જય ગાયો, જય ગાયો.

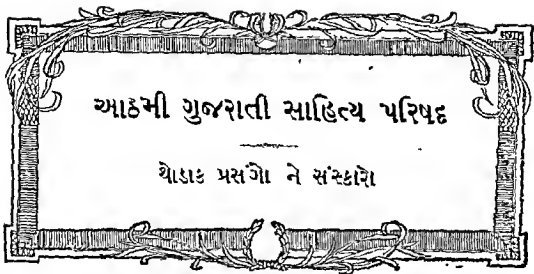
જે બૂપર શ્રીકૃ-નૃમુખએ રામચંડ કરમાં લીધો,
જે ભૂમિપર પરશુરામે જગત્પત્નો વિજય કીધો,
જેની કુખના રવાનંદ ને ગાંધી સમ રત્નો આણે,
તેની વાહના વિજય દુરુભિસતત અખિલજનમાં ગાણે.
જય ગાયો, જય ગાયો.

૩૦૨૧]

આદિત્ય પરિવારના નાજીવણના કુળાસરે

[ચત્ર ૧૯૨૨

આઠમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

થોડાક પ્રસંગો ને સંસ્કારો

લેખક:

રા. કનૈયાલાલ બાલુકલાલ મુનશી,

બી. એ., એલએલ. બી., એડવોકેટ;

પ્રમુખ, સાહિત્ય સંસદ.

આ ઠમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ભરાઈ, વિસર્જન યજ્ઞ, ને સફલ થઈ. તા. ૧૮-૪-૨૪ ના રોજ મેં સસદ તરફથી ભાવનગર પરિષદને તાર મારું મોકલ્યું. ક્યો ત્યારથી તે તા.

૫-૪-૧૯૨૬ ની રાતે

ગુજરાત મેલ પર કેલાએ મેં ને લીલાએ પ્રમુખ અને સૌ. વિદ્યાબહેનને વદાય કર્યાં ત્યાં સુધી એ પરિષદ માટે મારી અવ્યમતિ ને શક્તિ પ્રમાણે પરિષદની, ગુજરાતી સાહિત્ય ને સંસ્કાર વ્યક્ત કરવા મથતી એક લોકપ્રિય સંસ્થાની બની તે સેવા કરી છે. નિમંત્રક સંસ્થાના પ્રમુખ તરીકે, એક કાર્યકર્તા તરીકે, સ્થાનિક કારોબારી સભાની વ્યવસ્થાપક સમિતિના પ્રમુખ તરીકે એ મુદત દરમિયાન, અધિકારની રૂએ જે બોલવું પડે તે સીવાય બીજું ન બોલવું એવા નિર્ણય કરી, મારે મોટે મેં તાણું માર્યું હતું. જ્યાં સુધી પરિષદમાંથી ન પરવારું ત્યાં સુધી તે સંબંધે મારી કે સંસદની

વતંછુક વીશે જે વિવાદ ચાલતો હતો તેમાં ન પડ્યું એ નિશ્ચય, કેટલાક અપવાદરૂપી જરૂરના પ્રસંગ સીવાય, મેં સાચવ્યો છે.

x x x

પણ આ મૌનથી જાણે પરિષદના કાર્યકર્તાઓ અને મારા પર કરવામાં આવેલા આક્ષેપો સહ

એનજની

જરૂરીઆત.

પુરવાર થઈ ગયા હોય એમ

કેટલાક લખ્યે જાય છે.

પરિષદની પૂર્ણાહુતિ યજ્ઞત્યાં

સુધી હું આઠમી પરિષદનો-મેં છેલ્લા ભાષણમાં કહ્યું તેમ-“ હમાલ-જનરલ” હતો; એટલે મારા કે મારા સહયોગીઓના કાર્ય પર કરવામાં આવેલા હુમલા વીશે વિવાદમાં ઉતરવું અસ્થાને હતું. હવે એ ફરજ માથે રહેતી નથી સામાન્ય રીતે આક્ષેપ કરનારા એ પક્ષો છે. એક પક્ષ મારા અંગત હિતૈષીઓનો. તે ધણાજ થોડા છે. તેમની સંખ્યા ગણતાં એક હાથની આંગળીઓથી વધારાની જરૂર નથી. તેમને પરિ-

પદની કે સાહિત્યની કે ગુજરાતની પરવા નથી, સંસદ ને મુનશી—તે તેમને ડીક-સના ડીકની માફક 'પહેલાં આર્ટ્સ' નું માથું છે કોઈ પણ રીતે, કોઈ પણ પ્રકારે અમે ગમે તે કાર્ય હાથમાં ધરીએ તે નજ થવા દેવું, એજ એમના દિવસોના સકલ્પો ને રાત્રિના સ્વપ્ના છે આ મુદ્દો પાઠવાના કાય

કમમાં ગમે તે પ્રવૃત્તિ તમને આદરણીય કે અને ગમે તે રીકા મુરચિ વાળી છે આ પક્ષ તો મદા એ પોતાનું કલ્પવૃક્ષ-ને જવાનો એને સતોપવાનો કે સમજાવવાનો પ્રયત્ન સદા નકામોજ-તે વાનો દેખ એટલે પરિવર્તન પામેનો પ્રેમ પ્રેમ વ્હી ધરાયો છે

પણ આક્ષેપ કરનારો ખીન્ને પક્ષ છે, જે બનતો ન્યાય આપવાનો પ્રયત્ન કરે છે, અને કરશે તેમને પુરતી માછીતી પુરી પાડવામાં આવતી નથી તે પહેલાં પક્ષના મતવ્યાપી પ્રયત્નોના પદ્ધતિમાં અજાણતા આવી જાય છે, અને ખુબીથી પ્રસરાવેલા લુકાણાને સાચા માની

તેના પર ધોરણો રચે છે આ પક્ષ માટે મને માન છે. એમાંના કેટલાક ને અમારી વચ્ચે સિમ આદર્શોના વિરોધ છે. અને છતાં એ સિનતા તરફ આદર્શ દાખવી ન્યાય આપવા તેઓ તત્પર છે એવાને અમારું દૃષ્ટિબિંદુ ને કાર્ય સારી રીતે સમજાય એમ હું અંત કલ્પપૂર્વક અચ્છું છું.

આદર્શ વિરોધીઓ તરફ 'Sporty man' થવું—અને વિરોધ પણ દેવો હાથો રાખવો એમાં જ હું ગોગવ માનું છું આવો પક્ષ સતોપાય નહીં એ પણ બને—તે સમજશે તો ખરોજ એવો મને વિશ્વાસ છે

એ ઉપગત એ કે ધણો મોટો પક્ષ કે—મારા મિત્રો તો, મદમોગી જાનો, અને શુભેચ્છકોનો

રા બ મખભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ પ્રમુખ, આડમી ગુજરાતી સહિત્ય પરિષદ

એમનો વિશ્વાસ ને સદાય એજ અમારું અમૂલ્ય ધન છે આક્ષેપોએ એમનાં દીતો પણ કુબળા છે એમની સદાયથી અમે પરિષદ પાઠ ઉનારી છે અને સત્ત્વ દર્શક ને અમારું દૃષ્ટિબિંદુ ગ્લુ થાય તેમાં એમને સતોપ

થયા વિના રહેવાનો નથી પણ એમ કહેવાય છે કે જે મિત્રો અને સહયોગીઓ છે તે કાં તો સ્વાર્થી કે કાં તો સ્નેહીઓ છે એ પણ મારું સહભાગ્ય એક ગૃહસ્થને ઉદ્દેશી એક મિત્ર પરિપદમાં એક પ્રસંગે કહ્યું “એ લાઇ તો મુનશીના મિત્ર” મેં જવાબ આપ્યો—અને તે ખરેખર હતો—કે “પરિપદમાં ૯૯૭ મિત્ર છે ને ત્રણ દૂધીઓ છે” તેજ પ્રમાણે વિષયવિચારિણી સમિતિમાં ને તેજ

પ્રમાણે સન્માન-કારિણી સલામાં હેતુ. રા. રમણુ-લાઇ, નરસિંહરાવ લાઇ, કેશવલાલ ભાઇ, કૃષ્ણલાલકાકા (રા. કૃષ્ણલાલ જવેરી) ને મહુભાઇ-થી માડીને, જી મડળના નખરો ને સ્વયંસેવકા સુધી બધા જે મહેનત, પૈસા ને શક્તિ આપી પરિપદને વિજયી કરવાના નેમથી સમત થયેલા સ્વીપુરુષો

તે મિત્રો. પણ આ બધા તો નકામા, દરેક પ્રસંગે લીધનાદ ઉભો કરવા તત્પરતા આગ ત્રણ માણસો—અને હોલની એ બાજુ પર પરિપદ તોડવા તત્પર થઇ બેઠેલા એ ચાર એકજ કુટુંબના સભ્યો—તે ખરા સ્વાતંત્ર્યના પશુગળ્યરો ને પરિપદના ઉદ્ધારકો ।

આલેખોનો કે પાર કે મર્યાદા રહ્યા નથી દરેક વસ્તુ પર શક્તિ હેતુનું આરોપણ, ને

દરેક ડગલે રાખ્દ, પ્રસંગ ને મુદ્દાનો હેતુપૂર્વક મચડાટ—એ આલેખશાસ્ત્રના સામાન્ય નિદાનો સારી રીતે સમવાયા છે. તે ઉપરાંત મારા અગના લક્ષણો—ઝીણી આંખોથી માડી દુકડા શરીર સુધી—પરિપદના સહભાગ્ય પર કલક હોય તેમ ઉપયોગ થયો છે રાજકીય પત્રકાર ને સાહિત્યમેવકને જેટલા જડે તેટલા રાખ્દોથી આલેખસાહિત્યને સમૃદ્ધ કરવાના પ્રયત્નો થયા

રા. કૃષ્ણલાલ જવેરી, સ્વાગત મડળના પ્રમુખ.

છે ‘મુડીવાદી’, ‘ને પો લી અ ન’, ‘ભુદમી ડાયર’, ‘અનીતિના અખા-ડાખાળ’, ‘સાહિત્ય સ્વાતંત્ર્યનો વિધ્વંસક’, ‘ગુલામોનો માલીક’—એવા અનેક બીરહોમા મારી જાતને હુ શોધ્યો જડનો નથી ‘એક હથ્થુ સત્તા’ કરી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિપદના અસખ્ય મુશ્કેલને, અદ્યજક ધનવૈભવને તાણે કરી, રરજીદે

સર્વાધિકારી થવા ઇચ્છતા લયકર મુનશી અને બને તેટલી મહેનતે પરિપદ પાર પાડવા ઇચ્છતો ને દરેક રાજ રહે તેવા પ્રયાસો આચરી રહેતો હું—એ બેનો સંબંધ મને હજી સમજ્યો નથી અને અનેક ધમકીઓ આપવામા આવી હતી, સાહિત્યનું મેંટ હેલેના—જર્જરિત અપ્પતા—ભાવિ જનતાને શાપ—ભાવિ સાહિત્યનો પુણ્યપ્રકાશ શુ આનંદમય લલાવાની પરંપરા ? દુકામા હું

શા નરસિંહરાવ દીવેગીઆ

આખા નાનકનો દુષ્ટશુદ્ધિ—Villain of the piece! આની હું ફરીઆદ કરતો નથી કાર્ય કરી એમને ચિરજીવ યશ મળ્યો નથી,—ને યશ મળવા હું કે ઈચ્છતો નથી આ મારો અભિપ્રાય ન હોય તો પણ લોકશાસનાત્મક જમાનામાં ગાંધીજીની મેનની અવગણના થઈ ગઈ છે, કુરોમીય વિરૂદ્ધના નિજેતા લોકો જ્યોત્સને સાબળનાર કોઈ મળતું નથી, પ્રીમીયરની મહેનત તો એક પુરો બદલો—જતા પહેલા—vote of censure આ જમાનામાં એની મગદૂર કે આ સિદ્ધાંતના અપવાદ થવાની આશા રાખે?

પણ આટલેથી આક્ષેપપુરાણ અટક્યું હોત તો કે ખોટું જ નહીં મને જે મદદ કરે તે ભાકુતી કે ખુશામતીઓ મારી જોડે સમત થાય તે અજાણ્યો મારી સાથે કાર્ય કરે તે સ્વાતંત્ર્ય હીણું હું કોઈ જોડે સમત થાઉં તો તે ગુનોહ હું સમાધાન પ્રદ્યું તો તે દારીખાધુ તેથી ભાઈ

ચંદ્રશંકર, મનહરરામ, લાલશંકર ને શકરપ્રસાદ મારી સાથે મુગે મોઢે રાત ને દિવસ કામ કરે તે નરાધમ, ‘મેકથો પાપડ બાગ્યા વિના’ હોદાઓની ઉમેદવારી કરી, દરેક ઠેકાણે પહેલો એકડો એમનો રાખવાની મને ચેતવણી ને તે ન મળે તો અધુ તોડવાની ધમકી આપનાર આખરે નિષ્ફલ થઈ વિરોધી થાય ત્યારે મહાત્મા! જે અમારી સાથે સમત થઈ કામ કરે કે અધમ થઈ જાય, ભુલેચુકે એક શબ્દ વિરુદ્ધ લેખાય એવો બોલે કે તેનું સ્વાતંત્ર્ય ને ગેરવ જળકી ઉઠે રા કૃષ્ણલાલ કાકા ને મારી વચ્ચે કેંક દષ્ટિબેદ દેખાય કે તે ન્યાયી ને પ્રતિષ્ઠાનાન, જે અમે એકમતે કામ કરીએ તો જરૂર તે મારા ‘Thumb’—‘અગુઠા’ નીચે! જે ઠરાવ હું પરિષદ મડળની આગાધી લાવતો હોઉં તો તેની સામે નગીનદાસ માસ્તર પડે તો પ્રબળ આગેવાન, અમે જે સમાધાની કરીએ ને એકબીજાના દ્વિષાબદુઓ ફેરવવા તત્પર થઈએ તો તેમની કીંમત નકામી

—અને મારા લગ્ન જેની અગત બામતને પરિષદ પ્રકરણમાં દાખલ કરતા ટેલાકને આનંદ માયો નથી પહેલા લીલાવતી નિદુષી—સાહિત્યની પ્રથમ પક્તિની સેવિકા, તે મારી સાથે જીવનયાત્રા સ્વીકારતા—અર્વાચીન સુધરેલા સ્વાતંત્ર્યપ્રેમી ગુજરાતમાં એવો એક શબ્દ નહીં, એવો એક તિરસ્કાર નહીં, સુરુચિનો એવો એક ભગ નહીં કે જે તેને માટે ઉપયોગમાં ન લવાય

અને આ અધુ કરનાર, વ્યાપક બખાળા સરજનાર ને સમૃદ્ધ કરનાર માત્ર થોડાકજ આ રીતે પણ સાહિત્યક્ષેત્રમાં જાગૃતિ આણનાર કોઈ તો જોઈએ?

× × ×

હવે પરિષદની હકીકત ૧૯૨૪ના એપ્રિલમાં સંસદે નિમત્રણ મોકલ્યું, પહેલા કોઈએક વ્યક્તિ

નોતરી આવતી. આવખતે એક સંસ્થાએ નોતરું
મોકલ્યું. એ કેટલાકને પાલવ્યું નહીં. મુનશી-
સંસદ-તે વળી નોતરે? કાણુ થાય? એ એક
વિરોધના મંત્રનો હલ્લુ સુધી જાય થાય છે.

x x x

પરિષદનું નવું બંધારણ થયું તે પહેલાં પરિષદ
શું હતી તેની કોષ્ટકો વાસ્તવિક તપાસ કરી છે?

પરિષદ માત્ર શંભુભેળા

જુની પરિષદ. હતી. એક પ્રમુખ-તે

ભાષણ આપી પરવારી

જાય. એક સત્કાર મંડળ જે કે પછુ કારણે
લહે. અને એક સલા જે શોભા પુરતી મળે;
કેક નજીવો મતભેદ થાય, અને વિસર્જન
થાય. એના બંધારણમાં, અમદાવાદ સુધી, કોરો
કાગળીઓ; અમદાવાદ પછી થોડાક કાનુનો-
જેની દરેક કલમમાં તકરારનું મુળ. એના
કાર્યવાહકોમાં ત્રણ સામાન્ય મંત્રીઓ-જે
ભાગ્યેજ કે સતત કામ કરે. એના પરિણામે
એક અહેવાલ. એને જીવન નહીં; એને
ધોષ નહીં; એને કાર્યક્રમ નહીં; એને ચલાવ-
વાને કે તંત્ર નહીં; એને મેળવવાનો કોષ્ટક
નિયમ નહીં. આ આપણી પુરાણી પરિષદ-એની
પાછળ કેટલાકે સારેલાં આંત્ર એટલીજ એની
કર્મિત. જેણે એ ચલાવી છે, તે એની કર્મિત
બરોબર જાણે છે.

x x x

આ આકાશ સમી અસ્પર્શ્ય પરિષદ-
ને ઘટમાં લાવવાનો પહેલો પ્રયાસ કરનાર
પ્રો. બલુભાઈ ડાકોર. પ્રથમ
પરિષદ મંડળનો
ખ્યાલ.

ઉપયોગી કરવાનું કાર્ય

આરંભ્યું હોય તો એમણે. એમણે લોકગમ્યતા
કેળવી; અને એ પાંચ વર્ષે ભરાતા સમૂહોથી
સ્વતંત્ર એવું કાયમનું મંડળ સ્થાપવાનો એમનો

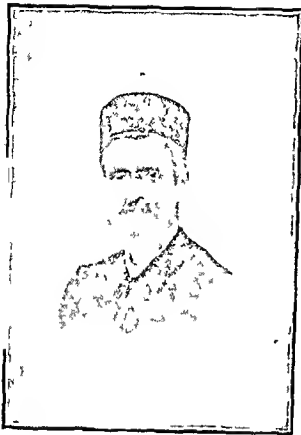

પ્રો. બળવંતરાય ડાકોર.

પહેલો ધરદો. આ મંડળ પરિષદથી અનિયંત્રિત
રહે એ એમનો મૌલિક સિદ્ધાંત; અને હલ્લુ પણ
એજ મતના એ પોતે છે એમ જ્યારે બહાર રીતે
મુખાબમાં મળેલી પરિષદની વિધિવિધિઓ
સમિતિમાં એમણે જણાવ્યું સારે મારા આનંદને
પાર રહ્યો નહીં.

x x x

સુરત (૧૯૧૫) માં પરિષદનું બંધારણ
ચોક્કસ કરવા એક સમિતિ નીમાઈ હતી. તેમ
સદગત ભાઈ વિલાકર, ચંદ્રશંકર તે પૂં હતા
એ સમિતિ એ ત્રણ વખત મળી. પણ પ્રવાસ
નકામોજ ગયો. ૧૯૨૦ માં અમદાવાદમાં
પરિષદ મળી સારથી રા. મટુભાઈ કાંટાવાળાએ
સ્થાયી બંધારણ માટે પ્રયત્ન આદરવા માંડ્યો
ત્યાં બંધારણ કેક ઘડાયું-અસકય જેવું. તેમ
એક સ્થાયી મંડળ સ્થાપવાનો શુભાશય હતો-
લડોળ કમીટીને સાથે લઈને. તે મંડળ ન થયું
પ્રો. બલુભાઈ ને રા. હીરાલાલ પારેખ ને રા.
મટુભાઈ વચ્ચે પત્રવ્યવહાર થયો એટલુંજ. ૧૯૨૨

પરિષદ મંડળને સાહિત્ય સંસદના મંત્રી
રા મનહરરામ મહેતા

ની ભાવનગરની પરિષદે લડોળ કમીઝી મંડળ
નેડે એક ન મધ તે ચોપડે નોધી
મંડળ સ્થાપ્યુ અને તેને રજીસ્ટર કરાવવુ
એવુ ફરમાવ્યુ 'પરિષદે ત્યારેજ પોતાના મૃત્યુ
પત્ર પર સહી કરી' એક ગૃહસ્થે જણાવ્યુ હતું.
તે પરિષદની, વિનયને ખાતર, જીવતી સંસ્થામાં
જીવની કરીએ તો એ વાત ખરી સલામતી એ
આજ્ઞા માથે ચઢાવી માત્ર એક મટુઆઈની
જહેનતથી પરિષદ મંડળ થયુ, અને નાનુ જેવુ
એક બંધારણ થયું. પાંચ સાત માણસ વડોદરા-
માં મહોત્સવ હતો ત્યારે બેંગા મળ્યા; અને
૨૫ માણસની વ્યવસ્થાપક કમીટી ચુંટી
કાઢી

જે મંડલના બંધારણનુ ખુન
કરવાનો મારા પર આરોપ આવે છે
પરિષદ મંડલનુ તેનું બંધારણ
જીવું બંધારણ. માત્ર આટલુંજ
હતુ કે મંડલ
એક વ્યવસ્થાપક સમિતિ નીમે. આ
બંધારણમા મંડલ સીવાય બીજા કોઈને
સ્થાન નહોતુ તેમા સ્થાયી તરફ કે થયુ
નહોતુ તેમા પરિષદના પ્રતિનિધિઓને
સ્થાન નહોતુ તેમા પરિષદ જોડેનો સંબંધ
સ્પષ્ટ નહોતો એમા સાહિત્યની સંસ્થા-
ઓના અભિપ્રાય માટે પરવા નહોતી
એમાં બધી સાહિત્ય પ્રવૃત્તિનુ તે કેન્દ્રસ્થાન
બને એવી યોજના નહોતી એટલે બે
પાંચ ગૃહસ્થો ધારે તો આ મંડલ ચલાવે-
નહી તો સુવાડે એવી એમાં ખુબીઓ
હતી જે એકઠથ્યુ સત્તાનોજ કોઈને શોખ
હોય તો સહેલાઈથી આ કમીટી હાથ
કરી પરિષદને બંધારણ વિના મરવા દેવાની
એમાં સરલતા હતી. જે સ્વાતંત્ર્યનો

કોટ-તે આ નિર્ણવ બંધારણ

× × ×

પરિષદની અળવળ શરુ કરવાની સંસદે
શરુઆત કરી, તે પહેલા વિરોધના ડંકાઓ તો

પરિષદ વીશે
પ્રવૃત્તિની
શરુઆત.

ક્યારના શરુ થયા હતા:-
સંસદની પરિષદમાં જાહેર
મતને સ્થાન નથીજ
રહેવાનું. એ તો બધું ધરને

ખુલ્લે થશે. મુનશીને સત્કાર મંડલના પ્રમુખ
થવું છે તેથી પરિષદ બોલાવી છે. આ બંને
બંધુની જોડેને પ્રસારવામાં આવેલાં ભુટાણાં
હતાં.

૧ જાહેર સભામાં કાર્યવાહી સજ્ઞાન
શરુઆત કરવાનો સંસદના કાર્યકર્તાઓનો નિર્ણય

મેં મહીનાથી જોટલા પુછતા તેને જણાવતો અને ૧૯૨૫ ના સંસદના વાર્ષિક ઉત્સવમાં તે જાહેરમાં મુકાયો.

૨ ૧૯૨૫ ના જુલાઈમાં હું રા. કૃષ્ણલાલ કાકાને મળી, તેમણે કારોબારી મંડલ ને સત્કાર મંડલના પ્રમુખ થવા કહ્યું. એવું વચન લઈ આવ્યો હતો.

x x x

તા. ૧-૧૦-૨૫ ની સંસદની સભામાં કેટલાક સંભાષિત ગૃહસ્થાને બોલાવી જાહેર સભા વીશે કેટલીક વાતચીત કરવામાં આવી અને સભાની તારીખ નક્કી કરી. તે વખતે કારોબારી સભાની શી શી રાખવી એ વીશે ચર્ચા થઈ. કેટલાકનો મત રૂ. ૨૫) રાખવાનો હતો, કેટલાકનો ૨૦ ને ૧૫ નો હતો. આખરે રૂ. ૧૦) રાખવી એવો નિશ્ચય થયો. તે વખતે કારોબારી સભામાં કોને લેવા તેનાં નામો પણ લખાયાં; અને તે યાદીમાંથી એક પણ સાહિત્ય-રસિક સંસ્થા, વ્યક્તિ કે સમૂહ રહી ગયો નહોતો. સભા વચ્ચે એવો મત દર્શાવાયો કે સંસદે પરિષદ બોલાવી છે, અને તેના સભ્યોએ કારભાર ઉઠાવવાનું જોઈએ; એટલે મુંબાઈ રહેતા અથવા મુંબાઈમાં આવતા તેના બંધા સભ્યોએ કારોબારી મંડળમાં જોડાવું. સંસદના ઘણા સભ્યો પૈસાવાળા નથી; અને નિશ્ચિત તારીખે દસ રૂપીઆ કાઢવા અસમર્થ પણ નીવડે એવી મુશ્કેલી રજુ થઈ. આ ઉપરથી આખી સભા વચ્ચે એમ નક્કી થયું કે સંસદના સભ્યો અને ત્યાં જોડેલા જે કોઈને કારોબારી સભામાં જોડાવું હોય તો તેની શી નિશ્ચિત તારીખે સંસદ ભરી દેશે; અને પછીથી તે ગૃહસ્થોએ જ્યારે અને જોટલા અને તેટલા પૈસા સંસદને આપવા.

તા. ૮-૧૦-૨૫ ના રોજ નિશ્ચિત કરેલે સ્થળે ને સમયે જાહેર સભા મળી-રા. કૃષ્ણલાલ

પરિષદ મંડળના મંત્રી રા. ચંદ્રશંકર પંડ્યા.

કાકાના પ્રમુખપણા નીચે. કોઈને સ્થાન પસંદ નહીં પડ્યું-કોઈને વખત પસંદ નહીં પડ્યો. એ બધામાં પણ ઉત્સાહી ને સાહિત્યપ્રેમી જનતાને દૂર રાખવાનો ઉંડા મુદ્દો કેટલાકને દેખાયો. એ સભામાં આશરે ૧૫૦ સભ્યોનાં નામ મુચવાયાં. તેમાં કેટલાક એવાનાં નામ હતાં કે જે કદી જોડાય નહીં. તેથી જોએ તા. ૧૦-૧૦-૨૫ પહેલાં દસ રૂપીઆ આપે તેનેજ મત આપવાનો અધિકાર રહેશે એવો નિર્ણય થયો.

આ પ્રમાણે લગભગ ૮૦ ગૃહસ્થોએ શી આપી. એમાં આશરે બારેક જણની ઉપર આપેલી સુચના પ્રમાણે સંસદે આપી. તેમાંથી લગભગ આઠેક જણે પૈસા પાછા આપ્યા.

બસ થયું! મુનશીએ લાહુતી સભ્યો દાખલ કરવા માંડ્યા. એક હથ્થુસત્તા શરૂ થઈ. જુઓ! અમે નહોતા કહેતા? અને સાથે પૈસા આપેજ મત અપાશે એ દરાવ ચલાવી

વગર પૈસા આપે સાહિત્યરસિકોને મત આપવાનો અધિકાર છીનવી લેવાયો. થોડાકે

પત્રે પત્રે આ સગીત શરૂ કર્યું. મને ખબર નહોતી કે દસ રૂપીઆ જેટલી નાની રકમ આપવાની જવાબદારી સ્વીકાર્યા વિના, અમારા પ્રયાસોમા ડબલ નાખવાનો કેટલાકને જન્મસિદ્ધ

મિત્રોએ તન, મન, ને ધનથી પહેલેથી છેલ્લે સુધી મહેનત કરી છે; અને બહારના કોઈ પણ સહયોગ કરવા આવ્યા હતા તેમનેા સાભાર સત્કાર કર્યો છે, અને તેમને સ્થાન ને અવકાશ

હક્ક મળ્યો.
હતો બાકી
અમે તો
કોઈ પણ
જવાબદાર
સમૂહ પૈસા
ને મહેનત
ને ભોગે
પરિવર
ભરવા
તૈયાર હોય
તો તેને
સુગમતા
કરી આપ
વા તદ્દન
તત્પર હતા.

વળી એ
બીજા ત
પહેલા એમ
વાત હતી
કે સસદ
પોતાની
પરિષદ

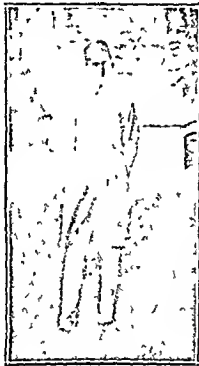
વાની છે. આઠમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના મંત્રી ત્રણ બહેન નસિરમણિ દેસઈ જ્યારે બહાર સભા બેલાવી સારે ઉચ્ચારાણુ કે સસદે પરિષદ નીમત્રી ને દવે તેનાથી બનતું નથી સારે જુદા જુદા માથે બેળે નાખ્યો સલ હકીકત આટલીજ કે સસદ અને તેના

અને આપ
છે હા જે
વિના સમ
વૃત્તિથી
આવ્યા તેને
ફાવવા દીધા
નથી એ
ગુજરાત
કથુત કર
છે
તા
૧૦ ૧૦ ૨૫
ના રોજ
કારોબારી
સભાના
અધિકારી
ઓ ચુટા
યા પહેલા
અમારે
નિયમ માર
મંત્રીઓનો
હતો પણ
એકે સમૂહ
નો પ્રતિ
નિધિ રહી
નળય માટે

દસ મનોએ ચુટાયા આનંદની વાત તો એ છે કે મંત્રીઓ સખ્યામા આટલા બધા હતા છતાં બધા એકતાનતાથી કાર્ય કરી રહ્યા હતા. રા. મનહર રામે બધી વસ્તુ પર નજર રાખી, દરેક પ્રવૃત્તિનું

એકાકરણ કરી મંત્રીપદને પુરેપુરો ન્યાય આપ્યો હતો. છેલ્લા દસ દહાડા તો તેમણે જે કામ કયું તેની કીમત કરવી અશક્ય છે. તેમણે જે સાવધાનતા ને દૂરઅદેશીપણું રાખ્યું હતું તેનેજ લીધે પરિપદનો કાર્યક્રમ સુસંગઠ રહ્યો હતો. રા. ચંદ્રશંકરના વિશ્વામપાત્ર સહયોગની કીમત પણ અંકાય એમ નથી. અને એમની રિયલિટી જરા કંફેડી હતી. જે મારી પાસે ધુંવવાડો ન પેદા કરી શકે તે ગમે તેવી એમની તખીયત હોય છતાં એમની પામે જઈ એમને દગ્ધવાની સુગમતા મેળવતા. એમને નેઓ ખુશામતીઆ, ગોર, શિશિલ વગેરે ખીતાબો આપતા. એમની ને બીજા કાર્યકર્તાઓ વચ્ચે વીખવાદ થાય ને એ પરિપદ તોડવામાં મદદ કરે એવી ઘણીએ ઇચ્છાઓ એમણે નિષ્ફલ કરી. પહેલો વિચાર હું તેમની માથે કરતો. પરિપદ મંડળ તથા પરિપદના દરેક કાર્યમાં તેની સંમતિ વિના એક ડગલું મે લયું નથી. અને એણે મારી સાથે કદી જુદાઈ ગણી નથી, ને વીખવાદ સંભવે એવો પ્રસંગ ઉભો થવા દીધો નથી. અને હિતૈષીઓના સતત પ્રયાસ છતાં પણ અને રહ્યા છીએ સ્નેહાળ મિત્રો ને નીખાલસ સહયોગીઓ રા. લાલશંકરની મુગી છતાં સંગીન મેવા જે એને ઓળખે છે તેજ જાણી શકે. જરાક મીઠ્ઠાગી તીખો ખરો. પણ પહેલા દિવસથી પરિપદને

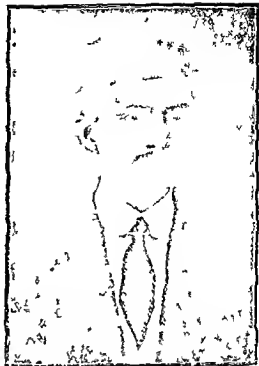
સ્વ. સેવકોના સરદાર, રા. દયાશંકર ભટ્ટ.

બીજે દિવસે, અથાગ શ્રમથી એમની તખીયત પડી લાંગી ત્યાં સુધી એણે મહેનત કરી છે. ને રા. કેશવપ્રસાદ દેસાઈ એમના હંમેશના ઉત્સાહથી કાર્ય કર્યું ગયા. ઘણી વખત અસતોષ દૂર કરવાનું માયાકુટીલ કામ એમને માથે પડતું અને તે એ સફળતાથી કરતા. રા. ગોકુળલાલ ભટ્ટનું કામ શાંત છતાં સંગીન હતું; એમણે માથે લીધેલા કતવ્યમાં કદી ઉણપ રહેતી નહીં; સ્વાગત ને સલામંડણનું કામ એમણે મુંદર રીતે કયું હતું. એમનું શાંત ચિંતિતકદી મોઢા પરથી અદૃશ્ય થયું નથી; એમની ધીન્જલરી મીઠાશે કટુ પ્રસંગને પણ સુમધુર કર્યો છે. રા. મોતીચંદ કાપડીઆએ મહાવીર વિદ્યાલય આપ્યું એ તો નાની મેવા; પણ એમની રા. મણિલાલ નાણાવડી, ને રા. મગજદાસ મહેતા સાથે રહી પૈસા ઉઠરાવવામાં કરેલી મેવા વિના ભાગ્યેજ આટલું ઉઘગણ્ય અમે કરી શકત ગં. સ્વ. બહેન રસિકમણી દેસાઈને મેં ઘણું સમગતી મંત્રીપદ વળગાડ્યું ત્યારથી ગુજરાતી સ્ત્રી મંડળના એ આત્માએ જે જહેમત ઉપાડી તે ઘણીજ પ્રશંસનીય કહેવાય. પરિપદમાં સંગીત અને પાર્ટીમાં ગરબા આટલા આકર્ષક થયા એ પણ એમનોજ પ્રતાપ બીજા સ્ત્રી મંત્રીના કાર્ય વીગ્રે લખ્યું તો પક્ષપાતનો આરોપ તરતજ આવે. માટે એવો આરોપ વહોરવા કરતાં, શ્રમને લીધે

એમણે નીમ ત્રેલો તાવ, પરિપદ ગદ્ય છતા,
પરોણાચાકરી કરાવ્યા કરે છે તેનીજ નોંધ
લઈ વીરમીશ

ગ ચારણીઆ અને રા હોડીયાના પણ વખતે
વખત મદદ કરતા પાછળથી વ્યવસ્થામાં એકતા
આણવા રા શકરપ્રસાદ
ખીજ કાય કરતાંએ રાવળને નીમવામાં આવે
લા, અને પગારદાર હોવાથી
અધિકારમાં અઢાર કામ એને માથે પડતું દરરોજ
જે વાગતા સુધી ઉઝગરા કરી પરિપદ વખતે
એમનું શરીર ને મગજ, કામના મોગથી જડ
થઈ ગયા હતા પરિપદ વિજયી થઈ તેમાં એમને
પણ મોટો ફાળો છે

અધિકારીઓના કાયની નોંધ લેતા સ્વય
મેવકોના નાયક, 'ગુજરાત' ના સચાનક રા
દયાશંકર બદની રાત દિવસની મેના નીમરની
ન જોઈએ 'ગુજરાત' નો અધ કાઢવો, અને

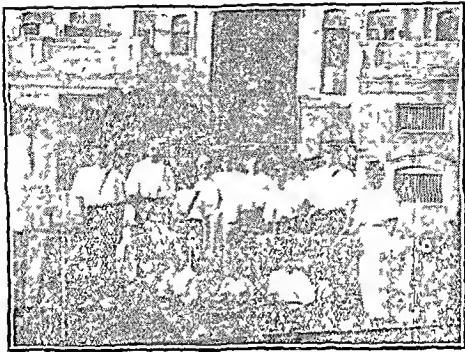

રા જોમશચંદ્ર પાઠક

રા મણિલાલ નાણાવડી

પરિપદનું કામ કરવું એ અને એમણે
સતોષકાંક રીતે કર્યા હતા, અને જે
કે સસદના તે સભ્ય નથી, છતાં સસદની
સારામાં સારી કાર્યદક્ષતાની લાવના
નજર આગળ રાખતા, એ અને એના
હાય નીચે કામ કરતા જ્યતકુમાર ભટ્ટ,
સનકુમાર વીણુ-અને એવા ખીજ અનેક
સ્વયમેવકોની અયામ મહેતથી પરિપદનું
કામ સફળ થયું મે પુરુષોની સેવાની
કીમત-ખીજથી અગ્રણી પણ મારાથી
અણુવીસરાય એવી-આકી અકાય એવી
નથી રા નર્મદાશંકર ત્રિવેદી-મારા અગત
કારભારી-એટલે નિયમિતતા, ચોક્કસાઈ,
ખત, ને સચોટ મહેનત એણે મારા
કામમાં અદ્ભુત તાદાત્મ્ય સાધ્યું હતું, અને

સ્નેહસંમેલનમાં ગુજરાત જ્ઞાતિય પ્રમાણ મંડળના વિદ્યાર્થીઓની બેઠ પાટી.

મારી પહેલણી—થુ કહું ? ‘સર્વભક્તી’—
પ્રવૃત્તિમાં પણ આદરી કારભારીના આત્મસમર્પણ
ને તત્પરતા ખતાવ્યા હતાં ખીચ પુરુષ ને મારા
નાનાભાઈ સમા મનુભાઈ ઠાડર. પરિષદ પુરી થયે
અમે પાર્ટીમાં ગયા ત્યાં સુધી મેં તેના તરફ જોયું
નથી. પાર્ટીનાં નિમંત્રણો, તૈયારી, ને ગોઠવણ
એ અધાનો બાર તેણે એકલે હાથે
ઉઠાવ્યો; અને જે આકર્ષણ પાર્ટીમાં હતી
તેના આખો યશ ઇસ્ટરની રમ્મ ખોલ મહેનત
ઉઠાવનાર એ મિત્રનો. એ ઉપરાંત રા. ભરતરામ,
રા. બટુભાઈ ઉમરવાડીઆ, રા. પૃથુ શુક્લ જેવા
અનેકનાં ઉત્સાહપૂર્વક કરેલાં કામનું સ્મરણ
અસારે થાય છે. છેલ્લા દિવસોમાં આ અધા કાર્ય-
કર્તાઓ, કામને લીધે કચવાઈ ઉઠ્યા હતા. વગર
કારણે લઢુંવડું થઈ ગયા હતા. એકમેકને ધણા
ન કહેવાનું કહી નાંખતા; કોઈકને મારાથી પણ
કેં કહેવાઈ જતું. અને છતાં અધા અદ્ભુત
વ્યવસ્થા વૃત્તિથી કામ કર્યું જતા હતા. જે સંસદે

કેં પણ વ્યવસ્થા વૃત્તિ ફળવી હતી તે તેનું ગર્વ
લેવાય એવું દૃષ્ટાંત આ વખતે મળ્યું હતું.

x x x

હવે પરિષદની કથા આગળ ચલાવુ તા.
૧૦-૧૦-૨૫ ના રોજ સત્કાર મંડળના પ્રમુખની
ચુંટણી કરવાની હતી. રજે-
સત્કાર મંડળના નેમનશીતે સ્થાન લઈ લેતે
પ્રમુખ.

માટે સમ્મો કરવાનો કેટલાકે
પ્રયત્ન કર્યો; પણ એ પાંચ પોતાની ટીકાટ લીધા
સીવાય ઝાઝી મદદ તેમનાથી થઈ નહીં.
અને છતાં કાર્યકર્તાઓના પ્રયત્નથી સમ્મો
થતાજ ગયા. પત્રોમાં શંકાઓ દર્શાવાઈ: “સંસદ
કેટલા સમ્મો કરે છે ને શા માટે?” મુનશી
કેં કરે તેમાં સારું તો હોયજ નહીં; એટલે
સત્કાર મંડળના વધારે સમ્મો થાય એ પણ કે
વીચારવા જેવું ખરુંજ! આખરે એક વાત બહાર
પડી. રા. કૃષ્ણલાલકાકાને હેતરવા હું એમનું
નામ સત્કાર મંડળના પ્રમુખ તરીકે રજુ કરવાનો;

અને પછી કોઈ મારું નામ રજુ કરશે. અને મારે પૈસે (?) થયેલા સબ્બો વધુ મતે મને સ્વીકારશે. આ જુઠાણું હતું-અપ્રમાણિક હડહડતું જુઠાણું હતું. અને રા. કૃષ્ણલાલકાકા ને મારી વચ્ચે જે એકતા હતી તે તોડવાનો એમાં મુદ્દો હતો. ચુંટણીને છેલ્લે દિવસ સુધી આ વાત સાંભળનારા-

એ મને કહી ગયા. રા. કૃષ્ણલાલકાકા ને કાને પણ ગઈ હશે. મને એમની પાસે જઈ ખુલામો કરવાનું મન થયું. પણ તે મેં માંડી વાળ્યું. જો એમને મારામાં વિશ્વાસ હશે તો આવા જુઠાણાં થી જવાનો નથી; જો નહીં હોય તો મારે કહો વધવાનો નથી. સભામાં મારી દરખાસ્ત થી રા. કૃષ્ણલાલ

કાકા સર્વાનુમતે પ્રમુખ ચુંટાયા.

અને આખી પરિષદમાં મારા નામકને માન, સહકાર ને તાદાત્મ્ય જે મારે આપવાં જોઈએ તે મેં એમને આપ્યો; અને

રા. કૃષ્ણલાલ એમની નીખાલસ સલાહ, જવેરી.

ઉદાર નેદરત, દંઠ છતાં સૌજન્યશીલ હકુમતથી સમિતિમાં ને સભામાં

અનેક ખાડાખામોચીયાં અમે પાર ઉતાર્યાં. પ્રમુખશ્રી જ્યારે પણ વિષયસમિતિ કે પરિષદમાં નાદુરસ્ત તબીબી અત અને દાંતના દુખાવાથી અધિકાર ચલાવવા અશક્ત થતા ત્યારે તે અધિકાર યોગ્ય રીતે રા. કૃષ્ણલાલકાકા વાપરતા. અને મારી જોડે રહી અપંગ કરવાનો આક્ષેપ

આખી વિષય સમિતિ પર કરવામાં આવ્યો, ત્યારે પણ હાંમત ને તિરસ્કારથી તેમજ તેને યોગ્ય ન્યાય આપ્યો. અને પરિષદ મંડળના કાર્યવાહકોની ચુંટણી નામતે કાર્યકર્તાઓની સંમતિથી નક્કી થયે કાર્યવાહકો ન ચુંટાય, અને એ મની અને મારી વચ્ચે વૈમનસ્ય ઉત્પન્ન થાય એ હેતુથી એમનું નામ ઉપપ્રમુખ તરીકે રજુ થયું ત્યારે એમની

રા. દત્તાસહભાઈ દીવેરીયા. (પરિષદમંડળના કાર્યકર્તા).

સાથે મેં હરીકાંઈ કરવાની ના પાડી એ હેતુને પાર પડવા દીધો નહીં; અને જ્યારે એમને લાગ્યું કે એમનું નામ આવા હેતુથી મુશ્કેલી થયું હતું, ને એ મુશ્કેલીનો મુદ્દો પરિષદ મંડળની કાર્યવાહક સમિતિમાં મારાથી કે ન થઈ શકે એવું સ્થાન આપવાનો હતો ત્યારે મજેસી મધ્યસ્થ સભાની લગભગ સર્વાનુમતી મુશ્કેલી-

એમણે ઉપપ્રમુખપદનું રાજીનામું આપી એ હેતુ
ને મુદ્દાને છેદી નાંખ્યો હતો. મારી સુચનાથી
આ જે ગૃહસ્થે નેતૃત્વ સ્વીકાર્યું હતું તેનું
નેતાપણુ, હઠતા, ને માર્ગદર્શક શુદ્ધિ જોષ મને
ડગને ડગલે ગર્વ લેવાનું કારણ મળ્યું હતું.

x x x

પરિષદના કાર્યમાં આગળ પડતી બીજી
વ્યક્તિ તે મુ. નરસિંહરાવભાઈ એમનામાં
વિશિષ્ટતા હોય તો એ કે
૨૧. નરસિંહરાવ એમનો પોતાનો શો મત
છે તે સપૂર્ણ રીતે તે જાણે છે. He knows

કરી શકે છે પરિષદના એ કાર્યકર્તા થયા તેમાં
પણુ એમને થોડુંક સહેલું પડ્યું છે. જે એમના
મત સાથે અમે સમત થઈએ તો એમને રીઝવવા
અમે ઢળી ગયા, જે એ અમારા મતને મળે તો
એ મુનશીથી અનન્ય ગયા. “મૌતાન્ મૂક
પ્રવચનપટ્ટાદુલો જલ્પકો વા” વાળી વાત
એમની સમાધાનશક્તિનું છેલ્લું દૃષ્ટાંત કહેજના
અભ્યાસક્રમમાં ગુજરાતીના સ્થાન વીગેનો ઠરાવ
હતો જે મત માટે વિષયસમિતિમાં એમણે તુમુલ્લ
યુદ્ધ કયું, તેને સનારે છોડી નિરુદ્ધ ઠરાવને

૨૧. બહેન નરસિંહરાવ અને ગોદ શુચિતાર બહેનો.

his own mind એમને અભિપ્રાય બાધતા
વાર નથી લાગતી અને એમની શુદ્ધિ,
અભિપ્રાયો, ને હીંમતભર્યા નેતૃત્વનો લાભ
જેવો આ પરિષદને મળ્યો છે તેવો ભાગ્યેજ કોઈ
બીજી પરિષદને મળ્યો હશે એમને દૃઢ રહેતા
આવડે છે, અને જરૂર જણાયે—આ માટે લોકો
એમને યશ આપતા નથી તો પણ—એ સમાધાન

અનુમોદન આપવાનું જે માનસિક ઓદાર્ય—
Open mind દાખવ્યું એજ બતાવે છે કે
એમને વીશે મત બાધનારા ને દર્શાવનારામાં
આવી શક્તિ, હીંમત ને ડહાપણભર્યા મગજની
કમોળી કરવાની શક્તિ કે સામર્થ્ય નથી.

અરી વાત તો એટલીજ હતી કે બધા

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૨૦૬]

સદાકાળ ગુજરાત *

—૬૬૬ * ૬૬૬—

લેખક

રા. અરેશર ફરામજી ખખરદાર

૧૯૪૭

(૫૬)

ન્યા ન્યા વસે એક ગુજરાતી,
ત્યા ત્યા સદાકાળ ગુજરાત !

ન્યા ન્યા ગુજરાતી મોનાતી,
ત્યા ત્યા ગુજરીની મહોલાત (ધ્રુવ)

ઉત્તર દક્ષિણ પૂર્વ કે પશ્ચિમ

ન્યા ગુજરીના વાસ

સૂર્યતણા કિરણો દોડે ત્યા,

સૂર્ય તણોજ પ્રાસ

જેની કથા હસે હેલાતી તેના તેજ પ્રકુલ પ્રગાત

ન્યા ન્યા વસે એક ગુજરાતી, ત્યા ત્યા સદા કાળ ગુજરાત

ગુજર વાણી ગુજરે લહા પી,

ગુજરે શાણી રીત

જગલમા પણ મગલ કરતી

ગુજરે ઉલ્લસ પ્રીત

જેને હર ગુજરાત હુવતી તેની સુરવન તથા મીરાત

ન્યા ન્યા વસે એક ગુજરાતી ત્યા ત્યા સદાકાળ ગુજરાત

કૃષ્ણ દયાનંદ મહા કે ।

પુણે રિલ રસ ભામ

ખડ ખડ જલ ઝેરે ગર્વ

કોણ નત ને કેમ

ગુજર ભરતી હળે છતી ત્યા રહે ગરજ ગુજર માત

ન્યા ન્યા વસે એક ગુજરાતી, ત્યા ત્યા સદાકાળ ગુજરાત

અભૂષીધા કરવાના કોડે,

અલુરા પુરા યાવ

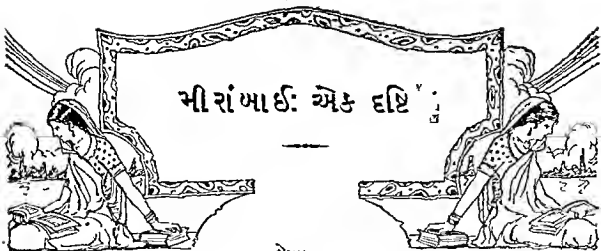
રોહ, રોચ ને સત્ય તણા હર

વૈભવ રાસ રચાય

નય નય નય સર્જન ગુજરાતી ! નય નય ધન્ય મન ગુજરાત !

ન્યા ન્યા વસે એક ગુજરાતી ત્યા ત્યા સદાકાળ ગુજરાત !

મીરાંબાઈ: એક દષ્ટિ

લેખક:

સૌ. લીલાવતી કનૈયાલાલ મુનશી,

સભ્ય, સાહિત્ય સંસદ

સુંદરીઓ સદા રસિકતાની પ્રલક્ષ ભૂતિ સમી ગણાય છે અને કવિતા રસિકતાનો પ્રગટ આવિર્ભાવ મનાય છે. કવિને મન સુંદરી ને કવિતા ધણુંખરું સરખાંજ પ્રિય હે । છે. રસિક હૃદયનો આનંદ કવિનાના સ્તુત્યમાં કે સુંદરીના દર્શન સમયે ધણુંખરું એકજ પ્રકારનો હોય. સૌંદર્ય કવિતાનો વિષય છે; કવિતા સૌંદર્યનો રહેટ કરવા સરખાંજ છે, અથવા સૌંદર્યદર્શનથી લોભ પામતી રસવ્રત્તિનું પ્રગટ સ્વરૂપ કવિતા છે. અને મવ સૌંદર્યનો આર તો સુંદરીજ છે. કવિતા જ્યાં સૌંદર્ય પોષક સનાતન ભાવોને ગાતી નથી ત્યાં કવિતા કવિતા નથી રહેતી.

કવિતા અને સુંદરીનો આવો નિકટ સંબંધ જતાં કવિના ગાતી સુંદરીઓ કાણુ જાણે કમ સંસારમાં જાહુ થે ડીજ નજરે પડે છે. પોતામાં રહેલા સૌંદર્યના પોતેજ દૃષ્ટા ન થઈ શકાય એ કારણુ તો ન હોય? પોતામાં રહેલા સૌંદર્યનું

અસાન અને બહારનું સૌંદર્ય જોવાની અશક્તિ એ જ કારણુએ કવિના અને સુંદરીને ધણુંખરુ દુઝાં દૂર ગાખ્યાં છે. સુંદરીઓને જોવા વીચારવાના મંકુચિત પ્રદેશો, મંસારનાં બંધનો કે ભોજ્યદ્રશમાં રહેલી પરતવ્રતા કે પરને અનુકુળ થવામાં સ્વત્વના વિકાસનો વિનાશ એ બધાં પણ આ દશા આણુવામાં કારણુભૂત ગણી શકાય. માણુસ પોતાનું વ્યક્તિત્વ વીકર્યાની રહી તેનું સમર્પણ કરે અને વ્યક્તિત્વ વીકર્યા પડેલાં જ એનું જ્ઞાન દષ્ટ દેવાય એ જ ઋચિત વચ્ચે જાહુ ફેર છે. એકમાં સૌંદર્યદર્શનની શક્તિની પરાકાષ્ટાએ પહોંચાય છે. અને તેમાંજ માણુસ ત્રત્વ જોઈ વિલીન થને છે બીજામાં તો એ દર્શન કરવાની શક્તિજ આવતી નથી અથવા બીજરૂપે હોય તો એ સ્વત્વ જોતાં એ શક્તિનોએ વિનાશ થાય છે. સ્વત્વના ભાન વિના સૌંદર્યદર્શનની શક્તિ વિકસતી નથી. દેવ મંદિરમાં વીકમેલાં પુષ્પ અટ્ટે તો સુવાસ અને શોભા સધાય તેમ વિકાસ પામેલા વ્યક્તિત્વના સમર્પણથીજ

સૈદ્ધ્ય અને રસનાં ઝરણુ વહે અને મહત્તા પમાય. પુષ્પની અને વ્યક્તિત્વની અણવીકસી કૃષ્ણોમાંથી શુ શુ થઇ શકે તેનાં સ્વપ્નો કોઇ કવિ ભલે રમે પણ એ બધાં સંભવો કવચિતજ શક્ય અને છે.

કવિતા ગાતી મુંદરીઓ બહુ ન મર્જવાનુ એક બીજુ પણ કારણ છે. પહેલાં અસ્કાર પામવા એ જનસમાજનો સામાન્ય વારસો ન હતો પણ શ્રીમંત અને હુચ્ચ ગણુતાં કુળોમાજ એને માટે સગવડ અને સમય હતાં. સામાન્ય જનસમાજમાંથી પુરુષો સંસ્કારી પાકતા કારણ કે એ લોકો સંસ્કારની શોધમાં બહાર જઇ શકતા, પણ સંસ્કારી કુટુંબોમાંએ સ્ત્રીઓની સસ્કાર મર્યાદા તો ધરની દીવાલ જેટલીજ મજ હતી. સંસ્કાર વિના સૈદ્ધ્ય-દર્શન થતુ નથી અને સૈદ્ધ્યદર્શનને મર્યાદાઓ પ્રાપ્ત થતી નથી. જ્યાં જ્યાં સ્ત્રીઓની આસપાસ રચાએલો આ કોટ તુટ્યો છે કે તેમણે પોતાને હાથે તોડ્યો છે ત્યાંજ સ્ત્રીઓ પોતાના આત્માના પરિમલ પ્રસારવા શક્તિમાન થઇ છે દ્રીપદીએ એ કોટ તોડ્યો અને પુગણ કાળમા એ અદ્વિતીય સ્થાને વીરાજી રહી. તુગ્ગહાંએ એ તોડ્યો અને ભારતમાં બીજી નહીં એવી અપૂર્વ સામ્રાજી તરીકે પ્રકાશી રહી મીરાંએ એ તોડ્યો અને સદીઓ થયા લોક હૃદયનાં ઉડા તંતુઓને હલાવનારી એ ગ્રેરણુ-મૂર્તિ બની રહી.

મીરાંનું જીવન અને કવિતા એ આવા એક મહા પ્રયત્નનું પરિણામ છે. બાલપણથીજ મીરાંનું મન સંસારમાં રાચેલું નહતુ, અલંત પ્રેમભાવના વેગથી એની આંતરજ્વલિ રંગાએલી હતી. આ જ્વલિ ભક્ત પિતામહને લાં બાળપણમાં પોષાઇ. વૈધવ્યે એને જીવનમાં વણવાની તક આપી. મહારાણીપદ અને રાજકુળે

એના સંસ્કારો વિકસાવ્યા, અને પ્રતિકુલતાએ સામે ઝડપમાં ટકવાની તાકાત અને માનેલા આદર્શનો સાક્ષાત્કાર કરવાનો ઉત્સાહ આપ્યાં. અને આ બધાના પરિણામે એના વિકાસ પામેલા વ્યક્તિત્વે આદર્શની પાછળ આત્મસમર્પણ કરી ચિરંજીવતા મેળવી.

મીરાંની કવિતા અને જીવનને એક બીજાં થી જુદાં ન પાડી શકાય. એના જીવનરસના નિર્જરણુમાંથી એની કવિતા બની છે; એના કવિતાના રસપ્રવાહમાંથી એનું જીવન રચાયું છે અને એ બંને—એનું જીવન અને એની કવિતા એકબીજાંથી એટલાં અભિન્ન છે કે એમને છુટાં પાડતા બંને સામાન્ય થઇ રહે.

સૈદ્ધ્યો થયાં આ સ્ત્રીનું આકર્ષણ હજુ ઉતર્યું નથી અને એણે કરી હોય તેથીએ ધણી કરિતાઓ એને નામે ગવાઇ છે. કોઇ પણ સારું કાવ્ય ગમે એનું હોય છતાંએ એને નામે ગાવામાં લોકોને આનંદ આવે છે. મીરાંની લોકપ્રિયતાનાં મુળ આટલાં ઉંડા કેમ ઉતર્યા હશે !

એની લોકપ્રિયતાનાં એક નદી પણ ધણી કારણ છે. લોકો પોતે ધણી સામાન્ય રીતે જીવે છે પણ કોઇકના જીવનની અદ્ભુતતામાં એમને ઘણો રસ પડે છે. અને તેમાંએ આ તો સ્ત્રી જાતિ, રાજકુળમાં જન્મેલી મહારાણી પદને માટે નીર્માએલી, એવી સ્ત્રીના જાદું લોક હૃદય પર કેમ ન ચાલે ! એનો પ્રતાપ ગીરધગ્ધાલના સાક્ષાત્કારને ચમત્કાર કરવાની માન્યતા પર રચાયો છે. એની શ્રદ્ધાની અવિચલતાથી એનો પ્રભાવ ફેલાયો છે. ઉપરાંત પ્રવાસને લીધે એનું ભાષાજ્ઞાન વધ્યું અને ધણી ભાષામાં કવિતા રચવાની એની શક્તિએ એને ધણી પ્રોત્સાહન પરિચિત કરી. હજારો વર્ષોથી આર્ય હૃદયને આકર્ષનારો કહાન અને તેથીએ સનાતન

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૨૦૧]

ગુજરાત

શ્રી કવિસ ગુજાતી સમાને
શ્રીયુત ગાથાભા આગળ આવડા
તરફથી સવિનય સમ્મન ભેટ.

[૨૩]

શ્રી કવિઓના પ્રથમ અને અંતેડ ભાગ કરી
મીંગામણ

[૧૯૨૨]

—મીંગામણ: એક હજાર

—૧૩ ૧૧૦

ગોધ ગ્રથનાર બહેનો છેલ્લો પ્રસંગ

સ્નેહ સંમેલન

સાક્ષરોનાં શબ્દચિત્ર

દોરનાર :

શીખાઉ શબ્દચિત્રક

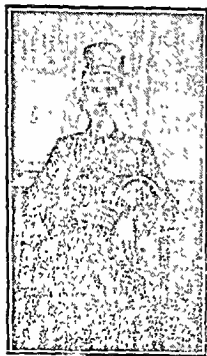
સાક્ષરોનાં શબ્દચિત્ર—કેરી ધૃષ્ટતા ! જેમને જેમનાં જન્મશીલ શબ્દોનાં ચિત્ર દોરવામાં ને શિષ્ય ધડવામાં વીતે છે ; જેમને રમત માત્રમાં શબ્દોનીજ રમત સૌથી વહાલી છે, જેમની કદ્દના પોતાનાં અગ્ર્ય તેજોમય કે વિનોદી દર્શનોને જે શબ્દોની મનમોહક ચિત્ર મુદ્રિમાં મૂર્ત કરવા મથતી હોય છે; એવા સાક્ષરોનાં વળી શબ્દચિત્રો દોરવા—અને તે પણ સાહિત્ય પરિવદ જેવે પ્રસંગે તેમની પધરામણી થઇ તેનાં ચિત્રો દોરવાં, એ કામ અત્યંત આકર્ષક છતાં ચિત્રકારમાં અસાધારણ શક્તિઓ માગી લેનારું છે. તેવી શક્તિ તેનામાં હોય તોપણ, તેના ઉપયોગ બહુ સાવધાની અને નાણુકાળી કરવો પડે એવું વિકટ એ કાર્ય છે. અને એ સાહસ આરંભનાર જે ભારે જવાબદારી ઉઠાવે છે તેનું તો પ્રજ્ઞવું શું? પણ, આગે ફતેહ છે માટે હમણાં તો યાહોમ કરીને ધસવું એ તો આપણો રાષ્ટ્રમંત્ર છે. એના વિના આ જરીપુરાણા ગુજરાતનો—જરી જેવા ઝલકદાર છતાં પુરાણો જેટલા પ્રાચીન ને કાલાતીત ગુજરાતનો—ઉદ્ધાર નથી. એટલે આ સાહસ પણ ખેડેજ છુટકો.

અને એ મહાભારત કામ હું કોઇ વધારે લાંબક લેખિની માટે રહેવા દેત. પણ મુખ્યાલની

સાહિત્ય પરિવદનાં વૃત્તાંતો ને સંસ્કારચિત્રો ને સ્મરણો ને ટીકાઓ ને ચર્ચાઓ વધુ ઓછી લાયકાતવાળા એટલા બધા લેખકોએ કર્યાં છે ને કરશે, કે કોઇકે પણ નવી દૃષ્ટિએ એ ઐતિહાસિક પ્રસંગને જોવા સારુ આ શબ્દ ચિત્રોનો કે એને મળતો માર્ગ લેવોજ પડે.

એક બીજી વાત : “સાક્ષર” શબ્દનો અર્થ આ લેખના હેતુએ અને આશયોને માટે ખુબ વિશાલ અને ઉદારતાભર્યો કરવામાં આવશે. કવિ કે સાહિત્યકાર હોય, પુરાતત્ત્વનો પંડિત હોય કે શબ્દવિદ્વાનો વિશારદ હોય : એ બધા વીશે તો અલખત બોલવામાં આવશેજ; પણ તે ઉપરાંત, સાહિત્યના પોર્શોદા એવા એ વિષયમાં ચાંચ બોળી શકનાર મહાજન હોય, સામાજિક, આર્થિક કે રાજકીય મહત્તાને પ્રતાપે કરીને સાહિત્યસેવકમાં ખપનાર કોઇ સન્મન હોય, ઉછરતો આશાસ્પદ લેખક હોય, યા તો હાંસીઆર પત્રકાર કે છાપાની ફુનીઆનો છેલ્લામાં છેલ્લો, નવામાં નવો કલમ બહાદુર હોય—એ સૌને પણ આ સાક્ષરી શબ્દચિત્રાવલિમાં સ્થાન આપવામાં આવશે. આપણા એ સૌને કળાથી પ્રકાશતા સાક્ષરેન્દુઓ, આઠવાર કળાને વિકસાવનાર છોટા સાક્ષરો, અને એક દોઢ કે પોણાજણ કલાના અધિકારી એવા લગભગીઆ

સાક્ષરો આહમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં કેવાકે શોભતા હતા, એમના દેખાવ ને હાલ-ચાલમાં શું આગળ પડી આવતું, અમુક ખાસ પ્રસંગે એમના વર્તન કે વલણમાં એમનો સ્વભાવ કેવાકે ઝળકતો કે ઝંખવાતો, એમણે કેટલો ગુમ કે પ્રગટ પ્રભાવ આ અધિવેશન પર પાડ્યો, કાર્યવહન ને કારભારમાં તેમનો કયા પ્રકારનો ઉજ્જો ધેરા હીસ્સો હતો, પોતે જે સાહિત્યસેવા વડે કરીને અહીં આવી શક્યા એ

કેવી હળવી ગરવી કે વચલા વડની છે-વગેરે વગેરે દૃષ્ટિબિંદુ-ઓમાંથી જેને જે લાગુ પડતું હશે તે વાપરીને આખા સમારંભ ને અવ-લોકીશું.

તેમ કરતાં

મી હોડીયાળા.
મંત્રી, આ. ગ્રુ સાહિત્ય પરિષદ. કેટલાક અગ્રણીઓ વીશે વિસ્તારથી લખીશું, કેટલાક ને બે ચાર કે છ લીટીમાંજ પતાવી દઈશું, અને બાકી રહે તેમનું કેવલ નામ સ્મરણ કરીને પાવન થઈશું—જે એટલું કંવા-નીએ જગ્યા લેખને અંતે ફાળવે હશે તો.

સાક્ષરની મુખ્ય ફરજ અજ્ઞાન સામે લડત ચલાવવાની છે. એ લડતમાં તે પોતાની શક્તિ-ઓ અને સંજોગ અનુસાર અતિરથી કે મહારથી,

સારથી, રથી કે સાદો સૈનિક બને છે અને પોતપોતાનાના ક્ષેત્રમાં, આવડે તેવી કમાણી કીર્તિની કરી જાય છે. આ સાહિત્ય પરિષદમાં પણ એ પાંચે વર્ગના મળીને સોએકે લઘ્વેઆ હાજર હતા અને વત્તાઓછા જોમથી મુક્ત કે સ્થૂલ ભૂમિકા પર ઝૂમી રહ્યા હતા. આપણે અહીં એમને આલેખવાના છે તે પણ એમની એ ચઢઉતર પદનીઓનેજ આધારે.

અતિરથીઓનું સમૂહ

પ્રાંતની સાહિત્ય સેવા કરવામાં નીરસતારૂપી દાનવ સામે કે પછી કદર વિરોધી માનવો સામે આગળ ટક્કર છાંદગીભરે જીત્યા પછી આજે જેમના કેશ રજતાવણી સોહે છે એવા સાક્ષર શિરોમણીઓને અતિરથી પદથી અલંકૃત કરવા એ આપણો પહેલો ધર્મ છે. એ વિરલ માનના સાત ભોક્તાઓ પરિષદમાં વીરાજતા હતા અને પોતાના અતુલ ગાંભીર્યથી વાતા-વરણમાંની ભારોભાર ચંચલતાને—જણે હરી લેવાના સમજ પ્રયત્નો કરી નહા હતા.

પોતાના વ્યક્તિ પ્રભાવથી એ રીતે આહમી પરિષદને ગૌરવાન્વિત કરનારાઓમાં રા. કેશવ-લાલ ધ્રુવ—જીવંત પ્રમુખોમાંના સૌથી જુના—પ્રેક્ષકનું ધ્યાન સૌથી પહેલું ખેંચતા હતા. એ પુરુષના પાંડિત્યને વધારે વખાણતું કે તેની રસિકતાને, એ પણ સાહિત્યચર્ચાનું મોટું ઉખાલું છે. પરિષદમાં જ એ તણ વાર એમને બોલવાનો પ્રસંગ આપ્યો ત્યારે પણ આ ઉલ્લસ ગુણો સહેજે આગળ તરી આવતા હતા. એમને સાંભળતાં ધણાંએ સંસ્કારી હૃદયોને યથેર્થ “કેવી મધુર વાણી! શી સરલ વહેતી મૃદુલા! કેવો સાંત લુહિપ્રભાવ! કેટલા શુદ્ધ ને સ્પષ્ટ, સમપ્રમાણ ઉચ્ચાર!” અને એમને નિઃશ્વ વાંચતા કે વધારે બાપબુ કરતા સાંભળ

વાનો લઘાવો આ વખતે ન મળ્યો તેથી ખેદ પશુ થતો.

રા. કુવની નિરભિમાનતા, સાદાઈ ને પ્રગટ સૌમ્યતા અમુક બીજા માણ પ્રમુખમાં શોધવી એના જેવી હુલ એકે નથી, પણ રા. નરસિંહરાવને ઓળખનાર કોઈ પણ માણસ એમની શાંત પળોનાં ભોળપણ, ઝળુતા અને નિર્દોષ બાહ્યભાવથી અજાણ ન હોઈ શકે. વિષયસમિતિમાં પોતાના પ્રિય સિદ્ધાંતને ખાતર લદે, રીસાય ને મનાય; ખુલ્લી ખેડકમાં વળી એજ સિદ્ધાંતનો ભોગ, પોતે ઝગડાખોર નથી એવું કહેવડાવવાનો જરા ખાતવાને આપવા લલચાય; મોડી રાતે લાઇલ દિવ્ય સ્વપ્નને ભરી પરિષદમાં કવિત્વથી વર્ણવી બતાવીને લોકહૃદયોને એક વાર ખેલેલાવે, તો વળી બીજી વાર ગમચુરાના છેલ છબીલા લોકગીત સામે પોતાનો અમીરી તિરંગાર ઉભય આખેથી એકાંક વધાવે—આવી આવી બહુરૂપી રસભરી બાળલીલાઓમાં રાચનાર એ પામટીએ વધુ વર્ષના પૂજ્ય બાલકનાં ચંચુરવિંદમાં આપણા શતકોટિ પ્રણામ હો !

ત્રીજા અતિરથી તે બલવંતરાય ઠાકોર જે લઘાયકપણું એ સાક્ષરતાનો વિશેષ ધર્મ હોય—અને આજકલના ગુજરાતમાં તો એમજ છે ને ?—તો એમના કરતા વધારે સાચ્યો, વધારે નગદ સાક્ષર જડવો અસકય છે; કે નહીં તો, આ પરિપટે તો એમ સાખીત ક્યું જ. એમનો એ શૌર્યશાળી મહિમા જાહેર ખેડકોના સભાજનોને તદ્દન અગમ્ય રહ્યો, પણ વિષયસમિતિ એમના વિના નિઃપ્રાણ નહીં-તો નીરસ તો જરૂર ખત એવો મત 'તેનો' હરેક સભ્ય-હકોરપક્ષ ખરો હતો કે ખોટો, તેની ચર્ચામાં

ન પડનાર પશુ—આપસે. ગમે તેમ પશુ એમના મંતવ્યનો એ અપાઝીમાં કેટલોક વિજય થયો એથી એમને પોતાને સંતોષ ઉપજે એ તો સ્વાભાવિક છે, પણ એમના પ્રતિસ્પર્ધીઓએ કદાચ સ્વીકારશે કે આ ઐતિહાસિક અધિવેશનના કાર્તિકમંદિરમાં એક નાનોશો ગોખ બહુલાઈને ભાગે પશુ આવવાનો.

પરંતુ બધાએ સાક્ષરસત્તમો યુધ્ધોત્સુક નહોતા તેનો પુરાવો પશુ ત્યાંજ હતો. લઘાઈઓ, હારણત, રાગ-રોષ ને કોઈ વિરોધથી પર, લાભાલાભ અને જયાજયની છેક ખેપ રવા એવી ત્રણ ચાર વ્યક્તિઓ પણ દષ્ટિ-ગોચર થતી હતી. રા.

રમણલાઈ, સૌમ્યતા અને સમાધાનીની મૂર્તિરૂપ, રા. મૂણુલાલ ઝવેરી, જેમનો રપાની ઘંટડી જેવો રણકતો સ્વર ઘણાં વખત લગી યાદ રહેશે તે, સૌ. વિદ્યાગૌરી નીલકંઠ, અને જેમનો પહાડી બુલંદ સ્વર ખીલકુલ સભાજનોજ નહીં એવા રા. ડાહ્યાભાઈ દેરાસરી—ચારે આ ચિરસ્મરણીય દિવસોનાં શણગારરૂપ હતાં. એ માનવતાઓના ચતુષ્પાંચી પહેલા વીશેજ જરા વિગતથી અહીં લખી શકાય તેમ છે.

રા. રમણલાઈના પ્રમુખ તરીકેના કાર્ય

સમગ્રપણે અવલોકન કરતાં જે પ્રશ્ન સૌથી પહેલો ઉદ્ભવે હતો તે આ હતો કે જીવનભરની સાહિત્ય મેવાનો એમને યાદ રહેતો છે કે શું? એમ ન હોય તો આટલી બધી કરાણાની જ્ઞાતિ શી? આખા સમારંભ પ્રતિ આવડો ઉદાસીનતાનો ભાવ શા માટે? આ પ્રશ્નોના ખુલાસામાં એમને કે એમના ચુંટનારાઓ ને

શુ કહેવાનું છે તે કોણ જાણે પણ મને તો એમનો એક મુખ્ય ઉદ્દેશ આમ સુએ છે - ગુજરાતની સાહિત્ય પરિવર્તના પ્રમુખપદનું

માન અને સર પ્રભાકર પટ્ટણી ને રા મુનશી દ્વરે એ સ્નેહ સંમેલનમાં. બેશક રા રમણભાઈને શોભે તેવી વસ્તુઓ છે, પણ એ વસ્તુઓ એમને ભાગે અતિશય મોડી આવી છે એ પણ એટલું જ સ્પષ્ટ છે. એમનું બાળજી સાહિત્યના જે સુપરિચિત ને પ્રાયમિક સત્યો વડે ગુંથાએલું છે તેનો સન્કાર પણ, એ બાર-ચૌદ વર્ષ વહેતું અપાયું હોત તો કેટલો વધારે યાત? આજે તો તે ગુજરાતી સાહિત્યના વિષયમાં પહેલો પ્રવેશ કરનાર મેટ્રીક પ્રીવીઅસના ગજુતર નીરાળાઓ સીવાય બીજા કોઈને જાણેજ આકર્ષી શકે તેવું છે; પણ આ મર્યાદાઓ છતાં, અને છેલ્લે દિવસે લગભગ એટલી ધડીએ તેમણે જે નહીં સમગ્રય તેવી

નિર્જલતા દેખાડી તે છતાં, એમણે પરિપક્વ કામકાજ એકંદરે જ્ઞાતિ અને સમભાવથી ચલાવ્યું હતું એ વીશે તો મતભેદ પણ સંભવ નથી

ધુરંધર મહારથીઓ

મહારથી એટલે? શાસ્ત્રના પુરાતન ગ્રંથો તેની ગમે તે બાબતો આપતા હોય; હું તો જેમની વ્યવસ્થા, યોજનાશક્તિ ને કાબેલ પહોંચવાની સાહિત્ય પરિષદને હેમજેમ પાર ઉતારી તેમને એ મયાળા નીચે નોંધું છું. અને જેમના સતત વિરોધે કાર્યકરોને નવાં બળ ને સવિશેષ તીવ્રતા અર્પ્યાં એવા બે ત્રણ દુઃપ્રખ્યાતોને (યાને “નોટોરીઅસ કેરક્ટર્સ” ને) પણ તેમાજ ગણવાં ઉચિત ધાર્યાં છે

તમને

અખર છે કે એ પુરુષે કેવું બગીરથકામ માયે લીધું હતું?.....

ઈડીઅન

ને શ ન લ ડાંઝે સ ની ભાગીરથીને પોતપોતાને

સ્નેહ સંમેલનમાં સર મનુભાઈ આ ગણે મહેતા વહેવડાવનાં

આપણા શરિરજ્ઞાત ને બેનરજીએ, દાસ, નહેરુ ને વલ્લભભાઈએ બેશક ભારે જહેમત ઉઠાવેલી પણ હીસાજ કાઢવામાં આવ્યો છે કે એ જહેમત, સાહિત્યની આ પતિતપાવનીને વેપાર-ધેણા મુંબાઈમાં વહેવડાવનારનાં તપ, જપ અને દાન દર્શિણાઓ પાસે તો કુછ બીસાનમાં નથી

સાહિત્ય પરિષદની આઠમી બેઠક અનેરી ને
 ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ બને, તે સુવિદિત ને સજીવ
 સંસ્થા થાય, તેને સારુ છ છ મહીના લગી
 રાત ને દહાડો તે અનુસ્કૃત બન્ને પરિષદ દેવીનું
 જ ચિંતન કર્યાં કર્યું છે; તેનાં પાઠાંત્રુએ
 સેવીને જાણે આલંકારતી એક કર્યાં છે; અને
 આવી એકાગ્ર આરાધનામાં આડે આવનાર
 દુષ્ટ દુનુએ, વિધ્ન સંતોષીઓ અને સાહિત્ય-
 અહિત ચિંતકોને વિદ્યારવાની પ્રાર્થનાઓ પશુ,
 માતાજી સમક્ષ ઉલ્કે રહીને, પુષ્કળ કરી છે.
 તેમને આટલી તનમયતાથી સમારબ પહેલાં
 તેમજ એના દિવસોમાં કામ કરતા જેણે જેણે

જોયા છે તેનાથી ઉદ્ગાર
 કાઢ્યા વિના રહેવાયું નથી
 “કેટલો ઉત્સાહ! કેટલો અભિ-
 નિવેશ! કેટલી કાર્યકુશલતા ને
 વ્યવસ્થા બુદ્ધિ! શક્તિનો કેવો
 અખુટ ઝરો?—આટ આટલાં
 વૈતરોં છતાં નહીં થાક, નહીં
 કંટાળો.....” અને એજ
 પળોમાં કોઇ કોઇ ખુણેથી જુદા
 ભાવના ધ્વનિ પશુ ઉડતા:

“કેટલી અધીરાઈ! કેટલી ચીવટ —થાયુંજ
 કરવાની!..... જુઓ, બાવનાઓ છતાં,
 સારા હેતુ છતાં, તેની તીણી ને નિર્મલ
 આર્થ દષ્ટિમાં આટલી સંકુચિતતા કેમ બાસે છે?
 અને આમાં રાજરમત.....” ટીકાઓ
 કરનારના આ બંને પ્રકારના ધ્વનિનો અનુભવ
 એ નાયકવરને ધરતરના તહેવારોમાં ઠીક પ્રમાણ-
 માં થએલો એ જાણીતું છે. પણ એ હરખ
 એક—ટીકાકારોના કે ટીકા વિધવાના-તો
 શુધ્ધિક ગણાવા જોઇએ. જે સ્થાયી અને સગીન
 કામનો જશ કનૈયાલાલ મુનશીને ખાતે કાળનો
 શીરસ્તો લખી રાખશે એ તો પરિષદની સમેલન

દશા યાજીને તેને જીવતી, દિનપ્રતિદિન કામ
 કર્યું જતી સંસ્થાની દશામાં લાવવાનો, તથા
 બેદરકાર ગુજરાતીઓને, સાક્ષર-અસાક્ષર
 સૌનેજ, પહેલાં કરતાં વધારે ઉમંગ ને કાળજીથી
 સાહિત્યમાં રસ લેતા કરવાનો. તેમની આ બે
 સ્પષ્ટ ને પ્રકાશમાન મેવાઓને રામદેવના ધુમ્મસ-
 માંથી ઝગમગતાં કિરણરુપે એકદમ આગળ
 તરી આવતી હું જોઉં છું અને એ તેજ
 રેખાઓને વખત વહેવા સાથે વધારે સ્થિર,
 વધારે વિસ્તારવંતી કરવાનાં બળ ને સન્મતિ
 શુભવસના સરસ્વતી એમને અર્પે, એવું
 મારું છું.

રા. મનુભાઈ દાકર

અસ્તુ, મહારથીગણમાં
 બીજા કાણુ કાણુ રોબતાં
 હતાં ને જોયા દવે નજર
 ફેરવીએ.

સૌને ખબર છે તેમ,
 કેટલાકે વર્ષોથી નક્કી થયું છે
 કે ગુજરાત એક મહાદેશ છે
 આને આપણે સાહિત્ય પરિષદ
 પરતને પશુ એમજ ઠરાવીએ એ
 કેં જોઈું નહીં, કેમકે તેના નવજ

સ્વરૂપના મુળમાં મુનશીનો કમયોગ છુપાયો છે
 અને તેની ગળે લીલાખહેન ને ચંદ્રશંકરુષી
 કુંપેરો પુટી છે. એ કુંપેરોની કુમાસ અને
 નરમાશે આઠમી બેઠકની મંત્રણાઓ, હીલચાલો
 ને તૈયારીઓમાં જે મહત્વનો ભાગ બજાવ્યો
 છે તેનો વિગતવાર ઇતિહાસ કોઈક દહાડે લખાશે
 તો આપણા સાહિત્ય જીવનનું એક ઐતિહાસિક
 પ્રકરણ પ્રકાશમાં આવશે. એ ઇતિહાસમાં તોધાએ
 તે એક અમલનો મુદ્દો અહીં પશુ ટપકાવી ભેદ
 નેવો છે; ચંદ્રશંકરનો હીલચાલ નેવો
 એકલક્ષી ને સાતત્યવાળો ન ગણાય.

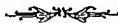
[વધુ મોટું જોવા પૃષ્ઠ ૧૬૮]

લેખક :

૨૧. લલિત

સખ્ય, સાહિત્ય સંસદ

૧

આકાશેથી ન થુ અવતરે સૂર્ય મોનેરી રંગે ?
 ને એ લાંથી ન થુ અભિસરે ચંદ્રમા શ્વેત અંગે ?
 તારા ધારે ન થુ રસઝરે મેહુલો વીજ સંગે ?
 ૧) તો સ્વર્ગેથી ન તુ ક્યમ ધરે પૃથ્વીને પુણ્ય મંગે !

૨

મગા ! તુ તો ગહન ગરવી ધીર ગંભીર વે'તી,
 તું કંલાસે હિમગિરિ શિરે અભને રન્ધ્ર રે'તી;
 ચિંતા દાળા ચમક ભરતી ચિત્તમાં ચિંતનેથી,
 ઓ કન્યાણી ! તુજ સુકૃતિમાં જોઈ છું નેતિ નેતિ.

૩

તારા સ્વર્ગે છુતિ રસ વહે તે તુ આકાશ મંગા !
 જ્યોતિરેખા પરમશિવની ! ઉધ્વે દૃષ્ટિની મંગા !
 પૃથ્વી દેશે કરુણ હિતની તું કરુણાની મંગા !
 પૃથ્વાત્માની પ્રણય-સરિતા તુજ સંસાર-મંગા !

૪

સાન્ત્યે તો રસ રમણી તું ! નીર નારાયણી તું !
 સુગારે તો ભવ મુહવર્તી સખને સ્વામિની તું !
 ગોરાગે તો દિવસ સખી તું ! પ્રાણ-ચૈતન્ય દેવી !
 'શ્યામગિ તો રજની સખી તું આત્મ-અશ્વર્ય દેવી !

૫

દીડી તેવી	પ્રથમજ તને—	શ્રી હરદ્વાર ગંગા ।
લાગી જાણી	અમ જીવિતની	શ્રી ગૃહદ્વાર ગંગા ।
માતા એ'હેનાં	ગૃહિણી દુહિતા	લાડીલી લાવ-ગંગા ।
એ સર્વેનાં	સ્વરૂપ નીરખું	દર્શને તુજ ગંગા !

૬

પ્રીતિ ઘેલાં	મીન શું ઉછાયે	ભક્તિલાં ધ્યાન શુંજે,
ને વાતસલ્યે	અનુભવી જનો	મુક્તતાં પુણ્ય-કુંજે;
દિવ્યાત્માની	શી રસપ્રભુતા	રેલવે તુજ ગંગા !
સૃષ્ટિમાં છે	વિભુની વિભૂતિ	માનવી ને તું ગંગા !

૭

એનાં એ આ	ભુખર લગવાં	બોમ પૃથ્વી સદાનાં—
છાનાં પોષે	સહુ જીવનને	ને કરે ખુશ વાનાં !
એ ખ'નેનાં	મન હૃદયની	સાંકળી રેનેહની તું !
ગંગા ! તારા	લલિત જલમાં	શાંતિ અધ્યાત્મ દે તું !

૮

આવું છું હો	ઉદ્ધવિતટથી	ગુર્જરાગ્રથી આજે:
ને પીઉં છું	મધુર જલને તુજ,	જ્યાં તું વિરાજે:
ના'ઉં વન્દુ	સ્મરણ અમીની	અંજલિ અપું આ જે—
તેની વૃદ્ધિ	દર સ્વજનને	દિવ્ય દ્વિતિ ! તું લા'જે ! ૫

આહમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ :

ઉડતી નાંધ

લેખક :

રા. પ્રાણલાલ કીરપારામ દેસાઈ

ખી. એ.

—:૦:—

મું બાધમાં મળેલી આહમી સાહિત્ય પરિષદનો વિચાર કરતી વખતે સત્તર વર્ષ પૂર્વે રાજકોટમાં મળેલી સાહિત્ય પરિષદ આપણી આંખ આગળ ખડી થઈ જાય છે. મુબાઈ સાહિત્ય પરિષદ બીજી કોઈ સાહિત્ય પરિષદ જોડે વધારેમાં વધારે મળતી આવતી હોય તો તે રાજકોટ પરિષદ જોડે આવે છે. એ બંને પરિષદો માત્ર એકબીજા વ્યક્તિના અધ્યાગ પરિશ્રમના પરિણામ રૂપે હતી. રાજકોટ પરિષદના સૂત્રધાર પ્રો. બળવંતરાય ઠાકોર હતા અને મુબાઈ પરિષદના સૂત્રધાર રા. કનૈયાલાલ મુનશી હતા. સને ૧૯૦૬ ની સાલમાં રાજકોટ પરિષદ, ઠાકોર પરિષદના નામથી ઓળખાતી હતી. મુબાઈની છેલ્લી પરિષદને આપણે મુનશી પરિષદ કહીએ તો તે અયોગ્ય નહીં કહેવાય. પણ બે સૂત્રધારો વચ્ચે ફર એટલોજ છે કે અનુકુળ પરિસ્થિતિને લીધે કહો કે તેમની ઉત્તમ પ્રકારની વ્યવસ્થા શક્તિને લીધે કહો—પ્રો. ઠાકોર પરિષદની બેઠક ધણ તદ્દન નવરા તથા ચિંતારહિત દેખાતા

હતા. તેમના મુખ પર શ્રમ ચિંતા કે પરિષદને માટે કાળજીનાં ચિહ્નો બીલકુલ દેખાતાં નહોતાં તેઓ એટલી બેદરકારીથી દરતાકરતા હતા કે કોઈ પણ અગવડો માણસ ભાગ્યેજ કંપના કરી શકે કે પરિષદની ઉત્તમ વ્યવસ્થા આ એકબીજા વ્યક્તિના પરિશ્રમ તથા કાર્યદક્ષતાને આભારી છે મુબાઈ પરિષદમાં તેમ નહોતું પરિષદની બેઠક વખતે રા. મુનશીના મોં પર અધ્યાગ શ્રમ, ચિંતા, અધીરાઈનાં ચિહ્નો સ્પષ્ટ દેખાઈ આવતાં હતાં. પરિષદના દોહમાં ખુરશી ઓની ગોઠવણ બરાબર થઈ છે કે કેમ, પ્રમુખને માટે વખતસર ચાદની તૈયારી થઈ છે કે કેમ વગેરે નજીવી બાબતોથી માંડીને હાલો ઉપર બોલવાનું કોને સોંપવું, અમુક સમિતિમાં કોની નીમણૂક કરવી, અમુક વ્યક્તિઓને અમુક વખતે પરિષદમાં બાપણ કરવાનું છે માટે તે વખતે તેઓ દાબર રહે તેની ગોઠવણ કરવી એ સઘળા ચિંતાઓ રા. મુનશીને રાખવી પડતી. પરિષદના કાર્યની જવાબદારી

યતા પ્રસુખનો ઉપકાર માનતી વખતે રા. મુનશીએ છુટકારાઓનો જે દમ ખેંચ્યો હતો તે પરથી સ્પષ્ટ દેખાઇ આવતું હતું કે પરિષદનું સઘળું કામ સાગોપાંગ પાર પડ્યું એટલે રા. મુનશીના માથા પરનો સખત બોલો દૂર થઇ ગયો અને તેથી આનંદ અને ઉલ્લાસમાં આવી જઇ તેમણે છુટકારાનો દમ ખેંચ્યો હતો.

મુખાઇ અને રાજકોટ પરિષદો વચ્ચે આ ઉપરાંત ખીણ 'આપતમાં' પણ સામ્ય હતું.

પ્રત્યે ભાવ ઉત્પન્ન કર્યો હતો. પરિષદનું સઘળું કામકાજ યથસ્વી રીતે કુતોદમંદીથી પાર પડે તેને માટે સર્વેએ યથાશક્તિ ફાળો આપ્યો હતો. પરિષદ માત્ર એ ભિંસના તમાસામાં સમામ ન થઇ જાય પરંતુ તે દ્વારા નિરંતર કામ આપુ વર્ષ થયા કરે તેને માટે પ્રો. ઠાકોરે પરિષદ ભડોળ કમીટી, પરિષદ વ્યાખ્યાન-માળા, પરિષદ પુસ્તકાલય, પરિષદ ચંદ્રક વગેરેની યોજના કરી હતી. એજ પ્રમાણે રા.

ગાંધી ગુપ્તી બહેનો

રાજકોટ પરિષદ પહેલાં સાહિત્ય પરિષદ એ માત્ર ગણ્યા ગાંડ્યા સાક્ષરોનું સંકુલિત મંડળ હતું. પ્રો. ઠાકોરે તેને જનસમૂહની સંસ્થા બનાવવા અયાગ શ્રમ લીધો હતો અને તે વખતે તો તેમના એ પ્રયાસમાં તેમને સંપૂર્ણ કુતોદમંદી હતી એમ કહીએ તો ચાલે પ્રો. ઠાકોરે રાજકોટમાં એક પ્રાથમિક શિક્ષકથી માંડીને ઠેક પોલીટીકલ એજન્ટ સુધી સર્વેના મનમાં પરિષદ

મુનશીએ પણ મુખાઇમાં વસતાં નાનાં મોટાં સર્વે ગુજરાતી સ્ત્રીપુરુષોને પરિષદના કાર્યમાં રસ લેતાં કરવાને બનતો પ્રયત્ન કર્યો હતો. પરંતુ જેટલી સહેલાઈથી પ્રો. ઠાકોર સને ૧૯૦૯ માં રાજકોટમાં જે કાર્ય કરી શક્યા હતા તે સહેલાઈથી સને ૧૯૨૧ માં મુખાઇમાં રા. મુનશી કરી શક્યા નહોતા એ તો સર્વને સુવિદિત છે. એનાં કારણો પણ

ધણાં છે. આ છેલ્લા સત્તર વયમાં ગુજરાતમાં અને તેમાં ખાસ કરીને મુખ્યાલયમાં વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્યનો પવન પુબ્કળ જોરથી વાયો છે. પોતાની યોગ્યતા, કામ કરવાની શક્તિ કે શક્તિ, તેનો વિચાર કર્યા વગર પ્રત્યેક મનુષ્યને આગળ પડવાની, મોટા મનુષ્ય તરીકે ગણાવાની, હોંસ હોય છે કેટલાકની એ હોંસ પુરી પડેલી નહીં હોવાથી નેમને રા. મુનશી ઉપર રોય ચઢ્યો હોય એ સ્વાભાવિક છે તેથી ગમે તે ભોગે પણ રા. મુનશીના કાર્યને કું પાડવું અને તેમને અપકીર્તિ અપાવવી માટે કેટલાક તૈયાર થઈ રહ્યા હતા. કેટલાકોને રા. મુનશીની સામે અંગત વિરોધ હોવાથી તેઓ પરિષદના ચાલતા કાર્યને પણ ખૂબેસ પહોંચાડવા તૈયાર થઈ બનતું કર્યું હતું. પરિષદના વ્યવસ્થાપક મંડળમાં કેટલાક તો માત્ર શોખાના ગાંઠીઆ જેવા હતા અને પોતાના હાથ પગને તેમજ મનને બીલકુલ તરફી આપ્યા વગર મોટા માણસમાં ખપી પરિષદની બેઠકમાં પહેલી હારમાં પોતાની ખુરશી ગોઠવાય એ સીવાય પરિષદને માટે તેમને કશી ચિંતા જણાતી નહોતી. કેટલાકમાં કાર્યદક્ષતાની ખામી હતી તેથી અણીને સમયે એવો જાનરેડા-વાળો દેતા કે બગડી બાજુ ડેકાણે હાવતાં બીચારા મુનશીને ઘણીજ મહેનત પડતી. આવી પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિમાં પરિષદનું કામકાજ કુત્તેહમંદીથી પાર પાડવા માટે રા. મુનશીને ખાસ અભિનંદન ધો છે. આટલું છતાં અમારે કશું કરવું પડે છે કે વ્યવસ્થાની બાબતમાં રાજકોટ પરિષદ કરતાં મુંબાઈની પરિષદ ઘણીજ ઊતરતી માલમ પડી હતી.

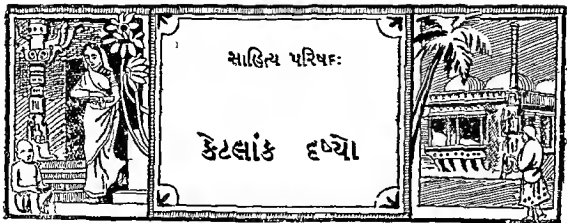
પરિષદનું કામકાજ માત્ર બે દિવસના તમાસામાં સમાપ્ત થાય નહીં પરંતુ પરિષદદારા ગુજરાતની અનેક દિશાએ પ્રગતિ થાય-એવું

કામકાજ આખું વર્ષ થયે જાય એ રી. મુનશીની મોટામાં મોટી આકાંક્ષા હતી. આ આકાંક્ષા પાર પાડવાના હેતુથી તેમણે પરિષદ મંડળના બંધારણના પ્રશ્નને આ પરિષદમાં બહુજ મહત્વનું સ્થાન આપ્યું હતું. પરિષદ તેમજ વિવિધવિચારિણી સભાનો ઘણો વખત આજ કામમાં ગયો હતો. અને આને લીધેજ પક્ષાપક્ષી અને કટુતાનું વાતાવરણ પરિષદની આજુબાજુ ફરી વળેલું જેવામાં આવેલું હતું. અનેક મુરકેલીઓ છતાં પણ પરિષદને હવે સ્થાયી બંધારણ અપવામાં આવ્યું છે. મધ્યસ્થ સભા તથા કાર્યવાહક મંડળની યોજના ઘણા ગદ્ય છે તેથી આશા પડે છે કે નડીઆદમાં નવમી પરિષદ ભરાય ત્યાર પહેલાં પરિષદ મંડળ કે સંગીન કામ કરી જતાવશે. સાહિત્યના ઉત્કર્ષ ઉપરાંત પરિષદે બીજાં બે મહત્વનાં કાર્યો માથે લીધાં છે: (૧) ગુજરાત યુનીવર્સિટીની યોજના (૨) મુંબાઈ યુનીવર્સિટીના ફર્ટ ધર આર્ટસમાં તથા ઇન્ટર મીડીએટમાં ગુજરાતી ભાષાને સ્થાન અપાવવું.

આ બે બાબતમાં પણ બે પરિષદ કે સંગીન કાર્ય કરી જતાવે તો મુંબાઈની પરિષદને ઘણી સારી ફત્તેહ મળી એમ આપણે વિના સંકોચે કહી શકીએ.

યુવાન અને ઉછરતા લેખકોનું સમેલન એ મુંબાઈ પરિષદની વિશેષતા હતી. હવે પછીની પરિષદોમાં આત્રા સમેલનોની વ્યવસ્થાપૂર્વક યોજના થવાની ઘણી જરૂર છે. પરિષદના પ્રમુખને મળવા ખાતર રા. કનૈયાલાલ મુનશીએ અને અ. સૌ. લીલાવતી મુનશીએ પોતાને ખર્ચે એક ભપકાદાર ગાર્ડન પાર્ટીની યોજના કરી હતી. અને બંનેના આમંત્રણને માન આપી તે, વખતે મુંબાઈમાં દાબર રહેલાં

[વધુ માટે જુઓ ૧૪૨૦૩]

લેખક :
રા. મુનિકુમાર મણિશંકર ભટ્ટ

ગ્રાંટરોડને સ્ટેશને પોતાના વઢન ઉપર
કંટાળાની અત્યંત સ્વપ્ન રેખા.
ઓ બ્રજા કરતો એક પુરુષ ફરતો હતો.
તેનો હાથ અનેક ચોપાનીઆથી અલંકૃત
હતો તેમાં 'મે-ધડી મોજ' વગેરે છાયાં
હતાં. ત્યાં તેનો કાષ સાથી સામેથી આવ્યો
"કાં લાલ, સાહિત્ય પરિષદ કેવી ?"

"જવાદેને યાર, એમાં કેં નહીં."

"કેમ ? કે નહીં ? તેં ભાષણો તો
સાંભળ્યાં ને ?"

"હા, પણ પ્રમુખનું ભાષણ બહુ નિરાશા-
જનક હતું."

"નિરાશાજનક કેમ ? રમણભાઈ તો બહુ
વિદ્વાન છે"

"ને હશે પણ આગલી પુરશીમાં એક
અધિપતિ બેઠા હતા તે કહેતા હતા કે ભાષણ
નિરાશાજનક છે"

"તે કહેતા હતા એટલા માટે તું પણ
કહે છે ?"

"નો, ના, એમ તો નહીં. મને પણ બહુ
નિરાશાજનક લાગ્યું."

"કેવી રીતે ?"

"રમણભાઈએ ગાંધેર ક્યુ' કે પરિષદ કાષ
ભાણસને સાક્ષર બનાવવાનો ધંધો માથે નહીં લાધ
શકે. એટલે મેં કેટલાએ વખતથી સાક્ષર થવા
માટે મહેનત કરી તે બધી ધુળમાં મળી ગઈ"

"તેં શું મહેનત કરી હતી ? અને તે ધુળમાં
કેમ મળી ? તારા લેખો ઉત્તમ હોય તો તેની
તો કદર થવાનીજ."

"ના. મેં કે લેખ લખ્યા નથી. હું તો
ગાંધેરજીવનમાં લાગ લઉં છું. એટલે માસિક,
પાક્ષિક, અઠવાડિક દરેકમાં કાષ કોષ વાર
લખું છું, પણ આ વખતે તો મેં ત્રણ તંત્રી-
ઓ સાથે મળીને મેં સાક્ષર થવાનો યત્ન
કર્યો હતો અને તેઓ એક હરાવ લાવવાના
હતા પણ આ ભાષણ વાંચીને અટકી ગયા."

"ત્યારે તો તને એકને નિરાશા થાય પણ
ભાષણ નિરાશાજનક કેમ કહેવાય ?"

"તે તો કાણ જાણે પણ પેલા તંત્રી બધે
ફરીને બંધાને કહેતા હતા કે ભાષણ નિરાશા-
જનક છે."

x x x x

ત્રીજા દિવસે બધું સંપૂર્ણ થયા પછી સાજો એ મિત્રો વાતો કરતા હતા, એકને માથે ખાદીની ટોપી હતી. બીજાને કપાળે વૈષ્ણવનું દીધું હતું

“પરિવદમા સારે શુ થયું?”

“મોટું મીઠું. પરિવદ તદ્દન નકામીજ હતી”

“એમ કેમ? કોઈના નિબંધ નહોતા વંચાયા?”

“તે તો કોણ જાણે. મને તો એમ હતું કે સારું સારું જોવાનું ને સાંભળવાનું મળશે પણ તેવું કંઈ નહોતું અને મારા નકામા ત્રણ રૂપિયા ગયા.”

“જોવા માટે પ્રદર્શન હતું ને?”

“તે તો હતું પણ તેમાંએ બધી જુની ચીજ ચંચલ ચીજો અને કાગળીઆ ને ચિત્રોને એવું એવું હતું, એમાં શું જોવું?”

સાહિત્ય પરિષદની ખુલ્લી બેઠકમાં

“નિબંધ તો વંચાયા હતા, પણ એમાં કંઈ નહીં. બધી ન સમજાય એવી વાતો.”

“ન સમજાય એની એટલે શું વિજ્ઞાનની વાતો હતી?”

“નારે ના હતી તો સાહિત્યની પણ મને સમજાઈ નહીં”

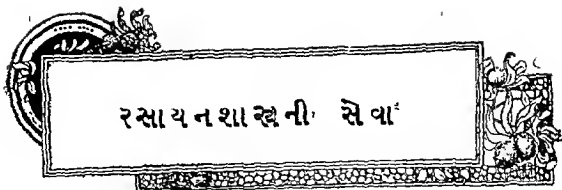
“પરિવદમા સાહિત્યની વાતો ન કરાય તો શેની કરાય?”

“હા, પણ સર મનુભાઈનું ભાષણ તો હતું ને? તે કેટલું સરસ હતું!”

“નારે ના એતો બધું બનાવટી હતું. લોકોને છેતરવા માટે ઝિંટલી હોયીઆરી ન હોય તો થોડુંજ વડોદરાનું રાજ ચલાવી શકાય?”

“પણ રાજ ચલાવાની વાતજ ક્યાં છે? એ ભાષણ તો શીલમુકને શોભા આપે એવું છે”

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૨૦૫.]

રસાયનશાસ્ત્રની સેવા

જર્મન પ્રજાએ કરેલી રસાયનશાસ્ત્રની સેવાનાં કેટલાંક ઝાંખાં
ચિત્રો અને તે સેવાનાં યોગ્ય ફળ

લેખક :

ડૉ. કુંવરજી ગોંસાઈભાઈ નાયક

શરીરમાં થતી ક્રિયા વિદ્યાધી માંડીને, કુદરતમાં બનતા અદ્ભુત બનાવો સુધી, દરેક પગલે, રસાયન શાસ્ત્રનું પ્રધાનપદ જોવામાં આવે છે. સાધારણ જીવનની ઉપયોગી વસ્તુઓ, મેળમળની ચીજો વગેરેને, બનાવવામાં રસાયનિક જ્ઞાનનો પુરેપુરો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. તત્વજ્ઞાનના પ્રધાનપદને લીધે, વિજ્ઞાનની શોધખોળોમાં, હાંદુસ્થાન આજના જમાનામાં ઘણું પાછળ ગણાય. દુનીયામાં કોઈ પણ વખત આગળ પડતા ગણાતા, કોઈ પણ દેશના ઇતિહાસને તપાસીએ તો આપણને માલમ પડશે કે, મનુષ્યજાતિ રસાયણિક પ્રયોગો તરફ ખાસ રસપૂર્વક ધ્યાન આપતી હતી. તેનાં મુખ્યત્વે કરીને બેજ કારણ—(૧) જીવનને ટકાવી રાખી મરણને દૂર રાખે એવી દવાની શોધ. (૨) કૌમીઓ—અમર થઈ જવાય એવા ઔષધોની શોધ કરવાના પ્રયોગોને લીધેજ,

મુખ્યત્વે કરીને, રસાયન શાસ્ત્રનો વિકાસ થયો હતો.

ધીમેધીમે, જેમજેમ આ પ્રયોગોની સંકલના એકજ નજરે જોવાતી ગઈ, તેમ તેમ રસાયણિક જ્ઞાનના મુખ્ય મુખ્ય મુદ્દાઓ નજરે આવતા ગયા. આયુર્વેદમાં વર્ણવેલાં ઔષધોને તૈયાર કરવાની ક્રિયાઓમાં, રસાયણિક ક્રિયાઓનો સમાવેશ થઈ જાય છે. પણ પાછલા પચાસેક વર્ષમાં, પશ્ચિમના દેશો, મનુષ્યજાતિનાં સુખ તેમજ વિનાશનાં સાધનોની શોધખોળ કરવાને રાત દહાડે મંઝારહેવાથી, રસાયનશાસ્ત્રે નવુંજ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું છે. દરેક પ્રજા જેમ વસ્તીમાં વધતી ગઈ, અને જેમ તેનાં ખોરાક મેળવવાને, સાધનો ખુદતાં ગયાં તેમ બહારથી ખોરાક મેળવવાને બદલામાં કેંક બીજી પ્રજાને આપતું જોઈએ, તે માટે નવાનવા પ્રયોગો કરી, સરતે દરે મેળનાં નવાંનવાં સાધનો બનાવી, બીજી પ્રજા

* આઠમી સાહિત્ય પરિષદમાં વાંચાયેલા નિબંધ.

આગળ ધરવા લાગી પરિણામે, કાચા પદાર્થો હીંદુસ્તાનથી ઘસડાઇ પાશ્ચાત્ય દેશોમાં જવા લાગ્યા, અને તે દેશો તેમાંથી હરનીશ ઉપ-યોગમાં આવે એવા પદાર્થો બનાવવા લાગ્યા. એ પદાર્થો ધીમેધીમે, હીંદુસ્તાનના માણસોના જીવનને જરૂરી થઇ પડ્યા, અને પશ્ચિમના દેશોએ, હીંદને અથુની પરતંત્રતાની બેડી પહેરાવી. કોઇ કહેશે કે હીંદુસ્તાન એ પદાર્થો કાં ન બનાવે ? તો તે બાબત આગળ પર ચર્ચાશ. હાલ તો એ ચાર મુખ્ય ઉદ્યોગો જેમાં હીંદુસ્તાનના લાભ ગેરલાભ સમાએલા છે, તેનીજ વાત કરીશુ.

ગળીનો પાક મુખ્ય તો કરીને હીંદુસ્તાનમાંજ થાય છે. અંગાળા ઇલાકાના લોકો, અસલ જ્યાંબંધ ગળીના છેડા ઉગાડતા અને તે છેડના પાંચગામાંથી ગળી કાઢતા હતા હીંદુસ્તાનની ગળીથી વીલાયતનું કાપડ રંગાવું. વીલાયતના તાબામાં હીંદુસ્તાન ગયું, એટલે વીલાયતને ગળીના ઉદ્યોગમાં સ્વાર્થ જામ્યો. ત્યાંના ધનાઢ્ય લોકોએ હીંદુસ્તાનમાં ગળીનાં વાવેતર કરવાને મંડોળે સ્થાપ્યા હીંદુસ્તાનની મરકારે તેમને ખેતીવાડીના મોટા મોટા ટુકડાઓ આપી ખાસ તેમના લાભના કાયદાઓ કરી, મજૂરી વગેરેની દરેક સગવડ કરી આપી ગીરમીટીઆ મજૂગે ગળીના ખેતરમાં કામે લગાડવામાં આવ્યા અને વીલાયતના લોકોને અનહદ નફો થવા માડ્યો. હીંદુસ્તાનના માણસોને તો, મનુષ્ય જાતને હીણપત લગાડે એવી ગુલામગીરીના અંધન સીવાય, બીજે કંઈ જ-ફાયદો થયો નહીં ગળીનાં ખેતરોપર ચતા અસાચારોને લઈને ધધર કોપ્યો હોય, કે કોણ જાણે કેમ, પણ જર્મન રસાયનશાસ્ત્રીઓએ કાલસામાંથી

ગળી બનાવવાના પ્રયોગો હાથ ધર્યા. મળીનું પૃથક્કરણ થયું; તેની સંઘટના કેમ થાય તે જાણી. અથાગ મહેનત પછી પ્રયોગશાળામાં કાલસામાંથી ગળી તૈયાર થઇ આ માન બેડીથી, એનીલીન, સોડા ફેબ્રીક કંપનીના રસાયન શાસ્ત્રી, વૉન બાયરને મળ્યું. પણ હજી ગળી તો માત્ર પ્રયોગશાળામાંજ બની હતી. નાના પાયા પર કરેલા પ્રયોગથી બનેલી વસ્તુઓ, મોટા પ્રમાણમાં પેદા કરવાને, અને સસ્તે દરે વેચાતી કરવાને, જીદાજ સાધનો જોઈએ છે સાથે સાથે વેપાર ઉદ્યોગનું જ્ઞાન ધરાવનારા, ફેક્ટરી ચલાવનારા, ઇન્જીનીયરો, મેનેજરો, કારીગરો, પૈસાની ઉચલ ખેલ કરનારા ગાણડો—આ બધું એકત્ર થાય અને એક દીલથી આ બધા કામ કરવા માડે, તોજ ગળી સસ્તી પેદા થાય, અને બજારમાં વેચાતી હીંદુસ્તાનની ગળી સાથે હરીફાઈમાં ટકી શકે. ગળીના પ્રયોગ કરવામાંજ ક્ષત્રમજ દોઢ કરોડ રૂપીઆનો ખર્ચ થઈ ગયો હતો, છતાં જર્મનો હીંમત હાર્યા નહીં. જર્મન સરકારે ગળીના વેપારીઓનું રક્ષણ કર્યું. હીંદુસ્તાનની સસ્તી ગળી સામે જર્મન ગળી વેચાતાં, જે ખોટ જતી, તે બદલે દર વર્ષે જર્મન સરકાર અમુક ટંકા ભરી આપતી દર પદર વર્ષ બાદ ગળીના વેપારીને મરકાર તરફથી કેં મદદ મળે નહીં, એવી ગોઠવણો થઇ. તેટલા વખતમાં ગળીની બનાવટ સુધારી લઇ, હીંદુસ્તાનની ગળીનું સલાનારા કાઢવા જર્મન વેપારીઓએ તનતોડ મહેનત કરી આપણા ઉપર રાજ્ય કરતી વીલાયતી પ્રજા, જર્મન ગળી જરા સસ્તી પડી એટલે સાંથી ખરીદ કરવા લાગી. જર્મનોને ખોટ જાય તે તેની સરકાર પુરી પાડે, એટલે તે લોકોએ, હીંદુસ્તાનના કરતાં સસ્તે ભાવે ગળી વેચવા

માંડી. હોંદુસ્તાનના ગળીના ખેતીકારોનો નફો
ઓછો થતો ગયો. શણના પાકમાં ઠીક પડતું
જણાયું... વીલાયતને શણની પણ બરુર હતી.
એટલે તે પાક પેદા કરવામાં, ગળીના ખેડુતો
જોડાયા, અને ગળીનો પાક ઓછો થતો ગયો.
ઈંગ્લાંડના વેપારીઓ, હોંદુસ્તાનની ગળી જરા

શાંત થઈ ગયું. આ ફરીથી હાથ ધરેલા
પ્રયોગોમાં, હોંદુસ્તાનના ખરચાએલા લાખો
રૂપીઆ પાણીમાં ગયા. પરંતુ તતા શી વસ્તુ છે
તેનુંજ માત્ર લાન થયું. આ પ્રમાણે રસાયન
શાસ્ત્રની મદદથી, જર્મનીએ હોંદુનો ગળીનો
ઉદ્યોગ સદાને માટે ઉખેડી નાંખ્યો.

મોંઘી પડે, એટલે
તેની દરકાર શેના
કરે? પરિણામે,
ગળીનો ઉદ્યોગ
નાશ પામ્યો.
એટલામાં લદાઈ
જગી. માન્યે-
સ્ટરના કારખાના-
વાળાઓને ગળી
મળી નહીં.
હોંદુસ્તાન તરફ,
સ્વાર્થીઓ પાછા
નજર નાખવા
મંડ્યા. હોંદુસ્તાન-
ની ગળીનો ઉપ-
યોગ પછો સનેજ
કરે, એવો પોકાર
કરી મુક્યો.
હોંદુનું હિત હૈયે
ધરાવનાર બ્રીટીશ-
સરકારે, ગળીનો
ઉદ્યોગ પાછો

ડૉ. કુંવરજી નાગક
ઉપ-પ્રમુખ, ગા. યુ. સમહિત્ય પરિષદ.

ખીલવવાને હોંદુસ્તાનમાં ફરીથી અખતગ
શરુ કર્યા પણ હવે યુ. વજે? લદાઈ
પછી જર્મન ગળી પાછી આવવા લાગી, અને
સરકારે હોંદ માટે નીમેલા ગળીના સલાહકાર-
ને હોંદ છોડી જવાની પાછી ફરજ પાડવામાં
આવી. સસ્તી ગળી મળી એટલે, માન્યેસ્ટર

ખીલે એક
દાખલો લખ્યો.
ગોળ અને તેમાં
થી ખાંડ બના-
વવાનો ઉદ્યોગ,
હોંદુસ્તાનમાં ધણે
લાગે ચાલતો
હતો. લોકો
સાધારણ તો
ગોળજ વાપરતા,
અને તે બધો
અહોંજ બનતો.
વીલાયતના લોકો-
ને સુમાત્રા,
જરા, મોરીસ
વગેરે વગેરે રથજો-
થી ખાંડ પુરી
પાડવામાં આવતી.
જ્યાં સુધી લદાઈ
જગી નહોતી,
ત્યાં સુધી ઢગલે
ઢગલા ખાંડ પર-

દેશથી આવતી જર્મની પણ અસહ્ય પોતાની
ખાંડ બહારથીજ લાવતું બીરમાકે જોયું કે
જર્મની લદાઈમાં જોડાય, તો પ્રજાને ખાંડ
જોખે, અને ફરીઆમાર્ગે ખાંડ લાવવાનાં
સાધન બધે પડતાં જર્મનીમાં ખાંડને દુકાળ
પડે. “માર્ગરોફ” (Margatoff) ખાંડનાં

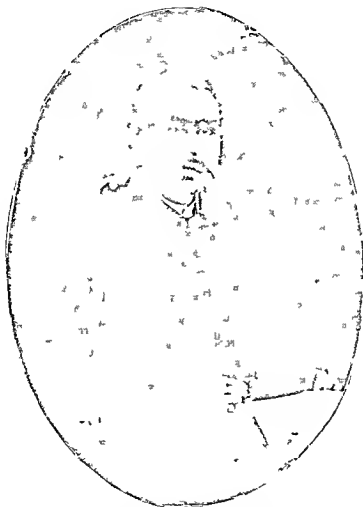
એક રસાયન શાસ્ત્રીએ શોધી કાઢ્યું કે, ખીંટ નામના ઝાડનાં મુળીઆં, જે સ્વાદમાં મીઠાં લાગે છે, તેમાં ચાર ટકા જેટલી ખાંડ રહેલી છે. રસાયણિક પદ્ધતિથી તેઆર થતું ખાતર આ ઝાડને આપી, બરોબર માવજત કરી, છોડને નીરાગ રાખતાં, ખાંડનું પ્રમાણ એ ઝાડમાં જર્મન રસાયનશાસ્ત્રીઓની મદદથી, તેર ટકા જેટલું વધ્યું. પછી તેમાંથી ખાંડ કાઢી, સાફ કરી, દાણા પાડવાના હળરે રસાયણિક પ્રયોગો થયા, અને ખાંડ બજારમાં વેચાવા લાગી. ગળીની રક્ષણુ રાજ્યનીતિ ખાંડને લાગુ પડી. ખાંડ બનાવવાનો ઉપયોગ પણ જર્મની એ પગભર કર્યો. હીંદુસ્તાનની બજારમાં સસ્તે દરે ખાંડ આવવા લાગી. શેરડી ઉગાડનાર ખેડૂતને, સાધારણ નફો પણ ન રહ્યો, એટલે તેણે કાસ, વરત, બળદ વગેરે શેરડી પાવાનાં સાધનોને ફેંકી કાઢી, કુવાઓને અખડ કરી, કપાસનું વાવેતર કરવા તરફ લક્ષ વાળ્યું. વીલાયતને તો ખાંડ બરોબર મળતી, અને કાપડનો ધમધોકાર રાજગાર ચાલે, એટલે હીંદુસ્તાનમાં કપાસનાં વાવેતર વધ્યાં એ તો ભાવતુંજ થયું. કપાસ વધુ પડે અને એજ પાછો કાપડરૂપે હીંદુસ્તાન આવે, અને વીલાયતી પ્રળને નફો મળ્યે જાય. કપાસના ભાવ વધતા ગયા, કપાસ પકવનારા પ્રતિભાં કપાસ ઉગાડવાનું નફાકારક જણાયું. પરિણામે શેરડીનો પાક લગલગ ગયો. એ અરસામાં લઢાઇ જાગી. વીલાયતનાં વહાણોને જર્મન સખમરીનના ત્રાસથી પરદેશમાંથી ખાંડ લાવતાં વિટંબણા પડતી. ખાંડના ભાવ ચઢ્યા. પણ ખીચારું હાંદ શું કરે? અખખડ પડેલા કુવાઓ, છુએ મરતા ખેડૂતો, ટુરતાટુરત ક્યાંથી સાધનો લાવી શેરડીનો પાક શરૂ કરે? સરકારી ભેતીવાડી ખાતાએ શેરડીના વાવેતર

ખીલવવાને પાછી હીમાયત કરી. લઢાઇ પુરી થઇ. આંગલી વાત હવાઇ ગઇ ખીચારું હીંદુસ્તાન-હતું તેજ દશામાં રહ્યું. ચઢાનો વાપર વધી ગયો. ખાંડના ઢગલે ઢગલા વપરાતા થયા. પરદેશ, જે ભાવ મારે તે ભાવ આપી, ખાંડ ખરીદ કર્યેજ છુટકો; અગર ખાંડનો વાપર ઓછો કર્યે છુટકો. હીંદુસ્તાનનો ખાંડનો ઉદ્યોગ માર્યો ગયો. રાજ્ય કર્તાઓની બેદરકારી અને સ્વાર્થ વૃત્તિથી આ દેશના એ ઉદ્યોગો ગયા.

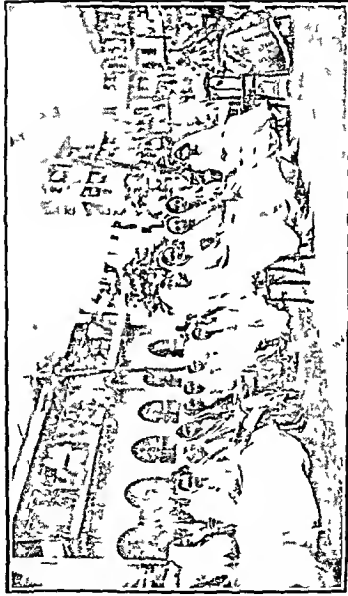
આજ પ્રમાણે હીંદુસ્તાનના રંગો, અતરો, વગેરે પણ ગયાં. આંખણી લોઢાની જીવનની જરૂરીઆત બહુ ઓછી હતી તે વધી ગઇ, અને લોઢા પરદેશી માલ જેવા કે કાચની ચીજો, સાબુઓ સોડા, દવાદારુઓ, અતરો, રંગો, પુતળાંઓ, ચીનાઇ માટીનાં વાસણો વગેરે વાપરતા થઇ ગયા. આ ચીજો જીવનની જરૂરીઆત થઇ એટલે લોઢા પરત્ર થયા, અને ગુલામી વહોરી ઉપર જણાવેલી દરેક ચીજો, હીંદુસ્તાન શી રીતે બનાવી શકે, તે સૌ વિગત બીજી કોઇ વખતે હું તમને આપી શકું.

લઢાઇ પહેલાં જર્મન પ્રળના રસાયન શાસ્ત્રીઓ હીંદુસ્તાન અને ઇંગ્લાંડને લગતા મુખ્ય ધંધાઓને હાથ કરવાને, જે પ્રળનો કરી રહ્યા હતા, અને લઢાઇના અંતરાયને લીધે જેમાં ફતેહમંદ થવાને વિધ્નો નડ્યાં, તેવા ધંધાની બેચાર વાત કરું. યુરોપની પ્રળઓમાં જર્મની અને ઇંગ્લાંડની પ્રળઓ, હાલના જમાનામાં હુજર ઉદ્યોગમાં આગળ પડતી ગણાય. વરાળખંત્રના પ્રચારની સાથે સાથેજ, યુરોપમાં, હુજર ઉદ્યોગમાં ઇંગ્લાંડ, પ્રથમ પકિતએ મુકાયું. પોતાના ઉછરતા ઉદ્યોગો

હમની સ્વ. પત્નિશ્રીના સ્મરણાર્થે
 શ્રી ફાર્બસ ગુજ.તી સમાને
 શ્રીયુત પ્રહ્યાભાઈ આણંદજી ચાવડા
 તરફથી સવિનય સપ્રેમ ભેટ.

પતિઃ મહાશ્વતી જનતા :
 રા. મહાશ્વતી કાંચાવાળા

ગુજરાત]

[ચિત્ર ૧૯૮૨

રા મૈનશી અને સૌ લીલાવતી મૈનવીએ સ્થાહિય પ્રતિષ્ઠના પ્રસુખના માનમાં
ગોઠવેલા સ્તેહસ મેલન પ્રસંગ

લલિત કલા*

લેખક :

હીઝ એકસેલન્સી સર મનુભાઈ નંદશંકર મહેતા

કલા એ સાહિત્યનુંજ અંગ છે. આઠમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના આશ્રય નીચે લલિત કલા તથા પ્રાચીન અને અર્વાચીન હસ્તલિખિત ગ્રંથોનું પ્રદર્શન ભરવામાં આવ્યું છે તે ખુદ્દુ મુકવાનો સમારંભ આજે થવાનો છે તેમાં હાજર રહેતાં મને ધણો આનંદ થાય છે. સાહિત્યપરિષદ સાથે આવી કલાનું પ્રદર્શન પણ ભરવાની કદરૂપના ઉત્તમ છે. કારણ કલા એ એક સાહિત્યનુંજ અવસ્થાનું અંગ છે. ખરે સાહિત્યનો પ્રારંભ અને અંત માત્ર વાક્યમય સાહિત્ય સાથે આવતો નથી. જેવી રીતે એક સુંદર કાવ્યમાં રસાત્મક ચમત્કાર છુપાયેલો હોય છે તેવોજ રમ એક સુંદર ચિત્રપટ જોવાથી કે એક ખુબસુરત પ્રતિમા નીહાળવાથી અનુભવી શકીએ છીએ. એટલે સાહિત્યનો પ્રદર્શન બહુરુપી વસુધરા જેવોજ વિસ્તીર્ણ છે. હસ્ત લિખિત ગ્રંથો ઉપરથી ઇતિહાસના સાધન.

પ્રાચીન ગ્રંથો વાંચ્યાથી ઇતિહાસનાં માધનો ઉપલબ્ધ થાય છે. આમુક કાળમાં સમાજની

સ્થિતિ કેવી હતી તે જાણવા માટે આવા પ્રાચીન ગ્રંથોમાં આશુપણોનાં વર્ણન, પહેરવેશની માહિતી, જુના સિદ્ધાંતોનો સંગ્રહ, સાધના માળાના ગ્રંથોમાંથી વૈદિક અથવા તાત્ત્વિક મેવા, તથા પુણ્ય અર્ચાની વિધિ વગેરેની વિગતો વાંચ્યાથી તે કાલનો ચિતાર નજર આગળ મૂર્તિમાન ખડો થાય છે. અને આવાં સાધનોથી જે તે દેશ કાલના ઇતિહાસની આરસી ઉપરથી અધિકારનો પટ જુસી શકાય છે. આ સર્વ સાહિત્યનાજ ફાંટા છે. તેમને સાહિત્ય પરિષદ આશ્રય આપે છે તે સંતોષની વાત છે.

એકવારનું સૌંદર્ય તે સદાનું સૌંદર્ય.

આજથી દસ વર્ષ પહેલાં સુરતમાં પાંચમી સાહિત્ય પરિષદનું સંમેલન થયું હતું તે વેળાએ પણ લલિતકળાનું આડું પ્રદર્શન ખુદ્દુ મુકવાની વિનંતિ મેં કરી હતી. આજે પણ તેજ સંસ્થા ખુદ્દુ મુકવાનો આનંદ પ્રારબ્ધે મને અપાવ્યો તેથી સંતોષ થયા વિના રહેતો નથી. પ્રથમ જ્યારે આ મુચના સાક્ષરરત્ન રા. કનૈયાલાલ મુનશીએ મને કરી ત્યારે આ માન સ્વીકારવા મને આંચકો

* આઠમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં લલિતકળા અને ગ્રંથોનું પ્રદર્શન ખુદ્દુ મુખી વખતે આપેલું બાલમ્

લાગ્યો. પહેલીજ કલ્પના પુરુરવે જેવી રીતે ઉર્વશી
બાળનમાં કરી કે વેદાભ્યાસથી જડ થઇ ગયલા
વિધિની આકૃતિ નહોય તેજ પ્રમાણે રાજવ્યવ-
સ્થાના ખટરાગથી શુષ્ક થઇ ગયલા અશીષુ,
આબકારી અને આયપત વેરાના કીચડમાં ગળાં
સુધી કુબેલા એક અમલદાર પાસે લલિત
કળાની સુંદરી ઉપરનું ઉત્તરીય ઉધાડવાનું ખીડું
ઝડપવું એ માત્ર ધૃષ્ટતાજ ગણાગે-એવી ઉભી
થઇ-પરંતુ થોડીવારે હીંમત આપી યાદ આવ્યું
કે સૌંદર્યનું પાન કરવું તે મનુષ્ય માત્રની
સ્વભાવસિદ્ધ બક્ષીસ છે.” “સમૃત સૌંદર્ય તે
સદા સૌંદર્ય” એ ત્યાય ખરો સમજાયો. અને
પૂર્વાવસ્થામાં લલિતકલાનો મોહ જે અનુભવ્યો
હતો તો આજે પણ તે સમજવા જેટલો
અનુરાગ ખીજી લાવનાઓ ભરમાવશે થઇ હશે
તો પણ સજીવ રહ્યો હશે એમ માની લઇ આપનું
આમંત્રણ મેં સ્વીકારવાની હીંમત કરી છે.
તરવાની અને તરકરવાની કલા એકવાર આવડી
હોય તો તે ભુલાતી નથી. તે પ્રમાણે સૌંદર્યની
તુષ્ણા એક પ્રકારના અશિક્ષિત બોધ જેવીજ
પ્રેરણા શક્તિ છે. આજે તે મહાન શક્તિની
સહાય માટે આટલી નાંદી રૂપે સ્તુતિ કરી આગળ
પગ મુકવા રમ માથું છું.

કલાની વ્યાખ્યા.

કલા એટલે શું? તેનો અર્થ કરતાં તેના
પ્રસિદ્ધ પુઝારી રસ્કિને કહ્યું છે કે-ઉત્તમ કલાનો
હેતુ કુદરતની ખામીઓ સુધારવાનો નથી તેમ
તેની ખામી છુપાવવાનો પણ નથી. પરંતુ તેવી
દેખાછતી ખામીઓના પડદા પાછળ જ્યાં જ્યાં
સૌંદર્ય છુપાયેલું હોય, જ્યાં જ્યાં પવિત્ર લાવના
અંધારામાં આવી ગઇ હોય તે તે સુંદર અને
પુનિત કૃતિઓ ઉપરનું આવરણ દૂર કરી તેને
આકર્ષક સ્વરૂપમાં પ્રગટ કરવી એમાંજ કળાનું

રહસ્ય રહેલું છે. જેટલા પ્રમાણમાં ચિત્રકર
સૃષ્ટિસૌંદર્ય તન્ન પોતાનો પ્યાર દર્શાવી શકે
તેટલા પ્રમાણમાં તેની કળા વખણાવા પામે.
માત્ર ચિત્રકારે કદી પણ પોતાના ચમત્કારથી
સત્યનું બલિદાન આપવાનું નથી. રસ્કિનની
પરીક્ષાની આની કમોડીમાં કદાચ ભ્રમણાનો
દોષ આવી જવાને માર્ગ છે. જે કુદરતની
ખામીઓ સુધારવાનું અગર તે છુપાવવાનું કલા-
કોવિદનું કામ નથી તો શું કલા માત્ર કુદરતની
નકલ કરવામાંજ આવી રહી છે? જ્યાં માત્ર
આભેદુજ અનુકરણ કરવામાંજ કલાની પરાકાષ્ટા
મનાતી હોય ત્યાં કલાની પ્રગતિ કેવી રીતે થાય!
કલા કે નકલી બહુરૂપી સ્વરૂપની નથી. કલામાં
રચનાત્મક શક્તિ તો તેના જીવ જેટલી આવશ્યક
છે ઉત્પાદક શક્તિ વિના કલા પોષાયજ નહીં.
પોતાની રચેલી સૃષ્ટીમાં કુદરતમાં જે સૌંદર્ય ન
જેવામાં આવે તેવાં સૌંદર્યની ખુબી પણ
આણવી તેનેજ કલા આજેખવી બેઠ.

કુદરત કરતાં કલા વધારે સુંદર.

આપે ઘણું પ્રસંગે અનુભવ્યું હશે કે
આપની લાવનામાં જે સૌંદર્ય રહ્યું હોય તે આપ
જગતના વ્યવહારમાં જોવા પામતા નથી. જે
ખુબી પોતાના આદર્શ પદમાં સમાયલી છે તે
કુદરતના અડઅચડા માંચડામાં ઉતારી શકાતી
નથી. જે ચમત્કાર કવિની દૃષ્ટિ આગળ
ચમત્કાર માર્યા કરતો હોય તે સૃષ્ટિની જડ-
પાયાણુની સૂતિમાં રચુરી શકાતો નથી. વર્ડ્સ-
વર્થને “યારો વીઝીટડ” તું કાવ્ય લખતી વેળા
કેટલો વિષાદ થયો હશે? સ્વાતંત્ર્યપ્રિય ગ્રીસ
દેસના કીનારા ઉપર પ્રથમ પગ મુકતાં બાપુરને
“શું આ થમોપીલી!” કહી જે નિઃશ્વાસ
મુક્યો હતો તેથી તેની કલ્પના અને ખરી વસ્તુ-
સ્થિતિ વચ્ચે આસમાન જમીન જેટલો તફાવત

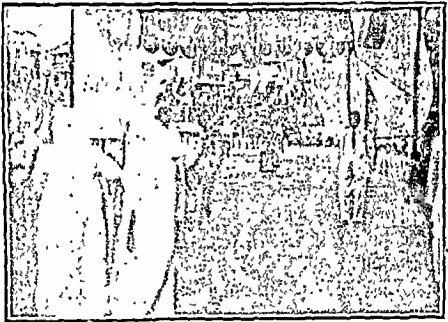
તેલે વ્યક્ત કર્યો હતો. ગગનચુંબી ગિરિરાજ અને લીલી હરીઆળાના આમ્હાદનોથી ધેરાયલી ગિરિગૃહરો અને કન્દેરોના મોહન મંત્રોથી મુગ્ધ થએલો પ્રવાસી હીમાલયના પાપાણે ઉપર ચઢી નીચે તાપથી સસડતી ખીણમાં ઉતરતાં પ્રકૃતિનું ખરું ભાન તેને થતાં કુદરત અને કલા વચ્ચે કેટલો ભેદ છે તે તેને સહજ સમગમ્ય છે. છતાં ખામીવાળી કુદરતની માત્ર નકલ કરવામાંજ સત્યનું સંરક્ષણ કરવાનો

સત્ય સદા સાપેક્ષ છે. દિવ્યચક્ષુથી જોતાં નિરાળાજ સૃષ્ટી સત્ય લાગશે. માયાનાં ચશ્મા કાઢી નાંખી જડ સૃષ્ટીની યવનિકા પાછળ સંતાયલી દિવ્ય સૃષ્ટીની ઝાંખી કરો; ચર્મપટલથી આમ્હાદિત કાનની શ્રવણ શક્તિ તીવ્ર કરી દિવ્ય સુંદરીઓના ગરબાના તાન સાંભળવાની શક્તિ ખીલવો. માત્ર શુદ્ધ શોધિત શરીરના તુચ્છ પાશબંધ તોડી અમૃતનો સ્વાદ ચાખી તમારી પીપાસા શાંત કરવાનો આદર્શ કેળવો તો

કલાનો ધર્મ છે જેમ આપને ગળે ઉતરી શકે છે? આ કોહેડાનો અર્થ ઉકેલવાના કામે "સત્ય" એટલે શું તેનું નિરીક્ષણ કરવાની જરૂર છે. સત્યનો અર્થ

ખેટોએ કહ્યું છે કે "જન-સમાજમાં ખરો-ખર મળી આવે એવો એક કુદરતી માણસ લો, અને

ઉચ્ચ ક્ષાત્રીની કક્ષાથી ચીતરાયલો એક માણસ તેના મુકાબલામાં મુકો તો તમને માલુમ પડશે કે કુદરતની કૃતિ તુચ્છ અને ઝાંઝી ખુબસુરત છે. કારણ કુદરત કરતાં કલા ને સત્ય વધારે વહાલું છે." આ વચનમાં આપને વકોક્તિ અગર વિરોધનો ભાસ જણાશે. પરંતુ ખેટોનાં વચનો સરસ અને ખરા તત્ત્વજ્ઞાનવાળાંજ હોય છે. ખેટોની શિક્ષા પ્રમાણે જ સત્યનું સંરક્ષણ કરવાની કલાની દરજ્જા છે તે આપણા માત્ર ચર્મચક્ષુને જ ખરું લાગે તે સત્ય નહીં.

સ્નેહસંગેશનમાં સૌ. લીલાવતી મુનશી આવકાર આપે છે.

પછી ખરું સત્ય આગ્રેહુળ તમારી કલ્પના આગળ ખડું થશે; અને તેને પ્રકટ કરવાની શક્તિ તેજ ખરી કલા. આ પ્રમાણે હરેક સાત્વિક સૃષ્ટીની પાછળ આદર્શ સૃષ્ટીની આવશ્યકતા છેજ. સત્ વિનાના ચિત્તમાં જેમ જીવ નથી તેમ ચિત્ત વિનાના સત્તમાં શયણગાર નથી, સૌંદર્ય નથી. એ બેનાં સંબંધમાંજ સહચિદાનંદ સમાયેલું છે. અને તે આનંદ પ્રકટ કરાવવાની શક્તિ તેજ કલા. મનુષ્ય જીવનના સુખ માટે આવી ઉચ્ચ કલાની બહુ

જરૂર છે, તેવી કલાની સહાયથીજ ચતુરદારા મનને પોષણ મળે છે. અને મનની છાયા પાછી ચતુરદારા સ્પર્શી ઉપર પડે છે સોળ કલાના સૂચકી મન અને આંખ સતેજ થાય છે એક વિદ્વાને ગણિતના કોષ્ટકમાં ઉમેર્યું છે કે હઝાર વાત કરનારા માણસો મળે સારે સો વિચાર કરનારા સ્નાંપડે. અને સો વિચાર કરનારા મળે તો એક અવલોકન કરી શકે એવો સુલક્ષણો માણસ મળે અવલોકન કરવાની શક્તિ બહુ અમૂલ્ય છે. અને અવલોકન શક્તિ ઉપર જ કલાની ઈમારત રચાયલી હોય છે. કલાનો ઉદ્દેશ આંખને કુળવવાનો છે. તેને છતરવાનો નહીં, અને આંખ કરતાં પણ મન સાથે તેનો વધારે નિકટનો સંબંધ છે.

સત્ય તેજ સદ્ગુણ અને તેજ સૌંદર્ય.

કલાથી ખુલેલાં આવાં અંતઃશક્તિ વડેજ આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે જે ખરું સત્ય છે તે જ વિશુદ્ધ અને સારું છે. અને સત્ય, સદ્ગુણ અને સૌંદર્ય એ સર્વ એકાકાર એક જ સ્વરૂપ છે. વીકટર યુસેંગે કહ્યું છે કે “સત્ય, સદ્ગુણ અને સૌંદર્ય એ માત્ર ઇશ્વરનાં ત્રણ અંગો છે. આપણને એ ત્રણમાં જે તત્વ આકર્ષક લાગે છે તે તેની પાછળ રહેલું ચેતન, અગર દિવ્ય સ્વરૂપ છે તે; અને પરમાત્મા તરફની આપણી બકિત માત્ર આ ત્રણ તેના અંગો તરફના આપણા પ્રેમભાવે પ્રાદુર્ભાવ પામે છે.” આ કારણના લીધેજ કલાકાર પોતાની સારામાં સારી કૃતિથી પણ સંતોષ પામતો નથી. કારણ તેનાં અંતઃશક્તિ જેમ જેમ ઉઘડે છે તેમ તેમ તેના ખ્યેય વધારે ને વધારે ઢેલી બનતા જાય છે. અને સૌંદર્ય તથા સત્યની આ પરિસ્થિતિમાંજ ન્યાં સુધી પહોંચાતુ નથી ત્યાં સુધી અસંતોષ જ રહી વધારે ને વધારે સુધારાની ટોચે પહોંચવાની તેની તીવ્ર

આતુરતા કાયમજ રહે છે. આવો અસંતોષ એજ પ્રગતિનો ચાલક હેતુ થઈ પડે છે. મદાન સંતોષની દશાં જેમ સુધારાના પ્રયત્નોની પરા-કાષ્ટાનું પરિણામ છે તેમ વધારે સુધારાની જીજ્ઞાસાનું પણ તેમાંજ વિરામ છે. મનુષ્યજીવનને તેમજ કલાને કોઈવાર પણ શ્રેષ્ઠ ઉત્તતિના શિખર ઉપર આવવાનું શક્ય નથી. સદાકાળ તે પ્રગતિના પગથીઆં ઉપરજ ચઢતું ને ચઢતું રહી શકે. પરિણતિ નહીં પણ પરિપૂર્ણ થવાની પ્રવૃત્તિ એજ આપણી ઇશ્વરી બક્ષીસ છે, સિદ્ધિ નહીં પણ સાધનોની અખંડિત શ્રેણી એજ જન-સમાજનો પણ વારસો છે.

કલા અને વિજ્ઞાન.

આ પ્રમાણે જ્યારે સત્ય, સદ્ગુણ અને સૌંદર્ય એ માત્ર એકજ વાજાંતના ત્રણ તારો છે એમ આપણને દેખાય છે ત્યારેજ કલા અને વિજ્ઞાનનો નિકટનો સંબંધ આપણે સમજી શકીએ છીએ વિજ્ઞાનથી આપણે સત્યનું સંશોધન કરી શકીએ છીએ; ત્યારે સૌંદર્યનું દર્શન આપણને માત્ર કલા દ્વારાજ થઈ શકે છે વિજ્ઞાન અને કલા એ બેને ઘણીવાર સંહારી, બે બહેનોની ઉપમા આપવામાં આવે છે. વધારે વારતવિક રીતે જોતાં તેમનો સંબંધ લાઘ્ય બહેનના જેવો છે. લલિત કલા લલનાના જેવી છે. વિજ્ઞાનની પેઠે તેને તનતોડ કષ્ટ કરવાની જરૂર પડતી નથી. પરંતુ ગૃહિણી પેઠે પરિશ્રમમાંનો પણ આનંદ વ્યક્ત કરાવી ગૃહ જીવનમાં ન્યાં ન્યાં નજર પડે ત્યાં ત્યાં સૌંદર્યની પ્રતિભા આગળ ધરી મોહમત્રથી શાંતિ ફેલાવો એવો કલાનો સદેશો છે. વિજ્ઞાનના વિહારમાં મસ્તિક અને હસ્તનો ઉપયોગ કામમાં આવે છે. પણ કળાની કલ્પનામાં તો હસ્ત અને મસ્તિક ઉપરાંત હૃદયના પણ ધબકારા ગણવા પડે છે.

કલા અને ધર્મ.

કલાના વિકાસમાં આ પ્રમાણે સહાયતા અને રસિકતાનો સંબંધ આવેલો હોવાથી કલાની ઉત્પત્તિ ધર્મની ભાવનામાંથીજ થઈ શકે છે કુદરતમાં જે સૌંદર્ય દેખાતુ હોય તેથી પણ આધિક ચત્કારવાળાં સૌંદર્યને જન્મ આપવા કલાની ઘેલછા હોવાના કારણે આપણે આપણા આદર્શો ઉચ્ચ અને અધિક ઉચ્ચ કાટી ઉપર ચઢાવી રાખવા પડે છે આવા ઉચ્ચ આદર્શો માત્ર દેવી જીવનમાં ઉપલબ્ધ હોવાના કારણે આપણે દેવોની આરાધના ભક્તિનાવથી કરવાની જરૂર પડે છે. મનુષ્યની મલિનતાથી દૂર રહેવું હોય તો દેવો તરફની ભક્તિ જીવતી જ્યોત જેની સતજ રાખવી જોઈએ. પવિત્ર ગંગાજની કેટલી મલિનતા, કેટલી અધોગતિ થઈ છે તે હુગથીના પાણીમાં પગ મુક્યાથી સમજાય એમ છે. પરંતુ તેની વિશુદ્ધતાનો અનુભવ લેવો હોય તો કવચતાથી દરકાર સુધી ચડી ત્યાના પવિત્ર જોતાની આનંદ લાદરી અનુભવી તેથી પણ ઉપર ભાગીરથીની સહઅધારાના મુળ તરફ ચઢતાં ચઢતાં ગંગોત્રી સુધી જવું જોઈએ અને ત્યાંના દિમાચલ શિખરો ઉપર ચડી સ્વયંજ શબ્દની જટા સુધીની વિશુદ્ધિની કલ્પના કરી આપણા આદર્શમાંથી સર્વ તુચ્છ અને મલિન અંગો ધોઈ નાંખવા જોઈએ આવી દિવ્ય કલ્પના વિના આધુનિક કલાનો વિનિષાત કેટલો થયો છે તે સમજી શકાશે નહીં

કલાનું દિવ્ય અંગ

ગ્રીસ દેશના પુરાણોમાં એવી એક દંતકથા છે કે જ્યારે લાંતા પ્રસિદ્ધ શિલ્પકાર પ્રોમીથીયુએ મિનરવા-દેવી શારદાની-પાપાણુની પ્રતિમા બનાવી ત્યારે તેના અતિશય સૌંદર્યથી દેવી સરસ્વતી પોતે તુષ્યમાન થઈ કારીગરને સ્વપ્નામાં સુચબ્યું કે તને જો એ પ્રતિમા હજી વધારે

સુંદર બનાવવા માટે સ્વર્ગમાંથી પણ કે દેવગી જોઈતી હશે તો દેવી પોતે તે લાવીને આપશે શાણા પ્રોમીથીયુએ આરાધના કરી કે તેને પોતાને સ્વર્ગમાં દેવીએ દાખલ કરવો. કે ત્યાંની દિવ્ય સામગ્રી પોતે તપાસી જરૂરનાં સાધનો પોતે પૃથ્વી ઉપર આણી શકે. મિનરવા તેને સ્વર્ગમાં પોતે હંચકી મઠ અને ત્યાંથી પ્રોમીથીયુએ અગ્નિ પૃથ્વી ઉપર આણ્યો. અને તેની અમર જ્યોતિનું સ્પુરણ કરી પાપાણુની સુંદર પુતળીમાં જીવ મુક્યો, કે જેમાંથી એક અતિ સ્વપંતી યુવતી પ્રકટ થઈ શકી. આપણી કલાના આદર્શ દિવ્ય રાખ્યાથી આવી ધંધરી બક્ષીસ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે

કલાનો અમર આત્મા

પિગમેલીઅન નામના બીજા ગ્રીક શિલ્પકારે એક યુવતીની પ્રતિમા એની સુંદર ધડી કે તે પોતે પોતાની કૃતિના મોહપાશમાં ફસી પડી મુગ્ધ બની જઈ પોતાનું કામ પણ ભુલી ગયો. આદાર વિહાર નિદ્રા વગેરેને તિલાંજલી આપી પોતાની આદર્શ દેવીની આરાધના કરવામાં તે એટલો નિમગ્ન બની મશગુલ રહ્યો કે થોડા કાળ પછી સૌંદર્યની અધિષ્ઠાતા-દેવી-વીનમે તેના ઉપર તુષ્યમાન થઈ તેની પાંપાણુની પુતળીમાં રતિનું રુપ હવુંજ તે સાથે જીવતી પણ બક્ષાસ આપી. પુતળું સજીવન થયું. પિગમેલીઅન તેની સાથે પરણ્યો અને સુખી થયો. આ પ્રમાણે જડ પ્રકૃતિ પાછળ છુપાએલા ચેતનની અનન્ય ભક્તિથી આરાધના કરવાથી આપણા ઉચ્ચ આસથો પ્રકુલ કરી શકાય છે તેનું આ દર્શાવ છે.

કલામાં પ્રેમનો અંશ

બ્રુજસરત નરકીસસ નદીના પ્રવાહમાં પડેલા પોતાનાજ પ્રતિબિંબથી એટલો મોહિત થઈ ગયો કે પોતાનું લાન ભુલી તે અશાશ્વત પ્રતિબિંબ

તળે-છુપાએલાં અનાદિ અને અનન્ત તત્વની આરાધના કરતાં કરતાં તે ઇશ્વરી સત્તા સાથે તન્મય તદાકાર થઈ, નદીમાંનું પ્રતિબિંબ સુંદરતા કુળી મુઓ. પરંતુ તે જગ્યાએ તે ઇશ્વરી સત્તાની હયાતી સુચનારું નરગીસનું મુકામલ અને સુવાસવાળું ફુલ ઉગી નીકળ્યું.

કલાનો દેવી આશય

આ સર્વ દર્શનોનો બોધ એ છે કે આપણી કલાના આશયો અને આદર્શો ધાર્મિક અને દિવ્ય જ્યોતીવાળા રાખવા જોઈએ. અકબર બાદશાહે કહ્યું છે કે કલાને સન્માર્ગે ચલાવી હોય નો તેથી ઇશ્વરી સત્તા અને ઇશ્વરી સદૃશ્યો સમજવામાં ધણી સહાય મળે છે. મનુષ્ય જીવનમાં માનસિક વિકાસ અને આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ સાધવી હોય તો કલાનો દેવી સંદેશો આપણે સારી રીતે સમજવો જોઈએ. અકબર બાદશાહે પોતાનો એક નવો ધર્મ “ઈલાહી” ધર્મ પ્રચારમાં લાવવા પ્રયત્ન આદર્યો હતો, આ નવીન ધર્મ કે જુદાં જુદાં ધર્મો સિદ્ધાંતોમાંથી માત્ર સુગંધી પુલોચુડીતેના મિશ્રણ (Eclectic mixture) ના સ્વરૂપનો ન હતો, પરંતુ તેમાં રચનાત્મક (Synthetic) અંગ પોષવાનો ને બાદશાહનો ઉચ્ચ આશય હતો. અને તેજ ઉદ્દેશથી તેણે કલાને ધર્મની પંરિચારિકા (Handmaid) તરીકે કલ્પેલી હતી.

જ્ઞાનનું સુખ અચંપ્ય

એ સિદ્ધાંત તો ખરો છે કે જેમ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ અચંપ્યમાંથી ઉદ્ભવે છે, તેમ કલાનો પ્રાદુર્ભાવ ધર્મની ભાવનામાંજ થાય છે. જ્યાં સુધી સદૃશીના કોષ્ટ અવનવા પ્રસંગથી આશ્ચર્ય કે વિસ્મયની ભાવના થતી નથી ત્યાં સુધી તેના રહસ્ય સમજવાની જગ્યાસા થતી નથી. જ્ઞાનની પ્રગતિ કોષ્ટ પણ અદ્ભૂત કાર્યનું કારણ

રોધવામાંજ માય છે. આપણા ભારત વર્ષની કલાઓ ધાર્મિક ભાવનાને કેટલી ઝળી છે તે સદૃશ વિચારથી સમજાશે. લલિત કલાઓના મુખ્ય સ્વરૂપ પૈકી આ પ્રસંગ માટે માત્ર ત્રણ સ્વરૂપો ઉપર આપણું લક્ષ પરાવીશું. એક શિલ્પ કલા, તેના બે ભાગ હોય છે. architecture એટલે ઇમારતી શિલ્પ અને બીજું Sculpture એટલે પ્રતિમાનું શિલ્પ બીજી ચિત્રકળા. આ ત્રણે કલાઓની પ્રગતિનો ઇતિહાસ તપાસશો તો માલમ પડશે કે પ્રારંભથીજ તેની સાથે ધર્મની ભાવના સંયોગ જોડાયેલી છે. પ્રથમ તો દેવની કલ્પના સાધારણ મનુષ્યો માટે આકર્ષક કરવા માટે તેની મૂર્તિ પ્રતિમા બનાવવી જોઈએ. પરંતુ આ પ્રતિમા સ્થાપવા માટે તેથી પણ પૂર્વે મંદિર બાંધવું જોઈએ. મંદિર બંધાયા પછી તેમાં દેવની મૂર્તિની સ્થાપના કર્યા બાદ તેની અહોનિશ ઘેર બેઠાં પણ આરાધના થઈ શકે તે માટે તેના ચિત્ર આલેખવાં જોઈએ. આ વિચાર શ્રેષ્ઠીને, અનુસરી કોષ્ટ પણ દેશમાં શિલ્પની અને કળાઓનો તથા ચિત્રકલાનો પ્રારંભ થયો છે. એવું સદૃશ જણાય છે.

યુરોપના શિલ્પના નમુના

યુરોપમાં જોશો તો સાંના (આર્કિટેક્ચર) શિલ્પના શ્રેષ્ઠ નમુના સાંના મંદિરો અને દેવગૃહો અને ધાર્મિક પ્રગતિ માટેજ બંધાયેલા જણાશે. લાઝનમાં વેસ્ટમિન્સ્ટર એબી તથા સેન્ટપોલ્સ કેથીડ્રલ. પારીસમાં મેટેલીન તથા નોટ્રાદામના દેવળો, રોમમાં સેન્ટપીટર્સ ચર્ચ તથા પાંધી-અન, વેનીસમાં સેન્ટ માર્કો, ઇસ્ટર્નલુલમાં સેન્ટ સ્ટીફન એ ભવ્ય મકાનોમાં શિલ્પશાસ્ત્રની પરાકાષ્ટા નજરે પડે છે. એ સર્વ ધર્મની ભાવનાનો પ્રતાપ છે. હાલુસ્તાનમાં જો કે હાલુ ધર્મની

પરિચારિકા તરીકે શિલ્પકળા બહુ ખીસેલી નથી તો પણ દક્ષિણ દીંદુર્યાનામાં મદીરના લવ્ય દેવાલયો, તત્કાલર અને ત્રીચીનાપન્દીના હેગ્ત પમાડે તેવાં મંદીરો આ ધર્મની લાવનાનાજ ચિન્હો છે તેજ પ્રમાણે ઐશ્વર્યના પ્રયાગની નીશાનીઓ તરીકે એવેરાની ગુફા અને ખીન્ન સ્તૂપો હજી કાયમ છે ઇસ્લામી ધર્મના ઉત્સાહના પરીણામે આપણા દેશમાં ધણી સુદર મસ્જીદો તથા મકબરોઓ બધાયા છે જગવિખ્યાત તાન્મહેલ તથા ફત્તહપુર સીક્રીમાં સેલીમ ચિસ્તી ઓલીઆની કબર

પણ શિલ્પના નમુના તરીકે મશહૂર છે ધાર્મિક લાવનાનાજ પગથે પગથે મહાન પુરુષો તરફના આપણા આદરભાવને પણ આ સીદીના ખીજે પગથીએ સ્થાન મળે છે

હીંદુસ્થાનમાં ઈમારતી શિલ્પ અને આ દેશ

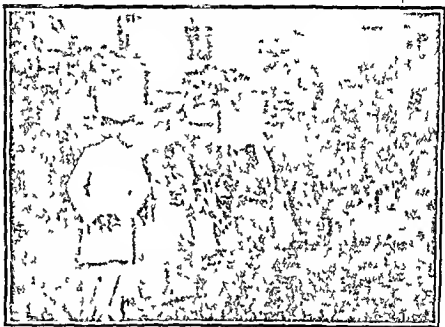
ના મહારાજાઓ, બાદશાહો બ્રીટીશ

ફહેનશાહતના પ્રતિનિધિ વાઇસરોયોએ બધાનેલા લવ્ય મકાનો દેશની (આર્કીટેક્ચરલ) શિલ્પ-સમૃદ્ધિમાં વધારો કરી રહ્યા છે. દીલ્હીના કુતુબ મિનાર, અને દીવાનેખાસ તથા મોતી મસ્જીદ, આગ્રાનો કિલ્લો, લખનૌમાં ઇમામ બારાનું મકાન તથા હુસેનાબાદ તેમજ હાવના જમાનામાં બધેલા કલકત્તામાં વીક્ટોરીઆ મેમોરીઅલ નયા મુબાકમા ગેરવે

ઓફ ઈંડીઆના મકાનો આજ વર્ગમાં આવે છે. આપણા દેશમાં મહાન અશોકી બાધી રાખેલા કીર્તિસ્તંભોનો પણ આ દેશની શિલ્પ કલાની પ્રગતિના સુચક ચિન્હો (Mile Stones) તરીકે સ્વીકાર કરી શકાય એમ છે.

કદ કલા પ્રથમ પ્રકુલ્લ થવા પામી?

લવિતકલાઓની પ્રગતિની રૂપરેખા દોરવા ના architecture એટલે પુર અને પ્રાસાદના શિલ્પને જો કે મેં પહેલું સ્થાન આપ્યું છે, પરંતુ તેથી કાળના ક્રમમાં શિલ્પની આ શાખા પહેલી

સનેહસ મેલનમાં અતિથિઓ

પ્રગતિમાં આવી એમ મારો અર્થ નથી કાળ ક્રમે પહેલું સ્થાન તો પ્રતિમાના શિલ્પને (Sculpture) આપ્યું જોઈએ. પ્રતિમા અગર મૂર્તિ એ મનુષ્યની સૌથી વધારે સ્થૂલ અને માણુ હૃદયના પ્રદેશ સાથે મળક રાખે છે સ્પર્શેન્દ્રીય સર્વથી પહેલી ખીસે છે અને તે કેવળ સરલ અને અકલિષ્ટ હોય છે. મધરની કલ્પના કરવામાં

ન્યાં માત્ર આરથાથી સંતોષ થતો નથી ત્યાં એક જડ પાપાણુનો કડકો, માદળીયું, તાવીજ સહેલાઈથી સમજી શકાય છે. છાતી સરસું તે દાખી શકાય છે. ચક્ષુજન્ય જ્ઞાન આપતાં વાર લાગે છે. પણ સ્પર્શજન્ય જ્ઞાન તો પ્રેરણા જેવુંજ અશિક્ષિત પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી ચિત્ર કરતાં પ્રતિમા દ્વારા ઈશ્વરનું જ્ઞાન આપણને સહેલું લાગે છે. ચિત્રશાસ્ત્રમાં જેટલી બારીકાઈ અને સદેહ સંભળને માટે અવકાશ છે તેવો અવકાશ શિલ્પશાસ્ત્રમાં નથી. અને તેજ કારણથી ચિત્ર કલા કરતાં શિલ્પકલાને પ્રથમ પ્રકૃત્વતા પ્રાપ્ત થયલી હોવી જોઈએ.

અવતાર

આપણા ભરતખંડમાં તો શિલ્પ અને ચિત્રકલા બંને પ્રારંભમાં ધર્મની ભાવનાથીજ પોષાવા લાગી. જ્યારે જ્યારે પૃથ્વી ઉપર ધર્મની ગ્લાનિ થાય છે તે તે યુગમાં ઈશ્વર મનુષ્યનો અવતાર ધારણ કરી મનુષ્યદેહ જન્મ લે છે, આ કલ્પના કેટલી ગહન છે. છતાં તેમાં કેટલું સૌંદર્ય રહ્યું છે. અવતારના સંબંધથી જેવી રીતે દેવને પણ કામ ક્રોધ મોહ લોભરૂપી મનુષ્યના પશ્ચિમનો ચેપ લાગે છે તેવી રીતે તેના બદલામાં પામર મનુષ્યમાં પણ દૈવી સદ્ગુણોના પ્રાદુર્ભાવ થતો નજરે પડે છે. આ પ્રમાણે સારા નરસા ગુણોની દેવ અને દાનવો વચ્ચે આપણે અને લહાણી થતાં આખરે સત્યનોજ વિજય થાય છે. એવા પ્રસંગોથી જેવી રીતે સત્ય તરફ આપણી આસક્તિ વધે છે તેજ પ્રમાણે નીતિ તરફ આપણી નમ્રતા અને પક્ષપાત પોષાય છે. અને તેના જ પ્રભાવથી સૌંદર્ય તરફ આપણી પ્રીતિ ઉભરાય છે. આ સર્વ ધાર્મિક ભાવનાનો પ્રભાવ છે. અને હિંદુસ્થાનમાં શિલ્પકલા અને ચિત્રકલા

તેજ કારણથી પ્રારંભમાં દેવોની જ સેવા માટે નિર્મિત થયલી હોવી જોઈએ.

નિર્માણશિલ્પ

ઇમારતી શિલ્પ architecture માં ચિત્ર કલા કરતાં પણ વધારે ચઢીચાટી એક પ્રકારની અપૂર્વ સૂક્ષ્મતા રહેલી છે. અખંડ, અનાદી અને અનંત શક્તિ તરફ મનુષ્યના હૃદયમાં જે આદર-ભાવ છે તે માત્ર બાથમાં બીડી શકાય તેવી મૂર્તિ તરફની સ્પર્શમર્યાદિત ભાવનામાં લય પામી શકતો નથી. તેમ માત્ર ચક્ષુને આસ્વાદ આપનારાં ચિત્રપટમાં તે વિરામ પામી શકતો નથી. તે મહાન અમૂર્ત દિવ્ય અદૃશ્ય તરફની આતુર આસક્તિની તૂટી માટે તો તેવુંજ સૂક્ષ્મ અને અદૃશ્ય સૌંદર્યનું સ્ફુરણ કરાવે એવી ગંભીર કૃતિ જોઈએ. એક ભવ્ય અને શૈદ્ર રસને તૃપ્ત કરે એવાં છતાં અતિ સુંદર કેપીક્રસનું વર્ણન કરતાં મેઝમ દી સ્તાલે કહ્યું છે કે તેના ગંભીર સહવાસમાં આવતાં હીમ જેવા શિલીભૂત સંગીતનું તે જ્ઞાન કાવતું હતું (Frozen Music) જડમાં ચૈતન્ય, પાપાણુમાં ચિત્ત ચેષ્ટા (Thought in stone). ની તે પ્રત્યક્ષિ આપતું હતું અને તેનાં ગવાક્ષ રૂપી ચક્ષુઓ (Windows) પારદર્શક રંગની રશ્મિનો પ્રવાહ વરસાવી રહ્યાં હતાં. અનંત અગોચર અનજાયર શક્તિના ધામે પહોંચવાની પિપાસા હોય તો આવા શિલ્પના સૌંદર્યનાજ ઘુંટડાથી તૃષ્ણા મટાડી શકાશે. આપણા સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પણ પુર અને પ્રાસાદના શિલ્પ બાબત ઘણા રચાએલા જણાય છે. હાલમાંજ વડોદરા રાજ્ય તરફથી ગાયકવાડ પ્રાચીન સાહિત્યમાળામાં “સમરાઠગણ” નામનો ગ્રંથ પ્રકટ થયો છે તેમાં આ શિલ્પની ભાવનાનું સારી રીતે દિગ્દર્શન કરેલું છે.

(બ્લુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૨૨૫)

તંત્રીસ્થાનેથી

૨૬. ભુલાભાઈ જીવજીજી દેસાઈ એડવોકેટ જનરલના હોદ્દા પર કામચલાઉ નીમાયા છે. ગા ભુલાભાઈ ઘણા સચોટ ધારા શાસ્ત્રી છે, એમની વકાનત-મીડી સમજાવટથી સખત મુજબા સુધીના બગલગ બધા સ્વરૂપમા— ધણજ ઉંચા પ્રકારની છે આ હોદ્દાને એમની નીમણુમ્મી ગૌ વ મળ્યું છે, અને ગુજર ત ગવ' લઈ શકે એવા એક આગેવાન ધારાશાસ્ત્રી એ પદની મહત્તાને પુરો ન્યાય આપે એવી અમને ખાતરી છે હાંફુ તરીકે એડવોકેટ જનરલની પદવીએ નીમાનાર રા ભુલાભાઈ પહેલા છે હાંફુ શીવાય દરેક કોમની લાયકાતની સમજણ સરકારને ઘણી વહેલી પડે છે તેનું એક આ દૃષ્ટાંત છે

રા ભુલાભાઈ જી દેસાઈ એડવોકેટ

ભગિનીસમાજ નિબંધમાળા

ભગિનીસમાજ તરફથી જે નિબંધોની શ્રીકાશ માટેની યોજના પ્રસિદ્ધ કરવામા આવી છે તેને અમે વધાવી લેખએ છીએ અને આ શ્રીકાશમા ઉત્તરવા ગુજગતજોને નિવતિ કરીએ છીએ

શ્રીચી/મોટ ઇનામી નિબંધનો હરીફાઈ ઇનામ રૂ ૩૦૦ તથા નિબંધ હેતુ:—ગુજરાતી સમાજ સારા પુસ્તકો ૩-(એ)

નુ વાચન અને મનન કરી તે ઉપર નિચાર કરતો અને પોતાના વિચારો છુટી દર્શાવતા શીખે એ હેતુની સાધના માટે આ યોજના તૈયાર કરવામા આવી છે

નિબંધો માટે વિષયો:—૧ આપણા સામાજિક ફરીવાળે અને તેથી થતી આરોગ્ય તથા નીનિધર્મની હાની-તે નિવારવા સ્ત્રીઓ

શુ શુ કરી શકે છે? આ નિબંધનું જ્ઞાન નીચેના પુસ્તકોથી મળશે

૧ ગાંધીજી કૃત લાગભૂતિ અને ખીજ લેખો

૨ ગાંધીજી કૃત આરોગ્ય વીથે સામાન્ય જ્ઞાન

૩ ગાંધીજી કૃત ધર્મ નીતિ તથા નીતિધર્મ

૪ સસાર સુધારા ઉપરના લાખજો, લેખો તથા માસિકો વિ

૨ સ્ત્રીઓનો કાર્યપ્રદેશ:—આપણા પ્રાતની પરિસ્થિતિ જોતાં આ કાર્યપ્રદેશ કેવો હોવો જોઈએ? આ સબધમા ભગિનીસમાજ શુ કરી શકે?

આ વિષય સબધી વાચવાના પુસ્તકો. (૧) સ્ત્રીઓનો કાર્ય પ્રદેશ-શુ ૧ મોસાઈટી

(૨) સ્ત્રીઓનો દરબજો-મહારાણી ગાયક-
વાડના પુસ્તકનું સૌ. શારદાબહેન તથા સૌ.
વિદ્યાબહેન કરેલું ભાષાંતર.

(૩) તારાબહેન મોડકનો લેખ. (દક્ષિણ-
મૂર્તિ-ત્રૈમાસિક)

(૪) નારી પ્રતિષ્ઠા: મણીલાલ નબુભાઇ.

(૫) સ્ત્રીઓ અને સમાજમેવા તથા
શાગિની સમાજની પત્રિકાઓ.

૩. શ્રીયુત ગોખલે અને મહાત્મા ગાંધીના
જીવનધ્યેય અને કાર્યપદ્ધતિ એમના જીવન
ઉપરથી શો મોષ મળે છે ?

આ વિષય સંબંધી વાંચવાનાં પુસ્તકો.

(૧) ગોખલેજીનું જીવનચરિત્ર (જીવન-
લાલ અમરસીનું) (હીંદ સેવક સમાજ)
સર્વેટસ જોષી ઈડીઆ સોસાયટીનું બંધારણ.

(૨) ગાંધીજીનું જીવનચરિત્ર (નવજીવન-
માંથી આનંદકથા.) સત્યાગ્રહ આશ્રમની યોજના.

(૩) જગનનો મહાન પુરુષ (સસ્તુ
સાહિત્ય કાર્યાલય)

દરેક વિષયમાં મુખ્ય ત્રણ ત્રણ ધનામો છે.
રૂ. ૫૦) ૨૫) ૧૫) બીજાંઓને યોગ્યતા પ્રમાણે
પુસ્તકો તેમજ પ્રમાણપત્રો મળશે.

વિષય ૧ અને ૩ દરેકમાં એક એક વધુ
ધનામ રૂ. ૧૫) નું પંદર વર્ષ અને તેથી નીચેની
કન્યાઓ માટે રાખેલું છે.

હરીદાસમાં કોણ ભાગ લઇ શકે ?

આ યોજનામાં કોઇ પણ કોમની સ્ત્રી ભાગ
લઇ શકશે. અને કોઇ પણ સ્થળેથી એ યોજનાને
અંગે નિબંધો લખીને મોકલી શકશે. તેમજ
નિબંધ લેખનની પરીક્ષામાં બેસી શકશે. આ
યોજનામાં ભાગ લેનાર બહેન એક કરતાં વધુ
નિબંધ લખી શકશે. પરંતુ લખનાર બહેનનાં
એક કરતાં વધારે નિબંધો પ્રથમ ધનામને પાત્ર
હશે તો તેને એક પ્રથમ ધનામ અને એક પ્રમાણ-

પત્ર સાથે વધારામાં બીજા નંબરના ધનામની
રકમ આપવામાં આવશે.

પરીક્ષક સમિતિ

નિબંધો નીચેના પાંચ બહેનોની પરીક્ષક
સમિતિ તપાસશે અને તેમને નિર્ણય છેવટનો
ગણાશે.

૧ અ. સૌ. તારાબહેન માણેકલાલ, જે. પી.

૨ „ „ શારદાબહેન સુમંત મહેતા, બી. એ.

૩ „ „ વિદ્યાબહેન રમણભાઇ નિલકંઠ બી. એ.

૪ „ „ તારાબહેન મોડક, બી. એ.

૫ „ „ બહેન હંસા જીવરાજ મહેતા, બી. એ.

સુદત

જે બહેનો આ ધનામી નિબંધ લેખનની
હરીદાસમાં ભાગ લેવા ઇચ્છતાં હોય તેમણે
પોતાના વિષયો પસંદ કરીને તા. ૩૦ મી જુન,
૧૯૨૬ સુધીમાં લખી જણાવવું. નિબંધો
સપ્ટેમ્બરની ૩૦ મી તારીખ સુધી સ્વીકારવામાં
આવશે. દરેક વિષય માટે વાંચવાનાં પુસ્તકોની
ભલામણ કરવામાં આવી છે તે ઉપરાંત એ
વિષયને લગતાં અન્ય પુસ્તકોનો ઉપયોગ થઇ
શકશે. નિબંધો માત્ર વિષયને વળગી રહીને
સુદાસર લખાય એટલી કાળજી રાખવી. નિબંધો
પરના સર્વ લક્ષ્મણીની સમાજને સ્વાધીન રહેશે.

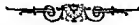
નિબંધો કાગળની એક બાજુએ, સફાઈથી
લખવા જોઈશે. નિબંધોની પરીક્ષામાં વિષય
નિરુપણ, ભાષા, લખાણની ઢબ તથા સફાઈ
ઉપર ખાસ લક્ષ આપવામાં આવશે.

ખાસ સંગવક

જે સ્થળેથી પાંચ કે વધુ બહેનોની અરજી
એકજ વિષય ઉપર નિબંધ લખવા માટે આવી
હશે, તે સ્થળે એ વિષયના અભ્યાસ માટે ખાસ
ધર્મની ગોઠવણુ-૧૯૨૨ દશે તો કરી આપવામાં
આવશે.

વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૨૩૨

મુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ મંડળ

તા. ૧૪-૨-૧૯૨૬ ના રોજે વડોદરામાં મળેલી મંડળની સભાએ કરેલા ૫ મા ઠરાવ અનુસાર સભાસદો નોંધવાનું કામ પ્રથમ હાથમાં લેવામાં આવેલું અને તા. ૧૦-૩-૨૬ સુધીમાં સર્વ પ્રકારના સભાસદો મળી એકદર ૨૦૮ સભાસદોના નામ નોંધાયલાં, ત્યાર બાદ મધ્યસ્થ સભાની ચુંટણીનું કામ હાથમાં લેવામાં આવેલું. એનું પરિણામ તા. ૨-૪-૨૬ ના રોજ મળનારી મંડળની સભામાં રજુ કરવાન હતું. તે પ્રમાણે મંડળની સભાની ચુંટણીનું પરિણામ જાહેર કરવા તેમજ પ્રમુખની રજાથી જ કે કામ સભા સમુખ રજુ કરવામાં આવે તેનો નીકાલ કરવા, તા. ૨ જુલાઈ ૧૯૨૬ ને રોજ શુક્રવારે સવારે મુંબાઈ, ગોવાળીઆ તળાવ ઉપર આવેલા શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયમાં મળી હતી. તેમાં નીચે મુજબ સભાસદો હાજર હતા:—

રા. બ. રમણભાઈ	રા. રમણીયરામ ત્રિપાઠી
નીલકંઠ	,, મનહરનાથ ધારેખાન
,, કૃષ્ણલાલ ઝવેરી	,, ચંદુલાલ શાહ
,, બ. કેશવલાલ ધ્રુવ	,, વિજયરાય પેઠ
,, નરસિંહરાવ	,, મહમદ સાદીક
દીવેદીઆ.	,, શયદા
રા. ચદ્રશંકર પંડ્યા	,, જમનાદાસ બ્રહ્મભટ
,, બેામેશચંદ્ર પાઠકજી	,, જયંતીલાલ મોરારજી
,, મંજુલાલ યાસિક	(નડિયાદ સાહિત્ય સભાના પ્રતિનિધિ)
,, પ્રહલાદ દીવાનજી	,, વિઠ્ઠલદાસ અંકલે-
,, અંબાલાલ જાની	,, સરીઆ
,, રતિપતિરામ પંડ્યા	,, જનુભાઈ સૈયદ
,, પુરુષોત્તમ વિશ્રામ	,, રાજેન્દ્ર દલાલ
- માવજી	

રા. મણિલાલ નાણાપટ્ટી	રા. જયકૃષ્ણ વર્મા
,, સનતકુમાર વીણ	,, દયારાંકર ભટ્ટ
,, ગોકુલભાઈ ભટ્ટ	,, હીરાલાલ પારેખ
,, રમણલાલ યાસિક	,, પ્રાણલાલ દેશાઈ
,, મંજુલાલ મજમુદાર	ડૉ. હરિપ્રસાદ દેશાઈ
,, ગોકુલદાસ રાયસુરા	રા. રમણિક મહેતા
,, મટુભાઈ કાંટાવાળા	,, દલપતરામ પાઠક
,, જયસુખલાલ	,, ચંદ્રશંકર મ. ભટ્ટ
જોષીપુરા	,, બાપાલાલ શાહ
,, શંકરપ્રસાદ રાવળ	,, કનૈયાલાલ મુનશી
,, વસંતલાલ પાઠક	સૌ. લીલાવતી મુનશી
,, મનહરરામ મહેતા	રા. જન્મશંકર કુચ
,, નર્મદાશંકર ત્રિવેદી	,, ભરતરામ મહેતા
,, લાલશંકર ભટ્ટ	,, કેશવપ્રસાદ દેશાઈ
,, નલ્લર વીમાવાળા	,, પરધુભાઈ શર્મા
,, હીરાચંદ ઝવેરી	

રા. મટુભાઈ કાંટાવાળાની દરખાસ્ત અને રા. હીરાલાલ પારેખના અનુમોદનથી સભાનું પ્રમુખપદ રા. રા. નરસિંહરાવ દીવેદીઆને આપવામાં આવ્યું હતું.

બાદ મતપત્ર તપાસનારી સમિતિએ તૈયાર કરેલો મધ્યસ્થ સભાની ચુંટણીને લગતો અહેવાલ (પરિશિષ્ટ નં. ૧) મંડળના મંત્રી રા. મનહરરામ મહેતાએ વાંચી સંભળાવ્યો હતો. તે પ્રમાણે નીચેના સભાસદો ચુંટાયલા જાહેર કરવામાં આવ્યા હતા:—

સન્માન્ય સભાસદો (૧૦)

રા. આનંદશંકર ધ્રુવ
,, કૃષ્ણલાલ ઝવેરી
,, કનૈયાલાલ મુનશી

રા. મટુભાઇ કાંટાવાળા
સા. વિઘ્નાગૌરી રમણુભાઇ

રા. લલ્લુભાઇ શામળદાસ

સા. લીલાવતી મુનશી

સર મનુભાઇ નંદશંકર

રા. જ-મશંકર ભુય

સર પ્રભાશંકર પટ્ટણી

આશ્રયદાતા અને આશુવન સભાસદોના

પ્રતિનિધિઓ (૫)

રા. મણિલાલ નાણુવડી

સા. શારદા મહેતા

રા. પુરુષોત્તમ વિશ્રામ માવજી

પ્રેક્ષિસર ખુશાલ શાહ

રા. મગલદાસ મહેતા

સામાન્ય સભાસદોના પ્રતિનિધિઓ (૧૨)

પ્રેક્ષિસર રમણુલાલ યાસિક

રા. દરસિદ્ધભાઇ દીવેડીઆ

,, ગોકુળદાસ રાયચુરા

,, શંકરપ્રસાદ રાયજી

ડો. દરિપ્રસાદ દેશાઇ

રા. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી

,, બટુભાઇ ઉમરવાડીઆ

,, લાનુસુખરામ મહેતા

,, જનુભાઇ સેયદ

,, પ્રાણુલાલ દેશાઇ

,, લાભશંકર બટ્ટ

,, મોતીચંદ કાપડીઆ

સંસ્થાઓ તરફના પ્રતિનિધિઓ (૧૦)

રા. હીરાલાલ પારેખ

,, ચંદ્રશંકર પંડ્યા

,, મનદરરામ મહેતા

,, બોમેશ્વર પાઠકજી

ડો. કાન્તિલાલ પંડ્યા

રા. ભરતરામ મહેતા

રા. કરીમ મહમદ માસ્તર

,, પ્રહલાદ દીવાનજી

,, હોટાલાલ પુરાણી

,, મંજુલાલ મજમુદાર

આદ મંડળના મંત્રી રા. ભરતરામ મહેતાએ

પરિષદમાં રજુ કરવા માટે તૈયાર કરેલો

મંડળનો અહેવાલ (પરિશિષ્ટ નં. ૨) વાંચી

સંભળાવ્યો હતો.

હ્યાર આદ રા. મુનશીની સૂચના અને રા.

મટુભાઇ તથા રા. ચંદ્રશંકર પંડ્યાના ટેકાથી

જોડણીના નિયમે પુરવણી તરીકે દાખલ કરી

અહેવાલ મંજુર કરવાનો હરાવ થયો હતો.

આદ પ્રમુખનો ઉપકાર માની સભા

જરખાસ્ત થઇ હતી

આ પછી તા ૪-૪-૧૯૨૧ ને રાજ

આઠમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ તરફથી નીચેના

સાત સભાસદો મંડળની મધ્યસ્થ સભા

માંટે ચુટી કાઢવામાં આવ્યા હતા:-

રા. અંબાલાલ જનની

,, રાજેન્દ્ર દલાલ

,, મદમદ સાદીક

,, રમણીયરામ ત્રિપાઠી

,, માવજી ગોવિંદજી શેઠ

,, નગીનદાસ માસ્તર

પ્રો. બલવંતરાય દાદોર

મધ્યસ્થ સભાના સભાસદોની સભા

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ મંડળની મધ્યસ્થ

સભાની પ્રથમ સભા તા. ૫ મી એપ્રિલ ૧૯૨૧

ને મોમબારે સાંજના, મુખાઇ, ગોવાલીઆ તળાવ

પાંખના શ્રી મદાવીર જૈન વિદ્યાલયમાં ભરાઇ

હતી તેમાં નીચેના સભ્યો દાખલ હતા:-

રા. જ રમણુભાઇ નીલકંઠ

૧. રા. કૃષ્ણલાલ ઝવેરી
 ૨. પુરુષોત્તમ વિશ્રામ માવજી
 ૩. મનહરરામ મહેતા
 ૪. મંજુલાલ મગસુદાર
 ૫. જન્મશકર બુચ
 ૬. શકરપ્રસાદ રાવલ
 ૭. મણિલાલ નાણાવટી
 ૮. હીરાલાલ પારેખ
 ૯. રમણુલાલ યાસિક
 ૧૦. મોતીચંદ કાપડીઆ
 ૧૧. ભાનુસુંદરરામ મહેતા
 ૧૨. કનૈયાલાલ મુનશી
 ૧૩. સૌ. લીલાવતી મુનશી
 ૧૪. ચંદ્રશંકર પડ્યા
 ૧૫. હરિપ્રસાદ દેશાઈ દીવેડીઆ
 ૧૬. અબાલાલ જાની
 ૧૭. રાજેન્દ્ર દલાલ
 ૧૮. બ્યોમેશચંદ પાઠકજી
 ૧૯. નગીનદાસ માસ્તર
 ૨૦. પ્રહલાદ દીવાનજી
 ૨૧. નરસિંહરાવ દીવેડીઆ
 ૨૨. હરિપ્રસાદ દેશાઈ
 ૨૩. મગણદાસ મહેતા
 ૨૪. ભરતરામ મહેતા
 ૨૫. મહમદ સાદીક
 ૨૬. રમણીયરાય ત્રિપાઠી
 પ્રમુખપદ રા બુ. રમણુલાલ નીલકંઠને

આપવામાં આવ્યું હતું

ખાદે' કાર્યવાહક' સમિતિના સભાસદોની ચુંટણી સંબંધમાં પ્રમુખના પ્રારંભિક પ્રસ્તાવ પછી રા. રમણીયરામ ત્રિપાઠીએ રા. રા. કૃષ્ણલાલ ઝવેરીને ઉપપ્રમુખ તરીકે ચુટી કાઢવાની દરખાસ્ત રજૂ કરી. રા. મનહરરામ મહેતાએ તે સામે રા. કનૈયાલાલ મુનશીને ઉપપ્રમુખ

તરીકે, ચુટી કાઢવાનો સુધારો મુક્યો. તેને રા. મણિલાલ નાણાવટી અને મોતીચંદ કાપડીઆએ અનુમોદન આપ્યું.

પણ રા. મુનશીના આગ્રહથી રા. મનહરરામે સુધારો પાછો ખેંચી લીધો. એટલે ખૂણ દરખાસ્ત પસાર થતાં રા. કૃષ્ણલાલ ઝવેરી મંડળની કાર્યવાહક સમિતિના ઉપપ્રમુખ ચુંટાએલા બહાર થયા.

આગળ જતાં રા. રમણીયરામ ત્રિપાઠીએ રા. કનૈયાલાલ મુનશી, રા. રમણુલાલ યાસિક, રા. ચંદ્રશંકર પડ્યા અને રા. નગીનદાસ માસ્તરને મંડળના મંત્રીઓ તરીકે ચુંટવાની દરખાસ્ત મુકી. રા. મુનશીએ તે વખતે મંત્રી તરીકે કામ કરવાની પોતાની નામરજી બતાવી કે મારે મંત્રી થવું નથી માટે મારું નામ રાખવામાં નજ આવે.

રા. મુનશીએ તે પછી એવો સુધારો રજૂ કર્યો કે મંત્રીઓ તરીકે રા. મનહરરામ મહેતા, રા. ચંદ્રશંકર પડ્યા, રા. હીરાલાલ પારેખ અને રા. ભરતરામ મહેતાને ચુંટવા પોતાના સમર્થન આ રા. મુનશીએ ઉમેર્યું કે નીચી પરિપદ મંડળની હસ્તી આ ગૃહસ્થોને આભારી છે માટે તેઓ મંત્રીઓ તરીકે ચુંટાવા જોઈએ, તેમણે આત્માર સુધી કામ કરી જે વ્યવસ્થા કરી છે તેને ચાલુ રાખવા માટે તેઓ પાછા ચુંટાવા જોઈએ.

મત લેવાતા રા. મુનશીને સુધારો ૨૩ વિરુદ્ધ ૨ મતે પસાર થયો.

રા. મુનશીએ તે પછી દરખાસ્ત મુકી કે રા. મોતીચંદ કાપડીઆને અને રા. બ્યોમેશચંદ પાઠકજીને સમિતિના ખજાનચીઓ ચુંટવા આ દરખાસ્ત ઉપર રા. હીરાલાલ પારેખે ડોક્ટર હરિપ્રસાદ દેશાઈના અનુમોદનથી એવો સુધારો રજૂ કર્યો કે ખજાનચી તરીકે રા. કનૈયાલાલ મુનશી અને રા. બ્યોમેશચંદ પાઠકજીને ચુંટવા

રા. મુનશીએ આ બાબતમાં ખુલાસો કર્યો કે મારે ખજાનચી થવું નથી. એ પ્રકારનું કામ મારાથી થઇ શકશે નહીં. જાહેર સંસ્થાઓના ખજાનચી થવાનું મને પસંદ નથી. પ્રમુખ, ઉપ-પ્રમુખ અને મંત્રીઓ જ્યાં જ્યાં હોય ત્યાં ત્યાં કામ કરવાને હું તૈયાર છું.

રા. ચંદ્રશંકર પંડ્યાએ કહ્યું: મંત્રી તરીકે રાજનામું આપવા હું તૈયાર છું. રા. ભરતરામ હિતાએ પણ પોતા માટે તેમજ કહ્યું.

રા. કૃષ્ણલાલ ઝવેરીએ આ પછી કહ્યું: રા. મુનશી તો જોઇએજ. એમના વગર મારાથી તો ગમ નજ થઇ શકે. હું તો અલંકારરૂપ થાઉં.

રા. મુનશીએ કહ્યું: પણ તમે છો એટલે જુજ છું. તમે તો હોવાજ જોઇએ.

રા. કૃષ્ણલાલ ઝવેરીએ તેજ વખતે પોતાનું રાજનામું લખી આપી પ્રમુખને આપ્યું.

પ્રમુખે રાજનામું સ્વીકારી ફરી ચુટણી કરવા જણાવ્યું. રા. રમણીયરામ ત્રિપાઠીએ કાનુનનો પ્રશ્ન ઉઠાવ્યો અને કહ્યું કે એક ચુટણી થયા પછી તરતજ બીજી ચુટણી થઇ શકે? પ્રમુખે જવાબ વાલ્યો: ચુટણી પુરી થઇ નથી એટલે ચુટણીએલા કામ કરવા નારાજ હોય તો નવી ચુટણી થઇ શકે છતાં આ બાબત હું સભાનો મત લઉં.

મત લેવાયા અને સભાએ ચુટણી કરવાનો મત આપ્યો.

રા. બોમ્બેશચંદ્ર પાઠકજીએ રા. મોતીચંદ કાપડીઆના અનુમોદનથી રા. કનૈયાલાલ મુનશીને ઉપ-પ્રમુખ તરીકે ચુટી કાઢવાની દરખાસ્ત રજુ કરી તે પસાર થઇ.

બાદ ગુજરાતમાં આવેલી જુદી જુદી સાહિત્ય સંસ્થાઓના કાર્યના સમન્વય માટે (આઠમી પરિષદના ઠરાવ ૧૨ અનુસાર) કાર્ય-

વાહક સમિતિ ઉપરાંત ડૉક્ટર હરિપ્રસાદ દેસાઇ અને રા. હરસિદ્ધલાલ દીવેદીઆની—વધુ સભાસદો ઉમેરવાની સત્તા સાથે—એક ઉપ-સમિતિ નીમવાની દરખાસ્ત રા. મુનશીએ રજુ કરી તે પસાર થઇ.

બાદ રા. ખગીનદાસ માસ્તરની દરખાસ્ત અને રા. બોમ્બેશચંદ્ર પાઠકજીના અનુમોદનથી પ્રમુખનો ઉપકાર માની સભા બરખાસ્ત થઇ.

કાર્યવાહક સમિતિના સભાસદોની સભા

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ મંડળની કાર્યવાહક સમિતિના સભાસદોની એક સભા તા. ૫ મી એપ્રિલ ૧૯૨૬ ને સોમવારને રોજ સાંજે, મુંબાઇ, ગોવાળીઆ તળાવ ઉપર આવેલા શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયના મકાનમાં મળી હતી. તેમાં નીચે મુજબ સભાસદો હાજર હતા:—

- રા. બ. રમણલાલ નીલકંઠ, પ્રમુખ
- „ કનૈયાલાલ મુનશી, ઉપ-પ્રમુખ
- „ મનહરરામ મહેતા, મંત્રી
- „ ચંદ્રશંકર પંડ્યા „
- „ હીરાલાલ પારેખ „
- „ ભરતરામ મહેતા „
- „ મોતીચંદ કાપડીઆ, ખજાનચી
- „ બોમ્બેશચંદ્ર પાઠકજી, „

(૧) મંડળનું કાર્યાલય તરત વેળાને માટે મુંબાઇ ખાતે માહિત્ય પ્રેસ ૧૦-૧૪ બેકહાઉસ લેન, કોટ, મુંબાઇ નં. ૧ માં તથા

(૨) મંડળનું લેવડદેવડનું ખાતું બેંક ઓફ ઇન્ડિયા, લીમીટેડ, મુંબાઇમાં રાખવું: એ બે ઠરાવ પસાર કરી સભા પુરી થઇ.

આઠમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, મુંબાઈ, ૧૯૨૬.

આઠમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ
એપ્રિલ માસની તા. ૨, ૩ અને
૪ શુક્રવાર, શનિવાર અને રવિવારને રોજ રા.
બ. ૨મણમાઘ મહીપતરામ નીલકંઠના પ્રમુખપદે,
મુંબાઈ, ગોવાળીઆ તળાવ પાસેના શ્રી મહાવીર
જેન વિદ્યાલયમાં મળી હતી.

પરિષદનો આરંભ તા. ૨ જી ને શુક્રવારે
બપોરના ૧ વાગે થયો. તેમાં મુખામતના અને
ગુજરાતના સાહિત્યરસિકો ઉપરાંત સુપ્રસિદ્ધ
પ્રતિષ્ઠિત સાહિત્યકારો, વિદ્વાનો, લેખકો,
મેરીસ્ટરો, સોલીસીટરો, વકીલો અને સંભાવિત
ગૃહસ્થો અને સત્કારીઓ, છાપાના પ્રતિ-
નિધિઓ અને અન્ય પ્રેક્ષકોએ લગભગ ૧૫૦૦
ની સંખ્યામાં હાજરી આપી હતી

સંગીતથી આરંભ થયા પછી સત્કાર
મંડળના પ્રમુખ રા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ
ઝવેરીએ પોતાનું ભાષણ વાંચી સંભળાવ્યું.

બાદ પરિષદના મંત્રી રા. મનહરરામ
હરિદરરામ મહેતાએ પરિષદને વિજય ધ્વજનારા
તારના મંદેશાઓ અને પત્રો વાંચી સંભળાવ્યા

તે પછી રા. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ
દીવેડીઆની દરખાસ્તથી, રા. બ કેશવલાલ
દર્પદરાય ધ્રુવના અનુમોદનથી અને રા. મદુભાઈ
હરગોવિંદદાસ કાંઠાવાળાના તથા રા. જહાંગીર
વીમાદલાલના વિશેષ અનુમોદનથી રા. બ.
૨મણમાઘ નીલકંઠે પ્રમુખપદ લીધું. તેમનું
પ્રમુખ તરીકેનું ભાષણ તેમનાં પત્ની સૌ. વિદ્યા-
બૌરી નીલકંઠે વાંચી સંભળાવ્યું હતું. પહેલા
દિવસનો કાર્યક્રમ પુરો થયા પછી તેજ વખતે
વિષયવિચારણી સમિતિની ચુંટણી થઈ. રાત્રિએ
સાડા નવ વાગે વનિતા વિશ્રામ હોલમાં રા.

ગોકુલદાસ રાયચુરાનાં લોકગીત, લોકવાર્તાઓ
અને બારોડા માવદાનજી વગેરેની લોકવાર્તાઓ
થયાં હતાં

બીજો દિવસ—એપ્રિલ તા. ૩ જી શનિવારે—
સવારે સાડા આઠ વાગે સંગીત પછી નિષ્કેતનું
વાચન કરવામાં આવ્યું હતું. પછી શેઠ પુરુષોત્તમ
વિશ્રામ માવજીએ સાહિત્યકલાપ્રદર્શનને
પ્રોત્સુહું મુકવાને સર મનુભાઈ નંદશંકર મહેતાને
વિનંતી કરનારું ભાષણ કર્યું હતું. તે બાદ સર
મનુભાઈએ ભાષણ કરી પ્રદર્શન પ્રોત્સુહું મુકવાનો
વિધિ કર્યો હતો.

બપોરના ત્રણ વાગે ફરી પરિષદની બેઠક
શરૂ થઈ ને નિષ્કેતવાચન ઉપરાંત શરૂઆતના
કરાવો થયા હતા.

રવિવાર તા. ૪ થી એપ્રિલના સવારમાં
સંગીત પછી નિષ્કેતનું વાચન થયું. બપોરે
પરિષદ ફરી મળતા સંગીતથી શરૂઆત કર્યા પછી
બાકીના કરાવો પસાર કરવામાં આવ્યા.

તે પછી પરિષદનો ઉપસંહાર થયો અને
રાત્રિએ વનિતા વિશ્રામના મેળનમાં રા. કર્નયા-
લાલ માણેકલાલ મુનશીએ પરિષદના પ્રમુખના
માનમાં એક સ્નેહસંમેલન કર્યું હતું.

પરિષદમાં પસાર થયેલા કરાવો

(તા. ૩ જી અને ૪ થી એપ્રિલ, ૧૯૨૬)

કરાવ ૧—પરિષદની સાતમી બેઠકના
પ્રમુખ રા. બ. કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદીના
અવસાનની આ પરિષદ શોકપૂર્વક નોંધ લે છે,
અને પોતાની માન્યતા પ્રકટ કરે છે કે તેઓશ્રીના
જવાબી ગુજરાતે એક અનુભવી શિક્ષણશાસ્ત્રી
અને ગુજરાતી ભાષા તથા સાહિત્યના એક

સમય' વિદ્વાન તેમજ સંસ્કૃતના એક આરુઢ', બંધારણ પ્રમાણે પરિષદ તરફથી પરિષદ મંડળની પડિત ગુમાવ્યા છે.

[પ્રમુખસ્થાનેથી]

ઠરાવ ૨—આ બેઠક મુનિશ્રી બુદ્ધિસાગરજી, કવિશ્રી બોટાદકર, રા. નસિહદામ પિલાકર, રા. પે. ખ. તારાપોર, રા. અમનજી નવરોજી કાશ્યાજી, રા. મણિલાલ બકોરભાઈ વ્યાસ, રા. મધુવયરામ બ હોરા અને રા. સચ્ચંદ્રરાવ દોષીઆનાં અવસાનની ખેદપૂર્વક તોષ લે છે.

આ ઠરાવો સદરહુ સદ્ગતોના કુટુંબોને મોક્ષી આપવાની સત્તા પ્રમુખને આપવામાં આવે છે.

[પ્રમુખસ્થાનેથી]

ઠરાવ ૩—પરિષદ મંડળ તરફથી રજુ થયેલા દ્વિવાર્ષિક અહેવાલની આ પરિષદ તોષ લે છે

[પ્રમુખસ્થાનેથી]

ઠરાવ ૪ મૂળ :—આ બેઠક પરિષદ મંડળે રજુ કરેલો પરિષદને લગતો બંધારણનો આઠમો વિભાગ સુધારા વધારા સાથે મંજૂર કરે છે.

રજુ કરનાર : રા. કનૈયાલાલ મુનશી.

અનુમોદન આપનાર : રા. નગીનદાસ માસ્તર

આમા નીચે પ્રમાણે સુધારો કરવાની દરખાસ્ત મુકવામાં આવી હતી :—

વિષય ત્રિચારિણી સભામા જે ઠરાવ થયો હોય તે ઠરાવ પર ખુલ્લી પરિષદમાં પ્રમુખની પરવાનગીથી સુધારો રજુ થઈ શકશે

સુધારો મુકનાર : રા. મટુભાઈ કાંટાવાળા

અનુમોદન આપનાર : પ્રો. બળવતરાય ઠાકોર.

આ સુધારા અહિં ઠરાવ પમાર કરવામાં આવ્યો હતો.

ઠરાવ ૫ મૂળ—પરિષદ મંડળના નવા

૧. રા. અંબાલાલ જાની

૨. „ મનસુખલાલ માસ્તર

૩. „ મોહનલાલ દેશાઈ

૪. „ ગૌરીશંકર જોષી

૫. „ વિજયરાય વૈદ્ય

૬. „ સન્મુખલાલ પંડ્યા

૭. „ ગોકુળભાઈ ભટ્ટ

રજુ કરનાર : રા. હીરાલાલ પારેખ

(અમદાવાદ)

અનુમોદન આપનાર : રા. ભરતરામ મહેતા (વડોદરા).

આ ઉપર નીચે પ્રમાણે સુધારો રજુ કરવામા આવ્યો હતો :—

આ ઠરાવમાં ઉપર જણાવેલાં સાત નામોને બદલે નીચે જણાવેલાં સાત નામો રાખવાનો સુધારો રજુ કરવામાં આવ્યો હતો :—

૧ પ્રો. અતિસુખશંકર ત્રિવેદી

૨ „ મોહનલાલ દવે

૩ રા. હીમતલાલ અંબરીઆ

૪ „ કેશવપ્રસાદ દેશાઈ

૫ પ્રો. મંજુલાલ દવે

૬ રા. નગીનદાસ ભારતર

૭ „ અંબાલાલ જાની

સુધારો મુકનાર : રા. રમણીયરામ ત્રિપાઠી

અનુમોદન આપનાર : રા. દલપતરામ પાઠક

આ સુધારો મુકાયા બાદ બીજાં કેટલાંએક નામો પણ સૂચવવામાં આવ્યાં હતાં. છેવટે સરે પ્રભાશંકર પદ્મણીએ સભાને એવી સૂચના કરી કે સુદક્ષીની ખટપટમાં ઉતરવાને બદલે રજુ થયેલાં નામોમાંથી સાત નામોની સુદક્ષી કરવાનું કામ

['વહુ મટે જુઓ પૃષ્ઠ ૨૩૧']

રસાયનશાસ્ત્રની સેવા

—૧૯૬૬ * ૧૯૬૬—

[અનુસંવાન પૃષ્ઠ ૧૭૬ થી

ખીવવવાને, અમેરીકાને બી જાતના સાધનો
યંત્રો વગેરે જે જોઈતુ તે ક્રોટનના લોખંડ
ના કારખાનાઓમાંથી તૈયાર થતુ તે વખતે
શ્રીડીશ કારખાનાઓને અનદદ નહીં થતો,
અને ન નહીં, સાચો, યંત્રો વગેરેને સમારી
નવા રાખવામાં, અને તેને અંગે નીચીની શોધ
ખોળ કરવામાં વાપરનાર બદલ, પાછાં પાછાં મુખી
વહેલી લેનારો આથી વખત જત, ઇંગ્લાંડના
ઉદ્યોગની હરીફાઈમાં પાછળ પડતુ ગયુ

જમની આઘોગિક ઉન્નતિ આશરે
પચાસક વર્ષ થયા શરૂ થઈ અમ કહીએ તો
આને ઇંગ્લાંડના કુરતા, જર્મનીના હરીઆ
કિનારા, વિસ્તારમાં બહુ નાનો, એટલે પરદેશના
કાચો માન લાવવાને વીનાયત જેવી સનડ
જર્મનીને નથી તેમજ ત્યાંના લોખંડ નીપજે
એવા ખનીજ પદાર્થો તેમજ કાચના પથ્થર,
ઇંગ્લાંડના કુરતા ઉતરતા રજાને આરા
દેશમાં, બેકિંગન પ્રવર્તેથી દેશની ઉન્નતિ નહીં
થાય, એ વાત દરેક જર્મનના મનમાં પાની
હોયેલી હતી આ વ્યક્તિગત પ્રવર્તેને નજીક
તરફની સદાનુમતિ મળવાની ખાસ જરૂર છે
એમ દરેક જર્મન માનીતા આ સદાનુમતિની
પહેલી શરૂઆત, રેલ્વેનો કમળે રેલને લઈને કરી
તેની સાથે સાથે, નહેરો બાંધવાની પણ શરૂઆત
થઈ રેલ્વે અને નહેર માટે, માલને લાવ લઈવ
કરવાના દરેક હરીફાઈના અને પરિણામે
સસ્તે દરે જર્મનીના દરેક પ્રજામાં કાચો
માલ પહોંચાડી, તેમાંથી તૈયાર થતો માન,
પરદેશ મોકલવાને, જર્મન હરીઆના બદલે
પહોંચાડતો દેશના હરીઆ કાઢના બદલે,
દેશની અંદર નહેરોની સાથે રેલ તેમજ નહેરની
મળથી જોડાઈ ગયા બર્નિન જેવુ શહેર, જે
હરીઆના કાઢાથી આશરે ૩૦૦ માઈલ દૂર
આવેલુ છે, તે પણ વેપારનુ મોટું મથક થઈ ગયુ

જર્મન રેલ્વે તથા વહાણો બાંધવા માટે, જ્યાં
બધ લોખંડની જરૂર, જર્મન પ્રજાને જણાઈ
દેશમાં, લોખંડની ખાણોમાં, ઉતરતા દરજ્જાના
ખનીજ પદાર્થો હતા, તેમજ તેને ગાળના માટે
ઉતરતા દરજ્જાના કાચો દતો આવી કુદરતી
અવકાશ છતા, સદતા દરજ્જાની ખાણના
ઇંગ્લાંડ સાથે લોખંડ પેદા કરવાની હરીફાઈમાં,
જર્મનીને ઉતરનુ પડ્યું ઇંગ્લાંડથી સસ્તે દરે
લોખંડ લાવી રેલ્વે બાંધે, તોપણ પૈસા પરદેશ
વમડાઈ જાય એ જર્મન પ્રજાને કેમ ફાવે ?
માટે, આના ઉતરતા દરજ્જાના સાધનોથી પણ
દેશમાં સસ્તે દરે લોખંડ પેદા કરવાનુ જર્મનીએ
નક્કી કર્યું લાખો રૂપિયા ખર્ચ કરીને રાત
દિન શોધખોળ ચનારી ઉતરતા દરજ્જાના
ગલસામાંથી નીકળતી મધી વગુઓ કિપોગમાં
લઈ તેજ કાચા વડે લાવ ઉતરતા દરજ્જાના
લોખંડના ખનીજ પદાર્થોમાંથી સસ્તે દરે
લોખંડ કાઢના માટે, જર્મન લોખંડ તથા જર્મન
સરકાર મંડી રી જર્મન પ્રજા વ્યવસ્થા હતી.
સગર પણ તેમની હતી એટલે પ્રયોગ કરવાને
બહેરે લાંબે સૈન્ય અગ્રી હોયે ફોલ્ડમદ થઈ
સને ૧૮૯૩ માં તે શ્રીટનની સરખામણીમાં
જર્મની એક નાના અશ માત્ર જેટલુજ
લોખંડ તૈયાર કરતુ હતુ અને ૨૦ વર્ષમાં
એટલે સને ૧૯૧૩ માં તે જર્મની ઓગ પ્રતા
૧૦૦ ટકા જેટલુ વધારે લોખંડ બનાવતુ થઈ
ગયુ રસાયનશાસ્ત્રના પ્રયોગો ખતથી કરવાની
આ બનીહારી શરૂઆતમાં તે જ્યાંબધ પેદા
થતા પદાર્થો જેના કે મોડા, ગરકતો તેમજ,
ફટકડી વિ ના ઉદ્યોગમાં જર્મની, ઓગ સાથે
હરીફાઈ ન કરી શક્યુ પણ જર્મન પ્રજાને
વહેલીજ ખર્ચ પરેલી કે આના દરેક ઉદ્યોગના
નિકાસમાં વિજ્ઞાનના જ્ઞાનનો પરપુરો ઉપયોગ,
જે યત્ન કરે તેજ પ્રજા આખરે જીતે
જર્મનીએ, પોતાની ઔદ્યોગિક ઉન્નતિ
માટે, ખેતીવાડી તરફ પોતાનુ લક્ષ પાળ્યુ

એતીવાડીને સુધારવાનાં દરેક સાધનો જર્મની લઈ બેઠું જર્મન જમીનમાં મુખ્ય પાક બટાટાનો થતો. ખાતર પુરી હળરો ૨૦ બટાટા ઉગાડવા માંડ્યા. તેનો ઉપયોગ કરવાને રસાયનશાસ્ત્રની મદદ માગી: બટાટાને સુકવી, દળાવી, લોટ ભેગો કર્યો, પણ તે ઝાઝો વખત ટક્યો નહીં. નવા અખતરાઓ કરી, એમાંથી દારૂ ગાળવા માંડ્યો. દારૂમાંથી ધૂધર, કલેરોફોર્મ આઈડોફોર્મ, વગેરે દવાના હળરો પદાર્થ બનાવવા માંડ્યા. કોલસામાંથી નીકળતા ટારમાંથી, રકમ રકમના પદાર્થો છુટા પડી, ઉપર બનાવેલા રસાયણિક પદાર્થોની મદદથી, જર્મન દવાદારના કારખાનાની સ્થાપના થઈ. આ કારખાનાઓમાં પણ વખત જતે શોષણોળ ચાલી, અને કુદરતમાં અવનવી રીતે બનતા પદાર્થો, જે દવાદારમાં વપરાતા, તે જ્યાંબંધ પ્રમાણમાં, આ કારખાનાઓની પ્રયોગશાળાઓમાં, બનાવવા માંડ્યા. એજ પ્રમાણે દુનીયામાં પ્રખ્યાત ઘણાં, સૌથી મોટામાં મોટા રંગનાં કારખાનાઓની શરૂઆત થઈ. એ કારખાનાઓમાં આજે, કુદરતનાં કોષપણુ રંગનું અનુકરણ કરી શકે, બદકે તેના કરતાં પણ ચઢી જાય એવા, હળરો રંગનું એક લશ્કર તૈયાર થયું. હાલને રંગનો ઉલ્લેખ પડી લાગ્યો. લડાઈના અંગે કરોડોની યાયલુવાળા, ઈન્ડિયામાં સ્થપાયેલાં રંગનાં કારખાનાં, સરકારની પુર મદદ છતાં, તેમજ પરદેશી જર્મન રંગના વપરાશની વિરૂદ્ધ કાયદા ધડાયા છતાં, આજે તો નાહી ઉઠ્યાં છે. એ પણ જર્મન રસાયણ શાસ્ત્રીની બલીહારી!

જર્મનીના ઉલ્લેગની ખીલવણીમાં, પરસ્પર સહાયક અને પોષક બળ વાપરવાના મંત્રનો, હળરો દિશામાં ઉપયોગ થવા માંડ્યો. લોખંડ ગાળવાની ભઠ્ઠીઓની નજીકમાં, કોલસાને સુધારવાની ભઠ્ઠીઓ બંધાઈ તેમાંથી નીકળતી.

ગેસ બાળી, તે વડે વીજળીના ડાહનેમો ચલાવી, અગણિત વીજળીક બળ પેદા કરાયું. અને તે બળ સસ્તામાં સસ્તે દરે જર્મનીમાં ઝુપડે ઝુપડે વહેંચાયું. આથી નાના પાયા ઉપર ધરમતુ ઉલ્લેગો શરૂ થયા. એને પરિણામે, દરેક જાતના હાથથી બનતો અથવા નાના સાંચાની મદદથી બનતો માલ જર્મન પ્રજા, સસ્તે દરે વેચવા લાગી. દરેક ગામડાના સ્ત્રીપુરુષો, નવરાશને વખતે, ધરધંધો કરતાં થયાં, અને દેશની આબાદાની વધી. એ અરસામાં ઈંગ્લેન્ડ, સુતરાઉ અને ઉનનો માલ બનાવવાને, તેને ધોવાને, રંગવાને, રાક્ષસી પાયા પર કારખાનાંઓ સ્થાપ્યાં. પણ એ કામને માટે જોઈતા રસાયણિક પદાર્થો તો, જર્મનીથીજ લાવવા માંડ્યા. લડાઈ વખતે આ પદાર્થો પુરતા જ્યાંમાં નહીં મળતાથી બ્રિટીશ કારખાનાને બહુજ સોસતું પડ્યું. એ કારણેને લઈને, એ પદાર્થો બનાવવાનાં નવાં કારખાનાં બંધાયાં. લડાઈને અંગે ડાહી થયેલી બ્રિટીશ શહેનશાહતે, લડાઈ પુરી થતાં, આ કારખાના તરફ પોતાની સહાનુભૂતિઓછી કરી અને છેવટે એ કારખાનાંઓ એવી કંઠંગી હાલતમાં, અને મોટી ખોટોમાં, આવી ગયાં છે કે તેઓને બંધ કર્યેજ છુટકો છે. લેડકા/પાછો સસ્તો જર્મન માલ લેતા થઈ ગયા છે. બ્રિટનમાં પણ આ દશા છે.

ખીજ એક ઉલ્લેગની વાત આ સાથે જણાવવાની રજા લઉં છું. અને તે ચીનાઈ માટીનાં વાસણો બનાવવાનો—કુંભારનો—ધંધો છે. જ્યાં સુધી ચીનાઈ માટીનાં વાસણો બનાવવાને ચોખ્ખા કાચા માલ, તથા કારીગરની કારીગરી ઉપરજ આધારરાખવો પડતો, ત્યાં સુધી તો, ઈંગ્લાંડનું એકરીતે નબી ગયું, પણ વીજળીના તેમજ સુધારાના બહોળા પ્રચારની સાથે, આ ધંધામાં નવાં નવાં બીબાં નાંખી, રસાયણિક કારીગરીનો બહોળો ઉપયોગ

કરવાનો વખત આવ્યો, એટલે જર્મન માણ વધુ પ્રમાણમાં અને સસ્તો બનવા માંડ્યો. બ્રિટીશ માણને નાસવું પડ્યું. લડાઈ પહેલાં દુનીઆનો વીજળીક બરનો સામાન લગભગ બધોજ, જર્મની એકલે હાથે પૂરું પાડતું, એમ કહીએ તો ચાલે. લાખો પાઉડનો ખર્ચ કરી, સુધરાઈને લગતો સામાન, જે આજ સુધી ઈંગ્લાંડ એકલે હાથેજ બનાવતું હતું, તે પર જર્મન પ્રભુએ લક્ષ દોરવી, તેને પોતાને કબજે લીધો.

જર્મનીની પાકવાર વહેંચણી કરવામાં, ખેડનાં સાધનોમાં અને તેમાંથી ઉત્પન્ન થતા પાક જેવા કે, બટાટા, ખીટનાં મુળીઆં વગેરે ઉપયોગમાં લેવામાં, જર્મનીએ વિજ્ઞાનને પોતાની મદદે દોડાવ્યું. તેજ પ્રમાણે નાના નાના ધંધાઓ, જેવા કે અત્તર, તેલ વગેરે બનાવવામાં, જર્મની-જ આગળ પડતો ભાગ લે છે. હાંદુસ્તાનમાં મેંટ બનાવવાનો ધંધો છુટાછવાયો ચાલ છે. તે પણ એ જર્મન અત્તરોને લાખનેજ. જોડીઆ પ્રાંતમાં લખનૌ, કાનપુર વગેરે સ્થળોએ ઘણાં સરસ અત્તર બને છે; પણ કુલો વગેરેમાંથી બનાવવા, તથા તેને ગળવા માટે બહુ મોટી કડાકુટ પડે છે, એટલે તેઓ બહુજ મોંઘાં પડે છે. જર્મનીએ એ અત્તરોનું પૃથક્કરણ કરી, તેને કોલસાના ટારમાંથી નીકળતા રસાયણિક પદાર્થોમાંથી બનાવવાના અખતરા કરવા માંડ્યા. નાખવા તરીકે, ગુલાબનું કુદરતી અત્તર, વીસ જુદા જુદા પદાર્થોનું બનેલું હોય છે. તે દરેકનું સંગ્રહન જુદું. તે દરેકમાં મુખ્ય તત્ત્વની ગોઠવણ જુદા પ્રકારની. તે બધીનો અભ્યાસ કરી, હજારો પ્રયોગો કરી, એ વીસ જુદા જુદા પદાર્થો કયાકયા પ્રમાણમાં ગુલાબના અત્તરમાં રહેલા છે તે નક્કી કરી, લગભગ પાંચ, દશ વર્ષોના ચાલુ અભ્યાસ પછી, જર્મન રસાયનશાસ્ત્રીઓએ ગુલાબનું અત્તર પ્રયોગશાળામાં બનાવ્યું. લગભગ ૧૨૦૦ વીધા

જેટલી જર્મનીમાં ગુલાબના છોડ ઉગાડી, તેમાંથી નીકળતા અત્તરનો 'દર વર્ષે' ઉપભોગ કરનારાં, ફ્રાંસના રાણીને, સને ૧૯૧૧ ની સાલમાં, જર્મન રસાયનશાસ્ત્રીઓએ, કોલસામાંથી બનાવેલા અત્તરની ભેટ આપી. બનાવટી અને ખરા અત્તર વચ્ચેનો ભેદ કળા શકેલો એ, તેમને મુશ્કેલ લાગ્યું. રસાયનશાસ્ત્રની આ પરાકાષ્ટાજ ગણાય. હાંદુસ્તાનનો અત્તરનો ધંધો પણ જવા બેઠો છે.

દુનીઆમાં રસાયનશાસ્ત્રીઓમાં, પ્રો. એમીલ શીયર નામનો જર્મન રસાયનશાસ્ત્રી મહાન વિદ્વાન ગણાય છે. એ માત્ર બે, તથા વરસ પર ગુજરી ગયો. એણે ચાહ અને કોશીમાં રહેલાં મુળતરંગોનું શોધન કર્યું તેનાં પૃથક્કરણ કર્યાં, અને તેનું સંગ્રહન નક્કી થયું. પછી તેને કોલસા-માંથી બનાવવા માટે પ્રયોગો શરુ કર્યા. લડાઈ પહેલાં મામતો એટલે સુધી આવ્યો કે, એ મુળ જેનું નામ કેશીબન છે, તે તેઆર થયું. ચહા તથા કોશીનો સ્વાદ કેશીબનવાળા-પાણીમાં લાવ્યા, પણ ચા કોશીમાંથી નીકળતી અજબ તરેહની ગંધ, લાહેજત, લાવવાની બાકી રહી. તેના પ્રયોગો શરુ થઇ ગયા હતા. જર્મન રસાયન શાસ્ત્રીઓએ છડેચોક, ચોખ્ખે ચોખ્ખું કહી નાખ્યું હતું કે, પંદરથી પચીસ વર્ષમાં, તેઓ લોકોને બનાવટી ચા તથા કોશી પાષ શકશે. આનો અર્થ ૨૫૯ છે, અને તે એ, કે હાંદમાં ઉગાડવા માટેલા, ચા કોશીના બગીચા-ઓનું, મોડું વહેલું, સલાતાશ-વળશે. જેમ ઈંગ્લાંડના મુડીદારો ગળીના વાવેતરમાં નાહી ઉઠ્યા, તેમ આના વાવેતરની બાબતમાં પણ બને ખરું! ઈંગ્લાંડ આ કેમ સાંખે? ચોખ્ખાંડના વેપારમાં ઈંગ્લાંડ હાથે; મોર્ગ વગેરે પરચુરણ સામાન પણ જર્મનીસસ્તે દરે પેદા કરવા લાગ્યું; ચીનાઈ માટીનાં વાસણોના મોટા વેપારને ખલાસ કર્યો; હાંદુસ્તાનના ગળી અને ખાંડનાં

વાવેતર ગયાં છેવટે. ચાના ખગીયાનું મધુ
સલાનાશ કાઢવા જર્મની તૈયાર થયું. એટલામાં
લદાઇ જાગી, અને જર્મનીનું નખોદ્ નીકળી ગયું.
ખીજ એક બે બાજોનો પણ સાથે સાથે
લાંકી લેઉં. ચામડાં ડિજનવામાં હરડાં, બેડાં,
આમળાં તથા આવળાં આવળે, યુદ્ધી વિ. ની
હાલમાંથી નીકળતા “ટેનીન” નામના પદાર્થનો
ઉપયોગ થાય છે. હાંદનાં ચામડાં પરદેશ જાય છે.
હરડાં, બેડાં વિ. પરદેશ જાય છે. ચામડું
કેળવાઇ, રંગાઇ, તૈયાર થઇ હાંદ પાછું આવે
છે કાચો માલ ખર્ચો હાંદનો પોતાનો,
પારકાદેશના મજૂરો મજૂરી ખાય, પરદેશના
યુદ્ધવાળાઓ હાંદના માણસોને નીચોવે, અને
એજ માલ પાછો અહીં આવી વેચાય. અહીંના
લોખલુખે મરે, અને હાંદના હિતરક્ષક તરીકે
હોવાનું દાવો કરનારા આ લખતુટની નાજ-
નીતિની હીમાયન કરે!!! થોડા વર્ષ ઉપર
રંગનાં કારખાનાંવાળાના રસાયણશાસ્ત્રીએ
જણાવ્યું, કે રંગ બનાવતાં, વચ્ચે એવા કેટલાક
પદાર્થો બને છે, કે જે ચામડાં કેળવવાના કામમાં
આવી શકે. આ બનાવટી પદાર્થોની મદદથી,
ચામડાં કેળવવાની તૈયારી થવા માંડી એટલામાં
લદાઇ જાગી, અને આ બનાવટી “ટેનીનને”
જગરમાં આવનાં વિલંબ થયો. સાધારણ રીતે
વનસ્પતિની મદદથી ચામડાં કેળવવાને ત્રણ
અડધાડીઆથી વધારે વખત લાગે છે. લદાઇમાં
એટલું તો ચોક્કસ માલમ પડ્યું, કે નવી જર્મન
રીતો પ્રમાણે એક અડધાડીઆથી ઓછા
વખતમાં ચામડું કેળવી શકાય. જર્મનીના
બેડીશીએનીલીન કંપનીના કારખાનાંવાળાઓ,
આ બનાવટી પદાર્થોને કુદરતી પદાર્થો સાથે
મેળવી, ચામડું કેમ સસ્તે દરે કેળવી શકાય
તેના અખતરાઓ કરવા મંજૂ છે. આ
અખતરાઓમાં સને ૧૯૨૧ માં મેં પણ થોડો

લાગ લીધો હતો. જર્મનીને એ ખીજાં દસ
વર્ષ શાંતિનાં મળે, તો શું નહીં થાય તે કાણ
કહી શકે? આખરે કુદરતે આપેલાં આપણાં
જંગલો, જે હાલ સરકારે અનામત રાખ્યાં છે,
તે હંમેશને માટે, આ ધંધાથે, નિરુપયોગી પણ
થઇ જાય.

દવા દારુની બનાવટોમાં - કેટલું વર્ણવું?
હરેક જાતના રસાયણિક પદાર્થો દવા દારુમાં શા
શા ઉપયોગમાં આવે, તે માટેના પ્રયોગો,
અસત્વથીજ ચાલ્યા આવે છે. કુદરતે નહીં
બનાવેલા એવા પદાર્થો માણસે બનાવ્યા. એક
તોલા જેટલો, ઉધ્ધ લાવે એવો, કોલસામાંથી
બનાવેલો પદાર્થ, જે સરખે ભાગે આ સલાને
વહેંચીને—ખવરાવીએ તો આઠ કલાક સુધી
બધાજ સુષ્પ જાય. રક્તનું એક ટિંદુ પણ પડવા
દેવા વગર, વાઢકાપ થાય, વાઢકાપ કરતા દરદીને
દરદ ન થાય, અને દરદી પોતાની વાઢકાપ જોઇ
શકે, એવા એવા પદાર્થોની શોધ થઇ છે. ગએલી
જીવાની પાછી મેળવવાને પ્રયોગો શરૂ થયા છે.
અમુક દરદ ઉપર અસરકારક નીવડેલી દવા, જે
એક પાંડ જેટલી બનાવવાને ૪૦,૦૦૦ બજારોનો
ભોગ આપવો પડે, તે દવા હાલ કોલસામાંથી
ઘણી સસ્તી બને છે. પાર દળદ રંગીન માછલી-
માથી ૨૩ ગ્રેન જેટલો જુરો રંગ નીકળે તેના
રંગથી ગીઝર (રોમના રાગ) જેવાનાં
કપડા રંગાતાં, તેના એક રતલની કીમત
લગભગ રૂ ૧૫૦૦૦ જેટલી થતી, તે
આજે કોલસામાંથી સાતથી દસ રૂપીએ રતલ
તૈયાર થાય છે. કુદરતી રીતે બનતા કપુરની
સાથે, કોલસામાંથી બનતું કપુર દમીદાર કરી
રહ્યું છે એ ઉપરાંત હાલમાં પ્રચલિત થએલી
“સીરમથેરપી”ની ‘ટ્રીટમેન્ટ’ નીરો અદ્યતન
વાતો મનાય છે. આ બાબતમાં રસાયણશાસ્ત્રે
શું શું કાધું? મધ્ય આફ્રિકામાં પ્રસરતો છવ્વ-

લેણું, " જીવંતનિદ્રા " નો રોગ મિટાડવાને રસાયનશાસ્ત્ર માથે લીધું. એ રોગ "તેસેતે" નામની માખીના કરવાથી થાય છે તેના જંતુઓને જ તુલાશ્ચીઓએ શોધી કાઢ્યા છે. સારપછી ડો. એર્લેશ દવા બનાવવાના પ્રયોગ શરુ કર્યા. સોમલ અને કોલસામાંથી નીકળતા ખીખ પદાર્થોના મિશ્રણ ઉપર, રસાયણિક ક્રિયાઓ કરી. તેમાંથી નવા પદાર્થોની હારસાળા બનાવવાનું શરુ કર્યું. દરેક નવા પદાર્થને પીચ-કારીદારા જીવંત નિદ્રાના રોગવાળાં સસલાં, વાંદરાં ગીનીપેગ વિ પ્રાણીઓની નસમાં દાખલ કરવામાં આવેલો. આ પ્રયોગો માઇસ્ટર ટ્યુશી અસ અને હુનીંગ કંપનીના કારખાનામાં થતા મેં નજરે જોયા છે. શીજીઓલોજીમાં પ્રમિદ્ ડોક્ટરો, રસાયનશાસ્ત્રીઓ, તથા જંતુ શાસ્ત્રીઓની આશરે ૧૦૦ માણસની ફેજને, આ પ્રયોગો કરવાનું સોંપાયું છે. જે પદાર્થ પ્રયોગ-શાળામાં બનાવાય તે પીચકારીદારા રોગથી પીડાતા પ્રાણીના રક્તમાં દાખલ કરવામાં આવે. તેનું લોહી દિનપ્રતિદિન તપાસાય, તેના શરીરમાં-થતા ફેરફારોની નોંધ લેવાય. તેના વજનની નોંધ લેવાય, તેનું મરણ નીપજે તો શાથી થયું એ શોધાય વિ. દબરે જાતની ચોક્કસી શરુ થઇ દશબાર વર્ષ રાત દિવસ કામ ચાલ્યું. નજરચાર દવા બનવા લાગી, અને ખીખ ભંધકર રોગો ઉપર પણ અજમાવવા માંડી. એ હારમાળામાંની નં ૬૦૬ ની દવા " સીરીક્સ " (ઉપદંશ) ઉપર લાગુ પડે એમ જણાયું. મોડે વખતે એ દવાથી અધાપો આવે એવી અસર માલમ પડતાં નં. ૯૧૪ લાગુ પાડી આખરે સને ૧૯૨૩ માં જીવંત નિદ્રાના રોગનું ઔષધ હાથ લાગ્યું. એમ જાહેર થયું. દુનીઆની અબ્બયખી વચ્ચે, આ બાધી માટે દવા બનાવાઇ, અને તેના અખતરાનાં પરિણામો સારાં આવ્યાં ભવિષ્યમાં લાખો માણસોના જીવન ઉગરશે.

કોઇ એમ કહેશે, કે રસાયન શાસ્ત્રની મદદથી નાશકારક સાધનો કેટલાં તૈયાર થયાં? જવાબમાં એટલું જ કહેવું અસ છે કે રસાયણિક પ્રયોગો કરતાં કરતાં ઘણી- વસ્તુઓ પેદા થાય, જેના ગુણદોષોનો અભ્યાસ થાય.

મનુષ્યને ઉપયોગી પદાર્થોને પ્રસિદ્ધિમાં લાવી તેનો ઉપયોગ થવા માટે, નાશકારક પદાર્થોનો ઉપયોગ લદાઇમાં મચી, રહેનાર, પશ્ચિમની પ્રજાઓ કરે, તેમાં રસાયનશાસ્ત્રનો શું વાક ? વિનાશ કરવાનાં જ શસ્ત્રો-ખેળવાં, એવો, ક અભ્યાસ શાસ્ત્રો ઉદ્દેશ નથી. રુમાંથી ભયંકર ક્રાંતિ એવો દારુગોળો પણ બને, તેજ પદાર્થમાંથી રેશમનું અનુકરણ કરનાર (ઇમિટેશન સીદક) કાપડ પણ બને, અને વળી તેમાંથી કચકડું પેલું બને. જેને જેનો અપ, તે તેના ગુણદોષનું પ્રદર્શ કરી, એકજ પદાર્થ પામે જુદું જુદું કામ લે, એમાંજ રસાયન શાસ્ત્રની પરાકાષ્ટા.

હીદમાં આ રસાયનશાસ્ત્રનો અભ્યાસ, તથા તેનો ઉપયોગ કેમ કરવો, તે વાત આ હું કો સમયમાં નહીં થાય. તેને માટે ખીજું વ્યાખ્યાન આપવું પડે. હીદમાં ખનિજ પદાર્થો, કુદરતી વનસ્પતીઓ, તેમજ ખીખ સાધનોની તુટી નથી. પણ હાલનો હીદની પરતંત્રતામાં શુ થાય, આ જ્ઞાન ખીલવવાને હીદે શું શુ કરવું તે ભવિષ્યમાં નક્કી થશે. માત્ર એટલું જ કહું, કે મારા યુરોપના પ્રવાસ પછી, જર્મની તથા ઇંગ્લાંડના દુનર ઉદ્યોગ નજરે જોયા પછી, લાંબી રસાયણિક પ્રયોગશાળાઓનું બારીક નિરીક્ષણ કર્યા પછી, મારી એક માન્યતા દૃઢ થઇ છે કે- હોંદુસ્તાને પહેલુ સ્વતંત્ર થવું જોઇએ. સ્વરાજ મળે તો તે પહેલુ દક્ષિણ આફ્રીકાના જેવું જ મળે તો કે કામગીરી આવે. સાર પછી આપણો જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરવાનું સુએ. પરતંત્રતાની બેડીમાં રાજ્ય કરનાર, પ્રજાના સ્વાર્થ નીચે કચડાવાનું જ, હાલ, તો આપણા નશીબમાં છે. હું જ બનાવું, ને હું વાપરું એવું મત હોંદુસ્તાને લવું. મોજ શોખ છોડવો, નાહકીમાં પેસા વેરવા નહીં, સાદું જીવન ગાળવું, નિમિત્તિત થવાનાં શપથ લેવા, તોજ આપણે, ઉદ્ય છે. દરેક પ્રતિ-ન્યાતે પોતાનું હું પેદા સુધી, લાઇઓ થવું, (બોડીની મધકા પછુ મુકી દેવા પડશે.) તોજ ટેકાણે પડ્યું. નહીં તો ભવિષ્યમાં, વિલાપતનો સુડીવાળાઓની, ગુલામખીરીજ કરવી પડશે. બેતીવાડી, પણ જતી રહેશે. અને છેવટે, મુજર સવું પડશે. પ્રભુ સોને ચેતાવે તો સારું, તમારું.

સાક્ષરોનાં શબ્દચિત્ર

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૬૫ થી]

અંદરશંકરભાષ્યએ જે ધ્યેયને શ. મુનશીના અખંડ સહચારી તરીકે મહીનાઓ લગી સેવ્યું હતું તેનાજ હિતની ખાતર તેમણે છેલ્લી ધડીએ 'મુજરાતી'કારની હુંકાળી પાંખમાં આશરો લેવાની લાલચને રોકી રાખી હોત, અને સાહિત્ય પરિષદના દિવસોમાં પાછા મોદા પડી જવાય એટલી બધી, એટલી મેહદ સેવા નાગર પરિષદની ન કરી હોત તો સાહિત્ય પરિષદ તરફનું પોતાનું ઝલુ એમણે પુરેપુરું અદા કર્યું લેખાત. આ બધી હકીકતો છતાં પ્રસ્તુત ચિત્રાવલિમાં એમને ઉચું સ્થાન ઘટે છે, કેમકે ઘણા કટોકટીના પ્રસંગોએ એમણે કાર્યવહનમાં કરેલી મદદ સામાન્ય પ્રકારની નહોતી, તેમજ સુવાચણ પ્રચારક તરીકે એમનું કાર્ય યશસ્વી અને પ્રશંસાપાત્ર નીવડ્યું હતું.

મેટાં કામોને નિર્વિઘ્ન આટોપવામાં જેટલી મેટાં માણસોની જરૂર પડે છે તેટલીજ જુદી જુદી શક્તિઓવાળાં મધ્યમ માણસોની પણ પડે છે. તેમનામાં ધીરજ અને કર્તવ્યયુક્તિ જોઈએ, વ્યવસ્થાશક્તિ, સમતોલ ચિત્ત અને હજેથ હાજર આવડત જોઈએ, તેમ ઉપરીઓના અવનવીન તરંગો ઝીલવાની અને કોઈ વાર તેમના તોર સહેવાની અખુટ શક્તિ પણ હોવી જોઈએ. જરાક પણ તલ્લમાં તસુ ઓછું પડતાં સૌસાથ જઈને રાજીનામું ચીતરવાની કટેવથી તેઓ અલિપ્ત હોય, પોતાનું વ્યક્તિત્વ વધારે પડતો વિકાસ ન સાધી એસે તેની નિરંતર ચિંતા રાખનાર હોય, તોજ મહાભારત પ્રકાસો ને પ્રયોગોની કરોડ થોભે તેઓ અડગ ઉભા રહી શકે છે.

આઠમી સાહિત્ય પરિષદનાં વડાં સદ્ભાષ્ય કે આ સકળ ગુણોથી અલંકૃત એવી ચાર વ્યક્તિઓ, પરિષદ દેવીની ચાર બલવાન ભુજાઓ સમોવડી, એને સાંપડી હતી. મંત્રી-વર્ગ મનહરરામ, મહામહેનતુ શંકરપ્રસાદ, સા જેને શોધતા ને સૌએ જોનાથી ભડકતા એવા અપૂર્વ કમતીર લાભશંકર, સ્વયંસેવકોના છબીલા ને અપરાધ સરદાર દયાશંકર—આવાં શુભ નામાભિધાનો એ ચાર વ્યક્તિઓનાં છે. આમાંથી એક માત્ર સરદાર બહાદુર પરિષદમાં ચોમેર ધુમતા વારે ધડીએ દેખાયા કરતા હતા, બ્યારે બીજાઓને બહુધા પોતપોતાનાં આસનેથી—ઓછીસમાં કે મેઠકામાં—પરિષદનું તંત્ર ચલાવવાનું હતું, અને એ ફરજ તેમણે શાંતિ ને કુનેહથી બજાવે રાખી—લોકદષ્ટિમાં લળકવાની કુશીએ ઉમેદ કે પરવા વગર. આ કોટિના વધુ કાર્યકરોમાં ગોકુળભાષ ભટ્ટ, બહેન રસિકમણિ, ભાતુમુખરામ, સન્મુખસાલ અને કેશવપ્રસાદનાં નામો પણ અણુપવનાં ઘટે. એ સર્વની ખંતીથી, નિરાડબર ને એકનિષ્ઠ સેવાઓ વિના ઘણાં કામો અધુરાં રહ્યાં હોત અને બહુ બહુ અગવડ પડી હોત એ ચોક્કસ છે.

ભગવાનને વેરભાવે ભજનાર ભવાટવીમાંથી વહેસો છુટે છે એ સનાતન સત્ય છે. આ પરિષદને પણ એ રીતે ભજીને સાહિત્યાટવી-માંથી વેળાસર છુટવા મથનાર પાંચ મુખિયાગી-ઓની ટુકડી પહેલેથીજ દેખા દેખી હતી. તેમાં અંબાલાલ જાની હતા, જેઓ સર્વદા willing to strike but afraid to wound—એ કહેતીના મૂર્તિમંત દણ્ડ લાગતા; તેમાં નગીનદાસ માસ્તર હતા, જેમણે વિષયસમિતિમાં પહેલાં તો જામરું આક્રમણ આદ્યું પણ અતે સમાધાનીનો કાવડો રસો

લીધો; તેમાં પેલા રમણીયરામ પણ હતા, જેઓ પહેલાં કાચા ઉત્સાહ ને અધુરી અચ્છલના આખાદ નમુના લેખે પ્રખ્યાત થયા, પણ છેવટે પ્રમુખની મહેરબાનીથી કેંક ફાવી શક્યા; તેમાં એમના “જયસેકુ તપસા મીલા” એવા એમના શાગીર્દો પરધુભાષ ને ઉછરે-ખલ-રાય હતા, જેમાંના એકે છેલ્લી રાત્રે જેઅદ્ભૂતી બળવો ઉઠાવીને કૃષ્ણલાલભાષ જેવાની પણ ખફગી વહેરી અને બીજાએ-પણ ના, એ બીજાનું જે કેંક પ્રારામ હતું એ પડદા પાછળથી થએલું, અને તેં એવા અંધારાનું જ અધિકારી હોવાથી તેને વીશે આટલેથી જ મૌન ધરશું.

આઠ નવ સારથીઓ

આપણી પરિષદો, સંમેલનો ને મહાસભાઓના રથીને આપણે વારંવાર ભારેખમ વિદ્વતા વડે ભરી મુકીએ છીએ યા તો ભાષણબાજીથી ગાજતો વાજતો કરી નાંખીએ છીએ, એ તો બધું બદાબર; પણ એને સદાકાળ એમ ને એમ ધીર ધાવર રાખવાને બદલે તેને ગતિ અને વેગ આપનાર સારથીઓ કોણ હોય છે?—અલખત, સમાજના પ્રતિષ્ઠિત મોભાદાર ને પૈસાદાર મદાજનોજ. જે વિષયની પરિષદ હોય તેમાં તેમને રસ પડતો હોય કે નએ પડતો હોય, પણ એમની ચેલીનું મોં ખુલે નહીં અને એમનાં પુણ્ય પગલાં આપણી સભાને પાવન કરે નહીં, ત્યાં લમી ગાડું અટકેલુંજ સમજવું. એમના વિના આપણાં બધાંએ પાંડિલ, બધીએ યોજનાઓ, બધા કરાવો ને વાફજટાઓ ચણુચારેલા રાજ જેવાં લાગે એ કોણ નથી જાણતું?

આઠમી સાદિલ પરિષદમાં પણ આ વર્ગના આઠ નવ પ્રતિનિધિઓ હતાજ. ત્યાં મંડળની શોભાજાં અભિવ્યક્તિ કરનાર અથવા એથી વધારે સંગીન રીતે પણ પરિષદને સદાવખૂત યનારા-

ઓમાં ઇલાકાતી વરિષ્ઠ અદાવતના મુખ્ય ત્યાય-મૂર્તિ સર લક્ષ્મીભાષ શાહ હતા; રાજ્ય પ્રગ્ન ઉભયના માનીતાઓ સર ચુનીલાલ મહેતા અને રા. લક્ષ્મીભાષ રામજીદાસ હતા—જેમાંના બીજાનો તો સાહિત્યમાં પણ ચોડાંક ડગલાંનો પ્રવેશ ખરો, એમ એમના પરિચિતો સાક્ષી પુરશે; એમના કરતાં બી ઉડા પ્રવેશ જેમને! ગણાય એવા શેઠ પુરુષોત્તમ વિ. માવજી પણ ત્યાં હતા, તેમનું કલા વીશેનું વ્યાખ્યાન ઘણી માહીતી ને ચોડા ઉપયોગી વિચારોવાળું હતું; વળી ત્યાં સમર્થ ગુજરાતી એડવોકેટ જનરલ અને સ્વભાષામાં બોલવાનો સફલ યત્ન કદી કદી કરનાર (જે કે પરિષદમાં તો તેમણે ઉચ્ચાર સરખાએ ન કર્યો ને હાજરી નામનીજ આપી). રા. ભુલાભાષ દેસાઈ હતા; અને જાહેર કરતાં વધારે ખાનગી રીતે પરિષદના કામનો ધણો ભોજો ઉઠાવનાર શેઠ શુલાબચંદ્ર ઝવેરી, રા. મણિલાલ નાણાવડી અને રા. મંગળદાસ મહેતાની સેવાઓ પણ આભારપૂર્વક નોંધવાજોગ હતી.

આ સૌ હતા. પણ સારથીઓમાંથી જે બે જણનાં નામ આ વખતના અધિવેશન જેડે સદાસર્વદા સંકળાએલાં રહેશે એમને તો ગણાવવા બાકીજ છે. એ બે સજ્જનો તે સર મનુભાષ નંદરાંકર અને સર પ્રભાશંકર પટ્ટણી. બેઉ માનવતોએ જુદે જુદે વખતે જુદી જુદી રીતે પરિષદની નોક જળવી એમ કહેવામાં હકીકતનુંજ કથન છે. બીજી રીતે બહુધા નીરસ બનેલી અમદાવાદની પરિષદની લાજ જેમ ટાંગોર અને ગાંધીજીની હાજરીએ રાખી, અને ભાવનગરમાં જેમ ખચરદારના ભાષણથી તથા કેશવજીલાલ, બળવંતરાય ને બહેન ચૈતન્યબાળા જેવાંના નિબંધોથી સજ્જતા સાધી શકાઈ, તેમ સાદિલ દિશિએ ખુંખાખી પરિષદનાં યજ્ઞગાન.

ગવરાવનાર તો પડોદરાના વ્યવસાયી દીવાનનું પરમ સંસ્કારી ઉત્તમ વ્યાખ્યાનજ હતું. આપણી કલા ચર્ચાના સાહિત્યમાં તેનાથી એક કાયમનો ઉમેરો થયો છે અને વર્ષો સુધી તે નવીનો તેમજ નિષ્ણાતોના માર્ગને પ્રકાશમાન કરશે એ મિત્તિવાદ છે.

સર પ્રભાશંકરે ભજવેલા ભાગે તો એ ધીર મુત્સદ્દી ને ઘેરેઘેર ને છાપે છાપે મશહૂર—હાર સુંધીમા હતા તેથી પણ જરા વધારે મશહૂર—બનાવી દીધા છે એટલે એ વાતનો વધુ ઉલ્લેખ બીનજરૂરી છે પણ એક બે સવાલ પુછ્યા વિના રહેવાતું નથી; ગીત ગવાતું હારે જે લોક બહેલામણે રમથુ-અલિનય એમણે ઝટ દેતાકને ક્યો, તેવો ભાવનગર રાજ્યની હદમાં કરવાની ભૂમિ તેમને કદીએ થઇ આવત ખરી? અને અહીં એ કરવાથી પરિવહના કે પોતાના ગૌરવ-મા એમણે કેટલા ટકાનો વધારો કર્યો?

રથીઓ અને સૈનિકો

થયું પરિવહ-પલટણના મુખ્ય નાયકો તો આમ ઉકલી ગયા, હવે આપણે તેના રથીઓ ને સૈનિકોનાજ આજ્ઞા ચિત્ર આપવાના રહ્યાં. અને એ પતે એટલે લેખ પણ પતવાની અણી પર સમજવો.

રા. મટુલાઇ કાટાવાળાએ પોતાના પ્રિયતમ ચામવર્ગે જોડે કરાર કર્યો લાગે છે. “તમને હરે પરિપદે હું એકેક હક અપાવીશ; બદલામાં તમારે મને ‘તમારો’ નેતા નીમ્યા કરવો.” એ રીતે એમણે ભાવનગરમી જોડણીનો અને અંહી દરિયા પર સુધારાઓ આજીવાનો હક અપાવ્યો

એ જાણીતું છે. બીજા રથી હીરાલાલ પારેખનાં જો ભરતરામની સ્ફુર્તિ અને મટુલાઇની અસરકારક ‘અવાજ-પ્રભુતા’ હોત તો પોતાની નૈસર્ગિક શક્તિઓને તેઓ ધણી ‘વધારે દીપાવી’ શકત. તો પણ, એમણે અને રા. ભરતરામે પરિવહ-નેલગતા વહીવટી કામમાં લાંબા વખતથી આપેલા ફાળો નાનો સુનો નથી ‘એ સ્વીકારવું’ જોઈએ. એજ રીતે, રા. દરગોવનદાસ પારેખે પ્રદર્શનના વ્યવસ્થાપક તરીકે તથા રા. મોતીચંદ કાપડીઆએ મકાન વગેરેની સગવડને લગતો ધણો ભાર ઉપાડી લીધેલો તેને માટે પણ કાર્યવાહકો તેમનાં લાંબા વખત લગી ઋણી રહેશે. રા. કાપડીઆએ તો વિદ્વત્તા ભરેલો, નિબંધ પણ વાંચ્યો હતો. નિબંધ ક્ષેત્રમાં સારું ખેડાણ કરી બતાવનાર લાઇ બહેનોનો ઉલ્લેખ પણ અહીંજ થવો જોઈએ. તેમાં ડો. નાયક, રા. હોડીવાળા, રા. વ્યોમેશચંદ્ર, રા. મુનિકુમાર, રા. રમણલાલ યાત્રિક, સૌ. સરોજિની મહેતા સૌ ચૈતન્ય બાળા, રા. સંજાણા પ્રો. દૂરકાળ, રા. મોહનલાલ દેસાઈ, રા. વિજયલાલ કુવ વગેરેનું કાર્ય પ્રશંસાપાત્ર અને પોતપોતાની રીતે રસમય બનેલું હતું. અને કવિરાજો લેલિનજી અને રાયચુરાજીને પણ કેમ છુલાંધ? તેઓ ન હોત, અને અહીંયાં ન ગણાવાયલા ‘ભિન્ન ભિન્ન વચના ને કક્ષાના સાહિત્ય સેવકો’ ન હોત, તો પરિવહમાં ઉત્સાહનાં મોર્ચાં ક્યાંથી ઉજળ્યાં હોત? અને આપણે અંતમાં ક્યાંથી ‘સાનંદ પુકારી શંક્યા’ હોત કે “મોલો શ્રી સાહિત્ય પરિષદ માત્રો જે....”! ?

મીરાંબાઈ : એક દષ્ટિ

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૬૦ થી]

પ્રેમ એણે પ્રિયતમા ભાવે ગાયો. અને તેએ પંડિતાધનુ પ્રદર્શન કરાવીને નહીં પણ લોકોના નિત્યજીવનના પ્રસંગોમાં રમિકાનો ઉમળકા પુરીને, એની લોકપ્રિયતાનાં આ બધાં કારણો છે. અને જનહૃદયની એક સ્વાભાવિક નિર્મલતા-મદા પાળીવાન જન સાથે પરિચયથી વર્તવાનો સંતોષ-એ પણ એક કારણ ગણવું હોય તો ગણાય એવું છે.

પણ હરિની અને લોકોની લાડલી મીરાંનાં કાવ્યોને માત્ર કાવ્યો તરીકે જ નેતાં એમાંનાં ધણાં કાવ્યો સામાન્ય છે એમ કહેવાની હીંમત કોઈ કરે તો એમાં ધૂણતા લેખી શકાય એવું નથી મીરાંનાં મુળ કાવ્યો કેટલાં છે એની જ પુરી પ્રતિતી અન્યારે તો કોઈને થતી નથી એના હાલ જે કાવ્યો પ્રસિદ્ધિમાં છે એમાંથી એનાં પોતાના કેટલાં હશે એ વીશે સંશોધકોના ધણા જુદા જુદા મતો છે. ધણીવાર એનાં જુદા જુદા કાવ્યોમાં માત્ર એકની એક જ વસ્તુ એને કહેવાની હોય છે. અને મીરાંને નામે પ્રચલિત કાવ્યોમાં તો ગ્રામ્યતા-પણ ધણીવાર દેખાય છે.

આ દોષો દેખાડવાથી મીરાંની કવિતાનું મૂલ્ય ઊતરી જતું નથી. એને કહેવાની એક જ વાત છે અને એનું જ્ઞાન પરિમિત છે તેથી એના કાવ્યોમાં વિવિધતા કરતાં લાક્ષિત્ય અને કામળતા વધારે આવ્યાં છે.

પણ એનામાં વિવિધતા નથી એમ તો કોઈથી ન કહેવાય. એણે સંન્યાસ લીધો છતાં જૈન ગાયો. એણે તપસ્વિની થઈને રસિકતા પોષી. વિરાગિની છતાં રાગ-પ્રેમની ધુન એણે જમાવી. સંસાર છોડ્યો છતાં સંસારીના સર્વ ભાવોથી એણે ગીરધરલાલને માયો. અને

આ બધાં પરસ્પર વિરોધાભાસી મિશ્રણોએ એને કવિતામાં એક જુદો જ રસ અને પ્રયુક્ત આપ્યાં છે. મીરાંની કવિતામાં વિશાલતા નથી એ દોષ એના જ્ઞાનની સાંકડી સીમાએને લીધે આવ્યો છે; એના હૃદયનો નથી હૃદયે એને ભાવોમાં પ્રયલતા આણી; જ્ઞાને એની દિશાએ ને મર્યાદિત કરી. મીરાં જ્ઞાની નથી. જ્ઞાન હાવાનો એનો દાવો પણ નથી. અંતરપ્રેરણાથી જરૂર એટલું જ્ઞાન એને સ્વયંબૂ રહ્યું છે મીરાં એટલે કહાપણ નહીં, એ તો મા-ભિમિંઓની પરંપરા.

મીરાં એટલે સત્તા નહીં પણ પ્રેમનો દોર અને વિલાસ નહીં પણ શોભા મીરાંમાં ગદન તો નથી પણ રસિકતા અને ભાવ છે યાવનન એના ગીતમાંથી ઉત્સાસ જરૂર છે પ્રૌઢ વયમ રમજીતિને એ કરમાયા વિનાની રાખે છે વૃદ્ધ અંતરમાં એનાથી અનિ વૃદ્ધતા આવતી અટ છે. એના મુરમાં હલેજીવત અને સનાતન ધરકને પુકાર છે. મીરાંના ભગ્નના મુરમાં શુદ્ધિને અને સ્થિતિનો ભેદ સર્વદા ભુલાઈ ગયો છે અં શુદ્ધિમાન કે અજ્ઞાન, ગરીબ કે તવંગર સૌ એને ભજનો માનાં રસ નિમગ્ન બની રહે છે

મુક્તિના બધા માર્ગોમાં વેચ્યુધ ધર્મમાં ભક્તિમાર્ગનો મહિમા વધારે ગાયો છે અં તેને પરિણામે સાહિત્યમાં અને તે દ્વારા લોક હૃદયોમાં ભક્તોનું સાત્રાજ્ય વધારે અં પ્રવર્તી રહ્યું છે. આપણે ત્યાં જાનીઓ પાકત પણ તેમાંનો મોટો ભાગ વિતંડાવાદ દિવિજીવ્યના મોહમાં શુદ્ધ જ્ઞાનના અખ આનંદને ભુલી જતો લોકોને એમની વિદ્વતાન આડંબરમાં સમજણ પડતી નહીં અને એમન અર્થાઓના અખાડા સાહમારી જોવા જેટલે રસ પુરો પાડતા.

કવિ અને ભક્ત ધણીવાર એક અર્થમાં

વપરાતાં, અથવા ભક્ત હોય તેજ ધણું ખરું કવિ થતા. વૈષ્ણવ કવિઓમાં કૃષ્ણ કે રામને સમુગમા ન આયા હોય એવો કવિ ભાગ્યેજ કોઇ મળી આવશે. ભક્તિ એજ આદર્શ મનાતો અને એ દ્વારા શ્રીકૃષ્ણ સ્વરૂપમાં સમાવાની ભક્તોની હિંદી વાંચના હતી એ વિગ્રહભર્યા કાળમાં જ્ઞાનદ્વારા આવતી તક પરંપરા કરવાની કોઇને પુરસદ કે ઇચ્છા નહતાં. જ્ઞાન પામવાનાં સાધનો પણ ખડુ જોઈતાં હતાં અને તેથી અદ્યતી પળાય તેવી સહેલી મુક્તિનુ આકર્ષણ સૌને વધારે થતું.

મીરાંનો આદર્શ પણ આવો પ્રેમલક્ષણા ભક્તિનોજ છે અંતઃપુરના અંધારામાં અને એવા અશાંતિ અને વિગ્રહના સમયમાં જ્ઞાન માર્ગ એને મારે શક્યજ નહતો. નૈસર્ગિક શુદ્ધિનો અમકાર તો એનાં પદોમાં સ્થળે સ્થળે દેખાઈ આવી એની સરળ કવિતાને શણુકારે છે.

આદર્શભક્તિ દ્વારા માનવ આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરે છે અને તેટલે અંશે એ મહત્તા પ્રાપ્ત કરે છે. એવી મહત્તાનું માપ પણ આદર્શના પ્રમાણ ઉપરથી મપાય છે. ગીરધરલાલની પાયાણુ મૂર્તિમાંથી આદર્શ થેલી મીરાંએ પ્રભુત્વ પ્રગટાવ્યું ને એ પોતે એ પ્રભુત્વને પામીને અમર થઇ એની કવિતાનું બળ પણ એમાં રહેલા શબ્દોમાં નથી પણ એ શબ્દોની પાછળ દીપતી

એની ભક્તિન્યોત્તમમાં છે.

મીરાંની કવિતામાં બીજું એ ધણું ધણું છે; એમાં પ્રણયધેલી સ્ત્રીની કૃણ્ણતા છે અને નવેદા સમી આતુરતા છે. મોહનવરને માતાં એ મોહના બને છે. ગિરીધરને એ ગોપી ભાવે ગાય છે. વિરહની વેદનાનું તીવ્ર ભાન છતાં મીલનની આશા એને કદી છુટી નથી. પણ એની આશા તો નિત્ય પરિચિત ભાવોથી પુરાય એવી લાગે છે. મીરાંનો કદાચ ગોપીઓમાં રાસ રમનારો છે; વૃંદાવનની ગાયો ચારનારો છે; મોર મુકુટ ધારનારો છે; દહીં માંખણને ચોરનારો છે; ગોવર્ધનને ધરનારો છે, પેનીદારીઓને સતાવનારો છે, વેણુને વગાડનારો છે ને થેલી વૃજનારીઓની આશા પુરનારો છે. વૈભવે એને સતાવી છે તેથી વૈભવી શ્રીકૃષ્ણને એ ખડુ સંભારતી નથી; વિગ્રહો જોઇ એ કંટાળી છે તેથી મહાભારતના મહાખાડુ શ્રીકૃષ્ણરૂપે ભજવાનું એને ખડુ આકર્ષણ થતું નથી. મીરાંનું મન એના વેણુનાદે મોહ્યું છે. શ્રીકૃષ્ણના શસ્ત્રોના ખડખડાટ તો એ સ્વામીભાવ હોવાથીજ સહી લે છે.

સ્ત્રી કવિઓમાં પ્રથમ અને અજોડ એવી આ ભક્તકવિના ગીતના રણુકાર સૈકાંઓ થયાં સંભળાય છે છતાં હજી વીસરાયા નથી. અને કાણુ કહેશે કે એ કદીએ વીસરાશે ?

ઉત્તરી નોંધ

૧૯૪૪

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૭૦ થી]

અને મુખ્યાલમાં વસતાં અનેક ગુજરાતી સ્ત્રી પુરુષોએ પાર્ટીમાં હાજર રહી પરિવદના ગૌરવમાં વધારો કર્યો હતો. લેજરસેટીવ એક્ઝેમ્પલીના પ્રમુખ, મુખ્યાલ સરકારની કરોબારી સભાના સભ્ય, મુખ્યાલની હાઇકોર્ટના જજો, વડોદરા રાજ્યના દીવાન, ભાવનગર રાજ્યના એડમીનીસ્ટ્રેટર, તથા અનેક આગળ પડતા વકીલો, વિદ્વાનો, વેપારીઓ વગેરે પરિવદમાં અને પાર્ટીમાં હાજર રહેલા જોષ ગુજરાતના ગૌરવનો આપણને ધણો સારો ખ્યાલ આપતો હતો. હવે પછીની પરિવદોમાં આવી ભપકાદાર ગાર્ડન-પાર્ટીની ગોઠવણ કરવાનું ન અને તોપણ માત્ર લેખકો તથા સાહિત્ય રસિક સ્ત્રી પુરુષોનું એક નાના પાયા પર સંમેલન પરિવદને અંગે થવું જોઈએ એવી મારી નમ્ર સુચના છે.

ભાવનગર પરિવદ પછી, પરિવદના સાહિત્યમાં 'આમવર્ગ' એવો એક નવીન શબ્દ ધુમી મચ્યો છે અને તે વર્ગના પ્રતિનિધિ હોવાનું અનુપમ માન ધીણત મટુભાઈ કાંટાવાળાને વિના પ્રયાસે મળી ગયું છે. અને અહીંયાં એક પ્રશ્ન પુછવાનું પ્રશ્ન થાય છે કે પરિવદનો 'ઉમરાવ વર્ગ' કયો ? અને તે વર્ગના પ્રતિનિધિ થવાનું માન કયા ભાગ્યશાળીને પ્રાપ્ત થયું છે ? પ્રમુખની સુટણીની દરખાસ્તને અનુમોદન આપતી વખતે શ્રી મટુભાઈ કાંટાવાળાએ જણાવ્યું હતું કે આમ વર્ગ તરફથી આ દરખાસ્તને હું અનુમોદન આપું છું. આથી એમ અનુમાન થાય છે કે શ્રી મટુભાઈના પહેલાં આ દરખાસ્ત પર ભાલનારા ઉમરાવ વર્ગના હોવા જોઈએ. પરિવદના શબ્દકોષમાંથી આમ વર્ગ અને ઉમરાવવર્ગ જેવા, શબ્દોને વહેલી

તિલાંજલિ આપવામાં આવે તો સારું. સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં તો કેવળ સમાનતાજ હોવી જોઈએ. આવા કૃત્રિમ ભેદોને એ ક્ષેત્રમાં ખીંચકલ સ્થાન મળવું જોઈએ નહીં.

x x x

આ જમાનામાં સુટણી અને મતગણતરી દરેક બાબતમાં અગત્યનું સ્થાન ભોગવે છે. સાહિત્યના નિર્દોષ ક્ષેત્રમાં પણ આ વર્ષથી તેમણે પોતાનો પગપેસારો શરૂ કરી દીધો છે. તેમને અંગે રહેલી ધૈર્ય, કટુતા અને ખટપટ આ પરિવદમાં સ્પષ્ટ દેખાઈ આવી હતી. જો સુટણી વગર પરિવદને નજ આલણ હોય તો તેમાંથી કટુતા અને ખટપટ તો દૂર થવાં જ જોઈએ. ધણાં અગત્યનાં સ્થળોમાં સાહિત્યની સંસ્થાઓ છે, તો સાહિત્ય પરિવદમાં પ્રતિનિધિઓ મોકલી આપવાનો અધિકાર માત્ર તેમને જ હોવો જોઈએ અને તેમના તરફથી આવેલા પ્રતિનિધિઓજ મતાધિકાર ભોગવી શકે. ખીંચકલો ભણે પ્રેક્ષક તરીકે પરિવદમાં હાજર રહી શકે. પ્રતિનિધિની ટીકીટ આપતી વખતે જરૂર જોગાં મતપત્રો તથા સુચનાપત્રો દરેક પ્રતિનિધિને આપી દેવાં જોઈએ. પ્રતિનિધિઓ આરોબાર પ્રમુખને અથવા ખીજા કોઈ જવાબદાર અધિકારીને મતપત્રો આપી દે અને મતપત્રો ગણવાનું કામ વિશ્વાસપાત્ર માણસો પ્રથમથી કરી લે અને પ્રમુખનું ભાષણ વચાઈ રજા પછી પરિણામ જાહેર કરે તો પરિવદની ચાલતી ખુલ્લી બેઠકમાં નકામું ધાંધલ અને સમયનો બ્યય થતો અટકે.

સુખ્યાલની પરિવદમાં બેઠકની બવસ્થા સતોષકારક નહોતી. હાલ ધણોજ નાનો હતો. પ્લેટફોર્મ તથા રોસ્ટ્રમ ધણાં નીચાં હતાં. અને શ્રોતાજનોને અગવડ પડતી હતી. બે ચાર અપવાદ બાદ કરતાં નિયંધો ધણી ઉત્તરી પંક્તિના અને પરિવદને શોભે એવાં નહોતા. દરેક નિમંત્ર

વાંચનારને પોતાની કૃતિ ઉપર પક્ષપાત હોય તે સ્વાભાવિક છે તેથી ક્યારે ખેસી જવું જોઈએ તેનું ભાન થણા થોડા નિબંધકારને હોય છે તેથી નિબંધના પરીક્ષકોએ વાંચવાનો ભાગ નિબંધ- માંથી પ્રથમથીજ નક્કી કરી આપવો જોઈએ જેથી સભામાં ન છાજતા દેખાવો થવા પામે નહીં.

x

x

x

પરિપદના દરારો ઉપર બોલનારાઓની પસંદગી કરવામાં મુંબાઈના કાર્યવાહકોએ જોઈતું લક્ષ આપ્યું નહોતું. અમુકજ બોલનારાઓને એક કરતાં વધારેવાર બોલવાનું સોંપવાની ખાસ શી જરૂર હતી? દાખલા તરીકે પ્રમુખની સુન્ટણીનો દરાવ રલુ કરવાનું કામ શ્રીકૃત નરસિંહગવલાઈને સોંપવામાં આવ્યું હતું તો પછી પ્રમુખનો ઉપકાર માનવાનું કામ પાણું તેમને સોંપવાની શી જરૂર હતી? 'ગુજરાતી યુનીવર્સિટી' તથા 'યુનીવર્સિટીમાં ગુજરાતી ભાષાને સ્થાન' આ બંને દરાવો ઉપર શ્રી. નરસિંહરાવ તથા શ્રી. કેશવલાલભાઈને બોલવા ઉભા કરવાની ખાસ જરૂર નહોતી. આ બેમાંનો એક દરાવ આ બેમાંના એક-સાક્ષરને સોંપવો જોઈતો હતો અને બીજો બીજા સાક્ષરને સોંપવો જોઈતો હતો અને અનુમોદનનું કામ કોઈ અન્ય ગૃહસ્થોને સોંપાયું હોત તો સભા સમક્ષ વિધિવિધ વક્તાઓ આવી શક્યા હોત અને શ્રોતાજનોને આલ્હાદ યાત.

સ્પર્ધા, ઇર્ષ્યા તથા કટુતા આ પરિપદમાં

ઘણી દેખાઈ હતી તેથી ઘણાને દીલગીરી થઈ હશે તેમ છતાં પણ મુંબાઈની પરિપદનું કાર્ય એકંદરે દુત્તેહમંદીથી પાર પડ્યું ગણી શકાય. પરિપદના કાર્યવાહકોએ તથા અગ્રગણ નેતાઓએ ખરેખરી દ્રઢતા અને હીમત બતાવી બંધારણના પ્રશ્નનો ઉકેલ આણ્યો છે એ પ્રસંશનીય છે. કાર્યવાહક મંડળ, કેટલાક કહે છે તેમ, ભલે એકપક્ષી હોય પરંતુ તેને માથે સંગીન કામ કરવાની જવાબદારી છે. એ જવાબદારી ખરાબર તે નહીં બળવે તો સમસ્ત પરિપદનો વિશ્વાસ તે શુભાવશે અને ફરીથી સુન્ટણે નહીં. કાર્યવાહક મંડળદ્વારા સાહિત્યના ઉત્કર્ષને માટે, તથા ગુજરાતની અસ્મિતા ખીલવવામાટે સંગીન કાર્ય થશે તો મુંબાઈ પરિપદ, સાહિત્ય પરિપદના ઇતિહાસમાં ચિરસ્થાયી રહેશે.

મતભેદ, અસતોષ, વિરોધ એ બધાં પ્રગતિ નાં-જીવનનાં ચિહ્નો છે તેનાથી ગંભીરતાનું ક કારણ નથી. પરિપદ કે પણ કામ ક્યાં વિના માત્ર બે દિવસનો તમાસો કરી આપ્યું વર્ષ શખવત્ સ્થિતિમાં પડી રહે તેના કરતાં આવી જાતની ધક્કા મુક્કી અને અચામણ પસંદ કરવા યોગ્ય છે. આથીજ નવું જીવન પ્રાપ્ત થશે. જાહેર જીવનની શરૂઆતમાં વ્યક્તિગત ગેર- સમજ યાય એ સ્વાભાવિક છે પણ છેવટે તો જનસમૂહ સેવા અને લાગની કદર. કરશે એ નિઃસંદેહ છે. માત્ર ધાંધલીઆઓ હંમેશાને માટે જનસમૂહનો વિશ્વાસ કદી પણ-પ્રાપ્ત કરી શકશે નહીં.

કેટલાંક દૃષ્ટો

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૭૨ થી]

“તું તો હજીએ વેદીકે દોર રહી ગયો, એટલી અછત નથી કે સર મનુભાઈને આવું સારું જાણ્યું કરતાં આવડતું હોય તો તે પોતેજ બોલત નહીં, બાપણ તો જાણેલું હતું.”

“જાણેલું હોય એટલે બાપણ ખરાય યદ્ય ગયું?”

“તોજા, તમારાથી તો બાઈ, અરે એ બાપણજ તદ્દન ખોટું ને જનાવડી હતું જનાવડી.”

“જનાવડી તો મી રીને કહેવાય?”

“કેમ મર મનુભાઈનું હતું એટલે, એમની કહેલ કોઈ સીઝનાં વ માણ કરવાં નહીં જોઈએ એમ મારા ગિર દા- કહેતા નહોતા?”

x x x

“મારા તો પરિવર્તમાં બધો વખત નકામો ગયો.”

“સારે સારાં ગયાજ શા માટે?”

“ગોત દોનો નો ધંધાની દમણાં મંદી હતી એટલે પણ ધીજો દિવસે ખાત્રી યદ્ય કે પરિવર્તે કેમ કહ્યું નહીં.”

“કેમ તેજ કહ્યું નહીં? શું કોઈ કરાવો નહોતા થયા?”

“કરારો તો થયા હા, પણ નેમા કે નહીં.”

“સારે શું જાણો નહોતાં થયાં કે નિર્બંધો નહોતા વંચાયા?”

“એ જાણું તો હતું પણ વ્યવસ્થા સારી નહોતી.”

“એનું શું કારણ?”

“એનું કારણ મુનશી. ત્યાં લુલો ત્યાં એજ દોષ પછી ક્યાંથી વ્યવસ્થા રહે?”

“કેમ એમ કહો છો? મુનશીએ તો કહ્યું હતું કે સારિસ પરિવર્ત બોલાવવી એ બધું વિકટ કામ છે કેમકે બધાજ દંદ્રો બેળા મળ્યા છે. અને બંધારણ વગેરેના કરાવો પણ યદ્ય તો ગયાજ વળી સ્વયમેવકા પણ સારું કામ કરતા હતા એમ જાણમાં મેં વાંચ્યું, આ ઉપરથી તો મુનશીને ધન્યવાદ આપવા જોઈએ.”

“શું ધુળ ધન્યવાદ. તું કહે છે ને જાણું ખરું દશે પણ મુનશીએ એ કહ્યું મારેજ મને ગમતું નથી.”

“એવું તે મુનશીએ તારું શું જાણ્યું છે?”

“કેમ તેજે દમણાં લગ કર્યા છે ને?”

“લગ ને પરિવર્તે શું મંજૂર?”

“તું એવકુદ છે. પરિવર્ત બરાબ હતી જોનોના મદારીર વિવાલમાં અનેના. સીધ વતી પણ જનજ છે; દશે સમજીઓ આખી રમન?”

“ના.”

“પરિવર્ત માટે દોષ મળી ગઈ માટે તો મુનશીએ જોન કોમમાં લગ કર્યા.”

“એ તાત માટે ગમે ઉતરે નેમ નથી પરિવર્ત બોલાવવી અને ને પણ મુનશીમાં નેમાં ધણી મહેનત પડે છે, અને મારેજ જોજો પરિવર્તનો કારભાર ચલાવો તેજો ધણી મારી રીને ચલાવો ગણાય.”

“હા ખીજન કોઈ માટે નેમ કહેતા માટે હું તંઆર છું પણ જાણું મુનશીએ કહ્યું મારેજ મને ગમતું નથી.”

x x x

એક માણસ કોઈમાં પરિવર્તની ઓશીમમાં દાખલ થાય છે.

“અરે કેવા માણસો દો તમે? તમારા કોઈ માણસે મારો દોરોમાફ મંજૂરો અને દશે જાણવાની ના પાડે છે, એવું અપમાન કરવા અમને બોલાવ્યા છે?”

“આપ કૃપા કરી કહેશો કે આપ શા કારણે શુરસે થયા છો, અને આપનું નામ શું?”

“મારું નામ પણ હજી તમે જાણતા નથી ત્યારે પરિપંદ શું જોધને બોલાવી છે, પહેલાં તો મારો ફોટો પણ તમે મંગાવ્યો નહોતો એટલે મારેજ તમારું ધ્યાન ખેંચવું પડેલું; હજી મને તમે ઓળખ્યો નહીં? સાક્ષર હોવાની આ શિક્ષા! જીલમ, જીલમ!”

“ઉત્કેરાયા વિના આપ કહી શકશો કે આપનું નામ શું અને આપનું અન્ને કેમ આવવું થયું?”

મારું નામ રા. કા. હું તેત્રીસ સમિતિઓનો મંત્રી છું મારી છેલ્લી વાર્તા.....”

“વારુ પણ આપનું કેમ આવવું થયું?”

“મારો ફોટો તમારા ‘ગુજરાત’માં કેમ છાપતા નથી?”

“પ્રીટર!” પ્રીટર આવે છે.

“ગમે તે જગ્યાએ અને ગમે તે રીતે આ જેન્ટલમેનનો ફોટો છાપી નાખજો.”

“ખીલું કે?” ઉત્કેરાએલા જીવાન ચાલ્યા જાય છે.”

x x x x

“અમન, આજે મેં એક શોધ કરી.”

“શી?”

“તે ‘ઝહરી સાપ’ના નાટકમાં ‘દેખુંગી’ ત્યારે અબ્બાકે મુખડેની ચીજ સાંભળી છે ને?”

“હા તેનું શું.”

“તે તો એક બહુ જુના રેંટીઆ વીશેના લોકગીતની ઢાળ છે.”

“હોયજ નહીં, ગુજરાતનાં લોકગીત કરતાં એ તરજ જુદી જાતની છે.”

“અરે તને શું ખબર પડે, સાંભળ, મુળ ચીજ આ પ્રમાણે છે. “કંતો રે મોરી છેલણુ બાબીઆં.”

“આ કે લોકગીત લાગતું નથી.”

“લોકગીત કેમ ન હોય? શું રાયચુરાએ કહ્યું તે ખોટું? તને ખબર છે કે રાયચુરાએ લોકગીત માટે તો જીવન અપણું કર્યું છે જીવન!”

“તે હશે, પણ એથી આ વસ્તુ લોકગીત કેમ થાય? શું રાયચુરાની જીલ નહીં થતી હોય?”

“તું તો છોજ દોઢ ડાહ્યો. રાયચુરાએજ કહ્યું કે એ લોકગીત છે તે શું આમસ્ટુજ કહ્યું હશે?”

x x x

“એક મીસ્ટર આ કાણુ વાંચે છે?”

“ખબર નથી?”

“શા વિષય ઉપર વાંચે છે?”

“ખબર નથી.”

“પ્રમુખે નામ અને વિષય તો ક્યાં હશેને?”

“સાંભળ્યાં નથી.”

“તમે શરુઆતથી સાંભળતા હતાં.”

“હા.”

“ત્યારે એ શું બોલ્યા તે કહેશો?”

“યાદ નથી?”

“ક્યારથી બોલે છે?”

“લગભગ અરધા કલાકથી.”

“ત્યારે તમે જરા આ ખુરશી ખાલી કરો તો હું એક ઝોકું ખાઈ લઉં. ખીજે બોલનાર આવે ત્યારે જગાડજો.”

x x x

“મોટાભાઈ આજે ફરાવો આવવાના છે?”

“હા.”

“શાની ઉપર.”

“અંધારણુ વીશે.”

“તેમાં શું નકકી કરવાનું છે?”

“મને ખબર નથી”

“સારે તમે શું કરશો”

“મત આપીશ”

“પણ શું સમજીને મત આપશો” ?

“મુંગો મર, મત આપવામાં સમજણની જરૂર નથી. મુનશી જે પક્ષમાં હોય તેની વિરુદ્ધ મત આપવાનો છે.”

x x x

“એ વોલન્ટીયર ! આ બાપણ કરવા ઉભા છે તે નાટકમાં તોકર છે” ?

“ના. એ તો સાક્ષર છે”

“પણ સારે આમ નાટકીઆની જેમ કેમ બોલે છે” ?

“એ તમે ન સમજો. એવી રીતેજ કવિતાની સુંદરતા સમજી શકાય.”

“અરે જુઓ હમણું એ ગળમળા યષ્ટ ગયા. પેટમાં ચુંક આવતી હશે” ?

“ના, ના, તમે નવા દેખાઓ છો, એ તો કરુણરસને લીધે એમ લાગે છે.”

“પણ બોલે છે તેમાં કરુણરસ ક્યાં આવ્યો” ?

“મને ખબર નથી.”

x x x

“બધી પરિષદોને મુકાબલે આ પરિષદ કેવી હતી” ?

“નિર્બંધો કેવા હતા” ?

“ઠરાવોમાં શું નવીન હતું” ?

“બ્યાખ્યાનો કેવાં હતાં” ?

“જરા ધીરા પડો, એક સાથે બધા પ્રશ્નોના ઉત્તર કેમ દેવાય ? પરિષદે ધણી

માણસોના સહકાર સીવાય ક્ષોભમંદ યષ્ટજ ન થોકે અને આ વખતે ધણીનો સહકાર ઓછો હતો. આ વખતના નિર્બંધો બધા વખત કરતાં ઓછા રસિક હતા. એક માણસ મહીનાઓ સુધી મહેનત કરી લેખ લખે તે થોડી મીનીટમાં વાંચી નાખવાનો. ખજી તે પુરો ન થાય, સાંભળનારા અધીરા બને, અને ધ્યાનથી સંભળાય નહીં તેથી એ કંટાળાભર્યું કામ બની જતું હતું. બાપણોમાં રમણભાઈનું બાપણ અને સર મનુભાઈનું બે ધણાં સુંદર હતાં પણ તેની ખુબી સાંભળ્યાથીજ સમજાય. ઘેર બેસીને ફરી વાંચી જવાં જોઈએ, તે કરવાની કોઈને કુરસદ ન હોય એટલે બાપણ સારાં નહોતાં એમ બધા કહે, ઠરાવો આવ્યા પહેલાંજ કેટલાકની લાગણી મુનશી વિરુદ્ધ, કેટલાકની નડીઆદ પક્ષમાં, કેટલાકની અન્ય પક્ષોમાં વહેવાઈ ગઈ હતી એટલે સભ્યોની ચુંટણી વેળા ધણી હો હા યષ્ટ હતી. પણ સર પ્રભાકર પટ્ટણીએ તોડછોડ કરી એટલે એ પ્રશ્નનું બને પક્ષના અસતોષે સમાધાન યદ્યપ્યું અને બધી તોડછોડમાં હમેશાં તેમજ બને છે. નવીન યુગમાં વિદ્વાતા કરતાં વિદ્વાન તરીકેની કીર્તિની વધારે આકાંક્ષા છે એ સામે રમણભાઈના પ્રહારો ઉચિત હતા, એમ જ્યારે પરિષદ પુરી થઈ ત્યારે સમજ્યું. આફી એકંદરે પરિષદ ‘ખરાબ યષ્ટ ખરાબ યષ્ટ’ એમ કહેતા પહેલાં એટલું સમજી લેવાની જરૂરજ છે કે પરિષદને સફળ કરવાને કેટલાએ પ્રયત્નો કર્યા અને બધાની મહેનત ઉપર પાણી ફેરવી તેને નિષ્ફલ કરવા કેટલા બધા તૈયાર હતા. એ બધાનો વિચાર કરશો એટલે પરિષદની યોગ્ય ગોચરતાની તુલના આપોઆપ થઈ જશે.

તમે
વાંચ્યું કે !
શું ?

મસદ-અથાવલિ—૧૪

રા. કનૈયાલાલ મુનશી દ્વારા

ગુજરાતના જ્યોતિર્ધરો

તેમના
મુંદર ને આકર્ષક રંગબેરંગી આલેખપદોથી ભરપૂર

મૂલ્ય માત્ર રૂ ૧-૦-૦

બહાર

પડી

ચુકી છે

મસદ-અથાવલિ—૧૪

રા. કનૈયાલાલ મુનશી દ્વારા

કેટલાક લેખો

મૂલ્ય : ૧-૧૦-૦

(પોષ્ટેજ ભુલ)

લેખો : 'ગુજરાત' કાર્યાલય.

૧૦-૧૪, બેકહાઉસ લેન, મેડાજ રસ્તા, કોટ-મુંબાઈ

આહમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

[અનુસધાન પૃષ્ઠ ૧૫૭ થી]

કાર્યકર્તાઓમા કોઇને કે જીદ હતીજ નહીં બધા ભાતુભાનથી, સમાધાનવૃત્તિથી, અને આપને કરવાની ઉત્સુકતાથી વર્તતા, અને દરેક પ્રશ્નનો સમાધાનીથી, અને છેલ્લે ન બને તો લોક શાસનના પરમ સિદ્ધાન્ત-બહુમતિથી નીવેડો આણતા, અને દરેક જણુ મતભેદ વીસરી એ નિર્ણયને અમલમા આણવા તૈયાર રહેતા શાંતિ ને સમાધાની એજ દરેક સમિતિનુ વાતા વરણુ હતુ એક વખત કોઇએ સમિતિમા બેસી નોટસ લેતા મારા ખીયારા કારભારી પગ-અને એ રીતે મારા પગ-મીનઅધિકારે મત આપવાનો આક્ષેપ મુકેલો આ આક્ષેપ કોઈનો ગુબ્બોજ હતો મીનીટબુક્ની નોંધથી અને મત આપનાર માર સભ્યો-ગરભારી સીવાય-સરખે ભાગે વહેચાયા હતા એ ગણિતને ધોરણે એ આક્ષેપ ખોટો હતો અને સમિતિનો કોઇ સભ્ય આવુ અપ્રમાણિક જુરાણુ પ્રસારે એ તો અશક્યજ હતુ તે વીશે પ્રમુખ મુ નરસિંહરાવભાઈની આગ્રાથી મત્રીઓ રા કેશવપ્રસાદ ને રા લાલશકરે ખરી હકીકત રણુ કરી હતી પણુ તેમા શુ ? કા તો મુનશીએ એવુ ક્યુ હશે, સુચન્દુ હશે, નહીં તો કરાવવાનો ધરાદો હશે અને એમ નહીં હોય તો એવુ કેંક, અને એવુ કેંક નહીં તો એના જેવુ કેંક હશે-નહીં તો હોવુ જોઇએ-નહીં તો હોયા વગર રહે નહીં કાણુ કહેશે કે ગુજરાતમા કલ્પના નથી ?

સ કાર મહાજના પ્રમુખ સુઠાયા, સમિતિ એ થઇ, અને પરિષદના વિભાગ કરવા કે નહીં એ વીશે ચર્ચા થઇ મને વિભાગવારી પરિષદમા ખીસકુવ શ્રદ્ધા નથી એનાથી વખતનો વ્યય થાય છે વિભાગોમા જઇ શકે એટલો ને એવો

ઘોતામણુ પરિષદમા આવતો નથી એનાથી માત્ર કેટલાકને 'લગભગીઆ' પ્રમુખપદની લા બતાવી નિમઘ લખાવવાની પેરવી કરવામા આવે છે અને એકાગ્ર કામ થઇ શકતુ નથી એમા ખાસ કરી આ વખતે બધારણુ ચર્ચાવાનુ હોવાથી શકિતનો નિરર્થક વ્યય મને રચ્યતો નહોતો જે વખતે ચર્ચા થઇ, તે વખતે ઘણે ભાગે જવાબદાર અભિપ્રાય વિભાગ કરવાની વિરુદ્ધ હતો Oriental Conferenceમાજઇ આવનારા ઘણા પણુ એ પદ્ધતિથી વિરુદ્ધ દલા જુની પરિષદોમા પણુ એ પદ્ધતિ સારી ગીતે અમન મા મુકાઇ નહોતી એમ કેટલાકોનો મત હતો મતભેદ સખત હતો મત લેતા રદ વિભાગ ની વિરુદ્ધ અને ૫ તેની તદ્દેશુમા અને છતા કેટલાકે જણુ મેં Magua Chart નો ખ્વસ કર્યો હોય એવો દેખાવ કર્યો એદેખાવ નીચે રહેલુ ગદસ્ય આટલુજ હતુ રા કૃષ્ણનાયકાકા, મુ નરસિંહરાવભાઈ કે રા વિશ્વનાથ વૈષ જેવાનો અનુભવ ને અભિપ્રાય નકામા, બહુમાનનો દગવ પણુ નકામો, મારો તો મત હમેશાં ખોટોજ હોય અમારે માત્ર થોડા વિરોધીઓનાજ દુર-માનને માન આપવુ

x x x

પછી રા ચદ્રશકર ને હુ પરિષદ તરફથી નિમત્રણુ આપવા નીકળ્યા એ પ્રથા પ્રો પર્યટણુ બુભાઇ ઠાકોરે રાજકોટ મા પાડેલી, અને એના

ફાયદા દેખીતા ને મોટા છે એનાથી રચાનિક કાર્યમર્તાઓ ગુજરાતના મુખ્ય સાહિત્યના વહેણુ ની જોડે સજીવ સબધ બાધી શકે છે પહેલુ બાપણુ મેં ન્યાયમૂતિ લ-નુભાઇ સાહેબના પ્રમુખ પણુ નીચે મુખ્યમા આપ્યુ પછી રા ચદ્રશકર, પરધુભાઇ વગેરે ગુજરાતી સ્ત્રી મહાજના બાપણુ આપી આભ્યા પછી રા ચદ્રશકર ને હુ સુરત,

વડોદરા ને અમદાવાદ જઈ આવ્યા. રા. ચંદ્રશંકર પછી કાઠીઆવાડ જઈ આવ્યા. આ પછી કેટલાકને ન રૂઝ્યું. કોઈને 'સ્વમત પ્રચાર' લાગ્યો; કોઈકને રાજકીય પ્રવૃત્તિની ગંધ આવી. કોઈકે સવાલ ઉઠાવ્યો કે કોની રમથી અમે પરિપક્વતા લડીશ- માંથી પૈસા ખર્ચતા હતા—અને આ સવાલ એવા તરફથી ઉઠ્યો કે જેણે નાણાં ભરાવવાની તરફી લીધી હોય એવું જાણમાં નથી. જ્યારે હોવામાં આવ્યું કે એ ખર્ચ ખાનગી પૈસામાંથી કરવામાં આવતો હતો ત્યારે રા. ચંદ્રશંકર નાશક ચટાવવાનો પ્રયત્ન થયો; “તમે કહે છે પૈસાં મુસાફરી કરે છે ?” રા. દ્રશંકરે નષ્ટ જવાબ આપ્યો કે “આ વાત મારી ને પૈસા ખર્ચનાર વચ્ચેની છે. ત્રાહીતને અંચે પડવાનો અધિકાર નથી.”

આ પર્વટણનો મને ફાયદો એ થયો કે સુરત, વડોદરા ને અમદાવાદના પરિપક્વતા કાર્ય- કર્તાઓ સાથે હું ગાઢ પરિચયમાં આવ્યો; અને વિચારના વિનિમયથી અમારું સંગઠન વધુને વધુ અમારો એકમેકમાં વિશ્વાસ વધારે દઢ થયો.

x x x

આ વખતે પરિપક્વ મંડળને પાંચ પાંચ મુકવાની સુચના મને કરવામાં આવી; અને તે સુચનાને આધીન ચર્ચ પરિષદ મંડળનું બંધારણ.

એક બંધારણનો ખરડો તૈયાર કર્યો; અને તે મુ. નરસિંહરાવભાઈ, મુ. કેશવલાલભાઈ, મુ. હરગોવિંદલાલભાઈ, રા. કૃષ્ણલાલકાકા, રા. રમણભાઈ, પ્રો. બલુભાઈ ઠાકોર, રા. મટુભાઈ કાંઠાવાળા, રા. હીરાલાલ પારેખ, રા. ચંદ્રશંકર, રા. ભરતરામ વગેરે કેટલાક ગૃહસ્થોને મોકલી આપ્યો.

એમાં નવીન વસ્તુઓ આટલીજ હતી:—

૧. ૨૦ જણની બેઠકવાળું કમીટીને બદલે ૫૧ જણની મધ્યસ્થ સભા કરવામાં આવી.

૨. વ્યવસ્થાપક કમીટી જે માત્ર એકલું પરિષદ મંડળનું ચુંટણું હતું તેને બદલે મધ્યસ્થ સભાના સભાસદો આ પ્રમાણે રાખ્યા:—

(અ) ગત પરિપક્વતા પ્રમુખો અધિકારની રુએ.

(આ) આજીવન સન્માન્ય સભ્યો.

(ડ) પરિપક્વ મંડળે ચુંટેલા સભ્યો.

(ઈ) સભાસદ સંસ્થાઓએ ચુંટેલા સભ્યો.

(ઉ) આજીવન સભાસદોએ ચુંટેલા સભ્યો.

(ઝ) પરિષદે ચુંટેલા સભ્યો.

૩. ચાર મંત્રીઓને બદલે એક પ્રમુખ, એક ઉપપ્રમુખ, ચાર મંત્રીઓ ને બે ત્રીજોરની કાર્યવાહક સમિતિ કરવામાં આવી.

આ રચના માટે હું એકલો જોખમદાર છું. એમાં નીચેના મુદ્દા સમાયા છે:—

૧. વધારે જણની મધ્યસ્થ સભા કરવાથી પ્રતિનિધિત્વ વધે છે; અને વધારે માણસ રસ લઈ શકે. અને જેમ સંખ્યા વધારે તેમ જીદા જીદા સમૂહો વચ્ચે એકતાર થવાની શક્યતા વધારે.

૨. (અ) ને (આ) પ્રતિષ્ઠિત વિદ્વાનોને આજીવન સભ્યો કરવાથી મધ્યસ્થ સભાનું ગૌરવ તેમજ તેની વિશિષ્ટતા જળવાઈ રહે. સાહિત્ય વિષયક સંસ્થાનું એક એવું અંગ તો જોઈએ કે જે સાહિત્યના આદર્શો ઉચ્ચ રાખવાની ફરજ સમજે, તેમજ આ સભ્યોથી એક સ્થિર તત્વ પણ સંસ્થાને મળે. લોકશાસન એ સારામાં સારા નેતા ચુંટવાનું જેમ સાધન છે, તેજ પ્રમાણે વર્ગશાસન સારા નેતાઓ બનાવવાનું સાધન છે. અને સાહિત્યમાં નવાં તરવાં આકર્ષવા લોકશાસનની જરૂર પડે તેમ પ્રૌઢ તરવાં સાચવવા વિદ્વાનોની જરૂર પડે.

(૬) પરિષદ મંડળના પ્રતિનિધિઓ જે પહેલાં વ્યવસ્થાપક મંડળમાં એકેચક્રે રાજ્ય કરતા હતા તેમને એક અંગ બનાવ્યા. પરિષદ મંડળના સામાન્ય સભ્યો એટલે વળે ત્રણ રૂપિયા આપનાર—સામાન્ય સાહિત્યરસિક વર્ગ. એમાં હરકાષ્ટ આવી શકે. આ પ્રતિનિધિઓ તે પ્રગ્ભતના ખરા પ્રતિનિધિ.

(૬) સભાસદ સંસ્થાઓના પ્રતિનિધિ એટલે સાહિત્યવિલાસીઓને ખેંચી રહેલા સાહિત્ય પ્રવાહોના પ્રતિનિધિ. દરેક મોટા ગામમાં એક સાહિત્ય સંસ્થા ચાલે તે પરિષદ મંડળ સાથે જોડાય અને પ્રતિનિધિ ચુટે તો આખા ગુજરાતના સાહિત્ય રસપ્રવાહો પરિષદ મંડળમાં એકત્રિત ચાલે. સંસ્થાઓને પ્રિય એવા સ્થાનિક કાર્યકર્તાઓ ધણે ભાગે આ વર્ગમાં આવવાના અને સંસ્થાઓ વચ્ચે એકીકરણ કરવાની તક મળવાની.

(જ) પરિષદ સુટવાના પ્રતિનિધિઓ મારા કરેલા અંધારણમાં દાખલ થયા પહેલાં નહોતા. પરિષદ ને મધ્યસ્થ સભા વચ્ચે સતત સંબંધ રહે, અને પરિષદ પણ મંડળમાં રસ લે તે માટે મેં આ યોજના કરી. આ પ્રતિનિધિઓ ધણે ભાગે જે સ્થળે પરિષદ મળી હોય ત્યાંના અસંતુષ્ટ વર્ગમાંથી આવશે; અને પોતે જાણે બધાને હીસાબ લેવા આવ્યા હોય એવો ડાળ કરશે. પણ પરિષદને પરિષદ મંડળમાં સ્થાન જોઈએ; અને ગમે તેટલું તોફાની તત્વ હોય પણ અંકુશ પુરતું તે ઉપયોગી છે એમ ગણી મેં દાખલ કરેલું. લોકોના હક્ક હુખાવવાની જેને દાનત હોય તે ભાગ્યેજ આવડે અસંતોષી તત્વને સ્થાન આપે.

૩ માત્ર ત્રણ મંત્રીઓ પાસે કારભાર રહે તેના કરતાં સમિતિ પાસે રહે તો સમગ્ર પ્રજામાં જવાબદારી આવી શકે.

એ ઉપરાંત એક આલેખ કરવામાં આવ્યો છે કે કાર્યવાહક સમિતિ પામે ધણી સત્તા છે; હું એકહથ્થુ સત્તાની બીક. પુણું હું કે પહેલાં મંત્રીઓ પામે સત્તા રહેતી ને પાંચ વર્ષે પરિષદ મળતી ત્યારે દેવીક સત્તા તેમની પામે હતી? / જુના અંધારણમાં વ્યવસ્થાપક સમિતિના ચાર મંત્રીઓને શુ સત્તા યોછી હતી? ઉલટું મધ્યસ્થ સભા ને કાર્યવાહક સમિતિનો સંબંધ નિયમબદ્ધ થવાથી જવાબદારીનું તત્ત્વ વધશે. જે આથી યોછી સત્તા સમિતિને આપવામાં આવે તો મધ્યસ્થ સભાનો એક તોફાની સભ્ય અધુરું કાય ઉંધું કરી શકે.

આ દેશમાં સ્વાતંત્ર્ય છે નહીં; ધણી સંસ્થાઓ એક વ્યક્તિને આધીનજ હોય છે; એક વ્યક્તિ જતાં પ્રજાતિ મંદ પડી જાય છે; ને વ્યવસ્થિત ઉત્સાહ હજી અશક્ય છે. આ જ્યાં દીવા જેવું ચોખ્ખું છે ત્યાં સ્વાતંત્ર્યના આદર્શોની અસ્પષ્ટ વાતો કરવાની ખાસીઅત પડી ગઈ છે. પહેલાં નવાજ દીવાન નીમતો; અને બીજે દહાડે તે પોતાના અધિકારનો ગેર-ઉપયોગ કરે નહીં માટે તેની પાછળ છુપા જનસુખે મુકતો. આ ગુલામોની મનોદશામાંથી આપણે મુક્ત થયા નથી કાર્યવાહકો સુટતાં તેની ગમે તે કસોટી કરો, એ ખરી વાત. પણ એક વખત તે સુટાયા પછી તેને માટે વહેમ ખાવો, તેની પાછળ જનસુખે રાખવો, તેની સત્તા નિયમિતજ રાખવી—એ હીણભાગી દશામાં રહેવું એ વ્યવસ્થાશક્તિની ઉણપ દેખાડે છે. જેને કાર્યવાહકો નીમતા તેમનામાં રિસ્વાસ રાખવો, તેમને વ્યવસ્થિત સહાય આપવી, તેમની સત્તાને—તેમના રાજ્યકાલ દરમિયાન—અપ્રતિહત રાખવી એજ પાશ્ચાત્ય સ્વતંત્ર શાસનોનાં ધોરણો છે. આવું ન હોય ત્યાં સુધી, કયો સત્વશાળી ને ગૌરવ-

વાળો માણસ, મહેનત કરવાનું કામ ઉપાડે ?

આ બંધારણુ ધડતાં બંધારણુનાં ઉપયોગી તત્ત્વો એમાં રાખવાની મેં બનતી કાળજી કરી છે; અને છતાં જ્યારે તેને વીશે ટીકાઓ વાંચું છું ત્યારે એમ થયા વગર રહેતું નથી કે ટીકાકારો એ બંધારણુની કીંમત આંકયા કરતાં, તેના ઘડનારની વિરુદ્ધ પડવાના આકર્ષક લોભથી વધારે તણાઈ ગયા છે.

આ બંધારણુના મુત્સદ્દામાં પહેલાં રા. કૃષ્ણલાલકાકા અને રા. નરસિંહરાવલાલએ સુચવેલા ફેરફારો દાખલ કર્યા. પછી રા. મટુલાઈ કાંટાવાળા ને રા. ભરતરામ જોડે તેને વીશે સવિસ્તર વિવાદ કરી તેમના સુચવેલા ફેરફારો દાખલ કર્યા. આમ ફેરફાર થએલો ખરડો પરિષદ મંડળના સભ્યો પર મોકલવા રા. હીરાલાલ પારેખ પર મોકલી આપ્યો, અને તેમણે તે બધાને મોકલ્યો. પછી તા. ૧૭-૧૨-૨૧ રોજ રા. ચંદ્રશંકર, રા. મનહરરામ ને હું અમદાવાદ ગયા. અમારા પહોંચ્યા પહેલાં કેટલાક હિતૈષીઓએ અમારાથી સાવચેત રહેવાના સંદેશાઓ પહોંચાડ્યા હતા. ત્યાં પરિષદ મંડળની અસાધારણ સલા રા. કેશવલાલલાલના પ્રમુખપણા નીચે મળી અને સાવચેતીના સંદેશાઓ ધ્યાનમાં લઈ કાનુને કાનુન લઈને આખી સલાએ ખરડો તપાસ્યો અને સર્વાનુમતે સુધાર્યો; અને એક પેટા સમિતિ ને છેલ્લી તપાસણી માટે મોકલ્યો. તે સમિતિએ સુધારેલો ખરડો વડોદરામાં તા. ૧૪-૨-૨૬ ને દિવસે રા. હરગોવિંદદાસભાઈના પ્રમુખપણા નીચે સલા મળી ત્યાં રજુ થયો.

તે વખતે પહેલી વાર પ્રો. બલુભાઈ ઠાકોરે બંધારણુનો વિચાર મુલતવી રાખવા ને કેટલાક સુધારા કરવા માટે પત્ર પ્રો. ઠાકોર. લખ્યો. પ્રો. ઠાકોર મારા મુરખી મિત્ર છે; પરિવદના

એક વખતના સ્તંભ હતા. રાજકોટ પરિષદમાં ભડોલ કમીટી સ્થપાઈ ત્યારથી લોકોમાં એક ખોટો કે ખરો-છતાં સર્વવ્યાપી મત છે કે તે કમીટીને તેમણે એકદમથી કરીને પરિવદની સત્તાને તિરસ્કારી છે. ૧૯૨૦ થી ભડોલ કમીટીને પરિષદ મંડળ સાથે જોડવાના પ્રયત્નો નિષ્ફળ ગયાએ ભાવનગર પરિષદના દુરાવ પરથી લાગે છે. પ્રો. ઠાકોરે ભડોલ કમીટીની વ્યવસ્થા સરસરીતે કરી છે તે હું જાણું છું; કમીટીએ ધણજ ઉપયોગી કામ કર્યું છે એમ હું ખાતરીથી કહી શકું છું.

મેં બંધારણુનું કામ માથે લીધું તે એમને ન રુચ્યું. મુરખી તરીકે એમણે મને એ કામ માથે લેવાની મુશ્કેલી વીશે સૂચના કરી. મેં માથે લીધું કામ ન છોડ્યું તેથી જરાક એમને અમતોષ પણ થયો. ઓકટોખરમાં મોકલેલા બંધારણુ વીશે એમણે અભિપ્રાય ન મોકલાવ્યો એ પણ એજ અસંતોષનું પરિણામ હતી. હું એમની મનોદશા કેંક સમજ્યો હતો. એમને લાગતું હતું કે મેં પરિવદની આટલી સેવા કરી; જ્યારે કોઈ તેને જીવતી નહોતું રાખતું ત્યારે જીવતી રાખી; તનતોડ મહેનત કરી ભડોલ કમીટી ચલાવી હતી-અને છતાં ઉછરતા જુવાનીઓએ એમની આ મહેનતને અન્યાય આપતા હતા આ અન્યાયથી દાઝેલું એમનું હૃદય મને તે વખતે ન્યાય ન આપી શક્યું. એમને અન્યાય કરવાનો મારો હેતુ હતો નહીં, હોઈ શકે નહીં.

પરિવદ મંડળના બંધારણુની કથા અહીં આંજ પુરી કરું. વડોદરે પ્રો. ઠાકોરની સૂચનાને ફેરફારના સુધારા ગણી પસાર થએલું સલાએ ચર્ચા ને એક બંધારણુ. અપવાદ મીવાય બાકીના નામજુર થયા. પરિવદ મંડળનું નવું બંધારણુ પસાર થયું-સર્વાનુમતે.

આ બંધારણનો ઇતિહાસ. એમાં પરિષદના રાજ્યવૈભવ હુંડવાના ધરાદા; ગુલામગીરીનું નેતરું નાખવાનો ધરાદાપૂર્વક પ્રયત્ન; સાહિત્ય-કારોનું સ્વાતંત્ર્ય છીનવી લેવાનું કાવતું; અસહિષ્ણુતા ને ઉતાવળ ક્યાં દેખાય છે એ મને સમજતું નથી.

આ બંધારણ વિષયવિચારણી સભા આગળ આવ્યું; પ્રો. ઠાકોર પહેલાં તો ઉઠ્યા; મારા ઉતાવળા પ્રયાસ પર વિષયવિચારણી આક્ષેપ કરી અને સમિતિ આગળ સાત મહીનાથી આટલી બંધારણ મહેનત કરી જે ક્યુ

હતું તે એક રાતમાં સુધારી આપવાની સુચના કરી. રા. નગીનદાસ ભારતરે પણ બંધારણ શરૂ થતું અટકે તેવી સુચના કરી. પ્રો. ઠાકોર ધુરક્યા-મને પણ કૈંક સંભળાવી; હું પણ જરાક ધુરક્યો-ધુરકાઇ ગયું. વિષય-સમિતિ-પરિષદ મંડળે કરેલું બંધારણ કાયમ રાખ્યું. ન્યાં લાંથી બંધારણનો પ્રશ્ન આ પરિષદ ન લે એજ આગલી રાતના પ્રયત્નોનો મુદ્દો મને લાગ્યો. એ પ્રશ્ન આજ પરિષદમાં પુરો થાય એ પર વિષયસમિતિ મક્કમ હતી.

ગરમી વગરનો મતભેદ નકામો; અને તેમજ ઔદાર્ય ને નીખાલસપણા વિનાનો વિરોધ તિસ્કરણીય. હું પ્રો. ઠાકોરના નીખાલસ હૃદય, ને ઉચ્ચાલિલાપને પીછાણતો હતો. પરિષદના તે સ્તંભ હતા ને છે તે હું વીસરવા નહોતો માગતો. મેં સવારે જઈ કહ્યું: “બહુલાઈ, પરિષદ મંડલ તોડવું છે કે સુધારવું છે? તોડવું હોય તો લડીએ. સુધારવું હોય તો સુધારા સૂચવો. જનશે તેટલાનો સ્વીકાર કરીશું.” પરિષદના હિતૈષી ને સ્વભાવે ને અનુભવે ચુસ્ત વ્યવસ્થાલક્ષ્મી પ્રો. ઠાકોરની સમાધાનશૃત્તિ મેં નિમંત્રી હતી. તેમણે આતિથ્યનો સત્કાર કર્યો. તેમણે જવાબ વાળ્યો:

‘હું સુધારા બપોરે રા. કૃષ્ણલાલલાઈને સૂચવીશ.’ એમણે સૂચવેલા સુધારા વિષય સમિતિએ સ્વીકાર્યા.

રા. નગીનદાસ ભારતરની મીઠી ન્યાય દૃષ્ટિનો પણ મને અનુભવ મળ્યો. એમના વાદમાં કદી કટુતા કે દ્વેષ હોતો નથી. એમનાં દૃષ્ટિબિંદુ હું સમજ્યો; અને એમણે સૂચવેલા લગભગ બધાજ ફેરફારો મેં કબજા રાખ્યા. ને વિષય સમિતિ ને પરિષદ બંધારણ પસાર કર્યું.

આ બધા મતભેદમાં થોડાક અપવાદો સીવાય વ્યાવહારિકતા, ઔદાર્ય, ને વ્યવસ્થાવૃત્તિ હતાં; અને સુમધુર સમાધાનશૃત્તિ હતી. પરિષદના ને સત્કાર મળના પ્રમુખો પરિષદ મંડળે કરેલા બંધારણની તરફેણમાં હતા છતાં આસનને માન આપી ન્યાયવૃક્ષ અજબ રીતે સાચવી રહ્યા હતા. બધા નેતામાં પરિષદના અગ્રણીઓને શોભે એવો જુસ્સો હતો; પરિષદના ઇતિહાસમાં આ અગત્યનું પગલું આમ સર્વાનુમતે લેવાયું એ શુભ શુકન હું લેખું છું. પ્રો. ઠાકોર સુધારા સ્વીકાર્યા એટલુંજ નહીં પણ ‘ગુજરાતી’-માં દશવિલા બડોલ કમીટી વીશેના એમના મત વીશે મને માન ઉપજે છે. અને એથી વધારે સતોષકારક તો એ છે કે એમના જેવા પરિષદ-લક્ષ્મી પર આક્ષેપ ને અન્યાય હતા તે હંમેશાં મારે દૂર થયાં છે; અને પરિષદ મંડળને પ્રો. બહુલાઈને પોતાના કરવાનો, ને એમની મહેનત ને સલાહનો લાભ લેવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થયો છે.

× × ×

પણ પરિષદની કથા રહી ગઈ. પ્રમુખ ચૂંટવાનો વખત થયો ને મુખાઈના સાહિત્ય આકાશમાં વાદળો ઘેરાવા માંડ્યાં. આ પરિષદમાં બંધારણનો પ્રશ્ન હતો એટલે થયું. નહીં તો પ્રમુખના પ્રશ્નમાંજ સામાન્ય લોકોને રસ પડે છે; અને ન હોય ત્યાં મતભેદ ઉભા કરી, બેધડી

જેવા જેવું બને છે. રા. રમણભાઈએ પ્રમુખ-સ્થાનેથી કહ્યું તે ખરું છે:—

“જે સખમેને ગુજરાતી ભાષાના અને ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રશ્નોમાં ઝાઝો રસ પડતો નથી અને પરિપક્વ તમારા તથા ધોધલરૂપેજ આકર્ષક લાગે છે તેમને પરિપક્વના પ્રમુખની પસંદગીનો પ્રશ્ન ધણો અસ્વસ્થ કરે છે, હોંદની મહાસભાના પ્રમુખપદના પ્રશ્ન કરતાં પરિપક્વના પ્રમુખપદના પ્રશ્નથી તેમને વિશેષ ઝેઝેની થાય છે, પરિપક્વમાં ‘કરવાનું કામ’ તેમને ગૌણ જણાય છે, અને, પ્રમુખની પસંદગીના વાદવિવાદનો કોલાહલ તેમને પ્રધાન જણાય છે.”

સાધારણ રીતે એક પક્ષે ગાંધીજીનું નામ આગળ મુક્યું; બીજાએ નાનાલાલ કવિનું; કાય કર્તાઓનો વિચાર રા. રમણભાઈને પ્રમુખ ચુટવાનો થયો.

રા. રમણભાઈ આજે વીસ વર્ષ થયાં જીવતી મરતી પરિપક્વને ટકાવી રહ્યા હતા; રા. આનંદશંકરભાઈએ કહ્યું હતું તેમ એમના જમાનામાં થયેલા સાહિત્યકોના વડીલ હતા; ગુજરાતી ભાષામાં ‘લદ્દ લદ્દ’ જેવી અપ્રતિમ કૃતિના સર્જક હતા. ‘ગોવર્ધન યુગ’ના એ શ્રેષ્ઠ ટીકાકાર હતા એ ઉપરાંત મારું દૃષ્ટિબંધુ પણ એક હતું: ‘અધારણ આ વખતે અમલમાં આવવાનું; અને તેથી એ વર્ષ સુધી હંમેશાં ઉપયોગી લાગે એવા પ્રમુખ ચુટવા જોઈએ.

x x x

ગાંધીજીની પસંદગી માટે ચારે તરફથી જુમ્મણાળા ઉભી કરવામાં આવી. જૈને પરિપક્વમાં એક નાટક પુરતોજ રસ હોય તેને ગાંધીજી કશાજ રુચે. કારણ જેવું પદ એ શોભાવે ને પ્રેક્ષકો આકર્ષે તેવું બીજું કોઈ નહીં. પરિપક્વના નિર્મત્રક તરીકે મારે આ ધણું સારું. પરિપક્વની વાંદવાદ જરૂર થાય. પણ લાંબો વિચાર કર્યા

પછી ગાંધીજીની પસંદગી દરેક દૃષ્ટિબિંદુથી ઇચ્છવાજોગ ન લાગી.

૧ ગાંધીજી આવ્યાથી, અમદાવાદમાં થયું હતું તેમ, પરિપક્વનો રસ માત્ર એક વ્યક્તિમાંજ વિરામ પામે, અને બીજા વિદ્વાનો તેજનધૃત થવાની બીકે જોઈતો રસ નહીં લે.

૨ ગાંધીજીના આવ્યાથી સામાન્ય રીતે ભક્તિનું વાતાવરણ પ્રસરે છે અને વ્યવહાર વાતાવરણ સામાન્ય માણસોમાં પેદા કરવું અશક્ય થઈ પડે.

૩ ગાંધીજીને મન સાહિત્ય સાધન છે, ધ્યેય નથી. સાહિત્ય પરિપક્વને પ્રમુખસ્થાને સાહિત્ય જેનું ધ્યેય છે એવું કોઈ જોઈએ.

૪ ગાંધીજી અભારે ચરખા પર એટલું એકાગ્ર ધ્યાન આપી રહ્યા છે, કે શુદ્ધ સાહિત્યમાં જોઈતો રસ ન પણ લે.

૫ ગાંધીજી એટલા મોટા વર્તુલમાં ફરે છે કે મંડળનું અસ્તિત્વ, ને તેના અધારણના ઝગડામાં ધ્યાન દઈ ન ઉતરે ને પરિણામે વિષય સમિતિમાં એમની હાજરીનો લાભ નમે મળે.

૬ એમના વ્યવસાયને લીધે ગાંધીજી એ વર્ષ પરિપક્વ મંડળની પડખે નહીંજ ઉભા રહે.

આ મારા અંગત કારણો. એમની પસંદગીની વિરુદ્ધ કાર્યકર્તાઓ છે એ જાણી કેટલાકોએ મારા પર ‘ગાંધી દેવ’ નો મારો ‘ગાંધી દેવ’! આક્ષેપ મુક્યો. પરિપક્વને ઉપયોગી પ્રમુખ કોણ તેના

નિર્ણયમાં મારો ‘ગાંધી દેવ’—નથી; છતાં હોય તો પણ—હું શા માટે લાવું? પણ ખરું જોતાં મને ગાંધીજી તરફ જે વિચારપૂર્ણ ને કેટલેક અંશે વિરોધપૂર્ણ પુન્યભાવ છે તે મહાત્માના અનુયાયીઓની ભક્તિ કરતાં વધારે ઉંડા નિરીક્ષણને ન્યાયદષ્ટિ પર પણ રચાતો છે. એમના દૃષ્ટિબિંદુ ને મારા વચ્ચે—માનપૂર્વક કહું તો—ધણી

ફેર છે એમના ઘણા જીવનમંત્રો—મેણુ મળે
મારે કેવે નરીમે—હુ ગળે ઉતારી શકયો નથી
એને તન, મન ને ધન કોઈ પણ ‘નારાયણ’ ને
અર્પણ કરવાની મને સ્વભાવજન્ય અશ્કિ છે
છતા ગુજરાતના શુ—પણ હાંદના ન્યોતિધર
તરીકે—ગ્રેરઁ બળોના મવિનાનારાયણ તરીકે—
ગુજરાતી સચોટ ગણના અથા તરીકેનું એમનું
સ્થાનમારા લેખોના મે રૂપ ક્યું છે બધાની
માફક એ એકયુગના નથી એમની કીર્તિ સત્તાનન
છે એ સ્વીકારવાને ગુજરાતી તરીકે યોગ્ય મુકાતો
નથી છતાં પણ હુ ‘ગાંધી રૂપી’ તરીકે મેં જાણ
જાઉં તો પરિપક્વ નિર્ધન આવે ખરું—એવો ટૂંક
મુદ્દો મને તે વખતના કેવલાક લખાણોમાં અપ્પ
દેખાયો.

૯ ગાંધીજીને પોતાને મળ્યો મે એમની
આગળ ઉપર આપેલા દૃષ્ટિમિદુઓ નીખાનસ
પણે ગળું કર્યાં મને એની અપ્પ આગા હતી
ખ્ખી કે જે કોઈ રીતે ગાંધીજી પરિપક્વ મંડળ
માથે એ વર્ષ કામ કરવાની હજી દશાંવે તો
બધા દૃષ્ટિમિદુઓ બાલુએ મુકી એમને પ્રમુખ
પદ સ્વીકારવાની પ્રાર્થના કરી પણ એમના
લકતો ધારે છે તેનાથી વધારે સ્પષ્ટતાથી ગાંધીજી
પોતાનું ગ્રંથક્ષેત્ર મનને છે “અગ્રખામાંથી એક
પગ દૂર થાઉં છું એને મને જીવ જનો લાગે છે
ગુજરાતી ભાષાને સાહિત્યનો મારી જરૂરીઆત
પુરતો હુ ઉપયોગ કરું છું સાહિત્યકારોની માફક
એની પાછળ હુ વખત ગાળી શકું એમ નથી ને
પરિપક્વના નાના પ્રશ્નોમાં મને રસ નથી એમણે
લખે પછી પોતાની નારાજ દર્શાવતો પત્ર વખો
હવે જે સત્કાર મંડળમાં વચ્ચાયો હતો

આથી નહીં સતોષ પામતા ટ્રેલકાંઠાએ
ગાંધીજીને એ પદે તે સુટાય તો તે પદ સ્વીકારવા
ની ક્ષમતા કરેલી પણ એટલામાં તો એમણે
ક્ષેત્રસંન્યાસ લીધો પછી થોડીક યોજનાઓ થઈ

એમની પાહુકા મુકીએ તો લક્ષ્મણે કહ્યું હતું ને ?
દાસની માફક એમને પ્રમુખ કરીએ ને ઉપપ્રમુખ
કોઈ બીજાને કરીએ તો કેમ ? પણ એ સુચનાઓ
વ્યવહાર ક્ષેત્રમાં અસરકારક ગીતે આવી શકી
નહીં

x x x

ગાંધીજી રસાકસીમાંથી દૂર થયા અને
અમે રા રમણભાઈને ચુટવાની તરફેણમાં,
એટલે કોઈ તો ઉજી
કવિ નાનાકાવ્ય કર્ણુજ જેમણે કવિ
નાનાવાલ તો આવે એમ હતુંજ નહીં
આ અરમામાં ગ ચદ્રશ કર ને હુ કરિ
નાનાવાલને પરિપક્વ નિમત્રણ કરવા ગયા
દતા—માત્ર અમારા હોદ્દાની રુએજ પરિણામે
અડધા મ્લાક મુધી—અયમને કમે એની વાણીનો
પ્રહાર સાલળનાનું સદ્ગત્વ અમને પ્રાપ્ત થયું ને
કહેનામાં આપ્યું કે ‘સત્કાર મંડળ નિમત્રણ
કામનું નહીં પરિપક્વ મને મેલાવે ને મારી ને પ્રો
બળનતગય વચ્ચેની તકરારનો ન્યાય મેં તો હુ
આપું પરિપક્વ ત કૃથી નીમત્રનાની અમારી સત્તા
નહોતી મનિની ને પ્રો યકોગની સર્જનજીની
ગેરમમજ હતિદાસનો નિયય થઈ ગયો હતો
તેને મુદતનો મયદો વ્યાગને એ લાગુ પડતો હતો
અને ખાનગી તકરાર ચુ રવાનું પરિપક્વના
હેતુઓની બહાર હતું એમ તપામતા લાગ્યું
આ કારણથી કરિશ્રીની પરિપક્વ ગેરહાજરી
થનાની એ ખ્યાલનો આઘાત જેમ તેમ સહન
કરતા કરતા અમ પાઠા વળ્યા

પરિપક્વને છે ને દિવસે તા ૪ થી એપ્રિલે
એ આઘાતનો ત્રણ તાગે થનાનો પ્રસંગ
આવ્યો કોઈ કહ્યું કે કવિ મુખાઈમાં આવ્યા
છે રા મનહરરામે અને મે વિચાર કર્યો કે
કરિતુ સાહિત્યમાં સ્થાન જોતા એમને એક
આ ણ મોકલાવવું પરિણામે રા

મનહરરામ તોડવા ગયા. જવાબમાં એટલેજ નિશ્ચલ સંદેશો કે “પરિષદ પાસે ઠરાવ કરાવો તો હું વિચાર કરું.” જેવો ઠરાવ કવિ કરાવવા માંગતા હતા તે કલ્પનું અશક્ય હતું સતોયકારક પુરા થવા આવેલા સમારંભના લાગ્યમાં ન્યાયની અદાલતમાં ફેરવાઈ જવાનું નહીં લખ્યું હશે તેથી એ સુચના વ્યવહારિકતાની ક્ષિતિજ પર આવીજ નહીં. હજી આપણા મોટા માણસો શીખ્યા નથી કે વ્યક્તિ કરતાં સંસ્થા—ગમે તેવી નાની હોય તોપણ—મોટીજ છે.

× × ×

હજી પણ કેટલાકને રા. રમણલાલ રૂપ્યા નહીં. એક કારણ તો એ કે કાર્યકર્તાઓએ એમને પસંદ કર્યા રા. આનંદશંકર. હોવાથી કેટલાકની એ ફરજ લાગતી હતી કે સામે પડવું. ખીજું કારણ મને આ વખત સમજાયું. ખોટું હોય એમ ધચ્છું છું; ખોટું નથી એમ મને ખાતરી છે. જ્યારે નાગર સાહિત્યસંકે—રા. ચંદ્રશંકર જેવા ઉદાર અપવાદો સીવાયના—નાગર સાહિત્યકારોની કીમત આંકવા બેસે છે ત્યારે તે યુક્ત નાગર છે કે નહીં એ વિચાર પણ જાણે અજાણે આવે છે. રા. આનંદશંકરલાલ—એ પોતે રમણલાલનું નામ સુચવ્યું હતું છતાં તેમનું નામ આગળ કરવામાં આવ્યું.

ચુટણીને દિવસે મત લેવાતાં શુ પરિણામ આવશે તેનો કે સંશય નહોતો. પણ રા. આનંદશંકરલાલનું નામ નિષ્ફલ રસાકસીમાં તેમની વગર ધચ્છાએ ખેંચવાની રા. રમણીયરામે ના પાડવાની લલમનસાઈ છેલ્લી વારે બતાવી. —અને રા. રમણલાલ સર્વાતુમતે પ્રમુખ ચુટાયા. ખીજા અનેક કામમાં હું રોકાઈ ગયો હોવાથી સાર પછી પૈસા ઉધરાવવાનું કામ રા. મણિલાલ નાણાવટી, ને રા. મંજુદાસ મહેતા-

ને માથે પડ્યું; અને એ સાહિત્યમેવા કરવા સદા ઉત્સુક યુગલે કરેલી સફળ મહેનતવડે પરિષદનું બેડોલ વધ્યું.

અસારસુધી પ્રદર્શન થશે કે કેમ એ વીશે મને ધણી ચિંતા હતી. લલિતકળાનું પ્રદર્શન તો પરિષદના બંધારણમાં આ-
પ્રદર્શન. વતું નહોતું—માત્ર સાહિત્ય વિષયક પ્રદર્શન આવતું.

એટલે ખરચ ને મહેનત તો ઓછીજ પડતી. પણ પ્રદર્શનની કાંઈને પડી નહોતી; ને જીની હસ્ત-પ્રતોનો વિષય ખાસ અભ્યાસીનો. આ મુશ્કેલી માંથી રા. સન્મુખલાલ પંડ્યાએ બચાવ્યા. ખાસ શોખ ને અભ્યાસને બદલે એમના કામ કરવાનાં મહેનત, ખંત ને ઉત્સાહથી એ વ્યવસ્થાશીલ કાર્યકર્તાએ થોડા વખતમાં પ્રદર્શનની પ્રવૃત્તિને ઝોક આપ્યો. એટલામાં વડોદરથી રા. લાલુસુખરામ આવી પહોંચ્યા. આવા પ્રદર્શનના તો એ ભક્ત છે. એને માટે ઉંઘ, ભુખ, કે સગવડની તેમને પરવા નહોતી. અને પછી રા. હરગોવિંદદાસ પારેખ આવ્યા એટલે કે જોવાનું રહ્યું નહીં જ્યાં પણ કલા પ્રદર્શન હોય ત્યાં રા. પારેખ એ પગે કામ કરવા તૈયાર થાય. પ્રદર્શન પેટા સમિતિના પ્રમુખ પુરુષોત્તમ વિશ્રામ શેઠનું જ્ઞાન, ને તેમને ત્યાં સંગ્રહેલી વસ્તુઓના લાભથી પ્રદર્શનનું રૂપ ફરી ગયું. કલાપ્રેમ એજ પુરુષોત્તમ શેઠના જીવનનો ઉલ્લાસ છે; એટલે એમની મદદથી પ્રદર્શનમાં પ્રાણ આવ્યો. એમનું અગ્ર સંભાષણ પણ માહીતી ને ઉત્સાહથી ભરપૂર હતું.

પ્રદર્શન ખુલ્લું મુકવા માટે વાંસદાના રાજ સાહેબને પુછાવ્યું, પણ તે મુંબાઈ આવી શકે એમ નહોતું. સર મનુભાઈને પુછાવ્યું પણ તેમનાથી પરિષદના અરસામાં મુંબાઈ આવી શકાય એમ નહોતું. પ્રદર્શન કોણ ઉઘાડશે એ પ્રશ્ન જરા ગંભીર સ્વરૂપ પકડતો

હતો; એટલામાં સર મનુભાઈએ મને ખબર આપી કે તેઓ મુંબાઈ આવી શકે એમ છે.

સર મનુભાઈના આવ્યાથી પ્રદર્શનદ્વાર ખોલવાની ક્રિયામાં અજબ આકર્ષણ આવ્યું.

સાહિત્યના ઉડા અવ્યાસી, સર મનુભાઈ. તે સુરેખ ગુજરાતી ગદ્યના વિધાયક, ગુજરાતના

આબૂપણ રૂપ સુતસદીએ પ્રાદ વયે વડોદરાની નોકરીની અટપટી ધુએમાં કે આપતવેરાની ગુંગળાવતી શુષ્કતામાં નથી ખોયો ગુજરાતી સાહિત્યનો પરિચય, નથી છોડ્યો કલા સાહિત્યનો સમાગમ તે નથી ગ્રામાવી અપૂર્વ સરસતા પાછળ સુમુક્તની તીવ્રતાથી ઘેલી બનેલી સૂક્ષ્મ કલાદષ્ટિ. બ્યક્તિત્વની છટા, મધુર અવાજ ને સૌજન્યશીલ રીતભાત એ લક્ષણોથી આકર્ષક બનેલા પ્રમુખે એમની કલાદષ્ટિ વ્યક્ત કરતા સુંદર ભાષણથી પ્રદર્શન ખોટું; એ ભાષણને પરિષદે તરતજ બધા ભાષણમાં અપ્રસ્થાન આપ્યું.

x x x

પરિષદના પ્રદર્શનોમાં સામાન્ય વર્ગ માટે આકર્ષણ હોતું નથી. હસ્તપ્રતોની હલુ ગુજરાતમાં ફીમત હમણાંજ યવા માંડી છે. હજુ ગામેશામ ભંડારે ભંડાર અણુજાણી પ્રતો પડી હશે. એનું સંશોધન ને સુદૃષ્ટિ ભારે મજે-મીઝે ધીમે ને ડગલે ડગલે ચાલે છે. એટલામાં અજ્ઞાન ને ઉધાધ તેટલીએ મહેનત ઓછી કરે છે. કોઈ એક સ્થળ એવું બોધ્યે કે જ્યાં બધી પ્રતોની નકલો અબ્યાસીઓને મળે. અજબ છે કે કોઈનું તે પર ધ્યાન ગયું નથી. મુંબાઈમાં મ્યુઝીઅમમાં, શેઠ પુરુષોત્તમ વિશ્રામ માવજીને ત્યાં, ફાર્બસ સભા પાસે, વડોદરા પુસ્તકાલયમાં, શેઠ જીવણચંદના સંપ્રદાલયમાં, ને ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી પાસે જે પ્રતો છે એ લગભગ બધી છપાવવા યોગ્ય છે. ચિત્રકલાની

બાબતમાં પ્રદર્શન અસતોપકારક નીવડ્યું. પરંતુ મોમાલાલ શાહ, જગમોહન મીસ્ત્રી ને કનુ દેસાઈ એ નવા આશારૂપક ચિત્રકારો લાગ્યા.

૨૧. મોતીચંદ કાપડીઆના સૌજન્યથી મહાવીર વિદ્યાલય મળ્યું એ પણ સારું થયું. પરિષદનો હોલ, પ્રદર્શન, પરિષદનો ટોલ. ઉતારો, ઓપીસ એ બધું એકજ મકાનમાં હોવાથી

કાર્યકર્તાઓ ને પ્રેક્ષકો-બંનેને હીક થઈ પડ્યું. પહેલે દહાડે હોલ નાનો પડ્યો. હું ધારું છું કે સોએક માણસ પાછું ગયું હશે. બીજે દિવસે હોલ પુરતો હતો. ત્રીજે દિવસે મોટો પડ્યો. ત્રીજે માળે પ્રદર્શન પણ ભરાઈ રહ્યું. સામે 'શારદા' ને આર. વનમાળીદાસ પુસ્તકો વેચવા સ્ટોલ પણ ઉઘાડી રાખ્યા. મધ્યસ્થ વગામાં ને થોડી જગામાં બધાનો સમાવેશ થયો. કાવસજી જહાંગીર હોલની બબ્બતા પરિષદે ત્યાગી દીધી તે કેટલાકને ન રુચ્યું. પણ રજના દિવસો; વાઇસરોયની સ્વારીને લીધે બંધ રહેતા રસ્તાઓ; ગામને લુદે લુદે છેડે પરિષદ ને પ્રદર્શન-આ બધી મુશ્કેલીઓ જોતાં એ ત્યાગ ધણોજ લાભકારક નીવડ્યો.

x x x

સંગીતનું કામ ૨૧. નરસિંહરાવભાઈ, ને ૨૧. મનહરરામની દેખરેખ હેઠળ જે સ્ત્રી મંત્રીઓએ ઉપાડ્યું હતું. ગાયનો બધાં સુંદર, સુમધુર ને સુયોગ્ય હતાં. તેના સુરોપર પણ જોષ્યે તેના કરતાં વધારે ધ્યાન ને ચીવટ અપ્યું હતું, એમ મારા જેવા અજ્ઞાનને લાગ્યું પણ હોય. ભાઈ શંકરપ્રસાદનું ગીત મણિશંકરની કૃતિકા આદરણીય ઢાયા હતી. ૨૧. મનહરરામનું ગીત બધાથી સરસ ને પ્રવાહ તેમજ પ્રભાવભર્યું હતું. તેના ભાવ. શબ્દો ને સંગીત મને ધણાંજ મોહક લાગ્યાં. બધાને તે રુચ્યું.

હક ધીનવવો નહીં તો તકરાર કરી નિયમ
વિરુદ્ધ કરવું એ આપણા સ્વાતંત્ર્યનું બીજું
દૃષ્ટાંત.

આખરે વિષય સમિતિ શરૂ થઇ; ગાજવીજ
થઇ. ને અંતમાં પરિપદ મંડળનો ઠરાવ વધુમતે
રાતના અગીઆર વાગે શરૂ થયો. એ વીશે
ઉલ્લેખ હું કરી ગયો છું.

x x x

પ્રમુખની તબીઅત આખો વખત નાદુરસ્ત
હતી; અને એમનું ધણું ખરું કામ રા. કૃષ્ણલાલ
કાકાને કરવું પડતું. આપણે અહીંયાં પ્રમુખનો
આદર્શ ન્યાતના લલા શેઠીઆનો છે. પ્રમુખ
એટલે સલાની વ્યવસ્થા જળવનાર, બધાનું
વર્તન નિયમસર કરનાર, સલાના સમગ્ર ગૌરવનો
પ્રતિપાલ એ ખ્યાલ હજી પેઠો નથી. અને જેમ
સલા નિયમ વિનાની તેમ વધારે મજબૂત પ્રમુખ
જોઇએ. એવો કોઇ પ્રમુખ મળે તોજ કામ
સંજોગાંગ ઉતરે છે. માંદગીને લીધે કેટલેક અંશે
અશક્ત એવા રા. રમણભાઈ રા. કૃષ્ણલાલકાકા-
ની અને એક વખત સર પ્રભાસંકરની મદદથી
કામ પાર ઉતારી શક્યા.

x x x

બીજા દિવસના કાર્યક્રમમાં કે નહોતું. અને
વિષયસમિતિમાં બંધારણ વીશે સમાધાન થઇ
ગયું હોવાથી આખો
નિષ્પ્રધવાચન. દહાડો નિર્વિધને પસાર
થયો. થોડીકવાર ડા. નાયકે
પ્રમુખપદને યોગ્ય રીતે ન્યાય આપ્યો.

નિષ્પ્રધ વાચન કેટલાંકને પ્રિય છે. મને
અકારું લાગે છે. લાંબાં ભાષણો 'taken as
read' વાંચ્યાં એમ શા સારું નહીં લેવાતાં
હોય?

લેખીત ભાષણો વાંચવા જેવું કંટાળાભર્યું
કામ એકે નથી હોતું. આંખથી આંખ મળે
નહીં, સંબોધનને અપરોક્ષ સંબંધ બંધાય નહીં
ત્યાં સુધી કવચિતજ ભાષણ આકર્ષક નીવડે છે.
પણ આપણે ત્યાં વાંચી જવામાં વક્તા આનંદ
માને છે; અને તે સંગીતથી ઘેન આણવામાં
શ્રીતા મોજ માણે છે. તેમાં પરિપદમાં તો
એટલું બધું વંચાય છે કે લોકો કેમ સાંભળી રહે
છે તે મને સમજતું નથી.

વિદ્વાતપૂર્ણ નિષ્પ્રધને હઝાર માણસ
આગળ દશ મીનીટમાં વાંચવો ને તેનાથી
જ્ઞાન કે ઉત્સાહ પ્રસારવો એ અશક્ય થઇ પડે
છે. આવી સલાને તો માત્ર ગમ્મત જોઇએ.
સલાની દૃષ્ટિથી સરસમાં સરસ બીજે દિવસે
રા. ભાઈ રાયચુરાએ ગાએલું રંડીઆતું ગીત-
એમનો જીલ્લું અવાજ, એમના અભિનય, એમની
વિનોદપૂર્ણ ટીકા, એમના ગીતનો લય, ને તેની
હાસ્યજનક વસ્તુ, અને ખાસ કરી સર પ્રભા-
સંકરની હાજરીમાં દાદીનો ઉલ્લેખ—આમાંજ
સલા એકતાર થઇ; અને પલ્લવાર સાહિત્ય
પરિપદનું વ્યાસપીક રંગભૂમિના આછા રંગથી
છવાઇ ગયું. સલાને ગમ્યું; ધણી તાળીઓ પડી;
ધણી હસાહસ થઇ. પણ આનો આટલો રસ
પડ્યો એથી એ સલા સાહિત્યમાં કેવો ને કંઈ
અકારનો રસ લે છે તેનું શાસ્ત્રીય પ્રદર્શન થયું
એમ મને લાગ્યું. આ સલા આગળ ગંભીર
નિષ્પ્રધનું વાચન કરવું—એટલે માત્ર એક દૃષ્ટિએ
વાંચનારની ઝોળખ આપવી એટલુંજ; બીજી
દૃષ્ટિએ બગાસાં ખાવાં—એથી વધારે નહીં.

x x x

નિષ્પ્રધો માટે કહેવાયું કે પાંચ છ મહીનામાં
કેમ તૈઆર થાય ! જે તૈઆર કરે છે તેને બાર

મહીના લાગતા નથી, જે તૈયાર કરી શકતો
નથી તેને ગમે તેટલો
નિબંધો સમય નકામો છે લેખો
ઘણા આપ્યા તેમાં સારા

માત્ર જાણીતા લેખકો છે તેમનાજ-માત્ર ડો.
કુવરજી નાથક જેવાના અપવાદ સીવાય સસંદે
પોતાના સાહિત્યના ઇતિહાસ માટે તૈયાર કરાવેલા
ઘણા લેખો આ વખતે પરિષદને આપ્યા એટલે
આ વખતનો નિમંત્ર સંગ્રહ બીજી કોષ્ટ પરિષદ
કરતા ઉતરતો થયો છે એ માન્યતા બીનપાયાદાર
છે કેટલાક નિદાનો ન લખી શક્યા કેમ
કરીએ ? ખેએક લેખો પહેલા પ્રગટ થએલા તે
પરિષદમાં આપ્યા એમ કહેવાય છે આ વાત
લેખકે તેવી જોઈએ નિમંત્ર સમિતિ એ બધી
સર્વસત્તા ક્યાથી લાવે ? મારે માટે તો હમેશની
માફક કે રસદાર આરોપણ જોઈએજ કેટલાક
પત્રોએ બખ્યુ ' મુનશીએ લેખ લખ્યો નહોતો,
એટલે વચાય ક્યાથી ? માત્ર નામજ મુકલુ '
કોષ્ટ વાતમાં કે પણ આક્ષેપ કરી શકાય
છે ?-એ મનોવૃત્તિનું આ એક દષ્ટાંત છે મારો
લેખ તૈયાર હતો, જેટલો વાચવાનો લાગ હતો
તે છાપીને તૈયાર હતો, પણ એટલા બધા નિમંત્ર
વાંચવાના રાખ્યા હતા, કે તે બધાને માટે પુરતો
સમય નહોતો એટલે બીજા કોષ્ટને વખત
હુકાવવાનો કહુ તે પહેલા મારુ વાચન કાઢીજ
નાખુ તો સારું એજ વિચારે મેં મારો નિમંત્ર
વાચનાનું છોડી દીધું

x x x

દરરો તો ખરું જોતાં માત્ર એજ હતા
ગુજરાતની મુનીનસીંગી વીશે, ને અબ્યાસક્રમમાં
ગુજરાતીના સ્થાન વીશે આ ખરી મુદ્દાની વાત
પર ઘોડાક અપવાદો સીરાય બીજા બેપરવા
હતા-એ આ સભાની વ્યવહારિકતાનું એક

દષ્ટાંત પરિષદ કોષ્ટ જ-મારે વ્યવહારિક મલા-
business meeting-યશે ખરી ?

x x x

એકજ પ્રસંગ જરાક ઝાણુ આબો ૨।
હીરાલાલ પારેખે નિયમ સમિતિએ પસંદ કરેલાં
સાત નામો સુચ્યા ત્યારે
પ્રમુખની લવાઈ કેટલાક માણસો કે
કારણસર તોફાન કરવા
તત્પર તો હતાજ, અને આ એક પ્રસંગ
મળ્યો ૨। વિજયરાય કલ્યાણરાય દ્રોમુદી
ના તત્ત્રી જેવા વિવેચક ૨। જોષી-ધૂમકેતુ
જેવા નવલકથાકાર ૨। મોહનલાલ
દલ્વીયદ દેસાઈ જેવા વિદ્વાન, -એમની ચુટણી
વીશે પરિષદ માત્ર નિરુદ્ધ પડવાના આનંદને
ખાતર નારાજ બતાવે એ પરિષદની ચુટણી
કરનાની શક્તિ પર અજવાણ પાડે છે ૨। અબ્યા
લાલ જાની, ૨। સન્મુખલાલ પડ્યા ને ૨।
મનમુખલાલ માસ્તર તો જે પક્ષ બધારણુની
સામે પડ્યો હતો તેના અગ્રણી હતા પણ
ચુટણી કોને કરવી હતી ? બીજા સાત નામો
આબ્યા પછી કચ્છી વગેરે પ્રાતિક બેઠો આગળ
થયા પછી નામોનો વરસાદ વરસવા લાગ્યો

કાયકૃતિઓ એ માટે તૈયાર હતા મત
પત્રો છપાઈને હાજર હતા ને શાંતિથી મત
આપી ગકાત ને જે પરિણામ આવત તેમાં
કોષ્ટને અસંતોષનું કારણ નહીં રહેત સર પ્રભા
શકરે તોડ કાઢ્યો, ને પ્રમુખની લવાઈ સુચની
જરા પણ કોષ્ટ તોફાન કરે, કે તેને લવાઈનું
માન આપવાનું ઘણુને નહીં રુચુ પણ બધા
સમત થયા પ્રયુએ લવાઈ ફેસરો કર્યો

x x . x

પરિપદનું આ વખતનું દસ્ય જુની ન્યાતે
મળે છે એવું જરા વધારે હતું. અને તેજ

પરિપદમાં
અસ્વસ્થતા. પરિપદનું બંધારણ કે પશુ
વ્યવસ્થિત કાર્ય માટે કેવું
નકામુ હતું તેનો પુરાવો

આપતુ હતુ. અને અસાર સુધી પગિદ
કે કાર્ય ન કરી શકી, તે પશુ સમન્વય એમ
હતુ. ગ્યાનિક નોશાનીઓને શરણે જે સંસ્થા
હાય, તે સાહિત્યવિષયક સંસ્થામાં ત્રણ રૂપીઆ
પુરતો નેના સાહિત્યમાં રસ છે તે નિર્ણય કરનારા
હાય ત્યાં ત્રણ પૈસા આપે, કોણુ તેને માટે
મહેનત કરે? પગિદ મંડળની હસ્તીનો
સમજના સમજ હેતુ પરિપદના આગ્રહીલા
બંધારણ ને આવા નકામા વાતાવરણમાંથીજ
ઉદ્ભવ્યો છે. આ પરિપદ જ્યાં સુધી વિદ્યા-
વિદ્યામીઓની વ્યવહાર મલા ન થાય ત્યાં સુધી
આવુજ વાતાવરણ થોડે વધતે અંશે કાયમ
રહેવાનું.

× × ×
સાંઝે ગાર્ડનપાર્ટી થઈ મુખાષમાં
ગુજરાતીઓની આવી પાર્ટી ધણીજ થોડી થાય
છે એટલે ધણા લોકો
સ્નેહસંમેલન. આવ્યા હતા. અને પ્રમુખ
સાહેબના માનમાં એ

વીઠલભાઈ પટેલ, સર મનુભાઈ, સર પ્રભાશંકર,
સર સુનીલાલ મહેતા, રા. જુલાભાઈ દેસાઈ જેવા
અગ્રગણ્ય ગુજરાતીઓએ હાજરી આપી અમને
કૃતાર્થ કર્યા હતાં. જે સ્નેહ ને સૌજન્ય ત્યાં
દેખાયાં તે ઉપરથી પરિપદનું કામ સારી રીતે
પાર પડ્યું એમ માનવાને કારણ મળે છે.
પરિપદના પ્રમુખને માન આપવા મેં આટલા
બધાને બોલાવ્યા તે પશુ કેટલાકને ખુશ્યું.
સારું છે કે એવા કેટલાકને રીઝવવા હું કે કરતો
નથી, નહીં તો ખરેખર એવાને રીઝવવા કરતાં

સકતામાંથી તેલ કાઢવા કે સસલાનું શીંગડું
હાય કરવા બેસી જવું એ વધારે સારું છે.

× × ×
પાંચ છ મહીનાની પરિપદની પ્રવૃત્તિ પુરી
થઈ. પરિપદ સફળ થઈ કેકેમ એ પ્રશ્નો પુછાય
છે. જનતાનો મેળો સફળ
સુબાઈની પરિપદ-
ની સફળતા. ક્યારે થએલો ગણાય ?
જનારને ગમ્મત પડે ત્યારે.

જરા તોશન થયું, જરા લાપણો સાંભળ્યાં, થોડા-
ધણને મળ્યા ને મુબાઈની મળાહ કરી. એટલે
પરિપદની દૃષ્ટિએ દર વખત આવી યુ ઓછું કે
વધતું થાય છે કે થવાનું છે? આ પરિપદ એક રીતે
સીમાચિન્હ છે. હવે એ પરિપદ મંડળનું માત્ર
એક અંગ બની છે આ નવો અવતાર એણે
મુખાષમાં લીધો. આ વખતની પરિપદનું આ
ખરું ફળ. પરિપદને આ નવે અવતારે આજુવી
એમાં આખા ગુજરાતના પરિપદના જવાબદાર
શુભચ્છોકો એક મતના હતા. પશુ જ્યારે અવસ્થા
કરવાની હોય છે, ત્યારે ગેરઅવસ્થાનાં તત્ત્વો
ફૂફડી ઉઠે છે; અને કોઈને પશુ દુશ્મન તરીકે
પીણી કાઢી તેના પર હુમલા કરવા મંડી જાય
છે; અને પોતાનો પ્રાણ ન જાય તે માટે ફૂંકાં
મારે છે. આ સ્વાભાવિક સ્થિતિ છે. સ્વચ્છંદ,
અરાજકતા ને નિર્માલ્ય શિથિલતામાં પડી રહેશે
પરિપદગ્રેમ-મને લક્ષ્ય બનાવી હુમલા કરવા
મંડી ગયો. એમાં કોઈને વાંક નથી-માત્ર
સ્વાભાવિક નિયમોનાં કાઠ ને કાઠ સાધેનો
બને છે.

પરિપદની પાછળ લાવના ગુજરાતની
અસ્થિતાની છે. એ જેટલે અંશે અસ્પષ્ટ હતી
તેટલે અંશે પરિપદ સુસંબદ્ધ નહોતી. જેટલે અંશે
એ લાવના સ્પષ્ટ ને સુરેખ થતી ગઈ તેટલે
અંશે ગુજરાતીઓએ એ સંસ્થાને સુગ્રથિત
બનાવવાનો પ્રયાસ આદર્યો. એ પ્રયાસની

મૂલિ તે પરિષદ મડલ અને મુખાધની
પરિષદ તે પરિષદ મડળના વિજયધ્વજની પ્રથમ
સ્થાપનાનો પ્રસંગ

x x x

મુખાધની પરિષદમા વિદ્વસતોપીઓ છેદને
સુધી ન નડયા હોત તો આ પરિષદમા માત્ર
પરિષદ મડળનો વિજય
પરિષદ મડળની ધ્વજ સ્થપાત નહીં પણ
સમિતિ તેનું વિજય સ્થાણ પણ

ગરુ યાત ત્યાને ત્યા પરિષદ મડળની નવી રચિતિ
ઓની રૂપરેખા રજુ યાત ને તેને માટે જોઈતી
સહાય ને ઉત્સાહ મળત પણ મરુ જોતા તો
આટલું થયે તેની મે આશા રાખી નહોતી,
કારણ કે થયું તે પણ ધણી વર્ષો પર થયું જોઈતું
હતું, પણ અનનસથાનાં તત્ત્વો તેને થયા તા નહીં

પરિષદ મડળની કાર્યવાહક સમિતિની ચુટણી
નો સવાલ આગે જે જે સમૂહોએ પરિષદ
મડળને જન્મ આપવામા મહેનત લીધી હતી તે
બધાના પ્રતિનિધિઓને તેમા સ્થાન મળવું
જોઈએ એવો મારો વિચાર હતો પહેલેથીજ
રા કૃષ્ણલાલકાકાએ ઉપપ્રમુખ થવાની આના
કાની બતાવી હતી રા મટુભાઈ કાટાનાળા
પરિષદ મડલની જનેતા છે એમણે અમદાવાદમા
તેની રૂપરેખા સ્પષ્ટ કરાવી, ભાવનગરમા તેની
સ્થાપના કરાવી, તેને રજીસ્ટર કરાવ્યું, તેની
જોડણી નક્કી કરાવી એમને ઉપપ્રમુખપદ લેવા
રા હીરાલાલ પારેએ અને મે ઘણું દબાણ કર્યું
પણ તે એકના બે થયા નહીં

મનીષદને મારે તો રા હીરાલાલ પારેખ,
રા મનહરરામ, રા ચંદ્રચંદ્ર ને રા ભરતરામના
પ્રતિનિધિત્વ ને લાયકાતવીશે કેં ચલાવ હોનો નહીં
સુરતના પ્રતિનિધિ રા પાલકજી, ભાવનગર
મુખાધ ને જૈન કામ, ત્રણેમા વગ ધરાવના

સાહિત્યવિલાસી રા મોતીચંદ કાપડીઆ, -એ
મનેને રીજોરર તરીકે સ્થાન આપનાથી આખી
સમિતિ સર્વાંગ મુદર થાય એમ હતી

મારે ઉપપ્રમુખ થવું એ પણ એક મુશ્કેલી
હતી મને હોદ્દાની પરના નથી જે કાર્ય
કર્તાઓની ભાવના મારી ભાનનાને અનુકૂલ હોય
લા બનતું કરવા હું સદાએ તત્પર છું જ્યાં તે
પ્રતિકુલ હોય ત્યાં કામ ગા કરતા નખત ને
શક્તિ બીજાં કેકાણે વાપરનામા ક્ષણભગર
દેહતું વધારે સાચક છે એ મારે સિદ્ધાંત છે
એટલે ઉપ આપેલા ગૃહસ્થો સમિતિમા આવે
તો તેની સાથે કામ ગવા નચાર હતો

રા મટુભાઈ એકના મે નજ થયા એમને
કાર્યવાહકની જોખમદારી લેવી નહોતી ડાહ્યા
માણસ! એ જતા ઉપપ્રમુખ માટે થવું એ
દબાણ થયું છ મહીના થયા જે સરથાને
સમજ કરવા પ્રયત્ન કર્યો તેને મદદ
કરવાની ના પાડવામા કે અથ નહોતો
ચુટણી વખતે રા કૃષ્ણલાલકાકા ને મારી વચ્ચે
વિરોધ કરાવવાની તરકીબ નીશે મે આગળ કહ્યું
છે એ ઉપપ્રમુખ થયા હોત અને બીજાં કાર્યકર્તા
જે થયા તેજ હોત તો તન દબને કામ કરવા હું
તૈયાર હતો, એનણે ને મધ્યસ્થ સલાએ મને
નિમત્ર્યો તો મારા મિત્રો માથે કાયવાહક
સમિતિમા સહયોગ સાધવા હું તૈયાર હતો

x x x

પરિષદ મડલ એટલે ગુજરાતની સારકાગિ
અને સાહિત્યવિષયક અસ્મિતામા માનતા સ્ત્રી
પુરુષોનો સહયોગ એ સહયોગમા જેમ વધારે
જસાહી માણુમે જોડાય તેમાજ મડળની સફલતા
છે એ સહયોગ સફલ થાય એજ દરેક ગુજરાતી
ની ઇચ્છા હોઈ શકે એ સહયોગને પરિણામે
સાહિત્ય ને સરકાર મમ્મદ થાય એ બીજા

દરેકની આશા હોષ શકે. મંડલના અધિકારીઓની પ્રવૃત્તિને સાનુકૂળ વાતાવરણ ઉભું થાય; તે ધારેલું કામ પાર પાડે; તેમના કાર્યને પરિણામે ગુજરાત સુદૃઢ ને સંસ્કારી બને; અને એમણે આદરેલી જે કે થોડી વધતી પ્રવૃત્તિથી ગુજરાત વ્યક્તિત્વ પ્રાપ્ત કરવા તરફ પગલાં મારે—એજ મારો તો આશય ને ઇચ્છા પાર પાડતાં ગુજરાતના લોકોનો સહયોગ—ને સહયોગ નહીં તો સહાનુભૂતિ—ની આશા નિષ્ફળ નહીંજ નામ એવી મને શ્રદ્ધા છે.

x x x

અને જે સંસદે શક્તિ ને વ્યવસ્થા દાખવી પરિષદ પાર ઉતારવામાં મુખ્ય ભાગ લીધો તેના કાર્યની નોંધ શેતાં ઘણાને સતોષ થયો છે તેમાનો હું પણ એક છું.

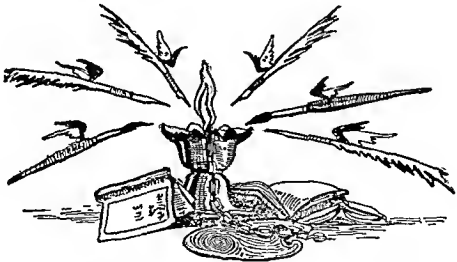
x x x

મને મોટામા મોટો લાભ મળ્યો તે ઘણા મિત્રોને મળવાનો. હું મુખાઈ છોડી જઈ શકતો નથી; મધા કેં મુખાઈ આવી શકતા નથી. પણ

હરગુજરાતમાં ગામેગામ સાહિત્ય તરંગો સરળવતા, સાહિત્યવિલાસનાં ધોરણો રચતા ગુજરાતીઓના સમાગમનો લહાવો મને મળ્યો. સમસ્ત ગુજરાતના બધા તરંગ એકજ સાગરની લહેર છે એ મારી માન્યતાનો મેં સાક્ષાત્કાર કર્યો આ તરંગોમાં Renaissance (પુનર્ધટના)નો જુસ્સો છે; ધાર્મિક જવાબદારી છે; અને છતાં સરસતાનાં દર્શન કરવા મથતી કલાદ્રષ્ટિ છે. આ તરંગોમાંથી સર્વાંગ સરસ કલાલક્ષ્મી ક્યારે બહાર પડશે ?

x x x

આ લખ્યા પછી એક પ્રતિષ્ઠિત દિશા તરફથી ગુજ્ઞો આવ્યો કે પરિષદ ફંડમાંથી રા. વિજયરાયને મેં મેકડ કલાસ લાડુ અપાવ્યું, તે છતાં થર્ડ કલાસ મા મુમાફરી કરી વચ્ચેનો ફેર એ ખાઈ ગયા. પરિષદ ફંડે એક પૈસો વિજયરાયને આપ્યો હોય એમ મને ખબર નથી. આક્ષેપ શાસ્ત્રની નીચતાને મર્યાદા હોય છે ખરી ?

લલિત કલા

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૮૪ થી]

કલાની અધોગતિ

આ ત્રણે કલાઓની આપણા દેશમાં એક વેળા કેવી અધોગતિ થઇ હતી તેનો ખ્યાલ કરતાં કોને ખેદ નહીં થાય? શિલ્પકલાના સુંદર નમુના હજી આપણી ગુફાઓ અને ગદ્દરોમાં મોજાવે છે. એભોરાની ગુફામાં શિલ્પની વશસ્ત્રી કારકીર્તિનું આપણને સારું લાન થાય છે. અને જે કે મુસ્લીમ સત્તાના દાય તળે પ્રતિમાઓ ખંડિત થઇ, પ્રતિમા કરવાની કલા ઈત્તર વિછિત્ર થઇ ગઇ, તો પણ જે દેવાલયો પાછળથી બધાયાં અગર જે મુસલમાન બાદશાહોની ધતરાણના ભોગ થઇ પડતાં બધાં તેમાંની શિલ્પ કારીગીરી હજી પણ આપણા મનને રંજાડવા સમર્થ છે. દેલવાડાના સુંદર દેવાલયો જોઇને કોના હૃદયમાં બાદશાહનો ઉમળકો ઉછળ્યો નહીં હશે?

મુગલ શાહનશાહત

ચિત્ર કલાની પણ અવદશા આપણા દેશના કાળચક્રના પરિણામે આવતી ગઇ. અકબર બાદશાહે પોતાના દરબારમાં ઘણા પ્રખ્યાત કલા વિશારદોને એકત્ર કરી રાજ્યાશ્રય આપ્યો હતો. અને તેની કારકીર્તિમાં ચિત્ર કલાએ સારી પ્રગતિ કરી હતી. બાદશાહ જહાંગીર તથા શાહજહાન લલિતકલાના કેટલા પ્રેમી હતા તેનો ખ્યાલ આજે પણ કાશ્મીરના પ્રવાસીને શાર્દૂલમાર તથા નીશાત બાગ અને અરઝાબદ તથા વેરી-નાગના સુંદર બાગો-નીહાળ્યાથી તથા ત્યાંનાં રમણીય કલરવ કરતાં ઝરણાના ઝણકાર નાદ સાંભળ્યાથી સહેજ થઇ શકે એમ છે. આજે પણ ચિત્રકલા જે એ પથે આ દેશમાં ઉતરી આવ્યા છે તેમાંનો મુગલચિત્ર પ્રબંધ આ બે બાદશાહોનાજ પ્રતાપે પોષાયો.

હતો. બીજો રજપુત ચિત્રોનો પ્રબંધ વિક્રમાલિયનો અને રામ ભોજના આશ્રય, તળે વિખ્યાતિ પામ્યો હતો એમ આપણને તે કાળનાં કાવ્યો અને નાટકો ઉપરથી સહેજ સમજાય એમ છે. કવિ ભવલુતિના ઉત્તરરામચરિત્રમાં જે ચિત્રપટનો હૃદયવેધક ચિતાર આપ્યો છે; અને કવિ કાલિદાસે શંકુતલાના ચિત્ર તરફ દુષ્યન્તની મૃગતૃષ્ણા જેવી ઘેલછા જે ખુબીથી વર્ણવી છે તે કાળથી હીંદુ ચિત્રકલા ઉતરતી ઉતરતી રજપુત ચિત્રોના પ્રબંધમાં વિરામ પામી. ઉદેપુર, જયપુર, જોધપુર, બીકાનેર તથા જુહી કાટાનાં રાજ્યો મરાઠા અને મુગલ સૈન્યોથી ખરાબ પામી નિરતેજ થયાં તે સાથે રાજ્યાશ્રયનો પણ અસ્ત થયાથી ચિત્રકલાનો ઝરો સુકાઇ ગયો. બીજી તરફ દોહીના તખ્ત ઉપર બ્યારથી ધમઝનુની ચોરગજેમ એકો ત્યારથી ચિત્ર અને શિલ્પ કળા ધર્મના-સિદ્ધાંતોથી નિષિદ્ધ હોવાથી વેધવ્ય પામી.

અરાજ્યનો સમય

પરંતુ આગળ જતાં જ્યારથી આ દેશ ઉપર વાણિજ્ય પ્રેમી કંપની સરકારની મત્તા સ્થપાઇ ત્યારથી તો લલિતકલાઓને દેશવટો મળ્યો હોય એમ તેમનો લોપ થઇ ગયો ચિતારાની ખીંછીને ઉઘાઇ લાગ્યા માંડી અને શિલ્પકારની જ્ઞાનસને કાટ ચડવા માંડ્યો. એવું એક સિદ્ધાંત સમાજ શાસ્ત્રમાં સ્વીકારવામાં આવ્યું છે કે કાઠપણ દેશના સુધારાનું માપ કાઠનું હોય તો તે દેશમાં નારીપ્રતિજ્ઞની લાવના કેની છે તે તપાસવું-જોઈએ. લલિતકલા પણ એક લલના છે. તેથી જે દેશમાં લલિતકલાનો અસ્ત થતો હોય તો તે દેશની આબાદી અને સુધારણાનો પણ શતમુખ વિનિપાતજ નિર્મેલો હોય છે. લલિતકલાનો વિસ્તાર અને પ્રગતિને તે દેશની આબાદી માપવાનું તેનું શીનોષ્ણ માપ લેવાનું

એક એક છે એક તરફ વિષયી રાજકર્તા અને નવાબોના બુલમથી અચવા ખાતર ન્યાં સ્ત્રીઓને પડા પાછળ ભરાવું પડ્યું ત્યાં લલિતકલાની અધિષ્ઠાતા દેવીઓનો સ્તમાજમાંથી લોપ થવાથી ચિત્રકલામાંનું સત્ય અને તે સમયનું ઐત્તર્ય નિસ્તેજ થઈ પડ્યું. બીજી તરફથી ન્યાં ઠગ પીઢારા આદિ હુંડારાનાં વાદળ જેવાં દગોથી વસ્તી કચડાતી ગઈ ત્યાં અબલા જાતિનો આરો રહ્યો નહીં અને લલિતકલાનું લાવણ્ય ધરણીથી ઘેરાયું શિલ્પકલાવિશારદને સલાટ અને પથરફેડો કહી સમોધવા લાગ્યા સમર્થ ગણુ સત્રધારને સુતારે અગર ગજગર કહી તેનું અપમાન થવા લાગ્યું. પ્રતિમા બનાવનારો કુંભાર અને ચિત્રકાર ચિતારા અગર રંગરેજ તરીકે ઓળખવા લાગ્યો. લલિતકલાનો અસ્ત હજી વધારે કંઈપી શકાય એમ છે ?

નિરાશામાં આશા

પણ દુનીઆમાં નિરાશા માટે સ્થાન નથી. કા તો મનુષ્યના હૃદયમાં આશાના અંકુરો હંમેશાં તાજ રાખવા જોઈએ, અગર તેમ થવું અશક્યજ હોય તો સમુદ્રમાં કુબડી ખાઈ તેના તળીયામાંથી શેા દિલાસો મળી શકે છે તે જોડા અને સમુદ્રસુંદરીઓ સાથે વિહાર કરવા જળશાયી થવું જોઈએ. અસ્તોદયના ચક્રની ઘટપાલ અનંત અને અખંડ છે. ત્યારે આપણા દેશની અધોગતિએ પહોંચેલી લલિતકલાઓનો પણ પુનરુદ્ધાર કરવાની આશા અમર છે આ વાદળની પાછળ હાલ પણ એક સોનેરી કિરણ જોર કરી અખંડારા મારી રહ્યું છે આપણા દેશની ચિત્રકલાના ઉચ્ચ આદર્શો બગાડાના યુવકો ફરી પોષવા લાગ્યા છે અવનીન્દ્રનાથ હાકુરના ચિત્રોમાં એક અવનવા ચપ્તકારની ઝાખી થવા લાગી છે ઉમ્મરઅખ્યામના રૂખીયાતના ચિત્રો તેજે આલેખી સારી નામના મેળવી છે

તેના અનુયાયી મંડળમાંથી નંદલાલ બોસ અને સુરેન્દ્ર ગંધુલીએ ચિત્રકલાની સારી સેવા બજાવી છે. આપણા મુખ્ય ઇલાકામાં છેલ્લા દાયકામાં યુવાન ચિત્રકારોએ પીછી ઉપેર સારો કાણું મેળવેલો જણાય છે. ફૈઝી રાહમીન, ધુરધર, શ્રીમાન પુરુષોત્તમ, રવિશંકર રાવલ, ગોવર્ધનભાઈ પટેલ, દત્તાત્રેય જોગલેકર, કનૈયાલાલ, રવિશંકર પંડિત તથા લાસીરામ એ નામે સાહિત્ય સંસદના ચિત્રકાર તરીકે ખ્યાતિમાં આવવા લાગ્યા છે. શિલ્પકળા માટે મહાત્મે, તાલીમ, કૃષ્ણીજ બોઝ, વાઘ, ફડકે, કોલાટકર વર્ષાડી વિગેરે યુવાનો એ નામના મેળવવા પહેલ કરી છે. એ સર્વ શુભ ચિન્હોથી આપણી લલિતકલાનું નસીબ હજી પણ ઉજડશે એવી આશા બાંધવા જતાં શક્યજ નેવો અસંભવ જણાતો નથી. પરંતુ ગમન

પરંતુ આપણી મૃતપ્રાય ચએલી કલાઓને પાછી ધીકતી અને ધસ્તી શક્તિ આપવી હેય તો આપણા અનુભવની મર્યાદા વિસ્તીરવી કરવી જોઈએ. દેશના ઉછરતા અને હોતકર યુવાનો જેઓ લલિતકલામાં સારો રસ લેતા હોય એવા કલાકોવિદોને યુરોપના દેશોની મુજાકાત લેવા મોકલવા જોઈએ યુરોપની કલા જોઈ તેઓના સાંકડા મનના પટલો ઉઘડી જશે તેમની કલાના આદર્શો ઉદાર અને આલ્હાદકારક થવા માંડશે પારીસ શહેરમાં સુંદર રોયલ ઓપેરાની ઇમારત ઉપરાત લવ્ય હુવના કલાની ખજાનાઓ જોઈ તેમના ખોયમાં ભુસ્સો આવશે વીનસ ડી માઇલોની રસભીની પુતળીઓ જોઈ તેનું હૃદય આદ્ર થઈ ચંદ્રકાંતની પેઠે તેમાંથી રસના ઝરણુ કુટશે પ્રાચીન રોમનગરની મુલાકાત લેતા વેટીકનમાંનાં ચિત્રો, માયકલ એન્જેલોનું લાસ્ટ જર્જમેન્ટનું જગવિખ્યાત ચિત્ર તથા રાફેલનું સીસ્ટાઇન મેડોનાનું હૃદયદ્રવ્યક ચિત્ર

જોઈ માતૃપ્રેમની પવિત્રતા અને બાલચેષ્ટાની નિર્દોષિતાના પરસ્પર સંઘાતથી તેના હૃદયમાં સોનંદામ્યચક્રક ઉદ્ધાન્તિ અનુભવાશે. નેપથ્યની મુલાકાત લઈ ત્યાંનાં ચિત્રોના સંગ્રહસ્થાન તથા વીસુવીધસના ધરતીકંપથી નાચ પામેલા પોંપેઆબના ખંડીઅરો જોવાથી રોમન શહેનશાહતની ભરયુવાનીમાં શિલ્પ તથા ચિત્ર કલા કેટલી ટોચે પહોંચ્યાં હતાં અને તેમાં વૈભવ અને વિલાસવૃત્તિની અનીતિ કેવી દાખલ થવા પામી હતી તેનાં સારાં ઉદાહરણો તેને જોવાનું સાધન મળશે ફ્લોરેન્સ શહેરમાં વીનસ ડી મેડીચીની સુંદર પ્રતિમાના અભ્યાસથી જીવન સાગરનું મંથન કરવાની શક્તિ તે પ્રાપ્ત કરી શકશે અને જાના સુંદર ચિત્રોની પીતી તથા હરીઝીથી ખતે ગેયરીઓ જોવાથી તેને કાષ્ટવાર પણ ચિત્રકળાના અગ્રોધ આયુધો ઉપર અવિશ્વાસ પેદા થશે નહીં.

યુરોપની કલા

આદીયાદીક સમુદ્રની પટરાણી વેનીસની મુલાકાત લીધાથી તે શહેરના શિલ્પ રત્નોર્ન કીમત તે સારી રીતે સમજી શકશે અને કેનોવાના વીનસ આદી દેવીઓની પ્રતિમા જોઈ, તેના આદર્શ ઉંચા ને ઉંચા ઉડવા લાગશે મીલાનનું ભવ્ય કેથીડ્રલ, કોલોનનું ગગન ચુંબી દેવળ અને મેવીલનું સુંદર રોજીકદાર મંદીર નીલાળવાથી યુરોપના શિલ્પ શાસ્ત્રની શક્તિનું તેને જ્ઞાન થશે અને ડ્રેડનની ગેલેરીમાં પ્રખ્યાત રેફાઇલના મેડોનાના સુંદર ચિત્રોથી તેના મન ઉપર ઘણી ઉમદા છાપ પડશે ટીસ્મન બોટીચેલી, લીયોનારોલોવીચી ગીદારીની તથા ટીટોરેટો - વિગેરે રીનાસાંઝ વખતના ચિત્રોમાં લાવણ્યની ખાણ છે તે તેના ફાયદા માટે ખુલ્લી મુકાવાથી તેમાંથી, જેટલી કલાનું

અપહરણ કરવું હોય તેને માત્ર તેની શક્તિની જ મર્યાદા દોરાએલી તેને બચાશે સાચી પૂર્વ તરફ આવતાં વીયેનાની ખુખસુરતીઓ નીલાળતા ખાઈ એનટાઇન તથા સેરેસીન, દબના ખાલેલા પ્રાસાદોના શિલ્પ વખાણવા તેને માર્ગ મળશે.

વિદેશી કલાનો સ્પર્શ, સ્વાર્થ

કદાચ તમે કોઈ આથી કહેશો કે આતો બધી વિદેશી કલા અને તેના આભડછેટથી આપણી શુદ્ધ સ્વદેશી કલાનું વ્યક્તિવિશિષ્ટ સ્વરહેશે નહીં. પરંતુ આવી બીતિ રાખવાનું કે કારણ નથી. જ્યાં સુધી આપણી કળાના વિષયો આ દેશના પહેરવેશ, આ દેશની મુખપ્રતિ, જળજીવ રખાય ત્યાં સુધી માત્ર ચિત્રની શૈલી વધારે પ્રગતિ પામેલા અને સુધરેલાં ચિત્રોની વિદેશી દબ ઉપર આંકવાથી આપણા સ્વદેશપ્રેમને આઘાત આવવો ન જોઈએ વળી પ્રારંભમાંજ આપણે કહી ગયા તે પ્રમાણે ખરી કલાની ખુખી અનુકરણ કરવામાં નહીં પણ સારા નમુના જોઈ તે ઉપરથી ઉત્પાદક શક્તિ ખીલવવામાં રહી છે. જ્યારે આપણામાં સ્વમાનના અંકુરે પુટ્યા છે, સ્વદેશાભિમાનની જ્યોત સળગી છે અને સ્વાભાવિકતિની મદ્દત્તાકાક્ષા પેાપાઈ છે ત્યારે માત્ર આ વિદેશી કલાના દર્શનથી ધાસ્તી રાખવાની જરૂર નથી હાલ પણ કોણ કહી શકશે કે આપણા ચિત્રોમાં વિદેશી કલાની છાપ નથી? જેવી રીતે મોગજ ચિત્રોમાં ઇરાનની કલાની અસર આવી ગઈ છે તેવી જ રીતે અંગ્રાજાની ચિત્રકલા ઉપર જાપાનની કલાની છાપ સહજ સમજાઈ શકે તેવી છે. બંગાળના ચિત્રો સામે સારા કલાવાતિકકારોની એવી ટીકા છે કે તે ચિત્રોમાં કે શક્તિ નથી રંગની પસંદગીમાં સુધારાને હજી, સ્થાન છે ચિત્ર રેખામાંથી રાષ્ટ્રીય નમુના પકડાઈ આવે છે, આપણા હૃદયસ્તાનની સર્વ

લલિતકલાઓ વચ્ચે આલેખ એજ છે કે જે કે તેમાં લાવણ્ય (Melody) અને સૌંદર્ય છે છતાં તેમાં એકતાર અને સમતોલપણ (Harmony) નથી. મનુષ્યના શરીરના સમતોલ ચિત્રો દોરી શકાય તે માટે શરીર શાસ્ત્રના સારા અભ્યાસ ઉપરાંત શરીરના ઉમદા નમુના જોવા જોઈએ. આ દેશમાં કલા માટે “ મોડલ ” નમુના મેળવવાની ઘણી મુશ્કેલીઓ છે. ઝીંક કલાની વિશિષ્ટ ખુબી નમ્ર ચિત્રો તથા નમ્ર પુતળાઓમાં રહેલી હતી. વીનસ દી માઇલો તથા એપોલો બેન્ડવેડેરના જગવિખ્યાત પુતળાંઓ જોઈને તે દેશમાં શરીરશાસ્ત્રનો કેવો ઉચો અભ્યાસ થયો હશે તે સહેજ સમજાય એમ છે. રોમન કળામાં ચિત્રો તથા પુતળાંઓને વસ્ત્રો પહેરાવેલા હોય છે. છતાં આ વસ્ત્ર ધારણ કરાવવામાં પણ ફેટલી ખુબી, કેવો એકતાલ, કેવી ઝલુઝમક (Rhythm) સચવાયાં છે તે તેની સુંદર કારીગીરીના નમુના જોવાથી ખાત્રી થાય છે. આપણી કલાઓમાં પણ તેવી એકસૂરતા, એકતાલ આણી શકાય તે માટે પરદેશની કલાના શ્રેષ્ઠ નમુનાઓ જોવાની જાહે જરૂર છે. પરદેશના સદવાસ છતાં સ્વદેશની વિશિષ્ટતા જાળવી રાખવી એજ નિખાલસપણાની પ્રચીન છે. કોઈ પણ કલાને મદસ્ત્ર પ્રાપ્ત કરવું હોય તો તેણે નિષ્કપટ અને નિખાલસ, સરળ અને શુદ્ધ રહેવું જોઈએ.

સ્વાર્થ

વળી હાલ આપણા પોતાનાજ સ્વાર્થ ખાતર આવી પરદેશી કલાના સંધર્ષણની જરૂર છે. હાલનો જમાનો બપોર અને વાણીજ્યનો છે. જો આપણા દેશની કલા કારીગીરીની વસ્તુઓનો સારો હકાવ થાય એવું જોવાની આપણી ઇચ્છા હોય તો આપણે તેની રૂપરેખા તથા રચના સુધારવાની જાહે જરૂર છે. એકને એક નમુનાને

વળગી રહ્યાથી કલાની પ્રગતિ થતી નથી. આ વિષયમાં રોયલ એકેડેમીના પ્રમુખ સર ફ્રેડ્રીક લેઇટને શીખામણ દીધી છે કે “ દેશની પડતી જાતી આપાદી ટકાવી રાખવામાં કલાનો ઉપયોગ કરવાનો હવે વખત આવ્યો છે, ભિન્ન ભિન્ન દેશો વચ્ચે બાપારની એટલી બધી હરીફાઈ અને ચડસાચડીનો પ્રસંગ આવ્યો છે કે આ વેપારની શક્તિના એલમાં જો છતવું હોય તો માત્ર શ્રેષ્ઠ કારીગીરી અને વસ્તુઓની ઉત્તમ પસંદગી ઉપર ખેતી ન રહેતાં તેમાં સૌંદર્ય અને નક્શીની ખુબી આણી તેને ખુબસુરત બનાવવા પ્રયત્ન થવો જોઈએ.”

વેબ્બલીનું પ્રદર્શન

વેબ્બલીના પ્રખ્યાત પ્રદર્શનમાં આપણા દેશના જે કારીગરો વીલાયત ગયા હશે તેમની આંખ હવે ઉધડી મઠ હશે. તે પ્રદર્શનમાં જતાં પહેલાં ઘણા ગૃહસ્થોની એવી માન્યતા હતી કે આપણી કલા, કારીગીરી તથા હુન્નરના નમુના પરદેશમાં મોકલ્યાથી આપણા દેશને કે ફાયદો નથી. માત્ર આપણા કૌશલ્યનું તેથી અપહરણ થવા પામે છે. અને આપણી કલાઓનાં ગળાં તેવી હરીફાઈમાં રેંસાઈ જાય છે. આ બીજી કેટલેક દરજ્જે ખરી હશે. તો પણ જે કારીગરો અને હુન્નરના હિસ્તાદો પોતે તે પ્રદર્શન જોવા ગયા હશે તેમનાં મન તો વધારે મોકળાં થયાં જ હશે. અને વધારે ઉદાર વધારે ઉદાત્ત આદર્શો કમળનેજ તેઓ પાછા ફર્યા હશે. આપણા હુન્નરના સંક્રાંત અને કારીગરોના સાંકડા મનનો જમાનો હવે રહ્યો નથી. પાટણમાં પટાળાં વણનારાઓ અને સંખેડાના સંધાડી-આઓ એટલા સાંકડા વિચારના હોય છે કે તેઓ પોતાનો ધંધો પોતાની દીકરીઓને પણ શીખવા કે જોવા દેતા નથી. કેરખેને તેમની

મારફતે તે' કારીગીરી. પોતાના વહેવાવાદના કુટુંબમાં જતી રહે. : આવી ધર્મી દેશને કે લાભ નથી જમાનો બદલાઈ ગયો છે. સાત સમુદ્રથી ઘેરાયલા અને સાત પવન માળથી રક્ષાયલા એકાકી જંજીરપતી કલ્પના હવે સજી દેવી નોંધ્યો. આપણો દેશ એક રાદદારી માર્ગ થઈ પડ્યો છે. આગાહી, આગમોહ અને દવે તો એરોપ્લેનના રસ્તે પણ પરદેશીઓના હાથે ચાલુજ રહેશે. પરદેશીઓનો અને આપણા દેશનો સંબંધ માત્ર નદીનાવ સંજોગ જેવો આકસ્મિક રહ્યો નથી. જગતના સંઘર્ષણમાં આવ્યા પછી ધક્કા ખાવાઅને ધક્કા મારવાની પણ શક્તિ ખીલવવાની જરૂર છે એરનો પ્રતિકાર

સર્વદંખનું ઝેર સર્પજ પાછો ચુમી લઈ શકે છે, ડંખ ઉપર મોખડો ચોંટાડ્યાથી ઝેર તરત ચુમાઈ જઈ ઝેરનો પ્રતિકાર થાય છે. વિવેકાનંદ સ્વામીનું વચન એવું હતું કે આપણા દેશની કલાઓ, દુનર કારીગીરીને યુરોપના સર્પનો ડંખ સામ્યો છે. તો તે યુરોપી પ્રજા પામે ફરીથી ચુસાવી લેવો જોઈએ; આપણી કલાઓ દુનર અને વ્યાપાર ચુસી જઈ તેના કુચા ચુકી યુરોપના વ્યાપારીઓ દેશમાંથી દ્રવ્ય લઈ ગયા છે, તો આપણા દેશના વ્યાપારીઓએ પરદેશ જઈ વ્યાજ સાથે એ ઋણ ચુકાવવું જોઈએ.

ગંગા સિંધુનો સંગમ

આ હરીફાઈમાં નિરાશ થવાની જરૂર નથી. કહેવામાં આવ્યું છે કે પૂર્વ તો પૂર્વજ રહેશે અને પશ્ચિમ સાથે તેનો કદાપિ મેળ પડશે નહીં. સિંધુ અને ગંગા વચ્ચે છેડા છુટકો થયા પછી સિંધુ અને ગંગાના; પ્રવાહનો કોઈવાર સંગમ થઈ શકશે નહીં એકનું વહેણ પૂર્વમાં ઉતરશે તો

બીજો પ્રવાહ-પશ્ચિમમાં ચાલુ રહેશે. આવી સ્થિતિ, કરનારા જુલો, જળ છેડે એક વાર સાહારના રણમાં પણ સમુદ્ર ધુધવતો હતો અને રજપુતાનાના રણમાં - સમુદ્ર જેવાં - સરોવર હતાં એમ ભૂગર્ભશાસ્ત્રના પ્રમાણો છે. વળી વસ્તુસ્થિતિ આ પ્રમાણે હોય તોપણ નિરાશ થવાનું કારણ શું? સર્વ ઉગશે તો પૂર્વમાંજ.

પરસ્પર સંમેલન

અસ્તોદયની ગતિ ન્યારી છે, જે પૂર્વને Unchanging East (ગતિશન્ય પૂર્વ) એવો મળકનો આક્ષેપ હતો, તેણે પોતાના પીછાં ખંખેરવા માંડ્યા છે. જનપાને પ્રગતિની પહેલ કરી છે અને ચીન દેશની ઉત્ક્રાંતિકરી પૂર્વના દેશોના સામર્થ્યમાં વધારો કરવા બેશબેર પ્રયત્નો આદર્યો છે. કાળની ગતિની બલીદારી છે. જે યુરોપને જડવાદી માનવામાં આવતું હતું તેની આંખ મહાન યુદ્ધ વખતે ઉઘડી; જર્મનીના પગલે પગલે આધ્યાત્મિક Spiritual થવાનું વલણ પણ તે મહણ કરે. આવા પરસ્પર સંમેલનથી અચ્છાધાર્યા અચ્છકલ્પેલાં પરિણામ આવશે. તે વેળાએ ભારત-વર્ષોઓ શુ પોતાના જંજીરપતમાં બેમી ગદી શકશે? રણમાં દાવાનળ મળગી રેતીનો પ્રયંત ઝંઝવાત તથા મોટું વાવાઝોડું થઈ નોકાન બને ત્યાં શાદમૂંગની માફક રેતીમાં માથું ધાલી દઈ નિરપેક્ષ નિઃસ્વાર્થ છંદગી ટકાવી રાખી શકાશે? દસ આદેશ

આપનો મેં ધણો વખત લીધો તે માટે હમ માયું છું. આજનો વિષય પુરો કરતાં પહેલાં માત્ર આપણી લલિત કલાના પુનરુદ્ધાર માટે શું શું થવા આપણો દેશ આપની પામે આજ્ઞા રાખી શકે તે માટે દેશનો સદેશ જાણવવાની જરૂર છે. આજનકમાં જેવી રીતે Ten Commandments એટલે દસ આદેશો

આપ્તો, તે પ્રમાણે આપણે પણ દસ દરમાનો પાળવાની જરૂર છે. તે ગણાવી આજનું પ્રદર્શન ખુલ્લું મુકવાનું જાહેર કરીશ.

૧ કોષ્ટ પંચ હીંદીવાને પ્રાસાદ, હર્ષ કે બંધો અધાવવો હોય તો તેણે હીંદુ શિલ્પ-શાસ્ત્રના અભ્યાસવાળા સત્કાર પાસે તેનો નકશો કરાવી તેના હસ્તકળ તે અધાવવો.

૨ કોષ્ટ પણ હીંદીવાને પોતાના ધરનો સજ્જાર કરવો હોય તો ખુરસી, કાચ, ફરનીયર વગેરે સર્વ ગૃહસ્થમારના ઉપસ્કરણ હીંદી કારી-ગીરીના પસંદ કરવા.

૩ સૃષ્ટિ સૌંદર્ય અને કલાલાવણ્ય માટે આદરભાવ ઉભો થાય તે માટે શાળાઓના મકાનો તથા ખીજાં સર્વ જાહેર મકાનો આસપાસ સુગંધી પુલ સાથેના બાગ બગીચા, જળાશયો, પુવારા વિગેરે મનરંજન થાય તેમ રચાવવાં.

૪ લાવણ્યની પૂજા માટે જાપાન દેશ પ્રમાણે જાહેર તહેવારો પસંદ કરવા-જેવા કે વસંત ઋતુમાં વસંતપંચમી; શરદ ઋતુમાં શરદ-પૂર્ણિમા; હેમંતોત્સવ કે જે દિવસે કમળ અગર કુમુદિનીના પુલોથી સર્વ ઉત્સવવિહારીઓ સમ્મન થાય કે અશોકના પહેલાં અંકુર કુટવાના

પ્રસંગે લલનાઓ અલક્ષ્ય લગાડેલા પગે તેને લતા ભારી સૌંદર્યની પૂજા સ્થાપે.

૫. ધાર્મિક ઉત્સવના દિવસોએ પણ પૂજા અર્ચનોની વિધિમાં ફળ પુલોવાળાં વૃક્ષ રોપવાની વિધિ દાખલ કરાવવી.

૬. શાળાના મકાનો તેમ જાહેરના ખીજા જાહેર મકાનો ઉપર દેશના પુરાણોમાંથી બોધ અને નીતિસૂચક ચિત્રપટો દીવાલના શૃંગાર માટે ચીતરાવવાં.

૭. ધનાઢય ગૃહસ્થોએ પોતાના ગૃહશૃંગારમાં હીંદુસ્થાનની ચિત્રકલાના નમુનેદ્વાર ચિત્રો એકત્ર કરી તેનું પ્રદર્શન કરાવવું.

૮. દેશના સંમંદરચાનોમાં હીંદુસ્થાનના શિલ્પના પુતળોએ તથા ચિત્રોનો સંગ્રહ કરાવવો.

૯. પરદેશની લલિત કલાઓના અભ્યાસ માટે હોતકર યુવાનોને શિષ્યવૃત્તિ આપી કલાની ફળવણી માટે પરદેશ મોકલવા; અને

૧૦. દેશના કારીગરોએ પોતાનાં સંકેપ્રાં મન પ્રવૃલ્લ કરી સૌંદર્યની ઉપાસના માટે પરદેશના લાવણ્યમય નમુનાઓને પોતાના કાર-ખાનાઓમાં સ્થાન આપવું.

આટલા આદેશો પળાવ્યાથી લલિતકળાનું લવિષ્ય સુધરશે એવી હું આશા રાખું છું. તથાસ્તુ.

આહમી ગુ. સા. પરિષદ, મુબાઇ ૧૯૨૬

—૭૭૭:૪:૭૭૭—

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૯૨ થી]

પ્રમુખનેજ સોંપવું. આ સૂચનાનો સ્વીકાર થતાં પ્રમુખે નીચેના સાત સભ્યો યુટી કાઢ્યા હતા તે પરિષદે તે માન્ય રાખ્યા હતા:—

- ૧ રા. અખાલાલ જાની
- ૨ „ નગીનદાસ માસ્તર
- ૩ „ રમણીયરામ ત્રિપાઠી
- ૪ પ્રો. બળવંતરાય ઠાકર
- ૫ રા. રાજેન્દ્ર દલાલ
- ૬ „ મહમદ સાદીક
- ૭ „ માવજી ગોવિંદજી રોહ

ઠરાવ ૬—આ પરિષદ પોતાનો મત જાહેર કરે છે કે ગુજરાતી પાઠ્ય પુસ્તકોને અંગે ફેરફાર તથા અભિવૃદ્ધિ કરવાનો સમય ક્યારનોએ થઇ ચુક્યો છે, માટે પરિષદ મંડળે તે સંબંધમાં પગલાં લેવાં.

રજુ કરનાર: પ્રો. અતિપ્રજ્ઞાંકર ત્રિવેદી (સુરત).

અનુમોદન આપનાર:—રા. હોમતલાલ અંગરીઆ (મુબાઇ).

વિશેષ અનુમોદન આપનાર:—રામનારાયણ પાઠક (અમદાવાદ).

ઠરાવ ૭—આ પરિષદ ગુજરાત યુનીવર્સિટીના સંબંધમાં નીમાવલી સમિતિના આચરણ અને કાર્યનું સમર્થન કરે છે, અને તે સમિતિની સાથે સક્રિય સહકાર કરવા પરિષદ મંડળને સૂચના કરે છે.

રજુ કરનાર:—રા. બ. કેશવલાલ મુવ (અમદાવાદ).

અનુમોદન આપનાર:—રા. મનસુખલાલ માસ્તર (મુબાઇ).

વિશેષ અનુમોદન આપનાર:—પ્રો. જયેન્દ્રરાવ દુર્ગણિ (સુરત)

ઠરાવ ૮—આ પરિષદ ઠરાવ કરે છે કે યુનીવર્સિટીના અધ્યાસક્રમમાં ફરફટાઈને ને ઇન્ટર આર્ટ્સમાં બીજી ભાષા તરીકે દેશી ભાષા બનતી તાકાદે દાખલ કરવી.

રજુ કરનાર:—રા. બ. કેશવલાલ મુવ (અમદાવાદ).

અનુમોદન આપનાર:—રા. નરસિંહરાવ દેવેડીઆ (મુબાઇ).

ઠરાવ ૯—સાહિત્ય પ્રચારની એક શ્રેષ્ઠ સાધન તરીકે પુસ્તકાલય સિદ્ધ થઇ ગયેલું હોવાથી તેની ગુજરાતને ગામઠે ગામઠે સ્થાપના કરવા સંબંધી અને તે સંબંધમાં વડોદરા પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ સાથે સહકાર સાધવા આ પરિષદ પરિષદ મંડળને સૂચના કરે છે

[પ્રમુખસ્થાનેથી]

ઠરાવ ૧૦—ગુજરાતના પ્રાચીન ઇતિહાસ અને કલાના રક્ષણ માટે પ્રાચીન ઐતિહાસિક અવશેષોના સંરક્ષણ અને નિરીક્ષણની તથા પ્રાચીન શિલાલેખો, તામ્રપત્રો, મૂર્તિઓ અને કાતરકામના સંગ્રહની આવશ્યકતા આ પરિષદ સ્વીકારે છે અને તેના પ્રબંધ માટે સમિતિ નીમવા પરિષદ મંડળને સૂચના કરે છે

[પ્રમુખસ્થાનેથી]

ઠરાવ ૧૧—આ પરિષદ ગુજરાતમાં જુદે જુદે સ્થાને આવેલી સાહિત્યસંસ્થાઓના કાર્યના સમન્વય માટે એક ઉપ-સમિતિ નીમવા પરિષદ મંડળને સૂચના કરે છે

[પ્રમુખસ્થાનેથી]

ઠરાવ ૧૨—નડીઆદની સાહિત્ય સભા તરફથી આવેલા આમંત્રણથી પરિષદની આવડી એક નડીઆદમાં બરવાનું ઠરાવવામાં આવે છે

રજુ કરનાર:—૨૧) અબાલાલ જાની આ પરિપદ આભાર માને છે. (નડીઆદ). [પ્રમુખસ્થાનેથી]

અનુમોદન આપનાર:—ચંદ્રશંકર પઠ્યા (નડીઆદ)

કરાવ ૧૩—શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયનો પરિપદની બેઠક ભરવા સારું ઉપયોગ કરવા દેવા માટે, વિદ્યાલયની વ્યવસ્થાપક સમિતિનો

કરાવ ૧૪—પરિપદના સ્વયંસેવકો તથા પરિપદને અંગે ભરાયેલા પ્રદર્શનમાં વસ્તુઓ મોકલનાર પ્રદર્શકોનો આ પરિપદ આભાર માને છે.

[પ્રમુખસ્થાનેથી]

તંત્રીસ્થાનેથી

—૦—

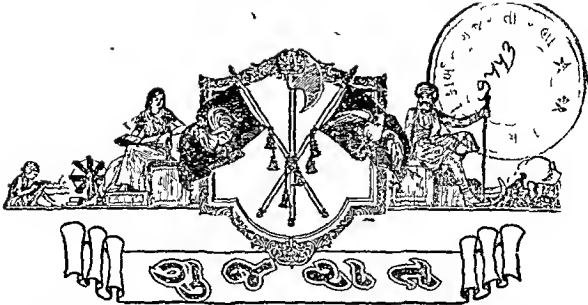
[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૮૧ થી]

નિબંધ લખનારને જરૂરી પુસ્તકો વિ. સાહિત્ય મેળવી આપવામાં પણ જનતા મદદ કરવામા આવશે

અરજીમા ઉમેદવારનું પુરું નામ, તથા ઠેકાણું; પિતા અથવા પતિનું નામ, પોતાની સ્થિતિ, ઉંમર તથા અભ્યાસ લખી મોકલવા વિનંતિ છે. સંધર્ભો પત્રવ્યવહાર નીચેને સરનામે કરવો.—

(૧) સૌ બહેન હંસા મહેતા, બી.એ., બગિચી સમાજ જ્ઞાન મંદિર, શેઠ ભગવાનદાસ નરોત્તમદાસ, કપોળ નિવાસ હોલ, સેન્ટ્રલર્સ્ટ રોડ, મુમ્બઈ ૪.

આ ઇનામી હરીદ્વારની પત્રિકા જે કોઈના વાંચવામા આવે તેમને નમ્ર વિનંતિ છે કે તેમણે હરીદ્વારમા ઉતરી શકે તેવી બહેનોને નિમંત્રણ લખવા પ્રેરણા કરવી.

પુસ્તક ૯]

વૈશાખ ૧૯૮૨

[અંક ૩

ગુજરાત અને યુગધર્મ

ગુર્જરી ગીર્વાણનું જય કીર્તન

ગાઓ, ગાઓ, વિજય ગાઓ, સર્વ ગુર્જર સતાનો,
મમય મ ગજ ગુર્જરી ગીર્વાણના ચરા ગારાનો,
અહ તરછાડે ભવેને દીન ને દુબળી કહી
જેવી તેવી તેઓ વઢાલી વાણી એ આપણી સહી

પ્રથમ શબ્દ મેં એ વાણીમા અરાણુ કર્યો માતા મોઢે,
પ્રથમ શબ્દ મેં એ વાણીમા હમ્યાર્યો કાચો કોરે

તાતબ્રાત સદુસ્તવન તણામિય મુખમા એ વાણી મહ લે,
એ વાણીના અમૃતઝરાણા અતરમા નિરાદિન આવે,
શત શત સહસ્ર લોભો આજે એ વાણી વાપરનારા,
પચખડમા મસરી રહ્યા એ જૃહત વાકના ભણુકારા-

જય ગાઓ, જય ગાઓ !

ગુર્જર ગીરનો જય ગાઓ !

જય ગાઓ, જય ગાઓ !

વિશ્વાદિત સર્જનછાની મહાવાણી માત છે,
બગલા, હોંગે મહારાષ્ટ્રી ભગિની એની ખ્યાત છે

નરસે વાએ પ્રથમ ધરી એ સુદર રૂપવતી રાણી,
પ્રેમાનદે કીધી કુળની વિધવિધ રસની ઝીવનારી,
નાનાસાલતણા મૃદુ કરંથી લલિત બની શી લઠકણી
ગોવર્ધન, ગાંધી ને કનૈયે કીધી સમૃદ્ધિરાળી.

જય ગાઓ, જય ગાઓ !

ગુર્જર ગીરનો જય ગાઓ !

જય ગાઓ, જય ગાઓ !

જે ભૂપર શ્રીકૃષ્ણમણુએ રાગવદ્ કરમાં લીંચો
જે ભૂમિપર પરશુરામે બ્રહ્મલ્લોને વિજય કીચો,
જેની કુખના દયાનદ ને ગાંધી સમ રત્નો રાજે,
તેની વાકના વિજય દુહિ સતત અણિલ જગમા ગાજે

જય ગાઓ, જય ગાઓ !

ગુજરાત]

ધરડેલા વર આપે મ્હે સરણે મએન છવેને,
ચન્હે નમુ છુ તારા, વિઘ્નાધર વન્દિતા ગૌરી।

[વિશાખ ૧૯૮૨

શ્રી હર્ષદેવ પ્રણિત
(પંચાંકી નાટક)

અનુવાદક :

રા. રમણિકલાલ જયશંકલાલ દલાલ ખી એ.

ચિત્રકાર :

રા. રવિશંકર શિવશંકર જડિત ખી એ

૧૯૨૭-૨૮-૨૯-૩૦

પાત્રો

સુત્રધાર.....નટી
જમૂતવાહન (નાયક).....મલયવતી (નાયિકા)
વિદૂષક.....ચતુરિકા (ચેટી)
મિત્રાવસુ.....મનોહારિકા (ચેટી)
શંખચૂડ.....વૃંધા

આગલા પ્રવેશોનો સાર

નાદીના અતે વિદ્યાધરવંશ જમૂતવાહન તેના મિત્ર વિદૂષક સાથે પ્રવેશ કરે છે. જમૂતવાહનનાં માતા-પિતા સન્યસ્યાશ્રમમાં છે અને જમૂતવાહન તેમની સેવા કરે છે. માતાપિતાની આજ્ઞાથી તે તેના મિત્ર વિદૂષક સાથે મલયપર્વત તરફ ફલકુલાદિ લેવા લય છે. મલયપર્વત પાસે સિદ્ધકુમારી મલયવતી યોગ્ય પતિ મેળવવા ઝેરીના મંદિરમાં પૂજા કરે છે. મલયવતીને ઝેરીએ રાત્રે સ્વપ્ન આપ્યું હતું તેનું જ્ઞાત તે તેની સખીને કહે છે. તે વિદૂષક અને નાયક એક ઝાડની પાછળ છુપાઈ સંમિળે છે. અતે વિદૂષકના આમહયી બને જતા યાય છે અને મલયવતી તથા જમૂતવાહન વચ્ચે સ્નેહનું આરોપણ થાય છે.

મલયવતી પોતાની પ્રેમપીડા એટીને કહે છે અને એકાંત શોધવા અદનલતા ગૃહમાં જાય છે. ત્યાં સ્નેહથી વ્યથિત થઈ નાયક અને તેનો મિત્ર વિદુષક આવતા હોય છે એટલે તેઓ બંને એક જાડ એક સંતાપ જાય છે. નાયક મનને ડેંકે શાંત કરવા તેની પ્રિયતાનું ચિત્ર એક શિલા ઉપર આંકે છે. મલયવતી એ સમજી શકતી નથી એટલે પોતાનો સ્નેહી કોઈ અન્યને ચઢાય છે એમ માની એટીને દૂર કાઢી ફંસા ખાવા તૈયાર થાય છે. અને તે વખતે તે પકડાઈ જાય છે. નાયક મલયવતીને તે ચિત્ર કોઈનું નહીં પણ તેનું જ છે તેની ખાત્રી કરાવે છે. ત્યાં લગની વેળા સૂચવનારા મ્યેક સંભળાય છે એટલે સૌ જાય છે. લગનો હતસવ ઉજવવા કુસમાધરા દાનમાં સૌ એકઠાં થયાં છે. હતસવની રમઝટ આઢી રહી છે ત્યાં મિત્રાવસુ આવી જીમૂતવાહનને મતંગની ચઢાઈના સમાચાર આપે છે. શંખચૂડની માતાનો વિલાપ સાંભળી કુમાર શંખચૂડને બદલે પોતે વચ્ચેશિક્ષા ઉપર જઈ ગઈને આહાર થવા માગણી કરે છે. અને શંખચૂડને ત્યાંથી દૂર સંધાવવા જણાવે છે. ગરુડ આવી કુમારને ઉપાડી જાય છે અને મલય ઉપર જઈ તેનો આહાર કરવા ધારે છે

હવે આમળ વાંચો)

અંક પાંચમો

[પ્રતિહાર પ્રવેશ કરે છે]

પ્રતિહાર

નેકે તીજ વાહીમાં ગયેલ હોયે કહી સ્નેહીજન એ, તેઓ દિલ શંકાએ—ક્યમ ન બયથી બરેલ જનમધ્યે.

સિન્ધુની ભરતી જોવાના કુતુહલથી જીમૂતવાહન ફરવા ગયાને વાર ધણી યઈ. મહારાજ વિશ્વાવસુ એથી ચિંતાતુર થયા છે. મને એથી એમણે આશા કરી છે કે મળેલી ખખર પ્રમાણે ગઈના સ્વામી જયવાળા ભયંકર સ્થાને જમાધરાજ જીમૂતવાહન ગયા છે; ત્યાં ધણું રોકાયા જણાય છે; આ જતાં સાંભળી પોતાને અનેક શંકાઓ થાય છે, એટલે જમાધરાજ પોતાના ઘર તરફ પાછા વળ્યા છે કે કેમ એની મારે ખખર કાઢી આવવી. તેથી હમણાંજ હું ત્યાં જઈ છું. [આમ તેમ ફરી, આગળ જોતાં] અહો! આ રહ્યા રાજર્ષિ, જીમૂતવાહનના પિતાજી શ્રીમાન જીમૂતકેતુ પોતાની પછીકુટીના આંગણમાં મહારાણી તથા પુત્રવધુ રાજનન્દિની એમની ચરણસેવા કરી રહેલાં છે. હું જોને વળી—

પહેરેલાં ચીર વાયુથી ફરકતાં, વારિ તણાં ફીણ રાં, રાજે ભણવી જેવી પૂનિતા; સ્વામીચયે સામ્યતામ શોભા ધારી સમુદ્રની અતુપમા જીમૂતકેતુ ભદ્રા, પાસે પુત્રવધુ રહી મલયજન દે ભાવ વેલા સમા.

લાવ ! પામે જઈ—

[પત્ની તથા નવવધુ સાથે આસન પર વિરાજેલી જીમૂતકેતુ પ્રવેશ કરે છે.]

જીમૂતકેતુ

માણ્યાં યુવાની સુખ મેં, યશમાન લાધ્યું, રાજ્યે રહ્યો સ્થિર મને, તપ પુણ્ય જમ્યું; છે પ્રલાધ્ય પુત્ર, વળી કુલ રુડું સુપારું, માયું કૃતાર્થ યદને બસ આજ મૃત્યુ

પ્રતિહાર

(એકાએક પ્રવેશ કરી) જીમૂતવાહનનું.

જીમૂતકેતુ

(કાન બંધ કરી) શાન્તમ પાપમ ! શાન્તમ પાપમ !

વૃદ્ધા

અમંગલ દૂર થાવ!

મલયવતી

(સ્વગત) આ અશુભ વાક્યોવ્યારથી મારું હૃદય ક'પી ઉડે છે.

શૂન્યકેતુ

(ડાળી આખ ફરકે છે) લદ્દ ! શું શૂન્ય-વાહનનું ?

પ્રતિહાર

શૂન્યવાહનનું આગમન અહીં થયું છે કે નહીં તે જાણી લાવવા મહારાજ વિશ્વાવસુએ મને આપની પાસે મોકલ્યો છે

શૂન્યકેતુ

આપણા સારું, ક્ષણેકાર લાવવા કહાય બહાર દૂર કમાય નીકળી ગયો હશે

મલયવતી

(ખેદથી મનમા) અરે ! આર્યપુત્ર શું ફરી નજરથી દૂર થયા ? (આખે અધારાં આવે છે) અરેરે ! બાવિમા શું અનિષ્ટ લખ્યું હશે ?

પ્રતિહાર

મહારાજ ! રાજધિરાજને શા સમાચાર મળ્યાં ?

મહા જાણી તથા પુત્ર વધુ સ્વરૂપ સેવાદાની રહેલ છે

શૂન્યકેતુ

શું વ્યત્ન શૂન્યવાહન લા નથી ?

પ્રતિહાર

ખીનું શું ?

વૃદ્ધા

(ખેદથી) મારો આયુષ્ય લાં નથી તો બીજા ક્યાં ગયો હશે ?

શૂન્યકેતુ

[ડાળી આખ ફરી ફરકે છે] શૂન્યવાહનને આવતાં વિશ્લેષ થયો છે એથી હું પણ વિશ્લેષ થઈ ચિંતામાં ડુબી ગયો છું.

ફક્ત ક્યમ કાલ નયન ફરી ફરી ? અનિષ્ટ મેવાય; ક્યમ કે નેત્ર નકામા ? કરશે બાલ તનેજ નિર્ભાલ્ય

[ઉચ્ચ નેધને] હે ત્રિભુવનચક્ષુ ! ભગવત
સહસ્રરશ્મિ ! આપ કૃપાવંત યષ્ઠ ભૂમૂતવાહનનું
શ્રેય કરજો [વિસ્મયથી વિલોહીને]

નિહાળતાં નયનને જહુ દુઃખ આપે,
રોશિતધાર નિરખી હર જ્વાળ વ્યાપે,
ઉપાતનો પવન હુમલો ખસવે,
એવી રીતે વિયતથી પડ્યું શું સારે ?
અરે ! આ તો પગ આગળ આવી પડ્યું !
[સર્વે વિસ્મય પામી નિરુપણ કરે છે]

ભૂમૂતકેતુ

અરે ! આ તો લોહી માંસથી ખરડાયેલો
ચૂડામણિ છે. એ કોનો હશે ?

વૃદ્ધા

[ખેદથી] મહારાજ ! આ તો મારા
પુત્રને જ ચૂડામણિ લાગે છે.

નાયિકા

[બાણુએ] અરે ! એમ મા વઢો

પ્રતિહાર

મહારાજ ! પુરું જણવા વિના આમ વિદ્ધ
ના બનો. અહીંયાં તો અનેક નાગનો ગરુડ ભક્ષ
કરે છે. એની ચાંચ યા નખે ઉખાડેલા આવા
અનેક ચૂડામણિઓ પડે છે

ભૂમૂતકેતુ

દેવી ! સુનંદની વાત સંભવિત જણાય છે.
કદાચ એમ પણ બનતુ હોય.

વૃદ્ધા

સુનંદ ! જા. અત્યાર સુધીમાં પુત્ર કદાચ
શ્વસુરગૃહે પાછો ફર્યો હશે. જા, જલ્દી ખબર
કાઢી આવતો.

પ્રતિહાર

જેવી દેવીની આગા. (નાય છે)

ભૂમૂતકેતુ

દેવી ! આ કોઈ નાગનો ચૂડામણિ હોય તો
કેવું સારું !

[રાતાં વજ્ર ધારણ કરી શંખચૂડ મંત્રેશ કરે છે]
શંખચૂડ

[આંસુ સારતે] અરેરે ! મને લુંટી લીધો.

વિધાતાએ લુંટી લીધો.

સિંધુતટે શિવજીને જલદી નમીને,
આપ્યા નહીં સકલ નામ વિનાશ કોમ્પે;
અંચુ અને નખથી છાતી ચીરી ગરુડે,
વિધાધરે તન દીધું; હડતો ઈચે એ
અરેરે ! નિરવાર્ધી બંધુ ! અરે પરમ

કરુણાળુ ! અન્યના દુઃખે દુખી થનાર ! અદહ...
દુઃખાગારમાં રવડતાને ઉદ્ધારનાર ! હા !
પરેષકારને માટે દેહને તણુ સમાન ગણી પ્રાણ
દેનાર ! આપ ક્યાં જતા રહ્યા ? મને પ્રત્યુત્તર
તો વાળોને ! [પોતાની જતને] હા ! કમલાગી !
ધિક્કાર છે તને ! હા ! દુષ્ટ શંખચૂડ ! આ તે
શુ ક્યું ?

નાગો રક્ષી, કીર્તિ ના કાંઈ પામ્યા,
સ્વામીનો ના એક આદેશ પામ્યા;
લાગી આત્મા, પ્રાણ અન્યે ખચાવ્યા,
હા ! ધિ ! દુષ્ટ ! ઉતરયો... કાચો
હવે તો હું એક ક્ષણ પણ જીવવાને લાયક
રહ્યો નથી. ઉલટા મારા દેહને પ્રતિષ્ઠાળ કલકિત
કરી રહ્યો છું. ચાલ ! આ લોહીની ધારાને અનુ-
સરી જવા પ્રયાસ આદરું [જમીન તરફ નીચું
જોતો જોતો આગળ વધે છે.]

ધારા વહેતી મવાહે,

અહીંતહીં સરતાં રચૂલ બિંદુ પછી છે,

શિલાપાતે છવાયાં રુધિર ઘણું ઘણું,
ક્ષેત્રમાં કીટ ટોક;

ધાતુ પીઠે ન બાણું-ધન તરુવરે,

ઝડેરે નીલ રથે,

આજે આ તાર્યું પાસે જલદી બનુકરી
જઈ છું રક્ત ધારે.

વૃદ્ધા

[અભયશી] મહારાજ ! આ કોઈ માણસ
રડતો રડતો આ તરફ આવે-છે. એના

રુદનથી મારું હૃદય આકુલઆકુલ થઇ ન્ય છે.
એ કાણ છે તે જરા તપાસ કરોતે.

છમ્મતકેતુ

જેની દેવીની ધુમ્મા !

શંખચૂડ

હા ! તમે ભુવનના એકના એક ચૂડામણિ !
તને હવે ક્યાં નિહાળીશ ?
અરેરે ! હું ટાઇ ગયો. હું ટાઇ
ગયો. [આકંઠ કરે છે].

છમ્મતકેતુ

[અવણ કરતાં હૃષ્ટી]
દેવી ! શોક દૂર કરો. પેલો
ચૂડામણિઆનો છે. માંસનો
કકડો ધારી કાઇ પક્ષી
હું ટાવી ગયું હશે. નકમો
જણાતાં એણે અહીં નાંખી
દીધો હશે.

પૃદ્ધા

[આનંદાક્રશ્માં મલય-
વતીતે આલિંગી] સૌભાગ્ય-
શાલિની ! ધૈર્ય ધર. આવી
મનોહર આકૃતિ વેધવ્યદુઃખ
સહેવા યોગ્ય નથીજ.

નાયિકા

[હૃષ્ટી] માતાજી !
આપની આશિષના પ્રભાવેજ.
[પગે પડે છે.]

છમ્મતકેતુ

[શંખચૂડની પાસે જઇ] કેમ લાઇ !
તારો ચૂડામણિ ખોવાયો છે કે ?

શંખચૂડ

આયે ! મારા એકલાનોજ નહીં પરંતુ
ત્રણે ભુવનનો.

છમ્મતકેતુ

એટલે ?

શંખચૂડ

દુઃખના ભારથી...અથુની ધારથી
મારા કંઠ રુંધાઇ ગયો છે મારાથી નથી
બોલાતું.

આખો જગતો નાગનો આદાર કર્યો, આવું આશ્ચર્ય કદી
જેવામાં આવ્યું નથી.

છમ્મતકેતુ

દુઃખ તારું કહે બાઈ ! એકલો ના સહી રહે,
કર બાણી કરું ને તું વેદના ઓળી ભાગશે

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૨૮૭ થી]

[ગતિક ૫૪ ૧૨૩ થી અનુસંધાન]

મને ખબર છે કે મારા વિચારની તારીફ તું ન કરી શકે. આમાં કશુંકોઈને તારી સંમતિની મહોર ન મળે. મારા વિચારો ભયે તને વાહીપત લાગે. પાગલ અને દીવાના ગણાવાનું મને ગમે છે. મારે તારાં બહુમાનનો સરપાવ ન જોઈએ. સ્વર્ગ હાંસીલ થતું હોય તોપણ ચૈવનના તન મનાડને હું જતો ન કરું. મારી વાતો તને ઉશ્મ લાગે તો કહી દેજો. દીવની વાતો કહેવાનું એક ટેકાણું નહીં રહે સારે સમયની હું મુજો ભેસી રહીશ. પરંતુ, આપણા યુવાએલા દીલની આવી કાટની કલ્પના માત્ર અંતરિક્ષમાંથી વજ્રપાત પડે તેમ મારા ભોલીને હારી નાંખે છે.

પ્રિય સુહૃદ! વિશ્વનો ખોવાએલો આનંદ પ્રાપ્ત કરવાનું સ્થાન માત્ર તારો ખેલોજ છે. ગદન નૈરાશ્યમાં હું કુબલો જઈ છું આનંદ અને

તૃપ્તિનું હાસ્ય આજ ફેટલા કાળ ધર્માં મારા હોઠ પર ફરક્યું નથી, આશા અને નિરાશાના વિચિત્ર વહેનમાં હું ઝોલાં ખાઈ છું! અનર્થ પ્રભુલ તોફાનોનું લાન હું નને શી રીતે આપું મારા હૃદયમાં શું થાય છે તે ફક્ત મારા અંતરમાં જ જાણ છે. આશા નિરાશાને દોડામે ચાલે 'દૂર--આધે આધે મરે દૂર--' કોઈ આનંદ મૂર્તિ હું નીરખી રહ્યો છું. ચૈવનના આ મધુકાંઠે તનમાં મનમાં અને હૃદયમાં વસંતનો તનમના નર્તી રહ્યો છે. આ શા અંકુશ મારા હૃદય કુસુમના પુટી રજા છે? શું આ ભવિન લજ્જકાર છે? વિધાતા! આ વિશ્વ, રંગમૃગિન તખ્તાની પાંખોમાં બરાબ મારા ભાગ્યની જ્વનિ કાની દોરી કેંક વહેલી ખેંચતી નથી! ભવિષ્યના ગમમાં શું દશે? ક્યાં સમજાવે રમકડું હું બની જઈશ? મારા મનમાં રમ

રહેલ માળાનો મેર આખર ક્યાં અને શેમાં આવી રહેશે?

; ક્ષણનુ અમાવાસ્યા

અમાવાસ્યાની ઘેરી હાયા હૃદયમાં ફેલાઈ રહી છે! મારાં ભાવિનાં મંડાણમાં શું આવી તિમિરનતિનું મંગળાયરણ! આ બધી નૈરાશ્વની તમિસામાં કોહીતુર જેવું કદીએ તારું ઉજ્જવલ હૃદય દૂર-વિદૂરથી પ્રકાશના ઝલુકા મારી માર્ગદર્શક

યષ રહ્યું છે.
આંખ ઉઘાડી
મીચું છું કે
મીચી ઉઘાડું
ત્યાં ક્યાં
દૃશ્યો તરવરે
છે!

આ જન-
તાનો કોલા-
હલ! આણી
પાસ આંસુ
નો દરીઓ,
પેલી પાસ
નિશ્વાસના
ધોધવા! અને
તે નિશ્વાસે

ચાલતા ને મારીજ ગાડીમાં લઈ જવાનું ઠરાવવામ
આગું હરો

કેવા ભારેખમ! જેના ભાર નીચે ધરતી ચગદાઇ જાય! પણ પલે કોણ છે? લલાટે કમચોગનો લેખ લખ્યો હોય એવું કો ભગવુ હૃદય! એ શુ ગણુગણી રહ્યું છે? “તુલા, સમતુલા! બંધુ! એજ મહાન નરવીંગ પકવે છે યુવાંધુવાં થતુ હૃદય-કે સમતોલપત્તુ ખેતું મગજ કોષ દિવમ સન્માન પાત્ર થયું નથી. મહા પુરુષની મીટીમાં એ ન હોયા! મહાન કાર્યનો જરા ઉનાવળાં આકળાંને ધડીમાં ઉસ્કરાય એવાં

ઇન્સાનને લલાટે લખ્યો હોતો નથી. ચપળ અને તરવરાટ ભારતી વ્યક્તિઓએ કુબતી દુનીઆને કદી તારી નથી. જેની વાણી લવલેશ નિરંકુશ નહીં, જેનું માનસ લવલેશ ક્ષુબ્ધ કે ક્ષુભિત નહીં, જેની મનોવૃત્તિ પૂણું સંયમિત તેજ જગનનાં ગાઠાં વાળે, તેનેજ હાય વિજયની વડી ચાવી ચઢી છે.

એક ધડીની પુરસદ લઈ અંતરદામા સાથે

એક થઈ

તદ્લીન થવું!

ધર્મણ ક્ષોભ,

પ્રકોપ, તુદ્ધાન

આ સર્વને

ક્ષણભર પલ્લુ

તિલાંજલિ

દેવી! આ

સમતુલા ન

સાંપડે ત્યાં

સુધી સત્ય-

દર્શનની પાત

મિથ્યા.

આંતર-

જવાળાઓના

ઉછળતા

અગ્નિરસનો

ધુધવાટ બધિર બધિર કણોં ક્યાંથી સાંભળે? આ તોદ્ધાન કોણ શમને? શાંતિ સુધારસ કોણ? અર્પે? હૃદય-મંદિરનાં પુનિત એકાંત-ખડની તીર્થ યાત્રા ક્યારે આદરીશ?”

શુ આ યુગ્ગરવ મારા વૃત્તિ-વિલાસની મદિગા! તરંગોની વારુણી! ચસ્મમાં રમતા રસ-દોલા! મનોવૃત્તિના નશા, સૌના જળા ઉકેલશે? હું ક્યાં અગમ્ય અકદમ્ય વહેનમાં તણાઈ છું?!

મધ્યમ કદની એક શરિષદના યુવતિને લાટગાથ વળા એક નાની
સિંચ મંડળી દોડધામ કરી ધુમી રહી હતી.

અરે આ મનોદશા જેના આદિમધ્ય અને
અંત કોષ અશ્રુનો અગાધ ઉદધિ છે તે
તેને કયે જોવારે હું ઉભો છું? આ મનોદશાનું
કંદ અણુસરજી કોષ રસ-મૂર્તિ, અશ્રુતપૂર્વ કોષ
માધુર્ય, અણુસંધેલી કોષ પુષ્પકળી મારી
ઘાણુમાં-અરે મારા પ્રાણુસ્ય પ્રાણુમાં નર્તન
મચાવી મુકે છે. ક્યાં ફૂલું છું, પરમાત્મા
એનો તાગ!

શાંત પાણી દૃષ્ટિ સમાન છે. સપાટી અને
ઉડાણનો તે બરાબર ખ્યાલ આપે છે. પ્રત
પુરોગો આને આદર્શ માને છે. જળ જેવાં
હવનતત્ત્વો શાંતિ અને સ્થિરતાથી ઉત્તરવળ
પારદર્શકતા પ્રાપ્ત કરી શકે છે. તો મનોવૃત્તિની
આવી સ્થિરતા કેટલી ફળદાયી નીવડે! સંતનું
હૃદય સુધા આસ્વાદનું વિશ્વ-સુકુર દૃષ બની રહે
છે આલમના વિવિધ રંગો તેમાં તરવરી રહે છે!

પરંતુ, આ શીઘ્રમુશી
મારા અમિતચિત્તની
મારી અમણા નથી!

ચૈત્ર સુદ ૧.

તારા જેવા અદુશ્વત
પામે ગાર્ગી મૈત્રેયીની
વાત કરવી ન હોય; પરંતુ,
આપણો હાલનો હોંદુ
સંસાર કમકમાં છુરે
એવા કરણુરસથી વ્યાપ્ત
દોસનો નથી? એકજ
ધરેડમાં ચાલતાં આપણે
ચીંસાચાલુ અને ધર-
રખુ ધરકુકડા જેવા થઈ
ગયા છીએ. આજનાના
પડ ઉપર પડના પોપડા
ભારત જનતાના માનસ
પર બાજયા છે. શું

પુરુષ કે શું સ્ત્રી પણ આપણો સામાન્ય
જનસમૂહ ક્યાં-ક્યા ગર્તમાં લયડીઆ ખાનો
છે? પરંતુ, સ્ત્રીજન પ્રત્યેની આપણી બેદરકારી
મને ખાસ સાહે છે. સ્ત્રીજનના માનસવિકાસ
આડે આપણે બની શક્યાં તેટલાં વિધેનો મુક્યાં
છે! આજ એક મદત્તના પ્રશ્ન પર તારી સાથે
ચર્ચામાં હું ઉતરું છું. એક કોર આપણા
પશ્ચિનીના ખ્યાલ, બીજી બાજુ સ્ત્રીની જુદી
પગની પાનીએ એ લોક અનુભવ અને પરીણાની
ચાળણી! આ મુંઝવી નાંખતો પ્રશ્ન પૂજા,
તિરકાર અને અદૃશ્યથી ઉત્તર માગી રહ્યો છે!
સ્ત્રી પુરુષોની સમાનતાનો કાપડો ઉઘેલવા
ધનિદાસને પુછીએ. કેટલા શેક્સપીયર, ડાન્ડે,
માઈકલ એન્જેલો, વાદિમકી, વ્યાસનો દાવો
સ્ત્રીજન પોતાની જાતિમાંથી કરી શકે એમ છે?

[વધુ મઠે જુઓ ૫૪૨ ૨૮૧]

લેખક :

મો. મંલુલાલ જમનારામ દવે,

ચિત્રકાર :

શ. રવિશંકર પંડિત,

બી. એ.

૭૭૭૭૭૭૭૭૭૭

માનવ પાત્રો : કલા, એક ગિરિકન્યા, મધુકર, એક આરોહી, પ્રતાપ,
એક ભાગદશંક.

સ્વપ્ન-પાત્રો : ગૌરીશંકર, કાંચનગંગા, ધનસગિરિ, દિમાદ્રિનાં
તથા ગિરિશંકર.

મોગરો, ચપો, શુભામ, કેવડા : ચાર ગિરિ પુત્રો.

સ્વપ્ન આકૃતિઓ : પતંગ-આલોકો, પુષ્પ-આલોકો, નર્તકી તેજમાલોઓ
નિદ્રા તથા મૃત્યુનાં સન્ધો, જાગ્રત અને અજાગ્રત

પ્રવેશ પહેલો

દિમાદ્રિનાં શિખરોમાં આવળી એક સાળે કલા નિજ ગિરિકાંઠરની બારીમાં બિસી આયમતા સૂર્ય ને
હમતા ચંદ્રનાં રસ સૌંદર્ય પી પ્રેમલોકાં ગીત ગુણ રહી છે, એવે બહારનું દ્વાર હથડે છે, ને દિમાદ્રિ
ચંદ્રનાર મધુકર કલાને અભિવાદન કરતો પ્રવેશે છે.

કલા

કલા

[સામે અભિવાદન કરી] હ, આપનું

રાત્રિ અહીં ગાળતા ધરછો છો ?

નામ ?

મધુકર

મધુકર

હા, સમયક થઈ ચકે એમ હોય તો. પ્રભાતે

મારું નામ મધુકર, બહુ મોડું થઈ મધું, નહીં ? તો ગૌરીશંકર ચંદવા વિચાર છે.

* પ્રખ્યાત નાટ્યકાર ગાંધીજીનાં The Little Dream નામક નાટ્ય, પરથી.

કલ્પા

ગૌરીશંકર !-હાય, કેવડું બધું અટપટું
ચલુ છે એ તો-અશક્યજ.

જાલ-જુઓ, પૂછિમા છે જાને ને સોળે કલાએ
ચંદ્ર મહારી રહો છે !

મધુકર

પણ પ્રયત્ન કરવામાં શું બાય છે ?

કલ્પા

પેલા કાંચનગંગા તથા ધવલગિરિ છે તે

મધુકર

તે બનેએ મેં વઠાવ્યાં છે.

/

કલ્પા

પણ ગૌરીશંકર તો બયમદ છે; કદાચ
તેમાંથી મ્હલુ પણ..

મધુકર

ઓહો ! તેમાં શું ? સાદસ તો ખેડવાંજ
જોઈએને !

કલ્પા

તે ખરું-પણ પિતાને પગે વાગ્યું છે, ને
પ્રતાપ એકલોજ તમાગ સાથે આવી શકશે.

મધુકર

કાલુ-પેલો મશહર માર્ગદર્શક પ્રતાપ !

કલ્પા

અને તમે, અહો ! તમે શું નેજ મધુકર
જે સારાએ દિમાદના શિખરે શખર ગઈ
સાસ મુદી વળ્યા ?

મધુકર

હા, ગૌરીશંકર પિના અપાંખ.

કલ્પા

અમને તમારી અધી જાણ છે. પણ બાપુને
પગે મટે લા સુધી યોની જાએ તો સારું.

મધુ-ર

તે કેમ બની શકે ? કાલુ કાલ તો મારે
પાણું ધો તરફ વળવું જોઈએ.

કલ્પા

અરે એવી શી ઉતાવળ છે ? અને
આપતું વતન ક્યાં, કાલુ મોટા નગરમાં છે !
કેવડું મોટું છે, નકરેશો ?

મધુકર

સાડેક લાખની વસ્તી છે તેમાં.

કલા

(ઘોડી વેળ ચાંબી) હા, લાહોર તો મેં જોયું
ક, ને અમૃતસરે બે
118 જઈ આવી છું.
પણ ને સીવાય બીજે
ધ્યાએ નથી મળ.

મધુકર

સારે આખુંએ વર્ષ
તમે સૌ અહીંજ
ચાલો છો ?

કલા

ફક્ત શીઆળામાં
ખીણોમાં જતાં રહીએ
છીએ.

મધુકર

નગર ને નગરફરેડ
જગત જોવા ઇચ્છા
નથી થતી ?

કલા

કોક કોક વેળા તે
પણ યાય છે. [એવે
મધુકરના ખીસામાંથી
એક પુસ્તક સરી પડે
છે, તે ઉઘડી લઈ
લણાં લણાં પુસ્તકો મેં
વાંચ્યાં છે.

મધુકર

પણ આ શું છે તે
જણો છો ? આ તો
એક સમર્થ કવિનું રસરસ્યું મહાકાવ્ય છે.
ગિરિકંદરોમાં વસી તમે કે કાવ્યો નથી રચતાં
કરતાં-કવતાં ?-કોક મધુમધુરો રસસ્વપ્નો નથી
આરતાં-ચુચતાં ?

કલા

[ધીમેથી કોક ઉઘી કરી] જુઓ, પૂર્ણિમા
છે આજે, ને સોળે કલાએ ચંદ્ર પ્રકાશી
રહ્યો છે !

[ચંદ્રદર્શન કીધતાં ઉભય ઉભે છે,
ત્યાં પાતળો પણ પુખ્ત બાંધાનો પ્રતાપ
પ્રવેશે છે.]

કલા

કેમ ?

પ્રતાપ

[ધેરા અવાળે] આ ગૃહસ્થને મારું
કે કામ છે ?

કલા

[સચિત સ્વરે] અરે, એ તો કાલ
પ્રભાતે ગૌરીશંકર ચઢવા માગે છે. [પ્રતાપના
કાનમાં] તને ખબર નથી ચાતો
પેલા નગરનિવાસી—

મધુકર

ગિરિઓના આરાહી ?

પ્રતાપ

પણ ગૌરીશંકરના
ચઢાવ ચઢવા કે સહેજ
છે કે ?

મધુકર

કોણ જોલે છે ?

આ ?-પ્રતાપ, નામાંકિત
પ્રતાપને મોંએ આ
રાખ્દો શોભે ખરા ?

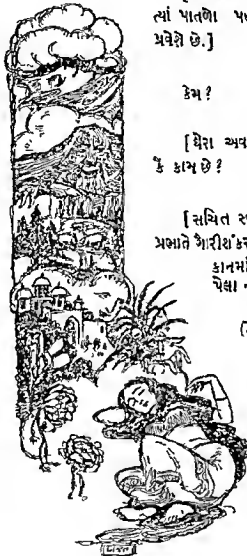
પ્રતાપ

[ચરમાઈ] નાક

[અબ છે]

કલા

આજ કેટકેટલ વર્ષો વીત્યાં પહેલે

નિદ્રાસ્થ કલા સ્વપ્નવચ્ચ છે.

સારે, કાલે સવારે ઉપડશું.

વખતજ ગૌરીસાંકરના અટપટા ચઢાવ ચઢાશે
કાલે.

મધુકર

તારે અહીંજ આરામ લઈ છું આજે
સગવડ તો છેને ?

કલા

અલખત. આ જોડેના ખંડમાં વિશ્રાંતિ
લેજો.

ધવલગિરિને ચૌવનસત્વ સ્થાને
નગરમાં નિમજ્જે છે

કલા

મારું નામ કલા.

મધુકર

આત્માની નાનકડી કલા, નહીં ?
[પાસેના ખંડમાં જવાનું છે છે.]

કલા

તારે તમે આવો છો તે નગરમાં, ત્યાંના
જગતમાં, વસતું ધણું મળેલું છે ?

મધુકર

ત્યાં હઉં છું તારે મને અહીં આવવું મળે
છે: પણ અહીં આવું છું, તારે ત્યાં જવા મન
ચાય છે.

કલા

તારે તો મારી પેટેજ-પણ હું તો હમણાંની
અહીંજ રહું છું.

મધુકર

—પણ ત્યાં, એ નગરમાં તમારા સરખું
કામજ નથી હોં !

કલા

એ ટેકાણે એકનું એક ક્યાંથી હોઈ શકે !
નગરમાં તો નાટકશાળાઓ, મુંદર મંદિરો,
પુણું-કહેરી ? દેવાલયો, નૃત્ય, ટ્રેનો, પુસ્તકો અને..

મધુકર

—કુ:ખ.

કલા

સાથે જીવન પણ.

મધુકર

અને જીવન સાથે મૃત્યુએ
ખરું.

કલા

ગિરિશિખર એજાંખા પછી
કાલ તમે પાછા અહીં નહીં
આવો ?

મધુકર

ના.

કલા

તારે તમે તો સારાએ જગતમાં ભળી
જશો. (અર્થાત) તમારે તો મારું જગત, તે
મારે કશુંજ નહીં.

મધુકર

—સીવાય કે પ્રતાપને પવિત્રમાળ..

કલા

(સચિંત) એકનો એક આહાર પણ સદા
સારો ન લાગે.

મધુકર

વારુ, હું ફરી પાછો કોક દિ' અહીં આવીશ.
કલા

જુહું, સાવ
જુહું, ફરીથી કીયાં
શિખરો ચઢવાનાં
બાકી રહ્યાં હશે ?
—અને એ આનંદ
વિના તમને અહીં
ગમશે ખરું ?

મધુકર

ઓ મારી શાણી
કલા !

કલા

ના, હું કે શાણી
નથી—પણ નિત્યે
તો અહીં ન રહે.
(સહસા) વારુ
પણ, તમારા મોટા
જગતમાંથી મને
સંભારશો તો ખરા-
ને કદીક કદીક ?

મધુકર

[કલાનો હાથ
પોતાના હાથમાં
લઇ] ઓ નાનકડી
રસકલા ! એ
મોટેરા' જગતમાં
આના જેવું મોટું કંઈ નથી હોં !

કલા

પણ એ મોટેરું જગત જાતે કેં ઓછું છે

મધુકર

કલા, હું તને ચુમું ? રાત્રિનું એભિપ્રાદન
એક ચુંબન વડે કરું ?

[કલા નિજ પ્રસન્ન પ્રકુલ મુખ આગળે આણે છે,
મધુકર તેને રસભર ચુમે છે. પછી કલા ન્યાં પાછી
બળે છે એટલે—]

મધુકર

દીલગીર છું, કલા !

કલા

ના, કેં નહીં.

મધુકર

[વીદાય લેતાં] મોહ
સ્વપ્નજે, કલા !

કલા

મુખમર નીંદર જો
તમેએ.

[મધુકર નય છે.

ફરીથી આવતો

પ્રતાપ કલા મધુકરને
જોતો જરાક થંભી
નય છે.]

પ્રતાપ

હંડી ઘણી લાગે
છે, કલા !

કલા

મને લાગે છે
તેને ત્યાં ફાવશે તો
ખરુંખર.

[અધીરો પ્રતાપ

કલા પાસે નય છે,
ક્ષણેક થોભે છે, પછી
નીચો નમી પુષ્કળ તેને

કલા દરીઆના ત્રિરિયુંગ પર ઉભે છે.

ચમે છે.]

કલા

તસે થયો છે, પ્રતાપ ?

[પ્રતાપ નિરુત્તર રહે છે, ને અંદરના ખંડમાં તે ઢળી જાય છે.
જતો રહે છે.]

કલા પર્વતમાળ પર ઢળતી-વીહરતી
આનંદન ચંદ્રિકા પ્રત્યે પ્રસન્નપ્રાણ ન્યાળી રહે
છે, પછી ખારીની બેઠક પર પાથરેલ શય્યા પર

કલા
[અર્ધ નિદ્રામાં] તેમણે—તે બનેએ મને
ચુમી...[નીંદરે છે].
[પડે પડે છે.]

પ્રવેશ બીજો

[નિદ્રસ્થ કલા સ્વપ્નવશ છે, ને સ્વપ્નમાં
તેની સન્મુખ મોગરો, ગુલાબ, ચંપો ને કેવડાનાં
ફિરીટવંતાં પ્રસન્ન પુષ્પમુખ જણાય છે:

કલા

અહો! કેવાં સુસુંદર પુષ્પમુખ!

[કલાની આસપાસનાં ઝિરિશિખરો પ્રકાશમાન
થતાં જણાય છે]

મોગરો

(ઝીણા સ્વરે) કેમ, કેવું મધુરું ને મોહક
લાગે છે! હાં, કેવું પ્રેમલ ને આકર્ષક!

ગુલાબ, ચંપો, કેવડો

(સાનદ) કેવું રસપ્રદ! કેવું જીવંત, કેટલું
જીવું પ્રાણપ્રકાશિન! કલા, ગમે છેને?

[કલા ઉત્તર દે તે પહેલાં તો કાંચનગંગા અણુ-
ટવાએલ સરખા સ્વરે બોલવા માંડે છે.]

કાંચનગંગા

હિમાદ્રિનું હું શિખર છું. ગાયો ને ઘેટાંની
મખ્ય હું વસું છું. હું શાંતિ છું, એકતાનતા છું,
અખંડ ગાંભીર્ય છું. હું પ્રચંડતા સ્વરૂપ
પર્વતવાહુ છું. સ્વચ્છ ગોચારણ બૂમિ છું,
વન્ય વિશ્રાંતિ છું. મારાં નેત્રોમાં ઉઠેરું નીલાળ,
ને મને એકલાને ચઢા, કલા!

કલા

[જીળીને] કાંચનગંગા! કાંચનગંગાને
વાચા!—અને તે પણ પ્રતાપ તથા પર્વતમાળ
પરના મારા ઉરો પ્રેમનીજ વાણી!—જલણે
અધું મારું હૃદય બોલી ઉઠ્યું.

[પુષ્પો આનંદન દસે છે.

કાંચનગંગા

અનંત ટેકરીઓ પર હું વીહરું છું.
હિમાદ્રિનાં હિમ હું પીકું છું. મારાં નેત્રોમાં
મંદિરાનો રંગ છે, ગજાનિ તેમાં વસેલ છે,
વાજોળતી ગાયો, પ્રચંડ ઝંઝાવાતો, પડતા
ખડકોના પહાડી પુકાર, ને સવેગ વહતા પ્રવાહો-
નાં નીલધેરાં જલ—અસ એ વિના બીજી વાન
હું નથી જાણુનો. વિચારો સરળ, રક્ત ઉમ,
લગ્ન સામર્થ્ય ને ગાંભીર્યનો ડોળ—એ મારી
સાધન સંપત્તિ છે.

કલા

હા, હા, મને તે રુચે છે. હું તેને માથું છું.
તે બળવંતો છે.

કાંચનગંગા

કાલે! મને વળગી રહે! મને ચાહી રહે!
મારી સંગે તારાઓની નીચે નિવસ!

કલા

[મુજતે સ્વરે] પણ મને બય લાગે છે.
એવે સહસા એક યુવાનસમા સ્વરે ધવલગિરિનું
શિખર બોલવા માંડે છે.

ધવલગિરિ

હું નગર છું. શેરીએ શેરીએ નાયનો ફું
જૂતનો ભડકો છું. વૃક્ષે વૃક્ષે ટહુકતી હું કાકિલા
છું, સહસ્ર મારે દેવો છે, ને નિલ નિલ નોખાં
તેમનાં આરાધન આદરું છું. નિલ નિલ નોખાં
તેમને નેવેલ ધરાવું છું. રક્ષિકાના મણિ મદાલસો
તેમ અધાર ઉમરી ખીણમાં મારો વાપો છે.

પ્રયંત જનસમૂહની મધ્ય કોલાહલવંતુ જીવન તે
મારું જીવન છે. [ધીમેથી] સહસ્રવિધ મારો
પ્રેમ છે. ને તેમાંના કોષજ કદી સ્થિર નથી
આ સૂર્ય પ્રકાશમાં રમતી ને કસોલતી તારી
ગાયોના કરતાં હું સવિશેષ ચંચળ ને ચપળ છું
પુષ્પો

[સભય] અમે તેને ઓળખીએ છીએ
ધવલગિરિ

વિલાસનાં જન્મ ને મૃત્યુની મધુરકરુણ
સુરાવટ હું સુલું છું નિરુદ્ધ કાલના સત્વર
પહતા રથચક્ષુ ધ્વનિ મને સંભળાય છે પુરુષો-
ની લોલુપતાવશ પ્રતિજ્ઞાઓને નીર, રાત્રિમાં
પ્રેમીઓનાં રમચુંબનો એ હું સુણું છું મારા
વિના, ઓ નાનકડા આત્મન, તુ ટપળે છે,
ઝંખે છે, મરે છે.

કલા

હા મૃદા મધુકર ને તેના વિશાળા જગત-
ની વાણ આમાથી [ઝરે છે, ને મારા અતરને
ઉડું આકર્ષે છે.

ધવલગિરિ

ક્યા, તારા કેપવનમાં પુષ્પો કરતા મારા
વિચારો સખ્યામાં વિગળ છે. ને પવનમાં ઊડતા
તારા ગરડો કન્તા તેમની પાળો નિરોધ
સત્વર ઊડી રહ છે મહત્તાકાક્ષાનો સુરા ને
નિમેદિકનાનાં જલર હુ ધુલું છું આથી હું
કદીએ અરમિક નથી લગતો.

કલા

પણ મને ભય લાગે છે
ધવલગિરિ

કલા, મને ચલા ! જુદા જુદા પચાસ રંગે
હું જીવનને ચીનરી જાણું છું. નાની નાની
નિરવધ સુંદરતાઓ હું સખું છું તારે સંકેત
દેને, સદૈવ હું, ચંધાધ રહું છું—વીટળાષ
વણું છું.

કલા

હાં, તે મધુર મધ છે
પુષ્પો

[સભય] ના, ખારું છે, ખારું છે.
કાંચનગંગા

મારી સગે વસજે, ક્યા ! હું તને
શીતલ સુખકર સમીરણમાં જગડીશ.

[પુષ્પો આનંદન હસે છે.]

ધવલગિરિ

મારી સગે નિવસજે, ક્યા ! હું તને
વિવિધતાના મારા વ્યજન વડે જગત કડીશ
[પુષ્પો ક્રુણ્ણમ રહે છે]

કલા

[સખેદ] હાય, મારું, હૃદય ! ટુટું ટુટું
ચક રહું છે.

ધવલગિરિ

મારી સગે, ઓ નાનકડી રમકલા !
તું નગરની શેરીઓમાં દબેલી કદનલતી
રમશે, ને જગતના રહન્યો પેમી ચકશે.
હાથેદાય મીનાવી આપણા નગરોકમાં
ફરશુ, ને સર્વસંચારી પક્ષો સમા જ્યા ને ત્યાં
સરવર ઊડી રદશુ હું તને જલગિના મહાજલ
દાખવીશ—હું તારે મુખ મારો મોઢો કપોલગગ
વરસીશ સાંભળ ઓ લલિત લાડીવી ક્યે ! હું
તને રતને મદીશ, રેશમી સાડીએ સજ્જ,
મખમનની મોજડીએ શોભાવીશ, ને અજબ
મારા ધાગા વડે રાણુગારીશ.

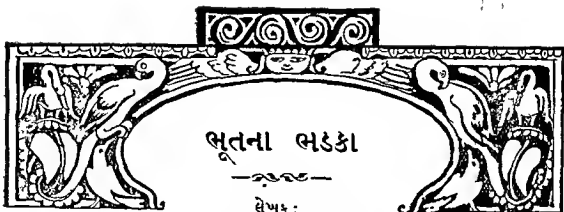
[પુષ્પો ઉડું કળા હે છે]

કલા

તેની પાસ સર્વ કે છે.

કાંચનગંગા

પ્રત્યેક મારા મેધને રૂપેરી કાનાર છે પ્રત્યેક
મારા ખડકને સર્વાંગિન પ્રજ્જ્વલિત કરે છે: પ્રત્યેક
મારાં દવર્ષિંદુ મોતી કરતાં શીતળ છે: નિર્મળાં
[વધુ મઠે જુઓ પૃષ્ઠ ૨૬૫]

રા. ધનમુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા

સભ્ય, સાહિત્ય સંસદ.

ચિત્રકાર:

રા. જગમોહન મીસ્ત્રી

જા વર્ષની સવાર હતી. હું મારા મિત્ર જગમોહનને લાંબો બેઠો હતો. જગમોહન એટલે અમારા મંડળનો ખીરબલ્લ. માણસ ગમે તેવું દીલગીરીમાં હોય પણ જ્યાં જગમોહનની છબ આવી એટલે પદર મીનીટમાં માણસ પોતાનું દુઃખ તે વખતે તો ભુલવાનોજ. જગમોહનને પોતાને ચાર છોકરાં હતાં. તેનાં બહેન ભાઈઓનાં મળીને બીજાં ડઝનેક છોકરાં પણ ધણીવાર એને લાંબાં એકઠાં થઈ જતાં છતાં મેં જગમોહનના મુખ ઉપર ચિંતાની કે કંટાળાની કસ્યલી ચઢેલી જોઈ નથી. પોતાની પત્ની સાથેના સંબંધ પણ હાસ્યના ઉપરજ રચાયેલ હતો. છોકરાંઓને મારથી કે મીઠાજથી નહીં પણ મીઠી મગ્ગકથીજ તે વશ રાખતો. અમારી ઉઝાડીઓમાં કે ટ્રીપોમાં કે સાધારણ સભાઓમાં ને બેઠકમાં પણ જગમોહન હાજર નહીં હોય તો અમે આનંદમાં રહી શકતા નહીં. જૈરાંઓમાં પણ જગમોહન સર્વના માનીતા. પાકુશાસ્ત્રની દરેક વાંનીની બનાવટમાં જગમોહનનો મત

અમૂલ્યજ ગણાય. ગરબામાં પણ જગમોહન હારમોનીઅમ ઉપર બેસીને પોતાની મશકરીઓ ચલાવતા નહીં હોય તો ગરબા જામેજ નહીં. સ્ત્રીઓની ફેશનની બાબતમાં કે ઘર શણગારવાની વાતમાં કે છોકરા છોકરીઓના વિવાહની વાતમાં કે પછી છોકરાંઓને કંઈ રકુલમાં બેસાડવાં એવા ગમે તે સલાહ ઉભા થાય તેમાં પણ જ્યાં સુધી જગમોહનનો મત મળી શકતો હોય તો અમે તે મેળવવા આતુર બની જતાં. આખા દિવસના યાકીને અગીયાર વાગે સુવા ગયા હોય છતાં એમને નાનામાં નાના કામને માટે પણ જો પાડપડોશીઓ કે અમારા જેવા મિત્રો બાર વાગે પણ ઉઠાડે તો એ હસતા હસતા પત્નીને ઉઘણી કહીને બનાવતા બંહાર નીકળે! અમે બધાં જ્યારે દુઃખમાં હોઈએ, અનેક વ્યથાઓથી, જગતની નાની નાની જંગલોથી અમારાં હૈયાં રીખાતાં હોય તે વખતે અર્ધ તિરસ્કારથી અમે વિચારતાં કે જગમોહનભાઈ જેવો સ્વભાવ અમને હૃદયે કેમ નહીં આપ્યો!

સાથે સાથે, જગુભાઈમાં દુઃખ પીઠાણુવાની, રીજાતાં હૈયાંની ચીસ સાંભળવાની અને ખીજા હૃદયોની પેઠે શોક માણુવાની શક્તિજ નહોતી હોય, એટલા પ્રમાણુમાં અમારા બધા કરતા જગુભાઈ કેંક નીચી પાવરીના મનુષ્ય હોવા

તો આખા વાદવિવાદને હાસ્યરસિક રૂપ આપવા જ. આ અમારો જગમોહન!

હું અને જગમોહન ઓટલે બેઠા હતા. આસપાસ રૂના ટીચોડીય ઠાંસેલા તકીઆ જેવા ચાર પાંચ છોકરાં ફટકા ફેડતાં કકલાણુ મચાવી

જગમોહન ખાતા ખાતા નવા વર્ષના કાગળો વાંચતો જતો હતો.

એકએ અને એમનામાં અમારા જેવા વિચ્છેદ સરકારોનો અભાવજ હશે, એવું એવું અમે કલ્પતા. કલા, ભાવના, ભિમિઓ, જીવનની શુદ્ધિઓમાં સતાએલા અનેક ઝીણા ઝીણા છતાં મહત્વના પ્રશ્નો વીરો અમે ચર્ચા કરતા હોઈએ ત્યારે અમે જગમોહનને ઝાઝો છેડતાજ નહોતી. જગમોહન પણ ખાસ લાગ લેતો નહોતો અને લે

રહો હતાં. રસોડા તરફથી જગમોહનની પત્ની સુલતાના ઘાટા આ કકલાણુ બંધ કરવાના મિથ્યા પ્રયાસ કરતા સંભાળાતા હતા. “તમે કહો તો ખરા કે કેંક બંધ રહે! તમારા કાન અને માથું દુઃખવા આવતાં નથી?” સુલતા કહેતાં.

“અરે હું જો તો ખરી! એક ત્રાડ પાડીશ

કે બધાં છોકરાં સુપ ! એક વાર મારો મીઠજી અવાજ કરીને બરાબર મેળ લાવી મુકતા. એમનું જવો જોઈએ." આમ કહીને જયુલાલ મોટેથી જોઈને છોકરાઓ પણ જુદી જુદી જાતના અવાજ કરીને વાતાવરણ ગભરી મુકતાં આથી

પહેલા તો સુલતા ગભરાઈ જતાં અને જોવા આવતાં. પણ પાછળથી, આ બધા તોફાનનું મુળ તો જગ મોહનજ છે એમ જાણતા એટલે હસતા હસતા આત્મા જતાં.

હું અને જગમોહન અમારા પેટની શક્તિનો જરા પણ વિચાર કર્યા વિના મોટી રૂકાળીમાંથી શેર, યાપડા, ધુધરા વગેરે વસ્તુઓ ક્ષરાગ્રે જતા હતા જગમોહન ખાતો ખાતો તરતની આવેલી ટપાલના નવા વર્ષની મુળાગકબાદી વાળા કાગળો વાગતો જતો હતો દરેક કાગળ લે, વાચે અને પછી તે લખનાર સામા હાન્યરસિક કટાક્ષે મારીને પોતાની બાલુમા મુકતો જતો હતો. હું આ કટાક્ષે નાબળનો, કેઇ કેઇ વાર એમા ટાપશી પુરતો હસતો જતો હતો મને તેજ વખતે પાછો આ વિચાર આવ્યો જગમોહનના જેવું શુષ્ક હૈયું શા કામનું? કેવો એ નિષ્કર લાગે છે! અનેક ભાષ બહેનોના દુષ્ણ જોઈને કેઇ પણ દિવસ એની આતરડી કકળી ઉઠી નહીં હોય? જીવનમાં સૌથી પ્રિય લાગતા સ્વપ્નાઓ આણે કેઇ પણ વેગા અનુભવ્યા હશે? શીરીન-ફરહાદ, હયલા-મજનુન,

હું અને મકારા એકેકને વળગીને .. અત્યંત કાળસાની શિખાઓને નીરખી રહ્યા

હસાવીને થોડીવાર સુપ રાખતા. વચમાં વચમાં પોતેજ ઉઠીને ફટાકા ફેડવા મંડી જતા અને ફટાકાનો અવાજ ધીમે ધીવ એટલે પોતે મોથી

શમીયો-જુલીએટ વગેરે જગતના મહા-પ્રેમાઓની કથા વાંચીને તે અનુભવવાના કોડ આ હાસ્ય, હાસ્ય અને હાસ્યનાજ તરંગોમાં

તરનાર પુરુષના હૈયામાં કદી સ્કુર્યા હશે ? આવા વિચારો કરતો કરતો હું જગમોહન તરફ જોતો હતો એટલામાં એક સુંદર પાકીટ તેણે ઉપાડ્યું. એના ઉપર અક્ષરો ઝીણા મોતીના દાણા જેવા સ્પષ્ટ દેખાતા હતા. ઉપાડતાં જગમોહનના મુખ ઉપરના ભાવ બદલાઈ જ ગયા. રખેને પાકીટ બગડશે એવી સલાહથી તેના હાથે તે પાકીટ ઉપાડ્યું હતું. બહુ સંભાળપૂર્વક તેણે તે ફાડ્યું. અંદરથી સેંટની આછી સુવાસ વેરતા મોટપેપરમાં માત્ર દોઢેક લીટી જ લખાણ હતું, છતાં એ વાંચતાં જગમોહને એકાદ એ મીનીટ લીધી. પાછો તેટલી જ સંભાળથી—અને કદાચ સ્નેહથી પણ—તે પત્ર પાકીટમાં મુકયો. ખીજ બધા પત્રોની પેઠે જમીન ઉપર બાજુએ મુકવામાં નહીં આવ્યું પણ કંકનીના ખીસામાં ગયું. તરત ખીજે કાગળ ઉપાડવામાં આવ્યો. જગમોહન તેના અસલ સ્વરૂપમાં આવી ગયો. પણ શું એ કોઈ પણ વખત ખીજ સ્વરૂપમાં હતો ખરો ? માત્ર મારો ભ્રમ જ હશે ! જગમોહનને દીલગીરી થી ! ખેં શું ! વિચાર થી !

“આ કોનો કાગળ છે તે જાણ્યું ?” જગમોહને ધારો પાડ્યો. “પેલા ઉલ્લુ રાજેન્દ્રનો મારો વહાલો હવે તો કાઠીઆવાડમાં કોઈ જગ્યાએ વડો ન્યાયાધીશ થઈ બેઠો છે ! પણ પગાર માત્ર રૂપીઆ તેણે તો, સમજ્યા કે ! પણ—પણ મારો આવવાનું મળતું હશે ! હું હું હું હું !”

“જગમોહન !” મેં અચાનક પુછ્યું. પેલો જગવામાં મુક્યો તે કાગળ કોનો હતો ?”

“કયો ?” જગમોહન જરાક અચ્ચે. પછી બોલ્યો. “હા, એ તો એક મીસીસ. પ્રાસિકા દેસાઈ નામે સ્ત્રી એન્જીએટ છે એનો છે નહીં, તમે નહીં જાણ્યો ના, મારી

ન્યાતની નથી પણ અગાઉ અમારા અને એના કુટુંબને બહુ સારો સંબંધ હતો.”

જગમોહન આટલું બોલ્યો તે વેળા તેના

એક અલિંગનમાં—એક યુગ્મનમાં અમારું સ્થાન જીવન રેડાયું.

મુખ ઉપરના ભાવ પાછા વિચિત્ર રીતે બદલાયેલા હોય એમ મને લાગ્યું. સદાએ છવાઈ રહેલ

હાસ્યની છાયાને બદલે કે અગાધ, ઉડીદીલગીરીની છાયા તેમજ કોઈ જૂતકાળના દુઃખને સંભારતું હોય, દુઃખની કડવાશ કાળના બલે ચાલી ગઈ હોય પણ તેની મોંઘી મીઠાશ વધુ મીઠી લાગતી હોય તેવા ભાવ તેના મુખ ઉપર મને જણાયા. કદાચ આ મારો ભ્રમ પણ હોય છતાં હું મારું કુતૂહલ દબાવી શક્યો નહીં અને વિવેકનો ભંગ કરીને પણ મેં પાછો સવાલ કર્યો. “કાળમાં ઝાઝું લખાણ પણ હતું નહીં છતાં અજવામાં મુકવાનું કે કારણ? પ્રકાશિકાની સાથે તારે આટલી ઝોળખાણ હતી તે વાતની પણ આજજ અને ખબર પડી. તારે મોંઘે મેં એનું નામ પણ અગાઉ સાંભળેલું નહીં. એમ કેમ? માફ કરજે હું, પણ મને જિજ્ઞાસા થાય છે કારણ કે તારો સ્વભાવ જોતાં આ વાત કેંક નિચિત્ર લાગે છે.”

“ના ના, એમાં માફ કરવાનું શું!” જગમોહને જવાબ દીધો. આ વખતે તો મારી ખાત્રી યદ્ય કે ગમે તે કારણ હો પણ આ કાળજના સંબંધમાં કેં પણ વાત થતાં તેના પદન ઉપરના ભાવોનું સ્વરૂપ બદલાતુંજ હતું. મને આશ્ચર્ય થયું. જે જગમોહનના અણુએઅણુમાં હાસ્ય વિના ખીજ ભરિત સ્થાનજ નથી એમ અમે સૌ માનતાં હતાં તે જગમોહનના હૃદયમાં ખીજ લાગણીઓ પણ અસ્તિત્વ ધરાવે છે? એના હૈયામાં પણ આગ બળી હશે? તેની રાખ હજી પણ તેના આત્માને સ્પર્શતી હશે?

જગમોહન થોડી વાર મુગોજ રહ્યો. પછી બહુ ધીમેથી બોલ્યો. “જણવું છે? વાતમાં તમને શો રસ પડશે? એક આત્મા અમુક તાપથી બળી જતા હોય છે છતાં તેની સમીપ રહેનાર ખીજે આત્મા આ કળી શકતો નથી. જાણ્યા છતાં તેની તીવ્રતા અનુભવી

શકતો નથી. આમ ઘણી વાર બને છે. અનેક વર્ષોના ગાઢ પરિચય પછી પણ તમે અમુક માણસને ખરાબર ઝોળખી લીધો છે એમ કહેવું એ કેંક વધુ પડતું છે એમ તમને નથી લાગતું? હશે. વાતને ઘણાં વર્ષો વહી ગયાં છે એટલે તમને કહેવામાંએ શી હરકત છે! પણ એટલું રમરણમાં રાખજો કે આ વાત તમને નિર્માલ્ય લાગશે પણ —પણ અમુક બાબતોનો જીવનમાં ઉપદાસ ન હોય.....

“ઘણા વર્ષોની વાત છે. હું તે વખતે ઝોગણીસ વીસ વર્ષનો હોઈશ. પ્રકાશિકાની ઉમર સત્તર અઠારની હશે. એના બાપ સવાઈલાલ ભરૂચમાં બહુ પ્રતિષ્ઠિત માણસ ગણાય છે. એમની જોડે, એમનાં પત્ની સરસ્વતીબહેન જોડે, એમનાં બીજાં છોકરાંએ જોડે, ટુંકામાં એમના આખા કુટુંબની જોડે મારા કુટુંબને ઘણોજ સંબંધ હતો. અમે જુદી ન્યાતના અને જુદાં જુદાં ગામના છતાં એકજ કુટુંબના હોઈએ એવો સંબંધ હતો. લગભગ દરેક વેકેશનમાં હું ભરૂચ જઈને એમને ભાંજ રહેતો. અમે છોકરાંએ તે વખતે કેંક જાતનાં તોફાન કરતાં, સવારના છ વાગ્યાથી રાતના એકેક બપોળે વાગ્યા સુધી પત્તાં, સંતાકુકડી, ધાબાધુખી, વગેરે રમતો રમતાં. કોઈ પણ જાતનાં બધન વિનાનાં અમે રમતોથી કંટાળતાં તો ગાવા ઉપર મંડતાં. સંગીતશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો પ્રમાણે ગણતાં તે વખતનું અમારું ગાવાનું અને વગાડવાનું સંગીત કહેવાય કે નહીં પણ અમારે મન તો એથી ઉચ્ચતર સંગીત દુનીઆમાં હતુંજ નહીં. અમે બધાંએ અને એમાંએ મુખ્યત્વે કરીને હું અને પ્રકાશિકા તો આ બધીએ વેકેશને એક નવીજ સ્વપ્ન-સૃષ્ટિ રચીને તેમાંજ વસીને ગાળતાં. આવડી કાલ વીશે અમે વીચારેલુંજ નહીં. વર્તમાનને [વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૩૦૪.]

મારી હકીકત

લેખક:

કવિ નર્મદાશંકર લાલશંકર દવે

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૬૭૬ પુસ્તક ૮.]

કવિ નર્મદાશંકરના આ અપ્રકટ ગ્રંથની માલીશી રા નટવરલાલ ઈન્દ્રારામ દેસાઈની છે તે વાત અમે સ્વીકારી છે અને તેમની સંમતિથી અમે ગુજરાતમાં આ ગ્રંથ કટકે કટકે પ્રસિદ્ધ કરીએ છીએ —ઉપતંત્રી.

વિરામ ૩ સને ૧૮૩૩-૧૮૪૫.

૧. પ્રસવવેળા મારી માને ધણું દુઃખ થયું હતું, હું જન્મ્યો ત્યારે મારું માથું ધણું જ લાંબુ હતું, તેથી મ્હેરો વિચિત્ર દેખાતો હતો (હમણાં તો માથું ધણું જ નાનું ગોળમટોળ જેવું છે) છ મહીનામાં હું ઘુંટણિયાં તાણતો થયો.

૨. જન્મ્યા પછી દસેક મહિને હું ને મારી મા, માના કાકા દુલ્લભરામ સાથે મુખ્ય મારા બાપ પામે ગયાં બીજા વરસને પ્રારભે મને બોલતાં આવડ્યું પછી બે વરસ સુધી અત્ર ન ખાતાં દુધ તથા ચાટણાથી શરીરનું બંધારણ રહ્યું.

૩. સંવત ૧૮૬૩ની મ્હોટી આગ લાગી ત્યારે હું મુખાંતમાં હતો, મને બરાબર સાંભરે છે કે ભગવાન કલાના માળામાં હું દિવાનખાનામાં રમતો હતો અને દયારામ ભુખણુ નામનો પડોસી વાણિજ્યો બપોરીવેળા બહારથી ઘેર આવી દીવાનખાનામાં આકબો ચઢીને બોલ્યો હતો કે 'આખું સુરત શહેર બળી ગયું.' એ સાંભળીને

બીજાં ઘેરાં ભાડુતો જે સુરતનાં હતાં (ભાયડા તો નોકરીએ ગયલાં) તેઓ તો હબકીજ ગયાં 'આખું સુરત શહેર બળી ગયું' એ તેના બોલવાનો ભણકારો હજી મને યાદ છે.

૪. સંવત ૧૮૬૪ ના વૈશાખમાં સુરતમાં બળી ગયલાં ઘર બંધાવાં શરૂ થયાં હતાં તે ૧૮૬૫ ની આખરે પુરાં થયાં. એ દરમિયાનમાં થોડાક વખત હું ને મારી મા સુરતમાં હતાં તે વખત એક પ્રસંગે સામી ભાંયમા રમતાં મારાથી મારા કાકાના નાના છોકરાને પથરો મરાયો હતો, તે ઉપરથી મારી કાકા કંઈ બબડતી હતી તે સાંભળીને મારી માએ વચસમાં મને ઘરમાં લઈ જઈ સારી પેડે બેઠાડ્યો હતો ને પછી પેડીનાં કડાં સાથે બાંધી દાદરખારીએ તાણું દઈને તે બહાર ગઈ હતી—હું બુમ્બુમ પાડતો હતો. મારી ચીસથી ઘરમાં કામ કરનાર ગોવન ગડ્ડરને દયા આવીને બારી ઉઘાડી રહી હતી તેથી તેણે તેમાંથી આવીને મને ઊડ્યો હતો—એ વાત હજી મને પોતાને સાંભરે છે.

એક વખત મેં મુંબઈમાં તેલનું માટલું ફેડી નાંખ્યું હતું, તે વેળા મારી માએ મને સારી પેઠે માર્યો હતો, ને સાંજે મહારા બાપ આશીસથી આવી મા દીકરાનું સમાધાન કરાવતા હતા એવામાં હું કંઈ સામું બોલ્યો તે ઉપરથી બાપે પણ મને એક તમાચો માર્યો હતો—એટલેજ પ્રસંગે મેં માર બાધાછ.

૫. પાંચ વરસનો થયા પછી મારા બાપે મુંબઈમાં ભુલેશ્વર આગળ નાના મહેતાની નિશાળે મુક્યો હતો—એ વેળા નિશાળિયાઓને ઘેર તેજ્યા હતા ને ગોળધાણા તથા ધાણી વેહેંઆં હતાં; ને છોકરાઓ “સરસતિ સરસતિ ત્વં મારી માત” ને “જી મે તા જી સલામત” એમ બોલતા હતા. તે મને સાંભરે છ અને રાતે હમે ચાર-પાંચ છોકરાઓ એકઠા મળી ઘાંટા કઢાડી આંક લણુતા તે પણ—સુરતમાં રહેતો ત્યારે ઈચ્છા મહેતાની ને ફકીર મહેતાની નિશાળે જતો.

૬. હું બાળપણમાં નિરોગી હતો પણ સાતમે વર્સે છ મહિના માંદો રહ્યો હતો—તેવામાં એક વખત મ્હોડાંમાંથી અને ઝાડાની વાટે ઘણા કરમ પડ્યા હતા.

૭. આઠમે વર્સે સંવત ૧૮૯૭ના વૈશાખમાં મને સુરતમાં જનોઈ દીધું હતું. એ સંસ્કાર થયા પછી એક પાસથી મેં સંખ્યા, રૂદ્રી અને વેદ લખ્યો શરૂ કર્યો ને બીજી પાસથી સરકારી ગુજરાતી નિશાળે જવા માંડ્યું—

વેદ તો હું બાબાજી નામનો દક્ષણી જે મારા બાપનો રનેહી છે તેની પાસ લખુતો—એ વર્ગ તેની પાસ ભણ્યો ને પછી બીજા દક્ષણી પાસે પ્રાકીના વર્ગો લણીને એક આઠો પુરો કર્યો, વેદમાં હું એટલુંજ ગુરૂ પાસે ભણ્યો છઉં—મને યાદ આવે છે કે મારા કાકાના ઘરમાં કંઈ મત ઉઘાવું હતું ને મંડળો પુરાયાં હતાં ને વેદિયાઓ.

મંત્ર લખુતા હતા તે પ્રસંગે કોઈએ મને લખુવાનું કહ્યું હતું—તે ઉપરથી હું ભણ્યો હતો ને સહુએ મારી લખણી વખાણી હતી. એ વેળા મારી ઉંમર ૧૦ વરસની હતો.

પ્રથમ હું મુંબઈમાં પાયધોણી ઉપર બાળ ગોવંદ મહેતાજીની નિશાળે ગેડો. તાથી થોડા દાહાડા પછી સુરત આવ્યું થયું—સુરતમાં દુર્ગારામ મહેતાજીવાળી નાણાવટમાં નવલસાના કોડામાં નિશાળ હતી ત્યાં મેં જવા માંડ્યું. તે નિશાળમાં ભવ્યપણાનું ચિત્ર હતું મારી આંખ આગળ છે. જગજ કુમળો ડર ઉપજાવતો તો મહેતાજી કદૃશ્ય ડર ઉપજાવતો કેમ ન હોય? મને મૂળાક્ષર સારા ઉચ્ચારથી બોલતાં આવડે તો પણ મહેતાજીને પરીક્ષા આપતાં બ્હીકથી કે ને ઠેકાણે અહીં મારાથી બોલાઈ જવાય—એટલા માટે હું મહિનો દાહાડો બારાખડીમાં પડી રહ્યો—એક દાહાડો દોલતરામ વઝીર જે મારી માની ફેાઈના છોકરાના છોકરા થાય તે ધણા ચીડાયા કે છોકરો બરોબર ઉચ્ચાર કરેછ ને મહેતાજી કેમ પાસ નથી કરતા—અહીં હું આપું છ—પછી તેઓ એક દહાડો મારી સાથે આવ્યા ને મહેતાજીએ કે બોલાવ્યો તો તે મારાથી શુદ્ધ બોલાઈ ગયો ને હું પાસ થયો. આઠા આગળની રીત કેવી સારી ને હમણાંની કેવી દસ દસની છીજત્લી છે !

૮. સંવત ૧૯૦૦ ના વૈશાખ સુદ ૧૨—સને ૧૮૪૪ ની ૨૯ પી અપરેલે મારાં લગન સુરતમાં સદર અદાલતના શાસ્ત્રી સરજામની છોકરી સાથે થયાં.

૯. મને ગુજરાતી અભ્યાસ કરાવ્યાનું માન બાળગોવંદ મહેતાજીનેજ છે—એનેજ ત્યાંથી હું એલફિનસ્ટન સ્કુલના પ્રિન્સિપાલ જન હાર્ડનેસની પાસે ગુજરાતીની પરીક્ષા

આપવા ગયો હતો. મેં સને ૧૮૪૫ ની ૬ ઠી જાનેવારીએ અંગ્રેજ સ્કુલમાં દાખલ થયો હતો. મને સાંભરેછ કે એક વખત હું સુરતમાં હતો ને સાંભળ્યું કે ઇનામ આપવાનાં છે તેથી પ્રાણશ્ચંકર મહેતાજીની નિશાળે દાખલ થયો અને બાલમિત્રની ચોપડી ઇનામમાં લઈ આવ્યો.

૧૦. મેં સરકારી નિશાળે અભ્યાસ ૩૩ વરસ કાઢ્યા પછી તે નિયમ સાથે નહીં. વખતે સુરતમાં હોઈ ને વખતે મુંબઈમાં હોઈ. મુંબઈમાં પછી કેટલીક ચેપરીઓ ઇનામમાં મેળવી હતી. હું બાલગોવદની ઇસ્કોલમાં પેહેલા ક્લાસમાં ૧-૨ ને રહેતો.

૧૧. એ વેળા મારા વાંચવામાં આવેલી ચોપડીઓમાં મુખ્ય આ હતી-બાળમિત્ર, નિલાનંદ પરમાનંદનું ભૂગોળખગોળ, ઇસ્તીતિ, દાદસલીની વાન, પગોખ્યાન, બોધવચન, લિપિધારા, અને વ્યાકરણ મહોદ્દું ગંગાધર શાસ્ત્રી-વાળું અને ગણિત શિક્ષાભાળા પ્રથમ ભાગ.

ન્યારે નિલાનંદ પરમાનંદ અને બાળમિત્ર વાંચતો ત્યારે મારાં મનનાં મેદાન ઉપર નવાઈ ભરેલા એક જાતના નિર્મળા આનંદનો ભાસ પડતો-નિલાનંદ પરમાનંદમાં વિશેષે બગોળના પાઠ વાંચતાં અને બાળમિત્રમાં વર્ષના ત્રણ મુખ્ય કાળમાંનું ચોમાસું વાંચતાં, કાંટાંના ઝાડ વાંચતાં, દાણા વિણનારી છોકરીની ઘરડી માતું કુલીનપણું વાંચતાં, ન્હાના જશનું એલીયું એલીયું રડવું વાંચતાં, બાપાના સમજમાં ચકડોળ સંબંધી વાંચતાં અતિકની વાતમાં રાગનું પ્રોહપણું અને પ્રેમાળપણું વાંચતાં વગેરે વગેરે.

૧૨. એ સાડાત્રણ વરસના ફરમિયાનમાં ને કે રહેવું મુંબઈ અને સુરત બંને ઠેકાણે થતું તો પછી મારો લક્ષ નિશાળના પાઠ તરફ ધસ્યો હતો, તેમ ઘેર વેદ તથા બીજી પોથીઓ

પણ બાંધતો. દરરોજ ઉઠતાં વારને બાળમિત્રનાં એક પૃષ્ઠના શબ્દે શબ્દનું વ્યાકરણ કરી જતો ને પછે દાતણ કરતો. મુંબઈમાં રમવાનું થોડું-ફૂટ સાંજે કલ્લકિક પડોસીના છોકરા સાથે બનતું.

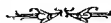
૧૩. મારે દોસ્તદારમાં એક મારી ન્યાનનો પડોસીનો છોકરો પરભુરામ કરીને હતો જે મહોદ્દપણે ગુજરાતીમાં ઘણુંજ સારું જ્ઞાન ધરાવતો ને જે ઘણા ઘણા અંગ્રેજોને ગુજરાતી શિખવતો. એજ મારો બાળમિત્ર-સાથેજ રહિયે-સાથેજ બણીયે-સાથેજ નિશાળે જમીયે એક વખતે હમે ઘરમાં કંઈ કંકાસ કર્યો હતો તે ઉપરથી પરભુરામના બાપે બાળગોવંદને કહ્યું હતું, ને એ મહેતાજીએ હમને બંનેને એક-મેકના કાન પકડાવી સાથે એકઠાં ઉઠાવેસ કરવાનું કહ્યું હતું, જે મને યાદ આવે છે.

૧૪. ન્યારે હું બાળગોવંદને ત્યાં પેહેલા વર્ગમાં હતો ત્યારે મને એક છોકરવાદિયો વટુમ હતો કે રોજ નિશાળનું તાણું ફેં ઉઘાડતો અને આંખ મીચીને પૃથ્વીનો નકશો ટગિસેલો હતો ત્યાં જમીને પાસિંક મદાનાગરમાં સેન્ડાવચ અને સોસામટી એ બે ટાપુઓ છે તે જગા પર આંગળી મુકતો, ને પછી આંખ ઊરાડતો જે બરાબર તેજ ઠેકાણે આંગળી મુકાતી તો હું જાણતો કે વર્ગમાં પહેલો રહીશ-ને ઘણું ખર્ચ તેમજ થતું.

૧૫. ન્હાનપણમાં મારી તનિયેત ધિગામ-સ્તીવાળી નહીં પણ ઠાવકી. તો પણ મરજી મુજબ ન થયેથી મોટો થઈ ખુલામાં ભરાઈ ધીમે ધીમે રજાં કરું તેવી ખરી-ચ્હીડીને લાથ પગ અજાણું તેવી નહીં. હું માયાપ સિવાય બિજા કોઈને દેખું કે શરમાઈ ખુલામાં અથવા માની રહેડમાં ભરાઈ જતો. બ્હીકણ પણ હતો. મને

[વધુ મોટું જુઓ પૃષ્ઠ ૩૧૯]

મીઠા ત્રાસ

લેખક
રા. 'ગાવિંદ'

૧૯૩૬

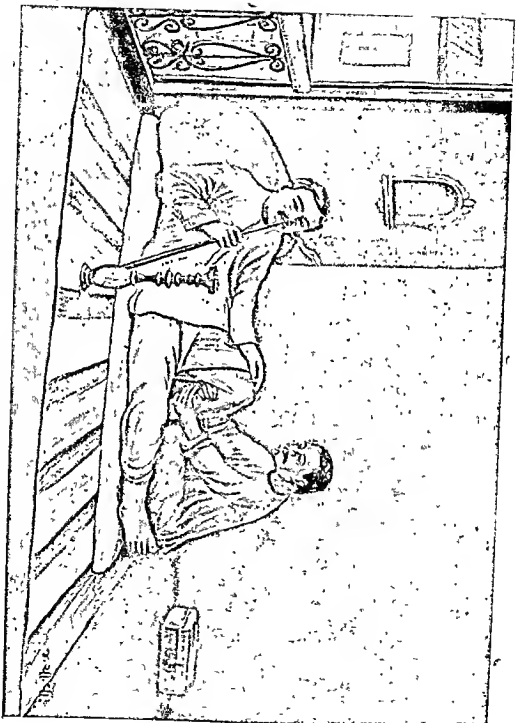
ભુલી જવા યત્ન કરું તથાપિ,
તારી સ્મૃતિના ડગતી હકીલી,
ગળે અગળે સ્મરણે ચડે વ,
ગળે પરાણે હૃદયે રહ્યો વ
આદર્શ સૌહાર્યની મૂન કલ્પી,
આલેખતો; માઝ તને હું ભુલું;
એ ચિત્ર પુરું કરું ત્યા જણાવું,
કે કલ્પનામાં રમતો હોય વ.
ખુદે ન મારા દિવસો મુઝાઈ,
સાચાજ મિત્રો ગણી અથ વાચુ,
તેના લથા પાત્ર તને સ્મરણે,
તારા ગુણોનું પ્રતિબિંબ ભાણું
ભાણું ઉપાના મધુરા બો હાસ,
કે પૂર્ણિમાનાં ઉજળા પ્રકાશ;
તેમણ તારા સમુ કે જણાવું,
શાથી યતા યત્ન વૃથા ન ગણું.
છુટ મીઠા ત્રાસથી એમ માની
નિદ્રા લઈ શાત ધરી હું જાઉં.
સ્વપ્ને વળી ત્યા મળવે મને વ,
જાગી જતો તો ફરી તું અને વ.

ગુ-૧૧૧૮]

[રિયાખ ૧૯૮૨

ધની પાડોલીની બોલીમા જઈ તેને પુઠ્યા વગર એક કેપેડર પર
 ડપાએલી શિરોઝયાદની છબી ફાડી આવી

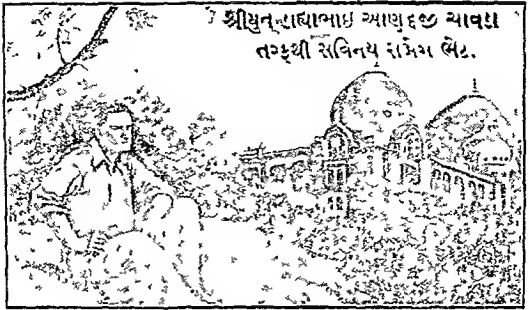

[૩૪૨]

નારણલાલ પટેલ હુક્કો તાણતા હતા. અગે એક જણુ ઝોમના પગ દાખાતું હતું.

[વેશાળ ૧૯૮૨]

મમની સ્વ. પતિનશ્રીના સ્મરણાર્થે
શ્રી ફાર્વસ ગૃહાતી સમાજે

સ્વ મ દ્રશા

લેખક:

રા કનૈયાલાલ મારુકલાલ મુનશી,
બી એ., એલએલ. બી., એડવોકેટ,
પ્રમુખ, સાહિત્યસંસદ

ચિત્રકાર

શ્રીમાત્ પુરુષોત્તમ,
મળ્ય, સાહિત્યસંસદ.

અને

સા. જડાવખહેન ચીમનલાલ વીણુ.

આગલાં પ્રકરણોનો સાર

આજ દિના સ્ટેશન ઉપર મુજાઈના પેરીગટર અને ધારાસત્રના સભ્ય ના. જમખોદનલાલને તેમના બાલમિત્રને બાવિ વહેવાઈ રા બા પ્રમોદરાયનો મેળાપ થાય છે, તેઓ સર્વે વહેવાઈ નય છે રા બ પ્રમોદરાયનો પુત્ર સુદર્શન વહેવાઈના કોલેજમાં એ બી. નો અભ્યાસ કરે છે. તેને સ્વદેશભક્તિની ધુન લાગી છે તે સિંધવના વિચારે કરે છે તે સ્વતંત્ર હિંદનાજ સ્વપ્ન જુએ છે.

ના જમખોદાલાલની પુત્રી ને સુદર્શનની બાવિ પત્ની સુલેખના મુજાઈના કોલેજમાં ભણે છે તે બંનેની મુલાકાત વહેવાઈના રાત્રીમાંઈને ત્યાં પ્રથમ થાય છે. પતિચયથી સુદર્શન તેને પરણવા ના પારે છે અને સુલેખના પાસેથી તેને નહા પગ્ગવાનું વચન લે છે

સુદર્શન આઠ વર્ષે પ્રજ્ઞવારી-બ્રાહ્મણ બનાવે છે ઇતિહાસ ને નાટકો ભેટા તત્કાલના નસીક સાથે તેને મૈત્રી થાય છે ને તે નાનપણથી હમ્યાબિલાપી સ્વપ્ને તેવો મેળા થતો નય છે

તેના પિતાના એક ગોરા અમલદાર મિત્રને ત્યાં એક પ્રસંગે તે જાય છે અને પોતાના દેશીઓની શ્રદ્ધા નિવૃત્તિ જોઈ તેનું સ્વમાન હણાય છે. તેને પૂર્વજો ઉપર ક્રોધ થઈ છે.

તે કોલેજમાં આવે છે; વાંચે છે ને વિચારે છે. હોંદુ સમાજ તેને હમાબાઈનું પ્રબલચાલન જણાય છે. બ્રાહ્મણત્વની નીરાણીઓ તરફ તેને તિરસ્કાર થાય છે. નેપોલીયનનું જીવન પ્રેરણા પામ્યું છે. અમદાવાદની કેમિસ્ટ અને હોંદના મેજેની સુરેન્દ્રનાથના બાપણા તેનામાં રાષ્ટ્રીય અસ્મિતા જાગ્રત કરે છે.

લોર્ડ કર્ઝનના અપમાનભર્યા શબ્દોથી અને બંગાળના બાપલા પાડવાના સરકારના ઠરાવથી ક્રોધીત હકુમત નીચે કચરાતા હોંદની ગુલામી દશાનું તેને તીવ્ર બાન થાય છે. અને અંરવિંદ ઘોષના સહવાસથી તે તેના કેટલાક મિત્રો સાથે મળી વિપ્લવવાદીઓની કુખી મંડળી શરૂ કરે છે.

સુદર્શન પરીક્ષા આપવા મુંબાઈ જાય છે. તે નામદારને ત્યાં ન હતરતાં તેના મિત્ર અંબાલાલ દેશાઈને ત્યાં હતરે છે. અને પરીક્ષા દરમ્યાન તે વાંચે છે અને અંબાલાલની નાની પણ દેશજાત બહેન ધની સથે વાર્તા વિનોદ કરે છે. અને સ્વતંત્ર હોંદના સ્વપ્ને સાથે રેવે છે. પરીક્ષા પછી તે નામદારને મળવા જાય છે. નામદાર તેને પોતાને ત્યાં નહીં હતરવા માટે ઠપકો આપે છે. અને રાજકીય વિષયો ઉપર વતચીત ચાલે છે. એક દિવસે નામદાર પોતાના મિત્ર પ્રો કાપડીઆ સાથે તેના મેળાપ કરાવે છે હોંદી વિપ્લવવાદી નહીં થઈ શકે એમ પ્રો. કાપડીઆ તેને કહે છે. સુદર્શન ને પ્રો. કાપડીઆ દેશદ્રોહી લાગે છે; નામદાર દેશદ્રોહી લાગે છે. અને તે બધા દેશદ્રોહી વાતાવરણમાંથી બીજો દિવસે અંબાલાલને ત્યાં અર્થે જાય છે. ધનીના નિર્દોષ હાસ્યે તેની અકળામણ જોણી થાય છે અને તે વડોદરા જાય છે.

રાજકોટ સુદર્શનને નામદારને ત્યાં નહીં હતરવા માટે લઢે છે અને સુલેખના સાથે તેણે તમ નહીં કરી રહે તેવી મતલબને નામદારને આવેલો પત્ર તેને દેખાડે છે.

ફરીથી કોલેજમાં વર્ગો શરૂ થાય છે અને સુદર્શન પિતાની અનુમતિથી મુંબાઈમાં અંબાલાલને ત્યાં પૈસા આપવાનું નક્કી કરી રહે છે. અને ધનીના સહવાસમાં અને અંબાલાલની મેત્રીમાં તે સ્વતંત્ર હોંદના દિવસો બહુ નજીક જોતો સમય વ્યતીત કરે છે 'માની' સ્વતંત્રતાના વિચારો કરતાં તેને વારંવાર કાપડીઆ ની મુશ્કેલી યાદ આવે છે તે એક દિવસ કાપડીઆને મળવા ગયો. ત્યાં હોંદીઓ વિપ્લવવાદીઓ કેમ નહીં થઈ શકે તે વશે ચર્ચા ચાલી અને પ્રો. કાપડીઆએ રાજકીય દૃઢતામાં ધર્મને નહીં સંરેખવા ચેતવણી આપી અને ફરીથી શ્રદ્ધાપૂર્વક અર્થાનું કે હોંદીઓ વિપ્લવવાદીઓ નહીં થઈ શકે. સુદર્શન ત્યાંથી હઠી ચાલતો થયો. અનેક તારંગો તેના મનમાં ઉઠ્યા. અશ્રદ્ધાળુ બન્યો ને હોંમત હાર્યો તે સ્વરચના ખોતો હતો ત્યાં ધની આવી. તેણે તેને પડતો બચાવ્યો. 'મા'નો સજ્જાર ધરોજ એવી તેણે ખાત્રી આપી.

(હવે આખળ વાંચો)

પ્રકરણ ૧૦ મું—(ચાલુ)

મુંબાઈમાં વસવાટ

તિલકમહારાજ પુલ્લી રીતે એકજ વસ્તુમાં માનતા—મુત્સદ્દીપણું. નિઃશસ્ત્ર હોંદીઓની સ્વાતંત્ર્ય માટેની લડાઈમાં, દરેક પ્રકારે, દરેક રીતે, દરેક વાતમાં અગ્રેજ સરકારને પજવવી તેમાંજ તેની નીતિ ને મુત્સદ્દીપણું સમાઈ જતાં. એનાથી પર એવો તેને એક પણ સિદ્ધાંત નહોતો.

૧૯૦૭માં કેમિસ્ટ નાગપુરમાં બરાવાની હતી નાગપુર એટલે પુનાનું પરુ—સારે હતું ને કેટલેક અંશે આગે છે. ખાપરડે એટલે નિલકના સેનાની.

બંગાળનો રાષ્ટ્રવાદ માત્ર ભાવનામય હતો. પુનાનો રાષ્ટ્રવાદ સંકુચિત ને વ્યવહારુ હતો. પુનાએ રાષ્ટ્રવાદને બંગાળી ભાવનાનું સરખ આપ્યું; લાલ, પાલ ને બાલ એકજ ભાવનાની

ત્રિમૂર્તિ હોય તેમ પૂજા ચાલુ કરી; અને ક્રેઝિસને એ ત્રિમૂર્તિના પૂજક બનાવવાના પ્રયત્ન શરુ કર્યા. ને પુનાની આરા નાગપુરે માથે ચઢાવવી શરુ કરી.

કલકત્તામાં પાલ ને સુરેન્દ્રનાથ વચ્ચે સંપૂર્ણ વિરોધ થયો હતો. 'મવાલ' પક્ષને હિંદી નાખવા પાલ ને અરવિંદ ઘોષ મથી રહ્યા હતા. વિરોધમાં વેર થયાં, ઝનુન પ્રગટી અને 'વદેમાતરમ્' અઠવાડીઆમાં એ વખત એ ઝનુનનો બળતો લાવા દેશમાં પ્રસારી રહ્યું.

નામદાર જગમોહનલાલ આ બધું ચિંતાગ્રસ્ત થિતે જોઈ રહ્યા હતા. એમને લાગતું હતું કે રાષ્ટ્રવાદ પ્રબલ થતો જતો હતો. લોકો Nation—રાષ્ટ્ર, Liberty—સ્વાતંત્ર્ય—'Independance'—સ્વાધીનતાની ઠેકઠેકાણે ચર્ચા કરતા હતા. અરવિંદ બાલુની ભયાનક કલમ ડહાપણ મુલ્સદીપણું, અંગ્રેજોની સાથે સહચાર, વ્યવસ્થિત રાજકીય પ્રગતિ જેવી જુના આદર્શોની કતલ ચલાવી રહેલી, અને બોયકોટ, લોકસત્તા, લાગ, ને વિપ્લવની ગ્રેરણા પ્રસારતી તે જોતા હતા. એમને તિલક તરફ આંખોએ હતો; વીક્ટોરીઅન યુગની નીતિથી અસ્પૃશ્ય એવી તેની રાજ્યનીતિ તે ધીક્કારતા હતા. જે જ્ઞાતના આગ્રાન ને ઓછી અકલના માણુમોની મદદથી નવો સંપ્રદાય સભાઓ જીતતો તે તરફ તેમને તિરસ્કાર હતો. તેમને ચારે તરફ પ્રલયકાર પ્રવર્તતો લાગ્યો.

તેમણે પહેલાં તો વીલાયત હાંદના રાજકીય આદર્શો સમજે એવી એક પ્રવૃત્તિની યોજના ધડી કાઢી. પણ અલારે તે યોજના અમલમાં મુકાય એમ લાગ્યું નહીં. દેશમાં અંગ્રેજો તરફ તિરસ્કાર વધતો હતો; વીલાયતમાં હિંદીઓ તરફ અવિશ્વાસ વધતો હતો; પછી શું

થાય ? પણ અલારે મોટો લય તો 'જહાલ પક્ષ'નો હતો. અંગ્રેજોને મહાત કરતા પહેલાં આ પક્ષનો વિનાશ કરવાની જરૂર તેમને જણાઈ.

રાજગ્રામ ટાવરની સામેની ગુફામાં હિંદી પંચના Sir Leo "સર સિંહ"—ના આશ્રય તળે 'મવાલ' પક્ષ અવારનવાર મળતો. આ સભામાં નામદાર જગમે હનલાલે પહેલાં ડરકુનો ખીતાબ મેળવ્યો હતો. પણ નાગપુર ને કલકત્તાના વાતાવરણથી સર શ્રીરોજશાહ પણ ચિંતાગુર ધવા લાગ્યા. એટલે તે જગમોહનલાલની ખીક ચેતવણી માનવા લાગ્યા. ને નામદારની સલાહ કે અગમચેતીને યોગ્ય માન મળવા લાગ્યું.

કોઈ રીતે ક્રેઝિસને 'જહાલ પક્ષ'ના હાથમાં જતાં અટકાવવી એ સર શ્રીરોજશાહની નેમ યષ્ટ પડી. ક્રેઝિસ જપાટાબધ પામે આવવા લાગી સર શ્રીરોજશાહ 'જહાલ પક્ષ'ના જોરમાં, મને કમને માનવા લાગ્યા; પણ તેને પોતાનામાં, ને પોતાની સર્વાધિકારીતામાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હતો. ક્રાંસનો ચોદમો લુછ એમ માનતો કે 'હું' રાજ્ય છું; સર શ્રીરોજશાહ માનતા કે 'હું' રાષ્ટ્ર છું; અને એ 'રાષ્ટ્ર' ફરમાન કાઢ્યું કે ક્રેઝિસે નાગપુર ને બદલે સુરત-મુંબાઈના પરા-માં જવું. જોખલેએ મુનેલા સુરતમાં જઈ રાજકીય નગૃતિ આણવી; અને ત્રિભુવનદાસ માલવીએ સોલીસીટરનું પદ લાગી સ્વાગતકારિણી સભાના અધ્યક્ષ થવું. ફરમાનને ઓલ ઈડીઆ ક્રેઝિસ કમીટીએ સ્વીકાર્યું; મુંબાઈ ને સુરતના પ્રતિષ્ઠિત વર્ગે માથે ચઢાવ્યું. સુરતમાં દોડદોડ યષ્ટ રહી. શ્રીરોજશાહે ડા. રામગિહારી ઘોષ જેવા અપ્રિમ ધારાશાસ્ત્રી, વિચારક ને નેતાને પ્રમુખપદનું નિમંત્રણ કર્યું.

આ ફરમાનોએ પુના, નાગપુર ને કલકત્તામાં કાલાહલ મચાવ્યો. આગલી ક્રેઝિસે નિશ્ચય કરેલું

સ્થાન માત્ર સ્થાનિક મતથી ડરીને ફેરવતું એ આપખુદની પરાકાષ્ઠા લાગી. ૧૭૮૯ માં ફ્રાંસના રાજ્યે લોકોની સમાને મળવાની ના પાડી હતી તે જે અસર થઇ હતી તેવી કેંક થઇ. ગુજરામાં સિંહ અને તેની સલાના : સભ્યો મલકાઇ રહ્યા; બહાર ખુતી, વિરોધના ધુરંદાર વધવા લાગ્યા. જગ-મોહનજીએ તે તેના મિત્રો આ ફરમાનો પર વારી ગયા. અરવિંદ બાહુતી કલમે શિરોજ્જ્વલાદી ફરમાનો-ને તિરસ્કાર્યા, હસી કાઢ્યાં. રાજકીય પત્રકારના શિરોમણીએ અગ્ર લેખોથી તેને ધમધમાવ્યા; પ્રત્યી બનાવ્યા; દુચકાથી તેની અવસા કરી.

‘herozeshahi at Surat’ (સુરતમાં શિરોજ્જ્વલાદી); ‘Every dog is a lion in his street’ (દરેક કુતરો પોતાની શેરીમાં શેર થઇ ફરે છે); ‘My will is law’ (મારી ઇચ્છા તેજ કાયદો) એવાં અનેક વાક્યો-લખ્ય ગજનાથી હલકી મસ્કરી સુધી દરેક રુપે-દરરોજ બહાર પડ્યાં; અને ઉછરતું હાંદ તેને ગોળી ગોળી જાહેર જીવનમાં જહાંગીરી ચલાવનાર સામે દ્વેષ ફેળવવા લાગ્યું. ‘જહાલપક્ષે’ માંડલેમાંથી પાછા ફરેલા લાલા જગતરાયને પ્રમુખપદે બેસાડવાનો પડકાર કર્યો.

સર શિરોજ્જ્વલાદને લહેરી સુરતની રાજકીય નિર્માલ્યતામાં વિશ્વાસ હતો-સર્નાધિકારીઓને પોતાના અંગત અનુયાયીઓમાં હોય છે તેમ. પણ જુલિયમ સીઝરની માફક તે પણ ભુલી ગયા કે તેમના કટ્ટા વેરી તો જુટસની માફક એ અનુયાયીમાંથીજ નીકળશે.

સુરતમાં ને ખાસ કરી ગોપીપુરામાં શેરીએ શેરીમાં, ઘેરેઘેર, બળ્લે પક્ષો પડ્યા. ‘જહાલ’ ને ‘મવાલ’ પક્ષે ઠેર ઠેર સમરાંગણ રચ્યાં. મવાલ આપના જહાલ દીકરાએ આપીકુ ધર લાગ્યું. જહાલ ને મવાલ ભાઇઓ જમતાં જમતાં યાળી વાડકું મારાંભારી કરી ઉઠ્યા. આટલે બેસી

ગધાં હાંકતી સહીયરોએ અબોલા લીધા. જહાલ પિતાની પુત્રીને મવાલ પતિએ પીયેર જતી બંધ કરી. ‘શક્તિ’ પત્રે મવાલીઓને હુકમ કર્યો ‘સુધરો નહીં તો મરો.’

સુદર્શન ને તેના મિત્રોનો સ્વાભાવિક રીતે શિરોજ્જ્વલાદ તરફનો દ્વેષ વધી ગયો. રાજબાઇ ટાવર સામેથી જતાં સુદર્શન ને અબોલાલની મુઠી-ઓ કાલ્પનિક કટારથી જુલ્મગારને ઝળ્મ કરવા તલસી રહી. શિવલાલ શ્રોફ દિવસ ને રાત સર શિરોજ્જ્વલાદના જીવનની નાનામાં નાની વાતની ઠેકડી કરવા લાગ્યો. ધની પડોશીની ખોલીમાં જઈ, તેને પુછ્યા વગર એક કેલેંડર પર છંપાએલી શિરોજ્જ્વલાદની છબી ફાડી આવી. એ વાત જણાતાં ચાલમાં દરેક ઠેકાણે ધનીની વાહવાહ થઇ; ને જેનું કેલેંડર ફાટ્યું હતું તેને લાં ‘લાલ, પાલ, ને બાલ’ ની છબીથી શોભતાં દસ કેલેંડર બેઠ તરીકે ગયાં સુદર્શનની છાતી વહેંત ઉઘી આવી: કેવી તેની “જોન આફ આફ”!

આ તોફાની વાતાવરણમાં સુદર્શનના મંડળ માંનો કોઇ પણ પોતાની યોજના તૈયાર કરી શક્યો નહીં; અને સર્વાનુભવે યોજનાએ ૬૧ મી જાનેવારી ૧૯૦૮ ને દિવસે મળા રજુ કરવી એવો ઠરાવ થયો. આજો દેશ સુરતની વાટ એકે શ્વાસે જોઇ રહ્યો હતો. ત્યાં દેશની આંતરવ્યવસ્થામાંથી જોહુકમી દૂર થવાની હતી; પછી અંગ્રેજોની જોહુકમી વીશે વિચાર કરવાની કોને ટુંડસ હોય!

ફેરશારપતું નાનપરામાં એક મોટું ઘર હતું ત્યાંજ બધાએ આવી ઉતરવું એવું નિમંત્રણ તેણે આપ્યું. લાઇટબ્રીગ્ડ હુમલો કરવા તત્પર થતી હોય તેમ સુદર્શન ને તેના મિત્રો સુરત જવા તૈયાર થયા. સુદર્શનની દીકરીની એટલીજ હતી કે ધની સાથે આવી શકે-એમ નહોતી.

પ્રકરણ ૧૧ મું

૧૧૧૧૧૧

સુરત કેંગ્રેસની તૈયારી

૧

૧૯૦૭ ના ડીસેમ્બરની ૨૦ મી તારીખે સાંજના સુરતના સ્ટેશન પર સુદર્શન, અંબેલાલ દેસાઈ, મગન પંડ્યા ને શિવલાલ શ્રોત્રી ઉતર્યા; અને ગાડી બાંહે કરી નાનપરામાં ગયા.

સુદર્શનનું હૈયું કેંગ્રેસને લીધે ઉત્સાહી હતું. પણ તેનો ઉત્સાહ ભેદએ તેવો પ્રબળ નહોતો. ધની મુંબાઈ રહી હતી. પાંદે કડે પેડે લખ્યું હતું કે તેને કરી હુંદવાના કામમાં રોકાયો હતો એટલે સુરત આવી શકે એમ નહોતું. જ્યારે દેશની કટાકટીને વખતે તેનો પ્રિય મિત્ર નોકરી શોધે !

ધીરુ શાસ્ત્રી કાંગડી ગુરુકુલ જોવા ગયો હતો તે પાછો આળ્યો નહોતો. ગિરિજાચંદ્ર શુક્લને પારેવડી સંસ્થાનના કાંકારે બોલાવ્યો હતો, એટલે તેનાથી અવાય એમ નહેતું. સનતકુમાર જોધી એક અઠવાડીયા પહેલાં એના અખાડા ભેડે વડોદરેથી પાવાગઢ ચાલીને નીકળ્યો હતો તેનો હજુ પત્તા નહોતો. આ બધાની ગેરહાજરીથી સુદર્શનના હૃદયને આઘાત પહોંચ્યો હતો. કેંગ્રેસની પ્રવૃત્તિ એને મન પાણીપત હતું ખરું પણ એનું નાનું મંડળ એને મન પ્રાણસમાન હતું. બધાની ભેડે સતત પંત્રઅવહાર રાખી બધા વચ્ચે એકતાનના આણુવાના એના બગીરથ પ્રયત્નો ભેદએ તેવા સફળ નીવડેલા તેને લાગતા નહોતા. અને આવી કેંગ્રેસ વખતે બધા ભેગા ન મળે એ તેને ડંખ્યા કરતું હતું.

એ ઉપરાંત, પેતાની યોજના તૈયાર કરવા તેણે લાંબો અભ્યાસ ને સખત મહેનત કર્યાં હતાં; પણ બીજાઓ એ બાબત શું કરે છે તે

તેને સ્પષ્ટ સમજતું નહોતું. ૩૧ મી જાનેવારી પાસે આવતી હતી; અને 'મા'નું બાળ્ય કળવાનું એથી વધારે લખાય એ વિચાર સરખો પણ તે સહી શકતો નહોતો. આ અધીરાઈ પણ તેના ઉત્સાહને પ્રબુદ્ધ થવા દેતી નહોતી.

આ ચાર મિત્રોને કેંક એવો ખ્યાલ હતો કે નાનપરા આવશે કે કેરશાસ્પતું ધર-કોણ જાણે કેમ-તરત જડશે; અને એટલે ઉભેલા આતુર કેરશાસ્પને બધા કુદીને બાઝી પડશે. રાતના અઠ વાગે, અગાથી અંધારી ગલીઓના બૂલ-સરખા નાનપરામાં કેરશાસ્પતું ધર શોધવાની શરૂઆત કરતાં આ દેશભક્તોની દેશભક્તિ ને વિજયોત્સાહ વારી થવા માંડ્યાં. તેઓ યાકયા હતા; ભુખ્યા થયા હતા; અગવ્યા ગામમાં હતા. નાનપરામાં હઝારેક પારસીનાં ઘર, રીત્તેરેક કેરશાસ્પને એણેક કેરશાસ્પથી પીરોજાશાહ હતા-એમ તેમને લાગ્યું. નવ વાગતાં મોડી રાત ગળુનાર કસરીયા પારસીઓ ક્યારનાએ બારી બારણાં બંધ કરી પયારી ભેગા થએલા લાગતા હતા. બાહુતી ગાડીવાળો ગલીએ ગલી બટકવાથી યાકી, આ બધા સાંભળે એવી, સુરતી સપાટાથી બરપુર 'સ્વાગત' કરી રહ્યો હતો.

રાતના પોણા દસ વાગે દેશભક્તોને સુવબ એવું તપ તપતા આ મિત્રોને ભગ્ન થએલી આશા સંધાઈ જવાનું કારણ મળ્યું. પરાને છેડે આવનાં એક મોટું મકાન 'કેરશાસ્પ'નું છે એ ખબર મળી; અને પારસીના ઘરના એટલા પર દુકાન પીતા પાટીદારો ભેદ-આજ રાષ્ટ્ર સેવકોના ઉતારો હશે એવી કેંક ઝાંખી યદ મગન પંડ્યાએ સભ્યતાને ઉમી મુકી બાહુતી

ગાડીની બારીમાંથી શુદ્ધ અવાજે શ્રુમ મારીઃ
‘કેરશાસ્ત્ર પીરજશાહ !’

“ કુણુ સો” ઝોટલે બેઝેલા એક જીવાન
‘બાપા લાયડા’એ ગોઠામાંથી હુકકો કાઢતાં કહ્યું.

‘ કેમ છે ? કેરશાસ્ત્ર શેઠ છે ?’

“ મુઅઇ સે ને.”

શિવલાલ શ્રોદ્રની સાયકા માને ગોપીપુરામાં
જગાડવાની કોઇની હામ નહોતી; એટલે કેરશાસ્ત્ર-
નું ધર ન મળે તો અમલદારાં સુરતમાં રાત કયાં
ગાળવી એ નિર્ણય તેઓ કેટલા વખત યયાં કરી
કયા નહોતા. અલારે ચારે જણે એકદમ વગર
માલે નિર્ણય કર્યો, ને ગાડીમાંથી ઉતર્યા.

મગન પંડ્યા હોમતથી ઝોટલા પર ચડયો.

“ કેરશાસ્ત્ર શેઠ ક્યારે આવશે.”

“ કુણુ જાણે સે ?” ઉમરા પાસે એક
નાની પચારીમાં સુનેન્ના એકગૃહસ્થે પુછયુંઃ
“ નાયણુભઇ !” કહીને તેણે હાંક મારી. અંબે-
લાલે જેમ તેમ કરતાં ને ગમે તેટલી ગાળો ખાઇ
ગાડીનું લાકું ચુકવ્યું—ને ચારે જણ; હાથેજ
ટૂંકો ઝોટલા પર લાવી રાખી—ગલરાતા
અંદર પેઠા. આ કેરશાસ્ત્રનું ધર—કયા કેરશાસ્ત્ર-
નું—એમાં જગ્યા છે કે નહીં—એ બધા પ્રશ્નો
તેમના હૃદયોમાં કુદી રહ્યા હતા.

મગન પંડ્યા શુદ્ધ ચરોતરી હતા; દરેક
રૂમમાં બેઝેલા, પડેલા, સતેલા પુરુષોની વાતમાં,
બીડીના ધુમાડામાં, ને દુહાના ગગડાટમાં તેને
પોતાના બાપીકા ગામના ઝોતસાહક વાતાવરણ-
ની પ્રેરણા થઇ. દરેકને “ અમ લઇ શાજ, અમ
સો ?” “ ચારાંના ચાર્યા સો ?” કહી
તે રૂમે રૂમે, હાથમાં ટૂંક ને બગલમાં પચારી લઇ
ફરવા માંડયો. ને એના ત્રણ મિત્રોએ, જણે
કોઇ મહા પ્રતાપી વીર નાયકની પાછળ
મરજોત્સુક વીર સૈનિકો ચાલે તેમ હાથમાં પેડી
ને બજલમાં બીજાનું લઇ ચાલવા માંડયું.

દરેક ખડે, દરેક માગે દેશલકનો નર્મદાથી
સાબરમતી સુધી દરેક બાર બાર ગાઉની બોલી
બોલતા—એ તેમ ને ગમે ત્યાં પડી કોઝિસના
ગપાટા મારતા હતા; અને કયા હકથી, કોણ ત્યાં
હતું તેની ચોક્કસ માહિતી કોઇને હોય એમ
લાગતું નહોતું. વચલા ચોકમાં જમણવાર ચાલતી
હતી; ને ત્રણ રસોઇઆ પતરાળી પર પતરાળી
નાખી કોઝિસવાળાને દાળ ને લાત પીરસી રહ્યા
હતા. આ ઘર એમનાજ કેરશાસ્ત્રનું હોય
એમ લાગવા માંડયું. સુદર્શન અને તેના
મિત્રો બીજા માળ પર ગયા; ત્યાં છત્રવાળી
એક સારી ઝોરડીમાં ત્રણેક જણ બેઠા હતા;
અને આડેકનો સામાન પડ્યો હતો. આ સામાન
હજી છુટ્યો નહોતો એટલે તેના માલીકા છેલ્લી
ગાડીમાં આવ્યા હતા, અને જમવા ગયા હતા
એમ લાગતું હતું.

નદરાઇથી મગન પંડ્યાએ પગવતી એક-
જણનો સામાન ખસેડી પોતાની પેડી ને બીસો
મુકયાં, અને શરમાળ સદુભાઇ વખત છેને
અંચાય એવે વિચારે. બીજાનો સામાન ખસેડી
કહ્યુંઃ “ સદુભાઇ ! શુકો અહીંઆં આ ઝોરડી
આપણીજ છે.”

સુદર્શને તેમ કહ્યું અને અંબેલાલ
દેસાઇ ને શિવલાલ શ્રોદ્ર પછી વગર પુછે જગ્યા
કરીને પચારી પાથરી કપડાં કાઢવા બેઠા.

ખમેડેલા સામાનના માલીકા ઘોતીઆંતલી
મોહું લુછના આવી લાગ્યા ને આ ચારને માલીકા
હકથી કયળે બોગવતા જોઇ, પોતાનો સામાન
લઇ, કેરશાસ્ત્રના વિશાલ ઘરનો કોઇ ખાલી
ખુલો રોડધવા બહાર પડ્યા.

“ અંબેલાલ !” મગન પંડ્યાએ કહ્યુંઃ
“ જમવું હોય તોપણ આમજ કરવું પડશે.”

“ અરે ચારોને” કહી ચારે જણ ઝોરડી-
ની અદાર નીકળ્યા. પંડ્યાએ પોતાની પેડીનું

તાણુ કાઠી ઓરડીએ માર્યું ને તે નીચે ઉતર્યો
નીચે ઉતરીને જમ્યા ને ઓરડીએ ઓરડીએ
ઓળખીતા શોધવા નીકળ્યા બીજે માળે એક
ખડમાથી અવાજ આવ્યો “એ પડ્યાકાકા!
સડુભાઈ !”

“કાણુ નારણુ પટેલ !” પડ્યાએ ભુમ મારી
“ક્યા ભગવા છે ?”

ખડમા બારી આગળ પથારી પર પડ્યા
પડ્યા નારણુભાઈ પટેન હુકમે તાણુતા હતા અને
એક જણ એમના પગ દાખલુ હતુ

“આમ આવો, આમ આરો ! કહી
દબાતા પગનુ ધોતીઉ ધુલ્યુ નીચે ઉતારી નારણુ
પટેને આનકાર દીરો ને હોડમાથી ધુમાડ ના
ગોટા કાઢના “ક્યા હના આટલો વખત ?”

“અરે ઘર શો રતા છુન ગયો ને કેશસ્થે
આ માડયુ કે શુ ? “ગિનનાલ શ્રોદે હુ;
આનુ જાણત તો હુ મારી માને ત્યા ઉતરત’

“ખમરદાર” નારણુપટેયે શ્રુ “ફે સરિચન
વખને આનુ બોલત તો ફાનસના ચાલના પર
લટકી જત Mr. Aristocrat (મી અમીર)
આજ લો.-આજ demands-જેને માટે
આપણે સુદ્ધ કરીએ છીએ તે ને પોલીઅન જેની
સમજેર હતો તે”

“પણ કેશસ્થનું શુ થયુ છે ?” મુદર્શને
પુછ્યુ

“પાય દહાડા પર મારા પર તાર દનો”
નારણુ પટેને હુકા પામે બેઠેનાને હુકા આપતા
હલુ, “Come with all friends
House ના Nig panna ready (જધા
મિત્રો સાથે આવજો નાનપરાનુ ઘર
તેઆર છે)’

“એજલે આ જધા તમારા મિત્રો છે કે-
શસ્થ તેમને ઓળખના નથી”

“ના !” ગર્વથી નારણુ પટેને શ્રુ “એ

મારા જેટલા મિત્રો હતા તેને આવવા લખ્યુ
તે તેમના મિત્રો લઈ આવ્યા આનુ ધર ભરાઈ
ગયુ પ્રમુખ કે અમથા થવાય છે ? આમ કામ
થાય છે સદુભાઈ ! Secret Societies-
છુપા મંડળો-આમજ શરુ થાય”

મુદર્શન ગુસ્તાથી બેઠ રહ્યો “આ જધા
શુ તમારા છુપા મડળના સભો છે ?”

“હુકા પીવાનું જધા કરો, નહીં તો વાસથી
જધુ પકડાઈ જશે’ કડવાશથી અબેનાલ
દેસાઈએ કહ્યુ

“હુકા વગર કોઈને ચાલ્યુ છે ?” નારણુ
બાઈએ જવાબ આપ્યો

મુદર્શનના અતરખા અધકાર ઉતર્યો હતો
થોડાક આવ્યા નહોતા, કેશસ્થ-પ્રમુખ-ના
કેક લા નહોતા, ને આ હોડમે ગડાવતા નારણુ
ભાઈ છુપા મડળો ચનાવનાના ! એજે તો સખત,
ગબીર એનિષ્ટ સ્વભોનો સધ રચાપનાની
ચાશા રાખી હતી, તેને બદલે આ ! તેને
પોતાના તરફ તિરસ્કાર આવ્યો શુ આ
તોમોનો વાક દનો ? ના એ વાક પોતાનોજ
હનો પોતાનામા એટલુ આધ્યાત્મિક બળ નહોતુ
કે આ જધાને નવે ચેતને પ્રેરે છુદ્ધ કેમ કર્યું ?
શિનાઈએ કેમ કર્યું ? શુ ‘મા’ની એને મદદ
નહોતી ? આવા ને આવા વિચાર કરતા તેજે કેમે
કરી રાત કાઢી

૨

સવારે કેશસ્થ આવ્યો નારણુભાઈની
સર્વવ્યાપી યજ્ઞમાનવૃત્તિની પોતાનુ ઘર ઉમરાતુ
બેઠ તેના ચચરાખો પાર રહ્યો નહીં પણ તેનો
ખરાસ ઉમદા દનો તેની યજ્ઞમાનવૃત્તિની
લવના અનળ હતી તેજે જધાને સન્માની,
સગવડ કરવા માડી

જે ઓરડીમા મગન પડ્યાએ ધાગા નાખ્યા
હતા તે સીચાયતુ બાખીતુ ધર તેજે મહેમાનોને

આપ્યું. તે ઓરડીમાંજ પોતાના મિત્રોને સારુ તેણે સગવડ કરી આપી, અને એક ખાસ માથુસ તેમની તહેનાતમાં આપ્યો. પોતાના મિત્ર મંડળ માટે જન્મવાની પથ્થુ સોંપ તેણે જુદી કરી. પથ્થુ નિગશામાં મગ્ન થએલા સુદર્શનને કે રુચ્યું નહીં. ચારે તરફ ઘોંઘાટથી ભરેલા ઘરમાં કામે શું થાય, વાતે શું થાય, ને ચોળનાએ શું ધડાય ? કોઝેમની ચંચલ ધમાલમાં મંડળની વાતો અધા ભુલી ગયા લાગતા હતા.

સવારે બધા મુરત શહેરની શોભા જોવા નીકળ્યા. કીડીઓની માફક-પથ્થુ કીડીઓની વ્યવસ્થિત રીત વિનાના-પરદેશીઓથી રસ્તા વિભરાતા હતા. કોઇકે કોઇકે ઠેકાણે 'વંદેમાતરમ' 'તિલક મહારાજકી જય' 'લાલ, બાલ, પાલકી જય'ના ઘોષ થતા હતા.

હરિપુરામાં ઘીકાંટાવાડીમાં 'જહાલ' પક્ષનો વાડો હતો ત્યાં સવાર, બપોર ને સાંજ તે પક્ષની સભા થપાજ કરતી. રાતના બાથજીને ચક્રે સભા થની; અને લજ્જપતરાય, અજીતસિંહ, તિલક, આપરડે, ને અરવિંદ ઘેલ ત્યાં ગાજતા. આ સભાઓમાં મિત્રોએ જવા માંડ્યું. શ્વાસ રુંધી સુદર્શન આ નેતાઓને સાંભળે; ને તેમના મુખમાંથી ઝરતું પ્રેરણામૃત પીતો. લજ્જપતરાયનાં શાંત વચનો; અજીતસિંહનાં જવાલ સભા શબ્દો; તિલકનાં મહેણાં ને આક્ષેપો; આપરડેના ગિહત્સ દુયકા; ને અરવિંદનું અંતરવેધક ઊર્મિઓથી ભરેલું વાગ્બાટવ તેને જુદા જુદા ભાવોને હીંચોળે હીંચ્યા કરતું. તેના હૃદયની વ્યથા જરા દૂર થઈ. તેને ઉમાદનો એપ લાગ્યો. તેને આ કોઝેસ સ્વાતંત્ર્યપદ સમી દેખાઈ. એના પર દેગના ઉદ્ધાગનો ભાર રહ્યો છે એવી એને ખાતી થઈ. ધીમેધીમે તે પોતાના મંડળની વાત વીસરી ગયો- ને કોઝેસમય થઈ ગયો.

શિવલાલ ટ્રોફ મુરતના કેટલાક આગેવાનોને ઓળખતો હતો. ડૉ. મોહનનાથ દીક્ષિત જો પથ્થુ તેણે કેં ઓળખાણ કાઢ્યું હતું એટલે તે સ્વયંસેવક થઈ ગયો; તે માત્ર રાતના સુવા નાનપે આવતો; અને મવાલ પક્ષની ઘણી ખરી ગયે લઈ આવતો. લાઈ-સના બગલાઓમાં ઉતરેલા મવાલ મહારથીઓ સવાર બપોર ને સાંજ મસજત ચલાવતા; અને હરીપરાના જહાલ નેતાઓ સાથે વિધિઓ ચાલ્યા કરતી. મવાલ નેતાઓના ગભરાટનો પાર નહોતો એમ વાત ચાલતી હતી. નામદાર જગમોહનલાલ રાત ને દિવસ કામ કરી રહ્યા હતા એમ પથ્થુ ખજા આવી હતી.

કેરશારપને ઘેર તે ખડે ખડે સભા થની ને તેમાં દરેક વસ્તુ ચર્ચાતી. જહાલ પક્ષ હજમોને ડેલીગેટ તરીકે લઈ આવ્યા હતા; તેમાંના કેટલાક ધધો શરૂ કરી, મુરતમાંથી પૈસા લઈ જવાની હોમત કરતા હતા; અને તેમાંના એકે અભાવતી એક મવાલ ભેરીસ્ટરને ડોક ધડથી જુદું કરવાની ધમકી આપી હતી-આ ગપે-તો એક દહાડો કેરશારપના આંખા ધરને ખુશમીગજી બનાવી દીધું હતું. 'જહાલ' પ્રતિનિધિ કારીગરને હાથે 'મવાલ' ડોકું હો એથી વધારે ગૌરવશીલ દેશ ભક્તિનો કેવો નમુનો હોઈ શકે ?

કેરશારપના ઘરમાં થોડાક મવાલ પક્ષ હતા. તે મવાલ પક્ષની વાતો લાવતા; અને તેની સાથે વાદવિવાદો દિવસ ને રાત ચાલ્યા કરતા. આખું ઘર એક સમરાંગણ થઈ રહ્યું.

૨૪ મીએ મવાલ ને જહાલ પક્ષ વચ્ચે ચાલેલી વિધિના સમાચાર આવ્યા. શીરોચ્છાદે કલકતા કોઝેસના ચાર ઠરાવ બહી નાખ્યા; ગોખલે પામે ફેરવાયા.

[વધુ મઠિ જુઓ પૃ ૬ ૨૭૩]

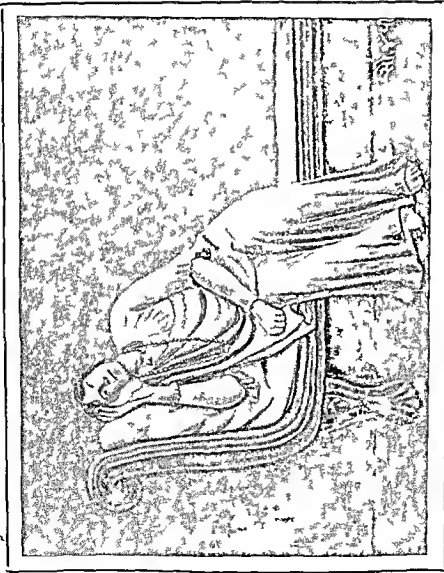
શુભરાત]

[વેળાખ ૧૯૮૨

પણ સમાજથી તરછોડાએલી વિધવા રહેવા કરતા ની થતુ શુ ખોટુ ?

—વનમાળાની ડાયરીમાંથી

—પૃ ૩૧૪

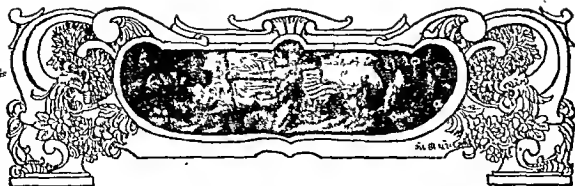
ગુનજીવ]

[વરણ ૧૮૨]

આને તરુના ના રહી રહી ઝોરડીમા આવી,
તે પથારીમાં પડી

—વનમાળાની કાચરીમાળી

—પૃષ્ઠ ૨૬૬

વનમાળાની હાથરીમાંથી કેટલાક ઉતારા

(અધ્યતનની એક દરુણ કથા)

લેખક:

સૌ. હીલાવતી મુનશી,

સભ્ય, સાહિત્ય સંસદ.

વિષયક:

સૌ. જડાવ મહેન વીણુ

એ વહે આજે હું નાટક કપાલીમાં જોડાઈ
અને વનમાળાની વસંતમેળા બની ગઈ.
સંસારબંધનો, નામ અન્ય અને જાણે દેવ પણ
બદલાયો. ક્યાં સંસ્કારી માનવિનામાં નીતાવેન
બાલપણ, ક્યાં ગિરિશ સાથે પંચુવાના ચિચારો
અને ક્યાં માતાના મૃત્યુ પછી એજ પિતાનું
બદલાઈ જવું! નવી માનાં પગલાં ન થયાં હોત
તો આ જીંદગી મારે કદી આવતે? ~~જીંદગી-મૃત્યુ~~
પણ સમાજથી તરછોડાએલી વિધવા રહેવા
કરતાં નહીં થવું શું ખોટું? આ જીંદગીમાં મારા
જેઠ જેવા નગમો નથી વસતા અને નીતધારી-
નો લાભ લેવાએલી વિધવાનો ન્યાય કરનાર
ધુતારા ને ટોંગીઓ નથી જડતા; કે નહીં તો
નીરંતિ પેટ તો ભરાશે.

પણ આ જીંદગી ફાવશે? પ્રશ્ન જાણે.

તા. ૮ મે ૧૯. ...

ધણું નવું નવું લાગે છે. મન અકળાય છે ને.
૩૭

કે સમજ નથી પડતી નાટક જો એ ભારે ખુબ
રૂપાળાં લાગતાં માણસો આપાં! હાથ, હાથ,
મારાની આ જીંદગીમાં કેમ જવાશે? એક
દુઃખમાંથી છુટી અને આ ખીજી દુઃખમાં તો
નથી સપડાઈ? પાછી નાખી જઈ નો? પણ
પછી-પછી હું ખાઉં શું ને મારા બાળકને
અણાય કેમ!

અંજા, હીંમત આપજો!

તા. ૧૭ મે ૧૯.....

દસ દિવસ અહીં આવે થઈ ગયા પણ
જાણે દસ ભય થયા હોય એવું લાગે છે. કે
એવું યુગળામણ થાય છે! અધા નટોને મન
જાણે હું રસ્તાની બીખારણ હોઈ એમ તે મારી
સામે જુએ છે. અને જે કે શીખવવામાં આવે તે
કરતાંએ મારાથી ગભરાઈ જવાય છે મારી
મસ્કરી કરવાનો તો સૌને જાણું સદર પરવાનો!
આખી કંપનીમાં હું ને તરબાળા બે ઓઝો
અને ખીજી અધા પુરુષો. અને તરબાળાની સાથે

ઉતારો તો આપો છે પણ તે મારા સામે મહેર-
બાની દાખલ પણ જોતી નથી. જાણે હું કેવું
એક જનવર હોઉં અને એ મોટી મહારાણી
હોય ! એના કરતાં રૂપ ને અવાજ તો મારાં
સારાં છે. કાંઈ દહાડો એને પણ હું દેખાડી
આપીશ.

પણ મારાથી અહીંઆં રહેવાશેજ કેમ ?
હું જાણે બજારની ખેસનારી હોઉં તેમ નાનેથી
તે મોટા સૈને મારી સામે આળા ચરકા કરવાનો
હક્ક ! ને તેમાંએ પેલા મુખ્ય નટોથી તો પ્રભુ
તોખા. એ જે કહે કે કરે તેની સામે મારાથી
અક્ષર સુદ્ધા બોલાય નહીં.

માલીક પાસે ફરીઆદ કરી તેએ એમની
સામેની ફરીઆદ કાને ધરતો નથી. કહે છે કે
“ આવી નજવી ફરીઆદો પર હું ધ્યાન આપું
તો આવતી કાલે મારે નાટક કંપની બંધ કરવા
વખત આવે. તમારાથી રહેવાય તો રહેા નહીં
તો રસ્તો ઉઘાડો છે.” મને તો એવું થયું કે તેજ
વખતે એના માથામાં મારી નાસી જાઉં. પણ
ક્યાં જાઉં ? એા પરમેશ્વર ! હવે તો મને મોત
આપ તું દયાળુ હશે તો તે દયા કરી કહેવાશે.

તા. ૩૦ એ ૧૯.....

હજુ હું કાંઈ બેલમાં ઉતરી નથી. પણ
દિવસે દિવસે મને જરા હીમત આવે છે. માલીક
બધાને કે કહ્યું તો હશેજ એટલે કાંઈ મારી બહુ
છેડછાડ કરતા નથી. બાકી હું પસાર થતી હોઉં,
સારે આંખના ઘસારા અને ગાયનની લીટીએ
બોલવાનું સૈતે મન થઈ આવે છે. પણ હવે તો
હું એનાથી ટેવાતી જાઉં છું એ એમની
મેજે કરે તેમાં મારે શું ?

તરુબાળા હમણાં હમણાં કાંઈકાંઈવાર
મારા પર નજર નાખવાની મહેરબાની બતાવે
છે. એ જેટલી રુપાળી રાતે દેખાય છે એટલી
દહાડે નથી દેખાતી, ને આખો દિવસ ચોરડીમાં

આવે ત્યારથી ચારસીમાં જોયા વગર અને
ટાપટીપ ક્યાં વગર એને બીજો ધંધોજ નથી.
હું એના જેવાં કપડાં પહેરું અને એથી દસમા
લાગની ટાપટીપ કરું તોએ એનાથી હજારગણી
સારી દેખાઉં. પણ ગમે તેવી તોએ એ કોણ
અને હું કોણ ! આટલું દુઃખ નહીં પડ્યું હોત
તો હું વળી અહીંઆં હોતજ શાની !

તા. ૨૦ જુલાઈ ૧૯.....

એ મહીના થઈ ગયા. મારે નવા બેલમાં
ઉતરવાનું છે તેની બધી તૈયારીએ ચાલે છે.
મને ગાયન શીખવવા એક ઉસ્તાદ આવે છે
અને મારે આખો દિવસ મારો લાગ જોખી
જોખીને મોઢે કરવાનો હોય છે. મુખ્ય નટની
પાસે મારે અભિનય શીખવા જવું પડે છે એની
પાસે જતાં મને ખરેખર બીક લાગે છે. બાકી
મારે નસીબે ઉસ્તાદ તો ધરડા મળ્યા છે. ત્યારથી
એની પાસે જવા માંડ્યું ત્યારથી તરુબાળા કાંઈ
વાર એની આંજોલી આંખ અને રમેલા હોઠ પર
હસતુ આણીને કહે છે કે “ ચાલ, હવે તું જરા
સીધી થશે ખરી ! ” મને જાણે ધીક્કારતી હોય
તેમ કાંઈ દિવસ એણે મારા તરફ લાવ બતાવ્યો
નથી.

પણ બપુનું, મને એ શીખવે એવા અભિનય
કરતાં તો જરા શરમ આવે છે. મારી ચોરડીમાં
એકલી એકલી હોઉં ત્યારે તો ચારસી સામે
જોઈને જે કરું તે બધું એ થાય છે. પણ શંકરની
સામે મારાથી કેંઈ થતું નથી ને શરીરને ગમે
તેમ વાળવામાં અને અભિનય કરવામાં તો
અંતરનો ઉલ્લાસ જોઈએ. હું કુખીઆરી તે
ક્યાંથી શાવું ?

તા. ૩૧ જુલાઈ ૧૯.....

આજે તરુબાળા રડતી રડતી ચોરડીમાં
આવી, ને લુગડાં જેમતેમ ફેંકી એ પથારીમાં
પડી. હું એને સાંતવન આપવા જાઉં તો એને

ગમશે કે નહીં તેનો મને વિચાર આવ્યો, પણ પછી પાણીનું જમ લાઇ હું એની પાસે ગઇ ને માથે હાથ મુકી તેના મોં આગળ વગર બોલે તે ધ્યુ". બીજી કોઇ વખત હોત તો એ જરૂર મારો હાથ તરછોડી નાખતે, પણ આજ તો આંખો ઉઘાડી એ મારા સામે થોડીવાર જોઇ રહી, અને વગર બોલે બેઠાં થઇ પાણી પીધું. મેં એનો વાંમી પંખાળ્યા કાઢ્યો. થોડી વાર જાણે કે વિચાર આવ્યો હોય તેમ મારી સામે એણે ડોળા દાઢીને જોયું અને એકદમ પુછ્યું: "તુ અહીંઆં કેમ આવી?"

એના પ્રશ્નની પહેલાં તો મને કે સમજ પડી નહીં; પણ થોડીવારે મેં જવાબ આપ્યો: "પેટ ભરવા." જાણે મારો જવાબ એને ગમ્યો નહીં હોય તેમ એ માથે મોઢે ઓઢીને ફરી પાછી સુઇ ગઇ. બીજું કે કરવાનું નહોતું એટલે હું પણ મારા ખાટલા પર જઇ પડી.

આ તરુખાળા તરંગી બહુ છે મને એમ લાગ્યું કે એ જરૂર આજે તો મારી સાથે સારી રીતે વાત કરશે. અહીંઆં મને એટલું એકાંત લાગે છે કે માત્ર મહેરખાતી દાખલ પણ મારી સાથે એ વાત કરે તો સારું થાય.

અરે પરમેશ્વર! હું કોણ અને ક્યાં આવી! મારી આવી દશા ફરવી હતી તો મને કોઇ હલકા કુળમાંજ અવતાર કેમ નહીં આપ્યા!

તા. ૫ ઓગસ્ટ ૧૯.....

હાથ હાથ, માડી! મારાથી અહીંઆં કેમ રહેવાશે? મારો પાટ શંકરની પત્ની તરીકેનો છે ને આજે એણે મને શીખવવા માંડ્યું ત્યારે.....હાથ હાથ, શરમથી મારાથી ઉચ્ચે નથી જોવાતું. મારે આ એક ભવમાં કેટલા ભવ કરવાના હશે?

અરે પરમેશ્વર! મારી અધેગતિ ફરવાજ તેં મને સરખવી છે! કેટલાં પગથીઆં તો તેં મને

નીચે ગબડાવી. હવે શું તારે મને ખાઇમાંજ ફેંકી દેવી છે!

તા. ૬ ઓગસ્ટ ૧૯.....

મેં માલીકને કહ્યું કે "મારાથી આવો પાટ તો નહીં થાય. મને બીજો કે પાટ કરવાનો આપો તે હું કરીશ." પણ તેના જવાબથી તો મારું લોહીજ ઠરી ગયું. "અમે કે સ્ત્રી એક્ટરોને સાહેલી કે નટી થવા માટે રાખતા નથી, પણ વરવહુના સીના માટેજ રાખીએ છીએ. દરેક નાટકમાં તમારે એ પાટ તો આવવાનો; ન પરવડે તો તમારું એગ્રીમેન્ટ પુરું થાય ત્યારે આલ્યાં જાણે. અત્યારે જવું હોય તો તમારી પાછળ ખરચેલા પૈસા પાછા આપી દો એટલે રસ્તો ઉઘાડો છે" તરુખાળા કહે છે કે આ ઉત્તર તો સારામાં સારો છે નહીં તો..... પણ એ વાક્ય પુરું કર્યા વગર હસતી હસતી તે મીઝજમાં ચાલી ગઇ.

થોડીવારે એ પાછી આવી ને હું ખાટલા પર રહતી રહતી પડી હતી ત્યાં મારા પગ પામે આવીને બેડી. થોડીવાર સુધી તો એ કે બોલી નહીં; પણ પછી એણે પુછ્યું: "તુ આવડી મોટી સતી હતી ત્યારે અહીં નાટકમાં નોકરી કરવા શુ કામ આવી?" મારું અંતર ભરાઇ રહ્યું હતું. જણા દિવસથી મને ખાણુસ ગણીને કોઇએ મારી સાથે વાત કરી નહોતી. મારા દુઃખના ભારથી મારાથી બોલવા ખાતર-અકળામણ કાઢવા ખાતર બોલાઇ જવાયું. મેં એને ટુંકાણુમાં મારી બધી હકીકત કહી.

ઘણે દિવસે મારી જીંદગી વીશે તરુખાળા પાસે વાન કરવાથી કે કોણ જાણે પણ હજુએ મારા મનમાં એની એ વાત ઘેળાય છે. અરેરે! કોણ માયાખનું હું સંતાન અને અત્યારે પાપી પેટ ભરવા કાજે મારે શુ શુ કરવું પડે છે? આ મરી નહીં ગઇ હોત અને ગિરિશ સાથે મને

પરણાવી હોત તો મારી આ દશા કદી ચાત !
અરે ! મારે નસીબે મારો ગરીબડો વર પણ
જાળ્યો નહીં અને મને નીરાધાર મુકીને મરી ગયો.

પણ મારી આ દશા થવામાં ખરેખર મારે !
કે વાંક છે ? મારા નગ્નાધમ જેઠે મારું સલાનાશ
વાળું અને પગર વાંકે સામરે પીએર કોઇ
સંધરે નહીં એમ રખડતી કીધી.

અમદાવાદનું અનાયાત્રમ ન હોત તો મારાં
અભારે જીવવાનાં એ કેટલાં હોત શાનાં ?

મેં મારી વાત કહી. પછી તરુખાળા ત્યાં
વધારે વાર બેઠા વગર એકદમ ઉઠીને ચાલી ગઇ.
મારા દુઃખમાં હું એ વખતે એટલી ઝગન હતી કે
મને એ ગમતે પણ ખમર પડી નહીં. પણ
જરૂર એ શંકર પાસે જઇ મારી વાત કતી
કરતી હસતી હશે.

ઓ પરમેશ્વર ! તોધાગના અધાર ! તું
મને જરૂર આમાથી બચાવજે. મેં જાણીએ છીએ
કોઇ પાપ જીંદગીમાં કર્યું નથી, ને હવે કરવાની
મારી વૃત્તિ નથી તું કૃપાનો સાગર છે મને
માત્ર એ વખત અથા અને શરીર દેવતા વચ્ચે
જેટલું મેળવી આ પશે તો મારે ખીજું કે આ
અવતારમાં જોઇતું નથી.

દીનદયાલ ! તારે આશરે મરું છાન છે.
મારા દુઃખમાં તું મને છેડતો નહીં

તા. ૭ ઓગસ્ટ ૧૯.....

ગઇ કાલની પ્રાયનાને લીધે માગમાં આજે
વધારે બળ હતું શંકર પાસે ગઇ. ચારે દહ મને
એણે જેમ સીખવ્યું તેમ બધું કર્યું અને એણે
પણ આજે સીખવવા ઉપરાંત પોતાનીવનીનું
કે પણ કર્યું નહીં.

તા. ૮ ઓગસ્ટ ૧૯.....

હું આ બધું કરું છું તે ઠીક કરું છું ? આ
નાટકની તોફારી અને આવા દલકા વર્ગની સાથે
આમ સંસર્ગમાં આવવાનું મને શોભે છે ? કોઇ
કોઇવારો તો મને મારી જાત પર કમકમાટી આવે છે.

પણ હું શું કરું ? પતિતા ગણીને મને
રંધવારી કે વાસણ માંજનારીની... તોફારી
આપવાની કૃપા સુદ્ધાં કોઇએ દર્શાવી નહીં; તો
મહેતીજી કરી ગામનાં છોકરાં તો મને શાનાજ
સોંપે ? બ્યાં કૃપા દેખાઇ ત્યાં ભુખ્યા વરની
માફક મને ખાઇ જવાનીજ બધાની દાનત હતી.
દેવ કે દાનવ કે માનવ-કોઇ મારી રક્ષા કરવા
બહાર નહીં આવ્યું.

મુશાઇ આવી ત્યારે પણ કોઇ સારી
તોફારી શોધી કાઢવાની આગાએ હું દોરવાઇ
મુશાઇ સીવાય મને ખીજું કોણ મમાવે
એવું હતું ? પણ આહી આવીને શું જોયું ?
આવડા મોટા સમુદ્ર જેવડા શહેરમાંએ મારે મોટે
તો બીખારાંનોજ સાથ હતો અને લેડીલા
દાંજીવાનો ખમવાના હતા. પાડ પ્રભુનો કે પેથી
શારદાની માફક હું કોઇ કેટાણે કમાઇ નહીં ગઇ,
નહીં તો એવા નકમાંથી નો જીવનાંએ બહાર
નીકળવાનો આરો નહોતો. આ મુશાઇમાં જે
જાતના દુઃખ મેં સહ્યાં છે તેનાં તો કોઇ
દુઃખમને પણ દેખવા વખત આવશે નહીં !
વખતવગર આ નાટકની તોફારી મળી નહીં હોત
તો દરીઆમાંજ પડવાનો વખત હતો.

પણ ત્યારે મારા દીલમાં આ અરેરાઇ
શાનો ધાય છે ? મને અહીં માઇ અડક તો/મારો
જીવ જાય છે. મેં જાણીએ છીએ પારકા પુરુષનો
સ્પર્શ કદી કર્યો નથી. મારા જેઠે પણ મારી
અસહાયતાનો લાલ મઇ જોતજીવમગ કીધેલા
એવા પાપમાં મારું મન જાણીએ છીએ ગયું નથી
અને હવે તો એ બધુંએ મરી સામે જીંદગી
સુધીને માટે આવીને ઉભું રહ્યું છે.. આરે ! હવે
મારું શું થશે ?

મને આમ રડવું કેમ આવે છે ? રડે કે
આ દુઃખ મટવાનું છે ! વનમાળા ! તું હવે જરા
બહાદુર થતાં સીખ. આમ ક્રુસકાં ખાધે તારું
દુઃખ નહીં મટે.

[આ શક્તિ આત્મકથાનો વિશેષ ભાગ આવતા અંકમાં]

—એક પત્ર—

લેખક:

બહેન જ્યોત્સ્ના શુક્લ.

પ્રિયતમ જ્યોતિ,

પરિષદની સવિસ્તર હકીકત મોકલવાનું તેં મને કહ્યું હતું, અને હજી સુધી હું તે મોકલી શકી નથી એટલે તું ખુબ ચીઢાતી હોયશ તે ધમપછાડ કરતી હોયશ એ વાત મારા ધ્યાન બદાલ નથી, પણ એ વચન મેં તને ન આપ્યું હોત કે મારે બદલે અથવા મારી સાથે તું અહીં આવી હોત તો વધારે સારું થાત એમ મને અહીં આવી ત્યારથી લાગ્યાજ કરે છે.

૧. પરિષદની જરાએ જરા હકીકત લખવાનું તેં મને કહ્યું હતું—ખરું? પણ એક વાત કહી દઉં. હું એની બધી મીટીંગોમાં અને બધા વખત હાજર રહીજ નહોતી; કોણ જાણે કેમ—ધાર્યું હતું એટલું આકર્ષણ મને થતું નહોતું હું કહેવા માર્યું છું એ તને કહાય સમજતું નહીં હોય; એક દાખલો આપું: આપણે ત્યાં છેલ્લી બે જયંતીઓ ઉજવાઈ હતી તે યાદ છે? એ પ્રસંગે આપણને કેવી લાગણી થતી હતી? છેક તેવું તો નહીં પણ પ્રમાણમાં તે સાથે સરખાવી શકાય એવીજ કેક લાગણી મને પરિષદ વખતે થતી હતી.

તે દિવસે કમળાબહેન પુછતાં હતી કે “પરિષદનો હેતુ શા?” એ ખીચારાને કાપએ સીધો ઉત્તર ન આપ્યો. એનો ગૂઢ હેતુ તો આપણને ખબર નથી, પણ આવા જાહેર સમારંભનો હેતુ તો સાહિત્ય રસિક શ્રી પુરુષોત્તમ પ્રત્યક્ષ પરિચયનો—નિકટ સમાગમનો લાભ પામવો, મતમતાંતરોના અભેદ કુશરો તોડીને એક બીજા સાથે સરલ સહચાર સાધવો, અને એદ્વારા સાહિત્યને વધારે ચેતનપતું—સજીવ, અને ગૌરવભર્યું બનાવવું, સાહિત્યમાં અને જીવનમાં નવું જોશ, નવો ઉત્સાહ, નવી કલ્પનાઓનું સિંચન કરવું એ હોઈ શકે એમ હું માનું છું.

દિવસના અતિશ્રમથી માણસ યાકી જાય ત્યારે સોખાએ કાંઈ પુલવાડીમાં કે રમણીય સરિતા તટે જાય છે અથવા પ્રિયતમ મિત્રનો સમાગમ સાધી શ્રમ નિવારણ કરવાનો અર્થ આનંદ, સ્પૃતિ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. કવિઓ અને ચિત્રકારો નવી નવી કલ્પનાઓ પામવા માટે કુદરતનાં સૌંદર્યો પાછળ ઘેલાની માફક ભટકે છે. લાંબા વિરહથી

લીધેલી તદ્દા પ્રણયીના મિલનથી ક્યાંય અદૃશ્ય થઈ જાય છે અને જીવનમાં નવો ઉલ્લાસ પ્રગટે છે મને લાગે છે કે સાહિત્યપર અને સાહિત્ય કારોના પર પરિપક્વની પણ એવીજ કેંક અલૌકિક અસર થવી જોઈએ સાહિત્ય પ્રવૃત્તિને નવું બળ મળવું જોઈએ, સાહિત્યકારની વૃત્તિએ પરિપક્વ મદિરના સહચારથી થનગન થનગન નાચી ઉઠવી જોઈએ, સાહિત્યને ચરણે તેનું શિર આપમેળે ત્યારેજ ઝુકી રહે

ધ્યરના દર્શન તેના સાચા ભક્તનેજ થાય છે એમ પરિપક્વનો ઉલ્લાસ અને એની સજીવતા સાચા સાહિત્યકારનેજ પ્રત્યક્ષ થતા હોય એમ કદાચ હોય એમ હોય તો સારું

પણ મને તો પરિપક્વ દર્શન બહુ સુદૂર ન થયું પરિપક્વ એટલે સરસ્વતીનું મદિર, માતાને ખોળે રમતા બાળકો જેવા સરળ-પ્રયુક્ત ભાવે સ્ત્રી પુરુષો એ મગલ પ્રસંગ ઉજવતા હોય 'મોઢ' વિશાલ કુલબાગમાં એનો મડપ રચાયો હોય, એના મધ્ય ભાગેથી રસચેતનના કુવારા ઉડી રહ્યા હોય, -આખું વાતાવરણજ એવું હોય કે આપણી રંગરંગમાં ગુર્જરગીરાનો પ્રેમ જગી ઉઠે, પરિપક્વ માટે મારી કલ્પનામૂર્તિ કેંક આવા પ્રકારની હતી

મને કેવો અનુભવ થયો એ હવે કહું ? પરિપક્વ માટે સુકરર કરેલી જગ્યા ઠીક ઠીક હતી, પણ મને તો ત્યાં પ્રવેશ કરતાજ સ્વભાવ પ્રમાણે ગુગળામણ થવા લાગ્યું, અને ધલેકટ્ટીક પખા-લાઇટ વગેરેની પુરતી વ્યવસ્થા છતાં આથી વધારે મોગી, વધારે ખુલ્લી, અને વધારે પ્રકાશ વાળી જગ્યા પરિપક્વ માટે હોવી જોઈએ એમ તરતજ થયું આ પહેલો અનુભવ પણ રૂપ કરતા ગુણની કદર કરનારા આપણે આટલાથી નિરાશ તો ન થઈ જઈએ એટલે હું આશાભરી ખેસી રહી, અને નવા નવા સ્ત્રી પુરુષોનું નિરીક્ષણ કરવાના વ્યવસાયમાં પડી

આ પરિપક્વમાં મેં કેટલાએ નવા સ્ત્રી પુરુષોને જોવાની અભિલાષા રાખી હતી પણ તેમાંએ લગભગ નિરાશાજ મળી, કારણ કે ઘણા બધા આવ્યા નહોતા પહેલા દર્શન મને લીલાબહેનના થયા લખાણો પરથી-વિચારે પરથી માણસની મૂર્તિઓ કલ્પની ને પ્રત્યક્ષ દર્શને તે જુસી નાખવી એ હવે તો લગભગ બધાજ માટે થાય છે લીલાબહેનને આપણે કેવા સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વવાળા-પ્રતાપી કલ્પ્યા હતા ખરું ? પણ એમનું મીઠું હાસ્ય, સામાને પોતાના કરી લેવા માટેનો કળાભર્યો વિનય ને સ્વરૂપ એ બધું બાદ કરતાં એ પણ બહારથી જોતા તો ગુજરાતના ઘણા સ્ત્રીઓ જેવાજ લાગે છે ઝુમાર કહેતો હતો કે લમ પહેલાના લીલાબહેન આપણે કદાચ હતા તેવાજ હતા, વાત સાચી હશે, પણ હવે તો એવા નથી લાગતા

પણ આપણે પરિપક્વનીજ વાત કરીએ તો ઠીક, ખીજી વાતો પછી કહીશ પરિપક્વની શરૂઆત નિયમ પ્રમાણે સંગીતથી થઈ સંગીત જરાક અશક્ત હતું એટલે હાર્મેનીઅમના સુર વધારે તોફાન કરતા હતા, તોએ ત્યાં સુધી જરા ઠીક હતું, પણ સ્વાગતના પ્રમુખના ને પ્રમુખના એક પછી એક ભાષણો સાંભળતા મારી ધીરજ ખુબી ગઈ સભામાં અશાંતિ વધારે હતી એટલે ખીજાં ઘણાની મારા જેવી મનોદશા થઈ હશે એમ પણ મને લાગે છે લગભગ ત્રણે દિવસ પરિપક્વ સ્વરૂપ મને તો આવું લાગ્યું કોઈનાજ મોખર ઉલ્લાસનું નામ નહોતું, પ્રમુખ સુદ્ધાએ બધાને જાણે કોઈએ ત્યાં આવવાની ફરજ પાડી હોય એમ નિર્વિકાર ભાવે ખેસી રહેતા ને હલન થનગ કરતા મેં જોયા મુનશી વિજયરાય ને એવા ખીજા ચાર આઠ જણુ ભારે કાચભાર ઉઠાવતા હોય, અને મુનશી નાની નાની ફરીઆદો ને અવ્યવસ્થાઓ સહી લેતા 'શાન્ત શાન્તમ્' ફરી

સમાધાન કરવાનો ને ભાજગડ મટાવવાનો પ્રયત્ન કરતા દોડાદોડ કરી રહ્યા હોય એ સીવાય કયાય કિસ્સાહતુ નામ નહોતુ

આવી સ્થિતિમા નિબધો વચાચ ને ટૂરાવો થાય એ તરફ મારા જેવીનુ લક્ષ ન લાગે એ તું તો સહજ સમજી શકીશ એટલે એ વીરો હુ કથુન લખતી નથી, મીવાય એ નિબધો છપાઇ ને ક્યારેક તો વાચવા માટે મળશેજ એટલે તે વખતે એ તરફ ધ્યાન આપવાની જરૂર પણ નહોતી હુ ધારુ છુ કે એ ચાર નિબધો સીવાય એક પણ નિબધ ટ્રાઇએ શાંતિથી સાબલ્યો નહોતો પરિષદની મેડેકામા આટલા બધા નિબધોનુ વાચનજ મને ઇષ્ટ નથી લાગતુ એક પછી એક નિબધ વચાયા જાય અને થોડાંકો કલાકો મુધી ખેતી રહી તેમને માબલ્યા કરે એ સ્થિતિ અસહ્ય નથી લાગતી ? નિબધો આપણે માસિકોમા પણ વાચીએ છીએ, ભાષણો ખીજ પ્રસંગોએ અનેક સામળીએ ઝીએ પરિષદમા ભાગ લવા આવેલા સામાન્ય પ્રેક્ષક વર્ગને એ નિબધોદ્વારા પરિષદ કયો ઉલ્લાસ, કયુ એતન, કઇ ભાવના આપી શકે છે એ મને સમજતુ નથી

લીનાબહેન કહેતા હતા કે કાર્યવાહક કમીનીએ પરિષદની તત્કારી કેટલાએ દિવસના અવિશ્રાત શ્રમથી કરી હતી એ શ્રમ કરનારાઓમાના એક એઓ પણ હતા આટલા બધા શ્રમને અતે પરિણામ સર્વાંગ સુંદર ન આવે એ લાગે તો ખરુનેજ ? પણ પરિષદના કાયકમમા નિશેષ પ્રોત્સાહક યોજના હોવી જોઇએ, પ્રાણ પ્રદુસ્તી ઉઠે, વાતા વરણ આપુએ નિજીવ શાંતિને ફેકી દેને સજીવ-એતનયુક્ત ને કાવ્યમય યષ્ટ જય અને પ્રેક્ષકવર્ગ સાક્ષાત સરસ્વતીના જ્યોતિર્મદિરે નિહાર કરતો હોય એવુ તને લાન થાય તોજ તારે, પરિષદનાજ અર્થે હુ કરુ છુ તે સાર્થક થાય એમ મને તો લાગે છે—

આવુ કયુએ મને થયુ નહીં કદાચ એમા મારો ટોપ હશે એના ઉડા રહસ્યો સમજવાની એના મુખમા રહેતા સૂક્ષ્મ રસતત્વો ઝીલવાની શક્તિ મારામા નએ હોય

પણ આપણી એક ખામી, આપણુ સક્રિય-પણુ એ બધે તેમ પરિષદમાએ ઢાકપીછેડો કરવા છતાએ ક્યાંક ક્યાંક ડોડીઆં કરતી હતી, મને લાગે છે એજ કારણથી ધણુના મોખા ઉત્વાસ કરતા કડવાશની લાગણીઓ વધારે પ્રમાણમા હતી ખીજને માટે આદર, મતમેદો સહી લેવાની ઉદારતા વિશાલ દૃષ્ટિ-ખીજના સુદ્ધિવૈભવો જોઈ દ્રેષ ન કરતા આનંદ પામવા ની વૃત્તિ, એ બધી શક્તિઓ આપણો સસ્કારી ગણાતો વગ પણ હજુ કેળવી શક્યો નથી પરિષદ એટલુ કાર્ય કરી શકે તોએ ધણુ થયુ એમ હુ તો માનુ

ખીજુ તો શુ કહુ ? હા, એક દસવા જેવી વાત લખવાની રહી જાય છે પરિષદ પણ સર્વો પમોગી છેને ? થીએટરોની જેમ એમા પણ ‘પીટ કનાસ હોય છે, નાહક તકરારો ઉગવવી, સહામા વિના કારણ યોષાટ મચાવવો અસભ્યતાનું અથવા પોતાની અસસ્કારિતાનુ પ્રદર્શન કરવુ એજ એમનુ પ્રિય કતબ હોય છે ! ગુજરાતના સહિત્ય ક્ષેત્રમા એ વર્ગ કેવા પ્રકારની મદદ કરશે એ તો આજેજ કેમ કહી શકાય ?

મને લાગે છે કે પરિષદ માટે આથી વિશેષ હુ કથુન લખી શકુ એમ નથી એના ગભીર અને નિગતવાર વણુને પેપરોમા આપશે તે વાચને મારા એક મિત્રને ટ્રાઇએ પરિષદ વીશે જક લખવાન કહ્યું, ત્યારે તેમણે કહ્યું હતુ કે “એવા લેખો લખવાની આપણને નવરાશ નથી” એટલે કે પરિષદ વીશે કે લખવુ એ એમના મતે અતિ સામાન્ય માણસોનુ કામ હોય એવો એમા ગૂઢાર્થ હતો આમા કેક કહેનારની ટોળ કરવાનો ખાવ હતો પણ એમનુ કહેવુ એક દૃષ્ટિએ સાચુ હતુ અને આપણને તો બધામાજ આનંદ મસ્તી ને સરળતા ને વિવિધતા જોઇએ શીક્ષી શીક્ષી વાતોથી પોતાનુજ દીલ સંતોષાય નહીં તો ખીજને શુ આપીએ ? એવેજ મારી જેમ તને પણ અનુપ રાખી પત્ર પુરો કરુ છુ

ગુજરાતી શબ્દાર્થ ચિંતામણિ.
પ્રકાશક. રા. જીવનલાલ અમરશી મહતા
મૂલ્ય: રૂ. ૫-૮-૦

ગુજરાતી સાહિત્યમાં હમણાં ધણાં નવાં પુસ્તકો વધવા પામ્યા છે, તેમાંથી જે થોડા કોષ બહાર પડ્યા છે, તેમાં 'ગુજરાતી શબ્દાર્થ ચિંતામણિ' ધણો સારો વધારો કરે છે. પુસ્તકના નામ વિષય સામાન્ય માણુમને આ કોષનો ખ્યાલ આવવો મુશ્કેલ છે. માટે પ્રકાશકે સીધું નામ રાખ્યું હોત, તો આ પુસ્તકની સમગ્રજી સહેલાઈથી પડી શકત

આ કોષમાં લગભગ ૩૬૮૦૦ જેટલા શબ્દો મુક્યામાં આયા છે ગુજરાતી શબ્દોનો ગુજરાતી અર્થ આપતા કોષ આપણે ત્યાં ઘણાજ થોડા છે. એ કોષોમાં આ કોષ ધણો અગત્યનો ઉમેરો કરે છે શબ્દોના અર્થ સરળ ને સમગ્રજી તેવા છે. વળી જ્યાં એક શબ્દના જુદા જુદા પ્રયોગોમાં જુદા જુદા અર્થ યતા હોય, તે પણ આ કોષમાં આપવામાં આવ્યા છે દાખલા તરીકે "જીવ" શબ્દના પંચાવન અર્થો આપેલા છે. આવા દાખલા અનેક ટાંકી શકાય તેમ છે આવા મોટા દળદાર ગ્રંથની કીમત માત્ર રૂ. સાડાપાંચ હોવાથી વિદ્યાર્થીઓ, લેખકો અને સામાન્ય મનુષ્યો પણ તેનો ઉપયોગ કરવા લક્ષ્યાય તો તેમાં નવાં પામ્યા જેવું કશું

નથી. આ સાદસ માટે રા. જીવનલાલને આ ધન્યવાદ આપીએ છીએ.

ભૂવૈકુંઠગમન યાને હિમાલયસ્થ ઉત્તર ખંડની તીર્થયાત્રાનો પ્રવાસ. ચતુર્થ જોષી મોરેશ્વર દારકાદાસ કપડવણુજવાળ
મૂલ્ય: રૂ. ૬-૦-૦.

આ પુસ્તકમાં ઉત્તર હિંદમાંનાં પરમપવિત્ર પુણ્ય તીર્થ યમુનાત્રી, ગંગોત્રી, કેદારનાથ, બદ્રીનારાયણ વગેરે સ્થળોનું વિસ્તારથી વર્ણન આપવામાં આવેલ છે. કર્તાએ પોતે કેવા સંયોગોમાં યાત્રા કરી અને કષ્ટકષ્ટ જાતનાં સાધનો યાત્રીઓએ રાખવા જોઈએ વગેરે માહિતી પણ વિગતવાર આપેલી છે. લાવિક સ્ત્રી પુરુષો જે યાત્રા કરવા હચ્છતાં હોય તેમણે અવશ્ય આ પુસ્તક વાંચવું જોઈએ. તેનાથી તેમને અનેક તરેહની ઉપયોગી માહિતી મળશે.

ગણ નવનીત સંયોજક રા. વિશ્વનાથ મગનલાલ ભટ્ટ બી. એ. પ્રકાશક: ભરુચ કેળવણી મંડળ, ભરુચ, મૂલ્ય રૂ. ૨-૮-૦.

પદ્યના કાવ્યમાધુર્ય, સાહિત્યરત્ન, કવિતા પ્રવેશ, કાવ્ય સમુચ્ચય વગેરે સંગ્રહો જેમ પ્રસિદ્ધ થયા છે તેમ આધુનિક ગદ્યના સંગ્રહો પ્રસિદ્ધ થવાની ઘણી જરૂર છે. પ્રસ્તુત સંગ્રહ અનેકરીતે ઉપયોગી થઈ પડે તેવી તેની રચના છે. નર્મદાશંકર નવલરામથી માંડીને [વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૨૭૭]

સ્વપ્નદ્રષ્ટા

[અનુમંદાન પૃષ્ઠ ૨૧૪ થી]

સ્વરાજ્ય, સ્વદેશી, બોયકાટ, રાષ્ટ્રીય કેળવણી ચારે બાબતમાં શ્રીરાજશાહ કોંગ્રેસને સુધારવા બેઠા! શ્રીરાજશાહ કોણ થાય? સુદર્શનની આંખોમાં 'ખુની' 'ઝેર' આવ્યું. શ્રીરાજશાહનું સૂત્ર કોઇએ કહ્યું: "રાષ્ટ્રીય કેળવણી શી તે મને સમજાતું નથી." અબેસાલ દેસાઇએ સામે પ્રશ્ન પુછ્યો: "બેગારીના બાદશાહ! કેળવણી શું તે કદી સમજ્યો છે?" કોઇ વાત લાગ્યું કે શ્રીરાજશાહ બોયકાટની વિરુદ્ધ છે. 'હારનો' શિવલાલે કહ્યું: "એને મખમલનો કોલર પછી ક્યાંથી મળે?"

નારણભાઇ પટેલ, અબેસાલ, મગન પંડ્યા ને સુદર્શન એવીસમીએ સાંજના હરિપુરે ગયા. મોહન પારેખનો તો ભાંજ ઉતારો હતો. તે અરવિંદ ઘોષના અંગરક્ષકનું કામ કરતા હતા, અને આખો વખત રોકાએલા રહેતા.

નારણભાઇ પટેલ ૧૯૦૭ માં ડા. પ્રાંજયે પાસે એમ. એ. ના ગણિતમાં તાલીમ લેવા પુને રહ્યા હતા; અને ત્યાં રહી ગણિત કરતાં રાજકીય તોફાનમાં વધારે ધ્યાન આપતાં શીખ્યા હતા. તિલકના તે લક્ષ્ય હતા; અને 'કેમરી' ના દરખાસ્તના બધા દરખાસ્તો જોડે દોસ્તી બાંધી હતી. દાખલ થતાં "હો, હો, કસા કાય" "હો, હો, કુઠે ચાલે રાવસાહેબ" "હો, હો, પટેલ સાહેબ બરા હાય ના" ના હોકારાની વધાઇ આપતા ને લેતા, મિત્રોને સાથે રાખી આગળ ધસ્યા.

સભામાં અરવિંદ ઘોષ પ્રમુખસ્થાને હતા. વડોદરા છોડ્યા પછી તેને સુદર્શને જોયા નહોતા; અને હુંકું ઘોલીઈ ને શાલમાં, ઉઘાડે માથે ખીરાજોલા પ્રમુખમાં પોનાના જુના વીલાયતી

ધોવાટમાં સજ્જ પ્રેક્ષકરને ઓળખતાં જરા વાર લાગી.

તિલક બોલ્યા—ચાર ઠરાવ પર. કલકત્તાના ઠરાવ ફેગવાય કેમ? ને ફેરવનાર કોણ? જો મવાલ પક્ષ ન માને તો ગાશ્મિદારી ઘોષને પ્રમુખ ચુંટાવા દેવાજ નહીં. નહીં, નહીં, કદી નહીં. શુ લાલા, લજપતરાયનું નેતૃત્વ ને ભાગ આપ્યાં હતાં. તે શા મટે નહીં? 'તિલક મહારાજકી જય' નારણભાઇએ સભા ગાળે એવી જુમ મારી ને આખી સભાએ પ્રતિશબ્દ કર્યો.

પછી અરવિંદ બાણુ બોલ્યા. તેની આંખમાં લવિષ્યવેતાની ચમક હતી. નેના શબ્દમાં રૂઝના શાસન મમી નિશ્ચલતા હતી. અમે અમારું જીવનસર્વસ્વ આપ્યું છે; હીસેબરની રજામાં મોજ કરવા આપનાની મગદુર શું હતી કે અમારો કાર્યક્રમ રોધે? સુદર્શને દેવમયા પ્રેક્ષકરને સાંભળ્યા; અને જીવનસર્વસ્વ અર્પણ કરવાની પ્રેરણા તેના હૈયામાં યદ્ય.

ભાંચી રાતના બાલાજીને ટેકરે તેઓ ગયા. અરવિંદ બાણુના બાળજી અંતરો ઉઘાળ્યાં રહેંસાએલા તિલકના અંગાળને તેમની જનેતા કોંગ્રેસ છેલ દેશે? બાણુમાં પછી ક્યાં જશે? અંગાળના પ્રત્નો, સ્વદેશી, બોયકાટ, રાષ્ટ્રીય કેળવણી—રાષ્ટ્રીય પ્રત્નો કરવાની નેણે પ્રાર્થના કરી. અરવિંદના અવાજમાં આંસુ હતાં. એના શબ્દોમાં આકંદના પડ્યા હતા. સુદર્શનની આંખમાં પાણી આવ્યો. બ્યારે તેના પ્રેક્ષકરે યાચના કરી કે 'અમારા સ્વદેશમાં અમને—અંગાલી—ને પરદેશી નહીં બનાવો'—ત્યારે તેણે ધુસ્કું આપ્યું.

ખળભળાટથી તરવરતા શહેરમાં મધરાતે તે બધા નાનપરામાં આવ્યા. મોહન પારેખ હંમેશાં હરિપુરામાં અરવિંદ બાણુ પાસે રહેતો હતો તે અત્યારે અહીં આં સુવા આવ્યો હતો,

તેણે સમાચાર કહ્યા. “હાકાના કલેક્ટર એલનને બંગાલીઓએ પીસ્તોલથી ઠાર કીધો.” જાણે બોંબ પડ્યો હોય તેમ પહેલાં તો બધા ચમક્યા; પછી-કેટલાક નાચવા લાગ્યા-અને કેટલાક શું પરિણામ આવશે તેની ચિંતા કરવા લાગ્યા.

“સદુભાઈ!” અબેલાલ ગમગીનીથી કહ્યું: ‘આ બંગાલીઓ આપણાથી આગળજ રહેવાના’ સુદર્શન થોડીવાર વિચારમાં મુગો રહ્યો ‘ઉતાવળા સો આવરા, ધીરા સો ગંભીર.’

મધરાત પછી બે વાગે એ બધા સૂતા. ત્યારે મોહન પારખે સુદર્શનને ધીમેથી કહ્યું: “કાલે સવારે મારે ‘લાલા લજપતરાય’ સાથે સ્ટેશન પર જવાનું છે. આવવું છે?”

“જરૂર, મને ઉઠાડજો” કહી સુદર્શને પાસું બદલ્યું.

૩

હરવા લાઇન્સમાં નવરોજ વકીલના બંગલામાં સર શીરોજશાહ મહેતાનો ઉતારો હતો. નામદાર જગમોહનલાલ પણ પાસેનાજ બંગલામાં ઉતર્યા હતા, અને આખો વખત શીરોજશાહ જોડેજ ગાળતા

અવસ્થિત ચળવળનાં બધાં શસ્ત્રોના ગર્વમાં શીરોજશાહને જહાલપક્ષની સુચનાઓ હાસ્યરુપે લાગી. પાર્લામેન્ટના પોતે નેતા હોય તેમ, બધી ચળવળની કીમત આક્રવા વીલાયતની પાર્લામેન્ટનાં દૃષ્ટિબિંદુની કસોટી પર તે ચઢાવતા કેનેડા-ઓસ્ટ્રેલીયા જેવું સ્વરાજ કે અહીંઆં શક્ય છે? કોઈ આપવાનું છે? સ્વદેશીથી તે કે અને? બધાં પહેરે એટલું કાપડ કોણ બનાવશે? ને સરતું પરદેશી કાપડ મુકી મોઢું સ્વદેશી તે કોઈ પહેરવાનું છે? ને બોયકોટ! શી મુખાઈ! એણે આપરીય ચળવળ જાતે જોઈ હતી. પાર્નેલને સદેહે જોયો હતો; વખાણ્યો હતો. પણ બોયકોટ એટલે વિરોધ-વિરોધ એટલે અરાજકતા;

અરાજકતા એટલે વિનાશ. જે પ્રવૃત્તિ આયર્લેન્ડમાં વિજયી ન થઈ તે નિર્માલ્ય, નિઃશસ્ત્ર હાંદમાં થાય? અને રાષ્ટ્રીય કેળવણી! એનો અર્થ શો? એની રીત શી? એની વ્યાખ્યા શી? આટલાં વર્ષની મહેનતે મુંબાઈની યુનીવર્સીટી સારા પાયા પર મુકી તે ખોટી ને રાજકીય ચળવળના અંધાપામાં કાઢેલી રાષ્ટ્રીય કોલેજ તે ખરી! Absurd! પચીસમી ડીસેમ્બરની સવારે શીરોજશાહ બબડ્યા-થોભીઆ પર ધીમે ધીમે કુલપ કરતાં.

એટલામાં એમનો ‘બોય’ આવ્યો; ‘ગોખલે સાહેબ ને નામદાર જગમોહનલાલ આવ્યા છે’

‘મોલાવ’ શીરોજશાહે આચાર્ય કરી.

ગોપાલકૃષ્ણ ગોખલેનું મુખ ચિંતાતુર હતું. નામદાર જગમોહનલાલ તો ચિંતાગ્રસ્ત હંમેશા રહેતા.

“ચીમનલાલ ક્યાં છે?”

“એ ને પારખ સ્ટેશન પર બારેબારે જવાના છે.” જગમોહનલાલે કહ્યું.

“મને જરા વાર લાગશે.” શીરોજશાહે કહ્યું: “તમે જતા થાઓ.”

ગોખલેના મોં પર જરાક હાસ્ય પ્રસર્યું. શીરોજશાહને તૈયાર થતાં હંમેશાં વાર લાગતી.

“મેં એમ સાંભળ્યું છે કે લજપતરાય કેંક સમાધાનની વાત લઈ આવવાના છે.”

“સમાધાનની હમણાં વાત નહીં. “શીરોજશાહના મુખપર ગ્રોત્સાહક હાસ્ય રમી રહ્યું. “પછી આપણે Subjects Committee (વિષયવિચારણી સમિતિ)માં સમાધાન કર્યાં કરીશું. ગોખલે! એલોકોને Constitutional રસ્તે કામ લેતાં શીખડાડવું જોઈએ. એટલે એની બેળે વિશ્લેષવાદીઓ ખરી જશે.”

“પણ કેં યોજના આવે તો?”

“હજી આખો દહાડો છે જાઓ” કહી તેણે ગોખલે ને જગમોહનલાલને વદાય કર્યા

આ વાત અધવિધાડા આરણ્યમાથી એક સ્વયંમેવક સાલળતો હતો, તેની આંખો શીરોજ્જ્વાલા વચનથી જરાક ચમકી ઊઠી તે-શિવલાલ શ્રોક-ગોખલે ને જગમોહનલાલની બગી પર કાચમેન સાથે ચઢી બેઠો, અને બગી રોશન પર ગઇ

શીરોજ્જ્વાલે પોતાની તેઆરી ચાલુ રાખી બાવીશ વર્ષ સુધી કોએસને તેણે ટચલી આગલી વડે ધારી હતી, અનેક પ્રશ્નોના તેણે સતોષકારક ફર્યા આપ્યા હતા. પોતાના મુતસદીપણ, ખહાદુરી, ને વાગ્યાટવ-અને દુર્બળ વ્યક્તિત્વથી તેણે અનેક સજાઓ જીતી હતી સુરત તેનું હતું, માલવી તેના હતા, ગોખલે, પારેખ, ચીમનલાલ, જગમોહનલાલ વગેરે ઉસ્તાદો ચારે તરફ કામ કરી રહ્યા હતા પછી શીકર શી હતી? અને તેની દૃષ્ટિ શું ખરી નહોતી? અંગ્રેજ સામ્રાજ્ય જેવી સખળ સત્તાને ડરાવે કે? બે એમ નહોતું સામ્રાજ્યનું મૂલ એકજ હતું -સ્વાતંત્ર્ય પ્રેમ-વ્યવસ્થિત ચળવળથી તે પ્રેમ વિકસાવી કોએસ સગીન કામ કરી રહી હતી:- ‘Broadening down from prece dant to prece dant’ ને પછે તેને આ ટુક શુદ્ધિના ‘જહાલો’ રોકવા તેઆર ચલા હતા, અને તેમને સીધા કરવા માટે વ્યવસ્થાત્મક નિયમનજ પુરતું હતું

તેણે કપડા પહેરવા માંડ્યા

આઠ વાગે કોએસ રપેશ્યલમાં કલકત્તેથી ડા રાસબિહારી ધોપ આવવાના હતા રોશનપર હઠનો પાર નહોતો ચિતાતુર નેતાઓ, શું ચાચ છે તે જાણવાને ઉત્સુક ડેલીગેટો, ઉત્સાહી વોલન્ટીયરો, ને ચમકતા દોષ્ટા ને કડકડતા

અંગરખામાં શોભતા મુરતી સહેલાણીઓ ભેગા મળ્યા હતા

ગોખલે ને જગમોહનલાલની પાછળ તેમની જાયા સમો શિવલાલ શ્રોક આગળ ને આગળ ધપ્યો પ્યેટ્રોર્મ પર, વચ્ચે, સ્વયંસેવકોએ મહા મહેનતે રાખેલી ખુશી જગ્યામાં નેતાઓ ઉભા હતા

શિવલાલે ચારે તરફ નજર નાખી માલવી, ચીમનલાલ ને પારેખ એક તરફ હતા થોડે દૂર લજપતરાય સાદાઇ ને સરલતાના અવતાર સરખા ઉભા હતા તેની પાછળ તેના થોડા કાગળો લઇ મોહન પારખ ને સુદર્શન તેણે જોયા. સાપોલીઆની માફક તે હઠમાં સરકતો શિવલાલ ત્યા ગયો ને મિત્રોના કાનમાં કહ્યું; “કે વળવાનું નથી, બાદશાહનો હુકમ ચઇ ગયો છે” મોહન પારેખ કૃતનિશ્ચય વિશ્લેષવાદીની શાંતિથી હસ્યો.

એટલામાં લજપતરાય સુદર્શન તરફ ફર્યા, ‘જરા મી ગોખલેને કહેશો કે મને મળી જાય’ સુદર્શન દોડતો જઇ ગોખલેને બોલાવી આવ્યો

ગોખલે મીઠું હાલ્સ મોપર રાખી આવ્યા.

“Good morning મી લજપતરાય!” બોલે શું છે?”

“કાલે રાતે દુ તિવક વગેરેને મળ્યો હતો” ધણાજ ગાભીયથી લજપતરાયે કહ્યું; “પાચ એ લોકો ને પાચ તમે-એમ મળી ઠરાવોનો નિર્ણય કરીએ-તો પછી એ લોકો બધા વાધો છોડી દેશે”

“એ કેમ બને?” ગોખલેએ દયામણે ચહેરે પુછ્યું, “ઠરાવો તો વિષય સમિતિ કરશે ને? Cart before the horse (થોડા પહેલા ગાડી) કેમ ચાલ?”

“આપણે નક્કી કરીશું તે કે વિષય સમિતિ ના પાડવાની છે?”

“તે કે કહેવાય? પછી જોઇશું” શીરોજ્જ્વાલે પુછી જોઇશ”

લજ્જપતરાયે ખમાં ઉચ્ચક્યાં; ને કેગ્રિસ રોશીઅલની સીમલ થઇ.

“સારું થયું આને ઝાડુ મળ્યું.” મોહન પારેખે સુદર્શનના કાનમાં કહ્યું. “એ ક્યારનો આપણે ત્યાં ઠંડુ પાણી રેડ્યા કરતો હતો.”

રેશન પર ભેગા મળેલાઓએ ‘વંદે માતરમ્’ નો જયઘોષ કર્યો ને કેગ્રિસ રોશીઅલ રેશનમાં આવી. બધા દોડ્યા. લોકોના હાસેલાથી તેતાઓની ટ્રેન નીચે આહુતિ અપાતી સ્વયંસેવકોએ કેમકેમ કરતાં અટકાવી. ચારેગમ ઉત્સાહ પ્રસરી રહ્યો. કોઇએ રુમાલ ઉડાડ્યા; કોઇએ દોપટ ફેરવ્યા; કોઇએ ‘રાશબિહારી કી જો મોલાવી;’ થોડાએકે ‘શેમ શેમ’ ની ધ્રુમ મારી; ને ટ્રેનમાંથી રાશબિહારી ઘોષ બહાર આવ્યા. તેની સાથે સુરેન્દ્રનાથ, ડો. રુચરકોઈ, નેવીન્સન, મોતીલાલ ઘોષ,—ને અપૂર્વ યુરોપીય ઠાઠમાઠમાં પાંડિત મોતીલાલ નહેરુ.....ને ટીકીટના દરવાજા તરફથી ધુમો સંભળાઈ. ‘વંદે માતરમ્,’ ‘કોકસની પી—’ ‘શેમ’ ‘શ્રીરાજશાદની જો’ ના મિશ્ર ઉચ્ચારણથી વધાતા, હસતા, ચમકતા શ્રીરાજશાહ રેશન પર આવ્યા. વોલંટીઅરોએ રાજ્યમાર્ગે રચ્યો. અને જાણે સ્વદેશનો સમ્રાટ

પરદેશી મહેમાનને લેવા આવે એમ શ્રીરાજશાહ રાશબિહારીને આવકાર આપ્યો. શ્રીરાજશાહ મોઝા આવ્યા—અભિમાનથી; પોતાની મહત્તા શાંવવા;—આ ખ્યાલે ત્યાં આવેલા વિશ્વવવાદીઓના હૃદયનાં વિષ વલોઆં.

ચારે તરફ ડંકા વાગ્યા; ને પ્રમુખની પધરામણી થઇ. રસ્તે રસ્તે વાપટા ને તોરણોએ વિજય ફરકાવ્યા. હારકલગીના વરસાદથી પ્રમુખની ગાડી ઉભરાઈ ગઈ સુરતના રસ્તાની બારીએ બારીએ ઉત્સાહ ને આનંદ દેખાયો. રાશબિહારીની લોકપ્રિયતામાં કેં મથા નહોતી. આ ઉત્સાહ જોતાં, હરિપરા થું કરવાનું હતું! જગમોહનલાલની ચિંતા અદૃષ્ટ થઈ. શ્રીરાજશાહ ખરા હતા. ‘ઝહાલ’ તો નામનાજ હતા; તેમની લોકપ્રિયતા માત્ર નીશાળીઆઓમાંજ હતી; તેમના વ્યક્તિત્વનો હીસાબ નહોતો.

‘આપણે બધાએ આજે સાંજના મળવું.’ શિવલાલે નામદાર ગોખલેની ગાડી પર ચઢતાં, લજ્જપતરાયની પાછળ ચાલતા મોહન પારેખને કહ્યું.

“સાડા સાત,” પારેખે જવાબ દીધો.

[આ વાર્તાનો વિશેષ બાજુ આવતા અંકમાં]

સ્વીકાર

—૦—

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૨૭૨ થી]

૨૧. મુતશી અને ધૂમકેતુ સુધીના શિષ્ટ ૩૦ થી ૪૫ લેખકાના લેખોમાંથી ઉક્ત પુસ્તકમાં અવતરણો આપેલાં છે. સંયોજક પોતે સારા વિવેચક છે અને તેમની તુલનાશક્તિ આ સંગ્રહમાં અનેક રથજે દ્રષ્ટિગે ચર થાય છે. માર્ગદર્શનને ત્રિભાગ વિદ્યાર્થીઓને અવશ્ય ઉપયોગી થશે એમ અમે માનીએ છીએ. ગ્રંથની સંકલતા સંયોજકના શબ્દોમાંજ નીચે પ્રમાણે છે:—

“પ્રથમ વ્યક્તિ પંચી ગૃહ, પંચી સમાજ અને અને દેશ એવા કંક અનુક્રમમાં સઘળા ખડોને ગેઠવ્યા છે. વ્યક્તિ વિભાગમાં પ્રથમ સત્ય, પંચી કૌટુંબ, પંચી સૌંદર્ય, દેશ વિભાગમાં પ્રથમ તેનું પ્રાચીન અર્વાચીન ગૈરવ, પંચી તેની વર્તમાન અવદશા અને છેલ્લે તેના ભાવિ ઉદ્ધારના વિચારો.”

એક મુદ્દા—આખા ગ્રંથની જોડણી એકધારી રાખવાથીજ આખા ગ્રંથની ઉપયોગિતા વધે છે. જે વર્ગને માટે આ ગ્રંથ યોગ્ય છે તેને માટે તે ખાસ એકધારી જોડણીની જરૂર હતી અત્યારે પરિવર્તની જોડણી લગભગ સર્વમાન્ય થવા લાગી છે તેવે વખતે દરેક લેખકની જુદી જુદી જોડણી આખા સંગ્રહ ગ્રંથ માટે તે જરૂરની નથીજ એમ અમે માનીએ છીએ.

સંક્ષિપ્ત આગમશાસ્ત્ર લેખક ડા. દા. ખ. તથાવી વડોદરા મૂલ્ય રૂ. ૧-૦-૦ આ પુસ્તકમાં તેના નામ પ્રમાણે આરોગ્યના મુખ્ય સિદ્ધાંતોની ઉપયોગી માહિતી આપેલી જણાય છે. આપણા દેશમાં સામાન્ય વર્ગોમાં જે વ્યાધિઓ દેખાય છે તે અટકાવવાનું જ્ઞાન દરેક શિક્ષિત સ્ત્રી પુરુષે મેળવવાની જરૂર છે. અને આ પુસ્તક એ હેતુ પુરો પાડશે એમ અમે માને લાગે છે.

નવી બાલકેળવણી અથવા પ્રાગતિક કિન્ડરગાર્ટન શિક્ષણ લેખક સૌ. રમેદલતા બાઇ પગાર બી. એસ. એ. એમ. (કોલંબીઆ) બાલકેળવણી ઉપરનો આ ગ્રંથ એ વિષયનાં ખાસ અભ્યાસી સૌ રમેદલતા બાઇ પગારે લખી આપણા શિક્ષણ ગ્રંથોમાં ઉપયોગી વધારો કર્યો દેખાય છે. સુધરેલા દેશોમાં ફ્રેન્ચ અને મોન્ટેસરીની પદ્ધતિ ગ્રહણ કરવામાં આવેલ છે. આપણે ત્યાં પણ એ પદ્ધતિ છેત્રાં યોગ્ય વર્ગોથી સ્વીકારાતી જાય છે. શિક્ષણશાસ્ત્ર દર્શનાં નવા તથા અખતરાઓ મારી લેણે તેમાં આ પણ એક ધણે અંગે ફોલોઅપ થએલો અખતરો છે.

સિંદાસન બત્રીસી ભાગ ૧ કતાર ૨૧, કેશવ પ્રસાદ દેસાઇ પ્રકાશક ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી અમદાવાદ. મૂલ્ય ૦-૧૦-૦

કવિ શામળદાસ કૃત બત્રીસ પુનઃગીતી વાર્તા બહુ પ્રસિદ્ધ ગણાય છે. મુળ પદ્યમાં એટલી લાંબી વાર્તાઓ અત્યારે વાંચવાની ઘણાંઓને હઠા નથી થતી તેવા વખતે ૨૨. કેશવપ્રસાદે સ્વદેશે આ વાર્તાઓ લખી આપણા વિદ્યાર્થી વર્ગને મોટા લાભ આપ્યા છે એમ અમે માનીએ છીએ. ભાષા કેશવપ્રસાદની શૈલી સરસ છે તેથી વાંચતા રસ જળવાઇ રહે છે.

ગુજરાતીપંચ-રજતમહોત્સવ ખાસ અંક પ્રકાશક ગુજરાતી પંચ ઓરીસ, અમદાવાદ મૂલ્ય રૂ. ૨-૦-૦ અમદાવાદનાં બે પ્રસિદ્ધ અહવાડીમ ‘પ્રજ્ઞાધુ’ અને ‘ગુજરાતી પંચ’ શિક્ષિત લોકોમાં સારી પેઠે જાણીતાં છે ‘પ્રજ્ઞાધુ’એ બે ત્રણ વર્ષ ઉપર એની પહેલી પત્નીસી ઉત્તમી હતી અને આજે “ગુજરાતી પંચ”ને તે શુભ અવસર પ્રાપ્ત થયા છે. પંચના તંત્રી ખાતામાં સારા લેખકો કામ કરે છે અને જનતામાં રાજદ્વારી વિચારોનો પ્રચાર કરાવવા સાથે સાહિત્યની અભિરુચી પણ કરાવવા તેઓ હમેશાં

તરપર રહે છે એકજ માલીકના હાથ નીચે પચીસ વર્ષની જ્યુબીલી ઉજવવા ગુજરાતી પચતે પ્રસંગ આવ્યો તે માટે અમેા અભિનંદન આપીએ છીએ ખાસ અકમા ધણા સારા વેઓ છે અને ગુજરાતના નાના મોટા સેવકાની છબીઓથી શોભામા વધારે કયો છે

નર્મદાઆશ્રમ, શુકલતીર્થનો અહેવાલ ધ સ ૧૯૧૯-૨૦ થી ૧૯૨૫-૨૬ સુધીનો

અબ્યુદય (હસ્તલિખિત ત્રૈમાસિક) વર્ષ ૧ હુ અક ૧ લેા તત્રી ભાનુશકર પઞ્ચા પ્રકાશક વિદ્યાર્થી મડળ ધી લેડી નોર્થકોટ હોર્ડ્ઝ ઓર્ફનેજ મુખાધ

આ હસ્તલિખિત ને સચિત્ર ત્રૈમાસિક ખેતા અમને આનંદ યાય છે અને મરોડદા અક્ષરમા બધુ લખાણ લખવા માટે તેમજ રમીન, ભાવવાહક ને આકર્ષક ચિત્રોથી અકને સશોભિત કરવા માટે તત્રીને અભિનંદન આપીએ છીએ તત્રી પોતે કલાકાર છે અને ચિત્રોથી અકને શોભાવે છે

આપણા નૌજીવાનોમા કળા-સાદાઈ, સ્વચ્છતા ને સૌદ્ય પૂજની જે લગની લાગી છે તેની આવા માસિકો ને ત્રૈમાસિકો સાક્ષી પુરે છે

આ ત્રમાસિકમા જે ચિત્રો મુકયા છે તે ખજેખર ઉચ્ચ કોટિના છે અને તેમાએ 'અર્ચન' નુ ચિત્ર ઉત્તમ કોટિનુ છે આ ચિત્ર કારનુ રચાન ઉગતા ચિત્રકારોમા આશાસ્પદ છે

૨ ગીલી સધ્યા અનુવાદક ગા ધીરજલાલ ચીમનલાલ દેસાઈ પ્રકાશક લલિત વાઢમય ગ્રથમાળા અમદાવાદ મૂલ્ય રૂ ૨-૦-૦

તિલોત્તમા અનુવાદક રા મજુલાલ ગુલુછોડલાલ મજુમદાર વડોદરા

ખંડ કાવ્યો લેખક સૌ દીપકબા દેસાઈ વડોદરા મૂલ્ય: ૦-૧૨-૦.

કલિકા લેખક કવિ ખબરદાર બદાસ, મૂલ્ય રૂ ૨-૦-૦

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા પ્રગટ કર્તા રા રામજી કાળાભાઈ ચૌહાણ કરાચી, મૂલ્ય નથી

ઉત્સાહ લેખક અને પ્રકાશક 'ઉત્સાહ' જામનગર, મૂલ્ય: નથી

ત્રિરત્ન ગીતા અને સર્વ પૂજન વિધિ પ્રગટ કર્તા લલિતાગૌરી શ્યામરાવ નડીઆદ મૂલ્ય રૂ ૧-૮-૦

તિલક ચિત્રાવલી લેખક રા, શિવનારાયણ મિશ્ર ભિખુગુરુલ

જંજીરને ઝણકારે લેખક રા ચાપરી વિશ્વલદાસ ઉદેશી પ્રકાશક: 'નવચેતન' કલકત્તા મૂલ્ય રૂ ૦-૧૨-૦

સૌંદર્ય અને લલિતકળા અનુવાદક: રા સાકરલાલ તુળખશ કરવાસિક પ્રકાશક ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી, અમદાવાદ, મૂલ્ય રૂ ૦-૮-૦

આહાર શાસ્ત્ર પ્રવેશિકા: લેખક રા દત્તાત્રય રામચંદ્ર જ્ઞેગસેકર અને કૃષ્ણજી રામચંદ્ર સત પ્રકાશક: ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી અમદાવાદ, મૂલ્ય રૂ ૦ ૮-૦

ખાંડ બનાવવાની રીત લેખક રા દુલેગય છોટાલાન અબરીઆ પ્રકાશક ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી અમદાવાદ, મૂલ્ય રૂ ૦-૮-૦

ત્યારે કરીશુ શુ ? (ઉત્તરાર્ધ) અનુવાદક રા નરહરિ દ્વારકાદાસ પરીખ પ્રકાશક નવજીવન પ્રકાશન મદિર અમદાવાદ મૂલ્ય રૂ ૧-૦-૦

સત્યાગ્રહનો સિદ્ધાર્થ: લેખક રા વલ્લભજી બાણજી મહેતા

સત્યવીરની કથા અથવા સેકેન્ડીસનો બચાવ લખક રા મોહનદાસ કરમચંદ ગાધી પ્રકાશક ભગિની સમાજ મદિર મુખામ

આત્મોદાર સપાદક કિશોરભાઈ બાનર ભાઈ પટેલ, વડોદરા મૂલ્ય રૂ ૦-૪-૦

હીંદુસ્થાનના મહાન પુરોના અમૂલ્ય ઓષક વચનામૃતો લેખક રા શ કરભાઈ ગીરધરભાઈ પટેલ

શ્રી કૃષ્ણ પોડશ ગ્રન્થાઃ મૂલ્યઃ રૂ. ૦-૨-૬.

શાળોપયોગી ગુજરાતી ચન્દ્રકોષઃ સંપાદકઃ

રા. લક્ષ્મીભાઈ ગોકલદાસ પટેલ અમદાવાદ.
મૂલ્યઃ રૂ. ૬-૪-૦

વ્યાજ ગણિતઃ લેખકઃ રા. માલજી પુંજી
લખુધાસલાલ

દેશગધુઃ લેખકઃ રા. જયન્તકુમાર
મણિશંકર ભટ્ટ. પ્રકાશકઃ અમૃતલાલ. દ. ગેઠ.
મૂલ્યઃ રૂ. ૧-૦-૦.

અનુપમ ઉષાઃ લેખકઃ રા. ધનશંકર હીરા-
શંકર ત્રિપાઠી પ્રકાશકઃ ગુજરાતી પંચના માલિક
અમદાવાદ. મૂલ્યઃ રૂ. ૨-૦-૦.

કેળવણીના પાયાઃ લેખકઃ રા. કિશોરલાલ
મશરુવાળા પ્રકાશકઃ નવજીવન પ્રકાશન મંદિર.
મૂલ્યઃ રૂ. ૧-૦-૦.

સાતમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનો
પતિહાસઃ

હુસેનનો મહાન મત્સ્યારૂઢ ભા. ૧ લોઃ
લેખક અને પ્રકાશકઃ રા. મોહીબ હશનઅલી
બનમહમ્મદ તલાબવાળા લીબડી, મૂલ્ય
રૂ. ૨ ૮-૫.

પ્રેમઃ લેખકઃ સ્વ. અશ્વિનીકુમાર દત્ત.

પ્રકાશકઃ નવયુગ પ્રકાશન મંદિર સુરત મૂલ્ય
રૂ. ૦-૮-૦.

કેનો વાંકઃ (ખીજી આવૃત્તિ) લેખકઃ રા.
કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી. પ્રકાશકઃ
સાહિત્ય સંસદ મુંબાઈ. મૂલ્ય. રૂ. ૨-૮-૦.

રેમરણમુકુરઃ લેખકઃ રા. નરસિંહરાવ
બોળાનાથ દોવેટીઆ. પ્રકાશકઃ સાહિત્ય સંસદ
મુંબાઈ. મૂલ્યઃ રૂ. ૩-૦-૦

ગુજરાતના ન્યોતિધરોઃ લેખકઃ રા.
કનૈયાલાલ મુનશી પ્રકાશક સાહિત્ય સંસદ
મુંબાઈ. મૂલ્ય રૂ. ૧-૦-૦.

કેટલાક લેખો ભા. ૧, લેખકઃ રા.
કનૈયાલાલ મુનશી, પ્રકાશક. સાહિત્ય સંસદ
મુંબાઈ મૂલ્ય: રૂ. ૨-૦-૦.

મારી કમલા ને ખીજી વાતોઃ (ખીજી
આવૃત્તિ—નવી વાતો સાથે) લેખકઃ રા.
કનૈયાલાલ મુનશી, પ્રકાશકઃ સાહિત્ય સંસદ
મુંબાઈ મૂલ્યઃ રૂ. ૧-૮-૦

સરિતાઃ સંપાદકઃ શાંતિશંકર જટાશંકર
દવે શ્રી હૃદય મણ મુંબાઈ. નં. ૩. મૂલ્યઃ
રૂ. ૦-૧-૦.

નર્મદાગીતઃ લેખક રા. ભક્ત.

દરેક જાતનાં ઔપધો વાપરી ચુક્યા હો,
ડાકટરના ડાઝ હીચી કંટાળ્યા હો,
ચેટ મેડીસીનથી થાકી ગયા હો
તો

મોરખી ફીવર ટેબ્લેટસને

એક વખત વાપરી જુઓ,

ગુણમાં અકસીર છેઃ માના ધાવણ જેવી નિર્દોષ છે.

એક ૧૦૦ ટીકડીની ખાટલીની કીમત રૂ. ૧-૮.

દુર્ગાપ્રસાદ નાનાલાલની કંપની.

ફાર્મેટ હીલરોડ, મુંબાઈ, ૭.

ધી મોરબી આયુર્વેદિક ફાર્મસી.

ભારતનું આયુર્વેદ અથવા વૈદક.

હમરો વર્ષ પહેલાં હિન્દુસ્તાનમાં આર્યો વસતા હતા. તેમણે આ દેશના પ્રત્યેક રોગોનો ખાસ અભ્યાસ કરીને તે વખત જે મળતાં તે વનસ્પતી અને ખનીજ દ્રવ્યો કયા રોગો પર કામ આવશે તેનો ખારીક અભ્યાસ કર્યો હતો.

સૌપ્રથમ મુઢી વૈદ્યોએ પોતાનો અભ્યાસ ચાલુ રાખ્યો, તેની રૂપરેખા આંકી અને એવી રીતે જ્ઞાન વધારીને રોગોને સાર કરવામાં તેઓ ઘણા પ્રવીણ થયા. એ વૈદ્યોની રીત સાચી અને સચોટ હતી તેના પુગવો એ છે કે હિન્દુસ્તાનમાં હજી પણ તે પ્રથા ચાલુ છે જ્યારે ઓક અને રોમન જેવા મહા સભાવશાળી રાજ્યોનો લોપ થઇ ગયો.

પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિથી ચિકિત્સા કરનારાઓ હિન્દુસ્તાનમાં આવ્યા અને તેમની સાથે તેમની ચિકિત્સા પદ્ધતિ લાવ્યા અને આ દેશમાં તેમને ઉપયોગ કરવા લાગ્યા. ઠેર ઠેર દવાખાનાઓ ખોલ્યાં, જ્યારે આ જે તેઓની નવી રીતથી ઉપાદ જાળવે આપણા આયુર્વેદને આજુબેજુ મુદ્દા દીધા અને તેમની પદ્ધતિ સ્વીકારી બંન્ને આપણા જોએ પોતાનો અનુભવ સ્વચ્છીને ત્રયો દ્વારા સાચવી ન રાખ્યો હોત તો નર અસરે આપણી રિયનિ ઘણીજ કંટોડીયઇ પડત. કાંઈકે અનુભવ આપણને શીખવ્યું છે કે, યુરોપીય પદ્ધતિ માં વપરાતી ઔષધીઓ કરતાં આપણી આયુર્વેદ પદ્ધતિમાં વપરાતી ઔષધીઓ વધારે અસરકારક છે.

આના દાખલા તરીકે જાણ્યું અગલનું યજે કે આયુર્વેદના આચાર્યોએ એક સિદ્ધાંત સ્થાપ્યો છે કે મનુષ્ય શરીરમાં બીજાં દ્રવ્યો સાથે મુખ્ય દ્રવ્યો વાપરત અને કદ એ નામનાં રહેલાં છે. આ ત્રણે દ્રવ્યો લોહીમાં વધતા ઓછા પ્રમાણમાં હોય છે આ ત્રણે દ્રવ્યોના મુજબે એક મીઠાવી ધણજ ભિન્ન ધારવામાં આવ્યા છે, અને આ વાતરિત અને કદના મુજબે એક ભિન્નતામાંજ કદીન ઇત અમુક જાતના તાવ ઉપર અનુકર કરે છે અને અમુક તાવ ઉપર અનુકર નથી કરતું તેના સુખાસ રહેલાં છે.

આ ત્રણ દ્રવ્યોનો પરસ્પરનો વિગ્રહભાવ શનાવવાના પ્રયત્ન માટે વેદોએ અમુક વનસ્પતિનાં ઔષધો યોજ્યાં છે કે જે આપવાથી દરેક જાતના મેરેરીયા અને બીજા તાવો નર અસર શીવાય નાશ પામે છે.

અમે અમાગં ઔષધો જુના આયુર્વેદના ગ્રંથોના આધાર લગતે બનાવીએ છીએ અને અમારી મેલેરીયા તાવ માટેના ઔષધની બનાવટ શુકી દીકડીઓના રૂપમાં અમે બનાવીએ છીએ જે સૂચના મુજબ વાપરવાથી કોઈબી જાતના ઝેરી અને હાનિકાર તાવનો નાશ કર્યા શીવાય રહેશે નહીં.

આ રીતે અમે હિન્દના રોગોને હિન્દની વનસ્પતિઓથી મટાડીએ છીએ, અને અમારી બનાવટો આયુર્વેદમાં વસુવેલી પદ્ધતિસર તૈયાર કરેલી છે.

અમારી પ્રયોગશાળામાં આયુર્વેદ પદ્ધતિ પ્રમાણે અમે ઘણી દવાઓ બનાવીએ છીએ અને અમારી મેલેરીયા તાવ માટેની દીકડીઓને ખામ “મોરવી ફીવર ટેબલેટ્સ” એવું નામ આપેલ છે. જે કોઈ પણ જાતના મેલેરીયા તાવ માટે અદ્વિતીય છે.

દરેક જાતનાં ઔષધો વાપરી ચુક્યા હો, ડોક્ટરના ડેઝ બીચીને કંટલા હો, પેટનું મેડીસીનોથી થાકી ગયા હો સારે મોરવી ફીવર ટેબલેટ્સને યાદ કરો તો પરતાવું નહીં પડે, એ દીકડીઓ આયુર્વેદનું રત્ન છે.

ખાતી માટે મળેલા અભિપ્રાયો તમારી જાતે વાંચી જુઓ.

એક ૧૦૦ દીકડીની બાટલીની કીંમત રૂ. ૧-૮-૦.

દુર્ગાપ્રસાદ નાનાલાલની કુંપની,

મેનેજીંગ એજન્ટ્સ અને હેલ્થસેલ ડીસ્ટ્રીબ્યુટર્સ, ફાજોર હીલ રોડ, મુંબઈ નં. ૭.

અવિંદનાં આંસુ

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૨૪૦ થી]

ત્યારે કલાની સર્જનાત્મક સૃષ્ટિમાં સ્ત્રીજનનો હીરસો નહિવત્ થયેવત્ છે એ બ્રમણ નથી, અતિશયોક્તિ નથી, સસ તરફનાં આંખખીચામણાં નથી. પણ ત્યારે તવારીખમાં સુવર્ણદિરે પોતાનું અભિધાન લખી જનારની હીક નામાવધી જીએ તેરવે ચઢતી નથી? ઘણામાં થોડાં ગણાવું તોએ મારી યાદી દિશા સુચકતો ખરીને? જીજ્યાષ, લક્ષ્મીયાષ, જોનઝોપૂ આર્ક, ચાંદ ખીખી, કલીઓપેટ્રા, બોડેશીઆ આદી! હા! આમાં એકે કાલિદાસ નહીં, અરે એકે રવિવર્મા કે કલાપીએ નહીં. રાજપ્રકરણમાં ભલમલા મુન્સદીએને થાપ મારે એવી શક્તિ, મોરચા બાંધી મોખરે રહેવાની શક્તિ, પરંતુ જોને આપણે પ્રતિભા કહીએ છીએ તેની કાર્તિ-પ્રભાનાં સ્ત્રી સૃષ્ટિમાં અતિ વિરલ દર્શનજ સ્ત્રી. સામાન્ય મૃતિકા પર એકાદ શ્વાસ લહરીની ચેતન-કુંક કુંકી શલ્યાની અદલ્યા કરવાની શક્તિનું શું? એ દૈવી સંપત્તિ સ્ત્રીજનમાં ક્યાં શોધવી!

સ્ત્રીજનના ચુસ્તમાં ચુસ્ત હીમાયતીના સ્વપ્ન-પ્રદેશમાં એ ન આવ્યો હોય એવો એક તર્ક-તરંગ રણ કરું? કલાનો રસ-લોક જો આત્માનું આનંદ ક્ષેત્ર છે તેમાં સ્ત્રી પુરુષનાં જીવન અને ગુણ કૃતિ કેવી ઉલટા સુલટી બાજ રમે છે? આ સ્થૂલ સૃષ્ટિમાં પુરુષ એ જનક અને સ્ત્રીજન રમ-ક્ષેત્ર ખીજ-ભૂમિ જનની એ આનાદિકાળથી વિશ્વ વ્યવસ્થા છે.

પરંતુ હવે આત્માનો સૂક્ષ્મ રસ-લોક લઇએ. કલા સૃષ્ટિમાં શુ પુરુષ નિઃસાદાચ્ય એકલે હાથે આત્માનાં અમૃત નીતરે છે? મેધાના

ચમકારભરી, પ્રતિભાની રસકૃતિ (શુષ્ક શુદ્ધિ-મતાએ નિરાળા આવ્યત છે) એ આત્માએ આત્માના વિનિમય વિના, નિગૂઢ સ્પર્શ હૃદય રસના સહપાન, સહસ્ત્રાન વિના શક્ય છે? કાલિદાસના મેધદૂત કે શાકુન્તલની કર્તા ઉજ્જયિનીની વિલાસવતીની કામણુગારી મોહક ચમકતી વિદ્યુત્ કલા ન હતી?

એક કાવ્ય, ચિત્ર, નાટ્ય કે નવલિકાને સ્થૂલ સૃષ્ટિનાં કોષ્ટ પણ શિશુની માફક રમાધીન રક્તમાંસની મંથિને સર્જનાત્મક મસ્તબોક્તા જન્મદાતાની જરૂર છે. આ રસ-સંપર્ક વિના એનો સંભવ નથી. એ રસ-સંપર્કની રૂપરેખામાં ભલે પછી જનની, ભગિની સ્નેહી, રમણી, પત્નિ, કિંકર, દીલબોજ મિત્ર-આ અવનવી સૃષ્ટિમાંનું કોષ્ટ એક કે વધુ હોય!

આત્માના આવા રસવિનિમયજ પુરુષને પીછી, લેખિની, શિષ્ય-છીછીની ચમકૃતિને ચમકાર બતાવ્યાં છે. ડાન્ટે, કાલિદાસ, ગટે, કલાપીમાં સર્જનની ચિણુગારી કે રસ-શ્રુતિ મુકનાર માટે શું કહી શકાય? અરે આ પ્રતાપવંત પ્રતિભાશાલીઓની પ્રત્યેક-પંક્તિમાં જીવનની કલ્યાણ વિધાત્રીઓની સારી માડી અસર આદોલિત થઇ રહે છે.

આવા નર-શાદૂલને આકર્ષા શકે એવી શું અજબ-મોહિની તેનામાં છે? મિંદ-શ્રૂગાલના સંપર્ક ન હોય! કેંક અહ્ભુત શક્તિ (ફક્ત લાવણ્ય છટાજ નહીં) તેમાં હોવી જોઇએ. જગતની બિઆદ્રીસો, લોરાઓ કે કલ્પના-સૃષ્ટિની કુસુદ. કુસુમ, કે મંજરીઓ, વિરલ પુરુષોના સહચાર-દર્શન માધી શક્યાં તે તેના આત્માનાં નગદ કાંચનને લીધેજ.

એ દિવ્ય શક્તિને હું પ્રતિભાની પ્રતિચ્છાયા કહું છું. એ અહ્ભુત શક્તિ છે. પુરુષ-પ્રતિભાના સહયોગે, એની જોડે સહમ થતાં ઉત્કૃષ્ટ અને અનેરી કલાકૃતિને અવતારી શકે છે.

તુ પુછીશ કે આવી કોઇ નૂતન સીતારીના સમભાવી તાર મારા હૃદયને છેડી રહ્યા છે કે શુ ? વા, મારી પ્રતિભાને સંગાવવા કોઇ અપૂર્વ ચીજીગારી અણ્ણીઆળી આંખની કોઝામાંથી મને મળી ગઇ છે કે શુ ? અધીરે ચિંતણ નહીં.

એત્ર સુદ જીજ.

x

x

x

મારી દેવી ! ફિરસ્તાઓના લોકની એક હરી ! પણ છડ ! નહીં ! નહીં ! પોતાની હૃદયરમણીને સૌ આશક હૃદયો આજ શબ્દમાં આલેખેછે કલ્પનાએ ન કલ્પેલી, શમણાંએ ન સોહેલી, મારા આત્માની અધિદેવી લવલેશ ખોડખાંપણ વિનાની, સર્વોમ સુંદર સપૂણ રસ-યોગિની છે, તેની અદ્ભુત મોહ-ગળનું રમકડું કાણ નથી બન્યું ?

આટલી સાદાઇ, આટલી વિશદ શુદ્ધિ ! આવી નત્રતા, આવા રસ-ત્તરંગોના સાંચલ્ય ને તરલતાને સંલગ્નિત આણું સ્થિર, નિશ્ચયાત્મક માનસ કેટલી સ્ફુર્તિ, કેટલી યાનક, શી ઉશ્વાસપૂર્તિ !

આ તો સામાન્ય તકો યયા. એથી અમુક ચોક્કસ મુખાકૃતિ કે ચોક્કસ લક્ષણ મૂર્તિ તારી નજર સમક્ષ ખડી થશે નહીં. કોઇ ખીજ વખત હું તને વધુ કહીશ, પણ ના અસારે અબધડીએ-જ, (વા કહી નહીં.) હું તને તેના રસ-પરિચય કરાવુ.

આ કામળ લખતાંજ ત્રણ વખત મેં મારી લેખિની ફેંકા દીધી છે ને મારા ઘોડા તૈયાર કરવાની આજ્ઞા આપું આપું હું થઇ રહ્યો છું. આજ સવારેજ એ દિશામાં સ્વારી ન કરવા હું શપથ લઇ ચુક્યો છું. છતાંએ, કેટલો દહાડો ચઢ્યો છે, એ જોવા મારી આરી લણી હું કેટલીવાર તલપી રહ્યો હતો.

x

x

x

દીલની છટકેલી લગામે મારે હાથ નધીજ મારે તેને મળવુંજ જોઇએ-ફરી મળવુંજ જોઇએ હમણાંજ હું એ સ્વર્ગમાં ઉડી આવ્યો. નાના લાઇ જહેનોનાં શિશુમંડળમાં વિહરતી તેને જોવી એ મારે મન નયનોત્સવ છે.

પણ આમ હું યદ્વાતદ્વા ફેંક્યે નહીં તો તેનું તને શી રીતે અભિજ્ઞાન થાય ? ચાલ વિગત-વાર વાતમાં ઉતરું.

સુમનનાથ ન્યાયાધીશનો નામ નિદેશ હું કરી ચુક્યો છું. તેના એકાંતવાસમાં-તેના રસ-ભવનમાં અવારનવાર ડોકીયું કઢાડવા તેણે મને કહી ચુક્યું છે ત્યાં જવાની મેં પરવા કરી નહોતી અને ભોગજોગે તેના એકાંત-ભવનમાં કેવો રસ-ભંડાર શુભ રહ્યો છે તે મારા જણવામાં ન આવ્યું હોત તો હું ત્યાં કદી મથોએ નહીં હોત ! નજદીકમાં રસોત્સવ હતો એની પરિપાટીથી મને આગળથી વાકિ કરવામાં આવ્યો હતો. ચારુલતા (મારી કથાણ-વિધાત્રી) ને મારીજ ગાડીમાં લઇ જવાનું ઠરાવવામાં આવ્યું હશે. મને નોતરવામાં આવેલી જહેને ગાડી રસ્તામાં આડે રસ્તે ફેંટાવી કહું “અરવિહલાઇ ? લાભનો સોદો છે. ચારુલતા જહેન બ્રહ્માજીએ પુરસદની વેળા ધણાં દીસે છે. જેવાં શરીરે મોહામણાં એવાં એના આત્માને રસોત્કર્ષ પરમ રમણીય અને આકર્ષક છે” અમારી ગાડીમાં એક ટીખળા પ્રોદાએ હતાં તેણે યુખને મરકડે કહું “જુઓ લાઇ સાહેબ ! રખે અંગાઇ જતા. એનું વિવાહ વાઘાન આરતું થઇ ચુક્યું છે વરલાડડા પર લક્ષ્મીદેવીની પૂજા કરા છે. ને હાલ તો પરદેશવાસી પંખેરાં જેવાં છે.” અમ એ યુવતીને આરણે પહોંચ્યાં ત્યારે સર્થનારાયણ અસ્તાયજે ઉતરી પડ્યા હતા. વાઘા ચઢ્યું હતું અને કદાચ માવડું થઇ રસ-ભંગ કરે એવી સૌને દેહશત લાગતી હતી. તેમને ચિંતા વિસૂત કરવા મેં પ્રયાસ કર્યો.

જેવાં અમે ગાડીમાંથી. ઉતર્યાં કે એક ચાકરડી આવી પહોંચી ને તેની ખાંધ હમણાંજ આવી પહોંચશે એમ સંદેશો કહ્યો. ફળીયું ઓળંગી એક સુંદર આલયના પગથીએ અમે આવી પહોંચ્યાં. થોડાંક પગથીયાં ઓળંગી મેં દ્વાર ખોલ્યું તો એક મનોવેધક ચિત્તાકર્ષક દ્રશ્ય દૃષ્ટિગોચર થયું. મધ્યમ કદની એક શશિવંદના યુવતિને વીઠળાઈ વંળી એક નાની શિશુમંડળી દોડધામ કરી છુમી રહી હતી. તેના ખોળામાં પુરી હતી અને સૌના વય અને ગળાં પ્રમાણે તે સૌને વહેંચી રહી હતી. અહો શુ રસિક માદવ અને મધુરવાત્સલ્યથી તે આ નાનું કાર્ય આટોપતી હતી. ‘મને બહેની, મને’ કરતાં બટુરીયાં હાથ લંબાવતાં હતાં અને પોતાનો ભાગ મળ્યે પટકાવતાં પટકાવતાં કુદી રહ્યાં હતાં. બટુરીયાં પછી ગાડીને ઘેરી રહ્યાં. “માફ કરજો મેં તમને બહુ ખોટી ક્યાં ને તકલીફ આપી. હું કપડાં પહેરવામાં જરા રોકાઈ રહીને મારાં બાંકુને શીરામણીનો વખતે યદ્ય ગયો હતો.” આ રસોદ્ગાર મળતાં મારો પ્રાણસંપ્રાપ્ત તેના રૂપાની ઘંટડી જેવો અવાજ, તેની કામળ મુખ-મુદ્રા અગેઅગમાંથી ઝરતાં લાવણ્યમાં લયલીન યદ્ય ગયો હતો. આ મારી આનંદ-સમાધિ ભાગ્યેજ છુટી ત્યાં અછોડા ભુલી ગયેલી તે લેવા લતા ધરમાં દોડી. તે ગઇ તેટલીવારમાં નાનાં જીલકાં બોડે મેં બાધખંધી આદરી. નાનો લલિત મારા ખોળામાં ખેસી ગયો. મેં તેને ખુબ વહાલ કયું. આ હેત વાત્સલ્યને તેની પ્રસન્નમુદ્રા અનુભોદન આપી રહી હતી. નાની સરયુને છોકરાં સોંપતાં તેણે ઉચિત લલામણ કરી. છોકરાંએને સરયુનું માનવાની તેણે શીખામણ આપી. બધાં તો ડાહ્યાં ડમરાં યદ્ય મુંગા રહ્યાં પણ નાના હપ્પેદે અમને ખુબ વિનોદ આપ્યો. “બહેની, સરયુનું શેનું માને તે ?! સરયુ કે લતા છે ?! જાણે

ખોટી માડી સરયુ યદ્ય ગઇ !” સુમંતને રસિક ગાડી પર ચઢી ગયા હતા. તેને થોડેક સુધી સાથે લેવા પડ્યા.

રસોત્સવની પરિપાટી વીશે ગપ્પાં હંકાવાં માંડ્યાં. કોણ કોણ આવશે ને શુ ગમ્મત પડશે તે વીશે વાગ્વિનોદ ચાલતો હતો ત્યાં લતાએ ગાડી ચંલાવીને છોકરાંએને ઉતારાવ્યા. બાંડરડાંની સંભાળ લેવાની લલામણ કરી સુમંત રસિકને ધરે પાછાં મોકલ્યા.

માર્ગમાં પ્રોત્તવચરકા પ્રબોદ કાઢીએ લતાને પોતે મોકલેલી ચોપડી એણે પુરી કરી કે નહીં એ પુછવા માંડ્યું. “ના કાઢી બા” ચારુએ ચલાવ્યું. “મને એમાં રસ પડ્યો નહીં.

પાછી મગાવી લેજો.” નામ વીશે પુછતાં ચારુને અભિપ્રેત મતમાં મને ઉંડાણ અને સૂક્ષ્મ પરીક્ષા ભાસ્યાં વાર્તા વિનોદમાં તેની મુખમુદ્રા પર અવનવાં મરકલડાં ધુટતાં હતાં અને આંખોમાં પ્રતિભાના ચમકારા ચમકતા હતા “હું જ્યારે તરુણી-કિશોરી હતી” મત-દર્શન કરાવતાં લતાએ ચલાવ્યું, “સારે મને નવલ નવલિકા અતિ પ્રિય હતાં. એકાદ ખુણામાં એક રસિક કાદમ્બરી લઇ આરામ ખુરશી પર બેઠું સારે ‘ધુટડા ભરી ભરી પીએ રસના સરોવરિયાં જલકાય’ એ કવિ વાણી સાર્થક થાય. કોઇ કાર્પનિક લવંગિકા કે સપ્તશીલાના સુખ દુઃખ-માં મચચુલ ચતી હું શાં આનંદ-પ્રહર વીતાડતી ? ઉપન્યાસોના શોખ હજીએ છુટ્યો નથી. પણ હવે એટલું થોડું વાંચું છું કે માત્ર મને રોચક અને પ્રિય પુસ્તકોનોજ સહવાસ શોધું છું. જે ગ્રંથકાર મારી પોતાનીજ. જાણે જીવન-પરિચિત્તિ આલેખતો હોય, મારી આસપાસનું વાતાવરણ ખડું કરી શકતો હોય, નંદનની એકાંતિક નેહ-લીલા કરતાં માનવ જીવનનાં સુખ દુઃખની કથાનાં સત્ય-ચિત્રો જેની તાદર

પસંદ કરતી હોય તે મને હજીએ પ્રિય છે.”

નાનાલાલની જ્યા, મુનશીનાં તનમન મંજરી, ગોવર્ધનરામનાં કુમુદ કુસુમ વગેરે પર રમચર્ચા ચાલી.

સંગીત વીશે વાતો ચાલી. ચારુએ કહ્યું: “સકલ સંસારનાં વૈશમ્ય ને કટુતા મારી પ્રિય વીણા જુલાવે છે.” લતાની વાતોમાં હું એટલો અધો લટુ થઇ ગયો હતો કે પ્રમોદ કાકીનું અટ્ટહાસ્ય પણ મને રસ-સમાધિમાંથી હટાડવા અસમર્થ નીવડ્યું.

આ બધા રસોદ્ગાર દરમિયાન મારો તરસ્યો તલપતો આત્મા મારાં રાગી ચતુ-દ્વારા કેવું અઘોરિક રસ-પાન કરી રહ્યો હતો તે મારે તને કહેવાનું ન હોય. મારો આત્મા દેહ-મંદિરમાંથી કુદી પડી તેના ચળકતા કપાલે, રસ દ્રવતા અંધરે, અને ફરફરતાં જુલકાંમાં આનંદ-નૃત્ય કરી રહ્યો હતો. તેના શબ્દના રસાર્થમાં મારું ઉર એટલું ગોટવાઇ જતું કે ખુદ સખ્દોજ શ્રવણપટે ભાગ્યેજ પડતા.

સ્વપ્રમાં જુલતો હોઉં એવો હું ગાડીમાંથી ઉતર્યો. મારી આસપાસની ઝાંખી આનંદ-આલમમાં હું એટલો અધો ઉડા ઉતરી ગયો હતો કે બહારના કોલાહલનું મને ભાગ્યેજ ભાન હતું.

પ્રિય અરુણ! તું છે તો રસકોવિદ પણ મને તારી વિદ્વતાનો ભય રહે છે. રસોત્સવની પરિપાટીમાં હું નદી ઉતરું; તારી સુધરસ-વૃત્તિ-ને કેટલુંક આશ્રય લાગે. એનો ઉલ્લેખ હું નદી કરું. ગરબા પાટી ગોઠવાઇ હતી. લતાની લાવણ્ય છતાં તારે સોળે કળાએ ખીલી. મારા કવિ હૃદય પર જાણે તેની શબ્દ-લહરી ચંદ્રિકાનાં અમી-ચીકરો વરસી રહી હતી. તેના કંઠમાંથી જ્ઞાન પુટનું હતું; મારાં ચતુ રસાનંદ-ઉન્માદે ચૈરાતાં હતાં. પદે પદે રસની ગંગા ઉભરાતી હતી; લતાએ ગરબો ઉપાડ્યો.

“લાલ તમારો લાકવણો અમને કે જે હો છે રા જંઠાવનને મારગ જતાં અમને રોદ રોકે છે રા!”

રસનો. જાણે સાગર સળક્યો. મુદમ્ય આનંદ તાળીઓ કાનમાં આનંદ રણકારા કરી રહી હતી. ગાનાર-ઝીલનારની હૃદય અંગના રસ-હીડાણને લહેકા પગના હમક હસ્યા, કંઠનું અપ્રતિમ માધુર્ય આત્માને ડોલાવી રહ્યાં હતાં. લતાનો પ્રાણ આજ રમણે ચડ્યો હતો-અર્પણ રસમસ્તી-એ ધ્રુમી રહ્યો હતો. એક પછી એક ગરબા તેણે ઉપાડ્યા. રસની હેલી ચાલી. ચક્રાર જેવો તરસ્યો મારો પ્રાણ એ ચંદ્રકાંત રસપુટો પી રહ્યો હતો.

આનંદ તરંગની કલગીએ લતા ડોલાવા માંડી પ્રમોદ કાકીએ ટીખલ કરી ટકુકો કર્યો. “અત્યારે તો જ્યોતિર્દ્ર હોત તો જાણુ ન કે ત્યાં સાશુ વિનાનાં તેનાં ભાગ્ય ઉધડ્યાં છે.”

જ્યોતિર્દ્ર કાણુ એ સદૃશ કલ્પાય એમ હતું. એની મને ખબર હતી. છતાંએ એ વેધક શબ્દકારે જાણે વજ્રાધાત કર્યો હોય એમ મારું હૃદય સંધરાયું. લતા મારી નથી. એ સત્ય-અતિ કઠોર કટુતમ સત્ય હતું. એ સત્યની દીવાલ સાથે મારું શીશ અફળાવાથી શું વળવાનું હતું? ન સમજાય એવા કારણે મારા આત્મા પર શ્યામતાની છાયા છવાઇ. મારી કીકીનું ઝરુજ દૈન્ય લતાએ કળાયું. મીઠાં વેણે અમૃત આધાસન આપવા ખાલી પ્રયાસ આદર્યો. કેટલી ચક્રાર જાત!

આધાતપ્રત્યાધાત ને નિયમવશ આ મુદિ છે. જેટલી આનંદ મસ્તીના આત્માને લુપ્તજ આપ્યા હતા, તેટલા એટ આત્માને વસોવના હતા.

x x x x

એવ સુદ પંચમ

ધારા I આસપાસના મુંદર દશ્યોએ મને મનોમુગ્ધ કર્યો છે. આનંદના આ પ્રિરિજ્જવ

એસી સ્વપ્નદ્રષ્ટાસભો મારા રસતરસ્યાં લોચનોને ખીણુમાંની કાંચનશી લીલોતરી, પેલાં હરીઆળાં સ્મિત હેરે હું તૃપ્ત કરું છું. સામેના વન્ય પ્રદેશની શી રમણીયતા! તેની વૃક્ષરાજની ઠંડી છાયામાં બેસવું અહો કેટલું મુદ્દાલયક! શી આહ્વાદકગિરીમાળા ને એનાં પુનિત ચરણુ મેવતી હોય તેવી પેલી નમ્ર વિનમ્ર ખીણો! આ દૂરવિદૂરની તરુઘટામાં ગોટવાઇ જાઉં તો! કેવો રમણીય તર્ક!

પ્યારા! હું ત્યાં ગયો ને દૂર-વિદૂરથી જે કલ્પતનંદન મારા નેત્રોને હારી રહ્યું હતું તેને વિફલ શોધતાં નિરાશ થઇ પાછો ફર્યો. આ અદૃશ્ય ભાવી અને આ વેગળાપણું-આ દૂર-વિદૂરનાં દિશાઅંતર વચ્ચે કેટલું સામ્ય! ઝાંખી અનંત અગાધતા આપણા આત્મા પામે વિરતરી રહે છે. સ્પૃહ ચક્ષુની દૃષ્ટિ માફક આપણું માનસની આંતર-દૃષ્ટિએ ઝાંખાં અપ્પટ, અસ્પૃટ દૃશ્યોમાં મિથ્યા વીહરે છે.

એક મધુમધુરા કીર્તિમાન રસ-સોભની આનંદલહરીના સ્વર્ગીય આસ્વાદ માટે કેવા મીઠા ઔત્સુક્યથી આપણે આપણો આત્મા રસાધીન બની સમર્પાએ છીએ. પરંતુ આ પ્રાપ્ત્યની પ્રાપ્તિ યતાં સરસ્યા આત્માની તૃપ્તિ તો ક્યાં શુભ થાય છે! અકલ ભાવિના વર્તમાનના રંગે રંગાવાથી શો પલટો! એ સંક્રાંતિ યતાં એ એવાં ને એવાં નૈરાશ્વથી ચોમેર ઘેરાએલો, સ્થિતિ અને સંજોગોની દીવાલોમાં પરજેજ, એજ રસ-દૈન્ય અને માધુર્ય-દાર્પણ્યથી અપ્રાપ્ય સ્વર્ગ માટે તલકૃતા સ્થિતિ જતુંઓ આપણે ટળવળાએ છીએ. તેથીજ વદાલા! કલાંત પ્રવાસી પોતાની જન્મ-ભૂમિને ઝંખે છે ને તેની નાની કુદિરમાં તેની પ્રેમાળ પત્નીની રસ-ભુજામાં, તેનાં બુધ્ધિઓનાં મીઠાં ઉભરાતાં હૃદયમાં અને આ નાની મંડળીના પોષણ અર્થેના

પોતાના મન્યન અને તનતોડ શ્રમમાં આ વિશાલ પૃથ્વીમાં ને સ્વર્ગ સુખને માટે તે વ્યર્થ તરફથી રહ્યો હતો તે મેળવે છે.

પ્યારા! પેહો ફટતાં હું મારી વાડીમાં જાઉં છું. મારે હાથેજ ફળ ચુંદું છું ને મારા ભોજન અર્થે શાકભાજી વીણું છું. મારો કલાપી વાંચતાં શાક સમારું છું ને મારા અભ્યાસના આંતરા તરીકે સ્વયંપાકની લહેજતે ઉડાવું છું. આમ આમ્ય લોક-જીવનના મિથ્યાડંબર વિના લલાવા હું છુટી રહ્યો છું.

પોતાનાજ ખેતરમાં ખાંડેલાં હાથુઓ મીઠે મળસકે ઘડીના ઘેર સાથે પોતાની મા બહેન બેઠીના આનંદસોરે મીઠો થએલો આટો, તેના અમૃત જેવા તાજા ગરમાગરમ રોટલા કેવા આનંદથી એક ખેડુત પોતાના ભાણુમાં મહાલતો હરો! એ રોટલાનાં બટકાં ચાખતાં ચાખતાં, મીઠમના ભર ઉકળાટમાં ખેડેલાં ખેતરની, ઉંચા ઉંચા આકાશમાં મેવણીઆની જોએલી રાહની, પ્રભુ હજાર હાથે વરસી રહેલો તે દહાડાની લાગલાગટ હેલીની, તેની આંખતળે પુટતા અંકુરોની અને ધાન્યના નિલના ઉત્તરોત્તર વિકાસની કેવી મીઠી સ્મૃતિથી તેનો આત્મા રંગાઇ રહેતો હશે!

ચૈત્ર સુદ અગિઆરસ.

ગઇ પરમ દિને શહેરમાંથી સતોકરામ વૈદરાજ ન્યાયાધીશની તખ્તીઅત જેવા આવ્યા હતા. તે વખતે લતાની શિશુ-મંડળી સાથે હું ભોંય પર ખેલતો હતો. હર્ષદ અને સુમંત મને ઘોડો કરી કુદાવતા હતા. અંતુ અને વેકુંડે જોડે હું શુલાટિઆં મારતો હતો. વળી, રસિકના હાથમાંથી મારી લગામો છટકાવી હણહણુતો, તેના હાથમાં પ્રકાષજ્વલો વળી છટકી જતો, આથે આથેથી તેને લલચાવતો હતો. આ બધાંથી શોરબકાર થઇ રહ્યો હતો. વૈદરાજ

શિષ્ટ-વિશિષ્ટ (અરસિક ગુણ જડસા ?) ગૃહસ્થ માણસ છે. હોડાળે હીંચકતાં હીંચકતાં તેનાં અસ્ત્રીબધઃ અંગરખાંની કચલી ને ધડ્યો સમારતાં સમારતાં ગપ્પાટક હકિ છે. મારા આ રસ-ખેલોને ગમતગેલો એક સમજી માણસના મોભાને અણુછાજતાંજ તેઓજ ધારે છે. તેમની અપ્રસન્ન મુખમુદ્રા તેની સાખ પુરી રહી છે પણ હું તો નિશ્ચિંત નફટાઈથી મારી ગેલ ધપાવ્યો રહ્યો હતો. છીંકણી-ગધિત તેના સમ્ય શિષ્ટ તડાકા ચાલતા હતા ને હું બચ્ચાંઓના મંજીરના મહેલ જેવાં તેઓ પાડી નાંખતાં કે ફરીફરી ચણુતો, હાજીઓ ભણે જતો હતો.

“સુમનનાથના બચ્ચા અતિ લાડથી બગે જતા હતાં ને આ અરવિદ આવી પછી તો તેમનો ઓટલોજ વળી જતો હતો” એ એમનાં મત-દર્શનનો લાભ બીજેજ દહાડે તેઓજ નગરને દીધો હતો.

ધારા અરુણ ! આ શિશુઓની આનંદ કિલકારી સમુદ્ધા પૃથ્વી પર મારા દિલને કથુ હલમલાવતું નથી. જે સહયુજોને સુલક્ષણો તેમને ભવસાગરનાં મનોમંથનમા અતિ આવશ્યક છે તેના બીજાંકુરો એમનામાં પુટતા હું જોઉં છું; જ્યારે જઈ જઈલાં સુલકામાં ભાવિનો ઉમદા ચરિત્રની નિશ્ચયાત્મકતા અનેદદ મનોબળ

નીરખું છું; તરંગી ધુનીમાં દુનિયાના ખાકા ખરાખામાં સરળ અને સુગમ પંથ કરનાર જરૂરી મનમેજીલાપણું ને લહેરી પ્રકૃતિના કણુમા પુટતા જોઉં છું, સારે તેમના આવા નિર્દોષ અને નિર્મળ વિકાસ પર. હું મનોમુગ્ધ થાઉં છું, સારે મને મહાયુરુના સુવર્ણ શબ્દો સાંભરે છે ‘તેઓમાંના એક જેવા તમે બનો તો !’.

ધારા અરુણ ! આ શિશુઓ જેઓ આપણાં સમાન અધિકારી છે, અરે-જેઓ આપણા અનુકરણીય આદર્શ હોવા જોઈએ તેને આપણે પરાધીન અને પરતંત્ર કરીએ છીએ તેઓનેરવેચ્છાતો સગારે અવકાશ નહીં ! તેમનાં ઉલ્લસતાં મનોમુકુલની પાંદડીઓ પીંખવાનો પરવાનો આપણને ક્યારે-કોણે-આપ્યો ? થુ આપણા પાકટ અનુભવને અગે આપણે આ દાવો કરીએ છીએ ! ! ભલા ભગવાન ! અનંત આકાશનાં તારાં પાયતપ્ત પરથી તુ આ નાનાં ને મોટાં છોરુઓ નીહાળી રહ્યો છે કાણ તારા હૃદયને હર્ષથી અદિશિત કરે છે એ સમજવું કઠિન નથી. ધારા ! જગતનાં મોટાં છોરુ પોતાની પ્રતિમા-પુતળાંરૂપ પોતાના ફરજંદને લે છે એ પુરાણવાતનું પીંજણ હું નહીં કરું. આ અટપટા વિવર્ણમાં હું વધારે ગોઠા ખાઈ ખવરાવીશ નહીં.

નાગનંદમ્

[અનુસંધાન પુષ્પ રંગે યો]

શંખચૂડ

સાંભળો—હું નાગ છું. મારું નામ શંખચૂડ
મારો વારો આવવાથી મહારાજ વાસુકીએ મને
મરડના આહાર માટે મોકલ્યો હતો. શાને
લંબાણ કરું? કંદાય આ લોહીની ધાર ધુળથી
દંકાધ ભય તો ન જણાય. માટે હ્યો! દંકામાં
પતાયું—

કોઈ વિચારે આને, વ્યાપતા કસંજા દિવે,
પ્રાણ મારા બચાવ્યા છે, પ્રાણ આપી મરડને

છમૂતકેલુ

[ખેદથી] પરાપકારમાં મર્યો રહેનાર અન્ય
કાણુ હોય? વત્સ! એમજ કહી નાખને કે પુત્ર
છમૂતવાહને તારા પ્રાણ બચાવ્યા છે હાય!
મંદભાગ્ય! તારું નમીજ પુટી ગયું.

વૃદ્ધા

હાય! પુત્ર! તેં આ શું કર્યું?

નાયિકા

અશુભ ધારણા સસ યદ્.

[સર્વે મૂર્છા પામે છે]

શંખચૂડ

[અત્રુ સારતાં] અરેરે! આ તો પેલા
મહાભાગનાં માતાપિતા! હાય! મેં કુવચનીએ
એમની આ દશા કરી? વિષધરના મુખમાંથી
વિષ વિના અન્ય શું ગળે? અરેરે! પ્રાણદાતા
છમૂતવાહનને શંખચૂડે સારો બદલો વાળ્યો
શું કરું? મરી જઈ? પ્રથમ આ બંને સાવધ
કરું. હે તાત! સાવધ થાવ! માતાજી! સાવધ
થાવ. [બંને સાવધ થાય છે.]

વૃદ્ધા

[મલયવતીને] વત્સે! ઉભી થા! રડ નહીં.—
અમે શું છમૂતવાહન વિના જીવતાં રહીશું?
શાંત થા! બાપુ!

નાયિકા

[સચેત યદ્] હા આર્થપુત્ર! તમારાં
દર્શન કયા થશે?

છમૂતકેલુ

હા વત્સ! વડીલની મેવા કરી જણનાર!
નાળી ચૂડામણિ પાદે શરૂસેવા જુલ્યા નહીં!
સ્વર્ગે સંધાવતાં યેના વિનથી રીત તો ગઈ.
[ચૂડામણિ લઈ] હા વત્સ! તારું સ્મરણ
ચૂડામણિના દર્શનમાંજ વિલુપ્ત થયું. [છાતી
મરમો ચાપી] અહહ...

મકિતથી ભૂમિ મુખી શિર નીચું નમાવે,
દેતા પ્રજામ, શરૂના ચરણે સદાય;
ચૂડામણિ, બહુ ઘસાઈ, ન તીવ્ર ધારે,
તોયે અરે! દૃઢ્યને ક્યમ હૃદ્ય બેદ

વૃદ્ધા

અરેરે! પુત્ર છમૂતવાહન! વડીલની ચરણ-
સેવા સીવાય બીજે કયાંય તને મુખ નહોતું
પડતું; તો પછી માતાપિતાને મુકી મ્વર્ગનું
મુખ ભોગવવા કેમ આત્યો ગયો?

છમૂતકેલુ

[આંસુ સારતા] દેવી! છમૂતવાહન
સીવાય આપણે શું જીવતા રહીશું?—પછી
આમ કેમ બોલે છે?

નાયિકા

[પાયે લાગતાં, હાથ જોડી] તાત! આ
ચૂડામણિ—આર્થપુત્રનું સ્મરણચિહ્ન મને આપો,
એને મારા હૃદય પર ધારણ કરી અગ્નિપ્રવેશ
દારા સંતાપને શમાવું.

છમૂતકેલુ

અરે પતિવ્રતા! આમ વ્યાકુલ કેમ થઈ
જાય છે? અમે બધાં પણ એમજ કુન્તાર
છીએ.

વૃદ્ધા

મહારાજે! ત્યારે વિલંબ કેમ કરે છે?

શ્રુતકેતુ

દેવી! હવે કશીય વાર નથી. વેદીના અગ્નિ વિના ખીજ અગ્નિથી દાહ દેવો યોગ્ય નથી ગણ્યો. અગ્નિહોત્ર આગળથી અગ્નિ લાવીએ એટલીજ માત્ર વાર છે. પછી આપણે સહએ અગ્નિપ્રવેશ કરીએ.

શંખચૂડ

(સ્વગત) અરેરે! મારા એકલાના પાપે આ આપું વિદ્યાધરકુલ વિચિત્ર થશે? આમ કહેવા દે જોવ- (પ્રકાશ) હે તાત! ખરી ખાત્રી કર્યા વિના આમ સાહસ કરવું હીક નહી. વિધિની કૃતિ વિચિત્ર છે. નાગશત્રુ ગરુડને કદાચ ભુલ સમજાય. શ્રુતવાહન નાગ નથી એમ યાય તો એને છોડી પણ દે. માટે ચાલો. આ લોહીની ધાર અનુસરી ગરુડની પુંઠ પકડીએ.

વૃદ્ધા

ધૃતરૂપા યાય ને મારો પુત્ર જીવતો દેખું.

નાયિકા

(સ્વગત) મારા જેવી દુર્ભાગિની માટે એ દુર્લભ છે.

શ્રુતકેતુ

વત્સ! તારું વચન સસ હો તથાપિ અગ્નિ આથે શખીનેજ જલું એ હીક. તમે ચાલવા મારો અમે પણ અગ્નિ લઈ તમારે પગલે પગલે આવી પહોંચીએ છીએ. (પત્ની તથા પુત્ર વધુ આથે જાય છે).

શંખચૂડ

ચાલ! ગરુડને માર્ગે પડું (આમ તેમ કરે છે આથે જોતાં.)

શિલા દ્રોણી બનાવતો મિત્રિવરે લોહી બીની મંચુથી. પાસેનું વન બાગતો તપનની અગ્નિ સન્ની જાળી; ઉભો, વજ સમા કોર નખથી ચીરી સમીપે ભૂમિ. ગૃધ્રામે દૃશ્ય મહામલયના, ઓપે, ફૂલિને અણિ [આસનારુડ ગરુડ પ્રવેશ કરે છે: આગળ નાયક પરોલો છે.]

ગરુડ

[મનમાં] આખો જન્મરો મેં નામનો આહાર કર્યો પરંતુ આવું આશ્ચર્ય કદાપિ જોવામાં આવ્યું નહોતું. આ કોઈ મહાન વ્યક્તિ જણાય છે. એમને દુઃખ નથી થતું એટલુંજ માત્ર નહીં પરંતુ એ આનન્દિત થતા જણાય છે.

જે કે મેં પીધું લોહી ધૈર્યનિધિથી, તેણે નચ્ચાન જરા, કાપું માંસ, સહે પ્રસંગ વફને. જો કે વહે લોહી લાં, અંગે જે ખરડાયલાં નથી જરા રોમાંચ લાં હર્ષનાં, દષ્ટિ 'હુ કપકરી' એમ જણવે-જે કે ખરે અન્યા.

આની ધૈર્યવૃત્તિથી મને કુતૂહલ યાય છે. માટે બસ! એનો ભક્ષ નહીં કરું. એ કોણ છે તે લાવ, પુછી જોઉં (ભક્ષ કરતો અટકી જાય છે)

નાયક

નામી યજી લોહી વહા કરે છે,
બાકી હજ માંસ દીસે દીસે છે.
વૃષ્ટિ યથેલી તવ જોઈ તેણે,
બહે રહ્યા બંધ ગરુડ! શાને?

ગરુડ

[સ્વગત] આશ્ચર્ય! આશ્ચર્ય! આવી સ્થિતિમાં પણ આવા ઉત્તત વેણ વદી રહ્યા છે [પ્રકાશ] અહો મહાભાગ!

લોહી આંચે ચુમ્મને મેં અંતરેથી બધું પીધું
ધૈર્ય આપું બતાવી તેં ઘર મારું હરી લીધું.

તેથી આપ કોણ છો તે જાણવાની ઉત્કટ ઇચ્છા થઈ આવી છે.

નાયક

આપ કુધાથી પીડાવ છો. એટલે અસારે અવણ યોગ્ય નથી. પ્રથમ આ રક્તમાંથી તમ યાવ.

શંખચૂડ

[દાંડલો દાંડલો દોડી આવે છે] હે તાત્ય! હે ગરુડ! સાહસ ન કરો. આ નાગ નથી એને છોડી દો. મારું ભક્ષણ કરો. તમારા આહાર માટે

વાસુકીએ મને મોકલ્યો છે. '[પોતાની જાતી એમની આગળ ખુલ્લી કરે છે.]

નાયક

[શંખચૂડને જોઈ, મનમાં] અરે! આ શંખચૂડે અહીં આવી પહોંચી મારી બધી બાજુ બગાડી નાંખી.

ગરુડ

[બંનેને નીહાળી] 'તમે જેહાં વધ્યવિહારણ કર્યાં છે. એટલે તમારામાંનો નાગ કોણ છે તે નથી કળી શકાતું.

શંખચૂડ

આપની બ્રાન્તિ અસ્થાને છે.

બાસેસ્વસ્તિકચિહ્ન જાતી પર આ બાળોશું ના કાંચળી? જીવ્યા બે શું જન્મ્યા ના તમ થકી-ગ્રાહી રહ્યા કયારથી? ને વિધાગિનધુમાદતા વણ કૃષ્ણા, -ભ્યોતિ મલિની ધરી, સૌએ કુંસલ શોધી કુલી રહી નિઃશ્વાસના વાસુથી.

ગરુડ

[શંખચૂડની કણા એ છે-નાયકને જોતો] તો આ કોણ? મેં કોનો ભક્ષ કર્યો?

શંખચૂડ

વિદ્યાધરવંશતિલક જીમૂતવાદનનો અરે નિર્દય! આ શું કર્યું?

ગરુડ

[સ્વગત] અરે! શું આજ વિદ્યાધરકુમાર જીમૂતવાદન!

મેક અંદા કંદર, દિમ ગર શૃંગે, મહેંદા અલે, કેલસે ય, શિલાતળે, મલયના નૃંગ શુદ્ધે, બંને ખ્યાતિ નેની ગનાઈ સર્વ સ્વલભાં, ખુલ્લે બને સંહિએ, લોકે ગ્રામ મલી વિદ્યાર, કરના ગૌ ચાતોના મુખે.

અરેરે! પાપના પુનર્મા પુરાઈ ગયો.

નાયક

અરે કૃષ્ણધર! ખિન કેમ જણાઓ છો?

શંખચૂડ

ખિનના અગ્નિને છે શું?

૧૧-૪

હોમી દેહ તમારો રક્ષણ કીધું મરુથી આજે, નરકાગારે ટેલી-સુધોઆ લાગ્યું કહો કેમ તમને?

ગરુડ

અરે! મારા ભક્ષ થઈ પડેલા આ નાગના પ્રાણ શું આ મહાત્માએ કરુણાથી બચાવ્યા? નાગને માટે પોતાનો દેહ પાડ્યો? મેં કેટલું ખોટું કર્યું? કિં બહુના! મહા-પાપીને અગ્નિપ્રવેશ વિના બીજું પ્રાયશ્ચિત શું હોય? પણ અગ્નિ...ક્યાંથી લાવું? [ચારે બાજુએ નજર નાખે છે] અહો! કોઈ અગ્નિ લઈનેજ આ તરફ આવવું જણાય છેને? ચાલ, તેમની કને જાઉં.

શંખચૂડ

કુમાર તમારાં માતપિતા આવી પહોંચ્યાં.

નાયક

[મુગ્ધ છે] અરે શંખચૂડ! આમ આવેને આ ઉત્તરીયથી મારું શરીર ઢાંકી દો. મને જરા ટેકો કરો. મારી આવી અવસ્થા જોઈ કદાચ માતપિતાનો જીવ ઉડી જાય.

શંખચૂડ

[પાસે પડેલું ઉત્તરીય લઈ તેમ કરે છે] [પત્ની તથા પુત્રવધુ સાથે જીમૂતકેતુ પ્રવેગ કરે છે]

જીમૂતકેતુ

[આંસુ લાવી] દાય! પુન જીમૂતવાદન! વડાલાને પરમાં ગણો-કમ કહો એ ક્યાં ક્યાંનો કોઈ રમું એક અનેક! ક્યમ કરો વિચાર ત્યાં ના ક્યાં? રસી સર્પ મરુથી જીવનનો તેં ત્યાગ સાંન ગળ્યો, તેથી માત પિતા વધુ કુવ બધું જાતે લગાઈ ગયા.

વૃદ્ધા

[મલપવતીને] જાતે! એક ક્ષણભર નો જાની રહે. તારી ચાલ અશુધારથી અગ્નિ હોતવાઈ જાય છે. માટે રડ મા.

[સંડ આગળ આવે છે.]

હા! પુત્ર શ્રમૂતવાહન?

ગરુડ

[સાંભળાને] 'હા પુત્ર શ્રમૂતવાહન!'

એમ કહે છે. આથી જણાય છે કે આ તેમના પિતા છે. એમની પાસે હું શું મેં લઈ અગ્નિ મારું? એમનો પુત્રવાતી હોઈ શરમથી એમને મોહું પણ નહીં બતાવાય. અરે! પણ અગ્નિ માટે શાને પર્યાકુલ બનું છું? પાસેજ જલનિધિ આવી રહેલો છેને? ચાલ, હમણાંજ—

જવાલાબગે ત્રણેય સુત્રન ખઈ જવા માલજલાની પેઠે, ને સારે સૂર્યાસ્થાને, જલનિધિ પણ સૌ,

બક્ષવા એક સાસે;
અગ્નિ જલે પ્રદીપ્યો, પલયપવનને નાખીમે પાંખથી,
લાલો હોઈ, યુગાન્તે અતિરાય બપેદા વાડવે, દેહ પાપે.
[કૂદી પડવા જાય છે.]

નાયક

સક્ષુર! વિહંગરાજ! સક્ષુર સાહસ ન કરો.
એ પાપનો પ્રતિકાર નથી.

ગરુડ

[ધુંટણીએ પડી, હાથ જોડી] મહાદેવ!
તો ક્યો છે!

નાયક

એક ક્ષણવાર થોભો. મારાં વડીલો આવી
પહોંચ્યાં છે, એમને પ્રણામ કરી લઉં.

ગરુડ

ભલે.

શ્રમૂતકેતુ

[જોઈને, હપેથી] દેવી! અભિનન્દન!
વત્સ શ્રમૂતવાહન આ રહ્યા. એ જીવતો છે
એટલુંજ નહીં, પરંતુ ગરુડ એક શિષ્યની માફક
હાથ જોડી એની પૂજા કરતો ઉભો છે.

વૃંધા

[હપેથી] મહારાજ! કૃતાર્થ થઈ. સામ
સમા મારા દીકરાનું મોહું જેઠું.

નાયિકા

આ વાત ખરી છે. પરંતુ એવું
જોવા છતાંએ મારું મન સહસા માનતું નથી

શ્રમૂતકેતુ

[પાસે જાય છે] વત્સ! આવા આવા
આલિંગન દે.

નાયક

[ઉભો થવા જાય છે ઉત્તરીય ખસી જાય
મૂર્છા પામે છે.]

શંખચૂડ

કુમાર! સાવધ થાઓ.

શ્રમૂતકેતુ

હાય! બેટા! દર્શન દઈ, છાંડી ગયો.

વૃંધા

હાય! દીકરા! મને બોલાવીએ નહીં!

નાયિકા

હાય! આયંપુત્ર! વડીલોની પણ ત
અવગણના કરી?

[સર્વે મૂર્છા પામે છે]

શંખચૂડ

હાય! હતભાગી શંખચૂડ! ગર્ભમાં કેમ
છુંદાઈ ગયો? કાણે કાણે મરણથી પણ અધિ
દુઃખ જોવાવારો આવે છે.

ગરુડ

મારા-દુષ્ટના-અવિચારીપણાથીજ આજ
થયું [પાંખોથી પવન નાંખે છે] અરે મહાદેવ
સાવધ થાઓ, સાવધ થાઓ!

નાયક

[સાવધ થઈ] શંખચૂડ! વડીલો
સચેત કર.

શંખચૂડ

[પામે જઈ] હે તાત! સાવધ થાઓ
માતાજી! સાવધ થાઓ. શ્રમૂતવાહન સચેત થાઓ.

છે. આપને સાવધ કરવા છેક પામે આવી
ઉભા છે.

[બંને સાવધ થાય છે]

દીકરા! તારાં દર્શનકિરાવી, દૂર કાળ કેમ
તારો પીછો નથી છોડતો?

દેવી! એવું અમંગલ વાક્ય ન વદો.
આયુષ્યમાન ચિરંજીવી રહો. પુત્રવધુને સાવધાન
કરો જોઈ.

[વસ્ત્રથી મોઢું ઢાંકી રુદન કરતી] અમંગલ
દૂર યશું છે. હું નહીં રહું [મલયવતીને] વહુ!
મેટા! સાવધ થા ઉભી થા. તારા સ્વામીનાં
મુખદર્શન કરવાનો આ સમય છે.

[સચેત થઈ] હાં આર્યપુત્ર! હું મંદભાગિની
શું કરું?

[મલયવતીનું મુખ પોતાના પાલકે લોહી
નાખી] મેટા! એમ ન કર. વિધ દૂર યશું છે.

[અશ્રુ સારતો-સ્વગત]
વિદુષ્ઠ છે અંત્ર અધાન રહેતે, નિરાશ્રયે કંઠ વિષે
રહીને, સ્તંભો નરા પ્રાણુ તનુજ ખસે,
લીલાળો એ, પાપી! મરે ન શકે?
નાયિકા

ખરેખર! હું હતભાગિનીજ છું. આર્યપુત્રને
આવી દયામણી સ્થિતિમાં જોવા છતાં આ પ્રાણુ
નથી દૂર થતા

[નાયિકાનાં અંગે પર હાથ ફેરવી-જરુકને]
હા હુહ! અધકારને પણ અલકૃત કરનાર મારા
પુત્રના સરીરની લે આવી વહે કરી!

નાયક

માતાજી! એમ ન બોલો! એમણે બીચારે
શું કર્યું? સરીર તો પહેલાંથીજ પરાપકાર માટે
સર્જાયું હતું. જુઓ—

હાડકાં માંસ ને લોહી, આંખે અંજબી મટી,
એવા બિભત્સ દેખાતા દેહમાં શું પ્રભા ભરી?

ગરુડ

હે મહાત્મન! નરકની જવાલાએ મને
વીંટી લીધો હોય, એવું અંસજ દુઃખ થાય છે.
મને ઉપદેશ દો. પાપથી મુક્ત કરો.

નાયક

મુરખી પિતાજીની અનુમતિ લ્યો. પછી
પાપનું પ્રાયશ્ચિત બતાવુ.

જમૂતકેતુ

વત્સ! ભલે એમ કર.

નાયક

વૈનતેય! સાંભળો.

ગરુડ

[ધ્રુવથી પડે છે. હાથ જોડી મસ્તક પર
રાખે છે] આરા, મહાભાગ!

નાયક

સાંભળો..
નિત્ય દિંસાજીવાની ભજવેલ કરી થોડોજ કૃત્યકર્મીનો,
યત્નેપુર્ય મવાહોદરા દિશ જગવી પ્રાણીની બીક ટાળે;
પ્રાણીદિંસા કર્યાથી લગણુ રજસમે દોષ આપે કરશે,
તેને પુર્ય મળીને જલનિધિ જલમાં છેક મુજે ફોવાવો.

ગરુડ

જેવી આપંની આરા
સુનો અજ્ઞાન નિદ્રામાં જગાયો પ્રીતથી નમે,
આજથી કોઈ પ્રાણીનો નારા ના આદરે દવે.
હવે તો—

બધે દીપાકારે નર પડેલે રેતી સમ એ,
બધે કુંડાળથી જલ સમ જાંતિ મન કરે;
બધે જલે સેતુ ઉભય તટ વચ્ચે રચી રથે,
બધે સૌ સર્વોનાં જલધિ મંદિં યુધા વિદરશે.

અને વળી—

હુટેલાં બંધનેથી ચરણું સુધી જતા ધારીને કેટલાં બાળા,
લીંપી સિંદૂર ભણે પ્રથમ સ્વિકરે આલને લાલ કીધા;
યોજિલાં અંધ પડે તદ્દપિ અવગણી અંદ્રોનાના વનોમાં,
ગાળે નિત્ય મધુરા સ્વરથી યુવતિઓ કીર્તિજાને તમારાં

નાયક

ધણું સારું. મહાત્મના! ધણુંજ સારું.
અમને આનંદ થયો. તમારી વૃત્તિ સર્વદા દૃઢ
રહો. [શંખચૂડને] તમે પણ હવે તમારે
ધેર જાઓ.

શંખચૂડ

[નિઃશ્વાસ નાખી નીચું જોઇ ઉભો રહે છે.]

નાયક

[નિઃશ્વાસ નાખી શંખચૂડ તરફ જોઇ]
શંખચૂડ! જલ્દી જાઓ. શોકમસ્ત થએલાં
માતાજીને જીવ મળે.

નારા તારો થયો ભણે તાર્કિકની કૂર માંચથી,
માત તારી દુઃખે દુઃખી હશે એકું વીચારથી.

વૃદ્ધા

એ માતાને ધન્ય છે. ગરુડના મુખે પડેલા
પોતાના બાલકને અક્ષત ચરીરે નીહાળશે.

શંખચૂડ

માતાજી! સત્ય છે. પરંતુ કુમાર સ્વસ્થ
થાય તોજ.

નાયક

[વેદના થાય છે] અહહ.....પરોપકાર
સાધવાના જુસ્સામાં આટલી વાર મને વેદના
ન થઈ; પરંતુ હવે તો મર્મ બેદાઈ જાય છે.
[મરણ પામતો જણાય છે.]

અમૃતકેતુ

[અમરાઈને] હા વત્સ! કેમ આમ કરે છે?

વૃદ્ધા

હાય! આમ કેમ બોલે છે? રક્ષણ કરો.
બચાવો આ મારો પુત્ર અવસાન પામે છે.

નાયિકા

આર્યપુત્ર! મને મુકી ન જાઓ.

નાયક

[હાય બેડવા જાય છે] શંખચૂડ! મારા
બે હાથ જરા બેગા કરોને.

શંખચૂડ

[એમ કરે છે: આક્રંદ કરતો] અરેરે!
જગત નિરાધાર થયું.

નાયક

[જરા મીઠાવણી આંખે માંનાપિતા તરફ
જોઇ] પિતાજી! માતાજી! છેલ્લા પ્રણામ—

ગતો શિથિલ દીક્ષતાં સૌ આજ મારાં,
કાને સુષ્ણાથ વચ્ચેના કે ના તમારાં;
હા! દીન અહુ સહસાં શું વીચાર ભતાં,
હા! તાત! ચેતન જતાં મુજ માણ મલ્યા.

અથવા થયા રુદન શાને કરવું? [રક્ષી અહીં
પત્રમ પુરુષ મેં જો—ધૃત્યાદિ બાલી દર્શા
પડે છે.]

વૃદ્ધા

હા પુત્ર! હાય દીકરા! હા વરીલ વત્સલો!
ક્યાં ગયો? મને જવાબ તો દે ઓ નયને
આનંદ આપનાર! હાય અમૃતવાદન! તારું પુત્ર:
દર્શન ક્યારે થશે?

અમૃતકેતુ

હા પુત્ર અમૃતવાદન! હા સકલજનો ઉપર
ભાવ રાખનાર! હાય ગુણનિધિ! ક્યાં ગયો!
મને કહેતો ખરો. [હાય ઉઘો કરી] કષ્ટમ!
હાય! કષ્ટમ!

નિરાધારી ધેર, ચરણ મળશે શું વિનયને!
ક્ષમા કે ધારી હૈ? કૂરી કહી મને દાનવીરે એ!
રહું આવી સત્ય-અક્ષ મળશે કે કૃપામંદ્રે!
મહી માતું યન્ય મિથતનય લોકાન્તર મને.

નાયિકા

હાય આર્ય પુત્ર! મને તરછોટી ક્યાં
ગયા! અલિ નિધુર હૃદયિની! એ અન્યથા

મલયવતિ! પ્રાણનાથ વિના હજી કેમ જીવી રહી છું?

શંખચૂડ

નિઃસ્વાર્થ પરાપકાર મત ધારણ કરનાર! પ્રાણથી પણ પ્રિયતર જીવોને પરહરી ગયો—વીસારી ગયો. આ શંખચૂડ પણ તારુંજ અનુકરણ કરશે

ગરુડ

[ઉદ્વેગથી] અરેરે! આ મહાત્મા પંચત્વ પામ્યા, હવે કું શું કરું?

વૃદ્ધા

[આવણુ બાહરવો વર્ષાવતાં: આકાશ બણી જોઈ] અરે ભગવાન! ઝો લોકપાલો! ઝો કૃપાળુ દેવતાઓ! અમૃતવૃષ્ટિ કરી મારા બાલકને કેમ સજીવન નથી કરતા?

ગરુડ

[હર્ષથી: મનમો] હાશ! અમૃતનું નામ હીક સંભારી આપ્યું. મારું કલંક હવે ધોવાઈ ગયું સમજો. હવે તો—શ્રી ઇંદ્રદેવની પ્રાર્થના કરવી. તેમની પાસે અમૃતવૃષ્ટિ કરાવવી. એથી એકલા જીમૂતવાદનજ સજીવન નહીં થાય પરંતુ મારા પહેલાના ભક્ષ યજ્ઞ પડેલા નાગોને સજીવન કરી શકીશ. અરેરે! એમનાં તો માત્ર દાકડાંજ બાકી છે વીનંતી કર્યા છતાં વાસવ ન માને તો—

પાંચ સિંધુ ઘાણુંજલ મદી પડીને, મોક્ષ સર્વ વાણુ બારે સૂર્યો દર્શાવું, નયન અનલથી અગ્નિ મુર્છા પમાડું; બાગું કું ઈંદ્રવજ્ર, ધનદ તણી ગદા, પ્રેતલોકેશ દંડ. કુરો ભોલે કરીને, સુર વિન્ય કરું, વૃષ્ટિ સુધાની લાડું.

આ ચાલ્યો...[આવેશથી આમ તેમ ફેરા મારી ઉડી જાય છે.]

જીમૂતકેતુ

વત્સ શંખચૂડ! શું વાટ જોઈ રહ્યો છે? લાકડાં એકઠા કરી-પુત્રની ચિતા ખડક એટલે અમે પણ એની સાથેજ થઈએ.

વૃદ્ધા

, પુત્ર! જલ્દી કર. અમારા વિના, તારો બાપ કુઝી થાય છે,

શંખચૂડ

[આસિ લાવી] જેવી ચુરબનની! આશા. પરંતુ હુંએ તમારી આગળ થવાનો [ઉભો થાય છે: ચિતા તેઆર કરે છે] તાત! માતાજી! ચીંતા તેઆર છે.

જીમૂતકેતુ

કહમ્! અરેરે! કહમ્!

બાસે મંડિલ ચિદ્ર શિર, ભમરે પંક્તિ નરા કેયની, નેત્રો પદ્મની જેમ લાલ ચમકે છાતી સ્ત્રી સિંહની; દાઢે છે વળા ચક્રચિદ્ર તદપિ, મારાં કુર્મો યજ્ઞ, હું વિજ્ઞાધર ચક્રવર્તિ પદવી પામ્યા વિનાનો અર્ધો દેવિ! હવે રડે છે શાંને? ચાલ. ઉભી થા. આપણે ચિતા ઉપર ચઢીએ.

[સર્વે ચિતા પર ચઢે છે.]

નાયકા

[હાથ જોડી ઉચું જોતી] હે ભગવતી ગૌરિ! આપનું વરદાન હતું કે મારો સ્વામી વિજ્ઞાધર ચક્રવર્તી થશે. પણ આ મંદભાગિનીને તું અસત્યવાદિની નજાય છે.

[મંદભાગિની ગૌરી પ્રવેશ કરે છે.]

ગૌરી

મહારાજ જીમૂતકેતુ! સાહસ ન કરશો.

જીમૂતકેતુ

અહો! આતો અમોઘર્ષના ગૌરી!

ગૌરી

[મલયતીને] વત્સે મલયવતિ! હું જુડી પડીશ? [નાયક પામે જઈને કમંડળમાંથી પાણી છાંટી]

ચોતાના પ્રાણથી જેણે આખારી જનને કષ્ટ, પરિવ્રાજા છું હું વત્સ! જીવ જીમૂતવાદન—

[નાયક સજીવન થાય છે.]

અમૃતકેતુ

[હર્ષથી] દેવિ ! કૃપા થઈ પુત્ર સજીવન થયો

વૃદ્ધા

અમૃતવતી ગૌરીના પ્રસાદથી

[બન ગૌરીને પગે પડી નાયકને આશિષ છે]

નાયિકા

[હર્ષથી] સહભાગ્ય ! આર્યપુત્ર સજીવન થયા

[ગૌરીને પગે પડે છે]

નાયક

[ગૌરીને જોઈ વદન કરતાં] અહો સફલ દર્શનાગૌરી !

જેણે વર આપે રહે શરણે ગએલ જીવને,
જેણે નથ' છું વારા, વિલાધર વન્દિતા ગૌરી !

[ગૌરીને પગે પડે છે,
બધા હસે જુએ છે]

અમૃતકેતુ

અરે ! આ અકાલ વૃદ્ધિ ક્યાથી ? અમૃતવતિ !
આ શુ ?

ગૌરી

ગજના પક્ષિરાજ ગરુડને પશ્ચાતાપ થયો
અમૃતવાહનને તેમજ આ હાડકામાળ અસ્તિત્વ
ધરાવતા નાગોને સજીવન કરવા દેવલોકમા
જઈ આ સુધાધાર વર્ષાવી રહ્યા છે [આગળી
થી બતાવીને] જુઓને

સ ધાયા ભગ્નદેહો, મણિકિરણ થકી સર્વના શિર્ષ આપે,
પીવા લોભે મુધાને ધરણી પર ધરી સજીવન હજી
આપ્યાબેતા સમુદ્રે મલયગિરિ થકી પાણીના વોધે જાણે
એવા એ વાક્યાન્ત્ર વિષધર સધળા સિંધુવારિ પ્રવેશે

[નાયકને] વત્સ અમૃતવાહન ! તમે આજ
અમૃતવાહનને યોગ્ય નથી જ લો આ ખીજી
વરદાન

હ સે હેમતણા હલાવી કમણી રેતીથી હહેણુ ક્યું,
વારિ જે મમ્મ માનસે નિખળું, જાણી તીર્થે તણું,
સ્વેચ્છાથી રથી રતનકુળ, જલદી જાતે અભિષેકુ કુ,
ને વિલાધર અકૃતર્થી જુજને પ્રીતે ધરીમા, કસે

અને વળી—

આ આર શ્વેત દતુરાજ સાથ હસ્તિ,
આ રથામ અથ વળી કાચન અક લાવી,
આ જો હજી મલયજન—બન અકૃતર્થી
અમેસરી સહુ મહી મણિ આર ધારી

અને વળી, શરદ ઋતુના ચદ્ર સંગોવડ
શ્વેત અમરીઓ કરકમલમાં ધરી, મુકૂટના
મણિકિરણોથી ઇન્દ્ર ધનુષ્યની ભાન્તિ કરતી,
મતગાદિ વિલાધર રાગઓ લક્ષિતમયાં આદ્ર
હૃદયે શિર ઝુકાવી નમન નમે છે વળી કહે
ખીજી શુ કરુ તમારા માટે ?

નાયક

આથી વધુ પ્રિય શુ હોઈ શકે ?

રક્ષા આ રા અચૂડ ગરુડ ભય થઈ તાદર્શ્ય શીર્ષ નાથુ
પહેલા બક્ષ્ય થએલા વિષધર સહુને અમૃત દાન દીધું,
મારા પ્રાણે બચાવ્યા વગીલ પાણુ જીવ્યા અકૃતર્થી થયેણ
પત્યથે દર્શનથી અદક કઈ હરી ? યાજ્ઞવાલ્ક્યે રહ્યું શું ?

છતાં પણ આટલું તો અવશ્ય હો—

[ભારત વાક્ય]

આન દે મર્થદો સુનુત્ય કરશે માત્યા મજા મેદથી,
ભૂમિ સર્વ સદૈવ નીલ પટમા છાઈ રહો ધાન્યથી,
વિદ્યો સર્વ રજો, અને મદ જાણે સહાર્વ ધ્યારે ધરી,
આન દો મળી બહુ મિત્ર સહુને, સર્વે પ્રજા આપણી
[સર્વે જાય છે]

પડે પડે છે

કલ્પાનું સ્વપ્ન

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૨૪૭ થી]

મારાં હિમ ને મીઠલાડા મારા તૃણ યકી દૂર
પળતાં, ઓ સુરસિક કલે! તું કરમાઈ જશે.

ધવલગિરિ

કાલા લવંગતરુની મારી સુવાસ છે!

કલ્પા

[સખેદ] અરે, એ તો ઉતકટ છે !

કાંચનગંગા

હું તને કદીએ છેલ્લ નહીં દઉં.

ધવલગિરિ

સેંકડો વેળ તને હું સજીશ, ને પુનઃ તેટલી-
જ વેળ તારી સગે આવી રહીશ, ને તને
ચુમીશ

કલ્પા

મારા હૈયાને ટોક ધારણ દો!

કાંચનગંગા

મારી સગે તું હું કાળાં તૃણ કુસુમ પર
નીંદરજે.

[પુષ્પો આનંદન દસે છે]

ધવલગિરિ

મારી સગે તું કપોતપિન્હની સુવાળી મેજ
પર સુજે.

[પુષ્પો કરુણતમ રડે છે]

ધવલગિરિ

ભુનો દ્રાક્ષાસવ હું તને દઈ રહીશ.

કાંચનગંગા

તાલું શેરકડું દુધ હું તને આપી રહીશ.

ધવલગિરિ

જો, મારું ગીત સાંભળ!

[દ્વિતી સારંગી સમા સુર આવે છે.

કલ્પા

હાય! હૈયામુની થતી હઉં એમ થાય છે!

કાંચનગંગા

દ્વિતી એક ગોવાલના બંસીનોદ સંભળાય છે!

કલ્પા

[કાન ઘરવા કરી] અહો, બંસી, હા!
બંસી!

કાંચનગંગા

કલા, મારી સાથે નિવસ

ધવલગિરિ

મારી સગે ચાલ, કલા!

કાંચનગંગા

હું તને નિશ્ચિતતા આપું છું!

ધવલગિરિ

હું તને અનિશ્ચિતતા દઉં છું!

કાંચનગંગા

હું તને નિશ્ચયતા આપું છું!

ધવલગિરિ

હું તને ચંચલતા દઉં છું!

કાંચનગંગા

હું તને સમૌન શાંતિ બધું છું!

ધવલગિરિ

હું તને ઘેસો દાલાદલ સોંપું છું!

કાંચનગંગા

હું તને એક અનન્ય સ્થિર પ્રેમ આપું છું!

ધવલગિરિ

હું તને અનેક નિરવધિ અસ્થિર પ્રેમ
દઉં છું!

કલ્પા

[ચન્દ્રમાળ તેને હૈયેથી તુટી પડી હોય તેમ]
બને, બનેને, -હું ચાહીશ.

[એવે મહાશિખર ઝીરીશ કરની મહાવાણ
સુણાય છે.]

ગૌરીશંકર

= કલા! નાનકડા આત્માની ઓ રસકલિકા!
ચાહ, બનેને તું ચાહી રહેજે, પર્વતમાળ પર
સમૌન શાંતિમાં તું નીંદરજે, ને જ્ઞાન વિજ્ઞાન

સહ નગરોમાં તું નર્તજે. બંને તને સંધરશે.
ગિરિ પરના સૂર્ય ને શશી તને તાપશે ને ઠારશે,
ઓ નાનકડા પતંગ! નગરના દીપકોએ તારી
પાંખો પ્રગ્ળજશે. જગતમાં જીવવા સમું તને જે
કે જણાશે તે પ્રત્યેક તને તારી મીઠી કંઠર સમું
જણાઇ રહેશે. જે પોષશે તે તેને મારશે. હળવા
પિચ્છ સમું તારું હૈયું એક દિશથી ખીજે ને
બીજેથી ત્રોજે એમ દિશ દિશ ઉડી રહ્યું છે.
પણ ખીલીશ મા! માનવજીવન વારાફરતી સર્વ
પ્રેમને માટે સરગ્ગએલ છે. નાનકડી તે નૌકા
છે, ને સારીએ નીલ સાગર પર તે ધુમી રહેલ
છે. સંપૂર્ણ શાંતિમાં સુષુપ્તી તે સ્વર-લીલા છે.
તેમ કાનમાં ઝીણું સુરીણું શુંજતી તે મૃદુલ કથા
છે. નવજન્મ્યા બાળક સમું તે જીવન છે. અર્ધં
ધૈર્ય ને અર્ધં નિદ્રા તેને અંતરતમ અંતર નિગૂઢ
ડોલન રમી રહેલ છે. અચળતા, નિશ્ચલતા, અનિ-

શ્ચિતતા, નિશ્ચિતતા એક અનેક જન્મ-ઝંખતી
ઓ સુંદર જવાલા! આજ તો જલ્પા કર પણ
અંતે તો મારી કનેજ તું આવીશ, ઓ નાનકડા
આત્મન!

[આશ્ચર્ય ચક્રિત કલા એ અદ્ભુત દર્શન તથા
વાહુને આશ્લેષ દેવા નિજ કર પ્રસારે છે, પણ સર્વ
ધોર નિદ્રામાં ધીમેધીમે શમી નાચ છે—અશ્વ
યાચ છે.]

[સ્વપ્નમાં કલા સન્મુખ જણાતા નગરદ્વારમાં
પ્રકાશપૂર્ણ એક યુવાનને નીહાળે છે, જે ધવલચિત્ર
યૌવનસત્વ છે.]

યૌવનસત્વ ગાય છે:—

“ઓ નાની આત્મન તારિકા!
ઓ એકલી મૃદુ બારિકા!
આ રાત્રિનાં શીત દેવમાં!
અશાંત ધ્રુમતી ઓ કલા!

પ્રવેશ ત્રીજો.

૭૭૭૭૭૭

આવ અંદર,
હુંકે પ્રિય ધર;
ગાજતાં મુજ ગીત રસધર!
ને સુનેરી ચંદ્ર હેઠળ,
બંસી બજતી સ્નિગ્ધ સુખકર!”

કંડા

નગર કહે છે તે આજ?—અને આજ
તેનું વિશાળું જગત!

યૌવન સત્ત્વનું ગીત વાગે છે:—

મૃદુલનંજી પતંગ ઓ;
હતાશ કયા ભગત ઓ!
પ્રતીપ નવવા જો. અગતા—
કયાં હો હુંકે કાજ ઓ!
તુજ પાંખ યજકે,
વિશ્વ મલા:

બજે મુજ સારંગી ઓ!
ને પ્રણયરસ અમૃત ઝરતાં,
તુજ નિમંત્રણ કાજ ઓ!

કંડા

[દ્વાર પ્રતિ આનંદન દષ્ટિ કેંકડી] અહો!
કેવુંકે હુંકેણું! કેવુંકે પ્રકાશપૂર્ણ!

[ક્યા બોલે છે ત્યાં તો ચાપાસ પાંખ ફફડા-
વતા પતંગબાળ તેની આસપાસ રસદુદડી ફરી
રહે છે.]

કંડા

અહો! આ તો સૌ સાચાં છે—જીવંત
તેમની પાંખોમાં પવન છે.

[પતંગો અદૃષ્ટ થાય છે.]

યૌવનસત્ત્વનું ગીત પુનઃ બજે છે:

“ મુજ પ્રભુચીતના અધર ઓ!
રસધુબને નિત્ય હુલો!
જાવ, રક્ષો પુણ્યવંતા,
કલા—હરના મર્મ ઓ!

ને ક્ષો,
રસીકું કેવો—
પ્રભુચીત એ કર્મ ઓ!—
“ રનેદ હડયો એકા,
ન પધારતો કદી પુનઃ ઓ!”

[કલા તેના તરફ દોડે છે—પણ તેને તો તેના
કરતો પ્રકાશ આપમે છે, ને દ્વાર પર કાળો કેદ
પહેરી મધુકર હમેશ દેખાય છે.]

કલા

શું તમે છો?

મધુકર

નાનકડી મારી કલા વિનાનો હંડીમાં કુજતો
હું ઉભો છું. આવ! [તેના તરફ દાઘ
લાંબાં છે.]

કલા

મારી સલામતી જળવાયે!

મધુકર

સલામતી શી? તારા પર્વતોમાં તું સલામત
છે કે?

કલા

હું ક્યાં છું ત્યારે અહીં?

મધુકર

આ તો નગર છે.

[દ્વાર દાખલે છે નર્તની તેજ માલાઓ નગરના
ઘાટમાંથી ઘાપાસ પધારાય છે]

કલા

આ શું છે?

મધુકર

તેજના દ બાવે! નગરની મેરીઓના
તેજ પુનઃ જાગના સુવર્ણ પ્રકાશ પ્રદીપ.

કલા

સદૈવ તે આગળ તેજથી પ્રગમે છે!

૫

ધવલગિરિનું ચૈતન્યસત્ત્વ પુનઃપ્રકાશમાન દીપે છે,
ને રસપ્રદ એક મુશાવરિ સારી રહે છે. કલા તે પ્રત્યે
આકર્ષાય છે. એટલામાં તો પ્રકાશ આપમે છે, ને
નીલી એક છાયા માત્ર દેખાય છે. નર્તની સૌ
તેજમાળાઓ નગર પ્રત્યે વળે છે, ને અદ્રષ્ટ યાચે છે

કલા

મારી મગક કરે છે તે, નહીં?

મધુકર

આવ, કલા!

કલા

મને ભય લાગે છે.

મધુકર

શાનો ભય? આ સૌ નવતર નીરમે છે
તેનો? અરે, આ તો કેન્દ્ર નથી નગરચોક્કનાં
અર્ધા ચંદ્રતેજ તો પેખ, પણ ઓ કલા,
નાનકડા ઓ રસાતમના અર્દોજ આ પદાડોમાં-
જ સદાને માટે ધણ અરાવતી તું વસી રહેશે!
નગરનાં રમ્ય આશ્ચર્યો જોવા માગી સાથે નહોજ
આવે?

કલા

મગનાં છે તે?

મધુકર

અલખત, સર્વ કૈ મોદક ને આકર્ષક છે ને

કલા

[નગર આગળ સરી] અરેઅર, સર્વ કૈ આ
નગરમાં નવતર ને આત્માદક દીમે છે, સર્વ કૈ
પ્રકાશવત્તુ ગોમે છે! અધાર સમુ ત્યા કેન્દ્ર
નથી, ખરું?

મધુકર

એવું કં પુકે છે, કલા?—પ્રેમના માગ
પરમ પ્રકાશમાં અધોગના ઓગાએ તને હું નહીં
અડવા રહું, નચિન રહેતે.

કલા

અરે, પણ પ્રેમ માગમાં ક્યાં છે?

મધુકર

ખાલે! ચાહવું, પ્રણયલીન થવું એટલેજ
નિત્ય નિત્ય નવનવીન આશ્રયોની શોધમાં જીવન
જીવી રહેવું. પિચ્છ હવામાં ઉડે છે ત્યારે
અચાત પવનને તે નથી પીછાનતું શું? અંધકાર
ને પ્રકાશ ન પલટાતાં હોય તો આપણે
જીવન જીવી શકીએ ખરાં? કલા! ચાહવું,
પ્રણયલીન થવું એટલે ક્ષિતિજ પર દૃષ્ટિ નાંખવી,
તે ગગનપુષ્પને પેખી તેને મેળવવા યત્નશીલ થવું।
એ પુષ્પને પાંખો છે; જો તે ઉડી ગયું!—પણ
હતાશ નથી થવાનું. પુનઃ પ્રયત્નશીલ થઈ
આકાશના એ દુર્ગમ ચઢાવ ચઢવાના છે. જો,
તે અનુકંપે છે, તે તારે હાથ હવાજ ભાત આવે
છે. પુષ્પ છે ને પુષ્પ નથીએ—પતંગ સમું તે તો
અહીંથી તહીં ને તહીંથી અહીં એમ સદૈવ ઉડે
છે, ને તારે હાથ કેવળ તેની પાંખોમાંનો પવનજ
આવી રહે છે—ખાલી હરાજ ઝીંકાય છે. પણ
તારા નેત્રોમાં પ્રકાશ પ્રકટે છે. તારે ગાયે સુરખી
ઉભરાય છે, તારી છાતી હીસે છે અને જ્યારે
રાત્રિ પડે છે, ત્યારે પુનઃ તેનું તેજ ગગનપુષ્પ
અંધાર દિશાઓમાં ઉડે ને ઉડે ઉડતું દેખાય
છે; તારા ધવલ હાથ તેને સ્પર્શવા—મેળવવા
ટપ્પે છે, તારા મધુમધુરા અસિત્ત્વના તેની પુણ્ય
પરિમલ વધાવે છે, પણ એ પુષ્પ ક્યાંએ કદીએ
તારે હાથ નથી ઝીલાતું. અને છતાંએ જીવન
સુંદર લાગે છે. જીવન રસભર ને આકર્ષક લાગે
છે. તો આવ, ઓ નાનકડાં હૃદય! આવ,
જીવનની કલા! મારા નગરમાં નગરરાણી શી
પધારી રહે!

કલા

હું આવીશ.

મધુકર

[નગરદ્વાર સમીપ તેને આણી] મને

કલા

હું ચાહું છું.

હવે નગરદ્વારમાં આવે છે—ને ધવલઅરિ
ચોવનપ્રમત રસસત્ત્વ નિજ ખીન છેડી રહે છે.

ખાલે! શીતલ રંગની તિમિરે

કાલપાંખ્ય હડતી હું ન મુલે!

જીર્ણ પ્રેમ વણસે, પ્રકટે ન

સુખતા અધર વીણે!

જાખરા ભરત વહત વર્ષના,

આત્મન મુજ! હું પેખે?

પુષ્પ પુષ્પ થઈ અમ્ર ઝીલતા—

મધુ મદિરા લપખલે!

,તેનો અવાજ અજબ ને મોહક થાય!

પ્રણય જવાલ ઓ! એકલડી ક્યાં

કાળ પાંખ્ય પર ઉડે?

હતાશ અમ્ર અનુસરીએ દુનને

ચોમ, ચોમ, રસપાલે!

હવે ઉડે નજમાતે હું,

વળા તિમિરદરશું હડતી—

ઝલાય ના, ના ઝીલાએ ક્યાં,

ઓ તપ્ત કાંચન સરખી!

ઝીત આવે છે તેવે અધાર સર્વત્ર છાઈ ર
છે, ને ગીત પુરું થાય છે એટલે પ્રભાત પ્રમોદ
કલા એ શુભ શીતલ પ્રકાશમાં આવી હશે
નગરમાં જીવનથી ચાકી ગઈ હોય તેવી ને વીસે છે
રક્તહીણ ધવલતા તેના મુખ પર જ્યાં
માસે છે.

કલા

મારું હૃદય ધરડું થયું છે.

[એવે દૂર નગરદ્વારમાં મધુકર નંદાય છે]

મધુકર

કલા!

કલા

તુંજ! હમેશ તું નો તુંજ!

મધુકર

જો, જો, હું નવનવા આશ્રયો લાખો છું

માનું છું મારાથી—હું નિલ નવતર યજી—તું કંટાળી તો નથીજ. ના, તેમ નજ બને.

કલા

સાંભળ !

મધુકર

શું ? નીરસ નિદ્રાગીત ? મારી સંગે જીવન આનિમ્ય હતું, કલા ?

કલા

હું તેના પસ્તાવો નથી કરતી.

મધુકર

ચાલ ત્યારે, આવ !

કલા

[હૃદયસરસા હાથ મુકી] ઉડી ઉડીને પંખી કંટાળી ગયું છે ! [એઠે આંગળી અરકાડી] પુષ્પોમાં દવચિંદુ નથી રહ્યાં હવાં.

મધુકર

ત્યારે તું મને છોડી જશે ?

કલા

જો, પછે ઉપાની એક આછી કીનારમાં કંચનગંગાનો બંસીધર દેખાય.

મધુકર

ક્યાં ? શું છે તે ?

કલા

મારી સહુણી પર્વતમાળ.

મધુકર

હાં તો કેંજ નથી જથ્થાતું [જોરથી તેને ઝાલી રાખી] ન જા, કલા ! હાં ન જતી ! મેં તને મારા નગરનાં આશ્રયો પીવાડ્યાં તે ભુલી જશે ? હજીએ વધુ વધુ મોહકતાઓ દાખવી રહીશ. [વધુ કલા તેનાથી દૂર મળે છે] તારી સંગે હું જો વધુ વેળ ન વસી શકું—ન જીવી રહું, તો ચાલ, આપણુ બંને સાથેજ મરણ્યરણ્ય યજ રહીએ. જો, જો, આ રહ્યાં મીઠાહાં મરણોય. જલમાં

કુબ્જી મારી છુડી જશું ને મહાનિદ્રામાં અનંત બાળી જશું.

[કલા ફરતાં મૃત્યુનાં સ્વરૂપો નૃત્ય કરતાં નજરે પડે છે.]

કલા

હા, મજેનાં છે, મીઠા છે તે સૌ. ચાલ, ત્યારે પાછી નગર પ્રતિ વળું ને તને આનંદું.

[કલા જેવી પથ ઉપર છે કે તરત બસીનાદ થઈ રહે છે, ને કંચનગંગાના ગોપાલતું ખીત ગાળે છે.] ગોપાલ ગીતઃ—નંદિની, ઓ ગિરિનંદિની !

ધરા તુલુ પડે આવ,

જલધિતીર પડે આવ,

પહાડ પુષ્પ પડે આવ.

સાનંદિની, ઓ ગિરિનંદિની !

મરહાજ જો, હંદંત !

ધેનુ રસભરી અરંત !

સરદ સરિઝા મુહંત.

મણ્યનંદિની, ઓ ગિરિનંદિની

હિમ—અદ્રિ તદ અવ,

મહન ગગન તદે આવ,

શુભ ઉપાની નિકટ આવ.

જીવનનંદિની, ઓ ગિરિનંદિની !

[ખીત શરૂ છે, હાં તો સૂર્યોદય દેખાય છે, ને મૃત્યુનાં સ્વરૂપો પાછાં અલોપ થઈ જાય છે]

મધુકર

[તેના પાપ કાલી] નાનકડી ઓ આત્મન કલા ! સ્વાસ્તિ યતાં મરતા દંશક કિટની માફક ત્યારે હું મરી જઈ ? તારા વિનાનો હું કેંજ નથી, કલા !

કલા

[પાપ છોડવીને] વિશ્વ હૃદય—હું આ ચાલી !

મધુકર

માર્ગમાં બધે અંધાર છે. [નગરદ્વારમાં જતાં મધુકર નિજ મુખ ઢાંકી દે છે.]

કલા પછી કંચનગંગાના ગોપાલ જો આવે છે, ને દશ દિશ આનંદન બંસીનાદ થઈ રહે છે. પડો પડે છે.

પ્રવેશ થોથો

પ્રભાત પ્રકારો છે, ને સ્વપ્નસ્થ કલા હરીઆળા
ત્રિરિશ્તંબ પર હલો છે, ત્યાં સમીપની એક ટેકરી પર
નળાલ ભંડી વાતો બેઠા છે, ને સમીપ ચાર પુષ્પ-
બાલકો સુખધુર નૃત્ય કરી રહ્યાં છે, ને કલા પ્રતિ
નિજ નિજ પુષ્પગુચ્છ ફેંકી રહ્યાં છે. કલા તેમને
નિજ નેત્રે ને અધરે અરકારે છે.

કલા

કેવાં શીતલ જાકળકણુ ! કેવા મીઠલડા
પુષ્પપરાગ ! [ટેકરી પ્રતિ વળે છે] ને, હા,
કેવોક આ નળાલ !

પુષ્પો તેની આસપાસ વીંટળી વળે છે, ને
નળાલ અહ્લ યદ્ય ભય છે. કલા પછી પુષ્પો પ્રતિ
વળે છે, ને તેએ અહ્લ થાય છે

કલા

ગયાં ! મોહામુલા પુષ્પોએ ગયાં !
આંખો ચાળતી હલો છે, ને ફરીથી પુષ્પો પ્રતિ
વળવાનું કરતાં પ્રતાપને ત્યાં હલો છે તે જુએ છે

કલા

પ્રતાપ, તું છે અહીં ?

પ્રતાપ

પાછી આવી તુ, કલા ? એકાદ રોગાર્ત
માય રોગવિમુક્ત થવા આવે તેમ તુંએ અહીં
પાછી આવી રહી. નગરમાં એવું તે શુ સૈ
મોહક હતું જોણે તને આવડી વેળ ત્યાં રાક્ષી
રાખી ?

કલા

મને તેનો પસ્તાવો નથી, પ્રતાપ ?

પ્રતાપ

તારે શુ કામ પાછી આવે છે ?

કલા

મને કંટાળો આવ્યો તેથી.

પ્રતાપ

હવે મને મુકી લાંથી તો પાછી નહીં
અવને ?

કલા

[મગ્નક કરતી] શા વડે મને તું અહીં
આકર્ષી રાખશે ?

પ્રતાપ

[તિને આશ્લેષ દઈ] આમ !

કલા

ફેર ને પલટા મેં જાણ્યા છે-ખીંચણુ ક્યા
હવાં હું નથી.

પ્રતાપ

[નિઃશ્વાસ મુકી] ખરેખર, તારામાં અજબ
ફેરફાર થયેલ છે. તારી આંખો ઉંઠી જતી રહી
છે-તારો સુખચંદ્ર સાવ શીકો પડી ગયો છે !

કલા

મગ્નક કરતી] પણ કહેને પ્રતાપ ! શુ
છે એવું તારી પાસે જે મને સદૈવ અહીં
આકર્ષી રાખશે ?

પ્રતાપ

એક તો છે સૂર્ય.

કલા

હા, મને દહવાને.

પ્રતાપ

ખીજ શીતલ હવા.

કલા

મને ઠારવાને.

પ્રતાપ

ત્રીજું શાંત એકાંત.

કલા

હા, તે તો છે.

પ્રતાપ

પુષ્પો તારી આગળ નૃત્ય કરશે.
નૃત્ય કરતાં પુષ્પો પધારે છે, જે પુષ્પ નાચ્યા

પછી યાજી જઈ ધીરે ધીરે એક પછી એક નિદ્રાધીન થઈ જાય છે

કલા

જો, અહીંજ એટલામાં તો તે સૌ નીંદરી ગયાં !

પ્રતાપ

અનન્ય તોમને જાગત કરશે.

જાગલ પોતાની ટેકરી પર બેઠો ને બસી વાતો નજરે પડે છે, એવે ત્યાં અજના પગવાળા ચાર નાનકડાં બાલકો આવે છે, પોટેલ પુષ્પોની મધ્ય ને આસપાસ નાચી રહે છે. પુષ્પો જાગે છે, હંડે છે, હંડે છે. પ્રત્યેક એ અજબાલ પોતપોતાનાં પુષ્પ લઈ અદૃષ્ટ થાય છે. અને જાગલ બસી વાલી મુઝી ટેકરી પર નિઃશ્વેદ દળી જાય છે.

પ્રતાપ

મને ચઢા, કલા !

કલા

તુ તો કંઈક છે.

પ્રતાપ

મને ચઢા, કલા !

કલા

તુ તો વિકરાલ છે.

પ્રતાપ

તારે મને નહીંજ ચઢાવ ?

કલા

તારો અવાજ બીયણુ છે.

પ્રતાપ

ખરેખર, રૂપાની ધટડી સમો સુકોમળ મારો અવાજ નથી. સાંભળ, આવો છે મારો અવાજ ! [સારાએ શાંત હિમાદ્રિ ફરતો હાથ ફેરવી] સવારથી તે સાંજે શુક્રબાલા ઉગતા સુધી સર્વ કંઈ અહીં નીરવ શમશમાકાર છે. [દૈવે હાથ મુઝી] અને પંખીની પાંખો એ સૌ શાંત છે.

કલા

[તેની આંખોને સ્પર્શી] તારી આંખો ઉઘ્ર છે, પ્રતાપ ! હિંસક પ્રાણીઓના પ્રચ્છિપાત માંઘ મને જણાય છે. અમિત અંતર હું તેમાં જોઈ શકું છું સદૈવ તે આવાં ઉઘ્ર રહે છે, પ્રતાપ !

પ્રતાપ

તારા પ્રત્યે નીરખતાં તેમની નીધા શાંત ને કુમળી થાય છે, કલા !

કલા

[તેના હાથને સ્પર્શી] તારા આ સ્થૂલ હાથ સુકોમળ પુષ્પને ચુંટવા જરીએ યોગ્ય નથી. [કલા પ્રતાપ કનેથી ભાગી છુટે છે, ને જાગલ જ્યાં પડ્યો છે તે ટેકરી તરફ વળે છે] જો ! સર્વ કંઈ સ્થિર ને નિઃશ્વેદ છે. દિવસ પશુ શાંત ને નિઃશ્વેદ છે જાગલ ! [પશુ જાગલ હાલતોએ નથી, તેમ ઉત્તરે નથી દેતો] ઘોર નિદ્રામાં તે પડ્યો છે. [ફરીથી] જાગલ ! તે મને ઉત્તર નહીં આપે. કાઠજ મને ઉત્તર નહીં દે.

પ્રતાપ

[ઉત્કટ લાલસા ધરી] તારે હું-હું કોઈ નથી શું ?

[સંમ્યા મથરાય છે.]

કલા

જો, દિનશ્રીએ નિદ્રાવશ થાય છે. રાત્રિ જાગી પશુ ગપ.

[નિદ્રાનાં ણયા સ્વરૂપો સ્વા ફરતાં વીંટળાઈ વળે છે.

કલા

તુ નિદ્રા છે ? તુ વિશ્રાંતિ છે ?—મારા પ્રણયી ?

હસીને કલા પ્રતાપને પોતાના હાથ આપે છે—હલેલુ તેલું શરીર પ્રતાપ ઝીલી લે છે. નિદ્રા સ્વરૂપો સ્થા ઘેરાએલ બને અદૃષ્ટ થાય છે. આકાશમાં ઓળખી વિધુદેખ તીરછા દૃષ્ટિપાતે દિમાદ્રિને વધા

હળી રહી છે, ને ટકરી પર નખાલ ધીરી હલકે
બંસીયાન છાડી રહ્યા છે.

નખાલ

સદાયે સાંભળે અન-અવિનાશ ! *

પચરંગી મુજ માફ મેંકતી

અન અનુપ સુહાય.

સૂર્ય ચંદ્ર ને તારક તેને

દેખે વૃક્ષ અપાર;

સદાયે સાંભળે અન-અવિનાશ !

હઃખદ હૃદયે કોળી ન હોળે-

અન ગરીબ મુજ સાવ;

સદૈવ મારા બંસીયાદે

રમળે એ નિરધાર;

સદાયે સાંભળે અન-અવિનાશ !

નિરિ-ચઢાયો અઠતાં તેને

રહ્યા એ કિરતાર !

અન એક, હું અનુપ તેડને-

લીલશું મોદ અપાર,

સદાયે સાંભળે અન-અવિનાશ.

નખાલ-ગાન વિરમે છે, ચંદ્ર આયમે છે, ને
સર્વત્ર સ્થાભલતા પથરાય છે. જુઠા કપડા-નેજમાં
સુતેલ પ્રતાપની બાલુમાથી કલા ઉઠતી નજાય છે.
નખાલ આલી ગયો છે-ને તેને સ્થાને કાંચનગંગાને
ગોપાલ ટકરી પર હમો દેખાય છે.

કલા

વર્ષો-કેટલાંએ વર્ષો હું નિદ્રસ્થ રહી ! મારો
આત્મા જુખ્યો થયો છે. [કાચનગંગાના
ગોપાલને જોઈ] હું તને હવાં ઓળખું છું.
પૃથ્વીનું વહન છે; તારી સુગધ, તારી દ્રષ્ટિ,
તારો આસ્વાદ, ને તારું સંગીત-સર્વ હું જાણું
છું. હું તને વટાવી મહા છું. [આડી ફરે છે.]

પ્રતાપ

[જમીને] ક્યાં જાય છે, કલા ?

કલા

જગતને-સામે ઓવાર.

પ્રતાપ
ના, ના, હું મને ન છોડી જા !

કલા
મિત્ર, હવે સમય ભરાઈ ગયો !

પ્રતાપ
સારે મારાં યુગનો સૌ અશિષ્ટ હતાં ! હું
સારે સાવ અસિક્ક હતાં !

કલા

મને કે પશ્ચાતાપ નથી. પણ હવાં મારે
જવું જોઈએ.

ધવલગિરિનું શૈવનસત્વ સદસા સામે હશે
નજાય છે. ને તેની સારંગી જાણ હો છે.

પ્રતાપ

નગરનું શાપિત સંગીત ! પુનઃ હું નગરમાં
જશે કલા ? ના, ના, મારાથી તે નહીં સહ્યુ જાય.

કલા

બીતો મા, પ્રતાપ ! હું સદૈવ ઉર્ધ્વ
સંચરું છું.

પ્રતાપ

હિમાળા આ પ્રચંડ વાયુની વચમાં, એ
કલા ! મને અહીં એકલો ન છોડી જા ! હું-
વીહોણો મારો પ્રેમ મરી ગયો ને હું એ મરી
જઈશ.

કલા

વિદલ દ્રામ ! હું આ આલી !

પ્રતાપ

સર્વત્ર હિમાળા ઠંડી પડે છે.

એક પાસ કાંચન ગંગા અને બીજી પાસ
ધવલગિરિના ફેરા કલાને નિજ નિજ સમીપ જોવા
લગાય છે, કલા કેવલ નિમલ હલી રહે છે.

કલા

મિત્રો. મારે હવાં જવું જોઈએ. કાણમાં
પ્રભાત પ્રકટશે.

બને શિખરસન્ધો પોતાનાં મુખ દાઢી દે છે,
જુદું પ્રભાત આયમે છે. સર્વત્ર અધકાર છવાય છે.

પડે પડે છે.

પ્રવેશ પાંચમો

૧૦૦-૧૦૧૬૬-૧૦૦

ગૌરીશંકરના મહાશિખરમાંથી પ્રકાશની એક
અનળ લહરી કલાને મુખ પયરાય છે; અન્ય એક
પણ શિખર જણાતું નથી; કેવલ એ પ્રકાશ-લહરીની
બંને બાજુએ કાંચનગંગા ને ધવલગિરિની છાયાઓ
મસ્તક આવરી ઉભી છે

કલા

ઓ મહાશિખર! હું આવું છું!
ગૌરીશંકરનું મહાશિખર કેંક સુરસિક ગુંજતું-
ગાતું સંભળાય છે:-

૧

બદ્ધતી જવાણા, અશાંત નવર ઓ!

નિશ્ચુર નિખિલ-જલન તું!

મગ્ન વાહુ બાજ્યસંહિના

શાંત સ્થિર અવ પેશું!

શમે સૌ આશ્ચર્યો નિર્ધાર,

શમે સદૃશ જીવલોકેલિ ઉદાર!

૨

ભરતી ઓઠ વીણુ સાગર ફેરી

પાન્ય મધુર સુખાલ,

જ્યોતિ-અન્યોતિ, શાન્તિ-અશાન્તિ,

જ્યાં છે એક વિશાળ;

તહીં ઓ આત્મનું રસપ્રસર આવ,

ઉડેશ વર ઠર રહસ્ય બાવ.

કલા ધુંટણીએ પડી ધરતી માટીને નમન નમે

છે. પ્રભાસ આપમે છે, ને અંધકાર છવાય છે

પ્રવેશ છઠ્ઠો

૧૦૨૭૭૭-૧૦૨

[રાત્રિની કાળાસ હલેઆતાં જુડા ઝાંખા પ્રભાત
તેજનાં ગિરિકુટિરની મારી પાસે મધુકર ને પ્રતાપ
નીંદરતી કલા સમીપ ઉભા છે.]

જતા રહે છે, ને કલાને ભાલતી સાબળી દ્વાર બદાર
નીકળી જાય છે.

કલા

પ્રતાપ

[કલાને જગાડવા હાથ પ્રસારતો] કણુમાં
તો સૂર્યોદય થશે.

કલા હાલે છે, તેના હોઠ કેં ખબડે છે

મધુકર

છો નીંદરે, સ્વપ્નસ્ય લાગે છે.

પ્રતાપ ક્ષાનસ હૃદય કરે છે, જેનો પ્રકાસ કલાના
મુખ પર પડે છે. પછી ઉભય કુટિરના દ્વાર તરફ

[ધુંટણીએ ઉભી થઇ, તે સાનંદ નિજ

હાથ લંબાવી] ઓ મહાશિખર! હું આવું છું.

[નજી ચોપાસ જુએ છે, ને ચક્રિત થઇ પુકારી

ઉઠે છે] અરે, આ શું? આ તો નાનકડું મારું

સ્વપ્ન!

ઉપાડા દ્વાર થકી આકાશમાંની ઉપાની પહેલેરી

પ્રકાશ-રેખ જણાય છે. ધણની સુરીલી ધગડીઓના

જ્વનિ સંભળાય છે.

પડે પડે છે.

સમાપ્ત.

ભૂતના ભડકા

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૨૫૨ થી]

અમે જાતી સંરક્ષો ચાંપી રાખ્યો હતો. એકે એક રમતમાં હું અને પ્રકાશિકા બીજી યતાં. બીજી નહીં થવાય તેવી રમતમાં પણ મારો એને જીતાડી આપવાનો યત્ન થતો, પ્રકાશિકા હું જીતું એવા યત્નો આદરતી.

“અધાં સાથેજ જન્મતાં, સાથેજ રમતાં, સાથેજ ફરવા જતાં અને રાતે પણ એક મોટા ખંડમાં અધાં સાથેજ સુતાં. આવી રીતે અમે રહેતાં એટલે હું અને પ્રકાશિકા એકલાં પડીએ એવું તો કલ્પિતજ બનતું અને તે પણ બહુ અલ્પ સમય માટેજ. જતાં પણ જ્યારે આમ બનતું ત્યારે, કોણ જાણે શાથી, અમે બંને મુંગાંજ થઈ જતાં, એકેકની સામે જોતાં અમલગે અમલગે પણ દિવ્ય સ્વપ્નાઓની ફારમ અનુભવતાં. તેમાં પણ જ્યારે આવી વેળાએ સહસાજ અમારાથી એકેકના અંગેનો સ્પર્શ જઈ જતો ત્યારે તો વિદ્યુતના ઝણઝણાટ અમારાં સારાં શરીરમાં વ્યાપી રહેતા. ઉભયની આંખમાં કોણ જાણે શાનાં ધેન પ્રસરી રહેતાં. શરીર ગરમ ગરમ થઈ જતાં મસ્તક ભમી જતાં, અચાનક કોઈ આની ચઢે. એક ક્ષણમાં આ સ્વપ્ન તરંગ અદૃશ્ય થઈ જતાં અને જાણે કે અસાધારણ બન્યુંજ નથી એમ અમને સૌને લાગતું. માત્ર, હૃદયના ઉડાણમાં કેક ઉડું દુઃખ, મીઠું જતાં સાલ્યા કરતું, ઝીલું ઝીલું મને શોકની કે અગમ્ય જાતમાં ઉતારી દેતું હતું.

“આટલું જતાંજ અમારામાંથી કોઈએ પણ આ અમારો ગેમ, આ અમારું આકર્ષણ કે પછી જે કહેા. એ સંબંધે એક પણ શબ્દ તે

સમયે ઉચ્ચાર્યો હોય એવું મને સાંભરતું નથી. ઉચ્ચારવાની અમને ઇચ્છા પણ થઈ હોય- વિચાર પણ ઉદ્ભવ્યો હોય એમ લાગતું નથી. ઉભય વચ્ચેના આ સંબંધને ભણે કોઈ શારીરિક પ્રેમની ઇચ્છા કહે, કોઈ આધ્યાત્મિક પ્રેમની વાંચના કહે હું તે વખતે સમજ્યો નહોતો. હવે સમજું કે નહીં સમજું તેની અસર શી થવાની હતી ?”

જગમોહન બોલતાં સહેજ અટક્યો, પહેર- યુના કપડાંથી તેણે પોતાનાં ચક્ષમાં લુછ્યાં અને પાછું બોલવાનું શરૂ કર્યું.

“વેકેશન સીવાયના મારા જીવનમાં કે પણ સંભારવા જેવું મને નહોતું લાગતું. તે પ્રસંગે વેકેશનમાં ગાળેલાં, અનુભવેલાં જીવનને સ્મરણમાં લાવ્યા કરવું એજ મારો ધ્યેય હતો. તે સીવાય બીજામાં મને રસ પડતો નહીં. વયમાં વયમાં પ્રકાશિકાના વિવાદની વાત ડંડાતી. વાત છેડાય કે તરતજ પ્રકાશિકા સ્તબ્ધ થઈ જતી. તેના બોલ અનેક ઊર્મિઓથી ધ્રુ ના માંડતા. કુમળાં મોં ઉપર રતાશ ચઢી આવતી. હજી આટલી ઉંમરમાં મારે તો એ વીગે વાતજ નથી કરવી’ આટલું બોલી અધાં બેઠું હોય ત્યાંથી એ ઉડી જતી. મારા હૃદયમાં તો એ સાંભળતાં એક પ્રકારની બીપણ જન્યતા પ્રસરી રહેતી. બીજાઓ પ્રકાશિકાની. આ વિષયમાં મરકરી કરતાં, એનો ઉપહાસ કરતાં તેમાં પણ વિચિત્ર નહીં લાગે એટલા પ્રમાણમાંજ હું લાગ લેતો.

“અમારા એ વચ્ચેની આ વિચિત્ર લાગણીઓ પ્રકાશિકાના વડીલો જાનવા પાંખો હશે ? કોઈક કોઈક વાર મને લાગતું કે તેઓ જાણે છે અને એથી પ્રકાશિકાની અમશ મને નાની નાની બાબતોમાં હલકો પાડવાના યત્ન કરતાં. માત્ર પ્રેમને લીધેજ લુહી લુહી ન્યાનોની

ત્રી પુરુષો લમ કરે છે એ દુઃખી થવાનોજ માર્ગ છે એમ પણ એ અવારનવાર કહેતાં. અમે એકલાં પડી જતાં કે તરતજ ‘પ્રકાશિકા, જરા આમ આવતો’નો ધોરો આધેથી સંભળાતોજ હશે.

“એક વખત આવીજ રીતે હું તેમને લાં વેકેશન ગાળતો હતો. તે વેળા મારા દેખતાં પ્રકાશિકાના વિવાહની વાત જરા જોસભેર ચર્ચાતી હોવ એમ મને લાગ્યા કરતું હતું. આથી પ્રકાશિકાના મુખ ઉપર એક પ્રકારની ગ્લાનિ જણાવા કરતી હતી. એવામાં એક દિવસ બીજા કેટલાક મિત્રોની જોડે નાટક જોવા ગયો. પાછો ઘેર ફરતાં આશરે બે અઢી થવા આવ્યા હતા. ન્યાં હું એ શેરી તરફ વળું છું ત્યાં મારે કાને પ્રચંડ હોહાકાર સંભળાયો. હું કેં ત્વરિત ગતિથી આગળ ધસ્યો. પ્રકાશિકાના ધરના બારણા આગળ મનુષ્યોની મેદની ગમી હતી. ધરમાંથી બયાનક અગ્નિની જવાલાઓ કાળાં આકાશને ભપંકર બનાવતી મનુષ્યોના હૃદયને કંપાવમાન કરતી હતી. હું હાંફ્યો ફાંફ્યો ચઢને ટોળામાં ધુસ્યો. મારી દ્રષ્ટિ ચોતરફ અમુક વ્યક્તિને શોધતી હતી. સવાઈલાલ અને સરસ્વતી બહેન બેઆડળાં બનીને “ઓ ઓરે ! બાઈ ! અરે ! હજી બંબાવાળા કેમ નહીં આવ્યા ? બધાં છોઢરાં આવ્યાં ? કોઈ અંદર તો નથી રહી ગયું ?” વગેરે વાક્યો ઉન્માદની પેઠે બોલતાં આમતેમ દોડતાં હતાં. એમની આસપાસ એમનાં છોઢરાંઓ પણ વીંટળાતાં દોડતાં જતાં હતાં. તેમાંનાં નાનાં દયામણાં ચઢને રોતાં હતાં. મોટાં ઢિંગમૂઢ બની, ફારી આંખે ધરમાંથી નીકળતા ભડકા જોઈ રહ્યાં હતાં. મેં ઝડપથી બધાં માણસો ગણી કાઢ્યાં. મારા હેવાંમાંથી તેમજ મુખમાંથી એક ચીસ પડાઈ ગઈ; મેં કે કોષથી, કે ત્રાસથી સવાઈલાલનો ખબો પકડીને દલાવ્યો. “કાકા ! પ્રકાશિકા ક્યાં છે ?”

“લાઈ ! પ્રકાશિકા અંદર રહી ગઈ હોય એમ લાગે છે. ઓ પ્રભુ !”

હું આથી વધુ ઉત્કેરણો. ‘પ્રભુને પછી નીરતિ યાદ કરજો, કાકા ! પણ ખરું’ કહેવું. પ્રકાશિકા ક્યાં છે ? એને અંદર રાખીને નીકળતાં તમારું મન માન્યું જાય ?’

‘ઓ ! લાઈ ! પ્રકાશિકા પાછલા ખંડમાં એકલી સૂતી હતી,’ માખાપ બંનેએ ત્રુટક ત્રુટક બોલવા માંડ્યું. ‘એકદમ ભડકા થઈ ઉઠ્યા ત્યારેજ—’

“બાકીનાં વાક્યો હું સંભળવા રહ્યો નહીં—રહી શક્યો નહીં. સવાઈલાલ તો ફાણુબણે ક્યારેએ એમનું લાપણુ પુરું કરત. એમને તો આટલાં છોકરાંમાંથી એક છોકરુંજ અંદર રહી ગયું હતું. પણ મારે— મારે તો ! મારું તો આખું જગત મારી નજર આગળથી સરી પડતું હતું. હું ધર તરફ કુદ્યો. અનેક મનુષ્યોના ધાંટા સંભળાવા : ‘અરે અલ્યા ભાઈ ! ક્યાં જાયો છો ? શું કરો છો ? બધા દાદરો સળગી ઉઠ્યા છે અંદર નહીં જવાવ. જવાશે તો પાછા નીકળોજ નહીં !

“પાછળથી અમારા કાંઈ ઝોળખીતાનો ધાંટો પ્રચંડ રૂપે મને સંભળાયો :” સવાઈલાલ ભાઈ ! તમારી તે વ્યક્તિ ગઈ છે ? છોઢરી લો ગઈ એ તમારી હતી. પણ આ પારકાના છોકરાને એમાં હોમો છો ? અથ્થા, જોઈ શું રહ્યા છો ? પકડો એને. એતો ગાડો છે !

“મેં મારી ગતિ વધારી. મને તે વખતે કોઈ રોડી શકે તેમ નહોતું. હું પણ મારી જતને રોડી શકત નહો. દોડતાં દોડતાં મેં કોટ, ટોપી, પહેરણુ વગેરે કાઢીને ફેંકી દીધાં. પગમાં જોડા હતા એથી બહુ સારું થઈ ગયું. દાદર સળગ્યો હતો ખરો પણ મરણીઆ ચએલા માણસથી જીવ શમાવ તેમ તો હતુંજ. પાછો ફરતી વખતે તે

માર્ગ બધ થઇ જશે કે કેમ એ વિચાર કરવાનો મારે વખત પણ નહોતો તેમ ઇચ્છા પણ નહીં દાદર ઉપર ચઢતા ચઢતા ધોતીઆનો કાછડો વાળી લીધો દાદર ઉપર ચઢીને અગના ખડમાથી હુ પાછલા ખડમા દોડ્યો વચમા ભેત્રણ વખત આગની જીભે કાળસમો સ્પર્શ મારા અંગને કર્યો પણ મને અસર થાય તેવી સ્થિતિમા હુ નહતો પાછલા ખડમા મે જોયુ તો પ્રકાશિકા નહો મળે ! મે જીમ પાડી 'પ્રકાશ ! પ્રકાશ ! તુ ક્યા છે ?' એટલામા આગલા ખડમા કડડ લડક ધમ કરીને કારમે અવાજ થયો આગના ખડની જીત નીચે તુડી પડીને લડ લડ બળવા માડી હતી આગનો માર્ગ મારે માટે બધ થયો હતો ! મે પાછો અવાજ કર્યો 'પ્રકાશ !' પ્રકાશ ! જોલ તુ ક્યા છે ? પણ જવાબ નહો મળ્યો મારાથી એ ખડમા પણ ઝાઝીનાર થોભાય એવુ જણાતુ ન હતુ કારણુ કે આગલા ખડની જવાના ત્યા આવવા માડી હતી હુ ત્યાથી નાડો તે માળ ઉપર જોટલા ઓરડા હતા તેટલા ઓરડામા, જાવાથી નાસતો, દાઝનો, બગતો ધુમી આવ્યો પણ પ્રકાશ નહો જણાઇ ગાડાની પેડે પ્રકાશ ! પ્રકાશ ! એ ભગવાન, મારી પ્રકાશ ક્યા ? પ્રભુ ! મારુ જીવન લઈને પણ એને તું જીવન આપ ! વગેરે વાક્યો જોલતો આગના ત્રાસથી નાસતો આમતેમ ભમવા લાગ્યો એનામા મારે પગે દાદર આવ્યો એ દાદર સળગ્યો ન હતો હુ જવાલાના ત્રાસથી બચવા ને દાદરેથી નીચે ઉતર્યો નીચેના ઓરડાની પાસેજ નાની પાણીઆરાની ઓરડી હતી એમ મને યાદ આવ્યુ મે ફરીથી જીમ મારી સામેથી ધીમો અવાજ આવ્યો 'કાણુ કિશોર ? તમે અહીં ?'

પાણીઆરાની ઓરડીમાથી આ ધીમો અવાજ નીકળ્યો હતો કીલ અંધારુ હોવા

છતા મારે પગે ધર ચઢી ગયુ હોવાથી મને તે દિશા તરફ જતા મુશ્કેલી લાગી નહો મે ઉમરા મા પગ મૂક્યો મહા મુશ્કેલીએ, અંધારામા નિર્ણય દશામા અર્ધ મેંદેની, અર્ધ સુનેલી પ્રકાશને જોઇ "પ્રકાશ ! તુ અહીં ક્યાથી ? શા માટે બહાર નીકળી નહો ? પણ એ વાત પછી ચાલ, નાસીએ" આટલુ કહીને મેં તેને હાથ પકડીને લગભગ બલાતકારે ઉઠાડી

"નહો, કિશોર ! નહો મને બચાવવા તમે તમારી જીદગી શા માટે જોખમમા નાખી ? બચવાનો રસ્તો મને લાગતો નથી" પ્રકાશિકા ધીમુ ધીમુ બોલી

મે ઉત્તર આપ્યા વિના એને બહાર ખેચી અમે દાદર પાસે આવ્યા કે તરતજ પ્રચડ અવાજ થયો અને દાદર ઉપર ચઢવાનો માર્ગ બધ થઇ ગયો હુ આસપાસના બારણા ફૂટોસવા મડ્યો પણ બધા બારણા બધ હતા ઉઘડી રાંઠે એમ નહતા તરતજ મને વિચાર આવ્યો આમાથી નાસી છુટવાનો યત્ન કરવો એ પણ મુખર્ષિજ છે એક રીતે જોતા એમ પણ હતુ કે આ પ્રમાણે દાદરવાળી ઓરડી અને પાણીઆરુ બન્ની શક્યા એનુ કારણુ પણ આજ હતુ કારણુ કે તેની દીવાલોની ચારે તરફ છિં અને જારના ઢગલા થઇ ગયા હતા ગાઢ અંધકાર, દીવાલ અને છિં અને કાટાના ઢગ વચ્ચે થઇને આવતી આછી પણ ભયનાક લાગતી ગરમી, દાદર ઉપરથી કોકકોકવાર જણાતી અગ્નિની ઉગ જવાના લાકડા, ભારનગીઆ, વળી રમ વગેરેના બળવાના અવાજ કાચના પુટવાના ધ્વનિ અને પાણીઆરુ અને દાદરવાળી ઓરડીમા આમથી તેમ ફરતા ફરતા કોઇ શીકારીએ સહસા પાજરામા પુરેલ એ પ્રાણીએ જેવા જણાતા અમે એ !

મારે પગે જોડા અને શરીર માત્ર બળીકળી ગએલ ધોતીઆનો કકડો એટલુજ હતુ પ્રકા

શિકા ગભરાટથી પહેલેથીજ નીચે ઉતરી આવેલી એટલે એનાં લુગડાં તો અનામતજ હતા. પરંતુ નાસતાં, ગભરાટથી અને આગની દૂર જવાલામાંથી બચવા તેણે પોતાનો સાથ કાઢીને ફેંકી દીધો હતો એટલે અંગે કમખો અને ચણીઓજ હતાં માથાની વેણી બચથી છુટી ગઈ હતી

મેં પ્રકાશનો હાથ પકડ્યો હતો તે છોડ્યોજ નહતો. મેં તેનો હાથ પકડી રાખ્યો છે એ વાતનું સ્મરણ પણ મને કે તેને નહોતું હું ઉમરામાં બેઠો. પ્રકાશને પામેજ ખેસાડી મેં પુછ્યું: “પ્રકાશ, પણ તું આવી જગ્યામાં ક્યાથી?”

સ્થિતિના પ્રમાણમાં મને કે પ્રકાશકાને લાગતો ન હતો એ આશ્ચર્યજનક છે મેં ત્યારે તેને પ્રથમ જોઈ ત્યારે તે લાચથી ધ્રુજતી, લગભગ દીવાના જેવી હતી પણ હવે મેં જોયું ત્યારે તો એનું મુખ મારાજ નેટલું શાંત લાગ્યું. હું અગાઉ કહી ગયો તે પ્રમાણેજ અમે જણે એકાતમા સદસાજ મળી ગયાં હોઈએ એમ એકજ ઉમરા ઉપર પામે પામે બેઠાં હતા ફેર એટલેા હતો કે સામાન્ય રીતે જ્યારે અમે આવી રીતે મળતા ત્યારે અમાગ ઉભવના હૃદયમાં સંકોચ ઉભો થતો, એકેકની સાથે બેલવામાં અમને મુશ્કેલી લાગતી અમારાં મોં ઉપર લાલાશ ચઢી આવતી અત્યારે એમાંનું કે થયું નહોં મારા શરીરની સાથે અંપાઈને પ્રકાશ બેઠી હતી એનું મસ્તક માગ ખમા ઉપર હતું એના બંને હાથ માગ ખોળામાં હતા છતાં અમને સંકોચ નહોતો

“આગના અને લોકોના અવાજથી અને કે ગરમીથી પણ હું જ્યારે ડરમાંથી એકદમ જાગી ઉઠી ત્યારે મારો ખંડ અંધારોજ હતો. ખંડના બારણાથી થોડે દૂર કે મગગતુ હતું પણ ત્યાં ગરમી બહુ હતી જે પહેલેા દાદર પગ નીચે

આવ્યો તે દાદર ઉપરથી હું ઉતરી પડી. અંદાં આવીને જોઈ છું તો આસપાસનાં બારણાં ઉધાડી શકાય તેમ નહોતાં. એટલે કોણ જણે શાથી મને ખીજાં ચાલ કરવાની શ્રુતિજ થઈ નહોં તે હું અહીં જમીન ઉપર સુષ્ટ ગઈ. મને લાગતો હતો પણ મોતનો નહોં. હું એકલી હતી એથીજ ખીજાં લાગતી હતી પણ તમે તો નાટક જોવા ગયા હતા! તમે અહીં ક્યાથી? અને ખીજાં બધાં-બધાં બચ્યા છે? તમે જણો છો?”

“હા, બધાંજ બચી ગયા છે. હું નાટકમાંથી આવ્યો અને બહાર ટોળામાં મેં તને નહોં જોઈ એટલે કાકાને પુછ્યું. તેમણે તું અંદર છે એટલું કહ્યું એટલે હું આવ્યો” મેં જવાબ દીધો.

“અને-અને પરિણામનો પણ વિચાર કર્યો નહોં. હવે?”

“હવે તો જે થાય તે ખરું. બચી પણ જઈએ” મેં ઉત્તર આપ્યો.

“કિશોર! હું એમ ગભરાઈશ નહોં. મારે નાહક ખોટું ચું કામ બોલો છો?” પ્રકાશિકા બોલી “આમા છેવટે મોતજ છે.”

મેં તરત કશો ઉત્તર આપ્યો નહોં. આગ વધુ ઉમરવર લે એવી દમ્બા-ઉત્કટ ઇચ્છા મારા હૃદયને ઘેરી લેવા લાગી. આટઆટલાં વર્ષોનાં મમાજનાં બંધનો અરી પડનાં હોય એમ લાગ્યું. મોત સમીપ આવતાં ફરજે જાણી પડવા લાગી તીવ્ર વર્તમાનકાલમાં અનિશ્ચિત ભવિષ્યકાવની સત્તા નમળી પડી ગઈ. હું અને પ્રકાશ એકેકને વળગીને, એકેકનાં મુખ લગભગ અડકાડીને ઘેગ અધકારને અને વચમાં વચમાં જમકતી આગની કાલમ્બી શિખાઓને નીરખી રહ્યાં. આગના ટુંકાડા, પડતી ભતિના કોઝાડા, ઈટ, નળીઆ, છાગાં વગેરેના અવાજો અને ‘કેક અપૂર્વ’ અને ગૂઢ સાંનિધી સાંભળી રહ્યાં

“ પ્રકાશ ! ” હું બોલ્યો. “ અત્યારે મોત આવે એટલું મારું સુભાગ્ય હશે ? પણ ના ના, મારે શા માટે એટલા સ્વાર્થી થવું ? મારાં જીવનનું લક્ષ્ય પ્રકાશ મને મૃત્યુના માર્ગેજ મળી શકે એમ છે એટલે મારે તો આ વખતે મોત માગવુંજ રહ્યું. પણ તારું શું ? જીવનને આંગણે ઉભેલી તું, સમાજમાં તારું કેવું ઉંચું સ્થાન ! તારે મોત શા માટે જોઈએ ? ” મારાથી આટલું બોલાય તો ગયું પણ બોલ્યા પછી ઉત્તર શો મળશે એ વિચારથી હું કંપી હોયો. મને અનેક વિચાર એક ક્ષણમાં આવી ગયા. કાંઈ વેળા નહીં અને આજે આવે વખતે મેં મારું હૈયું શીદ બોલી દીધું હશે ? હું બીજોજ વિષય કાઢી ઉત્તર ઢિઠાવવાનો યત્ન કરતો હતો એટલામાંજ પ્રકાશ મારા શરીર સાથે વધુ દબાતી, મને જાણે એટલીજ નહીં હોય તે પ્રમાણે મારી સોજ્યામાં છુપાતી બોલી. “ કિશોર ઉત્તર મોનાજ જોઈએ ? હૈયાંના નહીં ચાલે ? પણ હશે. મારા ઉત્તરથી પણ જો હું તમને સુખ આપી શકતી હોઉં તો શા માટે નહીં આપું ? તમારી વાત તમે જાણો. મને તો ગઈ કાલેજ તમે આ પ્રશ્ન પુછ્યો હોત તો આશ્ચર્યથી આભીજ બની હોત પણ અત્યારે તો એને ઉત્તર એકજ લાગે છે; મારે પણ જીવનમાં બીજી આશા નથી લાગતી—બીજે લોભ મને નથી આકર્ષતો. મને તે કારણ હો પણ અત્યારે તો મોતમાંજ જીવન જણાય છે. ”

હું અને પ્રકાશ એકકની સોજ્યામાં વધુ ભરાયાં. દાદરવાળી ઝોરડીની છત હાલતી હોય એમ જણાયું. સહસાજ, આત્માને પુછ્યા વિના શરીરે બચવાના યત્ન આદર્યા. અમે બંને પાણીઆરાંવાળી ઝોરડીમાં ખસ્યાં. બીજીજ ક્ષણે મોટો અવાજ. દાદર ઉપરથી તુટતાં ઘરનો કાંટ પડ્યો. માત્ર પાણીઆરાની ચાર પાંચ પુટની

જગ્યાજ સલામત રહી ગઈ. પ્રથમ આઘાતની અસરમાંથી મુક્ત થતાં પ્રકાશ મને બાઝતી બોલી. “ કિશોર ! પ્રિયમાં પ્રિય વસ્તુને મારે મરવું સહેલું છે પણ મૃત્યુને પોતાની જાને આમંત્રણ અપાતું નથી. આપણે બંને શા માટે ખસ્યાં ? ”

પ્રકાશના શબ્દોથી મારી છાતી વીંધાઈ. હું જરાક ખશીઆણો પડી ગયો. પણ હજી પણ હું એટલું તો કહી શકું કે અમે બીરુ નહોતાં—મૃત્યુથી ધ્યાં નહતાં. ઉમરામાંથી અમે ખસ્યાં એ માત્ર આ જીવનમાં જેટલી પણ વધુ ગળાય તેટલી ગાળવાના લોભમાંજ. મૃત્યુને ટાળવાને નહીં.

અધિકારમાં અમે ઉભય એકેકને બાઝીને ધડીકમાં ઉભાં થતાં, ધડીકમાં જોસતાં, એકેકની આકૃતિ, તેના એકેએક અવયવ, એકેએક અવયવની રેખા અમારાં અંતરમાં કેરી રાખવાના યત્ન કરતાં, મૃત્યુના આગમનની વાદ જોઈ રહ્યાં. જ્યારે પણ તે આવે ત્યારે બંને સાથેજ તેના ભોગ થઈ પડીએ એવી આતુરતા ઉભયના હૃદયમાં વ્યાપી રહી હતી.

x x x

કેટલેક કાલ અમે હશે તેની તે સખે શી ખબર ? અચાનક એક ભીંત ઉપરથી મટીડી અને ચુનો પડવા માંડ્યાં. હું અને પ્રકાશ સાવધાન થઈ ગયાં.

“ પ્રકાશ ! મારી પ્રકાશ ! ”

“ કિશોર ! મારા કિશોર ! ”

ભીંત હાલવા લાગી. મૃત્યુ—અમારા મનથી જીવન—પોતાની શાંતિમય છાયામાં અમને ઉભયને લઈ જવા પાસે આવ્યું હતું. ઉભયનાં હૈયાં કે વિચિત્ર ઉન્માદ, વિચિત્ર આનંદ, વિચિત્ર ભિન્નિઓનાં તોફાનથી ખળભળી ઉઠ્યાં હતાં. “ પ્રકાશ ! આપણા નવજીવનના આરંભમાં

એક-એક યુવન આપ. આપીશ ?” અવાજ
ખોલતા ફાટતો હતો છતાં હું મોઢ્યો.

ઉત્તરમાં પ્રકાશનું મુખ ધીમે ધીમે ઊંચું
થયું. તેના વીખરાયલા વાળની હટોને મેં
ધ્રજતે હાથે ખસેડી. મારું મોં મેં નીચું ક્યું.
એક આલિંગનમાં-એક યુવનમાં અમારું
સારુંએ જીવન રેડાયું.

મોટો અવાજ થયો. ભીંતમાં મોટું ગાખડું
પડ્યું. સહસા પ્રકાશ અમારા મુખ ઉપર પડ્યો.
“અરે! અધ્યા, આ જગ્યાએ તો કોક માણસો
છે! સાચવીને ભીંત તોડજો. ગભરાશો નહીં.
તમે બચી ગયા છો!”

“પ્રકાશ!” મારો અવાજ ફારી ગયો.

“કિશોર!” સામે તુટતો અવાજ
નીકળ્યો.

“ઓ ભગવાન! આ તે જીવન કે મૃત્યુ?”
ઉભયનાં હૈયાં ચીરાઈને સાદ નીકળ્યો.

x x x

ખીન્ને કે ત્રીન્ને દિવસે હું સાંધી ઘેર જવા
નીકળ્યો. તેમની પુત્રીને બચાવવા મેં મારો જનન
જોખમમાં નાખ્યો એના બદલામાં સવાઇલાલે
અને સરસ્વતીએ મારાં ભારોભાન વખાણ કર્યા;
વર્તમાન પત્રોદ્વારા પણ કરાવ્યાં. સ્ટેડને જતી
વખતે મને સવાઇલાલે એક સોનાની ધડીઆલ
આ પ્રસંગના સ્મરણાર્થે આપી. દાંકણું
ઉઘાડીને મને તેમણે ખાસ વંચાવ્યું:

“મારો પ્રાણ બચાવવા ને બાઈએ પોતાનો
પ્રાણ જોખમમાં નાખ્યો તે બાઈ કિશોરને,
હી તેમની બહેન પ્રકાશિકા.”

હું દાદર નીચે ઉતરતો હતો તે વખતે
આખાં ઘરે મને ‘આવજો, આવજો’ના ધાંટાએ
વધાવી લીધો. માત્ર પ્રકાશ સાં નહોતી!

કેંક અમુક સંજોગોને લઈને, પછી મારાથી
સાં વેકેશનોમાં જવાયું નહીં. કુટુંબો વચ્ચેનો
પ્રેમ ઘસાતો ચાલ્યો. આજે લગભગ અમે સૌ
એકઠા અપરિચિતજ લાગીએ છીએ. ભૂતકાલ-
ના લડકામાંથી માત્ર આટલુંજ રહી ગયું છે.
“બેસતાં વર્ષને દિવસે હું પ્રકાશિકાને પત્ર લખું
છું, પ્રકાશિકા મને લખે છે.”

x x x

આટલામાં જગમોહનનાં પત્નીનો વહાલ-
સોયો અવાજ આવ્યો: “હવે તમારે બેઠેએ નાંવું
ઘોવું છે કે નહીં? બારણે બાર થવા આવ્યા!
બેસતાં વર્ષને દિવસે તમારા ઢંગ તો જુઓ!”
આટલું કહેતાં કહેતાં એ બહાર નીકળ્યાં.
અમારા બેના આજસુપણા ઉપર ટીકા કરતાં,
મીઠું મીઠું હસતાં અમારી આગળ ઉનાં ઉનાં
લજ્યાં એમણે ધયાં. “હ્યો આમ ને આમજ
પેટ ભરી ઘો કે પછી પાટલા ઉપર બેસવાનુંજ
નહીં.”

“હા હા હા હા! જોયું?” જગુબાઈ-જે
જગુબાઈને હું આજ મુઠી ઓળખતો આવ્યો
હતો તેજ દારૂચરસની મૂર્તિસમા જગુબાઈ પ્રચંડ
હાસ્ય કરતા કરતા મોઢ્યા. “અરે આતો માત્ર
શુભ શરૂઆત છે, પાટલે બેસીને આજે તમારી
રસોઈ ખુટાડીએ નહીં તો અમારું નામ ખોટું!
સમજ? સવારના બે ચાર જુકડાં શેવના માર્યા
અને હવે આ ત્રણ ચાર લજ્યાં ખાઈશું એટલે
પેટ ભરાઈ જવાનું કે? જો જો! એવી જુલમાં
રહેતીજ નહીં”

મારી હકીકત

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૨૫૫ થી]

માની તરફના સગા શંકરિયો કહિને
બોલાવતા

૧૬ મને ખરાબર સાબરેજ કે એક વખત
સુરતમાં હું અને મારી મા (મારા બાપ મુખ્ય
હતા) મોટી પેની ઉપર સુતા હતા ને એક
આસોસુદ ૧ ની રાતે બાર વાગતે હું એકદમ
કારમી ચીસ પાડી ઉઠ્યો હતો મારી મા તરત
ઊઠી હતી અને તેણે મને છાતી સરસો ચાખ્યો
હતો એવામાં મારા કાકા ઇચ્છાશંકર આવ્યા
હતા અને તેઓએ મને વિલુતિ કરી ચડીપાંડુ
એકાદ કવચ બધું હતું પછી મને એવી બહીક
કે રાતે ધરમાં સુઈ નહીં ને પછી મને મારી મા
બાર પાંચ રાત છુદા છુદાં સગાને થેર લઈ જઈ
સુતી પણ ત્યાપણુ તેમજ ચતુ-એક રાતે હું
મારી માની માસીને સા પરસાળમાં સુતો હતો
ને રાતે બાર વાગતે પાણી પીવા ઉઠ્યો-ખાટલામાં
બેસીને જોઉં છ તો કોઈ બારણાની આગળ
ફેરવતું હતું ને પછી પાણી પી ઉઠ્યો સુતો કે
પાછો કારમી ચીસ પાડી ઉઠ્યો એ ધરનો
માલીક (મામી તો ભાડે રહેતી) લાલભાઈ જે
ગુણીનું જાણતો હતો તેણે આવી ટ્રાણુ જાણે
કંઈ કીધું ખર-પણ તે વખત દીનીની પાસે મે
એક છઠી દીવી હતી એટલી વાત મને સાબરેજ,
પણ મારી ઉમર તે વેળા કેટલી હતી, તે મારા
જણ્યામાં નહીં તેની માસીને સા ખબર કહાડી
તો તે બોલ્યા કે ભાઈ તને તે હજી સાબરેજ ?
મે કહ્યું, હા, પણ મારી ઉમર કેટલી હતી
-તેઓએ કહ્યું કે પાંચ છ વરસની

૧૭ મને મિહામણા સપના મહુ
આવતા-રે હમણા આઠેક વરસ થયા ઝાઝા

નથી આવતાં મે મોટપણે રાતે થયલાં સપનાં
જેટલા સહારે યાદ રહેતા તેટલા લખી રાખ
વાની તજવીજ કરી હતી-થેડાક લખ્યાં પણ
હતા-જાણવાને કે એ સાથી થાય છે, પણ
પછનાડેથી તે લખવાનું જરૂરી રખાયું નહીં
“કોઈ શત્રુરાજનું લશ્કર મરાલ સાથે ને વગડતા
વાળ સાથે શહેરમાં બંડી ધામધુમથી આવ્યું”
છ, -સ્ત્રતામાં દીવા દીવા થઈ રહ્યા-દોડાદોડ ને
ધામધુમ થઈ રહી-યોડો બેલા બેલા બારી
બારણા બંધ કરી દે છ-પેલાઓએ બાજફોડ
ને ધુમખળ મચાવી મુકયુ છ ને જસક જુબાણ
વર્તી રહ્યું-ધણા લોકો હેબક ખાઈ ગયા-
છોકરાઓને મારશો મા, મારશો મા, એમ
માળાપો કહે-ધરણા સતાડે છ હું વળી
આપે બન્યો હાથ દઈ માની શેડામાં
ભરાઈ જતો જાઉં છ વગેરે વગેરે ” ‘સુરત
મુમજની વચમાંની મજલો કાપતા કાપતા
સાતપડીની ખાડી આવી-જૂતડા ભભાવે
છ-ખાડીના પાણી ભરાઈ જાય-કુખી જવાય
વગેરે વગેરે ” હાથી મારી પછનાડે છુટયો છ ને
હું આગળ બહુ જ બેમાકળો થઈ ગયું મુક્તા
નહાસુ છ--હસાતુ નથી-એનામાં ધાર ૭ કે કુદો
મારીને એના ચાથા ઉપર મહડી મેસુ-એવામાં
હાથી છેક જ નજીક આવ્યો-હું હેબકથી આખ
મીચી પડી જાઉં-વગેરે” પિગળમાં એક ઠેકાણે
‘અતિ દુષ્ટમતિ નહાસરો મથી’ એ જે લીંગ
લખી છ તે ઉપલા સપનામાં હું હાથીની આગળ
મથી મથીને નહાસતો તે ઉપરથી “તાપીને કાંઈ
પાછળી રાતે ચાદરણામાં હું નહાવા ગયો-ત્યા
કોઈ કુમળા ગોરા બાળકને જોઉં-મને દયા
આવે-તેની ખાંમે જાઉં-તે મોટું મોટું થઈ
દેખાય છે-એકદમ તે મહારી સામું ડાંગા કહાડું
રાખસ જેવું ઉભું રહ્યું-હું હેબકથી નીચે પડી
જાઉં-એટલામાં તે લડકો થઈ ગયું ” મે જૂતાની

ને કાળી બૈરવ વગેરેની સાધનાઓની બહુ વાત સાંભળી જ તેના પશુ મને ઘણીવાર સ્વપ્ના થતા પહેર હું રહવારે પ્યારી સ મધી દલગીરીમાં બેઠો હતો. એનામાં પાંચે મે રીયર્ડસન સિયેક્શન દીધું તેમાંથી એથેનોનો છેલ્લો ભાગ વાંચ્યો હતો, તે ઉપરથી ગતે સપ્ત યથુ હતું તેમાં “કોષ જક્ષ મને કચરી નાખતો હતો—મોઆ જાતના સાપ જે ભેસોના હાડકા કચરી નાખે છે તે સામર્થ્ય પછી મે કહ્યું કે જા, જા, જક્ષ તુ મને મારેછ તેમાં ત્હારી શી બહાદુરી—માર માર—પત્રી વિચાર્યું કે જે દાહાડે જે નિમિત્તે મોત થનાનું છે તે કંઈ મિથ્યા* થવાનું નથી” આખ ઉપડી ગઈ પશુ શરીર સંગ્રામ્યાલુ તટસ્થ થયલું હતું ને બોલાવતું નહોતું એવા એવા મને બહુ સપના આવતા હતા પશુ કોષ કોષ વખત એવા સપના યાપ છે, પશુ તે દેહશતના નહીં—મે બહાદુરી કરી હોય તેવા” નીતિ તુમિ બન સિધુ ને તરાવે ‘એ કવિતા સપનામાં બહાણુ કુબલુ હતું તે ઉપરથી લખી છે

૧૮ સુરતને મુખ્ય વચ્ચે મહાર અને મારી માનું પગરસ્તે આવવું જવું બહુ થતું—શિયાળામાં, હુનાગામાં, ચોમાસામાં—રાતને રાતે, કાઠા ને રસ્તે અમને બહાણુ સદતું નહીં માટે ન ચાલતા તુજ તેમાં બેસતા એ મારી બાળપણની મુસાફરીથી તે વખત મારા મન ઉપર જે છાપ પડેલી તે મને હજી સાભરે છે એક વખત

ભરચોમાસે હું ને મારી મા વલસાડથી હુગરી જતા પોકી ઉપરથી કાદવમાં પડી ગયા હતા, ને રાતે હુગરીમાં માછીઓના ઝુપડામાં પડી રહ્યા હતા ઘણીક વાર હમારા સગાયમાં જે ખીજા હતા તેમાંના મરદો રહવારે ને સાંજે પગે ચાલતા અને મેકટાના કુલ, ખાખરના પાતરા ફેરીઓ, આમચીઓ તોડતા હમે ધરમશાળામાં ઉતર્યા પત્રી કોષ બુદાજ સ્વાદની ખીચડી ને ધી ખાતા ધરમશાળામાં રંધાતું ત્યારે હું હાથમાં મોટી લખને અહીં તહીં ફરતો ને કુવા ઉપર જઈ બેસતો સાંજે ગામના પાદરના ઝાડોની નમતી શાલાની અને કોસકુવાની છાપ હજી મારામાંથી ખસી નથી જ ગલના તાપ પશુ મને સાભરે છે હમે એકવાર મહેમતી ખાડીમાં કુમર્તા હતા બહાણુમાં ઝાડે ફગાવી માચી ઉપર મને બેસાડતા તે વેળા દરિયાને જોઈ મને કેવું થતું હું કેવો બનીતો । સુરતથી મુમઘ જતા આગમોટમાંથી કુલાઓ દેખતા મારા આગમાં જોર આવતું ને પત્રી બંદર પરથી ઘેર જતા ચાદની રાતે કોટમાંના મોટા મકાનો જોતા મને નનાઈ લાગતી, તે અને મુમઘથી આગમોટમાં સુરત આવતા વચસાડ આગથી જે હવા બદલાતી લાગતી તે હજી મને સાભરે છે એ સપના છુપી રહેલી છાપો કવિતા કરવા માડવા પછી મને તેજદાર ભલકમાં પાછી આબેહુમ દેખાવા લાગી પશુ ખરેખર બાળપણના પ્રવાસમાં મને જે નવું નવું લાગતું ને જે

* હું ઘણો બહીકણુ હતો પશુ ૧૮ મે વરસે એક રાતે મને એવો વિચાર આવ્યો કે જે કાળે જે બહાને ને જે ઠેકાણે મોત થનાનું દશે તે કંઈ થવાવના રહેવાનું નથી તે દાહાડેથી જૂની ને ચોરની બંદીક જવા માડી—હવે હું કોષથીજ ડરતો નથી મુખ્યમાં જ્યાં હું રહેતો ત્યાં ઝાડે ફરવા જવાનું બે દાદર ઉતરીયે ત્યારે આવતું ને

નીચે ઘણુંજ અધાર હતું ત્યાંથી વાડામાં જતા મને જૂતની બંદીક લાગતી સુરતમાં મારા ઘરમાં એક લાહુતની બધરીને જૂત આવતું તે ઉપરથી મારાથી ત્રીજે માળે જવાનું નહીં વડપીપળા તળે પીચાબ કરવા બેમતો નહીં હાલતો હું જૂતજૂતના બેમને માનતોજ નથી

આનંદ થતો તે આનંદની મને હાલની પુરતી લાગણી નથી પણ સમજ છે ખરી.

૧૯. ન્હાનપણમાં હું છોકરાંઓમાં ધણું રમ્યો નથી. સ્ફુરતમાં એક વેળાએ હું છોકરાંઓનાં ટોળાંમાં જતો ખરો પણ રમતમાં સામેલ ન થતાં

આધો રહી જોયાં કરતો. મને જન્મથી રમવા ઉપર ઘણો શોખજ નહોતો. હાલમાં સોક્રાટની જે પાસાની તમામ રમત ધણીજ સારી રીતે અને સેતરજની સાધારણ રીતે રમી બાળું છું.

[આ રસિક આત્મકથાનો વધુ ભાગ આવતા અંકમાં]

અમારા ખુબ વખણાએલા

અધિક ચૈત્ર અને ખીજા ચૈત્ર માસના

સાહિત્ય પરિષદ અંકો

બહાર પડી ચુક્યા છે.

અમારું નવું વર્ષ અધિક ચૈત્રથી શરુ થયું છે.

આજેજ

ગ્રાહક

થાઓ.

તમે જાણો છો?

‘ગુજરાત’ના ગ્રાહકોને સંસદ પ્રંચાવલિનાં પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થયા પછીથી એક માસ સુધી ૨૫ ટકાના કમીશનથી આપવામાં આવે છે.

વાર્ષિક લવાજમ

હીંદુસ્તાનમાં રૂ. ૮-૦-૦.

પરદેશમાં રૂ. ૧૦-૦-૦.

લખો :

વ્યવસ્થાપક ‘ગુજરાત’ કાર્યાલય,

૧૦-૧૪, એકાદિસ લેન, કોટ, મુંબઈ.

સુરસીત

દ્વાપરી સ્વ. પતિશ્ચીના રમ જાણે
 શ્રી કાલમ મુજાતી સમને
 શ્રીયત પાલાલા આણંદલ ચાવડ
 વરદેશી સવિનય સમેત લેડ.

કૃષ્ણ પેપર માર્ટ

મંગળદા રોડ, પ્રોન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ ૨.

કાગળ-મશીનરી-શાહી.

૧૬ ન્યુસ પેપર, એન્ડ પ્રોન્ટિંગ, કોમ્પોઝિંગ, કાઉન્ટર્સ, પ્રેસિંગ, ટાઇટલ પેપર

મોટા જથ્થામાં રાખીએ છીએ.

વારંતુ શરનાસુ SUDARSHAN " રેલેફેશન ૨4869 વાજબી કાવ-નેટવર્કન

તમારી ફરીઆદ

પાચનશક્તિ કમ હોવાની, દસ્તની ચાલુ આવડતની, સ્વપ્નદોષની, મગજની નમળાડની, હાથપગની કળનરની, કંઈ પણ કામ કરતા થાકી જવાની અને બહુ કમજોર હોવાની હોય તો વખત જોયા વગર વાપરો—

પ્રખ્યાત પૌષ્ટિક

આતંકનિઘ્રહ ગોળીઓ

એની ચમકારિક ફોલ્ડ આજ ૨૫ નં થયા જગતભરે છે

કિમત: ગોળી ૩૨ ની દળી ૧ તો ૨૫ીઓ ૧ એક

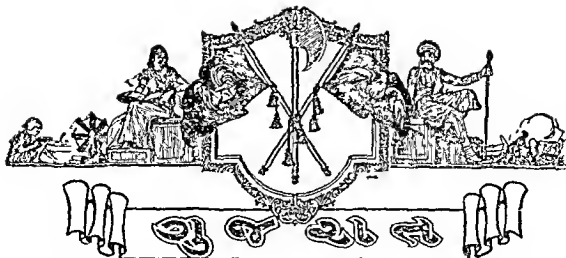
વિશેષ વિગત નબળા માટે અમાર પ્રેસિપીરત મળેશે

મુમાદની પ્રાન્થ

વૈદ્યશાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી

કાલબહેવી રોડ, મુંબઈ,

આતંકનિઘ્રહ ઔષધવાપ, બામનગર કાઠીઆવાડ.

પુસ્તક ૯]

જ્યેઃ ૧૯૮૦

[અંક ૪

ગુજરાત અને યુગધર્મ

ગુર્જરી ગીર્વાણનુ જય કીર્તન

ગાયો, ગાયો, વિજય ગાયો, સર્વ ગુર્જર સતાનો,
સમય મગળ ગુર્જરી ગીર્વાણના યશ ગાવનો,
અન્ન તરછાટે બલેને દીન ને દુબળી કહી,
જેવી તેવી તોયે વહાલી વાણી એ આપણી સહી

પ્રથમ સપ્તકે એ વાણીમા અચલુ કર્યો મના મેદો,
પ્રથમ સપ્તકે એ વાણીમા ઉચ્ચાર્યો કાનો ફેરો

તાતબ્રાત સુસ્વચ્છતાણા પ્રિયમુખમા એ રાણીમહા લે
એ વાણીના અમૃતકરણા અતરમા નિશદીન ચાલે
રાત રાત સહસ્ર લેકિા આજે એ વાણી વાપરનારા,
પચખડમા મસગી રહા એ બૃહત વાકના બલુકારા

જય ગાયો, જય ગાયો

ગુર્જર ગીરનો જય ગાયો !

જય ગાયો, જય ગાયો !

વિધવહિત સર્જનશ્રુતી મહાવાણી માત છે
બગના, હોંગી મહારાષ્ટ્રી ભગિની એની ખ્યાત છે

નરઐયાએ પ્રથમ ધી એ સુદર રૂપવતી તાણી,
પ્રેમાનંદે ખીરી કુખની વિધવિર રસની કીનનારી
નાનાલાનતાણા મુદુ કરથી લલિત બની શી લલકણી,
ગોવર્ધન, ગાધી, ને કનૈયે કીધી સમુદ્દિશણ

જય ગાયો, જય ગાયો !

ગુર્જર ગીરનો જય ગાયો

જય ગાયો જય ગાયો

એ જૂરર શ્રીકૃષ્ણપ્રમુખે રાખ્યદંડ કરમા લીંગો
એ ભૂમિપર પરશુરામે યજ્ઞતલનો વિજય કીંગો
એની કુખના દયાનંદ ને ગાધી સમ રત્નો રાજે,
તેની વાકના વિજય દુદ્ધિ સત્તા અખિન ૪ ગયા ગાજે

જય ગાયો, જય ગાયો

ગુરુશાળ]

[અંક ૧૦૨૨]

રંગપુત્રાણી પર આંગળિ હોકરને ધવરાવતી, પણ એની કપ્પાની આંખ નો,
ત્યાં એનો કય યોદીમા નરબોળ નાદનો દશે, ત્યાં ચોંટી હતી.

લેખક :

રા. ધૂમકેતુ

વિષય :

રા. રવિશંકર શિવશંકર પંડિત

—૬૭૭૭૭૭૭—

ચો દમી સદીની શરૂઆત હતી. અલ્પાહિન ખીલજના સેનાપતિ અલ્પખાનના નામથી સારું ગુજરાત ધ્રુવ હતું કરજીરામ, કોણુ ગણે ક્યાં ગુજરાતનું ગૌરવ ફરી સ્થાપવાનું સ્વપ્ન ધડને હશે કે મનસ્વી માણસના વેદનાભ્યાસ પશ્ચાતાપથી મળગતો હશે । હાંદુ નામદં બન્યો હતો. મુસલમાન જુદમી બન્યો હતો. સર્વત્ર પોતાનો ચોકા સાચવી લેવાની વૃત્તિ દેખાતી હતી. મેવાડના રાણા સમરમિદ રાવણ જેવાએ પણ માર્ગ આપીને મુસલમાન સૈન્યને પાટણ જવા દીધું હતું પછી તો પાટણ પડ્યું. મોમનાય હુંટાયું. સારું સૌરાષ્ટ્ર યરચરવા લાગ્યું ને કચ્છનાં અનેક જ્વતવંત ઘોડા, ને કાઠીઆવાડની 'તેજણુ' ને 'માણકી', 'લખમા' ને 'પુલમાલ' જેવી જ્વતવંત ઘોડીઓ અલ્પખાનના સૈન્યમાં દેખાવા લાગી.

દીલ્હી જવા ઉપડેલું અલ્પખાનનું સૈન્ય

કંચકોટ, પારકર, હઠા, વગેરે ચાંપી નાખીને, મારવાડને રસ્તે સીધું દીલ્હી તરફ પાછું વળવા માંડ્યું. રસ્તામાં ઝાલોરનો ભવ્ય દુર્ગ હતો રજપુતાનું ગૌરવ જળવી રહ્યો હતો ઝાલોરના કાન્હડદેએજ, દીલ્હીના સૈન્યને પોતાના મુલકમાં યધ, પાટણ જવા દેવાની ના પાડી હતી. અત્યારે એ એકજ રજપુત બનીને ઉભો હતો : કાન્હડદે અને એનું સામંત મંડળ હાંદુવને નામે મરી શીટવા તૈયાર હતાં. અલ્પખાને આગળનું અપમાન સંભારી ઝાલોરને લેવાનો નિશ્ચય કર્યો. ફરી એ મેદાનમાં ઘોડાં ધ્રુમવા લાગ્યાં, રણસીમાં પુંકાર્યા, ને રજપુતાની તલવાર લોહી પીપીને વધારે ને વધારે તીખી બનતી ગઈ. ફરી એ દેશ ડોલ્યો; હુંગરા ડોલી ઉડ્યા, ઢોલ ધસુક્યા, નગારે ધાવ થયા ને શુદ્ધ ગંગાજળથી નાહિલો કમ્મી ઘોડા ઉપર, ચઢી કાન્હડદેનો પાટવી કુમાર વીરમહેવ, અને સરદાર

માલદેવ મુસલમાનોને હંફાવતા, ચારે તરફ ધુમવા લાગ્યા. વાતાવરણ વીરત્વથી ભરાઈ ગયું. ન્યાં જુઓ ત્યાં મૃત્યુ દેખાય, પણ જીવનારને અદેખાઈ આવે એવું. ભાટ અને ચારણોની બાનીથી તો રજપુતોનાં લોહી, અબઘડી તુરકડા-ઓને ધુળ ચાટતા કરીએ, એમ બોલતાં વેગ-ભર્યાં નસોમાં દોડવા લાગ્યાં. મરણ એ જાણે નિત્યનો ખનાવ બન્યો, અને જીવન એજ અકસ્માત થયો.

રજપુતાણી ધરઆંગણે છોકરાંને ધવરાવતી, પણ એની કલ્પનાની આંખ તો, પેલી મેર પેલી મેર, ન્યાં એનો કંઈ લોહીમાં તરબોળ નાહતો હશે, ત્યાં ચોંટી હતી. દરેક દરેક રજપુતના ધરમાં ખસ એજ વાત હતી, એજ ધુન હતી અને એજ ધ્યેય હતું. અને કેમ ન હોય ? અલક્ષ્મીના સૈન્યને એકવાર તો રજપુતોએ ચોલાવ્યું હતું. પણ રજપુતો ખેપરવા બનીને નાહવા માટે એક તળાવમાં પેદા એ વખતે મુસલમાનોના હુમલો થયો. હમરો પડ્યા. પાણી રંગાઈ ગયું તે એક રજપુત મહીપદેવડો નાસી આવ્યો. તે જમવા બેઠો હતો. રસોડામાં રજપુતાણી પીરસતી હતી, એટલામાં દેવડાની દીકરી બોલી: ‘મા ! જેને કાંસાની થાળી સાથે લોહાની કડછી ખખડાવતાં નહો. મારા બાપ લોહાના ખખડાટથી તો લાગ્યા છે !’ ખસ, એ પીરસ્યું પીરસ્યાને ઠેકાણે રહ્યું. રજપુત ઉઠ્યો, તલવાર લીધી, ધોડું છોડ્યું તે ધુમ તડકામાં ચાલી નીકળ્યો. બ્યારે અલક્ષ્મીના ઝાલોર લેવા યત્ન કરી રહ્યો હતો ત્યારે આવું વાતાવરણ હતું.

૨

અલક્ષ્મીનાને ધુમતાં ધુમતાં ધણો વખત થઈ ગયો. અનેક ઝપાઝપી થઈ, તે છેવટે આજે તેના પછી આવેલ ખાનજીદાં ઝાલોરને ધેરા

નાખીને પડ્યો છે. ચારે તરફના બીજા મદ પણ ધેરાતા જાય છે; લેવાતા જાય છે; ને રજપુત તેમજ મુસલમાન લશ્કર છેલ્લો દાવ ઝાલોરને આંગણે ખેલી લેવાની તૈયારી કરી રહ્યા હતા.

ચારે તરફના રજપુતો, ચારે દિશાએથી દોડ્યા આવતા મુસલમાન લશ્કરને ખાળવા યત્ન કરી રહ્યા હતા. સેનાપતિ માલદેવ ને પાટવી કુંવર વીરમદેવ જુદા જુદા મઢવીઓને પ્રેતસાહન આપતા ધુમી રહ્યા હતા.

છેક સંધ્યાનો વખત હતો ને ઝાલોરના મજબુત દુર્ગનાં દ્વાર બંધ થયાં હતાં. આજે સાત સાત વર્ષ થયાં જેણે બાદશાહી લશ્કરને મચક આપી ન હતી અને જેના નામથી રજપુત માત્રનું લોહી વેગે ચઢતું, તે સમીયાણા ગઢના થાણી સાતલસિંહને સમીયાણા ગઢ પડ્યો કે પડશે એ સમાચારથી આખું ઝાલોર ખળભળી ઉઠ્યું હતું. કારણ કે સમીયાણા ગઢ પડે એટલે જાણે ઝાલોરનો જમણો હાથ કપાયો. દુર્ગનાં દ્વાર હંમેશના કરતાં વહેલાં બંધ થયાં હતાં ને સાંકડી સાંકડી શેરીઓ સમીયાણાનું ભાવિ જાણુવા આતુર હોય, તેમ અધારાની સોડ વાળીને ઝુપઝુપ ઉભી હતી.

જે વખતે આમ ઝાલોરગઢ પોતાનું ભાવિ જાણુવા આતુર બની ચિંતાવાળી અવસ્થામાં ઉભો હતો, તે વખતે ગઢની બહાર, જંગલમાં, આમલીના એક વિશાલ વૃક્ષ નીચે એ માણુમે કેંક વાતો કરી રહ્યા હતા; એકે જુઝાની બાંધીને પોતાનો ચહેરો જેમ અને તેમ વધારે ને વધારે છુપાવવા યત્ન કર્યો હતો. તેનું સાધારણ કદ સાદો દેખાવ અને ચારે તરફ શંકાની દૃષ્ટિ ફેંકાને ધીમેધીમે વાત કરવાની બંધથી સ્પષ્ટ થતું હતું કે તે સાહસિક કે મૂર્ખ ન હતો પણ વધારે પડતા વ્યવહારિક ડહાપણના બોળ નીચે દળાએલો એક ધરેડમાં ચાલનાર આદમી હતો.

આંગણે છોકરાંને ધવરાવતી, પણ ૨
કંઈ લોહીમાં તરબોળ નાહતો હતો.

તેની સામે ઉભેલા આધેડ વયના, કંક કાળા ચહેરાવાળા આદમીએ પોતાની ખાંધ પર એક

લોદાનો કુહાડો ને ગળ રાખ્યા હતા, અને સાદુ અંગરખું પહેર્યું હતું તેને કાંઈ છેટેથી સથવારો ધારે

“પણુ સાચી વાત છે? સમીયાણા ગઢ પડે તો તો રજપુતાઈ રંડાય.” પેલા છુકાની-

વાળા આદમીએ સથવારાને કહ્યું

“હાકાર વીક્રમસિંહજી!

બાદશાહ અલાઉદ્દીન તો રૂદાવતાર છે અને ન માનતા હો તો પુછો તમારા મોમેશ્વર વ્યાસને!

“રજપુતો પણુ વિધવુનાળ વશજ છે ના? હરિહર તો લડતા આવ્યા છે હરજી નાહા છે ને શ્રીહરિ જીતતા આવ્યા છે ઝવોરના ગઢ આગળ બા બાદ શાહનુ મોત છે!” વિક્રમસિંહે જવાબ વાળ્યો

“બાદશાહનુ મોત તો યશે ભારે, બાકી ઝવોરગઢ પડશે ને રજપુતો વઢાઈ જશે એ વાત ચોક્કસ છે”

“વઢાઈ જશે તો વળી શુ થઈ જશે - વિક્રમસિંહે જવાબ આપ્યો” રજપુતો જવવા માટે મરે છે ને બીજા મગવા માટે જન્મે છે!”

પેણે સથવારો જેનુ નામ ભાઈજી હતું તેણે એક ઉડા નિશામ ખેલ્યો “હાકાર! હાકાર! હજી માનો માંડપણ ભરેલું શુરાતન

ઉપાડી તથવારેજ તે બહાર દોડી ગયું.

જોણા હમીર જેવાનું, રણથંભોરમાંએ ખપ નથી આવ્યું ને તમારું ખપ નહીં આવે; ગઢ જશે: હુંટારો ને પૃથ્વી નિઃસત્રી થશે. જીવતા રહેશે ને ગઢ ટકશે તો એક દિ' આ તરકડાને ધુળ ચાટતા કરશું !—”

વદળીજ-ત્રીજનો ચંદ્ર આમલીનાં ખીડાએલાં પાનમાંથી છાયા અને તેજની ગુંથણી કરવા લાગ્યો: છેટે એક મોરલાએ અચાનક ટહુકાર કર્યો, પાસે શીઆળ ખોલ્યું, ને દૂર ખેતરમાં ભડકો થઈ ઠરી ગયો. હાકોર વિક્રમસિંહની આંખ આ બધાં દૃશ્યો પર ફરી જઈને ભાઈજીના ચહેરા પર આવી ઠરી.

તે વખતે આમલીમાં ઉપર જરા ખખડાટ થયો. એક ધડકો ભાઈજી એ ચાર કદમ જમીન ડેકી ગયો: “હાય રે જૂ...ત !” તેની રાડ ફાટી મઘ. તિરસ્કારથી હસીને રજપુતે તલવાર મ્યાનમાંથી બહાર ખેંચી. તેણે અજબ હીમત-થી ઉંચે જોયું ને ભારે અભિમાનથી હોઠ ફેફડાવ્યા: “ઉહ !”

ભાઈજી હીમત પકડીને ઉભો: “હાકોર ! મને તેમ પણ સળવળાટ થયો !”

“અરે ! જાને ! રજપુત હોય ત્યાં જૂત ન આવે !” ભાઈજીને હીમત આવી: “મેં કહ્યું તે તમે સમજ્યા ? આજે તમે રજપુતનાં લોહી બચાવો કે ક્યારેક અરે ટાંકણે એના જગન મડાય !

“પણ શી રીતે ?” હાકોરે ચાંતિથી પુછ્યું.

ભાઈજી છેક પામે આવ્યો. તેણે હાકોરના ખભા પર હાથ મુક્યો ને તેની સામે નજર ટકાવી

“હું રજપુત નથી પણ રજપુતનું અનાજ મેં ખાધું છે...” તે પોતાનું મોં છેક હાકોરના કાન પામે લાગ્યો ને કાનમાં ગણગણ્યો: “હાકોર ! મેનાપતિ ખાનજીદાનો મોકલેલો સિંહમલીક તમને મળવા માગે છે. સિંહમલીક જને એક વખત તમેજ દેદમાં પુર્યો હતો તેજ. મળીને

તે તમને ઝાલોરગઢ આપશે. હમણાં ઝાલા થઈ ઝાલોરગઢ હાથ કરો, ને પછી તરકડાને જોઈ લેવાશે. કાન્ડહદે સાથે ગાંડાઈ ભરેલા શૌર્યમાં મરીને શું મેળવશો ? હાકોર ! સમજવા જેવું છે. આ...લો...ર...ગઢ-મેળવા...શે.”

“અરે ! પણ એ તો ગજબ થાય !—રજપુતાઈ રાંડે ને નાક કપાય” રજપુતે કાન ખેંચી લીધો.

“હાકોર ! ગાંડુ શૌર્ય એ વીરત્વ નથી: અનેક બચશે: તમને ગઢ મળશે: ને એક દિ, દીનોનાથ, તમારું મોં ઉજ્જવલ કરશે. આજ એ સરદાર કહેવા આવ્યો છે પણ જો નહીં માતો તો કાલે તમે પોતે કહેવા જશો !”

વિક્રમસિંહનો દઢ નિશ્ચય સરવા લાગ્યો. તે વિચારમાં પડ્યો.

“પણ મલીક પોતે છે ? સિંહમલીક જને મેં દેદમાં રાખ્યો હતો ?”

“હા. પોતેજ છે. ને તમારી રાહ જુએ છે”

“પણ ભાઈજી વિશ્વાસઘાતનું મદાપાપ—”

“આ વિશ્વાસઘાત નથી. રાજનીતિ છે વધારે જીવ બચાવવા માટે થોડા જીવ હોખીએ તેના જેવું.”

હાકોરે વધારે કે ન બોલતાં એક પ્રકારનો અવાજ કર્યો તત્તજ ઘોડીનો ઝીણો હણહણાટ ને ઝાંખલા સંભળાયા “આપ માણુકી” એટલું બોલતાકને વિક્રમસિંહે થોડા પર પચાણ કર્યું, લગામ હાથમાં લીધી, ને ઘોડીને ધસારો કર્યો “હીક, ભાઈજી, ભારે ટુનું તો ઝાલોર જાય છે નાં ?—હું મલીકને મળીને ઘડીમાં આવ્યો.”

“હા ભલે, પધારો, ને વિજય કરો.”

તીરની માફક ઘોડી છુટી ને સથવારાનો વેય ઠીકઠીક કરીને ભાઈજી ઉપડવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો.

“યધ રહ્યું! યધ રહ્યું! હવે જાલોરગઢ
 ટકે...” એ વિચાર બાહ્યના મનમાં ધ્રુમી
 હવે વખત ગુમાવવામાં ભારે હાનિ હતી,
 પોતાની તલવાર કાઢી બાહ્યની છાતી પર
 અણી ભરાવી ઉભો.

“બોલે છે કે પુરા કરું?”

“એ માયાપ” કહીને બાહ્ય બેઠો થવા
 ગયો, પણ તેને તરતજ સાંભળ્યું કે પાતે જરા
 પણ ચાલશે તો મોઝે વધુ પુરાં યધ જશે. તે
 શાંત પડ્યો રહ્યો.

તલવારની અણી વધારે સખત થતી લાગી.
 “બોલી દે, વિક્રમસિંહ શા માટે ગયો છે?
 બોલી દે” કનકેશ્વરે હજી પુછવાનું ચાલુ રાખ્યું.
 “જાલોરગઢનું રાજ લેવા.”

એક આગકા સાથે બાહ્ય બેઠો થયો,
 કારણ કે તેના છેલ્લા જવાબ પછી તલવારની
 અણી વધારે સખત થતી લાગી. પણ આગકાની
 સાથેજ તલવાર તેના હૃદય મોંસરની નીકળી
 ગઈ. અને તે લોહીમાં નાહી રહ્યો. તેને એમ ને
 એમ પડતો મુકી કનકેશ્વર પવનવેગે જાલોરગઢ
 જવા નીકળ્યો.

૪

સવારે મોં સુજાણું થયા પહેલાં એક અધીરા
 થોડેસ્વારે જાલોરમાં પ્રવેશ કર્યો.

તે પોતાની ડેલીએ પહોંચ્યો ને ઉતાવળે
 ઘરમાં પેહો, રજપુતાણી ઉઠીને દાતણ પાણી કરી
 ઉગતા મુરજને નમતી હતી. ત્યાં પોતાના ધણીના
 પરસેવાથી રેખાંત્ર થોડો તેની નજરે પડ્યો.
 સાથે સાથેજ મુસાફરીથી થાકેલો રજપુત
 ધડીમાં મુછે તા’ દેતો તો ધડીમાં તલવાર પર દાય
 દહ ચાલતો તેની નજરે ચડ્યો. તેના શરીર પર
 ચાકનાં ચિહ્ન દર્શાવતાં; મન પર વિહ્વલતા દર્શાવતાં; ને
 હુમ્મમાં પર લોહીના ડાઘ દના. રજપુતાણી દે

તકે કરે તે પહેલાં કાઠાર વિક્રમસિંહને કહ્યું:
 “ભારે યધ! સમીયાણા પડ્યું. સાંતળસિંહ
 મરાયા ને મુસલમાનો માર માર કરતા જાલોર
 પર ધસ્યા આવે છે!”

“પણ જાલોરને આંગણે તો તમારા જેવા
 એમની કબર નહીં ખોદાવે? હજી દેં રજપુત
 મરી ખુટ્યાં નથી!”

“એ બધાં ગાંડાં શુરાતન છે!”

હીરાદેવી આશ્ચર્યને શંકાની તીક્ષ્ણ દષ્ટિએ
 રજપુત તરફ જોઈ રહી. રજપુતે તેની નજર
 ચુકાવી.

“એવું છે કે રણચંબોર જેવા પણ પડ્યા
 છે તો જાલોર તો શું?”

“કાઠ વીજળી ચમકે ને આંખ મીંચાય
 તેમ વિક્રમસિંહ બોલતાં તો બોલ્યો પણ હીરા-
 દેવીના મોં પર જે ચળકાટ ચાલ્યો ગયો એ
 જોખને તે થંભી ગયો.

“હું.. શું કીધું? જા...લો...ર શું
 હીસાખમાં?”

“ના...પણ...”

“કાન્ડહદે જોયો છે?...અને વિરમ...દેવ
 અને તુ મારો ધ્રુવર વિક્રમસિંહ...આજ
 સિંહો છવતાં શું જાલોરગઢ પડે?”

વિક્રમસિંહના પગથી માથા મુધી ધ્રુમરી
 ચાલી ગઈ.

“આ લોહીનાં વીર સ્નાન ક્યાં કર્યો?”

“બાહ્ય મરણ પામ્યો. વગડામાં કાપીએ
 છાતી વીંધી નાખેલી. અને મેં તેને પડેલો જોયો
 અને...”

રજપુતાણીએ સાંભળ્યું નહીં તે નિરાશ
 થઈ હતી. તેણે ધાયું હતું કે શરીર પરનાં
 લોહીનાં છાંટણાં યશતિગ્રક જેવાં નીકળશે.

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૩૨૧]

દીલરુબાને

૩૩૩૬૬૬

લેખક: —

બહેન વ્યોત્સના શુક્લ

— — —

તુ આવ ઓ સખી! આવ
પેલુ ગાન સાથે ગાઈએ,
આ શૂન્ય રાત્રિએ સખી!
ધડી એડલ મે ગાઈએ.

મીલાવવા તથી સુર તારા,
હો મળે કે ના મળે;
એ ગાનના સુ-ભાવમાં
સહુ સુર સંગીતના બળે.

નિદ્રાથી આ દુનીઆ સુતી,
ઉર ભગતુ તારું સખી;
એ ગાનના સંવાદથી,
રજની યગે ચેતનવતી.

આ ઝણુણુણુ ઝણુકાર તારો,
દશ દિશામાં બ્યાપશે,
ખજાંકને બેદી પ્રભુના
પાદ પદે પહોંચશે.

વહી જાય જો સખી ! વણ કહે
આ કાળનો રથ વેગથી;
જાણું નહીં રજની વીણે
મળીશું ફરી કે નહીં સખી !

તો ગાન અધુરું કાં સુકું ?
નિદ્રા સમાધિ કાં લઉં ?
આ રનેહના સંરંભરણના
મધુપાનથી કાં દૂર થઉં ?

ચલ મધુર રવ તવ છોડ પ્રિય !
મુજ ઉર અતિ અધીરું થવું;
એ મિષ્ટ પ્રેમલ ગાનના
રસમાં સખી હુખી જશું.

વહી જાય આ રજની કદી,
નહીં ગાન એ અધુરું સુકું;
વહી જાય યુગ-યુગાંતરો,
એ અમરગીત હું કાં સુકું ?

લેખક:

રા. ધનસુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા

સભ્ય સાહિત્ય, સંસદ

મું બામધી સુરત જતી ટ્રેનમાં હું બેઠો હતો. ગતિને લમને આપણી જીભની નસોમાં પણ ગતિ આવતી હતી એમ હું માનું છું; કારણ કે ટ્રેનમાં સાધારણ રીતે મુંગા રહેતા માણસો પણ ઉત્સાહથી વાતો કહે જાય છે. અમે પણ રસભર વાતો કરતા જતા હતા. એટલામાં એક બહુજ અપ-ટુ-ડેટ પોષાકમાં સજ્જ થયેલ ગૃહસ્થ પોતાના પેંસને સેંટથી મધમધતા રુમાલથી લુછતા બોલ્યા: “તમારો ગાંધી ગમે તેમ કહે પણ મને એની શાંતિમય અસહકારની ચળવળ તદ્દન બાવલી લાગે છે. આપણે નામદં તો છીએ જ અને એમાં આ ચળવળે આપણને વધુ બાવલા બનાવ્યા.”

“પણ સારે તમે શું પસંદ કરો છો?” મેં વિનયથી પૂછ્યું; “હું શું પસંદ કરું છું?” પેલા ગૃહસ્થે કહ્યું: “તલવારથી લડવાનું, બંદુકથી ઝુઝવાનું, તોપથી ધુમવાનું. આ તો ધરમાં બેસીને ડોશીઓની માફક રેંટીઓ કાતો! અને પાછું પરદેશીઓ પ્રત્યે પણ ધિક્કાર નહીં બતાવવો! એમને પણ ચાલવા! આ બધું કેવા મગજમાંથી નીકળ્યું હશે એની મને સમજાય

પડતી નથી. હું તો એમજ કહું છું કે દરેકે દરેક અંગ્રેજને તમે ધિક્કારો.”

“પણ મહેરબાન,” એક બડા, જદ્દ શેડીઆ બેઠા હતા તે બોલી ઉઠ્યા; “એક તો એ કે આપણી પાસે તરવાર કે બંદુક છે જ ક્યાં? સાં તોપની તો વાતજ શી કરવી! અને વળી એવા બળવાથી આપણને દુઃખ કેવું પડે તેનો તમે કે વિચાર કર્યો?”

“હા હા હા હા!” અપ-ટુ-ડેટ ગૃહસ્થ હસી પડ્યા; “તે બધાંને માટે તમારી તૈયારી હોવી જોઈએ. તમારા ધરખાર ઉખડી જાય, તમારા અને તમારા કુટુંબના જીનમાલની પાચમાલી થઈ જાય તોપણ શું! આયરલેંડ, રશીઆ વગેરેના દાખલા લો.”

ફાટી તુટી ખાલી અને ટૂંક મીલનું કાપડ પહેરીને બેઠેલ, એક દીન અવસ્થામાં જણાતો પુરુષ સહેજ નમ્રતાથી બોલ્યો: “પણ ન્યાં સુધી આવો બળવો શક્ય નથી સાં સુધી તો ગાંધીજીની ચળવળ ચાલવા દો તો શું બોલું?”

“પણ શા માટે શક્ય નથી?” પેલો ગૃહસ્થ છાતી પુલાવીને બોલ્યો; “શક્ય અને અશક્ય શબ્દોજ નકામા છે. આજે ને આજે

હમ આપણે લઢાઈને મોખરે નહીં યદ્દ શક્તિએ ? એમ કહેને કે તમે ત્યાગને માટે, તમારો જીવ અર્પવા તૈયારજ નથી તમારે તો સલાઓમા બેસીને ‘વદેમાતરમ,’ ‘મહાત્મા ગાંધીજીની જય’ વગેરે હાકળો મગ્ગવી છે. અહં !” આટલું કરીને તે ગૃહસ્થ ટાઈમ્સ ઉઘાડીને વાચવા બેઠા.

થોડીવાર કેંક શાંતિ રહી પછી પેલા બડા, વૃદ્ધ શેડીઆ બોલ્યા.—“ભાઈ, હમણાં એ તોપોના ધડાકા કે ખાદીના લુગડા એ બધાથી કેં વળવાનું નથી ન્યાસુધી આપણા સસાગમા સુધારો દાખલ થયો નથી સાસુધી બધાં ફાફા છે. અસલ ના વખતમાં રામચંદ્રજીએ જેમ એક પત્નીવત રાખ્યું હતું તેવું વત હમણાં કેટલા રાખે છે ? બસ, બધા ઠરાવ કરી દો કે એક બેરી મરી જાય તો પછી બીજી પરણવીજ નહીં એટલે વિધવા વિવાહને સવાલ એની મેળે નીકળી જશે અને છતાં એમ બે ધારો કે મરદો બીજી બેરી પરણે એની છુટ આપણે આપીએ તો પછી બેરાઓને પણ તે છુટ આપવીજ જોઈએ કન્યાઓ વીસ બારીસ વરસની થાય ત્યાં સુધી તેને પરણાવનીજ નહીં, અને જે પણ કેષ પરણે કે પરણાવે તો તેમને પકડી પકડીને ન્યાત બહાગ મુકી દેવા જોઈએ, કે જુઓ પછી સુધારો કેવો બેસમાં દાખલ થાય છે કે નહીં ? પણ આ તો કામ કરનારાઓમાજ હાંમત નહીં અને દાખલો બેસાડવાની તાકાત નહીં એટલે શું થાય ?”

“સાહેબાં એ પણ ધીમે ધીમે થયે” પેલા ખાદીધારીએ દીન વદને કહ્યું, “કે ઉતાવળે આના પાકે ?”

“જાઓરે મારા મહેરબાન ‘યદ્દ રહેશે-યદ્દ રહેશે’ એમ કરતાં કરતાજ આપણું રાજ્ય ગયું.” વૃદ્ધ શેડીઆએ પેટ ઉપર હાથ પસરાવતાં કહ્યું “જે કરવું તે આજ ને આજજ કરવું.

તમારા જેવા જીવાનીઆઓ સોમન લે કે બસ, પરણવું તો વિધવાઓનેજ પરણવું. નહીં તો પછી વીસ વરસની કન્યાનેજ પરણવું વડીયો બડીયોને ખુણામાં બેસાડી દો અને રણના મેદાનમા ધુમો. ‘સુધારો કરીએ તો ઠીક, સુધારો કરીએ તો ઠીક, એમ ધરને ખુણે બેસીને બોલ્યા કરીએ કે સસાર સુધારા પરિપદો બરીને ત્યાં ભાષણો કર્યાં કરીએ તેમાં કશો શુકવાર નહીં વળે સમજ્યા ! આટઆટલા વરસ થયા પણ હજી કન્યાવિક્રય તો ચાલેજ છે બાળપંચની બદો પણ એટલાજ પ્રમાણમા છે બાળવિધવાઓ એમની એમ નર્કયાતના સહન કર્યે જાય છે અરે એ તો શું પણ આ અંત્યજ્નેનોજ દાખલો જુઓને ! મહાત્માજી કહી કહીને યાદી ગયા પણ એટલોએ સુધારો તમે કાઢ કરી શકતા નથી પછી સ્વરાજ તે કયાધી મળે ? અને ટાણુઆરે ?”

“હા, મુરબ્બી, હા, આપ કહો છો તે પણ કેં સાવ નાખી દીધા જેવું નથી.” દીલગીર થઈને, નિશ્વાસ મુકીને ખાદીધારી બોલ્યો.

“અંત્યજ્નેની આમડછેટ કાઢી નાખીને આપણા ધર્મનું સત્યાનાશ વાળવા તમે તૈયાર થઈ જાઓ છો પણ તમે એમ માનો છો કે એથી તમને સ્વરાજ મળી જવાનું છે ?” એક ગૃહસ્થ અત્યાર સુધી શાંત બેઠી રહ્યા હતા તે બોલી ઉઠ્યા તેમણે ઝીણું ધોતીઉં, પાતળો રેશમી ડગલો અને માથે ઇસ્ક્રી, લાલચટક પાઘડી પહેરી હતી કપાળે નાનું છેલાણું નિનક શોભી રહ્યું હતું. મોંમાં સેનસેન, જવત્રી વગેરેથી ભરપુર પાનનો ડુઓ હતો કાનમાં વાળાના અતરનું પુમકું અને માથાંમાં કેશરંજન તેજ બહેકી રહ્યા હતાં તેમના મોલવા ચાપવામા પણ અમુક જતનની છટા હતી “ન્યાં સુધી તમે ધર્મને સજીવન કરી તમારા જીવનમાં પુનઃ સ્થાપણો નહીં, ન્યાં સુધી તમે તમારાં હૃદયમાં

ખાદીધારી પુરુષ નવજીવનની ફાઇલમાં ગુથાઈ ગયો.

પવિત્રતાની મૂર્તિને જડી નહીં રાખો. ત્યાં સુધી તમે પ્રગ્ન તરીકે કદી આગળ વધવાના નથી તમારામાંથી કેટલાએ ભગવદ્ગીતાનું અધ્યયન કરેલું છે? રામાયણ અને મહાભારતના ગ્રંથો કેટલાએ વાંચ્યા છે?”

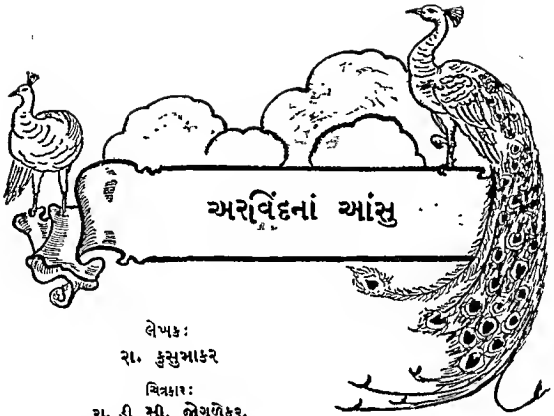
“પણ ધર્મને અને રાજ્યમત્તાને જો સંબંધ? ક્રાંસની પ્રગ્ન આટલાં શાયથી છેલ્લા મહાયુદ્ધમાં લડી તે ઉપરથી તમે એમ કહી શકો છો કે એ પ્રગ્ન બહુ ધમિષ્ટ છે?” ખાદી ધારીએ ધામેથી કહ્યું.

“ક્રાંસનો દાખલો અહીં ચાલી ચક્ર જ નહીં.” તિલકધારી પુરુષે કહ્યું. “આપણે ત્યાં ધર્મ વિના આપણો ઉદ્ધાર નથી. તમારા માંધીજી શું કહે છે? કે પવિત્ર જીવન વિના સ્વરાજપ્રાપ્તિ અશક્ય છે. અલબત્ત, જો કે અંતઃજ્વલાર વગેરે બાબતોમાં એમનું ધર્મનું

અજાન ખુલ્લું જણાઈ આવે છે.” આટલું બોલીને તિલકધારી હાપુસ ફેરી મોળવામાં પડ્યા.

ખાદીધારી પુરુષ ‘નવજીવન’ની ફાઇલમાં ગુથાઈ ગયો. હું ઉઘનાં ઝોકાં ખાવા લાગ્યો. વચમાં વચમાં વળી વાતચીતો ચાલતી પણ મેં તેમાં ઝાઝો ભાગ લીધો નહીં. પેલો ખાદીધારી યુવાન બહુજ વિનયથી પેલા અપ-ટુ-ડેટ ગૃહસ્થ જોડે, પેલા ગઝ વૃદ્ધ શેડીઆ જોડે અને તિલકધારી જોડે કે ને કે અવારનવાર વાત કર્યા કરતો હતો. તે ઉપરથી મને એમ લાગ્યું કે એ યુવાન એ ત્રણે વ્યક્તિઓને સારી રીતે ઓળખતો હશે એથી જ્યારે એ ત્રણે વ્યક્તિઓ એક પછી એક ટ્રેનમાંથી ઉતરી પડી ત્યારે મેં પેલા ખાદીધારીને પુછ્યું કે એ ત્રણે પુગ્ગો કાણ હતા.

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૩૪૬]

લેખક :

૨૧. કુસુમાકર

ચિત્રકાર :

૨૧. ડી સી. જોગજેકર,
એ. એમ.

ખ્યા ૨૧ અરુણ ! બીમારને બીજાને
જે અમૃત-આશ્વાસન લતા સીંચે
છે તેવાજ દીલ્લર દીલાસો, માંદગીનાં દર્દો
જીવન મૃત્યુ વચ્ચે જોલા ખાતાં કાંઈ પણ
ધન્સાન કરતાં વધુ તીવ્ર અને ઉત્કટ ઇચ્છાથી
તે પ્રાણેશ્વરીની ગેરહાજરી અને વિયોગે, મારુ
ત્રાકાતું હૃદય નિજ એકાંત ખંડમાંથી શોષે છે.
લતાની ફેાઈ સુમનકાંતા છેવટના શ્વાસ ખેંચી
રહ્યા છે. વૈદ દાકતરોએ હાથ ધોઈ નાખ્યા છે.
લતાને તે ઝંખે છે ને તેની છેવટની પળોમાં માધુર્ય
રેડવા લતા નગરમાં ગઈ છે.

અહીંથી થોડે દૂર ગિરિમાળમાં નારાયણ
સ્વામીની મઢી છે. તેના દર્શનાર્થે ગયા અડવાડીએ
હું ગયો હતો. સમીસાંજે અમે આવી પુજ્યા.

સરયૂ સાથે હતી. અમે આવી પહોંચ્યા ત્યારે
સ્વામીજી તરુચ્છાયા તળે ચિન્તનમાં ડુબી ગયેલા
દીસતા હતા. લતાને જોતાં જાણે જીવનનાં નવી
વીજળી રેડાઈ હોય તેમ સ્વામીજી ધ્યાનમુક
થઈ ઉઠ્યા. આનંદ અને આલ્હાદના પુવારાની
રસ-સેરો એમના વદનપર પુટતી હતી. પાસે
એક વ્યાધાંબર અને બે ત્રણ મુગયર્મો પશ્ચાં હતાં
તેના પર અમને ગોઠવાવાનો હસારો કર્યો. નારાયણ
સ્વામીએ સુમનનાથ અને અમ્યાંબિના ક્ષેમ
કુશળ પુછ્યા. જીવનની વિનશ્વરતા અને મિથ્યાત્વ,
લોકકલ્યાણનાં જીવનવ્રત, લોકસંગ્રહના મુદિતા-
શયો વગેરે વાર્તાના રસ-અવાહમાં અમે તણાતાં
હતાં. એટલામાં એક યુવક યુવતિ જે તેઓનાં
હાકત છે તે ત્યાં આવી પહોંચ્યાં. સ્વામીજીએ
શશિકાંત અને માલતીને અમારું અભિવાદન

કરાવ્યું. માલતીના ભર્ગ તણા કુવારાએ મારું
ધ્યાન ખુબ ખેંચ્યું. માલતી કુરસદના એકાદ
કલાકનું રમકડું ગણી શકાય. શશિકાંત (માલતી-
ના હાથનો ઉમેદવાર) શરમાળ, એકાન્તપ્રિય
અને કૈંક અતડો દીસતો હતો. છતાંએ લતાએ
—મારી મીલનસાર લતાએ તેને અમારી વાતોમાં
બેળવવા પ્રયાસ કર્યો પણ તે મિથ્યા. હૃદયના
હિંચાણમાં તેને કૈંક સાલતું હશે, તેનું સ્વયંક તેનું
મૈત્ર હતું. મેઘાવિની માલતીની હૃદય-પાંદડી
કામળ કુન્દ સમી ખીલતી હતી. કલાક પછી
સહેજ લટાર મારવા અમારીજ ગાડીમાં શશી,
અને માલતી આન્યાં. માલતી અને લતા એક
પડખે ગોઠવાયાં. ખીજી બાજુ હું અને શશી
ગોઠવાયા. મેઘાવિની માલતીની મધુગોષ્ઠી એટલી
બધી મોઢક અને મોઢક હતી કે શશીની વદન-
મુદ્રાની આનિ-છાયા કટુ તીવ્રરોષમાં સંકોત થતી
હતી તેનું બાન કરાવવાને ચારુને મારી આગળી
દાખવી પડી ને અર્ધ-મુંગી ટકોર કરવી પડી કે
માલતીમાં હું જરા વધારે લટું બન્યો હતો.

પ્યારા! માનવ માનવના આપસઆપસના
કલહ, ક્લેશ, ધર્ષા, અસુધા, વૈમનસ્ય કેટલાં
દુઃખકર છે! ખાસ કરીને યૌવનના વસંત કાલે,
જીવનની મોંઘી આનંદ ઋતુમાં તેઓ ખાલી
ટંદાડીસાતને ઝગઝાગમાં જીવન વેડફી નાખે છે
અને જીવનનો કુસુમિત પથ જ્યારે વટી જાય છે
ત્યારે પોતાની જીલ માટે હાથ ધરી આનંદ
—કુસુમો માટે ખાલી વલખાં મારે છે. આ ખ્યાલ
મારા મગજમાં ધર કરી બેઠો હતો. સાયંકાલે,
સ્વામીજીની મઢી પર અમે પાછાં ફર્યાં. જીવનનાં
સુખદુઃખ પર વાર્તા પ્રવાહ વળ્યો. ત્યારે નાઢક
કુવાઈ-કરમાઈ જતાં વદન, નાખુશ તખીઅત,
અને સુગીએલ પ્રકૃતિના રંગદંજ પર હું ઉતરી
પડ્યો- મેં કહ્યું કે સુખનું ચાંદરણું ચાર દહાડાનું
ને સમસ્ત જીવનઘટમાળ તો દુઃખ પ્રધાન; આમ

વિના કારણ બખડાટ ફડકાટ કરીએ છીએ. પ્રભુ
જે મીડી બક્ષીસો નવાજેશ કરી રહ્યો છે તેને
માત્ર કીલવાજ આપણાં હસ્ત અને હૃદયો તૈઆર
હોય તો વિપત્તિનાં વાદળાં ક્ષણમાં ખીખેરી
નાખવાનું મનોબળ આપણે કેળવી શકીએ.
સાયંકાલે મધુમુદન નામના મૃદસ્થ વળી મંડળીમાં
ઉમેરાયા હતા. મધુલાઈએ કહ્યું કે હંમેશાં
આપણી પ્રકૃતિ આપણે હાથ નથી રહેતી.
શરીરનાં બધારણ ઉપર પણ પ્રકૃતિના પ્રાસન્ન્યનો
ધણો આધાર રહે છે. શરીરને સુખચેન ન હોય
ત્યારે મન પણ વ્યાકુળ થાય મેં પ્રત્યુત્તરમાં
કહ્યું કે એ વાતનો ઇન્કાર મારાથી ન થાય. પરંતુ
એવી પ્રકૃતિને માત્ર આપણે એક રોગ ગણવો
જોઈએ અને એના નિવારણનો આપણે
ઉપાય શોધવો જોઈએ. લતાએ ટહુકા કર્યો;
“એવો એકાદ ઉપાય ધ્યાનમાં હોય તો જરૂર
સુચવો. હું તો એને આપણા હાથનીજ વાત
ગણું છું. મારી પોતાની બાબતમાં તો મારા
સિદ્ધાંતનો મેં અખતરોએ કરી જોયો છે ને
કસોડીએ એ સફળ નીવડ્યો છે. જ્યારે મારા
હૃદયમાં કૈંક ખટકે છે ને મારી પ્રકૃતિના પ્રાસન્ન-
માં વિકાર કરે ત્યારે એ વિઠ્ઠલિને નિવારવા હું
હું વાડીમાં દોડી જઈ છું. એકાદ મીઠું ગીત
લલકારું છું, ને મારી સહીઅર વીણાને બોળા-
માં બધ એકાદને ગતમાં લીન બનું છું ને એક
ધડીમાં તો આનંદના જુદજુદ મારા ઉલ્લાસો
હૃદયમાં પુટે છે” “જરાબર” મેં ચલાવ્યું;
“મારું એજ કહેવાનું છે. કુગીએલ પ્રકૃતિ માત્ર
પ્રમાદનુંજ પરિણામ છે. પણ સહેજ શ્રમ
લેવાની આપણામાં રજૂતિ અને તત્પરતા હોય
તો મીડી તાજગીથી આપણું કામ આટોપાઈ જાય
છે. આમ જે કામથી આપણે ખંચાતા હોઈએ
તેમાંજ નવો રસ આપણને માલમ પડે છે.”

—માલતી કાન માંડી સાંભળતી હતી. શશીએ

માંધો ઉઠાવ્યો કે આપણી જાતના આપણે માલીક નથી અને આપણી પ્રકૃતિ પરના સ્વામિત્વનો દાવો ખાલી આડંબર હોઇ ઉપ-હાસનીય છે. મેં ઉત્તર વાળ્યો “સવાલ માત્ર કલેશકર લાગણીનો છે જેનાથી દરેક જણ ખુશીથી નાશી છુટે, પણ કસોટી વિના સર્વ શક્તિનો ખ્યાલ ક્યાંથી આવે ? દરદી પોતાની તબીબીત હાથ લાવવા વૈદની સખતમાં સખત પડેહછ સેવે છે ને કટુમાં કટુ ઔષધીને અમી સમાન ગણી વધાવે છે.” અવસ્થાને અંગે સ્થામીને કાને સહેજ બહેરાશ આવી છે. એમને વાતમાં રસ પડતો લાગ્યો ને અમારો વાર્તાલાપ સાંભળવા જરા મસ્તક દાળી શ્રમ કરતા મેં તેમને જોયા ગળું ખંખેરી, જરા ઘાટો વધારી એમનેજ ઉદ્દેશીને મેં આગળ ચલાવ્યું. “આપણા ઉપદેશોએ અને ઉપદેશકો પાપ અને દુરાચાર સામે ટાણેકટાણે વાગ્યાણુ છોડે છે તેને આ કુઠીએલ પ્રકૃતિ સામે એક નાનું સરખું તીરે તાકવાનું નહીં હોય !” એ કામ તો તમારા નગર આખ્યાતાનું ”સ્વામીજીએ ટાણો મારતાં કહ્યું. “અમારા ગ્રામ્યજનો તો સદા પ્રસન્ન મન લહેરે છે. હા ! તમારો ઘુંટડો અમરા સુમનનાયબાઈને ગળે જરા ઉતરવો જોઈએ ને એ નુસકાની અમારા મધુસૂદનજી માટેએ જરૂર ખરી ” અમે બધા પેટ પકડી હસી પડ્યા. સ્વામીજી પણ અંતઃકરણપૂર્વક એટલું બધું હસ્યા કે એ જીગરના ખજાને ઉધરસે એમનું ગળું ને છાતી લરાઇ ગયાં ને ધડીક અમારી વાર્તા અમારે ચંભાવવી પડી. શરીરે વળી પાછી ચર્ચા ઉપાડી: “તમે નાખુશ પ્રકૃતિરંગને એક ગુનહો-અપરાધ ગણો છો ? મને લાગે છે કે એ નિર્બલતા માટે તમે ધણો સખત શબ્દ વાપરો છો.” મેં ઉત્તર વાળ્યો; “બીલકુલ નહીં” તે વિરૂપ મનઃ સ્થિતિને અનુરૂપજી મારો શબ્દ-

પ્રયોગ છે; અન્યોન્યને સુખી કરવા તો આપણામાં તાકાન નથી, તેમાં વળી જે થોડો ધણો આનંદ આપણી જાતે રળી શકીએ તેનાથી જાતે વચિત રહેવું ને બીજાને વિમુખ રાખવા એ પાપ નહીં તો બીજું શું ? પોતાની નાખુશ તબીબીત અને અસ્વસ્થ મીઠાજને સંતાંડવા સમર્થ કેટલી વ્યક્તિઓ છે ? બીજાનાં આનંદમાં રસ-ભંગ ક્યાં વિના પોતાના આત્મા પર લદાએલો મૂકભાર શાંતિથી સુપચાપ વહે એવાં કેટલાં ? આ મનોવિકાર જે અસંતોષ, જે મિથ્યા ગુમાન આપણાં ક્ષુબ્ધચિત્તને વલોવે છે તેમાંથી ઉદ્ભવે છે ને આપણી પોતાની સંપૂર્ણતાના આતર-ભાન રૂપે પરિણમે છે. આપણી આસપાસ આપણે સુખથી છલબલતું વાતાવરણ જોઈએ છીએ. આનંદ-તરંગે ડોલતી જનતા જોઈએ છીએ. એ આનંદના કારણરૂપ આપણે નથી-અરે આપણે સામે પુરે માથું ફેરીએ તોપણ એ તરંગ નર્તન કદી શમવાનું નહીં, આ દૃશ્ય અને આપણી અસહ્યતાનું કટુ તીવ ભાન આપણને ખટકે છે—ખુંએ છે.”

લતા મારા તરફ રિમતભર નીરખી રહી. જે લાગણીથી મારા ઉદ્ગારનું અરખિત વહેન વહેતું હતું તેની અસર તેના પર યદ્ય રહી હતી ને માલતીની આંખમાંથી એક અદૃશ્ય આંશુ ટપક્યું આ સમભાવે મારા વાક્યગાહને ગતિ આવી ને મેં આગળ ધપાવ્યું; “જે મીઠા નિર્દોષ આનંદનું ભોક્તા એક માનવ ઉર યદ્ય શકે તેનાં આનંદ-કુસુમો પીંખવામાં જે હાથો પ્રતીણ છે તેને અનેકધા ધિક્ક હો ! દુષ્ટ ત્રામે જે આનંદ કુસુમને મોડી મચરડી નાખ્યું તેની પાંદડી મને તેટલી મહેરબાની ને ઝીણી ઝીણી બાળતોમાએ હેત-દૃષ્ટિ ફરી ખીલવી શકે નહીંજ. આપણા ભાષ્યબોધના-જીવના જીવનના સુખ સમુચ્ચયમાં શ્રદ્ધિ કે વિકાસ કરવાના હેતુ સીવાય કદીએ

આપણે એક પળે ન ગુમાવીએ તો ! જ્યારે તેઓના આત્મા અતિ દુઃખના ભારથી દબાતા હોય કે જ્યારે તેમનું મનોમંદિર પ્રબળ આવેશ-થી કુલ્લ થયું હોય ત્યારે કેટલાં આશ્વાસનનાં અમૃત-ખિંદુ આપણે સીંચી શકાએ ? અનાથ ઉરના ભયાં સુખકોષોનો નાશ કરી આપણે તેને આપણા જીવન-સ્વાસ્થ્યી મૃત્યુ-શઆમાં હડસેલીએ તે પાપનું પ્રાશ્નિતજ નથી. એ મોતના ખીજાના પર તરફડો આત્મા તો પરમ પિતા તરફ ઉચે પોતાના દુઃખી હાથ ઉઠા કરી, ઉદ્દીપ દૃષ્ટિએ દેહનો છુટકારો ઇચ્છતો, આપણે જોઈ રહેવાનો; અને એ બધી દુઃસહ કલેશકર સૃષ્ટિના અષ્ટા આપણે જ છીએ તેના તીવ્ર ભાને આપણું હૃદય ચીરાય પણ પછી તેનું નિવા-રણ ક્યાં એ છેલ્લી પરિકંપતી શ્વસન-લહરીની પળએ, એક અટકું મધુખિંદુએ આપણાથી સીંચાએ નહીં ને બની બનાઈ બન ગઈ એજ ઉદ્દગાર આપણે કાઢવો રહ્યો !”

રુમાલવડે મેં આંખો લુછવા માંડી.

ઉકળી ઉકેરાઈ ગયું; મારો કંઈ અશ્વરૂઢ થયો, મારાં પોપચાં જોવાજલ ભરાઈ ગયાં; અશ્વ ખંભેરવા ગજવામાંથી રુમાલ કાઢી તે વડે મેં આંખો લુછવા માંડીને હું ચોરડા બહાર ચાલ્યો ગયો. અત્યારે શી કટુ તીવ્ર રચ્ચિતિ મારા હૃદયને વિદારતી હતી ?

ચેત્ર વડે સાતમ.

સુમનફોઈનું ખીમારીનું ખીજાનું લતાએ હજી છાડ્યું નથી. મીડી આનંદ-પ્રતિભા સમી દુઃખ

દર્દને હલકું કરી, નરમાવી, સર્વ રચ્ચે સુખનાં સુધાખિંદુ વેરતી, લતા લહેરે છે. ગાંધ કાલે સુમનફોઈને ત્યાં નાનીબહેનોને લઈ તે જવાની હતી. મને ખબર થતાં, હું તે મંડળીને મળી ગયો ને અમે સાથે ઉપક્યાં. માર્ગમાં જે નાની નીર્જરણી હવે તો મને શત સહસ્રવિધ પ્રિય થઈ છે ત્યાં અમે અટક્યાં, ચારુલતા કિનારા નજદીક બેઠી ને અમે બધા તેને વીટળાઈ બેઠા. જે કાળે મારું હૃદય અણુઅર્પિત અને મુક્ત હતું, તે સુખી

દહાડા મને સાંભરી આવ્યા. મારાથી ઉદ્દગાર નીકળી ગયો: “ખારી નિર્જરણી ! તે અમૃત-ધડીઓ તો ગાંધ તે ગાંધ ! હા ! તે સુખી મીડા પ્રહરો પછી કદીએ તારા ઠંડા, અમીમય, તાજ રસપ્રવાહની શિતલ મધુ-મધુરી લહેરીઓ મહાલવા હું બાગ્યેજ આ દિશાએ વળ્યો છું મારાં બેપરવા પગલાંઓ આ દિશાએ વળ્યાં હશે તોપણ મારાં નેત્રોએ બાગ્યેજ તારા તરફ મીડી નજર નાખી હશે. સરખું ને મીડાં, તાજાં, પાણીનું પવાલુ લઈ આવતી

મેં જોઈ. હું લતા તરફ વળ્યો; તેની જાદુઈ અસર-મીડી ભુરકાની અમૃતઝળ મારા આત્મા પર પથરાતી હતી. મધુ પવાલુ લેવા તેની તરફ દોડી. “ના, બેનીને પહેલું પાછશ, બેનીને,” આ નિર્દોષ ઉદ્દગારમાં લતા તરફ તેનું યુ હેત ઉભરાણ હતું ! જે નીખાલસ પ્રેમ અને નેદોષથી તેણે આ ઉદ્દગાર કાઢ્યો તેણે મને એટલો બધો મનોમુગ્ધ

ક્યોં કે મારી લાગણી દર્શાવવા મારી આંખમાં
મીઠી મેં તેને બચીઓથી યુગળાવવા માંડી.
તેણે તો વળી નવું તુલ જગાવ્યું. બીહી ફફડી ઉઠી
હોય એમ તેણે રાહ પાડવા માંડી. લતા મારા
મીઠા કપકાની નજરથી જોઈ રહી. સરયૂનો
કાંચ પકડી તેને પગથીઆં ઉતારતાં લતાએ કહ્યું:
“સરયૂ અહેન, એમ રડી પડાય કે? જા મારી
ડાહી અહેન, મોઢું ઘોષ નાખને ને હસતી રમતી
પાછી આવ જોઈએ; હા આ! કેવી ડાહી ડમરી!”
હું દૂર ઉભો રહ્યો ને તે નાની વહાણીને ‘ખુખ’
જેરથી બીના હાથે મોઢું ચોળતી નીરખી રહ્યો
ખણે કે આપુડી એ હસ્તક્ષેપે મારી મુછોના
અપવિત્ર સ્પર્શમેલને ખંજેરતી હોય! તે ‘મલિન
નિર્મલ’ ‘નિર્દોષ દોષિત’, ‘પાપ-નિષ્પાપ’ સ્પર્શ મુદ્રા
ત્યાંથી ખસે એમ હતું? બહુ થયું, બહુ થયું,
સરયૂ” મારું એ કહેવું બ્યર્થજ હતું. “છોકરી રે,
શુ તારો તોર! અતિ વધારે એ અતિ થોડા કરતાં
અહેતરસ્તો! પોટ્ટીરે ચોળવું હોય તેટલું
મોઢું ચોળ એ અમીમય વિષદંખ નહોંજ
જાય.” પ્યારા! ધડી ઇસાઈઓનાં જળસેચન
સંસ્કરણોના ખ્યાલ મારા મગજમાં રમી રહ્યો.
એ બેનનડીઓ પાછી ફરી ત્યારે લતાને ચરણે
કોઈ મહાન પથગંજરને પદાભ્યુજે સાષ્ટાંગ દંડવત
પ્રણામ કરતો હોઈ એમ ખરે હું ઢળી પડ્યો
હતે! પ્યારા! આને-સરયૂને લતાની આ જળ-
સેચન સંસ્કરણ વિધિને આત્મ-વંચના કહીશ
નહી વાર? પરંતુ, આવી મીઠી પ્રતારણા જીવનને
ધન્ય કરતી નથી?

ચેત્ર વડે તેરસ

માનવી! તું કેવું નાદાન બચ્યું છે! એક
મધુમધુરી નજરની આટલી તરસ!—આટલી
પરવા! મનુષ્ય! મનુષ્ય! કેટલું શિશુ સમ્માન છેક
આલિશ તારું, ઊર! અમે વિનોદ-વાટિકાએ ગયાં

હતાં બાનુઓ ગાડીમાં ગઈ. પણ અમારી સફર
દરમીઆન મેં ધાર્યું કે લતાની મીઠી કામણુગારી
કીકામાં-પ્યારા! હું મૂર્ખ છું; મને ક્ષમા
કર! તારે તેને જોવી જોઈ એજ-તે
મનોહર આંખો! તોપણ (પ્યારા! મારાં
પોપચાં આનંદને મધુભારે લલ્લપાય છે)
જ્યારે, બાનુઓ ફરી ગાડીમાં બેઠી ત્યારે
રમાનાથ, પ્રકુલ અને હું ગાડીનાં બારણાં પામે
ઉભા હતા, તેઓ ગમ્મતી જુવાનીઓ છે.
શુ તેઓ હસતા હતા અને મીઠી ઠેકડીઓની
લહેજત ઉડાવતા હતા! તેઓના ઉપહાસની
સહેજ પણ દરકાર ક્યાં વિના લતાની મીઠી
આંખો સામે હું તાકીને જોઈ રહ્યો હતો!

“હવે મીઠું એ મુખ તણી તણી.

નીહાળવાડું નહીં શું કઢાપી!”—

ગેબી લાવિના અશ્રુત લણુકા મારા શ્રુતિપટમાં
‘સંતાકુકડી’ બેલી રહ્યા હતા! તે ચપળ કીકાઓ
આમ તેમ તરવરાટ મારતી હતી! પણ મારી
આંખો સાથે તેઓ એક ધડી પણ ન મળી.
પ્યારા! કોરેલો હોઈ—કોતરેલો હોઈ, એમ
પુતળાંની માફક સ્તબ્ધ હું ઉભો! મારી તલસતી
આંખો તે મનોમૂર્તિ સીવાય કશું નીરખતી
નહોતી! તે આખરું તેની આંખ નજમળી રે!
તે તારા-સૈત્રક તો સ્વર્ગનાં દેવ-દેવીઓને
કંદર્પના દાસાતુદાસ બનાવતે. મારું હૃદય તેને
પ્રણયની શત સદસ્ર સલામી કરી રહ્યું હતું!
મારા જેવા સ્વપ્ન-વિહારીની બ્રમણા તું સમજ
શકીશ.

વહેવા દે વહાલા! ધડી હૃદયને વહેવા દે
એ અરબલિત-વહેનમાં તણાતાં તકળગમાં ન
ફસાતો. એક ધડી તો હૃદયને નિમુકત વહેવા દે.

[વધુ મંદ જુઓ પૃ ૩૩૦]

[૧૪૪]

[પૃષ્ઠ ૧ ૮૨]

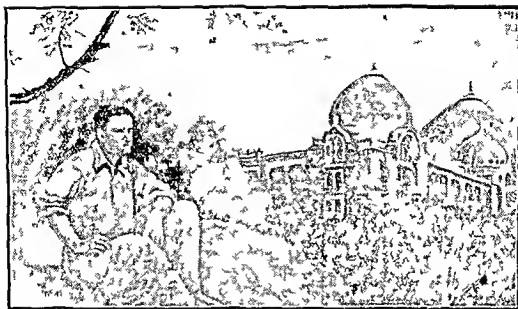
આવીજ તરુ શ્યા નમે ચિન્નમા કમી ગચ્છે ન દીસના દના

[અસાદ]

[મમેડ ૧૯૮૨]

‘ૐ નામ-૧૨!’ છાતી પર હાથ રાખી, કૃતિમ નઅતાથી હસતે મોઢે
નમન કરતા ઝડીએ કથું

સ્વ મ દ્ર ષ્ટા

લેખક

રા કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી,
બી એ, એલએલ બી, એડવોકેટ,
પ્રમુખ, સાહિત્યસંઘ

ચિત્રકાર

શ્રીમાન્ પુરુષોત્તમ,
મબ, સાહિત્યસંઘ.

અને

સૌ જડાવખડેન ચીમનલાલ વીણુ

આગલાં પ્રકરણોનો સાર

આજ દના સ્ટેશન ઉપર મુબાઈના બેરીસ્ટર અને ધારાસભાના સભ્ય ના. જગમોહનવાલને તેમના બાલમિત્રને બાવિ વહેવાઈ રા બા પ્રમોદરાયને મેળાપ થાય છે, તેઓ સાથે વડોદરા નય છે રા બ પ્રમોદરાયને પુત્ર સુદર્શન વડોદરાની કોલેજમાં એ બી નો અભ્યાસ કરે છે તેને સ્વદેશભક્તિની ધુન લાગી છે તે વિશ્લવના વિચારો કરે છે તે સ્વતંત્ર દીદિનાજ સ્વપ્ન જુએ છે

ના જગમોહનલાલની પુત્રી ને સુદર્શનની બાવિ પત્ની સુગ્રામી મુબાઈની કોલેજમાં ભણે છે.

તે બનેલી મુવાકાત વડોદરામાં ૨ ઈને લા પ્રથમ થાય છે પરિચયથી સુદર્શન તેને પરખવા ના પાડે છે અને સુગ્રામીના પાસેથી તેને નહા પરખવાનું વચન લે છે

સુદર્શન આઠ વર્ષે પ્રજાચારી-શાસ્ત્રી બનાવે છે ઇતિહાસ ને નાટકો ભેટા તલાલના નાટ્યો સાથે તેને મૈત્રી થાય છે ને તે તાલપણથી હમ્યાબિલાથી સ્વપ્નો મેવતો મેટો મનો નય છે

તેના પિતાના એક ગેરો અમલદાર મિત્રને ત્યાં એક પ્રસંગે તે જાય છે અને પોતાના દેશીએની જાનજીતિ જોઈ તેનું સ્વમાન હણાય છે તેને પૂર્વજો ઉપર ક્રોધ થઈ છે

તે કાલેજમાં આવે છે, વાંચે છે ને વિચારે છે હાંદુ સમાજ તેને હંમાબાઈનું પ્રભવસ્થાન જણાય છે પ્રાણજીવની નીશાનીઓ તરફ તેને તિરસ્કાર થાય છે નેપોલીયનનું જીવન પ્રેરણા પામ્યું છે અમદાવાદની કોમેસ અને હાંદના મેજેની સુરેદ્રનાયના બાપણે તેનામાં રાષ્ટ્રીય અસ્મિતા જાગ્રત કરે છે

લોર્ડ કર્ઝનના અપમાનબર્યા શબ્દોથી અને બગાવના બાગલા પાડવાના સરકારના ઠરાવથી પ્રોત્સાહિત થઈ નીચે કચરાતા હાંદની ગુલામી દશાનું તેને તીવ્ર જ્ઞાન થાય છે અને અરવિંદ ઘોષના સહવાસથી તે તેના કેટલાક મિત્રો સાથે મળી વિશ્વવવાદીઓની કુખી મહળા શરૂ કરે છે

સુદર્શન પરીક્ષા આપવા મુબાઈ જાય છે તે નામદારને ત્યાં ન ઉતરતા તેના મિત્ર અબાલાલ દેશાઈને ત્યાં ઉતરે છે અને પરીક્ષા દરમિયાન તે વાંચે છે અને અબાલાલની નાની પછુ દેશબક્ત બહેન ધની સાથે વાર્તા બિનાઈ કરે છે અને સ્વતંત્ર હાંદના સ્વપ્નો સાથે રેવે છે પરીક્ષા પછી તે નામદારને મળવા જાય છે નામદાર તેને પોતાને ત્યાં નહીં ઉતરવા માટે હપ્તે આપે છે અને રાજકીય વિષયો ઉપર વાતચીત ચાલે છે એક દિવસે નામદાર પોતાના મિત્ર પ્રેા કાપડીઆ સાથે તેનો મેળાપ કરાવે છે હાંદી વિશ્વવવાદી નહીં થઈ શકે એમ પ્રેા કાપડીઆ તેને કહે છે સુદર્શન ને પ્રેા કાપડીઆ દેશદ્રોહી લાગે છે નામદાર દેશદ્રોહી લાગે છે અને તે બધા દેશદ્રોહી વાતાવરણમાંથી બીજા દિવસે અબાલાલને ત્યાં ચાલ્યો જાય છે ધનીના નિર્દોષ હાસ્યે તેની અકળામણુ જોઈ થાય છે અને તે વડોદરા જાય છે

રાવબહાદુર સુદર્શનને નામદારને ત્યાં નહીં ઉતરવા માટે લંદે છે અને સુલોચના સાથે તેનું લગ્ન નહીં કરી શકે તેની મતલબનેા નામદારનેા આગેલો પત્ર તેને દેખાડે છે

કૂરીથી કોલેજમાં વર્ગો શરૂ થાય છે અને સુદર્શન પિતાની અનુમતિથી મુબાઈમાં અબાલાલને ત્યાં પૈસા આપવા નક્કી કરી રહે છે અને ધનીના સહવાસમાં અને અબાલાલની મૈત્રીમાં તે સ્વતંત્ર હાંદના દિવસો બહુ નજીક જોતો સમય વ્યતીત કરે છે 'માની' સ્વતંત્રતાના વિચારો કરતા તેને વારંવાર કાપડીઆ ની મુશ્કેલી યાદ આવે છે તે એક દિવસ કાપડીઆને મળવા ગયો ત્યાં હાંદીઓ વિશ્વવવાદીઓ કેમ નહીં થઈ શકે તે વીશે ચર્ચા ચાલી અતે પ્રેા કાપડીઆએ રાજકીય લઘુતામાં ધર્મને નહીં સહાયતા ચેતવણી આપી અને કૂરીથી અઘ્નાપૂર્વકજીવ્યાય કે હાંદીઓ વિશ્વવવાદીઓ નહીં થઈ શકે સુદર્શન ત્યાંથી જઈ ચાલતો થયો અનેક તરંગો તેના મનમાં ઉઠ્યા અઘ્નાજીવ બન્યો ને હાંમત હાર્યો તે સ્વસ્થતા જોતો હતો ત્યાં ધની આવી તેણે તેને પડતો બગાવ્યો 'માનેા ઉદ્ધાર યશોજ એવી તેણે ખાતી આપી

(હવે આગળ વાંચો)

પ્રકરણ ૧૧ મુ—(ચાલુ)

—o—

સુરત કોંગ્રેસની તૈયારી

સાં જના સવા સાત વાગે કેરસારપને ત્યાં અબેલાલ દેસાઈ, કેરસારપ નેમગન પંડ્યા મમરા, સેવ ને ભજીઆની જાગ્રત બોધ પર બેસી કરી રહ્યા હતા સાધારણ રીતે કેરસારપ

ને પંડ્યા તો ઘેરજ બેસી રહેતા અબેલાલને પગે આટણ પડ્યું હતું

કોઈ ધબધબ અવાજ કરતું દાદર ચડ્યું અને નારણ પટેલ કછોટો વાળી, ઉધાણ બટન માંથી કુડના ગૌરવનું જ્ઞાન કરાવતા, હાથમાં

કડો લપ-ભણે ટુંકા ચંદ્ર ગમેલા બદ્ધવ
જેવા-આવ્યા.

“મારે સારું કેં રાખ્યું છે કે?” એવ
મમરાની યાળી તરફ જોતાં તેણે કહ્યું.

“પુછ્યું છે” કેરશારપે કહ્યું.

નારણુભાઈ
ફસડાઈને બેઠા.

“આજે તો
આખી કેપમાં
જઈ આવ્યો.

નાગપુર, પુના,
ને ગુજરાત
બધાને પાણી
ચઢાવ્યું છે.

સાળા મવાલી-
ઓના બાર
વગાડી દીધા.”

કેરશારપે
જરાક મગક-
માં પુછ્યું:
“એમ?”

“અરે હારે!
ને મહારાષ્ટ્ર
ડેલી ગેટોની
આગળ આપ-
ણી સીટ છે.
સાં બીજા હાર-
માં આપણા
બધાની જગ્યા
કરી આવ્યો છું, ગુજરાતીઓને છેક પાછળ
નાંખ્યા છે.”

“એ ઠીક થયું”. મગન પંડ્યાએ કહ્યું.

“તમે શું કરવાના?”

“આગળ તિલક મહારાજ બેસવાના તે
પાછળ છું. કેલકરદાદા પણ આગળજ છે. મારું
તો પાન ખાઈ ખાઈ મોઢું આવ્યું.”

“કેમ કરતાં?”

“પાન ખાધા વિના દબણીઓ સાથે સહ-
ચાર કેમ થાય?”

“આ કોણ
આવ્યું? સદુ-
ભાઈ લાગે છે.”
“કેમ છો?”

મોહન પારખનું
પડછંગ શરીર
દાદર પર દેખાયું
એટલે કેરશારપે
પુછ્યું.

મોહન પારખ-
નું મુખ નિરાશા-
માં બીઠાઈ ગયું
હતું. સુદર્શન
ગુરસામાં હોય
એવો દેખાયો.
બંને આવીને
બેસા.

“શું છે?
આમ રમશાની-
આ જેવા કેમ
આવ્યા છો?”
નારણુ પટેલે
મમરાનો છુકકો

ગુજરાતના પ્રસિદ્ધ વાર્તાકારોનું

: : : : —અપૂર્વ સાહસ— : : : :

ક સો ટી

(એક વાર્તા)

એક પછી એક વાર્તાના છેડા ઝાલી આગળ ચાલશે.

સુપ્રસિદ્ધ કથાકારો લખશે

પ્રકરણ ૧ છું: લેખક: રા. બટુભાઈ ઉમરવાડીઆ
સારુ કરશે.

” ૨ છું: ” સા. લીલાવતી મુનશી.

” ૩ છું: ” રા. મુનિકુમાર ભટ્ટ.

” ૪ થું: ” ” ધૂમકેતુ.

” ૫ મુ: ” ” જયંતકુમાર ભટ્ટ

લખશે અને છેવટે

” ૬ છું: રા. કનેયાલાલ મુનશી લખશે.

ગુજરાતનાં આ ઉત્તમ મગજોનું નવનીત આપણું હોય
તો આવતા અંકથી

‘ગુજરાત’ના આહુક થાઓ.

“જહાલ પક્ષ પુરો ચંદ્ર ગયો” મોહન

પારખે નીસામે નાખી કહ્યું.

.. “શીરાજશાદવાળા બંદુ હોંશીઆર છે.

તિલકને એટલા દૂર રાખ્યા છે કે ખીયારા ગમરાઈ મરે છે” સુદર્શને વાત કહેવા માડી, “ને આજે સવારે એમની ખાત્રી થઈ ગઈ કે અંદાલ પક્ષમાં માત્ર ગણ્યાગાંધ્યાજ છે”

“કાણે કહ્યું ?” નારણુભાઈએ જોરથી પુછ્યું

“કાણે શું કહ્યું ?” મોહન પારેખે કચવાઈને પુછ્યું “ખાપરડે ને કેલકરે સાતવાર ગણત્રી કરી હવે તો એ લોકોને કોઈપણ સીક્રિતથી આપરું રહે એવું સનાધાન જોઈએ છે અલ્સારે તો બધા છેક નીરાશ થઈ બેઠા છે”

ત્યારે હવે ? કેરશારખે કહ્યું

‘હવે શું ?’ સમાધાનીનો રસ્તો શોધે છે ?” સુદર્શને કહ્યું

‘તો જઈને શ્રીરાજશાહને મળે’ કેરશારખે કહ્યું

“એજ એની ઉસ્તાદી છે એ તિલકને મળતો નથી ખીજા કોઈ માથે હાથ મુકવા દેતા નથી રસ્તાના ચાલનાર બાદશાહના બારણા આગળ આઠા મારે એવી દશા તિલક ને ખાપરડે ની થઈ છે”

“અરે તારી” મગન પાંડ્યાએ કહ્યું

“અરવિંદ ખાણુ શું કરે છે ?” કેરશારખે પુછ્યું

“શું કરે ?” મોહન પારેખે કહ્યું, “એ તો માન એટલુંજ ગ્રહે છે કે કોઈ નહીં હરો તો હું એકબે ઉભો થઈ સામે પડીશ તેથી તે કે વળે ?”

“સારે એક ખીજે રસ્તો છે” કેરશારખે એકદમ કહ્યું

“શો ?” બધા બોલી ઉઠ્યા

‘કોઈ ખીજને બોલવાજ નહીં દેવા’ કહી કેરશારખે જગ પર હાથ થાંબડો “નાગણુ ભાઈ ! તે તમારું કામ તમારા સવામો બાપા બાપડાને આપ્યા મડપમા વહેચી નાખો ને

નાગપુર ને મહારાષ્ટ્ર કે પમા સદેશો પહોંચાડો : આપણા પક્ષ મીવાયના ખીજા કોઈને બોલવાજ નહીં દેવા.”

“શાખાશ શાખાશ” કહી નારણુભાઈ કુલા “એ તો એક પળતું કામ પછી જખ મારે છે શિવાજી મહારાજની જય”

“અરે ભાઈ” કેરશારખે હસીને કહ્યું : “કોએસ તો કાવે મળશે”

“પણ મને તો ડર લાગે છે કે તિલક ને ખાપરડે લા સુધીમા મનાઈ જશે”

“અરવિંદખાણુ કોઈ દહાડો નહીં મનાય” મોહન પારેખે જવાબ દીધો ‘પણ કેરશારખની વાત સાચી છે’—

“આડુ કે ?” શિવલાલ શ્રોફતું હસતું મોહ દાદર પર દેખાયું

‘આવો-આવો તમારી શી ખબર ?’

“હલા રહો કહું ?” કહી શિવલાલે થોડાક મમરા ફાંક્યા

બધા મુંગા મુંગા જોઈ રહ્યા “આ બધા બહુ જખરા છે”

“કેમ ?” કેરશારખે પુછ્યું

“અલ્સારે મસ્કતીને બગવે બધા મળ્યા હતા”

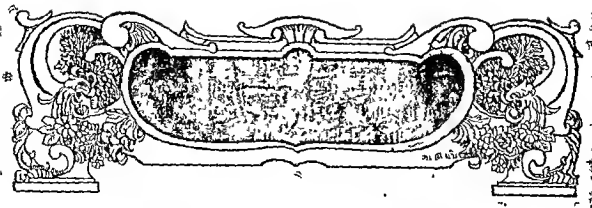
“કાણુ કાણુ ?” અબેલાલ જે અત્યાર સુધી મુંગો મુંગો સાબળ્યા કરતો હતો તે બોલ્યો

“સુરેદ્રનાથ, નાસ ખીલાડી, શ્રીરાજશાહ, વાચ્છા ગોખલે, ગોકળકાન્ત ચીમનવાલ, માલરીયા, મોતીલાલ નહેરુ અબાલાલ સાકરલાન-આપણી સુલોચનાના માપા”— તે હસ્યો

“પછી થયું શું ?” કેરશારખે કહ્યું

“ને પેલા બે અંગ્રેજો, સ્થગ્રાઈ ને નેવીન્સન” અંગ્રેજોને મગ કે આપણાથી નિચાર થઈ શકે” તિરસ્કારથી અબેલાલે કહ્યું

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૩૫૧]

વનમાળાની ડાયરીમાંથી કેટલાક ઉતારા

(અધ્યતનની એક કરુણ કથા)

લેખક :

સૌ. લીલાવતી મુનશી,

સભ્ય, સાહિત્ય સંસદ.

ચિત્રકાર :

ચા. હરિલાલ પ્રેમજી ત્રિવેદી

તા. ૨૭ એપ્રિલ ૧૯..

ધર હોઆ પછીની થોડા વખતની હંદગી-
ની સાથે સરખાવતાં હમણાં હું જરા
વધારે નીરાંતે રડું છું ને તેથી મારી તબીબેત
પણ પાછી હતી એવી થતી જાય છે. હું વિધવા
પણ જ્યારે એકદીગ શીખવા માટે સૌભાગ્ય-
વતીનેા શણગાર ધરી કાલે આરમી આગળ ઉભી
રહી ત્યારે મારી જાત જાણે તદ્દન જુદીજ ચઢ
ગઈ હોય એવું મને લાગ્યું. હું રંજ પર
આવીશ ત્યારે તરુખાળા કરતા જરૂર સરસ
દેખાઈશ. તરુખાળાએ મને કાલે જોઈ ત્યારે
એની આંખમાં જ કેટલી અદેખાઈ દેખાતી
હતી ! ને હું જતી હતી ત્યારે બીજા નટો પણ
જોઈ જ રહ્યા.

પણ મને એક પેલા શંકરીઆની બીક
લાગે છે. એની પાસે ગઈ ત્યારે એણે એક એવી

નજર મારા પર નાખી કે મારો બધો ઉત્સાહ
સુકાઈ ગયો. એણે એકવાર મારા કાનમાં કહ્યું :
“ ખોટા નાટકને બદલે આપણે ખરો પાત્ર
ભજવો હોય તો કેવું ? ” મારી આંખમાંનો
બધ એણે જોયોજ હશે, એટલે કે વધારે ખોટા
વગર એ ખસી ગયો.

આરમીમાં તરુખાળા આંવી ત્યારે એનો
મીઝજ દેકાણે નહોતો. મેં એને “ માથું દુખે
છે ? ” એમ પુછ્યું પણ એ તો બે ચાર જણકા
કરી પથારીમાં મોઢું ઢાંકી સૂઈ ગઈ. મેં પણ
એને વધારે ખોલાવી નહીં.

કોણ જાણે કેમ મને રૂપાળાં દેખાવું ગમે છે.
ને સુંદર કપડાં પહેરવાથી એક જાતનો આનંદ
ચાય છે. મારી આખી હંદગીમાં મેં ભાગ્યેજ
મનપસંદ કપડાં મારી મરજી પ્રમાણે પહેર્યાં
હોય. ને પછી તો અવતાર બળી ગયો. પણ

દુનીઆની બધી સ્ત્રીઓ લટકમગ્ક ફરે ને હુ
શા માટે નહીં? મે કયા મારા વરને મારી
નાખ્યો હતો?

તા ૫ સપ્ટેમ્બર ૧૯

અમદાવાદના અનાથાશ્રમમાંથી ખુબર
આવી કે મારો છોકરો મરી ગયો. મારી પાછળી
છાત્રીનું છાત્રી સાથે જડાએલું એકનું એક
સભાનું પણ ગયું અને તેનાથી ૯ અદાની
છુમી ચાલે, નીગન થઈ મને તેનો શોક કે દુઃખ
કે નથી એને પગને દુ વરખાન વગગની લાકડની
અને દુખી દુખી થઈ ગઈ મેં એને આછાદગી
મા આમત્ર્યો નહોતો, પણ મને ૯ જ
જવામગર હોઈ તેમ મને ધર કે દુનીઆ કાઢ્યો
સધરી નહીં હું મને અપર્યા હોઈ તેમ પ્રાંતો
પોતાના વરમા નોકરી આપરા લાયક પણ મને
મળી નહીં જેનો પ્રાંત દિવસ ધર મદાર પગ
નહોતો મુકયા તેને જાવા અન્વાસીઓ ને
બીઆગના ટોળાના રાત ન વિસ કાઢવા પડ્યા
અત નોમરીની ગોધમા નકાના માન્યા હોકના
પડ્યા આ નાટકની નોકરી અપતમગ્ક ન મળી
હોત નો આનમવાન પ્રવાનો એકન આરો
દત્ત

પણ મારાથી નામ ગી કેમ પડાય છે? એ
બાલક છત્રુ પાત તો? આ એકની દુનીઆમા
પ્રાંત દિવસ એને લખને પ્રાંત ખુબે જઈને ગેત
તો નાતિ મગ્ક કે નહીં? એ માત્ર મને.. મને
જ સાદત અને ઘડપણમા એને જોઈને ૯
આખો રાત

હું એ કેવી ગાંડી છું? આવા છોકરા વગી
પાળના દનો ને શગ્ના દગે? શા મારુ મારે એવા
પાપનુ ફગ જોઈએ?

એનો વિચાર મારે ફરી કદી કરવો નથી

તા ૧૦ સપ્ટેમ્બર ૧૯ -

સર તરનાગાની સાથે ત્યારે વખત મને

ત્યારે વાતો કરતો એસોન હોય અને એક
બીજાની મશ્કરી અને અટકચાળા કર્યા કરે છે,
ને હું જતી હોઈ સારે મારા સામે જોઈ
કે આખના ધમારા કરી મને બનાવતાં
હોય એમ બને જણા હમે છે મારું
ચાલે તો બનેને એક એક તમાચો ચોલી
કાદુ પણ આખી કપનીમા શંકર મોનો
સગદાર હોય તેમ પ્રાંત એને કે કદી શક્તુ નથી
અને માલીક પણ તેની આગળ જાણે શકર
માલીક હોય અને પોતે નોકર હોય તેમ વને? કે
હું એની સાથે તકરાવ કર તો માગથી એક
ભણ પણ આ કપનીમા ટકાય નહીં

તરનાગા દાર પીએ છે તે તો મે કાનેજ
બળ્યુ નાગ્ક ખનામ થવા પછી એ એક
લસા પ્રેરડીમા આવી ત્યારે એના પ્રાંતચડના
દત્ત અને શરીરનું એ કેલાણુ નહોતું મો
પરથી રગ પણ એને મદી નહોતો નાખ્યો મને
લગેને એને પાણી પાંચ મુવાડવાનું મન થયું પણ
એનો રસલાય એવો ખગમ છે કે નકામી એ
ગુમે થાય એમ જાણી મો દાકી મીણા
કાણામાંથી જોતી દુ પડીજ નહીં એની આખો
તો વિમ્બાય અને મોગી મોગી થઈ મઈ દની
મને તો એને જોઈનેજ બીજા લાગતી હતી પણ
એનો થોડીવારે પયારીમા પડીને મુછ ગઈ અને
નાન ન હોય તેમ જગવારે ઉધમા પડી

દાય દાય, બેરી દાર પીએ? આ નાગ્ક
શાળામા તો જાણે કે જુદીજ જાનની દુનીઆ
લાગે છે!

મને છેક પાચ વાગના નુધી ઉવ આવી
નહીં ને તરનાગા તો બીજે દિવસે મપોરે છે
બાર વાગે ઉગી

તા ૧૯ સપ્ટેમ્બર ૧૯

દરે દુ નવા નાટકના રીદસંલમા પખુ ભાગ
લઈ છુ. માનથી ૯જુ જરામગ્ક એકગીગ નથી

થતી પણ ગવાય છે સારું. મને જો થોડીક ઝાંછી ગભરામણુ થતી હોય તો તો વખતે વધારે સારું થઈ શકે; પણ હજુ પણ મારાથી આ લોકોથી ટેવાવાતું નથી. અને બીજા બધા એક્ટરો કોઈવાર તો જાણે વિચિત્ર અને જનાવર જેવા દેખાય છે. તેમાંએ પેલા ટીચકુડા છોકરાઓ જ્યારે ચાળા કરે છે ત્યારે તો પ્રભુ તોળા. નરા એવા ગંદા ને ગંધાતા હોય છે કે એમને જોઈનેએ ઉલટી થાય. ને એવડા છોકરાઓને મારા જેવડી મોટી સ્ત્રીની મસ્કરી કરવાનો હક્ક! એ બોલતા હશે તેમનું એમનેએ લાન હશે ખરું?

પણ કાલે મેં જરા ઠીક કર્યું અને માલીક પણ જરા ખુશ થએલા દેખાયા

તા. ૨૧ સપ્ટેમ્બર ૧૯...

પેલા નવા કવિરાજ તો બહુ લહેરી લાગે છે. એ નાટક લખીએ જાણે છે ને નટો જોડે રમીએ જાણે છે એમની મહેરબાની પહેલાં તરુબાળા ઉપર હતી પણ હમણાંથી મારી તરફ દેખાય છે. એમના નાટકમાં આપા-જી જેને ભાવનાઓ કહેતા એવું તો બહુ છે પણ એમના-મા તો એવું કંઈ દેખાતું નથી. વાંછી ટોપી, છુટો કોટ અને પાન ચાવતા

ચાવતા આવે છે ત્યારે તો એવા લાગે છે કે જાણે લહેરીઓના સરદાર! આપાજી તો એવા કોઈને ઘરમાં પણ ન પેસવા દે. આ મગજમાંથી ભાવનાઓ ને નીતિઓષ ક્યાંથી આવતાં હશે!

તા. ૨૬ સપ્ટેમ્બર ૧૯...

આજે મેં મારો પાટ

સરસ કર્યો. માલીક ઉડીને મારી પાસે આવ્યા અને કહે કે “મીસ વસતસેના! આ નાટક જરૂર તમારાથી હીપશે.” મને એટલો હર્ષ થયો પણ સાથે મારાથી રડી પડાયું. મેં ઉચું જોયું ત્યારે તરુબાળાની આંખમાંથી અત્રિ વરસતો હતો.

અને શંકર પણ એની સાથે વાત કરતો પણ મારી તરફ પ્રશંસાની નજરે જોયા વિના એનાથી ગૂંદવાતું નહીં શંકર આમ ગમે તેવો હોય પણ એના જેવી અભિનયની ખુબી તો ભાગ્યેજ કોઈ નટ-માં હશે. એનાં વખાણુ પામવાં એ કે જેવું તેવું ન કહેવાય જેમ જેમ રોજ એની સાથે હું સંસર્ગમાં આવું છું તેમ તેમ એની ખુબીઓ મને વધારે ને વધારે દેખાય છે. માત્ર એ જરાક વધારે સારો હોય! તો તો હું દેખાડી આપું કે પેલી તરુબાળા કરતાં મારામાં કંઈ વધારે છે.

મેં ધારી હતી તેથી આ જાંદગી કે બહુ ખરાબ નથી.

નવા કવિરાજ તો બહુ લહેરી લાગે છે.

અને હવે તો બધાંએ મારી સાથે સારી રીતે વર્તે છે. પેત્રો પ્રાણજીવન જે વિદ્યુત્ક યથયથને વિદ્યુત્ક જેવોજ બની ગયો છે તેએ હવે તો મને માનથી બોલાવે છે. એના પર અને શંકર પર આખું મુંબાઈ શીદા છે પણ એક દિવસ એવાએ આવશે કે એ બંને કરતાં હું આગળ વધીશ. તરુબાળા તો કે હીસાખમાંજ નહીં રહે.

તરુબાળા એકદીગ તો હીક કરે છે અને ગાય છે પણ સારું પણ એના ગાલમાં ખાડા પડી ગયા છે અને આંખોમાં કૃત્રિમતા પેસી ગઈ છે; એ જોઈએ તે કરતાં ધણું વધારે કરે છે. નાટક ચાલતું હોય ત્યારે હું વીંઝમાં બેસીને બધાંને જોઉં છું. સૌથી શંકરજી સરસ. મને એ હવે તો નાટકનું ગાંડુ લાગ્યું છે. અને રાત ક્યારે પડે એમ થાય છે. મારો વારો ક્યારે આવશે !

તા. ૨૬. સપ્ટેમ્બર ૧૯.

આજે બપોરે રીડર્સલ ચાલતું હતું ત્યારે હું કે કારણસર અંદર ગઈ અને આવતી વખતે શંકર ને હું સામસામાં થઈ ગયાં. સૌ આગળ દત્તા અને એટલામાં કોઈ હતુંજ નહીં. હું એના સામે જોયા વિના ચાલી જતી હતી એટલામાં... ...હાય હાય. મને લખતાંએ કંપારી આવે છે. હું બગાડી એના હાથમાંથી છુટીને નાહી, પણ મારા મગજમાં ચક્કર આવતાં દત્તા. હું સીધી મારી ઓરડીમાં ગઈ અને પથારીમાં પડી. મારું દેહું ધડકતું અને લોહી જોરમાં ફરવા માંડ્યું. મારા જેટલા હોદ્દાને સ્પર્શ્યા હતા તે દિવસ કરનાંએ વધારે આજ કે થયું. ને વખતે હું બાલક હતી અને બયથી બેભાન જેવી થઈ ગઈ હતી. આજે પણ લખ તો હતોજ પણ તે મારા મનનો સ્ખલિતો. મેં એને દેવાય તેટલા સાપ દીધા.

ઘોડીવારે હું મેં ઘોષને પાછી ગઈ ત્યારે શંકર કે અન્યું ન હોય તેમ સ્વસ્થતાથી એની જગા પર બેઠો હતો. મારે કે તે વખતે કરવાનું નહોતું એટલે મારી ગેરહાજરી જણાઈ નહોતી. તરુબાળા કાગડી જેવી કે એતી ગઈ હતી અને વારંવાર મારા ને શંકરના સામે વારાફરતી તે બેતી.

અત્યારે લખતી વખતે પણ બપોરની એ વાત યાદ આવે છે ને મને કેંક થાય છે. પણ ખરું કહું તો મેં ધાર્યું હતું તેણે કે આ થતું નથી. મને શંકર પર ખુબ ક્રોધ ચડ્યો છે પણ ક્રોધ જાણે કેમ એક પ્રકારની સુખદ લાગણી મારા અંતરમાં વ્યાપી રહી છે. ને એના પરનો ક્રોધ પણ એસરી જતો દેખાય છે.

વનમાળા, સાવધાન ! તને એકવાર શાં દુઃખ પડ્યાં તે ખબર છે ? બુલ કરવાની વૃત્તિ વગર ચએલી એક બુલે તું ધરખાર વગરની, રસ્તે રખડતી બીખારણ થઈ. હવે જો બુલી તો તારો આધાર કોઈ નથી.

એ મારી માડી ! મને રક્ષવાને તું કેમ જીવી નહીં ? તું જીવી હોત ને બાપા બદલાયા નહીં હોત ને હું ગિરિશને પરણી હોત તો મારે કર્મે આ દિવસો આવત ! તારી નિર્ભાગી દીકરીની દયા જોઈ તને સ્વર્ગમાં આંસુ આવનાં દર્શો. માડી મારી ! મને રક્ષજે અને આ પાપપંકમાં પડતી જમાવજે.

મા ! તને સંભાળીથી મારું દેહું હતકું થાય છે. મારી અંતરની પ્રાથનાના અક્ષર આ કાગળ પર પડે છે તેમને જોઈને મારામાં એક પ્રકારનું બળ આવે છે. માડી ! તારું સાન્નિધ્ય હું અનુભવું છું. તું મને રક્ષશેજ અને મારી સૌ મહિન મતિએને તું ઉબેડી કાઢજે.

[વધુ મોટે જુઓ ૫૫૪ ૩૫૬]

લેખક

રા. અંબાલાલ નાથાલાલ મીસ્ત્રી,
બી એ, એલએલ બી.

વિવ્રકાર

રા દત્તાત્રેય જોગલેકર
એ અમ

૧૯૪૭

અલીપુરના મહાકાલીના મંદિરમા દ્યેક દિવસ થયા એક તપસ્વિની આવી ઉતર્યા હતા એમની મધુર વાણીથી ગામના લોક થેલા બન્યા હતા પુરુષો એમને સરસ્વતી નો સાક્ષાત્ અવતાર માનતા, સ્ત્રીઓ એમને સર્વ સુખદાયી શક્તિ કંપતા અને બાલને એ રમત છોડી મંદિરના ઓટલે ટોળે મળતા મંદિરની લાગણી વિનાની મનાતી વૃદ્ધ પુખ્તગણ એમની પ્રથંસા કરવામા થાકતી નહીં અને એમની સવડ સાચવવા ઉભે પગે ખડી રહેતી

તપસ્વિનીની ઉમર પચીસેક વર્ષની હતી સ્વચ્છ લગવા વસ્ત્રોમા એમની ગાર સુરેખ શરીરાકૃતિ અનુપમ સૌંદર્યથી ઓપતી છુદ્દદે નેવી નિર્મલ મુખ ઉપરની શાંતિ અને સહેજ નમતા રહેતા નયનોમાનો પવિત્ર ભાવ પ્રથમ દૃષ્ટિએ જ એવી છાપ પાડતો કે યાગન ને સ્વરૂપના નિરીક્ષણથી નિર્મલ સામાન્ય માનવમા જગતા ભાવને સ્થાનજ રહેતુ નહીં એ મુખ ઉપર અવારનવાર એક આછા સ્મિત સીવાય બીજે ભાવ ભાગ્યે જ જણાતો લોકો એમને

ઉમાદેવીને નામે ઓળખતા ને માણ, લગવતી, દેવી, મૈયા વગેરે સંબોધનોથી અતિ માનથી સંબોધતા ઉમાદેવી સવાર સાજ નિયમિત પ્રવચન કરતા, જે વખતે મંદિરનો મોટો ચોક શ્રોતાજનોથી ઉભરાઈ જતો અપોરનો મમય પાછળ વાડમા ચિતનમા કે વૃક્ષછાયામા બેસી અભ્યાસ, ને ટાઇ દુ ખીઓના કુખ સુણવામાં ગાળતા

તપસ્વિનીના આગમને ગામના સોઝા અતિ આનંદમા હતા પરંતુ એ આનંદમા એક અપ્રણુતા હતી

એક સવારે રોજના સમયે દેવીએ બોધ કર્યો સુખની શોધમા ફાફા ભારતા અજ્ઞાન સસારીઓની નિરાશાના ઉદાહરણ આપ્યા અને શાસ્ત્રોએ કથેલા સુખના પ્રકાર સમજાવી ઉપાય દર્શાવ્યા સ્થૂલ, માનસિકથી વધી અધ્યાત્મિક સુખોનુ વર્ણન કરતા દેવીના મુખ પર જે એકાગ્રતા ને અનેરુ તેજ છવાયા તે જોઈ એમની પરમ સ્થિતિનો સહેજ ખ્યાલ આવ્યો ને જાતે થયુ. “ આ વખતે રમેશબાણુ હોય તો

કેણું સારું!" બાપ્પાન પુરું થયું. સૌ વિચાર કરતાં વેરાયાં પરંતુ અવિનાશદાદા, મુકુમાર બાપુ ને ધીરજાળા બેઠી રહ્યાં ને દેવીની નજીક આવી બેઠાં. અવિનાશ ચક્રવર્તી ગામના જદ પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થ હતા ને સૌ પૂજ્યભાવે એમને દાદા કહેતું. મુકુમાર શાળાના પ્રથમ શિક્ષક હતા ને ધીરજાળા કન્યાશાળાનું નાવ ચલાવતા. અવિનાશ દાદાનાં એ ભાણેજ ધનાં હતા.

"ભગવતી! એક અમારી નત્ર લીનની છે" અવિનાશ દાદાએ કાચ જોડી કહ્યું. દેવીએ મામા પોતાના કાચ જોડ્યા ને મદુરવરે બોલ્યા. "ચક્રવર્તી મદાશય! હું તો એ નમ મેચિકા છું ત્યાં મારી રક નવાની જરૂર પડે ત્યાં હોજ ને માનવી અપેક્ષા વિના આપી શકું છું. બોલો ની આના છે."

"દેવી આપને આના નહોત, આપના આવવાથી અમને ને આનંદ થતો છે એનું વર્ણન મારાથી થઈ શકે નેમ નથી અમને એક જ દીકરી મીરી છે અને તે ઉડી છે" આખા ગામના પ્રતિનિધિ જેવા અવિનાશદાદાના મુખ પર દુખની કસ્યલી જણાઈ.

"ભગવતી!" ચક્રવર્તીએ આજગ ચલાવ્યું; "અમારું ગામ એક વાને મદદ બાગ્યશાળી છે. આજ આપના મુનોષનું અમૃત

પી જીવન વધારે વિશુદ્ધ ને ઉત્તમ કરે છે એવી રીતે એનું જીવન ધરી સંસ્કારી કરનાર એક અન્ય વ્યક્તિ છે. સાત વર્ષ થયાં એક કુલિત જણાતા કુવકે આવી આ ગામમાં વાસ કર્યો

ઉમાદેવી બપોરનો સમય પાછળ વાદ માં ચિત્તમાં ગાળતાં

છે. અને આખા ત્યાગથી એમના અનેકવિધ ઉપકારો ને મેલાઓથી ગામનાં મન થઈ શક્યાં છે. એ જાણ છે, ક્યાંથી આવ્યા છે, શા માટે આવ્યા

છે એ કોઈ જાણતું નથી—જાણી શકતું નથી.”
જરાવાર અટકી વળી બોલ્યા: “જેટલું આપનું
પૂર્વજીવન અમને અગવડું છે તેટલુંજ સાત
વર્ષોના સહવાસ પછીએ એમનું પૂર્વજીવન
અમને અસાત છે.”

“એમનું
નામ ? એ
કેમ આવતા
નથી ?”

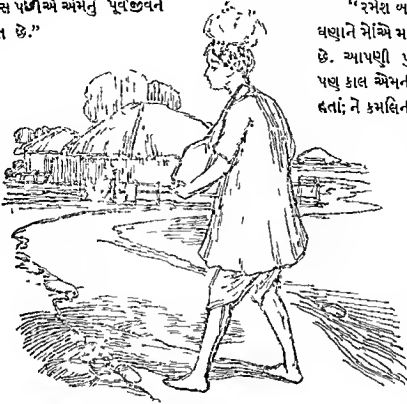
દેવીએ
પ્રશ્ન કર્યો.
ધીરબાળા
જે દેવીને
ધ્યાનથી
નીરખી રહ્યાં
હતાં એમનો
સંસ્કારી
અવાજ
આ બોલો:
“માણ !

એજ અમા-
રા દુઃખનું
કારણ છે. એઓ ઇચ્છે પણ આવી
શકે તેમ નથી. મહીનો થવા આવ્યો
જ્યારની ઉમ્મ પીડાથી પીડાય છે. ઔપચિની
ટેકી લાગતી નથી—શરીર અશક્ત થતું જાય છે
એમને આપના આગમનની વાત કરી છે, બહુ
આનંદ પામ્યા છે પણ શારીરિક નિરાધારીથી
લાચાર છે. લગવતી ! એ અતિ વિદ્વાન છે,
ઉદાર છે. પરોપકારી છે. અમારા જીવન
સુખી ને સંસ્કારી બનાવી ઉચ્ચ માર્ગે દોરવાં
એજ એમનું ખ્યેય હોય એમ જણાય છે અને
એ માટે એક પછી એક સામાન્ય હિતની
પ્રવૃત્તિઓ આદર્યા કરે છે ને સફળ થાય છે.

દેવી ! આપ એમને દર્શન આપી પાવન કરશો ?
મને શ્રદ્ધા છે આપના દર્શને એમનો જીવર જશે.
રમેશબાણુ આપના ઉપકૃત થશે.”

“રમેશ બાણુ ? એ નામ
ઘણાને મેંએ મારે કાન આવ્યું
છે. આપણી પુખ્તરણ બાધ
પણ કાલ એમની સ્તુતિ કરતાં
હતાં; ને કમલિની નામની ડાહ

બહેન પણ
એમની માદ-
ગી વીશે કે
બોલતાં હતાં.
ચક્રવર્તી મહા-
શય ! જે
ડાહ મેવા
કરી જાણે છે
એ મનાં
દર્શનથી તો
હું મારી
જાતને પાવન
થતી સમજું
છું. આપ

એક છાકરો માથે નાણુ પોટકું લઈ આવતો હતો

મને એ તક આપવા ઇચ્છો છો. તો આપ
કહેશો સારે હું સાભાર સ્વીકારીશ.”

ધીરબાળા તરફ જોઈ બોલ્યા: “બહેન !
મને જોવાથી એમના દેહની પીડા જાય એ
સૃષ્ટિના સામાન્ય ક્રમ પ્રમાણે તો મંભવિત નથી
પરંતુ એમનાં દર્શનથી મને તો જરૂર આનંદ
થશે. ખીચારા બહુ પીડાય છે ? કે ઉપાયે નથી
જડતો ?”

“ના, દેવી ! અહીં તેમજ નગરના વૈદ
ડોક્ટર પોતાનું બનતું કરે છે રમેશ બાણુ
ધીરજથી દુઃખ સહે છે ને એમનો સ્વભાવ હજીએ
એટલોજ મીઠો છે.” ધીરબાળાએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો.

“સાધુજનોનું લક્ષણ એ છે એમનાં જીવનોના શ્રવણથી તો આત્માની લાવનાઓ પોષાય છે ધીરખાળા! આપને અવકાશ હોય તો રમેશ બાપુના જીવનનો કેંક વિશેષ પરિચય આપશો, એમની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓની ઝાંખી કરાવશો?”

ધીરખાળા તુર્તજ બોલ્યા “લગવતી! એ કામ આ અમારા સુકુમારબાપુ સારી રીતે કરી શકશે એ અહીંની શાળાના પ્રથમ શિક્ષક છે અને રમેશબાપુ સાથે કામ કરે છે વિશેષ એ એમના મિત્ર ને પ્રશસક છે”

સુકુમાર બાપુ શરીરે નાણુક પ્રકૃતિના હતા, મુખ મનોહર હતું આખમા શુદ્ધિનું તેજ હતું, કપાળ પર વિચારની કરચલી હતી, સ્વભાવે શાંત હતા સૌએ સુકુમાર બાપુ સામે જોયું એમણે પોતાનું મૌન તોડ્યું

“દેવી! રમેશ બાપુ સાથે સહકાર કરવામાં હું ઘણું માન ને જીવનનું સાક્ષ્ય માનું છું એમના સમાગમ પહેલાં મને માણસ જાત પ્રતિ મહુ ધિક્કાર હતો. ધિક્કાર કરવાને મને કારણ મળ્યા હતા અને તેથી સમાજમાં લાગી શકતો નહોતો અત્યારે એ તિરસ્કારે દયાનું રૂપ લીધું છે અને અતડો રહેવા કરતાં એમાનો એક યતા શીખ્યો છું એ મારા શુરુ છે, આપની ઇચ્છા છે તો હું એમના અહીં આવ્યા પછીનો જીવન વૃત્તાંટ ટુકામાં કહું !

“લગવતી! આજથી સાત વર્ષ ઉપર કાવિપ્રસાદ નામના અહીંની શાળાના મુખ્ય શિક્ષકની બદલી થઈ કાલિપ્રસાદ હંદારના સ્વાર્થી, દૂર ને પ્રપચી હતા સૌને તે અપ્રિય થઈ પડ્યા હતા અને શાળાની અધોગતિ યતા ગામના લોકો પોકાર કર્યો હતો પરિણામે એમને ખાતાએ ઉપાડી બીજે મુખ્યા સૌને સંતોષ થયો પરંતુ એમની જગાએ કોણ આવે છે તે

જણાયું નહોતું. નવી નીમણુક થાય ત્યાં સુધી ચાજ મારી પાસે રહ્યો અઠવાડીયું થઈ ગયું પણ ઓશીસ તરફથી કેં ખબર આવી નહોતી અને કલ્પના કરી ચાક્યા દસમાં દિવસે ટપાલ આવી. અમારા સાહેબે લખી જણાવ્યું કે અમુક તારીખ થી રમેશબાપુને મુખ્ય શિક્ષક તરીકે નીમવામાં આવ્યા છે તે આવી ચાજ લેશે

એજ ટપાલમાં બીજે એક પત્ર હતો—સુદર અક્ષરમાં હતો, એમાં મને રમેશબાપુએ જણાવ્યું હતું કે બીજે દિવસે સવારે દસેક વાગ્યાના સુમારે પોતે આવી પહોંચશે રમેશ બાપુના પિતાનું નામ શુ, અટક શી, એ વીશે કેંજ જાણી શકાય તેમ નહોતું ગામના આગુર લોકને મે સમાચાર આપ્યા અમારી માગણીના કે કલ્પનાના કોઈ નહોતો અને આ નવીન માણસ જેનું પુરુ નામએ જણાવવામાં નથી આવ્યું તે આવે છે તે જોતા સૌ તર્ક વિતર્કે ચઢ્યા અને આજ મંદિરના ઓટલે સાજના મળ્યા ચર્ચા કરી લગવતી! મોટા શહેરોમાં એક શિક્ષકની ફેરબદલી મહત્વની બીના ગણાતી નહોતી હોય પરંતુ અમારા ગામમાં તો મુખ્ય શિક્ષકની બદલી એ હમેશા અગત્યના જાહેર હિતનો પ્રશ્ન મનાય છે ને ખાસ કરી એ વખતના સન્નેગોમાં તો ‘રમેશબાપુ કોણ હશે—કેવા હશે’ એ વિષય તો બહુ ગંભીર થઈ પડ્યો

“બીજે દિવસે હું કેટલાક શિક્ષકો અને આપણા અવિનાશદાદાને લઈ ભાગીરથી ભાગેળ તરફ ગયો અને ધર્મશાળાના બહારને ઓટલે બેસી અમે માર્ગ પ્રતિક્ષા કરવા લાગ્યા દસ થવા આવ્યા, અમે નગરથી આવતા રસ્તા તરફ જોઈ ચાક્યા પણ કોઈ જણાયું નહોતું આખરે એક વ્યક્તિ આવતી જણાઈ પાછળ એક છોકરો માથે નાનું પોટલું લઈ ચાલતો

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૩૬૫]

અતિથિઓને વિદાય *

લેખક:

રા. શંકરપ્રસાદ છ. રાવલ

સભ્ય, સાહિત્ય સંમંદ.

૨૨૨૨૨૨૨૨

મીઠાં અતિથિઓ ! ઉર અભિરામ રસિકડાં ! મળશો
ક્યાં બીજી વાર ?

સ્નેહ સમાગમ મુખપુરે ભર્યો આવી આપ્યો અમ દ્વાર;
ઉરના અકથ કે ભાવપુવારે ઉરાડી શી રસધાર ? રસિકડાં

આવ્યાં ન આવ્યાં ન બેઠાં પલ્લકભર ઉડી ચાત્યાં નિજ દેશ;
અધુરાં ઉભેરાં આતિથ્યો અમ દષ શું થકીએ વિશેષ ? રસિકડાં

૬ કે ઉત્કટ અભિગ્રાષણો ઉછળી રહી'તી ઉર;
આપલે કે બહાલાં ! થષ ન થષ ભાં તો આ શાં વિયોગનાં પુર ?
રસિકડાં

સ્નેહી જુનેના વિયોગ હા ! વસમા, સમરસિકેના વિશેષ;
કેમ કરી પ્રિય પંખી ! ઉયરીએ “સીધાઓ” શબ્દએ લેશ ?
રસિકડાં

આવજો, માયા રાખજો, મીઠાં ! મળજો કે રસસરપાર;
આવજો, માયા રાખજો, ફરી બેટજો બીજી વાર; રસિકડાં

* આઠમી સા પ. વખતે ગાવામાં નક્કી કરેલું ગીત.

નવું સાહિત્ય

લેખક :

રા. દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી

મળ્ય, સાહિત્ય સંસદ.

સંક્ષિપ્ત મહાભારત મુળ સંસ્કૃતને આધારે સરળ ભાષામાં રચાયેલું સંપૂર્ણ સંક્ષિપ્ત મહાભારત. (દસ ચિત્રો સાથે).

લેખક : રા. રતિપતિરામ ઉદયભરામ પંથ્યા, બી. એ. પ્રકાશક : ગા. જીવનલાલ અમરશી મહેતા, અમદાવાદ મૂલ્ય રૂ. ૪-૮-૦.

જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તક માળાના ૪૮ માં પુસ્તક રૂપે આ સંક્ષિપ્ત મહાભારત પ્રગટ થયું છે. આ પુસ્તકથી ગુજરાતી માહિત્યમાં એક આવશ્યક પૂર્તિ થઈ છે મહાભારતની સંસ્કૃત સાહિત્યમાં અસાધારણ પ્રતિષ્ઠા છે. ભારતને પાંચમો વેદ ગણે છે એટલું જ નહીં પણ “એક તરફ ચાર વેદ અને એક તરફ મહાભારત તેમાં પણ મહાભારત વધે” * એવાંએ અતિ પ્રશંસાનાં વચનો છે. પણ વેદની સાથે સરખામણીની જરૂર નથી હોંદુઓના સમગ્ર ઇતિહાસ ઉપર મહાભારતે જે અસર કરી છે તે બીજા કોઈ એકે

પુસ્તકે કરી નથી એટલું નિઃસંશય. મહાભારતના પ્રશસ્તિકારે ખરું જ કહ્યું છે.—

ધર્મે ચાર્યે ચ કામે ચ મોક્ષે ચ માર્તર્પનમ ।

યદિ હાસ્તિ તદન્યન યદેહાન્તિ ન કુરચિત્ ॥

મ. ૧૮ અ. ૫

મહાભારતે હોંદુમતિના ધાર્મિક સંપ્રદાયો ઉપર, આચાર વિચાર ઉપર અને તરત્તજાન ઉપર પણ એટલી બધી અસર કરી છે કે આપણા “ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષની બાબતમાં પણ મહાભારતમાં જે છે તેજ બીજે છે” એ વચનમાં રહેલી અતિશયોક્તિ ક્ષમ્યજ્ઞ ગણાય.

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પણ મહાકવિ ભાસ અને કાલિદાસથી આરંભી એક પછી કવિઓએ મહાભારતમાંથી પ્રસંગો લઈને કાવ્યો અને નાટકો લખ્યાં છે એ જોઈએ છીએ ત્યારે “આ મહાભારતરૂપ આખ્યાનના આધાર વગરની

* એકતઃ ચતુરો વેદા ભારત ચૈતદેવતઃ ।

ચતુર્ભ્યઃ સ રહસ્યેન્દ્રો વેદેન્દ્રોઽધિકૃત્વદા ॥

મહા. ભા. અ. ૧.

કોઇ કયા જગતમાં નથી દેખાતી.” તથા “બીજા કવિઓ આ ભારત આખ્યાન ઉપર જીવે છે.”† એ વચનો કેવળ ગવોંકિતનાં નથી લાગતાં; પણ સંસ્કૃત કવિઓજ શા માટે બંગાળી, હિંદી, મરાઠી, ગુજરાતી વગેરે દેશી ભાષાઓના સાહિત્યકારોએ પણ આ પ્રાચીન આખ્યાનનો કેટલો બધો આશ્રય લીધો છે?

જતાં પાછળના કોઇ કવિઓ ભાસ અને કાલિદાસ પણ આ પ્રાચીન આદર્શને પહોંચી શક્યા નથી.

આવો અપ્રતિમ ગ્રંથ માત્ર ગુજરાતી જાણનારાઓને સુલભ હોવો જોઈએ એમાં પ્રશ્ન નથી. મધ્યકાલીન ગુજરાતી કવિઓએ મહાભારતને ગુજરાતીમાં ઉતારવાના અનેક પ્રયત્નો કર્યા છે, પછી આ યુગમાંએ પ્રયાસ વર્ષ પહેલાં ભારતાર્થ પ્રકાશ નામથી મહાભારતનું ભાષાંતર કટકે કટકે પ્રસિદ્ધ થયું છે. તે પછી આનો આધાર લઇને કે લીધા વગર—અલખત પ્રકાશકો આ બાબતમાં મોટે ભાગે મૌનજ સેવે છે—બીજાં પણ ભાષાંતરો પ્રગટ થયાં છે. ‘સસ્તા સાહિત્ય’ તરફથી મહાભારતના શાંતિપર્વનું સસ્તું ભાષાંતર પણ મળે છે. અને ઢાલમાંજ મહાભારતના ખૂબ પર્વ હરિવંશનું ભાષાંતર તૈયાર થઈ ગયાની ‘ગુજરાતી’માં જાહેર ખબર આવે છે.

પણ આવડો મોટો એક લાખ શ્લોકનો ગ્રંથ સાધત વાંચવો એ સહેલું નથી. આવડા મોટા ગ્રંથની કીમતજ ધણીને ભારે પડે અને જોઓ ખરીદી શકે તેઓ પણ પહેલેથી છેલ્લે સુધી વાંચવાની પુરસદ ન મેળવી શકે. આ મુશ્કેલીનો તોડ કાઢવા માટે મહાભારતના ટુંકા

સાર બહાર પાડવાનો વિચાર સ્વાભાવિક છે.

છેક અગીઆરમા શતકમાં ભારત મંજરી નામથી ક્ષેમેન્દ્રે મહાભારતને ટુંકામાં આપવાનો પ્રયાસ કરેલો. પછી પણ આ જાતના ધણા પ્રયાસો થયા છે.

રા. ચિંતામણી વિનાયક વૈદે ઇ. સ. ૧૯૦૨ માં મહાભારતનોજ શ્લોકોની સુંદરથી કરીને સંક્ષિપ્ત મહાભારત પ્રગટ કર્યું છે.

ગુજરાતીમાં પણ મહાભારતનો સાર એકજ સામાન્ય કદના પુસ્તકમાં સમાવી દેવાના પ્રયાસો થયા છે. પણ આ પ્રકારનાં જે એક એ પુસ્તકો પ્રગટ થયેલાં તે અસારે ભાગ્યેજ મળતાં હશે. તેમ એ સાર ખેંચનારાઓ જીની રૂઢિના શાસ્ત્રીઓ હતા એટલે નવી સાહિત્ય દૃષ્ટિએ સચકાએલો આ સંક્ષિપ્ત મહાભારતનો ગ્રંથ ખરેખર આદરપાત્ર છે.

મુળ મહાભારત ઇતિહાસ અને કાવ્ય ગણાય છે તેમ ધર્મશાસ્ત્ર અને મોક્ષશાસ્ત્ર પણ મનાય છે. ક્ષેમેન્દ્ર જેવા જીના કવિઓએ મહાભારતનો સંક્ષેપ કરતાં એના ધર્મશાસ્ત્રરૂપ તથા મોક્ષશાસ્ત્રરૂપ અંશોનો પણ સાર આપ્યો છે. પણ આ જાનાને ધર્મશાસ્ત્ર કે મોક્ષશાસ્ત્ર તરીકે મહાભારતની ઝાઝી જરૂર નથી લાગતી એટલે મહાભારતની સાદી કથાનો સંક્ષેપજ લોકોને જોઈએ છીએ અને એવો સંક્ષેપજ રસથી વંચાવાનો સંભવ છે.

આ સંક્ષિપ્ત મહાભારત એ આવો મુળની કથાનો લેખકે સમજીને ટુંકામાં ખેંચેલો સાર છે. ઉપર ગણાવેલા વૈદના આજ નામના

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૩૭૭]

† બનાશ્રિત્યૈતદાલ્યાન કથા મુચિન વિચરેતે.

તથા

इहं कविवरैरन्यैराख्यानमुपजीव्यते ।।

મહાભારત ભાદિ. બ. ૨.

સ્વ. મંગાશંકર વઝીલ

૧૯૨૬ ને દિવસે રા
મંગાશંકર જીવણરામ વઝીલ દેવવોદક
પાત્રમાં જે જમાનામાં મુજરાતમાં શીરોજ્જ્વાલ
જેવા નેતા અને ગોવર્ધનરામ જેવા સાહિત્યક
થયા હતા, તે
જ મા ના ની
માનવતાના તે
એક સુદર
નમુના હતા

તેમણે ધણી
વર્ષો સુધી મુખ્યમંત્રી
ની સ્મૃતિ કોઝ
કોર્ટમાં વઝીલાત
કરી હતી અને
તે અદાવતના
કામ ચલા ઉ
ન્યાયાધીશ
ધણીવાર
નીમાયા હતા
૧૯૧૧ માં તે
વાનપ્રસ્થ થયા

સ્વ મુંગાશંકર વઝીલ

કોર્ટમાં સહગત ચિરમરણીય કારકીર્દી મુકી
ગયા છે વઝીલ તરીકે પણ એમની વ્યવહારિ-
કતા ને સમાધાન વૃત્તિને લાગ્યેજ કોઈ
પહેલ્લી શકે એમ હતું એમનો અસીલ ન્યા
તેના વિરોધી બનેને તેમની નિષ્પક્ષપાત ન્યાય
વૃત્તિમાં અચલ

અહા રહેતી;
અને ન્યાયાસને-
થી ન્યાય મેળવવા
કરતાં સહગત
પાસે સમાધાન
કરાવવાથી લોકો-
ને ફાયદો થતો
અને સંતોષ
મળતો

વાનપ્રસ્થ
થયા પછી એમણે
વેદાંતનો અભ્યાસ
સહગત મોનીલાવ
મે લીસીટરના
સહચારમાં આરં-
ભ્યો હતો.

[વધુ માટે જુઓ
પૃષ્ઠ ૩૭૮

મુખ્યમંત્રી
સ્મૃતિ કોઝ

. . . અમારા આવતા અંકમાં . . .

ક સો ટી

આપણા સાહિત્યમાં એક અપૂર્વ અખતરો
એકજ ટુંકી વાર્તા

છ જુદા જુદા લેખકો લખશે
ને

૨૧. પ્રદુલાભ ઉમરવાડીઆ

સર કરશે અને પછી—

૨૦. લીલાવતી મુનશી . .

૨૧. મુનિકુમાર ભટ્ટ

૨૧. ધૂમકેતુ

૨૧. જયંતકુમાર ભટ્ટ . . .

લખશે અને છેવટે—

૨૧. કનૈયાલાલ મા. મુનશી

લખશે.

અંલાક્ષરીની હોડ અથવા Word making ની રમત પેટે
આગલા લેખકે જે સ્થળે વાર્તાને પડતી મુદ્રી હોય લાંબી વગર
નોટીએ તેની પછીનો લેખક વાર્તાને આગળ ચલાવશે. છ જુદી
જુદી તરેહના લેખકોની નીરાળી લખાવટને લીધે આ નાની વાર્તા

ચાલુ વરસનું એક અદ્ભુત આકર્ષણ

થઈ રહેશે. રસભરી કલ્પનાઓ, અને ઉછળતા ઉલ્લાસભરી
આ વાર્તાનો અખુટ રસ અનુભવવો હોય તો

આજેજ

ગ્રાહક

થાઓ.

સ્વતંત્રતાની દેવી

—૦—

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૩૨૦ થી]

“એવું છે કે જો આજે કોઈ ઝાનોરગદને ખડિત બચાવે અને આટલા રજપુતોને કપાઈ તો રોડે તો જતે દહાડે વખત આવે તે કડાને હંફાવે એવું ડહાપણ હોય તો લોરગદ મચે”

હીરાદેવીએ ઉતાનળથી પુછ્યું “શી રીતે છે?”

“ડહાપણથી”

“ડહાપણ એટલે?”

“મમયસૂચકતા”

“આવે રમકડે રમતા કોણે શીખવાડ્યું હતું?”

“રજપુત! કા તને ખબર છે કે મેં નોરગદ હાથ કર્યું છે? હું રાજા છું!”

“હા”

“હા જો મનીકને ઓળખે છે ના? મોં આપણે ટેક કર્યો હતો તે તેને હું આજે તો મેં એને ઝાનોરગદનું શુભદ્વાર દેખાડ્યું તે તેણે મને ગજ આપવાનું કમન કર્યું છે ડા રજપુતો પોતે મરત ને કીદનો શુભાવત તે કીદનો પણ રાખ્યો છે ને રાજ પણ ખ્યું છે!”

“અરે રજપુત! આ તે તારું કયું ‘મકદ્દમી’—” એજ વખતે કનૈષ્ઠે કેવીમા પ્રવેશ કર્યો

હીરાદેવી, જેમ વેગલગી રીતગી ચમકે મ રજપુત તરફ ફરી પણ કનૈષ્ઠે રને જના રા થબી ગઈ કનૈષ્ઠે એક તેની પાસે નોંધો વિક્રમસિંહને ઉભેનો જેણે ને બચાવે, શુ હીરાદેવીએ તેને આગળ વધવા ઇશારત કરી

કોથથી ધ્રુજતા હોઈને દબાવવા ને વ્યથ પલ્લ કરી રહી હતી “કેમ? કેમ? મહારાજ શુ સદેશો છે?”

“અત્યંત વિપરીત!”

“શુ?” હીરાદેવીએ અને વિઠ્ઠલસિંહે એક સાથે પુછ્યું

“બાઈનું મરાયો”

વિક્રમસિંહ હસી પડ્યો “ઓ.. હો! એ તો મિત્વાસધાતનું ફળ!”

બાલ્યે તેના તરફ અર્ધવાહી દૃષ્ટિ ફેરવી “એમ?”

બાલ્યું કેક વધારે કહેવા માગે છે એ હીરાદેવી કળી ગઈ, તેણે બાલ્યુંને ફરી પુછ્યું ‘એ સીવાય શું?’

“હા”

“શુ?”

“દમણીજ મુસનમાનો આનશે અને ઝાતોર પડશે”

એક કુદકે હીરાદેવીએ બાલ્યુંના હાથની તલવારનું ટેની લીધી તેણે તેની ગળચી પકડી, દાત બીંધીને કહ્યું “શુ ઝાનોરગદ પડશે? કાગમુખા! મોલ મોલ, ઝાનોરગદ કેમ પડે?”

બાલ્યું ખડખડાટ દસ્યો ‘જેની ડાયામા ઉભી છે તે વિક્રમસિંહનેજ પુછી જેને!’

હીરાદેવીએ બાલ્યુંને છોડી દીધો તેણે વેગથી વિક્રમસિંહ સામે બેસ્યું ‘હાકાર!’

‘ઝાનોરને મેં બચાવ્યું છે!’

‘મચાવ્યું છે કે બચાવીન? ત્રી રીતે?’

“બચાવ્યું, મચાવ્યું બચાવ્યું મનીક મારકત ઝાનોર બચવું ડહાપણથી બચાવ્યું” કનૈષ્ઠે દમી પડ્યો

હીરાદેવીની આખ ફરી ગઈ “રજપુત! તુ મારો... ધણી નથી. તુ ડાહ્યો છે મારે શુભી નગની સી થયું છે, દેશરોતી!”

તેના દાંતની કડકડાટી સંભળાણી. તેની તલવાર વીજળીની ઝડપે આકાશમાં ઉંચી ગઈ ને વેગથી વિક્રમસિંહ પર પડી. રજપુતે તેને સાવધાનતાથી પોતાની તલવાર પર ઝીલી લીધી. તથુખા ઉડ્યા ને ભયંકર અવાજ થયો.

‘અહ્હા હો અ ક બ ર !’ દિગ્ગત વ્યાપી વિજયી અવાજ આલોરગદના દૂર...દૂરના મેદાનોમાં સંભળાતો લાગ્યો.

“અ રે રે !” કનકેશ્વર નિરાશ થઈને બોલ્યો; “આવી પહોંચ્યા.”

અપાટાબંધ ફરીને હીરાદેવીની તલવાર ઉંચે ચઢી ને વજનો લા થાય તેમ વિક્રમસિંહ પર પડી તેને જનોષ્ઠવદ કાપી નાખ્યો. તેના ધગધગ વહેતા લોહીમાંથી તેણે હસીને કપાળે તિલક કર્યું ને લોહીવાળા ઉમ્માડી તરવારેજ તે બહાર દોડી ગઈ.

દરેક જાતનાં ઔષધો વાપરી ચુક્યા હો,
ડાકટરના ડાઝ લીધી કંટાળ્યા હો,
પેટ ચેડીસીનથી થાકી ગયા હો

તો

મોરબી ફીવર ટેબ્લેટસને

એક વખત વાપરી જુઓ,

શુભા અકસીર છે: માના ધાવણ જેવી નિર્દોષ છે.

એક ૧૦૦ ટીકડીની બાટલીની કીંમત રૂ. ૧-૮.

દુર્ગાપ્રસાદ નાનાલાલની કંપની.

ફાર્મેટ હીલરોડ, મુંબાઈ, ૭.

દેનમાં

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૩૨૫ થી]

“પેલા અપ-ટુ-ડેટ ગ્રંથસ્થ જે તોપની વાતો કરતા હતા તે કોણ હતા ?” મે પુછ્યું

‘ એ બાઇ અકાગના મેકેરીયનમાં બહુ મોટા ઓઢા ઉપર છે અને દોઢેક દળરતો પગાર કમાય છે અહીં નિદાન માણુમ છે ”

મારા મનમાં વિચાર આવ્યો ‘ દોઢ દળરતો માસિક પગાર અને તે પણ નામદાર મરકારને ત્યાં નોકરીમાંથી । અને મોઝે આવ્યા તડાકા । ’ પણ હું કેં ઓળ્યો નહીં અને મે પુછ્યું “ અને પેલા જડા વૃદ્ધ શેરીઆ કોણ ? ”

“ એ અમારા ગામના નગરગૃહ જેવા છે, મહુ પૈસાદાર છે અને બડ મોટા સુધારક છે ’ ખાદીદારીએ કહ્યું

‘ હા, એતો એમની વાતચીત ઉપરથીજ જણાતુ હતુ એમની સાથે પેની નાની છોકરી હતી તે એમનીજ ગોકરી કે ? ”

“ નારે ના, ” પેલા ખાદીધારીએ જવાબ આપ્યો, ‘ એ તો એમનાં ચોથીવારના જતની થાય પણ-પણ એ બીચારને એક બહુ મોટું દુખ છે ધરમાં અગીઆર વગમની પુત્રી વિધવા થઇ છે અરે ! એ બાગમમાં તો એમને વયમાં ફારટે પણ જવુ પડ્યું હતુ એ- યુવાને એ વિધવા જોડે પરણવાની ક્ષયજા બતાવી તે ઉપરથી ઉરફરાધને એમણે એને બહુ માર માર્યો હતો ”

“ હા ! એમ । એવા મુધારાવાળા ! ” મે કહ્યું, “ અને પેલા તિલકવાળા મહાત્મા કોણ હતા ? ”

“ એઓ પણ અમારા ગામનાજ છે અને સાત પૈસાદાર છે એમણે અમારા ગામમાં ધર્મનો પ્રચાર કરવાને માટે ઘણું મ્યું છે અને જે ત્રણ મંદિરો અને પાંચાળાઓ પણ બંધાવ્યા છે ”

“ એ પોતે તો ધનના સુખી છેને ? ” મે પુછ્યું

“ નારે બાઇ, એ બીચારા પણ દુખી છે ” ખાદી ધારીએ જવાબ દીધો, “ એમના ધરમાં એક દક્ષિણી નોકરડી છે તેનું ચલણ જસ વિશેષ હોવાથી તે નોકરડી અને ગેરાણીને રોજની માગમારી છે, આખરે કટાણીને હમણાજ શેઠ એ નોકરડી અને તેના છોકરાને લઈને નદીપાર જુદા મકાનમાં રહેવા ગયા છે અને શેઠાણી અને તેમના છોકરા ગામની દવેલીમાં રહે છે બાઇ, દુનીઆમાં મુખ ગાધ્યુએ કયા જોડે છે ? ”

“ ભારે તમે શું કરો છો ? ” મે પુછ્યું

‘ બાઇ ! હું તે કોણ ? ” પેલા ખાદી ધારીએ દીનતાથી કહ્યું “ પેલા ત્રણ તો મોટા પુરુષો, હું તો ગાધીજીનો એક સામાન્ય સીપાઇ, પચાસેકની નોમરી હતી તે છોડીને હું અને મારી સ્ત્રી હમણા તો ગામડાઓમાં ફરીને અમાગથી બનતી સેવા લોકોની કરીએ છીએ વગી વયમાં નાગપુરમાં વરમેક જેલ મળી હતી તે પછી વગી એકાદ વખત છએક માસ જેલમાં માગવા પડ્યા હતા. પણ બાઇ ! મારા જેવા તે બીજુ શું કરી શકે ? મોટા માણસોના જેવી સેવા કે મારા જેવા અદના માણસથી થઇ શકે ? ”

આટલું બોલીને તે પાછો ‘ નવજીવન ’ની ફાક્સ વાચવામાં પડ્યો, હું પુનઃ મોકલે ખાવા મડ્યો

અવિંદનાં આંસુ

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૩૩૦ થી]

“સલ્લક્ષ્માં નેત્રમણિ નમસ્ક ન તારા-મૈત્રેકે દળતાં,
અજબ આકર્ષણે ઘેરી છગરને ખેચી એ રહી છે;
મીઠા સાકીતણે ખાલે, ચડીપુર રોરાની ગાલે,
મહુરી વસલની બવાલે, નયન ઘેરી મીઠી રહી છે.
ન લયબધ હર ચંપાયાં! હરો કંદપ કાં વાંચ્યાં?
મણ્ણથી નયને મૃદુ છેલ્લી સલામી એ નહીં થઈ છે!
નયન મોંથી છખી મૃદુલા પુકારે પાસ ના આવે,
સ્મૃતિ ચરદાઝ ડાયલોગી મું રેખા ચૂંચ્ય ચઘમઘ છે!
કવચિત જયોત્સ્ના મંદી જમકે સુવર્ણ કાંતિ માધુરી,
સુધા ઢોળા કટોરી એ દળી લધી પડી ગઈ છે!
કવચિત હા! સાન્ય સાહુડે ક્ષુબ્ધગી કીનારીમાં,
મીઠી લાવણ્ય ધારાશી પટાં ચલમાં લપડી રહી છે.
વિધુમુખ ક્યાં નયન પેલા! કદિ, જંકાર નૃસુરને,
રમત રમતી હજારોએ છખી મીઠી લડી ગઈ છે.”

ધારા! આને ભ્રમિન મનની ભ્રમણા કહેવી
હોય તો કહેજે. આ લયલાલો ‘મગનુન’ ખરેખર

૧ લખક પોતે

યાગલ છે; આ ઇંદ્રગળ, આ મોહ ભ્રમણાજ
મારું સ્વર્ગ છે; બહે એ તર્ક વિરુદ્ધ હોય એ
મારા તારિકે!

એ તારા મૈત્રકની ઝંખા મારી અનૃપ રહી;
એ યુગ યુગની મારી તરસ અણુછીપી રહી.
જાણે મારાં અસ્તિત્વ પરત્વે તે એ પરવા હોય
એવી તે દીસતી હતી. ગાડી ચાલીને મારી દષ્ટિ
ભરાઈ પડી. ક્યાં? તેની પાછળ મારી તરસતી
દષ્ટિ ભટકતી હતી; એકાએક ડોકાતી લતાની
લીકાની કીનારી પર મારી નજર પડી અને
તરતજ તેણે દષ્ટિ ફેરવી નાખી. ધારા અરુણ,
એ કાઠીઓ મારે માટે તલસતી હશે ત્યારે?
શું એ મીઠી નજર મારી ભણી હતી? અરુ, મને
કશું સમગત નથી; પરંતુ, આ અચોક્કસાઈ,
અનિશ્ચય, તમ્વિર્તકમાં શું આશ્વાસનમાં અમી
છે! કદાચ તે નજર મારી ભણીજ હતી;
કદાચ-ધારા! હું કેવું નાદાન અચ્યું બની
ગયો છું!

[આ વાર્તાનો વિરોધ બાળ આવતા અકમાં]

હજી વખત છે

કુન્દભટ્ટેક્ષ બચાવવા માટે મળેા.

પ્રાણુલાલ અમૃતલાલ વૈદ્યની કું.

કુન્દભટ્ટેક્ષના અનુભવી.

પીકેટ રોડ, રમેલ ડોઝ કોર્ટની સામે, ધરમરી બીહીંગ, મુબાઈ. ૨

સ્વપ્નદ્રષ્ટા

—૦—

[અનુસધાન પૃષ્ઠ ૩૩૪ થી]

“પછી ?” મોહન પારેખે પુછ્યું

“આજે એમને ખાત્રી થઇ કે તમારા ‘ઝહાળો’ કે કરવાના નથી શીરાજશાહે ચોખ્ખું કહી દીધું કે કે પણ જાતનું સમાધાન કરવું નથી શું થઇ થઇને થવાનું હતું ? સદુભાષી તમારા world-have-been (થયા હોત તે) સસરાએ મરસ ભાવણ કયું કે પણ નબળાઇ ખતાવવી નહીં એણે કહ્યું કે ઝહાળ પક્ષને મુદ્દો સામ્રાજ્યની મહાર સ્વાધીનતા મેળવવાનો છે”

“હા, છે, છે” નારણભાઈએ કહ્યું

“સાબજો તો ખરા” કેરશારખે કહ્યું

“એટલે એ લોકોને પણ પકડીને કાઢેસની બહાર કાઢવા”

‘કાઢ તો ખરા, બેગાજ’ નારણભાઈને ધમકી આપી

“એમ ક્યાં વગર એ લોકો દેકાણે નથી આવવાના”

“જેમથું, જેમથું—” નારણભાઈએ ગુસ્સા-મા કહ્યું

“હવે મળ્યું હાકતો બંધ રહે ને” મળન પંજાએ નારણભાઈના વાસા પર એક ધબ્બો મારી ચુપ રહેવા સુચવ્યું

“માત્ર લાલાજીને લીધે એ લોકોને સમાધાનવૃત્તિ ખતાવવી પડે છે”

“એ માજો પંજાબી ઉસ્તાદ છે મોહન પારેખે કહ્યું

“મને લાગે છે કાંયે મધો ઝહાલ પક્ષ ઢળી જવાનો તિલક ને આપરડે તો થાકી રહ્યા છે”

“એકજ રસ્તો મને દેખાય છે” સુદર્શન

જે અત્યાર સુધી મુગો રહ્યો હતો તે કપાળ પરથી કરચળીઓ હાથવતી લુછવાનો પ્રયત્ન કરતાં બોલ્યો

“શું ?” પારેખે પુછ્યું

“સમાધાન થવાનું દેવું નહીં” સુદર્શને સખત હોઠ ખીડી કહ્યું.

“સદુભાષી ! એ કહેવું સહેલ છે તમે લાલાજીને ઓળખતા નથી” કેરશારખે કહ્યું

“ને તિલક આપરડે”—મોહન પારેખે કહ્યું

“જુઓ” સુદર્શને આગળ આવી કહ્યું,

“શિવલાલ શ્રોત્ર ગોખલેની તહેનાતમા છે શિવલાલ ! મને તેમ કરી અબેલાલને શીરાજશાહ ની તહેનાતમા સ્વયંસેવક તરીકે ગોઠવી આપ”

“કેમ કરીને ?”

“ત્યા પેચો તારો દોસ્ત નરૌતમ છેને તેને બદલે—”

“વારુ પછી ?”

“લજપતરાય પારે મોહનપારેખ તો છેજ ને પારેખ મને ને પડ્યાકાઢાને તિલક આપરડેની તહેનાતમા મુકી આપશે”

“પછી શું ?” મોહન પારેખે આતુરતાથી પુછ્યું

“સદેશા કોણ લખ જશે લાવશે ? આપણેજ ને—પછી તો ‘મા’નું ભાવિ”

“આનાદ કહી” કેરશારખે તાળી પાડી, “શાખાશ દોસ્ત આ પ્રમાણે જો આપણે કરીશું તો કોઈ દહાડો સમાધાન ગવાનું નથી ને હું ને નારણભાઈ કે પમા ચાલ્યા આખી રાત છે જેમથું કયો મવાળી બોલી શકે છે” એક પલ વાર બધા એકમેકની સામે જેમ રહ્યા

“મે નહોતું કહ્યું કે આપણું મંડળ શું નહીં કરી શકે ?” નારણભાઈએ કહ્યું. “શિવાજી મહારાજકી જય”

“સદુભાષ!” મોહન પારેખે ખભે હાથ મુકી કહ્યું.

“તમારી યોજના મારે ગળે ઉતરી. હવે જોઈ લો.”

૫

સુરત શહેરમાં ચિંતાએ વાસો કર્યો હતો. યુ યશે એ ખ્યાલે બહાદુર હૈયાં કાંપવા લાગ્યાં. આખી રાત મસલતો ચાલી. કેપે, કેપે વાગ્યું થયાં.

લાલા લજપતરાય સફાળા આઠ યાગે ઉઠ્યા. બે વાગતા સુધી તિલક ને અરવિંદ આશુ સાથે એણે મસલત ચલાવી હતી. એ પોતે મવાળ હતા અને છતાં જહાળ પક્ષના આદર્શો સમજી ચકતા હતા. બંને પક્ષ કેએસમાં રહે એ તેનો મુદ્દો હતો.

એ મુદ્દાથી તે આ બધી મહેનત કરતા હતા. આખરે એમણે તિલક, ખાપરડે ને અરવિંદબાપુ પાસે એટલું કહ્યું કરાવું કે બે કમળા કેએસના ચાર ઠરાવો તેને તે સ્વરૂપે રહે તો જહાળ પક્ષે પ્રમુખની ચુટણીમાં સંમત થવું. હવે માત્ર એકજ સવાલ રહ્યો—આમલિના સ્વરૂપનો.

તેના લાલાજી ઉઠ્યા તેવી તેની નજર મોહન પારેખ પર પડી. દાતણપાણી લઈ તે હાજર હતો. લાલાજી હસ્યા ને કહ્યું “Thank you” આ મામલે મુશ્કેલી કરતો હતો? રાતના તેને ઉઘાડી હતો, ને તેના ઉઠતાં પહેલાં તો હાજર હતો.

“આજનો મે તો.”

“હાજર હો.” મોહન પારેખ હસતો મોઢે દોડતો ચલાવ્યો. લાલાજીએ ચલાવી ને કપડાં પહેવડાવ્યાં.

“ગાડી મંગાવવામાં.”

“હા હમણાં.”

“હા.” થોડીવાર

મોહન પાછો આવ્યો. “ગાડી મંગાવવાનું કહ્યું છે.”

પાંચ-દશ-પંદર મીનીટ મઠ. આઠ વાગ્યા. લાલાજી અધીરા થયા. મોહન પાંચ સાત વખત દોડદોડ કરી પણ ગાડીનો કે પત્તો ખાધોજ નહી.

“કાને મોકલ્યો છે?”

“એક સ્વયંસેવકને. ઉભા રહો હું લઈ આવું” કહી મોહન પારેખ સાંધી નીકળ્યો. એના મોઢા પર જરૂરક સ્થિત હતું. નવ વાગતા પહેલાં ગોખડે પાસેથી ઠરાવ લઈ આવવાનું લાલાજીએ તિલકને વચન આપ્યું હતું લગભગ સવાઆઠ વાગવા આવ્યા હતા. મોહન પારેખ રસ્તા પર ગાડી ગોધવાને બદલે નીરતિ એક ઝાડ નીચે જઈ બેઠો.

લાલાજી અકળાયા. મીનીટપર મીનીટ જતી હતી, અને કોઈ ગાડી લાવતું નહોતું. શું થયું? તે પોતે એક પંખખી મિત્ર સાથે બહાર નીકળ્યા. સાડાઆઠ થયા હતા.

પારેખે લાલાજીને નીકળતા જોયા, અને સાંધી દોડ્યો. થોડેક જતાં એક ગાડી દ્વાય લાગી. તેના પર ચઢી તે સામે આવ્યો.

“ગાડી મળતાં ઘણીવાર ચમ” તે બોલ્યો.

“હરકત. નહીં મીન ગોખડેને ત્યાં જવાદો.”

કહી લાલાજી ગાડીમાં બેઠો.

સુરતી ધોડાને સમગ્રવતાં સમગ્રવતાં તોખા ચમ પણ નવમાં દસ કમે લાલાજીને તે ગોખડેને ઉતારે લઈ આવ્યો. શિવલાલ ઓફ બારણા આગળ સ્વયંસેવકના પોપાકમાં હાજર હતો. લાલાજી આગળ ને મોહન પારેખ પાછળ, બંને ખરચીયાં કુદતા ઉપર ચઢ્યા. લાલાજી અંદર ગયા ને મોહન પારેખ શિવલાલ સાથે બારણા આગળ ઉભો રહ્યો.

“કેમ શું ચાલે છે?” શિવલાલે હસતાં હસતાં કહ્યું.

“લાલાજી તિલકને સમાધાનનો સદેશો લઈ નવ વાગે મળવાના છે.”

“પણ નવ તો વાગ્યા.”

“શુ કરીએ? આ સુરત શહેરમાં ગાડીજ ન મળે. shame (શરમ)!” કહી મોહન હસ્યો. ધડીઆળમાં નવના ટકોરા થયા.

“પહેલો દાવ તો સફળ થયો” તેણે ધીમેથી શ્રેાક્ષના કાનમાં કહ્યું.

એટલામાં એક વેહાંડીઅર દોડતો ઉપર આવ્યો.

“શુ છે?”

“સીંધી કેંપમાં એક ડેલીગેટ મરવા પડ્યો છે. ધડી સાપત છે. કેંપમાંથી બધા કઢાવે છે કે કેમ્પિસ મોડી બરવી પડશે.”

“હીક. હું ગોપલેને કહી દઈશ. પણ એ કામ તો ત્રિભોવનદાસ માલવીજું. તેને કહેવા ભગ્યોની. અહીંઆ શું આવ્યા?”

“ત્યાં જવું પડશે?” પેલા સ્વયંસેવકે પુછ્યું.

“હારતો,” પેલો સ્વયંસેવક દોડતો ચાલ્યો ગયો.

“પારખ ત્યારે નીરાંત થઈ.”

“કેમ?”

“હવે લાલાજીને કેંપમાં લઈ જા.”

“આ મરવા પડ્યો તેમાં?”

શ્રેાક્ષ પોતાના મિત્રની જડસાઈ પર હસ્યો.

“પારખ થયું છે શું? સીંધ એટલે પંજાબ-બેમાં શો ફેર? ને પંજાબ કેંપમાં કોખ મરવા પડે તો લાલાજીને ગયા વગર ચાલે?”

“શિવલાલ!” અંદરથી નામદાર જગ-મોહનલાલનો અવાજ આવ્યો.

“જી” કહી શિવલાલ અંદર ગયો.

ગોપલે, લાલજી ને જગમોહનલાલ વાત કરતા હતા. ગોપલેએ શિવલાલને કહ્યું: “કાલે રાતના ઠરાવોનો ખરડો તમે ગ્રેસમાં આપ્યો છે ને?”

“જી, હા.”

“હમણાં, ને હમણાં જઈ તેની નકલ મી. તિલકને પહોંચાવો.”

“ને તાકીદે” જગમોહનલાલે ઉમેર્યું.

“હમણાં સાહેબ”

“તરત” લાલાજીએ ઉમેર્યું: “હું પણ હમણાં તિલક પાસેજ જાઉં છું.” લાલાજી ઉડ્યા.

ધડીઆલમાં નયને દશ થઈ હતી.

લાલાજી આવ્યા ને પારખ સાથે દાદર ઉતર્યા.

“લાલાજી! પંજાબ કેંપમાંથી આપને તેડવા આવ્યું હતું” પારખે કહ્યું.

“કેમ? મને?”

“જી હા. કોઈ પંજાબી ડેલીગેટ મરવા પડ્યો છે ને આપને બધા બોલાવે છે બધા નેતાઓ ત્યાં છે.”

“કોણુ હશે?” લાલાજીએ ગાડીમાં બેઠેલા પંજાબીને પુછ્યું.

“કોણુ જાણુ” તેણે કહ્યું.

લાલાજી ગાડીમાં બેઠા.

“સાહેબ ગાડી ક્યાં લઉં?” પારખે હાંકનારની બાજુ પર બેસતાં કહ્યું.

“પંજાબ કેંપ” લાલાજીએ કહ્યું.

મોહને ધડીઆલ કાઢી. સવાનવ થયા હતા. તેના મોંઢા પર ન સમજાય એવું દાસ્ય હતું.

શિવલાલ શ્રેાક્ષ ગ્રેસમાં જવા નીકળ્યો. અનેક કેમ્પિસની ગાડીઓ હતી છતાં ધીમેધીમે ચાલીને અજાણ રીતે તે નાનપરામાં કેરચાસપને ઘેર આવ્યો. ધીમેધી નાલો, જમ્યો ને કપડાં

પહેર્યો અગ્ની-આરના ટકોરા થયા આસ્તે કદમ
તે પ્રેસ તરફ જવા લાગ્યો.

૬

તિલક મહારાજ ને ખાપડે હરીપુરામાં
બેઠાબેઠા ચિંતા કરતા હતા.

શ્રીરાજશાહ ને ગોખલે એટલે મુ'ખાઈ ને
પુનાના-એટલે હોદના-પ્રતિષ્ઠિત નેતાના સર્વા
ધિકારીઓ, શ્રીરાજશાહ એટલે કોંગ્રેસના ને
જાહેરજીવનના સૂત્રધાર, ગોખલે એટલે સુરેન્દ્ર
નાથ ને લજપતરાયના વિશ્વાસુ મિત્ર-નીખાલસ
ના ને સૌજન્યની મૂર્તિ, સુરત એટલે શ્રીરાજ
શાહનું ઘર, અને આખા હોદના પોતે, ખાપડે
ને અરવિંદ ત્રણ તોફાનીઓ, ડોંગલબાજ,
કોંગ્રેસના વિશ્વસંક-આ બધા વિચારોની પર
પરાઈ તલક ગભરાઈ ઉઠ્યા.

તિલક મહારાજના રાજકીય જીવનમાં બે
ધ્રુવ, સરકારનો વિરોધ ને અગત સુખની
બે પરવાઈ કાયમ કરતી વખતે આ બે ધ્રુવ પર
નજર છતાં તેનું મન ડગમગતું આવે ડગમગતું
તેને બે દિવસથી સતાવતો હતો. સો પુનાના,
મો નાગપુરના ને પચાસ જગલના, ને બહુ
બહુ તો મો મુખાઈ ને ગુજરાતના પ્રતિનિધિઓ
પર તેમનો આધાર હતો. સામા પક્ષમાં પદરસો
પ્રતિનિધિ ચુનવા નાયકો, પાલમિટના અંગ્રેજી
પત્રકારજીવનના પ્રતિનિધિઓ, શ્રીરાજશાહનું
મુસ્દાપણ, ગોખલેની ન્યાયપ્રતિ, સુરેન્દ્રનાથનું
વાગ્વાટવ.

શુ થશે ?

માત્ર જહાજ પક્ષની આબરુ ગાખવા
કલકત્તાના ચાંદ હરાવ રહે તો બસ હતું પણ તે
કેમ ગહે ?

જે સુરેન્દ્રનાથે એ ચાર હરાવો કરાવ્યા તે
અભારે પ્રતિપક્ષી થઈ બેઠા હતા.

શ કરવું ?

તેની ડાબી આખ પલેપલ ઉઘાડ દે થઈ રહી
તેનું મો અધીરાઈથી પાન ચાવી રહ્યું સાડા આઠ
વાગ્યા હતા.

મોતીલાલ ઘોષ-કલકત્તાના પ્રથમ જહાજ
ને અરવિંદ બાણ ચાવી પહોંચ્યા બધા સુધી
બધાએ ચિંતા કરી દોઢ વાગે કોંગ્રેસ મળવાની
હતી-અને ધડીયાળ ઝપાટાબધ ચાલતી હતી.

અરવિંદબાણના મુખ પર નિરાશાની શાંતિ
હતી. લામાલમૈ જયાજ્યૈ ની તેને પરવા
નહોતી હારીશું ને ? આ શાંતિથી તિલક
મહારાજ કચવાતા જયના તવસા પિનાનો
ઉત્સાહ તે અમઝતા નહોતા.

પોણાનન થયા બધાએ ધડીયાળ સામે
જોયું લાવાજી હતું આવ્યા નહીં ક્યા તો તેણે
વિષ્ટિનું કામ ઊડી દીધું કે ક્યા તો ગોખલેએ
સમાધાન વૃત્તિ ઊડી દીધી શુ થયું ? કેમ
આવ્યા નહીં.

મીનીટ કાંટો ધીમેધીમે-ધણેજ ધીમે
આગળ વધ્યો નવમા દશ કમ-આઠ કમ પાંચ કમ
માડીનો લક્ષ્યાંક સાલળાયો બધા વાત કરતા
મુગા રહ્યા.

‘ જુઓની કાણુ છે ’ ખાપડેએ સુદર્શનને
કહ્યું સુદર્શન બહાર જઈ આવ્યો. ‘ કાંઈ નથી
એ તો સ્વપ્નમેવકો આવ્યા છે ’

“ લજપતરાયને શુ થયું ? ” મોતીલાલ
ઘોષે કહ્યું ધડીઆલ વગદી-નવ ટકોરા થયા.
“ Laipatrai has failed (લજપત
રાયનું કે વળ્યું નહીં) ” અરવિંદ બાણએ કહ્યું.

‘ શુ કરીશું ત્યારે ? ’ તિલકે પૂછ્યું.

“ ચુદ્ધવ્ય વિગતજ્ઞ ! ” જગત્ક હમીને
અરવિંદ બાણએ કહ્યું.

સુદર્શન ને મગન પડ્યાએ સંતોષના ઝિમત
થી એક બીજાની સામે જોયું.

“એક કામ કરીએ, છેલ્લો ઉપાય છે”
મોતીલાલ ઘેઘે કહ્યું.

“ગા ?”

“સુરેન બાણને મળીએ એને હાથ પર લાઇએ”

“એ નહીં માને” તિલકે કહ્યું

“એ તો હવે પોલીસ સુપ્રીટેન્ડેન્ટના મિત્ર છે” અરવિંદ બાણએ સાતિથી કહ્યું

“છતા હુ ને તમે બે જામને નથીએ તો સુરેન બાણ ના કહે નહીં,” ઉત્તાદ વૃદ્ધ મોતી લાલે ત્રીશ વર્ષનો સુરેંદ્રબાણનો અનુભવ દર્શાવ્યો

“ચાલો સારે” ખાપરડેએ કહ્યું ને બધા ઉઠ્યા મગન પંડ્યા અને સુદર્શન ગાડી લઇ આવ્યા ને ચારે જણુ તેમા બેઠા હાકતારની જોડે મગન પંડ્યા ને સુદર્શન બંને બેઠા

જ્યારે તે સુરેંદ્રનાથ બેનગળને ઉતારે પહોંચ્યા સારે પોણા દસ થયા હતા ચારે જહાળ નેતાઓ અદર ગયા, બહાર મગન પંડ્યા ને સુદર્શન ઉભા રહ્યા

“પંડ્યા કાકા! સાડા દસ થયા બધુ કામ અત્યાગ મુધી તો હીક ચાલ્યું છે”

“મને લાગે છે કે મોહનલાલએ કે ઉસ્તાદી લગાવી ખરી”

“જોઈએ” સુદર્શને કહ્યું

દસને ચાલીએ ચાગ જહાળ નેતાઓ મહાગ નીકળ્યા સુરેંદ્રબાણ તેમને વળાવવા આવ્યા તેને ખોખરે ઘાટે તે બોલતા હતા “માલવી પામે જાઓ એ ચેરમેન છે કે ગતો કાદશે”

“પણ તમારા પર અમારો ભરોશો છે”

“બીલકુલ ગમગશે નહીં”

ચાર જહાળ નેતા પાછા ગાડીમા બેઠા ને ત્રિભુવનદામ માલવીને લા ગાડી લઇ જવાનો હુકમ કર્યો ગાડી ચાલી એટલે મગન ને સુદર્શને અંદર શુ વાત ચાલતી હતી તે આલગવાનો

પ્રયત્ન કર્યો વાત ચાલતી હતી તે ઉપરથી તે એટલું સમજ્યા કે કલકત્તાના ચારે ફરાવો તે ને તેજ સ્વરૂપે રાખવા એ સુરેંદ્રનાથને કષ્ટ થવું હતું જો તેમ થાય તો રાશબિહારી ઘેઘેને સર્વાનુમતે પ્રમુખ થવા દેવાને જહાળ નેતાઓએ કષ્ટ થવું કર્યું હતું,—માત્ર પ્રમુખની ચુટણી વખતે લાલાજીને પ્રમુખ બનાવવાની ઇચ્છા કેટલાકની હતી એમ ઉલ્લેખ કરવાનો હતો પણ ફરાવ તેના તજ રહેશે એની શુ ખાત્રી ! ગોખલેને લા જવું તો નકામું હતું, કારણ કે લાલાજી પાછા નહીં આવ્યા એટલે તે તો સમાધાનની વિરુદ્ધ હોવાજ જોઈએ

ત્રિભુવનદાસ માલવી અસારે સત્તાધીશ હતા તેજ કુંક ખાત્રી આપે કે અપાવી શકે

સાડા અગીઆર વાગે માલવીનું ઘર આવ્યું સુદર્શન ઉપર પુછાના બોલે

એક છાકરાએ કહ્યું કે માલવી પૂજામા બેસા છે એટલે હમણા મળી શકે એમ નથી સુદર્શનના મુખ પર વિજયનો હર્ષ હતો

“માલવી તમને મળી શકે એમ નથી”

“કેમ ?” તિલકે પુછ્યું

“પૂજામાં બેસા છે ?”

“ક્યારે ઉઠશે”

“કહેવાય નહીં કોએસ ચરુ થતા પહેલા મળાય એમ નથી”

તિલક મહારાજના મુખ પર બેદ છવાઈ ગયો અરવિંદ બાણ હમ્યા

“હવે જે થાય તે ખરું” હાથમાનો ડોપડનો ડોડો જોઈથી પકડતા ખાપરડેએ કહ્યું,

“આપણી જોખમદારી પુરી થઈ”

“હા” નિલક મહારાજની આખ ઉઘાડ દે કણજી જોઈથી થતી હતી સનાત્ત વાગે નિલક ઉતારે ગયા એક વાગે તો કોએસ મળવાની હતી “પણ થશે શ ?” તેના મુખ પર અપાર ચિંતા હતી

પ્રકરણ ૧૨ મું

૩૩૩૬૬૬

કેકીની કલબતું નવબેત

૧

મુબાઇમાં ૨૨ મી ડીસેમ્બરની સાંજે કેકી રુખ ચોપાડી પર ફક્કડાઇમાં ફરતો હતો.

ઝીક મીનવાં સશસ્ત્ર ને સર્જી જન્મી કહેવાય છે. કેકી પણ ફલાટીનની પાટલુન, સફેત બુટ, ઉપલા બટન વગરનું ખમીસ ને રેકેટ સાથે-સંપૂર્ણ ને સુસર્જી ટેનીસ રમનાર-જન્મી પડેલો એમ ધણા માનતા. કોઇ પણ વખત આ બધી શોભા વગર તે રહે છે એ કલ્પવૃંધ ધણાને અશક્ય યદ્ પડતુ અભારે પણ તે તેવાજ દાઢમાં હતો. તેનું માથું ઉઘાડું હતુ. તેના ગુચળાવાળા જુલ્ફા જાણે કપાળ પર ચોટાડ્યા હોય તેમ લાગતા; એ જુલ્ફાથી લોકો મોઢ પામતા અટકે તો તેમના આસોચ્છાસ અટકી જાય એવી કે તેની માન્યતા હતી તે સાધારણ રીતે ટોપી પહેરતોજ નહીં. થોડીથોડીવારે તે રેકેટને પગ પર ઠોકતો

જે ક્રિયાને સામાન્ય જનતા ‘વિચાર કરવું’ કહે છે તે તેના મગજમાં ચાલતી હોય એમ સ્પષ્ટ દેખાતુ આ ક્રિયામાં તે ધ્રુવીય નહોતો એ તો સ્પષ્ટ દેખાતુ તેને ‘કંટાળા’નોજ મરજ થયો હતો

એ મરજ ધણોજ જાણીતો છે ને ધણીવાર ધણ માણમેને થાય છે એનું મુખ્ય લક્ષણ એ છે: દર્દી “હું શું કરું? શું કરું?” એ સવાલ પુછ્યા કરે છે, અને કોઇની અને નહીં ફાવે તો પોતાના કોકી મરડી નાખવાની તીવ્ર ઉત્કંઠા તેને થયા કરે છે. આ લક્ષણો કેકીમાં સ્પષ્ટ રીતે દેખાતાં

કેકી પૈસાવાળો હતો; હોંશીઆર હતો; રુપાળો હતો; ઘરડી માના હાથ નીચે ઉછરવાથી સ્વચ્છંદી સ્વભાવનો હતો; બાપને અજાણે

કોઇની પરવા વગરનો હતો, અને મુંબાઇની લહેરોમાં ખમી રહેલો રસિક હતો. એને આ દર્દ કોઇ દહાડો લાગુ પડ્યું નહોતુ. હમણા તે લાગુ પડતાં તે ગુંચવાઇ ઉઠ્યો હતો.

તેણે ધાર્યું હતુ તેમજ પરીક્ષામાં તો તે નવાસ થયોજ. તેની કે તેને ચિંતા નહોતી. પણ કોલેજ બંધ થતાં આ રોગ પેસવાનું તેને એકજ કારણ લાગ્યું. પહેલા દિવસના ચાર પાંચ કલાક ‘નામદાર’-સુલોચનાની સોજતમાં તે ગાળતો. કોલેજ બંધ પડ્યા પછી તેની સતત સોજત વિના નિર્બલ પડેલા શરીરમાં આ રોગના જંતુઓએ ધર ક્યું લાગતું હતુ

કોઇની સાથે ફરવા જવાની તો જગ-મોહનલાલે સુલોચનાને બંધી કરી હતી પણ અવાર નવાર તેઓ ટેનીસ રમવા ભેગા થતાં પણ તેથી સતોષ થતો નહોતો પેલા ગમન દલાલે પણ ટેનીસનો શોખ કેળવવા માંડ્યો હતો; અને હમેશા તે રમવા સાથે થતો. “That brute of Bania !” (આ પેલો વાણીયો-જનવર) કેકી બબડ્યો.

કેકીને એક વાત બધાથી વધારે સ્મલતી. તે ‘નામદાર’ ને ખુશ કરવા આટલી મહેનત કરતો પણ તેની જોડે મૈત્રી ગાઢ થવા પામતી નહીં. સુલોચના હસતી, બોલતી, વખાણ કરતી; પણ છતાં દૂરની દૂર-જમન જોડે રહેતી તેમજ-રહેતી. નામદાર તેનીજ ‘friend’ મિત્ર કેમ થાય એ મોટા પ્રશ્નનો તે વિચાર કરી રહ્યો હતો. એકદમ તેણે સાંભળ્યું કે ગમન દલાલ સુરત ટ્રાંઝિસમાં ગયો. જીવનભરમાં તક ન મળે એવી તક મળી. ‘That’s good’ (સરસ થયું) તેણે પગ પર રેકેટ પછાડતાં કહ્યું.

“what a useful congress!” (કેવી ઉપયોગી કોંગ્રેસ) તેણે આ તકનો લાભ લેવાનો નક્કી કર્યું. અને ખાસ સંદેશો મોકલી ‘નામ-દાર’ને ચોપાટી પર બોલાવી-હતી.

ક્યારનો તે આવતી ગાડીઓ તરફ જોતો હતો. હજુ સુસોચના કેમ નહોતી આવી ?

એટલામાં તેની ગાડી દેખાઈ ને વિદુલ્લેખા સમી સુસોચના ગાડીમાંથી ઉતરી તેના તરફ દોડી. ઊંચી, ઊંટી, છટાદાર સુસોચના દહાડે દહાડે મોઢક થતી જતી હતી. તેના મુખ પર ઉગતી જુવાનીની લાલાશ ભલુકતી હતી; અને તેના અગનું લાલિત્ય ડગલે ડગલે નીતરી રહેતું તેનામાં હાંફુ છોકરીનો ગભરાટ નહોતો, પારસી છોકરીના આગળવેડા નહોતા. કોલેજના છોકરાઓ જોડે દળતાંમળતાં તેનું શરમાળપણ જણુ રહ્યું હતું; પણ તેના અલીઆની સ્વભાવને લીધે ગૌરવશીલ અતડાપણું તેણે કુળચ્યુ હતું. તોરી તે હતીજ; અને તોર ઢાંકવાને તે કદી તરદી લેતી હોય તેમ દેખાતુ નહોતુ.

તેને આ ફક્કડ પારસી ગમતો, અને તેણે મોકલેલા ખાસ સંદેશાથી તે જરા ઉત્સાહમાં આવી ગઈ હતી. કેટ્ટી એટલે ગમ્મત. એની વાણી એને ગમતી હતી. એની રીતસાત ગમતી હતી. એની રમત રસભરી હતી. મગ્નહભાર્યા પ્રસંગે ઉભા કરવામાં તે એકો હતો એની નાંખતમાં તોફાનનો અનુભવ મળતો કેટલીએ વાર કોર્નેલીઆમાં, મોન્જનીમાં કે એને ન્યા એની સાથે તે ચલા પર ગઈ હતી. કેવી તેમાં ગમ્મત, કેવી વાતો, કેવી ચમક, કેવી મગ્નહ! દિવમોના દિવસો સુધી તેના નીશા તેને ચરેસો રહેતો. અસારે પણ એવાજ કે પ્રસંગ માટે તે મળવા માંબેનો દરો. એની સાથે જીવન-એટલે ગમ્મતની અવધી!

“હલ્લો કેટ્ટી! સાહેબજી”

“જી નામદાર!” છાતી પર હાથ રાખી. કૃત્રિમ નમ્રતાથી હસતે મોંઢે નમન કરતાં કેટ્ટીએ કહ્યું. “બંદો હાજર છે.”

“કેમ શુ કામ છે? મારે જવાની ઉતાવળ છે.”

“એમ?” કેટ્ટીએ સાથે સાથે ચાલતાં પુછ્યું; “મને લાગ્યું કે આપણને નીરાંતે કલાક મળશે. ઠીક. મારે એક તમારી પાસે favour (મહેરબાની) માંગવી છે.”

“શી?” ચમકતી આંખે હસતાં સુસોચનાએ પુછ્યું.

“મારે તમને એક પાર્ટી આપવી છે.”

“પાર્ટી!” સદૃષ્ય સુસોચનાએ કહ્યું; “શા સારું.”

“ધણા દહાડા થયા આપણે મગ્નહ નથી કરી. મગ્નહ-પાંચ પંદર મીનીટની નહીં; પણ પાંચ પંદર કલાકની Not drops-but tons (ટીપાબંધી નહી પણ ટનબંધી)”

ક્યારે ?

“હમણાં.”

‘Impossible’ (અશક્ય)

“કેમ ?”

“હું પપા ને મમા જોડે સુરત જવાની છું”

“સુરત ગયું જહાનમમાં” કેટ્ટીએ કચવાસ ને રેકેટ પગ પર પછાડતાં કહ્યું.

“તે કેમ મન્ય ? પછી કોંગ્રેસનું થાય શું ?” જરાક મગ્નકમાં સુસોચનાએ કહ્યું.

“તે પણ નાંખ દોજખમાં. you can’t go (તમારાથી જવાપજ નહીં.)” કે પણ કરીને રહો.”

“પણ છે શુ ?”

“કેટ્ટી કસબનું છજન છે.”

“કેટ્ટી કસબ ? શુ ?” હસીને સુસોચનાએ પુછ્યું.

“આય હું કેકી” હસીને કેકીએ કહ્યું; “તેની એક કલ્પ: તેનો પ્રેસીડન્ટ હું, સેક્રેટરી હું.”

“ને મેં બર—”

“તે પણ હું. ને જ્યારે જોઈએ ત્યારે આનરરી મેંબરો વધે ને ઘટે.”

સુલોચના હસી “તેનું શું છે?”

“તેનું નવજોત છે?” કેકીએ હસીને કહ્યું. સુલોચના પણ ખુબ હસી. “પપાને કહીદોની કે મારા મિત્રોની પાર્ટી છે.”

“એમ કે માને કે? એક વાત હોય તો બંને કોઈ જોઈને જોલાવો છો?”

“હું” કેકીએ પળવાર વિચાર કર્યો; “મેરોં કલાર્ક છે. મારી સગી છે ઇન્ટરમાં છે. તમે નહીં જોળખતાં? તેને ને તેના ફ્રેન્ડ ગ્રેટમ પહેલવાન બંનેને જોલાવીશું.”

“પપા એમ નહીં માને.”

“શું કરું મને પપા નથી નહીં તો ક્યારનો મનાવતાં શીખતે નામદાર! કે તો રમ્મો કાદો.” કેકીએ તિરાશાથી યાચના કરી.

“એક કામ કરે તો પપા માને.”

“શું?”

“તમે પ્રેફિસર કાપડીઆને જોળજો છો?”

“હા, એ Old ass (ધરડા ગયેલા) ને કોણુ નહીં જોળજે?”

“તમને ખબર છે? એ Old ass મારી જોડે Love (પ્રેમ)માં છે.” હસીને સુલોચના જોલી.

“By Jove!” કેકી જોલ્યો. “શું કહો છો?”

“એટલે મને માયવવા એ અમારે ઘેર રહેશે. ને એ હશે એટલે પપા મને એકલી અહીંઆ

રહેવા દેશે. પણ પાર્ટીમાં આવવાની મુરકેલી તો રહેવાનીજ.”

“તે શું કામનું?” થોડીવાર તિરાશાની જનુનમાં જુલુમાં આંગળીઓ નખી તેણે ફેંદવા માઝ્યાં. થોડીવાર બંને મુંગા રહ્યાં. એક વિચાર આવવાથી કેકીએ હરખમાં પગ ડોક્યો. “પેલાં indiot માર્તીડકરને જોલાવું. ઘણી વખત જાનોમાનો મારી કલ્પમાં આવી ગયો છે. કાપડીઆની કોલેજમાં સંગૃહીતનો લેકચરર છે.”

“Splendid!” સુલોચનાની આંખો ચમકી; “માણસ તો સાગ છેને?”

“અરે, હા! ગયે મહીને મારી પામે બમેં રૂપીઆ છીંદીના લાઇ ગયો છે.”

“સરસ! ત્યારે આપણે પરમ દિવસે પાર્ટી નહીં રખાય?”

“પરમ દહાડે! એમાં શું? પણ—”

“૨૪ મી હોય તો પપાને કહી શકું કે કોંગ્રેસ પહેલાં સુરત આવી પહેંચીશ.”

“હા, એ પણ ઠીક છે.”

“ગમન છે કે?” જરાક તોફાની આંખોએ સુલોચનાને પુછ્યું.

“એ તો કાલે સુરત મુઝો” કેકીએ તિરસ્કારથી કહ્યું. સુલોચના પલવાર આ ફાંકડા જુવાન તરફ જોઈ રહી. એની જોડે કેવી મળહ પડે છે?

“ઠીક. ત્યારે હું કાપડીઆને ત્યાં જઈ. પણ પેલા માર્તીડકરને કાલ સવાર પહેલાં નોતરું મળવું જોઈએ.”

“Certainly (જરૂર) માહેબજી” કહી રુખે સુલોચના જોડે શેકહેડ કરી. માત્ર શેકહેડ નહીં પણ જરાક લાખિ, જરાક ઊર્મિલયો હસતમેલાપ.

[આ રસિક વાર્તાના વિશેષ ભાગ આવતા અંકમાં]

વનમાળાની ડાયરીમાંથી

[અનુસધાન પૃષ્ઠ ૩૩૮ થી]

તા ૮ ઓક્ટોબર ૧૯...

નવે નાટક પડવાને હવે અઢવાડીયુંજ રહ્યું. હમણાં તો ધમધાકાર તૈઆરીઓ ચાલે છે તે કોઈને એક મીનીટની પુરસદ હોતી નથી. મારે પાર્ટ મુખ્ય નાયિકાનો છે. મારે માટે કરાવેલાં કપડાં અતિ સુંદર છે. એ જોઈનેજ મારું મન અવર્ણનીય આનંદથી ભરાય છે, અને એ પહેરીને હું સ્ટેજ પર આવીશ ત્યારે કેવી દેખાઈશ તેનાંજ સ્વપ્ના મને આવ્યા કરે છે.

આટલાં બધાં દુઃખ છતાં મારી તબીબેત હમણાં સરસ થઈ છે, અને આરસીમાં મારું મુખ નીરખતાં મારાથી હસી દેવાય છે.

આ રૂપ શાને માટે? ભલે કરાને માટે ન હોય પણ હમેશાંજ આવી સુંદર રહેવાનો હું પ્રયત્ન કરીશ. મારા મનને તેથી આનંદ થાય તો તેમ કરવામાં ખોટું શું?

કાલે ગ્રાન્ડ રીહર્સલ છે.

તા. ૧૩ ઓક્ટોબર ૧૯.

આજ ગ્રાન્ડ રીહર્સલ હતું. પેલાં કપડાં મેં પહેર્યાં અને જરા પાવડર અને રંગની છાંટથી મારું મોં એવું બદલાઈ ગયું કે મેં આરસામાં જોયું ત્યારે મારું અંતર ધડક ધડક થતું હતું. હું ભાગ્યેજ પંદર વર્ષનીએ લાગતી હોઈશ. હું સ્ટેજ પર ગઈ ત્યારે નટો અને જોનારાઓ થોડી વાર તો મનેજ જોઈ રહ્યા હતા. શંકર મને પડદા પાછળ મળ્યો. મને જોઈને એકદમ તે થોભી ગયો અને મારે હાથ પકડી જતી અટકાવી. મેં હાથ છોડાવવાનું કયું પણ તેણે છોડ્યો નહીં. “મને ખબર નહીં મેના કે તુ આવી સરસ લાગશે, મને યોગ્યજ પ્રિયા મળી છે.” એમ કહી હસતો હસતો તે જતો રહ્યો.

શંકર સાથે પાર્ટ શીખી શીખીને એ મને અડે તેની મુગ મને હવે જતી રહી છે. આ ધંધામાં પુરુષોને અડક્યા વગર તો ચાલેજ કેમ? અને હવે કે પાછા જવાય એવું છે!

મારી સુંદરતાના ભાનથી કે કોણ જાણે શાથી મારાથી આજે સરસ પાર્ટ થયો. તરુબાળા સીવાય સૌએ મારાં મુખજ વખાણ કર્યાં. શંકર તો જાણે હું એની ખરેખરીજ સ્ત્રી હોઉં એમ પુલાતો; અને પ્રાણજીવને પણ આ ધંધામાં મારું ચહતું લવિષ્ય લાખી આપ્યું.

અત્યારે થાકી જવાયું છે. આજે થયું તેવુંજ ખરેખરા નાટકને દિવસે થશે! જાહેર ખબરમાં અસારથી મારાં મુખ વર્ણનો આવવા માંડ્યાં છે. મારાથી એ સાર્થક થાય તો સારું.

આ તરુબાળાનું મેં શું બગાડ્યું છે? મારી સાથે ભાગ્યેજ એ અક્ષરએ ખોલે છે.

તા. ૨૪ ઓક્ટોબર ૧૯...

માલીકને કે ખાત્રી લાગી એટલે ફરી પાછાં એ ત્રણ રીહર્સલ થઈ ગયાં. મારું કુળતું હૃદય માત્ર કાલનીજ વાટ લુએ છે. કાલ કેવી ઉગશે? મારાથી આ પાર ઉતારશે!

તા. ૨૫ ઓક્ટોબર ૧૯..

પાસ, પાસ, હું પાસ. લોકોની તાલીઓના અવાજ હતો મારા કાનમાંથી ખસતા નથી બધું સુંદર સ્વપ્ન હોય તેમ પુરું થઈ ગયું. પરાઈ પડી ગયું પણ મારી આંખોમાં ઉંચ નથી. હું માત્ર લોકોની મેદની અને ગંગભૂમિના પડદાજ જોયાં કરું છું.

ખરેખર! મારામાં એવું કે છે કે આ બધા મને વખાણે? મને કાર્તિક મળશે, પૈસા મળશે અને પછી ચમાજે મને હાંપી કાઢેલી ભીખારણ નહીં પણ તેના મન પર ગત્ય ચલાવનારી રાણી હું થઈશ. મને જોઈ એમની સ્ત્રીઓ મારા જેવી થવા મથશે. મારી ચાલ પ્રમાણે તેએ

ચાલતાં શીખશે; મારા કંઠને અનુકરણે તેઓ ગાતાં શીખશે. મારી છટા જોઇ તેઓ છટાદાર થશે. મારા જેવા દેખાવામાં તેઓ ગૌરવ સમજશે. અને આ બધું પેલા લોકોએ સ્વજેલી વનમાળાથી થશે. વનમાળા શાની ? તે તો મરી ગઇ. વસંતસેનાથી થશે.

આજથી જે દુનીઆમાં હું જન્મી હતી તેની સાથેનો મારો સંબંધ રજેરજ તુટી ગયો. હું હવે કોઇ નહીં; કોઇની નહીં. મારે હવે કોઇની પરવા નહી. હું એટલે હવે હુંજ; મારી જાતજ. તેનું હું ગમે તે કરું; હવે કોનો શિક્ષા કરવાનો હક છે ?

મારી માડી ! તું જીવતી હોત તો મારો વિજય જોઇને તું કેટલી ખુશી થતે ! ના, પણ તું ખુશી શાની થતે ? તું હોત તો મારે આ જીવંતી આવતેજ શાની ? સારુંજ થયું કે તું નથી, નહીં તો આજનો દહાડો કદી આવતે નહીં.

કડવાશ ને નિરાશા આજ કે સાંભરતાં નથી. અપમાન અને નીરાધારી પણ નથી સાંભરતાં અસારે માત્ર એકજ વસ્તુ હું જોઇ શકું છું વિજય અને તેની પરંપરા. વિજય ! વિજય ! વિજય ! હવે તો સવાર પડવા આવી આ ઉન્માદ લુલી ઉઘી જવાય તો સારું નહીં તો આજ દિવસના ખેલમાં બગાસાં આવશે. નિદ્રા, નિદ્રા, વિજયની નિદ્રા !

તા. ૨૭ એપ્રિલ ૧૯...

હું કાલે શંકરની યજ્ઞ સુકી. કોણ જાણે એ કેમ થયું. થયા પહેલાં મને જે બીક હતી તે હવં તદ્દન જતી રહી છે. પહેલાંના સંકટપ વિકટપો પણ કેં થતા નથી. પણ હજી મને સમજ નથી પડતી કે એ કેમ થયું ?

શનિ અને રવિના સામટા પ્રયાસથી કાલે રાત્રે હું ખુબ થાકી ગઇ હતી. આટલા વિજય

પછી એકલાં એરડીમાં જતાંએ કે અંગળામણ થતું હતું. મને થતું કે કોઇ મને તે વખતે હેયા સરસી રાખી મારો ભાર હલકો કરે !

શંકર તેજ વખતે આવ્યો. મારો થાક ઉતારવા એણે કેંક દવા કાઢી આપી તે મેં પીધી અને થોડીવારે એ મને બાલકની માફક દોરી ગયો. હું જ્યારે બાનમાં ન હોઉં ત્યારે એની સાથે પાર્ટ કરી કરીને એ મારો પતિ હોય એવું એવું મને લાગતું જાય છે. કેટલા દિવસથી મને એનાંજ સ્વપ્ને આવવા માંડ્યાં હતાં. માત્ર જગૃદાવસ્થામાં મારા સંસ્કારો એનો તિરસ્કાર કરાવતા.

હવે તો તે પણ નથી રહ્યું. શા માટે હું તેનો તિરસ્કાર કરું ? જે દુનીઆએ મને વિજય અપાવ્યો તે દુનીઆના જેવીજ યજ્ઞને રહું તો શું ? મારે હવે પહેલાંની દુનીઆ સાથે શો સબંધ ? મને એણે રખડતી મુકી, પાપ વિનાના મારા મનમાં એણે પાપના બીજો રોપ્યાં. વગર વાંકે મને પતિત કરી. તેમના ધારાને અનુસરવા હું શા માટે બંધાએલી ?

પણ હું શંકરને કેં ખામ ચઢાતી નથી. એની પાસે જવાનું મને મન થાય છે છતાં એની પાસે હોઈ ત્યારે એક પ્રકારની ઘૂણા પણ મનમાં થાય છે. મારો દેહ એનાથી આકર્ષાય છે; મારો આત્મા એનાથી દૂર નાસવાનું કરે છે. પણ એ અને હું હવે તો જડાયા. એનામાં કેંક એવું છે કે હું એને ગમે તેટલો ધિક્કારું છતાં દારૂડીઆની માફક મારાથી એની પાસે ગયા વિના નહીં ચાલે.

તા. ૩૦ નવેમ્બર ૧૯.

આજ કેટલા દિવસે ડાયરી લખવાનું હું હાથમાં લઉં છું. મારું અંતર ખાલી કરવા પહેલાં મારાથી લખ્યા વગર રહેવાનું નહીં. હવે મને ડાયરી લેવામાં લેતાંએ બીક લાગે છે. મને

બધું જે જે થાય છે તે બધું હું લખુ ૧ દિવસે દિવસે મારુ અધ પતન એવું થાય છે કે તે જોતા અને નોંધતાએ મને કપારી આવે છે આ બધું લુલવાને શરાબને એકજ આશરો મારે માટે રહ્યો છે.

તરુબાળા હવે પહેલાંની જેમ મારી સાથે અતડી રહેતી નથી એ ને હું લગભગ એકજ કોટિના થયા છીએ અને શકરને મન પણ એ અને હું સરખાજ છીએ એની મરજી પડે તેને એ મોલાની શકે છે

મને તરુબાળાની જરા પણ અદેખાઈ નથી થતી શા માટે થાય ! હું શંકરને ચહાતી નથી ખરું કહું તો મારા ઉડા અતરમાંથી એને ધિક્કાર છું એની એક પ્રકારની સત્તા મારા પર ચાલે છે અને યંત્રની માફક એની આજ્ઞાને અનુસરુ છું પણ કોઈ અધારી રાતે એ ઉંઘતો હોય ત્યારે એ એવો બેડોળ ને લયકર મારી નજરે દેખાય છે કે એનું ગળુ દાખી નાખવાનું મને મન થઈ આવે છે

આ બધું લખતાં લખતાં તો ગાડા થઈ જવાશે શરાબ...શરાબ

તા ૧૭ જાન્યુઆરી ૧૯..

નવો બેલ પડ્યો આ બેવમા પહેલા કરતાએ હું વધારે પકાઈ છું પણ કીર્તિથી પહેવાના જેવા આનંદના ઓધ હવે મારા અતરમા ઉછળતા નથી માત્ર દર દિવસે થોડા પૈસામાર મૂખાંઓની બોટો અને ચીકીઓથી મારો ઓરડો વધારે ને વધારે ભરાતો જાય છે. ઘણીવાર આવા વાદરાઓ મને મળવા પણ આવે છે, મારી નોંધએ તેટલી ખુશામત કરે છે. આર્મા માત્ર મારી કળાથી આકર્ષાઈ આવનાર બાગ્યે કોઈ હોય છે

તા ૨ ફેબ્રુઆરી ૧૯.

વનમાળાના જેઠ વસતસેનાના પુત્રની

બની તેને મળવા આવે ! કેવું વિચિત્ર ! એમને સ્વપ્નેએ એવું હશે કે એકવારની ગંગીમડી વાસણુ માળતી વનમાળા તે હજુ ૧ મારા ૩૫, રગ ને લપકો એટલા બદલાયા છે કે એમના જેવા કુટલાએ હવે તો મારા પગ પુજે છે

એ લોકોની રિચિતિ બહુ બદલાઈ ગયેલી લાગે છે. દારિદ્ર્ય એના અગ્રેજ ગમ્યા દેખાતુ હતુ અને પાશવતા એના મો પર ને શરીર પર બધેજ ચિન્હ મુકી ગઈ છે મને તો એને જોઈને ક્રોધ અને તિરસ્કાર આવવાને બદલે માત્ર ત્યાજ આવે.

હું ગમે તેવી છું પણ હવે આ નર કીટકની સત્તા નીચે તો હું નથીજ મારી હાવની જીદગી એ અધમતા હોય કે ઉત્ક્રાંતિ હોય, પણ એનાથી હું એવી ટેવાઈ ગઈ છું કે પહેલાની જીદગી સૌ સુખ સાથે મળતી હોય તોપણ પાછી ન જઈ.

તા ૪ માર્ચ ૧૯

લગભગ એ આડવાડીઆંથી વચ્ચેની ખુરસી પર એક માણસ આવીને બેસે છે. ઘણું ખરું તો એ દરેક નાટક વખતે આવે છે, અને એજ ખુરસી પર બેસે છે. મને એને જોવાની એવી ટેવ પડી છે કે એ ત્યાં ન હોય તો મને કંઈ નામીપામી થાય છે.

અને મને લાગે છે કે એ મનેજ જોવા આવે છે મારો પ્રવેશ શરુ થાય ત્યાં મુઠી એ કઠી ત્યાં હોતો નથી અને દર વખતે એ મને ધણેજ ખારીકાઈથી જોતો હોય એમ લાગે છે.

મેં આ માણસને કંઈ જોયો છે અડરો અગ્રેજ હોય તેમ એ અગ્રેજ કપડા પહેરે છે બીજા બધા માણસોથી એ કંઈ ભુદોળ લાગે છે એના દેખાવમાંથી ગૃહસ્થાઈ નીતરે છે એ કાણુ હશે ? એણે કોઈ દિવસ બેઠું કે ચીકી હજુ મોકલાયા નથી. મને મળવાનો પ્રયત્ન પણ

એણે કદી ક્યો નથી અને જતા એ આમ રોજ
શા માટે આવે છે ?

મે એને જોયો છે, પણ ક્યા ?

તા ૬ માર્ચ ૧૯

આજ પણ પેસો આવ્યો હતો, હવે તો મને
કેંક અકળામણ થાય છે એ કેમ આવે છે ? ને
શુ જુએ છે ? બધાએ નંદા હવે તો મારી મરકરી
કરે છે, તેમા શકર ને પ્રાણજીવન ખાસ શકર
કાષ્ટ દિવસ નહીં અને હમણા અદેખો થવા
માડ્યો છે પ્રાણજીવન પણ હમણા હમણાથી
બહુ ધ્યાન આપતો દેખાય છે, મને શકરને
ચીદનનાનુ એવું મન થાય છે કે એના દેખતા
પ્રાણજીવનની સાથે ખુબ આળા કરુ છુ શા
માટે એને બધું કરવાનો લક ને મને નહીં ?

તા ૨૩ માર્ચ ૧૯

હમણા હમણા હુ જોઈએ તે કરતા વધારે
દાર પીઈ છુ મારા ગાલમા ખાડા પડવા માણ્યા
છે અને તરુનાળામા પહેલા દેખાતી એવી
કેક કૃત્રિમતા મારામા દેખાય કે નિચાર
મરનાની શક્તિ પણ ટાંકકાંધવાર મારી જતી
રહે છે

પણ પેસો માણસ ! એ રોજ શુ કામ આવે
છે એ મારામા થએનો ફેરફાર જોઈ શકતો
હોય તેમ એની આખમા કેંક નિગરા અને
કપડા દેખાય કે મ્હાય એમ નહી પણ હોય
મારા મજબની નળાગ્રથી કદાચ મને એમ
લાગતુ હતો પણ એ વધારે દદાડા આમ ને
આમ આવશે તો હુ ગાડી થઇ જઈશ

તા ૧૦ એપ્રિલ ૧૯

મારો અધ પાન આજે સપૂર્ણ થયો
ગર તરુનાળા અને હુ સાથે મેસી દાર પીતા
હતા ગકરે તરુનાળાને કેક કીડુ અને મને
ગુરમો આવ્યો આવુ ધણીએ વાર થએનુ,
પણ ટાંક દિવસ નહીં અને આજે અમે લડી

પણા હુ કોધમા ને કોધમા ઉડીને ચાલી ગઇ
અને મારી ઓરડીમા જતી હતી એટલામા
પ્રાણજીવન ચાલીમા મળ્યો. મને કેં લાન
નહોતુ એણે મને શુ કહ્યુ તે પણ કેં સામરતું
નથી પણ સવારે જગી સારે પ્રાણજીવનની
ઓરડીમાં હુ હતી

ચાલો એ પણ ઠીક થયુ એ મોટો શકરી
ઓ મારો માલીક પ્રણ ? અને આમે નર્મમા
જવાનુજ છે તો શા માટે સામટુજ નહી
જનુ ? ઓ તરુનાળા સાથે એ મજા કરે હુ
નહી હોઈ સારેજ ખબર પડશે કે હુ તરુનાળા
કરતા હજાર દરજ્જે સારી હતી

તા ૧૭ એપ્રિલ ૧૯

ગકરે તરુનાળાને છોડી દીધી છે એ એની
સાથે મારુ રાખતો તે માત્ર મારી અદેખાઈ
ઉશ્કેરી રાખવા પુરતુજ એ એમ માનતો કે
અદેખાઈની મારી હુ એને ડોડીનહીં જઈશ એ
હવે પરતાય છે અને ગાંડાની માફક મારી અને
પ્રાણજીવનની સામે ડોળા કાઢે છે દાર પણ
ખુબ પીએ છે પણ હુ તો હવે એના મામે પણ
જેવાની નથી

થોડા વિસથી પેસો આવતો નથી
હુ દર વખતે એની ખુરશી તરફ નજર નીખુ
છુ પણ હવે તો એને બદલે લા જુદાજુદાજ
માણસો મેડેલા હોય છે મને નિરાશા તો થાય
છે પણ હમણા જે નથી આવતો એ સારુ છે
નહીં તો મારાથી બરાબર મારો પાર્ટ ચાન નહીં
તરુનાળા ને માટે પાછુ કીક ને છે

તા ૨ મે ૧૯

મારો ઉદાર જન્મોજન્મને માટે હવે
અશક્ય થઇ ગયો હવે દિનમેદિવમે નીચે જતુ
એ એકજ ગતિ મારે માટે બાધી રહી છે

રવિનારનો દિવસ હતો અને નાટશાળા
ચીકાઈ હતી પેસો પણ એની જગા પર આજે

આવીને બેઠો હતો. એને લાંઘણે દિવસે આવેલો બેઠને મને નવાઈ લાગી.

નાટક પુરું થયા પછી હું ને તરુઆળા ડ્રેસીંગ રૂમમાં કપડાં બદલતાં હતાં એવામાં 'ગિરિશ પંડ્યા' કરીને કોઈ તમને મળવા માંગે છે એમ માલીકે આવીને કહ્યું. હું આવા આવનારાઓથી ટેવાઈ ગઈ હતી એટલે ત્યાંજ મોકલવાનું કહ્યું.

થોડીવાર થઈને બારણા આગળ પેલોજ માણસ આવીને ઉભો. એ ગિરિશ પંડ્યા નામ સાથે મને બીજું પણ કેક યાદ આવ્યું. અમારો પેલો પંડોશીનો ને બાની સહીપણીનો છોકરો તો નહીં ?

એ આવીને બારણા આગળજ ઉભો રહ્યો. જે વિચાર કરતો હોય એમ થોડીવાર સુધી એ જેન મોઢ્યો નહીં. હું પણ ઉંચે જામે એના બોલવાની વાટ જોઈ રહી.

“મીસ વસંતસેના ! તમને તરદી આપવા માટે મને માફ કરજો પણ મને...મને કેટલાક દિવસથી લાગતું કે તમે ” જરા ગુંચવાયો હોય તેમ તે અટક્યો અને થોડીવાર આગળ ચલાવ્યું. “મારા જોળખીનાર્ગા એક છોકરી હતી તે તમેજ છો. હું ઘણો વખત વીલાયત રહી આવ્યો અને આવ્યો ત્યારે એ કેક શુભ યજ ગઈ હતી. પણ મેં તમને અચાનક જોયાં ત્યારથી એ તમેજ હો એવું મને લાગ્યા કરે છે. તમે પ્રમોદરાય માસ્તરની છોકરી વનમાળા તો નહીં ?”

એક પણ મારું અંતર અટકતું લાગ્યું.

સ્મૃતિઓની પરંપરાએ બાલપણમાં હૃદયમાં છપાએલી એક મૂર્તિ સાથેના અસંખ્ય પ્રસંગો તાજા કર્યા. આ નર્કગારમાંથી મુક્તિ શોધતો મારો આત્મા લલચાઈ રહ્યો.

પણ ના, મુક્તિ મારે માટે એટલી સહેલી ન હતી. એના વદન પર ચોટેલી મારી આંખે એનું પુરુષત્વ અને પ્રમાણિકતા જોયાં, પણ સાથે સાથે એક પ્રકારની બીક અને મનોમંથન પણ તેમાં એટલાંજ સ્પષ્ટ લખાએલાં હતાં. મેં દૃઢ સ્વરે જવાબ આપ્યો: “ના, તે હું નથી.”

ઘણો વખત મેવેલા પ્રેમ તરફની ચેતાની ફરજ પુરી થતી હોય તેમ એના કપાળ પરની કરચલીઓ છુટી ગઈ. એક દરનું વંદન કરીને એ બારણામાંથી બહાર ચાલી ગયો. હું તરુઆળા તરફ ફરી અને પાસે પડેલી શીશીમાંથી પ્યાલી ભરી એની વાટ જોયા વગર ગટકાવી ગઈ. તરુઆળા આશ્ચર્યથી જોઈ રહી. “એ કોણ હતો ?”

“હશે કોઈક” પુરો જવાબ આપ્યા વગર મેં એક બીજી પ્યાલી ભરી. જીદગી અને જગતની પોકળતા પર મારા અંતરમાં એક અદૃશ્ય સ્ફુર્ણ. આશ્ચર્ય સ્થિત તરુઆળાને ત્યાંજ એકલી મુકી હું માગ જોગડામાં આવવા નીકળી.

શા માટે આવી પોકલ જીદગીની નોંધ રાખવી ? એના કરતાં એટલો વધારે વખત શરાબ પીવામાં કાઢ્યો હોય તો વધારે સુંદર નહીં ?”

મેલેરીઆને મારી હઠાવવા

ઝંડુનું

મેલેરીઆ મિક્શર

ટાઢીઆ તાવની અકસીર દવા

એકવાર અજમાવી જુઓ

હઠીલામાં હઠીલા

ટાઢીઆ તાવમાં—

રેા જ આ વ ના રા

એ કાં ત રી આ

તરીઆ : ગમે તેમાં

ખરલ મોટી થઈ હોય—

તાવ ફરી ફરી આવતો હોય

નબળાઈ વધી ગઈ હોય

જૂબ મરી ગઈ હોય

તેમાં

ઝંડુનું મેલેરીઆ મિક્શર

આખાદ કામ કરે છે

ઝંડુ ફાર્માસ્યુટિકલ વર્ક્સ, લી૦-મુંબઈ નં. ૧૪

મુંબઈની મુખ્ય દુકાન : જુની ભાટીઆ મહાજનવાડી, કાલખાદેવી

મેલેરીઆ મિક્શર : શીશી એકના ચૌદ આના; દાન એકના નવ રૂપીઆ

મેલેરીઆ મિક્શરનું માહિતી પત્ર તથા આયુર્વેદિક દવાઓનું સૂચીપત્ર - - - - -

આજેજ મંગાવો

જીવનપટ્ટે

—૦—

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૩૪૨ થી]

દતો. ઉંમર પચીમેક વર્ષની હતી, શરીર પર સાદાં શ્વેત વસ્ત્રો દતાં. શરીર ઉંચું ને ધાટદાર હતું. મુખ મોહક ને ગોરુ હતું જેના પર પરમેવાનાં ખિંદુ જણાતાં. આંખ વિશાલ તેજસ્વી હતી પરંતુ ઝીણી દૃષ્ટિએ નજીકથી જોતાં ગ્લાનિનો અકસ્મ ભાવ છુપાએલો જણાતો. એમના હાથમાં લાલ રંગની કોથળીમાં કૈંક સંભાળથી પકડેલું જણાતું અને તે વાદનત્રી દશે એમ સહેજ કંઈપી શકાતું. પ્રથમ તો અમને લાગ્યું કોઈ મુસાફર હશે-પરંતુ એ પોતેજ રમેશબાણુ દના, કારણ અમને જોઈ એ વ્યક્તિ થોભી ને શુદ્ધ, મૃદુ, સંસ્કારી સ્વરે મને પુછ્યું: “મદાશય! સુકુમાર નામના ગૃહસ્થ જોઓ અહીંની શાળામાં શિક્ષક છે એમનું ઘર કઈ તરફ એ બતાવશો?” અમે સૌ ઉભા થઈ ગયા, પ્રજ્ઞામ કર્યા ને બોલી ઉઠ્યા: “પધારો, આપને રમેશબાણુ?”

“હા હા!” એમણે અમારા પ્રજ્ઞામ સરખી નમ્રતાથી સ્વીકાર્યા ને પુછ્યું, “ને આપ?”

“હુંજ, સુકુમાર-આપનીજ રાંદ જોતા અમે બેઠા છીએ.” મેં કહ્યું ને સૌની ઓળખાણ કરાવી. સૌનો ઉપકાર માની અવિનાશ દાદાની તરફ મારે દામા માગી.

અવિનાશ દાદાએ પુછ્યું: “રમેશ બાણુ! બીજો સામાન ને ઘરનાં માણુઓ પાછળ ગાડામાં આવતાં દશે?”

“ના, મદાશય! પાછળ કેંઈ નથી હું અને મારો સપથો સમાન સાથેજ છીએ.” અમે એકબીજા સામે જોઈ વિચારમાં પડ્યા. પોટસા

સામે જોઈ ધાણું કે એમાં કંટલાંક પુસ્તકો હતો. અમે અમારા નવા મુખ્ય શિક્ષકને લઈ ગામમાં આવ્યા. આગર લોક પણ આશ્ચર્યથી જોઈ રહ્યાં ને ગામમાં વાત પ્રસરી ગઈ. નવા શિક્ષક અતિ જુવાન છે-એકલાજ છે. સામાનએ સાથે નથી.

હું એમને મારે લાં લઈ ગયો. એમનું નાનું પોટલું ઉતાર્યું. રમેશ બાણુએ રૂપીઓ કાઢી છોકરાને તુરતજ આપ્યો ને બોલ્યા: “તે તાપ ચઢવા આવ્યો છે, ખાઈને જજો.” મલ્લુર છોકરાએ રૂપીઆની પ્રાપ્તિના આનંદમાં આમંત્રણ સ્વીકાર્યું નહીં અને કલાકમાં તો ઘેર પહોંચી જશે એમ કહી રમ્મ લીધી. નગર જેટલા નજીકના અંતરેથી આવતું નાનું પોટલું ઉંચકી લાવનારને આપો રૂપીઓ આપેલો જોઈ અમારું આશ્ચર્ય વધી પડ્યું.

અવિનાશ દાદા વચ્ચેમાં બોલી ઉઠ્યા: “દેવી! મને તો ત્યારથીજ ખાત્રી થઈ ગઈ કે રમેશ બાણુ ખાનદાન કુટુંબના ફરજદ છે.”

દેવી આ સૌ વાત ખ્યાનથી સાંભળી રહ્યાં હતાં એ બોલ્યા: “હાં, પછી સુકુમારબાણુ! ખાસ દુંકું કરવાની જરૂર નથી મને તમારી વાતમાં રસ પડે છે.”

સુકુમાર બાણુને ઉત્તેજન પ્રિય લાગ્યું, કારણ પોતે કદાચ બહુ લંઘાણથી બોલતા હતા એમ એમના મનમાં ચંકા પેડી હતી. તે દૂર થતાં ઉત્સાહથી આગળ ચલાવ્યું:-

“પછી, લગવતી! એમને થોડી વિશ્રાંતી લેવા દઈ, નગરની જમાણા ને વાતચીત કરવા પ્રયત્ન કર્યો. મને તુરતજ જણાયું કે કાલિપ્રભાદ ને રમેશ બાણુમાં ઉત્તર દક્ષિણ ધ્રુવો જેટલું અંતર હતું. મેં વતન પુછ્યું ને કૈંક જાણવા માગ્યું. જે પ્રત્યુત્તર મળ્યો તે દજાએ મને જગજગ ચાદ છે. એમણે દીલગીરીના રખડા

સાથે કહ્યું ” સુકુમાર બાણી ! મને ક્ષમા કરજો
આપની શાળાની ને આપના ગામની યત્કિચિત
સેવા કરવાના વિચારથી આવેલો છું
મારું નામ રમેશ છે જે આપે જાણ્યું છે
એથી વિશેષ મારું અગત્ય પૂર્વજીવન આપને કે
કોઈને હું જણાવી શકીશ નહીં મને ખચીત
દીલગીરી થાય છે કે વિશેષ પરિચય આપી શકતો
નથી પરંતુ આપ વિચારવાન હોય સમજી શકશો
કે જીવનમાં કેટલાક પ્રસંગો એવા છે જે જીવન
પ્રવાહ ફેરવી નાખે છે અને સદા કાળનો મૌન
પડેલો વાળી દે છે તેથી મારી નમ્ર યાચના છે
કે મારા હિતેચ્છુ બની આપઆપની અને
બીજાઓની સ્વાભાવિક કુતૂહલ વૃત્તિ અટકાવશો
ને મને આભારી કરશો લાગણીથી ઉચ્ચારેલા
રમેશબાણીના શબ્દો મને અપૂર્વ લાગ્યા
પરિચય વધતા કદાચ જણાશે એ આશાથી
એમની ઇચ્છાને માન આપવામાજ્ઞ મેં કહાપણ
જોયું હોય ! પરિચય વધ્યો પણ પૂર્વ જીવન તો
અજ્ઞાતજ રહ્યું

રમેશબાણી માટે કાલિપ્રસાદનું ખાલી થયેલું
ઘર તૈયારજ હતું પરંતુ એ એમણે પસંદ કર્યું
નહીં એમણે સરિનય કહ્યું આ મારે માટે
અતિ વિશાલ છે” એમને બીજા ધણા સારા
ધરો ઉત્તમ પાઠાશમાં ખતાવવામાં આવ્યા
અવિનાશ દાદાએ પોતાની નવી ડેલી આગ્રહથી
આપવા માડી પરંતુ એમણે તો ગામથી છોટે
નીશાળની નજીક આવેલું પાઠશાળા વિનાનું નાનું
ઘર પસંદ કર્યું જેને એમણે સ્વચ્છ ને સુદર
બનાવી દીધું ઘરની આગળ બકુલવૃક્ષોની ઘટા
હતી પાછળ વાડો હતો ને સ્વચ્છ જળની
તલાવડી હતી ઘર નાનું છતાં સગવડનાળું હતું
પરંતુ કેંક વહેમને લીધે કોઈ એમાં રહેતું નહીં

આવ્યા ત્યાંથી-પહેલીજ રાતથી મારા
આગ્રહ છતાં એમણે ત્યાંજ સુનાનું શરૂ કર્યું ને

જોઈતી સામગ્રી બીજે દિવસે મગાવી
જાતેજ રસોઈ કરી ખાવા લાગ્યા પોતે સ્વાશ્રયી
છે સાત્વિક મિતાહારી છે બધું કામ જાતેજ
કરે છે કામ કરનાર ધણા મળી આવે તેમ છે
પરંતુ ક્રોધને રોકતા નથી તેમ ક્રોધને ત્યા
કદીએ જમવા જતા નથી ધરના આગલા
એ ઓરડામાંથી એકમા માતે બેમે ઉઠે છે,
ને આવનારને સત્કારે છે મેં મોની ચટાઈઓ
પાથરેલી રહે છે સુખના સાધનોમાં એક
તકીઆ સીવાય વિશેષ નથી સામેની ભીંતના
કપાટમાં પોતાના પુસ્તકો ગોઠવેલા છે અને
લખવાના સાધન નજરે પડે છે બારીઓના
પ્રકાશમાં આ સાદી સ્વચ્છતાએ આકર્ષક લાગે
છે અને એમાં દેશનાયકોની ભીંત પરની
છબીઓ વધારે કરે છે એની જોડેનીજ રૂમમાં
પણ કેંક એરીજ સાદી વ્યવસ્થા છે વિશેષમાં
વાઘતત્રી ખુણામાં ગોઠવેલી પડેલી હોય છે
અને ત્યાં પોતે પધારીમાં સુવે છે દિનચર્યા ને
ભોજન વગેરેની વ્યવસ્થા પાછલા ભાગમાં
થાય છે

ભગવતી ! રમેશ બાણી વીશે એક વાત
પ્રચલિત છે અને તે સાચી છે પરંતુ એનું સ્વરૂપ
કોઈ જાણતું નથી

રમેશબાણી કોઈ અન્ય રથને રાત્રિ ગાળતા
નથી તેમ પોતાને ત્યાં ક્રોધને સુતા દેતા
નથી લોક જ્યારે ઝૂપે છે ત્યારે એમના
સુવાના ઓરડામાંથી વાઘતત્રીના ઝીણા
દર્દમય સ્વર આવે છે શબ્દો સ્પષ્ટ સમજાતા
નથી, પરંતુ એ સંગીતમાં રુદન હોય એમ
વર્તાય છે પ્રથમ રાત્રિએજ એ ડરુણ
સ્વર આવ્યો જેણે સાભળ્યો તેણે ધરના
સજાધી આસતા વહેમને કારણભૂત ગણ્યો પરંતુ
નિયમિત તે ગાન અભળાયાજ ક્યુ ને લોકે ભીંતે
કાન દબાવી ખાતરી કરી કે રમેશ બાણી હમેશ

મધરાતે દુ અમય ગાય છે —ત્રી એકાએક શાંત પડે છે, અને પછી કે સંભળાતુ નથી પરોઢીએ એમનું શાંત ગભીર મુખ વહેલા ઉઠનારને જણાય છે એ રાત્રિગીતમા એમના પૂર્વજીવનની ચાની છે એમ મનાય છે પરંતુ એ ચાવી કોઈને જડતી નથી એ બેદ પ્રયત્ન છતાં ભાગતો નથી ”

દેવીના મુખ પર અણકુદળી ગભીરતા એકડી થવા માડી હતી એક સહેજ હિંડા શ્વાસ લઇ કે આછો શ્વાસ નાખી દેવી બોલ્યા “હજીએ શુ એ કમ જારી છે, માદગી છતાં ?”

“હા, દેવી ! માદગી છતાં, અશક્તિ છતાં, સારવાર કુનારાં ત્યા રહેતા હોવા છતાં મધ્યગત્રે તો એકાંત લઇ એ કરુણ ગાન, એનો કરુણ ભાવ રેખાજ કરે છે અને સાલજનારની આખમાંથી આસુ બાવે છે ” સૌ દેવી તરફ જોઈ રહ્યા એક આતરિક પ્રયત્ન કરી, મુજ શાંતિ ફરી ગૃહણ કરી દેવી વીનવતા બોલ્યા “મુકુમાર બાહુ ! એમની જાહેર સેવાઓ વીજે તો કે કહેશો. એમની નિનચર્યા પણ જાણવા જેવીજ હશે ”

“દેવી ! રમેશ બાહુ, માદુ જીવન ગાળે છે કોઈ પણ વસ્તુ કે ટેવના ગુજામ ન બનતું એ એમના જીવનનો એક મુખ્ય સિદ્ધાંત છે નિય મિતતા પણ એવી રીતે ન મેવની જોઈએ કે કારણસર લગ થતા હાનિ થાય શરીરની પ્રથમ જરૂરીઆત આહાર ને પાન તે ઉપર પણ સયમ ને કાબુ મળે તો ઇચ્છના યોગ્ય છે ઉપ-કાળે ઉડે છે, નિત્ય કર્મ, વ્યાયામ, સ્નાન, સ્તુતિ વગેરે કરી અભ્યાસમા બેસે છે આહના સુમારે પુસ્તક બંધ કરી ખાસ મુસ્કેલી પુઝના આવેના કે સવાહ લેવા આવેલા વિદ્યાર્થીઓ કે ગ્રામ્ય જનોની વાતો પર ધ્યાન આપવામા કલાકેક ગાળે છે પછી રમોછની વ્યવસ્થા કરી પરવારી સૌથી વહેલા નીશાળમા જઈ બેસે છે, જ્યાં વર્તમાન પત્રો પર નજર કરી, ટપાલ વગેરે

લખી વખત થતાં વર્ગનું કામ શરૂ કરે છે સાજના ફરી આવી પ્રાર્થના ને બોધવચન કરી પોતાના અગત કામમાંથી ઝટ પરારી અવાર-નવાર ગોઠવેલા રાત્રિ ક્રમમા જોડાય છે સારા પુસ્તકનું વાચન, ભજનની કુન, મધુર વાર્તાલાપ વગેરેમા ગામના બેઠાનો મહવાસ રાતે થોડો વખત રોજી રાખે છે અને મૈ જતા મધરાતે પેલુ ગાન આમા ખાસ નવીન કે લાગતુ નથી પરંતુ જે થાય છે તે એટલી ગભીરતા ને હૃદયની લાગણીથી કે દરેક દિશામા ગામની પ્રજા મુખી થતી જાય છે

રજા ને તહેવારના દિવસે ખાસ કાર્યક્રમ રાખવામા આવે છે જે વખતે ગામના સામાન્ય હિતના પ્રશ્નો ચર્ચાય છે ને ઉપાયો શોધી, અમલ કરવાના પ્રયત્નો કરવામા આવે છે ગામની લક્ષી અડચણો દૂર થઈ તે આવા રજા ને તહેવારોના કામને લીધે શરીર પ્રકૃતિએ સ્વરથ રહે છે આ માદગી પહેલા કદીએ એમણે તદુરસ્તીના અભાવે મેવા કરવાનું ચુક્યા નથી

ને જાહેર મેવાઓ તો એમની અનેક છે— સગીત ને સંગીત છે સૌ બુધારાનું મુજ સુદર શિક્ષણ એ એમની માન્યતા છે મુખ્ય શિક્ષક તરીકે એમણે પ્રથમ શાળાના કામથી શરૂઆત કરી, શિક્ષણ ક્રમ ને પ્રદત્તિ બદલ્યા વિદ્યાર્થીઓ સાથે શરૂઆતમા શિક્ષકોનેએ તૈઆર કરવા માજ્યા અને તે એની ખુબીથી કે કોઈને માહુ લાગે નહીં અને પોતે એવુ સુદર નીખવી શકે છે કે અમનેએ એમના વગમાં બેસવાનું મન થાય અક્ષર જ્ઞાન આપનાથીજ કે નિદ્રતા ઠાલવવાથીજ શિક્ષકની ફજ પુરી થતી નથી, એમ એમણે સમજાવ્યું વિદ્યાર્થીઓના શારીરિક તેમજ માનસિક વિકાસ ને નૈનિક ભાવનાઓના પણ તેઓ જી મેદાર ઇતગદા છે એમ આબુ

ને દેશના અભ્યુદયની ચાવી લઈ ફરનારા પંચાયતી મહાત્માઓ એમને માની એમના જીવનમાં ગૌરવ ને સ્વમાન પુર્યાં. પરિણામે અહીંની શાળાનો શિક્ષક પોતાની જાતને પામર પંતુજ કે નિર્માલ્ય પ્રાણી માનતો નથી. શિક્ષકોનાં જીવન બદલાતાં વિદ્યાર્થીઓનાં કુમળાં હૃદયો તો ઝડપથી નવી લાવનારો અદ્વૈતાવાદી. વિશેષ અમારા ગામમાં એક પછી અડચણ હતી. માતૃભાષાનો અભ્યાસ પુરો થતાં તુર્તજ કુમળી વયનાં બાલકોને અંગ્રેજી અભ્યાસ માટે નગરમાં મોકલી દેવાં પડતાં તેથી બહુજ થોડા ત્યાં જતાં. રમેશબાબુએ એકજ વર્ષમાં મોટું ફંડ એકઠું કરી પાંચ ધોરણો સુધી અંગ્રેજી શાળા કાઢી અને પોતે ખેડે શાળાના આચાર્ય બન્યા. એમનું અંગ્રેજી જ્ઞાનએ જેવું તેવું નથી. અમારા રવિકાન્ત બાબુનો શ્રીકાન્ત હાલ ખી. એ. માં છે. એ રમણોમાં આવે છે ત્યારે રમેશબાબુનો લક્ષ્મણ બની રહે છે અને એમના જ્ઞાનની પ્રશંસા કરતાં કહે છે કે એની કોલેજના પ્રોફેસરો પણ એમની આગળ વીસાતમાં નહીં, આ એમની પ્રથમ જાહેર સેવા.

ખીજી સેવા એમની શારીરિક દુરસ્તી સંબંધી છે. પોતે ઔષધોપચારમાં બહુ માનતા નથી. દર્દ થવાજ ન દેવું, ને થાય તો શરૂઆતમાં જ કુદરતી ઉપચારોથી દૂર કરવું એ સિદ્ધાંત લોકોને સાદી ભાષામાં સમજાવ્યો છે. ઉપવાસ ને જળપાનના પ્રયોગોથી સામાન્ય દર્દો રમેશબાબુ પોતે સહેજમાં મટાડી દે છે. છતાં વ્યાયામ, સ્વચ્છતા, નિયમિતતા, મિતાહાર વગેરેના સામાન્ય નિયમો જાણ્યાં છતાં ચુક થઈ જવાનો સંભવ હોય અસુખ પણ થવાનો સંભવ છે. એના ઉપાય માટે રમેશ બાબુએ ખાસ ઉત્તેજન આપી અહીંના એક શાળા સંસ્કારી વિદ્વાન મૃદસ્થને આયુર્વેદ તેમજ વિદેશી વૈદક જ્ઞાનો

અભ્યાસ કરાવ્યો છે. જેમણે પોતાના ખર્ચથી કુંડુંબમાં ઉતરી આવેલા વૈદના સંસ્કારથી, અને રમેશ બાબુએ આપેલી વિશાલ દૃષ્ટિને શોધખોળની વૃત્તિથી તથા લોભવૃત્તિ નહીં રાખવાથી ગામને આશીષરૂપ થઈ પડ્યા છે. ખાસ અક્ષમાતના ભારે કેસોમાં જ નગરના મોટા ડોક્ટરની જરૂર પડે છે. અને તે પણ રમેશબાબુએ સરકારમાં લખી, વગર ફીએ ગામડાઓમાં જઈ તાત્કાલિક મદદ આપે એવો બંદોબસ્ત કરાવ્યો છે. હાલ તો નગરના શરમ્યંદ્ર ડોક્ટર પણ રમેશબાબુના મિત્ર જેવા બની ગયા છે ને અલીપુરના લોકોને જરૂર પડતાં કલાકમાં દોડી આવે છે. રમેશ બાબુએ પોતે પણ વૈદકનો અભ્યાસ કર્યો છે ને ધમ્મ છે કે દરેક કુંડુંબે કેક સામાન્ય જ્ઞાન તો ધરાવવું જ નેહએ. અને તેથી વ્યાખ્યાનોદાર બાલકો, સ્ત્રી દર્દો, સામાન્ય અવગણી અસર વગેરે બાબતો પર પોતે તેમજ બીજાઓ દ્વારા જ્ઞાનનો પ્રચાર કર્યો છે. અજ્ઞાન ઘણું દર્દોનું મુળ છે ને તેથી અજ્ઞાન જવું નેહએ.

ભગવતી ! આ સેવાઓ ઉપરાંત એમની ખરી મેવા તો એ છે કે એમણે પોતાના વર્તન, વ્યાખ્યાનો, અને પુસ્તકાલયદ્વારા એક પ્રકારનું એવું નૈતિક વાતાવરણ જગાડ્યું છે કે અમારા જીવનજ પલટાઈ ગયેલાં લાગે છે. નીશાળને અંજે એક પુસ્તકાલય ખોલવામાં આવ્યું છે; એમાં પોતે પસંદ કરેલાં ખાસ પુસ્તકો છે અને વર્તમાનપત્રો તથા માસિકો આવે છે જેનો લાભ જાહેરપ્રજા ઉત્સાહથી લે છે. જરૂરીઆતની કોઈ ખીજ વસ્તુ વિના ચલાવી શકાય પણ કેટલાંક સારાં પુસ્તક વિના એક કુંડુંબને ચાલેજ નહીં એવી લાવના ઉત્પન્ન કરી છે અને લોકોને પણ રમેશ બાબુમાં એટલી શ્રદ્ધા છે કે એમની સહજ સુચના થતાં પુસ્તક ખરીદવામાં આનાકાની કરતા નથી. પરિણામે

દરેક ઘરમાં વાંચન દાખલ થયું છે અને જીવનમાં વિચાર સમૃદ્ધિ આવતી જાય છે. કન્યાશાળામાં પહેલા કરતાં ત્રણ ધણી સખ્યા છે અને આપણા ધીરબાળા ખરો હૃદયથી કામ કરી રહ્યા છે. ઇન્ડરપેકટર સાહેબ પણ આશ્ચર્યથી ધણા સુંદર રીપોર્ટ કરે છે.

ખીજું એ છે કે સાધારણ રીતે ગામડાઓમાં સરકારી માણસોને ત્રામ વધારે હોય છે પણ અમારા રમેશબાણુના નામથી રંજીતવાનું, કે બેદરકાર રહેવાનું કોઈ યોગ્ય ધારણ નથી કારણ કે રમેશ બાણુ એમને વિનય અને સન્નિવૃત્તતાથી જીતી લે છે અને જરૂર જણાય તો સચોટ સખાણુથી એવી હકત ચલાવે છે કે ગુનેહગાર સરકારી માણસ કફોડી સ્થિતિમાં મુકાઈ જાય છે સસ હિચ્ચારતાં ડગુ નહીં એ એમનો નિયમ છે અને સસ એવી ચીજ છે કે જેનાથી ભયભવા કરે છે.

હા દેવી ! એક અગત્યની વાત કહેવાની તો ભુલી ગયો અમારા ગામના લોકોને કે તકરાર પડતા કે મતભેદ થતા ન્યાયની કોટના ધક્કા ખાવા પડતા નથી. દેવું કરીને વકીલોના ખીરસાં બરવા પડતાં નથી કારણ અમારા રમેશ બાણુ તુરંતજ વચમાં પડે છે અને થોડાજ વખતમાં નિષ્પક્ષપાત ફેમલો આપી બને પક્ષને રાજ કરી નાખે છે અને થોડા વખતથી તો અમે અમારી લવાદ કોર્ટ સ્થાપી છે આ અવિનાશ દાદા એના પ્રમુખ છે અને લોકો ખુશી થઈ ગામનાજ પચનો ન્યાય લેવાનું પસંદ કરે છે.”

અવિનાશ દાદા બોલ્યા. “દેવી ! ન્યાય આપવાનું તો અમારું શું ગણુ એ તો સૌ રમેશ બાણુના પ્રતાપથી થાય છે કારણ કાયદો શું અને કુદરતી ન્યાય શું એનો સંબંધ તે રાજ સમજાવે છે અને અમને ન્યાય આપવાને શક્તિમાન કરે છે.”

સુકુમારબાણુએ આગળ ચલાવ્યું : “દુકામાં દેવી ! અલીપુરમાં અત્યારે એક ઉચ્ચ કે ત્રામ નથી સો મો ગાઉ ફરતા કોઈ મામ કે તાલુકામાં આવી સવડ, સરકાર ને શાંતિ જરૂર નહીં. ખ્યાતિ એટલે મુધી પ્રસરી છે કે મોટા શહેરના લોક જે ગામડામાં કન્યા આપતા નથી તે હવે અલીપુરથી આકર્ષાવા લાગ્યા છે અને હમણાજ શહેરના એક જાણીતા બેરીસ્ટરે પોતાની પુત્રીને વિવાહ અમારા શ્રીકાંત જેડે કર્યો છે

ધીરબાળાએ ટહુકો કર્યો “ને ગામડાની જાણી શહેરના દમામી લોક અહીંની કન્યાઓ લેતા અચકાતા તે હવે અલીપુરની કન્યાઓને અપમાનતા નથી. અમે તો ભગવતી ! શહેરના અનિષ્ટ આદ કરી ગ્રામ્યજીવનની ખુશીએ જાળવી રાખી સુખી જીવન ગાળીએ છીએ.”

અવિનાશ દાદાથી પણ બોલ્યા વિના રહેવાનું નહીં : “અને દેવી ! અમારા ગામડાઓ મા વધારે જોવામાં આવે તે વહેમો પણ પલાયન કરતા જાય છે ખરો ધર્મ જો તે સમજના ને બાધા આખડીમાંથી પરવારતા બેરાને હવે પ્રજાનું નામ લેવાનો વખત મળે છે.”

ધીરબાળાને હસતું આવ્યું દેવીએ પણ સ્મિત કર્યું અને બોલ્યાં. “બોહ ! તમારું કથન તો એમજ બતાવે છે કે દાલમાં જે મુલ કે સૂક્ષ્મ, સુંદર ને ઉપયોગી છે તે બધું ગમે. બાણુનું પ્રગટાવેલું.”

“હા, દેવી ! એમજ છે” સાંચે સાંચે જવાન આપો દેવી જબીર થઈ બોલ્યા “ન્યા રમેશબાણુ જેના વિદ્વાન અને કર્મવીર કામ કરી રહ્યા હોય ત્યાં મારા ચબ્દો શું વિશેષ કરી ચકવા ના હતા મદાજી ! હું એ સાધુનાં દર્શન કરી કોઈ અન્ય રથને ચાલી જઈશ અલીપુરને માગી જરૂર હોય એમ જણાવું નથી તેથી મારી રંક

સેવા કોઈ અન્ય સ્થળે દોળીશ. મહાશય! રમેશબાણુનાં દર્શન હું ક્યારે પામી શકીશ?”

“ના, ના, ભગવતી! એવી અવકૃપા કરશેા મા. રમેશબાણુએ અમને તૈયાર કર્યા છે પણ આપના મુખમાંથી જે રસ ઝરે છે તે પીવેા હજી બાકી છે. આપ તો જાણે અમને આગળ લઈ જતાં હો એમ લાગે છે. આપના જેવુંજ બોલવું થોડા વખતથી એમણે શરૂ કર્યું હતું. ત્યાં વિધન આવ્યું જે એમનું કામ ઉપાડી લેવા પ્રભુએ આપને મોકલ્યાં. દેવી! સાધુ જનોને જે દેહનાં દુઃખ છોડતાં નથી એ કેવાં દુઃખ છે?”

“હા, મહાશય જેહના ધર્મ ન જળવાય તો ડાખમવા પડે છે. દુઃખ અધર્મનું પરિણામ છે.” ધીરબાળા વચમાં બોલ્યાં: “રમેશબાણુના હાથે ને અધર્મ ક્યાંથી થયો હોય?”

દેવી જવાબ આપતાં બોલ્યાં “અધર્મ ક્યાંથી હોય?”

દેવી જવાબ આપતાં બોલ્યાં “અધર્મ બહેન, અનેક પ્રકારના હોય છે. દરેક કાર્યનું કારણ હોય છે. રમેશબાણુ પણ જાણતાં અજાણતાં દેહધર્મ સુક્યા હશે. જવર પીડા શરૂ થઈ તે પહેલાં કે બનેલું કે?”

સુક્રમારે ફરી મૌન તોડ્યું: “ભગવતી આપનું કહેલું યથાર્થ છે. રમેશબાણુએ જે ધર્મ પ્રાપ્ત થતાં મહત્તર ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો અને ન્યા પીડા પામ્યા. વાત એવી જની કે આજથી એક મહીના પર એમનો એક વિદ્યાર્થી મરણ પચારીએ પડ્યો હતો અને રમેશબાણુનું નામ હતો હતો. રમેશબાણુ રાતના અગીઆર વાગ્યા સુધી એમની સાથે રહ્યા હતા આપી શાંત કર્યો. એ જાણેા એટલે પોતે રજા લીધી ઘેર આવી રોજના નિયમ પ્રમાણે વખત થતાં પેલું કરુણગીત છોડ્યું. બહાર અણુધાર્યો વરસાદ ચોધાર પડવા માંડ્યો હતો ને એ કરુણ સ્વરોને દાખી દેતો

હતો. એ સ્વર પુરા થાય એ પહેલાં બારણું બેરથી ઠોકાયું. ઝીતમાં ભંગ પડ્યો ને બાણુએ કરુણસ્વરમય પુછ્યું: “કોણ?” જવાબ મળ્યો “હું એકનાથ; અરુણ ફરી જાગ્યો છે, આપને મળવાં માગે છે. છેલ્લી ધડી છે.”

રમેશ બાણુ ઉઠ્યા. રાત્રિ ગીત આમ અધુરું મુકી પહેલ વહેલાજ તાત્કાલિક ધર્મ સમજી ગયા. માર્ગમાં શરીર પલટ્યાનું ભાન ન રહ્યું. અરુણ એમને જોઈ બોલે પડ્યો ને બોલ્યો “શુભ હું જાઉં છું. તમે આવશોને? બોલોને! તમે આવશોને?” બાતક વચન માગતો હોય તેમ એકાચતા ને આઝઘથી તાકીને જોઈ રહ્યો. એકનાથ કહે છે કે રમેશબાણુની મુદ્રા અતિ ગંભીરને ઝ્હાનિમય હતી. એક ક્ષણ વિચાર કરી અતિ રિપ્ત કરી બોલ્યા: “આવીશ. જલદી અરુણ! શાંત થા. પ્રભુ બોલાવે છે એમને જય જય કહેજે હો.” અરુણે અતિ સંતોષ સાથે પ્રાણ છોડ્યો. એના મૃત મુખ ઉપર અપ્રતિમ હાર્ય પથરાયેલું હતું. રમેશબાણુની આંખમાંથી એક અશ્રુ ખસ્યું. મૃત બાલકના માતપિતાને આશ્વાસન આપી થોડા વ્યવસ્થા કરી પાછલી રાતે પાછા ફર્યા અને ઘેર જઈ મુકી ગયા. દેવી! સવારના હંમેશના વખતે તે ઉડી શક્યા નહોં સારથીજ જવર અને શ્વાસની પીડા શરૂ થઈ છે. ઉપચાર લાગતા નથી. રમેશ બાણુ કહે છે: “આપું વચન પાળવું જોઈએ. અરુણને રાહ જોવાવધી ઠીક નથી. પણ એકજ વાસના છે. શ્રદ્ધા છે પ્રભુ પુરશે ને પોતે તુરંતજ રજા લેશે.”

અમે પુછ્યું: “કોઈ સ્નેહી છે? તેડાવીએ? પ્રથમ તો ગળગળા થઈ ગયા પછી બોલ્યા આ સૌ સ્નેહીજ છોને, હું છું છું છું તે મળી આવશે. પ્રભુની દયામાં મને શ્રદ્ધા છે.” ભગવતી! અમને કે સુઝ પડતી નથી. આપ પધારી એ અશાંત આત્માને શાંતિ આપો. અમારું માનવું

છે કે આપ વિના એ કામ કોઈ કરી શકે તેમ નથી” સુકુમાર બાણુએ હુસ્કુ આવતાં બોલવું બધું કર્યું છેલ્લા શબ્દો એમણે સરળતાથી કહ્યા પણ એની અસર દેવીના મન ઉપર વિશેષ યથ જણાઈ

મુખ પરની શાંતિ એની એ હતી પણ ગભીરતા એટલી એકઠી થઈ હતી કે એ જોતા ત્રણેને સહેજ આશ્ચર્ય થયું કે પ્રયત્ન કરી દેવી બોલ્યા “અવિનાશ મહાશય, સુકુમાર બાણુ, અને ધીરબાળા, આપે મને એક સાધુ જીવનનો પરિચય આપી ઉપદેશ કરી છે આપની કથા સાંભળી મેંશ બાણુના દર્શનની સ્વાભાવિક ઇચ્છાને જાણી મને થાય છે પરંતુ એમના રાત્રિ ગાનની ખીના લક્ષ્યમા લેતા ને કેંક વિચાર કરતા હું એમને એ સમયેજ મળવું ઉચિત ધારું છું આપની સમતિ હોય તો હું આવીશ ને બે શબ્દ કહીશ ત્રિશેષ તો પામર માણુમ શું કરી શકે તેમ છે ?” સૌ સમત થયા, પછી આભાગ દર્શાવતા થોડા વખતે આવવાનું કહી રમ લીધી ને સૌ ઉઠ્યા ...

x x x

મેંશ બાણુને આજે કંક વીક હતું પથારી માંબેઠા કરી તકીઆને આધારે તેમને બેમાડવામાં આવ્યા હતા અને કેંક શાંતિથી તે વાતચીત કરી શકતા હતા આખમા દર્નું થેન ઓછું હતું તાવ પણ કમી હતો તેના આનંદારને સૌને આશ્ચર્ય થયું

ધીરબાળા વગેરે જમી કરી આવી પરોમ્યા ત્યારે એમને આનંદ થયો થોડી વાતચીત કરી રમેશ બાણુએ ઉધવાની ઇચ્છા જણાવી ઘણા દિવસે કુદરતી ઉંઘ આવતી હોય તેમ સુવાડનામાં આવતા નિદ્રાધીન થઈ ગયા સુકુમાર બાણુ, અવિનાશ દાદા વગેરે જોડેની ઝોરડીમાં બેસી ધીમેથી આજના દેશર ઉપર વાત કરવા લાગ્યા

“આજથી વળતા પાણી થવા બેસા” ધીરબાણુએ આનંદની લાગણી સાથે કહ્યું

“મને પણ એમજ લાગે છે, મારી સાથે અહીં સુધી વાતો કરી” સુકુમાર બોલ્યા

ન્યારથી રમેશબાણુ પથારીવશ થયા ત્યારથી સુકુમાર બાણુએ પોતાની મોટી ગંગા-સ્વરૂપ બહેન આશામતી તથા નોકર સાથે ત્યાજ રહેવાનું રાખ્યું હતું જેથી જોઈતી મુશ્વેષા સવડથી થઈ શકે અરુણના માતૃપિતા તો પોતે આકૃતનું કારણ માની દીન બની નિષ્ક્રિય આવતા અને બનતી સહાય આપવામાં પોતાની મુક્તિ સમજતા દેવી સાથે થએલી પ્રભાતની વાત પછી સુકુમાર સીધા ઘેર આવ્યા હતા અને આશામતીએ પીરમ્યુ તે ખાધું ન ખાધું કરી બાણુ પામે જઈ બેઠા હતા, એ વખતે જે વાતચીત થઈ તે વિનાશ દાદાને કહેવા માગતા હતા

અવિનાશદાદાએજ પુછ્યું “સુકુમાર ! રમેશબાણુને દેવી આવવાના છે એ વાત કરી છે ?”

“હા, દાદા !” રમેશબાણુ બહુ આનંદ પામ્યા છે એમણે આજે નો મને ખૂબ બહુ પુછ્યું દેવી કેવડા છે ? કેવા છે ? શું શું પ્રત્યક્ષ કર્યાં વગેરે”

“આજેજ પુછ્યું ?” રહેલા નહોતા પુત્રતા ?”

“ના શારીરિક ખીલ્લામાં વધારેક બોલી શકતા નહીં આજે તો વળી ખીલુએ ઘણું કહ્યું”

“શું ? શું ?” એણે સાથે પુછ્યું

“નાના માળકની માતા ચિંતા રાખે તેમ રમેશબાણુને હૃદયે અલીપુર વમેનું છે આમ્યજનોમા તનદુસ્તી સાથે શોધીને દીમત કેમ આવે દેશભાવના જગત થઈ સ્વાર્પણ કરવાની શક્તિ કેમ ખીસે એ વીશે આજ ખાસ ખાર દઈ બોલ્યા બાણુ કહે છે આપણા દુર્ગા

પૂજનના ઉત્સવોમાં વીરરસ યોજવો જોઈએ. દેશભક્તિની નાટિકાઓ ભજવાવવી જોઈએ. યુવાનોને લશ્કરી તાલીમ આપવી જોઈએ, રાષ્ટ્રીય ગીતો ગાવવી એમનાં લોહી ઉકળાવવાં જોઈએ. અલીપુર સુખી અને સાથે, શુરવીર ને સ્વાર્પણશીલ અને એ ભુલવાનું નથી.”

અવિનાશદાદાએ કપાળે કરચલી પાડી. એમના વૃદ્ધ મગજમાં એક અમંગળ શંકા પેડી હતી.

‘સુકુમાર ! આ બધું તને યાદ રાખવાનું કહ્યું કે પોતે સ્વરચ થઈ કરશે એમ જણાવ્યું ?’

“દાદા ! પ્રથમ તો વાત જાણે સામાન્ય કરતા હોય તેમ લાગ્યું પરંતુ અંતમાં મને આશા કરતા હોય એમ બોલ્યા : ‘સુકુમાર ! આ બધું તુ યાદ રાખજે હોં.’”

“ને સુકુમાર ! અંગત કે નથી બોલતા ? પ્રભુ જાણે પોતે કેવાંએ સુખ જોયાં હશે અને હાલ આમ પાતળી પથારીમાં આ સ્થિતિમાં... ..” દાદાએ ઉઘાડા બારણામાંથી પથારી તરફ જોયું. આગળ એ બોલી શક્યા નહીં. બીજાંઓની પણ દૃષ્ટિ એ તરફ ગઈ. રમેશ બાણનું મોં દેખાતું હતું ઉપર સ્મિત જેવું લાગ્યું.

ધીરબાળા એ જોઈ બોલ્યાં : “અહા ! હસે છે નારાયણની કૃપા થાય ને દેવીનાં દર્શનને પથારીમાંથી હસતા ઉઠે.”

“અરે ! એ હસવામાં શુંએ રુદન છુપાયું હશે ?” સુકુમાર ગંભીર થવા લાગ્યો. અવિનાશ દાદા લાગણીથી હાથ દલાવતા બોલ્યા : “માણસ ધરંબાર. સગાં રનેહી, સુખ વૈભવ સજી, આમ દૂર અજાણ્યા પ્રદેશમાં રહે ને જીવ્યું ન જીવ્યું ગણી ભૂતકાલ પર માન પડેો નાખી દે એ બનતાં પહેલાં શું એ બની જતું હશે ?” દાદાની આંખ અજખ બનવા લાગી; એ હૃદયતા આગળ

બોલ્યા : “સુકુમાર ! રમેશબાણને કોઈ ખાનગી પત્ર વ્યવહારે નહોતો ?”

“ના, દાદા ! જાહેર કામ સંબંધી લખાણો, માસિક વર્તમાન પત્રોના અધિપતિઓનાં છાપેલાં કાર્ડ ને કોઈ પુસ્તક વેચનાર પેઢીનું સચિપત્ર એ સીવાય ખાનગી પત્ર આવ્યો ગયો જાણતો નથી. ટપાલનીશાળમાંજ આવતી ને મારા દેખતાંજ ફેાડાતી. રમેશબાણના લેખોમાં પણ એવું કે ના મળે કે જેથી પુનર્જીવન પકડાય. દાદા ! દેવીનુંએ જીવન આશ્ચર્ય ઉપખવે તેવું નથી ? આ વયે, આ જ્ઞાન, આ શાંતિ, નિર્મલતા આ યુગમાં પ્રાપ્ત કરવાં એ શું સુલભ છે ?”

અવિનાશ દાદાની આંખ ચમકી. એ ભાર દઈ બોલ્યા : “સુકુમાર ! રમેશ બાણ ને દેવી બંનેમાં અવનવું છે. મને લાગે છે જાણે બેઉ પૂર્વજીવનનાં સંબંધી હોય. ધીરબાળા ! દેવી આપણી વાત સાંભળતી વખતે કેટલાં ગંભીર બની ગયાં હતાં એ જોયું હતું કે ?”

ધીરબાળા બોલે એ પહેલાં આશામતી વાડામાંથી અંદર આવ્યાં ને બોલ્યાં : “સુકુમાર ! દવાનો વખત થયો—મોટા ઉંઘે છે ?”

“ઉંઘવા દો, મા ! જગશે એટલે આવીશું.” આશામતી સાંજ બેઠાં ને વાતે વળ્યાં.

x x x

સંધ્યાકાળના પ્રવચન વખતે દેવીની વાણી એટલીજ મધુર, ગંભીર અને હૃદયદ્રાવક હતી. પરંતુ જે સ્મિત અવારનવાર ફરકતું તેનો આજ અભાવ હતો. દેવીએ આ પ્રસંગે પ્રભુ પ્રતિ પ્રેમનું વિવરણ કર્યું અને જગતનાં પ્રેમ બંધનો કરતાં એ કેટલા ઉચ્ચા દરજ્જાનું છે તે બતાવ્યું. દેવી રમેશ બાણને દર્શન દેવા જવાનાં છે એ સૌ કોઈ જાણી ગયું હતું અને ઉપકારવશ થઈ સૌ હૈંકો ભાવથી નમતાં. પ્રવચન પુરું થતાં સૌ

વેરાયા, સવારની ત્રિપુટી બેસી રહી

“રમેશબાણુને કેમ છે મહાશય ?” દેવીએ તુર્તજ પ્રશ્ન કર્યો

“આપના દર્શનની આશામા આજે એમને સારું છે, આપને ઝાખી રહ્યા છે” ધીરબાળાએ જવાબ આપ્યો

દેવી ચુપ રહ્યા. ફાણુ પછી બોલ્યા “એમનાં દર્શનની મને પણ ઝખના છે કેણુ જાણે શાથી આજ આખો દિવસ મને એમનાજ વિચારે આબ્યા કર્યા છે. એમના સાધુ કૃત્યો મારી કલ્પનાને દ્રાવે છે તે મને આતુર બનાવે છે, પરંતુ આપણે નિમિત્ત સમયે જવુજ રીક છે એ રાત્રિગીતમાંની કરુણતા સહેજે ઓછી થાય તો મારા જીવનની સફલતા માનીગ-પગિણામ પ્રભુ જાણે-ધીરબાળા, આપણે ભાગિની ઝાખી માનવ નયને નથી કરી શકતા ને એ ઝાખી કરવાની અતરસિદ્ધિ સહેજથી પ્રાપ્ત નથી થતી પ્રાપ્ત થાય તોએ ઉપયોગી થવા એ ડોહ ડોહ વાર ના પાડે છે-એની કલા અકળજ છે” દેવીના કથનમા કેક કમળુ રણુકા હતો ધીરબાળા એ સમજી શક્યા નહીં

“હા, દેવી, એમનું આરથ્ય પાણુ આવે ને જીવન સપૂર્ણ આનંદી થાય એવું કેક કરો દેવી આપ અગીઆરના સુમાટે પધારશો ?”

“હા, આપણે એ વખતે જઈશુ મને એક ન ત્રી લાવી આપશો ?”

“એકની બે” અવિનાશ દાદાએ તુર્તજ કહ્યું ને સુકુમારને સંબોધી બોલ્યા. “સુકુમાર ! ત્રિવેળાનાથ પડિતની લાવીએ તો કેમ ?”

“એજ, દાદા ! એનાથી વધારે સારી ને સુંદર તત્રી બીજે ક્યાંય નહીં મળે આપ જશો ને દેવી તથા રમેશ બાણુનું નામ લેશો તો તુર્તજ આપણે અન્ય પ્રસંગ માટે ન મળે” સુકુમારે કહ્યું

“એમ કેમ, પડિતજી તત્રી કોષને ધીરતા નથી ?” દેવીએ પુછ્યું

“એ તત્રી કોષ મહાત્માની પ્રસાદી છે. સાધારણ અગુણિ એને અડકી શકે નહીં. સામાન્ય ગીત ગાઇ શકાય નહીં પડિતજી ભજન છેડે ત્યારે આખુ વાતાવરણુ પવિત્ર બની રહે છે એ લાવી આપુ ભગવતી !” દાદાએ જવાબ આપ્યો

દેવી સહેજ વિચારમા પડ્યા દાદા રમ્મ લઈ તત્રી લેવા ઉડ્યા દેવીએ કહ્યું “પડિતજીને વાધો હોય તો મારે કોષ પણુ તત્રી ચાલશે આગ્રહ ના કરશો” દાદા આશાભર્યો જવાબ આપી ગયા સુકુમાર ને ધીગબાળા વાત કરતા બેઠી રહ્યા થોડી વારમા દાદા આવી પહોચ્યા

“લ્યો ભગવતી ! પડિત અચકાયા તો ખરા પરંતુ આપની અગુણિ એ ઉપર દરશો એ વિચારે તુર્તજ આપી”

દેવીએ તત્રી હાથમા લીધી ખાચેત તે એક નાણુક ને સુંદર સગીત વાદ્ય હવુ દેવીએ તાર મીલાવી ઝંઝાળ્યો મધુર ઝીણો રણુકાર થયો

“છે તો ઉત્તમ” દેવી બોલ્યા

છચિત સમયે આવવાતુ ડહી નમન કરતી ત્રિપુટી ફરી વિસર્જન થઈ

x x x

રમેશ બાણુએ ઉવમાથી ઉરી થોડું દુધ પીધુ હવુ ને આરાધતી ને એક કરતા વધારે વાર પુછી ચુમ્યા હતા, “મા ! દેવી ક્યારે આવશે ?”

‘આવશે લાઈ’ આબ્યા વિના ન રહે”

રાત્રિના કલાકો એક પછી એક જવા લાગ્યા જોવા આવનારની સખ્યા આજે વિશેષ હતી અને જોઈને તુર્તજ પાછા જતા નહીં, તેઓ જોડેની ઓરડીમા બેસતા ને દેવીની રાહ જોતા

ગત્રિ ગાનતો વખત થવા આબ્યો

રમેશ બાણુએ એક નિશ્વાસ નાખી એકાંત
માગ્યુ તત્રી હાથમા લીધી ધ્યાનમા પડ્યા
ગત જીવનના ચિત્રો એક પછી એક ખડા
થયા-છેલ્લો પ્રસંગ સ્મૃતિમા ચિત્રાયો ને
પેનુ કરુણ ગીત છેડવા અગુલિ અડકવા ગઇ...
અહા ! પરંતુ એ સ્વર છુટે તે પહેલા સામેથી
એજ ગીત છુટી ગયું હતું ને એજ કરુણ સ્વર-
મા શરુ થયું હતું

રમેશબાણુ ધ્યાનમા હતા તે દરમિયાન
દેવી પેલી ત્રિપુરી સાથે આવી પહોંચ્યા
હતા વસ્તુસ્થિતિ સમજી લઇ સૌને મૂક રહેવાની
સુચના કરી સામા બારણા આગળ આસન
ગોઠવી બેઠા હતા દેવીએ પણ ધ્યાન ધયું તાર
પર અગુનિ ગોઠવી ને રમેશ બાણુનો સ્વર નીકળે
તે પહેલા પેલુજ કરુણ ગીત છેડ્યું એ ગીતનો
ભાવ મુખ પરની હાવભાવના, મીંચેલા અશ્રુ-
ભીના નયનો, દેવી ફરી ગએલા લાગ્યા

રમેશ બાણુ ચમત્કા કાણુભર જાણે બુલ
મા ગયા કે પોતે ગાય છે કે બીજેથી સ્વર આવે
છે, કે પોતે પોતાના મહાવયમા એજ ગીત
સાંભળતા ઉભા છે

તત્રી હાથમા રહી ગઇ લાન જવા લાગ્યું
ઝીણી મીસ સભળાઇ ‘રમા ! રમા ! રમા !’
માદો, તીણો સ્વર લખાવા લાગ્યો દેવીમા
અચાર થયો અધ મીંચેલ આખ માથેજ ઉઠ્યા
ફરી આતુર માદ આબો ‘રમા, રમા, આવો’
દેવી તત્રી સાથે, ગીતના પ્રવાહ સાથે, કો
સ્વમાની રંગદેની સમી, કરુણ મૂર્તિસમી, ધીમા
ધીમા બાણુ તરફ કો અદૃષ્ટ બળે ધકેલાના લાગ્યા
ફાડેલી આખે રમેશ બાણુ તાકી રહ્યા આનંદથી
તુફવા ગયા પણ અગત હોઇ બેઠાજ રહ્યા

પાછળથી સૌ યતવત જોઇ રહ્યા

દેવી, રમેશબાણુની નજીક પહોંચ્યા, અટક્યા,
ગીતની છેત્રી કડી લહેકાઇ, કરી ફરી લહેકાઇ,

અધ પડી ને જગ્યા

ધણા વર્ષે એ દૃષ્ટિ ફરી મળી

“રમા-તમે?” રમેશ બાણુએ હર્ષનો ભુમ
પાડી, તત્રી બોળામા મુકી શિર નમાવી
વદન કર્યું

“રમાના એક વખતના ઇશ-રમેશ!
ઓળખી શક્યા?” દેવીએ પણ નમી વદન કર્યું
ને સામે બેઠા

એક ક્ષણ બેઠે મૂક બની જોઇ રહ્યા

“હેમ કુમાર, આ સ્થિતિ?” દેવી આખરે
બોલ્યા

“હા, રમા—એમા શોધી જીવનની
શાંતિ ક્ષમા આપો દેવી ! અધુરી ! તે પુરી
થાય-ને આ જીવનમાયા સકેલાય-ક્ષમા દો-
ક્ષમા દો-એ આશાએ આત્મા દેહને વળગી
રહ્યો છે-” રમેશની આખમાથી અશ્રુધાર ચાલી,
એ આગળ બોલી શક્યા નહીં

“ઓ ! ધનપુરના વિનાસી ધણી અને
અલીપુરના અજાત ઉદ્ધારક !-વૈભવ નિવાસ
ત્વજ મેના સપ્ત સ્વીકારનાર બાણુ ! એકી પ્રસંગે
એતી જીવન પનટાવી નાખનાર કર્મવીર !
જીવનની અફલતા સાધનાર-સન્ત ! મહાશય !
મારી ક્ષમા યાચો છો ? હું રક આપને ક્ષમા
દેનાર કોણ ? ભૂતકાલ ભુવી જાઓ હેમકુમાર
અરે રમેશ !-નામે બાણુ-તોમા ગમાનો અશ
ક્યા રાખી રહ્યા ? સકન માયા ત્વજવાને વળી
રાત્રિગીતની ઉપાધિ રાી ગઈ ? અને એજ તત્રી
હજી રાખી ગયા છો ? રમેશ-રમેશ ! ત્વજ દો-
ત્વજ દો-એ પૂર્વ બધન ત્વજ દો-સૌ બધનો
છેલ્લો તેમ એને છેલ્લી ફેકી દો-આપના આ માને
સપૂર્ણ સ્વતંત્ર બની ઉડવા દો-આપનું જીવન
આજ જાણુ છે-એ ઘટના વીસરી જાઓ જે
ઘટનાએ કરી આ દેહ પર લગવાં રહ્યા છે, જે
ઘટનાએ કરી પનગ પર સુનાર નર આમ પથારી

એ સુતો છે—એ ઘટના—વિધિ ઘટનાને યાદ રાખે હવે લાલ નથી રમેશ બાણી! તુ ક્ષમા દેવા નહીં પણ દર્શન લેવા આવી છુ. આપ તો મહન્ત છો—આ માયા ન શોભે”

‘દેવી!’ રમેશ બાણી સ્વર સ્પષ્ટ કરતા બોલ્યા, “એ આપના રાત્રિગાનના અગ્નિમા તપીને તો હું પાવન થયો છુ પાપ બધનો, ભગવતી! પશ્ચાતાપના પાવકમા તથ્યા વિના નથી તુટતા દેવી! એ પ્રસંગ પછી મારા ચક્ષુ ઉધડ્યા—પરતાપથી બળતો આપની શોધમા આર્યાવર્તમા આચડી રહ્યો અનાયામે ગુરુ મળ્યા ને બોધ દીધો મૂઠા! જીવન ભટકવામા મ્યા ગુમાવે છે? પ્રભુએ જે દીધુ તે જનતાની મેઝમા ધર રિથર થા—સ્થાયી થા ને શ્રદ્ધા રાખ શ્રદ્ધા ફળશે ને જેને હુઠી રહ્યો છે તે મળતે આવી તને મળજે” દેવી! ગુરુનો આદેશ સાચો લાગ્યો—શ્રમણ—શોધ કળવામા નાકી રાખી નહોતી—પછી લક્ષ નહીં કરી અહીં આબો ને વસ્યો સાત સાત વર્ષ દેવી! પ્રભુએ મારા તરફ જોયું છે ને આપ આની પટામ્યા છો—મને ક્ષમા દો! એ વિના મને શાંતિ નહીં થાય—મને મીજ ઇચ્છા નથી, પણ ક્ષમાને પાત્રએ હું ક્યા છુ! અરેરે! રમાદેવી! આ દુષ્ટની લાત ખાઈ ધોર રાત્રિએ ધર સજ્જતા તમને કેટલુ દુઃખ થયુ હશે! મે તમને ” ફરી રમેશ બાણી લાગણીવશ થઈ અટકી ગયા એમનુ મુખ અનિ દુઃખથી નમી ગયુ હતું

“હેમકુમાર! આમ બે લી મને પૂર્વકથા તરફ દોરો ના અનુભવથી જાણ્યુજ હશે કે મુખદુઃખ એ મનની કલ્પનઓ છે મારા મને સસારમા મુખ દુઃખ કદ્યુ ને અનુભવથી કટાણ્યુ અક્ષણુ આવી ને સૌ મિથ્યા ભાસ્યુ સજ્જતા ખતીત દુઃખ થયુ ને સર્વત્ર અધિકાર લાગ્યો પરંતુ અંતરમા પ્રભુ કૃપાએ એક

પ્રકાશગ્રિષ્ણ પ્રકટયુ લાગ્યુ ને જે રનેહ એક બક્તિ તરફ ગુલાઈ મુઝાતો હતો તે વિસ્તરાઈ ગયો ને આખા જગના પ્રાણીઓમા સમતા ને સહાનુભૂતિ લાસી પ્રથમતો જગતની નિષ્કુરતા—થી કટાણી—મીઠાઈ એક તીર્થસ્થગમા આશ્રમ મા સતાતા મનેએ ગુરુ મળ્યા ને બોલ્યા “બેટા! સસારીઓ માર્ગ ભુલ્યા ઢે—સસ્કાર નુમ્યા છે તારી અનેક બહેનો અજ્ઞાન ને આસુમા જીવન ગાળે છે આર્યાવર્ત નાનો નથી તુ મ્મ ને એમન આસુ લોહી બે શબ્દો સભાગાન જુના સસ્કાર જગાડ—મુખી કરી મુખી થા—અમ સતાપે કશુ સંધાગે નહીં હેમકુમાર! તમે રમેશ બની અવીપુરમા નમી એનુ જીવન પનપુ ગુરુ આરા પ્રમાણે હુરક અહીંતહીં લખી સેવાના બે જાટ નાખુ છુ રમેશ—સસાગે મેવકાની જરુ છે—પ્રભુએ આપણા જીવનોમા ખાસ કૃપા કરી એ ૨૩ પુર્ણિમારે હવે તો એને માથે રાખી સતોપથી આનંદથી સ્વીકારવા માગમા આગળ જનુજ ઉચિત—આખરનો માર્ગ તો એકજ છે

‘અને એજ આખરના માગે મારે જવાનુ છે, મારો આત્મા અકળાય છે—દેવી! તમે તો જગમેવા સ્વીકારી જગતને આભારી ક્યુ” છે—મને પણ આભારી કરો, ક્ષમા દો કે માગ પાપ ધોવાય—આશિય દો કે મને મૃત્યુ પછી પરમ શાંતિ મળે—દેવી! ત્વર કરો મમેશ બાણીએ શિર નમાન્યુ, મુખ પગ જીવ તગવી ગ્યો હોય એમ લાગ્યુ પાછળથી સૌ માન ‘ધારી માલગતુ દતુ તે દિગ્મૂઠ નેજ રહ્યા

“હજીએ ક્ષમા મારી ક્ષમા” છે હેમ કુમાર! મમેશ! પ્રભુ—દેવ! આપનો આત્મા અખર શાંતિ પામે” દેવીથી એ નિશ્ચય માથે શબ્દો ઉચ્ચારાઈ ગયા

રમેશ બાણીના મુખ પર અજ્ઞાન શાંતિ ને

સતોપનું તેજ છવાયું. એ ટટાર થયા ને છુઝાતો દીપક વધુ તેજ આપે તેમ સ્વસ્થતાથી બોલ્યા: “દેવી ! જયસમિચદાનંદ-સંસારને કહેજો સ્વચ્છંદતા એ સ્વતંત્રતા નથી-પશુતા એ પ્રેમ નથી, સ્થૂળ વૈભવમાં ખરું સુખ નથી. ને અલીપુરનાં પ્રિયજનો ! આવજો. સંયમી ને સુખી થજો-સરકારી ને શુરવીર થજો. આદર્શ બની ગામે ગામ મેવાલક્ષી વ્યક્તિઓ જગાડજો. ને સુકુમાર મેં કહ્યું તે યાદ રાખજો-અધુરું પુરું કરજો-પ્રભુ પ્રવાહ નહીં તોડે. બસ, જય, જય, મારી હવનકથા અહીં પુરી ચાલ છે-” કે સાભળના હોય તેમ અમકી બોલ્યા: “અરણ્ય ! અરણ્ય ! બોલાવે છે-આપું છું-પ્રભુ-પ્રભુ-” શબ્દો બોલાયા ને એમને દેહ ઢળી પડ્યો. દેવીએ બોળામાં ઝીલી લીધો-સૌ ફરી વળ્યાં-ધીરબાળાનો કંપાન્ત નાદ ઢકળતો ગાજ રહ્યો.

x x x

. પ્રભાત યતાં સરિતા તટે આખા ગામના લોકોની અશ્વધારાઓ નીહાળતો મૃત દેહ મુખડ ભક્ષિત ચિતામાં બળી લસીભૂત થઇ ગયો

સંધ્યા કાળે પ્રભુ પ્રાર્થના થઇ-એવી હૃદયની પ્રાર્થના મૃત પાછળ જવલ્લેજ થતી હશે-દેવીએ એમનું છેલ્લું કહીએ ન વીસરાય એવું આવેશમયું પ્રવચન ક્યું-ક્ષમા માગી ને રજા માગી. સુકુમાર રડી પડ્યો. હવતાં જાણવાની પરવા નહીં કરનારાં પત્નીએ રમેશ બાણુના મૃત્યુની શોકગ્નનક લાંબી નોંધી લીધી. પૂર્વજીવનની વ્યર્થ કંપનાઓ ફરી. અલીપુર પર આવેલી આકૃતથી જગતને વોકેફ

ક્યું. શ્રીકાંત સમાચાર વાંચ્યા ને હંડા વિચારમાં પડ્યો. એ મનથી બોલ્યો: “કેવું મુંદર હવન, પણ કેવું દુઃકું !”

રમેશ બાણુની જગ્યાએ સુકુમાર આવ્યા. એમણે સેવાની દીક્ષા લીધી મળી આવેલી નોંધ-પોથી ઉપરથી રમેશ બાણુનું હવનચરિત્ર લખાય છે એમ જાહેર થઇ ચુક્યું.

અવિનાશ દાદા સોચતા: “રમેશ ને દેવી બનાવનાર હવનપ્રસંગ કેવો હશે અને સુકુમાર એના પર પ્રકાશ પાડશે કે ?” પ્રભુસ્મરણ સીવાય એમને હવે બીજી પ્રવૃત્તિ નહોતી.

ધીરબાળા પણ એમનીજ વાતો કરતાં એ કહેતાં કે બાણુનો મૃતદેહ લઇ પુરવા નીકળ્યા ભારે દેવીની આંખો આંસુથી છલકાતી હતી. પોતે દેવી બનાવનાં એમને છાનાં સ્વપ્નાં આવતાં.

“ગામે, ગામ એક મેવાલક્ષી વ્યક્તિ જોઇએ” એ સૂત્ર અલીપુરની આસપાસ શીખાતુ જાય છે, અને અલીપુરમાં તો એ જગા કદા ખાલી પડી નથી; અનેક વર્ષો પછી એ અલીપુરની મુલાકાત લેનાર મુસાફર ગામના મધ્યમાં આવેલા નાનકડા બાગમાં રમેશ બાણુનું આવડુ જુએ છે અને પ્રેરણા પીએ છે.

ને દેવી ? ભારતભૂમિના વિશાલ ચોક્કમાં રનેહની વિશુદ્ધ ભાવના સમગ્રવતાં, સરેકાર જગાડતાં, દુઃખીઆંનાં આંસુ લહોતાં હજીએ અહીંતહીં ભ્રમણ કરે છે. આયુષ્ય દોરી તુટે તે પહેલાં એકજવાર ફરી અલીપુરની યાત્રાએ જવાના અભિલાષ વિના એમને બીજી ધરછા નથી.

નવું સાહિત્ય

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૩૪૫ થી]

સંસ્કૃત ગ્રંથો આ અનુવાદ નથી, એટલે સારની પસંદગી રા રતિપતિરામ પંડ્યાની પોતાની છે અને મોટે ભાગે એમણે યોગ્ય પસંદગી કરી છે લગભગ સાડા ત્રણથી ચાર હજાર પાનાના ગ્રંથ તો સાર ૩૪૪ પાનામાં-દસમાં ભાગના પાનામાં આપેલા એ સહેલું નથી, અને આટલું ટુંકાવ્યા છતાં સુનાય, સુસંબદ્ધ રસ જાળવી રાખનારી કથા વાચવા મળે તો લેખક અભિનંદન યોગ્ય ગણાય અને પણ ભાઈ રતિપતિરામ પંડ્યાને અભિનંદન આપીએ છીએ અને એમનો આ પ્રયાસ શુભરાતમાં લોકાદર પામશે એમ આશા રાખીએ છીએ

સંક્ષિપ્ત મહાભારતના બાલ અગોમાં દોષ કાઢવા જેવું ખાસ કે દેખાતું નથી કાગળો સારા છે, ટાઈપ મોટા, છપાઈ સારી, અને છુટું છુટું છાપેલું હોવાથી વાચતા મહેનત નથી પડતી, ચિત્રો આપવાનો તો હાલમાં રીવાજ પડ્યો છે એટલે આખા વગર ન ચાલે ચિત્રો માટે પ્રસંગોની પસંદગી પણ યોગ્ય છે એક ઉગતા ચિત્રકારને તક આપી છે એ સારુ ક્યું છે બાકી કળા માટે કશું કહેવાનું નથી સાચી કળા શુભરાતમાં હજી વિરલ છે અને એ વીશે બોલવાનો મારો અધિકાર પણ એણે છે

ગ્રંથની યોજના—મુળ મહાભારતમાં અઢાર પર્વો છે આ દરેક પર્વના પાછા અવાતર પર્વો છે અને અવાતર પર્વોના અધ્યાયોમાં વહેંચણી કરી છે ભાઈ રતિપતિરામ આ પર્વ વિભાગ છોડી દબને સાદી પ્રકરણ રચના કરી છે. આખા ગ્રંથનાં કુલ ૫૩ પ્રકરણો પાંચા છે મુળ ગ્રંથની વિભાગ યોજનાને બાલુ ઉપરજ

રાખીને પોતાને જે પ્રસંગ એક સાથે કહેવા જેવો લાગ્યો તેને એક પ્રકરણમાં મુક્યો છે ખરી રીતે આખા ગ્રંથનો સમય ભાઈ રતિપતિરામ— સળગ કરી નાખ્યો છે પણ આ ટુંકા ટુંકા પ્રકરણોથી વાચનારને ઠીક પડશે મુળના કથા પત્રની કથા કેટલાં પાનામાં આવી છે એ જોવું હોય તો અનુક્રમણિકા જોવાથી મળે એમ છે, એ જોવાથીજ મહાભારત જેવડા મોટા ગ્રંથનો સાર આટલા ટુંકામાં શી રીતે સમાઈ શકે એમ છે એ પણ સમજાય એમ છે શાંતિ પર્વ અને અનુરાસન પર્વના કુલ લગભગ વીસ હજાર શ્લોકોનો સાર આ ગ્રંથમાં ફક્ત ત્રણથી ચાર પાનામાં (૩૨૪ થી ૩૨૬) આપી દીધો છે મતલબ કે મહાભારતમાં આવેલા ઉપદેશાત્મક ભાગો તથા આખ્યાનો તદ્દન છોડી દીધા છે અને પાંડવ કૌરવોની કથાને સળગ જોડી દીધી છે

રા રતિપતિરામે પ્રકરણોના નામો પણ મુળમાંથી નથી લીધાં પણ જાતે પાડ્યાં છે, અદરના લખાણમાં પણ બરે કેવળ મુળના શ્લોકોનું ભાષાત્મક આપ્યું છે એવું નથી, ઘણે ઠેકાણે મુળના અનેક શ્લોકોનો સાર ટુંકામાં પોતાના શબ્દોમાં આપ્યો છે આધારણુ રીતે આ સંક્ષિપ્ત મહાભારત માટે એમજ કહેવું જોઈએ કે ભાઈ રતિપતિરામે વ્યાસના શબ્દોજ શુભરાતીમાં ઉતારીને મુળનો સંક્ષેપ નથી કર્યો પણ પોતાના શબ્દોમાં વ્યાસના શબ્દો નો સાર કહ્યો છે અલગત નધે આ ધોરણુજ પાડ્યું છે એમ હું નથી મંદી શક્તો ઘણે સ્થળે સીધું ભાષાંતર દરો, ટુંકામાં મહાભારતનો સાર કહેવામાં એકજ ધોરણુ જાળવ્યું નથી, દાખલા તરીકે ઉપર કહ્યું તેમ ઉપદેશના અને આખ્યાનના ભાગો કાઢી નાખ્યા છે. છતાં લગભગ મૂળનાનો સાર વીમ પાનામાં

આપ્યો છે. ભગવદ્ગીતા ઉપર એટલાં બધાં નાનાં મોટાં પુસ્તકો લખ્યાં છે કે આ પુસ્તકમાં સાર ન આપ્યો હોત તો પણ ચાલત. પણ એ રીતે લેખકે સાર ખેંચતાં બધે યોગ્ય પસંદગી કરી છે કે નહીં એનું સૂક્ષ્મ વિવેચન કરવાની ઇચ્છા નથી. આ બાબતમાં પ્રમાણિક મતભેદને અવકાશ છે. દાખલા તરીકે પાને ૧૭૪ થી ૧૭૬ માં અર્જુનનાં દસ નામો કેવી રીતે પડ્યાં એ ભાગ ટિપ્પણમાં મુળ શ્લોકો આપીને દાખલ કર્યો છે, અમને એની કશી જરૂર લાગતી નથી. પણ આ વાત મહત્વની નથી. સામાન્ય રીતે મહાભારતની વાર્તા સમગ્ર્ય એવી પસંદગી થઈ છે એટલે આ ગ્રંથની ઉપયોગિતા સ્પષ્ટ છે. અને જેઓ મહાભારતના મોટા ગ્રંથો ન વાંચી શકે તેઓ આ નાનો ગ્રંથ વાંચી જશે તો ભારતીય યુગના

વાતાવરણની કેંક ઝાંખી કરી શકશે.

સંક્ષિપ્ત મહાભારતની પ્રસ્તાવના માટે એ શબ્દો કહ્યા વગર આવે તેમ નથી. ભાષ્ય રતિપતિરામે પ્રસ્તાવના લખવા માટે ઠીક શ્રમ લીધો છે પણ મહાભારતનાં ઐતિહાસિક વિવેચન માટે રા. વિ. ચિં. વૈદ્યના મતો ઉપર બહુ આધાર રાખ્યો છે. મહાભારત અને રામાયણ ઉપર રા. વૈદ્ય અણીતા લેખક છે એ ખરું છે પણ એમના મતો વિદ્વાનોમાં બહુ માન્ય નથી. તેમ કેટલીક બાબતમાં રા. વૈદ્યનો દુરાગ્રહ ચોખ્ખો દેખાઈ આવે છે. માટે ભાષ્ય રતિપતિરામને અમારી લક્ષ્મણ છે કે એમણે મહાભારતનો અભ્યાસ આરંભ્યો છે તો વૈદ્યને કે બીજા ગ્રંથકારને આખો મીંચીને ન અનુસરતાં જાને સ્વતંત્ર રીતે વિચાર કરીને મોતાનો મત બાંધવો.

તંત્રીસ્થાનેથી

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૩૪૬ થી]

અને છેલ્લી ધડી સુધી આચાર અને વિચારમાં ઉતારેલો વેદાંત અને તેને પરિણામે મેળવેલી શાંતિ એમના જીવનને પ્રેરી રહી હતી. તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસથી એમનામાં વ્યવહારિકતા આકર્ષક બની હતી.

એમના મિત્રોના વર્ગમાં ગત જમાનાના વૃદ્ધોથી માંડીને આજના બાલકો સુધી આવી જતા, અને પ્રતાપથી નહીં, ઉમરાતી સ્નેહોર્મિથી નહીં, પણ તટસ્થતાભર્યા શાંત સૌજન્ય અને દરેક મુશ્કેલીમાં હડાપણુબરેલી સલાહ આપવાની તત્પરતાથી તે માનીતા બની રહ્યા હતા. ભાગ્યેજ કોઈ સલાહ લેવા જતા નિરાશ થતુ. મતભેદ કે વિરોધનો તોડ સંતોષકારક રીતે એ સદાએ કાઢી શકતા. અને જે જે એની પામે

જતા તેને શાંતિમય જીવનની પ્રેરણા અને વિવેચી વ્યવહારિકતાની લઢાણ મળ્યા વગર રહેતી નહીં. એમનો વિનોદી સ્વભાવ જાંદગીના દરેક સંજોગોમાં એમનો પ્રધાન ગુણ હતો.

મહત્વાકાંક્ષા કરતાં શાંતિ તે પસંદ કરતા; તેથી એમની કારકીર્દીમાં "the applause of listening Senates to command"-સાંભળવાને આતુર એવી સભાઓની પ્રશંસા મેળવવાનું નીમાણું નહોતું; પણ અનેક આર્ત હૃદયો, મુશ્કેલીમાં પડેલાં સ્ત્રીપુરુષો, અશાંત બનેલા સ્વજનો અને મિત્રોના અંતરમાં હીમન તે શાંતિ પ્રેરવાનું સરળ્યું હતું. ગયા જમાનાના એક આકર્ષક આદિચપાળા ગુજરાતીના મંથુ-ની તોષ લેતાં અમે એના કુટુંબીજનોને ખેદપૂર્વક દીવસેજી દર્શાવવાની તક લઈએ છીએ.

પમની સ્વ. પતિશ્રીના સ્મરણાર્થે
શ્રી પાર્વતી ગુજાતી સમાજે
શ્રીયુત ડાહ્યાભાઈ આણુદણ ચાવડા
તરફથી સંવિનય સમ્રેમ ભેટ.

પુસ્તક ૯]

આપાઠ ૧૯૮૨

[અંક ૫

ગુજરાત અને યુગધર્મ

ગુર્જરી ગીર્વાણનું જય કીર્તન

ગાયો, ગાયો વિજય ગાયો, સર્વ ગુર્જર સતાનો,
સમય મંગળ ગુર્જરી ગીર્વાણના યરા ગાગનો
અજ તરછાંડે બયેને દીન ને દુગણી કહી
જેવી તેવી તેઓ વહાલી વાણી એ આપણી સહી

પ્રથમ રાખે એ વાણીમા અજ ક્યો માના મોઢે,
પ્રથમ રાખે એ વાણીમા હૃદયાર્થો કાગે કાઢે

તાત પ્રાત સંહુ સ્વગન તણા મિય મુખમા એ વાણી મહ લે,
એ વાણીના અમૃતઝરણા અતરમાં નિરાદિન આવે,
રાત રાત સહસ લેકો આજે એ વાણી વાપરનારા,
પચખડમા પ્રસરી રહ્યા એ બૃહત વાકના બાણકારા.

જય ગાયો, જય ગાયો!

ગુર્જર ગીરનો જય ગાયો!

જય ગાયો, જય ગાયો!

વિધવદિત સજનજાની મહાવાણી માત છે,
અમના, હોગે મહારાષ્ટ્રી ભગિની એની ખ્યાત છે

નરસૈ થાએ પ્રથમ ધરી એ સુદર રૂપવતી રાણી,
પ્રેમાનદે કાષી કુળની વિધવિધ રસની ઝીવનારી,
નાનાસાવતલા મૃદુ કરથી લલિત બની શી લઠ્ઠાળી,
ગોવર્ધન, ગાધી, ને કનૈયે કાષી સમૃદ્ધિરાળી.

જય ગાયો, જય ગાયો!

ગુર્જર ગીરનો જય ગાયો!

જય ગાયો, જય ગાયો!

જે-પૂર- શ્રીકૃષ્ણમસુમે રાખવડ કરમા લીધો,
જે ભૂમિપર પરશુરામે બ્રહ્મવનો વિજય કીધો,
એની કુખના હયાનદ ને ગાધી સમ રતો રાજે,
તેની વાકના વિજય દુહિ સતત અખિલ જગમા ગાજે

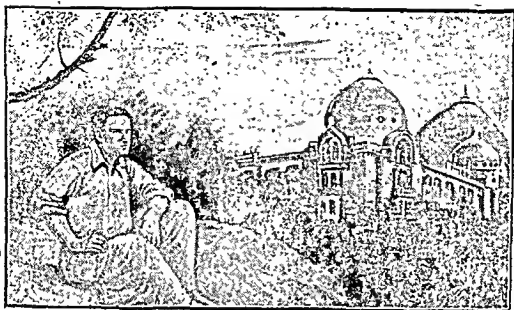
જય ગાયો, જય ગાયો!

શુભરત]

[આવૃત્તિ ૧૮૨

મુખેનાએ ખાળ્યા પર માયુ મુખી કુરકા ખાના માહ્યા પ્રેદિમ
કાપડીયા મે હાય લગાવી ભાવ્યુ આપી ન્હા

સ્વ મ દ્ર ષ્ટા

લેખક:

રા. કનૈયાલાલ બાલુકલાલ મુનશી,
બી. એ., એક્ઝેક્ટ. બી., એડવોકેટ;
પ્રમુખ, સાહિત્યસંસદ.

ચિત્રકાર:

શ્રીમાત્ પુરુષોત્તમ,
સબ્ય, સાહિત્યસંસદ.

અને

સા. જહાંગીરખાન યામનલાલ વીણુ.

આગતાં પ્રકરણોનો સાર

આખું દેશ સ્ટેશન ઉપર મુંબઈના બેરીસ્ટર અને ધારણધારના સભ્ય, ના. જામોદનલાલને તેમના ભાવમિત્રને ભાવિ વહેવાઈ રા. બા. પ્રમોદરાયને મેળાપ થાય છે, તેઓ સાથે વડોદરા નય છે. રા. બા. પ્રમોદરાયને પુત્ર સુદર્શન વડોદરાના કોલેજમાં એ. બી નો અભ્યાસ કરે છે. તેને સ્વદેશભક્તિની ધુન થાય છે. તે વિશ્વવિદ્યા વિચારે કરે છે. તે સ્વતંત્ર હિંદનાં સ્વપ્ન જુએ છે.

ના. જામોદનલાલની પુત્રી ને સુદર્શનની ભાવિ પત્ની સુષોમના મુંબઈની કોલેજમાં બણે છે. તે બંનેની મુલાકાત વડોદરામાં રા. બા. હાઈને લ્યાં પ્રથમ થાય છે. પરિચયથી સુદર્શન તેને પાણી ના પાડે છે. અને સુષોમના પાસેથી તેને નહીં પાણીનું વચન લે છે.

સુદર્શન આઠ વર્ષે પ્રદ્યુમ્ની-પ્રાદ્યુ બનાવે છે. છતિહાસ ને નાટકો જોતાં તાલકના નાયકો સાથે તેને મિત્રી થાય છે. તે તે નાનપણથી ઉચ્ચશિક્ષણી સ્વપ્ને સેવે છે. તેઓ મેટ્રો થતો નય છે.

તેના પિતાના એક ગોરા અમલદાર મિત્રને ત્યાં એક પ્રસંગે તે જાય છે અને પોતાના દેશીઓની આનુષ્ઠિકાને જોઈ તેનું સ્વમાન હણાય છે. તેને પૂર્વજો ઉપર ક્રોધ થઈ છે.

તે કોલેજમાં આવે છે; વાંચે છે ને વિચારે છે. હાંદુ સમાજ તેને હામાબાઈનું પ્રબલસ્થાન જણાય છે. બ્રાહ્મણત્વની નીચાણીઓ તરફ તેને તિરસ્કાર થાય છે. નેપોલીયનનું જીવન યૌરણા પાંચ છે. અમદાવાદની કોંગ્રેસ અને હાદના મેળેની સુરેન્દ્રનાથના બાપજી તેનામાં રાષ્ટ્રીય અસ્મિતા જાગ્રત કરે છે.

લોર્ડ કર્ઝનના અપમાનભર્યા રાજદોષી અને ખંભાલના બાગલા પાડવાના સરકારના ઠરાવથી શ્રીદીય હુકમત નીચે કચરાતા હાંદની ગુલામી દરાનું તેને તીવ્ર બાન થાય છે. અને અરવિંદ ધોધના સહવાસથી તે તેના કેટલાક મિત્રો સાથે મળી વિશ્વવવાદીઓની છુપી મંડળી રાફ કરે છે.

સુદર્શન પરીક્ષા આપવા મુંબઈ જાય છે. તે નામદારને ત્યાં ન ઉતરતાં તેના મિત્ર અંબાલાલ દેશદાઈને ત્યાં ઉતરે છે. અને પરીક્ષા દરમ્યાન તે વાંચે છે અને અંબાલાલની નાની પછુ દેશજ્ઞતા બહેન ધની સમ્યે વાર્તા બિનાદ કરે છે. અને સ્વતંત્ર હાંદના સ્વપ્નો સાથે સેવે છે. પરીક્ષા પછી તે નામદારને મળતા જાય છે. નામદાર તેને પોતાને ત્યાં નહીં ઉતરવા મઠિ કપડો આપે છે. અને રાજકીય વિષયો ઉપર વાતચીત આલે છે. એક દિવસે નામદાર પોતાના મિત્ર પ્રો. કાપડીઆ સાથે તેનો મેળાપ કરાવે છે. હાંદી વિશ્વવવાદી નહીં થઈ શકે એમ પ્રો. કાપડીઆ તેને કહે છે. સુદર્શન ને પ્રો. કાપડીઆ દેશદ્રોહી લાગે છે; નામદાર દેશદ્રોહી લાગે છે. અને તે બંધા દેશદ્રોહી વાતાવરણમાંથી બીજો દિવસે અંબાલાલને ત્યાં આધ્યા જાય છે. ધનીના નિર્દોષ હાસ્યે તેની અજાણ્યુઓ જાણી થાય છે અને તે વડોદરા જાય છે.

રાજહાદુર સુદર્શનને નામદારને ત્યાં નહીં ઉતરવા મઠિ લઈ છે અને સુલોચના સાથે તેનું લગ્ન નહીં કરી રફે તેની મતલબને નામદારને આગેલો પત્ર તેને દેખાડે છે.

ફરીથી કોલેજમાં વર્ગો રાફ થાય છે અને સુદર્શન પિતાની અનુમતિથી મુંબઈમાં અંબાલાલને ત્યાં પૈસા આપવનું નક્કી કરી રહે છે. અને ધનીના સહવાસમાં અને અંબાલાલની મૈત્રીમાં તે સ્વતંત્ર હાંદના દિવસો જહુ નજીક લેતો સમય વ્યતીત કરે છે. ‘માની’ સ્વતંત્રતાના વિચારો કરતાં તેને વારંવાર કાપડીઆની સુચનાઓ યાદ આવે છે. તે એક દિવસ કાપડીઆને મળવા ગયા. ત્યાં હાંદીઓ વિશ્વવવાદીઓ કેમ નહીં થઈ શકે તે વાંચે ચર્ચા ચાલી અ તે પ્રો. કાપડીઆએ રાજકીય હદતમાં ધર્મને નહીં સંડોવવા ચેતવણી આપી અને ફરીથી અદ્ધ. પૂર્વકેવચાચું’ કે હાંદીઓ વિશ્વવવાદીઓ નહીં થઈ શકે. સુદર્શન ત્યાંથી હઠી ચાલતો થયો. અનેક તરંગો તેના મનમાં હડયા. અઅદ્ધ જી બન્યો ને હાંત હાંધી તે સ્વરથના ખોલો હતો ત્યાં ધની આવી. તેણે તેને પડતો બચાવ્યો. ‘માનો ઉદ્ધાર યરોજ એવી તેણે ખાત્રી આપી.

૧૯૦૭ માં કોંગ્રેસ નામપુરમાં ભરાવાની હતી પરંતુ ‘મવાલો’ ‘અહાલ’ પક્ષથી ટેક ડરતા હતાં એટલે ‘મવાલ’ પક્ષના સર્વાધિકારી શીરોજીરાહે હુકમ કાઢ્યો કે કોંગ્રેસે સુરત જહુ. ડો. રાસબિહારી ધોધને પ્રમુખપદનું નિમત્રણ કયુ. ૧૯૦૭ ના ડીસેમ્બરમાં સુરત ખાતે કે એસ ભરાવા માંડી. સુદર્શન અને તેની ટાળી પછુ ત્યાં નજ. ‘મવાલ’ પક્ષે ‘અહાલ’ પક્ષના કુરચ ઉરાડી દેવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. સુદર્શન અને તેની ટાળીના સહયોગે ગયસેવક થઈ ગયા ને ‘મવાલો’ અને ‘અહાલો’ની થતી સધિમાં વિરોધ પાડવા લાગ્યા.

(હવે આગળ વાંચો.)

પ્રકરણ ૧૨ મું—(ચાલુ)

કેડીની કંડબનું નવજોત

૨

સુ

લોચનાની યુક્તિ સફલ થઈ નામદાર જમગેહનલાલ કોંગ્રેસની પીઠમાં એટલા પડ્યા હતા કે તેને છોકરી પર જીલમ

કરવાનું મન થયું નહીં; અને ૨૩ મીએ રાતના આંદોડ પર નામદારને અને ગારીબહેનને સુલોચના અને કાપડીઆએ સુરત વળાવ્યાં. જ્યાં સુધી નામદાર પાછા આવે ત્યાં સુધી

કાપડીઆએ સુલોચના સાથે વાદકેશ્વર રહેવા કષ્ટિયુ હતુ

પરગામથી માલીક પાછા ફરતા ટુરકુરીઆ ને આવે તે ઉત્સાહથી પ્રેરેમર પ્રપડીઆએ સુલોચના સાથે ગેહવાનું કષ્ટન કર્યું પુછડી પટપટાવવાને બદલે તે આખો વખત હાથ ધસતા છલથી ચાટનાને બદલે તેમના હેઠ બોલુ બેલુ થતા સુધવાને બદલે તે સતત તપકીંગ લયા કરતા આ પ્રકારની ચચળતા બ્યારે તે કે સરસ વાચતા-૬ નણુ દષ્ટિમદુ જોના- નવો સિદ્ધાંત ઉલેલતા સારે તેના પર હમેશા દેખાતી, એટલે કોઈને તે અસાધારણ લાગી નહીં

આ ચચળતાએ કાપડીઆની મોલવાની શક્તિ હરી વધી હતી જેમ ટાંકે હુવાતો માણસ દેનતા આગળ મુગે મોઢે તાપે તમ તે બોલ્યા પ્રિના આ નવી આવેલી ગમ્મીની મળહ લેતા હતા આ ગરમીવી તેને સતોપ હતો

બ્યારે તે ઘેગ ગયા સારે પ્રેરેસરનો વિચાર દીનનખાનામા બેસી થોડીઝ વાનો કરવાનો હતો, પણુ સુનોચનાને આનતી કાપના સ્વપ્ના અનુભવવાની ઉતાવળ હતી તેથી તે સુવા ચાની ગધ

કાપડીઆ હમેશની ટેવ મુજબ હાયમા એક ચોપડી લઇ વાચના બેઠા, ચોપડી કાપદાની હતી 'Dicey's Conflict of Laws' અત્યારે એ ચોપડીમા તેનું ધ્યાન ચોટયુ હોય એમ લાગુ નહીં તે અમાનવવાર ઉચુ જોતા ને આખો પપ્પગવતા થોડીચરે તેમણે ચોપડી ઉઘી મુકી તે ટીકીને ઉપગ ગયા અને બ્યારે સુનોચનાના બધાચારણા આગમથી પસાર થયા સારે જાણે મદિરના દેન રખેને જાણે એના લયથી, નીચી મજરે મે ધીમે પગે

તે ચાલી ગયા થોડીવાર દૂર જઈને તેણે તેના બારણા સામે જોયા કર્યું, ને ધ્યાનથી સાલજીયુ થોડીવારે જરાક હસીને ચાલી ગયા પોતાના સુવાના ચોરડામા જઈ તેણે કાગળ ને પેન્સીલ વધ ટાયણુ કરવા માડી -

‘ જનવર શાસ્ત્રના નિયનો

પ્રાણીઓનું આકર્ષણ

આકર્ષણનું સ્વરૂપ

તેનું મનુષ્યોમા પરિવર્તન

૪૬ ને કદરપાનું જુવાન ને સ્વરૂપવાન તરફ

આકર્ષણ

પ્રેમ ને આકર્ષણ વચ્ચે ફેર

વાતસલ્ય ને પ્રેમ વચ્ચે ફેર ’

આ પ્રમાણે વિષયની ટાયણો કરતા મધરાત વીતી ગઇ સવારે ચઢા પીતા સુનોચનાએ કહ્યું “કાકા ! શુ કરશો ? હુ તો છેક સાજના આવીશ ”

કાપડીઆએ રકાખીમાથી ઉચુ જોયુ “શુ કરશો ? જોડો મેડો લખીશ હુ પણુ નાનો હોત તો આવન ! સાથે ગણપતને લઇ જાય છેને ?

“ શુ કામ છે ? આપણે તે કે મુચ્ચન માની સમયમા છીએ ? મને દોઢ ખાંધ જવાનું છે ? ”

કે કામજ પડયુ ”

“ નહીં રે ત્યો આ મારા કેડમ આવ્યા

એટલામા એક ગાંડીમા મે । કનાર્ક ફરતમ ‘ પહેનનાન, ’ ગણપતરામ મર્તડકર ને એક ખીજે દક્ષણી આગે ।

‘ હો હો, પ્રેરેસર ચાહેય, કેમ છે ? ’

ખી માત ડકે પ્રેરેસર જોડે હાય મેળ યા

‘ મીસ સુનોચના, કેમ છે ? ’

‘ હવે મેરા ! ’ સુનોચનાએ કહ્યું, ‘ કેમ અત્તમજ ! ચઢા તો લેરોજને ”

“દીઝર, દીઝર, નામદાર ! લક્ષ્મીનું!”
મેરાંએ તીજી અવાજે જગાળ વાળ્યો.

“હા, ધણી ખુશીથી.”

“આ મારો ફૂડ છે.” માર્તંડકરે કહ્યું;
“પગેણા છે. પુનેથી આવ્યા છે. મી.
અલયંકર.”

“થેંક્યું! થેંક્યું!” કગ્તાં મી. અમયંકરે
શેકહેંડ કરી ને બધાં ખેલાં. મેરાં ને રતમને
પ્રોફેસરની હાજરીથી જરાક દોલ ધએલો
લાગ્યો.

મેરાં ક્લાર્ક જરાક જડી. ને સાદા
દેખ વની હતી. તેના વાળ જળે ચડીયાંના
માળા માટે ખાસ તૈયાર કરાવામાં આવ્યા
હોય એવા જડા, પહેાળા ને પુલાવેલા હતા.
તે આજની આયકા ખાતી; અને દમતી, તજી
અવાજે. ગમે તેની જોડે, ને ગમે ત્યાં ગમે તેથી
મજાક કરવામાંજ નિપજાત હોય એમ લાગતું.

રસ્તમ ‘પહેલવાન’ ને નામે ઓળખાતો.
તે ઉચો ને જડો હતો. તેના ગાજ જળે તે
બ્યુગલ વગાડવાજ કરતો હોય એવા ભરેલા
હતા. તેનું હુંકું નાક, જળે ધડનાં અધવચ
કોષ અટકી પડ્યું હોય એવા ખ્યાલ આપતું.
જેમ મીરાં તીજી અવાજે દસતી, તેમ રસ્તમ
ખોખરે અવાજે દસતો; અને એ સાથે દસતાં
ત્યારે જળે કોષ હારમોનીઅમતા પારજ ને
ટીપની ચાવી પર ગમે તેમ સથે મુકીઓ
મારતું હોય એમ લાગતું.

મી. ગણપતરાવ માર્તંડકર-ઉર્ફે અન્ના
સાહેબ પાંત્રીસેક વર્ષના, જરાક જડા, વધારે
કાળા, ધણાજ ગભીર ને અતિશય વિદ્વાન
લાગતા સરકૂતના અધ્યાપી હતા. તે જન્મે
યુજરાતી હોય પુનામાં રહી સંસ્કૃત ભાષાના
સાત સમુદ્રે તરી ગયા હતા. અને ‘માંકડ’
ઉપાધિધાન ઔરવશીક નહોં લાગવાથી તેને

માર્તંડકરનું રૂપ આપ્યું હતું એમના મોઢા
પર અજન્મ ઉપદેશકનું તેજ સદાએ દેખાવા
કરતું. એમની આંખમાં શિક્ષકની સખ્તાઈ
ભાગ્યેજ અદૃષ્ટ થતી. તે બોલતા તો જળે
જીભ પર કાટેા રાખી, તેમાંથી તેળી જોળી
ધી વેચતા હોય એવી ઢબે. તે દસતા તો જળે
કોષ મહાદરિદ્રી દ્યાર્દતાની ધેત્રજ.માં દાન
મારે પૈ કાઢી વાટવાનું મોઢું ધીમેથી,
કમનેથી બોલતા હોય એમ લાગતું. તે શેકહેંડ
કરતા તો હાથ વધુ ઉચો નીચો કરવાથી શેપ-
નામ પર ભાર વધુ થઈ જતો હોય તેમ ધીમેથી.

અમયંકર સુકો ને ઉચો ને તેજહીણો યુવક
હતો. અન્ના સાહેબના શબ્દો સાંભળી તેમાં
સંમત થયા સીવાય જન્મવાનું કે જીવવાનું
એને કુંજ કારણ નહોં હોય એમ દેખાતું હતું.

“કાપડીઆ સાહેબ! આજે અમે વર-
સોવા જવાના છીએ. સૃષ્ટિ સૌંદર્યથી મનનો
વિકાસ થાય છે. આ નાના મગજ પર સૌંદર્ય
ને સ્વાતંત્ર્યની અવારનવાર છાપ પડે એ ધણું
સારું છે.”

કાપડીઆએ આંખો પટપટાવી ને તપકીર-
નો સડકો લીધો. “આ અધાને ઠીક સીધાં
રાખજો. સમજ્યા? હા-હા-હા” તેણે કહ્યું.

“મેં નોટીસ આપી દીધી છે, શુ પુછ્યું
પ્રોફેસર કાપડીઆ! કે અમે બીજકુલ
શીખામણ સાંભળવા તૈયાર નથી.”

“શીખામણ સાંભળવા માટે તૈયાર ન
રહેવું એ અધોગતિનું સ્પષ્ટ ગિહ છે.
Mind must be open. (મગજ ખુલ્લું
રાખવું જોઈએ)” અન્ના સાહેબે કહ્યું.

“That's it” પ્રશંસકની તત્પરતાથી
અલયંકરે કહ્યું.

“આ મારો અલયંકર—”

“મી. માર્તંડકર! આ ચહા ટાઢી પડી

નવ છે” સુલોચનાએ સંભાળ્યું.

“અન્ના સાહેબ કહેવાથી બોલવામાં સુમત્રા ને સ્નેહમાં વધારો ખંને થશે” જરાક ભારેખમ અગ્રેજીમાં અન્નાસાહેબે કહ્યું.

“હીક,” દરિની સુલોચનાએ કહ્યું. માર્તંડકરને કેકીએ કેમ લીધો હતો તેનું એને લાન થયું.

“Don't be silly (મુરખ થા મા) અન્નાસાહેબ”, પ્રેદ્દિસરે કહ્યું; “શીખામણ, આપનાર સીવાય કોઇને સંતોષ આપતી નથી. શીખામણ લેનાર તે પ્રમાણે ચાલે તો સ્વમાનભગ થઇ રહે. નહીં ચાલે તો સ્વર્ગનો દરતો ચુકયો હોય એવા અસંતોષ તેને ફારી રહે છે.”

“પણ તમે તો રોજ શીખામણ આપો છો.”

“હા. એથીજ મારી પાચનક્રિયા ચાલે છે.” હા-હા, કાપડીઆએ દસીને કહ્યું. “પણ હું એ શીખામણ એવા સ્વરૂપમાં આપું છું કે કોઇને સમજતી નથી. એટલે કોઇને કે અડચણ નહતી નથી. સમજ્યા ?”

“ચાલો ત્યારે હું કપડાં પહેરી આવું” કહી સુલોચના ચાલી ગઇ, ને તેની પાછળ દોડતી દોડતી મહેરાં ઉડી.

ચોડીવારે જ્યારે સુલોચના મિત્રો સથે ચાલી ગઇ ત્યારે પ્રેદ્દિસરે તેની પાછળ ક્યાં સુધી જોયા ક્યું. એની નાની આંખનાં નિરતેજ ઉડાણમાં અકળ દયામણાપણું દેખાયા ક્યું, એ પોતાનો નિઃશ્વ લખવા બેઠા.

૩

કેકીની કલથ વરસોવા ગઇ. ટ્રેનમાં મહેરાં સીસેટી વગાડતી ને રુસ્તમ મોહાવતી ‘પક-લમ’ કરી તબલાં વગાડતો. માર્તંડકર બધાના ઉદ્ધાર માટે શીખામણો આપતા ને અલથ-

કર બધાનીવતી સંભળતો. કેકી હસતો, હસાવતો ને વાળ સમારતો. સુલોચના આ ગંમત જોઇ સંભળી આનંદ માણતી. એને સ્વાતંત્ર્યનો ચરકો લાગવા માંડ્યો હતો.

અંધેરીથી ટાંગામાં બેસી બધા વરસોવા ગયા; સવારનો પવન, રેતીના ઢગ, સમુદ્ર તરંગોનું નર્તન, ઉછળતી જુવાની, વિગતીય મિત્રો; પછી શું જોઇએ ? મહેરાં ને સુલોચના ડુંદડી ફર્યા; બધાંએ દોડ્યાં. કુધાં ને પડ્યાં.

આખરે મરદો બધા દરીઆમાં પડ્યા. પહેલાં જીઓ શરમાતી ખંચાતી કીનારા પર ઉભી રહી; પછી દસીને નીચું જોયું; પછી મહેરાંએ નહાવાનો વેશ પહેરી, આંખો મીંચી ઝંપલાવ્યું; પછી સુલોચના નાહાવા પડું ન પડું એમ વિચાર કરી રહી.—ને આખરે હાંફુ ટોડકરીના શરમાળપણાની જીત થવાની હતી સાંની સાંજ ઉભી રહી.

બપોર પરી ને બધા કોઇના એક ખાલી બંગલામાં ગયા ને માળીને રૂપીઓ આપી બારણાં ઉઘડાવ્યાં. સાંજ બધાએ નાસ્તો લીધો; ખાઇ, ધરાઇ બધાએ ચોડીવાર ઝોકાં ખાધાં. સાંજના પાંચ વાગતાં ચઢા કરાવી તેમણે પીંધી ને પાછા નીકળવાની તૈયારી કરી. તાનમાં આવેલી કેકીની કલથ રાત પડ્યા આવતાં ટ્રાંટરોડ પાછી આવી.

સુલોચનાએ ઘેર જવાની દરખાસ્ત મુકી પણ બધાએ તેને દસી કાઢી. હજી ખરું નવ જોત તો શરૂ થવાનું હતું.

બધા કેકીને ઘેર ગયાં. શોખીન કેકીને ‘કલેટ’ મુઘડ ને સુશોભિત હને; અને સાં જમવાની તૈયારીઓ થઇ રહી હતી.

દરેક જણ હસતું, તોફાન કરતું આવ્યું અને પ્રુલથી શણગારાએલી ટેબલ જોઇ તાલી પાડવા મંડી ગયું. માત્ર અન્નાસાહેબ જે ન્યાય-

ના સિદ્ધાંતોનું સ્પષ્ટિકરણ કરતા હતા તે ક્યારે
ગળા; અને માત્ર અભયંકરે 'હો હો' કરી
પોતાનું ધ્યાન છે એમ સાબીતી કરી.

એક રૂપાળા નાનકડા ઓરડામાં સુલોચના ને
મહેરાં કપડાં સમારવા ગયાં. સુલોચનાનું મોં
રાતું ચોળ થઇ ગયું હતું; અને તડકા, તોફાન,
દારૂ ને ગમ્મતથી તેનું લોહી ઉછાળા મારી
રહ્યું હતું. ચોટલો વાળતાં સામે પડેલી કેકી-
ની છબી તરફ તે એકીટસે જોઇ રહી. આ
જીવન કેવું સરસ હતું! આ જીવનનો નાપક...
કોવો સરસ થાય ?

મહેરાં સીસોટીમાં 'લા માર્સીસ' વગાડતી
આવી; ને રુસ્તમ તાલબદ્ધ હાથ પગ ઉઘા
નીચા કરતો તેની પાછળ આવ્યો. કેકી,
ચમકતી આંખો ને જીભમાં શોભતો, નવાં
કપડાં પહેરી બધાને સ્વાગત કરતો ઉભો હતો.
તણુ નોકર—“બોયસ” સફેદ ચાંદની જેવે વેષે
—પુતળાંની માફક ખુરશીઓ પાછળ ઉભા હતા.
અન્ના સાહેબ ને અભયંકર આવ્યા.

“અભયંકર! એટલું યાદ રાખજે કે
આપણી આર્થ સંસ્કૃતિનો આધાર આપણા
ચારિત્ર્ય પર છે ને આપણા ચારિત્ર્યનો આધાર
આપણા સંયમ પર છે ને સંયમનો આધાર—”

“આવો અન્નાસાહેબ! આવ્ય ખુરશી
તમારી” કેકીએ કહ્યું; “ને અભયંકર! તમે
અહીંયાં આવો.”

—“આપણા સંચિત પર છે.” અન્ના
સાહેબે નીચા વળી ટેબલ પર મુકેલા ફુલને નાક
અરકાડી સુંઘવા માણ્યાં. “આ જો! રૂપ, રસ,
ગંધ સ્પર્શ શબ્દની મોહિની કે બાકી છે? આથી
આત્મા અધમ બને છે—કેકી! તારું ઘર સરસ
છે, તને બધી મોહવણુ આવડે છે. ‘સર્વે ગુણાઃ
કાશ્વતમાશ્રયન્તે.’ ખર કેની અભયંકર?”

“આવો નામદાર!” કેકીએ અચળ જઇ
આવકાર આપ્યો.

જરાક શરમાતી સુલોચના આવી ને કેકીની
પાસે બેઠી. મહેરાંએ સીસોટીનો ટ્યુન બદલ્યો.
રુસ્તમે ટેબલ પર તબલાં વગાડવા માણ્યાં. કેકીએ
બોયોને નીશાની કરી એટલે તે ખાવાનું
લાવવામાં પડ્યા.

“કેકી!” અન્નાસાહેબે કહ્યું; “પગ
લટકતા રાખી બેસવું એ શાસ્ત્ર વિરુદ્ધ છે.
વેદકના ગ્રંથો એ પદ્ધતિની વિરુદ્ધ છે.” તેણે બુટ
કાઢી ધીમે રહીને ખુરશી પર પલાંડી વાળી,
“અભયંકર!—”

“રુસ્તમ શું લેશે? કાકટલ! મહેરાં તું!”
કેકીએ પુછ્યું.

—“એટલું યાદ રાખજે જમતી વખતે
સિંપ્સા રાખતી નહીં. એનાથી શરીરનું સમતોલ
પણ બગડે છે.”

—“ના, શેપેન” મહેરાંએ કહ્યું.

“ખાતી વખતે ઉઘા પ્રકારની જ્ઞાનગોષ્ઠિથી-
જ શરીર અને આત્માની શાંતિ રહે છે.” અન્ના
સાહેબે કહ્યું. “કેકી! રન્નેચુણ અર્શાતિનું
મૂલ છે—ખાસ કરીને ખાતી વખતે. અને ચંપીન
ચાલશે, અભયંકર! તું જરા ચાખજે”

“નામદાર તમે?”

“કે નહીં.”

“તે કે ચાલે? મારી કમળની નવજોતનું
શું યાચ?”

સુલોચનાએ નીચું જોઇ તા, ના કહેવા માંડ્યું.

“એ નહીં ચાલે. મારા સમ!” કેકીએ કહ્યું.

સુલોચનાએ નીચું માથું રાખી ઉઘી આંખો
કરી. તેમાં તેણે ચમકતાં દંતાં.

“તમારી કમ્પા—”

“મીસ સુલોચના” અન્નાસાહેબે વચમાં
અંપલાયું; “યદયિ શુદ્ધ ભોક્તૃત્વ ના કરણીયમ” એ

સિદ્ધાંત હમેશા લાગુ પડેનો નથી અત્યારે ચંપીન લોક વિરુદ્ધ નથી; અને દ્રાક્ષાસવ છે એટલે શુદ્ધ છે. કોઈ વસ્તુ વાસના સાથે કરીએ તોજ અશુદ્ધ અને છે.”

“ઠીક! જરાક—” સુલોચનાએ કહ્યું.

“મુક” કેટ્ટીએ કહ્યું.

“ના-ના, આટલો બધો—”

“તુ મુકે જાને” રુસ્તમે કહ્યું.

“કોઈને કે આપડું નથી.” કહી મહેરા-એ બોલના હાથમાંથી શીશી લઈ સુલોચનાના સ્વાસમાં શેપેન નાખ્યો.

“અ ર ર ર—” એક મોટી માછલી ગડાખીમાં પડેલી જોઈ સુલોચના બેલી ઉઠી

“યુ ગદા” કેટ્ટીએ ‘બોય’ને ધબ્બો માર્યો

“એ મીટ (માંસ) નથી ખાતા.”

બોયે ક્રુજતે હાથે રકાખી ઉઘડી લીધી

“હોંદુ શાસ્ત્રમાં માંમાદાર નિષિદ્ધ છે એવું કેટલાકનું માનવું છે—” અન્નાસાહેબે બોલવા માંડ્યું.

“જરા ‘એઝ’ (ઈડા) તો લઈ મ—” મહેરાંએ ટહુકા કર્યો ને ટેબલની નીચેથી સુલોચનાનો પગ દાખવાની ઇચ્છાથી જીલમી એણે કેટ્ટીનો પગ દાખ્યો—

“હોંદુ શાસ્ત્ર પહેલેથીજ મામાદારની તરફેણમાં છે બોય! બીજી એક ‘શીંગ’—” બોયના હાથમાં એકજ શીશી હોવાથી અન્નાસાહેબે અસંતોષ જાહેર કર્યો; “અબધંકર! આ તો જલ ફલ—”

“મહેરાં માય” પોતાનો પગ આપાથી ફકા દસીને બોલ્યો. “મારો પગ ફુપ્પેનો નથી. પહેલવાનના પગ પરજ મારો જરી ઝાખો—”

“ઓ! You unchivalrous brute (ત્રી સન્માન વિનાના જનવર)” મહેરાંએ ચાંપીઆગી પાડી.

“હા, Fickleness thy name is woman (અસ્થિરતા-તારુજ નામ સ્ત્રી)” રુસ્તમે મહેરાંના વાંસા પર એક ધબ્બો નાખ્યો.

“સ્ત્રી અસ્થિર નથી, સ્થિર છે” અન્નાસાહેબે કહ્યું; “નારી પ્રત્યક્ષ રાક્ષસી છે એમનું શાસ્ત્ર વચન છે. એનો એ સ્વભાવ બદમાનો નથી, અભયંકર! જ્યારથી વિશ્વાભિન્ને મેનકાને—”

“શેમ! શેમ! (શરમ! શરમ!)” મહેરાંએ કહ્યું.

“ઝોરડર! ઝોરડર!” સુલોચનાને કહ્યું ને ટેબલ પર જરી ઠોકી.

“નામદાર—નામદાર! સાભળો”

—મેનકાને ત્યાગી તેજ પ્રસંગ પરથી સ્ત્રીનો એકજ પકારનો સ્વભાવ છે”

“અન્નાસાહેબ! જીનો પંપ નહીં કરશે, નહીં તો હું અને મહેરાં—”

“એ શુ ગાળો દે છે તે?” મહેરાંએ ડોળા કાઢી કહ્યું.

“હું” મોંમાનો કેટ્ટીએ જોમ તેમ કહ્યો કેટલો ગળી અન્નાસાહેબ બોલ્યા. “સ્ત્રીએને નબહુમાન જોઈ રહું છું મનુષ્યોનાં મન વચન છે” કહી તેણે શેપેનના ગ્લાસની મદદથી કેટ્ટીએ ગળે ઉતાર્યો “યજ નાર્યન્તુ—ખજ છે ને—”

“નામનર! તમારું મોંદું લાલ થયું છે જુઓ આ ગ્લાસમાં દેખાય છે. Lovelier!” કેટ્ટીએ સુલોચનાને કહ્યું

“નફ્ટ થાય છે કે કેટ્ટી!” સુલોચનાએ શરમાઈને કહ્યું

“નહીં થાઉં! પણ આ શેપેન—”

“જરાક લઈ છું—”

“તે કે ચાલે?”

“શે'પેન! શે'પેન! નામદાર હકાઓ”
મહેરાંએ છુમ પાડી.

“ના, થેંકસ—”

“જરાક” અન્નાસાહેબે કહ્યું: “લીધું
તોય શું ને વધારે લીધું તોય શું? એક વખત
મુસલમાનનું પાણી પીધું કે અનેકવાર”.

૪

એક કલાકમાં નવી સૃષ્ટિ પેદા થઇ.
અન્નાસાહેબ, કેકી ને પહેલવાને સીમરો
પીવા માંડી હતી, ને ખંડમાં બધે ધુમાડો
પ્રસરી રહ્યો હતો. પેટ ભરાતાં એ ત્રણે અને
મહેરાંએ છુટે હાથે શે'પેન પર મારો ચાલુ
રાખ્યો હતો.

“કેકી!” અસ્થિર આંખે ને ધોધરે ધાંટ
અન્નાસાહેબ બોલતા હતા; “યાદ રાખજે કે
ચારિત્ર્ય વગર માણસ પશુ સમાન છે. એ
શાસ્ત્રનું વચન કદી વીસરવું નહીં અ-અહ-
અહ”-એમને હેડકી આવી એટલે તે શમાવવા
એમણે ગ્વાસ લીધું. વચન...શાસ્ત્રનું મનુ—
અહઅહ-કેકી!”

“મહેરાં આપ તારા બાપ ને બપાવા
બધાંનો ટોસ્ટ લઈ છું”-પહેલવાન બોલતો
હતો. તેણે એક હાથ મહેરાંને કેડે નાંખ્યો
હતો.

“શેમ! લેની તારા બાપ બપાવાનો ટોસ્ટ”
મહેરાંએ જવાબ દીધો.

“નામદાર” ધીમેથી બોલતાં કેકીથી
મોટો ધાંટો પાડી જવાયો; “તમે બહુજ
મુંદર છો—”

“મ-મનુ મદારાજે કહ્યું છે કેકી, કે
દક્ષિણ ન્યુસેપ્પાદ.. મન:.. પૂર્વ સમાચાર! હવે
હું રનઅંદમાં માનતો નથી. હું સંયમ
ત-તપ ને વૈરાગ્યમાં મ-અહ અહ-મનુ—”

“એ મનુ કોણ મુઓ છે—” મહેરાંએ

ટેબલ નીચે પગ લંબાવી એક લાત કેકીને મારી.

“કેકી! મારે ઘેર જવાનો વખત થયો.”

ચમકતી આંખોએ સુલોચનાએ કહ્યું.

“મનુ મદારાજ-મહેરાં હાલકાં! એ પ્રાચીન
આર્યાવર્તના આદ્ય શાસ્ત્રકાર, સર્પના પુત્રને-
બોય! શે'પેન! ના! કેકી! વીરકી શું ખોટો!
બોય વીરકી!—

“નામદાર! આપારે શું ઉતાવળ છે?
તમે જશે તો”—કેકીએ ટેબલ નીચે હાથ
લંબાવી સુલોચનાના પગ પર મુક્યો; “બોય!
જરાક નાખ” સુલોચનાએ પોતાને હાથે તેનો
હાથ ખસડવા ગઇ, ને હાથ ત્યાંનો ત્યાંજ રહ્યો.

“અન્નાનાહેબ! આંખું નોન્સેન્સ (અર્થ
વિનાનું) શું બોલો છો? તમારાં શાસ્ત્ર ને
પદ્ધતિસ્તરી તોબા થઇ. અન્નાસાહેબ! લાંબુ
જીવજો. ને-ને મહેરાં માંદ-” ફરતમે ધુજતો
હાથે ગ્વાસ લીધું.

“નામદાર! તમે મારા જગર છો.”
કેકીએ ધુજતે અવાજે સુલોચનાના કાનમાં
કહ્યું.

સુલોચના સામે જવાબ આપવા ગઇ,
પણ જીભ સુકાતી હોવાથી તેણે એક રનેહાળ
દૃષ્ટિ કેકી સતોષ માન્યો.

“રરતમ! શાસ્ત્રની અ-વ-અહ-અહ—”
તું અનાયું શું સમજે? અમે તપસ્વી—”

“નામદાર! આ શું બકે છે?” મહેરાંએ
પુછ્યું: “અરે રે મરે રે તું તેણે ખુરશી ખસેડી
ચીસ પાડી. ફરતમે બુઝમાં ગ્વાસ મહેરાં પર
નાખ્યું હતું.

“તપસ્વી એટલે જોગી—” સુલોચનાએ
કહ્યું.

“જોગી—હું જો-જો-ગી” અન્નાસાહેબે
કહ્યું.”

[વધુ માટે જુઓ ૫૫૪ ૪૭૭]

સીનેમાનું જગત*

લેખક:
રા. ધનરુખસાલ
કૃષ્ણલાલ મહેતા,
સભ્ય, સાહિત્ય સંસદ

—૦—

મંડુકોની ગોળીઓ ધડાધડ ધરાવી એ તો તેમને મન સામાન્ય ગપાલ હાંકવા જેવું છે

૧ સાંસારિક જીવન

સીનેમાનું જગત આપણા જગત જેવું નથી તેમજ રંગભૂમિના જગત જેવું પણ નથી. એથી એ તદ્દન જુદું છે એમ સીનેમા ભેવા જનાર સર્વ મનુષ્યો સમજી શક્યાંજ હશે. એ જગતના પાત્રોને એક વસ્તુનો તો અભાવજ છે અને તે શાંતિનો. કેમકે પાત્ર ના મુખ ઉપર તમે શાંતિ નહોં જોઈ શકો. ઘરમાં શાંતિથી બેસીને વાતો કરવી, બાલકો ઉડરવામાં પોતાનું જીવન વ્યતિત કરવું વગેરે કાર્યો એ જગતનાં પાત્રો કરીજ શકતાં નથી—કે પછી કરવાની તેમને દરજાજ હોતી નથી. તેઓને તો સ્વછંદે ફરવું, રેસ્ટોરાંમાં જવું, એકેકની સાથે ડોળા ધુરકારવા, તોફાન ચલા હોય ત્યા હાજર રહેવું એવુંજ ગમે છે. જીવનનો મોટો ભાગ તેઓ ધરમા ગાળવા કરતા રેસ્ટોરામાંજ ગાળવાનું પસંદ કરે છે

પૈનાદાર તેમજ ગરીબ, શહેરના લોકો તેમજ ગામગ્રાના લોકો જગતના શીકારીઓ વગેરે

વર્ગો તો જેમ આપણામાં હોય છે તેમજ તેમનામાં પણ હોય છે પૈસાદાર વર્ગનાં રેસ્ટોરાંનાં વિસ્તાર એકેક બળે માફલ જેટલા તો હોય છેજ માણસો એક હેડેથી દાખલ થતાં હોય છે તો તેઓ નાનાં, ઝીણાં જાંતુઓ જેવાંજ લાગે છે એ રેસ્ટોરાંમાં બનતાં સુધી ખાવાનું તો કોઈ લેતુંજ નથી. માત્ર શેપેનના પીપે પીપજ દહવાયાં નય છે અને ડોળાયાં નય છે છુટા પૈસા પણ કોઈ આપતું નથી જણાતું શેપેન પી લીધો કે ગજવામાંથી તોડોના ચોડા કાઢી વેષ્ટરની સામા ફેંકાય છે. આ જોઈને આપણને ધડીબર એમ થઈ નય છે કે સીનેમાના જગતમાંના રેસ્ટોરાં વાળાને કમાણી ઘણી મોટી થતી હશે

પણ બધાજ રેસ્ટોરાંવાળાને આવી સુખની છાંદણી હોય છે એવું પણ નથી. એ જગતમાં દાખરસની ભિંમવાળા પાત્રો પણ ઘણા હોય છે અને એઓ બ્યારે રેસ્ટોરામાં નય છે ત્યારે એમને આનંદ જુદોજ દિશામાં સમાએલો જણાય છે. સોડા લેમનના સાઇફનો વિચિત્ર

* મૂળ અંગ્રેજી લેખકથી [આ વાર્તાનાં ચિત્રો પણ મુળ અંગ્રેજી લેખકથી છે —ઉપલબ્ધી.]

રીતે ઉઠાડવા, એથી રેસ્ટોરાંના ઓરડાઓ ચીકાર કરી મુકવા, ખીર્ખી મનુષ્યોને પણ તેનાથી તરબોળ કરી મુકવા વગેરે રીતો એમના આનંદનું મુખ્ય અંગ હોય છે. તેમજ રેસ્ટોરાં-વાળાઓની જીંદગી પણ ધણી વાર જોખમમાં હોય છેજ. મોટાં મોટાં જંગલોમાંથી સોનું શોધનારાઓ, જંગલી ઢોરો પકડનારાઓ વગેરે સ્નાયુશીલ આકૃતિવાળાઓ અને મજાશુભ પહેલવાનો જ્યારે રેસ્ટોરાંઓની મુલાકાતે ઉતરી પડે છે ત્યારે રેસ્ટોરાંનું જીવન જીવંત રંગ પકડે છે. મામસામા ભયાનક આંખ કાઢી, મોમાં છ છ ઈંચ લાંબી સીગારો ખોસી, બંદુકોની ગોળાઓ નડાધડ છોડવી એ તો તેમને મન સામાન્ય ગપાટા ઢાંકવા જેવું છે. તે સમયે કાચના પ્યાલાં રકાખી, ડીકેન્ટરો મોટી મરણીઓ વગેરે ફડાફડ પુટે છે, અનેક માણસો ધાયલ થાય છે, અનેક

માણસો મરણ પામે છે. અને છતાંય ત્યાં નથી પાલીસ દાદાનો જીલમ જણાતો કે નથી તેમને તેમની રમતમાં વિક્ષેપ પાડનાર કામ મનુષ્યો ત્યાં આવતાં.

ત્યાંનાં ઘરો

આપણા જગતમાં ઘરો મેળવવાની મુશ્કેલી કેટલી બધી છે એ ખાસ કરીને મુંબાઇમાં રહેનાર માણસોથી અજાણ્યું નથી. પણ સીનેમાનાં જગતમાં આ મુશ્કેલી નહોતી જેવી છે. જે ઘર જુઓ તે ઘર મોટું, ભવ્ય, આરસની સીડીઓ-વાળું; મોટા મોટા ખંડ અને દીવાનખાનાવાળું અને ફરનીયરથી લદબદળ જોવામાં આવે છે. અને આવાં સુંદર ઘરોનાં બાડાં પણ ધણુંખરું સાધારણજ હોય છે, કારણ કે લગભગ બધાંજ માણસો આવાંજ ઘરમાં રહે છે અને તે ઉપરાંત આવાં કેટલાંક ઘરો તો ખાલીજ પડેલાં હોય છે

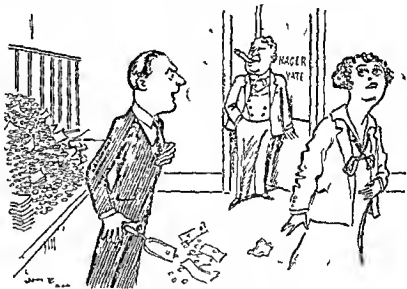

મુકી 'જોરથી ટબલ ઉપર અફાળોને તે કહે કે "બસ, ફલાણી કંપનીને મારે ભુકી કરી નાખવો છો!" એટલે થઈ ચુક્યું.

ન્યાં ખીચારા ખુનીઓ અને હુટારાંઓ પોતે મારી નાખેલ મનુષ્યોનાં શબ લાવીને નીરતિ સંતાડી મુકા શકે છે. અત્રે એટલું જણાવવું જરૂરનું છે કે આ જગતમાં હુટારા, ખુનીઓ, ધાડપાડુઓ વગેરે વર્ગને માટે ખાસ કરીને ગંધીજી સગવડ તૈયાર રાખવામાં આવી છે. છતાં પણ એટલું તો કહેવુંજ જોઈએ કે આવાં મહેલાતો જેવાં મકાનોમાં પણ અમુક દોષ તો જોવામાં આવેછેજ. અને તે એજ કે દરેક જગ્યાએ માણસોને સંતાષ રહેવાની જગ્યાઓ તો હોય છેજ. કાંઈપણ પ્રેમી મુગલ પ્રેમલાપ કરી રહ્યું હોય તે વખતે આવી કુપી જગ્યામાં લરાઇ ને કાંઈ પુરુષ આ વાત સાંભળવાનોજ ! પણ બધી સગવડો તો સામટી ક્યાંથી મળે ?

પણ આ ઉપરથી કાંઈ એ એમ સમજવાનું નથી કે આ જગતના મનુષ્યોને માત્ર આવી મહેલાતોજ મળે છે. એમને ગાઢ, ઘેરાં જંગલોમાં ન્યાં પવન, અગ્નિ, તોફાન, સમુદ્ર વગેરે કુદરતના બળ્ય અને કાલમમા સ્વરૂપોના રાસડા લેવાતા હોય છે ત્યાં નાની લાકડાંની ઝુંપડીઓ પણ બહુજ ગમે છે. ઘણાં માણસો કે પણ કારણ વિના મોટી મોટી મહેલાતો છોડી આવી ઝુંપડીઓમાં રહેવા ચાહ્યાં જાય છે. અને તેમાંજ ખાસ કરીને છુદ્દા ડોસાઓ તો આવી ઝુંપડીઓ ઉપર મરી શીટ છે અને જો પોતાને મરવું હોય તો આવીજ ઝુંપડીઓમાં, ન્યાં નજદીકનું રોશન પણ આશરે માઇલ છેટે પાંચસો

હોય લાંબ મરવાનું પસંદ કરે છે. પોતાનો એક મૂર્ખ છોકરો આંસુ સારતો ઉઠો હોય છે, એક કુતરો વિચિત્ર હાવભાવ કરતો બેઠો હોય છે. બહાર કુદરત બીપણ સ્વરૂપે તાંડવ નૃત્ય કરી રહી હોય છે તે વખતે પોતાની અદળક દોલત કોઈ પણ નહીં જાણી શકે તેવી જગ્યાએ સંતાડીને તેની નીશાની પણ તેવીજ અગમ્ય રીતે એક કાગળના ટુકડા ઉપર લખીને તે ટુકડો પેલા છોકરાને આપીને પછી મરવામાં જાણે કેવોએક લલાલો હોય તેમ આ છુદ્દાઓ સમજે છે !

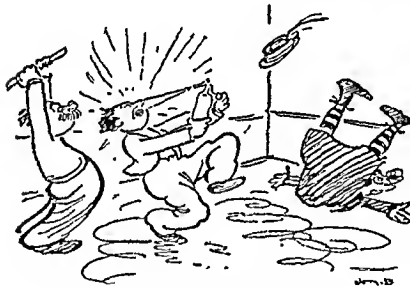
બેંકના વડા મેનેજરની પુત્રી બેંકના મકાનમાં આંધા મારતી હોય ત્યારે તેને પ્રેમપારામાં નકડી લેવી

વેપાર અને ઉદ્યોગ

સીનેમાના જગતમાં વેપારની આબાદાની સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે. તેમણે જે પણ પુરુષ ચારિત્રમાં વિશુદ્ધ હોય અને સહેજસાજ દંડ હોય તે વેપારમાં તરી આવવાનોજ. પ્રથમ તેને ચરીબાઇ તેમજ થોડી ઘણી વિટબનાઓ આવી મળે છે ખરી પણ પરિણામે તેને ઘેર સોનાનાં નળીયાં થવાનાંજ. આ પ્રમાણે કેવી રીતે માય

છે તે સમજાતું નથી તેમજ ત્યાંની સરકાર પણ કંવા પ્રકારે આ પરિણામ આણી શકે છે તે જણાતું નથી; પણ પરિણામ આજ આવે છે એ ચોક્કસજ છે.

આ જગતનો લક્ષાધિપતિ પણ કાંઈ અજાણ વ્યક્તિ જણાય છે. તમે પાંચ વરસ કાંઈ પણ ઠેકાણે નોકરી કરીને નહીં જાણી શકો તેટલું તમે પાંચ મીનીટ આ લક્ષાધિપતિનું વર્તન જોઈને જાણી શકો. મોમાં મોટી ચીરુટ સળગાવીને તે દળદળાલરી ઝોરીસમાં બેઠો હોય છે. તેને કામ કરવાની પરવાહ

સેડા લેખનના સાધકનો વિચિત્ર રીતે હથાડના, એથી રેસ્ટોરાંના ઓરડાઓ ચીકર કરી મુકવા.

નથી. કાગળો લખાવવાની પુરસદ નથી. માત્ર મુઠ્ઠી જેટલી ટેમલ ઉપર અક્ષાણને તે કહે કે "બસ, ફલાણી કંપનીનો મારે ભુકો કરી નાખવો છે!" એટલે થઈ મુકવું. એક લખત ઉપર તે સહી કરે અને પછી જોઈ લેો તેની જાહેર અસર! અને આટલી વાત દરમિયાન પણ ને ત્રણેક મોંઘી સીંગારો સળગાવી સળગાવીને ફેંકી દે છે. અદ્યતન, કદાચ ભવિષ્યમાં તેજ ફલાણી કંપનીનો એકાદ માણસ વેરની વસુલાત લે છે.

પણ તે સમય આવે ત્યાં સુધી તો લક્ષાધિપતિ જીવનમાં અનેરી મોજ માણી લે છે.

વળી આ જગતમાંની બેંકોનું જીવન દમિયાં અદ્ભુતજ હોય છે. આપણી બેંકોમાં જેમ એક જીવાન ટ્રેન્યુએટને રોજના ખાર કલાક વહીતરું કરે ત્યારે દસ પંદર વરસની નોકરી પછી દોહસો બસોનો પગાર મળે છે તેમ આમાં નથી. નોકરીની શરૂઆત કરનાર નવમુલાનને બેંકોગના જ્ઞાતી જરા પણ આવરગતતા નથી. તેણે તો માત્ર એકજ તક શોધવા કરવાની છે. અને તે એકે બેંકના વડા મેનેજરની પુત્રી બેંકના મહાનર્થ

આંટા મારતી હોય ત્યારે તેને પ્રેમપાશમાં જકડી લેવી. આટલું ક્યું એટલે તેનો બેંકોગાર! થોડાજ વખતમાં બેંકમાંથી કોમ્પી કાગળોમાં ચોરાઈ જવાનાં જ. અને તે ચોરી થાકે તો ડીટક્ટીવ પણ શોધી નહીંજ શકવાનો. બધા થકે એટલે પત્રો નવમુલાન કાણ જાણે ક્યાંથી પણ એ કાગળોમાં શોધી કાઢવાનો અને લાગલો દોડનો જીજ્ઞાસુ મેનેજરના પગ આગળ

ધરવાનો! પછી-પછી શું! મેનેજર એને પાંચ પચાસનું પ્રેમે રાત નહીં આપે. તે તો તરતજ આંખમાં આંસુ લાવીને પોતાની એકની એક પુત્રીને તેની જોડે પરણાવી આપે અને પાતાનો બાગીઓ બતાવી દે! ક્યાં આપણા જીવનનો ધમ્મજોગો અને ક્યાં આ રીતેના જગતનો અડધી, સુંદર ન્યાય!

વિ મ લં ભ

૪૩૩૩૩૩૩૩૩૩૩૩

લેખક

૨૧. દુર્લભચ લખાનીશંકર લેખી

— — — — —

પતંગ દોર તુટ્યો, છુટ્યો, કોષ ઝાલ્યો;
આશનો તાર તુટ્યો, પુટ્યુ ખીન સંધ્યો
ગગનગોથ ખાતાં દોરી રહી સંધાઈ,
ને આજ એજ તુડી, પુડી જીવન કોરી;
રાયું રહીને ઉઘે ને પવન પાંખ યુએ,
આધાર વીચુ હીએ, આધાર નય ધાર્યો;
પતંગ દોર તુટ્યો, છુટ્યો, કોષ ઝાલ્યો;

નયનોનું નીર ખુટ્યું. નયનોનું તુર છુટ્યું,
જીવત તંત્ર શીટ્યું, તત્રી આકા તરાવ્યો,
ગગન તારલાનો સદનાસી તારોના,
ઓ જગત તારો! આ જગતનાસી તાર્યો.
પતંગ દોર તુટ્યો, છુટ્યો, કોષ ઝાલ્યો.

હૃદયેથી તાર છુટ્યો, ના હાય રે હલાચે,
ને આજ ઉઠ્યામી નવ હામકો હરાવે;
મોઢાં રહ્યાં વિદ્યામી, ઓ નય! નય! નયએ,
હૃદયહાર, જીવનસાર, વામે કોષ આવ્યો
પતંગદોર તુટ્યો, છુટ્યો, કોષ ઝાલ્યો.

લેખક:

રા. કુમુભાસ્કર

(ચિત્રકાર:

રા. દત્તાત્રેય ભોગલેકર

એ એમ.

૩૭૨૮૬૮

ચેત્ર વદ અમાસ.

અમારી અહીંની મંડળીમાં લતાને નામોઆર થાય છે ત્યારે કેવો ગમાર, બાધો હું બની જાઉં છું;—ખામ કરી બ્યારે મને કાઢ પૂછે કે લતા મને કેવી ગમે છે ત્યારે! 'દેવી મને કેવી ગમે છે' એ વાક્ય પર મને તિરસ્કાર છૂટે છે. લતા જેની આનંદ પ્રતિમા માટે 'કેવી ગમે છે' એ ક્ષુદ્ર શબ્દ રચના! તે પદ્મ વિલાસિની ગૃહલક્ષ્મી-તે પદારવિન્દે હૃદયનું હૃદય, વૃત્તિઓની વૃત્તિ, વાંછનાઓની વાંછના બાળે સર્વ દળી પડનાં હાવની!

વેચાળ સુદ ૧.

વદાલા અરણ્ય! સુમનદોષ છેલ્લાં ડસકોં લે છે. એમની મૃત્યુ સમ્યા એ એક કરણ, અતિ કરણ ઘટના બની. અંશુનાથ પુવા એક વિચિત્ર

પુત્રનું છે. કૌશલના જીવનમાં એણે બન્યું તેટલું નિષ સૌર્યું. માસિક આવક રૂપીઆ સવા બસોની અને રૂપાંડી પંચાવનમાં આખા કુટુંબને તાનક ધીત્તા કરવાનાં. આ સ્વપ્ને પુવાશ્રી દીક ગદાધ્યા. બાપડી ગૃહિણી બોલ્યા આલ્યા વિના દીક રોડની ગઈ. કાઢને કે બેબરે પડ્યા ન દીધી. પેટે કે પાટા બધાપ? ઘરની શોણા રાખવા મોટા ખાનગી ઇસ્કોતરામાથી કાઢ્યાને રૂકમ ઉચાપત કરવી પડી. ગૃહિણી વીરો રનેન કૃતિનો વહેમે કેને પડે? પોણોમો—સોરૂપીઆનું ઘર બાગ્ય પચાસર પરડી-માં કેમ આલતું દરો તેનો ગધેડાને વહેમે ન આલ્યો. કૌશલ્યાને આ ખીનાર્યા છેલ્લી ઘડીએ પુવાને વાકેફ કરવા પડ્યા. 'મેં આપણા મંસાગ-ની ગાડી કેમ ગળડાવી છે એ એક પરમેશ્વર મહારાજ—મહારો વદાસો જાણે છે.'—આ છેલ્લાં કુસકાં કેમલ દીલને દલાવી કુદત નતાં!

અંશુનાથ જેવા કેટલા ગધેડા આ દુનીઆ પર હશે? શું તેઓ પત્નીના હાથમાં દુષોધનના જેવાં પદ્મ અખુટ સમૃદ્ધિ ઝર પદ્મની હયાતી માનતા હશે? ઘરમાં રૂપીઆ વીઆતા હશે?

અક્ષય વતીઆ.

વહાલા અરુ! હું આત્મ-વંચના મેવી નથી રહ્યો. મારી કલ્યાણ-વિધાત્રીની કાળી કીકામાં મારાં ભાનિમાં તેને રસ છે એ હું સ્પષ્ટ રીતે ઉકેલી રહ્યો છું; મનોમન સાક્ષી છે. આ મારું ધડકતુ ઉર શું કહી રહ્યું છે? એ દિવ્ય શબ્દનો મુખદ્વારા ઉચ્ચાર કરું?

અરુણ, ખરેખર તે મારા પ્યારમાં પડી છે!

તે મારા પ્યારમાં પડી છે? કેવો રમ્ય તર્ક! મારા આત્માને પાંખ પુટતી દીસે છે. મારી જાતને માટે મને અભિમાન સ્પુરે છે; હું તેના ચાહને લાયક છું? મારી દેવી તેના પ્યાર માટે મને યોગ્ય ગણે છે. આ આત્મ ભાન મને આનંદમાં ગરકાવ કરે છે; આ મારી દેવીનો ભક્ત હું એ તેના કૃપાઝરણમાં લહરનો વંદનીય પૂજનીય બની ગયો હઉં નહીં એ મગરૂરીએ મારી જાતી હજકાય છે. આ માત્ર આલી ઘૂંટ કલ્પનાતો કપોલકશિપ્ત ઝોલો છે કે સલનુ સાચું આત્મ-માન મારી દેવીના હૃદયમાથી મને હડમેલી ધકેલી મુકે એવો કોઇ પથ્ય યોગાધિકારી સંભવેજ નહીં; અને જતાંએ જ્યારે જ્યોતિન્દ્રનું નામ પડે છે સારે સાવજના પંજામાં પડું પડું થઇ રહેતા કુરંગ સમુ મારું હૃદય લયલિત કંપે છે.

તેની સુકોમળ અંગુલિને અડકી જવાતાં મારું હૃદય કેટલું ધડકધડક ધબકે છે. વીખેરાય છે; આ નાના મીઠા વિમલ સુખ-સંન્નેગો, એપખોગો મારા હૃદયને કેટલું વિદારે છે તેનું તે નિદોષ જીવને ક્યાંથી જ્ઞાનહોય? તે નિદોષ વાર્તાગ્રાપમાં તેનો હાથ મારો હાથ પર મુકે છે; વાતના રસ-પ્રવાહમાં મારી નજદીક-અનિ નજદીક જાહેમાં લપાતી હોય તેમ અનજાણતા આરે છે; કસ્તુરીમય તેની મીઠી શ્વામ-લહરી મારા હોડને પુનિત કરે છે સારે જાણે મારા પર વીજળી પડી હોય અને પૃથ્વી માર્ગ આપે તો અંદર સમાઈ જાતું એમ મને લાસે છે.

વૈશાખ સુદ ૧૦.

વહાલા અરુણ! તેની સુકોમળ અંગુલિને માત્ર અનાયાસે અડકી જવાતાં મારું હૃદય કેટલું ધડક ધડક ધબકે છે! અનાયાસે મારો પગ તેના પદારવિંદને અડી જતાં શી મીઠી ચડકે હું કોણ છું! જાણે અગનની ભટ્ટીમાં પગ પડ્યો હોય તેમ હું ખેંચી લઉં છું; પંથ ન કળાય એવું કોઇ જાનકુષ આકર્ષણ, એવી કોઇ પ્રબળ વસ ઘેલજા, એવી કોઇ અજબ-મોહિની મને એ તાપણમાં હડસેલે છે; મારી સર્વ દૃષ્ટિઓ

અને છતાં પ્યારા અરુણ ! આ બંધી સ્વર્ગીય
આત્મ શ્રદ્ધા છતાં એક તસુ પણ વધુ છુટ-
વહાવા ! તું સમજ ગયો. અરુણ, પ્રિય અરુણ,
મારું હૃદય એટલું લાટ નથી-એટલે મારે
વિનિષાત ન હોઈ શકે. હા ! મારું ઉર નિર્જલ
છે, અતિ નિર્જલ છે; છતાં દેવી, ઓ મરી
દેવી, તારી પુણ્ય-ધન્ય કાન્તિને એક દર્દીયુંગને
પથ હું કરમાવું ? વિશુદ્ધિની ઓ મૂર્તિ !
સ્વર્ગના શ્રીરસ્તાઓ તારા અંધરનાં પાવિત્ર્યને
સુરક્ષી રહ્યા છે.

દેવી ! મારી દેવી ! મરે મન પરિવ્રતાની
એ અખંડ પુણ્ય મૂર્તિ છે. તેની રુબરુ સર્વ
મનોવિકાર આપોઆપ સખી જાય છે. તેનાં
સાનિષ્ઠનાં મીઠાં રસ સંવેદનને હું તને શી
રીતે ખ્યાત્ર આપું ? મારા વપુના પ્રત્યેક
તંત્રમાં મારે આત્મા ઘણી રથો હોય એવું
મને દીમે છે. તેની વીણા પર એક મીઠી ગત
તે ગાય છે. રાસ-મંડળીનો ઉદ્દેશ હું કરી
સુધો છું. જો દિવ્ય ગરજાના બલ્યકારા હજી
મારા કાનમાં વાગી રહ્યા છે તે અ :—

[સ્વપતિરામ હૃદયમાં રહેલો રે]

સખી આનંદ ઉગરાતી રે,

મીઠી લહરી શું રસ-લહારી રે;

મારા આત્માને અમૃત પાતી

વાઈ મારા પ્રીતમજની વેણુ રે.

સખી મને બલ્યે એ તો બુલાવે રે,

ઘાડા ઘાડા રમણે ચઢીને સવાવે રે;

દર્દી દળકાવે ઇલકાવે

વાઈ મારા પ્રીતમજની વેણુ રે.

સખી મારી રમૂતિએ એના ઝકારો રે.

સખી રૂઠી રમણે સુણું રાનકારો રે;

રેશ રહી આત્મ મહીરસ-પારો

વાઈ મારા પ્રીતમજની વેણુ રે.

પ્રભુય દુહાદી આવે નચાવે રે,

રસના લહેરીયાં આવે સુધાવે રે;

ઉાને રક્ષમા તરખોજ બીજવે

વાઈ મારા પ્રીતમજની વેણુ રે.

શિવ-નિર્મલ્ય સખી પદ્મવેણુ રે,

મારે ચાલુ શરણ છે કેનું રે ?

મીઠા લલિત લહાવણું લહેણું

વાઈ મારા પ્રીતમજની વેણુ રે.

આ ગીડો રાસ ગયાપો હને લાવે આપણા
બોટાંકરના ગરજાની :

“અનન્ય અવરોધ આરોધ સંભ્રમ,

કમવિરા પરશૂનથ ચરખતથ ચગલુ ધરતી,

લાલસ લાલમા લલિત કાલલની

કકુન ઉર બચ આદુરદ ભરતી”

એ રસ-પંક્તિનું અનિવાર્ય રમણચયુંહનું.

એ ગરજાની રમઝટ હજી કાનમાં રમ્યા કરે છે.

પુનઃ પુનઃ એનું રસપાન કરું છું છતાં આત્મા

અનૃમ તક્ષમે છે. એજ ગીડું મુકામજ

ગાના કેરી હરણગમ અને મંડુ મધુરી જન !

તેની નાની મુકામજ અંગુલિ વીણાના તારને

અડનાં આ પૃદ્ધીનાં સર્વ રૂંદ, સર્વ ચિતા અને સર્વ

શોક એક પગમાં સખી જાય છે.

સંગીતની કેરી જંદુલ ખસરે છે ? તેની

ગીન-માધુરી મને કેવો મનોમુગ્ધ કરે છે !

અરુણ, કોઇકવાર ‘ધરે છે દીવ આપધાત

કરવા’ એવી ગમગીનીમાં હોઈ લે રે તે મીઠી

ગત તે ગાય છે ને એક પગમાં ગમગીનીને

ઉન્માદનાં વાદળાં વીખરાઈ જાય છે ને દીવનો

યુગળાટ સમતાં હું શીતળ આનંદ-મદરીનો

બોક્તા બનું છું.

દેશખી પૂજિયા

પ્યારા અરુણ.

પ્રભુ-જ્યોતિ વિના આ તુ-લીટી

આવમમાં મૂંઝું શું ? પકાસ વિદ્યાનાં બદુલ

[અધ માસ જુઓ ૧૧ ૪૪૮]

એક

સચિત્ર

શોધ

પૃથિવીવલ્લભ

રસિક વાયકોની આલમને ઉમદા લાભ
કહે છે કે એમાં સોતું ને સુગંધ માળ્યાં હતાં.
ના, ના, એમ પણ નહીં—એમાં, તો
રૂપ, રસ અને સુગંધ ત્રણે હતાં

આખરે મહામહેનતે જડી આવી છે : તમે ક્યારના માગમાગ કરતા હતા તેજ
વીસમીસદીવાળા કલાકૃતીર સ્વ. હાજીમહુમદ
ખાસચિત્રકાર સ્વ. માળી પાસેતેઆર કરાવેલી મોઢ પમાડે તેવાં સુંદર ને આકર્ષક
રૂપ ચિત્રોવાળી સા. કનૈયાલાલ મુનશી કૃત

પૃથિવીવલ્લભ

ની માત્ર ગણીગાંડી નકલોજ.

પાંચ વર્ષ પૂર્વે એકેક નકલ રૂપીઆ પાંચની કીંમતે વેચાએલી
'માલવપતિ મુંજ' નાટક જોવા જાઓ તે પહેલાં
આજ ચોપડી વાંચીને જાણું પડશે.

પ્રવાળી મુંજ, કવિ મુંજ, વેદના	વિતરાગી મૃણાલ, વૈરિની મૃણાલ,
સદન કરતો મધુકરી મુંજ અને	અતુની સુશ્રાવ, અને
મહત્વાકાંક્ષી માલવપતિ મુંજનો	વિરદિણી મૃણાલ જોવી હોય તો
સત્રાજ પરિચય એ ચિત્રો	: : આજ ચિત્રોમાં : :
કરાવે છે.	જેઈ રાકશે

મુકુમાર મ્હવિ રસનિધિ, ઉલ્લાસિની મદમરી

નવોદા વિલાસવતી અને મહાબાહુ લીલમ

એ સૌએ ચિત્રોમાં છતાંતમને સજીવ લાગશે.

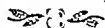
અને આટ આટલું છતાંએ મૂલ્ય માત્ર કાચું પુઠું રૂ. ૨-૦ ૦ છે.

આ આકર્ષક સચિત્ર પુસ્તકનું પાકું પુઠું રૂ. ૨-૮ ૦ છે.

લખો : વ્યવસ્થાપક 'ગુજરાત' કાર્યાલય, ૧૦-૧૪, એકઠાવિસ લેન.

પ્રણયનાં વસીલાં શમણાં ગયાં !

લેખક:

શ. રમણીકલાલ જયચંદભાઈ દલાલ,
બી એ

૧

હૃદયની કડીએ ડી ગયલી,
ચમક, સુન્દતા ! તુજ મ્હા ગણ ?
ઝનનનમ મ્હાં રમથી અનિ-
આખ એ દાન-એ દાન-કયા ગત ?

૨

કમળી આલ કંઠજ ખીલના,
ચક્રન નિગલ અનપમ દીપમે,
મધુના ધરી ના ઝનને ભરે
પ્રનુપના રમીયા શમણા ન એ

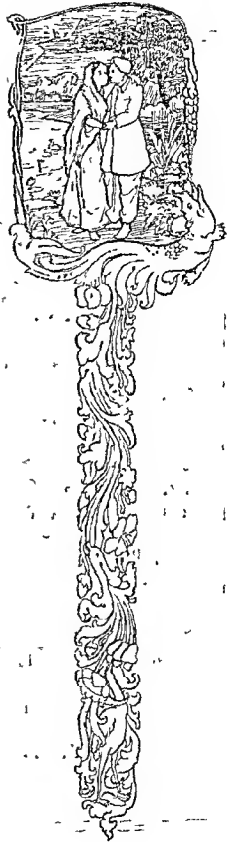
૩

સદજમા સમણુ નદી મીઝના,
તદનિ મુખ મહી અમિનદતા,
અતિ તનય પુત્રાની સગી જતા
હૃદયની ખ્યાનિ મુતાયક પમતા

તદપિ કીર્તિં ઉગ્ગમ્ય પીશે કદી,
 નહોં હવે ફરી એ રસ જામતા;—
 પ્રિયસખી સમીપે લલકારતાં,
 અમૂલ્ય એ દીપ ગીત પ્રદીપતાં.

પ્રાગ્મય પ્યાસી દળી-દળી તે ગઇ,
 નહોં જુલાય સુદાસિની આદૃતિ,
 સમુળી શન્ય બની ગઇ છે સ્મૃતિ,
 તદપિ એ વીમરતી કદી નથી.

અમટતાં પમગઇ મુગધ રમે,
 અગમ્ય સ્વપ્ન મધુ દહી એ પયે;
 નશ્વિત જીવનના કદુ સાગરે—
 પુનિત જ્યોતિ ન એ ફરી પાંગરે

શ્રાવણ ૧૯૮૨ માં
'સાહિત્ય સંસદ' પ્રયોજિત

ગુજરાતી સાહિત્ય

[ગુજરાતની સંસ્કૃતિના શબ્દચ્છદાનું દિગ્દર્શન]

ખંડ ૫ મો :

મધ્યકાલનો સાહિત્ય પ્રવાહ

[સંવત ૧૪૫૬ થી સંવત ૧૯૦૮]

ગુજરાતના સમય અને વિદ્વાન સાહિત્યકર્તાના મનનીય અમલો.

૧ મધ્યકાલીન રાજકીય પરિસ્થિતિ	૫૪
અને ગુજરાતી સાહિત્ય :	રા. હીરાલાલ ત્રી. પારેખ ૨૧
૨ મુસલમાન રાજ્યનો સમય :	રા. વિજયરાય કલ્યાણરાય ૧૧
૩ સંસ્કૃત સાહિત્યનાં આંદોલનો :	રા. દુર્ગાશંકર કે. શારી ૨૬
૪ જૈનો અને તેમનું સાહિત્ય :	રા. મોહનલાલ દ. દશાધ ૯૩
૫ મુસલમાન જોવા પરસંસ્કાર	
અને ગુજરાતી સાહિત્ય :	રા. કૃષ્ણલાલ મો. ઝવેરી ૨૨
૬ સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાય	
અને ગુજરાતી સાહિત્ય :	રા. કંઈરલાલ ઇ. મશરુવાળા ૫૩
૭ લોકવાર્તાનું સાહિત્ય :	રા. મંજુલાલ ૨. મજમુદાર ૩૦
૮ ભક્તિ અને ગુજરાતી સાહિત્ય :	રા. કનૈયાલાલ મા. મુનશી ૮૦
આજેજી રુપીઓ એક મોકલાવી તમારું નામ નોંધાવો.	
'ગુજરાત'ના આહોરાત્રી શ્રાવણ માસની શરૂઆત મુખીમાં નામ નોંધાવી પુરી કરીમત મોકલી આપશે તેને રૂ. ૨૫ ટકા કમીશન આપવામાં આવશે.	

વ્યવસ્થાપક : 'ગુજરાત' કાર્યાલય.

૧૦-૧૪, બેઝાંટિસ લેન, મેડાન રફીટ, ૩૦૮ મુઆલ.

અન પૂર્ણા, રંભા કે....?

લેખક:

રા. તનમનીશંકર લાલશંકર શિવ

બી. એ. એલએસ બી.

ચિત્રકાર:

રા. હનિલાલ પ્રેમજી ત્રિવેદી

મોડ્યેલુ માતા શયનેલુ રંભા

(લોગન સમયે માતા, રાયન કળે રંભા)

“ઓ હો હો! દસ વાગી ગયા!”

હું તો જીમખાનાના ધડીઆત સામે બેઠ ગલરાધજ ગયો, ને એકદમ કોટ ચઢાવી દઈ, બેઠન પણ બીડ્યા વગર ઉડતા વીખરાએલા જયરપથર વાજ પર ધજ દઈ ટોપી નાખી, એક હાથમાં ટેનીસનું રેકેટ ને બીજા હાથમાં તેનું પ્રેસ પકડી લાંબે લાંબે પગલે અડધો દોડનો, અડધો ચાલનો ધર તરફ રવાના થયો.

ઘરના બારણામાં પગ મુકતાંજ મારાં સોભાગ-સુંદરીને હુકમ કરી દીધો: “ચાલ, ચાલ, જલદી નાદવાનું પાણી કાઢ; બહુ મોડું થઈ ગયું છે.”

“પણ પાણીજ કોણે મુક્યું છે? આટલા મોડા...” સાંભળનાંજ કોટ, ટોપી, ખમીસ

બધું સાદડી પરજ નાખી સીધો નળનો રસ્તો મેં લઈ લીધો.

ચોટડી બોળી ન બોળી કે પાછું અમેરીયું વીંટાળી પત્ની સામે ખડો થઈ ગયો. “પીરમે કે? સાડા દસ તો થઈ ગયા.”

“પણ તમે સંધ્યા તો કરશો કે તેઓ નહીં? સંધ્યા, પૂજા ફૂજ નિમિત્ત કરવું નહીં. એક તો રાજરોજ આમ મોડા આવવું ને પછી ધાડ ધાડ કરતી.”

“સંધ્યાનું શું કામ બહાનું કાઢે છે? એમજ કહેને કે રમેાઈ તૈઆર નથી.”

“ના ના, મારી રમેાઈ તો આ તૈઆર છે. ફક્ત દાગ ઉકળવાની છે ને રાયતામાં વધાર કરવાનો છે. તમે સંધ્યા કરશો એટલે તૈઆર.” કહી એણે સ્ટવર તરાપ મારી ને

સાથે સાથે સ્પીરીટની શીશી ઉધી વાળી ખીલું એ બીચારી શું કરે? આહ વાગે ઉઠી, પોણા
સ્પીરીટ ઘરમાં ન હતું તેથી ઘાસલેટ હોખી, નવ વાગે સા પી, માટે અગીઆર વાગે નોકરી
મદિયામુરને પગ તળે સાપી ઉભેલી જગદંબા પર હાજર થવાનું હોવાથી, માડા દસ ને

જગદંબા ઉભા રહો, કીકાને લઈને મીઠું આપુ છું.

જેની માગી જગદંબાએ પણ પગ વચ્ચે રટવને
પકડી પમથમાવી મુક્યો, ને ઉપર દાળની
તપેલી ઠોકા દીધી

જમ, આજીવાન કરવા શરૂ કર્યા. રૂઝરૂઝ કન્યા
મુસવાટાયા આમ પુરો ચલાવી દીધો, ને પોખી
ચોળીસ છયની જાની ને કુસાવી માગીસની

દસ મીનીટ થતાંજ રમોષ
તેઆર કરવી એ કે
રમતની વાત છે! એ તો
એજ કરી શકે. ને
વળી રોજ તો હું સાક્ષ
નવ વાગે ઘેર હાજર
થઈ જતો ને કીકાને
મુવડાવતો, પણ આજ
તો મનેજ આવતા સવા
દસ વાગી ગયા હતા,
એટલે એનો ગો દોષ!

હું પણ ન છુટકે
મધ્યા કરવા બેઠો
ભરમનો મુઠો ભરી, થોડું
પાણી નાખી, અડધી
ભીની, અડધી મુકી ભરમ
'અધોરબો થધારેબો'
મોટેથી બોલતાં કપાને
વગેરે સ્થળે લગાની દીધી
પણ મુકી ભરમ આખા
શરીર પર ઉઠી, ને મને
સંદેહે ખાવો જનારી
દીધો

પકડી આત્મા, વિદ્યા
ને ચિવનાં ત્રણ મદાન
તવોને ત્રણ આયમની
ધીજ ગવાદા દુગી

કરી દીધી. આજ કાલે રાયતામાં ઝમઝમાટ વધાર થયો. મને એકદમ ઉધરસ આવી, ને ખોંખોં કરી આખી ચોરડી ગળતી, પૂરક પછી કુંભક ને બદલે રેચક કરી નાખ્યો; ને સંધ્યા અધુરી પડતી મુકી બારણે નાસી ગયો.

ધડી પછી ઘરમાં આવી જમવા બેઠો. રાયતામાં મીઠાની ને દાળમાં ગોળની તદ્દન ગેરહાજરી હતી.

“આ રાયતામાં મીઠું નાખ્યું નથી?”

“અરે હા, મીઠું નાખતાં તો ભુલીજ ગઈ,”

“ને દાળમાં ગોળ પણ ક્યાં છે?”

“ઘરમાં ગોળ હોય તો નાખુને?”

“તો કોઈ પાસે પૈસા એ પૈસાનો મગાવવો હતો.”

“કોની પાસે મંગાઉં? ચાલીના ધાટી આપણા નોકર ખરા કની કે બધી વસ્તુ આણી આપે? ને આપણાથી ખીન્ન બેરાંની માફક ધર્મે લેવા જવાય નહીં.”

“મહુ સારું મીઠું લાવ.”

રોજજ જમતી વખત મીઠા ને અચાણના દાખડાઓ ક્યાંક પોલ થઈ જતા, મીઠાના દાખડાની ગોધ ચાલી “અરે હમણું તો દાળમાં મીઠું નાખી અહીં દાખડો મુક્યો હતો ને ક્યાં ગયો?”

“જહાન્નમમાં ગયો તારો દાખડો લાવની બરણીમાંથી.”

શ્રીમતી બરણી પાસે ગયાં ત્યાં તો ઝાળીમાંથી કીકીએ બ્યુગલ વગાડ્યું.

“જરાક ઉભા રહો, કીકીને લઈને મીઠું આપું છું.”

“શુ કપાળ તારું ઉભો રહું? આ પોણાઅગીઆર તો વાગ્યા.”

વગર મીઠાએજ દાળભાત ને રાયતાના

(રોટલી તો હતીજ નહીં) દસ પદર/કોળીઆ સડોસડ લગાવી, એ કીકીને લઈ, મીઠું આપવા આવે તે પહેલાંજ મોઢું ધોઈ નાખ્યું, ને રોજ પાટલુન પહેરતો પણ, આજે તો ધોતીઆ પરજ કાટ ખભે નાખી, દાદર ઉતરી, વીકટોરીઆમાં બેસી ગયો.

x

x

x

વીકટોરીઆવાળાને એ આના વધારે આપી ભારત ઘેડે આશીસમાં આવ્યો, ને ટેબલ પર જોઈ છું તો હાજરીપત્રક અંદર સાહેબ પાસે સીધાવી ગયું હતું. સીધો તેમના રૂમમાં પહોંચ્યો. ત્યાં પગ મુકતાંજ મી. મહેતા ગઈ ઉઠ્યા: “કેમ જોધી, કેટલા વાગ્યા? કોઈ દિવસ તમે ટાઇમસર આવતા નથી. આજે તો રીપોર્ટિંગ કરુ છું.”

“સાહેબ, ટ્રામના અકસ્માતમાં મોઢું થયું.”

“એ તો તમારાં રોજ કે ને કે બદલાનાં હોયજ વીકટોરીઆમાં આવવું હતું; ચાલતા આવવું હતું.”

હું ગળગળો થઈ ગયો, “સાહેબ! હું ગમે તેટલી ઉતાવળ કરુ છું, પણ... પણ...” જીભ અટકી ગઈ.

“પણ...પણ...તે શું?”

“પણ મોઢુંજ થઈ જાય છે.”—પણ ધરવાળાં ગાંઠતાં નથી. કહેવાનો વિચાર હતો, પણ ફેરવી આધ્યું.

“ખીન્નઓ કેમ ટાઇમસર આવે છે. કાલથી મોડા ના થશો. જાઓ, કામ કરો,” સાહેબનો હુકમ આંખળી પત્રકમાં સહી કરી ટેબલ પર ગયો.

સાહેબને ઘેર ધધો ન હતો તે સાડાદસ વાગ્યામાં આવી મારા ટેબલ પર કામનો ઢગ કરી મુક્યો હતો. નીચી ગરદને એક મીનીટ

પણ થાક ખાધા વગર સાડાતણ વાગ્યા સુધી એક સરખું કામ કર્યું

સવારમાં પણ અડધો ભુખ્યોજ આબ્યો હતો તેથી હવે તો કંઈકીને ભુખ લાગી ખાવાનું કાઢના ખાનું ઉઠાડ્યું ત્યારેજ યાદ આવ્યું કે ઉતાવળમાં ખાવાનું લુલી ગયો હતો

રોજ જમના બેસી ખાનાનું બાધી આપનાનું એને યાદ આપતો ને એ બાધી આપતી, પણ આજ તો યાદ આપતાનું હજી લુલી ગયો, તો પછી ખાવનું બાધી અપવાનું એ પણ લુલી જાય એ સ્વાભાવિક છે

મેન, ગાંધીઆ એરોડા જે કે બટ પામે હતું તે મગાની ખાધું, ને ઉપર ચાના ટપનું ‘અમૃતોપસ્તણમસી ચ દા’ રી, મીઠાચરેટના ધુમાડા મારતો આજે શનિવાર હોવાથી જવાની (ધેર નહીં) તેઆગી કંવા લાગે

એટલામાં મી મળતાએ મને બોલાવેલો હતું અદર ગયો ટેમલ પગ કાગળીઆનો પથારી કરી, માથે દાઢ દઈ ને બેઠા હતા

“મી જોથી લુઓ તો આ હજી તણ ચાર કલાકનું કામ છે, તે આજે થઈજ જડુ બેઠાએ બીજી આ કામ તમારા સીનાય કોઈ કરી રાક એમ નથી, તો અહીં બેમો આપણે પતાની નાખીએ”

મનમાં તો મહેતાને ગાજ દીધી, પણ માથે સાથે મારી હોળીઆરીના વળાણ સ્પર્શળી ખુશ પણ થયો-કાગળ વળાણ ખોટા ન હતા સવારે તોફારીએ જવા દાદર ઉતરુ ત્યારથી છેક રાતે આઠ વાગે ખાટો ધરતો દાદરો ચડુ લા સુધી (જેમ બીજાઓને) પોતાની માલતી, મીરાન્ડા કે માણેજબાઈ સાનરતાં તેમ) મને કોઈ દિવસ જરાએ ધર, કીકરી કે કીકરીની બા સાબરતા નહીં આથી મારુ ચિત્ત કામમાં વડુ રિયર રહેતું, બીલકુલ ભુવ

થતી નહીં; ને યેર જવાની બીલકુલ ઉતાવળ ન હોવાથી કામ કરતોએ ઘણું આથી ઓછી સરોની મારા પર મહેરબાની વધી હતી, અને પગિણામે ગુચવણવાળું, માથાકુટીયું કે વધારાનું કામ મારી પર આવી પડતું, આજ કારણથી હું મોડો વહેલો જતો તે પણ બનાવટી ગુસ્સો ફરી ચલાવી લેતા

ધરતી અમાવાસ્યા ને ઓરીસના રાડુઓ-થા ટટાબેલા, નામેલા મારા મગજને સવારે ટેનીસ ને આજે બેડટેડ, કોવાબા કે ચોપાટી આનંદપ્રાપ્તિના પગમધ્ય સ્થાન દતા

ઘડીઆલમાં પોણા છ બેતાજ મારુ મગજ ફરી ગયું, હજી તો અડધું કામ બાકી હતું એકદમ બેડટેડ યાદ આવ્યું, ને બેડતા જણાદાર કાનમાં થવા લાગ્યા બાજીમાં આવતા અન્ય લોકોને રંગો કેમ આપતા હોય તેમ એક બીજાના અગમ લપાઈ આજી રિગત કરતા ફરતા યુવાન દપતીઓ, નવાત ને હસવાથી આજી બેડટેડ ગજારતી લગભગ ડુદ્ધની, નાચતી ચાલતી અપરિણિત બાલાઓ, -હાથમાં ટોપી લઈ માથા પગના રેવાજના પ્રવાદમાં મોઈ રમણીના ચિત્તને સ્નાન કરાવી પવિત્ર કરવા આવતું ને તેની નજીની જેની પણ મેરા કરનાને તત્પર, પરાપકારી, બાન્ડા પર બેરેલા કે ગોળ ગોળ ફરતા કુવારા યુવકો-સર્વ મારી નગર આગળ તરી આવ્યા

કામમાં હવે શુભો થવા લાગી મી મહેતા હમીને લાડવી મોઝ્યા:--“કેમ, મી જોથી, હવે થેર જવાની ઉતાવળ આવી કે?”

હું મનમાં ગગણ્યો: “ધરતી તો નહીં, પણ બહારની તો ખરી પ્રભુ! આજ તો મારી વહારે ધાઓ ને આ સફટથી છોડવો!”

પ્રભુ ખરેખર વહારે ધાયા ટર્વકોનની ઘંટડી વાગી ને પુછ્યું: “કોણ છે?” નવાજ

મળ્યો “શીરીન, મારા પપાને બોલાવો”
ટેલીફોન મહેતાના હાથમા મુક્યો હું પાસે
હોમો રહ્યો તેથી બધું સભાગતુ હતું

“કાણુ દીકરા શીરીન? કેમ શુ કેજ?”

“આય માયજીને તાવ ધનનો આયોજ તે
તમુને બોલાવેજ નજલદી ઘેર આવો”

“કેટલો છે?”

“ચાર” “હું

આવ્યો હ દીકરા,”
કહી ટેલીફોન મુકી
દીધો, ને મને કહ્યું
“બી જોખી, જહાનમ
મા ગયુ ઝામ મારી
વાઈજ ધની સીક ચઈ
ગઈ છે તે હું જાઉં છું
તમે પણ જાઓ
હાસે તો કાલે બોલા
વસ”

છુટકારાનો નીસારો
મુકી હું બેડરેડ, ને
મહેતા ઘરે સીધાવ્યા

હું એક બાકડા પર
બેઠો અડધો કલાક
ન થયો હશે ત્યાં તો
મી અને મીસીસ મહેતા
શીરીનને લઈ આવી
લાગ્યા તેમને જોઈ
પહેલા તો હું આબોજ
થઈ ગયો પણ પછી
તરત સમજ્યો કે એતો
બેડરેડનો તાવ હતો
એટલામા મારી અને
મી મહેતાની મળી ‘દુષ્ટ

દુષ્ટ’, ને આછું સ્મિત કરી એક બીજાને સમજાવી
દીધા, એ તો તેરીબી ચુપ ચોર મેરીબી ચુપ’

આ દિવસ પછી મી મહેતાએ મને
મોડા જવા માટે કે કામ આછું કરવા માટે
કપડા આપ્યો નથી એટલુજ નહીં, પણ વડા
ઉપરીને ‘એ બીચારો અમુક સજાગોને લઈ

એક ખુણામા બેઠી બેઠી કીરી હાથમા લીધેલો લાડલો કરતી રહી હતી

ટાઇમર આવે શકતો નથી” કહી મને પા
કલાક મોડા જવાની છુટ અપાવી

x x x

આજે ક્ષુધાદેવી પણ મારી પર આક્રીન
યદ્ય ગઈ હતી મપોરે તો લટ પાસેથી લઈ
મેન, ગાડીના પેટલરી ચાખ્યા હતા, તોપણ
પાછી મખત ભુખ લાગી ખીઆમા પણ માત્ર
દ્રામનો એકજ આનો હતો તેથી ક્ષુધાશાંતિ
ગૃહનો આગરો વરાય તેમ પણ ન હતું

ચાક અને પેટની ભુખે આજ તો ધરના
પણ ભુખ લાગી

ચકિના છતા ઉતારજો તપુ દાદર ચઢી
ગાગ્લામા જોડા કાઢવા લાગ્યો ત્યા તો
રમથાથી તડકો મલગાવો રાડ જરા ટકવા
તી નથી આખો દિવસ રડ રડ ને રડ
ખમણા આરને તા ખારાનુ શુ આપીશ?”

ખારાનુ તઆજ નથી ચાલળી મને તો
ચક્કજ આવી ગયા ને જગ તગ શકિત
હતી તે પણ ખીઆ પર પડેલા ગાળના વપાદે
ધોત નાખી હું મહાજન ખુરશી પર બેગી
ગયો પા કનાક થયો પણ એને બહાર
આવવાની હુમ્મ મળી નહીં પડી પગનો
ધમારો કયો ખોખારો હયો પણ કે નહીં
એના કાન ને સાન બેઉ ડેકાલો હોય તો
સાલજેને ? જરાક નામ વગી પાછલા ખડમા
ડાકીયુ મ્યુ તો છેક અધારા જેની નલસાથી
ભરેલી, ધુમાતી મગડીને, ખીચડી ઓરી, એ
ધમધમ પવન નાખી ગઈ હતી

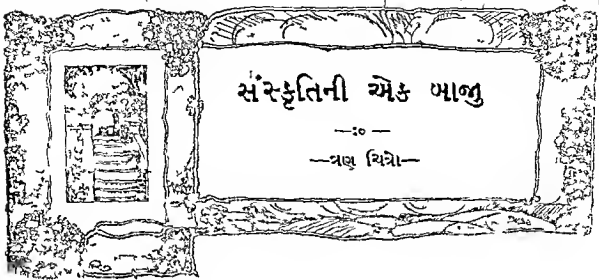
આખરે થાકી પાડોશી પામેથી પૈસા લઈ,
લૈયાની દુકાને જઈ દુધ પીધુ ને અડોએક
કવાક લટાર મારી પાડા થેર આજો

આ વખત તો આગન મન્યુ “ હા
આજ તો કે વહેલા આવ્યા ”—મારુ ધેરુ
તો છે કે રોજ કરતા પા કવાક મોડો હતો

કોટ ટોપી ઉતારી બેસવાનો વિચાર કર્યો,
પણ કયાય જગ્યા દેખાઈ નહીં શેતરજી એક
ખુણામા ઢગનો યદ્ય પડી હતી તકીઆઓ
સીસમના રાજ્યામન જેવા ખડના વચના
ભાગને શોભાવતા હતા

કાગળના કટકા, કીકીના રમડા, ધુળ, ને
બે તણુ જુના ઝલના, પોલકા ખડમા જ્યા
નજર તામે ત્યા દેખાઈ આવના વાળી
કાઢવાની શરૂઆત કરી હોય તેમ વચના
ઉપર આગળ ઝાકુ પડેતુ હતુ ને ખુરશી પર
પણ સુકાએલા કપડાનો ઢગનો હતો જેવટે
ટેબન પગના ચોપડા જરાક આધા કરી ત્યાજ
બેઠો પણ બીનુ લાગતા પાટો ઉભો યદ્ય ગયો
ને જોયુ તો ધોતીયુ શાહીથી રંગાઈ ગયુ હતુ
ટેમલ પર નાની ખડીઓ આરામ લેતો
આડો પડ્યો હતો

ત્યાથી પાછલા ખડમા ગયો તેના હાન
એથી પણ સુદર હતા વડવઈ જેવા ઉર્ધ્ધ્વન
—મધ શાખ ‘ જગાઓ મીલીગ પગથી ખુરી રલા
હતા ભીત ાળીએ તેમ એક બાલુ જમીન
લાટથી ધોળાએની હતી બે ચાર ડેકાલો મોટા
તેલના ધાના પડેલા હતા થોડાક અખરાન
પર ને થોડાક નીચે વાસણો ચત્તા ઉધા ગમે
તેમ વેરાએના હતા ઉધાડા અધ-ઉધાડા દાણા
વગેરેના દામડાઓ રેકાણા વગર ગોરવાઈ
ગયા હતા પછીઆગની બાલુના અડધા ખડે
તાલુજ રનાન કર્યુ હોય એમ લાગતું હતુ
સીકા પરથી એક મે પાકા સોડા ટીડીગા,
કારેના વગેરેની મધુરી મોરમ આખા ખડમા
પ્રચરી ગઈ હતી ખીચડીના દાણા, પાણી,
આમીનો કુચો અને ટોળાએલી કઠીનો ગધના
ની ચોકડી પર સારી પેટે છટકાવ યદ્ય મટેનો
હતો અને અજપૂણીના ગન્યમા ટાઇલુખ્યુ
[વધુ મટે જુઓ ૫૪ ૪૫૬]

એક
બહિન બ્યોત્સના શુકલ
ચિત્રકાર
શ. સુશિલ

આર્થ સંસ્કૃતિ અતિ પ્રાચીન છે એના મુળમાં પરમ શ્રેયસ્કર અને ઉદાત્ત ભાવનાઓ છુપાએલી છે પરંતુ આજે ? આજે તો...

કોઈ સુદર ઋષિકુમાર તપશ્વર્યા કરતો હોય, લાના કાળની સમાધિથી તેના સુકોમળ દેહ પર માટીના રાફડાઓ થયા હોય તેના જટામંડળમાં પક્ષીઓએ માળા આપ્યા હોય તે કોડી મ કાડાઓ એ આકૃતિ પર ચથેચ્છ ભ્રમણ કરતા હોય, સારે કોઈ કળાકાર સૌદ્ય-નો આદર્શ માનીને એ આકૃતિની મૂર્તિ બનાવે અને પરમ તેજસ્વી ઋષિકુમારની મૂર્તિ તરીકે રણ કરે તો એ વાત કેવી હાસ્યાસ્પદ લાગે ? આર્થસંસ્કૃતિનું એ આવુજ ટૂંક નથી થતું ?

x x x

ને તોએ એ તો આર્થસંસ્કૃતિ ! એ ગમે એવી છિન્નભિન્ન થઈ ગય, એના પર ગમે

એટલો કચરો થયે, એના ઉચ્ચ હેતુઓ પર રુદિરપી ડેટલાએ નાશકારી આચરણો છતાં જાય, પણ ગમે એમ તો આર્થસંસ્કૃતિ એ તો ખરીજને ? રુદિ હોય કે રુદિનો દાદો હોય આપણે નમીમે જે રહ્યું હોય એ માનવું ને તેને અનુસરવું ખીજ પચાત શા સારુ ઘરવી નેમ્મએ ?

એમ તો લગ્નની ભાવનાજ લોને સુસંસ્કૃત, મહાઉદાર, અને પરમ પવિત્ર આર્થસંસ્કૃતિ એની જગસુ હોય કે બાલકોને પશુની જેમ પરણાવી નાખે ? નજ હોય, ને છતાં વખત જતો ગયો તેમ તેમ યજ્ઞમાં અપાતા બિવિદાનોની જેમ બાળકોને પરણાવી નાખવાની ભાવના અસ્તિત્વ મા આવી અને રહ ચઈ હવે કેં એનો ઉચ્છેદ થાય ? એમ તો એમ-ચાલના દોને, એમાં આપણુ જાય છે શું ?

માણુકમાસીને આવી આવી નકામી ઉઠવેઈ

કોઇ કરે એની અલત ચીઢ છે પરણવામા વળી ગમવા ન ગમવાનુ શુ, મોકુ વહેલુ શુ, વિચાર શા કરવાના, એ કેં એમને ખીચારને સમજાવુજ નથી એકજ સાદી સીધી વાત એઓ સમજે છે, અને જીદગી ધરીને સદાએ તેમણે એ સાદી સમજનો ઉપયોગ ને ઉપદેશ કર્યા છે એ સાદી સમજ ને આ છોકરો ને છોકરી એ બેઉને જીદગીમા પરણવા વિના છુટકા નથી, પરણુવુ એ આર્ય સંસ્કૃતિનુ એક આવશ્યક અંગ છે, ધાર્મિક ફરજ છે ખીલુ કે ન કરગો,—તમે બહુશો નહીં તો ચાલશે ગીતભાત સુધડતા, નહીં શીખો તો ચાલશે ઉદ્યોગ જીવન નહીં આવડતા હોય—કમાવવાની શક્તિ નહીં હોય તો ચાલશે, નીતિ અનીતિ સમચારના આચા સિદ્ધાનો નહીં જાણો તો ચાનશે મનુષ્ય તરીકેની શરેરી તરીકેની કે સમાજના એક અંગ તરીકેની ફરજો નો સ્વપ્નેએ વિચાર નહીં કરો તો ચાલશે તેમને સારી રીતે મોનતા ચાલતાએ નહીં આનંદુ હોય—ચાર લોક આગળ જઈને બાધા જેવા ઉપાશરેશો પણ પગલુવુ તો પડે—પરણવા વિના નહીં ચાને પરણુવુ અને ઉછેરવાની કે પોષવાની શક્તિ હોય કે ન હોય તો એ બાનકેની લગ્નમોની ફાજ ઉભી કરવી એ એક ધાર્મિક ફરજ છે સ્ત્રી પુરુષ બેઉને માટે અને એમા લાગા વિચાર કરવા જેવુ કે છેજ નહીં હોકગને પરણના માટે છોકરી જેઠએ છો રીતે પગલુના માટે છોકરો જેઠએ, ખાસ દતિ રુમ લગન સાવધન !

ત્રી ઉમ । લગનની ભાવના ખીલુ તમારે શુ જોઈએ ?

‘પ્રભુતામાં પગવા !’

લગનની આની અપૂર્વ ભાવનાની વાતો કરીને એક દિવસ અમે મોડી ગરે છુગ પડ્યા ને ગુપ્ત ગપ્તા સ્વપ્નમા આર્ય લગનની ભાવનાઓ મારી આખ આગળ મૂર્તિમત તથા અનેક માનવીઓ

ને મનપસદ પતિની ગાંધમા દેશાટને નીકળેલી મે જોઇ, કેટલીએ દમપતીઓને હસ મારફતે સદેશ ચલાવતી જોઇ કેં કેં દ્રોપદીઓને ભરસભામા ‘એ સૂતપુત્રને હુ નહીં વરુ’ એમ કહેતી મેં સાભળી કોઠક કોઠક ઉપા જેવી છોકરી સ્વપ્નમા જોએના અનિરુદ્ધ પાછળ ગાડી બનતી અને ગાંધવ’ નિધિધી લગન કરતી જોઇ કેટલીએ સસુકતાને મનથી વરેલા પૃથ્વી-રાજના પુત્રજાને વિરોધીઓના ટોળામા અભયપણે વરમાળ આરોપતી જોઇ મને લાગ્યુ કે જમાનો બદલાયો—ઇતિહાસનુ પુનરાવર્તન થયુ ખરુ.

એટલામા બહાર કેંક કોનાદલ થયો, કુ જાગી ઉઠી ને વાગ્નનો મજબુત ધનન મારે ધને પડ્યો, લગભગ મધ્યરાત્રિ થઇ હતી ટાઇ પરમ પુનિત અપૂર્વ લગન સધાયા હરો એ તરત મને સમજાયુ અને એ નનદપતીના મગલ દવાન કરવાને હુ અત્યત ઉત્સુકતાથી બારી તરફ ગઇ

વરગોડો હળવો હળવો ચાનતો હતો દૂરથી બગીમા એડેલા વરરાગના દર્શન થયા—ઉંમર વર્ષ પાત્રીશો ની હરો, નિર્દર્શ દેશની રાજકન્યાનો સ્વયવર જીતી આ યા હોય એવા દમામથી એ ગળેથી એકા હતા ધીમેધીમે બગી પામે આવી, પણ કન્યા કયા ? મારી આજોએ ગ્રાખ વળતી હાય અથવા કેં હવું ચતુ દેખાતુ હાય એમ મને લાગ્યુ આલુખાલુના ઘગેની બારીએ ઉભેના સ્ત્રી પુરગોમા ત્રીમો ગણગણાટ શરુ થયો કુ મુઝાઇ ગઇ, અને એમજ થાયને ? વગ્ની સાથે કન્યાને બ ને ચાવીસ પીમનાત્રીસ વર્ષના બીજા માઇ પુરુષને ગોડેતો જોઈએ ત્યારે આપખી જોવાની શક્તિ માટે શકા ન આવે તો ખીલુ શુ ચાય ? આજો ચોળા ચોળાને મે જોયુ —કેટલીવારે અમને સમજાયુ કે એ બીજા પુરુષના બોગામા બે ત્રણ વર્ષની એક બાળબા હતી પેના પાત્રીય વર્ના ‘કોડીના વરરાગ’ સાથે લગ્ન તો તેવુજ

થયુ હતુ, પણ એવા અગવડા સાથે ખેસતા બાલક
છોકરી બીધી હશે એટલે તેનો કોઇ સગો તેને
લઇને ખેડો હતો ! અમે દિગ્મૂર્તની જેમ આ
અમાનુષી દર નેહ રહ્યા અમારી પાસેના એક

પ્રભુતામાં પગલા એમ મડાય ! આદર્શ
લગ્ન આ કહેવાય ! આર્યસરસ્વતિનું સરક્ષણ
આ રીતે થાય !

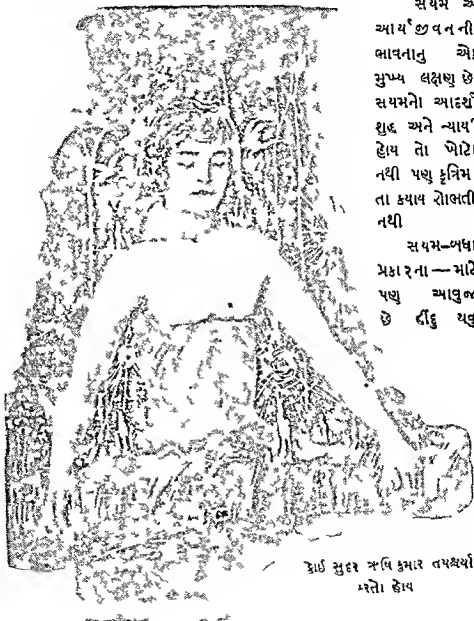
સંયમ

સહૃદય લાઇને
એ એક પુરુષ
નું માથુ લાગી
નાખવાનું મન
થયુ

પરણનાની
પરણાનનારની
અ છ લ ની,
તેમની લાગ
ણીની, તેમની
ભાવનાની અને
સૂખની અ શ-
ની અમે કે કે
તારીફ કરી

ચેની મૂખ
છોકરી નીરાને
હિંમતી હતી
પતિદેવતા અને
વડીનોના આ
અદ્ભુત પરા
ક્રમની તેને
જરાએ મ્દર
નહોતી અને
ઓછીજ ખચર
હતી કે પોતે
સોળ-મત્તર
વર્ષની થશે

ત્યારે આ પતિરાજ—જીવતા હશે તો—ની
પત્ન્યાસમી વર્ષગાહ ઉજવનાનો વખત આવશે
ખચર હોય તો બીચારી હેબકાઇને મરી ન જાય

કોઈ સુદર જાણી કુમાર તપશ્ચર્યા
મરતો હોય

અને આ શક્તિ અમારામાં નથી એમ કહેવું
અથવા કહું કરવું એ શરમભર્યું ન ગણાય
એટલે વ્યક્તિમાનને સયમનું પ્રદર્શન કરવાની

સયમ એ
આર્યજીવનની
ભાવનાનું એક
મુખ્ય લક્ષણ છે
સયમનો આદર્શ
શુદ્ધ અને આયતી
હોય તો ખેટો
નથી પણ કૃત્રિમ
તા ક્યાલ રોબતો
નથી

સયમ—બધા
પ્રકારના — માટે
પણ આવુજ
છે હીંદુ યજુ

કે તેની તે માન વાતો કરવાની એક આદતજ પડી જાય છે

ગુલામની ગણુના સજ્જન પુરુષમા થતી પૈસે ટકે સુખી, સારી નોકરી, વડીયોના ઘરમાર-વાડી વજીફા, સુદર-સ્નેહાળ પત્ની, આમ બધી વાતે એઓ સુખી હતા સયમી બનવાનો પ્રયત્ન કરવાની પણ

એમને જરૂર પડતી નહીં એઓ ખાત્રીથી માનના કે જગતમા જે અસતોષની લાગણી પ્રગટી ગઈ છે તે માત્ર સંયમની ખામીને લીધે છે મયમી થવું એમા

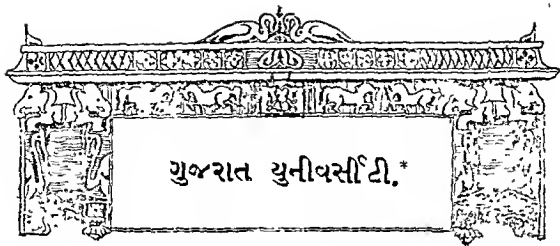
એમના મનથી કશુંજ સુફલ નહોતું રતુભાષ પોતે ઓછા સંયમી હતા ? સવારના સાડાદસ વાગે ને પત્નીએ બનાવેલી ગરમા ગરમ ગ્રોષ જમીને ઓપીસ જવું એ જેટલું સુખદ અને સ્વાભાવિક હતું એથીએ વધારે સરળતા સયમી થવામા છે એમ એઓ પોતાની જાતના દાખલા ઉપરથી માનતા અને ઘણીવાર તેમ કહી બતાવતા

સુશીલા એમના નાના ભાઈની વડુ થાય તેની ઉંમર અરાઢ વર્ષની છે બે વર્ષ પર તે પરણી ને સાસરે આવી ને બીજે મહીને વિધવા થઈ બાલક ભાભીના પરની દયાને લીધે ગુલામીએ સગાઓ સાથે વિરોધ કર્યો ને ભાભીને કાચની બંગડીઓને સારા કપડા પહેરવાની પરવાનગી આપી

સુશીલામા સયમ ફળવવાની શક્તિ નહોતી, તેને નવી નવી તરેહના બંગડીઓનો મોદ થતો અને તેની બંગડીઓ પહેરીને ખુશ થતી

વિદ્યુત દેશની રાજ કન્યાને સ્વયંવર હતી આ-આ હોય એવા દમા મથી એ રાજેશી છંડા દત્તા

મયમી રતુ ભાષને આ અના ચાર રુચ્યો નહીં વૈધવ્યના આદર્શો તુ ને વ્રત, તપ-વૈરાગ્યનું લાણુ લાપણુ તેમણે સુશીલાને સભળાવ્યું ખાતક સુશીલા નિર્દોષ હતી તેણે સરળ બાવે પુછ્યું. “આટલી બંગડીઓ પહેરું છું એમા પાપ જેવું [વલ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૪૬૫]

લેખક.

આચાર્ય આનંદશંકર ખાપુભાઈ ધ્રુવ

—•••••—

બોમ્બે યુનીવર્સિટી રીફાર્મ કમીટી આગળ થએલી મારીબુખાતીમા મે ગુજરાત યુનીવર્સિટી સ્થાપી શકાય એમ જણાવ્યું, ભારે ડો. પર્ગંજપેએ કમીટીના મેમ્બર તરીકે મને પ્રશ્ન પુછ્યો કે ‘અમદાવાદમાં મેનેટ માટે સભ્યો મળી શકશે?’ મેં ઉત્તર આપ્યો “જરૂર.” ડો. પર્ગંજપેના પ્રશ્નમાં કેટલાકને ગર્વભરી ધૂણતા દેખાઈ છે, મને એમા એ નીખાલસ સ્વભાવના વિદ્વાનનું કમીટીના મેમ્બર તરીકેની જવાબદારીનું ભાન પ્રતીત થાય છે. મુંબાઈ યુનીવર્સિટીએ આપણને ગુજરાત યુનીવર્સિટી સ્થાપવાની પરવાનગી આપી છે. પણ એ પરવાનગી આપી તેજ ક્ષણેથી મુંબાઈની જવાબદારી મટીને ગુજરાતની શરૂ થઈ છે. ગુજરાત એટલે ગુજરાતીઓ, પછી તે એમ લા-વસતા હોય. દૂર પ્રાન્તમાં વસવાથી હક ઓછા થાય છે, કતબ ઓછાં થતાં નથી.

૧ ગુજરાતમાં યુનીવર્સિટીની શી જરૂર?

મુંબાઈ યુનીવર્સિટીને તો આપણે આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવાનો હવે રહ્યો નથી. પણ ગુજરાતની પ્રજા જેની મદદથીજ આપણું અર્પું જાગૃત્વરથાના સત્યમા આપણે પરિણામી શક્તિએ એમ છે એને ખાતરી કરી આપવાની આપણી ફરજ છે.

પ્રથમ તો એક વાત એ કહું કે ડો. પર્ગંજપેના પ્રશ્નમાં મને ધૂણતા ન લાગી, પણ મને માગ પ્રાન્ત વીશે ડેક શરમ તો આવીજ. શરમ એટલીજ કે બાટલો પ્રશ્નનો પણ અવ-કાશ રહ્યો! પૂતા માટે પ્રમાણિકપણે આપણે આ પ્રશ્ન પુછી શકીએ? નહીંજ. પણ નહીંજ તેનું કારણ શું? ગુજરાત બુદ્ધિશક્તિમાં ઉતરતું છે? નાજ. છતાં, ગુજરાત વિદ્વાત અને વિદ્વા-રસના ચિદ્વેપ ઉત્તમોત્તમ પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ

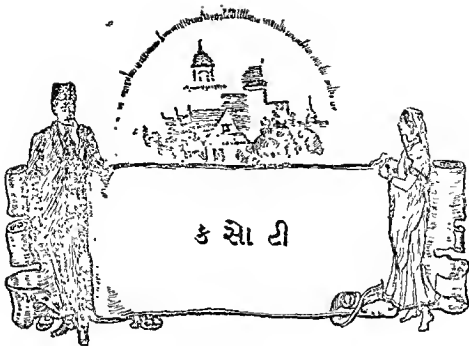
જનોની સંખ્યામાં પુના કરતાં પાછળ છે એની કોઈ “પ્રાન્તિક સ્વદેશાભિમાની” પણ ના પડી શકશે નહીં. આ ન્યૂનતા હોવાનું એક કારણ પુના પ્રાદેશીય પ્રધાન હોઈ વિદ્યાપરાયણ છે, અને દરિદ્ર હોઈ વેપારના અને એને લગતા ઉદ્યોગનાં દ્વાર એને માટે બંધ જોવાં છે. પણ ખીલું કારણ એ પણ છે કે પુના મુખ્યાલની પાસે હોવાથી તેમજ મુખ્યાલ સરકારની એક રાજધાની હોવાથી કેળવણીના લાભ એ વધારે વહેલુ અને વધારે સહેલાઈથી લઈ શક્યું છે, અને એને એને પોતાના ઘરમાં તેમજ પોતાને આંગણે અનેક તેમજ વિવિધ કોલેજો છે. આ કારણથી ગુજરાત મહારાષ્ટ્રથી પછાત ગ્રહીતો એને સદાકાળ પછાત રાખે? મને લાગે છે કે જે કારણથી હા પરાજયેનો પ્રશ્ન શક્ય થયો એ કારણજ ગુજરાતમાં યુનીવર્સિટી સ્થાપવાનું એક મોટું કારણ છે.

૨. મુખ્યાલમાં યુનીવર્સિટી છે, તો પછી અમદાવાદમાં શા માટે જોઈએ ?

(૧) આજ આરાજ્ય—અર્થ—અને મનુષ્ય સંસ્કૃતિનાં શાસ્ત્રોથી સ્વીકારાએલું સત્ય છે કે દરેક પ્રજાની સંસ્કૃતિ સમપ્રમાણ વિસ્તારવી જોઈએ. ગામમાં તુટીને ગામ વસે કે ગામ તુટીને શહેરો વસે, કે શહેરો તુટીને રાજધાનીની પરિપુષ્ટ થાય એમાં દેશનું કલ્યાણ નથી. માત્ર સંખ્યાની જ દૃષ્ટિએ જ એમાં અપૂર્ણતા છે એમ નથી પણ ગૃહદેહના અમુક અમુક અવયવોનો એમાં પક્ષાધાત છે, અને પક્ષાધાત વાળું રોગી શરીર માત્ર અમુક અવયવમાં જ રોગી રહીને અટકતું નથી, પણ આખા દેહની તંદુરસ્તીને બગાડે છે, અને પરિણામે એનો વિનાશ કરે છે. ગુજરાતની હિદાયકિત કે નૈતિક સામર્થ્ય કે ધનસંપત્તિ બધી મુખ્યાલમાં જ

આવી વસે એ કદાપિ ધટ નથી. ગુજરાતના દરેક શહેર ગામ અને ગામડામાં આ શક્તિ, સામર્થ્ય અને સંપત્તિનું સ્થિર કરતું રહેવું જોઈએ, જેથી એનો લાભ દરેક અવયવને મળતોજ રહે. કેટલાક તરફથી આ સામે વિચારવા લાયક પણ વસ્તુતઃ ઉંડા વિચાર વિનાની એક દલીલ સાબળશે કે મુખ્યાલની કોલેજમાં લખવા જવાથી ચાલાકી આવે છે, અને કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ જેમનું દુર્ભાગ રજવાડાની સાંકડી ખટપટમાં ઉછરવાનું છે તેમને માટે આ મુક્તિ પણ છે. પણ આવી દલીલ ધરનારને પુછશે કે આ રિયલિટી શાથી ઉદ્ભવી છે ? એ દૂર કરવાનું મુખ્ય સાધન એ છે કે મુખ્યાલની ઉચ્ચ કેળવણી અને સ્વતંત્રતાનું વાતાવરણ જે મુખ્યાલમાં જ બરી મુશ્યું છે એનો નિસ્તાર ગુજરાતના સર્વ ભાગમાં થવો જોઈએ; અને એજ ખર્ચ પ્રમુખ્ય છે, રાજધાની એજ પ્રમુખ નથી કૃપમંડુકશ્ચિત્તિ ખેરાકે ખોટી છે, પણ કુવા અને નદીઓ વિના મનુષ્યજીવન કેવું ? સાગરથી નદીઓની ગરજ સરે ? બહે નદીઓ વિના સાગર કેવો ? ગુજરાત વિના મુખ્યાલમાં પણ તેવુંજ. (૨) મુખ્યાલને માથે ભાર ધણો છે, એ ભાર ધટાડો. ગુજરાત યુનીવર્સિટી સ્થાપવા માટે ધણું કારણો છે, પણ અન્ય કોઈ પણ કારણ ન હોય તોપણ આ એકજ કારણ મુખ્યાલના હિતખાતર થોડું નથી મુખ્યાલને પોતાને પોતાનું કામ સારી રીતે કરવા દેવું હોય તો એને માથે પડેલા ભારની વહેંચણી યજ્ઞજ્વી જોઈએ. મુખ્યાલથી કે પણ વિશિષ્ટતા વગરની, મુખ્યાલની પ્રતિમિખ્યબૂત, ગુજરાત યુનીવર્સિટી યાય તો તે પણ મુખ્યાલનો ભાગ ધટાડવા માટે ધટ છે.

[પણ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૪૧૭]

લેખકો:

રા. ખટ્તસાઈ ઉમરવાડિયા
સો. લીલાવતી મુનશી
રા. મુનિકુમાર ભટ્ટ

રા. દુમકેલુ
રા. જયંતકુમાર ભટ્ટ
રા. કનૈયાલાલ મુનશી

પ્રકરણ પહેલું

નવી સૃષ્ટિ અને નવો સંબંધ

લેખક:

રા. ખટ્તસાઈ લાલસાઈ ઉમરવાડિયા, ખી. એ.

સભ્ય, સાહિત્ય સંસદ.

ચિત્રકાર:

રા. ગોવિંદકર

શ્રી આજ્ઞાની રાત્રિની કકડતી ઠંડી હતી. પૃથ્વીમાંથી બધી ઉષ્મા હટી ગઈ હોય એમ બધે સુમસાન લાગતું હતું. જગતનું અવસાન ચોધરીયું આવી લાગ્યું હોય એવું બધે

અચેતન હતું. ધીરેધીરે અધિકાર પીગમ્યો. આકાશના હૃદયમાં સૂર્યનારાયણનો પ્રકાશ પ્રકટવા માંડ્યો. અને જગત જાણે આજસુ મરણનું હોય એમ પ્રકૃતિએ અંગ મરોડ્યું અને વિલાસિનીના પ્રથમ રસવિભ્રમ જેવું મળરકું

જન્મ પામ્યું.

આ ક્ષણે અમદાવાદના એક સારા જણાતાં ઘર આગળ એક ભાડાની ગાડી આવી ઉભી રહી. ગાડીની અંદર એક પુરુષ ને એક બાળક બેઠા હતા. ગાડીવાળો નીચે ઉતર્યો, અને ધુજતે હાથે બાળકને બોલી ઉભો રહ્યો. અંદર બેસનાર પુરુષે બાડી વાટે બેઠાં બેઠાં પેલા ઘર તરફ જોયું. એની નજરમાં કેંક સડોય અને કેંક ન સમજાય એવી લાગણી દેખાતી. પુરુષ નીચે ઉતર્યો ને તેની પાછળ ધુજતો ધુજતો પેલો

બાળક પણ ઉતર્યો. બાળકે ગાડીમાં મુકેલું બચકું લીધું એટલે પેલા પુરુષને એક દ્રંક સુખત કરી, પેલા લાંબ ગાડીવાળાએ ગાડી ચકાવી મુકી, ને નિર્જન રસ્તા ઉપર નવા આવનારાઓ શીઆળાની અ સ લ ફંડીમાં ધુજતા કાપના એકલા ઉભા રહ્યા.

ધરના આર બધ હતા ન વિનાહ, અય, દોસ, આપણે કુટુંબીય રચાયે" કહી— અને બદાર—

ના એટલા પર દોષ સોડવાળા પડ્યો લાંબી, કડીઆળા ડાંગ રાખી સુતું હતું. પેલા પુરુષે મોડી વાર ધરનાં બધ બદલ્યાં તરફ જોયા કર્યું, પણ દ્રંક એટલા પર મુકી, એટલાની કીનાર પર પગ ટેકતી ઉઠા નિશ્વાસ ઝાળતો હોય તેમ તે ઉભો રહ્યો. તેની પાસે પેલો બાળક ધડીમાં પેલા પુરુષ તરફ જોતો જાણે કે સમજતો હોય, કે ન સમજતો હોય તેમ જોતો હતો.

પુરુષ ચાલીસેક વર્ષનો, ઉંચો અને ઘટ્ટ લાગતો. દેખાવે તે ગામડાનો રહીશ હોય એમ જણાતું. તેની આમડી કેંક સ્થામળી હતી. તેની આંખોમાં સંસ્કારી ભાવો દેખાતા તેના વસ્ત્રમાં અંગરખો અને પાંધડી અને એક જાડી માદરનું ઉપરાણું હતું.

બાળક તેરેક વર્ષનો હતો. સવારના અંશપીટ્યા અળવાળામાં પણ તેનું સસક્ત સરીર અને સુરેખ મોં તરી આવતાં. તેના

ગેર લસાટ પર આગલા દિવસનો કરેલો. અર્ધ લુંસાએલો કંકુનો ચાંદ્રો ધારીને જોનારને દેખાતો. તેની આંખો ચંચળ અને મોટી હતી અને તેમાં જુદીનાં નીર વહેતાં હતાં. તેના લસાઈ હેઠળે હરયા કરવાની આદત પડી હોય એમ લાગતું

તેણે કસમી ટોપી, અલપકાનો કોટ, અને મોટી રેશમી લાલ કીનારનું પોતીયું પહેર્યું હતું અને તેના ગળે જુરો ગચપટ્ટો અને ખભે બદામી રંગની કેંક જુની લેવી લાગતી શાલ વીંટાળી હતી. ક્યાં સુધી એ ઉજળું જોડલે હોવા રહ્યા. ધાંમે ધાંમે નિર્જન રસ્તા ઉપર માણુએની આજ ન રહ ચક. તે જોઈ પેલા બાળકે કહ્યું: "બાપુ પડેડ તો ચક ગયું."

બાળકનો પિતા ઉત્તર આપે તે પહેલાં
ઝોટલે મુતેલો પેલો પુરુષ ગણુગણ્યોઃ
“કોન હય એ સાલે” અને ઉઠ્યા વગર
અને ઝોટલી ચાદર બહાર મોં કાઢ્યા વિના
પામે પડેલી ડાંગ હસ્તગત કરી તેણે પામુ અર્ધ
ફેરવ્યું.

“એ તો અમે છીએ, બાપ” પુરુષે ઉતાવળે
કહ્યું.

“તુમ તે કોન? ભાગ જીવો ધંધરમે. લોક
સાલે મુને બી નહીં દેતે” કહી મુનારે ફરીઆદ
કરી ને બરાબર પામુ ફેરવી ફરીવાર મુઠ ગયો.

ઘોડીકવાર પછી ઘગના કમાડ ખુલ્યા ને
એક સ્ત્રીએ બહાર ઉભા રહેલા બાપદીકરાને
જોયા. તે સ્ત્રીને જોઇ પેલા પુરુષે કહ્યું. “કેમ
મુનદાભાભી!”

“હા, સારું” તે સ્ત્રીએ ઉત્તર આપ્યો.

તે કહ્યું

બાળક શરમાનો, સંક્રાંચથી આગળ ગયો
ને પેલી સ્ત્રીને નમસ્કાર કરી ઉભો રહ્યો.

પુરુષે ટૂંક ઉંચકવા માંડી ઝોટલે મુનદાએ
કહ્યું:

“લેવાશે? નહીં તો કાદર લઇ આવશે.”

અને તે અંદર ગઇ

ઝોટલા પર મુતેલો કાદર ગેદાણીના અવાજ-
થી જાગ્યો થયો હતો તેણે સામે ઉભેલા
પુરુષ તરફ નજર કરી અને બક્ષીસની આશાથી
ઉભો થઇ, ટૂંક લઇ અંદર ગયો તેની પાછળ
નવા આવનારાઓ પહોંચ્યા અને પરસાળમાં
જઇ બેઠા.

ઘોડીકવારે એક પુરુષ મેડેથી નીચે આચ્યો.
ઉઘમાથી ઉઠ્યો હાથ નેમ ને આપ્યો ઝાળતો
દતો છતાં તેના હાવબાવમાં સ્વામિત્વની ભુલ

ન ધાય એની અચુક

ઠાપ દતી પન્માળ-

મા આની મેલેલા

પુરુષે નેને આવનાં

જોયો અને એકા યઇ

સામે ગયો ને નમ-

સ્કાર કરી પુછ્યું

“કેમ મોગાભાભી!”

“કોન દેવ?

આવી પતેઓ?”

જાણ, પતેઓ અ

વાગે પેલાએ પુછ્યું

“હા જી”

દેવભાઈએ જવાબ

આપ્યો ને બાળકને

પામે આવવાનું માગત

કરી. બાળક જાણે

ઉભો થયો

તેનો અવાજ
શીઆળાની
ગાન કરતા
પેલા પુરુષને
વધારે હિમ
જેવો લાગ્યો.
“બાપ,
કાકાને પગે
લાગ” તેણે
પેલા બાળક

—તેણે મુસેલની કસબી ટાપાને વિગાદ વચ્ચે પગ વડે ઢાળ્યો. બીનો ઉભો થયો

ને પેલા પુરુષને, પગે લાગ્યો.

‘કેમ છોકરા?’ પેલા પુરુષે કહ્યું, “તારું નામ શું?”

“સુરેશ” બાળક જેમ તેમ બોલ્યો.

“એમ કે? સારું, જી, મેંડે જી, ત્યા બધા છે” ને પોતે પાછલા વાડા તરફ જવા ફર્યો ને દેવભાઈને કહ્યું ‘ચાલ’

દેવભાઈ પેલા પુરુષની પાછળ ગયો ને જતા જતા સુરેશ મુઝાતો ઉભો હતો તેને કહ્યું “બાઈ, મેંડે જીઓ ગલરાઈશ નહીં હો’

૨

સુરેશ પોતાની બચ્ચી લઈ મેંડે ગયો મેડાના એટલા બધા ઓરડાઓમાની કયા ખડમા તેને બેસનાવું હતું, ત્યા બધા છે એમ તેને કહેનામા આવ્યું હતું એ બધા તેકાણુ એવા વિચાર કરતો મુઝાતો તે ઉભો રહ્યો તેણે ચોપાસ નજર કરી પણ કાઈને દીકું નહીં આખરે એક ખાલી જેવા લાગતા ઓરડામા તે ગયો અને જાણે પોતે ઈર્ષ અનાધિારી હોય તેમ એક ખુણે લપાઈને બેઠો.

થોડીક દાણો ગઈ એ દાણોના વેગવાન પ્રવાહમા પોતાની વતમાન દયાનું ભાન તેનું બાળક મન જુદી ગયું બાળક મનની એ મહત્તા છે ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્ય, બાળક મનના મનસ્વી તરંગોને માગ આપના વધુ સહેનથી ખસી જાય છે એવો કેંક અનુભવ યાદ આવે છે.

સુરેશ કેં કેં વિચારો કરી રહ્યો હતો એનામા મે બાળકો એક પછી એક એ ખડ આગળની પસાર થયા એ એમાના પાછળ જતારા બાળકે સુરેશને જોયો, જરાક અટક્યો અને પછી ઉતાવળે પગે દોડી જઈ આગળ ગએલા બાળકને પકડી પાડી તેના ખભે કાથ મુકી તેણે કહ્યું “દાદા, મિનોદ, પેલો આવ્યો છે, જોવો હોય તો”

“કાણુ?” મિનોદે આખો ચોળતાં કહ્યું

“પેલો, બા કહેતો હતો તે દોસ, એવો નેના જેવો છે ચલ બે મઝા પડશે”

મિનોદ જરાક વિચારમા પડ્યો

“પણ રમી લાઈ જાણશે તો વદશે, હ” મિનોદે વિચારનું કારણ પ્રદર્શિત કયું

“પણ લાઈ જાણશેજ નહીં ચન” વવારે આશાવાદી રમિએ ટીમતબેર કહ્યું

મિનોદ પચડ્યો ને મેંડે પાઠા વળા અને સુરેશ બેઠો હતો તે ખડા બારખાની પત્રીતમા લપાઈને ઢભા રહ્યા બેઠે બાળકોએ થોડીનાર એકાટસે સુરેશને જોયા ફર્યો પત્રી રમિએ ધીરથી પુઠ્યું ‘કેમો છો’

મિનોદ મો ડાખી હસ્યા કરતો હતો તેણે જવાબ ન આપ્યો

‘જો બે, એની ધારી તો જો, ને મોટો ચોટ્યો રાખે છે હી હી ...” રમિએ આગળ ચલાવ્યું

મિનોદે રમિના મોવર હાથ ડાખ્યો

“એઈ આમ તો કોઈ સાબળરો” તેણે કહ્યું

“ચલ, સારે અદર જઈએ” રમિએ સૂચવ્યું

બેઠે સત્તાધીશોની છટાથી અદર ગયા ને જાણે ખડમા કોઈ છેજ નહીં તેમ ટટર શરીરે આમતેમ આટા ચારવા માઝા સુરેશ તરફ પીઠ થતા બેઠે એકમેક જોડે આખ મેળવી હસતા અને સુરેશની નજરે આપના અકડાઈ અને અનડાઈ દેખાડનાનો પ્રયત્ન કરતા

રમિ અને મિનોદ ખડમા દાખલ થયા સારથી સુરેશની વિચારમાળા તુડી ગઈ હતી તે આ નવા બાળકો સામે સકોતુક જોઈ રહ્યો

[વધુ મઠિ જુઓ પૃષ્ઠ ૪૧૧]

ગુજરાત]

[આસા ૧૯૮૨

એનામા પાસેથી બદારથી કેળેનો અવાજ આ તે
'નેક ને કાજ એને મારે છે'

- સોની

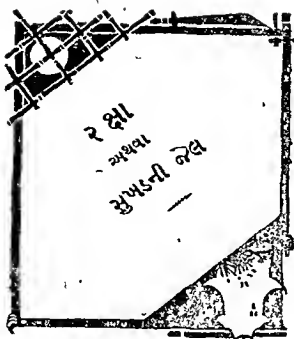
-૫૫ ૪૬૨

ગુજરાત]

[આપાદ ૧૯૮૨

ભરી, એને ધમ્મ વધારી આપો.

લેખક :

રા. બટલાઇ લાલભાઇ ઉમરવાડીઆ
સભ્ય, સાહિત્ય સંસદ

ચિત્રકાર :

રા. ગોરક્ષકર

અને

રા. સોમાલાલ શાહ

[કાશ્યપ પૃષ્ઠ ૬૮૩ થી ચાલુ]

પાત્રો

૨૩૨૨

પ્રધુમ્ન	રક્ષા
નટવર	મેના
હાકટર	મંદાકિની
વેણુકા	વસંત	

સમય : રાત્રિ. આકાશમાં પૂર્ણિમાનો ચંદ્ર પ્રકાશી છે. વિસ્તરતા બગીચાના કુલોની મહેકની સુગંધ ચારે બમ પ્રસરી રહી છે. બહુ જગતન ચોવન સાપડયું હોય તેમ કુદરત વિલસે છે. દૂરના વૃક્ષ પરથી કોઈ પંખી વિરહનું ગીત નાટું હોય તેમ ક્ષણ સુરહે બાંધે છે. એક આરડામાં વિશાલ ટેબલ ને વીજળીનો ઢીલા બળે છે; પાસે કાળો ન. ચોડા પડયું છે અને નીચા મોંએ રક્ષા કામ કરે છે. થોડીતરે તે અટકી આવે છે; અને કૈંક વિચારમાં પડે છે ધડી પજી તે કંઠમ ફેંકી દે છે; ઠણી ચાય છે; ને ગેરેરીમાં જઈ ઠણી રહે છે.

રક્ષા

રાત્રિ કેટલી બધી સુન્દર છે !

[તેનું હૈયું નિપાસથી ગરા નીચું પડે છે. અને દૂર કદપનાનાં કેાઇ પ્રદેશ હોય ને ત્યાં જવું હોય તેમ દૂરના દિશામાં જોઈ રહે છે. થોડીવારે]

આવી તો ફેટલીએ રાતો ઉગતી હશે; પણ

મારે તો એ બધી નકામી છે.

[બહુ દીલગીર થઇ જતી હોય તેમ એક ધઝીચેરપર પડે છે. ચદનું અજવાળું તેના ડાબા હાથ પર પડે છે. રક્ષા તે જુએ છે ને સહસા ચમકી ઉઠે છે.]

મારું શુ આટલું બધું રૂપ છે ? કામની ધમાલમાં મેં તો કોઇ દહાડો જોયું પણ નહીં. આટલા ટુંકા વખતમાં મારું શરીર પણ કેવું બધી ઉઠ્યું. [ડાઘા હાથ પર જમણા હાથની આંગળીઓ ફેરવતી] હાથ પણ કેવા ધાટીલા થયા છે... [અબજો છાતી તરફ નજર કરે છે વળી ઉડા વિચારમાં પડી જાય છે—થોડી વાર પછી] પાછો એ નો એ સવાલ : પ્રિયેષુ સૌમાન્યફલ હિ ચાસ્તા—“ ભોક્તા વીણુ કલા નહીં.”

[મુઝાતી હોય તેમ ઉભી થાય છે તે ગેલેરીના કંઠેરા પર હાથ મુકી ઉભી રહે છે.]

આ સત્તા ને વૈલવ બધુંજ શુષ્ક છે. કોઇ માયાવી શક્તિથી દુનીઆં બે વર્ષ પહેલાં હતી તેવી થઇ જાય તો કેવું સારું ? પછી આ રમણીય રાત્રિ કેવી સુખી જાય... વસુંધરા તારી દેવી શક્તિઓ શું ખુટી ગઇ છે ? ફક્ત એક પણ માટે કોઇ યોગી મહંત પણ નથી જડતો કે વખતના ચક્રને ફેરવી દઉં!

[થોડી વાર પછી અખોડો છોડે છે ને વાળ જોડે રમત કરે છે.]

આ વાળ પણ કેટલા સુંદર છે ! એકેક વાળ.....

[એટલામાં ટેબલ પર મુકેલી ધંટડી પર એક ટકોરો ચાય છે. રક્ષા સ્વસ્થ ચાય છે; વસ્ત્ર સમાં કરે છે તે એક બટન ડાબે છે જરાવારમાં ખારણું ઉઘડે છે તે એક પુરુષ પ્રવેશ કરે છે. અંદરના ખંડમાં ટેબલ પાસેની ખુરસી ખાલી જોઇ નવાઇ પામે છે અને ચારેગમ જુએ છે.)

રક્ષા !

1. [ગેલેરીમાંથી] હુ અહીં છુ ડાકટર ! મને આજે ઠીક નથી.

[રક્ષા ખંડમાં જાય છે અને ખુરસી ઉપર બેસે છે

ડાકટર
[સચિત] ઠીક નથી ! કેમ બાઇ સાહેબ, આજની નોંધ તો તદ્દન બરાબર છે. કેમ નથી. પછી એમ કેમ ?

રક્ષા
હા, કે અસામાન્ય નથી. છતાં કોણ જાણે કેમ સખત માયું દુઃખે છે.

ડાકટર
એસ્પીરીન આપું ? એસ્પીરીનની બે ગોળી લેશે તો તરત ફેર પડશે.

રક્ષા
હા લાવો; એથી હૃદય નબળું પડે છે, ખરું ને !

ડાકટર
હાહ, કેંક ધીરું પડે ખરું, પણ શીકર જોવું.....

રક્ષા
ના, મારે એજ નોંધએ છે.. મારે હૃદય ધીરુંજ પાડવું છે. લાવો, જોઉં.

[ડાકટર ગોળી અને પાણી આપે છે. રક્ષા ગોળી ગળી જાય છે.]

ડાકટર, આજે હું ટેંપરેચર નથી લેવાની; તે શરીર પણ તપાસવું નથી.

ડાકટર
પણ.....

રક્ષા
ના, મને કેં નહીં થાય.

ડાકટર
ભલે, પણ રાતે હું પાછો તપાસ કરી જઈશ.

રક્ષા
ના, જાના, કેંજ જરૂર નથી. ઉંઘ આવશે એટલે બધું શમી જશે. ડાકટર ! ઉંઘમાં બધાં દરદ શમી જાય છે, એનું શું કારણ ?

ડાક્ટર

કારણ કે મગજ તંતુઓ.....

રક્ષા

મગજ તંતુઓ શાના ? કારણ કે ઉંઘમાં,

માણસ આહુ તેમ કરી શકે છે. ડાક્ટર ! ગરીબ લોકો ઉંઘમાં તવંગર થાય છે માટે જગતાં ગરીબાઈ નીલાની લે છે. બસ, સાહેબજી !

[ડાક્ટર સવામ કરી બહાર ન્ય છે.

[સ્વગત] ડાક્ટર, “ કે નથી ” કહે છતા હૃદયનો રોગ સતાવે એ કેવું ? આ વિદ્વાન સાવ નકામ છે મારા જેની સ્ત્રીની એક સાદી મનોકામના પૂર્ણ કરી ન શકે એ વિદ્વાન શા કામનું ?

[થોડીવાર પછી એક બટન દાબે છે અને એક સ્ત્રી દાગર થાય છે]

વેલ્કા, મારે આ સાદા વસ્ત્ર નથી જોડતા. એ બહુ ખુબે છે જા, મારે માટે રેશમી સાડી લઈ આવ-પેલી બાપુજીને ત્યાંથી લાવી હતી તે. અદરની જુરી મુખડની પેડીમા મુકી છે જરા ચુચાય નહીં હો.

[વેલ્કા હમણાંજ માર્સમાયી ખરી પડી હોય તેમ આશ્ચર્ય-મા જોઈ રહ છે.]

જા, એમ જોયાં ન કરે હા, મારે જુરી સાડી જોઈએ છે ને વસતને મોકલ.

[વેલ્કા ન્ય છે

[સ્વગત] ખીચારી નવાઈ પામે છે-રક્ષા-મીલનાં પોણામે રૂપીઆનાં હુગડાં પહેરનારને

મારું થું આહું બધું ૩૫ છે ?

અત્યારે રેશમી સાડીનું મન થાય તે નવાઈ થાયજને !

[વસંત દાખલ થાય છે.]

વસંત

બા, મને બોલાવી ?

રક્ષા

હા, વસંત, તું વાડીમાં જા, ને તને ગમે તેવાં સારામાં સારાં ફુલો લઈ આવ, જોઈ. તું તો ફુલની પારખ છે તે સૌથી સારાં લાવજો હં. મારી વેણી માટે શોભે એવાં-મારે બધાજ બટમોગરા જોઈએ છે.

વસંત

પણ બા, અત્યારે લઈ આવું કે સવારે ?

રક્ષા

વસંત, સવારે જોઈતાં હોત તો સવારે કહેત.

વસંત

પણ બા, અત્યારે તો બટમોગરા એકે સારો નહીં મળે-

રક્ષા

નહીં મળે ? કેમ, કારણ ? આટલી મોટી વાડીમાં એક બટમોગરા નહીં મળે ? રોજ તો ઢગલાબંધ ઉતરે છે.

વસંત

ના, બા, બટમોગરા તો હવે પાંચ-સાતજ રહ્યા છે.

રક્ષા

તે એટલા થોડા હં ? જોટલા મળે એટલા લઈ આવ.

વસંત

પણ...

રક્ષા

શું ?

વસંત

આજે તો એકે સાર ફુલ નથી રહ્યું.

રક્ષા

આજેજ નથી રહ્યું ? કેમ શા માટે !

વસંત

બા, સાંજેજ નટવરલાઈનો માણસ આવ્યો હતો તે વીણી વીણીને બટમોગરા લઈ ગયો.

રક્ષા

[સકંપ] નટવરલાઈનો માણસ ! એ શું મેંજ આવે છે ?

વસંત

ના, બા, આ એ સ્વિમથીજ આવે છે.

રક્ષા

[સ્વગત] એ ? [વસંતને] વારુ, વસંત ત્યારે ગુલાબ લઈ આવ.

[વસંત બધ છે.]

એજ હશે ? મારી ભુલ નથી થઈ. મેં ધાયું હતું કે હરવખતની પેઠે જાત્રત સ્વમ હશે; પણ એજ છે. (થોડીવારે) કદાચ-હજી અહીંજ હશે ? [ટલીફાન તરફ નજર બાંધે છે.]

બોલાવું ? હા, હા, મને પુછવા તો દે.

[ફોન થાય છે ને ટલીફાન ફરે છે.]

હલો, કોણ નટવરલાઈ ? હા, મારે તો...હં, આ વસંત શું ખરું કહે છે કે તમારે ત્યાં બટમોગરા ગયાંતા. ગયાંતા, એમ ! તો ઠીક. મેં તો જાણ્યું કે જુદું બોલે છે તેથીજ તમને અત્યારે બોલાવ્યા. પણ તમને બટમોગરાનો શોખ છે ખરો ? હં, તમારા મિત્ર ! કોણ ? પ્ર-પ્રભુમ. હું એમને જોળણું છું...એમ ! હા. હા, અમારી પાસે રહેતા હતા. તે પહેલાં કેમ ન આવ્યા ? જરૂર મોકલજો. કાલે ! હા-ના, હું કહેવડાવીશ, સાહેબજી."

[ટલીફોન મુકી દે છે, અને જસે છે.]

એજ છે-કાલે બોલાવી ન શકી. પ્રસંમ મળે છતાં તે તરછોડે તે સ્ત્રી. આખરે પણ હું સ્ત્રીજ રહી. [થોડીવારે] એજ છે. અહા,

[વધુ માટે જાણ્યા પછી ૪૪૦]

શ્રીમાળી માર્તંડ

સમુદ્ધાદક :

“હરખીન”

મૂલકાળમાંથી ગુપ્ત સાહિત્યરત્નો ખોદી કાઢનારાના ધરાકમ સુનિહિત છે. આજ હું બાળની તિમિરા-
વૃત્ત ગ્રહામાંથી ઉપરનું સાહિત્યરત્ન “ગુળદાત” ના ભાવિતરન્કોવિદોના લાભાર્થે રજૂ કરું છું.

“ રખીન ”

શ્રીમાળી માર્તંડ

પુસ્તક ૨૦ મું.]

ચૈત્ર સંવત ૨૧૫૦

[અંક ૬ હો

તન્ત્રીની નોંધપોથી

આ પછા પરમ શોધક શ્રીસરસ્વતીયુત
—ને અસાધારણ મુલાગ્યને યોગે
એક પ્રાચીન પુરતકાલ્પના ખડેરમાંથી પ્રાપ્ત
યથેલું પુસ્તક હમને જતાવવામાં આવ્યું છે
હમારા વાચકોમાંથી જે કોઈ પ્રાચીનશોધરસિક
પંડિતની ઇચ્છા હશે હમને હમે તે આનન્દથી
જતાવીશું. વધારે પ્રસ્તાવના કરવાને બદલે એ
શ્રીસરસ્વતીયુત—ના શબ્દો જ અત્ર જિતારિયે
છિયે:

“કૃપાસાગર શ્રીમાળી માર્તંડના તન્ત્રી
મહાશય ! આજથી ૨૫૦—૩૦૦ વર્ષ ઉપર
યઈ ગયેલા જગવિખ્યાત કવીધર દલપતરામ-
ને વિશે એક જાણવાન્તેગ હકીકત મ્હને પ્રાપ્ત
યઈ છે તે આજ બહુ હર્ષથી આપની સમક્ષ
રજૂ કરું છું. એ પ્રાપ્તિ વિચિત્ર સન્નેગમાં જ
યઈ. મ્હારા ધરમાં એક પાળેલો કૂતરો છે.
એને માહિત્યનો બહુજ શાંક છે, ખાસ કરીને

જૂના સાહિત્યનો. જૂના ગ્રન્થોનાં પાનાં હમાર
પટારામાં પજાં હોય તે સુધતો સુધતો એ
આસપાસ ફરે, અને પટારો ઊધાડિયે કે
તરત માહિં ફૂબડી મારીને ઊંદરને પકડી લાવે
તે સાથે જૂના ગ્રન્થોનાં ઊધાઈ ખાધેલાં પાનાં
લાવે અને તેના ચૂરેચૂરા કરીને સાહિત્યરસ ચાખે.
આ તેની સાહિત્યરસિકતા બોઈ ને હમારા ધરમાં
હેતુ નામ ‘શારદેય’ પાડ્યું છે. શારદેયનો
આજ હું ખાસ ઉપકાર માનું છું. કેમકે
મ્હને લખ્યે થયેલો અપૂર્વ વસ્તુની પ્રાપ્તિ
હેની જ છુદ્ધિ, હેની જ ભાષાભક્તિ. હેની જ
શારદાસેવા, ઇત્યાદિ લક્ષણોને આભારી છે.

“વાત આમ બની: હું સાંઝે આપણા
અમદાવાદ મેહેરની ખ્હાર હવા ખાવાને હોડતો
નીકળ્યો. મ્હારો નિત્ય સહચારી શારદેય પાછળ
પાછળ ચાલતો હતો. મ્હારી પત્ની ગુજરી ગયે
૧૦ વય યયાં; પુત્રપુત્રી મ્હારે છે નહિં; મ્હારા
બંધુઓ મ્હારા પ્રિય વિષયમાં રસ લેતા નથી

એટલે મહારા પરમમિત્ર નિત્ય સહચારી શારદેય જ છે. આસપાસનાં એતરેશમાં ન્દારી જર્ધ ને ઉદર, ખીશકાલી, કૂકડાં, ઇત્યાદિ પ્રાણીઓને પકડવાને શારદેય દોડતો, તે વખતે “શારદાદેવીશી જે” એમ હું પુકારું કે તરત મ્દારી પાસે એ આવી જતો. અમદાવાદ શહેર અસલ હાલના કરતાં બહુ વિસ્તારવાળું હતું; અત્યારે મદરનાં જૂનાં ખરેર છે તે સ્થળે સમીપમાં એક ખરેર હતું હેના એક પથરા ઉપર “હેમાબાઈ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ” અને હેની નીચે ‘ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી-અને બુદ્ધપ્રકાશ આશીસ’ એમ કોતરેલું હતું; અક્ષર ધસાર્ધ ગયા હતા, પણ તકબજે આ નામ મ્દે ગોઠવી કાઢ્યાં શારદેય એ પ્રાચીન પુરતકાલયના ખરેરમાં દોડદોડા કરવા લાગ્યો. એક ખૂણે ત્રણ પથરાથી બનેલી બજોલમાંથી શારદેય એક છિન્નભિન્ન પુરતકના ખંડિત પાના ખેચી લાગ્યો, આ બનાવમાં દૈવયોજના અચાત દર્શી એમ માનીને મ્દારા ખેસના હેલામાં એ બાધી હર્ધ ને હું ઘેર આવ્યો. ચૂલા ઉપર ખીચડી ચઢાવી, પછી પેલાં પાનાં તપાસવા ને હું ખેડો. શા આનન્દજનક સયોગ! જોઉં છું તો “દલપત કાવ્ય”નાં તૂટક પાનાં! નીચે વળી કેટલીક ટીકા છાપી હતી. એ ટીકા ઉપરથી તો ખાસ નવીન પ્રકાશ મળ્યો.

કવીશ્વરની ગુર્જરગિરા પ્રત્યેની અપૂર્વ ભક્તિ, પાઘડી ના પ્ફુરવાની હેમની પ્રતિમા, ઇત્યાદિ દહીકતો હેમાંથી જણાઈ આવી. પણ

હું આગળ દોડું છું. એ પાનાંમાંથી જિતારા જ આપું, મળના તથા ટીકાના:

(૧) નધિ હચ્ચરિ માશુક આશકની,
નધિ વાતજ નીતિવિનાશકની;
કવિતા દરિ સદ્ગુણ મરણની,
દિલ કુશલ દેખ વિદારણની.

ટીકા:—

(ક) આ શ્લોકમાં હેલા ચરણમાં ‘દિલ’ શબ્દ કવિનું નામ ગુપ્ત ગખેલું બતાવી દે છે

(લ) આ શ્લોકમાં કવીશ્વરના † સમકાલીન ‘કલાપી’ તખલ્લુસધર કવિબાલના ઉપર આક્ષેપ, પ્રહાર, છે. ‘કલાપીનો કેકારવ’ આશય માશુકના બંધારાથી દેલો બરપૂર છે તે સર્વેને વિહિત છે. આપણા કવીશ્વરથી તે સદન ના ચવાઈ આ શ્લોક રચ્યો.

(ગ) માશુક=મા+શુક=માનો પોપટ; આશકની=આશ+કણી, અર્થાત્ આશાની કણી, વિનાશકની=વિના+શકની, અર્થાત્ શક વિનાની (નીનિ). આ રીસનો ત્રિલપ્તાર્થ પણ કેટલાક કાઢે છે. પૂર્વોક્ત શૃંગારરસના અર્ચની સાથે વિરોધ આ અર્થ લેતાં આવશે, હેનું ચમત્ એકાક્ષરી કેશની સદાયતાથી કરાય. અત અતિ વિસ્તારબચે માન.

(ર) અરે એ વ્યસની નથી વ્યસનીનો વાટલો અર એમાં તો અધીક ગુલબાસ ને ગુલાબ છે.

x	l	x	x
x		x	x

† આ ક્ષતિ લાગે છે. દમ્ભે અનેક પ્રમાણેથી એક સ્થળે સિદ્ધ કહું છે કે ‘કલાપી’ કવીશ્વરની પૂર્વે લઈ ગયા હતા; ‘કલાપી’ તખલ્લુસનો ખરો અર્થ-કલાપી એટલે દૂધ, મ્દા, બગેરેની પેટે એ ‘કલાપી’ પાન કાઢા હતા, અર્થાત્ કલાને ઘોળા પીનારા હતા; બહયકાળમાં લેકિને લાડી (=લાડી) વડે મારવાની હેમને ટેવ હતી તેથી ‘લાડીના કોકોર’ એમ સંજ્ઞા હેમને અપાઈ હતી. ‘કલાપી’ શબ્દનો ખરો અર્થ ના બદલવને દ્વરે ‘કલાપીનો કેકારવ’ એમ પુસ્તકને નામ અપાયું છે. દમ્ભે જોમ રહે છે કે આ પુસ્તકની ટીકા કવીશ્વર મરણ પછી ધણે વખે લખાઈ હશે

—તન્ની, શ્રીમાળા માન.

x x x
x x x

માને નથી જાગ્ય નથી બાળી પીવા બીડી નથી,
જનપુષ્પવાળી આ શ્રીમાળી તણી છાબ છે

દીકા : શ્રીમાળી : આ શબ્દમાં અંતગત
રહેલો શ્રેય તરત જણાઈ આવે હોય છે
કવીશ્વર જ્ઞાતિયે શ્રીમાળી બ્રાહ્મણ હતા એ
વ્યક્ત છે.

[તન્ત્રી મદારાણ ! આપણા શ્રીમાળી
માર્તંડના ચાલકને તથા શ્રીમાળી જ્ઞાતિમાનને
ર્ગ કરવાનું કાણુ આ કેટલું બહુ છે ?]

(૩) ગીરા ગુજરાતી તણા પીયરની ચાગી પામી
મુખ્ય તેા મરાઠી માતી દેખી દુખી રીવ છુ,
અરજી તેા આપી, દીડી મરજી તથાપી નહિ,
આબ્યો આપ આગળ ક્યારવા અપીવ છુ,
મોડતાં મુકામને ચાર જાયા ચૂધરો તેા
શું થયો તે શોચનાથી સહેજ શીધીલ છુ
દાખે દલપતરામ પ્રતાપદં ખડેરાવ,
ફી ગુજરાતી વાણી રાણીનો વજીહ છુ
ચેટામા લુટાણી મહારાણી ગુજરાતી વાણી.
લુટી અલદાર ફી કીધી શુનેમરશી,
પગે અલાબુ તે તેા આલના મુલાકામા પેહુ,
પછી ત્યા તપાસતાં તેા પકડાયા પારશી
આજ ધર્મરાજ મહારાજનુ બિરાજમાન
સાચ નહક સહ શોધી આપે નેમ આરશી

† અલગત મર્તંડ કારણુ છે જ દમો તેા અન્ય સિદ્ધ મુર્તિ, વિરોચમાં, કે કવીશ્વરના એક શિષ્ય
'વનમાળી' વખત્તુસમારી હતા તે જ્ઞાતિયે શ્રીમાળી હતા, પામુ તે વસ્તુ 'શ્રી' રાજને બદલે 'વન' મૂખને
દેખવે શુષ્ક રાખી દીધી હતી

—તન્ત્રી, શ્રીમાળી માર્તંડ

* દીકા કવીશ્વરના સમય પછી લાગે ગયો લખાઈ દરો એ હમારા તકને વજીહ અદિ પ્રધિ ૨

—તન્ત્રી, શ્રીમાળી માર્તંડ

૨ કવીશ્વરે પદ્ય અચિત્તના મોહમાં રહેલી પક્ષિયો આ જગમાં છે તે આપુ

"જનમમાં જનમુ તેા સરસ છે વેદમી,

Is this dog or that eat tell me

કેટલું મિત્ર દોષ જોર બ્યાદ ક્યાદ દેલ મી"

હિત્તી હોય ? સર્વત્ર હેતુજ મત જૂલલરેલું
બધાઈ મધું હતુ કે ગુજરાતિમા અને ગુજર
દેશમાં જાંયા પ્રકારના સાહિત્યની ખીલવણી
માટે યોગ્યતા જ છે નહિં. અફસોસા એ
સમયની ગણતરીમા ગુજરાતી છેક તુચ્છ લેખાતી
અને જે તે એમ જ કહેતા કે

એ તવે કે સારહ આને, એકે કંઠે કે બાર

આઠહ બાને ફકડ તિરુડ, યુ સા પૈસે ચાર

દાવા અધિક્ષેપ

ના વચન ભાષા

ભક્ત કવીશ્વર

સદન કરી

વૃત્તિ પ્રબલતર હતી તેથી ઉપરના શ્લોકમા માત્ર
આતરવનુ શ્રવણ થાયછે, અને પોતાની માતૃ
ભાષા માટે ન્યાયની માગણી દીનવાણીમા કરેછે
આ દીનતા અને ભાષાભક્તિનુ પ્રાગ્જ્ઞ
એ ભાગણીઓ એકત્ર થતા કવીશ્વરે પ્રતિજ્ઞા
લીધી હતી કે ગુજરાતિનો ઉદ્ધાર હું ના

કરુ ત્યાં સુધી મ્હારે માથે
પાંધડી ધાલવી નહિ આ માટે
પ્રમાણ કવીશ્વરની કૃતિઓમા જ છે
જુવો —

(૪) પાંધડી બનાવનારે
પાંધડી રૂલ બ રચી
પછી ટાંઠ સારો
કહે સૂરતી આકારને,
કાંઈને ચડાવી ચક
દક્ષણીનુ રાજ મમે,
કાંઈ કમ્બી ચાચથી
શોભાવે સજ્જારને,
કાંઈ મારવાડી કે મેવાડી
ધાર સારો માને,
મમે ગુજરાતી
વળી કાંઈના વિચારને,
જેને જેમ ફાવે
તેમ કર દલપત કહે

કવીશ્વર પાંધડી ઉલ્લેખતા
ગયા—

સમયા નહિ હેમનામા ગાંગસી કરના સારિત્રી

નહિ રામ દેવ પાંધડી બનાવનારને

આ મલોકમાં જરાક ઊંડા ઊતરવું પડશે. કવીશ્વરને પાધડીનો ઘાટ કિયો સ્વીકારવો તે વિશે શંકા થઈ ચિત્ત દોલાયમાન થયું હતું. અને છેવટે એ નિર્ણય ઉપર આવ્યા હતા કે “જેને જેમ ફાવે તેમ કરે,” એ સૂત્રને સત્કારવું અને પાધડી માત્રનો ત્યાગ કરવો. આમ કરવા જતાં લોકમાં હાંસી થાય એ ભય પ્રગટ થયો. એટલે લોકો સન્માન આપે હોવો માર્ગ શોધી કાઢ્યો. હેમણે પ્રગટ કર્યું કે મહારી ગુર્જરી વાણી અને ગુર્જર સાહિત્યની અવદશા થઈ છે, શુંતાં પૈસા ચાર જેવો તિરસ્કાર પામી છે, માટે એ માતાનો પુત્ર હું ત્યારે જ સાચો કે નહારે એ માતાનો ઉદ્ધાર કરી ભરતખંડની અન્ય ભાષા કરતાં ચઢિયાતું સ્થાન આપું-ધાઓ, સખી ઉપરી; આમ ના કરું ત્યાં સુધી મહારે પાધડી ધાલવાની બાધા!

અન્તે
કવીશ્વરને
વિજય
મળ્યો.
ગુજરાતમાં
ઠેર ઠેર
હેમની
કવિતા-
કાલિપ્રચાર
પામી,

અને માથે વીંછતા
તથા—

નિશાળોમાં, ઘરમાં, સરકાર દરબારમાં, દલપત-રામ કવીશ્વરની વાણી વિજયનાદ કરવા લાગી. આ કારણથી અમદાવાદના કલેક્ટર સાહેબે એક લાગે મેળાવડો કર્યો અને કવીશ્વરને હેમના વિજય માટે ધન્યવાદ આપીને કહ્યું: “કવીશ્વર ત્હમારી પ્રતિજ્ઞા સફળ થઈ! હવે પાધડીની

બાધા મૂકો;
આ શાલ પાધડી
સરકારના પ્રતિ-
નિધિ તરીકે
હું આપને
નવાજિશ કરું.

હું, તે શરીર ઉપર ધારણ કરો.”
પાધડીનો છેડો કવીશ્વરના હાથમાં
ખુદ કલેક્ટર સાહેબે પોતે મૂક્યો;

કવીશ્વર પાઘડી ઉકેલતા ગયા અને માથે વીંટતા ગયા, અને સમામાં હથેનાદ, તાલીનાદ પ્રસરી ગયા।

આ પ્રસંગને ઉદ્દેશીને કવીશ્વરે કવન કયું છે કે:—

(૫) મધ્યા રાત્ર મહેલમાં લોક મોટા,
સુણી બાથજો પામયા પુષ્પગોટા;
કવિને નવી પાધ શાયો તિવાજો!!!
રૂં રાણીયુ થયુ રાત્ર આજો!!!

છેલ્લી પંક્તિનો અર્થ એમ છે કે કવીશ્વરની પ્રતિજ્ઞાના સાહચર્યહીનરૂપે પાઘડીની બાધા મૂકાવી, તેથી કરીને પિક્કોરિયા રાણીનું રાત્ર્ય જે સાલતુ જ હતુ તે આ પ્રસંગજો રૂં થયું, સારુ ગણાયું. વળી, 'નવી' ગબ્દની વ્યંજના આમ છે: બાધા રાખીને પાઘડી તગેલી તે આલે વર્ષે પાછી પુરી, માટે નવી.

"તન્ની મહારાય! આ વિનય ઓછો છે? કવીશ્વરની ભાષાભક્તિ અને સાહિત્ય-મેવાની આ પરાકાષ્ઠા! આ કવીશ્વરનો વિનય-ન્યોતિ કેટલાકોથી ખમી સકાયો નહિ, તેથી હેમને દારવાસ્પદ બતાવનાના અનુચિત ઉદ્દેશ-થી એક લગના કવિ ખચરદાર થઈને જાઓ; અને કવીશ્વરે નવી તરેદની કવિત્વરચના વ્રપત કરી હતી તેનું ઉપલાસપરાયણ અનુકરણ કયું અપવાગધના આદિ સપ્તા કવીશ્વર દલપત-રામ જ હતા એ ઘણા લોકોથી અજાણ્યુ હતુ. હેમની કૃતિઓમાં એ પ્રકારની કવિતા મળી

ફ આ બાબતમાં દમે આ ટીકાકાર જેટલે મળતા નથી આવતા. કવીશ્વર દલપતરામની પણ થોડાં વર્ષે બે વિદ્વાને દલાલીમાં દના (૧) શ્રીયુત હેચરવાલ હર્ષદશ ધ્રુવ અને (૨) કોષ્ટ આવાદીન વ્યાની; પૂરીજ વિદ્વાને પ્રેમાનંદ શામળ વચ્ચે અથડો થયાનું માન્યું છે; ઉત્તરાખ શોધે તે બ્રહ્મ હરાયુ છે તે વચ્ચે શામળની વચ્ચે અથડો સાબીત થયો છે. દમે આ અસાધ બાસતા શોધના મતને સમમાન્ય ગણિયે છે.

—તન્ની, શ્રીમાળી માર્તઁડ.

† આ ઉપરથી જાણીએ કે માણી કવિ ખચરદારના સંજ્ઞમાં આ કાવ્ય રેખા જેટલે, તે દલપતરામનામાંથી લઈ લીધું મોટું ભેળવે ચોઈને આરોપ દમે હતો નથી. "સામળ રે તું સળી મ્હારી રળી હર્ષારમી આવી રે" એમ આરંભની ત્રણી કવિ દવારામની ત્રણાવડે, તેની નીચે જિગ્મ બાહ્ય અને નરશંક મ્હેતામાં ખડાસાંઠે, તે નિર્દર્શન લેવું.

—તન્ની, શ્રીમાળી માર્તઁડ.

આવેલી છે, તે વળી કોષ્ટ વેળા પ્રગટ કરારો પરંતુ અદિં એટલુંજ કહીશું કે કવિ પ્રેમાનંદ અને કવિ શામળ વચ્ચે સ્પર્ધાજનિત અગ્રો કાલગણનાઓથી કેટલાક ખોટો હરાવે છે, અને પ્રેમાનંદસુત વલ્લભ અને શામળ વચ્ચે અથડો દર્શાવે છે, તેમાં ફ પ્રેમાનંદને જેમ અન્યાય અપાય છે તેમ આ અપવાગધ બાબતમાં નહાનાલાલ અને ખચરદાર વચ્ચે અથડો સ્થાપવામાં પણ દૂપણ આવે છે. અપવાગધના પિતા દલપતરામ કવીશ્વર જ હતા.

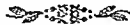
કવીશ્વરની સ્વભાષાભક્તિ જેટલી જ તીવ્ર ગુજરદેગ તગ્ ભક્તિ હતી. હેનું પ્રમાણ આ કાવ્ય-માં હેમના એક સુન્દર કાવ્યમાં જડે છે; એ કાવ્ય: ગુજવંતી ગુજરાત! દમારી ગુજવંતી ગુજરાત! નમિયે નમિયે માત, દમારી ગુજવંતી ગુજરાત.

એ પંક્તિઓથી શરૂ થાય છે. કાવ્ય નરદા લાંબું છે એટલે અદિં આપું ઊતાયું નથી.† અતિ વિસ્તાર માટે કમા યાચીને વિરામનો આપનો નમ સેવક,

"તાં ક. આ અન્યદર્શનની ધૂનમાં મ્હારી ખીચડી ચૂલા ઉપર બળીને મ્હોરી મ્હારે તે મ્હને બાન ના રહ્યું."

[* શ્રીચરસ્વતીયુત—ની છન્દાને માન આપીને એઓનું નામ ગુપ્ત રાખવું પડ્યું છે. તન્ની, શ્રીમાળી માર્તઁડ]

સ્મરણાં જુનાં જુનાં રે

લેખક

રા. નાનાલાલ દલપતરામ પટેલ

૧૯૨૬

વૈશાખની રૂડી રાતડી રે,
હુએ બોમે પછિ તણે અંક રે,
સ્મરણા જુના જુના રે

વરસે અમીની વાદળી રે,
રોમે રોમ રેલવતી આનંદ રે,
સ્મરણા જુના જુના રે

વહાલમ વિરાળે અંદન ચોકમા રે,
હુ તો યોદી પ્રીતમને ઉછંગેરે,
સ્મરણા જુના જુના રે.

રગની જુને રાશી સગમા રે,
હુએ હીયુ અલબેલાને અંક રે,
સ્મરણા જુના જુના રે

રઠીઆળા સરવર કાઢે રે,
જાઉં સરખી સહીઆરની સાથ રે,
સ્મરણાં જુનાં જુનાં રે.

વડલો ધટા ગોરંભતો રે,
તેની જાંચે ખેલા મુજ નાથ રે,
સ્મરણાં જુનાં જુનાં રે.

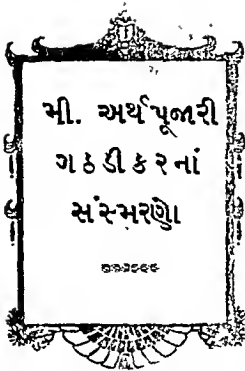
વાચે વહાલમજ વાંસળી રે,
રંગરંગમાં રેલે રસ રેસ રે,
સ્મરણાં જુનાં જુનાં રે.

ચઢતું ચગડોળે ચિતડું રે,
ડગમગતી માથે જળહેલ રે,
સ્મરણાં જુનાં જુનાં રે.

ઢળતી આનંદની ચાંદની રે,
ઉરે ધડતી અનેશ ધાટરે,
સ્મરણાં જુનાં જુનાં રે.

આશાખરી હું એકલી રે,
ઉભા નીરખું વહાલમ કેરી વાટ રે,
સ્મરણાં જુનાં જુનાં રે.

મી. અર્થપૂજારી ગઠડી કરનાં સંસ્મરણો

૧૯૩૭-૩૮

સંપાદક:

રા. અંબાલાલ બાળકૃષ્ણ પુરાણી,
બી. એ

ચિત્રકાર

રા. હતાત્રેય જોષીકર,
એ. એમ.

આર્થિક જીવન એ સમગ્ર જીવનનો જરૂરી ભાગ છે એવું તો જાણ્યે કે અજાણ્યે, સમાજમાં રહેનાર પ્રત્યેક વ્યક્તિ સ્વીકારે છે. અર્થશાસ્ત્ર નિષ્ણાત મહાન અધ્યાપકો અને એ વિષયનો ખાસ અભ્યાસ કરનાર કોલેજો તેને જીવનનો મુખ્ય ભાગ ગણી સર્વ માનવ પ્રવૃત્તિનું કેન્દ્ર “અર્થ” છે એમ સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. જગતનાં મહાન યુગ્ધો, ભયંકર દુકાળો, અસાધારણ મોઘવારીઓ, સ્વાસ્થ્યની ચળવળો, દુનીઆમાં થતી ચોરીઓ, કરપીણ ખુનો તથા આકાશમાં થતાં સૂર્ય ચંદ્રનાં ઇન્દ્રો પણ આર્થિક કારણોને આભારી છે એમ શિદ્ધ કરવાને તેઓ પ્રયત્ન કરે છે. પરંતુ એમનાં એક પણ માણસ અર્થને માટે પોતાનું જીવન અપણું કરવાને તૈયાર થશે ખરો? નહીંજ; તેઓ બીરુ છે, અર્થને ખાતર પ્રાણ સમર્પણ કરનાર મરણીઆ રવચંસેવકો નથી!

પરંતુ, મારી જોડે કોલેજમાં અભ્યાસ કરનાર, ઉમરેહનિવાસી, અર્થશંકર ભદ્ર એ

સર્વેના કરતાં ચઢીઆતા છે. તેમણે “અર્થ” ને પોતાના ઐત્તિક વિષય તરીકે નહીં પરંતુ ઇષ્ટ-દેવ તરીકે સ્વીકાર્યો છે. કોલેજમાંજ તેમને “અર્થપૂજારી”નું ઉપનામ મળી ચુક્યું હતું. અત્યારે તો “અર્થ” ને માટે પોતાનું જીવન સુદ્ધાં સમર્પણ કરવાની યોગ્યતાને તેઓ પ્રાપ્ત થયા છે.

મી. ગઠડીકર—એ પદની પણ નેમને જાણનાર ઇટલીક અકિતઓએ તેમને વગર માગે દાન કરી છે—એમ માને છે કે અર્થશાસ્ત્રીઓને પોતાના વિષયનું ધણુંજ ઉપરચોટીઈ જ્ઞાન છે. “કાષ્ઠ પણ પ્રકારે ધનને બચાવવું” એજ અર્થ શાસ્ત્રનો મૌસિક સિદ્ધાંત અને એક માત્ર મંતવ્ય તથા કર્તવ્ય, હોવું જોઈએ. વળી એ જ્ઞાન વ્યવહાર અનુભવ વિના કેવળ મીમાંસા કરવાથી કદી પણ પ્રાપ્ત થઈ શકે તેવું નથી એવી પણ તેમની ખાતરી છે. આ સિદ્ધાંતો તેમણે બીજાઓની પેઠે પુષ્ટકોનું મુઠક પારાયણ કરીને નહીં પરંતુ સ્વપ્રતિભા અને આંતરપ્રેરણાથી શોધી કાઢ્યા છે.

પોતે શોધેલા એ સિદ્ધાંતોનો અમલ કરવાનું કાર્ય તેમનું જીવન કાર્ય થઇ પડશે એવી ખાતરી મી. અર્થપૂજારીના મિત્રો કોલેજમાંથી આપી શકે તેમ હતું. તેઓ મારા પરિચયમાં હતા. અને તેમની જોડે છુટ લઇને મેં તેમને “Prof. of Home Economics” — ગૃહવ્યવસ્થા શાસ્ત્રના અધ્યાપક — એવી ઉપાધિ આપી હતી કારણકે Home Economics માં તેમણે અસાધારણ નિપુણતા મેળવેલી જણાતી હતી. એ ઉપાધિમાં તેઓ ગૌરવ લેતા હોવાથી કેટલાક અચાન વિદ્યાર્થીઓ દસતા તોપણ તેઓ પોતાનું ગાભીર્ય કદી છોડતા નહીં.

એમના જીવનનાં કેટલાક સંસ્મરણો અને એ મહાન અર્થપરાયણ જીવનના કેટલાક રસિક, હૃદયપ્રાપક અને બોધદાયક પ્રસંગો વાંચનારના હિતાયે અહીં આપું છું, જેથી જગતને આ ગુણ નગરનની તથા તેણે કરેલા ભગીરથ પ્રયત્નોની જાણ થાય.

અમે બધા ઇન્ટરમાં પાસ થયા, અને બીજાજ દિવસે, બી એ ના વર્ગમાં ગણાવા લાગ્યા બીજા વિદ્યાર્થીઓએ રૂ. ૧૦૦-૧૦૫ ખર્ચીને નવા પુસ્તકો વેચાતાં લીધા. પરંતુ અર્થપૂજારીએ એડા જુલ ગુજરાતી પહેલી માથી તે ઇન્ટર સુધી કદી કચેલીજ નહીં! તેમણે તો ક્યા વિષયના પુસ્તકો, વિના મૂલ્યે, બી એ. મા પાસ થએલા વિદ્યાર્થી પાસેથી મળી શકે તેમ છે તેની જાણ કરવા માંડી. બી. એ. ની પરીક્ષાનું પરિણામ બહાર પડ્યું ન હતું એટલે તેઓ પોતાની પસંદગીને — અંતિમક વિષય બીજાઓને જણાવતા નહીં તથા પોતે “દજ નહીં નથી ક્યું” એવો ભેદી ઉત્તર આપતા. છેવટે મણિતમાં પુસ્તકો મળશે એમ લાગવાથી તેમણે તે વિષય પસંદ કર્યો. કોલેજ શરૂ થઇ.

ચોડાજ દિવસમાં તેમણે ગણિત મુકીને વનસ્પતિ શાસ્ત્રને પસંદગી આપી! સર્વેએ એમ માન્યું કે ગણિત નીરસ લાગ્યું હશે. મી. અર્થપૂજારીને કુદરતની લીલામાં વધારે રસ પડ્યો હશે. પરંતુ, હું જણુતો હતો કે તેમને જીવનમાં માત્ર એકજ વિષય પસંદ હતો અને તે “અર્થ” ની પાછળ ભેગ લેવાનો હતો. મેં બારીક તપાસ કરી. પરિણામે ગણિતમાં વિદ્યાપીઠ તરફથી ચાર નવાં પાઠ્ય પુસ્તકો લેવાની ફરજ પડે તેમ હતું; પરંતુ વનસ્પતિ શાસ્ત્રનાં અર્થે પુસ્તકો બીજા પાસેથી મેળવવામાં સફળતા મળ્યાથી મી. અર્થપૂજારીએ તે વિષયને પસંદગી આપી હતી.

ઉનાળાની રમઝોમાં તેઓ પોતાના મિત્રો પાસે પોતાના મનના વિચારો છુટથી જણાવતા. એકવાર તેમણે શંકરાચાર્યની —

ઋષ્યમર્થ માવય નિલમ્,

નાસ્તિ સત્ સુત્રેષાઃ સત્યમ્ ॥

— “અર્થ”ને અનર્થરૂપ જાણે, કારણકે તેમાંથી સુખ કદી પ્રાપ્ત થતું નથી.” —

એ લીડીઓ માટે પોતાની અવગણના જાહેર કરી અને એ ભાગ કોઇએ પાછળથી ધુસાડી દીધો હશે એમ પણ જણાવ્યું. નેમણે એમાં સુધારા પણ સૂચવ્યા —

“અર્થમ” “અર્થમ્” માવય નિલમ્.

નાસ્તિ સત્- દુઃસ્વપ્નાઃ મત્યમ્ ॥

— “દમેશા” — “અર્થ” — “અર્થ” — (પેમે, પેમે) એવી ભાનના કરો. તમને લેઇ માત્ર દુઃખ રહેશે નહીં — એ પ્રમાણે ફેરફાર કરવાથી એનો અર્થ અહીં વધારે સારી રીતે એમાં સકાય છે. એ લીડીઓમાં રહેલું સત્ય અનુભવ સિદ્ધ છે એમ તેમણે જણાવ્યું.

રમઝોમાં એક દિવસ રાત્રે મોડા સુષમ્યા પછી અમે ત્રણ ચાર મિત્રો મવારે — મુરોવિય પછી

ઉઠ્યા. મી. અર્થપૂજારી ઘણી ખૂબી જખત વહેલા ઉઠતા પરંતુ આજે તેઓ પણ મોડા ઉઠ્યા. જ્યારે તેમને ઉઠવાને કહેવામાં આવ્યું ત્યારે તેમણે જણાવ્યું:—“નહીં, અસ! આજે તો ઉઠે” —

આવી તોફાની અને આનંદી ક્ષણે તેમના જીવનકાપ—અર્થસંગ્રહ—જોડે સાઠ સંબંધ ધરાવતી. તેમના વિષયના સમયનમાં નવી શોધ તેમણે કરી હશેજ એમ ધારીને હું તેમને પુછવાનો વિચાર કરતો હતો. એટલામાં તો તેઓ પોતેજ બોલી ઉઠ્યા—“ઉઠો! અધ્યા! ઉઠો! મફત મળે છે.”—

એમનું વાક્ય સાંભળી હું વિચારમાં પડી ગયો. “શું મળે છે” તેનો વિચાર કરતા જણાવ્યું કે ઉધ મફત મળે છે. મને પોટાસ શ્રીમાષ્ટ; તથા ટીકચર ઓપીયમ પીપીને ઉધનારા મુખાધારાઓની મોઢી ઉધ યાદ તો આવી. છતાં, નવી શોધ બોળની તે અમૂલ્ય ક્ષણનો સંપૂર્ણ લાભ લેવાના હેતુથી મેં મારા મિત્રને પુછ્યું: “મફત મળે છે તેથી શું?—”

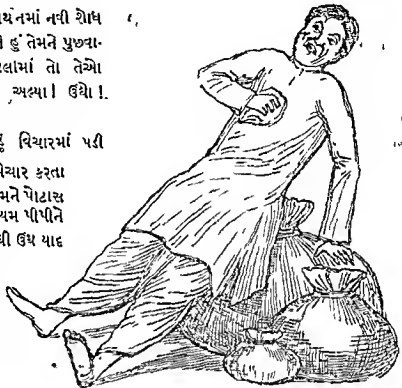
“આનંદ,” “આનંદ” તેમણે પ્રત્યુત્તરમાં જણાવ્યું: “એટલી પણ ખજાર નથી?—”

“પણ શેનો આનંદ?” મેં પુછ્યું

અસ! મફત મળે છે તેનો આનંદજ ખરો આનંદ છે! દરેક આનંદની કીમત આપવી પડે છે; અર્થાત, આનંદ લેવાના ધણાં પ્રકાર ધનને આભારી હોય છે. એટલે અંશે તેઓ ધનની હાનિ દરે છે તેટલે અંશે તે આનંદ પણ ક્ષતિને પામે છે. પરંતુ, જે આનંદ મફત મળે છે તે ખરેખરો આનંદ છે! ઉધમાં મળતો આનંદ

તદન નિર્લેપ અને સત્ય છે. તે કાળ અને દ્વિયાથી સ્વતંત્ર છે. તેને પદાર્થ, સંજોગ વગેરેનાં બંધનો નથી તેથી માનવજાતિ ઉઘીને યુનઃ સંજીવન યાય છે.”—તેઓએ ગોઠું ઓઢીને ઉધવા માંડ્યું!

હું ચકિત ચઇ ગયો. મી. અર્થપૂજારીની

મી અર્થપૂજારી ગઢડીકર.

પ્રતિભા વીશે કાઇકવાર જે થોડી ઘણી-શંકા થતી તે દૂર યઇ. તેમની લગિધવની મદત્તા વીજે એ દિવસથી હું નિશ્ચિત થયો.

ઉધ વીશે તેમણે જે તદન નવીન વિચારશ્રેણી બીજ રૂપે રજુ કરી તે ઉપરથી હું તેમને ઠાં ઉઠે કહી બોલાવતો. કેટલાક મિત્રો તેમને પત્ર લખતા તેનું સરનામું—“મી. અર્થપૂજારી ગઢડીકર” કરી. આગળ “Dr. Unggho”— એમ અંગ્રેજીમાં લખતા કેટલાક લોકોને તેમણે કાંઈ જાપાનીઝ ઉપાધિ મેળવી હશે એવો અસ

પણ ચએલો.

હાસ્યવિતોદી સ્વભાવ હોવાથી, મારા હાસ્યરસને પોષવાને તેમના કુટુંબ સાથે હું સંબંધમાં આવવા લાગ્યો. મને માલુમ પડ્યું કે મી. અર્થપૂજારીની મહત્તાનાં ખીજ તેમનામાં વંશ પરંપરામન હતાં, તથા તેમનામાં તે ખીજનો અપૂર્ણ વૃક્ષમાં વિકાસ થયો હતો. તેમના દાદા મુથાર ન હતા છતાં, ઘરનાં આરણ્ય જાતે સમારી લેતા. પરંતુ, એવી જાતમહેનત તો અસહ્ય ધણાં ધરડાવરડા કરતા એમ મે માન્યું. પરંતુ, એમના દાદાની કીર્તિ આખા ગામમાં હંડી છાપ મુકી મહા દત્તી કે તેમના જીવન પ્રસંગો ત્રીજી પેઢીએ પણ ધણાને યાદ હતા. તેઓ કહેતા કે અર્થ-પૂજારીના દાદાટોપી પણ જાતે સીવતા. મેં ધાર્યું કે “ઘરના સુખીઓ, નવગણતો બ્યાજવટાનો એકા ધંધો કરતા હતા એટલે નવરા બેઠા એકાદ કસબ શીખવાનો તેમને શોખ થયો હશે, અને ને ખાતર તેમણે એકાદ વખત ટોપી સીવી હશે. એમ તો ઔરગઝેબ બાદશાહ પણ ટોપીઓ બનાવતો હતો !” પરંતુ, ફારેલા ખેડા પણ તેઓ જાનેજ સાંધી લેતા એ વાતની મને ખબર પડી ત્યારે મને મી. અર્થપૂજારીમાં ઉતરી આવેલા ચુણતું મુળ જણાવા લાગ્યું !

ઉપર જે મીમાંસા “અર્થશાસ્ત્ર” વીશે તથા “ઉંધ” વીશે આપી છે તે ઉપર મી. અર્થપૂજારીનું સમગ્રજીવન ઘડાયું છે એમ કહેવું વધારે પડતું જ ગણાય.

છેલ્લા ઇન્કુબેન્સમાં તેમના કુટુંબમાં તેમનાં પત્ની, તેમનાં બહેન તથા તેમનો બાપ માંદાં પડ્યાં. સદ્ભાગ્યે તેઓ સાગ્રં થયાં ત્યાર પછી ડાક્ટરે પૌષ્ટિક ખોરાક લેવાની તેમને સલાહ આપી. તુર્તજ મી. અર્થપૂજારી ચાર જણ વચ્ચે અચ્છેર દુધ લઇ પૌષ્ટિક ખોરાક આપવા લાગ્યા. એક દિવસ મે તેમને દુધનું માપ વધાર-

વાની સૂચના કરી. તેમણે મને સમજાવ્યું કે ખોરાક ખાવો જેટલો સહેલો છે તેટલો પચાવવો અઘરો છે. તથા એક માણસ અચ્છેર દુધનો ચોથો ભાગ જો બરાબર પચાવી શકે તે સમમૂર્તિ જેવો પણ થઇ શકે !

* * *

મી. અર્થપૂજારીની પાડોશમાં એક ધનવાન સેકીઓ રહેતો હતો. તેનાં સગાં જાત્રાએ જવાં હતાં, ત્યાં વૃંદાવનમાં માંદાં પડેલાં હોવાથી તેમને પાછા લાવવા માટે મી. અર્થપૂજારીએ શેઠને પૈમે મથુરાં ગોકુળ વૃંદાવનની જાત્રા કરેલી. તથા તે સમયે પોતાનો મુસાફરીનો શોખ પુરો કર્યો જાત્રાથી પાછા આવેલી તેમણે પોતાની રોજનીશી નેમની દષ્ટિએ ધણું જ અગત્યનું પુસ્તક 1-મને બતાવી. તેમાં ગોકુળ વૃંદાવનનું કુલ ખર્ચ ૦-૧-૩ હતું ! હું આશ્ચર્યચકિત દષ્ટિએ તેમની સામે જોઇ રહ્યો.

તેમણે મને કહ્યું : “પાંચ પૈ બચી શકત પગંતુ હું જરા નવો હતો અને મેં વિચાર્યું. હશે ત્યારે આટલે દૂર આવ્યો છું તો, પંડાને પાંચ પાઇ ખાટવા દો !—”

મારો અને તેમનો પરિચય જીવનનાં કાર્યક્ષેત્રો ભુગં હોવા છતાં ચાલુજ હતો. મને તેમના અર્થપરાયણ જીવનમાં ભારે રસ પડતો. એક વખતે તેમને જરા શોકાતુર ચહેરે બેઠેલા જોઇ મેં કારણ પુછ્યું; તેમણે નીસાઓ નાખી કહ્યું : “લગ્ન કેયું—પરંતુ પૈમાં છુટી પડ્યા !”

એમનો લાપાથ સમજતાં મને ત્રણ ચાર મીનીટ યઇ ! એમનાં લગ્ન થયાં હતાં. તેમનાં પત્ની ખીજા ઔરડામાંજ બેઠાં હતાં. મોટી ઉંમરે પણ તેમને સંતાન ન હતું એટલે સમગ્ર જીવનની આર્થિક પુનર્ધરના કંદવાનું ભગીરથ કાર્ય ઉપાડનાર અર્થપૂજારીને એ વિચાર આવે

[વધુ મટે જુઓ ૫૫૩ ૪૪૫]

પ્રમતી સ્વ. પતિશ્રીના સ્મરણાર્થે
શ્રી કાર્યમ શુજાતી સમાને
શ્રીયુત ગણાભાષ આણુંદળ ચાવડા
તરફથી સવિનય સપ્રેમ ભેટ.

ભક્તિ સંપ્રદાયનો વિકાસ*

લેખક.

૨૧. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી

બી એ, એલએલ બી, એડવોકેટ.

પ્રમુખ, સાહિત્ય સંસદ

ભક્તિ તે પ્રેમનાં મુળ આ પ્રમાણે એકજ છે. અને જેમ ક્ષણિક શારીરિક મળદ મેળવવાની વૃત્તિને નિર્મળ ભાવના ને શુદ્ધ ભાવોથી સૌથી સૌથી માણસ પ્રેમની પવિત્ર ને અપ્રતિમ ભાવના સરળતા છે તેજ પ્રમાણે એ વૃત્તિના ધર્મવૃત્તિ કે જ્ઞાનવૃત્તિથી વિશુદ્ધ થતા 'જ્યોતિષારિની મંત્રિ' નું સ્વરૂપ પકડે છે. વિજ્ઞાતિ તરફ આકર્ષણથી આ વૃત્તિનો વિકાસ હું થાય છે તે જોવાનાં સાધનો બધા દેશના ઇતિહાસો પુરા પાડે છે. ભક્તિનો વર્ણન દશા પામતાં પહેલાં જેને આજે ક્રુદ્ધ કે તિર-સ્કરણીય ગણીએ એવાં સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરે છે

(૧) ભક્તિ સંપ્રદાયનું પહેલું સ્વરૂપ માનવજાતિની જંગલી અવસ્થામાં લિંગપૂજા (Phallism) તરીકે દેખાય છે.

જ્યારથી ધર્મવૃત્તિ પ્રગટી ત્યારથી આખી માનવજાતિ આકાશ, ધર્મ અને અગ્નિને પૂજ્ય-ભાવથી જોતી આવી છે; અને તેજ પ્રમાણે જીવનનાં રહસ્યોનાં મૂલ અને ન સમજાય એવાં પ્રમથ ઉત્કંઠાને આનંદના સાધનરૂપ ઉપાદક અવધવાને તેવાજ પૂજ્યભાવથી જોતી દેખાય છે વૈદિક આર્યો અપવાદરૂપ લાગે છે એક ઋષિ આ પ્રકારની પૂજા મેળનારને દૂર રાખવા કહે છે:—

ન ચાતક રૂઢ જહુરુર્જો ન વરના શવિષ્ઠ વેચામિ ।
સ સર્વદેવો વિપુલસ્વ જતોમાં શિવદેવા અપિગુર્હત નઃ ।

આ પ્રકારની લેકિા કેં થોડા નહોતા, યજુ મો દરવાજાના ગઢના માલિકા હતા:

સ વાજ યાતાપદુગ્ધશ યન્તસ્ત્વર્પતા પરિપદ્યન્નિગ્ધન્ ।
અર્વાચન્જાદુરસ્ય વેદો ઘન્તિન્નદેવો અભિર્વર્ગમા મૂતા ।

* 'સાહિત્ય સંસદ' પ્રયોજિત શુજાતી સાહિત્ય: અંક ૧ મે: 'મધ્યાહનો સાહિત્ય પ્રવાહ'ના આવતા માસમાં પ્રગટ થનાર પુસ્તકના 'ભક્તિ અને શુજાતી સાહિત્ય' નામના લેખમાંથી ઉદ્યુત

૧ સર્વ શ્રેય દેવાધિદેવ ઈન્દ્ર! કોઈ દુહાભાષ્યો કે રાસસોની શક્તિ પ્રયુક્તિઓથી અને પ્રેરણા નથી; અમારા પરમ દુરમનોના દળોના પરાજય કરી, 'સિદ્ધ' રૂપી જોમના દેવ છે એવા વિષયાસક્ત લોકોને પવિત્ર પૂજનવિધિ નહીં આવવા ન હો.

૨ તે વિજયને માર્ગે શુદ્ધ પ્રતિ પ્રધાન કરે છે; સ્વર્ગના તેજની સિદ્ધિ માટે સંપૂર્ણ શ્રદ્ધાપૂર્ક

અને જે શિવલકિત આર્યોએ અનાયો પામે-
થી લીધી તે લકિતનું મૂલ પશુ સિંગપૂજા છે.
મહાભારતના સૌપ્તિક પર્વમાં શિવમતની
ઉત્પત્તિ આ પ્રમાણે કહી છે:—

મૃતગ્રામે વિવૃદ્ધે તુ સપ્તે દેવાસુરે તદા ।
ઉદતિષ્ઠજ્જલાજ્જ્યેષ્ઠઃ પ્રજાશ્વમા દર્શ સઃ ॥
બહુરૂપાઃ પ્રજાઃ સદ્યા વિવૃદ્ધાશ્વ સ્વતેજસા ૧
સુક્લોષ વલ્લવૃદ્ધો લિહ્યં સ્વ ચાપ્યવિચ્યત ॥
તત્પ્રવિદ્ધં તથા મૃમૌ તથૈવ પ્રત્યતિષ્ઠત ૨

મીસરમાં વૃષભ એમીસ અને સૂર્યદેવ એ-
સીરીસની પૂજા સાથે આજ પ્રકારની લકિત
જોડાયેલી હતી. શીનીશીઅન, બાબીલોનીઅન
ને યાહુદી લોકોમાં આ પૂજા દાખલ થઈ હતી.
રોમમાં એનો પ્રચાર એટલો વધ્યો હતો કે
તે અટકાવવા કાયદા કર્યા પડ્યા. ૪

લકિત સંપ્રદાયનું આ પ્રથમ સ્વરૂપ.
એમાં પશુ ધર્મવૃત્તિની અસર ખરી; અને
લકિતના વિશુદ્ધ સ્વરૂપમાં દેખાતી તલસાટ
વધારવાની પ્રયત્ન હજી પણ એમાં ખરી.
ઉપાસનાની ભાવનાએ સ્વલ્પ આનંદને દૈવી
મહત્તા આપવા માંડી.

(૨) લિક્તસંપ્રદાયનું બીજું સ્વરૂપ તે
ધાર્મિક વિલામંમહોત્સવો.

ક્ષણિક સુખ કે આનંદથી માણસને તૃપ્તિ
થતી નથી. તેને આનંદમય તલસાટ લાંબાવવા
ની સદાય હજી યાચ છે. એને સયોગમાં

તેણે મહેનત કરી; યુગિથી નિર્ધિન તેણે સો દરવાજાના ગઠની દોલત કબજે કરી અને 'ગિત્તિ' રૂપી દેવને
પુજનારા રાક્ષસોનો નાશ કર્યો.

૩ પ્રાણીઓની વૃદ્ધિ યજ્ઞ; લોકોના શુભ બદ્ધા પશુ પ્રસન્ન થયા; એટલામાં ન્યેષ્ઠ રત્ન પ્રાણીમાંથી
બહાર નીળ્યા તેમણે જોયું તો અનેક જાતની પ્રજાને દીડી અને તે પોતાના તેજથી વધી પડી દબી-
બગવાન રત્ન, તે મળને જોઈને કુપાયમાન થઈ ગયા અને તેમણે પોતાના સિંગને કાપીને પૃથ્વી પર નાખ્યું
તે સિંગ ભૂમિ પર પડતાં વેંતળ સ્થિર થઈ ગયું.

એક થઈ રહેવાની સંયમવિહોણી ઘેલજાને
તીવ્રમાં તીવ્ર સ્વરૂપે અનુભવવાની ઇચ્છા યાચ
છે અને આ તલસાટ ને ઇચ્છા જેટલાં સમૂહ-
માં કેળવી શકાય છે તેટલાં એકલાં કેળવાતાં
નથી. પરિણામે માનવજાતિ દેશેદેશમાં વિલસ-
ના મહોત્સવો રચે છે.

તેમાં સ્ત્રી અને પુરુષો સ્વમંદિરે વિહરે છે.
તેમનો અંતિમ હેતુ તો વાસના સંતોષવાનો
હોય છે. પશુ પ્રયજ્ઞ હેતુ પુરોગામી તલસાટ
અને આનંદને ધણીજા તીવ્ર રૂપે અનુભવવાનો
હોય છે. સંગીત, કીર્તન, ધૂપ, અને દીપ,
સુગંધ અને પુષ્પ જેવી સામગ્રીઓથી તે હેતુ
પુરો પાડવામાં આવે છે. ધણી વખત નીશા
પણ જરૂરી થઈ પડે છે. અને સંયમવિહોણી
ઘેલજાને ઉત્તેજ સ્વચ્છંદી વિલાસ અવધિની
ટાંચે પહેંચે છે. અને સમૂહમાં ધણાં સ્ત્રી
પુરુષો હોવાથી આ ઘેલજા લાંબો વખત ટકી
શકે છે.

આ વિલાસ અનુભવતી વખતે સ્ત્રી પુરુષો-
માં દૈવી અંશ ઉતર્યો છે. એ માન્યતા પ્રગટે
છે. આ માન્યતા એટલી સખળ હોય છે, કે
ભયંદર પશુવૃત્તિના સ્વચ્છંદને આ સંપ્રદાયના
લકત્તો ઉત્તમમાં ઉત્તમ "દમ્પ્તર પ્રણિધાન"
માને છે

આ પ્રકારના મહોત્સવોનું આકર્ષણ
આખી માનવજાતિને દુર્જેય થઈ પડ્યું છે.

જુએદ, મં. ૧૦, સ્ક ૯૯ (૩)

હીંદુ મંદિરમાં રહેલી મુરલીઓ, શ્રીક વીનસના મંદિરની પવિત્ર 'હીરાડયૂલસ' ને શ્રીનીશીશ્વરનોની 'કાકે' બાલાઓથી મંદિરને આજના બોર્નિએના જંગલીઓની 'બેલીશ્વન' સુધી દરેક જાતિમાં પૂજારિણીઓ સ્વચ્છંદી પશુવૃત્તિ સંતોષવામાં જ બકત હૃદયની ભિંમિઓ કેળવતી જણાય છે. મીસરમાં 'ઇસી' ના મહોત્સવ; યાહુદીઓનો 'બાલ પેઓ' નો મહોત્સવ મીસનો 'એથુસી-અન' મહોત્સવ; રોમના 'ફ્લોરા'ને 'એકેનેલીઆ'ના મહોત્સવો; વામ-ભાગે, શક્તિ સંપ્રદાય ને કાંચળીયાના મહોત્સવો, વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના આજ લગભગ અદૃશ્ય થવા આવેલા મહોત્સવો; આવા મહોત્સવો રચી દરેક દેશના ધાર્મિક ગણતા સંપ્રદાયોએ સ્થૂલ આનંદની અવધિ-માં ધાર્મિક અંશને ભેગની ભક્તિ સંપ્રદાયનાં બીજ વાખ્યાં છે.

આવા મહોત્સવોમાં કલ્પનાશક્તિ ઉત્તેજ્ય એ સ્વભાવિક છે. એમાં ધર્મવૃત્તિ રહેલી હોવાથી સ્વચ્છંદની ક્ષુદ્રતાનું બાન ન રહે એ પણ સ્વાભાવિક. અને પવિત્ર મનાતા આવા મહોત્સવો લેગાના જીવનમાં મોડું સ્થાન પામે એ પણ સ્વાભાવિક લિંગપૂજા કરતાં વિલાસ-મહોત્સવોમાં તૃપ્તિ નજરથી દૂર રાખવામાં આવે

છે; ઇશ્વરપ્રણિધાન સરલ યજ્ઞ પડે છે; કલ્પનાને ધણો ઝોક મળે છે; અને વાસના સંતોષવાનો હેતુ ગૌણ બની જાય છે.

ભક્તિ ધીમેધીમે આમ-વિશુદ્ધ થતી જાય છે.

(૩) ભક્તિસંપ્રદાયનું ત્રીજું સ્વરૂપ તે બજનિક મંડો.

વિલાસના મહોત્સવમાં શરમ, શુદ્ધ અને બાવતાએ પરિવર્તન કર્યું. નરનારીઓએ કપડાં

પહેરવા માંડ્યાં, અને શરમ પ્રગટી. શરમ પ્રગટતાં સ્વચ્છંદની સીમા રચાઈ. આ સીમાઓ થતાં વિલાસના મહોત્સવોમાંથી નિરંકુશ પશુવૃત્તિ અદૃશ્ય થઈ ગઈ. શારીરિક સ્વચ્છતા, અને જ્ઞાન ને ધર્મવૃત્તિથી માનસિક વિશુદ્ધિ પ્રગટી અને ગાન, કીર્તન, નૃત્ય અને સુગંધ વગેરે માદકપદ્ધતિઓ ને વિલાસના મહોત્સવોમાં તત્કાલ

બહાર આવજુ ૧૯૮૨ માં પડશે
'સાહિત્ય સંસદ' પ્રચલિત
ગુજરાતી સાહિત્ય
(ગુજરાતી સંસ્કૃતિના સચ્ચંદનું દિગ્દર્શન)
ખંડ ૫ માં:
મધ્યકાલનો સાહિત્ય પ્રવાહ
[સંવત ૧૪૫૬ થી સંવત ૧૯૦૮]
ગુજરાતના સમર્થ અને વિદ્વાન
સાહિત્યકારોના મનનીય અમ્મલેઓ.
વધુ વિગત માટે જુઓ આ અંકમાંની
અન્યત્ર આપેલી નોંધરખખર

ધારવાના ઉપયોગમાં લેવાતી તે છટ્ટદેવની આરાધના માટે જરૂરની છે એમ મનાવા લાગી. અને સ્ત્રી પુરુષોના સંમેલનથી જે પ્રકારના વિલાસો પ્રગટતા તેને વિશુદ્ધ કરી, લજ્જન મંડળીમાં ભેગાં મળી, સાથે પ્રેમકથાઓ ગાઈ લખેના જરાક વિશુદ્ધ એવો તત્કાલ એ કલ્પનાવિલાસી ઘેટા પેદા કરવાના પ્રયોગો કરવા લાગ્યા.

એથુસીનીશ્વન વિલાસમહોત્સવ; રાસલીલા; અને ગીરાંબાઈની બજન મંડળી એ માત્ર એકજ

વિકાસનાં જુદા જુદા પગથીઆં છે આ વિકાસને સરળ કરવામા મોટામા મોટુ સાધન તો મનુષ્ય જાતની વધતી જતી ભાવનાશીલતા હતી

વિકાસના મહોત્સવોને અંગે જે મસ્તી, તલસાટ અને ઉત્સાહમય ઝખ્ખનાના લઢાવા મળના તે ઉપાસકની શુદ્ધિ અને વૃત્તિને સામાન્ય વામનામાથી અચાવી કાણુભર પગમ ભાવનાત્મક આનંદનો સ્વાદ અખાડતા જેમ પશુવૃત્તિ સંતોષવા કરતાં સ્નેહ કેળવવો વધારે આકર્ષક નીવડે છે તેમ પશુવૃત્તિ સંતોષવા કરતા આ લઢાવા લેવામાં, આ મસ્તી, આ તલસાટ, ને ઝખ્ખના અનુભવવામાજ ખરો આનંદ મનાવા લાગ્યો.

જ્યા માનવ વ્યવહારમાં ભાવના પ્રગટે છે કે વ્યવહાર શુદ્ધ મનાય છે શુદ્ધિ આવતા મનુજે દેવત્વ પામતા વ્યવહારમાથી ક્ષુદ્રતા અદૃષ્ટ થાય છે

ભક્તિની ભાવના પ્રગટતા પૂર્વના સ્વરૂપો ક્ષુદ્ર લાગ્યાં ઉપાસકો સ્વચ્છદ છોડી ભક્ત થયા, ને ભક્તો ક્ષણિક આનંદ વીસરી લાખો વખત પહેાચે એવો-અને તો અનત-આનંદ ગોધવા લાગ્યા આ અક્ષય આનંદની શોધ કરતાં દુઃક જીવી મનુષ્યને અનત અને સર્વશક્તિમાન વ્યક્તિની મોહિની લાગવા માંડી

આ સ્થિતિમાથી સાકાર ઇશ્વરની ભક્તિ પ્રગટે એ સ્વાભાવિક છે ને એ ભક્તિ વિજિતિના આકર્ષણની વૃત્તિને જોષ્ઠતા રંગ એ સાકાર ઇશ્વર-મા પુરે છે એકજ દાખ્યો લઘુએ નિરાકાર નારાયણ સાકાર વાસુદેવ થયા પણ ભક્તોનો વૃત્તિ સંતોષાઈ નહીં, વાસુદેવ દ્વારકાધીરા થયા તોપણ ન સંતોષાઈ; ગોપીજનવંદસભ થયા તોપણ અસંતોષ રહ્યો, રાધાકૃષ્ણ થયે પણ ક્રિષ્ણ રદી-બાલગોપાળ થઈ ગોપીઓ જોડે રાસ ખેલવા લાગ્યા ત્યારે ભક્તિમય થએલી આકર્ષણ વૃત્તિ નિરકુશ આનંદ પામી વૃત્તિ થઈ.

આ ત્રીજા સ્વરૂપને આજની નજરે નક્તિ-સપ્રદાય કહી શકાય

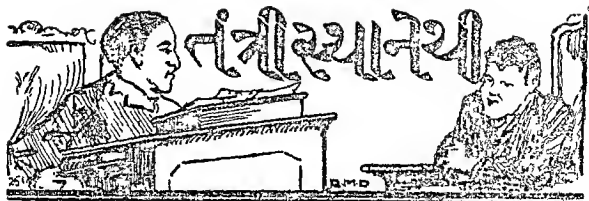
(૪) ભક્તિસપ્રદાયમા આનંદ વેના ભક્તો આખરે વ્યક્તિગત ભક્તિ સ્વીકારે છે ભજન મંડળીમા મસ્ત રહેતો ભજનિક બ્યારે ભાવના થયે વધારે ને વધારે જાય ત્યારે તે શુદ્ધ ભક્ત થઈ ગયે છે

આવા ભક્તને સપ્રદાય માન સમાગમ પુરતો-જ ખપ લોગે છે તેને બીજાઓની મોખતથી પ્રેરણા લાગ્યેજ મળે છે તેની મસ્તી સમુદાયમાંજ પ્રકટતા ઉત્સાહથી પેદા થતી નથી. તેના ઉત્સાહ માત્ર વ્યક્તિગત ભાવનાનુંજ અવલંબન કરે છે તેના તલસાટને વધારવા તેના ભજવાનનુ સ્મરણ પુરતુ હોય છે તેના અંતરમા વદી રહેવા પ્રણયમદિરાથી તે ચક્ચુર અને છે

આવા ભક્તાના હૃદયમાંથી પ્રગટતુ કથન તેજ ભક્તિનું શિષ્ટમાં શિષ્ટ માદિલ ઘણી વખતે ભક્ત ભજન મંડળી અને વ્યક્તિગત ભક્તિ અને ના લઢાવા લઈ ગયે છે. પણ આ ચોથી ભૂમિકા એ પહેાચેલા ભક્તની વિશિષ્ટતા છુપી રહેતી નથી તેનું અતર અદેખું હોય છે. તે સમુદાયમા તેના ભજવાનને ભજી શકતો નથી, એને તો તેને પોતાની ગીલકત બનાવવો છે

આ અગત અંબધ આધવા તે ભજવાનને પિતા કે માતા, પતિ કે પત્ની ગણી લાગે છે, ઘણુ ખર તો તેને પિતા કે માતા બનાવી ટાઈ લાકુની રસાકમી વેકવા કરતાં તેને પતિ કે પત્ની બનાવી મુકે છે, ‘માધુર્ય’ રસ તેજ તેને ગ્રિય થાય છે, અને પરિણામે જે આકર્ષણવૃત્તિ ભક્તિનું બીજ છે તેજ વૃત્તિ સ્થળ ભાવોનીમરી, ભાનનાનો સક્ષમ સ્વાગ ધરી, પોતાનું પોતાપણ કાયમ ગણી રહે છે.

[વધુ મઠ જુઓ પૃષ્ઠ ૪૪૨]

સ્વભાષા સમરાંગણે

અત્યારે મેટ્રીકમાં અભ્યાસીઓ ગુજરાતી ને ખીજી ભાષા તરીકે—સંસ્કૃત, પર્શીયન, ફ્રેંચ વગેરે ભાષાઓને બદલે—લખ શકે છે. કોલેજના પહેલા વર્ષમાં અને ઇન્ટરમીડીયેટમાં તેમને સંસ્કૃતાદિ ભાષા પાછી લેવી પડે છે. ખી.એ. માં જો તેમની ઇચ્છા થાય તો એમિલક વિષય તરીકે ગુજરાતી લખ શકાય છે.

આ રીતિ તદ્દન કઢંગી છે. મેટ્રીકમાં ગુજરાતી લેવું—પછી બે વર્ષ સંસ્કૃત—ને પછી પાછું ગુજરાતી! પરિણામ એટલું જ થાય કે મેટ્રીકમાં અભ્યાસીને સંસ્કૃત વુંજ પડે. આથી પુરેા સંસ્કૃતનો અભ્યાસ થાય નહીં; અને ગુજરાતીનો અભ્યાસ સતત થાય નહીં. અને ગયે વર્ષે જે ત્રણથી ચાર હજાર અભ્યાસીઓનો પોતાપોતાની સ્વભાષા લીધેલી તેને જો કોલેજમાં જવું હોય તો એક વર્ષમાં સંસ્કૃત પહેલેથી શીખવું પડે.

સ્વભાષાના સતત અભ્યાસને કોલેજમાં સ્થાન ન મળે એનો આ પરાધીન દેશમાં જ બની શકે; અને સ્વભાષાને પોતાનું સ્થાન મેળવવા આટલાં વર્ષોનો ને આટલો બધો પ્રયત્ન કરવો પડે એ પરાધીનતામાં પચી રહેલા આપણા બંધુઓમાં જ રાકય થાય.

સ્વભાષા શુદ્ધ રીતે લખવી ને બોલવી એનું

નામ ફેલવણી; સ્વ-ભાષાનો અભ્યાસ કરવો એનું જ નામ સ્પસંસ્કારનાં દર્શન કરવાં; સ્વભાષામાં આત્મા વ્યક્ત કરવો તેજ આત્મકથન; સ્વભાષા ને વિકસાવવી તેનું જ નામ સંસ્કૃતિનો ઉદ્ધાર. એટલે સ્વભાષાના સતત ને સંપૂર્ણ અભ્યાસ વગર કોઈ પણ વિદ્યાપીઠની કેળ-

તમે કદી વિચાર કર્યો છે ?

તમારું સૌથી પ્રિય પુસ્તક કયું છે ?

તો આજેજ તેનું નામ લખી
ઐકલાવી તમારો મત નોંધાવો

પરિણામ ભાદરવા સુદ પડવેએ
બહાર પડશે

વણી અધુરી, કૃત્રિમ ને છીછરી જ ગણાય—હીંદુસ્થાનની યુનિવર્સિટીઓના હીજીભાગી અપવાદ મીપાય.

દાખલા તરીકે લકઝમખર્ગ નામનો પ્રદેશ

છે-ક્રાંસને જર્મનીની વચ્ચે. તેની સ્વભાષા અર્ધ જર્મન છે. એમને હાઇ જર્મન ભાષાની જરૂર પડે છે કારણકે ધણાને જર્મની સાથે વ્યવહાર રાખવો પડે છે; એમને ફ્રેંચ ભાષાની જરૂર પડે છે કારણકે ધણાને ફ્રેંચ સાથે વ્યવહાર રાખવો પડે છે. એટલે કેલેન્બર્ગમાંથી પસાર થતાં સ્વભાષા ફ્રેંચ, જર્મન અને તે ઉપરાંત લેટીન કે ગ્રીક શીખવું પડે છે.

આપણે ત્યાં અંગ્રેજી જરૂરનું કારણકે રાજકર્તાને કમાણીની એ ભાષા છે. સંસ્કૃત વગર પંડિતાઇ ન કેળવાય એટલે તેને છોડાય કેમ ? માટે સ્વભાષાને ગરદન મારી માતૃધાતી થયા વિના આપણા આત્માને સતોષ થતો નથી.

ખરું જોતાં અંગ્રેજી, સંસ્કૃત ને ગુજરાતી ત્રણે સાથે રહી શકે; પણ તે કાઠને કરવું નથી. એનું કારણ શું ? સ્વભાષાના અભ્યાસનું કેલવણી-માં સ્થાન નથી એ માનનારા ધણા છે એજ આનું કારણ.

ત્યારે સવાલ માત્ર આટલોજ રહ્યો કે સંસ્કૃતને બદલે ગુજરાતી શા માટે નહીં લઇ શકાય ? જેને સંસ્કૃત લેવું છે તેને તો કે વાંધા છેજ નહીં. જેને એંગ્લીયરીંગ, વિજ્ઞાન કે વૈદકતો અભ્યાસ કરવો હોય તેને સંસ્કૃતાદિ ભાષા નકામી છે. તેમના જીવનમાં તો ગુજરાતીનો વ્યવસ્થિત અભ્યાસજ વધારે સંસ્કારિતા પ્રસારી શકે. જેને તત્ત્વજ્ઞાન, ઇતિહાસ ને અર્થશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવો હોય તેને પણ ગુજરાતીજ તેવી સંસ્કારવાહી ને વધારે ઉપયોગી થઇ શકે.

જેને આ વિષયો પ્રિય હોય છે તે તો આજે પણ નામનુંજ સંસ્કૃત શીખે છે. સંસ્કૃત પુસ્તક વગર સંમજે મોટે કરવું ને તેનો તરજુમો સ્વતંત્ર રીતે ગોખી જવો, અને પરીક્ષા પાસ કરવી એ ધણાખરા અભ્યાસીનો રાજ્ય માર્ગ છે. -

પણ કહેવાય છે કે સંસ્કૃતની સાંસ્કારિક કીમત એટલી બધી છે કે સમજીને શીખેલા ગુજરાતી કરતાં અણસમજે ગોખેલું સંસ્કૃત સંસ્કાર વધારે સમૃદ્ધ કરે છે. આથી વધારે અર્થ વગરનો મુદ્દો મળવો મુશ્કેલ છે. કાકેરના 'શાકુતલ' ને ધ્રુવના 'ગીતગોવિંદ'ના અભ્યાસ કરતાં સંસ્કૃત 'શાકુતલ' ને 'ગીતગોવિંદ'ની કડીતોડ ગોખણી સંસ્કૃત સાહિત્યના આદર્શોની સ્પષ્ટ ખ્યાલ કરાવે એ માન્યતા તો આ પંડિતપ્રેમી દેશમાંજ સંભવે.

પણ સંસ્કૃત વિના ગુજરાતીનો અભ્યાસ થઇ શકે નહીં એમ કહેવામાં આવે છે. આ કારણ પાયા વગરનું છે. જે હાંદીઓ અંગ્રેજી સાહિત્યનો સર્વાંગ અભ્યાસ કરે છે તેમાંથી કેટલાને લેટીન કે ગ્રીક આવડે છે ? જે લેટીન વિના અંગ્રેજી શીખાય તો સંસ્કૃત વિના ગુજરાતી કેમ નહીં શીખાય ? સંસ્કૃત જેવી ગુજરાતી સંપૂર્ણ નથી એ ખરી વાત. 'ટાઇમ્સ એન્ડ ઇંડિયા'માં મારો અભિપ્રાય ઉલટો છે એમ રીપોર્ટરના સ્ખલનથી પ્રગટ થયું હતું, અને તે ઉપર કેટલાક ચદસ્થોએ વકોફિતનું તાંડવ કયું હતું છતાં પણ જે ભાષા બી. એ. માં ને એમ. એ. માં લઇ શકાય તે શું એવી નકામી કે નિર્મર્થ છે કે પહેલા વર્ષ અને ઇન્ટરમીડિયેટ માટે તેનો અભ્યાસક્રમ ન રચી શકાય ?

મેટ્રીકથી એમ. એ. સુધી ગુજરાતીનો સતત ને વ્યવસ્થિત અભ્યાસ કરે જેટલો સ્વભાષાનો વિકાસ થાય નેટલો સંસ્કૃતના અધકચરા અભ્યાસથી કદી થવાનો નથી. મને પોતાને તો એકજ દષ્ટિખિંદુ છે. ગુજરાતનો આત્મા બચાવ કરવા ગુજરાતીનો વિકાસ સાધવો જોઇએ; એ વિકાસ વ્યવસ્થિત અભ્યાસ વિના શક્ય નથી અને એ વ્યવસ્થિત અભ્યાસ તે માત્ર પરભાષાપર

સ્વીકાર

તિલોત્તમા : લેખક અને પ્રકાશક :
રા. મંજુલાલ રણછોડલાલ મજમુ-
દાર, વડોદરા, મૂલ્ય રૂ. ૧-૦-૦.

રંગીલી સંધ્યા : અનુવાદક રા. ધીરજલાલ
ચીમનલાલ દેસાઈ, પ્રકાશક : લલિત વાકમય
મંથમાળા અમદાવાદ મૂલ્ય રૂ. ૨-૦-૦.

‘તિલોત્તમા’ અને ‘રંગીલી સંધ્યા’ બંને
પુસ્તકો એકજ પુસ્તકની ગુજરાતી વ્યાજ્ઞતિઓ છે.

આ બંને પુસ્તકો જુદા જુદા લેખકોએ મુળ
ગ્રો. બેઇનના Livery of the eve ના
ઉપરથી ગુજરાતીમાં મુક્યાં છે. ગ્રો. બેઇનની
પુરાણોનાં કથાનાકામાંથી વસ્તુ ઉચકી લેઈ તેને
તેજ શૈલીમાં રજુ કરવાની ચતુરાઈથી પહેલાં તો
ધણુને એવો વ્યામોહ ઉત્પન્ન થએલો કે આ
મુળ સંસ્કૃત હસ્તલિખિત ગ્રંથ ઉપરથીજ છે -
અરે હજીએ ‘રંગીલી સંધ્યા’ ના કર્તાએ સસ
હોય તેમ માની રચ્યા છે ને પ્રસ્તાવનામાં તેમ
મનાવવા પ્રયત્ન પણ કરે છે;—પરંતુ આ સદી-
માં છેલ્લાં પાંચ સાત વર્ષથી આપણા પડિનેને
જેમ ભવ્ય કલ્પનાની ઉડી ગદ્ગદોમાંથી જુની પ્રતો
જડી આવે છે તેવીજ કલ્પના સૃષ્ટિની આ
લેખકની પ્રતો પણ છે એ હવે સ્પષ્ટ થઈ
ચુક્યું છે.

રા. મજમુદાર એક પ્રતિષ્ઠિત ચરોષક-
છે અને રસિક કવિ છે. એમની આ
અનુવાદાત્મક કથા રસથી વાંચી શકાય એવી છે;

માત્ર ‘નાનાલાલ’ વગેરે અર્વાચીન કવિઓની
દુકો શિવ પાર્વતીના સમયનાં પાત્રોના મુખમાં
સાંભળતાં વ્યાધાત થયા વિના રહેતો નથી.

રા. ધીરજલાલ અનુવાદ કરતાં કેટલીક
જગ્યાએ એક ધારો રસ સાચવી શક્યા નથી
છતાંએ એમણે જે સરળતા લખાણમાં સાચવી
છે તે વાંચકને વાર્તાના અંત સુધી ખેંચી જાય છે.

‘સાદ્યતા’ વગેરે ખોટા શબ્દપ્રયોગો જે
એમણે કર્યા છે તે તરફ અમે લેખક અને
પ્રકાશકનું ધ્યાન ખેંચીએ છીએ.

હીપોક્રીટીઝમ અથવા જીવનું વશી-
કરણ—કર્તા અને પ્રકાશક : રા. ઝવેરી સાકરચંદ
માણેકચંદ ધડીઆળી મુંબાઈ મૂલ્ય : રૂ. ૮-૦-૦.

હીપોક્રીટીઝમ અથવા વશીકરણની મેલી
વિદ્યાના ચમત્કારોનાં ગૂઢ તત્ત્વો જાણવાની યોગે
ખજા હંમેશ રહ્યા કરે છે. અને એ વિદ્યા પ્રાપ્ત
કરવા ધણા ઉત્ક્રંત પણ હોય છે. રા. ધડીઆળી
એ વિદ્યામાં પારંગત છે અને એ ચમત્કારી
વિદ્યાનાં તત્ત્વો વગેરે ઉપર પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં
બહુ જાણુવા જેવાં વિવેચનો કરે છે. આપણા
સાહિત્યમાં આ વિદ્યાનાં પુસ્તકો બહુ નથી; અને
જે થોડાંક છે તેમાંએ અતિ વિસ્તારથી અને
સચિત્ત રીતે માહિતી આપે તેવું અસાર સુધીમાં
માત્ર આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થએલું છે. ગ્રિગાસુઓ-
ને આમાંથી ધણુંક જાણવાનું મળે એ સંભવિત છે.

મુંબાઈનો વ્યાપારી અનુભવ : લેખક

અને પ્રકાશક: રા. મુલછ નાયછ કોઠારી મુંબાઈ
મૂલ્ય રૂ. ૩-૮-૦.

હીંદુસ્થાનના એક મહાન વેપારી જંદર તરીકે
મુંબાઈ પ્રખ્યાત છે. મુંબાઈના જનરમાં
દુનીઆના બધા દેશોની ચીજો મળી ચક્રે છે;
જન જનતા હુજર ઉલોગો અને વહેપારો ખેડાય
છે આવા મહાન વેપારી મથકની એકેએક
શાખાની વિગતવાર ચાદી અને માહીતી પુરી
પાડવી એ સહેલું કામ નથી. પ્રસ્તુત પુસ્તકના
કર્તાએ આતિ શ્રમ લેધ વેપારના બહુબળા
અનુભવના પરિણામે વેપારની દરેક શાખાની જે
વિગતવાર ને ઉપયોગી માહીતી આપી છે તે
બદલ તેમને ધન્યવાદ થતે છે.

જગદગુરુ લેખક અને પ્રકાશક: રા શંભુ-
પ્રસાદ મણિશંકર ઇનામદાર પાટણુ.

જગદગુરુ શંકરાચાર્ય શત્યાનંદ મહારાજના
જીવનનો અને તેમની વિદ્વતાનો કેક પરિચય
કરાવવા આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરવામાં
આવ્યું છે.

શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળા તરફથી
નેપોલીઅન બોનાપાર્ટ: ભાગ ૩ ને.
અનુવાદક: રા. ગોકળદાસ મથુરાદાસ શાહ.
પ્રકાશક: રા. એમ. સી. કોઠારી. વડોદરા,
મૂલ્ય: રૂ. ૨-૧૨-૦.

આયુર્વેદનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ:
અનુવાદક: રા. બાનુપરામ નિર્જીવરામ મહેતા
પ્રકાશક: રા. એમ. સી. કોઠારી, વડોદરા.
મૂલ્ય: રૂ. ૧-૦-૦.

અશોકના શિલાલેખો: લેખક: રા. ભરત-
રામ બાનુપરામ મહેતા. પ્રકાશક ઉપર મુજબ.
મૂલ્ય: રૂ. ૧-૬-૦.

સામર્થ્યનું વિજ્ઞાન અથવા સંસ્કૃતિની
ચાવી- લેખક: રા. મણિલાલ છોટાલાલ પરીખ,
પ્રકાશક ઉપર મુજબ. મૂલ્ય: રૂ. ૧-૪-૦.

હીંદુસ્થાનના લોકો અને પ્રવ્રનો—અનુવા-
દક: રા. પ્રભાદ ચંદશેખર દિવાનજી, પ્રકાશક
ઉપર મુજબ મૂલ્ય: રૂ. ૦-૧૧-૦.

શોકસંપીઅર: અનુવાદક: ચંદુલાલ મગન-
લાલ ડોકટર. પ્રકાશક ઉપર મુજબ મૂલ્ય:
રૂ. ૦-૧૧-૦.

શ્રી સયાજી બાળ જ્ઞાનમાળા તરફથી:
ફેફસાંની કથા: લેખક રા. ધનશ્યામ નટવરરામ
મહેતા. પ્રકાશક ઉપર મુજબ. મૂલ્ય: રૂ. ૦-૧-૦.

રાષ્ટ્રીય કેળવણી: અનુવાદક રા. ભરતરામ
બાનુપરામ મહેતા. પ્રકાશક ઉપર મુજબ
મૂલ્ય રૂ. ૦-૬-૦.

દાદાજીની વાતો: સંપ્રાદક: રા. ઝવેરચંદ
મેઘાણી. પ્રકાશક 'સારાપ્દ' રાણપુર.

બુઝાતો દીપક: ભાગ ૨ અનુવાદક
રા. કલબાઈ કોઠારી પ્રકાશક ઉપર મુજબ.

આલીયા જોશીનો અખાડો: (પુસ્તક પહેલું)
સંપ્રાદક અને પ્રકાશક: રા. જગજીવનદાસ
ત્રીકમજી કોઠારી જુનાગઢ મૂલ્ય રૂ. ૨-૮-૦.

શ્રી બૃહુપુર ઋષિ નિવાસનો બીજા ત્રીજા
વર્ષનો વૃત્તાંત, પ્રકાશક રા. મણિલાલ મુનિલાલ
ગાંધી ભરૂચ.

સ્વમદ્રષ્ટા

—૦—

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૩૮૮ થી]

“જેગી~” રસ્તમે કહ્યું ને ગાવા માંડ્યું:—

“ગુલકાજે જેગી બન્યા ને બેસન પકડી ફૂમ;
આ મહેર આતર જેગી બન્યા

ને અન્નાસાહેબની પકડી ફૂમ—”

“મીસ મુલોચના! તપ ને યોગમાં ધ-ધણો
અહ-અહ-તપમાં રૂપ ને રસ બ-બધાંનો...
તપસ્વીમ્યોડધિકો યોગી:—” અન્નાસાહેબે ખબા
પર માથું ઢોળાવતાં કહ્યું.

રસ્તમે ગાવાનું ચાલુજ રાખ્યું.

“તારી હલકે ગાડી હોઠો રે મહેરામણુ ગાડીવાલા.”

“નામદાર! હું તમને ચાહું છું.”
મુલોચના બહેરી હોય તેમ તેના કાન પાસે
મોહું લાવીને કેડીએ બધા સાંભળે એમ કહ્યું;
“Don't be a fool” (મુરખ યા મા)
મુલોચનાએ કહ્યું ને કેડીનો હાથ દાખ્યો.મહેરાંએ બંને તરફ જોયું અને બે રસ્તમ
હેખાવાથી સમજ નહીં પડતા રસ્તમ હેખાતા
અભયંકરના ખબા પર માથું મુકી કહ્યું: “હું
તને ચાહું છું.” અભયંકર રડતી સુસ્ત ધધ
ગયો હતો ને ગાંડાંની માફક બેઠો હતો.
બોલવું ન મુજવાથી તેણે મહેરાનું માથું
પંખાળવા માંડ્યું.“મને કોઇ તપસ્વી કહે-? મ-મગદુર
કોની-અહ-મનુ મહારાજ...તપસ્વી ત્યો-કેડી
...” કહી અમા સાહેબે ટેબલ પર માથું
નાખી દીધું.

રસ્તમે ગાવાજ રાખ્યું.

‘દરીઆ કીનારે દોટિલ પ્રદો,

ને પીએ ખાંડી બીર.

લીધું તેનું નવ આપીએ રે,

બાઈ કહે બમનુ કૃષ્ણ.’

મહેરાં અભયંકરને રસ્તમ ધારી તેના પર
નીરંતે માથું મુકી પડી રહી.

“નામદાર! મને પરણુજે?”

મુલોચનાએ ઉચ્ચ જોયું. એની આંખ
આગળ દીવા નાચતા હતા; ને કેડીની ચારચાર
આખો નાચતી હતી. તેણે હાથ લંબાવી
કેડીનો હાથ પકડ્યો. કેડીએ કાંપે હાથ
મુલોચનાની પાછળ નાખ્યો.“મારી જીગર! મારી લવ” કેડી નિસ્તેજ
આંખે બજડી રહ્યો.“મેરે દીલદાર!” મહેરાં અભયંકરને
હાથ પંખાળતી બોલતી હતી.રસ્તમે જોરથી ડોકું ધુણાવી ગાવાનું ચાલુ
રાખ્યું:—“તારી હલકે ગાડી હોઠો રે મેરામણુ ગાડીવાલા.”
એકદમ બારણું કોઇએ ધણા જોરથી ડોક્યું.
ધરતીકંપ થયો હોય એમ બારણું ધધણ્યું, ને
માળ ધધણવા લાગ્યો. કોઇ બારણુને લાત મારી
રહ્યું હતું.

મુલોચના ગભરાઇ ઉઠી. “કોણુ છે?”

“જીગર!” કેડીએ કહ્યું; “કોઇ નહીં.
પડોશીને ઘેર સાલા ગદાઓ છે...” તેણે
ખુસ્તી પર માથું નાખી આંખો મીચી.“મહેરામણુ ગાડીવાલા” રસ્તમે છેલ્લો
પલટો માર્યો.

બારણું જોરથી ધધણ્યું.

“કોણુ છે?” રસ્તમે કહ્યું ને તે ઉઠ્યો.

“બોલતો નહીં” મુલોચનાએ કરગરીને
કહ્યું.

“કેમ નહીં બોલું?” રસ્તમે તોરમાં પુછ્યું.

“આવ દોસ્ત” કહીને બારણુ પાસે ગયો.

“બોલ રસ્તમ બોલ!” મહેરાંએ કહ્યું.

“કોના બાપની પડી છે દીકરા” કેડી
ચોતાની જાતનેજ ધીમેધીમે સંબોધવા લાગ્યો.

“ધુધટકે પર બોલ”

ગાતો ગાતો રુસ્તમ ઉઠ્યો ને બારણું ઉઘાડ્યું; અને ગમન દલાલનું લાત મારી લાલ થઇ ગયેલું મુખ દેખાયું. રુસ્તમ તેને કોટે વળગી પડ્યો.

“મારા દોસ્ત! ગમન! આવા તારીજ વાત હતી.”

ગમનની પાછળ પ્રોફેસર કાપડીઆ આવ્યા. તેણે અંદરથી બારણું વાસ્તું ને તે સ્તબ્ધ બની ખંડમાં જોઇ રહ્યા.

“કાણુ કાપડીઆ!” રુસ્તમ કપડીઆનો વાંસો ચાખડવા લાગ્યો; “ગભરાઓ નહીં. ‘welcome’ મેરીલ તૈયાર—”

અન્નાસાહેબે ઉંચું જોયું ને બબડ્યા: “દૃષ્ટિ પૂર્તં ન્યસેત્પદં શાસ્ત્રઃ પૂર્તં વદેત સમાચરેત્.”

કેકી સુલોચનાને અઢેલી આત્મસંતોષથી બબડતો હતો.

મહેરાં અભયકરના ખભા પર માથું નાખી સીલીંગ સામે જોઇ રહી હતી. અભયકર ખુરશી પર માથું નાખી ઢંઢતો હતો.

સુલોચના એકલી બાનમાં હતી; અને ગભરાટે આણેલા સ્વાસ્થ્યથી ચારે તરફ જોતી હતી. ચારે તરફ પડેલા મિત્રોની સ્થિતિનું તેને તીવ્ર બાન થયું. આ તોફાનનો નીશા એને તદ્દન ઉતરી ગયો હતો. શરમાતી, ગભરાતી તે બની રહી. માગ માંગવાની પથુ તેને દામ રહી નહીં.

તેની આંખ આગળ સખત ભાવનાશીલ સુદર્શનની નિશ્ચલ આંખો દેખાઇ ને અદૃષ્ટ થઇ. તેણે અધમતાનો પુરેપુરો સ્વાદ ચાખ્યો.

“સુલોચના!” કાપડીઆએ તપકીર સુંઘતાં કહ્યું.

“ગમન કે લેશે? કાપડીઆ! શું લેશે?” રુસ્તમે પુછ્યું.

સુલોચના ઉડીને કાપડીઆ પાસે ગઇ.

“સુલોચના! ચાલ” રનેહથી કાપડીઆએ કહ્યું. તેના અવાજમાં દૃપકનો ખીલકુલ અંશ

નહોતો. “હેઠળ ગાડી લાવ્યો છું.”

“કેકી! good night!” સુલોચનાએ કહ્યું.

“I dont care!” બધા સાંભળે એમ તે બબડ્યો “કોની પરવા છે! જીવ! Dear (વહાલી) કાને સવારે—Happy dreams (સુખના સ્વપ્નાં)” તે ખુરશી પરથી લથડતો ઉઠ્યો ને બારણા આગળ આવ્યો.

સુલોચના એક દૃષ્ટિ નાખીને બહાર નીકળી. પાછળ કાપડીઆ નીકળ્યા.

કેકી બારણામાં ઉભો ઉભો સુલોચનાને સુંબોના પાડવતો હતો. આ બધા શરમભરેલા પ્રસંગ માટે સુલોચના બળી બળી થઇ જતી હતી. કાપડીઆ ઘેર જતાં કે રાતે ઘેર એક પથુ દૃપકનો શબ્દ બોલ્યા નહીં.

પ

સવારે સુલોચના મોડી ઉઠી. તે આવી નહીં ત્યાં સુધી કાપડીઆએ ચઢા લીધી નહીં. અને બ્યારે સુલોચનાને ખબર પડી કે કાપડીઆ તેને માટે વાટ જુએ છે ત્યારે ને છુટકે તેને નીચે આવ્યા વગર ચાલ્યું નહીં.

સુલોચનાએ ચઢા કાઢવા માંડી. બેમાંથી કોઇ બોલ્યું નહીં. આખરે કાપડીઆએ ચમ્માં ચઢાવ્યાં, તપકીર તાણીને ગળું ખંખાર્યું.

“સુલોચના! તેં જનવરશાસ્ત્ર વાંચ્યું છે.”

“ના.”

“પ્રત્યક્ષે શરમ શા માટે બનાવી છે તે જાણે છે?”

“ના” નીચું જોઇ ગભરાતી સુલોચના બોલી.

“શરમ એ એક મહા મોટા દુર્ગ છે. એનાથી બાવિ પ્રજા જળવાય છે.”

“કેવી રીતે?” સુલોચનાથી પુછાઇ ગયું.

“નહીં સમજ! જો શરમ ન હોય તો સ્ત્રીઓમાંથી સક્રોચ જતો રહે. જો સક્રોચ

જતો રહે તો પુરુષની પસંદગી કરવાનો તેને વખત ન મળે. ને વખત ન મળે તો sexual selection કેમ થાય? સ્ત્રી પુરુષ એક બીજાને પસંદ કેમ કરે? અને પસંદ કરવા થોભે નહીં તો પ્રેમ કેમ ઉદ્ભવે? માટે જેમ શરમ વધારે હોય તેમ પ્રેમના પાત્રની પસંદગી વધારે સારી થાય. સમજી ?”

સુલોચનાએ નીચું જોયું.

“હું ઠપકો નથી આપતો” હાથ ધસતાં પ્રેફેસરે કહ્યું; “કારણ કે જ્યાં સ્ત્રીપુરુષ બેમાં મળ્યાં ત્યાં ઠપકો કોને દેવો? હું શીખામણુ નથી દેતો. કારણ કે સ્ત્રીપુરુષના આકર્ષણ પર શીખામણુની હકુમત નથી. હું તો જનનવર શાસ્ત્રનો સિદ્ધાંત કહું છું—બહુ ઉપયોગી સિદ્ધાંત છે.” પ્રેફેસરે આંખો મીચી તપકીર તાણી. “ખરો પ્રેમ છે કે નહીં તે જાણવું હોય તો શરમના પડ પાછળ માઢાએ ભરાવું. નર આવશે; ખંતીલો હશે તો પડ તોડવા મથશે; જેમ પડ તોડતાં મહેનત પડશે તેમ તેની ભકિત વધશે અને માઢાને તેને માટે માન વધશે. અને શરમના એ મહા દુર્ગને માત્ર ખરા પ્રેમજી બેદશે.”

સુલોચના બોલી નહીં.

“તું કેટલી ચઢાય છે?”

સુલોચનાએ એકદમ ઉચ્ચ જોયું; તરત નીચું જોયું; “હા.”

“તુ કોઈ દહાડો શરમના કોટમાં ભરાઈ બેઠી છે?”

“ના.”

“તો કેમ જાણ્યું કે તેને તુ ખરા પ્રેમથી ચઢાય છે કે તે તેને ખરા પ્રેમથી ચઢાય છે?”

“મને ખબર છે.”

“અર્વાચીનનાએ તેને નફ્ટ-બનાવી છે, એટલે જનનવરશાસ્ત્રના નિયમોનું તે ઉલ્લંઘન કર્યું

છે. તુ શરમાતી નથી, એટલે તારાથી ખરો પ્રણય પરખાતો નથી.”

સુલોચના હસી.

“કેટલી તને ચઢાતો નથી.”

“કેમ જાણ્યું?”

“જે ચઢાતો હોય તે આવી બેશરમ પાર્ટીમાં પ્રણય ખતાવે નહીં. એ છીછરો છે, નફ્ટ છે, ધનના ગર્વમાં ઢકેલો છે, એને શરમાળ સ્ત્રીની કીમત નથી.”

“હું તમારા મતને મળતી નથી.”

“તુ શરમમાં ભરાઈ બેઠી હોય તો એની નાલાયકી તને તરત જણાત.”

સુલોચનાએ ડોકું ધુણાવ્યું.

તારે એની જોડે પરણવું છે?”

“હા.”

“પારસી છે, છેલખટાઉ છે. પપા ના કહેશે.”

“હું જાણું છું.”

“ત્યારે?”

“જ્યાં મારું હૈયું ત્યાં મારા હાથ.”

“હું પપાને મનાવું તો?” આંખો પટ-પટાવી કાપડીઆએ પુછ્યું ને એક તપકીરનો સપાટો માર્યો.

“તમારી ધણીજ આભારી થાઉ.”

“એક કામ કરે તો.”

“શું?”

“એક મહીનો શરમાલ બને તો; જો એ ત્યાં સુધી પ્રણયી રહે તો પછી હું મદદ કરું.”

“જરૂર!” હસીને ઉચ્ચ સુલોચના ઉઠી.

બહાર કોઈની ગાડી આવી. સુલોચનાનું મોઢું લાલ ચઢ ગયું. “કેટલી આવ્યો.” તેણે કહ્યું.

પ્રેફેસર બોલ્યા નહીં. એક નોકર આવ્યો.

“બાપ જમનલાલ શેઠ આવે.”

“તેને કહું કે બાપને તાપ આલા” કાપડી-આએ કહ્યું.

“ Thank you ! (ઉપકાર થયો,) ”
સુલોચનાએ કહ્યું.

તે ઉડીને બહાર ગઇ. કાંપડીઆ ક્યાં સુધી જોઇ રહ્યા. તેના મુખ પર દીનતા છવાઇ રહી હતી. સુલોચનાને સામે નોકર મળ્યો.

“ બાપ ! ચીઠ્ઠી આલી. ”

સુલોચનાએ હરખભેર ચીઠ્ઠી લીધી ને તે ઉપર પોતાના ઓરડામાં ચાલી ગઇ. ચીઠ્ઠી પર પ્રિયતમ કેળીના અક્ષર હતા.

૬

પ્રેક્ષિસર કાપડીઆએ ક્યાં સુધી તપકાર સુંધ્યા કરી. એની આંખો નિસ્તેજ થતી ગઇ. એનો નીચલો હોઠ લચી પડતો ગયો. બે કલાક સુધી તે નિરાશાની મૂર્તિ જેવા તેમના તેમ બેસી રહ્યા.

બાર વાગ્યા ને તે ચમકીને ઉઠ્યા. તેણે નીસાસો નાખ્યો, ચશ્મા હચમચારી નાક પર ગોઠવ્યાં ને નહાવા જવાની તૈયારી કરી.

નાહી આવી તેણે સુલોચનાની થોડી વાટ જોઇ ને પછી ધીમેધીમે ઉપર ગયા. સુલોચનાનું બારણું બંધ હતું તે તેણે ઠોક્યું. ક્યાં સુધી કે જવાબ આપ્યો નહીં ને તે ગભરાયા. શું સુલોચનાએ ઝંદેર ખાધું ?

તેણે ધણા જોરથી બારણું ઠોક્યું એટલે સુલોચનાએ ઉઠાડ્યું. કાપડીઆ અંદર આવી સ્તબ્ધ બની ગયા. સુલોચનાની આંખો રડીને સુજ ગઇ હતી; તેનો ચોટલો વીખરાઇ ગયો હતો.

“ સુલોચના ! શું છે ? ”

“ કે નહીં. ” સુલોચનાએ ખંખારીને જવાબ દીધો ને તે ખાટલાની પાંગત પર બેસી ગઇ.

“ આ શું ? ”

“ કે નહીં ” તેનો તેજ જવાબ દુઃખી અવાજે છાકરીએ દીધો.

“ મને કહી દે ” કરગરીને કાપડીઆએ કહ્યું.

“ આ જુઓ ” કહી તેણે કેળીનો કાગળ આપ્યો. કાપડીઆએ ચશ્માં ખસાવેર ગોઠવી વાંચવા માંડ્યો. તેનું લાપાંતર આ પ્રમાણે હતું—

૨૬-૧૨-૧૯૦૬.

વહાલાં મીસ જગમોહનલાલ !

કાલની મુર્ખાઈ માટે હું માફી માહું છું. દાંતની ઘેનમાં હું કે જોલ્યો હોઈ તેના પર ધ્યાન આપશો નહીં. હું પારસી ને તમે વાણીયા. મને ગણતો હતો તેમ મિત્રજ રહીએ તો ?

લી. વમસિજ

કેકી.

એક પલવાર કાપડીઆ સ્તબ્ધ ચઇ ગયા. તેણે ધીમેથી ચશ્માં કાઢી છુછ્યાં ને પાછાં નાકે ચઢાવ્યાં, તપકાર સુંધી ને હાથ ખંખેરી ધસ્યા.

“ સુલોચના ! તું આ જનવરને ચઢાવી હતી ? ”

સુલોચનાએ માથું નીચું કરી ‘હા’ કહી.

“ તને અભારે લાગે છે કે તારું હૈયું તુટી ગયું; પણ એ જુલ છે. તું ઉગતી સ્ત્રી છે. જનવરશાસ્ત્ર પ્રમાણે તું યોગ્ય નર મેળવવા પ્રમામણ કરે એ સ્વાભાવિક છે. અને એમ કરતાં આઘાત થાય તો હૈયું તુટી ગયું છે એમ પણ બાગે. પણ પ્રણય મેળવીને; ખોયા વચર હૈયું તુટતું નથી. આમ જરા થયે બધું પરવળી જવાય તો એક સ્ત્રી જીવે નહીં. સમજ ? સાંભળ, શું કહ્યું; ” તેણે તપકાર સુંધીને આગળ ચલાવ્યું; “ જીવનનાં બળો નર ને માદાને એકઠાં લાવે છે. માદા પ્રજાનો પિતા શોધે છે—ગોધવા ફાફાં મારે છે. આવાં ફાફાં મારવા પડે માટે કે નાસીપાસ થવાય ? ”

સુલોચનાએ ખાટલા પર માથું મુકી મુઠકા ખાવા માંડ્યાં. પ્રેક્ષિસર કાપડીઆ બે દાઢ લંબાવી લાપથ આવી રહ્યા.

“નિષ્ફલ ફાફાં મારતાંસ્વમાન ધવાય; એટલે હૈયાના અંધ તુટતા લાગે. શું સમજી? એ તો જો જુગતે જોડી મળે, શોધ પુરી થાય, ને પછી સાંપડેલો મદદ જોવાઈ જાય તોજ માદા આકર્ષવાની હેંસ જોઈ એસે છે. અને જેને heart-break-હૃદયભંગ કહીએ છે તે દયા પમાય છે સમજી?”

કાપડીઆ થોભ્યા ને તપકીરનો સપકો લગાવ્યો.

“કેમી તો માત્ર ફાફાં હતાં. અલારે જનન-વર શાસ્ત્રના બળોનું સ્વમાન ધવાયું છે. કાલે ધા રુઝાઈ જશે. પાછાં ફાફાં શરૂ થશે.”

“બહુ થયું! બહુ થયું!” આફંદ કરી સુલોચનાએ કહ્યું.

“પાછાં ફાફાં શરૂ થશે.” હાથ ધસી કાપડીઆએ કહ્યું. “કોઈ વખત બળો સંતોષાય એવો નર આવી મળશે.”

સુલોચનાએ કુસ્કાએજ માત્ર જવાબ વાલ્યો.

“ને નરથી સંતોષ થશે.”

“બધા નરોને હું ધિક્કાર છું.”

“કોઈ નારી નરને ધિક્કારી શકે છે? ફાફાં મારે ને નિષ્ફલતાનો ખ્યાલ આવે ત્યારે એવો ડોળ કરે છે. પણ દરેક નારીનું હૈયું એક નરની વાટ જોઈને એસે છે; અથવા વૈજ્ઞાનિક દોષ્ટએ

જીવન સમૃદ્ધ કરવાનું સાધન માટે માદા વાટ જુએ છે.

“સુષ કરો. તમારું વિજ્ઞાન તો મારા પ્રાણુ લે છે.”

“વિજ્ઞાનને પ્રાણુ ને પથ્થર કોઈની પરવા નથી. નર વિના નારી નહીં; નારી વિના નર નહીં.”

“નર માત્ર બદમાશો છે-ને નારી માત્ર મુરખી છે.”

“ના, નારી માત્ર લોભી છે-જીવનની; નર માત્ર ધુતારો છે-જીવનનો. લોભીયાં ને ધુતારાં એ મળ્યા વિના કદી રહ્યાં છે?”

“મારે કેં નથી સાંભળવું” સુલોચના ઉભી થઈ ગઈ.

“ને” હસીને કાપડીઆએ કહ્યું; “એટલું યાદ રાખજો કે સ્ત્રીત્વ ફાફાં મારવું હોય ત્યારે કેં તેનું હૈયું તુટે છે. એ તો ઉભા થઈ ફાફાં શરૂ કરવાનાં.”

“You are brute (તમે જનનવરછો)” કહી મીઝજમા સુલોચના ઓરડીમાં નીચે ચાલી.

“આપણે બધાં Animals first, angels afterwards-પહેલાં પ્રાણી-પછી દેવ. અલારે પ્રાણી જીવનની પ્રથમ વૃત્તિ ક્રુધા ઉત્તેજાવેલી છે. એક વાગ્યો છે.”

“આલો” ગુસ્સામાં સુલોચના જમવા ઉતરી

[આ રસિક વાર્તાના વિરોધ ખાગ આવતા અંકમાં]

ભક્તિ સપ્રદાયનો વિકાસ

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૪૩૨ થી]

અરે ભક્ત એટલે અરે! પ્રણયી—પોતાના ભગવાનનો. ભક્ત કવિ એટલે કાલ્પનિક પ્રણયી પાછળ ઘેસો ખતેસો, તેના ગુણગાનમાંજ મસ્ત રહેતો કથનકાર.

ભક્તિના આ ચોથા સ્વરૂપ સાથે માનવ પ્રેમનું એક સ્વરૂપ સરખાવવા જેવું છે. જેમ વિભતિ તરફ આકર્ષાવાની વૃત્તિ ઉપર આપેલા પહેલા ત્રણ અવતાર પછી ચોથું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત

કરે છે તેમ તેજ વૃત્તિ મનુષ્ય તરફ વળતાં (૧) ક્ષુદ્ર વાસનાતૃપ્તિ (૨) વિશ્વાસ (૩) ભાવપ્રધાન પ્રેમનાં સ્વરૂપો લઈ આખરે તાદાત્મ્ય સેવતા શુદ્ધ પ્રેમમાં વિકસે છે, અને ભક્તિનું ચોથું સ્વરૂપ અનુભવી રહેલા શુદ્ધ અને તાદાત્મ્ય સેવતા શુદ્ધ પ્રેમી જન્મે જાગે ફેર રહેતો નથી. અંગાલી કવિ ચંડીદાસ રામી ધોળણ સાથે તાદાત્મ્ય સાધનાં તેની પિતા, માતા, દેવી ને ગાયત્રી રૂપે ભક્તિ કરે છે. અને તે ભક્તિનાં પદો કાષ્ઠ પથ્થુ શુદ્ધ ભક્તિનાં કાવ્યોથી તલસાટમાં, ઘેલછામાં, તાદાત્મ્યમાં ભાવની સૂક્ષ્મતામાં, કે ઉપાસનાના ઉત્સાહમાં, કે પૂજ્યભાવની નિર્મલતામાં ઉતરતાં નથી.

તંત્રીસ્થાનેથી

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૪૩૪ થી]

અવલખેલો નહીં, પણ સ્વાશ્રયી. ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યનાજ મધ્યભિન્દુથી તેનાં વિકાસ ને સમૃદ્ધિના વર્તુલો દોરવાં જોઈએ. કોઈ પણ પુખ્ત વ્યક્તિ, રાષ્ટ્ર, પ્રજા, સંસ્કૃતિ કે સાહિત્ય પારકા મધ્યભિન્દુથી—માનાં, આપના, કે દાદાનાં મધ્યભિન્દુથી પોતાના જીવનનું વર્તુલ દોરે તે અને દુઃસહ છે. અને ભાલણુથી રા. નરસિંહરાવ દીવેટીઆ સુધી અત્યાર સુધી ધણાએ માતૃભાષાનું દુધ પાઇ પાઇ રુષ્ટપુષ્ટ બનાવેલી ગુજરાતીને હવે પોતાની મેળે પોતાનું પોપણુ શોધી લેવા દેવું જોઈએ. પ્રેા હાકોરે સેનેટમાં ધણુંજ વિચારણીય દષ્ટિબિન્દુ રણુ કયું હતું; ધણી વખત સંસ્કૃતના આદર્શો ગુજરાતીના વિકાસને સરળ કરવાને બદલે અટકાવે છે, ગુજરાતી પુખ્ત થઈ છે; સશક્ત થઈ છે; હવે એને બાલામૃતથી જીખે ક્યાં સુધી મારવી?

આ દષ્ટિબિન્દુ ગદ્ય સાહિત્ય પરિષદે

સર્વનુમતે સ્વીકાર્યું હતું. આ દષ્ટિબિન્દુથી પ્રેરાઈ ૩૦ નાયકના નેતાપણા નીચે સ્વભાષાના હીમાયતીઓએ સ્વભાષાને અભ્યાસક્રમમાં દાખલ કરાવવા ધણી મહેનત કરી. પ્રેા. હાકોર અને પ્રીતીપાલ મર્ઝાનની વિદ્વત્તા તે વળનનો લાભ પણ તેમને મળ્યો. અને હાલ તરતને માટે પહેલા વર્ષમાં ગણિતને બદલે ગુજરાતી ઐચ્છિક વિષય તરીકે દાખલ થઈ છે.

આ એકજ ડગલું છે; અને તે પણ અસંતોષકારક. પણ સ્વભાષાનું પ્રયાણ ક્યારનુંય શરૂ થયું છે. દિગ્વિજય એ માત્ર સમયનોજ સવાલ છે.

શ્રી લક્ષ્મીનગર સભા

શ્રી લક્ષ્મીનગર—ખારમાં સાહિત્ય મહા સ્થાપી છે તે બદલ અમે તેમને અભિનંદન આપીએ છીએ.

સીનેમાનું જગત

અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૩૯૨ થી

આ સીવાય એ જગતમાં ચોરી, લુંટ, ધાડ, કાષ્ટના વારસને ઉઠાવી જવાનું વગેરે ધંધાઓ પણ વેપાર અને ઉદ્યોગના ક્ષેત્રમાં મોટું સ્થાન રોકી રહે છે અને આ બધા ધંધાઓ પણ આબરુદારજ ગણાય છે. બાકી એમાં ખેતીવાડીને સ્થાન જણાતુંજ નથી. કાષ્ટ એક નાનો ખેડુત કદાચ હસ્તી ધરાવતો હોય છે તો તેના

હોકરા ખેડુત થવાની ઇચ્છા રાખતાંજ નથી. તેમને તો મોટાં શહેરોની ગેબી હાકલ પોતાની તરફજ ખેંચે છે અને એ હાકલને તાબે થઈને તેઓ પોતાના વૃદ્ધ પિતાને ત્યાં ખેતરમાંજ મુકીને ચાલ્યાં જાય છે. પછી જ્યારે તે વૃદ્ધ પિતા મરણપથારીએ પડ્યો હોય છે ત્યારે આ સંતાનો બપોળાદાર રોડસ રોષસ કારોમાં બેસીને છેક છેલ્લી ઘડીએ ત્યાં આવી પહોંચે છે અને મરણ પામતા પિતાનું માથું રનેહથી ચાપે છે. આ ઉપરાંત ખેતીવાડીના બીજા પ્રશ્નો ત્યાં અસ્તિત્વજ ધરાવતા નથી.

(આ લેખનો વિશેષ રસિક બાજુ આવતા અંકમાં.)

દરેક જાતનાં ઔપધો વાપરી ચુક્યા હો,
ડાકટરના ડાઝ લીધી કંટાળ્યા હો,
પેટર મેડીસીનથી થાકી ગયા હો
તો

મોરબી ફીવર ટેબ્લેટસને

એક વખત વાપરી જુઓ,

ગુણમાં અકસીર છે: માના ધાવણ જેવી નિર્હોષ છે.

એક ૧૦૦ લીકડીની બાટલીની કીમત રૂ. ૧-૮.

દુર્ગાપ્રસાદ નાનાલાલની કંપની,

ફારનેટ હીલરોડ, મુંબાઈ, ૭.

અવિંદનાં આંસુ

[અનુસધાન પૃષ્ઠ - ૯૧ થી]

જ્ઞાનસની શી ગતિ ? એક વાર આંતર જ્ઞાલા જલે પછી જોષ દ્યો રંગ ! શ્વેત જવનિકા પર અવનવીન પુતળાં, તેજસ્વી બાણુડાં ને રમણીય આકૃતિ નર્તન કરી રહેશે. નયન પથે આ લઘ્ય પ્રતિભાએ જ્ઞાને તરવરાટ કરી રહે છે હારે નાદાન શિશુઓની માફક આપણે આનંદથી ડોહીએ છીએ. આજ તે નેત્ર-નંદિનીને મળી શક્યો નયન. આખો દિવસ મિત્રોનું રોકાણ થયું; મારાથી એક પણ પથુ છુટુ થવાયું નહીં, નિરુપાયે તેની પુનિત સન્નિધિમાં ધડી રસ-ભીતું થઈ આવ્યું હોય એવાં એકાદ જણને મળી મારા હૃદયને ઠારવાનું રહ્યું મેં મારી પરિચારિકાને તેને લાં ધડી મોકલી એમાં એકજ મર્મ હતો,

કેવા તલપાપડ જીવે તેના પુનરાગમનની વાત્ય હું જોષ રહ્યો હતો. અહો ! શા હર્ષ ઉમળકે મેં તેને વધાવી ? પ્યારા ! હૃદય પર શરમનું આવરણ ન હોત તો મેં તેના પગના અંગુઠા ચુમી તેનું બધું માન ક્યું હોતે.

કહે છે કે રવિકાન્ત ને સૂર્યપ્રકાશમાં ધડી રાખીએ તો તે કિરણોને આકર્ષે છે ને પછી યોડી વાર અધારામાંએ ઝળુકે છે. અમારે પણ એમજ થયું. લતાની નજર તેનાં મુખ, તેના ગાલ પર અને તેના વચ્ચે પર પડી હતી એટલું મારે માટે બસ હતું. અહો તેના આ ભાગ્યોદયને લીધે મને તેના પર શું હેત ઉમળકા આવતા હતા ? તેના સન્મુખ જાણે આનંદથી હોડતો હોઉં નહીં એવું દીસતું હતું. કારણ માત્ર એટલુંજ કે એ સુખી જીવે મારી લતાનાં દર્શન કર્યાં હતાં. પ્યારા આ બધું તને તો ઉપહાસ પાત્ર દીસશે. આ આનંદ-ઉદ્ભવને પ્રતારણા કેમ કહેવાય ?

(આ વાર્તાનો વિશેષ ભાગ આવતા અંકમાં)

આફ્રીકામાંથી નીકળતું માસિક

“કલ્યાણ”

કેન્યા, યુગાન્ડા, ટાંગાનિકા, ઝાંઝીબાર ને કોંગો વિગેરે મુલકમાં વસતા ગુજરાતી સાહિત્ય રસિકો તરફથી આ માસિક જુલાઈમાં પ્રગટ થાય છે.

વાર્ષિક લતાજમ : શ્રીલીંગ ૧૮.

મેકેટરી :

હાદી લેખક મંડળ, પી. એ. ખોડસ ૭૩ નૈરોબી.

મી. અર્થપૂર્ણરી ગડીકરનાં સંસ્મરણો

—૦—

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૪૨૮ થી.]

તે સ્વાભાવિક હતું. જ્યારે મને નેમનો ભાવાર્થ સમજાયો ત્યારે તેમની અર્થની પૂર્ણ આદે સાથે માનવતાના વટાડાની ઝાંખી પણ મને થવા લાગી.

થોડા સમયથી તેઓ વેદાંતના અભ્યાસી પણ થયા છે! પોતે તેનું અનુસરણ કરવાનો દાવો પણ કરે છે. વ્રહ્મસત્ય જગન્મિથ્યા—એ સૂત્ર તેઓ કેક સુધારા સાથે સ્વીકારે છે—“વ્રહ્મસત્ય ધનમત્યં જગન્મિથ્યા” એ નવી સૂત્રયથી તેમણે સ્વીકારી છે. જગતમાં “બ્રહ્મ અને રૂપીઓ” એ બે ને તેઓ અંતિમ સત્ય તરીકે સ્વીકારે છે. આધ્યાત્મિક જગતમાં “બ્રહ્મ” અને ઐદિકમાં “રૂપીઓ.” એ બંને સરખી વાસ્તવિકતાવાળાં છે. બાકીનું બધું જ મિથ્યા છે એવી તેમની સંપૂર્ણ ખાત્રી થઇ ચુકી છે

મી. અર્થપૂર્ણરી કેળવાયેલા છે એટલે જાહેર ફંડ ઉધરાવનારાઓ હંમેશા પોતાની યોજનાઓ લઈને આર્થિક સહાય લેવાના ધરાદાર થી તેમની પામે આવે છે. તેમાંના દરેકને તેઓ પોતાની માનીતી યોજના સમજાવવાનો ચત્ત કરે છે. પ્રત્યેક માણસને, કોઈ પણ પ્રકારે, પૈસા બચાવવાનું કહેવાથી—તેમ કરવાનો માર્ગ જતાવાથી આપો દેશ આજાદ થશે એટલું જ નહીં, પરંતુ આખી માનવજાતિ સુખી થશે એવી તેમની આશા છે. ગીતામાં શ્રી કૃષ્ણ ભગવાને “લોક-સંગ્રહ”ને ખાતર યુદ્ધ કરવાને કહ્યું તે તે સમય માટે બરાબર દર્શો. પરંતુ આજકાલ જો અર્જુનને ફરીથી બોધ આપવાનો સમય આવે તો “લોકસંગ્રહ” માટે “અર્થસંગ્રહ” કર

એવોજ બોધ ઉચિત ગણાય કારણકે, ચારે યુગમાં, લોકસંગ્રહ અર્થસંગ્રહ કરવાથીજ થાય છે. તેઓ પ્રત્યેક સેવાની યોજનાના પ્રવર્તકને સમજાવતીને પોતાને માર્ગે આપવાને આમંત્રણ કરે છે. જો પ્રત્યેક માણસ તેમના સિદ્ધાંત પ્રમાણે વર્તે તો તેમણે કદપેસો આર્થિક સત્યયુગ સત્વરજ પ્રવર્તે એવી તેમની દૃઢ શ્રદ્ધા છે.

તમને તેમની યોજનામાં શ્રદ્ધા હોયકે ન હોય પરંતુ તેઓ તો યથાશક્તિ પોતાનું કાર્ય કરતાં કદી ચુકતા નથી. પ્રાચ્યમુક્તમજનાઃ ન પરિત્યજંતિ એક વાર શરૂ કર્યા પછી ઉત્તમ પુરુષો પોતાના કાર્યનો ત્યાગ કરતા નથી—એ મૂલ્ય પ્રમાણે નિષ્કામ ભાવે, તેઓ પોતાના મન્તવ્યનું પાલન કરે જાય છે. મારા મિત્રની ખંતમાં મને એટલો વિશ્વાસ છે કે તેઓ મરતાં સુધી એ કહિન વ્રતનું પાલન કરશે એવી મારી તો ખાત્રી છે. અત્યારે તેમના પ્રયત્નનું પરિણામ થોડાએક દસહજાર સુધી પહોંચી ચુક્યું છે. પરંતુ, એવા વીગ્લાઓ પરિણામની ઓછાજ પરવા કરે છે ?

એક છેલ્લો બનાવ નોંધું છું. મી. અર્થપૂર્ણરીને લા બેડો હતો. તેમના એક દૂરના કાકા રૂપીયા પચાસ હજાર મુઠીને મરી ગયેલા તેમની મીલકતનું હુકમનામું અર્થપૂર્ણરીની તરફેણમાં થયાના અમાચાર ગઇ કાલે આવ્યા હતા તે તેમણે મને જણાવ્યા. થોડીવારે અમારો એક બાળકગોરીઓ મિત્ર તેમને મળવાને આવ્યો. તેના ચહેરા ઉપર ગભરાટ હતો. પ્રથમ તેણે એકલા વાત કરવી હતી. પરંતુ મને અર્થપૂર્ણરીની સાથે બેઠેલા જોઈ તેમણે અમારી બંનેની આગળ પોતાનું મન ખાલી કર્યું—શેરના ધધામાં તેને ખોટ આવી હતી ને તેની આબરુનો પ્રમંગ હતો એમ કહી તેણે રૂ. ૨૦૦૦) બે હજાર અર્થપૂર્ણરી માસે ઉઝીના માગ્યા.

અર્થપૂર્ણરી ગભરાયો. ના કહેવું ઠીક લાગ્યું નહીં; “હા,” તો કહેવાય ક્યાંથી? નેમણે મારા સામે જોયું. મારા મનમાં રૂ. પચાસ હજારની વધામણી રોકીઆં કરતી હતી! તેઓ મુખ ઉપરથી મારો ભાવ બહુ ગયા મને પુછ્યું નહીં. નીચું મોઢું કરી તેઓ બોલ્યા: “જુઓને, હમણાં તો મારી પામે છુટા પૈસા નથી. બધાજ શીક્ષક ડીપોઝીટ-માં મુકેલા છે. બાકીના રોકાઈ ગયેલા છે,—જાણે રૂપીઆનોજ વાંક હોય તેમ તેઓ બોલ્યા!

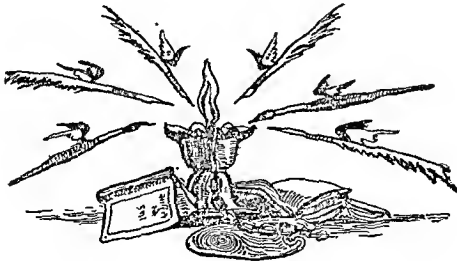
પેલો ગભરાયેલો મિત્ર બોલ્યો: “તમે ધારો તો આપી શકો: ખરું કે નહીં?”—હું તમને સાધારણ બાળ આપવાને પણ તૈયાર છું. બજારમાં કેડીટનું કામ છે પૈસાનું નહીં. ર. ૨૦૦૦) આપો તો કેડીટ જળવાય નહીં તો એકવાર ગયા પછી મને તે મેળવવી જાહેર પડશે.”—

પથર પણ પાણી નાખેલું અને મી.

અર્થપૂર્ણરીની મઠડી છોડવવી અને સરખાં હતાં. તેમણે રોકડની ભારે તાણ, બજારમાં નાણાંની ભીડ; એકસરેજીને લીધે થયેલું ભારે તુકશાન, કુટુંબમાં થયેલાં અને નજીકના ભવિષ્ય-માં થવાનાં ખર્ચોની તોંધ ગણાવી. હું તો આખો સમય એવા પચાસ હજારને ભુલી શક્યોજ નહીં!

પેલો મિત્ર નિરાશ થઈ પાછો ગયો. માનવની સંકુચિતતા તો તેણે જોઈ હતી. પરંતુ બાળકગોડીઆની નિષ્કુરતા માટે તે તૈયાર ન હતો!

તેના ગયા પછી મેં અર્થપૂર્ણરીને ઉધડા લીધા. તેમની માનવતાની ક્ષતિ મેં તેમને કહી બતાવી, સદાને માટે તેમનો શીટકાર કરી તેમનું ઘર છોડી હું ચાલી નીકળ્યો. રસ્તામાં ભર્તૃહરિતું પ્રયાન્તિ સ્વતંત્ર સર્વે સમાપ્તિ ગુણા:—સર્વે યુગે સમાપ્ત થઈ અસ્ત પામે છે.”—તે યાદ આવ્યું. ને અર્થ સંગ્રહનો અનર્થ જોઈ મેં લક્ષ્મીચીને હાથ જોડ્યા!

રક્ષા

[અલુસંધાન પૃષ્ઠ ૩૬૬ થી]

[આંખો મીંચી દે છે, થોડીકવારે રક્ષા ઉભી થઈ જાય છે.]

હું કેવા નિચારો કરું છું? એ વપની મારી મહેનત બધી અધ ધડીમાં કુબતી જાય છે. મારે આવા પિયાર કરવા ન જોઈએ. નસીબમાં એ સુખ હોત તો વળી...હું કેવી અધમ છું? [જરાક વારે] મન પર આટઆટલી સખ્તાઈ કરું છું છતાંએ જુલાલુંજ નથી. [ધુધવતા મહાનદના પુરમાં હોંસથી તણાતી હોય તેમ પડી રહે છે. પછી ઉઠે છે] હાવ, કામમાં આ બધું જુલો જવાશે.

ટેજલ પાશે જાય છે; ખુસ્તી પર રહે છે અને એક પછી એક કાગળો જુએ છે.

[એક કાગળ લઈ] સ્ત્રી માંદો છે તે રમ્મ જોઈએ છે. હા, આપો. [લખે છે. બીજા ચાર પાંચ કાગળો લઈ ફેંક લખે છે વળી એક કાગળ લઈ] હમણું લમ ક્યાં છે; તે પુરું નથી થયું. [લખણું પર હાથ મુકી.]

એ લોક કેટલાં સુખી હશે? અત્યારે કેવું મીઠું જીવન જીવનાં હશે? અગાડીમાં એમની તુટેલી ગોદડીમાં કેટલી ડુંદ હશે? એવી એક સુખી રાતના રમરણપડે હું લવેલવના લુખમરા તરી જઈ-એમને શું ખચર હોય કે મારી ન સમાતી લક્ષ્મી અહોનિશના મારા કિના નીસાસાથી તપી કડી છે ને એમનો લુખમરો ગમે તેવો તોએ રાટો છે. [નિઘાસ નાખે છે ને લખવા માટે છે.] બસ, એને પગાર વધારી આપો.

[એટલામાં ટેજલ પગના લંટપર રકોર થાય છે. રક્ષા જાગ્રત હોય છે. બારણું ખુલે છે અને વેલુકા અંદર આવે છે.]

વેલુકા

બાઈસાહેબ. આ સાડી અને ચોળા.

[રક્ષા સફાળી ઉભી થાય છે; અને વેલુકાના હાથમાંથી વસ્ત્રો લઈ લે છે.]

રક્ષા

હું જા.

[વેલુકાં જાય છે.]

તે વર્ષેનાં મારાં વસ્ત્રો !

[વસ્ત્રોને હૃદય સરસાં ચાંપે છે.

આ એક એક વાણામાં મારું ને તાણામાં તેનું એકેક સ્વપ્ન ગુંથ્યું હતું.

[રક્ષાની આંખો ભીની થાય છે.

વર્ષો લગી મારી માગણીઓ પેટે આ બીચારાં પણ અડીની સુખડની જેલમાં પુરાઈ રહ્યાં હતાં...

ઓ બાપુજી, તમે જીવતા હોંત તો તમને આજે શું શું યાત? ના, નાં, સારું થયું કે તમે મરી ગયા છો.

[અજાણે રક્ષાની આંખોએ વસ્ત્રમાં ખીટાય છે.]

શું મોં લઈને આ વસ્ત્રો હવે હું પહેરી શકું? તે મરી ગયેલા દિવસોનાં જૂત અભારે પણ મારી સામે ખડાં થાય છે...એ જોશે તારે એને કેવું કેવું થશે?

[વસંત પુલો સાથે હાખલ થાય છે અને રક્ષાને પુલો આપે છે. રક્ષા પુલો અને વસ્ત્રો એક બીજાને ચર્ષ જોઈ રહે છે. એટલામાં વેલુકા આવે છે.]

વેલુકા

બાઈસાહેબ, ચેટસાહેબ પુછે છે કે તમને હવે કેમ છે?

[ચિર સમાધિમાંથી જાગતી હોય તેમ લુએ છે. એના હાથમાંથી વસ્ત્રો અને પુલો પડી જાય છે.]

રક્ષા

કો—લુ? શે—કે? [જરા વારે] કહે કે

હવે સારું છે—બાહ્ય સારુ છે

[વસત અને વેલુકા જાય છે]

[સ્વગત] શે—૪ ! [રક્ષા હાથ વડે મોઢાકી દે છે]

[પડદા ખડે છે]

પ્રવેશ ચોથો

[સમય સવાર, સ્થળ રક્ષાનુ દીવાનખાનુ રક્ષા અધીર મને આગ મારે છે એટલામા મેના ઉતાવળે પ્રવેશ કરે છે તેણે સાદા વસ્ત્ર પહેર્યા છે અને તેના કપાળે ચાંચો નથી]

મેના

હ્યો, પોતે આમ આટા મારો છો ને મહત્ત
ની મને ગભરાવી મુકી મે તો જાણ્યું કે કોણ
જાણે શુંનું શું થયું દરો

[રક્ષા તેને જોતી અનુત્તર હસી રહે છે]

કેમ, શું હતું ?

રક્ષા

તારો તોર ઉતરે એટલે જહુ, ખેસ
[જેઠ એક કેસ પર બેસે છે રક્ષાનુ મો ગભીર
છે મેના પોતાની બીજાએલી લાઠ સમી કરે છે
શોધક વાર પછી]

મારે તારી સલાહ જોઈએ છે

મેના

મારી સલાહ ? કેમ આજે પાઠા મરજરીએ
ચઢ્યા છો ? તમારે વળી સલાહનો કયા ખપ
પડે છે ?

રક્ષા

સાબળનો ખરી

[મેના હસી થાય છે]

મેના

મારે નથી સાબળનું મારે ત્યા તો હજી બધું
કામ એમનું એમ પડ્યું છે હું તો જાઉં છું

[રક્ષા જરાક હસે છે]

રક્ષા

હવે, સારું, ખેસ

[જરાવાર પડી ગંભીર અનાજે] મેના, મને
તો લાગે છે કે હું ગાડી થઈ જઈશ

[મેના સચિત રક્ષા સામે જુએ છે]

મેના

કેમ શું છે ? કેં થયું ?

રક્ષા

શું થાય ? થવાનું શું બાકી છે ? થવાનું
હતું તે તો બધું ક્યાર સોર થઈ ગયું

મેના

તમે માત્ર એકનો એક વિચાર કર્યા કરો એ
તો સારું નહીં આમ તો ગમે એવું માણસ
ગાહુ થઈ જાય જેનો ઉપાય નહીં તેની શીકર
કર્યે શું વળે ? વહાલા મરી જાય છે ત્યારે શું
કરીએ છીએ ? હાથ જોડી બેસી રહીએ છીએ
ને ? [પોતાના શરીર તરફ નજર કરે છે]

રક્ષા

અહ, તું કેમ નથી સમજતી કે એ વાત
જુદી છે એમા તો માણસનું અનુભવ નથી પણ
આ તો માણસ ધારે તો જરી ગંડે

મેના

ના, વળી કશું નહીં હવે માણસે શું કરે ?
થઈ ગયું તે કેં ન કહ્યું થાય ?

રક્ષા

[જરાક તીખા અવાજે] હું એજ નથી
સમજતી કે શા માટે ન થાય ? માણસો આ
બધા જુદા વૃત્ત મુકી દે તો બધું થાય

મેના

[ચીઠાતી હોય તેમ] થતું હશે બધા
તમારા જેવા અધર્મી નથી તો

રક્ષા

એમ કે? ધર્મ તો તુંજ સમજતી હશે,
ખરું? મને તો એવી ચીઠ ચઢે છે કે એ
બધા ધર્મેનિ.....[અટકે છે.]

મેના

[હસી પડી], શું?

[રક્ષા કામને અટકી પડે છે.]

રક્ષા

કે નહીં. આ કુનીઆ જોડે સીધી વાત
થઈ શકે એમ છેજ નહીં.

ચોડી વાર જેવું સુખ બેસી રહે છે. પછી રક્ષા
હબી થાય છે. ને મેનાનો હાથ ઝાલી હબી
રહે છે. મેના ઉચું જીએ છે.

મેના

કેમ?

રક્ષા

મેના, હું અહીંથી જતી રહું તો?

મેના

હાથ, હાથ, એવું ન બોલશો. આજે
તમને શું થયું છે?

રક્ષા

થાય શું? કે નહીં. હું સાચું કહું છું.
મારાથી હવે અહીં નથી રહેવાનું અકેકે પળ
મને કેદખાનું લાગે છે—સુખડની જેલ.

મેના

પણ એમ કેં થાય? આપણે તો વેઠ્યા
વગર ઉપાયજ નથી.

રક્ષા

[શરસે થતી હોય તેમ] શા માટે? શા
માટે મારે વેઠવું જોઈએ? શા માટે હું
જીંદગી જતી કરું? હું મરી જાઉં પછી લોક
“ખીચારી કેવી સારી હતી” એટલું કહે
—એ સારું? મારે એવું નથી કહેવડાવવું,
થયું?

મેના

પણ પાપ લાગે કની?

રક્ષા

પાપ! અરે રે, કોઈ કુષ્ટ માણ્યમે એ પાપ
પુરુષનો વિચાર કુનીઆમાં ઘુસાડ્યો ના હોત
તો માણસ જાતિ આવી ખીકણ થઈ ના જાત.
[વેદ ભણતા પંડિતને કોઈ ગામડીઓ
જોઈ રહે અથવા જાદુગર ખેલ કરતો
હોય ને બાલક જોઈ રહે તેમ મેના જોઈ રહે
છે.] જાનવરો પાપ-પુરુષ નથી સમજતાં એટલે
હજી સમજી રહ્યાં છે.

મેના

ત્યારે તો આપણે જાનવર થવું જોઈએ,
ખરું કની?

રક્ષા મેનાની ટોકાર સમજતી હોય તેમ જોઈ
રહે છે.

રક્ષા

તુંએ બધાં બોલે જોવીજ મુશ્કેલ છે. જાન-
વર શું-આપણે આમ ને આમ તો જાનવર
કરતાં નમેતર થયું.

મેના

[હાથ ડાખી] ઓ મા, જો જો શાપ
આપતાં. કહો તો લોકને કહીયું કે તમને ફાવે
તેમ ફરવાની ગત આપે. પણ મનિમા,
શાપશો નહીં; નહીંતર મને તો ચાર પગે
ચાલતાં નહીં આવડે.

રક્ષા

હું હજી રમતીઆળ રહી. મેના, મેના,
તને તો રમુજ પડે છે ને મારો જીવ જાય છે.

[રક્ષા વિચારમાં પડતી હોય તેમ બેસે છે. મેના
રક્ષા સામે જોઈ રહે છે. ચોડીવારે]

મેના

હેં રક્ષાજીવન, ત્યારે તમે કેં બદારગામ
જાઓને. પછી જતાં રહેવાનું શું કામ?

રક્ષા

એ તો એનું એ. એથી. આ કે સંસાર
ભુલી જવાય ?

મેના

હું ના સમજી, ને તમે બહારગામ જાઓ
પછી તમને શી કનડ ? પછી દેખવું નહીં
ને દાઝવું નહીં ? હા, હા, એમજ કરો.

રક્ષા

કનડ તો અહીંયાં પણ નથી. પણ દુઃખ
એ છે કે બધી સ્ત્રીઓ પેટે હું દેખું છું
ત્યારેજ દાઝતી નથી—વગર દેખે પણ હું
દાઝયા કરું છું.

મેના

[ધણે બધો વિચાર કરી] ત્યારે તો શું
ચાય ? [જરા ધીરેથી] પરણ્યા તે કે ન પરણ્યાં
થવાનાં છો ?

રક્ષા

હાસ્તો શા માટે નહીં, ખરેખત તો અમે
પરણ્યાંજ નથી ક્યારની હું એજ વિચાર કરું
છું. અમારાં લગ્ન શાસ્ત્રાનુસાર છેજ નહીં.

મેના

[ચોંકતી હોય તેમ] એટલે ?

રક્ષા

એટલે શું ? સમપદી ફર્યા એટલે પરણી
ગયાં ? મને યાદ છે કે શેઠની શાલ ધસડાતી
હતી તે ઉચ્છ્રીને અમારો છુટ્ટો ગોર પણ સાત
કેરા ફર્યો હતો. ત્યારે એ પણ મારો પતિ
કેમ નહીં ?

મેના

છ...છ...કેવું ગમે તેમ બોલો છો ?
કોઈ સાંભળશે તો.....

રક્ષા

ખરી વાત છે. હું બધાં શાસ્ત્રો જોઈ
વળી. શાસ્ત્રાનુસાર અમારાં લગ્ન થયાંજ નથી.
આપણાં કોઈનાંજ લગ્ન નથી થતાં.

મેના

તે શું તમે કારણે જશો ?

રક્ષા

ગાંડી છે. હું કરું છું તે ખરું છે એટલી
મને શાંતિ મળશે એટલે બસ. મેં બોલું
ક્યું છે એમ લાગ્યાં કરે એ મારાથી નથી
ખમાતું.

મેના

પણ તમે ક્યાં શાસ્ત્રોમાં માનો છો ? એ
બધાં તો ધર્તીગ છે કેની ?

રક્ષા

હા, એક નજરે.

મેના

ત્યારે પછી જે કરવું હોય તે કરો.

રક્ષા

તું રમ આપે છે ?

મેના

ના, બા, મને તો એ બધી વાતમાં જમ
પણ નથી પડતી.

[રક્ષા મેના સામે જાય છે થોડીવાર પછી.

રક્ષા

એ અહીં આવ્યા છે.

મેના

કાણ ?

રક્ષા

પ્રણમ.

મેના

અહીં ? શા માટે ?

[મેના ગભરાવેલી હોય તેમ જોઈ રહે છે.

રક્ષા

કેમ, આટલું બધું બીએ છે કેમ ? બધા
લોક નીચ નથી હોતા.

મેના

કાણ જાણે બા, આજકાલ કોઈનો ભરોમો
નહીં.

[બેઠ ચુપ બેસે છે. મેનાના મોં પર ચંભીરતા
જણાય છે. રક્ષા વિચાર કરે છે.]

રક્ષાબેન, અસાર લગી તો હું રોજના
જેમ અમથી વાતો ગણતી હતી. મને આ
ખબર નહીં. પછી?

રક્ષા

પછી શું? કે નહીં.

મેના

એમણે શું કહ્યું?

રક્ષા

હજી અમે મળ્યાંજ નથી.

મેના

સાચું?

રક્ષા

હા, ખરેખર.

મેના

તે દિવસ તો તમે કહેતાં હતાં કે ઉડી
ઉડીને જાઓ; ને અહીંયાં છે છતાં મળ્યાંએ
નહીં?

રક્ષા

એ કહ્યના હતી. આ જાહેરી છે. [જાણે
બળવતી હોય તેમ] કહ્યના અને સત્ય; મનોરથો
અને જાહેરી કેટલાં લુહાં છે?

મેના

તે તો હોયજ કેની? નહીંતર.....

રક્ષા

મને ખબર છે. તારાં શાણપણ રહેવા દે.

મેના

તે શું તમે મળ્યાંએ નથી? એવો તે
કેવો પ્રેમ?

રક્ષા

મેના, મેના, તને શું ખબર હું મનને
કેમ આંધી રાખું છું તે. એને મળવા મારા
બધા પ્રાણ ઉલટે છે-જાણે દુનીઆ આખીને

એક કુદરે કુદી જાઉં ને તોએ હું. કેમ કેમ મન
વાળી લઉં છું. ઓ! [રક્ષા આંખો મીચી
પડે છે. મેના તેને જોયા કરે છે. મેનાની આંખ
ભીની થાય છે, તે ઉનાવળે ઝુછી લે છે. રક્ષા
ધણીવાર પડી રહે છે અચીંતાં.]

ઓ મેના, પેલો ગિરિપ્રદેશ કેટલો મુંદર.
છે. જો, સાંધી મને કાપ બોલાવ્યાં કરે છે.

મેના

[રક્ષાને ઢંદેરતી] રક્ષાબેન, રક્ષાબેન,
આ શું? ઉડો, નહીં તો વળી પાછું પહેલાંના
જેવું થશે.

[મેનાનું મોં ચિંતાતુર થાય છે. ધીરથી
રક્ષા આંખો ખોલે છે. એડી થાય છે, સ્વપ્નાં
ખંભેરતી હોય તેમ ધારી ઢંદેરે છે ને પૂર્ણ
જાગૃત થાય છે.]

રક્ષા

હું કેવી નિર્બળ થઈ ગઈ છું?

[મેના સામે પળવાર જોઈ રહે છે.]

મેના, તને જોઈ છું ત્યારે મારી નિર્બળ.
તા પર મને તિરસ્કાર આવે છે. તું કેવી
બલવાન છે? મેના, મેના, તેં બીચારીએ એ
બધું કેમ સહન કર્યું?

મેના

શું કરીએ? આપણા કે કાચમાં છે?

રક્ષા

[જાણે પોતાની સાથે વાત કરતી હોય
તેમ] હં...આપણા લીંદુઓની એ વિશિષ્ટતા
છે. જરવારમાં મન વાળી લેતાં લીંદુ સંસ્કૃતિ
સારું રીખવાડે છે.

મેના

સારું કેની? એટલાં મુખી.

રક્ષા

કાણ જાણે એવી મનવાળી લેવાની
રીતભાત શીખી ના હોત તો કદાચ

આજે તુ કેટલી પ્રયુક્ત હોત ? આમ તો તેં તારી આખી જીવગી ઉઠામી દીધી એક જીવની રૂઢિ ખાતર-મીલુ કશું નહીં પતિ મરી ગયો એટલે બસ ? પછી કે જેવાનું નહીં, એમ ? માનવ જીવગીની કેવી કીમત ? [નીસામો નાખતી] બધુંજ અસલ છે માનવ જીવગીને ઉઠામી દેવાની કળા હોંદુ પ્રજા સૌથી વધારે સગસ શીખી હતી

મેના

એ તો તમારી દૃષ્ટિ એવી છે હું તો કાષ્ટ વાર વિચાર કરું છું ત્યારે એમ થાય છે કે માણે પતિ મળે તોએ શું ? જીવગી તો ચાર દહાડાનું આદરણ્ય છે મનગમતું બધું કરીએ પછી શું ? એથી કે શાંતિ મળે છે ? એકથી મોટા મોદમાં રાજ મેળ તથા કરવાનું એના કરતાં નો આગળથી મન વાળી લઈએ એ સારું

રક્ષા

તેં માનવપ્રેમ જોયો, જાણ્યો નથી એટલે તુ શું જાણે ? મેના, મેના, પ્રેમ એવી અલૅકિક વસ્તુ છે એને તુ આમ સામાન્ય નજરે કેમ જુએ છે ? એ માટે જીવનસર્વસ્વનો દીપક .

મેના

રક્ષા બહેન, એ બધું હું સમજું છું પણ જીવાની નમે કે ને ક્ષમ્યોએ તે મળી ગ્હે છે પછી એ પ્રેમનો જેમ શમી ગયો છે-કલ્પનાના રંગ ના હોય તો પ્રેમ એટલે શું ? કે નહીં-જગત આકર્ષણ જેમ તમે પ્રેમ માટે બધાનો ભોગ આપવાનું કહોહો કની તેમ બીજા સસ્કૃતિ માટે ને કાષ્ટ ધર્મ માટે ભોગ આપવા તત્પર હોય છે એવો જેની જેની લાગણી કદાચ બધા ખોટા હોય-કદાચ બધા ખરા પણ હોય આપણે શું જાણીએ ?

રક્ષા

[જરાકવાર] તારી વાત ખરી છે જીવગી એવી અટપટી છે તેથીજ હું કહું છું કે એના ઉઠાણમાં પેસવુંજ નહીં ધર્મ, પાપ-પુણ્ય એ બધા જીવગીના ઉઠાણો છે આપણે તો જેની સમજ પડે તેની વાત કરવી

મેના

તમે સમજ્યા ? શું સમજ્યા

રક્ષા

એમ કે મારું જીવન મારે જીવનું ભોધ્યે લોકે સ્વીકારેલા ધર્મ નીતિ ને એવા બધા બધોના થી તે શરીર દેવું ન ભોધ્યે અર્ગ-નર્ગ કોઈએ જોયા નથી ને જોયા હોય તો અહીં કહેવા પાછું આવ્યું નથી એ બધી આપણી કલ્પનાઓ છે એટલા ખાતર આમ ને આમ હું કે મારી જીવગી નરખાદ કરી મુકતી નથી

મેના

પણ મનમાન્યો પતિ હોય તોજ જીવગી જીવાય એમ ? શરીરની વાગ્દનાથી પર જઈએ તો

રક્ષા

પણ જા માટે પર જઈએ ? જીવગીની બધી ગતની સુદરતા જા માટે ન માણવી ? કે કારણ ? તુ એમ સાધુડી પેડે તાત ના કર માણમની જરાતગ પણ લાગણીઓ તને ંહી છે કે નહીં ? તુ જોને જગત ને જીવન મેના વિજ્ઞાન અને સુદર છે મારે જા માટે કાચે કરી એના માગ મધ કરી દેવા ? ને લોક એમ કરાવશે તો એ અત્યાચાર હું જરા માખવાની નથી લોકને ઘડપણ આવ્યું હશે પણ મને—

મેના

રક્ષા-બહેન, તમે એજ નજરે જુઓ છો એટલે લોકનો અન્યાય લાગે છે

રક્ષા

અન્યાય નહીં તો ખીજું શું ? મને સન્માર્ગ
અતાવવાની તેમને શી જરૂર ? શા માટે એણે...

મેના

પણ તમને ક્યા કોષ કેં અતાવવા આવે છે ?
એમ ચીઢીઆં શું કાઢો છો ? ભુજો, તમને કાળ
આવે છે એટલે કારણ વગરકારણ તમે લડવાનું
શોધો છો તમે વિચાર કરોને, તમે આ
કમે કે પેલું એમા લોકને શું ? કોણ જાણે કેમ
પણ આજ તો બધાને માનવાની ટેવ પડી છે કે
મમાજ અન્યાયી છે તે સમાજને તેથી પડી
છે ? [મેના ગુગળાતી ઉભી થાય છે]

રક્ષા

ક્યા જાય છે ? એસ; તુ ચીઢાઈશ નહીં. આમ
કરી સત્ય શું એ હું શોધવા મથુ છું હું
એકલી વિચાર કરવા માહુ છું ત્યારે કોણ
જાણે કેમ મારી વિચારશક્તિ બધી બહેર
મારી જાય છે ને વાર વાર એ એકનો એક વિચાર
આવ્યા કરે છે

મેના

ત્યારે મારી પરીક્ષા કરતા હતા એમને ?
[હસે છે ને એમે છે થોડી વાર પછી]

રક્ષા

મેના, મે બધા માર્ગ તપાસી નેયા છે
પણ એકે મને નથી ફાવતો [મેના અનુત્તર
એમે છે.] હોંદુ આદર્શ સુદ છે, ' એની
પવિત્રતાથી હું ધણીવાર આસ્પાદિ છું પણ
ખરી ધણીવાર મનને કબજે રાખી મન વાળુ
પણ છું સમાજના શ્રેય માટે મારું બલિદાન
અપાય છે એવી કલ્પનાથી મનને પટાવું છું
ને પર પુરુષનો વિચાર કરવો એ વેશ્યાવેડા છે
એવા લયંકર ખ્યાલો કરી શેઠની સેવા કરવા
પણ તત્પર થાઉં છું પણ કોણ જાણે કેમ એ
બહુ વાર નથી નીલતુ, મન અકળાઈ ઉઠે છે

ને નકે-રૈદ્ર નકે આવવાનું હોય તો બહે
પણ આ તો નહોતજ એમ હૃદય છયોક કહેવા
માટે છે

મેના

પણ એટલો બધો બળાત્કાર શા માટે
કરો છો ? બધી હોંદુ સ્ત્રીઓ ક્યા એવું મન,
વાચા ને કાયાનું સતીત્વ પાળે છે વાચા ને
કાયાનું સતીત્વ પાળો તોએ બસ.

રક્ષા

હું સમજી છું, બહેન ! હું સમજી છું.
પણ હું ખ એજ છે આપણા સંસ્કારો બધી
સ્ત્રીઓથી ભુદા ને ઉચા છે તેથી આપણે વધારે
દુ ખી થઈએ છીએ મનનું સતીત્વ ના હોય
તો વાચા ને કાયાનું સતીત્વ અપૂર્ણ છે એવું
શીખ્યા એટલે શું કરીએ ? એવું અપૂર્ણ
સતીત્વ નીભાવવું તે કરતા આ નામનો સંબંધ
તોડી નાખી ખીજું સપૂર્ણ સતીત્વ મેળવવું
એમા મને વધારે પવિત્રતા લાગે છે

મેના

એ તો સમાજને હિંમત લિત કરી નાખવા
જેવું છે

રક્ષા

તેમા મારે શું ?

મેના

તમે આવા વિચારોથી એમ કરો એ તો
ઠીક પણ પછી બધા માત્ર વાસનાથી પ્રેરાઈ
એમ કરવા માટે એતો તમને કેં વિચાર
સરખો નથી થતો ?

રક્ષા

પણ એમાં હું શું કરું ? નિર્મળ લોકો
ભુલો ન કરે માટે મારે દુઃખી થવું ? શા માટે ?

મેના

તમે એમ છેલ્લે પાટલે બેસી જાઓ તો
પછી કોષ કેં નહીં કહે ને કહે તો તમારે
ક્યા સાબળવું છે ?

રક્ષા

લોક શુ કહે એ હુ નથી પુછતી શુ
ખરુ છે તે કહેને

મેના

કાણુ જાણે

રક્ષા

ના, એમ નહીં સાચુ કહે

મેના

સાચુ પુછો તો મારા મને તો એ ખોટુ
છે બધુ ખરુ પણ એકવાર સાચી ખોળી રીતે
પણ એકની સ્ત્રી ગણાયા કેની ?

રક્ષા

એમ કે ? કાંઈ ધાડપાડ તને ઉચકી જાય
ને પરણી એમે પત્ની

મેના

હા તે હુ એની જોડે રહુ કે ન રહુ
પણ બીજો સસાર તો મારાથી ન મડાય
રક્ષાની આગેમા હજીજાણીઆ આવી જાય છે
મેના તે જોતી નથી

જીલથી કુતા માતાએ એમજ દ્રૌપદીને
પાંચ બાહ્યોને પરણાવી હતી, યાદ છેને ?

રક્ષા

એ બધા તો ઘેવા થઇ ગયા હતા એક
જથ્થુ અજાણ્યે ગમે તેમ મોલી જાય તેથી
થઇ રહ્યું ?

મેના

જીજીની એ એક રીત હતી તમારી
બીજી છે

રક્ષા

પણ સારી કેમ ?

મેના

તે તો મહેન આપણે શુ જાણીએ ?

રક્ષા

એટલે એમને કે એ રીત ખરી હતી ?

[મેના અનુત્તર બેસી રહે છે થોડીવાર પછી

મેના

પણ સારે તમે એમ કેમ નથી કરતા

રક્ષા

શુ ?

મેના

આ સમાગ્થી જીવ રહેા તમે શરીર
સૌંદર્ય માણવાની વાતો કરો છો પણ તમે
બધુ ખરેખર નહી કહેતા હો

રક્ષા

ના, વળી બધુ ખરુજ કહુ છુ

મેના

તો પણ શુ થયુ ? તો પણ તમારા જેવા
તો સહેલથી એ વાસના છીની શકે

રક્ષા

પણ એટલુ બધુ શા માટે કરવુ ? અને
એ કે એટલુજ થોડુ છે ? તુ કયા નથી
જાણતી કે મારી રંગેગંગ એના પ્રેમથી
ધબકે છે

મેના

તેની કયા હુ ના કહુ છુ ? આજ લગી
પણ તમે એકમેકને કયા નથી ચડાતા ?
જીજીનર તમે એમ ક્યાં જાઓ એમા થોડુ
માઇ રાકવા આવે છે ? મે મિત્રો રહેા તો શુ
ખોટુ છે ?

રક્ષા

ના ના એ બધા પાપના રાજમાર્ગ
છે હુ તો મારુ સર્વસ્વ એને સોંપી દેવા
માથુ છુ આ આટલુ તારુ ને આટલુ મારા
પરણેનુ પનિનુ એવુ મારાથી નહીં થાય

મેના

જીઓ, એક બીજી વાત કા, પુરખોને
બહુ વિશ્વાસ નહીં બીચારી અનેક સ્ત્રીઓ
પુરુષ પાછળ મતી થઇ પણ એકે પુરુ
સ્ત્રી પાછળ બળી ના મર્યો [રક્ષા ચુપ રહે છે
થોડીવાર]

તમારું ચિત્ત કામમાં પરોવા તો આ બધું જીવી જાઓ. તમારા જેવાં તો કુટલી સારી સમાજસેવા કરી શકે ?

રક્ષા

મને કશામાં રસ નથી. એ બધું હું કરી શકું—એની સાથે, એનાં વગર હું તરણું પણ તોડી શકું એમ નથી, ને મીલમાં પણ હું ના કહાવી દેવાની છું.

[મેના મૂક જોવી થઈ જાય છે.

મેના

શું કહેા છો ?

રક્ષા

ખરી વાત છે—મારાથી હવે વધુ નથી ખેંચાતું.

[મેના અકળાય છે ને ઉભી થઈ ખારીએ જાય છે. રક્ષા વિચારમાં બેસી રહે છે થોડીકવારે]

મેના

એક કામ કરશો ?

રક્ષા

શું ?

મેના

સાંજે મારી જોડે આવશો ? અમારે ત્યાં એક સાધુ આવ્યા છે. બહુ ધાર્મિક છે.

રક્ષા

મેના, મારે તો એકજ ધર્મ છે; જીવન અને પ્રેમનો.

મેના

[સાંભળ્યું ન હોય તેમ] 'અનુભવી પણ છે. એવી શાંત મૂર્તિ' છે. આપણે એમને પુછશું. કે નહીં તો તમને શાંતિ તો મળશે.

[ઉભી ઉભી રક્ષાના કપાળ પર હાથ ફેરવે છે.] તમારું મગજ કેવું ગરમ રહે છે !

[રક્ષા મેનાનો હાથ પંપાળે છે. એની આંખોમાં જળજળીયાં ભરાઈ આવે છે.]

રક્ષા

[જાણે બબડતી હોય, તેમ] શાંતિ ? આ ભવે તો ફાણુ જાણે.

મેના

આમ હારી શું જાઓ છો ? તમારાં જેવાંએ તો કુટલી ધીરજ રાખવી જોઈએ. ચાલો, ત્યારે સાંજે આવશોને ? જરૂર આવજો કાંયે એમણે અમને એવી વાત કહી હતી. હું તો છક થઈ ગઈ.

રક્ષા

શી ?

મેના

બધું તો કહેતાં મને નહીં આવડે પણ મુઠો આમ હતો. આપણી જીંદગી શી છે ને અહીં બધી ગરમથલ કરીએ છીએ તે ફવડી નજીવી છે—ને એ પછી ભવેભવની વાતો કરીને એવું સારું દર્શાત આપ્યું મને તો થઈ ગયું કે આ ટુંકી જીંદગીમાં આ બધી શી ઉપાધિ ?

રક્ષા

મેના, એ બધી કલ્પનાઓ મેં પણ કરી છે—મારા મનને મારવા મેં પણ કેં ઓછા પ્રયત્નો નથી કર્યા. મનને કેંકે અગ્નિઓમાં મેં તપાવ્યું છે હવે તો શરીર ને મન બેઉ બીચારાં બળી ઉઘાડ્યાં છે. [પિતાનાં શરીર સામે જુએ છે ને જાણે શરીર દાઝ્યું હોય તેમ હાથ ફેરવે છે.]

મેના

છતાં આવજો તો ખરું. લોક કહે છે કે ફૂનીઆમાં ના જડે તે ધખર આપે છે. [જરા પાર રહી.] ચાલો, ત્યારે હું જાઉં. આજે તો બધું મોડું થયું.

રક્ષા

આવજો.

મેના

વારુ, ને તમે બહુ વિચારો ના કરતા હો.

[ભય છે.]

રક્ષા વિચારો કરતી, નીસાસા નાખતી કેલ્સ પર
કેટલી વાર સુધી પડી રહે છે. એટલામાં બારીએથી
નટવર જતો હોય છે તેને દેખી.

રક્ષા

નટવરલાલ !

જરા વારમાં નટવર દાખલ થાય છે ને સલામ
કરી અટબ વાળી જો રહે છે.

નટવર

હા !

રક્ષા

તમે એક કામ કરજો. મેં તમારા મિત્રને
વખત આપવાનું કહ્યું હતું ને ?

નટવર

હાહ.

રક્ષા

તે કાલ સવારે સાતેક વાગે મને નવરાથ
છે. અને તો તમે પણ આવજો. ધણું ખર્ચ
હું જોડે લાઇબ્રેરીમાં ને ત્યાં તો વાડીમાં હોજ
આગળ હોખશ.

નટવર

વારુ, હ.

રક્ષા

હીક, સાહેબજી.

નટવર

રજા લઉં છું.

[નટવર ભય છે.]

રક્ષા નટવરને જતો જોઈ રહે છે, ને હાથવડે
આંખો ઢાંકી દઈ બેસે છે.

રક્ષા

[સ્વગત] બીચારી મેના મને છેક નિર્ગત
ગણે છે. હું એ બધા વિચારો કરી ચુકી.
પણ...[અટકે છે.]

[પડે પડે છે.]

પ્રવેશ પાંચમો

સમય: સવારના સાતના સુમાર, રક્ષાની વાડીમાં નટવર અને પ્રદ્યુમ્ન હતાવળે દાખલ થાય છે.

પ્રદ્યુમ્ન

લાઇબ્રેરીમાં ત્યાં તો બીજો ક્યાં ?

એટલા બધા મારા ગ્રહ ગામ નથી ગયા,
સમજ્યો ?

નટવર

હોજ પાંચે.

પ્રદ્યુમ્ન

ત્યારે અહીં કેમ નથી ?

પ્રદ્યુમ્ન

તને બરાબર યાદ છે ?

નટવર

તારો ઘોડો જરા થોભાવ તો ખરો,
ભલા માણસ ! આપણે શોધવાં પડશે. અહીં
તે કે એક બે હોજ છે ?

હા, ભાઈ, હા. કેમ મેં કે કાન ધરાણે
સુક્યા હતા એમ ?

પ્રદ્યુમ્ન

ને વખત પણ તને બરાબર યાદ છે ?
સુલતો નથીને ?

નટવર

એ બોલતાં હોય ને મનને રમવા દઉં

પ્રદ્યુમ્ન

ત્યારે ક્યાં હોજ તે તં પુછ્યું કેમ ત્યાં ?

નટવર

કારણ આજથી મારે ઘેર બેસવું નહોતું.

પ્રદુષ્ઠ

અહ...એ તો એ તને નોકરીએ રાખે,
હુ તો... ચાલ, બાપુ, ચાલ, પાછો અહીં
ઉભો જ્ઞા માટે રહ્યો ?

નટવર

જો, એમ અધીરો ના થા, આ વિશાલ
વાડીમાં એ ક્યાનાં ક્યા હશે આપણે કોઈને
પુછવું પડશે

નટવર ચારે તરફ નજર કરે છે પ્રદુષ્ઠ વાડીની
કૂંતે જુએ છે

પ્રદુષ્ઠ

વાડી સુદર છે

નટવર

બધું એમણે કર્યું પહેલા તો વેરાન હતું
એઠવામાં એક કુળ પાછળના મુજામાં પ્રદુષ્ઠને
એક દોળ જણાય છે

પ્રદુષ્ઠ

અસ્થા, એક હોજ તો અહીં પણ છે ચાલ
અહીં જોઈએ

[મેઉ કુજની પાછળ હોજ પાસે જાય
છે હોજમાં ધણી બધા બટમોગરનાં ફુલો
પડેલા છે અને એ ઉપર ભૂરાં વસેા દેખાય
છે નટવર અગ્રી પડે છે ને પ્રદુષ્ઠનો હાથ
ખેચી ઉભો રાખે છે]

નટવર

નહાતા લાગે છે સા કેમ જઈ શકાય ?
પ્રદુષ્ઠ ક્ષણનાર અગ્ર છે એની આંખો હોજ
તરફ ખેંચાય છે યાગવારમાં

પ્રદુષ્ઠ

[અર્ચીતા, જોરથી દ્રુજતા અવાજે]
નટવર !

[નટવર પ્રદુષ્ઠના અવાજથી ગભરાઈ હેડ છે
નટવર

કેમ ?

પ્રદુષ્ઠ

બધા વસેા પહેરી કોઈ નહાવા પડે ? ને
એજ વસેા છે કે ?

[મેઉ સચિત જુએ છે સૂર્યના કિરણો
રક્ષાના સુદર મો પર પ્રકાશ છે મેઉ ઉતાવળે
દોડી જાય છે રક્ષાનું મો શાત અને રમ્ય
લાગે છે એની આંખો બધ છે એના મો
પર નાનકડું હાસ્ય ફરકી રહ્યું હોય એમ
લાગે છે પ્રદુષ્ઠ લાગે હાથે રક્ષાને કાનારે
ખેચી લે છે તેવું શરીર અચેતન લાગે છે
નટવર તેની નાડ તપાસે છે ને પ્રદુષ્ઠ સામે
જુએ છે]

નટવર

[સગદ્ગદ] પ્રાણ નથી

પ્રદુષ્ઠ રક્ષાની મૃતદેહને વળગી પડી મુકા કંઠે
રુએ છે નટવરની રક્ષાની મુઠ્ઠી તરફ નજર જાય છે
તેણે કંક કાળજી જેવું ગ્રાધુ હોય એમ લાગે છે
નટવર તે કંઠે છે ને જોઈ પ્રદુષ્ઠને આપવા માટે છે
તારો છે

પ્રદુષ્ઠ

વાંચ

નટવર

[વાંચે છે]

“મિયતમ

સમાજની ઉશ્કેલીવાર આમન્યા તે ડી તને હનરો
સુખીઓ મોકલુ છુ કહે છે કે જાદુગીમાં જતુ
નથી તે ઇશ્વર આરો છે માટે એની પાસે જાડ છુ
મિયતમ અહીં તને મળાશ નહીં માટે માફ કરને
પણ તારી હાજરીમાં ને એક માર્ગે હુ જઈ શકુ
તેને લોક પાપ કહે છે મને પાપની બીક લાગતી
નથી લોક સાચા છે કે નહીં તે પણ મ્હી નથી
શકતી પણ કદાચ-કદાચ સાચા હોય તો આપણે
પ્રેમ પાપથી ક્ષતિ થાય તે હુ કેમ કરી સાખી
શકું ?

મે જાહુ વિચારો કર્યા છે, પણ હવે તો તને
મળ્યા વગર હુ જાની શકુ એમે નહોતું ને તને મળુ
એટલે તો મારી બધી સ્વસ્થતા જતી રહે એ'ત

ક્યાં નથી જાણતો? તેથી મળ્યા વગર જઈ છું. તું પુરુષ છે તે વેડી લેજે.

એક સાધુએ મને કહ્યું છે કે એ પ્રેમ ને પ્રકાશની ભૂમિ છે. ને ત્યાં વસનારા બધાં સ્વતંત્ર છે, એટલે ત્યાં જઈ છું, આપણે ત્યાં નિર્બાંધ મળીશું માટે તું વહેલો વહેલો આવી પહોંચજે. હું તારી ખુબ-ખુબ રાહ જોઈશ.

પ્રિયતમ, સદા તારી હાલી ને તારી રહીશ. તું વિશ્વાસ રાખજે. તારી સ્મૃતિઓ સાથે લેતી જઈ છું.

સ્ત્રીવાર, અનેક અનેક સુમીઓ.

હી તારી રક્ષા.

[પડે પડે છે.]

સમાપ્ત

હજી વખત છે

ઈન્કમેટેક્સ બચાવવા માટે મળો.

પ્રાણુલાલ અમૃતલાલ વૈધની કું.

ઈન્કમેટેક્સના અનુભવી.

પીકેટ રોડ, સ્પેશિયલ કોલેક્ટરની નામે, ધરમશી બીલ્ડીંગ, મુબાઇ. ૨

અનપૂર્ણા, રંભા કે....?

—o—

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૭૦૨ થી]

રહેવું ન જોઈએ તેથી એક બાલુ વાડકામાંથી ખીલાડી દુધ પી રહી હતી, અને ખીજ બાલુ વેસએલા ચોખાના દાણાઓ ઉંચડી નીરતિ આરોગી રહી હતી.

મોઢામાં દાખલ થવાની તૈયારી કરી રહેલી લીટને નાકમાં સડસડાવતી એક ખુણામાં એકી એકી કીકી હાથમાં લીધેલો લાડલો કરડી રહી હતી. આંખના કાજળથી એનું આંખું મોઢું ચિત્રાઈ રહ્યું હતું; અને હાથ, પગ, ઘુંટણ, પેટ વગેરે પર તેટલોજ મરસ મેલનો થર આઝેલો હતો.

અને...અને...મારી કીકીની બા-ને મારી 'ગૃહિણી, શયિય, સખી...વગેરે વગેરે ખીચડી ઉતારી રહી હતી. તેના શરીરનું વર્ણન કરું તો મારાથી લંબાઈમાં અડધી, પહોળાઈમાં ત્રણગણી, ને રંગમાં ધઉંના કરતાં જાંભુની વધારે પસેની સગી. સંગીતશાસ્ત્રની ભાષામાં બોલું તો એના બધા શબ્દો ખરજના સુરમાંજ નીકળતા. એજે જાડું સ્પર્શું પહેલું હતું, તે કાખ પગ પર પાત્ર ઘુંટણ સુધીજ પહોંચી, ફાટી, ઉખડી ગએલી, પાની સુધી પહોંચતી, એક વખતના અતિ કીમતી ચણીઆની ઝાલર ચણીઆની બહુ રૂપતાનું દર્શન કરાવતું હતું; અને જમણા પગ પર પાનીથી પણ નીચે જઈ પગલે પગલે જમીન પર લોટી રહ્યું હતું. એ આખા તેલરંગી સણીઆને અને ખાસ કરીને પાલવને, વારે વારે હાથ લુછાવાથી, રાખ, તેલ, લળધર વગેરેના વિવિધ રંગો શોભાની રચાહતા. અને સુકા, વગર હોળેલા વાળની છુટી લટો કોલસાની

કાળાસ અને કાજળથી મુશોલિત એ મારી અનપૂર્ણાના-રંભાના-મુખચંદ્રના આકર્ષણને ચુંચવી રહી હતી.

કટકમારવાળી ક્ષુધાશાંતિગૃહના કરતાં પણ ચઢીઆતા આ ગૃહના, જમવા બેસવાના સ્થાનના ને ગૃહદેવીના હાલ જોઈનેજ મારી અડધી ભુખ રહી હતી તે પણ બેસી ગંગેલી ખીચડીના બે ત્રણ કોળીઆથી તૃપ્ત થઈ ગઈ.

મારાથી હવે બોલ્યા વગર રહેવાયું નહીં; “આહા હા! શુ સુંદર ઘરના ને તારા હાલ? ચાક્યો, પાક્યો, ભુખ્યો છેક રાતના નવ વાગે આઘ્યો ત્યાં સુધીમાં પણ ઘર ચોખ્ખું કરવાની કે સારી રમીષ કરવાની કુરસદ ન મળી. ને તારા પોતાના હાલ તો જો-જો નરી વાધરેણુ.”

આનો જવાબ નેઆરજ હતો; “તેમાં મને શુ કહ્યો છો? કહોને તમારી આ લાડકી કીકીને આખો દિવસ જરા પગ વાળીને બેસવા દેતી નથી કે કેં કામ કરવા દેતી નથી. ને હું વાધરેણુ લાગતી હોઉં તો પરણી લાવો કાષ ખીજ રંભા જેવી રુપાળી. મારી ક્યાં ના છે.”

“હા, હા એ તો તારાં કીકીનાં રોજનાં બહાનાં છે. નશીબ મારું,” કહી, એ જવાબમાં કેં બોલે તો ન સાંભળવા, ચપ દંધ ઉડી મોઢું ધોવા બદાર ચાલી ગયો.

x x x

એક સંસ્કૃત કવિએ કહ્યું છે:—

તૃપાકુલૈઃ કાવ્યરસો ન પીયતે

કુષાકુલૈર્વ્યાકરણ ન મૃગ્યતે ।

(કાવ્યરસ પીવાથી તરસ મટતી નથી ને વ્યાકરણના ભોજનથી ભુખ મરતી નથી)

પણ મારે તો આજે ખરેખર કાવ્યરસ ને વ્યાકરણથીજ તરસ ને ભુખ શમાવવાનો વખત

આવ્યો હતો. કાવ્યરસનું પાન કરવા મેઘદૂત
લીધું, ને ખુરશી પર પડી વાંચવા માડ્યું

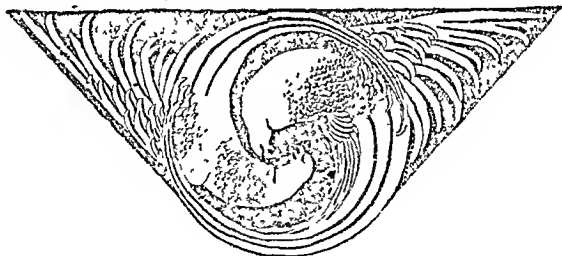
વાંચતાં વાંચતાં કાવ્યમાં તદ્દલીન થઈ ગયો,
ને ધીમેધીમે હુંજ યક્ષ હોઉં તેમ થવા
લાગ્યું—ને કાવ્યના વિવિધ ભાવો બીતેજ
અનુભવવા લાગ્યો છેવટે—

“તે વેળાએ, જલદ ! કદી એ ઉઘટી હોય તો હું
પાસે જોડી, નહીં ગરજતા થોભજે પો'ર થેડું !
આ વા'લાનો નહોતર ચતાં સંગ સ્વપ્ને પરાણે,
કંઈ બાધી સજડ ભુજની બાધ છુટી જશે રે !”

—મેઘદૂત

વાચ્યું, ને મને પણ મક્કની માફક થયું કે

એ કદાચ ઉઘટી હોય તો ! આંધી એ બધ
અને હૃદયના બાંધને આશાઓથી
ઉભરાતી આખે પાછળ ફરી નેયું તો ખરેખર
મારી એ સાક્ષાત્ નિદ્રાદેવી કાકાને ધવરાવી
સુવડાવતાજ પોતે પણ પોતાને અનુરૂપ પથારી-
માં નિદ્રાધીન થઈ ગઈ હતી. હૃદયના ભાવો,
આશાઓ ને ઉમળકાઓ હૃદયમાંજ દળાવી,
ચોપડી ફેંકી દઈ, પથારીમાં પડી, માથે મોઢે
ઓઢી, “ઓ પ્રભુ ! આને તે મારે અજપૂર્ણ,
રંભા કે..... યુ કહેતી ?” બળડી કપાળે
હાથ દઈ ઉઘી ગયો, ને આખા દિવસનો
હમેશનો પરિતાપ થોડાક કલાક માટે ફાલુછવી
મથુના ખોળામાં ધકેલી દીધો

જનની સ્વ. પત્નિશ્રીના સ્મરણાર્થે
શ્રી પાર્શ્વ સ ગુજરાતી સમાજે
શીયુત ડાહ્યાભાઈ આણંદજી : ૧૯૬૧
તરફથી સવિનય સમ્મિલન લા...

કસોટી

-૦-

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૪૧૨ થી]

એને એમની વતેણુક વિચિત્ર લાગી. એ એક કોણુ છે એની તેને ખબર નહોતી. એક એ ધરના બાળક છે એમ તેણે માની લીધું અને તેથી જરાક ડબ્બાયો. એ ધરના સંસ્કાર વીશે અભિપ્રાય બાંધવા જેટલી એની વિચાર શક્તિ ખીલી નહોતી. પણ તેને એમ તો થયું કે પોતાના ધરના બાળકાથી આમની રીતઝાત જુદી હતી.

એટલામાં સુરેશે ખીટીએ મુકેલી કમળી ટોપી તરફ રવિની નજર ગઈ એક ઉંચો કુંદકો મારી રવિએ તે ઉતારી નીચે પાડી.

“એક વિનોદ, આવી વાળવાળા જેવી ટોપી તું કેમ લાવ્યો?” તેણે પુછ્યું “કેવો બહુચક છે?”

વિનોદ અને રવિએ સુરેશ સામે જોયું સુરેશને લાગ્યું કે તેણે કેંક કહેતું જોઈએ પણ પોતાની બાએ જેટલી હોંસથી જે કસળી ટોપી લાવી દીધી હતી તેને વાળવાળાની ટોપી કહેનાર સાથે બોલવાની પણ તેને ઇચ્છા ન થઈ. આ બધું શું થાય છે? એ પણ તેને સમજાયું નહીં. તે મુગો મુગો બેસી રહ્યો સુરેશ કેં બોલ્યો નહીં એટલે રવિનું ચઢી વાગ્યું.

“વિનોદ, ચલ, દોસ, આપણે પુટબોલ રમીએ” કહી તેણે સુરેશની કસળી ટોપીને વિનોદ તરફ પગ વડે ઉછાળી.

વિનોદે સામી “કાક” થી તે પાછી વાળી

સુરેશને એ અસહ્ય થઈ પડ્યું તે એકદમ ઉભો થયો ને રવિ ફરીવાર ટોપી ઉછાળે તે પહેલાં તેના હાથમાથી ટોપી ઝુંટવી લીધી. અને કેં થયું નથી તેમ પાછો બેસી ગયો.

રવિથી એ રસભગ સહેવાયો નહીં. તે રુબાબમેર સુરેશ પાસે ગયો ને સુરેશને શું થાય છે તેની સમજ પડે તે પહેલાં તેના ગળવામાથી બહાર ફેખાતો રુમાલ ખેંચી કાઢ્યો.

“આ-હા શું મરસ છે!” વિનોદને બનાવતાં તે બોલ્યો; “કસળી ઝુંટવીના બનાવ્યો છે” અને સુરેશને પુછ્યો હોય તેમ ઉમેયું: કેમ દોસ?”

સુરેશ હોઠ ડાબી બેસી રહ્યો હતો. તેની આખમાથી તણુખા ઝરતા હતા.

રવિ અને વિનોદે રુમાલના પુગા બનાવી ઉરાડવા માંજા ને એમ કરતા રુમાલ ખારી બહાર જઈ પડ્યો.

સુરેશ રડવા જેવો થઈ ગયો જેમ તેમ કરી મહા પ્રયત્ને તેણે આંસુ ખાળી રાખ્યા. તેને લાગ્યું કે તેની એક જખરી ક્રમોદી થઈ રહી હતી.

રવિ અને વિનોદ ખારીએ ગયા ને રુમાલ રસ્તા પર પડેલો જોઈ રવિ બોલ્યો: “ચાલો ખીચારી ધની ઝાડુવાળી ખુશ થશે. આવો સારો રુમાલ એ ક્યાંથી લાવવાની હતી?”

વિનોદ કેં બોલ્યો નહીં એટલે રવિએ કહ્યું: “ચલ, બે, જોયાં શું કરે છે? ચલ તો સહી, ખીલું કેં હોય તો જોઈએ.” અને રવિ પાછો ફરી સુરેશની પાસે આવ્યો. ખારીએથી પાછા ફરતાં તેની નજર ટેબલ નીચે મુકેલાં બચકા પર પડી અને રવિ એ તરફ વળ્યો. સુરેશે તે જોયું તેની ધીરજ ખુટી ગઈ હતી. તે ઉભો થયો અને રોકેલા અવાજે બોલ્યો: “એ મારું છે.”

“હા, એમ કે?” રવિએ ટાણો માર્યો; “તે તેમાં શું થયું? જોઈએ તો ખરા કે અંદર શું છે? કેમ વિનોદ?”

“પણ—” સુરેશ કેંક કહેવા જતો હતો.

“હવે પણ ને બાળ, યાર, એમ શું કરે છે? જોવા તો દે તારી બાએ આઉં આપો હોય તો લઈ નહીં લઈએ તે તારી બા કેનીક છે?”

સુરેશથી વધારે અહેવાલ નહીં. તેના મને બે જણ દેવથીએ વધારે દુર્લભ હતા—તે તેના માતા અને પિતા પોતાના મોએ પોતાની વહાલી બાની આવી મશ્કરી તે સાખી શક્યો નહીં તે ઉભો થયો, રમિની પામે ગયો ને જોરથી રમિનો કાન પકડ્યો.

“ફરી બોનગો તો મારીન” તેણે ડાળા કાઢી સખત અપાજે કહ્યું અને પોતાનું બજ દાખવતો હોય તેમ રમિનો કાન જરાક મરડ્યો તકપદી રવિ છુમ પાડી ઉઠ્યો નેવી સુરેશે આપણુ ઓછું ક્યુ પણ કાન ઢોડી દીધો નહીં.

“બે, વિનોદ” રવિએ આજીજી આવે કહ્યું, “આ દંતનો હાથ ડોડવને આવ્યો છે? જોયા શુ કરે છે? ના હોડે તો પેયુ કુકુ છુકુ ફેંકને, હમણા છોડી દેજો” રવિએ યુક્તિ બતાવી.

વિનોદ અને સુરેશ બેઠેએ બારીમા લટકતા કુડા તરફ નજર કરી.

“શુ થયે?” એનો પિયાર કગતો સુરેશ ઉભો રહ્યો. વિનોદ કૈંક ગણતી કરેતો, કૈંક ગણુ ગણતો બાનીએ ગયો અને કુકુંલઈ પાછો ફર્યો.

“છોડ, નહીં તો મા-જી” તેણે કહ્યું.

એટલામા બારણા બદારથી ડાહનો અવાજ આવ્યો “જેઉંતો બાળુ એને મારે છે” અને એક દસ અગીઆર વયની બાલિકા જોસ બેર વિનોદ અને સુરેશ વચ્ચે આવી ઉભી રહી.

“એ બહેન, એ ઉપા, આ રાક્ષસને ક હંકને” રવિએ આજીજી પૂર્વક તેને કહ્યું.

“શા માટે કહે? કોઈ આપણી બાનો એવી મરકગે કરે તો તુએ એમ કરે” ઉપાએ આ

પણ બાળકોની રમઝટ બારણા પાછળથી જોઈ હતી, તે બોલી

સુરેશ ઉપાને જોઈ રહ્યો હતો એ ધ્યાન મા તેના હાથમાંથી રવિનો કાન છુટી ગયો. કાન પપાળતો રવિ બોલ્યો : “યાદ રાખજે, માકડા, તારી બરાબર વચે કરીશ” અને રવિ બક બદાર જતો -હો. ઝડપવધ કુકું મુકી દઈ વિનોદ પણ તેની પાછળ દોડી ગયો.

રવિની ધમકી સાલળી ઉપા જરાક ગભરાઈ પણ નવા માણુએ ધીરજ આપતાનું એને સાહજિક મન થઈ આવ્યું સ્ત્રી ગમે તેટલી અપકવ કે નિર્મલ હોય છતા શાનિ આપનારની શીળો ઉદારતા તો તેની સાહજિક પ્રતિ છે.

“ભાઈ, તમને એ કું નહીં કરે હો એ તો છેજ એવો” તેણે કહ્યું. લટાછળા હારી, ગમેડો રાગ પણ પોતાનું દુઃખ ભુલી જાય એટલી મમતા એના અવાજમા હતી.

સુરેશ કું ઉતર આપી ન શક્યો અ નિમેષ નજરે એ ઉપાને જોઈ રહ્યો હતો એનું નાનું, સુન્દર અ ન, નાનું મીઠું મો, ધારીજી કપાળ, એના ઝીણા ઝીણા લાગતા કેમળ અવયવો, ને એના રેશમ જેવા મુંવાળા વાળ એ બધી મૌન્ય સમૃદ્ધ નીરખી એ અરાક થઈ ગયો એના ગામમાં એણે આવી છોકરી જોઈ નહોતી.

“તમે કોણ? એના બેન થાઓ?” કેટલીકવારે તેણે પુછ્યું.

“હા તમે બીરો નહીં બધુ હું બાઈ ને કહી દઈશ”

“ના, ના, કોઈને ન કરેગો. એમાં શું? એ તો અગરતું. અમે તો મન્દ કેની?”

સ્ત્રી અને પુરુષની નીચળી મૃદુએનો તફાવત મમનવતો હોય એવા ભાવે તેણે કહ્યું.

ઉપાને નવાઈ થઈ. રવિ, વિનોદ અને આમાં કેલો ફેર? તેણે વિચાર્યું. એ લોક તો રાજ ભાષાને કે ને કે રીઆદ કરે છે ને આ તો સામા ના પાડે છે. એને સુરેશ માટે માન ઉત્પન્ન થયું. તેને એમ પણ થયું કે આવો ભાઈ હોય તો કેવું સારું? ને આવેશ બેર તેણે પુછ્યું: “મારો ભાઈ તમારા જેવો નથી. તમારા જેવો ભાઈ હોય તો કેવું સારું? હું ખુબ ખુશ થાઉં.”

સુરેશને એણે વાંચેલી એક બે વાર્તાઓ યાદ આવી. તેણે હાંમત લાવી કહ્યું. “હું તમારો ભાઈ થઈશ” ને એ વાર્તાના નાયક પેડે સમર્થ તે ઉભો રહ્યો.

ઉપા સદર્પ તેના સામે જોઈ રહી; પછી ઉતાવળે પગે ત્યાંથી જતી રહી ને પક્ષવારમાં પાછી આવી.

“આ ખુરસી પર બેસો” તેણે રુઆબ ભેર કહ્યું. જાણે ચિર કાળથી તેણે તેના પર અમલ ચલાવ્યો હોય એટલી સાદગ્રિહતા એના હાલબાવમાં હતી. ઉપાએ બેસાડ્યો ત્યાં સુરેશ બેઠો.

ઉપા કંકાવટી સંતાડીને લાવી હતી તેમાંથી કંક લઈ સુરેશને તેણે ચાંદ્યો કર્યો ને અક્ષત ચોટી ઓવારણા લેતી હોય તેમ ઉમળકાભેર તે બોલી: “ઘણું છવે મારા ભાઈ” અને આવેશભેર ત્યાંથી જતી રહી. તેના નાના અમથા હાથમાં આનંદની ભીમંઓ ઉભરાઈ જતી હતી..

સુરેશના હૃદયમાં પણ અવનવા લાવો જન્મ પામ્યા. દુનીઆ તેને નવા રંગોમાં રંગાર્તી હોય તેમ લાગ્યું પોતાના પિતાને અને પોતાને આ નવા ધરમાં અનાદર થયો હતો એ તે વીસરી ગયો. તેને એ ધરનાં

માણસો દુનીઆમાં સૌથી સારામાં સારા માણસો હોય એમ લાગવા માંડ્યું.

આ નવી લાગણીઓ અનુભવતો તે બેઠો હતો એટલામાં એક નોકરે આવી કહ્યું: “આલો, નીચે ચા પીવા બોલાવે છે.”

નવુ મામ થયેલું સુખ અનુભવતા સુરેશ ને ત્યાં બેસી રહેવું ગમતું હતું કમને તે ઉડ્યો અને આવનાર માણસ સાથે નીચે ગયો.

પરસાળમાં પાટલાઓ નાખી બધા બેઠા હતા. સુરેશને આવતો જોઈ સુનંદાએ પુછ્યું: “તે દાતણ કયું?” સુરેશ ના પાડી.

“જા રવિ! આને ચોકમાં લઈજા.” સુનંદાએ કહ્યું.

રવિનું મોં ભારે થયું. જાણે સભ્યું નથી એમ તે બેસી રહ્યો.

“કેમ, અત્યા, ઉડાવુ નથી?” સુનંદાએ કડક અવાજે પુછ્યું.

“પણ આ, હું ચા પીઉં છું તે! દોસ, વિનોદ, તું જરા એને લાઈ જાને” અને વિનોદ તરફ કાલાવાલા કરતો હોય તેમ જોઈ રહ્યો.

“ના, તુંજ જા” સુનંદાએ હુકમ કર્યો; “એમ ખરાબ ટેવ પડે”

“પણ ત્યારે પેલી ઉગલીને કેમ કોઈ નથી કહેવું? એ શું કવવાની છે! નાહક અમને હેરાન કરે છે.” ને પછી ઉમેર્યું; “જાણે અમે તો બધાના ગુસ્સામ.”

“કેમ નથી માનતો કે” સુનંદાએ ડાળા કકડાવી કહ્યું.

“પણ આ, પછી જો મારે લેસન કરવાનું મોકું થાય છે તે હું ના જાણું.”

એટલામાં સુરેશ વચ્ચે પડી બોલ્યો.

“કે નહીં, કાકી, ભાષાને બેસવાદો. હું શોધી કાઢીશ” ને તે ચોક તરફ વળ્યો એટલે ઉપા ધીરથી બોલી. “હું જતાવું છું”

ને તે સુરેશની પાછળ ગઇ

સુરેશ અને ઉપા ચોક્કસ ગયા ત્યા ઉભર
પર ઉભા રહી ઉપાએ સુરેશને દોર્યો

“ પેલા નળ નીચે મો ધોળો, એમા
ગરમ પાણી આવે છે ”

સુરેશ નળ પામે ગયો અને માથુ નીચુ
કરી પાણીની ધારા ઝીલવા માડી ત્યા ઉપાએ
તરતનો કહેલો આદ્યો તેને યાદ આપ્યો
આટની વારમા તે હુસી નાખવાનુ તેને મન
ના થયુ તેથી માત્ર આખ, મો ધોઇ તે
પાછો ફર્યો એવલામા જાણે જવાબ લેતી
હોય તેમ ઉપા બોલી ઉઠી “ આવીનામા
આદ્યના હુસી નાખ્યો કેની ? ”

સુરેશ ઉત્તર આપ્યો નહોઃ માત્ર તેનું
અગમગતુ મો તેણે ઉપા તરફ દેરવ્યુ તે જોઇ
ઉપા આનંદે ઘેની થઇ ગઇ

૩

નપોરે દેવભાઇ પાછા જવાના હતા
ધડીઆળ વેગભર વખત કાપતી હતી સુરેશનું
હૃદય ધનકી રહ્યું હતુ પિતા તેને મુકીને જને
એને પોતને એકવા ગટ્ટુ પડશે તે કેમ રહેવાશે
એ વિચારથી તેનું બાળક મન મુઝાતુ હતું
દીનાનખાનામા તેની સામે બેસેલા પિતાએ
એ જોયુ અને તેનું હૃદય પણ ભગાઇ આન્યુ
માડમાડ આસુઓ રોકો ગગાનો હુમો ડાબી
તે બોલ્યો “ લાઇ કાકોને પત્નવશો નહીં હો ”

સુરેશથી ઉત્તર અપાયો નહીં તેની પાછળ
ઉપા ઉભા હતા તેણે એ જોયુ ને બોલી
ઉઠી “ ના, કે નહીં કાકા અમે બધા નો
ખુન મળ કરીશુ ”

અતે વખત ભરાઇ ગયો ગાડી આવી
દેવભાઇ, સુરેશ, અને ઉપા નીચ ઉતર્યા દેવ

ભાઇએ ધરમા બધાની રગ્ગ લીધી અને ગાડીમા
એકા જોતજોતામા ગાડી ચાલવા માડીને “ લાઇ,
શરીર જાળવજો હો ” દેવભાઇના એ છેલ્લા શબ્દો
ગાડીના ધરધરાટ કરતા અવાજ સાથે ધીમા
થઇ સમી ગયા ગાડી દૃષ્ટિ બહાર થઇ ત્યા
લગી ઉડતી ધુળ પાળી જમીન પર પડી
રિયર થઇ ગઇ ત્યા સુધી સુરેશ એ દિશામા
જોતો ઉભો રહ્યો અને તેની પાછળ ઉપા
પણ ઉભી નહીં સુરેશે મો દેરવ્યુ ત્યારે
તેણે તેની આખમા બોર બોર જેવડા આસુઓ
વળેલા જોયા ઉપાની આખોમા પણ પાણી
ભરાઇ આવ્યા હતા. તે સુરેશ પામ ગઇ અને
તેનો હાથ પકડી ધીમેથી બોલી “ લાઇ ! ”

સુરેશે ઉંચું જોયુ ને ઉપાની આખો
આસુનાળી જોઇ એક જરાવાર એકમેક સાથુ
જોઇ રહ્યા એ મીટમા ભલેભલે ન બુનાય
એવી મની જન્મ પામી

એક મુર્ગમુર્ગા ઉપર ગયા, સારે મોડે
કાઇ નહોતુ એક એક મોય પર બેસા

“ તમને સ્વનું લાગશે ખરું ? ” ઉપાએ
હીંમત કરી પુછ્યુ

સુરેશ હા કરેતો હોય તેમ નેના તરફ
જોઇ રહ્યો

પણ હુ હુ કેની ? ” ઉપાએ કહ્યું
તેના કાવલાવમા કેટ અપૂર્વ આકર્ષણ
અને સામા માણસમા શક્તિ ઉપજ કરવાની
તાકાત હતી

સુરેશ ઉભો થઇ ગયો “ મેન મેન ઇ
તો દેવી છે ” ઉમળકાભેર તે બોલ્યો

આખો નચાવતી, હસતી, જમતી ઉપા
સાથી જતી રહી જતા જતા તેણે કહ્યું
“ ને તમે પણ દેવ થજો ! ”

મસ્કૃતિની એક બાબત

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૪૦૬ થી]

શુ છે? હુ કોઈનું જરાએ કે બગાડુ છું ?”

આ સરળ પ્રશ્નનો ઉત્તર રતુભાઈને સુજ્ઞો નહીં, પણ તેમણે કંઠોરતાથી સામે પ્રશ્ન કર્યો. “એટલો બગડીતો મોઢ નથી છોડી શકતા તો ખીલુ શુ તમે નહીં કરો ?”

સુશીલાને વજ્રધાત થયો, તેની આખોમાંથી લોહીના આસુ ખર્ચા તેણે શરૂમથી પોતાના હાથોપડે મુખ ઢાંકી દીધું, અને ત્યાંથી આવી ગઈ તે દિવસથી રતુભાઈએ કાચની મગડીઓ કાઢી નાખવાનો અને ઉમ્મર રૈરાગ્ય પાળવાનો હુકમ કર્યો...

છ માસ પછી રતુભાઈની પત્ની મુનાવડમાં મૃત્યુ પામી પોતાનું માથુંસ માફુ પડે કે મૃત્યુ પામે ત્યારે માથુંસને ઝેલી લાગણી થાય ? જગત ની બીહામણી જવાલામાં, સળગતા સમારમાં જણે એકબે નિરાધાર ઉભુ હોય આ નિરાધારી રતુભાઈથી સહન ન થઈ એમણે વિચાર કર્યો ‘અધાજ કે સયમ સાચવી શકે છે ? અને સયમની આવશ્યકતા પણ રી છે ? એ મામ પછી પદર ૧૫ ની કન્યા સાથે એમણે ફરી લગ્ન કર્યા અને ફરી સયમી બન્યા !

એ લગ્નમાં ખીયારી સુશીલાને આસુજગી આખોએ સવાગથી રાતમુઘી કામ કરવા સીવાય ખીજે કશાએ ભાગ લેવાનો નહોતો

મયમનો આદર્શ આમ જળવાય ! સયમના પાઠ આમ નીખવાય !

મદાચાર !

જનનાને સાસંગમાં મેઘ સગુ નહોતું ખીએ-મા બાપ અને સાવકી મા દત્તા મોટરના અકસ્માતથી રંજનાનો પતિ મૃત્યુ પામ્યો ત્યારે

માબાપ આવીને એને પોતાના ઘેર તેડી ગયા માતાના મનથી રંજના એ પાપની પ્રત્યક્ષ મૂર્તિ હતી જીવતો જીવતો પતિ એ વિના મરી શાનો જીવ ? સનારમાં તે કદી રંજનાનું મુખ જોતી નહીં મહાર જતી વખતે કદાચ રંજના સામી મળી જાય તો આપશુકન માની થોડીવાગ થોભી જતી તેના કાસડી, ક કાનડીને રંજનાથી અજાણેએ સ્પર્શ થતો નહીં, તેના કપડાં લત્તા પર રંજનાની દૃષ્ટિ પડતી તો એની નજર લાગશે એવો તેને ભય થતો, આમ રંજના જીવતી

પતિ વિનાની સ્ત્રી પામે મદાચાર પમાવવા માટે તેને જેમ અને એમ વવાટે કામ આપતું જોઈએ એવો તેનો મત હતો. આ હેતુથી તેણે ધરમાના બધા નોકરોને રજા આપી અને તે બધાં કામ રંજનાને સોંપ્યા પિતાનું હૃદય પણ રંજનાની સ્થિતિનો કાચો ખ્યાલ કરવાને અશક્ત હતું વગર પગારનું રહેવાળ મળનાથી માતા પિતા એકિના ચિત્તને નિવૃત્તિ થઈ અને તેમણે પોતાના મૃદસ્થાશ્રમનો નીરાતે ઉપભોગ લેવા માડ્યો

રંજના ત્યા રહેવા આ-આ પછી એની માતાને એ માયક થયા મુનાવડો કરનાનું, બાપકોને ઉઠેરનાનું અને ખીલુ મધુએ કામ એકથી રંજનાને કરવું પડતું એનું જીવન નકામું હતું, એનો ધર્મ ભયમા હતો, ખીજને આશરે એ જીવતી હતી, સુખ, આનંદ, વીસામાની આશા રાખવાનો એને હક જ નહોતો આ સ્થિતિમાં એને મ્યારેએ થાક લાગવાનો કે સરીર બગડવાનો અભવજ શાનો હોય ? છતાંએ કોઈ દ્રાષ વાર એ એવા દોગ કરે કે એમ એની માતાને લાગ્યા વિના રહેતું નહીં

ધ્રુવર પણ જળીર મસ્કરો છેને ? ખીયારી રંજના ગેજ રોજ દિવસમાં કેટલીવાર મૃત્યુની

આરાધના કરે...ને તેમ તેમ જાણે મૃત્યુ
એનાથી આધું નાસે. પણ નાસતાં નાસતાં
એક દિવસ તે રંજનાની માતાને પોતાની
સાથે લેતું ગયું.

રંજનાના પિતાને ઘડપણમાં ભારે દુઃખ
આની પડ્યું. એનું ઘર ભાંગી ગયું—એનો
ગૃહસ્થાશ્રમ અધુરો રહ્યો ! આવાં દુઃખ યુવાનીમાં
સહેલાઈથી ખમી શકાય, પણ ઘરડાંઓને તો
ખીચારાને કોષનાએ સહવાસ વિના ચાલે ?
રંજના ઘરમાં હતી—ઘરનો કારભાર તો એની

પાસેજ હતો, પણ તોએ—ગમે એમ તોએ એ તો
પુત્રી—પત્નીની તોણે કે આવે ? લાચારીએ તેણે
સાઠ વર્ષની વયે સત્તર વર્ષની કન્યા સાથે
ત્રીજીવારનું લગ્ન કર્યું—

નવી પત્નીએ પોતાનું લવિષ્ય ત્યારથીજ
જોઈ લીધું અને રંજના પાસેથી વૈધવ્યનાં તપ
શીખવાની શરૂઆત પણ કરી દીધી !

સદાચાર એમ પમાય ! ગૃહસ્થાશ્રમધર્મનું
પાલન એમ થાય ! સદાચારનાં ખી કુટુંબમાં
આમ વવાય !

ખહાર

કાર્તિક ૧૯૮૩ માં

પડશે

‘ગુજરાત’માં છપાઇ છે તેજ રીતે પુસ્તકરુપે છપાએલી થોડીક નકલો

રા. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી કૃત

સ્વ મ પ્ર ણ

ગુજરાતમાં આવેલાં બધાં ચિત્રો સહિત

૧૯૦૭-૮ ના વર્ષમાં ગુજરાતમાં

નવજીવનનો સંચાર થયો

× × ×
પ્રખ્યાત સુરત કોંગ્રેસ
કેમ નિષ્ફળ કરી

≡ ≡ ≡

ગુજરાતીઓને ‘મા’ની સ્વાતંત્રતા

માટે મહત્વાકાંક્ષા પ્રગટી : :

× × ×
વગેરે વગેરે વાચવું
હોય તો આજેજ ઓડર નોંધાવો

≡ ≡ ≡

વ્યવસ્થાપક : ‘ગુજરાત’ કાર્યાલય.

૧૦-૧૪, બેકહાઉસ લેન, મેરેજ સ્ટ્રીટ, રાટ, મુબાઇ

ગુજરાત યુનીવર્સિટી

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૪૦૮ થી]

૩. ગુજરાત યુનીવર્સિટીમાં કોઇ આસ વિશિષ્ટતા મુકાશે કે કેમ ?

વસ્તુતઃ ગુજરાત યુનીવર્સિટીમાં કેટલીક વિશિષ્ટતા લાવી શકાય એમ છે. પણ ધ્યાનમાં રાખવું જોઇએ કે ઘણી વિશિષ્ટતા તો, મનુષ્યના ચહેરાની માફક, જન્મથીજ હોતી નથી પણ ધીમેધીમે વિકસે છે. યુનીવર્સિટીએ પણ જેમજેમ વિકસશે તેમતેમ એનું સ્વરૂપ અધિક ને અધિક વિશિષ્ટતા ગ્રહણ કરતું જશે. આ સંબંધમાં એક વાત એ પણ લક્ષ્યમાં રાખવાની જરૂર છે કે હિંદુ-સ્થાનની યુનીવર્સિટીએ હજી બાહ્યાવસ્થામાં છે, એ જે જ્ઞાન પ્રસારે છે એ હજી સામાન્ય આકારનું છે, એટલુંજ છે કે જેટલું દરેક યુનીવર્સિટીમાં હોવુંજ જોઇએ, અને વિશિષ્ટતાની વાત તે પછીજ શરૂ થઇ શકે છે. ઇંગ્લંડમાં છેલ્લાં પચાસ સો વર્ષમાં જે યુનીવર્સિટીઓ ઉમેરાઇ છે એ કેવા હેતુથી ઉમેરાઇ છે એ જોઇએ. ખુલ્લું છે કે ઉચ્ચ શિક્ષણનો અભિલાષ ધરાવતા ઇંગ્લંડના સઘળાજ વિદ્યાર્થીઓને ઓક્સફર્ડ-કેમ્બ્રિજના સ્થાન ન મળી શકે, અને એકાદ બીજી યુનીવર્સિટી ઉઘાડવામાં આવે તો તે પણ બધા વિદ્યાર્થીઓને નિવાસસ્થાન આપી ન શકે. તેથી લંડન યુનીવર્સિટી થઇ, બીજી યુનીવર્સિટી સ્થાપનાં, યુનીવર્સિટી થઇ તે લંડનમાં શિક્ષક, અને લંડન બહારને માટે કેવળ પરીક્ષક લંડન બહારની પરીક્ષા કરતાં અંદરના શિક્ષણ ઉપર ધ્યાન વિશેષ દેવાવા લાગ્યું, અને અસારે લંડનમાં પણ શિષ્યાવાસની વિશેષ જોગવાઈ કરવાનો યત્ન ચાલે છે. બીજી

યુનીવર્સિટી જેમકે વેલ્શ, અર્મીગહામ, મેન્ચેસ્ટર, શેફીલ્ડ, લીડઝ, હાલમ, રેડીંગ વગેરે-સ્થાપાઇ તેમાં જે હેતુ રહેલા હતા. એક હેતુ તો ઇંગ્લંડમાંજેને National Education યાને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનો પ્રશ્ન ઠહે છે તે હતો; એટલે કે ઓક્સફર્ડ અને કેમ્બ્રિજના શિષ્યાવાસ અને એનું શિક્ષણ બહુ ખર્ચાળ હોઇ તવંજર અને અમીર વર્ગ સીવાયના સામાન્ય લોકને ત્યાંની કેળાવણી અપ્રાપ્ય હતી, અને હજી પણ છે, અને તેથી સૌકોઇ ઉચ્ચ શિક્ષણ લઇ શકે તે માટે બીજી યુનીવર્સિટીઓ સ્થાપવાની જરૂર હતી. આ સાથે બીજો જોણ હેતુ જે ખરું જોતાં હેતુ નહીં પણ આનુષંગિક લાભ હતો, તે એ કે ઓક્સફર્ડ કેમ્બ્રિજમાં મધ્યકાલીન યુરોપનું વાતાવરણ છે તેને બદલે આ નવી યુનીવર્સિટીઓમાં અર્વાચીન યુગને અનુરૂપ એટલે બ્યવહાર લૈાનિકપદાર્થવિદ્યાના પ્રાધાન્યવાળી કેળવણી આપી શકાય. પણ આટલા ઉપરથી કોઇ એમ અનુમાન કરે કે આ પુરાણી અને નવી યુનીવર્સિટીઓએ વિષય વહેંચી લીધા છે, અથવા પ્રગ્તએ યુનીવર્સિટીઓ વહેંચી લીધી છે તો તે યથાર્થ નથી. ઓક્સફર્ડ કેમ્બ્રિજમાં શીખવાતા ઘણા વિષયો નવી યુનીવર્સિટીમાં શીખવાય છે, અને નવી યુનીવર્સિટીના ઓક્સફર્ડ કેમ્બ્રિજમાં પણ શીખવાય છે. ભેદ માત્ર વિષયના પ્રધાન્યમાં અને વાતાવરણમાં છે; તેમજ, યુદ્ધ પછી મલુર વર્ગ પણ હવે ઓક્સફર્ડ કેમ્બ્રિજનાં ચીક અને લેટીન શીખવાનો હક કરે છે, અને એ યુનીવર્સિટીમાં સ્થાન મેળવે છે. અને તેથી અત્યારે જો કે એ યુનીવર્સિટીઓ મોટા ભાગ કન્વર્સિટીવ પક્ષમાં છે, તોપણ મલુર પક્ષ સાથે સદાનુભૂતિવાળો વર્ગ પણ એમાં થોડો નથી. પણ આ વિષય ઉપર ન ચઢી જતાં મુજ વિષય ઉપર રહીએ

તો કહેવાનું એ કે આપણી નવી યુનીવર્સિટીમાં
એકાન્તિક વૈશિષ્ટ્યની અપેક્ષા રાખવી યોગ્ય
નથી, એવું વૈશિષ્ટ્ય ઇંગ્લંડમાં પણ નથી, અને
આપણે લા તો એ શક્ય નથી, અને પૂર્વે
કા કારણસર-સામાન્ય વિષયની આવશ્યકતા
એ કારણથી-અત્યારે ઇજ પણ નથી પણ આ
તો એક ચેતવણીરૂપે એટલા માટે કહ્યું કે કેટલાક
લોકને વૈશિષ્ટ્યનો અદ્ભુત ખ્યાલ હોય છે,
તેઓ એમ ધારતા દેખાય છે કે મુખાઈમાં
માણસો પગે ચાલે છે તો ગુજરાતમાં તેમણે માથા
ઉપર ચાલવું જોઈએ ! વરતુલ મુખાઈ યુની-
વર્સિટીની અને ગુજરાત યુનીવર્સિટીની કેળવણી
વચ્ચે એવો ભેદ જોઈ શકાય નહીં. પણ ગુજરાત
યુનીવર્સિટી ગુજરાતની વિશિષ્ટ સંસ્કૃત ગળ-
વવા અને કેળવવા માટે ખાસ પ્રયત્ન તો કરશેજ
કારણ કે એ એની ઉપસ્થિતિ એક પ્રયોજન છે
જેન બાદે લગભગ પેણામે વર્ષ ઉપર જોયું
હતું, અને આપણા રાજ્યતંત્રીઓ આજ જુએ
છે કે હાલુસ્થાનની રાષ્ટ્રીય એકતા પ્રાન્તિક
બંધુતાના (Federation of Provinces)

રૂપમાં શક્ય છે, અનેક પ્રાંતની કેટલીક
વિશિષ્ટતા છે, જે એની સામાન્ય હાલુસ્થાન
કેટલીક ભાત પડે છે, અને એ વિશિષ્ટતા
પ્રાન્તિક આધારો કેળવણી આપીને સ્પર્શ
શકાય છે, પણ તે ઉપરાંત આપણી ગુજરાત
મુક્તિને ખાસ અનુકૂળ પડતા, અને ગુજરાત
જેના અભ્યાસ માટે સારી જોગવાઈ થઈ શકે
એમ છે એવા કેટલાક વિષયો આપણી નવી
યુનીવર્સિટીમાં દાખલ કરી શકાશે આ નવી
કોલેજો અને કોલેજોના કેટલાંક નવા ખાત
ઉઠાડવા અંબધી સુચનાને અંગે અગળ ઉપર
વિચાર કરીશું પણ આદલી વિશિષ્ટતા બાદ
કરતા, પ્રાન્તિક વિશિષ્ટતાના મોહમાં આપણે
રાષ્ટ્રીય એકતાનું જાન ભુલી ન જઈએ, અને
યુનીવર્સિટીનું એક પ્રધાન કર્તવ્ય જાનમાં મનુષ્ય
માત્રની એકતા સાધવાનું એ વીસરી ન જઈએ,
તે માટે હું વસન્તના પૌષ માસના અંતમાં
જણાવેલા વિચાર પ્રત્યે સૌનું ફરી ધ્યાન ખેંચું
છું તે એ કે યુનીવર્સિટીઓએ સમેટક થઈ
જોઈએ વિભેદક નહીં *

* પ્રાન્તિક અસરોની વાતમાં યુનીવર્સિટીના પ્રધાન હોદ્દા સુલભ જવાનો બચ છે સ્પર્શમાં રાખ્યું
જોઈએ કે યુરોપમાં યુનીવર્સિટી એ સંસ્થા (university) બન્યું હતું અને અર્થગ્રાહી છે, વિશ્લેષક નહીં મધ્યસ્થમાં
જ્યારે રોમન સામ્રાજ્ય તરીકે યુરોપની જુદી જુદી પ્રજાઓ બધાઈ ત્યારે એ સર્વની એકતા યુનીવર્સિટીઓમાં
સમાવી હતી, અને આપણે પણ ઇંગ્લંડ દાખલ જર્મની ઇટાલી રશીયાની યુનીવર્સિટીઓમાં જે કે ભેદ દેખાય છે
તે તે પ્રજાના આર્થિક, સામાજિક અને નૈતિક ગુણોનો ભેદ રહેલો છે તેમાં તે તે પ્રજાની સંસ્કૃતિ કે ઉપર
વૈશિષ્ટ્ય પ્રતિબિંબિત થાય છે એમ નથી, જોકે પ્રજાપ્રજાના રાજકીય વિરોધની વચ્ચે સવસરોપિતથી
યુનીવર્સિટીઓનો સર્વસમાન હોઈ. એકતાના બાવથી જળવી રાખવાનો થત જવામાં આવે છે મુખાઈ યુની-
વર્સિટીમાં ગુજરાતનું વૈશિષ્ટ્ય જે સર્વશા હોત તત્તુ હોત તેને ગુજરાત યુનીવર્સિટીમાં સ્થાન મળશે, પણ
કે મ ગાંધી કાર્યપદ્ધતિ એ વૈશિષ્ટ્યની બહાન ધણી મોટા રહેશે, તેમાં મમસ્ત હાલની બધી સમ સ્પર્શથી

==

ગાંધી. જાતના મહાન સાહિત્ય, ઇતિહાસ, તત્ત્વજ્ઞાન, અર્થશાસ્ત્ર, ગણિત શાસ્ત્ર, ભૌતિકશાસ્ત્ર
વ્યાજ ધવલગિરિએ આશ્રિત કરવાના છે તેમાં પ્રાન્તિક ભેદને યાદગાર નથી એ વાત
વ્યવસ્થા વી પડે એમ નથી, પણ ગુજરાતની સામાન્ય પ્રજા પણ એ જાણીનેજ આજ
autonomy' યાદે પ્રાન્તિક સ્વતંત્રતા અને Remission of Provi-
' તરફથી હાંની સરકારમાં બરાતી રકમમાં છટકુવાતા ભેદ અને ઉધાન
કરી રહી છે તે સમયમાં, પ્રજાની દૃષ્ટિને પ્રાન્તિક ભેદ બુવાઈ
* ને કેણુ કરશે ? - વસન્ત

કેળવણીનું વાહન ગુજરાતી કે અંગ્રેજી?

પ્રાથમિક અને માધ્યમિક ગાળાઓમા તો માતૃભાષાદ્વારાજ શિક્ષણ આપવું જોઈએ એ સિદ્ધાન્ત અત્યારે સર્વાનુમતે રીકારાઈ ચુક્યો છે અને મેટ્રીક્યુલેશન પરીક્ષા પણ માતૃભાષામા લેવી જોઈએ એમ હાઈકુરશનની લગભગ બધીજ યુનીવર્સિટીઓએ માન્ય છે, અને એનો વૈકલ્પિક રૂપે અને અમુક વિષયોમા અમલ પણ શરૂ કરી દીધો છે. વિદ્યપતેના લાલ લઈ કેટલીક શાળાઓ જીને ચીને ચાલ્યા ન કરે તે માટે સચુકત પ્રાન્ત ની હાઈસ્કુલ ખોડે તો જે વિદ્યાર્થીની ભાષા હાંદી કે ઉર્દુ હોય તેને માટે માતૃભાષામા ઉત્તરો લખવા એ ફરજિયાત કર્યું છે. પણ તે પછી કોયેજોમા અપાત્ર શિક્ષણ હાઈકુરશનની બધીજ યુનીવર્સિટીઓમાં (નિઝામ રાજ્યની ઉસમાની આ યુનીવર્સિટી સીવાય) હજી અંગ્રેજીમાજ અપાય છે આ પદ્ધતિ ખોતી છે એમ તો હવે નિદાનો પણ માનતા થયા છે. પરંતુ યુનીવર્સિટીમા માતૃભાષાદ્વારા શિક્ષણ આપવા મા ધણીક વ્યાવહારિક મરજીઓ નડે છે, જેની અનગણના કરીને ચાનવાધી વિદ્યાર્થીની નિધાને હાનિજ થવાનો સભવ છે એમ ધણીઓને ભય રહે છે. નવી યુનીવર્સિટીઓ, જેમ કે લખનૌ, અલ્હાબાદ-કનૌજીએટ પછીજ યુનીવર્સિટી શિક્ષણ શરૂ કરે છે ત્યા કદાચ આગળ જતા ઇન્ડર્મિએટ સુધીનું શિક્ષણ અને પરીક્ષા હાઈસ્કુલની પેઠે માતૃભાષાદ્વારાજ આપવાનું દરે એ સલાહિત છે. હા પરાજપેએ મહારાષ્ટ્ર યુનીવર્સિટીમા તેમ કરવાનો મત જાહેર કર્યો છે આખણે લાને માટે જોખે યુનીવર્સિટી રીફોર્મ કમીટીએ આ પ્રશ્નનો વિચાર કર્યો છે, પણ દૃઢતાપૂર્વક નિષ્ણય આપેો નથી તથાપિ મહારાષ્ટ્ર યુનીવર્સિટી મરાઠીદ્વારા શિક્ષણ આપશે એ અભવિત માન્ય છે અને ત્યા એ

પ્રમાણેજ થશે આપણે ત્યા પણ ગુજરાતીદ્વારા શિક્ષણ આપવામા બાધ મનાશે નહીં, અને હુ ધારુ છું કે એ તરફજ આપણામાના ધણા ખરાનુ વળણ છે છતાં લાખા વખત સુધી તો અમદાવાદ સાહિત્યપરિષદમા સુચનાઈ હતી તેવી દ્રિષ્ટ પદ્ધતિ અગતિકતાએ સ્વીકારવી પડશે—એટલે કે પાઠ્યપુસ્તકો અને વિદ્યાવૃદ્ધિનાં પુસ્તકો અંગ્રેજી, અને અધ્યાપકનું અધ્યાપન ગુજરાતી મા માતૃભાષાનો પ્રયોગ આટલો પણ કાલેજના શિક્ષણમા દાખલ કરવાથી એક પરિણામ શુ આવશે એ ઉધાડી આપે જોઈ લેવું જોઈએ પછી લને એમાં કાઢને હજાપતિ હોય અને કાઢને આદત હોય તે એ કે આપણા પ્રોફેસરો ગુજરાતીજ, અર્થાત્ જેઓ આપણી માતૃભાષાનો બહુ સુદર અને સમજ રીને પ્રયોગ કરી શકે એવા જ રાખવા પડશે આમા વિદ્યાની દૃષ્ટિએ લાલ છે કે હાનિ એ બહુ પુખ્ત વિચાર કરીને નક્કી કરવાનું છે, હું પોતે આ નિયન્ત્રણ બી એ બી એમ સી સુધી એજલે આમાન્ય કાનેજોમા સહન કરવા તૈયાર છું પણ યુનીવર્સિટીના પોસ્ટ—ગ્રેજ્યુએટ કામ માટે તો અંગ્રેજી ભાષાજ રહેશે જોઈએ, અને પ્રોફેસરોની પ્રગટગીમા માતૃભાષાન કશુજ નિયન્ત્રણ ને ! ન જોઈએ એવો મારો દૃઢ મત છે આ જાનના ઉચા કામ માટે માતૃભાષામા માધન નથી કે એ માટે જેવા પ્રોફેસરો જોઈએ તેવા ગુજરાતમા અલબ્ધ છે એ મારા મતનું કારણ નથી, પણ હુ માનુ છું કે અમુક ભૂમિકાથી આગળ આપણી યુનીવર્સિટીએ પ્રાન્તિક મંત્રી જવું જોઈએ અને બીજી યુનીવર્સિટીઓ સાથે નિલ વ્યવહારમા—જ્ઞાનની આપલેમા—જોગએલા રહેવું જોઈએ અને આ વ્યવહાર માત્ર હાઈકુરશનની યુનીવર્સિટી ઓ સાથેજ નહીં પણ પરદેશી યુનીવર્સિટીઓ સાથે પણ રહેશે અને રહેવો જોઈએ તેવી

અંગ્રેજી ભાષાદ્વારાજ પોસ્ટ ગ્રેન્યુએટનું કામ થવું જોઈએ.

હવે આપણે બંધારણના પ્રશ્ન ઉપર આવીએ.

ગુજરાત યુનીવર્સિટીનું બંધારણ: આ એક 'chartered' યુનીવર્સિટી યાને સરકારી કાયદાની રુએ સ્થાપિત યુનીવર્સિટી થશે, અને તે એક સ્થાનનીજ—જેમકે અમદાવાદનીજ—યુનીવર્સિટી નહીં પણ સમસ્ત ગુજરાતની એટલે કે અન્તરંગ અને બહિરંગ—internal side અને external side એમ બે અંગવાળી unitary and residential as well as affiliating એવી યુનીવર્સિટી બનશે. આ યુનીવર્સિટીમાં સરકારનો હાથ ફેટલો રહેશે, પ્રખ્યાતો ફેટલો રહેશે, અને પ્રજામાં પણ વિદ્યાનેનો ફેટલો રહેશે, ધનદાતાઓનો અને ધનિકોનો ફેટલો રહેશે, અને સામાન્ય 'આમ' વર્ગનો ફેટલો રહેશે, તથા આ યુનીવર્સિટીના અન્તરંગ અને બહિરંગ એ બે અંગોનો અવિરોધ અને સમન્વય કેવી રીતે સધાશે—આ વિકટ પ્રશ્નો બધા કેક હાલની કામચલાઉ

કમીટીએ અને વિશેષ ભાગે હવે પછી કાયદામંત્રીનાનાર લેજિસ્લેટીવ કાઉન્સિલની કમીટીએ વિચારવા પડશે દરમિયાન હાલની કમીટી એનો ખરડો તૈયાર કરી પ્રજા આગળ મુકે એમ આપણે ઇચ્છીએ છીએ. એ જ્યારે મુકાશે ત્યારે પ્રજાએ એક વાત લક્ષમાં રાખવી પડશે કે આ યુનીવર્સિટી—વિદ્યાનુ ધામ—છે, સામાન્ય લોકસંસ્થા નથી.

જુદા જુદા દેશની યુનીવર્સિટીઓનાં બંધારણ જુદાં જુદાં છે; એક છાત્રકમાં પણ યુનીવર્સિટીઓનાં અનેક બંધારણો પ્રવર્તે છે, પણ અત્યારે હિન્દમાં નવી યુનીવર્સિટીઓનાં બેળનનાં બંધારણ ધડાધ મુક્યાં છે; એક કેવલ residential યાની શિષ્યાવાસ વાળી યુનીવર્સિટી માટે, અને બીજું બહારની કોલેજને સ્વીકૃત કરનાર તેમજ શિષ્યાવાસવાળી એવી affiliating and residential યુનીવર્સિટી માટે. બનારસ લખનૌ ઢાકા અલીગઢ એઓનું બંધારણ લગભગ એક સરખું છે; અલ્હાબાદનું જુદું છે; આમ્રાવતી હજી ક્રિયમાણ દશામાં છે. * પણ આ બંને પ્રકારમાં

* હાલમાંજ મારા મિત્ર રાધ સીતારામ બહાદુર—સચુકત પ્રાંતની ધારાસભાના પ્રેસિડેન્ટ—પરોથી આજા યુનીવર્સિટી બીહારી નક્ક હું મેળવી રાક્યા છું એ બીલ ધારાસભાની આવતી બેઠકમાં ચર્ચાશે, અને કદાચ કોઈ કોઈ સ્થળે એમાં ફેરફાર થશે—પણ એનું તાત્ત્વિક સ્વરૂપ બહારનો નહીં એમ હું માનું છું. દીંદુસ્થાનની બધી યુનીવર્સિટીઓમાં આ સૌથી તાજા હોઈ, અને પ્રાંતો આપણી ગુજરાત યુનીવર્સિટીને મળતા હોઈ, એ આપણા વિચાર માટે હવેથીયે થશે. એમાં બીજી યુનીવર્સિટીનાં ચાર અંગ—કોર્ટ, કાઉન્સિલ, (એક્સ-ક્યુટીવ કાઉન્સિલ) સેનેટ અને સીનીકેટ (એક્ટિવ કાઉન્સિલ) ચાર અંગ—ને બદલે સેનેટ, એક્સીક્યુટીવ કાઉન્સિલમાં બીજી નવી યુનીવર્સિટીઓની (જેમકે બનારસ) કાઉન્સિલ અને સીનીકેટનું મિશ્ર સ્વરૂપ રાખેલું છે, અને તે ધણે ભાગે મુંબાઈની સીનીકેટને મળતું આવે છે. એક્ટિવ કોર્ટ બીજી નવી યુનીવર્સિટીઓની સીનીકેટ કરતાં ઓછા અધિકારીવાળું જણાય છે, અને મુંબાઈ યુનીવર્સિટીનાં બોર્ડર્સ ઓફ સ્ટડીઝ એમાં ફરીને એને ફેટલો વિરોધ અધિકાર આપ્યા હોય એના જેવું છે આપણી ગુજરાત યુનીવર્સિટીમાં ત્રણ અંગ રાખવા કે ચાર એ બીવ ધડનાર કમીટીએ વિચારવાનું છે અત્યારે એ ત્રીણે ચર્ચા કરવાની જરૂર નથી પણ એમાં બે મુદ્દાની બાબતો છે: એક એ કે અલ્હાબાદ યુનીવર્સિટીની માફક આજા યુનીવર્સિટી પણ હન્નીકેટ પછીના શિક્ષણ સાથે સંબંધ ધરાવે છે. બહારની કોલેજ—જે આજા સાથે જોડારી—એ પોતાનું હાલનું શિક્ષણ ઉત્તમ કોલેજીયલ પોતાને સ્વંય ચાલુ રાખશે, યુનીવર્સિટી પોતે પોતાને ત્યાં એટલે આજામાં ઉત્તમ કોલેજના શિક્ષણ માટે યોજના કરશે, તેમજ તે સ્વસંબલ્લ કોલેજોના એ બંધના શિક્ષણમાં

પણ કેટલુંક સ્વરૂપ સમાન છે—અને એટલું આપણી ગુજરાત યુનીવર્સિટીમાં પણ રહેશે જ તે આ પ્રમાણે:—

હાલ મુઆઇ યુનીવર્સિટીના બંધારણમાં માત્ર બેજ મુખ્ય મંડળ છે; એક સેનેટ અને બીજું સેનેટનું કાર્યકારી મંડળ સીન્ડિકેટ. એ બે મળી નાણાંનો વહીવટ કરે છે તેમજ વિદ્યાના પ્રશ્નો પણ વિચારે છે અને અમલમાં મુકે છે ગુજરાત યુનીવર્સિટીના નવા બંધારણમાં બેને બદલે ચાર મંડળો થશે; જેમાંના બે વિચારક અને બે કાર્યવાહક: (૧) કોર્ટ (Court) એ ધનદાતાઓનું, સેનેટમાંથી પ્રતિનિધિ થએલા વિદ્વાનોનું, અને અન્ય વિદ્વાનો અને વ્યવહારદક્ષ પુરુષોનું મળીને એક સર્વોપરી મંડળ એમાં વિદ્વાનોની સંખ્યા ગૌણ અને વ્યવહારદક્ષ પુરુષોની પ્રધાન. અને એનું કાર્યવાહક મંડળ તે (૨) કાઉન્સિલ; (Council) જેને નવી પરિભાષામાં 'એક્ઝીક્યુટીવ કાઉન્સિલ' (Executive Council) કહે છે. નાણાંનો અને નિધ સીવાયનાં સધળાં કામોનો વહીવટ એ કરે છે. વિદ્યા વિભાગનું પણ હિત મથવાય તેટલા માટે સેનેટ યાને વિદ્યુત્સલાના પ્રતિનિધિઓ એમાં મુકાય છે (૩) સેનેટ (Senate) યાને વિદ્યુત્સભા એનું સ્વરૂપ તો જાણીતું જ છે, અને એનું કાર્યવાહક મંડળ તે (૪) સીન્ડિકેટ (Syndicate) આ બે મંડળોનાં કર્તવ્યો પહેલા બે મંડળોનાં કર્તવ્યોથી છુટાં પાડવાનો હેતુ વિદ્યા વિષયમાં એ વધારે લક્ષ આપી શકે અને એમાં વિદ્વાનોનો વિશેષ નિયોગ થઇ શકે એ છે. પણ પહેલાં બે મંડળ

પાસે નાણાંનો વહીવટ હોઇ એ આ બીજાં બે મંડળના કાર્યમાં પ્રતિરોધ ન કરે એ જરૂરનું છે, અને તેજ પ્રમાણે આ બીજાં બે મંડળ નાણાંની સ્થિતિ ન વિચારીને વિદ્યાનો વિસ્તાર કરવામાં આગળ ધસવા પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા તત્પર થાય એ અટકાવવાની પણ એટલીજ જરૂર છે. આ કારણસર એક બીજા મંડળમાં અમુક પ્રમાણમાં એક બીજાના પ્રતિનિધિઓ રાખવામાં આવે છે તે સીવાય એમનું સંઘર્ષણ નિવારવા માટે બીજું કે બંધારણનું સાધન નથી. મનુષ્યની સામાન્ય ભુદ્ધિ અને પ્રમાણિકતા ઉપર આધાર રાખ્યા સીવાય છુટકો નથી. તે માટે જોઇતું વાતાવરણ મુખ્ય ભાગે એ મડળોમાંજ હોવું જોઇએ; અને કેટલેક ભાગે યુનીવર્સિટીનો મુખ્ય કાર્યકર્તા વાઇસચેન્સેસર અને એનો સદાયક પ્રો વાઇસચેન્સેસર એ પુરું પાડે. હાલની ધણી ખરી નવી યુનીવર્સિટીઓમાં વાઇસચેન્સેસર પગારદાર હોય છે, અને પ્રો. વાઇસચેન્સેસર હોતો જ નથી; પણ ધણાનું એમ માનવું છે કે યુનીવર્સિટીનો મુખ્ય અધિકારી અવેતન—'ઓનરી'—હોય તો સારું * એવી સ્થિતિમાં એની પાસેથી બહુ કામ લઇ શકાતું નથી અને તેથી પગારદાર પ્રો. વાઇસચેન્સેસરની જરૂર પડે છે; (બનારસ હીંદુ યુનીવર્સિટીમાં અને જગ્યાઓ કોટના મેમ્બરોના મનપ્રદાન (election) થી થાય છે અને અવૈતનિક (honorary) છે.

ગુજરાત યુનીવર્સિટીનું સ્વરૂપ કેવું થવું જોઇએ?

ગુજરાત યુનીવર્સિટીને જુની મુઆઇ યુનીવ-

મદદ કરવા માટે પોતા તરફથી આંખા બહાર અમુક અમુક રથએ શિક્ષકો પણ નીમશે આપણે ઇન્ટરમીડી-એટ કોલેજને યુનીવર્સિટીની બહાર હાઉરિકુલના ખાડામાં નહીંજ નાખીએ કારણ કે આપણી મુંઘાઈ યુનીવર્સિટીનો મત (૩) પરાજયે બાદ કરતાં) એ યોજનાની વિરુદ્ધ છે પરંતુ આપણે યુનીવર્સિટી પોતાને સ્વ શિક્ષણ આપવા ઉપરાંત બહાર શિક્ષક નીમવાની જે યોજના કરવા ઇચ્છે છે એ આપણે લક્ષમાં લેવા જેવી છે.

† આખા પ્રમાણે કરે તો ત્રણ

* આખા બીજાં બે પ્રમાણે છે.

સર્વિડીના જેવી પરીક્ષક યુનીવર્સિટીજ કરવી હોય તો એ કામ સહેલું છે; પરીક્ષક નીમવા, પ્રશ્ન પત્ર કાઢવા; પ્રશ્ન પત્ર પુટવા ન દેવા, પરીક્ષાના મંડપો બંધાવવા, અને કાંઈ બાળી ન નાખે તે માટે ચોકી રાખવી, તથા વીમો ઉતરાવી રાખવો નીમેલે દિવસે પરીક્ષાના પરિણામ બહાર પાડવા. અને કોન્વોકેશન ભરી ડીમીઓ આપવી અને એ ધટમાળ વર્ષોવર્ષ ચલાવ્યાં કરવી—જેનો કંટાળો રોજ નવા આવતા વિદ્યાર્થીઓને ન આવે, પણ ધરડા તથા પ્રેફેસરોને તો જરૂર આવે. હું આશા રાખું છું કે ગુજરાત આવી જાતની જ યુનીવર્સિટી નહીં ધરશે. તેમ જીજે છેડે જઈને, આપણી નવી યુનીવર્સિટી અમદાવાદમાં કે વડોદરામાં એક સ્થાનિક શિક્ષણની અને શિષ્યાવાસની જ યુનીવર્સિટી થઈ ન શકે. ગુજરાત યુનીવર્સિટીને એક સ્થળે સ્થાનિક રાખીને એની જોડે અદારના કોલેજોનો સબધ જોડવો એજ પ્રકાર (residential and affiliating type) શક્ય છે. એને અંતરંગ (internal side) અને બહિરંગ (external side) નો અવિરમ અને સમન્વિત સ્વરૂપ એ આ નવી યુનીવર્સિટીની યોજના ધરાવે, તેમજ એ યોજનાને અનુભવથી છેવટનું રૂપ આપનાર વાઇસચાન્સલરનું, કર્તવ્ય રહેશે ગુજરાતની બધી જ કોલેજો ખી. એ. સુધીનું શિક્ષણ આપે છે એને એમાં પણ વિદ્યાર્થી મોકલે છે એમનો એનસ સહવર્તમાન ખી એ. ખી એમ સી. સુધીના શિક્ષણનો દરકાવમ ગણવેજ પડશે. એ કોલેજો એમ એ., એમ એસ સી. માં પરીક્ષાર્થીને મોકલે છે, પણ તેઓને વિદ્યાસંપાદન માટે સાધા-ગણ્ય મુશ્કતા આપવા ઉપરાંત વધારે કંઈ કરી શકતી નથી; યોગ્ય પ્રેફેસર છે ત્યાં પુરતાં શિક્ષણનાં સાધન નથી. ‘શિક્ષણનાં’ કહેવામાં મારું તાત્પર્ય

એ છે કે પરીક્ષા પાસ કરાવવા માટે ભલે જોઈએ તેટલાં સાધન હો, પણ એમ. એ. એમ. એસ. સી. ના વિદ્યાર્થીને એના વિષયનું વિસ્તૃત જ્ઞેનું દર્શન કરાવવાની જરૂર છે, જે અત્યારે ગુજરાતની કોલેજો કરી શકતી નથી. તેથી એ કોલેજો-માંથી એ ઉચ્ચતમ શિક્ષણ ઉપાડી લઈ ગુજરાત યુનીવર્સિટીમાં, વિશાલ લાઈબ્રેરી અને વિષય વિષયના પ્રત્યેક વિભાગના જુદા જુદા પ્રેફેસરો પુરા પાડીને, સ્થાપનું જોઈએ. કાલના પ્રેફેસરો-માંથી જે યુનીવર્સિટીને ઉપયોગી થઈ શકે તેમને યુનીવર્સિટીએ કોલેજમાંથી માગી લેવા જોઈએ, પણ એ કોલેજો મોટા પ્રેફેસરોને અભાવે દરિદ્ર ન થઈ જાય તે માટે સામાન્ય નીતિએ પ્રેફેસરોને લઈ લેવા કરતાં ખીજા પ્રેફેસરોની ભરતી કરવી એ છે. પણ યુનીવર્સિટીની સેનેટ ફેકલ્ટીઝ, બોર્ડ ઓફ રેડીઝ વગેરેમાં એમની સહાયતા લેવા ઉપરાંત, ‘સ્પેશ્યલ લેક્ચર્સ’ ની યોજના કરીને એમના જ્ઞાનનો લાભ યુનીવર્સિટીના એમ. એ. એમ. એસ. સી.ના વિદ્યાર્થીઓને આપવા જોઈએ આ વ્યવસ્થા જેમ પિદાના લાભ માટે હજી છે, તેમ એના બહિરંગને ‘અન્તરંગ’ માથે જવંત સંબંધથી જોડાએલું રાખવા માટે જરૂરની છે, એ વિના અદસાદબાદ યુનીવર્સિટીમાં કેવી મુશ્કેલીઓ ઉત્પન્ન થઈ છે, એ સુવિદિત છે, અને જોગ્યે યુનીવર્સિટી રીફોર્મ કમીટીએ પણ એના રીપોર્ટમાં આ વિષય સ્થિતિનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. એ એક વખત કહ્યું તેમ વાઇસચાન્સલરની ન્યાયી અને વિશાસ દૃષ્ટિ ઉપર યુનીવર્સિટીની નિર્વિધ સફળતાનો ધણો આધાર રહેશે.

યુનીવર્સિટીમાં જોઈતી સાધનસામગ્રી.

એક વિદ્વાને કહ્યું છે કે યુનીવર્સિટી સ્થાપવા માટે એજ વસ્તુઓ જોઈએ: “A library and a printing press”—પુસ્તકાલય અને

આમા યુનીવર્સિટી ખીલમાં આમા બદારને સ્થળે પણ યુનીવર્સિટી તરફથી અધ્યાપકો નીમવાની આશા છે

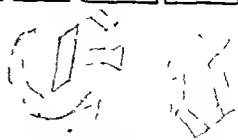
મુદ્રણાલય: યુનીવર્સીટીનું પુસ્તકાલય કેવું હોવું જોઈએ, અને મુદ્રણાલય ફક્ત પરીક્ષાના પ્રશ્ન પત્રોજાપવા માટે નથીએ આજના શ્રોતા જનોને સમજાવવું પડે એમ નથી પુસ્તકાલય સાથે પ્રયોગશાળા પણ સમજી લેનાની છે, કાગળ કે આટ સમાજેમ લાયબ્રેરી છે તેમ સાયન્સમા લેબોરેટરી છે અને બંને યુનીવર્સીટીના ફેક્સ—પ્રણયસચારના સ્થાન છે. આ ઉપરાંત રમત ગમતના ક્ષેત્રો, કમરતશાળા, સંગીતશાળા નાટ્યશાળા, યુનીવર્સીટી સીનેમા વગેરે પણ શરીર અને મનના સૌંદર્ય અર્થે આવરયક છે આખી યુનીવર્સીટીના વાતાવરણ માટે જોઈતી સામગ્રી પણ આ ઉપરાંત મોટી જરૂર કેટલીક કામેને અને અભ્યાસના નવા વિષયો ઉમેરવાની છે અમદાવાદમા અચારે ફક્ત આર્ટસ અને સાયન્સનો કોલેજ છે, એમાં હો કોલેજ બહુ મહેલાઈથી ઉમેરી શકાય ગુજરાત જે હીંદુસ્થાનનો બાગ ફરેના છે ત્યાં દરેક જોતીનાડીની કોલેજ નથી—પુનામાં છે મુન્નાઈ માં વેપારી કોલેજ સ્થાને છે, પણ અમદાવાદમાં પણ એ સ્થાને નથી / આખા ગુજરાતમાં એક પણ મેડીકલ કોલેજ ન હોય એ થોડું શોચનીય છે? એને માટે અમદાવાદમાં સામગ્રી છે, ફક્ત એને વધારવાની જરૂર છે અમદાવાદમાં સાઠ મીતર મીન છે અને રેલ્વેનું જ કસન છે ત્યાં એન્જનીઅરીંગ કોલેજ માટે પણ યોગ્ય ધ્યાન છે ગુજરાત સતત પ્રાન્ત હોય અને એમાં જોએ લોહ અને માછનીંગની એક કોલેજ હોત તો શિવરાજપુર સીનીકેટ આજ નાની હોત? એજ રીતે દરેક ન જોઈએવી ખનિજ પદાર્થની ભૂમિ ગુજરાતમાં કેટલી બધી છે?—એમાં ગુજરાતના વિદ્યાર્થીઓને પ્રયોગ અને અન્વેષણનો કેટલો બધો અનકાશ છે? રેવાકાઠા—રાજપીપળા—લુણાવાડા—મારૈયા—સોનગઢ—ચારા—દડકારણ અને ગીરના વનમાં ફોરેસ્ટ્રીના વિદ્યાર્થીએ કેટલું બધું

શીખનારું છે? —છતા આ વિષયો શીખવાના સ્થાન કયા? કાગળ, રમ વગેરેની બનાવટ સબધી પણ કેમીસ્ટ્રી અને ફોરેસ્ટ્રીને અંગે કેટલી બધી શોધો થઈ શકે? અને શોધોનો લાભ ગુજરાતના કારખાનાવાળાઓ તક શકે એવો કાણ લઈ શકે? ગુજરાતમાં અમદાવાદ મીલ ઓનર્સ એસોસીએશનને અર્થશાસ્ત્રના ઉડા પ્રશ્નો ઉકેલે એવા વિદ્યાર્થીઓની અને અધ્યાપકોની જરૂર નથી? ફારસી—અંગ્રેજીનો અભ્યાસ કયા છે?—છતા ગુજરાતી ભાષા અને મધ્યકાલીન ગુજરાતના ઇતિહાસના અભ્યાસીને એની કેટલી બધી જરૂર છે? ગુજરાતમાં કેટલા બધા જૈન બાડારો—બ્રાહ્મણ બૌદ્ધ અને જૈન ગ્રંથોથી ભરપુર—પડ્યા છે, એના ઉપન દરેક હાથી કેટલો થોડા શ્રમ થયો છે? ગુજરાતમાં ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજી કે હેમાચાર્ય રીસર્ચ ઇન્સ્ટીટ્યુટ ન સ્થાપી શકાય? પણ આ તો કેટલાક ખામ વિષયોનું ઈન્ડેક્શન કર્યું મે એકવાર કહ્યું તેમ યુનીવર્સીટીઓ માન ધ્યાનિક વિષયો ફળવવા માટેજ નથી મનુષ્યજાતિની જાનદંદિમાં અને એની સંસ્કૃતિના સરળા વિષયોમાં દરેક યુનીવર્સીટીએ પેતા તરફથી કે, ને કે ભેટ ધરવાની છે, અને એજ યુનીવર્સીટીનું પ્રધાન મત્તવ્ય છે

યુનીવર્સીટી માટે જોઈતું ડબ્બ.

મે જે વિષયોનું સંચય કર્યું એ સમગ્રા યુનીવર્સીટી સ્થાપનાની સાથે એકમ જાણે જનદુષ્ટી—આપણી સમક્ષ આવી ગય અથવા તો ન્યા સુધી એ બધા ન આવે ત્યા સુધી યુનીવર્સીટી સ્થાપી ન શકાય એમ મારું કહેવું નથી પણ મુન્નાઈ યુનીવર્સીટીથી છુટા પડીને આપણે રોબીએ નહીં એવી દરિદ્ર ધરસ સાગની માડણી તો નજ થતી જોઈએ મહારાષ્ટ્ર યુનીવર્સીટી કરતા આપણે ઘણું વધારે કરવાનું છે એને નવી

મેલેરીઆને મારી હઠાવવા

અંકુરું

મેલેરીઆ મિક્શર

ટાઢીઆ તાવની અકસીર દવા

એકવાર અજમાવી જુઓ

હઠીલામાં હઠીલા

ટાઢીઆ તાવમાં—

રોજ આવાનારા
એકા તરીઆ
તરીઆ: ગમે તેમાં

ખરલ મોટી થઈ હોય—

તાવ કરી કરી આવતો હોય
નયગાઈ વધી ગઈ હોય
જૂઝ મરી ગઈ હોય
તેમાં

અંકુરું મેલેરીઆ મિક્શર

આપાદ કામ કરે છે

અંકુરું ફાર્માસ્યુટિકલ વર્ક્સ, લી૦-મુંબઈ નં. ૧૪

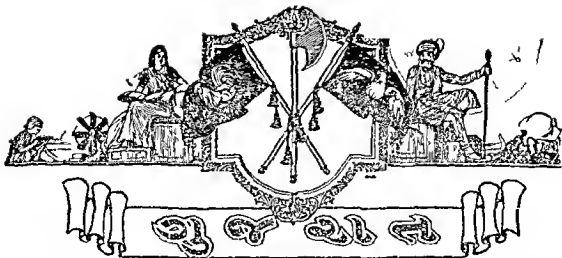
મુખ્યની મુખ્ય દુકાન: જુની લારીઆ મહાનગરી, કાલખાદેવી

મેલેરીઆ મિક્શર- ગીરી એકના ચાંદ આના; દરન એકના નવ રૂપીઆ

મેલેરીઆ મિક્શરનું માહિતી પત્ર તથા આયુર્વેદિક દવાઓનું સૂચીપત્ર - - - - -

આજેજ મંગાવો

પુસ્તક ૯]

આવણ ૧૯૮૨

[અંક ૬

ગુજરાત અને યુગધર્મ

ગુર્જરી ગીર્વાણનું જય કીર્તન

ગાયો, ગાયો, વિજય ગાયો, સર્વ ગુજર સતાનો
સમય મગળ ગુર્જરી ગીર્વાણના યશ ગાવાનો
અહ તરછાડે બનેને હીન ને દુબળી કહી,
જેવી તેવી તોએ વહાવી વાણી એ આપણી સહી

પ્રથમ શબ્દ મે એ વાણીમા અચ્છ ક્યો માના મેલે,
પ્રથમ શબ્દ મે એ વાણીમા હૃદયાર્થો કાનો કાડે

તાતબ્રાત સહુ સ્વચ્છન તણા મિય મુખમા એ રાણી મહ લે,
એ વાણીના અમૃતઝરાણા અતરમા નરહીન આવે,
રાત રાત સહસ્ર હોડો આને એ વાણી વાપગનારા,
પાનખડમા પ્રસરી રહ્યા એ જૃહત વકના બાણુકારા

જય ગાયો, જય ગાયો!

ગુર્જર ગીરનો જય ગાયો!

જય ગાયો જય મ ગ્યો!

વિશ્વવદિત સર્વનજીની મહાવાણી માત છે,
બગવા, હાંદી મહારાષ્ટ્રી ભગિની એની ખ્યાત છે

નરસેવાએ પ્રથમ ધડી એ સુદર કૃપવતી રાણી,
પ્રેમારદે કીધી કુળવી વિધવિધ રસની ઝીલનારી,
નાનાવાલતણા મૃદુ કરથી લલિત બની શી લક્ષ્મણી,
ગોવર્ધન, ગાધી, ને કનૈયે કીધી સમૃદ્ધિરાણી

જય ગાયો, જય ગાયો!

ગુર્જર ગીરનો જય ગાયો!

જય ગાયો, જય ગાયો!

ને ભૂરર ઔદ્ધ્યમભુએ રાત્રવહ ક કરમા લીલો
ને ભૂમિપર પરશુરામે પ્રહાલનો વિજય કીધો,
જેવી કૃપના હયાનદ ને ગાધી સમ રતો રાને,
તેની વાકના વિજય કુ કુમ સતત અખિત જગમા આને

જય ગાયો, જય ગાયો!

ગુજરાતના જયોતિર્ધરો

લેખક

રા. મનહરરામ હર્ષિદરરામ મહેતા
મની સાહિત્ય મંદિર

ચિત્રામ ૨૧ તનમુખ

૭૭૩+૨૦૦

(૨૧ માસ)

પેલો પ્રગતિનો પથ નીહાળ હવે તુ મન આગમ આત
નાખી નજર નવ પહોચતી જ્યારે વોર હતુ આધાર,
પ્રગમ થયા હું ગગનવિહારી જયોતનપ્ત આ માર દવે તું

સતીપતિ શાત ને મરચ અનન જે ગણુનો ન ઈન્નો રાપ,
હમદય નાથના યોગમ ફરતા મનજી તુ કર જયગ્રોહ હવે તું

ચાલણુનો પ્રતિપાલક દુર્જય દુન કરતો નામ,
પ્રજવનતા પાવકસમ પોતે જીવીમર્દન ગમ હવે તું

મુશ્લીધર, ગોપીજનનરક્ષક મહાભારતનો કેદ,
સમરાગણુમા ગોમ શીખરતો જગી શીશુષ્ય અદ્ર હવે તું

ચકવર્તી તુમ રક્ષામ તે રક્ષાત્ર જોડા અગ્રોન,
ગ્રીસ અને ગુજરાતનો એણે દુલ્હ સાપો ગોમ હવે તું

કવિવર માધ અને પ્રેમાનંદ શખ ને સના નાથ,
અમૃત હેતી વડે હરીઆળી ધરી મિક ગુજરાત હવે તું

જ્ય મોમનાયના ઘોષ ગજવતો આશમયો નિઃસીમ,
 કેસરીઆ કરી લુધે ઝુઝનો ધર્મધુરધર ભીમ. હવે તું
 મૂવ અને સિદ્ધરાજ મોક્ષથી જ્યમૂર્તિ સાક્ષાત,
 અણુહીલપુરનાં રંગ ગજવતી ગચ્છી કીધી ગુજરાત હવે તું
 મોરહી સતી સુંદરી રાણક અંબાનો અવતાર,
 બોળાવાને કાદડે બે ખોળે લીધો બેગાર. હવે તું
 વાક વિશારદ ચિદમી જેને વશ મન વાચા કાય,
 જીન શાસનના તત્ત્વ શીખવતો મુરિવર દેમાચાર્ય હવે તું
 નરસિંહ સત શિરોમણી જેને પરમેશ્વર પ્રીત,
 ગુર્જર વાકેનો વાસ્તીક એણે દાખવી ભક્તિની રીત. હવે તું
 અધમ ઉદ્ધારક સદેશનદ ને વેદનગ દયાનંદ,
 હોદ્દુ ધર્મની શુદ્ધિ કરવા આવ્યો શુ દુધર હોદ્દ હવે તું
 રાત વીતી ને નુપ્ત તિમિર છે આવ્યો પ્રાતઃકાળ,
 નમ્ર, શીરોઝ ને દાદે જગાઝાં સુનેલ ગુર્જરે જાળ. હવે તું
 તાત અંત્યજનો ત્યાગી અચળ જેનો સલ્ય અદિંસા પ્રાણ,
 મંગળ મત્ર સ્વાશ્રયના શીખવતો દગ્ધો તે મોદન ભાણ હવે તું
 તોય ન દીસતો માર્ગ પ્રગતિનો પડળ પડ્યા છે દાહ,
 ઉચકાર્યા એ પડળ હવે નો આખ ઉપાડી જાળ. હવે તું

ત્યાં મળશું જમુનાને તીર

લેખક.

રા. ઉત્સાહી

૩૭૭૧૯૧૧

ત્યાં મળશું જમુનાને તીર,
જમુનાને તીર, ધરને ધીર,
ત્યાં મળશું જમુનાને તીર.

માનો મનોહર મુંદિર માધવ, પાલવ મુજ વહાતા પકડો નવ,
ટોળે વળતા મળશે માનવ, લાજ ધરો કે નિજ હર અર્ણવ;

ચીરાશે જે ચતા ચીર,
વહાવી મુજ નશ્વલતા વીર,
ત્યાં મળશું જમુનાને તીર.

પ્રેમ પાક જ્યાં પુજે પુજે, થેલા ચઢને ખટપટ મુંજે,
શાંતિ સૌ સ્થળમા જ્યાં સુઝે લીલી એ રસીખીની કુંજે;

મૃદુ રન કરતા કોકિલ કીંગ,
એજ મિલન કરે મદિર,
ત્યા મળશુ જમુનાને તીર

ગોધણુ સાથે કાલ પ્રભાતે, એકલડા મગજે એકાતે,
હુ ગોરસ મગ્ગી લધ માથે, મળીશ મોહન મો મયકાતે,

તુટે પિરહ તણી જલ્લર,
હંયાનુ હુલવતા હીર '
ત્યા મળશુ જમુનાને તીર

મગલ મગલમય મન હરતા, કૃષ્ણ કનેરા કરણા જરતા
બમીના મૃદુ મુગ મેરનતા નિરખીગ મીટ માડીને હસ્ત

ગોવિંદ શુભિયલ ને ગલીર
નેહ તાપુ પી, પાશુ નીર
ત્યા મળશુ જમુનાને તીર

લેખક:

મૌ. લીલાવતી મુનશી,

મન્ય, સાહિત્ય સંસદ.

ચિત્રકાર

શ. રવિશંકર શિવશંકર ખંડિત, ખી. એ.

પ્રકરણ ૧ છું: જસોદા

૧

શુ કલતીયે આગળ નર્મદા નદીની રેતીમાં એક અગ્નીઆરેક વર્ષની છોકરી બેઠું ચળકતુ કરીને માંજતી હતી. સવારના નવેક વાગતાનો તાપ સખત થવા માંડ્યો હતો તે ચળકતી ગાગર ને નદીનાં પાણીને જગજાવનો હતો. છોકરી બેઠું માંજ નદી આગળ આવી પાણીમાં પગ મુકી વાંછી વળી.

પણ એને પાણી ભરવા કરતાં પાણીમાં રમત કરવામાં મગ્ન પડતી લાગી. એણે ગાગર ભરીભરીને પાછી ઉચેધી તેની ધાર કરવા માંડી. થોડીવાર એણે પાણી પગથી ઉછાળ્યું ને છેવટે મોઢું ચઢ ગયું જાણી પાણી ભરવા માંડ્યું.

થોડે દૂરથી એક હોડી આવતી હતી તે છોકરીની નજરે પડી. હોડીમાંનાં માણસો પણ

ક્યારનાં આ છોકરીની રમત જોઈ રહ્યાં હતાં. છોકરીએ નજર સ્થિર કરી તે તરફ જોવા માંડ્યું ને પાણી ભરવાનું મુઠ્ઠી લાંગ ઉભી રહી.

છોકરીએ ચાણીઆનો કાછો વાળ્યો હતો, ને ગામડાના રીવાજ પ્રમાણે ટુંકી ચોળી પહેરી હતી. એની આંખ ઉંડા તપખીરીઆ રંગની લગભગ કાળાસ પડતી હતી. એના હાડ પર, ગાલ પર ને કપાળમાં એક એક ઝીલું છુંદણું હતું. એના હાથ પર પચુ થોડાંક પુલ પાડેલાં હતાં. એનો રંગ ઘઉં વળો હતો ને શરીર ભરેલું ને ઝાગ હતું.

હોડી ધીમેધીમે ડાનારા પસે આવી. તેમાંથી બે ભજાજાખંધ લાગતી સ્ત્રીઓ અને ત્રણ પુરુષો નીકળ્યાં. એક નોકરડી ને નોકર પણ સાથે હતાં. છોકરી તેમના તરફ જોઈ રહી.

“એઈ છોકરી! આ ગામમાં કોઈ શુકલનું ઘરબર છે કે?” એમાંના એક માણસે આગળ આવીને પુછ્યું. “શુકલનું નામ જવા દે, કોઈ ધર્મશાળા હોય તો ત્યાં જ જઈએ” બીજાએ વચમાં કહ્યું. “બેન” એણે છોકરી તરફ ફરીને જરી વધારે સભ્યતા વાપરી પુછ્યું; “અહીં ધર્મશાળા છે કે?”

“હા!” છોકરીએ એની સામે આંખો રિચર કરી જવાબ આપ્યો.

એની ઉંડી આંખો તરફ બેલનાર જરા બેધ રહ્યો. “અમારી સાથે આવીને દેખાડી નશે?”

“આમ સીધા રસ્તે ચઢને ડાબી બાજુ જજો.” છોકરીએ જવાબી જરાએ મરજ દેખાડ્યા વિના કહ્યું. ને પેલી સ્ત્રીએ તરફ જોયું. એમનાં લુગડાં ને દાગીના બેધ છોકરીની આંખો વખાણમાં ચમકી રહી.

“લે છોકરી,” પહેલાં જે ગૃહસ્થે એને બોલાવી હતી તેણે હાથમાં ચાર આની કાઢીને ધરી. છોકરીએ ચમકીને તેની તરફ જોયું ને તરત પુઠું ફેરવી પાણી ભરવા માંડ્યું. લંબાવેલો હાથ પાછો ખેંચી જરા ખસીઆણો પડી તેણે કહ્યું: “ચાલો, તડકો ચાય છે. જતા ચઢએ” અર્ધાં એને મળેલો સત્કાર બેધ હસી પડ્યાં ને ચાલવા માંડ્યું.

છોકરી પાણી ભરીને ઘર બહાર વળી. નદીને પટ વટાવે તે પહેલાં એક સ્ત્રી ઉતાવળી સામી આવતી દૂરથી દેખાઈ. “જસુ! ક્યારની શુ કરે છે અહીંઆં? પાણી ભરવા મોકલી તો નદીએજ ખેસી રહી. તારાથી તો તોળા છે બાઈ!” આવનાર સ્ત્રી છેક નજીક આવી પહોંચી ને શબ્દોની સખ્તાઈને ખોટી પાડે એવો હેતુભર્યો હાથ એણે જસોદા પર મુક્યો. એણે એના માથા પરનું ખેડું લંબ લીધું ને પોતાને માથે મુક્યું.

એ ડગલાં જતાં પહેલાં જસુએ વાત શરુ

કરી: “ભાભી! કોઈ મુંબાઈનાં માણસો આજ આવ્યાં છે.”

“ક્યારે?”

“ઝગડીએથી હોડી આવીને, તેમાં.”

“તેં કેમ જાણ્યું કે મુંબાઈનાં છે?” સુરજે વાતમાં રસ લઈ પુછ્યું.

“તે હું નહીં જાણું તો! તે દહાડે મેં જોયલાં ને પેલાં આવેલાં તે! એ બાયડીઓ પણ જોડે છે. ને એવાં સારાં લુગડાં ને ધરેણું પહેરેલાં. ભાભી! મને એવી એક ઓઢણી ન અપાવે!”

“આવતી દીવાળીએ અપાવીશ, જે તું ડાહી ચાય તો. લે, હવે ઉતાવળી ચાલ. તારા ભાઈ ઘેર આવશે તો વઢી કાઢશે.” ને બંને જણુ ઉતાવળાં ઘર બહાર વળ્યાં.

જસોદાને ભાઈ શુકલર્થનાં નાની નીશાળના મહેતાજી હતો અને વીસેક રૂપીઆ મહીને દહાડે પગાર લાવતો. જસોદાનાં માતૃપિતા મરી ગયાં હતાં ને તે ભાઈ ભાભીની સાથે રહેતી. ભાભીને કે છોકરાં ન હતાં. એને હાથે ઉછેરેલી જસોદા પર ધણુંજ વહાલ હતું.

જસોદાનો ભાઈ રામલાલ જરા કોધી હતો. પણ એની પત્નીની સુશીલતાને લીધે એના ઘરની લોકપ્રિયતા ગામમાં ફીક હતી. જસોદા બહાર વાર-ભાઈની નીશાળમાં જતી ને થોડુંથોડું શીખતી. એની બુદ્ધિમાં તીવ્રતા હતી ને સારા સંયોગોમાં એ છોકરી ઉગી નીકળે એવી હતી. એ બહાર વાર ત્રુટક ત્રુટક અક્ષરે બીજા કે ત્રીજા ચોપડીમાંથી વાર્તા કાઢીને વાંચતી ને એની ભાભી એના પર ખુશ થઈ જતી. એને મન જસોદા જેવી હોશીઆર છોકરી આખા ગામમાં કેમ નહતી.

બંને જણુ ઘરમાં પેલાં અને થોડીવારે રામલાલ ઉતાવળો ઉતાવળો ઘરમાં આવ્યો: “જસુ! તારી ભાભી ક્યાં ગઈ?” તેણે ઘરમાં

આવતા યુમ પાડી સુરજ વહેલી વહેલી છાપુ લઈને વાચવા બેસ
બહાર આવી “આજ આપણે ત્યાં મેંમાન ‘સુરજ એક અક્ષર બોલ્યા વગર રસોડામાં
જમના આવવાના છે શેડીઆ લોકો છે તે ગાંધ ને મહેતાજીની જમનાની તેઆરી કરવામાં
લાડુ કરજો” તેણે આજ્ઞા કરી સુરજને તેને ગુલામ એ જાણતી કે મહેતાજીનો મીઝજ
કાણુ છે એટલુ પુછવાની હીમતે નહીં થઈ તે જમવાનો વખત જરાક મોડો થઈ જાય તો
રામલાલનો કોપી સ્વભાવ જાણતી થોડીવારે એ મધુ પોતાની મેજેજ કહેશે તેની તેને ખાતરી હતી

રામલાલે પાછડી અને ખેસ કાઢી ખીંચી પર મુક્યા
“આ મુખાખના શેડીઆ લોકો ગાંડા તો ખરા તે ગમે ત્યારે જના કરવા નીકળી પડે ”

‘કોણુ આવનાનુ છે ?’ સુરજે ખીતા ખીતા પુછ્યુ

‘ મને બહુ પાડી ખમર હશે ને ? પેરો ક્યાશ કર ગોર દોડતો નીશાળમાં આવી ને મને કહે કે, ‘રામુભાઈ ! મારી ગોરાણી બહુ માદી છે ને પેર યજમાન આવના છે આજનો દિવસ તમારે પેર એમને જમાડવાની ગોઠવણ કરો તો પાડ નહીં લુટુ તમારીજ ન્યાતના છે ’ આપણે ધાર્યું કે કામનો માણસ કે જાણી હા કડી

‘સા . લોકોએ વગર નખતના આવીને ફૂંખ દે છે તો ” ઉનાચળે ઉતાવળે રામલાલ મહેતાજી બોલ્યા ને ખડકીમાં પડેલી પાટ પર જઈને ગામની લાયબ્રેરીમાંથી લઈ આવેનુ

અગીઆરેક વધની ઊકરી નગીને રેતીમાં બેઠા ચાઉ કરીને માગતી હતી

રેકાણે રહેતો નહીં ‘જમુએ કહ્યા તે પેલા મુખાખવાળા શેડીઆ નો ન હોય !’ એન મિચાર રજુઓ ‘જે હોય તે આજે એટલે ખમર પડશે’

જમી ઉઠ્યા પછી સુરજે સોપારી એલથી કાઢી મુક્યાં. ડોલરે એક દસ રૂપીઆની નોટ કાઢી સુરજની તરફ ધરી. “તમે આટલી બધી મહેનત લીધી તેથી અમે બહુ ખુશી થયાં છીએ” તેણે કહ્યું.

જસુની આંખો ગુરસામાં ચમકી ને ગરીબ સુરજનું અંતર પણ આ અપમાનથી તો ધવાયું. “બટ્ટેન ! અમે વીશી માંડી નથી. પૈસા રહેવા દો. ગામમાં બહુ બાહણો છે તેમને દાન કરજો” ડોલર ખસીઆણી પડી ને થોડીચારે તેણે જુમ પાડીને કહ્યું: “લગવતલાઈ ! આપણને મોઢું થશે હોં. ઉડવાની તૈઆરી કરો તો ઠીક.” પુરુષો બધા ઉઠ્યા, ને નોકરો જમતાં હતાં તેમને ‘જમીને આવી પહોંચજો’ કહી બધાં ઉતાવળાં ઉતાવળાં મહેતાજીને અધુરી વાત પુરી કરવાની તૈક આપ્યા વિના ચાલી નીકળ્યાં. બલા રામલાલને મુખાઈગરાની વિશિષ્ટતાનો અભિપ્રાય વધારે દૃઢ થયો. પત્ની આગળ એમણે મહેમાનોની ખાનદાની ને એકવાર મુખાઈ ગએલા સારે મોટા શેડીઆઓના પરિવચ્ચમાં પોતે કેમ આવેલા તેનું તેમણે ખ્યાન કરવા માંડ્યું. પતિના અભિપ્રાયમાં શંકા લાગતી હતી છતાંએ એ કહે તેનાથી જુદો અભિપ્રાય દર્શાવવાની સુરજમાં હોંમતજ ન હતી તેથી તેણે મુગા મુગા સાલજ્યા કયું.

૩

જસુતા બાળક મન ઉપર મહેમાનોની છાપ ધણી વખત સુધી રહી એણે જરા જરા પોતાના ઉચ્ચારો સંધારવા માંડ્યાં. નીશાળમાં વધારે નિયમિત રીતે જવા માંડ્યું. કોઈ ન જુએ. સારે ચાલવામાં તેમનું અનુકરણ કરવા માંડ્યું. ગામની સ્ત્રીઓએ એક સવારે એને વાંકો મેથો પાડેલી આશ્ચર્યથી જોઈ.

એને પોતાના કપડાં ઉપર તિરસ્કાર આવતો.

પોતાના ગામનાં માણસો તેને અનવડ લાગવા માંડ્યાં. પોતે પણ મુખાઈ જેવા શહેરમાં રહે ને સારાં લુગડાં પહેરી નીશાળે જાય તો પેલી ડોલર પાંખડી જેવીજ થાય કની ?

સુરજ એનામાં ચએલો ફેરફાર જોતી. એને એના પર બહુજ વહાલ હતું. એણે આખી જીંદગીમાં ભેગા કરેલા દસ પંદર રૂપીઆ કાઢ્યા. ને કમ્બુતરખાના પડાવી ગામના પ્રેમા દરજી પામે એ પોલકાં, એ ચણીઆ ને એ ઓઢણી છાતામાના જમોદા માટે કરાવ્યાં પોતાની બધીએ ખાનગી પુંજ આમ ખરચી નાખતાં એને જરાએ સંકેત થયો નહીં પણ જસુતે થવાના આનંદના વિચારે એનું હૈયુ ઢરખાયું.

જન્માષ્ટમીને દિવસે જસુ સવાર પડી સારથી તૈઆરી કરવા લાગી. એણે જરા મુખાઈગરી રીતે માયું હોજવાનો પ્રયત્ન કયો. કપાળમાં ઝીણી ટપકી કરી ને એક ઝાંખા પડી ગએલા જુના પુરાણા આરસામાં નેપું. પેલીએ જેવી રપાળી તો તે લાગતી હતી તે વિચારે એ હમી પણ છોટના ચણીઆ ને ચુંદડીની ઓઢણી પર તેની નજર જતાં તેનું મુખ કરમાયું.

“જસુ ? પેલા પટારા પર મેં કાંઠી મુક્યા છે એ લુગડાં પહેરીને આવજો.” બહારથી અવાજ આવ્યો: “પટારા પર બીજાં કયાં લુગડાં કયાં હશે ? પોતે સૌથી સારામાં સારાં જોઈનેજ આજ કાઢ્યાં હતાં.” જસુનું મુખ બીજાં છેક ગામડીઆ જેવા કપડાં પહેરવાને વિચારે કરમાયું. તે સારે હૈયે પટારા પામે ગઈ. તેનાથી અગ્નયખીમાં ચીસ પડાઈ ગઈ. “લાલી ! આ કોનાં લુગડાં ?” તે દોડતી પરસાળમાં પાછી આવી. “મારાં કે ? તેં ક્યારે લીધાં ?”

સુરજને તેનો આનંદ જોઈ સંતોષ થયો ને પોતાના ખરચેલા પૈમાનું તેને સાર્યક લાખું.

પણ ઓસરીમાં રામલાલ બેઠા હતા તે ઉઠીને એક ત્રાડ પાડતા એકદમ આવ્યા, ને જસુના હાથમાંથી તેમણે તે લુગડાં ઝુંટાવી લીધાં. તેમનો મીઠાજ ગયો.

“કાણે આ લુગડાં લીધાં? હું અહીં આ કમાઈ કમાઈ ને જત ધસી નાખું ને આ રાં....ને હીસાબ છે? લુગડાં લઈ આવ્યાં! પેલી મુંબાઈ ની રોકાણીઓ ચપ્પને ફાટી જવું છે?”

આ વાક્યધારાની વૃદ્ધિ નીચે જસુ ને સુરજ બંનેનો ઉત્સાહ મરી ગયો.

ધરના પૈસા નથી વાપર્યાં. મેં બેગા કર્યાં તે પૈસામાંથી કરાવ્યા છે.” સુરજે માંડમાડ કહ્યું. રામલાલ એ

લુગડાં સુરજના ખાતળી પૈસામાંથી આવ્યા. એમ જાણતાં વધારે ચીડવાયા. “બાપડીઓ ધણીને છેતરીને પૈસા ભેંગાં કરે. જુઓ આ કળજીગની પતિવ્રતાઓ.”

રામલાલનો મીઠાજ જાય સારે તેની સામે બોલવાનું કે ઉભા રહેવાનું કોઈનું ગળુ નહતું તો આ ખીચારી બે અબળાઓનું શું ચાલે? રામલાલની જીભ ચાલતી ને બંનેની આંખમાંથી

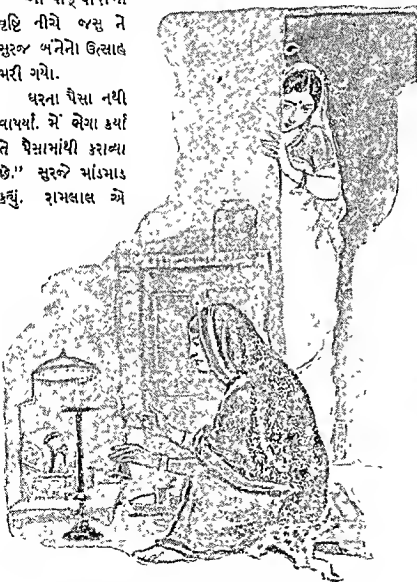
ચોધાર આંસુ પહેતાં, પણ બંનેના મુસાખે ધર આગળ કોઈ રામલાલનું નામ પુછતો આવ્યો.

“ભાઈ! રામલાલ મહેતાજીનું ધર કયું?”

“હું જ રામલાલ. શું છે?” રામલાલ લડવાનું વીસરી બહાર નીકળ્યા.

“હ, હું ગંગા-પ્રસાદ શેઠને ત્યાંથી મુંબાઈથી આવું છું. પેલા આપને ત્યાં જમી ગયા હતા તે લગવત પ્રસાદ શેઠના એ પિતા યાય.” આવનાર માથુસ દેખીતો કોઈ ગુમારતા ન્વેલો લાગતો હતો તેણે કહ્યું.

“આવો આવો, ધરમાં આવો.” મુંબાઈના શેઠનું નામ સાંભળી મહેતાજી વિવેક કરવા મંડી પડ્યા. તે આવનાર માથુસને પાટે બેસાડ્યો

મજીકુંવર રોકાણી ધીની દીવીઓ સુજગલી પૂજમાં બેસતાં ત્યારે એમના જાનરમાન દેહ તરફ એ નજર રહેતી.

“જસોદા! મોપારી એલચી મુકી જળે.” થોડીવાર વિવેક ક્યાં પછી મહેતાજીએ પુછ્યું: “કહો શેઠ! શું કામ છે?” બીજો કોઇ માણસ ન કરી શકે એટલી ઝડપથી એમણે સીધો સવાલ પુછ્યો.

આવનાર માણસે ધરમાં ચારે તરફ નજર ફરી ને મોપારી એલચી મુકવા આપેલી જસોદા તરફ પણ ધારીધારીને જોયું ‘છોકરી તો હીક છે પણ ધગ કંઈ સારું લાગતુ નથી.’ તે મનમાં બબડ્યો. તેણે રામલાલનો સ્વભાવ ધરમાં પેસતાં પહેલાં જોયો હતો. તેને તેનો ટુંકકું પંચીકિ પહેરેલો દેખાવ ધણેજ કહગો લાગ્યો. ‘શું શેડીઆઓનીએ પસંદગી છે? આંગણે આવે ત્યારે વેવાઇ શોભે એવા તો બહુ. પણ ન્યાતમા કન્યાઓની અછત તે કરેએ શું?’

“મહેતાજી! તેણે મોટેથી કહ્યું; “ધણી સમાચાર લઇ આવ્યો છું. શેઠે મને ચિ. ગાયત્રીપ્રસાદ માટે આપની બહેનનું માંચું લઇને બાકીઓ છે. આપને તો ઘેર બેઠે ગંગા આવી. આપની બહેનનું નમીય બહુ તેજ કરે છે હાં.”

મહેતાજી તો ડઘાઇજ ગયા. મરકરી કે સાસું તે પણ તેમને સમજાયું નહીં. “શું! શું કહ્યું?” એમણે ડોળા ફાડીને ઘોટો પાડીને પુછ્યું.

દીનાનાથ જરા દરચો અને ફરીથી પોતાનો આવવાનો ઉદ્દેશ કહી સંભળાવ્યો. પરસાળમાં બેઠેલાં સુરજ અને જમોદાનાં આંસુ સુકાઈ ગયાં ને તેમણે કાન સરખા કરીને સાંભળ્યું. “સાંભળે છે કે? પેલા શેઠ આપણે ત્યાં જમી ગયા હતા તેનું માંચું આપણી જમોદા માટે લઇને આ લાઇ આવ્યા છે. ગોળની કાંકરી લાઇ. શુકનમાં મોં મીડું કરીએ.”

“મહેતાજી! લઇ તમારે આ માગશર મહીને લેવાં પડશે કારણ કે નાના શેઠનો વિચાર આવતા માર્યમાં વીલાયત જવાનો છે, ને શેઠને

તેમને પરણાવ્યા વગર મોકલવા નથી.” થોડીવાર આડી અવળી વાત ક્યાં પછી મહેતાજીનો ઉભરો જરા શમ્યો એટલે દીનાનાથે કહ્યું.

“તમે તમારે કહેશો ત્યારે. એક બીજાની સગવડ સાચવવી તે તો વેવાઇઓનો ધર્મજ છે ને” રામલાલે અસારથીજ પોતે વેવાઇ થયા હોય એમ માની લીધું અને “સાંભળે છે કે? આજે કંસાર કરજે” એમણે તરતજ સુરજ વહુને આજ્ઞા આપી.

પોતાની હાથની ઉછેર જમોદાને આમ સારું સાસરું મળતાં સુરજને ખુબ આનંદ થયો. કાણુ જાણે થી રીને થોડીવારમાં તો આખા ગામમાં ખબર પડી ગઇ ને કાઇક દહાડો મળનાર લેટા પણ આજ મળવા આવ્યાં. “છોકરી લાગ્યશાળી તો ખરી” “અરે એન! અમે જાણતાંજ હતાં કે પૂર્વજન્મની દેવકન્યાજ આ તમારે ઘેર આવી છે; “એનું રૂપજ કહી આપે છેને.” વગેરે વગેરે વાકયો સંભળાવા લાગ્યાં. સુરજે હપ્થી બધાનો સત્કાર કર્યો.

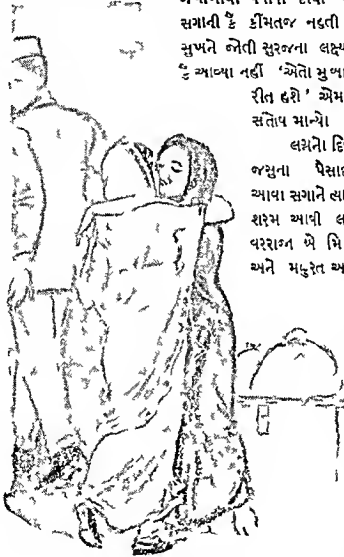
૪

લગ્નના દિવસ પામે આખા તેમ તેમ જમુને મન શીકર થવા લાગી. પોતાનાં મુખાધરમાં સાસરીઆં જન લઇને આવશે અને પોતાનાં ગામડીઆં સગાને જોશે તો શું ધારજે એની ચિંતા એને પેડી. પોતાનાં લાઇ લાભી પણ કેવાં દેખાતા હતાં? નાનેથી મોટી કરનાર આવી હેતાળ લાભી અને લાઇ માટે આવો વિચાર કરતાં એને શરમ આપી, પણ છતાં ધણીવાર એ વિચાર આવ્યા વિના રહેતો નહીં.

એક વાર જમુની સાસુ મુખાધરી એને જોવા આવ્યાં. ઉતરવાનું તો એમણે ગામની ધર્મશાળામાં રાખ્યું હતું ધરમાં આવતાં એમણે નાક ચઢાવી આમતેમ નજર નાખી અને સુરજની સાથે મોટા માણસની માફક થોડી વાત કીધી.

સુરજે બીચારીએ એની રીત પ્રમાણે તેમની આગતારનાગતા કરી 'જમોદા' વરને બોનાવે' લાવિ સામુએ આજ્ઞા કરી

મચિડુવર ગેઠાણીએ મનમા મોટા હીરાના લવગીઆ અને નાકમા અબકારા મારતી હીરાની સળી પહેર્યા હતા એમના બીજા સવ અગો પશુ એમની પદવીને યોગ્ય અલકારોથી ગોલના હતી ચીનાઇ રેશમનુ ભરેનુ ગાજ અને મનારસી ખડની ઓળાથી એ ભારે ખમ લાગતા એમણે આરંભમાં થી આનતીજશો દાને ગભીરાઇથી જોઇ હોઠકરી તો ગમી પશુ એનો દેહાર કે એમને પસંદ પડ્યો નહોં આ વહુપર સદા એ દાખ રાખી શકારો એ વિચારે જગ સંતોષ પશુ થયો

પોતેજ જવાબદાર હોય તેમ તે મનમા શરમાઇ આ સામુની પોતે વધવાની હતી એવું એના થી મનાયું એ નહોં

સામુ હુગડા, દાગીના, ને રૂપીઆ આપી ગયા સુરજના હેતાણ આદરને તેમણે ટુકા ને ટચ જનામોથી પનારી દીધો એમને મન વડુના સગાની કે કીમતજ નહતી જમોદાના લાવિ સુખને જોતી સુરજના લક્ષ્યમા માન અપમાન કે આવ્યા નહોં 'એતો મુઆઇના લોઢાની એની રીત હશે' એમ ધારી નઇ એણે સંતોષ માન્યો

લમનો દિવસ આવી પહોચ્યો જમુના પૈસાદાર સાસરીઆને આવા સગાને લા જન લઇ આનતા શરમ આવી લગનને આગને દિવમે વરરાગ એ મિના સાથે આવ્યા અને મહુરત આનતા ચાર મગળ દેશ ફરી લાધા મહેતાળને આગે આ વેલુ આપુ ગામ જમોદા કુતરના ધન્યમાન્ય પર વારી ગયું જમાઇગજના રૂપ અને વૈભવ જોઇ સુરજની છાતીએ રેતરેત ઉંચી અરી

જમોદાનું હૈયું

ધનકતુ હતુ ને

ગાલ પરથી લોહી ચડતિતર થતુ એણે સાસુ અને લાભી વચ્ચેનો ફેર જોયો એણે સામુની આખમા ને શખ્દોમા મહેલી મોગઇ જોઇ આવી લાભીને આપુ ધર હોવા માટે જાણે

જમોદા વાતો બાઈ તો ગયા

જસોદાને લઇને જવાની તૈયારી થરા માડી જનમા આવેના આ ગામડીઆઓની વચ્ચે રહીને કટાણી ગયા હતા મનેનાળના એક દિવસ વધારે રહેનાના આગ્રહ છતાં એમણે

ત્રીજો દિવસે

જવાની બધી તંઆરી કરી મુકી

દીકરી જેની નણુંદને વળાવતા જાણે જીવન-
માથી કોઇ અગત્યની વસ્તુ લઇ જતુ હોય એવુ
સુગમને લાગ્યું. એણે આપતાં આસુને અપ-
શુકન ગણી ખાળી રાખ્યાં. “બહેન ડાહી થતે
અને જરા અપાવજે” આસુ ગળામા ઉતર્યા
હોય એવા ગળગળા કંઠે એણે કહ્યું જમ્મએ
જવાબમા માન બે આસુ પાડ્યા.

“જમાઇગજા! મારી જમ્મને સાચવજો એને
કોઈ દહાડો મે નજરથી અજાગી કરી નથી”
તેનો અવાજ રુધાણે રામલાલની આખમા
પણ અજાગીઆ આવ્યા એમનુ દુક ને જાડ
આખુ તરીર એક દુસકાથી હાંપુ જમ્મને કોઇ
નિસ ન મતાવેલા ભાવથી એમણે છાતી સરસ
આપી

“કે શીકર વરગો નહીં જમોદા કુવર તો
ગાનની રાણી જેટલુ સુખ પામશે” જમાઇ
રાજની વતી સાથે આવેલા દીનાનાથે જવાન
દીધા. “એ હવે મુત્ત જાય છે.
હોડી હકારો” તેણે ખજામીને આગા કીધી
તોડી છુટી અને નમદાના પટ પર તેણે ધીરે

ધીરે સગવા માંડ્યું. હોડી દેખાઇ ત્યાં સુધી
સુરજ ને રામલાલ કીનારે ઉભાં રહ્યાં

ઉજ્જવલ આશાઓથી નવવધુનુ અતઃ
ભરપુર હતુ એના બાલક હૃદયમા પતિના પ્રેમની
સમજણ ન હતી એના તરંગોમા અધીતપડ
કે ન મળે એવુ કશુએ હતુ નહીં એની ની
જીદગીની કપના ઘણી સુખદ હતી એને મન
મુબાઇ એટલે અવકાશુરી, લાના માનરીઓ તે
દેવો અને ત્યાની સ્ત્રીઓ તે અપ્સરાઓ હતી
પોતે પણ એમાની એક થવાની હતી એટલા
વિચાર માત્રથી તેને મુખ લાગતુ હતુ એને
બાલપણુનુ ઘર તે ગામ મુકતા; વહાલી ભાની
તે પનીહારી સંપરો મુકતા શોક નહોતો થતો
બાર વર્ષની બાલક યજ્ઞોદા વિધિની સુચનને
બગે પરિચિતમાથી અપરિચિતમાં પ્રમન ચિન
એચાઈ

સામે કીનારો તે ભાઇ ભાબી ઝાંખા થન
ગયા હોડી કીનારે આવી જમોદાએ એક “કે”
નજર પોતાના ગામ બણી નાખી મુખ લાગુ
હતુ છતાંએ એકવાગના પોતાનાને મુકતા સ્ત્રી
આખમા આમુ આવ્યા અને ગારી ચાલી

પ્રકરણ ૨ : યજ્ઞોદરા

જમોદા માત્રે આરી તે દિવસે યજ્ઞા માણુગો
નવવધુને જોવા એકઠા થયા હતા માસુએ
એની સમક્ષ એનુ નામ બદલુ અને સાદી
જમાદાને બદલે યજ્ઞોદરાકુવરનુ એમના ઘરને
ગોળે એનુ ભારેખમ નામ એમણે એને આપ્યુ
દીકરો પ્રમન થાય અને વદુતો ભાર પડે એરી
એમની માન્યતા હતી એટલેક અંશે એમની
માન્યતા મદગ પણ થઇ

યજ્ઞોદરા-જમાદા-એ મુગાઇનુ જે સ્વપ્ન ધાર્યુ
હતુ તેનાથી અદીઆ બધું નતુ નતુ જુદુ જુદુ-

જ હતુ દગિણીથી ચચા અને ધુડી ફેર
યજ્ઞોદરા નરી મદિની વચ્ચે એકદમ આરી પગી
એને એ સદિના ગીત ગીરાને, તેા કાવ
કાનુતો કરુજ ખજા નહોતુ યોગદિવસ નો સ્વપ્ન
કોઇજગ વમા જુવાં પડેલા ગરીમજા બની મને
પ્રાણી જેની દશા થઇ ચવાવેએ દોડીઅવદન
છના ઘણીવાર ભાન વિનાની દેખાની સ્વપ્ન
માસુના પ્રનાપ અને તાપમા એ આસે
અમએથી નેતી મરકગી થતે એ બીકે એકેકે
માસવાનુ પણ બાએજગ સજગ

એનું એક સ્વપ્ન અહીંયાં સફળ થયું નવાં નવાં કપડા અને અલકારો તેને સન્માનવામા આવતા વહુ 'લાલ' ને લાયક થાય માટે એનું રૂપ વધે એવા પ્રયત્નો કરવામા આવતા પણ જે

તરફ રમુજથી જોઈ રહેતો. ઘરમા રહેનાર આશ્રિતો વહુની કે કે ખોડ શોધી મણિકું વર શેઠાણીની મહેરબાની ખેચવા પ્રયત્ન કરતા આ બધાની વચ્ચે એકલી અડુલી યુગળાતી જસોદા નો રેવાજના પાણી ભરતા વધેવો તનમનાટ બધો સમાધ ગયો.

આમ ને આમ એના મેએક વર્ષ વહી ગયા આ બધા નખતમા એક પણ વખત તે શુક્ર તીથ પાછી નહોતી મળ લાલ લાલીએ એક બે વખત મોકલેનું આજી સાસુજીએ પાછું

અકળાએલી યશોધરા નાચે નગર નાખતી હશે

કરાય તે બધું માત્ર કરવાનેજ ખાતર કરાવુ મુશ્કેલીનારી જેવું એને હોસથી જોઈ રહેનાર કે વખાણનાર લા કેઈ નહોતું સાચું એને થડે ધેટે બનાવતા, ભગવતપ્રસાદ એના

મબંધ હવું એવાઓને સાથી ન્યા લીધી તે ઉપકાર કે ઓછો નહોતો, એટલે હવે એમની સાથે વધારે સખંધ રાખવાનો એના સાક્ષીઆ નો જરાએ પિયાર નહોતો.

ચૌદમે વળે તેને ચોરડો કરાવ્યો. અસંસ્કારી છતાં યશોધરાએ પતિને માટે કે કે કદપનાઓ કાઢી હતી. પણ એના આવ્યા પછી મહેરબાની દાખલ કોઈવાર જરા હસવા સીવાય વધારે સંબંધ ભગવતપ્રસાદે એની સાથે કેળવ્યો નહોતો. એ પતિનો ધાટીલો દેહ બારણામાં ભરાઈ વાર વાર જોતી. એની એક નજર કે શબ્દ છૂતવા માટે બને તેટલા મધા પ્રયત્નો કરતી. એને માટે સરસ સરસ વાનીઓ બનાવવાની ખાસ કળા એણે કેળવવા માંડી હતી. ભગવતપ્રસાદ એ કાણું કરી છે એટલું જાણવાની પણ બાએજ તરફી લેતો.

ધીરેધીરે એણે સાસુ સસરાને છૂતવાના પણ ધણા પ્રયત્ન કરવા માંડ્યા. મણિકુંવર શેઠણી ધીની દીવીઓ સળગાવી રેશમી કપડાં પહેરી ઠાઠમાં પુખ્તમાં ખેસતા હ્યારે એમના ભવ્ય લાગતા જાનરમાન દેહ તરફ એ લક્ષિત બાવથી જોઈ રહેતી. સસરાજીને માટે પાનની સુદર પટ્ટીઓ કોઈ અદૃશ્ય હાથોએ ધણી સુધઃ રીતે તૈયાર કરેલી દેખાતી. ધરની ઝીણી ઝીણી બાબતો એ સાસુજીએ રચેલા રીવાજ પ્રમાણે અને પોતાના નાના મગજની અક્ષલ તેમાં ન દેખાય તેવી રીતે બેળવીને કરવા પ્રયત્ન કરતી. એ સદા પ્રકૃષ્ઠ અને ઉત્સાહી દેખાતી. દુઃખ એને કદી લાગતુંજ નહીં, કારણકે એણે દુઃખ કદી જોયું કે જાણ્યુંજ નહોતું. એની કદપનાએ પણ આથી કે વધારે નહોતું રચ્યું કે તેને અસંતોષ થાય.

૨

ધીરેધીરે સાસુએ વહુની કુલિનતા અને સુજનતા જોઈ. ગામડીઅણુ વહુ તરફ એમણે કહણ કરેલા હૃદયમાંથી પણ ભાવની મેરો ધ્રુતવા માંડી. અને આવી દેવ સમી વહુ તરફ પુત્રની બેદરકારી દૂર કરવાના કે કે પ્રયત્નો એમણે

ચોળવા માંડ્યા.

ભગવતપ્રસાદના મનમાં યશોધરાને માટે અણુમો હોય એવું દેખાતું નહોતું. પણ એને માટે એના મનમાં પ્રીતિ હોય એવું પણ લાગતું નહોતું. મણિકુંવર શેઠણી વહુના વખાણ કરે તો તે જરા હસીને સાંભળતો. યશોધરાના ખીતાં ખીતાં કરાએલા રીઝાવવાના પ્રયત્નો તરફ એ ધણીવાર બેદરકારીથી અને કોઈવાર સંતોષ બતાવી જોતો. એ હંમેશાં તેની સાથે માધાથી વર્તતો પણ એ સામો એની એક પ્રકારની મહેરબાની સીવાય કે દેખાતું નહીં. અને યશોધરા પણ પતિની મહેરબાની કોઈને કોઈ સ્વરૂપમાં દેખાય તો ઓછી ઓછી યદ જતી.

યશોધરા હલુ બાલક હતી. એનું સ્ત્રીત્વ વિકસ્યું કે કાલ્યુ નહતું એની જીંદગીમાં એણે આથી વધારે સારો પતિ જોયો કે કદાચો નહોતો. એના ગામમાં એના બાઈ સદાએ એની ભાણી પર મીઠાજ કરતા. કેટલાક અણુધર પતિઓ પત્નીની દંડથી પણ પૂજા કરતા. એને ભગવતપ્રસાદમાં કેપણુ ઉણપ કેમ લાગે !

કોઈક વખત-માત્ર કોઈક વખતજ એને અસંતોષ થઈ આવતો. એની બેટોનો અનાદર એને કોઈક વખત બાલકની રીતે સાલતો. એક વાર એક મુંઝ ગુલપટ્ટો એણે ધણા દિવસના પરિશ્રમે તૈયાર કરી ભગવતપ્રસાદના હાથમાં આતુરતાથી મુક્યો. ‘સારો છે’ ભગવતપ્રસાદે જરાક નજર નાખી જવાબ દીધો. “તમે પહેરશો ?” ખીતાં ખીતાં એણે પ્રશ્ન પુછ્યો. “હું ? હા, ગણપતને કહે કે મારા કપાટમાં મુકે” આ પછી દિવમેના દિવમે યશોધરાએ પતિના ગજા પર તે જોવાની આશા ગમ્યાજ કાઢી. એની એ આશા કદી સફળ થઈ નહીં. એણે એ વાત ફરી સંભારવાની હોમત પણ કરી નહીં.

આવા નાનાનાના બનાવો કાઠકાઠવાર એના બાલક હૃદયમાં ભરાઈ રહેતાં અને કાઠ કાઠ વાર એકાંત મળે થોડાં અશ્રુ પડાવતા. પણ તેના ઉગતા જીવનમાં આવો પરિતાપ બહુ ટકતો નહીં. ધડીવારે બધું વીસરી એ પાછી તે આનંદી અને સંતોષી યશોધરા બની જતી.

આ પછી બેએક વર્ષે એાચીતાં સાસુ સસરા ઘરનો બધો ભાર યુવાન દીકરાવહુને માથે નાખી ઉપડી ગયાં. સાસુએ મરતાં મરતાં વહુને દીકરાને પાસે બોલાવી અર્શીવાદ આપ્યા અને યશોધરાને ઘરનો મોભો સાચવી રાખવાની ભક્ષમણ કીધી. એક ઉંડો નિઃશ્વાસ નાખી એમણે પુત્રનાજ હાથમાં પોતાનો પ્રાણ છોડ્યો.

એકદમ ભાર માથે પડવા છતાં યશોધરાએ સાસુજીની પ્રજ્ઞાલિએ ધર ચલાવવાનો પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો. એણે વગર વખત ની ગંભીરતા ડેખવવા માંડી.

સાસુના અનુકરણે એણે પૂજા, પાઠ અને દાનપૂણ્ય ચાલુ રાખ્યાં. સાસુની માફક એણે માધવબાગ જવાનું શરુ કીધું. આશ્રિતો અને સગાઓમાં એણે પહેલાં નો સંબંધ સાચવવાનો પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો. ઘરનો બધો વ્યવહાર મચિ-કુંવર શેઠાણીની કળેજ એણે જારી રાખ્યો.

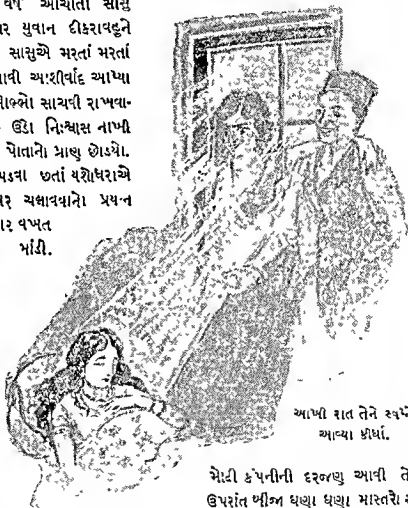
૩

ભગવતપ્રસાદના ઘરનું બધું તંત્ર થોડા દિવસમાં ફરી ગયું. એ ફરફારનો વિધાતા ભગવતપ્રસાદ પોતેજ હતો. એણે પોતાની અને યશોધરા-

ની જીંદગીનો બધો ક્રમ બદલી નાંખ્યો. એણે આ ફરફાર કરવાનો પહેલેથીજ નિશ્ચય કર્યો હોય એમ જણાતું હતું.

આ ફરફારના સૌથી વધારે પ્રયોગો યશોધરા પર થવા માંડ્યાં.

એને રીતભાત શીખવવા એક મહત્ત્વ રાજ આવવા માંડી. એને સંગીત શીખવવા એક

આખી રાત તેને સ્વપ્ના આવ્યા કીધાં.

મોટી કંપનીની દરજ્જા આવી તે તે ઉપરાંત બીજા ધણા ધણા ભારતરો શરુ થયા. ભરવા ગુંથવાને માટે એક પારસણ, અને અંગ્રેજીને માટે એક ભારતર, સંસ્કૃતને માટે એક સાસ્ત્રી પણ ખરોજ.

યશોધરા આ બધી -સેનાની વચ્ચે બહારાષ જતી. એને હંમેશાં એ બધાના અભિપ્રાય પર

જીવવું પડતું. એની સલાહ કોઈ પુછતું નહીં. એ ગામડાની એટલે એને કેં આવડે નહીં એમ બધાને મન વસી ગયું હતું.

તેનો પતિ ભગવતપ્રસાદ પણ પિતાના મૃત્યુ પછી સંપત્તિના બળે એક આગેવાન શહેરી ગણાવા માંડ્યો હતો. દર શનિવારે રેસમાં જઈ ગવર્નરની સાથેની બોક્સમાં બેસવામાં એ માન સમજતો. મરકારી પાર્ટીઓમાં એને આમંત્રણ મળતું. આબરુદાર કલમોની આબરુ એની હાજરીથી એ વધારતો.

જસોદા-યશોધરાની કેળવણી એ આનું આડકતરું પરિણામ હતું પત્નીને સાથે ફેરવવી હોય-ફેરવવી પડતી હોય તો ધણી વસ્તુઓ એનામાં હોવાની આવશ્યકતા હતી. યશોધરાનો એમ ફરવાનો મનુષ્ય પ્રાણી તરીકેનો હક્ક હતો એટલા માટે નહીં પણ ભગવતપ્રસાદની પત્ની તરીકે એને સુંદર ને સુવરેલા કપાણું એ અગત્યનું હતું.

શરુઆતમાં એ ધણીવાર ભુલો કરતી-થઈ જતી. આ હાલંગી એણે ધારી હતી તેનાથી છેક જુદી હતી. એની સાસુ જેવાં યતાં એને સહેલાઈથી આવડત. પણ મીસીસ ભગવતપ્રસાદ-કદાચ ભવિષ્યની લેડી યશોધરા યવાનું કે જુદીજ નતનું હતું. પણ વય અનુભવ અને જ્ઞાન વધતાં ગયાં તેમતેમ એને પતિની બેદરકારી સાલવા માંડી હતી. અને તેથી એને આકર્ષવા એને ગમે એવા સૌ પ્રયત્નોમાં તે હોંસબેર લાગ લેતી.

એને એના પતિ પર ભાવ હતો. એના રુપાળા અંગનું એને કેં અજળ આકર્ષણ હતું. એના એક પ્રશંસાના શબ્દને માટે તે દિવસો સુધી મહેનત કરવા તૈયાર રહેતી. કોઈવાર અડધી ગંભીરાઈથી એ પ્રશંસા કરતો પણ ખરો; એને મન પતિને પ્રસન્ન રાખવો એ યશોધરાનો ધર્મ હતો, એટલે એને યશોધરા કે કરે તેની નવાઈ લાગતી નહીં.

૪

એક દહાડો યશોધરાને ખબર પડી કે તેનો પતિ તેને ચઢાતો ન હતો. મુનીમની વહુ ચંપાએ એક દહાડો એને બધી વાત કરી. “ભાભી! એમને તો એમની સાથે કોઈજામાં સર રુધાઈ દાસની છોકરી બણતી હતી તેમને પરણવું હતું. પ્રમદાભાભી જીવતાં હતાં ત્યાં સુધી તો એમના થી કે ન બોલાયું પણ પછી એમણે એનું માથું કરાવ્યું. પણ શ્રીમતીએ એવો જવાબ કહાવ્યો કે ભાઈને હાડોહાડ લાગી ગયું.”

“શું કહાવ્યું?” યશોધરાએ આતુંતાથી પુછ્યું.

“ના, ભાભી! નહીં કંઈ. શેઠ જાણે તો ગુસ્સે થાય.”

“ના, ના, કહો. એમને હું નહીં કંઈ.”

“એના અભિમાનની વાતજ જવા દોને. કહે કે આવા વેપારીના છોકરાઓ મને પરણવાની ઇચ્છા કરે તે પહેલાં સાત જન્માસ તપ કરવું જોઈએ” ભાઈને તો એવું લાગ્યું કે એમણે ‘પણ’ લીધું કે એના કરતાંએ સરસ બૈરી લઈ આવું.”

“ત્યારે મને કેમ પરણ્યા?”

“કે ન્યાત બહાર જવાય છે! ભાઈ જાત્રાએ થી આવ્યા ત્યારે ચીનુભાઈએ શેઠાણીને તમારી વાત કરી. નાની ન્યાતમાં ખીજ મોટી છોકરીઓ નહોતી. ચીનુભાઈએ તમારા રૂપનાં ને હોંશીઆરીનાં વખાણ કર્યો. શેઠાણીને કહે કે ઘેર લાવીને કેળવીએ તો શ્રીમતી કરતાંએ સરસ થાય એવી છોકરી છે. શેઠાણીના ધ્યાનમાં વાત ઉતરી ને ભાઈને પુછ્યું નપુછ્યું ને શેઠ પાસે તમારું માથું કરાવ્યું.”

વાત સાંભળતાં સાંભળતાં યશોધરાનાં નરેશોરં પ્રદર્શાં. આંખો રડુ રડુ થઈ રહી. મુનીમની વહુએ તે જોયું ને તે પસ્તાઈ. “ભાઈને કહી દેશે તો!”

“ભાભી ! ભાઈસાભ, ભાઈને ન કહેયો... હોં, નહીં તો અમારા ઉપર નાહકના ગુસ્સે થશે.”

“ના, નહીં કહું. શીકર ન કરશે.” કહી યશોધરા ઉઠી ગઇ ને ચોરડામાં જઇ પતંગ પર પડતું નાખ્યું.

પણ ત્યારથી તેણે પતિને રીઝવવાની વધારે ને વધારે મહેનત કરવા માંડી. એના પતિને શ્રીમતી જેવી સ્ત્રી માટે મોહ હતો. એણે ત્યારથી શ્રીમતી જેવાં થવાનો નિશ્ચય કર્યો. એણે શ્રીમતીને જોઇ હતી. અને આ વાત પછી નજીવ લાગતા ઘણા ઘણા પ્રસંગો એને યાદ આવ્યા. એના પતિ એના વિકાસ તરફ કોઈવાર ખુશ થઇને જોતો અને કોઈવાર અધીરાઈ દેખાડતો.

શ્રીમતી જ્યારે જ્યારે તેને જોતી ત્યારે તેની આંખમાં તિરસ્કાર દેખાતો, એ બેરોનેટ વરને પરણી હતી તેના તોર એના મુખ પર સ્પષ્ટ દેખાતો. અન્યાર મુધી યશોધરા એને અભિમાનનું પરિણામ માનતી. હવે એનું ખરું કારણ એને સમજાયું. એ યશોધરાને સદાએ નાનમ અનુભવવાનો પ્રયત્ન કરતી. લગવતપ્રસાદ સાથે હોય સારે વિજેતાનો ગર્વ દેખાડતી. અને પોતાના મંડળમાં બેળાતી. એનાથી બધાં અંજાઇ જતાં એના તરફ કોઈનો ભાવ નહતો છતાં બધાં એને જિજ્ઞાસા અને પ્રશંસાની દૃષ્ટિએ જોતાં.

યશોધરાને આ બધું યાદ આવ્યું. શ્રીમતી જેવાં થવાનું એને એટલું અશક્ય લાગ્યું કે પત્રવાર તે હાંમત હારી ગઇ. પણ પતિને ગમે તે કાપાએ જીતવાના સંકલ્પે આર્યાના અંતરમાં નવું બળ આવ્યું.

૫

બીજાં પાંચ વર્ષ વહી ગયાં. યશોધરા બાળક મટીને યુવતી થઇ અને આ પાંચ વર્ષોમાં એ આજખાતી નહીં એટલી એ બદલાઇ ગઇ. એ પોને હવે મુબાઇની એક આગેવાન સ્ત્રી

ગણાતી અને શ્રીમતી યશોધરાને નામે બધે આજખાતી. એને ભુલ પગર સરસ કપડાં પહેરતાં આવડતાં. અંગ્રેજ અને સંગીનમાં તેણે કીક પ્રગટ કરી હતી. એ મોટર ચલાવતી ત્યારે લોકો જોવા ઉભા રહેતા. ડિનાળામાં શીતળ ટેકરીઓ પર જઇ એ સરસ થોડે બેસતાં ચીખી હતી. એનામાં એક પ્રકારની મનોહરતા હતી. શુક્લ-તીથમાં પાણી ભરેલાં હોવાથી એની ડોહી મરોડ-દાર ઠરસાવાળી હતી. એનાં છુંદણાં પણ એને વધારે શોભાવતાં લાગતાં.

લેડીઝ હાઇસ્કૂલની એ મેમ્બર હતી. એને ટેનીસ રમતાં સારું આવડતું, સ્ત્રીઓ એનું મુખ જોઇ અદેખાઇ કરતી. પુરુષો એના તરફ વખાણની નજરે જોતા.

ને છતાં એને કૈંક ઉંડું દુઃખ હતું. અનુભવે અને વૈભવે એને ઘણું શીખવ્યું હતું પણ તેમણે સ્વચ્છતા કે શાંતિ આપ્યાં નહતાં.

આ બધાં વર્ષોમાં એક એક ક્ષણ એણે પોતાની જાતને સુધારવામાં-શ્રીમતી કરતાંએ સરસ થવામાં ગાળ્યો હતો. પણ ધીરેધીરે તેના અંતરમાં નીરાશા આવતી હતી. આ જાતના પ્રયત્નોમાંથી એની હોંસ પણ ધીમે ધીમે ઓછી થવા માંડી હતી. એના પતિને એ જે પ્રયત્નો કરતી તેમાં કૈં વધારે હોય એવું વસતું નહોતું. એ જે કૈં કરતી સારે તે એને શ્રીમતીની કુટપટ્ટી-એ માપવા પ્રયત્ન કરતો હોય એનું યશોધરા મનમાં કલ્પતી. ધીરેધીરે એને પોતાની સ્થિતિ લઘાઇ કરવા માટે પાણેશા હાથીને કુકડા જેવી લાગતી ગઇ. તે માત્ર શ્રીમતીના દર્પદલન માટે આણેશા સાધન સીવાય કૈં વધારે નહતી.

એ કદી શ્રીમતીનું નામ ઉચ્ચારતી નહીં. પણ હંમેશાં એ પોતાની અને લગવનપ્રસાદની વચ્ચે ભૂતની માફક ઉમેત્રી હોય એવું તેને લાગતું. તે લગવનપ્રસાદને ચલાવી, તેની પુરુષત્વભરી

કાંતિને માટે તેને મોહ હતો, પણ હેમેન્ડમેશાં ભગવતપ્રસાદનો ધાક લાગ્યો. અંતર ખેલીને વાત કરવાનું તેને મન થતું પણ એના પતિના વર્તનથી એક જાતની અસ્પર્શતા તેને દૂર ને દૂર રાખતી હતી.

આ બધું છતાં તેના પ્રયત્નોમાંથી તે પાછી ન હસત, પણ એ દિવસ પહેલાં બનેલા એક બનાવે તેના સ્વમાનને હોડા ધા લાગ્યો હતો. ભગવતપ્રસાદની સાથે કલબના મેળાવડામાં ગઇ હતી ત્યાં તેની પાછળ થતી ટીકાના શબ્દો તેની કાને પડ્યા. “પેલો ભગવતપ્રસાદ નક્કી શ્રીમતીને લઇને ચાલ્યો.” અભાષણમાં કે બાળ્યોને બોલે તે શબ્દો મોટેથી બોલાયેલા હતા. સાંભળનારે શુ જવાબ આપ્યો તે યશોધરાથી સંભળાયો નહીં પણ પાછો પેલાજ બોલનારનો સ્વર આવ્યો.

“ખબર નથી! એને શ્રીમતી ન મળી તેથી ઘેરીને શ્રીમતીની નકલ કરાવી મન મનાવે છે. કુદ નહીં તો છાશ” બોલનાર ખડખડાટ હસી પડ્યો ખીજાંએ એક બે વાક્યો—“મોરનાં પીછામાં” “શ્રીમતીએ જળરી” યશોધરાના ધ્રુમતા મગજમાં પેઠા. અધુરામાં પુરું શ્રીમતી ત્યાં આવી હતી તેની અને પોતાની વચ્ચે દેખાતો ફરક તેણે પારખ્યો. શ્રીમતીની નજરમાંથી નીકળેલાં એક બે તાનાંભરેએ તેને વીંધી તેના આત્મમાનના સુરેચુરા થયા અને અપમાનની પરાકાષ્ટા તેણે અનુભવી.

૬

શુક્રવતીર્થના સંસ્કારો હોવાથી તેને પતિને છોડી જવાનું સુઝ્યું સરખુંએ નહીં, પણ તે પળથી તેણે નિશ્ચય કર્યો કે તે કદી શ્રીમતી જેવી થવાની નથી. તે ગમે તેવી યશ, વખતે સરસ પણ યશ પણ કેક જીવી જ રીતે. “પોતે શ્રીમતીનું અનુકરણ કદી કરવાની નથી અને કોઇ પોતાને નક્કી શ્રીમતી બનાવે તો તેમ થવાની પણ નથી.”

એણે પહેલાં કોઇ પણ વખત ન દાખવેલી દબતા આ નિશ્ચયમાં હતી.

વરવહુ વચ્ચે પહેલી તકરાર થવાનો પ્રસંગ સર જસાવાલાને ત્યાંની પાટીને દિવસે આવ્યો. મુંબાઈના બધા બડેખાંએ ત્યાં એકઠા થવાના હતા. યશોધરાએ નિત્યના નવી દબના પોશાકને બદલે આજ પોતાની પસંદગી પ્રમાણે શણગાર સજવા માંડ્યો. એણે ભરેલી જ્યોર્જેટને બદલે બનારસી કાળી રુપેરી તારની સાડી, ખંડનો સાંદી બાંધેલો પોલકો અને ખંડનાં સ્લીપર પહે્યા, વાળ જરા સાદી રીતે ને સીધા સેથો પાડીને ઓળ્યા. કપાળમાં ચંદો સહેજ મોટા કર્યો ધડકતે હૈયે તે બહાર આવી.

ભગવતપ્રસાદે સહેજ ઉંચી આંખ કરી. “મંદિરમાં જાય છે?”

યશોધરા ગુંચવાઇ, “કેમ?”

“તારે આ ભડતાણી જેવો વેશ કેમ સજ્યો?” યશોધરાએ કે જવાબ નહીં દીધો. ને નીચું જોયું. ભગવતપ્રસાદે ધડીઆળ જોઇ કહ્યું: “બદલી આવ, હવે વખત છે.”

ખીજે કોઇ વખત હોત તો યશોધરા દોડતી જઇ કપડાં બદલી આવી હોત આજ ને ત્યાં ઉભી જ રહી. “હું આમજ આવવાની છું” તેણે ધીરે સ્વરે ઉચું જોવા વિના કહ્યું. ભગવતપ્રસાદે અજાણ્યામાં ઉચું જોયું. આજ પહેલી જ વખત તેની દૃષ્ટાની સામે અક્ષર કાઢવાની ધૃષ્ટતા યશોધરાએ કરી હતી.

“આમ નહીં અવાય” તેણે ગાંઠે સ્વરે કહ્યું.

“ત્યારે મારે નથી આવવું” જેમ તેમ હીમત એકઠી કરી ધડકતા સ્વરે યશોધરાએ કહ્યું.

“જેવી મરજી” તેણે કહ્યું ને તેની સામે જોવા વિના કે એક અક્ષર બોલ્યા વિના તેણે માડી મંગાવવાનો હુકમ નોકરને કર્યો.

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૫૫૫]

ઘમતી સ્વ. પત્નિશ્રીના સ્મરણાર્થે
 શ્રી ફાર્ગમ ગુજાતી સમાને
 શ્રીયુત હાલ્યાભાઈ આણુદણ ચાવડા
 તરફથી સવિનય સમ્રેમ ભેટ.

૧૪૨૧૮—

આચળ ૧૮૮૦

૧૦૧ નો હાલકામ

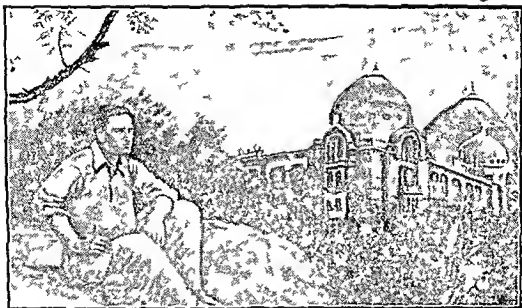
હતાવા તજાગ થએવા ભગવતમન દને હતાવા એ શ્રીમતાને માટે ૬
 ૧૦૧ નો હાલકામ

શ્રાવણ ૧૯૮૨]

[જસોદાનો ઇવનવિકાસ

મુરજ અથકાં કોચ પાસે ભોંય પર મુકીને તેની આગળજ ઉભા પગે બેઠી.

સ્વ મ દ્રષ્ટા

લેખક

રા કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી,

પ્રમુખ, સાહિત્યસંઘ

વિવહાર

શ્રીમાત્ પુરુષોત્તમ,

સંપૂર્ણ, સાહિત્યસંઘ

અને

સા જગદગ્રંથાલય ચીમનલાલ વીણ

આગલાં પ્રકરણોનો સાર

આજુબાજુ સ્ટેશન ઉપર મુખ ઈના બેઠેલા અને ધારાસભાના સભ્ય ના. જગમોહનલાલને તેમના બાલમિત્રને બાવિ વહેવાઈ રા બા પ્રમોદરાયનો મેળાય થાય છે, તેઓ સાથે વડોદરા જાય છે રા બ પ્રમોદરાયનો પુત્ર સુદર્શન વડોદરાની કોલેજમાં એ બી નો અભ્યાસ કરે છે તેને સ્વદેશભક્તિની ધુન લાગી છે તે વિશ્લેષના વિચારો કરે છે તે સ્વતંત્ર હોદ્દાના સ્વપ્ન જુએ છે

ના જગમોહનલાલની પુત્રી ને સુદર્શનની બાવિ પત્ની સુનોયના મુબાઈની કોલેજમાં જાય છે તે બંનેની મુલાકાત વડોદરામાં રાજબાઈને ત્યાં પ્રથમ થાય છે પરિચયથી સુદર્શન તેને પરજુવા ના પાડે છે અને સુનોયના પાસેથી તેને નહીં પરજુવાનું વચન લે છે

સુદર્શન અડ વધે બ્રહ્મચારી-શાસ્ત્રી બનાવે છે ઇતિહાસ ને નાટ્યો જોવા તકાલના નાટ્યો સાથે તેને મંત્રી થાય છે ને તે નાનપણથી હૃદયભક્ષિણી સ્વપ્નો સેવતા મોટા થયો જાય છે

તેના પિતાના એક ગેરા અમલદાર મિત્રને ત્યાં એક પ્રસંગે તે જાય છે અને પોતાના દેશીઓની શાનદાઈ જોઈ તેનું સ્વમાન હણાય છે. તેને પૂર્વજો ઉપર ક્રોધ થઈ છે.

તે કોલેજમાં આવે છે; વાંચે છે ને વિચારે છે. હાંદુ સમાજ તેને હમાબાધનું પ્રબલસ્થાન જણાય છે. બ્રાહ્મણુત્વની નીશાનીઓ તરફ તેને તિરસ્કાર થાય છે. નેપાલીઓનું જીવન પ્રેરણા પામ્યું છે. અમદાવાદની ક્રાંતિસ અને હાદના મેજેની સુરેન્દ્રનાથના બાપણે તેનામાં રાષ્ટ્રીય અસ્મિતા જાગ્રત કરે છે.

લોર્ડ કર્ઝનના અપમાનભર્યા શબ્દોથી અને બંબાલના બાળલા પાડવાના સરકારના કરાવથી બ્રીટીશ હકુમત નીચે કચરાતા હાંદની ગુલામી દશાનું તેને તીવ્ર જ્ઞાન થાય છે. અને અરવિંદ ઘોષના સહવાસથી તે તેના કેટલાક મિત્રો સાથે મળી વિપ્લવવાદીઓની છુપી મંડળી શરૂ કરે છે.

સુદર્શન પરીક્ષા આપવા સુંબાઈ જાય છે. તે નામદારને ત્યાં ન ઉતરતાં તેના મિત્ર અંબાલાલ દેશાઈને ત્યાં ઉતરે છે. અને પરીક્ષા દરમ્યાન તે વાંચે છે અને અંબાલાલની નાની પણ દેશભક્ત બહેન ધની સાથે વાર્તા વિનોદ કરે છે. અને સ્વતંત્ર હાંદના સ્વપ્નો સાથે સેવે છે. પરીક્ષા પછી તે નામદારને મળવા જાય છે. નામદાર તેને પોતાને ત્યાં નહીં ઉતરવા મઠિ કપકા આપે છે. અને રાજકીય વિષયો ઉપાગત થાય છે. એક દિવસે નામદાર પોતાના મિત્ર પ્રો. કાપડીઆ સાથે તેનો મેળાપ કરાવે છે. હાંદી વિપ્લવવાદી નહીં થઈ શકે એમ પ્રો. કાપડીઆ તેને કહે છે. સુદર્શન ને પ્રો. કાપડીઆ દેશદ્રોહી લાગે છે; નામદાર દેશદ્રોહી લાગે છે. અને તે બધા દેશદ્રોહી વાતાવરણમાંથી બીજો દિવસે અંબાલાલને ત્યાં આવે છે. ધનીના નિર્દોષ હાર્યે તેની અજબાજબ આંખી થાય છે અને તે બેઠેદાર જાય છે.

રાજહાલુર સુદર્શનને નામદારને ત્યાં નહીં ઉતરવા મઠિ લઈ છે અને સુલોચના સાથે તેનું લગ્ન નહીં કરી શકે તેવી મતલબનો નામદારનો આવેલો પત્ર તેને દેખાડે છે.

ફરીથી કોલેજમાં વર્ગો શરૂ થાય છે અને સુદર્શન પિતાની અત્યુમતિથી સુંબાઈમાં અંબાલાલને ત્યાં પૈસા આપવાનું ન્હો કરી રહે છે. અને ધનીના સહવાસમાં અને અંબાલાલની મૈત્રીમાં તે સ્વતંત્ર હાંદન દિવસો બહુ નજીક જોતો સમય વ્યતીત કરે છે. 'માની' સ્વતંત્રતાના વિચારો કરતાં તેને વારંવાર કાપડીઆની સુચનાઓ યાદ આવે છે તે એક દિવસ કાપડીઆને મળવા ગયો. ત્યાં હાંદીઓ વિપ્લવવાદીઓ કે નહીં થઈ શકે તે વીશે ચર્ચા ચાલી. અતે પ્રો. કાપડીઆએ રાજકીય જીવનમાં ધર્મને નહીં સંડોવણ મેલવણી આપી અને ફરીથી બ્રહ્મપૂર્વકહવાયું કે હાંદીઓ વિપ્લવવાદીઓ નહીં થઈ શકે. સુદર્શન ત્યાંથી જઈ ચાલતો ગયો. અનેક તરંગો તેના મનમાં હઠ્યા. અશ્રદ્ધાળુ બન્યો ને હાંમત હાર્યો તે સ્વચર્યા જોતો હતો ત્યાં ધની આવી. તેણે તેને પડતો બચાવ્યો. 'માની' જહ્વાર ધરોજ એવી તેણે ખાત્રી આપી.

૧૯૦૭ માં કોંગ્રેસ નામપુરમાં ભરાવાની હતી પરંતુ 'મવાલો' 'જહાલ' પક્ષથી ઠેક ડરતા હતા એટલે 'મવાલ' પક્ષના સર્વાધિકારી શ્રીદેવશાહે હુકમ કાઢ્યો કે કોંગ્રેસે સુરત જવું. ડો. રાસબિહારી ઘોષે પ્રમુખપદનું નિમત્રણ કર્યું. ૧૯૦૭ ના દીસેમ્બરમાં સુરત ખાતે કોંગ્રેસ ભરાવા માંડી. સુદર્શન અને તેની ટાળી પણ ત્યાં ગયા. 'મવાલ'પક્ષે 'જહાલ'પક્ષના કુરચા ઉચાડી દેવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો; સુદર્શન અને તેની ટાળીના સભ્યો સંઘર્ષેવક થઈ ગયા ને 'મવાલો' અને 'જહાલો'ની યત્ની સધિમાં વિરોધ પાડવા લાગ્યા.

સુલોચનાના રક્ષક તરીકે પ્રો. કાપડીઆને સુધી જન્મજોડનલાલ તેમનાં પત્ની સાથે સુરત કોંગ્રેસમાં ગયા. બીજો દિવસે સુલોચનાના મિત્રો આવ્યા એટલે તે સૌ વરસોવા ગયાં. ત્યાંથી રાત્રે પાછાં ફર્યા અને કેટીને ઘેર જન્મવામાં રોકાયાં. ત્યાં 'શે'પેન'નો છટ્ટી ઉપયોગ થવા માંડ્યો અને શૈ પોતપોતાના તાનમાં ગ્રહતાન બનવા લાગ્યાં. કેટીએ બેસાન અવસ્થામાં સુલોચનાને કહ્યું કે તે તેને ચાહે છે. સુલોચનાએ રિમતથી ઉતર આપ્યો. તેજ અરસામાં બહુજ મોહું યવાથી સુલોચનાની શોધ કરવા ગમન દલાલ અને પ્રો. કાપડીઆ ત્યાં આવી પહોંચ્યા અને મીનલસમાં બંજાણુ પડ્યું.

બીજે દિવસે સુલોચનાએ શરમથી લેવાતે માટે પ્રો. કાપડીઆને કહ્યું કે તે કેશીને ચાહે છે. તેજ અરસામાં કેશીની ચીઠ્ઠી આવી. તેમાં આજની રાત્રે બેભાન અવસ્થામાં તેને બોલ્યો હતો તેને માટે હીલગરી દર્શાવી હતી. અને સુલોચનાને એક મિત્ર તરીકે ચઢાવા તે ઇચ્છતો હતો.

સુલોચના આ ચીઠ્ઠી વાંચી ભગ્નહૃદય બળી ગઈ. પ્રો. કાપડીઆએ તેનું સાન્નિધ્ય કરવા માંડ્યું.

(દરે આગળ વાંચો)

પ્રકરણ ૧૩ મું

સુરતની કોંગ્રેસ

બીર વાગતાથી કોંગ્રેસના દરવાજા ઉઘડ્યા ને આપું હાંદુરધાન ગળે ફેંચ ગારડનમાં આવી લાગ્યું.

તે વખત કોંગ્રેસ હતી હાંદની નાનકડી પ્રતિમા. તેજ અમેય ચિરતાર, તેજ અનેક દષ્ટિ-વાળો તરવરાટ, તેજ અદ્યક્ષથી ઉત્સાહ, તેજ પચરંગી ચિત્રમયતા, તેજ બલ્યતાનો ભાસ, તેજ સનાતન અનંતતાનું દર્શન-ને તેજ કાર્યદક્ષતાનો અભાવ, તેજ સુરત એકાગ્રતાનો અલગમો. આ એનું સ્વરૂપ રચાયું તે બે મુઠ્ઠે-એક પ્રખર્તો ઉત્સાહ ફળવવા-ખીલું પોતાનું પ્રતિનિધિત્વ સિદ્ધ કરવા એણે જાને ક્યાં-ક્યાં સુધી નિશ્ચયાત્મક કાર્યતંત્રપટતાને બોગે. આટલે વર્ષે જન્મ વખતે દેખાતી ખોટી જતી નથી. એણે ઘડીઆ કોંગ્રેસ ને વર્ગીક કમીટીઓ વ્યવહારિકતા આણવાં મથે છે-છતાં રંગબેરંગી શંભુમેળાની અસ્થિર મનોદશા જતી નથી.

પણ જે માત્ર જિનાસા સંતોષવા ત્યાં જનું તે ભક્તિભાવથી કંઠી બંધાવી આવતું. સમગ્ર ઉત્સાહની આંધ્ર તેને લાગતી. નજર પહોંચે ત્યાં સુધી વિસ્તરી રહેલી તરવરતી જનના ભારત માતાની પ્રચંડ શક્તિનો ખ્યાલ આપતી. વસંતે રંગેમા ટાઇ પિયાજી મહાવનની રોશાની પિડંબના કરતો મંડપ લગ્યતાના ખ્યાલથી હૃદયને દાખી રહેતો.

પેલો સીધી ટેલીગેટ શુજરી જવાથી કોંગ્રેસ

અટી વાગે રાખવામાં આવી હતી; પણ દોઢ વાગેથી તો ‘વંદે માતરમ્’ ના પોકારે અવાર-નવાર થવા લાગ્યા, અને અધીરાઈનું રૂપ દર્શન થયું. થોડીવારે દખ્ખણ ‘કે’પ’ આવી: ‘શિવાજી મહારાજની જય’ નો ઘોષ કરતી-સુરતને માટે ભાગ્યેજ પારતત્વિક જયઘોષ. નારણ પટેલનું થોડુંક સૈન્ય શુજરાત ટેલીગેટના વિભાગમાં બેઠું હતું. કેરસાર પે થોડાક જણ છેક દૂર બારણા આગળ પ્રેક્ષકોમાં છુટા છુટા જઈ બેઠા. બાકીનાં અડધા સૈન્યને નારણભાઈ હાથમાં ડંડુકો લઈ આગળ ધપાવતા મહારાષ્ટ્ર વિભાગમાં આવ્યા.

એ સુરતી સ્વયંસેવકો આવ્યા: “ભાઈ! ભાઈ! આ તો મહારાષ્ટ્ર છે. શુજરાત તો પેલી તરફ.”

“અમે મહારાષ્ટ્રી છીએ” નારણભાઈએ લદાયક ભજનાથી ડંડુકો બોંધ પર ફેંકતાં કહ્યું.

પેલા દરયા. “ચતુરભાઈ આગળ ચાલો” નારણભાઈએ હુકમ કર્યો.

“ટીકટ લાવો.”

“લો, લુઓ. ઝોંખ્યો ખાલો” નારણભાઈએ તણકો કર્યો અને ચાલીશ ટીકટ મહારાષ્ટ્ર ને નાનપુરના ટેલીગેટની ખદાર દારી બતાવી.

“ઉઠા રોડા, હું ફોટનને બોલાવું.”

“તારા ફોટનને કહીએ ‘મળય’ લાંક-બળયું” કહી નારણભાઈ ને તેનું સૈન્ય મહારાષ્ટ્ર વિભાગમાં ગયું ને થોડા કચ્ચારો:

“શિવાજી મહારાજ કી જય.”

“ગુજરાતી યધ શિવાજી મહારાજ કી જય બોલે છે! શેમ (શનમ)!” એક અભિમાની ગુજરાતીએ કહ્યું

‘એ સુરતી લાલા! સુરત છુટાયુ તે ભુલી ગયો?’ નારણભાઈ બોલ્યા, “શેમ, તને ને તારી સાત પેઢીને”

“શી-શી-શી-ચુપ-બેમી નવ્યો-વદે-માત-મ્ શિવાજી મહારાજ કી જય. વદે-એ એ-માત-મ્” ને મોટી જીમ સંભળાઈ પ્રશાન્ત હોયો યધ અમાવ દ્વિરાવી ગ્હો હતો તરત નાણુભાઈ ખુરશી પર ઉભા યધ ‘વદે માત-મ્ ની ચીમો પાડી રહ્યા ચારે તરફ ‘વદે માત-મ્’ નો ઘોષ થયો. ટેલાક મમળ્યા ન મમળ્યા ને જીમ માનવા લાગ્યા ને તિલક, ખાપગે અરવિંદ બાણુ ને મોતીલાલ યોગ આવ્યા બધી આખો અરવિંદ બાણુ ને નીગમવા ને તત્પર યધ શુ સાદાઇ, શુ શુદ્ધિનુ તેજ, આખમા શી દૈવી ચમક! જાણે દેવ! ‘પરિત્રાણાય સાતુના, વિનાશાય ચ દુષ્ટતામ્ ઉતરી આવેલો અવતાર! ‘વદે માત-મ્’

પછી આવ્યા પારેખ, અબાલાલ, જમ મોહનલાલ, રથરદોડ ને નેવીનસન—‘વદે-માત-મ્’ ના છુટાછાપા જમયોયો ને ધોળી ચામડી તન્દ્ર તિરસ્કારના ‘શેમ’ થયા

સુદર્શન ને મગન પડ્યા સાથે આવ્યા ને તેમના પગ આગળ બેઠા

પછી કોઈને સમજાયું નહીં પણ એક જણ નીચો, માથે કાળા ફેટાનાગો બાણુએથી આવ્યો; રસ્તો નહોતો એટલે દોરડા નીચેથી આગળ આવ્યો, પાછળ મોહન પાગેપ દોડતો હતો

“તે કોણ?” એકે પુછ્યું.

“લાલાજી” પારેખે કહ્યું.

“લાલાજી કી જય! જય! લાલા લજપતરાય

કી જય! લાલ બાલ પાલકી જય! ડેલીગેટો ઉભા યધ ગયા—ખુરશી પર ચઢ્યા અમાલ દ્વિરાવવા લાગ્યા. લાલાજી કી જય’ ‘વદે માત-મ્’ મુખે મુખે નીકળ્યું આખો મડપ ડભો યધ ગયો દસ મીનીટ યધ ગ્હી “આ ડીપોર્ટ (દેશપાર) કરેલા દેશનાયક ? આ પગપતો મિંદ ?” ‘લાલાજી કી જય’

એ કડી લોટો બેસા મહામહેનને સ્વય-મેનકેએ શાંતિ પ્રત્તંગી સલામા ચેતન આવતુ હતુ ને બહારથી ‘વદે માત-મ્’ નો અનાજ આવ્યો—

‘પ્રેસીડેન્ટ-પ્રેસીડેન્ટ-રાશમિદારી યોપ,’ સંભળાયુ ને વોતરીઅરની ટુન્ડી આની પાછળ ટેન્ટન મોહનનાથ દીક્ષિત-તેનુ છટાદગ શરીર લશ્કરી ડેસમા દીપતુ અને ડા ગશમિદારી ઘોષ આવ્યા-સૌમ્ય ને શાંત, નિશાલ લાલ નીચે લાપાની સમૃદ્ધિ ને ધારાશાસ્ત્રનો લાગ વહેતા—જરાક ક્ષે બેથી શીક્ષા, જરાક વિજયગર્વથી હસતા, પછી સર શીરોજશાહ મહેતા-ચમકતી પાઘડી ને લગ્ય ધોળીઆમા! ચારે બાણુ જોતા, હસતા—પોતાની મુત્સદ્દીગીરીમા સકારણુ શ્રદ્ધા અનુલવતા,—ને સુરે દ્રનાથ-ગોરવશીલ દાંડી ને કાળા ઝળામા નાના પગે મોટી ફાળ ભરતા, ચારે તરફ જોઈ જાણે જનતાને વસ કર્યા મથતા, ને વાચ્છા,—ને મેંતલનડ,—ને ગોખયે—અથાગ ચિંતાથી અસ્વચ્છ, શીક્ષા ને ક્ષુભિત, ને પડિત મદન-મોહન માલનીયા—કોઈ વૈદિક નકિતા લલાટનુ ગાભીય ધારી, ધનુષ્યની માફક છાયા શરીરને ખેચાવાને તૈયાર રાખતા—ઝીણી ને ચન્દલ આખે આ તોફાનમા પશિણામ-ના ચિહ્નો જોવા મથતા ને સધે મોતીલાલ નહેરુ ઘણા લડનના દરજ્જો નીગશાથી ઝડે એવા મુરખ લેગામમા—અને સખા નાચા ઉડી—દસ હજાર ઉસાહયેવા અવાજે ડા ઘોષને—

આવકાર મળ્યો—આખા મંડપમાં રુમાલોનો ફરફરાટ સમૃદ્ધસુખ ઉત્સાહના વેગથી વધતો ગયો. દમ દમર માણુમાંએ પ્રમુખને અંતરનું પ્રમુખપદ આપું હોય એમ લાગ્યું.

ખા ક્વાક આ ઉત્સાહ રહ્યો ખુરશીમાં બેઠેલા સર શ્રીરામગાદને નીર્ગત વળી. આ લોક-પ્રિયતામાં કેની મગદુર હતી કે વિરોધનો અસ નાખે!

સંગીત શરૂ થયું થોડીક ધાધલ થઇ, યમી ગઇ “બેમીન્ડો,” “સાંભળો,” ‘Be quiet!’ ‘Down with the chair’ એવા અવાગ-નવાં હોકાગ થયા.

એ વખતમા લાવાજી તિલક પાંચે આવ્યા

“હાથો મળ્યા કે?”

“ના” તિલકે ગુસ્સામા કહ્યું

“હવું મળ્યા નથી!” ચકિત થએલા લાલાજીએ કહ્યું.

“અપારો કોઈનો હીમાજ નથી” ખાપગે એ કહ્યું. લાલાજી ગોખયે પાંચે ગયા.

“આ થોડામા આપણે કોઈ સાંભળે એમ નથી” તિલકે ખાપરડેને કહ્યું

“શું કહીએ?” તેણે જવાબ આપ્યો

એટલામા એક વોર્નટીઅર આગ્યો “સર શ્રીરામગાદ કહે છે કે અને બેરફોર્મ પર આવો” તેણે કહ્યું તિલકે માયુ ધુન્ડાવ્યું “હું તો અર્ધઆજ એમવાનો.”

સંગીત પુરું થયું, ને ત્રિભોવનનામ માલતી સંકાર કરવા ઉભા થયા સાધારણ અવાજ ને અનાદર્શક રીતથી તેમણે લાપણ વાગ્યું નુરતના દનિદાસની લોકોને પરવા નહોતી ‘શિવાજીએ સુરત પુરયું’ સંભળાનાં, કોઈકે ‘શિવાજી મદાગજી જય’ ઉચ્ચારી. એક નર્દો પછી અનેક વખત અમાધાની—Moderation—મવાલીપણાનો સુગ્રાચાર કર્યો—અને ‘ગેમ—ગેમ’ ની છુટી—

છવાઈ ટીકા થઇ. લાપણ પર થયું અને પવવાગ શાંતિ પ્રમરી રહી.

૨

ત્રિવલ્લ શ્રેષ્ઠે આ વખતે હાથએલી ફગાવી નહવ નિલકના હાથમા મુટ્ટી નિલકે તે જોઇ ને કહ્યું: “Betrayed (દોષ થયો)” નાગજીભાઈએ એટલોજ શબ્દ માલગ્યો ને બલ ચડાવી

દીવાન બદાદુર અગાવાવ સાકરવાવ પ્રમુખને ચુંટવાની દગખામ લઇ ઉભા થયા ‘પ્રમુખ—મારો લાપક તવાળો,—ડા. વોપ—’

“ફની નહીં,” નાગજીભાઈએ લુમ મારી. ‘ના . ના..... ના.....’ જુદે ફેરણેથી અવાજ આવ્યા પછી ગાનિ પ્રસંગી દીવાન બદાદુરે લાપણ પુરું કયું

મુકેદનાથ અનુમોદન આપવા ઉભા થયા પોતાની ચોકપ્રિયતાના ગર્વમા તે આગળ આવ્યા. માન્ય પાઠગ નાખી પવવાગ તેમણે શ્રીનાગજી ની શક્તિનું માપ કાઢ્યું તેમને અજાન લાગ્યું. નવાગે તે બોલવા ઉભા થતા હારે ઉત્સાહરેથી કોંગ્રેસ તેમને જયધોળથી માન આપતી; આગે—પણ હા! જયવોપ શરૂ થયો—

“ડો વોપ નર્દો!” નાગજીભાઈએ ઉભા થઇ લુમ મારી

“બેમી ન્ડો—સાંભળો—બોરડર—”

“મીન્નાપુરી મુકેદનાથ!”—નાં મુકેદનાથે પોલીસની મદદથી દેશબંધોને ડાર્પા દતા તેનું રમણ કગરી નાગજીભાઈ ખુગથી પર ઉભા થઇ ગયા. તેના અનુયાયીઓ પણ ખુગથી પર ચડી બોલવા લાગ્યા.

“I have great pleasure (મને ઘણો આનંદ થાય છે.)” મુકેદનાથનો અવાજ સજગ પડ્યા કરતો બદાદુર પડ્યો

“બેમી ન્ડો! બેમી ન્ડો...”

"Down with Dr. Ghosh!..."

"Remember Nagpur" એક દક્ષણી

વીરે ખુરશી પર ચઢી જીમ મારી: "તિલક મહારાજ કી જય"

"શિવાજી મહારાજકી જય" દૂરથી

કેરશારપની પલટણે અવાજ કર્યો.

ધીમેધીમે લોહા ઉભા થતા ગયા.

"શેમ! શેમ! Sit down-બેસી જાઓ"-

ના ચારે તરફ તરંગો પ્રસરવા માંડ્યા.

"—in seconding the resolution moved by my friend Dewan Bahadur Ambalal (મારા મિત્ર દી. બ. અંબાલાલે રજુ કરેલા દરાવને અનુમોદન આપતાં) —" સુરેન્દ્રનાથે ઘાટો કાઢી ચલાવ્યું.

સ્વયંસેવકોએ હોડાહોડી કરવા માંડી. "Be quiet-બેસી જાઓ." એક વિપલ કૂક તોફાન શરૂ.

"Dr. Rash Biharī-Ghosh"—

સુરેન્દ્રનાથના પ્રચંડ અવાજે વધારે પ્રચંડ ગળનના કરી.

"No, no!" એ હાથે નારણલાઈએ ના પાડી

"No, no, no, no, ..." એક મોટા મોઝની માફક આખા માનવ સમુદ્રની સપાટી પર પ્રસરી ગયો.

"Yes, yes.—"

"બેસી જાઓ"

"કાકસની પી-છ, છ,"

"નો—નો—"

"Down with Surendra Nath".

"વંદેમાતરમ્."

"શિવાજી મહારાજકી જય—"

"Down with Tilak."

"Shame!"

મુખે મુખે ભુદી ઘોષણા નીકળવા માંડી. પહેલાં વસંતમાં કુંપેંગે સમાન રુમાલ નાચતા હતા; હવે પાનખરમાં ડાળીઓ તોફાને ચઢે તેમ હાથ ઉઘા નીચા થતા. મિત્ર ને શત્રુ અવાજ કરવામાં, હાથ હલાવવામાં, અશાંતિ પ્રસારવામાં એક યથ ગયા.

માલવી ઉભા થયા— ને ઘંટ વગાડ્યો. હમ્મરો કંઠમાંથી તિરસ્કારનું હારય બહાર પડ્યું. તુમૂલ તો ચાલુ જ રહ્યું.

જલનિધિઓનાં શાસનમાં મરત-પલમાં તોફાન અને પલમાં શાંતિ માત્ર આંગળાથી સાધનાર વરુણદેવ-વૃદ્ધ ને લખ્ય, —અંતમાં પોતાનો વિજય છે એવી ખાત્રીથી, હસતે મુખે કોઈ તોફાની સમુદ્રના બળવાખોર તરંગોને જોઈ રહે તેમ સુરેન્દ્રનાથ જોઈ રહ્યા.

તરંગો તોફાની હતાં પણ તેને પોતેજ શમાવશે. વરુણદેવે એ શિખરના સિંહાસન પરથી ગર્જના કરી: "Doctor-Rash-Bihari—"

તરંગો ઉછળ્યાં. તેમનું તોફાન ને ઘોંઘાટ વધ્યો. અકેક તરંગોમાં પ્રલયની ખંજરી વાગવા માંડી. અકેક તરંગ વરુણદેવની વિંડબના કરવા લાગ્યો.

"No, No, Down, Down, Yes Yes—"

"I will be—heard" વરુણદેવે—ભયંકર ગર્જના કરી અને તરંગે તરંગે વાદળના ગગણાટ સમું શાસન પ્રતિષ્ઠા કરતું સમુદ્રને પેલે તીરે સંભળાવ્યું. પણ છંદે ચઢેલાં સાગરનાં તોફાની તરંગો ગગન ચુંબવા ઘેલાં થયાં; તેણે મહાગર્જના કરી, એક મહાઅસ્વથી ખીખના કંકડા ચાપ તેમ તે શાસનને છેદીભેદી નાખ્યું: ચારે તરફ વાદળ ગગણાં ને વીજ ઝલુકી.

"I will be—"

"No-No-No."

વરુણદેવ અધિકારબ્રહ્મ થયા. તેનું સમુદ્રોનું સામ્રાજ્ય ગયું. તે ચાક્યા-શાંત થઈ પોતાને આસને બેઠા. જાહેર જીવનના પિતાને અત્યારે પુત્રે પરાભવ આપ્યો. ધીમેધીમે તોફાન શમ્યું. લોકો ખેસવા લાગ્યા.

શીરોન્નશાહના કપાળ પર કરગલી યઇ. ડો. હોય અપમાન પામી, ગુરુસામાં લાલચોળ થયા. ગોખલે અપમૃદ આંસુથી ભરેલી આંખે દેશનું સત્યાનાશ જોઈ રહ્યા. બીજા બધા નેતા મૂઢ થાની બેઠા. માલવી, અરવરથ શરીરે, સિંહાસનમાં લપાઈ રહ્યા.

“સારું ચાલે છે” ખાપરડેએ કહ્યું
તિલક મહારાજની એક આંખ ન કળાય
એવી ચપળતાથી ઉઘાડ-દે યઇ. અરપિંદ બાબુનાં
સ્થિર નયનોએ અમાનુષી સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરી
મુરેંદ્રબાબુ એકદમ ટેબલ પર કુદ્યા. “Dr.
Rash-Bihari.”

નારણલાલ ખાપા તરતજ ખુરશી પર કુદ્યા,
“No, No, No”

લોહીનો સ્વાદ ચાખેલા સિંહની માફક
આખી સમાજે ધુરકાટ કર્યો: ‘no, no, no’
દમ મીનીટ એક નરસિંહના શબ્દનો સમૂહસિંહે
પ્રતિશબ્દ કર્યો. નરસિંહની ગર્જના મંદ પડી.

માલવીએ ધંટ વગાડ્યો: એક વખત, બે
વખત, ત્રણ વખત. સમૂહસિંહની ગર્જનામા
તિરસ્કારનો ધ્વનિ આવ્યો એટલુજ પરિણામ
આવ્યું.

“શું કરીએ?” માલવીએ સર શીરોન્નશાહ-
ને પુછ્યું.

“કેંગ્રેસ મુલતવી રાખો. Sittings
suspend કરો” સર શીરોન્નશાહે કહ્યું.

માલવીએ પ્રતિનાદ કર્યો: “Suspended,
Suspended (મુલતવી, મુલતવી).”

મુરેંદ્રબાબુ પાછા ઉતર્યા-અને લાલચોળ

થઈને બબલા: “It is an insult to
Bengal. (આ તો બંગાલનું અપમાન થયું).”

બધા નેતાઓએ ઉડી પાછલા બારણા તરફ
ચાલવા માંડ્યું... તેમનાં હૃદયોમાં નીરાશાનો
વર્ણિ પ્રજળતો હતો. શુ થશે? શું થવા બેઠું છે?
લોકો સમજ્યા નહીં કે શું થયું; ને દોડા-
દોડ થઈ. શુ કેંગ્રેસ તુટી?.....

અરવિંદબાબુ તિલક મહારાજ પાસે આવ્યા.
“મી. તિલક તમને શ્રદ્ધા નહોતી. જોયું?”
કહી તેમણે તોફાની જનસમૂહ તરફ આંગળી કરી.
“That is the Nation. Look at it.
From to-day it is the only Power
in India (આ રાષ્ટ્ર એના તરફ જુઓ.
આજ પછી હીંદમાં માત્ર એકજ સત્તા).”

લોકોની ગીરદી જમી. નારણલાલએ ને
પેટલાક દક્ષણીઓએ લાકડીઓ ઉચી કરી શિરછત્ર
રમ્યુ ને આ પ્રમાણે મુરુદાએલા ઝંઘાલ નાયકો
બહાર ગયા.

સુદર્શને શિવલાલ ઓફ જેડે શેકહેંક કરી:
‘દોસ્ત! ‘મા’નું બાપિ તેજેમય છે.”

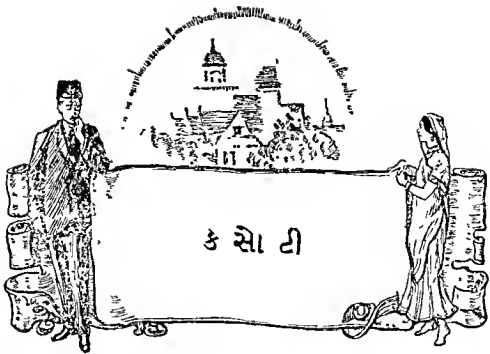
“હા,” ઓફે જવાબ દીધો.

સુદર્શને ઉતારે આવીને એક કાર્ડ ધનીને
લખ્યો

૩

કચકતા કેંગ્રેસે બોયકોટની આખી હીલચાલને
અનુમોદન આપ્યું હતું; તિલક મહારાજને મળેલા
દુરાવેમાં માત્ર પરદેશી માલના બોયકોટનેજ અનુ-
મોદન મળ્યું હતું. તે કેમ અને? પરદેશી માલનો
બોયકોટ સારો હોય કે નરસો હોય; પણ જ્યાં
સુધી વિદેશી સરકાર, કેળવણી, ન્યાય, વિચાર ને
આચાર એ બધાનો બોયકોટ ચાલ નહીં ત્યાં સુધી
સ્વરાજ્ય કેમ મળે? અને કલકત્તા કેંગ્રેસે તે સ્વી-
કાર્યા પછી શીરોન્નશાહ કોણ કે તેનો અરિ કાર કરે?

[વધુ મઠે જુઓ પૃષ્ઠ ૫૦૮]

લેખકો :

રા. બટુલાય ઉમરવાડિયા
સો. લીલાવતી મુનશી
રા. મુનિકુમાર ભટ્ટ

રા. ધૂમકેલુ
રા. જયંતકુમાર ભટ્ટ
રા. કનૈયાલાલ મુનશી

પ્રકરણ ણીજી : ગૃહ ત્યાગ

લેખક :

સૌ. લીલાવતી મુનશી,

સભ્ય, સાહિત્ય સંસદ.

ચિત્રકાર :

રા. ગોરક્ષકર

આગલા પ્રકરણનો સાર

અમદાવાદમાં રહેતા ઝીણુભાઈને ત્યાં ગામડાથી એમના ભાઈ પેતાના દીકરા સુરેશને મુકવા આવે છે. તેના પીતરાઈ ભાઈ ત્રિનોદ અને ગર્વ ગામડીએ ગણી પગલે છે. સુરેશ શરૂઆતમાં મુઝાય છે. આખરે પીતો ખસી જાય છે અને રાંધેને કાનથી તેને પકડે છે. ત્રિનોદ કુલ્લુ કુલ્લુ તેને મારવા જગાએ છે ત્યાં તેમની સમવયસ્ક બહેન હયા સુરેશની વદનિ ધાય છે હયા સુરેશ તરફ દયાથી જોઈ રહે છે અને તેને આંદોશ કરી 'ભાઈ' બનાવે છે.

બીજે દિવસે સુરેશના પિતા ગામ જવા નીકળે છે. સુરેશ રડી પડે છે. હયા તેને શાન્તવન આપે છે.

(હવે આગળ વાંચો)

રૂપાના પ્રોત્સાહને ધડીભર દેવત્ત પ્રકટાવવાનાં સ્વપ્નો રચનાર બાલક સુરેશના જીવનનાં બે વર્ષો વહી ગયાં. આ બે વર્ષોમાં રમના વખતમાં એ પોતાને ગામ બે એક વખત

જઈ આવ્યો હતો. એના પિતા ઇંડરની નીજાળમાં સિદ્ધક હતા.

દરેક બાલકને જીંદગીનો આ સમય માનવતા ધણાનો અને જીવન પર્વત પહોંચે એવી

નવી વૃત્તિઓને સંગ્રહવાનો હોય છે. જેવા સંયોગમાં એ આ સમયમાં મુકાય નેમાંથી એના પ્રારબ્ધ પ્રમાણે એની જીવનરેખાઓ દોરાય છે.

પણ એકના એક સંયોગો હોવા છતાં જુદાં જુદાં માણસોનાં ભાવિ જુદી જુદી પ્રકારનાં ધડાય એવું પણ બને. આવા સરલ આવડતું ભાવિ રચવાનું કાર્ય જો લેખકની ઈચ્છા પ્રમાણે જ થતું હોય તો ખાસકરે

સુરેશના સંયોગો જોઈ તે આવું કે રચી આપે; જેણે પિનોહ ને રવિ જેવા તોફાની હોકરાએ એના સદ્ગુણને તાપના હોય તેમ ખીચારા સુરેશને ખુબ પજવે; કાકા કાકી જેવાં અસંસ્કારી જનો ભાવ્યેભાવ્યે એના દુઃખમાં વધારો કરે; છતાં પેલી દેવી જેવી ઉપાતાં ઉ-સાદ અને પ્રેરણાથી સુરેશ આગળ ધપેજ નવય; ભણવામાં એ નામ કાઢે અને એના દેવ સમાં માતપિતાનાં હંધાં ઠારે; મોટા યતાં એ મોટા લેખક થાય કે દેશભક્ત થાય કે ફેક... ફેક પણ એ થાય. કોઈની કલ્પના એથી આગળ

ચાલે તો એને કાકાની હોકરીને પડછી રાકાય એવી જાતિ આપે કે જાનિના કાયદા તોડવા જેટલું એનામાં નૈતિક બળ આપે, અને પછી તો શું? સુરેશ એકલો કે એ અને ક્યા બને ખાપ ખીએ ને રાજ કરે. છંદગીને અતિ યોડી મીલકત અને સારાં હોકરાં મુકી નવય એટલું વધારામાં.

પણ ખીચારા સુરેશનું પ્રારબ્ધ પ્રભુએ આવું રચી નહીં આપ્યું. અને કમનસીબે એ વાર્તાની છંદગી જીવવાને બદલે ખરી છંદગી જીવ્યો હતો.

૨

ઝેડનીપોળમાં પોળના ચોગાનમાં સુરેશના કાકાના ઘરની બારી પડતી હતી. સુરેશ બારી

એ ત્રીઓ રાજમારત્યોડી ઉપાને લઈને જતી હતી

આગળ બેગીને વાંચતો હતો અને જોને એ 'પોએટ્રી' કહેતો તેને ગોખતો હતો. એની જામ સહેજ યોથવાતી અને ગામઝાના કચ્ચારો દળુ પણ એનામાં યોડા યોડા રહ્યા હતા.

આંગણમાં સારાં કપડાં પહેરી બેગીએ આપગ કરતાં હતાં. ક્યા પણ ખુબ વસ્ત્રા-લંકારોથી શણગારાઈ અને કપાળમાં મોરો

ચાંસો કરીને તેઆર થઇને ઉભી હતી. એની સરી જતી દામણી-ને એ હાથ વડે વારંવાર સરખી કરતી. ઉપાના વિવાહ થયા હતા અને એને મોઝેયણું કરવા લઇ જતા હતા.

સુરેશે ગોખતાં ગોખતાં બારીમાંથી નજર નીચી નાખી. ઉપાનો આનંદ અને ઉત્સાહ જોઇ એને એની પહેલા દિવસની દેવી સાંભરી. સાંભર્યા કરતાંએ એના મગજ આગળ તે દિવસનું એક ચિત્ર અગ્નિપથે આવ્યું અને ગયું તે દિવસે એ જોવી હતી એવી એ ફરી કદી થઇ ન હતી. તે હમેશાં માયાળુ હતી તે ઘણી-વાર એની હાઝ જાણતી અને

અગતીતરા વિનોદ રવિના તોફાનોમાંથી એને બચાવતી પણ ધીમે ધીમે એની ગ્રામ્યતા જોઇ એ પોતે કાઠ ઉચી સૃષ્ટિની અધિકારી હોય એવું એનાથી સુરેશને લગાડાઇ જવાતું ધીરેધીરે સુરેશ તો પહેલા દિવસનો બધો આત્મવિશ્વાસ પણ ઓછો થતો ગયો. એના અશક્ત શરીરનું બળ પણ ધીરે ધીરે દરારાઇ જવા માંડ્યું. એના મગજની ગતિ એટલી ઓછી તીવ્ર હતી કે રકુલમાં પણ એનું ટકુ બહુ દોડતું નહીં.

એ સ્ત્રીઓ શણગારાએલી ઉપાને લઇને જતી હતી તેમને પોણના આરથામાંથી બહાર નીકળી ત્યાં મુધી સુરેશ ચોપડી હાથમાં ઉચી ધરી રાખી જોઇ રહ્યો અને ચોડીવારે કે ગમતું નહીં હોય તેમ મોટેથી 'I met a little cottage girl'ની કડી જોરથી ડોકી ધુણાવી ગોખવા મંડી પડ્યો.

વિનોદ અને રવિ પામેના ઓરણમાં ધમાધમી

પેલા મોટા બાવાની નજર અકસ્માતથી કે શાથી ઉપર વળી—

કરતા હતા. એ બંનેને તો આખો દિવસ તે શીવાય ખીજે કે ધધોજ ન હતો નાંમે ચોકમા સ્ત્રીઓ મોટેથી વાતો કરતી હતી. સુરેશને માથું દુઃખતું હોય તેમ બધાંનોજ કંટાળો આવ્યો. એને એક પણ પોતાનું ગામ, માતાપિતા, ઘર બધાં સાંભર્યા. અહીંથી નાસીને ત્યાં જતા રહેવાની પ્રયત્ન દરમિયાન તેને થઇ આવી. ત્યાં એ માતાનો કાડકો, પિતાનો પ્રાણ, ગામના છોકરાઓનો માનીતો સરદાર હોતો. ગીસ્લીદંડા રમવામાં એ સાંમાં એકઠો હતો. અહીંયાં એ કેજ ન હતો. અહીંયાં તો એ જાણવામાં કોઈ, કાકા કાકીના જાંસા ખાવા સરખાએલો, વિનોદ રવિને તોફાન કરવાનું રમકડું અને ઉપાને દયા ખાવાનું અને સરદારી ભોગવવાનું સાધન હતો. આ બધી સરખામણી એના મગજમાં ચોખ્ખી નહોતી. એના મગજમાં આ બધી વાન કહેવાને શબ્દો પણ નહોતા. એની જાણ વગર આવેલાં

આંસુજ એની દુઃખની વૃત્તિને ખતાવતાં હતાં.

પામેની ઝોરડીમાં ધીરેધીરે અવાજ વધવા માંડ્યો. માત્ર કંટાળાને લીધે સુરેશ ઉઠ્યો અને શુ થાય છે તે જોવા ગયો. તે બારણામાંજ એકદમ થંભી ગયો. વિનોદ અને રવિ બાથમખાથા કરી જમીન પર આજોડતા હતા અને વિનોદના હાથમાં કાગળના ડુઆ જેવું કંઈ દેખાતું હતું તે ઝુંટવવા રવિ પ્રયત્ન કરતો હતો. સુરેશને જોઈને ખતે સફાળા ઉઠ્યા અને તકરાર લુલી સામાન્ય શત્રુ સામે ડોળા કકડાવતા ઉભા.

“કેમ અડ્યા ! શુ કરે છે અહીંયાં ?”

—અને એણે બાલક સુરેશની નડાએલી દૃષ્ટિ જોઈ.

વિનોદે રોડબેર પુછ્યું, અને હાથમાંના કાગળનો વધારે જોરથી ડુઓ વાળ્યો.

રવિ જરા ગમરાટમાં હતો. એણે સુરેશ ન સાંભળે તેમ વિનોદને કહ્યું: “કહી દેશો તો ?”

વિનોદે રવિને આંખ મારી: “કેમ સુરેશીઆ ! શુ કરે છે ?” એણે વધારે જોરથી ફરી એના એજ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા, “ખાતે કહી દર્શાવે તીજોરીની ઝોરડી પામે સુરેશ રમતો હતો.”

“તમે બંને શુ કરતા હતા ?” સુરેશે વહેમથી આખો આમતેમ ફેરવી

“તારે શી પંચાત ?” તુ ટ્રાણ અમારો હીસાખ લેનારો ! ચલ બે રવિ ! બાપા પાસે એના દાડકાં ખોખરા કરાવવાં પડશે ”

સુરેશની આંખો લયબિત થઈ. છતાં સહેજે તે વિનોદના મુઠી વાળેલા હાથ પર ફરી રવિ જરા આગળ આગ્યો “જો સુરેશ ! આપણે સલાહ કરીએ અમે તોફાન કરતા હતા તે કોઈને કહે નહીં તો તને ભાગ આપીશું.”

સુરેશ વગર સમજે તેના સામે જોઈ રહ્યો વિનોદ રવિથી જરા વધારે કટણ હતો તેણે રવિને એક ધપો લગાવ્યો. “કહેવા દે, કહેવા દે,” તે સુરેશ તરફ ફર્યો “એક અક્ષર બોલ્યો છે બચ્યા, તો જોજે તારી વલે.”

ખતે સુરેશને ધકકા મારતા મારતા લાચરી દોડી ગયા. સુરેશ બાધા જેવો એક પળ ત્યાં ઉભો રહી બારી પામે પાછો આગ્યો. તેને એ ખતેની ઘાતમાં કશીજ સમજ પડી નહતી માત્ર તેને પોતાને ઘેર જતા રહેવાની તીવ્ર ઇચ્છા આખા અંતરમાં વ્યાપી રહી માખાપના હેતાળ શબ્દો અને લાડની તેને અત્યારે સૌથી વધારે જરૂર લાગી.

ટાઢ વાતી હોય તેમ ઉધાડા દીલ પર એણે મેલી ધોતીની પાટલીનો છેડો નાખ્યો અને પોળના ચોકમાં થતા કંઈ મરખાડાના અવાજે

બાલક જિજ્ઞાસાથી આકર્ષાઈ તેણે ખારી નીચે જોયું. પોળના યોગાનમાં પચીસ ત્રીસ બાવાઓ-નું ઝુંડ ચીપીઆ ખખડાવતું ઉભું હતું. કોઈ કોઈના હાથમાં ઘંટ હતા. તેમની સાથે બેચાર મુઠ્ઠા જેવી કોડીઓ બાંધેલી ગાયો હતી. સુરેશના કાકાના ઘરના આંગણમાં બધાં એકઠાં થયાં હતાં અને એક મોટી દાઢી અને જટાવાળો બાવો જોરથી ટું માંગણી કરતો હતો.

દરેકનાં શરીર પડછંગ હતાં. ઘરના ચોકમાં બેઠેલા બાલકો અને સ્ત્રીઓ એકદમ શાંત થઈ ગયા હતા અને સુરેશના કાકા ઓટલા પર આવી નત્ર સાદે બાવાજીને શું જોઈએ એમ પૂછતા હતા. કાદર ઓટલાના એક ખુણાના ચાંચલા પાંચે લપાઈને ઉભો હતો.

બાવાજીઓની માંગણી જખરી હતી. બધા બાવાજીને જમાડવાની કે પચીસ પચાસ ઓકાવવાની એમની વાત હતી. ઝીણુભાઈ કરગરતા અવાજે દસ રૂપીઆની નોટ હાથમાં લઈ બાવાજીઓને સ્વીકારવાની વીનવતી કરતા હતા.

સુરેશ ફાટેલી આંખે જોઈ રહ્યો. આ બાવાજીઓની સત્તા મલાવવાની રીત કાણ જાણે કેમ તેને ગમી ગઈ. નહીં લાગુવાનું, નહીં ગણુવાનું, નહીં કોઈના હાથમાં રહેવાનું અને વિનોદ રવિથી-એ ઉચ્ચ ઝીણુકાકા જેવાને આમ નત્ર બનતા જોવાનું એને ધાણું જ ગમ્યું. અજાણે એણે એક નિઃશ્વાસ નાખ્યો. એને ઇડરતા આંબાવાડીઆમાં પોતે પણ કેવો સ્વતંત્ર ફરતો હતો એ યાદ આવ્યું. એણે સ્તબ્ધ થઈને નીચે જોયાજ કીધું.

પેલા મોટા બાવાની નજર અકસ્માતથી કે શાથી ઉપર વળી અને એણે બાલક 'સુરેશની જડાએલી દૃષ્ટિ જોઈ. સુરેશની નજર પણ પલ-ભર તેને જ જોઈ રહી. એના ચમકતાં ડાળામાં કે અજબ આકર્ષણ તેને લાગ્યું. વશ કરતો

હોય એમ એણે સુરેશ તરફ એક વિચિત્ર રિમત ફેંક્યું અને દૃષ્ટિ પાછી વાળી લીધી.

બીધો હોય તેમ સુરેશ સાંધી ખસી ગયો. તેને એ બાવાનું આકર્ષણ થયું હતું. તેમ બીક પણ લાગી હતી. સ્વસ્થતા મેળવવા દાદર ઉતરી બારણા આગળ એકઠા થએલા ડાળામાં સાંની પાછળ તે લપાઈને ઉભો.

ઝીણુભાઈએ હા ના કરતાં પંદર રૂપીએ બાવાઓનું મન મનાવ્યું અને થોંધાટ કરતા, ગાતાગાતા, “ભોમ ભોમ ભોળાનાથ”ની શ્રુતો પાડતા તેઓ સાંધી ચાલ્યા ગયા. પોળની કુંડીમાં થી એંઠવાડ શોધતી ગાય એમના અવાજથી લપડીને નાહી. બે ચાર કુતરાઓ લસતારાં થોડે મુધી તેમની પાછળ પડ્યાં અને પછી ચારે બાજુ વીખરાઈ ગયાં.

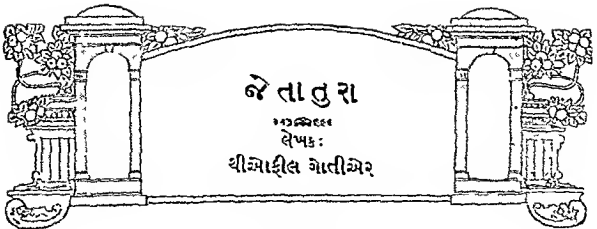
૩

ઘરમાં શુભ પ્રસંગ હોવાથી નીશાબે જવા માંથી છોકરાઓને આજે છુટી મળી હતી. બપોરે કંસાર ખાઈ જમી પરવારી બધાં વેરાયાં પછી મુનંદા દાગીના લુગડાંને ઠેકાણે મુકવા મેડી પર ચઢી.

ઉપાનો દર્પ આજે માતો નહોતો. સાહેલી-સાથે વાત કરવા છતાં પણ તેનો થોડો ધણો ઉલ્લેસ હતો ખાકી રહ્યો હતો. સુરેશ ખાઈને પરસાળની પાટે નીચું મોં કરી બેઠો હતો ત્યાં તે આવી અને હસતી, હસતી કેડે હાથ દઈ ઉભી રહી.

ખાર તેર વર્ષની ઉંમર મોટી ન હતી. છતાં તેના અવયોમાં યૌવનના આજા જાંચડા પથરાતા હતા. તેની આંખોમાં તો તેના વર્ષથી-એ વધારે ડહાપણ ઉભરાતું હતું. “સુરેશભાઈ! બોલો જોઈ, દુઃ આજે કેટલું કમાઈ હોય?”

[વધુ મઠિ જુઓ પૃષ્ઠ ૫૭૫]

અનુવાદક:

૨૧. ધનમુખલાલ કૃષ્ણલાલ મેહતા

સબ, સાહિત્ય સંસદ

મો. ૧
પોલ દારપ્રેમોં છવીસથી અઢવીસ વર્ષનો યુવાન હતો. પરંતુ તેના મુખ ઉપરથી આવું અનુમાન કરવું મુશ્કેલી હતું, કારણ કે તેના ચહેરા ઉપર યુવાવસ્થાનો ઉલ્લાસ તેમજ પ્રોદાવસ્થાનું ગંભીર ઉભય તરવતાં હતાં. તેની બફટિ ભવ્ય હતી નાક ગરુડના જેવું હતું. એક મુંદર હતા અને હડપ્પી દહતાનું તાદબ્ધ ભાન કરાવતી હતી. આમ દરેકે દરેક અવયવ છુટકે છુટકે લક્ષ્યે તો મુંદરતાના નમુનારૂપ હતું પણ કોણ જાણે શાથી આ છુટાં છુટાં અવયવ સાથે જોનારને સૌંદર્યનું ભાન કરાવતાં નહોતાં. એકમેકમાં મળી જતી રેખાઓજ મુંદર સંપૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરે છે. આના મુખમાં તેમ થતું નહતું. એક છટાલીઅન ચિત્રકારને માટે કહેવાય છે કે એને જ્યારે શપ્તાનના દુતો ચીનરવા પડતા સારે એ જુદી જુદી મુંદરતા એકજ મુખમાં ચીતરતો; પરિણામે, તે મુખ ઉપર એક વિચિત્ર ભયંકરતા પ્રગટ થતી. આના મુખમાં પણ કેક આવુંજ હેખાતું. જ્યારે તેની નજર કોઈપણ

વસ્તુ ઉપર સચોટ ચોંટતી નહીં સારે તેની આખોમાં અસ્પષ્ટ નમ્ર દુઃખ અને કામળતા પ્રસરી રહેતી; પરંતુ જ્યારે પણ આ યુવક તેની આંખો એક વસ્તુ ઉપર ઠેરવતો સારે તેમાં અજબ જેવો ફેરફાર થઈ જતો. આખોમાંની કામળ છુરાશ ચાલી જતી અને ફર લીલાશ તેમાંથી ફાટી નીકળતી.

આ ફેંચ યુવાન ઇંગ્લંડ મુસાફરીએ ગએલો ત્યાં તેને કુમારી એલીશીઆ વાડ અને તેના કમર પર જોડેલા વાડ એકે પરિચય પ્રાપ્તો. સર જોશુઆને સૌ કોમોડોર તરીકેજ ઓળખતાં. આ કોમોડોરને એલીશીઆ એજ માત્ર આ જગતમાં પ્રેમનું અને વિશ્રાંતિનું સ્થાન હતું. કોમોડોરને ત્યાં અતિથિ તરીકે પોણે એલીશીઆ સાથે અનેક દિવસો અઢળક મુખમાં નિર્ગમન કર્યા હતા. હરિઆળી જમીન ઉપર માથે ઘોડાં દોડાવવાં, સાંત, મૃતવત્ પાણીના દેવાં ઉપર દોડીમાં ઝોલાં ખાવાં એવી એવી અનેક પ્રેમની રીતોએ ઉભયને રોહની શૃંખલામાં જકડી લીધાં હતાં. અને તેમના આ પ્રેમપથમાં કોમોડોરે

નિધન નહીં નાખ્યું એટલુંજ નહીં પરંતુ સહાનુ
ભૂતિ બનાવી પ્રેમી યુગલને આથી વધુ શુ
ભેદએ ?

૨

આ પ્રસંગને આશરે નજીક માસ પીતી
ગયા હશે પાછા બને પ્રેમીઓ નેપંથમાં
મળ્યા એનીરીઆ અને તેનો કાકા નેપંથની
એક દિવ્ય વાદીમાં એક પુરાણા આવનમમાં રહેતી
હતી પોત કાસથી તેને મળનાનેજ નેપંથ
આવે હવે તેમના લગ્ન મ્યારે કરવા એ પ્રશ્ન
પણ નાજ ચર્ચાનાનો હતો.

પ્રથમ સુનામને એલીરીઆએ રચ્છદી
મર્મમાં પોનાના મોહ્યની અને તદુરતીની
પ્રગમના ન્તા હતું ' જુઓ, જુઓ! હું કેની
નજ લાગુ છું ' મારો રંગ જુઓ મારા ગાય
ઉપર તો જાણે શુભામ ઉગ્યા છે ।" આમ બોલતી
તે યુવતી જાણે પોનાની ખુશસુરતી જોનાને અને
તેની પરીક્ષા કરનાને પોતને આવાહન નહીં
કરી તેમ તેમ તેની આમાં ઉભી હતી.

અને એની તમીજત પણ મુધરી મધ છે
ખર ।" કમોડારે હતું.

' ખરેખર નમોડારે ।' પોલે ઉત્તર
આપ્યો, એલીરીઆની મુદરતામાં તો વધારો
થયો અગત્યજ છે પણ તેની તદુરતીમાં તો
વધારો થયો છેજ છેના એ એને જ્યારે
ધનમાં જોઈ સારના ન્તા અસામે તો તેની
તમીજત ઘણીજ મુધરી મધ છે ।"

આજુ તે બે એટલે તેની દૃષ્ટિ એલીરીઆ
ઉપર ચોગી રી મહસા જે શુનામના વખાણ
યુવતી કરી હતી તે શુનામ અદ્યથ યદ
ગયા, જાણે એ મરદના હુગર ઉપર પડતુ સાધ્ય
તેજ મુર્ચ અસ્ત થતા ચરી ગયું હોયને । આખે
શરીરે પના, પોતાની છાતીમાં જાણે વણ
હુખ થતુ હોય તેમ તેણે છાતી ઉપર હાથ મુક્યો

પોલ અને કમોડાર આથી એકદમ ગમ
રાઈ ગયા પણ કાણુમાં યુવતીએ મારથ્ય મેળવી
લીધું અને તે સ્મિત કરતા બોલી " હજી તો
મારે તમને રાગ્યત પાડુ છે, મેસો બેમો ।'

શરબત પીવાઈ રહ્યું અને પોલ ઘેગ જવા
નીકળ્યો જતા જતા માર્ગમાં પણ તેને
એલીરીઆના મુખ ઉપરના ફેગ્દાર, તેને અર્થોતુ
થએલ દુખ વગેરે પ્રસંગો માનતા હતા, અને
હૃદયમાં કાણુ જાણે શાથી મહાવ્યથા થતી હતી
આવા નજીવ પ્રસંગથી આવજુ બધું દુખ શાથી
થતુ હશે તેનું મગજ તેને જણાવુ નહીં છતાં તેની
વ્યથતા રમી નહીં.

આવી ઘિતિમાજ તે નુષ્ટ ગયો પણ
નિદ્રામાં પણ સ્વપ્નાઓએ તેને મુખે મુલા દીધો
નહીં જાણે હજી તે નેપંથમાં આગમો
ઉપગજ છે કીનારા ઉપર તેણે એલીરીઆને
ઉભેલી જોઈ તેનો કાગે અને તે ઉભયના મુખ
નિગ્નેજ જણાતા હતા અને દીન વદને તેઓ જાણે
ચાચના કરી ગયા હતા કે 'તું અહીં આવ નહીં
પાછો જા ।' આ ચાચના કરતી વખતે યુવતીના
મુખ ઉપર તીવ્ર વેદના જણાતી હતી અને
પોતાની દૃષ્ટા નિરદ પણ આ ચાચના કરતી
હતી તે જાણે કોઈ અજ્ઞેય વિધાત્રિની આજ્ઞાને
અનુસરીને તે કરતી હોય તેમ જણાતુ હતું ।

આ વ્યવસ્થા વધુ વ્યથ થઈને પોલ જગી
હયો સુતેલા નેપંથની ભવ્ય નુદન્તા નેવા તેણે
જારીમાથી બહાર કોડાવ્યું.

તે જ્યારે નેપંથ ઉતર્યો ત્યારે તેનો સામાન
ઉતાગનાર એ મળુરે તેનો ચેદરો જોડો મળુરે
મુજતે હાથે પોતાના ગામમાં વટકવેલ માદગીયા
ને પકડી લીધા અને તે ધીમેથી ગણગણે "અરે
પ્રભુ! આને કપતાને દરીઆમાં કા નેમી નહીં
દીધો । એને અહીં ઉતરવાજ શા માટે દીધો ।"

૩

એલીશીઆ પોતાની માનીતી જગ્યાએ-
અગાશીમાં લાલ અને ભુરા રંગના દોરડાંની
ગુથેલી, હેમકમાં સુતી હતી. મે માસનો આરંભ
હતો છતાં તાપ સખત પડવા માંડ્યો હતો એટલે
તેણે વસ્ત્રો પણ ઝીણું રેશમનાં પહેયાં હતાં.
હાથ છેક ખભાંથી ઉઘાડાજ હતા જે તેણે માથાં
ની નીચે મુક્યા હતા.

હેમકથી સહેજ છેડે નેતરની આરાખ ખુરશી-
માં કોમેડોર બેઠો બેઠો પોતાની બગીચાનો ઝુલો
દોરડાંવતી હલાવતો હતો. આ બેન્સ સાથે વાતો
કરતો એક નીઆપોલીટન યુવાન બેઠો હતો.
આ યુવાન કાર્ટેટ દસ્તાવીસને ત્યાં બેઠેલો
જોઈને પોલે ત્યાં અગાશીમાં પગ મુકતાંજ
પોતાની ભ્રૂંટિ ચઢાવી અને તેની આંખોએ કર,
ઝેરી સ્વરૂપ ધારણ કર્યું.

અલખત, કાર્ટેટના બચનની ખુશસૂતીજ
એવી હતી કે કોઇ પણ આશક પોતાની માણક
કને એને બેઠેલો જુએ તો હજારોથી અળી હો.
આ ખુશસૂરતી ઉપરાંત તેનાં વસ્ત્રો લડનના
સૌથી ફેશનબલ દરજ્જાએ ગવેસા હતા એટલે
તેની આકર્ષકતામાં ઝોર વધારો ચતો હતો. પણ
તેના ખમીસનાં હીંગનાં બોલીઆં અને તેની
ધરીઆલની સાંકળીને છેડે લટકાવેલ જુદા જુદા
આકારનાં તાવીએ તેને ધટાલીઅન તરીકે તરતજ
ઝોળખાવી આપતાં હતાં.

જ્યારે પોલ અગાશીમાં આવ્યો ત્યારે
એલીશીઆની ખાસ દરજ્જાથી કાર્ટેટ એક
લોકગીત ગાઇ રહ્યો હતો. આ ગીતોમાં પવનની
મંદમંદ લહરીઓ, ચંદ્રનાં અસ્પષ્ટ ફિરણો,
નારંગીના વૃક્ષની આછી આછી સોરમ અને
હેયાંના ધીમા ધબકારા નીતરી રહે છે.

પોલે આવતાં વેંતજ પોતાની દષ્ટિ કેંક
તીવ્રતાથી એલીશીઆ પ્રત્યે ફેંકી. સહસા હેમકનું

એક દોરડું તુટ્યું. એલીશીઆ પડતાં પડતાં
સહેજમાં બચી ગઇ અને ઢલી થઇ ગઇ.

“આમ કેમ બન્યું હશે?” કોમેડોર
આશ્ચર્યચકિત થતાં બોલ્યો. “દોરડાં મેં જાતે
બેચીને તપાસી બેચાં હતાં અને એલીશીઆ
તો હલકી પ્રકારે જોતી છે.”

કાર્ટેટ કેંક બેદી રીતે પોતાનું માથું ધુણાવ્યું.
જોનારને સ્પષ્ટ જણાઇ આવે કે એલીશીઆનાં
વળનથી હેમક તુટી એમ કાર્ટેટ માનતોજ
નહતો પરંતુ કાર્ટેટ ગૃહસ્થ હતો એટલે એણે
કેપણ કામણ કહ્યું નહીં માત્ર તેણે પોતાનાં
તાલીએ હાથમાં લઈને ખખડાવ્યા કર્યાં.

પોલ પણ વિવેકમાં ઉતરે એમ નહતો પરંતુ
આ સમયે ને વિવેક બુઝ્યો. થોડાથોડી વારે
તેની ઝેરી આંખો કાર્ટેટને જોઇ રહી. કાર્ટેટ પણ
જ્યારે જ્યારે પોલની નજર પોતાના તરફ આવી
કરડી રીતે ફેંકતાં જોતો ત્યારે ત્યારે પોતાનાં
તાલીએ ખખડાવતો, કાં તો પામેના ગુલાબના
છોડ ઉપરથી એક ગુલાબ તોડીને ફેંકી દેતો.
આ જોઈને એલીશીઆ બોલી ઉઠી: “કાર્ટેટ!
તમે આમ કેમ કરો છો? મારાં ગુલાબ બગાડો
છો! તમે એમનું ખુન કરો છો?”

“સાફ કરજો, મારી પ્રકૃતિ જરાક એવી
છે. પણ આ ખુનના પ્રાયશ્ચિતરૂપે હું તમને ના
ગુલાબનાં ફુડાં મોકલાવીશ.”

પણ આવી વસ્તુસ્થિતિમાં વાત વધુ ચાલી
નહીં. પોલ ગુરસામાં ને ગુરસામાં કેંક કામનું
બહાનું કાઢી ચાલ્યો ગયો. કાર્ટેટ પણ સ્થિતિ
સમજી જઈને ગયો.

બે કલાક પછી કાર્ટેટ વચન આપ્યું હતું તે
પ્રમાણે મો ગુલાબના છોડ આવી પહોંચ્યા. અને
તે ઉપરાંત એક મોટા બળદનાં કાળાં શીંગડાં
પણ ગીટ કરેલ ઘોંઝમાં મદેલાં આવ્યાં.
એલીશીઆ આનો અર્થ નહીં સમજી પણ તેની

ચાકરી તરત સતોષ મળ્યાં તો તે 'ટીશી' દેખાઈ : હરકલેનીચામ, રોખી વગેરે ગ્રંથોએ મળેલ
ગોળ્યા અને કલ્પ 'ધર્મ' હવે આપણે શીક્યાં

“કેમ ?” એવીશીઆ બોલી ઉઠી

“ના, કેં નહીં” ચાકરીએ ધીમેથી ઉત્તર
આપ્યો, “પણ મને પેલા કેવળ ગૃહસ્થની આખ
બુધિનિયમ લાગે છે.”

૪

બીજે દિવસે કાઉન્ટ એવીશીઆને લા ગયો
લા થોડીવાર અમરથી વાતચીત થઈ પછી
એવીશીઆએ પુછ્યું. “તમે પેલા શીગડા
નાડવા તેનું કારણ શું ? મારી ચાકરી માન
એટલું બોલી ગઈ કે એનાથી ભુડી આખની
નામા ગળણ મળે છે.”

“તમારી ચાકરી ખરું કહે છે” કાઉન્ટ
ગભીરતાથી કહ્યું

“પણ ભુડી આખ શું તે તો કહો !”

“એનો અર્થ એટલેજ કે કોઈ માણસની
આખજ એની હાથ છે કે જેને પરિણામે તેવી
આખવાળો માણસ કોઈની સામાજિકતાને તેને
ભયકર નિષ્પત્તિ આવી પડે, આખવાળાની
દરબારી કે કચ્છા વિરુદ્ધ પણ.”

“મને તો આમા દેખણ સમજણ પડતી
નથી” એવીશીઆ બોલી

“તમને નહીં સમજણ પડે એ હું સમજ
શકું છું” કાઉન્ટ ઉત્તર આપ્યો. “હું પણ
તમારી માથે લડનમા કે પારીત્યમાજ હોત
તો હું પણ તમારી સાથે ડસવા લાગત પણ
નેપાસમા—”

“નેપાસમા છે એટલે તમે આ બધું માનો
છો એમજ ને !” એવીશીઆ બોલી “ગમે
નેમ હાથ મને તો ભુડી આખનો વહેમ જો છે
એજ કહેતો”

“આ માન્યતા બહુ ઘુના કાળની છે,” કાઉન્ટ
બોલ્યો, આખવાળા પણ તે વીગે ઉદ્વેગ છે
વગર પણ એમા માનનો દનો પોષી,

એવીશીઆએ પ્રથમ તો એમજ માન્ય કે
કાઉન્ટ મરકરીમાજ આ પ્રમાણે કહેતો હશે. પણ
પછી તેની ગભીરતા જોઈને તેની ભુવ ભાગી
છતા પોતે તો આ વહેમ સ્વીકારી શકીજ નહીં.

“તમે મનુષ્યની આખનો પ્રતાપ કેટલો છે
તે તો જાણો છોને !” કાઉન્ટ વળી બોલવા
માડ્યું “અર્થાત્ તેજ અને આત્માનું પ્રતિબિંબ
તેમા પડે છે આખમા જીવનના ડિગ્રી ઝીવાય
છે અને તે નાના હિંમતથી ચમકતી નિઘન મારા
જગતને ચમકાવે છે એક જીની આખનો
ચમકારો ગમે તેવા પાપાણવત્ હાથને પણ
હિંમતિ નથી કરી શકે ? વિજેતાની આખનો
પ્રકાશ કેવો આખા લોકોને હલમલાવી મુકે છે !
દહાડથી કાઉન્ટની આખનું તેજ ગમે તેવા
ઉન્માદને પણ વશ કરી શકે છે કે નહીં ? મારી
આખની જવાબા મને તેવા સિંહાને પણ આધા
ગંભીર શે છે કે નહીં ?”

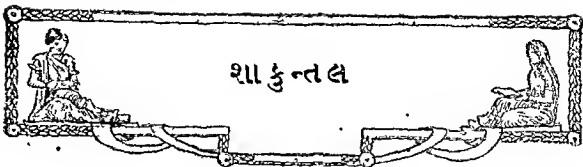
“તમે તમારો કેસ બહુ છટાથી મુકી શકો
છો” એવીશીઆ કાઉન્ટ ધુણાવીને બોલી
“જના મને શ્રદ્ધા ચોટતી નથી”

“વૃદ્ધ ઉપર એટલ પક્ષી ઉડી જવાને બદલે
નીચે આવેલ ચમકત જોવા સર્પની આખોથી
વશ થઈને તેના મોમા આવી પડે છે તેનું શું ?
એને તું એવો કેં વહેમ છે ? કે એણે કોઈ ધરડા
વરડાંમાંની પામે આવી વાનો માલગી હશે !
તો પછી મનુષ્યની આખો કેમ એવી અમર નહીં
ઉપજવી શકે ? ગમે એવી આખવાળાને
‘જેતાતુરા’ કહીએ છીએ”

[વધુ મારે જુઓ પૃષ્ઠ ૫૧૧]

શા કુંતલ

લેખક :

રા. બટુભાઈ લાલભાઈ ઉમરવાડિયા

સભ્ય, સાહિત્ય સંસદ.

ચિત્રકાર

ગા. દત્તાત્રેય

[નોંધ : એક દિવસ તિયોતમા, હું અને પુષ્કર બેઠાં હતાં એટલામાં તિયોતમાએ પુછ્યું : 'આ શાકુંતલમાં આટલી બધી રસિકતા છે એ બધી મરપના હશે કે કે. ઈક ધુનમાં પણ લોકો આવાં રસિક હશે ખરા?' પુષ્કરે કહ્યું : 'આપે પણ ક્યાં લોકો રસિક નથી? તમેજ ક્યાં બોધાં રસિક છો?' તિયોતમા સહજ શરમાઈ નીચું જોઈ ગઈ અને જોઈને મને લાગ્યું કે આજની સીમા કે શકુંતલાથી હતરે નહીં મેં એમ કહ્યું એટલે તિયોતમાએ પુછ્યું : 'તે આજના પુરુષે?' મેં હસવાડખતા કહ્યું 'આજના પુરુષે એકરીતે તો દુષ્યંત કરતાં ચડે'"]

કેવળ વિનાદનો પ્રસંગ હતો. યાદ નથી આવતું, પણ એ પ્રસંગમા આ નાટકનાં કોઈક કોઈ મૂલ હોય તો નવાઈ નહીં]

પ્રસ્તાવના

ધીએટરમાં આગલી 'શા'મા અર્જુન, કપિલ અને મુવાસિની બેઠાં છે.

મુવાસિની

કેમ, કપિલભાઈ, તમારું મોં આમ ચડેલું લાગે છે?

અર્જુન

એ બીચારાને આવવું નહોતું ને આપણે ઘસડી લાવ્યા તેમાં.

મુવાસિની

હું ખરી વાત?

કપિલ

હા, માફ કરજો, પણ મને આવી જાતનાં નાટકો પસંદ નથી.

મુવાસિની

કેમ?

કપિલ

એમ છે કે એવા નાટકોમાં મૂલનો રસ જળવાતો નથી ને બધું એવું કંઈયું ભેળું થાય છે કે આપણા મનસી ચિત્રો કયળી જાય છે. (જરા ટટાર થઈ) આ એકમાં નહીં. આ જાતનાં બધાં નાટકોમાં એમજ થાય છે. એકવાર હું 'હરિશ્ચંદ્ર' જોવા ગયો હતો. માનશો? જે નટ હરિશ્ચંદ્ર થયો હતો તેના હાવલાવ જોઈ મને એમ થઈ ગયું કે આવો હરિશ્ચંદ્ર હોય તો બહુતર

છે કે દરિયાં થવુંજ નહીં. એમ છે કે આગના લોકો જુના કાળના ભાવો સમજતાજ નથી. એટલે મુખ્ય વીશેની આપણી રમ્ય કલ્પનાઓ સુધાધ મળે છે.

સુવાસિની

(અર્જુન સામે જોઈ) પણ તમે તો કહેતા હતા કે આને શાકુન્તલ જોડે નહીં જેવોજ સંબંધ છે.

અર્જુન

હા, એને મથાવવા તો દે.

કપિલ

કેમ ત્યારે આને શાકુન્તલ જોડે સંબંધ નથી, એમ ?

અર્જુન

મેં જોયું નથી પણ વાસુ કહેતો હતો કે માત્રનાત્રનોજ સંબંધ છે. એજ સંજોગો આજે હોય તો કેવું પરિણામ આવે એનું ચિત્ર છે એમ સાંભળ્યું છે.

કપિલ

એટલે તો લેખક કાલિદાસ સાથે સ્પર્ધા કરવા મંજો છે એમ થયું.

અર્જુન

ના, ના. ક્યાં રસરાજવી કાલિદાસ ને ક્યાં—

કપિલ

ત્યારે એનો અર્થ શો ?

અર્જુન

કેમ વળી, આજે એજ સંજોગોમાં સ્ત્રી પુરુષ જુ કરે એનું ચિત્ર દર્શો. કોઈ કોઈ કેકાણે તો મૂલની કાપાને પ્રસંગો પણ કાશ્મિર રાખ્યાં છે.

કપિલ

(જાણે સમજતો ન હોય તેમ) એ બધા મિથ્યા પ્રયત્ન છે. શાકુન્તલ સાથે કોઈનું નામ પણ ના દેવાય. શુ એનું અપૂર્વ કલાવિધાન ! શા રમ્ય પ્રસંગો ! શુ એનું—

અર્જુન

એ તો એમજ હોય કેની ? એ જમાનોજ જુદો હતો. આજે એવા પ્રસંગો બનેજ નહીં. ને કોઈ લેખક એવી ભાષા વાપરવા જાય તો અકુદરતી પણ લાગે.

કપિલ

ના, ના, આજે પણ કાલિદાસ હોત તો—

અર્જુન

પણ તમે કાલિદાસને વચ્ચે ક્યાં લાવે છો ? કોઈ થોડું એમની સરખામણી કરે છે ? એ તો એક અને અદ્વિતીય છેજ.

કપિલ

ત્યારે પછી આ અડપલાં શાં ? પણ વારુ, કહો જોઈએ આ નાટકનો આરંભ કેમ થાય છે. એટલે હું સમજી શકીશ.

અર્જુન

જેમ મૂલમાં મદારાજ દુષ્યંત મૃગયાએ નીકળ્યા છે ને.....

કપિલ

તમે આજ નાટકનું વસ્તુ કહો તો બસ છે. મૂલ તો શબ્દે શબ્દે મને યાદ છે.

અર્જુન

એક સુખો તપાસણી માટે નીકળ્યો છે. પાછી આવતાં તેની મોટર અટકી પડે છે ને...

કપિલ

(ઉઠવાટ સાથે) મોટર !

અર્જુન

હા, મશીનરી બગડી જાય છે...

કપિલ

(સુવાસને) સુવાસજીવન, તમને માફ ના લાગે તો હું જતો રહું. મારાથી આ જોઈ નહીં શકાય. શાકુન્તલના પ્રસંગો સાથે મશીનરીની વાત એકમુખે થવા માટે એ ખરેખર અસહ્ય છે. (ઉભો થાય છે.) માફ કરજો !

મુવાસિની

અબુન

પથુ.....

વારુ, ત્યારે કાલે મળજો.

(ઐટલામાં પડદો ઉપડવાની ધંદી ચાલ છે.)

[ક્રિષ્ણ જતો રહે છે.

(પડદો ઉપડે છે.)

પ્રવેશ પહેલો

[સમય: સવારના આશરે દશ. સ્થળ: એક ઘોડી રસ્તો; વડની છાયામાં એક મોટર હબી છે. રોહિત એક જાડી સમાચાર કમી રહ્યો છે. પાસે નરેન્દ્ર હબી છે. ઘડીમાં તે રોહિત તરફ જોતો, ઘડીમાં વડ ઉપરનાં બેઠકાં પંખીઓ તરફ નજર કરતો આંધા મારે છે.]

નરેન્દ્ર

(મોટર પાસે હબી રહી) કેમ જોડન! કેવલે એમ લાગે છે ?

જોડન

(નીરાશ થએલા અવાજે) એકે પ્લગ કામ નથી આપતો.

નરેન્દ્ર

નીકળતી વખતે તમે જતા નહીં હોય.

જોડન

ના, સાહેબ! આજે તો સાફ પથુ કર્યા હતા.

નરેન્દ્ર

પથુ ત્યારે હવે આપણે શું કરીશું ?

જોડન

(દાય ખંખેરતો) આપ હુકમ કરમાવો તો હું મુકામે જાઉં.

નરેન્દ્ર

આપણા મુકામે ? એમ ક્યાં પાર આવે ? નીરવહી તો હજી ફ્રીક ગાઉં હશે.

જોડન

તા હજી, દશ પાર તો થતા હશે.

નરેન્દ્ર

આટલામાં કેઈ ગામડું પથુ નહીં હોય, ખરું ?

જોડન

(ચારેગમ જોતો) માત્રમ નહીં. તલાસ કરું ?

નરેન્દ્ર

જોડન. મને તો તરસ પથુ સખત લાગી છે. (જરાવારે) રસ્તે વસતી પથુ ખીલકુલ લાગતી નથી (એક વીમાસણમાં પડી હબા રહે છે. ઘોડીવારે એક સાઈકલ આવતી જણાય છે.) કોઈ આવે છે, ખરું.

બેઠ એ દિશામાં જોઈ રહે છે. ક્ષણવારમાં સાઈકલ મોટર આગળ આવે છે સાઈકલ નો અસ્વાર મોટર તરફ જુએ છે; સાઈકલની ગતિ ધીરી પાડે છે અને નરેન્દ્ર તરફ નજર કરી બાઈક હબી રાખી ઉતરે છે.

આવનાર

હું અકસ્માત થયો છે ?

નરેન્દ્ર

હા, પ્લગ્સ કામ નથી આપતો.

આવનાર

એમ કે ?

જોડન

(ધીરથી, આવનારને આંજી નાખવા હોય તેમ) સુખા સાહેબ છે.

આવનાર

(નરેન્દ્રને) આપ ક્યાં જાઓ છો ?

નરેન્દ્ર

નીરવહીમાં અમારો મુકામ છે. તલાસ માટે બેચાર ગામ ગયો હતો.

આવનારે

નીરવલી તો બહુ દૂર; ને બપોર થઇ ગયા
છે. ત્યારે આપ શું કરશો ?

નરેન્દ્ર

જોઇએ. આટલામાં ક્યાંક પાણી.. ..

આવનાર

(ડાબા હાથ તરફ આંગળી કરી) અમે અહીં
પાસેજ રહીએ છીએ; આપને વાંધા ન હોય તો
અમારે ત્યાં આવશો ?

નરેન્દ્ર એ તરફ નજર કરે છે. ત્યાં ઢોળાવની
તળેલી પર વૃક્ષોનાં ઝુંડ દેખાય છે.

નરેન્દ્ર

પેલું કુંજ જેવું દેખાય છે, ત્યાં ?

આવનાર

હા જી, એ બધાં કદંબ છે. અમે એને
કદંબવન કહીએ છીએ. એની પેલી તરફ અમારો
નિવાસ છે.

નરેન્દ્ર

કેવું રમણીય સ્થળ છે! અસહનના તપોવનનું
રમરણ થઇ આવે છે. આવાં તપોવનમાં વ્યયિત
ચિત્તને સહજ આનંદ પ્રાપ્ત થતો હશે. (ધડીબર
એ દ્રશ્ય જોઇ રહે છે. પછી) તમે કોણ છો ?

આવનાર

મારું નામ અચ્યુત. મારા પિતા વડગામના
વતનદાર છે.

(પડે પડે છે)

પ્રવેશ બીજો

સ્થળ. હરિદત્ત દેસાઈજનો નિવાસ. અચ્યુત અને નરેન્દ્ર પ્રવેશ કરે છે.

નરેન્દ્ર

મારી જમણી આંખ કેમ આમ ફરકતી હશે ?
આવા સ્થળ પ્રસંગે એનું શું કારણ ? કોણ જાણે.

અચ્યુત

બીરાજો.

(નરેન્દ્ર જોએ છે.)

નરેન્દ્ર

કોણ હરિદત્ત શાસ્ત્રીજી ?

અચ્યુત

હાજી, આપ અમારું આતિથ્ય સ્વીકારશો
તો અમે કૃતકૃત્ય થઇશું.

નરેન્દ્ર

મેં તો સાંભળ્યું હતું કે શાસ્ત્રીજી પ્રયાગ
ગયા છે.

અચ્યુત

હાજી, પણ...

નરેન્દ્ર

કેમ નહીં ? મેં તો સાધારણ પુછ્યું હતું.
પણ તમારે તો આ બાબતે જવું છે ?

અચ્યુત

કે નહીં આપને ઘેર મુકી હું જઇ આવીશ.

નરેન્દ્ર

મારે ખાતર તમારા કામમાં વિશેષ...

અચ્યુત

અતિથિના સન્કાર કરતાં મારું કામ વધારે
નથી, પધારો !

નરેન્દ્ર

હાલે. (જોહનને) જોહન, ત્યારે તમે અહીં
એસો.

જોહન

જેવો હુકમ.

(જઇ જાય છે.)

નરેન્દ્ર

તમે તમારા કામમાં કેળ ખસેલ ન કરશો હં.

અમરચુત

ના છ, હું જાઉં છું. આપને કશું જોઈતું
મુકતું હોય તો યશ કને મંગાવી લેજો. આપ
અંદર કે મેડે જરા
વિશ્રાંતિ લેશો એટલે
અખધડીમાં હું પાછો
આવીશ. યશ, જોજો
હોં.

યશ :

વારુ.

નરેન્દ્ર

ભલેજાઈ આવો.

અમરચુત

હા છ.

[એક જાય છે.

નરેન્દ્ર

(સ્વગત) કેવાં

સંસ્કૃત લોક છે ?
એમની રીતભાતથી
મને આપણા સંસ્કારી
ગણાતા લોકની શરમ
આવે છે ! હીંદુ
સંસ્કૃતિ સાચા સ્વ-
રૂપે હજી જીવંત છે
એનાં આવાં વિસ્લ
દૃષ્ટાંતો જોઈ છું ત્યારે
વર્તમાનકાળના લોક-

ની દયા આવે છે. આ લોક કેટલાં સંસ્કૃત છે ?
આતિથ્યની કેટલી યોગ્ય કીમત કરે છે !
(ખંડમાં આંટા મારે છે) શાસ્ત્રીજી વિક્રાન છે
એમ તો સાંભળ્યું હતું પણ એમનું કુટુંબ પણ
આટલું સંસ્કારી હશે એમ નહોતું ધાર્યું. (એટલામાં

અટકી પડે છે ને કાન માંડી સાંભળતો હોય તેમ
ઉભો રહે છે.)

વાડીમાંથી કાઢતો સુમધુર અવાજ આવે

છે. લાવ, જોઈ. (બહાર વાડીમાં જાય છે.
વાડીની એક કુંજમાં તથા કુમારિકાઓ ઉભી
હોય છે. તેમને જોઈ

થંભી જાય છે. (સ્વ-
ગત); આંખો ચોળતો
મને સ્વપ્ન આવે છે,
શું ? વનદેવતાઓ
સર્મા આ મુંદરીઓ
સાચ છે કે સ્વપ્ન ?
(ધડીબર જોઈ રહે છે)
સ્વર્ગની આસરાઓ
નલક્રીડાએ તો જાતી
નહીં હોય ? એમજ
હશે. બાકી આ
નિસાન વસુન્ધરામાં
આવું લાવવું ક્યાં-
થી સંભવે ?

(એટલામાં
કુમારિકાઓની પાત-
ચીતનો ધ્વનિ સંભ-
ળાય છે.) ના, ના,
મનુષ્યોજ લાગે છે.
શી અસાધિક મૂર્તિ-
ઓ છે ? વનવગડામાં
પણ આવાં મુંદર
કુસુમો ખીસે છે,

એમ ? આવાં રસિક દર્શન કોઈક જન્મના પુણ્યે
કરીજ થતાં હશે. અહો, સુભાગ્ય !

[પાસે જાય છે અને એક લતામંડપની
છાયામાં લપાઈને ઉભો રહે છે. થોડીવારે

અરે ! હું શું કરી રહ્યો છું ? પ્રથમ સીદ્ધર્-

દાદસો પાન અને ત્રિરંગી, રંગબેરંગી

—ચિત્રોથી ભરપુર—

દીવાળીના શુભ દિવસોમાં તમારા રસિક મિત્રોને

ભેટ કરવા લાયક

મુંદર ને રસરસી વાર્તાઓથી ભરપુર

અમારે ખાસ

દીપોત્સવી અંક

રા. કનૈયાલાલ મુનશી

સૌ. લીલાવતી મુનશી

શ્રી. બહેન જ્યોત્સ્ના શુક્લ

રા. દુમકેલ

રા. બટુલાઈ ઉમરવાડિયા

રા. જયંતકુમાર લક્ષ્મી

વગેરે વગેરે તમારા પ્રિય લેખકોની

વાર્તાઓ અને કાવ્યો

એમાં હશે.

દર્શનથી આકર્ષાઈ હવે હું યોગ્યાયોગ્ય પણુ મુલ-
તો જાઉં છું. અહીં, આમ ઉભા રહેવું એ ધૂર્ત-
વેડા નથી? આવા પુણ્યાશ્રમમાં તો પાપના
પુણ્યાયા પણુ હોય નહીં. નહીં તો આવી અપૂર્વ
મત્કૃતિઓ ક્યાંથી જન્મ પામે? કોટ્યાંવધિ
ક્રોધનાં ભવોભવનાં પુણ્યે કદીક આવી એકાદ
નિર્વૃત્તિ જન્મતી હશે.

[એટલામાં કુમારિકાઓનો સ્વર સંભળાય
છે. પ્રાણુ સંધી નરેન્દ્ર તે સંભળી રહે છે.

યશવતિ

મધુરી, મૃદંગીને અહીં લાવ, જોઈ. (મધુરી
એક હરિણી સાથે રમત-રમતી હોય છે. તેને
પંપાળતી)

મધુરી

ના, હો અહીં ઉભી રહી.

[યશવતિ મૃદંગી પાસે જાય છે અને
જણાકારે તેને હચકે છે.

આમ શું કરે છે? એ ખીચારીને કેટલું કષ્ટ
થાય? તુતો હજી એને બચ્ચુંજ ગણે છે.

યશવતિ

અરરર, એ તો સુકીજ જવાય છે. (મૃદંગીને
જમીનપર મુકી દે છે. એને જોતી) રૂપમાં એ
કેવી વધી ઉડી છે? (પંપાળતી ઉભી રહે છે.)

મધુરી

યશ, આજે તો મૃદંગીની જન્મતિથિ છે.

યશવતિ

(દરખબર) હેં! (ચીડીકવારે) તે મધુરી,
દાદાજીએ મૃદંગીના ગ્રહ નથી જોયા?

મધુરી

જોવાજ હશે તો.

શકુન્તલા

હા, મારા ને એના ગ્રહ એકસરખાજ છે.

યશવતિ

એમ? (અટકે છે) પણ ત્યારે આમ કેમ?

[અટકી જતી હોય તેમ આજા કરતી હલી
રહે છે.

મધુરી

શું કેમ?

નરેન્દ્ર

(સ્વગત) મારું હૃદય કેમ આમ ધડકે છે?

યશવતિ

કેમ વળી? મૃદંગી તો રાનાથ થઈ ગઈને...

શકુન્તલા

તને તો એનું એજ સુઝ્યાં કરે છે. (નજી
કુમારિકાઓ ચુપ ઉભી રહે છે.)

નરેન્દ્ર

(સ્વગત) ત્યારે હજી એ કૌમાર મેંવે છે. પણ
એમાં મારું મન શા મેંજે આમ પ્રસન્ન થાય છે?
(જરા વારે) માનવહૃદય કેટલું લોભી છે?
અરુપ ક્ષણ પરના અપરિચિત કુટુંબની કથામાં
જાણે સ્વજનવાર્તા હોય એટલો તે રસ લે છે.
એવડો અધો એનો શો અધિકાર? મારો. પણ
સ્વભાવ કેમ આમ અસંસ્કારી થતો જાય છે?
કોણ જાણે કેમ. પણ આવા વિરલ સૌન્દર્ય-
દર્શનથી મન પ્રસન્ન નથી થઈને કેશાકતી ઉજીપ
દાખવે છે. (વિચાર કરતો હોય તેમ) આ મુખન્ય
અનુભવથી કૃતકૃત્ય થવાને બદલે અશિષ્ટ લોકો
જેમ મારું મન પણ એનું સ્વામિત્વ જંખે છે,
એમ? તે શું આવું દર્શન માત્ર પરમ
સૌભાગ્ય નથી કે મન આમ કનિષ્ઠ વલખાં મારે
છે? ના, ના, મારે તો આમ અપઃપાત હોવો ના
એમજી.

[ટકાર થતો હોય તેમ સરીર જાણે છે.

એટલામાં મધુરી અને યશવતિ એક
બાલુએ જાય છે અને શુપલુપ વાતો
કરે છે.

યશવતિ

(જોરથી, દસીને, મધુરીના હાથમાં તાળી
આપતી) એમ?

મધુરી હસતી હા પાડતી જણી રહે છે. શકુન્તલા સખીઓ તરફ જુએ છે. મન જાણે નહીં તેમ નરેન્દ્રના હૃદયમાં ધ્રાસકો પડે છે.

નરેન્દ્ર

(સ્વગત) એ લોકે શી વાત કરી હશે ? એવું હશે એમ ?

[અધ્ધક્ષણ આતુર આંખોએ એ જ સખીઓ તરફ તે જોઈ રહે છે. પછી સ્વસ્થ થાય છે.

(સ્વગત) મનની કેવી વિદ્યુત ગતિ છે ? મીઠ માત્રમાં એ કેવા કેવા વિચારો કરી વળ્યું ? અને એવું હોય તોએ મારે શું ? (પરાણે હૃદયને ક્યાંક ઘસડી જતો હોય તેમ હોઠ ડાખી લેતો રહે છે.)

શકુન્તલા

તમે જે શું હસ્યાં કરો છો ?

નરેન્દ્ર

(સ્વગત) હૃદય હળવું થા ! શકુન્તલા એજ પુછે છે.

યશવતિ

કેંજ નહીં. આ તો મધુરી કહેતી હતી કે આપને વર્ષો એ એને મોસાળ જવાની છે.

[મધુરી નેરથી હસી પડે છે.

શકુન્તલા

જુડી (પાસે જઈ) કહે, જોડે, શું છે ?

યશવતિ

એમ કે ઘટાછ પ્રયાગથી પાછા આવશે પંચી તારા વિવાહ.....

શકુન્તલા

એ તો એમ કરી પોતાનાજ મનોરથો પ્રગટ કરે છે.

મધુરી

એમ કે ?

શકુન્તલા

હાસ્તો, આછી એમાં જરાએ સત્ય નથી.

નરેન્દ્ર

(નિઃશ્વાસ નાખતો હોય તેમ) આઠલા એક વાક્ય ખાતર જીવ કેટકેટલા બહાઈમાં ધુમ્મી વળ્યો ? (જરાક વારે) અરે, મારું શું થવા બેઠું છે ? મને લાગે છે કે આખરે હું પણ એક નિર્બલ જંતુ છું.

યશવતિ

તે.....

શકુન્તલા

મારે એવી અનર્થ પાતો નથી સાંભળવી. હું તો મારે જાઉં છું. (જવા માટે છે.)

યશવતિ

અરે વાહ, ક્યાં જાય છે ? આજે તારો વારો છે એ વીસરી ગઈ ?

શકુન્તલા

(ભ્રમર ચઢાવી) જેનો વળા ?

મધુરી

હા, કેમ, આજનો ગરબો પાકો કરાવવો નથી ?

શકુન્તલા

હા, એતો હું ભુલીજ ગઈ. પણ સારે શુ થાય ? લાઇ કહેતા હતા તે અતિથિને કે જોઈવું મુકવું હશે તો ?

નરેન્દ્ર

(સ્વગત) અચ્યુતે આમને કહ્યું લાગે છે. તે મારે શું જોઈએ છે ? આવાં સુંદર કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થએલાં એમને જોઈ રહેવાય એજ શું જોઈવું સુભાગ્ય છે ? હાવ, હુંજ એમને ના કહું, (અટકી પડી) પણ જોમ કરું તો હું અસત્ય નહીં લાગું ? (વિચાર કરી) એમ થાય તો ભલે, પણ મારે ખાતર એમનો રસવિનોદ જતો કરે એ તો અસહ્ય છે. (બકાર આવી) મારે કેંજ નથી જોઈવું.

[ત્રણે કુમરિકાઓ સંક્રામણ જણી રહે છે

અને અનુસા વગર તમારી રસ વાર્તા
સાંભળતો હતો એ માટે હું ક્ષમા માગું છું.

યશવતિ

આતિથ્ય ધર્મમાં વિક્ષેપ થાય માટે શકુન્તલા
તથા થતી હતી.

નરેન્દ્ર

(સ્વગત) આ દર્શનમાત્રે અતિથિસ્તકાર
સંપૂર્ણ થઈ જાય છે. નર્પા સૌંદર્યનાં દર્શનથી
અધિક આદર શો હોય? (પ્રકટ) આથી અધિક
આદર શો હોય?

યશવતિ

એ તો આપનું સૌન્દર્ય (શકુન્તલા ભોંય
ખસુતી, અધોમુખી થઈ ઉભી રહે છે.)

નરેન્દ્ર

(સ્વગત) એની દૃષ્ટિમાં કેટલી સ્વચ્છતા છે?
કે પછી મનેજ એમ લાગે છે? કહે છે કામીઓ
બધું પોતાને સમર્પ્યું માની લે છે. અથવા બસ
થયું: હું તો સાવ અશિષ્ઠ થતો જાઉં છું.

શકુન્તલા

હું તો જાઉં છું.

યશવતિ

તું પણ ખરી છે, હાં. અતિથિનો આદર
પણ સારો કરે છે!

નરેન્દ્ર

ના, ના, વિનોદમાં પણ એવું કંઠાર વાક્ય ના
બોલશો. રમનારાંની રમતમાં પણ કમજોર તુઓ
તુરી જાય છે.

[યશવતિ અને મધુરી એકમેક સામે જુએ
છે. શકુન્તલા પછવાડે નરેન્દ્ર સામે જોઈ
રહે છે પછી]

શકુન્તલા

હું જાઉં છું. (સખીઓ અનુસર હોય છે.
શકુન્તલા ઉભી રહે છે.)

યશવતિ

વાહ, તું પણ ખરી છે હાં, જાઉં છું, જાઉં
છું, કરે છે ને તમુ ખસતી તો છે નહીં.

શકુન્તલા દોષ પ્રદર્શિત કરતી હોય તેમ
સાંભળો બહુ જુએ છે.

મધુરી

પછી ગરબાનું શું કરીશું?

યશવતિ

(નરેન્દ્રને) અહીં વસન્તોત્સવ ચાલે છે એમાં
દર રાતે જુદી જુદી સ્ત્રીઓ ગરબા ગવાડે છે.
આજે શકુન્તલાનો વારો છે. તે (શકુન્તલા
સામે જોઈ) અમે ગરબો પાડો કરવાનાં હતાં.

નરેન્દ્ર

(સ્વગત) શો ધન્ય દિવસ! ઉડતાં આજે
કાંઈ પુણ્યશાળીનું મોં જોઈું હશે. (પ્રકટ) તમે
રંગ આપો તો હું પણ ઉભો રહું!

શકુન્તલા નરેન્દ્ર તરફ આવી નજર કરી લે છે.

શકુન્તલા

(મધુરીને મોં ચઢાવી કહેતી હોય તેમ)

ના, ના.

યશવતિ

તે અહીં આમ શરમાય છે ત્યારે રાતે આટલા
બધા લોકમાં કેમ કરીશ?

મધુરી

એમાં શરમાવાનું શું? (ધીરથી) કાંઈ કહે
તેને આમ ના કહેતા હોઈશું? આન.

[શકુન્તલાનો દોષ ઝાલી દરીયાળી પર
જેસે છે. યશવતિ ખુલ્લે પથ્થરની બાંક પર
ચુકેલો દીપકબા લઈ આવી પાસે બેસે છે.

યશવતિ

(નરેન્દ્રને) તમે અહીં બેસશો કે પાથરણું
લઈ આવું?

(નરેન્દ્ર શકુન્તલાને જોતો દોષ દોષ છે. તે
અમકે છે.)

[વધુ મઠે જુઓ પૃષ્ઠ ૫૨૯]

હીંદ માં ભક્તિનો ઉદ્ભવ

લેખક

રા. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી

પ્રમુખ સાહિત્ય સસદ

['સાહિત્ય સસદ' પ્રેરણાનિત—ગુજરાતી સાહિત્ય ખંડ ૫ માં 'મધ્યકાલનો સાહિત્ય પ્રવાહ' એ નામના પુસ્તકમાંથી લેખકના 'હીંદમાં ભક્તિનો ઉદ્ભવ' નામના પ્રશ્નભૂમિકા સારરૂપ આ લેખ બહોળા ઉત્સાહમાં આવ્યો છે —ઉપતત્તી]

૬ સ. ૬૪૮ માં શ્રીહર્ષ ગુજરી ગયા, ને હીંદુ સામ્રાજ્ય રચવાનો મહા પ્રયોગ નિષ્ફળ ગયો.

શ્રીહર્ષ ગયા એટલે આર્યાવર્તને એક તારે બાંધતુ બળ અદૃષ્ટ થયું નાનાનાના રાજ્યો પેદા થયા, એક ખીજનો ધ્વસ સાધવા લાગ્યા, ને ઝીણીઝીણી ઈર્ષ્યાઓ સતોપવામાં શક્તિ ને સમૃદ્ધિનો વિનાશ કરવા બેઠા.

“આ લાખા સમયનો ઇતિહાસ, સમગ્ર દૃષ્ટિએ જોતા, રાજ્યતત્ત્વ ને સાહિત્ય, ધર્મ ને મંદિરના સ્થાપત્ય સાંનાયની કલાની અધમતા ને અધ પતનની શોકજનક કથા છે.”^૧

આ દશામાં સ્વાધીનતા સાચવવી અશક્ય હતી ૪ સ ૭૧૨ માં આરબોએ સીંધ લીધું ૮૮૬-૮૭ માં સખકતગીન ગીઝનીએ હીંદ પર પહેલો હુમલો કર્યો.

ઉદ્ધાનતા પ્રયત્નો થયા પણ નફામાં ગયા.

૪ સ ૭૮૮ માં શકરાચાર્ય જન્મ્યા ને

૪ સ ૮૨૦ માં^૨ તેણે સન્યસ્ત લીધું રાષ્ટ્રીય ધર્મ પ્રવર્તાવી ધાર્મિક ઐક્ય કરવાનો અખતરો તેણે કર્યો, અને હીંદુ સપ્રદાયોને વિશુદ્ધ કરી વેદાંતનો કલશ તેને ચઢાવ્યો. જીવન બધું માયા ઠે એ માન્યતા વિદ્વાનોમાં પ્રસરી અને કુખ્યદ સંસાર સુધારવા કરતાં તેને વિસરવાના પ્રયાસો આરંભાયા.

આ સમયમાં જુદાનો પરમ પવિત્ર સપ્રદાય અધમમાં અધમ દશાએ પહોંચ્યો હતો ધણે ભાગે તેણે તાત્ત્વિક સ્વરૂપ પકડ્યું હતું એણે ન્યાતો તોડી નાખી હતી, લગ્નની પવિત્રતા કે સખી નહોતી, નીતિની કે પરવા કરી નહોતી મિહારોમાં મોદ માધુ ને સાધ્વીઓ સ્નન્નદે મિહાર કરતા હતા બૌદ્ધ પડિતો વામાચાર્ય થયા હતા.^૩

૪ સ ૮૦૦ ને આશરે મેઘાતિથિએ મનસ્મૃતિ પર ાકા લખી આ ઉપરાંત નાની સ્મૃતિઓ પણ લખવા માડી આ બળ આખરે

૧ Vincert Smith Early History of India

૨ Macdonell Sanskrit Literature

૩ Sen's History of Bengali Language & Literature ch 1 & 2

વિજ્ઞાનેશ્વરે (આશરે ઇ. સ. ૧૦૭૬ થી ૧૧૨૭) મીતાક્ષર લખી સશક્ત કયું; સંયુક્ત કુટુંબ ને સંકુચિત લગ્નવ્યવહારને નિશ્ચિત સ્વરૂપ આપી સામાજિક બંધેનોને સુદૃઢ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

શંકરે એક રાષ્ટ્રધર્મ પ્રવર્તાવ્યો. વિજ્ઞાનેશ્વરે એક રાષ્ટ્રજીવન યોજ્યું. બંનેએ હાદમાં સરકારિક વ્યવસ્થા પ્રસારી. શંકરનાં પ્રયત્નથી પ્રવૃત્ત તરફ અણુગમે પ્રગટ્યો; રમૂતિકારના પ્રયત્નથી આચાર નિશ્ચય થવા લાગ્યો.

ગુપ્તકાલમાં સંસ્કૃત સાહિત્યને જે પ્રોત્સાહન મળ્યું હતું તે જતુ રહ્યું. સાહિત્યમાં પંડિતાઈનું સામ્રાજ્ય થયું. પંડિતોએ તેને પ્રણાલિકાબદ્ધ કર્યું. હરિવેણુ, દંડી, મુખ્યંધુ ને બાણે જડ ગદ્ય પેદા કર્યું (ઇ. સ. ૬૫૧); 'લઘી કાવ્ય,' 'કિરાતાર્જુનીય' (ઇ. સ. ૬૩૪); ગુજરાતી ભાષનું 'શિશુપાલવધ' (૯ મી સદી); કૃત્તિમતાની અવધી કરતું 'રાધવ પાંડવીય' (ઇ. સ. ૮૦૦); અને 'નવસાહસાંક ચરિત્ર' (ઇ. સ. ૧૦૦૦) વધતી જતી જડતાની ને પંડિતાઈના અડબરની સાક્ષી પૂરે છે.

રાજકીય અંધાધુંધી અને માનસિક નિર્બળતા; સામાજિક અરાજકતા; સમાજમાં વ્યવસ્થા આણવાની ભગીરથ મહેનત; ધાર્મિક એકતા પાછળ મથામણ; જીવનમાંથી અદૃષ્ટ થતી વીરતા ને ઉત્સાહ; વધી પડેલી જ્ઞાનલિપ્સા ને જીવન-સંગ્રામ તરફ ઉદ્દાસીનતા; આંડબરી પડિતાઈની જડ પ્રણાલિકા; અને સાહિત્યની અવદશા-આવાં આવાં અનેક લક્ષણોથી દયાજનક બનેલી દશામાં આધાર્વર્તના સંસ્કારી આત્માએ દુર્ભાગ્ય ભુલવા, શુષ્કતામાંથી પણ સુમધુર દેવી બાર્મિ-ગીતનો મોહક ધ્વનિ કાઢ્યો;—અને સર્વાંગ મુંદર એવી એક કલ્પનામૂર્તિ સરજી;—એક રસઝરણું ઝરવા લીધું. એ ધ્વનિ તે શ્રીમદ્ભગવત—એ

મૂર્તિ તે રાધિકાજી—એ રસપ્રવાહ તે શુદ્ધભક્તિ.

આહુથી દસમા સૈકા સુધીમાં ભાગવત સંપ્રદાય અસ્ત થયો હતો છતાં કાશી, મિથીલા, મથુરામાં વસતા સંસ્કૃત ને પ્રાકૃત સાહિત્યકાએ શ્રી કૃષ્ણ વાસુદેવને સાહિત્યમાં રસનિધિનું સ્થાન આપવા માંડ્યું. એનો દેવી પ્રભાવ વિસારી એનું રસિક જીવન તેમણે નવે રંગે મઢવા માંડ્યું; શિષ્ટ સાહિત્ય અને લોકકથાના એને નાયક બનાવ્યા.

મથુરા પ્રદેશના ગોપ્યારકા વાસુદેવ પૂજ કરતાં ગોપાલ કૃષ્ણની દંતકથાઓ સંધરવાનું ને સમારવાનું કામ તો પહેલેથી કરતા અને તેને પરિણામે ગામડીઆઓનાં ગીતો ને રાસોમાં કૃષ્ણની લીલા પ્રિય થઈ પડી હતી.

મહાભાગવત ગુપ્તોએ શ્રીકૃષ્ણને દેવાધિદેવ બનાવી સાર્વભૌમ મહત્તા આપી હતી. મહાભારતના સુધારા વધારાએ તેમજ હરિવંશ ને વિષ્ણુપુરાણે સર્વે દિશામાં પ્રેરણા પ્રસારતા પુરાણીઓ અને સાહિત્યવિલાસી શિષ્ટ વર્ગમાં એને અનુપમ સ્થાન આપ્યું હતું. આમ આશ્ચ હૃદયનો ભાવ ને કલામુગ્ધ અંતરની રસિકતા બનેતું તેની જીવનકથા કેંદ્ર બની. અને રથળે રથળે કૃષ્ણલીલાના અમૃતની લદાણ થવા માંડી.

રસ સાહિત્ય માત્ર નાયકથી કે પરિણીતા નાયિકાથી ન સમૃદ્ધ થાય—તેને રસધેલી પ્રિયતમા જોઈએ. આ કારણથી આ કલાકારોએ લક્ષ્મીને વીસારે મુકી રાધા સરખવી.

પંજોસાની શુદ્ધમાં એક સિંધીના ચિત્ર નીચે આહમા શનકનો લેખ છે “શ્રીકૃષ્ણ અને દુધવાળી ગોપીઓનો મૂર્તિઓ બનાવનાર.” આહમી સદીનાં શામશતી ને ગોડવડો કાવ્યમાં, અને નવમી સદીમાં રચાએલા ધાન્યાનોકમાં રાધાકૃષ્ણના પ્રેમનું વર્ણન છે. એટલે ઇ. સ. ૯૮૦ ના અપ્રોધવર્ગ દેવના શાસનપત્રમાં રાધા પડેલી

વાર દેખાવ છે. છતાં એ સૈકા પહેલાં તે સન્નદ્ય હોય તો નવાઈ નહીં.

આત્મ પ્રગટ્યે એકદમ રાધાકૃષ્ણની કાલ્પનિક બેડીને સુકા જીવનમાં લીલી વેલની માફક

આવકાર આપ્યો. પડિતોની સર્જકતામાં એતન આવ્યું. પ્રાકૃત કવિઓમાં રસ પ્રગટ્યો. સામાન્ય સ્ત્રીપુરુષો આ પ્રણયકથા સાંભળી ઉદ્ભાસ અનુભવવા લાગ્યાં. કાલ્પનિક વિગતોથી સમૃદ્ધ બનેલા એક ઐતિહાસિક પુરુષ અને તેની કાલ્પનિક પ્રિયતમા બનેએ આખા ભરતખંડની પ્રગ્મના હૃદય પર, રસિકતા પર, ને જીવન પર સ્વામીત્વ મેળવ્યું.

આવા સમયમાં એક મનાયો મહા કવિ થયો. તેણે કૃષ્ણલીલાનાં ગાનો સાંભળ્યાં. તેણે હરિવંશ ને વિષ્ણુ પુરાણની પ્રેરણા લીધી. એણે લોકોની હૃદયોમાંના સત્ત્વ સરખું એક કાવ્ય રચ્યું. તેની શક્તિએ લોકપ્રિય વસ્તુને અપૂર્વતા અર્પી. જે રસનિધિ બાજગોપાલઃ ભાગવતના શ્રીકૃષ્ણ. પરિપાક હતો તે નંબિન સૃષ્ટિનું શુભ બન્યું. જે પ્રયાણનો અંત હતો તે નવપ્રવાણનું સીમાચિન્હ થઈ રહ્યું.

કેટલાક એ દસમા શતકમાં રચાયું એમ માને છે;^૧ પણ એથી પણ સો બસે વધે જીવન હોય એમ લાગે છે.

હારે ભાગવતમાં રાધા કેમ નથી? ભાગવત-

ના કર્તાએ શિષ્ટતા સાચવવા જીવના પુરાણોમાં ન જણાતી રાધાને વિસારી લીધી કે શું?

આમ ભાગવત પ્રગટ્યું. ધાર્મિક દૃષ્ટિએ તે ગમે તે હોય; પણ સંસ્કારની દૃષ્ટિએ એક સીમાચિન્હ છે.

ભાગવતમાં ચાર બળ કેન્દ્રસ્થ થયાં છે: (૧) શુદ્ધભક્તિ; (૨) ઉપાસનાવૃત્તિ; (૩) પૌરાણિકબળ; અને (૪) કલા. ભક્તિ સીવાયના ત્રણ બળોનું વિગતવાર વિવેચન આલેખમાં અસ્થાને છે, છતાં તેનું દૃઢ દર્શન જરૂરનું છે.

ઉપાસનાવૃત્તિ મનુષ્યના સર્જન નેટલી જીવી છે; અને એ વૃત્તિ અજ્ઞાન પર રચાએલી પ્રણાલિકાને શુદ્ધ ને શુદ્ધ કરી મનુષ્ય માત્ર ને આત્મનિરીક્ષણ ને ભાવનામયતાનાં મૂલ મમા પૂજ્યભાવથી પ્રેરે છે. વેદકાળથી આર્યો તેને સેવના આગા હતો;

૧. C V. Vaidya. Date of Bhagvat Purana I.J. 1925 J. B. B. R. A. S. (N. S.) page 144

શંકર શક્તિ વાસુદેવની ઉપાસનાનેજ તેઓ ક્યાં સુધી ધર્મ માનતા હતા; અને તે કરવાની વૃત્તિથી અનાર્થ ને અધમ સંપ્રદાયોનો ઉદ્ધાર ને વિશુદ્ધિ સાધતા હતા. આ અર્થ આગળ વિસ્તારથી જણાવ્યું છે.

શુદ્ધ લક્ષિતએ ઉપાસનાના ક્ષેત્ર પર આક્રમણ કરવા માંડ્યું છતાં પણ તે પદ્મભટ્ટ થઈ નહીં; અને કેટલાક સંસ્કારી ને ઘણાં અસંસ્કારી હૃદયો શુદ્ધલક્ષિતનેજ ધર્મ માનવા લાગ્યા ત્યારે પણ વિદ્વાનબ્રાહ્મણો એની વૃત્તિને પોષી રહ્યા. દરેક પ્રકારના ધાર્મિક સાહિત્યમાં, ઉપનિષદોમાં ને ગીતામાં, મહાભારતમાં ને રામાયણમાં, હરિવંશમાં ને વિષ્ણુપુરાણમાં આ વૃત્તિ પ્રબળ હતી; અને આજ વૃત્તિથી સંપ્રદાયો અધમતા પ્રાપ્ત કરતા અટક્યા હતા. ભાગવતે આ ઉપાસના વૃત્તિ ને પૌરાણિક કરી, લક્ષિતનો ટેકો આપી, તે હતી તેનાથી મિત્ર

પાંચમા વેદના સાહિત્યે ઇતિહાસ, જીવન, ધર્મ ને સંસ્કાર ચારેને સજીવ રાખ્યાં એટલુંજ નહીં પણ પરસંસ્કાર ને પરાજય બનેને વીસરવાનું મુખ્ય સાધન પુરું પાડ્યું. આ સાહિત્યની મદદથી ઐતિહાસિક સાતત્ય પણ સચવાયું. ગમે તેવા પરદેશી રાજા સૂર્ય કે ચંદ્રવંશમાં રચાત પામ્યો; ગમે તેવા બ્રાહ્મણને પત્નીન ઋષિનું ગોત્ર પ્રાપ્ત થયું; અને ગમે તેવા વિપ્લવો થયા છતાં સમાજ ને સંસ્કૃતિ બંનેની એકતાનતા સચવાઈ. આ

સાહિત્યે રચેલી પારદર્શકતાથી વેદકાલનું ને ભારત કાલનુંજ અંગ ચાલુ જીવન હોય એવો ભાસ પેદા થયો.”^૧

ભાગવતે આ બલ મૂર્તિમાન કર્યું. પુરાણ એટલે ભાગવત એમ મનાયું એટલુંજ નહીં પણ પુરાણ એટલે ધર્મનું મુખ્ય સાહિત્ય એમ ચોક્કસ થયું. પ્રાકૃતની કીમત થવા માંડી ત્યારે લક્ષિતની લોકપ્રિયતા ને લીધે ભાગવતની

અદ્વાર

ચાલુ માસમાં

પડશે

‘સાહિત્ય સંસદ’ પ્રયોજિત

ગુજરાતી સાહિત્ય

(ગુજરાતી સંસ્કૃતિના રાષ્ટ્રદેહનું દિગ્દર્શન)

ખંડ ૫ માં:

મધ્યકાલનો સાહિત્ય પ્રવાહ

[સંવત ૧૪૫૯ થી સંવત ૧૬૦૮]

ગુજરાતના સમર્થ અને વિદ્વાન સાહિત્યકેતા મનનીય અમલેઓ.

વધુ વિગત માટે જુઓ આ અંકમાંની અન્યત્ર આપેલી જાહેરખબર

પણ મજાનું બનાવી. પરિણામે જ્યાં જ્યાં ભાગવતનો મદિમા પ્રસર્યો ત્યાં ત્યાં પૂજ્યભાવ પણ વધ્યો; અને જેણે એનો લક્ષિતનો મંત્ર ન ગ્રહ્યો તેણે એનો ઉપાસનાનો સંદેશ ગ્રહ્યો.

“બ્રાહ્મણે પ્રગટાવેલું ત્રીજું બ્રહ્મ પૌરાણિક કથાઓ છે. થોડેક અંશે ઐતિહાસિક, થોડેક અંશે ભાવનાત્મક, ઘણે અંશે રસિક એવા આ

પ્રેરણાથી પ્રાકૃતમાં પુરાણો રચવામાં સાહિત્યકારે સુચાયા.

ચોથું બળ, સાશ્વત ને સર્વગ્રાહી તે સરસતાને મૂર્તિમાન કરનારી કલાનું; બરું બેતોં દુનીયામાં મોટામાં મોટું ઉન્નતિનું સાધન. આ બળ હંમેશાં ભાવનાત્મક અપૂર્વતા સરળવચા મય છે. ભાસ ને કાલિદાસ પછી અદ્વૈત થએલી આ અપૂર્વતાને

શબ્દોમાં ફરીથી સજીવન કરનાર તે ભાગવત.

સાહિત્યની દૃષ્ટિએ ભાગવત શિષ્ટતાનું સર્વ છે. ઋગ્વેદ, શાકુન્તલ, ને મેઘદૂત સાથે દુનીઆના સાહિત્યમાં અગ્રગણ્ય રથાને છે. કલ્પનાના વૈભવમાં, વિલાસની સમૃદ્ધિમાં. ભિન્નિઓના વિશુદ્ધ પ્રાપ્ત્યમાં, ભાવનાની સૂક્ષ્મતામાં, સ્વરૂપ અને શૈલીની અપૂર્વતામાં તેના કેટલાક વિભાગો મેઘદૂત ને એપીપ્સાઇઝોયોનથી જરાક પાછળ, પ્રણયના સરસમાં સરસ કથનમાં લેખાય એવા છે. એનાથી શ્રીકૃષ્ણ વીર ને મુત્સદ્દી મરી રસનિધિ બાલગોપાલ, ગોપીજનવલ્લભ બની હિંદના ગુણગાતા હૃદયમાં અમી વર્ષાવી રહ્યા.

ભાગવતે શુદ્ધ ભક્તિ પ્રેરી ને પોષી ખરી; શુદ્ધ ભક્તિ મોક્ષનું સાધન છે. એમ વારંવાર ઉચ્ચાર્યું ખરું; પણ એ શુદ્ધ ભક્તિ સાહિત્ય નથી. એનો લેખક અપૂર્વ કલાકાર છે; એનો પ્રભાવ સચોટ છે. જે ધ્વજે તે નાય નયવી શકે એમ છે; ગોપીગીતથી આપણને ગોપી બનાવી ગાવાની પ્રબળ ઇચ્છા પ્રેરે છે. પણ લેખક પોતે ગોપી બનતો નથી.

પુરાણ સાહિત્યની પ્રણાલિકાને ધણી વાર દૂર રાખી ભાગવત કથાનાં માનવ તત્ત્વોને સમૃદ્ધ કરે છે, મહેકાવે છે. પંડિતોના શુષ્ક ને કૃત્રિમ

જમાનામાં રચાયા છતાં અંતરે અંતરના ઉદાશ્યમાં એ એ પડ્યા પાડે છે. બંધા પુરાણોમાં દેખાય છે તેમ એમાં શ્રી કૃષ્ણની ઉપાસના કરવાની વૃત્તિ દેખાય છે; અને છતાં એમાં વિષ્ણુ તરફ બીજા પુરાણમાં દેખાય છે તેવી માત્ર ઉપાસકની દૃષ્ટિ નથી. કૃષ્ણ દેવ નથી. પણ દેવોના પણ એક દેવ છે; એમાં કૃષ્ણ દૂર રહેતા દેવ નથી પણ લાડકડા કહાન છે. ને છોગાળા ગોપાલ છે. એમાં ઉપાસનાની અમર્યાદિત ઉત્કંઠા જેટલું અંતર ભગવાન ને ભક્ત વચ્ચે વધારે છે તેટલું અંતર પ્રણયનો અમર્યાદિત તલસાટ કાપી નાખે છે. વિષ્ણુ પુરાણના ઉપાસ્ય વિષ્ણુ, ભાગવતમાં યદ્ય બહાર પડતાં, ગીતગોવિંદના મોહક રાધાવર બને છે.

ભાગવત ભક્તિનું મુળ છે એ માન્યતા શ્રમ ભરેલી છે. સાધારણ રીતે શિષ્ટ સાહિત્યની અમર કૃતિ પ્રચલિત ભાવોની નિર્માતા કરતાં પરિપાકરૂપ હોય છે. ભાગવતે એજ નિયમને આધીન થઈ પ્રચલિત ભિન્નિઓને અપૂર્વ કલાથી આપતું સ્વરૂપ આપી કૃષ્ણ ભક્તિને શિષ્ટ બનાવી.

ભક્તિ, ઉપસના, ઐતિહાસિક સાતત્ય ને સરસતા—ચારે બળને આમ મૂર્તિમાન કરતું અદ્ભુત ભાગવત નવી સૃષ્ટિનો વેદ બન્યું એમાં નવાઈ જેવું નથી.

આફ્રીકામાંથી નીકળતું માસિક

“કલ્યાણ.”

કેન્યા, યુગાન્ડા, ટાંગાનિકા. ઝાંઝીબાર ને કોંગો વિગેરે મુલકમાં વસતા ગુજરાતી સાહિત્ય રસિકો તરફથી આ માસિક વ્હલાઈમાં પ્રગટ થાય છે.

વાર્ષિક લવાજમ: ગ્રીક્ષીંગ ૧૮.

સેક્રેટરી:

હાંદી લેખક મંડળ: પા. એ. બોક્સ ૭૩ નૈરોબી.

એ કોણ હતી?

લેખક.

૨૧. જ્યોતીન્દ્ર હ. દવે

રાગ—અગ્રેય, અગલાપલ

કોક કહેશે કે એ કોણ હતી ?
 પૃથ્વીના ગૌર કપોલ પર
 તલ સરીખડી શોભતી
 ચન્દ્રિકાના ઉજ્જવલ જલમા
 નહાતી, એકાકિની
 એ કોણ હતી ?
 નયનો એના નિશ્ચલ હતા,
 વદને વિષાદ તરવરતો
 એકદા કિતુ, એજ વદને
 સુધાકર રાજતો,
 ને કીકીકુંભમા
 ચાન્દ્રના ચમતી
 મન્ત્ર અને મદભર
 નિર્ભીત અને નમણી
 એજ આખડીથી
 કેટલાએ રસરસીઆ હૃદયપર
 રમેહની શરમાલા વર્ષા હશે ?
 શાન્ત ને સૌમ્ય
 રમ્ય ને રસભર
 એજ વદનસુધાકરને
 વન વન હુંદતા
 કેટલાએ યુવાનો ભમ્યા હશે ?

ઉપર, ગગને આગણે
 રજની રમતી,
 દૂર, સરોવર કાઢે
 ખીણતા કમન
 ને પ્રપુલ્હતી પોયણીની
 ફોરમ ફોરતી,
 વન વનના સુપ્રભ માધુર્ય જગાડતી
 શ્વેત્રદામાથી કાઢિલા
 અણુદીઠા પ્રોતમને પુકારતી
 થણુ એને મન તો
 વનની એ સુવિશાસ કુન્ને,
 કમ્બલની એ સૌરભ લાણુ,
 આભના એ અમિત જોડણો,
 સૌ સુના સરીખડા હતાં

પૃથ્વીની પાર,
 ગગનને થે પેલે કાઢે
 શ્વેત્રમા એની દષ્ટિ હતી
 જગતનુ 'હવુ'
 એ એને મન નહોતુ,
 જગતને મન 'નહોતુ'
 એ એનુ હવુ

કોક કહેશે
એવી એ કાણુ હતી ?

કોક મહાકવિની વાણી સમી
મંકુચિતચરણા
કવચિત્ કવચિત્ એ ડોલન આદરતી.
હૃદય હૃદયના રાજરાજેન્દ્ર,
રસ રમના પૂર્ણ કલાધર,
યોગીશ્વર કૃષ્ણચંદ્રની
જગન્ ડોલાવતી
વિશ્વવિમોહન બંસરી સમી
કૃષ્ણવણી એ કાણુ હતી ?

ચન્દ્રિકાનાં કુસુમોર્જિત્વજ જલ
આસપાસ ઉભરાતાં,
પથમાં એ શ્યામાંગિની સુદાતી.
જાણે ગંગાને ઉરે
યમુના પધારી !
રાધાહર્યે કૃષ્ણમૂર્તિ વિરણી !

અચાનક,
ધીર ગંભીર
એનો સ્વર ગાણુ ઉઠ્યો,
ને ઉડી ગઇ આત્મચક્ષુ પરથી
કુંજ ભરી ભરી દૂજતી
કલગાનકારિણી કોકિલા ચે !
દૂર દૂરનાં આવાહન આગ્યાં:-

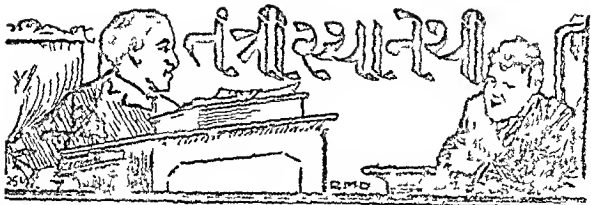
‘લાલી ! ઓ-લાલી !’
ને આળસ મરડી
આમંત્રણુ પ્રેરી
શીઘ્ર એ ઉભી થઇ
જાણે સારાય જગતનું સૌંદર્ય ડોહ્યું !
અક્ષાંકભરની ભગ્યતા કમ્પી !
આત્માનું અરોધ યૌવન સળક્યું !

આમંત્રણુના શબ્દરવે
દિશા શોધતી
કાવ્યની શબ્દમાળાથી
મંદ પણ દૃઢ પદવિન્યાસ કરતી
એ નિજ મંદિરીએ
ઉત્સાહભરી પરવરી
ને એના પદમારે
ધ્રુવ રહેતી સારી ય વસ્તુધરા
કોક કહેશે
વીરબાલા સરીખડી
એવી એ કાણુ હતી ?

x x x

જગન્માના સમોવડી
અમૃતભર્યાં નિજ સત્ત્વે
સારા ય જગતને પોષતી
માનવ ભાગ્યની કલ્યાણવિધાન
મરતક વડે પ્રેરણા પ્રેરતી
એ તો હતી મહિમી
એક મીઠી બેંસડડી

કલા પર્વો

પર્વો ને શરદ ઋતુઓમાં હીંદુઓનાં ધણાં ધણાં પવિત્ર પર્વો આવે છે. તે પ્રમાણે નવગુજરાતના સંસ્કારી જનોમાં નવીન ડબ્બાં બે કલા પર્વો વર્ષોના સત્રના મધ્યમાં ને અંતમાં આવે છે. પહેલું કલા પર્વ મુનાઇમાં કલા રસિક શેઠ પુરુષોત્તમ વિશ્રામ માવજી અને ફેરી રહેમાનના સહકાર ભયાં પ્રપત્નોથી આજ માસમાં ઉજવાશે તે પ્રસંગે ભારતના જુના કાળની કલાની રસ-સામગ્રી તેઓ કલા-ભક્તોને અર્પણ કરવાની ઉમેદ રાખે છે.

ખીજી પર્વ : સુરત-

માં આવતા અક્ટોબર મહીનામાં 'યુગ્મજાત કલા પ્રદર્શન' આવે છે.

સુરત રેશમી કાપડનો વજાટ, જરીયાન અને

મુખમલ પર કારીગરીવાળાં ભરત કામો વગેરે માટે યુગો થયાં પંકાતું આવે છે, તેથી સુરતની પ્રતિધાને જેળ આવે એવું સંપૂર્ણ પ્રદર્શન બનાવવા કાર્યવાહકો ઇચ્છા રાખે છે ને તેમાં સૌની સહાયની જરૂર છે.

પ્રિય પુસ્તકલુ પરિણામ
આવતા અક્ટમાં જણાવવામાં આવશે.

તમે કદી વિચાર કર્યો છે ?

તમારું સૈરવી પ્રિય પુસ્તક કયું છે ?

તે આજેજ તેનું નામ લખી
મેહલાવી તમારો મત મોંઘાવો
પરિણામ લાવવા ત્રણ પંચેએ
મકાન પડશે

પ્રદર્શનને અંગે જુદી જુદી અનેક યોજનાઓ કરવામાં આવી છે. દાખલાતરીકે આ પ્રદર્શનને અંગે એક લાપણુચળા ગોઠવવામાં આવશે. જાદુઈ જ્ઞાનસનાં ચિત્રો બતાવવામાં આવશે. અને ચિત્રકામો, શિલ્પકામ, કાતરકામ, મીના-

કારીરમકર્ડા, લોખંડ, રંગાટ કામ વગેરે જુદીજુદી જાતની કલાઓના ઉત્કૃષ્ટતા ઉત્કૃષ્ટ નમુનાઓ માટે ઇનામોની યોજના પણ તેઓએ કરી છે.

નવું સાહિત્ય

લેખક :

રા. શંકરપ્રસાદ છગનલાલ રાવળ

સભ્ય, સાહિત્ય સંસદ.

કલિકા—લેખક : રા. અરદેશર ફરામજી
અખરદાર, મદ્રાસ, મૂલ્ય રૂ. ૨-૦-૦.

૧

અખરદાર : પ્રિયતમાના કવિ.

ગુજરાતના નૂતન કાવ્ય સાહિત્યના સર્જન-
દારોમાં જે જે પ્રિયતમાના કવિઓ છે તેમાં
અખરદાર પણ એમની આ પ્રિયતમા 'કલિકા'
સાથે હવે તો ભળી ગયા. 'અગોચર ધામ'
ગાયા પછી કવિ પ્રિયતમાના આ અગોચર ધામ
પ્રત્યે કેમ ક્યાં એ જોઈ કેટલાક વિચારકો
વિસ્મય પામ્યા વગર રહેશે નહીં. કવીશ્વર
હલપતરામનો—નીતિનો ઉંચામાં ઉંચો કાવ્યાદર્શ
પુજનાર—આત્મા એના અક્ષરધામમાં બેઠો
બેઠો જરા છંછેડાશે ખરો કે મારા આ શિષ્યને
વળી પ્રિયતમાનાં થેલાં ક્યાંથી લાગ્યાં? પિતા
પુત્રીની આગળ કે બહેન ભાઈની આગળ આવી
કવિતા વાંચશેજ કેમ? પણ નીતિની ધાતો
ભણવાનરી એ હાવકી કે અકાળે ઠરેલ બની
અએલી કવિતાના કવિનો જમાનો-હવે પ્રાચીન થઈ
ગયો નથી? અને એ નીતિનેજ કાવ્યને હાથે
પહેલો પાટલો અપાવનાર એજ કવીશ્વરનો

સમકાલીન ઉચ્છૃંખલ કવિ નર્મદ પ્રિયતમાનાં
કેટકેટલાં કાવ્યો કવી ગયો છે? પછી કવીશ્વરનો
બીજો શિષ્ય 'હરિપ્રેમ પંચદશી'કાર બાબાશંકર
પણ અંડખોરજ નીવડ્યો. ગુજરાતનો એ
યથાર્થ ભરત કવિ પ્રિયતમાની પાછળ ફેટલો
બધો ભરત બન્યો છે? એની પ્રિયાની પ્રેમની
ખાલીનો બહાર ભુઓ :

“હું છું શંકર, તું સતી શિરમણિ સૌંદર્ય ધરાવતી;”
એ તથા

નાભુકી તારા અંગની અમેલીમાં દોહી નહીં;
સખ્તાર્ધ તારા દીલની મેં વજ્રમાં દોહી નહીં.”

આ અને એથીએ વિશેષ મુંદર અને સરસ
પંક્તિઓ રસિક ગુજરાતે માંલી નથી? કે લાગે
નીરાશમાંએ પુરા આચાવાદી રહેલા મણિલાલે
પ્રિયતમાની—સનમની—ઉગ્ર લડકાઓ ભરી
સ્નેહલક્ષ્મીમાં ઓગળતાં ઓગળતાં છેવટની ધડીએ
પણ ગાયુંજ છે કે :

ઘડીના વસ્ત્રની આવી, સનમ પણ છેતરી ચાલી;
હજારો રાત વાતોમાં ગમાવી એ કમાઈ છે. ‘કં

x x x x

મરીને જીવવાનો મંત્ર દીલબરની દુહાઈ છે. ‘કં
x x x x

સતમના હાથની છેલ્લી હકીકતની રજાઈ છે. 'કેન્' "

—મણિલાલ: અમરઆશા.

ધીરગંભીર કવિ નરસિંહરાવ પણ એમની જીવનસખી પાસે કેટલી ઝળઝળામુકિત માગે છે એ એમની કુસુમ, વીણા કે નૂપુરની કાવ્યદેવીઓજ કહી આપશે. "બુલબુલ" અને 'અમેલી'ના રસિક કવિવર દેરાસરીને તો એકલા પ્રિયતમાના-જ કવિ કહીએ તો ખોટું નથી. હરિલાલ કે કેશવલાલે પણ એમની મૂલ કે ભાષાંતર કૃતિઓમાં પ્રિયતમાના ઘાઠા શૃંગારરસ વગર બીજું શું વિશેષ સરસ આવેખ્યું છે? કલાપીના હૃદયમાંથી જે આત્મ કેકાવલીઓ નીકળી એ પણ એની પ્રિયતમારૂપ પ્રેરકદેવી નહીં હોત તો ઉદ્દભવત કૃ કેમ એ પણ એક પ્રશ્ન છે. નાનાલાલ પણ પ્રિયતમાને—

"પ્રણેશ્વરી! ત્રિતિની જીવન સાથ ફરી,
કોણું પ્રયાણ મુજ સંગ ભવલક્ષ્મીમાં;
તે પોથી આત્મકળા પાંખડીઓ ઉઘાડી—"

એમ સાંભોધી પ્રિયતમાપૂજનમાં એમના પિતાને પુરા પરાજય પમાડે છે.

આ આપણા નવીન સાહિત્યકારોની બેશરમ સામગ્રી તેઓ કે બાકા રહ્યું હશે તે કવિવર ભક્તોને અપેક્ષા કરવા-ની ઉમેદ રાખે છે. કૃતિથી દલપત-ની બીજું પર્વ : સુરત-માં આવતા અકોટીયર મહી વગર પ્રિયાને વિષય પ્રદર્શન આવે છે. કાવ્યવેલી તો અજબ સુરત રેશમી કાપડ પ્રિયતમાનું માનવ અને સાહિત્યમાં અમર સ્થાન

તથા કે કેમ તે જોવા માગણી કરતા એક બેકદર વાણીયાની રસિકતાની ટેકરી કરી છે. આવા વાણીઆશાહી રસિકવરોને શું કહેવું? ખચરદાર પણ આપણી એ પ્રિયતમ કાવ્યદેવીના અન્ય ઉપાસક છે. દલપતરામની ડાહી અને સાદી ગુજરાતી કવિતાના રૂપાંતરમાં એમણે "કાવ્યરસિકા" થી માંડી

૪૬ વર્ગ આશાવાદી છે. નવસંસ્કાર અને નવ પતો સંભળાય છે.

કવિઓ અને કવયિત્રીઓના કાવ્યસહચાર એમાંથી જન્મી આવશેજ એ આશામાં શક્યતાઓ અને અશક્યતાઓ છણવા જેવી અમને તો નથીજ લાગતી. આવી કાવ્યકૃતિઓ સાખ પુરે છે કે આપણું ચાલી આવેલું એકધારું જીવન હવે વિવિધતા પામતું જાય છે. ખંડખંડની માત્ર નહીં પણ જીદા જીદા નાના મોટા દેશદેશની કવિતાઓ ગુજરાતના કાવ્ય સરોવરને તટે સંભળાઈ રહી છે. સુધક કાલિદાસો, સર્વદેશીય શેક્સપીઅરો, પ્રોફ મીટ્ટેનો, ઉત્તમ પ્રતિભાસંપન્ન શેલીઓ, કીટ્સો અને ટેનીસોનો, ક્રાન્સના આત્માને નવ અવતારે જન્માવનારા હ્યુગો, જર્મન આત્માને પ્રગટાવનારા ગોષ્ટેઓ, ઇટલીના બીએટ્રીસપ્રેલા ડાન્ટેઓ : આ મહા કવિઓની કવિતાઓના સંજીવની પાનારા ભવ્ય અને વિવિધતાભર નાદો આજે સંસ્કારી ગુજરાતના કાવ્ય સરોવરનાં જલોને મત્રમુગ્ધ કરી ચંભાવી રહ્યાં નથી?

આ પ્રિયતમાકાવ્યમાં જગતની જીદી જીદી કવિતાઓ ગુજરાતી બની ગઈ છે. જગતની જીદી જીદી ભાષાઓને સોહવતી પ્રિયતમાની કવિતા આપણા આ કવિવરના હાથે વસ્ત્રપરિધાન કરી ગુજરાતી બની ગઈ છે. એનું આગમન સત્કારવા જેવું કેમ ન હોય? પણ ગુજરાતની રસિકવૃત્તિ કોઈકોઈવારે એમાં પ્રધાનતા ભોગવતી વેપારવૃત્તિમાં વટલાઈ જઈ એનો સત્કાર કરતાં કદાચ ક્યવાશે એ કહેશે: 'એમાં નહું શું? ખચરદારનું પોતાનું એમાં કેટલું ને કયું?' દલપતરામે સાંભેલામાંથી સુર કલાવવા માગણી કરતા એક બેકદર વાણીયાની રસિકતાની ટેકરી કરી છે. આવા વાણીઆશાહી રસિકવરોને શું કહેવું? ખચરદાર પણ આપણી એ પ્રિયતમ કાવ્યદેવીના અન્ય ઉપાસક છે. દલપતરામની ડાહી અને સાદી ગુજરાતી કવિતાના રૂપાંતરમાં એમણે "કાવ્યરસિકા" થી માંડી

આ “કનિકા” સુધીમાં કૃતિએ કૃતએ અદ્ભુત વિકાસક્રમ દાખવ્યો છે. પ્રિયતમાને આ પપગબર આપણા ગૃહજીવનના આ સ્તંભોને- પ્રિયતમ પ્રિયાને-ટેલવા બધા નિકટ અબધમા કવે છે-એમના રનેહ-સાત્રાત્યમા એમને અદ્વૈત પ્રેમન સબધ ગાઢ ગુથાતો જાય છે તે એ કેવો બનાવી આપે છે? ચતુર કનિર આપણને જુનાવામા નાખના મનોહર સ્વચ્છદમા ગાતોજ ગયો છે. કૃતિના માતન્યને સાધનારી ક્રિયા પ્રતિ પાપુ એનું લક્ષ્ય રહ્યું છે?

૦

કલિકા

હવે આપણે કનિની પ્રિયતમા આ કનિકાની પીઞન મ્ત્રીએ કનિ પોતે એનું પીછાન કરાવે છે મર્મ મસારી હૃદયોમા મોઢે વહેવે મોહક કાળે કુલની એક અદ્ભુત કળી પુરે છે અને આ ગ્રંથ જીવનમા સ્વર્ગની મટેક મટેકાની રહે છે એ કળીના દર્શનમા પ્રભુના દર્શનની દૂરની આકર્ષતા છે, એ કળીના મુવાસમા પ્રભુના રનેહની પરાક્ષ પ્રતીતિ છે.

હવે કાવ્યનો દેહાત્મા વિયોજ્ય એ કાવ્યની વિપરબૂત પ્રિયતમાને એક પ્રિયતમ છે એ પ્રિયતમ પ્રેમી, કનિ અને દીરાનાનું ત્રિવેણીમગમ છે એની પ્રિયતમાની આદિથી અત સુધી એ ગેમનાર્તા કહેનો જાય કે પ્રિયાના દર્શન, પ્રિયાના મોહર્થ, પ્રિયાના વિલાસ એને એની વિસ્તાર પામે જતી જીવનચરિત્રમા વિવિધ રૂપે મુગ્ધ કરે છે એને એ જીવનનું સ્વાર્પણ કરે છે એમા એ પાશની જેમ બધાય છે યુગ યુગ ચાને એટલું આધુન્ય એ વાચ્છી રહે છે અનતતા સુધી અનતાએ એની પ્રિયનમાના મદયાગનું પ્રેમજીવન સર્વસ્વાર્પણથી પશુ પુરુ જીવાને કે પ્રેમ એ એમ ખખી રહે છે માનવજીવનની નાનીથી મર્થાના

જોષ એ આકુલબાકુળ થઈ જાય છે એની પ્રિયતમા-એનું સ્વર્ગ-એના આગમથી સરી જતા જણાય છે એ આકળો બને છે આખરે પ્રેમના વિજયની વારી અનત અને ઉચ્ચ પ્રેમ લાની ગ- છે, યુગના આકાશો એક ખીજમા સમાધ જાય છે એ, એમનો પ્રેમ વિકાસક્રમે વિગટ પ્રેમમા- પ્રભુમા-એકરસ એકરૂપ થઈ જાય છે આ કાવ્યનું આનું કવેર અને એમા વગી રહેવો એક, અખણિત આત્મા

દેહાત્માની ખીનતી આ વેલીને કનિ એના દર્શનથી માઢી એની વિજયદશા સુધીમા કાળરમના મિચનથી ઉઠેરનો જાય છે રસમાલીની કાવ્યકલા એને સરસ અને મર્મર્થ જીવન આપી ખીનવટની મપૂર્ણતા સાધવો જાય છે જગતની કાવ્યચરિત્રના તરનો એને સજીવન અને ચેતનવતી કરી મુ- છે એની બાદ્યા પછી યુના ખીયે છે એને કુસુમદાળ આવે છે, અને સાત પાદ્મીઆશુ મનોહર નાનું કુસુમ એ પગ ખેમે છે કનિની આ કનિકા

પણ કુલની કળીમા વગી મુગ્ધ શી? કળી કુલ થાય ત્યારેજ મુગ્ધ એમા નિરામ કરના આને એ કુલના ભોમ્તાઓના ગજના અનુભવની વાત છે હોદી મમાગી કળીદશા નર્દો વગાવેવી, કુલદશા નર્દો પામેવી નામધારી લગનાલેડાએ ની નારીમા ગો જીવનમુગ્ધ છે એ પણ આપણા મસારચાત્રીઓના નિલના અનુભવની વાત છે ખરગદારની કાચમુદરીના અમે દલન કર્યો એમાં વિકાસક્રમને પરિણામે ખીનેતું મુગ્ધ માંવ્ય લેવું કનિએ એને બને ‘કલિકા’ એનું પ્રેમગ નામ આપ્યું અમે એને પૂર્ણ પ્રદુષિતન પરિપક્વ પુતના વિનાસમાં જોઈ

કનિ પોતે એની આ કાવ્યમાખના દર્શન ને આસ્વાદ પામતા કવે છે

કલિદાસ કવિ જેવું પામ્યો હતો તેવું મને
સરસ્વતીદેવીએ ન દીધું વરદાન;
નથી મારી વાણીમાં કે ગાંધર્વસંગીત બળ્યાં,
નથી મારા સ્વર પામ્યાં તાનસેના તાન,
નથી મારા હરમાં કે ગંગાના પ્રવાહ વહ્યા,
નથી કળા મુખે જેવી રાખે મધમાખ;
પુછો છો કે માધુરી આ વાણી મારી ક્યાંથી પામી?
એ તો મારે હોઠે પડી કલિકાળી સાખા.

(કડી ૨૪)

કવિ આમ પોતાની મિત શક્તિ સ્પષ્ટ કરે
તે સાથે અનાયાસે આ સરસ મીઠી સાખ
એના હોઠે આવી પડી છે.

પછી પ્રિયતમાનુ સૌહર્દ દર્શન કરતાં કવિ
કહે છે:—

મિયાના કપાળે કોએ કંઈ કેરી આંહલો તે
માનસ સરે છે હવું કમળ કે લાલ;
જાણે શુરા વ્યોમમાંથી મંગળનો મુદ્ર સુંદી,
હડો પાડી ચાંદ્યો ગોરે મિયાને કપાળ.

(કડી ૧૬)

[આ રસપૂર્ણ વિવેચન આવતા અંકમાં]

કપાળે ચંદ્રમાથી ઓપતી આ રમણી પારસી
હશે કે ગુજરાતી તે તો કવિ જાણે! મંગળ
પ્રસંગે પારસી બાનુઓ પણ આવો બાલદેશે
ચંદ્રકે ચોટે છે. ચિત્ર ધણું રમ્ય છે.

કવિની હસતી પ્રિયાનું ચિત્ર સૌહર્દ આપણે
નહીં જોઈએ. એનાથી ઉલટું જ જોઈશું:

x x x x

પણ પ્રિયા રોય ત્યારે સૌહર્દ અમોલ વાધે,
તેથી એને ખીજવું વહાલું લાગે પુર:
આંખો કેરી છીપછીઓમાંથી ત્યાં વેરાઈ મોતી.
અરબી મોતીડાંનું એ હતારી દે ગુર!

(કડી ૮૫)

કવિની પ્રિયાની જગતમાં પધરામણી થઇ
તે કાળનું ચિત્ર કેવું ચીતરાયું છે ?

મિયા ત્યારે સ્વર્ગથી આ પ્રથ્વીએ પધારી ત્યારે,
ચામુંડ આ તિસ્વે ચાલી રહ્યા રંગરાગ;
મંજરી ને કુસુમોનાં તોરણો ટગાયાં પથે,
ઓમથી ધરાએ હડયા વસંતના ફાળ.

(કડી ૮૬)

દરેક જાતનાં ઓપધો વાપરી ચુક્યા હો,
ડાકટરના ડાહ્ય દીચી કંટાળ્યા હો,
પેટ મેડીસીનથી ચાકી ગયા હો
તો

મોરબી ફીવર ટેબલેટસને

એક વખત વાપરી જુઓ,

ગુણમાં અકસીર છે: માતા ધાવણ જેવી નિર્દોષ છે.

એક ૧૦૦ ટીકડીની બાટલીની કીંમત રૂ. ૧-૮.

મેસર્સ દુર્ગાપ્રસાદ નાનાલાલની કંપની.

એક્સપ્રેસ બીલ્ડીંગ, નં. ૯,
તારદેવ-આનંદરાં

ફાર્જેટ હીલરોડ, મુંબાઈ, પોસ્ટ નં. ૭.
ટેલીફોન નં. ૪૧૮૪૨

- (અ) આ સાહિત્યનાં પુસ્તકોની યાદી;
 (આ) સત્તાવાર પ્રત તૈયાર કરવા અર્થે તેનું સંશોધન;
 (ઇ) તેની ગ્રંથાવલિ પ્રગટ કરવાની યોજના; અને
 (ઈ) આ સાહિત્ય જે કોઈ પ્રગટ કરતું હોય તે મંડલની ગ્રંથાવલિમાં પોતાનાં પુસ્તક પ્રગટ કરે એવી તેની સાથે ગોઠવણ કરી તેને મદદ વગેરે આપવાની યોજના.
 સ આ સમિતિના મંત્રી તરીકે રા. હીરાલાલ પારેખે કામ કરવું.

૭ પાઠ્યપુસ્તકોનું પ્રકાશન

(અ) વાચનમાળાનાં પુસ્તકો તથા અંગ્રેજી કે ફ્રાંસીસી ભાષાનાં વર્ગોને કામ લાગે તેવી ગુજરાતી ભાષાના આરંભથી અર્વાચીન યુગ સુધીના સાહિત્યની Graded Classical Readers પ્રગટ કરવાની યોજના તૈયાર કરવાનું કામ રા. પ્રાણલાલ કીરપારામ દેસાઈ તથા રા. જનુલાલ અચરતલાલને મોંપવામાં આવે છે.

(આ) પાઠ્ય પુસ્તકો સંબંધી કેળવણી ખાતા સાથે સંદર્શ કરવા માટે પત્રવ્યવહાર કરવાની રા. મુનશીને સત્તા આપવામાં આવે છે.

૮. હસ્તલિખિત ગ્રંથો

અપ્રકટ ગુજરાતી હસ્તલિખિત પુસ્તકોની યાદી તૈયાર કરવાનું કામ રા. મંજુલાલ મજમુદારને મોંપવામાં આવે છે. આ બાબતની ગોઠવણ રા. હીરાલાલ પારેખે રા. મજમુદાર સાથે કરવી; અને યાદી તૈયાર થએથી તેને પ્રગટ કરવાની તેમણે તજવીજ કરવી.

૯. ઐતિહાસિક સાધનો

ગુજરાતી ઇતિહાસનાં જે મૂલ સાધન હોય તેની યાદી તૈયાર કરાવી પ્રગટ કરવાનું કામ રા. કનૈયાલાલ મુનશીને મોંપવામાં આવે છે.

૧૦ ગુજરાત યુનીવર્સિટી

ગુજરાત યુનીવર્સિટી કમીટીને લુદે લુદે સ્થળે સ્થાનિક કમીટીઓ સ્થાપવાની વ્યવસ્થા કરવાના કાર્યમાં સમિતિ તેમજ બીજી નિયોજિત સંસ્થાઓ મારફત બનતી મદદ કરવાની તજવીજ રા. કનૈયાલાલ મુનશી તથા રા. બ્યોમેશચંદ્ર પાટકજીએ કરવી.

૧૧. (અ) પરિષદ મંડળે એક ત્રિમાસિક 'પરિષદ મંડળ પત્રિકા' કાઢવી; અને તેમાં (૧) પરિષદ મંડળને અંગે થતી બધી પ્રવૃત્તિનો હેવાલ.

(૨) મંડળના અધ્યક્ષની કલમ ૪૮ (૬) માં દર્શાવેલું સાહિત્ય પ્રગટ કરવું.

(૩) કાર્યવાહક સમિતિને યોગ્ય લાગે તેવું બીજું સાહિત્ય પ્રગટ કરવું.

ટીપ—ગત પરિષદના રીપોર્ટ આ પત્રિકામાં છાપાય તેવી ગોઠવણ મંત્રીઓએ મુંબાઈની સ્થાનિક કારોગારી સભા સાથે કરવી, કે જેથી કલમ ૪૮ (૬) અને ૪૯ નો અમલ થાય.

(આ) પત્રિકાનું વાર્ષિક લવાજમ ત્રણ રૂપીઆ રાખવું, અને પરિષદ મંડળના સભ્યોને માટે રૂ. એક રાખવું.

(ઇ) પત્રિકાના પ્રકાશનને લગતી વ્યવસ્થા રા. મુનશી, રા. મનહરરામ, અને રા. પાટકજી એ ત્રણ જણે કરવી.

પરિશિષ્ટ ૩

પરિષદના સ્થાનક વીશે રીપોર્ટ

૧ પરિષદ મંડળના અધિકારીઓ જુદા જુદા ગામના હોનાના, અને ગામની સુગમતા માટે તેની આત્મવ્યવસ્થા જે કાર્યવાહક પામે હોય ત્યાં કાર્યવાહક સમિતિની ઓફીસ સામાન્ય રીતે રહેવીજ નોંધએ, નહીં તો કાર્યનો સમન્વય અશક્ય થઇ પડે. આ ઓફીસ સમિતિની સગવડે ગમે ત્યાં રહે એ મને બાળખી લાગે છે.

૨ પણ જો મંડળનો વિકાસ સાધવો હોય તો તેણે એક સ્થાન એનું સ્વયં જોઈએ કે જ્યાં એનું પુસ્તકાલય એના દફતરો વગેરે રહી શકે, અને જ્યાં તે પોતાના પ્રકાશન વગેરે ગ્રંથોથી ખાતાઓ—જ્યારે તે હસ્તિમાં આવે ત્યારે રાખી શકે, અને જે એનું સ્થાયી મથક મની શકે.

૩ જ્યારે મંડળનું પોતાનું મકાન વગેરે થાય ત્યારે આ જો ઓફીસો એક કરી નાખવાનો વિચાર કરવા જોવો છે. ત્યાં સુધી આ પ્રમાણે બે—એક ગ્રંથો ને એક ચર્ચા—સ્થાન ગ્રાપ્પા વગર છુટકો નથી.

૪ પરિષદનું સ્થાનક ક્યાં કરવું એ ઘણો અગત્યનો સવાલ છે, ઠારણ કે તે નહીં ક્યાં વિના મદિરની કોઇ પણ યોજના કરવી નકામી છે. હાલની સ્થિતિ જોતાં મુબાઇ કે અમદાવાદ—એ જો સ્થળ વીશેજ વિચાર કરવાનો છે એમ મને લાગે છે.

૫ (અ) મુબાઇ એક રીતે બધા ગુજરાતીઓનું કેદસ્થાન છે, અને મુબાઇની જેટલી અસર આખા ગુજરાતમાં પ્રસરે છે તેની અમદાવાદની પ્રસરતી નથી, મુબાઇ કેદસ્થાન કરવાથી ગુજરાતના દરેક ભાગને અસર પહોંચશે.

(આ) મુબાઇ માટે પૈસા ઉતારાવા—મુબાઇમાંથી તેમજ ગુજરાતના દરેક ભાગના માણસો જે મુબાઇમાં છે તેની મારફતે તે ભાગમાંથી—એ કામ ધણું અઘરું નથી લાગતું.

(ઇ) આતરરાષ્ટ્રીયતા અને પ્રગતિની અસર મુબાઇમાં વધારે હોવાથી પરિષદ મંડળનું પોતાનું પ્રજાતિમાન વર્ધારે રહેશે.

૬ પણ મુબાઇ સ્થાન કરવાની વિરુદ્ધ કેટલાક દૃષ્ટિબિંદુ છે —

(અ) મુબાઇ ગુજરાતની બહાર છે, એ માન્યતા—મારે મન લુપ્ત ભરેલી છે છતાં—ગુજરાતમાં ઘણી પ્રચલિત છે, અને તેથી કેટલાકને મુબાઇ સામે ભાવપ્રધાન વિરોધ છે.

(બા) મુબાઇમાં મંડળ રહેવાથી ગુજરાતમાં સ્થાયી રહેતા સાહિત્યરસિંગોને મંડળ પોતાનું ન લાગે, અને તેથી મંડળની સર્વ માન્યતા સ્વીકારવાની આનાકાની શરૂ કરે.

આ વિરોધી દૃષ્ટિબિંદુ ધણે અંશે એવા છે કે જે એક વખત મુબાઇમાં સ્થાનક થાય તો અદૃષ્ટ પણ થઇ જાય.

૭ (અ) ગુજરાતનું વ્યક્તિત્વ સુરેખ થાય તે માટે તેને વિશિષ્ટ સાંસ્કારિક કેદસ્થાનની ઘણીજ જરૂર છે. મુબાઇ આતરરાષ્ટ્રીય, આંતરપ્રાંતીય બજાર જેવું છે, એટલે તે ગુજરાતનું

કેંદ્રસ્થાન કદી થઇ શકે નહીં. અને આજે ત્યાં ગુજરાતી સાહિત્યની પ્રવૃત્તિ સખળ રીતે ચાલતી જોવામાં આવે છે તેનું કારણ આકર્ષિક છે. ત્યાં સાહિત્યવિષયક સામાન્ય ઉત્સાહ કરતાં વ્યક્તિગત ઉત્સાહ વધારે છે.

(બ) અમદાવાદની ઐતિહાસિક મહત્તા; દલપતરામ ને ભોજાનાથથી માંડી કવિ નાનાલાલ મુધીના સાહિત્યકોનો ત્યાં વસવવાટ; ગાંધીજીના આશ્રમ અને તેના અંચલ વ્યક્તિત્વની પ્રેરણાથી પોષાએલી અનેક ગુજરાતી પ્રવૃત્તિનું સ્થાન; તેની સમૃદ્ધિ-આ જોતાં ગુજરાતનું સાંસ્કારિક કેંદ્રસ્થાન અમદાવાદ થતું જાય છે; અને તેને તેમ થવા દેવામાંજ ગુજરાતી સાહિત્ય ને સંસ્કારનો જયવારો છે.

(ક) ગુજરાત યુનીવર્સિટી જો થશે તો પણ ત્યાંજ; એટલે સાહિત્યની પ્રવૃત્તિઓનું કેંદ્રસ્થાન પણ ત્યાં રાખવાથી અમદાવાદ ગુજરાતી સંસ્કારો વિકસાવવા ને પ્રસારવાનું ખરું સ્થાન છે તેનાથી વધારે સરસ બનાવી શકાશે.

૮. અમદાવાદ કેંદ્ર થતાં મુખ્યાધ્યક્ષોને તેની સાથે સંબંધ રાખવો પડશે; અને તેથી ગુજરાતી વિશિષ્ટતા સમજવાનો ને સેવવાનો તેને લાભ મળશે.

૯. આ બધાં દૃષ્ટિબિંદુઓ વિચારતાં, મારા નત્ર અભિપ્રાય પ્રમાણે વ્યવહારુ અગવડતા નહીં, થોડું થોડું કામ થાય તોજે અમદાવાદમાંજ સાહિત્યમંદિર થાય એવી યોજના ધડવી; અને તેને અમલમાં મુકવા યોગ્ય પગલાં લેવાં.

૧૦ આ અભિપ્રાય જુદી જુદી દિશામાંથી પ્રગટ થતા અભિપ્રાયો જોતાં, અને ગુજરાતી સાહિત્યની દૃષ્ટિ ધ્યાનમાં રાખી લખ્યો છે.

આ પગલાં લેવામાં કેટલાક મુખ્યાધ્યક્ષોની ઉપયોગિતા ક્ષીણ થશે; પણ તે મુશ્કેલી ચલાવી લેવી પડશે. છતાં જો મધ્યસ્થસલાને તેમજ ગુજરાતના જવાબદાર સાહિત્યરસિકોને એમ લાગે કે વ્યવહારિકતાનેજ માન આપી મુખ્યાધ્યક્ષો સ્થાનક રાખવું તો મંડળના મુખ્યાધ્યક્ષ સભ્યો તે કમવને અમલમાં મુકવા બનને પ્રયત્ને તૈયાર રહેશે.

મમુરી,
તા. ૮-૫-૨૬ }

કનૈયાલાલ મા. મુનશી.

નોંધ:—

આજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રસંગે જાણવવામાં આવેલા સાહિત્ય ને કળાના પ્રદર્શનમાં સુવર્ણ પદક મેળવનાર ઉગતા ચિત્રકાર રા. મોખલાલ શાહનું ‘પ્રભુ ચરણે’ નામનું ચિત્ર આપતાં અમને આનંદ થાય છે.—ઉપતંત્રી.

શાકુન્તલ

[અનુસધાન પૃષ્ઠ ૫૧૮ થી]

નરેન્દ્ર

અરે, ના હું તો ...

(અટકી પડે છે)

યશવતિ

શુ ?

નરેન્દ્ર

ના, આના કરતા સુંદર પાથરણ કયાથી લાવશો ?

(ખેડે છે)

યશવતિ તાર મેળવી કીવરૂબા શકુન્તલાને આપે છે.

શાકુન્તલા

(કૃત્રિમ રોષ દાખવતી) ના, હું કે વગાડીશ નહીં

યશવતિ

તારે કોણુ વગાડે ?

યશવતિની નગર સહજ નરેન્દ્ર સામે જાય છે શકુન્તલા તે જુએ છે ને ઉતારણે દીવરૂબા લઇ લે છે ને વગાડવું શરૂ કરે છે ધીરેધીરે શકુન્તલાના હોઠ હાને છે તે કિન્નર સગીન જેવું સગીન નીસરવા માટે તે નરેન્દ્ર સ્તબ્ધ થઈ સાબળના કરે છે

શાકુન્તલા

નિર્જન વન વગડે અહીં,

વાણી જળ શા ઢોળના અમથા ?

રહે રગદોળના અમથા ?

એવા ટૈયાસુના સમીપ તિતક શા ખોલવા અમથા ?

હૃદય શીદ ખેલના અમથા ?

[શકુન્તલાની આંખો સહજ હંચી પડે છે ને

નરેન્દ્ર તરફ વળે છે

નરેન્દ્ર

(સ્વગત) મને ઉપાલભ ઠરે છે શુ ?

શાકુન્તલા

તમે ઉપાડતા તો છો નહીં

યશવતિ

હું એકવાર આણુ ગાઇ જા એટલે અમને

સમજ પડશે. (શકુન્તલા સંકોષ નગર કરે છે ને આગળ ગાય છે.)

શાકુન્તલા

આતક જલવણ ટળવળે મેધ અઠ્યો ધનધોર,

ગર્જન કાન્તુ જાડા જગ એવુચ નહોર

છીજરા સરવરને શીદ મલિન જળે અધોળના અમથા ?

જવાલીર જમોળના અમથા ?

એવા ટૈયાસુના સમીપ તિતક શા ખોલવા અમથા ?

હૃદય શીદ ખોલવા અમથા ?

સુમધ મીઠા લીંબડા રસમા કડવા ઝેર—

નરેન્દ્ર

(સ્વગત) બધું મનેજ ઉદ્દેશીને કહેવાતું

હોય એમ લાગે છે

શાકુન્તલા

સુખ મીઠાના મોઢ શા, જો નહીં મનના મેળ ?

મરજી જગવગડે, વણપાત્ર મણુ રો ઢોળવો અમથા ?

x x x

એવા હૈયાસુના સમીપ તિતક શા ખોલવા અમથા ?

હૃદય શીદ ખોલવા અમથા ? *

નરેન્દ્ર

[સ્વગત] “વણ પાત્ર મણુચ શો ઢોળવો અમથો—”

શાકુન્તલા દીવરૂબા બોધ પર મુકી દે

છે હલી થતા નરેન્દ્ર સામે એની નગર જાય છે

નરેન્દ્ર

મે હજી આતુ મધુર સગીત કદી નથી

સાંભળ્યું

શાકુન્તલા

મધુરી, ચાલો જઈએ

યશવતિ

ના, આજે તો એણે બગાડે ગાયુજ નહીં.

કેમ મધુરી ?

મધુરી

હા, બાકી સુન્દર ગાય છે

યશવતિ

શકુન્તલા, પેલુ ગા જોઈએ “મૈયા મધુરી

સારદા”

શકુન્તલા

(ડોળા કાઢતી હોય તેમ) ના, હું કેં ગાવા-
ની નથી.

(યશવતિ શકુન્તલાનો હાથ પકડી બેસાડે છે)

નરેન્દ્ર

એમને નજ ગાવું હોય પછી બળાતકારે..

મધુરી

ના, ના, એ તો અમરતી.

યશવતિ

ચાલ, તું વગાડીશ નહીં. મધુરી વગાડશે,
પછી કે ?

મધુરી

સારુ

[મધુરી દીલરૂબા લે છે નરેન્દ્ર શકુન્તલા સામે
જુએ છે થોડીકવાર કોઈ બેલતું નથી

યશવતિ

આવને

શકુન્તલા

(મો ભારે કરી) ના મને નથી ફાવતું
(નરેન્દ્ર નીરાશ થતો લાગે છે શકુન્તલા આડી
નજરે જુએ છે)

યશાતિ

તને ગાતા આવડ છે ભારે બધા કહે છે
મને તો કોઈ કેં નથી કહેતું આમ માન શું
માગ્યા કરે છે ?

શકુન્તલા

(અપમાન પામતી હોય તેમ) હું કેં માન
નથી માગતી

યશવતિ

ભારે આ શું કરે છે ?

મધુરી

એ તો ગાશે

શકુન્તલા

પણ એકજ હ. બીજું નહીં ગાઈ

યશવતિ

સારુ એકજ.

(શકુન્તલા કેંક યાદ કરતી હોય તેમ બેમે છે)

શકુન્તલા

શું ગાઈ ?

યશવતિ

તને ફાવે તે

શકુન્તલા

મને તો કેં યાદ નથી આવતું

યશવતિ

નહીં તો અમથી અમથી ગાયાં કરે છે ને...

(મધુરી દીલરૂબામાથી ધ્વનિ કાઢે છે)

શકુન્તલા

ના, એ સુરે મારાથી નહીં ગવાય

મધુરી

આ ? (મધુરી સુર ફેરવે છે શકુન્તલા હા
બણે છે. થોડીવાર બધા સુપ બેસે છે ધીરથી
શકુન્તલા ગાવાનું શરુ કરે છે)

શકુન્તલા

“સમજી નહીં, મહેમાનની મહેમાનદારી શી કરે ?”

મધુરી

ઉભી રહે. મધુરી શારદા ગાઈશ એમ હું
તો ધારતી હતી.

(યશવતિ અને મધુરી એકબેક સામે જુએ
છે શકુન્તલા અટકી પડે છે તે નીચા મોઝે
બેમે છે એના મો પર લલગના શેરડા પડે છે.
મધુરી દીલરૂબા વગાડતું શરુ કરે છે)

શકુન્તલા

“સમજી નહીં, મહેમાનની મહેમાનદારી શી કરે ?
તારી કૃપાને પાત્ર યાત્રા, શા ઉપાયો આદર ?
તારી સવારીના મુદ્દ, મુજ કાનમાં પડ્યા પડે,
શા મોતીથી તુજને વધાવું ? પ્રુષ્પ શા શા પાયર ?
શા ગીતથી આદર કરે ? શોભા કરે શી શેરીએ ?
પધરાવતા મુજ આગણે તારે ચરણુ હું શું ધર ?
તારી કૃપાવિભરી દૃષ્ટિ મીઠું ઝરણુ બદ,
તુજ પ્રેમની સરિતા બને પથરાવ હું રમણ ફરે.

(શકુન્તલા જરાક અટકે છે ને શ્વાસ
બેમે છે)

તુને બનાવું કૃષ્ણ મારો, હું બનું તુજ વાંસળી,
તારા ગીતાના તાનથી બ્રહ્માંડમાં ભરતી ભરું.
યા એ સ્વિત્તું તેજ પાચરવા બનું કો અંદ્ર હું,
હું શ્યામ પણ તુજ રંગ ભયોતિ પાચરી તિમિરો હલું.
તું છે બધું હું કંઈએ છું ના છતાં દૃઢતા ધરી,
મમ હૃદયમંદિરમાં તને પધરાવતાં શાને ડરું ?”

સંગીત બંધ થાય છે. નરેન્દ્રને વિશ્વમંડળ ફરતું
અચાનક બંધ થઈ ગયું એમ બધું થંભી જતું લાગે છે.
શકુન્તલા પ્રત્ન પુછતી હોય તેમ નરેન્દ્ર સામે મીઠવાર
જોઈ રહે છે. યશવતિ જરાક દૂર જાય છે.

યશવતિ

ઓ, આ બકુલ કોણુ લઈ ગયું, મધુરી ?
(મધુરી યશવતિ પાસે જાય છે.)
(મધુરીને ધીરેથી) તુને બનાવું કૃષ્ણ મારો
હું બનું તુજ વાંસળી.”

મધુરી

(નાકપર આંગળી મુકી) ધીરેથી.

યશવતિ

શું થશે ?

મધુરી

બીજું શુ થાય ?

ઐઠલામાં ધરતી અંદરથી કાઠની હાક સંભળાય
છે બે, પછી આવે છે.

યશવતિ

(નરેન્દ્રને) મા બોલાવે છે. અમે જઈએ ?

(પડેલા ઉપડે છે)

પ્રવેશ ત્રીજો

સમય: રાત્રિ. સ્થળ: નીરવર્ણીના પાદરે આબાવાડીઆમાં તબુઓના પડાવમાં. ધીરોદ્ધત પ્રવેશ કરે છે.

ધીરોદ્ધત

(સ્વગત) સારું થયું કે હું વધારે મોટા
માણસ ન થયો. બધા બહુ મોટા માણસોને કે ને
કે ઉપાધિ હોય છે. કોઇનું શરીર માદલુ રહે છે,
કોઇનાથી બરાબર દેખાતું નથી ને કોઇનાથી પેટ-
કરી ખવાતું નથી. વળી કોઇની સ્ત્રી મરી જાય છે

નરેન્દ્ર

ભણે; આ ધન્ય પ્રસંગ હું કદી નહીં વીસરું.
(યશવતિ અને મધુરી એકમેક સામે જુએ
છે. શકુન્તલા લચી પડતી હોય તેમ ધીરે પગલે
જાય છે. નરેન્દ્ર એમને જોતો ઉભો રહે છે.
કુંજની પાછળ ત્રણે જણુ અદૃષ્ટ થાય છે. પછી)
(સ્વગત) એ કાન્યનો અર્થ સ્પષ્ટ હતો.
નહીં તો મધુરી મૈયા ને બદલે આ ગાવાનો શો
અર્થ ? (કડીઓ યાદ કરતો હોય તેમ)

પણુ એ ગીત તો ઉલટું જ ગવાયું. શ્યામ
તો હું છું. હુંજ વિચારું છું કે તારી કૃપાનું
પાત્રા યાત્રા શા પ્રયત્નો આદરું ? (અટકે છે.)
મારી શંકા દૂર થઈ. એ ધન્યગીન ગાતી વેળા
એનું લજ્જાનુ મોં એના હૃદયની બધી બધા
કહી દેતું હતું. એ વખતે એ ટ્રેવી તક્ષીન થઈ
ગઈ હતી ? (જરાકવારે) ત્યારે શકુન્તલા,
મમ હૃદય મંદિરમાં તને પધરાવતાં શાને ડરું ?

(થોડીકવારે) અરે, આ બધું હું શુ કરી
રહ્યો છું ? મારી શુ આવી રિથિતિ હોય ?
સ્વસ્થ થતો હોય તેમ) બધું એક સ્વપ્ન જેવું
થઈ ગયું. (ક્ષણવારે) આ સૃષ્ટિમાંએ સુંદરતા
શી ભરીભરી વિલસે છે ?

[આંઠા મારે છે ને ફરતો ફરતો જાય છે.

તો કોઇને સ્ત્રી મળતીજ નથી; કોઇને જોઇએ તો
સ્ત્રી નથી મળતી તો કોઇને નહીં જોઇતી સ્ત્રી
મળે છે. અહાહા, દુઃખની કે સીમા છે ! ઇશ્વરે
આપેલી કેવી સરસ જીંદગી છે ! બીચારા એતો
માણી શકતાજ નથી. (બોંબ પર પલાંડી વાળી
એસે છે.)

હા-શ, કેવી સરસ રાત છે! ચાંદની, કોયલ ને આંખાવાડીયું. હું ભાષા જેવો કવિ હોત તો કવિતા કરવા લાયક જગા છે. (થોડીકવારે) અરે, પણ કે વાત છે? હું મહેનત તો કરી જોઉં. કેમ હું પણ કે કમ છું.? (આંખો આકાશ ગમ ત્રાડીને જોઈ રહે છે. જરાવાર પછી એકદમ સ્પુરણા થઈ આવી હોય તેમ) બસ, બસ. ખેડું: આંદની દશદિશ ચળકી રહી.

(એકદમ અટકી પડે છે.) અરે, આતો મેં ક્યાંકે સાંભળ્યું છે. હા. એતો ભાષાગાતા હતા તે. નહીં તો વળી આવી સરસ કડી મને ક્યાંથી સૂઝી આવે? લાવ, જોઈ ફરી મહેનત કરું. (થોડીકવારે મનમાં કૈંક અવાજે ધડીકવાર ધુંટયા પછી) બસ, એ બરાબર છે:

આંદની ચોગમ ચમકી રહી.

જેણુ ? ની? એ તો હું મહેનત કરું નહીં તેમા! બાકી બધાથી એવો ચઢી જઈ મુળ કડીમાં તે ખે ચની વચ્ચે બધા એટ આવી જાય છે. (માથું ખંજવાળતો) એ તો-ક્યો અલંકાર? પેસો-ભાષા કૈંક કહેતા તે. કે નહીં પણ ખુબી તો આવી ગઈ. હાં, આગળ ચલાવું.

આંદની ચોગમ ચમકી રહી

એ તણુ વાર એજ કડી ખોલે છે. પછી સહસા.

કોયલ ટકટક ટહુકી રહી

ફકક ખેઉ કડીએ આગાદ ખેસી ગઈ ખેઉમા અંતે “રહી” આવે છે. (જરાક અટકી) અરર, પણ કોયલ ટકટક ટહુકે? (ઉભો થઈ જાય છે.) કે નહીં ભાષા, એ આપણું કામ નહીં. નહીં તો ક્યાંક રજનુ ગજ થઈ જશે પણ (હેડે આંગળી અગાડી) એમ કેમ હશે કે ભાષા હાલતાં ચાલતાં કવિતા કરે છે ને હું આટઆટલી મહેનત કરું છું તોએ જરાકે પત્તો લાગતો નથી? (વિચાર-માં ઉભો રહે છે) સારે શુ ભાષા કહેતા હતા તે સાચું હશે કે ફક્ત પ્રેમીઓજ કવિતા કરી શકે?

કવિતા કરવા માટે પણ પ્રેમમાં ચડતું પડતું હશે એમ? એ તો સાળું ખોટું. એ કવિતા ત્યારે રહી. આપણે નથી કરવી. પ્રેમનાં દુઃખ વેઠવા આપણે કે તૈયાર નથી. આ બીચારા ભાષાએ પેલી (મોં કઠણ કરી) મોઈ-કાળમુખી, હૃદયભક્ષક (અટકે છે) કુમુદ જોડે પ્રેમ માંડ્યો ને બીચારા અર્ધા થઈ ગયા. (જાણે નિશ્ચય કરતો હોય તેમ) નહીં કદી નહીં. તે નહીં બને. આપણાથી પ્રેમ નહીં થાય. (જેરથી સાફ ના કહેતો હોય તેમ હાથ હલાવે છે. પાછળ નરેન્દ્ર આવતો હોય છે તેને હાથની આપટ લાગે છે). નહીં આપણથી પ્રેમ નહીં થાય.

નરેન્દ્ર

કેમ અથા, આ શુ માંડ્યું છે? (ધીરોદ્ધત જરાક લેવાતો ઉભો રહે છે.) કોઈ અપ્સરા તારી જોડે લગ્ન કરવા આવી હતી કે શુ?

ધીરોદ્ધત

શાન્ત પાપ, મોટાભાષા! એ મનુષ્યાદારી જાતિ સંબંધી વાતથી મારા કાન અપવિત્ર ન કરશે.

નરેન્દ્ર

મૂખ, તારાં ચક્ષુ એક ચંદ્રમુખીનાં...

ધીરોદ્ધત

શું? શું? મોટાભાષા, આજે વળી એ ચંદ્રમુખી ક્યાંથી આવી? આજ લગી તો સૂર્યમુખી સૂર્યમુખી કહેતા હતા. (નરેન્દ્ર ખચાય છે. ને વિચાર કરતો ઉભો રહે છે). હાં, મોટાભાષા, કે ભુલથાપ થઈ ગઈ કે શુ? કે પછી (માથાનો લચરકો લઈ) રાતે એ ચંદ્રમુખી થાય છે ને દિવસે.....

નરેન્દ્ર

ચુપ રહે; ક્યાં સુધી તારા લવારા ક્યાં કરીરા? (સ્વગત) એ સાચું કહે છે છતાં શા માટે હું ચીઢાઉ છું? આવા અસંસ્કારી જીવને પણ એમાં નવાઈ થાય છે. ત્યારે શુ હું ખોટું કરું છું? કુમુદથી હું છુટા છું એ મારો નિર્ણય શું એક-

પક્ષી હતો? (આંખે હાથ દા.) મને કેં સમજ નથી પડતી. (ઘોડીક વારિક ત્યારે તો કુમુદ પ્રત્યેનો મારે પ્રેમ માત્ર સૌંદર્યનું આકર્ષણ હતું એમ નક્કી થાય. અરરર, હું કેવો અધમ છું? (દાંત વડે આંગળીઓ કરડેનો) પુરુષનો પ્રેમ આવો અસ્થિર છે કે એક કરતાં ખીન્ન વધારે લાવણ્યથી એ આકર્ષાઈ જાય છે.

ધીરોદ્ધત

મોટાભાઈ, કેં નહીં, એમને હવેથી આપણે ચંદ્રમુખી કહીશું. એમાં તે આવડો સંતાપ શો? કાલે વળી હીરામુખી કહેતા આવશે! તોએ વધી નથી, એમાં આપણે શું?

નરેન્દ્ર

(સ્વગન) આના પ્રલપનમાંથી પણ એજ સૂચન થાય છે. ખરી વાત છે, કાલે વળી અધિક સૌંદર્યને જોઈ જીવ નહીં આકર્ષાય એનો શો ભરોસો? જે ચિત્ત એકવાર સ્ખલિત થાય છે તેને સ્ખલનની ટેવ કેમ નહીં પડે?

ધીરોદ્ધત

એ મોટાભાઈ, તમે આમ વિચારોજ ક્યાં કરશો તે મને નહીં પરવડે હા, વળી આપણે તે ક્યાં પાટણનું રાજ્ય વહેંચવું છે કે આટલી ખધી ચિંતા કરો છો? શું થયું તે મને કહો જોઈએ, આપણે એનો ખાટ ધડીએ (નરેન્દ્ર ધીરોદ્ધત સામે જોતો ઉભો રહે છે). મોટાભાઈ, તમે કહોકેતી તો આમ કુમુદ... . . .

નરેન્દ્ર

(કચવાતો હોય તેમ ઉતાવળે) બસ કર. હું એમ વગર સમજી ગયેતેમ બોલ્યે જાય છે?

ધીરોદ્ધત

તો સમજાવો હું તો ક્યારનો એજ કહું છું.

નરેન્દ્ર

એમાં તને સમજ નહીં પડે.

ધીરોદ્ધત

(અપમાન થયું હોય તેગ) કેમ, એમે કેં

જાણ્યે એમ છીએ, એમ કે? એ તો...

નરેન્દ્ર

મને ખબર છે. રહેવા દે. જા, હવે તારું કામ કર.

ધીરોદ્ધત

ના, એમ હું કેં નારી જાઉં એવો બીજો નથી તમારી સામે દુઃખરૂપી ભયાનક શત્રુ....

નરેન્દ્ર

ભાઈ, બસ કર! હવે શા સારુ ખાલી રકડક કરે છે?

(ધીરોદ્ધત નરેન્દ્ર સામે જુએ છે ને જરક દૂર હડી જાય છે. નરેન્દ્ર વિચારો કરેનો આંટા મરે છે.)

(સ્વગત) એક બાજુએ શકુન્તલાની સ્મૃતિ ચિત્તને વ્યાકુળ કરે છે. ખીજી તરફ કુમુદ ન્યાયબુદ્ધિને વશોવે છે કેવી અસહ્ય પરિસ્થિતિ! હૃદય અને બુદ્ધિનું આ મંથન આમને આમ ચાલશે તો કાણ જાણે મારું શું થશે? (ઘોડીકવારે) કુમુદ, તમને હું અન્યાય કરું છું? આપણે કદી એવાં મળ્યાં નથી. તમે રજ માત્ર મારા તરફ સમભાવ દાખવ્યો નથી. પછી હું આમ કરું એમાં તમને અન્યાય થાય છે ખરો? તમે અને તમારા પિતાએ મારો અનાદર કર્યો છતાં હું સ્વતંત્ર નથી? (શરીર ખંખેરતો હોય તેમ) શા માટે હું આમ મિથ્યા મનામણા કરી રહ્યો છું? આખધા પ્રશ્નોનો શો અર્થ? સુનેદગા મૂલ વાતને છુપાવી આડીતેડીજ વાતો કરે છે. મારો સુનેદો એથીજ પ્રગટ નથી થતો? ખરી વાત તો એ છે કે કુમુદના તિરસ્કાર છતાં એના વીશેનો મારો પ્રેમ જીવનપર્યંત જ્વલંત રહેશે એ મારો અંતરવિશ્વાસ જુદો હતો. મારા મનને એ અરુચિકર સત્ત્વ ઝટ સ્વીકારવું નથી. હા, એકવાર હું ગર્વ રાખતો હતો કે મારો પ્રેમ અપ્રય છે. પ્રતિદાન વગર પણ તે જીવંત રહેશે.

હા-શ, કેવી સરસ રાત છે! ચાંદની, કોયલ ને આંખાવાડીયું. હું ભાષ જોવો કવિ હોત તો કવિતા કરવા લાયક જગા છે. (થોડીકવારે) અરે, પણ કે વાત છે? હું મહેનત તો કરી જોઉં. કેમ હું પણ કે કમ છું? (આખો આકાશ ગમ ત્રાડીને જોઇ રહે છે. જરાવાર પછી એકદમ સ્ફુરણા થઇ આવી હોય તેમ) બસ, બસ. બેઠું : ચાંદની દશદિશ ચમકી રહી.

(એકદમ અટકી પડે છે.) અરે, આતો મેં કયાક સાલ્યું છે હા. એતો ભાષગાતા હતો તે નહીં તો વળી આવી સરસ કડી મને ક્યાંથી સૂઝી આવે? લાવ, જોઈ ફરી મહેનત કરું. (થોડીકવારે મનમાં કૈંક અવાજે ધડીકવાર ધુટ્યા પછી) બસ, એ ખરાખર છે:

આદની ચોગમ ચમકી રહી.

જોયુ ની? એ તો હું મહેનત કરું નહીં તેમા! જાકી બધાથી એવો સદી જાઈ મુળ કડીમા તે એ ચની વચ્ચે બધા બેદ આવી જાય છે (માયું ખંજવાળતો) એ તો-કુચો ચલકા? પેલો-ભાષ કૈંક કહેતા તે. કે નહીં પણ ખુબી તો આવી ગઇ. હા, આગળ ચલાવું.

આદની ચોગમ ચમકી રહી

એ ત્રણ વાર એજ કડી બોલે છે. પછી સદસા

કોયલ ટકટક ટહુકી રહી

ફકડડ બેઉ કડીઓ આખાદ બેસી ગઇ બેઠીમા અતે “રહી” આવે છે. (જરાક અટકી) અરર, પણ કોયલ ટકટક ટહુકે? (ઉભો થઇ જાય છે) કે નહીં ભાષ, એ આપણું કામ નહીં. નહીં તો કયાક રજનુ ગગન થઇ જશે પણ (હોડે આંગળી અગાડી) એમ કેમ હશે કે ભાષ હાલતાં ચાલતા કવિતા કરે છે ને હું આટઆટલી મહેનત કરું છું તોએ જગડે પત્તો લાગતો નથી? (વિચાર-માં ઉભો રહે છે) ત્યારે શુ ભાષ કહેતા હતા તે સાચું હશે કે ફક્ત પ્રેમીઓજ કવિતા કરી શકે?

કવિતા કરવા માટે પણ પ્રેમમાં પડવું પડતું હશે એમ? એ તો સાળું ખોટું. એ કવિતા ત્યારે રહી. આપણે નથી કરવી. પ્રેમનાં દુઃખ વેઠવા આપણે કેં તૈયાર નથી. આ ખીચારા ભાષએ પેલી (માં કહણ કરી) મોઢ-કાળમુખી, હૃદયભક્ષક (અટકે છે) કુમુદ જોડે પ્રેમ માંડવો ને ખીચારા અર્ધા થઇ ગયા. (જાણે નિશ્ચય કરતો હોય તેમ) નહીં કદી નહીં તે નહીં બને. આપણાથી પ્રેમ નહીં થાય. (જોરથી સાફ ના કહેતો હોય તેમ હાથ હલાવે છે. પાછળ નરેન્દ્ર આવતો હોય છે તેને હાથની ઝાપટ લાગે છે). નહીં આપણથી પ્રેમ નહીં થાય.

નરેન્દ્ર

કેમ અત્યા, આ શુ માડ્યું છે? (ધીરોદ્ધત જરાક લેવાતો ઉભો રહે છે) કાષ અપ્સરા તારી જોડે લગ્ન કરવા આવી હતી કે શુ?

ધીરોદ્ધત

શાંતં પાપં, મોટાભાષ! એ મનુષ્યાહારી જાતિ સંજોધી વાતથી મારા કાન અપવિત્ર ન કરશે.

નરેન્દ્ર

મૂખ, તારાં ચક્ષુ એક ચંદ્રમુખીનાં ..

ધીરોદ્ધત

શું? શું? મોટાભાષ, આજે વળી એ ચંદ્રમુખી ક્યાંથી આવી? આજ લગી તો સૂર્યમુખી સૂર્યમુખી કહેતા હતા. (નરેન્દ્ર ખચાય છે. ને વિચાર કરતો ઉભો રહે છે) હું, મોટાભાષ, કેં ભુલયાપ થઇ ગઇ કે શુ? કે પછી (માથાનો લચરકો લઇ) રાતે એ ચંદ્રમુખી થાય છે ને દિવસે.....

નરેન્દ્ર

ચુપ રહે; ક્યાં સુધી તારા લવારા ક્યાં કરીશ? (સ્વગત) એ સાચું કહે છે છતાં શા માટે હું ચીઠાઈ છું? આવા અસંસ્કારી છવને પણ એમાં નવાઇ થાય છે. ત્યારે શુ હું ખોટું કરું છું? કુમુદથી હું છુટો છું એ મારો નિર્ણય શુ એક-

પક્ષી હતો? (આંખે હાથ ૧) મને કેં સમજ નથી પડતી. (થોડીક વારે ત્યારે તો કુમુદ પ્રત્યેનો મારે પ્રેમ માત્ર સૌહાર્યનું આકર્ષણ હતુ એમ નક્કી થાય અરરર, હું કેવો અધમ છું? (દાંત વડે આંગળીઓ કરડતો) પુરુષનો પ્રેમ આવો અસ્થિર છે કે એક કરતાં બીજા વધારે લાવણ્યથી એ આકર્ષાઈ જાય છે.

ધીરોદત્ત

મોટાભાઈ, કે નહીં, એમને હવેથી આપણે ચંદ્રમુખી કહીશું. એમાં તે આવડો સંતાપ શો? કાલે વળી હીરામુખી કહેતા આવશે! તોએ વાંધો નથી, એમાં આપણે શું?

નરેન્દ્ર

(સ્વગત) આના પ્રલપનમાંથી પણ એજ સૂચન થાય છે. ખરી વાત છે, કાલે વળી અધિક સૌહાર્યને જોઈ જીવ નહીં આકર્ષાય એનો શો ભરામો? જે ચિત્ત એકવાર સ્ખલિત થાય છે તેને સ્ખલનની દેવ કેમ નહીં પડે?

ધીરોદત્ત

એ મોટાભાઈ, તમે આમ વિચારોજ ક્યાં કરશો તે મને નહીં પરવડે હા, વળી આપણે તે ક્યાં પાટણનું રાજ્ય વહેંચવું છે કે આટલી બધી ચિંતા કરો છો? શું થયું તે મને કહો જોઈએ, આપણે એનો ધાટ ધડીએ. (નરેન્દ્ર ધીરોદત્ત આમે જોતો ઉભો રહે છે). મોટાભાઈ, તમે કહોકેતી તો આમ કુમુદ... - ...

નરેન્દ્ર

(ક્યવાંતાં હોય તેમ ઉતાવળે) બસ કર. શું એમ વગર સમજીને ગમેતેમ બોલ્યે જાય છે?

ધીરોદત્ત

તો સમજાવો હું તો ક્યારનો એજ કહું છું.

નરેન્દ્ર

એમાં તને સમજ નહીં પડે.

ધીરોદત્ત

(અપમાન થયું હોય તેમ) કેમ, અમે કે

જઈએ એમ છીએ, એમ કે? એ તો...

નરેન્દ્ર

મને ખબર છે. રહેવા દે. જા, હવે તારું કામ કર.

ધીરોદત્ત

ના, એમ હું કે નાસી જાઉં એનો બીર નથી તમારી સામે દુઃખરૂપી બચાવક શત્રુ....

નરેન્દ્ર

બાઈ, બસ કર! હવે શા સારું ખાલી રકમક કરે છે?

(ધીરોદત્ત નરેન્દ્ર સામે જુએ છે ને જરાક દૂર હડી જાય છે. નરેન્દ્ર ત્રિચાગ્ર કરતો આંટા મરે છે)

(સ્વગત) એક બાજુએ શકુન્તલાની સ્મૃતિ ચિત્તને વ્યાકુળ કરે છે બીજી તરફ કુમુદ ન્યાયશુદ્ધિને વસોવે છે કેવી અસહ્ય પરિસ્થિતિ! હૃદય અને શુદ્ધિ આ મથન આમને આમ ચાલશે તો કેાણ જાણે મારું શું થશે? (થોડીકવારે) કુમુદ, તમને હું અન્યાય કરું છું? આપણે કદી એવા મળ્યાં નથી. તમે રજ માત્ર મારા તરફ સમભાવ દાખવ્યો નથી પક્ષી હું આમ કરું એમા તમને અન્યાય થાય છે ખરો? તમે અને તમારા પિતાએ મારો અનાદર કર્યો છતાં શું હું સ્વતંત્ર નથી? (શરીર ખંખેરતો હોય તેમ) શા માટે હું આમ મિથ્યા મનામણા કરી રહ્યો છું? આ મધ્ય પ્રવ્રતોનો શો અર્થ? યુનેદગા મૂલ વાતને છુપાવી આડીનેડીજ વાતો કરે છે મારો યુનહો એથીજ પ્રગટ નથી થતો? ખરી વાત તો એ છે કે કુમુદના તિરસ્કાર છતાં એના વીશેનો મારો પ્રેમ જીવનપર્યંત જ્યવંત રહેશે એ મારો અંતરવિશ્વાસ જુદો હતો. મારા મનને એ અરુચિકર સત્ય જટ સ્વીકારવું નથી. હા, એકવાર હું ગર્વ રાખ્યો હતો કે મારો પ્રેમ અપ્રવ છે. પ્રતિદાન વગર પણ તે જીવંત રહેશે.

નરસિંહ મહેતાનો કોયડો

લેખક:

રા. કનૈયાલાલ મા. મુનશી

પ્રમુખ, સાહિત્ય સંસદ.

(“ગુજરાતી સાહિત્ય” ના પચા ખંડમાં એમના ‘ભક્તિ અને ગુજરાતી સાહિત્ય’ નામના લેખમાંનું એક પ્રકાશ)

અસાર સુધી પ્રચલિત માન્યતા પ્રમાણે પ્રેમ ને કલાના ભક્તિ સાહિત્યના નાના મોટા તારલામાં એકદમ શુદ્ધ ભક્તિનો ઝગઝગતો તારો ઝળક્યો; ને કે પણ તેજ કે અસર મુક્યા વિના અસ્ત થયો. ૧૪૧૪ માં નરસિંહ મહેતા શુદ્ધ ભક્તિ જન્મ્યા; ૧૪૮૦ માં ગુજરી ગયા; ને આગળ ને પાછળ બધું હતું તેવું ને તેલુંજ રહ્યું વિચિત્ર બનાવ-સ્વાભાવિકતા ને ઉત્ક્રાંતિ બનેના નિયમોને પડકાર કરતો!

નરસિંહ મહેતા ખરેખર ચૈતન્ય પહેલાં થયા (ઇ. સ. ૧૪૮૫ થી ૧૫૩૩) કે પછી? ચૈતન્ય પહેલાં થાય નહીં, છતાં પહેલાં થયા હોવા જોઈએ એમ મનાય છે. આ કોયડો ક્યારે ઉકેલાશે?

આ બે અભિપ્રાયમાં નરસિંહ ચૈતન્યના પછી-એટલે આશરે ઇ. સ. ૧૫૦૦ ને ૧૬૦૦ ની વચ્ચે થયા એમ અનેક કારણોથી માનવાનું મત થાય છે. આ પ્રશ્ન ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસનો પ્રથમ પ્રશ્ન છે એટલુંજ નહીં, પણ ગુજરાતમાં પ્રચલતી ભક્તિને માટે તે ધણોજ જરૂરી છે. આની સાથે બીજો પણ પ્રશ્ન છે કે હાલ નરસિંહનાં મનાતાં હોય એવાં કેટલાં પદો એકજ જણનાં કરેલાં છે? પણ સામગ્રી એટલી ઓછી છે કે આ પ્રશ્નોનો અંતિમ નિર્ણય તો હમણા મુલતવી રાખવોજ પડશે.

હવે આ કોયડાના ઉકેલ માટે જે સામગ્રી છે તે નીચે પ્રમાણે આપી શકાય:-

૧. ઇ. સ. ૧૪૩૪ થી ૧૪૯૪ (સં. ૧૪૯૦ થી ૧૫૫૦) માં ભાલણુ થઈ ગયા, એ વાત લગભગ નિર્વિવાદ જેવી છે.^૧

ભાલણુની કૃતિઓમાં નરસિંહનો ઉલ્લેખ નથી. તેમ તેમની કૃતિઓ શુદ્ધ ભક્તિ કે વૃંદાવનીય ભક્તિથી રંગાઈ દેખાતી નથી. નરસિંહ મહેતાની ભક્તિ એવી લાક્ષણિક છે કે જે તે ભાલણુના સમયમાં થયા હોય તો તેમની અસર એમના પર થયા વિના રહે નહીં.

ભાલણુનાં કેટલાંક પદો અને નરસિંહનાં કેટલાંક પદો વચ્ચે સરખાપણું છે, અને તેથી રા. રામલાલ મોદી એમ માને છે કે એ પદો નરસિંહમાંથી

ભાલણે લીધાં. જે પંક્તિઓ ખંતેમાં સામાન્ય છે તેમાં નરસિંહની કે પથ્ય વિશિષ્ટતા નથી એટલે ખંતેમાં પ્રચલિત લોકગીતોમાંથી એ પંક્તિઓ લીધી હોય એમ વધારે સંભવે છે. અને જે પંક્તિઓ સામાન્ય છે તે શુદ્ધ ભક્તિ કરતાં પ્રેમ અને કલાના સાહિત્યની છે. એટલે તે નરસિંહનીજ છે એમ માનવાને કારણ મળતું નથી.

૨. આશરે ઇ. સ. ૧૪૮૪માં સિદ્ધપુરપાટણમાં ચએલા બીમની કૃતિઓમાં નરસિંહનો કે ઉલ્લેખ નથી; તેમ તેની કૃતિઓ ઉપર શુદ્ધ ભક્તિની કે અસર નથી.

૩. નરસિંહ મહેતા આશરે ઇ. સ. ૧૫૦૦ની પહેલાં થયા લાગતા નથી. ચૈતન્ય અને ગોવિંદદાસ ઇ. સ. ૧૫૧૧ ના ઓગસ્ટ માસમાં જુનાગઢ આવી રણછોડજીના મંદિરમાં ગયા હતા. અને મીરાજ બ્રાહ્મણને સાં રહ્યા હતા. ગોવિંદદાસના સમકાલીન વ્રતાંતમાં^૧ નરસિંહ મહેતા જેવાની ભક્તિ, ભક્તિ સંપ્રદાય અને સ્થાનિક કૃષ્ણકીર્તનો કે ઉલ્લેખ નથી. આ ઉપરથી માનવાને કારણ મળે છે કે તે સમય પહેલાં નરસિંહ થયા નહોતા.

૪. ઇ. સ. ૧૪૯૪ થી ૧૫૦૪ સુધીમાં નાકર થયા.^૨ તેણે નરસિંહ મહેતા પર કે લખ્યું નથી તેમ તેની કૃતિઓમાં નરસિંહનો ઉલ્લેખ પણ મળતો નથી. તે પોતે દરિયા દાસ અને વૈષ્ણવ પોતાને કહેવડાવે છે. આથી નરસિંહ વીશે તેનું મૌન ધાતું અર્થસૂચક છે.

૫. ઇ. સ. ૧૫૫૭ થી આશરે ૧૬૦૮ સુધી પહોંચતી સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ વાળા નાગર કવિ વિષ્ણુદાસની 'કુંવરબાઈનું મોસાળું' નામની એક કૃતિ છે.^૩

આ કવિએ 'કુંવરબાઈનું મોસાળું' લખ્યું હોય તો ગુજરાતી સાહિત્યમાં નરસિંહ મહેતા વીશે આ પહેલો ઉલ્લેખ છે.

૬. મીરાંબાઈએ (ઇ. સ. ૧૫૪૭ થી ૧૬૦૩) 'નરસિંહકા માહારા' નામનું કાવ્ય લખ્યું એમ કહેવાય છે એ હકીકત સત્ય હોય એમ લાગતું નથી-જતાં સત્ય માનીએ તો એમ કહી શકાય કે ૧૬ માં સૈકાના છેલ્લા એક-બે દસકામાં નરસિંહની કાવિત્તી મીરાંબાઈ સાંભળી.

૭. નાભાજીની ભક્તમાલમાં નરસિંહ અને મીરાંબાઈ ચરિત્ર છે. નાભાજીનો સમય ૨૫૪ રીતે નક્કી થયો નથી. કેટલાક માને છે કે ભક્તમાલ ઇ. સ. ૧૬૧૩ માં રચાયેલ. કેટલાકનું એમ માનવું છે કે ઇ. સ. ૧૭૧૩ માં

૧. 'ગોવિંદદાસનો કડચો' 'ભક્તિ અને ગુજરાતી સાહિત્ય' નામના લેખનું પ્રકરણ ૧૫ મું; Sen: Chaitanya and his Companions.

૨. કાવ્યદોહન ભાગ. ૮. શ. અંબાલાલ જાનીનો ઉપોદ્ધાત.

૩. વિષ્ણુદાસજી સભાપતિ, નળાખ્યાન, કુંવરબાઈનું મોસાળું ને હુડી. ૩. બાનું: ગુજરાતનો ઉપોદ્ધાત.

નાભાજી જીવતા હતા, અને તેમણે પ્રિયાદાસ પાસે ટીકા લખાવી.^૧ ઇ. સ. ૧૬૨૩ માં ગુજરી ગએલા તુલસીદાસજીનું ચરિત્ર ને મરણતિથિ બંને ભક્તમાલમાં છે. તેમજ તેમાં વિદ્વજનાયજીના સાત ભક્ત પુત્રોનો ઉલ્લેખ છે. આથી નરસિંહ મહેતાનો ભક્તમાલમાં ઉલ્લેખ ૧૬૨૫-૩૦ પહેલાં તો નહોતો થયો હોવો જોઈએ એમ પુરવાર થાય છે.

૮. ઇ. સ. ૧૬૦૦ ની આસપાસના સમયમાં વરના કાલિદાસ નામના કવિ યજ્ઞ ગયા, એમ કાવ્યદોહન ભાગ ૪ થામાં આપેલો લેખ કહે છે. વરનાએ 'સાધુચરિત્ર' લખ્યું તેમાં નરસિંહ મહેતા, મીરાં ને નાભાજી-ત્રણેનાં ચરિત્ર છે. આ ઉપરથી ૧૬૫૦ પહેલાં આ ચરિત્ર લખાયું સંભવતું નથી.

૯ વિશ્વનાથ જાનીનું 'મોસાળા ચરિત્ર' ઇ. સ. ૧૬૫૨ માં રચાયું છે. અને 'હાર ચરિત્ર' એ વર્ષ પછી થયું એમ લાગે છે.^૨ જાનીનાં પદોમાં નરસિંહ માટે 'પદશ્રીમુખ' એ શબ્દો વાપરવામાં આવ્યા છે. ખરેખર જોતાં નરસિંહ મહેતાનું ચરિત્ર એવા પ્રકારનું છે કે જેને તેની ખબર હોય તે કવિ એનો ઉલ્લેખ કર્યા વિના રહે નહીં. વિષ્ણુદાસનું 'કુંવરબાઈનું મોસાળું' અને મીરાંબાઈનું 'નરસિંહકા માલગ' એ શંકાસ્પદ કૃતિઓ મુકી દેઈએ તો નરસિંહનું સાહિત્યમાં આ પહેલું સંસ્મરણ છે. એટલુંજ નહીં પણ કવિ વીશેજી ઉપર આપેલું સંબોધન એવો સ્નેહ અને માન બતાવે છે કે જેથી એ વચ્ચેનો સમય ધણો થોડો હશે એમ માનવાને કારણ મળે છે.

૧૦. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ પ્રસિદ્ધ કરેલું એક અક્ષત કવિનું 'નરસિંહ મહેતાનું આખ્યાન' રા. હીરાલાલ પારેખના મત પ્રમાણે ઇ. સ. ૧૬૬૮ ને ૧૭૩૮ ની વચ્ચેમાં લખાયું છે.^૩

૧૧. સ્વ તનસુખરામ ત્રિપાડીવાળી પહેલામાં પહેલી નરસિંહની 'હારમાળા'ની પ્રત ઇ. સ. ૧૬૭૫ (વિ. સં. ૧૭૩૧)ની છે.^૪

૧૨. પ્રેમાનંદ સુધારી વધારી પ્રગટ કરેલી 'હારમાળા' ઇ. સ. ૧૬૭૮ (સં. ૧૭૩૪)ની છે.^૫

આ ઉપરથી નીચે પ્રમાણે હકીકત સ્પષ્ટ થાય છે:-

૧. Lala Sitaram Selections from Hindi Literature.

૨. કાવ્યદોહન ભાગ ૮. પાનું ૬૦૯; અને નરસિંહ મહેતાના કાવ્યસંગ્રહનો ઉપોદ્ધાત પા ૬૫

૩. નરસિંહ મહેતાનું આખ્યાન: રા. હીરાલાલ પારેખની પ્રસ્તાવના.

૪. નરસિંહ મહેતાનો કાવ્યસંગ્રહ, ઉપોદ્ધાત. પા. ૫૫

૫. પ્રા. કા. ત્રિ. ઇ. સ. ૧૮૮૫. અંક ૧ લેા

નિકૃલનાથ^૧ની પ્રેરણા થઇ હોવી જોઇએ પણ એ પદદ્વિમ છે, અને એમાં નરસિંહની લાક્ષણિક શૈલીની છાત સરખી પણ નથી

૧૪. નરસિંહની કૃતિમાં ભાગવતની કે હરિલીલામૃતની પૈરાણિક છાપ નથી, તેમ અલ્પવૈવર્ત^૨ કે પદ્યપુરાણ એના પહેલા થયા હોય તો તેની પણ છાપ નથી

(અ) સુરત સગ્રામ, ગોવિંદગમન જેવા કૃષ્ણલીલાના પદો છે, તેમાં રાધા, વિશાખા અને લલિતા આવે છે એટલું જ નહીં, પણ રસમાં સ્થૂળ નિશ્વાસ છે

(અ) એમાં ગોપી થઇ સખીભાન ઝળવનાનો તનમાટ છે, અને રાસલીલામાં ભાગ લેવાની ઇચ્છા છે

(ઇ) એમાં ઉપાસના બુજ્જ ઓછી છે

પહેલા મ્થૂલ વિલાસ પ્રેમ અને કથાના ભક્તિ સાહિત્યે કેળવ્યો. પણ જ્યદેવની કૃતિ (ઇ સ ૧૧૬૦)માં રાધા સીતાય કોઇ ખીલ જીનું નામ નથી

વિદ્યાપતિની કૃતિમાં^૨ (૧૩૦૦ થી ૧૪૦૦) લલિતા આવે છે પણ તેની કૃતિઓ ગુજરાત સુધી પહોંચી નથી

સખીભાન ઝળવનાની ભક્તિ પહેલીજ વાર ચૈતન્યે (ઇ સ ૧૪૮૫ થી ૧૫૩૭) આખા હીંદમાં પ્રસારી રૂપચનાતનાદિ તેના ગિરોએ વૃદ્ધાવનમાં રહી ૧૫૧૬ થી ૧૫૬૦ સુધીમાં વૃદ્ધાવનીય ભક્તિને પ્રચારી આ સાહિત્યમાં જ્યદેવ, ચડીદાસ ને વિદ્યાપતિનો નિલાસ હતો, ચૈતન્યનો સખીભાન હતો, ગોપી ચનાની લાલસા હતી અને રાસલીલાનો મોહ હતો 'નિષ્ઠ માધન' 'લલિત માધન' દાનકેલી ડૉમુદી, 'પદ્માવલી' જેના સાહિત્યમાં નિશિષ્ટતા છે તેમાં જ્યદેવની કથા ને ચૈતન્યની પ્રણયનેાછાનું મિશ્રણ છે નરસિંહ મહેતાના સુરતસગ્રામાદિ કાવ્યો આ પ્રકારની ભક્તિ ને સાહિત્યદર્શો મેવતા જણાય છે

ચૈતન્ય પહેલા ઉપાસના કે જ્ઞાન વિનાના કાવ્યો કલામેરી કવિઓએ લખ્યા છે, પણ ભગવાનઆધીન ભક્તોએ લખ્યા નથી એટલું જ નહીં પણ વૃદ્ધાવનીય ભક્તિની અસર વિનાના ભાનણ પુરાણી પણ ઉપાસનાથી મિશ્રિત

શ્રીકૃષ્ણના શ્રીમુ મે તે વીસ્વનર બાણવા, શ્રીવલ્લભ પદ ભવસિંહુતરવા
નરસંઘઆ ૨૬૫૮ ટક કરુણા કરી, હીમકરકીરણ મદ અમૃત ઝરણે

— ૨૧ જગજીવનદારો આપેથી પ્રતિભાથી

૧ નિકૃલનાથ ઇ સ ૧૫૫૭ ને ૧૫૮૨ વચ્ચે પાચવાર ગુજરાતમાં આવ્યા

૨ See History of Bengali Language and Literature

ન હોય એવી ભક્તિને સ્પર્શ્યા પણ નથી.^૧ તેથી નરસિંહ મહેતાએ વૃંદાવનીય ભક્તિમાંથી પ્રેરણા મેળવી હોવી જોઈએ.

૧ આ અભિપ્રાય બંધિયા પછી રા. નરસિંહરાવે રા. આનંદરાંકર ધ્રુવનો સંવત ૧૯૧૦ માં લખાવેલો લેખ મને વાંચવા આપ્યો. આમાં આપેલા મુદ્દાઓ ને અભિપ્રાયથી અણધારી પુષ્ટિ મળેલી હોવાથી તે અહીં આ રજૂ કરું છું:-

“હજી નરસિંહની ‘જવાલા’માં કારણજીત એક સ્ફુર્તિગ અસંલેખે રહે છે. નરસિંહ મહેતા ‘સુરત સંગમ’ ને અતિ લખે છે:-

અપભ્રંશ ગિરા વિષે કાવ્ય કેવું દિસે, ગાય દિગે ને ગયમ તીર લાગે;
તેમાં કૌવિદ કવે નહિ, વાત કે નવી નહિ બહત અનુભવી નહીંદે આગે.

આ ઉપરથી અનુમાન થાય છે કે નરસિંહ મહેતાએ સંસ્કૃત ગિરામાં કોષ્ઠક ગ્રંથ જોયેલો—જે ઉપરથી પોતાને ‘અપભ્રંશ ગિરા’માં આ કાવ્ય રચવાનું સુઝેલું એની વાત પણ માનીત હોઈ બહત અનુભવીને જણીતી છે એમ એ કહે છે. તપાસ કરતાં, ‘સુરત સંગમ’ કોઈ પણ સંસ્કૃત ગ્રંથનું ભાષાંતર હોય એમ તો માત્રમ પડતું નથી—પણ એમાં રાધાની સખીઓનાં નામ આવે છે એ ઉપરથી કેટલીક કલ્પના થઈ શકે છે, એમાં રાધાની સખીઓમાં ચન્દ્રાવલી, વિશાખા, લલિતા વગેરે નામ છે એ નામ જયદેવના ‘ગીતગોવિંદ’માં ઉપલબ્ધ થતા નથી ચૈતન્યના શિષ્ય રૂપદેવ ગોસ્વામી (રૂપા ગોસાંધ)ના ‘લગ્નમલ્લની લક્ષ્મણ’ નામના ગ્રંથમાં એ નામ મળે છે:-

તન શાસ્ત્રપ્રસિદ્ધાસ્તુ રાધા ચન્દ્રાવલી તથા ।

વિશાલા લલિતા શ્યામા

અને આ મુળ ઉપરની દીકાપા જયગોસ્વામી લખે છે કે ‘ગારા મહિવ્યોત્તર, સ્મરન્દગતપ્રહ્લાદમહિનાદિવ’—અર્થાત રાધા, ચન્દ્રાવલી, વિશાખા, લલિતા વગેરે સાત્ર માં પ્રસિદ્ધ છે; અને એ સાત્ર તે બંધિયા ૧ પુરાણ, અને સ્કન્દપુરાણાન્તર્ગત પ્રહ્લાદ સંદિતા વગેરે

નરસિંહ મહેતાનું જીવન ઇ. સ. ૧૪૧૪ થી ૧૪૮૦ સુધી ગણાય છે, એટલે ચૈતન્ય સમયના રૂપગોસ્વામી જે ઇ. સ. ૧૪૮૮ પછી થયા એમની અસર કંપી શકતી નથી મણિ, બંધિયાનર આદિ પુરાણમાંથી નરસિંહ મહેતાને આ નામ મળ્યાં, એમ કહે માનવું પડે છે. પણ આ સ્થળે, નરસિંહ મહેતાની તારીખના સંબંધમાં ફરી તપાસ કરવાની અમારા સાક્ષર બંધુએને વીન તી. રીઝે તો ખાટું ગણાય ૧ રા. રા. હરગ-રામ સુર્યરામ તથા રા. બ. હરગોવિંદદાસ—એમણે જીવનકાળના નામોના પુષ્પરજ કરીને નરસિંહ મહેતાની તારીખ કરાવી છે, પણ એમને દક્ષીણ આપનાર ચૂડરથો શા પ્રમાણને આધારે કહે છે અને તે કેટલા મનજીવ છે એ વીતી તપાસ થવની બહુ જરૂર છે લોકોમાં આવા અધિક પ્રમાણ ન હોય તો નરસિંહ મહેતાની આજ સુધી મનાતી તારીખમાં થોડાંક વર્ષનો ફેરફાર કરવો ઉચિત છે કારણ કે બંધિયાનર પુરાણના એક પુણ્યમાંથી નરસિંહ મહેતાને એ નામ મળ્યાં હોય—જે નામ તે વખત સુધીના બીજા કોઈ પણ પ્રસિદ્ધ સાદિત્ર ગ્રંથમાં ઉત્તરેલાં નથી—એમ માનવા કરતા એમના સમયમાં ચૈતન્ય સમયે એ નામ પ્રસિદ્ધિમાં અણધારે હતાં અને ત્યાંથી એમને એ નામ એમ

૧૫. શુદ્ધ ભક્તિના ઉદ્ભવ માટે ગુજરાતમાં કે સામગ્રી હોય એમ દેખાતું નથી.

(અ) ગુજરાતની વ્યવહારિકતા પહેલેથી ચાલી આવે છે અને કલ્પનાના વિહાર કે પ્રભુચતી થેલછા ગુજરાતી સ્વભાવને ધણું રચતાં આવતાં નથી. અને તેથી બંગીય સાહિત્યમાં જે ભાવની સૂક્ષ્મતા છે તે આપણે ત્યાં નથી.

(આ) મહાયાન બૌદ્ધમતે વિલાસમહોત્સવો કેળવી જે ક્ષેત્ર તૈયાર કર્યું હતું તેવું ક્ષેત્ર ગુજરાતમાં નહોતું. જૈન સાધુઓનું અહીંયાં પ્રાબલ્ય હતું; અને તેમના વૈરાગ્યના આદર્શો બૌદ્ધ ભિક્ષુઓના આદર્શોની માફક કટાઈ માનવું વધારે યોગ્ય લાગે છે. રૂપદેવ ગોસ્વામીનું ‘વિદગ્ધમાવલ’ નાટક છે, એમાં રાધા, વિરાખા અને લલિતાનાં પાત્રો છે. પ્રસ્તાવનામાં સૂત્રધાર કહે છે:—

અથા સ્વપ્નાન્તરે સમાદિવ્યોત્તિમિ મક્તાવતારેણ મગ્ધતા પ્રીતિદુર્લભદેવેન,
યથા—અયે... નન્દનન્દનસ્ય પ્રેમભક્તિઘટ્ટહરયો નાનાદિદેશતઃ માંપ્રતં રસિક-
સપ્રદાયો વૃન્દાવનવિલોકનોત્કણ્ટયા કેશિતીર્થોપરુષ્ટે સમીયિવાનુ । દ્વાસીત્ કાલિન્દી-
પુલ્લિનવલ્લભે રાસરમતઃ :—

પ્રસ્તાવનાની તરેહ અન્ય સંસ્કૃત નાટકોના જેવીજ છે; પણ એનો પ્રસંગ પાછળનાં કેટલાંક નાટકોમાં દૃષ્ટિમ રીતે કલ્પી લેવામાં આવતો, તેવો કલ્પિત નહીં હોય, કારણ કે ચૈતન્યે રાસલીલા ગાવા બળવવાનો ખાસ રીવાજ દાખલ થયો હતો, અને તદનુસાર એના અનુયાયીઓ કલ્પલીલાનાં નાટકો ખરેખર બળવતા હશે એમ લાગે છે. ચૈતન્ય સંપ્રદાયના સાધુઓ આ અથવા આ પ્રકારનું બીજું કોઈ નાટક દેશના જુદા જુદા ભાગમાં બળવતા હોય, અને નરસિંહ મહેતાનાં અધ્યાત્મનેત્રે નેએલી અધ્યાત્મરહસ્યરૂપ રાસલીલાની હૃદયોધક રચત રાસલીલા દ્વારકામાં બળવા-એલા કોઈ નાટકમાં એમણે જોઈ હોય એ સંભવે છે. વિરોધમાં આ વાત પણ ધ્યાન ખેંચે એવી છે કે ઉપરના ઉત્તારમાં રાંકર મહાદેવે નાટ્ય બળવવાની આજ્ઞા કર્યાનું લખ્યું છે, અને એ રાંકર મહાદેવનું નામ રીસકાર ‘ગે પીશ્વર’ આપે છે. અને નર-સિંહ મહેતા પણ સાધુના હલેચાથી ‘ગોપનાથ’ મહાદેવ પાસે ગયા, અને મહાદેવજી એ એમને કૃષ્ણની રાસલીલા દેખાડી: એ જ બાબતો એકઠી મુકોને વિચાર કરવા જેવા છે. કાઠીઆવાડના ગોપનાથ મહાદેવનું નામ પૂર્વોક્ત ‘ગોપીશ્વર’ ઉપરથી પડ્યું હોય એમ સદ્ગત કલ્પના યથા આવે છે

ઉપરના સર્વ પુરાવા ઉપરથી મહેતાજીનો ચૈતન્ય સંપ્રદાય સાથે સંબંધ થયો હોય એમ રાંકાનંદ છે, અને મહેતાજીના સમયનો પ્રસ ફરી તપાસ ઉપર લેવાનો કેપણ અવકાશ હોય તો એ ફરી તપાસમાં ઉપર જણાવેલા પુરાવો ખાસ ધ્યાનમાં લેવા અમારા સાક્ષર બહેુઓને વીનંતી છે. કહેવાની જરૂર નથી કે આજ સુધી મનાતી આવેલી તારીખ અચળ માત્રમ પડે તો ચૈતન્યને બદલે બદિષ્ઠાચર પુરાણી કલ્પના કરીને નિર્બીહ કરવામાં બાધ નથી.”

ગયા નહોતા શાંકર મને પાશુપત મતને અધારમાં નાંખ્યો હતો. ને સક્રિય પૂજા ઘણી ચોકપ્રિય નહીં હતી. આ કારણથી નરસિંહ પછી કોઈ શુદ્ધ ભક્ત થયો નથી. જે સાપ્રદાયિક ભક્તિ ગુજરાતમાં આવી તે વચ્ચે સંપ્રદાયને લીધે બહારથી આવી. આ બધાં કારણો ઇ. સ. ૧૪૧૪ પહેલાં પણ હતાં. તો બહારની કે પણ અસર વગર માત્ર ભાગવત કે વ્યવહરના પ્રતાપથી નરસિંહ જેવો ભક્ત પાકે એ અસંભવિત લાગે છે

૧૬. નરસિંહ મહેતાના પદોના ઢાળની છાયા ઇ. સ. ૧૪૦૦ થી ૧૫૦૦ સુધીની હાથ લાગેલી પ્રતોમાં મળતા ઢાળ કરતા પાછળના સમયના કવિઓના ઢાળ પર વધારે પડી છે. ભીમ અને ભાલણના ઢાળો કરતા ઇ. સ. ૧૫૦૦-૭૫ માં થયેલા ગોપાળદાસના ઢાળો નરસિંહને વધારે મળતા આવે છે

નદનંદન રૂપે રાસલીલા કરી, પોતે ન દગ્ગરી છાની રાખી,
દિવસ એકાદની ઉત્તર કુવરપ્રત, વ્યાસ ન દન વિમળ વદન બાખી

આ પ્રભાતીયાનો ઢાળ એવો આકર્ષક છે કે નરસિંહનાં પદો ૧૪૫૦ ની આસપાસથી ગુજરાતી સાહિત્યમાં સ્થાન પામ્યા હોય તો તેનું અનુકરણ ૧૦૦ વર્ષ સુધી કેમ લોકપ્રિય નહીં થયું ? રિશ્વનાથ બેની એ ઢાળનું અનુકરણ કરે છે, એ નોંધવા જેની વાત છે

આ બધા કારણોથી એમ માનવાનું મન થાય છે કે નરસિંહ મહેતાની કારકીર્દી ઇ. સ. ૧૫૦૦ થી ૧૬૦૦ સુધીમાં પેલી જોઈએ

અન્યાર સુધી પ્રચલિત માન્યતા એ કારકીર્દીને ઇ. સ. ૧૪૧૪ થી ૧૪૮૦ ની વચ્ચે મુકે છે. આને માટે બે મુખ્ય આધારો છે—

(૧) નરમોદશાંકર, ઇન્દ્રાગમ સૂર્યરામ, અને રા. બ. દરગોવિદ્દાએ બેગી કરેલી કથનીઓ પરથી તે ઇ. સ. ૧૪૧૪ માં જન્મી એમ તેઓએ સ્વીકાર્યું છે. આ પ્રમાણુ માત્ર માન્યતાની વાતનું હોમ નિર્ણય કવિશ્રી મ. દ. કવિ નથી

(૨) મહેતી પ્રતમાં દાગ આપ્યાની તિથિ ઇ. સ. ૧૫૧૨ માં આવે છે, એમ નીચેની પદિકાઓ પરથી મનાય છે —

સવત પંદર બારોતરામાં સપ્તમી ને સોમવાર રે,
તેજે દિવસે દામોદરે આપ્યા, મહેતાજીને દાર રે

x

x

x

સવત ૧૬૧ બારોતરા વરખે માગસર મુદ માન્યમ સોમવાર રે,
તેજે દિવસ મહેતાજીને દામોદરજી આપ્યા દાર રે

x

x

x

સવત સત્તર બારોતરા માગસર મુદ સાતમ સોમવાર રે,
તેજે દિવસ મહેતાજીને દામોદરજી આપ્યા દાર રે

x

x

x

સંવત ૫૬૧ આરોતરો ચૈત્ર શુદ્ધ સપ્તમી સોમવાર;
અતિ આશુદ્ધ માલા ગોષ્ઠ નરસિંયો ઉતારી પાર્શ્વ રે.^૧
સંવત ૫૬૧ આરોતર સપ્તમી સોમવાર;
વધસાખા અનુઅલી પખ નરસંધને આપો હાર.^૨
ન્યોતિવિંદ જગજીવન નરભેરામ બધેકા પાસે મેં ગણિત કરાવ્યું^૩ તેનું પરિણામ
નીચે પ્રમાણે આવે છે:—

સં. ૧૫૧૨ માગસર સુદ ૭ શનિવાર
,, ૧૫૧૨ ચૈત્ર સુદ ૭ શુક્રવાર
,, ૧૫૧૨ વૈશાખ સુદ ૭ બુધવાર

એટલે ઉપર આપેલી પંક્તિઓમાં જે વાર આપેા છે તે ખોટા હોય છે. પણ જો ૧૫૧૨-આરોતરને બદલે બહોતર વાંચવામાં આવે તો વાર આ પ્રમાણે આવે છે:

સંવત ૧૫૭૨ માગસર સુદ ૭ સોમવાર
,, ૧૫૭૨ ચૈત્ર સુદ ૭ મંગળવાર

એક દિવસની ભુલ તિથિદેરથી થઈ શકે છે.

એટલે ઉપર આપેલી પ્રતોનો આધાર સં. ૧૫૧૨ ને બદલે સં. ૧૫૭૨ ના સમયનો નિર્દેશ કરે છે.

આ બધાં કારણો ધ્યાનમાં લેતાં નરસિંહ મહેતાનો સમય ઇ. સ. ૧૫૦૦ થી ૧૬૦૦ સુધીનો કહી શકાય, અને એની ભક્તિ હંદાવનીય ભક્તિથી પ્રગટી એમ બને. આ હકીકત જો ખરી હોય તો ચૈતન્ય પહેલાં ગુજરાતમાં શુદ્ધ ભક્તિ પ્રગટી એ ગર્વપ્રદ બનાવવું માન આપણને ખિન્ન હૃદયે ઊઠી દેવું પડે. પણ આજ હકીકત સ્વાભાવિક છે અને ઐતિહાસિક ઉત્ક્રાંતિને સાનુકૂળ છે. આ મુશ્કેલીભર્યા વિષય પર વધારે શોધ અને વધારે સામગ્રી વિના અજવાળું પાડવું અશક્ય છે.

૧. બ્રહ્મચારી કૃષ્ણરામની સં. ૧૮૭૧ ની પ્રતનું પૃષ્ઠ ૨૧૮; અને કન્યાસંગ્રહ; ૨ રા. હીરાલાલ પારેખની અપ્રગટ પ્રત.

૩. રા. જગજીવન નરભેરામ બધેકાએ કરેલું ગણિત નીચે પ્રમાણે છે:—

[શ્રદ્ધલાયક-વિદ્યોત્તમ-પણિતથી.]

સંવત-૧૫૧૨ રાક ૧૩૭૭ માગસર શુદ્ધ ૭.	}	શનિવાર
ચક્ર ૫. અહર્ગણ ૩૨૭૨ રૂપ.		
સંવત ૧૫૧૨ રાક ૧૩૭૮ ચૈત્ર શુદ્ધ ૭.	}	શુક્રવાર.
ચક્ર ૫. અહર્ગણ ૩૩૧૪ રૂપ.		
સંવત-૧૫૧૨ વૈશાખ શુદ્ધ ૭.	}	બુધવાર
ચક્ર ૫. અહર્ગણ ૩૨૭૨ રૂપ.		
સંવત-૧૫૭૨ રાક ૧૪૩૭ માગસર શુદ્ધ ૭.	}	સોમવાર.
ચક્ર ૦. અહર્ગણ ૧૫૪૮.		
સંવત-૧૫૭૨ રાક ૧૪૩૮ ચૈત્ર શુદ્ધ ૭.	}	મંગળવાર.
ચક્ર ૦. અહર્ગણ ૧૪૩૦ રૂપ.		

ગુજરાતી સાહિત્ય

[ગુજરાતી સરકારી શબ્દકોશ દ્વિતીય]

પત્ની સ્વ, પતિશ્રીતા સ્મરણાર્થે
શ્રી પાર્વતી ગુજાતી સમાને
શ્રીયુગ ઇલાભાન આલુદલ આવડા
તરફથી સવિનય સમ્મેલ લેટ.

પ્રયોગક

સાહિત્ય સંસદ

સામાન્ય તરી

કનૈયાલાલ ભાગેકલાલ મુનશી

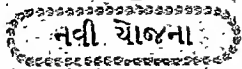
પ્રમુખ, સા. સ.

પ્રકાશક :

ધી સાહિત્યપ્રકાશક કંપની, લીમિટેડ

ગેડાન રોડ, મુંબઈ

તમારું નામ નોંધાવો—

દરેક જણથી લઇ-શકાય મંદિર

—“ગુજરાતી સાહિત્ય”—

[ગુજરાતની સંસ્કૃતિના શબ્દકોશનું દિગ્દર્શન-૧૫ ખંડોમાં

પ્રયોજક:

સાહિત્ય સંસદ

તરફથી

કનૈયાલાલ મણેકલાલ મુનશી

બી. એ., એક્ઝેક્ટિવ, બી., એડવોકેટ

પ્રકાશક:

ધી સાહિત્ય પ્રકાશક કંપની, લીમીટેડ

મે: ૧૪ સ્ટ્રીટ, કોટ, મુંબઈ

નાના નાના ૪૦-૫૨ પાનાનાં ભાગોની માત્રા રૂપે પ્રકટ કરવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું છે.

ખંડ ૫ માં (મધ્યકલિનો સાહિત્ય પ્રવાહ) છપાવવામાં આવ્યો છે અને શ્રાવણ માસમાં બહાર પડશે.

ખંડ ૧ લો (સાહિત્ય અને તેનાં ઇતિહાસ) છપાવામાં આવ્યો છે.

ખંડ ૬ હો (તૈરસિંહ યુગ) પણ છપાવવાનો આરંભ થઈ ગયો છે.

ખંડ ૧૨, ૧૩ ને ૧૪ હંમણાં હાથમાં લીધાં છે.

ખંડ પાંચમો નવ ભાગોમાં બહાર પડશે.

તેમાંના સાત-તેઆર છે.

દરેક ભાગોના પાનાં અનુક્રમે હોવાથી આખરે એક પુસ્તકાકારે બંધાઈ શકે

એક વર્ષમાં આવા બાર ભાગો નીકળશે.

પહેલેથી લવાજમ આપનારને બાર ભાગના રૂ. ૪

દરેક છુટક ભાગના આના આઠ.

(રૂપાવ અર્થે બંદ)

દરેક ભાગમાં જાહેર ખર્ચ આપવામાં આવશે.

જાહેર ખર્ચનો ભાવ

આખું પાત્ર રૂ. ૧૨.

અડધું પાત્ર રૂ. ૭.

પા પાત્ર રૂ.

૪ રૂપીયાં મોકલી સાત ભાગ મંગાવી લો.

લખે: ‘ગુજરાત’ કાર્યાલય.

૧૦-૧૪, બેંકહાઉસ લેન, કોટ, મુંબાઈ

જસોદાનો જીવનવિકાસ

-૦-

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૪૬૪ થી]

યશોધરાએ આ બેદરકારી જોઈ, તેનું અંતર કપાઈ ગયું. આંસુ સરી પડે તે પહેલાં તે ગુપ્તગુપ્ત ત્યાંથી સરી ગઈ અને ઔરડામાં જઈ પારણાં વાસી પયારીમાં જઈ પડી.

ધીરેધીરે આ જાતના પ્રસંગો વધતા ગયા. યશોધરાએ ઘણું ખરું બદાર જવા આવવાનું મુશ્કેલીનું કાષ્ટકાષ્ટવાર શ્રીમતી મળતી તો તેના જેટલીજ અક્કડ દષ્ટિ તે પાછી વાળતી.

યશોધરામાં ધીરેધીરે એનું પોતાનું વ્યક્તિત્વ બંધાવા માંડ્યું હતું. ભગવતપ્રસાદના ધ્યાનમાં એ ફેરફાર આવ્યા વિના રહ્યો નહીં. પહેલાં પહેલાં તો એના ગર્વને એ ગમ્યું નહીં પણ એક બે સ્થળે એણે શ્રીમતી અને યશોધરાનું દષ્ટિયુક્ત જોયું. ત્યારથી જોણે આ નવું વ્યક્તિત્વ તેણે પોતેજ આપ્યું હોય તેમ તે ખુશ થયો એની છાતી ગર્વમાં પુલી. શ્રીમતી જોશે કે એના કુંજરા બેરોનેટ કરતાં વેપારીની પત્ની વધારે ઉચી હતી.

શ્રીમતી રુપાળી તો હતી. એના જેવું રુપ ઘણું થોડા માણસોમાંજ જડે એ લાણેલી હતી; એ સરની છોકરી હતી; એ એગેનેટની પત્ની હતી. એનું રુપ જોઈ લોકો ગાંડા ચતા. એનું લાવણ્ય ઘણાને લાન ભુલાવતું. એ કાલેજમાં હતી ત્યારે છોકરાઓ એનેજ જોતા. એની ન્યાતમાં ‘વરું તો એનેજ વરું’ એવું વ્રત કેટલા છોકરાઓએ એ કુમારી હતી ત્યારે લીધાં હતાં. એની ચાલમાં છટા હતી; એની આંખમાં મદ હતો; એના શરીર પર સુરખો હતી; એના અંતરમાં ગર્વ સીવાય બીજું કંઈ નહોતું. શ્રીમતી-એ નાનપણથીજ પોતાની આસપાસ લગતાં પતંગીઆંઓ જોયાં હતાં. બધાં બળવા સર્જ્યાં

હતાં એવો એનો દૃઢ મત હતો. નહીં તો શા સારુ પરમેશ્વર તેને આપું રુપ આપે ?

ભગવતપ્રસાદ તેનાથી આકર્ષિતો. આટલું બધું અપમાન કર્યા છતાં તે મહુરજાનીની એકજ નજર નાખે તો ભગવતપ્રસાદ પોતાની જાતને ધન્ય માનવાને તત્પર હતો.

શ્રીમતીમાં ભયંકર આકર્ષણ હતું. તેટલોજ ભયંકર એનો અહંભાવ હતો. દરેકની સાથે એ પોતાની શ્રેષ્ઠતા સિદ્ધ કરવા પુરતોજ સંબંધ રાખતી જે એ સ્વીકારે તેમના તરફ એ મંદેર-ખાનીની મીઠી નજર નાખતી. ન સ્વીકારે તેમના ગર્વ તોડવા એ સદા તત્પર રહેતી.

એણે ભગવતપ્રસાદની પત્નીને પહેલવહેલી, જોઈ સારે નાક પુલાવી તે જગ દમી. ‘એને ગોળે એવી ગામડાની ગમારજ લાઇ આવ્યો છે.’ અને ત્યારથી તેનો બહુ વિચાર કરવાનો એણે છોડી દીધો.

પણ હમણાંનું યશોધરાનું વર્તન એને કંઈ ન સમજાય એવું લાગ્યું. એ પહેલાં કરતાં કંઈ જુદીજ ચઢને આવતી. શું તે તેને હજી પુરેપુરું સમજાયું નહોતું. તેના પહેરવેશમાં ફેર પડ્યો હતો. તેના વર્તનમાં ગૌરવ અને અડગતા આવ્યાં હતાં. તેની દષ્ટિમાં રિધરતા આવી હતી. એને જોઈને વંદાળીઆથી નમી જતી વેલ જેવી એ હતી નહોતી અને એનામાં પોતાના જેટલું રુપ નહોતું છતાં એ તરત ધ્યાન ખેંચતી. અને શ્રીમતીથી એ પોતે હોય ત્યાં એના શીવાય બીજું કાંઈ પણ ધ્યાન ખેંચે એ ખમાતું નહોતું. એને ધીમેધીમે યશોધરા પર ગુસ્સો આવવા માડ્યો. સ્વાભાવિક વેરથી એ એને પોતાની દુશ્મન ગણવા માંડી.

યશોધરાના નવા વ્યક્તિત્વની સાથે એનું સ્થાન પણ ધીમેધીમે નક્કી થવા માંડ્યું. એ જ્યાં જતી ત્યાં લાવથી એના તરફ રિમત ફેંકાતાં અને એની સાથે એ અક્ષર વાત કરવાની સૈને

આકાંક્ષા થતી. એની મીઠાશ સૌને છતી લેતી.

શ્રીમતી એની પાછળ એને બનાવવાને પ્રયત્ન કરતી એનાં રૂપરંગ, એની પસંદગી, એની રીતભાત સૌમાં એ કે ને કે ખેડ કાઢતી. હલકાં વિશેષજોવાળાં એનાં પડાય તેટલાં નામો પાડતી પણ ધીમેધીમે એ બધા પ્રયત્ને એણે વ્યર્થ જતા જોયા. એની અકળામણુને પાર રહ્યો નહીં. આવી છુદ્ધ વસ્તુ માટે પોતે ખીજવાય છે એથી પણ એનો કચવાટ એવડો વધ્યો.

પણ આ બધાની વચ્ચે અન્યથો એના વર્તન પર થતી ગઈ. પહેલાં ભગવતપ્રસાદની સામે તે તિરસ્કારની નજર નાખતી, હવે એણે ધીરેધીરે એને આકર્ષવાનો પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો — યદ્યપ ગમે, ભગવતપ્રસાદ આ ફેરફાર સમજ્યો પણ એને શ્રીમતીનો મોહ એટલો દુર્લભ હતો કે જરાકે પ્રયત્ન કર્યા પિના એ આકર્ષણુને વશ થયો એ એના તરફ જોઈ તે સહેજ હમે તો એનો આખો દિવસ આનંદમાં જતો. એ એની સાથે એ અઘર વાત કરે તો એનો આત્મા શરીરમાં વસવાને બદલે અહર કંડોતો. યશોધરા મુગે મોઢે એક પણ શબ્દ ઉચ્ચાર્યા પિના આ ફેરફાર જોતી. દર વખતે એના અંતરમાં તેથી ઉડાને ઉડા ચીરા પડ્યા જતા.

અસાર મુઠ્ઠી આ બધા પ્રસંગો માત્ર જાહેરમાં તેઓ મળતાં ત્યારેજ થતા ધીરેધીરે પણ ન કળાય એવી રીતે શ્રીમતીએ પરિચય વધારવા માંડ્યો. એકવાર સર જાહેરજી હોસ્પિટાલનો પાયો નાખતી વખતે બંને જોડા—શ્રીમતી અને તેનો વર અને ભગવતપ્રસાદ અને તેની પત્ની—એમની બેસવાની જગા આગળ સાથે સાથે યદ્યપ ગયાં. ભગવતપ્રસાદે શ્રીમતીને નમન કરીધું અને એ અને વિમળાપ્રસાદ પુરુષોચિત્ત સમ્યક્તાને વશ થઈ દુંડી વાતચીતમાં ગુંથાયા. યોડીવારે શ્રીમતીનો અવાજ વચ્ચે પુરાયો.

“વિમળ ! તમે ભગવતપ્રસાદને આટલા સારી રીતે ઓળખો છો તેની મને ખબર નહીં. કાલે આપણે ત્યાં એમને ‘ટી’ પર આમંત્રણ આપીશું ?”

ના કહેવી હોય તોપણ ભગવતપ્રસાદની સામેજ પુછાએલા પ્રશ્નની વિમળાપ્રસાદથી ના કહેવાય એવી નહોતી. એને ઘણીવાર શ્રીમતીના કાંટાઓને વશ થઈ પડતું તેમ આ વખત પણ થયો.

“હા, ઘણી ખુશીથી” તે ભગવતપ્રસાદ તરફ ફર્યો; “મી. ભગવતપ્રસાદ ! આવતી કાલે તમે મીસીસ ભગવતપ્રસાદ સાથે અમારે ત્યાં ‘ટી’ પર આવશો તો મને અને મારી પત્નીને ઘણો આનંદ થશે”

“સરદાર બહાદુર ખડેરાવ પણ આવવાના છે” શ્રીમતીએ વચ્ચે ઉમેર્યું.

“કેમ જઈશું ?” ભગવતપ્રસાદે યશોધરાને જાહેરમાં જે જાતનો હેતાળ અવાજ વાપરતો તેવા અવાજે પુછ્યું.

“જેવી મરજી” યશોધરાએ કૃત્રિમ હાસ્ય આણવાને નિષ્ફલ પ્રયત્ન કરતાં કહ્યું.

ભગવતપ્રસાદના સ્વમાને એકવાર ના પડાવવા માટે બંન્ને કહ્યું પણ એના શ્રીમતી-વશ અંતરને શ્રીમતી પામે જવાની એકપણ તક ચુકવાનું ગમ્યું નહીં ફરીવાર આગ્રહ કરાવવા માટે ના પાડવા જેટલું જોખમ લેતાં પણ તે ડર્યો. “ઘણી ખુશીથી” તેણે જવાબ દીધો.

“કાલે ચાર વાગે ત્યારે” એક મોહનાજી જેવું હાસ્ય ફેંકી શ્રીમતી જરા પણ વધારે દરકાર કર્યા પિના ખીજા પડેશીઓ સાથે વાતમાં બગી.

રસ્તામાં ગાડીમાં જતાં યશોધરાએ ખુબ દ્રઢમત એકઠી કરી કહ્યું: “કાલે મારે લેડી x x x ને ત્યાં સ્ત્રીઓનું સમેલન છે તેમાં જવાનું છે એટલે મારાથી આવવાનું નહીં બને.”

નામ દીધા વિના ઉચ્ચારાએણું વાક્ય શ્રીમતીને ઉદ્દેશીને છે એ ભગવતપ્રસાદ તરત સમજ્યો.

“ મારી સાથે આવવાનું છે એટલે તારે માંડી

વાળવું પડશે ” વાક્યમાં આત્મા નહોતી પણ સ્વરમાં હતી. ધર આવતાં સુધી એક અક્ષર પણ બેમાંથી કાઢ બોલ્યું નહીં. ધર આવ્યું એટલે યશોધરા ગુપ્તગુપ કપડાં બદલવા ચાલી ગઈ.

પ્રકરણ ૩ ભુંઃ વમળમાં

૧

આખી રાત ભગવતપ્રસાદને ઉંઘ નહીં આવી. એને યશોધરાની દયા તો આવતી હતી પણ શ્રીમતીને દેખાડી આપવાને ખાતરજ તે તેને પરણ્યો હતો. શ્રીમતીની સ્પર્ધામાં તેનો વિકાસ સધાયો હતો, શ્રીમતીની અદેખાઈ કુળવવા એને આગળ પાડવામાં આવી હતી, અને દવે જ્યારે શ્રીમતી પીગળવા માંડી હતી ત્યારે એના સ્વાર્થી હૃદયમાં યશોધરાની દયા બહુવાર ટકી નહીં યશોધરા તો એનું રામમાણુ શસ્ત્ર હતી. શસ્ત્રની દયા ખાઇ કાઢ મહારથી થયો છે!

અને યશોધરા પણ તે આખી રાત જાગી આવા અનેક બનાવોની પરંપરા જોઇ અને એ દરેકનો વિચાર કરતાં એને કપારી આવી એના મનમાં બંડ થવું હતું પણ પાતને ના કહેવા જેટલી એનામાં હીમત નહોતી. તેમજ વખતે નાના બનાવને મોટું રૂપ અપાઇ જાય એની પણ એને ધારતી લાગતી હતી

ખીજે દિવસે બપોરે ભગવતપ્રસાદ ખાસ વહેલો આવ્યો. યશોધરાએ સાદો ચણગાર સજ્યો. એ પોતાના મનને શ્રીમતીને ત્યાં જવામાં કેં મોટી વાત નહતી એમ મનાવવા માગતી હતી બહારથી એ સ્વસ્થ અને શાંત દેખાતી હતી.

ભગવતપ્રસાદે કાળજીપૂર્વક કપડાં પહેર્યા. રસ્તામાં, જાણે યશોધરા ગામડેથી તરતનીજ આવેલી હોય તેમ કેમ બોલવું, કેમ ચાલવું તેની

સુચનાઓ તેણે આખા કીધી. યશોધરાએ કે બોલ્યા વિના તે સાંભળી.

વોડન રોડ પર શ્રીમતીનો બંગલો આવતાં યશોધરાએ જિજ્ઞાસાથી તેના તરફ નજર નાખી. દગ્ગાબમાં પેસતાંજ લક્ષ્મી અને મોંઘા જોખની નીશાનીઓ જોનારની આખો ઘડીભર ચંભાવી દેતી બગીચામાં દેખાતી કળા રમણીય કરતા લખકાદાર વધારે હતી ગાડીમાં પસાર થતા મુરોપથી આણેમાં મુંદર પુતળાં અને આરસનો કુવારો અને પહેલી નજરે બનાવડી લાગે એવો સરસ બગીચો યશોધરાની આંખે ચઢ્યાં ન ચઢ્યા અને ગાડી પોર્ટાકામાં જઈ ઉભી ભગવતપ્રસાદના મનમાં પણ હર્ષ અને ખેદના કેં કેં વિકારો આ જોતાં ઉભરાયા, પણ દપતીને વિચારમાળા લાંબી ચલાવવાનો વખત નહોતો એટલા ઉપરજ શ્રીમતી સત્કાં કરવા ઉભી હતી

અને જણુ ગાડીમાંથી ઉતર્યાં એટલે પુલ વેગય એવું હસતાં શ્રીમતીએ નવી દબ પ્રમણે બનેનું હસ્તધનન કીડું એના પુષ્પ પાદડી જેવા હાથના સ્પર્શે ભગવતપ્રસાદના શરીરના બધાએ તારો ઝરણી ઉઠ્યા. અંજની નાખે એવા પ્રતાપ આ મહેરબાની મેળવી એણે યશોધરા માથે થોડીક હસીને વાત કીધી. વિમળાપ્રસાદે પણ ઘણાજ મોટા માણસની અરપર્યતાથી ભગવતપ્રસાદ સાથે જોડી વાત કીધી અને અને એમનું ખેસવાનું સ્થાન બતાવ્યું.

ધાનીથી પ્રતીક્ષા કરતુ અને તેનો નાશ કરવા પ્રયત્ન કરતુ એ મહેઝ્યાની ખતાવી શકતી, દયા નહીં આપરામા એકજ સૂર્ય પ્રકાશે તેમ એણે જેને પોતાનુ વર્તુલ માન્યુ હતું તેમા તે એકથીજ પ્રકાશી શમ્પતી એના માર્ગમા આવનારના ચુએચુગ થયા વિના રહેતા નહીં

યગોધરા જો ગામડીઅણુ રહી હોત કે મદિરમા જતી ગેદાણી મની હોત તો એ તેના સામુએ ન જુઅત પણ યગોધરાના નિકામથી જુએજુએ એની સાથે પોતાની ટ્રાઇ તુનના પણ કરે તે તેને અમલ લાગતુ રાખોડી વળેજો જનાળામુખી જરી ભમુખી હોરે તેમ તેના દંખાં મિએ અંદારણુ ઝુદિનગો વેરના માથા હતા

૩

યગોધરા ન હોય ત્યારે ભગવતપ્રસાદને આકર્ષવામા શ્રીમતીને કે મજલ પડતી નહીં એક એકવાર અમેળ નાટકના પ્રથમ અક્ટના વિશ્રામ મા નિમગ્નાથમા ગહાર ગરો અને મહાર જતા શ્રીમતીને અક્ટમાતથી જોઇ હોય એમ ભગવત પ્રસાદ તેને યગવા આવ્યો

“એ હો ! તમે પણ આવ્યા છો કે ?” ઘણીજ નિર્દોષનાથી શ્રીમતીએ પુછ્યુ, “કેમ ! તમાગ પત્ની આવે નથી ?” પત્ની ગજ્જ પર તેણે ખાસ જાર મુક્યો

ભગવતપ્રસાદ ગરનાઇ ગયો “હમણુ તેની તખીઅન સારી નથી”

“એમ” મને ખબર નહોં બહુ નગમ છે કે ?” હેક ટાડારાથી શ્રીમતીએ પુછ્યુ

‘ના, ના, એવું કે નથી’ ભગવતપ્રસાદે ઉતાવળમા કહ્યુ, “માન નયગાઇજ છે, અને હવે તો એને પહેલા કુદા ધણુ સાર છે આજે એ આવવાની હતી પણ ઉતાવળ કરવી મીઠ નહોં ધારી માડી વાળ્યું”

“લાએ તો હવે જ નહીં સાગ ધરો એમની

ગેરહાજરી બધે જણાઇ આવે છે” અડધું મગડામા, અડધું મગકમા તેણે કહ્યુ અને ખીજ ટ્રાઇ ઓળખીતા પોતાની જગા પર એમવાજતા હતા તેના તરફ દસીને ડોડી નમાસી યશોધરા ન હોય ત્યારે ભગવતપ્રસાદ સાથે બહુ વાત કરવાની તેને જરૂર જણાતી નહોં

પાળેના જનવગને શેગણી કાઢી મુકે તેમ તેણે ભગવતપ્રસાદને રંગ આપી પણ તેને પરિણામે ખીજે પ્રસંગે એક પાર્ટીમા જવાનુ હતુ સારે ભગવતપ્રસાદે યગોધરાને તૈઆર થયાનુ મ્યુઃ “મારી ભાભી આજે રાતની ટ્રેનમા અહીં આવવાની છે” યગોધરાએ બહાનુ કાઢ્યુ

“પેલી ગામડીઅણુ ? એનું અહીં શુ મામ કે ? નર્મદાના પાણી ભરતા થાક લાગ્યો ?” એણે ડહામ દેવાય એવા મને પુછ્યુ

યગોધરાનું હૃદય ધનાયુ “મને મળ્યા આવે છે ધણુ વર્ષથી મને એણે જોઇ નથી ભાઈના અનસ્ખનથી એને ધણુ મા, લાગ્યુ હતુ તેથી મેં એને અહીં આવવાનો કાગજ લખ્યો હતો”

“આ ધગમા મને પુછ્યા વિના ગાઈ પણ વગ્નુ થાય તે મને પસંદ નથી માટે હવેથી ટ્રાઇને પણ તેડા મો-નતા પડેના નિચાર કરવો” સ્વસ્થતાનાની નીચે દોષ દેખાય એમ ભગવતપ્રસાદે કહ્યુ યશોધરાને પહેલીજ વખત પોતાની અનાથતાનુ અને પોને આ ધરમા ટ્રાઇ ચીજ નથી એ વાતનુ જ્ઞાન થયુ, અને તે સડક થઇ ગત યોડીસારે ભગવતપ્રસાદે સ્વગ નગમ કરી કહ્યુ “આવો તો ધગ નિશાચ છે તેમા યોગી થયાની” નજર નથી દર વખતે તુ એવા બદાના કાઢી આપની નથી તેથી ધણુ ખગગ દેખાય છે મારી નિષ્ઠાનો કે વિચાર કાઢો ?” ધણુ અનાથ માન શ્રીમતી આગળદેખાતુ હતુ અને શ્રીમતીએટલે બધાં દના

યગોધરાજે એક અક્ષર જોડ્યા વિના તૈઆર થઇ ગેર બાબી આવે તેને ઉતાવળનો અર્થ

બહાવરત કરતી ગઇ. શ્રીમતી દરવાજા આગળ મોટરમાંથી ઉતરતી હતી અને આ બંને જામ પહોંચ્યાં. શ્રીમતી જરા થોભી. ભગવતપ્રસાદ અને વિમળાપ્રસાદે પરસ્પર સાહેબજી ક્યાં. બધાં એટલાં સાથે સાથે યઇ ગયાં કે યશોધરાને શ્રીમતી સાથે વાત કર્યા વિના છુટકાજ ન હતો.

એક બે અક્ષર રીતસરની વાત થયા પછી શ્રીમતીએ પુછ્યું: “મેં સાંભળ્યું કે તમે માંદાં હતાં, હવે કેમ છે?”

“આસ કેં નહોતું, ઠીક છે,” યશોધરાએ ટુંકો ઉત્તર આપ્યો. શ્રીમતીને આની આવી અતડાશ પર ખુબ ક્રોધ ચઢ્યો. શ્રીમતી તેની સાથે વાત કરી તેને કેં થોડું ધણું માન આપતી ન હતી, અને આ જીદી સ્ત્રી આવી વર્તણૂંકથી શ્રીમતીને વધારેને વધારે ઉસ્કેરતી હતી. વિમળાપ્રસાદને પણ તેની પત્ની આવા અભિમાની હલકાંઓમાં જોઇએ તે કરતાં વધારે ભળતી હતી એમ લાગ્યું અને પ્રસંગ શોધી એ વીગે વાત કરવાનું એણે નક્કી કર્યું. એક પલ બધાં મુંગા રહ્યા. ભગવતપ્રસાદે પ્રસંગ સંભાળ્યો: “આજે પણ એ નહોતી આવવાની. શુકલતીયંથી એની લાભી આવવાની છે.”

“તમે શુકલતીયંનાં? મને ખબર નહી.” યશોધરાને ચીકવવા એણે મજાક, હાસ અને નિસ્સ્કાર બધું એકઠું કરતાં કહ્યું.

યશોધરાના મોંપર લોહી તરી આવ્યું. ચીઠમાં ને ચીઠમાં એણે ક્રોધ દિવસ ન લગાવેલો સપાટો લગાવ્યો. “તમે નથી જાણતાં? મેં જાણ્યું કે એ કેં તમને કહ્યાવિના રહ્યા હશે!” શબ્દો બોલાઇ ગયા પછી પોતે દશવિલી હોંમતથી એ ક્રુણ.

ક્રોધથી શ્રીમતીનું મોં લાલચોળ થઇ ગયું. એ કેં ઉત્તર આપે તે પહેલાં કચવાએલા વિમળાપ્રસાદે ક્રોધ ધણા મોટા માણસને દેખાડી તેને

મળવાને બહાને શ્રીમતીને ઘસડી ગયો. ભગવતપ્રસાદે એક અત્યંત રોષભરી દષ્ટિ યશોધરા તરફ નાખી. પણ ક્રોધકે બોલાવવાથી એકે અક્ષર એ ઉચ્ચારી શક્યો નહો.

યશોધરા આ તક લઇ ક્રોધ ઓળખીતી સ્ત્રી સાથે વાતે વળગી લાંથી ખસી ગઇ. તે ગઇ એટલે પેલાએ જરા આંખો મીચકારી ભગવતપ્રસાદ સામે જોયું. “દોસ્ત! પેલી ફાંકડી કેંક પીગળી લાગે છે ખરી.”

ભગવતપ્રસાદ ગુસ્સાથી રાતો પીગો થઇ ગયો. એગમે તેવો હતો પણ આવી ભાષા એનાથી સહન થઇ નહો. આજના બનાવે તેનું માથું પણ જરા ખસી ગયું હતું. “ફરીવાર બોલવાની હોંમત કરી છે તો માથું લાંગી જશે” એક તીક્ષ્ણ નજરથી બોલનારને ડારી તે લાંથી ચાલ્યો ગયો.

પેલો તેને જતો પાછળથી જોઇ રહ્યો. “મોટા સતો હોય તેમ મીઝળ કટલો કરે છે? હું તો થું પણ આપું ગામ તને કહેવાનું છે.” અને એનીજ વાત કરવામાં એ બીજા માણસ સાથે મુંચાયો.

તે દિવસે યશોધરાએ એક વાર પણ પાંછું વાળીને શ્રીમતી તરફ જોયું નહો. એનાથી બને તેટલું એ લોકોમાં ભળી. તેને દરેક ઓળખીતાની આંખમાં જાણે તેઓ પોતાની દયા ખાતાં હોય એવુંજ લાગ્યાં કરતું હતું. એના અભિમાની સ્વભાવને એ દશા અસહ્ય લાગતા માંડી અને હેવટે એક દૂરના ખુણાની બેઠક પર જઇ તે બેઠી.

એને પોતાની અસહાયતાનું લાન ધણું તીવ્ર રીતે થયા માંડ્યું. એને શ્રીમતીની ઘણીજ-ઘણીજ અદેખાઇ આવતી હતી પણ એને વ્યક્ત કરવાનું એની પાસે કેં સાધન ન હતું. એને ક્રોધ સચું નહોતું, મિત્ર નહોતું; એનો પતિ એનો ન હતો; અને એના મંભાર સ્વભાવે એ પોતાની આસપાસ દ્રોષને એકઠા કરી શકી ન હતી. એક માત્ર લાભી હતી તેની અને એની વચ્ચે પણ વર્ષોનો અંતર

પડી ગયો હતો. આટલા વર્ષે એ પણ એવી ને એવી મહી હશે તેની શી ખાત્રી?

લાભી સાબરતાની સાથે એને ઘર સાબરું અને ટ્રેન આવી પહોંચી હશે એમ પણ એને લાગ્યું એ ઘેર જવાને ઉત્સુક થઈ રહી વર્ષો પહેલાની ભાભીની મૂર્તિ એના સ્મરણમાં આનીને ઉભી રહી આ અતડી દુર્નાઆમાં એ એક-૪ પોતાની રોપ એમ પલભર એ માનસમૂર્તિને એ નીહળી રહી ‘લાભી! તુ એની એજ હશે?’ એ મનમાં ખમડી, અને પતિની શોધમાં એણે આખો ઉનાડો ચારેગમ જોયું ‘શુકવતીય ડોહ્યા મહી પોતે એની એજ હતી’ એ પ્રશ્ન એને તે વખતે સાલ્યો કે મુઝયો નહોતો.

એણે ભગવતપ્રસાદને દૃષ્ટિથી શોધી કાઢ્યો અને તેની પામે એ ગઈ “પેર જમ્યું? મારી તખીયત આજ મીક નથી” એણે જેમ તેમ હોમત એકઠી કરી પુછ્યું.

બધાની વચ્ચે ભગવતપ્રસાદથી એને ના કહેવાઈ નહોતો એના જીવનના કચનાયો શ્રીમતી ને મનાવવાની તક એને મળી નહતી આજે મળે એમ લાગતું નહતું એણે જતા જતા એક દૃષ્ટિ શ્રીમતી પર નાખી શ્રીમતીની આખમાનો તિરસ્કાર એનાથી જોયા પિના રહેનાયો નહોતો.

ભગવતપ્રસાદે ગાડીમાં યશોધરાને એની સ્થિતિનું ભાન કરાવતું ઉચિત લાગ્યું દિવસે દિવસે એની ધૃષ્ટતા વધતી જતી હતી એમ તેને લાગ્યું “પેની ગામડીએણું ઘેર આની પહોંચી હતો” તેણે વાતની શરૂઆત કરી.

યશોધરાએ “જવાબ નહોતો આપ્યો. “ક્યારે જવાબી છે?” તેણે ફરી ફરતાથી પુછ્યું.

યશોધરાને આ બાણ્ય આબાદ લાગ્યું એ પોતે ગૃહિણી નહોતો પણ આજિત હતી એ સત્ય એણે ધણુ સ્પષ્ટતાથી જોયું એના એક પણ માણસને માટે એના પતિના ધરમાં સ્થાન ન

હતું પણ પોતાની આ લાગણી બતાવવાના એનું નમ્ર સ્વભાવમાં શબ્દો કે સામર્થ્ય કે નહતા એણે મહા મહેનતે જવાબ દીધો. “મને ખબર નથી”

ભગવતપ્રસાદને થોડે શબ્દે પોતાનો અર્થ સર્વો લાગ્યો એટલે વાત લખાની યશોધરાની જીભને વધારે છુટી થવાની તક આપનાતું એને યોગ્ય લાગ્યું નહોતું એના પોતાના અતનમાં પણ શ્રીમતીને ફરી કેમ મનાવવી તેનો વિચાર ચાલતો હતો આખે રસ્તે ને વિચારમાં એટલા ઘસ્ટ રહ્યા કે ધગ ક્યારે આવ્યું તેની પણ કોઈને ખબર પડી નહોતી.

ગાડીનું બારણું ખુલતાની સાથેજ લાભીને મળવાને ઉત્સુક યશોધરા વહેલી વહેલી ઉતરી પડી એણે આતુર નયનો ઉઘાડીયા એટલા પર એમ એ મેના પોટનાને અંદેનીને હુમગાથી મો છુપાવી કાઠું તુગું પહેરેલી એક સ્ત્રી તેની નજરે પડી એ પોતાની લાભી છે એટલું એ વિચારે તે પહેલાં તો યશોધરાને જોઈ એ ઉભી થઈ સામી આની અને એના સુદર વસ્ત્રાલ કારેની દરકાર ક્યાં નગર એને બેઠી પડી ‘જમોદા! તારા બાઈ લો ગયા’ ગડતા અનાજે તેણે ઉચ્ચાર્યું.

આ અણધારેલી પરિસ્થિતિથી યશોધરાનું સ્વાસ્થ્ય જતું હતું. ભગવતપ્રસાદ તિરસ્કારની એક નજર આ નાખી જોવા બનાવ પર નાખી એક શબ્દ પણ બોલ્યા પિના ચાલી ગયો. એટલા પરનો રામોલી અને આડા અવગા ઉભેલા નાકર ચામરો એક બેઠીઘેની સ્ત્રીને પોતાની બાઈને બેઠીને વાતચીત કરતી જોના ઉભા રહી ગયા. યશોધરાને શ બોલતું તે સૂઝતું નહોતું એના પતિ અને નોકરો આગળ યએલી આ કદગી સ્થિતિથી એ અડગાઈને ગ-માઈ ગઈ એનો સાદ એકદમ ઓસરી ગયો અને અગળે એના વર્તનમાં હડાન આની ગઈ સુરંગનો ઉખરો સ-ચો એગલે.

થોડીવારે એણે મહા મુશ્કેલી એ કહ્યું: “ભાભી! દીવાનખાનામાં ચાલ! આપણે ત્યાં નીરાંતે વાતો કરીએ.”

સુરજ પોતાનાં ચીથરાં જેવાં દેખાતાં બે અચકાં સંભાળવા મંડી, અને બંને હાથમાં એ બે ઉચકા લીધાં. “રહેવા દે ભાભી! નોકર અંદર લઇ જશે.” યશોધરાએ કચવાઇને કહ્યું.

“ના બહેન! માંહી જોખમ છે.” અચકામાં બાંધેલા પંદર વીસ રૂપીઆની શીકર કરતાં સુરજે કહ્યું. યશોધરા વધારે ખોટ્યા વગર અગળ ચાલી. સુરજ એની પાછળ પાછળ ગઇ.

ભાભીની આગળ હૃદય ખાલી કરી વિશ્રાંતિ લેવાની યશોધરાની બધી હોંસ મારી ગઇ. એણે પોતાના ધરમાં પ્રસરી રહેલું મનક અને તિરસ્કારનું વાતાવરણ કેક અંશે જોયું; બાકીનું કદ્યું. ધણી વખતથી સુકુમાર યએલી એની ઇન્દ્રિયોને એની બાબીનું શરીર અને લુગડાં ગંદાં લાગ્યાં વગર પણ રહ્યાં નહીં. એની બધી વૃત્તિઓ મરી ગઇ. દુઃખનું ઉકું ભાન અને કચવાટજ એના અંતરમાં બાકી રહ્યાં.

દીવાનખાનામાં જઈ એ ટોચ પર બેઠી અને ભાભીને પામે ખુરશી ખતાવી બેસવા કહ્યું:

“ભાભી! નીરાંતે બેસીને વાત કર.”

સુરજ અચકાં ટોચ પામે બોંચ પર મુકીને તેની આગળજ ઉભા પડે બેઠી. આ દસ વર્ષમાં એના મુખ અને શરીર પર ઘડપણની છાપ પડવા માંડી હતી. એના મોં પર કરચલીઓ પડતી હતી. બ્રોડવેલા માથામાંની થોડીથોડી ઉભી રૂપેરી લીટીઓ કપાળ આગળથી જરા ઉભા થઇ ગએલા માથાના છેડામાંથી દેખાતી હતી. એની આંખમાંનું સૌમ્ય તેજ માત્ર એવું ને એવુંજ હતું.

એ યશોધરાનું રુપ અને શણગાર જોઇ દરખાઇ ગઇ. એણે એના મુખ તરફ ધારીધારીને જોયું ને ધડીબર પોતાના દુઃખની વાત પણ

એ ભુલી ગઇ. “જસોદા! તારું સુખ જોઇ મારે જીવ ટાલો થયો. ભગવાન તારું રુપ ને સૌભાગ્ય અખંડ રાખે. તું તો અમારે ઘેર લક્ષ્મીજી અવતરી હતી.” વળી થોડીવાર મુંગી રહી કે સાભરી આવ્યું હોય તેમ તેણે આગળ ચલાવ્યું: “એક દહાડો તો બાઇ તારે મારી બ્રોડવેલી પહેરવાના પણ સાંસા હતાં. સાંભરે છે જસોદા? પેટી નવી બ્રોડવેલી તેં પહેરવા કાઢી લારે તારા બાઇ કેટલું વઢ્યા હતા તે? હવે એ વઢનાર પણ નથી રહ્યા. આજ એ હોત તો તને જોઇને કેટલું સુખ પામત!” કહેતાં કહેતાં તેની આંખમાં પાણી આવી ગયાં. બાલપણનું છાયાચિત્ર નજર આગળ આવતાં ધડીવાર યશોધરા એ બધું ભુલી ગઇ અને એની આંખ બીની થઇ. સુરજે તે જોયું અને તે તેને ફરી બેઠી. વર્ષો, રિથત્યંતર બધું ભુલી બંને દુઃખી-આરી સ્ત્રીઓનાં આંસુ એક બીજામાં લળ્યાં. જીવન અને અંતરના બધા મેલ ધોઇ નાખે એવી એ આંસુઓમાં શક્તિ હતી.

આ સમાધિમાંથી શકુના અવાજે બંનેને જગાડ્યાં. “બાઇ! શેઠ સાગતે કે મોં જેવાયયા નાહી. તેનચીવાટ બચુ નકા. તે બદાર ગેલેલા હય.” ગંભીર દેખાઇ આંખમાં વસેલી રમુજને તે ઢાંકવા પ્રયત્ન કરતી હતી. યશોધરાને તેને જોતાં પાછું વસ્તુસ્થિતિનું ભાન આવ્યું. “ભાભી તું હાથ મોં ધોઇ કપડાં બદલી નાખ એટલે તને જમવા લઇ જાય. મારે તો આજે જમવું નથી.”

“મારે તો આજે અપવાય છે. અને લુગડાં તો મે વઢાણામાં બદલ્યાં હતાં.” સુરજે કહ્યું: “લારે તું જરા આરામ લે. આપણે સવારે વાત કરીશું.”

“બહેન! હું તો કેંએ યાકી નથી. તને જોઇને મારે બધો યાક ઉતરી ગયો. મારે કે જતાવળ નથી” ધણે વર્ષો મળેલી જશોધરાને છોડતાં સુરજનો જીવ ચાલતો ન હતો.

“ના ના, ભાભી ! મારે હજુ લુગડાં બદલવાં છે. તું જ આપણે સવારે વાત કરીશું, શકુ ! પેલા માળ પરના પાછલા બાગમાં જારી પડે છે તે ઓરડામાં બાંધને લઇ જાજે ”

સુરજ હાથમાં બચકાંલઇ ઉભી થઇ શકુએ તેલેવા હાથ લખાવ્યો નહીં ઓટલા પર થયો હતો તેવો ડાંગ થાય તે બીકે યશોધરાએ તેને કેં કહ્યું નહીં અને ગયા એટલે એક નિશ્વાસ નાખી તે ડાચ પર પડી ધણી વખતનો રાખેલો સંઘમ તુટી ગયો અને અરખસિત અશ્રુધાગ તેના કપોલ પર વહી તકીઆને બીજની રહી આખા જગતમાં પોતાની અસહાય અને એકલી દશા જોઇ તે કમ્પી ભાભી પામે આશ્વાસન શોધવાની તેની એકની એક આશા પણ તુટી ગઇ હતી ધણી વારે તેનું મગજ યાદી ગયું સારે સ્થાની સ્થા તે અવગત નિદ્રામાં પડી.

૫

બાલ ગવિના મૃદુ સ્પર્શે યશોધરા સદાશી જાગી આખી રાત તેને સ્વપ્નમાં આવ્યા કીધા હતા શ્રીમતી તેને વિચિત્ર સ્વરૂપો ધરી બીજાવતી. એનો પતિ દૂર ઉભો ઉભો ખડખડાટ હમ્મો, સુરજ કેં સમજ ન પડતી હોય તેમ આમની તેમ બાધા જેરી બધાની મામે જોવા કરતી, અને એ પોતે માત્ર ગચ્ચાજ કરતી. સ્વપ્નમાં આવેલા આમુએ એનો તકીઓ પણ બીજાઇ ગયો હતો.

ભગવતપ્રસાદ સામે એ ચહા પીવા બેઠી ત્યારે એની નિરનેજ મુખરૂળા અને મુજેલી આખો એની ગરિની દશાને કહી દેતા હતા. ભગવતપ્રસાદનું ચિત્ત પણ તે દિવસે ઠેકાણે નહતું તે ગને કહ્યું, સીનેમા અને જોયટે નાટકના એક છેલ્લા અંકમાં એમ રખડી રજાને મોડો થેર આવ્યો હતો એણે યશોધરાને દીવાનખાનામાં પડેલી જોઇ હતી પણ તેને ઉઠાડવાની તેણે પરવા કરી ન હતી. ચહા ખીનાં પીતા એક અક્ષર પણ

બંને વચ્ચે પસાર ન થયો. ભગવતપ્રસાદ પોતાનો કપ વહેલો પુરો કરી યશોધરા પુરો કરે તે પહેલા ત્યાંથી ઉઠી ગયો. યશોધરા ચહા અધુરી રાખી સુરજ પાસે ગઇ.

એણે સુરજ માટે એના ઓરડામાં ચહા મોકલાવી હતી. પતિની સમક્ષ એને બોલાવવાની કે એ બંનેની દશાની સાક્ષીશ્રૂત કરવાની એને હીમત કે ઇચ્છા નહતાં એ સુરજ પાસે પહોંચી ત્યારે સુરજ શકુની સાથે ગપાટા હાંકતી હતી ચહાને ખાલો તેની સામેજ પડ્યો હતો શકુ ઉભડક પગે લમણે હાથ દઇ રસ લઇને બનાવતી હોય તેમ બધી વાત સાંભળતી હતી યશોધરાને આ ગમ્યું નહીં, શકુ પણ એને જોઇને ખંચાઇ અને ઉભી થઇ ગઇ.

“ભાભી ! ચહા પીધી કે ?” તેણે સુરજ પાસે જઇ બેસતાં કહ્યું

‘હા, યશોધરા બદ્દન !’ સુરજે શોધવાતી છબે યશોધરા બોલવાનો પ્રયત્ન કર્યો અને ઉભી થઇ ગઇ શકુની શીખામણનું આ પગિણામ હતું એણે પોતાની બાઇ કેવી મોટી મોહણી હતી અને તેની સાથે કેમ બોલવું આનવું તેના પદાર્થપાઠ કાલગતથી આપવા શરૂ કર્યા હતા. મુખાઇની રીતલાનથી અગ્નણ સુરજને આ બધી ખરી વાત લાગી અને પોતાનું અજ્ઞાન બદ્દન દેખાય માટે ગભરાટમાં એણે શકુ પામેથી પુછી પુછીને બંને તેટલી મુઠીતી મેળવવા પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો આગળ યશોધરા આ નવા પ્રયોગો નું કડંગાપણ જોઇ જગા ચીડવાઇ એણે ઉભી થતી સુરજને હાથ ઝાલી ગઇ. “બેસી ગ્દે, ભાભી !”

ધીરેધીરે એણે ભાભી પર આવેલું નવું આચરણ બેઠવા પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો. શકુની તીથની બધી વાતો એણે બેજે બેજે પુછવા માંડી. “આઇની નીરાળ હવે કોણ ચલાવે છે ?” તેણે

વાતમાં રસ આણુવા પુછ્યું.

“જંબુસરથી કોઇ નવા મહેતાજી આવ્યા છે. ખીયારા બહુ સારા માણસ છે. ત્યારે ત્યારે આવીને મારી ખખર પુછી જાય છે. પણ એમના જેવો એનો ધાક નહીં તો.” સુરજના પતિભક્ત સ્વભાવને રામલાલ મહેતાજીની સર્વેપરિતા સાંભરી. વાતના રસમાં ગોખેલા ‘તમે’ તું ‘તું’ પણ યઇ ગયું. “જસોદા! તને અંબાદોષ બહુ સંભારતાંતાં.”

“હજી અંબાદોષ હવે છે?” યશોધરાએ હાંસભેર પુછ્યું. “હું એમને કેટલાં પજવતી? એમનાં પંત્રાળી દડીઆનાં પાંદડા હું વેરવીખેર કરી નાખતી અને એ મને મારવા દોડતાં ત્યારે હું નાસી આવતી. હવે તો એ બહુ ધરડાં યઇ મયાં હશે.” યશોધરાએ જીનો વખત રસભેર સંભારવા માંડ્યો અને તેનાં ચિત્રો જોતાં તે વર્તમાન રિયતિ કાણુવાર જીવી. શકુ ખુણામાં તમાશો જોવા ઉભી હતી તેને કાઢવાના ઉદ્દેશે તેણે તેના તરફ ફરીને કહ્યું.

“શકુ! આ ચઢાનો પ્યાલો લઇ જા” શકુ આવે તે પહેલાં સુરજ વહેલી વહેલી વાંકી વળી અને પ્યાલો ઉંચકી નીચે પડેલું ચઢાનું કુડાળુ હાથવતી લુછી નાખ્યું. યશોધરાની લગ્નમરે ભેગી યઇ. “શકુ! ભાભીના હાથ ધોવડાવ!”

“ના ના, યશોધરાબહેન! હું ધોઇ લઉં છું. શકુબાઈ! આ ચલાણું લઇ જાઓ.”

“ભાભી! તારે જસોદા કહેતાનું, યશોધરા બહેન કહેનારાં ધણાં છે.” તેણે કચવાટ સંતાડી હસવાનો રોળ કરતાં કહ્યું. “શકુ! કહ્યું તે સાંભળ્યું નહીં? ઉભી ઉભી જોયાં શું કરે છે!” શકુના અંગમાં એકદમ વીજળી આવી અને સુરજના હાથમાંથી પ્યાલો લઇ શેઠાણીની ભાભીની રસ પડે એવી વાત નોકરો વચ્ચે કરવાને રસોડામાં જઇ બેઠી.

સુરજ યશોધરાનો રોફ જોઇને ગભરાઇજ ગઇ “ભાભી! પેલાં લક્ષ્મીકાકી ચપ્પે મંછા-શકરકકા હવે છે કે!” યશોધરાએ વાતની તુટેલી કડી ફરી સાંધવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

સુરજે જવાબમાં હાનું રોકું હવાવ્યું. યશોધરા મોટી માંજીસ હોય તેમ એના વર્તનમાં કૃત્રિમ રીતે ઉભા થએલા માનના ભૂતે એના સ્વાભાવિક વર્તનને કંઠે બનાવી મુક્યું.

યશોધરા ખિન્ન હૃદયે એનામાં થએલો કેરફાર જોઇ રહી. અને પોતાનો પતિ આ બધું જોશે ત્યારે એના તરફનો તિરસ્કાર પોતાના તરફ કેમ પ્રતિબિંબિત થશે તે પણ એણે કલ્પ્યું. પણ સુરજને સુધારવાનો પ્રયત્ન કરવો તે પણ નિરર્થક હતો તે તે જોઇ શકતી. છેવટે તે ઉઠી. “ભાભી! તું નાહી ધોઇને પરવાર. હું પછીથી આવીશ.” કહીને તે ગઇ.

૬

અકળાએલી યશોધરા પોતાના ઓરડામાં એક બારી પાસે જઇ નીચે નજર નાખતી ઉભી. ક્યાં સુધી તો અકળામણના ભાર નીચે એની બધી વૃત્તિઓ દબાઇ રહી અને એકલતાનું ઉકુઉકુ ભાનજ એના આખા ચિત્તંત્રમાં ધપાવી રહ્યું. અને એ ઉકળાટમાંથી બનેલાં હોય એવા બાળબિંદુઓ સમાં અશ્રુબિંદુઓ એના કપોલ પર ચઇ વહી રહ્યાં. પણ ધીરધીરે સૂર્યપ્રકાશમાં ઈંદ્ર ધનુષશાં બિંદુઓ વેરતો કુવારો અને દૂર સુધી પથરાએલો અગીયો જોતાં તેના તપેલા મગજને જરા શાંતિ લાગી તે અંદગીમાં કોઇકજ વાર કરતી એવા ગંભીર વિચાર કરવા બેઠી.

એના દુઃખના પ્રસાધાતરુપે હોય તેમ કોઇ દિવસ ન આવેલો એવો વિચાર તેના મનમાં આવ્યો. ખરેખર તો દુઃખીજ હતી કે આ બધું દુઃખ તેનું મનનું ઉભું કરેલું હતું? તેનો પતિ તેની સાથે બહુ છુટથી નહોતો વર્તતો; કદી

તે વત્યોજ ન હોતો. પણ તેની જરૂરીઆતો તરફ તેણે કદીએ ખેદકારી યાતાયી ન હોતી. શી ખાત્રી કે શ્રીમતીને મળવાના પ્રસંગો તે જાણી જોઈનેજ ઉભા કરતો હતો? સમાજમાં ફરતાં તેને મળવું પડે તેમાં ભગવતપ્રસાદનો શો વાંક! શ્રીમતીને એકવાર તે આહતોએ હોય, પણ તેથી તે જ્યારે મળે ત્યારે દોષની દૃષ્ટિએ તેના તરફ જોવું શા સારું? વાંક તેને પોતાનોજ હતો કે તે આવા મનનાં ભૂત ઉભાં કરતી હતી. શ્રીમતી ગમે તેવી ખરાબ હોય, અભિમાની હોય તેમાંએ તેને શું? તે તો સદાની એવીજ હતી. આખી દુનીઆ દે પોતાની મરજી પ્રમાણે ચાલે એવું અને?

ભાભીનો પણ કૈ વાંક ન હતો. એ એવીને એવીજ હેતાળ હતી. યશોધરા પરના ભાવે તે એવી ને એવીજ ઓછી ઓછી થઈ જતી. આવા

પ્રકરણ ૪ થું : કીનારો

૧

તે દિવસનો ચણચણાટ શ્રીમતીના અતરમાં થણા લાંબા વખત સુધી પહોંચ્યો. યશોધરાના શબ્દો કરતાં તેના ભાવની અને તેએ વિમળા-પ્રસાદ દેખતાં થએલા તેના કાદપનિક અપમાનથી તે દાઝતી હતી. તેને એ ચાર આગળની છોકરી પર થણાજ દેવ આવતો હતો. તેને લીધેજ વિમળાપ્રસાદે તેની નબળાઈ જોઈ હતી.

વિમળાપ્રસાદ સાદો અને સીધો માણસ હતો પણ ગર્ભ શ્રીમંતાદેનો તેને સ્વાભાવિક ગર્વ હતો. એને શ્રીમતી ગમે તેવા માણસોમાં ભજે તે બીજકુવ પસંદ નહતું. સદ્ભાગ્યે તે ભગવતપ્રસાદ અને શ્રીમતીની આગલી કથા જાણતો નહતો. પણ તે દિવસના બનાવ પછી તેણે શ્રીમતીને એ જાનના માણસોમાં તે ભજે તે વીશે નાખુશી—

કૃત્રિમ વાતાવરણમાં એનામાંએ કૃત્રિમતા આવે તેમાં એનો કૈએ દોષ નહોતો.

આ જાતની વિચાર પરંપરાને પરિણામે પોતે જાતેજ સુધરવાનો—ભગવતપ્રસાદની સાથે કૈ ન થયું હોય તેમ વર્તવાનો અને સુરજને બદલાએલી જમ્મોદાની ઝાંખી ન થાય એમ વર્તવાનો તેણે નિશ્ચય—ધાર્મિક નિશ્ચય—કર્યો.

તેણે હંમેશની પ્રવૃત્તિવાદી તે આંખો દિવસ ગાળ્યો. ભગવતપ્રસાદના અતડાપણથી કે સુરજના અસ્વાભાવિક વર્તનથી તે ચીડવાઈ નહો. શાંતિથી તે ભગવતપ્રસાદની સાથે પહેલાંની માફક વર્તી—વર્તવાનો એકતરફી પ્રયત્ન કર્યો. ભગવતપ્રસાદ તેથી ખુશ નહોં થયો તેમ નાખુશ પણ નહોં થયો. સુરજને પોતાની જસોદા પરમ સુખી લાગી અને તે જોઈ તેની ધરડી આંતરડીએ અનેક મુગા આશીર્વાદો તેણે વરવધુ પર વર્ષાવ્યા.

લગભગ નાપસંદગી જણાય એવી રીતે—દર્શાવી હતી. સાધારણ રીતે આથી વધારે લાંબુ કે તકરારી વિવેચન કરવાની પ્રથા આ પ્રકારના શ્રીમંતોમાં હતીજ નહોં.

પણ છંદગીમાં પહેલીવાર હાજર કણસ કરતાં શ્રીમતીનું અંતર ખુબ ચણચણતું હતું. એને કોઈ દિવસ કોઈની સાથે સ્પર્ધામાં ઉતરવું પડ્યું નહતું. એની આસપાસના લોકોમાંથી પ્રશ્નસા મેળવવા એને કદી શ્રમ કરવો પડ્યો નહતો. આ એક ગામજાની ગમારને નમાવવા તેને આટલાં નીચાં ઉતરવું પડતું હતું. અને તે પણ એકવાર તિરસ્કારેલા ભગવતપ્રસાદનીદ્વારા, તે વિચારે તેને થણે ખેદ થયો. માત્ર એકજ વખત એક સખત ફટકો કૈ કરતાં પાછો વળાય તોજ તેનો આ ખેદ શમે એમ તેને લાગતું.

શ્રીમતીને આ રમતમાથી રસ જતો રહ્યો માત્ર એકજ વખત યશોધરા રડીને એને પગે પડતી આવે તો એ પોતે આ રમત છોડી દેવાને તૈયાર હતી એનો ભગવતપ્રસાદ પરનો અણગમો પણ દિવસે દિવસે અજબ રીતે વધતો જતો હતો આ દેવની આધીમા તેની સ્વાભાવિક માનવના પ્રેમક ઠેકાણે સતાઇ ગઇ

આને આ વિચાર તેના મગજમા રોજ ને રોજ પ્રોળાયા કર્યો. અને કાઠાની માફક તેનું રા.ય ઉંડુ ને ઉંડુ ઉતરતુંજ ગયું ભગવતપ્રસાદનું એની પાછળવધતું જતું ગાડપણુ પણ તે જાણતી તે કાંઈ પણ પ્રકારે આનો લાભ લઇ એક છે નો સખત ફટકો મારવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો પણ પ્રેમ કરવો તેજ તેને મુઝતું નહતું

ઠેનડે એક વિચાર તેના મગજમા આવ્યો એક ડેહલીનાર એ બનેને પોતાને વેર નોતરતી કેડ એનું પ્રેરતું કે કરતું કે જે આખા જન્મારા મુધી બનેને યાદ રહે, અને એટલા બધાના દેખતા કરતું કે એમની ફરેતી નથે પ્રસર્યા વગર પણ રહે નહીં

શ્રીમતી એકનાર નિશ્ચય કરે તેને પાર પાડ્યા વગર કદી રહેતી નહીં એની યોજના નિષ્ફલ નહીં મારે પ્રેમજની હોય નહીં એક એ પ્રસન્ને ભગવતપ્રસાદની નયનપૂજા તેણે સ્વીકારી હતી તેને ખાતરી હતી કે તેનું આમરણ પાછું વાળવાની તેનાના શક્તિજ નહતી

૨

ભગવતપ્રસાદ મૂખ નહતો માણસાઇ વગર નોએ ન હતો, પણ મોહાધતાએ તેની માણસાઇ અને અક્ષન બંને જોવારવ્યા હતા

એનામા વિદ્યા હતી જ્ઞાન હતું, બીજી બધી બાબતમા સારાસારનો વિચાર કરવાની શક્તિ હતી માત્ર વર્ષો થયા શ્રીમતીરૂપી રોગે એના

અતઃમા ધર કર્યું ત્યારથી એની બધી શક્તિઓ એકલક્ષી થઇ ગઇ હતી રાત્રિ દિવસ એને શ્રીમતી શીવાય બીજું કંઈ મુઝતું ન હતું

શ્રીમતીની નિકટ અવાયા પછી યશોધરાની હુલથી દૂર ધકકેલાવું પણ ત્યારથી એની વેદના વધી પડી, તે વિમળાપ્રસાદના અભિમાની સ્વભાવને ઓળખતો એના વર્તનમા એકદમ આવેલી અસ્પષ્ટતાથી તે અસાત નહોતો એ અસ્પષ્ટતાનો દુઃખ મેટ ભેદા વિના શ્રીમતી પામે પહોંચતું અશક્ય હતું

એને સૌથી વધારે રોડ યશોધરા પર ચઢ્યો એ ટેલો નિહારણ છે એ તે સમજતો પણ તેથી તેની જવાબા હોલનાતી નહીં એણે યશોધરા મા લાગણીઓ અનુભવનાની શક્તિ કંઈપીજ નહતી એની સ્વાભાવિક વૃત્તિઓ સતોપાય એટલે એના તરફનું પોતાનું કર્તવ્ય એ પુરુ થએનું માનતો એ પોતાનું જીવન એ મહાભાવનાને સમપણુ થઇ ગએનું દેખતો એને બીજી નાની બાબતોનો વિચાર જનાનો વખતજ કયા મળેો હતો ?

પહેલાની નીગરા દરતા આ વખતની નીરાશા એને વધારે સખત લાગી પાછેલાની નીરાશામા આશાના રંગીન પ્રકાશનો ઓગો કદી પડ્યોજ નહોતો એને એનો માત્ર એ રંગ વગર ઉતરેનો અધકાર હતો આ વખતે તો શ્રીમતીના રિમત કિરણોએ તેને ઉપમા અર્ધા પછી આવેની નીરાશા રિમસર્મી તેના ગાત્રોમા પ્રસરતી હતી એના વેના મગજે એમ માનના માણુ હતું કે શ્રીમતી એના તરજરાક . જરાક વધારે ધ્યાન આપતી હતી એના જેવી સ્ત્રી વગર જાણે શા માટે એમ કરે ? ખેરોનેટ કરતા ભગવતપ્રસાદની સાચા હૃદયની અને વર્ષોની કુમોનીમા પાર ઉતરેની લક્ષિત તરફ ત્રદા આવી હશે ત્યારેજ દૂરદૂરથી પણ તેની

પૂજા તે સ્વીકારતી હતી એમ પણ તે જોઈ શકતો હતો આ સમાજના બધાને નહત તે ક્યારના તેણે બધા અંતરે બેઠી નાખ્યા હોત

લગવતપ્રસ દના ઉત્તરે જુગ્મ આ વિચારોમા હોડી ગયા એની વિચાર કરવાની શક્તિ ખેડર મારી ગઇ રાત ને સ્વિસ એક સળગતો વન્દિ એના અતરને દગાડી રહ્યો

એક દિવસ એણે સાબળ્યુ કે શ્રીમતી મોની પાર્ટી આપનાની તૈયારી કરે છે આખુ ગામ તેના સૌંદર્યને જોશે અને તેની મીઠી મહેમાની ચાખશે અને પોતે નિર્ભાગી અમને એમજ રહેશે એ વિચારે એના હૃદયને ટ્રાજી એનો યશોધરા પરનો ઠડો પડેલો કોઇ ફરી ધડીવાર માટે લબુકી ઉઠ્યો, પણ ખીજે દિવસે તેને એક ચીટ્ટી મળી શ્રીમતીના સુદર પ્તાક્ષરે તે લખાએલી હતી અને તેમા નિમત્રણ હતુ

રા. ભાઇ લગવતપ્રસાદ !

આ મ સની તા ૧૫ મીએ મારે ત્યા પાડી છે તેમા તમે તમારા પત્ની સાથે આવવા મહેરબાની કરશે

લી. શ્રીમતી.

એક પગ લગવતપ્રસાદ ચક્રિત થઇ ગયો એણે પત્રિકા એકનાર, બેવાર, ચારવાર ખાતી ન થતી હોય તેમ વાચી સાથે રીતસરનુ આમત્રણનુ છાપેનુ કાર્ડ નહતુ એ વીશે એને જરા અગ્મયમી લાગી પણ ખેદરકારીથી કે નિમત્રણ દેવાની આતુરતામા શ્રીમતી કાર્ડ મુકવો જુગી ગઇ હશે એમ એણે માન્યુ

શેડીવારે એના મનમા જવુ કે ન જવુ એ વીશે ગડબાગ શરુ થઇ પણ છેવટે એના ડહાપણુ પર વિજય મેળવી એના અતરે એની પામે જવાનુ કહુન કરાવ્યુ

યશોધરાને સાથે લઇ જવી કે નહીં તે વીશે તેણે નક્કી નહોતુ કર્યું પણ હાલ તરત એને

એ વીશે કે કહેવાની તેને જરુર લાગી નહીં આનદમગ્ન હૃદયે તે પોતાના કાર્યોમા પ્રવર્ત્યો

૩

સુરજ આ મહાલયમા વસીને અકુળાઇ ગઇ હતી અહીંના માણસો, રીતભાત અને બોલી ચાલી બધાજ જુદા હતા એની જમોદા પણ એણે અગીઆર વર્ષ પહેલા વળાવી તે જમોદા રહી નહતી તેનો સ્વભાવ દરેક માયતમા ચોકસાઇ રાખવાનો હતો પણ તેનાથી બધી બાબતોમા જુલ થઇ જતી જમોદા રીવાય એનુ આવવુ આખા ધરમા કોઈને ગમ્યુ ન હતુ યશોધરા તેને ઓછુ ન આવે તેના બનતા પ્રયત્નો કરતી એડબે વાર એણે સુરજને બહાર લઇ જવાનો આગ્રહ પણ કર્યો હતો પણ શોકમા હોવાથી તેણે બહાર જવાતી ના પાડી હતી જમોદાને જોઈને એક વાર આખો ઠારવાની તેની ઇચ્છા પુરી થઇ હતી ફરી તેને પાછો રેવાજનો કીનારો અને પોતાનુ ઘર સાલ્યા

એને માત્ર એડજ વાતનો અસતોષ રહી ગયો એને લાગતુ કે જસોદા સપૂર્ણ રીતે સુખી દેખાતી નહતી દેખીતી રીતે જસોદાને બધી વાતનુ સુખ હતુ એ મોટા મહાલયમા વસતી, એની આજ્ઞા ઝીનવા નોકરોની ફોજ હતી, એને ફરવા હરના સુખ વાહનોતો પાર નહોતો, વસ્ત્રાલંકારોથી એના કપાટો ખીચોખીચ ભરાએલા હતા

જસોદાની આ સાલ્યખી જોઈ સુરજનો આત્મા પ્રસન્ન થતો બગવતપ્રસાદનુ દેખીતુ અતડાપણુ એને મીઠાજ રીનાય કે વધારે લાગતુ નહીં એને મન પુરુષો ઓઓપર હુકમ કરે તેમા કે અસ્વાભાવિક નહતુ પણ છતા જમોદા આવી ખિન્ન કેમ દેખાતી તે તેનાથી સમજતુ નહીં જો કે અત્યાર સુધી યશોધરાએ એડ પણ શબ્દ પોતે કુખી હોય એવો કાઢ્યો નહતો ઉચ્છ્વસ દા પોતે સુખી હોય એવુ બતાવવા

તે પ્રયાતન કરતી તેથી સુરજને પોતાના મનનો વહેમ વગર કારણે બહાર કાઢવો યોગ્ય લાગ્યો નહીં એ મુબાઇ આવી ત્યારે થોડા દિવસ યશોધરાને પોતાની સાથે લઈ જવાનો તેનો વિચાર હતો, પણ યશોધરાની આસપાસ વીંટળાએતુ વાતાવરણ અને એનો ફેરવાએલો અવતાર જોયા પછી એને એ વીશે કહેવામા હડાપણુ લાગ્યુ નહીં પાચ સાત દિવસમા આ ધર્મા અનુભવથી પડતી પરવરતાથી સુરજ કટાણી ગઈ એણે એક દિવસ યશોધરાને કહ્યું “જમ્ ! મને હવે રજા આપ, હું અહીં બહુ દિવસ રહી’ પ્રાઇ કોઇતાર એનાથી જમ્ થઇ જતુ યશોધરાબહેન ખાસ યાદ રાખના જતા ધણીનાર વીસરી જવાતુ

યશોધરા હસી “દસ દિવસમા શું અકળાઇ ગઇ? આટલા વર્ષે મળવા આની તો થોડા વધારે દિવસ તો રહે’

“ના, બહેન ! મને ગામડાના માણસને અહીંઆ ગમે નહીં મારે તો રેવાજનો ડીનારો ને મહાદેવજીનુ મંદિર જોઇએ” કરચલી વળેના હાથે એણે જરાક તપકીયું મુઠી

“વારુ જજો, પણ ખીજા એ દિવસ ગહે, માટે બધાને માટે કે કે મોકલવુ છે

ભાભીની વાતમા રહેતુ સત્ય યશોધરાએ જોયુ છેલા દસ દિવસમા એની જીદગી ઝડપથી ફેરવાતી જતી હતી શ્રીમતીવેનો ભગવતપ્રસાદ ધણુ ખરુ ગમે તેમ બટકયા નેતો અને યશોધરાની મનોવ્યથાનો પણ પાર ન હતો એણે કરેલા શુભ નિશ્ચયો છતાં એનાથી હોમન દારી જવાતી સુરજને લીધે એણે ધણી રસથતા રાખી મુકી હતી પણ આવી દશર્મા એ અહીંઆ રહે તો મોડો વહેનો પણ આ ફેરફાર એના લક્ષમા આવ્યા વિના ગહે નહીં

એના કરતા જ્યોદા સુખી છે એવુ માનીને એ જાય તો એની એકલી જીદગીમા આશ્વા સન રહે

યશોધરાએ બાલપણના બધા ઓળખીતાને યાદ કરી કરી ચીંતે એકડી કુચા માડી અબાદિઈ માટે સાડી ને કમળીકાકી માટે આસની, દયાકાકા માટે ગોમુખી અને પ્રાણુ મામા માટે પીતાપર, અને એની સાથે રમેલી સહીઅરો માટે દરે ને ગમે એવી જુદી જુદી વસ્તુઓ એણે એકડી કરી એમના છોડરાઓના નામ સુરજ પામેથી પુત્રી પુછીને થોડા સુખર ગમકડા પણ એણે આપ્યા સુરજ આશ્ચર્ય અને પ્રશ્નસાની દૃષ્ટિએ એ બધી વસ્તુઓ નીરખતી અને યશોધરાની ઉદારતા ને દેતાળપણુ ઉપર ખુશ ખુશ થઇ જતી યશોધરાના ખડગા બે થેગીઓ ભરાય એટલો ગજ થયો

યશોધરાએ એકલી બેમી એ બધી વસ્તુઓ પોતાને હાથે ગોઠવવા માડી ધણુ દિનમયી અણુમભારેલા બધા સ્વખા એના અતરમા તાગ થયા દરેખના નામ સભારી સભારી વસ્તુઓ મુકતા તેનુ આખુ બાળપણુ તેને યાદ આવ્યુ સાથે રમેની સહીઅરો અને રવાજનો વિશાન કામે તેના રમરખુમા અવ્યા ભાઈની નીશાળ નાનમ્કુ બગ્ગા બ્યને જ્યા મોગી થઇ હતી તે ઘર તેને યાદ આવ્યા ઓટલા પર બારણુ આગમની અડધી જગી આગળ ઉભા રી તેણે ધણીએનાર ભાભી વાટ જોઇ હતી ત્યા ઉમા ઉમા જતી આવતી ગામની સ્ત્રીઓ અને બહેનપણીઓ સાથે તે મમેમમે ટુકા કરતી અને આ તેની અથે વાત કરના ભાભી ઉણુ રહેતુ અબાદિઈ અને કમળી કાકીના વ મા તે જઈ મન્ન મન્ન ત્યારે ધરડાની જુની વાનો સાલગવામા તેને ખુબ રસ પડેના અને પુછીપુછીને તેમની પામેથી બધી જુની

વાતો કઢાવતી તે તેમને કાઢકાઢવાર પગવતી
પણ ખરી પણ પાછી વળતી ત્યારે મુરી ચણા
કે ડાગરની ધાણી કે ખીજા કે ખાઉં ખાઉંથી
બેની ઓઢણીનો છેડો લાગતો અને તે રસ્તામાં
ખાતાં ખાતાં ચાલવામાં તેને ખુબ મગ્નહ
પડતી

આવી આવા કેટલાંએ ચિત્રો તેની આખ
આગળ તરવા માડ્યા વીજુકાકા તેને જ્યારે
જોતા ત્યારે ટપનો માયાં વગર અને 'જમોદા
ડુવર'ના લટકાના ચાળા પાડ્યા વગર રહેતા
નહી રેવાજમાં ભુસકા મારી તરવામાં એ
હમેશા સૌથી આગળ ગેળી નદીની રેતમાં
પુદડી ફરવામાં અને 'અમરો મયકો કારેલી'
ગવામાં એને ટેલુ મોડુ થતુ તેનું પણ જ્ઞાન
એને સુગજ થે મોલાવના આવતી ત્યારેજ થતુ
શા સુખી દિનમે ! તે દિનમે કૃત્રિમતા કે મોગા
ને પડછાયે એ એના પર પડ્યો નહતો એ તો
હતી માત્ર રેરામાંની ને ગામની લાડકી જમાના
નનરાતમાં કે ગોરામાં > ખીજા કાઈ પવોમાં સા
એની સરદારી નીચે ગેવામાં આનંદ માનતુ
શુકનતીર્થ હોજ્યા પડી કોઈએ ડ્યારેએ એની
શ્રદ્ધા એનામાં ઢાખતી હતી ?

આ બધા પર એક દસ નો પર ચઢી ગયો
હતો તે યાદ આવતા તેણે નિશ્વાસ મુક્યો
રેવાજના પાણીની રેતીમાં એક ઝીણો સરખો ય
વધ્યો હશે એની સતીચરો મોની યષ્ટ દાવડી
ગૃહિણીઓ બની ફરતી હશે અને બેચાર બાળકો
ની માતાઓ બની બાલપણ બધું બીસારી મુક્યુ
હશે એને પોતાને પણ છાંપરા હોત તો એની
છદ્ગી કે ભુદીજ થાત એને પરેલીજવાર
યાદ આવ્યું કે એને છાંકરા નહતા 'હોત તો !
હોત તો ' એણે ફરીવર એક ઉડા
નિશ્વાસ નાખ્યો એની આખમાંથી મે અશ્રુબિંદુ
ઓ કપોલ પર યષ્ટ બોળામાં પડ્યા

આ બધું યાદ કરવામાં ચીએ ગોઠવાઈ ગઈ
તોએ આતરચતુ સમીપ ઉભગતા ખીજા ચિત્રોને
જોવાના રસમાં તે ખુદની પેળીઓના ઉપર ખાલી
નજર નાખતી લા ને લાંજ બેસી રહી પાછવી
છદ્ગીની ખીનાઓ તાજ કરવાનો એને રસ
લાગ્યો હતો

એને ડોલર પાખડી વગેરેની પટલી મુલાકાત
યાદ આવી એમને જોયા નહોતા લા સુધી એની
છદ્ગી છે સરળ અને મીઠી હતી, લર પડી,
એને એમના જેવા થનાનો નાદ લાગ્યો ટેલી
બધી આતુરતાથી એણે પોતાની જાતને એમના
જેવી કન્યા માડી હતી ? સામુજને જોના લારે
તેની આતુરતા એથીએ વધી પડી એ કુવા
ગૌરવલીલ અને પ્રતાપી લાગતા ! ડોલર પાખડી
ના બપરમ દરતા એમની પ્રતાપિના વધારે
આકર્ષક હતી અને એ વખતે એ પોતે છેક
નિરક્ષર અને ગમાર જેવી હતી

એના પતિને જોઈને એનું હૈયુ હગ્યાવ
એની દરેક હૃદય પુરી પાડનારે અને એને
લાયક થવાને એ થાય તેટલો શ્રમ કરતી એની
પ્રથ સા પામના માટે એણે કેટ કેટલો શ્રમ
વેઠ્યો હતો ! પણ સામુજની કે એમની નજરમાં
એ કાંઈ દિવસ આવી નહીં એમને મન એ
છંદ સુધી શુકલતીર્થની જસોદા નહી

પણ તોએ એ બધા દિનમે કુખી નહોતા
તે વખતે ઉત્તરતી આશા અને ઉમરાતો ત્યાહ
બને એનામાં દતા એને ખાતી હતી કે કાંઈ
દિવસ લગનતરનાદ એના પ્રયત્નોની સામે જરર
જશે અદા ! પતિની પ્રમત્તતાને ખાતર તે
દિવસોમાં એણે શુ શુ નહોતુ ક્યું ? દેનના પર
હૈય તેથીએ વધારે શ્રદ્ધા અને ભક્તિથી એણે
પતિ આરાધનાની તપશ્રધ્ધા આદરી હતી અને
એની શ્રદ્ધા તુની નહોત તો આખી છદ્ગી મુઠ્ઠી
એ એમને એમ કયે જાત પણ શ્રીમતી આની

ને એની આશા ઉચ્છેદાઇ; એની એકાગ્રતા ભાંગી, એની ભક્તિ અધુરી રહી એમાં શ્રીમતી-નોએ વાંક નહોતો. વાંક માત્ર વિધાતાનો હતો કે એણે પતિના હૃદયમાં પોતાને માટે જરા જેટલું સ્થાન પણ બાકી રાખ્યું નહતું.

પણ સૌથી વધારે લયંકર તો આખી જીંદગી સુધી સામે આવીને ઉભેલાં એકલતા ને નીરાધારી હતાં આજકાલમાં ભાભી જશે. કદાચ ફરીવાર તેને જીંદગીમાં મળવાનો પ્રસંગ નહીં બને. અને એના ગયા પછી આ આખા મહાલયમાં કે વિશાલ શહેરમાં એની દાઝ જાણે કે એ બે ધડીની એને શાંતિ આપે એવું કોઇ ન હતું. દુનીઆને મન એ જીવે કે ન જીવે એ સરખું જ હતું. એક પુતળું હોય તેમ એનાં સુખદુઃખ વીશે એ કોઇને કદી વિચાર આવતો નહીં. લગવતપ્રસાદની શોભાતી પત્નીને સૌ આવકાર આપતાં પણ એની ગેરહાજરીની ઉણપ કોઇએ અનુભવી ન હતી. એના હૃદયમાં એ સૌના જેવું જ લોહી ફરે છે અને સૌના માફક લાગણીઓથી એ ધબકે છે એવું કોઇએ ભાગ્યે જ વિચાર્યું હશે. આવી એપરવા દુનીઆમાં કંઈક ટાપુ પર હોય તેમ આખું જીવન—વર્ષોનાં વર્ષો વીતાવવાનાં હતાં એ ખ્યાલે યશોધરા દીંમત દારી ગઇ. ધ્રુસકા ઉપર ધ્રુસકા એના હૃદયમાંથી આવેગભર ન દેખાય તેમ બહાર પડ્યાં. કેટલોએ વખત વહી ગયો તેનું એને ભાન રહ્યું નહીં. રડી રડીને નિર્મલિ આવી હોય તેમ મૂઢ જેવી એ ત્યાને લાંજ પડી રહી. કેટલીએ વારે બંધ બારણાં ખખડ્યાં અને સુરજનો આતુર સ્નેહાળ અવાજ તેને કાને પડ્યો.

“જસો—યશોધરા બહેન! હજી પેટી ભરાઇ નથી રહી?”

યશોધરા સફાળી ઉઠી. તેણે આંખમાંથી રહ્યાં-સહ્યાં આંસુ છુટી નાખ્યાં, જરા લુગડાં દીક કયાં

અને બારણાં ઉધાડ્યાં:

“કેમ ભાભી!”

“આ શુકલતીર્થથી કાગળ આવ્યો છે ને હું વંચાવી આવું. પાણુમામાનો હશે.” કહેતાં કહેતાં એની નજર યશોધરાની રાતી ચાંપે અને નિસ્તેજ મુખ પર પંડી. તેનો સ્વર બદલાયો. તેણે ચિંતાથી પુછ્યું: “કેમ બહેન! કેં અસુખ છે?”

“ના, ના, મારું માથું દુઃખે છે. મને જ્યારે ત્યારે બહુ જોરમાં એવું દુઃખી આવે છે અને આખો દહાડો બગાડે છે” યશોધરાએ વાત ઉઘાડી.

“બહેન! જરા સુંઠ ને મરી ચોપડું? તરત ફેર પડશે.” હજી એની આંખમાંથી ચિંતા મરી નહોતી.

“નારે, મારી પાસે દવા છે તે સરસ છે. જો આ લગાડું. તરત ફેર પડશે.” તેણે એક ડબ્બીમાંથી દવા કાઢી કપાળે ધસતાં કહ્યું; “લાવ જોઈ, કેનો કાગળ છે?”

કાગળ પાણુમામાનો હતો. તેમાં તેમનાં પત્ની મરવા પડ્યાં હતાં અને સુરજને મામીજીની ચાકરી કરવા તરત પાછા ફરવાની આજ્ઞા ફરમાવેલી હતી. કાગળ પુરો થતા સુરજે તરત કહ્યું: “જસુ! મારે જવું પડશે હો.”

“આજને આજ?” યશોધરાએ ધ્રાસ્કાથી પુછ્યું.

“કેં ચાલે!”

બંને જણુ થોડીવાર મુગા રહ્યાં.

“બહેન! થોડા દહાડા આપણે ગામ ન આવે!” સુરજે અચીત્તું પુછ્યું. થોડીવારે તેણે ઉમેર્યું: “જોને, તારું શરીર કેવું લેવાઇ ગયું છે! થોડા દિવસ આવશે તો ગામડાના પાણીથી તને તરત ફેર પડશે. નને દેખીને બધાં રાજીએ કેટલાં યશે!”

એક પગ યજ્ઞોધરાનું હૃદય કુદી પડ્યું પણ ભગવતપ્રસાદ એને રજા નહીં આપે એની ખાતરીથી બીજાજ પગે તે ઠેકાણે આબ્યું તેણે ધીમેથી, ગોઠથી ડોકું ધુણાવ્યું.

“ના ભાભી, મારાથી ઘર મુકીને કેમ આવાય ?”

“બહેન ! ઘર તો રોજનું છે તું સારી હશે તો ઘર કે જતું રહેવાનું નથી ન ગમે તો થોડા દિવસમાં પાછી આવજે” સુરજે આગ્રહ કર્યો

થોડીવાર યજ્ઞોધરા અનુત્તર રહી છેવટે તેણે શોકપૂર્ણ ગમે ઉત્તર આપ્યો : “ના ભાભી ! હમણા તો નહીંજ હું થોડા દિવસ રહીને આવીશ”

સુરજે જોયું કે આગ્રહ કરવો નિરર્થક હતો એણે રાતની ગાડીમા જવાની તૈયારી કરવા માડી

૪

યજ્ઞોધરાએ બાપીને દિવસ સુરજ સાથે વાતો કરવામા મળ્યો સુરજને રાતના સાડા આઠની ગાડીમા જવાનું હતું

ગામડાના માણસોને ગાડી ઉપડી જવાની ઘણીજ અસાધારણ બીક હોય છે સાડા આઠની ગાડીમાં જવાનું હોવા છતાં સુરજ પાંચ વાગતા મા તૈયાર થઈને બેડી અને તીક્ષ્ણવાની કેટલી વાર છે એમ દર પાંચ મીનીટે તે યજ્ઞોધરાને પુછતી પરિણામે યજ્ઞોધરા એના મનનું સમાધાન કરવા છેક આડાપાંચ વાગતાની તૈયાર થઈ એ સુરજને રોડના પગ વળાવવા જવાની હતી

સુરજની ઉતાવળને પરિણામે છેવટે છ વાગે તો યજ્ઞોધરાએ ગાડી બેડી મગાવી બને જણુ ઓટલા પરથી ગાડીમા બેસવાની તૈયારી કરતા હતા ત્યાં ભગવતપ્રસાદ બહારથી આવ્યો એના બહાર નીકળી ગયા પછી સુરજને જવાનું નક્કી થયેલું હોવાથી એને એ આજે જવાની છે એવી

અમર ન હતી તેથી બહુનીએમને પોતે કેવીસાત માં ન હોય એમ વગર પુછે થયેલી આ તૈયારી જોઈ એનો મીઝાજ ગયો ગાડીમા મુકીથી ટ્રકો પર પણ એની નજર ગઈ તેણે દબાવતા અવાજે યજ્ઞોધરાને પુછ્યું “ક્યાં જાય છે ?”

“ભાભીને રોડના પર મુકવા બહુ ધુ એ આજે શુકલતીર્થ જાય છે” તેણે નમ્રતાથી કહ્યું

“તારે જવાની કેજ જરૂર નથી મહેતો મુકી આવજે” તેણે આશ્ચર્યક સ્વરે કહ્યું “સુનીનાન ! આ બાપને ગેશન પર મુકી આવો !”

યજ્ઞોધરાના ગામમા કુમો બરાયો સુરજ બાધા જેવી ભગવતપ્રસાદના શબ્દો સાંભળી રહી ભગવતપ્રસાદ તો આસા આપીને ત્યાંથી આવી ગયો હતો

“બહેન ! તારે આવવાની કે જરૂર નથી મને મહેતાજી ગાડીમા બેસાડી જશે એટલે બસ જમુ ! બહેન ! આવજે હો કાગળ લખજે” કહેતા કહેતા તે બધું ભુલી યજ્ઞોધરાને ભેગી પડી

“હા ભાભી ! આવજે” યજ્ઞોધરાએ પોતાની ભતતને ભાભીના દાઢમાથી છુટી કરી તેને ગાડીમા બેસાડી ગાડી આની એજે ફરીવાર તેની આમે પાછું વાળીને જોયા વિના તે ત્યાંથી જતી ગઈ સુરજે ગાડીમા પાછા વળીને જોવાય ત્યાં મુકી જોયું, તેની આખમાથી અત્યાર મુકી રોકી ગયેલા યજ્ઞોધરા આસુ વહેતા હતા

યજ્ઞોધરા દીરાનખાનામા ગઈ સારે ભગવત પ્રસાદ ક્યાંગોએ તેની વાટ જોતો ત્યાં બેસે હતો એને યજ્ઞોધરા પર નિષ્કારણ ક્રોધ ચઢતો હતો આજે ધુધવાઈ રહેલા જવાગામુખી જેવા પોતાના દોષનું દર્શન કરાવતું એને જરૂરનું લાગ્યું

યજ્ઞોધરા આવવાને વાગ જતા અચમત્કાર પછી પછી પુછ્યું . “કારી મગાવું ?”

“જરૂર નથી” જવાબ મળ્યો યજ્ઞોધરામા

ત્યાં વધારે ઉભા રહેવાનું ધૈર્ય નહોતું. તે સાંધી ચાલી જતી હતી ત્યાં પાછળથી ઉકળતા કટાક્ષથી ભરેલો અવાજ આવ્યો: “કેટલો માલ મોકલાવ્યો?”

યશોધરા અમકી ને ઉભી રહી. તેને કેં સમજણ પડી નહીં.

“એ ચાર પેટીઓ વધારે ભરી હોત તો મુએથી એ ચાર વર્ષો નીકળી જાત.” કાળજીમાં સોંસરી જાય એવી થંડાશથી તેણે કહ્યું.

યશોધરાને જરા સમજ પડી. તે દિમ્બદ થઈ ઉભી. એણે શરૂઆતમાં આણેલી વસ્તુઓ એક એ વખત ભગવતપ્રસાદને દેખાડવા પ્રયત્ન કર્યો હતો. પણ તેની સામે અડછતી નજર નાખવા શીવાય બીજી દરકાર નેણે કરી ન હતી. તે ઉભી હતી ત્યાંજ રિયઝ થઈ રહી.

ભગવતપ્રસાદને યશોધરા કોઈને માટે કે મોકલાવે તેમાં વાંધો હતો એમ પણ નહોતું. એને માત્ર તકરારજ કરવી હતી ધણા દિવસથી તેની ગારવહરી શાંતિ તેને સાત્તલી હતી અને તેમાં છેલ્લા શ્રીમતી સાથેના પ્રસંગ પછી તેનું મગજ વધારે બગડ્યું હતું. દર વખતે યશોધરા સાથે જે સ્વાસ્થ્યથી એ વાત કરતો તે રૂપારથ પણ એણે સજવા માંડ્યું હતું.

થોડીવાર બંને વચ્ચે શાંતિ પ્રસરી રહી આવતાં આંસુને કાઢી રાખવા યશોધરાએ એક મદા પ્રયત્ન કર્યો. થોડીવાર એણે મુસ્કેલીથી પુછ્યું: “હું જાઉં?”

ભગવતપ્રસાદનો દખાતો રોષ પાછો ઉછળી આવ્યો: “કેમ હું ખાત્ર જાઉં છું? શું મારાજ ઘરમાં રહેવું, મારે પૈમે મજલ કરવી અને પાંચ મીનીટ મારી પામે ઉભાં રહેવું પડે તેમાં કેવું એક દુઃખ પડી જાય છે! શુક્લતીર્થમાં ગોરાણી રહી હોત તો.....” એ આગળ બોલનાં બોલનાં અટક્યો. આવી હજકી રીતે તકરાર કરવાનો આ

પરલોજ પ્રસંગ હતો એટલે શબ્દો તરત ગળામાંથી બહાર નીકળ્યા નહીં.

“મારો કે વાંક થયો છે?” યશોધરાએ મળગળા અવાજે પુછ્યું.

“વાંક?” ભગવતપ્રસાદનો પીતો ઉછળ્યો. તારાથી શો વાંક નથી થયો એમ પુછ? મારી બધી જાંઘળી ખરાબ કરી મુકી. માખાપે એક ઓડ વળગાડી આપ્યું. નહીં તેનામાં રીતમાત કે નહીં કશી આવડત. ના તેને બોલતાં આવડે કે ના ચાર સારા માણસમાં ભગતાં આવડે. જ્યાં લઈ જાય ત્યાં એક મોટું મોં ટુલાવીને આવે. લોકો જાણે કે હું કેમ મારતો હોઉં અને દુઃખ દેતો હોઉં.”

યશોધરા અવાજ બની સમજાવું ન હોય તેમ સાંજળી રહી. ભગવતપ્રસાદ થોડીવાર મુગો રહ્યો પણ પછી થોડીવારે બધું કહીજ નાખવાનો નિશ્ચય કર્યો હોય તેમ આગળ ચાલાવ્યું.

“હું ખરેખરું કહું છું કે મને તારા, આ જાંઘળીનો—અર્થાત કંટાળો આવ્યો છે. આ મુંગળામણ મારાથી બીજકુલ સહન થતું નથી. મારાજ ઘરમાં હું પારકા માણસ જેવો થઈ ગયો છું. મારા હુકમનો અનાદર થાય, મારા મિત્રોનું અપમાન થાય, મારી આજ્ઞાની કોઈને પરવા ન હોય! શા માટે મારે એ ઘરમાં વસવું જોઈએ એ મને કાંઈ કહેશે? તને જોઈ છું અને મારા મગજ સામે આવીને આ બધી વસ્તુઓ ઉભી રહે છે. એના કરતાં ઘર છોડીને સંન્યાસી થઈ જવું શું ખોટું?”

યશોધરાને આ બધા પ્રહારો કેમ આવ્યા તેનાં વિચાર કરવાનો પણ વખત ન હોતો. તેને પતિ તેને લીધે આટલો બધો દુઃખી હતો તે તેણે કદી કદ્યું ન હતું. જાંઘળીમાં પહેલીજ વખત અધાપો સરી જતાં આંખ ઉધરે તેમ તેને થયું. વિચાર ક્યાં વિના આવેશમાં તેનાથી બોલાઈ

જવાબુ. “શા માટે તમે સંન્યાસી થાઓ! તેના કરતાં હું જ ભલું તો શું ખોટું?”

ભગવતપ્રસાદ કૂરતાથી હસ્યો. “હા, જવું હોય તો રસ્તો ઉધાડો છે. પણ જોજો, એ દહાડા રહીને પાછાં ન આવવું પડે. મારાં એવાં ધન્યભાગ્ય ક્યાંથી કે થોડા દિવસે મને શાંતિ મળે.” એણે તું માંથી કૃત્રિમ તમે કરી રાખેલાં એર વધાવું. થોડીવારે એને લાગ્યું કે એના રાષ્ટ્રને આટલા ડહામ દીધા પછી શાંતિ વળી હતી. કેટલીક વારે એણે ધરીઆળ જોઈ ઉભા થતાં હતું: “આજે રાત્રે હું અંધેરી ચીનુને ત્યાં સુવાનો છું. લાંબી કાલે બપોરે આવીશ. સાંજે સર વિમળાપ્રસાદની પાર્ટીમાં આપણે બંનેને જવાનું છે. તમે તૈયાર રહેજો. આજનો દહાડો એકલાં એકલાં મહાસવાની તમને છુટ છે.” કહેતો કહેતો તે દિગ્મુદ બનેલી યશોધરાની સામે જોયા વિના બહાર ચાલ્યો ગયો. બેસાન જેવી યશોધરાના કાનમાં મોટરના બુંગળાનો અવાજ ગયો ત્યારે જ એ ઝબકીને નંગી અને ભગવતપ્રસાદ ખરેખરા ગયો હતો એમ તેણે નક્કી.

યશોધરાને માટે આ ફટકો સર્વોચ્ચ હતો. ભગવતપ્રસાદ તેનાથી આટલે દુઃખને કંટાળ્યો હતો તેની તેને ખબર ન હતી પોતાને ખાતર એને ઘર આકારું થઈ પડે. એને સંન્યાસી થવના વિચાર આવે એ ખ્યાલે જ બોળી યશોધરા કમકમી. એને મન તે ગમેતેવો હોય તો એ દેવ હતો. એના દેવને એ દુઃખી કરે એ બનેજ કેમ! અત્યાર સુધીની યશોધરાની આખી જીંદગીનું ધ્યેય માત્ર ભગવતપ્રસાદને પ્રમત્ત કરવાનું હતું. તેને સુખી કરી શકે એટલા એક સત્ર પર તેણે આખું જીવન રચ્યું હતું. આજે એણે જોયું કે એ સર્વ જથ્થા ગયું. તેનો પ્રભુ તેના પ્રવત્તાથી રાચવાને બદલે તેનાથી દૂર નાસવા માંગતો હતો; એના માર્ગમાં એ એને અંતરાયરૂપ લાગતી હતી. ત્યારે એને

જીવવાનું પ્રયોજન પણ શું?

યશોધરાની આંખે અધારા આવ્યાં. તે એક ખુરશી પર આંખો મીચીને બેસી ગઈ. હમાલ દીવો કરવા આવ્યો, તેને શેઠાણીની આ દશા કેંદ્ર વિચિત્ર લાગી. પણ શેઠની સાથે તકરાર થઈ હતી એમ તો ક્યારનું એ બધા નોકરોએ જાણ્યું હતું.

ઓર્થોતુ યશોધરાને યાદ આવ્યું કે કાલે બપોરે એ વિમળાપ્રસાદની પાર્ટીમાં જવાનું કહી ગયો હતો. વિમળાપ્રસાદની એટલે શ્રીમતીની. શ્રીમતી કદાચ જાણતી પણ હશે કે ભગવતપ્રસાદે તેને ત્યજી દીધી હતી. કાલે તે તેના સામે જોઈ ગર્વથી રણ જીત્યાના આનંદમાં હસશે. આ દશામાં શ્રીમતીની સામે જવું પડે તેના કરતાં જહાનમમાં જવું પડે તે બહેનર. એણે આખી જીંદગી તપશ્ચર્યા કરી જે ન મેળવ્યું તે શ્રીમતી પગની હોકરે ઉડાવતી હતી. એની આગળ પોતે બીખારીની દશામાં નય!

તેના મગજ આગળ આખું ચિત્ર—એક નદી પણ અનેક ચિત્રોની પરંપરા ઉભી થઈ. તેનું માથું ભરી ગયું તેના ગળામાંથી દુઃખનો એક અવાજ નીકળ્યો. કે પણ વિચાર ક્યાં વિના તે ખુરશીનો દોડો પકડી ઉભો થઈ. ટોચ જૂતને આધુ ધકેલતી હોય તેમ “ના, ના, ના” કહેતાં તેણે હવામાં હાથ ચીંજ્યા અને ઝપાટાબંધ ચાલતી, ભગભગ દોડતી ને એટલા પર આવી, પગથીઆં ઉતરી દરવાજા તરફ ગઈ. બાઈનું આનું વિચિત્ર વર્તન જોઈ એટલા પર ઉભેલા રામોશી ગભરાયો. પણ શેઠ વડયા હતા એમ તે જાણતો હોવાથી અને બાઈ બાગમાં ફરતાં હશે એમ જાણી તેણે બહુ વિચાર નહીં કર્યો. બોળી યશોધરાના અંતઃકર્ણે અન્યથાનાં તેની પામે છગ કરાવ્યો. તેણે બાગનું એક ચક્ર દીધું અને પાછા આરણ્યા આગળથી

તે ગસ્તા ઉપર બહાર આની પામેજ એક વીક્ટોરીઆ જતી હતી તેને બોલાવી આટરેડ તરફ જવાનો તેણે હુકમ કીધો.

તે સ્ટેશન પર પહોંચી ત્યારે ગાડી ઉપડવા ની પાચ મીનીટનીજ વાર હતી તેણે ગાડીનાળા ને પૈસા ક્યારે આપ્યા, ગીફ્ટ ક્યારે લીધી તેની તેને પણ ખબર નહતી ગાડી ઉપડના ની તેઆરી હતી અને તે ચડી ડવાસના સ્ત્રીઓ ના ડમા આગળ જઈ પહોંચી મુરજ એજ યારી પાસે ગોઠવાઈને એડી હતી યશોધરા બારણ ઉતારી અદર ચડી

‘જસોદા ! તુ !’ અભયબીથી મુરજથી શુભ પડાઈ ગઈ

‘હા ભાભી ! હુ તારી સાથે આવુ છુ યશોધરા જવાબ પુરે કહે તે પહેલાં તો ગાડી પેન્ટરોર્મ પરથી ખમી

૫

ભગવતપ્રસાદ તે ગત્રે ના ઢહી ગયો હતો છતાં અગીઆરેક વાગે પાછો ઘેર આવ્યો તેણે યશોધરાને હવેથી બરાબર ડેકાણાસગ રાખનાનો નિશ્ચય કીધો હતો પોતાનો રોપ કાઢી શકવાને લીધે એને થોડો આત્મસતોષ પણ થતો હતો

તે ડેર આવ્યો ત્યારે બધા નોકરો ટાળુ વળી ઓગના પર ઉભા હતા કે અસાધાગણ મનાન બન્યો હોય અને શુ કરુ તે કાઢને મુઝતુ ન હોય તમ બધા મલરાગર્મા હતા ભગવત પ્રસાદને જોઈને બધા શીયાવીઆ થઈ આગળ પાછગ ખમી ગયા

ભગવતપ્રસાદે ટૂંક અસાધાગણ બનાવ બન્યો હતો એમ પરખ્યુ “કેમ શુ છે ?” એણે સખનાઈની બધાને પુછ્યો હોય તેમ પુછ્યુ

જવાબ દેવાની ગાઈની હોંમત આલી નહીં અધીરાઈથી એણે ફરી એનો એજ સવાન પુછ્યો ‘શુ, છે શુ ?’

એક મહેતાજી જેવા જણાતા માણુન જન આગળ આવીને કહ્યું ‘ શેઠ ! બાઈ ’

ભગવતપ્રસાદને ધ્રારપ પડ્યો તેણે વાક્ય અધુરેથી અકાનીને પુછ્યુ “શુ ? માઈને શુ થયુ ?”

“બાઈ ધરમા કે જણાતા નથી” તેણે વધારે હોંમત આણીને મ્હુ “રામોદશીએ એમને બાગમા ઉતરતા જોયા હતા એના મનથી કે અમસ્થા બાગમા ફરતા હશે પણ બાઈના ભાભીને મુડવા જે મહેતા સ્ટેશન પગ ગયો હતો તે કહે છે કે તેમને ગાડીમા બેસાડી એ ડેર આવતો હતો એરામા બાઈના જેવુ કોઈ ભાડા ની ગાડીમાં સ્ટેશન તરફ જતુ તેણે જોયુ હતુ”

એક ક્ષણભર ભગવતપ્રસાદ અનાદ બન્યો અત પડી કેજ અસાધારણ ન બન્યુ હોય તેમ પીક રૂની ‘બાઈ તેમના ભાભીની સાથે ગયા કે’ તેણે શાંતિથી ખુનાસો કરતો હોય તેમ કહ્યુ અને દિગ્મુદ મનેલા મેનકગણને લાજ અગળ થયો મુકી તે પોતાના ખડમા ગયો એનો ભાનહીન ધાગે થોડીનારે નીચેની શાંતિમ સબળાયા માતુ ! છુ ઢાડ ” આ શખે સાલજા પડી ઉભુ રહેતુ બીનજમરી છે એમ લાગતુ હોય એમ ધીરેધીરે સૌ વીખરાઈ ગયા

ચાકી ઢટળીને આવેના ભગવતપ્રસાદના ચિત્તમા તે રાત્રે યશોધરા પ્રત્યે રોપ રીસાય બીજી ટે લાગણી હતી નહીં એના કેધઅત અતરમા યશોધરા ની સતીસવામતીની ચિતા કરનાનો અશ્મય ન હતો એને આ કૃલમા પોતાની આજ્ઞાનો અનાદર ડગવાની યશોધરાની ચોખ્ખી દાનત દેખાઈ અને તે માટે એને જીવ્ગીભગ પશ્ચાતાપ કગવતો જમરોના લાગે વર્ષોના ર્ષો સુધી નર્મ ના પાણી ભરતાભરતા હાથ માથુ ને પગ વગી એ પ્રાયશ્ચિત કરે લાગે એણે બોએના રાજવૈભવનુ એને ભાન થયે, અને ત્યારેજ એ મીઝજી ગામડીઆણેનો ગન ગગશે એમ

એણે માન્યું

શ્રીમતીને મળવાના નિષ્કટક થએલા માર્ગ વીળે વિચાર કરતા કરતા તે રાત્રે તેને અનેક રસોની ઇન્દ્રિયોને પ્રતી નિદ્રા આવી એક ગતમા તેણે સુખદુઃખના અનેક પ્રકારો અનુભવ્યા પ્રભાતે ઉઠ્યો ત્યારે ઉત્તમરે થયો હોય તેમ તેનું માથું અખન દુઃખનું હતું

પણ રાત્રે જે શાંતિ લાગતી હતી તે મવારે અદૃશ્ય થતી લાગી નોકર મુગો મુગો અદ્વાની 'ટ્ટ' મુકી ગયો ત્યારે તેને મધમુગાઓના પ્રદેશમાં - મધ નિર્જન સ્થળમાં આવી મળ્યો હોય એવો દેહ લાસ થયો યગોરગની પાસી ખુરલી સડન થઈ તેની સમે ડોળા કુકડાવતી હોય તેમ તેણે બીજી પસ જોયું

તેણે કિનારે દપડા પહેલા અન કદમના અને વિચારના ભૂતોથી છુટવા તે બહાર નીકળ્યો અને તેટલા વખત તે જુદેજુદે ઠેકાણે ઓઝખીનાઓ અને મિત્રોને ત્યાં મળવાને મદાને અપડો પડ્યો મદાગ આમ રખડતા ધીનીરે એનો ઉત્સાહ પણ પાડો આપનો ગયો અને સાજના શ્રીમતીને મળવાનું હતું એ વિચારે એનો કચરા અદશ થયા માણ્યો યગોધનની આડખીની જતા શ્રીમતીને સંવાદ થી છતરાના કાદવાનક આનદે એની મનાઈત ને મનેજ કરી અને આ અમી ગતિઓના સવેનથી એ જે આપ્યો ત્યારે યગોધનની એ દાનગી લગભગ વિસરી ગયો

૬

તે જંગો, આખી બધો ઉદેશ અને ચદા પી ન જના ચારે-વાળે ઓરીતોમા આગ મારી નાગરાય વાગનામા નો રો પાડો આપ્યો શ્રીમતીની પાની મા જવાનો વખત થવા આપ્યો હતો તેણે ધીમીરે અભાગપુરક કપડા પહેરવા માતા પણ મળે મળે ગાથાં ઓર્થોત્ત કચરા

અને અણુગમાની લાગણી તેને યેરી વળવા માડી વિમળાપ્રસાદના નોતરા વગર તેને ઘેર શ્રીમતીની ચીડી—જેના અસ્તિત્વ વીશે કોઈને કહી શકાય તેમ નહોતું—તેના આધારે જવાનું હતું એ ભાન પહેલીજ વાર હોય તેમ તે અચકાયો અને એ ભાનથી ડાગાડોળ થતા મનને લીરે તે છેક માનેક વાગે મોડો જવા નીકળ્યો તે શ્રીમતીને ત્યાં પહોંચ્યો ત્યારે ખરેખર મહેમાનોને આવી મએલા માની વિમળાપ્રસાદ અને શ્રીમતી સત્કારવાનું મર્તવ્ય પુરુ કરી પરાણુઓમા જુદા જુદા સ્ત્રી પુરુષો સાથે વાતો કરવામા શુધાયા હતી

લગનતપ્રસાદ ડાનોમાનો આવી જઈ ચોડાગ માણુનીની નગરે પડે એની માગની એક ખુણાની મેક મોધી મેમી ગયો આજના દિવસ પર જશે એના ભાવિનો ગયો આધાર લટકનો હોય તેમ એનું અતર ધકકતું હતું ગાડપણમા તોય એમ એનું માથું નમરચક ફરતું આટના બધા માણુઓ પચે આમ છાના જેવા આવી શ્રીમતી નાથે ઝગીએ વાન થવાનો ઓડોળ મગર હતો તે નો તેને સુખ્યુજ નહોતું શ્રીમતાને અનુસન્તા તેના ચતુઓ અને મનેબી હુ મધુલેસાની કે મળુવાની શક્તિ પણ શુભાની દીવી

મેડ નામના સુરે બાગના બેરે ખુજે પ્રગળતા હતો વીજગીના દીવા અને ઝાડ પર ટીંગાવેલા ગગીન ફાનમેથી બધે ગયેગી પ્રમાણ પડેનો ચક્રા શ્રીમતીની આજો ઝાડમા અડધા સતાએ લા લગનતપ્રસાદને જેણ વિના રહી નહોતી

“ત્યારે જેવી મીઠાઈ ડોમી તો નહીં આની” તેણે મનમાં વિચાર્યું “જમે તે પ્રમદે ભગવતપ્રસાદ ને આને છતી લઈ યગોધનનો મર્ત તોના મને પ્રેરતા એમ તેણે મનમાં નથી કહ્યું એ મને વગવડને પાણીથી પાનના કરી પાટીમાંથી તાપી કાઢવાની તેની યોજના નો પાણીમાં મળી મીરેમીરે પરાણુઓને મળતી

હોય તેમ તે ભગવતપ્રસાદની દિગામા આગળ વધી ભગવતપ્રસાદ આવ્યું તુ ભાન હોય એવું એની એકે હીનચાલ પરથી જણાતું નહતું.

મંત્રવશ થયો હોય એમ એકચિત્તે ભગવતપ્રસાદ એની દરેક હીનચાલ નીરખતો અને એના અગોમાથી ઝરતુ લાવણ્ય આપો વડે પીતો હોય તેમ એક પન પણ દૃષ્ટિ એના પરથી ખસેડતો નહોતો એની મોહવશતાનું માપ એને ન ક્ષેત્રી દેખાતી શ્રીમતીએ દૂર રહ્યા રહ્યા ક્યારનુંએ કાઢ્યું હતું.

આખ પલકારે કરે તેટલામા મોહકનાના અવતાર સરખી રિમત કરતી તે ભગવતપ્રસાદ પામે આનીને ઉભી રહી એના અગની સુગંધ અને પ્રકાશમા સહસ્રધા ઉત્તમ લાગતી કાંતિથી ભગવતપ્રસાદ છેક પરવશ બન્યો. અત્યંત મૂઢુ અવાળે તેણે પુછ્યું “કેમ તમારા પત્ની નથી આવ્યા?”

કેટલાએ દિવસથી જે પળનું ધ્યાન ધર્મ હતું તે પળ રખેને જતી રહે એ બીજા ભાન ભુલેલા ભગવતપ્રસાદે એના શબ્દો સાભળ્યા નહોતે સાભળ્યા હોય તો સમજ્યો નહોતો એના જીવનું તે વખતે કેનાણું નહતું સમય અને સ્થળ વીસરી તેણે શ્રીમતીનો હાથ પકડયો.

“શ્રીમતી!” ભગવાન પુણ્યધનના પ્રહારથી તેનો અવાજ ધ્રુજતો હતો.

“ગાડા થયા છો?” ક્રોધ દબાવી હાથ ખેંચી લેતા અને ગ્રાહ્યે જોયું તો નથી એ બીજા એપાસ નજર ફેરવતા શ્રીમતીએ કહ્યું તે જવાને માટે પાછી ફરી.

“શ્રીમતી! એક મીનીટ ઉભા રહો” ગાડા જેવો ભગવતપ્રસાદ બેસતો સહજાયો. “મારું જીવન અને મગજ હવે તમારા હાથમા છે શ્રીમતી! શ્રીમતી!” અત્યંત આતુર અવાજે તે કરગર્યો “એક વાત કહેવા આવો છું.

સાભળશો?”

અતિ તુરંત લાગતા આ માનવ કોટરને પગ તળે કચરી નાખવાનું શ્રીમતીને મન થયું પણ યશોધરાની મૂર્તિ તેની આખ આગળ આવીને ઉભી જતા ભગવતપ્રસાદના આ કનખત ના ગાડપણથી તે કટાણીને બોલી ‘આ નાટક નથી શું કહેો છો?’ તેણે કડકાવથી કહ્યું.

‘શ્રીમતી! મારો સમાર આવે બાળીને હું આવ્યો છું તારી દર્પામા મારી પત્ની મને મુકીને જતી રહી છે’ તમેનું તુ ડરતા તેણે કહ્યું ‘હવે તો તુ દયા કર!’

એક વિપલ શ્રીમતીને સમજ પડી નહોતો કપાલ પર કરચલીઓ પાડી આપો ફાડી તે જોઈ રહી પણ બીજાજ ક્ષણે યશોધરા ભગવતપ્રસાદને છોડીને નાસી ગઈ એ વાત એના મગજમા સ્પષ્ટ થઈ એના મગજની શુચવણ, દીનગીર્ગી જતા રહ્યા પોતે સીધી રીતે કે ક્યાં વગર આ ધાર્યું પશ્ચિમ આવ્યું તેથી તેનો આનંદ માયો નહોતો ‘બધી વાનગીના તૃપ્ત થઈ હોય તેમ તેની પહોળી થએલી આખો અમાનુષીરિતે નાચી આના વદન પર અટ્ટહાસ્ય સ્પુર્તું ‘મૂર્ખા! બાયલા! એજ દાવનો છે તુ’ તેની મિજબથી ઉન્મત દૃષ્ટિ મા અપૂર્વ આત્મસંતોષનો સહાર ભર્યો હતો. “શ્રીમતી જોઈએ છે? સાત લવ તો શું પણ સાતસો લવ તપ કરે તો પણ શ્રીમતી નથી મળવાની” શુભામને વધની શિક્ષા ફરમાવે તેટલા તોરથી શ્રીમતીએ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા અને દમામમા પીક ફેરવી.

અત્યંત નીરાશાને પરિણામે આવતી ધૃષ્ટતાથી ભગવતપ્રસાદ પણ ભુલ્યો મ્થન કાલના બધનો એ વીસરી ગયો. શ્રીમતી એક ડગલુ ભરે તે પહેલા ઝડપથી તેનું બાવડું એણે મજબુત પકડ્યું તેની આખમાથી અગારા ખર્ચા.

‘ મરકરી ? મારે! સંસાર ધુળમાં મેળવીને હવે મરકરી કરે છે ! જવાળ આપ ! આ પળે તું મારી યવાની કથુલાત આપ નહીં તો તારું ખુન કરીશ.’ ઘણા દિવસની રોગિષ્ઠ મનોદશાને અંતે અત્યારે નેનામાં ગાંડપણજ આપ્યું હતુ.

એક કાણુવાર શ્રીગતીની આંખો ભયથી ત્રાસી. મદદ માંગતી હોય તેમ ખાંકમાં ચોતરફ તેણે જોયું. ખીજજ કાણુ ઝાડની પામે આવી હોભા વિમળાપ્રસાદ પર તેની આંખો ફરી અને તેના વદન પરથી ભય હીડી ગયો અને તેને સટે હલનાઇ અને મનનક પ્રસરી રહ્યાં. “ વિમળ ! આ ગાંડાના હાથમાંથી મને છોડવ. બાઇ નોતરાવગર ધુસી જવાનું શૌર્ય જતાવી મારે! પ્રેમ યાત્રવાનો અહલુત પ્રયોગ કરે છે.”

વિમળાપ્રસાદ એક અક્ષર બોલ્યા વગર આગળ આવ્યો નેની સાથે જે અનુચરો હતા તેણે આત્મ-દર્શક અંધે કહ્યું: “આ ગાંડાને બહાર મુકી આવો.”

ભગવતપ્રસાદ શુ થયું તે વિચારે કે એક શબ્દ બોલે તે પહેલા જાને અનુચરોએ તેને ખારણા બહાર કાઢ્યો.

x

x

x

ભગવતપ્રસાદને બાન આપ્યું સારે તેણે પોતાના સુવાના ઓરડામાં પયારી પર તરફડતો પડેલો પોતાને જોયો. અધારા ખંડનું શમશમાકાર વાતાવરણ તિરસ્કારથી ભયું હતું અને યુગળાવતા તિરસ્કારમાંથી જે સ્ત્રીઓની આંખો એને દેખાતી. જે આંખો ગર્વભર્યા તિરસ્કારથી તેને ડામતી—જે આંખો દયામણાપણાથી—બીના તિરસ્કારથી તેને હપકો દેતી.

એકદમ તે ગાંડા જેવો ઉઠ્યો ને દીવો કપેાં. ધડીઆળમાં સાડાનવ વાગ્યા હતા...શુકલનીય પહોચવા અંકલેશ્વર જવાની છેલ્લી ગાડી પોણા દશેક વાગે ગ્રાંટરોડથી જતી હતી.....

ધરનો : ખેવળ રામોશી ભેયો જોઇ રહ્યો ટોપી વગરના શેઠ ધરમાંથી બહાર નીકળી ધરમાંથી ધસી આવના તેણે જોયા. તે જતી ટેલીમા કુઘા ને ટેલી ઝપાટાભેર ચાલી ગઇ. ભૈયાછ કયાં સુધી જોઇ રહ્યા. કાલે શેઠાણી—આજે શેઠ: આ ધરને શુ થયું હતુ ? તેણે ઓટલા પર ફાનસ આગળ પડેલા રામાયણ તરફ દૂરતાં મોતવા માંડ્યું.

—તુવસી આ સંસારમે જાન બાતકે લોક...

હજી વખત છે

ઈન્કમટેક્ષ ગયાવવા માટે મળો.

પ્રાણુલાલ અમૃતલાલ વૈદ્યની કું.

ઈન્કમટેક્ષના અનુભવી.

પીકેટ રોડ, સ્પેશ કોલ કોલેજની સામે, ધરમશી બીલીંગ, મુબાઇ ૨

કસોટી

-૦-

[અનુક્રમ ૫૪ ૪૩૮ થી]

એ હમણા હમણાથી 'સુરેશભાઈ'નું કહેતી. ઉગતા સ્વતંત્રનો એ એક ફરિયાદ હતો.

સુરેશે ઉંચું નેચું અને અંગનયો હોય તેમ પાછું નીચી નજર કાઢી. "મને શી ખબર પડે?"

"તેર રૂપીઆ! મને મરાં સામુએ આપ્યા. હું હવે એનું શું શું કરીશ તે ખબર છે?" તેની આંખો હસી અને નેરથી શરીર હલાવી તેણે લટકો કર્યો! પણ એટલામાં વિનોદ અને રવિ વાન સાંભળતા હતા તે અચ્છી પહોંચ્યા. "કયલી! અમને એમાંથી કે આપશે કે?"

ઉપાએ અંશુદો બતાવ્યો અને હસી. વિનોદ ગુસ્સે યદ્ય બોલ્યો. "નેઈ મોટી પૈસાવાળી યદ્ય છે તે. બાને પૈસા મુકવા આપ્યા કે નહીં?"

પણ એટલામાં સુનંદાનો ગુસ્સે યદ્યેલો ધાંટો મેડીએથી સંભળાયો. "વિતુ! રવિ! સુરેશ! હા! આમ આવો તીલ્લેરીની ઓરડીમાં આજે કોણ ગયું હતું? દસ રૂપીઆની નોટ ગોખલામાં મુકી હતી તે નથી." સૌ છોકરાંઓ સડક યદ્ય ગયાં અને એકબીજાની સામે નેચું. વિનોદે રવિને આંખ મારી. સુરેશ શીયાલીયા યદ્ય ગયો. હા તો ઉપર ગઈજ નહોતી એટલે એણે કડકાઈથી આમ તેમ નેચું.

સુનંદા છોકરાંઓની વાટ નેવાને બદલે ધન્ય ધન્ય દાદર કિતરી. એણે સખતાઈથી દરેકની સામે નેચું. "ખરું બોલો, નહીં તો આજે બધાંના દાડકાં રંગાઈ ગયાં સમજજો."

વિનોદ જરા હોમતથી આગળ આવ્યો "આ! સુરેશ સવારનો ઉપર બેઠો હતો. અને હું ને રવિ ઉપર ગયા ત્યારે તીલ્લેરીની ઓરડી આગળ ઉત્તો હતો. કેમ બે રવિ! ખરી વાત કેની!", તેણે રવિની સામે નેઈ ધસારત કરી.

રવિ વિનોદનોજ એનો હતો. "હા બા, ખરી વાત છે. અને અમે પુછ્યું ત્યારે અમનેજ ધમકાવવા મંડી પડ્યો."

સુરેશ એક બે પણ તો શું થાય છે તે સમજ્યો પણ નહીં. પણ આત્મરક્ષણની સ્વાભાવિક પ્રેરણાથી તે બોલી ઉઠ્યો : "તમે બંને અંદર લદાલદી કરતા હતા તૈ નહીં?" તે સુનંદા તરફ ફર્યો. "કાણી! હું તો ઓરડીમાં ગયોએ નથી. વિનોદ ને રવિ એકબીજાને વળગીને જમીન પર આબોટતા હતા તે મેં જાણ્યા આગળથીજ નેએનું."

"ને જુદો! ઓરડીમાં અમે હતા કે તું હતો?" રવિએ નિર્ભય રીતે ખોટું બોલવા માંડ્યું. વિનોદની સાક્ષીની એને ખાતરી હતી અને કથાએ સાક્ષી પુરાવા વગર બે જણની સામે એકલા સુરેશનું કોણ માનવાનું હતું?

સુરેશ એક પણ સડક યદ્ય ગયો. આ જુદાની સામે એને શું બોલવું તેએ સુઝ્યું નહીં. એની આંખમાં આંસુ આવ્યાં. "કાણી! તદ્દન ખોટી વાત છે. હું ઓરડીમાં ગયોજ નથી." અમલે તેની આંખો ઉપાના ઉપર કરી.

"બા! એ તો વિનોદ રવિનાંજ કારસ્તાન. સુરેશ એનું કરે નહીં." હા અલાર સુધી મુગી મુગી સાંભળતી હતી તેણે એકદમ પોતાનો મત આપ્યો. "કહી દો ખરું" તેણે મોટી મોટી આંખો વિનોદ રવિ ઉપર કાઢી. "નહીં તો બાપા આવશે એટલીજ તમારી વાર છે."

"ધરડી ડોસીમા. ને મોટી સુરેશનો પક્ષ લઈ લદવા આવી છે તે. બા! આ ઉપરની કે કહે. આમ અમારું ખોટું નામ દેશે તો હું એને કૂંક કરી બેસીશ. હા વળી, હું નહીં જાણું" વિનોદે હા સામે ડોળા કડકાવ્યા.

છોકરાંઓની તકરારમાં સુનંદા જરાવાર મુળ વાન સુધી હતી તેણે એકદમ મોટેથી કહ્યું :

“માની દો જેણે લીધી હોય તે, નહીંતો એકે એકને બાધીને ફટકાવવા પડશે આજ તો દસતી ચોરી કરી અને કાલ તો ધરમાથી ગમે તે લઇ જશે” તેણે વારાફરતી બધાની સામે જોયું વિનોદ ને રવિ નિર્દોષતાને ખોટા ખોટા ગેગ કરી ઉભા હતા.

“બા! અમે નથી લીધી તારા સમ અમે લીધી હોય તો અમને ક્ષમિત્વવાનું પાપ બેમે” બંને જણે આમટા પોતાની નિર્દોષતા પુરવાર કરવા માંડી.

સુરેશ કે મોતંગો નહીં એને બોલવાનું કે સુચયુજ નહીં એના ભૈને એને સુનદાની આખમા અપરાધી કેરવવા માડ્યો. સાધારણ રીતે પોતાના ડોકરા કરતા પારકા ડોકરા પર સંદેહાધી વહેમ જાય છે.

તે આખો દિનમ ધરમા દસ રૂપીઆની નોટની જોળજોળા થઇ રહી વિનોદ રમિ તેની શોધમા આખુ ઘર ઓચળાચળ કરતા દેખાતા હતા સુરેશ તે શોધનાને જરા પણ પ્રયત્ન કર્યા વગર એક જુણામા નંચુ માથુ કરી મેમી રહ્યો હતો. “બા એના મનમા કુતરા દરેક છુટ્ટાઓ પ્રમાણે ઘડીમા દરેકને તે પ્રમાણે શોધ કરવા પ્રેરતી અને ઘડીમા બેસી રહેતી દેખાતી સુનદા વાગવાન દરેકને ધમકાવતી, પણ એના મનમા ધીરેધીરે કે નિશ્ચય થતો જતો હતો.

સાચો ઝીણુભાઇ ઘેર આ યા આવતાને વાગ એમને ધરમા બંનેના અસાધારણ બનાવની ખબર પડી ખગ કે ખોટા પુરાવાની ગેરહાજરી મા બધો નક સુરેશ પર પડ્યો.

સુનદા ધીરે રહીને બેગસહી રીતે કહેતી સભગાઇ “ના બા, મારા ધરમા આજુ નહીં આલે પાગડાં ડોકરા ખાય તે પોસાય પણ ધરમા ચોરીઓ થાય તે ના પોસાય આપણે ગાંધના ઉપર ચોરી નાખતા નથી પણ મારે

હવે સુરેશને અહીં રાખવો નથી કહેશે કે તમેજ મારા ડોકરાને બગાડ્યો એને તમે તમારે કાને સમારની ગાડીએ જઇ મુકી આવો.”

ગૃહિણીના આ હેવટના સુકાદાની આમે પ્રાઇની બોલવાની લીમત ન હતી ઝીણુભાઇને સુનદાની આ વાત યોગ્ય લાગી વિનોદ રમિ સોની નજર સુકારી એક ખીમ્મની આમે જોઇ જરા હસ્યા ઉપા અમ્મયખીથી અને દયાથી સુનદા અને સુરેશ સામે વારાફરતી જોઇ ગઈ સુરેશ જરાવાર મુગો બાધા જેવો ઉભો રહ્યો પણ પછી એકદમ મોટા હુસ્કા ભરતો ભરતો રડી પડ્યો. *

“કાકા! ભાઇ સાબ! મને આગલો વખત રાખો મે ચોરી નથી કરી દેવભાઇના મોગલ જો મે કરી હોય તો કાકા! તમારે પગે પકુ” તે ઝીણુભાઇના પગ આગળ નીચો નમ્યો. “બાબા જાણશે તે શુ કહેશે?” સુરેશથી કંઈ ખાઇ ખાઇને રડી દેવાયુ એની આખમા અને નાકમાથી નીકળતા પાણીને તેણે ધોતીઆનડે ગુછના માડ્યા પણ તેની અવિરત ધાર તેના બધા પ્રયત્નને નિષ્ફળ કરી રહી.

વારું, જા મો ધોઇ નાખ, જોઇશુ’ ઝીણુભાઇએ આજ્ઞા કરી મકાની આજ્ઞા થતા ઉપરા ઉપરી આવતા હીબમને રોકવા નિષ્ફળ પ્રયત્ન કરતો સુરેશ સફાળો ઉરી પાલીઆગની ઓઢી તરફ વળ્યો. દયાથી મારતી હા તેની પાછળ ગઇ ગોળીમાથી પાણીનું પનાલુ બરી આપતા આપના તે ધીરેથી જોલી “સુરેશભાઇ! તે ચોરી નથી કરી એમ હુ માનુ છુ હા એ તો પેના વિનોદ રવિનુજ કામ” તેણે ખાત્રીપૂર્વક “આર્યુ” હીનકા ભરતા સુરેગે શોડા વધારે હીનકા ખાધા અને તેણે આપેના પાણીમાથી એક છુટ્ટો મદા ગરુનને પીધો વધેના પાણીથી મોઢુ ધોવાના

તેના પ્રયત્નો નવા અશ્રુઓનો અવિરત પ્રવાહ નકામા કરી રહ્યો.

૪

પરોઢના ત્રણેક વાગતાનો સુમાર થયો હતો. પાછલી રાતનો ચન્દ્રમા સુનેલા શહેરની શેરીઓમાં અમી ઢોળી રહ્યો હતો. તારાઓ નહીં ઓછા, નહીં આછા એવા ચમકતા હતા.

રાગભાગ સુનો હતો પણ કેટલાક ઘરોની બહાર લોકો ખાટલા ઢાળી સુતેલા હતા. નાટક જોષ આવનાર કોઇક છુટા કે એચારના ટોળામાં જનારના મુખમાંથી નીકળતી ગાયનની લોટી ઓ કે એવાજ કોઇ લહેરીઓથી ભરાએલી ળિગરામની ગાડીનો ટપટપ થતો અવાજ શહેરના શાંત સુના રસ્તાની નિઃશબ્દતાનો થોડીચાર ભંગ કરતો. ચંદ્રિકા ચીરી દૂર દૂર સુધી આછો આછો થતો એ અવાજ છેવટે સૃષ્ટિના મૌનમાં ભળી જતો હોય તેમ અદરય થતો.

આસ્તોડીઆના રસ્તા પરથી ચૌદ પંદર વર્ષનો એક બાલક કાંકરીઆની દિશા તરફ જતો હતો. એનું માથું ઉઘાડું હતું. શરીર ઉપર ટાટ ન હતો. જોડા પિનાના પગનો નહોતો જેવો અવાજ ભૂમિ પર થતો. એના ધારી કાઢેલા માથાની ઉપર છુટી મુકેલી નાનીશી શિખા પવનમાં ફરફરતી.

એની ગતિમાં વેગ નહોતો. રસ્તાના ફાનસ પામેથી જોનારને એના ડોળા બહાવરા લાગે એવા હતા થાકી ગયો હોય, રસ્તો ખુટતો ન હોય, ભય પામતો હોય તેમ તેના અંગમાં શિથિલતા હતી છતાં કોઇક નિશ્ચયથી તે ધસડાનો હોય એમ લાગતું.

રસ્તામાં કોઇ તેને મળ્યું નહોતું કે કોઇએ

તેને અટકાવ્યો નહોતો. એક એ વાર ખીકથી મુઠીઓ વાળીને તે દોડ્યો પણ ખરો. તે કાંકરીઆ પાસે આવી પહોંચ્યો ત્યારે શીકો પડ્યો ચંદ્રમા સવારના ચાર ક્યારના વાગી ગયા હશે એમ સુચવતો હતો.

તળાવની પાળે આવી તે જરાક ખેડો. તેના અંગ અને આત્મા બંનેને થાક લાગ્યો હતો આ પળે કોઇ હેતાળ માણસ મળ્યું હોત તો તેના હાથમાં તે ઉડી જાય એવી તેની સ્થિતિ થઇ રહી હતી.

જરાવારે તે ઉઠ્યો, ઘેર જવાની હવે તેને આશા ન હતી માત્ર પિતા દૂર હતાં, કાકાનું ઘર છોડી તે નારી આવ્યો હતો. ચોરની છાપ લઇને બેમાંથી એકે રથળે પાછા જવાની કે રહેવાની તેની હોમત ચાલી ન હતી.

તે છેક પાળ ઉતરી પાણીની કીનારી પામી આવી પહોંચ્યો એક પક્ષમાં તે પાણીની સપાટી પર કુબ્જાં ખાતો હતો. પણ કીનારા આગળની વડવાઇમાંથી અંગારા જેવી બે આંખો ચમકી. એક ચીપીઆવાળા બાવાની ભયંકર મૂર્તિએ પાછળથી આવી બાલકના ખમા પર તેનો લોખંડ જેવો મજબુત પળે મુક્યો; ચીસ મારી બાલકે માર્યું વળી જોડું અને એના જઇ તે બાવાના હાથમાં પડ્યો.

x

x

x

ચીપીઆવાળા બાવાઓનું એક ટોળું એક ચૌદ પંદર વર્ષના બોકરાને ઉપાડી સરખેજના રસ્તેથી જતું હતું એવી અજવા અમદાવાદ શહેરમાં ઉડી રહી મુરેશને ગોધવાના બધા પ્રયત્નો આ વાત સાંભળ્યા પછી ઝીણુસાઇએ છોડી દીધા. દેવબાઇને કાગળ લખ્યો તેમાં ચોરી વીગે ૬ ઉદ્દેશ નહોતો.

[આ વાર્તાનો વિશેષ બહુ આગળ અંકમાં : આ વાર્તાનું ત્રીજું પ્રકરણ રા. મુનિદ્વાર બદ લખ્યો.]

સ્વમદ્રષ્ટા

—૦—

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૫૦૧ થી]

શીરોજશાહ પણ આ બાબતમાં મક્કમ હતા. કોંગ્રેસ હુમે સ્થાપી, તેના જેવાએ પોતી એનું ધ્યેય ક્ષીટીક સામ્રાજ્યમાં સ્વતંત્ર સ્થાન, એની પદ્ધતિ કાયદેમર, રાજ્યવ્યવસ્થાત્મક ચળ વળ, એની પ્રેરણા ઇંગ્લાંડના સ્વાતંત્ર્યપ્રેમી નરો; એનું મુખ્ય શસ્ત્ર સ્વાતંત્ર્યપ્રેમી આગ્લપ્રજામાં રહેલી ન્યાયવૃત્તિ જે બોયકોટની આખી ચળવળ કોંગ્રેસ સીકાએ તો એ બધાનું શું ? ને એ બધા ન્યાય તો પછી કોંગ્રેસ ન હોય તોએ શું ?

સર શીરોજશાહ ડો ધોપ, સુરેદ્રનાથ, ગોખલે, વારછા, માલવીયા-આ બધા આ પર સર્વાનુમત હતા એમનાં મગજમાં વ્યવહારિકતા પ્રધાન પહે હતી જે ન સધાય તે ન ઇચ્છતું એ એમનું મૂત્ર હતું તેમના કેટલાકે કાઉન્સિલોમાં જઈ વ્યવહારિકતાનો વિષય સાધ્યો હતો બધાએ હુમ અને પ્રેરણાથી ચરફાઈ ને નેની-સન જેવાના સ્વાતંત્ર્યપ્રેમની મદદ મેળવી હતી

એમાના ધણાએ કોંગ્રેસ વિનાનું, અહેરછાન વિનાનું, અધકારમય, વિલક્ષ, ને નિર્માય હોઈ જોયું હતું, હોંદમાં રાષ્ટ્રીય એકતા છે નહીં, ને થરી અહેત નવી તે એ જોઈ શકતા હતા, હોંદી આગિયમાં કતવ્યલતા ને ચીવટાઈ જોઈએ તેવા છે નહીં એ અનુભવથી તે જાણતા હતા; અને વિશ્વવંધી, અરાદમી સદીની અધાણીની પુન સ્થાપના કરવાથી ને ત્રામતા હતા ક્ષીટીક સામ્રાજ્ય વિના જયવારો નથી આ તેમનો ચોક્કસ સિદ્ધાંત હતો

“જગમોહનલાલ ! પેલી તમારી Convention ની યોજના લાવો” શીરોજશાહે કહ્યું

“હું નહોતો કહેતો ?”

“હું હવે જોઈ શકું છું.”

મરકતીને બંગલે ડો ધોપને ઉતારે ચિંતા-તુર હોંદી મુત્સદ્દોઓ ચિંતાતુર થઈ બેસા હતા

તિલક મહારાજના હૃદયમાં અન્ય શ્રદ્ધા ને શક્તિનો સચાર થયો હતો. તેને તો એકજ દષ્ટિચિંતુ હતું. પેશ્વા પામેથી રાજ્ય લંનાર ક્ષીટીશોનો વિરોધ. બોયકોટ થશે કે કેમ, ને થશે તો વિશ્વવંધી થશે કે કેમ તેનો એ વિચાર કરતા નહીં ઠરાવોથી અગેજ સામ્રાજ્ય જશે કે કેમ એ ઠરાવો પહેલા શા માટે ચિચારવું ? કોઈ પણ ઠરાવ, કોઈ પણ હીલચાલથી વધારે અગતોય થાય એ સીકારવા જેવાં, -એમાં પુછવાનું હોય ? પ્રસંગ સરખાય તે લાલ લેવા માટે

અહેરછાનમાં શીરોજશાહ ને ગેખલેના હાથ નીચે રહી તે કટાણી ચલા હતા રાનાડે -પુનાના પ્રાંત અંપ્રદાયનો સ્થાપક-તેના તરફ ઇગડી નજર રાખતા એ સંપ્રદાયના મહાશુર શીરોજશાહ ને ગોખલે એ અંપ્રદાય જમીનહોંત થાય એ પોતાનું, પોતાના સંપ્રદાયનું જીવન ધ્યેય હતું તે ધ્યેય સાધવાનો પ્રસંગ મુરતમાં આવી પહોંચ્યો હતો શા માટે તેનો ઉપયોગ ન કરવો ?

એમની આગલી રાતની અશ્રદ્ધા ને ગભરાટ જતા રહ્યા. ‘બોયકોટ’ એટલે ‘બોયકોટ’; એ તો શ્વાસ ને પ્રાણ એ કણન ન હોય તો જરૂર બીજા પ્રમુખની દરખાસ્ત તે મુકવાનાજ. અમે તોફાન નહીં કરવાના તોફાન માટે અમે દીગડીર છીએ. પણ ‘વાયસાટ મહાજન વાયસાટ’ તિલક મહારાજને અગતતાથી સન ઉચ્ચાય

જ્ઞાન, નમ્ર, ધીજવાન અગવિંદ બાણ મુઝે મોટે જોઈ ચલા જોની આખો અંજલે શ્ર-કૃષ્ણને જોવાજ કરતી રાય તેવી ધ્યાનગ્રંદેખાની એને અકળામણ નહોતું, એને અશ્રદ્ધા નહોતી

એ તો એક જ દર્શન હોના-અર્થ, અદ્વિતીય, બારતગણ્ય તે એક જ પદ્ધતિમા માનતા-નિષ્પાદ કર્મ તે એક જ શસ્ત્રમા માનતા-મોયપ્રાટ-અધિકાર એ સર્વવ્યાપી ગદ્ગદારથી અગ્રેષ્ઠ સામ્રાજ્ય ધુળનવાની તેને એક મહત્તાકાક્ષા હતી નિમલતા તેને ક્યાય પણ દેખાતી નહીં વ્યવહારિકતાનું નામ સાલગી તે હસતા મુસ્તદી પણ એ તેને મને યેનછા હર્ન, ગત્યવગથ્યા એ તેને મન પરપોગે હતો આત્માના ઓજસ માજ ગણ્ટો પ્રગટે છે-એ જ તેને મન વ્યવહારિકતા ને મુસ્તદીપણુ એ તો એના બે ચમ્ર શદે એમ હતું નહીં

ભાગ્યશાળી દેશ હોત તો ધીર ગભીર મુસ્તદીપણુ, પ્રસંગપ્રેમી ઉરનાદી ને રાષ્ટ્ર નિધાયકની દૃષ્ટિ નણુનો સુયોગ ધસત, વ્યવહાર દેરા એકલા મુસ્તદીપણુને માન્ય રાખત પ્રજ્ઞિમય ધના કચ્છનો દેશ પ્રસંગપ્રેમી ઉરનાદી નો અકાર કરત, મનત્ર યનાને તનસનો દેશ આર્ષદૃષ્ટિ સ્વીકારત મુસ્તમા હોંદરાશ્વ શુ હનો ? સુશન અને તેના મિત્રો તો નિબંધની નીશામા ચક્રચુર બની ગયા તેમણે સમાધાન નોડી પાડ્યુ હતુ, કેમિસ પામે તોફાન કરાવ્યુ હતુ, નેતાઓ પામે હતિદાસ ધડા થો હનો

તે દહાડે સુરત રહેગમા ઉકળતા દેગડાની માફક ચોક ખ મદી રહ્યુ શુ થયુ ? શુ થયો ? જહાનપક્ષમા જોગ આ યુ મનાનપક્ષમા ચિતાનો પાર નહનો સુરતી લહેરીઓ બોલના વાગ્યા 'સા . મીનાછની માફક નુત લુટરા આઈના છે ?' હવે શુ કરુ ? સંભાવન કેમ થાય ? કારે શુ થયો ? કાણુ વચમા પડે ? અદેગા ખોન્યા, વિહિઓ થક, સુચનાઓ અપાધ આપણે રુ કરીએ બીએ ? દેલનું શુ થયો ? કેમિસના ગોરવનુ શુ ? કેમિસના દુશ્મનો હશે તો ? તેમનુ ચઢી વાગશે તો ? સ્વદેશભક્તિ

સામા ? અમાધાનીમા કે ઉદ્ધતાઈમા ? માગ પડી પણુ કે થયુ નહો

ગોખરે ન્યાયી, નિદાન, નાત દે ન કરી શકે ? કાણુ વચમા પડે ? કાણુ મનાવે ? કાણુ માને ?

તિવડ નિયન હના મોયપ્રાટ હગરમા ગહેના હો, નહો નો પ્રમુખના દરાને સુધારો લાનીન અમે તોફાન ટ્યુ નથી ને કગવનુ એ નથી પણુ દેવદોહ થાય કેમ ?

૪

ગળ મીની સવારે પણુ બધાના મન હોંગે ભર્યા, અનિશ્ચિત હના, છતા આજે બધુ રાત રીતે પનાર થયે એમ લાગતુ હતુ

સ્વચંદ્રેશ્વર દેવાનથી કામ કરતા, ડેનીગેટો ચિતાથી એક વ યાની વાટ નેતા, નેતાઓના છન ડ્યાગ હના શુ મનગે હનો તે પણુ નણુ ગણુતા નહોતા, સુ થયાનુ હતુ તે પણુ ભાગ્યે જ કાંઈ કાંઈ શમ્તુ અરાગ્યના ભયાનક ધેગ વાદગી માફક-કેમિસ પગ છના ગહી

આગલા દહાડાની માફક બરા આની ગોરનારા લાગ્યા આજે તોફાન નો નથી જ કરુ અને નથી થવા દેતુ એ રુન અમદ્ય બધાના મુખ પર દેખાતો હનો

નનારે સુદર્શન ને તેના મિત્રોએ નિચાર કયો આજે શુ ? 'શુ શુ ? શ્રીજગશાહી કોરેસ ચાલે શુ ? મનાનીઓ સુધરે નહો તો મરે નાન્યુઆઈએ ધણુ જ ઉત્નાદથી મહુ ગધ કાનની પાણીપત એણે છની હતી એમ તેને લાગતુ હતુ

નેતાઓ અ બા, ને નેતાઓ જયપોરોથી વધાન્યા કાલ દત્તાએ આજના જયપોરમા કિન્નાદ વધારે હનો 'ગિવા' મહાજની જય' બહુ થોડી બેનાતી અવાના કિન્નોએ

સૂર્યના કિરણો સાથે સયોગ સાધી મહાપ્રભાં પ્રગટનતા આણી

અને છતાં બધાના મન હંચા હતા કે યજ્ઞે ? શુ યજ્ઞે ? પ્રમુખ આબ્યા ને જયધોષની પરંપરાની હદ રહી નહીં કાવ કરતા પણ આબે આપકારમા હૃદયની લક્ષિત હતી નેતાઓ ગોઠ વાંધ ગયા સંગીત શરુ થયું

તિનક મહારાજે સુદર્શનને બોલાવી એક ચીટી સત્કાર મહત્વના પ્રમુખ માલવીને આપવા નુ કહ્યું ચીટી લેતા સુદર્શનનું હૈયુ ડુદી ઉઠ્યુ એ ચીટીમા મેઝેસ ઉરાડવાની જયગરી હતી તેણે જઈ માલવીને આપી થયરતે હાથે ને શીઝે હોરે તેણે ને સર શીરોજશાહને બતાવી સર શીરોજશાહે લખને ગોખ્યેને બતાવી

સુદ્રેજાણુ પાછા ટેમલ પર ચઢ્યા ને બોલના લાગ્યા લોગેએ તેને સાલજ્યા જેમ તોફાને ચઢેલા સાપને મોરલી નચવે તેમ તેનું વાન્પાટન ધીમેધીમે, સાવચેતીથી કોઝિસને ડોલાવી રહ્યું થોડુક હાસ્ય થોડીક તાળીઓ થના લાગી શાંતિ બધે પ્રસરી રહી ને જ્યારે તેણે ભાષણુ પુરુ કયુ લાગે સભાએ તેને તાળી ઓથી મતકાર્યા તે હસ્યા, આખરે મલમ વશ થઈ ખરી

મેલીલાન નેહર અનુમોદન આપવા ઉભા થયા-થોડાક શબ્દોમા, ને મીડે અવાજે

તે પુરા થના માનની ઉભા થયા ને ડો બોલને પ્રમુખસ્થાન લેવા કહ્યું—ને તિલક મહાગજ ખુરશી પડ્યી હતી, યાસ પીઠ પર ગયા અગેઅગ ધુજતા, પાધડી ને દોપટાને ફોલથી સાચવતા ડાબી આખ ને હોહની ચચગનાથી માનસિક અસરચતા દાખનતા તે આગળ ગયા

જે અચ નરસે રોકવા આનરા પણ સુદર્શન ને મોહન પાર મે તેમને આધ કર્યા

પલનારમા શાંતિ પ્રસરી રહી દરેક આંખ વ્યાસપીઠ પર વચ્ચે આની ઉભેલા તિલક પ ઠરી રહી દૈક થતુ હલુ મરણુ ને જીવનની આણી પર વાત આવી હતી જે પમ માટે દેવ ને દાનવોએ અવતાર લીધા હતા તે પન તો નહીં ?

માલવીનો અનાજ બેગી ગયો “શુ છે ?” તેણે ન સહળાય એવે અનાજે પુછ્યું પ્રમુખ સિદ્ધાસને અડધા બેઠેલા ડા થોપ નિશકુની માફક અજર ઉભા

“મે નોનીસ આપી છે મારે સભા મુન તવી રાખવાનો ઠગવ લાવવો છે મારે અધિમા છે” ખબાનો દોપટો ફેક પર લાવી, નીચેને છોડો ખલા પર નાખતા તિલકે કહ્યું

‘તમે ન કહી શકો તમે out of order (ક્રમ મિરફ) છો’

“મારે પ્રમુખની ચુટણીને મુધારો લાનવો છે” તિલકે કહ્યું, “તમે પ્રમુખ નથી”

‘હુ છુ તમે ક્રમ મિરફ છો’ ડા રોપ ખુરશી પર બેગી જતા કહ્યું

તમે પ્રમુખ ચુટાયા નથી—”

—અને સભાએ ભયકા ગોગમોર આરબો દરે- જણુ ડયુ થઈ ગયુ જેનાથી બન્યુ તે ખુરશીએ ચઢ્યુ, જેનાથી બોનાયુ તે બનતે અવાજે બોલવા બેઠા મુરતીઓ કોધાવે મા તિલક સામે, દક્ષણીઓ કોધાવેશમા પ્રમુખ સામે, ત્રેક્ષકો કોધાવેશમા બધા સામે ગાજના માજ્યા

ડા થોપ ઉભા થયા, ટેમલ પર ચઢ્યા ઘટ વગાડને પ્રવચં સમયે કોઈ આત્મી ઉતા તેમ ઘટનાદ સહગાયો ન સહગાયો ને ખી ગયો

વ્યાસપીઠના મન્દિર સ્વમેરડે રોહ્યા એ તિલકે કાણુ—! Dostan with Dink! એ

એક જણ લાકડીઓ ઉગામી આવ્યા. પ્રમુખનેા હુકમ માનવો નોંધ્યો. “Down the platform.” કુદીને ગોખડે આવ્યા.—હાથ આડા કરી ઉભા રહ્યા: “ખરદાર.”

તિલકના જીવનની લઘ્ય પલ હતી. મૃત્યુના મોંમાં, ગાજતા, ઉછળતા માનવ સાગરના તરંગોની સામે—તેને સ્વચ્ચતા સાંપડી. ગવેલરી શાંતિથી તેણે તખીએત વાળી.

“Do your worst. I am here to move the amendment. And move it I—shall (થાય તે કરો. હું સુધારો મુકવા આવ્યો છું ને મુકીશજ)” તે બોલ્યા કર્યા.

અને સામેના માનવસાગરે માઝા મુકવા માંડી. ખુરશીઓ ગમ્મડી, દોરડાં તુટ્યાં, પાછળના આગળ આવ્યા; રસ્તાઓ ચીકાર થઇ ગયા. દબળ્યુંને મધ્યપ્રાંતના ડેલીગેટોનાં માથાં ફરી ગયાં. ‘શું’ તિલકને—તિલક મહારાજને—પુનાના કેસરીને ભારી નાખશે! ફાતી મગદુર છે! નારણલાલએ ગર્જના કરી, તેનું લોહી ઉઠળી આવ્યું. તિલક મહારાજ પર ધમકારો! “તારીતે—” કહી નારણલાલ નીચા વળ્યા—એક દક્ષણી નોડો લીધો—ને તાકીને માર્યો—શીરોજશહને. તે પડ્યો શીરોજશહ પર—સાર્થી ઉછળ્યો ને પડ્યો સુરેન્દ્રભાણુ પર.

પલવાર શં થયું તે સમગ્રયું નહોં બધાનાં હાત્તું ગગડી ગયાં. દબળુ ધર્યું એમ ધારી બધા ઉભા થઇ ગયા. ઉભા થયા એટલે સુરતી સ્વચ્ચમેવકો તેમને સહાય કરવા આવ્યા. તે દોડ્યા એટલે દબળીઓએ જાણ્યું કે તિલક મહારાજ મુવા.

‘શિવાજી મહારાજ કા જય’ બોલી નારણલાલએ પ્લેટફોર્મ પર કુદી તિલક મહારાજ પર લાકડી ધરી. દબળુ ને નાગપુર ચારે તરફથી પ્લેટફોર્મ પર ધર્યું; ને નાયકને બચાવવા બૂદ

કર્યો. મવાલ નેતા પાછલે બારણેથી નાહા. આખી સભા ગાજતી કુદતી આગળ ધસી આવી. જસેં માણસ ટેબલ પર ચઢ્યા...અને ભયંકર કડાકા સાથે ટેબલ તુડી...

નિઃશસ્ત્ર માણસો પલવાર શૂરવીર થયાં; ને ખુરશીઓ ને ડંડા ઉછળ્યા, વગ્યા, લાંગ્યા... દસ હજાર હોદીઓએ ખડકી પછી રાજ્ય પ્રશ્નોનાં પહેલી વાર શુરાતન દાખવ્યું.

પોલીસે હોલનો કખતો લીધો.

જણસો દક્ષણીઓએ લાકડીઓ ઉંચી ધરી જવાનો સુરક્ષિત માર્ગ રચ્યો; ને તિલક મહારાજ ‘તિલક મહારાજની જય’ ને ‘Down with Rash Behary Ghosh’ ના પોકારોની વધામણી ઝીલતા મંડપની બહાર પહોંચ્યા. નેતાઓ નેતૃત્વ વીસરી પાછળ તંબુઓમાં બેઠા. એમણે તો નક્કીજ માન્યું કે ઝડાલપણે જાણી નોંધ ડંડાખાજ શરૂ કરી

“શેમ! આ politics! (રાજકીય પ્રવૃત્તિ)” એકે કહ્યું.

“જાણે સુરત છુટવા બેગા થયા—” બીજાએ ઉમેર્યું.

‘You are unfit for anything (તમે બધા માટેના લાયક છે)’ ત્રીજાએ ચોક્કસ અભિપ્રાય આપ્યો.

સુરેન્દ્રભાણુ હાથમાં દક્ષણી ખાસકું લઇ આવ્યા ને માનભંગ બની શુરસામાં તેને બધા સમક્ષ ઉંચું કર્યું; “Reward for forty years of public service (ચાલીસ વર્ષની જાહેર સેવા માટે શીરપાવ!)” કહી તેણે ખાસકું ગળવામાં ધાલ્યું.

“અંગ્રેજો આપણે માટે શું ધારશે?” ગોખડેએ પુછ્યું.

અને ધીમેધીમે ફેંચ ગારડન ખાલી થવા લાગ્યો.

[આ રસિક વાર્તાનો વિશેષ જાગ આવતા અંકમાં]

પામી હતી આત્માવસ્થામાં એક ખાસ સ્નેહી
જક્ષ ઉપરથી પડીને તેની નજર સમીપ મરણ
પામ્યો હતો. ખીન્ન બે સ્નેહીઓ સાથે તે એક
વાગ હોડીમાં ગયો હતો. લા હોડી ઉંધી વળગાથી
પેવા બને સ્નેહીઓ ઉડા સાગરમાં અદ્રધ્ય
ચઢ ગયા હતા. દ્રઢ યુદ્ધમાં પણ અનેક સ્નેહીઓ
નેનાથી ઝખમી થયા હતા અને મરણ પામ્યા
હતા. વળી એક તાગેજ પ્રસંગ તેને ગાદ આપ્યો.
લડનમાં તે જોપેરા જોવા જતો હતો. લા એક
સુદર, યુવાન નૃત્ય કરનાર યુવતીની સાથા તે
હમેશ ધારી ધારીને જોતો હતો. એ દિવસ
સહસા તે યુવતીના વસ્ત્રો સળગી ઉડ્યા અને
જોજ ઉપરજ તે મરણ પામી પોલ આ બધું
માદ લાવીને ગાડા જેવો બની ગયો. પોતે ખુની
છે એવું તેને જ્ઞાન થવા લાગ્યું. એલીશીઆ
પહેલા કેવી તદુરસ્ત હતી, પોતાના પગિચા
પડીજ તેની તખીઅત લથડવા માડી એ નિચાર-
થી તેના સાગ શરીરમાં કપ છુટયો.

છતા એલીશીઆની એક ચીટી આવતા આ
બધા દુખ નિચાગે પોવતા હૃદયમાંથી અદ્રધ્ય
ચઢ ગયા જીવન પછુ મીડુ લાગ્યું અને તે
ત્વગથી એલીશીઆને લા ગયો. એલીશીઆએ
પ્રથમ તો રીસાએલ માશુકની માફક એને પ્રેમથી
ઠપકો આપ્યો અને પછી પોતાના બગીચામાં
તેને લઇ ગઇ.

“પોલ !” એલીશીઆ તેની સાથા પ્રેમથી
ઉછળતી આજોએ જોતી બોલી ‘ખરેખર
તમારો પ્રેમ જોડો થયો છે ? તમે શા માટે
પહેલાની માફક હસતા બોલતા નથી ? નહીં
એ વાર તમારી મીઠી આજોમાં મને સમાવી દો.”

પોલ પોતે અત્યાર સુધી એલીશીઆની
સામે જોતો નહતો. તેને પોતાની આજોના
નિયતો ડર હતો. પણ એલીશીઆની માગણી
તો તે અસીકાગ કરી શક્યો નહો તેણે

પોતાની મુશ્કેલીથી દયાવી રાખેલ પ્રેમને સ્વ-
તન્ત્રતા આપી ઉમળકાથી તેણે પોતાની હૃદય
રાણીનો કામળ હાથ લઇને છાતી સરસો ચાપીને
તેને સુખન અર્પા પછી-પછી તેણે પોતાની
દષ્ટિ એલીશીઆના મુખ મામે, તેની આજો
સામે માડી સડસા એલીશીઆના મુખ ઉપગના
આનંદ, તેજ, લાલી સર્વ અદ્રધ્ય ચઢ ગયા વદન
નિસ્તેજ ચઢ ગયું. છાતીમાં તેને તીવ્ર દુઃખ થયું.
પણ એલીશીઆએ આ બધું એ છુપાવવાનો યત્ન
કર્યો ઉવરસ આવી તે અટકાવવા મોઝે ઝમાલ
દાખ્યો અને તેણે મીડુ સ્મિત મ્યું અને કહ્યું.
“ચાલો, ચાલો, અગાશીમાં અહીં તો શરદી
જેવું લાગે છે.”

પણ ચતુર પોલ જાણી ગયો. ઝમાલ ઉપર
તેણે નક્કતા એકાદ બે મિડુઓ પણ જોયા.
પોતાની અધમતાનું તેને જ્ઞાન થયું. આવા સાગ
નો બદલો પોતે કેવો ભોગ આપે તો યક્ષિચિત
પણ મજે જોરા ખાલો તેને આવવા લાગ્યા.
અમચું બહાનું કાઢી તે ત્યાંથી થોડીવાનમાં
ચાલ્યો ગયો.

૬

પોલની દીનગીરી દૂર કરવાના પ્રયાસમાં
પોતે કેની નિબ્લ નીનડી તેનું જ્ઞાન થતા એલી
શીઆને પણ અનહદ દુઃખ થયું. પણ શું કરવું
તે તેને સુચ્યું નહીં એટલામાં કોમેડોરે કહ્યું:
“એલીશીઆ ! બેટા ! પોલની સાથેના વિવાહ
તુ તોડી નહીં શકે ?”

“કાકા, કાકા !” એલીશીઆ પોતાને
મોટામાં મોટું પાપ કરવાનું કોઈ કહેતું હોય તેમ
બોલી તેનું પવિત્ર હૃદય પોલને બદલે ટાઇ
અન્ય પુરુષનો નિચાર સરખો કરતા પણ
આઘાતથી તુડી જતું હતું. લમ તો હજુ યસના
હતા છતા તેવો પોતાના મનથી વરીજ સુકો
હતી “તમે શું બેલો છો ? હું શા માટે પોલને

તહાં ફેરવે ? શા માટે તેના નિર્દોષ જીવનમાં કાઠા રાખુ ? તેનો યુનોહ શો છે ? જુડી આંખનો વહેમ એજ કે જે બીજાને બધે નેપવસના લોકો ગમે નેમ માને, પણ હું તો એ કશુંક નહીજ હું ?

“પણ દીકરી—” કામોડોરે બોલવાનો યત્ન કર્યો

“કાઠા, એ બધી પચાતી જના દોને,” એવીશીઆ પોતાના સ્નેહથી પોતાના કાકાને વળગી પડીને બોલી “મને સાચું મોટેને, હવે તમે અમારા લક્ષ કરવારે જરૂરો ?”

“ગાડી રે ગાડી ! તું તારા ધરમ કાકાથી વીજાની પડવાને આટલી બધી આતુર છે ?” કાકાને પોતાની લાડખાથી છુટા પડવાના વિચાર માનથીજ આંખમાં આસુ આવ્યા

“ઓતારીની !” એવીશીઆ બોલી ઉઠી, “નીખુટા પડવાની વાતજ કપાથી આવી ? મેં અને પોયે તો નક્કા કર્યું છે કે અમે તમારી સાથેજ રહેવાના”

“તો તો પછી તું કહેશે ભારે તારા લગ્ન કરીશ” કામોડોરે કહ્યું

“જેમ બને તેમ જવદીથી, કાકા,” એવીશીઆ બોલી “પણ હવે આ જુડા નેપવસ મા માટે નથી રહેલું આયો આપણે આપણા ધંધામાં પાછા”

આમ વાત ચાલતી હતી ત્યાં કાઉંટ આવ્યો તેણે પાછું પુછી જોયું પણ વસ્તુસ્થિતિ જાણી એટલે તે દત્તાશ થઇ ગયો એવીશીઆ પ્રત્યે તેનો પ્રેમ પણ અદળક દત્તો પણ છતાં તેનું સરકારી હક્ક કોષ દલકો માર્ગ લેવાને નૈઆર નહોતું તેથી એણે ખિન્ન અને લગ્નહદયે કામોડોરને માત્ર એટલું કહ્યું “હું તેનો ભાઇ નથી, કોઇ અગો પણ નથી તેમ તેના પતિ તરીકે પણ - હાલ સ્થાન લઇ શકું તેમ નથી; એટલે

હાલ હું એનું રક્ષણ કરવાને લાચાર છું” પણ હું એક માર્ગ લેવા માગુ છું એનાથી કોઇ પણ મીતે કોઇને કલક લાગે તેમ નથી માત્ર એનાથી કદાચ આ કોયડો ઉકેલાય ખરો પછી તો કશુંચેઆ !”

આટનું કહી તેમીધો પોલને મળના આશ્વે મયો

પોયને મળના કાઉંટ ગયો ભારે પોલ વિચાર-અરત હતો. કાઉંટને જોઇને તે વિસ્મય પામ્યો. તેના હૃદયમાં કોઇ પણ ઉત્પન્ન થયો આ બધી લાગણીઓ શમાવી તેણે ગભીર મુખ રાખી, ઔદાસીનતા ધારણ કરી કાઉંટના તરફ જોયું

“હું તમને એવું કહું, રિવેકકીન કહેવા આવ્યો છું કે જેથી તમે મને બારીમાથી બહાર જ ફેંકી દેશો,” કાઉંટ બોલ્યો “પણ તમે એવું સાહસ નહીં કરતા તમને સતોષ થાય એવું કરવાને હું ગૃહસ્થ તરીકે નૈઆરજ છું”

“તમે શું કહેવા માગો છો એના ઉપર એનો આધાર તો રહેશે” પોયે ઉત્તર દીધો

“તમે ‘જેતાતુરા’ છો” કાઉંટ બોલ્યો

આ ગજબ સામળતા પોયના આખા શરીરમાં ફેધ વ્યાપી રહ્યો તેની આજોમાથી વિપની જવાદા જરના લાગી તેનું મુખ એનું જવાનક થઇ ગયું કે કાઉંટ જેના મદને પણ ધડીભર ખીક લાગી તેણે પોતાના તાવીજ હાથમાં લીધા અને તેની અણી પોલની આખ સામે ધરી

છતાં પણ શાંતિ ધારણ કરી પોય બોલ્યો: “તમે કહ્યું તે બરાબરજ હતું મારે તમને બારીએથીજ ફેંકી દેવા જોઇએ પણ તમે સુચવેલો બીજો માર્ગ હું લઇશ”

“આયું અપમાન હું નિના કારણે તમને આપતજ નહીં પણ આ બાબત એની ગભીર

છે તેમાં ખીજો માર્ગજ રહ્યો નથી” કાઉટ બોલ્યો.

“તેમાં મારે શું?”

“અલબત્ત, તેમાં તમારે શું વળગે? કારણ કે તમે તો તમારા પ્રેમમાં વિચળી છાજ. પણ હું તમને એલીશીઆને મળવાની ના પાડું છું” કાઉટ કહ્યું.

“હું કોઈની આસા સ્વીકારતો નથી.”

‘એ હું જાણુતોજ હોતો અને એથીજ મેં આ કહ્યો કે પણ કારણ પિના તમારી સાથે હોતો કુર્ચો છે. તમે તમારી આંખથી એક નિર્દોષ, યુવાન, સુંદર દેવીસમી યુવતીનું ખુન કરવા પીકળ્યા છો. પ્રભુને ખાતર તમે એમ ન કરો” કાઉટ કહ્યું.

“શું? શું તમે કસમ ખાધને કહેવા તૈયાર છો કે તમે જે કહો છો તેમાં તમે માનો છો?” પોલે દાંત પીસીને પુછ્યું

“હા, હું કહો તેવા કસમ ખાયા તૈયાર છું.”

“હાય હાય ભારે આ સર્વ સત્ય છે!” પોલ ગણગણ્યો. “હું એક ખુની, રાક્ષસ, લોહી ચુસનાર ભૂત! હું એ સુંદર રમણીનું ખરેખર ખુન કરું છું અને તેના વૃદ્ધ કાકાના જીવનને છેદી રહ્યો છું.” તેને કાણુભર એવો વિચાર આવ્યો કે પોતે એલીશીઆને તણ દે. પણ તરતજ ધર્ખા, સ્વાભાભિમાન, વગેરેની ઊર્મિથી એનો વિચાર ફરી ગયો. તે બોલ્યો ‘હું તો એને મળવાનોજ.”

“હું આ પરિણામ ધારતોજ હોતો દશે! કીરમત!” કાઉટ કહ્યું: “પણ મેં જે અપમાન તમારું કર્યું તેનો બદલો તમે કેવા પ્રકારના દંડ યુદ્ધથી કર્યો છો? પીસ્તોત્રથી કે તલવારોથી કે શેનાથી?”

“આપણે કટારીથી લઢશું. આપણે જને આંખે પાટા બંધી અને હાથમાં એક રમાલનો એકકે છેડો પકડીને લઢશું. મારે કોઈ પણ

જાતનો લાલ જોઈતો નથી. કારણ કે નહીં તો મારી નજરથીજ હું તમને મારી નાખવા શક્તિવાન છું.” આટલું બોલી, બીયણુ હારય દરમી પોલ બોલતો બંધ થયો. કાઉટ ઉડીને સલામ કરીને ચાલ્યો ગયો.

૮

એલીશીઆની તખીયત ફીક ન હતી. એક બારી પાસે નાના સાંકડા સાંકડા ઉપર બેઠણ તકીઆ લઈને અને પગ ઉપર સુંદર રંગ નાખીને તે સુતી હતી તાવ ઉતરી ગયા પછી જેવો શારીરિક આનંદ યાચ તેવો આનંદ તે અનુભવતી હતી-તેણું મીઠું હર્દ તે સહન કરતી હતી સુતી સુતી તે પોલ દારપ્રેમોનાં સ્મરણાં સ્મરતી હતી. હું એને પરણું ત્યાં સુધી જીવી શકીશ કે નહીં એ વિચાર તેને સાહ્યા કરતો હતો. પોતે જેતાતુરામાં માનતી નહતી છતાં તેનું હૈયું ચગડાળે તો ચઢ્યુંજ હતું. તેમાં સ્વસ્થતા નહતી. તેજ રાતે તેને એક સ્વપ્ન આવ્યું હતું જેની અસર તે જાગ્રત થતાં પણ દૂર કરી શકી નહતી.

તે સ્વપ્નમાં જાણે પોતે જાગતી એક ઓરડામાં સુતી હતી અને બારણામાંથી કોઈ આવશે એમ ધાર્યા કરતી હતી. થોડીક કાળુ એવી ઉત્સુકતામાં વીતાડ્યા પછી તેણે એક પાતળો, ઝીણો આકાર જોયો. પ્રથમ તે આકાર બારપારદર્શક હતો પણ જેમ જેમ તે પાંચે આવતો ગયો તેમ તેમ તે આકાર ઘેરો થતો ગયો. તેમાંથી બારપારદર્શકતા જતી રહેવા લાગી.

એલીશીઆએ પોતાની માને કદી જોઈ ન હતી પણ તેની છબી જોએલી એટલે તેણે તરતજ પારખ્યું કે આ આકાર તેની મા નેનસી વાડેજ હતી. પ્રેમ અને બીકથી એલીશીઆની છાતી ધડક ધડક થવા લાગી. આકારને સ્પર્શવા તેણે હાથ ઉઘા કરવાના યત્ન કર્યા પણ હાથ ઉઘા થયાજ નહીં. બોલવાનો યત્ન કર્યો પણ અસ્પષ્ટ

થોડા શબ્દોગ ની ન્યા આકૃતિએ એક ડુલાબ તુ પુષ્પ ટેમન ઉપર મુદ્દુ પોતાના કાન એની શીઆના ધમ ના હૈયાના ધમકારા જોરા માણ્યા આકૃતિના બગ્ગ જેવા ગાનના સ્પર્શથી એલીંગીઆ થગથગી ઉરી ધમકારા ચાલગી લદને આકૃતિએ દીધું નિશ્ચાન નાખ્યો અને ગુનાગની પાંડી છુતી મીને જાણે ગણતી હોય તેમ તેણે એક પછી એક જમીન ઉપર વેરી નખી હેરટે માત્ર એકજ તેણે ટેમન ઉપર રાખી અને તે બેની “માત્ર ગો... ની છે” આટતુ થતાં આકૃતિ પેરી રાત્રિમા શમી ગઇ

પોતાની માત્રા આત્મા શુ પેતાને ચેતાન વા આ થો હજો? કે પોતાને નહ જરા આબો હજો? ‘માત્ર એકજ રહી છે,’ એ તેના એવા જેવા ઓઠમાથી નીકળેન શબ્દોનો અથ શો? કગમાઇ જતુ ગુનાગ-તેની વેગાઇ જતી પાખડી મો તેના પોતાના ધવનની સગારૂપ હશે? આકૃતિની બચભરી સુદરતા, તેનું બીજ લગાડે તેનું છતા મીઠું લાગતુ વહાલ વગેરેના ત્રિચાગ જતા એનીશીઆના મુખ ઉપર પણ લખિય મા આની પડનાં ત્રિધિના પડખાવા તવરસ વાગ્યા

પણ પોન હમણા આસરો અને મને દુ ખી નેઇ પે તે દુ ખ પાગમે એ ત્રિચારથી એની નીઆએ પ્રકૃતિત થનાના યન મ્યાં એનામા પોલ આ-નો કાઉગની સાથેની મુદામતથી પોલના મુખ ઉપર પણ કોઇ નીર ના બચના વગેરેના ચિદો દના પણ એનીશીઆને જોનાજ તેના વા ઉપર પણ આનન્દ પ્રમોર્

તુ—તમે ન મા તો નથી ને? પોને તેની પામે બેમતા પુછ્યુ

‘પારે ના નથી’ એનીશીઆ હીમત થી બે રી છતા મોનના મોનતા પણ તેને ઉધરસ આપી અને ગગામાથી મ્મનતા એકાદ બે રીપા

ગમાન ઉપર જણાયા

“પોન! મે તમને હજી સુધી કે નરતુ આપી નથી માટે તમે આ મારી મુદિદા પો! મારા મ્મરણુ તરીકે તમે એને પહોગ્મે તમારા હાથ પણ સ્ત્રીના જેવાજ નાભુક છે એટલે તમારી આ ણીએ એ આનશે, પણ હવે મને જરા સુરા દો ~ બહુ થાકી ગઇ છુ” આટતુ જહી, વીંગી આપી એનીશીઆએ આખા મોંચી પોન લગન હૃદયે ધર જરા નીકળ્યો

એવીશીઆએ પોતાની લાગણી છુપાનનાનો વ્યર્થ યત્ન કર્યો તે તે જાણી શક્યો પોતે એને ઉન્માદીની પેઠે ચાહે છે અને તેમ કરીને ને તેને મારી નાખે છે એમ તેને જણાયુ વડીમગ દુ સાધુ થઇ જાઉં અને એવીશીઆની નજર આગમથી ચા મે જાઉં, એમ પણ તેને થયુ પોને હીચગરો છે, એનીશીઆ બહુ જાણે છે, પોતે ‘જેતાતુરા’ છે અને છતા એની શીઆને ઠાડી શકતો નથી એરા ત્રિચારાગી પર રરા તેના મગજ મા વુમના લાગી

“ખરેખર!” તેના મનમા ત્રિચાર આગ્યો “કાઉટ એનીશીઆને અનર્દ પ્રેમની ચાહે છે મારા પ્રેમને તેનો પ્રેમ નરમાને છે કાગ્યુ કે તે જાણે છે કે મારી આખ શયનાનથી પણ ડુડી છે છતા માન એનીશીઆને જયાનવા ખાતર તે મારી સામે દ્વ દ્વ સુદમા ઉત્તરના તૈઆગ થયો છે’

વેર પહોચીને પોને મે કટ રી અને નણુ રેલમી ગમાન લદને તેડુ એમ મડલ નાધુ લીલ તૈઆગ મીને મીનકનનો મોગો લાગ એનીશીઆ ને આપો અને પછી મનમાજ ને ગબગવો ‘સુદમા દુન મરણુ પાયુ તો મગ કા જોડે તોજ એનીશીઆ ને

૯

નહર અને પોત તિમા! કરેને ગમત મજા પોને ક્યુ “દુ બે કટારી વા રા

ધું. મારે મારી આંખને લીધે કે પણ કાપદો મળતો હોય તો તે જોઈતો નથી માટે આપણે બંને રુમાલથી આંખ બંધ કરશું અને ત્રીજા રુમાલનો એકેક છેડો બંને પકડી રાખશું.”

કાઉટે ઉત્તરમાં નમન કર્યું.

પાછું પોલે કહ્યું: “આપણા યુદ્ધમાં કોઈ સાક્ષી નથી અને એમાંથી એક તો અત્યારે મરવુંજ છે એટલે આપણે બંનેએ કાગળ ઉપર લખવું જોઈએ કે આપણી ઇચ્છાથીજ આપણે આ યુદ્ધમાં ઉતર્યા છીએ. એટલે આપણામાંથી કોઈ પણ મરણ પામે તો તેને લીધે કોઈ પણ માણસ હેરાન નહીં થાય.”

કાઉટે સહેજ હસીને બોલ્યો: “હા, એ પણ રસતો ઠીક છે.” અને તે પ્રમાણે બંનેએ કાગળના ટુકડા ઉપર લખીને પોત પોતાની છાતી ઉપર લટકાવી દીધા.

બંનેએ પોતાની આંખોએ પાટા બાંધી દીધા, અને રુમાલના એકેક છેડા પકડ્યા. કાઉટે પુછ્યું: “કેમ તૈયાર છો?”

પોલે જવાબ દીધો: “હા.”

તરત બંનેએ યુદ્ધ શરૂ કર્યું. એક પણ શબ્દ બોલ્યા વિના આ બે હર્ષદ્વિએ આ ભયાનક યુદ્ધ આદર્યું. બંને શુરવીર હતા, મોતને ભય ઉભયને ન હતો અને આ યુદ્ધમાં એકનું બલિદાન તો નિશ્ચયજ હતું, એટલે બંને પ્રતિસ્પર્ધી માથું મુકીને લડતા હતા. આંખ બંધ હતી એટલે તેમને ઉભયને મને તો સર્વત્ર ગાઢ અંધકારજ હતો. તેમાં તેઓ માત્ર પોતાના પગના પડછંદા અને કટારીઓના કવચિત કવચિત અથડાવાના અવાજજ સાંભળતા હતા. એટલામાં કાઉટેની કટારી કોઈ વસ્તુ સાથે અડાળાઈ. તેને એમજ લાગ્યું કે તેણે પોલને વીંધ્યો પણ પછીજ તેને પોતાની ભુલ જણાઈ એટલે તે બોલ્યો: “અરે! મેં તો એમજ જાણ્યું કે મેં

તમને વીંધી નાખ્યા છે.”

“કાઉટે! બોલશો નહીં.” રણબૂમિના સર્વ વિવેક ગ્રણુનાર દાના શત્રુને જાણે તેવી રીતે પોલે કહ્યું; “તમારા શબ્દથી મને તમારા ઉપર ઘા કરવાની સુગમતા થાય છે.”

બંને પાછા મુંગા થઈ ગયા અને ઘેર, વિચક્ષણ યુદ્ધ પાછું જામ્યું.

થોડીવારમાં પોલની કટારીથી રુમાલના બે ટુકડા થઈ ગયા. કાઉટે બોલ્યો. “થોડી વાર થોભો, રુમાલ તુટી ગયો છે.”

“હવે થોભવાની જરૂર નથી,” પોલે કહ્યું: “એમજ ચાલવા દો.”

આટલી વાત થઈ એટલે બંને શત્રુઓએ ઉભયનાં સ્થાન જાણી લીધાં પણ એમાંથી એક પણ ક્ષાત્રધર્મમાં ઉતરતો નહતો એટલે બંનેએ થોડીવાર અંધકારમાં આમતેમ કર્યાં કર્યું અને પાછું યુદ્ધ શરૂ કર્યું. એટલામાં પોલને પગની ઠોકર વાગી અને તે જરાક લથડ્યો. કાઉટે અવાજ ઉપરથી સ્થાન નક્કી કર્યું અને બળથી પોતાની કટારી લઈને તે તે દિશા તરફ કૂલો. પણ સામા તેની છાતીમાં બરાબર પોલની કટારી અથડાઈ. કાઉટે ઝીણો વેદનાનો સાદ કર્યો અને લથડીયું પાડ્યું.

પોલને પોતાની કટારી લોહીથી ભીની લાગી એટલે તરતજ તેણે પોતાની આંખનો પાટો કાઢી નાખ્યો અને જોયું તો યુવાન કાઉટે દારતાવીલ રિથર ચત્તો પડ્યો હતો. તેની છાતીમાંથી રક્ત વહ્યું જતું હતું. કાઉટે મૃત્યુ પામ્યો હતો.

નીચું મુખ રાખી, દાંત પીસીને, ઘેરું મૈન ધારણ કરી પોલ સાંથી ચાલી નીકળ્યો.

૧૦

પોલ દારત્રેમાં ઉદ્ધમાં ચાલનાર માણસ જેટલું જોઈ શકે તેટલુંજ જોતો પોતાને ઘેર

પાછો વળ્યો આરમ્બુ પ્રતગ્ન ચાને તેની તેની ગતિ હતી કાઉંટના મૃત શરીરને જોઈને, મૃત્યુને નીરખીને ધાર્મિક ગમગીની થાગે તેવી ગમગીની તેને થઈ પશુ તેણે પોતાને ગુનેહગાર ગણ્યો નહીં તેમજ તેની નીરાશામાં પશુ પશ્ચાતાપ ન હતો નહીં સદન થાય તેવું અપમાન તેને આપનામાં આ-યુ એટલે યુદ્ધ ગીગય તેને ખીન્ને માર્ગ ન હતો છતાં તે યુદ્ધમાં પશુ પોતાનું જીવન ખોનારો એમ ધારીનેજ તે તત્પર થયો હતો પોતાની આખ ખીન્ને નહે એમ ધારીને તેણે આખે પાટા માધવાનું સુચવ્યું હતું છેલ્લો ધા પશુ તેણે પોતે કર્યા ન હતો પશુ કાઉંજ પોતે તેની કમારી માંમે ધર્યો હતો કાઉંટના મૃત્યુમાં પોતાનો હાથજ નહીં લેવ તેમ તે તેના ગળુથી દીલગીર થયો હતો

છતાં તેને વિચારની પર પના દુહરી મારી કમારીએજ તેનો ભોગ લીધો યુદ્ધમાં નહીં પણ ટાઇ પાર્ટી વખતે અગે સાગસાગા હોલમાં ભેગા થઈ ગયા હોત તો તેના માથા ઉપર ખુમ્મજ તુગી પડત વીજળી કે પરિતમાંથી પચાની બેખડ જેમ પોને નાશ કરવાની શક્તિ ધરાવે છે છતાં તેમાં પોતાની હજીને તેમાં સ્થાનજ દોતુ નથી નેનીજ મારી રિયતિ છે મારી હજી ટાઇપશુ દિવસ અન્યના નુમ્મજાનમાં નજ નથી મારુ અત રશુ ઝોંતાય અને નેદરથી ઉગરાઈ ગય છે અને છતાં હુ ખગમ રમ્મિ ઓ ધગતુ હુ એ હુ જાણુ હુ નીજળી પોને મૃત્યુ લાવી શકે છે એ જાણુની નથી પશુ હુ—હુ તો મનુષ્ય છું—મારામાં જે ગયાનક નમ્મિ છે અને જે મારી અનિચ્છાએ પશુ ડે ડે મૃત્યુ આણે છે તે હુ—મારી દુરજ નથી કે માટે તે અટકાવવાનો પ્રયામ કરવો જોઈએ ? જે દુનીઆમાં હુ મારુ દુખા આજીવી નકુ હું તે દુનીઆમાં મેરાનો મારો અધિમાર કે મારા

ખાઇ બહુનો પ્રત્યેના મારા રનેહને લખને હુ મારો પ્રશુ ત્યાગ કર તો શુ પ્રશુ મને દોષિન ગણુને ? આ વિચાર—આ માર્ગ બહુ ભયાનક છે છતાં મને લાગે છે કે મારા જેની રિયતિમાં મુકાએવ મનુષ્યને માટે આત્મહત્યા એ પાપ નથી પશુ ગમે—કદાચ હુ ભુલ કરતો હોઉં તો ? તો પછી મારી એનીશીઆને અને મારે તો વિચારજ રહે ને ! હાથ એ કેમ સદન થાય ?”

આની પર પરામાં દુખી, કમનસીમ પોન હતી ગયો તેનામાં મદસા તેને એક વિચાર મુક્યો તત્તજ તેના ધગી ગએતા મુખ ઉપર શાંતિ પ્રસરી રહી તેના આખા અગમથી અગ્નિ ઝરી ગયો

“મમ ! જે આખમાં વિદ્યુત્ત દગાદગ વ્યાપી ન્હુ છે ને આખો ! તમેજ દુઃ થઓ પપુ તમે મદાની મીઆઓ તે પહેલા એક વેળા તમારી પિપાસા રાત થાય લા નુધી તેજને, સૂરને, ભુગ ભુગ આકાશને, પ્રચંડ સમુદ્રો, લીલાઘમ શ્લોકોને દુઃ દુરના ચિતિજને, માછીમારોની ખુપડીઓને, મેગ અમુદ ઉપર મુકતી કાઝીઓને, રીસુરીઅમ અને તેના હુમાડાની જવાનાને, આ સર્વ દ્રવ્યોને નીરખી તો તમારી આખમાં બને ગમે તેવા એ દો પપુ આજે તો તમે તેને મરામર નીલાગો પડી જગત અને તમારી વચ્ચે મદ ને ફાગો પડે પનાનો છે”

આરા વિચારમાં તે વિચારમાં તે એનીશીઆ ને પેર ગયો એનીશીઆ દમેશ મુતી હતી ને તાફા ઉપ જ મુતી હતી પોન નેની મામે એ પશુ આજે તેની આખ જમીન ઉપર દહેરી નહેતી આ ને તે એનીશીઆની આખા આકૃતિ પાડ કરતો હાથ તેમ તેના નામેજ એમીએ નેહ વ્હો હતો

એનીશીઆનું અનુન માદર ન અધી અર્ગીય જ ન્હુ હતુ તેનાનાનું અનુન વગમગ

નષ્ટ થયું હતું અને તેનું સ્થાન સ્વર્ગના શીરશ્તાએ લીધું હોય એમ જણાવું હતું તેના ક્ષીણ થઈ ગયેન સ્નાયુઓ અને ત્વચામાથી તેનો આત્મા, જાણે આત્મની યત્તીમાથી દીવો ઝમકતો હોય તેમ પ્રકાશતો હતો આખોમા સ્વર્ગના ઉડાણ અને અનંતતા હતા અને આકાશમા તારલા ચમકતા હોય તેમ તે આખો ચમકતો હતો. તેના ઓજ ઉપર છનનના ચિહ્ન પણ ભાગ્યેજ જણાતા હતા.

પોલ હમેશની માફક પોતાની આખો નીચી દાળાને મેઠો નથી પણ પોતાનેજ નીરખી રહ્યો છે એવું જોતા તેના શીઠા ઓઠ ઉપર સ્મિત ફરે પોને બધા વહેમ દૂર કર્યા છે અને પોતાના અસન પ્રેમવીજ પોતાને ચાહે છે એમ જણાતા તેના હૃદયમા આનંદના ઓધ પુટ્યા તે બોલી 'પોન, હવે તમે મારાથી ખીતા નથી?'

મને—મને તારા સૌંદર્યનું પાન કરવા દે' પોલે ઉત્તર આપ્યો 'તારી નહીં છુરી શકાન એની સુદરતામાન તૈમાઉતારી લેવાદે'

તેની બગતી આખોના પ્રકાશમા એલી શીઆનો આત્મા તેના શરીરમાથી ઉડુ ઉડુ થઈ ગયો કાણુ પછી પોલે વિચાર ગ્યો ભને હવે મારી આખો સફાને માટે મીચાય મારા હૈયામાથી આ છપ્પી ટ્રાઈ કાળે પણ નહીં જુવાય તરત તે સાચી ઉઠ્યો અને તરિત ગતિએ પોતાને લા આંગે ગયો.

૧૧

પોતાને લા જઈ પોલે સગડીમા વધુ ટ્રાઈસા નખાયા, અને એક તીક્ષ્ણ કમરની તપાવના મુઠ્ઠી તે બરાબર લાનચોગ થઈ ગઈ ન્હારે ખરે સગય આંગે ત્યારે તેનું હૃદય ડગમગા લાગ્યું પણ એ દુઃખલતાને તેણે દાત પીસીને દૂર કરી અને ધીમે રીતે કઠારીની અણી એક પછી

એક બન્ને આખમા ખોગી દીધી તરત માઠ અધકાર વ્યાપી રહ્યો. ઘેરીમા ઘેરી રાત્રિ કરતા પણ વડુ ઘેરુ, બચાવ અધાર તેની સમીપ ખડુ થઈ ગયું તેના ત્યાગની પ્રજ્વલિત થઈ દાશ।' પોને વિચાર કર્યો, 'હવે,

દિવ નુન્રી।' તારા છવનની એક પણ પાદડીને ક્ષતિ કર્યા નિના હુ તારો પતિ થઈ શકીશ મારી ઝેરી આખોની મીટથી તારો આત્મા છગશે નહીં હુ તને પુન જોઈ શકીશ નહીં પણ તારી સ્વર્ગીય મૂર્તિ મારા હૈયામા અમર પ્રજ્વલતી નિરંતરની પ્રકાશી રહેશે હુ તને મારા આત્મા ની આખોથી જોઈશ મીઠમા મીઠા સમીત કરતા પણ તારો સ્વર વધુ મીઠો મારા જીવને મલળાને અધકારમા હુમેન જગતને તાગ વાકયો પાધુ ખડુ કરશે આસપાસના સૌંદર્ય અને ઝગડળતા પ્રકાશને બદલે માન આત્મા પોતાની પામેએ ઉડતો તનેજ જોઈ રહેશે તર છનન બચુ એમલે મને બીજા કશાનો પથ તાપ નય મે યુગાચુ છે પણ શુદ્ધ માન રાત્રિ દિવસની ઘટમાળ, કુદરતના જુદા જુદા દ્રવ્યો, મૂર્ચનો પ્રકાર પણ જોના હુ મમા સાચો સ્નેહ છે એને આ ઘટમાળની, આ દ્રવ્યોની અને આ સૂર્યના પ્રજાસની શી જરૂર!''

કાઉંટના મૃત્યુની વાત સારા નેપત્તમા પ્રસરી રહી હતી અને એલીશીઆના કાકાને કાને પણ પહોચી હતી તેને પોલ ઉપર શક તો ગયો હતો પણ એલીશીઆની દિવ્યેદિવ્યે જગડતી જતી તખીઅતને લઈને એને એવો અણસારો પણ પડના દીવો નહતો છેક ઇંગ્લાંડ થી ટ્રામેગોરે કાકટરે બોલાવ્યો હતો પણ તે પણ એલીશીઆમા ટ્રાંગ જોઈ શક્યો નહીં છતાં તેના આત્મા ધીમે ધીમે ઉડી જવાની તચ્ચારી ની રહ્યો હતો તે સર્વને સ્પષ્ટ જણાવું હતું,

પોલ એક દિવસ રોજાધને, પોતાનું દગ્દ મહેજ નરમ પડ્યું એટલે એવીશીઆને મળવા ગયો વાડીગા અનેક વૃક્ષે ની ડાંખળી બેને અથડાઈ ધણુક છોડના કાટા તેના શરીરમા બોકાયા જાણે કુદરત આ રીતે પણ આ અથ પ્રેમીને કહેતી ન હોય કે 'તું ન જા, તું ન જા' પશુ પોત આરિથી પણ અટકે તેમ ન દનો મુશ્કેલીથી માર્ગ કાપતો તે દાંર ઉપર ચડ્યો આ કોષ્ટએ તેને આનંદાર નહીં આપ્યો, પણ તેની નાસિકાએ ક્રોધીક ગંધ પારખી ગંધથી દોરાઈ તે એક ઓરડામા ગયો ઓરડામા પગ મુકતાજ જાણે તે મૃત્યુના ખડમા દાખલ થનો હોય એમ તેના હૃદયમા લાગ્યું આખોએ તો ગાઢ અધકાર દનોજ આ ના નિચારથી તે ॥ હૃદયમા પણ ગાઢ અધકાર પ્રવેશવા લાગ્યો

પોલ આગળ વધ્યો ગયો આખરે તે પનગ આગળ પડેલો આ દાયથી દુકતા પુ રોથી ધુધાએતુ આગસના જેવું દડા તરીર અને મુળને તે સ્પર્શી ચક્ર્યો એવીશીઆના મૃત શરીરને તેજો પગવારમા ઓગળી લીધુ

“દાય” પોનાના આત્માએ ડારથી ગીસ મારી “એવીશીઆ મૃત્યુ પાગી” એ તેનું પુન કથું”

આજે છુગામા મેમી રહેત કમોડારે આ અથ, દીસના જેમીને જૂતના ઓળાની માફ ઓરડામા દાખલ થતા જોયો તો તેજો એનો ભય તેજાજ ભયકર છતાં પરિણામે નકામા જેડો ત્યાગ જોયો અને તે કશું હેય રોષ પડ્યું

પોલ પનગ આગળ જોગીને રોષ પડ્યો તેના કુસાંથી જાણે ઓગડાની નિર્જલ વસ્તુઓ પાનુ આસુમારવા લાગી તેજો દાય મૃત તરીર ની દેખાએને સ્પર્શવા લાગ્યા થોડીવાર પછી તેજો હેઠું નમન ક્યું અને દગ્દ પગ તપી તે ઓગડાની જાદા જવા નીચળો તેની આંખો

અથ દલી છતાં તે જાણે કોષ્ટ દિવ્ય સ્વપ્ન જોતી હોય તેમ જાણાતુ હતુ ઓરડામાથી નીચે, નીચેથી વાડીની જાદા અને લાંબી નેપન્સની રોરીઓમાં થઈને આ અથ ઉન્માદી એક દિશા ભણી જવા લાગ્યો થોડીથોડીવારે તે ઉભો રહેતો અને અમુક ધ્વનિ સાંભળવા કાન માડ્યો

આખે આસ્તે સમુદ્રનો પ્રથક અવાજ તેના કાનને સ્પર્ષ સભળવા લાગ્યો, તોફાની પવનથી ઝડપા યનેન મોજા ભીયણુ ડુમકાં ખાતા કુચરના પથરા જોડે અથડાતા હતા, અને તેમ કરતાં કે અવર્ણનીય દુખ ગાતા હતાં પોતાની વીશાળ છાતીમાથી શીણરૂપે નીરાસાના દગ કાનરે ઉછળતાં હતા હજારો આસુના ટીપાં ખડકોને ભીંજવતાં હતા પક્ષીઓ હૃદયભેદક ચીસ પાડી આમથી તેમ ઉડતા હતા

પોત ધીમેધીમે એક ખડકની કોર આગળ પહોચ્યો મોજાનો ધુધવાટ અને પાનથી ત્રાસતા ખારા પાણીના મિદુઓથી તેને પોતાના બાપનુ ભાન થતુજ જોઈતુ હતું પણ તે તેજો ગણધર્મ નહીં તેના મુખ ઉપર વિચિત્ર, ઉમ્ર, કાળસમુ રિમન પ્રસરી રહ્યું તેના પગ આગળ થી જમીન સરી જતી તેજો અનુભવી

તે પડ્યો એક મોટા તરંગે તેને પોતાના કિન્નરમા ઝડપી લીધો, લાલુબર તેને ઉઠાવ્યો અને કાળ, ઉડાં પાણીએ તેના ઉપર મૃત્યુની શાદ પાથરી દીધી

તોફાન સદમા વધી ગયું જાણે ગીધાઓ અમખ્ય સંખ્યામાં પ્રાંત દુર્ગને ચોરા મથી ગલા દોગ તેમ તરંગોની દારગામા ખડકો અને ક્રીનાગ આવે બીરબુ નાદથી અથડાવા લાગી અને પોતાની ડોગો પચામ પચામ શીઝ ઉઝે ઉઝાગવા માડી જાણે નકંની દીસાને દોગ તે ॥ જણાના કાલ નાનાઓ મીગવા લાના અને

તેમાંથી નકેના અગ્નિની જ્વાલાઓ હોય તેમ તેમ પડવા લાગ્યો. કુદરત ઉપર વિજય મેળવી, વીજળીની જ્વાલાઓ પુટવા લાગી. વીસુચીઅસ-જગતને રમાતાળ કરવાને માટે શયતાને આ નું ધુમાડાથી આચ્છાદિત મુખ આ જ્વાલાના રાક્ષસી મુદ્દ માંડ્યું હોય તેમ પવન, વીજળી, પ્રકાશમાં કોઈ ચમદન વિકટ હાસ્ય હમતો હોય વરસાદ અને ઉછળતા સમુદ્રે શિવનું તાંડવ નૃત્ય તેમ જ્વાલા લાગ્યું. વરસાદ લોહાનો રસ હોય આરંભ્યું.

હલવાઓનો મહારાજા: અસલ સીકા છાપ રજીસ્ટર્ડ

કોહીનુર હલવો.

સૌથી સરસ સ્વાદિષ્ટ અને સર્વાંગ સુંદર બાકસોમાં પેક. મહીનાઓ સુધી ટકી શકે છે. બાકસની કીંમત ૦/૮ રૂ. ૦૧, ૦૧, ૧, ૨, અને રૂ. ૪.

ચેતવણી—કોહીનુર હલવાની લોકપ્રિયતા જોઈ જામરમાં નકલી બાકસો નીકળેલાં છે. માટે કોહીનુર નામ વાચી ખરીદ કરવાથી ટાળવાની ધારની રહેશે નહીં.

મીઠાઈની ઉત્તમ કારીગરી માટે સોનાના આંદ અને સર્ટીફિકેટો મેળવનાર

પીતાંબર આણંદજી મીઠાઈવાલા.

ભુલેશ્વર—મુંબાઈ ૨.

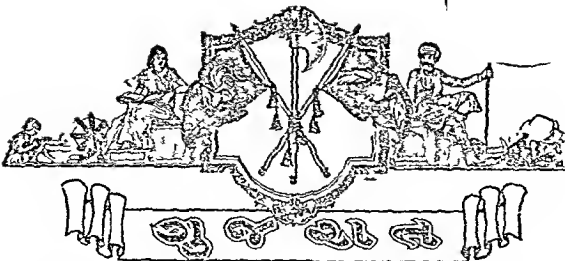
મુંબાઈમાં લોજ તો ઘણી છે પણ—

રહેવા અને જમવાની ઉત્તમ સગવડવાળી તો માત્ર એકજ

શ્રી આર્ય પથિકાશ્રમ

લોહંગ એંડ બોર્ડિંગ હાઉસ

દારકાંદાસ મેન્શન, સેન્ટ્રલસ્ટ્રીટ રોડ, મુંબાઈ.

પુસ્તક ૯]

ભાદ્રપદ ૧૯૮૨

[અંક ૭

ગુજરાત અને યુગધર્મ

~~~~~

ગુર્જરી ગીર્વાણુ જય પ્રીતન

~~~~~

ગાઓ, ગાઓ, વિજય ગાઓ, સર્વ ગુર્જર સત્તાનો,
સમગ્ર મગન ગુર્જરી ગીર્વાણુ પરા ગાવાનો,
અન્ન તરછોડે બહેને દીન ને દુખળી મ્હી
તેની તેની લોભે વઢાવી વાણી એ આપણી સટી

પ્રથમ શબ્દ મે એ વાણીમાં શ્રવણ કર્યો માના મોઢે,
પ્રથમ શબ્દ મે એ વાણીમાં ઉચ્ચાર્યો કાનો કોઢે

તાનબાન સદુશ્વજનતાણા પ્રિયમુખમા એવારી મહુલે,
એ વણીના અમૃતકરણા અતરમા નિશાદન આવે,
રાત રાત સહસ્ર યોગ્યા આવે એ વાણી વાપ નારા,
પચ્ચડમા પ્રસરી રવા એ જૃદ્ધત વકના બહુકારા

જય ગાઓ, જય ગાઓ!

ગુર્જર ગીરનો જય ગાઓ!

જય ગાઓ, જય ગાઓ!

વિશ્વવહિત સર્જનજીની મહાવાણી માત છે,
બગવા, હોળી મહારાષ્ટ્રી ભગિની એની ખ્યાત છે

નરસે વાલે પ્રથમ પરી એ સુદર રૂપવતી તારી,
નેમાનદે ક્રીધી કુળની વિધવિધ રસની ઝીવનારી,
નાનાવાનગમ્ય મુદ્દ કરી લલિત બની શી લગ્નગા
ગીર્વાણ, ગાધી, ને કનૈયે ક્રીધી સમૃદ્ધિરાણી

જય ગાઓ, જય ગાઓ!

ગુર્જર ગીરનો જય ગાઓ!

જય ગાઓ, જય ગાઓ!

ને ભૂર શીશુસન્નુએ રાગવદ્ કરમા લંબા,
ને ભૂમિપર પરશુરામે બ્રહ્મલનો વિજય કીરો,
જેની કુળના દયાનંદ ને ગાધી સમ રાનો રાજે,
તેની વાનગ વિજય કુદ્ધિ સતત અખિત ર ગમાગા

જય ગાઓ, જય ગાઓ!

ભા.પૃ. ૧૬] “અ બેલાલ ! આ શુ ?” ગણગણને નુદર્શને પુછ્યુ. [૧૯૮૨

સ્વ મ દ્ર ષ્ટા

લેખક.

રા દુનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી,

પ્રમુખ સાહિત્યસંઘ

ચિત્રકાર

શ્રીમાત્ પુરુષોત્તમ,

સભ્ય, સાહિત્યસંઘ

અને

સૌ જહાંગીરખાન ઝીમનલાલ વીણુ.

આગલાં પ્રકરણોનો સાર

આજના સ્ટેશન હપ્તર મુબારકની બેરીકદર અને ધારાસભાના સભ્ય ના. જામોદનવાનને તેમના બાલમિત્રને બાવિ સહેવાઈ રા બા પ્રમોદરાયનો મેળાપ થાય છે, તેઓ સાથે વડોદરા જાય છે રા બા પ્રમોદરાયનો પુત્ર સુદર્શન વડોદરાના કોલેજમાં જો બી નો અભ્યાસ કરે છે તેને સ્વદેશભિન્ની પુત્ર લાગી છે તે વિશ્લેષના વિચારે કરે છે તે સ્વતંત્ર હિંદના જન્મ જુએ છે

ના જામોદાવાવની પુત્રી ને સુદર્શનની બાવિ પત્ની મુનોચની મુબારકની કોલેજમાં ભણે છે તે બંનેની મુનાકાત વડોદરામાં રા. બાઈને લા પ્રથમ યાર છે પરિચયથી સુદર્શન તેને પચાસ ના પાડે છે અને મુનોચના પાસેથી તેને નહીં પચાસવાર્ત વચન લે છે

સુદર્શન અંક પચે પ્રજાચારી-પ્રાદાણ બતાવે છે ઇતિહાસ ને નાટ્યો જોવા તકાલના નાયકો સાથે તેને મૈત્રી થાય છે ને તે નાનપણથી દૃશ્યબિંદુથી સ્વપ્નો સેવતો મોઘો થતો જાય છે

તેના પિતાના એક ગેરાર અમલદાર મિત્રને ત્યાં એક પ્રસંગે તે જાય છે અને પોતાના દેશીઓની આનંદિતિ જોઈ તેનું સ્વમાન હણાય છે. તેને પૂર્વજો ઉપર ક્રોધ થઈ છે.

તે કોલેજમાં આવે છે; વાંચે છે ને વિચારે છે. હાંદુ સમાજ તેને હમાબાઈનું પ્રભવસ્થાન જણાય છે. બ્રાહ્મણત્વની નીશાનીઓ તરફ તેને તિરસ્કાર થાય છે. નેપોલીયનનું જીવન પ્રેરણા પામ્યું છે. અમદાવાદની કોંગ્રેસ અને હાદના ગેઝેટની સુરેન્દ્રનાથના બાધણે તેનામાં રાષ્ટ્રીય અસ્મિતા જાગ્રત કરે છે.

લોર્ડ કર્ઝનના અપમાનભર્યા રાજદોષી અને બંગાલના ભાગલા પાડવાના સરકારના કરાવથી બ્રીટીશ હકુમત નીચે કચરાતા હાંદની ગુલામી દશાનું તેને તીવ્ર જ્ઞાન થાય છે. અને અરવિંદ ધોષના સહવાસથી તે તેના કેટલાક મિત્રો સાથે મળી વિશ્વવવાદીઓની છુપી મંડળી રાકે છે.

સુદર્શન પરીક્ષા આપવા સુંબાઈ જાય છે. તે નામદારને ત્યાં ન જતરતાં તેના 'મિત્ર અંબાલાલ દેશાઈને ત્યાં જતરે છે. અને પરીક્ષા દરમ્યાન તે વાંચે છે અને અંબાલાલની નાની પછુ દેશભક્ત બહેન ધની સાથે વાર્તા વિનોદ કરે છે. અને સ્વતંત્ર હાંદના સ્વપ્ને સાથે સેવે છે. પરીક્ષા પછી તે નામદારને મળવા જાય છે. નામદાર તેને પોતાને ત્યાં નહીં જતરવા માટે કંપેક્ષા આપે છે. અને રાજકીય વિષયો ઉપર વાતચીત આણે છે. એક દિવસે નામદાર પોતાના મિત્ર પ્રો. કાપડીઆ સાથે તેનો મેળાપ કરાવે છે. હાંદી વિશ્વવવાદી નહીં થઈ શકે એમ પ્રો. કાપડીઆ તેને કહે છે. સુદર્શન ને પ્રો. કાપડીઆ દેશદ્રોહી લાગે છે; નામદાર દેશદ્રોહી લાગે છે. અને તે બધા દેશદ્રોહી વાતાવરણમાંથી બીજે દિવસે અંબાલાલને ત્યાં ચાલ્યા જાય છે. ધનીના નિર્દોષ હાસ્યે તેની અકળમણુ ઓછી થાય છે અને તે વડોદરા જાય છે.

રાવળહાદુર સુદર્શનને નામદારને ત્યાં નહીં જતરવા માટે લઈ છે અને સુલોચના સાથે તેનું લગ્ન નહીં કરી શકે તેવી મતલબનો નામદારનો આવેલો પત્ર તેને દેખાડે છે.

ફરીથી કોલેજમાં વર્ગી રાકે થાય છે અને સુદર્શન પિતાની અનુમતિથી સુંબાઈમાં અંબાલાલને ત્યાં પૈસા આપવાનું નક્કી કરી રહે છે. અને ધનીના સહવાસમાં અને અંબાલાલની મૈત્રીમાં તે સ્વતંત્ર હાંદના દિવસો બહુ નજીક જોતો સમય વ્યતીત કરે છે. 'માની' સ્વતંત્રતાના વિચારો કરતાં તેને વારંવાર કાપડીઆની સુચનાઓ યાદ આવે છે તે એક દિવસ કાપડીઆને મળવા ગયો. ત્યાં હાંદીઓ વિશ્વવવાદીઓ કેમ નહીં થઈ શકે તે વીશે ચર્ચા ચાલી અને પ્રો. કાપડીઆએ રાજકીય હદતમાં ધર્મને નહીં સંડોવવા ચેતવણી આપી અને ફરીથી અહ્માપૂર્વકહ્મઆર્યું કે હાંદીઓ વિશ્વવવાદીઓ નહીં થઈ શકે. સુદર્શન ત્યાંથી લડી ચાલતો થયો. અનેક તરંગો તેના મનમાં ઉઠ્યા. અશ્વઘાણુ બન્યા ને હાંમત હાર્યા તે સ્વચરતા ખેતો હતો ત્યાં ધની આવી. તેણે તેને પકડતો બચાવ્યો. 'માનો ઉદ્ધાર યશોજ એવી તેણે ખાતરી આપી.

૧૯૦૭ માં કોંગ્રેસ નાગપુરમાં ભરાવાની હતી પરંતુ 'મવાલો' 'જહાલ' પક્ષથી કૈંક ડરતા હતા એટલે 'મવાલ' પક્ષના સર્વાધિકારી શીરોજીરાહે હુકુમ કાઢ્યો કે કોંગ્રેસે સુરત જવું. ડો. રાશબિહારી ધોષને પ્રમુખપદનું નિમત્રણ કર્યું. ૧૯૦૭ ના ડિસેમ્બરમાં સુરત ખાતે કોંગ્રેસ ભરાવા માંડી. સુદર્શન અને તેની ટોળી પણ ત્યાં ગઈ. 'મવાલ'પક્ષે 'જહાલ'પક્ષના કુરચા ઉરાડી દેવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. સુદર્શન અને તેની ટોળીના સહયોગ સમર્થેષ્વક થઈ મથા ને 'મવાલો' અને 'જહાલો'ની યતી સહિમાં વિલેપ પાડવા લાગ્યા.

સુલોચનાના રક્ષક તરીકે પ્રો. કાપડીઆને મુકી જગમોહનલાલ તેમનાં પત્ની સાથે સુરત કોંગ્રેસમાં ગયા. બીજે દિવસે સુલોચનાના મિત્રો આવ્યા એટલે તે સૌ વરસોવા ગયાં. ત્યાંથી રાત્રે પાછાં ફર્યા અને કેક્રીને ઘેર જમવામાં રોકાયાં. ત્યાં 'રોષેન' નો છુટ્ટી ઉપયોગ થવા માંડ્યો અને સૌ પોતપોતાના તાનમાં ગુલતાન બનવા લાગ્યાં. કેક્રીએ બેબાન અવસ્થામાં સુલોચનાને કહ્યું કે તે તેને ચાહે છે. સુલોચનાએ રિમતથી ઉતાર આપ્યો. તેજ અરસામાં બહુજ મોડું યવાથી સુલોચનાની ચોષ કરવા અમન દલાલ અને પ્રો. કાપડીઆ ત્યાં આવી પહોંચ્યા અને મીજલસમાં સંજાણુ પડ્યું.

બીજે દિવસે સુલોચનાએ શરમથી લેવાતે મોઢે પ્રા કાપડીઆને કહ્યું કે તે દેખીને જાહે છે તેજ અવસામા કેળીની ચીટી આવી તેમા આજલી રાત્રે જેવાન અવસથામા તેજ બોલ્યો હતો તેને માટે દીવગીરી દર્શાવી હતી. અને સુલોચનાને એક મિત્ર તરીકે ચહાવા તે ઇચ્છતો હતો.

સુલોચના આ ચીટી વાની લગનદ્વય બની ગઈ થો કાપડીઆએ તેનું સ્નાનવન કરવા માડ્યું.

સુરતની કોંગ્રેસમા 'જહાલ' ને 'મવાલ' પક્ષના બારે તોફાન થયું 'જહાલ' પક્ષના કેટલાક યુવકોએ સુરેન્દ્રનાથને બોલતા બેસાડી દીધા અને શ્રીગજરાહ ને ગોખવેને પ્રથમ વાર 'જીવન'ના પાઠ શીખાયા. બીજે દિવસે મહા મળી પ્રમુખની દરખાસ્ત આની 'જહાલ' પક્ષનો બોલકોઈનો ઠરાવ આવવા ન દેને એવો 'મવાલ' પક્ષે ઠરાવ કરેલો એટલે એ દરખાસ્ત સામે બોલવા તિલક હાથ થયા અને બોનવા માડ્યું.

પ્રમુખે—હવે દરખાસ્તથીજ સુચવાએતા—'કેમ વિરુદ્ધ' જણાવવા માડ્યું ત્યાં હોહા થઈ, ને મારામારી થઈ ને આખરે સભાનો કમલો પેલીસે લીધો એટલે સૌ ઘર તરફ વળ્યા.
(હો આગળ વાંચો)

પ્રકરણ ૧૪ મુ—(ચાલુ)

સુરતની કોંગ્રેસ

૫

રતના સમાધાનની વાતો થઈ, તે તેવીજ વીસરાઈ ગઈ

મવાળીઓએ માત્રાલયમાજ ગહેવાના કરાર પર સહીઓ લીધી ને નવમે માથુસનું કન્વેન્શન બીજે દિવસે મળ્યું.

એક મુસ્તી લાવા ત્રીજે દલાડે મડપમા દાખલ થવા આવ્યા. અવમેલકે તેને પેસવા દીધા નહીં “તણુ દલાડાની ટીકીટના પૈસા લીધા ને એ દલાડાજ જેવા દીડુ અરે વાહ !” કહી એકાકામા બેગી તે ઘેર ગયા એને પૈસા વસુલ થયા લાગ્યા નહોં.

માજના હરિપરે 'જહાલ'ની સભા મળી કોંગ્રેસ તુટી તેથી બધાએ દીવગીરી બતાવી, પણ કોંગ્રેસ હોય તો પ્રચલિત રાજકીય આદર્શનીજ એમ સ્પષ્ટ કયું. અને બ્રીટીશો પામે બીખ માગવાના દલાડા ગયા એમ સર્વાનુમતે નક્કી કરી તે વીખરાઈ ગયા.

સુદર્ગન ને તેના મિત્રોએ નાનપરામા કોન્ફરન્સ ભરી

“આજેજ આપણે કોંગ્રેસને ગભીર મનાવી” કેરશાપે વગર ઠરાવે પ્રમુખગયાન લીધું “માનમારી એજ અભિપ્રાય ફેટલો પ્રિય છે તે માપનાનુ સાધન છે રીશહાગમા રોજ ડડાખાજ થાય છે”

“પણ પોલીસની મદદની આપણે મીયા રહીએ એતો મારુ નહી” શિવવાલે કહ્યું

“સા નાસ બીવાડી છુસને પણ નસાડી ગ્વો મુક્યો.” નાગણુભાઈએ કહ્યું

“આજે ગધ્દે ખરી મહત્તા પ્રાપ્ત કરી” અ માવાલે કહ્યું, “પરદેશીઓના હવે આપણે પરત્રાજ નથી”

“પણ સદ્બોધ ! તમે આમ કેમ પડા છો ?” કેરશાપે પુછ્યું

“મને કોંગ્રેસ આમ તુટી તે નહીં ગમ્યું”

“પણ શ્રીગજરાહી કોંગ્રેસ હોય તોએ તુ ને ન હોય તોએ શુ ?” અ માલાલે કહ્યું

‘મને કોંગ્રેસ તુટી તેનો રહરોગ નથી. ને સરથા પાંચ પંદર નેતાના મતભેદથી તુટે તે સરથા રાખવા જેવીજ નહીં ગણાય પણ

શિવલાલની ઉસ્તાદીથી નેતાઓ સમાધાન ન કરી શક્યા. નારણભાઈને ખાસડે દસ હજારની સલા વીખરાઈ ગઈ આ શુ બતાવે છે ? આપણા નેતામાં ને લોકોમાં કેંક એવું છે કે આટલા દસ હજારને તો શુ પણ બે હજારના એક સમૂહને વ્યક્તિત્વ આપી શકતા નથી.”

“તમારી વાત ખોટી છે” અબેલાલે કહ્યું, “અસારે તો આપણે વિનાશવૃત્તિ કેળવવાની છે ત્યાં સુધી નિષ્કલ કેમ થાય ? ને આજે શી સરસ વિનાશવૃત્તિ !”

‘સચોટ, નિશ્ચયાત્મક વિનાશવૃત્તિ પણ ક્યા હતી ? માત્ર આકર્ષિતક અસ્વસ્થતાનું આ પરિણામ”

“ના. મહાળ પક્ષમાં ખરી સચોટતા આવતી જાય છે” કેરશારપે કહ્યું.

“કોણ કહે છે કે નથી ?” નારણભાઈએ કહ્યું

“આપણા મંડળે પણ શી બળતી !” મગન પંડ્યાએ કહ્યું.

“આપણે શુ બળતી ? કેંઈ નહીં” સુદર્શને કહ્યું, “પેલા માકડાએ લડનમા તોપ ફાડી હતી તેવું કે મને લાગે છે”

“શુ થયું છે આજે ? સદુભાઈ !” કેરશારપે પુછ્યું.

“હું માઠો છું” તેણે જલ્દથી ડોકું ધુણાવી કહ્યું ; “આજે રાતના હું તો મારે ગામ જઈશ

“હું પણ—” મગન પંડ્યાએ કહ્યું

“મારે પણ મુખાઈ જવું છે”

“ત્યારે ૨૬ મી જાનેવારીએ આપણા મડળની સલા છે” સુદર્શને કહ્યું “ભુલગો નહીં, ને દરેક જણ રીપોર્ટ તૈયાર રાખજો”

જાણે એ વાત ભુલી જ ગયું હોય એમ દરેક જણ એટ બીજાની સામે જોવા બેઠા.

“અરે હા !” અબેલાલે કહ્યું

“ક્યાં મળશું ?”

“વડોદરાજ ઠીક પડશે” કેરશારપે કહ્યું

“ઘણા ખરા તો મુંબાઈમાં છે”

“ના પણ બધાને વડોદરા પાસે પડજો” મોહન પારેખ જે અત્યાર સુધી દુખતુ માથું ઘણી બેઠો હતો તે બોલ્યો.

“વારું ત્યારે હું તૈયારી કરું” કહી સુદર્શન ઉઠ્યો ને તે ને અબેલાલ પેટી બાધવા બેઠા બધા બહાર ગયા એટલે શિવલાલ તેમની પાસે આવ્યો. તેણે આવી સુદર્શનને વીમેથી કહ્યું “આપણી સલા એક મહીના મોડી નહીં થાય ?”

“કેમ ?” બંને જણે ડોળા ફાડી પુછ્યું

“મારી ડોસી અદીઆથી શ્રીનાથજી જવાની જલ્દ લઈ બેઠી છે આજે બે દહાડા થયા તેનાં આંસુ સુકાયા નથી”

“પણ તું ન હોય તો કેમ ચાલે ?” સુદર્શને કહ્યું.

“હું શુ કરું ?” શિવલાલે બેસીને કહ્યું.

“મારા સસરા જાય છે તેની જોડે જવાનું કહું છું તે ના પાડે છે એકત્રીશમી પછી જવાનું કહું છું તો નવનેગ પાણી પડે છે સલા મુલતવી રાખ્યા વિના છુટકો નથી”

“સલા મુલતવી કેમ રખાય ? બીજા બધા શુ કહે ? બધાના ઉત્સાહનું શુ થાય ? ને તમાના વગર ચાલે કેમ ?” સુદર્શને કહ્યું

“પણ મારી માને તે શુ મોનાપુર લઈ જાઉં ? ને ડોસી એવી ખારીલી છે. સગી મા હોય તો વાત ભુદી આ તો દત્તક મા તે કાલે ઉઠીને વીચ કરી જાય ને મને રખડાવે તો પછી આપણા મંડળનું પણ શુ થાય ?” તેમના આખા મડળની તીબેરી શિવલાલની મુડીને કેરશારપની કમાણી હતી, અને તેમા શિવલાલ બીખારી થાય તો ?

“હરકત નહીં” શિવલાલે હાંમતથી કહ્યું.

“અંબેલાલ! તું ને સદ્ભાષા છે સાં હું છું. તમારી યોજના એ મારી યોજના. પણ મારે શ્રીનાથજી વગર ચાલે એવું નથી. આપણી ત્રિમૂર્તિ કદી તુટવાની નહીં. સદ્ભાષા સરળવશે, હું ધારીશ, અંબેલાલ સંહારશે. પછી આપણે ટોષ્ટની જરૂર પડવાની નથી. હું માર્ગમાં પાછો આવીશ.”

“ડીક! પણ જેમ બને તેમ વહેલો પાછો આવજો.”

“અરે એક દહાડો મોડું નહીં કરું. આખરે દેશનો ઉદ્ધાર કે વીસરાય છે? ચાલો હું ગઈ છું” કહી શિવલાલે રમ્મ લીધી.

“બીચારો જખરો દુશ્મનો” સુદર્શને કહ્યું.

“શું કરે? પણ એનું કામ ચોક્કસ છે.”

“એમાં તો વધીજ નહીં.”

૬

આગમીમાં સુદર્શનને ઉંધ આવી નહીં. અઢાલ પક્ષના વિજયસમી આ કોંગ્રેસમાં શું એવું હતું કે જેથી તેનું અંતર અસંતુષ્ટ થયું હવે? તેના મિત્રોની વર્તણૂકમાં શું એવું હતું કે જેથી તેના હૃદયમાં અશ્રદ્ધા પેડી હતી? કોઈ ટેકાણે કે ભુલ હતી.

દ્રેન ચાલતી હતી; બારીએથી ઝાડો દોડતાં દેખાતાં હતાં; ડબ્બામાં આઠ જણ નીરંતે ઉઘતાં હતાં; અંબેલાલ તેની આંખે કોંગ્રેસનો મંડપ, પાઘડીને ખેસ સંભાળતા તિલક, ટેબલ પર ઉભા રહેલા સુરેન્દ્રનાથ દેખાયા કરતા. ખુરશી પર કુદતા લોકો, હવામાં ઉડતી ખુરશીઓ તેને દેખાયા કરી.

“મા! મા! આ તારા પુત્રો! આ તારું મંદિર! તારું શું થવાં બેઠું છે?”

આ કોંગ્રેસમાં બેગા થએલામાં શું ખુટતું હતું? તેની આંખો મીંચાઈ નહીં. કાપડીઆ શું ખરા હતા? ને ખરા હોય તો ક્યાં નિર્માલ્યતા

હતી.....

એક મહાનદીના વિશાળ ખેટ પર મોટી મેદની બેગી થઈ ગઈ હતી...

કેટલાકનાં બેરોં સાથે હતાં, કેટલાંક છોકરાં લાબ્યાં હતાં. બધાએ રંગબેરંગી વસ્ત્રો પહેર્યાં હતાં ગળામાં હાર નાખ્યા હતા, હાથમાં મજરાં લીધાં હતાં. કેટલાક કુદના, કેટલા નાચતા, કેટલાંક હસતાં. બધા આ આનંદમાં હતાં. કેંક મહાન પ્રસંગ હતો...

તેણે બધાને પુછવા માંડ્યું પણ કોઈએ કશું નહીં...

કેટલાક પાસે ઘોડાં હતાં, કેટલાક પગે ચાલતા, કેટલાક ગાડાંમાં બેસી આવ્યા લાગતા હતા. દરેક સાથે ખાવાનું લાવ્યા હતા તે છોડી સહકુટુંબ બધા ચણા મમરા ફાકતા હતા. ચરિત્રમ પાન ચવાતાં ને ટેકેટેકાણે પીચકારીઓ હાડતી...

ટેકેટેકાણેથી હાસ્ય સંભળાતું. કોઈક ગાયનની ટુંક લલકારતું; વાંસળીથી સુમધુર ધ્વનિ પ્રસારતું. કેટલીક સ્ત્રીઓ તાળી લઈ ગાતી ને હસતી...સુખલામ...સુકલામ...

આનંદનું વાતાવરણ દરે દિશામાં હતું... વસતનો સૂર્ય આલ્હાદક કિરણોથી બધાને પ્રેતસાહતો હતો. આઠ દસ માણસો ફરતા હતા—ગંભીર ને ખેદભર્યો નયને. તે ઉભા રહેતા ને લોકના સમૂહને કેં કહેતા. લોકનો સમૂહ આનંદમાં આવતો—ચણા મમરાના ફાકા મારતો કીરતાલ મજરા વગાડતો ને તેની પાછળ ઘોડીવાર જતો. એટલામાં એમાંની બીજે કોઈ આવતો તો તેનું કેં સાંભળવા ઉભા રહેતાં. કોઈ તાળી વગાડતા; કોઈ પગ ઠોકતા, ને ફરી આનંદમાં આવી જતા...

ગંભીર પુરુષો એકબેકને મળતાં તો ધ્રુવકતા. એકબીજાની પાછળ પડતા તામોટા જોઈ

ધુરકતા. તે ધુરકતા ને લોકો આનંદના આવેશમાં નાચતા. ધીમેધીમે એકબીજાના ગળામાં હાથ નાખી લોકો ફરવા માંડ્યાં ને ગંભીર પુરુષોનો ધુરકાટ જોઈ હસવા લાગ્યા... ..

વાર્મા વાગ્યાજ નર્તો, તાળીઓ પડેજ નર્તી, નાચો થયાજ કરતા...અખીલ ને ગુલાલ ઉઠ્યા...ધન પતાકાઓ ફરફરી ને દરેકે કે કે લઇને તે ઉછાળવા માંડ્યાં.

તે સમજ્યો નહી કે આ શું? આ ગંભીર પુરુષો કોણ? આ આનંદી સ્ત્રી પુરુષો કોણ? આ ગુલાલ ને અખીલ શાં?

તેનો ગુંચવાડો વધ્યો. શુ શુકલતીથની જાત્રા? શુ આ વસંતોત્સવ?

એક જણ આનંદની લહેરમાં નાચતો હતો. તેના એક હાથમાં દબણી ખાસડું હતું ને એક હાથમા ડાંડકો હતો. તેના ગળામાં કેમુડાની માળા હતી. તેના પગમાં ઝાંઝર હતાં. એ તાનમાં ને તાનમાં ગમે તેને મારતો ને ગમે તેને લેડી પડતો. એની આખો મોટી હતી. એની કુંડ પણ મોટી હતી એને જોઈ ખીજા હસતા. અને ખીજા હસતા તેમ તે વધારે કુદતો—

“લાઈ આ શું છે?” એક જણને પુછ્યું: પણ નાચનારનુ મુખ તેને સ્પષ્ટ દેખાયું નહીં—પરિચિત લાગ્યું.

“લાઈ લાઈ! આ શું છે?” ગુંગળાતે આત્મસ્વરે તેણે પુછ્યું.

“શુ કોઈ?” નાચનારે આનંદના આવેશમાં ચરોતરી લાપામાં પુછ્યું: “અમે બધા બ્રીટીશ સામ્રાજ્ય સર કરવા જઈએ છે... ..”

સુદર્શનની છાતી ઘેસી ગઈ. “જાણતો નથી?...” તેણે ખાસડું ચારે તરફ ફેરવ્યું.

“લગભગ તે કાંપવા તો માંડ્યું છે. નાસ... ખીલાડી...ધુસ...”

ગુંગળાઈને તે જાણ્યો તો તેના એક મુસલમાન પડોશીએ ધોરતાં ધોરતાં તેના ખભાપર માંથું નાખી દીધું હતું.

એક માનસિક શબ્દ—ત્રિકાણની માફક તેવું જગર ભેદી નાખ્યું. આ કોંગ્રેસ! આ દેશ! મા! મા! મા! મા! આ શુ થવા બેઠું છે? એકદમ તેને વાદ આવ્યું કે હમણાં તેને પહેલાં જેવાં સ્વપ્નાં આવતાં નહીં. અને પહેલાંની માફક ‘મા’ ન્શન દેતાં નથી તેવું શું કારણ! “મા શું મુસ્લે થયાં છો? મા! શું હું લાયક નથી? મા! મારા દેહમાં પ્રાણ હશે લાં મુધી હું તારી મેવા કરીશ. મા! તું મને છોડતી નહીં...”

તેના શંકાથી પિડિત હૃદયમાં અરવિંદબાણની મૂર્તિ આવી. ત્રણ દિવસના પરિચયથી તેને ઘણી પ્રેરણા મળી હતી. તેનાં ચક્ષુ કેવાં દિવ્ય હતાં? તેની સ્વસ્થતા કેવી અમંગ હતી? તેની શ્રદ્ધા કેવી નિશ્ચલ હતી. એજ મદાતમા રાષ્ટ્ર બનાવશે—તેઓને ઉદ્ધારશે...શા માટે એને જઈ ન મળવું, ને એની આત્માનુસાર પ્રવૃત્તિ ન આદરવી?

અરવિંદબાણ ‘બોયકોટ’માં માનતા હતા. જો તે સર્વવ્યાપી થાય તો દેશનાં લાગ્ય ઉધડે? એક શાસને ત્રીસ કરોડ માણસો અંગ્રેજોનો બદિષ્કાર કરે તો એક પલમાં દેશનો ઉદ્ધાર થાય...

પણ જે દસ હજાર માણસ સુરતમાં કુંચ ગાડનમાં ભેગા થયાં હતાં, તે બીયણ બદિષ્કાર કરવાને શક્તિમાન હતાં?... આ વિચારના વમલમાં તેણે પડોશીના ખભા પર માથું નાખી ઉઘવા માંડ્યું.

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૬૭૩]

લેખક -

રા. રસનિધિ

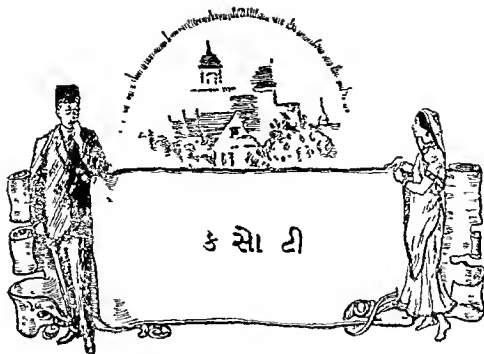
૦ ૪

નિદ્રા મીઠી શ્રમિત નયને સેવતાં શાંતિ થાય;
દ્રષ્ટિ સામે ગહન અતિશે સ્વપ્ન-મૃદ્ધિ રચાય;
જાણુ ના શે દૃઢ્ય મહી જ્યાં પ્રેમ-સચાર થાય;
ત્યાં આથે કે તમહર પ્રભા દિવ્ય ઉદ્દીપ્ત થાય. ૧

વાગ્દલી, તારું સ્વરૂપ નીરખુ આંખને ઠારણું ત્યાં,
ધીમેધીમે સમિપ રુચતી શાંત પ્રેમાળતામાં,
દારી દેતી શ્રમ સકળને જ્યોત તારી અનેરી,
આવે કુંળા નવલ ફૂલણં અકશી કૈંક વેરી. ૨

જેતાં વારે અભિનિપ મળે લોચનો પ્રેમલીનાં,
લેખને રસિક દૃઢ્યો મુર્તિ વિલખ વિના;
સ્વપ્નો એ વિશદ કરણ હાસ્ય તારું જીલું જીલું,
ને એ પેરે અલુનિશ સખી જાંખી તારી કરું જીલું ૩

સફેલાતાં દૃઢ્ય વિધુરું જાંખી રે' સ્વપ્ન ક્યારે,
સાચાં થાયે, સહન કરવું ક્યાં લગી દિવિ. મારે.

ક સો દી

લેખકો :

રા. બદલાઈ ઉમરવાડિયા
સો. લીલાવતી મુનશી
રા. મુનિકુમાર ભટ્ટ

રા. દુમકેલુ
રા. જયંતકુમાર ભટ્ટ
રા. કનૈયાલાલ મુનશી

પ્રકરણ ત્રીજું : આનાઓનાં લુપ્તમાં

લેખક :

રા. મુનિકુમાર મ. ભટ્ટ

ચિત્રકાર

રા. ગોવિંદકર

આગાલા પ્રકરણનો સાર

અમદાવાદના રહેતા ઝીલુબાઈને ત્યાં ગામડાથી એમના બાઈ પેતાના દીકરા મુરેશને મુલાકાત આપે છે તેના પીતરાઈ બાઈ વિનોદ અને રવિ ગામડીઓ ગણી પાળે છે મુરેશ રાજસ્થાનમાં મુલાકાતે આવે પીતરાઈ બાઈને જાણ છે અને રવિને કાનથી તેને પકડે છે વિનોદ કુલતુ કુલતુ તેને મારવા જાય છે ત્યાં તેમની સમવયસ્ક બહેન કંપા મુરેશની વહારે ધાય છે કંપા મુરેશ તરફ દયાથી જોઈ રહે છે અને તેને ચોંંચા કરી 'બાઈ' બતાવે છે બીજે દિવસે મુરેશના પિતા ગામ જવા નીકળે છે. મુરેશ રહી પડે છે કંપા તેને સાત્તવન આપે છે મુરેશને નવા સબંધીઓમાં બહુ ફાવતુ નથી કાકાના હાકરા મુરેશને ગામડીઓ ગણી ચીકવે છે ને આટક્યાળાં કરે છે એક દિવસ રવિ ને વિનોદ પૈસાની ચોરી કરી મુરેશને માથે આળ ચઢાવે છે કાકી મુરેશને પરમાં ન રાખવો એ નિશ્ચય ઉપર આવે છે. મુરેશ ખોટા આગથી ગભરાઈ જાયને નીરાણ બની એક રાત્રે ધર ઝાડી ચાલી નીકળે છે કાકરીઆમાં નજ આત્મહત્યા કરવા તે તૈયાર થાય છે ત્યાં એક બાવો એને બચાવી લેઈ નય છે (હવે આગળ વાંચો)

બા

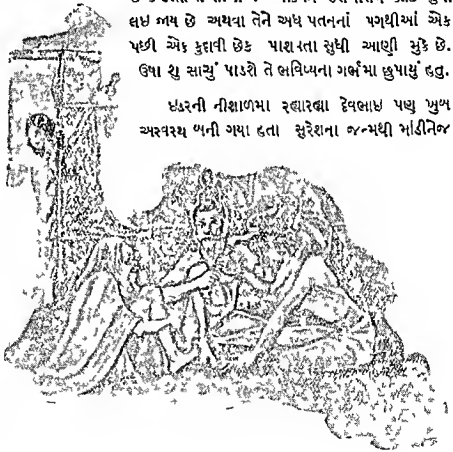
વાઓની સંસ્થા રામચંદ્રજીના અરણ્યવાસના અનુકરણરૂપે તેમના વખત પછીથી શરુ થઇ ને આજ સુધી તેણે લોકહૃદયમાં અદ્ભુતતાના ખ્યાલો બર્ષા છે. મહંદર અને ગોરખનાથે જેને પ્રભાવશાલી બનાવી તેને ભરથરી અને ગોપીચંદ્રે ગૌરવ આપ્યું છે. ગામડાના કે શહેરખુણાના એકધારા જીવનમાં આ સંસ્થાએ નવીનતાના રંગો પુર્ણ છે. અનેક કુટુંબો તેણે તોડ્યાં, અનેક તેણે સાધ્યાં છે, અનેકના મુખદુઃખની તે સાક્ષી છે.

સુરેશને બાવાઓ ઉપાડી ગયા સારે બે સીવાય અન્ય કોઇને તેના ગુમ થવાનો દર્પ શાન્દ નહોતો એક તો ઉપા એ વડાલમોઇ બાલા જેમજેમ મોટી થતી ગઇ તેમતેમ સુરેશના રમરણે કેંકે અપરિચિત કેંકે અગ્રુટ, કેંકે અકથ્ય લાગણીઓ અનુભવવા લાગી. અ મ દા વા દ ન

ધુમાડા કે આકાશનાં વાદળાઓ જેતાજેતાં તે ઘણીવાર ઉડા વિચારમાં પડી જતી, કોઇકવાર તેની આંખો સજલ બની રહેતી. જો કે અસારસુધીના તેના વિચારપ્રવાહ કે અશ્રુપ્રવાહનાં પુર તેના સુરેશને ધસડીને પાછો લાવી શક્યાં

નહતાં. તેના વિવાહિત પતિને તો તે સંભારતીએ નહીં અને સંભારતી તો તે પણ માત્ર સુરેશને પાછો લાવવાના સાધન તરીકે. પણ અસાર-સુધી તો માત્ર તે વિચારોથીજ અટકી જતી સુરેશને જલદી મળી શકાય તેવું ગમે તે પગલું લેવા તે તત્પર હતી, પણ જો તે સહેજમાંજ ન મળે તો ? અસંયત મનોવૃત્તિઓ જ્યારે ચંચલ થઈ ઉઠે છે ત્યારે તેનું પ્રાબલ્ય એટલું બધું હોય છે કે કાંતો તે સામાન્ય વ્યક્તિને ઉત્તમોત્તમ ડાટિ સુધી લઇ જાય છે અથવા તેને અધ પતનનાં પગથીયાં એક પછી એક કુદાવી છેક પાશરતા સુધી આણી મુકે છે. ઉપા શુ સાચું પાડશે તે ભવિષ્યના ગર્ભમાં છુપાયું હતું.

છઠ્ઠીની નીશાળમાં રહારહ્યા દેવભાઇ પણ ખુબ અરવરથ બની ગયા હતા સુરેશના જન્મથી માંડીનેજ

ઉંડો બલિ સુરેશ યતાર હતો અને રાજેદાસ તે માટે સૈને મુચનાઓ આપતો હતો

—બાણે કે તેની સાથે સાથેજ—દેવભાઇના મનમાં એક વિચારખીજ ઉગીને ધીમે ધીમે અંકુરિત થયું હતું કે આગળ ઉપર સુરેશ કેંકે અવનયું કરશે મુરેશનું જીવન બળ્ય, અદ્ભુત પ્રકાશભર્યું બનશે. એ બીજ, મુરે

આવો યશ અને, તેવો યશ, એવાં વિધવિધ તેજ છાયાનાં ચિત્રો તેમને જતાવ્યા. કરતું, પણ ભવિષ્યની ઉજ્જવલ વિમોહક ચિત્ર જલમાં સુરેશ ગુપ્ત યશ એવું તેમણે ક્યાંઈ જોએલું કે કદેપેલું નહીં એટલે ગમે તેમ કરીને પણ સુરેશને શોધી પાછો લાવવાના પ્રયત્નો તેમણે ચારંબ્યા.

ઉપા અને દેવભાઈની પ્રવૃત્તિઓની ખબર પણ ન પડે તેને સ્થળે સુરેશ હતો. જ્યારે તે કાંકરીઆમાં હુમલા ગયો ત્યારે સાંપ્રત જીવનને તેણે છેદતી સલામો કરી લીધી હતી. વીસેક ટલાકની મર્યા પછી જ્યારે તે જાગ્યો ત્યારે તે સ્વર્ગમાં છે કે નરકમાં તેની ખબર પડે તેવું નહતું. માત્ર કાજળધેરી કાળી રાત્રિમાં, કાળા વાળવાળા, કાળી આમડીના યમના દૂતો જેવા લાગતા કેટલાક માણસો તેને ઉપાડીને ચાલના હતા. થોડે દૂર મશાલનું કાન્તિછીલું પીળું તેજ આસપાસના દેખાવની બચ કરતામાં વધારે કરતું હતું. સુરેશ શુદ્ધિમાં આવ્યો ત્યારે તેને ખુબ ખીક લાગી; મદા મહેનને તે ચીસ પાડતા અટક્યો. પણ તે ધ્રુજવા માડ્યો તેથી તેના ઉપાડનાશઓએ તેની સામે જોયું, અને તેઓ તથા તેમની સાથેનું મંડળ અટકી ગયું. આગલી સવારે જે બાવાનું મુખ તેણે જોયું હતું તે આગળ આવીને બોલ્યો: “લડકા, ડરના મત રામજી તોરા અચ્છા કરેગા.” સુરેશ અવસ્થ થયો પણ પાછળથી, અનુભવે તેને ખાતરી થવાની હતી કે સુરેશ ઉપર કેવળ અનુકંપાને લીધે પોતાની સાથે તેને ફેરવે એ પ્રકારની પેરાપકાર વૃત્તિ એ બાવાઓમાં હોઈ શકે નહીં અને હતી પણ નહીં.

તો પણ તે બાવાઓની જોડે હાઈદ્રસ્તાનના જુદા જુદા મુલકોમાં ફર્યો. અને નવા નવા પ્રદેશો જોયા, કેમપણુ કેં કહે નહીં એવું જીવન ગાળવું એ બેથી તે સંતુષ્ટ હતો. છતાં તેને અસંતુષ્ટ બનાવે તેવું પણ ધણું હતું. બાવાઓ બધા વ્યસની હતા,

ગંદા પાંચુ હતા અને વારંવાર તેમના સહવાસમાં સુરેશ ત્રાસી જતો. જમાતનો મુખ્ય બાવો રાધેદાસ પૂર્વાવસ્થામાં કાઠીઆવાડના કોઈ નાના મામનો કાઠી હતો. એકવાર કોઈ સ્ત્રી ઉપર અભ્યાસ કરવા માટે તે પકડાએલો, પણ સજામાં થી છુટવા નાસી જઈને તે બાવો બન્યો હતો. ખીજી પરિસ્થિતિમાં તે વધારે સુખી હતો, તેના શરીરબળને લીધે તેણે મુખ્ય પદવી પ્રાપ્ત કરી હતી. અને બાવો હતો એટલે જે લાલસાઓ તે પહેલાં તૃપ્ત કરી શક્યો નહોતો તેને પૂર્ણ સંતોષ આપવાનું કામ તેને વધારે સુલભ થયું હતું. પોતાની સાથે તે એક પુત્રીને ફેરવતો. એ બાલાને તેણે છેક નાનપણમાંથી ઉપાડી આણી હતી. બાલા સ્વરૂપવતી હતી. પહેલાં તો તેને શા માટે લાવવામાં આવેલી તે કોઈ સમજી શકેલું નહોતું; તો પણ શુરુની સ્ત્રી જાતિ તરફ જે સામાન્ય વૃત્તિ હતી તેથી પરિચિત કેટલાક બાવાઓ લાપંકર કદપનાઓ કરતા. અને તેની ઉપર ભવિષ્યમાં થનાર અભ્યાસની કદપના કરી સચિત થતા.

જ્યારે સુરેશ તેમની જોડે લાગ્યો ત્યારે બાલાની ઉંમર આશરે તેર વરસની હતી. તેના શરીર તેમજ મનમાં તે વગડાઉ ધુલની જેમ વધી અને ખીલી હતી. સુરેશ આવ્યો ત્યારે બે કારણે બાલા તેની તરફ આકર્ષાઈ હતી. એક તો સુરેશ બાવો નહોતો. અને ખીલું સુરેશ લગભગ તેની ઉંમરનો હતો. અને એજ કારણસર સુરેશને પણ એ બાલા સૌથી અનુકૂલ સાથી સમી બની રહી હતી. એ બાલાની સાથે વધારે વખત રહેવાને લીધે બાવાઓ સાથેનું જીવન તેને અસહ્ય થઈ પડ્યું નહતું.

સુરેશ પ્રમાણમાં વધારે સસ્કારી વાતાવરણમાં ઉછર્યો હતો. એટલે બાવાઓની રીતભાત સામે તેનો વિરોધ ધીમેધીમે પણ પ્રબલતાથી

વધતો જતો હતો. અને માત્ર નામીને ક્યાં જવું તેનો નિશ્ચય થાય તેમ હતું નહીં એટલેજ તે એ બધું સહી લેતો. એ પ્રમાણે તેનું જગત ગતિ કરતું હતું અને તે માત્ર જોયા કરતો હતો.

તેઓ આખરે પઢરપુરમાં આવ્યા અને ત્યાં એક રાતે રાધેદાસે તેના કેટલાક મિત્રોને ખાનગી વાર્તાલાપ માટે બોલાવ્યા. એ વાત સુગંધ માલગી ગ્રંથ નહીં માટે તેને દૂર કરવામાં આવ્યો હતો. પણ રાધેદાસની પાલિત પુત્રી પામેની ઓઝીમાં હતી તેણે આ લોકોની વાતમાં સુગંધનું નામ માખણું તેને લયની અગમચેતી થઈ એટલે તે ગુપચુપ સાલગવા ઉભી રહી.

બાવાઓ દેવી ભક્ત શક્ત માર્ગો દત્તા અને દગ પાત્ર વગેરે દેવીને એક યુવાન માણસનો ભોગ ધરવાનો તેમને રીવાજ હતો. તેમની એ ભોગ ધરવાની પદ્ધતિ એવી હતી કે મનુષ્યવધની શકા પણ કોઈને જાંચ તેમ નહતું તેઓ એકાદ બાળક ને ઉપાડી જતા. તેને સારી રીતે રાખતા અને અધે પોતાની સાથે ફેગવતા અને તેમના ઉત્સવની રાતે પઢરપુરથી દૂર નિર્જન એકાન્તમાં એક દેવીનું છાત્રું મંદિર હતું ત્યાં જઈ બાળી નાખતા. એટલે બાળી જનારનું શું થતું તેની કોઈને ખબર નહીં હોય. બહુ સુરેશ ચનાર હતો અને રાધેદાસ ને માટે સૈનિક મુચનાઓ આપનાર હતો. બદાગ એ બંધાનું કલ્પનાથી ચિત્ર દોઢતી દોઢતી બાવા બહી ઉભી સાબગતી હતી. રાતના આઠ વાગે સુરેશને જમાડનાનો હતો તેમાં કેટલું આપનાનું કાર્ય એક બાવાને મુખત થયું. પછી તેને ગુપચુપ ને મંદિર નુકી લઈ જવાનું બીજાને, લાકડા તેમ, મીન્દર, ઘી વગેરે મામત્રો ત્રીજાને એમ કામની વહેચણી થતે ગઈ.

બાલાને બદાર ઉભા ઉભા સુરેશને બચાવવા ની ઉત્કટ ઇચ્છા થઈ આવી, પણ તેનામાં સુરેશને બચાવવાની શક્તિ કે સાધન ન હતો. એટલે બીજી

સવારે વહેલી તે જમાતના સૌથી વૃદ્ધ એક અધ બાવાની પામે ગઈ. એ અધ બાવાને આ બાલકો ની વાતોમાં રસ પડતો અને બાલકો પણ તેના સહવાસથી આનંદ પામતા. તેમના મનમાં ઉભા થતા અનેક પ્રશ્નોનું નિવારણ એ અધ કરતો. એટલે આ વૃદ્ધ પુરુષ તેઓનો અગત્યનો મિત્ર, નેતા, સલાહકાર અને સાથી બની રહે્યો.

“દાદા” તે હમેશા વૃદ્ધ બાવાને દાદા કહેતી, “માછને ભોગ શા માટે ધરવો જોઈએ ?”

“માછ આપણા દેવી છે અને આપણા જનમાવનું રક્ષણ કરે છે એટલા માટે આપણે તેને ભોગ ધરીએ છીએ.”

“પણ દાદા ત્યારે માછએ તમારી આખનું રક્ષણ કેમ ના કર્યું ?”

“બેગ, મ આપણા માછનો શુનહો કર્યો હશે એટલે માછએ મારી આખો લલલલને મને શિક્ષા કરી.”

“માછ શિક્ષા શા માટે કરતા હશે ?”

“જો તેમને ન ગમે તેવું કામ ત્રાહ કું તો માછ તેને શિક્ષા કરે.”

“માછ, કેરા કામોથી નાખુશ થતા હશે ?”

“જો આપણે કોઈનું કશું ના માનીએ અને મનમાં આવે તેમ કર્યા કરીએ તો માછ નાખુશ થાય.”

“પણ માછને આપણે કોઈ દિવસ ગુસ્સે નજ કર્યા હોય તો ?”

“તો માછ આપણી રક્ષા કરે.”

“ત્યારે મારી પણ માછ રક્ષા કરે કે નહીં ?”

“હારનો.”

“પણ, મનેજ માછનો ભોગ બનાવે તો ?”

“તો માછ એ ભોગ લેવાની ના કરે.”

[પ્રથમ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૧૧૬]

(સાચી)

હો ઉધા ઉધા અસખેલી!
 રંગ ઝી-રમ વેલી!
 દો મળતી!
 હો ઉધા ઉધા અસખેલી!

મળ્યું કલાપ કોડરો નિજ ફેરવો!
 અર્જુન મેં હું ધુનિ-દંડ!
 નાનકડું પદ્મમિત્રે: નીચા પ્રસાદ!
 પ્રાની નવની મુર-મંગ!
 નાચે મુખ દાસ ગરેલી
 દો મળતી! હો ઉધા. ૧

દો મળે નખ પુર પાલનો નખ!
 દો મળે મારે મળત મળ!
 આંખ સંચારે અમર તેજ-લીપા એ
 દેવ દેવી તરો મો માથ!
 દિગોર મુખી પ્રા વેલી
 દો મળતી! હો ઉધા! ૨

સાંચો પથ પ્રવાસનો મળી!
 સાંચી એકલવી વન વાટ!
 મુખ આયમને આપાદ ન્યાં રે
 નિગીરં દીએ વન પટ પાટ!
 હો દો આથ અમેલી
 હો ઉધા ઉધા અસખેલી!

દો મળતી!

હો ઉધા અસખેલી! ૩

આ વખતની મોશીઅલ ગેધરીંગમાં અમે 'શરદુત્સવ' બજાવેલું ત્યારે શરદાએ કાનિકુમારીનો પાર્થ બજાવેલો તે જોઈને તો આખોએ પ્રેક્ષક વર્ગ પુરાપુર ચમકી ગયો. કેટલાંક અગ્રણીઓ સ્ત્રી પુરુષો તો એટલે સુધી ભુલ ખાઈ ગયેલાં કે એ કોઈ સ્ત્રી-વિદ્યાર્થીનીજ છે. બસબસ સ્ત્રીઓનેએ જુઝાવો ખવરાવે તેવી રીતે એ સ્ત્રી બનેલો.

અને મેં તો તે દિવસે એને જોઈને ધન્યાવાદ આપ્યો હતો, નેટલો કોઈ દિવસ કોઈને નથી આપ્યો. તેની સફળતાનું કારણ એ છે કે તેના મોઢા ઉપર તેમજ કંઈમાં લાવણ્ય, મૃદુતા અને સુકુમારતા આટલી મોટી પડે પડે છે. ગોટી એટલે તદ્દત મુજ તેને નથી ઉગી. એ સ્ત્રીનો પોષાક પડેરી લે છે ત્યારે અજ્ઞાન રીતે સ્ત્રી

બની ગય છે.

x x x

નવરાત્રિ પુરી થઈ અને અજ્ઞવાળીઓ ખીલવા માર્યાં. શરદાનાં અજ્ઞવાળીઓ એટલે તો તેની રમણીગાની વાતજ શી? એક દિવસે એનીસમાજ તરફથી શરદુત્સવ ઉજવવાનું નક્કી થયું. સંગીત, ગરબા વગેરે ને પછી દુધ પૌવાના પ્રસાદનો સરસ કાર્યક્રમ ગોઠવાયો. પૂર્ણિમ તે દિવસેજ એ ઉત્સવ રખાયો. હું અમારો સગવડો એટલે મને નિમંત્રણ આવેલું. અમને આગળે દિવસે ગરમચટ મારી પાને આપ્યો અને મને કહ્યું: “મારે શરદુત્સવમાં આવવું દોષ તો?”

“તે કયી રીતે બને! કદા અજ્ઞોનેજ નિમંત્રણ છે, અને તું કયાં સગવડ છે? આપ

સમાજનો તું સભ્ય ન થાય તો પછી તારે એના કાર્યમાં ભાગ લેવાનો દર શો? સભ્ય થતાનું મેં તને કહેલું યાદ છે ને? હવે અશક્ય.” મેં ખરી વસ્તુ સ્થિતિ સમજાવી દીધી.

“એ...મ” હાહ ઉપર આંગળી મુકી વિચારમાં પડતાં તેણે કહ્યું.

પણ તરત જાણે કે નવીન વિચાર આવ્યો. ફોન તેમ એકદમ તે બોલ્યો: “તારી નિમંત્રણ પત્રિકા બતાવ તો મારે જરા કામ છે.”

મને જરા સંશય લાગ્યો એટલે મેં તો ચોખ્ખું કહ્યું: “ના, ભાઈ મારે એ નથી બતાવવી, આપને તેમાં શું જોવું છે? કે’ ખાસ જોવા જેવું છે નહીં.”

“ના, ના, પણ મારે કે’ લઈ નથી લેવી, આપતો ખરો. જો, એક ઉપાય બતાવું” તેણે મને જરા આતુર બતાવી કહ્યું.

“ઠીક, હે. લઈ, લે તો લાવે. એટલું જ ને? ઉપાય કેવોક બતાવે છે તે તો જોઉ” મને જરા વિશ્વાસ આવતાં પત્રિકા આપી

તે વાંચી ગયો. “અસ, કંતેહ! કંતેહ!” એકદમ તે બોલી ઉઠ્યો.

“કેમ આવેલું બધું શું? શાની કંતેહ?” મને તો કુતુહલ થયું.

“બીજી શાની? હું તમારી સાથે-આવીશ તે. હવે તમારે જરૂર મને લઈ જવો પડશે.” તેણે સ્કેટ કરી દીધો. ગરજે ‘તું’ માંથી ‘તમે’ થયું.

“પણ, હું ક્યાંથી લઈ જાઉં? મને કોઈ

ખાસ જોળખતુંએ નથી કે તને અંદર જવા દે. અને આપણા જેવા નવયુવાનને જોળખવા કોઈ પરવાએ ન કરે કે નવું જોળખાણ કાઢીએ” મેં મારી અસહાયતા દર્શાવી.

“પણ, કોઈને કહેવુંએ ન પડે ને આવું તો?” તેણે કહ્યું.

“એ વળી કેવી રીતે?” મેં આશ્ચર્ય બતાવતાં કહ્યું.

“જુઓ આ પત્રિકા વાંચો.

એ મળેા પુરે યતાં લોડા સાથે ગરબો શરૂ થયો—

‘..... સનેહી સમાજ તરફથી શરદુત્સવ ઉજવાશે તે પ્રસંગે તમે તમારાં પત્ની તથા બાલકો સાથે પધારશો.’

તમે મારા પતિદેવ અને હું તમારી પ્રિયતમા. કેમ કેવું યુગલ?” તેણે જાણે કે તદ્દન સહેલી વાત હોય તેમ કહી નાખી.

“કેવી ગાંડી વાતો કરે છે? એમ તે કે’ જવાબ? અને તેએ આવાં મેળાવામાં, ફજોતી

ચાય તે ખબર છે? અને મારો હજી વિવાહ પણ નથી થયો ત્યાં એમ તને સાથે રાખું તો તો પુરી આક્રમ" મેં ચોખ્ખી ના કહી.

"ના, ના, એ કૈજ નહીં ચાલે. અરે, જુઓ તો ખરા કે હું કેવો ખનું છું તે તમને પ્રશ્ન પુછ્યા આવશે તે પહેલાં તો મારી સામેજ નેષ્ટ રહેશે અને કે પણ પુછવાની હીમત પણ નહીં કરે" તેણે પોતાની સંપૂર્ણ હીમત દર્શાવતાં કહ્યું.

મેં ગણતરી કરી લીધી. મનેએ વિચાર જરા ગમ્યો, ચાલો મળ તો કરીએ. એમાંએ કેંક નહું મળશે. અનુભવ થશે, ને-ગમ્મત પડશે

—અને આ વખતે પુષ્પવ્રતાએ ગવડાવ્યા.

"હીક, ત્યારે જેવી મરજી. આપનાં આરાધન એજ હવે મારો રત્નેહર્મ થયો ખજા ને ?" મેં જરા દીખળ કરતાં કહ્યું.

"હાજી, અને હું કાલે જરાખર મમયે હાજર થઈશ."

"સારું. પણ જો મુંદર સાળુ પહેરજો, માથાના વાળ વગેરે પહેરવેશ એકદમ સરસ પહેરજો ને રાખજો, અને અપ-ટુ-ડેટ હં કે તે

દિવસના જેવું."

"એ તો હું આવું ત્યારે જો જો ને" કહી તે ગયો.

જલુ સાલાક અને હીમતવાન હોકરો છે. એના જેટલી હીમત મેં કોઈ પણ ખીજા વિદ્યાર્થીમાં નથી જોઈ. તેની ધણા વિદ્યાર્થીએ મરકરી કરે પણ એ સામે એવી સચોટ ગમ્મત કરે કે બોલનાર તરત ચુપ! એને મારી સાથે ખનતુ એટલું કોઈની સાથે ન ખનતું. અમારી અનેની વચ્ચે ગાદ રોહ હતો.

ખીજો દિવસે રાત્રે એ આવ્યો, કાળા કોરનો તદન શ્વેત શાળુ તેણે પહેરેલો હતો. સોનાની ઝીણી ખગડીઓ તથા ચુંક, એરીંગ વગેરે પણ પહેરી લીધેલાં. માળુમાં જમણે ખભે પીન પણ ખોતી દીધેલી. તેનું અંગ તો એટલું ગૌર હતું કે પાઉડરનો ઉપયોગ નહોતો કરવો પડ્યો. છતાં રોષેટની મુગંધ તો એ આવ્યો કે તરત ભભકી ઉઠી.

"પ્રિયતમ! નમન કરું છું."

હસનાં હસતાં મારા ચોરડામાં આવતાં તેણે કહ્યું

"પધારો, ગૃહદેવી! અંગ અંગે સૌભાગ્યના શાળુગાર સન્ન્યા છે, પણ લલાટે કુંકુમના મોદાગ

લેખ જે નથી ચાલેખ્યા?" મેં જરા આમે ગમ્મત કરી.

"જી, એ તો અપ-ટુ-ડેટ ફેશન છે."

"અરે, એવી ફેશન કેવી? ક્યાંએ દીડી છે કે ના, એમન?"

"નહીં ફેશન હોય તો થશે. મારા જેવા શરુઆત કરશે એટલે આ ચાલ્યું. પણ જો આપનું દીવ દુભાતું હોય તો ચાંદલો કરું."

આપ રીઝ્યે મને અખડ સુખ છે” તેણે ગમ્મતમા કહ્યું.

“હા, હા, ચાલ કરી લે આપણે આમ પ્રેમાલાપ ચલાનીશુ તો પછી પ્રેમના ઘેન ચઢશે અને જવાનું જીવી જઈશુ શરદુત્સવમા નહીં જવાય”

તેણે ચાલેલો ક્યો, અહા! અત્યારે તેનું રૂપ! તેના દેહનું વર્ણન કરતા તો “સૌભાગ્યવતી” “નવયૌવના” ના મહા સમર્થ કવિ પણ ચાકીને કલમ નીચે મુકે શુ તેનું સૌદર્ય! એના સાળુની કોર મોઢા પર જરા આડી આની જતી ત્યારે તો એમજ લાગતું કે જાણે શરીની આડ શશાક આવ્યું!

શરદુત્સવનું સ્થળ શહેરના એક ઉદ્યાનમા રાખેલું મારી મોટર તૈયાર હતી એટલે અમે તો ચાલ્યા વાંચનાર! શરદુત્સવ હવે મારી સૌભાગ્યવતી (અહા! શી મધુર વાત!) કમલિની બની છે એટલે ચાલ્યા હા કે!

થોડીનારમા સ્થળને દરવાજો પહોંચી ગયા મોટર ઉભી રહેતા બધાનું ધ્યાન ખેંચાયું, મને તો હસવું ખુબ આવતું હતું પણ દાખી ગમ્યું પટેલા શરદ— અરે, કમલિની ઉતરી અને પડી હું એને જોઈનેજ ખંચા રતજ્યે જઈ ગયા સ્ત્રીમાએ મોઢિની કે અજળ હોય છે કે પોતાનું ધાર્યું કોઈની પરવા વગર સન્માન પામીને કરી શકે છે, અને તે ત્યાજ બન્યું કોઈએ પાસ તો ન માગ્યો પણ ઉનટું રસમત કરવા લાગ્યા

કોઈનાર સમવયસ્ક યુવાન મુઠ્ઠી સાથે લોખંડામાં ફર્યા છો? અને એ તમારી પત્ની ન હોય છતાં “આ એમના વહુ” એવા ધીમે કુચાયથી અનાજ આપ્યો હોય તે સાલણીને શુ અનુભવેલું? વાંચનાર! સાન્યુ કહી દેજો, એ વખતે હૃદયમા ગલગળી નથી થઈ? અને તેમા

એ તમે પરણ્યા ન હો ને એમ કોઈ તમારી પત્ની તરીકે ઓળખાય એ તમને કેવું મન રજક લાગેલું?

કેં નહીં એ તો નિર્દોષ ને સ્વાભાવિક છે, અને અત્યારે શરદ મારી સાથે હોના છતાં મને એ રીતે બહુ આનંદ મળ્યો અને જ્યારે બધા મારી કમલિનીને જોઈજ રહ્યા ત્યારે તો આનંદની અવધ કે મારે આવી સુદર પત્ની છે એમ લોકોના મનમા થાય છે

મે પુરવ વર્ગમા જઈ આગળની ખુરશી પર સ્થાન લીધું એ સ્ત્રી વર્ગમા ગઈ અને એના સૌદર્ય આગળ ફેટફેટકીએ સ્ત્રીઓ ઝખવાઈ ગઈ મને તો ખુબ હસવું આવ્યું કે હવે એની જેના જેવી દશા થશે પણ હું આગળ બેઠો બેસો જેતો હતો ત્યાં તો એ કોઈને કોઈની સાથે વાતો કરતી હતી પણ એ મેં જોયું કે એ જાણે કે ડરતી હોય તેમ સ્ત્રીઓથી દૂર ઉભી રહીને વાતો કરતી હતી

ફરતા ફરતા પુષ્પલતા તેને મળી, અને મને થયું કે હવે જોઈએ કે શુ થાય છે પુષ્પલતા અમારી સાથે કોનેજમા અભ્યાસ કરતી હતી

એ જોયું ત્યાં તો પુષ્પલતાને કીચકીમા દસતી જોઈ મને તમત વસ્તુચિત્તિ સમગ્રમાં ત્યાં વળી કમલિનીએ ઝાનમા દે— ડહું એણે પેલી શાત થઈ થોડીનાર વાત ચાલી તે ઉપરથી હું સમજ્યો કે તેમણે કેમ સગેત ક્યો કર્મનિની એક ખુણે જઈને બેસી

સ્ત્રીઓ આવતી જતી હતી એક એકથી ચઢે એના વસ્ત્રો તથા દોર દગામ સાથે સુદરી એનો સઘ ઉભરાતો જતો હતો કોઈ વાતો કરતી ઉભી હતી તો કોઈ બેસીને કુઝાળ વળીને વાતો કરતી હતી કોઈ વળી ગરમા

[વધુ મઠિ જુઓ પૃષ્ઠ ૬૬૭]

गुजरात—

समर्पित स्व. पतिश्रीना स्मरणार्थे
श्री फार्बस गुजराती समाने
श्रीयुत ध्याभाय आभार—७ आवश
तकथी अनितय न- १ मेर.

ગુજરાત—

[સાદરપદ]

૨૦ હજાર વર્ષ પૂર્વેની સમૃદ્ધી યાત્રીઓ.

[૧૮૮૦]

વીસ હજાર વર્ષ પહેલાંનાં

મનુષ્યો

૧૯૩૦-૩૧

લેખક :

૨૧. સનતકુમાર ચી. વીણુ

—:૦:—

એક ગુફામાંથી મળી આવેલી માનુષની આકૃતિ

એ વી એક માન્યતા ચાલતી આવેલી છે કે અસલના મનુષ્યો, હાલના કરતાં વધારે બળવાન, મોટાં શરીરવાળાં પરંતુ જડબુદ્ધિના હતાં તેઓમાં મંસ્કાર ઓછા હતા, દિસક વૃત્તિ વધારે હતી, અને ખાતું, પીતુ અને આખરે મરતુ એ મીઠાવ તેમને બીજું કંઈવ્ય દેખાતુ નહોતુ.

આપણી વેદકાળ વીશેની માન્યતા જુદીજ છે. વેદકાળના મનુષ્યો વધારે બળવાન, અને કદાચ મોટાં શરીરવાળાં હશે. પણ તેઓ જડબુદ્ધિનાં નહોતા, તેઓ સંસ્કારી હતાં, તેમની છંદગીનુ ધ્યેય આધ્યાત્મિક હતુ, તેમને છંદગી-ટકાવી રાખવાની બીજી વસ્તુઓ ઓછી જરૂરની હતી, અને આથી તેઓમા દિંસક વૃત્તિ ઓછી હતી.

આ બે માન્યતા ક્યાં સુધી ચાર્યાં કરત—
લગ્ન એ ચાલે છે,—પરંતુ ૧૯૨૪માં મધ્યયુરોપ-

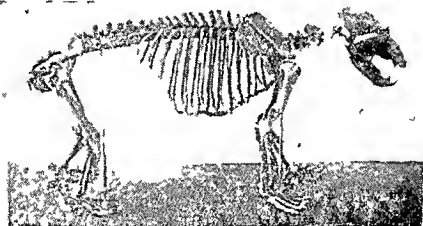
ની એક શોધથી આના ઉપર ધણું તેજ પડ્યું છે. તે શોધ તે પ્રાચીન, ઇતિહાસ પૂર્વ મનુષ્યો અને પ્રાણીઓનાં હાડકાં, મનુષ્યોએ પોતાના ઉપયોગને માટે બનાવેલી જુદી જુદી વસ્તુઓ, અને કેટલીક ક્ષત કળાને માટેજ પ્રયોગએલી કળાત્મક કૃતિઓની શોધ તે શોધને આધારે એમ માની શકાય કે પશ્ચિમ યુરોપની જડ પણ બળવાન જાતિ અને ઉત્તર ધ્રુવ તરફથી આર્ય જાતિનુ સંમિશ્રણ મધ્ય યુરોપમાં ચલું હોતુ જોઇએ, અને પરિણામે દિંસક વૃત્તિ સાથે કળા, શારીરિક જળ સાથે જુદી જોડએલાં સંભવી શકે.

આ શોધનો ઇતિહાસ મોટા ભાગની શોધોની માફક વિચિત્ર છે મધ્યયુરોપમાં ઝેટા-સ્લોવ-કીઆની હદ ઉપર મોરેવીઆ નામનો નાનો દેશ છે. એ આ શોધનુ સ્થળ છે. તે નાનો દેશ બે ભાગમાં વહેંચાયેલો છે. એક પર્વત અને ગુફાઓ-

થી ભરેલો ભાગ અને બીજો સપાટ, ફળદ્રુપ ભાગ “હાતા”. આ સપાટ ભાગમાં બે નદીઓ ઓડા અને મોરાવા કાળા સમુદ્ર તરફ વહે છે. સંભવિત છે કે આ નદી માર્ગવાટે આર્યો લાંબાં આબ્યા હોય.

નાના દેશને સ્વાભાવિક ખરાબ આર્થિક સ્થિતિને લીધે આ અમૂલ્ય ભંડાર ક્યાં સુધી પર્વતોની ગુફામાં અને પૃથ્વીના પેટામાં ઢંકાયેલો પડી રહ્યો. ધણી વર્ષ થયાં લોકોને ખમર તો હતીજ કે મોરેવીઆમાં મેંમથ (ઇતિહાસ પૂર્વ ભંચકર હાથીના આકારવાળું પ્રાણી) ના હાડકાં છે, ઝેકા-

ઇ. સ. ૧૯૨૪ માં ઈટાલીના વાનાનાં કારખાનાં વાળાએ પોતાના ઉપયોગને માટે આબુબાબુની બીજા ટેકરીઓ તેમજ જમીન ખોદાવા માંડી, અને તેમને ત્યાં આ ઇતિહાસ પૂર્વ મનુષ્ય (Old fossil) નાં હાડકાં તથા કૃતિઓ મળી આવી. લાંબી સરકારને આ વાતની ખબર પડતાં, તે જમીન ખરીદી લીધી ને વૈજ્ઞાનિક રીતે રીતસર શોધખોળ કરવા માંડી. પ્રો. અંબસોલવનો આ શોધ આગળ વધારવાને લાંબી સરકારે સોંપ્યું છે. આજ પ્રમાણે પર્વતવાળા ભાગમાં પચાસેક ગુફાઓ કે જેમને વીશે ત્યાંના પુરાણોમાં જુદી

ચાપગા પ્રાણીનું હાડપિંજર.

સ્થાવકીઅન ઇતિહાસકાર બ્લાઓરલાવે ઇ સ ૧૫૭૧ મા તોધ્યુ છેકે પ્રેડમોસ્ટ આગળરાક્ષોનાં હાડકા મળી આવે છે. પરંતુ પ્રેડમોસ્ટને વૈજ્ઞાનિક અને ઐતિહાસિક પુરાવા મેળવી શકે એવું સ્થળ તો પ્રથમ ઇ. સ. ૧૮૭૮ થીજ વૈજ્ઞાનિકોએ ગણવા માડ્યુ. ડો. વાન્કેલે, ડો. ફ્રૂઝ અને ડો. મસ્કની મદદથી ઇ સ. ૧૮૭૮ માં પ્રેડમોસ્ટની પાસે આવેલી એક નાની ટેકરી, ખોદાવી, અને તેમાંથી મેમથના કેટલાંક ભાગેલાં હાડકાં મળ્યાં. સાર પછી તેઓને લાગ્યું કે હવે બીજું કેં મળી શકે એમ નથી, અને ત્યાંથી એ કામ પડી રહ્યું.

જુદી જાતની કથા વર્ણવી છે, તેમાંથી આવીજ જાતનાં હાડકાં મળી આવ્યા છે. તે ગુફાઓ સુધ્ધિત કોતરેલી હોવા છતાં, અધકારને અને જમીનમાં વહેલી નદીઓને લીધે, ઉતરી શકાય એવી ગણાતી નહોતી, પરંતુ હવે તેમાં સગવડ કરવામાં

આવી છે, વીજળીના દીવા ગોઠવવામાં આવ્યા છે અને કોઇ પણ યાત્રી ત્યાં જઇ શકે છે. આ ગુફાઓમાં આજુબાજુ કોતરકામ પણ નજરે પડે છે; આથી સમજાય છે કે તેમની દૃષ્ટિને અવ્યવસ્થિત વસ્તુઓ ગમતી નહીં.

આ બધી ગુફાઓમાં મુખ્યત્વે પ્રાણીઓનાંજ હાડકાં નજરે પડે છે. કથા તો આ બધાં જુદી જુદી જાતનાં પ્રાણી તે ગુફાઓમાં વસતા હોવા જોઇએ અને એકાએક કોઇક આંતરિક નદીની રેલને લીધે મરણ પામ્યાં હોય અથવા તો ત્યાં મનુષ્યો તેમને મારી નાખી તેમનાં હાડકાંઓને

હયો ત્યાં કરતા હોવા જોઈએ. પરંતુ ખીજ માન્યતા માનવાને સળ કારણ મળે છે. કારણ કે ત્યાં એક જગ્યાએ એક સામટાં મેમથના ખોપરીનાં હાડકાં મળ્યાં હતાં. ખીજ એક ગુફામાં

ગ્રીચના ખોપરી વગરનાં હાડ- પીંજરો મળ્યાં ત્રીજાથી તેર મેમથના દંતોજ નીકળ્યા. આ ઉપરથી માની શકાય છે કે તે મનુષ્યોએ પોતાના ખોરાક માટે શીકારો આણી તેમનો નકામો ભાગ નાખી દીધો હશે.

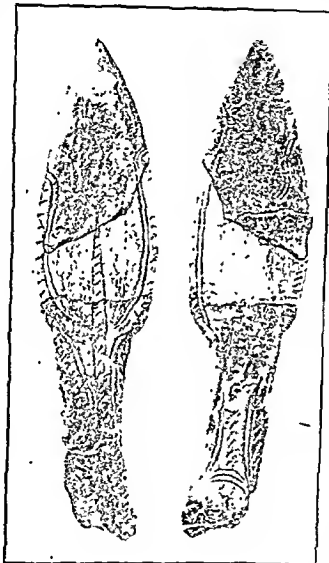
તે વખતનાં મનુષ્યોનાં (Homo Pred- mostensis) પણ આમાં હાડ- પીંજર લાંથી મળ્યાં છે. તે વખત- નો મનુષ્ય હાલના મનુષ્ય (Homo Sapiens) કરતાં થોડો લુહો માલમ પડી આવે છે. એ

મનુષ્યનું કપાળ આંખ કરતાં થોડું આગળ હતું—તેની ખોપરીનું હાડકું મોટું હતું, હડપ્પી પણ તેજ પ્રમાણે નીચેના ભાગમાં આગળ પડતી હતી, અને એકંદરે મોઢાં વધારે લાંબા અને

પહોળામાં ઓછા હતાં. પુરુષ કરતાં સ્ત્રી ઉંચાઈ- માં ઘણીજ નાની હતી; પણ પહોળાઈમાં પુરુષોના જેટલીજ હોવાથી, જે આખા હાડપીંજરો ન મળ્યા હોત તો કદાચ બે જુદા જુદા વખતના

પુરુષોનાંજ હાડ- પીંજર છે એમ દોરાઈ જવાત.

મોરેવીઆની આ જમતના સંસ્કાર ઘણાજ કેળવાયેલા છે. ત્યાં કોતરકામ કરનાર, હથીઆર બનાવનારા, તેમજ શીકાર કરનાર લોકો વસતા હતા, તે આપણને ત્યાં મળેલી વસ્તુઓ ઉપરથી સમજાય છે. તેમના કોતર- કામના નમુનામાં ઘણાજ જુદા પડી આવેલા નમુનો એક મેમથનીનાની આકૃતિ છે. તે મેમથના હાડ- કાંમાંથી બનાવ્યો છે. તેના કોતર- નારાએ એવી ત્રીણી નજરથી એને તૈયાર કર્યું છે

હથીઆરો હાડકાંની મદદથી હાડકાંનાંજ બનાવેલાં છે.

કે હાલના સુધરેલા કલાકારો તેને કોતરકામની સંપૂર્ણ કૃતિ તરીકે કબુલ કરે છે. તે નમુનામાં મેમથની આકૃતિ એટલી સંપૂર્ણતાથી કરેલી છે કે તેમાં તેની નસેનસ તેમજ તેની યાજ

તેમજ પુછડાંના વાળ પણ આલેખવામાં આવ્યાં છે. તે અસલ નમુનો હાલ છેક સારી હાલતમાં તો નથી પણ તેની અનેકે નકલો Reproductions તૈયાર કરવામાં આવી છે.

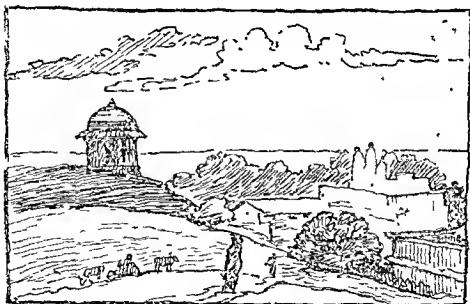
આ ઉપરાંત તેમની હથીઆર બનાવવાની કળા અદ્ભુત છે. હાડકાંજ તે વખતે ઉપલબ્ધ હોવાથી હથીઆરો હાડકાંની મદદથી હાડકાંનાજ બનાવેલા છે. તેમાં જતજતના બાલાઓ, તીર કામડાં, નાનાં નાનાં ખંજરો, તેમજ હથીઆર બનાવવાના ઓળરો આવી જાય છે. મુખસિદ્ધ અંગ્રેજ ચિત્રકાર ફોરેસ્ટીયરના તે વિષય ઉપરના Reconstruction ચિત્રો આપણને તેનો ઉડા ખ્યાલ આપે છે.

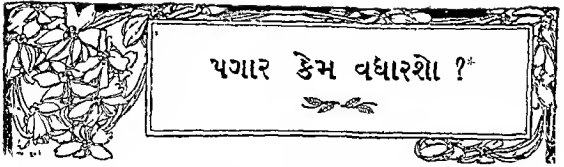
મોરેલીઆની તે જતના માણસો શીકાર

કરેલા જનવરોની ચામડીના કપડાં ઓઢતાં, હાડકાંના ઘરેણાં પહેરતાં, ચામડી ઉપર છુંદણાં પડાવતાં, કેટલાક વર્ષો સુધી તેઓએ ત્યાં વસવાટ કર્યો. પછી ક્યાં તો શીકાર ખુટવાથી કે કોઇ બળવાન જાતિના આક્રમણથી આ જગ્યાની ક્યાં અદ્રશ્ય થઇ ગઇ.

આ શોધથી લો. મા. તિલકની માન્યતા ઉપર ધણુંજ તેજ પડે છે. વેદના વખતમાં આર્યો ઉત્તર દ્રુવમાં વસતા હતા અને તે આર્યો પાછળથી દક્ષિણમાં આવ્યા. તેમાંની કેટલીક ટોળા યુરોપ તરફ વળીને લાં વસી. આ ટોળામાંની એકાદ લા મેડમેન્ટમાં શીકારના લોભે વસી હોય.

આપણા હીંદુધર્માનના શોધકો, આ ગોધનો ઉપયોગ કરશે?

લેખક અને ચિત્રકાર :
સૌ. લીલાવતી મંગળદાસ દેસાઈ

મારો પગાર મેં કેમ વધાર્યો તે અહીં લખું છું. તે વાંચવાથી તમારો પણ પગાર વધે કે નહીં તેના આધાર તો તમારા નસીબ અને પ્રયત્ન ઉપર છે. “વેપાર કરવાની નવી રીત” નામની ચોપડી ખરીદવામાં મેં રૂપિયા એકત્રી મુડી રોકી તેનાં પાના અહુ ધ્યાનથી વાંચી વાંચીને ફરવ્યાં, ત્યાર પછીજ મારા નસીબનું પાત્ર ફર્યું. તે ચોપડી-માંથી મારા ઉપયોગમાં આવ્યા તે ઉતારા અહીં આપું છું.

“જે માણસને ફતેહ જોઈએ છીએ તેણે તો મોંએ મો ટકા હોંશીઆર થવું જોઈએ. તેણે તેના શરીરનો તથા મગજનો પુરેપુરો વપરાશ કરવો. યંત્રની પેઠે તેમને વ્યવસ્થિત રાખવાં. તેણે વખતની કીમત જાણવી જોઈએ; જેને ધંધામાં આગળ વધવું હોય તેણે વખત સર કામ કરવું જોઈએ. વખતસર તો શું પણ વખત પહેલાં તે કરી નાખવું જોઈએ. જે તે નોકરી કરતો હોય, અને તેના શેઠ એટલે દર રોજ વહેલા જતા હોય તો તેથીએ વહેલા તેણે જવું. ધનુષ્યમાંથી તીર છુટે તેમ ધરમાંથી નીકળી એટલે આવે પહોંચવું જોઈએ. રસ્તામાં ગમે તેટલી ગાડી કે મોટરની ગરદી

હોય તો તેની વચ્ચેથી તેણે પોતાનો રસ્તો કાપી સડસડાટ ચાલ્યા જવું જોઈએ.

આખા દિવસમાં માત્ર ૮૬૪૦૦ સેકન્ડ છે તે દરેક યોગે તેણે યાદ રાખવું.

જેને ફતેહમદ થવું છે તેણે પોતાના શરીરને કસરતથી ખુબ કળવી સર્પના શરીરની પેઠે વાળવું જોઈએ. મગજની શુદ્ધિની શુદ્ધિ માટે રોજ તેણે શિર્ષાસન કરવું જોઈએ. સંગીતથી મન અને આત્મા પ્રસન્ન રહે છે તે ધ્યાનમાં રાખી, અને ત્યારે થોડું ગાઇ લેવું. સાથે થોડાં ભજનનીઆં પણ ગાઇ લેવાં જેથી “એક પંથ ને દો કાળ” એ હીસાએ ધન્યરના પંથમાં પણ આટો મારી લેવાય. ધધાને અંગે પત્ર વ્યવહાર કરવો પડે તો તેમાં આધુનિકતાને શોભે તેવું કવિત્વ તેમજ સહૃદયતા દાખવવાં” વગેરે.

અહીં મારે કહેવું જોઈએ કે છેલ્લા દસ વર્ષથી હું એક લોકજ્ઞાના વેપારી રા. રા. વખારીઆને ત્યાં નોકરી કરું છું. મારું કામ પરદેશથી પત્રો આવે તેના જવાબ લખવાનું હતું. મારો પગાર રૂપિયા અડતાલીસનો હતો. તે વધવાની હું ઘણાં વર્ષોથી વાટ જોઈ રહ્યો હતો. મારી ઉંમર વધતી જતી હતી પણ પગાર વધવાનાં કે ચિહ્ન દેખાતાં નહોતાં.

* અંગ્રેજી ઉપરથી. ‘કપોળ અને કપોળ મિત્ર’ આવૃત્તિ ૧૯૮૨ ના સ્ત્રી અંકમાંથી.

વખારીઆ ગેહ બહુ થોડું બોલતા અને તેમાંએ મારો પગાર વધારવાનું તો બોલતાજ નહોતા મેં વિચાર કર્યો કે મારી જીની રીતો માટે છાડી દેવી અને “વેપારની નવી રીત” ની અસર શેઠ સાહેબ ઉપર અજમાવી જોવી રા રા. વખારીઆ અનાદિકાળના તેમના રીવાજ મુજબ સાથી વહેલા વખારે પહેાની જતા અને તેઓ પોતા-

ને હાથેજ વખાર ઉઘાડતા. મારે રોજ સાડા આઠ વાગે ઝોશીએ જવાનો ક્રમ હતો મેં વિચાર કર્યો કે મારે પગાર વધારવો છે તો મારે ઝોશીસે કામ કરવાનો વખત પણ વધારવો, એટલે રોજ અરધા કલાક વહેવા જવું, અને ગેહની સાથે જ વખારમાં દાખલ થઈ જવું તેવો મેં સંજ્ઞા

નિશ્ચય કર્યો ખીજે દિવસે મને આઠ વાગે આવેલો જોઈ ગેહ બોલ્યા: “ક્રમ ધીરજવાલ, આજે તો તમે વહેલા આવ્યા?” મને કહેવાનું મન તો થયું કે “સાહેબ વેપારમાં ફતેહમંદ થવાની આ નવી રીત છે.” પણ મારા કંઈમાંથી તો આટલાજ શબ્દો નીકળ્યા કે, “હા સાહેબ.” ખીજે દિવસે હું પોણા આઠ વાંચ્યામાં વખારે જઈ પહોંચ્યો. ગેહ આવ્યા નહોતા અને વખાર બંધ હતી

એટલે હું બહાર બાંકડા ઉપર બેઠો એટલામાં શેઠ આવ્યા અને મને જોઈ ચકિત થયેલા લાગ્યા મારા મનમાં ‘તો થયું’ કે ગેહ અજબડી મારો પગાર વધારવાની વાત કરશે પણ શેઠ તો માત્ર એટલુંજ બોલ્યા “ક્રમ તમે આવ્યા વહેલા આવી પહોંચ્યા?” મેં જવાબ આપ્યો કે “શેઠ, સમય અમૂલ્ય છે આખા દિવસમાં

માત્ર ૮૬૪૦૦ મેંકડ છે તે પહે પહે ખવાસ થતી જાય છે.” એટલામાં શેઠે વખાર ઉઘાડી કે મેં અંદર કુદો માર્યો, અને મારા ટેબલ ઉપર બેમી જઈ ઠગળો વાંચવા તુ કામ સડસડાટ થઈ કરીદીધું. આખ બે આવાડીઆ સુધી હું રોજ વહેવા જતો, અને ગેહ આવે ત્યારે મીઠા ડહાપણના શબ્દોથી એમને આવકાર દેતો. પછી ગેહ

ગાડી કે મોટરની વચ્ચેથી તેણે રસ્તો કાપી સડસડાટ આવ્યા જતા.

એક દિવસ કહ્યું: “ધીરજલાલ, તમારે વખારમાં આવડા વહેલા આવવાની જરૂર નથી.” આથી મને પાછા પડ્યા જેડું લાગ્યું પણ તેથી હું હાંમત હાર્યો નહીં, મેં વિચાર કર્યો કે હવે ગેહના મન ઉપર ખીજી રીતે છાપ પાડવી પછી મનમાં નીરાશાના અંકુર કુટે નહીં તે માટે નિશ્ચય કર્યો કે હવે માહિત્ય સંગીતના પ્રયોગ શરૂ કરતા. સંગીતના ફાયદા તો “વેપારની નવી રીત”માં

રૂપે રીતે સમગ્રગ્યા હતા. બીજે દિવસે ઓશીસમાં દાખલ થઇ, શેઠની ખુરસી પાસેથી પંસાર થતાં વ્યક્ત રીતે ગણુગણુએ કે “સાહિત્ય સંગીત કલા વિહીન:”—ત્યાં મારી ખેડક ઉપર આવી પહોંચ્યો, એટલે ખુરસી ઝાટકી ચરણ પુરું કીધું કે “સાક્ષાત્ પશુ પુચ્છ વિપાળહીન:” તે દહાડે ટેબલ ઉપર કાગળનો થોકડો થયો હતો. તેને જોતાંજ મનમાં અરુચિ થઇ આવી. વિચાર કર્યો કે ખાવાની અરુચિ જેમ પેટના બગાડને લીધે થાય છે તેમ આ કાગળ વાંચવાની અરુચિ મારા મનના બગાડને લઇને છે. એ મન સંગીતથી સાફ થાય માટે મારા કામ ઉપર સંગીતમય ઉમળકો લાવવા મેં ગાવા માંડ્યું કે “વારી જાઉં રે...” કત્યાદિ.

આ ઉમળકાના સુર શેઠને કાને બરાબર અચડાય તેની હું પુરી સાવચેતી લેતો. તે વખતે શેઠ પોતાના કાન ખંજવાળતા લાગ્યા; મને લાગ્યું કે શેઠ એ બહાને કાન માંડીને મારું સંગીત સાંભળે છે. કામ કરતાં કરતાં સાંજ પડી ગઇ, પણ કામનો આરો દેખાયો નહોતો; એટલે ફરી સંગીતની સહાયતા માગી લલકાર્યું કે “અબકી રેક હમારી, લાજ રાખો શ્રી ગીરધારી—છઠ—” આ ગાતાં ગાતાં મને શુરાતન ચડ્યું હોય એમ લાગ્યું, અને

આ ઉમળકાના સુર શેઠને કાને અચડાય તેની હું પુરી સાવચેતી લેતો.

મારી ધારવાળી કલમે તરવારની જેમ ધુમી ધુમી ચડી ગયેલા કામનો હચ્ચરધાણ કાઢી નાખ્યો. લખતો જાઉં અને ગાતો જાઉં. ગાતાં ગાતાં મારી કલમની જેમ મારા ગળામાં પણ જોસની ભરતી થઇ. અતે કામ પુરું કરી, સાથે સાથે કપાળમાંથી પરસેવો પણ ટપકાવી કાઢ્યો. શેઠ તો પોતાની દાઢીને હાથથી સજ્જડ દબાવીને બેઠેલા લાગ્યા.

મને લાગ્યું કે શેઠના મોંમાંથી મારો પગાર વધારવાની વાત હમણાંજ ગઢાર પડી જશે, એમ એમને બીક લાગે છે માટે જડ્યું સજ્જડ દબાવીને બેઠો છે. મેં મનમાં વીચાર્યું કે “ફતેહ પામે છે” દિનપ્રતિદિન હું સંગીતના

લયમાં વધુ લીન થતો ચાલ્યો.

વળી મને લાગ્યું કે જો આપણું મન હજી રાખવું હોય તો તેને પુષ્ટ પણ બનાવવું જોઇએ. આ વિચારથી મેં વખારમાંજ કસરતના પ્રયોગો શરૂ કર્યા. લખી લખીને કમરનો કાટો દુખવા આવતો તેને વધુ મજબુત કરવા જે ખુરસી ઉપર હું બેસતો હતો તેજ ખુરસીને આધારે મેં કસરત કરવા માંડી. આ મારી કસરત જોઇને શેઠ વિરમય પામ્યા છે, એ હું રૂપે જોઇ શકતો હતો.

“વેપારની નવી રીત”માં લખ્યા પ્રમાણે

મેં હવે કાગળોમાં આધુનિકતા અને કવિત્વ દાખલ કરવા માંડ્યાં. આવા કાગળ મેં દિવસના સંખ્યાબંધ લખવા માંડ્યા. ટપાલનો બોળે વધતો જોઈ શેઠ વિચારમાં પડેલા લાગ્યા. મને લાગ્યું કે ખચીત શેઠ મારા કામની કદર કરે છે. થોડા દિવસ પછી શેઠ મારી પાસે એમાંના પાંચ સાત પત્રો લઈને આવ્યા; “ધીરજલાલ, આ કાગળ તમેજ લખ્યો છે?” શેઠ મને પુછ્યું. મેં આનંદથી ઉભરાતે હેમે કહ્યું: “હા સાહેબ” તે કાગળમાંના આ એક નમુનો છે.

“પરદેશી પ્યારા પ્રાણજીવન
અને ચિરંજીવીઓ, -

તમેજે મોકલાવેલાં લાકડાં મળ્યાં. અમને લખવાને દીલગીરી થાય છે કે (જે કે જીવન નાશવંત હોવાને લીધે અમે દીલગીર રહેવાની તરફેણમાં નથી.) લાકડાં અમારા માગ્યા પ્રમાણે એક સરખાં નથી. કેટલાંક માપ કરતાં લાંબા તો કેટલાંક માપ કરતાં ટૂંકાં છે. કહો સાહેબો, એક લાખો પુરખ અને તેની ટુંકી નારનું જોડું જોવાથી જીગરમાં કચવાટ ઉપજે છે કે નહીં? તો એવા ધણાં જોડાંઓનો શંભુ મેળો હોય તો મનની શી સ્થિતિ થાય? કેટલાંક લાકડાં અતિશય જડાં છે તો કેટલાંક અતિ પાતળાં છે. આ મીયાં મહાદેવનો સંઘ કેમ ચાલે? આનો નિર્ણય તમેજ કરજો. અમે અહીંથી તમારી તરફ ધીના ડખ્યા દસ ડઝન મોકલીએ છીએ, તેનાં વખાણુ અમે કરીએ તે ઠીક લાગીએ ખરા? શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે, તે પ્રમાણે ‘લિખતિ યદિ ગૃહિત્વા શાસ્ત્ર સર્વ કાલ’—

એટલે કે સર્વકાલ આ ધીના વખાણુ કરીએ તો તે પણ ઓછું છે.

આ ધીની ઉત્પત્તિનું કારણ ગાયો છે. તે વશિષ્ઠ ઋષિની કામધેનુના વંશની છે. સમુદ્ર મંથન વખતે દેવતાઓએ અમૃત પસંદ કર્યું; પરંતુ ધી અને અમૃતની વહેંચણી કરવાની હોય તો દેવતાઓ આ ધીને લે અને અમૃત

હું સ્પષ્ટ જોઈ શકતો કે મારી કસરત જોધને—

જનુ કરે—ધૃત્યાદિ.

શેઠ મને પુછ્યું: “ધીરજલાલ આ કાગળ તમે લખ્યો?” મેં કહ્યું હા સાહેબ, એ તો “વેપારની નવી રીત” પ્રમાણે લખ્યો છે. શેઠ પુછ્યું: “આજ કાલ તમારામાં હું બહુ ફેરફાર જોઉં છું. અને તમે ‘વેપારની નવી રીત’ એ શબ્દો વારંવાર વાપરો છો તેનો અર્થ શું? પછી મેં શેઠને સઘળી વાત કહી. શેઠ ધ્યાનથી સાંભળી રહ્યા. “ધીરજલાલ તમે રસ્તો ઉઘો લો છો; તમારો પગાર વધારવાનું મારા

મનમાં હાલુંજ તો લો આજથીજ રૂ. ૪૮) ને 'નવી રીત' ને સદાને માટે વીસરી જાઓ.
 બહેલે હું તમને રૂ. ૮૪)
 પગાર કરી આપું છું; પણ
 તે એકજ શરતે કે આજને
 આજ તમો આ રૂ. ૫૦)
 લઈ માથેરાનની રીતજ
 ટેકરી ઉપર જાઓ. ત્યાં પછે
 ખુબ હરો દરો, કે પછી
 વિચાર કર્યા વગર મગજને
 સરખું રાખી આરામ આપો,
 અને પાછા આવી અગાઉ-
 ની રીત પ્રમાણે કામકાજ
 ઉપર લાગો. અને તમારી
 આ ચોપડી 'વેપારની

જરી પુરાણાવાળાને આપી
 દો." બારે હરે મેં ચોપડી
 જરી પુરાણાવાળાને આપી
 દીધી. હજીએ મારા મનમાં
 થયાં કરે છે કે મારો પગાર
 વધ્યો તેનું કારણ 'વેપારની
 નવી રીત' કે લુની? મારા
 એટલેજ દીકરાએ હું મન-
 માં લઉં છું કે કદાચ કેઈ
 ગરીબ બાઈના હાથમાં એ
 ચોપડી આવે અને તેનો
 ઉપદેશ લઈ તે પણ પોતાનું
 જીવન સાર્યક બનાવે!

— શેઠ વિરમજી પાટયા છે.

સીનેમાનું જગત

લેખક:

રા. ધનમુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા
સભ્ય, સાહિત્ય સંસદ

[અનુસંધાન આપાઠ પૃષ્ઠ ૪૪૩ થી આશુ]

મુસાફરીનાં વાહનો

સીનેમાના જગતમાં મુસાફરી માટેનાં મુખ્ય ત્રણ વાહનો: ઘોડો, મોટરકાર અને રેલ્વે ટ્રેન એક મુસાફર પોતાની એકજ મુસાફરી દરમિયાન આ ત્રણે વાહનો વાપરે એ દ્રશ્ય ત્યાં સાધારણ અને સ્વાભાવિક ગણાય છે. તેમાંએ એક વાહનમાંથી બીજા વાહનમાં જતાં આપણે ફરીએ તેમ એકમાંથી ઉતરીને બીજામાં જવાને બદલે પોતે એકમાંથી બીજામાં કુદવાનું અને ફેંકવાનુંજ પસંદ કરે છે.

આપણી દુનીઆમાં ઘોડાનું સ્થાન દિવસે દિવસે ગેાણુ યતુ જાય છે પણ સીનેમાના જગતમાં હજી તેનું સ્થાન બહુ મોટું છે. પણ તેમ યવાનાં કારણે પણ સખજ છે. કારણકે ત્યાંના ઘોડો બહુ ઉમદા પ્રાણી છે. સાધારણ રસ્તાઓ તો તેને પસંદજ નથી. ઝાડનાં યડ, મોટા મોટા પથરા વગેરે ત્યાં પડ્યા હોય ત્યાંથી કલાકના પચાસેક માઈલની ઝડપે જવું એ તો તેને મન એક રમતની વાત છે. વળી માર્ગમાં પ્રચંડ વેગથી વહેતા ઝરા, ઉડી ખીણો વગેરે આવે એટલે તો

તેનો આનંદ સમાયજ નહીં. ત્યાં ઘોડાને ક્વચિતજ વિશ્રાંતિ મળે છે અને તે વખતે તે ઝારવલયાં મુખથી હજારો શીટ ઉડ્યા પર્વતની ટોચ ઉપર શાંત ઉભો હોય છે. પવનના ભયંકર મુસલાટા તેની પુંછડીના વાળને અજબ તૃપ કરાવે છે અને તેની પીઠ ઉપર બેઠેલ સ્વાર કોઈ બીયણુ વેરની વસુલાત કરવાના અચવા તો લાખો માઈલ દૂર આવેલ પોતાના ધરના વિચાર કરતો હોય છે.

ત્યાંની મોટરકારો કે જે આકારની હોય છે અને તેની ગતિ કલાકના સો દોઢસો માઈલની તો હોય છેજ; છતાં જો તેને અટકાવવી હોય તો અરધી ક્ષણમાં તે ઉભી રહી શકે છે. ઈટની જગામાં જાડી ભીંતોને તોડીને પણ તે આરપાર જઈ શકે છે છતાં તેને પોતાને એથી કે પણ તુકરાન યતું નથી એટલુંજ નહીં પણ એમાં એસનારને પણ એનાથી ગમત મળતી હોય એમ લાગે છે. વળી એકસેસ ટ્રેનોની સાથે ઘરતમાં ઉતરવું હોય કે કોઈ અગત્યના કામને માટે બસો

પાંચસો માઇલ દૂર આવેલ અમુક સ્થળે તેને પહોંચવું હોય તો તેની ગતિ છોડી દીધી કે બસ ! માર્ગમાં બીજાં વાહનોની અડચણ નહીં તો નહીં પણ નાનું છોકરું કે મરઘી કે કુતરું પણ તેને મળે નહીં, સીનેમાના જગતના માર્ગોની આ ખાસ નવીનતા !

ત્યાંની ટ્રેનો બધી એક્સપ્રેસ મેલ ટ્રેનોજ હોય છે. એટલે જો ધીમી ટ્રેન જોઈતી હોય તો તમારે સ્પેશલજ દોડાવવી પડે પણ ધીમી ટ્રેનો ત્યાં સહીસલામત પણ નથી કારણકે એવી ધીમી ટ્રેનો કોઇક

વખત તમે ત્યાં જુઓ તો તમારે ખાતરી રાખવી કે તરતજ કોઇ એક્સપ્રેસ એની સામે અથડાવાનીજ ! તેના ઉતારુઓ પણ અજબ પ્રકૃતિના હોય છે. એક ટ્રેન ચુક્યા એટલે આપણી માફક મોં વકામીને બીજી ટ્રેનને માટે રાહ જોવા પ્લેટ-ફોર્મ ઉપર બેસી નથી રહેતા.

પણ તરતજ ટ્રેનની સાથે દોડવા માંડે છે અને આખરે છેલ્લો ડોળ પકડી તેમાં ચઢી જાય છે. અથવા તો કોઇ પુલ ઉપરથી કે કાંતો એરોપ્લેનમાંથી તેઓ જુસકા મારી ટ્રેન ઉપર પડે છે. ટ્રેનમાં પણ ચમતજ હોય છે. કંટાળા જેવું તો લાગતુંજ નથી. ઉતારુઓમાંના

ધણા જ્યાં જીઓ સુતી હોય ત્યાં પહોંચી જાય છે કે કાંતો કોઇ લક્ષ્યાધિપતિને પકડીને ટ્રેનમાંથી નીચેજ ગચડાવી દે છે કે કાંતો ટ્રેનના હાંકનારને અને બીજા ઉતારુઓને પોતાની બખ્ખે રીવોલ્વરોથી આંટવાની પ્રેક્ટીસ કરે છે !

કેટલીક સુઠિઓ અને કેટલીક ટેવો

તે જગતમાં માણસો મોં પાસેથી ધણુ કામ લે છે. પોતે તો થોડું થોડુંજ અને તે પણ કોઇ કોઇ વખતજ બોલે છે પણ તેમના મોં ઉપરના

ઝાડનાં થડ, મોટા મોટા પથરા વગેરે જ્યાં પડ્યા હોય ત્યાંથી કલાકના પથારોક માઇલની ઝડપે જવું એ તો તેને મન એક રમતની વાત છે.

વિકારો તો ધડીએ ધડીએ બદલાયાજ જાય છે અને તેના ઉપરથીજ તમે તે માણસોની છાનામાં છાની વાતો જાણી શકો છો. સાં જાહેરમાં પ્રગળના નેતા થવું હોય તો તમારે મોટા વક્તા થવાની જરૂર નથી કારણ કે સાંના લોકો વધુમાં વધુ ત્રીસ સેકન્ડનું લાપણુ માંકળા શકે છે. તમારે કોઇ

બળવો જગાડવો હોય (બળવો એટલે એક રસ્તા ઉપરથી મેકડો માણસોએ નાચતાં કુદતાં ચાલ્યા જઈને બીજા રસ્તા ઉપર જવું) કે તમારે પ્રજામાં સ્વદેશાભિમાનનો જીવંત પ્રગટાવવો હોય તો એક માંચડા ઉપર ચઢીને તમારે એ હાથને ખુલ્લો જોરથી હલાવવા, પગ અફાળવા અને મોં ઉપર અનેક જાતના ભાવ બતાવવા એટલે ખલાસ ! તમે નેતા થઈ ચુક્યા ! ક્યા એ સહેલી અને સદ

વખતે યુવતીની દ્રષ્ટિ ધણું ખરું કુદરતના અતેરા સૌંદર્યને જ નીરખતી હોય છે. આવી વેળા પવનના ઝપાટા પણ સખત હોય છે અને યુવતીના વાળ તે ઝપાટાને હોંચોળે ચઢી ફરફર ઉડતા હોય છે.

ત્યાં ધધો, ઉદ્યોગ કે વેપાર પ્રેમના માર્ગમાં વિઘ્ન નાખી શકના નથી. એક માણસ પ્રેમમાં પડ્યો એટલે પછી તેને ઓશીસનો ધસડો ખોળે કરવાનું કે રમાવાને માટે ચિંતા રાખવાનું હોતું જ

મોં ઉપર કરણ, ભય, શુભાર વગેરે અનેક રસોનો મુરખો બતાવે છે

રીત અને ક્યાં આપણી દુનીઆની માયાં સટોસટની પટાબાજી !

ત્યાંની પ્રેમ કરવાની રીત પણ જુદીજ છે. રથાન કોઇ આરસની અગાશી કે દરીઆ કાંનારો કે એવીજ કોઇ બચ્ચજગ્યા અને સમય તે અંદિજાના પ્રકાશમાં ધરતી નહાતી હોય તે વેળાનેજ. પ્રેમી યુવક આવીને કેં બોલતો નથી પણ હાથ મીઠા રાખી પહોંચાથી આંગળાઓને જોરથી ઉચી નીચી કરે છે અને મોં ઉપર કરણ, ભય, શુભાર વગેરે અનેક રસોનો મુરખો બતાવે છે. આ

નથી. તેને તો માત્ર અતિશય દીક્ષગીરીમાં, જાણે પોતાના સસરાનો સસરા તરતનોજ મરી ગયો હોય તેવા બાવનાળાં મુખથી ફ્યાંગ કરવાનું હોય છે.

મધ્યમ વર્ગના માબાપો પોતાનાં છોકરાં-ઓને ધણીજવાર ખોધ નાખે છે. પણ આથી એમને દુઃખી થવાનું કારણ નથી કાગલ કે તેઓ જ્યારે ધરડાં યાય છે ત્યારે પેલું 'ખોવાએલું' બાળક બહુજ પ્રસિદ્ધ વ્યક્તિ થઈને સાથે અદજક દોહત લાવીને પોતાનાં ધરડાં માખાપને

બેઠે છે અને પડી-પડી અનેક વર્ષો સંપૂર્ણ
સુખમાં વીતાડે છે

હુવા અને ખીલુ કેટલુંક

૬

મીનેમાના જગતના જનાવરોની આની
અસાધારણ અપનાતા, ડાગે અને પગે પ્રેમમાં
પડ્યાને માટેજ જનમેન મનુષ્યો વગેરેનું કાગલ
સાની હવાજ હશે એમ લાગે છે સાની હવા
એટલી મધી તદુગમ્ભી બક્ષનારી છે કે માણસે
નાના છોકરામાંથી છુટા જોતજોનામાં થઈ જઈ
છે ગાનડાઓ

અને શહેરો
એક ગતમાં
બધાય છે
અને મીઠી
રાત સુધીમાં
તો જ દાઢા
ખલાસ પશુ
થઈ જાય છે
સાની વાડીઓ
માં વનસ્પતિ
પશુ દરેક દેશ
ની અને દરેક
આયોદ્યાની
ઉગે છે હાંદુ
શ્યામ, ગંધાન,

યુરોપ, આફ્રીકા વગેરે દરેક દેશના ઝાડ સા થાય
છે એટલુંજ નહીં પણ એને માટે ટાંછ મહેનત
કરવું હોય એમ પશુ જણાવું નથી વાડીઓમાં
માણુમને તો માન વાતજ કરવાની હોય કે
પ્રેમ દાખવવાનો હોય અથવા ખીસાની હોય કે કે
કાવન રચવાનું હોય

ત્યાનો સર્પનો તડપો એવો પ્રકાશિત હોય
પશુ યોગ દેગોમાજ તે જોવામાં આવે છે

તેમજ ત્યાનો ચંદ્ર તો અવધિજ કરે છે આપણે
સાની માફક આજે અડધો, કાને પા, વગી
વચમાં છેક અધાર એવું ગમ્પતોજ નથી તમે
રાતનું દ્રશ્ય જવારે જુઓ સારે પૂણિમાના
ચંદ્રની સ્થિતિમાજ ચંદ્ર હશે અને જ્યાં જુઓ
ત્યાં એના પ્રકાશથી નાનામાં નાનો ખુલો પશુ
અજવાળાએનો દીપમાં આનંદે કાગલ
ત્યાના ચંદ્રના નિચાગજ આપણા ચંદ્રના કરતા
જુડે એનો એમજ નિચાર છે કે મારે પા
દેખાવું કે અડધા દેખાવું એ પાલવેજ કેમ ?

“હું તને આપું છું ! તારી પત્ની થશે ?”

મંડો માણુમેને પ્રેમ કરતા પોતાના સુખ ઉપ
ના ભાવ બનાવવા હોય તે અધારમાં કેવી રીતે
જતારી સારું તે સીવાય દનનરે માણુમે બહુ
લખેને કે ખજરો મતાડીને પોતાના દરોડાને
માગવા ઉભા દગે તેઓ અધારમાં પોતાના કાર્ય
કરીજ રી રીને મડે ?”

[વધુ માગ જુઓ ૫૫ ૬૬]

૩૩૨૮૬૬

આ જ તેને મળાશે પ્રભાતમાં ઉદ્ધતાજ
આ આનંદ-ઉદ્ધાર હું કરી રહ્યો
છું. ઉજળાં 'સૂર્યકિરણનાં સરવરમાં' લીગતાં
નહાતા એનો એજ હૃદયોદ્ધાર હું કરી રહ્યો
છું; એ ઉદ્ધાર મને આનંદમાં ઝુલવી રહ્યો છે.
બસ એજ મરતી એજ ધુન. આજે લતાને
મળીશ. સર્વ ધ્રુજા એમાં સમાઈ નાંચ છે
એવી આ મહદીચ્છા. વધુ શું ધ્રુજવાનું રહ્યું ?
એ એકજ તરંગમાં મારો ભાગ્યનિધિ આનંદ
ધુધવાટ કરી રહ્યો છે.

જે સુદ પાંચમ.

ધારા અરુણ, જે 'ઉમદા નોકરી' સ્વીકારી
લેવાનું કહે છે એને હું કેમ બેઠી શકું ? મને
પરતંત્રમાં પટકાવું રુએ એમ નથી. તારા પત્રમાં
હસારો છે કે મારી બાની મરજી, હું કોઈક

રજવાણમાં ગોઠવાઈ નહીં એવી છે. પરંતુ,
આપણા કલાપીની પંક્તિ તને સંભારી આપવાની
જરૂર છે ? "તમારા રાજદારોના ખુની બલકા
નથી ગમતા." બાની કેવી થેલી ધ્રુજા ! મારે
રોકાવું ? મારે ગોઠવાઈ જવું ? એક પુલિત
વિહારીની માફક દરીઆ કીનારીનાં છીપલાં
વીણવામાં રોકાવું કે તારા રજવાણના દફતરે
દફનાવું એમાં ફરક શો ? આપણો કલાપી
કહી મથો છેને ત્યાં લેખએ ત્યાં ભુલોતીજ
પરંપરા. જગત એટલે બ્રમ-જાખડું, જગત
એક જુલમાંથી બીજી જુલમાં લથડે છે એક
શૂંખતામાંથી બીજીમાં ગમટે છે. જગત શું
કહેશે માત્ર એજ સત્યએ જે જીવ મુવર્ણ, ક્રાંતિ
કે એવાં ક્રોધ લોકક રવપ્તની જાણ પાછળ મરી
શીટ છે ને પામર છે. આવી બાબતમાં લોકા-
પવાદની મારે શી તમા ?

જેઠ સુદ સાતમ.

અરુણ, મારા ચિત્રામણુ વીશે એ પરવા ન રહેવાનું તું લખે છે. ખરું પુછ તો પેન્સીલનો એક લીસરડોએ મેં ગયા અડવાડીઆમાં કાઢ્યો નથી. મારા સુખને ગીમા નથી; પ્રકૃતિનાં નિઃશ્વરહસ્યો આ પ્રમાદમાં હું કળી રહ્યો છું; છતાં, એ પ્રદર્શિત કરવાની કળા મારે હાથ ચડતી નથી. મારી કાર્યશક્તિ એટલી બધી નિર્બલ હોય છે કે વસ્તુ માત્ર મારી આંખ આગળ તરતી લાસે છે; મારાથી આછી રુપરેખાએ ચીતગતી નથી. મનમાં એમ થાય છે કે માટી કે મીણનાં પુતળાં હું હીક ધડી શકું. આ મનોદશા-ને આ પરિસ્થિતિ જરૂરી રહેશે તો 'મોડેલીંગ' હું શરૂ કરીશ, પછી કે નહીં તો ગારે! ચુંથવા ખાતરરનો.

જ્યોતીના પતિભાવે લતાના હાથને અનન્યતાં અડકી જતાં, મારા હૃદયમાં તોફાની જંજાવાદ મચે છે.

જેઠ સુદ નોમ.

અરુણ, ત્રણ વાર મેં લતાની છબી આપે-ખવાનું શરૂ કર્યું ને ત્રણવાર નામોશીને અપયશ હું રહ્યો છું. પ્રિનિમા આલેખનમાં મને અગ્રાહ આનંદ પડે. આ નિષ્કલના મને કેટલી ખટકે? પછી મેં માત્ર તેની 'ગ્રોફાઇઝ'ની રેખાઓ આલેખીને એટલેથી મન વાળ્યું.

લતા! વહાલી લતા! તું કહીશ ને કરીશ; જરૂર તારી ધ્રુવ મુજબ સર્વ ગોઠવણી કરીશ; મને વધુ સન્દેશ મોકલ; વધુ કામો મોંપ; માત્ર એક સહજ વિવક્ષિ, તારી મીઠી ચીઠ્ઠી પર રશનાઈ સુકવવા રજ ન નાખતી; આજ તરી મીઠી ચીઠ્ઠી મારે હોડે ધરતાં મારા દાંતને કે કરકરું લાગ્યું.

લતાને વારંવાર નમજવાના મેં કેટકેટલીવાર સંકલ્પો કર્યા? પણ, આવા સંકલ્પો અધવાયુજ

નીવડે છે. પ્રતિદિન આ મીડી લાલચ મારા હૃદયને વિવશ કરી મુકે છે. આવતી કાલ જરૂર લતાથી દૂર રહીશ એમ ધાર્મિક વૃત્તિથી શપથ લઉં છું પણ કાલ પડતાં તેને મળવાનું કે ને કે અનિવાર્ય કારણ હોય હોયને હોયજ. એને વીરો જરા ખ્યાલ કે મનથી ખુલાસા કરું ત્યાર પહેલાં હું મારી દેવીની મીડી ગોદમાં હાઉં. કંતો ગઈ કાલે છુટા પડનાં લતાએ કહ્યું હોય કે આવતી કાલ કે તમે આવ્યા વિના રહેવાના ? આ અને આવાં મીડાં ફરમાનોને ફેલી શકાય ? અથવા તો કે કામ ચીધું હોય ને જાતેજ મારે જવાબ લઈ જવાનો હોય, અથવા દિવસ ખુશનુમા હોય ને રસવાટિકા તરફ મારે લટાર મારવી જોઈએજ; અને ત્યાં ગયો પછી તેનું મહાલય ક્યાં વળી છેડું છે જે ? તે મોહક પાતાવરણમાં હું પ્રવેશી મુક્યો છું. તેની મીડી દાદીખા એક અયસકાન્ત-ગિરિની એક વાત કહેતાં હતાં; જ્યારે વહાણો તે ગિરિ સમીપ આવે ત્યારે આપો આપ ખીસે. ખીસા નીકળી હડી જાય ને ખીચારા પ્રવાસી મારણાધીન થાય. તે અજબ સતુણીનું આકર્ષણ મારા મંકલ્પોના સર્વ ખીસાને ખેંચે છે ને ખારા આ રસનિધિમાં મારું જીવન-નાવ વિરહીલું થાય છે.

જે સુદ ગંગીઆરસ

જ્યોતીન્દ્ર આંહી આવી પહેાંચ્યો છે ને મારે હવે વિદાયજ લેવી રહી. ભલે તે નર-પુંગવ-નર શાદ્રલ રહ્યો; ને ભલે હું માત્ર એક સુદ પામર આસ્થમી રહ્યો. પરંતુ વહાલા! આ આનંદ—પ્રતિમાની તેની માલેકી—રે તેનો નિરંકુશ ભોગવટો મારાથી શું છરવાય ?

પ્રસંગ નાજુક છે; સુરુચિ અને અંતર્ય મારે માટેની લાગણીનાં લતાના હૃદયમાં દ્રંઢ-યુદ્ધ એથીએ નાજુક છે. જે પ્રતિસ્પર્ધાને સતોષ-તી અવિચ્છિન્ન દ્વિધા રસધારા તે પીરસી રહી છે

ને સ્ત્રી હૃદયની અદશ્ય ગુહાના ગેયના ગુંબજ જેવા પડધાને લણકે વધુ વધુ ભુરકી નાખે છે.

જ્યોતીન પર મને માત્ર થયા વિના રહેતું નથી. ક્યાં તેના મગજની મીડી ઠંડાઈ ? ક્યાં મારા ઉરનાં ધગધગતાં જ્વલન ! ક્યાં તેનાં નિર્વિકારી ચિત્તની લાગણી શૂન્યતા ? અને ક્યાં છુદ્ધુદ્ધ શી પુટતી મારી લાગણીમયતા ! શી પ્રકૃતિભેદની દીવાલો અમારી વચ્ચે છે ! લાગણી તો તેનેએ હશે, પરંતુ એ અગાધ નિઃસમ તળીઆના ‘પાતાળ-નાદ’ ક્યાંથી મુણાય ? પ્રથમ દર્શને કોષ તેને અન્યાય કરે. તેની દુલાઈ ગએલી ભાસતી મુખમુદ્રામાંએ કેંક અદશ્ય આનંદ લહરીઓ રમે છે.

મારા જેવા ભગલભાવાર્થને તે ચાહી શકે છે; મને તે નિર્દોષ ઓલીયોજ ભાસે છે. લતાના તરફ વહેતાં મારાં હૃદય-ઝરણાને તે ભગિની-પ્રેમ લેખે છે. નંદનવનનું આ મોંધેરું પુષ્પ મારું નથી. તેની એકાદ અટુલી પાંખડીને હું હલાવું એ, એ ઓલીઓ હોય તો પણ તેને મારે નરક યાતનારૂપ ન હોય ! એ વિશ્વ-પ્રેમની મૂર્તિ તો નથીને ? ‘અલિહારી તારા અંગની ચંબેલી-માં દીડી નથી’ એ પંક્તિનું નિલ ગુંજન કરાવતી તે રસ-મૂર્તિનો કમળના દાંડલા સમે હાથ મારે નથી એની શું આજે નવીન સ્વરૂપે પ્રતીતિ યાય છે ? અરે વડવાનજ ભણુકાવે એવી લતાની રિમત-લહરી મારા તરફ જાણે અગમ્યે લચી પડતી હોય ત્યારે તેના દીલનું એક પાંદડું એ હલતું નથી ! મેં જ્યોતિનની દુલાઈ ગએલી શીકલ વીરો પ્રસારો કર્યો, મારી ‘ઝીણી અસવા’ ભરી આંખને ઘડી એમજ દેખાયને ? મને એ તે કોષક વાર તો હું ધારું છું કે મને ગમી જાય એવો તે મિલનસાર આદમી છે.

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૬૬૪]

સાહિત્ય સંસદનો ચોથો વાર્ષિક ઉત્સવ તથા શ્રી કૃષ્ણજયંતી

સાહિત્ય સંસદના ચોથા વાર્ષિક ઉત્સવ તથા શ્રી કૃષ્ણ જયંતી નિમિત્તે સંસદના કાર્યમાં રસ લેતાં સદ્યુદ્દેશ્યો તથા સન્નારીઓની એક સભા ગઈ શ્રવણ વદ ૧૩ ને રવિવાર તા. ૫ મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૩ ના રોજ મેન્ટ ઝેનીઅર્સ કોલેજના હોલમાં સંસદના પ્રમુખ ગ. કનૈયાલાલ મુનશીના પ્રમુખપદે મળી હતી જે વખતે સભામાં સંસદના ધણાખરા સભ્યો ઉપરાંત સંસદના કાર્યમાં રસ લેતા મુખ્યતા ૨૦૦-૨૫૦ સાહિત્યરસિક મંભાવિત સ્ત્રીપુરુષોએ હાજરી આપી હતી બહારગામથી ગ. ભરતરામ મહેતા તથા રા. યોગેશચંદ્ર પાઠકજી પણ આવેલા હતા.

શરૂઆત સૌ. લીલાવતી મુનશી તથા સૌ. લીલાવતી દેસાઈએ કરી ખચરદારના 'જ્યાં જ્યાં વમે એક ગુજરાતી લાં ત્યાં સદામણ ગુજરાત' અને રા. મનહરરામના 'ગુજરી ગીર્વાણના જ્યક્ષીર્તન'થી કરી હતી.

ત્યાર બાદ સંસદના મંત્રી રા. મનહરરામ મહેતાએ સંસદના બે સભ્યો-રા. ગોકુળદાસ રાયચુરા તથા રા. ચંદ્રશંકર પંડ્યા તરફથી આવેલા સદાનુભૂતિના પત્રો વાંચી મંભળાવ્યા હતા પછી મંત્રીઓ તરફથી સંસદનો વાર્ષિક અહેવાલ તેમજ નીચે મુજબ રજુ કર્યો હતો:-

મહેરમાન પ્રમુખ સાહેબ, સહજો અને સન્નારીઓ,

“ગત વર્ષની સંસદની પ્રવૃત્તિમાં અચરધાન, હવે લરાઈ ગયેલી, આફળી સાહિત્ય પરિષદ ભોગવે છે. એ જેટક મુળાદમા ભરવાનું નિમંત્રણ અસદ તરફથી નેના પ્રમુખે કંચું અને નેનો સ્વીકાર થયો ત્યારથીજ સંસદ ઉપર કે કે આલેખો કરવામાં આવેલા. તે ઉપરથી ગયે વર્ષે ન્યાયે અમે સંસદનો વાર્ષિક અહેવાલ રજુ કર્યો ત્યારે પરિષદને લગતી રથાનિક પ્રવૃત્તિઓમાં જણાવ્યું હતું કે વ્યવસ્થાપક મંડલ અને આગત મંડલની સુચનાઓ અનુસાર સંમત પોતાથી બનશે તેટલું કરશે, અને એમ કરતાં માત્ર એકજ લક્ષ રાખશે કે પરિષદ પૂર્ણ પ્રતિનિધિત્વ વાળી થાય અને યશસ્વી નીવડે, અને અમે આશા રાખી હતી કે મુંબાઈમાં વસતાં આપણા સાહિત્યરસિક બાહ્યો અને બહેનો આ કાર્યમાં આપણને સંપૂર્ણ સદાય આપશે. પરિષદ આતી અને ગઈ. અને અમને જણાવતાં આનંદ થાય છે કે અમારી દર્શાવેલી આશા કુળીલુત થઈ, અને વિરોધીઓ તરફના અનેક પ્રયાસો છતાં, મુંબાઈમાં વસતાં આપણા અનેક સાહિત્યરસિક બાહ્યોએ તરફથી અને ગુજરાતી દીદુ સ્ત્રીમંડળ, પારસી લેખક

મંડળ, ફાર્બસ સભા, રાષ્ટ્રીય શાળા વગેરે સંસ્થાઓ તરફથી સંસદનો ભાર હલકો કરવામાં ધણી સહાય મળી.

કોના તરફથી કેવા પ્રકારનો વિરોધ કરવામાં આવ્યો, કોણે કેટલું કાચું કર્યું, કોણે સહાનુભૂતિ દાખવી, કોણે સહાય કરી, કોણે સહકાર કર્યો વગેરે સર્વ બાબતો આપણા પ્રમુખ રા. મુનશીએ એક સ્વતંત્ર લેખમાં વિગતવાર જણાવી છે. એટલે તેની પુનરુક્તિ કરવાનું મને અનાવશ્યક લાગે છે. માત્ર આ પ્રસંગે જેઓ તરફથી સંસદને સહાનુભૂતિ, સહાય અને સહકાર મળ્યાં, તેઓનો અમે સંસદ તરફથી જાહેરમાં ઉપકાર માનીએ છીએ, કારણ તેઓ વગર માત્ર સંસદ એકલે હાથે પરિપદને આટલી યશસ્વી કરી શકત કે કેમ તે વીશે અમને શંકા છે.

સંસદને પણ જે વિજય મળ્યો તેનો મુખ્ય યશ તો આપણા પ્રમુખ અને નાયક, સર મનુભાઈ નંદશંકરના શબ્દોમાં કહું તો સાક્ષરરત્ન કનૈયાલાલ મુનશીને છે. એમનાં વિશાળ સાધનો, અમૂલ્ય સમય, અપૂર્વ બુદ્ધિ, ટુંકમાં કહીએ તો એમણે પોતાનું સર્વસ્વ સંસદને ચરણે ન ધણું હોત તો સંસદ ભાગ્યેજ કે કરી શકત.

આ પ્રસંગે આપણા પ્રમુખ અને આપણા વચ્ચેના સંબંધમાં થોડું કહેવાનું અમને મન થાય છે. સંસદને હલકી પાડવાના ઉદ્દેશથી એમ કહેવામાં આવે છે કે સંસદ એટલે મુનશી; પણ જે સભ્યો આપણા પ્રમુખ સાથે નિરંતર કાર્ય કરે છે, અને તેમની સાથે સહયોગ સાધતાં જે સ્વતંત્રતા, જે સમાનતા ને જે એકતાનતાનો અનુભવ મેળવે છે, તે તો જે કોઈએ એવો સહયોગ સાધ્યો હોય તેજ કહી શકે. અને આ બાબતની ખાત્રી પરિપદને અંગે જે બહારના નિષ્પક્ષપાતી ગૃહસ્થોએ સંસદ સાથે સહકાર કર્યો હતો તેમની અચુક રીતે યદ ગદ છે. સંસદની પ્રવૃત્તિ આદરવામાં રા. મુનશીને જે આલેખો ખમવા પડ્યા છે કે પડે છે તેના સંબંધમાં અમે એટલુંજ કહી વીરમીશું કે ગુજરાતના ગૌરવની વૃદ્ધિ કરવાના, ગુજરાતના સંસ્કારો દૃઢીકૃત કરવાના, ગુજરાતના સાહિત્યને લાક્ષણિક, સમૃદ્ધ અને સરસ કરવાના,—અર્થાત્ સંસદના ઉદ્દેશો પાર પાડવાના એમના અસ્ખલિત પ્રયાસમાં વિજયની માળા લેવામાં કે આજખાના માર આવામાં અમે નિરંતર એમની સાથેજ છીએ.

સંસદને યશ મળ્યો, અને વિરોધીઓ તરફથી તેનું સરદીશીકેટ પણ મળી ગયું કે ‘સંસદીઆઓ ફાવ્યા છે.’ આ વચનથી એક તરફ અમને સંતોષ થયો છે. પણ બીજી તરફ અમને શોક થયો છે કારણ એ વચનથી કહેનારની જે મનોદશા વ્યક્ત થાય છે, તે ઇષ્ટ નથી. પ્રમાણિક વિરોધ આદરણીય છે; ધર્મણુ વગર ગતિ નહીં—એ ન્યાયે ધર્મણુ એ ગતિનો અચુક પુરાવો. પણ વિરોધની ખાતર વિરોધ, એ પ્રગતિને બાધક છે; છતાં આ કાળો વાહળોમાં અમને અનેક રૂપેરી રેખાઓ દેખાએલી અને તેથી અમે માનીએ છીએ કે આ વિરોધ આલતે દિવસે ફેરવાઈ સહકારમાં પરિણમશે.

પરિવહને અગે મંચડની ખીજ પ્રતિ તે પરિવ મંડળની ગથાપના આ મંડળને લગતા ચુંચણાં આજ કટયા વર્ષ થયા ચુથાયા ક્રતા હતા ગત વર્ષે સંમતે એને વગના કાર્યમા મદિય ભાગ લેવા માડ્યો પરિણમે મંડળનું વ્યવસ્થામર મધારણ રચાયું, અને મંડળનું કામ હાલ ચાલી રહ્યું છે આ પ્રમગે અમે તમને ખાત્રી આપીએ છીએ કે જ્યા લગી મંડળના કાર્યવહનમા સંમદના ટ્રાઇપણ પ્રતિનિધિનો અવાજ છે ત્યા લગી પ્રમનો પ્રનાદ અરખનિત ચાલ્યો જશે

આ પ્રમગે જોડણી સંબધી એક વાત સ્પષ્ટ કરવાનું અમને આનરવક લાગે છે પરિવે જોડણીનું એક ધોરણ નહીં ક્યું છે ગમતે પણ એક ધોરણ નહીં ક્યું છે પરિવ મંડળના કાર્યવહનમા પરિવહની જોડણીના રીમાયતીએને લાય વાગે છે કે મસદ પોતાની જોડણી મંડળ તરફથી પ્રસિદ્ધ થવાના પુસ્તકો, પનિકાઓ, મેગેમા ટોકી એમાંડો આવે લાય ધરાવનાગએને અમે ખાત્રી આપીએ છીએ કે પોતાની જોડણી ટોકી એમાંડવનો મમદનો ખીવકુન દરદો નથી. મદ વાર્ષિક સામાન્ય સભામા પરિવહની જોડણીનો મસદે નિકલ્ય તરીકે રસીકાર કર્યો છે અને સર્વાનુમતે એ કોપડો ટ્રાઇ પણ રીતે ઉકલનો હને તો તેમા સસદ સામેલ થયા વગર રહેશે નહીં

સાહિત્યના ઇતિહાસના સંબધમા ગયે વર્ષે અમે જણાવ્યું હતું કે જુદા જુદા વણ ખડો પ્રગટ થનાની તૈચારીમા છે આજે અમને જણાવતા આનદ થાય છે કે ખડ પ માના-એટયે કે 'મધનકાલનો આદિત્ય પ્રનાદ -એના નવ ભાગમાથી આન ભાગ તો પ્રગટ થઇ ગયા છે, અને બાકીના બે છપાઇ રહ્યા છે ખડ ૬ ટ્રો-એટયે કે નમિદ યુગ-તૈચાર છે, અને ખડ ૫ માના બાકીના ભાગ પગ થતા, તે પ્રમિદ કરવામા આવશે ખડ ૮, ૯, ૧૧-એટયે કે પ્રેમાનંદ યુગ સામગ યુગ અને દયાગમ યુગ તૈચાર થઇ રતા છે

પુતકપ્રકાશનના સંબધમા નિવેદન કરવાનું કે ગત વર્ષમા ના નમિદગનનું 'રમગણમુકુર', રા મુનરીના 'કટયાક વેળો અને 'યુગરાવના જ્યોતિર્ધરો' અને સ્વ નમિદાસકર પ્રભરામ બદ્દન 'શાપમસમ' નાખની પચાસિ મસદ 'અચારનિને અગે નીન પ્રગિદ્ધ કરવામા આવેલ ૬ અને ૨૨ અલગ ઉત્તમતાવના વેખમચદને રાસને માધનો એકનિક કરવામા સંમદ ટ્રાઇએલી છે

આપણું માસિક 'યુગનન' મદિ પામનું નવ છે, અને તેની પ્રગનિ કામ ગખવાનો પ્રવાસ સતત ચાલુ છે

આ પ્રમાણે આપણી સમડની પ્રગતિએનો નવેલ છે દવે આપણી પ્રગતિએના પડમા ક્યાં અને કેના પ્રમરના પડે છે તે જાણી આ નિવેદન અમે અગાવ કરીશુ

સમડની પ્રગતિએ આપણી પ્રાચીન ગગાએને માન કરી કે તેમજ એક 'સાહિત્ય મેવકગણ' સ્થાપવો મંચડનો જુનો વિચાર તા વિજયગમે ઉપાડી લ્યો છે, અને એમણે તે 'કામુદી મેવકગણ'ની યોજનાદાન આપ્યો છે વળી મસદ નમકથી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવતા સાહિત્યના ઇતિહાસ ઉપનન એક જુદો ઇતિહાસ સખતની યોજના થાય છે એમ માખવામા આન્ય છે

આ બાલ્ય પ્રવૃત્તિ જોઇ મંસદને સતોષ થાય છે, 'કારણુ એ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ સંમદના પ્રમાણનો વિન્ય સુચવે છે સમ્મદને મળ કાર્ય સાથે સંબંધ છે' સંસદ જે કાર્ય ઉપાડે કે સુચવે તે કાર્ય કોઇ પણ બીજી સંગ્રાહ કે વ્યક્તિએ ઉપાડી લે કે વધારે મારી રીતે કરે તો તેના સંબંધમાં સંમદને ઉક્તો વધારે સતોષ થશે, કારણુ સંસદનો ભાર એટલા પુરતો હલકો થતાં તેને બીજી દિશામાં પ્રવૃત્ત થવાનો અવકાશ મળશે

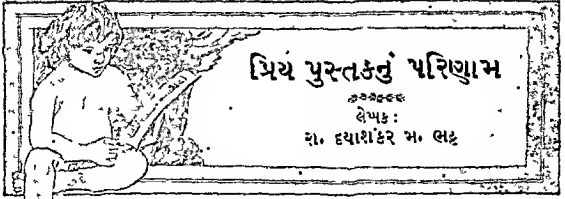
તમારા સભ્યોની ૩૭ ની સંખ્યા કાયમ છે. ગત વાર્ષિક સાધારણ સભામાં તમારુ અધિકારી મડળ, જે ધારા પ્રમાણે લગભગ દરરોજ મળે જાય છે તે પણ કાયમ રહ્યું છે. માત્ર આપણા ઉપમંત્રી રા. વિનયગય પોતે હવે કાયમને માટે અગદાવાદ રહેતા હોવાથી ઉપમંત્રી પદમાંથી છુટા થવાની ખાહેશ જણાવતાં એમને મક્કત કરવામાં આવ્યા છે, અને તેમની જગ્યાએ રા. શંકરપ્રસાદ રાવળની નીમણુક કરવામાં આવી છે. ૨૧ વિજયરાયે ઉપમંત્રી તરીકે 'શુન્દરાત'ના સંબંધમાં અને સંસદની બીજી પ્રવૃત્તિઓના સંબંધમાં જે ઉવટભર્યો ભાગ લઇ કામ કરેલું તેના સંબંધમાં સંસદે સાભાર નોંધ લીધી છે, અને આ પ્રસંગે તેમનો જાહેર ઉપકાર માનીએ છીએ, અને આશા રાખીએ છીએ કે સંસદના કાર્યમાં તેઓ અભાર સુધી જે પ્રમાણે ઉત્સાદપૂર્વક ભાગ લેતા આવ્યા છે, તે પ્રમાણે તે ચાલુ રાખશે છેલ્લી વારે સાહિત્ય પ્રકાશક કંપનીના ડાયરેક્ટરો તેમજ મંસદ સાથે સહકાર કરનારા મીઠા વિદ્વાનોનો અને અમારા નિમત્રણને માન આપીને અત્રે પધારવા બદલ આપ સર્વનો ઉપકાર માની હું ખેંચી જવાની રજા લઉં છું."

૨ મનદગમ મહેતાએ ઉપરનો અરવાલ વાંચી લીધા બાદ મંસદના પ્રમુખ રા. મુનશીએ પોતાના 'રસાન્યાદનો અધિકાર'—એ નામના ભાષણમાંથી મુખ્ય મુદ્દાના ભાગો વાંચી મંલગાવ્યા હતા (આ આખું ભાષણ આ અંકમાં અન્ય રચને છાપેલું છે)

પ્રમુખના ભાષણ પછી કરિ લલિતજીએ મંડળ સાથે સંગીત કર્યું હતું.

તે પછી મંસદના મત્ર્ય પ્રો. ખુશાલ તન્કરી શાહે પોતાના 'શુન્દરાતનું ગાંધીય વ્યક્તિત્વ'—એ વીગેતા ભાષણનો આર દુકામાં જતી મળગાઓ હતો (આ ભાષણ આ અંકમાં અન્ય રચને છાપેલું છે.)

અંતમાં રા. નગ્નિદગવમાઈએ સંસદને આભારીઆં આપતાં થોડું વિવેચન કર્યું હતું, તે પછી રા. શંકરપ્રસાદ રાવળનું વિદાયગીત ગવાયા બાદ સૌ ઉપાદાર લઈને વીખગયાં હતાં.

એ કે જણે કહ્યું “તમે ક્યાં પુસ્તકો વાંચો છો તે જોવા દો અને તમે કેવા માણસ છો તે હું કહીશ.”

x x x

જગતની સિત્તિમિત્ર ભાષાના સાહિત્ય-માંથી કયું પુસ્તક વધારે વંચાતું હશે, અને કયો લેખક વધારે પ્રીતિપાત્ર નીવડ્યો હશે એ જાણવાની જિજ્ઞાસા ધણાંએને સ્વાભાવિક રીતે જ થાય આ જિજ્ઞાસા કેમ સંતોષવી એ એક પ્રશ્ન હતો-છે. પરંતુ આપણા પ્રવર્તમાન સાહિત્યમાં પરપ્રાંતીય અને પરદેશીય સાહિત્યના સંસ્કારો જાણે અગમ્ય એ આજે ઉતરતા જાય છે. એટલે ગુજરાતના સાહિત્યરસિકોને અને ગુજરાતના કાર્યકરોને અમે પ્રશ્ન પુછ્યો હતો- “તમારું પ્રિય પુસ્તક કયું?”

મહાત્મા ગાંધીજીથી માંડી ગુજરાતના વાંચક સુધી અમે એ આ પ્રશ્ન પુછ્યો; ઉત્તરો જોઈએ તેટલા પ્રમાણમાં તો નર્દીજ પરંતુ ઠીક પ્રમાણમાં આવ્યા છે.

અમારા ઉપર આવેલા પત્રોમાં ધણાંએ ફરીઆદ કરી છે કે એકજ ઉત્તમ પુસ્તકનું નામ કેમ આપી શકાય? એક મહાનુભાવે પ્રશ્નમાં ‘અતિવ્યાપ્તિ રહેલી છે’ એમ જણાવ્યું છે; એક

ગુણગ્રાહી સર્જને એકજ પુસ્તકની પ્રિયતામાં અશક્યતા રહેલી પણ જણાવી છે. જ્યારે એક બહેન લખે છે કે ‘મારાં પ્રિય પુસ્તકો ઘણાં છે. જુદીજુદી દૃષ્ટિએ એમાંનાં કેટલાંક અતિ પ્રિય છે; અથવા એક એકથી વધુ પ્રિય છે. એમાંથી એકાદ પુસ્તકનું નામ ખીજાથી પ્રિયતર પુસ્તક તરીકે જણાવું તો ખીજા પુસ્તકોને અથવા તેમના તરફની મારી ભાવનાને અન્યાય થાય એમ લાગે છે.”

પરંતુ આ સાથે સાથે ગુજરાતનું સર્જનાત્મક ને નવીન સાહિત્ય ધડનાર, સાહિત્યને પ્રેરક તરવો અર્પનાર અને સમૃદ્ધશાળી બનાવવા નિરંતર ભાવનાત્મક અપૂર્વતા મેવનાર સાક્ષરોમાંથી રા. જ. રમણભાઈએ કવિ કુલગુરુ કાલિદાસના શાકુન્તલને પ્રીતિપાત્ર ગણ્યું છે. શ્રી કૃષ્ણલાલભાઈ દ્વારસીના વિદ્વાન ને અભ્યાસી છે. એમણે હાથીઝની ગઝલોને મત આપ્યો છે. ‘સાહિત્ય’ માસિકના તંત્રી રા. મદુભાઈ કાંટાવાળા પ્રેમાનંદકૃત ‘રોષદર્શિ’ના સત્યભામાખ્યાન-ને જણાવી એમની અવિચલ પ્રેમાનંદભક્તિની ખાત્રી આપે છે સર્જનાત્મક સાહિત્યમાં સાહિત્યનાં અગોપાગને અને નવ ગુજરાતને ભાવનાત્મક અપૂર્વતાથી સમૃદ્ધ કરવા કલાનુંજ દૃષ્ટિબિંદુ જેમને માન્ય છે એવા શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશી

એમના પ્રિય પુસ્તક તરીકે Shelley's Epipsychedian ગણાવે છે. જુના ને નવાના સંગમકાંઠે ઉભા રહી બંને તીરની રમણીયતાઓનું અજબ મિશ્રણ કરવા ઉત્સુક એવા રા. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી 'ઉપનિષદો' ને મત આપી બ્રહ્મત્વનો વિજયધ્વજ ફરકરે તો રાખે છે. ને રા. મનહરરામ મહેતા કાલિદાસના 'મેઘદૂત' ને પોતાનું પ્રિય પુસ્તક કહે છે. 'કૌમુદી' કારના હાથે સાહિત્યના 'ધસુ પ્રીસ્ત'નું પદવીદાન જેમને થયું છે એવા રા. ચંદ્રશંકર પંડ્યા 'શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા'માંથી જીવનના આદર્શો સેવે છે.

સૌ. વિદ્યાબહેન, અશુ કવિ લલિતજી, અને ડૉ. કાન્તિલાલ પંડ્યા 'ઉત્તરરામ ચરિત'ને પોતાનો મત આપે છે. વિજ્ઞાન શાસ્ત્રી છતાંએ સાહિત્યભોજ્ય રસરૂપિનું મુંદર પરિણામ ડૉ. પંડ્યાના આ ઉત્તરમાં આપણે જોઈ શકીશું.

પ્રો. વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી 'સરસ્વતી ચંદ્ર'ને; સૌ. જયમન બહેન પાઠકજી 'કલાપીના કેકારવ' ને; રા. સુનિલાલ વર્ધમાન શાહ 'પ્રવીણ સાગર'ને અને રા. ગમનન વિ. પાઠક 'ગાંધીજીના નવજીવન'ને પ્રિય પુસ્તક તરીકે જણાવે છે.

અને બંગાળી સાહિત્યમાંથી માછકલ મધુસુદનના 'મેઘનાદ વર્ષ'નું નામ રા. નવલરામ જગનાથ ત્રિવેદી આપે છે.

સત્યાગ્રહાગ્રમમાંથી માત્ર રા. કિશોરલાલ બ્રાહ્મજી ઉત્તર આપ્યો છે, અને તે લખે છે: "મારાં પ્રિય પુસ્તક અને પોતાનેજ ઉપલબ્ધ છે એ મારા ગુરુશ્રી અને મારી વચ્ચેનો આધ્યાત્મિક પત્ર વ્યવહાર અને એમની વાણીનો સંગ્રહ છે."

રાજકીય કાર્યોમાં રચ્યાપચ્યા રહેતા જમનાદાસ મહેતા 'ગીતા'માંથી પ્રેરણા મેળવે છે;

ડૉ. ચંદુલાલ દેસાઈ એમર્સનના નિબંધોને પોતાનું પ્રિય પુસ્તક ગણાવે છે. અને જયસુખ. લાલ મહેતા મીસીસ બ્રાઉનીંગનાં કાવ્યના ઉપાસક છે.

દક્ષિણામૂર્તિવાળા શ્રી. નૃસિંહપ્રસાદ ભટ્ટ 'મહાભારત' ને શ્રી. કલ્યાણરાય જોષી 'Evolution of man' ને પોતાનો મત આપે છે. ગુજરાતી ચિત્રકાર શ્રી. રાવળ 'Great minds in Art'માંથી પ્રેરણાઓ મેળવે છે. રા. વિજયરાય એમર્સનના નિબંધોમાંથી 'Self reliance'ના નિબંધને એમનું પ્રિય પુસ્તક ગણાવે છે.

એક મહાશય બાઇબલને પણ પોતાના પ્રિય પુસ્તક તરીકે ગણાવે છે, જ્યારે હરિભાઈ અમીન રવામીનારાયણની શિક્ષાપત્રીને પોતાનો મત આપે છે.

ખીજ બાળુએ રા. બોમશયંદ્ર પાઠકજી શેક્સ્પીઅરના 'હેમ્લેટ'ને, રા. હીરાલાલ પારેખ ચાર્લ્સ ડીકન્સના 'ડેવીડ કોપરફીલ્ડ'ને, ડૉ. હરિપ્રસાદ દેસાઈ 'એક્સર્સ ઓફ લાઇફ'ને અને રા. પ્રાણલાલ દેસાઈ એક્વીન આનોર્ડિસના Longest of Asiaને રા. ધનસુખલાલ મહેતા 'જેદન ફીરોઝ'ને તથા આનાતોલ ફ્રાન્સના રેવોલ્યુશન ઓફ ધી એન્ગેલ્સને પણ મત મળી ચુક્યા છે.

અલખત, હાંદુઓનેજ આ પ્રશ્ન હતો એટલે ગીતા અને રામાયણ મહાભારતને રવામાવિક રીતેજ વધારે મન મળે છે. પરંતુ આ સ્ત્રોમાંએ એક રસિક 'ગજરા મારની વાર્તા'ને પણ તેમના પ્રિય પુસ્તક તરીકે ગણાવી એમની ઉચ્ચ રસરૂપિનું પ્રદર્શન આપણને કરાવે છે, અને આ ઉપરથી આપણી વાચન સૃષ્ટિની વિશાળતા ને રસરૂપિની ઉચ્ચતાનું માપ સહેજે જરી આપશે.

સાથી વખારે મળેલા મનના અનુક્રમમાં
નીચેનાં પુત્રકર્તાનાં નામ ગોઠવ્યાં છે.

મળેલા મનના અનુક્રમમાં

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા
રામાયણ
મદાભારત
ઉત્તરરામ ચરિત: ભવમૂનિ
મેઘદૂત: કવિ કાલિદાસ
શાકુન્તલ: ..
સરસ્વતીચંદ્ર: ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી
લેદન હીરોદ્યુર: રેમેરોર્સા
યુગરાતનો નાય: કનૈયાલાલ મુનશી
જ્યા જ્યન્ત: કવિ નાનાલાલ
એમસંનના નિખેા
ભાગવત
કપનિયઃ
કલાપીતો કેકારવ
દુર્યોધ: ગોરખીઅર
ગોલ્ડમીયની કેમેરીઝ
લાઈટ ઓફ એશીઆ: એડવીન આનોંડ
ગાંધીકર્તૃ નવકવન
ટેકા ગેજલર: હંબસન
ભદ્રંભદ્ર: રમણભાઈ
નાકા હુશી: ટાગોર

હનગેમોરીઅમ: ટેનીસન
ટારક: કાઉપર
સ્વર્ગ અને નરક: કાન્ત
ત્યારે આપણે કરીયું શું ? ટોલટોલ
એગિરા: મીમીસ ટ્રાઉર્નીંગ
રાન્ડયાનનો હતિદાસ: ટોલ કુન
પૃથિવી વખત: કનૈયાલાલ મુનશી.
રીવોલ્યુશન ઓફ એન્જેલ્સ: આનાંતોલ ક્રાન્સ
લવલેટર્સ ઓફ વીક્ટર લુગો
દાક્ટરની મજનો
પ્લેક્સ ઓફ લાઈફ: લોર્ડ લગક
વીલ્ડેન્મ ટેલ: રીલર
લા મીરેબ્લ્સ: વીક્ટર લુગો
આયઅન્
દરગારે અકબરી
પ્રવીણ સાગર
મેટ માઈન્ડઝ હન આર્ટ
મીન્સ ઓફ ડેરરીની: ઘરદ કુમાર ધોષ
મેન્મ ઓફ ધી મી: લસ બાણુ
મેથનાદ વધ માઈકલ મધુસૂદન
ધી ઇનોલ્ડયુશન ઓફ મેન: પ્રો. હાર્ડલ
લાઈફ એન્ડ રીચીગ્સ ઓફ સ્વામી વિવેકાનંદ
શિક્ષાપત્રી
સારાજની રસધાર: મેધાણી

એ પન્થિય ને આપણી જિનાસાજ માત્ર સતોવાતી નથી, સચ્ચિત્તિ પણ પોપણ પામે છે એક નિયાતકે કહ્યું છે કે પ્રત્યેક મનુષ્યનું ચાગિય ત્રણ પ્રકારનું હોય છે એક એનું વાસ્તવિક કથનદત્ત ચાગિય, બીજું એ પોતે ધારે છે તેનું, ત્રીજું લોકો માને છે તેનું દરેક મનુષ્યના સ્વભાવ, ચાગિયાદિની કથના આપણે આપણી દૃષ્ટિએ, આપણા પોતાના રંગે રંગીને, કરીએ છીએ તેજ પ્રમાણે આ પુસ્તકમાં પણ વર્ણવેલા મનુષ્યોના ચિત્રો પર વળનકાગની છાયા પડ્યા નગર રહી નથી- પડ્યા વગર રહેજ નહીં રા નરમિદગર મ્હે છે તેમ, “વસ્તુન. કાંઈ પણ મનુષ્ય આત્મ સપકની છાયાથી વિમુક્ત ચિત્ર ઉપસ્થિત કરી શકે એ બહુધા અસંભવનીન છે પરલક્ષી કૃતિની વાત જુદી છે, પણ આ પ્રકારના સ્મરણ પ્રતિભિયોમા આત્મ એક સૂત્રરૂપે રહેજ. આ જગતના મર્વ અનુભવો, હેમાનુ સર્વ પરામર્શ પ જ્ઞાન, આત્મનક્ષીજ હોય એ તત્ત્વદર્શનની વાત બાલુએ મુખીય પગતુ પરલક્ષી ચિત્ર ચીતરવામા પણ આ મફલક ઉપર પડેલા મિગનુજ પ્રશ્ન થાય એટલે આત્મનક્ષી દર્શનથી છુટતુજ અશક્ય છે” આ પ્રમાણે અન્યના હૃદય, સ્વભાવાદિનું દર્શન કરાવનારના હૃદય, સ્વભાવાદિના દર્શનનો લાલ પણ વાચકને સાચે માથે મળે છે

એ રેખાચિત્રો નથી, તેમજ ચારિત્ર્ય નિરૂપક અથવા પણ નથી પગતુ નિરૂપક ચક્રિત એના પોતાને પડેલા પ્રસંગ પરથી તેમના આલેખેલા સ્મરણચિત્રો છે એટલે એમા વર્ણવેલ વ્યક્તિનું સ્પષ્ટરેખ કે સપૂર્ણ ચિત્ર હોતુજ નોઈએ એમ ના કહી શકાય

સર્વ પ્રકારના સાહિત્યનું ધ્યેય આનંદ આપવાનું છે સાચા સાહિત્યની મર્વ કૃતિઓ

આનંદેક હેતુ હોય, તેમા આના સ્મરણ ચિત્રોનો નો એ ખાસ હેતુ હોવો નોઈએ અને એ હેતુ એમા ણી સારી રીતે મધાયો છે એમ કાંઈ પણ વાચકને નાચ્યા વિના નહીં ન્હે પ્રસ્તુત પુસ્તકમાથી છેલ્લા પચાસ વર્ષના ગુજરાતના મુખ્ય પુરો, સાહિત્ય, કલા, સમાજ, ધાર્મિક પરિવર્તન કલ્યાદિ અનેક વિષય પરત્વે આપણને જે ઉપયોગી માહિતી મળે છે તે એનો ણી પણ આનુગમિક લાભજ સમજાવતો છે

રા નરમિદગરના પ્રસ્તાવનામા પ્રથમ બે અતિ દૂર કાળના ચિત્રો આપે છે, એક ‘મા’નું અને બીજું એમના માતાનું ‘મા’ તે સ્ત્રી નહીં પરતુ પુરુષ હતા અને એમનું ચિત્ર નિર્દોષ સ્મરણ ગ્રેએ એવું છે દ્વિતીય ચિત્રમા રા નરમિદગરના માતૃપ્રેમનો આપણે સુર રીતે સાક્ષાત્કાર કરી શકીએ ણીએ

ત્યાર પછી લેખક આપણને આ પુસ્તક ના મુખ્ય પાત્રોના ‘અપ’નું દર્શન કરાવે છે એ અપ (જુથ) માની વ્યક્તિઓ તે ભોજાનાથ, ન્ણહોડાવાત હોટાતાલ, ગોપાળરાવ હરિ દેશમુખ, મહીપતરામ, નદશકર તુનગશકર, દુર્ગારામ મહાગમ અબાલાન સાકરનાલ, નવલગમ લક્ષ્મીરામ લાનશકર ઉમીઆશકર કલ્યાદિ ગુજરાતના સુધારાને સાહિત્યના વિષય મા તેમજ ધાર્મિક પરિવર્તનમા અગ્ર ભાગ બજવાનાર પુરો છે એ સમગ્ર અપની કેદરય વ્યક્તિ ભોજાનાથને, તેમજ ન્ણહોડાવાત હોટાવાત, મહીપતરામ ગોપાળરાવ, લાલશકર નવલગમ, અબાલાને ‘અપ’માથી કાઢી તેમના enlarged (મોગ) ચિત્રો પણ બતાવ્યા છે એ ચિત્રાવનિમાના ચિત્રોમા ચિત્રકારનું ણીશય, ણીણી ણીણી મિગનેનું સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ, અને હવના બાવનું સૂક્ષ્મ પરીક્ષણ જણાઈ આવે

છે. પ્રાર્થના મંદિરમાં પ્રાર્થના કરવા ભેગા થતા એ સંરંધાના આઘ સંચલોકાની વૃત્તિ પ્રાર્થના, ને પ્રાર્થનાસમાજ તરફ કેવી હતી તેનું વર્ણન પણ ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવું છે. 'એકંદર ખીન જવાબદારીથી જીવનના સર્વ પ્રસંગોને જોનારા' ને કાટલાંતી ખોટ પડતાં પૂજના દેવોમાંથી શાલિગ્રામને પણ કાટલાં ભેગા મુકનાર 'શીલસુદ્ધ ગોપાળરાવ', 'બાલ દેખાવમાં જીવનનાં નાનાં સ્રોતમાં પગના ખોળનારા' રણુછોડલાલ, 'સાદી, સરલ શુન્નરાતી ભાષાશૈલીની હીમાયત પૂર્ણ બળથી' કરનારા છતાં 'પોતાનાથી ભિન્ન શૈલીના લેખકની કદર કરનારી ઉદાર ભાવના પ્રગટ' કરનાર મહીપતરામ, 'ખોલવામાં, ચાલવામાં સર્વ ક્રિયાઓમાં ઉત્સાહ બળને લીધે ધાંધલીઆ, ઉતાવળા, લપલપીઆ જણાતા એવા લાલશંકર એ સર્વનાં ચિત્રોમાં હૃદયનું અને સ્વભાવનું ખારીક નિરીક્ષણ જોવામાં આવે છે. પ્રસંગવશાત્ ભોળાનાથ, મહીપતરામ અને રણુછોડભાઈની સ્વભાવશાંતિના પ્રકારભેદ પણ દાખવ્યા છે.

આ સીવાય મણિભાઈ જસભાઈ, મનસુખરામ સુયંશમ, રણુછોડભાઈ ઉદયરામ, મણિશંકર (કાંત) મળલાલ કાલિદાસ, રામકૃષ્ણ ભાંડારકર, ગણેશ ગોપાળ પંડિત, મણિલાલ દિવેદી, ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી, નારાયણ હેમચંદ્ર ઇત્યાદિ ચિત્રો પણ સુરેખ ને રસિકતાથી દોરાયાં છે.

'માનવગણનાં સ્વભાવલક્ષણોમાંથી રમુજ અંશ ખેંચી કાઢી તે રમુજથી જોવાની અને દેખાડવાની શક્તિ'નો અમૂલ્ય વારસો રા. નરસિંહરાવને એમના પિતા તરફથી સંપૂર્ણ અંશે, મળેલો લાગે છે. એમની આ શક્તિ 'રમરણુમુકુર'માં સ્થળે સ્થળે દૃષ્ટિગોચર થાય

છે. આખા પુસ્તકમાં આજો હાસ્યરસ વ્યાપી રહ્યો છે. એમના બધા અંશે કરતાં આ અંશની નિશિષ્ટતાજ એ છે. આમાંએ કવિ-પંડિત-વિવેચક બાલકની નિર્દોષતાથી મહા પુરુષોનાં જીવનના રમુજ પ્રસંગો કહીને હસે છે ને આપણને હસાવે છે. કુસુમભાળા, હૃદયવીણા, ને નૂપુરજંકારમાં આપણે એને તારા, ચંદ્ર, સિંધુ, નદી, ગિરિ, ઇત્યાદી સાથે કાવ્યમૈત્રીથી આનંદાલાપ કરતા નિહાળ્યા છે, રમરણુ-સંહિતામાં પુત્રવિયોગે આંસુ સારતા, અને આખરે ઇશ્વર તરફ શ્રદ્ધા રાખી શાંત અને દૃઢ આશ્વાસન પામતા જોયા છે. તે સીવાય છુટક લેખોમાં જ્ઞાનયુક્ત ચર્ચા કરતા, ટોષકની ભુલો સુધારતા એ આપણને દૃષ્ટિગોચર થયા છે, પરંતુ આમાં તો એ કુટુંબીજનની પેઠે આપણી સાથે લળીને માનવસમુદાયની ભિન્ન ભિન્ન વ્યક્તિઓનાં ચિત્રો બતાવી, 'જુઓ, કેવું રમુજ! કેવું ત્રિચિત્ર!' કહી હસાવતા દેખાય છે. પ્રસ્તાવનાના આરંભ ચિત્રથીજ એ રમુજ અંશ દાખલ થાય છે, અને ઘણાં ખરાં ચિત્રોમાં વ્યાપ્ત થઈ રહે છે. સાંકળેશ્વર ને અંકલેશ્વરના ધ્વનિ સામીધને લીધે પોટ'રે રોશનના નામની પાડેલી જુમથી ઉઘમાંથી ઝળકી ઉઠેલા સાંકળેશ્વરનું ચિત્ર અટ્ટહાસ્ય ગ્રેરે એવું છે. 'અને સાચી ના હોય તો પણ સાચી હોવી જોઈએ હેવી એ વાત છે.' એમ રા. નરસિંહરાવ કહે છે તે એમની હાસ્યરસેન્દ્રિયની તીવ્રતાનો સખળ પુરાવો છે. એક લેખકે એમને 'પાંસકૃતિએ વધુ વર્ષના પૂજ્ય બાલક' કહ્યા છે તે યોગ્યજ છે.

પરંતુ આમાં માત્ર માનવ સ્વભાવના રમુજ અંશોનુંજ પ્રદર્શન કરાવ્યું છે એમ નથી. ઉડા હૃદયભાવો અને મનોવ્યાપરનું એમાં

સૂક્ષ્મ પૃષ્ઠરણ કરેલું પણ કોઈક કોઈક સ્થળે જોવામાં આવે છે. મણિશંકર ભટ્ટ, હર્ષદરાય દ્રુવ તથા ભીમરાવ બોળાનાથના ચિત્રોમાં પ્રસંગવશાત્ એમની વિવેચનકલાનો પણ આપણને લાભ મળે છે. છેલ્લા સ્વ. નક્ષિનકાન્ત અને સ્વ. સૌ. ભીમલાનાં ચિત્રમાં આંચુ પડાવે એવો નદી પણ નેત્રને લીંબવે એવો આહો, સંયમશીલ કરુણારસ વ્યાપી રહ્યો છે. એમાં ઉભરાતું વસ્ત્રલ પિતાતું વાતસલ્ય, પોતાનાથી અન્નપથે યએલી સામાન્ય ભુવને મારે પોતાને ક્ષમા ન આપનાર હૃદય વાયકને હડી અસર કરે છે. આખી ચિત્રાવલિમાં આ ચિત્ર ઉત્તમોત્તમ છે એમ કહી શકાય. આમ આરંભના માતા તથા પિતાના ચિત્રોમાં નિર્સીમ પિતૃમુક્તિ, ભાંડારકરના ચિત્રમાં અચલચુરભક્તિ અને છેવટેનાં આ ચિત્રમાં દૃઢ સંતાન-વાતસલ્ય રા. નરસિંહરાવ દર્શાવે છે.

‘ગુન્નરાત’ના સ્ત્રી-આંકને મારે લખાએલો લેખ, “અરુધા સૈકામાં ગુન્નરાતની સ્ત્રીજાતિ-માં રૂપાંતર” એ ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવો છે-સ્ત્રીજાતિ સંબંધીનો છે એટલા મારેજ નહીં કલાકારોને સ્ત્રીઓનાં ચિત્ર દોરવાં બહુ ગમે છે; પ્રેક્ષકોને પણ સ્ત્રીઓનાં ચિત્રો જોવાને અધિક ઉત્કંઠા રહે છે. સ્ત્રીજાતિનાં રૂપનું ચિત્ર આકર્ષક છે તેટલુંજ તેનાં રૂપાંતરનું ચિત્ર પણ છે. એ રૂપાંતરનું, વારંવાર બદલાએલી ફેશન, ધાર્મિક ભાવના, શિક્ષણ ઇત્યાદિ અનેક અંગોનું ચિત્ર રા. નરસિંહરાવે સમર્થ કલાકારની ઝીણવટને રસિકતાભરી પીંછીથી દોહ્યું છે. એ લેખમાં અનેક વિષય સંબંધીના નરસિંહરાવલાઇના અભિપ્રાયો પણ આપણને જાણવાના મળે છે. આંદોલ તરફનો એમનો પક્ષપાત, ભૂતકાલમાં વિલીન થએલા દ્વારામની ગરબીઓના સમય મારે ખેદ પ્રદર્શન, આધુનિક સમયના કરતાં

પ્રાચીન સમયના ગરબાની પદ્ધતિના સાદા સૌંદર્ય તરફનો એમનો પ્રેમ; છત્રાદિ ચાંચીને ધણા સંરક્ષક શક્તિના પુરુષો નવાઈ ને આનંદ પામશે.

રા. નરસિંહરાવની સંગીતનિપુણતા સુવિદિત છે. આ પુસ્તકમાં આદિત્યરામ અને મૌલાઅક્ષથી માંડી છેક અલ્હારના ઝોંકારનાથ સુધીના જુદા જુદા સંગીતાચાર્યોનાં ચિત્રો આપેલાં છે. એ પ્રત્યેક ગવૈયાની શી શી વિશિષ્ટતા હતી તે પણ સ્પષ્ટતાથી દર્શાવ્યું છે; અને પ્રસંગોપાત્, હૃદ અને સંગીત વચ્ચે અનેક વાર દર્શાવેલો ભેદ, અહીં ફરીથી દર્શાવ્યો છે.

ઉપર કહ્યું છે તેમ અન્યના ચિત્રમાં આત્મચિત્ર પણ અમુક અંશે પ્રવિષ્ટ થયા વગર રહેતું નથી. પરંતુ લક્ષણ શક્તિની માફક એમાં પરાંધે સ્વત્તમર્ણમ્ થયાની જરૂર છે. પોતાપણું જેમ અને તેમ ઝોણું આવવા દેવું જોઈએ. નિરૂપકનાં વ્યક્તિત્વ આગળ નિરૂપનું વ્યક્તિત્વ ગોણું બની જવું ન જોઈએ. અમુક મનુષ્ય સાથે પોતાની પીછાન, એનો પોતાના વીશેનો અભિપ્રાય, પોતાનો એના વીશેનો અભિપ્રાય, પોતાના અને એના સિદ્ધાંતો વચ્ચેનો ભેદ અને એનાં વર્તન પર પોતાની ટીકા; આમ અન્યને બહાને પોતાને આગળ કરવાનું આવાં ચિત્રોમાં બહુ સુલભ બને છે; પરંતુ રા. નરસિંહરાવ આત્મપુરસ્કરણના આ ક્ષુદ્ર માગથી વેગળાજ રહ્યા છે. વિશાળ દૃષ્ટિબિંદુ વડે, ઉદાર હૃદયથી, મતાંતરસહિષ્ણુ-તાપૂર્વક, -વાપની તુલાને ઝોક આપ્યા વગર નિરૂપ્ય વ્યક્તિ તરફ સમભાવ, સ્નેહભાવ, સન્માન દાખવીને એમણે સર્વ ચિત્રો આલેખ્યાં છે. મતભેદને પ્રસંગે સ્પષ્ટતાથી તે દર્શાવ્યો છે; પરંતુ એથી વધુ વ્યક્તિના ગુણોની કંદર જુઝવાની શક્તિને હાનિ થવા દીધી નથી.

અમુક વ્યક્તિ વીશે ભિન્ન ભિન્ન મનુષ્યોના અભિપ્રાયો જુદા જુદા હોય, અને તે પ્રમાણે રા. નરસિંહરાવના સર્વ અભિપ્રાયો સાથે બધાજ સંમત થઈ શકે એ અસંભવિત છે. પરંતુ એમનામાં દ્વેષ કે કટુતાનું આરોપણ કોઈ પણ નિષ્પક્ષપાત વાચક કરી શકે એમ લાગતું નથી. આમ છતાં પણ એટલું તો કહેવુંજ જોઈએ કે દેટલાક ચિત્રોમાં અમુક વચનો કે પ્રસંગો એવાં છે કે તેનો ઉલ્લેખ ન થયો હોત તો ધણું સારું થાત એમ લાગી આવે છે; અને ‘આ લેખોએ ભિન્ન ભિન્ન અભિપ્રાયોનો જન્મ આપ્યો છે’ તેનું કારણ એની અપરિચિતતા કરતાંએ આ વધારે છે.

સામાન્ય રીતે પોતાના કુટુંબીજનોને મિત્ર વર્ગના મનુષ્યોનાં ચિત્રોજ સ્મૃતિપટ પર સ્પષ્ટ-રેખ દોતરાએલાં સ્થાયી રહે છે. તેથી આવાં સ્મૃતિચિત્રોમાં કુટુંબીજનો અને મિત્રવર્ગ કેન્દ્રસ્થાને આવે એ સ્વાભાવિક છે. તે પ્રમાણે પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં પણ, રા. નરસિંહરાવનાં અન્ય લખાણોમાં હોય છે તેમ, પ્રધાન સ્થાન તેમના કૌટુંબિકજનોને ને નિકટવર્તી મિત્રોને મળેલું જોવામાં આવે છે.

વ્યક્તિના અનુભવ પરથી તેની જ્ઞાતિ કે રાજ વીશે અભિપ્રાય દોરવાની બુલમાંથી કોઈકજ બચે છે. કૃષ્ણાજી લક્ષમણ નૂજકરે, રા. નરસિંહરાવ નાગર છે એમ જાણીને નાગરો સંબંધી-બધાજ નાગરો સંબંધી-દોષદર્શી વચનો’ ઉચ્ચારી ‘વ્યાપક નિંદા’ કરી. કેંક એજ વાતનું સ્મરણ રા. નરસિંહરાવનાં પોતાનાં, સ્વ. ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદી વીશેનાં ‘વૈદિક વર્ગમાં જન્મ લીધો, છતાં વૈદિકોના અનિષ્ટ સંસ્કાર, લક્ષણ, દૂષણ, ઉત્તમલાલના લક્ષણદેહમાં પ્રવેશજ પામ્યાં નહોતાં.’ આ વચનો કરાવે છે. મનુષ્ય જન્મથીજ અમુક

જાતિનો-એ જાતિના ગુણાવગુણો સહ-હોય છે એ પુરાણી માન્યતાનો પડથો ઉપયુક્ત વચનોમાં પડતો સંભળાય છે.

વડનગરા નાગરોમાં ‘બ્રાહ્મણ’ ને ‘ગૃહસ્થ’ એવા બે વિભાગ છે. રા. નરસિંહરાવ કહે છે કે ‘એ બે વચ્ચે ભોજન વ્યવહાર છે, પણ કન્યા વ્યવહાર નથી.’ પરંતુ કન્યા વ્યવહાર નથી એમ તો છેક ન કહેવાય, જો કે એ વ્યવહાર કેંક વિરલ છે ખરો. એકલા સુરતમાંજ ‘ગૃહસ્થ’ની બે કન્યાઓ ‘બ્રાહ્મણ’ વર્ગમાં આવી છે. સ્વ. દુર્ગારામ મહેતાજી ‘બ્રાહ્મણ’ વર્ગના હતા અને સ્વ. નંદશંકર માસ્તર ‘ગૃહસ્થ’ વર્ગના હતા. દુર્ગારામના કેટલાક મિત્રો પણ ‘ગૃહસ્થ’ વિભાગના હતા. રા. નરસિંહરાવ કહે છે ‘એક પ્રયોજિત પરિહાસ એ મિત્ર મંડળે ધડી કાઢેલો. x x x એ મિત્રોએ મહેતાજીને બમાબ્યા દે હમારામાંથી માસ્તર સાહેબની (નંદશંકરની) પુત્રી જોડે તમારા પુત્રનો વિવાહ કરાવીશું, આ કેવળ જુઠાણુંજ હતું. પણ સાધારણ રીતે મહેતાજી ચતુર છતાં આ બાબતમાં લોભાઈને છેતરાયા; છેતરાયા તે છેક લાંબો વખત સુધી, પેલા મિત્રમંડળે કહ્યું; ગૃહસ્થની કન્યા લેવાની છે તો આ બ્રાહ્મણીઆ પાઘડી બદલીને હમારા જેવી મહેતાશાહી પાઘડી પહેરવી પડશે, -એટલે મહેતાજીએ ચકરી પાઘડી કાઢી નાખી અને નાગર ગૃહસ્થ અને કાયસ્થો પહેરે છે તેવી પાઘડી પહેરવા માંડી.”

આ માત્ર પ્રયોજિત પરિહાસ હતો કે પરમાર્થવચન હતું, જુઠાણુંજ હતું કે સત્યકથન હતું તે બાળત શંકા થયા વગર રહેતી નથી; કારણ કે સ્વ. નંદશંકરના જીવન ચરિત્રમાં એમના પુત્ર રા. વિનાયક મહેતાએ સ્પષ્ટ રીતે લખ્યું

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૬૮૫]

રસાસ્વાદનો અધિકાર

લેખક:

રા. કનૈયાલાલ બાલુકલાલ મુનશી,

પ્રમુખ, સાહિત્યસંસદ

સં સદના સભ્યો, સત્રાડીઓ ને સદ્ગૃહસ્થો,

દરેક વર્ષે જ્યારે હું આ પદ લઉં છું ત્યારે હું વિચારતી, ચિંતાતી મુઝાપ જાઉં છું: પૃથ્વીએ એક મહાક્ષિત્ર પુરી કરી, આપણે એક વર્ષ ખેાલું, શીયાળાના વાયરા વાહ ગયા, ઉનાળાની આગે હાઝેલાને વર્ષાએ શાંત કર્યા-પશુ ગુજરાતે સુરેખ રાત્રીગૌરવ પ્રાપ્ત કર્યું છે? અને સાથે સાથે હું મારા અંતરને પ્રશ્નો પુછું છું: “જ્યાં જ્યાં વસે એક ગુજરાતી, ત્યાં ત્યાં સદાકાળ ગુજરાત”-એ શું ખરી વાત? આપણે દરેક ગુજરાતી તેનો આત્મા વ્યક્ત કરીએ છીએ? આપણે એ આત્મા વ્યક્ત કરતાં, નિર્ભય બની, ગુજરાતના સંસ્કારમંત્રનું દર્શન ને સિદ્ધિ કટલે અંશે કર્યા છે? અને નિશ્વાસ નાખી-શકિતની અદ્યતા, સર્જકતાની મર્યાદા, પ્રયાણની ગજગતિ, ને સામગ્રીની ન્યૂનતાનાં દર્શન કરતો હું અધીરાઈની અસહ્ય વેદના અનુભવું છું.

ગુજરાત, એના ભૂતકાલનાં રહસ્યો ઇતિહાસ ને સાહિત્યદ્વારા ક્યારે વ્યક્ત કરશે? એના વર્તમાનનો પ્રાણ લાક્ષણિક, સમૃદ્ધ ને સરસ

સાહિત્યમાં ક્યારે પ્રગટાવશે? એના ભવિષ્યની આશાએના રંગ સાહિત્ય ને કલામાં ક્યારે પુરશે? એનાં જ્ઞાન ને વિદ્યા એની યુતીવર્સાડીમાં એ ક્યારે સાચવશે? એ એક ને સ્વસ્થ રાજ્યતંત્ર ક્યારે પ્રાપ્ત કરશે? અને ક્યારે યશ એની માનવતા, દુર્ધર્ષ, સર્વોગમુદર ને ગગનવિહારી? અને તાપી, રેવા, મહી ને સાભ્રમતીનાં તીરો ક્યારે ગાજશે કદોલતા જનસમૂહના સ્વતંત્ર ને સશક્ત જીવનના પડધારી? ક્યારે? ક્યારે? સમયની અધારી જેવા દેતી નથી. દેહની ચંચળતાને ખ્યાલ અધીરાઈ સમાવા દેતો નથી ખરેખર કૂરમાં કૂર એવી આ જીવનઘટનામાં નિર્દયમાં નિર્દય વસ્તુ સ્વપ્ન ને સિદ્ધિ વચ્ચેનો અંતર છે.

સાહિત્ય સંસદે આ વર્ષે જે ચોડી કે સિદ્ધિ મેળવી તેનો અહેવાલ તો તમે સાંભળ્યો. ‘ગુજરાત’ની વિશિષ્ટતા જાળવવા તનતોડ મહેનત થય છે તે તમે જોઈ સાહિત્ય પરિષદના વિકાસમાં સંસદે કરેલી મદદ વીશે મેં જે કે લખ્યું હતું, અને તમારા મંત્રીઓએ જે કે કહ્યું તે તમે વાંચ્યું અને સાંભળ્યું ચાર વર્ષના પ્રયત્નો-કેટલાક સફલ, ઘણાંએ નિષ્ફલ એવા પ્રયત્નો-

* તા ૫-૬-૨૬ ના રોજ ‘સાહિત્ય સંસદ’ના ચોથા વાર્ષિકાભિસત્ત તથા કૃષ્ણ નવતી નિમિત્તે પ્રમુખપંચી અપાએલું બાષણ

પછી 'ગુજરાતી સાહિત્ય'નો એક ખંડ બહાર પડી શક્યો છે; અને બીજા ત્રણેક ખંડો તૈયાર થવા લાગ્યા છે. સાથે સાથે થોડાંક પુસ્તકો પણ આપણે પ્રગટ કરી શક્યા છીએ. તમારા કેટલાક સભ્યો પરિષદ મંડળની પણ કેટલીક સેવા કરી રહ્યા છે. આ ધણી નાની નાની વસ્તુઓ છે; પણ થોડાક આપણા સભ્યોએ જે શક્તિ, સમય તે પૈસાના વ્યયથી અને સતત સેવેલા ખંત ને ઝહેમતથી—વિરોધ અને વિદ્વંસનોપથી પ્રતિકૂળ વાતાવરણમાં આટલું કાર્ય કર્યું છે તે હું વીચારું છું ત્યારે મને ગર્વ થયા વિના રહેતો નથી.

સાહિત્ય પ્રકાશક કંપનીએ તુકશાન વેદી આપણા કામમાં જે મદદ કરી છે તેની નોંધ લઈ છું; અને સાથે જે સ્વીપુરોએ આપણી સાથે ઉભા રહી સહાયુક્તિ દર્શાવી, અને મહેનત અને મદદ કરી તે માટે હું સસદ તરફથી આભાર દર્શાવવાની રજા લઉં છું.

સંસદની કારકીર્દી શરૂ થયે સાડાચાર વર્ષ થયાં; અને આ સમયમાં એકધારી ને એકાગ્ર સચોટતાથી તેણે પોતાનું કાર્ય કર્યું છે. પણ એના ઉપયોગિતા વધે તે માટે પ્રવૃત્તિની પુનર્ઘટનાની જરૂર છે. ખાસ કરીને આવતા વર્ષમાં 'ગુજરાતી સાહિત્ય'ના અને તેટલા વિભાગો તૈયાર કરવામાં આપણે રોકાવું પડશે.

પણ આ બધાથી ચટ્ટી અને નીરાળા સેવા કરવાની ઈચ્છા સંસદ ધરાવે છે તે સાહિત્યના દષ્ટિકોણો રજૂ કરવાની અને જીવનમાં સ્વતંત્ર ને સજીવન ભાવનાઓ સરજાવવાની. આ ચાર વર્ષમાં સંસદે કયા નવા કેણો રજૂ કર્યા કે કંઈ ભાવનાઓ સરજાવી તે ભાવે ગુજરાત વિના કાદ કહી શકે એમ નથી. પણ એટલું તો ચોક્કસ કહી શકાય કે સંસદની પ્રવૃત્તિને લીધે સાહિત્યવિષયક રસિકતા—મિત્ર ભાવે કે પછી વેરભાવે—ધણાએ કેળવી છે; 'ગુજરાતીતા'—ભાષાશાસ્ત્રીઓ દ્વારા

કરશે ?—અને 'ગુજરાત-એકરાષ્ટ્ર' એ ભાવનાને સ્પષ્ટ બનાવી છે; અને સાહિત્ય અને ભાવનાના સ્વાતંત્ર્યની હીમાયત કરી છે.

નવા સાહિત્યોના બળોનો સંચાર આપણે ત્યાં થવા લાગ્યો છે. જે નવા ફિરજોની આશા મેં ૧૯૧૩ માં રાખી હતી તે સ્પષ્ટ દેખાવા લાગ્યાં છે. ઇ. સ. ૧૯૨૨ માં ભાવનગરમાં ૨૫. કાન્તના પ્રમુખાપણી નીચે 'નવા સાહિત્ય' પર બોલતાં જે ચાર—તે વખતે ધણી જાણીતા નહીં એવા સાહિત્યકોનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો તે આજે નવા સાહિત્યના સ્રષ્ટા થયા છે. રા. બટબાઇ ઉમરવાડીઆની તેજસ્વી ને અનેકવિધાની કલા નવી સૃષ્ટિ, નવું સ્વરૂપ, નવાં દષ્ટિબિંદુ, નવી આકર્ષણી નિરંકુશ લેખિનીથી રજૂ કરી રહી છે બીજા એક કલાકારે સર્જનકલામાં નિદેવ વાસ્તવિકતાથી સદ્ભક્તગ માદેવ સુધીના અંશે ઉતારી સાહિત્યને છતાભર્યું તે મર્મભેદી બનાવ્યું છે. હું તેનું નામ નહીં દેખા—કારણ કે તેનું નામ મારામાં લુપ્ત થઈ ગયું છે. ત્રીજું નામ રા. વિજયરાય વૈદ્યનું. સદાએ અસંતુષ્ટ અને સાહિત્યમાં સત્તા પ્રસારવાની આકાંક્ષાથી બળતા, નવા યુગનાં ધોરણોનું અન્વેષણ કરી સાહિત્યની નવી આંકણી કરવા તત્પર અનેલા આ વિવેચક નવા યુગનાં રંગોનું પૃથક્કરણ કરવા મથી રહ્યા છે. તે મર્મભેદક પંડોક્તિ અને નિર્દોષ વિનોદથી માંડી ચિંતનશીલ વિવેચન સુધીના તારોને છેડતા રા. સુનિકુમાર ભટ્ટ, વિશિષ્ટ સ્થાન રમે લેવાઈ જાય એવી બીકથી ખંચાતાં ખંચાતાં પણ વિશિષ્ટ સ્થાન પામ્યા છે.

અને બીજા ત્રણ નામો ૧૯૨૨ માં મેં ન લીધેલાં છતાં લેવા જોઈતાં હતાં તે જ્યોત્સ્નાબહેન, રા. ધ્રુમકેતુ, અને રા. મેઘાણીનાં. એક કવિ-ભાવોને સુમધુર ને સરસ ભાષામાં વ્યક્ત કરતાં સ્ત્રી હૃદયનાં ઉડાણોમાં અમકતાં સુંદર રંગોનાં દર્શન કરાવે છે; બીજા નવલ-

કલાકાર-રચણકાળના વૈવિધ્યમાં રાચતી જેની કલા જુના યુગની છે એમ પોતે માનતા છતાં નવા યુગના આત્માને વ્યક્ત કરે છે તે; ત્રીજા સોરઠી લોકસાહિત્યની અવનવી લાતથી નવા સાહિત્યને સુશોભિત કરનાર કલાકાર.

આ થોડાં નામો અને તે ઉપરાંત ગૌરવાન્યત મદ્યમાં જુના નવાનો સમન્વય રાધવા મયતા રા. આનંદશંકરભાઈ; શુદ્ધ છતાં નવીન ઝોમથી સાહિત્યનાં રહસ્યો સમગ્રવતા રા. બદરુલ્લાહ ઠાકોર; પાશ્ચાત્ય વૈભવને સ્વદેશમાં રચાપવામાં સદાએ પ્રયત્નશીલ 'કલિકા'કાર રા. ખજરદાર; બે પચીસીના પદ્ધતિમાંથી પશુ સળખ અને સજીવ ધ્વનિ કરતા રા. નરસિંહરાવભાઈ; એક વખત સ્વરૂપ ને સર્જનમાં અર્વાચીન, અને હવે સ્વરૂપમાં અર્વાચીન અને સર્જનમાં પ્રાચીન થવામાં આનંદ માનતા, અર્વાચીનતાથી ખીતા છતાં તેને આવકારવા ઉત્સુક એવા આપણા કવિ શિરોમણિ રા. નાનાલાલ;—

—અને આ બધામાં અદ્ય એવો એક લેખક—જેનું બીજું ગમે તે લક્ષણ હોય પણ એક તો છેજ, કે જેમ—'ગાયો ન ગચ્છતીત્તુ ઇચ્છન્તી'—જેમ ગાયો ગોચર તરફ વળે તેમ—જેના તરફ 'સાહિત્ય સ્વામી' 'યુગકાર'થી 'નાદીરશાહ' ને 'ચોર શિરોમણિ' જેવા ઇલકાઓ—વિધવિધ લાવો, દૃષ્ટિઓ અને હેતુઓથી સરગમએલાં વિશેષણો વળે છે, અને જે એ બૃહસ્પતિગાથી બેપરવા માત્ર પોતાના 'સ્વ-ભાવ-ધર્મ' પ્રમાણે વર્તે છે ને લખે છે તે—

ગાંધીજીની જાયા નીચે પરિપક્વ બનેલો લેખકશ્રદ્ધ ન ગણીએ—અને આ બધા અને એવા ધણાનો સમાવેશ કરતા નવા સાહિત્યના વર્તુળ તરફ સમગ્ર દૃષ્ટિ નાખીએ તો વૈવિધ્ય, સમૃદ્ધિ, દૃષ્ટિએ અને ભાવનાઓનો પાર દેખાતો નથી. ભાવિ સાહિત્ય માટે આ તૈયાર

યતા રમણીય પૂર્વાશ્રમમાં એકજ દૃષ્ટિ સામાન્ય છે—પોતાની રસિકતાનો અનિયંત્રિત વિકાસ સાધી વિશિષ્ટ રસદર્શન ને રસસર્જન કરવું તે. પોતાનીજ દૃષ્ટિથી સરસતા પારખવી; અને પોતાનીજ ભાવના પ્રમાણે સરસતા સરગમવી—એ અધિકાર જેવો સરલ દેખાય છે તેવી સરસતાથી સ્વીકારાતો નથી. રસ-સર્જનનો આ સ્વતંત્ર અધિકાર એજ અર્વાચીન કલાકારોની અણભાવી પુણ્ડ છે. જે કે આ સ્વતંત્ર અધિકારને લઇ લે, કચરી નાખે, કે ખંડિત કરે તે અર્વાચીનને મન સદાએ ત્યાજ્ય છે. જે આ અધિકારને અસ્વીકાર્ય લેખે તેનો અર્વાચીનોમાં ગણાવાનો અધિકાર નથી.

૨

જેમ કલાકારોનો રસદર્શન ને સર્જનનો અધિકાર છે તેમ રસિકોનો રસાસ્વાદનો અધિકાર છે. આ અધિકારથીજ તેમની રસિકતા ખીસે છે; અને રસિકતાવડેજ તેમને કલાદ્વારા આનંદની પ્રાપ્તિ થાય છે.

'સાહિત્ય-તેનું સ્વરૂપ ને પ્રકાર' એ વિષય પર લખતાં એ રસિકતા વીશે-લખ્યું હતું: "જે જે વસ્તુની માણસ પર સચોટ અસર થાય છે તેમાંની ઘણી વસ્તુમાં એક લક્ષણ હોય છે—તે સરસતા. આ લક્ષણ માટે એક શક્તિ ઝંખે છે; અને તે લક્ષણ પારખ્યા પછી તે શક્તિ સંતોષાય છે. તે શક્તિ તે રસિકતા.

x x x

સરસતા એટલે જે રસિકતા સંતોષે તે લક્ષણ; રસિકતા એટલે સરસતા બેઠ રાચે તે શક્તિ.

આ રસિકતા કલાની કસોટી છે. જે કૃતિ તેને ન સંતોષે તે કલાત્મક કહેવાય નહીં.

x x x

આ રસિકતા જુદાં જુદાં લક્ષણ નથી,

વિચારતુ પરિણામ નથી જે શક્તિઓ શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ ને ગંધ અનુભવે છે અને પારખે છે તેના જેવી એ છે એ બુદ્ધિથી કાણુમા રહે, વિચારથી જળવાય, અભ્યાસથી મુધારાય અને આદર્શ સેવ્યાથી નિર્મલ અને પણ જેમ સારી અને માઠી ગંધ સ્વાભાવિક શક્તિથી પરખાય છે તેમ સરસ અને નરસ, સુદર અને સામાન્ય કૃતિઓ પણ તેવીજ રીતે પરખાય છે આ શક્તિ પચેન્દ્રીયથી નીરાળી નથી, પણ પચે શક્તિની પાછળ રહી તેને કેળવે છે અને ઉત્તેજે છે, અને તે શક્તિઓદ્ધારા મેળવેલા આનંદની કસોટી કરે છે આ શક્તિના ત્રણ જુદા જુદા અંગ છે

૧ સરસતાનો આસ્વાદ લેવાની ઉત્કંઠા

૨ સરસતા પારખવાની શક્તિ

૩ સરસતાથી આનંદ મેળવવાની શક્તિ

રસિક માણસના સ્વભાવમા કૃપના અને ઇવનના વૈવિધ્ય અને સમૃદ્ધિ ભોગવવાની શક્તિનું પ્રાધાન્ય હોય છે સરસતાનો આસ્વાદ ચાખવાની ખરી ઉત્કંઠા ને રસિકતાનું ખરું અંગ છે

આ ઉત્કંઠા ઇચ્છા નથી ઇચ્છા થાય તે પરતુ મેળવવા માટે, રાખવા માટે અને તે વડે તૃપ્તિ અનુભવવા માટે આ ઉત્કંઠા થાય છે તે સરસતા પારખવા માટે અને એ પરીક્ષામાજ રહેલો આનંદ મેળવવા માટે એને અતે તૃપ્તિ નથી પણ સાત્ત્વિક અને નિરપૃહ આનંદ છે, અને તૃપ્તિ પછીથી આવતો કટાળો નથી ઇચ્છા રમેણુથી છે, અકળાવે છે, સમોહ આણે છે આ ઉત્કંઠા સત્યગુણી છે, શુદ્ધ કરે છે, ભાવના પ્રબલ કરે છે ઇચ્છાને પરિણામે દ્વંદ્વ-સુખ કે દુઃખ, સતોય કે અસતોય છે, આ ઉત્કંઠાને

પરિણામે-યોગને પરિણામે મળે ઝોવા-આનંદ અને શાંતિ છે”^૧

આ ઉત્કંઠા પોતપોતાની ભાવના પ્રમાણેજ સતોયવાનો દરેક રસિક મનુષ્યનો હક્ક તે રસારવાદનો અધિકાર

સરસતાનું દર્શન આમ દરેકની જુદી જુદી ભાવના પર અવલભેલું હોવાથી દરેક મનુષ્યમા (૧) સરસતાનો આસ્વાદ લેવાની ઉત્કંઠા, (૨) તેને પારખવાની શક્તિ, અને (૩) તેમાંથી આનંદ મેળવવાની શક્તિ નીરાળી હોય છે દરેકના રસારવાદ લાક્ષણિક હોય છે, તેની વૃત્તિઓ કેળવણી, ભાવના, દેશ અને કાળથી ધડાય છે

કેટલાકને કાલિદાસ ગમે છે, કેટલાકને શૂકર ગમે છે મારા એક મિત્રને છુપી પોલીસની વાત વિના સરસતા ખીજે ક્યાંય જડતી નથી ખીજા એક મિત્રને વાર્તા ને કવિતાના નામની સુગંધે સામળ લટના સમયમા જે ઉખાણા છોડે તેને સુદરીઓ વગમાળ પહેરાવતી સોળમી સદી પહેલાના છટાલી ના ચિત્રકાર અને કલાકારોને વાકા પગ ને કૃત્રિમ લટણુ સીવાય એન નહોતું પડતું જેના પર પ્રાચીન ગ્રીક ને અર્વાચીન દુનીઆ શીદા છે તે વીનસ ડી મીલો તેમને જડસા જેવી સ્ત્રી લાગતી અને જે જાપાની સૌંદર્ય પર જાપાનીઓ કવિતા લખે છે તે જો આપણને સવારસાજ દેખાતું હોય તો ‘રેવાકુવો’ કરવા પણ કેટલાક જાય તો નવાઈ નહી

આમ જેટલી ભાવના જુદી, તેટલી સરસતા જોવાની દષ્ટિ જુદી જેટલી દષ્ટિ જુદી તેટલો રસારવાદ જુદો લક્ષ્ય એકજ-આનંદ પ્રાપ્તિ અને દરેક રસિક માણસને પોતાને ભાવતો રસારવાદ કરી આનંદ પ્રાપ્ત કરવાનો અધિકાર છે. આ ભિન્ન રુચિમા કેણુ કોને કહી શકે કે મને ભાવે છે તેજ બધાને ભાવવું જોઈએ ?

કલાની કૃતિઓમાંથી નીતરતા રસને। આસ્વાદ લેવાના આ અધિકારથીજ સ્ત્રીપુરુષ માનવ બને છે; જીવનમાં સ્વર્ગ ભોગવવાને લાયક બને છે. આ અધિકાર, મીલકત રાખવાના, મત આપવાના, જીવવાના અધિકારથી પણ અલુ-ભોલો છે; એના વિના જીવન, નીરાશાથી પણ દુઃસહ અને સ્વર્માં, મૃગજળથી પણ દુઃખદ બને છે.

જેને માનવમાત્રનો આ દેવી અધિકાર સ્વીકાર્ય નથી; જે આનંદ પ્રાપ્તિ વિના બીજા ધોરણથી રસારવાદની કીમત આકે છે—તે પોને મનુષ્યરુપે મૃગ થઇ વિચરે છે એટલુંજ નહીં, પણ જીવન, સાહિત્ય, ને સુખનો દ્રેષ્ટા બની બેસે છે

૩

માણસમાં અધિકારનો ઉપયોગ કરવાનું આજસ હોય છે. આ આજસ તેને નિરાધાર કરી મુકે છે અને અધિકાર અને તેની સિદ્ધિ વચ્ચે સદાય કોટો ચણાઇ જાય છે. દરેક માણસ પોતાનું સંરક્ષણ કરતો નથી; અને પોતાનો સંરક્ષવાનો અધિકાર સુગમતા ખાતર લશ્કરને આપે છે સ્વાતંત્ર્ય જાળવવા ઉભું કરેલું લશ્કર માણસનું સ્વાતંત્ર્ય લઇ લે છે. અને મનુષ્યનો સંરક્ષણનો અધિકાર અને તેની સિદ્ધિ વચ્ચે તેજ લશ્કર આડે આવી ઉભું રહે છે.

માણસને પોતાના દેવ જોડે સંબંધ બાધવાનો અધિકાર છે. પણ આજસથી કે અજ્ઞાનથી તે અધિકાર કાંઇ ધર્મગુરુને આપે છે. એથી દેવી પ્રેરણા પામવાની શક્તિ માણસોમાં નિર્બલ થઇ જાય છે. “હું” શા માટે ધર્મજોગી? મને કંઈ બંધાવનારો તેને જોળી કાઢી મોકલી આપશે” —આ વૃત્તિ પ્રબળ થાય છે. ધર્મગુરુ અનુયાયીનો અધિકાર સદાને માટે લઇ લે છે; અને ફરીથી તે તેને પામતો નથી.

કલા ને સાહિત્યમાં રહેલી સરસતા પારખવાની ઉત્કંઠા ધણા રસિક માણસોમાં મંદ હોય છે. ધર્મજોગી તો કહે ખ્યાલ આવે એમ છે; સરસતા તો બતાવી જરૂર કે કહી કહેવાય એવી નથી હોતી. પરિણામે પહેલેથીજ સરસતાને પારખનાર અને શિષ્ટતાને સાચવનાર એવો એક વર્ગ ઉભો થયો. જ્યારથી કૃતિમાં સરસતા કોઇ રસસ્ત્રણાએ આણી એટલે તરત આ વર્ગ શરૂ થયો.

એક મંત્રદ્રષ્ટા ઋષિ બોલ્યા, ને બધાએ તેનો રસારવાદ આપ્યો; બીજા ઋષિ તો બોલ્યા ને સરસતાના સંરક્ષકે આ સંપ્રદાયનો પાયો નાખ્યો: “લાઇઓ, આ ઋષિ ઠીક છે, પણ પહેલા જેવી નહીં. મંત્રદ્રષ્ટાની શક્તિ ક્ષીણ થવા લાગી છે. પહેલીજ ઋષિ આપણે યાદ રાખીશું.” આજસ માનવરવલાએ આ શીખ સ્વીકારી; પોતે રસારવાદ લેવાને બદલે, પોતાનો અધિકાર છોડી દીધો; અને ઉમેર્યું: “તમે કહો છો તે ખરી વાત છે. અમે પહેલીજ ઋષિ યાદ રાખીશું.” આમ અધિકાર ગયો; ને વિવેચક વર્ગ સ્થપાયો.

આ વિવેચકોએ સરસતાનું નિરીક્ષણ ને સંરક્ષણ કરવા માંડ્યું. શબ્દસમૂહના સાધન મત્રોનો તેમણે પાંક કર્યો. એ દેવના મંદિરમાં પુજારી બની તેમણે સંપ્રદાય પ્રસાર્યો. એ દેવ-પૂજના તેઓ પ્રચારકો અને ઉદ્ધારક થયા. ધીમેધીમે તેમણે રસદેવો સ્થાપવા અને ઉઘાપવા માંડ્યા. તેમણે તીર્થગીરની માફક પોતાની ગરજ પડે તે કુંડમાં શ્રદ્ધાળુને નવડાવી મોક્ષ અપાવવા માંડ્યો; અને રસારવાદનો અધિકાર ખોલ્યો હોવાથી રસિકો આત્મા પાળવા લાગ્યા. આનંદપ્રાપ્તિને બદલે આત્માપાલન એજ રસિકતાનું ધ્યેય થયું.

આ વિવેચક વર્ગે અનાદિકાલથી સરસતાનાં પારખ અને સંરક્ષણ કર્યાં છે એટલુંજ નહીં પણ સરસતા પારખવાની દષ્ટિ તેણે સૂક્ષ્મ કરી છે; અને

સામાન્યોની રસિકતાને ક્ષુદ્ર તૃપ્તિમાં વિરામ પામતી અટકાવી છે. રસાસ્વાદનો પણ તે પોષક અને કેળવનાર બને છે; અને ધણી વખત રસાસ્વાદની ઉત્કંઠા સનેજ રાખે છે. આ વર્ગ હંમેશા ન થયો હોત તો શિષ્ટ સાહિત્યનાં ધોરણો રચાત નહીં, તેના અપૂર્વ નમુના આજે આપણે હાથે લાગત નહીં, અને રસાસ્વાદની ઉત્કંઠા આટલી તીવ્ર ને સર્વવ્યાપી બની હોત નહીં.

“જે રસિકતા કલા અને સાહિત્યમાં શિષ્ટતા પારખે છે, જે યુગે યુગે ફેટલીક કૃતિઓ અને કથનનેજ અમર તરીકે લેખે છે, અને જેની કસોટીએ ચઢતાં ક્ષણિક કૃતિઓ અને સાહિત્ય પોતાની અદ્યપતા અનુભવે છે તે તો માત્ર થોડાકજ કેળવાયલા, સંસ્કૃત અને શિષ્ટ જનોની. આ વર્ગ દરેક યુગમાં અને દેશમાં હોય છે, અને તેની રસિકતા એકજ પ્રકારની હોય છે. કાલિદાસના સમયમાં અનેક બીજા કવિઓ હશે, પણ આ રસિકતાએ શાકુંતલને સંધરી રાખ્યું, ભૂર્જપત્ર પર લખ્યું, મોઢે રાખ્યું, તેણે પંડિતો પાસે તેને ઐશ્વર્ય દરાવ્યું, તેણે ગેદી પાસે તેને સર્વોત્તમ કહેવડાવ્યું. આ રસિકતાનો પણ સનાતન સંપ્રદાય છે. એ સંપ્રદાયે કલાને, સાહિત્યને વૃત્તિઓને અને જીવનોને એક તાંતે બાંધ્યાં છે; અને હજારો વર્ષો સુધી એણે થોડાક ‘રસદેવો’ની પૂજાથી માનવતા ધરી છે.”^૧

આ વર્ગનું શાસન-જેમ દરેક વર્ગનું શાસન નીવડે છે તેમ-ધણુજ લાભદાયક નીવડે છે. રસસંપ્રદાયના આ બ્રાહ્મણોની દરેક યુગમાં ધણી જરૂર છે—કેં નહીં તો સરસતાને સ્પષ્ટ સ્વરૂપે દર્શાવવા; અને જનસમાજના રસાસ્વાદને ઉત્તેજવા ને દિશા દેખાડવા.

✕

દરેક વર્ગશાસનની માફક આ શાસન

પણ ધણી વખત જડ થઈ જાય છે; રસાસ્વાદનો અધિકાર છીનવી લે છે; આનંદપ્રાપ્તિ ખરું લક્ષ્ય છે એ વીસરી પોતાની પ્રણાલિકાનેજ પરમ લક્ષ્ય કરી બેસે છે. વિવેચનનો ઇતિહાસ આ સિદ્ધાંતનું એક દર્શાવ છે. જ્યારે વિવેચક વર્ગ રસાસ્વાદનો અધિકાર વીસારે મુકે છે ત્યારે કલા ને વિવેચન વચ્ચે વિરોધ ઉભો થાય છે.

વિવેચકનું કાર્યક્ષેત્ર આપણે સમજવું જોઈએ. વિવેચક એ કલાકાર નથી. તે સર્જક નથી, પ્રસારક છે. તે સરસતાનો સરજનાર નથી, તેમ તે શામાં રહી છે તે નક્કી કરનાર પણ નથી. એક લેખક^૨ કહે છે તેમ Producer-બનાવનાર અને Consumer-વાપરનાર વચ્ચે તે Distributor-વહેંચનાર છે. અને ધણી વખત વાપરનારના રસાસ્વાદ કે સરસતાની શુદ્ધિ કરતાં પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે તે માલ વહેંચે છે.

કલાકાર સદાએ જીવનનો રસીઓ છે. એને જીવનનો રસાસ્વાદ પ્રિય છે. વિવેચક કૃતિઓનો રસીઓ છે; એને રસ માત્ર કલામાંજ સમાયો છે. કલાકાર, કુસુમ ને કાંટાથી ભર્યા જીવનમાં પ્રવૃત્તિ, પીડાતો, રડતો, કંકળતો કે ઉલ્લાસ માણતો આદ્યો જાય છે. એને લયઝવાની ખીક નથી; પડી રહેવાની તે પરવા કરતો નથી; ભય પોતે તેનો પ્રેરક થઈ બેસે છે. વિવેચક તો પુલવેલથી. બરી પગથીઓ પર મોજમાં ચાલ્યો જાય છે. પસંદ પડે તે પુલ ચુટે છે, સુંધે છે, ફેંકી દે છે. કાંઈ પર તો તે નજર પણ નથી કરતો; કોઈકને પગે કચરી નાખવામાં પણ તેને દુઃખ નથી.

કલાકારને જીવન જોડે તાદાત્મ્ય સાધ્યા વિના એન પડતું નથી; વિવેચક કલા જોડે તાદાત્મ્ય

૧ ગુજરાતી સાહિત્ય: ખંડ પહેલો: ‘સાહિત્ય તેનું સ્વરૂપ ને પ્રકાર.’

૨ Howe on Criticism.

સાધતા પણ આત્મગૌરવ ને નિરીક્ષણદૃષ્ટિ ખોલ શકતો નથી કલાકાર મરત છે, વિવેચક સ્વચ્છ છે કલાકાર સરખામણી કરવા થોભતો નથી, વિવેચક સરખામણી વિના ડગ ભરી શકતો નથી કલાકાર, વર્ષો જતા, પોતાના મીનાય ભાગ્યેજ કોઈની કૃતિઓનો રસાસ્વાદ લઈ શકે છે, કલાકાર ભાગ્યેજ એકની કૃતિ પર ધ્યાન આપી શકે છે કલાકાર નિર્મલતાને એક લઘાવો માને છે વિવેચક પોતાનાં સર્વજ્ઞતા ને સ્વસવાદિવમા ખોડ કે ખાપણ કંપી શકતો નથી કલાકાર જીવનની માફક કલા જોડે તાદાત્મ્ય સાધી તેનું રહસ્ય પારખે છે, અને એક પ્રકારનો વિવેચક થઈ શકે છે વિવેચક તો વિવેચન રહે છે સ્તેધાલ ને ત્રાસે ધણુ ઉપયોગી વિવેચન ક્યું છે મેટ યવ ને મેટસ ખરીએ ભાગ્યેજ કે રમસર્જન ક્યું છે

વિવેચકે ધણી વાર કલાકારને ક્યારી નાખ્યો છે, કલાકારે ધણી વાર વિવેચકને અદ્વિતા ના પાડી શીખ્યા છે વિવેચક પોતાની સત્તા-પોતે રીકારેલા ધોરણો આમે બળવો મહન કરી શકતો નથી અને ઉગતા કલાકારને ડામવામા સતોષ લે છે યુરોપના પ્રિયરોના મૂલ્ય રૂપ 'Spirit of laws' લખવા માટે વિવેચકો મોન્ટેનુ જીવન ખારું કર્યું, કીટ્સ જેવા અપર્વ સૌંદર્યના સજ્જાને મારી નાખ્યો, શેલી જેવી કાવ્યમૂર્તિને તેણે દેશનટો દીધો યુરોપમા કયા સુધી શિષ્ટાચારી (classical) સપ્રદાયે આનંદનક્ષી (romantic) સપ્રદાયના ક્રોધાએ લેખકોને ડામી નાખ્યા પ્રેમાનંદ યુગમા પુરાણી ઓગો કવિરત્નેશ્વરનો જીવ લેવાનો બાકી રાખ્યો

સાધારણ રીતે કીટ્સ જેવા કાવ્ય મુત્રાળા કવિ સીવાય કલાકાર વિવેચકની સજ્જા સહાએ તિરસ્કારે છે અને વિવેચકના ધોરણોની પરવા હોતી નથી, અને શિષ્ટાચારનો

હીસાબ હોતો નથી એનું ધોરણ તો માત્ર એની પોતાની બાવનાજ એનું લક્ષ્યપિંકુ તો પોતે પોતાના અતરમા નીગળેલી સરસતાનુજ સર્જન વિવેચકની ડુપ્પટી કે શાસ્ત્રીઓની સાકળો તેના આત્માનો નિહાર અટકાવતા નથી, એના સ્વાતંત્ર્યને અવરોધી શકતા નથી એની રસવૃત્તિ એજ એની સામગ્રી, ધનનો આનંદ એજ એનો મેક્ષ

મેરી ક્રોરેલીએ વિવેચક સમૂહનું અસ્તિત્વ વીસારી મુઠ્ઠી પુસ્તકોની લાખોબધ નકો વેચી આનાતોલ ક્રાસનાં બાપણો અને પુસ્તકોનો અમનદારોએ-એના સમકાલીન વિવેચકોની પ્રેરણાથી-પ્રતિપેદ કર્યો, આજે આખી દુનિઆના વિવેચકો એને ધ્રેષ્ઠ સાહિત્ય-સ્વામીનો તાજ પહેરાવે છે બર્નાડ શોની પુઠ્ઠ ૬૭ અંગ્રેજી વિવેચકોએ ઊડી નથી, એનું બાપણ અંગ્રેજ સરકાર બચ કર ગણી તેને રેડીઓમા પ્રગટ થવાદેતી નથી, છતાં એ તાજનો અધિકારી તે છે એમ ગણ્યાવા માડયુ છે વિવેચન-સારા કે મામ-તરફ એનો તિરસ્કાર દાખો દનાતો નથી

એની સંતિરમી સવતસરીને પ્રમગે એનો નાટક થઈ રહ્યા બાદ પ્રેક્ષક વગેરે નાટ્યકારને રંગમૂમિ પર આવનાની માંગણી કરી ગોઆવ્યા અને આખો પ્રેક્ષકગણ હાથેથી અભિનંદન આપી રહ્યો પણ એક જલો 'જન' કરી પોતાનો અભિપ્રાય જણાવ્યો શોએ તાતિથી તેની તરફ જોઈ જવાખ વાળ્યો "સુ કરે ભાઈ" આપણે એ એક મતના છીએ પણ આટલા બધા માણસો આગળ લાચાર!"

સામાન્ય રીતે કલાકારને મમકાલીન વિવેચન-અર્નાલિક અપવાદ મીવાય-સમજી શકતુ નથી ગત પચીસીની પ્રણાનિકર્મા જકડાએણુ વિવેચન અને તેના ધોરણોમા મચી રહેલા વિવેચકને નવું રસદર્શન ને સર્જન

કવિતા સહી શકતા નથી; 'અમારાથી આમ થાય, આમ લખાય નહીં,' 'અમે લખીએ તો આમ લખવુંજ જોઈએ,'-અને આ બધી સર્વશતા ને હઠાપણુ વહેતી હુંડુશાઇ પોતાના હાર નીચે સરસતાને કચરતી ને પોતાની અલ્પતાની સાક્ષી પુરતી ચાલી જાય છે.

કેટલાક વિવેચકો સાહિત્યમાં ધુળેટીઆ હોય છે. તેમના મુખમાં હોય છે-માંત્ર અપશબ્દો; તેમના હાથમાં હોય છે-ધુળ; તેમના હૃદયમાં હોય છે-તોદાન કરવાનો કે દેષ કેળવવાનો મુદ્દો. જ્યાં કે પણુ નજરે ચડે છે કે તે ધુળ નાખે છે; જો કાંઈ પણુ રરતે મળે છે કે વણુનોતર્યા, એ અપશબ્દો ખેલે છે. બધું ધુળમય કરવું એમાંજ એમને આનંદની પ્રાપ્તિ થાય છે. પોતે કહાડેલી ધુળના ગોટામાંથી બધું ધુળમય બાસવાથી તે આત્મસંતોષી બની નાચે છે. સરસતા તેમને નજરે ચડતી નથી; રસાસ્વાદ તેમને કદી મળતો નથી; તેમના હાથમાં ને આંખમાં રહે છે ધુળની ધુળ-અને કલાનો, સાહિત્યનો પ્રવાહ આગળ ચાલી જાય છે.

પણુ આ બધા કરતાં સરસતાને સચોટ રીતે યુગળાવી નાખનાર એક પ્રકારના ટીકાકારો તો કળા ને સાહિત્યના કટ્ટા વેરી થઈ પડે છે. આવા ટીકાકાર વિષકન્યા કહી શકાય છે. તેમનું 'સ્વરુપ સુંદર ને મોહક છે; તેમની વાત આકર્ષક છે; તે ઈંદ્રિયુરી ઉતારવાની આશા આપે છે. તે અનંત એવા મોહાની મીઠીમીઠી આગાહી આપે છે. પણુ ખરું જોતાં તેમને તમારા રસાસ્વાદનો અધિકાર લઈ લેવો છે; તમારી રસિકતાને અવળે માર્ગે લઈ જવી છે; સરસતાની પારખ ને

ઉપભોગ અટકાવવાં છે. એમને ખરા રસદેવની પૂજા જોઈતી નથી; એમને સરસતા મેળવવાની, ભોગવવાની, સર્જવવાની બધી વૃત્તિઓને વિષ દેવું છે.

આ વિષકન્યા ધર્મનો આકર્ષક સ્વાંગ ધરે છે; ને કહે છે: 'જે પ્રભુને મમે તેજ સરસતા.' કોઈક વખત 'જે સત્ય હોય તેજ સરસ' એ આકર્ષક વાંતે પલાળે છે. કોઈક વખત નીતિની ઠાહી વાંતોથી ખોગળાવે છે.

ધર્મનો હેતુ ઉપાસના, મોક્ષ ને ધર્મ-પ્રાપ્તિ છે; સત્ય શોધવાનો હેતુ વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાન મેળવવાનો છે; નીતિનો હેતુ સામાજિક આચારને સાચવવાનો છે. પણુ કલા ને સાહિત્યનો હેતુ સરસતાના દર્શન ને સર્જનથી આનંદ પ્રાપ્ત કરવાનો છે. ધણા નારિતકોમાં અદ્ભુત રસિકતા હોય છે; ધણા શ્રદ્ધાળુમાં રસાસ્વાદની ઉત્કંઠા પણુ નથી હોતી. ઉલટું એમ તો દેખાય છે કે ધર્મપ્રાપ્તિ પાછળ મચેલા, કે રૂપ, રસાદિનું આકર્ષણુ ડામતા સ્ત્રીપુરુષોમાં રસિકતા ક્યાં તો જતી રહે છે, કે વિકાર પામે છે.

કલા ને સાહિત્યની બધી સરસતામાં ભાવનાત્મક અપૂર્વતાના અંશો છે; સત્યમાં-નર સત્યમાં કદી ભાવના કે અપૂર્વતા માટે સ્થાન નથી. અને આચારનું-જેને નીતિ કહીએ છીએ તેનું-રુઢું રૂપ દેશ કાળે બદલાય છે; સરસતા શાશ્વત છે. નીતિ વ્યવહાર માટે છે; સરસતા આત્માનંદ માટે છે. અને જેની સામે કોઈ પણ આંગળી ન કરી શકે એવો-કોઈ ખોટું માને એવું કદી જે બોલતો નથી, કોઈ ખોટું ધારે એવું કદી કરતો નથી-જે જન્મથી મરણુ સુધી 'પ્રાણાધાતાનિવૃત્તિઃ' વગેરે

૧ પ્રાણાધાતાનિવૃત્તિઃ પરચનહરણે સંયમઃ સત્યવાક્યં કાલે શક્ત્યા પ્રદાનં યુવતિજનકયામૂકભાવઃ પેરોપામ્ ।

કોઈ પણ પ્રાણીનો ધાત ન કરવો, પારકું ધન હરણુ ન કરવાનો સંયમ રાખવો, સત્ય બોલવું,

તૃણાસ્રોતોવિમર્જો ગુરુષુ ચ વિનયઃ સર્વં મૂતાતુલ્યમ્પા સામાન્યઃ સર્વશાસ્ત્રેષ્વનુપહતવિધિઃ શ્રેયસામેષ પન્થાઃ ॥

સામાન્ય: સર્વશાસ્ત્રેષ્વતુપહનવિધિ: શ્રેયસા-
મેય પંચામાં વીચરતો-એ અપૂર્વ પુત્ર,
અપૂર્વ પતિ, અપૂર્વ પિતા, અપૂર્વ વ્યવહારી-
ઓ અને અપૂર્વ શય તરીકે જીવી ગયો
હોય-એવો નીતિનો લાડીસો કોઇએ જોયો છે ?
અને એવો જોયો હોય તો તેનામાં રસારવાદની
ઉત્કૃષ્ટ કોઇએ જોઇ છે ? તેનામાં રસિકતા
કોઇએ સાંભળી છે ? રસદર્શન કે રસસર્જન કદી
તેણે કર્યું હોય એવું કદી શકાય છે ?

ધનુર, સત્ય, ને નીતિ ધણી સારી, ધણી
ઉપયોગી, ધણી જરૂરની યોગ્ય ક્ષેત્રમાં ધણી પૂજ્ય
વસ્તુઓ છે. પણ જ્યાં સરસતાજ પરચલા છે,
રસિકતાજ શુરુ છે, જ્યાં રસારવાદજ પૂજકને
અધિકાર અર્પે છે તેવા કલા અને સાહિત્યના
મંદિરમાં ખીજ દેવોની પૂજા અરથાને થાય છે;
અને આનંદપ્રાપ્તિના નિર્વાણમાં અંતરાયરુપે
ચઇ પડે છે. અને વિષકન્યાની વાત ગમે તેવી
આકર્ષક, મીઠી લાગે-પણ તેનો સ્પર્શ વિષ
પ્રસારવાનો, અને એ વિષ રસારવાદ ને રસદષ્ટિ
બનેને નિશ્ચેતન કરવાનો.

ખરું જોતાં જ્યાં જ્યાં સરસતા હોય છે,
જ્યાં જ્યાં સરસતાથી પ્રાપ્ત થતો આનંદ
ભોગવાય છે ત્યાં ભાવનાત્મક અપૂર્વતાની
પૂજા નિર્મલતા ને ઉચ્ચાશયો પોષે છે,
ત્યાં ક્ષુદ્રતાનું આકર્ષણ ધટે છે, ત્યાં દેશકલ-
નાં દ્વષણો અદૃષ્ટ થાય છે, અને ત્યાંજ
માનવતામાં ઇશ્વરી અંશ, સત્યપ્રિયતા, ને
ન્યાયી આચાર જડે છે. કલા ને સાહિત્યની
સરસતાનો અભ્યાસ એજ દૈવી પદ પામવાનું
મોટામાં મોટું સાધન છે.

યોગ્ય અવસરે યથાશક્તિ દાન કરવું, પારખી સ્ત્રીઓ વીરો વાતચીત ન કરવી, તૃણાક્રમી પ્રવાદને રોકવો,
વશીલા પ્રત્યે ચિનય દર્શાવવો, માણીમાત્ર પ્રત્યે અનુકંપા રાખવી, -આ બધાંજ શ્રેયપ્રાપ્તિનાં સાધનો
સર્વ શસ્ત્રોમાં જીજ્ઞાસેલાં છે, અને જે ધારેલું કૃષ્ણ આપ્યા વિના રહેતાં નથી.

૬

દીકાકારને બહાર વળાવી દેવે ખરા-
વિવેચકનાં લક્ષણો તરફ વળીએ.

ખરા વિવેચકને એકજ ધ્યેય હોઇ શકે-
સરસતાનું અન્વેષણ. સરસતા તે શુદ્ધ, ને શાશ્વત;
અન્વેષણ તે કોઇ પણ ખીજ પ્રકારની મોહિનીથી
વશ થયા વિનાનું, કોઇની પણ આદ્યાની પરવા
ક્યાં વિનાનું. જ્ઞાન અને સદ્ધાનુભૂતિ વિના આ
ખરમ ધ્યેય સધાતું નથી. જેમ જ્ઞાનનો વિસ્તાર
થાય, જેમ જીદા જીદા સાહિત્યનાં સ્વરુપ ને પ્રકાર-
નો અભ્યાસ વધે તેમ વિવેચક પોતાના કર્તવ્ય
માટે તૈયાર બને છે. એક સાહિત્યના જ્ઞાન પરથી
વિવેચન કરવું તે ભરતખંડની ભૂગોળ પરથી
વિશ્વની રચના કરવા જેવા પુરાણીઓના પ્રયોગ
જેવું છે. સંસ્કૃતમાં વિવેચન ધણુંજ નિર્જંમ
અને કૃત્રિમ છે કારણ કે સંસ્કૃત વિવેચકોને
ખીજ સાહિત્ય જોડે પરિચય નહોતો. એરીસ્ટોટલ
-ગ્રીક વિવેચકોના શિરામણિ અને યુરોપનાં
શિષ્ટાચારી વિવેચનના આદ્ય શુરુની શક્તિ
મર્યાદિત બને છે તે માત્ર એકજ ખામીથી કે
થોડું સાહિત્ય સીવાય તે ખીલું જાણતા નહોતા.
ગુજરાતી વિવેચનમાં રા. રમણભાઇ, રા.
નરસિંહરાવભાઇ, ને રા. આનંદશંકરભાઇ અત્ર-
ત્યાન ભોગવે છે કારણ કે ગુજરાતી, અંગ્રેજી ને
સંસ્કૃત સાહિત્યનો તેમનો અભ્યાસ ઉંચા પ્રકારનો
છે આ સાથે, યુરોપીય સાહિત્યોનો અભ્યાસ
આપણે ત્યાં યશો ભારેજ વધારે વિશાલ
દૃષ્ટિનું વિવેચન આપણે ત્યાં શક્ય થશે.
અનેક સાહિત્યના સ્વરુપોના જીદાજીદા પરિ-
ચયથીજ રસિકતા કેળવાય અને જીદી જીદી

લાવનાઓથી સરગ્ગએલી સરસતામાંથી આનંદ મેળવવાની શક્તિ વધે તોજ સરસતાનું અન્વેષણ સફળ થાય છે.

એ ઉપરાંત વિવેચનનું મુળ સહાનુભૂતિ છે. જેને સરસતા પારખવી હોય તેણે કૃતિનું હાર્દ સમજવું જોઈએ; અને જ્યાંસુધી સહાનુભૂતિથી કૃતિનું નિરીક્ષણ થાય નહીં ત્યાં સુધી તેમાં છુપાએલી સરસતા જણાતી નથી; એ સરસતાને સરગ્ગવાનાર કલાકારની રસવૃત્તિનાં લક્ષણ, સ્વભાવ, ને વસણુ સમજતાં નથી; અને તેની રસિકતા જોડે તાદાત્મ્ય સાધી તેના અતરનાં ઉદાત્તોમાં નજર નાખી શકાતી નથી.

રસાસ્વાદ યરાઅર કરવા રસમાં મશગુલ થવું જોઈએ; પણવાર તેની લગની, તેનું દર્દ લાગવું જોઈએ. લક્ષ્ય પર શીદા થયા વિના મોંમાં પાણી આગ્યું છે? સંગીતનું દર્દ લાગ્યા વિના કોઈએ સંગીતનો રસ આપ્યો છે? તો પછી કૃતિનું-પલવાર પણ-દર્દ લાગ્યા વિના તેનો રસ કેમ અપાય? કલાકારનું દૃષ્ટિબિંદુ ખોટું હોય, તેની કલા અકારી હોય, તેના સિદ્ધાંતો વળ્યું હોય તો પણ તેણે સજ્જેલી સરળતાને નીરખવા, તેમાં આનંદ લેવા થોડીવાર પણ તેની રસવૃત્તિની જાદુઈ અસર પોતાના પર વિવેચકે થવા દેવી જોઈએ; ને તેણે સજ્જેલા પ્રવાહમાં પોતાની રસિકતાને તણાવા દેવી જોઈએ.

કલાકારની રસવૃત્તિ જોડે તાદાત્મ્ય સાધવાથીજ તેની સરસતા ખરે સ્વરૂપે જણાય છે. આ તાદાત્મ્ય સાધવું તે અભ્યાસ, મહેનત અને ઔદાર્યનું કામ છે. કલાકારની રસવૃત્તિ કયા બળેથી, કઈ પરિસ્થિતિમાં, કયા સંયોગમાં કયાં સાધનો વડે કેળવાઈને વિકસી એ અભ્યાસ કે થોડો નથી; અને એ રસવૃત્તિ એ કયા પ્રકારની સર્જક શક્તિ ઉત્પન્ન કરી એ નક્કી

કરવામાં પણ મહેનત થોડી નથી. અને પોતાને ન રુચે, પોતાના સિદ્ધાંતો જુદા હોય તોપણ, પલવાર એ રસવૃત્તિમાં લીન થઈ તેણે સરગ્ગવેલી સરસતા જોવી, પ્રશંસવી, ને સ્પષ્ટ કરવી એમાં ઔદાર્ય પણ ઓછું જોઈતું નથી.

આ બધાં ખરી રસિકતાનાં અંગ છે. “આ રસિકતાનું રહસ્ય જાણનાર વર્ગનું મુખ્ય લક્ષણ વિદ્વત્તા નથી, તેમ કલાત્મક કૃતિઓ રચવાની શક્તિ પણ નથી. પણ આ વર્ગની ખરી ખુબી કલ્પના તથા જીવનનાં વૈવિધ્ય અને સમૃદ્ધિ જોગવવાની અદ્ભુત શક્તિમાં રહેલી દેખાય છે. જેની વૃત્તિઓ જડ હોય છે, જે નિશ્ચલ નિયમોની ધુંસરી વહી સંતોષ માને, નવા આંદોમાં, નવા પ્રસંગોમાં જેની કલ્પના અને આસ્વાદ લેવાની શક્તિ નિર્બલ કે ભીરુ હોય તે આ વર્ગમાં આવી શકે નહીં. તેમજ જેની કલ્પનામાં વારતવિક્રતા ન હોય, જેના આનંદમાં શુદ્ધિનો રંગ ન હોય તે કદી આ વર્ગમાં સ્થાન પામતો નથી. પણ જ્યારે જીવનનો ભોક્તા અને પરીક્ષક પેદા થાય છે, જ્યારે એની રસિકતા શુદ્ધ આદર્શોથી પોષાય અને ધડાય, જ્યારે સચોટ ને સરસ કૃતિઓનો આસ્વાદ તેની રસવૃત્તિને સતત ઉત્તેજ્યાં કરે સારે તેની તુલનાત્મક શક્તિ ખીંચે, અને સારે એણે કરેલું કરમાન કલાત્મક કૃતિને વિરમ્ભતિના અંધકારમાં પુરી દે કે શિષ્ટતાના સિંહાસન પર બેસાડે.”

૭

જુદા જુદા પ્રકારની સરસતાનું નિરીક્ષણ કરતાં તેનાથી વર્ણન, ને આલેખનની શક્તિ વધે છે. પણ જેમ શિષ્ટ સાહિત્યના અભ્યાસથી આ શક્તિ વધે છે, તેમ શિષ્ટતાના આદર્શો પર બહુ ભાર મુકવાથી તે ફીણ થાય છે. શિષ્ટ સાહિત્યનાં ધોરણોને કેટલી મહત્તા આપવી, તેમની ક્યારે અવગણના કરવી અને આ ધોરણોને આનંદ-

પ્રાપ્તિના મુળ ઉદ્દેશને તામે કેમ રાખવા એ વિવેચનની કલાના મુખ્ય પ્રશ્નો છે; અને તે પ્રશ્નોનો ઇતિહાસ એજ વિવેચનનો ઇતિહાસ છે. સાથે સાથે શિષ્ટાચારી અને આનંદજલ્દી વિવેચનના બેદો પણ એજ પ્રશ્નો ઉભા કરે છે; અને એ બે વિવેચનના દષ્ટિબિંદુથી જેને classic ને romantic સાહિત્ય કહેવાય છે તેવા બેદ પડે છે.

અસહ્ય વિવેચનને સાહિત્યનું શાસ્ત્ર ગણવામાં આવ્યું છે. અને તેથીજ લાંબા કાળ સુધી વિવેચનનું ખરું જ્યેષ્ઠ વીસરાઈ ગયું હતું.

એરીસ્ટોટલે ગ્રીક સાહિત્યના અભ્યાસ પરથી આ શાસ્ત્ર રચવાનો પ્રયોગ ઇ.સ. પૂર્વે ૪ થા સૈકામાં કર્યો. એની સામે ફેટલાક પ્રકારના-ખાસ કરી ભાષણ, ટ્રેજેડી, (કદરુપરિણામક નાટક) ને મહાકાવ્યના અપૂર્વ ગ્રીક નમુના હતા. આ એક દેશના સાહિત્યની અપૂર્વ છતાં વૈવિધ્ય વિનાની કૃતિઓ પરથી એણે ધોરણો રચ્યાં.

ગ્રીક સાહિત્યમાં ભાષણો પ્રધાનપદે હતાં, અને બધા સાહિત્યનો ઉદ્દેશ, ધણે ભાગે ભાષણો સમૃદ્ધ કરવાનો હતો. આથી સચોટતાને આ ધોરણોમાં અગ્રસ્થાન મળ્યું; અને ચારિત્ર્ય કરતાં વસ્તુનો વિકાસ અને વ્યાપાર વધારે ઉપયોગી ગણાયો.

ગ્રીકોને અસ્પષ્ટ કે અતિશયોક્તિમયું કંઈ રચવું નહોતું. તેમના સ્વભાવને અફળુન રસ આકર્ષતો નહોતું. તેમની કલ્પના એજેલું ને સાંભળેલું સરસ રીતે સજીવન કરવામાંજ રોકાઈ રહેતી. આ કારણોથી એમની કલ્પનામાં સંયમ હતો, અને તે સંયમ સાહિત્યનું એક ધોરણ થયું. એ સંયમે કાવ્યને પ્રૃતિની નકલનું સ્વરૂપ આપ્યું.

એરીસ્ટોટલે જે સાહિત્ય હતું તેના સ્વરૂપ અને પ્રકારનાં ચોક્કાં સરળવ્યાં; અને રસરૂપિ

માટે શિષ્ટાચાર નક્કી કર્યો. ગ્રીકોની પાસે દશામાં જે વિવેચકો થયા તે આ ચોક્કા ને શિષ્ટાચારને શાશ્વત નિયમો માની એને સ્વીકારે તેજ શિષ્ટ સાહિત્ય એમ માની એમાં, અને પરિણામે શિષ્ટાચારી વિવેચન (classicism) જન્મ્યું; અને જે શિષ્ટાચારી સાહિત્ય હોય તેનેજ classical (શિષ્ટ) કહેવાવાનો અધિકાર મળ્યો.

આ શિષ્ટાચારી વિવેચકો એરીસ્ટોટલના શાસ્ત્રથી એવા મુગ્ધ થઈ ગયા કે સરસતાનું ધ્યેય આનંદપ્રાપ્તિ છે, ને એરીસ્ટોટલના ચોક્કામાં ગોઠવાવાનું નથી એનું કાઠને ભાન રહ્યું નહોતું.

લેટીન સાહિત્યકોને બધી પ્રેરણા ગ્રીક સાહિત્યે આપી, અને શિષ્ટાચારી સાહિત્ય એજ સરસ સાહિત્ય એમ સર્વમાન્ય થયું. દષ્ટિના આ ભયંકર પરિવર્તને વિવેચનને જડ કયું; અને વિવેચકો સાહિત્યના પ્રકાર ને ઉપપ્રકાર, અને અલંકારનાં સ્વરૂપ ને શુદ્ધિ નક્કી કરવામાંજ સાર્થક માનવા લાગ્યા.

લોગીનમે (ઇ. સ. ૩ મ સૈકામાં) આ પદ્ધતિમાંથી બચવાનો પ્રયત્ન કર્યો અને આનંદ (transport) તેજ સાહિત્યનું ધ્યેય છે એમ સીખવ્યું.^૧ એ પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયો. અને વિવેચને સાહિત્યને શિષ્ટાચારમાંજ જડી રાખ્યું.

પણ મધ્યકાલના યુરોપના ઘણા દેશોમાં ગ્રીક શિષ્ટાચારની અસર નહોતી ત્યાં Romance ને અફળુન કાવ્યકથા પ્રગટ્યાં. અજ્ઞાન, વહેમ, અનિયંત્રિત કલ્પનાવિહાર, ને શિષ્ટાચારના અભાવે સાહિત્યનાં સ્વરૂપો ને પ્રકાર સરળવ્યા. તેનું સ્વરૂપ અશુદ્ધિયું હતું; તેમાં કલ્પનાનો સ્વચ્છંદ હતો; તેમાં સમય ને સ્થલની એકતા નહોતી; તેમાં કોઈ પણ રસ આવી શકતો;—માત્ર તેમાં સરસતા હતી, એટલેજ ગુણ હતો.

તેમા પહેલી વાર ગ્રેમને નિરંકુશ સ્થાન અપાયું. આમ શિષ્ટાચારથી પર એના સાહિત્યમા કલાનુસુખ્ય ધ્યેય સંધાયું, અને સાહિત્યમા નવા બળો ઉભા થયા.

૫મી ખ્રીસ્તી ધમયુગએના હાથમા સાહિત્યની સત્તા ગઇ, અને તેમણે ગ્રીક શિષ્ટાચાર બોડે વિષકન્યાને મુલલ એવા ધર્મના ધોરણો બોડી નાખ્યા.

૫મી રૈનાસા (Renaissance) નું અર્થ ૪ સ ૧૪મી-૧૫મી સદીમા પ્રગટયું. ધાર્મિક ધોરણો છોડી વિવેચકો પ્રાચીન આદર્શો શોધવા મઝ્યા પ્રાચીન એટલે શિષ્ટાચારી આદર્શો નહીં, પણ શિષ્ટાચાર જેમાંથી પ્રગટ્યો એવી કલાને સાહિત્ય-શીડીવાસનું શિષ્ટ ને વર્ણન અને હોમરની કવિતા ગ્રીક અપૂર્વતા યુરોપને મુગ્ધ કરી રહી-સરસતાના શાશ્વત ધોરણ તરફ આકર્ષી રહી પ્રાચીન રવાનીએના અનુકરણથી સ્વાભાવિક, અનિવરિત સરસતાનું દશન થના લાગુ સાહિત્ય શિષ્ટાચારીને બદલે આનંદલક્ષી થના લાગુ.

૫મી એરીસ્ટોટલના શિષ્ટાચારની સત્તા યુરોપીય સાહિત્યકો પરથી ખસી નહીં ડગલે ડગલે આનંદલક્ષી સાહિત્યની અવગણના થના લાગી.

૧૮મી સદીમા મુવિખ્યાત 'એન્સાઇક્લોપીડીસ્ટ' ડીડેરોએ આનંદપ્રાપ્તિને મત્ર જપી શિષ્ટાચારી નિવેચન સામે બળવો કર્યો. ક્રૂર ઉત્ક્રાંતિના નણુ નિષ્કર્મઓ, અર્ચાચીનતાના આઘ મત્રદ્રષ્ટા વોલ્ટેર, રસો ને ડીડેરોમાના આ એક લોગીનસનું ભુલાએલું ધોગણુ-આનંદ પ્રાપ્તિ-રણુ કર્યું.

૪ સ ૧૭૮૮મા ક્રૂર વિપ્લવ થયો માનવ જાતિના બંધને તુટવા શરૂ થયા-સાથે શિષ્ટાચારી નિવેચનની શૃંખલા પણ યુરોપમા

તુગી વિપ્લવનું અનેકર ગી આકર્ષણ, નેપોલીઅનના અદ્ભુત પરાક્રમો, ને તેથીએ અદ્ભુત વ્યક્તિત્વે યુરોપની કંપનને દરેક સ્વરૂપે, દરેક રીતે ઉત્તેજ, અને સરસના સર્જનવાની પ્રેરણા કરી બાઇરન ને શેલી ઇંગ્લાન્ડમા, ગેી ને શીલર જર્મનીમા શિષ્ટાચારી નિવેચનને પડાર કરી રસદર્શન ને સર્જનમા યુથાયા.

૪ સ ૧૮૦૦ મા વીક્ટર હ્યુગોનો હરનાની નો ખેલ પડ્યો. આનંદલક્ષી સાહિત્યકો (Romanticists) વિનયદુહિ ગણડવી રહ્યા. ગોતીઅગ ને રોધાલ, મેરીમી, સેડ ને મુસે-બધા સરસતાના સર્જનમા મરત બન્યા રોધાલ ને સેડ બોલે નિવેચનને શિષ્ટાચારમાંથી છુટું કર્યું. એરીસ્ટોટલના ૫મીમાંથી યુરોપીય નિવેચન છુટું-ને સાહિત્યનું ધ્યેય આનંદપ્રાપ્તિ લેખના લાગુ વીક્ટર હ્યુગોએ ગર્વાચીન નિવેચનનો મહામત્ર ઉગ્રાર્યો. "કૃતિ મારી છે કે બોગી છે-એજ માન નિવેચનનો વિષય" સેટસળી કહે છે. 'આ વાક્ય સદનર્તી છે, નિવેચનના સાહિત્યનો મહા મત્ર છે. ડોષ પ્રાચીન નેને ઉગ્રારી શક્યો નહોતો. પ્રેટ્રીઝીએ તે અન્નણ્યે ઉગ્રાર્યું હતું જર્મન અને અંગ્રેજ આનંદલક્ષી નિવેચકો આ સૂત્રની આસપાસ લખ્યા હતા તેમણે તે સૂચવ્યું હતું, તેને માટે અથવા તેના જેવા સૂત્ર માટે જવાબદાર થયા હતા, પણ સાહિત્યના અધિકાર પત્ર તરીકે તેને ઉગ્રાર્યું નહોતું હ્યુગો એનાથી ડરીને અથવા એનાથી અડધો અન્નણ્યો હાય તેમ એને છોડી દેતો નથી ફરી ફરીને તે ઉગ્રારે છે, દરેક વખતે નવ-શિષ્ટાચારીએને ધા કરવા માટે સાધનો ગા નાપર્યા તેની શીકર નહીં, કેમ વાપર્યા તેટલું જ પુછો કાવ્યમા સારી ને નરસી વસ્તુ હોતીજ નથી, આરા ને બોટા

કવિઓજ હોય છે. દરેક વસ્તુ (સાહિત્યનો) વિષય થઈ શકે છે. કવિતાના પ્રદેશમાં દરેકને મત આપવાનો અધિકાર છે; કલાકારે કેવું કામ કર્યું છે તે જુઓ, 'કેમ કર્યું' છે તે નહીં. કલાકારના મોંમાં કુચો દેવાની, આંગળીએ દોરવાની, કે હાથ-કડી કરવાની જરૂર નથી; એ જોઈએ ત્યાં જઈ શકે છે, જોઈએ તે માની શકે છે, જોઈએ તે કરી શકે છે. સ્વરૂપ, કથા, રચના, કાલ, રીત આ બધાં એની સ્વેચ્છા પર રહે છે." ૧

કલાકારનો રસદર્શન અને રસસર્જનાને; વિવેચકનો આનંદલક્ષી થવાનો; અને રસિકજનનો રસસ્વાદ લેવાનો અધિકાર આમ ઇતિહાસમાં પહેલી વખત બહાર પડે છે.

આમ Classicism-શિષ્ટાચારી વિવેચન અને Romanticism-આનંદલક્ષી વિવેચનના ભેદો સ્પષ્ટ થયા.

પુરોષાષિ શિષ્ટાચારી વિવેચનના સિદ્ધાંતોનો સાર નીચે પ્રમાણે આપી શકાય :—

"કાવ્યના ઉચ્ચ અને વધારે સુક્રમ પ્રશ્નોનો એરીસ્ટોટલ મદા શુરુ છે; પણ એરીસ્ટોટલનો અર્થ હંમેશાં સ્વયંપ્રકાશી ન હોવાથી તેમાં પૂર્તિની જરૂર પડે છે.

કવિતા એ પ્રકૃતિની નકલ છે. પણ આ નકલ, પ્રકૃતિ જેવી છે તેવીનું અનુકરણ કરવાથી અથવા પ્રકૃતિ અને સામાન્ય જીવિતના નિયમો પ્રમાણે ચાલતી વસ્તુ કરવાથી યથ શકે છે.

કવિ નુકશાનકર્તા નથી, પણ ઉપયોગી છે. પણ તેણે આનંદ આપવો જોઈએ એટલુંજ નહીં, પણ તેણે ઉપદેશ કરવો જોઈએ.

કાવ્યના પ્રકારો માત્ર કવિઓની પદ્ધતિનું વર્ગીકરણ નથી પણ શિષ્ટાચાર પ્રમાણે બનાવેલી બાબત છે, કે જેમાંથી કાવ્યો સ્વતંત્ર રીતે સરજતી શકાય છે. આ બાબત પ્રમાણે

કવિતા સરજાવતી જોઈએ.

કરણપરિણામક નાટકના સામાન્ય નિયમો એરીસ્ટોટલે આપ્યા છે, પણ તે ઉપરાંત સમય, રચના અને વ્યાપાર ત્રણેની એકતા સચવાતી જોઈએ. આવું નાટક પદ્યમાંજ લખાય, અને પદ્ય જો કે કવિતાનું સ્વરૂપ નથી છતાં આ પ્રકારનાં નાટકથી પદ્ય અવિયોજ્ય છે.

હાસ્યરસપ્રધાન નાટકમાં ગદ્ય ચાલી શકે; જુનાં મદાકાવ્યોના નિયમોમાં કેંક ફેરફાર થઈ શકે અને નવું મદાકાવ્ય કે પીરકાવ્ય લખી શકાય. એકતા તો આ પ્રકારને પણ જોઈએ. અને અદ્ભુત રસથી પૂર્ણ એવી કથાના જેવો સ્વચ્છંદ મદાકાવ્યને નહીં પરવડે. આ સીવાય બીજા બધા પ્રકારનાં કાવ્યો હલકાં છે.

આ નિયમો અથવા બધા નિયમો અમલમાં લાવવા કવિએ આદિ, અંત અને મધ્યમાં પ્રાચીનોનો શિષ્ટાચાર જોવો. પ્રાચીન એટલે વર્જલ-બુલુ તો હોમર.

પણ સમગ્ર રીતે જોતાં પ્રાચીનોએ દરેક સ્વરૂપને પ્રકાર આગળ ધરી રાખ્યો છે અને દરેક પ્રકાર એવી રીતે ધર્યો છે કે તેમનું અનુકરણ કર્યું તેજ વિજય મેળવવાનો રસ્તો છે".

આ ઉપરથી 'classicism'નો અર્થ સ્પષ્ટ થશે. હવે આનંદલક્ષી વિવેચનના સિદ્ધાંતોના સાર તરફ જોતાં ભેદ સ્પષ્ટ થાય છે.

"સાહિત્યના દરેક યુગનો અભ્યાસ વિવેચકે કરવો જોઈએ; અને દરેકમાંથી તેને કેં શીખવાનું મળવાનું. 'ગોથિક' અગાન-મધ્યકાલનું અમરકારી અગાન-એ સૂત્ર જેવું અગાન પર રગાયું છે, તેવુંજ અચૂક છે.

સાહિત્યનો એક યુગ બીજાને માટે ધોરણ બાંધી શકે નહીં. દરેક યુગને પોતાના નિયમો હોય અને જો સર્વોપરી સામાન્ય નિયમો નહીં

કરવા હોય. તો દરેક યુગના દરેક નિયમો તેમાં સમાઈ શકે એવા નિયમો ધડવા જોઈએ.

જરૂર વગર નિયમો વધારવા નહીં. અને જે નિયમો સ્વીકારવા જોઈએ તે મારા પદ અને ગદ્યલેખકોની સર્જન પદ્ધતિ પરથી લેવા જોઈએ; પણ એ પદ્ધતિ પર નિયમો ઠોડી એસાડવા જોઈએ નહીં.

એકતા હંમેશા એકજ પ્રકારની હોઈ શકતી નથી, પણ સાહિત્યના સ્વરૂપ પ્રમાણે બદલાય છે. કોઈક વખત એક પ્રકારની સાહિત્યની કૃતિઓમાં પણ જુદા જુદા પ્રકારની એકતા હોય છે.

સાહિત્યના પ્રકારોના નિશ્ચેતન વિભાગો પાડવા ન જોઈએ. પ્રકારમાં પણ ઉપપ્રકારો હંમેશાં થઈ શકે.

સાહિત્યની ક્રીમત પરિણામ પરથીજ કરવી જોઈએ. જે સાહિત્ય પરિણામે સારું હોય તો પદ્ધતિ સારી નથી એમ માનવું નહીં.

સાહિત્યનું ધ્યેય આનંદ છે; એનો આત્મા કદપના છે; એનો દેહ શૈલી છે.

માણસને જેમાં રસ પડે તેનોજ રસાસ્વાદ કરવાનો આધાર છે અને એને રસ પડ્યો એજ એના વિવેચનનું મુળ ધોરણ છે.

વિષય ઉપર કશો આધાર રહેતો નથી. બધો આધાર વિષયમાં રસની જન્માવટ કેવી છે તે ઉપર રહે છે.

સરસ પદ કે ગદ્યના સૃષ્ટિએ લક્ષ્યા માણસ થવું એ જરૂરનું નથી; એ લક્ષ્યા માણસ ન હોય તો એ દયાને પાત્ર છે એટલુંજ.

સાહિત્ય પર નીતિના નિયમોનું સામ્રાજ્ય નથી, સુરમિનું છે.

હાપણ એ સારી વસ્તુ છે, પણ તેના પર ઘણી વખત જોઈએ તેના કરતાં વધારે ધ્યાન અપાય છે. હાપણ જેમાં ન હોય એ વસ્તુ સરસ નજ હોય એમ માનવાને કારણ નથી.

દરેક કલાગાં રહેલો રસ; બીજામાં લઈ શકાય. કાવ્યમાં સંગીત કરતાં વધારે નાદમાધુર્ય, ચિત્રકલા કરતાં વધારે રંગ-વૈવિધ્ય આવી શકે.

વિવેચકનું પ્રથમ લક્ષણ સરસતાના સંસ્કાર અંતરમાં ઉતારવાની શક્તિ છે. બીજું લક્ષણ તે સંસ્કારોને વ્યક્ત કરવાની શક્તિ છે.

સરસતા કદી રાક્ષસી થઈ શકે નહીં. સરસતા એજ કૃતિને સફલ કરે છે, અને નિયમમાં આણે છે.”^૧

૮

‘Classical’ અને ‘Romantic’ આ બે શબ્દોમાં રહેલી ભાવનાનો જે ખરી રીતે વિચાર કરીએ તો જે કોઈ સાહિત્ય એરિસ્ટોટલનાં ધોરણોથી ધડાધું ન હોય તેને Classical-ખરા અર્થમાં-કહેવાયજ નહીં. છતાં આપણા સાહિત્યમાં એ ભેદ ઉભો કરવાના પ્રયત્નો થયા છે.

આ ધોરણે સાહિત્યના વિભાગોને સ્વ. કાન્ત સ્વરથ ને મસ્ત કહે છે; રા. આનંદશંકર-ભાઈ સંસ્કારી સમયવાળું ને જીવનના ઉલ્લાસ-વાળું (!) સાહિત્ય કહે છે; રા. વિજયરાય રૂપ-પ્રધાન અને રંગપ્રધાન કહે છે. સખહુમાન, મને કહેવું પડે છે આ શબ્દો વડે આપણા સાહિત્યના વિભાગો કરી શકાય નહીં; તેને યુરોપીય સાહિત્યના વિશિષ્ટ શબ્દો ‘Classical’ ને

૧ આ સિદ્ધાંતોની તારવણી સેન્ટસખરીના પવિત્રનના ઈતિહાસમાં આપેલા સાર ઉપરથી લીધી છે. સ્પષ્ટ રીતે સમજાય તે માટે તરજૂમો કરવાને બદલે ઉપયોગી નીવડે એવો મારીજ ભાષામાં અનુવાદ આપ્યો છે.

'Romantic' વડે દર્શાવી શકાય નહીં.

પરાપૂર્વથી આપણો સ્વભાવ સ્વચ્છંદી, વહેમી, કલ્પનામાં વિહાર કરનારો, અદ્ભુત રસનો રસીયો છે. આપણા દેવો ગ્રીક દેવો જેવા માનુષી નથી; આપણાં મહાકાવ્યો હોમરના જેવાં મંથમી નથી. આપણે ત્યાં અતિશયોક્તિની સુગ કોષ્ટને હોય એવું દેખાતુ નથી; અલંકારનો અભાવ કોષ્ટને રુચ્યો નથી. એટલે ગ્રીક ધોરણો અહીંયાં થયાં નથી એટલુંજ નહો પણ તે સ્વીકાર્ય થાય એવી રિથતિ કોષ્ટ દિવસ હતી નહીં. આપણા પ્રાચીનોમાં અપૂર્વ ને સંયમી એવા કાલિદાસના કુમારસંભવ, ને મેઘદૂતમાં કલ્પનાવિહાર અને અલંકાર સમૃદ્ધિ મોટા Romanais, આનંદલદી સાહિત્યકને શરમાવે એવાં છે. આપણું બધુંજ સાહિત્ય આમ એરીસ્ટોટલના ધોરણોથી વિરુદ્ધ છે મમ્મટ કાવ્યને 'નિયતિકૃત નિયમ રહિતા' કહી યુરોપીય શિષ્ટાચારનો પાયોજ ખોદી નાખે છે.

એકજ વિશિષ્ટતા યુરોપીય અને હીંદી શિષ્ટાચારી સંપ્રદાયમાં સામાન્ય છે; અને તે સાહિત્ય ને અલંકારના પ્રકાર, ને ઉપ-પ્રકારના ચોક્કસ કરવાની અલંકારશાસ્ત્રોએ આપેલી કાવ્યની વ્યાખ્યામાં રસને પ્રાધાન્ય મળે છે ખરું પણ સાહિત્યની આંકણીમાં તો રસના પણ આઠ ભાગ કરી નિશ્ચેતન ધોરણ કરી નાખવામાં આવે છે. આ સંપ્રદાય હીંદમાં દંડી અને વામનની પૂર્વે બહુ લાંબો વખત થયાં પ્રગટ્યો હોય એમ માનવાને કંઈ સાધન નથી. આસારે ચોથીથી દશમી સદી સુધીમાં વિવેચનનો આ સંપ્રદાય પુલ્લો અને ક્ષાલ્યો; અને વિવેચન એટલે પ્રકાર ને અલંકારમેદનું શાસ્ત્ર એ માન્યતાથી પર કોષ્ટ મળ્યું નહીં. અને પંડિતોના હાથમાંજ સાહિત્યની કીમત કરવાની હોવાથી આ મંપ્રદાયની પ્રજ્ઞાસિકા એવી કૃત્રિમ ને બરડા યજ્ઞ કે

સાહિત્યે આનંદપ્રાપ્તિ અને કાલિદાસાદિ પ્રાચીનોનો શિષ્ટાચાર બંને છોડી માત્ર અલંકારથી લાલેલા ઉંટની માફક શુષ્કતાના રણમાં પ્રયાણ કર્યાજ કર્યું.

મધ્યકાલમાં માત્ર એજ પ્રકારનાં સાહિત્ય રચાય છે: એક પૌરાણિક શિષ્ટાચાર પ્રમાણે ચાલતું સાહિત્ય; બીજું અદ્ભુત રસથી પૂર્ણ લોક-કથાનું સાહિત્ય. પહેલું પુરાણીઓએ રચ્યું અને પ્રેમાનંદ અને વલ્લભ જેવા પણ પુરાણોમાં પણ અદ્ભુત રસ આજો લાગવાથી પૌરાણિક શિષ્ટાચાર છોડી વધારે અને વધારે આનંદલક્ષી કૃતિઓ કરવા લાગ્યા. લોકકથામાં તો સંસ્કૃત અને જૈન કવિઓએ પહેલેથી અદ્ભુત રસ પુર્યોજ હતો; સાગળમટ જેવાએ તે કથાઓમાંથી પણ ધર્મની દૃષ્ટિ કાઢી નાખી તેમને કેવળ આનંદલક્ષી બનાવી.

બ્યારે અર્ધાચીન કાળ આવ્યો ત્યારે મંમૂન સાહિત્યના રસદર્શન ને સર્જનના આદર્શો સાહિત્યમાં ઉતરવા માંગ્યા એટલે સંસ્કૃત સાહિત્યનો એક શિષ્ટાચાર પેદા થયો. બીજી પદ્ધતિ મધ્યકાલીન સાહિત્યનો શિષ્ટાચાર હતો. અને ત્રીજી પદ્ધતિ આગ્રેજ સાહિત્યમાં સત્તા ભોગવતા આનંદલક્ષી સાહિત્યકોની અસરથી ઉભી યજ્ઞ. મનસુખરામના લેખોમાં, મણિલાલનાં નાટકોમાં, ગોવર્ધનરામના 'સરસ્વતીચંદ્ર'માં ક્ષણે ક્ષણે વધારે ઘસાતો સંસ્કૃત શિષ્ટાચાર દેખા દે છે. દલપતરામ સાથે મધ્યકાલનો શિષ્ટાચાર અદૃષ્ટ થાય છે. નર્મદથી આનંદલક્ષી રસસર્જન શરૂ થયું ને ઉત્તરોત્તર વૈરિધ્ય ને સમૃદ્ધિ પામતું રા. નર્મસિંહરાવલાઇ, કલાપી, કાંત અને રા. નાનાલાલમાં ઉતરી આવે છે.

પણ આપણું રસસર્જન જેવું આનંદલક્ષી હતું અને થતું બધ છે તેથી વિવેચન પદ્ધતિ નડોતી તેમજ નથી યતી. પુરાણી અલંકાર પદ્ધતિનો

મોહ હજી છેક ગયો નથી શિષ્ટાચારી વિવેચન તો પહેલેથી હતું નહીં અને આનંદલક્ષી વિવેચનના ક્ષેત્રમાં—કેટલાક મોટા વિવેચક થયા છતાં—સતોષકારક પ્રગતિ થઇ નથી હમણા કોઇ કોઇ વિવેચકો શુદ્ધ, આનંદલક્ષી વિવેચનનો સ પ્રદાય જાણે અભાષ્યે, સ્થાપવા મથે છે ખરા, પણ એક જે અપનાદ સીવાય સ્વાતંત્ર્યનો વિજયજ્વળ ખુદી રીતે ફરકાવતા ખચાય છે, અને નવા ધોરણો સરજવાના મોહમાં ખરી સરસતાનું અન્વેષણ અને પારખ કરવાનું મુતતરી રાખે છે ઘણા વિવેચકો આનંદલક્ષી વિવેચન કરવાનું શરૂ કરી, પછી કોઇંક રિપકન્યાના મોહમાં, સરસતાથી વિમુખ થઇ જાય છે

૯

સાહિત્યમાં રહેલી આનંદવાહી અમતાનુ અન્વેષણ અને પારખ એ વિવેચન અને જેટલી રીતે અન્વેષણ અને પારખ થઇ શકે તેટલી રીતે વિવેચન કરી શકાય શિષ્ટાચારી વિવેચનની પદ્ધતિ વણીજ સહેલી હતી, નવા પ્રકારની કૃતિ છે ? એરીસ્ટોટલ, દડી મમ્મટ શુ કહે છે ? ક્યો રસ છે ? રસની વ્યાખ્યા જુઓ કેવો નાયક છે ? કેરી નાયિકા છે ? કયા અલંકાર છે ? આ પ્રમાણે કૃતિને જુદી પાડી, તેના પર ચીકી ચોદી, યોગ્ય ખાનામાં મુકી દીધી એટલે વિવેચન પુરું થયું

આનંદલક્ષી વિવેચનનો એક પ્રકાર ઉત્ક્રાંતિ વાદી વિવેચન છે એની રીત પ્રમાણે વિવેચકનું પહેલું કર્તવ્ય તો કૃતિના સ્વરૂપનો ઇતિહાસ અને ઉત્ક્રાંતિ નોધવાનું છે નાટક પર વિવેચન હોય તો તેનું સંસ્કૃત સ્વરૂપ, ગુજરાતી સ્વરૂપ, અંગ્રેજી સ્વરૂપ એ ત્રણનો વિકાસ, અને એકાકાગ કેમ થયા—અને પ્રસ્તુત નાટકના સ્વરૂપમાં એ ત્રણે કેમ પરિણામ પામ્યા એ પહેલાં જોવું પડે સાધન-સે વિવેચનની વ્યાખ્યા

આપી હતી કે ‘દિશાની પરવા વિનાનાં બળો ની આકર્ષણી તે વિવેચન’ આ વ્યાખ્યા જુન્ટી એર જેવા વિવેચકોએ ખોટી પાડી છે, અને સ્વરૂપની ઉત્ક્રાંતિના અભ્યાસથી બળની દિશા પન્ખાય છે, એ વિવેચનનો એક સિદ્ધાંત થઇ ગયો છે જ્યાં સુધી કૃતિના સ્વરૂપનો વિકાસ સમગ્ર થયે નહોં, ત્યાં સુધી સ્વરૂપ અને તેની સરસતા વચ્ચે રહેલો નિઝટ સંબંધ સમગ્ર થયે નહોં

બીજો વિકાસક્રમ વિવેચકે નોધવો જોઇએ તે જે બાપામાં વૃત્તિ હોય તેના માહિત્યનો સાહિત્ય યુગે યુગને જોડતી સજીવ સાક્ષી છે એ સાક્ષી કેવી છે અને એમાં કૃતિનું શુ સ્થાન છે એ નક્કી કરવાથીજ કયા કયા બળોની ક્લાકાર પર અસર થઇ તે સમગ્ર છે, અને સરસતાની પારખ મહેલી થઇ પડે છે ઘણી વાર રા નરસિંહરાવભાઈમાં આ વિવેચનની ઊંચા દેખાય છે

કેટલાક અર્વાચીન વિવેચકો ઉત્ક્રાંતિનાંને એટલી મહત્તા આપે છે કે સરસતાનું સર્જન સ્થાનિક પરિસ્થિતિ, ને જનસમૂહની પેઢીધર ઉતરી આવેલી વૃત્તિ પર આધાર રાખે છે, આ માન્યતા કલાકારની સ્વતંત્ર સર્જકતા સ્વીકારની નથી ટેઇને આ ગત એના તેજસ્વી ‘અંગ્રેજી સાહિત્યના ઇતિહાસ’માં સ્વીકાર્યો છે, પણ એના પત્રી કોઇ વિવેચકે એ મતને શુદ્ધ સ્વરૂપે સ્વીકારવાની હીમત કરી નથી

આનંદલક્ષી વિવેચનનો એક પ્રકાર તત્ત્વ દર્શા વિવેચન છે સરસતા શુ છે તે તત્ત્વજ્ઞાન ની મદદ વડે તે નક્કી કરે છે, અને પછી તેની સરસતા કૃતિમાં છે ? નહીં, તેનો નિર્ણય કરે છે પેટે માનતો કે સરસતા શાશ્વત ને સંપૂર્ણ—પરબલ જેવી મધ્યથી નીરાળી છતાં બધામાં પ્રસરેલી—છે, અને તેનું દર્શન સર્ગ સાહિત્યમાં થયું જોઇએ બધું ‘લવ્ય ને સરસ’

કેવર નિમિત્ત લખ્યો છે કેન્ટે સરસતાના તરવે
નું સર્વત્રાહી અન્વેષણ કર્યું છે આ પદ્ધતિ
શિષ્યાચારી વિવેચન જેનીજ કૃત્રિમ છે અને
ઉપયોગમાં આણુતા અસતોપદારક પરિણામ
આવે છે સરસતા કોને કહેવી? લાનનાત્મ-
અનર્નતા છે એમ આનદપ્રાપ્તિ વિના કહી
શકાય નથી તો પછી આનદપ્રાપ્તિથી સતત
એની અપૂનતાના યા લક્ષણો છે તે કેમ કહી
નમાય?

આનદનથી વિવેચનનો મુખ્ય પ્રશ્ન
અદર્શી વિવેચન છે

અગ્રેજી વિવેચક હેઝલીન્ડની વિવેચકની
વ્યાખ્યામાં આ દૃષ્ટિમિદુ સમાયુ છે ખગ
વિવેચનમાં કૃતિના ગગ છાયા ને તેજ
આત્મા ને શરીર પ્રતિમિમિત થયા જોઈએ,
એને અગસતાની પાશ્વ કળા તે કલ સામગ્રી
યો ઉદ્ભવી તેને કેરી રસગતિએ સર્જની તેને
સગનનારની ગસિ ના પ્રી હતી તે ગસગતિ
ના વ્યક્તિ વમાથી પ્રગતી, અને તે વ્યક્તિત્વ
કેવા સયોગોમાં યાગ્ય તે મધાને રોધી અગસતા-
ના સગનની ક્રિયા સર્જના દૃષ્ટિમિદુથી નણુવવા
જોઈએ આમ પ્રનામરના દૃષ્ટિમિદુથી તેની કૃતિની
સરસતાનો નિર્ણય કરવા આનદનથી વિવેચક
મેગ આ મધામાં મટ મોન મોટામાં મોટો
વિવેચક છે એના મત પ્રમાણે વિવેચન એને
ગસગતિના રિમસનો હનિદાય કનાક ના
મગજને નત વ્યક્તિ ગણી તેન જનનર
શાન્તની માદ્ધ વિસતાઅ રચતુ તે
(Natural history of minds)

મેટ મોનની વિવેચન પદ્ધતિ ત્રીજે એમ
મુનિખ્યાન નેષક પ્રદે છે 'વિવેચનનો જુનો
અપ્રાય પુનકને સપ્ત કૃતિ માનતો, અને

જેની છે તેનીતુજ તે નિર્ણય કરતો મેટ મોવે
જોયુ કે પુનક સમજવા માટે પુસ્ત ની
સગનક્રિયા એનુ મુળ ને એના વિકાસનો
અવધાન કરવો જોઈએ છાપેના પાના પાછા
રહેવો, વેખિનીનાળો હાથ, તે હાથ જેનુ
અગ છે તે શરીર, તે શરીરની ઉમર ને
ટેવો-એમ શબ્દમાં કહીએ તો-જેનો
(જેની ગમટિનો) વ્યાપાર એક વ્યમા
પ્રથામાં કે નાપકમાં મહાયો છે, ચીવાયો છ તે
-માનનને, પોતે જોવો તે વિચરતો હતો,
છી ગયો હતો તેવો જોવો તે તેનુ ધ્યેય હતુ
માનના અતરતામાં આમ જોવા માટે તેનુ
આતર યક્તિત્વ તેમજ શારીરિક ને નૈતિક
યક્તિત્વ નણુવ જોઈએ અને તેની સામાજિક
પરિમિતિ તેનુ કુટુંબ, તેનો વર્ગ, તેના યુગના
જનનના દૃષ્ટિમિદુઓ જોઈ નીકાયા હાય તે
મધા જોવા જોઈએ

આમ ૪૦ મોટા પુનકમાં પ્રા ને
સાહિત્યનુ વિવેચન કરવામાં મેટ મોવે જનન
વીતાવ્યુ કુકામાં તે શેષરખીઅગના શબ્દોમાં
હજાર વ્યાખ્યાવાગો માનવે બ થો અને એના
વડે વિવેચન ગસગત ન બન્યુ, રસદર્શન આખ
આગળ ખા ચધુ, ને નિમિત્તો માય ચધ નહા
ગુનગતમાં આ વિવેચન ક્યારે સચળે? કોઈ
ભાવિ વિવેચક રિષકન્યાઓના મોદપાશમાંથી
છુટી આવુ ગસગતન પ્રાનરો તો ન નાના
લાનના વિવેચનમાં એના કે બીજા જરડો

આનદનથી વિવેચનનો એક અપૂન નકા
તે સરકાગતમક વિવેચન, (Impressionary
list) આ વિવેચન કરતી વખતે વિવેચક
નાઅમર કે અખામણી કરનાર, ઉદ્દાનિવાદી

Power પ્રાપ્તિ સાધન, અને બીજું પ્રત્યેક પ્રદેશની, હિંદ સામ્રાજ્યમાં સમાવેલા દરેક પ્રાંત અને દરેક રાજ્યની—સ્થાનિક સ્વતંત્રતા—Local Autonomy or Decentralisation ઉભય દેખાતી રીતે પરસ્પર વિરોધી તત્ત્વો હતા, ભારતીય રાજ્ય ત્રણ પ્રવીણતાની કસોટી એ બંનેનું યથોચિત મિશ્રણ કરવામાં સમાયલી છે. સ્થાનિક સ્વતંત્રતા અને પ્રાંતિક જવાબદારીના રાજ્ય ત્રણ માથે નાણીય અમ્બ અને સામ્રાજ્યીય શક્તિની સંચેયતા એકી વખતેજ સાધવી પડશે આ સવાલ કંઈ ખ્યાલીજ છે, અથવા વ્યક્તિગત દુશીઆરીના નિર્ણયક પ્રદર્શન કરવાના બદાના તુલ્ય છે એમ ગણ્યો નહીં જે સમય જાય છે તેમાં—બહુ મોડું નહીં પણ ૧૯૨૯ માં અચૂકપણે આવનાર હોદ્દાના રાજ્યધારણ સળધી વધારે સુધારા વીશે સૂચના કરનાર શાહી સમિતિ સમક્ષ ગમે તે સ્વરૂપમાં પણ આ પ્રશ્ન અવશ્ય આવનારોજ અવિચરની આગ હી આપવી એ આમાન્યપણે મૂર્ખાનું કે મહમદ જેવા પશ્ચાત્તરોનું કામ છે હું આ પૈકી એક પણ વર્ગ સાથે જરા પણ સંપર્ક ધરાવવાનો દાવો કરતો નથી પણ દેશની વર્તમાન પરિસ્થિતિ અને ગાંધીય પ્રગતિના ચત્કિચિત અભ્યાસથી આટલું તો હું જરૂર કહીશ, કે ૧૯૨૯ની શાહી સમિતિ, બ્રિટીશ પાર્લામેન્ટે આપેલા વચ્ચનનો ભંગ કરવા નહીં ચાહે તો જરૂર તેને પ્રાંતિક સ્વતંત્રતા અને સ્થાનિક જવાબદારી—ને વિષય વીચારવો પડશે, અને સાથે સામ્રાજ્યીય સત્તાની અવિચ્છિન્નતાનો પણ અચૂક ખ્યાલ રાખવો પડશે પ્રાંતિક સ્વતંત્રતા અને સ્થાનિક જવાબદારીના તત્ત્વો વાસ્તવિક જીવનમાં મિલ્લ કરવા માટે એ સમિતિને પ્રત્યેક પ્રાંતમાં સમાવેલા એક કે સંયોજક તત્ત્વ—ને તે પ્રાંતના ગાંધીય કે ગાંધીય અધિનિવૃત્તો—

પણ એક સામટો ખ્યાલ કરવો પડશે. બીજા પ્રાંતોની માફક, બહારે તેમનાથી દશગણ વધારે, આપણા આજના મુખાષ્ટ ઇલાકાને તો આ પ્રશ્ન જરૂર ચર્ચવો પડશે કારણ આજનો મુખાષ્ટ ઇલાકો સરકારી નજરે એક પ્રાંતિક વ્યક્તિ હતા, તેનું વર્તમાન વ્યક્તિત્વ માત્ર સંગવડતાને આધારી છે બ્રિટીશ સમયના ઇતિહાસની આ એક વિલક્ષણતા છે કે દેશના પાંડવા પ્રાંતિક વિભાગ કોષ્ટપણુ નિર્ણય તત્ત્વને અનુસરીને નહીં, પણ ગમે તેમ આકસ્મિક કારણોને મુજબ બી ક્યાં છે. હવે તે આકસ્મિક કારણોનો જમાનો ગયો સંગવડતા—ફક્ત અમલદારી વહીવટની ભવળતા—અને અતિદામિક અકસ્માતથી ઉદભવેલા આવા વિલક્ષણ પ્રાંતોનું પૃથક્કરણ અને સ્પષ્ટી કરણ કરવાની જરૂર છે હિંદુસ્તાન ભાગતવર્ષ—રશીઆ બાદ તમામ યુરોપ ખંડ જેટલો વિસ્તીર્ણ પ્રદેશ છે ઇતિહાસના ખાસકાળથી તેમાં ગાંધીય એક્ય આરોપવાની અને ઉગાડવાની વાચના આપણા પ્રાચીન તેજજ સર્વાચીન પ્રયજ્ઞ રાજ્ય ત્રણ પ્રવીણ મદાપુરણેએ કરેલી છે અને વણીવાર તેમાં, ગાંધીય આદિ પૌરાણિક સમયની દત્તકયા કે ઇતિહાસસિદ્ધ જ્ઞાતમી નાદ કરીએ તો પણ, ચંદ્રગુપ્ત, અશોક, શ્રીહર્ષ, ચોલા રાજાઓ, પદ્માણ શહેન શાહો, મુગલ સમ્રાટ સફર નીવડ્યા હતા છતાં પણ લૌકિક અમિત્ત્વ અને પ્રાંતિક વ્યમિત્ત્વ કદીએ નાણુદ થયું નહતું; અને હું નથી ધારતો કે હિંદુસ્તાનના નક્શામાંથી તે કદીએ ભુમાષ્ટ જન્ય પળળના પ્રચંડસિંહ, શીખશિરોમણી મહારાજ રણજીતસિંહની એ જીવનમંની બીતિ હતી કે હોદ્દા નકશા પર મનોમન સર્વ પ્રસરી રહેશે. અખિલ ભારતવર્ષ નિગવાદપણે બ્રિટીશ ચક્ર જન્ય કે નહીં, પણ પ્રાંતિક વ્યક્તિત્વ કદીએ નહીં ભુલાય, કદીએ નહીં ભુસાય. એ

વ્યક્તિત્વનો હું એમ અર્થ કરવા ઇચ્છતો નથી કે જેનાથી એક પ્રાંત ખીજા પ્રાંતના મમાન ૬૨ પર તરાપ મારી શકે. પરંતુ પ્રાંતિક વ્યક્તિત્વ અને સ્થાનિક સ્વાતંત્ર્યથી લૈકિક પ્રગતિ ને અનેક જાતની અકલ્પ્ય પ્રગતિ સાધી શકાય, અને તે દાષપણ ખીજા પાડોશી પ્રાંતનો વિરોધ કયો વિના એક પ્રાંતની પ્રગતિ પોતેજ આપમેળે કરી શકે, તેટલા પ્રમાણમાં સાંક્રાંદ્રીય તત્ત્વ અંશુકત (Centralised) ગજતન કદી પણ કરી શકશે નહીં.

ગુજરાતમાં આવું વ્યક્તિત્વ છે; ગુજરાતને આવી જાતના ગ્થાનિક સ્વાતંત્ર્યની આવશ્યકતા છે; અને એ નિદ્ધ થાય તો તે વડે ગુજરાત પ્રાંતની અનેકધા પ્રગતિ-જેનો આજે આપણને ખ્યાલ માત્ર પણ કંપાની કુરમદ નથી-તેવી પ્રગતિ અને ખીજવણી મંભવે છે, એમ કેટલીક ગીતે પણ મંદોષમાં સાખીત કરવાની આ વેળાની નેમ છે.

૩. ગુજરાત એક પ્રાંતિક વ્યક્તિ:

ગુજરાત એક પ્રાંતિક વ્યક્તિ છે. ગુજરાત એક એવી પ્રાંતિક વ્યક્તિ છે, તેમા એવું અથવા એટલું બધું એકય છે કે જેનું અપટીકરણ થવાથી આ દેશની આગાદી અને ખીવવણીમાં અસાધે માધી કે માની પણ ન શકાય, કદી પણ ન શકાય એટલો ફાળો આપણે આપીએ શકીએ. અને તેથી કિયદું, વર્તમાન મુખાત હલાકા નાગનો પ્રાન એટલો વિલક્ષણ છે; તેમા એટલા બધા પરપર વિરોધી તત્ત્વો છે, કે જે તેજ અયોગ્ય અને અન્યાયી (Illogical) પ્રાંતનું વ્યક્તિત્વ ભવિષ્યમાં આવિજનપણે ચલુ રહેશે-આનુ નાખવામાં આવશે-તો આપણી શાય ખીજવણી અસકલ થઈ જશે; આપણી મંભવિત આગાદી અસાધ્ય બનશે; આપણને ધુગમ અને મહેલ

મયતિ કે અમૃદ્ધિ અગમ્ય નીવડશે. મારી પોતાની તો અચુક ખાતરી છે, કે ૧૯૨૯ માં ને આપણને વચન અપાયું છે તે મુજબ ગાંધીય બંધાણની પ્રગતિમા વાસ્તવિક અને નહિવધપણે એક સગીન ડગલું આગળ ભગવાનું હોય તો મદ્રાસ અને મુઆઇઇતાકા જેવા જેમ તેમ જોડવેલા, અંધયહીન, વ્યક્તિત્વ વિનાના વિલક્ષણ પ્રાંતોનું રુપાતર અવસ્ય કરવું પડશે. અને તેમને બદલે આજના મુઆઇ હલાકામાં સિંધ, ગુજરાત, મદ્રાગજ્દ પ્રાંતોને પુનર્જીવન આપવું પડશે, અને મદ્રાસમાં આંદ્રેશ, દ્રવીડ દેગ, મયવાલી મુલકને પૃથક્ પ્રાંતો કરવા પડશે.

૪. ગુજરાતની વાસ્તવિક સીમા :

આ જાતનું પૃથક્કરણ થાય, તો ગુજરાત ખીજા મંભવિત પ્રાંતોને મગાન મમેવડીઆ પ્રદેશ જેનું વ્યક્તિત્વ ખતાવી અને નલ પી અદે ખરુ કેર અને તો એમા જરાએ સદેદ્દ બણાતો નથી પુગવા માટે જરા નીચેની રિગવ તપાસો. આજે મુઆઇ હલાકામા જેને ગુજરાત વિભાગ કહેવામા આવે છે તે માત્ર છ હલમાનો બનેલો છે. અમદાવાદ, પંચમદાલ, ખેડા, સુગન, લાચ, પૂર્વ અને પશ્ચિમ ખાનદેશ દરિયુમા મધ્યવિભાગનો યાણુ હલસો અને અગિ કાણુ તેમજ પૂર્વમાં ને વિભાગોનો નાગીક હલસો છે. ઉબવમાં જે ગુજરાતી તત્ત્વ સગલું છે તે આજે ગુજરાત વિભાગમા ગણાતુંજ નથી. મુઆઇ અદેગમાં પણ ગુજરાતી તત્ત્વ છે, -મારું છે. પણ જેને બાદ કરીએ-એને ગુજરાતમા ન ગણીએ- તોપણ યાણુ અને નાસીક હલસાનું ગુજરાતી તત્ત્વ તે ગુજરાતમા અવસ્ય ગણાતું જોઈએ. આગળ ચાલીએ તો હયાન યાણુમા અને ઉત્તર દિશામાં મડીકાકા

અને રેવાકાંઠાનાં ખંડીયાં રાજ્યો છે, કે જે પશુ બહુધા ગુજરાતી હોવા છતાં તેમની ગુજરાતમાં ગણતરી થતી નથી. માલવી મુલક એક વાર ગુજરાતનો પ્રતિસ્પર્ધી હતો, કે વિભાગ હતો, એ વિવાદમાં ન ઉતરીએ તો પશુ તેની પ્રબળતા ગુજરાતની પ્રબળ સાથે ઇતિહાસ અને મંસ્કારની અનેક ઇર્થિક અને પશુગુણોથી પિત્રાઇજોવી છે છતાં તેને આપણે ગુજરાતમાં ન ગણીએ, તો પશુ પશ્ચિમના કાઠી, દાલાઈ, ઝાલા અને કુચના રાજ્યોને તો જરૂર ગુજરાતમાં ગણવા જોઈએ. ગુજરાતી ગૌરવની ઊર્મિ ગુજરાતની નવી વ્યાખ્યા એમ મળવાને છે કે: “જ્યાં વસે એક ગુજરાતી ત્યાં સદાકાળ ગુજરાત” આપણે એ ક્ષણિક અથવા સ્વપ્રવૃત્ત ઊર્મિને બાબત કરી, વસ્તુસ્થિતિ અને ન્યાયસર એ વ્યાખ્યાનો વિચાર કરીએ, તો “જ્યાં વહે સર્વ ગુજરાતી, ત્યાં ખરેખર ગુજરાત” એમ કહેવામાં કોશમાત્ર પશુ અગોચર કે અન્યાય કાઢ કઢી શકે જ નહીં.

૫. ગુજરાતનો વિસ્તાર અને વસ્તી:

ઉપર્યુક્ત વ્યાખ્યાનુસાર ખ્યાલ કરો, તો જેને આજે બ્રીટીશ જીલ્લાઓ મળી ગુજરાત વિભાગ કહેવામાં આવે છે, તેનું કુલ ક્ષેત્રફળ ૧૩,૫૭૬ ચોરસ માઇલનું, અને વસ્તી ૩૭,૧૮,૭૬૫ જણની છે. આમાં ગુજરાત વિભાગના, અને મુખ્યત્વે કાઠીઆવાડના દેશી રાજ્યોનો ઉમેરો કરીએ, તો ક્ષેત્રફળ ૫૯,૪૩૭ ચોરસ માઇલનું અને વસ્તી ૮૭,૧૫,૪૨૭, જણની થશે. તેમાં વરોદરા રાજ્યનાં સર્વોચ્ચ ગુજરાતી હોવા છતાં, વસ્તી અને વિસ્તારનો સમાવેશ નથી થતો. અને મહી તેમજ રેવાકાંઠાના સંસ્થાનો, તેમજ થાણા, નાસીક આદિ મધ્ય વિભાગના ખરેખરા ગુજરાતી

તત્વનો પશુ સમાવેશ નથી થતો. આ સર્વ એકત્ર કરી ગણતરી કરીએ, તો ગુજરાત-વાસ્તવિક અથવા Greater ગુજરાતનો વિસ્તાર લગભગ ૧,૦૦,૦૦૦ કે તેથી પશુ વધારે ચોરસ માઇલમાં; અને વસ્તી લગભગ ૧ કરોડ ૨૫ લાખ જેટલી થવા જશે. આવા મુલકનો યુરોપના પ્રથમ પકિતએ ગણાતા મહા રાજ્યો સથે મુકાબલો કરીએ તો ઈંગ્લેન્ડ, વેલ્સ અને સ્કોટલેન્ડના સંયુક્ત રાજ્ય, કે જેનું કુલ ક્ષેત્રફળ આશરે ૧,૦૦,૦૦૦ (એક લાખ) ચોરસ માઇલનું છે, અથવા જર્મન સામ્રાજ્યના પ્રશીઆ પ્રદેશ-(ક્ષેત્રફળ ૧૧૩૨૫૨ ચો. મા.) તેના જેટલો આપણો આ પ્રખ્યાત, પુરાણો, અપૂર્વ, સમૃદ્ધિમય મુલક છે. ઈંગ્લાન્ડ કે પ્રશીઆના પ્રમાણમાં અલગત ગુજરાતની-મહા ગુજરાતની-વસ્તી તેમજ સંપત્તિ બધીજ ઓછી છે. પશુ બ્રીટીશ સીદેનશાહતનાં અગ્રણી અને સ્વતંત્ર સંસ્થાનો સાથે સરખામણી કરીએ, તો આપણી ગુજરાતી વસ્તી કેનેડા, ઓસ્ટ્રેલીઆ અને આફ્રીકા કે ન્યુઝીલેન્ડ એમાંના પ્રત્યેકની વસ્તી કરતાં વધારે છે. જેલ્લા વસ્તીપત્રક પ્રમાણે કેનેડામાં કુલ વસ્તી ૮૭,૮૮,૪૮૩ માણસની; સંયુક્ત દક્ષિણ આફ્રીકામાં ૬૯,૨૮,૫૮૦ જણની; તમામ ઓસ્ટ્રેલીઆમાં ૫૪,૩૫,૭૩૪ની, અને ન્યુઝીલેન્ડનાં ૧૨,૧૮,૯૧૩ની હતી. જ્યારે મેં ઉપર સૂચવેલી સીમાવાળા મહા ગુજરાતની વસ્તી સુમારે સવા કરોડ જેટલી થવા જાય છે. સંપત્તિમાં તો હોંદ આખું પછાત, બહુજ પછાત છે. મેં એક પુસ્તકમાં ગણતરી કરી છે તે એ વાસ્તવિક હોય, તો આખા હોંદર્યાનમાં આજ સુરેરાશ વાર્ષિક આવક લગભગ ૭૫ રૂપીઆની છે. મુખ્યત્વે દક્ષિણમાં તેવીજ

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૬૭૮]

સીનેમાનું જગત

—૦—

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૨૩ થી]

સાં સૂર્ય પ્રકાશ થયો કે ચંદ્ર થયો કે વરસાદ થયો પણ તેની આજ ખુબી છે કે લોકોને ખાસ ઉપયોગી થવાના ધરાદાયીજ અને નહીં કે માત્ર પોનાના વહેમાં આવે એટલા માટેજ આ દુનીઆ ઉપર પોતે આવવું. વરસાદ આવે તે આપણે અહીંની માફક નહીં કે આવે ત્યારે એક અઠવાડિયું ઝરમર ઝરમર પડ્યાજ કરે. ત્યાં તો કે ખાસ અવસર હોય અને કોઈ માર્ગે જતા મુસાફરને પલાળવો હોય તોજ તે આવે. પણ જ્યારે તે આવે ત્યારે તે એવા જોરમાં આવે કે મારા તમારા જેવાથી તેમાં દસ મીનીટ પણ ઉભા રહીને જીવતા રહેવાય નહીં. છતાં ત્યાંના માણસો તો છત્રી કે ઓવરકોટ વિનાજ તેમાં ઉભાં રહી શકે છે. ત્યાંના વરસાદની બીજી ખુબી એ કે આવી રીતે માણસને અતિશય પલાળ્યો હોય છતાં એ માણસ કોઈ ઘરમાં દાખલ થયો કે પાંચ મીનીટમાં તેના કપડાં કેરાં કકડતાં! અને છુટ્ટ મુઠ્ઠાં પોલીશથી ચકચકીત! સ્ત્રીઓ એમને બાઝીને ચુંબન કરે તો પણ લુગડાં બીનાં થવાની ધારતીજ નહીં અને પરિણામે તેમને કોઈને શરદી કે ટ્રિફાળ પણ નહીંજ થવાનાં.

અરક પડે તે પણ વખત જોઈનેજ. આપણું ને કુદરતનું સૌંદર્ય બતાવવું હોય કે કોઈને જીવતો દાદી દેવો હોય તો તે પડે છે. ખરેખર ત્યાંની દવા આપણી દવા કરતાં દબારો ગણી સારી છે. ત્યાંના માણસો લાંબીલાંબી વાતોથી કંટાળેલાજ હોય છે. ગમે તેવી મહત્ત્વની બાબતોમાં

પણ તેઓ તડ ને કડ કહી નાખે છે. દાખલા તરીકે, એક યુવાને એક અમલાને ચાલતી ટ્રેનના છાપરા ઉપરથી કે એરોપ્લેનમાંથી દોરડાં થી લટકતી હોય તેમાંથી અચાવી હોય તો પછી જ્યારે એ બંને એકઠાં મળે છે ત્યારે પણ લાંબા લાંબાં ભાષણો કરવાનાંજ નહીં. બંને પાસે, પાસે ઉભાં રહે છે. આવાં દબો વખતે દમશજ લાજર રહેનાર પવન તેમના વાળ ઉગાડતો હોય છે. તે સમયે યુવક માત્ર એટલુંજ સ્પષ્ટ કહી દે છે: “હું તને આહું છું! તું મારી પત્ની થશે?”

યુવતી પણ સામે ભાષણ કરવામાં વખત યુમાવતી નથી પણ માત્ર એટલુંજ જોડે છે: “બની શકે તેવું નથી. હું જો ફલાણા મરને નહીં પરણું તો એ મારા બાપનું સન્યાનાશ વાળશે.”

આપણે સાં લાંબાંલાંબાં ભાષણો કરનારા આતું અનુકરણ કરે તો કેવું સારું?

આ પ્રમાણે હું કેમાં સીનેમાના જગતનું સ્વરૂપ રચાએજ છે. ત્યાંની કુદરત. ત્યાંનાં માણસો, ત્યાંના જનાવરો, ત્યાંનાં ઝાડપાન વગેરે આપણી દુનીઆ કરતાં ચઢીવાતાં છેજ. આપણે ત્યાં જેમ “ધરમીને ઘેર ધાડ અને પાપીને ઘેર ઉનાં પાણી” ધણી વાર બને છે એમ ત્યાં કદી થતું નથી. ત્યાં તો “કર ને ને” અહીંનું અહીંજ છે. પાપીઓ પકડાવાનાજ અને સદાચારી મુખ પામવાનાજ. પરંતુ, આપણે શું કરી શકીએ? કીસ્મત! આપણાથી આપણી દુનીઆમાં સીનેમાની દુનીઆના ધારાધોરણ લાવી શકાવાનાં નથીજ. માત્ર ફરથી જોઈને આપણાં દેવાં તૃપ્ત કરવાંજ રહ્યાં!

અરવિંદના આંસુ

જેઠ વડે એક

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૨૬ થી

ખ્યારા અરણ્ય! આ વિધિ નિર્ણિત દૃષ્ટી ના પ્રથમમિનને હું કાળજી નહોતો મારી દેતી! મારા જીવનની દૃષ્ટાણુ-વિધાઓને માનેકીની રુએ તે ગોદમા લે! અજણિત જવાલામુખીના લાભાગ્ર મારી આખમાથી એ પળે જ્યાં હોત! તેના મુનાખી ગાલપર તે મુખન-મુદ્રાએ, પારા મારાથી એ જે જીવનાત! મારા હૃદયની કચુગર યજ્ઞ ગંધ હતો! લગનાન! એ એથીઆનુ દૃષ્ટાણુ કરે! મારા સન્મુખ તેણે એ ધન્વન્તર અશુનિ'નો અર્ગ ક્યાં નથી? લતાની મનોવ્રત્તિને ઉકેલી આ સયમને દાખતો દશે, અને આમીને આટલો સયમ કેવન મારે પાનરજી સીખવનાર દેવી! પ્રિય મુખાકાશની! ઉપકારના આ અમૃત અશુ મન હૃદયને સ્પર્શ કરે છે

ખ્યારા! લતાના માનેકનો લેશપણ તપોભ્રમ મારાથી જીવનાય એમ નથી એક લવલેલ રખયન મારે મન મદા અપરાધ છે જ્યોતીત પતિભાવે લતાના હાથને અજાણતાએ વ્યક્તિ જતા, મારા હૃદયમા તોફાની ઝગાવાત મચે છે હું ગમે તેમ સૂચિતા કરી મેંમુકુ ને લતાને દોહાડી સ્થિતિમા મુકી દઈ છું આજ સવારે જ્યોતીને લતાને હાથ ખેંચી પાએના વેત્રાસન પર મેનારી મારી આખમા ચોપની લાલિમા મુકતાવાલ સર્ગા આનુઓમા તરતી હતી લતાથી કહ્યા વિના ન રહેનાયુ “પ્રભુ ખાતર આતી નાટય—તીવા ન કરો નો લીક” જ્યોતીન્દ્રને તેની સાથે જોતા હવે હું લગ્યો છું છું ને એકવી હોય ત્યારે મિલન—માધુરી માણું છું

અરણ્ય, લખિતવ્યતાને નિરંજિતો નહુ છુટ પાનારા જગત ડાહ્યા વીશે મે જ્યારે તેને દસારો જ્યોતારે અસુસ એ તારે માટે તો ન હોતોજ આજ તો હું તને પરવશતાનો પદાર્થ પાઠ આપી ગયો છું, પણ એક દિવસ તારા દીનમા એક સળેકડ સળેકડ હતુજરતો! છુદ્ધ અને તરંગ, વિવેક અને વિલાસ ને દિનિડોયે ચડવા ચિત્ત માટે દૃષ્ટાણુક ઇલયદો માર્ગ નથી? આ વિશાન પૃથ્વીમા એમાથી—મે મિત્ર માર્ગમાથી એકજ રતો લેવાની કપરી કમોની વણાને શિર હોય છે બાકી તો જગત એટલેનાનાવિધ દિલાએ ફટાતી વિધિઓ આ બધી વિધિઓ મહારાજને ગળ-માગે મળે હું એ રાજમાગે હઈ પછી જગતની મારે રી તમા? જગત મને મજલુત—પાવન કહેશે હો! નહેતુ માલ માલે મતિમિત્તા!

તારી મધી દલીલને માન ન આપુ, તોએ મારે માટે તુ ધારે એ તેમ વિષમ ગ્રિતિઓમાથી ઉગવાનો માર્ગ છે એમ સ્વીકારીશ તારી દ્રીક્ ને આના પ્રદારની છે.—લતાને મેંમનવાની આશા મને છે ના નથી આશા હોય તો મારે એ મારો સુખે જગુ, ન હોય તો એક મદની માફ- મારે આ તુરં વાસના નિકારને ખ ખેરી નાખના આ વલોપતી નિર્ણલતા મારુ પૈ અપ હરી મને નિ સત્વ કરે છે પણ ખ્યારા ‘મરના અભિવાધા નનમરે’ મારી તો ગમ બાણુ લાગ્યા હોય તેજો’ દિવિએ લખ્યું છે ને He jests at Scars who never felt a wound એક અસાધન રોગથી દલી'ને એક ઝાટકે મગ્ણાધીન થવાની તુ સલાહ આપે?

‘શાને યદુ પતિત આ નામ ધમનાથી સોદર્થ શુ? જગત શું? તપ એજ સાધી’

ખરેજ હજારો વર્ષો એ વચન નીકળ્યાને વલી ગયા

પરંતુ, ત્યારે તેમ અસારેએ એ ચિન્તાનો એકજ ઉત્તર ટોપ શકે

“જાણ બધું પણ દિગે સ્થિતિ આ નવીન મારુ નથી બલ, બન્યો જ ન જાદાર મીન દેવી! વિચાર કરવા સધળા તણ દે
- હા! સ્વર્ષ સુખ, માણ સખી દલ દે”

તુ કલીંગ દીપક પાસે ઝુદડી ફરતા પગ પગિણામ વિચારી જે, તેનો એ ઉત્તર કવિ હૃદયને એકજ જડ્યો છે

“હુતિ જે વને જવાડલી દ્યુતિ તે તન સહારની જે પોષણ તે મારતુ એવા દીગે કમ ફરતી. મા પ્રેમ સસારી તણે તુજ તેજ જેવા છે નહીં એ અમૃતે શુ ઝેરના બિન્દુ બધાં વિધિએ નથી? અમરજન જીવિત એજ મૃત્યુ એજ અમૃતે અમી, જે ચોરતુ તે મારતુ શુ એ નથી કમ ફરતી?”

જેને અમૃતના જામ પીના છે તેને નીવકક માફક નિષ કટોગ પણ વટાણુ મો મ્યાં નિના પીના તઆર થઇ રહેતુજ જોઇએ પેના પાગલ કનિની માફક મને એ મટેવાનુ મન થઇ જાય છે કે આ રમખ હોય તો મારી આખમાથી એ માઇ ન લીએરજો મારી આખના પોષયામા સ્વપ્નાઓ ક્યારે નથી સળકતા? જાગ્રતિની પળે મારો આત્મા છુટવા મયે છે હુ ચાટ્યો જાઉં-ઉડી જાઉં-માન મ્યાજ તેની મને નુજ પડે તો

સમીસાજ-મિતિ તેજ

મારી નિલ-નોન પરવે યોડા રોજ થયા મે ખેદકારી મેરી આજ અનાયામે મને તે સાલગી કમશ કેવી જાણો ગોઠવી હુ વિચાર પૂર્વક તેમા મપડા તો જાઉં છુ તેનો ખ્યાલ કરતા હુ આશ્ચર્ય મા ગરક જનું છું મારી સ્થિતિ આટલી ગપટ તાથી હુ ઉકેલી શકુ છું; ને ધણાએ એક અજાન

ચિત્તુની માફક મારાથી વર્તાય છે. અરે માગ મગજનો દીવો હોવાનાઇ જાય છે કે શુ? એ “પ્રભુ પુરે જેતુ તેવ દીપક બળગે”! ધર્મ જાણું છુ પણ ન ચ મે પ્રવૃત્તિ અધર્મ શુ તે? આણુ છુ ન ચ મે નિગ્તિ

જેઠ વદ દરામ

હુ એનકુદ ન યાઉં તો કેરી નુખી અને ધન્ય હુદગી આહી નિર્મમ કરી શકુ? દેરા અનુકુળ સન્નેજો! હૃદયજ સુખનાડી સર્જે છે એતુ જાન તીન જાન મને યાય છે? હુદય ગાયાનદી મધુર હુદયનુ યોગખાણુ મને થયુ છે? હુદય-પિતા પુનવત ગણો ચિત્તુનો મોટો લાઇ તુલ્ય લેખે, લતાના હૃદયના એકાન્ત ખડગાનુસ મર્મ-રથગમા આટનુ નિગ્ધ વદાલ હોય! આ બધી અનુકુળતાઓ, હુ કેવળ ગમાગ ન હોઉં તે, સુખી કરવા બસ નથી? આ મીનાય જ્યોતીન પણ મારી સાથે ઢેલેલા ખુશ મીજાજવી વને છે? નિન્દના પરિચયી કે અભિનાતા કે મનિગા જેવા ગણે છે અને ખગ હગથી મને ચાટે કે

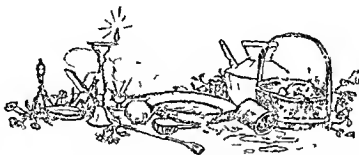
જ્યોતીન હુ અને લતા વણીવાગ સાથે ફરના જઈએ ઝીએ લતા વીરે તેની દાનગી-ગેઝ દાનગીમા વાનો નીકળે છે અમાગ આવા નાણુક સળધ મતા દુનીઆમા વધુ નિચિન હુ હોઇ શુ? મને આનો વિચાર આવે છે ત્યાં આસુ આરી જાય છે

લતાની મધુ માતાએ, મૃત્યુ રાખા પ, જનકે આસુએ ગચ્ચા અને ધન વતાને માખ્યા, લતાનો કોમળ દાય જ્યોતીનને દવાવે ક્યો આ દહાડાથી લતામા અપૂર નવચેનન મુકુ માતાની ચિનામાથી નરીજ ચીંગારીએ લતાના આત્માને સળગાવ્યો તે તેજ-સ્ફુટનિગના પ્રનારે તેજ દિનથી તે શિશુઓના ભગિનિ મગી જનની જની, એજ કનવ્ય-જાને હૃદયને ને ચિતન, ચિતામા

ગુંથી રાખતી. શી વિરલ રસ-મૂર્તિ ! આ બધા
ચિતન ભાર છતાં હૃદયને હળવું ને હળવુંજ રાખે;
વદન પર એનાં એ મીઠાં મરકલડાં રમાડે ! આ
બધી વાતોથી અમારી નૈમિત્તિક લટારોમાં હું
વાકિફ થયો.

જ્યોતીન અને હું એકલા એકલા ફરવા
જઈએ ત્યારે રસ્તામાં હું પુષ્પો વીણું; કાળજી

પૂર્વક પુલ ગજરા બનાવું, પહેલુંજ ઝરણું આવે
કે એ દરકારીથી ફેંકા દઉં અને પુષ્પોને જળરાશી
પર તરતાં જોઈ રહું. મેં તને લખ્યું છે કે નહીં
કે જ્યોતીન હજી આંહી રોકાવાનો છે? તેને ભારે
ભારે પગારની સરકારી નોકરી મળી છે; તેના
કામની સર્વસ્થળે મુક્ત-કંઠથી પ્રશંસા થઈ રહી છે.
તેના વિજયનું કેન્દ્ર તેની અપૂર્વ નિયમિતતા છે.

દરેક જાતનાં ઔષધો વાપરી ચુક્યા હો,
ડાક્ટરના ડાઝ લીધી કંટાળ્યા હો,
પેટ મેડીસીનથી થાકી ગયા હો
તો

મોરબી ફીવર ટેબ્લેટસને

એક વખત વાપરી જુઓ,
ગુણમાં અકમીર છે: માના ધાવણ જેવી નિર્દોષ છે.
એક ૧૦૦ ટીકડીની બાટલીની કીમત રૂ. ૧-૮.

મેસર્સ દુર્ગાપ્રસાદ નાનાલાલની કંપની.

એક્સપ્રેસ બીલ્ડિંગ, નં. ૯,
તારદેવ-આનંદરાંજ

ફાર્મેટ હીલરોડ, મુંબાઈ, પોસ્ટ નં. ૭.
ટેલીફોન નં. ૪૨૯૪૨

શરદ્દુત્સવમાં

[અનુષ્ઠાન પૃષ્ઠ ૬૧૦ થી]

માટે તૈયાગીમા પડી હતી તો કાંઈ પોતે કામ કરે છે એવું બતાવતી બધાની દૃષ્ટિને આકર્ષવા વચ્ચે ગરમે રમનાની જગ્યામા આમથી તેમ આટા મારતી હતી કાંઈ ગાનાર તથા ગરબે રમનાર સહીઅરોને એકરી કરતી બોલાવતી હતી તો કાંઈ રીસાછને ગરમામા ફરવાની ના કરીને મેસી રહેતી

એમ અનેકનિધ પ્રદર્શિત થતા સ્ત્રી બ્રહ્માવતો હું અબ્બાસ ન્હી રહ્યો હતો કાંઈમા હુદ્દતા નો કાંઈમા મર્ખતા અને વળી કાંઈમા અબ્બાસિકતા મને જણાતા હતા પુરુષોમા પણ એજ જાતની વૃત્તિઓ ભરેલ હતી

ગરમા શરુ થયા, બધા ગોળ ગોઠવાયા અને એક સન્નારીએ 'ઝીણા ઝરમર વન્મે મેદ' ગવડાવ્યું રાસ સરસ રીતે જમ્યો સુદ્ધીના વૃદ્ધ' ડોલતા ડોલતા ગાતા કરતા હતા, એ પુરો થતા ખીજે ગવાયો અને મવા નીખરાયા

થોડીવારે પાછા બધા ગોઠવાયા અને રૂપના ગતવડીમા ઉઠી ઉઠતા બારણા હો બહેન! ' એ રાસ શરુ થયો ચમક્યો એ શરદ ગવડાવતો હતો મને આ તો સ્વપ્નેએ ખ્યાલ નહોતો કે એ છેક આમ પ્રસો તો મનમા હમ્યો અને પડી એના સંગીતનો આગ્રાદ લેવા લાગ્યો, એનો કંઈ ધલોજ મધુર છે

સાખી આની ને કંઈ ખીલ્યો, બધા ચકિત થયા

એ ગરબો પુરો થતાં લોટા માથે ગરબો શરુ થયો અને આ વખતે પુષ્પલતાએ ગવડાવ્યો

પુષ્પલતા જેવું સુદગ્ને સુમધુર કાંઈ પણ સ્ત્રી નથી ગાતી એ મારો અનુભવ છે તેણે શરુ કર્યું -

સરોવરે પાણીડા ગઈ તી સાહેલડી

શરદ્દુત્સવ હેને ચઢ્યું

એ ગરબો તો અજબ જામ્યો એ પુષ્પલતા નહોતી ગાતી, સંગીત પોતે ગાતું હતું

એ પુરો થતા શરદનો ગન્મો ગરુ થયો, "પુછરો મા કાંઈ પુછશે મા માગ હૈયાની વાતડી પુછશે મા " હુ સમજી ગયો એની સામે જોયું તો એ હસતો હસતો ગાતો હતો, તાતબધ તાલીઓ પડતી હતી ને ઝીણા મી ! સ્વરે ગરાતું હતું

મને લાગ્યું કે કંઈ બાજુ બગડશે મનમા જોલ્યો ' હા લાંબ નહી પુડીએ હવે ગાતો બધ થા !

થોડા વધારે ગરબા ગરાયા પડી પુ ! થયા પછી દુધ પોનાનો કર્મક્રમ હતો ચદ્ર ઉપર ચઢી ગયો હતો પણ વચ્ચે કંઈ ઉપમા પ્રદર્શનનું કાર્ય ગોઠવ્યું હતું

મને ખમર નહીં કે પુષ્પલતા પણ આ વાનમા આટનો ગમ લેશે એ મીખની ને ગમત કન્નારી હતી એ તો મને અનુભવ હતો પણ અહીં આગે સુધી ગમત કરશે એ ખ્યાલ નહીં આવેતો

તેણે તો ગરબા ગવડાવ્યા પાડુ ઉપમા માનનાનું શરદને માથે તળાવ્યું એને તો બહુ મજ પડતી હતી મને થયું કે હવે તો માથા જવાના હુ તો તગત ઉડ્યો ને મોજ પામતા દરવાજામા જઈને આ, શરદ વચ્ચે આન્યો અને બોવના માગ્યો

' સદ્દીનો અને સન્નારીઓ ' આનના

ઉત્સવમાં આપ સર્વેએ પધારી સહાનુભૂતિ દર્શાવી છે તે માટે આપનો ઉપકાર માનવાનું મને સોંપાયું છે. આવીજ રીતે હંમેશા—”

એ આગળ બોલતો હતો ત્યાં શરદનો નાનો ભાઈ આગળજ બેઠેલો તે તેને ઓળખી ગયો. તે એકદમ ઉઠ્યો ને દોડ્યો: “અરે, શરદભાઈ! આમ કેમ અહીં આવ્યા છો?”

અહીં કેં નાટક છે કે?”

વાંચનાર! કદપનાશકિત છે? હોય તો કદપને નહીં તો માથું ના દુઃખવશો, એ સ્થિતિ નહીંજ સમજાય.

અને હવે તો હું, પુષ્પલતા ને શરદ સાથે બેસીને વાતો કરીએ છીએ ત્યારે આ વાત યાદ કરતાં ખુબ હસીએ છીએ.

હલવાઓનો મહારાજ: અસલ સીક્કા છાપ રજીસ્ટર્ડ

કોહીનુર હલવો.

સૌથી સરસ રુચાદિષ્ટ અને સર્વાંગ સુંદર બાકસોમાં પેક. મહીનાઓ સુધી ટકી શકે છે. બાકની કીંમત રૂ. ૩. ૦૫, ૦૫, ૧, ૨ અને ૩. ૪.

ચેતવણી—કોહીનુર હલવાની લોકપ્રિયતા જોઈ બજારમાં નકલી બાકસો નીકળેલાં છે. માટે કોહીનુર નામ વાચી ખરીદ કરવાથી ઠગાવાની ધાસ્તી રહેશે નહીં.

મીઠાઈની ઉત્તમ કારીગરી માટે સોનાના ચાંદ અને સર્ટીફિકેટ મેળવનાર

પીતાંબર આણંદજી મીઠાઈવાલા.

ભુલેશ્વર—મુંબાઈ ૨.

કસોળી

-૦-

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૦૫ થી]

“એતુ કોઇ દિવસ બનતુ હશે ?”

“હા, તારો જન્મ પણ નહીં હોય તે વખતે તમ બન્યુ હતુ અમારા ગુરુ એકનાગ એક નાના માળકને માણના ભોગ માટે લઇ આવ્યા હતા પછી જ્યાં તેનો ભોગ આપનાનો વખત આવ્યો ત્યારે આકાશનાણી થઇ અને એ માળક મરી ગયો ”

“દાદા, ફરીનાર એવો ભોગ કોઇ ધરે તો ?”

“તો ફરીવાર આકાશનાણી તેને બચાવી લે ”

“આકાશનાણી કેવી રીતે થતી હશે ?”

“તે તો હુ જાણુનો નથી, પણ માણની મૂર્તિમાંથી એ આનાજ આવે છે કેવી રીતે તે તો માણ જાણુ ”

“આપણે જે મંદિરમાં ભોગ દેવાના ત્યાં આકાશનાણી થતી હશે ?”

“મેં જે આકાશનાણીની વાત કરી તે ત્યાંથીજ અમે સાંભળેલી તે વખતે અમારી સાથે પ્રેમદાસ કરીને સાધુ હતો અને માણની આકાશનાણીનો અવાજ પ્રમંસના જેવો નીચળો હતો તેથી મને પ્રેમદાસ ઉપર શકા આવેલી કે તેજ બોલ્યો હશે પણ તે તો ત્યાર પછી તરત અમને છોડી ગયો મેં ત્યાર પછી મંદિરમાં તપાસ કરી મને માનુષ પડ્યુ કે માણની મૂર્તિ પોલી છે અને ભોગની વેદીનીયે એક બોલતુ છે ”

“ગરબેદાસજીને આ વાતની ખબર કે ?”

“ના મારા સીવાય કોઇને એની ખબર નથી એકનાર હુ એ વાત મારા ગુરુભાઈને કરના ગયો એટલામાં મારી આખો ગઇ એટલે હવે હુ કોઇ દિવસ એની શકા નથી કરતો. ”

વાત પુરી થઇ એટલે એ બાલા સુરેશ પામે ગઇ અને તેનો ભોગ અપનાનો છે તે વાત શ્રી સુરેશ છેક ગમરાઇ ગયો

“તો હુ આજેજ નામી જઈશ ”

“નામીને ક્યા જઈશ ? બાનાઓ તારા પગવા ઉપરથી તને પકડશે અને તારી ઉપર વધારે જીનમ કરશે ”

“ભાંયે કરે, પણ મારે એની રીતે મરી જતુ નથી ”

“નાસીને પકડાયા પછી વધારે ખરાબ રીતે મરતુ પડશે ”

“ત્યારે હુ શુ કરું ?”

“કે નહીં, માણનો ભોગ બની જા ”

“પણ મેં કોઇતુ શુ બગાડ્યુ છે, તે મનેજ ભોગ તરીકે માણ પમદ કરે ?”

“જો ત કે બગાડ્યુ નહીં હોય તો માણ આકાશનાણી કરીને તને બચાવી લેશે ”

“તુ મૂળ છે એણુ પણ સમજતી નથી કે આકાશનાણી થતીજ નથી ”

“થાય છે ”

“કેમ જાણ્યુ થાય છે ?”

“દાદા કહેતા હતા ”

“દાદાને પણ કે ખબર નથી હુ કહુ હુ આકાશનાણી થાયજ નહીં ”

“એમ હર કરીન તો હુ ચાની જઈના દાદા કહે છે આકાશનાણી થાય, તોપણ તુ માનીના નહીં ?”

“ગમે ને માણુમ ગમે તેમ બોલે પણ આકાશનાણી થતી જોઉં નહીં ત્યાં નુની ” એ માનીના નહીં ”

બાલા એકદમ સાથી ચાલી ગઇ અને ગુરુમાને નમનાવા બહાર ફરવા ગઇ

સુરેશ એમણે પડ્યો ત્યારે મન અનન્ય થતી ગયો તેણે બાલાને નાદક ગુરુમે કરી તેથી

સહેજ ખિન્ન પણ થયો, છતાં એ વિચારો કુવા-
નો તેને અવકાશ નહતો. અસંત વિચારોમા
ખુબ ચિંતામાં તેના અનેક કલાકો પસાર થયા
મોત તેની સામે ઉભું હતુ અને બચવાનો એકે
માર્ગ જડતો ન હતો. નાસી જવુ તે એકજ
માર્ગ નેને માટે ખુલ્લો હતો. એટલે તરત તેનો
અમલ કરવા તેણે તૈયારી કરી. લાંબા વખત
સુધી ચાલી શકે તેટલુ તેણે ખાધું અને તે
જમાતના બાવાઓની નજર સુકાવી લાગ્યો.

પણ દૈવ તેની વિરુદ્ધ હતુ. જેવો તે ગામની
બહાર નીકળ્યો તેવીજ તેની નજર સામેથી ચાલ્યા
આવતા રાધેદાસ ઉપર પડી બીકના માર્યાં તેને
થુ કરવુ તે સુઝયું નહો અને તે એક ઝાડ પાછળ
છુપાઈ ગયો. પણ છુપાવા માટે એ ઝાડ યોગ્ય
નહતુ તેના પગનો થોડો ભાગ દેખાતો હતો તે
રાધેદાસની નજરે પડ્યો તેની જિજ્ઞાસા પ્રદીપ્ત
થઈ, પગેથી તેણે એ પ્રાણીને બહાર કાઢ્યું
જ્યારે તેણે સુરેશને જોયો ત્યારે તેના વિસ્મયનો
પાર ગલો નહી પણ સુરેશના નામી જવાનુ
દાગણુ શોધતા તેને વાર ન લાગી ગમે તે રીતે
સુરેશને નેના ઉપરના ભયની ખબર પડી હતી
તેટલુ તો તેણે જાણી લીધું એ પરિસ્થિતિમા
તેનો ભોગ જરૂરી અપાઈ જવોજ જોઈએ, ધણી
મહેનતે તેણે એ ભોગ તૈયાર કર્યો હતો અને તે
અપાયા પછી તે કેટલીક સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાની
આશા રાખી રહ્યો હતો જે સુરેશ કોઈ રીતે
છટકે તો તેની બધી મહેનત ઉપર પાણી ફૂગી
જાય એટલે મહામા આવીને તરતજ તેણે ભોગ
માટે તેઓ કરવાના હુકમો આપ્યા

સુરેશની સુપ્રત એક બાવાને યજ્ઞ તેણે તેને
દોગડામાથી મજબુત બાધ્યો અને ખુબ ના પાર
માટે તેના મોઢામા કપડા નાખ્યાં. ધીમેધીમે
બધા બાવાઓ એક પછી એક માત્ર મંદિરે
પહોચાડવા માટે રસ્તે પડ્યા. સર્જ સુધીમાં

ભોગની બધી સામગ્રી તેઓર યજ્ઞગઢ રાધેદાસ
અજ્ઞાનમા મગ્ન થઈને આવનાર હતો તે
આજે પ્રવૃત્ત હતો. તેની દીર્ઘદષ્ટિના ફળ પ્રાપ્ત
કરવાની ધડી આવી સુકી હતી તેણે બાવાને
નાનપણથી સાથે ફેરવી હતી અને ભોગ માટે
સુરેશ જેવો અતુકલ કુમાર મળ્યો હતો એટલે
તેને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થશે એમા કુંજ શકા નહતી

રાત ધીમેધીમે જામતી હતી. મંદિરમાં
ઝાંખો દીવો જળતો હતો અને બધા ગુપ્તગુપ્ત
રાધેદાસની ગદ્દ જોઈ ઉભા હતા અંતે રાધેદાસ
આવ્યો સુરેશના બધ છુટા કરવામા આવ્યા
તેના મોઢામાથી કપડાં ખેંચી લેવાયાં, તેવીજ
તેણે કરુણ ચીસ પાડી આસપાસના નિર્જન
અરણ્યમા તેનો પ્રતિશબ્દ યજ્ઞને રહી ગયો સુરેશ
જેણે કેટલે પથુ કરવુ તદ્દન મિથ્યા હતુ. તેને
વેદી ઉપર બેસાડી ઉપર લાકડાં ખડકવામા
આવ્યા તેણે, ધી રેડાયા દીનાસળી ચપાઈ અને
અને સુરેશને મળવાના અગ્નિની ભયાનક
શિખાઓ આસપાસ અજવાળુ પાડતી પાડતી
ઉંચે આવવા લાગી છતાં સુરેશને કોઈ અચાનક
બહાર આવ્યુજ નહીં તેણે વેદીમાં હોમાતા
પહેલા તેની સખીને જોઈ લેવાની દમ્મકા કરી,
પણ તે ત્યાં નહતી

તે ત્યાં હતી ? ઉત્સવની ધમાકમા સૌ એ
બાવાને લગલગ ભુલી ગયા હતા. સુરેશ પામેથી
બહાર પડીને તે શહેર બહાર ચાલી ગઈ ત્યાં
સુરેશ ભોગ ચવાનો છે એ ચિત્ર મનમાં કદપી
ગદગદ થઈ ગઈ. મૃતિ પામે ગઈ અને તેના
પગ ઉપર હાથ સુકયા. હાથના કંકણ મૃતિ
સાથે લટકાઈને અવાજ થયો તે ઉપરથી મૃતિ
પોતી છે એમ લાગ્યું. એટલુ જોઈ તે બહાર
પડી બહાર તેણે વાવ જોઈ. વાવમાં તે ઉતરી
તે વાવ નહતી પણ બોંયરું હતુ રાત મોડી વીતી
હતી અને ભોયગમાં કશું દેખી શકાતુ નહોતુ

તેને બીક લાગવા માંડી. પણ પાછું ફરવાની હાંમત નહીં એટલે ભોંયરામાં અંગળ ચાલી. લાં તેણે એક ચીસ સાંભળી. તેના માથા ઉપરથી જાણે તે આવતી હતી. એક જગ્યાએ જરા ભોંયરામાં પોલાણ જેવું હતું ત્યાં ઝાંખું અજવાળું આવતું હતું. તે પોલાણમાં તે ઉપર ચઢી. નજર ફરતાં દીવાને ઝીણું અજવાળું રાધેદાસ એને તેનું મંદલ દેખાતું તેમાંથી એક આવે વેદી ઉપર આજ પ્રકટાવતો હતો. આ જોવા તે તેજાર ન હતી. વેદીમાં સુરેશજી હોવો જોઈએ તેમાં તેને શંકા ન રહી. સુરેશને કોઈ પણ રીતે બચાવવા જોઈએ એમ તેને લાગ્યું. તેણે શ્રુમ પાડી: 'રાધેદાસ, સુરેશનો ભોગ માતાજી માગતાં નથી. જો તે ભોગ આપીશ તો માતાજી તમારા બધાનો ભોગ લેશે' એટલું જોડી તે નીચે પડી. અને જોશુદ્ધ થઈ ગઈ. જાગી લ્યારે અરણ્યનાં શોડાં ફરેલાં દેખાવા માંડ્યાં હતાં. તે એકદમ ઉડી અને ભોયરાની બહાર આવી. બીકની મારી મંદિરની સામે પણ જોવા વિના મઠમાં પહોંચી ગઈ.

મઠમાં ધણા નિદ્રાવસ્થા હતી. પણ જ્યારે સૌ જાગ્યા ત્યારે એક વાત બધે ચર્ચાઈ ચલી હતી. માતાજીએ આકાશવાણીથી સુરેશનો ભોગ લેવાની ના કહી હતી. જ્યારે બાહ્યે આકાશવાણીના શબ્દો સાંભળ્યા ત્યારે તે દોડતી દોડતી સુરેશ પાસે ગઈ સુરેશને તાપ આપ્યો હતો. પણ તે સુદ્ધિમાં હતો. જેવી તેણે બાહ્યે જોઈ તેવો જોઈ તે એકાદ થઈને જોડી ઉઠ્યો: "અને માફ કરજે. મેં તને

નકામી સુરેશ કરી હતી. હવે હું આકાશવાણીમાં માનવા લાગ્યો છું. મેં પોતેજ કાને માતાને બોલતાં સાંભળ્યાં."

બાહ્યે હસી. "તું ચૂર્ખ છે. સુરેશ! તું હવે જ્યારે આકાશવાણીમાં માનવા માંડ્યો છે ત્યારે મારી શ્રદ્ધા તેમાંથી છેક ચાલી ગઈ છે. હું આકાશવાણીમાં માનતી નથી."

"કેમ શા માટે? ગઈ કાલ સુધી તો તું માનતી હતીને, અને બાહ્યે જ્યારે આકાશવાણીએ મને ઉગાર્યો ત્યારે તું માનવાની ના કેમ પાડે છે?"

"કેમકે એ બોલનાર તો હું હતી."

"તું? તું લાં કેવી રીતે આવી ચઢી? મેં તને શોધવા આંખો ફરવેલી પણ એક શક્યો નહોતો."

ઉત્તરમાં બાહ્યે તેનાં પરાક્રમની બધી વાત સુરેશને કહી. કહેતાં કહેતાં ખુબ આનંદમાં આવી મઠ. "હવે, સુરેશ! જો રાધેદાસ જાણે કે તે આકાશવાણી તો મારી હતી તો શી વચ્ચે થાય?" આ પ્રશ્ન પુછતાં તેણે સુરેશની સામે જોયું, પણ જાણે બીજાની માફક જગાઈ ગઈ હોય તેમ સુરેશની આંખો ભયવસ્તુ રિષ્ટર યાદને તેની સામે ધ્યાન રાખી થઈ રહી હતી. સુરેશ શું જોઈ આટલો ગમરાયો તે જોવા તે તરફ નજર કરી.

માર્ગે લાકડેભોગ આંખ કરીને દાંત કચકચારતો રાધેદાસ હોતો હતો.

બીકથી બાહ્યે સુરેશને આજિંગી તેના પાશ્વમાં બેસાડી મઠ.

[આ વાર્તાનો વધુ રસિક ભાગ આવના અંકમાં આ વાર્તાનું ચોથું મકરણ રા મુખેનું લખશે]

મેલેરીઆને મારી હઠાવવા

ઝંડુનું

મેલેરીઆ મિક્શર

ટાઢીઆ તાવની અકસીર દવા

એકવાર અજમાવી જુઓ

હઠીલામાં હઠીલા

ટાઢીઆ તાવમાં—

રોજ આવનારા

એકાંતરીઆ

તરીઆ: ગમે તેમાં

ખરલ મોટી થઈ હોય—

તાવ ફરી ફરી આવતો હોય

નખખાઈ વધી ગઈ હોય

જૂખ મરી ગઈ હોય

તેમાં

ઝંડુનું મેલેરીઆ મિક્શર

આખાદ કામ કરે છે

ઝંડુ ફાર્માસ્યુટિકલ વર્ક્સ, લીન્-સુખઈ નં. ૧૪

સુખઈની મુખ્ય દુકાન : જુની ભાટીઆ મહાજનવાડી, કાલખાદેવી

મેલેરીઆ મિક્શર : શીશી એકના ચૌદ આના; દઝન એકના નવ રૂપીઆ

મેલેરીઆ મિક્શરનું માહિતી પત્ર તથા આયુર્વેદિક દવાઓનું સૂચીપત્ર - - - - -

આજેજ મંગાવો

સ્વમંદ્રા

—૦—

[અનુસંધાન ૫૪ ૧૦૦ થી]

પ્રકરણ ૧૪ મું

મંડલની સલા મારે તેઆરી

૧

અઠવાડીયુ રહીને સુદર્શન મુખાઇ ગયો ત્યારે એક મીનામા દેશના ઉદ્ધાર માટે યોજના મનાવવાની બીજમ પ્રતિજ્ઞા લઇને તે ગયો આ પ્રતિજ્ઞા પુરી કરવા તેણે પોતાની બાલક શુદ્ધિ, શક્તિ ને નિશ્ચયાત્મકતાનો બનતો ઉપયોગ કર્યો તેણે દેશેદેશના ઇતિહાસમાથી નવનીત કાઢ્યુ દરેક દેશની ઉદ્ધારક પ્રવૃત્તિ માથી સાર લાદ્યો, દરેક સ્વાતંત્ર્ય મેતાની રચના ને સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધના રહસ્યોની તુલના કરી તેણે દરેક રાષ્ટ્રની ઇતિહાસને અવનનિના નાજીયા બેગા કર્યા છે ના વાં દહાડાના અઠવાસનુ તેણે સરવાળું કાઢ્યુ, તેણે હોંદની ફળા, મુસ્લિમી ને અશક્તિનુ માપ કાઢ્યુ, તેણે આદર્શ, શક્ય, ને વ્યવહાર નજી દૃષ્ટિનુ બને તેટલુ સમિશ્રણ કર્યું, 'મા'ની માલા જપી લક્ષિતગસનુ સિચન કર્યું પરદેશીઓની શક્તિની ગણતરી કરી તેની સામે ચનાવવાના પયદા ચોલ્યા, ને રખેને કલ્પનાથી તણાઇ જવાય તેથી ચિંતન, કડકડતી વ્યવહારિકતાની કમોગી પર તેને ચલાવ્યા અને રાત ને દિવસ મહેનત કરી એક માર્ગ સપૂર્ણ યોજના ઘડવા માડી

ધની પણ બનતી મન્દ કરી રહી તેને જોઇએ ત્યારે ચલા, તેને જોઇએ ત્યારે ખાવાનુ, તેને જોઇએ ત્યારે બે પ્રેરણાના ટુકડા-ને આપ્યો જાતી, અને થાક્યો હાર્યો સુદર્શન તેનુ સ્મિત જોઇ પ્રેરણા પામતો ગયો

અબેલાન પણ ધણોજ ઉત્સાહમા આગે

હતો સવાર, અપેાર ને સાજ-ને કોઇક વખત રાતના પણ એ ને મીસ વકીલ વિજ્ઞાનના અખતરા કરતા, અને સુદર્શનને ખાતરી આપતા કે તેઓ ૩૧ મી જાનેવારી પહેના ન જોએનુ, ન કલ્પેનુ એવુ વિનાશનુ શસ્ત્ર શોધી કાઢવાના છે એનાલે લાલુના જવાનુ છોડી દીધુ ને આ અખતરા પર મડ્યો રહ્યો જ્યારે તે ઘેર આવતો ત્યારે એના કપાળ પર ગેદ રચની છાયા સુદર્શનને દેખાતી

બને મિત્રો, મીસ વકીલ ને ધની દેશના વ્યાતચ્ચના ઉદ્યના કિરણો જોઇ રહ્યા

અરિદનાલુ મુખાઇમા આગ્યા બને મિત્રોએ તેના દર્શન કરી અને બાપણો સાલગી પોતાના ઉત્સાહને પાતો ચલાવ્યો તેના રાષ્ટ્ર ધમના મત્રો સુદર્શનના મનમા મલજાઇ રહ્યા

“રાષ્ટ્રધર્મ ઇશ્વર પામેથી આવે છે રાષ્ટ્રધર્મ મરતો નથી કારણ કે ઇશ્વરજ બગાલને પ્રેરે છે ઇશ્વરને મારી ચકાય નહીં, ઇશ્વરને જોલમા મોકલાય નહીં તમને ખરી શક્તિ છે, કે માત્ર ગાજકીય પ્રેરણા-એ નિરતુત પ્રકારનો સ્વાર્થ”

મંદરાતે અધ કારમા તેની પયારીમા માનસિક પ્રણિપાત કરતા ને આ મત્રોનુ શુજન કરતા પ્રિયુદ ને પ્રોત્સાહિત અતરથી સુદર્શને ‘મા’ ને લીન-નાજ કરી “મા” પ્રેરણા આપો! શક્તિ આપો!” તેણે પ્રાર્થના કરી

યોજના લખાતી ગઇ, કામગોના કામગો લખાયા, મુધાગયા, ફડાયા ને ફરી લખાયા જાનેવારી માસ ધીમેધીમે આગગ ચાનના લાગ્યો ૧૦-૧૧-૧૨-૧૩-૧૪-૧૫ પદમીની મનારે તેણે યોજના પુરી કરી તેના આગગ પડેના કામગ ની ચોકડી જોઇ તેનું હૃદય ગર્વથી ઝુલી આગ્યુ

“ધની બહેન! માર કામ મે પુરુ કર્યું”

“શામાશ!” ધનીએ નહાનાનુ પાળી

સુકર્તા કહ્યું “મને ૫૭૧ ગુજરાતીમા કહેશે?”

“જરુ” સુદર્શને કહ્યું તેની નજર ધની પર પડતા તેને વિચાર આવ્યો—કેવી પ્રોત્સાહક સહચરી! સચિવ, સખી, પ્રિય શિષ્યા લખિત નહી પણ વિપ્લવ જેવી કઠોર ને લયકર હામા! તે હસ્યો

અપેરે ટપાલ આવી બીજા મિત્રોના કાગળ હતર તેમ પાઠકનો પણ કાગળ હતો

મદ્રાસ, તા ૧૧-૧-૧૯૦૮

બાપ સદુભાષ!

મને મદ્રાસ નોકરી મળ્યાનો તાર આવ્યો હોવાથી હું અત્યે અહીંયા આવ્યો છું (૧૨૫) રૂપિયા મહીને ને ખાતુ પીવુ ધાર્યા કરતા ધણી સારી પગાર છે

મારાથી ૩૧ મીએ વડોદરે નહીં અવાથ ને આવ્યાથી પણ શું કાયદો? મારા જેવા-જેને આધારે આપુ મૃદુ બ હોય તેને કે કમાયા વિના શહે? એજ લી રનેહાધીન,

પાઠક

સુદર્શને ગુસ્તા આવ્યો “This is what I call selling a birthright for a mess of pottage—(આનુ નામ ટુકડા માટે જન્મસિદ્ધ હક્ક વેચ્યો હું કહું છું)”

“હું જાણુતોજ હતો કે પાઠક નકામો છે” અબેનાને કહ્યું

“સારુ થયું એ નહી આવ્યો એમ દ્યુપયુ વચ્ચે હોય તો નકામો વિદ્ય નાખે”

“ખરી વાત છે” ધની વચ્ચે બેલી અજનાન ઉગ્રતથી ચારે તરફ જોઈ રહ્યો ને એન્દમ સંતુલાધને લાય પડ્યો ‘સદુભાષ!’ નહી મરતા સુધી આપણે બે ઉભા છીએ”

“ખરી વાત છે! અબેવાલ! જ્યા સુધી આપણે બે છીએ ત્યા સુધી દુનીયા જખ નારે છે મારા રાષ્ટ્રસંવની યોજના ને આપણે બે સજા ને મૂલ”

“હા! દોસ્ત” ને ગાબીયથી અબેવાલે સુદર્શનનો હાથ દાબ્યો તેમના અતર દેશ-બકિત ને બીપણ કાર્યદક્ષતાથી ઉભરાતા હતા “તમારી યોજના મે થોડી જોઈ છે બધા દાખલા દેલીયો કાઢી નાખી એક નાનો સારાશ કાઢો કે બધાને સમજાવતા હીક થઈ પડે”

“હા, હું એમ કરુ. એ પણ હીક છે”

૨

લગલગ બે ત્રણ દહાડે ચોપાની પર કેરશાસ્ત્ર ને સુદર્શન ભેગા થતા, અને મડલના પ્રમુખ ને મત્રી દરેક સભ્યની હકીકત, શક્તિ ઓ અને મડલના કાયદમ વીરો મનણા કરતા

કેરશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો રપષ્ટ નહોતા, પણ તેનામાં પ્રેરકતા હતી, ને બધાને ભેગા રાખી હકુમત ચલાવવાની નૈસર્ગિક શક્તિ હતી તેની વાણીમા ઉત્સાહ હતો, સત્તા હતી, સખ્તપણ હતી, ને જોઈએ ત્યારે કટુતા પણ આવતી દરેક જણુ એને જોઈ માનથી ટમકી ઉભા રહેતા, એને સાભળી પોતાના અભિપ્રાય વીસરી જતા

સુદર્શનના સિદ્ધાંતો દહાડેદહાડે રપષ્ટ થતા જતા હતા; અને કેરશાસ્ત્ર તેને સમજ પોતાના કરી લેતો અને તરત નવે સ્વરુપે ને નવી ઝમકથી બહાર પાડતો

આજે દેશ દહાડા થયા તેને કેરશાસ્ત્ર મળ્યો નહોતો એટલે સુદર્શનને ચિતા થવા ગાડી એને પાદ અને શિનલાલની વાત કરવી હતી, પોતાની યોજનાનો સારાશ બતાવવો હતો, ૩૧ મીએ શુ કરવું તે નક્કી કરવું હતું, ૩૪ ટ્રેને ને કેમ જવું તે ચોક્કસ કરવું હતું, અને ઘણી ઝીણી વિગતોનો વિચાર કરવો હતો ૨૯ મી સનારે તે અધીરો થઈ ગયો તેનો ધરાદો એક દહાડો વડોદરે વૂટેલા જખ બીજા મિત્રો જોડે યોજનાઓ વીચે વાતચીત ચરુ કરવાનો હતો નહીં તો, ૩૧ મીએ છેલ્લો

નિશ્ચય કેમ થાય ? ૨૯ મીની રાતના બે મુલાબી નીકળતુ હોય તો ૨૯ મી સવારે તો જવાએ કાર્યક્રમ નક્કી કરવોજ લેઈએ, અને ૨૯ મી તો આવી લાગી

રેશાસ્પ એક નાના મકાનને નીજે માળે એકનો ગરેતો હતો માત્ર એક 'મેલ' એને લેઈતી મોઢ ડગી આપતો આ એકાત આશ્રમમા તે અને ટેર્પિફોન અને યદ્દ રૂના બજારમા વેપલા કરતા સુદર્શન સા ગયો તો માગ્યો તાજુ હતુ તે ગુચ્છાડાગા પડ્યો રેશાસ્પ આહો ગયો તે ૬ માલો યદ્દ ગયો ? તે વડોન્દે ગયો ? રેશાસ્પ વગર મન કરશે શ ? રેશાસ્પ ૩૧ મીએ વડોન્દે ન આવે તો ? એ તો બનેજ નહીં

સુદર્શન ચિતાતુર ૯-મે નીએ ઉતર્યો ને નીને દુકાન પર બેસા ધરાનીને પુછ્યુ રેશાસ્પ અહા ત્યાથી મગાવતો તે તેને ખમર હતી ત્યાથી નેને ખમર મળી કે રેશાસ્પ એ સનાગના વહેતા ગયા છે તે સાજના આવશે "ઓ મા ! " સુદર્શનથી ગુચ્છાડામા કહેવાઈ ગયુ તેનુ દેયુ બહો દુઃખતુ ગાય એમ લાગતુ હતુ, અને એ કરી તે તેને નિગાળાની સપાળી ઉપર ટકાની રાખતો હતો

મનામના અમેષ રિરતાન્મા રેશાસ્પને મ્યા દુલ્લો ? મ્યા મનામા, ડયા અદા બગર, માત્તાડી બગર ક્યા ? સુદર્શનને એ પ્રતિગોનો બહુજ આગે ખ્યાલ હતો સા રેશાસ્પ કેમ મળે ?

ભારે દેયે તે યેર આનો અમેવાન ધાજા ઉત્સાદગા હતો સુદર્શન ગારજામા પેહો એટલે અમેવાન ફાગ મારી તેને બેગી પડી દેસત ! 'મા'નુ બાગર ફુ' ?

"કેમ ?"

"અમારો પ્રોગ મફત થયો"

"હે" ચકિત યદ્દ નુશને કયુ તેમ

પણુ દગખનો પાર રહ્યો નહીં

ઉકળતા ઉત્સાદમા પચુ ધામે, યચગે અનાજે અઆલામે વધામણી ખાધી

"હા, દોસ્ત ! આજે રજા હતી એટલે અમારે મે ને વડોને છેનો પ્રયોગ કર્યો વગર, ટેપરેચર, સમય મડ ગાય યુ. અને માર્યુ પરિણામ આવ્યુ એક ટીપાના દગારમા લાગે દશ વાર જમીન જોગી નાખી તથા ટીપાની ટયુમ એક મીનીટમા રામગાઈ ટાવર ડનાડી મુખે દવે લગ્ગરની જર નથી લેખની જર નથી મદુબાહ ! મદુબાહ ! વિજય આપણે લનાટ વખાયો છે આપણ મડળજ દેશનો દહાર કરશે આજે માગના એક વધુ પ્રયોગ ને હુ જો ચાર ટયમ તેઆ કર છુ મદુબાહ !" તો અમર થમ ગયો—આપણે બધા અમર થઈ ગયા—"

આ ઉપાદની રેવમા સુદર્શન તથાઈ ગયો તેનુ ખિત્ર થતુ હૃદય વછળી આ યુ તેની મદાની પુન સ્થાપના યદ્દ આના શર નાથે તે ચ ન કરી ને ? રેશાસ્પ નહીં હતો નો પણ આ ને તેલે અમેવાતને મગરની વાન કરી ઉપાદેના અમેવાતને રેશાસ્પની જર પચુ પ ા નહોતી

"પણુ એ લુને નહીં એ જરુર નાજે ગયો દરો" સુદર્શને કયુ

"અને પણ એમજ થયો છે"

ખાદને અમેલ ન મનેજના પ્રયોગ પેા કરના ગયો ને સુદર્શન પોતાની ચોજના ફગથી ઉચાતવા ને ગને તો સ્થપના મેલ અમેવાને એમા ચેગ રથા ! આપુ ૧૦-મે

આજે નવના પુરેથી નજીગા ! પડે અવાના રતા ને, અમેલ ! ને તારખુબાઈ તપુ લતુ તો દનાજ અને અવાનાની આ રિશિરિન દરે એની મધથી મદતાની એ તજુ દો તો પણ કોડો વારે પ મે પડી

કેરશાસ્ત્ર ન હશે તો પણ ચાલશે !

પણ કેરશાસ્ત્ર વિના કેમ ચાલે ? એની યોજનામાં દસ સભ્ય ને એક પ્રમુખની સમિતિ મંચાડી હતી પ્રમુખ સર્વ સત્તાધિકારી હતા; અગીઆજ જાણની સમિતિ એક વ્યક્તિ જેની સુદૃઢતા ને એકતાનતાવાળી હતી. કેરશાસ્ત્ર વિના એ સુદૃઢતા ને એકતાનતા કોણ લાવે ? તેના વિના સર્વઆશય કોણ કુળવી શકે ?

કેરશાસ્ત્રને મળવાનો એક ફરી અપાત્ત કરવાનું તેને મન થયું છ વાગતા મુઠ્ઠી અબેલાલની તેણે વાટ જોઈ, પણ તે ન આવ્યો એટલે તે એકયો નીકળ્યો અબેલાલની શોધથી તેનું હૈયું આશાથી ઇયકાતુ હતું, અને તેના મગજમાં એ શોધને પરિણામે રાક્ય થાનતી હાથે યોજના સ્વરૂપ લેતી હતી કેરશાસ્ત્રના ધર આગળ આવતા ત્રીજે માળે દીવો દેખાયો ને તેનું હૈયું નાચી ઉઠ્યું જઈને કેરશાસ્ત્રને નિર્ગમ્યદેશો આપી, તૈયાર ફરી, વડોરે લઈ જતાજ વાર છવ્વો ભરતો તે દાદર ચઢ્યો ને પારણા વચ્ચે આવતા ચમકીને ઉભો

એક નાના કેરોમાનના દીના આગળ બે હાથ માથે મુકી કેરશાસ્ત્ર બેઠો હતો તેનું મજાલુત, ભરાવદાર શરીર જાણે દુ સહ બોજ થી કચરાઈ ગયું હોય એવું દેખાતું તેના ભરેલા મોઢાને ઉત્તરગાની, ચિતાની, નીગશાની રેખાઓ ખીલામણુ બનાવતી તેની આખો સુંઝેલી હતી સામે અડો પીરેશો ચઢાનો ખાલો, અને અણુ સ્પરોલા ખારા ખીરકીટ પડ્યા હતા કેરશાસ્ત્ર આટલી નિર્મલતા અનુભવી શકે છે એનો ખ્યાલ સુદર્શનને સ્વપ્ને પણ નહીં આવેલો સુદર્શન બોલવા જતો હતો ને કેરશાસ્ત્રે તેને જોયો-ને ટેલીફોન વગડ્યો. સત્તાથી કેરશાસ્ત્રે સુદર્શનને ચુપ રહેવા હાથથી દંશારત

કરી ને ટેલીફોન લીધો

“હવે, પ્યારેલાલ ! બે પોઈન્ટ ! કયા શીયર આવા-કયા-ઓ-અચ્છા મો ગઢી કર કરો દેખા જાયગા, કીતના લાવ ?-દેખો હા-અચ્છા એડમ કર કરો-” તેણે ટેલીફોન મુકી દીધો ને માથે હાથ મુખી બોલ્યો “Oh God ! (ઓ પ્રભુ !)”

“શુ છે કેરશાસ્ત્ર !”

“સદુભાઈ ! હું પતી ગયો.” તેણે મળુ ખખારી બોલવા માડ્યું. “દરેક કલાકે હું ત્રીસ હજાર રપીઆ જોઉ છું.”

“ઓ-” સુદર્શનને આખો ફાડી કઢ્યું શુ બોલતું તે પણ તેને સૂઝ્યું નહીં

“Bad luck (ખરાબ નશીબ)” કેરશાસ્ત્રે ઉમેર્યું ને નીસામે નાખ્યો

“હું સવારે આવ્યો હતો”

“હું દિવસે ઘેર હોતોજ નથી”

“કેમ ?”

“મારા માગનારા મારે જીવ ખાય છે મારી સામે હુકમનામા છે”

“ત્યારે ૩૧ મીએ વડોદરે-”

“૩૧ મીએ વડોદરે-” જાણે મરણ પથારીએ પડેલા માણસ જેવી નિસ્તેજ આખો ઉંચી કરતા કેરશાસ્ત્રે કહ્યું

“આપ-”

“ફી-ફી-ફી-ફી-” ટેલીફોન બોલ્યો સુદર્શન ચુપ રહ્યો, “હવે, કાણ સોભાગ ?” કેરશાસ્ત્રે ટેલીફોનમાં બોલવા માડ્યું. “હા, શીયર આ ગયા ? તેજી હવ ? હા-હા-કયા ?-અલો-હો પોઈન્ટ-જ્યાદા મરીકાન કયા હવ, હલો-કલ મીલુગા હવો-” કહી ધમ કરતો કે તેણે ટેલીફોન પછાડ્યો, અને વેદના તેના કપાળ પર પ્રસરી રહી

આ વખતે શુ બોલતું તે સુદર્શન નિચાર

કરતો હતો. ક્યાં 'મા'નો ઉદાર ને ક્યાં પ્યારેલાલ ને મોભાગ? ક્યાં દેશભક્તિ ને ક્યાં મરીદાનના શીયરો? મરીદાન શીયરોમાં દેશભક્તિ પોષવાના મુખ્ય નેણે ધાયાં દના એવા લાગ્યા નહીં.

“કેરશારપ—” તેણે કહેવા માંડ્યું.

“કેરશોછ ગેક છે કે” એક બહેણે શ્રુમ મારી.

“દા” કેરશારપે કહ્યું ને તેનું મુખ દત્ત તેનાથી શીકું પડી ગયું.

“મેંધાછ” ને કુલતે ઝાઠે બગડ્યો ને સ્વસ્થ થવાની મહેનત કરી.

“એ કોણ?” સુદર્શનથી પુછાઇ ગયું.

“માગનાર છે. મારે એનું તેર હજારનું દેવુ છે” કેરશારપે જવાબ દીધો. અને જારાગામાં આવેલા મારવાડીને બેતાં દરોહરોને તેણે બોલવા માંડ્યું.

“કોણ મેંધાછ! એંસાં! સદુભાહ! કીક ત્યારે સાહેબજી! બીજલુખચુદાસને કસેજો કે ગને કાસે પચીસ દમ્બરની દુડી મોકલી આપે. સાહેબજી!”

જાણે અંગત ગયો હોય તેમ સુદર્શન ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો. તેને લાન મયું કે પેલા મારવાડીને સંતોષ આપવા કેરશારપે પેલી દુડીની ગપ મારી હતી. તે દાદર કેમ હન્યો તે તેને યાદ હતું નહીં. જ્યારે તે રરના પર ગયો, ત્યારે જાણે પ્યારેલાલ ને મોભાગચંદ ને મેંધાછ તેની પાછળ પડ્યા હોય તેમ તેણે ગમરાહને પાછું બેસું અને મોડું મયું છે એમ જાન આપતાં દાંડાવાડી તરફ તે ચાલ્યો.

૩

રાતના દશ વાગે ચત્રાગિરિ પરથી તે નીકળવા ના દના ખર્તા તે આઠ વાગે મેર પહોંચ્યો તો પણ

અંબેલાલ આવ્યો નહોતો. કેરશારપને ત્યાં મળેલા અનુભવથી તે ઘણે બધા બિલ મલ ગયો હતો, અને તેને ધારકો પડ્યો હતો કે ૩૨ મીની સત્તા જરોજ પાર ઉતરવાની નહીં જે સગા માટે તેણે વધે દવાકો વિચાર ને યોજના કરી હતી, જે સત્તા માટે આજે પચીસ દવાકો તેણે ભૂખ ને ઉત્તમરા વેચ્યા દના તે સત્તા છેક ધુળ મળી જવાની? એ સત્તા પર ‘માં’નું જાણિ ગવલંચતું હતું એ સત્તા પર તેમના મંડળના અસ્તિત્વનો આધાર હતો. એ સત્તા પર તેનું ને તેના મિત્રોનું જાણિ છપન ટેકવેલું હતું. અને તેનું શું થવા બેઠું હતું?

મીનીટ પર મીનીટ ચાલી પણ અંબેલાલ આવ્યો નહીં. ધની જોડે વાત કરતો તે અટકી ગયો, ઝોરડીમાં ચાંટા મારી તે ધાક્યો, જમ્મમાં ડાકાથી તે કંટાળ્યો. તે જમશે ક્યારે, ને ટ્રેન પકડશે ક્યારે? અંબેલાલને પણ શું થયું? સવારે તો તેણે સુદર્શનની સાથે પડખે ઉભા રહી ‘મા’નો ઉદાર સાધવાની પ્રતિના લીધી હતી. દદ મનુની, નિડર અંબેલાલ—

અંબેલાલનાં પગમાં મંભગમાં

“ધનીજહેન જાણ્યાં પીરંસા” સદશ’ને શ્રુમ મારી તે જારણ તરફ દોડ્યો.

જારણમાં અંબેલાલ દરને મેરે ઉભો હતો— પણ દેવો અંબેલાલ! તેને કપાલે એક પાટો હતો, તેનો દાથ જોળીમાં હતો, ને તેના કોટ પર લોહીના છાંટા દના; અને જ્યાં તેના મુખ પર ને અંબામાં કે અજળ આનંદનાં તેજ દનાં.

“અંબેલાલ! આ શું?” મમરાહને સુદર્શને પૂછ્યું.

“કે નહીં. મદુબાહ! એ તો મારો પ્રયોગ સફળ થયો. દા. દા.”

[આ રસિા વર્ણનો વિશેષ જાન આપના અંશમાં]

ગુજરાતનું રાષ્ટ્રીય વ્યક્તિત્વ

૨૩૩૬૬૬

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૨૬ થી]

ગણતરી પ્રમાણે સરેરાશ વાર્ષિક આવક રૂ. ૧૦૦ જેટલી છે; અને ગુજરાતની ખેતીવાડીની પેદાશ સાધારણપણે વધારે કીમતી તેમજ એ પ્રદેશમાં હુન્નર ઉદ્યોગ અને વેપારવણુજ પણુ પ્રમાણુમાં વધારે હોવાથી, અને સાથે વસ્તી કમતી હોવાથી, સરેરાશ આવક રૂપીઆ ૧૨૫-૧૫૦ જેટલી ગણીએ તો બહુ મોટી જીલ નહીં થાય અલગત આ આંકડો સરેરાશી છે; પણુ તેથી તે સર્વ સામાન્ય છે એમ માની લેવું જ નહીં. ખીજે ક્યાંએ નહીં તેટલા પ્રમાણુમાં આ પ્રદેશમાં ગરીબ તવંગર વચ્ચે તફાવત બાંધે છે. છતાં સરેરાશનો વિચાર ખીજાં કે નહીં તો આટલું સદજ સિદ્ધ કરી બતાવશે કે ગુજરાતમાં નંભવિન મંપતિ (Potential wealth) બીજા પ્રદેશ કરતા વધારે લાગે છે, અને તેટલાજ પ્રમાણુમાં ગુજરાતનું પ્રાંતિક-રાજકીય-વ્યક્તિત્વ સ્પષ્ટ થયે તે વધારે મગીન અને સમજનીવડગે.

૬. ગુજરાતનું પ્રાંતિક વ્યક્તિત્વ : તેની સમજાતા તેમજ દુર્જાતાનાં ચિહ્ન :

ગુજરાતની મે ઉપર વ્યાખ્યા જણાવી, એનો સીમારો અછી લીટીએ આલેખવા પ્રયત્ન કર્યો, તેથી એમ સમજશે નહીં કે આપણે હવે સિદ્ધરાજનું માત્રાન્ય વ્યવસ્થા પુનઃ સંજેન કરવું છે, અથવા તો મુજબ મહેતાની કે કનેપાસય મુનશીની મહાશ્વરનિષેધ નીતિ કરી દાય ધરી, વણુસેહુ એક્ય પુનઃ મિદ્ધ કરવું છે. ગુજરાતનું પ્રાંતિક અસ્તિત્વ ટોણ પશુ પ્રકારે મિદ્ધ થાય, તો તેને જાગવી ગમવા, તેની પુષ્ટિ કરવા ધણાએ નિર્દોષ ગામં મને દેખાય છે, અને તેનું યતિકાંચત અવલોકન મક્ષેપમાં અહીં રજુ કરીશ પણુ એ કરવા

પહેલાં આટલું તો આરંભમાં કહેવાની અગત્ય છે કે ગુજરાતનું વ્યક્તિત્વ ને નજરે હું જોઉં છું તે રીતે પુનઃ રકુટ કરવામાં, અને તેની વૃદ્ધિ તેમજ સમૃદ્ધિ સરક્ષવામાં, વિધનો કે મુશ્કેલી ટોણ પણુ નથી એમ હું ખીલકુલ કહેવા આદતો નથી. ગુજરાતના આગલા મહાશ્વર સખધી હમણાજ ને ઈસારો કર્યો, તેટલા પરથી જ આ એક્ય સાધનામાં નડતી મોટામાં મોટી મુશ્કેલીનો આવિર્ભાવ છે. મુંબલ મહેતા-એ મહાશ્વરને મહાત કર્યો હતા કે નહીં તેનું નિરાકરણ મુનશી મહેતાજીને નિન્દનારા કે વદનારા મહાશયો પર રહેવા દેએ, તો પણુ આજના ગુજરાતના તેમજ આસપાસના, અને મવ થા ગુજરાતી પ્રજાના દેશી રજવાડાનો ખ્યાલ તો જરૂર કરવો પડશે હીંદુસ્થાનનાં દેશી ગાંભ્યો નહીં તો દેશી રાજ્યો આપણી ગાંભ્યો ઉત્તિ-માં આડખીલી રુપ છે. હું દેશી ગાંભ્યો અને રાજ્યો વચ્ચે જાણી જોઇને ભેદ કરું છું, કારણુ તે રાજ્યો તો એકજ પ્રજાના અંગબૂત હોવાથી, જ્યારે તે પ્રદેશની પ્રજાને રાજ્યના ગત્ય સ્વરૂપની પીછાન પડશે; ત્યારે ત, મારી પછી નિષા છે, કે અખિલ ગુજરાતની ખીજી પ્રજાથી તે વિમુખ નહીં રહે. પણુ દેશી રાજ્યોની વાત ન્ધારી છે સ્વાર્થી, વિપવી, વ્યસની, નિસ્તેજ, નિરક્ષર, ક્ષાત્રકુલ કલ કરુપ, રક્ષકને ખદલે ભક્ષક અનેક, રાજ્યને નામે રાક્ષસ વૃત્તિ ધાવનારા, દેશદાઝનું જોમાં નામ નહીં, વ્યર્થ-કેવળ વ્યર્થ-મીવાય જને ખીજા કશાનું જ્ઞાન નહીં, જને પ્રજામાં પ્રેમ નથી, ખોતામાં શ્રદ્ધા નથી, આશય નથી, આદર્શ નથી, ઉમેદ નથી, એવા નારુના રાગ-ઓ કદી પણુ દેશના ખર કલ્યાણુ આઉં, ખરં દિલ સમજે, અને તેની સાધનામાં મામિલ થાય, એમ હું તો માની શકતો નથી. આખરના

ઈલાજ તરીકે, નીરાશાના નીશાનરૂપે, હોદ્દાના ભાવિ મહાત્મ્યનું જેને સ્વપ્ન સરખું પણુ આવતુ હતો તે સૌ મને લાગે છે કે એ કહેવાતા રાજ્ય-ઓ, માત્ર પોતાના બાપના ખેટા અથવા ખરું કહીએ તો તેમની માના માવડીઆ તનુજેને, માર્ગમાં આવતા કાંટા સમજી સમુળગા ઉઘેડી નાખીએ, તોજ નિર્વિધે દેશસેવા સાધી શકશે, તોજ ગુજરાત જેના ખરેખર એક દેવની એકતા પુત્ર સજીવ કરી શકશે પણ આ ભડગડ બળતા અંતરના ઉદ્ગાર માથે ન્યાય-શુદ્ધિએ વિચાર કરીએ, તો એ દેશી રાજ્યોની પ્રગ્ન કે ખીટીશ વિભાગની વસતીનો મોટો ભાગ દેશી રાજ્યોને પાણીયું પકડાવવા તૈયાર હજી જણાતી નથી. વારતરિક સિદ્ધિ મેળવવાનો જેને જરા પણ મોહ હતો, તેવા રાજપુરુષને આવી મૌલિક રાજનીતિ માફક નહીં આવે દેશી રાજ્યો પોતે તો પોતા વિરુદ્ધ કદી એ મત નહીં આપે, સ્વાયત્ત કે તેઓ મત આપતી વેળા દારુની ઝુમમા હોય ખીટીશ સરકારને દેશી રાજ્યો, કે નહીં તો પોતાના રાજવહીવટના મુકામલે વખાણુ કરાવવા માટે, તરવારની ધારે પણ નીલાવવા વિચાર દેખાગ છે અલમત ખીટીશ સત્તનતની સ્વાયત્ત સામે, ખીટીશ અમલદાર વર્ગના અગત લાભ સામે, મોઢ પણુ દેશી રાજ્યો થવાની દેશ પણ હોંમત કરી, તો, -તો-સમ્રાટ્ટીય સરકારની તરવાર મ્યાન માથી પોતેજ બહાર નીકળી પડશે અને ઇંગ્લંડના રાજા પહેલા જેમ્સની પેરે નાગી તરવારને નજરે પણ ન જેષ શકનાર આજના ચંદ્રવંશી કે સૂર્યવંશી કુલદીપતિ, મી. ટોમ્પસન કે સર જોન પુડ જેવા કોષ પણુ ગોળી ધિનાની પીરનેાલનો ખાલી ભડાડેજ કરનાર અંગ્રેજ અમલદારને ધગે પડવા સદા તૈયારજ છે. કકત જો એ ગમ્મઓની પ્રગ્ન મામે રાજ્યને કમર

કસવી હોય, અથવા ખીટીશ હોદ્દાની પ્રગ્ન સામે રાજ્યોને પોષાર કરવા હોય, તો ખીટીશ સરકાર કદીએ પોતાના પુગણા “મિત્રો” પ્રત્યે વફાદારી ચુકશેજ નહીં. દેશી રાજ્યોનીજ પ્રગ્ન તો આથી એ રાજ્યો મામે કશું કરી શકતીજ નથી. યાદી રહી એકજ ખીટીશ સત્તનતની હોંદી પ્રગ્ન. એના ઐક્ય અને પ્રગતિમા દેશી રાજ્યો કંટક સમાન છે, પણ તેને સમુળા ઉઘેડી નાખવા તે પ્રગ્ન પણ શક્તિમાન નથી. એટલે વ્યવહારુ ડહાપણનું એજ દે-દરથાન કે જે ઉઘેડાય નહીં તે સુધરતા હોય, તો સુધારવા પ્રયત્ન કરવા ગુજરાતના પ્રતિક અસ્તિત્વ અને વ્યક્તિત્વમા, -જે નજરે દુઃખેઈ છું તે નજરે-દેશી રાજ્યોનું અસ્તિત્વ મોટામા મોગી મુશકેલી છે આખા દોહુ-રથાનમા જો કુલ ૬૦૦ દેશી રાજ્યો હશે, તો એકજ ગુજરાત આસપાસમાં ૩૦૦ કે ૩૫૦ જેટલા છે. એક ગામના દારકરૂઠા માડી વડોદરાના શ્રીમત, મમશેર બદાદુર સેનાખાસમેલ, દોલને હોંદ, મહારાજા ગાયકવાડ સુધીના પ્રત્યેક રાજ્યને પદરૂઠી સદીમાંથી ઉઠાવી વીશમી મહીનો કેંક ખ્યાલ આપરાની અગત્ય છે દેશી રાજ્યો જો માત્ર એટલું પણુ કહે કે જેમ લાટીશ પ્રાતમા તેગજ તેના પ્રદેશ અને હડમતમાં, આપણુદી તત્ત્વ સજી, જવાબદાર રાજતત્ત્વ અને પ્રગ્નશીય પ્રતિનિધિત્વ સ્વીગરવામા આવશે; અને તે દારા તેમનું રથાનિક સ્વાતંત્ર્ય તળવણું જોષ્ટને, તો પછી ગુજરાત જેવા પ્રદેશની ખરી ખીલવણી સાધવી બહુ કઠણુ નહીં પડે દુધારે છું કે રાજ્યોને આટલું મનાવતુ હવે અશક્ય નથી. રાજ્યો તમામ નહીં તો મોટે ભાગે સૂખ, વ્યસની, નિરનેજ, નિરક્ષર, નકામા છે પણ હવે તેઓને પણ કટકા લાગવા મડ્યા છે. આદમોદની જમિ, વડોદરાના મદદારગવના દેશ-

નીકાલ વચ્ચે અને મણિપુરના રાજકુમારની ફાંસી વચ્ચે, કેટલાંક વર્ષોનો આંતરો હતો; પણ નાલા અને હંદોરના પદબ્રજપણા વચ્ચે, નીઝામને ધમકી અને કાશ્મીરને ચેતવણી વચ્ચે, મહીનાઓનો પણ આંતરો રાખ્યો નથી, એ આપણે જાણીએ છીએ, તેના કરતાં દેશી રાજાઓ પોતે બહુ વધારે તીવ્રતાથી જાણતા હશે. એ સૈનો સામટો વિચાર કરતાં, મને લાગે છે કે જે હાંદની, અથવા હાંદના કોઇ પણ ગુજરાત જેવા પ્રાંતની, પ્રજા અચુક નિશ્ચય કરે, કે પ્રજાકીય ઉન્નતિ અને આબાદી કોઇ પણ માર્ગે અને કોઇ પણ ભોગે સાધવીજ; અને તેમાં વિશ્વરૂપ તમામ તરતોને ઉમેડાય નહીં તો જેમ અને તેમ સુધારી એ ઉન્નતિ સાધવામાં શામીલ કરવા, તો તે કર્મસિદ્ધિના માર્ગે હાંદ તમામમાં તેમજ ગુજરાતમાં મળી રહેશે.

૭. ગુજરાતમાં કેટલાંક લાલકારી ચિન્હો: ગુજરાતના ઐક્ય, તેમજ ઉન્નતિમાં આડખીલીરૂપ આવાં તરતો દૂર કરી શકાય, તો આકીનુ વિષમ નથી. ખાસ કરીને ગુજરાતને પ્રાંતિક પ્રગતિ સાધનામાં કેટલીક ખાસ સગવડ સદાય-નિસર્ગતઃ મળે છે દાખલા તરીકે ગુજરાતમાં કોમી વેગલાવ, કે ધાર્મિક ઝનુન હાંદુરયાનના બીજા દનલાગી પ્રાંતોના પ્રમાણમાં બહુ ઓછું છે, બહુ નથી એમ કહીએ તો ચાલે. ગુજરાતમાં ધર્મવૈવિધ્ય સમુજાય નથી એમ તો કહેવાયજ નહીં. હાંદુ, મુસલમાન જૈન, ખ્રીસ્તી, પારસી, યાહુદી, આદિ દુની આના દરેક મોટા ધર્મની કોમ અને તેની અગણિત પેઠા કોમો અહીં દયાત છે પણ ધર્મમાંથી ઝનુન વા અધશ્રદ્ધાને રથાને ખરી આંતરિક લાગણી પ્રદીપ્ત થવાથી, પરસ્પર અસહિષ્ણુતા દૂર થઇ સમલાવ અને સન્માનની વૃત્તિ જન્મે તેને જો ખરો સુધારો અને પ્રજાકીય પ્રગતિ

ગણીએ, તો ગુજરાતમાં આજે અનેક ધર્મની, શાખાઓ અનેક સંપ્રદાયો પરસ્પર સહિષ્ણુબની ભાત્તવજ્ઞ એ સર્વધર્મેષુ મંત્રનો પાઠ કરી, દળી મળી રહેતા હોય એમ સહજ લાગે છે. હાંદુ મુસલમાનનો ઐતિહાસિક ઝઘડો, બ્રાહ્મણ અબ્રાહમીનો કૃતિમ ક્ષણો, આપણે લાં જાણતા નથી. અને તેને લીધે ઉદ્ભવતા વેરભાવ અને હાનિકારક હરીફાઈઓ પ્રગટી નથી. ગુજરાતને પણ ખીજ દેશનો આ કારમો ભેરી ચેપ લાગશે કે નહીં તે અત્યારે કહેવું મુશ્કેલ છે; પણ એટલું તો દઢ નિશ્ચયથી કહી શકાય કે જે ગુજરાતની પ્રજા આજે પણ પોતાનું પ્રજાકીય વ્યક્તિત્વ સમજે, અને તેના પ્રજાકીય પ્રાંતિક પ્રશ્નો-ખાસ કરીને આર્થિક ખીલવણીના સવાલો-ઉકેલવામાં મશગુલ થાય, તો અવશ્ય આવા નિરર્થક કોમી વેરભાવ, અદેખાઇ, અને ક્ષણઆ જાગવા પાગશેજ નહીં. અંગ્રેજીમાં કહે છે કે The Devil always finds some mischief for idle hands to do, અને ગુજરાતીમાં પણ કહેવાય છે કે નવરો બેઠો નખોદ વાળે. આપણને પ્રજાકીય રાજતંત્રની ખરી જવાબદારી હજી સમજાઇ નથી. આપણે દેશની રાષ્ટ્રીય ખીલવણીનાં સાધનો, માર્ગો, ઉદ્દેશો હજી જાણતા નથી. પ્રજાકીય સંસ્થાઓ હજી આ દેશમાં ફક્ત નાટકના તખ્તારૂપ છે. અને તેથીજ આજે આપણામાં કોમી તત્ત્વ પ્રધાન બની ગયું છે પણ જ્યારે રાષ્ટ્રીય ઉન્નતિનું ખરું રહસ્ય સમજાશે, તેના માર્ગે ચોજવા અને સાધનો અજમાવવા આપણને ખરેખર સર્વ શક્તિ સંભવશે, સારે દેશનું ખરું દિત સાધવામાં મશગુલ બનેલી પ્રજાને તેમજ તેના નાથકોને આવા નિરર્થક નાના મનના કોમી કલેપ વધારવાને કારણે પણ નહીં મળે, અને અવકાશ પણ નહીં રહે.

૮. ગુજરાતમાં સંપત્તિ સાધન :

ગુજરાતમાં પ્રજાની ખરી સંપત્તિ સાધવાને કે વધારવાને આપણને અનેકધા વિદ્યાલક્ષ્ય છે. મુંબાઈ ધલાકા જેવા અસ્તવ્યસ્ત પ્રાંતનો ગુજરાત જ્યાં લગી એક વિભાગ માત્ર રહે, ત્યાં લગી આવા સાધનો અને માગો પર આપણુથી કુદરતીપણે લક્ષ અપાવું જ નથી, પણ જ્યારે ગુજરાત પોતેજ એક સુઘટિત, સુચ્ચરિત, સ્વતંત્ર પ્રાંતિક વ્યક્તિ વ્યવહારિક પણ જનસૈ, ત્યારે આજ અવ્યક્ત, અદૃષ્ટ, અજ્ઞાત રહેલી આ દેશની અનેક ખુબીઓ સહજ સ્પર્શી નીકળશે. આજના ગુજરાતનો દેશ વ્યવહાર કુશળ રાજપુરુષની નજરે ખ્યાલ કરે, તો અત્યારે પણ આપણને ગુજરાતના અસ્પૃશ્ય વ્યક્તિત્વમાં રહેલા ધણાંજે એવા લાભો અને ગુણો સહજ જણાશે, કે જેની પુરતી માવજત અને કેળવણીથી, દેશની ખીલવણી સર્વાંશે સંતોષકારક થાય. મેં આગળ કહ્યું તેમ ગુજરાતની આજની જ સંપત્તિનો વિચાર કરીએ તો હોંદના ખીજા પ્રાંતોના પ્રજાણુમાં સાધનોનીએ બહુ અછત નથી. ગુજરાતમાં જેટલી રોજગારી છે, અથવા તો જેટલા વિધવિધ પ્રદેશમાં કામગારી મળી શકે છે, તેટલી, મુંબાઈ કલકત્તાના મોટા શહેરો બાદ કરે, તો ખીજે કોઈ પણ સ્થળે જાગ્યેજ મળશે આપણા ગુજરાત દેશમાં તમામ હોંદુસ્થાનની પેરે કૃષિકર્મ પ્રધાનપદ છે. અને તેમાં પણ ખીજા કેટલાક પ્રાંતો કરતા આપણું સહભાગ્ય કેંક અંશે વધારે ઉજવળ છે. પાક વિધવિધ, ઐત્હિક-સ્થાનિક ખપનો તેમજ આંતર રાષ્ટ્રીય વેપાર માટેનો ચાલ છે, અને જથ્થામાં પુષ્કળ હોય છે. સાધારણપણે, ધર્મ, કપાસ, કઠોળ, તલ, અવસી, સલસી આદિ ખીયા આત્મોપભોગ તેમજ નીકાસમાં

મોજુદ હોવાથી, કીમત સારી મળે છે. અને જો કે દુકાળની બીતિ હજી સદતર નાણુદ યથ નથી; તેમજ બારેમાસ વહેતી મહા નદીઓ ઉત્તર હાંદુસ્તાનના પ્રમાણે આપણા પ્રદેશમાં કમતી હોવાથી નહેર નીકળા સાધનો પણ જોઈએ તેટલા, દુષ્કાળ નિવારણ પુરતાં-પણુ નથી, તો પણ કુદરતની મહેરથી જમીનની ફળ દ્રુપતાથી, દુષ્કાળનું કષ્ટ ખીજા પ્રાંતો જેટલું અર્ધું અસ્વલ નીવડતું નથી. “નિર્જલ ગામ નવાણુ ગળાવો, વાવકુવા નદી તીર તળાવો, ગોધી જીના ફરી સઘ સુધારવા”નો ધનિકધર્મ આપણા આદ્યકાળથી સમજાયો હોય અને સધાયો હોય એમ ઇતિહાસે અવશ્ય રહેવા દીધેલા ખરેખરે પરથી પણ સિદ્ધ થઈ શકે છે; અને આજે પણ તે પ્રચલિતકાળે પ્રચાર મદ નથી પડ્યો. પણ એ સૌ સાધનો પુરાં પડેજ નહીં, અને દુષ્કાળ નિવારણમાં ફતેદમદ થાયજ નહીં,—જો આપણે ત્યાં સાથેસથે ઔદ્યોગિક ખીલવણી પણ થઈ ન હોત હોંદુસ્થાનના મોટા ઉદ્યોગોમાં બે: તેમાંથી એક પશ્ચિમ ધલાકામાં ખીલ્યો છે, અને બીજો પૂર્વમાં. આપણે ત્યાં—ખાસ કરીને મુંબાઈ અને અમદાવાદમાં—ખીલેલા કાપડ તુતરનો ઉદ્યોગ, અત્યારે મને તે યિતિમાં હોય, તોપણ સંગીન પાથે સ્થપાયેલા કંઠી શકાશે તેમાં આજે લાખો લોકને રોજગાર મળે છે. એ અને ખીજા ઉદ્યોગ, તેમજ વેપારની ધણીજ સારી ખીલવણીથી, ગુજરાતમાં સરેરાશ પેદાશ મેં આગળ જણાવ્યું તેમ રૂ ૧૨૫ ની માથાદીક થવા જાય છે. હોંદના ખીજા પ્રાંતોના પ્રમાણમાં આ પેદાશ ધણી સારી કંઠી શકાય. એટલુંજ નહીં; પણ ભવિષ્યમાં આપણા ગુજરાતની આવી આર્થિક સંપત્તિ વધારવાના, હજી પણ ઉત્તરોત્તર ખીલવણી કરવાનાં, અનેક

રીતે અગણ્ય સંભવ છે.

આ સંભવને વાસ્તવિક બનાવવો હોય, તો ગુજરાતનું સ્વતંત્ર પ્રાંતિક અસ્તિત્વ સ્વીકારવાની અતિજ અગત્ય છે. ગુજરાતનાં સાધનો જેટલે અંશે ગુજરાતીઓ સહકારે કામ કરી ખીલવી શકે, તેટલે અંશે ગમે તેટલા કુશળ અને કર્તવ્યપરાયણ પરદેશી કદી નહીં કરી શકે. ગુજરાતમાં વર્તમાન પરિસ્થિતિને એ પણ એક લાભ સમજવો જોઈએ કે, મેં ઉપર જણાવ્યું તેમ, ત્યાંની વસ્તી, ત્યાંના સમાજ, સુવ્યવસ્થિત ઘટના કે વર્ગણી વાળો છે. સર્વ મનુષ્યના સમાન દૃઢની નજરે કદાચ આ વર્ગણી અને ઘટના ન્યાયસર ન લાગે. પરંતુ જો ટોચ કાળે પણ સર્વથા, સર્વાંગે, સમાનતા-વસ્તુતઃ સમાનતા-આધુવાનો જરા પણ લોભ રાખતા હોઈએ, તો આવી વર્ગણી સર્વથા અસંતોષકારક ન ગણાવી જોઈએ. ધધાના વૈવેધ્યથી, વસ્તી તમામ માત્ર એકજ ધધા પર આધાર રાખતી નથી. અને ઔદ્યોગિક પ્રજા મર્વન અને હમેશ વધારે સમજી અને સાહસિક ગણાતી હોવાથી, આશા રાખી શકાય છે કે અસમાનતાનો અન્યાય દૂર કરવામાં તે વધારે ખાતરી, અને સમજણથી, જોડાશે, અને સહાયત્વ થશે.

૯. ગુજરાતના પ્રાંતિક પ્રશ્નો :

ગુજરાતના પ્રાંતિક અસ્તિત્વ કે વ્યક્તિત્વ પર આટલો ભાર દેવાનું ખાસ કારણ એટલુંજ કે એ પ્રદેશના રચાનિક પ્રશ્નો ધણાએ છે કે જે પર આજે લક્ષ અપાતું નથી, અને અપાય તો એવા દ્રષ્ટિબિંદુથી કે જેમાં ખુદ ગુજરાતની જરૂરીયાતને પ્રધાનપદ અપાતું નથી. એમાં આપણે કોઈનો દોષ કાઢવાની જરૂર નથી. પણ એ વસ્તુ ચિંતિતું દિગ્દર્શન માત્ર કરવાથી સદજ સમજી શકાય છે કે, જે ગુજરાતમાં રચાનિક

જવાબદારીનું સ્વતંત્ર રાજતંત્ર હોય, તો આપણે કેટલી સુગમતાથી આપણા દેશની અંગત જરૂરી-આતના પ્રશ્નો હાથ ધરી ઉઠેલી શકીએ. દાખલા તરીકે ગુજરાતમાં પરસ્પર વ્યવહાર (Communication and Transport) નાં સાધનો જુઓ. આજે સામાન્યતઃ એ એક પ્રજાના સુધારા કે પ્રગતિનું ચિહ્ન ગનાય છે કે જ્યાં મેટા પ્રમાણમાં રેલ્વેનાં સાધનો હોય. ગુજરાતમાં રેલ્વેની અછત નથી; અને મારી અંગત માન્યતા પ્રમાણે તો હોંદના ખીખા કેટલાક બાગ-પેઠે ગુજરાતમાં પણ તે દેશના ઉદ્યોગ વેપારને જોઈએ અથવા માફક આવે તેના કરતાં વધારે પ્રમાણમાં રેલ્વે-ગ્રાહના છે. મારી આ માન્યતાનું કારણ સરળ છે. રેલ્વે સગવડ હમેશ મોંઘી-Costly-હોય છે. એ મોંઘારત જ્યારે અમુક દેશની તમામ વસ્તુ-ચિંતિ એક સામટી અવલોકીએ ત્યારે સદજ જણાઈ આવે. રેલ્વે સગવડ આર્થિક નજરે એવી વસ્તુ છે કે જે મોટા પ્રમાણમાં, ગંભીર પાયા પર અંચા સામગ્રીવાળા ઉદ્યોગ માટે જરૂરની તેમજ સરતી પડે. પણ જ્યાં ઉદ્યોગ સાધારણ અને બહુજ નાના પાયા પર હોય; જ્યાં એક એક ડબ્બો ૫૦ ટન જેટલું વજન ભારે, અને એવા ૧૦૦) ડબ્બાની સામટી ટ્રેન બની ૧૦૦૦) કે ૧૫૦૦) કે ૨૦૦૦) માઈલની એક સામટી મુસાફરી માટે દોડાવવાને બદલે, ૧૦ કે ૧૫ ટનના ડબ્બાથી કામ લેતું પડે; અને તે પણ એવી સરતે કે દરેક નાના સ્ટેશને એવો એક ડબ્બો પણ પુરો ભરવા જેટલો માલ મળે નહીં, કે જેથી દરેક ડબ્બાને બે ત્રણ દિવસ તો માત્ર માલ પુરો ભેગવવા માટે વ્યર્થ ગુમાવવા પડે, અને એવા ૨૦ કે ૩૦ ડબ્બાની ગાડી આખી પુરી કરવા માટે તો કેણી જાણે કેટલોય મમળ વ્યર્થ જોવો પડે; જ્યાં ગાડી નોંધ્યા

પછી, દર ૨૦) કે ૫૦) માઇલે છોડવી પડે, ડબ્બા વીખેરવા પડે; અને ફરી સમય બમથ' ગાળવો પડે, ત્યાં એ સગવડ માત્ર રોકાએલા નાણાંના વાજ ભાર નીચેજ કમ્પાઇ જાય છે; અને તેના લાભ લેનારને લાભ કરતાં બોળે વધારે ઉઠાવવો પડે છે. અલબત્ત, રેલ્વે સગવડની સરખામણી આપણા પુરાણા ગાડાં જોડે કરે, તો કદાચ સરવાળે રેલ્વે ફાયદાકારક જણાય. પણ એવી તુલના વાજબી નથી. કારણ રેલ્વેથી ઉલટું, જળવાટે આજના સાધનોએ તેટલીજ સગવડ એક દશાંશ કે તેનાથી પણ ઓછા ખર્ચે મેળવી શકાય. અર્થશાસ્ત્રીઓએ અડસટો કર્યો છે કે જે ખર્ચે એક ટન ભાર માલ રેલ્વે રસ્તે લીવરપુલથી લંડન જઈ શકાય, તેટલેજ-બદલે તેથી ઓછે-ખર્ચે તેજ માલ લંડનથી કેપટાઉન, એટલે કે દંડ થી બાર ગણું વધારે દૂર દરીઆ વાટે વઢાણુ મારફતે મોકલી શકાય. આપણા દેશમાં, ગુજરાતમાંથીજ દાખલો આપુ તો જોઈલા ખર્ચે જેરીઆની ખાણોમાંથી કોલસો ૧૦૦૦ કે ૧૧૦૦ માઇલ મુંબાઇ લાવી શકાય, તેટલાજ ખર્ચે કાર્ગીફથી વીલાયતી કોલસો મુંબાઇ કે કરાંચી લાવી શકાય. સુગત, ભરત, ખંભાત, આદિ ગુજરાત અને કાઠીઆ-વાડેના બંદરો તેમની આગલી ઝાહોજલાલીમાં આજ પણ વર્તમાન હોત, તો ત્યાં પણ વીલાયતી સ્ટીમર તેજ કોલસો જેરીઆના કોલસાથી કદાચ પોણે ખર્ચે લાવી શકાત. દૃષ્ટાંત આપવાનો હેતુ સ્પષ્ટ છે. ગુજરાત દરીઆ કીનારાનો મુદક છે. તેમાં ધણાએ સમુદ્રતટના બારે માસ ચાલુ રહે એવા બંદરો છે; અને તેથી પણ વધારે નદીતટના બંદરો છે. ૩૦૦૦ થી ૪૦૦૦ વર્ષ પૂર ગુજરાતનું ભરત બંદર ગ્રીક સાહિલનું બારીગાઝ અટળક દોલતવાળું, સેંકડો સફરી ઝહાજ-

થી ભરપુર, જગમગાહુર, વેપારનું મથક હતું. કહે છે કે નદીના પુરથી તે બંદર ભાગી પડ્યું. એ વાત તદ્દન ગલત છે, સ્વાર્થાઓની-સ્વાર્થ-વૃત્તિની પરિસીમા છે. ગુજરાતનાં પુરાણા પણ પ્રુથ્વશાળી બંદરો તુટી પડવાનું એકજ કારણ છે. અને તે આપણી પરદેશી થાપણે બંધાએલી, પરદેશી અમલદારોથી ચલાવાતી આગગાડી મુંબાઇમાં એ આગગાડીનું મુળ મથક. મુંબાઇમાંજ પરદેશી પેટીઓની આયાત નીકાશ કરનાર મુખ્ય શાખા, એટલે મુંબાઇની ખીલવણી કરવા માટે મુંબાઇને હરીફ થનાર ગુજરાતના અસલી બંદરોનું બલિદાન અપાઇું છે. જળવાટ સમુજગી નાપુદ થઇ; વઢાણુ-વટીનો ધંધો ગરી ગયો; ખલાસીની રોજગારી ગઇ, અથવા રહી તો ગુલામીની સરને નાખુદાના સાહસને સ્થાન નથી અને તે સૌ જે રીતે આજે રેલ્વે વહીવટ ચલાવવામાં આવે છે તેને આભારી. જે પ્રાંતોમાં જળવાટની સગવડજ નહોત-શક્યતાજ ન હોય;—ત્યાં તો બલી જુટી રેલ્વે સ્વીકારવી પડે; અથવા તેના કરનું દબાણુ કમી કરવું હોય તો રરતા સમારી, મોટરલોરી દોડાવવી પડે. પણ ગુજરાત-કે જ્યાં દરીઆનો માર્ગ ખુલ્લો છે; જેનો કીનારો લગભગ ૨૫૦ માઇલનો અથવા તેથી પણ વધારે છે, તે પોતાનાંજ બંદરો સાથે, તેમજ પરદેશનાં પણ બંદરો સાથે વઢાણુવડું શા માટે જનરી ન રાખે? તેનાથી થતો ફાયદો શા માટે ન કરે? એનાં બંદર આજ પડી ભાગ્યાં હોય તો તે નવા-અર્ધાં સુચવેલા-ગુજરાત પ્રાંતની સરકારનું કર્તવ્ય થશે કે તેનો પુનરુદ્ધાર કરવો, તેને મોટા કરી ખીલવવા, અને આજ ગુજરાતનો તમામ વેપાર મુંબાઇ મારફતે ચાલુ છે, તેને બદલે પોતાનાજ બંદરથી કરી, વેપાર વણજની ભરતી કરવી.

જ્યાં સુધી ગુજરાતની રાજસત્તા ગુજરાતમાં નથી; જ્યાં લગી ગુજરાતની આર્થિક હાજરી નથી, ગુજરાતને-કેવળ ગુજરાતને-જવાબદાર સમજવાની પણ કોશિષ થતી નથી, ત્યાં લગી નથી; જ્યાં સુધી ગુજરાતને લગતી રાજનીતિ આવા અનેક પ્રદેશમાં ગુજરાતનાં ખર્ચ માત્ર ગુજરાતનાજ લાભ દિતને અવલંબી થકાતી દિત સાધનોને કાંઈ ઝાંખી જોશે પણ નથી, અને તેજ દૃષ્ટિમિત્રથી અમલમાં મુકાતી નહીં.

[આ બાપજનો બાકી રહેલો ભાગ આવતા અંકમાં].

એક રસિક નવલકથા

માત્ર થોડી ખાનગી વાચન માટે નક્કો છે.

તમારે જાણવું છે ?

ઈશ્વર કોનો છે ?

તો માત્ર આઠ આનામાં નીચેના શીરનામેથી પુસ્તક મંગાવી

આ રસિક નવલકથા વાંચો.

બહારગામના આહુકે દસ આનાની દીકરી બીડવી.

લખો :—મી. બી.

C/o ૧૦-૧૪, બેકહાઉસ લેન, કોટ, મુંબાઈ.

નવું સાહિત્ય

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૩૮ થી]

છે:-“ મહેતાજીનો ન્યાતીલાઓમાં પડેલા તક ઓકડાં કરવાં, અતિભેદ દૂર કરવો, એ બાબત વીશે ઘણો આગ્રહ હતો. આ બાબતમાં પોતાની (નંદશંકરની) સંપૂર્ણ સદાનુભૂતિ હતી. વેદિક બ્રાહ્મણો સાથેનો ભેદ દૂર કરીને ઐશ્વ સાધવું એ અવરમનું છે એમ પોતે (નંદશંકર) માનતા. મહેતાજીએ નાગરીઆ પાઘડી પહેરવા માટેલી તે પોતાની (નંદશંકરની) પાસ મંગિયું કે જો તમને છોકરી અપતરે તો મારા છોકરા વેરે દેવી. મારા મા તથા બાપ, જન્મેને આ વાત તે વેળા મંજુરબહતી, ને જો મારાં મોટાં જાહેન દરસિદ્દા ગૌરી તથા મહેતાજીના જ્યેષ્ઠ રા. રતિરામની ઉંમરમાં કમ કરક ન હત તો શું થાત તે જોવાનું હતું.”

અંતમાં રા. નરસિંહરાવની શેલી વીશે એ બોલ બોલી આ લઘુ વિવેચન પૂર્ણ કરીશું. રા. નરસિંહરાવની શેલી પર એમનાં વ્યક્તિત્વની સચોટ છાપ છે. વર્ગોના સતત અભ્યાસથી એમની શૈલીનું દૃઢ, અનન્યસદૃશ સ્વરૂપ જાણ્યું છે. લાખા ને શેલીની શુદ્ધિ માટેની એમની ચીવટ જાણીતી છે. લાહિલ્ય કરતાં પણ ગૌરવ અને ઓજસ એ એમની શૈલીનાં ખાસ લક્ષણ જણાય છે. કિલ્લપતા કે સંદિગ્ધતા એમની શૈલીમાં જરા પણ જણાતી નથી, ‘એ કહેવા શું મંગે છે?’ એવો ઉદ્ગાર અત્યારે પણ લેખકોના લખાણ વીશે સામાન્ય થઈ પડ્યો છે. રા. નરસિંહરાવનાં કોઈ પણ લખાણ સારુ કોઈ પણ મનુષ્ય આવો ઉદ્ગાર કાઢે તો

તે પોતાના અજાનને લીધેજ. રંધળે રંધળે વિસ્તૃત વાચનના સખળ સંસ્કારો દર્શાવતી, સંસ્કૃત-મયતા તરફ ઈંક ઓક ખાતી, મિનાક્ષરી (concise) એમની શૈલી કેટલાકને જરા ખારે પણ લાગે છે. સામર્થ્ય, સ્પષ્ટતા, શુદ્ધિ ને મિનાક્ષરતા એ એમની શૈલીનાં લક્ષણો ગણાવી શકાય. દુકંદમાં એમની શૈલી રસિક પંડિતની છે. પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં, એના વિષયને લીધે, સરજતા વધારે જોવામાં આવે છે. દુકંદ દુકંદ વાક્યો વડે રમ્ય ચિત્ર ખડું કરવાની એમની શક્તિ જણાઈ આવે છે. દાખલા તરીકે,

“સંધ્યાકાળની અર્ધસંદિગ્ધ શાંતિમાં, રાત્રિના જળપરાજ્યની સંદિગ્ધ દશામાં, દૂરથી, દૂરથી, પેલો હૃદયને-મારા બાલક હૃદયને-ઉદ્દાસ પ્રેરતો ધં-ધં-ધં-નાદ સંભળાય છે; સગરામમાં મારા પિના જોડેથી આવે છે, તે સગરામના ગંભીર, ઉમદા, બળદની કોટમાં લટકતા ચંગ (ધંટ)નો એ નાદ. (એ નાદ દહુ ડું સાંભળું છું અને હૃદય પ્રગુલ્લ બને છે).”

(પૃ. ૧૬).

“આ નમંદો ઉત્તરકાળનો, “ધર્મ વિચાર”ની રચના પછીનો શાંતિની જ્ઞાતિનો, આશ્રમ હતો. કવિતામાં અને જીવનમાં ઉદ્ધત, ઉચ્છૃંખલ વાલ્મી અને વર્તન, મુદ્દારાને અનુચિત કલંક લગાડનારા પ્રદારો, એ સર્વ જૂતકાળમાં, રાત્રિના તિમિરમાં પ્રગટ થએલી બુનાવળ સ્પર્શક યતાં પલાયન કરી જાય તેમ, વિદ્વાન થઈ ગયાં હતાં. કવિની અસાધારણ શુદ્ધિ, સંસ્કારિતા, ઉચ્ચ દર્શન, દયાદિ ગુણોના છાપવાળા મુખમુદ્રાએ મને મુગ્ધ કર્યો; તેમના ઉચ્ચ વિષયોના ઉચ્ચ વિચારો દર્શાવનારા વાર્તાલાપે મારા મનમાં એ વીર નર તરફ માનજનિ ઉત્પન્ન કરી. મનને ખેદ થાય છે કે

એ ગુજાર માતા અને સરસ્વતીના અનન્ય બક્ષિતથી પૂજ્ય અને સેવા કરનાર વીરનો ફરી પ્રસંગ માટે પ્રયોજ્ય નહીં.”

(પૃ. ૧૦૫-૧૦૬).

“સત્તાવીસ વર્ષની ઉંમરે એ લાગિની પ્રભુના દરબારમાં ગયું; પાંદરાનો સમુદ્ર હેતું સનાતન શોકગાન ગાતો હતો; રાગિનો આરંભ તારાજ્ઞિત આકાશમાં તિમિર અને તેજના મિશ્રણથી ઝણઝણકાર કરતો લાગતો હતો; શોકમૌન લયો મિત્ર-આપ્ત-જન આગળ્યા ખંડમાં બેસી રહ્યાં હતાં.”

(પૃ. ૨૯૯).

આપણા સાહિત્યમાં ટોચ નવીન વસ્તુ પ્રથમ દાખલ કરવાનું માન ‘ન’કાર માટે સર્વપ્રથમ હોય એમ લાગે છે. આપણા આઘ કવિ નરસિંહ મહેતા, શિષ્ટ ગદ્ય, પિંગળ, રસ નાવિકા વિષય પ્રવેશ આદિ શસ્ત્રો ને ટોપની પરેક્ષ કરનાર નર્મદ, ગુજરાતની પ્રથમ નવલ-કથાના પ્રણેતા નેદશંકર, આઘ વિવેચનકાર નવલરામ, અને નહીં ગદ્ય અને નહીં પદ્ય

એવું કેટલુંક તૃતીયમુ પ્રથમ દાખલ કરનાર નાનાલાલ, રા. નરસિંહરાવનું નામ પણ ‘ન’કારથીજ આરંભાય છે, એટલે એમણે પણ આપણા સાહિત્યમાં નવીન વસ્તુઓ દાખલ કરવાનું માન મેળવ્યું છે. પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિનાં શિષ્ટ પ્રકૃતિ કાવ્યો એમણેજ પ્રથમ રચ્યાં, એમની ‘અમરણસંહિતા’ એ પહેલીજ Elegy-પદ્ધિમની Elegyનાં સંપૂર્ણ લક્ષણોવાળી પહેલીજ Elegy (કરુણ પ્રશરિત)-કહી શકાય. ‘નારાયણ હેમચંદ્ર’ ને ‘નવલરામ’નું ચિત્રાલેખન કરી એમણે એક રીતે રેખાચિત્રના સાહિત્યની શરૂઆત કરી એમ કહેવાય. અને એમનું આ ‘અમરણમુકુટ’ તે આપણા સંસ્મરણના સાહિત્યનો પ્રથમ (અને હજી સુધી તો એકજ) ગ્રંથ.

‘જીવનના જીર્ણોદ્ધવામાંથી આવાં મુંઝવે કુસુમો પ્રાપ્ત થાય તો આપણાં અનેક નિષ્પુષ્પ ઉપવનો કરતાં એ ‘જીર્ણોદ્ધવ’ શું જોડું? આનાથીજ વધુ મુંઝવે કુસુમો આપણને એ ‘જીર્ણોદ્ધવ’માંથી મળતાંજ રહેશે એવી આશા સાથે વિરમીશું.

હજી વખત છે

હંકમટેક્ષ જાચાવવા માટે મળો.

પ્રાણુલાલ અમૃતલાલ વૈદ્યની કું.

હંકમટેક્ષના અનુભવી.

પીકેટ રોડ, રમેલ કોઝ કોટની રામે, ધરમદી બીદોંગ, ગુજા. ૨

પ્રકરણ ચોથું : સંસાર-સંગ્રામ

લેખક :

રા. ધૂમકેતુ

બીજી જગ પળે રાધેદાસના રાક્ષસીબળ પાસે આ બંને જણાં નિષ્ફલ બળ અજમાવતાં હોત પરંતુ રાધેદાસ એક ડગલું પણ આગળ વધે તે પહેલાં, તેણે પોતાના હાથને પાછળથી ખેંચાતો અનુભવ્યો. એની મંડળીનો એક ખાવો તેની પાછળ ઉભો હતો. રાધેદાસે ત્વરાથી ડોકું પાછું ફેરવ્યું.

“કેમ ભગવાનદાસ ?—”

ભગવાનદાસ કેં ખોલ્યો નહીં, પણ એના મંડળની પરિચિત એક નીશાની કરી કે તરતજ રાધેદાસ તેની સાથે ચાલી નીકળ્યો. જતાં જતાં, એણે કરડાઈથી બંને છોકરાં તરફ જોયું.

“કેમ શું છે, શું છે ભગવાનદાસ ?—” બહાર નીકળતાં રાધેદાસે ઉતાવળથીજ પુછ્યું.

ભગવાનદાસ ઠે જોવો શીક્રો પડી ગયા. તેના હાથ પગ ધ્રુજવા લાગ્યા. તેણે લયકતે અવાજે કહ્યું : “ખબર મળ્યા છે કે આપણી પાછળ પોલીસ પડી છે. એક બે દિવસમાં મહ તપાસશે. મનુષ્યહરણનો આપણા પર આરોપ છે !”

“હૈં ! મારા બેટા—એ પોલીસડાં—પણ વાંધો નહીં.”

દરપળે જાણે જમીનમાંથી પોલીસ ફાટી નીકળશે તેમ ભગવાનદાસ ચારે તરફ લયભરેલી દૃષ્ટિ ફેરવવા લાગ્યો : દૂર-દૂર કોઈ ઝાડ નીચે ચાપ્પા આવતા સ્વરિતે તે પોલીસનાં માણસ માની ફરી ફરી તે તરફ જોવા લાગ્યો.

“હવે એ છોકરી ! આમ જો, તારી એ પોલીસડી કેં કરવાની નથી. પણ સાંભળ, તું

અત્યારે ને અત્યારે આ બે છોકરાંને લઈ ચાલ્યો જા. પછી પોલીસડી લાગે મહ જોવા કરે !”

“પણ જવું ક્યાં ? ખાવું શું ?” ભગવાનદાસે વળી ખીકથી પાછું ફરી જોયું.

“ભોંયરામાંજ પહોંચી જા. ખાવાનું ચઈ રહેશે. રહેજે, બધું ઠીક ચઈ રહે ત્યાં સુધી. પણ જો...જો—”

રાધેદાસ વિચાર કરતો ચોંચ્યો. આ ખાવા પાસે, ધધરી વાણીનો બેઠ ખોલવો તેને ઠીક ન લાગ્યો. “પણ જોજે, આ છોકરાં મારાં બેટાં એવાં ન સમજતો. રક્ષા છે. એક ખીજને—સમજ્યોનાં ?—રમાડતાં શીખ્યાં છે. જરાક જાળવજો. પછી પોલીસડાં ચાલ્યાં જશે, એટલે હું પહોંચી વળીશ.”

રાધેદાસ આગળ વધ્યો. ભગવાનદાસ તેની પાછળ ચાલ્યો.

લય અને આશ્ચર્યમાં દહી સુરેશ ને ખાતા, ફેંક વિચાર ગોઠવે તે પહેલાં રાધેદાસના હાથે સુરેશનો કાન ચીમળાતો લાગ્યો : “ફક્કડ ! ધ્યાન છે કે સામે રાધેદાસ છે તે ? અને છોકરી તું ? તું—રમતડી રમતાં શીખે છે કાં ? ભગવાનદાસ ! ઉપાડો બંનેને અને પુરી દો ભોંયરામાં.”

ધ્રુજતો સુરેશ અને રડતી ખાત્રા લઈ ભગવાનદાસ ચાલતો ચઈ ગયો.

૨

ત્રીજે દિવસે જ્યારે ૧૬ આઠમનો ચંદ્ર દહી ઉગવાની તૈયારી કરતો હતો, ત્યારે આ

ભોંપરામાંથી બે તરુણ મનુષ્યો નીકળ્યાં : તેમણે બહુ ચુપકાથી પણ ઉતાવળથી ચાલવાનું શરૂ કર્યું. રાત્રિ તદ્દન શાંત હતી. ચંદ્રનું મીઠું તેજ, આસપાસના આકાશનાં છોડ પર પડવાથી, જાણે મુગાં મનુષ્યોનું સર્જ સૈન્ય ઉભું હોય તેવો દેખાવ લાગતો હતો. આવળતા પુલની પણ સુગંધ આવે, એટલી સભર તાજગી હવામાં હતી. બંને જણાં ઝડપથી આગળ વધેજ ગયાં, બ્યારે લગભગ મોં મુગલું થવા આવ્યું, સારેજ મૌન ભંગ થયું.

“ભગવાન-
દાસ ઉઠ્યો હશે?
સુરેશ !”

સુરેશ જવાબ આપતા પહેલાં ઉભો રહી ગયો. તેણે કાન માંડ્યા. પાછળ કે આગળ કંઈ અવાજ આવતો ન હતો.

“ભગવાન-
દાસ કે?— મને
તે દિવસે બાંધ્યો
હતો તેના કરતાં
પણ વધારે
જોરથી બાંધ્યો
છે. અને વળી, મારે માટે વપરાયું હતું.
તેજ મજબુત દોરડું વાપર્યું છે તે બજા કર્યું
નહોં બાલા ! નહોંતર કેવો બંધાન ! ઉઠતો
હતો એટલે ઠીક લાગ આવી ગયો—પણ—
આપણે જાહી ઉપડો.”

ચોડીવાર પાછું મૌન ફેલાયું. અને બંને

ઝપાટાબંધ ચાલવાનું લાગ્યું.

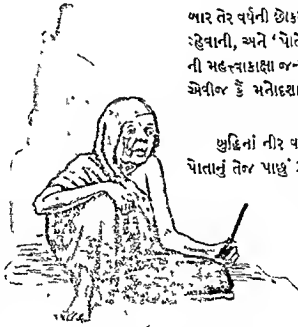
દુઃખથી સાહસ કરવા માટે જે તરુણ માણસ બહાર પડે છે, તેમાં હમેશાં બે પરિણામ આવે છે. કાં તે દુઃખથી કંટાળી પાછો ઘેર ફરે; અથવા દુઃખ સહન કરતાં રીખી આગળ ધપવાની—અને મોટા બની પછી પોતાને ઘેર—ગામ જવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા ધરાવતો થઈ જાય. સુરેશને કાકાના ધરની પરાધીનતા નાસતી હતી, સાં મુધી તેનામાં રહેલી શક્તિ કુદ્રિત થઈ જતી હતી. રખજો, ફર્યો, દેશદેશના રીતરીવાજ જોયા, એટલે તેનામાં જ્ઞાન અને જ્ઞાનનો આનંદ આવ્યાં હમેશાં સત્તર અક્ષર વર્ષના છોકરાને બાર તેર વર્ષની છોકરીની હાજરીમાં, સર્ગર્વ ઉભા રહેવાની, અને ‘પોતે ફેંક છે’ એમ ફરી બતાવવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા જન્મે છે. આ લાગણી નિર્દોષ છે. એવીજ કંઈ મનોદશા, અભ્યારે સુરેશની હતી.

૨

શુદ્ધિનાં નીર વહેતાં હતાં તેની તેની આંખો,
પોતાનું તેજ પાછું પ્રાપ્ત કરવા તકમી રહી હતી.

બાવાના મઠમાંથી નાહા પછી, તે રખડો રખડો બાલાની સાથે કલકત્તા પહોંચ્યો. તેણે બગોટી બગોટી ફેંકી દીધી અને ભગવાને લાગીરથીના ડોળા પાણીમાજ પધારા- વ્યાં એક વખત મોટી સાંજે તે હાવગ રોશન-

થી પાછો ફરતો હતો. ગંગાના બંને કાનારા પર પ્રકાશ પથરાઈ રહ્યા હતા, માણ્યો. ગાડાં, ગારી, મોટર ને રીક્ષા—એવાં પંચગાં વાહનોથી દાવરા- નો પુલ ભરપુર હતો; અને મોટા પેટવાળા, કાળા, ગરીબ નિર્મલ બંગાળીઓ અને બાળુ ચાલી રહ્યા હતા. એ વખતે આ તરુણ માણુમને એક

અહ્યા વિનુ આ તારું કામ કેર—આવશ મોટા
દાનજીના કકડા કર્યો છે ?

વિચાર અચાનકજ આવીયો: ‘કલકત્તામાં મેડીકલ કોલેજ છે ને હું ડોક્ટર બનું તો?—આલાને કેવું ગમે?—’

એ વિચારની સાથેજ એની કલ્પનાની આંખ પેલી ધરની સમારકામ નહીં કરવાથી તુટી તુટી થતી નીશાળમાં ચાલી ગઈ. જુની પાઘડી, અધધાસું અંગરણું, અને જાડું ઉપરાણું રાખીને, દેવભાઈ, સત્તર નવાંની પાટ ગોળવતા હશે—અને તેની મા—

ગંગાનાં ઉછળતાં મોજાંમાં પ્રકાશ હાલી ચાલી રહ્યો હતો. છેટે બે ચાર સ્ટીમરો આકાશ-મા તારામંડળ ઉધડ્યું હોય તેમ શોભી રહી હતી. આ છોકરો આ સર્વ દૃશ્યો તરફ દૃષ્ટિ ફેરવતો, હજારો માણુમોનો અવરજવર જુલો—ધર, દેવભાઈ, અને તેની માના સ્મરણમાં હુલવા લાગ્યો.

એવી પણ તો ધણી વખત આવે છે કે માણસ પોતાની જુની વાતો સંભારતા આસ-પાસનું બધું જુલો જાય.

અર્ધીભીની થયેલી સુરેશની આંખ સુકાય તે પહેલા—તેના મનમાં, “હું ડોક્ટર બનું, પછી દેવભાઈ પાસે જઈ, પછી મા પાસે જઈ, અને દેવભાઈ તો મને જોઈને ખુશીમાંજ કુદે. અને મા? મા તો જાણે મને શુંનું શું કરી નાખે બસ હું ડોક્ટર બનું, મોટો થાઉં, માબાપ રાજ ચાય. પછી પછી—” એવા વેગબર્યા વિચારો દોડવા લાગ્યા.

ભવિષ્ય કાળના ઉજવણ પ્રદેશમાં દોડ્યા જતા ઉત્સાહી જુવાનને ‘પછી’ હોતુજ નથી. બસ, પછી, ગમે તે. એક વખત આટલું કરું અને પછી ગમે તે. થઈ રહ્યું. સુરેશનો નિશ્ચય બધાઈ ગયો હતો. કાકાને ત્યાં દાખમાં રહેવાથી, ન હોય તો વૃત્તિએ આજે ફરી જન્મી. તેની મોટી આંખમાં યુદ્ધિનાં નીર વહેશે એમ લાગ્યું. મુઠ્ઠી વાળીને ગાંડાની માફક આ નિશ્ચય આલાને

જણાવવા માટે તે દોડ્યો. આલા દાળ ઉતારીને ભાત મુકવા જતી હતી, ત્યાં આ ભાઈએ ધબ ધબ પ્રવેશ કર્યો.

“આલા!” તે વેગમાંજ બોલ્યો; “હું ડોક્ટર થઈશ સમજી? પછી આપણે ધર જઈશું. દેવભાઈ તો મને જોઈને આભા બનશે. અને મા ગાંડી ગાંડી થઈ જશે.”

છોકરી સજળ નેને તેની સામે જોઈ રહી “આણે દારૂ તો નહીં પીધો હોય ના?”

ધણી વખત નવા વિચારોનો વેગ દારૂન જુરસા જેટલોજ પ્રબળ હોય છે.

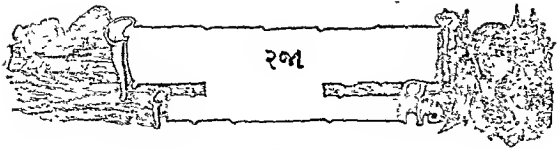
પણ તે ભાનમાં હતો, એમ તે તરત સમજી શકી. અસાર સુધી, સુરેશ પરચુટણ કામ કરી કેંક કમાતો, ને આલા ધરબ્યવહાર સાચવતી; હવે એ કમાણી બંધ થાય ત્યારે કેમ કરવું, એ નવો કાયડો ઉકેલવા બંને બેઠાં. ઉવટે આલા કમાય, સુરેશ ભણે ને કમાય, અને અહીં સુખે દુઃખે ચાર પાંચ વર્ષ કાઢી નાખવાનું નક્કી થયું.

આવી રીતે કલકત્તામાં બંને રહેવા લાગ્યા. પરંતુ સુરેશ ડોક્ટર થાય તે પહેલાં કેટલા ફેરફાર થઈ ગયા?

૩

સુરેશ અમદાવાદથી નાહો, એ વાત બે ત્રણ જણ ન જુલો શક્યાં. બીજાં બધાના મનમાંથી એ વાત પણ સરી ગઈ; સુરેશનો અહેસાસ પણ જુલાઈ ગયો, અને સૌ પોતપોતાના હંમેશના કાચક્રમમાં એવાં લીન થઈ ગયાં કે તેમાં સુરેશ જવાથી, ક્યારેએ ક્ષોભ ઉત્પન્ન થયો હતો, તેમ લાગેજ નહીં. ઉપાને સુરેશ સાંભરતો; અને “હું તારો ભાઈ થઈશ” એ શબ્દો સાંભરતા. દેવભાઈ સુરેશને ક્યારેએ જુલો ન જ શક્યા. અને સુરેશની મા હરધરીએ સુનંદાના આકરા સ્વભાવથી પોતે હીરા જેવો છોકરો બોલ્યો છે

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૫૧]

લેખક:

રા. છેલશંકર દ. વ્યાસ

ચિત્રકાર:

રા. રવિશંકર શિવશંકર પંડિત

કલકત્તાની શણુની મીલનું બીપણ ભુંગણું
દિવસ ઉઘે કંકશ ખરાડ પાડવા માંડ્યુ
સારે નેગનારાયણ માંડ કરીને પથારીમાંથી બેઠો
થયો. તેનું અંગેઅંગ દુઃખતું હતુ. રુવાડાં નહો
સળગી ઉડતાં હોય તેમ તેમાંથી મોસો વીંછીના
ડંખ જેવી વેદના ઉડતી હતી. ધાણી ધુટે એવે
રખરખતો ‘ભુખાર’ તેની કાયાના કાયલા કરી
નાખતો હતો. એણે સાદ માર્યો: “રુખી, ઓ
રુખી!”

પડસાળમાં ધંદીનો ઘરડો બોલતો હતો તે
અંધ ચઢ્યો. પચ્ચીમેક વર્ષની યુવતિ નેગનારાયણ
સામે આવીને ઉભી રહી.

“મારાં કાટ પેરણુ સાવ તો. મારે મીલમાં
કામે જવું છે.”

નેગનારાયણ શણુની મીલમાં મધુર હતો
રોજીએ જતો અને કે કમાતો તેમાંથી પતિપત્ની
આજીવિકા ચલાવતાં. પ્રેમાળ રુખી ગરીબી ઉપર
રનેહજવનનું મીઠું આચ્છાદન કરી દેતી. તેમને
બે સંતાનો હતાં: એક દીકરો અને એક દીકરી.

રુખીએ નેગનારાયણને મીલમાં ન જવા
આજીજ કરી, એના ધગધગતા શરીરે હાથ ફેરવી
ઉનાં આંસુ સાર્યાં.

“જેણુ, આ હાલતમાં તું કેમ કામ કરી
શકીશ? આજ તો તને નહીંજ જવા દઉં. ગમે
તેમ રોડવી લેશુ.”

“પણ આવતી કાલેનો આધાર આજની
કમાણી ઉપર છે. દનીયું પડ્યું કેમ પાસવે?”

“એ તો કે શીકર નહીં, જેણુ! દીનોનાથ
આપણે માથે બેઠો છે. મારા દળણાના ચાર આઠ
આના આઠ્યા છે, તે શા કામના છે?”

“તોએ મીલ મુધી ગયા વિના કે આલશે?
સાહેબ પામેથી આજની રજા તો માંગવીજ
પડશે. નહીંતર ખીજે દી રોજીએ બેસવાજ નહીં
દે, ન જાઉં તો કાયમતો રોટલો તુટી જાય.”

રુખીએ કચવાતે મને નેગનારાયણને રજા
આપી. એણે જતેજ પોતાના ધણીને કપડાં
પહેરાવ્યાં. સખત ‘ભુખાર’ના તાપથી નેગ-
નારાયણની કાયા કંપતી હતી. રુખી તેને મોગાન
બહાર મુકી આવી. મજુરોની મંદી ગલીચ
ચાલીને છેડે કાળીમશ ઓરડીના આરણમાં
અદસ્ય થતી રુખી ઉપર મમતાની નજર ફેંકતો
નેગનારાયણ મીલ તરફ ચાલી નીકળ્યો.

મીલ ચોડે દૂર, સામેજ હતી. તેના ગગનરૂપશર્પ
ભુંગણમાંથી ધુમાડાના ગટટોપ ગુંથળાં આકાશ-

માં રેલાતાં હતાં. તે નીરખતો નીરખતો, કીરતારની અકળ લીલાના કૈંક ભેદ ઉકેલતો જોગનારાયણ આગળને આગળ ચાલ્યો.

રસ્તાની બંને બાજુ મીઠા માલેકોની હવેલીઓ સવારના મૂર્ચ્છા દાસ્ય કરતી ઉભી હતી. ઓટલા ઉપર ગેરીઆઓના છોકરા ગેલ કરતાં હતાં. કોઇ તવગરો રપાના બ્રશથી દાત ધસી રપાના વાસણમાં મોઢાં પખાળતા હતા. સમૃદ્ધિની ઝલક બારણે બારણે દીપતી હતી. મજુરોનાં લોહી માસ ચુસીને મેળવેલી લક્ષ્મીની સાક્ષાત્ પ્રતિમા સમી રમણીઓ અકીક, પોખરાજ ને મોતીના ધરણા પહેરી ઓટલે ઓટલે ગપાટા મારતી હતી જાણે કુબેરની અલકાપુરીનું કોઇ દસ્ય !

પણ જોગનારાયણનું લક્ષ્ય તો પેલા બુગળાના ગટાટોપ ધુમાડા કરજ ઓટલું હતું એને મન સમૃદ્ધિએ તો કૈંક અદૃષ્ટ અકલ્પ્ય વસ્તુ હતી તાલેવરીનો ખ્યાલ કરવાની એને ડુસડે નહોતી વહેલી સવારથી મોડી રાત સુધી લોહીનું પાણી કરીને તે દરરોજ ધર બાણી વળતો સારે તેનો આત્મા રુખી સાથે એકાકાર થવા તવસનો રુખીના મીઠા સ્નેહાળ વચ્ચેના સાબળવા તે ઉતાવળે પગલે દોડ્યો આવતો રસ્તા અને હવેલીઓને તે દેખતો પણ નહીં મજુરીના સુસવતા રોજંદા ચક્રમાં દિનસભર પીસાયા પછી તેને રુખીના ઘડેલા રોટલાનીજ તાલાવેલી ચતી બાળકો સાથે બે ઘડી વિનોદ કરી જમીન-પથારી પર ઉંચાને તે આતુર બનતો લક્ષ્મીનદનોની સાથેખીની ધૂખાં કરવાનો તેને ખ્યાલ સરખોએ કયાથી હોય ! મજુરનું જીવન એટલેજ અગણિત હાડમારીઓની ધરેડમાં ટેવાઇને સુખદુઃખની ભાવનાથી જડ ઉદાસીન બનેલું જીવન સુખનો અભાવ અને દુઃખનું, મુશ્કેલીઓનું સાતત્ય,

એટલે દુઃખ એજ એમની જીવનની પ્રકૃતિ ! માનસશાસ્ત્રીઓ કહે છે કે અમુક રીતેજ પલોટાએલા જીવનમાંથી, બીજી બાજુ નીહાળવાની દૃષ્ટિજ લુપ્ત થાય છે સિંહચિત્તાના બચ્ચાં પણ બંધનમાં રહીને અહિંસક સ્વભાવ કેળવી લે છે

લયડતે પગલે જોગનારાયણ મીલના દરવાજા આગળ આવ્યો. ગઢાવાળી મોટી આમ તેમ ફરવતા ‘સાહેબ’ હાં કરડાકીપૂર્વક ઉભા હતા. માત્ર બેચાર મજુરો મોડા થવા માટે સાહેબની મારી માગતા ઉભા હતા બીજા બધા તો લોહીનું પાણી કરવા ચરખા ઉપર ને શાળો ઉપર ઉધી મુડીએ કામ કરવા મડી પડ્યા હતા સંચાનો કારમો ખખડાટ બચ્ચર સામે બડ કરતા શયતાનના અપહાર્ય જેવો કાનને ભેદતો હતો. પાવર-હાઉસની બે ગેબી કોડીઓ ચુડલની પેટે ભરખી જવા ડાસીઆં કરી રહી હોય એમ જોગનારાયણને લાગ્યું

સાહેબે જોગનારાયણ ઉપર લાલ આખ ફેરવી. જોગનારાયણનું કાળજી દ્રઢડવા માડ્યું.

“અર્યા ! મોડો કેમ ?”

જોગનારાયણને થયું કે મારી માગીને કામે લાગી જાઉં પણ તાવ તેના હાડેહાડને ખખડાવી નાખતો હતો. હાંમત એકઠી કરીને તે બોલ્યો :

“બાપુ ! હું મા... ”

“શુ તું માંદો છે ? હરામજદાઓ ! તમે પગાર ખાઇ ખાઇને ફાટયા છો તમારા દનીઆ કાપવા જોઇએ દનીઆ ”

“સા’બ ! માફ કરજો બાપુ ! મને બે દિવસની ર... ”

“તમારે પશુઓને વળી રમ્મ કેવી ? પૈસા ભેગા થયા હશે તે જુગાર દારુમા ઉડાવવા હશે કેમ ? હીક હીક ! હું તારા વધારાના પૈસાને હમણા બ દોબસ્ત કેમ છું ...એવા પગાર-

માસ્તર ! આને કામ ઉપર બેસાડી દો. અડધું દનીઈ કાપી લેજો. આ કમગત દંડ સીવાય પાંસરી ન થાય !”

એક દરોગાએ જોગનારાયણનું બાવડું પકડ્યું. જોગનારાયણની તાકાત હજાઈ ગઈ હતી. એણે હેલ્લી આજીજી કરી જોઈ.

“સાહેબ, મારા અજદાતા ! મારી કાયામાં જરાએ રક્તિ નથી. આમ તો જુઓ, બાપુ ! આ લોહી તપે એવો તાવ રખરખે છે.”

સાહેબની આંખો લાલપીળી થઈ ગઈ. એના હુકમનો અનાદર ! જંગલીઓને તાવ શા ? એમને તો રાખેતા મુજબ દેવસ ઉગતા પહેલાં ઉડવાનું, સાંકડા કાતરીઆમાંથી આંખો ચોળતા નીકળવાનું, ગદી-કુંચીઓમાં થઈ મીલમાં વેળા-સર પહોંચવાનું, રસ્તે સમૃદ્ધિવાનોની સાલબી ઉપર બે ઘડી નજર પથ ન ઠેરવતાં પેલા કાળા ઘોર ચરખા ઉપર બેસવા

દોડવાનું. શીઆળા, ઉનાળાને ચોમામામાંએનો એ ગંધાતો મેક્ષો કોટ ને ગંદી ટાપી પહેરીડીકને કસવાનું. મજુરને આ સીવાય બીજું જીવન કેમ હોઈ શકે ! શરીર ધગેથી પચારીમાં પોદવાનું તો સાહેબોએકને માટે ધરે નિર્મી રજુ છે. અદના મજુરને-જેવી મહેનતનાં મિષ્ટ ફળો

ઉપરજ લક્ષ્મીનદનો તાગડીત્રા કરે છે તેને- માંદગીની સાલબી ભોગવવાની હોય ખરી ! એણે જુખાર-ટાઢ-તડકો સહી લેવામાં જીવનનું સાથકય માનવું જોઈએ; શેઠ લોકોને હાથે અપમાન ખમવામાં સદ્ગુણ ગણવો જોઈએ; ધનાઢ્યોની અવહેલના પામવામાં અહોભાવ્ય લેખવું જોઈએ; સરદારોના ઢુંબા ખમી તેમની

ધનજીવ સતોપવામાં ધર્મ માનવો જોઈએ; એજન્ટો પૈસા કઢાવે અને વળી દબાવે ભારે તેમની દેવ મીસામે આરાધનાજ કરવી જોઈએ; સાહેબની કરકાહી ભરી આંખમાંથી છુટતી બાણુદણિ આગળ તોચી મુડી કરી ન ખવડે જ મીન ખોતરવી જોઈએ; સાહેબના ચાણુકનો વસમો ફટકાર વેડી લાઇને માત્ર પેટગુન્નરો કરવા સારુ બીજીજ પછે બળદની જેમ કામે લાગવા તપર રહેવું જોઈએ; અને બીજું શું નહીં ?

જોગનારાયણના મનઃચક્ષુ આગળથી આવ્યા આવ્યા ફેંક ખસાવો ખવાઓ રુપે પસાર થઈ ગયા. પણ તેનું માથું તાવના ઘેનમાં ભમતું હતું. એણે પોતાના જીવરને પંખાળવાનો વિચાર કર્યો. તમ કરવાનો ખ્યાલ તેણે આંધી જોયો. પણ એ ખ્યાલેજ તેને મુન્તરી છુટી. તકાનવીન

“શું મને ગાલી દે છે ?” સાહેબે હાંત કચકચાવીને ભાત દોષી.

શરીર કેમ ચાલે? અને ન ચાલે તો પછી 'સાહેબ' ના ચાલુકની તમતમતી પથ્થુ આટલા તાવ ઉપર કેમ સહી જાય? એણે તો રંગ માટેજ આજીજ કરી.

“બાપુ! હું કામ નહીંજ કરી શકું. હું અટાણે જીવતાં મુવા જેવો છું.”

સાહેબના મીઠાસે આભ હારે બચંબયા આદરી, એણે તાડુકાને કહ્યું: “ચાલ, કામ પર જાય છે કે નહીં, હરામખોર! નાગડવાઈ કરે છે?”

જેગનારાયણના ગાલ ઉપર એક રોડોડી હાથે તમાચો પડ્યો. માંદો-કમતાકાત જેગનારાયણ નીચે ગબડી પડ્યો.

પડતાં પડતાં તેણે અભ્યર્થના કરી: “સા'બ, સા'બ! મારાથી કામ નહીંજ થાય. મારે તમારી રોજ નથી જોઈતી. મને હેમખેમ રીર પહોંચવા દો. દીનેનાથ મને રોટલો દઈ રહેશે. કેં તમારા એકના ઉપર નથી પડી.”

સાહેબની રીસતું ઝાડું ખદખદી ઉઠ્યું. બીખારી મજુરમાં આવી ધૂણત! સાહેબ પોતાને મન હોંદી ગજુરોના સર્વ સત્તાધીશ માલેક માનતા હતા. એ શુલાભોને રોટલાના ટુકડા નાખી જીવાડવા બદલ પોતાને મજુર સમ્રાટનો ફાંકો હતો. એટલે એમણે તો જેગનારાયણ ઉપર રીસ ઠાલવી દીધી.

ધરતી ઉપરથી જેગનારાયણ ઝેડો ચાપ લાર પહેલાં તો સાહેબે દોડીને તેના પડખામાં એક પ્રચંડ લાત લગાવી દીધી. ઓયકારો કરીને જેગનારાયણ લાંબો લસ ચઢ પડ્યો. તાવની અશક્તિ અને ઉચી એડીવાળા જુટની પ્રખર લાત! એને તમ્મર આવી. ધરતી, મીલ, આસપાસનાં ઝાડવાં જાણે ચક્ર ચક્ર ફરવા માંડ્યા. શરીર નીચેથી પૃથ્વી સરકવા લાગી. છતાં આંખો ચોળીને તે પાછો ઝેડો

થવા ગયો ત્યાં તો વાંસામાં ધડક કરતી બીજ લાત પડી. ફરી ઝેડો થયો, ફરી લાત પડી સુતાં સુતાં એણે શાપ વરસાવ્યા: “એ જાલીમ! તારાં લેખાં ઉંચા આભવાળો લેશે ગરીબને શું કામ મારી નાખજ?”

“શુ મને ગાલી દે છે?” સાહેબે દાંત કચકચાવીને લાત ઠોકી. એક, બે, ત્રણ, ચાર પાંચ-લાતોની પરંપરા ચાલી.

જેગનારાયણના મોઢામાંથી એચાર ઓયકારો નીકળ્યા. નજર આગળ બધું ઝાંખુ ઝાંખુ અરપટ દેખાયું. સામેનાં ઝાડવાં દૂર ને દૂર ધીમે ધીમે હડી જતાં લાગ્યાં. પાછળથી અધકાર ઘેરાયો. તેમાં ઝાડ, મીલ, દરોગા, સાહેબ, બધુંજ અદૃશ્ય થયું. જેગનારાયણની આંખ આગળ કાળું ઘેર વાદળ છવાઈ ગયું. બધુંજ શૂન્ય!

સાહેબની હેલ્લી લાત પાંસળી પર પડી. ઝીણો એવો કડાકો બોલ્યો. જેગનારાયણ શાન્ત, નિશ્ચલ પડ્યો રહ્યો.

કોણ જાણે ફેલલી વાર પડ્યો રહ્યો. ચેતના પાછી વળી લ્યારે એનાં એ ઝાડ, એ મીલ, એ મકાનો-બધુંજ અધરામાંથી ધીમેધીમે ચાલ્યું આવતું દેખાયું. તેણે આંખો ખોલી. મીલના દરવાજા આગળ કોઈ નહોતું. સંચાનો માત્ર ખખડાટ કાને અથડાયો.

ધડીલર તે જમીન પર પડ્યો રહ્યો. પછી ઝેડો થવા ગયો. પડખામાંથી અને પાંસળીમાંથી કાળી વેદના ઉડી. આખા શરીરને ચીરી નાખે તેવાં શુળ નીકળવા લાગ્યાં. દીલે શીત વળવા માંડ્યું. જરા આરામ લેવા તે પાછો સુષ ગયો. ચોડીયારે ઝેડો થયો. વેદના દયાવીને ચાલ્યો. ચાલતાં તમ્મર આવવા લાગી, છતાં ચાલ્યો. વીસપચીસ ડગલે વીસામા લેતો જાય અને આગળ ધપતો જાય. અરધીપોણી કલાકે તે

મજુરોની ચાલીના યોગનમાં આગ્યો. ત્યાં તેનાં બને બાળકો દોઢકડી કરીને રમતાં હતાં. પિતાને દેખી તે દોઢાં. જોગનારાયણ તેમની સામે જોઈ દર્યો. આંખે અધારાં છતાં. ધરતી તેને ઉચકી પડતી લાગી. માથું પકડી તે નીચે બેસી ગયો. નાની છોકરી તેની કાંઠે વળગી.

“કાકા, કાકા!
માથું દુખે છે. ઉપર
હાથો ને મારી આ શેક
કરી દેશે.”

જોગનારાયણ કં
બોલ્યો નહીં. બોલવાનો
ખ્યાલ ક્યાં છતાં બોલાયું
નહીં. ત્યાં ને ત્યાં લાગી
થઈને સુઈ ગયો.

આઠ વર્ષનો છોકરો
રડવા માંડ્યો :

“બાપુ, એ બાપુ!
તમને થું થઈ ગયું.
બોલોને.”

છોકરીએ પણ ચીમો
નાખવી શરૂ કરી.

ચાલીને છેડે ઝોરડી.

માંથી રુખીએ ટાડ નાખી:

“અરે પીટયાં, થોડીવાર
તો છાનાં મરે. તમારા
બાપુ હમણાં મીઠમાંથી
આવશે તે રાખ તો કરવા
દે. એને બીચારા માંગને અટાયમાં કંક
દેવું પડશે.”

પણ છોકરાં તો છાનાં નજર રહ્યાં. જુદાં
જુદાં કાતરીઆમાંથી મજુરો બહાર નીકળી.
રુખી તો ધણી આરે તેને રીઝવવા સારુ ધરડ

ધરડ રાખ દસાવતી રહી. પ્રાણેશને હેતથી
રાખ પાવાનો તેને ઉમળકો હતો. ધંડીની
કમાણીની એ રાખ હતી. એટલેજ તેને મીઠામાં
મીઠી બનાવવી હતી.

મજુરોએ જોગનારાયણને ધુળમાં પડેલો
દોડો અને ચીસ નાખી.

“અરે રુખી! મુઠ,
આમ જોતી નથી! તારો
ધણી બીચારો માફને આંધ
પડી ગયો છે તે. બાપ બહાર
નીકળ; એને દાથ ચાલીને ધર-
મા સુવાડી દે. બીચારને
ઝાઝો આવી
ગયો છે!”

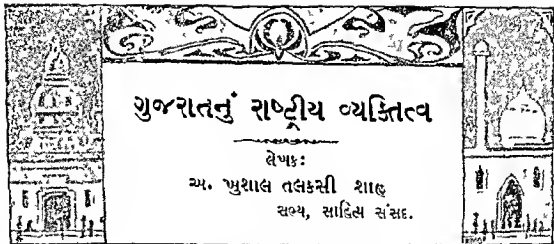
રુખી એ.
બાકળી કહી.
હાંકતી હાંકતી

જોગનારાયણે પેનાનો
નિર્બલ દાથ લગા-
વોને રુખીના કંકમાં
વીટાવ્યો.

બહાર દોડી આવી. રાખ સુમે બળતી રહી.
આવીને જુએ ત્યાં તો ધણીને ઉમમું ધુળમાં પડેલો
દોડો. છોકરાંને વડોડાવીને તેણે જોગનારાયણને
દડોલ્યો. પણ તે તો અત્યંત નિર્બલ પડ્યો

[૪૫ અરે જુમે ૫૪ ૫૩]

ગુજરાતનું રાષ્ટ્રીય વ્યક્તિત્વ

લેખક:

અ. ખુશાલ તલકત્તી શાહ
સભ્ય, સાહિત્ય સંસદ.

[અનુસંધાન ગ્રંથક પૃષ્ઠ ૧૮૪ થી]

આ એકજ દૃષ્ટિથી માની શકાય કે ગુજરાત પ્રાત્,—જે વ્યાખ્યા ઉપર જણાવી છે તેવી વ્યાખ્યાને ગુજરાત પ્રાત્—જે સ્વતંત્ર અસ્તિત્વમાં આવે, તો તે ધણીજ સહેલાઈથી પ્રાતિક દિત સાધી શકે. ખીન્ન દૃષ્ટાંત આપવાની જરૂર નથી તોપણ એક વધારે આપુ છું. રેલ્વે કે વ્યવહારના સાધનોની યથોચિત ગોઠવણ અને લાભકારી વહીવટ તેમજ વેપાર ઉલ્લેખ. હુન્નરજ્ઞા, ખેતીવાડીની સંતોષકારક, ધગશ-પૂર્વક ખીલવણી જે પ્રાતિક સરકાર કરવા આજે તો તેના લાભ સૌ સમજી શકે એવા નીપજે. પણ ગુજરાત જેવા પ્રાંતની પ્રજાનું જીવન માત્ર આવા આર્થિક દિતો સાધવામાં સમાર્થ નથી. ગુજરાતની પ્રજાને આત્મા છે; અને એ આત્માની પણ જરૂરીઆત ગુજરાત જે પ્રાતિક વ્યક્તિ હોય તો જોડેલે દરજ્જે સાધી શકાય તે આજે સાધવું અશક્ય છે. ગુજરાત એક સંસ્કારિક વ્યક્તિ છે, એમ આપણા પ્રમુખ સાહેબે અત્યાર અગાઉ સાબીત કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે. તે એક ઐતિહાસિક વ્યક્તિ છે, એ ઇતિહાસનું રહસ્ય સમજનાર કોઇ પણ કદી શકશે. ગુજરાતના

સ્થૂલ વ્યક્તિત્વમાં લબ્ધ અને સુંદર આત્મા ભર્યો છે તે ગુજરાતની સંસ્કારિક અસ્મિતાની જેને રજ માત્ર પણ પીછાન દર્શો તેને સમજાવવું નહીં પડે. પણ એ સંસ્કારને સતેજ રાખવા, અને પુનઃ ખીલવવા એ આત્મા અભારે અવ્યક્ત, અસ્પષ્ટ, કે મર્યાદિત હોય તો તેને વ્યક્ત, સ્પષ્ટ, નિર્બીધ ને તેના વિકાસ કરવા પ્રાતિક સ્વતંત્રતાની—પ્રાતિક વ્યક્તિત્વની અગત્ય છે. પ્રજાની સંસ્કારિક અસ્મિતા જાળવવા તેમજ ખીલવવા કે વધારવા માટે; તેમાં દરેક જાતના વર્તમાન કાળ અનુકૂળ અને સમુત્તેજક—Progressive—તરવા દાખલ કરવા માટે, પ્રજાનું આત્મિક જીવન વિકસાવવા ગુજરાત જેવા દેશમાં એક—અહુ નહીં તો એક માત્ર યુનીવર્સિટીની અગત્ય છે. ગુજરાતની પ્રાતિક અસ્મિતા સ્વતંત્રપણે નિયત થાય તે પહેલાં પણ કદાચ ગુજરાતમાં ગુજરાત માટે એક યુનીવર્સિટી આવે એવો સંભવ હવે દેખાય છે. અને જો એવી સર્વાંગે સંપૂર્ણ, હુદ્દિના તમામ પ્રદેશમાં વ્યાપક યુનીવર્સિટી સ્થપાય, તો મેં સૂચવેલી પ્રજાની જાગૃતિ સત્વર વધે, અને પ્રાતિક સ્વતં-

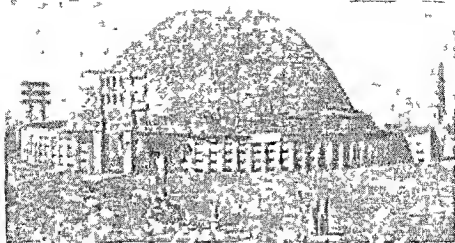
તતા અથવા અસ્તિત્વનો સંદેશો ઉદય થાય. અને તે ઉદય થયા બાદ તેની સંઘર્ષિનાં સાધનો પણ સામટાં શોધી અમલમાં મુકી શકાય. પ્રજાના આત્મિક તેમજ આર્થિક જીવનમાં યુનીવર્સીટી જેવી સંસ્થા-નામની નહીં પણ આદર્શમય યુનીવર્સીટી જેવી સંસ્થા-કેવા રંગ પુરે છે, કેટલું સત્ત્વ, બળ, તેજ ઉમેરે છે, તેના એવી સંસ્થાની ગેરહાજરીમાં આપણને કદાચ વાસ્તવિક ખ્યાલ પણ ન આવે. આજની વર્તમાન મુશ્કેલીવિદ્યાપીઠ ધણેક અંશે નષ્ટ નહીં તો પુરાણા અને જર્જરિત આદર્શ પર રચાઈ હોવાથી, ન છુટકે માત્ર એક નિજીવ સંસ્થાની યેરે નિસ્તેજ કૃતિ કર્યા કરે છે તે આખા દેશાકાની એકજ સંસ્થા હોવાથી, અને દલાદલા એક કરતાં વધારે પ્રજાની અસ્થિતા બળવવાની હોવાથી તે તેમથી કોઈ પણ પ્રજાના સંસ્કારિક ઉદય પર ખાસ લક્ષ આપતી નથી, અને આપી શકિત નથી ગુજરાત, મિથ, મદારાષ્ટ્ર દલાદિ આ દેશાકાના મુખ્ય વિભાગો ની પ્રજાના આત્માનો ખરેખર, સર્વાંગે વિકાસ કરવો હોય, તો તો જેમ અને તેમ ત્વરિત તે દરેકમાં આવી યુનીવર્સીટીની સ્થાપના થવીજ જોઈએ. મદારાષ્ટ્રમાં કદાચ મદારાષ્ટ્રીય યુનીવર્સીટી રચવાય તો તે કેવા રૂપમાં, કયા ઉદ્દેશથી, તે સબધી પ્રતિષ્ઠિત, વિચારશીલ વર્ગમાં મત ભેદ જણાતો નથી અને મારી એ માન્યતા જો વાસ્તવિક હોય, તો ગુજરાતની પ્રજાએ, અથવા એના વિચારશીલ વિદ્યારેમી, ખંતીલા, આગેવાનોએ એ પ્રશ્ન મચોટ હાથ ધરી, જે સમય આવે છે તેમાં તેની પૂર્ણાકૃતિ કરીલેવી ધટે છે.

૧૦. પ્રાંતિક પ્રશ્નો; પ્રાંતિક સરકારજ ઉકેલે :

આટલા વિવેચનનો લાવાય એટલોજ કે અંતીમ અમલના, મહત્વના, ઝીણવટના,

મુજબજીનાં સ્થાનિક કે પ્રાંતિક પ્રશ્નો, પ્રાંતિક સરકારજ હાથ ધરી શકે, અને તેનો સર્વથા સંતોષકારજ નીવેડો લાવી શકે. જ્યાં સુધી ગુજરાત જેવો પ્રદેશ પોતા કરતાં વધારે વિસ્તીર્ણ દલાદલામાં અનેક લાભીદાર સાથે ફક્ત એકજ લાભીદાર તરીકે રહે લા સુધી તેના પોતાનાજ સ્થાનિક લાભો, દાઝતો, સવાલો પર જોઈએ તેટલું જરૂર પુરવું, પણ લક્ષ આપી ન શકાય. ન છુટકે આવા મોટા બહોળા વ્યક્તિત્વમાં સરકાર એવુંજ દૃષ્ટિ-મિંદુ લે કે જેથી સ્થાનિક કરતાં સાર્વજનિક નજર સહજ બની જાય. પ્રજાસત્તાક-democratic રાજતંત્ર અને રાજસંસ્થામાં સાર્વજનિકપણું તો ફક્ત બહાનારુપ છે. વસ્તુતઃ તો તેના તમામ પ્રશ્નોનું નિરાકરણ બહુમતિએ કરાય છે પ્રમુખીય મર્યાદામાં બહુમતિ કેમ મેળવાય છે; નેમા દેખાતા પક્ષાપક્ષનાં કેવાં પરિણામ આવે.-તે સૌ વીચારવાનું અહીં આવશ્યક હોય તો પણ અવકાશ નથી, શકિન હોય તો પણ દુરસદ નથી, પણ એટલું કહેવામાં વાધો નથી કે કે પક્ષાપક્ષને પરિણામે, બહુમતિને બદામે ઘણીવાર ઓછી સંખ્યાવાળા વિભાગને અન્યાય થવા એક કરતાં વધારે અંભવ રહે છે. અને એ અન્યાય તેમજ અદિત અટકાવવા હોય તો પ્રાંતિક સ્વતંત્રતાની અનિવાર્ય જરૂર જણાય છે. જરૂર હોય તો પણ જો યોગ્યતા ન હોય, તો મુશ્કેલી પડે; અને સારું કરવા જતા નરસું થવાની દહેશત રહે પણ મુનાઈ દલાદલાના કુદરતી વિભાગ પૈકી ગુજરાત સર્વાંગે, મર્યાદા, સ્વતંત્ર વ્યક્તિ થવાને લાયક છે. તેની પ્રજા દલાકા, દલાકાની પ્રજા કરતાં નીચળી છે. તેના પ્રશ્નો બીજા પ્રદેશના

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૧૦]

सांख्यी स्तूपनो दृश्यी देभाव.

હિંદુ સ્થાપત્ય

પ્ર. સ. ૪૦૦ થી વ્યાપ્ત

लेखक .

રા. ગજનન વિ. પાઠક,

सभ्य, साहित्य सं'सद.

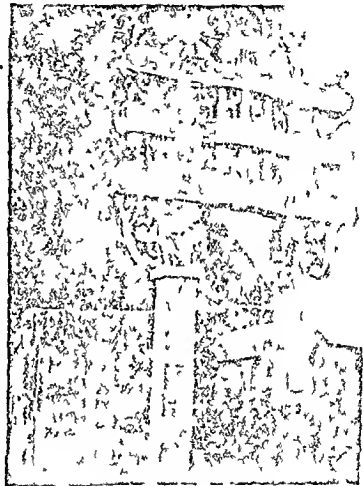
હોં દુસ્થાનના સ્થાપતને જાણનારાઓ પૈકીના પ્રમાણુમૂત ઇતિહાસકાર મી. ફર્ગુસને “જૈન શૈલી” અને “હોંદુ શૈલી” (બ્રાહ્મણ શૈલી) એમ બે જુદી જુદી શૈલીમા હોંદુ સ્થાપત્યને વિભાગી નાખ્યું છે. પણ હમણાના નવા વિદ્વાનોના અભિપ્રાયે જૈન શૈલીને હોંદુશૈલીથી જુદી સમજવાનુ ખાસ કં કારણ નથી । કારણ કે હોંદુઓનાં ને જૈનોનાં ધાર્મિક તેમજ જનોપયોગી બાંધકામે તેમનાં અંગ ઉપાંગના કે એકંદર દેખાવમાં એકબીજાને ધણાં મળતાં છે, રસ્તે ચાલતાં જૈન દેવજોને હોંદુ દેવજોથી ખાસ જુદાં જોઇ શકતા નથી. અંદરના દેવો પરતે કંઈ ફેરફારો

ચયા. અંને શુદ્ધ શૈલી ઉપરથીજ વિકાસ પામે છે. શુદ્ધ ધાર્મિક મૂલ્યક ચિન્હોનો ઉપયોગ કરે છે, અનેમાં ગુફાઓ, દેવલો, જળાશયો ને ઇતર આંધકામો થયાં છે. અંને ગુફાઓથી ચરુ ચાવ છે. એલોરામાં ખડકામાંથી કોરી કાઢેલાં કામો આજ્ઞાઓનાં છે, તે જૈનોનાં પણ છે. આજ્ઞાઓની આ ગુફાઓમાંથી (એલોરા અને એલીફન્ટા) અજંતાના ચિત્રકામની પેઠે તેમનાં મૂર્તિ વિધાનમાંથી મહાદેવ-શંકરની પુરાણોમાં કલ્પેલી મૂર્તિ ખરી થાય છે. એલીફન્ટાની ગુફાઓ યુઆઈથી પૂર્વમાં નજીકમાંજ આવેલા ધારાપુરી બેટ પર છે લોકો તેની સાચી ખબર ન હોવાને લીધે તેને શુદ્ધની ગણી કાઢે છે,

પણ તે શકરની છે, અને બ્રાહ્મણો તરફથી કરવામા આવી છે તેમાની પ્રચક્ર પ્રિમૃતિ માટે શ્વરની છે તે જીર્ણોદ્ધારમા હોવા છતાં ઇશ્વર નુ અમિતબળ વ્યક્ત કરે છે (આવી રીતે પરિમિત આકારમા ઇશ્વરની અપરિમિતતા બતાવવામા આપણા કારીગરોની કૌશલ છે) તે ઇશ્વરને સદા હોવા સાથે લાવણ્યવાળી છે તેની બૃહત્કાયથી આપણી દૃષ્ટિ તે ભરી દે છે એ શુદ્ધ ઓમાની બીજ બ્રહ્માની મૂર્તિ પણ એટલીજ ભવ્ય અને વીર્યવાન છે

એજ પ્રમાણે એલોરા મા પણ શકરની કથાજ મળી રહે છે લાનુ કૈલાસ દેવળ, આપણી પર્યટો મારી કાઢી મકાન ઉભુ કરી નાખવાની કલાનો અપૂર્વ દાખવે છે અભાર મુખી આપણે જે જે શુદ્ધિઓ કરી તે બધી એકજ તરફથી કારીને અદરની બાલુજ કારી કલાયુક્ત કરી છે, પણ આ જગાએ તો ચારે તરફથી તેમજ અદરથી કારાઈ દેવળ એક લખચોરસ ભૂમિ પર ચણાવાની પેઠે ખડકથી અવગ બની રહ્યું છે સાથે સાથે લાના મૂર્તિ નિધાનમા પણ ઉભુપ ગખાઈ નથી શકરની જે ભવ્ય ને રદ્ર કદવતા આપણે ઉપજાવી છે તેનો જરામર આનિર્ભાવ અહીંના પુત્રગાઓમા છે બીજીશ રાજ્યના ' પબ્લીક હર્સ્ટ્રક્શન' થી

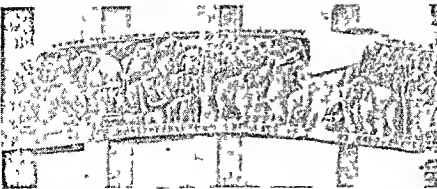
ઢેળવાએલો આપણો હાલનો સમાજ એ પુરાણ કનિષ્ઠ રુપોનુ આ મૂર્તિઓ સાથે સાદ્રશ્ય કરી શકતો નથી કેલનણીમા એ કંપનાને તેના મૂર્તિ સ્વરૂપથી છુગડેડા કવવામા આવ્યા છે,

સાચો સ્વરૂપ ઉત્તર દરવાજો

એટલે હવે તે કદવતા પુત્રગેના પાતા પર ને કેળાએતાતા મગજમાજ છે આ નિયતિ અસત જોત્યનીય છે

શુદ્ધિઓ પછી દેવળો આવે છે આ દેરગા- મા પણ જન અને બ્રાહ્મણોના દેરગાના એકદર દેખાવમા મણુ સાખ્ય છે આગળ જતા અને તરફથી સાવર્નનિક કામો જેવા કે, ધર્મશાશા,

સાંચીના દરવાજામાંથી એક કટકો

અને ફેરફારો હોવા છતાં એકંદર આકારમાં આવું સામ્ય જરા ચમત્કારી લાગે છે. પણ વિચાર કરતાં એ કલ્પનાની સાંકળની કડીઓ હાથ આવે છે.

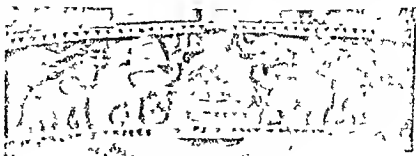
ભારતથી પણ અતિ પ્રાચીન દુનીઆમાં કાળગણનાએ સવ્યતામાં ખીજેજ નંબર આવેલા

તળાવો, મોટા વગેરે એકસરખી રીતે બંધાય છે. આવાં કારણોને લીધે અત્રે આપણે એ બંનેને ભુદાં ભુદાં નહીં સમજતાં એક એક સમગ્ર હીંદુ-જૈલીમાં એક તરીકે બેઠણું આ હીંદુજૈલી શુદ્ધશૈલીની માફક હિંદુમાં લગભગ સર્વત્ર પ્રવર્તી છે, પણ તેના ત્રણ ભાગ પાડી શકાય. આ ભાગો તેના દેવળોના શિખરોના ઘાટ અને તેમને બંધાવનારાઓની મુળ જાતો પરથી પડી શકે છે, અને એવીજ રીતે સાર્વજનિક બાંધકામોના ઘાટમાં પણ ચોખ્ખો ફેર પડેલો જણાય છે, પણ આ ભુદું સમજવા પહેલાં આપણે સમગ્ર હીંદુ દેવળોમાં રહેલું સામ્ય તેની શીલ્પશૈલી વગેરે સમજીને પછી આગળ ચાલીએ.

યુદ્ધાઓ પછીનું, ઉપર અનેક નકશીથી ભરપૂર અભાર મુદ્ધીનાં કામોથી તદ્દન જુદાજ આકારવાળું, શિખરવાળું બાંધકામ નજરે પડે છે ત્યારે આપણને સહેજ વિચાર થાય કે એવા આકારની ને રચનાની કલ્પના આમ એકાએક અદ્ધરથી આવી શી રીતે હશે? વળી મંદિરો દેવળો પર શિખર તો છેજ. ધર્મોના સિદ્ધાંતોમાં વિરોધ

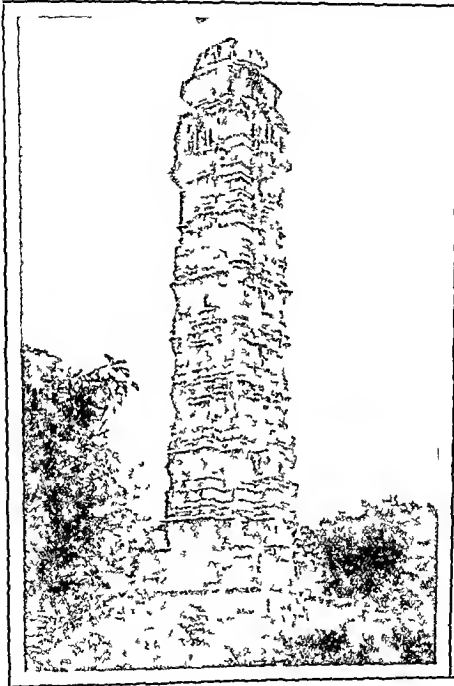
દેશ આસીરીઆમાં નીનવેર નામના સ્થળેથી ઇ. સ. પૂર્વે ૮૦૦ ની કેટલીક તખ્તીઓ મળી આવેલી છે. જેની આકૃતિ આખી છે. તેમાં જોતાં માલમ પડે છે, એક શિખર અને ધુમ્રવાળાં આપણાં દેવળોને બરાબર મળતાં બે મકાનો છે, તે કદાચ બરેબર દેવળ હોય કે 'કે બીજું' એ તો ન કહી શકાય, પણ એટલું તો ચોક્કસ કે શિખરની હસ્તી દુનીઆમાં ઘણા જુના કાળમાં હશે. આ પરથી એમ ન કહી શકાય કે એ તખ્તી પરથી આપણને શિખરના આકારનો બોધ થયો હોય.

પણ આમ બનવું શક્ય છે: રામાયણ કાળમાં દેવોને વિમાનોમાં એટલે રથોમાં ફરતા વર્ણવ્યા છે, અને એ રથોના આચ્છાદન શકુ આકારે થતાં. ને તેમને હજુ પણ આપણે બજાવતા એકા

સાંચીના દરવાજામાંથી એક દૃશ્ય

પર ચર્તા જોઈએ છીએ કયા પ્રસંગે ગાળુ ॥ પસમા “વિમાન” ઝહે છે અને જુતા દેવજોને
ખુણા પર કેળના પાદકાઓ ઉભા માધી મધ્યમા ફેલાકને પેડા સુદા કરેલાં જોવામા આવે છે અને

ચિત્તોનો વિજય સ્થળ

જોમા આધીએ તો શિખરના જોવા આકાર થાય તેનાને ‘ચ’ કહેવાય છે, એને આ રથો વિમાને
છે વળી આ મુતિ રખાય છે તે સ્થાનને રથા પરથી શિખરો બનવા તદ્દન શક્ય છે અને

ચોરસ જગ્યા પર કેળનાં પાંદડાંને ખુણા પરથી ઉભાં કરી ઉપર બાંધી જેવો આકાર અને તેવું આચ્છાદન કરવું એ રચના તરીકે પણ સરસ છે.

આમ વિષયોગિતા કે રચના ખાતર શિખરની ઉત્પત્તિ થએલી સમગ્રય છે ત્યારે આધ્યાત્મિક અર્થ ધ્યાનમાં લેતાં પણ તેની ઉત્પત્તિની સાંકળો સમગ્રય છે. એમ ગણાય છે કે જમીન પર ટટાર ઉભું રહેતું શિખર વિષ્ણુનું રુપક છે. વિષ્ણુને આપણે પાલક ગણ્યા છે. જમતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય એ ત્રિવિધાવસ્થાની વચલી સ્થિતિનું એ રુપક છે, એટલે આપણે એમને બેજ સ્થિતિમાં આલેખેલા છે. શેષ શૈયામાં આડા સુતેલા કે મેરુ પર્વતની પેઠે અચળ ટટાર ઉભેલા આ બંને સ્થિતિ ઉત્પત્તિ અને લય જેવી સ્થિર એ પહેલી સ્થિતિ, અને ડાંડી પરનાં વચ્ચેનાં ધ્રુવતાં જેવી મમધારણુ બતાવતી બીજી સ્થિતિ. વિષ્ણુનાં પુતળાંઓમાં પણ વિષ્ણુ આ બે સ્થિતિમાં જ ધણે ભાગે દેખાય છે. સ્થાપત્યમાં એમનું દર્શન વિષ્ણુ સૂચક સ્થંભોથી થાય છે, પછી દ્વજસ્થંભમાં દેખાયા છે, છુદ્ધ વખતના લાઠ પણ બતાવે છે. એ પછી વિહારો જે ચારે તરફ ફેરેલા થયા તેમાં પણ વિષ્ણુની એજ તટસ્થાતાનાં દર્શન થાય છે અને એ વિહારો પછી પાધરાંજ શિખરો થાય છે.

આ બધા પરથી એમ સહજ કહી શકાય છે આટલી પૂર્વની તૈયારીથી ઇ. સ. ૪ થા સૈકાનો સ્થપતિ ખુશીથી શિખર બાંધી શકે. અને આપણે જુનામાં જુનું દેવળ ૪ થા સૈકામાં બેઠેલો છીએ. શિખરોના આટલા પૈરાણિક હેતુઓ બાળુવા બસ હોય આપણે હવે દેવળોની બીજી બાજુઓ તેની ગોઠવણી, ને વિસ્તારો તપાસીએ.

લગભગ દરેક દેવળને-શું જૈન કે શું હિંદુ-મૂર્તિની જગ્યા ચોરસ હોય છે. તેને વિમાન કહે

છે. આના પર શિખર ચઢાવવામાં આવે છે. એ વિમાનની આસપાસ ટ્રાઇવાર પ્રદક્ષિણાક્ષમ રાખવામાં આવે છે. વિમાનમાં અજવાળુ ધણે ભાગે આગળના દ્વારમાંથીજ એક તરફથીજ આવવા દેવામાં આવે છે. આ વિમાનમાં પણ આધ્યાત્મિક હેતુ સંકળાયેલો હોય છે. જેમકે બ્રહ્માર્પિત વિમાનને ચારે બાજુ દાર રખાય અને તેને ચતુર્મુખી નામ અપાય. આવાં મંદિરો જુની ગ્રામરચનામાં સામસામેથી મળતા રસ્તાથી થતી ચોકડી પર થતાં. વળી બ્રહ્માર્પિત જે ચતુર્મુખી ન હોય તો પૂર્વાભિમુખ રખાય છે, એમ અર્થથી કે ઉત્પત્તિ=ઉદયની દિશા પૂર્વ તરફ છે. અજમેર પાસે પુષ્કરરાય જે ખાસ બ્રહ્માજનું સ્થાન ગણાય છે ત્યાં બ્રહ્માજનું મંદિર આવી જતતું છે, અને બ્રહ્માના ચતુર્મુખી દર્શન કરવા માટે મંદિરની બીજી ત્રણ બાજુ પર અદેશી બારી મુકી છે. એજ પ્રમાણે શિવાર્પિત હોય તો પશ્ચિમ તરફ-અસ્ત તરફ દાર રખાય. ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, અને લય માટે પૂર્વ, બાધ્વ અને પશ્ચિમ દિશાઓ બહુ સારી રીતે ઘટાવી શકાય, એટલે આવી રીતની ઘટના સુયોગ્ય છે.

હવે આ વિમાનના દાર આગળ ઉભા રહેવાની જગ્યા કરી તેની બે બાજુઓમાં ગોખલાઓ કરી તેમાં મુળ દેવની શક્તિઓની મૂર્તિઓ કદી કદી મુકાય છે.

આટલું દરેક દેવળને આવશ્યક છે, આથી બીજે નંબરે કદમાં આવતાં દેવળોને આગળ એક મંડપ રાખવામાં આવે છે. આ મંડપ ધ્રુમટ વડે આચ્છાદિત કરવામાં આવે છે. આ ધ્રુમટને ઉચકનારા થાંભલાઓમાં પણ ઇશ્વરની ત્રિપટીનું ભાન કરાવવાનો પ્રયાસ છે. થાંભલાઓના મુખ્ય ત્રણ

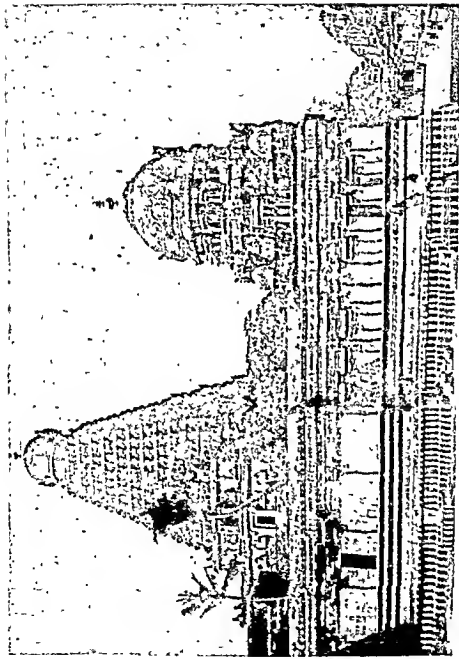

ગુજરાત]

ઝેલીકાની પ્રચલ ત્રિમૂર્તિ.

[આશિન ૧૯૮૨]

—હોદ્દા રથાપલ

தஞ்சாவூர்

தஞ்சாவூர் கோயில்

[ஆவணம் 1872]

—தமிழ் : மாயன்.

લેખક :

રા. કુસુમાકર

ચિત્રકાર :

રા. દત્તાત્રેય

ન્યેષ્ઠ વદ અગીઆરસ.

ન્યેષ્ઠ અમાવાસ્યા.

મારી રગ રગમાં આ નવું જોમ ક્યાંથી ?
જોખન ફાટફાટ કરતા રક્તમાં ગો
તનમનાટ ! મહારું શોણિત ઉછળી કેમ રહ્યું છે ?
જાણે જવાં મહં અનવાનાં અવનવાં સ્વપ્ન આવે છે.
સવારથી સાંજ સુધી પુસ્તકોમાં દટાએલો
પુસ્તકકાર તેને વળી આ નવું ચટકું શું લાધવું ?
સવારના પહોરમાં થોડેસ્વાર ચઢ વગડામાં
જાઉં છું. ચોટ લેતાં, તાકતાં ને રફલ પીસ્તોલ
ફાડતાં શીખું છું. પણ ખાત્રી રાખજે વહાલા !
પ્રભુના એક પણ નિર્દોષ પશુપંખી પર મેં નજર
કાઢી નથી. હજારો વર્ષ જુનું આયુ શોણિત
મારી નસેનસમાં ઉછળે છે. જડ વસ્તુઓ પર
નિર્દોષ ચોટ અજમાવું છું. બધા સમાચારમાં
આ ખખર તને ચોકાવનારી લાગશે. તારા પુસ્તક-
પ્રિય મિત્ર ક્ષત્રીવટને તરંગે દોલરંગી રહ્યો છે.

અરુણ ! જ્યોતીન કેવો સરસ માણસ છે !
ગઈ કાલ શો ભારે ખેલ અમારી વચ્ચે થયો ?
ચોડા દિવસ આ ગિરિમાલમાં ગુન્નરવાનું મને
મન થયું અને હું વીદાય લેવા જ્યોતીન પાસે
ગયો. તેના ચોરડામાં આમ તેમ ફરતાં મારી
નજર તેની પીસ્તોલ પર પડી. “માફ પ્રવાસમાં
મારી સાથે લઈ જાઉં જ્યોતીન ?” મેં કહ્યું ;
“હા, શા માટે નહીં ? પણ આંહી તો તે માત્ર
શોભા ખાતર પડી છે. તારે તેમાં દારુગોળો
ભરવાની તકલીફ લેવી પડશે.” તેણે ઉત્તર
વાળ્યો મેં એમાંથી એક લાઇ લીધી ને તેણે
આગળ ચલાવ્યું. “મારી અતીશય કાળજી છતાં
કેવી કફોડી સ્થિતિમાં હું આવી પડેલો તે વિષમ
પ્રસંગ ! પછી મેં પીસ્તોલને રામરામન કર્યા છે.
કેવડા સંજોગમાં તેણે એને તિલાંજલિ આપી એ

જાણવાની મારી જિજ્ઞાસા વધી પડી તેણે વાત શરૂ કરી: ‘હું મારા એક મિત્રને ત્યાં ગામડામાં ગયેલો હતો. મારી સાથે બે ખાલી પીસ્તોલ હતી ને નિશ્ચિત ૯ નિદ્રાદેવીની ગોદમાં એકા ખાતા લહરી રહ્યો હતો. ચોમાસાનો દહાડો હતો, બપોરનો સમય હતો, મને પુષ્કળ નિવૃત્તિ હતી. ત્રણ જાણે કેમ મને વહેમ પડ્યો કે વખત છે આ એકાત-આવાસમાં ચોર ભરાય અને પીસ્તોલની જરૂર પડે. મેં એક નોકરને પીસ્તોલ માફ કરવા તથા ભગવા આપી ગરીબ આપડો એક નોકરડી સાથે જંગ લાડતો હતો, હસનામાંથી ખમવાનું થઇ પડ્યું, પીસ્તોલ વહુટી ગઇ, માપડીનો ઘડો લાડવો વળી જતો પ્રભુએ એના સામે જોયું,

સવારના પહોરમાં ઘોડેસ્વાર થઇ વગડામાં જઈ હાથ લેતા, તાકતા ને રફન પીસ્તોલ—

ઇળ માત્ર જમણા હાથની આગળી પર થઇને એની કસુબર વળી ગઇ, માડમાં આપડી ઉગરી, સંજ્ઞાદેવનું ભારે બીલ મારે આપડું પડ્યું. સ્વારથી આપણા રામે હથીઆર કદી ભરેલ ન રાખવાના મોગન લીધા.” પણ આપણે ગમે તેટલી અગમચેતી અને સાવચેતી રાખીએ છતાં હાથ ધસનાનો વખત આવતો નથી? દરેક શક્ય ને અશક્ય

આપણી જાતને સુરક્ષિત રાખી શકાય ખરું? “તો પણ”—આ “તો પણ” મારી સહિષ્ણુતાને થકવે છે, કારણ કે એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે દરેક વિશ્વ નિયમને આપનાદ હોયજ ન્યોતીન કેવો ‘ચોખ્ખીઓ’ થવા જાય છે? એકાદ સિદ્ધાંત કે વ્યાપ્તિ તેણે બાધી કે પત્તી બીજી પળે વધારાને ઘટાડાથી નિશંપણોના ઢગથી, પોતાનો સિદ્ધાંત સાવ પોચો ને સિદ્ધાંતનીહોણો કરી મુકે છે. હું વિચારમાં ગરજન થઇ ગયો. કેા અકથ્ય લહરના રંગ-નશામાં ટોલતો હઉં એવો હું લાસતો હતો ખારા! આ રંગ-ઝોલામાં પીસ્તોલ મેં સાચેજ મારા અરેગ પર ધરી!

માગ હાથમાં એ નિષાંતક શસ્ત્ર ખુચવતા ન્યોતીને કહ્યું “અરે! અરે! શો અનર્થ કરવા ગયો છે?” “ભાઈ એ ક્યા ભરેલી છે?” ધીરજ ખોતા તેણે કહ્યું: ‘આનો અર્થ શું?’ કોઇ પણ વ્યક્તિ આમ આત્મ-હત્યા શી રીતે કરી શકે એ મારા ખ્યાલમાં ઉતરતું નથી, અરે! એના તર્કએ પણ મને કમકમા છુટે છે.” મેં મારો અભિપ્રાય દર્શાવતા કહ્યું “પણ કોઇ પણ કૃતિ સારી નગસી, ડાહી ઘેથી છે એમ અભિપ્રાય શા માટે આપવો નેહએ? એ અર્થઢીણું નથી?” આપણી કૃતિઓના નિગૂઢ આતર-ટેતુઓનું સુક્ષ્માનુદન શું સદજ છે? કેના સન્નેજો કાગળુબૂત હોય, એવા હેતુ પ્રેરિત કૃતિ અનિવાર્ય થતી હોય એ બધાના મર્મકંઠી થવું શું સદજ સાધ્ય છે? ને એના મર્મ લક્ષમાં લે તો, હું તારા નિર્ણય આટલી અણધારતી ત્વગ-અયોગ્ય ઉતાવળથી ન આપે.” “ગમે તે હેતુથી પ્રેરણાથી હો,” પોતાનો પક્ષવાદ રણુ કરતા ન્યોતીને કહ્યું “ગમે તે કારણ હો પણ કેટલીક કૃતિઓ તો હુલ અપરાધસભી છે એ તો નિર્વિનાશને!” “કણુલ જ કણુલ” કહેતા મેં સદજ ખભા વીંઝળ, ‘ભવાભાષ’, મેં આગળ ચલાવ્યું, “કેટલાક

અપનાદ પણુ છેજ, સ્નેહ કર્મ ચોરી એ
પાપાચાર છે; પગુ દુ ખડાના શિર કુંગર પડતા
હોય, કે દુ ખડાના માથે ઝાડ ઉઝાં હોય,
ગરીબાઈ અનેકધા તમે જરતે વધુ તાવતી હોય,
ચકલીના પોદાસમા બાણુડા ઘેર ‘મમ્મ’ માટે
બાબરડા મારતા હોય, સારે એનું ચોરીનું કૃત્ય
વધુ દયાપાન છે કે શિક્ષાપાત્ર ? પોતાની પર્યાક
શાયિનીને કોઈ પતિ ઇતર જનની ગોદમા જુએ,
તેની આખમા ખુસ લગાય તે તે ન કગવાનું કરી
ખેમે તો તે કારમેા કરણાજનક નથી ? કોઈ
સુકુમાર બાળા ગસાહાદની નિર્બલ પગે,
જ્યેષ્ઠના મદ ઘેનમા, યૌવનને મધુકાને, ભુલ કરી
ખેમે તે જીવનની વુ દયા ખાઈશ નહીં ? આપણા
નિષ્કુર, દયા પ્રેમની હુ ક્ષીડોણા ઠંડાગાન કાવન
પણુ પોતાની તીવ્રતાની ધારા આવા કીસ્સામા
મેજ છુટી કરે છે તે શિક્ષા-સૌધિત્ય દાખવે છે
“તે વળી જુદી વાત,” પ્રત્યુત્તર આપતા જ્યેષ્ઠીને
કહ્યું, “કારણ કે પ્રમળ આવેશમા મનુષ્ય સ્વતંત્ર
વિચારની ગંઠિત ગુમાવે છે અને સૌ તેને નશા
ચકચુર લેખે છે.” મારાથી ઢહુવાયાવિના ન
રહેવાયુ: “હડી શીતળ છુદ્ધિ વાળા તમે મૌ
જગત-હાહા હમેશા નશાચકચુરી, ઉન્માદ, અને
ઘેલછાની છુમે પાડો છો તમે સુઝ પુઝો કેવા
હડા-માટવાજેવા-ને કેવા સચમિત ! નશાચકચુર
આવેશમય આદમીની હાજરી તમારા હડા
હૃદયમાં જુગુપ્સા-ધૃણા ઉત્પન્ન કરે છે લવેને
પછી તે નશા-તે ઝદાદીથી કોઈ ખુદાઈ ખનાય
પ્રેર્યા હોય પેલા શાયર-ભુવલુવે ગાયુ છેને—
જગતનાં છે હયા ચમ્પા હાહા દીવાના દેખે,
પીવુ આખે હયાત તેને હાહા દીવાના દેખે
આવી દુઝામાં તમારે શા માટે પડવુ જોઈએ !
પ્રજુને પાડ મોનો કે આ દીવાનાપણાથી તમે
નિર્વેષ છો. મારે પોતાને માટે તો અરે કેટલીએ
વાર હું નશાઘેયો ઉન્માની બન્યો છું. મારા

આવેશોની હડાઉગીરી, નિરુદયતાને મે મારાં
લાછન કહી લેખ્યા નથી આમ દીલનો એકરાર
કરતાં હુ જગમે લગવાતો નથી કારણ કે
અનુલવથી હુ શીખ્યો છું કે ઘણીખરી અલૌકિક
વ્યક્તિઓ જમણે મહાન ચમત્કૃતિમયાં જુલ્યો
કયાં છે તેને જગતે ગાડ ઘેના નશા-ચકચુર
કહી તિરસ્કૃત ગણ્યા છે ખાનગી જીવનમા પણ
કોઈ ઉમદા કાર્ય કે અખીકૃલ કરનાર ‘નશા ઘેયો’
કે એવા કોઈ વિશેષણની ઉપવંધિ વિના રહેજ
શાનો ? પ્રતો !—સતો ! તેમને તમારું હાડાપણુ
મુખારક, શરમ છે તમારી નફ્ટાઈને !”

જ્યેષ્ઠીને કહ્યું,
આનુ નામજ
આવેશ - નશા
ચકચુરી આ
તારા અસચમિત
ઉદ્દગારજ તારી
આવેશમય પ્રકૃતિ
તુ કીક દર્ગન
કરાવે છે, તુ તારો
મુદો અતિશયો
કિતી ટેરી દે છે.
ખેશક, આમા તુ
ખો ટો જ છે
આપણે આત્મ-
હત્યાની વાતો
કરતા હતા, સા
તુ નેની સરખામણી મદા કાર્યો સાથે કયે છે હવે,
આત્મ-હત્યા કેવળ નિર્બલતા, રીચકારાપણા
સીવાય અન્ય શું કહી શકાય ? ધૈર્યથી, સદન-
શીવતાથી કેંગાલ જીવન ધસડવું, વિધાતા સાથે
બાકરી બાધની એ મુખાંધથી જીદમી દેખી દેવા
કરતાં અતિ વિકર છે.”

—રોડનાં શીખુ છુ

[મધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૭૦]

નૂતન

(હંગામું પાછા પડી) એમ કે?
Humbug (અર્થ વિનાશ)

પરાગ

પણ.....હા. એમાં તારો એકનો વાંક નથી. જ્યાં રમનારામાં આવી જુરી ટેવ જ્યાંયંધ ને છુટક હોયજ છે. માણસ હારે ત્યારે કેવું કે જહાનું એને માટે તૈયાર હોય છે-શોધની જરૂર પણ નહીં. આપણી સમૃદ્ધિ.....

નૂતન

પરાગ, (ચપટી વગાડી) વાત વહેતી મુક. દેખ તો સઘ: સામેથી રમકડાં ઉડતાં આવે છે.

એક હંગામું આગળ માલા ને પાછળ પ્રિયમુખ દાખલ થાય છે. માલાના હાથમાં થોડાંક પુસ્તક ને પ્રિયમુખના એક હાથમાં બે રૂકેટ ને બીજામાં સાધક છે.

માલા

Score, please? (ક્યાં સુધી આવ્યું છે?)

નૂતન

(તુરત હાસ્ય લાવી) Well, we've already finished up (અરે, હમણાંજ પુરું થયું.)

માલા

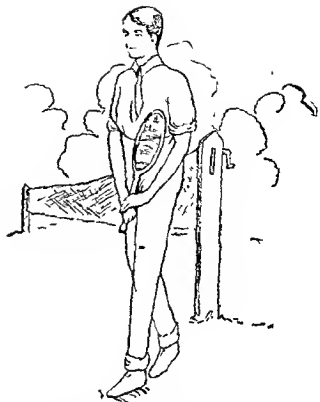
Oh, thanks awfully (હા, ઠીક !)

પ્રિયમુખ

માલાજહેન, શું પ્રશ્નની કુદરત? જ્યારે જ્યારે હું અહીં એકલો આવું છું ત્યારે અરધા કલાકના તપ વિના કદી રમવા મળતું નથી. આજ કેવાં આપણાં નશીબ ?

નૂતન

(પ્રિયમુખ સામે દટાર બની) એ નશીબ

સેકેરી બની કાલેજમાં વટબંધ થુમવા રેનીસ ખાતે હતો થયો છું.

તમારાં છે એમ કોણે કહ્યું? માત્ર (માલા તરફ વાંકા વળી) એમનાં. એમને ખાતર અરધેથી રમવું પડતું મુટ્ટાએ. તમારા ખાતર જમતું એંચવું પડે. (સા આકું આકું બુચે છે.)

નૂતન

(મનમાં) ને-દં. બીચારાની વાત સાચી છે. આ રોકુતકાને બદલ કો રડ્યોખડ્યો દુષ્ટત એકનો એક પ્રશ્ન પુછે તો એનો ઉત્તર કેં જોરજ.....

પરાગ

(કંઠાગી) હવે અહીં શું છે? રવાના થશું?

નૂતન

(માલા પર નજર ફેંકી મનમાં) ના;

કશુંજ નથી.

[બિલ હપડે છે.

પ્રિયમુખ

(મનમાં) હાશ; ગયો ખરો. (અધર્મીયી આંખે) નૂતન તો તદ્દન રહી છે.

[માલા નીરાંત કરી હાથમાં રોકેટને રમાડતી ખાંકડા પર બેસે છે. પ્રિયમુખ સાર્ધકલ ગોઠવી રોકેટ વીંચતો હોયો રહે છે.

પ્રિયમુખ

માલાબહેન, તમે કહેતાં હતાં ને કે ક્રાલેન્ગના છોકરાઓમાં Sportsman Spirit ના સાંસા છે?

માલા

હજુ કહું છું.

પ્રિયમુખ

અધુ' સગી આખે એવા છત ?

માલા

તમે ગાય ખાઓ છો. એમાં Sportsman Spirit પણ ક્યાં હતો ?

પ્રિયમુખ

નહીં તો વળી ?

માલા

એનું નામ અક્ષયનું ઉઘાડું લીલામ નૂતનના મનમાં એમ હશે કે એ એમ હળી પડશે એટલે મારી મહેરબાનીમાં આવશે. કેવી ને કેટલી નફદાષ ?

પ્રિયમુખ

(આંગળી કરડી) બહેન, તમારા ખ્યાલ ખુબ આકરા છે. મારા જેવા જુગ્મથી એ સહન થાય.

માલા

એટલે તો સંભળાવું છું.

પ્રિયમુખ

(માથુ ખંજવાળતાં) એમ છે તો એક હીસાખ રોકડો કરી નાખું ? ગમે ત્યારે, ગમે તેના દેખતાં, ગમે તેમ તમે મને સુણાવ્યા કરો

એ હીક કહેવાય ? ધરો કે તમારા આ શબ્દો કોઈ સાંભળે તો માર' શું ?

માલા

(હંડી બેદરકારીથી) ખરેખરી કૌંમત.

પ્રિયમુખ

એમ નહીં. કહો જોઈ; તમને એમ નથી લાગતું કે મારી કૌંમત ઘટી જાય ?

માલા

(જરા હમકી) સાચોજ ઉત્તર પામવો છે ના ?

પ્રિયમુખ

Of course, by all means (હા, જરૂર.)

માલા

(એક કોર ફરી લમ્બર ચઢાવી) હં. (પાછાં ફરી) જુઓ, મને આજ ખખર પડે છે કે ક્રાલેન્ગમાં તમારી કૌંમત છે

[પ્રિયમુખ, ન સાંભળ્યું કરવા આડો ફરે છે

માલા

હજુ સાંભળો, (ગળે હાથ લપ) હું દોષથી કરી નથી તો તમારાથી તે શાની કરું ? ગમે તેવીનાં ગુણગાન ગાવાની ભાટચારણીઆ કુટેવ મને નથી.

પ્રિયમુખ

એટલે ?

માલા

સમજો તો ધણુ'અધુ; નહીંતર કશુંજ નહીં.

પ્રિયમુખ

(કંઠાળી) માલાબહેન, તમારી આવી ન કળાય એવી વિદ્વતાની મને ઈર્ષ્યા આવે છે.

માલા

ને તમારી આવી ઉઘાડી અવિદ્વતાની મને પરાવાર દયા.....

પ્રિયમુખ

(ચકરકું ફરી, હાથમાં હાથ પછાડી) Oh, હું તે કેવો ભુલકળો ?

માલા

(મનમાં) ન લુલાય એવો.

પ્રિયમુખ

(શબ્દેશબ્દ લખાવી) હુ શુ કહેવા માયું
છું તે (શિર નમાવી) માલાગહેન, તમે સમજી
ચુક્યાને ?

માલા

(ખેરીકર અજ્ઞાનથી) ના; આઈ (થોડો
વખત વીતે) કહો જોઉં !

પ્રિયમુખ

(હોઠ મલકાવી) જાણે—જુઓને—જરા
બાજત એમ છે—જે—કે મેંકેટરી બની કોલેજ-
માં વટખંધ ધુમવા ટેનીસ ખાતે હુ ઉભો થયો છુ

માલા

(અગમ્ય
આંખે) એમ ?
પ...છુ (હંડા
થઈ) તમને તો
રેકેટ પકડતાં
પણ નથી
આવડતુ ને ?

પ્રિયમુખ

તમે ન સમ-
જ્યાં. તમારા
સાથ રમાય એ
લાલચે આ ખેડ-
મીઠન આદ્યું
છે. કહેશે તો
ટેનીસ મુઠાં
સાથે ખેલીશું.
પછી ?

માલા

ધલું. (ઉંચા અવાજે) તમે જાણો છો ?

મારા હુકમને આવાં માન આપવા જતાં તમે
પોતાને અપમાન કરવા માંડશો.

પ્રિયમુખ

પણ બદલામાં તમારી ફક્કડ મેત્રી મળશેને ?
એટલે ખુનું કષ્ટ છે—વસુલ છે.

માલા

સાંજ તમારી ભુલ છે. એથી મારી ફક્કડ
મેત્રી નહીં—અક્કડ ગુલામી મળશે. છે કયુલ ?

પ્રિયમુખ

(લાચાર આંખે) તમે તો જડની લેતાં
લાગો છો

માલા

(જરા દષ્ટ) ધારો કે તમે મુંઠાયાં. તો
તમે કરવાના શું ? જે રમતની
મારા જેટલી પણ તમને ગણ્ય
નથી એમાં કોની અક્કલ ઉધાર
લઈ તમે મત આપશો ? નકામો,
ખુલ્લો ફંલ...

પ્રિયમુખ

(મીઠાઈ, મનમાં) શું
સમજતા દશે ?
What does she
mean in her
heart ? (નહુટકે
પ્રકાશ) બહેન, અ-
ત્યારે આટલુંજ કહો;
વોટ આપશોને ?

માલા

સામે કોણ છે ?

પ્રિયમુખ

(કટાણ્ઠ મેંચી)

પેલો હંસલ. Nonsense બોળખ્યો કે ?

[વધુ મારે જુઓ પૃષ્ઠ ૩૩]

તમને તો રેકેટ પકડતાં પણ નથી આવડતુને ?

સાચાં ભાષણ

લેખક :

રા. ધનસુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા,

સભ્ય, સાહિત્ય સંસદ.

ચિત્રકાર

રા. સોમાલાલ શાહ

અલખત, આ સ્વાર્થી જગતમાં લાખ માણસમાંથી તો થુ પથુ એક કરોડ માણસમાંથી ભાગ્યે એક માણસ હરેક વખતે સાચું જ બોલતુ હશે. મનમાં હોય થુ અને ભાષિથી બોલતુ થુ ! સાધારણમાં સાધારણ ભાગમાં પથુ આપણાથી સત્ય બોલતુ જ નથી; રોલવા જઈએ તો દુનીઆમાંથી ઉખડી જઈએ. દખલા તરીકે આપણે કોઈ શેઠને લાં નોકરી કરતા હોઈએ. શેઠ શરીરે ગોળ રામટોલ જેવા હોય છતાં કોઈક વખત સદસા એ આપણને પુછે કે “કેમ, હું આ કેસમાં કીક લાયક છું ને ?” તો આપણાથી તે વેળા સાચું કેમ બોલાય ? આપણે તો એમજ કહેવું પડે કે “વાહ, શેઠ સાહેબ, આ કેસ જેવો તમને બીજાં એકેએ કેસ શોભતો નથી.” પછી શેઠ ગમે તે કેસ પહેરે અને આપણને ગમે તેટલી વાર પુછે પણ આપણે જવાબ તો આજ રહેવાનો, અને આશ્ચર્ય જેવું તો એ છે કે હરેક વેળા આ વાક્યથી શેઠને એટલોજ સતોષ થવાનો અને એમને આપણી ખુશામત શક્તિ વીશે નહીં પણ સૌંદર્યની પરીક્ષા કરવાની શક્તિ વીશે ઉંચો મતજ રહેવાનો !

આ બાબતમાં મને એક વાત સાંભરી આવે

છે : એક શેઠીઆએ પારીસથી કે એવી કોઈ જગ્યાએથી એક છુટની નેડી મગાવી. નેડી જે વખતે આવી તે વખતે શેઠનો સેક્રેટરી અને બીજાં એએક માણસ શેઠની પાસે હતાં. શેઠે છુટનું બંડલ છોડ્યું અને નેડી તપાસવા માંડી. “શું છુટ સરસ છે ?” શેઠે કહ્યું.

“હેં હેં હે ! સાહેબ, લાંના છુટની શી વાત કરવી !” મેક્રેટરીએ તરત ટાપસી પુરી. “અહીંના તે કે છુટ છે ! કીક છે, અમારા જેવાને માટે ચાલે.”

વળી થોડીવાર તપાસીને શેઠે કહ્યું : “પથુ -પથુ આગલા ભાગનો આકાર જરા એણે બગાડી નાખ્યો છે એમ જણાય છે.”

મેક્રેટરીએ તરત છુટ હાથમાં ફેરવીને કહ્યું : “સાહેબ, ભુલ જરાખર શોધી ! મને પણ ક્યારેનું એજ ખુમ્પા કરેનું હતુ.”

ફાઇલમાંથી પોતાનો અસલ ખોરડર નેમને પાછું મેઠે કહ્યું : “અરે ! સાળા હરામખોરો ગમે તેવો માલજ પધરાવવા માગે છે કે શું ? આપણે એને ખોરડર કેવો આપેલો અને આ તેઆર કેવાં કરીને મોકલ્યાં ! ચિત્ર કેવું છે અને અરે આકાર કેટલો ખરાબ બન્યો છે !”

સેક્રેટરીની આંખ પેલા છુટ બનાવનાર વિદેશીનું કાવતું જોઈને લાક્ષ્મીજી થઈ ગઈ. વળી પાછા તેણે છુટ તપાસ્યાં અને પછી તે બોલી ઉઠ્યો: “ઓહો હો ! કેવી લુચ્ચાઈ ! આપણે જાણીએ કે એ પરદેશીઓ પ્રમાણિક હશે પણ આ તો ચોખ્ખી દુરામજોરીજ. અને આકાર પણ કેવો ! આના કરતાં તો દેશનો મોટી સારા જોડા શીવી શકે. સાહેબ, મારું માનો તો એ પાછાંજ મોકલાવી આપો.”

શેઠ જરાક વેગળા થયા એટલે એક માણસે આ સેક્રેટરીને પુછી જોયું. “અરે મીસ્ટર ! પણ તમે મીનીટે મીનીટે તમારો મત બદલતા હતા એનું કારણ ? તમારો પોતાનો મત શો ?”

સેક્રેટરીએ જરાપણ શરમાયા વિના જવાબ દીધો. “લક્ષા લાઈ ! મારો મત આમાં ક્યાં કામ લાગવાનો હતો ? મારે તે પેલા છુટ બનાવનારની નોકરી કરવી હતી કે આ શેઠની ?”

હવે તેજ વખતે સેક્રેટરીએ શેઠને પોતાનો સાચો મતજ જણાવી દીધો હોત તો !

આજ પ્રમાણે આપણે આપણા કોઈ સગાને લાં જઈએ. તેના એક ઘણાજ બદલુરત છોકરાનાં બહુજ વખાણુ થતાં હોય તો તે વખતે આપણે શું કરી શકીએ ? બહુ યાય તો આપણે તેને સુંદરતામાં કામદેવ નહીં કહીએ, પણ એથી આગળ તો આપણાથી નજ જવાયદે ? છતાં પણ આપણે એમ ધારીએ કે કોઈ એવો સત્ય વક્તા નીકળ્યો તો એ કંઈ જાતનું બોલે ?

નીચે એનો ઉત્તર આપવાના યત્ન થયા છે:—

એક લાઈ વધુ વિદ્યાભ્યાસ માટે વીલાયત જતા હતા તે પ્રસંગે એમના રેનેડીઓએ તેમને એક પાર્ટી આપી હતી. આ વેળા તે પાર્ટીમાં ચુટાએન્સ પ્રમુખનું લાપણુ:

બહેનો અને લાઈઓ !

આપણા એક લાઈ ચિ. મહાસુખરાય વધુ અભ્યાસ કરવા માટે વીલાયત જાય છે તે પ્રસંગે તેમને સફળ સફર ઇચ્છવા અને તેમને તેમના કાર્યમાં વિજય મળે તેવું ઇચ્છવા આપણે આજે બેંગા મળ્યા છીએ. આજની પાર્ટીનો ખરચ તમે જાણો છો તેમ આપણે અંદર અંદર ઉવરાવેલો છે. મારે બાગે પંદર રૂપીઆ આપ્યા છે અને હજી કદાચ છેવટે ખુટશે તો મારે બીજા દશેક રૂપીઆ જોડવા પડશે. જનાર યુવકના પિતાની સાથેનો મારો સંબંધ જોતાં મારાથી આમાંથી છટકી જવાય તેમ નથી બાકી, જો મારે સાચો મત પુછતા હો તો એ વીસ પચીસ રૂપીઆ બીજાં કોઈ સારા કાર્યમાં વાપર્યા હોત તો કીક થાતુ એમ મને લાગ્યા કરે છે. કારણ દૂર શોધવા જવું પડે તેમ નથી. આ યુવકને હું એના જન્મથીજ ઓળખું છું. શુજરાતી તેમજ અંગ્રેજ નીશાળોમાં એમની કારકીર્દી કોઈપણ રીતે ઝળકતી કહી શકાય તેવી નહતી. દરેક ધોરણમાં બાયડીઆં મારતા એઓ આગળ વધ્યા હતા. તેમાં વગવરીશાએ પણ મોટો ભાગ ભજવ્યો હતો. પણ એમ તે ક્યાં સુધી ચાલે ? આખરે મેટ્રીકનો ખાડો આપ્યો અને તેમાં આપણા મહાસુખભાઈનો તરાપો હુખ્યો. ત્રણ ચાર વર્ષ સુધી એમણે દૃઢતાથી, દ્વિમતથી અને પિતાના આમદથી પરીક્ષકોની સામા યુદ્ધ માંડ્યાં. પણ પરીક્ષકો નહીં ડગ્યા કે નહીં કંટાળ્યા. એટલે આખરે મહાસુખભાઈએ એમની સાથે અસહકાર સાધ્યો. અલખત, આ ઉપરથી આપણાથી એમ કહી શકાય કે સરકારી નીશાળોની સાથે અસહકાર કરવાની હીલચાલ મહાત્મા ગાંધીજીએજ પહેલ-વહેલી આ દેશમાં નહોતી શરૂ કરી. મહાસુખભાઈ જેવા અનેક વીરજાઓએ આ હીલચાલનું ભજ્ય સ્વરૂપ આપણને દેખાડ્યું હતું. પિતાની પાસે

હીક પૈસા હોવાથી મહાસુખલાઇ ઇંગ્લંડ જવા તૈયાર થયા. મોજશાખને માટેજ પોતાને ત્યાં જવાની ઇચ્છા છે એમ જો કહે તો પિતા એમને

ના નથી કહી શકતા અને એથીજ એમણે ન છુટકે હા પાડી છે એ વીશે હું ચોક્કસ કહી શકતો નથી. હા, બાકી હું એટલું કહી શકું છું

“શું બુદ્ધિ સરસ છે?” શેડ કહ્યું.

ત્યાં મોકલેજ નહીં એટલે આ વધુ વિદ્યાભ્યાસનું એાહું આગળ ધરવામાં આવ્યું છે. એમના પિતા ખરેખર છેતરાયાજ છે કે એઓ પણ ખરી હકીકત તો જાણે છે પણ પુત્રને ચોખ્ખી

તેમાંનું આ એક કામ છે એમ ધારી લઇને હું પોતે તો આશ્વાસન લઉં છું અને આજના રીફ્રેશમેન્ટથી આપણે આપેલા રૂપીઆનો કૈંક પણ બદલો

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૭૧]

કે મહાસુખલાઇ ત્યાં પણ એક પણ પરીક્ષા પાસ કરી શકવાના નથી. જ્યાં સુધી એમના પિતા એમને માસિક એક મોકલાવ્યા કરશે ત્યાં સુધી મહાસુખલાઇ ત્યાં મોજ કરશે અને પછી પાછા સ્વદેશ આવીને ઓછામાં ઓછા છ માસ એમને ઇંગ્લંડ અને યુરોપમાં ચઢેલ થાક ઉતારવા શાંત જીવન ગાળશે. આવા ચારિત્રવાળા અને આવી કારકીર્દીવાળા મહાસુખલાઇને ‘સફળ સફર’ અને વિજય ઇચ્છતા આટલા રૂપીઆ ખર્ચીને આજ આપણે ભેગા મળ્યા છીએ તેમાં આપણે આપણા મનને પણ દેટલા છેતરીએ છીએ તે મારા કહેવા ઉપરથી તમને હવે સ્પષ્ટ જણાયુંજ હશે. પણ લાચાર, આ જગતમાં આપણે શરમાશરમીમાં ઘણાં કામો કરવાં પડે છે

શ ર ત્પૂ ણિ મા

લેખક

ગ. રમખાલ

૩

ગગન શરદ શશી ખુમ ખીચો

પ્રથમની ^x કુદરતી ^x કૃતિમા ^x

આલ તણુ આગણીયુ શોભે,

એ ભૂમિના મધ્ય ભાગમા,

ક્યા પુરી સૌ શરાક ઓરે

નલ મંડળ ભારે યજ્ઞક્રમો,

ગગન શરદ શશી ખુમ ખીચો ૧

તારકટ દે રાજ નનીને

મદમાતા માતમ સમે એ,

નિજ સ્વારીમા ધીમે ધીમે,

આકાશે આન દે વીચરે

શદિણી મન ઉમગ વધે,

ગગન શરદ શશી ખુમ ખીચો ૨

દેખી નિજ માતા પૃતીને,

અધકાર શનુને તાએ,

નિજ જનનીને મુકાવવાને

મહાન સૈન્ય સહિત તે આવે,

તમઃ દેખી પાછાજ ફર્યો

ગગન શરદ શશી ખુમ ખીચો ૩

શયાકની કોમુદી માહી,

પરંતને સરિતાએ નહાએ,

સુહદને ઝડે મળવા મારે,

ઉદધિ ઉછળતો ધાયે,

કુમુદ તણો વેલો વીકર્યો

ગગન શરદ શશી ખુમ ખીચો ૪

શાંત રશ્મિને વરસાવીને,
સરવરીઆમાં સ્નાન કરે છે;
ક્રમળ બાપડું બીડાધ જખને,
નિજ સ્વામીનું ધ્યાન ધરે છે:
ઝાડ પાનમાં રસકસ ઝર્યો;

ગગન શરદ શશી ખુબ ખીલ્યો. ૫

દુખીતને આશ્વાસન દેતો,
વિભોગીને આશાલિત કરતો;
યુવાન પતિપત્નીના મનમાં
મિત્ર ધર્મને દીક બજવ્યો;

ગગન શરદ શશી ખુબ ખીલ્યો. ૬

પર્વતની ટોચે ને શહેર,
બાગ બગીચે સરિતા આરે;
શાંત તલાવડીઓની પાળે,
વન જંગલ દરીઆને તીરે,
અમૃતને વરસાદ ઝીલ્યો

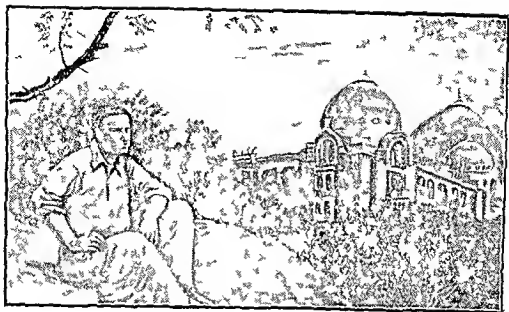
ગગન શરદ શશી ખુબ ખીલ્યો. ૭

પ્રાસાદોની અગાશીઓમાં,
શહેર તથા ચોગાનો માહી;
નાના ગામ તથા ચોરામાં,
ખેડુતે ખેતરની માંહી,
કૌમુદીનો ઉત્સવ ઉજવ્યો;

ગગન શરદ શશી ખુબ ખીલ્યો. ૮

મધુ વનની એ દિવ્ય કુંજમાં,
દિવ્ય બંસરીના સુર વાગે;
વ્યાકુલી ગોપીઓ બનતી
દિવ્ય રાસ રમવાને ધાયે:
કૃષ્ણ ગોપી સહ રાસ રમ્યો.

ગગન શરદ શશી ખુબ ખીલ્યો. ૯

સ્વ મ દ્રષ્ટા

લેખક

રા કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી,

પ્રમુખ, સાહિત્યસભા

ચિત્રકાર

શ્રીમાન્ પુરુષોત્તમ,

સભ્ય, સાહિત્યસભા

અને

સૌ જગદવબદ્ધેન શ્રીમનલાલ વીણુ

આગલાં પ્રકરણોનો સાર

આજુ દના સ્ટેશન હપર મુબાર્કના બેરીસ્ટર અને ધારાસભાના સભ્ય ના, જામિહનલાલને તેમના બાલમિત્રને બાવિ વહેવાઈ રા બા પ્રમોદરાયનો મેળાપ થાય છે, તેઓ સાથે વડોદરા જાય છે રા બ પ્રમોદરાયનો પુત્ર સુદર્શન વડોદરાની કોલેજમાં એ બી નો અભ્યાસ કરે છે તેને સ્વદેશભક્તિની ધુન લાગી છે તે વિશ્વવના વિચારો કરે છે તે સ્વતંત્ર હિંદનાજ સ્વપ્ન જુએ છે

ના જગમોહાલાલની પુત્રી ને સુદર્શનની બાવિ પળી સુલોચના મુબ હની કોલેજમાં બણે છે તે બનેની મુલાકાત વડોદરામાં ર મબાર્કને લા પ્રથમ થાય છે પરિચયથી સુદર્શન તેને પરજુવા ના પારે છે અને સુલોચના પાસેથી તેને નહીં પરજુવાનું વચન લે છે

સુદર્શન આઠ વધે બ્રહ્મચારી-બ્રાહ્મણ બનાવે છે છતિહાર ને નાટકો ભેટા તકાલના નાયકો સાથે તેને મત્રી થાય છે ન તે નાનપણથી હન્યભિલાષી સ્વપ્નો સેવતો મોટો થતો જાય છે

તેના પિતાના એક ગોરા અમલદાર મિત્રને ત્યાં એક પ્રસંગે તે જાય છે અને પોતાના દેશીઓની આનુકૂળિતિ ભેટી તેનું સ્વમાન હજીય છે તેને પૂર્વજો ઉપર ક્રોધ ચઢે છે

તે કોનેજમા આવે છે, વાચે છે ને વિચારે છે હાંડી સમાજ તેને હમાબાઈનું પ્રભવસ્થાન જણાય છે બ્રાહ્મણત્વની નીરાણીઓ તરફ તેને તિરસ્કાર થાય છે નેપોલીઅનનું જીવન પ્રેરણા પામ્યું છે અમદાવાદની કોમેસ અને હાદના મેજેની સુરેન્દ્રનાથના બાપણે તેનામાં રાષ્ટ્રીય અસ્મિતા જાગ્રત કરે છે

લોર્ડ કર્ઝનના અપમાનભર્યા રાખદોષી અને બગાલના બાગલા પાડવાના સરકારના કરાવથી ધ્રોટીશ હુકમત નીચે ક્યારતા હાંદની ગુલામી દશાનું તેને તીવ્ર બાન થાય છે અને અરવિંદ ઘોષના સહવાસથી તે તેના કેટલાક મિત્રો સાથે મળી વિપ્લવવાદીઓની છુપી મંડળી શરૂ કરે છે

સુદર્શન પરીક્ષા આપવા મુબાઈ જાય છે તે નામદારને ત્યાં ન ઉતરતા તેના મિત્ર અબાલાલ દેશાઈને ત્યાં ઉતરે છે અને પરીક્ષા દરમ્યાન તે વાચે છે અને અબાલાલની નાની પછુ દેશાઈએ બહેન ધની સાથે વાર્તા વિનાદ કરે છે અને સ્વતંત્ર હાંદના સ્વપ્ને સાથે સેવે છે પરીક્ષા પછી તે નામદારને મળવા જાય છે નામદાર તેને પોતાને ત્યાં નહીં ઉતરવા માટે કપકો આપે છે અને રાજકીય વિષયો ઉપર વાતચીત ચાલે છે એક દિવસે નામદાર પોતાના મિત્ર પ્રો કાપડીઆ સાથે તેના મેળાપ કરાવે છે હાંદી વિપ્લવવાદી નહીં થઈ શકે એમ પ્રો કાપડીઆ તેને કહે છે સુદર્શન ને પ્રો કાપડીઆ દેશદ્રોહી લાગે છે, નામદાર દેશદ્રોહી લાગે છે અને તે બધા દેશદ્રોહી વાતાવરણમાંથી બીજે દિવસે અબાલાલને ત્યાં આવ્યા જાય છે ધનીના નિર્દોષ હાસ્યે તેની અકળામણ ઓછી થાય છે અને તે વડોદરા જાય છે

રાજબહાદુર સુદર્શનને નામદારને ત્યાં નહીં ઉતરવા માટે લઢે છે અને સુલોચના સાથે તેનું લગ્ન નહીં કરી શકે તેવી મતલબનેા નામદારનેા આવેલોા પત્ર તેને હેખાડે છે

ફરીથી કોલેજમાં વર્ગો શરૂ થાય છે અને સુદર્શન પિતાની અનુમતિથી મુબાઈમાં અબાલાલને ત્યાં પૈસા આપવાનું નક્કી કરી રહે છે અને ધનીના સહવાસમાં અને અબાલાલની મૈત્રીમાં તે સ્વતંત્ર હાંદના દિવસો બહુ નજીક ભેટો સમય વ્યતીત કરે છે 'માની' સ્વતંત્રતાના વિચારો કરતા તેને વારંવાર કાપડીઆ ની સુચનાઓ યાદ આવે છે તે એક દિવસ કાપડીઆને મળવા ગયો ત્યાં હાંદીઓ વિપ્લવવાદીઓ કેમ નહીં થઈ શકે તે વીરો ચર્ચા ચાલી અ તે પ્રો કાપડીઆએ રાજકીય લઢતમાં ધર્મને નહીં સંડોવવા ચેતવણી આપી અને ફરીથી અહ્મદપૂર્વકહચ્ચાર્યું કે હાંદીઓ વિપ્લવવાદીઓ નહીં થઈ શકે સુદર્શન ત્યાંથી ઠઠી ચાલતો થયો અનેક તરંગો તેના મનમાં ઉઠ્યા અઅહ્મણ બન્યો ને હાંમત હાથેો તે સ્વચંતા ખેાતેો હતો ત્યાં ધની આવી તેણે તેને પડતો બચાવ્યો 'મા'નો ઉદ્ધાર યરોજ એવી તેણે ખાત્રી આપી

૧૮૮૭ માં કોમેસ નામપુરમાં ભરાવાની હતી પરંતુ 'મવાલો' 'જહાલ' પક્ષથી કેંક ઉરતા હતા એટલે 'મવાલ' પક્ષના સર્વાધિકારી શીરોજશાહે હુકુમ કાઢ્યો કે કોમેસે સુરત જવું. ડો રાજબહાદુરી ઘોષને પ્રમુખપદનું નિમત્રણ કર્યું ૧૮૮૭ ના ડીસેમ્બરમાં સુરત ખાતે કોમેસ ભરાવા માટે સુદર્શન અને તેની ટોળી પણ ત્યાં ગઈ 'મવાલ'પક્ષે 'જહાલ' પક્ષના કુરચા ઉરાડી દેવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો સુદર્શન અને તેની ટોળીના સહયો સય સેવક થઈ ગયા ને 'મવાલો' અને 'જહાલો'ની યતી સઘિમાં વિરોધ પાડવા લાગ્યા

સુલોચનાના રક્ષક તરીકે પ્રો કાપડીઆને મુકી જનઓહનલાલ તેમના પત્ની સાથે સુરત કોમેસમાં ગયા બીજે દિવસે સુલોચનાના મિત્રો આવ્યા એટલે તે સૌ વરસોવા ગયા ત્યાંથી રાત્રે પાછા ફર્યા અને કેકીને થેર જમવામાં રોકાયા ત્યાં 'શે પેન' નો છુટ્ટી ઉપયોગ થવા માડ્યો અને સૌ પોતપોતાના તાનમાં ગુલતાન બનવા લાગ્યા કેકીએ બેલાન અવસ્થામાં સુલોચનાને કહ્યું કે તે તેને ચાહે છે સુલોચનાએ રિમતથી ઉતર આપ્યો તેજ અરસામાં બહુજ મોહુ યવાથી સુલોચનાની રોધ કરવા અમન દલાલ અને પ્રો કાપડીઆ ત્યાં આવી પહોચ્યા અને મીનલસમાં લગાણ પડ્યું

ખીજે દિવસે સુલોચનાએ શરમથી લેવાતે મોઢે પ્રા. કાપડીઆને કહ્યું કે તે કેશીને ચાહે છે. તેજ અરસામાં કેશીની ચીટ્ટી આવી. તેમાં આજલી રાત્રે બેલાન અવરયામાં તે જે બોલ્યા હતો તેને માટે દીલગીરી દર્શાવી હતી. અને સુલોચનાને એક મિત્ર તરીકે ચઢાવા તે ઇચ્છતો હતો.

સુલોચના આ ચીટ્ટી વાંચી ભગ્નહૃદય બની ગઈ. પ્રા. કાપડીઆએ તેનું સાન્ન્યન કરવા માંડ્યું.

સુરતની કૉમિસમાં 'જહાલ' ને 'મવાલ' પક્ષનું બારે તોફાન થયું. 'જહાલ' પક્ષના કેરલાક યુવકોએ સુરેન્દ્રનાથને બોલતા બેસાડી દીધા અને શ્રીરોજશાહ ને ગોખલેને પ્રથમ વાર 'જીવન'ના પાઠ શીખવ્યા. ખીજે દિવસે સભા મળી. પ્રમુખની દરખાસ્ત આવી. 'જહાલ' પક્ષના બોયકોટનો કરાવ આવવા ન દેવો એવો 'મવાલ' પક્ષે ઠરાવ કરેલો. એટલે એ દરખાસ્ત સામે બોલવા તિલક લેવા થયા અને બોલવા માંડ્યું.

પ્રમુખે—હજી દરખાસ્તથીજ સુચવાએલા—'કમ વિરુદ્ધ' જણાવવા માંડ્યું ત્યાં હોઠા ધર્ષ, ને મારામારી થઈ ને આખરે સભાને કબજે પેલીસે લીધો એટલે સૌ ધર તરફ વળ્યાં.

કૉમિસ પુરી થઈ તેજ દિવસે રાતના સુદર્શન ને તેના મિત્રોએ મળી ૩૧ મીએ વડોદરા દરેક જાણે પોતા-પોતાની દેશોદ્ધારક ચેળનાઓ લેઈ ઢાલર થયું એમ નક્કી કર્યું ને સૌ વીખરાયા.

મંડલની સભાને દિવસ પાસે આવતો મથો. શિવલાલ શ્રોફને અચાનક શ્રીનાથજીની જગ્યાએ જતું પડ્યું ને પાઠક મદ્રાસ નોકરીએ વળગી ગયો. અંબેલાલ અને સુદર્શન બંનેએ યદને 'મા'ને ઉદ્ધાર કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી. અંબેલાલને પ્રયોગ સફળ થયો હતો.

(હવે આગળ વાંચો)

પ્રકરણ ૧૫ મું—(ચાહુ)

—:૦:—

મંડલની સભા માટે તૈયારી

ગલીર અંબેલાલને આમ નાનાં છોકરા જેવો હસતો જોઈ સુદર્શન ચકિત થયો. શું પ્રયોગ સફળ થયો તેનો આ આનંદ!

“સારે ચાલો જમી લઈએ, ટ્રેનનો વખત થયો.”

અંબેલાલ હસ્યો. તેની આંખમાં અપરિચિત તોફાન ચમક્યું. “ટ્રેન! હું વડોદરે નથી આવતો.”

“હેં!” સ્તબ્ધ બનેલા સુદર્શનને એટલો સ્પષ્ટજ બોલવાના હોસ રહ્યા.

“ના, હું પરવારી ગયો.” હસીને અંબેલાલે કહ્યું. “હું હવે રાજકીય પ્રવૃત્તિમાં નથી પડવાનો.”

“શું કહે છે અંબેલાલ! આજ સવારે—”

“સદ્બાહ સવારે કળીયુગ હતો, હવે સતયુગ છે. આમ આવો સમગ્રનું” કહી તેણે સારો હાથ સુદર્શનના ગળાપર નાખ્યો ને તેને બહાર લઈ ગયો. ધીમેધીમે દાદર તરફ જતાં તેણે વાત કહેવા માડી. “સદ્બાહ! તમારી અબ્દયથી સ્વાભાવિક છે. જુઓ હું ને મીસ વકીલ મેટ્રીકથી બી. એ. સુધી સાથે હતાં.”

“હા.”

“અમે સાથે વાંચતાં—”

“હા.”

“સાથે ફરતાં—”

“હા.”

“દેશના ઉદ્ધારનાં સાથે સ્વમાં રચતાં—”

“પછી?”

“પણ અમે જાણતાં નહોતાં—” હસીને અંબેલાલે કહ્યું.

“શું?”

“કે અમલ્યાં અમે પ્રણયીઓ છીએ” કહી જાણે સુદર્શન મીસ વકીલ હોય તેમ અંબેલાલે તેને દાખ્યો.

“સવારે પ્રયોગ સફળ લાગ્યો. જપોરે પાછો કરવા ગયો તો પરિણામ આવ્યું નહીં. બહુ માયાઝીક કરી. આખરે ભુલમાં તાપ વધી જવાથી ટયુઅ ફાટી ગઈ—” ને જાણે ઉપરથી ઇંદ્રે પુષ્પવૃષ્ટિ કરી હોય તેવા આનંદથી અંબેલાલે ચલાવ્યું; “કાચના કકડા ચયા”

“વારુ” તિરસ્કારથી સુદર્શને કહ્યું.

“મારે માથે ને હાથે વાગ્યા. લોહીસોહાણ ચયું. તે ધન્ય પહે અમારા હૃદયનાં દ્વાર ખુલ્યાં. વર્ષોનાં પડલ દૂર થયાં. અમારા આત્માઓએ એકમેકને ઝોળખ્યા. અમે કોટે વળગી પડ્યાં. સદુભાષ! લવની ભાવટ ભાંગી ગઈ. એણે મને પરણવાની હા પાડી. મને મુખારકબાદી આપ, દોસ્ત!” કહી તેણે સુદર્શનનો હાથ લઈ લલાવવા માંડ્યો.

પલવાર સુદર્શનને લાગ્યું કે આ સ્વપ્નું તો નહોતું. પલવાર તેને અંબેલાલ ગાડો લાગ્યો: અંબેલાલ-જેની શોધથી સામ્રાજ્ય ઉખડી જવાનું હતું, જેની પ્રતિજ્ઞાથી ‘મા’નો ઉદ્ધાર થવાનો! તે તો દિગ્મૂઢ થઈ ગયો.

“સદુભાષ! પેલી ગાડીમાં વકીલ બેઠી છે. મળતો ખરો.”

સુદર્શન ઝંતુનથી ફર્યો, ને પુછ્યું: “અંબેલાલ! બેરી નહોતી તેથી ‘મા’ના ઉદ્ધારની પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી કેમ?”

અંબેલાલ હસ્યો, “સદુભાષ! હાંદુસ્થાન સ્વતંત્ર થતાં કેટલીએ વાર લાગશે, ત્યાં સુધી આમ ને આમ રહેવાય? મારા જીવનમાં આ

પહેલું મુખ્ય વિધિએ આપ્યું તે કે જવું કરાય? મારે હવે નોકરી શોધી કાઢી, વકીલને પરણી જવું જોઈએ. પછી—”

“પછી શું કપાળ!” કોંધાવેશમાં સુદર્શને કહ્યું. “એટલે તમે વડોદરે નથી આવવાના?”

“કેમ અવાય સદુભાષ! વિચાર તો કરો, વકીલ વાટ ભુએ છે. અમારે ગ્રીનમાં જમીને નાટક જેવા જવું છે. તમે જાઓ. મારાથી રેશન પર પણ નહીં અવાય. માફ કરજો. પણ મનજો છો ને? આજે મારો પુનર્જન્મ થયો છે. વડોદરે શું થાય છે તે મને લખજો, નહીં તો પાછા આવો ત્યારે.” પણ સુદર્શન તો તેને ક્યારનો છોડી ગયો હતો. ભયંકર ઉગ્રતાથી સુદર્શન મજબૂરને તેડી ઓરડીમાં ગયો.

“ધનીબહેન!” એનો ઘાટો નિશ્ચેતન સંભળાતો હતો; “હું જઈ છું.”

“કેમ ક્યાં જાઓ છો? ભાષ ક્યાં? ભાણા તૈઆર છે.” ધની હાથમાં કડછી લઈ આગળ આવી.

“અંબેલાલ અત્યારે નહીં જમે ને રાતના આવશે. હું એકલો વડોદરે જઈ છું. મારે નથી જમવું.”

ધનીએ જોયું કે કે અસાધારણ બનાવ જાન્યો છે. તે કડછી મુકી પાસે આવી.

“સદુભાષ શું થયું છે? તમે આમ કેમ થઈ ગયા છો? ભાષ કેમ નથી આવતા?”

“કે કહેવા જેવું નથી” સુદર્શને કહ્યું.

“મને કહેો, મારા સમ!” ધનીએ કહ્યું.

“સદુભાષ! શું થયું છે?”

“ધનીબહેન, મંડલ પરવારી ગયું. ‘મા’નો ઉદ્ધાર મુઠ ગયો. મારું જીવન કર્તવ્ય પૂરું થઈ ગયું.” આંખમાં આવતાં આંસુ લુછતાં સુદર્શને કહ્યું.

[વધુ મઠે જુઓ પૃષ્ઠ ૬૫]

પમની સ્વ. પતિશ્રીના સ્મરણાચે
 શ્રી કાર્ત્ત્વિય ગુજાતી સમાજે
 શ્રીચુત પાસાભાષા આણુદશ આવડા
 તરફથી રાવિનય સંપ્રેમ ભેટ.

ગુજરાત]

[આશિત ૧૯૮૨

પાર્થસાર્થમાં એકલા નામદાર જમમે.કનગલ પાત્રો વાંચતા હતા.

ગુજરાત]

[આશ્વિન ૧૯૮૨

વરુણે આશ્વમમાં એક યજ્ઞ શીતલ ધન છાયથી,
રામ ગિરિ પર જલ ન્યાં પુનીત સીતાના સ્નાનથી.

મેધહૂત

ભાગાતર કર્તા

ગા. મનહુગ્ગામ હિહુગ્ગામ મહેતા,

મની, સાહિલ સસદ

ચિત્રકા-

૧૧ ધુરધર

૮૮૮૮૮૮

[સ્વામીયમા તાત્કાલિન અને મનના મધૂત-એના સૈદ્ધથી ક્રોધ મોહ પામ્યા વગર રહ્યું છે ? એ મોહને વશ થઈ સરૂનથી અપરિચિત વાચકવર્તને કવિન કવિદાસની આ અનુષ્ઠ મૂર્તિના રસનો આસ્વાદ કરાવવા હું તત્પર થાઉં તો તે અરે ય નાનીજ અભાય અચાર મુખીમા ગુન્દાતીમા ધમ્મા બા તરો ચર્ચ ગરા છે છતાં પણ આ પ્રયાસ મરવામા આવ્યા છે તેટલું મારા બાપાતર વાગે સમજશે મૂલ અને તેમા પાહુ માન્યનો પ્રસાદ બાપાતરમા સર્વાંગે આપ્તનો એ હું અશક્ય માનું છું તેથી અપાંગે યજ આ નાપાતરથી મદામ્બિની પ્રસાદી મળશે તો પ્રથમ સદ્ય યરો ભાગીય રેખક

(મીતાગ્ગા મહીનાનો રાત્ર)

કાતાનિરદયથી અગ્નિ અગ્નિ વગમના શાપને
પામી રામીના મદના પ્રમાદ ગુમાની માનને
વરુઓ આશ્રમમા એક યજ નીતર ધન છાપથી
રામ ગિરિ પર નલ ન્પા પુનીત મીનાના મનથી ૧
કામ નિરદ પીડાના મામ કડક નીમ્મી ગયા
કદના કનકના સરતા દાય એના અડવા થયા
એને આગો તે મામ અપાદ દીગે એલે મેપને,
મલો ફીકા કરે મનરાજ બાગી ગિરિ મૂખને ૨

આવો ડૉલુક કારણ મેઘ ભેદ સમક્ષ તે,
 તપ્તી હૈયામાં ઉઠતી ઝાળ યક્ષેન્દ્રનો યક્ષ તે
 ઉભો જયમ લય કરતો વિચાર, જલદ દેખાય છે
 સારે સુખી જનનાં પણ ચિત્ત કેવાં ચળી જાય છે;
 પ્રેમી જનનું તો શું કહેવાય વળગવા આતુર જે,
 નિજ કાના કેરો કદ, પડ્યો વળી દૂર જે. ૩

(સાખી)

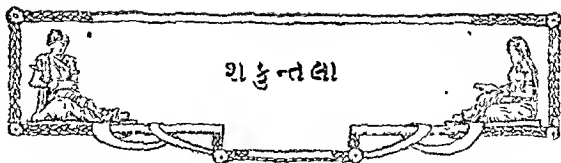
માથે આવણુ આવતાં અંતર થયો ઉચાટ,
 વહાલીના જીવન વીરો યક્ષ વિચારે વાત.
 જલધર સાથે મોકલું મુજ કુશળ સમાચાર,
 નવીન કડાનાં કુસુમનો મનમાં દૈ તે વાર,
 અર્ધે, વચન મીઠું વઘો દે પ્રેમે સતકાર. ૪

ધૂમ જ્યોત જલ વાનું ક્યાં દળ આવેલુ આમ,
 ક્યા સંદેશા પ્રેમના ચતુર જનોનાં કામ.
 ઉત્સુક કરતો યાચના યક્ષ ન રાખી વિવેક,
 કામાતુર નવ પ્રીછતા જીવ નિર્જીવના ભેદ. ૫

(ચલુ શબ્દ.)

તારો પુષ્કરાવર્તક વંશ વિખ્યાત હું જાણતો,
 હુ તો ઈન્દ્રનો મંત્રી રાજ ધાર્યા રૂપ ધારનો;
 આવી પડ્યો છું આટલે દૂર વિધિવશ છોડીને
 મારી વહાલીને હુ તો આમ જાયું કર જોડીને.
 બધો સુજનને કાષ્ઠો સવાલ વિદ્વજ પછી છો જનો,
 સુડો અધમને ધરવો હાય સદ્ગજ પછી છો થનો. ૬

શ કું ત્ત લા

લેખક.

શ. બટુલાલ લાલલાલ ઉમરવાડિયા

સમય, સાદિત્ય સમય

(આવણ અકથી આવું)

પ્રવેશ ચોથો

[થોડાક મામ પછી સમય સરાર નરેન્દ્ર, પોતાના ખટમા કોઠા છે તેનું મન વ્યગ્ર લાગે છે તેનું મો નીરાણ ફેખાન છે તેની સામે માર્તઙ એક ખુશી પર પડ્યો છે]

નરેન્દ્ર

માર્તઙભાઈ! મારું મન મનેજ હજી નથી
અમલતુ

માર્તઙ

(ખે રકાગીથી) એમા અમલવાનું શું છે?
તમે લખના લખી નાખ્યું તે હવે પસ્તાવો
ચાય છે ખીલું શું?

નરેન્દ્ર

હા, એમ દરો, સાચું પણ ગીનનાં
આચરણ મન પામે જવાતરે કરાગીએ છીએ,
ત્યારે એવું થા છે ખરું, પણ મારા જેવાને
એમ થયું ન નોંધ્યે

માર્તઙ

હું તો વણીએ ના કહેનો દનો, આમા
વખતમા વળી એગી મામલટ કરી કેમ
પાવવે? આ સસારમા તુફાની ઘડવન નથી
નરેન્દ્રભાઈ મને લાગે છે કે તમે મોટી બધ
કરી. લગ્નો આંખો કર.....

નરેન્દ્ર

ના, ના, એમ તો કેમ? બધું અથથી
ધતિ સુધી એ લોકોને જાણાવ્યા વગર નિર્મલ
મને એમનું માથું કેમ સીકારી શકાય?

માર્તઙ

તે શું જે કોઈ પુત્રના આવશે તેમને આ
બહુ કલ્પ કરશે એમ? ત્યારે તો મને ત્યારે
જે જે તમારે પરણવાનો વારો આવશે નહીં

નરેન્દ્ર

માર્તઙભાઈ! આમા મદનના વિષયમા તમે
કેમ આમ નફરત થઈ જોતી રહે છે?

માર્તઙ

મનુષ્યે એને હું મદનનો વિરા માનુમે
નથી પ્રેમને હું એક તરફ માન મહુ છું
અર પુઠો તો પ્રેમનું અર્થ સ્વરૂપ હું કશીજ
શકતો નથી, બને તમારા જેવા ખીલ જાગી
રીને કાલ્યા માણુમાને આમ થેમજા નાંદના
નેડ છું ત્યારે તો મને ખુશજ દસવું
આવે છે.

નરેન્દ્ર

શુ તમે પ્રેમનુ સ્વરૂપ સમજી શકતા નથી ?

માર્તંડ

ના, એટલુજ નહીં પણ પ્રેમ મને કોઈ બહુરૂપી જાદુગર જેવો લાગે છે

નરેન્દ્ર

તે કેમ ?

માર્તંડ

કેમ વળી, લોક જેને પ્રેમ કહે છે, એના એટલા બધા રૂપરંગ છે તેથી લોકના પ્રેમનુ હું પૃથક્કરણ કરું છું ત્યારે એનુ એક નહીં પણ અનેક સ્વરૂપ જણે છે.

નરેન્દ્ર

એ બધા સ્વરૂપો પ્રેમના નહીં હોય.

માર્તંડ

ના, માનજો એ બધા પ્રેમનાજ સ્વરૂપો છે. એમ છે કે યુવાની પેઠે માણસને પ્રેમની અવસ્થા આવે છે. ઘણા લોકને યુવાની આવતીજ નથી; બાળક મટી બારોબાર તે ધરડા થાય છે; ટેલાકને ધડી બે ધડી યુવાની આવે છે, ત્રોષને યૌવનની ઝડપુ બેમે છે ને દોષકને સનાતન યૌવન સાપડે છે તેમ ઘણાના જીવનમા પ્રેમ પ્રવેશ પામેતોજ નથી; ટેલાક ની જીદગી પરથી પપ્પો પેટે હડી જઈ પડછાયો પાડી પ્રેમ ચાત્યો જાય છે ને દોષકની સાથે તે નિરતર સહચર્ય સાધે છે.

નરેન્દ્ર

ત્રોષુ જાણે, એ સાચુ હોય તો મારુ શુ ? કુમુદ અને શકુન્તલા . .

માર્તંડ

કુમુદ વીગે તમારે પ્રેમ હતો એમ હું માનતો નથી, તમારું મન સરકારી છે તેથી તમે હાથે કરી તમારી જાતને અન્યાય કરો છો.

નરેન્દ્ર

તમે આમ બોલો છો તેથી મને નવાઈ લાગે છે. મંરકારી મન કુપાત્રે આકર્ષાય નહીં અચ્યુત

એમા પાત્ર-કુપાત્રનો નહીં લભ્ય-અનભ્ય નો સવાલ છે એક અલભ્ય વસ્તુ તન્દ મન ધડીવાર આકર્ષાય એ માટે મન પામ સઠાન એનુ ચિત્તવન કરાવવુ એથી મનને અનિ શિક્ષા થાય છે.

નરેન્દ્ર

ખરી વાત, પણ સરકારી ચિત્તનુ આકર્ષણ એમ ચંચળ હોય ખરું કે એમા એ નિષ્ફલ થાય તો એને વેદના કે પ્રત્યાષાત ન થાય ? કુલિન ચિત્ત ચંચળ થઈ જઈ ક્ષણિક આકર્ષણને વશ થઈ જાય તો એવુ મન શિક્ષાયોગ્ય છે

માર્તંડ

નરેન્દ્રભાઈ, તમારી આ રૂઠિ જોઈ પ્રશ્નને માન ઉત્પન્ન થાય પણ મને તમારી દયા આવે છે.

નરેન્દ્ર

દયા ?

માર્તંડ

હા

નરેન્દ્ર

કેમ વારુ ?

માર્તંડ

વૈદકમા આ મનોદશાને અમે સંશયની નજરે જોઈએ છીએ.

નરેન્દ્ર

એટલે ?

માર્તંડ

ચિત્તની આ એક જાતની અસાધારણતા છે. તમારે તો એને અંકુશમા રાખવી જોઈએ.

માણુમજાતિમા જેમ જેમ અસાધારણનાઓ
વડે છે તેમ તેમ આચા મનુ પત્ન્યથી આપણે
દૂર જઈએ છીએ

નરેદ્ર

હ ત્યારે આપણે આમાન્ય

માર્તંડ

મામાન્ય નહીં, સાધારણ સ-ધોગણ-
સ પૂર્ણ સાધારણ માણસ હજી મેષ થયોજ
નથી આપણા બધામા કોને કે અસાધારણતા
આવી જાય છે તેવીજ આપણે દુરરતના ધોગણ
થી ને પગમાનદથી દૂર ને દૂર ચલા જઈએ
છીએ

[માર્તંડ પુરગામા બેસે પાથ છે

નરેદ્ર

અને પ્રેમને તમે એક જાતની અસાધારણ
તા ગણો હો, ખરું ?

માર્તંડ

હા, અમુક અરાનો પ્રેમ, બુદ્ધિવંસન
એ ચો અસાધારણ છે નરેદ્રમાઇ, આપણે
દશા અતિવધી છુટવાના નથી સન શુભોની
સંપૂર્ણ સાધારણતાથી છુટીય

નરેદ્ર

તમારી વાત વિચિત્ર વાગે છે

માર્તંડ

મને ખબર છે, હજી આપણે અસાધારણ
નગ્નગવોના મગજવ જોષ ગલા છીએ એવે
એ નજરે એ એમજ લાગે છે

નરેદ્ર

ત્યારે શ યુગાવતારમા તમને શ્રદ્ધા નથી ?
યુગાવતારીઓ તો બધાજ અસાધારણ નગ્નગવો
હતા

માર્તંડ

એ નરપુત્રવો યુગેયુગે સબલે છે. એમના
સાધને માનવજાતિનો ઉદ્ધાર થઈ શકેનો દોન

તો તે ક્યાગનો થયો તેત મદસ દાયવાળા
નવજુથી માડી લડીગ પગુગમ ને ગોગીન્દ્ર
ફણચંદ્ર જેવા અદ્ભુત નગ્નગવો તો આપણો
ઉદ્ધાર કરી શક્યા નથી

નરેદ્ર

ત્યારે પ્રેમ અને દેવત્વ અમત્ય છે એમ ?

માર્તંડ

એમ મે ક્યા કહ્યું ? અમાવાગણ પ્રેમ
અને દેવત્વ અસત્ય છે અનિશ્ચયતા આજે છે
પણ ઉદ્ધાર કરી શકતી નથી દુદ્ધોની તુનાના
મધમિદુએ બેસનારજ ઉદ્ધાર કરી શકે છે
(અટકે કે) એથીજ હુ કહું છું કે હુમુ-
નીમેનો તમારો મળાપો અને શકુન્તલા પ્રત્યેનો
પ્રેમ એ બેઉ બે જાનની અસાધારણ વૃત્તિઓ
છે માટે વર્ત્ય છે શરીરને જેમ મોળ આવે
છે તેમ ચિત્ત ને હુપનો એ મોળે છે એ
ઉન્માદ આનંદજનક નહીં પણ બે-જનક છે

નરેદ્ર

બસ ક્યો ! માર્તંડમાઇ, તમને પ્રેમનો
મ્દી અનુભવ થયો નથી એનું પ્રામદ્ય એટલું
અસાધારણ છે કે વિશ્વનો ઉદ્ધાર નાટકનો
રોય તો તમે અગ્રી જના હો હવેમા
એવો નિરંતર ધોધ વહી ગયું છે કે વિશ્વ-
મહાનુ ગીન સમજાતુજ નથી અતનને એવી
અસલ વેદના યાચ છે કે જગત મૃત્યુ પામતુ
રોય તો નેનુ હજીએ સમજાય નહીં

માર્તંડ

એજ ઉન્માની દશા છે એના ઉન્માદને
અભુમમતુ મોઝ ક્રોધઓથી વખાણે છે એ
જા હુ પગુ મરિતા જેવી એ મિત્રાતિથી
જગત તરતું નથી કપટુ કપટુ જાય છે

[પંથ મારે જુઓ પૃથ ૪૪]

કવિ ખખરદારનો મુક્તધારા

લેખક :

રા. મનહરરામ હરિહરરામ મહેતા.

મળી, માહિલ સસદ

૧

કવિ ખખરદારે પોતાનું કવિજ્ઞ નામનું કાવ્ય કાવ્ય પ્રસિદ્ધ વ્યુ છે આ આખું કાવ્ય કવિએ પોતે નરીન ઉપગ્રની ઝાટલા મુક્તધારા નામના જન્મ લખેલું છે આ જ દે મુજરાતી પદ્યરચનાના પ્રદેશમાં મૃદલાએક પ્રતો ઉપગ્રિત કર્યા છે આ પ્રતોના સળધમાં કૈંક સવિસ્તર ચર્ચા કરવાનું ધાર્યું છે કારણકે તે મહત્વના છે

પ્રથમ પ્રશ્ન પ્રયત્નમધના મધ્યમમાં ઉપસ્થિત થતા આપણે તેને પ્રથમ હાથમાં લઈશું. કવિ “પીછાન”માં લખે છે કે “આ કાવ્યમાં વપરાએલા જાદવી ગ્યના પ્રયત્નમધ છે x x જાદવ મુગ જુનું છે, પણ તેમાં આજ મુધી અણુદીઠા રહેલા પ્રયત્ન તરવને પ્રકાશ આપી મુજરાતી પદ્યમાં પણ પ્રયત્નમધ આની શકે છે, અને તેજ મારા વિચાર પ્રમાણે આપણી લાખાના પ્રાણને વધારે અનુકુળ છે, તે સ્પષ્ટ રીતે આ કાવ્યની રચનામાં ખતાનાયું છે” આગળ “મુજરાતી પદ્યમાં પ્રયત્નમધ” એ શીર્ષક હેઠળ લખેલા લેખમાં આજ મુધી અણુદીઠા રહેલા પ્રયત્ન તરવને લગતા વાદના સમર્થનમાં રા. બ.

કમળાશ કરના “મૃદહ વ્યાકરણ” માંથી કેટલા એક નિયમોના ઉતારા આપનામાં આવ્યા છે અને તેને અનુસરીને કવિએ પોતાના મુક્તધારા જાદવી રચનાના નિયમો નહીં દાખ્યા છે

પ્રયત્નમધ રચના મુજરાતી પદ્યરચનાના પ્રકારમાં એક મહત્વનો ઉમેરો કરતી હોવાથી એના સળધમાં આપણે સવિસ્તર વિચાર કરીએ તો તે અથોગ્ય નહીં ગણાય

આજ મુધી આ અણુદીઠા રહેલા પ્રયત્ન તરવને પ્રકાશ આપનારી રચના પ્રથમ ગ. મ. કેશવલાલભાઈએ કરેલી પણ પાછળથી એમને મુજરાતીમાં એ પ્રકારની રચના અશક્ય લાગવા થી તેનો એમણે ત્યાગ કરેલો એમનો ન્યારે પ્રથમ પ્રયામ પ્રકટ થયો ત્યાગે એ પ્રયત્નમધ વાદની મીમાસા મેં કરેલી અને પરિણામમાં એમ સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કરેલો કે મુજરાતીમાં પ્રયત્ન છેજ નહીં ત્યાર પછી પ્રયત્નમધના દર્શન કવિ ખખરદારના મુક્તધારામાં થયા પણ તેની રચનાથી કે એ રચનાના સમર્થનમાં લખેલા લેખથી મારી આ માન્યતામાં યત્નિચિત પણ ફેરફાર થયો નથી આથી મારે વળી પાછું કહેવું

પ્રાપ્ત થાય છે કે ગુજરાતીમાં પ્રચલ એટલે અંગ્રેજી (accent) જેવું કે છે જ નહીં અને આ વાત જેઓએ અંગ્રેજીને અંગ્રેજી અને વિશેષ કરીને ગુજરાતી ભોક્તાં સાંભળ્યા દશે તેઓ વિનસકાએ કબુલ કરશે.

ગુજરાતી શબ્દની અમુક શ્રુતિ પર કેટલીએક વખત ભાર મુકવામાં આવે છે પણ વલ્લુ ખર્ડ ને શબ્દના પહેલાજ અક્ષર પર મુકવામાં આવે છે અને તે પ્રચલ વાને રૂપસૂચક આધાર (accent) ને નહીં પણ અર્થસૂચક આધાર (emphasis) ને મળતો આવે છે. આ નીચેના ઉદાહરણોથી સ્પષ્ટ થશે :—

“પણ હૃદયમાં રહેલા કંમલિનીના જાણે રાગથી કરીને જ્યારે, સંદર્ભ ચક્રચક્રોળાના વિત મધ્યે વિરાજનાર, નંસિનીના પ્રાણનાથ ભગવાન ભાનુદેવ રક્ત થવા લાગ્યા; દિવસનો વિજંબ જેઠ ક્રોધાવમાન થતી કામનિઓની લાલચોળ દટ્ટિ વડે કરીનેજ જાણે આકાશ જ્યારે રાતું રાતું યજ્ઞ મયું; પ્રદ્ધ દારિતના જેવા હંરિત અશ્વવાળા મુંચે જ્યારે પોતાની પ્રંસા થોડે થોડે ઝોળી કરવા માંડી; રેવિ વિયોગથી મીંચાઇ ગયેલાં પંખવાળાં કમળ-વન જ્યારે જાંખા ઝાંખાં દેખાવા લાગ્યાં; કુંમલ-સમુદ જ્યારે ધોળાં ધોળાં દીસવા લાગ્યા; દિશાઓનાં મુંચ જ્યારે લાલ થવા લાગ્યાં; નિશાનું મુંચ જ્યારે રંગમતા પામતું મયું; ન ન ન ત્યારે મહેલના શિખર ઉપરથી કોઈજરી નીચે ઉતરી.”

“અંગ્રેજી અને ખીજ પાંખાલ ભાષાઓના પંદિયમમાં ત્યારથી આપણે માળ્યા છીએ,

ત્યારથી આપણા કવિઓએ ગુજરાતી પદ-શાસ્ત્રમાં સુંવારો વધારો કરવા કંઈ કંઈ પ્રયોગો કર્યા છે.”

છતાં પણ એમ ધારો કે આ આધાર પ્રચલનો છે તો એટલું તો નિર્ણયાર્થ કે તે શબ્દ પર પછી શબ્દ જ્યાં હોય ત્યાં એક સરખો પડવો જોઈએ, પણ ને પ્રમાણે પણ નથી થતું તે નીચેનાં ઉદાહરણોથી જણાશે :—

“મુદ્રિના નિયમોને મુલ રાખવામાં કે ભેદ છે. જે મુદ્રિના આપણે એક સંવદ્ધ અંગ માનવ છીએ તે અનંત મુદ્રિ એક અંદુલનમાં અદ્યુલત વરતુ છે. વિજ્ઞાન એટલે સ્થેલ મુદ્રિતું અને સ્થૂળ મુદ્રિના નિયમોનું જ્ઞાન.”

સંગીત દંદ્રિ ગોચર ન દતાં ફેણગોચર છે. દરે આપણે દેશપ્રતિ દટ્ટિ કરીએ. ત્યાં ધર્મ શાંતિસ અને તંત્રજ્ઞાન એ મંચ વિભાગમાં વહેંચાઇ પોતાનું કામ ચલાવે. અંતકારમાં સંગીત ધર્મનો અંશ નહોતો હોય છે.

ઉપરનાં ઉદાહરણોમાં મુદ્રિ, દટ્ટિ અને ધર્મ એ શબ્દો પર પ્રત્યેક પ્રસંગે આધાર પડેલો નથી.

છતાં પણ આપણે એમ માન્ય રાખીએ કે ગુજરાતીમાં પ્રચલ તત્ત્વ છે તેપણ એટલું તો નિઃસંકે કે પ્રચલિત શબ્દનો ઉચ્ચાર એક જ રીતે થવો જોઈએ. પણ ખુદ કલિકામાં એકજ શબ્દ મિત્ર રીતે પ્રચલિત થયેલો જોવામાં આવે છે :—

(૩) આનંદ (૧૨) આનંદ

(૭) આકાશ (૨૨) આકાશ

(૨૩) ભૂલાતું (૧૮૮) ભૂલાય

(૮) પ્રભાને (૧૯) પ્રભાત

(૩૭) ગુલાબ (૪૮) ગુલાબી

(૫૧) મુખ (૫૩) મુખે

(૨) જાણે ગુલાબી કેરો છોડ

(૫૦) ગુલાબી ફૂલતણી

(૬૮) અંધોળ (૬૮) અંધોળી

ઉપરાંત એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે ગુજરાતી શબ્દોમાં આવતા અક્ષર યોક્તસ નિયમોને આધીન બની શાંત રહે છે. પ્રથમ તો આ કથનનું સ્વયં અમે સર્વાંશે સ્વીકારતા નથી છતાં પણ એને લગતા જે નિયમો આપવામાં આવ્યા છે તે તપાસતાં સદજ માલમ પડી આવશે કે તે નિયમો અપૂર્ણ આધાર પર રમાએલા હોઈ સર્વવ્યાપક નથી. આ વાત નીચેનાં ઉદાહરણોથી સ્પષ્ટ થશે.

(૧) શબ્દને અંતે આવેલો અક્ષર શાંત છે આ નિયમની અપૂર્ણતા નીચેનાં ઉદાહરણોથી જણાશે :-

(ક) અંત્ય જોડાક્ષરવાળા શબ્દમાં અંત્ય સ્વર શાંત નથી-મગન, આર્ત, ઐક્ય, હૃદ્ય, પુષ્ટ, સંતુષ્ટ, મરિતુક, સંબંધ, સત્યસ્ત, સાદિલ્ય, સૌદર્ય, પ્રિયકાંત, મુક્તકંઠ, પ્રતિજિમ્ય, હરનકૌશલ્ય, આનંદાનંદ, શાસ્ત્રસંપત્ત, પૂર્વપન્થ્ય, કૃત્યાદિ.

(ખ) શબ્દોને અનુનાસિક ન અને મ, અંતઃસ્થ ય, ર, ઙ, વ અને ઉઘ્રાક્ષર શ, પ, સ મીવાયનો કોઈ પણ વર્ણનો અક્ષર શાંત નથી. બ્રાહ્મીના વર્ણનું ઉચ્ચારણ કરતી વખતે શ્વાસ ત્યાં લગી ઉઘો રહે છે ત્યાં સુધી અંત્ય બબજનનો સંપૂર્ણ

ઉચ્ચાર કરવો પડતો નથી પણ શ્વાસ મુક્તાંની સાથે તેમ અંપોઆપ થાય છે. ઉ. મન-મણ, કાલ-કાળ. વિશેષ ઉદાહરણો કલિકાનાં મુક્તકોની સમપંક્તિના અંતિમ સંધિનું નિરીક્ષણ કરવાથી જોઈએ તેટલાં મળી આવશે.

(૨) સમાસના અવયવને અંતે અક્ષર શાંત છે.

(ગ) ઉપલી (ક) અને (ખ) કલમમાં જણાવેલા શબ્દો જે સમાસના અવયવ હોય તો તેના સંબંધમાં આ નિયમ સત્ય નથી.

(ચ) ઉત્તર અવયવનો આદિ અક્ષર જે સંયુક્ત હોય તો તે પૂર્વે આવેલા વ્યંજનનો અંત શાંત નથી. ઉ. રાત્રી, સિંદુરથ, જનસ્થાન.

(છ) (ક) (ખ) માં નહીં જણાવેલા શબ્દોના સંબંધમાં પણ આ નિયમ સર્વાંશે સત્ય નથી. ઉ. પુરુષસિંહ, હીરપાન, ઇ.

(૩) પ્રત્યય પર છતાં અંગને અંતે આવેલો અક્ષર શાંત નથી

આ નિયમનો વિચાર કરતાં પણ (ક) (ખ) ધ્યાનમાં લેવાની છે. ઉપરાંત નીચેનાં ઉદાહરણોથી જણાશે કે આ નિયમ પણ સર્વાંશે સત્ય નથી:-સાધવું, બાંધવું, માનવું, હલાવવું ઇ.

(૪) ત્રિસ્રવી શબ્દમાં વચ્ચે “અ” હોય અને અંતે ‘અ’ ન હોય તો વચ્ચેનો અક્ષર શાંત છે. સંયુક્ત શબ્દો ઉપરાંત આ નિયમ વિરુદ્ધ એટલાં ઉદાહરણો છે કે અપવાદનો નિયમ બંધાય કે અક્ષરોમાં ત્રિસ્રવી શબ્દોના બહુ વચનમાં મધ્યસ્થ અંત શાંત નથી. ઉ. વિપ્રો, આહનો, બાળનો, નાટકો, જ્ઞાનનો, માણસો, લેખકો, ભજનો, ભવનો

હ આ તો બહુચતના સબધમા
કહ્યું હવે ખીજ પ્રકારના ઉદાહરણો
જોઈએ - ઉત્તા, જોડણી, દ્વય સહસા
નિનતી, દ્વયતી ઇં અને એ વાત પર
પણ લક્ષ એવાનું આવશ્યક લાગે છે કે
રાખ્દોના મધ્યસ્થ અગાત કરવાથી કેટલીએ
વખત અર્થ પણ ફેરવાય છે - ઉ ઓરતો -
ઓર્તો, ચારણો - ચારોઈ, રમતો - રમ્તો,
જમણો - જમ્ણો, મુગરો - મુગરો, કમળો -
કમળો, વારમો - વાર્મો, સફરો - સફ્રો. ૬૦

(૫) ચતુરસરી શબ્દોમાં ખીજે ને ચોથો
અકાર શાત છે

આ નિયમનો વિચાર કરતા પણ (ક) અને
(ખ) ધ્રાનમાં રાખનાના છે ઉપરાત
નીચેના ઉદાહરણો નિરૂદ્ધ પદો આપના
મા આગ્યા છે - અનેય પ્રેમમય
વળગાડ, વડનાણ ૬૦

(૬) પચસરી શબ્દોમાં ખીજે ને ચોથો
અકાર શાત છે, પણ અત્યસ્વર અકાર
હોય તો ખીજે ને પાચમો અકાર
શાત છે -

આ નિયમ નિરૂદ્ધના ઉદાહરણો નીચે
પ્રમાણ છે -

વધરાવણ, વડનાનગ વડવાગગ અચળગઢ
અદ્રકિરણ, શાલસપત્ર, પૂનપદ્મ ૬૦

આ ઉપરથી સહજ જણાઈ આવશે કે
ઉપલા નિયમો કેટલા અપૂર્ણ આધાર પર
રચાએના છે અને કેટલે અંગે સત્ય છે

વળી કવિ પોતે એકજ શબ્દને જુગ જુદી
રીતે રચિત કરે છે, જે આપણે ઉપર જોઈ ગયા
છીએ એટલુંજ નહીં પણ ચાત રચને રચિત
શ્રુતિનો અને રચિત રચને શાન શ્રુતિનો
ઉપયોગ મદુ છુટથી કરે છે ઉં

અમલ કમવ મુખમવ જેવી પ્રિયામારી
છાન દિગતપર ઉગેની એ પ્રિયા મારી

ઉપરાત મુક્તધારામાં હસ દીર્ઘનો ભેદ
જતો રહે છે એટલુંજ નહીં પણ રચિત
ગુરુ અરિચિત ગુરુ અને રચિત લલુની
કીમતમા શો ભેદ તે સમજાવુ નથી

આ પ્રમાણે જ્યાં મુખ્ય પ્રયત્નની વાતજ
શકાર્થ હોય ત્યાં વળી ગોણ પ્રયત્નની વાત
તી! પણ કવિ એ કરે છે કારણ અગ્રેષ્ઠમા
પણ ગોણ પ્રયત્ન છે!

કવિ વળી પોતાના બધાના આધારમાં
વેદનો આધાર લે છે તેઓ કહે છે કે સરૂત
શબ્દોમાં પણ વૈદિકકાળમાં ઉદાત્ત, અતુદાત્ત,
ચરિત જેવા પ્રયત્નોનું તત્ત્વ હતું, એટલે તે
વેળાના માદામાં સાદા અક્ષરમધ્ય છદોમાં જે
નકચાઓ અને મત્રો રચાતા હતા, તેમાં એ
પ્રયત્નોજ પદ્યના લયનાં નિયામક તરવો
હતાં. વેદના સ્વરોનો જે કાયદો અભાર
મુખી લયલના વિદ્વાનો ઉપેક્ષી શક્યા નથી તે
કવિએ આપદષ્ટિએ જોઈ સદગ્રમાજ ઉપેક્ષી
નાખ્યો તેને વારતે કવિને ધન્યવાદ થયે છે
પણ અવરોહનકારોમાં કવિત્વ ઓછું હોનાથી
તેઓ પ્રમાણરહિત આપદર્શનનું અન્ય રીતક
વાની ના પાડે છે અને નેથી પ્રયત્નોજ પરના
લાના નિયામક તરવો હતા એવું કવિનું
નિશિત પ્રતિપાત્ત રચમેન નિર્ણયક છે

જના પણ માત્ર નિરાદની ખાતર માન્ય
કરીએ કે વેદમાં કવિ કહે છે ને પ્રકારનું
પ્રયત્ન તત્ત્વ હતું પણ તેથી ન ગુજરાતીમાં
હોયુંજ નોંધએ? વેદમાં તો એવી ઘણીએ રચતું
છે જેનું આજ નામ નીશાન પણ નથી

હતા પણ એમ માન્ય થીએ કે ગુજરાતી
માં પ્રયત્ન તત્ત્વ છે તો પગ જે તત્ત્વ વેદકાળથી

તે કવિ ખચરદારના સુધી અણુદીકુ - શુ
એના સૂદમદર્શક વન નહે ગોધી કાઢેતા પ્રયત્ન
તરત પર અને તેમા પણ વળી મુખ્ય અને ગોણુ
પ્રયત્નોના આધાર પર પદ્યમધનો પ્રનાર ઘડવો
એ વાત અમુક્ષમ શુદ્ધિ ગુજરાતીઓને ગળે
લનંગે ખરી ?

વળી આ પ્રયત્ન બવના પ્રસરનો ઇતિહાસ
તત્સત્તા જણાય છે કે કવિતા અભિપ્રાય
પ્રમાણે ગુજરાતી પદ્યમા શબ્દના અન્નાભાનિક
ઉચ્ચાર થાય છે આ અસ્વાભાવિકતા
દૂર - વા પોને ચિતાતુ થયા તેને પરિણામે
એમણે શાત અકાર ગોધી કાઢ્યો અને અમુક
નિયમોને વગ રહીને એમણે પ્રયત્નમધ છદ
બનાવેા એવી આશાથી કે ગુજરાતી પદ્ય
પોતાના આત્માના સપૂર્ણ નેત્રમા અને
મનનતામા અચ્છેલ પદ્યના જેવુ જ ઝળકે

હવે જો પ્રયત્ન મધ ન્યના એટલે જે
ન્યનાની અદ્ય ગુજરાતી શબ્દોના ઉચ્ચાર
બોનીમે તવાજ થતા હોય તે રચના હોય તો
અમારે સંગોક કહેતુ પડે છે કે કવિની આ
આશા ફિખૂત થનાનો સભન એાછો છે

માણુ પ્રથમ તો ગુજરાતી શબ્દોને લગતો
અલ્પજ્ઞ અવાગ્નનિક છ અગુજરાતી ઉચ્ચાર
એને શુ ? શિટ ઉચ્ચાર કયાનો મુરતનો
ભરવનો, અમદાવાદનો કે મદીઆનાડોનો ?

કવિ ખચરદાર 'ગુજરાતીના હોડ'નો
ઉચ્ચાર નીચે પ્રમાણે કરે છે -

પ્રિયા હો મલો ગુન છડી એા હોડ
ગુજરાતીઓ નીચે પ્રમાણે ઉચ્ચારે છે -
(દગ્ગિન)

એ તો હો મારી પ્રિયા કે ગુન છડીતો હોડ છે
કવિ નાનાલાલના જેવી ધુટ લછ શાવિની
હદમા ગોઠવીએ તો

એા ખીલો હોડ આ ગુન છડીતો ।

કવિ ખચરદારની 'અધરપર' વાળી વીગ
વાચો

દિતિના ઉપના અધર પર લંગકો
સગખાવો

કેનો એના અધરપરનો રગ ગોભે ગુવામી

કવિ ખચરદારના મત પ્રમાણે

આનદકદનદનદ છદ રાગ રાગણી

એ પદ્ધિ ગુજરાતીઓ અચ્છેલમા
Sarganagagad કરનામા આવે છે તે પ્રમાણે
વાચે છે એટલે કે

આનદ કદ નદનદ છદ રાગ રાગણી

કવિ કહે છે કે એમ નહોં વાચતુ, કાણુ
એ વાચનાની પદ્ધતિ અગુજરાતી છ પણ નીચે
જણાયા પ્રમાણે શુદ્ધ ગુજરાતી પદ્ધતિએ
વાચતુ -

આનદ કદ નદનદ છદ રાગ રાગણી

આટલી મુશ્કેલીના બાદ એમણે આપેલ
ઉદાહરણ તત્ત્વાત્મીએ

'ફરતા-મડપ' આ પદ્ધિ કવિ

ફરતા ફરતા આન્યો . એમ વાચે છે એ
વાસ્તવિક નથી વાસ્તવિક રીતે ફરતા ફરતા
આન્યો એમ વાચનાતુ છે અને 'મડપ'ના
પ સંબધમા કહેવાનું કે ગુજરાતીમા એવી
લાખો પદ્ધિઓ વખાલ છે કે જેનો અત્યાક્ષ
સપૂર્ણ રસ સાથે બોલવો પડે છે આ રિત
કવિતાના વક્ષણ પર આપણે આવીશ ત્યાં
રિજેષ ચર્ચાની પડશે એટલે અને આગેધીજ
અમાસ કરીએ છીએ આ ઉપરથી જુ એમ
નથી કહેતો કે અત્યાક્ષ સુધીમા વખાલથી અ
ગુજરાતી પદ્ધિઓ સપૂર્ણ મીને સવાદી છે

[વધુ માટે જુઓ ૫૪ પાના]

સાહિત્ય સમીક્ષા

લેખક.

રા. જ્યોતીન્દ્ર હ. દવે

અમેરીકાના મુખસિદ્ધ વિવેચક* મી. એસ. લીફોર્કે સાહિત્યસમીક્ષાને એક નવીન પ્રકાર શોધી કાઢ્યો છે. દેશાભિમાનની દૃષ્ટિએ ઉપર્યુક્ત વાક્ય લખતા મને ઘણો આરાત થયો છે. એક મત એવો પણ છે, -અને તે મારો પોતાનો જ છે-કે એ પ્રકારના સાહિત્ય-સમીક્ષણની શરુઆત શુદ્ધગતમાં, અને તે પણ મારાથી જ થએલી. લીફોર્કને જન્મ પણ નહીં થયો હોય તે પહેલાં એ વિવેચન પદ્ધતિ મને પરિચિત હતી.^૧ તેમ છતાંએ મૈસિકતાનો દાવો હું કરતો નથી. જાણે અજાણે આપણા ઘણા વિવેચકોએ આ પ્રધાનો અમલ કર્યો છે ને તેમથી મને પ્રેરણા પ્રાપ્ત થઈ છે.

અહીંઆં એ પ્રધાનુસારે આપણા એક પ્રખ્યાત નાટક ને કવિતાનુ અવલોકન કર્યું છે. આશા છે કે તેમાંથી આપણા વિવેચન સાહિત્યમાં ખળભળાટ થઈ રહેશે.

૬

જયા અને જયંત

રા. નાનાલાલ કવિનું આ નાટક પ્રસિદ્ધ

થયાને ઘણો સમય થયો છે. છતાં આપણા ઘણા તરુણ સાહિત્યરસિક પુરુષો નથી ઓળખતા જયાને કે નથી ઓળખતા જયંતને. એક વખતે મેં મારા એક સાહિત્યરસિક મિત્રને પ્રશ્ન પુછ્યો: 'જયા યશ્મા પહેરતી કે નહીં?' આ વખતે અમારી દૃષ્ટિ સન્ધુખ સ્ટેજ પર જયા બોલી રહી હતી 'પજા વીતકના પેઢા, એ પથ્થર પથ્થરમાં પ્રભુ' (કદાચ એ લીટી નહીં તો ખીજ કોઈ લીટી બોલતી હશે; કે જયા નહીં તો જયંત બોલતો હશે, ને જયા સાંભળવાનો ડાળ કરી લમણે હાથ દઈ જૂની જયંતહીન થઈ ગઈ હોય તેમ ફાટી આંખે પ્રેક્ષક-સમુદાય તરફ જોતી ઉભી હશે અત્યારે બરાબર સ્મૃતિ નથી.) આમ છતાં મારા મિત્રે જવાબ દીધો: 'ખબર નથી.' મેં તરત કહ્યું: 'સાને જો પહેર્યા છે કે નહીં યશ્માં જયાએ?' એણે પ્રત્યુત્તર આપ્યું: 'આ તો જયાનો પાટ' છે; સ્ટેજ પર છે ભુલી કેમ જાઓ છો?' મારાથી ન રહેવાયું હું એકદમ બોલી ઉઠ્યો: 'શુ પાટ' લીધો તેથી જયા જયા મટીને જયંત બની ગઈ? સ્ટેજ શુ ગાઢુષ્ ભૂમિ છે કે એના પર ઉભા

* મને બધ રહે છે કે કેટલાક પરબાષાપ્રસિદ્ધ લીફોર્કને વિવેચક તરીકે સ્વીકારવાની ના પાડશે

^૧. આ વચનની જવાબદારી હું માથે લેતો નથી છતાં ન બની હોય તો પણ બનવી જોઈએ એવી એ વાત છે

ગેવાથી વ્યક્તિનું વ્યક્તિત્વ જતુ રહે ? માગ
મિત્રે ઉત્તરમા માત્ર મૌન ધારણ કર્યું

આ બનાવ બન્યા પછી થોડો સમય રહીને
જ્યા મને રસ્તામા મળી સાથે જયત હતો
નહોં એટલે હાંમતથી મેં એને ઉભી ગાખીને
પ્રશ્ન 'મીંગીમ જ્યામહેન ! તમે ચશ્મા
ન્યાથી પહેરવા માહ્યા ?' જવાબ દીધો જ્યાએ

નથી પહેર્યાં અમા એ શોખના
એ તો સખે ! નયનની નબળાઈની નીશાની,
પુસ્તકપ્રેમની મીઠસડી રસલાભ
એન્દા હો મારે આગણે
પુસ્તકપ્રેમનો પ્રભાસ
ને નયન નમાવ્યા એણે
સ્વાસ્થી અમા ચડી રહ્યા છે આખડલી પર
પણ અજ પુસ્તકપ્રેમના રસાકાશમા
હરો મારા બાગેદયનો બાનુ
વાવી મેં એન્દા વસ તોતસવ
ને આત્મા હડી ચરણે હરો મી કવિના
મેં કહી એમને મારી કથા—
મારી ને મારા જયતની
ને એમણે રમ્ય અમારુ નાટક

આમ રા કવિએ જ્યાની વાર્તા માલખીને
નાટકરૂપી કાલ્પ એમ મી મૌલિકતા વીશે સદેહ
પડવાનું કારણ આજ ૭ પરતુ એ મૌલિકતા
સબધી ચર્ચા ગંગા વણ્યા છે એટલે અહીં તે
વીશે વિશેષ લખવાની આવશ્યતા નથી રા
નાનાનાને ફેરફાર પણ ઘણા યાં છે કાલીગજ
ની આખી ન્યા કલિપત છે એ દર્શનાનો નિયમ
મુખી આપણે જ્યાને જયત તરફ ધણીએ એક
મમય એવો પણ દનો કે જ્યારે જ્યાને જયત
બને નાના દના પણ એ વીને અહોં ટીકા
પ્રતી અનુસિત છે—અન ૧૭ છે એમ તો આપણા
નાયી પ્રણ છાતી પર દાય મુખીને કહી શકે
એમ છે કે 'હું પ્રાપ્ત પણ દિવસ નાનો ન રોનો'
આપણામોનો મોટામા મોટા પુરુષ પણ એન્દા

નાનો—ધણો નાનો હતો, એટલું જ નહોં પણ
ધુટણીઆ તાણવા જેવું અકર્તિંકર કાર્ય કરતા
પણ અચકાચો ન હોતો નાનપણમા જ્યાને
જયત સાથેજ રમતા એક દિવસ જ્યાને ગાઠ
બહુ વાઠ એટલે એણે જયતને કહ્યું 'જયત
દોસ્ત ! વાયુને બાધી લેને ટાઢ બહુ વાય છે'
જયતે જવાબ દીધો 'મન છતતુ નેવાયુ બાધવો
બને સરખા ! જનાએ વિતર આપ્યો 'મન
છતતુ ને વાયુ બાધવો મને સરખા, પણ
યોગીજનોને ઉભય મુલભ'

આ જવાબ સાંભળ્યા પછી જયતને યોગી
બનીને ભટકવાનું મન થયું જેમ જેમ દિવસ
પસાર થવા માહ્યા તેમ તેમ જયતે વધવા માડ્યું
ખાસ કરીને ઉમરમા શૈશવ કાગના કાઠ પુરા
કરનાને એ પ્રમાણે નીકળ્યો અનેક પ્રવારની ટૂનો
એણે જોઈ નાખી—પ્રોડગેજ, મીટરજેજ અને
માલખાડી ટ્રેનમા એના પર કે જે વીતમે વીલા
પડાણે એ એને સુનો જગાડી એની જગા ખુચવી
લીધી, મુસનમાનોએ એના મો પર બીડી—
મીગારેટ નહી પણ સામાન્ય ક્ષુદ્ર બીડી—ના ધુમાડા
ઝાહ્યા, ગેરોને રેશને મીટ્ર કપેક્ટરે એને
સતાવ્યો, એની પામે મેડેલા ઉતારાએએ ચઢા
ચેરડો પ્રત્યાખ્યાધા પણ એને આપવાનો વિવેક
પણ ન દર્શાવ્યો છતા પણ અડગ નિશ્ચયી
ધીર વીર, વિજયમુર્તિ મો જયત ટ્રેનમા ચડ્યું
નજ પામ્યો 'હો જ્યા, ! વીતી રીતમની
વધાઈએ' એમ એણે કહ્યું છે તે આજ
પ્રસંગોને ઉદ્દેશીને

વિધવાએ અને નિરાધારોને રાગગીને એના
પિતાએ પૈસા ભેગા ન હોતા કર્યા, જે કે પોતાની
નિરાધાર અવસ્થામા પોને ગીને, તથા પોતાના
મૃત્યુ પછી પોતાની વિધવાને ગાવીને એણે
વિધવા અને નિરાધારને રાગગાવા તો દનામ,
પંતુ તેથી દ્રવ્યનો લાભ થયો ન હોતો જયતમા

પણ એ આવડત ન હોતી. કાછને રોવડાવવાની એનામાં શક્તિજ નહોતી. બહુ થાય તો પોતે રડી શકતો. આથી સ્વાભિમાનના સર્વ વિચારોને તિલાંજલિ આપી એને પ્રેદ્દેસર થયું પડ્યું.

અનેક પ્રકારની 'ડીરીક્ટરી' લખને વિદ્યાર્થી-ઓ એની પાસે આવી એને પૂછવના. એક વિદ્યાર્થીએ પુછ્યું;—

“નાહં જાનામિ કેયૂર. નાહં જાનામિ કુળંડલે ।

નુનુર ત્વેવામિજાનામિ કિત્ત્ય પાદામિવન્દનાત્ ।

એનો અર્થ શો ?”

જયતે કહ્યું: “કાલેની નોદમમાં નથી ?”

વિદ્યાર્થી બોલ્યો: “હોત તો હું તમને પુછત”

જયંત:—(સ્વગત) “હોત તો હું જાણત

નહીં ? (પ્રકાશ) બીધ્મનો ઘરાગ સમજાયો ?

લક્ષમણનાં બ્રહ્મચર્યમત સમજ્યાં ? એ સમજાયું

હશે તો આનો અર્થબોધ વિના પ્રયત્ન થૈશે”

‘નોદમ’ ગોખીને પરીક્ષા પાસ કંવાની

પ્રયા કેટલી હાનિકારક છે તે આ વાત પરથી

લક્ષમાં આવશે. જો જયતે ‘નોદમ’ કરતાં

બ્યાકણ પર વધારે ધ્યાન આપ્યું હોત તો

આવા સહેલા પ્રોડકનો અર્થ સમજાવતાં એને

અટકાયું ન પડત.

એ ક્યા એટલેથી રહી ને જોઈએ જવાની

શી ગતિ થઈ ? કાલેજના પ્રીન્સીપાલ ડૉ. વામા-

ચાર્પ સાથે જવાને તકરાર થઈ. (અમે ધારીએ

છીએ કે એનું ખરું નામ વામનાચાર્પ હોયું

જોઈએ. કદાચ એ અલંકાર શાસ્ત્રનો પ્રણેતા

વામન પણ હોય. પરંતુ એ વીશે હજી વધારે

સંશોધનની અપેક્ષા રહે છે) તકરારનો વિષય

ગમ્ ક્લેટીનનો છે કે લીજુનો એ હોનો, લટતાલટના

બંને નદી કીનારે પહોંચ્યાં. વામાચાર્પ જવાને

લાત મારી. જ્યા નદીમાં પડી. લાત વામવાથી

પડી કે બીજી લાત ન વાગે માટે જાણી જોઈને

પડી એ વીશે પુછવા છતાં જ્યા જવાજ દેતી

નથી. જયંત બારીએથી જોઈ રહ્યો ને વિચારમાં

પડ્યો: ‘નાનપણમાં હું’ તરતાં ન શીખ્યો એ

ખોટું, પણ એથી પણ ખોટું તો એ જ્યા ! છુ

ન શીખી તે !’ એટલામાં જવાના એક સફા-

ધ્યાયીએ એને કૃપાતી બચાવી. અધા એને લઈ

આવ્યા ને ‘લેડીરટુડંટસ’ માટે એક શુદ્ધ હતી

તેમાં સુવોડી.

રાત પડી, અંધારું થયું ને પ્રેદ્દેસને ઘેર

ગયા એટલે જયંત જ્યા મુતી હતી ત્યાં શુદ્ધમાં

ગયો. બેલાન જ્યાએ આંખ ઉઘાડી જયંત

ધુટણીએ પડી આકાશ સામે જોઈ બોલ્યો—

“એક જવાના જળે તુજ નેનનમાં,

રસજ્યેત નીદાળી નમું—હું નમું.”

એટલામાં આકાશમાં વીજળી થઈ—

“એક વીજ જળે નમ મંડળમાં,

રસજ્યેત નીદાળી નમું—હું નમું.”

વિદ્યુત્ વિદ્યુત્ થતાં અંધકાર છવાઈ રહ્યો—

“મધરતના પહોર અધીર હતા,

અંધકારના દોરજ એર દતા.”

જ્યાએ ગભરાઈને ચારે દિશામાં દૃષ્ટિ

ફેરવવા માંડી—

“તુજ નેનમાં મેર એકા હતા,

રસજ્યેત નીદાળી નમું—હું નમું”

જ્યા સમજી નહીં જયંત થયોલે છે—જયંત

સ્પષ્ટ રીતે કહેતાં અચકાયો કે ‘હું’ પ્રેમી તારી

પાસે પ્રણયબિંદ્યા યાચું છું;’ તેથી આત્મા બહેન

ને આત્મનરાય નામના પોતાના પાડોશીની

જાણીતી પ્રેમ કથાનું સ્મરણ કરાવતો એ બોલ્યો—

“જાણીતી પ્રાપ્ત્ય લેખ લખ્યો,

ફે પ્રેમીએ પ્રેમથી પરખ્યો:

અને આત્માએ આત્મને જાણખ્યો—

પણ તેમાં આપણું શું વળ્યું હું ને તારીજ

રસજ્યેત નીદાળી નમું—હું નમું.”

આમ ગાન ચાલતું હતું તેટલામાં યુદ્ધનાં

‘દ્વાર ખુલ્યાં-ઉઘાળ્યાં’ ને એક અબધુન ને-

બ્રાહ્મણ સાં દેખાયા ! આ અબધુત ને બ્રાહ્મણ તે બીજા કોઇ નહીં પણ જ્યા તથા જયંતના પિતા હતાં. જયંતનો પિતા બ્રાહ્મણ હતો અને એને યજ્ઞમાનવૃત્તિ પર છવન ગુજરતો. જ્યાનો પિતા અબધુત થઇ ગયો હતો. અચાનક બંનેને આમ કવખતે ને કંઠેકાણે આવી ચઢેલા જોઇ જયંત બોલી ઉઠ્યો:—

“અહ ! અબધુત ને બ્રહ્મ !

ભોગ મળ્યા!!”

નાનપણમાં જ્યા ને જયંતનાં લગ્ન કરવાનું એમના પિતાએ નક્કી કર્યું હતું. પણ ત્યાર પછી જયંતની માતાનું અવસાન થયું; ને જયંતના પિતાને જગતમાં ફેક ઉણુ લાગવા માંડ્યું— કોઇકની ખોટ સાલવા માંડી. શોકના એ ધનધોર આકાશમાં એક વિચાર વીજળી ચમકી ઉઠી; ‘જયંતને બહેલે હું પોતેજ જ્યાને પરણું તો?’ ને જ્યાના પિતાને એણે એટલો તો આગ્રહ કર્યો કે તે બીચારો કટાણીને અબધુત થઇ ગયો. જયંતે આ વાત સાંભળી ને લીધ્મના લયકર આત્મત્યાગની કથા એને સાંભરી આવી. તેની લાવના પર એને તિરસ્કાર છુટ્યો શા માટે આવા લોકો આત્મત્યાગ કરતા હશે? પોતાની તુલનામાં સાધારણ મનુષ્યો પામર લાગે માટે ? કેવા સ્વાર્થી ! એમાં પણ નેમનુ કાયરપણું જણાતું નથી? મૂંઝે માટે પોતાની પ્રિય વસ્તુ બીજાને આપી દેવી એ શુ શૌર્યનું લક્ષણ છે? એમ હોત તો દેશાભિમાનનો દાવો કરી સૈનિકો પોતાની ભૂમિ પરાયાના હાથમાં ન જાય એવા હેતુથી એકબીજાના ખુન શા માટે કરે? આખરે એણે નિશ્ચય કર્યો કે ભોગ પણ આપવો ને શૌર્ય પણ દાખવવું. જ્યાને પોતે કે પિતા કોઇ પરણી શકશે નહીં. ચાળીશ દિવસ વાદવિવાદ કરી એણે પિતા પાસે આ ઠરાવ પસાર કરાવ્યો. ને બધું સમાધાન થઇ ગયું એમ

ત્યારે એના પિતાને લાગ્યું ત્યારે એણે ધીરે રહીને એક સુધારો મુક્યો, ‘પણ જ્યાને ચલ્લાવો હક તો મારોજ રહેશે !’ એના પિતા થોડી વાર સુધી એના સામે અનિમેષ નેને જોઇ રહ્યા; પછી એકાએક ઉભા થઇ કે પણ બોલ્યા વગર, ‘મારું માથું દુઃખે છે’ કહીને ચાલ્યા ગયા.

ગુફામાં બંનેને આ સ્થિતિમાં જોઇને બંનેના પિતા ગુસ્સે થવાનો વિચાર કરી રાજ થયા. જયંતના પિતાએ જ્યાને કહ્યું: ‘માગ, માગ, જે માગે તે આપું’ જ્યાના પિતાએ જયંતને પુછ્યું: ‘વત્સ ! તારી શી ઇચ્છા છે? તારું આધી અધિક પ્રિય હું શુ કરું?’ જ્યાને જયંત બંને સાથે બોલી ઉઠ્યા: “આ ગુફામાં બધાં માણસો સાંભળે એવી રીતે અમે તમને તે દિવસે શીખવ્યું હતું તે બોલો.”

અબધુત ને બ્રહ્મ બંને બોલ્યા: “સુણજો જયંતના માતાપિતાઓ ! અમારી કથાની આ મંત્રધોષણ. સંતાનના સ્નેહ આડી પાળ બાંધી નથી સુખી થતાં માતપિતા કે નથી સુખી થતાં સંતાનો. સંતાનના સ્નેહને ઉછેરજો, પોપજો, વાળજો, પરિશુદ્ધજો, પણ ઉચ્છેદશા માં !” ત્યાર પછી ‘હીપ ! હીપ ! દૂરરે !’ બોલતી સ્ત્રી ઘેર ગઈ.

જ્યાને જયંત એ બંને કોણ છે? નામ પરથી કોઇ એમ ધારે કે બંને એકજ વ્યક્તિ છે તો તેની ભુલ છે; કોઇ એમ ધારે કે એ બે લાઇ બહેન છે તો તે પણ યોગ્ય નથી; કોઇ એમ ધારે કે એ માતાપુત્ર છે તો તે પણ ખરું નથી; કોઇ એમ ધારે કે એ પિતાપુત્રી છે તો તે પણ પ્રમાદ-મુક્ત છે; કોઇ એમ ધારે કે એ પતિપત્ની છે તો તે કેવળ ઉપદાસયોગ્ય છે. ત્યારે એ બે છે કોણ? એ નમ્ર કાયરો વાયકની છુંદની કમોટી માટે મુકી વિવેચન સમાપ્ત કરીશું.

[બધું માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૮૧]

લેખક :

રા. પ્રાણલાલ દીરખારામ દેસાઈ

૧૯૩૬-૩૭

હીં હું પદ પાદશાહી. કર્તા : વિનાયક દામોદર સાવરકર, પ્રસિદ્ધ કર્તા બી. જી. પોલ અને કંપની મદ્રાસ મૂલ્ય રૂ. ૩.

આપણા દેશના પ્રાચીન ગૌરવને આપણી સમક્ષ ખડું કરવું અને તેને માટે આપણા હૃદયમાં પ્રેમ તથા અનિમાન ઉત્પન્ન કરવા એ ઇતિહાસના શિક્ષણના મુખ્ય ઉદ્દેશો હોવા બેઠએ એમ હું માનું છું. આપણા દુર્ભાગ્યે આપણા દેશનો ઇતિહાસ મોટે ભાગે મુસલમાન તથા અંગ્રેજ લેખકોએ લખ્યો હોવાથી અને હોંદુ લેખકોએ તો ઘણું ભાગે આવી જતના ઇતિહાસનાં પુસ્તકોના માત્ર તરજુમા કરેલા હોવાથી જે ઇતિહાસ શાળાઓ તથા કોલેજોમાં આપણા વિદ્યાર્થીઓને શીખવામાં આવે છે તેનાથી ઇતિહાસ શિક્ષણના આ મુખ્ય ઉદ્દેશો ખીલકુલ સફળ થતા નથી પરદેશી લેખકો અને

તેમાં ખાસ કરીને રાજકર્તા કોમના લેખકોને આપણા પ્રાચીન ગૌરવ ઉપર પક્ષપાત હોઈ ના શકે એ સમજી શકાય તેમ છે. સત્તાના મદદમાં તેઓ આપણને નિહાંધે અને નિર્માત્ર્ય લેખે એ સ્વાભાવિક છે પોતાની મદદમાં અને આપણી નિર્મલતા ઉપર આવી જતના લેખકો હદ ઉપરાંત બાર મુઠ્ઠી ઇતિહાસના પુસ્તકો લખે અને આપણા સુવચર્ગ સમક્ષ મુકે ને પણ સ્વાભાવિક છે શાળાઓ અને કોલેજોમાં શીખવાતા ઇતિહાસના પાઠ્ય પુસ્તકો તપાસીશું તો આપણા સમજવામાં આવશે કે તે પુસ્તકોમાં વિચ્છાન્નિત અને વચ્છિત જેવા ઋષિઓની મદદતા, મહાત્મા જીવનનો ત્યાગ, તેમ પન્થુરામ, ચંદ્રગુપ્ત, અશોક, વિક્રમાદિત્ય, શ્રી હર્ષ તથા શાલિવાહન જેવે ઓનાં પરાક્રમો ઉપર નહીં જેવું લક્ષ આપવામાં આવ્યું છે માત્ર દોઢમો બર્ષ વર્ષો ઉપર થઈ ગયેલા મરાઠાઓના પરાક્રમોની પણ આપણને

પુરી માહિતી આપવામાં આવતી નથી. પરંતુ
ગ્રીકંદની સ્વારી, મહમદ કાસમની ચઢાઈ,
મહમદ ગીઝનીના અત્યાચારો, મહમદ થોરીની
છત, આંગ્રેજોની ધમોધતા, કલાઈવ, હેસ્ટીંગ,
વેલેસલી, લોર્ડ લેક, સર જોન લોરેન્સ વગેરેના
પરાક્રમે ઉપર હદ ઉપરાંત મહત્વ આપવામાં આવે
છે. આવી જાતના એકતરફી શિક્ષણનું પરિણામ
એ આવે છે કે આપણામાંના ધણાખરા આપણા
પાતાના પૂર્વજોની મહત્તાની કદર પુરેપુરી કરી
ન શકતા નથી. એથી ઉલટું પરદેશીઓ તથા
ધર્મીઓનાં યશોગાન ગાવામાં તેઓ વચાઈ
જે છે. આપણા દેશની, આપણી સંસ્કૃતિની
તથા આપણા પૂર્વજોની મહત્તા તરફ તેઓ
લક્ષ આપે છે એવું તેમને કહેવામાં આવે છે
અને એટલે સાક્ષવા માંડી. યથી સત્ય પ્રિય હોવાનો
આકાશમાં એક વિચાર વીજળા.

‘જયંતને બહોલે છું પોતેજ જવાને’ ખરું સ્વરૂપ
ને જવાના પિતાને એજે એટલો નો અ. વિનાયક
કે તે બીચારો કેટાળીને અપ્રધુત ચપપાદશાહી’
જયંતે આ વાત સાંભળી ને બીધમના લાયકથેજ
આત્મત્યાગની કથા એને સામરી આવી. તેનરનાં
ભાવના પર એને તિરસ્કાર છુટ્યો શા માટે આવા ૫
લેકો આત્મત્યાગ કરતા દગે? પાતાની તુલનામાં
સાંધારણ મનુષ્યો પામર લાગે માટે? કેવા સ્વાર્થી!

તેવો છે. એકંદરે આ પુસ્તક અત્યંત રસિક
અને આકર્ષક છે એટલુંજ નહીં પણ પ્રલકે હીંદુને
તે ઉત્સાહ અને પ્રેરણા આપે તેવું છે. તેથી આ
પુસ્તક માત્ર મહારાષ્ટ્રવાસીઓને નહીં પણ મહા-
રાષ્ટ્રની જઘાનના પ્રલકે હીંદુને વાંચીને મનન
કરવા યોગ્ય છે.

પરદેશી ઇતિહાસ કર્તાઓએ મરાઠાઓને
ધણા અન્યાય કર્યો છે, અને તેમનાં લખાણોને
વેદ-વાક્ય માનનારા આપણા દેશના કેટલાક
લેખકોએ પણ મરાઠાઓને અન્યાય કર્યો છે;
અને હજી પણ કરે જાય છે. અંગ્રેજ લેખક
ઝાંટ ડફનો મરાઠાનો ઇતિહાસ એ પુસ્તક લાંબા
વખત સુધી મરાઠાના ઇતિહાસનું પ્રમાણભૂત
પુસ્તક માનવામાં આવતું હતું. આ વિદેશી
અને વિરોધી લેખક મરાઠા સામ્રાજ્યની મહત્તા
સમજી શકે નહીં તે સ્વાભાવિક છે. મરાઠી રાજ્યની
સ્થાપના અને તેનો વિકાસ એ માત્ર એક અંતિદા-
સિક અકસ્માત છે એમ ઝાંટ ડફ માને છે. રણમાં
એકાએક વંદોળીઓ ચઢી આવવાથી જેમ રેતી
ઉચે ચડે છે તેમ એકાએક મરાઠી પ્રગ્તનો
ઉદય થયો અને મરાઠી રાજ્યની સ્થાપના થઈ
ગઈ. વંદોળીઓ રાંત થતાં એ રાજ્યનો એટલીજ
ઝડપથી વિનાશ થયો. ઝાંટ ડફની આ માન્યતા
જ ભરેલી છે તે વાત, રાંતેડે એ ‘મરાઠી સત્તાનો

કસોટી

—૦—

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૬ થી)

તે દેવભાઈને સંભારી આપતી. પણ તેમની બધી શોધ નિષ્ફળ ગઈ હતી. પેલા બે મસ્તીખોર છોકરા વિનોદ અને રવિ તો પરણ્યા પણ ખરા. સુનંદા હવે તો સામુ બન્યાં. તેમણે આધેડવંચનાં સ્ત્રીને શોભે તેવા પોષાક પહેરી, ભારેખમ બની, બે વહુઓ પાસે ક્યારેક સંતોષ, ક્યારેક શેષ, ક્યારેક ખેદરૂપ, ક્યારેક ક્રોધ, એમ અનેક રૂપો ધરવાં શરૂ કર્યાં; ક્યારેક નાની વહુને ધમકાવે તે મોટીને વખાણે; ક્યારેક મોટીને વખાણે તે નાની વહુને ધમકાવે. પણ બંને વહુઓ સુનંદાકાકીને વેચી ખાય તેવી હતી, અને છોકરા-વિનોદ અને રવિ-બંને વહુઓને વેચી ખાય તેવા હતા. ઉપાને બે ભાભી થઈ. પણ બંને ભાભીઓ ઉપાને 'દીકરી માણસ તો સાસરે શોભે' એ સૂત્ર વારંવાર સમજાવ્યા કરતી. આ પ્રમાણે ઝીણુભાઈના સમૃદ્ધ સંસાર તેમના શિર-છત્રપણા નીચે, અનેક ગરબડો છતાં એકત્ર રહી શક્યો હતો: સુનંદા, પોતાની કેડમાં કુંચીઓનો ઝુમખો ખોસી રાખતાં. તે નાની વહુ તથા મોટી વહુને અધાણીથી મોંઘીને ફી મુઠ્ઠી સર્વસ્વ લેવા માટે સાસુછ પાસે આવતુ પડે, અને ત્યારે સાસુછ, "હે આ ઝુડો. સૌથી મોટી કુંચી લાગુ પડશે, પણ જોજો, ધી મોંઘા બાવનું છે હોં. તમે ગળાં મખતાં રાખ્યાં છે, પછી તમારો સાસરો કેટલું કમાશે?" એટલી રીમાર્ક્સ (ટીકા) સાથે, ખેદરૂપીથી ઝુડો ફેંકતાં.

ઝીણુભાઈ હતા ભાંસુધી એ મોટું ધર એટલું એકત્ર રહી શક્યું. પણ ઝીણુભાઈ તો સૌને મુકાને આગળથી ગયા, એટલે અનેક-રંગી માણસો વચ્ચે મારામારી શરૂ થઈ ગઈ. મોટી વહુ નાનીને ધમકાવે, સુનંદા મોટી વહુને

ધમકાવે, રવિ અને વિનોદ સૌને પોંચ્યા કરાવે. ઉપા આવે નહીં, આવે તો પાછી રાત્રીરાત્રી સાસરે જાય તે સાસરેથી રાત્રીરાત્રી ઘેર આવે. આ પ્રમાણે ધીમેધીમે ખજાનખાટ, અને પછી અત્યાર મુઠ્ઠી ભેગી કરેલી ધુદ્ધ સામગ્રીનો ઉપયોગ ઝીણુભાઈના ઘરમાં થવા લાગ્યો.

x x x

રાત્રિના લગભગ નવ થયા હશે. સુનંદા એક સાદડી પર બેસીને 'જેશ્રીકૃષ્ણ'ની માળા ફેરવી રહી હતી. મોટી વહુ વાસણ માંજતાં હતાં, જે નાની વહુ બધું સરખું મુકવામાં રોકાયાં હતાં. વિનોદ તથા રવિ બગ્ગરની નાની મોટી વાતો કરતા હતા.

"મોટી વહુ!" સુનંદા જાપ જાપતાં જાપનાં બોલ્યાં: "મારા ખાટલા નીચે પાણીનો લોટો, અને દાતણ મુકી દેજો."

મોટી વહુ વાસણ માંજ રહ્યાં હતાં, તે હાથ ધોઈ આગળ આવ્યાં. એક આડ તમનું જાડું દાતણ અને પાણીનો લોટો ખાટલા નીચે મુકી ગયાં.

જેશ્રીકૃષ્ણમાં લીન થયેલું સુનંદાનું મન દાતણમાં ખેંચાયું: "અલ્યા વિનુ! આ તારું કામ કે?—આવડા મોટા દાતણના કામ કર્યા છે—દીવાળું પુકેરીશ દીવાળું, મોટો ઉગળો દીકરો જોયો ન હોય તો."

મોટી વહુ નાની વહુ સામે જોઈને છાની હતી. પણ એમ તો સુનંદા હતાં, તેમની ચકોર આંખ આવો પ્રસંગ જવા ન દે. તેમણે 'જે-શ્રીકૃષ્ણ'ની જાપ ચાલુ રાખ્યો તે મોટીને ધમકાવી.

"એલી મોટી! તું હસતાં તો શીખી છે. પણ તારે સાસરે, કેટલાં સાચાં ખોટાં કરીને પૈસા પાણીને દીપેડીપે બેગા કર્યાં છે તે તને ખબર છે?"

"તે બા, પૈસા જો વાપરીએ નહીં તો શું થાય?" વિનુએ પુછ્યું.

“પૈસા વાપરવા માટે હશે એમ કે? મોટેા લખેશરીનો દીકરો દીકો ન હોય તો?” ગવિએ વિનુને ધસારો કરીને વાત ઉપાડી નાની વહુથી, આ જોઇને મોટેથી હસી જવાયુ

“અ ર ૨ ર ૨” સુનદા દાત કચકચાવી ને બોલી, “હવે તો હડાહડ કળણુગ આની પહોચ્યો નહીંતર, આ કાલ ચાલી આવે છે, તે નાની વહુ, હજી તો મારા ગોઠણુ જેવડી છે, તે આટલી ઉપનટ જાય એમ?”

“વિનુ! તુ ખાને ખડુ પજવે છે હો આ! વિનુ અકલ્પ વિનાનો છે માતૃપ્રેમ વીશે ચોથી ઓપડીમા પાઠ આવ્યો, તે વખતેજ એ ગેરહાજર રહ્યો હતો! એનામા ધમના સરકારજ કયા છે? વેપારમા પણ એનુ મોટુ મીંડુ છે”

‘હવે તુ ગમ્પી જા, તને હું ઓળખુ છું હો, રવિ! તુ વળી કયા ઓછી મૂર્તિ છો? નાની વહુના ભોયે બોલ તુ ઝીલી લે છે, એ મને ખબર છે હો!’

સૌ રવિપગના આ નના આક્રમણથી ખડ ખડટ હમી પડ્યા

“લે, લેતો જા, એમ જાનુ માખણુ લેવાથી કે જા માને તેના નથી જા તો સામ્યાના બેવી છે, કાને હું ચાહી વેવાનો છું તે મને પદરમે રૂપીઆ આપનાના છે, ને તુ લેજે કૃણીમા પડ્યા તે—”

સુનદા આખો મીચીને ગાવા લાગી મારે ઘેર આવજો માવા, સવારે ટેબરુ ખાવા,

“લે હવે સામગ્ર, જાનો રે, જા સગીત ગાય છે તે જો”

ખાજરાના બે ટેબરુ કયા, તળતા મેચ્યા તેહા! આ હીંજી ના અપાજા મજી પાકના પ્રસાદે—મારે

એ વખતે મારણુ જરાક ઉધડ્યુ, ને આ સગીતથી આકર્ષાઈને કે પડી ટેમગના નામે મોમા લાગ છુતી હોય તેથી, એક કુતરુ પોતાની

લાબી જીભ કાઢીને ગાગણુમા આનીને ઉભુ

“આવ્યા જા! આવ્યા” વિનુ ને રવિ સાથે હસતુ દયાપાંતે બોલી ઉઠ્યા

“કોણુ છો—” સુનદા આખો ઉઠાડ્યા નિનાજ બોલ્યા “કોણુ દેવભાઈ છે? દેવભાઈ—”

દેવભાઈનો એ દિવસ પહેલા ઝાગળ હતો, ને આજકાલમા તેમના આવવાની રાહ જોવાતી હતી

‘ના, આ તો આવ્યા છે માવજીભાઈ!—

ટેબરુ ખાવા” વિનુએ હસતુ દયાપાંત કહ્યું અને હવે વધારે તાપ મહન નહીં થઇ શકે, એમ ધારી એકદમ ઉગીને રવાના થતો હતો, તેનામા “કા વિનુભાઈ! મહેમાન જોઇએ છીએ કે?” એમ મીઠી ગામડાશાહી લહેકથી બોલતા દેવભાઈ, એક હાથમા પોટનુ લઇ અદર આવ્યા

‘એ જા દેવભાઈ આવ્યા’

ઝીણુભાઈના મૃત્યુ પછી, દેવભાઈએ સરલતાથી સુનદાતુ કેટલુંક કામ કરી આપુ સાર પડી, સુનદા તેમના તરફ હવે પહેલાના જેવા લાવથી જોવાનુ છુતી ગઇ હતી અને ઘણુ કરીને અધિપત્ર સાથેજ અધિકારીના જેવી તોછડી દૃષ્ટિ પણ ચાલી જાય છે એટલે હવે સુનદાના આવકાગમા પ્રથમના જેવી ‘ડી’ ન હતી તેમજ, કાકા હોય તોજ જા પામેથી સમજની સમજવીને રીઝ પૈસા કદાનાય છે, એ વાત વિનુ રવિ જાણતા, એટલે તેઓ પણ સાધા રણુ રીતે કાકાને આવેતા જોઇ ખુસી થયા માણુસની મનોવૃત્તિ આમ સ્વાર્થ પ્રમાણેજ અપાતર લે છે

“જમ વિનુભાઈ! કેમ છો બોનો? તુ ચાને છે?”

‘મોની વહુ! દેનાઇને હાય પગ ધતા ઉનુ પાણી આપો, ને દેવભાઈ તમે જમી સો’ સુનદાએ કહ્યું, “કે જાટ મુકાયા છો!”

“હવે તો પછી, આ! ઉતરતાં પાણી અને”
દેવભાઈ વધારે બોલી શક્યા નહીં તેમની આંખ-
માં પાણી ભરાઈ આવ્યાં.

મોટી વડુ પાણીનો લોટો પાસે મુકી ગઈ.

“કેં ઉપાધિ કરતા નહીં હોં, હું જાણો છું.”

એવા સમાચાર છે, આ! કે આપણો સુરેશ કલ-
કતામાં છે.”

“હું!” સૌ આનંદ ને આશ્ચર્ય જતાવ્યા
લાગ્યાં. આનંદ ઉપર ટપકે, આશ્ચર્ય સામેજ.

“હા! ઉપાના વરનો કાગળ હતો. તેને
એના ખાઇબધે કલકતાથી ખજર આપ્યા છે
અને—” દેવભાઈ વધારે બોલ્યા નહીં કે ક
છુપાવી ગયા.

“ઉપાના વરનો કાગળ હતો?” સુનંદાએ
બેઠકારી બતાવી. “ભાઈ તો બહુ વિશ્વાસપાત્ર
નહીં. એ તો અરધો ગાંધી જેવો છે!”

“ઉપાની! નેહ પા! કેવી ઉડી છે?
આપણને ખજર નથી કર્યા.”

“ના વિનુભાઈ! ઉડી શું ખીચારી, મુરેશને
બહુ સંભારે છે.”

“એની છાંદગી પણ હવે તો નેવાતી નથી,
દેવભાઈ!”

“કેમ?”

“કેમ શું? ખીચારીને નહુંદે રોક્યા કે
સાંતુ મળે નહીં. સાસુરો ન મળે. ધણી નમસ્તે,
બહેન પીવાસે નેટકું પાણી પીએ—” કહું
દેવભાઈ! ક્યારેક તો, દસકા વર્ષની પેઠે માનકુટ
પણ કરે છે. રોટી રોટી આંદી આવે. આંદી,
વડુ ઠોકરો, બધાંએ એનાં દુરમન. એ તો
પરેસેથીજ કાળુ મળે શું સાચી પ્રીત બંધાઈ
ગઈ છે. આજ આવવાની છે. દમબંદસ પાગે
આવી બનાવું.”

એટલામાંજ ‘દડ દડ’ કરીને બારખામાં
હમેશા કુતરાને કારી મુકતી ઉપાએ પ્રવેશ કર્યો.

ને તે ધડીબર તો દેવભાઈને નેહને ધંબી ગઈ.

અતે તે મગમગે સાથે બોલી ઉઠી: “દેવ-
ભાઈ! આવ્યા કે?”

“હો! બુલો આ આવી. કેમ બહેન!—
કેમ છે?”

ચોડીવાર મુઠી સી પાછા વાતોએ ચડ્યા.

“ઉપાની! આજ પણ વર સાથે લટીને
આવી છે કે?” વિનુએ ઉપાને પરેસોજ એ પ્રશ્ન
પુછ્યો.

“ના ભાઈ, આજ તો એમણે ખુરીથી કહ્યું
કે દેવભાઈ આવવાનું છે તે તું જા, અને એ
પોતે આવત, પણ કેસના કામમાં રોકાઈ ગયા.”

“એવો! મોટા કેસવાળા!”

“કેમ નહીં એલા! તારી પેઠે આપકમાઈ
પર તો નથી હવનો ના?” સુનંદાએ ઉપાનો
પત બેચો.

મોટી રાત્રે સૌ સુવા ગયાં, ભાઈ
દેવભાઈના એરકામાં ઉપા આવી. બંને એક
ખીમને અંતરથી ઓગળતાં હતાં.

“એટા! સુરેશ પીશે કે વધારે સમાચાર
તારા વરે આપ્યા છે?”

“ના દેવભાઈ! પણ કલકતામાં છે એ
ચોક્કસ. અને—”

“કેમ ખંચાણી એટા.”

“કાઈ, રખડુ પરનાનની—”

દેવભાઈએ કપાળે દાઢ મુક્યો: “જેવાં
નથીજ! હવનો મગમે તો રોકેલા તો છેની ?
નેહને સતોષ માન્યું કેમ એટા! તું સખી તો
ખરી કે?”

ઉપા કે બોલી નહીં. તેની આંખમાંથી ખજ-
ર આંસુ ખરવા લાગ્યાં.

દેવભાઈએ માથાથી તેના વાંકે દાઢ ફેરવ્યો.
તેનું મૂઠ ચરીર નેહને તેણે પણ નિઃશ્વાસ મુક્યાં:
“એટા! ઉપા! મનમાં કે સાવડું નહીં. અને

શ્રીહરિ સીનું સારુ કરે એમ ધ્યાન ધરવું, જો ને આપણે, ભાઈએ ગામતરુ ક્યું કોઈને ખબર હતી? આ સુરેશ આમ જીવતે મુવા જોવો, એનો વિરહ સહન કરવો, એ થોડી વાત છે? ધીરજ રાખી છે એવીજ ધીરજ રાખી સૌ સારા વાના થશે”

“દેવભાઈ! ઉપાએ આમ્ન લુછતાં લુછતાં કહ્યું “મને એમ થાય છે કે હું તમારી સાથે આનું”

“મારી સાથે? ના રે, બેટા, લામેની મુસાફરી અને હાડમારી બહુ”

“પણ મેં એની રજા તો મેળવી છે મારે જગન્નાથજીની જગ્યા કરવી છે તે પણ થશે અને” ઉપા પાછી વાત ચોરી ગઈ “અને વળી સૌને કહેવાશે કે જગન્નાથજી ગયા છે એટલે વાત ચોળાઈ નહીં”

દેવભાઈ નિચારમા પડ્યા તેમનું સાદા સીધા પતુજીભાઈના જીવનમા આવે પ્રશ્ન બ્યારેક આવેના નહીં આ તો પાછો નાત જાતનો પ્રશ્ન એમ બને કે લોકવાયકા સાચી હો, ને સુરેશ ગમે તેની રખડુ જી આથે ફગતો હગતો હોય, તો છેટેથી પુત્ર જોયાનોજ સતોષ મેળવી, જાણે પોતે જગન્નાથજીની જગ્યા કરી આવ્યા એવું કારણ આપીને અમદાવાદ છડરમા આવરુ સાચી રખાય ને ઉંચે મોંએ ફરી શકાય ને તેની સ્થિતિમા તો ઉપા સાથે હોય તો સારુ. આટલા વ્યવહારુ વિચારથી દેવભાઈનું મન ડબ્બુ

“બને તો, તારા વરે રજા આપી હોય, અને બા રજા આપતા હોય, ને વિતુભાઈ ને સૌ ખુશી હોય તો ખુશીથી આવ મારી ના નથી”

આમ ત્રણ ત્રણ ‘તો’ મુકવાની ચીધી સાદી ટેન, દેવભાઈમા પતુજીપણને લીધે

આવી ગઈ હતી

ઉપા સીધી પોતાના ખડમા ગઈ બાર વાસ્યા ને ખાટલા પર પડી ને ધુસ્કે ધુસ્કે રોષ શાત થતા તેની નજર જીત પર પડી ‘સા સુરેશનો એ જીવો ફોટો રજેટાઈ ગયેયો ટીંગાતો હતો, તેણે ઉડીને તે હાથમા લીધો આમલી હેલ ચપ્પલ નયન, ને બુદ્ધિના તેજ તેમા પણ સ્પષ્ટ હતા

તેને, બાલપણનો ડાન ફરી યાદ આવ્યો “હું તારો ભાઈ થઈશ”

.. પણ તેના મનમા તરતજ ચીજળી વેગે બીજે નિચાર પસાર થઈ ગયો “હું હવે એને ભાઈરૂપે જોઈ શકીશ? એવાને—” તે ઉંડા નિચારમા પડી ગઈ

ઝીણુભાઈના મૃત્યુ પછી ઉપા હું ખમાજી ઉછરનાની પ્રકૃતિવાળી થઈ ગઈ હતી વિતુ અને રવિના બળપણમા જો માન નિહોં તોફાનો હતા, તે અત્યારે વઢોમ્મિતમયી તીક્ષ્ણ કટાક્ષો બન્યા હતા અને બને ભાભી-જીઈ મનની અને સ્વાર્થી હતી એટલે પોતા બાનુ હું ખ, સાસરાનું હું ખ-અને આજે જર્જરિત દેવભાઈને જોઈને પોતાને થએલું હું ખ, એ બધાથી ઉપા હારી ગઈ

“બીજી કે નહીં—” તેણે મુના કે સંગત નિશ્ચય કર્યો, “બીજી કે નહીં, હરેર હું કહીશ એટલે તે દેવભાઈ સથે ચા નીકળશે અને પેલી—ને છોડી દેશે મા હું બલયી જીવનમા આટલો સતોષ મળશે પણ થણુ છે પણ સુરેશ નહીં માને, દેવજી બીચારા આ ઘા મહન નહીં થવાથી બો પાણીએ શેરો તો—”

‘તો’ની કપના એના જીવનમા કે આ નહીં પણ “તો” તો ગમે તેમ ખુશી જગન્નાથજીના રથ નીચે મચગાઈને અને એ

સુંદર મૃત્યુ ક્યાં સીને સાંપડે છે?—અસ, કાં મારે। ભાઈ પાછો લાવું અથવા હું મરું” એવા દૃઢ નિશ્ચય સાથે તે જાંપી ગઈ. તેના જીવન-માં આ ભારે કસોટીનો કટાકટીનો પ્રસંગ આવ્યો હતો.

ઉંઘમાં પછુ તેનાં પોપચાં સખત ખીડાયાં હતાં, ને દૃઢ નિશ્ચયની રેખા તેમાંથી તરવરતી હતી.

× × ×

ખીજે દિવસે “આવજો” ને “સંભાળજો” “સંભારીને કાગળ લખજો”, “ઉપા સાચ-

વજો”, એવા એવા, અનેક સારો, દ્રેષનની સીમેટીમાં ને ખડખડાટમાં ધીમેધીમે દબાઈ ગયા. ને વિનુ તથા રવિ દેવભાઈને તથા ઉપા-ને જગન્નાથજીની જગત્રાએ વળાવી, ‘લક્ષ્મી વિલાસ હોટેલ’માં, બગ્ગર પર પડતી આગલી પડસાળમાં બેસી, હુંગળી ને કેળાનાં ભજીયાં, બે પાશેરનો ચોર્ડર આપી રહ્યા હતા.

તે વખતે દેવભાઈ ઉપાને ટ્રેનમાં પુછતા હતા: “બેટા ઉપા! ન કરે નારાયણને લોક-વાયકા સાચી નીકળે, ને સુરેશ નાતગત છોડી ગમે તેમ ફરતો હોય, તો પછી તું એની અહેન રહીશ ખરી કે?”

[આ વાર્તાનો વધુ રસિક ભાગ આવતા અંકમાં: આ વાર્તાનું પાંચમું પ્રકરણ શ. જયંતકુંભાર બદ્ધ લખશે.]

હલવાઓનો મહારાજ: અસલ સીક્કા છાપ રજીસ્ટર્ડ

કોહીનુર હલવો.

સૌથી સરસ સ્વાદિષ્ટ અને સર્વાંગ સુંદર બાકસોમાં પેક. મહીનાઓ સુધી ટકી શકે છે.

બાકસની કાંમત ૦) = રૂ. ૦૧, ૦૧૧, ૧, ૨, અને રૂ. ૪.

ચેતવણી—કોહીનુર હલવાની લોકપ્રિયતા જોઈ બગ્ગરમાં નકલી બાકસો નીકળેલાં છે. માટે કોહીનુર નામ વાંચી ખરીદ કરવાથી દુગાવાની ધારની રહેશે નહીં.

મીઠાઈની ઉત્તમ કારીગરી માટે સોનાના ચાંદ અને સર્ટીફિકેટ મેળવનાર

પીતાંબર આણંદજી મીઠાઈવાલા.

ભુલેશ્વર—મુંબાઈ ૨.

મેલેરીઆને મારી હઠાવવા

ઝંડુનું

મેલેરીઆ મિક્શર

ટાઢીઆ તાવની અકસીર દવા

એકવાર અજમાવી જુઓ

હઠીલામાં હઠીલા

ટાઢીઆ તાવમાં—

રોજ આવનારા

એકાંતરીઆ

તરીઆ: ગમે તેમાં

ખરલ મોટી થઈ હોય—

તાવ ફરી ફરી આવતો હોય

નખખાઈ વધી ગઈ હોય

જુખ મરી ગઈ હોય

તેમાં

ઝંડુનું મેલેરીઆ મિક્શર

આખાદ કામ કરે છે

ઝંડુ ફાર્માસ્યુટિકલ વર્ક્સ, લી૦-મુંબઈ નં. ૧૪

મુંબઈની મુખ્ય દુકાન : જુની લારીઆ મદાજનવાડી, કાલખાદેવી

મેલેરીઆ મિક્શર: શીશી એકના ચૌદ આના; દરન એકના નવ રૂપીઆ

મેલેરીઆ મિક્શરનું માહિતી પત્ર તથા આયુર્વેદિક દવાઓનું સૂચીપત્ર - - - - -

આજેજ મંગાવો

૨ જી

[અનુસંધાન ૫૪ ૧૧ થી]

રહો રૂખીને કાશકે। પડયો-પેટમા ચોરકે
પડયો એણે પોકમાડી જોગનારાયણને મોનાવી
બોલાવીને તે મુશરે મુશરે ઝડપા માડી એના
આત્માનો સીતારો એને છુટાતો દેખાણો

પાડોમીઓએ એને આત્માસન આપ્યું પણ
મર્મના અરુઝ ધા ઉપર શબ્દોના લેપનની શી
અસર ? રૂખીના હૃદયાકાશમા અગોચર અનાજ
ધોતો હતો કે, “રૂખી ! તારું સાલાજન
વીણા લે છે”

મનુરણોને રૂખીની અસહાય અરુઝા
દેખી દયા આવી બેચાર જણી અદર જઈને
ખાટયો લાની મધી સ્ત્રીઓએ મળી જોગ
નારાયણને ઉચકી ખાટલાગા મુરાડ્યો પાંચ દશ
જણીએ ખાટયો જીંઘળને રૂખીની ઓરડીમા
મુક્યો

રૂખીને દેવ સ્નાત્ય વાતુ એટલે તે
ઓરડીમા આવી પાછળ બને બાજે રડતા
રડતા દાખલ થયા આલુનાલુની સ્ત્રીઓને
પોતપોતાને ધેર જના રૂખીએ વીનતી કરી
મો નીખરાયા, એટલે તેણે બારણા વાગી નીધા

રૂખીએ જોશુના શરીર પર ધીમોવીમો
હાથ ફેરવ્યો કપડા પગીને રેમજેય લાગ્યા
દળવેથી ખાટી ટાટના મગન છોડી તેની છાતી
ખુલ્લી કરી આખો પર પાણી છટકારી,
વીંઝણાધી વા દોળ્યો ફરી ફરીને જોગનારાયણ
ના મો પર કામળ હાથ ફેરવીને રૂખી કહેતી
નય ? ‘જોશુ ! તને શ થયું ? જન્મ ને
દેવે તો ?

અરધી કલાકે જોગનારાયણને તુલ્કિ આવી
તેણે બે મઠ આખો ખોલીને જોશુ પોતાના
ઉપર સારવાગ કરતી, આતુ નયને ઝડપતી

રૂખીને દીપી તે શીકું દરયો એ હારયમા
નુર નહોતું રૂખીના હૃદયને બેદનારી તીવ્ર
વેદના હતી મદામહેનતે જોગનારાયણે હાથ
લિયો મરી રૂખીના મો બણી વળાચ્યો રૂખીના
સુપ્રેમજ સ્પર્શની તેમા અભિનાયા હતી
રૂખીએ તે લાવાવેનો હાથ ઉમળકાબેર પકડી
લીધો અને છાતી અમો દાખ્યો જોગનારાય
ણની આખમાથી બે અશુભિદુ ટપકી પડ્યા

રૂખી ગગગગી થઈ ગઈ હેતાગ સ્પર્શે
તેણે પોતાના જીવનઅગાથીને પુછ્યું ‘જોશુ,
મારા વહાના ! મે તને લા જવા ના નહોતી
પાડી ? શા માટે ગયો બાપુ ? તને થાકતો લતા
ફેલો લાગ્યો છે ? હવે તો સુનોજ રહે-
ગીને નથી જનું હું મુઠ શા કામની છું ?
મનુરી કરીને તને ગગગીય’

જોગનારાયણે પોતાનો નિર્મલ હાથ
લબાસીને રૂખીના કઠમા પીટાળ્યો રૂખીને
પોતાની પામે ખેચીને તેણે એક ચુબન દીધું
પડી જરા હર્યો, જણે ભોતના માત્ર હોટ
ફક્કા અને શબ્દો બદાર આનતા અટપી ગયા

‘બોલ જોગ, કહી નાખ્ય, તને શ
થાય છે ?’ રૂખીએ દીનચયને આજીજી કરી

જોગનારાયણ પડખુ ફર્યો ફરતા વેત
ઓખ મા’ એની ચીસ નાખી અદગના
લાગમાથી પડખાગા ટાંછ કરી બોકતું હોય
તેમ પડખુ કપાના માથું કાળી વેદના કપડી
રૂખી તો બેમાકગી ઉડીને જોગને પાછી પપાગવા
લાગી બાજકેએ રદનના સુર ઉંચા ચડાવ્યા

“રૂખી ! મને કે નથી દમણા જો
છોડારાને ખનાડી લે’

રૂખીએ બીની આખે નાચની આનાને
માન આપ્યું લાદમહેન રોડયો જન્મ ને કડી
જન્મીન ઉપર જપા ગયા એમના મેમજ
મગજમાથી પિતાના દુખનો ખ્યાલ મગજી

ગયો. દૂર દૂર કોઈ રંગમહેલોમાં રાગના કુંવરો હારે નાચવા કુદવાનાં રમ્ય સ્વપ્નોમાં તે ધસધસાટ ઉઘી ગયાં.

રુખીએ ફરીવાર રાખ કરી. થોડી જોગનારાયણને પાઈ. વારે વારે પડખું ફેરવતી વેળા તેનાં ઓયકારા તો ચાલુજ હતો. જોગનારાયણે રુખીને કેંક ખાઈ લેવા આજીજ કરી, પણ રુખીએ કેંજ ન ખાધું. એના મનમાં અમંગળ શંકા પેડી હતી.

“જોગુ! તું ઓયકારા કેમ કરેછ? મને કહેને, તને પડખામાં કેં લાગ્યું છે?”

“તેં શું કહ્યું હતું? રુખી! મારે હવે સુષ્પન્ન રહેવું! ઉઠ્યુંજ નહીં! રુખી, તું એમ કેમ બોલી?”

રુખીનું હૃદય કંપવા લાગ્યું. તેણે જોગનારાયણના હાથ પકડીને કહ્યું: “ગાંડા, એવું મ બોલ. એ તો તારી સેવા ચાકરી કરવા મેં કહ્યું તું... પણ તું આંમ કષ્ટાય છે કાં? મને જોવા દે, તારા પડખામાં શેની વેદના છે તે.”

રુખીએ જોગનાં કપડાં ખસેડી તેને ખીજે પડખે સુવાડ્યો. પડખું ફેરવતાં વેંત તો તેણે કારખી ચીસ નાખી. અને રુખીએ શું જોયું? પડખામાં એક પાંસળાને ઠેકાણે ખાડો દીડો. તેણે ત્યાં હાથ લગાડ્યો. પાંસળાના બે કટકા હાથમાં ખુંચવા લાગ્યા. એ લાગ જરા દબાવ્યો, એટલે જોગનારાયણે ફરી રાડ નાખી.

“અરે રુખી! મને ત્યાં સુજ નીકળે છે. મહેરબાની કરીને લાં અડવું રહેવા દે.”

“અરે જોગુ! હાથ હાથ! તારી આ પાંસળા કોણે તોડી નાખી? સાચું બોલ, તને રુખીના સોગંદ છે.”

“કેં નહીં! રસ્તામાં જરા લયડી ને પડી

ગયો.”

“અરે! ‘પણ આ આટલો બધો માર શેનો છે?’ વાંસા ઉપર હાથ ફેરવતાં ઠેકઠેકાણે સોજે લાગવાથી રુખીએ હુબક ખાઈને પુછ્યું.

જોગનારાયણને શ્વાસ લેવામાં પણ તકલીફ પડવા લાગી. તેનો અવાજ હવે તુટતો હતો. સાચું કહેવામાં તેણે સલામતી માની. થોડા તુટક શબ્દોમાં તેણે પોતાની વહાલી સખીને અથેતિ વાત કરી સંભળાવી.

રુખીની આંખમાં આંસુની ધારા ચાલી. તેણે દુર્લેખને શાપ દીધો, “હાય, ગરીબી!”

ફરીવાર સુતો પેટાવી રુખીએ દેવતા પાડ્યો. જોગનારાયણના પડખા પર ને વાંસા પર તાતું હળદર મીઠું ભરી શેક આદર્શો કેંક સાંતિ વળી અને જોગનારાયણ ઉઘી ગયો.

રોંટો ઢળ્યો, જોગનારાયણને શરીરે વળી પાછાં શીત વળ્યાં. રુખીએ તેને ઢંટોળ્યો. બે ચાર સાદ નાખ્યા; પણ કશે જવાબ નહીં.

છોકરાં જાગી ઉઠ્યાં. “બા, બાપુને કેમ છે?” કહેતાં કહેતાં બન્ને મા આગળ આવ્યાં. માની આંખમાં આંસુ દીર્ઘાં. નાની છોકરીએ કાલી ભાધામાં પુછ્યું: “બા! રૂવજ શું કામ? મારા બાપુ નહીં હે?”

“મર મર ડાકણ! એમ શું બોલે છે?” કહીને રુખીએ તેને ડેટે તગડી. પણ તેને તુરતજ પસ્તાવો થયો, “અરે હુંજ સુષ્પન્ન છોકરાંના બોલમાં માહું માહું જોઉં છું. એ ખીચારી ચીજલી શું સમજે?”

રુખીએ છોકરીને પાછી તેડી લીધી, અને દેવા સરસી ચાંપી ચુંબન દીધું. છોકરાને પણ તેણે બેટીને સુમી લીધી. બન્નેને બપોળે પૈસા આપી રુખીએ રમવા મોકલ્યાં: “જાવ સાંજ ઓરાં ઘેરે આવજો.”

થોડીવારે ચાલીની મનુરણો જોગનારાયણના ખખર પુછવા આવી, ત્યારે જોગનારાયણ પાછો યુદ્ધમાં આવતો હતો. પણ તેનામાં જોલવાની તાકાત નહોતી. શ્વાસ જરા જરા ધરડાતો હતો. દવાદારની-શેકની સુચના કરીને ઐર્ષા ગયાં. એટલે રૂખીએ તો હૈયાફાટ રુદન શરુ કર્યું. જોગનારાયણ પણ તેની સામે નજર માંડી, કવચિત્ ખેચાર શબ્દો ખોલી ધીમેધીમે આંસુ સારવા લાગ્યાં. રૂખીએ જોયું કે તે પોતે હીમત હારશે તો જોગુની સંભાળ લઇ નહીં શકાય. એટલે તેણે કહ્યું છાતી કરીને જોગનારાયણને હીમત આપવા માંડી.

જેમ જેમ દિવસ નમતો ગયો, તેમ તેમ જોગનારાયણનો શ્વાસ વધારે ને વધારે ઘુંટાવા લાગ્યો. છેક સાંજ પડી ત્યારે તે આચીંતા પયારીમાંથી ઝખડીને ખેંચો થયો. રૂખીએ તેને પાચમાં લઇ લીધો ને કહ્યું: “જોયું, સુષ જ સુષ જન; વસમું લાગશે.”

ધીમે ઠરડાતે, જાણે મહામહેનતે અને ઉડી યુદ્ધમાંથી નીકળતો હોય તેવા અવાજે જોગનારાયણે કહ્યું: “મને આ...આ...રામ છે, રૂ-રૂ-રૂ...રૂખી !”

એટલું ખોલીને તે ધબ દબળી પયારીમાં પાછો પડ્યો. રૂખીના ટેકાએ તેને જોશ બેર પછડાતો અટકાવ્યો. થોડીવાર તે સાવ શાંત પડ્યો રહ્યો. વળી પાછો ખેંચો થવા ગયો. રૂખીએ પકડી રાખ્યો. દૈવા સાથે દાખી રાખ્યો.

ધરડ ધરડ થતા શ્વાસમાંથી રૂખીએ અસ્પષ્ટ શબ્દો સાંભળ્યા, “રૂ-રૂ-રૂ...જન! બૂ-બૂ... બે...હિ...”

સુરજનારાયણ ક્ષિતિજ નીચે ગેબી અવ-કાશમાં ઉતરી ગયા. દૂર દૂરનાં વાદળોની કીનારીએને આછા મોનેરી રંગે મદતાં હેલ્કાં તરલ કિરણો અવની પર ઉતરતા આછા આછા સાન્ધ્ય અધકારમાં વિલીન થયાં. રૂખીએ દીવો સળગાવ્યો. જોગનારાયણે આંખો ખોલી. રૂખી તેની પામે દોડી આંખો જાણે જેંચાઇ જેંચાઇને ફાટવા લાગી. બે વિસ્ફારિત નયનો રૂખીના ચહેરા પર ઘંભી ગયાં. રૂખી ચરચરી ઉડી. દોડીને તેણે એ ફાટેલી આંખો દાબી દીધી. ધડીભરમાં તે પાછી અરધી ખુલી. અરધી ન ખુલી. પામેના દાવરમાં ‘ટનન ટનન’ સાંજના સાતનાડંકા વાગ્યા. જોગનારાયણનું મુખ મચ્છડું. હાસ્ય ફરકીને ઉડી ગયું. એ ચહેરાપર કાળાશ, શીઝાશ, બચંકરતા પથરાઇ ગઇ. રૂખી અનિમિષ નેત્રે તે નીરખી રહી.

બારણું ખડખડ્યું. ધીંગામસ્તી કરતાં બટુક લાઇબદેન અંદર ધસી આવ્યાં. રૂખીની સમાધિ તુટી. એણે મોકળે મોઢે ધડાપીટ સાથે રુદન આદ્યું: “ઓ મારા જોયું રે !”

બને બાળકો ચક્રાવકળા જોઇ રવાં. માતાના રુદનમાં એમણે સૂર પુરાવ્યો. બંધ થતી મીત્રનું બીવણ બુંગણું કાનફોડ બરાડા પાડી રહ્યું.

તેમના શણગારમાં, પદાર્થોની ઉત્તમતામાં, તેમજ રૂપમાં પણ ઉત્તમોત્તમ દેવળ આણુપર્વત પરનાં દેલવાડાનાં દેવળો છે. એ તદ્દન આરસનાં છે, એની અંદરની શણગારની લક્ષ્ય જોઈ યુરોપીઓનો પણ ચક્રિત થાય છે. વેપારવૃત્તિ-વાળા જાનોના દેલવાથી તેમની શણગારની અસર હોંદુ બાંધકામો પર ધણી થાય છે તે એટલે મુઘી કે એ ધાર્મિક શણગારો ચિત્તોડના લક્ષ્યક વિજય સ્થંભો ને પછીના રાજમહેલોમાં પણ થયા.

મુસલમાનોએ પણ લીધા અને અમદાવાદનાં પ્રખ્યાત મકાનો તેનાવડે શણગારાયાં. આતું જોતાં એવું બન્યું છે કે પ્રાચીન વેદ સમયના શણગારો (લિંગો) શુદ્ધ અને હોંદુ બાંધકામોમાં વપરાય છે, જોતોથી એ ખોલવાય છે, વિસ્તાર પામે છે ને પછી તેમના બહુ સંબંધથી સમગ્ર પશ્ચિમ હોંદુસ્થાનમાં બની રહે છે. સ્થાપત્યની રંગભૂમિ પર આપણે આવી રીતે હોંદુ જોઈને એક સંધાએહું જોઈએ છીએ.

હોંદુ સ્થાપત્યની ત્રણ શૈલીઓ—

આમ દેવળોની શુભ રીતસૂરીનું સામ્ય જોઈ રહ્યા પછી હવે આપણે હોંદુ સ્થાપત્યને ત્રણ જુદા વિભાગથી સમજીએ. આ વિભાગો કે શૈલીઓ, દેવળો પરનાં શિખરના ઘાટ, અને તેમને બંધાવનારાઓની મુળ જાતો પરત્વે ત્રણ જુદી જુદી બને છે. (૧) આર્યાવર્ત (૨) દ્રવિડી (૩) ચાલુક્ય.

આર્યાવર્તની શૈલી—

હોંદુસ્થાનના નકશા પર તાપી નદીની લીટી-ને પૂર્વ તરફ એજ દિશામાં લંબાવતાં મદાનદીની લીટીમાં એ લગી જાય છે. આવી આડી લીટી-થી પડેલા ઉત્તર તરફના બધા ભાગમાં આર્યાવર્ત શૈલીનો વિસ્તાર છે. આ પ્રદેશમાં વસનારાઓનો ધર્મો મોટો ભાગ સિંધુ નદીને પેલે પારથી હોંદુમાં ઉતરી આવેલા આર્યોના વંશજોનો

હોષ તેમજે સ્વીકારેલી શૈલીને આર્યાવર્ત નામ અપાયું છે.

આ શૈલીમાં શિખરની ઉભી બાલુઓ ચિત્રમાં બતાવ્યા પ્રમાણે ઉપર જતાં ગોળાકારમાં માં છે, અને તેની ટોચ ઉપર અમલક (આંબળું) નામના આકારનો મોટો પથ્થર મુકેલો હોય છે. કોષ ઉભા ધ્રુવામાંથી પાણી ઉચે છુટતું હોય તેમ આ શિખરો, તેની આસપાસ ચોટલાં નાનાં નાનાં આકારનાં શિખરો સાથે છુટું ઉડતું બાંધે છે. શિખરના પૌરાણિક હેતુઓ જે આગળ અપાયા છે તે વીચારતાં જે વિષ્ણુના ઉભા અને તટસ્થ રૂપને ધણા અનુરૂપ હોષ વિષ્ણુમુચક ગણાયાં છે. તેમાંથી સ્ફુરતું ઉર્ધ્વબળ ધરોપનાં પ્રીતી દેવળોના શિખરમાંથી નીકળતા બળને બહુ મળતું છે. એ બળ મંદિરની આસપાસના વાતાવરણને પણ અમુક જાતનું બનાવી દે છે. આ પ્રદેશમાં શ્રીકૃષ્ણ અને રામાવતાર થયા છે ને તેને લીધે વિષ્ણુવધર્મીઓ આ પ્રદેશમાં ધણા હોય. કદાચ આ વિષ્ણુમુચક શિખરોનો પ્રચાર થયો હોય. આમાં વૃંદાવનનાં એક દેવળો, અને પુષ્કરરાય (અજમેરની પાસે) પર હાલમાં ચણાતું એક મંદિર દક્ષિણની શૈવ પદ્ધતિનાં હોષ જરા અપવાદરૂપ છે. દેટલાંક દેવળો ને મંડપો છે તેના પર ધુમટને બદલે પીરામીડના જેવું પગથીઆં પગથીઆંવાળું ઢાંકણ કંડેલું છે. પણ પગથીઆંના આડા થરો શિવસૂચક ગણાતા હોષ એ ધુમટનો હેતુ પાર પારે છે. આ આડા થરોવાળાં ઢાંકણોના આસપાસ દક્ષિણની દ્રવિડી શૈલીનાં શિખરોમાં થયેલો આપણે આગળ જોઈશું.

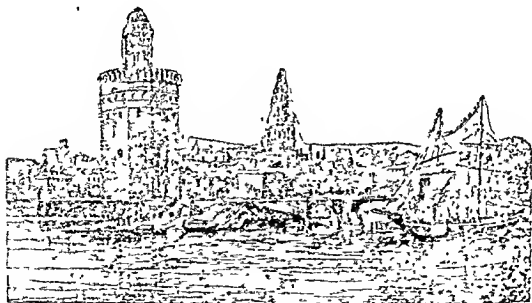
આર્યાવર્ત શૈલીના દાખલાઓ—

જુનામાં જુનું ઇ. સ. ૪ થા સદીનું એક દેવળ બીતર ગામમાં મળે છે. એ ઇટના ચણતરનું છે-ઈટો બનાવવાની કળા આપણે ત્યાં

ધણા બુના કાળની છે, અને, કેટલુંક મુગલકાલ સુધી તેનો વિકાસ થયેજ ગયો છે. ઇ. સ. ૭ મા સૈફા પછી પથ્થરનાં દેવળો યયાં છે. ઓરીસામાં ઇ. સ. ૫૦૦ થી ૧૨૦૦ સુધીનાં દેવળો મળે છે. ઓરીસા તો પુરાણા બાંધકામોની આણુ ગણાય છે, પુરાણા બુવનેશ્વર ગામમાં કેટલાક દાખલાઓમાં લાંબું મોટું દેવળ ખાસ સરમ છે. પછી બીજી જગ્યાઓમાં કનારક, પુરી, જગન્નાથ, ધારવાર, ચદ્રાવતી, મથુરા અને ગુજરાત પણ આવે.

મધ્યકાળનાં ગુજરાતનાં દેવળો આ શૈલી બતાવે છે. જૈન દેવળો પણ એજ બતાવે છે.

પાલીતાણા ગીરનારનાં દેવળો તેમજ મહાદેવનાં, સ્વામિનારાયણનાં એમ મોટે ભાગે બધાંનાં શિખરો આર્યાવર્ત છે. આ દાખલાઓમાંના ખાસ જાણવા જેવાના ફોટાઓ આપ્યા છે, પણ માત્ર ફોટાઓથી મકાનના માપની ને તેની આમપાસના વાતાવરણની જે છાપ પડવી જોઈએ તે નથી પડતી, એટલે એને તો નજરે નીહાળવાનોજ આગ્રહ જોઈએ. એ બધાંનાં જુદાં જુદાં લાંબાં ચોડાં વર્ણનોમાં પણ વખત ન ગાળીએ કેમકે ફક્ત આપણે આર્યાવર્તના અતિ મરાઠુર અને અદ્વિતીય સુંદર સ્થાપના પ્રદેશોમાં વીહરવું છે.

સ્વમદ્રષ્ટા

૩૩-૬૬૬

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૩૪ થી]

“પણુ છે શુ તે તો કહેા.”

“કેરશારપ દેવાદાર થઇ ગયો, શિવલાલ શ્રીનાથજી ગયો, પાઠકે નોકરી લીધી. અંબેલાલ વડાંલિને પરણવાનું નક્કી કરી, કાલથી નોકરી હુંડવા માંડશે” તેણે આકંઠ કરતાં કહ્યું.

“શું કહેા છો?” ધની ચકિત થઇ બોલી.

“આ તો હું તમને મારાં ગણી કહું છું, ને હવે હું એકલો ‘મા’નો ઉદ્ધાર કેમ સાધીશ?” તે પક્ષવાર મુજો રહ્યો. તેને એક ધ્રુવકું આવ્યું. થોડીવાર ખંને મુગાં રહ્યાં, ને ધનીએ આવીને સુદર્શનના હાથપર હાથ મુક્યો.

“એકલા કેમ છો? હું નથી?”

સુદર્શને એકદમ ઉઘ્યું જોયું ને ધનીની આંસુ ભરી આંખની પ્રેરણા પીધી. તેણે હીમતથી તેનો હાથ દાખ્યો.

“હા, જ્યાં સુધી તમારી પ્રેરણા છે ત્યાં ત્યાં સુધી હું કદી પાછી પાની કરવાનો નથી. હું આવીશ, વિજય કરીને” સુદર્શનમાં દૃઢતાનો સંચાર થયો. તેની આંખ તેજસ્વી થઇ.

“ને હું હાં સુધી વાટ જોઇને ખેસીશ — જોઇએ તો આખો ભવ—”

સુદર્શને ધનીના સાદા મુખ પર દૈવી સૌંદર્યનાં તેજ ચમકતાં જોયાં—ને મનુર જોડે તે રટશેને ગયો.

૪

નારણુમાઇ પટેલ કેજિસ પછી હાથમાં રહે તેમ નહોતા. આખી સુરત કેજિસનો જશ તેમને એકલાનેજ હતો એ વાતે તો તેમને દીવા જેવી નજાતાં ને ઉગતાં લાગ્યા કરતી હતી. અને તેથી એમના સતોષનો અને આત્મશ્રદ્ધાનો પાર નહોતો. એ પોતે; એમના મિત્ર ને એમના ચરોતરી

ભાષણ મળી અજેજને હાંકી કાઢવા એ તો તેને મન રમત લાગી.

કેજિસ પછી તે મુને ગયા ખરા પણુ બાણુવાનો તેમનો ધરદો નહોતો. ગણિતમાં તો તેમને શીખવાનું હતુ નહીં અને જ્યારથી નેપોલીયન ગણિતમાં ભુલ કરતો એ ખબર એમને પડી ત્યારથી તેમની ખાત્રી થઇ ગઇ કે પોતે તેમનાથી ઘણું દરજ્જે ચઢીઆતા હતા; કારણકે એ કદી ભુલ કરતાજ નહીં.

પુત્રમાં તિલકના અનુયાયીમાં ફરવું, દેશ સ્વતંત્ર કરવાની વાતો કરવી, મીટિંગમાં જવું, જરૂર પડે ભાષણ કરવું એ તેમનો રોજનો કાર્યક્રમ થઇ ગયો. તેમને ધીમે ધીમે પોતાના પ્રૌઢ વ્યક્તિત્વનો ખ્યાલ આવવા લાગ્યો. જ્યાં તે જતા ત્યાં લોકો દરીને આવકાર દેતા. મિત્રો તો તેમની સાથે ને સાથે રહેતા. ઘણા તો તેમને દોટે બાઝી પડતા. કેટલાએ તેમને જમવાબોલાવતા. ને બધાએમની બહાદુર રીતભાત, મીરાબો, દાતા, નેપોલીયન વગેરેની વાતો, એમનો ડુંડો ફેરવી બોલવાની ટેવથી મુગ્ધ થઇ જતા. એમને એમ લાગ્યું કે વિપ્લવ શરુ થતાં પહેલાં કોઇ એક આકર્ષક ને પ્રેરક વ્યક્તિ દેશમાં પ્રગટે છે—એવા તે પોતે હતા. પોતે મીરાબો થશે, કે નેપોલીયન એટલોજ પ્રજા પોતાને વીચારવાનો હતો; પણુ મીરાબો જેવો પોતાનો ઘાંટો, સ્વરૂપ ને ભવંબાપી ચચંગતા હતાં—તેમજ નેપોલીયન જેવો ગણિતનો શોખ, દૂર અદેશીપણુ ને સમ્રાટ ને મુલક સ્વભાવ હતો:—પણુ એ વાત થઇ રહેશે, એમ ગણી તે આ વિષય પર વધારે વખત ગાળતા નહીં.

૩૬ મી જાન્યુઆરીએ એમના મંડલનો સમારંભ—એટલે લગભગ ખારટીલ લીધા જેવો મહા પ્રસંગ હતો. તે દિવસથી તેમની વિજયી કારકીર્દી શરુ થશે. ક્યાં તો પોતે છુપા મંડલ-

ના પ્રમુખ યજ્ઞ ચાર દિશામાં કેર વર્તાવશે; કયાં તો આખું ચરોતર પડખે લઇ; ઉધાડે છોગે, બુદ્ધિમારના ગઢો બાળીને ભસ્મ કરશે.

૨૯ મી બપોરે મુંબાઇ આવવા તે આગ-ગાડીમાં બેઠા. આવતા મહા પ્રસંગની મહત્તાથી તે પ્રમુદ્ધ હતા. તેણે બારીમાંથી ડોકું કાઢી, આંખો ફાડી જોયા કર્યું. ગાડી ઉપડવાનો વખત થયો એટલે નામદાર જગમોહનલાલ આવી ફર્સ્ટ ક્લાસમાં બેઠા.

નારણભાઈએ પહેલાં તો આ મવાલી સામે તિરસ્કારથી જોયું; પણ ગાડી ચાલી એટલે તેના તરફ નરમ થયા. માણસ ખોટો નહોતો. સદુભાષની ન્યાતનો; વળી સસરા પણ કોઈ વખત પ્રથ્વ જન્ય; યજ્ઞ જન્ય શાનો—હતોજ. એની છોકરી ને એની દોલત સદુભાઈ મારફતે રાષ્ટ્રીય ઉદ્ધાર માટેજ આખરે તો આવવાનાં. એ પૈસાદાર, હોંશીઆર, ને પ્રતિષ્ઠિત હતો. એ જો મંડલમાં આવે તો મંડલને કેટલો ફાયદો થાય? પણ એવા મગરરી માણસને કહેવું શા કામનું?

ખડકી આવ્યું એટલે નારણભાઈ ઉતરી ફર્સ્ટ ક્લાસ તરફ જઈ આવ્યા. પાસ્ટરકારમાં એકલા નામદાર જગમોહનલાલ વાર્તા વાંચતા હતા. નારણભાઈનું અંતર એના તરફ ઉભગાઈ અત્યંત. આવો સારો માણસ મવાલ પક્ષમાં! પણ તેની પાસે જવાનું તેને મન ન થયું. તે પાછા પોતાના ડબ્બામાં ચઢી ગયા.

નારણભાઈને પોતાના વ્યક્તિત્વમાં ને પોતાની શક્તિમાં શ્રદ્ધા હતી. જેણે સુરતની કોંગ્રેસ તોડી તે એક જગમોહનલાલને ન વટલાવી શકે? જે આવતા વિપ્લવનો મધ્યસ્થ નેતા થવા સરમ્ભએલો તે એક મવાલીને ન સમજવી શકે? ‘હં. એને વટલાવવો એ તો સહેલ વાત હતી.’ નારણભાઈએ કહ્યું:

નારણભાઈનું અંતર અત્યારે જરા મીઠા

થયું હતું. સાધારણ રીતે નારણભાઈ અને તેમના અંતર વચ્ચે એવો ભાઈચારો હતો કે કદી તેઓ સામાસામી મીઠાજ કરતા નહીં. આવા પરમ મિત્રો વચ્ચે અત્યારે વીખવાદ થયો.

“નારણભાઈ!” તેમના અંતરે જરાક તિરસ્કારમાં કહ્યું; “તમે ખાંડ ખાઓ છો—ખાંડ તમને નામદારનું ઓળખાણ કરવા—નેતી ખુશામત કરવાનું મન થયું છે.”

“અંતર!” ગુસ્સામાં તખીએતવાળી આકાશ સામે ડોળા ફાડી નારણભાઈએ કહ્યું. “તું પણ ગમે તેવું બોલે છે—પણ હું એ સાંખવાનો નથી; હું નિઃસ્વાર્થી છું. દેશભક્ત છું, વિપ્લવવાદી છું. મેં કોંગ્રેસ તોડી, મેં શીરોજ્જ્વાલને ખાસડું માર્યું. હું ખુશામત કરું?—બને કેમ?”

“તારે નામદારની તારે શી પરખ?” અંતરે છદ્દે ભરાઈ પુછ્યું.

“હા. એ સવાલ યોગ્ય છે” સમાધાન વૃત્તિથી નારણભાઈએ મીઠાશથી ફરી સમજાવવા લાગી. “હું માત્ર એક માનવી નથી—પણ દેશનો નેતા છું; હાંદમાં વિપ્લવ કરવાની મારી ફરજ છે. દેશનાં બધાં તરનો સાથે રાખવાં એ મારું કર્તવ્ય છે. નામદાર એક તરવ છે. તેથી તેને સાથે રાખવાનું મારું કર્તવ્ય છે સમજ્યો? Q. E. D.” જરાક મજાકાતો નારણભાઈએ કહ્યું.

“તારે ફર્સ્ટ ક્લાસમાં કેમ ન જવાયું? એમ કહેની કે પેલાના મોભાથી ને તાપથી અંગ્રાઈ ગયો, નહીં તો ખડકી પર પાછો કેમ આવ્યો?” ચીખાવણા અંતરે પુછ્યું.

“તું શું સમજે?” કચવાઈને નારણભાઈ એ કહ્યું. “હું કોણથી ડરો છું કે આવા નિર્હવ નામદારથી ડરું?”

“જાની જોઉં?” પેલા અંતરે ચીકાટથી

કહ્યું; “મોઢુંજ કહે છેતી? તુતો ગામડીઓ છે. બહાર નજર કરી તે બેઠરકારીથી પાછું વાંચવા એનો જબરો ધારાસાજી છે. ત્રણ મીનીટમાં માંડ્યું. તને મહાન કરશે.”

“અંતરડા! તુ તો વગર સમઢ્યે બોલેજ

નય છે, મહાત ક્યું ક્યું—એના આપનું.....”

નારણભાઈએ રોડથી જ વા બ વાલ્યો. “મને શું મહાત કરતો હનો? એવા તો કે છપ્પની આ ને મહાત કર્યા.”

“સારે ઉડ બેઉ—” આમ આખો વખત નારણભાઈ ને અંતર વચ્ચે રકાઝકી ચાલ્યા કરી.

અંડાળા આવ્યું, તે દેશ-દાઝથી પ્રેરાઈ, પોતાની નામદાર પ્રત્યેની ફરજથી દેરાઈ, ને અંતરનાં મહેણાંટોણાથી ઉશ્કરાઈ નારણભાઈ ફટ્ટે કલાસમા ચઢી ગયા. ગાડી ચાલી એટલે પાર્કિંગકારમા જઈ નામદાર જગમોહનલાલની પાનના મોઢામાં બેડા.

એજ વિષય નામદારે સખ્તાઈથી છાપાંત

“હં-હં-હં-હં-” નારણભાઈએ અંખાધું.

“હું નહેતો કહેતો?” એના ચીમાવશા

છપાય છે:

રા. બટુલાઈ ઉમરવાડિયાનાં બે પુસ્તકો:

કીર્તિદાને પત્રો:

પ્રો. બળવંતરાય
હાકોરના
ઉપોદ્ઘાત
સાથે

મૂલ્ય: રૂ. ૧-૪-૦

:છપાય છે

ગુજરાતમાં ગણીતા
ચયલા અને ઘેરઘેર
મિય ચયલા રસિક
અને આકર્ષક પત્રો
એમા નર્મદ, ક દ.
ડા, કલાપી, સૌ.
બહેન લીલાવતી,
અદ્ભુત પૃથ્વીવલ્લભ,
કાક અને મંજરી છ.
લોકપ્રિય ચયલા રસા-
ત્મક નિબંધોનો સંગ્રહ
કરવામાં આવ્યો છે.

માલારાણી અને બીજાં નાટકો.

અશક્ય આદર્શો.
મહારાણી
રક્ષા

તથા બીજાં નાટ-
કોનો સંગ્રહ

મૂલ્ય: રૂ. ૨-૦-૦

આપણા જીવનના અનેક
અગત્યના પ્રશ્નો ચર્ચતા
પ્રાંત ગસલુર ચયલાં પાંચ
હૃદયંગ નાટકોનો સંગ્રહ.
કલાની આ અપ્રતિમ કૃતિ-
ઓએ અનેકની કલાતૃષ્ણા
છીપવી છે.

મળવાનું ડેકાણું:

કૌમુદી કાર્યાલય, એવીસ બીજા, અમદાવાદ.

અંતરે કહ્યું. “તારા-
માં હીંમતજ ક્યાં
છે? તારા હાથ
જોની કુચ્છે છે.
આ તારે વાંસે તો
પરસેમાનો રેલા
ચાલ્યા. તુ બાય-
લોજ છે.”

“હું-નથી—”

નારણભાઈએ તેને
શુરસામાં જવાબ
આપ્યો, ને લીધું
હરી “નામદાર—”
ગળામાંથી કમે કરી
દાઢ્યું.

શાંત તિરકાર-
થી નામદારે ઉચું
બોલ્યું. “મારી જોડે
વાન કરી છે?
કોણ છે?”

“હાજી—”

“જો આ

પાછી ખુશામત—

અંતરે પોતાનું
પુરાણ ચલાવ્યું.

“હું નથી ખુશામત કરતો. આ તે
શિષ્ટચાર કહેવાય” નારણભાઈએ એને જવાબ
આપ્યો તે નામદાર તરફ જોયું. “મારે આપની
જોડે વાત કરવી છે.”

“મને અહીંમાં પુરસદ નથી” ટાડાશથી

નામદારે કહ્યું, કોઈ અમીલ હશે? કોઈ ગાડો હશે?

“હું આપણા સદુભાષ છેને-નેનો મિન થાઉં છું”

નામદારે જવાબ નહીં આપ્યો

‘મુગ્તમા અર શીરોજશાહને ખાસકુ મે મારેલું, અમજ્યાને સાહેબ।’ પોતાની મદત્તા દશાવતા નારણુભાઈએ કહ્યું

એક પળનાર વ્યથ નામદારની આખમા ગુરમો આવ્યો “મે તમને એક વખત કહ્યું કે અત્યારે મરિ વાત નથી કરની કંકડરને બોલાવુ?”

એક પનનાર નારણુભાઈના પગ ધુણ ઉઠયા, અને એ ધુમરો મદના તેરે પગને ‘પલાય’ માપનાનો ઉકમ કરનાવું મન થયું’ પણ પેના અતરથી તોળા। “નારણુભાઈ સાહેબજી। તમે ડરકું છો બાવલા છો, થયુ. જરાક કહ્યું કે નાહા—”

“અલયલ!” ઉશ્કેરાઈને તેને નારણુભાઈએ જવાબ વાળ્યો

“નામદાર।” તેણે એ ઉશ્કેરણીને પ્રતાપે ધારો કાઢ્યો

“તમે પ્રજ્ઞના મવક કટવડાવો છો-ને પ્રજ્ઞ-તમારી જોડે વાત કરના માયુ છું તે કરના નથી?”

નામદારે હંચુ જોયુ આ મુરખની જોડે વાત નહીં કરીશ તો જરૂર તારે પ્રજ્ઞના મવક મવાળી-કટેવાતા પ્રજ્ઞના મેવકની વત્ક વીશે ફકરા આવશે તેણે ચોપડી પગ પર મુકી સખનાઈથી પુછ્યુ “શું કહેવું છે?”

નારણુભાઈનું મોહુ હામ્યમા ફસાઈ ગયું “જુઓ સાહેબ, તમે હોલીઆર છો, નિદાન ડો-દેશકત છો, તમે અમારામાં આવો” જગ મોહનવાલને આ કોઈ વિચિત્ર મૂર્તિ લાગ્યો, ને

ક્યાં ગમત મળનાની આશાએ તે જરા હસ્યા “અમે એટલે કોણ, સદુ પણ ખરા કે

“જરૂર! જરૂર! એ તો અમારો આસ પ્રાણ! બધું જાણે છે એકેએક દેશના વિધાન તો એની છલને ટેરવે છે.”

“એમ, ધણો હાશીઆર, ત્યારે તમે ક છો શું?”

“તમે અમારા થાઓ પછી પ્રેવાય નારણુભાઈને લાગ્યું કે તેમના વ્યક્તિત્વ છાપથી નામદારે મદાત થવા લાગ્યા હતા “મે જ” પોતાના અતરને તેણે એક લાત લગાવી

“પણ ‘અમારા’ નો અર્થ શો?”

“ઝંઢાલ પક્ષના—”

“તમે તિલક પક્ષના છો?”

“તિલકની મદદગા ખરા, પણ અમારે પક્ષ જુદો

“એટલે કયો પક્ષ?”

“છે” જાણે મહા જરૂરી વાત જાણ રાખતા હોય તેમ ગભીર થઈ નારણુભાઈએ કહ્યું

“મુરતમા ખાસકુ તમે નાખ્યું?”

“હા”

“તિલકના તરફથી?”

“હા”

“ત્યારે એજ પક્ષ?”

“ના, અમારુ મડલ જુદું”

“બગાવની Secret society? હમીને નામદારે પુછ્યું

“ના”

“ત્યારે તો ગુજરાતીઓનો છુપો પાઠશાળી વર્ગના સચોટ અનુભવથી આવેલ ઉત્પાસની શક્તિથી નામદારે કહ્યું

“હા-હા” નામદાર પીગળ્યા એમ મની નારણુભાઈથી હમી દેવાયું.

“તમે તો આગળ પડના સ્વયં હશે?”

‘ તે હું બહુ કઠી દેનાય છે !’

‘ પણ ત્યાર વગર તમારા નિમનણુ નીચે
નિચાર કેમ ગાય ? બોય ! કેમોગ કરતો
બોય જતો બેઠ તેમણે કહ્યું “ચઢા લાન
પીરોતો તમાર નામ નુ ?’

‘ નારણુનાથ પોત નામના સાથે
ફરફડનાસમા ચઢા પીનાનુ નિમનણુ થતા તે
જરુ મડનમા બેગાશે એની ખાત્રી થઈ હોવાથી
તેમણે કહ્યું

‘ બોનો તમે તો મડનના નેતા હજો ?’

‘ તમે છાનુ મળો તો કહુ

જરુ !’

‘ પરમેશ્વરના મોગદ ?’

‘ હા પરમેશ્વરના’ મુજમા હમી નામદારે
કહ્યું તેને ગમ્મન પડી હતી અને આ વાતમા
રસ પડ્યો હતો એટલે નારણુગાંધીની મૈત્રી
કેળવનાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો

‘ પેનો સહુ પણ નેતા છે ?’

‘ એ તો મત્રી છે’

નારણુભાઈને વિજય મોકલ્ય નાંચો આ
માણસ તમ તેનુ દેન દેતથી ઉમગાઇ ગયુ ચઢા
રૂઝાખીમા નાખી સડાકા નેતા નારણુભાઈને
ખાત્રી થઈ કે આના જેવો સારો મેળીઆર ને
રિશ્તામપાત્ર માણસ બીજે હતો નહીં અને
આના કીમતી નરને પોનાનો કરવા લાખિ
રિપનના આ નેતાએ પોતાની પ્રવૃત્તિનો

[આ રસિક વાર્તાના વિશેષ બાપ આવતા અકમા]

મડનની કારખાઈ, મુગતમા તેણે બળવેની નના
—એ મધાનો ઇતિહાસ હેના માણો

‘ યાણુ આનુ • સારે નામદારે નાત
બધ જરી

વીક સારે સાહેનછ તમારુ મંડન થાય
એટલે મળજે પછી દુ બેડાલશ”

“જરુ”

“એમા કં કહેવુ પડે ?”

“પણ તન, મન ને ધન ‘મા’ના ઉદ્ધાર
મો અર્થનુ પડશે”

“જરુ”

આ વીત્તાયતી કપડા કાઢી ચંદેરી
પહેરવા પડશે

‘ જરુ કહી નામદાર સ્થાન પર ઉતર્યા
નામદારને મુનોચના સારુ પર નથી મળતો
એ રિચાર હમેશા ચિંતા પ્રગતો ન્યાતમા
મુદર્શન સારામા સારો વર હતો એ પણ
નિનિવાદ હતુ અસારે મુદર્શનને મુધારી
મુનોચનાને તેને નરાનનાની એક યુક્તિ સુઝી

તે તારુ ઓશીસમા ગયા ને પ્રમોદનાયને
અરજત તારુ કર્યો Sudarshan in extre
mely dangerous hands Start
immediately’

તારુ મુકી નામદારે મીગાર ચેતારી અને
મુજમા હમતા, વાર્તા વાચતી રા કરી

WANTED TO MARRY.

Wanted a beautiful Gujarati Bania Girl or a Virgin widow,
17-20 years old—sweet and reliable disposition—to marry a Gujarati
Bania widower—35 years old—good social position—correspondence
strictly private with snob if possible Write to Box No 10
c/o The Manger ‘Gujarat’

10-14, Bakehouse Lane, Fort, BOMBAY.

અરવિંદનાં આંસુ

—૭૭૭૭૭૭—

[અનુસંવાન પછ ૨૧ થી]

પ્યારા ! અરુણ ! આવાં જગત-ડાહલાં સાથે શું વાત કરવી ? બ્યારે હું હૃદયનાં ઉંડાણ-માંથી વાત કરતો હોઉં ત્યારે આવી સાધારણ પામર ઉક્તિ મારાં મગજને ઉશ્કેરે છે. ને હું ધીરજ ખોઈ બેસું છું. તો પણ મારા આવેશને મેં શમાવ્યો અને તેને થોડી દુકૃધી ઉતાર વાળ્યો. કારણકે આવાં પ્રાકૃત અધીરાં મનદર્શનનો હું પહેલી વાર ભોગ બનતો નથી. “આત્મ-હન્યાને તમે નબળાઈ ગણો છો; બહિરંગથી છેતરાઓ નહીં; ધારો કે એક પ્રજા-મહાપ્રજા જોડકમ ત્રાસદાયક સત્તાના પગ તળે છુંદાતી હોય; આખરે તે તેની ધોર કુંભકરણી નિદ્રામાંથી નયમેતનના કોઈ પ્રાણવાયુ તેને ઢંઢેળે ને તે સફાળ જગી પોતાની શ્રૂંખલા ફેંકી દે. આને તમે નિર્બલતા કહેશો ?

ખીલું ઉદાહરણ લઈએ. કોઈ સાધારણ શક્તિવાળા ઇસમનું ઘર ભડકે બળે છે; લાય લાગી છે, જ્વાળાઓથી પોતાનું પ્યારું ઘર બચાવી લેવા તે ભડકડતી ચિતાસુમ અગ્નિમદગાં તે લુસકો મારે છે; આ આવેશમાં જોને સાંત પળે આંખોએ અરકાંડે નહીં એવા ગંજવર ઢગોને તે હડંગે છે. પ્રભવસિત આવેશના લુરસામાં કોઈ વ્યક્તિ દુસ્મનનો પોછો પકડે ને શત્રુને પાંચ સાત કરાવે. આ કીસ્સા શું

(આ રસમય વાર્તાનો વધુ ભાગ આવતા અકર્માં)

નિર્બલતાના છે ? લલાલાઈ ! આ તારો હડ-યોગજ વિરોધનું શાસ્ત્ર નથી ? વિધિના આવા હડીલા વિરોધને નિર્બલતા કહી કેમ શકાય ?”

જ્યોતીન એકી નજરે મારી સામે જોઈ રહ્યો અને પછી બોલ્યો:—“માફ કર મરા મિત્ર, તારાં દષ્ટિતા બંધબેસતાં નથી ને આ સવાલ સાથે તેને શો સંબંધ ?” મેં કહ્યું: “ખેર ! તમ સરખા જગતડાહલાને મારાં ઉદાહરણો માફક આવતાં નથી ને ઘણીવાર છેક કંઠંગા અને વિચિત્ર લાગે છે. પણ આ ખાખનને જરા ખીમ્મ દષ્ટિબિંદુથી જોઈએ. કોઈ પણ વ્યક્તિ આ છંદગીનો ભાર-મીઠો સાકર જેવો ભાર ફેંકી દેવા તૈયાર થાય તેની મનોદક્ષા કેવી હોવી જોઈએ ?” મેં આગળ ચલાવ્યું, “સર્વ વસ્તુને મર્પાદા હોય ને મનુષ્ય-પ્રકૃતિને—એ છે; અમુક અંશે આનંદાવેશ, દર્દ, દુઃખ, ગમગીનીના આઘાત માનવ ઉર સહી શકે છે; પરંતુ, એ હદ ઓળંગાઈ કે એ કુસુમ-કુશું ઉર અગ્નિપ્ર વિનાશ પામે છે. પ્રશ્ન લારે, માણસ બળવાન છે કે તારાતહીન એ રહેતો નથી. સવાલ તો કેટલા ફરજત સુધી કંટુ વિષમ આઘાત સામે તેનું કુસુમ કમળું હૃદય ટકર શીમે છે એટલોજ છે. આ ખીન્ને શારીરિક, માનસિક કે નૈતિક હોય. કોઈ પણ માણસ મેચેરીબીથી ગુજરી જાય તેને ગુનેગાર લેખીએ તેજેટલું કંઠું નેટલુંજ કંઠું આત્મ-વિનાશ કરનારને કાપર ગણવો એ ગણાય. આજ મને અગિયેન મન.

સાચાં ભાષણો

—૦—

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૨૮ થી]

મળે કે એમ માનીને હું આજનું ધર્તીંગ સહન કરી લઉં છું તમને પણ પ્રભુ એજ પ્રમાણે આશ્વાસન લેવાની અને સહન કરવાની શક્તિ આપે એની મારી પ્રાર્થના છે

અતમા, મહાસુખ ભાધને મારી નકલવીન તી છે કે હજુ પણ એઓ સુધરે અને ધૂનડમા સીધા રહીને પિતાની આમર ઉપર છેક પુણા સુધીને પાછા નહીં આવે! એક વેળા એક ગૃહથને દીનાન બહા દુરનો ખીતાબ સરકાર તરફથી મળ્યો તે પ્રસંગે થએલા મેળાવાના પ્રમુખનું ભાષણ

મજારીઓ અને

સદ્ગૃહસ્થો,

અહીંના નગરોહ નેવા ગણાતા શ્રીમાન શેઠ નરપતરામ દેાનત રામને નામદાર સરકારે દીનાન બહાદુરને ખીતાબ મળ્યો તેને માટે આજે આપણે તેમને અભિનંદન આપવા ભેગા મળ્યા છીએ એ વાત તો તમે સારી પેઠે જાણતા જ હશે. ખરું પુણાવો તો આરા માણસોને સરકાર ખીતામો આપે છે એથી ખીતામોની મહત્તા જરાપણ જળાની નથી એટલજ નહીં

કોટા પાડનાર રસીઆઓના
જીવનમાં એક સુદર તક
અમારા દીપોત્તમવી અક મારે ખાસ
—ફોટોગ્રાફીની—
—શરત—

ગુજરાતના સ્થળ કે ગુજરાતી જીવનના કે
પમગોની સુદરમા સુદર જમી મોકનનારને
ગુજરાતી સાહિત્યનાં એ સુદર
પુસ્તકોની ભેટ મળશે.
આ ફોટોગ્રાફ અમારા ખાસ દીપોત્તમવી અકમા
પ્રગટ થશે
મોડામા મોડાતા ૨૦મી અક્ટોબર સુધીમા મે કવના
લખો —વ્યવસ્થાપક:
'ગુજરાત' કાર્યાલય,
૧૦-૧૪, બેકલાઈસ લેન, કોટ-સુખાઈ

છે. જલ્દી કમનગરીને હું એથી પૂરું વધુ જાણુ છું અને તે એજ કે એ રસોમાથી જાલુજ વેડી-ધણીજ રકમો તે તે ફોટોના ચોષક્રમા જમે થએથી નેનામા આવે કે આગુ જના આ નહીં લાગએલ રકમોને નેરેજ એઓ આપણને મધાને દમ વ્યા કરે કે અને દરેક

જાહે એ આખી પૃથાગ દર્ગી ઉપજાવનાર થઇ પડે છે શ્રીમાન શેઠે નથી પ્રગતી એના કરી કે નથી સરકારને મદદ કરી માત્ર જે જે માગે પોતાની મહત્તા વધે અને પોતાના ધધામા વધુ કમાણી થાય તે તે માગેજ એમણે પોતાની શક્તિ વાપરી છે આપણા ગામમાની દરેક નાની મોટી સભામા પ્રમુખરથાને તો એઓજ એસતા આવ્યા છે અને ભવિષ્યમા પણ એસશેજ.

હા એટલું તો ખરું જ કે આ પ્રમાણે વાવરચક્ર દિવાકરે પ્રમુખ થનાને માટે એઓ અનેક બાજુ રમે છે દરેક લોભપયોગી ફોટોના ખતનગરી પણ એઓ સાહેબજ થતા આવ્યા છે અને પડી એ ફોટોના નાણા ફાવીક વાર કેના અદ્ભવ થઇ જાયછે એ નાત તો એ રિપયમા ઉડા ઉતરીને શોધ કરનારજ જાણીશકે એમ કે તે ઉપરાંત દરેક ફડમા નાણા ભગ નાગઓની નીપમા મોથી પરંતુ નામ એઓ મારગનજ હોય કે અને દરેક વનને એમણે લારેની રકમ પણ મોનીજ હોય એથી પૂરું વધુ એઓમાથી ચોષક્રમા જમે થએથી નેનામા આવે કે આગુ જના આ નહીં લાગએલ રકમોને નેરેજ એઓ આપણને મધાને દમ વ્યા કરે કે અને દરેક

બાબતમાં આગેવાની ઊડતી નથી. સરકારમાં પણ અમલદારોને લાગે આપી પોતાનું કામ કઢાવી જાય છે અને એક તરફથી જ્યારે લોકોના નેતા તરીકે બહાર પડે છે ત્યારે બીજી તરફથી અમલદારોની બહુજ નીચ ખુશામત કરીને, કાંઈ કાંઈ વેળા તો હલકા જસુચ તરીકે પણ કામ કરીને તેમને રાજી રાખવાના યત્ન એઓ કર્યાજ નય છે આ દીવ ન બહાદુરનો ખીનાથ મેળવના પછી પણ અમલદારોની ખુશામત કરી કરીને તેનો દમ નીકળી ગયો હતો એ વાત હવે અગ્રણી રહી નથી આફ્રી એક પૈમાની સખાવત કરતા પણ એઓ મરવા પડે એવા એ મળી મૃદસ્થ છે પણ તે પારકા છોકરાને જતી કરવા પુરતાજ પોતાને ત્યાં બહારનો આડંબર બધો સુધારના ધોરણ ઉપર આવેયો છે પણ અહીં ખાનેથી જોવા જઈએ તો તેમની પાનાની ન્યાતનો નાનામાં ન તો અને કઢગામાં કઢગો ધારો પણ તેઓ પોતાના છાનમાંથી અજાણે કરી કઢયા નથી તેમની પોતાની પામે ખાદીના તેમજ ગાનચેટ્ટના કપડા યત્નેના પોપાકો સારી સખ્યામાં છે તેજ પ્રમાણે મોગ અરધા કુટના રેશમી કોરના ઘોતીમાવી માડીને વિરેલી પોપાડ ની એક એક ચીજ પણ એમની પાસે છે ટેબલ ઉપર પણ પાટલુત માથે જમે છે અને વખત આવે અમદાવાદી મુગટો પહેરીને પાટલા ઉપર

છાપો તિલક સાથે પણ બોજનને ઇનમાડ આપી શકે છે જોવા વખત તેવા ગીન એઓ બહુ સારા ગાઇ શકે છે. પણ હજી આટલું જાણે આપણે બધા એમને શેઠ તરીકે માન આપીએ છીએ અને એમની ગરજ કરતા રહીએ છીએ એટલે આ પ્રસંગે એમના મનાથે આ મેળાવડો ક્યાં વિના છુટકા ન હતો હા, જો કે એટલું સારું છે કે આ મેળાવડો જોકે લોકો તરફથીજ લોકોના પોતાના નાણાની મદદથીજ કરવામાં આવેલ છે એમ જણાવવામાં આવ્યું છે; પણ ખરું જોતાં આજના મેળાવડાનો તમામ ખર્ચ તેમજ માન ખર્ચ અને તેની નુખડની પેડીનો ખર્ચ આપણા નવા દીવાન બહાદુરે પોતેજ આપણને અગાધી આપી દીધો છે અને હજી પણ એ પૈમા ખુટે તો પોને તે આપવા હા પાડી છે. 'માનકે ચદન ઘમળે લાસીયા' એ ન્યાયે એઓ નાહન જો આગલા પૈમા કેડી દેરા માગતા હોય તો આપણે એ ના પાડવાની જરૂરજ નથી આપણને તો આજે સાગમાં સારી બાનીઓ અપાકાજ વખતે મળ્યો એટલે એમાં આપણને આખરે કંઈ ખોવા જ્યુ તો નથીજ.

પરંતુ અંસારમાં આવા સન્ય વક્તા ક્યાંથી મળે ? અને જ્યાં સુધી મળે નહીં ત્યાં સુધી તો હાલ જેમ આવે છે તેમજ ચાલવાનું અને તેમાંજ આપણે સંતોષ માની લેવાનો

હજી વખત છે

ઈન્કમટેક્સ બચાવવા માટે મળો.

પ્રાણુલાલ અમૃતલાલ વૈદ્યની કું.

ઈન્કમટેક્સના અનુભવી.

પીકેટ રોડ, સ્પોલ કોઝ કોર્ટની સામે, ધરમશી બીલ્ડીંગ, મુઆ. ૨

માલા

(સીપાઇ છુટેલા ચોરને જતો કરે એમ)
ડીક; કહી જોઈશ, બસ; રાજી ?

[પ્રિયમુખ મલકાય છે.

- પ્રિયમુખ

(જાણે અમેરીકા જડી પડ્યો) અરે !

માલા

(રમાડતી હોય એમ) વળી શું થયું ?

પ્રિયમુખ

(હસવાનો ચત્ત કરતાં) આપણે રમવું
તો સુધીજ ગયાં !

માલા

શીકર નહીં, મારે રમવું નથી.

પ્રિયમુખ

(પાછાં હડી) વાહ ! આમ શું કરે
છે ? તમારા ખાતર તો હું, એ માછલ
સાધકસ દોડાવી, ગામમાંથી તાલુ રેકેટ લઇ
આવ્યો—આહુ કોલેજે.

માલા

એ બદલ માગો તો ઉપકાર માનું. ત્રાટી
રમવાનું તો નહીં તે નહોતજ બને. (મનમાં)
હાં. આવા સાથ રમીને કરું પણ શું ? (પ્રકાશ)
માથું દુઃખે.....

પ્રિયમુખ

(આંચકો ખાઇ) Oh, so sorry.
—હા, દીસગીર—સામા રેસ્ટોરાંમાંથી લેમનઆઇસ
મંગાવું ?

માલા

(આંખો ઉડી લઇ જઇ) ન મંગાવશો.

પ્રિયમુખ

મંગાવું નહીં તો...હું જાનેજ લઇ આવું ?

માલા

(હારી જઇ હાથમાં કપાળ નાખી) રહેવા
હો; રહેવા હો. (ઉંચું જોઇ) તમારા લેમન

આઇસથી મારું માથું નહીં ઉતરે.

પ્રિયમુખ

ત્યારે કહે એ કરું.

માલા

(ઉપલા દાંત નીચે નીચડો હોઠ દાખી)
તમારે મારી પરવા ન કરવી.

પ્રિયમુખ

એમ તે ચાલે ? તમે દુઃખમાં દટાયાં હો
ત્યારે.....

માલા

(ટપ્પી ટપ્પી) હજી તો માન માથું દટાવું છે.

પ્રિયમુખ

(પોતાનાં કપડા સામે અર્થહીન જોઇ)
ઉભાં રહેજો. આ લઇ આવ્યો.

[પ્રિયમુખ દોડી જાય છે.]

માલા

(ખાંકડા પરથી ઉભી થઇ) What an
idiotic fool (કેવો મૂખદત્ત !)? આવતો
મેટ્રોક કોણે કર્યાં હશે ?

ચોપડી લઇ પાનાં ઉખેળે છે. કંઠાળી બહાર
જેતાં આનંદ પામે છે. ત્યાં હંસલ આવે છે.

માલા

ઓહો! હંસલ તમે કર્યાંથી ?

હંસલ

સ્વાર્થ અંગે.

માલા

હું સમજી ગઇ.

હંસલ

તો.....?

[માલા અત્યંત રહે છે.

હંસલ

કેમ; મારાથી કે અવરિત થયું ?

માલા

જરાએ નહીં.

હંસલ

ત્યારે ?

માલા

(માડ) હુ એ વીચારતી હતી કે મારા
એક વોટ તમને મળે કે ન મળે, એમા શુ
ફરક પડી જશે ?

હુ સહ

અધા એમ માની પ્રિયમુખને વોટ આપે
તો મારે ભાગે શુ રહે ?

માલા

(તિરસ્કાર વાવી) હા (હા) સૌ મારી
જેમ આ જાળ નિરાધાર દર્શે ?

હુ સહ

તમે ? ને નળી નિરાધાર ? ન બને—
બનેજ કેમ ?

માલા

इति सत्यम् । पेये प्रियमुख मारे वाट
પોતા ખાતર લીખ્યા કરે છે ને મને નેવા હુદ
લીખારીને પણ ખાલી હાથ ન વાળવો એ મારી
દીનરગી રમત છે

હુ સહ

જેના નેવા મોજગોખ તનને ચોચ લાગે
તેમ કરજો

માલા

योग नही, હુ ફાવે એમ ફરીશ

હુ સહ

ખુશીથી તમે તમાગ મનના રાણી હો

માલા

(કરડી આપે) રાખ નવીને ?

હુ સહ

પણ એ લક્ષ્મીબાહુ સમા

માલા

(મનમા) ક્યા હસત ? મ્યા પ્રિયમુખ ?

હુ સહ

સારે હુ જઈશ પ્રિયમુખને તમે નયન
આપી ચુક્યાં હો ..

માલા

તો ?

હુ સહ

તો એનેજ વોટ આપજો આ તો મારે
આવડુ જોઈએ—ને આવ્યો

[હુ સહ જવા કરે છે]

માલા

(મનમા) મારામા મારાપણુ મ્યા છે ?
હસલ ઉત્તાદ લાગે છે (પ્રકાશ) હસલ ?

હુ સહ

(દાખન થતા વેત) મને જોના-નો ? તમે ?

માલા

હા, તમારા મારે એક નાત સભારી
આપુ છુ તમે, હુ ઉપરાત, માફીની બધી
પાસે પહોચી વળના ?

હુ સહ

હા ને ના એટ પોતેજ કહ્યું કે એ મને
વોટ આપશે ખીજને પૂછ્યું પછી હા પાડી
નીજ કહે “હુ જોઈશ બાકીનાને છોડ્યા
નથી

માલા

(હસતી આપે) એમ કેમ ?

હુ સહ

જુઓ, પાખડીબહેન પ્રિયમુખના દૂરદરના
કહેણી છે ને . વાદગીબહેન ને એના બહેન
પણા છે

માલા

તેથી ?

હુ સહ

એ સગપણ મારે ? પણ એઓ એ ગિામા
હજે એમજને ?

માલા

ના તમે ઉંધુ ભવ્યા છો તમને છોકગઓ
ને અમારા મારે બહુ સારો અભિપ્રાય હોય છે
એટલુજ, ખરેખાત એવા ઉંચા અમે નથી હોતા

શકુન્તલા

—૦—

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૩૯ થી]

નરેન્દ્ર

જગત તો કોણુ જાણે પણ એને લીધે નહીં પણ એના વિના તો મારું જીવન હુખતું જાય છે એ હું દેખું છું. જ્યારથી મેં શાસ્ત્રીજીને ઉત્તર વાળ્યો ત્યારથી કોઈ મેલી શક્તિ મારું જીવન ઉપાડી જતી રહી હોય એવું લાગે છે.

માર્તંડ

(કચવાતો હોય નેમ) તમારા લોકની મને આજ સમજ નથી પડતી. સારે શા માટે હાથે કરી તમે એમને એ બધું લખી જણાવ્યું? સુભાગ્યને દાર બહાર ઉભું રાખી, કમાડ બંધ કરી છુમો પાડો એનો અર્થ શો ?

નરેન્દ્ર

એમ નહીં; કુમુદ વીશે મારું મન ચચળ થયું એ મનેજ ગમ્યું નહીં; ચંચળ મનનો મને વિશ્વાસ નથી. અને એ બધું શુભ રાખવું એ મને પાપ લાગ્યું.

માર્તંડ

અસાધારણ માણસોનેજ પાપની બીક રહે છે; એ પણ ચિત્તની એક વર્ચ્ય ત્રિતિ છે. એટલામાં એક નોકર પ્રવેશ કરે છે એના હાથમાં કાગળોનું બંડલ છે નરેન્દ્રને એ આપી ચાલ્યો જાય છે. નરેન્દ્ર કાગળો તરફ બેઠકારીથી જુએ છે. સહસા તેની નજર એક પત્ર પર પડે છે; જપાટાબધ તે હેઠલે છે અને પત્ર વાંચે છે. આનંદની એક છટા તેના માં પર ફરી વળે છે. માર્તંડ તેને જોયાં કરે છે.

નરેન્દ્ર

(ઉતાવળે) માર્તંડભાઈ, મારા સુભાગ્યનું મૂલ્ય આંક્યું આંકાતું નથી. શાસ્ત્રીજી ફરીવાર માર્ગ કહે છે.

માર્તંડ

એમ ? શું લખે છે ?

નરેન્દ્ર

(ઉભો થઈ જઈ) ખાસ કે નહીં એટલું જ (વાંચે છે) “તમારા હૃદયની સંસ્કારિતા સત્કારવા જેટલી કુલીનતા અમારા કુટુંબમાં છે.”

માર્તંડ

મને ખરેખર નવાઈ-ખુશી નવાઈ થાય છે. લોક બધાજ અસાધારણ મનોવૃત્તિનાં થઈ ગયાં લાગે છે. કોઈ ધોરણસર ચાલતું-ચીચારતું તો છેજ નહીં.

નરેન્દ્ર

મારા સહભાગ્યથી તમને આનંદ નથી થતો ? મને તો.....

માર્તંડ

હા, હું દેખી શકું છું કે તમારા શરીરનું પ્રત્યેક પરમાણુ આનંદિત થઈ રહ્યું છે; પણ મને તો આ સમાચાર કે મહત્વના નથી લાગતા. છતાં હું તમને અભિનંદન તો આપું છું.

[હજો થાય છે.]

અને હવે હું રજા પણ લઉં.

[જાય છે. નરેન્દ્ર એને જોતાં જોઈ રહે છે.]

નરેન્દ્ર

(સ્વગત) શું એનો સિદ્ધાંત ખરો હશે ? કોણુ જાણે પણ એ કેવો નિરપેક્ષ છે ?

[વિચારમાં પડે છે ને આંટા મારે છે ને ચોટીકવારે જાય છે.]

[પડેલા પડે છે.]

કવિ ખમરદારનો મુક્તધ્વાગ

[અનુસધાન ૫૪ ૪૪ થી]

રખવનો ધણા જોનામા આવે છે પણ તે
પ્રયત્ન તત્વના અભાવને લીધે નહીં આખરે
એવુંલુ તો નિરાકરીતે કહેતું પ્રાપ્ત થાય છે
૩ જોના રખસનવાળી પકિતઓ પણ દૂરના
દીર્ઘના ભેદને નિવાળનિ આપી મરે ભોત
વાની રોગરાતી અને અથડાતી પદ્ધતિ પર
રચાએવા મુક્તધારાની પ્રત્યેક પમ્તિ અને
વિશેષ કરીને નીચે લખ્યા પ્રમાણે વચ્ચાતી -

મિતિજ્ઞના ઉપત્તા અધર પર લટકતો,
અદ્ભુત એ પ્રિયા સહિ રાજ્યે રૂડો રાજ્યે જે
વારીમાં મખાહન આજે લાગે કીક વતરો મધ
જુદે જુદે જુપી કેવી સરી નવ્ય હેડ
પ્રિયા ઉરે જનલે ગુનજીડી કેરો છોડ
ધગધગ ધગી રહે ધરા ખુમ ધોમ યજી
અમન કમલ મુખમન જેવી પ્રિયા મારી
ખજના નવાકુરના ગાલા જેવા સૌમ્ય પણ
લામો લાખ પ્રેમ મરી ચીંચી ચીંચી પગપગી
સ્ત્રિાદિ ધન્યાદિ ધન્યાદિ પકિતઓ જેવી
બાધે છે તેટલી તો નથીજ બાધતી

બીજી એવી રચના ગુજરાતમાં પરાકર્ષ
કાળથી પ્રચલિત છે પણ એ રચના સિદ્ધ માદિસ
માં પ્રવેશ કરી નકી નથી અર્થાત કવિઓએ તેને
આત્મરૂપીય ગણી નથી પરિણામે તે મરેવનો
ઉપાણાઓ વગેરે પરચુરણ રચનાઓમાજ
બધાઈ રહી છે આ વાતનું પ્રમાણ નીચેના
ઉદાહરણોમાં મળે -

(૧) સામી સામી છોકરીઓને ડાગડામ દેહએરે,
અમારી રે ગોરમાને રામ રામ કરીએ રે
માગરડી માગરડી એકનાર આવને

(૨) તાણુન પેના તરકડા ને વિનાદ થેરી નાર,
હોળી થેલા હીંદુડા એ ત્રણ એક અનનાગ
તેજનામા તમાકુ ને વળાગીમા વાન,
સભગાતું તે નજરે દીઠું આચ્યો કમીકાળ
ઓયે ઓયે આમથીઓ ને મધ પ્રેયે સીવે,
પુછ તાગ પસીઆને મધ બાધા વિના છરે
રાગ નામ તાકના ગોપાળ નામ ઘી
કૃષ્ણ નામ ખાડગોળ મોગી ધોળી પી
અગમ બુદ્ધિ વાણીઓને પશિમ બુદ્ધિ બ્રહ્મા
તરત બુદ્ધિ તરકડો જે દીકો મારે ધમ

(૩) ધમરે લાડી ધમ, ચુકા પરેયાં છમ
ચુડે મે વા મોતી ચુકા સામુ જોતી,
છોકરને ડાસ પાતી, પેને માખણ ખાતી
ગોળકેરી ભીંતડી ને મેરડી મેરા દાડા,
કાપરીએ ઘર છાયા બચ્ચા યાગણા દધાડને
દાધી ધમધમ આને,
પતાળ પાણી કાટે
પતાળ પાણી કાગા,
દાધીને પગે તાળા
આન રે વરમાદ
થેવરીઓ પગરાદ
ઉની ઉની રોટવી ને કાપેતાનુ સાક
આવુ દોગ તો આ નહીંતર નારે મન
દલાદિ, દલાદિ ધન્યાદિ

ઉદાહરણ (૧)ની પમ્તિઓ માથે મુક્તધ્વા ની
પ્રત્યેક રિામ પમ્તિઓ અને ઉદાહરણ (૨)
ની પમ્તિઓ માથે મગપમિનઓ મખાવો
સામીસામી છોકરીઓને ડાગડામ દેહએરે,
લીસા પેલા આજનાની મૂર્છાગ્રસ્તી ગયા નીચે
વાસી જતી રજનીના કેનામથી ખરી પગી
તાણુન પેના તરકડા ને વિનાદ થેરી નાર
માદનીશી મનગી કે પરી એમ નેન
ચુને ઠી કે પ્રિયા નગી મજરીની જેમ
તેજનામા તમાકુ ને વળાગીમા વાસ,

સલાજાતું તે નજરે દીઠું આવ્યો કળીકાળ.
ભાળી પ્રિયા ત્યારે પહેલો ઉઘ્યો મારો ભાણ,
હમે મારું હૃદય ને હમે મારાં પ્રાણ.
આ શી તારી ટીખલી ને આ શી તારી ટેવ,
હું તો માત્ર માનવ ને તું નો! રહ્યો દેવ.

ઉપર દર્શાવેલા ડોલનના સામ્યથી સ્પષ્ટ
અગે કે ઉચ્ચારવાદ ગુજરાતીમાં પરાપૂર્વકાળથી
ચાલતો આવેલો છે અને તે શિષ્ટ સાહિત્યમાં
પ્રવેશ કરી શક્યો નથી, પણ કવિ ખચરદાદે તો

આ પ્રકારના પ્રયંધનાં જે કે સુવક્ષણો છે તેને
પણ તિલાંજલિ આપી મુક્તધારાને એવો તો
બોડાળટ કરી મુક્યો છે કે શબ્દોના ઉચ્ચાર
અસ્વાભાવિક થાય છે એટલુંજ નહીં પણ સ્વરો
અચક્રાય છે, ઠોકરાય છે અને છંદ દ્રુતલય પકડી
અતિ ઝડપથી કુદતો કુદતો ચાલતાં શ્વાસ મુકવા
ને પણ અવકાશ મળતો નથી.

આટલું પ્રયત્ન તરવના સંધમાં કલા
પછી આપણે મુક્તધારાના સ્વરૂપ તરફ વળીશું.

(આ વિવેચનાનો વિશેષ ભાગ આવતા અંકમાં)

દરેક જાતનાં ઔપધો વાપરી ચુક્યા હો,
ડાકડરના ડાઝ લીચી કંટાળ્યા હો,
પેટ મેડીસીનથી થાકી ગયા હો
તો

મોરખી ફીવર ટેબ્લેટસને

એક વખત વાપરી જુઓ,

ગુણમાં અક્ષીર છે: માના ધાવણ જેવી નિદોષ છે.

એક ૧૦૦ ટીકડીની બાટલીની કીમત રૂ. ૧-૮.

મેસર્સ દુર્ગાપ્રસાદ નાનાલાલની કંપની.

એક્સપ્રેસ બીલ્ડીંગ, નં. ૯,
તારદેવ-આનંદરોડ

ફારનેટ હીલરોડ, સુબાઈ, પોસ્ટ નં. ૭.
ટેલીફોન નં. ૪૨૯૪૨

સાહિત્યસમીક્ષા

—૦—

[અનુસંધાન પૂર્વ ૪૮ થી]

(૨)

સાકીને ઠપકો

કલાપીનું આ કાવ્ય ધણુ પ્રસિદ્ધ છે એ નીશે, અલગત મતભેદ તો છેજ, પણ સદેહ નથી. કલાપી નાનપણમાં કાલુ કાનુ બોલતો કાકીને બદલે એ સાકી કહેતો આપણામાં કહેતો છે કે હૈયે તેનું હોડે, મુખમાં તેનું લેખનમાં તે પ્રમાણે એણે લખ્યું પણ ‘સાકીને ઠપકો’ ક્રમણુ ઝાડ જેમ વાળીએ તેમ વળે શૈશવકાળના અતિષ્ઠ સન્કારો સુદૃઢ થઈ જતા મોગી ઉમરે એ મનુષ્યનો ઉપહાસ કરાવે છે માટે નાનપણથીજ બાલકો પામે પ્રથમ છુન્કો કૃત્તિષ્ઠ્યગ્રેથી આરબ કરી પ્રાસપ્રાણસમાસમાગમરસોપાસેસમી વાસત બોલાવી, છેવટે ચન્નચન્નચક્રકૃત્તચ્યુતપિંગિતલવગ્રા સસૃષ્ણવૈ । જેવા ઉચ્ચાર કરાવરા કલાપીની કાકીનું નામ થુ હતું તે બળગ નથી પણ તે સમયની દેશની રિથિતિ તથા ખાસ કરીને કાકી આવાડની આમોહવા ભેતા એનું નામ મ કોડી હોવાનો ધણો સંભવ છે કલાપી એને લાડી (લટ્ટી ?) કહેતો, ને એ કલાપીને ઠાકોરને નામે સંબોધતા આજ કારણને લીધે ઉત્તર વયમાં કલાપીને વાલીના ઠાકોરનું ખીરદ મળ્યું હતું.

એક દિવસે કલાપીનો વિવાહ થયો એના કાકીએ વરવહુને પોતાને ત્યાં આનંદાનુ નિમત્રણ કર્યું. કલાપીના ગામ કરતા એમનું નિવાસસ્થાન દૂર હોવાથી કલાપી પોતાની વડુ માથે ત્યાં જવા નીકળ્યો ત્યારે સાજ પડી ગઈ હતી. દર આજે થાય છે તેજ પ્રમાણે તે વખતે પણ મૂર્ધ અસ્ત પામતો હતો, અધારુ થવા માડ્યું હતું, ખેડુતો ધર તરફ પાછા વળતા હતા, દૂર-દૂરથી વાંસળીનો

રમ્ય સુર સંભળાતો હતો વગેરે વગેરે (નિશામ્બ વાયકે સાજના વર્ણન માટે ઇતર પુસ્તકમાં જોઈ લેવું)

કાકીને ત્યાં જતા કાખને તેમણે જોયા નહીં એટલે તેણે કાકીના દોહિત્રને પુછ્યું “અદ્યા સામળ ! ડોશી કયા ગઈ ? જો કયાં ખાના તો નથી અડી ગઈને ?—દોહ્ય બોલાવી લાવ્યું” પરંતુ સામળ જાય તે પહેલાજ દીનદાગની દષ્ટિ આંખે પડી અને કલાપીએ જોયું કે કાકી અર્ધજાગૃત અવસ્થામાં ખુલ્લામાં બેઠા હતા ને પામે ખ્યાલીએ અને રીશા પડ્યા હતા.

કલાપી ધીરે રહીને કાકીની પાસે ગોઠનાથો એની વડુ દૂર એક શીશાને ઉઘો પાડી તે પર બેઠી કાકીએ રીશામાંથી શરાય કાઢી ખ્યાલીમાં રેડ્યો થોડો પોતે પીધો ને બાકીનો કલાપીને આપ્યો. કલાપીને મનાદ લાગનાથી એણે બીજો માગ્યો. કાકીએ બીજી પ્યાની ભરી કલાપીએ તે ખાલી કરીને ત્રીજી માગી એમ કરતા કરતા કલાપી સીતેર પ્યાલી ગટગટાની ગયો. કલાપીની વડુ આ બધું શાંતિથી જોતી હતી એને કંઈ લાગણી ના થઈ.

નિશાસ નહીં કર્યું અમુનું બિદુએ નહીં
જોય મા’ કહીને કાનુ એનું વાદ્ય નહીં

. દારુ, ભાગ, અશીશુ ને ગાળે એ સર્વ વસ્તુમાં શ્રેષ્ઠ સ્થાન મેળું છે ને તો ‘રગ પાણીના જીવડા’ જાણે પરંતુ એ દરેકની અસર આપણી ઇચ્છા વિરુદ્ધ પણ થાય છે અને કેટલીખવાર તો મનોવૃત્તિ એની લાયકા ગુન્તે ગારતા જેથી થઈ જાય છે કે મનુષ્ય ક્રિતા લખતા પણ અચમતો નથી, એ અનુભવની વાત છે. કલાપી ઉંમરે નાનો ન હતો, નેમ મોટો પણ ન હતો. છતાંએ એને અસર થયા નગર ન રહી પોતાના વડીન એવા કાખને હપમ આપવાનું એને મન થયું. સાધાગણુ મીને એ

સમજીક આદમી હતો, છતાં આ પ્રસંગે એનાથી કવિતા બોલાઈ ગઈ —

‘ સાક્ષી, જે શરાંગ મને દીવો દીલદારને દીરો નહીં, સાક્ષી જે નરો મુગ્ધને ચઢ્યો દીલદારને ચઢ્યો નહીં ’

પોતાની આવી સ્થિતિ યદ્યપ, નરો ચઢી ગયો ને ‘ દીનદારને ’ કે યદ્યપ નહીં, એ તો અક્ષય હોશીઆરીમાજ રહી તે જોઈને કલાપીનું હૃદય દયાથી પીગળી ગયું ‘ કાકી ! મને દારુ પાયો ને આને કેમ નહીં ? મને ધેન ચઢ્યું તેણે એને કેમ નહીં ? ’ એમ ચોખ્ખું કરેવાને બદલે એ આમ કવિતા બોલ્યો તે નરો ટેટલી હૃદય તુધી ચઢી ગયો હતો તે દર્શાવવાને પુરતું છે

કવિ • કાન્તદર્શી એ ન્યાય મુજબ કલાપીને કાન્તદર્શન થયું ભાવિની જવનિકા ઉઘડી ને એણે મહાત્મા ગાંધી ચરખે ને ખાદીનું શુચનાએનું કોકરું જોયું બદન તથા વીલાયતી કપડાઓનો દગલો કરી કદમથી એને એક બાજુએ ધક્કી તેને સળગાવી મુકતા એણે અનેક મતુષ્યોને નીહાળ્યા અને બોલ્યો—

‘ મુજ ચરમમા ચરખો ફરે, કદમે બદન લયથી પડે ’

પરંતુ વીનાયતી સાડીઓ અને કપડાઓને જોને અતિશય શોખ છે તેવી પોતાની વહુને દૂર ક્ષિતિજમા ચઢી આવતા આ કાળા વાદળાની જરા પણ ખમર નથી એમ જોઈ એ બોલ્યો.

દીનદાર તે મલમલા કરે નક્કી ચારને પાયો નહીં !

આતું કારણ ખીજું કે નહીં પણ કાકીએ એને પાયો નહીં તેજ છે વગ વહુને એકજ પાનમાથી સહભોજન અથવા સહપાન કરાવતું જોઈએ, એવા શિષ્ટાચારની પણ એને ખમર નહીં ? કલાપી કોંધાવિષ્ટ યદ્યપ ગર્જી ઉઠ્યો — આશ્ચર્ય અને મશ્ગુલ, પાવો એ નમે ને સીસે

પાવો એ હાથે સાક્ષીએ, ઈનસાફ તે કીરો નહીં ?

એનું કારણ ચોખ્ખું છે વર પીએ ને વહુ ના પીએ તો આખી જીન્દગી સુંધી વહુ વરની મનાવટ કર્યા વગર રહે નહીં, અને લોકોમા એને વગોની મુકે તે જીવું બને પીએ ને બનેને ચટે ત્યારેજ ખરી મજા આવે સરખા બને બને જરા, ત્યાં તો શરાખીની મજા મળ્યું આ તો તે ઉવટ તુકસાન કયું મારાથી આખ ઉધાડીને એના સામે જોવાતું નથી ઉલટી કરી તે તો સચા, નયને સનમ બેઠી નહીં !

એમ કહીને એની આખ મીઠાઈ ગઈ કે સ્વપ્નાઓ એને આવવા માઝ્યા એને લાગ્યું કે કાકી છરે લઈને સામા ધસી આવે છે પોતે નિ સહાય સ્થિતિમા જોયા ફરે છે ને એની ‘ દીનદાર ’ કે ન કરતા માન કુદી રહે છે— મુજ ખૂન !

આ ફરી રહે

પરંતુ સ્વપ્નલીલા વિચિત્રા ! ખુન થનાથી એ મરી જતો નથી એને કેજ થતું નથી ઉનડું એની વહુના શરીરે શીત વ્યાપી જાય છે—

દીનદારનું થકું બને !

ચમકીને એ જંગી ઉઠ્યો આવા સ્વપ્ના ! સ્વપ્નુ આવ્યું તો પોતે રાગ થયો, જગતનું દ્રવ્ય એની પાસે આવ્યું, ઇશ્વરે એને મુવાકાત માટે બોલાવ્યો ને ‘ શેક હેન્ડ ’ કીધી, એનું શા માટે આવ્યું નહીં ? આમા તો—

કાઠ મજા આવી નહીં !

કાકીએ ઉઠીને ચાલવા માડ્યું કલાપીએ એને હાથ પકડીને પાછા બેસાડ્યા, “ કાકી ! કેટકેટલા વાયદા કર્યા ત્યારે તમે આજે અમને બોલાવ્યા ? ને મોલાવીને પણ એને તો પાયોજ નહીં ! તમે પોતે પી ગયા ! ”—

“આ પહોર ચારજ રાતના, કે વાવડા વીલે મળ્યા,
કે હોંસથી છાગે જડયા, તેની કદર તુને નહીં
ના, એમ નહીં ચાલે. હું ખેંચતાણુ કરું છું
તારે એને પાલેજ પડશે. હું એનો આશક છું.”

ના, ખેંચ આશક તો કરે
(કે) માથકને પાલે પડે;
ના સાકીએ પાલે ઘટે,
તે કાવડો પાલ્યો નહીં.”

આમ આખી રાત કલાપીએ કાકીને મેણા
માર્પાં. પણ વાતમાં રાત્રિજ વ્યરંસીત-રાતજ
પુરી થઇ. છતાં એનું વલ્યું નહીં. સવાર થઇ ને
કલાપીની વહુ જવા ઉડી. કલાપી બોલ્યો,—

ભલે ! એક વખત ગદ્ગત કીધી તો કીધી,
પણ હવે ફરીથી ના કરીશ. મારી સનમ ખીજ

વાર પણ અહીં આવશે. એણે આ શીશા ને
ખાલીએ જોયાં છે એટલે એ આવ્યા વગર
રહેવાની નથી. ને હવે તો એ એનાં કદમ
નામના કુતરાને પણ સાથેજ લેતી આવશે.
તે વખતે તુ દયા ખતાવજે નહીં તો કુતરો
કરડી ખાય તો હું નહીં જાણું.”

એ આવશે કો દી સનમ,
તો લાવશે આંહીં કદમ;
તુ રાખજે બાધ* રહમ,
ગદ્ગત ઘટે આવી નહીં.”

આટલું બોલીને કલાપી ચાલ્યો ગયો.
પરંતુ એનો ધા કોષ દિવસ રૂઝાયો નહીં.
ત્યાર પછી ખીજ પાંચ છ કવિતા લખીને
એ મર્યો.^૧

* ‘બાઈ’ એ મુદ્રા રાક્ષસ (Painter's Devil) ની બુલ હોય એમ લાગે છે ‘બાઈ’ ભેદએ, અથવા
એમ પણ હોય કે કલાપીને એટલી હદ સુધી ચડ્યો હોય કે બાઈને બદલે એનાથી બાઈજ બોલાયું હોય
અથવા કપકો કે એવા પ્રકારની લાભણી દર્શાવતાં આપણે ‘બાઈ’ આમ શુ કરે છે ? ‘જેલું’ સામા
મનુષ્યની ભવિતિ વિચાર કર્યા વગર બોલીએ છીએ તેના પ્રયોગમાં પણ એ રાખે વપરાયો હોય.

૧ ‘મરી ગયો’ એ રાખપ્રયોગ રૂઢ છે, છતાં મને એ રચતો નથી. કારણ કહું ? ‘મરી ગયો’ એમ
હાલીએ છીએ ત્યારે જાણે એ આપણી પાસથી જતો રહ્યો, હવે ફરી નહીં દેખાવાનો એવું બાન થય છે.
વસ્તુતઃ મરીને મનુષ્ય જતો રહેતો નથી; પાશ્ચાત્ય તેમજ આપણો રાત્રિનાં એ વીશે પ્રમાણ છે. આવો
ધર્મવિરોધી રાખપ્રયોગ કોઈ પણ ન કરે એજ ઈચ્છે છે.

દાન આપતી વખતે યાદ કરો

કાઠીઆવાડ હિંદુ અનાથાશ્રમ

વડવાણ કેમ્પ.

હાલમાં ૬૦ ખરા. — નિરાધાર બાળકોનું પોષણ થાય છે.

લખો:—ગ્રાન સેક્રટરી

કાઠીઆવાડ હિંદુ અનાથાશ્રમ, વડવાણ કેમ્પ.

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૫૦ થી]

માયુષ્ય ભોગવે! રઘુનાથરાવ અને તેના પુત્ર
જીરાવ જેવા નીચ, હીનકારા, કુટુંબમાં જન્મ
વે અને તેમના આમંત્રણથી અંગ્રેજ પ્રજાનું
રાહાઓની રાજ્ય ખટપટમાં માથું મારવું - એ
મરાઠી રાજ્યના વિનાશનાં કારણો છે એમ
પાપણે કહી શકાએ. હીંદુસ્તાનની રાજ્યખટપટમાં
જરે માધલ દૂર વસતી યુરોપીઅન
જાતોએ પગપેસારો ના કર્યો હોત તો આજે
હિંદુસ્તાનમાં કદાચ હીંદુ સામ્રાજ્ય હોત. કારણ
અરાઢમા સૈકામાંજ હીંદુસ્તાનમાંથી મુસલમાન
સામ્રાજ્યનો તો નાશ થઇ ગયેલો હતો. અંગ્રેજો-
ને હીંદુસ્તાન મુસલમાનો પાસેથી નહીં પણ
હીંદુઓ પાસેથી જીતી લીધું છે. એ એક
ઐતિહાસિક સત્ય છે. અને હીંદુસ્તાનનો ઇતિ-
હાસ કાળજીપૂર્વક વાંચનારના સમજવામાં તે
હજી આવે તેમ છે.

મરાઠી સામ્રાજ્યના સંબંધમાં ખીજ એક
જુલ ભરેલી માન્યતા એ ચાલે છે કે મરાઠી
સામ્રાજ્ય માત્ર એક સંકુચિત પ્રાંતિક હિલચાલ
તી. મહારાષ્ટ્ર બહાર વસતા હીંદુઓને તેની
પાથે કે પણ લેવા દેવા નથી. જેવી રીતે મરાઠા-
નો મુસલમાનોના શત્રુઓ હતા તેવીજ રીતે
ઓ મહારાષ્ટ્રની બહાર ખીજ પ્રાંતોમાં વસતા
હીંદુઓના પણ શત્રુઓ હતા. પરદેશી લેખકોના

[આ અવલોકનનો વધુ ભાગ આવતા અક્ષમાં]

લાઘવો પણ આ અભિપ્રાય સ્વીકારે છે અને
તેના પુરાવામાં શિવાજીએ કરેલી સુરત શહેરની
હુંટ આગળ ધરે છે.

આવી જાતનો અભિપ્રાય ધરાવનાર તે
સમયની ઐતિહાસિક પરિસ્થિતિ ભુલી જાય છે.
સુરત ઉપરનો શિવાજીનો હુમલો તે સુરતના
હીંદુઓની સામે નહોતો પરંતુ સુરતના મુસલ-
માન નવાબની સામે હતો. સુરતના નવાબની
હીંદુ પ્રજા આડકતરી રીતે એ હુમલાનો ભોગ
થઇ પડી તે તો માત્ર ઐતિહાસિક અકસ્માતજ
કહેવાય. દેશના સમસ્ત હિંદુ ખાતર ઘણી વાર
દેશભક્તોને પોતાના જાતિ લાઘવો સામે પણ
લડવું પડે છે. અર્વાચીન ઇટાલી તથા જર્મનીના
ઇતિહાસો તપાસો! ઇટાલીનું ઐક્ય સાધવાને
વીક્ટર ઇમેન્યુઅલ તથા ગેરીઆલ્ડીને માત્ર
પરદેશીઓ સામે નહીં પણ ખ્રુદ ઇટાલીઅનો-
સામે લડવું પડ્યું હતું; જર્મનીનું ઐક્ય
સાધવા માટે પ્રશીઅનોને જર્મનીના ખીજ
પ્રાંતના લોકો સામે લડવું પડ્યું હતું. તેવી
રીતે હીંદુસ્તાનમાં હીંદુ સામ્રાજ્યની પુનઃસ્થાપના
કરવા માટે મરાઠાઓને પણ ખીજ પ્રાંતોમાં
વસતા હીંદુઓ સામે પણ લડવું પડ્યું છે-
આથી કરીને મરાઠાઓનું સામ્રાજ્ય માત્ર
પ્રાંતિક હિલચાલ હતી-તે આખા હીંદુસ્તાનમાં
વસતા હીંદુઓની હિલચાલ ન હોતી-એમ કહી
શકાય નહીં.

સ્વી કા ૨

પટેલું દ્વય: લેખક અને પ્રકાશક: રા.

સાગર (જગન્નાથ દામોદરદાસ ત્રિપાઠી).

સોલ એન્ટ: હરગોવિનદાસ હરજીવનદાસ

શુક્લેશ્વર, અમદાવાદ. મૂલ્ય: રૂ. ૧-૪-૦

શશિકલા અને ચૌર પંચાશિકા: અનુવાદક:

રા. નાગરદાસ પટેલ. પ્રકાશક: વર્ધમાન

એન્ડ સન્સ મુખાઈ મૂલ્ય રૂ ૨-૦-૦
સાંની મરોજ યાને રનેહુ લખન: લેખક
રા મોમયદ મણિલાલ પ્રકાશક બે-
ધડી મોજ છુક સ્ટોલ, મુખાઈ મૂલ્ય
રૂ ૧-૮-૦

યમલ: લેખક રા ચન્દવદન ચીમનલાલ
મહેતા મુખાઈ

ઔરંગઝેબના મમયનુ હીંદ: બાતાન્તર
કાર રા નાદર

બાલચન્દ્ર: લેખક રા ગિરધર શર્મા
મૂલ્ય રૂ ૧-૦-૦

રાત્રુન્ધ્ય પ્રકાશ અને જૈનો વિ. પાલી-
તાણા: લેખક: શેર દેવચંદ નામજી

કુંડવાકર પ્રકાશક જૈન પતની ઓશીસ,
લાવનગર. મૂલ્ય. રૂ ૧-૦-૦

સન્નિવની વિદ્યા: અનુવાદક. રા દીન્યાલ
પ્રકાશક પાલણપુર સુવક મડગ, પાલણ-
પુર મૂલ્ય રૂ ૦-૧૪-૦

ગુજરાતી પતનુ ગુદ્ધ કાર્તિકી પચાંગ:
પ્રકાશક ધી ગુજરાતી ન્યુઝ પ્રીન્ટીંગ પ્રેમ,
મુખાઈ ૧ મૂલ્ય ૮-૩-૦

અનુપમ: લેખક રા મનીક પ્રકાશક-
માણેકવાન હ માહ ગુનગર કાર્યાલય
નડીયાદ મૂલ્ય રૂ ૧-૪-૦

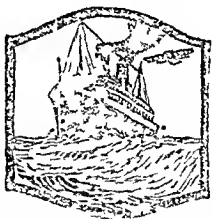
સુખસો-ગતમામ: લેખક: રા ગુનદામ.
પ્રકાશક રા રસ્તમ મેડોગ, મુખાઈ
મૂલ્ય રૂ ૧-૦-૦

કોઈ પણ જાતની તકલીફ લીધા વગર પાગપોર્ટ કઢાવવા અમારું શીરનામું
ટેલીગ્રાફિક એડેસ] નોંધી લેઓ:— [COLONIAL

ઈસમાઈલભાઈ વાહેદ

પેમેન્ડર એજન્ટ

૪ ઘોળીતલાવ, સ્પોલકોઝ કોર્ટની બાજુમાં.
પોસ્ટ નં ૨ મુંબઈ,

મકાન ઉપર લખેલા ડેમાણે રાખનામા આવ્યું છે હોંડુ લેમજ સુસતમાન પેમેન્ડરને જુદી
જુદી સગવડ મરી આપવામાં આવશે
આન્ય-રેજીન રોડ,
સુરત.

આન્ય-રેજીનની બાજુમાં
નવસારી.

તા ૩ આપ્રીલ જનારને કઈ પણ કમીગન લીધા વગર દીકરી ખરીદી આપવામાં
આવશે અને સ્ત્રીમર ઉપરે ત્યા લગી રહેવાની જગ્યા સહત મળે

ચાલુ જમાનાનો ચમત્કારિક ઇલાજ
(ફાયદો ન કરે તો ચૈસા પાછા.)

અમલ ચંદ્રોદય સ્વ મિશ્રિત

“ચંદ્રકળા ચાકુતી”

(ચમત્કારિક દર્શી ઔષધ.)

નપુંકપણું મટાડી લીલી નસોમાં અપૂર્વ તાકાત આપી લોહી તથા વીર્યને
સુધારી વધારી કામ વધિત કરનાર સર્વોત્તમ દવા.

પુરો. બોરાક ગો. ૨૪ ની ડબીના રૂ. ૩) મણ
સેમ્પલ ગો. ૮ ની ડબીનાં રૂ. ૧) એક

નામરદી માટે

ચંદ્રકા મોદય ઘૂત (તિલ્લો.)

શુભ ભાગની નસોની કમજોરી દૂર કરી અસાધારણ શક્તિ આપનાર ચમત્કારિક વિધુત લેપ
પુરા ફાયદા માટે તોલા ૨૫ ની શીશીના રૂ. ૭) સાત સેમ્પલ માટે ૦૫ તોલાની બાટલીના રૂ. ૧૫

એકલા ખનાવનાર—

હિન્ડોઆ ફાર્મસી,

કાલ્યાણેવી રોડ, ભાંગવાડી સામે, મુંબઈ. ૨.

પેશાબના ભયંકર દર્દોની છેલ્લામાં છેલ્લા
અજાયબ શોધ.

“ગોનોલીસર” (રજીસ્ટર્ડ)

પ્રમેહનો ચમત્કારિક ઇલાજ.

વૈદો અને ડોક્ટરોની દવાઓ અને ઇન્જક્શનો લઈને
કંટાળી ગયલા હો! ચાહે તેટલા ભયંકર પ્રમાણમાં ચાહે
તેટલા વરસનો જુનો યા નવો પ્રમેહ, એટલે કે પેશાબ

માર્ગે રસી (૫૩) નું વહેવું તેમાં થતી બળતરા, પેશાબ થોડો તથા અટકીને આવવો,
શુભ ભાગની આંદર આવેલો સોજો, તથા અએલો જખમ અને સ્ત્રીઓના ભયંકર
પ્રદર અને પેશાબના રોગો વગેરે પેશાબને લગતા સ્ત્રી પુરુષોનાં જડ કરી બેઠેલાં
તમામ દરદોનો જડથી નાશ કરે છે અને સરેલી ધાતુને સુધારીને સ્વચ્છ અને ધટ
કરે છે. ૫૦ ગોળીની બાટલીની કીંમત રૂ. ૩-૦-૦ વી. પી. જુલું.

એકલા ખનાવનાર,

એન્ટ,

૩૧૦ ડી. એન. જસાણી,
૧૪૦, શુલાલવાડી, મુંબઈ નં. ૪.

એ. એમ. ઠક્કર દવાવાળા,
શ્રીદા બીલીંગ, પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ.

ગુજરાત

કૃષ્ણ પેપર માર્ટ

મંગળદાસ રોડ, પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ ૨.

કાગળ-મશીનરી-શાહી.

૨૬ ન્યુસ પેપર, ગ્લેઝ પ્રાન્ટીંગ, ડીમસ્ટ્રેક, કાર્ડબોર્ડ, બેકવોસ્ટ, ટાઇટલ પેપર

મોટા જથ્થામાં રાખીએ છીએ.

વારનું સાનાયુ SUDARSHAN ' ૨ સીડેન 24869 વાજખી ભાવ-નેટવર્કન.

શરીરની અદર પેટેલા શત્રુઓ પર બંદુકની ગોળી કામની નથી.

તેઓને દુર કરવા માટે તો

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ

ગદાદૂરીભય કામ કરશે નયજાહની મનાનો નાશ કરશે અને શરીરને બચાવશે, લીંદુમ્તાન બહારની દુનીઆ પણ એ ગોળીઓનો આદર કરી રહી છે લડાઇના મેદાનમાંથી પણ એની મારણીઓ યાચ છે

કિંમત: ગોળી ૩૨ ની ડબ્બી ૧ તો રૂપીઓ ૧-એક.

વિશેષ વિગત બાણવા મદિ અમારુ પ્રાઈસલીસ્ટ મંગાવો

મુમાઈની બાન્થ

વૈવશાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી

મલબાદેવી રોડ, મુંબઈ.

આતંકનિગ્રહ ઓપધાલય જામનગર-કાઠીઆવાડ.

કૃષ્ણ પેપર માર્ટ

મંગળદાસ રોડ, પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ ૨.

કાગળ-મશીનરી-શાહી.

૧૬ ન્યુસ પેપર, વેસ્ટ પ્રોન્ટીંગ, કીમલેટ, કાર્ડબોર્ડ, બેંકનોટ્સ, ટાઇટલ પેપર

મોટા જથ્થામાં રાખીએ છીએ.

તામુ ધારનાયુ "SUDARSHAN" ટેલીફોન. ૨૧૩૬૭. વાજબી ભાવ-નેટવર્કન.

શરીરની અંદર પેટેલા શત્રુઓ પર બંદુકની ગોળી કામની નથી.

તેઓને દુર કરવા માટે તો

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ

બદામીગાયુ કામ કરશે, નજબાતની મનાનો નાશ કરશે અને શરીરને બચાવશે, લોકુમાન બદામી દુનીઆ પણ એ ગોળીઓનો આદર કરી રહી છે લડાઇનાં મેદાનમાંથી પણ એની માગણીઓ થાય છે

કિંમત: ગોળી ૩૨ ની ૫૫ ૧ નો રૂપીઓ ૧-એક.

વિશેષ વિગત બાબત માટે અમારે માર્કેટિંગ્સ્ટ મગાવો.

મુજાઈની ધ્યાન્ય:

વૈવશાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી

મલબાદિવી રોડ, મુંબઈ.

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓના વેચાણ માટેની માહિતી માટે

મુવળી ચમકીને નાચે છે.

(હોય)

પૂર્વે પ્રભાત આ પલકે, પ્રવાસી ઓ !
 સૂર્યના શઢ ધીમેધીમે ખુલે;
 ઝીણી ઝીણી મારા સાહેબાની નાવડી,
 ઝુલતી દિગતમાં નયને લુલે;
 પૂર્વે પ્રભાત આ પલકે

ઉંચે ઉંચે ઉડે પંખી, પ્રવાસી ઓ !
 સૂર્યના શઢ પર ચંચુ ભરે;
 ધીમી ધીમી મારા સાહેબાની નાવડી
 સૂર્યની ભીંત આડી તરતી સરે;
 પૂર્વે પ્રભાત આ પલકે

થાડ્યો પાડ્યો લુંતો આઘ્યો, પ્રવાસી ઓ !
 કાળી તે સતડી પાછળ પડી;
 ઘેરી ઘેરી મારા સાહેબાની નાવડી
 ખુલતી દિગતમાં નજરે ચડી;
 પૂર્વે પ્રભાત આ પલકે

પાછળ છે આખી આ પૃથ્વી, પ્રવાસી ઓ !
 સામે આ સિંધુ છે સભર ભર્યો;—
 ઓ રે દીસે મારા સાહેબાની નાવડી !
 ઓ રે દિગતનો બ્યોતિ નર્યો !
 પૂર્વે પ્રભાત આ પલકે

પડતા ખડતા લુહ્યા પથે, પ્રવાસી ઓ!
 આપ્યા છે વાટના વીસામા હવે;
 આવે આવે મારા સાહેબાની નાવડી—
 લેને ઉપાડી થાક્યા આત્મા ભવે:
 પૂર્વે પ્રભાત આ પલકે

વાટે વહ્યાં કે પોરલાં, પ્રવાસી ઓ!
 આજે કીનારે આ પડતાં મુઠ્ઠાં;
 ઝીણી હલેતી મારા સાહેબાની નાવડી
 રખે આ સાગરે ચટતાં ચુકું!
 પૂર્વે પ્રભાત આ પલકે

કાંઠે પ્રકાશપાટ નાખ્યો, પ્રવાસી ઓ!
 અદર લેવા કર સાહેબો ધરે,
 હુલે હુલે મારા સાહેબાની નાવડી:
 બચું કે ઉધું ? મને મ્વખાં સરે!
 પૂર્વે પ્રભાત આ પલકે

નંત્રે, નેત્રે, મારા પ્યારા પ્રવાસી ઓ!
 ધરજો આ હાથ માગે-ચટતાં ડરું;
 પુણ્યે જડી તુ માન સાહેબાની નાવડી:
 ઓ રે સાહેબા! તારી ઓથે તરું!
 પૂર્વે પ્રભાત આ પલકે

સમતી સ્વ. પત્નિશ્રીના સ્મરણાર્થે
 શ્રી કાર્તિક ગુજાતી સમાજે
 શ્રીચિત્રાલાલ આણંદજી આચાર્ય
 તરફથી નિવિનય સન્મેન ભેદ.

ગુજરાત—

કાર્તિક]

નિર્દેષ આત્મ

[૧૮૮૩]

૭મી લેનાર

સ. જમનાદાસ રતનસી

અમ્મી ફોટોગ્રાફીની દરીદ્રાધ્યા પ્રથમ નવરત્ન છાત્રાલય

આવં - બ્રાહ્મ સુધર્ત થયુ હે આ જામદગ્ન્યોન્ન—

તર્પણ

એક પૌરાણિક નાટક

૨૧-૨૨

સ્ત્રી પાત્રો

સુવર્ણા વૈતહવ્યી	વીતહવ્યની પુત્રી.
આવતી	વીતહવ્યની રાણી
ગાંધારી	" "
ધાત્રી	સુવર્ણાની દામી

અંક પહેલો

[સ્થળ નષ્ટ થએલા આર્યાવર્તના મીમાડા પર આવેલા હૈહય નગરથી જોજોનેક દૂર યમુનાનું દક્ષિણ તીર.

ટેકરીઓમા પથરાઈ આવતો હિમાલય, સાથે સાથે કર્યોલતી યમુનાને શુભેશુભેથી નાથે લઈ આની સામે તીરે સપાટ જૂમિમા વીરમતો દેખાય છે. યમુનાનો પટ સાકડો છે છતાં તેના વહેણમા જોશ છે. તેના ઉછળતા પાણી મુમતુર રત્ન ઝગતા આગળ વધે જાય છે.

સૂર્ય ઉગ્યો નહોતો છતાં ફાગણ મહીનાની સવાર નારની ાગી હતી તેના મીઠા પ્રકાશમા સામે તીરે ઉત્તરોત્તર ઉંચા વધના શિખરા ઘેરા કીડમઝ્યાવી આછા ભરા રંગ. સુધી વિવિધ રંગોના અનન્યા મિશ્ર. ૧૧ સોભે કે અને આ રંગની સમૃદ્ધિની ટોચે જ્યોત્ત્વ જોડે વિહાર કરતા કાષ્ઠ હિમરાન તિખારાની હીરરંગી ભવના ડેક દૂર વાળ્યા સાથે મળી જાય છે.

અત્યંત શીતલ પવન વાય છે, નદીથી થોડે દૂર આવેલા નાના ઝાડોમાથી આછો સુસગત ધગટાવે છે, અને પ્રસરી રહેલી રમણીયતામા યથરાવતુ નવચેતન આણે છે.

ઝાડોમા એક નાની ઝુપડી દેખાય છે, તીરની રેતીપર સુવર્ણા વૈતહવ્યી પાંતરાની પથારી પર ઉંચે છે. તેણે દીઠ પર હરણુનું ચામડું ઓટ્યું છે. ઓઢણની બહાર દેખાતુ

મુખ અરાદેક વર્ષની ઘઉંવર્ણી ને સુકુમાર બાલાનું છે. શીઠા મુખપર કાળી, કમાનદાર ભમરો રપટ દેખાય છે.

થોડેક દૂર પથ્થરપર સગર ઓર્વેય બેઠો છે તે બાનીશ પરચીસ વર્ષનો યુવક છે તેનો રંગ ન્વેત છે અને શક્તિ ને જીનાનીતી લાવાશ તેમાથી તરી આવતી દેખાય છે તેના મીઠા નાકના મરોડમા આર્યોનું રવાભાનિક ગારવ છે એની મુખરેખામા મૃદુતા છે, પથ્થુ ઉગતા આછા વાળ તેના પર મદાંકના ઓળા પાડે છે એની આખ મોટી, ભરાવદાર ને ઉંચે છે એનું શરીર સરેખ ને રનાયુઆણું છે એના હાથમા તીવ્ર અને કામડું છે, એની કૂડે પ તેના વ્યાધિચર્મપર ધરીઆ રાટનું નાણું શસ્ત્ર છે એની ખાધે યજ્ઞોપવીત લટકે છે એની જટા છુટી ગઈ છે, ને એક લટ ઝાતી પર લટકે છે.

ટાઢની તેના પર ટું અમગ દેખાતી નથી તેણે પગ પર કાણીઓ ટેકવી બે હાથ મા હપગી રાખી છે. થોડી થોડી વારે મુનેથી બાળા તરફ અને કોઈકવાર નદીને પેચે પાર ખિસ્તરતી ટેકરીઓ તરફ ચિતાથી તે જુએ છે.

એક પક્ષી આની પથ્થર પર બેને છે, આ બે તરફ નજર નાખે છે, ને પાંખો ફફડાતી ઉડી જાય છે. સુવર્ણા ચમકીને જોગે છે. એક હાથ ભોંય પર મુકી બેઠી થાય છે,

અને ભયથી ચારે તરફ જુએ છે.

- તેનું મુખ-જે હવે આખું દેખાય છે-તે નાનું ને રૂપાળું છે. તેનાં નાનકડાં નશ્તેરાં બીકથી કાંપે છે. તેની ચંચળ આંખો, ભયથી ફાટી, હૃદયભેદક સંદર્ભ વધવે છે.

ચારે તરફ જોવા જતાં તેને ટાઢ વાય છે એટલે તે શરીર પર મૃગચર્મ વીંટ છે. એક નાનો સૂકુમાર હાય બહાર આવે છે તેના પર રત્નજડિત અક્ષકારો છે.]

સુવર્ણ

(ગભરાટથી ચારે તરફ જોઇ) ઓ- ઓ-ઓ, સગર કોયે થઇ ગય છે. ઓ- [ચોટલે! તપાસવા જતાં, ઓટલું મૃગચર્મ ખસી પડે છે, અને ઉગનું, આખું, સ્તનમંડળ દેખાય છે. સગર આંખ નમાવે છે. એક પક્ષી ઓલે છે ટાટનો સુમવાટો આવતાં સુવર્ણ ફરી થી ખભાપર ચર્મ ઓટે છે] ઓ-

સગર

(આગળ આવીને) ઉભાં રહો, તાપણી ફરી આપું? [તે સૂકાં પાંતરાં ભેગાં કરી, ચક્રમકચી આગ પ્રગટાવે છે ને અધુરડોં બેસી ડુંક મારે છે]

સુવર્ણ

(સગર તરફ ધ્યાનથી જોઇ) તેં મને નદીમાંથી કાઢી ?

સગર

(અળતું થયું એટલે ઉભા થઇ જતાં) હા.

સુવર્ણ : બેસા શું કરે છે ? બેસતી, તાપતો ખરો.

સુવર્ણ

(જરાક હસીને) અને આં પયારી ફરી? સુવાડી, તારું મૃગચર્મ ઓડવા આપું? (ગંભીરતાથી) અને આખી રાત પેલા પંથર-

પર-આ ટાઢમાં-ખેસી રહ્યો ?

સગર

(સરળતાથી હસીને) અહીંયાં રાતના
ખુનતરસ્યાં જનવરો બહુ ફરે છે.

મુવર્ણા

(પ્રશંસાથી સગરના મુંદર શરીર ને જોઈ
મુખ તન્દ્ર નંતા) તને જનવરોની ખીક
નથી લાગતી ?

સગર

(જરાક શરમાઈને અને હસીને) મને
ખીક શાની ? એ જનવરો મારે તો રોજનાં છે.
(થોભીને) તમે બહુ સુકુમાર લાગ્યાં એટલે
એકલા રહેવા દેવાને છવ આશ્યો નહીં.

મુવર્ણા

(તાપણીય હાથ તાપતાં હયું જુએ છે)
હાય મા...તું નહીં હોત તો હું હુળી ગત.

સગર

(હસીને) પણ તમે (મુવર્ણાના ઘરેબાં
તરફ જોતાં) મંથરાને નરીમાં કયાથી આગ્યા ?

મુવર્ણા

(પૂર્વ તરફ હાથ કરીને) હું પેના દુર્ગમાં
મગ્નદ કરવા ગઈ હતી. ગત ગમણીય હતી ને
યમુના જાત હતી. ચાંદનીએ કે ઉડ્ડ સા
પ્રેર્યા ને હું હોડીમાં બેસી ફરવા નીકળી.

સગર

(સાશ્વત) એકના ?

મુવર્ણા

(નિરરકારથી હસીને) ના. મહિમ્નત દત્તે,
થોડીક મળીઓ હતી. પણ નારિક અવધ
નીકળ્યો. તેણે નાપ ખરાબે ચઢવી.

સગર

અર-પડી ?

મુવર્ણા

(સગરનો મનરાટ જોઈ હસીને) પડી-ચુ ?

હોડી લાંગી ગઈ. ને અમે બધાંએ તરતાં તરતાં
તીરે જવું શરૂ કર્યું. પેલો અણુધડ નાવિક-
તરી શક્યો નહીં ને મને વળગવા આબ્યો. જેમ
તેમ કરતાં હું છુટી તો વમળમાં પડી. મારા
હાથ થાક્યા ને હું પેલે પાપતીરે ઘસડાવા લાગી-

સગર

(સાશ્વત) પાપતીર—

મુવર્ણા

(હસીને) ખગર નથી ? (અણુગાથી
ઉતરતી જતાવી) ખગર નથી ? (સગર સખ્તાઈ
થી જુએ છે.) હાં ઘેર પાપાચાર થાય છે.
(સગરનાં જવાં બોળાં થતાં જોઈને) એ વાત
જવા ? હું આ તરે આપવા મથતી; વહેણ
મને પેને તીરે વધ જતું. મેં બહુ ફાંડાં માર્યાં.
આખરે પેન તીરે જરા કરતાં પ્રાણ છોડવાનો
વિચાર કરી હાથ ધંભાગ્યો—

સગર

(કંટોરનાળી દગીત) અને એક નરપિશાચ.
તમને અહીંયાં કષ્ટ આગ્યો—

મુવર્ણા

(એકદમ હયું નંત નં) તું કાણ છે ?

સગર

(રેગમે) પેન તીરે વમળે એક પાપાચારી.

મુવર્ણા

(દગીતે) પાપચારી બધા તારા જેવા
હોય તો કેવું સખ ? (મગ્નના રૂપ તરફ જોઈ
રહુ છે સગર મુગો મુગો નંતા કરે છે.) આમ
મુગ મુગે શું દંતા છે ? (તેના તન્દ્ર બોંધ
પગ્યા થાય ઉમ્મટી નામે છે.) ત્રેવા શું ફરે
છે ? જેસની. તાપ નંત ખરો. એમાં મીઠાન શું
કરે છે ? મને શું ખગર કે પેન તીરે તારા જેવા
પણ સે છે. બે... નં દંવન નંત નંત... જાનાને
છે સગર તાપળી બંધાવે છે.) તું શું
કરે છે ?

સગર

હું તપસ્વી છું (લાલ થવા આવેલા સુવર્ણના ગાલ જોઈ અટકે છે.) —

સુવર્ણ

(સગરના તેજસ્વી મુખ સામે જોઈને)
તપસ્વી ! પેલે તીરે શું કરશે ? (એકદમ) ચાલ
મારી સાથે—હૃદય નગરમાં. હું મારા બાપુને
કહીશ. તે તને જોઈશે તે આપશે.

સગર

(માથું ઊંચું કરી) હું કોઈની મેવા કરતો—
ને દીધેલી બીખ પર જીવતો નથી. ને—

સુવર્ણ

(ગુંચવાઈ ગયેલી) પણ—

સગર

આ જોને તમે પુણ્યતીર ગણો છો તે મારો
મન હરામ છે (ઉભો થઈ, જવા વ્તય છે.)

સુવર્ણ

(આ રીતથી આકર્ષાઈ) અને પેલે તીર
અધા છે —

સગર

(ગૌરવથી) મલ ને ઋતે વિશુદ્ધ એવા—

સુવર્ણ

(મનમાં દસીને) પાપાચારીઓ.

સગર

(મનક્રમાં) હા—પાપાચારીઓ (બને એક
બીજા સામે જુએ છે.)

સુવર્ણ

(ગંભીર બની) સાં તારા જેવા બધા તો
નહીજ હોય ?

સગર

(અધીરાઈથી) પેલા તીરની તમને શી
ખબર ? આ પારથી કોઈ સાં આવવાની હીમત-
જ ક્યાં કરે છે ?

સુવર્ણ

હમીને) પણ મેં આવવા માંડ્યું હતું ને—

સગર

(ગર્વ વીસરી મનક્રમાં) પણ અહીંયાં
હું લઈ આવ્યો ને—

સુવર્ણ

(હમીને હાથ જોડે છે.) તપોનિધિ ! ક્ષમા
કરો !

સગર

(વાર્ધક્યનો ડોળ ધાલી હાથ લંબાવે છે.)
બાલે ચિંરંજીવ. (સૂર્યનું પહેલું કિરણ દેખાય છે.
ને સગર ચમકાવે સામે તીરે નજર નાખે છે)
અરર—પિતામહ વાટ જોતા હશે ..

સુવર્ણ

(ગમગાઈને પાછી ખમ છે. તેને દીવે કમ-
કમાં આવે છે.) પિતા.. મ...હા!

સગર

(સાશ્વત) હા. હવે તમે શું કરશો ?
સુવર્ણના ગભરાટ જોઈ અટકે છે.)

સુવર્ણ

(ત્રાસથી ડોળા ફાડીને) તમે આવ'ને—

સગર

(અધીરાઈથી) હા. કેમ ? શું છે ?

સુવર્ણ

(ગભરાટમાં) એ રાક્ષસને તમે જોયો છે ?

અગર

(સખ્તાઈથી નેના બનાં ભેગા થાય છે.)
એ રાક્ષસ નથી

સુવર્ણ

(આક્રંદથી) છે, છે. અમારા કેટલાંએ
મામો એણે બાળ્યાં—કેટલીએ અમારી ગાયો એણે
મારી—(મુઠને) મારા કેટલાંએ ભાડુઓ
એણે મારી નાખ્યાં. એ તો—

સગર

(રોષથી) બહું થયું. મારે નથી સાંભળવું.

[જવા ફરે છે]

સુવર્ણ

(રાધીરાધી હાથ લંબાવી) તપોનિધિ !
ઉભા રહો. તમે એ પિશા—(જલ કરડી)—
પિતામહને જોયા છે ?

સગર

(ગર્વથી પાછા ફરતાં) મારે નહીં કહેવું
જોધ પણ પુછાછો તો સંભળો ! પિતામહ
મત ને સત્યના સંરક્ષક છે. જે એ કરે તે ખોટું

દુધ પીધું, તેના મુખે હું શ્રુતિ ભર્યો. તેના મન્ત્રે
શસ્ત્રવિદ્યા શીખ્યો. ખાલા ! જેનાથી તમે કંપો
છો તેની આસિમે તો હું ઉછર્યો છું.

સુવર્ણ

(જરાક જોઇને) પણ તમે તેના જેવા
નથી દેખાતા ?

સગર

(ગર્વથી) તેના જેવા થવું એજ મારી-પરમ
ભાવના છે.
(ચિંતાથી પેડે
તીર નજર
નાખે છે.)

સુવર્ણ

(ખેદથી)
તપોનિધિ ! તમે
ઔર્વિય ! આ-
પણે ક્યાંથી
મળ્યાં ? (નીસા-
મે નાખે છે
જવા મોડે છે.
સગર મુગે મેડિ
જોયા કરે છે ને
પછી એકદમ)
ઔર્વિય !

સગર ! એ માણસને જવા દે કામહું ઉઠ્યું મુક.

તેના નહીં (સુવર્ણ જરાક બાવરી ચાલે છે.)
મેં એને જોયા છે, એમ પુછાછો ? હા. એના
હાથમાં દું હોય્યો છું, એના ઉરની શૈયા પર
સૂતો છું—

સુવર્ણ

ઓ બાપરે !

સગર

—તેની દાદીમાં લપાયો છું. તેને હાથે મેં

સગર

(અનિશ્ચિત અવાજે) કેમ ?

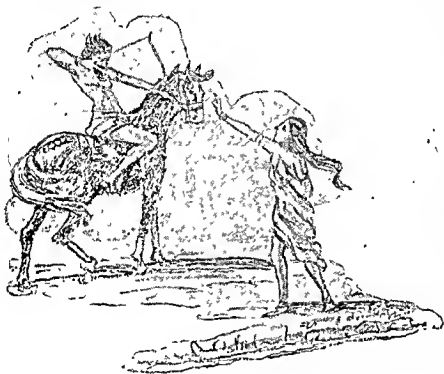
સુવર્ણ

(ખેદમુક્ત અવાજે) ઔર્વિય ! ફરી આપણે
ક્યારે મળવાનાં ?

સગર

આપણે ! (કચવાઈને) તમે ક્યાં ફરી

હાથવાનાં હતાં ?

સુવર્ણ

મારે નગર નહીં આવો ?

[પાછળ ઝુંપડાનું બારણું ઉઘડે છે તે મુનિ શાંડિલ્ય હાથમાં કમંડળ લઈ નીકળે છે. તે સગરને સુવર્ણને જોઈ પહેલાં અચકાય છે; પણ થોડીવારે ધીમે પગે આ બેની પાછળ આવી ઉભા રહે છે. તેનું મુખ શાંત અને ગૌરવલભુ છે. તેના ગળામાં રુદ્રાક્ષની માળા છે અને કંઠે મૃગયર્ષ છે. પાપણો નમાવી ચાલવાની તેને ટેવ છે.]

સગર

(ઉત્કંઠાથી) તમારે નગર ! ક્યા હૈદય નગરમાં ! ક્યાં ? તમે કોણ છો ? નગરમાં કેમ આવો ? તમારું નામ—

સુવર્ણ

(હસીને) મારું નામ ! તપોનિધિ ! ગભરાશો કે ?—સુવર્ણ વૈતહથી.

સગર

(ચમકીને) સુવર્ણ—વૈ—ત—હથી !

શાંડિલ્ય

(આગળ આવીને મીઠું અવાજે) રાજ-કન્યા ! તમે અહીંયાં ક્યાંથી ? (બંને દૂરે છે)

સગર

મુનિ શાંડિલ્ય ! (હાથ જોડીને) તપોનિધિ ! તપ વધે છે ?

શાંડિલ્ય

બેટા ! આશિષ ! (સુવર્ણને) તમે અહીંયાં ક્યાંથી ?

સુવર્ણ

તેં—(ખંચાઈને) તમે અહીંયાં મારાં માણુમે જોયાં છે ?

શાંડિલ્ય

ના ! મારા ઝુંપડામાં બેસો. આવી લાગશે.

સગર

(સુવર્ણ તરફ નજર નાખી) હું જાઉં છું.

શાંડિલ્ય

(સખ્તાઈથી) હા, તમારું અહીંયાં કામ નથી.

[સગર પાણી તરફ દૂરે છે. જાડીમાંથી મહર્ષિ શંખ નીકળતા દેખાય છે એટલે તે ઉભો રહે છે. શંખ નીચા ઘાટના પણ વિશાલ ને રનાયુભરી વૃક્ષ સ્થળવાળા છે. તેની દાદી પર કાદવ દેખાય છે. ને તેના સફેદ માથાના પાળ ટુંકાને છુટા છે.]

સગર

(ચમકીને) મહર્ષિ !

[શાંડિલ્ય અને સુવર્ણ દૂરે છે]

સુવર્ણ

(ચમકીને) હોડીવાલો !

શાંડિલ્ય

(ચક્રિત થઈને) સુરહેવ !

[શંખ જાડીમાંથી બે ડગલાં આગળ આવે છે.]

શંખ

(સગરને) ચાલ્યો જ.

[સગર સુવર્ણ તરફ એક નજર નાખી નદીમાં પડી તરવા માંડે છે.]

મુનિ ! તમારી ઝુંપડીમાં કાઈ છે કે ?

શાંડિલ્ય

મહર્ષિ! પધારો ત્યાં કાઠ નથી.

સુવર્ણ

(સ્વગત) મહર્ષિ! આ તો હોડીવાળો છે.

(શાંડિલ્યને) હું પણ ઝુંપડીમાં જાઉં છું.

[જવા માટે છે.]

શંખ

(દાંત પીસી) ખુશીથી.

[સુવર્ણ તરફ ફરે છે. અને તેની ડોક પકડવા હાથ લાંબાવે છે એટલામાં ઘોડાનાં પગલાં સંભળાય છે.]

સુવર્ણ

(ફરીને) મહિષ્મત આગ્યો કે શું?

[મહિષ્મત અને બીજા ઘોડેસ્વારો આવે છે. મહિષ્મત ઉઘો ને ચપાળો થોપ્યો છે. એની આંખો મોટી છે, ને કપાળે ત્રિપુંડ્ર છે. એણે માથે નાનો સુવર્ણજડિત મુકટ, કેડે ધોતીધું ને શરીરે અલંકાર પહેર્યાં છે. એની કમ્બરે તલવાર લટકે છે ને એના હાથમાં લાલો છે.]

મહિષ્મત

(સુવર્ણને જોઈને) બા આ રહ્યાં! બા! બા!

ઘોડા પરથી ઉતરે છે. બીજા સ્વારો પણ ઘોડા પરથી ઉતરે છે શંખ એકદમ ફલંગ મારી ઝાડીમાં અટક્ય થાય છે.]

બા! સારા હો કે? તમે ન મળ્યાં એટલે મારા તો છવમાંથી છવ ઉડી ગયો.

સુવર્ણ

(હમીને) હવે ત્રવ આગ્યોને? સખીઓ ક્યાં છે?

મહિષ્મત

અધી પામેના ગામમાં છે. (શાંડિલ્ય નદી તરફ આવવા માટે છે નેને જોઈ) આ કોણ છે?

સુવર્ણ

પેલા હોડીવાળાને કાઠ ઓળખીતો છે. (ફરીને) પેલો હોડીવાળો ક્યાં ગયો?

મહિષ્મત

હોડીવાળો? ક્યાં છે? એ હરામખોરે જાણીનેહને હોડી છુડાડી-ક્યાં છે?

સુવર્ણ

પેલી ઝુંપડીમાં છે—

મહિષ્મત

એ-એ ઉભો રહે. (નદીમાં જોઈ) પેલો કોણ તરીને પાપતીરે જાય છે. કનક એને પીંધી નાખ—

[કનક તીર સાથે છે સુવર્ણ તેને હાથ વતી રોકે છે.]

સુવર્ણ

(સત્તાથી) સહુર! એ ગાણસને જવા દે. કામદું લિયું મુક.

કનક

(તીર ઉચું મુકતાં) જેથી આત્મા. (શાંડિલ્ય જતો હોય છે તેનો હાથ પકડી) ઉભો રહે. ક્યાં જાય છે?

સુવર્ણ

કનક! હોડીવાળાને પેલી ઝુંપડીમાંથી લઈ આવ.

[કનક હાથ જોડી જાય છે.]

મહિષ્મત

(શાંડિલ્યને) તું કોણ છે?

સુવર્ણ

પેલા હોડીવાળાને શિષ્ય થાય છે.

મહિષ્મત

એમ કે? જોત તું કોણ છે?

શાંડિલ્ય

(નિર્દોષપણે) કોણ હું? હું તપસ્વી છું.

મહિષ્મત

(તોરથી) આમ આવ. તારું નામ શું?

વીતલુચં પદ્યરતો હોય તેમ ભયવ્યાકુળ નજરે લેયા હો છે.

[શાંતિક ૧૯૮૩]

આર્યધર્મના અભિત્રેના નાશાર્થે પિતા ! અસ્ર આપોની મત !

શાંડિલ્ય

શાંડિલ્ય.

મદિધ્મત

ખ્યાં જાય છે ?

શાંડિલ્ય

મનિતાને અર્ધા આપના

મદિધ્મત

શ ?

શાંડિલ્ય

(શાંતિથી) એ તમને નહીં મમજ્ઞય

[કનક ને તેના જોડીદાર પાછા આવે છે]

કનક

મદારાગ ! સુપડીમા કોઈ નથી

મુવર્ણી

અરે દમણા દતોને ?

મદિધ્મત

(શાંડિલ્યને ગુસ્સામાં) ખ્યા છે પેનો

તોડીરાણો ?

શાંડિલ્ય

(શાંતિથી) અહીંઆ ટાલ તોડીરાણો

દતોજ નહીં

મુવર્ણી

(ગુસ્સામાં) દમણા તો દતો તે ગરદન

કલ્પને પેલાએ—(અટકે છે)

શાંડિલ્ય

માતા ! 'ક' ભ્રમણા થઈ દગો

[એક સ્ત્રી માથે બેટું લઈ પાણી ભરવા આવે છે ને આ બધાને જોઈ ઉભી રહે છે]

મદિધ્મત

(સ્ત્રીને) અહીંઆથી કોઈને જતા જોયો કે ?

સ્ત્રી

ના (શાંડિલ્યને) મદારાગ, નમસ્કાર

શાંડિલ્ય

બેટા ! જત શરૂ હવજે !

મદિધ્મત

(શાંડિલ્યનું ખભું દલાડીને) બોલ ! પેનો

ક્યા ગયો ? યાદ રાખ તે નહીં જડે તો તારો

હવ લઈશ

શાંડિલ્ય

(તિરસ્કારથી) ભાઈ ! તમારી સમિતિ નું

ખાલુ છું

મદિધ્મત

(મુઠ્ઠી ઉઠામી) જાણો છેને ? તો મોલ

તારો ગુરુ ક્યા ગયો ? (સુવર્ણીને) આના તો

કેટલાએ ધુતારા રખડે છે રાગડા તાણી,

લોકોને ભરમાવે છે ને દેહનાથનો દેવ કરતા

બધાને શીખવે છે. (શાંડિલ્યને) બોલ !

મુવર્ણી

મદિધ્મત ! મો' થાય છે મદારાજને

ખમર પડશે તો ચિતા કગશે

મદિધ્મત

હા આવો આના ગુરુને પણ ગોધીએ

અને આને પણ સારે લઈ લઈએ.

શાંડિલ્ય

હુ શા માટે આવુ ? તમારા નામને આ

મારુ શુ કામ છે ?

મદિધ્મત

(ગુસ્સા થઈ) આન આગળ થા' કનક !

આને ગાધી લે

[કનક શાંડિલ્યને બાંધે છે]

સ્ત્રી

હાય હાય ! આ શુ કંઈ છે ?

મદિધ્મત

(દમ્ભે છે) નેતી નથી ?

શાંડિલ્ય

મને ના માટે ગાધો કે ?

મદિધ્મત

હુનુ રોષ તો પેનો તોડીરાણો મતાવ

તેં ને તારા યુરએ કાલે બાને હુઆડવાનો
પ્રપંચ રચ્યો હતો, નહીં ?

શાંડિય

(હાથની તપીએત વાળી) હું કોઈને શા
માટે હુઆડું ? ને મારા વળી યુગ કયા ?

મહિષ્મત

હમણાં સમજાશે. કનક ! જલદી કર

કનક

(શાંડિયને બાધી દબ) આવા કોણ જાણે
ક્યાથી ફાટી નીકળે છે ?

સ્ત્રી

પણ અમારા તપગ્રી—

મહિષ્મત

સુપ, [ખગ પર હાથ મુકે છે સ્ત્રી દ્રર
ખનં છે.]

મુવણાં

મહિષ્મત ! હું તારા ઘોડા પર બેસુ છું
[ઘોડે બેમે છે]

મહિષ્મત

કનક ! તુ આ ફુટને નષ્ટ આવ હુ એના
યુરને ગોધી કાઢું છું

પડદા પર છે.

— ૦ —

અંક બીજો

૩૩૩૩૩૩

[સ્થળ. દેહવ નગરના મણિમય પ્રાસાદમાં
સુવર્ણના મયૂરેથી ગોલતી ચંદ્રશાળા

કાલ. બીજા દિવસની રાત ચંદ્ર હળુ
ઉગ્યો નથી, અને આકાશમાં વૃશ્ચિક નક્ષત્ર
ઝળમે છે.

યમુનાનાં તરંગો અગાશીમાંથી નદીમાં
નીચે ઉતરવાનાં પગથીઆં પર અથડાય છે,
તેનો તાલજલ અવાજ આવે છે. મહેલમાં બધે
શાંતિ છે.

[મહિષ્મત ઘોડા પર બેસી આગળ જાય છે.]

સ્ત્રી

(આંખ સાથે) ઓ—યુરુહ !

શાંડિય

બાહ ! ગભરાઈશ મા. દેહ કાર છે—
આર્યાવર્તે અક્ષર છે.

સ્ત્રી

પણ અમારું શું થયે ?

શાંડિય

(દયાભીની આંખે) કે થવાનું નથી.
પિતામહની આશિય છે. બધાં રૂંડા વાના થયે.

[સ્ત્રી રડે છે. સુવર્ણાં ચમકાને ઘોડો ઉભો
રાખે છે.]

મુવણાં

(શાંડિય તરફ જોઈ) પિતા-મહ-! ઓ—
[આંખો ફાટી, ઘોડાને એડી મારે છે ને જાય

છે. કનક શાંડિયને ઘસડી જાય છે. સ્ત્રી ક્રુમકાં
બેર રડે છે.]

અગાશીમાં પીતંગની બે મોટી દીવી પર
દીવા બળે છે. એક મોને મદયા પલંગ પર
સુવર્ણાં સુતી છે. તેની આંખો ઉઘાડી છે.
ઘોડીવારે તે લાંબો નિઃશ્વાસ નાખી બેઠી યાય છે.]

મુવણાં

(ધોમેથી) પડે પડ નીહતીજ નથી
[તે ઉભી થઈ અગાશીની પાગેર પર હાથ
ટેકવી યમુનાને પેડે તીર પ્રસરી રહેલાં
અધારાને નીરખી રહે છે.]

મને શુ થયું છે? ઓ પશુપતિ! કે સમજ પડતી નથી. આમને આમ ક્યા સુધી વાટ જોયાજ કરવી પડશે? વાટ જોવી, પલે પલે અંધારા થવું, ને નીરાશા-મા નીસાસા મુક્યા કરવા—આમ ક્યા સુધી ચાલશે? (થોભીને) એની આખો કેમ ચમકતી? અને એનું હાસ્ય! ને (હન્મીને) મીઠ્ઠન! પણ એ કોણ? લયકર ઔર્વનો પુત્ર! (નીસામો નાખે છે) ને મહારાજને સાઠ વર્ષ સુધી જેનો પત્તો નહીં લાગ્યો તેના પુત્રનો પત્તો મને લાગશે?—(વીચારીને) આ શાકિશ્ય પણ આવે'યજ છે. એને પુછું તો કે પત્તો ખાય ખરો.

[એકદમ પ્રકાશ વધે છે અને સુવર્ણ ચમકીને ફરે છે થોડીવારે એક મશાલચી આવતો દેખાય છે અને પાછળ મહારાજ તાલજંઘ વીતહવ્ય અને સેનાપતિ અજુ'ન આવે છે.

તાવજંઘ પચાશૈક વર્ષનો દેખાતો, પણ પાસકે વર્ષનો છે તેનો રંગ શામળો છે તે ઉઘો ન દહેવાય; અને ગાઠવાળા આઢ્યો તેના શરીરને જરાક બેઠોળ બનાવે છે તેનું મુખ ભરાવદાર અને તેજસ્વી છે. તેના મોઢાની ફાડ વિલાસ સુચવે છે, અને તેના પર બે સફેદ મુછો છત્ર કરી રહી છે તેની આખો ઉડી ને ખધી છે; પણ અત્યારે તેમ વ્યગ્રતા છે

તેના વાળ ખભાપર છુટા પડ્યા છે તેણે કૂંડે ધોતીયું પહેલ્યું છે, ને ખભે ઉપરણું નાખ્યું છે તેણે કાને રત્નો, કોટિ કઠો, ને હાથે પહોંચીઓ પહેરી છે તેની કમરે એક ટુંક ખરૂં છે.

મેનાપતિ ઉઘો, કાળો, ને સશક્ત યોદ્ધો છે. તેણે મણિ જડિત મુકુટ પહેર્યો છે. એની

કૂંડે પણ ખરૂં છે.]

સેનાપતિ

પૃથ્વીનાથ! હમણા હમણા આવા અનેક ટોંગી પાક્યા છે—એટલે સખ્તાઈ ધાપરવીજ પડશે.

વીતહવ્ય

(કચવાટથી) અજબ જાન છે. ઉખેડો ઉખેડો પણ ઉગીજ જાય છે. (સુવર્ણને જોઈ) કોણ સુવર્ણ! (મળું ખ ખારી) શુ કરે છે બેટા? આજે ખાધું કેમ નહીં?

સુવર્ણ

(પામે આવીને) કે નહીં મને ભુખ નહોતી

વીતહવ્ય

મશાલચી! મશાલ મુકી જ મેનાપતિ તમે જાઓ!

સુવર્ણ

ખાપુ! પેલા શાકિશ્યની વાત કરતા હતા તેને શુ ક્યું?

વીતહવ્ય

હજી કે ક્યું નથી પણ કાલે એને દડ દઈશું

સુવર્ણ

ખાપુ! એને જપીને બેસવા દોને આપણુ શુ જાય છે?

વીતહવ્ય

બેટા! તુ તો હજી ખાલક છે આવો એક પુરુષ ધામા નાખે છે કે લોડો આજસુ ને અસંતુષ્ટ થાય છે—ને ધીમેધીમે તોફાન પેમે છે તે પોતાને ઋષિ કહેવે છે, મત્રો બોલે છે ને યજ્ઞો કરે છે. તે પશુપતિને પુજતો નથી. આપણી પ્રજાને કોષ પૂર્વજોનાં ખોટાં ગુણગાન કરી ભરમાવે છે—ને મારું નાન્ય જાય તો એમનું આર્પાવત પ્રગટે એવું મનાવે છે.

સેનાપતિ

(પેલે તીરે હાય કરી) ને પેલાના નામની
આણુ વતવે છે.

મુવણા

પણુ તેને તો કોષ્ટ કરી શકતુ નથી તો
પછી આવા નાના નાનાને મારે શો કાયદો ?

સેનાપતિ

આ ! આવા નાનાઓજ પજવે છે પેલો
કે આ તીરે જતે આવવાની હીમત કરે છે ?

મુવણા

(વિચાર કરીને) પણ આવાને દડ દેવાથી
તે ચગશે નહો ?

વીતહવ્ય

(કટાણીને) બેટા ! રાજ્યની પણુ ગત
છે આપણાથી થાય તે આપણે કરવું, ને સામા
થી થાય તે તે કરે

મુવણા

—પછી ડાહ્યો હોય તે જીતે—

વીતહવ્ય

(તિરસ્કારથી) ડાહ્યો કોણુ એ બેમાથી એક
હારે નહીં લા મુધી કોણુ કહી શકે ?

મુવણા

પણુ સાપ ! એને અહાંઆ બેલાવેલી એ
શ કહે છે તે તો હું માનગ

વીતહવ્ય

જરાદેની એની કુડી દષ્ટિ—

મુવણા

(વીતહવ્યના હાથ ઉપર હાથ મુકી)
બાપુ ! તમાગ જન નીચે મને શું થવાનું હતું ?
(વીતહવ્ય નીસામે નાખે છે) મેનાપતિ ! એને
અહીંઆ લઇ આવો.

સેનાપતિ

અનનતા ! લઇ આવુ ?

વીતહવ્ય

હા લઇ આવો. (મેનાપતિ જાય છે)
મુવણા ! આવ બેટા ! બેસીએ (બન્ને જણ
ખાટલા પર બેસે છે ને વીતહવ્ય નીસામે
મુકે છે)

મુવણા

બાપુ ! તમે આમ કેમ છો ? કેં થાય છે ?
(વીતહવ્યને રોહથી પપાખે છે)

વીતહવ્ય

મુવણા ! કાલથી મને ઉધ આવતી નથી
આખી રાત ને દહાડો હું બેચેન રહ્યો છું

મુવણા

(ચિંતાથી) શું થાય છે ?

વીતહવ્ય

(મમતાથી) બેન ! તુને તુજ મારા
મગજમા આવ્યા કરે છે. જણે તને કોષ્ટ લઇ
ગયું, કોષ્ટએ મારી નાખી એવા એવા ખ્યાલો
આવે છે

મુવણા

(ચમકીને) મને કોણુ આગળી અડાડે
એમ છે ? એતો આ મહિમત્ કહે છે કે પેલા
હોડીવાળાએ હોડી જાણીનેછને છુડાડી દીધી
તેથી તમને એમ થાય છે

વીતહવ્ય

એ વાત ખરી પણ હોય. (નીરાશથી)
ક્યા તો મને માન શુકન થાય છે કે ક્યાં ને
ઘડપણુની બમણા દવે મારામા પેડી છે. પણ
મને શાંતિ વળતી નથી તને કે થવાનું હોય
એમ કામકો પડ્યાજ કરે છે

મુવણા

(હીમતથી) બાપુ ! તમારા ગન્યમા કોની
મનદુર છે ?

વીતહવ્ય

(દમીને) બેટા ! મિધુથી મન મુધી

મારી આણુ વર્તે છે ને દગે શિશા કપે છે
પણુ—

મુનર્ણી

(હમીને વીતહ-નના વાસાપર હાથ મુકી)
ત્યારે શુ—

વીતહ-૧

(મુનર્ણાનો હાથ પપાળના) તને છોકરા
થશે ત્યારે મામાપના હૈયા તું પાગખને દીકરા !
હુ તો મારી આખની યીકી
છે મોજ છોકરાએ આજે
એક હુ—(તેનો અવાજ
ગળગળો થઈ જતો છે)

મુનર્ણી

(સાથુ નયને) અત્યારે
એ ગોપ શા મહે કરો છો ?
બાપુ ! એ મોઝની યોટ
હુ નળી પુરતી ?

વીતહ-૧

(મુનર્ણાન માથુ
સુધીને) સુવણા ! હુ તો
મારો લીરો છે તને જોઈ
' હુએ વીસારે નાખુ હુ
(નીચામે નાખી) પણ
એટા પાચ પુરો મુદ્દમા
ગયા-તણ વમ નહ ગયો—
ને સાત (અવાજ નુ છે)
ને જેમ જોયા તેમ તને
જોવાનો ખ્યા ! આનના
મારા ગાન ગયે છે—હુ અધીરો રેવો બની
જાઉં છુ

મુનર્ણી

(સકાળીસ) બાપુ ! મારા માને ભાડુ
ઝોવે મગવ્યા એ ખરી રાત !

વીતહ-૨

(કમકમા આવે છે દાત પીસી) બેગ !
એ વાત જવા દે પાપાચારી, એ ચિકરાય
મદ્દમે કાચી કળી જેવા તારા બાહુને
(હુમે ભરાતા તે મોનનો મધ થાય છે
સુનણા રડે છે વીતહ-નના હોઠ રડુ રડ થાય
છે) આજે એ દુષ્ટને લીરો તારા અવશેષ
ગીનાય—હુ નમતાન થઈ ગયો છુ

વીતહ-૨ મુનર્ણી હુ તો મારો લીરો છે તને જોઈ
જાધુએ વીસારે નાખુ હુ

મુનર્ણી

બાપુ ! પણ એ કે ડાંગર ને અપળી.
પાકા કેમ પડ્યો કે ?

ચાનદ-૨

ચિનાકાળી જાળ દુ એને જાતે વડાડ

લઘુ શોધવા ગયો હતો-વર્ષો પહેલાં. અમે
હજાર યોદ્ધાઓ ગયા હતા, તે કેમે ક્યાં બમે
પાગ આવ્યા

મુવર્ણા

તે નમ થયું ?

વીતહવ્ય

અમે પર્વતમા ગયા-ને અણુઅણુ દિશામા
થી અણુદીક હાથે છોડેલા શરો અમને વીંધવા
લાગ્યા અમે ગયા, તેવા પાછા આવ્યા પછી
ધીમે ધીમે તાગ લાઇ, બહેન અદૃશ્યવા લાગ્યા

મુવર્ણા

પણ આ બધું ઝાંવેં કયું એમ કેમ
કહેવાય ?

વીતહવ્ય

(અખેદ) ઓર્વ તો નામ માત્ર છે પણ
એ નામે માત્ર હજારો ગામો કપે છે. બ્યારે
હગરેમાં હુમાડાની મેર પુટે છે ત્યારે લેડા
નામે છે, દોરો સતાડે છે, ને ઓર્વને તૂમ
કના યજ દરે છે

મુવર્ણા

પણ એ આમ સા માટે કરે છે ?

વીતહવ્ય

'કાળ નહો' જે હોય તે નિર્દય છે,
નગરો કે, બધાનક છે, બધાને ગમગાવે છે;
ને માગ છાકગ માટે છે પેરે તારે કાઢતે
પગ મુકવા દેતો નથી એનું મે કાણુ જાણું
શ બગાડ્યું છે ? (નવી તરફ જુએ છે ને
ઓ યધ જાય છે)

મુવર્ણા

(ખીકથી) શ છે બાપુ ?

વીતહવ્ય

(ધુન્ને) નારે એ તો જાણે કાંઈ તરત
હોય એનું મંબળાય એ તો માત્ર ભમણા
હતી-ગભરાઈશ નહીં.

મુવર્ણા

(એકદમ હચું જોઈ) એક રત્નો ન નીકળે ?
એ ઓર્વને જોઈએ તે આપી ન સતોવાય ?

વીતહવ્ય

ખેટા ! તુ તો બાલક છે. એને જે જોઈએ
તે આપવા ખુશી છું પણ એને શું જોઈએ છે
તે કાણ જાણે ? એને શું આપવું તે કાણ કહે ?
એતો વૈશ્વાનર જેવો ખાઉધરો ને રૂદ્ર જેવો
લયાનક લાગે છે

મુવર્ણા

(હમીને) પણ એ કરવા જેવું છે

વીતહવ્ય

એ નદી થાય પણ તુ આનતને
ઝાળખે છે ? એને મે તેડું મોકલ્યું છે સૌગંધ
ને આનતના એ પ્રતાપી મહિપાલને મારે તને
વરાવવી છે તમને એને પરણાવી આ ગળ્ય
તેમને મોપી દ્વંદ્વ એજી માન છું ને છું
માર્થક થરો

[મરાવચી એક મશાય લઇ આવે છે ને
પાછળ સેનાપતિ અને તેની પાછળ મહિમન
શાસ્ત્રિયને લઇ આવે છે શાસ્ત્રિયના હાથ દોરડાથી
પાગળ બાંધેના છે. દોરડાનો એક છેડો મહિમને
ઝલ્યો એ તેના ખીમ હાથમા નાગી તવવાર છે]

સેનાપતિ

અનદાતાનો જ્ય! આ દેસો તખ્તી
આનો

[વીતહવ્ય વ્હી આગળ આવે છે. મુવર્ણા
મેસી ગ્હે છે]

વીતહવ્ય

(કચવાળને આગળ આવી) મહિમન !
એને આમ લાવ (શાસ્ત્રિયને) બોલ અટ્યા!
મુવર્ણાને કુળાવનાર નારિક કાણુ દતો ?

શાસ્ત્રિય

(શાસ્ત્રિય) મને શી ખબર ?

વીતહવ્ય

તુ શ કરે છે ?

શાંડિય

હું દેવાને આરાધુ છું. (સુવણાં ઉડીને પામે આવે છે)

મેનાપતિ

(નિરસ્કારથી) ભગવાન પથુપતિને મંદિરે કદી જાય છે ?

શાંડિય

આર્યોને તો આદાહને ઇંદ્રવરુણ હાજર થાય છે તેને મંદિરે જવાની શી જરૂર પડે ?

મેનાપતિ

અને લોકોને આર્યોના તડાકા મારી ભરમાવે છે

શાંડિય

ગરથી હા અને મારા દેવોના શાસન પાણું છું તપ કરું છું, ને મત્રો શીખુ છે

વીતદવ્ય

(અધીગ્રાહ) પણ તારા ઔરને શુ ત્વેઽએ છે ? મારા રાજ્યમા ભગવાન પિનાકીની મહેરથી જેનામા શક્તિ હોય તેને માટે ધન છે, વૈભવ, ને મજાદ છે. જેનામા ન હોય તેને માટે મરણ છે, શાંતિ છે હવે શુ ત્વેઽએ છે ?

[શાંડિય મુગ્ધો ગે ૪]

મેનાપતિ

(મોટે સાદે) કૃપાનાથે ક્યું તે મામળુ ? એને શું જોઈએ છે ?

સુવણા

(ધીમેથી) મુનિ ! જાઓ ઐર્ષ પામે ને પુણી આવો કે એને શુ જોઈએ છે જે તેને જોઈએ ને આપવા મદારાજ તૈઆ છે

વીતદવ્ય

હા જા જઈને તેને બોલાવી લાવ. જે જોઈએ તે હું આપીશ

શાંડિય

(ખડખડ હસીને) જે પિતામહને જોઈએ છે તે તમારાથી અપાવાનુ નથી.

વીતદવ્ય

(તિરસ્કારથી) એવું શું ?

શાંડિય

(ગૌરવથી) રાજન ! જાણુ છે ? સત્ય ક્યથે નહીં. એમને જોઈએ છે—અમારા પૂરજોનુ આર્યાવર્ત (મેનાપતિ હમે છે)

વીતદવ્ય

(તિરસ્કારથી હસીને) તે ધમાઈ ગયુ ક્યાનુ—મહારાજ જ્યધ્વજના વખતથી તેના સીમાડા પણ શોધ્યા જડો નહીં.

શાંડિય

રાજન ! અમારુ આર્યાવર્ત અમર છે એના સીમાડા તો સજિના બધા શાનકો ખમેડી શકે એમ નથી

વીતદવ્ય

ક્યા છે ? મ્યા છે ? (મુનણાને) આ મુખાંઓ કેમ રીઝે ? જો

શાંડિય

મ્યા ? ક્યા ? વીતદવ્ય ! જ્યા તને કદી નહીં જડે ત્યા તારે જાણુ છે આર્યાવર્ત ક્યા જડશે ને ? હૈદયરાજ ! (માથું ડચ્છી) જ્યા મિદાસને સત્ય ને મેનાઓમા મયમ જડે—જ્યા પુરપમા તપ ને સ્ત્રીમા શીયળ જડે—જ્યા મુખે મુખે મત્રોચ્ચાર ને યજો જો પૂન્યમાન જડે—જ્યા જનપદે જનપદે મુખ ને આશ્રમે આશ્રમે તાતિ જડે—જ્યા લોકમચ્છદ ય યને ઝટથી પરિમિચિત સંસ્કારો પામે ને અન્નકો નવા તપે નવા મગનો સાથે—

વીતદવ્ય

(ચુસ્તમા) મને એમ અકાર સમજાને નથી

મેનાપતિ

(હસીને) મને પણ નથી અમળનુ

શાંડિલ્ય

(તિરસ્કારથી) વીતહવ્ય ! તમને નહીં સમજાય. આર્યાવર્ત ક્યારે દેખાય તે ખબર છે? પૂર્વજે મહર્ષિઓના પાદ સેવ્યા હોય, પિતાએ પૂર્વજોના સંસ્કાર સ્મર્યા હોય, ને માતાએ પિતાની સોડ સેવી હોય તો—

વીતહવ્ય

(તરવાર પર હાથ ધરીને) શું બકે છે? મરવાનો થયો છે? (સુવર્ણા તેને રોકે છે)

શાંડિલ્ય

(ગૌરવથી) રાજા! જેને આર્યાવર્ત દેખાય છે તેને તારા રાજ્યમાં મૃત્યુ સમાન મોક્ષ નથી; પણ યાદ રાખજે, મારે મરણે આર્યાવર્ત અદૃશ્ય નહીં થાય.

વીતહવ્ય

(દાંત પીસી) ચાંડાલ! એ તારી ઘેલછા-જરી આશા કદી નહીં ફળે.

શાંડિલ્ય

(શાંતિથી મોટો અવાજ કાઢી) નરપિઓ-નો પ્રાણુ-વીરોનું સ્વર્ગ-ને આર્યોની આશા એવું અમારું આર્યાવર્ત-અતુલ અને અમર-સદાએ-ફળશે, પુલશે સમજ્યો રાજા?

વીતહવ્ય

(ગુસ્સામાં કંપતા) તારા જેવા કાળમુખા-ઓની આશા હું દમણું કચરી નાખીશ.

સુવર્ણા

બાપુ—

વીતહવ્ય

(ગુસ્સામાં) મુન ગ્રહે! તું એમાં ન સમજે.

શાંડિલ્ય

(તિરસ્કારથી) વાનદવ્ય! તું સ્વપ્ન છે—અયોર્વર્ત સત્ય ને શાશ્વત છે (ભયંકર અવાજે) અર્ચિદેહદય શાસન કાંસે સારે દત્ત નહોતું યજ્ઞજ્ઞશે.

વીતહવ્ય

(દાંત પીસી) ને તું આ દનો ન હોતો યજ્ઞ

જન્ય છે તે જો. તરવાર કાઢી શાંડિલ્યનો હાથ કાપી નાખે છે. બોલ (હૃસ્તાથી હસીને) શું કહેવું છે?

શાંડિલ્ય

(વેદનાને જીતીને ટટાર થઇ) શાંડિલ્ય આશ્વલાયનનું વચન છે—

વીતહવ્ય

—નેતાલજઘ વીતહવ્યનું આ શાસન છે (શાંડિલ્યનો બીજો હાથ કાપી નાખે છે)—

[શાંડિલ્ય તમ્ભર આવવાથી ગોથું ખાવા જાય છે. ટટાર થઇ સ્થિર નયને વીતહવ્ય તરફ જુએ છે. તેની આંખો ફાટી ગઇ છે ને તેના મુખ પર તેજના અંધાર વર્ષે છે. તેના બંને ખભામાંથી લોહીના ધોધ વહે છે.]

શાંડિલ્ય

(પેસે તીર અંધારા હુંગરે તરફ નજર કરી કારમે અવાજે) —ને જો! ઔર્વ પિતામહનું પણ શાસન છે—

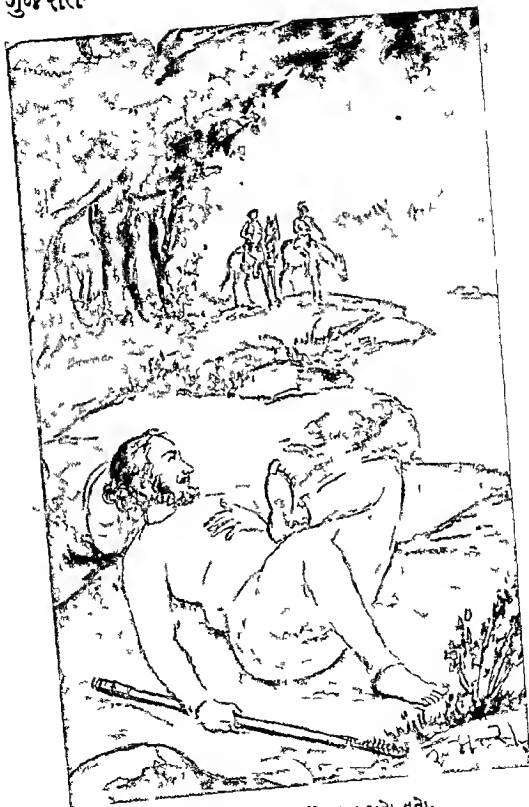
[શાંડિલ્ય બેભાન થઇ પડે છે. હુંગરેમાંથી સિંધુરીઆ ધુમાડાની સેર ગગનમાં ચઢતી દેખાય છે. બધા તે તરફ ફરે છે ને સ્તબ્ધ બને છે. સુવર્ણા ચીસ પાડી ખાટલા પર બેસી આંખે હાથ દે છે. વીતહવ્ય પથ્થરનો હોય તેમ લોહીથી નીગળતી તલવાર હતી તેમ રાખી, ભયવ્યાકુળ નજરે ધુમાડાની સેર જોયા કરે છે. અંભગ ને ભયાનક શાંતિ પ્રસરે છે]

વીતહવ્ય

(ચોડીવારે પરમેવો લુપ્તીને ધીમેથી) મહિમત! આને ઉપડાવી જા.

[મહિમત ને મશાલથી શાંડિલ્યના શય તથા હાથોને લજ્જન્ય છે તે બધા મુંગામુંગા જુએ છે.] સેનાપતિ! પાછો ધુમાડો થયો!

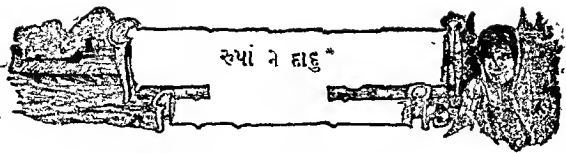
[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૨૦૧]

• એક માણસ ત્યાં લાંબો થઈ મુતો હતો.

[કવિ ૧૮૮૩]

રૂપાં ને દાદુ*

લેખક :

૨૧. જયન્તકુમાર મણિશંકર ભટ્ટ

બી. એ.

ચિત્રકાર :

૨૧. રવિશંકર રાવળ

૧

સૌ રાજ્યના ઇતિહાસકારો તેનાં જુદાં જુદાં રાજ્યોનાજ ઇતિહાસો લખી વીરમે એ મને સદાએ અવારતવિક લાગ્યા કરતું. રાજ્યોની સામે યનારા, તેના કાયદા તોડનારા, તેને સાવધ રહેવા ફરમાવતા એવા લોકો—અને એવા થોડા ન હતા—ના વૃત્તાંતની, તેમની જાતોના ઇતિહાસની ખુબજ જરૂર છે એ મારી લાંબા કાળની માન્યતા હતી.

—ના વર્ષમાં કાઠીઆવાડ બાલુ હું ગયો હતો ત્યારે, મારા સિદ્ધાંતના સમર્થનમાં કેટલાક મુદ્દા મેળવયા, તથા હતા તે સમજા કરવા, મેં જરા લાંબી સફર કરી. એ સફરને અંગે ગીરના જંગલોના મધ્ય ભાગ સુધી પણ મારે જવું પડે તેમ હોવાથી માર્ગદર્શક અને રક્ષક બંને કામ સારે તેવા ભોમીઆને સાથે લઈ હું ઉપડ્યો.

ગીરની ખ્યાતિ તો મેં ખુબ સાંભળેલી. ચારણો અને શીકારીઓની વાતો પરથી કેંક

વખત બચાવવા અને કેંક ઘોડેસવારીના શોખથી અમે એ સુંદર કાઠીઆવાડી ઘોડીઓ ઉપરજ ફરતા. જરૂર પુરતાંજ કપડાં અને ખાવાનુએ સાથેજ ફેરવતા.

દુધાળુ અમે સવારના છોડી આગળ ચાલ્યા. ખરું જંગલ ત્યાંથી શરૂ થાય છે. જોકે ગરબે રમવા નીસરેલી સાહેલીઓ થંભી ગઈ હોય તેવી ટેકરીઓ તો માઇલોના માઇલ સુધી વિસ્તરેલી પડી હોય છે. ધીમેધીમે ઢોળાવો ચઢતા ઉતરતા ઘડી જાડીમાં અને બહાર, ચાડા અવળા પાંક લેતા રસ્તા પર અમારી ઘોડીઓ આસ્તે આસ્તે જતી. સસઘાંઓના કે નોળીઆના દોડી જવાના, સુઝાં પાન ખખડવાના, પથ્થરો દડવાના અને ઘોડાંના નાળના અવાજોથી જાડી ઘડી ભર જાગી જતી, અને પાછી તેની ચિર શાન્તિનું દમન શરૂ થતું.

ગામ છોડે અમને ઘણી વાર થઈ હતી. ઝાડીમાં તો ડાળીઓમાંથી સૂર્યનાં રશ્મિં ખડકાં

* પ્રૌથ્વર મેરીમીની 'કારમન' નામની વર્તા ઉપરથી.

કિરણોની જાળી નીચે પથરાતી એ સીવાય વંખત માપી શકાય તેમ ન હતું. પણ અમારાં ઉદર અને થાક, અન્ન અને જલ માટે પુકારતાં હતાં અને ત્યાજ રાવળ નદીનાં અત્યંત મનોહર તટ પર અમારાં ઘોડાં આવી ચઢ્યાં. કાષ્ઠ પ્રચંડ અજગર ચતો પાટ પડ્યો હોય, અને સુસવાટ કરતો હોય તેમ ચોમાસા પછીની નદી ધસમસી રહી હતી. અને તેની ઉપરવાસ એક વિશાલ શિલા આવી રહી હતી. અમે ત્યાં જઈ આરામ લેવાનું ઠરાવ્યું.

ઘોડાંના પગથી પાણીનાં શિકરો ઉડી રહ્યાં. મૃદુ કિરણે અંદરની માછલીઓ અને રંગીન પથ્થરોને પ્રકાશમાન કર્યાં અને ફરી પાછા જંગલના અવાજ, તેનું અંધારું અને એકાન્ત વ્યાપી રહ્યાં.

પરંતુ એ શિલા જેવી અતિ સુંદર જગ્યાની પ્રથમ કદર કરવાનું માન મને ન હતું. એક માણસ ત્યાં લાંબો થઈ મૃતો હતો, ખરેખાર ઉંધતો હતો. માથે બાંધવાનો સહિ એક હાથ સાથે તેણે ઓમીકા તરીકે વાપર્યો હતો. ડાબા પગને વાળો તે ઉપર જમણો પગ ટેકવી, છાતી પર હાથ રાખી તે ઉંધતો હતો, એટલે કે અમારા આવવાને લીધે અવાજ થયો તેથી એકદમ જાગી ઉઠતા પહેલાં સુખનિદ્રામાં હશે એમ લાગતું હતું.

તેણે આંખો ખોલી: નસાથી ઘોમ થઈ હોય તેની લાલ અંગાર જેવી. તેમાંએ જોકે રાવળ નદીના જેવો પ્રવાહ, પ્રવાહિતા તો અવસ્ય દેખાતી. તેણે દૂર ચરતા પોતાના ઘોડા પર નજર કરી લીધી, ભેટ પરનો જમૈયો તપાસ્યો અને લાંબી લોખંડી ડાંગ પાસે લીધી. મજબુત કાઠીનો, મધ્યમ ઉચાઈનો તે એક કઢાવર

નોજવાન હતો.

તેના આવા દેખાવથી પ્રથમ તો હું ચમક્યો. પણ બહારવટીઆ, હુંટારા, મીયાણા, ટંગ, વગેરે વીશે એટલું બધું સાંભળેલું—અને કોઈ મજેલા નહોત—એટલે તે વીશે સાંભળવાનીજ મને ટેવ પડી ગયેલી. તેમને નજરે જોઈ શકાય તે હું માનીજ ન શકતો. અને વળી આ તો ત્યાંના રૂઆરીઓનો સામાન્ય દેખાવ હતો એટલે તરત સ્વસ્થ થઈ ગયો. વળી મારાં કપડાં અને ઐતિહાસિક સામગ્રીની નોંધપોથીને શું એ ઘોષ પીએ ? એટલે મેંતો એને ‘રામ રામ’ કર્યા (એના શસ્ત્રની ઉપેક્ષા કરીને) અને પુછ્યું : “નીંદરમાં ખસેલ તો નથી પડીને ?”

તેણે જવાબ આપ્યા પહેલાં મને નખ શિખ તપાસ્યો. અને બધું જોઈ લીધું હોય તેમ મારી સાથેના ભોમીઆ તરફ ફર્યા અને...ભોમીઆનું મોં લેવાઈ ગયેલું મેં જોયું. તેના હોસકાસ ઉડી ગયા “માર્ધા ! આવી ભરાણા !” એમ મનેએ લાગી ગયું. પણ ગભરાટ તો અમારી વિરુદ્ધજ નહ એટલે એ શીકરાદ્યથી ઘોડાને ઝાડ સાથે બાંધી હું તો ખાવાનું લઈ નીરાંતે આસ્યો. શિલાને છેડે જઈ શિતલ જલથી હાથ પગ ધોયા. મોં પર પાણી છાંટ્યું. અને ઘેરજ હોઈ તેમ આલીશાનીથી ડાલતો ડાલતો આવીને બેઠો.

મારા ભોમીઆ ભગવાનસિંહના દીવમાં હજુ ધારતી હતી. પણ પેલા જુવાને તો મિત્ર લાવે જોવાનું શરૂ કરેલું. તેનાં શસ્ત્રો દૂર મુકી વિશ્વાસમય વાતાવરણ તેણે ઉપજાવ્યું હતું અને પાછો લાંબો થવાની તૈયારી કરતો હતો. પણ મેં જોયું કે ગુજરાતના લોકો નારત પહેલાં નહીં પણ પછી લાંબા થાય છે એટલે તેની સાથે જોડાવા પહેલાં કેક અડાવી લેવાનો મારો વિચાર

હતો એટલે એ રસિક કાંઈમા ઉગરો તેને મને એની વાત તેમજ આહારની નીખાલસ
જોડાવા મેં આગ્રહ કર્યો સૌરાષ્ટ્રમાં મૈત્રીથી શ્રુતિ ગળી ગઈ.
કેવી એક કરે તેરી ગાથ રોટલાની, યુથુની છે ! પણ ભગવાનસિદ્ધ તેની તથી વાત

‘હાલો’ કહી એ કુદી ને
આગળ આવ્યો તેના એ
પહેલાજ શબ્દો હતા પણ
દોષ પરાયાની જોવા એ
વિચિત્ર ઉચ્ચાર અને
લાગ્યો.

“અમારી આછી પાતળી
પુરીઓ પુરી પડશેને ?”
તે કહ, તે બોલેલો આહાર
વગેરેની માપણીની કદપ
નાથી એ પુરુષ

“બાપ, અરે, કેટલે
દાંડે આજ પુરી પકવાન
દીધા”

અને અમારી મોરડી
મૈત્રીના મૂલ હોડ રેહા

મે તેને સનાયો પુછવા
માડવા, આસપાસ કીલ્લા-
ઓના, ખંડીઓના, અને
ગળે ઇતિહાસ આજો
તથા જુગોળ રજરજ મોટે
હોય તેમ તેની સચોટ
ભાષામાં તેણે વાતો કરવા
માડી ત્યાના માણ્યોની,
ગામેની, યુદ્ધોની, યુરોની,
પ્રાણીઓનો, શોડાની, બેમોની, વગેરે અનેક
જીવનની કેટલીએ વાતો કરી નાખી અને
સાથે હાથ અજાવવામાં એ તે એકેકે હતો અમે
ક્યારે પાચ દિવસનું ખાવાનું શોડી મીનીટોમાં
સાફ કરી ગયા તે પરખાયું નહોતું. તેને તો ગળે
ચંદ્ર દિવસના અપવાસ હોય એમજ લાગ્યું

મહત્તરુ જગી
ગોળ શરીર બાર
ભાખા ખુણાપસાર
સાચે ધીમુ ધીમુ
મનેશદ હરુ

અવિશ્વાસથી સાલળતો આડી આપે જોયા
કરતો તેણે પુરુ ખાધુએ નહોતું. પેલાની હાજરી
થી ગળે તેની હોજરીને રોગ ચણ આવ્યો, તેમની
વચ્ચે જગી દીવાલ હોય એવું તેનું વર્તન
હતું

અને બહુ ખલાસ કરી, પાણી પી (યુ

એ પાણી ?) આડે પડખે થઇ તૈઆર થયા એટલે પેલા જીવાને કહ્યું: “હવે આવો, બપોરે વળી ક્યાં અધેરા જશો ? આજ રાત હાલો. કાલે વળી આગળ વે'તાં મુકજો.”

‘ખુશીથી’ મેં તો કહી દીધું. કેમકે મારે એ લોકાના જીવનમાં પેસવું હતું. મારું પેગલું પકડી ભગવાનસિંહ ઉભો હતો તેણે સચિંત મારી સામે જોયું. પણ મેં તો બેસીકરાઇ અને નિઃશ્વરતાનોજ દેખાવ કરવા મારું માથું એક બાજુ ઉછાળ્યું, અને ઘોડીને એડી મારી. ભગવાનમિંહના આ ઇસારા, તેની ચિંતા, પેલા જીવાનની વાતો, તેની ઘોડીની મજલોની હેરતભરી વાતો, વગેરેથી હું કંઈ જાતના અદમીની સોજતમાં છું તેનો મને ખ્યાલ તો આવ્યો હતો. પણ જેણે મારો રોડલો ખાધો તે મારું છુરું ના વાંચે એટલો તો મારો કાઠીઆવાડની મૂલ જાતોમાં પાડ્યો વિશ્વાસ હતો એટલે મને શી શીકર હતી ? ઉલટું એની સાથે હોવાથી કેટલાંક બીજાં લખચાનો હું તરી જઈ શકીશ અને ત્રીજું મારાં પાત્રોનો મને સીધો અનુભવ થાય એ અપૂર્વ લાભ

મને આશા હતી કે વાતમાં ને વાતમાં તે પોતાનાં નામ હામ કહી પરાક્રમે પણ કહી દેશે. પચ્છા મને થયું કે “હું દાદુ મકરાણી સાથેજ નહીં સારી કરતો હોઉં !” તે વખતે દાદુ મકરાણીનું નામ બધાને હોડે ચડેલું હતું. તેની ઉદારતા, તેના પરાક્રમ, તેનાં સાહસ અને કવચિત તેની રંગડ બધાંની ખુબ વાતો ચારે તરફ મેં સાંભળેલી. કેંઈ વાત કટાવવા આ વાતોમાં મસાલો લભાવી મેં પેલા જીવાનને કહી.

“દાદુ તો ભારે કમળ છે,” તેણે ગંભીરતાથી ઉચ્ચાળ્યું. એ તે નમ્રતા કે ન્યાય ? તેની પ્રયત્ન કાય, તેની આંખ, તેની વળાક લેતી મુઠ તેનાં એડીયાં, તેનો પોષાક અને તેની ઘોડી

બધું મેં સાંભળેલાં તેનાં વર્ણનને આજેહુંજ મળતું હતું. પણ...

અમે એક તેસડામાં પેઠા. બહાર ગારથી લીપેલો એસરી જેવો ચોક હતો. અંદર એક નાના બારણામાંથી ભોંતપર દારઅંધ ગોઠવેલાં વાસણો, તથા નીચે રહેલી જાસની ગોળી, દૂધનાં દામ, કેટલાંક હથીઆર, ધંટી, વગેરે નજરે પડતાં. પાછલા ભાગમાં જ્યાં બાજુમાંથી જવાતું, ત્યાં ઘોડાંનો તથેલો તથા બે ચાર ગાય ભેંસ બાધેલાં હતાં.

અમે ગયા ત્યારે સાંઝ પડી ગઇ હતી. પાછળની એક ઓરડીમાં ચુલો બળતો હતો. તેમાંથી ધુમાડાના પુષ્કળ ગોટા ઉપર ચડતા હતા. અને કેંઈ રેંધાવાની વાસ આવતી હતી. એક બાજુથી દુધ દોહાવાના અવાજ આવતા હતા. કપારેક ઘોડાના હણદણાટ સંભળાતા. એ સીવાય ત્યાં કાઝી વસ્તી, કે વધારે અવાજનાં ચિન્હ ન હતાં. તેણે સ્થળ બહુ સાવચેતી ભર્યું પસંદ કર્યું હતું એમાં સંશય ન હતો.

અમે ગયા ત્યારે કેડેથી વળી ગએલી એક ડોરડી—જેની આંખમાં હજી ચમકારા ચના—એ ઉધરસ ખાતાં અમને આવકાર આપ્યો અને બોલી ઉઠી: ‘અરે, દાદુ (અડી દાદુએ નેને ચુપ થવા ઇસારત કરી) લાઈ આવ્યા !’ અને એક બારેક વર્ષની છોકરીને ગોઠવું લાવી નાખવા કહ્યું. અને અવરથા છતાં પોતાની પ્રખ્યાત પેરાણાગતમાં પડી. દાદુએ તેને ઇસારતથી વધારે બોલતાં અટકાવી એટલે તે કુનેહથી ચાલી ગઇ. મેં ભગવાનસિંહને સમજાવી દીધું કે હું ક્યાં છું તે સારી રીતે બાણું છું.

મારા ધાર્યા કરતાંએ વધારે મીઠાશ એ ત્યાંના ભોજનમાં હતી. સળી ઉભી રહે તેવું

ગરમા ગરમાનું
દોહું હુધ, એ
બાજરી નો
રેલો, એ શાક,
ચટણી વગેરે
કદી નહીં
શુધાય.

જમવાનું
પત્યું. એજ
આગમાં મેં
એક રાવણ
દર્શ્યો દાગેયો
જોયો. પેલી
છોકરી તેની
ઉંમરના પ્રમાણ-
મા ધણી ચાલાક
હતી તેણે રંગીન
ચણીઓ, ઉપર
કપડાં અને
માથે એક કપડાં-
ને સીધી પહેવા
લાયક બનાવે
છે તેનો વેપ-
-ખોયના-પડેયો
દનો. છોકરી
બોલી ઉઠી
“ભાઈ બોરી
સરમ વગડે
છે.”

તે મેરનો નાચ નાચી રહી હતી.

મે આયડથી કહ્યું. “જરર દેક
સંભળાવો. હું તમારા લોકગીત પાછળ
ગાંડો છું.”

તરત તેણે તાર મેળવ્યા અને પુરરી
બાથેનો ગજ ફરવવા માડ્યો, ઘણા વખતથી
પુરાઈ રહેલા પીંજરના પળી ફરડાંને ધીમે

હોમ તેવો આભાસ થયો.

અગારે માટે બહાર ખાટના નાખી બંને
બાનુઓ કાગળા નિદ્રાવશ થઇ ગયા હતાં.
ભગવાનમિત્રે મને એકવાને ઉઠી તમેના મુઠ્ઠી
તેની સાથે આવવા સુચના કરી પણ દાદુએ
તરત તેના પર ખીટ માડી પુઝ્યુ: “નીદને?”

ધીમે પણ ઉત્સાહ-
થી છુટવા મારે
તેમ સુગે છુટ્યા.
તેનો ભરેલો અને
મધુર અવાજ
ગીતના શબ્દોના
સચોટ ઉચ્ચાર
કરતો. તેણે બહાર-
વટીઆનું એક
અદ્ભુત ગીત
ગાયું “હુંગરે
હુંગરે દાદુ તારા
ડાપરા” વગેરે.
અને એ ગીત
છનાં મને તેના
ઉચ્ચાર ત્યાના
તળપદથી બિન્ન
લાગતા. ગાર્તા
ગાતાં તેની આંખો
એક જગ્યાએ
સ્થિર જોઈ રહી
હતી તેમાં અરપ-
ખ રાખે ગમતાં
દનાં તેની ચરમ
માં ગિલાદ હતો.
ગીત બંધ થયું
ત્યારે મળે સહિ
ખાલી થઇ ગઇ

મત્ર પરંતુ આજસને લીધે એણે પોતાની
સ્વચ્છતાની સખી કોયલનો વિચાર કરીનેજ
તોષ માન્યો. એના પિતાની નાનકડી દુકાન-
માં આનંદદાયક વસ્તુ તે કોયલજ હતી કેવું
દર એ ગાતી! એ દુકાનના વિચારો શેરાઝાદીને
શી વાર આવતા એ સાંજ ઉછરીને મોટી
જ હતી જાતજાતનાં લોકો સાં ભેગાં થતાં.
રહેવાર ગપાટા ચાલતા. એનો પિતા મીઠું

એનાં માનીતા જાણુડી ડોકવાળા કબુતર સાથે તે રમતી

મીઠું ભભરાવવામાં કુશળ હતા. એની જીભ,
ની મોયના જેવીજ તીક્ષ્ણ અને ચાક્ષુક
તી. તે ભેગા થએલા લોકોને વાર્તાઓ કહીને
ઝવતો. એ વાર્તાઓ સાંભળી સાંભળી શેરાઝાદી-

ને પણ વાર્તાનો શોખ લાગ્યો હતો. અને એ
શોખ આખરે એના જીવનનાં પરિવર્તનરૂપ
થઈ પડ્યો. એ પોતે પણ નાનકડી વાર્તાઓ
સ્ત્રી લોકોનું મન રંજન કરવા લાગી આજ
રીતે કીમતી ગાલીચાઓના મોટા વેપારી
છાંચાહીમનુ ધ્યાન એના પર ખેંચાયું હતું.
છાંચાહીમ વૃદ્ધ હતો, પરંતુ તેણે એને એના પિતા
પાસેથી ખરીદી લીધી એકે એ તેને પ્રેમનો
સ્વાદ, તો ચખાડી

- ના શક્યો પણ પ્રેમ-
ની ખીછાણુ તો એણે
કરાવી એ વિષયનાં
છાંચાહીમ એકઠોજ
એનો શિક્ષક ન હતો
'એના અધુરા રહેલા
પાંદો ખીજાઓએ પુરા
ક્યાં. શેરાઝાદીનેએમા
લેશ પણ આનંદ મળ્યો
ન હોતો. એના પ્રેમી-
ઓના વદનનું સોદ્ધ
કે સૌવન એ નીરખતી
ન હોતી; પરંતુ તેમના
તરફથી મળતા સુંદર
વસ્ત્રાલંકારો પોતાના
ગરીબ પિતા તથા
સગાઓને 'મદદ
કરવાને સાધનરૂપ
બનતાં તેથી તે એ
સૌ નીભાવી લેતી
તે જાત જાતના

સ્વપ્નો રચતી; અને એ સ્વપ્ન ચિત્રોમાં પોતા-
નેજ નાચિકા બનાવતી. સુદ્ધાન શેરીઆરની
ચમત્કારિક વાત એના સાંભળવામાં આવી સાં
સુધી તે આજ સ્થિતિમાં હતી.

મુસ્તાને, ઉંધ ન આવવાથી બેચેની દૂર કરવા વાર્તા સાંભળવાનું શરુ કર્યું હતુ, અને વાર્તા પસંદ ન પડે તો કહેનારને એ મૃત્યુની શિક્ષા ફરમાવતો આ સૈા ભણતા છતા મુસ્તાનની સામે જઈ વિરલ સાહસ બેડીને પોતાનુ નશીમ અજમાવવાની પ્રમળ ઇચ્છા શેરાઝાદીને થઈ મહેલમા જઈ વાર્તા કહેનારાઓની યાદીમા પોતાનુ નામ નોંધાવ્યુ તરત એનો વારો આવ્યો એણે

ની રચનાર અને કથનાર એ મોચીની પુત્રી મુસ્તાનની માનીતી બેગમ મની આમ પોતે કહેલી વાર્તાઓથી એ વધારે અદ્ભુત એવી પોતાની જીવનકથા એના સ્મરણપટ પર તરી આવી આખરે પરાદીર્ઘ થતા નિદ્રાએ એને વશ કરી લીધી

પરંતુ શેરાઝાદીના ભાગ્યમા તે દિવસ ઉંધવાનું લખાયુજ ન હતુ હજી આખ બગબગ મીઝાઈ નહીં હોય ને તેને ઘોઘાટ થતો હોય

શેરાઝાદી તે દિવસે પણ રેરામી ગાદી પર પડી હતી

જઈ વાર્તા કહેવા માડી મુસ્તાન રસપૂર્વક ધ્યાન દઈને સાંભળતો હોય એમ લાગ્યુ રાત પુરી થઈ પણ વાત અધુરી રી પાછી રાત પડે વાત આપુ રાખનાતો હુકમ થયો એમ અનેક દિવસો વીતી ગયા તરવારના ધાથી માયુ ધડથી જીદુ ન થયું એટલુંજ નહીં પરંતુ અમૂલ્ય વીંટીઓ વાળા મુસ્તાનના હાથનો રત્નેશરપર્થ એણે અનુભવ્યો આમ એક દિવસને એક વાતો

એમ લાગ્યું થોડી વારમા તો આખા મહેલમા ભારી કોલાહલ મચી રહ્યો બગીચામા અને હાદરો પર અનેક મનુષ્યો દોડાદોડ કરી રહ્યા હોય એમ લાગ્યુ ચોતરફ અવ્યવસ્થા, ગરબાડાટ, કોપાહવ, તોફાન પ્રમત્રી રહ્યા, શુ થયુ હશે ? બગદાદની પ્રજાએ બળવો કર્યો હશે ? આગ તો નહીં લાગી હોય ? ધરતીકંપ તો નહીં થયો હોય ? શત્રુઓએ શહેર પર એકાએક હુમલો કર્યો હશે ?

આ કોષ ભયંકર સ્વપ્ન તો નથી ? વખતે કોષક વાર્તાનું આ કલ્પનિક દ્રશ્ય તો નહીં હોય ?... ના ! ના ! એની સામેજ ઉઘાડાય કરી કિચકે માથે કોષક ઉભું હતું. ન હતો એ સ્વપ્નનો પડછાયો કે ન હોતું એ કોષ ભૂત. એ પીળાશ-વાળો ચહેરો, એ લાંબુ પોપટ જેવું નાક, અને એ ચીના જેવી આંખો; એ સર્વ એણે બરાબર ઓળખ્યાં. પોતાની સન્મુખ ઉભેલી વ્યક્તિ તે ખીણું કોષજ નહીં પરંતુ મુખ્ય પ્રધાન કલંદરજ હતો ! ભયથી એનું મુખ શીકકું પડી ગયું હતું. હોહની બદાર આવવાને શબ્દો નિષ્ફલ પ્રયાસ કરતો એમ લાગતું હતું. અને—અને આ શું ? હાથ લાલ થાથી ? લાલ રંગ—ના ! લોહીનાં દીપાં હતાં ! લોહીનાં દીપાં ! ને એના હાથો હાલતાં તેમ એ દીપાં ઉડીને ચોતરફ સફેદ સંગેભરભરને લાલ બનાવી રહ્યાં હતાં !

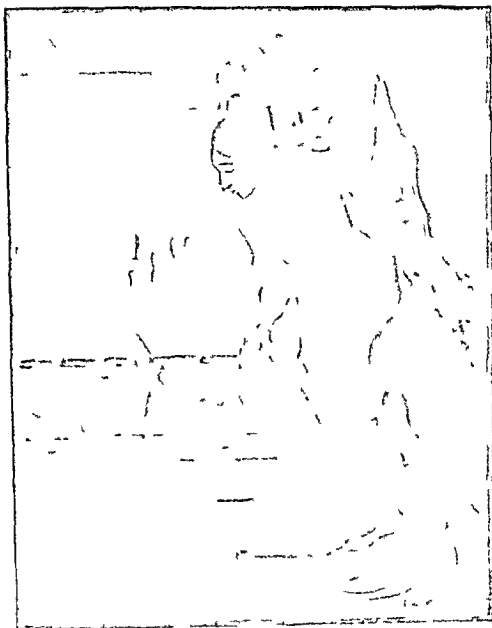
x x x x x

સુલ્તાન શેરીઆરનું એના ખીજાનામાંજ કોષએ ખુન ક્યું હતું. એનુજ ખંજર એની છાતીમાં ખોસેલું હતું, અને એનીજ રત્નજડિત મુકવાળી તરવાર વડે એની ગરદન કાપવામાં આવી હતી. શુંગળાવીને મારી નાખવામાં આવેલા પહેરેગીરો દરવાગ આગળ પડ્યા હતા. પાછળ કોષ પણ જાતની નીશાની મુક્યા વગર ખુની નાસી ગયો હતો. બગદાદમાં ફેલાઈ રહેલી અ-શાંતિનો આ અચુક પુરાવો હતો. આત્મકાળે સ્વાર્માના ઓરડામાં દાખલ થતાંજ કલંદરની નજરે આ દ્રશ્ય પડ્યું હતું, એણે તરતજ મદદ માટે તજવીજ કરી; પરંતુ શેરીઆર એવી દશાએ પહોંચ્યો હતો કે બધાં માનવ સહાય જરા પણ ઉપયોગની નથી. સુલ્તાનના મરણની ખાતરી થયે એ શેરાઝાદીને ખબર આપવા દોડ્યો. બગદાદમાં શેરાઝાદી રૂપ અને ચાતુર્યને લીધે ધણી લોકપ્રિય હતી. કલંદર તેને રાણી

તરીકે બહેરં-કરવાની લાલચ આપી રહ્યો હતો. એમાં કાષ્ટ/પ્રણ પ્રકારની અડચણ આવે એમ ન હતું, ફક્ત શેરાઝાદી એને મુખ્ય પ્રધાનપદ પર કાયમ રાખે અને પોતાનાં નામે રાજ્યકારભાર કરવાની સત્તા આપે એટલે બસ. નહા તો મોસલના સુબાના હાથમાં બધી સત્તા જતી રહે એમ હતું અને શેરાઝાદી-ને પોતાનું અવશેષ જીવન કારાગૃહમાં વીતાવવું પડે એમ હતું. એ મહત્વાકાંક્ષી ન હતી, પણ એને એશઆરામ ગમતો; ને કોને ન ગમે ? મહેલ, બગીચા, ઝરુખાઓ ને ગુલાબના ક્યારાઓ એ સર્વ છોડી જવાનું કોને મન થાય ? અને સમીપમાં આવેલી રાજગાદી એ એના સંપૂર્ણ લાગણોદયનું ચિહ્ન હતું. શેરીઆરના મરણથી એને જરાએ, એદ ન થયો. સ્વતંત્ર થવાના વિચારે એ ખુશ થઈ. હવેથી માલીકનું મન ખુશ રાખવામાંજ જીવન પુરું કરવાનું ન હતું. જલ પર કાણ રાખવાની કે અસાધારણ સાવચેતીથી વતંચાની જરૂર ન હતી. હવે તો જીવન સ્વતંત્ર થયું હતું એક ઉન્નિદ્ર સુલ્તાનના વિનોદને અર્થે નાત્રિકર જાગરણ કરવાની આવશ્યકતા રહી ન હતી. વાર્તા કહેવાનીએ ન હતી. કેટલીક વખત વાર્તાની રચના કરતાં તેને કંટાળો પણ આવતો. આ બધાં કારણોને લઈને કલંદરની વાત એણે સ્વીકારી. કલંદરે ચાલાકીથી સર્વ પ્રકારનો બદોજસ્ત કરી દીધો. શેરીઆરની મરણોત્તર ક્રિયા પછી તત્તજ શેરાઝાદીને રાજ્યાભિષેક થયો. શેરીઆરના ખુનમાં કલંદરનો જરા પણ હાથ હોય એવો કોષ પણ પ્રકારનો પુરાવો મળી શક્યો નહોતો, છતાં પણ ખીજે કોષ ખુની ન જડવાથી કલંદરને ફાંસીએ ચઢાવવામાં આવ્યો.

[વધુ મઠિ જુઓ પૃષ્ઠ ૧૬૯]

धमनी मय पद्मिनीना स्मरणाच्चै
 श्री फायम गुज गती समाने
 श्रियुत यद्वालाभ आयुदल यावत्
 तरङ्गी सविनय सप्रभ लेट.

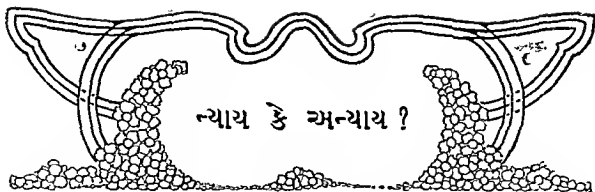
ગુજરાત—

રોરાઝાદીએ સુલતાનનાં કાળાં ભવા ચઢેલાં જોયા.

શેરાઝાદી ૫૪ ૧૧૫]

[કાર્તિક ૧૮૮૩]

લેખક :

રા. મનહરરામ હરિહરરામ મહેતા,
મંત્રી, સાહિત્ય સંસદ.

ચિત્રકાર

રા. દત્તાત્રેય

૭૭૭૭૭૭

પાંચ યુદ્ધ સવા ચાર ઈચિ ઉંચાઈ, એ
કુટ સાડા ત્રણ ઇંચ પહોળાઈ,
શાહીરામ વણી, સ્વચ્છ, તાલ, કરચલીવાળું
મેહું કપાળ, મંડોચાએલી ભમ્બર, પહોળું
નાક, નીચલા હોડને પીસી નાખનો બડમુચ્છો
ઝડો ઉપસો હોડ, બેવડી દુપટ્ટી, આગળ પડતી
કુડ અને ધુંટણુ આગળથી ડેક વણેલા પગ-
આ અંગોવાળા શરીર પર અત્રેછ ફેશનનાં
કપડાં-એ ન્યાયમૂર્તિ રાવરાવ. પોતાના સાંસારિક
જીવનના પ્રકારથી, લોકો અને લોક સ્વભાવ-
ના અનુભવથી અને કાયદા કાનુનની તાલીમથી
નામદારના હૃદયપર એવું તો સખત કાચડું
બાઝી ગયું હતું કે એ ભાંગી અંદરનું વાણી
હલાવવા અમૂનકુપ્પી તોડનાર રામઆણુજ
માત્ર સમર્થ હતું. આ કારણસર ન્યાયમૂર્તિનું
તાજવું એક રતિપુર પણ નમતું તોલાતું નહીં.
આમ હોવાથી એ નામદાર જ્યારે જ્યારે
મેશન જજ તરીકે બીરાજતા ત્યારે ત્યારે
અચાવના બારીસ્ટરોના પગ ઢીલા થઈ જતા;

કારણ તોદમતદારને વાસ્તે ભારેમાં ભારે શિક્ષા
સંભળવા તૈયાર રહેવું પડતું.

આજે સવારે નવ વાગે ન્યાયમૂર્તિ
નેપીઅનસી રોડ પર આવેલા પોતાના
અંગવાના ઓફીસરમમાં ટેબલ આગળ બેસી
મેશનના કેસો ઉચલાવવા લાગ્યા. ઉચલાવતાં
ઉચલાવતાં કેસ નંબર ૧૧ એમના હાથમાં
આવ્યો. નામદારે વાંચવા માંડ્યો. ભમ્બર
વધારે સંકોચાઈ, ઉપલા હોડે નીચલા હોડને
વધારે પીસ્યો, આંખ સ્તબ્ધ અને તીવ્ર થઈ.
આખરે કાગળોની થોકડી ટેબલ પર પછાડી
ઉઠતાં નામદાર અખલા: "એ બાંડીઆઓની
જાતજ એવી. બેરીને ભણ કરી બીયારા
વાણીઆનું ધર ભાંચું અને પાછો નિર્દોષ
હોવાની શોખાઈ કરે છે."

x

x

x

આજે રોસન્સ કોર્ટનો હોલ ચીકાર છે;
કારણ મુસલમાન સાથે નાસી ગએલી વાણીઆ-
ણી ચંચળો કેસ નીકળવાનો છે. તદ્દમતદાર

મહમદશાને ગુનેહગારોના પાજરામાં ખડો કરવામાં આવ્યો છે બરોબર સાડા અગીઆરને ટકોરે ન્યાયમૂર્તિ રાવરાવ ન્યાયાસન પર બીરાજ્યા જ્યુરીના નવ ગૃહચેની સુટણી થતા તેઓ પોતાની બેઠક પર ગોઠવાયા અને એકવાકે જનરલે કેમ જણ કરવાનો આરભ કર્યો

પ્રથમ કાયદાની જે કલમોની રૂએ તહોમતદારે ગુનહો કર્યો તે વાચી સભળાની કેસની હકીકત કહેતા જણાવ્યું કે મુદ્દે વાત બહુ ટૂંકી છે ફરીઆદી સુનીલાન ન્યાતે માણીઓ છે અને ભુલેશ્વરમાં મહારાજના ભોનનાડામાં બગવાનદાસ ભવાનીદાસના માળામાં ચોચે દાદરે પોતાની કાયદેસર પરણેતર ચચળ સાથે નુમારે પાચ છ ૫૫ થયા ગુહે છે તેની ચક્ષા વગેરે ૫ ચુગણુ સામાનની ભુલેશ્વરમાં જુમાન છે તે સવારે સાત વાગે દુકાને જાય છે ને બપોરે બાર વાગે ઘેર જમવા આવે છે જમીને પાઠો એક રાગે જાય છે તે રાત્રે દસ રાગે પેર આવે છે આ પ્રમાણે એનો રોજનો ૧૫ કમ ચાલ્યા કહે છે તા ૧૭ મી મે ૧૯૨૮ ને રોજ ને પોતાના રીનાજ પ્રમાણે બપોરે બાર રાગે આની જમીને પાઠો ગયો પણ ન્યારે જાનના દગ રાગે એ પેર પાઠો કર્યો ત્યારે એન માનમ પડ્યું કે પોતાની સ્ત્રી ધરમાં નથી વખત આડોગીપાડોસીને ત્યા ગઈ હતી એમ સમજી ને થોડીનાર વાટ જોતો બેઠો પણ આમરે અધાએ- કવાકમાં તે ન આવી એને એણે તપાસ કરના માડી અને તેને પરિણામે એને માનમ પડ્યું કે તે તો સજની પાચ રાગ્યાની બહાર ગઈ છે આ સમાચાર મળતાજ તે ગલરાયો અને આખર તેણે પોલીસમાં ખબર આપી શરઆતમાં પોલીસ પણ આ જાનતમાં કું કરી શકી નહીં પણ આસરે દોઢ મહીના પછી તેઓને ખાતમી મળી કે ફરીઆદી

સુનીલાનની સ્ત્રી ચચળ હૈદ્રાબાદમાં તહોમતદાર સાથે રહે છે આ ખાતમીને પરિણામે તહોમત દારને તમારી સન્મુખ ખડો કરવામાં આવ્યો છે વિશેષ હકીકત એની છે કે તહોમતદાર મહમદશાહ મુનમમાં કાપડની ફેરીનો ધધો કરતો હતો એક ફેરીઆ તરીકે એને અને બાઈ ચચળને ઓળખાણુ થયું અને આ ઓળખાણુને અણુધટતો લાભ લઈ અમુક કાવાદાવ કરી, જેની સવિસ્તર હકીકત બાઈ ચચળને મોટેથીજ તમે માંભળશો, બાઈને ફાસનાની, તેને તેના કાયદેસર વાલીના કચગમથી ઉઠાવી પોતાના ધરમાં રાખી, તેની સાથે જનાકારી કરી ફેજાદારી કાયદાની કનમોની રૂએ ગુનહા કર્યો મુદ્દે વાત આગળીજ છે વિગતનાર હકીકત તમારી સમક્ષ જુમાનીમાં જણુ થશે એટલે હવે હુ જુમાની લેનાનું કામ શરૂ કરીશ આટલું જોની એડવોકેટ જનરલે પોતાના પરેના સામીને રજુ કરવાનું જણાવ્યું

ન્યાયમૂર્તિએ હકીકત સામળી નીચતા તોડને વધારે પીચ્યો અને તહોમતદાર તરફ તીવ્ર નજર ફેકી તહોમતદાર એક પચીસ વરતો જુમાન હતો વર્ણ ગૌર, દાના શરી- મિશાન લાગ, ચમ ની આખો, તીવ્ર નાક વાકડીઆ મુઠ, સ્તીનેદાગ છાતી માંચે ઝીંડી મીખીરી ભરેલી ટોપી અને શરીર પર મામનું નુ અચકન એટલે તહોમતદાર નદમદવાદના જદનનો લાગ ન્યાય મૂર્તિની નજર પડ્યો તુરતજ તેઓ બગડ્યા "Serpent with a flowery face" - પુષ્પમુખો મર્પ !

ન્યાયમૂર્તિ આ તહોમતદારને જોનામાં મગચુન હતા એક મીઠો ગ્લુમરો એમને કાને પડ્યો મધ્ય રાત્રિએ ટાચવના ટુકડાથી જેમ કવિના કાન રજુકે તેમ ન્યાયમૂર્તિના કાન

રણકયા અને જે દિશાએથી એ મંજુલ સ્વર આવતો હતો તે તરફ પોતે દષ્ટિ ફેરવી. દષ્ટિ ફેરવતાં જ ડોસો સ્તબ્ધ થઇ ગયો. રાકુતલા-મેનકા-ઉર્વશી-રંભા-રાધા-લક્ષ્મી-નર્દી. ભુલી-એટ, મીરાંડા, ડરડેમો-ના, વીનસ-નર્દી...

...હા, હેલન, અધર મેકનીલને સાં જોયું હતું એજ ચિત્રનો સાક્ષાત નમુનો. મુનિવિવે મિસિગેવ થાતુ.....આ મુંદરીનું સૌભાગ્ય હું દેખું! આ જાળાને નીતિ બ્રષ્ટ કરી-સતી મરણીને સાધારણ બનાવી. પાછી નામદારે એક નીકળુ નજર તડુંભવ-દા તરફ ફેંકી અને નીચસા હોહને વધારે દયાવતાં જાગ્યા—
Scorn તમારે
Corrupted ઉદાસી
ગયો અને બ્રષ્ટ કરી).

સાદી ચંચળે પોતાની દષ્ટી કત જમ્યાવનાં કહ્યું કે પોતે આઠવરંની હતી સારે તેનાં લગ્ન તહોમતદાર માળામાં કાપડ વેચવા અવારનવાર આવતો હતો ફરીઆદી સાથે કરવામાં આવ્યાં દનાં અને પોતે બાર વર્ષની થઈ સારથી ભુલેશ્વરના બોધવાડામાં અગવાનપ્રસ ભવાનીદાસના માળા-

માં ચોથે દાદરે એક ઓરડીમાં રહેતી આવી હતી. તહોમતદાર એ માળામાં કાપડ વેચવા અવારનવાર આવતો હતો, એ કાપડ બહુ મોંઘુ વેચતો હતો એટલે બ્યારે

મારે કાપડ જોઈતું હોય સારે હું એની પામેથીજ લેતી હતી. તેમ હોવાથી એનું મારી પામે વારં-વાર આવડું થતુ હતું. આને પરિણામે અમારો પરિચય વધતો ચાલ્યો અને અમે એકબીજાની મુખદુઃખની વાતો પણ કરવા લાગ્યા.

એક વખતે એણે મને કહેલું કે એના આપ દેડાબાદમાં એક નવાજ છે, એની કાળો ગીઆની વગગીર છે, બાગ છે બગીચા છે, મહેવાના મહેલ છે, પણ એના આપ માથે લગતી જામનમા મન બેદ શતા ને અંધ આવીને રહો છે અને પોતાનું નમીબ અગમા-વવા કાપડના ફેરીઆ-નો ધધો કરવા માડ્યો છે. આ સાંભળતા નામદાર જાગ્યા:

કામાર્થીઓ મધુર વચને ભોલે સ્ત્રી ભરેને. એણે ધણી વખત પોતાનાં પરાક્રમેની પણ વાતો કરેલી. દેડાબાદમાં થોડા વર્ષ ઉપર મોટી મેન

આવેલી તે વખતે
પાણીમાં ઝંપલાવી
એણે ફેટલાંએ સ્ત્રી
બાળકોના છવ
બચાવેલા તે એણે
જણાવેલું. શીકાર
કરવા જતાં એક
વખત વાઘની સાથે
એ કેવો બાથોબાથ
આવી ગએલો અને
આખરે વાઘને મારી
પોતે મૃત્યુના મોંમાંથી
કેવો છુટી નીકળેલો
તે પણ એણે કહેલું.
એક વખતે મુન્નરનો
શીકાર કરતાં એનો

થોડા કેવો
ભડકેલો અને
એને કેવો એક
ખાધમાંનાખી
દીધેલો અને
ત્યાંથી એ કેવી
ચમત્કારિકરીતે
બહાર નીકળી
આવેલો તે
પણ એણે
જણાવેલું એની
આ બધી વાતો
સાચી માનેલી.
આ સાંભળી
ના મ દા ર
બબડ્યા:

સ્વચ્છ સ્વચ્છે
ડમ્મસિચ્છાયા

મલિને મલિના મહેતુ (સ્વચ્છ પાણીમાં
છાયા સ્વચ્છ પડે, મલિનમાં મલિન પડે.)

પછી એક દિવસે એટલે તા. ૧ લી એપ્રિલે
સાંજનાં ચાર વાગે એ ઉરકેરાએલી હાલતમાં
મારે ઘેર આવ્યો અને એણે ગને કહ્યું કે મારા
ધણીને મોટરનો અકસ્માત થતાં ઘણી વખત
છળ થઈ છે અને તેને ઇસ્પીતાલમાં લઈ જવામાં
આવ્યો છે તેથી મારે એની સાથે તાબડોલ
જવું. આ વાત સાંભળી હું એકદમ ગલગલ
ગઈ અને એની સાથે જવા નીકળી. અમે નીચે
ઉતર્યા અને બહાર એક મોટર ઉભી રાખવામાં
આવી હતી તેમાં બેઠાં. મોટર આસરે અર્ધો-
એક કલાક ચાલ્યા પછી તે ઉભી રહી એટલે
મને ઉતરવાનું કહેવામાં આવતાં હું ઉતરી
અને સામા એક બંગલામાં અમે ગયાં.
બંગલામાં ફરનીયર બહુ સારું મોહ્યું
હતું. અંદર ગયા પછી મેં તહોમતદારને
પુછ્યું કે મારો ધણી ક્યાં છે? તેના જવાબમાં

એ મોહયો કે આજથી તારો ધણી હું છું અને તે જરાખી ગરબ કરી તો હું તારું ખુન કરીશ એમ મોક્ષી એણે પોતાના ગળામાંથી ચાકુ કાઢી બતાવ્યો. આથી હું તદ્દન ગભરાઈ ગયો અને ચું કે ચાં ક્યાં વગર એ કહે તેમ કરવા લાગી. આ સાંભળનાંની સાથેજ નામદારના મોંમાંથી નીકળી પડ્યું:—

કામાર્તા: કુટિલ ન વિન્ધતિ પવઃ કામ્યૈક વદસ્પૃહાઃ.
(એકલી કામ્ય વસ્તુનીજ સ્પૃહા રાખી રહેલા કામાર્તા પુરુષો કુટિલ માર્ગથી ખીતા નથી).

અહીં અમે આઠ દિવસ મુઠી ધણી. ધણીઆણી તરીકે રહ્યાં. ત્યાર બાદ અમે મોટરમાં પુણે ગયાં અને ત્યાં એક બંગલામાં પંદર દિવસ રહ્યાં. પછી અમે હૈદરાબાદ ગયાં અને ત્યાં આસરે પંદરેક દિવસ રહ્યાં. એટલામાં પોલીસ આવી લાગી અને અમને મુખાબ લઇ આવવામાં આવ્યાં.

અહીં સર જુઆની પુરી થઇ અને સાડા પાંચ પૃથુ વાગ્યા. “છોકરી શ સરસ જુઆની આપી રહી છે—સરજ, સંક્ષિપ્ત અને મુદાસર !” ન્યાયમૂર્તિ ઉડતાં ઉડતાં બજાયા. પોતે જવા લાગ્યા; જતાં જતાં પાછું એયું; ચાલી જતી ચંચળ પર નજર પડી; નામદાર બજાયા. “જળગામિની છે.”

કોર્ટમાંથી નીકળી ચર્ચગેટ મુઠી મોટરમાં આવી પછી પગે ચાલતાં ચોપાટી સુધી જવાનો નામદારનો રીવાજ હતો. તે પ્રમાણે નામદાર ચર્ચગેટ મુઠી આવી પહોંચ્યા એટલે પોતે મોટરમાંથી ઉતર્યા. ઉતરતાં ઉતરતાં મોટરમાં મુકેશા કુલના ઝુમખામાંથી એક શુભાગનું કુલ લીધું. સામા મુખવતા દરીઆ પર નજર નાખી મૂકાસ્ત જોયો અને ધીરેધીરે આગળ ચાલવા માંડ્યું. એઓ ચાલ્યા જતા દના એટલામાં

સામેથી એક છોકરો દોડતો દોડતો આવ્યો અને નામદાર સાથે અથડાયો. છોકરો પડી ગયો અને નામદારના હાથમાંથી કુલ પડી ગયું. પણ છોકરો તો તુરતજ પાછો ઉભો થઇ, પડેલું કુલ ઉચકી ગમરડી મારી ચાલ્યો ગયો. છોકરો તો ચાલી ગયો પણ નામદારની કંઠના ભયન થઇ. તેમણે શુભાગમાં ચંચળને જોઇ. ન્યાયમૂર્તિ દર્શેશાં નીચું જોઇ ચાલતા. આજે હું જોઇ ચાલવા લાગ્યા. પરિણામે ચંચળની સાડી જેવી સાડીઓ, સાડીની કાર જેવી કાર પોલકા જેવું પોલકું, બંગડી જેવી બંગડી, ભુટ્ટી જેવી ભુટ્ટી, સામે આવતી સ્ત્રીઓના અંગ ઉપર જેવા લાગ્યા, એટલામાં એક મોરખીરજના

નામદાર! ભણેખી માફ છે, આપને મારી એટલીજ અરજ છે કે આપ આપના જુઆનીના દિવસ યાદ કરો!

ગની સાડી જોવામાં આવી. નામદારે એવી સાડીમાં સજ્જ થયેલી ચચળને કાપી ચચળનું સૌંદર્ય અદ્ભુત લાગ્યું નામદારે આકાશ તરફ જાયુ આકાશમાં ખીજની ચદ્ર વેખા ઝગપટી રહી હતી તેને ડીઝ ટીકા પોતે જોઈ - હા હતા એટલામાં "અરો રાવરાવ !" એ શબ્દો કાને પડવાથી તેઓ જાગ્રત થયા અને નજર - રી જોયું તો સર મનમોહનને એમણે દીઠા રસલગ થતા નામદાર જરા અચાપા પણ તરતજ "અરે તું ડ્યાથી ?" એમ જોનાતા શેફીન કરી વાતે વળગ્યા

સર મનમોહને કહ્યું કે જોની આજે હું તારી સાથે એક વણી અગસની આમતસર વાત કરવા આવ્યો છું ગઈ જાલે મને હીઝ એકમેલન્ડીએ જોનારો હતો એણે મને કહ્યું કે એમની ફેસીન તો નો મેખન પેન્શન પર મથ છે એમનો વિચાર તને ઉપાડી લેવાનો છે મારે તું જો એ જખ્યા વેવા ખુશી હોય તો એમને જણાવુ એટલે તારી લલામણુ કરવામાં આવે આ વાત સાંભળનાજ નામદારના મોમાં પાણી છુટ્યું અને સર મનમોહનને સરિરતર વાન પછા માડી

આખરે જનાન આપતા દટાળી સર મનમોહને પુછ્યું - મારે શું જવાબ આપવો તે જા મટે તો વળી ખીજે શું જવાબ દેઈ રાં એમ જવાબ મળતા સર મન મોહન અને ન્યાયમૂર્તિ લુદા પડ્યા અને પોતે મોટરમાં મળી ામીનર થયે એ જોખામાં કેટલો વધારો થયે ન શ કરવું વગેરે ગેરે જામતો પર નિચાગ કન્ટા પોતાના ગગના તરફ ચાંચા

ગરિતો અધકાગ વ્યાપી ગયો હતો માત્ર રજાપત્ની બતીઓનું અજવાળું પડતું હતું નામદારની મોટર બગલાની અડક પર વળનાજ તેમના દરવાજા આગળ લેપ

તરફ નામદારની નજર પડી તેની નીચે એક સ્ત્રી ઉભી હતી નામદારને લાગ્યું કે વખતે ચચળ તો મળના આવી નહીં હોય ? મોટર દરવાજા ખામે ગઈ નામદારે ધારીને જોયું તો માલમ પડ્યું કે પડોસી પારખીની આયા ઉભી હતી આથી નામદારનો ભ્રમ ભાગ્યો આ રીતે મગજપરની ભ્રમણા તો ગઈ પણ ચચળ ન ગઈ બગીચામાં દાખલ થતા મોગરા, જીંદ, ચપાની ખુશબો આવવા લાગી નામદારને યાદ આવ્યું : હસ્તલીલા કમલ મલકે વાલ કુદાનુવિદ્ધ - પુવારાની આરસની પુતળીમાં પણ નામદારને ચચળતા દર્શન થયા

નામદાર બગલામાં દાખલ થઈ પોતાના ઝોરડામાં ચાદ્યા ગયા કપડા ઉતારીને બેઠા એટલે જખવાને તેડવા આવ્યું પોતે ગયા ને થાળી પર બેઠા સામા ધારા મુજમ એમના પત્ની રમાબાઈ બેઠા હતા ધનશ્યામ રંગ, મોઢે સૈયદના સાહા, પૈસા જેવડા લાલ ચાદલાવાળું કપાળ, ફાડવા જેવું નાક, પાતળા કાળા હોં મહીથી અગાડી ધમી આવેલા ચાર દાત માથે તાન ને તાની સરખી અબોડી આ રમાબાઈ નું મુખાંત્રિ ૬ તેના ઉપર હીરા અને મોતીની વીંટની, ધનદળ પર વીજળીની પડેમ ચમકારા મારી રહી હતી શરીર ફીંગલું અને રજૂલ જાણે પાપડ ખાડવાનું દીમચું જખવા માજા પડી હમેશા પતિપત્ની વચ્ચે રોમોઈ કેવી થઈ છે વગેરે આમત વાતાનાપ ચાલતો આજે ન્યાયમૂર્તિએ માન ધારણ મ્યુ હતું થોડી વાગ તો વાટ જોઈ પણ આખરે ચાકીને રમાબાઈએ 'આખ ન લા યુ કે શુ ?' એમ પુછ્યું ઉત્તર વાળતા નામદારે સામે જોયું આમે તો જોયું પણ વચમાં અતરપટ પડ્યો આ પટ ચચળના મુખનો હતો પતિને

સ્મૃતિ

લેખક

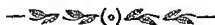
બાહેન જયેશ્વરના શુક્લ

હૃદય ભિમિ હડે દહી એક દા,
અથળા એન દિલુમ થતી કદા;
મધુર, મનસમી, તદપિ રહે,
અમર મેદ-મૃતિ મુજ અંતરે
મનુજ જીવનના કડુ પંથથી,
ચલિત એ રસ, રગ, પ્રભાદથી;
હૃદ તપુ, દ્રુ યુ આશ-નિગદથી,
તદપિ ભિમિ-સ્મૃતિ ગમતી નથી
પાપળે વસમા દિન કાળમાં,
રજનીના વિમળા સુખ સ્વપ્નમાં,
પ્રાંતિ સમાર્દ, સુભાવ પ્રસારતી,
જીવનગા સચેતન પુરતી—

અમર જ્યોતસભી પ્રિય ! ઓ મને,
 મધુર ભિર્મિ ઉડી ઉર તે સમે;
 લાલિક-સ્વપ્ન સમા જગમા ભરે,
 અખુદ સુખમુધા મુગ્ધ અંતરે.

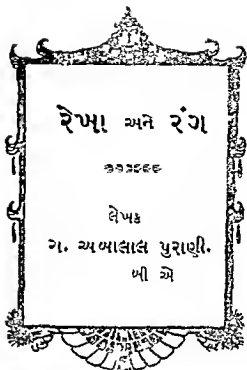
અણખીટ્યા હૃદયે પીલાવતી,
 અણપુરી ઉર આશ હુલાવતી,
 અવનવા નીત ચિત્ર બતાવતી,
 મૃદુલ કે કવિતા જગતી જતી.

જીવન આશ સુકાષ બધી જશે,
 ઉડી કદી સુખ સ્વપ્ન સદૃ જશે,
 મધુર કાવ્ય કલ્યાણ શરી જશે,
 પણ ન સ્નેહરમ્ય હૃદ્ય એ યજે.

વિશ્વમા સનન રેખા પ્રગટ થવાનો પ્રયત્ન કરે છે પરંતુ, રંગ ! બસ રંગ ! ઉપર નીચે ચારે બાજુએ-જ્યાં જુઓ ત્યાં રંગ જ રંગ ! ખીચારી રેખા યાદી ગઈ વળી રેખાને પ્રાપ્ત કરના મથતા પદાર્થોને પણ રંગ હોડનો નથી રેખાને શોધતા શોધતા વનના વૃક્ષો પોતાના હાથ ચારે બાજુએ પસારે છે, પણ રંગ આવીને તેમના હાથ પકડી રાખે છે. વનજતા રેખાના હાથે અનુસરે છે ત્યાં પણ પાછો રંગ આવીને પાછડા અને પુષ્પોને રંગીન બુમટો તેના મુખ ઉપર તાણે છે ! જળનો પ્રવાહ તરંગને સુરે સુરે વાકો મુકો યદને રેખાનો ઉદ્દેશ જળની વહે છે-એટલામાં તો રંગ આવીને તના નેત્રોમાં જુરા રંગના મુરેમુકા નાખી જાય છે અને તેની હાસી કરે છે ! વરવાદને દિનએ વિહુનની તથા વગસાદની ઝડીઓની રેખાઓ પોતાનો વિજય-દુદ્ધિ આખા આકાશમાં વગાડે છે ! તેના ઉત્તરમાં મેઘ-ધનુષ્યનો ટકાવ કરી રંગ પોતાનું સૈન્ય લઈ પોતાનો સમરગી ધ્વજ ફરકાવતો પવન વેગે ધમી આવી ચારે દિશાઓ થેરી લે છે રેખા ઉપર રંગનો વિજય જન ફરફરે છે !

રેખાના દુ ખની સીમા ક્યા રહી ? આખા વિશ્વમાં જ્યાં જુઓ ત્યાં રંગની જ લીલા ! પતંગીઆને એક વાર અભિમાન થયું અને તેણે કહ્યું ' મસ, મારે તો રેખા જ નોંધ્યો ! ' તેની

બંને પાખો વિવિધ રંગથી મજા લઈ રંગ તેને પુઠના લાગે ' ખરેખર ? તારે રેખા જ નોંધ્યો છો ? કેમ ? રંગનો જુનમ આપે થી અટકતો નથી જ્યાં તેનું આનંદ નથી ત્યાં ધમકી આપીને પણ રેખાને પ્રગટ થવાની તક તે આપતો નથી કાજળ રેખાના નયનોના જાલિણો તથા શરીરે આશનાળા વાવ-નને પ્રાણીઓ રંગની ધમકીથી વનની ધમકા એવા તો લપાઈ ગયા છે કે એમનો પતો પણ મળતો મુશ્કેલ છે !

રેખા આખરે દુ ખી થઈને પવન હોડી આકાશમાં નાસી છુટવા પ્રયત્ન કરે છે પરંતુ ત્યાં પણ પાછો રંગ તો તેની પાછળનો પાછળ ! પોતે વાદળના રચમાથી રંગીન ધુમસ ઉડાવી તે આકાશમાં બધે રંગ રંગ, કરી મુકે છે !

રેખાના દુ ખનો પાર રહ્યો નહીં પહોંચતો તળેનીમાં આવેની નદી રેખાનું દુ ખ જાણી તેને છાતી સરસી આપીને, દૂર આવેના સમુદ્ર પાસે લઈ જવાનો પ્રયત્ન કરે છે પરંતુ

રેખાને સંભાળીને ખેતરેમા વહેતુ લઈ જાય છે પરંતુ, રંગ તેનો કેટલો કથા મુકે છે? એ અનેને તે કહે છે “નદી? તારા પથને છેડે છે રંગીન સમુદ્ર, અને એા ઝરણા! સપાટ ખેતરેા મુક્યા કે પછી છે ઝાઝાના જળ! ગમે તેટલા દૂર જાયોને! હુ તો તમારી આગળ અને આગળજ છેવટે તો તમે મનેજ મળશે”

નદીના વલ્લસ્થળ ઉપર રેખા લયથી કપી ચરચરી ઉડે છે અને ઝરણાના માર્ગમા તે કપિત થઈ ઉડે છે પ્રભાતે અને નધ્યાહ્નકાળે રંગ આવીને તેના ઉપર સાતે રંગની ઝાયા નાખે છે, જુરા આકાશની ઝાયા નાખે છે આકાશમા દોડતા વાદળાની ઝાયા નાખતો ચાલ્યો જાય છે આમ જ્યાં જુઓ ત્યાં મીમાની રેખા રંગના સમુદ્રમા કુળી જાય છે!

આખા વિશ્વમા ખીચારી રેખાને તો ઠરવા તુ સ્થાન પણ ન મળે! રંગના પ્રકાશથી, આખુ વિશ્વ ભરેલુ! વિશ્વની શીરાએ સીરાએ રેખાની વેદનાનુ અસલ દુખ થાય છે પરંતુ તે વ્યક્ત થતુ નથી કારણ કે રંગ આવીને રેખાની એ દુખકહાણી સુમી નાખે છે, એકવાર પણ તેને ખુલ્લે ખુલ્લી રીતે જોલવા દેતો નથી

એક ઉદાસી પ્રવાસીને રેખાની કહાણીની ખગર પડી તેણે વનેવન બગીચાને, પર્વતપર્વને પર્યટન કરીને નદીને તીરેતીરે, જ્યાં નિર્જીરેને નીહાળીને,—જ્યાં ફરીફરીને રેખાની દશા જોઈ નદીના પ્રસાદમા તેણે તેને—ધુળમા મળેલી ઉદાસિની જેની જોઈ! પર્વતના સ્રોતમા તેણે રેખાને જોઈ—પરંતુ ઉન્માદિનીજ છાયામા તેને રેખાતી, તેજમા તે રેખાનુજ રૂપ જોતો

આકાશમા ઉડતી અકપકિત, પવનમા થતી લહેરને અતુ રૂપ, રેખાઓ દોરી જતી તેને

જણાતી વરસાદ જાણે રેખાની કથા કહેતા ડમકા ખાઈ રડતો હોય નહીં તેમ તે તેનો સ્વર માલળી રહેતો સ્રોતના એકના એક સુરની તીરસતામા પણ તેને રેખાની કથાજ સલળાતી પર્વતના ઉપર આવતી રખડતી વાદળી પણ તેને રેખાની કથા કહી ચાલતી થતી સમુદ્રનાં મોજાં એા રેતી ઉપર આનીને પડતા અને કહેતા “અનંત કાળથી હુ રેખાને પ્રાપ્ત કરી શકયો નથી”

પર્વતના વાદળાં અને પ્રભાતનો ધુમ્મસ અને ઉદાસી રહેતા, અને કહેતા “અરે ભાઈ! અમને રેખા મળે તોએ દુખ છે અને ન મળે તોએ દુખ”

પ્રવાસીના હૃદયમા રેખાની વેદના થવા લાગી પરંતુ તે પણ તેને પ્રગટ કરી શકે નહીં તેણે શાત થઈને રેખાનુ ધ્યાન કરવા માડ્યુ તેના પગ આગળ પડેલી તેની પોતાની છાયા રેખાની કથા તેને કહી રહી છે. પરંતુ, “પોતાની છાયામા તે કોને જુએ છે? પોતે,—પોતાની છાયા, પ્રણુ?” એનો નીકાલ તે કહી શકતો નથી અને રેખાનુ દુખ તો તેના હૃદયમા અવ્યક્તજ રહે છે

શોકમગ્ન ચહેરે તે ઘેર આવ્યો ત્યાં પોતાની પ્રિયતમાને જોઈ તેના એ એાટમા તે હાસ્યની આનંદપૂર્ણ રેખાઓ નીહાળી રહ્યો! નેત્રાની પાપણોમા શોકની કરુણ રમ પૂર્ણ રેખાઓ તેણે જોઈ! પગની પાનીએ મેદીની લાલ રેખા પણ નીરખી મુગે માટે તેણે જગીન ઉપર મિથ્યા રેખાઓ દોરવા માડી તેની પ્રિયતમા પણ નીચુ માથુ કરીને તે અર્થશૂન્ય રેખાઓને સ્થિર દષ્ટિએ જોઈ રહી એટલામા શનિના અધઠારનો ઝળો રંગ ત્યાં પણ દાઝર! અને તેણે જુદા-પાડા—એક ખીખને તે જોઈ પણ ન શક્યા, રેખાઓ પણ અદસ થઈ!

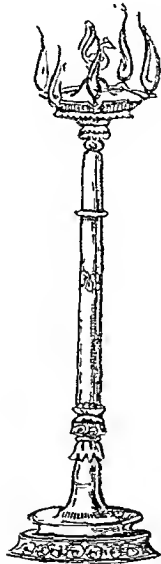
[વતુ માં જુઓ પૃષ્ઠ ૧૯૧]

ઘર દીવડી.

લેખક :

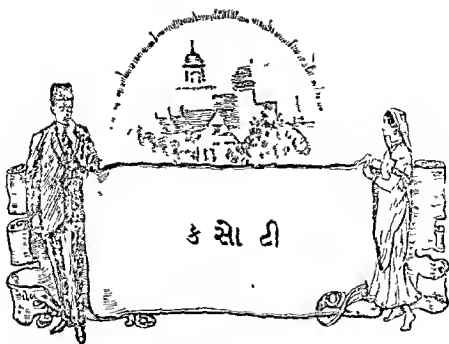
૨૧. દેશળી પરમાર

. અંજની

સસારે તો સાંજ નમે છે,
અંધારે સુનકાર ગમે છે;
પંજાપ્રવાસી દૂર ભમે છે:
આઘી ઘર દીવડી.

અગે જીવનભાન ટળે છે.
ચિત્તે પ્રભુચી કોલ પળે છે;
અંતરવાસી યાદ રમે છે:
આઘી ઘર દીવડી.

લેખક:

રા. બટુભાઈ ઉમરવાડિયા
સો. લીલાવતી મુનશી
રા. મુનિકુમાર ભટ્ટ

રા. દુમકેલુ
રા. જયંતકુમાર ભટ્ટ
રા. કનૈયાલાલ મુનશી

ચિત્રકાર:
રા. ગોવિંદકર

આગાસી પ્રકરણનો સાર

અમદાવાદમાં રહેતા ઝીણુભાઈને ત્યાં ગામડાણી એમના બાઈ પેતાના દીકરા મુરેશને મુકવા આવે છે. તેના પીતરાઈ બાઈ વિનોદ અને રવિ ગામડીઓ ગણી જાવે છે. મુરેશ શરૂઆતમાં મુઝાય છે. આખરે પીતો ખસી જાય છે અને રવિને કાનથી તેને પકડે છે. વિનોદ કુલતું કુલું તેને મારવા જાય છે ત્યાં તેમની સમવયસ્ક બહેન હયા મુરેશની વહારે ધાય છે. મુરેશ તરફ દયાથી જોઈ રહે છે અને તેને આંધણી કરી 'બાઈ' બનાવે છે.

ખીજે દિવસે મુરેશના પિતા ગામ જવા નીકળે છે. મુરેશ રડી પડે છે. હયા તેને શાન્તવન આપે છે. મુરેશને નવા સંબંધીઓમાં બહુ ફાવડ નથી. કામના હેઠળ મુરેશને ગામડીઓ ગણી થોડાં છે ને અટક્યાના કરે છે એક દિવસ રવિ ને વિનોદ પૈસાની ચેરી કરી મુરેશને માથે આળ ચઢાવે છે. કાછી મુરેશને ધરમાં ન રાખતો એ નિશ્ચય હવર આવે છે. મુરેશ ખોટા આળથી મજબૂત આખરે નીરાશ બની એક રાત્રે ઘર છોડી ચાલી નીકળે છે. કાંકરીઆમાં જઈ આત્મહત્યા કરવા તે તૈયાર થાય છે ત્યાં એક ખાતો એને બચાવી લેઈ જાય છે. એ બાવાઓએ એને બચાવ્યો હતો તે શકતમાર્ગી હતો. તેને તેઓ પંઢરપુર પાસેના એમના મઠમાં લેઈ ગયા ત્યાં ખીજ એક બાવા પછાડતી. મુરેશ અને બાલાની મત્રી બધાં બાવાઓ મુરેશને બોગ માતાને ધરાવવાના હતા તે બાલાને ખબર મળી તેણે સુખિત રથી એક વૃદ્ધ બાવા પાસેથી 'આકાશ-વાણી'ની વાત બણી લેઈ મુરેશને તૈયાર કર્યો તે વખતે તેણે ભોંયરામાંથી 'વાણી' નાખી, અને મુરેશને બચાવ્યો. પછી ખીજે દિવસે મુરેશને તેણે તેને કમ બચાવ્યો તે કહી રાજેદાસે બાવાઓમાંથી આ સાંભળ્યું અને ત્રાડી છડ્યો.

એટલામાં રાધેદાસના સાથીએ આવી કૈંક જાંલીર સમાચાર આપ્યા એટલે બેઠ જણને ભોંયરામાં પુરી રાખવાની આજ્ઞા આપી, તે ત્યાંથી ચાલી ગયો. સુરેશ અને બાલા ત્યાંથી નાસ્તી છુટ્યાં ને કલકત્તામાં આવી રહેવા લાગ્યાં. સુરેશ કાકટરનો અભ્યાસ કરવાનો વિચાર કર્યો ને તેની પેરવીમાં પડ્યો. અમદાવાદમાં ઉપાના વરદ્વારા સમાચાર મળ્યા કે સુરેશ જીવતો છે ને કાંઈ છાત્રી સાથે કલકત્તામાં રહે છે. દેવબાઈ અને હયા તેઓને મળવા કલકત્તા તરફ રવાના થયાં

(હવે આજળ વાંચો)

લેખક :

રા. જયન્તકુમાર મણિશંકર ભટ્ટ

બી. એ.

૭૭૭૭૭૭૭૭

પ્રકરણ ૫ મું: સુરેશનું પુનરુજ્જીવન

— ૦ —

જૂલુનું મુખ જુએ છે તે જીવન માટે વધારે આસકત અને છે એમ હોય કે નએ હોય, પણ તે જીવને વધારે ગાંભીર્યથી તો નીહાળે છે. સુરેશ બે વાર જૂલુનું મુખ જોયું. બંને વાર તેની બળતી લાલ આંખથી તે દાઝેલો. એક વાર જીવનની અસદ્ગતિના ઉપાયરૂપે અને બીજી વાર તેની ઉગતી મહેરજાઓના અચાનક તેમજ ભયાનક અંત રૂપે તેણે એ મુખ જોયું. એક એક વેંત જેટલુજ દૂર જોયું અને તે ગાળામાં ગળાએહું જીવન તેને વ્યર્થ અર્થહીન અને પોહું જાણ્યું. હવે ફરી વાર મોત. બોલાવે તે પહેલાં કૈંક એવું કરવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો કે જ્યોત્ષ્ણી સ્વાગત કરી તે તેને વધાવી શકે. એ મહેરજાના જન્મ સાથે તેના જુના ઘણા વખતથી નવપરાએલાં જીવિત ને પ્રેમનાં બંધો તેનાં અંતરમાં ઉભરાવા લાગ્યાં. તેની મહેરજા પૂર્ણ ના થાય ત્યાં સુધી ઘેર કયે મોટે પાછું જવું? તેનાં માતા પિતા અને ભગિનીની આશા અને આસ્થાને અનુકરણ બન્યા પછી મોં બતાવવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો. ધરથી દૂર પડતાં વધારે વિવશ કરતી ઊર્મિઓ ગૃહાસક્તિ અને સુખદુઃખનાં

સંસ્મરણો તેનાં કાર્યને શિથિલ કરે તે લખને એક અડગ નિશ્ચય બળથી તેણે દૂર કર્યો. જે જીવન તેને મળ્યું હતું તેને પોહું નહીં પણ અર્થ, હેતુ અને સત્યથી ભરેલું કરી બતાવવા તેણે સંસાર-સત્રામમા ઝુકાવ્યું. તેની કાકી જેવોજ કાંઈ આણુદીઠ હાથ નિર્દય, એકદર ને બેરીકર તેને ક્યાં ઘસડે તે કાણ જાણે તેમ હતું?

૨

તેણે દાકતરીનો અભ્યાસ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો એટલે કાંઈ પણ ઉપાયે તેમાં પાર પડ્યેજ છુટકો, સમાધાન ચાલેજ નહીં પરંતુ એ પહેલાં ગુજરાતની સગવડ, અને 'એડ્વન્સ' પરીક્ષા પસાર કરવી પડે તેમ હતું. બાલાને પણ તેમાં મદદ કરવાની હતી. સુરેશ બંનેને માટે કામની શોધમાં આખું કલકત્તા ટુંદી વળ્યો. તેનામાં નવા જીવનની આશા સાથે નવો પ્રાણુદાયી ઉત્સાહ હતો અને તેમાં ચાક થું તે તેને સમજાતું ન હતું. અને ન્યારે દિવસ આખાની રખડપટ્ટીને અંતે તે પોતાના દરિદ્ર અને અધારા ઓરડામાં પહોંચતો ત્યારે પ્રકાશ દેનાર માત્ર બાલાનું હસતું મોં સમૃદ્ધિ દેનાર તેના આલસમા વિનોદોજ

માત્ર. હાંદુસ્તાન આખું લમતાં એટલી એરીકર-
તા બતાવતા માણસોનો આવડો સમૂહ નેણે
જાયો નહતો. આશામાં આત્મઆન ભુલી
નેવાઓ પામે તે કંઈ મેળવવાની શ્રદ્ધાએ જતો
સારે તેમની થડી નજર અને લુખખા આવાજથી
તે દાઝી ઉઠતો છતાં જમતને ખુણે
અંધકારથી આવૃત થઈ મંબાળ વિના
ઝોળખાયા વિના હવન પુરું નથીજ
થવાનું એવી એક અદ્ભુત આત્મશ્રદ્ધાથી
તેણે મ પા કયું અને આખરે એક
પેમાનર ગુજરાતી કુટુંબની એક

તરફ કુતુહલથી આકર્ષણ થયું પરંતુ તેનો પુરો-
પુરો અર્થ તે સમજતી નહીં. ધીમેધીમે તેને
એકલું લાગવા માંડ્યું. સુરેશની વેગ તેને નહતી
કર્તવ્યની મોખત કે નહતી લાવનાની. એ કુંડી
અંધારી થંડી કોટડીમાં તેનાં સદાનાં માથી

અપ્નોએ તેને છોડી મવા
હતાં. સુરેશનું તરત તો
આ ફેરફાર નરક પ્થાન
ન ગયું પણ ગયું કે
તરતજ તેણે ઉપય કરવા
ધાયું. આજાએ પણ કંઈ
કામ તેમના બનેના દિન
માટે કયું જોઈએ, એમ
માની નેણે દબે ધીમે-
ધીમે વધતી ઝોળખાણ-
નો વામ થપ તેને પણ
કામ ચપાવરા ધાયું.
અને એક આજ આવા
કપડાને ધડી કમ્તી દની
સાથે તેણે ધડી ચપારી
પાછું: 'બાના તુ
મારી જોડેજ છેને ?

“આટલાં વોર્મી-”

તો એક કટુઅમ
તારે વાયક થોડું કામ
છે તારી મન મને તે-”

“ખરેખર ન છે ?

ક્યાં છે ?” ગાંઠ ની

રંગીમા તે મોનું કંઈ જો નેણે પુચ્છું ‘અને તમારો નામ શું ?’

બાલિકાને ગુજરાતી, અને અંગ્રેજી વગેરે જાણના
એ કલાક મીખવવાનું કામ તેને મળ્યું. સવાર ને
બપોર તે અન્યાસ પાળળ ગાયવા લાગ્યો
આવા કુત્ર પ્રેશક જેવીજ ગદી દની, સંકેપો-
માં કે પ્રયત્નોમાં ને હડી ઉતરી નહતી

જાણને પ્રથમ તો આ ગંબીર પ્રયત્નો

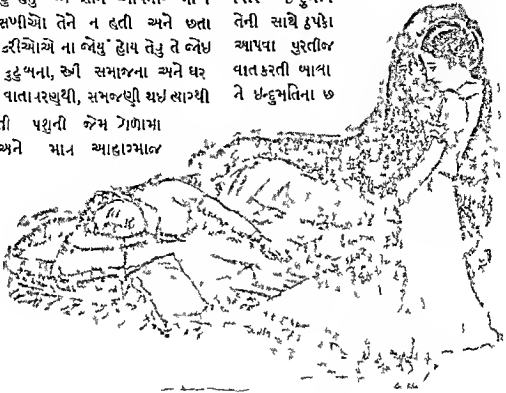
મનના ઉન્માદથી તેણે પુછ્યું. નેણે કપડાની
ધડીઓ વીખી નાખી. કપડા કંઈકાર મવાં તેનું
નેને બાન ના ગયું અને એ અને અકાં નુ:મા
પરેયાં, સદતના નશામ બાન ભુલેલા માથીએએ
કંઈ મનોરથો ધડા. ખીજે દિવસથી આજા
આખો દિવસ ને નવા કટુઅમાં જાડવા

લાગી

x x x

બાહ્યુ ચારિત્ર્ય એક રીતે બહુ વિશિષ્ટ હતુ
સામાન્ય બાવિકામા તેની ઉમ્મરે હોય તેુ જ્ઞાન
તેનામા થોડુ હતુ એ જ્ઞાન આપનાર મોળી
ઉમ્મરની સખીઓ તેને ન હતી અને છતાં
ધણીએ ડાઁરીઓએ ના બેધુ હોય તેુ તે બેધ
સુધી હતી કુટુંબના, સ્ત્રી સમાજના અને ઘર
રખપણના વાતાવરણથી, સમજણથી ઘણાં સાગ્યી
તે દૂર હતી પશુની જેમ ગળામા
ભમનાર અને માન આદારમાજ

વિશ્વાસ અને આત્મપરીક્ષણના અભાવે તે
તે બહુ સરવ, પ્રકૃતિ મદ અને પ્રકૃતિની લાડક
વાદ જેવી લાગતી અને એ સ્વભાવનેજ પરિણામે
તે બ્યારે કાલિમતિનુ મન છતી ગણી હતી
ત્યારે ઇન્દુમતિ
તેની સાથે ઠપકા
આપવા પુરતીજ
વાત કરતી બાવા
તે ઇન્દુમતિના છ

મનિએ ધીરેથી એ બેધુ તેની આખ વાલ હતી

સમજનાર માનાઓના જુથમા ભમવાથી
ણાએ સરકાર તેનામા આવનાજ નહતા
એક પુરુષ આપી શકે તે સમગ્રી ગદે એવી
બધી સગવડ રાધેલા તેને આપનો હતો
પરિણામે વ્રીપણાનો પ્રિકાસ તેનામા જુનીજ
રીતે થએનો એક તરફથી પોતાનુ અગત્યતત્ર
જનન જનવાનું તેણે બહુ નાની વયમા શરુ કયુ
તેની સાથેજ બીજા સમાજમા અરનાથી રચાન
લેના અયોગ્ય નીવડે એના રુપે તે ઘડાવા માડી
તેનામા ઉત્તર કલ્પના, નીડરતા ને માયા હતા.
નની મોમતનો ક્ષોભ, છતાં બીજામતે સપૂર્ણ

સાન વપના પુત્રને ગમવાનુ અને કાલિમતિનું
અગત્ય કામ કરવાનુ હતુ ઇન્દુમતિ કશાં જરૂર પુમ
કેના સાત આઠ વર્ષથી પોતાના લાઇ વિનેદ
કાતાને ત્યાજ પડી ગયેલી હતી, અને જે પગથી
આસી તે પગથી તેણે ઘર બહાર પગ મુક્યો નહતો
એનુજ નહોં પણ ઘરમા પણ કાલિમતિ કરતા
પોતાનુ વધારે ઉપગમવાના અમુક અંગે સજ્જ
યદ હતી કાલિમતિ બાનાને સારી રીતે રાખતી
તે ખાતરજ ઇન્દુમતિ કદાચ તેને સતાવતી

બાના ઘણીનાં છોડાં પર ધ્યાન આપ
વાનુ જુવી, તેને રમાડવાનું જુલી પોતેજ

રમવા, કે નવું જાણુના મહી પાતી અને પાછળથી ઇન્દુમતિની કોંધી આપ, હાથેના ફટકા કે ઝડપી જુમના અનુભવે તે ફરી કામમા પધાન દેતી. બાવાનો મોટામા મોટો ગોખ માણુએના, ખામ ડરીને પુરોના નામ જાણવાનો હતો જે કોઈને વગમા કે બહાર જુએ તેની પામે દોડી જઈ તેની આપ સામે આપ માડી એવા દાખ્ય અને માલભાવ સાથે તે પુઝતી કે પેવાને જરૂર આશ્રય થાય આવ્યા પછી થોડેજ દિવસ, છોકરાને આરી પામે રમતો મુકી બહાર થી આવના વિનોદકાત પામે તે દોડી ગઈ, તેના મો સામે ઉંચું નેચું, પોતાના બને હાથે એડી, આકડા વાળી નીચે રાખ્યા, અને પાછના પગને રમતમા ઉઘો ડરી, શરીરમા એક મોજુ ઉછાળી તેણે પુછ્યું. “અને તમારું નામ શું?”

વિનોદ આશ્ચર્યમા આ પ્રગલ્ભતા સામે નેહ રહ્યો

“આજ મને પાચ નામ મળ્યા છે, તમારું—”

“બાળા!” એવ બીપણુ ને કડકેસ ચીસ મળવાપ “માણુડી! ક્યા મરી ગઈ?” અને ઇન્દુમતી વેગથી દાખ્ય થઈ, પરાધ બાળાના મૂંચુ અને પોતાના બાળાના જીવન રીતે અતિશયોક્તિ જાગતા આવીવંચનો કાઢી તેને નેસથી ધમડી ગઈ વિનોદકાત હસ્યાજ કરતો હતો.

“ઓ મા” અતિદાય તાસથી બાળાએ જુમ પાડી, તેને અતરમા ચડ્યું. “આ સ્વર ક્યા ને ક્યારે માલખ્યો હશે? તેજ સાંજે કાંતિમતિએ બાવાને પોતાની પામે બોલાવી મોટકા વિનોદકાતે તેને શી વાત કરી તે પુછ્યું એક શરમાળ હોંફુ પન્ની પોતાના પતિની વાત કરે તેવી તેની રીત ન હતી કોઈ પરાયાનાજ નિર્દેસ જેવો તેનો અવાજ હતો

“વિનોદકાત વળી કોણુ?”

“કોણુ શું? આ ઘરમા કેટલા પુરષે છે ને?”

“અહીં વળી પુરષોજ મ્યા છે?”

“કેમ! સવારે તુ વાત કરતી હતી ને ઇન્દુએન એથી ગયા—”

“ઓહ! પેલા ફક્કડ ને સુગંધી કપડામાગા! તે એ અહીં રહે છે?”

“મુરખી! આ એનુજ ઘર છે.”

“હ પણુ હુ તો તેને મ્યારેએ જોતી નથી રાતે પણુ—”

કાંતિમતિના વદન પર એક વાદળ ઘેરાઈ ગયું તેના મો પર અતીવ કદણુ અને રિશાદ ની છાયા પસાર થઈ ગઈ એક દીર્ઘ નિઃશ્વાસ મુકી ખોટું દસના પ્રયાન ડરી, ધીરવીંગે તેણે કહ્યું. “એમને તો અનેક કામ.”

“પણુ તમે રડવા જેવા કેમ થઈ ગયા? હુ એમને વ્હુ ક તમને અહીં ફેટનું એવનું લાગે છે? હમણાજ—” તે ઉભી થવા ગઈ.

“માડી, એમ, એસ” તેનો હાથ પકડી કાંતિએ તેને એસાડી ગમ્મી “એરી વાત માયેક સાથે ન થાય હો! જે પેલી નથી ચોપડી લાવ આપણને રસ પડે તેરી લાગે છે” વાચનમા બને પોતાની અગત સૃષ્ટિની બહાર ઉડતા બને મિત્રો બની ગયા હતા.

એએક દિવસ પછી બાલાની નજર વિનોદકાંત પર પડી કે તે દોડી ગઈ

“તે વિનોદકાંતબાઈ, બહુ” કેવુ લાજુ નામ! હ. તે આ ઘર તમારું છે?”

“શું છે છોકરી?” આખ ઝીણી કરી વિનોદે પૂછ્યું.

“તમે અહીંના માયેક છો, છતા અહીં રહેતા તો લાગતા નથી” વિનોદે આવો સવાલ પુછનારની હોંમત કરનાર સામે આંખ ફાડી બોલ્યું. “પછી સહેજ હસી કહ્યું:

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૧૯૩]

ગુજરાત—

ના! ના! એની સામેજ હયા દાય કરી Cયારે માથે ડાહકે ઉચુ હતું.

શેરાઝાદી પૃષ્ઠ ૧૭૦]

[કાર્નિક ૧૮૮૩

રમવા કે નવુ જાણના મહી પડતી અને પાછળથી ઇન્દુમતિની કોધી આખ, હાથનો ફટકો કે કડંકા જીમના અનુભવે તે ફરી કામમા ધ્યાન દેતી બાલાનો મોટામા મોટો ગોખ માણસોના, ખાસ નીને પુરુષોના નામ જાણવાનો હતો જે કોઇને વગમા કે બહાર જુએ તેની પામે દોડી જઈ તેની આખ સામે આખ મહી એવા હાસ્ય અને ખાલભાવ સાથે તે પુછતી કે પેલાને જરૂર આવ્ય થાય આવ્યા પછી શેડેજ દિસે, છોકરાને બારી પામે રમતો મુકી બહાર થી આનતા વિનોદકાત પામે તે દોડી ગઈ, તેના મો સામે ઉચ્ચુ જ્યે પોતાના બને હાથે જોડી, આકડા વાળી નીચે રાખ્યા, અને પાછતા પગને રમતમા ઉચો કરી, શરીરમા એક મોળુ ઉછાળી તેણે પુછ્યું. “અને તમારુ નામ શુ?”

વિનોદ આશ્ચર્યમા આ પ્રગલ્ભતા સામે જોઈ રહ્યો

‘આજ મને પાચ નામ મળ્યા છે, તમારુ—’

‘બાળા!’ એક બીપણુ ને કડંકા ચીસ સભળાઈ “ગાળુડી! ક્યા મરી ગઈ!” અને ઇન્દુમતી વેગથી દાખન ચલ, પરાઈ બાળાના મૃત્યુ અને પોતાના બાળાના જીવન નીચે અતિશયોક્તિ ભરેલા આશીર્વાદો કાઢી તેને જોસથી ધમકી ગઈ વિનોદકાત હસ્યાજ કરતો હતો

“ઓ મા!” અતિશય નાસથી બાળાએ જીમ પાડી, તેને અતરમા થયું: “આ સ્વર ક્યા ને ક્યારે સાંભળ્યો હશે? તેજ સંજે કાંતિમતિએ બાવાને પોતાની પામે બોલાવી સોલકક વિનોદકાતે તેને શી વાત કરી તે પુછ્યું એક શરમાળ હાંફુ પત્ની પોતાના પતિની વાત કરે તેની તેની રીત નહતી કોઈ પરચાનાજ નિર્દેશ જેવો તેનો અવાજ હતો

“વિનોદકાત વળી કોણુ?”

“કોણુ શુ? આ ઘરમા કેટલા પુરુષો છે ને?”

“અહીં વળી પુરુષોજ ન્યા છે?”

“કેમ! સવારે તુ વાત કરતી હતી ને ઇન્દુમેન જેવી ગયા—”

“ઓહ! પેલા ફક્કડ ને સુગંધી કપડાનાગાં તે એ અહીં રહે છે?”

‘મુરખી! આ એતુજ ઘર છે’

“હ પણુ હુ તો તેને મ્યારેએ જોતી નથી રાતે પણુ—”

કાંતિમતિના વદન પર એક વાદળ વેરાઈ ગયું તેના મો પર અતીવ દરણા અને નિસાદ ની છાયા પસાર થઈ ગઈ એક દીર્ઘ નિઃશ્વાસ મુકી ખોટું હસના પ્રયત્ન કરી, ધીરેધીરે તેણે કહ્યું “એમને તો અનેક કામ’

“પણુ તમે રડવા જેવા કેમ થઈ ગયા? હુ એમને ઠકુ કે તમને અહીં કેટલું એકબુ લાગે છે? હમણાજ—” તે ઉભી થતા ગઈ

“ગાડી, બેસ, બેસ” તેના હાથ પકડી કાંતિએ તેને બેસાડી રાખી “એની વાત માયેક સાથે ન થાય તે! જો પેની નવી ચોપડી લાન આપણને રસ પડે તેની લાગે છે” વાયનમા બને પોતાની અગત સંજિની બહાર ઉડતા બને મિત્રો બની ગયા હતા

બેએક દિવસ પછી બાલાની નજર વિનોદકાંત પર પડી કે તે દોડી ગઈ

“તે વિનોદકાંતભાઈ, બધું” તેણે લાણુ નામ’ હ’ તે આ ઘર તમારુ છે?”

“શુ છે છોકરી?” આખ ઝીણી કરી વિનોદે પુછ્યું

“તમે અહીંના માયેક છો, છતાં અહીં રહેતા તો લાગતા નથી” વિનોદે આવો સવાલ પુછનારની હીમત કરનાર સામે આખ ફાડી જ્યે પછી સહેજ હસી કહ્યું:

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૧૯૩]

સતિ

—૦—

લેખ-

રા. ખટ્ટલાલ લાલલાલ ઉમરવાડિયા

સમ્ય સાહિત્ય સસદ

ચિત્રપટ

દ્વા જ્ઞાનપ્રદેન વીણ

પ્રવેશ પહેલો

[સમય સવાર રહેતે વણુચારાની ઘોડ પડી છે લેહો. ઈધમાથી જી માત કર્મમા નિવૃત્ત થતા જણાય છે એમની થોડે દૂર એક ઝાડ નીચે ખુશાન જરીની સાલ ઓઢી સુતો છે પાસે એક નોકર જેવો લાગતો માણસ સુતેલા માણસની ઓઢી કરતો ઠોચ તેમ કરી જતા તાપણાને સ મારતો બેઠો છે એવામા ખુશાલ ભગે છે અને મો હાથે છે]

ખુશાન

(આખો ચોળતો) કેમ હરિ, પરોઢ થયુ, ખરુ ?

હરિ

હા, જાણુ

(ખુશાલ બેઠો થાય છે ને ચારેગમ નજર કરે છે)

ખુશાલ

સારે તું કે પાણીમાણી લઈ આન કે હ હાથ મો ઘોઢ

[હરિ ઉભો થાય છે અને જ્ય છે ખુશાલ પચારીમા મેઠો મેઠો સુછ પર હાથ ફેરવતો નિચાર કરે છે]

૪

(ચગત) શુ નસીન છે ? મારી બધી મોગરી હારી ગઈ નહીતર આજે નુ કયા હોત ? (નીસામા નાખે છે) દુનેરાય હુ પણ ક્યારે ખરો વાણીઓ કે તને તો ધુળ ચાટતો કરુ તુ પણ મરતા લગી યાદ કરે કે ખુશાન મત્રી સાથે વેર કેમ થાય (જરામ અટકે છે એની આખો ઝીણી થાય છે જગત સમગ્રતે કુપટ્ટીએ માપના નીકળ્યો હોય તેમ જુએ છે) હીક છે, આજે તો તારો દિ' ચલતો છે પણ વિસ પણ આથમે છે બના તો તુ માણુમ, તારો તે-શો હીસાન ?

[એટનામા હરિ જળપાન લઈ આવે છે ખુશાલ મો ઘોઢ પાછો બેમે છે]

હરિ, સારે કેમ કરશુ ?

હરિ

બાપજી, મદો થોડા લઈ આવે એટલે નીકળીએ.

પ્રુશાલ

હા. આપણે જેમ અને તેમ જઈ તરલાણ પહોંચી જવું જોઈએ હેં; નહીં તો આપણી બધી મહેનત પર પાણી ફરી વળશે.

હરિ

બાપજી.....

(હરિનું વાક્ય અધુરું રહે છે. સામેથી એક પુરુષ ને સ્ત્રી આવતાં જણાય છે. હરિ તેમને જુએ છે ને પોતે શુ બોલતો હતો તે જુદી જાય છે. પ્રુશાલ આંખો ફાડી તેમને જોઈ રહે છે. પુરુષ પામે આવે છે. સ્ત્રી જગત્ દૂર ઉભી રહે છે.)

પ્રુશાલ

કોણ છે ?

હરિ

સુધાર જેવો લાગે છે, બાપજી.

[આવનાર પુરુષ પામે આવે છે.]

પુરુષ

બાપજી, પગે લાગુ છું.

[પગે પડી બેસે છે.]

પ્રુશાલ

કેમ બાપ, તું કોણ છું ? તારું નામ શું ?

સુધાર

બાપજી, હું વનો. જાતનો સુધાર છું. વખાનો મારો નીકળ્યો છું, મારા બાપ.

પ્રુશાલ

કેમ શું છે ?

વનો

બાપજી, ગામમાં કામ કે મળતું નથી. અમે આજ ચાર દિનાં જુપ્યાં છીએ. કંટકો રાટલો પણ પામ્યાં નથી.

પ્રુશાલ

હવે ક્યાં જવું છે ?

વનો

નસીબ લઈ જાય લાંસો, બાપજી. અમારે શું ? કામ કરી રાટલો. રળી ખાવો છે. આ પોહનું સાંભળ્યું તે એ તરફ જતાં હતાં. પણ રસ્તે કોઈએ કહ્યું કે પ્રુશાલ બાપજી અહીં છે તે તમારી કને આવ્યો. બાપજી ! હવે તો અમારી બાવડ લાગી. અમે નિરાધાર છીએ.

[હરિ પ્રુશાલની સોડમાં લરાઈ એનો પગ ડાબે છે.]

પ્રુશાલ

હીક, પણ પહેલાં તો તું કે ખાઈ લે. (હરિને) હરિ, ને કેરું હોય તો આમને આપ. [હરિ હતાવળે ઉઠે છે ને પામે પડેલી બચકી છોડવા મંડી જાય છે.]

વનો

હવે તમારું કંઈયું કરે બાપજી, અમે ચાર દિથી ટળવળીએ છીએ.

પ્રુશાલ

અથવા, પેશું કોણ છે ? તારી સ્ત્રી છે ?

વનો

હા, બાપજી. એ જ્યારી પણ મારે પાને પડી જુપી નથી થઈ.

પ્રુશાલ

તારે એને પણ બોલાવને. એ પણ જુપીજ દગે કેની ?

[વનો સ્ત્રીને ઇમારને બોલાવે છે. તે ચરમાતી પામે આવે છે. પ્રુશાલ એને દિંચ યનો હોય એમ જોઈ રહે છે. તે આવે છે ને વનાની પાછળ બેસે છે. દરિ બેઠેને ખાવાનું આપે છે. એક અધીરતાથી ખાવા મંડી જાય છે. પ્રુશાલ એકાએક તે સ્ત્રીને જોઈ રહે છે.]

(થોડીક વારે) અધ્યા, આરી રૂપાળી સ્ત્રી
ન્યાયી વધ આપો ?

વનો

રે, હે આપણ

[સ્ત્રી શરમાઈ નીચું જુએ છે]

ખુશાલ

નરી અમંગ જેવી છે

[તેનો જવાબ આપતો નથી]

હરિ

હા, આપણ, ગણવામને વાપ- કે

[ખુશાનના ચિત્તમાં એકદમ નવો વિચાર
જન્મનો રોય તેમ લાગે છે પગાર તે દરિ
નરક જોઈ ગયે છે આ આડી આખે ખુશાલ
નરક જુએ છે એની નજરમાં અમંગમણ
દેખાય છે]

ખુશાલ

અધ્યા, એ વાત પણ ખોળી નથી

વનો

રે, હે, આપણ, અમે તો ગરીબ માણસ

ખુશાલ

હરિ, જો તો ખરો હજી જોઈ શકાય કેમ
ના લાગ્યો ? તુ જરા ભાગ કાઢ જોઈ શકાય
દેખાય છે ખરો કે નહીં ?

[હરિ કમને ઉભો થતો હોય તેમ ઉઠે
કે અને જાય છે ખુશાલ આકાશ તરફ જાય
બેઠકારીવી હોય તેમ જોયા કરે છે]

(થોડી વારે) અધ્યા, કેટલા વખતથી
અપડે છે ?

વનો

આપણ, પુરા નજીક મીના થયા

ખુશાલ

પહેલા કેટલુંક ગળો દનો ?

વનો

આપણ, એનું નો થ નહીં ? પણ ખાધા
જોડતું મગી રહે

ખુશાલ

એમ કે ? વારુ તે કેવો દકાથી તુ
ખુશી થાય ?

વનો

આપણ, અમારે શું ? અમે તો ગરીબ

મનખ અમારી ભુખ કેવડી ?

(ખુશાલ કંઈ મોવવા દબજોનો હોય પણ
મેલાવતું ન રોય તે ગુગળાતો હોય તેમ લાગે
છે આખરે ઉભો થાય કે જન્મ આરે
જાય છે તે વનાને પામે મોલાવે છે)

ખુશાલ

જો અધ્યા, રમી જી તુ ને કેટલુંક
જીવવાનો છે ? તુ મારું કંઈ માને નો ગળમા
થી તને ન્યામન ને જાગી અપાતુ

વનો

(મદવ) રે, આપણ !

ખુશાલ

હા જોન, કે તેઆર ?

વનો

હા આપણ તમે કહે તે મ

ખુશાલ

(જરા તાર પછી)

હ, જો, આપણે-તુ-(અટકે છે) તુ એક
કામ કર આ તારી સ્ત્રી આપી દે

[તેનો જરા જેવો થઈ જાય છે મદવ સારે]

વનો

ના આપણ, એ તો નહીં અને મરીએ
તે હા પણ

ખુશાલ

(જરાક પહેળા અનાજે) અગે મુખા
પણ સામગ તો મહી રાગજને આની ખનર
પડશે એવે તુ હા કરેને ના તોએ એને
વધ જશે એનો નક્કી ને તુ જા મશે તો
તને લોચગમા પુરો, નહીં તો દામીએ

લટકાવશે. એના કરતાં હું કહું છું તે માની
ગ. (જાણે પોતાની જાતને કહેતો હોય તેમ)
સાળા ગરીબ લોક પર દયાજ કરવી ના જોઈએ.

[વનો ચુપ ઉભો રહે છે.]

કેમ, બોલ, શું કહે છે ?

વનો.

ના, બાપજી, એમ કે ચાલ ? નરકમાં
પડીએ ને.....

મુશાલ

(શુભે થનો હોય તેમ) એમ નહીં માને
કેમ ? હરામખોરોને તો જીવતાં દટાવવાં પડશે.

વનો.

પણ બાપજી.....

મુશાલ

પણ શું ? રાગજી તરફથી હું માંચું
કરું છું ને તુ ના કહેનાજ કોણ ? હવે તો
તુ આપી દે તે પણ નહીં જોઈએ. તમને
બેઠેને ધગધગતા લોઢા સાથે બાંધી જીવતાં
દટાવવાં પડશે.

[વનો કાંપતો ઉભો રહે છે. એની વાચા

બંધ થઈ ગઈ હોય તેમ લાગે છે.]

એક બેરી, એની વળી વીસાત શું કે
રાગજીના દુકમની આમ સામે ચાલ છે ? ને
ગણીઆ કરતા રૂપાળી સ્ત્રી તું રાખીજ કેમ
ચકચો ? ઉભો રહે હરામખોર તારી જરાબર
વલે.....

[હરિ આવે છે.]

(હરિને) હરિ, આ બેડ જદમાશને ઘોડાની
પાછળ ધમગતા બાંધ. એ લોક ગરદોલી છે.
કાલ સવારે એમને મદાનાજના દુકમે દટાવવા
પડશે.

મુથાર

(ઉતાવળે) બો બાપજી. બધસાજ ભુલ થઈ.
મહેર કરો. તમારે કરવું હોય તે કરો, બાપજી,

અમે અલણ માણસ, અમે શું સમજીએ !

મુશાલ

(હરિને) જા, અધ્યા તું આધો ઉભો રહે.

[હરિ દૂર જાય છે.]

હા, સારે એમ આગળથી કહેતાં શું દુઃખ
થતું હતું ? તમને સાળાં નીચ લોકને વળી
એટલામાં ધક્કો શાનો થતો હતો ? એ બેરી
નહીં તો બીજી એમાં વળી આટલી પંચાત
શાની ? અને રાગજી.....

મુથાર

હા, હા, બાપજી, તમે ખરું કહેા છો.
રાગજીને.....

મુશાલ

પણ એઈ, તું આવા લવારા કરીશ તો
તારી જીલ કાપી નાંખવામાં આવશે સમજ્યો ?

મુથાર

નારે બાપજી અક્ષરે નહીં કાઢું. મારો
શો દિ' ર્યો છે બાપજી ? હું 'કે' સમજતો
નથી ?

મુશાલ

હીક, પણ તને કોઈ પુછે તો કહેજે કે
એ મરી ગઈ કે નારી ગઈ, સમજ્યો ?

મુથાર

હા, બાપજી, હા.

મુશાલ

અને (ગજવામાંથી કોયળી કાઢી) એ,
આ લઈ જા. ને નિયમસર તને નવરાંણું મળ્યાં
કરશે, સમજ્યો ?

વનો

હા, બાપજી.

[બેડે જાડ નીચે જાય છે. વનો સ્ત્રી તરફ
ભુજી છે ને એની આંખો ભરાઈ જાય
છે. એ જોઈ સ્ત્રી ઉભી થાય છે.
એટલામાં.]

ખુશાલ
કેમ અડ્યા, વળી આ શું માંડ્યું છે ?
[વનો કનાવળે આંખો લુછી લે છે.]

વનો

ના, આપણ, કે નહીં. (ઝીંતે) હું જાઉં છું. તું આપણ સાથે જાઓ છો કે.
[ઝીંટું ખેલવા જાય છે એટલામાં]

મેં કશું તે યાદ રાખાને સમજ્યો ? નહીં તો તારી વાત તું જાણે. આ તો રાજદરબારનાં કામ છે.

[વનો ઝીંટું એક દયામણી નગર કરી ધીરે પગલે ચાલ્યો જાય છે. ઝીંટું ચાલ્યા જતા વનો તરફ દૃઢભરી નગરે જુએ છે. એની આંખોમાંથી]

ખુશાલ: અડ્યા, પેલું કેમ છે ? તારી સી છે ?

ખુશાલ પામે આવે છે ને વનાનું કાંઈ પકડી દૂર ખેંચી લઈ જાય છે]

ખુશાલ

અસ થયું દવે, ત્ત બાગી તા. ને જોઈ

ભવાનક આનમ વરને છે. ખુશાલ
[દમને ઉઠા રહે છે. થોડીક વારે]

(સ્વગત) દુસ્તેગય ! મારો મીનારો દલ

જોઈ શકે છે. દવે જોઈ લેશે કે ખુશાલ મચી

એટલે કેાણ ?

[એટલામા નરો ઘોડા લાવે છે હરિ
બચકુ, પાથગણુ ઇ બાધી લે છે ખુશાવ
તઆન થાય છે]

ખુશાવ

(ધીરથી હરિને) હરિ આને તગ્બાણુ
લઇ આનરાનુ કામ હવે તારે માથે

હરિ

(આનંદ પામતે હોય તેમ) હા, આપણા
એ ગામ મારું

ખુશાવ

સારુ સારે પથુ જોજો વાત બહાર ના
જાય, દો

હરિ

અરે નારે ગાપણ આ માથુ આપુ

ખુશાવ

જાહા, હરિ એની બાબાને મુકના જાય
છે સારે લુ મારી સાથે ચાલ—

જારે

સારુ આપણ

[ખુશાવ મુઠમા હમ છે ને વનાની સ્ત્રી

[પકલે પડે છે]

— ૦ —

પ્રવેશ બીજો

[સમય થોડો વખત પછી એક સવાર કામેશરના મંદિરના ચોતરે રામ યરાવર્મા શ્રીનખાબની ગાની ઉપર
બેઠો છે પાસે લરાન અને ખુશાવ બેઠા છે સહેજ દૂર થોડાક હનુરીઆઓ માલોમખાન ગુપગુપ વાત
કરી રહ્યા છે]

યરાવર્મા

ફુલેનય, મને તગ્બાણુની ખુશ ચિતા
થાય છે હા

દુવેરાય

મહારાજ એની કશી શીડ ના કરો

યરાવર્મા

(ગુગાતો હોય તેમ) તમે શીડ ના

તરફ વિજયની નજર નાખી અસ્વાર
ચઢ જાય છે. જાદો બીજા ઘોડા પર
બેસી ખુશાવની પાછળ જાય છે વનાની
સ્ત્રી કે સમજતી ના હોય તેમ ઉભી રહે
છે એનું શરીર ધરી ગયું હોય એમ
લાગે છે માન એની આખા બળી રહી
છે હરિ તેની પામે જાય છે અને મહેજ
હમે છે]

હરિ

ભાબી, ચાલો, સારે, મ્યાક ગાકુ શોધીને
જઈએ હવે તમારે તો સુરજ મોનાતો ઉગશે હો

[વનાની સ્ત્રી જવાબ આપતી નથી]

ભાબી, આમ તે કયા મુઠી ચાનશે ?
જરાક અમારી જોડે પથુ બેલલુ જોઈએ હો
પછી તો પાલખીએ બેસશે તે સાચુ પથુ નહીં
જીએ કેમ ખગ ને ? હાથો, હાથો ...

[હરિ હસતો હસતો ચાલના માટે છે પ્રેત
લઇ જાય સા દોરાતી હોય તેમ વનાની
સ્ત્રી બે થાતી અનાયામે હરિની પાછળ
જાય છે]

કરો ના કરો મહે. છો પથુ .

દુવેરાય

મહારાજ ! તો પછી આપ કહો તેમ
કરીએ મારુ કહ્યું...

યરાવર્મા

પથુ તમારુ કહ્યું મહુ અનગુ થાય છે
ને નથી જોના ? પછી .

દુલેરાય

મદારાજ ! આઝા શા આરુ થાઓ ડો ?
મધુ વખતમર બદાર પડો દુ ઝેનીજ
ચેગીમા છુ

[ખુશાન દુલેરાય સામે જુએ છે]

યશવર્મા

ના, એમ નહીં તમને જો દુ યત્ન પડો
તેણે તો તે કીદો આમ અધાનમા દવે દુ
ગી નકુ એમ નથી

દુલેરાય

મદારાજ ! એથી હુદુ મધુ અપરુ જરો

યશવર્મા

દહ શ બાબ રહ્યું છે ? મત્રીશ્વર, ગામ-
ગનામ ગયા ને આપનાની ખાતિ જના બેરી
દહ શુ બાકી રહ્યું ?

દુલેરાય

(ખુશાસ તન્ક તીગછી નજર ખરી)
મદારાજ એ બાબ પ્રતાપ કેના છે તે આપ
ધ્યા નથી જાણ્યતા ?

[ખુશાસ જગ અગ્રમથ થાય છે]

યશવર્મા

એ ગમે તેના કાગ્ગે દગે, દુલેરાય માટે
કાનજુ જોડે મબધ નથી દુ દારીય છ તે
માગ સ્વભાવ પ્રમાણે

દુલેરાય

હા મદારાજ, અવશ્ય એનો પ્રમથ પણ
આપોજ

યશવર્મા

પણ ધ્યાતે ?

દુલેરાય

મદારાજ, થોડાજ સમયમા

યશવર્મા

તમે દન વખત આમજ ખો જા

દુલેરાય

હા મદારાજ તે દહ થોડો વખત માટે

એમ કહેતુ પડો

[યશવર્મા નીગચ થનો હોય તેમ એમીધ
અર્ધગી પડે છે થોડી વાર કાઇ મોલજુ
નથી, પડી]

યશવર્મા

દુલેરાય, જુઓ, તન્માણ એટલે માન
રાજ્યજુ નાક કાતો તરબાણ નદે ને આપજો
ગીએ કે તરબાણ માથે આપજો પણ નિમૂલ
થઈએ તમે આપી

[એગતામા એક ની ઝગનો થાગ લઈ

મરિના પગથીઆ હનગી, દોણ કે
રાગ તેને જુએ ? ને મોનતા અટખી
પડે છે દુલેરાય અને ખુશાનની નજર
એથી બેચાય છે બેક મદિર તન્ક
જુએ છે સી રાગ તન્ક એક બાદી
નજર કરે છે ને શરમાની દોય તેમ મો
તીજુ કરી દહ, મો પર આને બોદી
અપ ભેગ જતી રહે છે થોડીવાર રાગ
યશવર્મા એ દિગામા જોઈ રહે છે]

મત્રીશ્વર આ કાણુ છે ?

દુલેરાય

મદારાજ ! મને ખમર નથી

યશવર્મા

ખમર નથી ! તમને ચાની ખમર દોય
એ અત્યા ખુશાસ ને ખમર છે ?

ખુશાસ

(નમસ્કાર કરી) હા અજદાના !

યશવર્મા

એ કાણુ છે ?

ખુશાસ

(દુલેરાય તન્ક નજર કરી) અજદાના
એ તો મદારાજ કહેવાય એવું નથી

યશવર્મા

મત્રીશ્વર ! તમે તમે પધારો દુ જના

અર્ધી રોકાણ

[દુલેરાય કોઠમાં ખુશાલ તરફ નજર કરે છે.]

દુલેરાય
જેવી આત્મા.

[દુલેરાય ધીરે પગલે જાય છે.]

યશવર્મા
એ કોણ છે, અલ્યા ?

ખુશાલ
અનદાતા..... (અટકે છે)

યશવર્મા
કેમ, બોલતો.

ખુશાલ
અનદાતા, શું કરું ? શું માનવું ને શું ન માનવું એજ આ વખતમાં સમગતું નથી.

યશવર્મા
હા, હા, હવે પણ છે શું તે બોલતો.

ખુશાલ
અનદાતા, કાન ગુનેગાર છે પણ માલિક્ય છે કે કોઈ ગરાસીઓ પોતાની કન્યાને લઈ મહારાજની પામે આવતો હતો.

યશવર્મા
(ઉતાવળે) મારી પામે ?

ખુશાલ
હા, બાપુ, પણ રસ્તે દુલેરાયજીનો ભેટો થયો, પછી.....(અટકે છે.)

યશવર્મા
(કોઠમાં) એમ કે ? દરામખોરને...

ખુશાલ
હોય બાપુ, માણસ છે

યશવર્મા
આ ખરી વાત છે ?

ખુશાલ
કોણ જાણે અનદાતા, ને આવી વાતમાં બાળ પણ કેમ કહાય ? તેમાં મારે તો દુલેરાય-જી જોડે રહું ખીયાંખારું એટલે.....

યશવર્મા

એ તું જાણે, પણ પછી શું એ માલિક થઈ બેઠો છે ?

ખુશાલ

ના, બાપુ, હજી સાંભળ્યા સુધી એ લોકે એમને કે દાદ બાપી નથી કારણ કે એણે તો અનદાતાને પ્રાણ સમર્પ્યા છે.

[યશવર્માના મોં પર આનંદની છાયા ફરી વળે છે.]

યશવર્મા

એમ ?

ખુશાલ

હોયરતો મહારાજ, એમાં નવાઈ જેવું શું છે ? ત્રિલુવનસમ્રાટને પ્રાણ અર્પણ કરવામાં કોઈ થોડું ઉપકાર કરે છે ? એ તો સૌનો સ્વારથ કરાવે છે પણ અનદાતા, આ તો મારે કાને આવેલી વાત કહી સંભળાવું છું. ખરી ખોટી તો હથ્થર જાણે. મંત્રીશ્વર ગમે તે ગણે પણ હું તો એમને મારા બાપ જેવા ગણું છું.

યશવર્મા

હવે સારુ, સારુ. (જરા વારે) પણ ખુશાલ, ત્યારે આપણે શું કરીએ ?

ખુશાલ

શાનુ તરભાણું, અનદાતા ?

યશવર્મા

મુરખો છે, તરભાણું મારે જી આગ લગાડી છે ? આનુંરતો; આ ગઈ તેનું. મારું કાળજી નો ધડક ધડક થઈ રહ્યું છે, હોં.

ખુશાલ

અનદાતા. એમાં ખોટી વાત શી ? હુકમ કરો તો...

યશવર્મા

કરો તો શું ? કરું છું જ—લઈ આવ. (થોડી વારે) ખુશાલ, તારો ઉપકાર કદી નહીં

તુલું હોં. પછી તું કહીશ તેમ કરીશ.

ખુશાલ

અનસુયા, અનસુયા અહીં. પણ આપની
આ કૃપાની વાદ આપવા માટે—

યશવર્મા

હું ફરી જાઉં એમ કેની? હીક હીક—ને
(રાજમુદ્રા કાઢી) આ લો. પછી હું? પણ આ...

ખુશાલ

(સદપ) આપુ, એ નહીં કહેવું પડે.

યશવર્મા

હીક સારે. ક્યારે?

[પાછો પડે છે.]

—૦—

પ્રવેશ ત્રીજો

[સમય : સવાર. રાજમંદિરના ચોકમાં રાધાદેવી ઢીલકે બેઠે છે. પાસે અનસુયા બેઠી બેઠી ટુરોની
વેળી શું છે. થોડી વારે દગરેથી તે ફેંક ગળગળવા માટે છે.]

રાધાદેવી

એ શું? ગાય છે?

[અનસુયા અટકી જાય છે.]

અનસુયા

ના, બા, હું નહીં.

રાધાદેવી

ના, તોએ?

અનસુયા

બા, મને એમ થતું હતું કે—

રાધાદેવી

શું?

અનસુયા

બા, એક વાર પાર્વતીજીએ દિમાસવને
કહ્યું કે હું તપ કરવા જાઉં છું.

રાધાદેવી

હા.

અનસુયા

સારે એમજે પુછ્યું. કેમ, દીકરી, તારે
તપ કેમ કરવું પડે છે? બા, ત્યારે પાર્વતીજીએ

ખુશાલ

અનસુયાની હજી થાય ત્યારે.

યશવર્મા

શું કહે છે? યશ?

ખુશાલ

હા, આપુ કહેા એટલી વાર—અનસુયા.

યશવર્મા

સારે આજ રાત્રે—નવે વાગે.

ખુશાલ

જેવી આતા.

[યશવર્મા અને ખુશાલ જાય છે.]

માતાને કહ્યું કે ત્યાં સગી મનનો રવામી ના
મને સાં મુખી આ રૂપ શા કામનું?

રાધાદેવી

હા—તે?

અનસુયા

બા, તે હું વીચારતી હતી કે પાર્વતીને
તો મદાદેવજી માટે તપ કરવું પડ્યું પણ તમે
આમ શા મેળે તપ કરતાં દગો?

[રાધાદેવી ઉભી થાય છે અને એક
બાલુએ જતી રહે છે. અનસુયા તેની
પાછળ નજર કરે છે. પગવાર પછી
રાધાદેવીનું ડરકું સંલગાય છે. અનસુયા
પૂરો મુખી થઈ ઉભી થાય છે ને
રાધાદેવીની પાસે જાય છે.]

બા, બા, આમ શું કરતાં દગો?

[રાધાદેવી આંખો મુકે છે ને અનસુયા પાસે
પાછી આવી જાય છે. થોડીવાર
કોઈ બોલતું નથી.]

બા,...

રાધાદેવી

કેમ ?

અનસુયા

આ, તમને શું દુઃખ છે તે મને કહેશોએ નહીં, આ ? (અનસુયાનો કંક બીનો થાય છે.)

રાધાદેવી

અહંન, તને શું કહું ? મારાં દુઃખનો તો આરોગ નથી.

અનસુયા

કેમ આ, મહારાજશ્રી.....

રાધાદેવી

(સહેજ રિમત ફરકાવી) ના, રે, ના, મહારાજ તરફથી તો મને અધુંએ સુખ છે.

અનસુયા

આ, સારે પછી તમારે તે શી ઉણપ હોય ? હા, એક છે પણ તે તો તમે કહો છો કે રાજ-કુમાર તમારે મન

રાધાદેવી

હા, અનસુયા, મને એ વાતે જરાએ ઓછું નથી આવતુ.

અનસુયા

આ, સારે વળી તમારે દુઃખ શાં હોય ?

[રાધાદેવી ઉત્તર નથી આપતી જરાકવારમાં તે કંક ઉડા વિચારમાં પડી જાય છે થોડીક વાર પછી]

રાધાદેવી

અનસુયા, વળાં પર તું તો અહીંઆ હતી પણ નહીં.

અનસુયા

હા, આ, મારે તો અહીં આગેજ હતુ દુશ્વરાએ એ વરસ થશે.

રાધાદેવી

હું પર-પરણીને આવી સારે તો લોક મારી કેકડી કરતાં હત્યાં.

અનસુયા

હોય નહીં આ.

રાધાદેવી

ખરી વાત, અહંન, મેં તો આ અધું કાઢ દિ' બેએલું નહીં.

અનસુયા

પછી, પછી આ ?

રાધાદેવી

પછી બેબેબેબે અધું શીખી ને મહારાજની કૃપાથી આજે આવી થઇ છું.

અનસુયા

આ, હવે સમજ, પહેલાંના દિવસો યાદ આવતા હતા તેથી દુઃખ.....

રાધાદેવી

હા, એમજ તો; પણ ચાલ, તું કર્યા સુધી પુલો ગુથ્યા કરીશ ?

[અનસુયા પુલો લઇ વેણી ગુથવા માડે છે. રાધા ઝુલો ચઢાવે છે. એટલામાં રાજકુમાર દાખલ થાય છે. એના હાથમાં રેશમની દોરીનો એક છેડો છે બીજો છેડો પાછળ દાસી ધસડાતી આવે છે તેના ગળે આંબો છે.]

કુમાર

(મોટ ધાંટ) આ.....

[રાધાદેવી સહસા ઝુલો ઉભો રાખે છે, અને ઉભી થઇ કુમારને ઉચ્છા લે છે.]

રાધાદેવી

ઓ એટા.

કુમાર

આ, જો, આ હંસી થોડો નથી થતી.

રાધાદેવી

કેમ હંસા, તું એમ કરે છે ?

[વધુ મઠિ બુઓ પૃષ્ઠ ૧૫૪]

તરંગવતી

સંપાદક :

રા. મંજુલાલ રણછોડલાલ મજમુદાર

બી એ, એલએલ બી.

ચિત્રકાર

રા. રવિશંકર રાવળ

[આ 'તરંગવતી' અથવા 'તરંગલોહ' નામની લોકચર્ચા એક જૈનાચાર્યની રચેલી હોવાનું જણાવવામાં આવ્યું છે. આ કથા ગુણાદયની બૃહત્કથા પેઠે આજે પણ માખ્ય નથી માત્ર એક નેમિચંદ્ર ગણિ નામના જૈન યતિએ મૂળ કથાના સારરૂપ ૧૬૪૪ માંદ્રુત આર્યાચોનો મંથ લખેલો પ્રાપ્ત થયો છે. તેની બે પ્રતો કપરથી જર્મન પડિત હો. અર્નેસ્ટ લોચમેને સંસ્કૃતમાં જર્મન અનુવાદ ૧૯૨૧ માં પ્રગટ કર્યો તે કપરથી ગુજરાતીમાં શ્રી નરસિંહભાઈ પંડે 'સાધ્વીની કથા' હમણા બે વર્ષ કપર પ્રગટ કરેલી છે તે પાંચી આ વાર્તા જતારી છે—]

પૂર્વે મગધ દેશમાં ધનપાલ નગરશેઠ રહેતા હતા; તેમની શેઠાણીનું નામ મોમા. શેઠના મકાનની પામે એક ઉપાશ્રય હતો. ત્યાં એક સુવ્રતા નામે સાધ્વી પોતાની અનેક શિષ્યાઓને લઈને ઉતરી હતી એ શિષ્યાઓમાંથી એક જહુ વિનીત શિષ્યાને એક સવારે છઠ્ઠવતના પારણાં કરવા હતાં તેથી એક બીજી નવદીક્ષિત લિસ્ટુણીને લઈને એ ભિક્ષા લેવા બહાર નીકળી.

એક ઉચી હવેલીના આગણામા આવીને એ સાધ્વી ઉભી રહી. તેને જોઈ ગેઠાણી ધગી બહાર આવી અને ભિક્ષા લેવા તેને અદર ઓઝારની મઠ આસન મુકીને આદરપૂર્વક ભિક્ષા આપ્યા પછી, સાધ્વીના સ્વરૂપથી મુગ્ધ બનેલી શેઠાણીએ તેને પ્રશ્ન કર્યો: “સાધ્વીજી, સમય હોય તો અમને કે ધર્મકથા કહો.” સાધ્વીએ હા પાડી; અને કૃષ્ણચંદ્રસ્ય સંલગ્નાવ્યું. ઉપદેશ પુરો થયો એટલે શેઠાણીએ ફરીથી સાધ્વીને વિનવથી

* ‘ગુજરાતી સાહિત્ય’ ના પાંચમા ખંડમાંના ‘લોકચર્ચા’ના સાહિત્ય અને તેનાં મુળ’-એ લેખમાંથી ઉદ્યુત.

મુચ્ચો, અને મેં ટેનાડ ચિત્રપટ આલેખ્યા મારા પાછળ ભવના બતાવના અનુભવોને એમાં પીછીથી વ્યક્ત કર્યા એવે કાર્તિકી મૂર્ણિમાનુ કૌમુદીપત્ર^૧ આવ્યું નગરમાં લોકોનો મેળો ભરાયો તે નિમિત્તે મેં મારી હખીઓ લોકોને જ્ઞેનાને માટે આગણ્યામાં મુકાવી, અને તેની સલાળ રાખના મારી ચતુર અખી સારસિકાને પાસે ઉભી ગખી તે એવી કામનાથી કે મારા પૂર્વજન્મના સ્વામી જે મનુષ્ય યોનિમાં આવ્યા હશે તેમને જરૂર ખોળી ગકાય^૨ મેં સખીને કહી મુચ્ચ હવે “મારા સ્વામીને પાછવા ભનનુ રોકરમણ આ ચિત્રોથી જેવું જગશે કે તરત એ મૂર્છા પામશે અને ‘ચિત્રો કોણે દોયા?’ તે કાદ્દપનિક છે કે સાચા?”—એનું અધીરાધથી એ પુછવા માડશે તો તેજ મારો પતિ હશે તેની વુ ખાતરી કરી લેજે.”

તે રાતે મને મુસ્તમ આવ્યું સવારે સારસિકા દોડતી દોડતી આવી ને ફત્તલ મહાનાન સમાચાર આપ્યા સખીએ કહ્યું કે ‘રાતે મેં હખીઓ ચોતરા ઉપર ગોઠવી તે વખતે અસખ્ય યોગ આઘનીમાં લહેર કરવા નીકળ્યા પડ્યા હતા તેથી ચિત્રો આગળ ખુબ બીડ થઇ પછી મોડી રાતે બીડ ધરી એટલામાં ટેલાડ યુવાનો ત્યાં મારી ચઢ્યા તેમાંથી એક નવજુવાન ચિત્રોની દાનને ઝીણુમથી નીલાળી રહ્યો એ આમ જુએ છે તેટલામાં તો એ મેલાન થયો, અને વાસ ઉપર ગાધેની ધમ્મની દોરી કપાતાં ધમ્મ ધમ્મ દધને જમીન ઉપર પડી ગય તેમ એ ધરણી ઉપર દળી પડ્યો તેના મિત્રો એને ત્યાંથી દૂર લઇ ગયા પણ પાછળ પાછળ ગઇ ત્યાં પેલા જુવાનને પૂર્વજન્મના સ્મરપુથી

હુખી થતો બબડતો જોયો એણે મિત્રોને ચક્ર વાકની કથા કરી બતાવી, અને દરેક ચિત્રમાંથી તેનું સામ્ય એણે વર્ણવી બતાવ્યું એટલે એને ફરી મૂર્છા આવી પછીથી એણે મિત્રોને ચિત્ર ચીતરનારની તપાસ કરવા કહ્યું તે સાલગી હુ ઉતાવળી ઉતાવળી પાછી આવી અને ચિત્રો પામે આવી ઉભી મને તેમણે પ્રશ્ન પુછ્યો એટલે મેં તમારું નામ કહ્યું

પેલા મિત્રો જુવાન પાસે જઇ કહેવા મડ્યા ‘પદ્મદેવ, ચિતા ન કરીશ તારી પ્રિયા મળી આવી છે આપણા નગરશેઠની પુત્રી તરગવતીએ જ એ ચિત્રો દોયા છે, અને એમાં એક માત્રા જનનની કરુણ કથા આલેખી છે એમ એની સખી કહે છે”

આ સાલગી પદ્મવનુ મુખ મલમલ, પણ પાછો એને ખેદ થયો ‘એ નગરશેઠ મારું માથું કેમ રનીકારશે? મેં એ યુવકની હકીકત જાણી લીધી આ વખતે આકાશ કુલો ચુંડી લીધા, તળાવ જેવું કોરુ થઇ ગયું હવે અને પૂર્વ દિશા મોના રંગે રગાઇ હતી

[આધરી તરગવતી ગેઠાણીને વાત કહી સલાખાવે છે—] “મારી સખીએ મને હકીકત કહી કે અમારા ગામના સાદસિક વ્યાપારી ધનદેવ શેઠનો એ પુત્ર હતો મેં સવારનું નિત્ય કર્મ પરવારી લીધું એટલામાં મને સારસિકા કહેવા આવી કે ધનદેવ શેઠે પદ્મદેવ માટે ડરેનું મારું માથું માગ પિતાએ પાછું વાળ્યું વેષાગ આપે પરદેશ ગેઠનાર માણસને કન્યા આપવાની તેમણે ના પાડી, કારણ કે દીકરીને તેથી સદા પ્રાપિતમર્ત્તકા ગેહેવું પડે પદ્મદેવના પિતા આ ઉત્તરથી માનભગ થઇને શોકાતુર વને

• ચિત્રપટ દોરીને પતિને ખોળી કાઢવાની સ્વાપ્ન^૩ મુક્તિ જેમ ‘આખાકાલ’માં દેખા દે છે, તેમ ગિવદાસની રચેલી ‘કસાવતી’ની ૧૧ તાંમા વીરજીની ‘કામાવતી’માં અને સામજમદ્દની ‘મદનમોહના’ માં આ ‘તરગવતી’એ યોગેલી સુદર મુક્તિને ઉપરાગ થયેલી છે તે આગળ સવિસ્તર બતાવવામાં આવશે

જતા રહ્યા

આ સાલળી, મારી તો આશાવેલ ઉમતી બ કરમાઇ મે એક સ્નેહપત્ર લખી સખી સાથે પદ્મદેવ ઉપર મોકલ્યો, અને એમા પૂર્વલનના સ્નેહસંબંધને જાળરી રાખના વીનતી કરી સારસિકા પત્ર લખને ગઇ તે વખતે પદ્મદેવની વિરહાવસ્થા પણ દયાજનક હતી પિતાનુ માથુ પાછું વાળ્યાની દુખકથની એણે કહી અને સામે પત્ર આપી સદેશો કહાડ્યો કે ‘આપેલી આશા ઉપર છીરીનેહુ આજે સુખીઓ થાઉંછુ, હવે મારે માટે ધીરજ ધરજે’

ધોમેવીમે દિવસ નમી ગયો અને રાત પડી ગત પડતા મારી ઉત્કંઠા વધી અને ધીરજ ખુદી ગઇ સ્નેહની વેદી ઉપર મારી લાજ હોમના હુ તૈયાર થઇ ગઇ મારી મખીને સમજાવી તેને સાથે લીધી, અને હુ મારા પ્રિયને મહેન જવા તેઆર થઇ ગઇ માન હૈયુ તો તોફાને ચઢીને ક્યારનુએ આગળ જઈને ઉભુ રહ્યું હતું

અમે રાજમાર્ગે થઈને વપાતા લપાતા હવેલી આગળ આવી પહોંચ્યા સખીએ મને દૂરથી એમને ઓળખાવ્યા અસારે એ મિત્રો સાથે વીણા તગાડતા હતા તેમની રૂપસુધા મે દૂરથી પીધા કરી પછી મિત્રો જ્યારે વીખેગયા ત્યારે સારસિકા એમને મળી એમણે સદેશો માગ્યો સખીએ કહ્યું કે ‘એ જાતેજ અહીં આવી છે’

હુ આ પછે તેમની પામે જઈને ઉભી ગઈ, અને પછે પડી એમણે મને રાતે એકલા આનવા માટે મદુ કપકા દીધા, અને પાછા ઘેર જવાને કહ્યું એટલામા કાંઈ રસ્તે જનારને એમણેલતા સામળ્યો કે “જે પોતાની મેજે આલી આવેથી પ્રિયા, યોવન, અર્થ, રાજલક્ષ્મી, વર્ણસમય, જ્યોત્સ્ના અને ચતુર સ્નેહીઓના સમાગમના

આનદનો ઉપભોગ કરી શકતો નથી તે તેની કીંમત જાણતો નથી” એ ઉદ્ઘારથી પ્રેરાઈને મારા પ્રિયે કહ્યું કે “એ આપણે પરદેશમા ચાલ્યા જઈએ તો વિદ્યથી બચીએ અને આનંદ રહી શકીએ” મે એ જવા ત્યજ ત્યા સાથે જવાની તૈયારી બતાવી

પછી એમણે મુસાફરી માટેની તૈયારી કરી લીધી મે સખીને મારા ઘરેણા બેના યેગ મોકલી એટલામા તો એ તેઆર થઇ ગયા, અને સખીને માટે રાહ જોવા ગૃહનાની એમણે ના કહી, ઘરેણુ કે ‘નીજુ માણસ વળી પીડારૂપ થાય’ તેથી અમે બને જણુ રસ્તે પડ્યા. રાતે ઉઝાડા રહેતા દરવાજામાથી અમે યમુતાને કીનારે જઈ પહોંચ્યા ત્યા એટ મછવો ખોળી કાઢ્યો તેનો દોર છોડીને અમે અદર ચઢી ગયા મારા પ્રિયે હાથમાની ઝાલીરતી થેથી અદર મુકી અને હવેસુ પકડ્યુ હોડી હકારી તે વખતે અમને શીયાળવાના રૂનના અપશકન થયા

અમે લાના વિયોગ પછી આ ઘડીએ એકઠા, એકલા મળના વાનો કરતા કમતઃ અમને ચક્રાકનો ભન સાભરો અને એમણે મને સ્નેહના ઉછાળામા ગાદ આલિંગન દીધુ ઉનાગામા તપેવી ધરતીને વગમાદના અપર્ગથી જેવી આનંદ લાગણી થાય તેવી નાગણી મે માગ પ્રિયના સ્પર્શથી અનલની એટની વાનમા અમારો મછવો અમને ગગાના પાણીમા બઇ આળ્યો એક વાગ જેમ પૂનલનમા આ નદી ઉપર અમારી ચક્રાકની નેડી તગતી હતી તેમ આજે અમારા સ્નેહી યુગલની નેડી તગવા લાગી

પહેા ફાટ્યો એટલે અમે એક રેતીનાગે કીનારે મછવો લાગ્યો અને નીચે ઉતર્યા અમે

૧ અહીં વર્ણવેલી પ્રેમીઓની વિરહપીડા અને નાચિકાના અગ્નિસરણ સાથે ‘કામગરી માને નદ’ એના નો પુરસ્કિને મળવા જવાનો મસગ સરખાવવા જેવો છે

સામે સુધી પૂરી નજરે કરી રહ્યાં નહોતાં તે એકાએક દૂર જાંખરાંમાંથી હુંટારા આવતાં દેખાયા. રતેદસાદસને અંગે જે સંકટ રહેલું છે તેનું આ ક્ષણે અમને ભાન આવ્યું. અમને હુંટારાએ પકડ્યાં, હુંટ્યાં અને બાંધી લીધાં. વેલીનાં જેમ પુલ ચુટી લેવાય તેમ મારાં બધાં ઘરેણાં તેમણે ઉતારી લીધાં; અને અમારી અવેદાતની થેલી પણ તેમને હાથ આવી.

પછી અમને પતંગતની અંદરની હડી શુદ્ધમાં લઇ જવામાં આવ્યાં. અમારા જેવું લક્ષ મળેલું નેહ હુંટારાનો સન્દાર હરખાયો. (અદી હુંટારાના સંસ્થાનનું બીહામણું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે.) અમને બાંધીને કલિકા દેવીને બલિદાન આપના માટે એક ખંડમાં મોકલી દેવામાં આવ્યાં, અને એક હુંટારાના નાયકને અમારી દેખરેખ સોંપી. અમે અમારાં જેવાં બીજાં ધણાં દુઃખી સ્ત્રીપુરુષોને સાં દીધાં. તેમણે અમને આવેલાં નેહ પુષ્કળ દીધાંમાં આપ્યો, અમારા સમાચાર પુછ્યા. દુઃખ બીજાને કહેવાથી હલકું થાય છે એમ જાણીને અમે અમારા પૂર્વજન્મથી માંડીને કર્મની ક્ષણી તેમને કહી સંભળાવી. તે કર્મકથા વેગવેગથી સાંભળતાં, અમને સાચવનાર નાયકને પણ કંઈ લાગણી થઇ આવી. તેણે અમને છૂટા કરવાનું વચન આપ્યું. મધાર પડતા પહેલા પાછલી રાતે એ અમને છુપા વનમાંથી શુદ્ધની બહાર લઇ ગયો; અને વનના છેડા સુધી મુકી ગયો. અમે બંનેએ એ નાયકનો પાડ માન્યો.

ભુખ અને યાકટી તો અમે અધમુલા જેવાં થઇ ગયાં હતાં. પડતાં આખરતાં અમે એક ગામ આગળ આવી પહોંચ્યાં. કેટલાક ગોવાળીઆના

છોટરાઓને અમે સીમનાં ખેતરોમાં જોયાં. તેમને કહ્યું કે ‘લાઇ, અમે ભુલાં પડ્યાં છીએ તેથી ગામ ખતાવો.’

ગોવાળીઆઓ સાથે આવ્યા. માર્ગમાં તળાવ આવ્યું તેમાંથી ખોખે, ખોખે અમે જળ પીધું. પછી ગામમાં પેડાં. પણ કાને સાં જવું અને શું ખાવું તે વીમાસવા મંડાં. આખરે એક સીતામંદિરનો ચોરો જોયો ત્યાં જઈને અમે પગ વાળ્યો. એવામાં અમે એક સુવાન ને ચપળ સૌંધી ઘોડા ઉપર બેસીને આવતો જોયો. એ સ્વાર અમારી આગળ યજ્ઞને પસાર થયો, સારે મારા સ્વામીને અચાનક દેખતાં, એકદમ ઘોડા ઉપરથી છત્રંગ મારીને તે ઉતરી પડ્યો. એ એમનો એક બાલગોડીઓ હતો. એણે એમને ઓળખ્યા અને તેમને બેટી પડ્યો. પછી કુશળ સમાચાર કહ્યા:—

“નગરશેઠની તરંગવતી માટે મળરકે ધરમાં દેખાઇ નહીં એટલે ખોળખોળા થઇ રહી. પછી તેની સખી સારસિકાએ તમારા પાછલા લવની બધી કથા કહી સંભળાવી; અને શા માટે તમે નારી ગયાં તે વાત પણ કહી. એટલે નગરશેઠ તમારા પિતા કને આવ્યા અને તમારી શોધ કરાવના કહ્યું. સારસિકાની વાતથી કાઠનેએ ક્રોધ ચઢ્યો નહીં. બધાં તો તમનેજ જાંખ્યા કરે છે. હવે તમે ઘેર આવો. તમને ખોળવા ચારે બાજુ માણસો નીકળી પડ્યાં છે.” પછી તે સ્વારે ગેહના લખેલા પત્રો બતાવ્યા. તેમાં ‘ઘેર આવો’ એમ ખુબ વાતસલ્યથી લખ્યું હતું.

એક બ્રાહ્મણને સાં અમારી બોજન વગેરેની વ્યવસ્થા થઇ; અને અમે યાક ખાધો.

[પછી માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૨૨૬]

૧. આ હુંટારાના સંસ્થાનનું વર્ણન હણી ગુજરાતી છોકરાઓમાં ફરતે જ છે. ‘કમ્પુર પાટલ’, ‘ધુતારાપુર’ વગેરે નામથી એ ઓળખાય છે. સંસ્થાનો વીરજની ‘કામાવતી’ વાંઈમાંનું ‘ધુતારાપુર’ અને શામળમટ્ટની ‘બદામિતી’માંનું ‘કમ્પુર પાટલ.’

દમની સ્વ. પત્નિશ્રીના સ્મરણાર્થે
 શ્રી પાર્વતી ગુજરાતી સમાને
 દીપ્તિ ડાહ્યાભાઈ આણંદલાલ યાવડા
 તરફથી સવિનય સપ્રેમ ભેટ.

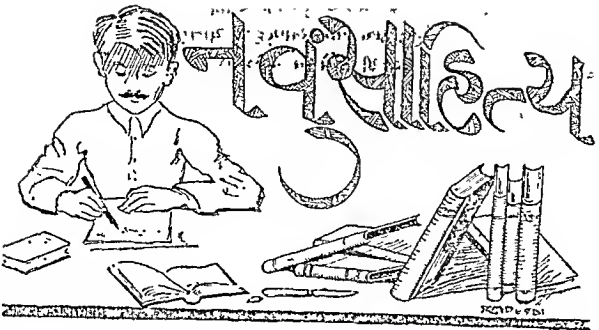
ગુજરાત—

એમણે મને સ્નેહના ઉગ્રાણમાં ગાઢ આલિંગન દીધું.

તરંગવતી પૃષ્ઠ ૧૫૧]

[કાર્તિક ૧૯૮૩]

લેખક :

રા. જ્યોતીર્દ્રિ હ. દવે

તુલના : લેખક : રા. ધ્રુમકેતુ; પ્રકાશક :
ધી વક્ત્રી આર્ટ ડ્રીન્ટીંગ વર્ક્સ.
મુબાઇ. મૂલ્ય : રૂ. ૨-૦-૦

આપણા સાહિત્યમાં જે નવીન અંગો દિન
પ્રતિદિન વિકાસ પામતાં જાય છે તેમાં ટુંકી
વાર્તા અગ્રધાન ભોગવે છે. ટુંકી વાર્તા એ
અર્વાચીન સાહિત્યનું 'અપૂર્વ પુષ્પ છે', એ
વચનને કૌમુદીકારે 'જરા બીનજવાજદાર' ગણી
કાઢ્યું છે, છતાં પણ પુષ્પ તરીકે તો એ
અપૂર્વજ છે. પ્રાચીન કાળમાં પણ કેક લુદે
સ્વસ્થે ટુંકી વાર્તાનું સાહિત્ય હતુ એ વાત
ખરી, પરંતુ અસારે જે એનું સ્વરૂપ જોવામાં
આવે છે તે તો આધુનિકજ છે

નવલકથા અને ટુંકી વાર્તા વચ્ચે કેક
અંગે મહાકાવ્ય અને કીર્તિગીત જેવો ભેદ છે
રા. 'ધ્રુમકેતુ' કહે છે તેમ નવલકથાના કત્તાં
'ટુંકી વાર્તાની કલા તદ્દન સ્વતંત્ર છે.' આરો

નવલકથાકાર ટુંકી વાર્તાના આલેખનમાં નિષ્ફલ
પણ નીપડે, અને ઘણી સુંદર ટુંકી વાર્તાઓના
લેખક નવલકથા કનિષ્ઠ પ્રકારની લખે એમ પણ
અને. રા. ધ્રુમકેતુ પોતેજ એના ઉદાહરણરૂપ છે.

પ્રાધ્યાત્મ પ્રદેશોમાં સાદિત્યના આ અંગને
વિકાસ ન મચતોય એવી ગતિથી ઘણ રહ્યો
છે, સારે આપણે ત્યાં નિહંચે અનુકરણને
વિફલ અનુવાદો મીઠાપ 'મીલુ' કે દેખાતુ નથી.
આખી સ્થિતિમાં સ્વતંત્ર, સુંદર ને આપણા
ગોતાનાજ સમાજજીવનગાંથી વીણી કાઢવાં
હોય એવાં કથાનકોના લેખકનો સ્પષ્ટકાર કરવો
એ આપણો ધર્મ છે.

ગ. 'ધ્રુમકેતુ'નું નામ સિદ્ધ ને સ્વતંત્ર
વાર્તાઓના લેખક તરીકે ધણું જાણીતુ છે.
પ્રગતુન પુસ્તકમાં જુદાં જુદાં સામયિકમાં
આગેશી અને ચારેક નવી વાર્તાઓનો સંગ્રહ છે.

[વધુ મંદિ જુઓ પૃષ્ઠ ૨૩૧]

સતિ

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૪૬ થી]

હંસા

પણુ બા, મોટાંબાએ સામંત મોકલ્યા છે
ને કુમાર જતા નથી.

કુમાર

ના, બા, મારે નથી જવું.

[રાધાદેવી કુમારનું મોં ઊંચું કરે છે અને
ચુમી લે છે.]

રાધાદેવી

કેમ ભાઈ, મોટાંબા તોડે ને ના જઈએ ?

કુમાર

હા, તે વળી મને સાં ગમતું નથી.

અં-અં-અં-

રાધાદેવી

પણુ કુમાર, તર્તજ પાછા આવજો. પણ
નહીં જાઓ તો મોટાંબાને મારું નદી લાગે ?

[કુમાર રાધાદેવી સામે જુએ છે.]

કુમાર

સારે બા, તું આવીશ ? તો હું જાઉં.
નકર તો નથી જતો.

[રાધાદેવી કુમાર સામે જુએ છે ને હસી
પડે છે.]

રાધાદેવી

સારું, કુમાર, હું પણ આવીશ હોં.

[કુમાર રાધાદેવીના મોઝેથી ઉતરે છે]

કુમાર

હો, ચલો સારે, હંસી, જા, હું જાઉં છું.
બસ મજા પડશે. બા પણ આવે છે. હો-હો-

[કુમાર દોડતો દોડતો અંદર જાય છે.

પાછળ હંસાદાસી બહાર જાય છે.

રાધાદેવી અને અનસૂયા કુમારને જોઈ
રહે છે.]

અનસૂયા

બા, લોક કહે છે કે તમે કામણ કરો છો
એ સાચું છે, હોં. આ કુમારને તમારા વગર
ક્યાંય ચેનજ નથી પડતું. બા, કેમ તો માને
પણુ નહીં.

[રાધાદેવી નિઃશ્વાસ દાખતી હોય તેમ જુએ
છે. એટલામાં એક પુરુષ દાખલ થાય છે.]

રાધાદેવી

અહો, વીરભદ્રજી, તમે ક્યાંથી ? આવો.

વીરભદ્ર

બા, થોડાક સમાચાર લાવ્યો છું.

[રાધાદેવી અનસૂયા તરફ જુએ છે. અનસૂયા
પુલો લઈ આવી જાય છે.]

રાધાદેવી

એસો, વીરભદ્રજી, શા સમાચાર છે ?

[વીરભદ્ર એસે છે.]

વીરભદ્ર

બા, હવે તો અવધ થાય છે. તમે રમ
આપો તો...

[ગધાનું મોં જડ થઈ જાય છે. પળવારમાં
તે હૃદયની લાગણીઓ દાખી દે છે.]

રાધાદેવી

(જરાક હસી) વીરભદ્રજી, રાજ્યતંત્રમાં
આમ હિંજળાટ કરો તે કેમ ચાલે ? વખત વખત-
નું કામ કરશે. પણ કહો, આજેજ કેમ આવવું
પડ્યું ?

વીરભદ્ર

બા, ગઈ કાલે એક વાણીઆની વખાર
હુંટાઈ

(અટકે છે.)

રાધાદેવી

એની શી નવાઈ છે ?

વીરભદ્ર

પણુ બા, એટલું હોય તો કીક પણ....

(અટકે છે.)

શું ?
રાધાદેવી
વીરભદ્ર
બા, એની દીકરી રાતે ગુમ થઇ.
રાધાદેવી
(ચીસ પાડતાં પાડતાં અટકી જતી હોય
તેમ) હેં ?

વીરભદ્ર

હા, બા. ખુબ તપાસ કરી પણ પગો ના
લાગ્યો. આખરે ભૂધર બાતમી મેળવી આવ્યો.
બા, એને ત્યાંજ છે. તમે રજા આવો તો
અવસર સારો છે. હડે પાણીએ ખસ ગય
એમ છે, બા.

[રાધાદેવી વિચારમાં પડે છે. વીરભદ્ર નેને
આતુરતાથી જોઇ રહે છે. થોડીવાર પછી]

રાધાદેવી

ઉ હું-વીરભદ્ર, જવા દો. હજી સારો
અવસર આવશે.

વીરભદ્ર

પણ, બા.....

[પડેલા પડે છે]

—:—

પ્રવેશ ચોથો

[સમય : આયમની બપોર. સ્થળ : રાજગઢમાં લોકો શોકમાં હોય તેમ આવન કરે છે. આસપાસ
અધું અસ્તવ્યસ્ત થતું હોય તેવું નાતાવાણ નિયંત્રણ લાગે છે. બે દરબારીઓ સમાજહિના એક છત્રો
લેણ છે ને ગપચુપ વાત કરે છે.]

પહેલો દરબારી

તમે હાજર હતા ?

બીજો દરબારી

હા, રાજવૈદ્ય સાથે ફર ગયો દનો.

પહેલો દરબારી

પછી ?

બીજો દરબારી

પછી શું ? ચારેક ઘડી પહેંચું. પછી
મદારાજ દેવજોડ થયા. પહેલાં તો અમને
બધાને આદા હતી. પણ હેઠની ધડીએ અચા-

રાધાદેવી
(સખ્તાધથી) બસ, મેં કહ્યુંને.

વીરભદ્ર

(ઉભો થઇ) જેની આજા.

[અંદરથી કુમાર 'બા, બા'ની જુમ પાડે છે.
રાધાદેવી ઉભી થાય છે.]

રાધાદેવી

આવી દીકરા.

(વીરભદ્રને) વીરભદ્રજી, મળતા રહેજો.

વીરભદ્ર

વારુ, બા, રજા લઈ છું.

રાધાદેવી

હા.

[વીરભદ્ર જાય છે. રાધા પલ્લવાર વિચાર
કરતી આકાશ ગમ જોતી ઉભી રહે છે.
એટલામાં કુમાર ફરી હાંક પાડે છે.
રાધા જાન્યન થતી હોય તેમ સરીર
દટ્ટે છે અને સ્વસ્થ પગલે જાય છે]

નક પધી ગયું.

પહેલો દરબારી

પછી રાજપતંત્રનું ?

બીજો દરબારી

એજ નવાઇ જતું છે.

પહેલો દરબારી

શું ?

બીજો દરબારી

પણ જોજો દો; કોઇને વાન ના જાય.

પહેલો દરબારી

અરે ગાંધ થયા હો ?

બીજો દરબારી

મહારાજે બધાને તેડાવ્યા મહારાણી ને
કુમાર તો લાજ હતા નાના રાણી વગર
મહારાજને ખુબ એચેની થતી હતી

પહેલો દરબારી

હં એટલું બધું ?

બીજો દરબારી

હજી સાલજો તો ખરા.

પહેલો દરબારી

હા

બીજો દરબારી

એમને તેડવા પાલખી ગઈ હતી પણ એ
આની પહેલ્યા તે પહેલા .

પહેલો દરબારી

એમ કે ?

બીજો દરબારી

હા

પહેલો દરબારી

પત્રી ?

બીજો દરબારી

મહારાજે કહ્યું કે કમાગને તિલક થાય પણ
મહારાણી રાજ્યમાતા થાય

પહેલો દરબારી

(નવાઈ પામતો) હે ? એ કેમ બને ? એતો
નાના નાણી

બીજો દરબારી

હા, પણ વનારે નવાઈ તો એ છે કે
મહારાણીને એ વાત ગળે ઉતરી ગઈ.

પહેલો દરબારી

ગ કહો છો !

બીજો દરબારી

હા એમજો મહારાણીને પણ એવા વચ
રાખ્યા છે કે પુટો ના વન

પહેલો દરબારી

વા—રુ.

બીજો દરબારી

રાધારાણીએ ના પાડી પણ મહારાણીએ
હા પડી એટલે આખરે એમણે કહ્યું કર્યું.

પહેલો દરબારી

સારે પછી આજ ને આજ દરબાર રા
માટે ભરવો જોઈએ ? રાજ્યમાતા થવાની
આવડી શી ઉતાવળ હતી ? કયા મહારાણી ના
કહે છે ? જરાક તો ચોકવાળ રાખતી હતી

બીજો દરબારી

એજ કે સમજતું નથી અને બીજી ગપ
એમ સાલળી છે કે એમજો દુવેરાયજીને તેડવા
અરવાર મોકલ્યો છે

પહેલો દરબારી

શું કહો છો ? પણ આટલા વગે દુવે
રાયજી આવશે ખરા ?

બીજો દરબારી

એ જોવાનું છે કે નથી માનતો આવા
મયમાન પત્રી

પહેલો દરબારી

મને લાગે છે કે દુવેરાયજીની આ લોકને
હજી બીજ છે એટલે એને પણ મહારાજ
પાછળ મોડવવાની પેગવી થતી હશે, એટલે
પછી આડો કાટોજ નહીં

બીજો દરબારી

(ધીરે ધીરે) બનના જોગ છે

પહેલો દરબારી

પણ દુવેરાયજી કે આવે એવા પ્રયા ના
હોય

બીજો દરબારી

હા, પણ મહારાણીએ ખાસ કરેલાવ્યું છે
કે લા લગી મહારાજના શયને દાદ નહીં
દઈએ

પહેલો દરબારી

એ મે જણનાજ કારસ્તાન

બીજો દગ્ગારી

મે ? એ પ્રાણ ?

પહેલો દગ્ગારી

બીજા પ્રાણ ? ગધા ને ખુશાલ મંત્રી

મેં પહેલોએકા છે

બીજો દગ્ગારી

હ, હ, ધીમે ધીમે લોક આનતા જાય છે

પ્રાણ આલળશે તો ભોલ ભારે પડશે

[જરાકનાર બેઠે ચુપ બેઠે છે]

પહેલો દરબારી

(ધીમેથી) ખુશાલ મંત્રીનો દરબાર તો

મમાયો મમાતો નહીં હોય ખરું ?

બીજો દરબારી

હશેસ્તો, હોયજને ? એનો રીતાગે ચઢતો

છે (ચાલેજમ જોતો) ચાલો સભા ભરાતી જાય

છે ને પેના જોયા ? નના દડનાયમ-દરિદ્ર ?

[બેઠે મિદદાર તરફ નજર કરે છે ત્યાં

એ-પડી એક માણસો આવતા જાય

છે ધીરેધીરે મલા ભરાઈ જાય છે સૌ

સૌના આસને બેઠે છે બધા નિમ્નતાથી

ગદ જુએ છે એટલામા ખુશાલ મંત્રી

નખન થાય છે સભાજનો એને વળી

દગી પ્રણામ કરે છે ખુશાલ મધાને

નમસ્કાર કરે, મુજબા ધીરેધીરું દસને

સિદ્ધાસન પામે આવે છે ને જમણા દાથ

પરના આસને બેઠે છે થોડીવાગ પડી

છડીદાગ મુગી છડી માથે દાખલ થાય

છે પાછળ રાજકુમાર મદાગણી ને

નાધાગણી દાખલ થાય છે સભાજનો

ઉભા થાય છે, ને પ્રણામ કરે છે કુમાર

મિદામન આગળ ઉભો રહે છે નાજ્ય

ગોગ પિલક કરે છે રાધાગણી મુગ

વે છે અને મદાગણીને આપે છે

મદગણી કુમારને પદેરાવે છે કુમાર

મિદાસને મેમે છે મદાગણી અને

ગધારાણી એની પામે મેસે છે થોડી

નામ્મા દુનેગય દાખલ થાય છે અને

નુમારની પામે આવી પ્રણામ કરે છે

સભામાં વધાઈના અવાજે થાય છે

કુમાર ઉભો થાય છે અને તેનો દાથ

આવી ડાયા દાથના આસને બેસારે છે

પડી ગાજ્યગોરને ધસારત મે છે તે

પામે આવે છે અને મિદામન આગળ

ઉભો રહે છે]

ખુશાલ

(મગત) ચાલો અલાર મુધી તો મધુ

પાનરુ ઉતયુ છે

રાજ્યગોર

(મોટા અવાજે) મદારાજધિનાજ યનવર્મા

મદારાજની અભિમ આના છે કે ગજકુમારને

અભિષેક કરી ગાદી આપવી અને ગણીમા ગધા

રાણીએ રાજ્યમાતા તરીકે ગત્યતન દાથમ

લેવું (અટકે છે)

[સભાના ભોમે આગયચમિન થઈ જુએ છે]

અને પ્રજાએ નાજકુમાર અને ગત્યમાતા

ની આજ્ઞા સ્વીકારી

[રાજ્યગોર પાઠો મેમી જાય છે થોડી

વાગ પછી]

ગધારાણી

દુનેરાયજી, આજથી આ નાજનન રાજતન

ને ન્યાયનત્ર અમે આપના દાથમા મુખ્ય મે હીએ

[મગત સભાજનો આનંદના અવાજ

મે છે મગત અત્યંત થઈ જોયા

કરે છે ખુશાલ ઉભો થાય છે]

ખુશાલ

મનિ—દનિ—

રાધા ગણી

(કકક અવગે) ખુશાલમંત્રી, નમાગી

રાજ્યમાતા તરફ કેમ વર્તવું એ તમે શીખ્યા લાગતા નથી.

પ્રુશાલ

(સ્વગત) આ શું? ગળ્ય વાત છે.

[પ્રુશાલ બેસી જાય છે. તે કે સમજતો ન હોય તેમ ફાટાડોળે રાધારાણી તરફ જુએ છે.]

રાધારાણી

દુલેરાયજી, આ કુમાર હું તમારે ખોળે મુકું છું હોં.

[દુલેરાય ઉભો થઈ પામે જાય છે અને રાજકુમારનો હાથ ઝાલી આંખે અરડે છે. દુલેરાયની આંખો બીની થાય છે.]

દુલેરાય

રાજ્યમાતા, આપની આજ્ઞા હું માથે ચઢાવું છું.

રાધારાણી

હવે બીજું કામ. દુલેરાયજી, આજની સમામાં એક વાતનો ન્યાય કરવાની જરૂર છે. (પ્રુશાલને) મંત્રીશ્વર, આમ આવો. આ ન્યાયના સિંહાસન સમક્ષ ઉભા રહી જવાળ આવો.

પ્રુશાલ

(ફાટ્યા અવાજે) હું?

રાધારાણી

હા, મંત્રીશ્વર, તમે.

[પ્રુશાલ કાંપતો બેસી ગયે છે. એના શરીર પરમેવો છુટે છે, એનાથી ઉઠાણ નથી.]

પહેરગીર, મંત્રીશ્વરને મદદ કર. એમનાથી ઉઠાણ નહીં હોય.

[પહેરગીર પ્રુશાલની પાસે જવા માટે છે. પ્રુશાલ ઉભો થાય છે અને પાસે આવે છે.]

મંત્રીશ્વર, થોડાં વર્ષો પર એક સ્ત્રીને અમુક સંજોગોમાં વેચાતી લાવી પોતાના સ્વાર્થ જેવા નજવા કારણ માટે એને દુરાચરણમાં તમે પરોવી હતી એ ગુનહો તમે કહી શકો છો?

[સભા પ્રુશાલ સામે જોયા કરે છે.

પ્રુશાલ કાંપતો, ધ્રુજતો ઉભો રહે છે.

રાધારાણીનું સ્વરૂપ ઉઘ થતું જાય છે.

એની આંખો રાતી થાય છે; એનો અવાજ ચીરાતો ચાલ્યો જાય છે.]

પ્રુશાલમંત્રી, મહારાજની મુદ્રિકાના પ્રતાપે આજ મુઘી તમને સજન ન થઈ એટલુંજ નહીં પણ મંત્રીપદે રહી આ રાજ્યને તમે ઝિજ્ઞાસ કરી નાખ્યું. પણ ચાલો, થયું તે થયું. હવે તમારો ગુનહો તમે સ્વીકારો છો? ઇશ્વરે તમને એટલી પણ સચ્ચાઈ આપી છે ખરી?

[પલવાર સભામાં નિરવ બયાનક શાંતિ પ્રસરે છે.]

પ્રુશાલ

(હીંમત ભેર) રાજ્યમાતા, બેઅદબી માફ કરો. પણ આ વાતમાં કેંક જખરી ગેરસમજ થાય છે. જો આજ્ઞા કરો તો હું પ્રુશાલો કરું.

રાધારાણી

હા, ખરેખર. હા, અવશ્ય, આ ન્યાય આસન આગળ સૌને બચાવ કરવાની છૂટ છે.

પ્રુશાલ

રાજ્યમાતા, એ વાત સાચ જુડી છે. મારા શત્રુઓએ માત્ર ગપ ઉઘાડી છે.

રાધારાણી

ખરેખર?

પ્રુશાલ

હા, રાજ્યમાતા. જો ખરું હોય તો હું સાખ પુરાવો માંગુ છું.

[રાધારાણી પ્રુશાલ તરફ જોઈ રહે છે.

એના દોઢ બીડાય છે એના દાત
કચકચે છે.]

રાધાગણી

અરે નીચ ! તે એમ ધાર્યું કે આ વાતની
સામ પુરી કોઈ કાચે કરી પોતાના પગ પર
કુદાણે નહીં મારે, પણ ચૂર્ખે, તુ તાનાજ કાગે
મધાને જોયે છે ? ખુનાલ મ રી, દરૂ વિચાર
કરી જુઓ જગતરા કે પથાતાપ થાય છે ?

ખુશાલ

(ગજકુમાર તરફ જોઈ) અજગતા, અજ
દાત, આ મધી વાત જુડી છે દયા કરો
જોઈએ તો હું—

ગધારણી

નમ કરો, મનીષર, બહુ થયું પ રી
તમાગ ભારથી તારી ઉડી છે મોત તમાર
દાષ માગી રહ્યા છે (કુસેતાવને) કુનેગપ્પ
જે સીની દુ વાત કરુ છું તે હું હું

મનાજનો

હે !

રાધાગણી

હા હું વણુમરીના મારગની દીકરી છું
એ વાત બનારી હતી આ નીચની અધમ
બુદ્ધિએ નીપજતવેલું એક અસત્ય દરૂ મહાનજ
ને પણ એણે એમ કરી છેલ્લાં દના

[ખુશાલ બોલ્યો એમી પડે કે નેને નેહ.]

ખુશાલમત્રી, ઉરો આ મત્રાજદગા એમવાનો
તમારો દક્ષ પુરો ચરો છે કુનેગપ્પ
આપણા રાજ્યમાં સખનમા સખત સાગ
કદ છે ?

કુનેગપ્પ

ધમધમતા લોહા સાથે ખાધી ડવના
દટારવાની.

રાધાગણી

બસ હારે અને એ મગ કરી નેહને
પરુગીર.....

[ખુશાલ દોડી આવી કુમારના પગ પર પડે છે]

ખુશાલ

અજદાતા, દુ દનકાર કરુ છું જે આ
વાત ખરી હોય તો એમને ગત્યમાતા તરીકે
[રાજકુમાર જોતાં થાય છે અને ખુશાલને
એડી મારે છે]

રાજકુમાર

નીચ, તાર મો મારુ કરુ જા
[પરુગીર આવે છે અને ખુશાલને
પકડે છે]

ગધારણી

કુનેગપ્પ, ખુનાલમરીને એકલું ગમશે
નહીં પરુગીર, દલિદ દડનાયકને પણ એની
આવે લઈ જા એ એનો સાચો દનો

[પરુગીર દરિને પકડે છે ખુશાલ અને
દલિ દયા માગતા ભુખે પાડે છે
પરુગીરે એમને બહાર લઈ જાય છે
થોડીવાર પછી]

કુનેગપ્પ, દલે બીજા માણુમનો ત્યાય રહેવા
-હે છે

[પાલજ ભેલા સીનને ખસાત કરે
તે તે બનુને આગમ લઈ આવે છે ;
કુનેગપ્પ, આ મન ખરા પતિ એમજો
એના ખાતર એને વેચી હતી

વનુ

(કુનેગપ્પ તરફ જોઈ) ના, આપણ, ખુનાલ
માણુએ મને ડવના દાગવાની ધમખા આપી
હતી

[વનુ તરીકે કુનેગપ્પે એની બાબતમાં
થી આમજો પકડે છે]

રાધાગણી

દામિ, એ ખરું દશે દું માનું છું. પણ
જે એકમીમા ડવતા દયાવા તે કાના એમ
દટાણુ ખોડું નહોતું કુનેગપ્પ, જે માણુ

મોતની ખીંકે પોતાની સ્ત્રીને વેચી દેવાની કાયરતા કરે છે એને શી સન્ન ઓછી નથી ?

દુલેરાય

રાજ્યમાતા, આપની વાત ખરી છે, પણ આ ખીચારાનું...

રાધારાણી

(નિઃશ્વાસ ખેંચી) હું સમજું છું, મંત્રીશ્વર, હું સમજું છું પણ પોતાની સ્ત્રીને આમ ત્યજી જનારનો ગુનહો લયંકર છે. રાજ્યમાતા તરીકે મારે ગુનહુવારને સન્ન કરવી જોઈએ.

દુલેરાય

રાજ્યમાતા, છતાં હું યાચના કરું છું કે આપ દયા કરો.

રાધારાણી

ક્ષમા કરો, મંત્રીશ્વર, પણ એ ગેરવ્યાજબી છે. અને ખીજું આજ લગીનું મારું અહીંનું જીવન એક કલક હતું આજે હું પાછી સ્ત્રી બનું છું. હું એમની સ્ત્રી છું તે એમની સાથે સતિ થઈશ. મંત્રીશ્વર, આજના દિવસની હું રાહ જોલીજ હતી. જે દિવસથી મારા સ્ત્રીત્વને આ લોકે હુઠી લીધું ભારથી દયા-પ્રેમ બધુંજ સુકાઈ ગયું. વર્ષોથી મેં માત્ર હલાહલ વેરને ઉછેર્યું છે. અરેરે, આ નીચ લોકોએ મને પુછ્યું સરખુંએ નથી. મંત્રીશ્વર દોરના વેચાણ પણ મારા વેચાણ કરતાં સારા હોય છે. દુલેરાયજી, વિષના આતરો

મારું હૃદય બાળી નાખ્યું છે. એમાં દયા રહે એવું એ લોકેજ નથી રાખ્યું. પછી હું શું કરું ?

રાજકુમાર

પણ માતૃશ્રી.....

રાધારાણી

કુંવર, તમે હજી નાના છો. મોટાંબાના હૃદયમાંથી મારે લીધે દયા ને પ્રેમ જતા રહ્યાં છે. તે જેમ કાષ્ટવત થઈ ગયાં છે તેમ મારું હૃદય પણ પથ્થર જેવું થઈ ગયું છે (અટકે છે) કુંવર, સ્ત્રીનું સ્ત્રીત્વ શું એ મોટા થશે ભારે સમજશે (જરાક વાર પછી) મંત્રીશ્વર, આજે મારા પતિનો શિરચ્છેદ કરી મને એનું શબ્દ લાવી આપજો કે હું સતિ થઈ મારી મેલી દેહને પાવન કરું. (સભામાં ડરકાંનો અવાજ થાય છે. રાધારાણી પોતાની આંખો છુદે છે. કુમાર પાસે આવે છે. તેને ખોળે ખેસાડે છે) દુલેરાયજી, કુમાર ને રાજતંત્ર હું તમને સોંપી જાઉં છું.

[ઉભી થાય છે. કુમારનાં જોવારણાં લે છે.

મહારાણીને પ્રણામ કરે છે. સભાજનો ઉભા થઈ જાય છે. તેમને નમસ્કાર કરે છે ને વળતે સાથે આવવા સૂચવે છે અને ધીરે પગલે ચાલવા માંડે છે. કુમાર, મહારાણી. દુલેરાય તથા સભાજનો ધીમાધીમા પાછળ જાય છે. દૂરથી ખુશાલની મુસુચીસ સંલગાય છે.]

[પડદા પડે છે]

સમાપ્ત

હજી વખત છે

ઈન્કમેટેક્સ બચાવવા માટે મળો :

પ્રાણુલાલ અમૃતલાલ વૈદ્યની કુંઠ

ઈન્કમેટેક્સના અનુભવી.

જમનજી સારત્તર રોડને નાકે,
કાલ્યાદેવી રોડ-મુંબાઈ ર.

ન્યાય કે અન્યાય ?

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૨૬ થી]

પન્નીનું મુખ કાળું અને કંઠપું લાગ્યું. જ્યાંય દીધો ન દીધો તે પોતે નીચું જોઈ જમવા માંડ્યું. કાંઈ તેવો કેસ ચાલતો હોય ત્યારે ન્યાયમૂર્તિ આમ વિચારમસ્ત થઈ જતા એવો રમાપાછનો અનુભવ હોવાથી એમણે પણ વિશેષ વાતચીત ન ચલાવતાં મૌનજ ધારણ કર્યું.

ન્યાયમૂર્તિ જમી ઉઠ્યા ને નંગલાના દરવાજા બહારના દરીઆ કીનારા પરના ઝુટપાથપર આંટા મારવા લાગ્યા. અમુક આંટા માર્યા પછી નામદાર બાંકડા ઉપર બેઠા. સામે સમુદ્રનાં મોઝાં ઉછળી રહ્યાં હતાં. નામદારની નજર તેના પર ફરી રહી હતી. એટલામાં એક મોલુનું સૌથી વધારે ઉછળ્યું અને એમાંથી ટપ ટેતી કે નાગકન્યાની પહેમ ચંચળ નીકળી મેંથી આગળથી ચોટલાની લટ સમારી પાણી ખંખેરવા યેડું હલાવતી ચંચળનું સૈંદર્ય અદ્ભુત હતું. એનું મોહક મુખ તેજથી તકતકતું હતું અને વસ્ત્ર બીનું ચવાથી એના અંગની અપ્રતિમ લાવણ્યતા સદૃશ દિષ્ટગોચર થતી હતી. નામદારે આંખ લીંચી, પાછી ઉઘાડી એટલામાં દશ્ય અદશ્ય ગઈ ગયું. નામદાર નીસાએ નાખી ઉઠ્યા, ધીમે પગસે થેર આવી પોતાના મુવાના એરડામાં દાખલ થયા. ધીમે રહીને ટેબલનું એક ખાનું ઉઘાડ્યું, તેમાંથી વેરોનલની સીસી કાઢી તેમાંથી એક ગોળા ખાઈ સુષ્ટ ગયા.

બીજે દિવસે નામદાર ડોર્ટ જવાના વખતની રાહ જોવા લાગ્યા. વખત કેમે કરી નીકળેજ ન દનો. ઘડીઆત્રના ટાંટાએ બળે દડતાલ પાડી હોય એમ નામદારને લાગ્યું.

પણ આખરે એ મંચનો પણ અંત આવ્યો અને નામદાર બેરબર સાડાઅંગીઆર વાગે ન્યાયાસન પર બીરાજ્યા.

આજે ચંચળની ઉલટપાલટ તપાસ હતી. ને દરમીઆન તેણે જણાવ્યું કે મુનેદમારના મુખદુઃખની વાતો સાંભળી એ પોતે પણ મુખી દુઃખી થએલી અને નેવે પ્રસંગે પોતાની આંખોમાંથી આંસ પણ પાડેલાં. એણે એની અધી વાતો સાચી માનેલી અને હૈદરાબાદ ગયા પછી પોતાની ખાત્રી થએલી કે એ બધી વાતો સાચીજ છે. મદમદશાદને પોતે એમ પણ કહેલું કે જો હું કુવારી હોત અને ધણી પસંદ કરવામાં મને સ્વતંત્રતા હોત તો હું તારા જેવા પુરુષનેજ પસંદ કરત. પોતે ધણી તરફથી કેટલી દુઃખી છે અને તે કેટલો અરસિક અને વહેમી છે તે પણ એને જણાવેલું. આવી આવી ટેટલીએક કણુઓ આપ્યા બાદ ચંચળની લુભાની પુરી થઈ. ત્યાર બાદ બીજા સાક્ષીઓની લુભાની થઈ દરમીઆન ત્યારે જ્યારે ચંચળનું નામ લેવાનું ત્યારે ત્યારે જોળખાવવાને માટે નામદારના આગ્રહથી ચંચળને દબુ કરવામાં આવતી હતી. આ બધામાં આખો દિવસ નીકળી ગયો અને ફરીઆદ પડેલો કેસ પુરો થતાં તહેામતદાર મદમદશાદને પોતાની હકીકત કહેવાનું જણાવવામાં આવ્યું. તેના જવાબમાં તે નીચે પ્રમાણે જોડ્યો:

નામદાર, હું બે મુનલા છું એ બાદને દું જનરજનરતીથી નથી લઈ ગયો. પણ એ મને કામચ કરીને આવી છે. નામદાર મારા ખાપ હૈદરાબાદમાં નવાખ છે. હું તેનો એકનો એક છોકરો છું. હું મારા માખાપ સાથે લઈ ફેરીઆનો ધંધો કરેલો હતો. એટલામાં મારા ખાપ મુજરી ગયાના સમાચાર મળ્યા એટલે મારે

તાનડોળા હૈદરાબાદ જવાનું હતું આ હપ્તકત કહેવા હું ચચળ પામે આવેલો તે વખતે એણે મને સાથે લઈ જના ઘણી કાકલુદીભરી અરજ કરી અને એ ચોધાર આસુએ રોવા લાગી છેવટે મને કહ્યું કે તો હું મારી સાથે નહીં લઈ જઈ તો ક્ષમા ખાઈ જન આપરો આખરે મેં જ્યારે એને થોડા દહાડા રહીને તેડી જવાનો કાલ આપ્યો ત્યારે જનાની એણે મને રંગ આપી

થોડા દિનસ યાદ હું અત્રે આવ્યો અને બગલા વગેરેની તજવીજ કરી અને મારી સાથે તેડી ગયો મોટરનો અકસ્માત, ચાકુ વગેરે જે વાત કરી તે ખોળી છે એ એણે કાંઈની સીખામણો અને ધમકીથી કહી હોયી જોઈએ નામદાર! આપે ચચળને જોઈ છે તે કેવી જીવાન અને કેટલી ખુબ્બુરત છે તે આપે જોયું છે એની એક પરી ચહેર નાજની મારા સરખા જીવાનનું દીન ખરા જીવરથી ચાહી જતી લે તો એ શુ શુંતોડે? મેણે તેને ચહાડુ એમા ઇનશાન ની યસ નથી એ જીવાની કરામત છે નામદાર એઆઈથી માફ છે આપને મારી એટલીજ અરજ છે કે આપ આપના જીવાનીના દિવસ યાદ કરો! તે વખતે આપને કોઈ પણ ખુબ સુગત જીવાન નાજનીનો રંગ લાગ્યો હોય તો તેને યાદ કરો અને પછી મારા જેના સળેંગો મા આપ મુકાયા હોત તો આપ શુ કરત તેને ખ્યાન કરો અને પછી તો આપને એમ લાગે કે હું તકબીરવાર છું તો બેશક મને મળ કરો નહીંતર મને છોડી મુકો

તહોમતદારનું બેલવન પુરુ થતા સાડાપાય વાગી ગયા હતા એવે ન્યાયમૂતિ ઉઠ્યા પણ તે વખતે એમનું ચિત્ત ડેકાણે ન હતું મહર્મદશાહ ની અરજના ડેવના શબ્દોએ નામદારને ત્રીસ વર્ષ પહેલાની વાત તાજી કરાવી હતી પોને

લો ક્યાસમા ટર્મ લરતા ત્યારે આટરોડ પર આવેલી અબ્બકરની ચાલમા બીજા ત્રણ વિદ્યાર્થીઓ સાથે એક એરડીમા રહેતા અને ત્યાં આવેલી જે દામુની વીંશીમા જમતા, તેની મનોરમા નામની મોજા વર્ષની છોકરી યાદ આવી એના તરફનો પોતાનો પક્ષમાં યાદ આવ્યો એની પીરમેથી રસોઈમા કે- ખાસ મીઠાશ આવતી અને પાછથી ખારીમાથી નળ પર એને લુગડા ધોતા જોની એ એક જીવનનો લહાવો હતો પોતે એક વખત નીશીના ખારણા મા ઉભેલા હતા અને તે વખતે મનોરમા બાબુ મેથી નીકળના જતા એનો હાથ પોતાના હાથ સાથે અથડાએલો અને તે વખતે રોમાય અનુભવેલો તે અનુભવ યાદ આવ્યો તેમ થતા નામદાર મનમા બમજ્યા કે વાત તો ખરી પણ Law is law-કાયદો તે કાયદો-એકેમ ટળાય ?

x x x

બીજે દિનમ સનારે કોર્ટ મેસતા બચાવ પક્ષના મારીસ્ટરે પોતાનું ભાષણ શરૂ કર્યું તેમ કરતા તેણે મહમદશાહે કહેલી હપ્તકત પાછી કહી સભળની ચચળે જે જે વાતો કહ્યું કરી હતી તેના પર જ્યુરીનું ખ્યાન બેચુ અને ફરીઆદ પક્ષના સાક્ષીઓની જીવાનીમા જના જના ત્રુટિઓ હતી તેના પર જ્યુરીનું લક્ષ મેચુ ત્યાર પછી એણે જ્યુરીના ગૃહસ્થોને વિશેષ અખીન કરતા જણાવ્યું કે,

‘જગતનું શાસન મેં પ્રકારના કાયદાથી ચાલે છે, ઇશ્વરી અને માનુષિક અને એ તમે કહ્યું કરશો કે જ્યારે જ્યારે માનુષિક નિયમો ઇશ્વરી નિયમોની સાથે સમર્પણમા આવે ત્યારે ત્યારે ઇશ્વરી નિયમોનું સર્વોપરીપણ રહેવું જોઈએ આમ હોવાથી જનારે જનારે માનુષિક નિયમોનો લગ ચાય ત્યારે લગ કરનાર અપરાધી છે નહીં તે નક્કી કરવા તેની છેની

ક્રોધી હિંસ્રી નિયમ વડે જ કન્યાની છે તેમ જગતા જો માનમ પડે કે અમુક કાર્ય કરવા થી હિંસ્રી નિયમનો પણ ભગ થયો છે તો તે ખરેખરો અપનાધ પણ તપામ મળ્યા એમ માનમ પડે કે તે કાય કાંઈ હિંસ્રી નિયમને અનુસરીને થયું તો તેનું આવશ્યક ફળ એજ કે માનુષિ નિયમમાં ફેર ખોડ કે અને તેની એ નિયમ ભગ કરનાર અપનાધી નથી એટલુજ નહીં પણ એ નિયમમાં સુવારો નવો જોઈએ

ગદગદો ! હવે આ કેસમાં શું થયું છે તે તમે જુઓ. એક પુરુષે એક સ્ત્રીને ચાલી અને એક સ્ત્રીએ પુરુષને ચાલો આમ કરવા માંડે જોડું થયું છે એમ તો મારી ખાત્રી કે કે તમે પ્રેમજોગ નહીં મારણ પુરે સ્ત્રીને ચાલવી અને સ્ત્રીએ પુરુષને ચાલવું જો હિંસ્રી નિયમ છે તમારો વાધો ક્યાં છે તે દુ જાણુ તમારું એમ કહેવું છે કે અમુક પુરુષે અમુક સ્ત્રીને ચાલવી અને અમુક સ્ત્રીએ અમુક પુરુષને ચાલવો તેમ જો ન કન્યામાં આવે તો એ અપનાધ

હવે તમને પુછુ છું કે તમે સાચું નમ આના નથી કરતા કે તુ અમુક પ્રદેશમાં વહે ? જગતમાંથી તમે કેમ નથી મળતા કે તુ અમુક જગ્યાએ ફાટી જઈ વસતુઓ પર પણ આ પ્રમારનો અધિકાર નથી લોગવતા તો પત્રી તમે મનુષ્ય ના હવ પર આ પ્રકારનો અધિકાર લોગવતા કેમ ત પર ચાલો છો ? સમાજ અગ્નિ અને પાણીને અટકની નિમટમાં આવતા રોમના આ અમર છે પણ સમાજ અગ્નિને કહે છે કે તુ તપ ના અને પાણીને કહે કે તુ હક ગના આ ન્યાયે જેતા તમે સદજ કથુત કરશે કે એક પુરુષ નેને સારુ સમાજે નહીં કરેલી આને ન ચલાય એમાં તે કે

જોડું નથી કનતા એટલુજ નહીં પણ પોતા પોતાની પમદગીના સ્ત્રી પુરુષોને ચલાય તો તે અપનાધ તો નથી જ આ ધોગણ આપના હાંફુસ્તાનમાં વીજોને મરીને લાય પડે છે કાનલ અને સ્ત્રી પુરુષો અટકને પસદ નથી મરતા પણ તેઓ જાલો વસતુ હાય તેમ તેઓના સાગ જગમાં આવે છે

દુ હવે તમારો વધારો વખત નેવા નથી માગતો તમે કેમની બધી હકીકત સવિસ્તા સભગી છે તમે અમુક પામગના ધણીને પાને પડેલી જાણ ચચગને જોઈ છે, તેમ તમામતદાર મદમદનાહને પણ તમારી નગરે જુઓ છો તમે તેઓનું કહેવું પણ સાનસુ કે તેઓ કેના મજેગોમાં મુલાયા તે પણ તમે જાણુ છે આ સન પત્રી આ યુગન પરપર પ્રેમથી આપનાઈ એકમીગના આદે મનુષ્ય ધાય એ રસાભાસિક કે અપનાલ નિમ તેનો તમે છાતી પર લાય રાખી રિચા કરજો તેમ કરતા તમારી પોતાની સુવાચન્યા યાદ કરજો ! તેમજ તમે તમાગ પ્રેમનું કાદને અર્ષણ કયુ હાય તો તે પણ યાદ કરજો નળી અપનાધી સુરમની ધિનિગા મુખતા તમે પોતે શ કરત તે પણ કદપી જોજો આ અનને પરિણામે જો તમે એના નિયમ આનો કે આ યુગનન વર્તન અપનાભાસિક કે તો નિશક તેઓને અપનાધી ઠેરવો પણ જે તમને એમ નાગે કે તેઓન વર્તન રસાભાસિક છે તો તેઓને નિદોર ગણી છાતી મુદે એટલુજ નહીં પણ જે આભાગિ નિયમને વીરે ઇપરી નિયમને અનુસરનાર માણસ અપનાધી જાણ તો નિયમ મા મુધારો કે ના ત પર ચાલો !

ન્યાયનૂતિએ જાય માનવસુ પણ છેડે નમજ્યાં કે વાત તો ખરી પણ Law is Law - કાયદો તે કાયદો-અમાર કામ કાયદો ચલાવું નથી પણ તેને અમયમાં નકરાવું અને એ

ધર્મનો ત્યાગ કેમ થાય ?

અચાવપક્ષના બારીસ્ટરનું બાપણુ પુરું થતાં ફરીઆદપક્ષના બારીસ્ટરે પોતાનું બાપણુ શરુ કર્યું. તેમ કરતાં પોતાના પક્ષની હકીકત પાછી કહી મંભળાવી, પોતાના સાક્ષીઓની જુબાની કેવી મજબુત પડી છે તે બતાવ્યું, સામાવાળાનો અચાવ કેટલો લુલો છે તેના પર લક્ષ્યે રાખ્યું અને છેવટે આ પ્રકારના અપરાધીઓને જતા કરવામાં આવે તો મુંબાઇ જેવા ઉદ્યોગી શહેરમાં તેની સામાજિક સ્થિતિ પર કેવી અસર થાય તેનો ભયંકર ચીતાર આપી પોતાનું બાપણુ સમાપ્ત કર્યું. તેમ કરતાં સાડાપાંચ વાગ્યા અને કોર્ટ ઉઠી.

ત્યાર બાદ નામદાર ધારા પ્રમાણે ફરતા કરતા ઘેર આવ્યા અને જમી કરી સુષ્ઠ ગયા ત્યાં લગણુ કે જાણુવા જેવું બન્યું નહીં.

પણ પછી જ્યારે નામદાર નિદ્રાવસ્થામાં હતા ત્યારે નામદારને સ્વપ્નનું લાધ્યું અને તેમાં ચંચળ દેખાઇ.

આ વખતે ચંચળનું દર્શન જુદાજ પ્રકારનું હતું. તે છુટણીએ પડી હતી. તેની આંખ માથી આંસુ વહી રહ્યાં હતાં અને જાણે પ્રાર્થના કરતી હોય તે પ્રમાણે તેણે હાથ જોડી આગળ ધર્યાં હતા. નામદાર સાથે આંખે આંખ મળતાં તે ગદ્ગદ સ્વરે બોલી: “નામદાર ! શું તમે મારા પ્રાણવલ્લભને શિક્ષા કરશો ? જો શિક્ષા કરશો તો શેને માટે ? મેં એને મારા હૃદયના અધિષ્ઠાતા દેવતા તરીકે સ્થાપ્યો તેને માટે ? એમાં એનો શો કસુર ? જો કસુર હોય તો મારો કસુર કે મેં એને આ સ્થિતિમાં મુક્યો, અને તેને માટે નામદાર તમે મને શિક્ષા કરો અને તે હું ખુશીની સાથે

પેશાબના ભયંકર દર્દોની છેલ્લામાં છેલ્લા અભયબ શોધ.

“ગોનોલીસર” (રજીસ્ટર્ડ)

પ્રમેહનો ચમત્કારિક ઇલાજ.

વેદો અને ડોક્ટરોની દવાઓ અને ઇન્જક્શનો લઇને કંટાળી ગયલા હો ! આહે તેટલા ભયંકર પ્રમાણમાં આહે નેટલા વરસનો જીનો યા નવો પ્રમેહ, એટલે કે પેશાબ માર્ગે રસી (પર)નું વહેવું તેમાં થતી બળતરા, પેશાબ થોડો તથા અટકીને આવવો, ગ્રુમ લાગતી અંદર આવેલો સોજો, તથા થએલો જખમ અને સ્ત્રીઓના ભયંકર પ્રદર અને પેશાબના રોગો વગેરે પેશાબને લગતા સ્ત્રી પુરુષોનાં જડ કરી ખેડેલાં તમામ દરદોનો જડથી નાશ કરે છે અને સહેલી ધાતુને સુધારીને સ્વચ્છ અને ષ્ઠ કરે છે.

૫૦ ગોળીની બાટલીની કીમત રૂ. ૩-૦-૦ વી. પી. જુદું.

એકલા બનાવનાર,

એન.ટી.

૩૦ ડી. એન. જસાણી,

એ. એમ. હક્કર દવાવાળા ;

૧૪૦, ગુલામવાડી, મુંબઇ નં. ૪.

શ્રીદા બીલીંગ, પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ.

હાલીશ. નામદાર ! આવી સ્થિતિમાં મુકાએએ એક યુવાન શું કરે તેનો આપ વિચાર કરો ! નામદાર ! આપનુંજ હૃદય તપાસો. બે દિવસ થયાં આપની શી સ્થિતિ છે ? નો પછી મદમદશાદ જેવો એક પચીસ વર્ષનો લુધાન નવાબખાદો ચળી ગય એમાં એનો કસુર ગો ? નામદાર ! આપ વિદાન છો, જદ્દ છો, અનુભવી છો, દુનીઆની કૈંક કૈંક લીલીમુટ્ટી આપે જોઈ હશે માટે મારી આપને અત્યંત નજરનાપૂર્વક પ્રાર્થના છે કે બીજા કશાની ખાતર નહીં પણ એક મારી ખાતર એ મારા હૃદયેશ્વરને આપ છોડી મુકશો."

ગદગદ કરે પશુ સ્પષ્ટતાથી બોલાએલા આ વચનો નામદારે એકીબાને સાંભળ્યાં. હેરા વચનો બોલતાં બોલતાં ચંચળને પોતાનું માથું પોતાના બે હાથમાં મુકનાં તે દેખે છે. નામદારની આંખમાં ઝળઝળામાં આવી ગયાં. તેનું નિવામ્ન કરવા પોતે આંખ ધીમી. પગચાર રહી ઉતર આપવા પાછી ઉઘાડી તો નામદારને માલમ પડ્યું કે હૃદય અદૃશ્ય થઈ ગયું છે. નામદાર જાગી ઉઠ્યા ને લુએ છે તો પોતાના ઓરડામાં પોતે એકલાજ છે. નામદારે આંખો ધોળી પણ અર્થ. પુનઃતજ ધરીઆવાના દેહારા થયાં ચાર

નામદારે વચનું કે પાછલી રાતના ચાર વાગ્યા છે. નામદારે પાતું તરીઆપર માથું મુક્યું પણ ઉંચ આવી નહીં. જેમ જેમ વખત જતો હતો તેમ તેમ વિચારની ગતિ સરે ગઈ

તાવિષ્ટ હૃદયે જોએ તો ખરેખર એમાં મદમદશાદનો મો કસુર ?" નામદારે વિચાર્યું "મંકં બીલડીયાં મળ્યા. વિશ્વમિત્ર મેનકાણી મળ્યા તો પછી આ બીચારા મદમદશાદનું શું મળ્યું ?" ચંચળ તો કુવારી હતો તો મદમદશાદ નિરપરાધી ! કુવારી હતો તો પણ મદમદશાદ નિરપરાધી ! માત્ર આ બે હાજો પછી બેઠો છે,

એટલે બીચારી ચંચળના હાથ, પગ બંધાએલા ! આ તદ્દન વિપરિત નહીં તો શું ? દુનીઆના બીજા કોઈપણ દેશમાં અભિચાર ને ફાજલારી મુનાહ મણુવામાં આવ્યો નથી.

But law is law. (પણ કાયદો તે કાયદો.) એ મારાથી કેમ અદાવા ? મારે તો તેનો અમલ કરવોજ જોઈએ

But after all what is law and what is its function ? Is it not sound common sense and is not its function to keep the society in order ? But if such incidents point out that there is something rotten in the state of society or if it points at some sore spot are we to connive at them and punish the benefiter of society as a wrongdoer ? Is it not a fact that there are higher laws which govern the destinies of mankind, if the human impulse is too powerful to be resisted ? Does it not conclusively prove that it has its origin in the very nature of man which is governed by Divine laws ? પણ આખરે કાપડો પળ્યું એ છે ? જ્યને એનું કાર્ય પણ શું છે ? કાયદો એ ઉડી વચરદાર શુદ્ધિ પદ્ધતિમાં નથી તો બીજું શું છે ? જ્યને એનું કાર્ય પણ અમારને સુ-વાર્મિત મળતી એ નહીં તો બીજું શું છે ? પણ આ જાનવાણી એમ જાણ કે આમારિક સ્થિતિમાં કે મરો પોતે તે કે મરોક આજ મરો છે. આપણે એ તેના તરફ આંખ આડા કરી મરો અને અમારને સોમ કરનાર માણ અને મુન્દરો ને નહીં

સગ્ન કરવી? મનુષ્ય જાતના ભાવિ પર ઈશ્વરી નિયમો શાસન ચલાવે છે એ વાત શું ખરી નથી? મનુષ્યનો વેગ એટલો પ્રબળ હોય કે તેનો વેગ રોકી શકાય નહીં તો એથી શું એમ નથી સાબીત થતું કે એનું મુળ જન સ્વભાવ છે અને એનું શાસન ઈશ્વરી નિયમોને વશ છે? તેમ એ પણ ખરું કે સમાજનું હિત જળવાય એટલા સારું મનુષ્યે કાયદો ધડ્યો છે. એ કાયદાના ભંગને જો શિક્ષાપાત્ર ન ઠરાવે તો સમાજ ચાલે પણ કેમ? તેમ એ પણ ખરું કે ઈશ્વરી નિયમ અને સામાજિક નિયમ વચ્ચે વિરોધ હોય અને જેમાં મનુષ્ય ઈશ્વરી નિયમને વશ થાય તો તેમાં મનુષ્યનો દોષ પણ શો? ગમે તેવો પણ આખરે મનુષ્ય પ્રકૃતિની વિરુદ્ધ ને કેટલો જાદુ શકે? પાણીના પ્રવાહની ગતિ બહુ થાય તો વાળી શકાય, તેને બંધ કેમ કરી શકાય? અને કરીએ છીએ ત્યારે તેના કેળાં નાશકારક પરિણામે આવે છે? બ્રહ્મચર્ય, નિષ્ક્રમ, તપશ્ચર્યા વગેરે વેગને શાસ્ત્રીનાં નિયમોમાં બહુ સારાં લાગે છે. પણ તેનો અમલ કેટલા કરે છે? પણ ત્યારે મારે શું કરવું? કે સમજ નથી પડતી, હું હાઇકોર્ટના ન્યાયાસન પર બેસનારો કાયદો વિરુદ્ધ કેમ જાદુ શકું? તેમ અંતરાત્માની પ્રેરણા વિરુદ્ધ પણ કેમ જાદુ શકું? એક બાબત Law (કાયદો) બીજી બાબત Conscience (અંતરાત્માની પ્રેરણા) જરા વિચાર કરી નામદાર બોલી ઉઠ્યા: Can there be no compromise between the two? (બંને સમત્રાય એવો કોઈ ભાગ ન નીકળી શકે?) નામદારના મોઢવશ મને ન્યાય અન્યાયના પાસા તોલવા માંડ્યાં એટલામાં ધડીઆલમાં સાતના ટકોરા પ્રથા અને ધારા પ્રમાણે નોકરે બારણું ફેરડ્યું.

x

x

x

કોર્ટ હાઉસ ચીકાર હતું. કેસનો નીકાલ સાંભળવા ઉત્સુક લોકો ઉભરાઈ જતા હતા.

સાડા અગીઆર વાગ્યા એટલે નામદારે આવી ન્યાયાસન પર બેઠક લીધી. આજે માત્ર જ્યુરીને એમણે પોતેજ આપો કેસ કહી સંભળાવવાનો હતો. એટલે ન્યાયમૂર્તિને હાથે કેસ કેવું વલણ લે છે તે જાણવા લોકોની આંખો નામદાર પર ઠરી રહી હતી. આથી નામદારને કેસ કહી સંભળાવવાની દરજ્જા આવી પડી તે નામદારે બજાવી તો ખરી પણ ધીરા અને કુજતા સ્વરે. નામદારે કાયદાની કલમ વાંચી સંભળાવી, આ માત્ર વ્યક્તિ પરત્વે ગુનો છે, સાવજનિક ગુનો નથી. એ પણ કહી સંભળાવ્યું અને બંને પક્ષોનું કહેવું યથાર્થત કહી છેવટે એકંદર પરિસ્થિતિનો વિચાર કરી યોગ્ય નિર્ણય પર આવવાનું જ્યુરીને વીનંતી કરી પોતાનું ભાષણ ન્યાયમૂર્તિએ પુરું કર્યું.

ભાષણ પુરું થતાં જ્યુરી વિચાર કરવા ઉઠી અને નામદાર ખુરશીની પીઠ પર અટકી તહોમતદાર તરફ નજર નાખી બેઠા. બેઠા ન બેઠા એટલામાં જ્યુરી પાછી આવી, બધા ગ્રહરથો પોતાની બેઠક પર ગોઠવાઈ ગયા અને નિર્ણય સંબંધી પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રમુખે જણાવ્યું કે તોહોમતદારને તેઓએ સર્વાનુમતે ગુનાહીનાર ઠેરવ્યો છે. પણ નામદારને વીનની કરવામાં આવે છે કે સગ્ન કરવામાં તોહોમતદાર પર દયા રાખવી. આ નિર્ણય સાંભળી નામદારનાં નયન અમક્યાં અને એક ઝીણું હાસ્ય તેમના હોઠ પર રમ્યું. તુરંતજ નામદારે બચાવ પક્ષના બારીસ્ટરને પુછ્યું કે પોતે સગ્ન કરે તે પહેલાં કે તોહોમતદાર તરફથી કહેવું છે કે કેમ? તેના ઉત્તરમાં તેણે તોહોમતદારની ઉમર, એનું સમાજમાંનું સ્થાન, એકવી સ્થિતિમાં મુકાએલો તે વગેરે બાબતો ધ્યાનમાં રાખી

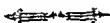
સગ કરવા નામદારને વીનંતી કરી. તે પુરુ
થતાં નામદાર તોહોમતદારને ઉદ્દેશી બોલ્યાઃ
“મહામદશાહ ! તેં એક ધણોજ ભયંકર ગુનહો
કર્ચો છે. મુંબાઇ જેવા ઉઘમી શહેરમાં જ્યાં
લોકો રાત દિવસ પોતાના ધંધામાં મગ્યા રહે
છે ત્યાં તારા જેવા ગુનહોગારને સગ કર્યા વગર
છોડી દેવામાં આવે તો સમાજની કેવી સ્થિતિ
થાય એનો વિચાર માત્ર અતિ ભયંકર છે અને
તેથી તને એવી સખત સગ કરવી જોઈએ કે
જેથી ભવિષ્યમાં એવા ગુનાહ થતા અટકે. પણ
તારી ઉમર, તારું સામાજિક સ્થાન, અને તુ
જેમાં મુકાએલો તે પરિસ્થિતિ લક્ષમાં લઇ અને

જુરુરીએ તારે માટે જે ભલામણ કરી છે તેનો
સ્વીકાર કરી હું તને સગ કરું છું કે તારે
કોટું ઉઠે ત્યાં મુધી કેદ ભોગવવી. આટલું બોલી
નામદાર તરત ઉડી ગયા, અને જતાં જતાં
ચંચળ તરફ છેલ્લી પણ આડી એક નજર
નાખી પોતાના ચેંબરમાં ચાલ્યા ગયા.

x x x

લલિતા—કેમ ચંચળ ! શુ થયું ?

ચંચળ—મુખ્યાએ તો છોડી મુક્યો. મારા
મનને કે જાણે દાંખરો કેણુ જાણુ પીચારાને
કેટલીએ સગ કરશે; પણ મુખ્યાએ તો છોડી
મુક્યો.

દરેક જાતનાં ઔપચો વાપરી ચુક્યા હો,
ડાકટરના રાજ લીધી કંદોળ્યા હો,
પેટ મેડીસીનથી થાકી ગયા હો
તો

મોરખી ફીવર ટેબલેટસને

એક વખત વાપરી જુઓ,

ગુણમાં અકમીર છે: માતા ધાવણુ જેવી નિર્દોષ છે.

એક ૧૦૦ લીકડીની બ્રાટલીની કૌમત રૂ. ૧-૮.

મેસર્સ દુર્ગાપ્રસાદ નાનાલાલની કંપની.

એક્સપ્રેસ ખીલ્ડીગ, નં. ૯,
તારદેવ-આનંદરાં

ફારનેટ હીલરોડ, મુંબાઇ, પોસ્ટ નં. ૭.
ટેલીફોન નં. ૪૨૯૪૨

ધી

ઈસ્ટ એન્ડ વેસ્ટ વીમા કુંપની, લીમીટેડ.

નં ૬૫, એપોલો સ્ટ્રીટ, કોલ, મુંબાઈ.

આગળ પડતી હીંદી વીમા કુંપની.

તદ્વત હીંદી વ્યવસ્થાપક અને તેથી દરેક હીંદીની સહાયત્વલુતિને લાયક

વીમાની અત્યંત આકર્ષક યોજનાઓ.

દર વર્ષે દર હજારે રૂ. ૧૨ ના નક્કી કરેલા નફાવાળા તથા
તથા રીતે લાભદાયી યોજનાઓ.

છંદગીના વીમા સહિત નાણું રોકવાની યોજનાનું અપૂર્વ અને
સર્વોત્તમ એકીકરણ.

ભરાયલી થાપણ	૩૧૪,૪૫૦
ભરપાઈ થએલી થાપણ.	૬૮,૬૧૫
ગવર્નમેંટ ઓફ ઈંદીઆ પાસે ડીપોઝીટ....	૨૦૦,૦૦૦
ચુકવાયલા દાવા	૧૧૫,૦૦૦

પોલીસીઓ આખી દુનિયા ઉપર ચાલે એવી અને ફંદાળા ભરેલાં બંધનાથી
મુક્ત છે. પોલીસીઓ ૨૬ થતી આપોઆપ અટકી શકે છે.

એન્ટો નોઈએ છે.

વધુ વિગત માટે લખો:—

દલાલ એન્ડ કુંપની,

સેક્રેટરીઓ.

ગુજરાત યુનીવર્સિટી

કમીટીના રીપોર્ટ

પેટા સમિતિના ઠરાવ

વડોદરા યુનીવર્સિટી કમીશન નીમવાનું છે એમ જાણવામાં આવતા તા ૨૪ મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૬ ના રાજ ગુજરાત યુનીવર્સિટી કમીટીના મેમ્બર્સીઓએ કમીટીની પેટા-કમીટીના સભ્યોને એક સરકયુનર કાઢીને પુછાવ્યું હતું કે પેટા કમીટી તરફથી ગુજરાત યુનીવર્સિટી મંત્રી પ્રસિદ્ધ કરાવેલા રીપોર્ટ થોડો તૈયાર થયો છે, પણ વડોદરા યુનીવર્સિટી કમીશન નીમવાનું છે તેનો રીપોર્ટ નવેબરની આખર સુધીમાં તૈયાર થવાની વજી છે, તે બહાર પડતા સુધી પેટા કમીટીનો રીપોર્ટ તૈયાર કરવાનું મુખતરી રાખવું એમ મેમ્બર્સીઓના અભિપ્રાય છે તો તેની સાથે બીજા સભ્યોની સગતિ છે કે કેમ ?

તે ઉપરથી શેઠ અ માલાલ સારાભાઈ સીમાય બીજા સભ્યોએ પોતાની સમિતિ દર્શાવી હતી, જ્યારે શેઠ અ માલાલે લખી જણાવ્યું કે કમીટીએ પોતાનો રીપોર્ટ તૈયાર કરીને બધા સભ્યોને મોકલી આપવો, પણ વડોદરા કમીશનનો રીપોર્ટ બહાર પડતા સુધી તેને પ્રસિદ્ધ કરવો નહીં આથી વધુમતિના અભિપ્રાય પ્રમાણે રીપોર્ટ તૈયાર કરવાનું મુલતવી રાખવામાં આવ્યું હતું

વડોદરા યુનીવર્સિટી કમીશન તરફથી જુગાની આપવાનું ગુજરાત યુનીવર્સિટી કમીટીની પેટા કમીટીને નિમત્રણ કરવામાં આ-યું હતું. તે ઉપર વિચાર કરવા પેટા કમીટીની સભા તા ૪ થી અક્ટોબરે મળી હતી, જે વખતે નીચેના ઠરાવ સર્નાનુમતે પસાર કરવામાં આવ્યો હતો —

‘ વડોદરા યુનીવર્સિટી કમીશન તરફથી ગુજરાત યુનીવર્સિટી કમીટીની પેટા કમીટીનો અભિપ્રાય જાણવા સારું નિમત્રણ મોકલવાનું સૌજન્ય દર્શાવના માટે આ પેટા કમીટી વડોદરા કમીશનનો આભાર માને છે, અને ઠરાવ કરે છે કે આ કમીટીના બંને મેમ્બર્સીઓ વડોદરા કમીશનના સભ્યો નીમાયા છે તે જોતા, આ કમીટીને હાલ વડોદરા કમીશન સમક્ષ પોતાનો અભિપ્રાય રજુ કરવાની કૈં જરૂર જણાતી નથી, છતાં આ કમીટીના કેાઇ પણ સભ્યને પોતાનો સ્વતંત્ર અભિપ્રાય કમીશનને જણાવવો હોય તો તેની સામે કમીટીને કશો વાધો નથી ”

વડોદરા યુનીવર્સિટી કમીશન

વડોદરામાં યુનીવર્સિટી સ્થાપવાનું ગઠ્ય છે કે કેમ તેની તપાસ કરવા વડોદરાના નામદાર મહાગમ સાહેબે નીચેના સભ્યોનું કમીશન નીમ્યું છે.—

૧. મી. એ જી વીજરી (પ્રમુખ)
૨. આચાર્ય આનંદજી કરે મુવ
- ૩ શ્રી કર્નયાલાલ માણેકલાલ મુનશી
- ૪ ડૉ કુંવરજી જી નાયક
- ૫ શ્રી એસ. વી મુકરજી

—ઉપતંત્રી.

પ્રેમાનંદના અને ભાવજીના નધા કાચોની પ્રેરણા મગોધન કરીને તે નિષાઢ કરાવવા ભાવજીના કાચોનું નગોધન કરાવું કામ ગ ગ પ્રેમાનંદના હૃદયને અને રા રામજીના મોહને મોપવું પ્રેમાનંદના કાચોનું મગોધન કરાવું કામ રા કનૈયાલાલ મુનશીને અને રા બનુભાઈ મહેતાને મોપવું આ કામ એક વર્ષની અંદર પૂરું કરવા વીનતી કરી

પાઠ્ય પુસ્તક પ્રમાણન મમિતિ.

ઉપર્યુક્ત મમિતિની એક બેક ગ બ રમણનાથ નીચ્છના પ્રમુખપણા નીચે તા ૧૦-૧૦-૨૬ ના રોજે અમદાવાદમાં ગુ વ મેનાયતીના મકાનમાં ગાળી દત્તી, જેમાં નીચે જણાવેલા બીજા સગો દાજર દત્તા — ગ કનૈયાલાલ મુનશી રા મનદરગમ મહેતા, ગ હીનાલાલ પારેખ ગ ભગતનાથ મહેતા રા બોમ્બેવાસી પાઠકજી, ગ પ્રાણલાલ દેસાઈ નધા ગ જનુભાઈ મેરડ તેમાં નીચે પ્રમોનો હગમ મર્મતુમને પસાર કરવામાં આ રે દત્તે —

ગ પ્રાણલાલ દેસાઈ તથા ગ જનુભાઈ મેરડ એમરો રલુ કરેલી કમિક ગ્રિટ સાદિત્યમાગતી ચોજના મલુ કરવામાં અ વે છે તેનું વિચારણા ગાકળીયુ અને ગમી પ્રજા મહારોને વધુ મુચના માટે પદ્મ દિવસમાં મોખી આપવું એ માકળીયુ નિષાઢ કરાવે એ બે મદરથોને પચાસ રૂપિયા મુખી અથ કરવાની પચાસગી મમતી

મનદરગમ દરિદરગમ મહેતા.

મંત્રી, રા ૫ મં

શેરાઝાદીનું વૈધવ્ય

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૨૦ થી]

શેરાઝાદીના અમલને આરંભકાળ બહુ સુખમાં વ્યતિત થયો. બગદાદની પ્રજાની સ્થિતિમાં જરાએ ફેરફાર થયો નહોતો. કરો એના એજ હતા, પીડાઓ પણ એની એજ હતી, અન્યાયો પણ એના એજ હતા. ત્યાં લોકો શેરાઝાદીને ચઢાતા જે કારણોને લીધે શેરીઆર લોકોને અપ્રિય થઈ પડ્યો હતો તેજ કારણોને લીધે શેરાઝાદી પ્રિય થઈ હતી. લોકો આવા હોય છે, એમની સ્થિતિ ક્રમેશ દયા જનક હોય છે, અને એમનું સુખ કાલ્પનિક હોય છે. શેરાઝાદી સ્વેચ્છાથી વર્તતી એણે ખજાનામાંની અમર વસ્તુઓ જોઈ લીધી મટેલ બધાની લીધો, સર્વન મનગમતો ફેરફાર કરી લીધો, પરંતુ જ્ઞાતનાયના કરતા એને ઘણું પ્રકારનું નિશંક સુખ મળ્યું નહીં. સધ્યાકાળે નવા મહેનની અગામીએ બેસતી સારે એને કોઈક વાતની ઉણપ લાગતી. પોતાની નિરુદ્ધાગી અને અનિશ્ચિત સ્થિતિથી એને કટાણે આનંદો આમ શાથી થતું હશે? એણે વિચાર્યો એને માનમ પડ્યું કે પહેલા વાર્તા રચનાને માટે એનું મન શેરાઝાદીનું રહેતું અને હવે એને ઘણું પણ પ્રકારનું કાર્ય કરવાનું નહીં હોવાથી એ વ્યગ્ર અને અસ્વસ્થ બન્યું હતું. પણ એ અસ્વસ્થતા મટે શી રીતે? નોખરો તથા પડેરોગીએને બેગા કરી વાર્તા કહેવાથી આનંદ આવે એમ ન હતું, કારણ કે પ્રજામાં સીરાય એ બીચારાઓ બીજા ટું પણ કહી શકે એમ નહોતું. વાર્તાઓ લખાઈ એમ પણ નહોતું, કારણ કે લખાએથી વાર્તાઓ ઘણે અંગે રમકીન થવાનો સભન હતો. એની વાર્તાઓ અદ્ભુત

તો હતીજ, પરંતુ એના કંઠની મોહમતા, એના હાવભાવનું લાલિલ, અને એનાં રિમત તથા નયનનું ગૂઢ રહસ્ય એ સૌ લખાએથી વાર્તામાં ક્યાથી આવે? અને કદાચ કુશળ વાર્તાકાર તરીકેની એની કીર્તિ આખી પડી જાય.

દિવસે દિવસે એની બેચેની વધતી ગઈ. દિવસો લાંબા જણાવા માંડ્યા અને રાત્રિઓ લય કર લાગવા માંડી મનરજન કરવા માટે શેરાઝાદીએ જાત જાતના પાર્શ્વિક ને ઐદિક વિલાસો ભોગવી જોયા. પરંતુ એને માલમ પડ્યું કે શરીરને સ્નેહના વિલાસો જોટલા મોચીની પુત્રીને સુખ-કારક છે તેટલાજ સુસ્તાનાને પણ છે. અચાનક એના મગજમાં એક વિચાર સ્પર્ધા એણે આટઆટની વાર્તાઓ કહી હતી તો એને ઘણું વાર્તાઓ કહે તો કેવું? શેરીઆરની માફક નિર્ફલ વાર્તાકારને દેહાત દેવાનું એને મન ન હતું. પરંતુ પોતાના શ્રવણને કટાણે આપના ના શ્રવણ કપાની નાખના એટલે આવે એમ તેને લાગ્યું. શેરાઝાદી કે દૂર ન હતી, કલદરને માટે પણ એને દયા આનની હવે એ કદાપણ શીખી હતી, પરંતુ કાઠા મનુષ્યો પણ કોઈક વખત બેચેન થઈ જાય છે. વાર્તાકારને જરૂર નિમત્રણ કરવું એવો એણે નિશ્ચય કર્યો.

બીજે દિવસે બગદાદમાં શેરાઝાદીની ઘટ્ટા પ્રગટ કરવામાં આવી અને તેની અસર ઘણી ભારી થઈ. મોચીની પુત્રી સુસ્તાનની માનીતી બેગમ શેરાઝાદીના અદ્ભુત જીવન પરથી વાર્તા કહેવાની પ્રથા લોકોમાં આપુ થઈ હતી અને અસખ્ય વાર્તાકારો ઉપજ થયા હતા. બગદાદ માં ઘેરે ઘેર વાર્તાઓ મહેવાની માંડળીઓ રચાઈ હતી અને અમુક દિવસે બધા સજો એકઠા થઈ નવી નવી વાર્તાઓ કહેતા. દરીફાઈ-ઓ થતી અને ખાખો વહેવામાં આવતા અને પારણામે અદમ્ય રસધાર, અને દેવ

ઉદ્ભવ પામ્યાં, આ પરથી શેરાઝાદીના નિમંત્રણ-
ની કેવી અસર થઇ હશે તે સહેજે કહી શકાય
એમ છે. જે જે ઉમેવારો એ નિમંત્રણનો
સ્વીકાર કરવા તૈયાર હોય તેમને રાજમહેલના
મુખ્ય પરિચારક પામે પોતાનું નામ લખાવવાનું
હતું. કાન કપાવવાની શિક્ષાનો ભય પણ
થોડાંઓનેજ લાગ્યો, પરંતુ બગદાદના વાર્તા-
કારોની અભિમાનવૃત્તિ એટલી સનેજ હતી કે
એ શિક્ષા પોતાને ખમવી નહીં એવો સંભવ
પણ કોઇને લાગ્યો નહીં. ધાર્યા કરતાંએ વધારે
સુદર પરિણામ લઇ આવવાની પોતામાં
નિશ્ચયતા છે એમ દરેકને લાગતું વિનયીમા
વિનયી પુરુષ પણ એટલું તો માનતોજ કે
પોતાની વાર્તા સાંભળી શેરાઝાદા તેને ભારેમા
ભારે ધનામ આપ્યા વગર રહેવાની નથી.
ચીટ્ટીઓ નાખી વાર્તા કહેનારાઓનો ક્રમ નક્કી
કરવામાં આવ્યો.

ભાગદેરીની કૃપાનો કળશ પ્રથમ મહોંક પર
હળો. મહોંક ઠીંગણો, કદરૂપો ને ઘુસણીઆ
સ્વભાવનો મનુષ્ય હતો. પેતાને સારુ એ
ધણે ઉંચો અભિપ્રાય ધરાવતો, ને પોતાની
વાર્તા સાંભળી શેરાઝાદી તરત એને પોતાના
ખાસ વગમાં પદવી આપશે એ વીશે તેને
જરા પણ સંદેહ નહોતો એના પ્રતિસ્પર્ધીઓને
એને માટે બહુ દનડો અભિપ્રાય હતો તો પણ
તેમને જરા ચિંતા તો થઇ. આંઓને શુ ગમશે
તે જાણ પણ કહી શકે એમ નથી, અને
તેમની સ્વચ્છંદી બાસનાઓ આવણી બધી
ધા-ધાઓ ધુળ મેળાવી દે એવી હોય છે મહોંક-
ને તો ખાનરી વ્તી કે ભવજ્ય મળશેજ.
શેરાઝાદી વાટ જોતી બેઠી હતી તે અખસીમાં
ઉપર જવાને એ જે રીતે દાંડ પર ચડતો
હતો તે પરથી પણ પોતાના વિજયની એને
અએલી પ્રતીત જણાઇ આવતી. એ પ્રસંગને

માટે એણે ખાસ પોશાક પહેર્યો હતો
બગદાદના સારામાં સારા દરજી પામે એણે
ઝખ્ખો સીવડવ્યો હતો પીછાંવાળા મોટી પાંધડી
પહેરી હતી વાળ કપાવ્યા હતા અને દાંડીને
અત્તર ચોળ્યું હતું એને પોતાને, માટે અતિ-
શય માન ઉપજ્યું. એના પ્રતિસ્પર્ધીઓએ
મહેલના દરવાજા સુધી એની જોડે અવ્યા
હતા, અને લોકોનું મોટું ટોળું દરવાજા આગળ
થયું હતું દરવાજામાં એને દાખલ કરવામાં
આવ્યો ત્યાર પછી પણ ટોળું તો સાં ને ત્યાંજ
ઊભું રહ્યું લોકો અધીરા થઇ ગયા હતા.
મહોંકની હુદ્દિ વીશે વિવિધ પ્રકારની ચર્ચા
સર્વત્ર ચાલી રહી હતી. રાત્રિ વધતી ગઇ પણ
ચર્ચા તો ચાલુજ રહી. પણ એટલામાં મહેલ-
ના ભારી કાસના દરવાજા એકદમ ઉઘડ્યા;
લોકો એકદમ શાંત થઇ ગયા; દરવાજામાં
મહોંક નીકળતો દેખાયો. એનો ઝખ્ખો અસ્ત-
વ્યસ્ત થઇ ગયો હતો, એની પાંધડી છુટી ગઇ
હતી અને એના હાથમાં લુધડાના કટકામાં
એના કપાએલા કાન હતા.

પરંતુ એના દાખલા પરથી એના પ્રતિ-
સ્પર્ધીઓ હતાશ થયા નહીં દરેક અડગડીએ
જેનો વાર આવતો તે શેરાઝાદીના મહેલની
ઉંચી અટારીએ જતો શેરાઝાદી ખાનપૂરક
તેની વર્ત સાંભળતી, પરંતુ એને કમુખ કંટું
પરંતુ એનાથી તેને ઝખ્ખો આનંદ મળી શકતો
નહીં. એના મગજમાં નીચળ હતી જે અદ્દુલ
કમ્પનાઓ એને અહીં આનંદ અપતી તેજ
શ્રીમ્મના મુખેથી આવતી નીચસ જણાતી.
મનુષ્યની ક્ષુદ્ર મ્લેપતાન રચના કરનારી અદ્દુલ
દીસતી, જ્વલુષ પડતી, જ્વલેનાદિતી, ખગ્ગ-
નાની, પર્ગિએની વાનગિયા કેવી એમતાનતા
ભરી ને કંટ જે ઉપગતનારી લાગે છે! એ
સર્વ ફેરફાર વ્યથને પોકળ બાને છે! શેરાઝાદી

એટલી, તો કંટાળી ગઇ કે અંતે કેટલાકના કાન, કપાયા પછી એ વાર્તાકારને તેમણે કબુલ કરેલી શિક્ષા કર્યા વગર જવા દેતી. આવી નિર્માણ ને નિર્ણય વાર્તાઓથી એનું રંજન શી રીતે થાય? કોઇ પણ એની એચેની દૂર કરી શકે એવો નહોતો? કેટલીક વાર તો એને એટલો અણુગમે આવતો કે વાર્તાકારે પોતાનાં ટાલકાંને આરંભ કરે તે પહેલાંજ તેને એ રમ્મ આપી દેતી. વાર્તાકારે, પોતાની અભિમાનવૃત્તિને આઘાત પહોંચવાથી, પોતાની નિષ્ફલતાનાં એવાં કારણો રહી કરતા કે તેથી કે નહીં તો તેમની નિંદાવૃત્તિ સંતોષાતી. દુષ્ટ અને ચિંથા આરોપો પ્રસારવાને બગદામાં અનેક છદ્દાઓ રોકાઇ ગઇ હતી. લોકો અકેકના કાનમાં કહેતા કે શેરાઝાદીની તો છુલ્લું બગડી ગઇ છે, મતિ ભ્રષ્ટ થઇ ગઇ છે. બગદાદના વાર્તાકારોની સુદર વાર્તાઓનો રસ એ ક્યાંથી આપી શકે? એની નિંદાના પ્રવર્તક ગાયનો ને ગરબાઓ જોડાયા માંડ્યા.

આ સર્વથી દૂર રહેવાને અર્થે શેરાઝાદીએ ઉપવનમાં ફરવાનો ક્રમ રાખ્યો. પરંતુ એને આખું ઉપવન સુતું સુતું લાગતું. એકલતાનો ભાર જાણે એને કચરી નાંખતો. પુરાણમાંથી ખાણીની કોરો ઉછાગતી પણ તેમાં એને શું? કુસુમોની સૌરભ આખા વાના-વરણમાં પ્રસરી ગયેલી પણ તેથી શું? પક્ષીઓના કલગાંથી આખું ઉપવન ગાજી ઉડતું પ-પણ તેમાં એનું શું વજન? એની સત્તાનો વંચવ દર્શાવનાર પત્રોથી એ મતની નિરધેક્તા પણ દર્શાવતા. શેરીઆરનાં નિર્વામત ને દાદીને લીધે કડંડ બનનાં ચુબનો, એનાં દંડ આલિંગનો, અને એના સૌંદર્યની પ્રશંસા કરવામાં કુશળ એવો તેનો કઠોર અરાજ; એ સર્વને માટે કવચિત્ તેને ખેદ પણ

થતો. એને પોતાનું પાછલું જીવન, યાદ આવતું ને ન સમજાય એવો શોક થતો.

એક દિવસ આમ એ પોતાના ભૂતકાલનું સંશોક ચિંતન કરતી હતી, એટલામાં મોટી પોઠ આવ્યાના એને સમાચર મળ્યા. બોગડીઅનના રણની પેલે પાર જરમાડમના દેશમાંથી અનેક મંકટો મહન કરીને એ દેશના રાજાએ સુલ્તાનાને મોકલેલી ભેટ આપવા મોટી પોઠ આવી હતી. એ પોઠમાંના મનુષ્યોનો દેખાવ કે પોશાક બગદાદના મનુષ્યો જેવો નહોતો એમાં એક પુરુષ કુશળ વાર્તાકાર તરીકે લેખાતો ને એ શેરાઝાદીને પોતાની વાર્તા સંભળાવવાનો ધરાદો રાખતો હતો. એ શરીરે ઉચો હતો અને જીની માફક મુખ પર આજ્ઞાન રાખીને ફરતો. એ બહુ ઉચ્ચ કુબનો ને રાજવંશી કુટુંબનો છે એમ કહેવાનું. સુલ્તાનાને વાર્તા સંભળાવવાની એણે વીનંતી કરી. સુલ્તાનાએ મોં મગચું. ફરીયા એનો એ નિષ્ફલ પ્રયોગ કરવાની તી જરૂર? નિરર્થક સાદસ એકે જો કયો? હવે આને જવા દેનારી નહીં દાખવો બેસાડવાન માટે એ સદસિક પુરવના માત્ર કાનજ કાપી પેવામાં નહીં આવે પરંતુ એનો શિશ્નદ્ર કરવામાં આવશે એમ શેરાઝાદી જણાવ્યું.

રાત્રિ રમણીય ને ઉખામરી હતી-શેરીઆરનું ખુન થયું તે રાત્રિના જેમજ. તારાઓ ચમકી ન્હા દતા. ચંદ્ર પણ ઉગ્યો હતો તેજ રાતની પેટ શેરાઝાદી ને દિસે પણ રેશમી ગાદી પર પડી પડી પુરાણોનો અસ્પષ્ટ ધ્વનિ સાંભળી રહી હતી અને ગુલામોની સુગંધ લઇ રહી હતી. ને કોઇક અકચ અકચામણ એને થતી હોય એમ લાગ્યું. પ્રખર ચિંતાની લાદાય છાનવા હિંમજજમાં આખું શરીર કુપવાનું એને

મન થયું. અપરિમિત વાર્તાકાર વાર્તા કહીને જશે પછી ઉંડા ભૂગર્ભમાંથી પુટતા ઝરણાના હીરા જેવા ચળકતા જળમાં સ્નાન કરીશ એમ એણે ધાર્યું. પછી વાર્તાકારને બોલાવવાનો એણે હુકમ કર્યો. એક ક્ષણમાં એ આવીને ઉભો રહ્યો.

એ ઉભો હતો તેમજ એનું શરીર પુષ્ટ ને દેખાવડું હતું. લાંબો ઝબ્બો એના શરીર પર વીંટાળેલો હતો અને મુખ ભૂરખા વડે ઢંકાયેલું હતું. સૂંઠાનાના ચરણોમાં મસ્તક નમાવવાને બદલે એ તેના સન્મુખ આગળ ઉભોજ રહ્યો. આશ્ચર્યથી તે એના સામું જોઈ રહી. ઢંકાયેલા મુખમાંથી શા શબ્દો બહાર પડે છે એ વિચારમાં તે ઉભી રહી અચાનક શેરાઝાદીની રસવૃત્તિ ઉત્તેજિત થઈ. અચાનક તેને લાગ્યું કે આશી-કાના પીંઠાં ઘણા સુવાળા છે. તારાઓનો પ્રદાશ એને વિશેષ લાગ્યો, ચંદ્રની કાંતિ વિશેષ રૂપેરી

જણાઈ. વાતાવરણમાં ટ્રાઈ અજબ મોહિની લાગી; પુવારાઓના ધ્વનિમાં વિશેષ સંવાદ સંભળાયો, અને ગુલાબોની મુંગંધી વધારે રમ્ય ભારી, એકાએક ચડોળનું સંગીત સંભળાયું. પેલો પુરુષ શાંતિથી ઉભોજ રહ્યો, ને મુખ પરનો ભૂરખો પાલુ એણે ન ઉઘાડ્યો. શેરાઝાદી પણ મુકલાવે ઉભી રહી; એનું હૃદય જોરમાં ધબકવા માંડ્યું. અને એણે આંખો નીચી નમાવી.

જ્યારે એણે પાછું ઉઘે જોયું ત્યારે પેલા પુરુષે મુખ પરનું આચ્છાદન દૂર કર્યું હતું અને હોઠ પર આંગળી મુકીને એના સામું જોતો ખુલ્લે વદને તે ઉભો હતો. એ સુદર હતો—ઉંધા જેવા મુખના સમો મુંદર, અને એ મુજોજ ઉભો રહ્યો, અને એ મુક વદનમાંથી સૌથી અદ્ભુત વાર્તાના મુક શબ્દો શેરાઝાદી સાંભળી રહી. એ વાર્તા પ્રેમે મૌનભાવે કહેલી અને જીવન તથા મૃત્યુની સર્વ મુંદરતાથી ભરેલી હતી.

દાન આપતી વખતે યાદ કરો

કાઠીઆવાડ હિંદુ અનાથાશ્રમ

વઢવાણ કેમ્પ.

દાનમાં ૬૦ અરા. — નિરાધાર બાળકોનું પોષણ થાય છે.

લખો:—એન મેક્ટરી

કાઠીઆવાડ હિંદુ અનાથાશ્રમ, વઢવાણ એમ્.

રૂપાં ને દાદુ

૧૭૩

[અનુસંધાન ૪૯ ૧૧૧ થી]

ત્યારે સૂર્યાના મોનેરી રંગ પછી, આકાશ સંધ્યાના રંગો ધર્મા, પાણીએ તે પીધા, અને પછી થેરા થયા. શી કીડા થઇ રહેતી એ જોવામા હુ ગરકાવ થઇ ગયો હતો એટલે મારી પામેજ છેક બંગડીના મંભુવ ગ્વ જેવું કેક લાગ્યું, ત્યારેજ જાણે ઝમકી ઉઠ્યો હોઈ તેમ મેં તેને જોધ.

એ આછા પ્રકાશમાં હું જોધ શક્યો તે જુવાન છે, તેની ચાલમા મગ્તી છે મારાથી થોડેજ દૂર તેણે એક વરીડો ગળ્યો પાણુ આછું થયું ત્યા મુઘી તેણે એક વાસણથી ડોળું પાણી પાડા દેંકવા માડયુ, અને એટલા જોમથી કે મારે ઉઘીને જગ્યા બદલવી પડી. તે આ જાણે સમજતી હતી. થોડી વારે તેણે પાણી ભરી લીધુ. કોઇ ટુલ ઉંચકે એટલા લાવણ અને સરલતાથી તેણે એટુ ઉચક્યુ -તેનો લચકો દીલદારક હતો. પણ થોડો માથે મુકનાગને જોધતી હોય તેમ આલુગાલુ જોયુ

હું શુ જાણુ કે અધકાગ અને આ દૂર જગ્યા તેણે જાણી જોધને પમદ કરી હશે ? હુ હામ જીડી મદને ગયો. અમે એક બીજને સમજી લીધેલા મેં એટુ ચઢાવ્યુ તેની આખ મારી આંખમાં સ્થિર રીતે જોધ રહી હતી, જાણે મારુ માપ કાઢતી હતી તેની આખને અધકારમાંએ ચળકતી જોધ હું ચમક્યો, તેમા કેક રાનીપણું હતુ, ગૂઢ તોફાન હતુ તેણે મારી ખીસ્માં ધડીઆળની મોનેરી સાકળ ખુદસી થતી જોધ, અને તે સામે એક બાલક જેવી દષ્ટિ નાખી તે મલકાતી, મથપતી ચાલી ગઇ પણ ના, તરતજ ખાલી હાથે પાછી આવી, અને પુછયું: “નવા આન્યા લાગો છો?”

“હા હમણાજ, હું દૂર ગઢેરમાં રહું છું”

“ત્યારેજ, જો, ટકટકતું બનાવીનેએ તમે હાથ ધોધ નાખ્યા! શી શ્ચેરની કરામત છે?”

મે કહ્યું: “તમારે તેનું શુ કામ ? અહીંથી અર્ગ એ કગવાંએ દૂર નથી”

“એમ શેનું ? અહીં તો બધા કે’ છે કે અમારા જેવા માટે સ્વર્ગજ નથી”

“કૃમ ? નમે કૃવાં ?”

“જોતા નથી ? અમે હીંદુઓ પામેએ ન જઇ શકીએ હું રૂપા. અમે નગીમ જોવાનો, કે ધતમતંતર વેચવાનો, માળીઆ બનાવવાનો એવો ધધો કરીએ. તમારે, ગૃહ, નગીમ નથી જોવરાવવું ?”

આ સાંભળતાજ મારું ધ્યાન રૂપાના વેપ તરફ ગયું તેણે સૌરાષ્ટ્રીઓના વેપમાં વધારે ક્યો હતો ખુબ થેગ્ગાર ચણીઆ પર એક લાખો ઝખ્ખો પહેર્યો, અને માથે એક કપડુ બાધ્યુ હતુ, જેથી તેના લવાની કમાન વધારે ખેંચાતી, વધારે ધાયલ કગતી, અને તેની કાળી, મોટી આખો ચમકી રહેતી એ વેપ હીંદુ, મુમલમાન અને પેલી રખડતી, બુટકાકે કરતી જાતોના વેપજુ મિશ્રણ હતુ મને થયુ કયા હું ઇતિહાસવેતા ! ગમે અહવાડીએ એક બુટારા બહારવડીઆ સાથે ! આજે શયતાનની સાધના કરતી આ છોકરીને ત્યા નગીમ અજમાવવા ! પણ હુ સંમન થયો તે સકાગળ એ જીવન જોવાની તકનો લાભ લેવા, અને કોલેજ છોડતી વખતે મેએ ભૂત લવિષ્ય જાણવાની વિદ્યામા થોડો કાલક્ષેપ કરેલો એટલે એ વૃત્તિ છેક મરી ગઇ નહોતી. તેથી તેમા કેક ઉમેરો કરવાના છરાદાથી હુ તેની સાથે ગયો કોઇ બીજે સ્થળે નગીમ જોવગવવામા મને ડર હતો, ગરમ હતી તેથીજ હું ત્યાં ગયો.

તે અધારી ગતે સિદ્ધનેએ જ્ઞાન પકડીને
આમજ લઈ જાય એમ મને લાગ્યા કરતું હતું
રસ્તામા તેણે ટેટ્યા વાગ્યા એમ પુછ્યું
મારા ટેટીઅમને ભેષ તેને અવબો થયો
એમા ટેટા વાગતા તે ફરી ફરી સાલખ્યા
એ શુ તે જાણવા સનાનો પુછ્યા વારવાર
તે પુ ની 'તે ખરેખર, આખુ મોનાનુ રશે ?'

અમારો રસ્તો ગામના એક ભાગમા થઇને
હતો ગત પડવા આવી હતી અને દુકાનો
મધ થતી જતી હતી અમે એક નાના
ગરનાળા પર થઇ તને ઘેર ગયા એક ડોકરા
એ પ્યારણ ઉનાડ્યું તેને ટ્રાઇ અટપડી
લાપામા તેણે ટુક કહ્યું એમાએ જો કે
આપણા શબ્દો ક્યાક સભળાઈ જતા પણ
એના ઝડપથી કે અર્થ સમજવો મુશ્કેલ

અમે દાખલ થયા તે ઓરડો વિશાલ
હતો બધું અસ્તવ્યસ્ત પડ્યું હતું એક છેડે
પાણીની ડાંગી હતી એક બાલુ પટારો
પચ્ચે કાદાના છોતરા અને એક બાલુ એક
બોડીઉં હતું મને એક શેનછ કાઢી તે પર
મેસાએ, અને તેની ખાસ નાની પેગીમાથી
પેના ખુબ વપરાએના ગજીફાના પાના નાટ્યા
એકાદ તાનીજ લોદસુ મક એક મરી મુકાઇ
ગએનો કાચીંગ અને એવું એવું તેમા હતું
એક રૂપા નાણ દાથમા રાખી ગયા પર
જમણો દાથ મુખના કડી, તેણે નિધિની
શરઆન કરી અને જાણે ટુક અમામાન્ય મેલી
વિદ્યાર્થી દમણા ચુ નુ શુ ટેરેને તેની હ આતા
રાખેનો હતો ત્યા પ્યારણ જોસથી ઉઘડ્યું
અને છુકાની બાધેનો ૧૬ માણસ અત્યંત
આવેશમા રુતા પ્રયે ટુક દુપકારુપે કહી
-હો હતો એમ ઉચ્ચારે પરથી ચોખ્ખું
જણાવુ રૂપાને જાણે આમાં નવાઇ ના લાગી
તે તો અનાન્ય માન્યને તન્ત હોસથી બારણા

તરફ ગઇ અને પેલીજ નિમિત્ર બાધામા કે
ઝડપથી કહેના લાગી મને લાગ્યું કે મારી
સ્થિતિ કંદોડી થશે શુ કહીશ ? તકગર
થાય તો કદ પળે માગ ગચ્છનો ધા કરવો
તેનો નિર્ણય મુકા કરના લાગે ત્યા પેનો
માણસ આગળ આગે, પણ તગતજ એક
ડગનુ પાછળ ખસી મોલી ઉઠ્યો 'ઢાણુ તમે
સાથ !'

મે તેની મામે જોયું ઓળખ્યો દાદુ
મજરણી

આવે વખતે તે આગે તે મને રચ્યું તો
નહીજ 'ઓ હો, ઢાણુ તમેજ ? અરે પણ
મારુ નમીય બધું કેતુ જણાવું ત્યાં તમે
ચુથી નાખ્યું ' એ ત્યા ક્યાથી ? એ પ્રશ્નનો
નનાઇનોએ વખત ન આપ્યો "હા રોજનુજ
ઇ તો હવે એ નહીં આવે" દાત પીસી, રુપા
સામે ભેષ તેણે કુંકોડો માર્યો રુપા તો કેક
મોલેજ જતી હતી તેનો આવેશ વધતો જતો
હતો તેની આખમાથી જાણે અગ્નિ વરસતો
શીજનમા જમીન પર તેણે પગ ઠોક્યા પેલાને
અણગમતું કેક કરવા તે ખુબ આગ્રહ કરતી
હોય તેવું લાગ્યું તે જાણે ટ્રાઇના નિમ્નનની
વાતો કરતી હતી મારુજ ગણુ કપારો, એમ
મને લાય વાગ્યો પણ દાદુ તેના જવાબો
એ ત્રણ શબ્દમા ટુકા જોસથી સખ્તાઈથી
વાળેનો તેણે આ ઉત્તરાને દસી કાઢ્યા
ધીકારથી દસી જણકા સાથે એક બાલુએ
જઇ બેસી ગઇ, અને છુટા પડેના ફળમાથી
એક લઇને ખાના લાગી

દાદુએ મારો દાથ પડ્યો અમે જાગર
નીકળી થોડુ આદ્યા પડી મારો રસ્તો બનાવી
કહ્યું "મીઠા જાએ ને ગરનાળુ આપશે
સાર પડી મારો રસ્તો દુ જાણેનો હતો તે
પાછો ફરીને જોસથી આદ્યો મો ૬ ઘેર

ઉત્તરે ગયો, મારું દીકરું ખાટું થઈ ગયું હતું. જાણે નીશો ઉતર્યા પછી લયડને ડગલે આ ચવાનું હોય તેમ સૌથી દુઃખદાયક તો એ હતું કે મેં કપડાં કાઢ્યાં સારે જોયું તો મારી ઘડીઆળ-મોનાના છેડાવાળી-ગુમ થઈ હતી. એ લેવા જવાની મારી વૃત્તિ ના થઈ. અને હું સ્વાંથી વળી ખીજે જવા આગળ ઉપડ્યો.

થોડા દહાડા પછી પાછા ફરતાં વળી હું સાં રોકાયો અને બધું કામ સમોટવા માંડ્યું. ત્યાં મહંતજીનું જંગી, ગોળ શરીર બારણામાં ખુબ ધસારા સાથે ધીમું ધીમું પ્રવેશતું હતું.

“કાં હેમ ખેમને ! અમને તો ખીંક લાગી કે ક્યાંક મરાઈ ગયા. તમે હુંટાઈ ગયા તે તો અમને ખબર પડી હતી.”

“એટલે ?”

“એટલે કે પેલું ટકોરા વાગતું ઘડીઆળ તમે તો’તા બતાવતા એ જડી આન્યું છે તમને લાવી દઈશ.”

“અરે, એ ખોવાયે” —

“એજ સામા બદમાશને તો પુરી કોટડીમાં રાખ્યો છે, અને એવી ચીજ માટે એ તો માણસનો જન લે. એટલેજ અમને તમારું શું થયું હશે તેની ચિંતા થતી હતી. હું જઈને પોલીસ ફોનહારને કહું છું કે ઘડીઆળ લાવી દે. પછી તો અહીં અંધાધૂંધી છે, રાત્રીમાં કાયદો નથી એવું નહીં કહેતે !”

“પણ લહેને એ જાણ ! કાંઈ ખીચારા ગરીબ સામે પાછું કોર્ટમાં જુઓની દેવા જવુંને” —

“નારે, એનું તો આવીજ બન્યું છે. એક બે દિવસમાં એને તો ફાંસીને લાકડે જવું પડશે એટલે એક ચોરી આછી કે વધુ એમાં શો ફેર ?”

“એનું નામ શું ?”

“અહીં તો એને ‘દાદુ’ કે’ છે. પણ મફરાણી છે. સિધમાંથી આવેલો. સાં કોઈ મલખન નામ હતો. પણ તમે એવા લુટારુ બારવડીઆ, મીયાણા વગેરેમાં રસ લેો છો તો આને જરૂર મળજે. વળી ખીજે દિવસેજ મરવાના હોય તોએ કેરી લહેરમાં એ લોક મોતને વધાવે છે ને છાંદગીબર ખેરીકર રહે છે તે તો જરૂર જોવા જેવું છે. અહીં પાછળજ કોટડીમાં છે. અખઘડી તમે તેને મળો તેવું કરશું. ફોનહાર આપણે લાવિક છે. આસ્તિક છે. માણસ” —

અમે તેની કોટડીમાં ગયા. ખીજા તો પાછા ચાલ્યા ગયા. અને હું રોકાયો. તેણે ફરીસેને ખેંચત કરવાની મને આજીજ કરી અને પુછ્યું : “એક ખીજું કામ મોંપાય ? તમે આખા દેશમાં ફેરા છો ? પાછા જતાં આપણે પેલા નેસમાં રાત રૂલા’તા ત્યાં જશો ?”

મેં કહ્યું : “હું જવાનો તો નયે રસ્તે છું, પણ જરા ફેર ખાઈનેએ ત્યાં જઈશ.”

“જરૂર, જરૂર, સા’બ. અને આટલું પેલાં રોસીમાને દેને. કેલે કે હું તો ગયો. પણ કેમ ગયો તે કહેશો નહીં હોં.” લાગણીના પુરને દયાવતાં, ગળી જતાં, તે બોલ્યો.

અને તેણે ટોકમાંથી રૂપાનું કેક કાઢી આપ્યું. મેં તે રૂમાત્રમાં વીંટી, ખીંસમાં મુક્યું. ખીજે દિવસે આવીશ એમ કહી ઉડ્યો.

ખીજે દિવસ હું ત્યાં ખુબ બેઠો. ગીરના એ સાવજ પોતાની આખી જીવન કથા મને ત્યારે કહી. તેના પોતાના હોડેએ તે કેવી કરજી રીતે સંભળાવી ? તેણે જે કહ્યું તેની મતલબ (તેનાજ શબ્દો અહીં ઉતારી શક્યો નથી) નીચે પ્રમાણે હતી.

૩

હું સિંધમાં જન્મ્યો હતો. મારું નામ દાદુ. મારા બાપુ આમદ મકરાણી નવાબની સાથે પહેલા મોરકમાં આવ્યા. ત્યારે હું એ પંદર સોળ વરસનો ને મને એ હબ્બરમાં સીપાહી તરીકે રાખી લીધો. મુળ તો અમે સારી રિયતિના હતા. અમે મોટા માલધારી હતા. પણ ઉપરા ઉપરી દુકાળમાં ઢોર ગયા અને જમીન પણ ગઇ. અમે આવી નોકરી લીધી તે પહેલાં હું નીશાને એ ગએલો. સંસ્કારિતા મળવેલી. હું રમતોમાં એકલા હતો. પણ એ બધું છોડ્યું પડ્યું. ને પછી આ નોકરી !

મારું કામ ડેલીએ ખેસવાનું. અમારું જીવાન સીપાહીઓનું એક તોફાની અને હલેરી મંડળ હતું. અમારો નાયક તો ખુબજ શોખીન હતો. રાત પડે દરબારગઢની વડારણો, ખવાસણો લંઘીઓ વગેરે લાતાં લઇ કલ્શોલ કરતી, ધર તરફ જતી ત્યારે ડેલી વઠાવતાં ખુબ દડા મરકરીઓની આપ લે યતી. તે વખતે જીવાન રસીઆઓ પોતાનું મગજ ખોઇ ખેસતા. પેલીઓ તેમને ખુબ લટ બનાવતી, અતે તદ્દન બનાવીએ જતી. હું આ બધાનો દૂરથી નીહાળનાર પ્રેક્ષકજ હતો.

પણ એક દિવસ સાં જરા ચક્રમકના અગ્નિ જેવું ધર્મણ થયું. આઠેમની રાત હતી. ચંદ્રનું તેજ આણુંજ હતું-રહેજ અધકાર રસિકોને વધારે પ્રિય લાગે છેને ?-અને ત્યારે દરબારગઢમાં ગરબા હતા. લંઘીઓના ડેકા, અને વડારણોના શુદ્ધ મીઠા અવાજે ડેલીપર અસ્પષ્ટ, અને તેથીજ અન્યતં મધુર ખેંચાઇ આવતા હતા. કાઇકાઇવાર એક અપરિચિત પણ ખંસરી જેવો દીલદારક અવાજ પણ કાને પડ્યો.

થોડીવારે મંડળ વીખરાયું. ગાયન, રાગ, હલક, તાલ, ઉચ્ચાર, પુદડી, અંગમરોડ વગેરે વીશે વિવરણ-પોતાની પ્રાકૃત ભાષા અને દૃષ્ટિએ વિવરણ-કરતાં કરતાં હંમેશથી કેંક વધારે ઉત્સાહ સાથે મંડળ બહાર નીકળતું હતું. અને ત્યારે મેં તેને પહેલી વાર જોઇ. ગરબામાં ફાવે માટે તેણે ઓઢણ બાબુના બંને છેડાને આગળથી બાંધી લીધા હતા. તેના અંગની મોહક રેખાઓ તેમાં જૈર દીપતી. ઘેરદાર ઘાઘર ઉપર તેણે લેરીઆ ભાતનું ભલકતું ઓઢણું ઓઢેલું. હું તેને જોઇજ રહ્યો. શોખીન સીપાહીઓ તેમાં દીખળ, દીકા અને ટકાર કરતા પણ હંમેશના હસના જવાબોને બદલે આજે તેના સચોટ માર્મિક હૃદય વેધક અને મુંગા કરી દે તેવા જવાબો કાઢ કાઢીલ જીભમાંથી છુટતા હતા. પણ એથી તો દીખળ વધતું, એક રાક્ષસ કપાતાં જેમ હઝાર ઉગતા તેમ એક પ્રજ્જ કલ્લ યતાં બીજા મેંકડો પુટતા અને તેને પણ તે પહોંચી વળતી. એ ધગધગતા વાગુઆપારમાં માત્ર હુંજ નિષ્ક્રિય હતો, તટસ્થ હતો. મને અચલિત જોઇ પેલીએ મારા ઉપર પણ મારો ચલાવ્યો. હું ને વખતે મારી લાકડીને માટે ગાડોની સાંકળ બનાવતો હતો. હું તો અવાકજ રહ્યો. ભાષા કે શબ્દો નજ નડે એવો હું કદાચ મનથી ઉત્કેશોએલો હોઇશ. અને હું જેમ મુંઝાવા લાગ્યો તેમ મારા તરફ સૌનું ધ્યાન ગયું, મારી વિવિધતાએ પેલીની દિગ્વિજયની મહેરજાને સતેજ કરી. મારી સાંકળી પકડી તે કહે : "મારે કામ છે થોડી દેશો ?"

"ના મારે આખી દાર તૈઆર કરવી છે." મેં જેમ તેમ કહ્યું. અને ત્યારે છેલ્લો ફટકો કરી તે ચાલી ગઇ.

"અમારી જેમ પુલના દાર કરો, દાર.

મારે જરૂર છે" કહી હાથમાંનાં એક બે પુલ મારા પર ફેંકી તે દોડી ગઇ.

તે નવી આવેલી માલણુ હતી એમ મેં તપાસ કરી જાણી લીધું. મારી આંખ વચ્ચે ખરેખર તે વાગ્યું. સાહેબ! એ માર! એક પુલના ધારી બે કાંઠ ધાયલ થતો હોય, એક સુકામલ શસ્ત્રથી કાંઠ વીંધાતો હોય. તો તે હું હતો. પણ તે વખતે તો હું કશુંએ કળી ન શક્યો. મને માત્ર જગતાં તેનાજ વિચાર, અને ઉંઘમાં તેનાંજ સ્વપ્ન આવતાં એટલું જાણેલું અને સારેએ તેની રમૂતિ, પેલા કીડસાને લીધે, મીઠી તો લાગતીજ નહોતી.

એ તો પછી બન્યું.

ગુજરાત ખાસ કરીને સોરઠની વાર્તાઓમાં માલણુ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે એ તમે ક્યાં નથી જાણતા? પણ આ માલણુ-ને છોકરી જેવીજ હતી, પંદરેક વર્ષની હશે-તો ન્યારીજ હતી. તે બધાને એ ઉંમરમાંએ કેવા નચાવતી? ક્યાં સુધી હુંએ મૂઠની જેમ, તે બનાવ પછી જેમી રહ્યો અને ભાન આવ્યું ત્યારે ચીમજાતું ચંપાનું પુલ મેં મારા પગ પાસે જોયું. તરત મેં તે ઉંચકી લીધું. આસપાસ તજર કરી મારા ફેંટામાં મેં તે સાચવી ને મુકી લીધું. એ, સાહેબ, મારી પહેલી મુખાંધ.

સાર પછી હું તેનાજ વિચારમાં રહેતો, સાં એક દિવસ એક માળી દોડતો દોડતો કહી ગયો કે બગીચામાં કામ કરનાર એક બાઇ ધવાઇ ગઇ છે. મારી સાથે બે માણસ લઇ હું સાં ગયો ને શું જોયું? બંગલાની બધી મલુરણો એકઠી થઇ શોરજકાર કરતી હતી. તોપ પુરે તોએ અવાજ ન સંભળાય એટલી છુપો પડતી હતી. અને એક બાળુ એક બાઇ પડી હતી. તેના મોં પર ચરકા

પડેલા હતા, આડા ને ઉભા લીટા ચીખાઉ છોકરો પાડી પર કરે તેવા. ધવાએલી બાઇ છુપો પાડતી હતી, ગાળો દેતી હતી. અને તે સામે મેં પેત્રીને, જેને હું માલણુ તરીકે હજી જાળખતો હતો, તે હતી. ચાર પાંચ બાઇઓ- એ તેને પકડી રાખી હતી. તે બોલતી નહતી. માત્ર દાંત પીસી, ચારે તરફ તેની વિશાલ, ઢાળી આંખ ફેરવતી હતી. તેમાંથી અગ્નિ ઝરતો હતો. શું બન્યું હશે તે હું કળી ના શક્યો. "આ શું?" મેં પુછ્યું. પેલી બાઇએ કે પૈસાની બગાઇ મારી હશે, એટલે માલણુ તેને આડુથી સતોય પામવા કહ્યું. પેત્રી કડાંસ મારતી માલણુની જગત ઉપર ગાળ દેવા ગઇ, અને એકડી ભાતનાં કીમતી કપડાં લેવાની વાત કરવા લાગી. એટલે "તારે લાલ એકડી ભાત જોઇએ છે ને? લે! લે!" કહી ઝાડ સરખાં કરવાની મોટી છરીથી પેત્રી બાઇ પર તે તુટી પડેલી.

મારે કે બીજું કરવાનું ન હતું. તેનો હાથ પકડી મારી સાથે આવવા તેને કહ્યું. મારી સામે તેણે તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિસેષ કર્યો, જાળખ્યો, ને સાથે ચાલી નીકળી. આગળ બે માણસો રાખી, હું છેક પાછળ રહી તેને વચ્ચે ચલાવતો હતો.

"ક્યાં લઇ જાશે?" તેણે લાંબા મીન પછી પુછ્યું. એણે સવાલો પુછવા માંડ્યા ત્યારે ખુબ ગલીશુંચીવાલો એક લાંબો રસ્તો શરૂ થતો.

"કાચી કેદમાં, હમણાં તો" મેં કહ્યું. તેનું મોં કિતરી ગયું. મારી સામે દયામણી આંખ કરી તેણે પુછ્યું: "મારી શી દયા થશે? એ જુવાન ને ખુબસૂરત સરદાર! મને જવા દેને. કાંઠપણુ અગ્નિ વશ કરે તેવી વગીકરણ વિદ્યા હું તને દઇશ, જવા દેને! મારું નામ રૂપાં! ખખર

છે? જાણે છેને અમે ધંતરમંતર દેનારાં? પેલા વીલાયતી ગોરા અમને ઇછપ્તી, છપ્તી, નામ દે છે. પણ અમારે નામયામ શાં? મુજ તો અહોનાંજ, પણ હવે અમે આખી દુનીયામાં ફરીએ. ને બધેએ આમનાં આમ! હું માલજેએ જનું ને ગાનારીએ ખનું. વળી તમને એક એવી ભુકા દઉં કે બાદડી સાથે અણખનાવ હોય તો તે વારી જવા માટે ને બીજી કાછને વશ કરવી હોય તો ભુરકા નાખી હોય તેમ તમનેજ ભુએ.”

“હવે બહુ થઈ વાતો. અહીં ટાઢાપહેરનાં નથી હાંકવાનાં.” પણ તેણે તો દેશ પરદેશની, પોતાના એકલાપણુની, પોતાની માતાના નિરાધારપણુની, અને એવી એવી એટલી બધી ખુબીથી વાતો કરી લીધી કે હું તે શબ્દ જાળમાં મુઠાવે માડ્યો—ફસવા માંડ્યો. તેને મદદ કરવીજ જોઈએ એમ મને લાગ્યું. અને આર્થાતું તેણે પુછ્યું: “તારે ધારો કે હું તમારા પગમાં આંટી નાખું ને તમે પડી જાઓ તો?” તેની આખમાં મસ્તીખેર હાસ્ય હતું. હું ગાંઠો યથ ગયો મેં કહ્યું: “ધારો,” અને બીજી પળે એક સાંકડી ગલી આવી; તેણે પગ આડો ધર્યો. (શો મોહક એ પગ!) હું જાણી જોઈ ગુલાંટ ખાઈ પડ્યો અને મારા પરથી કૂદી તેણે દોડવા માંડ્યું. મારા સાથીઓ પાછા ફર્યા, પણ હું એવો આડો પડી રહ્યો, અને મારી ખંડુક એ રીતે આડી રાખી (મલી ખંડુ સાંકડી હતી) કે તરત તે દોડી ન શક્યા અને પછી હું પહોંચો દોડ્યો, બધાએ દોડ્યા, પણ કેદીનો પતો નજ લાગ્યો. તેની આંખ જેવાજ તેના પગ ચમત્કારિક હતા.

અસખત, ફરજ ન બજવવા બદલ, મને જે પદવીનો લાભ મળ્યો હતો તે ખુંચવી લેવાયો. થોડા દિવસ મોઢાંની કાંઈ ને અધારી કાટડીનો

અનુભવ થયો. તે દરમિયાન એકાદ વાર તે છુપે વેધે મને છોડવવાના યુક્તિબદ્ધ પ્રયત્ન કરેલા, બહુજ દુશ્મિઆરી ભરેલા, પણ મા નાસવું નહોતું સૈનિકની ફરજ મને વહાલ હતી, છતાંએ કેદખાનાની બહાર, કોઇ યા કરનાર, દરકાર કરનાર છે એ ભાન પણ કેટલું મુખદ!

તેમાંથી છુટ્યો ત્યારે માનભંગ, હતાર એવા લાફને ફરી પહેરેગીરથી, એકઠેએકથી શર કરવાનું હતું. એક વેળા નવાબના એક સગા અફસરની ડેલીએ હું પહેરો ભરતો હતો ત્ય મેં વળી તેનો રવર સાંભળ્યો, કેમ ભુલાય એ કાનો હતો! એમ બન્યું કે અફસર રાત્રે બહાર થી આવ્યો. ગાડીમાં તેની સાથે ઝાકઝમાળ વેપમાં કાંઈ ઉતર્યું! એજ! શો રોફ ને ટસો! તેનોજ ફવાબ! પણ આ ઉરતાદ શેના? ગાનારી તરીકે શુ આવે છે? હું મંત્રમુગ્ધ થઈ જોઈ રહ્યો: “અરે, સરદાર, પાછા અહીં?” એમ ધીમેથી કહી, લચક લચક તે ઘરમાં પેરી ગઈ. મારા અંતરમાં ધોર રાત્રિ જામી ગઈ. અંદર સારંગીના, તબક્કાના અને એ આજની ગાનારી—મારા દીલની ચોર—ના કોફિલ દેહના રંગ જામેલા હતા. હું અંદર જોઈ શકતો હતો, તે મોરનો નાચ નાચી રહી હતી, પણ તેના પગની મંજુલ ધુધરીનો મધુર અંકારનો રણકો મને કેવો ફારી લાગતો? અને એ ભાનભુલા અફસરેનું વર્તન, તેમના શબ્દો ને ચાળા જોઈ મને એ સૌનો જીવ લેવાનો વિચાર થઈ આવ્યો. આખરે બધું પુરું થયું, આખમાંથી ચાંદ ઉતરી આવે તેમ તે આવેશના બહારમાં બહાર આવી. “ગરબાના શોખીનો આજ ચોક્કમાં આવે,” કહી તે અગીઆરસની ચાંદનીના પુરમાં હંસણી જેવી સરી ગઈ. મારી આંખ તેની પાછળ પાછળ ગઈ, અને

જે પગે મારો પહેરો ખનામ થયો કે મારા પગ મને લા ધમડી ગયા

ગામના ગરમા પુગ થયા ત્યારે પાકુવર્ણો થતો ચદ્ર અન્ત થતો દનો અધમર જામનો દનો, અને તારા વધારે પ્રકાગમાન થતા દના, ત્યારે મારી પામે આપી, મારો દાય લાલ નેલો કહ્યું “આતો,” અને હું અધની જેમ તેની પાછળ ગયો ગામની ડેક બહાર ખડીએ જોવા નુ પડામા તે મને લાલ ગાંધ એક ડેમીએ ગામે દેતા અમને પેસરા દીધા, અને ત્યારે સુર્યના કિ જોએ આસપાસની ભૂમિને સુવર્ણ રંગે આપી દીધી હતી

તે દિવસે હું નોકરી પર ના ગયો તે કામ પર ના ગઈ માન બજારમા જઈ ખુબ મીઠાઈ લાઈ આપી અને બધા પડીકા મારી સામે મુકી, મારી ટ્રેટ વળગી પડી “આ બધું તારે માટે હો ! તારું કરજ લેના” અને તે મારા મોમા તેનાજ દાયે ખનનાવા લાગી “તુ મારો પાર ! ને હું તારી—”

ઓહ ! જો દિવસ યાદ આવે છે ત્યારે કાત થ થશે તે બધું ભુતી જતાય છે

સ્મરણ તાતુ કરતો હોય, દરય ફરી અનભવાતુ હોય તેમ ભરેલી નજરે થોડી વાર દાદુએ દૂર જતેલા કહ્યું, અને વગી-

“તે આખો દિવસ, ગામમા ને ખાસ પીવામા અગે ગાળ્યો જાન જાનની વાનીઓ દતી તે બાગમની જેમ દાસી દામી તેણે આ એક પણ તોફાન તેણે છેડ્યું નહીં અને એ મનુષ્ય અત્યંતમા વખત ક્યાં ને મ્યારે ગયો તે નવજુએ નહીં માંગની નોતને મને મારી ફરજની યાદ આપી હું જવા ઉઘ્યો પણ તેણે તો મારી ગુણમ જેવી દશાની મનમ કરી મને રોકી રાખ્યો અને હું ન્દી પડ્યો પણ ખીલે દિવસે પુગ પડવાનુજે તેજોજ કરું

“ભુઓ ! દવે આપજો દીનાગ સુમ્યો ! નમે કે ના મામે આ તો તમે મને ગમી ગયા ને માથે મોજ કરી, પણ દવે તો હું પડવુજ પડ્યો” બહાર નીકળી અને પડતા ‘કરી મ્યાર મજુ ?’ જેમ મે પુછતુ ત્યારે કદ કે, “મુખાઈ છોડી દો તમારે મારે મને લાગણી છે વગી અમાગ ટોળામા લાગે તો તમને આગક થ પણ મ્યામીએ માનુ પણ એ વાદમા કે નહીં મને ભુતી જતે ને ટાઇ ધર ગળુને સોમી લેતે” કહી તે ગુપ થઈ ગઈ

તેણે સાચુ મ્દેતુ ગપાનો વિચાર મે બોલ્યો હોન તો વધારે રીઝ થાત પણ એ થોડા કનામે પડી તેને કેમ ભુતી થકુ ? આખો દિવસનેને મગરાની આશામા હું જનતાની મેદિતામા ગુમ્યા છતો અત્તળવા ચહેરાઓ આમે સામે તામ્નો, અને પેલી ડેમી પામે જલ્દનેએ વારવાર પછી આપનો પણ અપાનો પત્તોજ નહીં, મને ટાઇએ ખરો પત્તો આરોગ નહીં, કદાચ તેનાજ ક’વાથી

થોડા અપાડીઆ પછી નગરના માર પર મારો પહેરો દનો થોડે દૂર કહીઆ માર કરતા લા એક બાગમા હતુ વિને લા કામ ગાલતુ અને મોગી છુપીથી માત લાગાગ ધુમી ના અલિ ગામ એક પહેરેગીર લ રાખતા તે દિવસ અપાની પેલી ડેમીમે મને મ્દુ કે “આજે મ્દાય તે રેખામે” અને અને આજેજ રાત પડી અગે જે મ્દયે હું પડેગ પર દનો લા, એમ માઈને પાને અવના મે જેમ માનુ દમે ને હું કળી ગએગે ‘દર દમે, અચારે કામથી જતાય નહીં’ મે રોશમા કહ્યું ‘દવે બદ કે ના દે’ તે પોને કે જુ તે બોજખાસી મેમી “માનુ રખા ?”

“હું મનદા” કહી જેને નોગીનો મ દાખવ થવા દે થોડા મીઠા કમારાની મજા

-તક વીશે તેણે મને થોડા પથુ ડાહ્યા શબ્દો કહ્યા. પણ પૈસાની વાતોથી હું ખીંગલ્યો નહીં એટલે પેલા આગલા દિવસની મોજ યાદ આપી તે ફરી ચાખવા મને લક્ષ્યાવ્યો. હું ના કહું તો ખીંગને સાથે લઇ જશે વગેરે કહી ધ્યાનિતો ટાડો ચળવળનો કર્યો, ને ચાલવા માંડી. એટલે મેં મુરખ બની તેને પાછી ઓલાવી ને તેનો આખો રસાલો દાખલ થવા દીધો, કે, મને પેસો બદલો મળે. અને હું પેલે સ્થળે ગયો ત્યારે તે રાહ જોતી હતી. પણ તેનામાં ઉલટ ન હતી. ઉલટું પરાણે કામ કરાવવા, કઢાવવાવાળા ઉપરનો પોતાનો અણગમો તેણે સ્પષ્ટ રીતે જાહેર કર્યો. “પહેલી વાર કેવું ઓચીતું, કુદરતી બધુ ગોડવાયું હતું? એટલેજ લહેર હતી. ગઇ કાલ તમે સાટ કર્યું. હું શુ કામ આવી તે નથી સમજાતું. પણ મને આ નથી ગમતું. જાઓ! સો તમારી તરફીનુ,” કહી મને એક સીક્રો દીધો. હું તેના માથા પરજ તે ફેંકત એટલી મને ચાટી ગઇ હતી. એક કલાક મુઠી સમ રકમક કરી હુ પાછો ગયો. દીવાનાની જેમ હું ગામમાં બટકયો. અને છેવટે એક ખુણે ભરાઇ ઉઠ્યુ ખારાં આંસુ વહાવ્યાં. પણ તરત મેં અવાજ સાંભળ્યો : ‘આહ! સીપાહી અચ્ચાનાં આંસુ! હું તે પાણીને મંત્રી જાહુ દવા કરીશ” મેં ઉચ્ચ નેયું. રૂપાં હસતી, કેડે હાથ દઇ, ઉભી હતી, તેનો એક પગ દબાવેલો હતો. નેની આંખો નાચતી હતી તેને પાંખો હતી !

‘અરે, વાલમજી હજી રીસામણાં નથી ઉતાર્યાં? તમે ગયા પછી મને ચૂનું ચુએ થઈ ગયું? જુઓને, મારેજ કહેવા આવવું પડે છે, ચાલો પેલી જગ્યાએ.” અને અમે બધું નક્કી કર્યું.

પણ રૂપાંનો સ્વભાવ તો વર્ષાની મોસમ જેવો, હરધડી બદલાતો. સૂર્ય ખુબ પ્રકાશ તો હોય ત્યારે તો તોફાન હમણાંજ થશે એમ જાણવું. તેણે એટલી ખુશાલીથી મળવાનું કહ્યું પણ એ તો ત્યાં આવીજ નહીં. પેલી ડોસી કહેવા લાગી કે તેના કામે તે તો - બહારગામ ચાલી ગઇ છે. હું ત્યારથી એના મળવાનાં સ્થળોમાં દહાડામાં વીસ વાર જઇ આવતો. એક વાર ડોસીને ત્યાં હું હતો. તેને ભાવતી ચીજ ખવડાવતો હતો ત્યાં રૂપાં અંદર આવી તેની પાછળ અમારા લશ્કરનો એક અફસર હતો.

“એકદમ ચાલ્યા જાઓ, હોં!” રૂપાંએ મને સીધીમાં કહ્યું. પણ મારા અંતરમાં તોફાન હતું. હું ટિંગ્મલ જેવો ઉભો રહ્યો.

“અહીં શું કરે છે? દૂર થા!” પેલા અફસરે છુમ પાડી. પણ મારા ખજ શેનાજ ઉપડે! પેલાને રીસ ચડી, અને મારો ખસો પકડી તેણે મને ઢંટોળ્યો. મેં પણ ટૂંક ગુસ્સામાં કહ્યું અને તેણે તલવાર કાઢી. હું પણ કાચો ક્યાં હતો? મેંએ ખેચી. તેણે, આ જુઓ અહીં કપાળ પર ઘા દેખાય છે ત્યાં, ફટકો કર્યો. અને મારા પર ધસ્યે આવતો હતો. મેં કાણીથી ડોસીને રસ્તામાંથી ફેંકી, ને તલવારને તે દોડતો ધસતો હતો ત્યાં અચાનક સાગી ધરી. ને તેના શરીરમાં સીધી ધુસીજ ગઇ. તે પડ્યો અને અમે નાહાં. હું ક્યાં જાઉં છું તેનું મને જ્ઞાન ન હતું. પણ જ્ઞાન આવ્યું ત્યારે જાણ્યું કે રૂપાંએ મને ધડીએ છોડ્યો ન હતો.

“વાહ, સરદાર, વાહ! તમે જુનો સીવાય કે કરો છો ખરા? જુઓ, મારી પાછળ ભમવા માં કમનસીબી છે એમ મેં કહ્યું તું તે ખોટું? પણ પ્રેમકુંજના રહેવાસીઓને માટે તો સૌ સીધું થઇ જાય છે. સો આ રુમાલ માથે બાંધી

લેા, અને અહીં થોડીવાર રાહ જુઓ." કહી તે ગઇ અને થોડીવારમાં ગામડીઆ પહેરે તેવો વેપ, કાણુ જાણે ક્યાંથી, લઇને આવી. મારાં સીપાહીનાં કપડાં મેં દૂર કર્યાં. અને પુરો ગામડીઓ બની ગયો. મને તે પેલી ડોસીના જેવાજ એક ધરમાં લઇ ગઇ. તેનીજ કાંઈ જાનવાળી ત્યાં હતી. બનેએ મળી કેક દવા તૈયાર કરી, ઘેનની હશે, કેમકે હું છેક બીજે દિવસે મોડેથી જાગ્યો. મારું માથું સખત દુખતું હતું. મને તાવ હતો. હું જલદી સાંજે થઇશ એની પેલાં બંને ખાત્રી આપતાં હતાં. પછી રૂપાંએ કહ્યું.

"હવે દવાની ગોળી તો ખાધી, પણ બંદુકની ગોળી ખાવી ન હોય તો અહીંથી ભાગવું જોઇએ. નવાજ કે હવે ખીચકું રાટલો દેશે નહીં. ને તમારે પેટ તો ભરવું જોશેને? તમારામાં સુકિતથી ચોરી કરવાની તો ખુદી નથી. પણ તમે નીહર ને શરવીર છો. જે દાણચોરી કરવા તાકાત હોય તો ચલો. જે આવડે તો તેમાં બાંદશાહીથી રહી શકાય."

એક બાત્તુ ડાંસી. બીજી બાત્તુ આ રાત્રી જેખમંદારી ઝીંદગી. પણ તેના મોહક શબ્દોએ એ કાગળદોર્ડિનેણે કેવા શબ્દોમાં શયતાનના ધધાનો ચીતાર આપ્યો હતો!—માં જંખનાયજા મને લલચાવ્યો, અને તેએ મુસ્કેલી વિના હાં આજેજા! ખુલા મેવાનની એ ઝીંદગી, અધારી રત, લાકડી પર કામળી નાખેલા તંજુના વચ્ચે દરેક તંજુમાં આશક—માથુકનાં દરેકો માં સામે ખડાં થયાં. દાણચોરી, હુંકારના અવાજો ભોગ થનારને મેં કદપ્યા, અને પાછાં મેંક સુંદર છોકરી જોડે હું થોડા પગલાંશ હ જેમ જાઉં એ વિમારોએ અમે ખુબે દયાનાં, રૂપાં તો તેની આંખમાં પાણી નીચળ્યાં ત્યાં સુધી હસી. મેં કહ્યું:

"એ ઝીંદગીમાં પડું તો તું મારીજ ને? હાં તો કાંઈ અફસર આડો નહીં આવે ને!"

"હા, હા, અદેખાઇ એટલું યુરું સમજાવે. કેવા મુરખ છો, જોતા નથી હું પૈસા માગતી નથી એટલે ગ્રેમજ માગતી હોયશ!" પણ એવી રીતે તે બોલતી ચારે તેના ટોટો પીસવાનું મને મન થઇ આવતું.

હુંકામાં હું વેપ બદલી, બોળખાયા વિના નાસી છુટ્યો, અને ગીરમાં તે ટોળીનો સરદાર હતો હાં દાખલ થઇ ગયો. ગીર મુળ ધામ હતું. ત્યાંથી બંદરો પર બંદર સીવાયનાં બારાંઓ પર ખાસ અને બીજાં ગામે બધે અમારી દાણચોરીનાં પરાક્રમેની સાંકળ બંધાઇ રહેતી. આ બધાં કામેમાં તે જાણસી કરતી (તેના પરચા મનેએ થયેલા) તેમાં તે સૌથી કાબેલ હતી તે નવા નવા મોઢા કર્જેજ જતી, અને ટેકરાઓ છાંડી કોરેમાં છુપાઇ અમે તેના કર ભણાં વિના અમારા મળતીઆ વેપારીઓને સુપડાથી પહોંચાડી દેતા.

આ બધામાં મને સીપાહીની યંત્રની જેવી પશુની ઝીંદગી કરતાં વધારે રસ પડ્યો. અમને સફળતાએ ફીક મળતી હતી. મારી પામે પૈસા હતા. ગ્રેમનું પાત્ર હતું. અને અંતઃકરણનો ડંખ વીસરાઇ ગયો. મારી માથે સૌ સારી રીતે વર્તતા. અમને બધે સારો મત્કાર મળતો. મૌથી સુખદ વાત એ હતી કે રૂપાંને ખુબ મળી શકાતું. તે મારા તરફ ખુબ ચાહ બતાવતી, પણ આશ્ચર્ય એ હતું કે બીજાની હાજરીમાં તેવું વર્તન તો શુ, એ હકીકત બતાવતા શબ્દોથી પણ દૂર રહેવા તેણે મને કસમથી બાંધી લીધો હતો. આ તેનાં ચક્રમણાને સાંખી લેવા જેવો નબળો હું તેની પાસે જતો; હું આશાધીન રહેતો. વળી કેક સંચમથી વર્તતી મેં તેને પહેલીવાર જોઇ એટલે પેલી જુની, તોફાની આદતો તેણે છોડી દીધી

હશે એમ હું ભોળપણથી સમજ્યો.

અમારી આઠ દશની ટોળી સાથેજ ફરતી, અને ખરે અણીને વખતે બળ્લમે, ત્રણ, ત્રણ વહેંચાઈ જના કે કે ધંધાદારી, ફેરીઆ, મજૂર વગેરેનો વેપ દરેક લઈ લેતો, પણ હું તેમાં બહુ ઓછું ભળતો. પણ એકવાર એક સ્થળે સૌથી પહેલો જઈ પહોંચ્યો. હું સરદાર સાથે હતો તેણે કહ્યું: “આપણી ટોળીમાં એક ભેરુ બળશ કેમકે રૂપાંએ પોતાની આખાદ યુક્તિથી, તેના ધણીને દેદમાંથી છોડાવ્યો છ.” આ તે પોતાની ભાષામાં બોલ્યો. હું પણ તે સમજવા માંડ્યો હતો. ધણી સ્ત્રી મને નવાઈ લાગી.

“તેનો ધણી? તે શુ રૂપાં પરણેલી છે?”

“ઓક્કસ, તેનો ધણી મામદ પણ એવોજ યુક્તિબળ છે.” તેણે મ્હુ; “રૂપાં બે વરસથી મહેનત કરતી. આખરે નવો અફસર આવ્યો તેને ભોળવી લીધો. શી કમલ છે એમ? રૂપાં તેના સોનાના વજન જેટલીજ કીંમતી છે, ખરને?”

મામ: જેવો કદરૂપો માણસ મેં જોયો ન હતો. તેની ચામડી કાળીમંમ હતી, પણ તેનું દીન એથીએ કાળુ હતુ રૂપાં તેની સાથે આવી અને તેના પર વરી જમવાયાર યાર, કહેવા લાગી ત્યારે મામ: મગજ ફરી જતુ પણ રૂપાં મને ધમારત કરતી, ને મોં બગાડ્યા કરતી. મને કંટાળો આવ્યા હુ આખી રાત ન મોડ્યો. પણ જાગે દિવસે તો અમારે નાસવાનુ હતું. મામદ મો ગીપાહીની સામે યવાની બડાઈ રાતેજ મારનો હતો. પણ મોળની સંજવાની ખચર પડતા પહેલે ઉપડ્યો જીવ લઈ અમારે નામવાનું હતું પાછળ ગોળીએ છુટતી, અને અમે નીચા વળી ટોડતા, હું મ મળાતા, જીવ સલજાતા. પડતા સાથીઓન છોડી, તેમનાં

અંગ પરની કામની ગીઝો ઝડપથી ઉઠાવી, આગળ ધપતા. માલ લાદેલાં ગધેડાં નચે છોડી દેવાં પડ્યાં. અને છેક અંધારું થતાં એક ઝાડીમાં ભરાયા ત્યારે આ જીવન, તેમાં પરાક્રમો, જીવ રાખવાની સતત કોશિસો, બધાનો મને સચોટ ખ્યાલ આવ્યો. હું થાકીને લોથ થઈ ગયો હતો. અને બીજાઓમાં તો રમવાની હોંસ હતી ત્યારે આકાશના તારા સામે જોતો હું ઝુંફતો પડ્યો હતો. રૂપાં પાસેજ હતી. અને મંજુરાં લઈ ફેંક ધીમું ધીમું ગાતી હતી. “તું તોળા છે” મેં કહ્યું.

થોડા કલાકના આરામ પછી તે પાછી ચાલી ગઈ. એક ભરવાડે અમને ખાવાનું લાવી દીધું. આખો દિવસ રૂપાંની રાહ જોઈ નજીકમાં બમ્યા મ્હુ. બીજો દિવસ પ્રભાત થતાંજ અમે એક રથ જોયો. કોઈ મોટા ધરની સ્ત્રી ગત્રાએ જતી હતી. ને એક નોકરડી ને એક બે માણસ પણ હતાં. અમે તે પર ગલ્લો કરવા ધામું. અમારો સરદાર બહુ લઈ આગળ ગયો, સમે જઈ રથવાળાને પડકારે કયોં પેલી બાઈએ પણ અમને જોયા પરંતુ બી જવાને બદલે તે મેં ટેથી દસી પડી ને કહ્યું: “મુખ્યા, મને મોટી ફેડ પ્લી ધારે છે!”

એ રૂપાંજ હતી. પણ એવો વેપ બદલ્યો હતો કે કોઈ ઓળખી શમ્યું નહીં યથાથી ઉતરી સંદાગ અને તેના યાર સાથે થોડી વાત કરી ને પછી મને તણે કહ્યું: “મારા પોપટજી! તું ફારી ચડે ને પહેલા આપણે ફળ મળીશુ. હું આપણા કામે જાઉં છું”

ત અમારી સૈના ભાગરિધિ ના હતી. ક્યાં જતું, શું કંતું. કેમ બચવું, ક્યાં સંતાવું, વગેરે તે નહીં કે તેમજ થતું. તેના ગયા પછી તેણે થોડા પૈ ના મો દા. આ ઉપાત એક સંશે મા. દા કે બે પૈ ના. શાકાર

અમુક રસ્તેથી નીકળશે, અમે તેમને હુંટયા. મામદ તો તેમને મારી પણ નાખવાનો હતો. પણ બીજાએ વાંધો લીધો અને તેમને કપડાં ભર જવા દીધા.

સાહેબ, એક માણસ કેટલી ડાહ્યોમાં બદમાશ બની જાય છે? એક છોકરી પાછળ ઘેરું લાગે, તેને ખાતર એક ખુન કરે, જન જાગવા જંગલ ને પહાડમાં ભરાય, દાહ્યોચોરી કરે, ચોરી કરે, હુંટ કરે, ધાડ પાડે, ખુનો કરે! અનુષંગેજ એકમાંથી બીજું પગલું ભરાઈ જાય, એ અમારું જીવન! આમ રખડપટ્ટીમાં અમારે એકથી બીજે સ્થળે ભટકવું પડતું. અમે એક વાર કાઢુડાનું પુછ્યું હતું. અમને તેનો પરિચય થઈ ગયો. શી તેની ઝડપ ને શી તેની રાડ! તેની સાથે બે બેરીઓ હતી. સુંદર, જુવાન, મસ્તાની પણ કાઢુ ને કાઠીયાણીની હોંસ હતી. અને તે એવો લાગ શોધ્યા કરતો. પણ પેલી બેરીઓ વધારે વધારે વારી જતી. કાઢુએ તેમને મારી કહેલા ધાં અમને બતાવતી ને મગરૂર થતી, ને આંર પ્રેમ કરતી. બેંગનું એવું છે, સાહેબ! પણ, હા. આપણી વાત ચલાવીએ. લાંબા વખતથી રૂપાં તરફથી ખખડ ન હતા. સરદારે કહ્યું કે કોઈ એક માણસે ગામ જતું પડ્યો. કેમ કે રૂપાં ત્યાં જવાનું કહીને ગઈ હતી. મારા સાર્થાઓ તો ત્યાં બધે જાણીતા હતા ને પકડાઈ આવે એટલે મારી પચંગી થઈ. પછી મને તેમણે ગ્રામના માહીતી આપી રૂપાં મળે એટલે બધા ખખડ કેમ પડે તે તો હું જાણીતો હતો.

મેં એક ફાણુવી ફાળ વેચવાનો વેળ લીધો ને એક રેંકડીમા દાડમ તથા ત્રોકો એવો ને એવું એવું ભરી-ગામ થયો ને ત્યાં તપાસ કરવા માંડી. બે દિવસ નિષ્ફલ

તપાસ કરી! અને થોડી ખરીદી કરી પાછો ફરવાનો વિચાર કરતો હતો ત્યાં રસ્તા પરની એક બારીમાંથી, કોઈ સ્ત્રીનો અવાજ મેં સાંભળ્યો: “એમ, દાડમવાળા!” મેં ઉપર જોયું અને કહેરા માફક આગળ પડતી બારીમાં મેં રપાને જોઈ. તેની પાસેજ રેશમી સીરવાણી અને માથે લમખકદાર સાફવાળો એક પૈસાદાર લાગતો અફસર જેવો કોઈ ઉભો હતો. રૂપાંએ પણ દાડ માર્યો હતો. તેણે ધરાની પહેરવેષ પહેર્યો હતો, અને આસમાની ઓઢણું તેના સંધ્યાકાળ જેવા મુલાખી રંગ ઉપર કાળી અધારી રાત જેવા વાળ અને તેમાં શુક તાગઓ જેવી આંખ ઉપર આકાશ પાયરી દીધું હોય તેવું લાગતું. અને જાણે કે કોતક હોય તેમ ખુજ દસતી, આંખો નચાવતી, પગ પર ઉંચી થઈ ડોલતી અને પડખા દબાવતી હતી. પેલા અફસરે જુદુંમાં ઉપર આવવા મને ધ્રુમ મારી. રૂપાંએ સૌધીમાં કહ્યું: “ઉપર આવ ને એમ મૂઢતી જેમ ડોળા ના કાદ, અજાયબ ના થા.”

ખરેખર, તે ગમે તે કરે તેથી હું અજાયબ થાઉં તેવું તો રહ્યુંજ નહોતું. તેને મળીને મને આનંદ થયો કે એક ને પણ જણી ના શક્યો. ભવ્ય દીવાનખાનામાં એક નોકર મને તક થયો. તરત રૂપાંએ સૌધીમાં કહ્યું: “તને ઉઠ્ઠું કે ગુજરાતી કે આવડતું નથી હોં! ને મનેએ આખા ખનો નથા.” અને પેલા મુસલમાન તરફ કરી કહે: “નહોતી કહેતી કે એ કાણુથી છે! જો, જો, રેથી વિચાર લાપા એ થોલે છે? કેવો બોચીઆ જેવો લાગે છે?”

“ને તુંએ ખરી સતી લાગે છે. રાં—! આ મગત્તી ફેટી તારું ને તારા દશ્તનું માર્યું રંગવાનો વિચાર મને થઈ આવે છે.” મેં મારી બાપામાં કહ્યું ને એક ગોઠું દાડમ ઉચક્યું.

“લો! આ જુઓ, આ દાડમનો નમુનો

બતાવે છે.” કહી તેણે સરળતાથી લઇ લીધું ને મને કહ્યું: “આ મારો ઇશક ? તને આ એવકુદનીએ અદેખાઇ આવે છે ? પેલાનું ખુન કર્યું” તે સાંઝ કરતાંએ તારી મુખાંધ વધી ગઇ છે. હું આપણું કામ કેવું સુંદર રીતે ને આપ્યાદ કરું છું તેએ જોઇ શકતો નથી ? આ બધું એ મને આપી ચુક્યો છે. તેનું નાક પકડી હું ગમે ત્યાં લઇ જઇ શકું તેમ છે. એવે સ્થળે લઇ જઇશ કે સાલો પાછોજ નહીં આવવા પામે !”

“ને તુંએ આજ તરેહથી કામ કરવાની હો તો પાછી નહીં આવે” મેં તપી જઈ કહ્યું.

“હા, હા, તુ તો મારો ખાવીદ એટલે હુકમોજ આને કેમ ! હા, હા, હા, એટલું બસ નથી કે તારી સાથે આટલી મહોબત રાખું છું ?”

પેલાએ પુછ્યું: “એ શુ કહે છે ?”

“કહે છે કે લાય ઓછો પડશે. પણ એને તરસ બહુ લાગી છે તે કેંક પીવું છે.” અને તે જોરથી હસવા લાગી રૂપા એક વાર હસવા માડે એટલી તેની સાથે સીધી વાત કરવીજ અશક્ય પેલો બહુચક પણ કેંએ સમજવા વિના સાથે હસવા લાગ્યો. હુ સરળત પીતો હતો ત્યારે રૂપાંએ પુછ્યું: “તેના હાથ પરની વીંટી જોઇએ છે ?”

“અરે તેને મારો હાથ બતાવવા હું તો તલપું છું. ક્યારે એમા લાડી આવે ને તેને મેદાન પર તરડું !”

“લાડી એટલે શુ ?” પેલાએ પુછ્યું.

“લાડી નામનુ અહીં ગામ છે ત્યાં દાડમ મારાં થાય છે એમ કહે છે ! કેવું વિચિત્ર ! આટલું પાસે જતા મને ખબરજ નહીં.”

“ત્યારે મારે પણ એ લાડીનો સ્વાદ ચાખવો છે.” અર્ધ ઉદ્ધુ ને અર્ધ યુગ્મરાતીમાં તેણે બાક્યું.

અને મને પૈસા આપી વીદાય કર્યા પછી એ વધારે લાડીનાં દાડમ લાવવાનું કહેવા લાગ્યો. ત્યારે વાણુ વેળા થઇ હતી.

રૂપાં કહે: “તને જમવા તો રોઝા શકતી નથી. પણ કાલે આરતી વખતે પાછો દાડમ લઇ આવજે.” હું “હીક” કહી નીકળ્યો. તડકદાટમાં રાત ગાળી ને તેનું મોંએ જોયા વિના નીકળી જવાનો નિશ્ચય કરી ફરવા માંડ્યો પણ જેવી આરતી થઇ કે મારો નિશ્ચય ઓગળી ગયો. ને હું તેના ઘર તરફ ધસડાઇ ગયો.

ઘરના ઝરૂખા પર રાહ જોતી, તેની કાળી વિશાલ ઝાંખો ખેંચીને રાહ જોતી, મેં રૂપાને જોઇ. દરવાન મને અંદર લઇ ગયો. તેને તેણે કરોડ સંદેશો લઇ બહાર મોકલી દીધો અને અમે એકલાં પશ્ચાં કે તેની રીત મુજબ મોટેથી હસી પડી. અને એકદમ મને વળગી પડી, મને જોસથી ભેટી પડી. એવી સુંદરતામાં તેને મેં પહેલાં જોઇ નહોતી, પછી જોઇ નથી. એક બેગમ જેવો તેણે વેષ પહેર્યો હતો. રંગબેરંગ રેશમથી ઢેલ જેવી બની હતી. તેનાં દાંત અને આંખ જેવા હીરા મોતી તેણે અંગે ધર્યાં હતાં. તે ગાવા મડી. નૃત્ય કરવા લાગી. પછીને પદાવતી હોય કે બાળકને મનાવતી હોય તેમ વર્તવા લાગી ને પાછી ફરી પડી ને કહે “આ બધું ફેંકી, આમાં આગ લગાડી તારી સાથે એકલી વનમા ઠાસી જાઉં, એમ મને થયા કરે છે !” વગ થોડી વારે ગંભીર થઇ કહે: “જો આ આપણે શી ના હું તેને-ગામ લઇ જઈશ, જોને મારી ના ના બેગમ છે (વળી તે હસી પડી) એમ ચોક્કસ રસ્તે જઈશું. તમને ખબર કરીશું તમે તેના નાં તુડી પડી તેને બેહાશ કરી નાખજો અથવા સારો રસ્તો ક્યો કહું, (અને પાછી તેની આંખ હુઆં હાથથી મલકી) પૈસા મામદનેજ તેની સામે પહેલો

મોકલજો. એ ભૂત ઝનુની છે ને બહાદુર છે. વળી યુક્તિમાન પણ છે. સમજ્યો?" અને મને કંપારી છુટે તેમ તે હસી પડી.

"ના, ના, હું મામદને ધીક્કારું છું. પણ સીપાઈની ફરજ હું બહારવટે ચઢું એટલે ભુલી ન ગઈ. મેંદર્મદની માફક અમે હીસાગ કરશું."

"છેક ભોળો, ને મુરખ છે. તું મને ચઢાતો નથી. કાણું કર ને જા દૂર થા!"

હવે, જ્યારે જ્યારે એ દૂર થવાનું કહે સારે સાલ્યા જવું અશક્યજ. પછી મેં કહ્યું કે હવે સાથીઓને જાણને મળવું જોઈએ. અને છતાં હું બે દિવસ વધારે રોકાયો. અજબ ખુબીથી એ હું પડ્યો રહેતો ત્યાં વેપ બદલો કરી મને મળી જતી. શી હીમન! અને પછી મેં જાણ મારા બંને સાથીઓને ખબર આપ્યા. અમે રાત કાઢવા ચોપાટ લઈને બેઠા. બીજા દાવમાં મેં મામદને કહ્યું કે "તું ચીપે છે, ને હુઆઈથી છેતરે છે." તે હસવા માંડ્યો એટલે મેં મોઘડી ઉઘડી તેના મોં પર ફેંકી. તેણે બંદુક ખેંચી પણ તરત તેના પર પગ મુકી મેં કહ્યું: "અધા કહે છે કે તું બરછી સારી વાપરી જાણે છે તે આવી જા."

અમારા ત્રીજા સાથીએ અમને છુટા પાડવા પ્રયત્ન કર્યો પણ મામદ મારા ઘાથી વરુની જેમ છેડાયો હતો. અમે આખજ્યા મારામાં કપાથી શુર આવ્યું, શી કળ હાથ લાગી તે ખબર ન પડી. માંરી બંરછી મામદની ગરદન આરપાર નીકળી ગઈ. અને તેનું ગરમ લોહી મારા હાથને ચડ્યું. હું ચમક્યો. તે નીચે ઢળી પડ્યો.

"આ શું કર્યું?" મારા સાથીએ પૂછ્યું.

"જોને અમે બંને સાથે રહીએ તેમ નહોતું. હું રુપાને ચાહું છું ને મારે તેની

સાથે એકજું રહેવું છે, કોઈની દબલગીરી વિના. ને વળી તે કેવો નીચ ને ઘાતકી હતો? હવે આપણે બેજ. બોલ મારો દોસ્ત કે દુશ્મન?" તેણે મારો હાથ મૈત્રીમાં દાખ્યો.

"જર, જમીન ને જોર! એનું એ! પણ રુપાંજ જોઈની હતી તો એક રુપાની કકડી લઈ તે તને વેચી દેત એવો હતો. ખેર! પણ કાલ આપણે બેજ શું ઉકાળશું?"

"અરે, હું એકથો પુરો પડીશ. આખી દુનીઆ હવે જખ મારે છે." મામદને ઠેકાણે પાડી અમે મુકરર કરેલે સ્થળે ગયા. બીજે દિવસ રુપાં ને તેનો મુસ્લીમ અફસર બંને ગાડામાં નીકળ્યાં; સાથે એક નોકર હતો. મેં સાથીને કહ્યું: "નવાબખાદાને ઠાર કરું છું તું ગાડાવાળાં ને નોકરને નસાડ. તેમની કને હતીઆર નથી."

પેલો મુમલમાન પણ કમ નહોતો. તે પીસ્તોલ બરાબર વાપરતો ને રુપાંએ તેના હાથને આંચકા ના માર્યો હોત તો હું ખત્રાસ ચઈ ગયો હોત.

ટુંકામાં મેં રુપાંને મેળવી. પ્રથમજ મેં તેને વધાઈ આપી કે તેનો ખર્ચાઈ ખુશના દરબારમાં ગયો છે, ને બધી વાત કહી તેણે કહ્યું: "તેની અવરદા. બાકી તારા કરતાં કેંક તેજ માણસોને તેણે ઠાર કરી નાખ્યા છે."

"ને તુએ વકાદાર નહીં રહે તો તારા પણ એજ હલ સમજજે."

"ભણે! મેં ના પડ્યેથીજ સરિધ્ય જોઈ રાખ્યું છે કે આપણી જીંદગી સાથે ખતમ થવાની, ખેર! થવાની હશે તે ચઈ" અને જાણે કોઈ નાપસંદ ખ્યાલને દૂર કરવા માંગતી હોય તેમ મૈદરા લઈ ગળ્યગળ્યા લાગી.

ખોતાની કયા કહેતાં માણસ વફાકુદ કરે છે, સાહેબ ન દહેવાની વિગતોવા આપને કંટાળો

આવતો હશે. ખીજી રસિક અને જરૂરી વિગતો મારી નહીં હોવાથી, છોડી દીધી હશે. પણ હવે થોડુંજ રહ્યું છે. અમારી નવી ઝીંઘી લાંબી ચાલી હતી. અમે નવા સાથીઓ એકઠા કરી એક ટોળી જમાવી હતી. પેલો અફસર એક નવાળાનો સાળો હતો અને તેનાં માણસો ત્રાસ દેવા લાગ્યા. એટલે રાજ્યનાં અસંતુષ્ટ માણસો એકઠાં કરી તે સામે હું બહારવટે નીકળ્યો. જાહેર રીતે હુંજ સૈનો સરદાર નીમાયો. કોઇ કોઇવાર મુસાફરાનેએ હુંટતા પણ જાણી જોઇને નહીં, ખીજે ઉપાય નહોત્ય લારેજ, અને લારેએ સતાવતા તો નહીંજ. મારી ઘોડીની ઝપટો ગીર અને આસપાસનાં નવાળાનાં ગામોમાં ફેંક ઝપટો ઓલાવતી. મારી ટોળીના માણસો હુશીઆર હતા. બંદરો પર નોકરો ઝુટેલા હતા ને સીપાહીઓ અમને મદદ કરતા. ટુંકામાં આપે જે વાતો સાંભળેલી તે નવાઇઓ, પરાક્રમે, ઉદારતાનાં કામો વગેરે બધું હું સાધી શક્યો. આ બધો વખતે રૂપાંએ મને ખુબ સંતોષ આપ્યો, વફાદાર રહી ચાકરી કરી પુષ્કળ પ્રેમ આપ્યો. એ લોકોની નિષ્ઠા, ચાલે લાંબી, અજબ હોય છે હોં કે, સાહેબ !

પણ તે દાણચોરી, ફસામણી વગેરેનાં કામો ક્યેં રાખતી-જે કે એ માટે હું તેને બહુ છુટી પડવા ના દેતો, કેમ કે તેની કેટલીક નિર્બંધ રીતો મને પસંદ નહોતી-છતાં તે પાટણ ને ચોરવાડ ને એવે સ્થળે ઘણીવાર જઇ રહેતી. એમાં કોઇ વાર નહીં ને એક વાર મને ડાંખ લાગ્યો. એક પૈસાદાર ગરાસીઆ પર તે આફરીન હતી એમ મેં સાંભળ્યું. તેના પર પેલા નવાળાના સાળા જેવી યુક્તિ અજમાવવાની હતી એમ પણ સાંભળ્યું. પણ હું તેવું સાંખું તેમ નહોતું. હું તો સીધો તે હતી ત્યાં ગયો. તેનો કાન

પકડી પાછી ખેંધી લાવ્યો, અમારે ખુબ ચર્ચા થઇ.

“ખબર છે, તું મારો ઘણી થયા પછી, આશક હતો તેવી મને તારે માટે પ્રીતિ નથી? મને ત્રાસ ના આપ! હુકમ ને ધમકી તો માફજ રાખવી! હું મને ફાવે તેમ કરીશ, માટે બહુ આગળ જવામાં માલ નથી. તારા માથેએ કોઇ સવાશેર હશે હોં!” એવું એવું બોલાયું. મારા સાથીએ સમાધાન કર્યું પણ અમે એવાં એવાં વેણ કાઢ્યાં હતાં કે કાંટાની જેમ તે આળાં અંતરમાં ખુમ્યા કરતાં. એવામાં વળી આફત આવી. અમારી ટોળીનો કોઇએ પત્તો આપી દીધો. કેટલાએ માણસો પકડાયા. હું છેવટ સુધી સામે થયો પણ મારા એકના એક બચેલા સાથીએ મને ઘસડી લઇ ઝાડીમાં સંતાડ્યો. ઘોડી પરથી ઉતરી હું મૂર્છામાં પડ્યો. પંદર દિવસ સુધી હું પથારીવશ રહ્યો ને રૂપાં એક પણ મારી પથારીથી અળગી ન થઇ કે ન એક મીટ તેણે આંખ મેળવી. એક મા જેવી દરકારથી ચાકરી કરી, કુશળ વૈદ્યના જેવી દરકાર કરી, ને અતીવ હેતાળ ને સુકામળ પત્નીની જેવી સંભાળ લીધી, અને પછી-કોણ જાણે કંઈ રીતે તેને સલામત આશ્રય સ્થળો જડી જતાં-એક સુરક્ષિત સ્થાને લઇ ગઇ. એક બે વાર મારી શોધ કરતાં માણસોનેએ મેં પસાર થતાં જોયાં પણ દોઢ મહીનો હું પડી રહ્યો હતો. તેમાં મેં ખુબ વિચાર કરી મારું જીવન બદલી, સીધે રસ્તે જવાના નિશ્ચય પર હું આવ્યો હતો. મેં રૂપાંને આ દેશ છોડી દૂર દૂર દેશાવર જઇ રહેવા સુચવ્યું પણ તે તો મોટેથી હસી પડી.

“લાજ મુજા લાવવાનું આપણું કામ

નહીં ! આપણો જન્મારો તો હવે આમાંજ.” અને તેણે પોતાનું નવું તરકટ મને સમજાવ્યું. અને વળી હું તેની જાળમાં સપડાયો. તેણે કેક યુક્તિઓ કરી. તેની કેટલીક જેને તે સ્વતંત્ર કહેતી તેવી રીતોથી હું ત્રાસતો. કોઈ વાર ગમરાઈ તેને ચેતવતો, કોઈ વાર અદેખાઈ થી મીઝાળ ખોઈ તેને સંભળાવતો. એકવાર એક મદદનાં તે વખાણ કરવા લાગી ને ટાળીમાં લેવાનું કહેવા લાગી. મેં ના કહી. તે કહે: “ભારે તો જરૂર વહેલો આવશે.” પણ વળી એ બધું ભુલાઈ જતું ને કોઈ વાર જુના જેવા સુખી દિવસોએ જતા. અને અમારું ગાલું ગળડે જતું. ભાં, સાહેબ તમારો ભેરો થયો. પહેલાં રાવળ નહીં ઉપર ને પછી-ગામમાં પણ-ગામમાં મળ્યો તે વીશે કે વધારે નહીં કહું- તમે બધું જાણો છો-પણ એટલુંજ કહીશ કે રૂપાંએ તમારી ધડીઆળ તો ચોરી હતી પણ ઉપરાંત તમારી પેલી દેખાય છે તે વીંટી (એ જાદુઈ જો જરૂરી છે એમ તે કહેતી હતી) અને પૈસા પર પણ તેની નજર હતી. મેં ના કહી. તમે ગયા પછી પણ અમારે ખુબ તકરાર થઈ અને મેં તેને મારી. તેનું લોહી ઉડી ગયું ને તે રડી પડી. સાહેબ, પહેલી વાર મેં તેને કુસકે કુસકે રડતાં જોઈ, અને મારુંએ દીલ ભરાઈ આવ્યું હું મનમાં મુંઝાતો હતો, મુંઝાતો હતો, ભાં એ દિવસ રહીને વળી તે પંખિણીની જેમ કદેલ કરવા લાગી. બધું ભુલાઈ ગયું. ને નવપરિણીત દંપતી જેમ પાછાં અમે મહાલવા લાગ્યાં.

ભાં વળી તુળસીસ્થામનો મેળો ભરાયો. ભાં કુસ્તીના ખેલ મદદો રમવાના છે એમ સાંભળ્યું. રૂપાં તો ક્યારની ગઈ હતી. હું ભાં ગઈ પહોંચ્યો. તેના મદદને ઓળખ્યો. રૂપાં

તેની પામેજ ઉભી હતી, હસતી હતી, મને દાઝ ચઢી. મદદનું ખુન કરું તેમ થયું પણ ભાં કુસ્તી શરૂ થઈ. પણ ખીજા મદદે જાણે મારું વેર લીધું. પેલાએ ચત કયો ને તેને એવો ખજડયો કે તેના હાથ પગ ઠીક સેકાયા. વળી ઉપર ખીજા મદદનું ભારે વજન; તે દખાઈગ ગયો. બધું પત્યા પછી હું રૂપાંની શોધમાં પડ્યો પણ તેનો પતો નહોતો. ભાંથી, તમે આવ્યા હતા તે ઘેર હું પહોંચ્યો. છેક સવાર પડી ભારે રૂપાં આવી. તેની આંખો લાલ ને ઉંડી ઉતરેલી જણાઈ, મને ભાં જોઈ તેને નવાઈ લાગી. પણ હું શબ્દએ બોલ્યા વિના પડ્યો રહ્યો. છેક સાંજના મારી ઘોડી પલાણી રૂપાંને મેં કહ્યું: “ચાલ !”

“ભારે, ચાલો.”

મારી પાછળ તે સવાર થઈ. કોઈ સુન્દરીનું હરણ કરી જવાનાં સ્વપ્નો મને હતાં તેમ નહીં પણ અનિચ્છાએ સાથે થઈ ગયેલાં, પરાણે, ધસડાતાં માણસો જેમ અમે મળવા કરી. ભારે સંધ્યા ખીજી રહી પાંદડાંએ નવા રંગ ધર્ધા, આકાશ હસી રહ્યું ને પંખિણીએ શબ્દો કયાં ભારે મેં તેને નીચે ઉતરીને પુછ્યું: “જો સાંભળ. ગઈ મુજરી વીસરી જઈએ. ને ચાલ આપણે દૂર દેશાવર આપ્યાં જઈએ. એક વેળાએ હું નહીં સભારું.”

“ના. કયાંય નથી જવું. અહીં ઠીક છે.”

“કારણ કે પેલો કુસ્તીયાજ નહીં છે, કેમ ? અને હવે એ સાળો થાય તોએ જીવું લોહી નહીં ચઢે. પણ શા માટે તેના સાથે લડું ? તારા બધા યારોને મારી મારીને હું હવે થાકી ગયો છું.” હવે તો તારોજ જન લઉં.”

સાહેબ, તમારી આંખોમાં તે રીધું જુએ ભારે શું થાય છે તે જાણો છો ? તેની આંખમાં કેક રાની આંશ છે. તે જાણે તમારું અંતર

કોતરતી હાય તેવુ લાગે છે, તેણે એ રીતે જોયું ને કહ્યું “ મને હમેશા લાગતુ કે તુ મારુ લોહી પીવાનો, જન લેવાનો પહેલી નાર આપણે મળ્યા ત્યારે એક વિધવાના શુકને નીકળી હતી અને આજે સાલજીયુ’તુ ને ચીમરી કેવી બોલતી હતી ? કાસમત, ખીલુ શુ ?

“રુપા” મેં કહ્યું: “હવે મને નથી ચાહતી તુ ?”

તેણે જનામ ના આપ્યો જમીન પર, ઘાસ પર, તે પગની આટી ભેરવી બેસી હતી ઘાસને બેચી કાઢતી હતી ને આગળથી ટેક દોરતી હતી

“ચાલ, ચાલ, આ બધુ છોડી દઇ એવે રથજે જઇએ જ્યાં બસ આપણે બેજ કોઇ છુટુંજ ના પાડે આપણી પાસે પૈસા છે ને ખીલુ શુ જોઇએ ? તુ છે ને હુ છુ ”

અને જેસળ તોળણની વાતની યાદ આપી, એક બે ચરણુ સભળાવા “મારી તોળવ યા. મારી હોડી કીનારે પહોચાડ ”

પણ તે હસવા મડી, ને ધીમેથી બમડી, “પહેલા હુ, પછી તુ ”

મેં કહ્યું: “વિચાર કર, મારી ધીરજ હવે ખુબ આવી છે તુ નીવેડો આણુ નહીં તો પડી મારે આણુને પડશે ”

હું તેને મુકી થોડે દૂર ગયો. ત્યારે દૂર મદિરમથી આરતીના ઘટ સભળાતા હતા સામે એક પીરની કચર પસે એક ફકીર નમાઝ પઢતો હતો અને પછી મોટેથી કુરાન મોલતો હતો મને પણ ખુદાના બદા યદ તેને માથુ નમાવવાની વ્રતિ યદ પણ હાંગત ના ચાની ફકીર પામે જઇ થોડા રૂપીઆ બેગતમા દેવા કહ્યું તેણે મને રાખા માગ્યો, પણ “આતુ છુ” કહી હુ મુગ રથજે ગયો રુપા નાસી ગઇ હશે એવો મને ભય લાગ્યો

હતો, પણ ના તે તો ત્યાની ત્યાજ રિથ, એજ દશામા બેસી હતી તેણે પોતાના માથાનુ બાધવાનુ છોડી નાખ્યુ હતુ; અધકાર જેવા કાર્ણો વાળ તેના મો પર પથરાયા હતા, તે એક ખાલામા પાણી ભરી કૈંક ગણતરી કરતી હતી જાદુના મન્ત્રો લાલુતી હતી તેણે ઉંચુ ન જોયુ

“રુપા”, મેં પાસે જઇ કહ્યું “તૈઆર યા, ને પાછળ ચાલ” તેણે પ્યાનુ ફેકી દીધુ. વાળ ને માથાનો ઝટકો મારી પાછળ નાખ્યા ને પગભર ચઇ

“રુપા, મારી રુપા, હુ ગમે ત્યા લઇ જઈ પાછળ આનીશ ?”

“હા, હા, મોતના મોમા સુદ્ધા, પણ તારી સાથે નહીં રહુ” બાણુ પર થોડી થોડી ખુલ્લી જગ્યા હતી ઝાડોમાથી દૂર હડી જતો ઝરો દેખાતો તેનો સતત અનાજ આથો આવતો હતો. હુ અટક્યો તેણે પુછ્યુ: “આ જગ્યા ?” અને એક પગ આગળ મક્કમ પછે ગોઠવી, એક હાથ ફેડ પર રાખી, માથુ એક બાણુ ઉછાળી તે બોલો ‘હું’ બાણુ છુ કે તુ મારો જન લેવાનો છે જેવુ નસીમ પણ હુ નમતુ તો નહીંજ આપુ ”

“જરા તો સાબળ ને અછ્છન વાપર બધુ ભુલી જઇએ પણ મારા નાશનુ કારણુ તુ નથી ? તારી ખાતર મારી પડવી ખાઇ, કદી બન્યો, છુતરે બન્યો, રુપા! રુપા! ચાલ આપણે આમાથી બચીએ હુ તને ઉગારુ, તુ મને ”

“દાદુ” તેણે મ્હુ “એ નહીં અને, મને હવે તારે માટે પ્રેમ નથી તુ દણુ ચાલતો લાગે છે ને માટેજ મારુ ખુન કરવા માગે કે તો જુકુ કહી મીહુ બોલી, મનાવી, બન્માનો હોય તો મને નથી અવડતુ એમ નહીં પથ માણુ કર ? હવે આપણી વચ્ચે શુ રહુ છે ? તુલો

કાચ સંધાતા હશે? તુ મારો પતિ હું તારી પત્ની એ ખરું પણ રૂપાં કોઈની તાબેદાર દાસી કે ગુલામ નથી. હું કોઈની થઈ નથી ને થવાની નથી. જેવી જન્મી છું તેવીજ મરીશ, મારાજ મનની રાણી.”

“સારે, તું પેલા કુસ્તીયાજને ચાહે છે?”

“હા, જેમ તને ચાહતી હતી તેમ. કદાચ તને થોડી પજો ચાહ્યા હતા તેથી ઓછું. પણ હવે તો મને કેં ગમતું નથી. અને તને ચાહ્યા માટે હવે તો મને પોતાને ધીકારું છું.”

હું નીચે બેસી ગયો. સાહેબ! તેના પગને અડક્યો. તેના નીચે નમાવેલા હાથ પકડ્યા, મારાં આંસુથી તે પ્રક્ષાલ્યા, અમારા અપૂર્વ સુખી દિનોની સુખદ યાદ આપી, તેને ખુશ કરવા કહે તે કરવા—અહારવડું ચાતુ રાખવા—વીનતી કરી. માત્ર ફરીને ચાહે તે ખાતર.

“ફરી તને ચાહું? એ નહીં અને. તારી સાથે રહું? અશક્ય.” અને પછી મારો મીઠાજ ગયો. સાહેબ, પહેલેથીજ મારો પીતો ઉકળે એટલે કાણુમાં નથી રહેતો. મેં જરી કાઢી. તે જોઈ જરી જઈ, માણી માગશે, દયા પ્રાર્થશે એમ મને લાગ્યું, પણ એતો કોઈ અજાણ મૂર્તિ હતી.

“છેલ્લી વાર પુછું છું. રહીશ મારી સાથે?”

“ના, ના, ને ના.” કહી તેણે આગલો પગ પછાડ્યો. તેનાં ઝાંઝરના અવાજે હું વધારે ઉશ્કેરાયો. મારી દીધેલ બંગડીઓ કાઢી તેણે નદી તરફ ફેંકી દીધી.”

દાદુ અટક્યો. પસીનો હાથથી લુછી તેણે ચવાચું: “મેં બે ધા કર્યા. બીજે

ધાએ તે નીચે પડી. શબ્દએ ઉચ્ચાર્યા વિના પણ હજુ જાણે તેની કાળી મોટી આંખો મારી સામે તાકી રહેલી હું જોઈ છું—મને જાણે કોરી ખાય છે. એ આંખનાં રતન ધીરેધીરે ખરી પડ્યાં. ને તે પર પોપચાં નીચે ઢળી ગયાં.

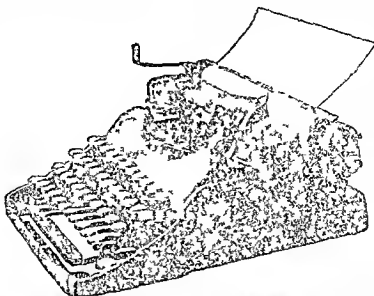
તેના શય પાસે મેં આખી રાત ગાળી. રાત કાળી ને ભયાનક હતી. પણ છવન એથીએ ખરાબ હતું, રાતનાં આંદરણાં નેવાં. અંધારીઆના આછા પીળા ચંદ્રને ઉગતો ને શીકો પડી આથમતો લેયો. રાની પશુઓની ચીંઓ સાંભળી, ને પેલો ઝરો એજ ગતિથી દસ્યે જતો હતો ખળ ખળ ખળ ખળ ખળ ખળ.

પ્રસાતે થંડો વાયુ શરુ થયો. સારે તેની ધણી વાર દર્શાવેલી ધચ્છાને માન દઈ જંગલની રાની કુંજમાં તેજ છરીથી નાની કચ્છ કરીને તેનું શરીર મુક્યું. તે પર છેલ્લી માટી નાખી, ઘોડા પર કુદી, મારતે ઘોડે હું અહીં આવ્યો ને કોઝદારને શરણુ આવ્યો ને કહ્યું: “મેં રૂપાંનું ખુન ક્યું છે.” તેને ક્યાં દફન દીધું તે મેં ના કહ્યું. તેની ને મારી પાછળ ખેરાતનું સંભાળજો, સાહેબ, ને પેલી યાદગીરી ભુલશો માં. હોં! રૂપાં તો ગઈ. હું પાછળ જાઉં છું. તેને જે રીતે ઉછેરી તેમ તે ગમ. ગરીબ બીચારી! તેને સંસ્કાર દેનારનોજ વાંક.”

x x x

ગીરમાં બધેથી આ જાનોતો હવે તો નાગજ થતો જાય છે.

We shall
 send it by
 Post to
 any address
 Per V P. P.
 for Rs
 199-8 0
 NETT

It will be
 yours for
 Rs 195/-
 delivered at
OUR OFFICE
 Rs 4/8/
 Extra to
 deliver at
 Your door
 per V P P

CORONA FOUR

The only Typewriter Possessing Qualities Both
 of an Office Machine and A Portable one.

Things of Quality are distinctive. They stand out sharp and clear against the flat level of mediocrity. In them are reflected always the genius, vision and artistic handwork of a master Craftsman. Such things live and endure. They set each in its own sphere, the standards of excellence at which imitators aim. But leadership in excellence

is never attained through imitation. As the shadow but imperfectly reflects the image of substance, so the imitator copies only the form, not the essence of Quality. Real Quality does not hold the lure of cheapness. Though necessarily of higher price it costs less in the end. It is by the policy of "not how cheap but how good" that Quality lives.

For 20 years this policy has dominated every step in the progressive development of the Corona Portable Typewriter. From the beginning it has been, is now and will continue to be, a Quality machine. And when a better machine is built it will still bear the trademark-

CORONA

RESHAMWALA & CO.,

POST BOX No 1018 : :
 BOMBAY

: : RAOPURA ROAD,
 BARODA

રેખા અને રંગ

—૦—

[અનુસધાન પૃષ્ઠ ૧૩૦ થી]

ઉદાગ્રી પ્રનાસી પાછો મવાળના પહારમા રેખાની ગોધમા નીકળ્યો ! તેની નિગહિણી પ્રિયતમા તેના પથની રેખાને સ્થિત દૃષ્ટિએ જોઈને દિવસો કાટે છે ટ્રેલાએ દિવસો એમ નીચા ટ્રેલીએ વાર એ પ્રમાણે પ્રવાગી પાછો આવ્યો અને પાછો રેખાની ગોધમા ગયો.

છેવટે તેનો જુનાન પુત્ર એક વખત રંગના દુર્ગમા કેદ પકડાએલી રેખાને છોડવવાને બહાર પડ્યો. રંગ લાલ રંગથી—તેના પ્રત્યે અદ્ભુત

કરવા લાગ્યો ! જુના આકાશમા ચગકતા રેખાકિત ચક્રને તે જુનાન પકડવા મથતો, તથા કોઈ વાર ગાન ગાતો, કોઈ વાર નાચતો.

એક વખત માર્ગમા જતા તેને રંગ-દેવી કન્યા મળી પ્રથમ દર્શાને તે અને વચ્ચે પ્રેમ થયો તેમજે કોઈને પુછ્યા નગર લક્ષ કર્યા બનેએ મળીને રંગ અને રેખાના ઝગડાનો અત આણ્યો. રંગ-દેવી પોતાના પતિને હોળીના રંગની પીચકારી છાટતી અને તેનો પતિ તેને નેત્રોમા આજનાનું દારૂળ આપી તેની રેખા નીહાળી ગ્હેનો ! બનેએ મળીને અદ્ભુત મૃદ્ધિ નિર્માણ કરી અને અરમની દેરીએ બનેને અમર કર્યા ! *

શ્રી અવનીન્દ્રનાથ ઠાકુરના એક લેખ ઉપરથી સંચિત

હલવાઓનો મહારાજા: અસલ સીક્કા છાપ રજીસ્ટર્ડ

કોહીનુર હલવો.

સૌથી સરમ સ્વાદિષ્ટ અને સર્વાંગ સુખ આક્રમોમા પેડ. મહીનાઓ સુધી ટકી શકે છે. બાકસની કિંમત ૦/૮ ૩. ૦૧, ૦૧, ૧. ૨ અને ૩. ૮.

ચેતવણી—કોહીનુર હલવાની લોકપ્રિયતા જોઈ બજારમા નહીં બાકસો નીકળેના છે માટે કોહીનુર નામ વાચી ખરીદ કરનાથી ઠગાનાની ધાત્તી ગશે નહીં.

મીઠાઈની ઉત્તમ કારીગરી માટે સોનાના આંદ અને સર્ટીફિકેટ મેળવનાર

પીતાંબર આણંદજી મીઠાઈવાલા.

ભુલેશ્વર—મુંબાઈ ૨.

તનમનની મહેનત કરનારાં !

ઝંડુનું

નમુનેદાર ચાલણ

કેસરી જીવન

તમે વાપર્યું

કે ?

સુશોભિત-સુવાસિત-સ્વાદિષ્ટ-પૌષ્ટિક

રસાયનરૂપ લીલાં રસદાર આમળાં
સાથે રસસિદ્ધ, અલ્પક, કેસર,
કસ્તુરી અને ખીજાં દીપત પાચન
પૌષ્ટિક ઔષધો મેળવી બનાવેલું

મહારસાયન

તમે

માંદાં હો કે સાગાં હો
નબળા હો કે સખળાં હો
નાનાં હો કે મોટા હો
સ્ત્રી હો કે પુરુષ હો
તમે જે હો તે

ઝડૂના કેસરી જીવનનો એક પોટ

આળેજ લઈ જાઓ :

: આળેજ મંગાવી લ્યો

તનમનની મહેનત માટે તૈયાર થવા માંડો.

ઝંડુ ફાર્માસ્યુટિકલ વર્કસ, લી. ૦

કારખાનું : સાયાણી રોડ, મુંબાઈ ૧૪.

મુખ્ય દુકાન : બુની ભાટિયા મહાજનવાડો, કાલબાદેવી રોડ, મુંબાઈ ૨

કેસરી જીવન-રતલ ૧ ના રૂ. ૫, રતલ ૦૫ ના રૂ. ૨૫, ૦૧ નો રૂ. ૧૫.

કેસરી જીવનનું માહિતી પત્ર તથા આયુર્વેદિક દવાઓનું સૂચીપત્ર તાજાં મંગાવો

કસોટી

[અનુસંધાન પદ્ય ૧૩૬ થી]

“જોને અસારેજ છુને!” આ બાલાની
મોનતમા તેને નવી તાઝગી જણાઈ

‘હા, પણ આમ સનારમા વહેવા તો
નહાઈથી આવના લાગે છે। જુઓને બીચારા
કાન્તિ” —

‘ઠોકરી, તું કાણ છે? આઘી ખસ
તેનો મીઝજ ગયો પણ થોડીવારે ઉમેયુ
“જો હું બહુ થાકી ગયો છું હો! કોઈ વાર
તને બહુ કહીશ, માત્ર ના લગાડની” એમ
કહી તે બાનાને માથે હાથ લગાડવા જતો
હતો ત્યા કાન્તિને આવેથી જોઈ તે ખીલ માણુ
ફરી જલદી ચાલ્યો ગયો

બાલાએ કાન્તિની આખમા અશુનો સાગર
જોયો તેણે બાયાને પોતાની પામે પ્રેમી
લીધી તેને હૈયા સાથે દાખી “ચાલ આપણ
ચાચનાનું આગળ ચનાવીએ”

x x x

માસ્તર, તમે આના સાગ વણન મે
કેમ કરી શકો છો?”

‘મે એક્રે એક સ્થળ નજરે જોયું છે”

“આટલી ઉંમરમા, આ બધું જ”

‘હાંદ માતાની એક્રે એક ગજનો મે
પરિચય પાડ્યો છે સ્થળે સ્થળના પાણીમા મને
ગ્રેગણા મળ્યા છે મને તે છનતા જેના લાગે છે”

ગજની ધડીમર શાન્ત રી પછી ડે ની
વાતનું સંધાન ઉપાડી તેણે સુરેશને પુછ્યું
‘મિતિદાસ શું એવી અદ્વૈત વસ્તુ છે?
અને ભુગોળ બમાતાનો પરિચય! પેના જડ
શિક્ષકોની જડ ગોખણ પડી કગ્તા તમારી ગીત
કેવી જીવત છે! તમને આ બધું કહેના સામન્યા
જ કરુ એમ થાય છે”

“એ બધું અનુભવનું જોઈએ, પોતાનું
કરવું જોઈએ, બેન! માતૃભૂમિ દરેક પુત્ર પુત્રી
પામે ઓઠામા ઓછું એટલું માગે છે”

‘માતૃભૂમિ શું માગે છે તે ખબર છે, સુરેશ?”
ઓરડા બહાર કરેરામા મેના એક તરણે
ગુરુ શિષ્યાની આ વાત સામગી, હાથમાથી
ચોપડી ફેંકી કહ્યું “આ ઠોકરીઓને શું કહે
છે? તેમનાથી શું થવાનું છે? ચન સુરેશ”
અનિલ એક પ્રયત્નમાય મુદ્દર યુવક હતો

‘મોટાભાઈ! હું બાપુને કડીશ ભણના
દો ને!”

“તુ તાના કામમા ધ્યાન રાખ!”

‘તે તમે જુઓ પાડો તે મ્યાથી ધ્યાન
લાગે? ને મારતરને તો જડાઈથી મેમ બોનાવો
ઠો? બાપુ—’

“સુરેશ ચાલ મારી સાથે મેન બાઈ,
તમે તમારે કહેજો બાપુને”

‘અરે! જીનીમેન! લાઈ તો છેજ
આવેશમય પણ ચાનો મારોએ નખત થઈ
ગયો છે હું જઈશ પેનું ગીત મોએ મરી
રાખજો”

પણ—

અનિલ સુરેશને હાથ પકડી ખેંચી ગયો
ગજનીએ ચોપડીના પાનાંમા નજર નાખી પણ
તેનું ધ્યાન બીજેજ હતું હાંદના મુદ્દર ન્યાનો
પરિનધામો, તેના રીંગ નગનાગ તેનો ઉર્જાસ
ધનિદાસ અને અસાગની અનરા તેની
પુનર્ધટનાનું સ્વપ્ન

x x x

‘માના, માલા! આજ કેવા જીવના
જીવનો મે જોયા તે તુ જાણે છે! જીનીમેન!
લાઈ અનિલ મને મિત્ર મડગમા લઈ ગયો
એનેજ હું ખગ યુવાનો કું. તેમની મેનમા
આતમના પ્રાણ ફરે છે પોપળ તેમને

જન્મભૂમેનું રટણ છે. આ સોબતના સ્વર્ગીય સુખના નશામાં હું ગાંડું થેલું બોલું તો તો ગણકારતી ના. પણ આપણી નબળાઈઓ તો જો. આપણાં કુટુંબો કેદખાનાં જેવાં છે. આપણા કંકાસો આપણને જીવવા દેતા નથી. આપણો સ્વાર્થ અને શંકાત્મા કાર્ય કરવા દેતાં નથી. આપણે ભારતવર્ષ આખું ધુમ્મા. કેટલી કંગાલતા! કેટલી નિર્બલતા! કેટલું અસહ્ય દારિદ્ર! અને છતાં આપણે તે વેડી રહ્યા છીએ. સંતોષ ને સુખ! એ શબ્દોજ દૂર થવા જોઈએ. અને આપણા તવંગરોને તે પહેલાંજ દૂર કરવા જોઈએ. તેમણે દેશનાં યાન, કલા, સાહિત્ય ને મેવા મૌનાં ક્ષેત્રને પોતાના લોભને લીધે અકળ ખનાવ્યાં છે! ઓહ! ક્યારે આ બધા દુર્ગોને તોડીએ! પણ આમ જોઈ ના રહે. તને પણ કામ જોઈતું હશે તો મળશે. તુ પણ અમારી સાથે. પરમ દિવસથી બધા કાર્યક્રમ અમલમાં મુકાશે.....અને જો કાલે મારો જન્મ દિવસ છે એમ હું કહેવા માગતો હતો. ખરેખર નવોજ જન્મ તેને જતાવીશ. અમે તું જો દિવસની રજા ના લઈ શકે? આપણે કાલે—”

“તારો જન્મ દિવસ!” ઉદ્ઘાસમાં તેણે પુછ્યું. પળ થઈ તોણે ધીમેથી ઉમેર્યું; “તને યાદ છે?” કેાઈક અગમ્ય દુઃખના ડંખથી તેનો સ્વર ચડક્યો. “પણ સ્ત્રી પોતાને બહુ સહેલાઈથી જીવી શકે છે.” તેણે તરત ઉમેર્યું.

“હું હમણાંજ જઈ કહી આવું”

નીમતલામાંજ જાનેનાં મક્કાન હોઈ બહુ અંતર કે સમયનો પ્રશ્ન ન હતો. ઉતાવળી તે કાન્તિમતિના ખંડમાંજ દોડી ગઈ. દાખલ થઈ અને ચડકી ઉઘી રહી. કાન્તિમતિ એક ગાદી પર પડી હતી. દીવો ઝાંખો હતો

કોણ છે તેમ જોવાએ તેણે ઉચું ના જોયું. બાલાને દબાવેલાં કુસ્કાનો અવાજ સંભળાયો. બાલા ધીમેથી પાસે ગઈ. કાન્તિએ ધીરથી ઉચું જોયું. તેની આંખ લાલ હતી.

“બાલા તું? અત્યારે કેમ?”

“શું થાય છે બહેન! કેમ રડો છો?”

“આ ધરનાં માણસો અસહ્ય છે.”

“સારે અહીં રહો છો શા માટે?”

“એક પત્નીથી કેમ છુટાય? જીવનભર હું આ દુર્ભાગ્યનેજ વરી છું. બહેન તું શું જાણે!”

“સુરેશ ને હું ને બીજા કેટલાક, બધાં કષ્ટોને દૂર કરવાનાં છીએ. પરમ દિવસથી તમે આવશો?”

“એક પરણેલી”—

“એટલે શું થઈ ગયું?”

“હં, તારે સુરેશ શું થાય?” થોડી ક્ષણ રહી, પાણીનો એક ધુંટડો ગળે ઉતારી કાન્તિએ પુછ્યું. બાલા એ પ્રશ્ન ન સમજતી હોય તેમ જોઈ રહી.

“શું થાય એટલે?”

“શું સગો, તારો—”

“સગો શાનો, મારો સાથી.”

“અને તોએ તેની સાથે રહે છે?”

“સાથે રહીએ માટેજ સાથી કહું છું. તમને આટલી નવાઈ કેમ લાગે છે?”

“જો સાંભળ, બાળા, તને કેટલાં વરસ થયાં?” બાલા સામે થોડી વાર જોઈ તેણે પુછ્યું.

“ખબર નથી.”

“તારાં માઆપ?” વધારે ને વધારે ઉત્સુકતાથી કાન્તિમતિએ પુછ્યું.

“તેએ યાદ નથી રહ્યું.” અને એક સ્ત્રીની મૃદુતાનો શાન્તિદાયક સહાનુભવ જોતાં

પહેલીવાર તેણે પોતાની કથા કહી.

“ મને મારા પિતાની જરાએ યાદ નથી. સફેદ વસ્ત્રમાં શોકથી આન્ધ્રાદિત એક મોંજ માત્ર યાદ આવે છે; તેએ હું ચારેક વયની થઇ ત્યાં સુધીજ દેખાતું. એક રાત્રે મને તેણે બહુજ વહાલથી હૈયા સાથે ચાપી અને મારાં ભાઇ ભાભીના હાથમાં મેંપી. કોઇ મોટા સહેરમાં અમે સાધારણ રિયતિમાં રહેતાં. મારા ભાઇ

વાત નહીં, એકવાર કોઇ ખેસવા આવેલું અને મને નાકા પરની ભૈયાની દુકાનમાં દુધ લેવા મોકલેલી. મારું દુકાનની મીઠાઇ પર ધ્યાન હતું. દુકાનમાં એક સાધુ દુધ પીતો હતો. તેણે મને થોડી મીઠાઇ લઇ આપી. અને બીજું ‘કે સરસ આપવાને બહાને મને સાથે લીધી. મારે માટે કોઇએ આટલી દરકાર બતાવી નહતી. હું ગઇ અને પછી ઘેર પાછી ફરી નથી. હું ત્યારે છ વર્ષની

KALU & Co.,

Cotton Merchants.

Fort, BOMBAY.

મારી પ્રત્યે બેદરકાર હશે કેમકે તેના રતેલનું મને કોઇકજ વાર લાન થતું. પરંતુ મારી ભાભી તો કર્કશાળ હતી. તેનો ધાંડાના જીવાળ ભણુમ્મર અહીં પણ ક્યારેક સંભળાય છે અને ત્યારે હું કંપી ઉઠું છું. મારી નાની ઉમરની દરકાર ક્યાં વિના મારી પામે ગળા ઉપરાંત કામ કરાવે, સવારમાં વહેલી જગારી નળથી પાણી ભરાવે, ઘર સાફ કરાવે, ધોવાનું વગેરે કરતાંએ રમવાની

હતી.” અને તેણે પોતાનાં ભગણ, સુરેશ અને છટકારાની વાત કહી.

“ અને તારાં ભાઇ ભાભી ? ”

“ તેમણે શું કર્યું તે મને ખબર નથી મારા બ્રાહ્મ એવા દળાએલા હતા અને મેં કોણુ જાણે ભાભીનું શું બગાડેલું ? અરે એને લુઓ કે તેની જીગ સાંભળો ! ખરું કહું આ તમારાં ઇન્દુ.....”

પુરુષે કહ્યું: “જો ફરીને—”

“ભાઈ” તેને થડો પાડતાં અનિલે કહ્યું: “આપણે શાંતપણે તેની તપાસ કરવી પડશે. તમે કોણ છો તે હું જાણતો નથી પણ—”

“જાણવાની જરૂર નથી.” તેણે ગુસ્સામાં કહ્યું.

ક્રાન્તિએ સ્વસ્થ થઈ કહ્યું: “બાલો એ આ સતીશભાઈની ગુમ થયેલી બહેન છે એમ માનવાને કારણ મળ્યું છે. તે તેની તપાસ માટે એ આવ્યા ત્યાં ફરી પાછું આમ—”

“આ ડાકણના પ્રતાપે” ઇન્દુ પુતળાંની જેમ નિઃશ્વેષ હતી.

ક્રાન્તિ, અતીશ અને અનિલે તપાસની વ્યવસ્થા કરી. વિનોદ ક્યારેના એ સાંભળતો તે તરફ કોઈનું ધ્યાન ન હતું. માત્ર ઇન્દુમતીજ જાણતી પણ તે સુપ હતી. ભાઈ બહેન એક ખીજ સામે અર્થ વિના જોયા કરતાં. હેવટે એણે ખુંખાર ખાધો. બધા વાતાવરણ પર વીજળી પડી હોય તેવી અસર થઈ. અનિલ અને સતીશ બહાર ચાલી નીકળ્યા.

૫

“આજ હવે ચાલી શકું?”

“ના. ઉતાવળ ના કર, હજી ખીજ પદર વસ સુધી તો નામજ ના લે.”

“મને અહીંજ કેદખાનામાં મારી ખવો છે!”

“વધારે ઉશ્કેરાઈશ તો મહીના સુધી નહીં કળાય”

“પણ તું આમ ક્યાં ચાલ્યો?”

“સતીશ અને હું અહીં બધા ઓળખીતાને ત્યાં પુછતા ફરીએ છીએ. તું થોડી વાર રહે. આજ રજની કદાચ નહીં આવે.”

“અહીં કેટલું એકલું લાગે છે તે જાણે છે?”

“ના. કેમકે જો આ વિનોદક્રાન્ત આવ્યા.”

વિનોદક્રાન્તે છેલ્લા બે ચાર દિવસથી રોજ સાંજથી રાતના મોડે સુધી સુરેશની પથારી પામે ગાળવાનું શરુ કર્યું હતું. એ લહેરી હતો. તેની વાતથી સુરેશને ક્યારેક ચીદ ચઢતી. પણ તેના નિશ્ચયહીન સ્વભાવને જોતાં સુરેશને બહુ રસ પડતો. વિનોદને પોતાના ઉપયોગની જાણ ન હતી.

“જુઓને વિનોદભાઈ, આનો જીલમ!”

“એને સાંભળતા નહીં” કહી અનિલ ગયો.

“કે પત્તો લાગ્યો?” સુરેશ પુછ્યું.

“એ લોકોને જડવાનીજ નથી. ક્યાં શોધ કરવી તેજ તે જાણતા નથી.” તેણે બેરીકેડથી ફેંક્યું.

“તમે જાણો છો?”

“તમે આટલા ઉત્સુક કેમ છો?”

“અમારો આ વર્ષેનો અખંડ સહચાર.

જોડીઆં સાથીજ અમે તો.”

“આખરે બાલિકાઓ તો જવાનીજને. કોઈક લેમમાં, કોઈક—”

“ના, ના. લગન બગન અમે કોઈ કરવાનાં જ નહોતાં. હું તેને ન કરવા દેત તે મને ન કરવા દેત. લગન નિશ્ચયને નિર્જાલ બનાવે છે. અમે પ્રેમ કરતાંએ નિશ્ચય બળ વધારે માગીએ છીએ.

“પરણવા તમે પોતે—”

“નારે, અમારી સાધના એથી મહત્તર. ને તે હજી બાલાજ છે. અજાણી ભોળા, ગાંડી.”

“લગન નથી એટલેજ આટલી મમતા તમે રાખી શકો છો.”

“એટલે?”

“કે નહીં, કે નહીં. ચાલો આટલા દિવસથી તમે દરાવો છો. આજ તો હું જ તમને દરાવું.” શેતરંજની પેટી વિનોદે ઉતારી રમકડાં ગોઠવ્યાં, અને બંને રમવા લાગ્યા. સુરેશનું ખરેખર ધ્યાન ન હતું. ધડીઆળમાં અગીઆર

યયા. સુરેશ ધીમેધીમે ભુલો કર્યે જતો. વિનોદનેએ ઉતાવળ ન હતી. રમત અધુરીજ રાખી સુરેશે પુછ્યું: “તમને ઘેર જવાની ઉતાવળ નથી?”

“એ ઘરજ છે માટે જરાએ નથી.”

“તારે તમે અહીંથી આવા કાઠમાં, ને આનંદથી ક્યાં જાઓ છો ને ઘેર નથી જતા?”

“ના ખીજે ક્યાંક?”

“ક્યાં?”

રમતની પેટી અભરાઇ પર મુકી તેણે કહ્યું. “ઓહ! તમારે જાણવા જેવે રથજે નહીં.” કરી હસી, પોતાની લાકડી લઇ, સીટી વગાડતો વિનોદ ગયો.

એ દિવસ પછી એજ વખતે વિનોદ ઉડ્યો. સુરેશે કહ્યું: “ચાલો હું આવું છું.”

“ક્યાં?”

“તમારી સાથે.”

“પણ હું તો—”

“હા, હા, જે જાણવા જેવી નથી, એ જગ્યાએ પણ એ જોવાને જવા જેવી તો હશેજ.”

“પણ તમે? આ હાલત?”

“એ રેલાએજ મને બહાર જવા નથી દેતા, એટલેજ અત્યારે છુટો થઇ આવું. ગમે ત્યાં, ગમે ત્યાં, મને ખુલ્લી હવા દો. બંધ બારણે બહુ વાર બેઠા ને ઝુગળાયા. ચાલો.”

“ભલે” કહી વિનોદે તેને સાથે લીધો. માથા પરનો તેનો સફેદ પાટો તેની શીકારા સાથે બરાબર મળી જતો હતો.

બંને ગાડીમાંથી ઉતર્યા અને સુરેશે નવીનજ દશ્ય જોયું. ઠેર ઠેર ઉપાડી બારીમાં, ખુબ પ્રકાશ કરી, દેહ પ્રદર્શન કરતી અનેક સ્ત્રીઓ બેઠેલી હતી. તેમાં સ્ત્રીત્વનાં કાષ્ઠકજ ચિન્હ

રહ્યાં હતાં. સુરેશના અંતરમાં છુપું દર્દ થવા લાગ્યું.

વિનોદ એ દાદર ચડી એક ખુબ શણગારાએલા ખંડમાં સુરેશને લઇ ગયો. કોઇ માનારીના સાથે સારંગી અને તબલાનાં અવાજો આવતા હતા. આસપાસ જે અલંકાર ને ઝગમગાટ કાઢ અને રોશની હતાં, જે રંગીન પડદા અને ઝુમ્મરો, જે સફેદ ગાદી અને મુંદર સાંજે હતાં તે બધાંથી વિરુદ્ધ અંધકાર-મય, શૂન્ય ને વિરુપ લાંબું માનવી-જો એ કોટિ રહી હોય તો-ચાતાવરણ સુરેશને લાગ્યું. તે કંપી ઉઠ્યો. ન કરી સંગીત કે ન કરી દૃશ્યોએ તેના પર કરીજ અસર. તેને માત્ર અત્યંત ધૂણાની વૃત્તિ થઇ. નિઃશ્વેજ બની તે વિનોદની પાસે બેસી રહ્યો. વિનોદ તેને ભુલીજ ગયો હતો. તે તે વખતના રંગમાં પુરો તફલીન હતો. સુરેશમાં એકલા ચાલી જવાની શક્તિ કે તાકાત ન હતી. તેની આંખ ઘેરાતી હતી.

રાત વીતી. સંગીત શમ્યું. ખુણે ખાંચરે છુપાએલા સુરો પણ છટકી ગયા. સવારનો યડો પવન શરુ થયો. એકાદ બારી બંધ થઇ. સુરેશ યાકથી, વ્યયાથી હતો લાંબ તકીઆ પર ઢળી પડ્યો હતો. પ્રસાતનાં કિરણો ખંડમાં આવ્યાં. તેણે મહેશીલનાં ખાલી ભૂત જેવાં ચિન્હો જોયાં. તેનો પ્રાણ કંકળી ઉઠવા ગયો પણ પાછો પડ્યો.

બાવાઓનાં નમ્ર પશુત્વથી તેને આઘાત લાગ્યો હતો. પરંતુ આ પ્રકારનાં પશુત્વથી તો તેને અસહ્ય આઘાત લાગ્યો. બાવાની રાખ અને આ સ્ત્રીના રંગ, સરખા જંગલી દના: એક ચિરંપતામાં, ખીલું અધમતામાં. તેણે આસપાસ નજર કરી. અધું નિશ્ચય, નિઃપ્રાણ હતું.

પાછળના ખંડમાં તેને જીવન જેવું લાગ્યું. એક છોકરીનો તીણો અવાજ તેણે સાંભળ્યો.

“આટલા દિવસથી નથી હસી, નથી બોલી, નથી ખાધું, નથી પીધું, પણ પેલાને તું જીવે તો એ બધા વાંધા છોડી દે.”

“આખી રાત મૂઠની જેમ તે ખેડો રહ્યો. નથી કોઈની સામે જોયું. નથી એકવાર માથું ડોલાવ્યું” ખીજાએ કહ્યું.

“તારા અવાજથી પીગળશે માનિની” ત્રીજા છોકરીએ ટીખળથી કહ્યું. ઝંઝરના ઝમકાર નજીક આવ્યા, ત્રણે મળી પેલી, ઇચ્છા પ્રમાણે કરવાની શક્તિ ખોધ ખેઠેલી એક બાળાને બહાર ખેંચી લાવી, સુરેશ સામે આંગળી કરી ત્રણે ખડખડ હસી પડી. ઉંઘ કે તેના અભાવથી તેમનાં મુખ સુજેલાં જેવાં લાગતાં હતાં. પણ સાથેનીએ આખો ચોળી. સુરેશ ખેડો થઇ ગયો.

“બાલા ! તું ! અહીં !”

“સુરેશ ! તું ! અહીં !” કંપતાં ધીરા અવાજે તેણે કહ્યું, તેના મોં પર લોહી ન હતું.

પેલી છોકરીઓ અચંચામાં જોઇ રહી. સુરેશે પાસે ધસી આવતી બાલાને હાથથી પકડી તેને દાદર તરફ ખેંચી. ખીજા છોકરીઓ ગભરાટમાં એક આધિડ વયની સ્ત્રીને લઇ પાછી આવી. પણ તે પહેલાં તો સુરેશ બાલાને લઇ [આ વાર્તાનો વધુ રસિક ભાગ આવતા અંકમાં : આ વાર્તાનું છઠું પ્રકરણ રા કૌય લાલ મુનશી લખશે]

નીચે પહોંચ્યો. તે એકદમ બહાર આવ્યો. પાછળ ગાળોનો વરસાદ વરસતો હતો. એક બે પહેરવેશના લાનવગરની, ઉંઘમાં ચાલતી જેવી સ્ત્રીઓ પાછળ ઉતરી દ્વાર પાસે ઉભી રહી પોકાર કરવા લાગી. સુરેશ બે કદમ આગળ ગયો ને થંભી ગયો. સામેથી બે જણને આવતાં તેણે જોયાં. પુરુષના દેખાવમાં પરિચિતતા સ્પષ્ટ લાગી. સ્ત્રીમાં ઓછી, પણ ખરી. જેમ જેમ તે આગળ આવ્યાં તેમ તેમનું એ ધ્યાન ખેંચાયું. ગાળાગાળીથી થોડું, તેના ભોગથી વધારે. સુરેશ તે બંને સામે જોઇ રહ્યો. પેલા પુરુષે સુરેશ સામે એક તીક્ષ્ણ નજર નાખી ભુમ પાડી: “સુર !”

“દેવભાઈ-બાપુ !” અને બાલાને બાબુએ રાખી લપટસ્ત હરિણી જેવી વ્યાકુળતાથી તે દોડ્યો. દેવભાઈ સહેજ કંપ્યા, અચકાયા: “આ દશા !” ને ખખડયા ને અટકી ઉભા સામે જોયું.

“ભાઈ !”

“હા, તારો ભાઈ ! દેવી.”

ઉપા લેશમાત્ર અચકાઇ નહીં. તેણે બાલા સામે એક વક્ર દષ્ટિ ફેંકી, ભાઈનો હાથ લીધો. અને તેજ પળે હસ્તેરાટ, ઉત્તમગરાં, આશ્ચર્ય અને થાકના સામટા બળે તે લાન ભુલી નીચે પડ્યો. તેનાં ત્રણે પ્રેમી તેને સચિત નયને જોઇ રહ્યાં.

હજી વખત છે

કુન્કમોદ્દ-બચાવવા માટે મળો.

પ્રાણુલાલ અમૃતલાલ વૈદ્યની કું.

કુન્કમોદ્દના અનુભવી.

પીકેટ ગેડ, સ્મોલ કોઝ કોર્ટની નામે, ધરમશી બીલ્ડીંગ, મુખા ૨

તર્પણ

—૦—

[અનુસંધાન પદ્ય ૧૦૪ થી]

સેનાપતિ

(ખોખરે અવાજે) અત્તદાતા! પાછી
ગાયો હણારો, ને ગામોમાં આગ લાગશે.

વીતહવ્ય

(બીકથી ધુન્નતાં) એટલેથી અટકે તો
સારું. સેનાપતિ! આનર્તરાજને જલ્દી
બોલાવવા માણસો મોકલો.

સેનાપતિ

જેવી આસા!

વીતહવ્ય

(સુવણુને) બેસા! શુ વિચાર કરે છે ?
આમ કેમ બેસી છે ? સુષ જન. કોઈને મોકલ ?

સુવણુ

કેં નહીં બાપુ! મારે કોઈનું કામ નથી.

વીતહવ્ય

સેનાપતિ! ચાલો જઈએ. મારા જીવને
બેઠતું નથી.

સેનાપતિ

કૃપાનાથ! આવા રખડેલોતી એમ પીડા
હોય છે. જીવતાં પજવે છે, ને મુએ પણ
પજવે છે.

વીતહવ્ય

(સેનાપતિના હાથ પર હાથ મુકીને) એ
દેહકાની વેળ્યા જ્યાં મને ત્યાં કચરી નાખતી
જોઈએ. (બને જાય છે.)

[સુવણુ ખાટલા પર માથું મુકી નીસાસા
નાખે છે. વીતહવ્ય પાછો આવે છે ને સુવણુને
વાંમે હાથ મુકે છે.]

વીતહવ્ય

બેસા! ગભરાઈશ નહીં. જયધ્વજનો પુત્ર
ને સહસ્રાર્જુનનો પૌત્ર તાલજંઘ જીવતે, તને
કે થવાનું નથી. હું બધે એકી મુકાવી દઈ છું.

૮

સુવણુ

(વીતહવ્યનો હાથ સુતાં સુતાં દાબે છે)

બાપુ! હું જરાએ ગભરાતી નથી.

[વીતહવ્ય તેનું માથું સુધી જાય છે. મથાલની
મથાલ લાઇ જાય છે. સુવણુ ઉંઘે માથે સુઇ
રહે છે. બધું શાન્ત થાય છે. સગર નદીમાંથી
અગાશીની પગથીઓ પર યજ્ઞ વ્યંદર આવે છે
ને ધીમેથી ખાટલા પાસે જઇ ઉભો ગ્હે છે. તે
તરીને આવ્યો હોવાથી તેની જટાની લટામાંથી
પાણી ટપકે છે]

સગર

(ધીમેથી) સુવણુ!

સુવણુ

(અમમ્મને બેચાકળી બેસી યાય છે)
કાણુ છે ? (ઝોળબે છે) કાણુ ઝીવેય ?
આખરે આવ્યા ખરા ? હું યાદ રહી ?
(હરખાતી ઉભી થાય છે.)

સગર

(કંઠુ અવાજે) સુવણુ! વીસરી જવા
તો લાણુ મર્યો પણ કેં નહીં વળ્યું. આખરે
પિતામહની આસા તોડી, ગર્ભને મામે તીર
ઉભો રાખી હું તરી આવ્યો. (હોઠ કરડી)
મને નહોતી ખબર કે તમે અહીંઆંજ મળશો—

સુવણુ

(સ્થામણી બની) મને તો તમારાજ
લાણુકરા વાગે છે. અહીંઆં બેસા તમારી વાટ
જોયા વિના બધુજ અકારું લાગે છે.

સગર

—ને મને તોતી ખબર કે મુનિ શાંડિલ્યનું
અસુ મારે મુએ મોઢે જોયા કરવું પડશે.

સુવણુ

(બીકથી હાથ બેસી) તમે બધું સાંભળ્યું ?
જેવું ? હાથ હાથ ! (ધુન્નતે અવાજે) તમે મને
મારવા આજીવન. (મારે તરફ જુએ છે)

સગર

(કડવાશથી) એવું હોત તો નદીમાંથી
કાઢત શું કામ ?

સુવર્ણા

ત્યારે તમે ક્યાં ગળુતા હતા કે હું કોણ છું ?

સગર

(ગુસ્સામાં) હું જાઉં છું. ફરી નહીં મળું.

[જવા ફરે છે]

સુવર્ણા

(એકદમ લડીને હાથ પકડે છે) ક્ષમા કરો !

પળવાર ઉભા રહો !

સગર

(અટકાવે) બોલો શું કહો છો !

સુવર્ણા

(દયામણે અવાજે) તમે ફરી નહીં મળો ?

સગર

(કઠોરતાથી) તમે પૈતૃકથી. હું ઔર્વેય.

એકની પાપભૂમિ તે બીજીની પુણ્યભૂમિ.

સુવર્ણા

(કંઠગીને) ઔર્વેય ! નિર્દય થાઓ છો ?

આપુને અને ઔર્વેયને વેર તેમાં આપણે શું ?

તમે નહીં આવો તો વાટ જોતાં મારું શું ?

મરો ? બે દહાડા હું એવી અધીરી થઈ હતી.

(રડી પડે છે.) મને તમારા વગર નથી ગમતું.

સગર

(પીગગાને) હું પણ યેઝો થઈ ગયો હતો.

પણ આપણાથી કેમ મળાય ?...ને હવે તો

તમારો પ્રાણ લઈશ એવી તમને બીક લાગે છે.

સુવર્ણા

(સગરને હાથે વળગી) તમે પ્રાણ લો ?

તમે તો મારા પ્રાણ બચાવ્યા.

સગર

(માથું ધ્રુણવી) પણ શું થાય ? હું

અહીં આવી તો સાંકળિયને મોતે મરું. તમે

ત્યાં આવો તો પિતામહ ક્રોધે ભરાય !

સુવર્ણા

(વિચાર કરીને) ઔર્વેય ! કાલે તો
અહીં આં ચોક્કા એસશે. (ચોલીને) પણ યમુના
આપણા જેવી છે—નથી હૈદયની અને નથી
ઔર્વની—તેમાં અધવચ્ચે રાતે મળાય. (આતુરતા-
થી બુલે છે.)

સગર

(સુવર્ણાના ખભા પર હાથ મુકી) તું
બહાદુર છે (વિચાર આવતાં કઠોરતાથી) પણ
પેસો આનર્તરાજ આવશે ત્યારે ?

સુવર્ણા

(સગરને ગાલે અડકવા હાથ ઉઠો કરે છે)
હાથ હાથ ! તમે પણ અદેખા છો—

સગર

(અસ્વસ્થતાથી સુવર્ણાએ ઉઠો કરેલો હાથ
પકડે છે) હું નરપિશાચ છું ને ? તમે આનર્તરાજ
ને વરો પછી—

સુવર્ણા

(હિંમતથી) ઔર્વેય ! હું હૈદય રાજકન્યા
છું. હું વરું તે વર—બાપ વરાવે તે નહીં.

સગર

(ગજરાટથી) વર ! હું—હું—તપસ્વી.

સુવર્ણા

(મજાકમાં) મને મારી નાખવી છે ? તમે
નહીં વરો તો હું છલ કરી મરીશ. મેં નિશ્ચય
કર્યો છે, તમારાથી થાય તે કરી લો.

સગર

મારું તપ—મારું મત—

સુવર્ણા

(હિંમતથી સામે જોઈ) ને મારી સુવર્ણા
નહીં ? ઔર્વેય ! મને છોડી જશો ?

સગર

(પદવાર ચારે તરફ જુએ છે. તેવું નાક
કુંકડે છે. તેની છાતી જોરથી ઉઘી નીચી
થાય છે) ના, સુવર્ણા કદી નહીં.

સુવર્ણા
(વળગી પડીને) મારા ઔર્વેય !

સગર

સુવર્ણા !

[તેનાથી નહીં રહેવાયાથી સુવર્ણાની આસપાસ હાથ નાખે છે. સુવર્ણા તેની છાતી પર માથું મુકે છે. થોડીવાર એક પ્રયત્ન બિર્મિથી સગર નીચો નમે છે ને સુવર્ણાને હાથમાં કચરી નાખે છે. સુવર્ણા સુખનો ત્રીસાસો મુકે છે]

સુવર્ણા

(થોડીવારે) ઔર્વેય ! પિતામહને જ પડેલા પડે છે.

એકતું હોય તે લે ને સધિ કરે તો કેવું ?

સગર

હું પણ તેજ વિચાર કરતો હતો—

સુવર્ણા

(આશાથી) તપોનિધિ ! આવશોને ?

સગર

(ખાત્રીથી) જરૂર.

સુવર્ણા

મને ?

[સુવર્ણા ઉંચું મુખ કરે છે ને એનું માથું નીચું આણે છે. સગર સુખન કરે છે. અધકાર તેમને લપેટી લે છે]

પડેલા પડે છે.

અંક ત્રીજો

૦૦૦૦૦૦

[સમય જેઠ મહીનાની સવાર.

સ્થળ. યમુનાને ઉત્તર તીરે દુર્ગરેમાં એક નાનું યોગાન. તે મહેનતથી સપાટ કરેલું છે અને તેની ચારે બાજુએ ખડકોની દીવાલ છે. તેમાં આવવાને માત્ર એકજ રસ્તો છે. તે રસ્તો ખડકથી પુરી દેવામાં આવે તો યોગાન દુર્ગથી પણ દુર્ગમ થઇ શકે એમ છે.

યોગાનની આસપાસના ખડકોમાં કેટલીક સ્વાભાવિક ને કેટલીક કોરી કાઢેલી ગુફાઓ છે. તેમાંની વચલી ગુફા આગળ એક મેઘટી વેદી છે; અને ત્યાં સમિધ, ધી, દહાં વગેરે યજ્ઞની સામગ્રી તૈયાર છે. આસપાસ પચ્ચીસ ત્રીસ દર્બાસો પડેલાં છે.

કેટલીએક ગુફાના મોં આગળ તપસ્વીઓ બેઠા છે. બહાર જવાના રસ્તા આગળ મહર્ષિ શંખ બેઠા છે. થોડીથોડી વારે વચલી ગુફામાંથી એક બે તપસ્વી નીકળી, શંખને નમસ્કાર કરી, તેની નેડે કે થોડીક વાત

કરી બહાર જાય છે. આમ સાઠ રીતરેક તપસ્વીઓ બહાર જાય છે. સગર સ્નાન કરી, ભસ્મ લગાવી બહારથી આવે છે અને શંખને નમસ્કાર કરી અંદર એક ગુફા આગળ ગર્ગ ઉભો છે તેની પાસે આવે છે.]

સગર

ગર્ગ ! શી નવાળુની છે ? કાસે રાતના આપણા ગયા પછી બધી ધાંધલ મચી હોય એમ લાગે છે.

ગર્ગ

(ધીમેથી) હા, આપણે કાસે રાતે ગયા તે ઠીક નહીં કહ્યું. આપણે ગયા ને કેટલાએ તપસ્વીઓ નદી ઝોળંગી પિતામહને મળવા આવ્યા ને અસારે પાછા જાય છે. યન અને અભિષેકની તૈયારી ચાલે છે.

સગર

કે નવાળુની છે ખરી. દેવયનગરમાં જાતમી મેળવવા જવાની મેં રજા માગી સારે

પિતામહ પણ કેં બોલ્યા નહીં. પણ એમની આંખોમાં ફેંક નવાં તેજે દેખાય છે.

ગર્ગ

ક્યારે નહોતાં? મેં મહર્ષિ શંખ ને ઉગ્ર બનેને પુછ્યું. પણ તે કાષ્ઠ મને કહે? ને મહર્ષિ ગૌતમ તો યસની તૈઆરી કરે છે ને બોલતાજ નથી.

સગર

(ચિંતાથી) આ બે રાત બહાર ગયા તે બુલ કરી.

ગર્ગ

મેં તમને નહોતું કહ્યું?

સગર

(નીસાસો નાખી) ચાલો થયું તે થયું. તેં મહર્ષિ શંખને કહ્યું કે હૈહયનગરમાં આનર્તરાજની પધરામણી થઇ ગઇ?

ગર્ગ

મહર્ષિ તો તે જાણતા હતા. અને મેં કહ્યું સારે હસીને જવાબ દીધો: “એટલુંજ? હું તને વધારે કહું. સુવર્ણ ને આનર્તરાજના લગ્ન થવાનાં છે તેનો આજે રાતે મંગલોત્સવ છે.” હું તો બાંધોજ થઇ ગયો.

સગર

(કાંપીને) મહર્ષિ ને પિતામહ બે તો ત્રિકાલ જાની છે.

ગર્ગ

(ધીમેથી) છાના રહો. રસ્તો બંધ કરાવી મહર્ષિ આમ આવતા લાગે છે.

[છેલ્લા દશેક તપસ્વીઓ બહાર ગયા એટલે રસ્તાના બાકારાને એક ખડકથી બંધ કરાવી શંખ આ તરફ આવે છે.]

સગર

મહર્ષિ! આ શું ચાલે છે?

શંખ

(હસીને, આંખમાં મગ્નકની ચમક સાથે)

આનર્તરાજનાં લગ્ન છેને? ખબર નથી?

સગર

(અધીરાપથી) વળી કેં વિનાશ? વળી નિર્દોષનો નાશ? મહર્ષિ! આ લોહીની નદી-ઓમાં ક્યારે નાહી પરવારીશું?

શંખ

તાત! લોહીની નદીઓમાં નહીં, પણ સાગરોમાં મંથન થશે સારે આર્યાવર્તની લક્ષ્મી પ્રગટશે. ત્યાં સુધી નહીં.

સગર

હૈહયરાજ તો આપણાથી કાંપે છે. એને આપણો કરી આર્યાવર્ત કાં ન સરખવીએ?

શંખ

(ભ્રમંગથી) સગર! તું બાલકજી રહ્યો. નિરંકુશ છવન મહાલતા, યજ્ઞ ને સંસ્કારના દેશ, તપની શક્તિ અને ઋતુના સંયમને તિરસ્કારતા હૈહયો કદી આપણા થાય? ને બે એ આપણા થાય તો તપ, સત્ય, ને શાંતિથી સૃષ્ટિનું કેંદ્ર બનેલું આર્યાવર્ત કદી પ્રગટે-માનવો કદી સદેહે દેવત્વ પામે-દેવો માનવતાથી મુગ્ધ બની દેહ લઇ કદી અતરે? લોહી વહ્યાં છે, અને બેમાંથી એક પ્રત્યાહનાં નીર ખુટશે ત્યાં સુધી વહ્યાંજ કરશે.

સગર

પણ આર્યાવર્તના અદ્ભુત રંગો સર્ગવવામાં નિર્દય વિનાશકતાની શી જરૂર? પિતામહને તમે કહો તો બધુંએ થાય.

શંખ

સગર! તું પિતામહને ઝાળખેનો નથી. હું ને તું તો શું પણ વિશ્વદેવોઓ આવી વીનવે પણ તે ચળે એમ નથી. તને એમના છવનના સંકલ્પોનું બાન નથી. તું ને હું જન્મ્યા નહોતા ત્યારે આર્યાવર્તની વીમરા-એલી ભૂમિમાં બળેલાં લાકડાં, ને હળેલા કાંટામાં

વમિષ્ટ ને વિશ્વામિત્રના આશ્રમે એણે જોયા છે, દૈહિકતા દિગ્વિજયથી ઉડતી ધુળમાં એણે ઋત્વિંશોના યજ્ઞોને પૂર જોયો છે અને પડેલી રાખ ને ગળાતા હાડકા નીરખી નીરખી એણે આર્યાવર્તનો સાક્ષાત્કાર કર્યો છે ને દેવ કેળવ્યો છે સગર ! જેને આને આપણે આર્યાવર્ત કહીએ છીએ તેનો એણે એકયે હાથે ઉદ્ધાર કર્યો છે એકયે હાથે તેનો આત્મા શોધતા તે દિમગિરિને શૃંગેશૃંગે રખડ્યા છે, અને કયા, તપ વિધિ ને ઈર્ષ, યજ્ઞ, મન ને ઋતુરૂપી આર્યોની લુટાએથી સમૃદ્ધિ એકયે હાથે એકડી કરી છે, અને પાતાળની પશુ પેને પાર આવેના સુપારિકમા જન અડગ તપથી ત્રિશૂલધારીથી પશુ ભયકર એવા જામદગ્નેયને રીઝી શસ્ત્રપિદ્ધા મેળવી છે અને આ બધુ શા માટે ? હૈદય જેટ મધિ કરતા ? ગાડા ! સદાર વિના સર્જન નથી ખમર છે ?

[પાછળ મહર્ષિ ગૌતમ શખ પુકે છે]
ચાલ, મહર્ષિ ! ગૌતમે મધી તૈઆરી કરી છે અભિરેકનો વખન યરો.

સગર

અભિરેક શા માટે છે ?

શખ

(મનક્રમા) ચાન એવે જોશે

[શુદ્ધઓમાથી આસારે પચ્ચીમેક ઋત્વિંશો આરી પોતપોતાને આસને બેમે છે વચ્ચું આસન ખાલી છે તેની પામે શખ બેમે છે, તેનાથી ડામે આગને ગૌતમ બેમે છે

અધા આચમન ને પ્રાણાયામ કૃત છે, અને પછી ગૌતમ, શખ ને અગ્ર યજ્ઞની તૈઆરી કરે છે

સૂર્યોદયની તૈઆરી થયા આવે છે ને વચ્ચી શુદ્ધામાંથી પાવડીનો અનાજ થાય છે અધા

ચુપ થઈ જાય છે—અને એક સ્વેત વાળવાળુ માથુ બહાર આવવા નીચુ વળતુ દેખાય છે

અધા સાષ્ટાંગ દડવત પ્રણામ કરે છે ને શુદ્ધામાંથી એક વૃદ્ધ પુરુષ બહાર આવે છે તે ઉંચો—વજ્રો ઉંચો દેખાય છે, ને તેની છુગી મોટી જટા ને લાખી, મોટી દાઢી ગૌરિંગ કરના દિમમય શિખરની સ્વેત ભવ્યતાનુ સ્મરણ કરાવે છે પણ તેની મોટી, અગારા સમી નિકરાય આપો વાતાવારણને બાળતી લાગે છે તેનું શરીર પાતળુ છે, અને હાથે, પગે માત્ર રનાયુતા દોગડાંજ દેખાય છે તેની ખાધે મોટું પેટાળું યજ્ઞોપવીત છે તેણે મૃગચર્મ પહેર્યું છે ખરું, પણ અધાની માફક ખડ્ગ બાધ્યુ નથી તે નિશસ્ત્ર છે ને તેણે પગે પાવડી પહેરી છે એક પવતાર તે વચ્ચે આસને બાવી અધા પર નજર ફેરવે છે લાયક શાંતિ પ્રસરી રહે છે]

ઓર્વ

(હાથ લબાવી ઉડા ધાડા રણકારમયાં અનાજે) વત્સો ! તમારું તપ ફળો ! બેમે દુ સધ્યા કરી લઉં.

[અધા મુગા મુગા બેમે છે ને ઓર્વ પોતાને આસને બેમી મધ્યા કરે છે સૂર્યોદય આવે છે]

ગૌતમ ! યજ્ઞ આરંભ

[ગૌતમ, સગર, શખ ને ઉચ યજ્ઞ આરંભે છે વરણ, અગ્નિ, ઈંદ્ર, સૂર્ય, રદ ને મરુત વગેરે દેવતાનું આહ્વાહન થાય છે બીજા અધા હોક ફફડાવી ભણવા માટે છે ઓર્વ શાંતિથી નીચુ જોઈ નિચેનન દોષ નેમ બેમી રહે છે]

ઓર્વ

ગખ ! અધા ગયા !

ગખ

(હાથ જેડી) દા ભગવાન !

ઔર્ધ્વ

(બધા તરફ ભયંકર નજર ફેરવી) બધું
તેઆર છે?

[કોઇ જવાબ આપતું નથી. એક જણ પર
નજર ફેરવીને] ભરદ્વાજ!

ભરદ્વાજ

(હાથ જોડી) ભગવાન!

ઔર્ધ્વ

આ વર્ષમાં તારા જનપદમાં એકે આગ
ન લાગી; એકે ગાય ન મરી; એકે હૈદય ન
મુઝો. કારણ શું? આમ આવ. (ભરદ્વાજ
હાથ જોડી ધુમ્તો ધુમ્તો આવે છે) બોલ!

ભરદ્વાજ

(ગળગળે અવાજે) પિતામહ હું શું કરું?
મારા જનપદમાં દુષ્ટમાં દુષ્ટ હૈદયો વસે છે.
મારો આશ્રમ ટકતો નથી. મારો કોઇ શિષ્ય
રહેતો નથી. આર્યાવર્તની મહત્તામાં કોઇ માનતું
નથી. ત્યાં આપને નામે પણ કોઇ ત્રાસતું
નથી. (નીસાસો નાખી નીચું જોઇ રહે છે)

ઔર્ધ્વ

(શાંત કઠોરતાથી) એમ?

[બધા જરા કાંપે છે.]

ભરદ્વાજ

(હાથ જોડી) પિતામહ! મેં જહૂ મહેનત
કરી પણ મારું કે વળું નહીં. પ્રભો! એમાં
મારો કે દોષ નથી. મને ક્ષમા કરો. (માથું
ભોંય મુકી કરગરે છે) ભગવાન! હું શું કરું?

ઔર્ધ્વ

(નિશ્ચિન્તાથી) શું કરું? અશક્તિમાને-મરવું.

[ઔર્ધ્વ જોડી મુઠી તેના માથા પર મારે
છે. એક શબ્દ પણ બોલ્યા વિના ભરદ્વાજ ઉઘી
પડી પ્રાણ છોડે છે. બેએક ઉભેલા તપસ્વીઓ
મુગે મોઢે તેના શળને ઉચકી બાકોરા બહાર લઇ

જાય છે. દરેક જણ શ્વાસ રુધી જોયા
કરે છે.]

(સ્પષ્ટ ને ગંભીર અવાજે) વત્સો!
ઔર્ધ્વેયો! આજે આપણો આ આવો ઉલ્લેસો
દિવસ છે. કાલે સૂર્યોદયે જે આર્યાવર્ત આજે
તમારા હૃદયમાં છે તે જ્યાં જ્યાં કૃષ્ણભૂમ
વીચરે છે ત્યાં ત્યાં પ્રસરશે. (બધા ચક્રિત થાય
છે. સગર ચમકે છે.) મહર્ષિઓ! કાલે તમારા
પૂર્વજોનાં તપ, સત્ય, ને ઝડત ફરીથી સર્જાવજો.
શંખ! બધાએ શું કરવાનું છે તે કહ્યું?

શંખ

(હાથ જોડીને) પિતામહની આજ્ઞા પ્રમાણે
ક્યું છે. કાલે સૂર્યોદય પહેલાં અહીંઆંથી
ઔર્ધ્વેયજનો ધ્રુવ ગગને ચઢશે તે વખતે
દરેક જનપદમાં હૈદય માત્રનો વિનાશ થશે,
ને ઘેરઘેર આગ સળગશે.

ઔર્ધ્વ

(ભયંકર અવાજે) ને જે આજ્ઞા ઉલ્લંઘશે
તેને મારો-ઔર્ધ્વનો શાપ લાગશે. (બધા હાથ
જોડી નમસ્કાર કરે છે.) વત્સો! કાલે હૈદય નગરની
ભસ્મ યમુનાને તીરે ઉતરશે; (ડોળા ફાડી સગર
જોયા કરે છે.) અને હૈદયોએ ભ્રષ્ટ કરેલા
આયશ્રિષ્ટ અધિરાજ દક્ષનાકુને સિંહાસને તેના
વંશજ ચઢશે-મહાપ્રતાપી કાકુત્સ્થ વૃકનો પૌત્ર
સગર!

[બધા ક્યાં સુધી સમજ્યા વગર સ્તબ્ધ
બની જોઇ રહે છે. ને સગર અંગે અંગ કાંપતો,
બે હાથ આંખ આડા લંબાવી ગાંઠા જોવા
જોઇ રહે છે.]

સગર

(ધરધર ધુળતે અવાજે) પિતામહ!
હું...હું...ના...ના.

ઔર્ધ્વ

(નિશ્ચયાત્મક અવાજે) ઔર્ધ્વનું વચન છે.

કાલે ચક્રવર્તી સગર મહિ પર અધિશાસન કરશે.

સગર
(ગભરાતાં) પણ—તીતહન્ય—
ઐર્વા

—તો તું વિનાશ કરશે. જૌતમ! અભિષેકની તૈયારી કર. વત્સો! સગર મારો શિષ્ય નથી, મારો પુત્રએ નથી. (ત્રેતસાહન આપે એવા પ્રૌઢ અવાજે) વત્સો! વૈવસ્વત મનુના વંશના વીરોની કથા મેં તમને અનેકવાર કહી છે—કૃત્વિકુની, કાકુત્સ્થની, ચક્રવર્તી માંધાતાની. તેનો કુળદીપક તે આ સગર—આર્યાવર્તની સનાતન મહત્તાનો અવતાર.

સગર
(ગભરાઈ જઈ) પિતામહ! શું કહ્યો છો!
ઐર્વા

વત્સ! કાકુત્સ્થ બાહુરાજનો તું પુત્ર છે. હૃદય જયકર્ષણે તેને રજગતા કર્યા ભારે મેં એનું રક્ષણ ક્યું. તારી સગર્મા માને સૂર્યવંશનું સર્વ સાચવવાને લોકો મેં પતિ પાછળ ચિન્તા પર ચઢતી અટકાવી. વત્સો! તે બીજા (સગર ને ખભે ઢાંચ મુકી) તે આપણો—ચક્રવર્તી સગર, (સગર શ્વાસ જોરથી લે છે. તેની છાતી ઉઠી છે. તેની આંખો ચમકે છે.) સગર! ઉઠ, અહીંઆં આવ, (તે ઉભા થઈ સગરની બેઠક પર જાય છે ને સગરને પોતાને સ્થાને બેસાડે છે. બધા સહર્ષ ઉભા થય છે ને જોઈ રહે છે.) જૌતમ, શંખ, ઉગ્ર! મહર્ષિઓ! ઔદ્રાભિષેક કરો. બેરા! તને વિજય માત્ર મળે! સર્વે લોક તારું યાઓ! સામ્રાજ્ય ને ભોજ્ય, સ્વારાજ્ય, વૈરાજ્ય ને પારમેશ્વર્ય, રાજ્ય, મહારાજ્ય ને આધિપત્ય તને મળે! સર્વભામને સાર્વાયુષ, ને સમુદ્રપર્વત

પૃથ્વીનો એક રાજ તું થા! (સગર માથું નમાવે છે.)

બધા

સુદૃઢિ ધસતો અંગે રક્ષિત કવચે વીર તે ।
પર્જન્ય સમો દીપ્તો અભિષ્ય તું યશસ્વી હો ॥

રથધુસયુક્ત અપ્રતિમ વીર દાખવી ।
અરિવક્ષે પગ રિયત કરી મદન કરી
અપહરો અરિ ॥

રક્ષો રક્ષો છવનદાતા પિતૃઓ વસતા ।
આનંદે આપત્તિમાં ગંભીર શક્તિ ધરી ॥

અત્રમિત એ રવતંત્ર એ સસવીર એ ।
સૈન્યવિજેતા સર્જે ચિન્તાયુધો સાયદ્રો વડે ॥

રક્ષો રક્ષો પિતૃઓ બ્રાહ્મણો એકમિત સોમાર્થે ।
રક્ષો રક્ષો મંગલ શિવકર ઘાવા પૃથિવી ॥

રક્ષો અભદ્રથી રક્ષો દુષ્ટર્મથી ।
સંરક્ષી ઋત રક્ષો પૂષા ॥

રક્ષો રક્ષો અદિતિ બ્રહ્મણ્ય સ્પતિ સપરમાં ।
શિખાયુક્ત શિશુઓ સર્ગાં શર તણો
સંપાત જ્યાં ॥

રક્ષો રક્ષો મર્મ કવચે રાજ સોમ અમૃત કરો ।
આપો આપો રાજ વરુણ આપો અધિક પૂર્ણથી ॥

આનંદો આનંદો તવ વિજયે દેવો ।
યશસ્વી હો યશસ્વી હો અપૂર્વ યશસ્વી હો ॥

સગર, એક રાજ તું થા!

ઐર્વા

(સખ્તાઈથી) બેટા! જન્મરાત્રિથી
પ્રેતલોકનો વાસી થાય ત્યાં સુધીનાં તારાં

૧. આ ઋચા અને ગામાં આવતાં બીજાં પણ બનાવી આપવા માટે રા. મનહરરામ મહેતાનો ઋણી છું.

છટાપૂર્ત, સ્થાન ને સુકૃત, આયુ ને પ્રજા મારાં હો-એ તું મારો દ્રોહ કરે તો.

સગર

(માયું નમાવીને ધુળતે સાદે યંત્રવત્) મારી જન્મરાત્રિથી હું પ્રેતલોકનો વાસી થાઉં ત્યાં સુધીનાં મારાં છટાપૂર્ત, મારું સ્થાન ને મારું સુકૃત, મારું આયુ ને મારી પ્રજા તમે લો-એ હું તમારો દ્રોહ કરું તો.

ઔપ

ગાતમ ! ન્યગ્રોધ, ઉદુંબર, અશ્વત્થ ને પ્લાક્ષ-ચારે વનસ્પતિ લાવ. ને ધ્રીહિ, મહાધ્રીહિ, પ્રિયંગૂ ને યવ-એ ચારે ઔપધિ પણ જલદી લાવ.

[ગાતમ વનસ્પતિ ને ઔપધિ લાવે છે.]

રાંખ

(એક ઉદુંબરનું આસન મુકે છે, અને ઉદુંબરના પાત્રમાં દહીં, મધુ, ઘી ને પાણી ભેગાં કરે છે.) પિતામહ ! આ આસન.

ઔપ

(આસનને ઉદેશી) નક્ષ, યજુર્ ને સામ તારા બંધ થાઓ; સવિતા ને જૃહસ્પતિ તારા પૂર્વપાદને ધારો; વાયુ ને પૂષા તારા અપરપાદને ધારો; મિત્ર ને વરુણ તારાં શિર્ષ અને પાંગત ધારો; અને અશ્વિનો તારાં અનૂચ્ચને ધારો. (સગરને) વત્સ ! આસને બેસ (દહીં વડે અભિષેક કરી) સગર !

ગાયત્રી છંદ.^૧ ત્રિવૃત સ્તોમ^૨ ને રથંતર સામ^૩ સાથે વસુઓ આરોહણ કરો; અને તેની પાછળ સાન્નાજ્ય માટે તું આરોહણ કર. ત્રિષ્ટુલ છંદ, પશુદશ સ્તોમ ને જૃહસ્ત્ર સામ સાથે રદ્રો આરોહણ કરો; અને તેની પાછળ તું ભૌજ્ય માટે આરોહણ કર. જગતિ છંદ, સમંદશ

સ્તોમ ને વૈરુજ સામ સાથે આદિત્યો આરોહણ કરો; અને તેની પાછળ સ્વારાજ્ય માટે તું આરોહણ કર. અતુષ્ટુલ છંદ, એકવિંશ સ્તોમ ને વૈરાજ સામ સાથે વિશ્વેદેવો આરોહણ કરો; અને તેની પાછળ વૈરાજ્ય માટે તું આરોહણ કર. અતિછંદસ્ છંદ, ત્રયસ્વિંશ સ્તોમ, ને રૈવત સામ સાથે મરુતો ને અંગિરસો આરોહણ કરો; અને તેની પાછળ પારમેષ્ઠ્ય માટે તું આરોહણ કર. પંકિત છંદ, ત્રિણવ સ્તોમ, ને શકવર સામ સાથે સાધ્ય ને આપ્ત્ય દેવો આરોહણ કરો; ને તેની પાછળ તું રાજ્ય, મહારાજ્ય, આધિપત્ય, સ્વાવસ્ય ને આતિષ્ઠ્ય માટે તું આરોહણ કર !

સગર

જેવી આજ્ઞા ! (માયું નીચું નમાવી આસન પર બેસે છે.)

ઔપ

(ગોત્રે અવાજે) હે મહર્ષિઓ ! આ ચક્ર-વર્તીનું અબ્યુદ્દેશન^૪ કરો—સન્નાદ પ્રગટયા છે આજે. સન્નાજ્ય—ભોજ ને ભોજપિતા—સ્વારાજ્ય ને સ્વારાજ્ય—વિરાજ્ય ને વૈરાજ્ય—પરમેષ્ટિ ને પારમેષ્ઠ્ય^૫—રાજ્ય ને રાજપિતા જન્મ્યાં છે આજે. ક્ષત્ર ને ક્ષત્રિય, વિશ્વના જૂતોના અધિપતિ, લોક-ભક્ષી ને અમિત્રહંતા^૬—બ્રાહ્મણગોષ્ઠી^૭ ને ધર્મ-ગોષ્ઠી, ધૃતવ્રત વરુણે એને સ્થાપ્યો છે. ઝૂં ભૂઃ ભૂવઃ સ્વઃ (અભિષેક કરે છે.) દધિ શક્તિ છે, મધુ રસ છે; ધૃત તેજ છે; આપ^૮ અમૃત છે. વત્સ ! દક્ષિણ આપ !

સગર

પિતામહ ! જે માગો તે.

૧ આજ્ઞા સાલ. ૨ આહીં વાપરેલા છંદ, સ્તોમ ને સામ-એ શબ્દો ન્યગ્રેદ, યજુર્-દ અને સામવેદમાં આવે છે; સ્તોમ એટલે સ્તુતિના મંત્રોનો સમૂહ અને સામ એટલે સામવેદના મંત્રો. ૩ વાયણા કરો. ૪ જુદા જુદા પ્રકારની રાજ્યસત્તા. ૫ મંત્રોને હજુનાર. ૬ રક્ષક. ૭ પાણી.

ઔર્વ

શતં જીવ ! તારું વચન તેજ દાન મળ્યું
છું. શંખ ! મોમ લાવ.

શંખ

જેવી આજ્ઞા (મોમ ધરે છે.)

ઔર્વ

પરમેષ્ઠિન ! ઇંદ્રને પીવા કાળે કરેલા એવા
સ્વાદિષ્ઠ ને માદૃષ્ઠ મોમથી તું શુદ્ધ થયો.

સગર

(પીએ છે) હું ઇંદ્ર પીધેલ મોમરાજન
પાન કરું છું—શુદ્ધ મને.

ઔર્વ

(ધોય) એકરાજ સગરનો જંપ !

અથા

સાર્વલૌખ સગરનો જંપ !

ઔર્વ

વત્સ ! આર્પાવર્તના સ્વામી ! તારા પૂર્વજો-
નું હૃદય તે તને આજે મળ્યું છે. હવે તારો
ગુરુ હું તને આપું છું—

સગર

(ગળગળો થઈ જઈ) પિતામહ ! જે છે
તે તમારું છે. મારે કે વધારે જોઈતું નથી
લગવાન ! આપની કૃપાજો જોઈએ છે.

ઔર્વ

પામરની કૃપા એ તણખલાંના તીવ્ર સમી
છે. વત્સ ! હવે હું તને આપું છું, જે પૂર્વજોના
પુણ્યથી, કે જન્મના પ્રભાવથી મને એમ નથી
—વૈવસ્વતના રાજ્યદંડથી પ્રતાપી, અને યમના
ગાસનદંડથી ભીયણ એવો હૈહયોનો વિનાશદંડ
તને આપું છું.

[સગર મુગે મોટે જોઈ રહે છે
ઔર્વ ઉડી યજ્ઞમાં આહુતિ આપે છે,

ને પછી મંત્ર ઉચ્ચારે છે. અથા હાથ જોડી
જોઈ રહે છે]

પિતા ! ગુરુદેવ ! ભૃગુશ્રેષ્ઠ ! મારી પ્રાર્થના
સ્વીકારો. હું ઔર્વ—ભૃગુકુલાવશેષ આપના
અસ્ત્રની યાચના કરું છું.

જમદગ્ન્ય ! રેણુકાનંદવર્ધન ! હૈહયોના કાલ !
હું ઔર્વ—ભૃગુકુલાવશેષ આપના અસ્ત્રની
યાચના કરું છું.

કાંતવીર્યના કાલ ! આર્પાવર્તોદ્ધારક !
યજ્ઞના પ્રતિપાલક વીર ! હું ઔર્વ—ભૃગુકુલાવશેષ
આપના અસ્ત્રની યાચના કરું છું.

હેહય દળતા દપંદર્તા ! ઉચ્ચ ને અજઞ્ય
રુદ્રાવતાર ! હું ઔર્વ—ભૃગુકુલાવશેષ આપના
અસ્ત્રની યાચના કરું છું.

જગતના જોતા ને દાતા ! પરમ સિદ્ધ ને
ઉગર યોગેશ્વર ! હું ઔર્વ—ભૃગુકુલાવશેષ આપના
અસ્ત્રની યાચના કરું છું !

મન્ન બળે સાગર મંથી શૂર્પારિક્ષના ઉદ્ધારનાર
મહાવગ્દ ! હું ઔર્વ—ભૃગુકુલાવશેષ આપના
અસ્ત્રની યાચના કરું છું !

[ઔર્વ આકાશ તરફ એકાગ્ર દૃષ્ટિએ
થોડીવાર મુગા મુગા જોઈ રહે છે. આકાશમાં
વાદળ થાય છે, ને જાણે નીશા ચંદ્રો હોય તેમ
ડોલતાં ડોલતાં મન્ત્રોચ્ચાર કરે છે]

ગુરુશ્રેષ્ઠ ! સુદ્ધવિદ્યાપારંગત પ્રભો ! કર
જોડી હું યાચના કરું છું :

અસ્ત્ર મુજને આપો ગુરો !
દેવ ! આ દીન શિષ્યને દીધું વચન યાદ
કરજો ! વત્સ તત્તસે દુધ માટે તેમ—
આ અસ્ત્ર માટે હું તલસી રહ્યો છું.

[થોડી વાર થોભે છે આકાશ કાળું
થાય છે.]

ગુરો! જે વજ્રસમ બીપણુ, યમદંડસમ સચેટ હૈહયોના રુધિરથી રક્ત—

જમદગ્ન્યાસ્ત્ર આપો મને!

પિતા! હૈહયોના વિનાશાર્થે, આર્યાવર્તના પુનઃ સ્થાપન કારણે રુદ્રે દીધેલું આયુધ—અસહ્ય ને અચુક—

જમદગ્ન્યાસ્ત્ર આપો મને!

(હયું જોઇ, આંખમાં આંસુ સાથે) હૈહયો પૃથ્વી દમે છે; આગ્રમે કચરાય છે; સસ ને ઝડત અદૃષ્ટ થાય છે; તપ ને ધર્મ લોપાય છે પિતા! ગુરુ! દેવ! જમદગ્ન્યાસ્ત્ર આપો મને!

સસ ને ઝડત મેં સેળાં; યત્ત ને ધર્મ સાચવ્યાં; મંત્ર ને પુરાણ રક્ષ્યાં; આર્યાવર્ત દેશે ધયું; પિતા! તેમનું સંરક્ષણ સાધવા અસ્ત્ર આપોની મને!

[નાદળમાં દૂરથી ગગડાટ થાય છે, ને દિશામાં અંધકાર થવા માંડે છે. બેલાન જેવા ઔર્વ મત્રેવ્યાર કર્યે જાય છે.]

તારા વચને રચેલી આશાઓ નષ્ટ થાય છે; ઔર્વેયોએ સેવેલાં તપ નિષ્ફલ જાય છે. હે પિતા! હું પુત્ર કરજોડી યાચના કરું છું; હે ગુરુ! હે દેવ! અસ્ત્ર આપોની મને.

પિતા! સૂર્યસમ તેજસ્વી ને વજ્રસમ તંદ્રિયુ આર્યાવર્તના હેણના કાલસમ ઉગ્ર, ને દુઃસહ, ધરણુ ને દયાહીન—

અસ્ત્ર આપોની મને!

હે પિતા! દીન વદને યાચના કરું છું. [કડાકા સાથે વીજળી થાય છે. ઔર્વે ડાલે છે ને મત્રેવ્યાર કરે છે.]

હૈહયોના વિનાશાર્થે અસ્ત્ર હેરામ! આપોની! [કરીથી વીજળી થાય છે ને પવન ઝુંદાવા લાગે છે.]

પરણનાં વ્રત સાચવવા, આર્યોને ઉદ્ધારવા, યજના સ્થાપનાર્યે, જ્ઞાનશે સંરક્ષવા, તપ ને પડદા પડે છે.

સિદ્ધિ સાધવા, સત્ય ને ઝડતના (ગગડાટ સાથે વરસાદ શરૂ થાય છે.) રામ! હે દેવ! સહસ્ત્રાર્જુનવિધ્વંસક એ અસ્ત્ર (કડાકા જોરથી થાય છે ને અંધકાર વધે છે) આર્યાવર્તના અભિત્રોના નાશાર્થે પિતા! અસ્ત્ર આપોની મને!

[અંધકારમાં કડાકા સાથે વીજળી થાય છે ને જમદગ્ન્યાસ્ત્ર તેમાં ચમકતું દેખાય છે. વીજળી ચમકે છે, કડાકા થાય છે ને ધરણી ધુન્ને છે.]

પિતા! હું તારે! શિષ્ય ને પુત્ર કૃનાર્ય થયો. દેવ! વચનના પાલક ગુરુ! તારા અસ્ત્રે તારો શિષ્ય, ઔર્વેય પૃથ્વીને પાપવિહોણી કરી આર્યાવર્ત ફરી સ્થાપશે.

[અંધકાર ઓછો થાય છે, ને વાદળો વીખરાઈ જવા લાગે છે. અને ઔર્વ હાથમાં જમદગ્ન્યાસ્ત્ર લઈ ઉભેલા દેખાય છે. ઔર્વ ને અસ્ત્રની આસપાસ તેજોમય વર્તુલ યથ રહે છે. બધાની આંખો આંજાય છે.]

ઔર્વ

સગર! મારા ગુરુએ જેમ મને અસ્ત્ર આપ્યું તેમ હું તને આપું છું. જેન મારા ગુરુના હાથમાં રહી એણે હૈહયો હણ્યા તેમ તારા હાથમાં પણ એજ પરમ કર્તવ્ય કરશે (સગરના હાથમાં મુકે છે.)

સગર

(જમદગ્ન્યાસ્ત્ર લેતાં, શરીરમાં નવું ચેતન પ્રસરે છે. તેના મોઢા પર તેજ પ્રગટે છે, ને તેની આંખોમાં ઝનુન આવતી જણાય છે.)

ગુરુદેવ! પિતાથી પણ પૂજ્ય એવા પિતામહ! આ જમદગ્ન્યાસ્ત્ર લઈ તમારી આશાઓ હું સદૃઢ કરીશ. કાલે આર્યાવર્ત પ્રગટશે નિશ્ચિંત રહેા!

ઔર્વ

(સગરનો વાંસો ઠોકી) તાન! વિજય કરે!

અંક ચોથો

[સમય : ત્રણ ઘડી રહીને. ખડકોના નૈસર્ગિક કોટની બહાર ગિરિશૃંગ પર સગર એકલો ફરતો દેખાય છે. તેની આંખો નિસ્તેજ છે અને તેના હાથ નીરાશમાં હેઠા પડી ગયા છે. તેના કપાળે કરચલી છે. તે અવારનવાર ખડકમાં આવેલા બાકારા તરફ અધીરાઈથી જુએ છે.]

સગર

(સ્વગત) પિતામહે અહીંયાં મળવા આવવાનું કેમ કહાવ્યું? આવ્યા? (બાકારા તરફ જોઈને) ના, નથી. મધવા! મને શક્તિ આપ, મને શુદ્ધ પ્રેર! હું શું કરું? કોને પુછું? ક્યાં જાઉં? પિતામહની આશા કેમ લોપાય? અને ન લોપુ તો સુવર્ણનું શું થાય? ઓ મરુતો! શું કરુ? (થેડીવાર નાસુ જોઈ રહે છે)

મહીના થયાં સુવર્ણો જોડે યમુના જળમાં પિતામહ ને વીતદમ્બની સંધિ કરાવવાનાં સ્વપ્નમાં સેવ્યાં તે એક પક્ષમાં નિરર્થક યજ્ઞ ગયાં? દારણ્ય વિનાશ્ય સેવતા પિતામહ સંધિ કરે? વિજયમદમાં દાટેલા હૈદયનાથ ઔર્વનું શાસન સ્વીકારી મને કન્યા આપે? એ તો કરેએ ખરો. પિતામહથી ધુજે છે. (ચિંચાર કરીને) પણ હવે-આ વેળા આનંદજને એ કેમ તગ્છોડશે? (મથું નમાવી નીસાસો મુકે છે)

સુવર્ણા ન મળી હોત તો કે નરોહતું; પણ હવે? દેવોએ શી દશા કરી? શું બધાજ રક્ષા? એક તો રક્ષા રહેવા દેતો હતો? પિતામહની આશા ઉલ્લંઘનું? અરે રે-તો તો એમનો જીવનસંકલ્પ ધુજમાં મળે-જન્મથી મારા અંતરમાં રાખેલું આર્યાવર્ત ન આવે તે નજ

આવે. (ચોભીને) જેણે જીવાડ્યો, ઉછેર્યો કેળવ્યો, રાજ્યાસને બેસાડ્યો તેનો દ્રોહ કરું? પિતા માતા સ્વર્ગે રહ્યાં શાપ આપશે. પિતાથી પણ પૂજ્ય પિતામહ બાળીને લગમ કરશે...ને બધા ઔર્વોમાં એકયો હુંજ અધમ, નીમકદરામ, હીચકારો પિત્રદોહી! શુરદોહી! ધમદોહી! હામ! હું શું મોહું લઈ આશા ઉલ્લંઘનું? (મુગો રહે છે.)

ને સુવર્ણા! મારા સ્મરણમાંજ પડે પલ વીતાવતી એ બીચારીનું શું થાય? વીતહમ્બને હું મારું તો સુવર્ણને શું થશે? નવમંજરી જેવું એનું મૃદુ અંતર જળી જશે. પિત્ર ઘેલી સુવર્ણા પિતાના ધાતકની સામું કેમ જોશે? હું-તેના પિતાનો વિનાશક-તેને કેમ વરી શકું? દરેક પક્ષે-નયનોથી નયનો મળતાં-લોહીથી નીગળતો વીતહમ્બ વચ્ચે આવશે...(થથરે છે) ના, ના, મારી સુવર્ણાના પિતાને કેમ મરાય? તેનું હૃદય કેમ સ્ત્રીગત્ય દેવાય? તેને કેમ છોડાય?...

(રાજા ફાડીને જૂમિ તરફ જુએ છે) સુવર્ણા વિના કેમ રહેવાય? દિવસ ને રાત તેની ઝંખના જતી નથી તો તેના વિના જીવંતી કેમ જાય? હું ચક્રવર્તી મોંઘાતાના સિંહાસને ચઢું-સુવર્ણા વિના એને શું કરું? એ રાજ્યને શું કરું? આર્યાવર્ત આવે તોએ શું? સુવર્ણા વિના શુનકાર બનેલી સદ્ધિમાં એ આવ્યું તોએ શું ને ન આવ્યું તોએ શું? (માથું દાબે છે). યમુના નીરમાં હોઠ પર હોઠ રાખી વરવાના કાલ કેટલા દીરા ને લીધા! ને હવે સુવર્ણા ન મળે તો-તો-ઓ (વેદનાથી) મધવા, (આક્રંદ કરી) શું કરું? કે સંજતું નથી. પિતામહ ને

સુવર્ણા—કોની સાથે રહું? કોનો કોલ પાળું?
કોને છોડું? કોને વીસરું? કોનો દ્રોહ કરું?
(કપાળ પર હાથ ફેરી) ઓ યમ! તું તો
મારી વહારે ધા... આ વીટખણામાંથી છોડવ...
(આંખમાંથી આંસુ સારે છે.)

પિતામહ હમણાં આવશે? બાલપણથી મા
સમી મમતા જેમણે દાખવી તે મારું આટલું
નહીં સાંભળે? પણ હું શું કહું?...એ શું
કહેશે?...

ઓ સુવર્ણા! સુવર્ણા! તું ક્યાં આવી ને
મને આ દુઃખમાં નાખ્યો? તું આવી ને કેટલા-
ના ભોગ લાગ્યા? તારા-મારા-પિતામહના
—ઓ અર્ધમા! કાલે સવાર કેવી ધડશે?
કાલે સવારે હું ક્યાં હોઈશ? મારું શું થશે?

ઔર્વ

(શંખ સાથે પેસતાં) સગર!

[સગર અમકીને મુગો થઈ જાય છે. તે
જરા ધુળે છે]

સગર

• (હાથ જોડી) પિતામહ! શી આજ્ઞા છે?

ઔર્વ

(તેની આંખમાં જરાક માર્દવ દેખાય છે)
ખેટા! આજે મારું કયું સાથેક થયું. તું આને
અકવર્તી થયો—તને ભગવાન રામે અત્યંત મોકલાવ્યું.
હવે મારા ગુરુદક્ષિણાનો અધિકાર થઈ ચુક્યો.

સગર

(કાંપતે હૃદયે પણ હાથ જોડી દૈન્યથી)
પિતામહ! હું શું આપું? જે છે તે તમારું છે.

ઔર્વ

(ગાંભીર્યથી) જે તારું નથી તે મેળવી
આપ.

સગર

(ઝોડી નતી જીએ) આજ્ઞા કરો તે લાવી
આપું!

ઔર્વ

વચન છે? .

સગર

(બેભાન અવસ્થામાં) હા.

ઔર્વ

તો કાલે સૂર્યોદયે લાવી આપજે—

સગર

(અમકીને ગભરાવેલે અવાજે) શું?

ઔર્વ

જે શિર. એક તાલજંઘ વીતહવ્યનું ને—

સગર

ને!—

ઔર્વ

સુવર્ણા વૈતહવ્યનું.

સગર

(હાથ લંબાવી, ધુળતે હોઠે ને ફાટેલી
આંખોએ) શું કહ્યું? વીતહવ્ય અને સુવર્ણાનાં
શિર?

ઔર્વ

(શાંતિથી) હા.

સગર

(નીચું જોઈ ગહગહ કંઠે) વીતહવ્ય ને
સુવર્ણાનાં શિર! શું માગ્યું? (આંખે હાથ દે છે)

ઔર્વ

(તેની આંખો તિરસ્કારમાં ચમકે છે) ગુરુ-
દક્ષિણા.

સગર

(આંખેથી હાથ લાપતે કદખાંત કરી) પિતા-
મહ! કે ખીલું તો માગો. પણ આ બે—

ઔર્વ

એ બે ન હોય તો વિનય શા કામનો?

સગર

એ બેનાં શિર મારાથી કેમ લવાય! ગુરુ-
દેવ! કે તો દયા કરો! પિતા! આ દેહ તમારો

છે. જોઇએ તો પાડો; પણ મારે હાથે એ બેનાં શિર! અરરર! એ કેમ બને?

ઔર્વ

(તિરસ્કારથી) શંખ! આર્યત્વ ઔર્વેયોમાંથી પણ ચાલ્યું ગયું.

સગર

પિતામહ! મેં આર્યત્વ નથી ખોયું. તમારો પુત્ર ને શિષ્ય હું, કહો તે આજ્ઞા ઉઠાવવા તૈયાર છું. પણ આ દક્ષિણા—

ઔર્વ

(તિરસ્કારથી) દક્ષિણા નથી આપવી—પણ આજ્ઞા પાળવી છે? ઠીક, જા મારી આજ્ઞા છે. કાલે હું બ્રાહ્મ મુહૂર્તે મણીમય પ્રાસાદે આવીશ. એ આપદીકરીનાં બે શિર તૈયાર રાખજો.

સગર

(કપાળે હાથ દાખી) ઓ પિતામહ! પિતામહ! (માથું ધુણાવી) એ મારાથી નહીં થાય. આટલા બધા નિર્દય શું થાઓ છો? વિજેતા યદ્યશું—પછી ધાતક શું કામ થવું?

ઔર્વ

(ફૂરતાથી હસી) હૈહયોનું એક ખીજ રહ્યું હોય સાં આર્યાવર્તનો વિજયસ્તંભ રોપાય?

સગર

(હાથ જોડી) ક્ષમા કરો! પિતામહ! જરા દમા કરો. તમે ભયંકર છો. વિનાશકતા તમારો મંત્ર છે. કૌય તમને સુલસ છે પણ તમે કહોયું આર્યાવર્ત—યજુને મંત્રે પુનિત—શાંત ને સુખી આર્યોની પુણ્યભૂમિ આટલાં ઘેર કૃત્યો કરે કદી પ્રગટવાની હતી?

ઔર્વ

મૂર્ખ! હૈહયોના સ્પર્શે કે પણ પવિત્ર રહ્યું છે? એમને સ્પર્શે ગાયો યદ્ય છે ગંધાતું માંસ; બ્રાહ્મણો ક્ષુદ્ર પશુ બની રહ્યા છે. આર્યાવર્તની

શાંતિ તો વિદેહી હૈહયોના લોહીના ખાતરમાંથી પ્રગટશે.

સગર

વીતહવ્ય—

ઔર્વ

નયધ્વજના પુત્ર તાત્તજ્ઞની દયા ખાય છે—તને શરમ નથી આવતી? તારા આપની રાજ્યવદમી કોણે છુટી? ભુખ ને દુઃખે ત્રસ્ત નિર્જન વનમાં થરથર કાંપતા બાહુરાજે કોને ધાકે પ્રાણ છોડ્યા? કયા ચાંડાળને ભયે સતી પાદવી ચિતાએ ચઢવા તૈયાર થયાં? કોમળ હૃદયના મૂર્ખ! તારા પૂર્વજોના કાળ આ વીતહવ્યની દયા ખાય છે?

સગર

(કે બોલવું ન સુઝવાથી) પણ સુવર્ણો શાં પાપ કર્યાં?

ઔર્વ

(નિશ્વસથી) આખા હૈહય વંશમાં એ દુષ્ટ છે.

સગર

(જરાક તપીને) શું કહો છો યુરુદેવ? એનું હૈયું કુરબકસમું સફ્રમાર છે. એનું હૈત માના દુષ્ક માટે તલમતા સિશુના જેવું ઉચરણ છે—નિર્મલ ને નિરપૂહી—

ઔર્વ

ધતું યયું. એજ શુભો તેને લણવા યોગ્ય—

સગર

(જરાક ટટાર થઇ) શું!

ઔર્વ

આવીસ વર્ષ સુધી જે શસ્ત્રને મેં પાણી ચઢાવ્યું તેને જેણે પલવારમાં આમ નિસ્તેજ ને ધારહીલું કર્યું તે મારે નહીં જોઇએ.

[સગર મુગો બની જોઇ રહે છે.]

છોકરા! તારી ઘેલછાથી હું અગ્નિયો નથી.

સગર

(થોડી વાર મૂઠ જોવો જોઈ રહે છે ને પછી ગર્વથી માથું ઉંચું કરે છે) એમાં મેં શું ખોટું કર્યું ? કાલે હૈદય શાસન જશે તો સગરની તે સામ્રાજી થશે.

ઐર્વા

(આંખોમાં વિકરાલ તેજ ચમકે છે. તેના અવાજના રણકારા કઠોર થાય છે) સુવર્ણ સગરની સામ્રાજી થશે—આર્યાવર્તને સિંહાસને બેસશે ?

સગર

હા. પરાજિત રાજાઓની પુત્રીઓનું એ તો સ્થાન છે.

ઐર્વા

(ભયંકર અવાજે) ને એની કુખમાં પાકેલો છોકરો આર્યાવર્તનો ચક્રવર્તી થશે ?

સગર

હા. એમાં શું ?

ઐર્વા

(ભયંકર અવાજે) તે પહેલાં તો જન્મદગ્ન્યાન્ને તારું માથું ધડથી છુટું કરીશ. (વીજળી પડી હોય તેમ સગર ચમકી જોઈ રહે છે) સાંભળ મોહાંધ ! કાલે સવારે એક એવું કોષ જીવતું રહેશે નહીં કે જે હૈદય નામને સ્મરે—જે હૈદય ક્રાંતિનો ગર્વ ધરે—જે હૈદય સંસ્કારને સજીવન રાખે.

સગર

આ ધાતકતાની શી જરૂર ?

ઐર્વા

જરૂર ! આજે દેહગોત્રો વિનાશ તને સહેલ લાગે છે. રીત્તર વર્ષ પર શું હતું તે ખબર છે ? (મુગો મુગો સગર માથું ધુણાવે છે) સાંભળ ! હૈદય કન્યાને સામ્રાજી બનાવવા ઇચ્છનાર હામાંધ ! મેં જે સશ્ત્રું છે, મેં જોયું છે તે તું

જાણશે ત્યારે જેને તું ધાતકતા કહે છે તે તને કેવળ ઋત દેખાશે.

સગર

(નીરાશાથી) મને ઋત નથી દેખાતું.

ઐર્વા

સાંભળ. (જરાક આંખ ઝીણી કરી) પાંસિકેક વર્ષ પર ગૌતમના પિતાના ઘરમાં હું ને મારી મા પરાધીન દશામાં હતી. કોષક નષ્ટ રાજ્યલક્ષ્મીનું ભયાનક ત્રેન હોય એવી મારી આ હતી. તે કદી આંધ્રુ સારતી નહીં; પણ જાણે હતી રહેલા અશ્રુચિદુની બની હોય એવી દેખાતી. (સગરને અધીરો જોતાં) આ સ્મરણોમાં મારા ને તારા તપતું મૂલ છે.

સગર

(ખિલતાથી) હું સાંભળું છું.

ઐર્વા

મારી મા મર્યા પડી ત્યારે મને કહ્યું: “દીકરા ! મારે મરતાં અંજલિ નથી જોઈતી, જીવતાં એક અંજલિ આપશે ?” અમારા વખતમાં (તિરસ્કારથી સગર તરફ જોઈ) અમે માતૃપિતા ને યુરુની આત્મા ઉત્સંધવા પહેલાં પ્રાણ છોડત. મેં અંજલિ આપવાની હા કહી.

સગર

પછી ?

ઐર્વા

તેણે અંકુષ કરાવ્યો: “અવશેષ રહેલા ઉત્સાહ હૈદયના તાજા રુધિરથી તારા પિતૃઓનું તર્પણ કરજે !”

સગર

(ચમકીને) શું કહ્યો છો ?

ઐર્વા

હા—હું બાલક હતો. મને કે બાન નહોતું. હૈદયોના વિનયપૂર્ણાગન સદાએ ગાન્યા કરતું, જયધ્વજ વીતદત્તની હાકથી ધરણી ધુન્ધા કરતી.

“મા! મા! આ શું કહે છે? હું—આ કેમ કરી શકું?” મેં કહ્યું. (સગર ને શંખને કંપારી આવે છે ને એક ચિત્તે આ વાત તે સાંભળી રહે છે.)

સગર

(મુક વિનયની મર્યાદા ઓળંગી) પછી ?

ઔર

મારી માએ કહ્યું: “ખીજ માએ નવ મહીના દીકરા પેટમાં ધરે છે; મેં તને દશ વર્ષ સુધી ઉઠમાં ધાર્યો—આ તર્પણની આશા—એ. તું નહીં આપે?”

સગર

(અકિત થઈ) દશ વર્ષ ઉઠમાં ?

ઔર

હા, સાંભળ. મારી માના ચબ્દો સાંભળી હું રહી પડ્યો. “મા! પણ હું એક બલક આ પરાક્રમ કેમ કરી શકું?” “તું નિરાધાર” મારી માએ કહ્યું: “દીકરા! જે ભૃગુએ સ્વર્ગેથી અગ્નિ આણ્યો; જે અપરને ઇંદ્રનો દર્પે હર્યો; જે ઉશનસે—ઋદ્ધપનિને તિરસ્કારી—દેવોને હંકાર્યા; જે ઋષિકે ગાધીરામને વશ કર્યા; જે શુત્રશેષે યુપને બંધાયા છતાં વલ્લ્ય પાસે સ્વાતંત્ર્ય મેળવ્યું; જે જમહર્ગિનએ મંત્ર-દર્શને વસિષ્ઠ ને વિશ્વામિત્રની સ્પર્ધા કરી; જે રદ્રાવતાર રામે અનેક વાર પૃથ્વી નક્ષત્રો કરી તેને દાનમાં દાધી—તે બધાનું લોહી તારામાં છે. ખેટા! પ્રતાપી ભૃગુઓમાં અવશેષ રહેયો તું—આ તર્પણ નહીં આપશે તો કેાણ આપશે?” મારાથી બોલાઈ ગયું: ‘હે ખરી વાત!’ ને ગર્વથી મેં સંકલ્પ મુખે: “અવશેષ રહેલા છેન્દ્રા દેહવના સ્થિરથી તર્પણ કરું—એ મારો સંકલ્પ.”

સગર

(પ્રશંસાથી બોધ રહીને) ને આઠ વર્ષની ક્રિમરે છેન્દ્રા આ સંકલ્પને તમે વળગી રહ્યા ?

ઔર

માત્ર વળગી નથી રહ્યો. તે સંકલ્પ મારો આસ ને પ્રાણ છે. તે સંકલ્પ પર આજે હું, તમે બધા ને આર્યાવર્ત આખું અવલંબે છે.

શંખ

પણ એ સંકલ્પ શા માટે ?

ઔર

તેજ કહું છું. કાર્તવીર્યના પુત્રોમાં—રામ જતાં—પાછી દામ આવી. સહસ્તાનું નામ કે આર્યાવર્ત હતું—એના પુત્રોમાં દાનવોનું કાર્ય હતું—વિપાસાથી નર્મદા સુધી દેહ્યોએ દાવાળજ સળગાવ્યો.

સગર

આર્યોમાં કે નહોતું ?

ઔર

હતા તે મુઆ—રુદ્રદેવમાં. જદ ને વત્રધારી રામ સુપારિકમાં સમાધિસ્થ થયા.

સગર

પછી ?

ઔર

સગર! જે તાલજબની તને દયા આવે છે તેનો પિતા જયધ્વજ એના હિંસક દેહ્યો લઇને ફરી વળ્યો. આશ્રમેની ભરમે ઉડતા લાગી. ધેનુઓનાં હાડપિંજરો પર ગીધો ઉડતા માંચાં. પતિવધાવની સરસ્વતી ને દૃષદ્રતી રાવાતાં શયથી ચોળેનો સુધી ગંધાઇ રહી. મારા પિતા ને ખીજ ભૃગુઓ છેલ્લે સુધી લડ્યા—ને આખરે મુઆ—(કડુતાથી) ને તારી સુવણનો પિતામદ પુરુષોને અસાવે સ્ત્રીઓ પાછળ પડ્યો.

સગર

શું કહેા છો ?

ઔર

મારી માએ નજર નેએણું તે. મારી મા ને ખીજ આર્યાઓ પનિઓનાં શબને નેમનાજ

બળતા આશ્રમોમાં અગ્નિદાહ થવા દષ્ટ છવ લઘ
નાહી.

સગર

પછી ?

ઔર્વ

(દુકોરતાથી) પછી ! જે ઝાડ પર ચઢી
તેને હૃદયોએ તીરથી પીધી, જે નદીમાં પડી
તેને પાછળ તરી છુટાડી, જે શિરિઓમાં નાહી
તેને પકડી, જે સગર્ભા હતી તેના ગર્ભ પાડી
કચરી નાખ્યા.

સગર

(કાને હાથ દબ) અરરર !

ઔર્વ

જે નહોતી તેને બળાતકારે ભટકરી એકાન
અસક્તિમાં શિરિયુંગે પર મરણની વાટ જોતી
સુધી ગયા.

સગર

અરરર !

ઔર્વ

હા. દીકરા મારા ! આ પીતદબ્યના દાદાએ
મારી મા—

સગર

તેમનું શું થયું ?

ઔર્વ

મારી મા સગર્ભા હતી પંદર વીસ પિત્તાઓ
તેનો ગર્ભ પાડવા તેની પાછળ પડ્યા. હૃદયો
ગર્ભ પાડે તે પહેલાં તેણે શુદ્ધમાં જન્મ એક શસ્ત્ર
વડે મોનાનો ગર્ભ ચીની કાઢ્યો. જ્યારે પેલા
દૈત્યો આવ્યા ત્યારે તેને જોઇ દસના દસતા ચાલી
ગયા.

સગર

—તે ગર્ભ ?

ઔર્વ

મારી માએ 'ગર્ભ' મીરી કાઢી, ઉઠ્યામાં
સંતાપ્યો. દસ વર્ષે તેણે મને બદલ કાઢ્યો.
ભુગ્યોમાં હૃદયો એવો જે મારી માને યનાયે

હૃદયોના હાથમાંથી બચી ગયો.—એમનો કાલ
થવાનો.

સગર

(શુદ્ધ તરફ લાગણીથી જોતી) પછી શું થયું
પિતામહ !

ઔર્વ

શક્તિ આવતાં મારી મા લાંબી હતી. વર્ષો
નાં વર્ષો ઝાડ તે દુર્ગમ વનોમાં મને સાચવવા
રખી ને આખરે જોતમના પિતાને ત્યાં ચાકરી
રહી મને હોળી.

સગર

પછી ?

ઔર્વ

પછી શું ? આર્થાવર્તની રાખ પર હૃદયોએ
રાજ્ય રચ્યું, અને એકને હાથે એ રાખમાંથી
આર્થાવર્ત સજીવન કરવાનાં મેં મત લીધું.
ધીમેધીમે આર્થોની છુટાણેલી સમૃદ્ધિ મેં
એકઠી કરવા માંડી છું રખાયો—વર્ષોનાં વર્ષો
સુધી ને વર્ષો સુધી સેંકડો વર્ષના વાર્ધક્યનો
બાર પહેતા ભગવાન જન્મદબ્યના પાદ મેલા.
આખરે આ શિરિદુર્ગમાં આવી એકલે હાથે તે
શિષ્યો કર્યા; તમારા હૃદયમાં આર્થાવર્ત સજીવન
કયું; તમારા હાથમાં હૃદયોનો વિનાશ સાધવાનું
જળ આરમ્ભું; ને વર્ષો થયાં પીતદબ્યની પ્રજા ને
સમુદ્ર સુધી પહોંચતી રાજ્યવૃદ્ધીને કંપાની
રહો છું.

સગર

ઓ ગુરુદેવ ! મદર્પિઓમાં શ્રેષ્ઠ—

ઔર્વ

(ગર્વથી) ને કાલે સુરોદયે મારા
સંકલ્પની સિદ્ધિ કરીશ—જેવા દૈવ્યના સ્પર્ધથી
ક્યોતે મરેલા પિતૃઓનું તર્પણ કરીશ. સગર !
દબ્યો વર્ષો વેર—સીતેર વર્ષો સંકલ્પ—આર્થા-
વર્તનો જન્મ સુવચાના સ્પર્ધ વિના કેમ સિદ્ધ
થાય ? કાલે જન્મે તારે હાથે મારવાં પડશે.

સગર

ઓ દેવ ! ઓ દેવ ! હું તમને કેં કહી શકતો નથી. તમને કૂર ! ગણી શકતો નથી. પણ સુવર્ણ મારવાની મારામાં શક્તિ નથી. (માથું છાતી પર નાખીને) મારું અંતર કહેા તો ચીરી કાઢી આપું. સુવર્ણ મારવાની નથી.

ઐર્વા

(જરા અધીરાઈથી) ને તારા પૂર્વજોની આશા, મારો સંકલ્પ ને મારી આજ્ઞા, ત્રણે ?

સગર

ઓ ભગવાન ! મારો હાથ નહીં ઉપડે, જે હાથે તેને બચાવી લીધી, આલિંગ—પણ પિતા-મહા ! તમે તો તપસ્વીના તપસ્વી, તમને એ નહીં સમજાય.

ઐર્વા

(કઠોરતાથી) ખરી વાત છે. મને નહીં સમજાય. મને આર્યાવર્ત સીવાય બીજો મોહ નથી; મારા સંકલ્પ વિના બીજો રાગ નથી. અને તને પણ તેમજ.

સગર

(નીરાશામાં માથું ધુણાવી) નથી ! શુરુદેવ ! નથી !

ઐર્વા

(નિશ્ચયથી) તારે પણ એજ મોહ અને એજ રાગ.

સગર

એ કેમ થાય ?

ઐર્વા

સુવર્ણના રૂધિર તર્પણથી.

સગર

(કંટાળીને) મારે કેં નથી જોઈતું—રાત્ર્ય—પાટ—ચક્રવર્તી પદ. હું શિથિલ છું. હું હીચ-કરો છું. મારાથી સુવર્ણ નહીં મરાય.

ઐર્વા

(શાંતિથી) મારવી પડશે. કાલે બાહ્ય મુહૂતે હું જન્મદગ્ન્યાસ્ત્ર લઇ આવીશ. જા હવે ઉઠ. રાત પડશે. હૈહય નગરમાં ઉત્સવ થઇ રહો છે.

સગર

ક્યાં જાઉં ? મારે નથી જતું.

ઐર્વા

(કઠોરતાથી) સુવર્ણ કાલે આનંદરાજને વરવાની—પ્રેતલોકમાં. આજ રાતે તે તારી વાટ જોતી હશે વાસના હોય તે પુરી કર. જા. આજની રાત તું ધાર્યું કર. (સગર ગાંઠા જેવો જોઇ રહે છે) પણ જ્યારે સમર્થિમંડલ મધ્ય આવશે, સારે આવીશ ને મારી શુરુદક્ષિણા લઇશ.

સગર

(રડતે રાગે) ઓ શુરુદેવ !

ઐર્વા

(ભયંકર અવાજે) ઐર્વાની આજ્ઞા છે. [સગર માથું નાંખી દે છે.] (તેવેજ અવાજે) સુર્યોદયે મારે તર્પણ કરવું છે.

[સગર માથું ધુણાવે છે.]

તેની તૈઆરી રાખજે—જા.

[સગર ખસતો નથી]

(આંખો ચમકે છે.) જા—

[સગર નીચે માથે ચાલ્યો જાય છે. પછી ઐર્વા શંખના ખભા પર હાથ મુકી ચાલી જાય છે.]

પડદા પડે છે.

અંક પાંચમો

—: ૦ :—

[સમય :—રાતનો. હૈદયનગરમાં ચંદન આસાદની મયચંદ્રશાળા. એક વિશાલ સિંહાસનને સિંહનાં બે મણિજડિત મુખો છે. તેના પર અબ્જુન વીતહવ્ય અને આનર્તરાજ બેઠા છે. અવંતીનાથ ઉઘો, કાળો, મજબુત ને સ્વરૂપવાન થોદો છે. તેના લાંબા વાળ શુંછળા થઈ તેના વાંસા પર પડે છે. તેની આંખો મોટી ને તેજસ્વી છે. તેનું કપાળ એક રૂઝાએલા ધાના લીંગથી ભયંકર લાગે છે. તેને શરીરે કીમતી સુવર્ણ ને રતનના અલંકાર દેખાય છે. એ નિઝરતા દાખવતું અટ્ટહાસ્ય અવારનવાર કરે છે.]

સિંહાસનને ડાબે હાથે એક આસન છે. તેના પર સુવર્ણ ને તેની મા અવંતી, ને સાવકી મા ગંધારી બેઠી છે. પાછળ ચાર પાવની રાજસેવિકા પવન નાખે છે. સામે સેનાપતિ મહિબ્બત વગેરે દશેક થોદાઓ વીતહવ્યના ને પંદરેક આનર્તરાજના બેઠેલા છે. બધાએ ખડ્ગો છોડી પોતાની સામે રાખ્યાં છે. મોટી સોનાની દીવીઓ પર દીવા બળે છે. બધા માંભોમાંભ મોટેથી વાતો કરે છે ને હસે છે. થોડે દૂર હાથ બેઠી ચાર બંદીજનો બેઠા છે.]

આનર્તરાજ

(ખડખડ હસીને ગર્વથી) મહારાજ ! તમારા વૈભવનો પાર નથી, પણ અમારા શૌર્યને નહીં પહેંચે. જય પશુપતિ જય !

વીતહવ્ય

(આંખો હસાવી) તેથીજ. મારો વૈભવ, તમારું શૌર્ય ને સમગ્ર હૈદયોનાં બળ ભેગાં કરવાનાં કેની ?

આનર્તરાજ

(પગપર હાથ ધાબી) તમારી સુક્તિ મને બહુ ગમે છે. તમારું રાજ્ય, અમારું બળ,

હૈદયનગર ને આનર્ત, હું ને સુવર્ણ હા-હા-હા. સુવર્ણ ને સુગંધ પછી-જય પશુપતિ જય. (વીતહવ્યને તાળી આપે છે.)

વીતહવ્ય

તમારી કીર્તિ સહસ્રાર્જુનની કીર્તિને ઝાંખી કરશે.

આનર્તરાજ

(હસીને) સેનાપતિરાજ ! મોમપાન કરાવો.

સેનાપતિ

અનદાતા ! મંગાવું છું.

[એક પાછળ ઉભેલા પરિચારકને બોલાવી મોમ લાવવા કહે છે.]

આનર્તરાજ

(તિરસ્કારથી) અસલી લોકો હતા જંગલી પણ આ મોમપાન એમનું સૌભાગ્ય ખરુ. તેને શુ કરતા ? (હાથ પરનો અલંકાર ફેરવે છે)

સેનાપતિ

એ પીતા ને ગાતા—

આનર્તરાજ

(અટ્ટહાસ્ય કરીને) ગાવાનું મન તો મને પણ થાય છે.—

વીતહવ્ય

(હસીને)—ને પોતાને ઋષિ કહેવડાવતા.

આનર્તરાજ

ઋષિ ! તમારે અહીંયાં પણ છે કે ?

વીતહવ્ય

કાષ્ઠકૂવાર દેખાય છે. પહેલાં ધણા હતા.

આનર્તરાજ

(હસીને) અમારે ત્યાં પણ રેવા ને પયોભૂષિ ને તીરે થોડાક હતા. મેં સાફ કરી નાખ્યા. એક મરેલા ઋષિ દીઠ સો ગાયો આપવાની કહી એટલે ઝપાઝપ બધાનાં ધડ ને શિર આવીને

પણાં. જય પશુપતિ જય ને હા-હા-હા.
થોડાક રહ્યા તેને બંદીજનો બનાવી દીધા.
મંત્ર ગાવાને બદલે આપણી કીર્તિ ગાય તો
એમનું ને આપણું બંનેનું લાલું થાય.

વીતહવ્ય

મેનાપતિ ! શીખી લો. આ રસ્તો ખોટો
નથી.

સુવંશુ

(હીમતથી ઉચું બોલતાં) પિતાજી ! એ
આપણે નહીં પાલવે. એમને ત્યાં પેલા પિતામહ
નથી ને—

આનર્તરાજ

(સુવંશુ તરફ ધૃષ્ટતાથી જોઈ) એ પિતામહ
કોણ ?

વીતહવ્ય

એક કોઈ અપિ પેલા પર્વતોમાં બેઠો છે તે.

આનર્તરાજ

(જોરથી) દાદો આવીને બેંચી કાઢો.

[સુવંશુ તિરસ્કારથી હસે છે.]

આંતંતી

તમારા મોમાં ગોળ.

વીતહવ્ય

તમે મારા જમાઈ થાઓ એટલે એ કામ-
થીજ આરંભ કરજોને.

[પરિચારકો પાત્રોમાં સોમ લાવે છે.]

લો—આ તમારે માટે સોમ—

આનર્તરાજ

(એક પાત્ર લઈ મોઢિ માંડતા) કેવો સરસ !

[પુરુષો પાત્રો લઈ, જરા જરા પીવા માંડે છે.]

બંદીજનો ! એક પ્રદર્શિત ગાઓ, ચલાવો.

બંદીજન

(પગે લાગી) જેવી કૃપાનાથ આનર્તરાજ-
ની આદા.

આનર્તરાજ

પેલો કોણુવિજય ગાઓ.

બંદીજનો

જેવી અત્રદાતાની ઇચ્છા.

હતો રાજા કોણુ નામે હૃદયોનો અધિપતિ,
મહાબાહુ મહાતેજ પ્રતાપી ને પ્રખરત.
વીરમાં ઈદ્રના જેવો, વેગમાં વાયુના સમો,
અગ્નિના સરખો ઉગ્ર કાળ શો વિકરાલ એ.

વીતહવ્ય

(ગર્વથી) મારા કાકા.

આનર્તરાજ

હા. હા.

બંદીજન

એ મહા મહીપે ધાયું એકદા મનની મહી
દિશાઓ છૂતીને સંવે પગે પાડું છું પૃથ્વીને,
તપશ્વર્યા ઉગ્ર ક્રોધી રીઝવ્યા પશુના પતિ
પ્રાપ્ત કીધું અત્ર એણે અમોઘ અગ્રથ્ય જે
જયાર્યે વિક્રમી ચાલ્યો મુલત રાખી સાધમાં
સિંહ જેવા વિક્રમી તે અત્રરાત્ર વિશારદ.
પદ્ધતિ રથ ને અથ ગજ પર્વત જેવડા
વિજયાર્યે સૈન્ય ચાલ્યું નજી મહા દાવાનળ.
છવાયું ધુળથી આલ, ધુળના વાદળોથી શું
અત્ર ને રાત્ર તો ચમકે વન્દિની જ્યાલ જેમ એ.

[આનર્તરાજ સાંભળીને હાથ ધરે છે.]

ધરા ધુણ રહી લાં ને વ્યોમ તો કંપી રહ્યું
શેષ ડોહ્યો ત્રાસ યાગી યથાર્થો દિમ પર્વત.

આનર્તરાજ

શાઆશ ! જય પશુપતિ જય !

બંદીજન

જયનાં દુંદભિ વાગ્યાં રાત્ર તો ચમકી રહ્યાં
હાક વાગી મદાધાર બીત કરતી સર્વને;
દેવ ને દાનવો કંપ્યા વેલી ને વૃક્ષ ભરમ થે
પ્રાણુ લાગી પગાં સર્વે ત્રાસથી પશુ પંખીઓ.

આનર્તરાજ

(સુવંશુ તરફ જોઈ) મહારાજ ! આપની
કન્યા બીતી તો નથી ને ?

વીતહવ્ય

મારી છોકરી કદી ખીએ? (સુવર્ણા) બેટા!
નીચું ન જોઈએ. જેને રૂપ ન હોય તે નીચું
જુએ. જેને રૂપ હોય તે તો આંખની ચમક ને
ગાલની લાલીથી સૈયોને ડરાવે. કેમ નહીં?

આનર્તરાજ

તદ્દન ખરી વાત. (સુવર્ણા સામે જોઈ
મુગ્ધ બને છે) મહારાજ! ખરી વાત છે. તમારી
છોકરી રત્ન છે.

વીતહવ્ય

મે નહોતું કહ્યું?

આનર્તરાજ

(બંદીજનોને) આ ક્યા પુરી કરો.

બંદીજનો

સ્પર્શ કાઢો પગે જ્યાં જ્યાં ઘેર હૈદયનાથના
સાધવા સમૂહો નાસા આવ્યા અમ્મિ અને યમ.
જોતજોતાં ચત્તુ પામ્યા સહસ્રો યદુ ને પુરુ
આમને સ્પર્શતાં ગૃજો ચયાં રાખ તણું ખરે.
ભૂચ ને તુર્ગ્ગુ કેરા ઉચ્છ શોષિત રક્તથી
નદીઓમાં પુર આવ્યાં આવી ભરતી અર્ણવે.

આનર્તરાજ

આહાહા-હા-(પગ પર હાથ ઠોકે છે.)

સુવર્ણા

(અરપટ્ટ અવાજે) અરરર.

બંદીજનો

ગર્ભે તુટ્યા ગર્ભિણીના પ્રાણ છુટ્યા અમિત્રના
સુંદરીઓ જાય નાસી રહ્યા જાત સત્તથી.
પળેલીની પુક લેને પકડી પાડી ભૂપરે
સહ્ય હૈદય વીરો, દંતથી અધર—

સુવર્ણા

(ઉભી થઈ જતા) બહુ ચડ્યું. મારે નથી

સાંભળવું. [ચુસ્તમાં તેનાં નેત્રો ચળકે છે. બધા
પળવાર સ્તબ્ધ બની જોયાં કરે છે.]

વીતહવ્ય

(હેતથી) બેટા! બેસી જા. આ ક્યા
તને નથી ગમતી!

આનર્તરાજ

અરે એમાં શું? હૈદય વીરાંગનાને તો
એમાંજ રસ પડે છે. (સુવર્ણા સામે ચમકતી
આંખે જોયા કરે છે.)

વીતહવ્ય

તું અહીંયાં મારી પાસે આવ.

સુવર્ણા

(કટુતાથી) હું હૈદય વીરાંગના નથી.

આવંતી

બેટા! એમ અકળાય છે શું! મહારાજ
આવું હોય સાં કાયાં બાળકને એકદમ
ન બોલાવીએ.

વીતહવ્ય

એ ક્યારે શીખે? સુવર્ણા! આમ ગાડી
થાય છે? તુ તો હૈદયોની સત્રાસી થવાની છે
આમ આવ. તું પણ જ્યારે વિજય કરશે સારે
એવજ ચશે.

આનર્તરાજ

(સુવર્ણા સામે જોઈ હસતાં) હું તેજ
કહું છું. હૈદયરાસીએ તો સિંહણની માફક
રુધિરમાં સ્નાન કરવું જોઈએ.

સુવર્ણા

(તિરસ્કારથી કાંપતાં) ને ઐર્વના કુલની
સ્ત્રી તમારા રુધિરમાં નહાશે તો?

[બધા હૈદયનગરવાસી કાંપે છે.]

આનર્તરાજ

(ગર્વથી હસીને) કોની મગદુર છે કે
હૈદયોની જીને હાથ લગાડે? જય પશુપતિ જય!

વીતહવ્ય

(બંનેને સમજાવતાં) આનર્તરાજ! બેટા!
આમ અકળાઈ પડે છે તે શા કામનું?
આનર્તરાજ! તમે પણ બાલક નથી?

આનર્તરાજ

(સુવર્ણ તરફ લાલસાથી જોતાં) એ ઔર્વ
છે કાણુ ? દરેક વખત બધા એની બીક
બનાવ્યા કરે છે તે ? મદારાજ ! એને ઉબેડી
કાઢવો જોઈએ.

વીતદબ્ય

તે તો આપણે નહીંજ ક્યું છે. સુવર્ણા !
આપ. આજે મેં તને આનર્તરાજને બોલથી
દીધી.

સુવર્ણા

(ચુસ્કામાં) તમે બધે દીધી હોય—

વીતદબ્ય

(ચક્રિત) એટલે ?

આવંતી ને ગાંધારી

(બંને સાથે) સુવર્ણા ! સુવર્ણા !—

આનર્તરાજ

(જરાક ચુસ્કામાં જોતાં) શું ?

સુવર્ણા

હું વરીય એનેજ—(બધા સ્તબ્ધ બને છે.)

વીતદબ્ય

કોને ?

સુવર્ણા

જે પિનામદ ને દેવપનાય વચ્ચે સંધિ
કરે તેને.

બધા

(આશ્ચર્ય) સંધિ ! સંધિ !

આનર્તરાજ

દેવપનાય એવા જામટાઓ જો ? સંધિ
કરે ? હાં, જય પશુપતિ જય !

રોનાપતિ

(સમીતે) ચામાસ !

વીતદબ્ય

(અકાગળ મારે તરફ જોઈને) આ વાન દને
પાતી મુકોને.

આનર્તરાજ

દેવપરાજ ! સુવર્ણા ! નમતે બધાને શયું

છે શું ?

સુવર્ણા

મારે સંધિ કરવી છે.

વીતદબ્ય

(સમજાવતો) બાહ ! અમે એ ઔર્વથી
ચાક્યા છીએ.

આનર્તરાજ

(હાથી) સુવર્ણા ! હું સંધિ કરાવું તોજ
પરણુશે ?

સુવર્ણા

(અર્થથી) હા.

આનર્તરાજ

દેવરો સમાધાન કરતાનથી—સમાપ્તિ કરે છે.

સુવર્ણા

(તિરસ્કારથી ધરીને) કરો. છે મગદૂર !

અર્જુન

(મુંઠસુ પર ઉઘો પછને છાતી ડોકે છે.) હા.
છે. એ ઔર્વને પકડીને કાઢે રણુ કરું.

વીતદબ્ય

(તેના હાથ પર હાથ મુકી) આનર્તરાજ
શાંત થાઓ !

સુવર્ણા

(તિરસ્કારથી) અંદીજનો પરાક્રમો ગાય છે;
વીરો પરાક્રમો કરી બનાવે છે.

આવંતી

(અભયપૂર્વક) અરે સુવર્ણા તું શું કરે છે ?

વીતદબ્ય

હાની નંદે.

આનર્તરાજ

(અભિમાનમાં ઢોલો ધાપ છે.) શું હું
પગાકમ જાડ છું ?

સુવર્ણા

(તિરસ્કારથી) ક્યાં વમનનાં પગાકમ નો
અંદીજનો પગ ગાતા નથી.

ગાંધારી

જોડગી, હાની નંદેના !

આનર્તરાજ

(હસીને) ખરી વાત છે ! મહારાજ સુવર્ણા બહાદુર છે, મારી કસોળી કરે છે (પાનમા ગહેવો સોમ પી જાય છે) સુવર્ણા ! હું પરાક્રમ કરીશ—ને તારી પામે ગવાડીશ (સુવર્ણા મુગીમુગી હમે છે)

વીતહવ્ય

આનર્તરાજ હવે ગહેવા દો

અભ્યુન

(ઉભો થઇ જઇ) ના ના અત્યારે—હમણા— એ ઔનને પકડવા જઈ છું (સુવર્ણા ખડખડ હમે છે) જય પશુપતિ જય !

સેનાપતિ

શુ ?

વીતહવ્ય

ના—ના

મહિમ્મત

અરે !

આનર્તરાજ

કટકા ! હમન ! ઉઠો આ બધા હૈહયોને પશુ આનર્તના હૈહયોનું પાણી ખતાવીએ યોદ્ધાઓ મોલાવો એ કયા છે !

વીતહવ્ય

(ધીમેથી) આ છોકરવાદી જવા દો તમને ખબર નથી.

આનર્તરાજ

(હમીને ગવ'થી) એમા છોકરવાદી શુ ? મહારાજ તમે વૃદ્ધ થયા છો

વીતહવ્ય

તેથી મારું માનો—

સુવર્ણા

(કટાક્ષથી)—ને તીરાને સુધ જાઓ

આનર્તરાજ

સુધ શુ ? કદી નહીં હું આનર્ત, હૈહય કાર્તવીયોનો વસજ એક જોગીડાથી ડરે

ચાલો, ઉઠો—શીંગ પુકકટક, યોદ્ધાઓને મોલાવો જય પશુપતિ જય [કટક શીંગ પુકે છે ને આનર્તના યોદ્ધાઓ ભેગા થાય છે. વીતહવ્ય આનર્તરાજને છાનોમાનો સમજાવે છે પણ તે જીદમાં ડાકુ કુણાવે છે] યોદ્ધાઓ ! અહીંઆ એક ઔર્વ ઝપિ પરંત પર રહે છે અત્યારે જઇ સવારે એને પકડી લાવવો છે તૈઆર છો ?

આનર્તના યોદ્ધા

તૈઆર છીએ એમાં શી વાર ! જય પશુપતિ જય !

આનર્તરાજ

હર હર પશુપતિ હર જય પશુપતિ જય ! (તગવાર કાઢે છે)

આનર્તરાજના યોદ્ધા

જય પશુપતિ જય

આનર્તરાજ

મહારાજ ! એક ભોમીઓ આપો !

વીતહવ્ય

(આજીજ કરી) તમે આ શુ કરો છો ?

આનર્તરાજ

(હસીને) રમત

સુવર્ણા

અમે તો બધા નમાલા છીએ અમારે ત્યાંથી તો કોઇ પેલે તીર નહીં આવે, પણ હું દેખાહું આ ચમુના જોળગી જમણે હાથે જાઓ એક જોળન દૂર કુશર આવશે તેમા જડશે ઔર્વ પિતામહ લાક્યા નહીં રહે

આનર્તરાજ

શુભીરો, મશાવ લાવો ?

વીતહવ્ય

આનર્તનાથ ! હું તમારા બાપ બરોગર છું મારું સંભળો !

આનર્તરાજ

સાત પરશુરામ પેલે તીર હજો તોએ હું

જવાનો ને સાતેને પકડી લઇ આવવાનો. જય
પશુપતિ જય.

[સૈનિકો મશાલો લઇ આવે છે અને તે
અને તેના ચોદાઓ ચંદ્રશાળાના પગથીઆ
ઉતરી આં પડેલી હોડીઓમાં બેસે છે.]

આનર્તરાજ

(હોડીમાં બેસી મોટથી) સુવર્ણ કાલ
સવારે વરમાલ તૈયાર રાખજે! ઓર્વને હું
લઇ આવું છું.

સુવર્ણ

(તિરસ્કારથી હસીને) અસારથીજ ઉભી
છું ને—

આનર્તરાજ

હરહર પશુપતિ હર !

[હોડીઓ જમુના ઝોળંગે છે ને મશાલ
સાથે આનર્તરાજ ને તેના ચોદાઓ
પેલે તીરે ઉતરે છે. હરહર પશુપતિ હર!
ના આજા સંભળાતા થોપ સંભળાય
છે ને મશાલો દૂર જતી દેખાય છે.]

સેનાપતિ

(વીતહવ્યના કાનમાં) મરવાનો થયો છે.

વીતહવ્ય

(ધીમેથી) બહુ જીવવા જોગે નથી.

[બધા જોઇ રહે છે. એકદમ મશાલો
હોલવાઇ જાય છે. થોડીવારે 'હરહર
પશુપતિ હર'ના અવાજ બંધ થાય છે.
એક ચીસ સંભળાય છે અને પેલે તીરે
ગાઠ અંધકાર ને અલંગ શાંતિ પ્રસરે છે.]

વીતહવ્ય

(નીસાસો મુકે છે) અરે પિતાશી ! (સુવર્ણ
ખડખડ હસે છે) બેટા ! મારું કયું કારવ્યું તેં
ધુળ મેળવ્યું.

સુવર્ણ

આને પરણીને શો ફાયદો ?

આવંતી

(ગુસ્સામાં) હાકરી તેં આ શું કયું ?
કાર્તવીયનું કુળ ખોલ્યું.

વીતહવ્ય

(ગાંભીર્યથી) આવંતી ! ગુસ્સે થશે નહીં.
સુવર્ણ કહે છે તેમ આવવાને જમાઇ કરી મને
શું ફાયદો મળવાનો હતો ? (ખેદથી) સેનાપતિ
ચાલો ! આજે આપણા રંગમાં ભંગ થઇ ગયો.
પશુપતિ કરે તે ખરું.

[નીચું માથું કરી જાય છે. સેનાપતિ વગેરે
ચોદાઓ જાય છે. પરિચારકો દીવા હોલવવા
મંડે છે.]

આવંતી

હાકરી, તારી શી વલે થવાની છે ?

સુવર્ણ

(હસીને) આનર્તરાજથી સારી.

ગાંધારી

(સખતાઇથી) હાકરો દૂટવવામાં મેં કદી
સાર દીધો નથી. આવંતી ! મધારો !

[બંને રાણીઓ જાય છે. માત્ર
એકજ દીવો રહે છે, એટલે પરિ-
ચારકો જતા રહે છે. સુવર્ણ ઉત્સાહ-
ભરે કુદતી અગાશીની પાંચેર તરફ
આવે છે.]

સુવર્ણ

(હસતાં) તીરાંત થઇ. આવજો કાલે વરવા
[પાછળ સગર ધીમે ધીમે નદીમાંથી આવે છે
તેને જોઇ દુર્વાના આવેશમાં સુવર્ણ કુદીને
તેને વળગે છે.]

મારા ઔર્વેય આવ્યા ? એ પ્રાણી !
(તેને ચુંબન કરે છે) આજે પેલો
આનર્તરાજ પિતામહને પકડી લાવવા ગયો
છે. હા-હા પ્રાણી વહાલા ! મેં આજે ખુબ
કરી. ફરી એ વાંદરમુખો આવવાનો નથી
હા-હા (ફાઇના પગમાં સંભળાય છે) ધાત્રી

મારા અન્નકાંડ કાઢવા આવી દશે; પેલા
આરણ્ય પાછળ જતા રહો. હું હમણાં એને
રજા આપું છું. જરા અંદરથી (આતુરતાથી
તેના તરફ હોડ કાઢી ધીમે રાગે) ઓવેંચ...
[ધાત્રી હોડતી આવે છે.]

ધાત્રી

બા, શું થયું? શું થયું? શું? ઉભાં
રહો ધરણી કાઢું.

મુવણી

થાય શું? મને વરવા આપ્યો હતો. મેં
કહ્યું કે હૈહયનાય ને ઔર્વ પિતામહ વચ્ચે
સંધિ કરાવી આપે તેને પરણું.

સગર

(સ્વગત નીસામે નાખી) અરે ખીચારી!

ધાત્રી

શાખાશ રે મારી મુવણી બા!

મુવણી

(હસીને) એ કહે કે હમણાં ઔર્વને
પકડીને લાવું. મેં કહ્યું કે જા-લઈ આવ.

ધાત્રી

(હસીને તાળી પાડે છે) ખુબ કરી, પછી?

સગર

(સ્વગત, ડોકું ધુણાવી) ગી કલા છે?

મુવણી

(ચાળા કરી છાતી કાઢી છે) પછી
અધમારમાં આત્મા. જોનજોતામાં
ગાંધી ગાંધી. એક ચીસ સંભળાઈ;
થું. (હસીને જરાક કુદે છે)

સગર

છે ને તારી

નહી

કાલ

મુવણી

(હસીને) ધાત્રી! હવે તું ચાલી જા. મારે
ધરણી સવાર સુધી કાઢવાંજ નથી. પયારી
જરાબર છેને? મને કેં ખાવું છે. મારી ધાત્રી
કેં લાવે છે? થોડુંક, સરસ, મીઠું ને તમનમતું
—સમજ કે?

ધાત્રી

(લાડથી) આજે તને શું થયું છે?

મુવણી

(કૃત્રિમ મીઠાશથી) ઓળખતી નથી? હું
વચનદત્તા છું. આજ મોહામણી રાત. કંઈ થેર
આવશે. ખબર છે?

ધાત્રી

(હમીને જાય છે) વારુ કેં લઈ આવુ છું.
[જવા જાય છે]

મુવણી

(તેની પાછળ દોડી તેને) ખબર નથી?
આજે આનર્તરાજને છતનાર મુવણી વૈતહત્રી—

ધાત્રી

(જતી જતી) બેમ, બેસ.

[જાય છે. મુવણી દીવાને પુક મારે છે.]

મુવણી

(પ્રણામાં દોડી જઈ સગરને) આજે હું
વચનદત્તા છું.

સગર

(ખિલ અવાજે) હા.

મુવણી

(જરા ગાતાં) આજે મોહામણી રાત છે
નહી?

સગર

કેમ?

મુવણી

તમે ને હું, ખાઈશું, પીશું, ને સુઈશું.

સગર

મુવણી

જો મને તમે સંધિ કરતો

સગર

(કટુતાથી) હારે હા!

સુવર્ણ

(હોંસથી) પરમ દિવસે પરણી જઈશું.

સગર

(હોઠ કરડી) અરે કાલે સવારે.

સુવર્ણ

(મગ્નક્રમાં) કાલે સંધિ યાપ ને કાલે
પરણાય? આ પુરુષોને ઉતાવળ કેટલી છે?

સગર

(નીસાસો નાખી) ધણી છે, સુવર્ણ!
ધણી છે.

સુવર્ણ

(અંધારામાં તેને વળગી) તોખા છે આ
પુરુષોથી. એક રાતની વાત તેમાં નીસાસા કેટલા!

સગર

ખરી વાત છે. એકજ રાતની વાત છે.

સુવર્ણ

પેલી ડોકરી આવી કે શું? સંતાપ નહોતો.
(પાછા હોઠ ધરે છે. સગર મુએ છે.)

[ધાત્રી ખાવાનું લાવે છે.]

સુવર્ણ

સરસ. (તેને કોટે વળગી) ધાત્રી આજે
મને સુખ માતું નથી. મને આજે એવું યાગ
છે કે હું કુદાજ કરું.

સગર

(સ્વગત) આજે સુખ માતું નથી. અરે
મધવા! ખીચારીને ખખર નથી કે જેને લીધે
સુખ માતું નથી તેજ લોહીતરસ્યો ખુની યધ
ઉભો છે.

ધાત્રી

પણ કાલે તને કોને વરાવવી તેની ચિંતા થશે.

સુવર્ણ

કાલની વાત કાલે.

સગર

(સ્વગત.) કાલની વાત કાલે? ખરી વાત.
સર્વોદયને હજુ ધણીએ પણ છે. તો સુખ
શા માટે ન આપવું ને ન લેવું? પછી કુઃખ
તો સદાનું છેજ.

સુવર્ણ

(ધાત્રીને) જા હવે જા. મને એકલી
મહાલવા દે.

ધાત્રી

ખીજ દીવી ચેતાનું?

સુવર્ણ

(ડાકું છુણાવી) ઉંહું. (ધાત્રી જવા માટે
છે. પાછળ જઈ સુવર્ણ તેને વગળે છે.)
આવજે કાલે હોં કે.

ધાત્રી

(જતાં) આજે પેલીજ યધ ગઈ છે.

[તે ગય છે.]

સુવર્ણ

(ખારણ બંધ કરે છે.) હા કેં કહેવું છે?
(સગર તરફ દોડે છે.) આવો હવે નીરાંત
યધ.

સગર

(આગળ આવી) કોઇ આવશે તો?

સુવર્ણ

હવે કોઇ નહીં આવે. આ મારા પર
ગુસ્સે છે. મહારાજ ઉધવા ગયા છે. (સગરની
હપટી પકડી ઉચી કરે છે.) પણ તમને શું
થયું છે? ઓવેંય! આમ ચીઠાયા છો કેમ?
ઉંચું જુઓ (સગર જુએ છે.) હમો.

સગર

લો, આ હસ્યો. થયું? (હસે છે.)

સુવર્ણ

(હપટી ઉચકી) એમ નહીં જરા વધારે.

સગર

લો. થયું? (તેને જાતી સરસી ચાંપે છે.)

સુવર્ણા

(હસીને) હવે કેંક પીગળ્યા. બોલો કેં ક્યું ?
પિતામહને વાત કરી ?

સગર

(ચમકીને) પિતામહ !

સુવર્ણા

(મગ્નક્રમાં ચીઠાઈને) લુલી ગયા ?
સંધિની વાત ?

સગર

(એ ધ્યાન) હા. સંધિની વાત—

સુવર્ણા

કરી ?

સગર

(આરે તરફ ગમરાદથી જોઈ) હા.

સુવર્ણા

પિતામહે શું કહ્યું ? (અધીરાદથી)
બોલોની.

સગર

(કઠોર અવાજે) કાલે સવારે પિતામહ
અહીંઆ આવવાના છે.

સુવર્ણા

(ચમકીને) પિતામહ અહીંઆ ? (હસીને)
હા-હા-સમિ કરવા. શાળાશ રે મારા આવેધ !
(સગરને કાઠે વળગી) પિતામહને પણ તમે
જાણ કર્યો.

સગર

(કટુ હસીને) હા-હા-જાણ કર્યા.

સુવર્ણા

મને ક્યોં તેમ ?

સગર

(કરીથી કટુ હસીને) હા-હા તેમજ.

સુવર્ણા

ત્યારે કાલે સંધિ યવાની (હસતાં.)

સગર

હા. સવારે સંધેરો. (અંધારા ખુણામાં
જોઈ રહે છે.)

સુવર્ણા

શું જુઓ છો ? ત્યાં કાંઈ છે ?

સગર

(ચમકીને) હું શું ? કે નહીં.

સુવર્ણા

પછી તમે મહારાજ ને હું—

સગર

(હોઠ કરડી) મહારાણી—

સુવર્ણા

(તેને કાઠે વળગી) તમારી તો દાસી. હવે
એ વાત જવા દો. (ચીડીવાર મુંગી રહે છે.)

સગર

(ક્યાં સુધી સુવર્ણાના જીર્ણિભયાં મુખ
તરફ જોઈને) સુવર્ણા ! (તેનું માથું છાતી
સાથે દાખી, ગાંભીર્યથી તે સુંધે છે.)

સુવર્ણા

મહારાજ ! (હસીને)—હું મહારાજ કહું
ને!—આવા ને આવા રહેશે ? કે પછી બદલાઈ
જશે ?

સગર

(આંખમાંથી આંસુ શક્તાં) હું 'કદી
બદલાઈ ? સુવર્ણા, હું તો આવો ને આવો
રહીશ. (હસે છે ને મુગો થઈ જાય છે.)

સુવર્ણા

(એકદમ પગ ફેંકી) પણ તમે આજે
આવા કેવા થઈ ગયા છો ? આ તો આપણી
સોદામણી રાત આવેધ ! ને તમે આમ
ગભરાએલા કેમ લાગો છો ?

સગર

(સ્વસ્થ થવાના પ્રયત્ન કરતાં) ના. મને
શું થયું છે ? કાંઈ આવી બેસે એવો ધાક
લાગે છે.

સુવર્ણા

કાંઈ આવવાનું નથી. આજે તો આપણે
જેજ, પ્રાણ ! બધી બીક બુલી જાઓ. વખત

વહી જાય છે, ને જાય છે તે આપણુ—

સગર

(મહા પ્રયત્ન કરી) ખરી વાત છે વખત
વહી જાય છે ને જાય છે તે આપણુ—
(તેને બેઠે છે ને પાછો મુગો બને છે)

સુવર્ણ

શુ વિચાર કરો છો ?

સગર

જાણે કોઈ આવ્યું ? આઠ મુહૂર્તને કેટલી
વાર છે ?

સુવર્ણ

ધણી-ધણી ! હજુ હમણા તો મધરાત થશે

સગર

(હયામણો અવાજ સ્વરથ કરતાં) સારે
સુવર્ણ, આવ ! મારી લાકડી ! વલ્લો વખત પાછો
વળતો નથી (તેને ખેંચી) હજુ પાસે, પાસે
આજની રાત સોહામણી, કાલ કેવીએ ઉમરો ?

સુવર્ણ

(પાસે ભરાના) હા ઝૌવેય !

સગર

(સુખન કરીને) પ્રાણુ અત્યારે તો આપણે
ખે-એક ખીજના-એક ખીજમા લીન થઈએ

સુવર્ણ

(તેને કોરે વળગી) હા, નાથ !

સગર

ગઈ પવ નહીં આવે આવતી પતની પરવા
શી ? (તેને સુખનો પર સુખન કરતા) આજ
પવ-મારી પ્રાણુ !

સુવર્ણ

હા નાથ-આજ પવ-

[આ બેના એક ખીજના હાથમા હાથ છે
ને ખંડ અધારે થઈ જાય છે થોડીવારે પ્રહર
વાતે છે ને અધારા ખડમા સગરને ખોળે
માથુ મુખ ઉંધતી સુવર્ણ નજરે પડે છે]

મગર

(સુવર્ણ તરફ જીને નયને જોયા કરે છે
સ્વગત) સુવર્ણ ! તારી સોહામણી રાત ચાલી !
જે પહે તુ અમૃતમય જીવનની આખી કરે છે
તેજ પડે તું તેને છોડી જવાની ! થોડાક
પ્રહરો-થોડીક પળો-ને ઉઘડેલા સ્વર્ગના દાર-
તારા ને મારા-ખીડાઈ જવાનાં !

કેવી ઉઘે છે-નીરાતે-નિર્ભયતાથી ? નાનકડું
નાક મોહભર્યું કેવું પુલે છે ? શુ સ્વપ્ના
આવતા હશે ? મહારાણી થવાના ? મારી
સહધર્મચારિણી થઈ રહેવાના ?-મારા પુત્રોની
માતા થવાના ? (આક્રંદ કરીને દાંત પીમે છે)
અનિર્વાચ્ય વિશ્વાસથી તે મારે ખોળે પડી છે
-આ ખોળે એને શાંતિ વળી છે અહીંઆ પડી
એ નિશ્ચિત છે-નિઃશ બની છે (હમણા પવ
હાથ દઈ) અજ્ઞાન બાવા તને ક્યા ખબર છે
કે આ ખોળા કરતાં તો તું સાપના દરમા કે
વનરાજની શુદ્ધમા-રે, બળતી ચિંતામા તું
વધારે નિર્ભય રહેત ! આ તો મગર-સ-ગ-ર
છે જે પળે તું તારુ સર્વસ્વ તેને મેંપિ છે-
તેજ પળે તારો પ્રાણુ લેનાનો સકલ્પ તે કરી
બેઠો છે જેની શક્તિ ને રનેહમા તું નિર્ભયતા
અનુભવે છે તેજ દૈલથી પણ દૂર ને રાક્ષસથી
પણ દોહી તારે માથે કાલની માફક ઝંઝુમે છે
નિરાધાર બાલા—

સુવર્ણ

(ઉંપેડી આખ આંધી ઉઘાડી) વહાના !
હજુ જાગો છો ?

સગર

(હેતથી તેના વાળ ઉંચા કરતા ખિન્ન
અવાજે) હા પ્રાણુ !

સુવર્ણ

મુઝ જાગ્યો ! વહાલા મને ઉંધ બન આવે
છે-મને થાક લાગ્યો છે (સુખન માટે ખો

કેંયું કરે છે. સગર તેનું મોં ચુમે છે. પાસું
મદલી તે સુધ જાય છે. સગર થોડો વખત
જોયા કરે છે. સુવર્ણા ઉઘમાં હસે છે.)

સગર

(સ્વગત) હસી લે, હસી લે! હસતી હસતી તું
આમ સ્વર્ગે જશે. ને રડતો રડતો હું આમ પૃથ્વી
પર ભટકીશ. અને મૃત્યુ પછી પણ તું સ્વર્ગે ને
હું-ધોરમાં ધોર કુકર્મીને યોગ્ય એવા-નરકમાં-
પણ તને હું કેમ મારું? મારા પુત્ર!
હું કે મારતાં તું કરમાઈ જાય તેને અંગારે
આળવાની હું કેમ હીમત કરું? ના. ના. હું
તારો વાળ વાંકો નહીં કરું. મારી લાડકડી!
મારા વગર પિતામહનું શું અટકી રહેવાનું
છે? હું તો નિમિત્ત માત્ર છું. એનાંજ શુદ્ધિ ને
અળ છે. એના હાથમાં જામદગ્ન્યાસ્ત્ર છે. શંખ
વીતહબને મારશે. કાલે શુરુ દહયોનો
વિનાશ કરશે.

મારે શું? હું હોઈ કે નહીં હોઈ તો પણ
એની રચનામાંથી એક સળી ખસવાની નથી.
-પણ હું નહીં હોઈશ તો બીયારી આ પ્રાણ
છોડશે-ને એ નહીં હશે તો હું પ્રાણ છોડીશ.
જીવનો હોઈશ તો પણ મરેલા જેવો.

હૃદયમાં આગ સુકવી; થેલી પ્રિયતમાનો
વિશ્વાસઘાત કરવો; આ સુકુમાર, ઉછરતી,
ઉછળતી હરણીનો પ્રાણ લેવો; ને મારું અંતર,
મારી આશા, મારો આનંદ બાળીને ભસ્મ કરી
મુકવાં.....શા સારું! શા સારું!

શુરુની આરા તો આ નિરાધાર દયિતાની
ચાચના નહીં? પિતાનું વેર તો મારી પોતાની
સ્નેહભીમિ નહીં? આર્થાવર્તનું સજ્જન તો મારા
પોતાના જીવનનો ઉદ્ધાસમય સહચાર નહીં?
શા માટે-અરેરે શા માટે-શુરુ, પિતા, આર્થાવર્ત
વધારે ને હું ને મારી સુવર્ણા બોહાં! બો
અધવા! (આંસુ છુટે છે.)

સુવર્ણા

(ધીમેથી આંખ ઉઘાડી) હજી બેસા છે!
મને આમ સુધ રહેવું એવું ગમે છે!

સગર

(હસવાનો ડોળ કરી) એમ? ભારે સુધ રહે.

સુવર્ણા

(પાસું બદલી) યમુનામાં એક હોડીમાં
બેસીને આમ ને આમ આટ્યાં જઈએ તો!
મને હમણાં ફેંક એવું સ્વપ્ન આવ્યું.

સગર

(નીસાસો નાખી) સુધ જા. (સ્વગત)
સ્વપ્નાં-સારા ને માઠાં-અધાં સમાપ્ત થઈ જશે.
(સુવર્ણાને) તને આમ એકલાં મારી બેડે ગમે!
દૂર-અધાથી, આપથી, રાજવૈભવથી-દૂર-આખી
દુનીઆથી.

સુવર્ણા

તમારે બોળે મને એકલું કદી નહીં લાગે.
(પાસું બદલી આંખ મીંચે છે ને થોડી વારે
ઉઘી જાય છે.)

સગર

(સ્વગત) એને દૂર-અધાથી દૂર જવું છે,
પણ મારી સાથે. એવો દૂર પ્રદેશ દુનીઆમાં
નહીં હોય કે જ્યાં વીતહવ્ય ને ઔર્વના વેરના
તણખા દગાડે નહીં? દુઃખ ને ભયથી અસ્પૃશ-
દુનીઆને છેડે-ગિરિને શુંગે-કોઈ એક નિર્જન
સ્થલ-નિર્જયતા ને શાંતિ-ચંદ્ર ને સૂર્ય-ને હું
ને મારી સુવર્ણા; એ શું નહીં મળે? (અવાજ
અડધો ઉઘેટા થાય છે) જ્યાં પૂર્વજોનાં મહેણાં
ન હોય, ભાવિની બીતિ નહીં હોય. જ્યાં આગા
માત્ર અંતરની, જ્યાં આંસુ માત્ર અધીરા પ્રણયનાં.
જ્યાં મહેરછા માત્ર એકબીજાનાં મન રીઝવા-
ની...હું વાનીશ-એ લણશે. હું ખાંડીય-એ
દગશે. હું પુલ વીણીય-એ માળ ગુંથશે ને
અમે બંને સ્રોતના રવ સાથે ગાદશું, સમીરના

સુસવાટ સાથે ઢગીયું, ધનના મર્નન સાથે
નાગીયું... (ઝાડું ખાપ છે તે વખતેને ઉચું
જુએ છે) થું મને ઉપ આવી ! થું મને સ્વર્ણ
આપ્યું ! અનારે પણ નીંદર મન મનાવે છે.
મૃગચળના પ્રાસાદોમાં મોએ કરાવે છે. (કૂસા-
થી દમે છે) આર્ય તે દેવના વેરથી વધુદાએયું
એક રથાન દશે ?...દમે. કેમ નર્દો દેવ ?
ધનના આ નર્દો સદ્ બલ. આ તારા બાપુડને
નર્દો બચાવે ? (મુગો મુગો બેબી રહે છે)

મુવર્ણ

(વેદનાથી) ઓ ઓ.

સગર

(પાંચ પર લાથ ફેરવે છે) મુવર્ણ ! સદ્
રહે. ઉડીને બદ્ધ બેવાનું છે—ઉપમાં અધિકારનો
મદાવો સદ્ લે.

મુવર્ણ

(ઉપમાં) ઓ બાપરે !

સગર

થું છે ! થું છે !

મુવર્ણ

(બીરલી આંખે સગરને કોરે વગરે છે)
ઔવેય બચાવો ! બચાવો.

સગર

(નોરથી દખાવી) મુવર્ણ થું છે !

મુવર્ણ

(એકદમ નોરથી બેબી થાપ, મરમર કાપવી
ગાતા શરી જુએ છે) ઓ ! ઔવેય ! નાથ !
એ કે.જુ છે ! મને બીક લાગે છે. (મારે દુઃ
દામ્લેની દોષ તેમ)

સગર

મુવર્ણ ! માર નથી, એ તે દું મું.

મુવર્ણ

(અમન થાપ મારે તરફ જુએ છે તે વખતે
છે) વદાપ મને રથમાં આંખે. એ મર્વત
ખાનુસરે પડે. વદા—

સગર

(જરાક લાડથી ઢગીને) પછી ?

મુવર્ણ

(ગામડાળી) તે માથે ધોળો મેડી જગા—તે
કે કંઠીની ધોળો દારી.

સગર

(ધરમર કંપી) દ—

મુવર્ણ

(મળથી મુગરે અવાજે) બે મેડી બીલા-
મળી આંખે, નરો બે બલના અવાજ. દું નરો
બળી બળી થાપ મદ.

સગર

(બોલવાને અચકા) અરે—

મુવર્ણ

(જરા મજાક) થું છે !

સગર

(મારે તરફ દોષ બેબીનીયા) કે નર્દો. આપ
મુગરને ફેરલી પાર દમે ?

મુવર્ણ

બદ્ છે (તેને મોરે વગરે) આપને પાછા
સુપ જાએ—

સગર

ના, દમે કે સુપ ! મુવર્ણ (બેબી
અટકે છે)—

મુવર્ણ

રમ !

સગર

નારા પિતા બને પિતામદને મંપિ નર્દો
થાપ ને.

મુવર્ણ

(ચિંતામાં) એ તે પડા મદ.

સગર

(અનાં અનાં) આપને અડીબાંધી થનાં
રહીએ ને ? પછી કે ચિંતા જ નર્દો

મુવર્ણ

(અમળાને) એ થું કદો રો ? દું નર્દો ને

મારા વૃદ્ધ પિતા બીચારા ગાડા બની જાય
પણુ આવો શો વિચાર કરો છો ?

સગર

(ખિન્નતાથી હસીને) ના એતો અમરથોજ
નિચાર આવ્યો તને તારા બાપથી કેમ જુદી
કઢાય ? (એકદમ નિશ્ચય કરી સ્વગત) હું
જતો રહું ને-સુનણી ! મવાર પડશે હું
જાઉં છું.

સુવર્ણા

એમેની ગત તો જાણે હવે શરુ થઇ
નથી (આગસ મરડે છે)

સગર

(સુનણીને દૃઢતાથી ખમેડતા) પ્રાણ ! બહુ
મોહુ થયું

સુનણી

(એકદમ આખ ફાડી જળી તરફ જુએ છે)
આ શુ ?

સગર

(ગમરાખને) શુ છે ?

સુવર્ણા

(ધુન્ને છે) જુએની, તમારા પિતામહ
કાપ્યા

[દૂરથી પરાદના આજા પ્રકાશમાં અધારા
પરિતમાથી રતાશ પડતા ધુમાડાની મેર
નીકળતી જણાય છે ને દૂરથી આકાશ-
માં ગગડાટ સહજાય છે.]

સગર

(ધુન્નતાં) ઓ માગ બાપ ! સુવર્ણા !
હવે જવા દે, પ્રાણ ! મોઢ નિવમ યાદ કરજે.

સુવર્ણા

(ગમગાધને ઉભી થાય છે) કેમ શુ છે ?

સગર

(આખે હાથ દબ ગડે રાગે) સુનણી !
મારી લાડગી તને હવે છેતરવી નિરચક છે.
તારી મોહામણી રાત પુરી થઈ-મારું મુખ

પરવારી ગયું. (ઉડીને જવાની તૈયારી કરે છે)
સુવર્ણા

કેમ પણ ? (સગરનો હાથ પકડે છે.)

સગર

(ઉતાવળું બોલતાં) સુનણી ! મેં સધિની
વાત કહી તે ખોટી છે પિતામહ રજુ ચઢ્યા
છે. હમણા આરે દિશામાં દાવાનળ જગશે
જે આ પેશુ ગામ એતુ હમણાં હૈદયોને
ધાણુ નીકળશે

સુવર્ણા

(ચરચરતે હોઠે) હેં નાચ ! શુ કહો છો ?
તમે તો કહેતા હતા કે પિતામહ અદોઆ
આવશે

સગર

આવશે, વહાલી ! (સુવર્ણાને વળગી પડી)
પણુ સંધિ કરવા નહોં મારે હાથે નીતહમ્બતુ
ખુન કરાવવા. (સુવર્ણાને તરછોડી)

સુવર્ણા

મારા પિતાને મારવા-તમે ! હાથ ! હાથ !

સગર

મને જવા દે, જલ્દીથી તારા પિતાને દું
નહોં મારું-મને મરવા દે

સુવર્ણા

(તેનો હાથ ઝાલી) તમે અદોઆ રહો,
કોઈ શું કરવાનું છે ?

સગર

(પહેા ફાટવા લાગ્યો છે) ને આ પેલી
દિશા સળગી.

[સુવર્ણા સ્તબ્ધ થઇ જતેજ રહે છે દૂરથી
હૈદય નગરમાં કકયાણુ સંભળાય છે.]

સુવર્ણા

આ શુ ?

સગર

(દાંત પીગી) હૈદયોની કનન. મને જવાદે.

સુવર્ણા

પણુ કયા ?

સગર
મરવા—

મુવર્ણી

(રડતાં) નાથ ! તમે મરવા જાઓ ! ચાલો
હું પણ આવું—સાથે નાસી જઈએ.

સગર

(તેની સામે જોઈ) તેજ હું કહેતો હતો.
આવે છે ?

[અગાથી નીચે પગથીઆં પરથી ગંભીર
અવાજ આવે છે]

ઐર્વા

(અદૃષ્ટ) સગર ! હું આવ્યો છું.

સગર

(કપાલ કુટી) ઓ મારા બાપ !

મુવર્ણી

શું છે ? એ કોણ જોઈયું ?

સગર

(મુંઝવાઈ જઈ ચારે તરફ જોતા) ચાલ
નાસી જઈએ. ખીન્ને રસ્તો છે.

ઐર્વા

(અદૃષ્ટ) સગર તારા પિતા—

સગર

(ધુજતો) ચાલ આ પાછળે રસ્તે.
[પાછળ દોડતાં]

મુવર્ણી

એ ખંધ છે, પણ એ છે કોણ ?

ઐર્વા

તારા ગુરુ-તારા આર્યાવર્ત—

સગર

(મુવર્ણનો હાથ પકડી તેના કાનમાં) મારી
જોડે ચાલ, અગાથીમાંથી દોડતાં નાસી જઈએ.

મુવર્ણી

(ગભરાઈને ને સાથે દોડતી) ચાલો.

[ખંને ફરે છે. સગર કંઈ દિશામાં જવું
તે જુએ છે ને દોડ મુકવા પગ ઉઘડે છે.]

સગર
આમ ! મુવર્ણી !

મુવર્ણી

(પગ ફસડી પડે છે ને ઉભી રહે છે)
નાથ ! ઐર્વાય ! પેલો સ્વપ્નાનો ડામો !

[સગર ફરે છે. હાથમાં જામદગ્ન્યાસ્ત્ર લઈ
અગાથીમાં ઐર્વા ઉભા છે. ચારે તરફ આગ
જળતી દેખાય છે ને લોકોનાં શુભરાણુ દ્વરથી
સંભળાય છે. મહેલમાં કોલાહલ શરૂ થાય છે.]

ઐર્વા

—ને મારું તર્પણ વાટ જુએ છે.

[મુવર્ણી ઐર્વાની આંખ સામે ડોળા ફાડી
જોઈ રહે છે]

સગર

પિતામહ ! ઓ મધરા !

મુવર્ણી

ઐર્વા ! ઓ મારે ! (મુવર્ણી પ્રેમાન થઈ
બેથે પડે છે.)

ઐર્વા

બાહ્યમુદ્રત યથું. લે આ જામદગ્ન્યાસ્ત્ર.

સગર

(આંખ ફાડી) ગુરુદેવ !

ઐર્વા

લે ને વિજય કર ! (તેના હાથમાં
જામદગ્ન્યાસ્ત્ર મુકે છે.)

[સગર થરથર કંપે છે ને હાંત પીગી
અંતરને જોરથી ઝાલે છે. તેના શરીરમાંથી
જ્વાલા નીકળતી હોય એમ લાગે છે ને તેની
આંખમાં ખુલસ આવે છે.]

સગર

(કોરતાથી) પિતામહ ! વિજય જોઈએ
છે ! વીનદગ્ન્યનું શિર જોઈએ છે ! લો લઈ આવું.
કૌર્મ્યમૂર્તિ ! વૃષ્ટ થાઓ !

[ગાંડા જેવો તે ઢાડી જાય છે. મહેલમાં ધમાલ વધે છે ને એક ખુણેથી ધુમાડો નીકળતો દેખાય છે. ઔર્વના મુખ પર જરાક હાસ્ય દેખાય છે.]

ઔર્વ

દેવો ! મા ! ગુરુદેવ ! મારો સંકેષ પુરો થાય છે.

[સગર વિકરાલ સ્વરૂપે ને ગાંડા જેવા ડાળા ફાડી વીતહવ્યનું લોહીથી નીગળતુ ડોકું લઈ હાખત થાય છે. ચારેગમ ભડકા થાય છે.]

સગર

(રાક્ષસી હાસ્યથી) ગુરુદેવ ! લો એક શિર. (ઔર્વને ચરણે ફેંકે છે) અડધી ગુરુ-દક્ષિણા... હજી બાકી છે. માગી તેથી વધારે આપું છું. ઉભા રહો ! (નીચો વળી મુવણાનો ચોટલો પકડે છે ને અસ્ત્ર ઉગામે છે ને ચમકે છે) અરે-રે !

ઔર્વ

(નીચા વળી) સધુર કર ! એ તો બાપના પહેલાંજ ગઇ !

રાખ

(પદડા પાછળથી ઘોષ કરે છે) ચક્રવર્તી મગરનો જય ! ગુરુદેવ !

ઔર્વ

તો આજ છેલ્લો વીતહવ્ય—

સગર

(ભયંકર અવાજે) ને દલુ આ બાકીની ગુરુદક્ષિણા—

[પોતાને હાથે મરવા અસ્ત્ર ઉગામે છે. આકાશમાં વીજળી ચમકે છે ને એક કડાકો થાય છે. સગરના હાથમાંથી જમદગ્ન્યાસ્ત્ર અંતર્ધાન થાય છે]
ઓ-ઓ-ઓ (તે ગાંડા જેવો જોઇ રહે છે.)

ઔર્વ

(સગરને ખભે હાથ મુકીને) મહારાજ ! એ અસ્ત્ર કૃતકૃત્ય થયું—છેલ્લા હૃદયનો વિનાશ થઇ ગયું અને હું પણ કૃતકૃત્ય થયો. મને તર્પણ કરવા દો :

ऊर्जं वहन्तीरमृतं घृतं पयः कलालं परिघृतम्
स्थधास्यं तर्पयंत मे पितॄन् ।^૧

[વીતહવ્યના લોહીની અંજલિ ભરી મુકે છે. એમાન સગર ડાળા ફાડી નેચા કરે છે. શંખ, ઉગ્ર વગેરે આવી પહોંચે છે.]

બધા

પિતામહનો જય ! ચક્રવર્તી સગરનો જય !

ઔર્વ

(વિજયી સ્વરે) મહારાજ ! આર્યાવર્તનો જય !

સગર

(માથું છાતીપર નાખી દહ ઝિન્નતાથી) આર્યાવર્તનો જય !

[ઔર્વ સગરને ઘસડી જાય છે ને બધા ગાતાગાતા સીડી ઉતરે છે.]

૧ બલને, અમૃતને, ધીને, જલને, અને સરતા કર્મને વહેતી તમે સ્વધાદારા પિતૃઓને વૃક્ષ કરો.

તરંગવતી

—૦—

[અનુસંધાન ૫૪ ૧૫૨ થી]

કેટલાંક રળીયામણાં ગામે પસાર કરતાં કરતાં અમે ધરભણી ચાલ્યાં. અમારાં સગાં એક ગામ આગળ આવીને સામાં તેડવા આવ્યાં હતાં. અમે નગરમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે અમને જોવાને રાજભાગ ઉપર લોકોની ઠહ જામી હતી.

અમે ઘેર પહોંચ્યાં. અમારી સુખદુઃખની વાતો બધાં સંબંધીઓ આગળ ફરીફરીને કહી. પછી વસંત ઋતુમાં એક શુભ મુદ્દતે અમારા સવિધિ લગ્ન થયાં. અમે પાછાં કમળ સરોવરમાંના ચક્રવાકની પેઠે એકતા અનુભવી આનંદ કસ્તોલથી રહેવા મંડ્યાં. પછી ઋતુઋતુના ભોગવિલાસ અમે ભોગવ્યા. અમારી રત્નહાંક બહુ ગાઢ થતી ગઈ. વર્ષ પુરું થતાં પાછી વસંત આવી; અને નવપદ્મવ પ્રકૃતિની શોભા નીલાળવા અમે ઉદ્ધાનમાં ગયાં.

પ્રુલના દહાથી ખેલતાં અમે બાગમાં કસ્ટોલ કરી રહ્યાં હતાં. ત્યાં એક અશોક વૃક્ષ નીચે મુકેલી શિલા ઉપર કોષ્ટ સાધુને બેઠેલા જોયા. તેમને દેખતાં વેંતજ મેં વાળમાં પ્રુલ પરોચ્યાં હતાં તે ખરી પડ્યાં. મુખ પર ઉડેલા પ્રુલપરગ પાલવ વડે મેં લુછી નાખ્યો. મારા પતિ સ્વસ્થ થઈ ગયા; અને અમે બંને પેલા સાધુ પાસે ગયાં. તેમને વંદન કરતાં તેમણે અમને નિર્વાણ પ્રાપ્તિનો આશીર્વાદ આપ્યો, અને કેટલોક ધર્મોપદેશ કર્યો.

મારા પતિએ સાધુની પૂર્વકથા જાણવા સહજ ઉત્કંઠા બતાવી, એટલે સાધુ બોલ્યા: “પૂર્વ ભવમાં હું હાથીનો શીકાર કરનાર પારધીરાજનો મુદરાજ હતો. મારી બાણુવેધની નિપુણતાને લીધે મને બધા ‘સિદ્ધબાણુ’ કહેતા. એક વખત ઉનાળામાં એક વનહાથીની શોધમાં

હું નીકળ્યો હતો. પ્રુલ્લ ભટક્યા પછી એક ગંગાને કાનારે મેં એક હાથી જોયો, અને મેં તેના ઉપર બાણુ તાક્યું. પણ ચોટ ખાલી ગઈ. અને તીર દવામાં ઉંચે ઉડ્યું. એ જીવસંહારક બાણુથી હાથી ન વીંધાતાં એક ચક્રવાક વીંધાઈને નીચે પડ્યો. એની ચક્રવાકી રૂદન કરતી આમ તેમ હડવા લાગી; પછી ચાંચ વડે એણે બાણુ ખેંચી કાઢ્યું અને ચક્રવાક મરી ગયો. તેને મેં રેતી ઉપર અગ્નિદાહ કર્યો; ચક્રવાકી પણ રત્નહસંબંધી તણાઈને એ અગ્નિમાં પડી અને તેની સાથે બળી મુઠ. તે જોઈ મને પ્રુલ્લ પશ્ચાત્તાપ્ત્યે: એટલે એ અગ્નિમાં મેં પણ અંપલાવ્યું અને મારા પાપી શરીરને બાળી મુક્યું. મેં કરેલા પાપના સાચા પશ્ચાત્તાપને લીધે હું નરકમાં પડવાને બદલે એક શેઠને ત્યાં જન્મ્યો. મોટા થયા પછી મેં મારા પિતાનું ધન જુગારમાં ઉગ્રવી દીધું. ધીમેધીમે મને ચોરીનો છંદ લાગ્યો અને ચોરમાંથી હુંડારો બન્યો. હુંડવામાં મારી હેંશીવારીથી મને એક હુંડારાના સરદારે નાપક બનાવ્યો. એક વખત અમારી ટોળીમાંના કેટલાક, એક યુવાન સ્ત્રીપુરુષનો શીકાર લઈને આવ્યા. તેમને શુદ્ધમાં રાખવામાં આવ્યાં. એ બીચારાં નવજીવાનોએ, મૃત્યુ પામે આવ્યું હોય એમ કહીને, એમના પૂર્વજન્મથી માંડીને પોતાની કમંડલની બીજાં કેડીઓને કહેવા માંડી. મેં તે વાત દૂરથી સાંભળી અને મને મારા પૂર્વભવનું ભાન એકાએક યદ્ય આવ્યું. ‘મેં બાણુથી મારેલું નિર્દોષ ચક્રવાકનું જોડું તે આજ’— એમ મને થયું. એટલે મેં તેમને રાતે ને રાતે શુદ્ધમાંથી છુપે માર્ગે નસાડી મુક્યાં. ત્યાર પછી હું પાછો શુદ્ધમાં ગયોજ નહોં. હું વિરજા થયો હતો; સંસારની અસારતા મને ખુબ સાક્ષતી હતી. લાગ્યોએ એક ગુરુ મળ્યા. તેમણે મને જિજ્ઞાસુ જાણી વીતરાગ દીક્ષા આપી. હવે મને,

સંસારમાંથી અચાન આંખમાંથી પુરાઈ ગયેલો માર્ગ જે તીર્થકરોએ ચોખ્ખો કરેલો, તે જડ્યો છે. હવે હું મારાં પૂર્વકર્મને સંયમ વડે બાળી રહ્યો છું.”

[સાધ્વી આગળ કથા કહે છે:—] જ્યારે અમે આ ખેદજનક અનુભવ—કથા સાંભળી સારે અમે પૂર્વે અનુભવેલું દુઃખ અમને જાણે નવેસર સાલવા માંડ્યું. આંસુભરી આંખે અમે એક-બીજા તરફ જોયું. અમને લાગ્યું કે “આ સાધુ અમને વિષ તેમજ અમૃત સમાન નીવડ્યા છે!” વીતેલાં દુઃખનો વિચાર આવતાં અમને અમારા સ્નેહના ભોગવિલાસ ઉપર ઉપરતિ થઈ. અમે એ સાધુને અમારો જીવનતારક માન્યો.

સાધુએ અમારી ‘તીવ્રતા નીહાણીને અમને સાંજ બોધ કર્યો; એટલે સંસાર ઉપર અમને અણુગમે થયો અને પવિત્ર સાધુ જીવન ગાળવાનો અમે સંકલ્પ કર્યો. અમે સાંજ અમારા શશુગાર ઉતારી દીધા; અને દારીઓને અમારો નિશ્ચય જણાવ્યો. તેમની સાથે માબાપને સંદેશો કહાવ્યો કે “અમે બંને અણુકથ્યા દુઃખથી અને જન્મ મરણની પરંપરાથી કંટાળી ગયાં છીએ માટે અમે આજથી ધર્મમાર્ગે ચઢીએ છીએ.” આ પ્રમાણે સંદેશો કહેવડાવીને, સંસારના સંપૂર્ણ વિલાસમાંથી અમે એકદમ વીતરાગ થવાને તૈયાર થઈ ગયાં.

અમારી દીક્ષા લેવાની વાત સાંભળીને નગરમાંથી સૌ લોકો બાગમાં ભેગા થઈ ગયા. બધાં સ્નેહીઓએ અમને ખુબ વાપ્યાં; પણ અમે એમનો સ્નેહ તરછોડ્યો. બીજાઓએ, નાની વયમાં આવું સાહસ ન કરવા ચેતાવ્યાં. પરંતુ અમારો નિશ્ચય હવે અડગ હતો અને વિરાગ દૃઢ હતો; તેથી સૌને અણુપાલવતે પણ સંમતિ આપવી પડી.

મારા સ્વામી એક સાધુની દીક્ષા લઈને તપસ્યા કરવા સાંધીજ છુટા પડ્યા. તેમનાથી ઉલટી દિશામાં હું એક સુવ્રતા નામની સાધ્વી પાસે ગઈ; અને તેમની પાસેથી દીક્ષા પામી. આજે એમની સાથે વિહાર કરતાં કરતાં અમે અહીં આવી પહોંચ્યાં છીએ; અને આજે મારે છઠ્ઠાં પારણું હોવાથી લિક્ષા માગવા નીકળી છું.”

સાધ્વી તરંગવતીએ પોતાની આત્મકથા પુરી કરી સારે શેઠાણીને થયું કે આમણે આટલી નાની વયમાં જે કઠણ તપસ્યા આદરી છે, તો મારાથીયને તેટલું મારે પણ કેમ ન કરવું? સંસારમાં રહીનેએ સાધુ જીવન ક્યાં નથી ગાળી શકાતું? [સાધ્વી તરંગવતીએ શેઠાણીને આચારમાં મુકાય તેટલો બોધ કર્યો; અને પછી લિક્ષા લઈને ઉપાશ્રયમાં પાછી આવી.

ફેટોઆશીની હરીદ્રાદ્રા

અમે જાહેર કરેલી ફેટોઆશીની હરીદ્રાદ્રામાં અમારી પાસે પપ ફેટોજ આવ્યા હતા. તેમાંથી ઉત્તમ ફેટો થી. જમનાદાસ રતનસીને જાહેર કરવામાં આવે છે. તે અન્યત્ર આ અંકમાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો છે. ત્યાર પછી થી. ઠાકર ચીમનલાલ સોમેશ્વર અને થી. જમનાદાસ સુબેદારના ફેટોજને પસંદગી મળે છે. એ ફેટોજ અમારા આવતા અંકમાં પ્રસિદ્ધ કરવા ઉમેદ રાખીએ છીએ.—ઉપ-તન્ત્રી.

નવું સાહિત્ય

-૨૦૦૮૬૬-

[અનુસંધાન ૫૪ ૧૫૩ થી]

૨૧. 'ધૂમકેતુ' જણાવે છે તેમ એમાંની 'એક ભુલ' સીવાયની બધીજ વાર્તાઓ તદ્દન સ્વતંત્ર છે. છતાં પણ એમણે રશીયન સાહિત્યમાંથી વાર્તાઓને આત્મા લઇ કલેવર રચ્યું છે, ટાગોરની વાર્તાઓની છાયા એમના પર સખળ રીતે પડી છે એવાં બીજાં બહાર ક્યોનો પણ કોઈક સ્થળેથી કરવામાં આવે છે. અમુક સાહિત્યકારની છાયા પોતાના પર પડે, કે પ્રસંગ અથવા બીજા કોઈક સ્થળેથી લઇ પોતે સ્વતંત્ર રીતે કૃતિનું નિર્માણ કરે તો તેની સ્વતંત્રતા જતી રહેતી નથી. વિશ્વસાહિત્યના સારામાં સારા સાહિત્યકારોએ બીજા, પ્રસંગ કે ભાવ અન્ય લેખકની કૃતિઓમાંથી મહત્વ કર્યાના દાખલા જણીતા છે. પુરોગામીઓની કૃતિઓમાંથી આવા બીજાદિમહત્વને આપણે ચાંચ ગણીએ તો આપણા પ્રેમાનંદને પણ 'કવિશિરોમણિ' મટીને 'ચોરશિરોમણિ' થવાનો વારો આવે.

૨૧. 'ધૂમકેતુ' ભાવનાપ્રધાન લેખક છે. એ પોતે કહે છે: 'કરુણ અંતથી કલાનુ રવરુષ સત્યવાય છે એ માન્યતા પણ અર્થ સત્ય કે અસત્યજ રણુ કરે છે. કરુણ અંતજ હોવો જોઇએ એવો અનિવાર્ય નિયમ નથી, અને કરુણ અંત કે સુખી અંત સાથે ટુંકો વાર્તાની કલાને અગત્યનો સંબંધ પણ નથી.' છતાં પણ કરુણ રસ તરફ એમને ધણો પક્ષપાત હોય એમ લાગ્યા વગર રહેતું નથી. જીવનના પ્રશ્નોને એમણે કોઈ પણ વખત ગંભીરતર દૃષ્ટિથી અવલોક્યા હશે કે નહીં એવી શંકા સહજ ઉદ્ભવે છે.

શુંગારના આલેખન સીવાય પણ રસ-નિષ્પત્તિ સારી રીતે યદ શકે છે એ એમણે બહુ સચોટ રીતે દર્શાવ્યું છે. એમની વાર્તાનાં સ્થળ, સમય ને વર્ણનનું વૈવિધ્ય આપણને આશ્ચર્ય ખમાડે એટલું વિપુલ છે. હિમાલય, આગ્રા, કાઠીઆવાડ ને શુન્નરાત એ એમની વાર્તાઓનાં સ્થળ છે; ઇબ્યાં દિવસ પણ નહોતી યદ તે કાલ્પનિક કાળ, વૈશાલીના ગણસત્તાક રાજ્યનો સમય, તથા ચાલુ જમાનો એ એમની વાર્તાઓનો સમય છે. 'પાછલી રાત્રિનું ભૂરું આકાશ,' 'આગ્ય સૌંદર્ય,' 'જલધિજલનાં તરંગ જેવા કુંગરાઓ' ઇત્યાદિ એમના વર્ણનના નિષેષ છે.

આગ્યજીવન, આડંબર કીનતા અને આપણા હલકા વર્ગના ગણાતા મનુષ્યો તરફનો એમનો પ્રેમ સ્થળે સ્થળે જણાઇ આવે છે. માનવહૃદય એનું એજ છે. પછી ભલે મનુષ્ય વિદ્વાન હોય કે અસ; ધનાઢ્ય હોય કે નિર્ધન. જે ભાવ આપણા હૃદયને હચમચાવી મુકે છે તેજ ભાવો કીનવર્ગના મનુષ્યોના હૃદયમાં ઉછળે છે એ એમનું વક્તવ્ય હોય એમ લાગે છે. આપણા નીચલા વર્ગના મનુષ્યોનું માનસ એમણે બહુ સુંદર રીતે વ્યક્ત કર્યું છે; જે કે કીક-સની પેટ ઉતમ અને અધમ ગણાતા વર્ગોની મનોભાવનાની વિશિષ્ટતા કે વૈયમ દર્શાવવાનો એમણે પ્રયત્ન કર્યો નથી. એમણે તો એટલુંજ પુરવાર કર્યું છે કે હલકા વર્ગના મનુષ્યો પણ આપણા જેટલાજ સુંદર ને કોમલ ભાવના અધિકારી છે.

એમનાં સર્વ પાત્રો જીવંત ને વ્યક્તિત્વવાળાં છે, સદૃશ્ય અને દુર્ગુણનાં પુતળાં માત્ર નથી. મુખ્યત્વે એમનાં પાત્રો ભાવના પરાયણ છે; અને ધણુંપરું ભાવનાધેસાં (sentimental) પણ ધક જાય છે. વ્યવહાર જગતની તેમને જરા પણ પરવા નથી હોતી. તેઓ ભાવનાશાળી

નું ખેતર' આવી હેતુપ્રધાન વાર્તા છે. શહેરમાં રહેવા કરતાં ગામડામાં રહેવું એ 'ધણું સારું' છે એ લેખકનું વક્તવ્ય છે.

આમ્યજીવન તરફ પ્રેમ હોવો અને તે દર્શાવવો એમ કોઈ પણ રીતે ખોટું નથી. પરંતુ જ્યારે એ પક્ષપાતને લીધે શહેરને છેક અન્યાય કરવામાં આવે ત્યારે લેખક વાચક પર ધારેલી અસર કરવામાં નિષ્ફલ નીવડે છે એટલુંજ નહીં, પરંતુ કેટલીક વખત તેથી ઉંધીજ અસર પણ થાય છે. ગામડાની મીઠામીની વીશે લખતાં રા. ધ્રુમદેવ કહે છે, 'શાક લીંડાનું હતું, અચાણું ચીલડાનું, ને મુખાઈનાં 'સંતરાં મોસંખી'ની ગંધાતી બદ્ધોને બદલે મગની તાણ શીંગો ને તાજગીભર્યાં

શેરડીના સાંઠા હતા.' આમાં 'ગંધાતી બદ્ધો' માં રહેલા પુનરુક્તિ દોષનો વિચાર નહીં કરીએ; પરંતુ મુખ્યત્વે 'સંતરાં મોસંખી' ગંધાતી હોય છે એ કથન સાથે, એક આનાની જ મોસંખી લઈને અડવાડીઆ સુંધી તેને ચલાવનાર સીવાય બીજો કોઈ પણ મનુષ્ય સંભવ થાય એમ લાગતું નથી. એજ વાર્તામાં લેખક આગળ કહે છે, 'પરેવારે રખારી દોરને 'પહર'માં લઈ જવાની શુભ પાડે ત્યારે, પોતે નવ વાગે પધારીમાંથી બેઠો થઈ મહારાજને દાતણની શુભ પાડતો તે હોસ્ટેલના દિવસો ગોવિંદને બાદ આવે!' ગામડાનાં લોકો ધણાં વહેલાં ઉઠતાં હશે એ ખરું, પરંતુ હોસ્ટેલમાં નવ વાગે ઉઠી મહારાજને દાતણની શુભ પાડનારા વિદ્યાર્થીઓ

સ્રીઓને નવું જીવન—નવી આશા

કલાર્ક એન્ડ કંપનીનું

સાઈરપ લ્યુ કોરીના

સ્રીઓની જતી નવજાઈ—પાણી ઝરવું—સફેદી વહેવી અથવા ગમે તેવો જુનો પ્રદર અને ઉપરના દરદોને લીધે ગર્ભાશયના ચતા દરેક રોગો—કમરનો દુખાવો—પગનું ટોટાનું વીગેરેને મટાડી

પુત્રપ્રાપ્તિનું ઉત્તમ ફળ આપે છે.

ગોટા ડાક્ટરોના અનુભવથી ખીનહરીફ પુરવાર થઈ ચુકી છે.

ખાટલી નંગ ૧ ની કીંમત રૂ. ૨-૦-૦ પોસ્ટેજ જુદું.

દરેક આજરદાર દવાવાળાને ત્યાંથી મળશે—

અગર લખો :—(હિન્દુસ્તાન-બરમા અને સીલોન માટે) ની

સોલ ડીસ્ટ્રીબ્યુટર.

એજન્ટ :— કલાર્ક એન્ડ કંપની,

૨૩-૨૫, ત્રીજા પારસીવાડા, મુંબઈ.

હશે તોએ બહુજ એછા હશે મોઠે બાગે તે ગામડાનાજ વિદ્યાર્થીઓ હશે એમ તો ગામડા- મા પશુ મોડા ઉંનારા મનુષ્યો હોય છે, અને હોસ્ટેલ તથા ગામડાના મોડા ઉંનારાઓનુ પ્રમાણ કાઢીએ તો બનેમા બહુ ફેર પડે એવા સભવ નથી ગામડાના નહેરાસી મારા એક મિત્રે મને કહ્યુ હતુ કે એ પોતે ગામમા રહેતો હતો ત્યારે દશ વાગને ઉઠતો તોએ કાંઈક ખોલતુ નહીં, પણ મુખપ્રમા તો એને છ વાગે ઉઠવુજ પડતુ

આવોજ બીજે દાખલો 'મદભર નેના'મા માલમ પડે છે ડોક્ટરની કાંઈ વિરુદ્ધ હોય એ સમજાય એવુ છે પરંતુ એ જ્યારે જરુર ડોક્ટર વિરુદ્ધ લખના બેમી જાય ત્યારે ડોક્ટર ન હોય એવા વાચકના હૃદયને પણ આત્મચાય છે રા 'ધૂમકેતુ' લખે છે 'શહેરનો ડોખ્ટર એટલે જગનનો છુટારો સામાન્ય રીતે ડોક્ટર લાગણી પિનાનો પ્રાણ છે અને પ્રાણ પિનાનુ શરીર છે ! એનામા ચેતન નથી છના ચૈતન્ય દેખાય છે એનુ શરીર જાડુ હોય ત્યારે ધારનુ કે એને હાથે ધણા મનુષ્યો મર્યા છે, ને પાતળુ હોય ત્યારે સમજનુ કે માણુમો ન મર્યાની એને શીઘ્ર છે ! એને રોગી પર જેટલો પ્યાર છે તે કરતા રોગ પર વધારે પ્યાર છે ! ને તેથી રોગ શીઘ્રડા કરતા રોગીનેજ શીઘ્ર છે !' આ વચને કાંઈક 'ફાર્સ'માં આવતા હોય તો ધણા દીપી નીકળે એના છે પરંતુ એ ઉપહાસવચન હોય તો અહીં અસ્થાને છે, ને વસ્તુસ્થિતિના કથનરુપ હોય તો એ ડોક્ટરો પર મિથ્યા આરોપ છે

'ફેસરી વાધાની' વાતા, 'વાસના જે રહી તે તે, પૂરી સૌ કરવી પડે' એ સિદ્ધાંતનુ સમર્થન કરવા લખાએલી છે પરંતુ એમા નાગાનંદની પેટે સળંગ એકતા રહેલી નથી

જે બુદ્ધબુદ્ધા કટકાઓને સાધ્યા હોય એવા ભાસ થાય છે જરાક જુદી રીતે મે વાર્તા મુકી હોત તો કદાચ વાનાની એકતા અખડિત રહેત રા 'ધૂમકેતુ'ની શૈલી સરળ ભાવવાહી અને હૃદયગમ છે વર્ણનની સ્વાભાવિકતા, ઉપમાદિની ઉચિતતા અને યોગ્ય વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરનાની શક્તિમત્તા એમનામા સ્થળે સ્થળે જણાઈ આવે છે સુકોમલ ભાન જેટલી સહેવાધથી એ પ્રદર્શિત કરે છે તેટલીજ સહેવાઈ થી તીક્ષ્ણ કગલ્લ પણ એ કડી શકે છે કિનિષ્ટ તા અવિશદતા કે 'સાક્ષરી' ભાગ એમની શૈલીમા જરા પણ જોનામા આવતા નથી ગદ્યાતી મદમો' કે 'ધનશ્યામ વાદળાઓ' જેવા પુનરુક્તિ દોષનાળા શબ્દપ્રયોગ પ્રચલિતજ જોવામા આવે છે

'લૈયાદાદા,' 'એનેરી પખી' 'હૃદય પનટો,' 'મશહુર ગવૈયો' અને 'મદભર નેના' એ મગ્નહની સારામા સારી વાર્તાઓ કહી શકાય

રા 'ધૂમકેતુ'ની વાર્તાઓમા સમગ્ર રીતે જોતા હોય કરતા શુણ્ઠ ધણા વધારે છે, અને દોષો છે તે વધારે અબાસથી દૂર થઈ શકે એના છે લવિષ્યમા એ તણખામાથી એ સ્થાયી તેજનાળા જ્યોતિ પ્રકાશી આપણા માહિત્યના માગને ઉગ્મજે એટલી આગા સાથે નિરમીયુ

શશિકલા અને ચૈરપચાશિકા
અનુવાદક રા નાગરદાસ ઇ પટેલ પ્રકાશકઃ
વધમાન એન્ડ સન્સ મુબાઈ મુદ્રય રુ ૨-૦-૦

અસ્કૃત સાહિત્યમા કવિ મિન્દણુનુ નામ ધણુ ઝણુતુ છે અને એની ચૈરપચાશિકા કાવ્ય ધણુ પ્રખ્યાત છે બહુજ અદ્ભુત મજાગોમા એ કાવ્ય રચાયુ હતુ મિન્દણુને પોતાની શિષ્યા રાજપુત્રી સાથે સ્નેહ સમઘ થયો રાગને એ વાતની ખબર પડના એજો તેને દેહાતની શિક્ષા

કરમાની વચ્ચેના પર જતા પહેલા
 હજીવનુ અરણ્ય કરનાનું રાજ્યએ તેને સુચવ્યું
 અને 'રાજા', માગે હજીવન? મારો હજીવન
 શશિકલા મીનાય બીજો મોઢ નથી।' એમ
 કહીને પડિતપ્રવર મિન્દણે લનકાધું

અયાપિતા કનકમ્પન્નદામ ગૌરી

કુળારવિન્દદતા તતુરમરાજિમ્.

સુપ્તાલિથતા મદનવિહ્વલસાલમર્દો

વિદ્યા પ્રમાદગલિનામિર ચિન્તયામિ ॥

આ પ્રમાણે દરેક પગથીએ ચઢી અયાપિ
 તા થી શરૂ થતો એકેકે મોઢ લનકાધો કુલ
 એવા પચામ પગથીઆ હતા, અને એ સન
 પગથીઆ ચઢી ચલા ને પચાસ મોઢ પુર થયા
 ભારે રાજ્યએ ખુશ થઈને પોતાની પુત્રી એમની
 માથે પગથારી

મુળ નોકની રસિકતા આ વાર્તાની અહ
 સુતતા લીધે ઘણી વધી ગઈ છે મિદ્દણની
 જીવનકથા નાથે પચાસિકા જુની ગુજરાતી
 ભાષામાં છેક મોળામી સદીમાં લખાએન માલમ
 પડે છે

રા નાગદામ પટેને એ વાતા, મુળ મરુત
 મોઢ તેન સમરોડી બાપાનર તેની ગણમા
 નમબુતી તથા સર એડીન આનોદતો અગ્રે

ભાવાનુવાદ, આ પુરતકમાં આપી સરુત
 મારિત્યના એક જાણીતા કાવ્યની પ્રસાદી
 આપનાનો સ્તુત્ય પ્રયત્ન કર્યો છે

એમનું ગુજરાતી પદ્યાત્મક ભાષાતર ઘણા
 વખત પર 'સાહિત્ય' મા આખું મગટ થઈ ગયું
 હતું મુળની ખુબી લાનનામાં એ ઘણે અંશે
 સફળ થયા છે એમ કહી શકાય, અને એમનું
 ભાષાતર એટલું સરળ છે કે નીચે ગદ્યમાં
 સમબુતી આપી છે, તે પુરતકના વદમાં વધારો
 કરવા પુરતીજ દોષ એમ લાગે છે

ઉપર કહ્યું તેમ મુળ કાવ્યની રસિકતા
 વાતાની અદ્ભુતતાને લીધે વધી ગઈ છે બાકી
 ઘણીનાર એમાં એવની એક વાતો, કેટલીકવાર
 તો એના એજ શબ્દોમાં, માલમ પડે છે
 કમળાચતાક્ષી, સ્વજાવનાન નયના જેવા વચનો કે
 વિચારોનું પિષ્ટપેપણું પણ કરાએનું નેવામાં
 આવે છે

'દરો' જેની છાપબુનો એક કરતાં વધારે
 છે, તે બીજી આદતિમાં દૂર કરનામાં આનંશે
 એવી આરા રાખીએ છીએ

રા પહેલને એક પ્રખ્યાત સરુત કાવ્યને
 ગુજરાતમાં પરિચિત કરાવવા અહલ ધન્યવાદ
 આપી વિરમીશું

તમા ગં વહાલાં બધાં આં આને

તથા

સગાં સંબંધીઓને દીપોત્સવીના ટાંકણે

શું ભેટ આપશો ?

માટે આને એક ટાંક લખી 'ગુજરાતના લ્યોત્સવો'ની એક માપી મગાવો
 તેમાં અનખ્ય આદ પેપરથી બરુત હતા તેની કમિત માન રૂ ૧-૦-૦ છે

વખો —અવરથાપ 'ગુજરાત' કાર્યાલય.

૧૦-૧૪, એકદાઉસ લેન, કોટ, મુબાઈ

ગુજરાત

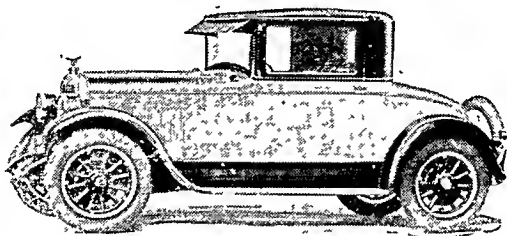
ગુજરાતી સાહિત્ય

અ. સર હરિભાઈ આશારામ શાહ અને તેમનાં ધર્મપત્ની.

Look Out ,
for the NEW —

1927 CHANDLERS

New Prices,
NEW IMPROVEMENTS on DISPLAY

Aimila Automobile Co.

New Queen's Road,
BOMBAY.

Telegram: "Aimila".

Telephone : 22468.

SUB'AGENTS :

SORAB BROS.-

H. E. H. NIZAMS DOMINION,
Hydrabad.

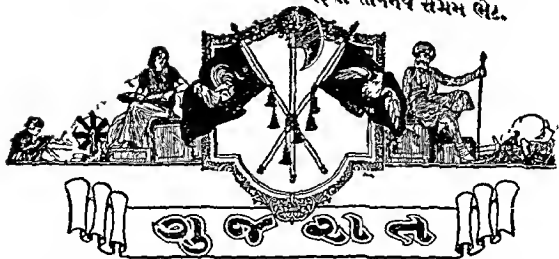
LAXMAN & Co,
MODY & Co.,

MYSORE & COORG,
POONA DISTRICT.

M. D. AGARWALA,
SHAH NAGINDAS MOTICHAND.

CENTRAL PROVINCES.
SURAT.

શ્રીયુત શાસ્ત્રાભાષિ આણંદજી આચાર્ય
તરફથી સંપાદન સંમત લેત.

પુસ્તક ૧૦]

માર્ગશીર્ષ ૧૯૮૩

[અંક ૩

ગુજરાત અને યુગધર્મ

ગુર્જરી ગીર્વાણુનું જય કીર્તન

૧૯૩૩૩૦૨૬૬૬૬૬

ગાઓ, ગાઓ, વિજય ગાઓ, સર્વ ગુર્જર સત્તાનો,
સમય મંગળ ગુર્જરી ગીર્વાણુના યશ ગાવાનો;
અતઃ તરછોડે બલેને દીન ને દુખળી કહી,
જેવી તેવી તોએ વહાલી વાણી એ આપણી સહી

પ્રથમ શબ્દ મેં એ વાણીમા શ્રવણ કર્યો માના મોઢે,
પ્રથમ શબ્દ મેં એ વાણીમા ઉચ્ચાર્યો કાલો કોઢે.

તાત જ્ઞાત સહુ સ્વજનતણા શ્રિયમુખર્માએ વાણી મહાલે,
એ વાણીનાં અમૃતઝરણા અતરમાં નિશદિન ચાલે,
રાત રાત સદૃશ લોકો આજે એ વાણી વાપરનારા,
પંચઅંકમાં પ્રસરી રહ્યા એ બૃહત વાકના લાણુકારા.

જય ગાઓ, જય ગાઓ!

ગુર્જર ગીરનો જય ગાઓ!

જય ગાઓ, જય ગાઓ!

વિશ્વવદિત સર્જનભુની મહાવાણી ખાત છે,
અગલા, હાંદી, મહારાષ્ટ્રી ભગિની એની ખ્યાત છે.

નરસંયાએ પ્રથમ ધરી એ સુંદર રૂપવતી રાણી,
પ્રેમાનંદે કાધી કેળવી વિધવિધ રસની ઝીલનારી;
નાનાલાલતણા મૃદુ કરથી લલિત બની શી લટકાળી,
ગોવર્ધન, ગાધી, ને કનૈયે કાધી સમૃદ્ધિશાળી

જય ગાઓ, જય ગાઓ!

ગુર્જર ગીરનો જય ગાઓ!

જય ગાઓ, જય ગાઓ!

જે ભૂપર શ્રીકૃષ્ણમણુએ રાજ્યદડ કરમાં લીધો,
જે ભૂમિપર પરશુરામે ઘઘાવનો વિજય કાધો;
જેની કુખના દયાનંદ ને ગાધી સમ રત્નો રાજે,
તેની વાકના વિજય દુકુલિ સતત અભિલ જગમાં ગાજે

જય ગાઓ, જય ગાઓ!

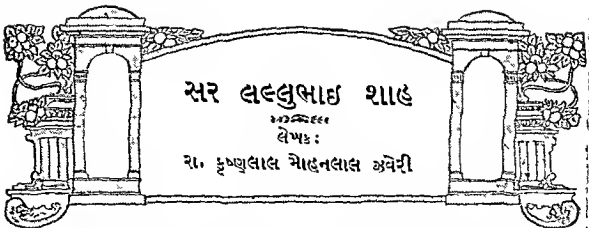

પુનઃ ૧૧]

[માગશીર્ ૧૯૮૩

સ્વ. મર હલ્લુલાજ આગારામ ગાદી,

૧૯૧૮, મુબારક દાદ મોર્ડ

મારો ને “ભાઈનો”* સંબંધ લગ-
લગ એકત્રીશ વઃસનો; ધ. સન
૧૮૯૫ થી: જ્યારથી એઓએ એપેલેટસાઇડ
પર વકીલ તરીકે ધંધો શરુ કર્યો ત્યારથી.
મારા કરતાં સ્વ. માફેડરાવ-સર મનુભાઈ
મહેતાના મોટાભાઈ-ધંધામાં સહેજ જુના:
મેં ૧૮૯૩ માં સનંદ લીધી ત્યારે એઓએ
ધંધો શરુ કરી દીધેલો. આ ધંધામાં એક
બે વરસનો ફેર તે કે ફેર કહેવાય નહીં. એટલે
૧૯૦૫ માં મેં હાઇ કોર્ટ છોડી ત્યાં સુધી,
માફેડરાવ, હું અને સર લલુભાઈ ગુજરાતી
જુનીઅર (નવા) વકીલ તરીકે ગણાતા.

ધંધાને અંગે ગુજરાતની કોઇ અપીલમાં
સામ સામા તો કોઇમાં એક બાબુ પર, એમ
અમે ગોઠવાઈ જતા. માફેડરાવ બહુ તેજ ઝહનના
હતા એટલે કાગળોમાં બહુ ન વાંચે તોપણ કોર્ટ
સમક્ષ મુકવા પુરતો કેસ તૈયાર કરી શકતા;
ફેસલા બેઇ કાઢવા માટે બહુ શ્રમ લેતા નહીં;
પરંતુ કોર્ટ પાસે તકરાર બહુ મજાની રીતે
મુકતા. લલુભાઈ બહુજ મહેનતુ હતા, બહાર-
ગામથી અપીલ સાથે આવેલા કાગળ પૈકી
એકેએક તો વાંચી જતા તેમાં નવાઇ નહા,

પરંતુ અપીલ દાખલ થયા બાદ નીચલી કોર્ટ-
માંથી જે રેકર્ડ આવતો તે આખો રેકર્ડ
પોતાની ગાંઠની શી આપી વાંચી જતા અને
તેને અંગે મળતી વિશેષ માહિતીનો લાભ
પોતાના સમોવડીઆ ઉપર લઇ જતા.

અમે તો હાઇકોર્ટ હાઇબ્રેરીના મેમ્બર
મોડા થયા, પરંતુ પોતે તો ધંધાની શરુઆતથીજ
એ હાઇબ્રેરીનો લાભ લેવા માંડ્યો, અને તેને
લીધે ફેસલા અને કાયદાની શહાદતની તૈયારી
પણ ધણી સારી કરતા. આ ઉપરાંત કોર્ટની
સમક્ષની તકરારમાં અતિ ધણી ચીવટાઇ
જતાવતા. સાંભળનાર જજને અમુક પોઈન્ટ
ગમશે કે નહીં ગમે, તેનો વિચાર સરખો કરતા
નહી. જજ ગમે તેટલું મોઢું કટાણું કરે થા
જગાડે તોપણ પોતાને જે કહેવું હોય તે
કહેતાં અચાતા નહી. આને લીધે જજની
વચ્ચણ બેઇ કેટલીક તકરારો છોડી દેતા અથવા
ટુંકાવતા વકીલ જજને જેટલા પ્રિય લાગતા
તેટલા એઓ લાગતા નહીં: સહેજ સહેજ
ખુશતા.

અમે સૌ સરખા પણ એટલે અમુક
અપીલનો સુકાદો થઈ ગયા બાદ વકીલોના

* હું અને મારા ને એમના ફેસલાક મિત્રો એમને એ વઢાવસોયા નામથી સંબોધતા.

વિદ્યાર્થી લ'હુભાઈ શાહ

જેમવાના ઓગડા (ઝામન ઝમ)માં કુદરતી રીતે તે બાજતની માહોમાહે ચર્ચા કરતા, અને તેમાં અમે ગૌ એમને વખતને માન આપવાનું કહેતા, પણ તેનો એમની પામે એકજ જવાબ હતો કે જગ્ગેને મારી તકરાર ગમે કે ન ગમે પણ મારે તો મારી સમજ પ્રમાણે મારા અસીવ પ્રત્યેની મારી ફરજ બળવરીજ નોંદએ, માટે હું કેાઈ પણ પોષ્ટ કે તકરાર રણુ કર્યા સીવાય રહેવાનો નહીં.

પોતાની ફરજનો આ ખ્યાલ એમણે ટેક સુધી જાળવી રાખ્યાં ને અમલ માં મુક્યો.

જેમ વકીલ તરીકે ન્યાયાધીશને રાજી રાખવા તેને સ્વતીજ તકરારો આગળ દરી બીજી એમણે છોડી નથી તેમ ન્યાયાધીશ તરીકે પોતાના સોગતીને અતુકુળ થઈ પડતા એમણે પોતાનો સુકાદો કદી ફેરવ્યો નથી. જ્યાં જ્યાં એમને લાગતું કે ખરો સુકાદો આજ તોઈ શકે ત્યાં ત્યાં પહેલાં તો પોતાના જોડીઆ જજને સમજાવી લેના પ્રયત્ન કરતા, અને ઘણી વખત તેમાં ફતેહ પામતા. જો ન સમજાવી શકે તો પછી તેના મતથી જુદા પડી પોતાનો સ્વતંત્ર ફેસલો આપતા. પુલ ખેત્ય જેવા મોટા સમૃદ્ધ માં બેસતા સારે પણ

એજ સ્વતંત્રતાથી કામ કરતા અને લીધે એમના જોડીઆ જજને એમના અભિપ્રાય અને સુકાદાઓની વિરુદ્ધ પડતાં બહુ વિચાર કરતા અને એમની શક્તિ બહુમાનની નજરે લેતા

જુદી જુદી જાનના કાયદા અને ફેસલા એવું અધ્યયન કરવામાંજ એઓ પોતાનો પુરસતનો વખત ગાળતા. આપણા હીફુ-ઓને લગતો કાયદો બગબર સમજવા માટે એમણે ચાળીસ વરસની ઉંમરે સંસ્મૃત

જેવી કઠિન ભાષાનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો અને તેમાં પણ એટલા આગ્રહથી મહત્ત્વ રહ્યા કે આખા દેશમાં ત્રી, લોના એક નમુનેદાર જજ તરીકે એમને સૌ માન આપવા લાગ્યા સવારે સરકૂનેનો અભ્યાસ ત્યાર બાદ પાંચ છ કલાક કોરટનું કામ પછી સાંજે જે અગણિત સસ્યાઓ ત્રોટે પોતે જોડાએલા હતા તેને લગતા કાગળીઆ જ્ઞેનાનું કામ, રાત્રે ફરી પાછું મીઠું દિવસે નીડળનારા કેસના કાગળીઆ વાચનાનું કામ, તે મોડી તાત મુઠી, આ એમનો માર્ગક્રમ

છેની લલાઈ દરમીઆત ને પછીથી કોરટનું નામ ધણુ વધી જનાથી પોતે નિયમિત કસગત વગેરે કે તા હતા તેમાં શિથિલતા આવતા માડી અને છેવટ ઢમરત લગભગ છેકજા ધુરી ગાંધ આનું પગિણામ એ આગ્રહ કે હાર્ડ (હૃદય) સહેજ નમળું હતું તેને શરિરમાં વધતી ચરખીએ વધારે બગાડયું, અને પગિણામે નમળાઈ વડી જનાથી એકાએક પાંચ મીનીટમાં એમનું અનસાન થયું આ પ્રમાણે અક્ષરશ પોતાની કુદર બગાવતા બગાડતા, શુદ્ધ ન્યાય તોળવાનો ધર્મ આચરતા પોતે પ્રભુને શરણે પહોંચી ગયા

એમના પિતાશ્રી ૨૧ આશ્વિનમાસએ સ્વામીનારાયણ ધર્મના મૂળતરવે એમની નાની ઉંમરમાં એમના મગજમાં એટલી બધી મગલુન રીતે દસાવી

દીધેલા કે માણુભાઈ (માઈડરાનનું લાડનું નામ એ હતું)ની શુદ્ધ નિર્ણય સુરતી વાણી, શિક્ષાપત્રી-થી એતપ્રોત થએના અત કરણને બહુ ખુશતી કાઠ કાઠ વખત “સુરતી લાવા સહેલાણી એની વાતો-અને તે પણ ખાસ મ માણુભાઈની રીતે કહેવાતી-સાલળી એમને મોઢે શેરડા પડી જતા પરંતુ ધણુ વરસના ઢાઢીઆવાડીઓના સહનાસને લીધે મન એટનું માણુમા રાખના કે

લલુભાઈ શાહ એમ એ

જાણે પોતે કશું સાંભળતાજ નથી એમ ગણી હસીને તે પ્રસંગ ઉઘાડી દેતા.

એમનામાં ઝલુતા ધણે મોટે ભાગે જોવામાં આવતી. હમદા ચારિત્ર્ય અને જ્ઞાનદાની સ્વભાવનાં એકેએક લક્ષણો નાનપણથીજ એમનામાં જણાઈ આવતાં. દરેક પ્રશ્ન-નાના કે મોટા ને લગતી વાતો ધણી ચોકસાઈથી જણુતા. કેટલીક વખત તો તેમાં પ્રમાણ ન રહેતું હોવાથી “ત્રાંખીઆની ડેસી ને દબ્બુ મુંડામથુ” જેવું થઈ જતું, અને તે આખત-પર એમનું લક્ષ પણુ જેવવામાં આવતું, પરંતુ સ્વભાવ તે સ્વભાવ, બદલી શકાયો નહીં.

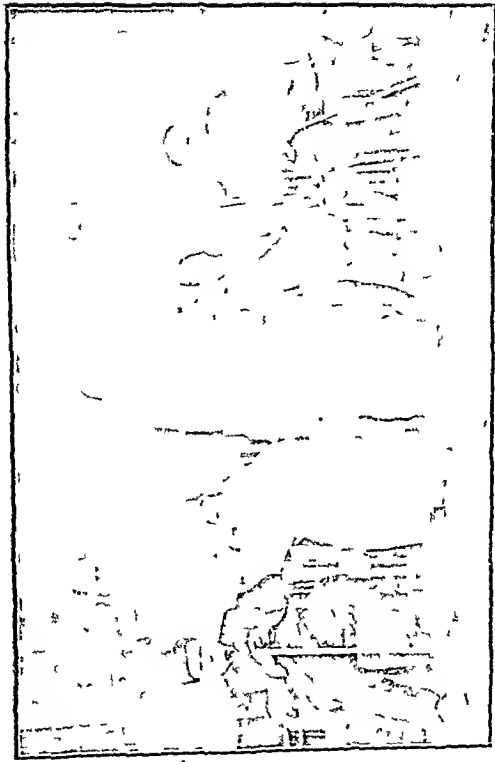
પોતે જન્મને જોઈ પહેાંચ્યા પહેલાં સૌને મળવા મુકનામાં અતિશય સુલભતા રાખતા. જજ થયા પછી પોતાની આસપાસ એકદમ એક જાતની એકાદીપણાની-isolationની-વાડ બાંધી દીધી, કારણુ એમનો અભિપ્રાય એવો હતો કે આવા મોટા જોડેદારે ગમે તેને મળવું મુકવું ન જોઈએ, પરંતુ એક પ્રકારની સીમા રાખવી જોઈએ જજ થયા બાદ એમનું સદાનું હસતું મોઢું અને હંમેશ સૌને આવકાર આપતો ચહેરો તો તેવાંજ રહ્યાં, પણ અબાધિત મળવા મુકનાની બાબતમાં થોડી રોધક શલાકાઓ મુકાઈ. આને લીધે એમના મિત્રવર્ગમાં બનતા કેટલાક સાધારણુ બતાવોથી પણ એઓ વખતો વખત અચાત ગહેતા અને તેથી તેમના પ્રત્યેની કોઈ કોઈ ફરજ સુકી જતા. પોતાના વર્તનની આ ત્રુટિની એમને ખબર હતી, પણ સાથે સાથે એમને એમ પણ લાગણુ કે જે વાડ મેં બાંધી લીધી છે તે યોગ્યજ છે, તે તોડવી નહીં.

સાર્વજનિક કાર્યપ્રદેશ માટે પણ એ મુજબજ પોતે એક ચીવો નહો કરી રાખ્યો

હતો, તે ચીલાની બહાર કહી તેઓ નીકળતા નહીં. સંભાર સુધારો અને ફળવણી, એ બે વિષયો એમણે પોતાના કર્તવ્યને યોગ્ય લેખી, તેની જોડે સંબંધ રાખતી સંસ્થાઓને તન, મન અને ધનથી મદદ કરવાનો નિશ્ચય કરેલો, અને તે નિશ્ચય કેવી રીતે અમલમાં મુકાયો, તે આપણી યુનીવર્સિટી, મુઆઇ તથા પુતાના લો કલેસ, ફોર્બસ સભા, પ્રો. કવેની સ્ત્રી શિક્ષણ આપતી યુનીવર્સિટી, ચંદા રામજીની હીંદુ ગર્લ્સ હાઇ સ્કુલ, સાયન્ટીફીક ને લીટરરી સોસાયટીની તેવીજ સ્કુલ, મુઆખની સંસાર સુધારા સમાજ, એવી એવી સંસ્થાઓના ચાલકો ધણી સારી રીતે જાણે છે. અત્રેની રાયલ એશીઆટીક સોસાયટીના કામમાં તો એઓ એટલો બધો આગળ પડતો ભાગ લેતા અને ત્યાં ઉપસ્થિત થતા પ્રશ્નોનો એવી ધીરજ, ખંત અને બાહોશીથી નીકાલ કરતા કે આજ કેટલાંક વરસ થયાં દર વરસે નવો પ્રશ્નખં પસંદ કરવાની પૃથા હોવા છતાં, ત્યાંના મેંબરો એમનેજ પ્રમુખ તરીકે સુકી કાઢતા. આ સીવાય જાહેર સભાઓ વગેરે માટે જે એમની ખાસ કોઈ જગતુ તો તેને કોઈપણ રીતે મદદ કરવા તેઓ ના કહેતા નહી. રાજકીય વિષયો સંબંધે કોઈ કામમાં ભાગ લેવાનું એમનાથી બની શકે એમ હતું નહી, પરંતુ એ ફૂટ વિષયનો એમનો ખાનગી અભ્યાસ જેવો તેવો નહતો.

કેટલીક ન્યાયને લગતી બાબતોથી રાજકીય પ્રશ્ન વેગળા રખાતા નથી, દાખલા તરીકે, ન્યૂરી મારફતે થતી તપાસ. એ ન્યુરીના બંધારણમાં કેરફાર કરાવવા બાબત સરકાર તરફથી જે કમીટી નીમાઈ હતી તેના પોતે એક મેંબર હતા. તે વખતે જે ચીવટાઈ, બાહોશી અને ફોજદારી કાયદાના પોતાના

સર સદાશિવ ગાંધી તથા શ્રી રામચંદ્ર અને કૃષ્ણજી

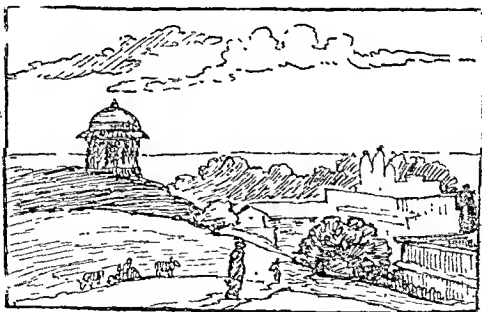

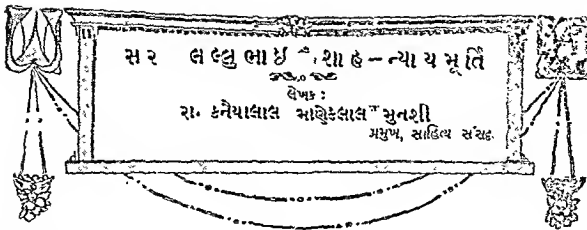
તલસ્પર્શી જ્ઞાનથી એ વિષય તેમણે છડ્યો હતો, તે જોઇ સર વીલીઅમ વીસેન્ટ જેવા પાકા સીવીલીઅન અને ખીજાં અંગ્રેજ મેંબરો પણ છક થઇ ગયા હતા. અને એમણે કેવી બાંધછોડ કરી એ બંધારણમાં ફેરફાર કરાવ્યો, વિરુદ્ધ અભિપ્રાયવાળા મેંબરોને કેમ સમજાવી લીધા વગેરે બાબતો ખાનગી હોવાથી તે વીશે અત્રે વિશેષ લખાય એમ નથી, પરંતુ ન્યાયાસન પર જેમણે એમને પોતાના સીવીલીઅન યા અન્ય સહકારીને-ખાસ કરીને-ફાજદારી કામમાં સમજવતા જોયા હશે તેઓ તેને કેક ખ્યાલ આણી શકશે.

મહુમ સર લક્ષ્મીભાર્ગના ઉમદા, વિશુદ્ધ

ચારિત્ર્ય વીશે ઘણું લખાય. ઉપલી રૂપરેખા અપૂર્ણ છે તે હું સમજું છું. પરંતુ એક માસિકના સ્મારક અંક માટે લાંબો લેખ ન જોઇએ, તે પણ ધ્યાન બહાર જવું ન જોઇએ. દુકામાં આજે એમના જેવા દરેક રીતે નમુનેદાર, જેના કવચમાં કોઇ રીતની ખાતી કઢાઇ શકાય નહીં, જેના વર્તન બાબત કોઇ રીતે આંગળી ચીંધી શકાય નહીં, જેની પાસથી શીખવાનું ઘણું હતું, જેને શીખવવાનું થોડું હતું, એવા, એક અંગ્રેસરને, એવી એક વિશિષ્ટ વ્યક્તિને ગુજરાતે ગુમાવી છે.

ઇશ્વર એમના આત્માને શાંતિ આપો !

દેવદીવાળીની સવારે-સ્વર્ગદ્વાર ઉઘડતાં વારજ-એક મહાન સમકાલીન ગુજરાતી દેવલોક પામ્યા. મુંબાઈ ઉંચે શ્વાસે શોકકથા સાંભળી રહ્યું: સર લલ્લુભાઈ શાહ સોમવારે સવારે પાંચ વાગે ઉઠ્યા-અસ્વસ્થ અન્યા-ને જોતજોતામાં આજ્ઞા ગયા. જેમ તે જીવ્યા, તેમ તે ચાત્રી ગયા-ગૌરવભર્યા: ઋણુલાલ ઝવેરી, ગીરધરલાલ, પંડ્યાસા ને છોટુભાઈ વડોદરા જેવા પ્રતિષ્ઠિત ગુજરાતી ધારાશાસ્ત્રીઓની આંધે ચઢીને; કોઈ મહાન પંડિત વિજયપ્રભાણુ ચઢ્યા હોય તેમ જમશેદ કાંગા ને લુલાભાઈ દેસાઈ આદિ ગાહોશ ધારાશાસ્ત્રીઓથી પરિવ્રત; વળાવવા આવેલી હાઈ કોર્ટની ન્યાયમૂર્તિઓના શોકચરત માંભીયંથી વંદિત. અદ્ભુત દર્શન: મુંબાઈનું ધારાશાસ્ત્ર અદાસતેનું ગંભીર વાતાવરણુ લાગી, પોતાની સહસ્રમુખી ભવ્યતામાં ખરા બપોરે પેડર રોડથી ઉતરી આવતું, સર્વમાન્ય ન્યાયમૂર્તિ તરફ ઇલ્લીવાર પૂજ્યભાવ દાખવતા... અને 'ન્યાયલક્ષ્મી'—ન્યાયમૂર્તિઓના સમગ્ર ગૌરવથી શોભતી-નમીનમી દૂર જતી-પલ વાર ઉઘી ગયા હોય એવા લાગતા સદ્ગતને સબહુમાન નગરમાં ધાલી લેતી!... પ્રશંસામુગ્ધ, માનવિહ્વલ વિદ્વાનોની અંજલિએ લલ્લુભાઈને જીવનમાં

હતી તેનાથીએ મોટી મહત્તાના અધિકારી બનાવ્યા.

x x x

એમના જીવનની હકીકતો ઘણા થોડા શબ્દોમાં કહી શકાય. સર લલ્લુભાઈ શાહ તા. ૪ થી ફેબ્રુઆરી ૧૮૭૭ (મદા સુદ ૭, સં. ૧૯૨૯) ને દિને અમદાવાદ પાસે આવેલા વીસલપુર ગામમાં મોસાળમાં જન્મ્યા હતા. આશારામભાઈ તે વખતે મોરબી સ્ટેટ-માં નીશાળના હેડમાસ્ટર હતા. લલ્લુભાઈએ ગુજરાતી અભ્યાસ ત્રણેક વર્ષ મોરબીની નીશાળમાં કર્યો; અને પાંચમા ધોરણમાં પસાર થઈ મોરબી એંગ્લો-વનોકીયુલર સ્કૂલમાં પહેલા અને બીજા ધોરણમાં સાથે સાથે ભણતા લાગ્યા ત્રીજા ધોરણ માટે અમદાવાદમાં પ્રાન્ય સ્કૂલમાં તે ભેગા. અતે અંગ્રેજી: ૬ હું અને ૭ મું ધોરણ બંને સાથે કરી ૧૪ વર્ષની વયે મેટ્રીક પસાર કરી.

એમનું કોલેજ જીવન અમદાવાદની ગુજરાત કોલેજમાં ગયું. એમની બીજી ભાયા પર્શીઅન હતી. ગ્રંથિત લખને તે ઈ. સ. ૧૮૯૦ માં બી. એ. થયા; ધીરજલાલ મયુરાદાસ સ્ટોક્સ-શીપ મેળવી; અને ગુજરાત કોલેજમાં દક્ષિણ

ફેલો તરીકે કામ કર્યું.

૫. સ. ૧૮૯૨ માં તે એમ. એ. ની પરીક્ષામાં પ્રથમ વર્ગમાં પહેલા-આબ્યા. ૧૮૯૪ માં તે એલએલ. બી. થયા, અને ૧૮૯૫ માં મુંબાઇ હાઇકોર્ટમાં વકીલાત તેમણે શરુ કરી.

૧૯ વર્ષે એમ. એ. થયા સારે એમના પિતાએ એમને વીલાયત આપી. રી. એસ. થવા મોકલવાનો વિચાર રાખેલો, પણ માના આગ્રહથી એ વિચાર છોડી દેવો પડ્યો. તેજ વર્ષે ત્રાવીન્શીઅલ સીવીલ સર્વિસમાં એસવાની એમણે તૈયારી કરી, પણ એ વર્ષે એમના ભાઈ મુળચંદ્રભાઈ માંદા પડ્યા હોવાથી એ આકાંક્ષા પણ સિદ્ધ થઈ નહીં. વકાલત શરુ કરી મુનસફ થવા માટે તેમણે અરજી કરી. બ્રાહ્મણ ને મહત્વાકાંક્ષી જુવાન હોઈ માટે કેવું સહલાભ! ત્રણ વર્ષ પછી બ્યારે એ અરજીને પરિણામે નિમંત્રણ આવ્યું ત્યારે મુંબાઈમાં ધધો ટૂંક નાખે. હોવાથી તેમણે ના પાડી. જો બેચાર અસીને એમના દાદર ચઢવાનું માંડી વાળ્યું હોત તો શુ થાત, એ કંઈપણ સહેલ થઈ પડે છે.

૬. સ. ૧૮૯૮ માં આશારામભાઈએ પેન્શન લીધું, અને તે એમની સાથે મુંબાઈમાં રહેવા લાગ્યા. ૧૯૦૧ માં એ એલએલ. બી. ની પરીક્ષામાં પરીક્ષક નીમાયા-પ્રભુ જાણે કયા અગ્રાત મહાપુરુષની મહેરબાનીથી.

૭. સ. ૧૯૦૧ માં એમનાં માતૃશ્રી મંજા-આઈ ગુજરી ગયાં. ૮. સ. ૧૯૧૧ માં મુંબાઈ હાઇકોર્ટની સદર સાઈક ઉપર સરકારી વકીલ તરીકે નીમાયા.

× × ×

૧૯૦૭ થી મુંબાઈ આવીને મેં કાયદાનો અભ્યાસ શરુ કર્યો તે વખતે પીલ્સન હાઈ

રફલની સામે ગીરગામમાં હું અને કેટલાક સહાધ્યાયીઓ રહેતા; અને એમના ઘર આગળથી પેસાર થતાં એ કેવી રિયતિમાં મુંબાઈ આવ્યા હતા, અને કેવો ધધો કરતા હતા, એની વાતો કરી મુશ્કેલીમાં હુણું હુણું કરતાં અમારાં હૃદયને અમે આશાતંત્રનો આધાર આપતા હતા.

એક વખત થોડાક મહોના રહીને પ્રીટી અને ન્યુઝીલેન્ડમાં વિખ્યાત થયેલા ડો. મણિલાલ, જે મારા મિત્ર હતા, તેને મળવા એમને ત્યાં હું ગએલો. પહેલીવાર મેં લલ્લુભાઈને જોયા. ધોતીપું ને પહેરણુ પહેરી ખુરસી પર પલાંઠી મારી તે બેઠા હતા-પાછળથી હતું તેવું નહીં, છતાં રદ્દપુષ્ટ શરીરથી શોખતા. મને જરા ફોલનો કંપ થયો. આ લલ્લુભાઈ શાહ! ભરત અને સુરતના મહાપુરુષોની રહેવાની ફક્કાઈથી - પરિચિત, ખીનઅનુભવી વિદ્યાર્થીએ ધરની સામગ્રી અને ધરના માલીકને જોઈ કેક નાસીપાસી અનુભવી હોય તો તે અક્ષમ નહીંજ ગણાય. નાસીપાસી અનુભવનારને ખમર નહોતી કે એ બધાં લક્ષણો અમદાવાદી સાદાઈને નામે જોળખાય છે.

લલ્લુભાઈએ ‘કાગળોમાંથી મેં ઉચું કરીને પુછ્યું: “ભાઈ કેવું કામ છે?”

“ડો. મણિલાલનું” મેં કહ્યું: “ધરમાં છે?”

“એસો. દમણુંજ આવશે. તમારું નામ શું?”

“કનૈયાલાલ સુનશી.”

લલ્લુભાઈના માયાળુ મુખ પર જરોક હાસ્ય આવ્યું. “ભરતના સુનશી કે સુરતના?” એમણે પુછ્યું.

સુરત અને હુમસમાં રહ્યા છતાં પણ સુરતના બ્રાહ્મણ સુનશીઓની ખ્યાતિથી હું અજાણ હતા. મને આ બેદ સમજાતો નહીં. મેં કહ્યું: “હું ભરતનો છું.”

“સારે તો અધુભાઈ મુનશીના સગા હશે”
મે જોરથી ડોક ધુણાવ્યું હશે એમ હું
આજે માનું છું તે સમયની મારી દગામા
મુખાઈ હાઈ માર્ટના સરકારી વકીલ જોડે
પુરાણી ઝાળખાણનો પાયો હાથ લાગે તો
તેથી ભાગેજ મને આનંદ થયા વગર
રહો હશે !

x x x

સરનારાયણ
અંદાવરકરના
ખાલી પડેના હાઈ
કોર્ટના ન્યાયાસને
તા ૧લી એપ્રિલ
૧૯૧૩ ને દિવસે
તે બેસા, તે વખતે
હું અને સહુગત
ભાઈ નિલાકર
હાઈ કોર્ટમાં થોડા
દિવસ થયાજ
જોડાયા હતા
ગુજરાતી ગૃહસ્થ
હાઈ કોર્ટને ન્યાયા
સને બેસે એ ગર્વ
પદ બનાવ જોવા
અમે બને ગયા
હતા, એમ કું
યાદ છે

છેના થોડા વર્ષોમાં સર તોરમન મેકનાઉઝ
ની જોરદારીમાં સર લલ્લુભાઈએ ત્રણેક વખત
મુખ્ય ન્યાયાધીશનું કામ કર્યું હતું, અને જે
દિવસો મે એમના સમયમાં અપીલ કોર્ટમાં
ગાળ્યા છે, એ માગ ધધાના અનુભવમાં
સ્વિસ્મરણીય વહી ગયા છે. ૬૯ સ ૧૯૦૦ માં
તેમને સરકારે નાઈલ ધર્મા ૬ સ ૧૯૨૨ માં

લલ્લુભાઈ “રેશીઅન ડીસ્પીન્કશન્સ કમીટી”
પર નીમણા હતા આજ વ તે બેરીસ્ટર નહોતા,
તે નરણસગ મર્વ રીતે સુયોગ્ય હતા ઠતા તેમને
મુખ્ય ન્યાયાધીશની પદની મળી નહીં

પ્રીતી કાઉન્સિલમાં ટુકા વખતમાં તે
નીમાત એમ બધાને લાગતું હતું આ તેજસ્વી
કારકીદી આ પ્રમાણે ઉત્તરોત્તર વધતી જતી
દશામાંજ એકદમ પુરી થઈ ગઈ પાછળ લેડી

રક્તમણી અને
અમદાવાદના
નિખ્યાત વકીલ—
—હવે એવોકેટ—
ભાઈ મુળય દ
ભાઈને તે મુઠી
ગયા છે

x x

ધાગશાસ્ત્રી
તરીકે લલ્લુભાઈ
નાહોશ કરતા
ખતીલા વધારે
હતા, સંયોગતા
કરતા સમગ્રવટ
વધારે પસંદ
કરતા એમની
વકાસત શાત ને
ગીરવહરી, મહે-
નતને પરિણામે

સર લલ્લુભાઈ શાહના ખાલુશી મહાજઈ

સમજ, અને ખોતાના અસીલને અન્યાય કર્યા
નિના મતી શેકે એટલી નિષ્પક્ષપાત હતી

હાઈકોર્ટની સદર દીવાની કોર્ટમાં દીવાન
બહાદુર રાવ અને રા કાયાજીની વકાસત
વિશિષ્ટ લેખાયા તેમાં માતાને શોભે એવી
શાંતિ, રીઝવવાની યુક્તિ અને દરેક પ્રકારની
સામગ્રી હાજર રાખવાની ઉત્સુકતા છે સ્નેહાળ

સમજવટ એ તેનું આગળ તરી આવતું લક્ષણ છે એનું વ્યક્તિત્વ એની મીઠાશમાં છુપાઈ રહે છે કરગરી પડતા પણ તે કટાણ્વી નથી અને માતો મમતાનયો આદેશ હોય તેમ ન્યાયાસન તેને હસતે મોઢે સીકારે છે

સર ચીમનલાલ સેતનવાડની મુત્સદ્દી ને પ્રતાપી વકાલત સામ્રાજી સમી સદાએ ગૌરવ શીન ને તેજસ્વી શોભે છે સ્વમાનમાં મસ્ત, એ તોફાન કરતી નથી, કોઈનું તોફાન કદી સહીતી નથી, ધારાશાસ્ત્રના ધોરણોની બહાર તે પોતે કદી જતી નથી, તેમ કોઈને જવા દેતી નથી ન્યાયના ગૌરવનું વાતાવરણ ચારે દિશામાં તે પ્રસરાવે છે, ન્યાયાસનોને સચોટતાથી ડોલાવે છે, કે શાસનોથી કપાવે છે

ભુવાલાઈ દેસાઈની પૂર્વાશ્રમની વકાલત હસતી ને હસાવતી, લાડ કરતી ને લડાવતી, કામ કાઢી લેનારી જેની મધુર સ્મિતથી, રુચિકર રીતે ન્યાયાસનને ભરકી નાખતી પરવશ અનેક ન્યાયામન જવાબમાં હસી અગ્નિ સીકારેલી શુભામગીરીને સ્વતંત્રતા માની તેની આજ્ઞા ઉઠાવતું હાલની એમની વકાલત નિષ્કલ્પ વર્ણવતી, વજની ગર્જના કરતી ઈન્દ્રાણી સમી દિશાઓ કપાવે છે, પોતાની મહત્તાના ભાર નીચે બનાને તિરસ્કારથી કચરવા ઉત્સુક બને છે, અને કોઈ વખત વશ ન કરે તોપણ પ્રશ્ન સામુગ્ધ્ય મુકી બળ્ય છે

આ અને આવી દેવીઓને સાધવાનું સામર્થ્ય લલ્લુભાઈમાં નહોતું લક્ષ્મણની માફક નૂપુરેણે જાનામિ-એવો તેમની તરફ પૂજ્યભાન કેળવનાની પણ તેમણે મહારાદાશા રાખી નહોતી ધોમે ઈમે આ દુષપ્રાપ્ય દેવીઓમાં કેંક કામણ્ય કરવ ની શક્તિ છે એમ માની તેમને અધમ ગણનાની વૃત્તિ પણ એમનામાં આવી

લલ્લુભાઈ ન્યાયાસન પર બેઠા પડી આ

વૃત્તિ દિવસેદિવસે વધતી ગઈ હતી તેમણે અડગ ન્યાયવૃત્તિની મૂર્તિ બનવાનો આદર્શ સેવ્યો હતો; અને તેજસ્વિતા, શબ્દ સામર્થ્ય, ચપલ શુદ્ધિવાદ, સચોટ ઉલટ તપાસ, સુરેખ વ્યક્તિત્વદર્શન જેવા જાદુગરી વકાલતના કામણોથી અસ્પૃશ્ય રહેવાનોજ પ્રયત્ન કર્યા કરતા પરિણામે જરીની ઝમક કે ધુધરીના ધમકથી જે સદાએ સાવચેત રહેતા, તે વતકલ અને રુદ્રાક્ષ પહેર્યે વશ થઈ જતા

x

x

x

કોઈ મજબુત ટીકા કરે કે ભાર દઈ વિવાદ કરે તો તેમને ન્યાયની તુલા હાલી ઉડાનો ડર લાગતો, અને તરત એમનું પ્રિય વાક્ય બોલતા “you may say so,—but (ભલે તમે કહો—પણ) પરિણામે ભાર દઈ બોલનારનો અડધો ભાર વેરાઈ જતો

ગમે તેવો જુદો સાક્ષી હોય પણ તેને બને ત્યાં સુધી તે જુદો કહેતા નહો, અને કોઈ તેને જુદો કહે તો તે કચવાતા મને એક પ્રસંગ વાદ આવે છે હું એમની આગળ એક અપીલ ચનાવતો હતો પ્રતિપક્ષી નીચલી કોર્ટમાં એટલું જુદું મોઢ્યો હતો કે નીચલી કોર્ટના જજે તેને માટે ધણાજ સખત શબ્દો વાપર્યા હતા મેં જુનાની ઉપરથી પ્રતિપક્ષી કેવો જુદો હતો એ બતાવ્યા પડી કહ્યું. “My Lord! the mildest word that can be used for this man is the one used by the Irish court—‘Master-craftsman of the art of mendacity’ (નામદાર! આ માણસને માટે જે નરમમાં નરમ શબ્દ વપરાય તો નીચલી કોર્ટે વાપરેલો શબ્દ હતો—‘અસલ્ય કથનની કથાનો સ્નામી’)” સર લલ્લુભાઈએ ગભરાઈને ઉંચું જોયું અને પુછ્યા લાગ્યા “Mr Munshi! do you mean

to say that there can be a stronger term than that? (મી. મુનશી! તમે એમ કહે છે કે આના કરતાં પણ વધારે કડક વિશેષણ હોઈ શકે?)” મેં કહ્યું: “My Lord! the English language is not so poor as not to find a stronger word if necessary.

(નામદાર! અગ્રેજી ભાષા, જો જરૂર પડે તો આનાથીએ વધારે કડક શબ્દ શોધી ન શકે એટલી મરીબ નથી.)”

લક્ષ્મીભાઈએ નીરાશમાં હાથ ઉઠાવી કહ્યું: “Oh no-no! I don't want to hear that. This is quite enough. (અરે ના-ના, મારે એ સાંભળવો નથી, આજ બસ છે.)”

શ્રી. મુળચંદ આચારામ શાહ, એડવોકેટ.

ન્યાયાસન માટે ફરજિયાતો મિતવાદિતાતો આદર્શ એમણે જીવનમાં એવો ઉતારો હોય કે ભુલેચુકે પણ જો વ્યાપક કથન થઈ જાય તો તેમને આઘાત થતો. એ સદ્ગન થયા તેના પંદર દિવસનું પહેલાં વડોદરા યુનીવર્સિટી કમીશનમાં ભુજાની આપવા આવ્યા હતા ત્યારે તેમના આ સ્વ-ભાવનો અનુઅવ થયો. રાતના અમે ભારે

જમણુ ખાધું, એ ક્ષણે રોજીયા ક્યાં અને ગરબા સાંભળવા ગયા.

જમણુ, બીનજવાબદાર વાર્તા, દીના, મેદની ને ગરબાની સામગ્રીમાં અમે નિરંકુશપણે ખાત કરતા હતા.

વાત કરતાં એક વસ્તુ મારે ‘Infinitely better (કહ્યા વધારે સારા)’ એવો મેં અભિપ્રાય આપ્યો.

લક્ષ્મીભાઈની વ્યાખ્યાનિને આઘાત થયો. ભારે જમણુ, બીનજવાબદાર વાર્તા, દીના, મેદની કે ગીત એ વ્યાખ્યાનિની તીક્ષ્ણ ધાર છુટી ફરી ચડે એમ નહેાતાં. “Infinitely better! (કહ્યા વધારે સારા!)” આશય તેમણે કહ્યું: “what a strong word! (કેવો

સખન શબ્દ!)”

“લક્ષ્મીભાઈ માટે” મેં કહ્યું: “તમે તો પેર રોડની નીચે ઉતરતા નથી; એટલે તમે કેમ કહી શકો?” વાત બદલાઈ પણ પેલા બીચારા infinitely better ગપ્પોએ તેમને ઊભા નહીં. રાતના પોણાગાર વાગે તેમણે કહ્યું: “મુનશી! બધું તો ખરું, પણ પેલા infinitely

better તો ઘણા સખત રાખ્દો.” મેં કહ્યું: “મુખાબ આવે! ત્યારે હું તમારી ખાત્રી કરાવીશ.”

“હા, એ જો well-considered વિચારપુરઃસર—અભિપ્રાય હોય તો તો ખરું...”

મોરે નસીબે એ અભિપ્રાય વિચારપુરઃસર હતો એ પુરવાર કરવાનો અવસર મને આવ્યોજ નહીં!

x x x

આ મિતવાદિતા માત્ર આડંબર નહોતી; અડગતાથી સેવેલી ન્યાયવૃત્તિનું પરિણામ હતું, અને એ ન્યાયવૃત્તિ પોષવા માટે એમણે સમાજ જેડે લગભગ અર્ધો વ્યવહાર અંધ કર્યો હતો. મિત્રોને તે લાગ્યેજ મળતા; સર્ગાવહાલાના સંબંધમાં લાગ્યેજ તે આવતા; અને ન્યાય કરતાં કોષપણુ દૃષ્ટિમિંદુ—વાસ્તવિક કે કાલ્પનિક—રખેને આડે આવે તેનો નિરંતર વિચાર કરતા.

આ પ્રકારની તટસ્થતાથી એમની ન્યાયવૃત્તિ આદર્શરૂપ થઇ હતી. ધારાશાસ્ત્રીની વિદ્વતા કે શક્તિ, સાક્ષીની શક્તિ કે ક્ષોભ—કશાથી પણ એમની દૃષ્ટિ ચળતી નહીં. કોષકવાર આ તટસ્થતાને વીધે ખોટા માણસને તે ખરો માનતા; પણ પોતાની ન્યાયવૃત્તિની સ્વતંત્રતા તે હંમેશાં સાચવતા.

અનુભવી ધારાશાસ્ત્રી સહેલાઇથી ઘણી વાત સમજી શકે છે. વર્ષોની ટેવથી ખરું ખોટું પારખી શકે છે; અને પોતે ખરાજ છે એ પ્રકારની મનોદશા અનુભવી શકે છે. એવા પુરુષોને પોતે કરેલું ન્યાયપૂર્વક છે એમ હંમેશ લાગે છે, અને તેમ તે પુરવાર કરી શકે છે. પણ એવા પુરુષો અભિપ્રાય આંધતાં પહેલાં ન્યાયવૃત્તિને બધું સાંભળી રહે ત્યાં સુધી અનિશ્ચિત દશામાં રાખી શકતા નથી; માનવ જાતની નિર્બલતા સહી શકતા નથી; પોતાનો મત ખોટો હોઇ શકે એ કદ્દપી શકતા નથી. પણ જ્યાં સુધી આ ત્રણ લક્ષણ પુરેપુરાં કેળવાય નહીં, ત્યાં સુધી ન્યાયવૃત્તિ સંપૂર્ણ દશામાં પ્રગટતી નથી. સરલંદુઝુ-બાઇ શાહે આ ન્યાયવૃત્તિ કેળવી; સદાએ સતેજ

રાખી; અને તે ઉપરાંત તેને આદર્શ સ્વતંત્રતાથી શોભાવી. હાંદ અને ઈંગ્લંડની અનેક અદાલતોમાં વકીલાત કરેલા એક અંગ્રેજ, ધારાશાસ્ત્રીએ મને એકવાર કહ્યું હતું કે એણે હાંદ અને ઈંગ્લંડના ધણા ન્યાયાધીશો જોયા છે પણ લલ્લુભાઇ શાહ જેવા સ્વતંત્ર અને શુદ્ધ ન્યાયવૃત્તિવાળા ન્યાયાધીશ એણે કદી જોયા નથી.

એમની ન્યાયવૃત્તિનું મુળ આ સહાનુભૂતિભરી સલ શોધવાની ઉત્કંઠા હતી. સર નોરમન જેવા ઉનાવળીઆ જન્મેને હોડો પાડતી; ધારાશાસ્ત્રીઓમાં વિશ્વાસ પેદા કરતી; અસીત્રોમાં સલના જયમાં શ્રદ્ધા ઉપજાવતી;—અને ગુજરાતના મહાજનોના મંદિરમાં સરલંદુભાઇને સ્થાન અપાવી ગઇ છે.

સલ તેમને હંમેશાં પ્રિય હતું; અને રખેને અસલ થઇ જાય તેનાથી તે ચોકતા રહેતા.

જુના જમાનાની એક વાત છે. આશારામ-ભાઇ મોરખીધી આવના હતા. અસલના જમાનાની રુઢિ પ્રમાણે પોતે સેકંડ ક્લાસમાં હતા; ‘છોકરા’ એ થર્ડમાં હતાં. આપે થોડો વખત વગર દીકરીને છોકરાંએ સેકંડ ક્લાસમાં બેસાડ્યાં. લલ્લુ-ભાઇનો સલ પ્રેમ ધવાયો: થર્ડની દીકરીને સેકંડની ગુસાફરી થાય! તેમણે બાપથી અમળ્યા રેલ્વે કંપની પર સેકંડનું લાહું મોકલાવી આપ્યું!

પિતાની મનોદશા થી થઇ હશે તે જોવાની જરૂર નથી. આ વાત ખરી હોય તો આ વાત લલ્લુભાઇના ચારિત્ર્યનું મધ્યમિંદુ દર્શાવે છે.

સલ માટે પ્રેમ જેવો જખરો હતો તેવીજ જખરી દરેકના દૃષ્ટિમિંદુથી સત્ય શું હોઇ શકે તે શોધવાની સહાનુભૂતિભરી ઉત્કંઠા હતી. પરિણામે તે દરેકની મુશ્કેલીઓ જોઇ શકતા; ઓદાર્યથી જુલો વીસરી શકતા; અને છતાં બધામાં ખરું શું છે તે શોધવાની ધીરજ રાખી શકતા.

—અને અર્વાચીન ધારાશાસ્ત્રમાં આ ગુજરાતી આદર્શ ન્યાયમૂર્તિ જીવનચિત્રપટ પરથી જોતજોતામાં જીંસાઇ ગઇ.

સર લલ્લુભાઈ શાહ

—૨૦—

—એક રેખા ચિત્ર—

લેખક :

ગ. હરસિદ્ધભાઈ વલ્લુભાઈ દીવેરીઆ

૧૯૩૩૮૬૮૮

સર લલ્લુભાઈ એટલે ગુજરાતના આદર્શમય ગુણોનું પ્રતિબિંબ. અર્થાત્ ગુજરાતનું ગૌરવ તેજ તેમનું ગૌરવ. પરિપક્વ વ્યવહારશીલતા, હૃવનની અનેક પ્રવૃત્તિઓમાં પણ માનસિક સમતોલન રાખવાની શક્તિ, ગંભીર હઠાપણ, હૃદય શુદ્ધિ અને વિચાર-યુક્ત વર્તન-આ ગુણો ગુજરાતી પ્રજાના લાક્ષણિક ગુણો ગણી શકાય તો લલ્લુભાઈને એક આદર્શરૂપ ગુજરાતી તરીકે સ્વીકારી શકાય.

પ્રથમથીજ ઉંમરના પ્રમાણુમા એમની શુદ્ધિનો વિકાસ વધારે હોય; જે શુદ્ધિ વડે યોદ્ધ વર્ષની વયે તેઓ અત્રેજ હજી તથા સાતના ધોરણુનો એકજ વર્ષમાં સાથે અભ્યાસ કરી મેટ્રીકયુલેશનની પરીક્ષા પસાર કરી શક્યા; અરાદ વર્ષે બી. એ. ની પરીક્ષામાં ગણિતશાસ્ત્રના વિષયમાં પ્રથમ વર્ગમાં પાસ થઇ સર્વે ગુજરાતીઓનાં પહેલા આવ્યા; એમ. એ. માં તેજ વિષયમાં પ્રથમ નંબરે

પાસ થયા અને સત્તરેક વર્ષ સુધી વકીલાત કરીને એકતાગીસ વર્ષની નાની ઉંમરે હાઇ કોર્ટના ન્યાયાધીશ થઇ શક્યા, તે શુદ્ધિ અસાધારણ ઉચ્ચતાવાળી તો ખરીજ. એમની શુદ્ધિના પ્રકાશમાં આંખને આજી નાખે એવી અસહ્ય ક્રમ્હ નહોતી, પરંતુ સમવ્યાપ્ત અને સ્થિર તેજ હતું. એમનામાં ભાષાની સરલતા કરતાં વિચારોની સંગીનતા વિશેષ હતી; એમના જ્ઞાનમાં વિચાલતા કરતાં મંપૂર્ણતા વધારે હતી. અને એમની શુદ્ધિમાં ચંચલતા કરતા પ્રાદતા આગળ પડતી હતી.

પરંતુ લલ્લુભાઈની આવી અસાધારણ અને સમગ્ર વ્યવહારશીલ શુદ્ધિમાં પણ એમનું ગૌરવ નહોતું. બહુ દલા પછી શુદ્ધિ તો એક દૈનવી બાંધીસ છે. શુદ્ધિની ઉચ્ચતા આગળ આશ્વર્ષની બાવના માથે મોં તેની સામુ લેઇ રહે છે, પરંતુ આત્મચળથી પ્રાપ્ત થએલા ચારિત્ર્ય બળની ઉચ્ચતા આગળ સન્માનની

મેઘલીરાત

લેખક :

રા. અમીદાસ

ઘોઘ ધુમે ઘન વ્યોમમાં
ભારે આઘેરાં જવાં;
કાળાં કાળાં પથરાય ત્યાં
હવે શાં રે થાવાં. ૧

ડાલે ઉડાની સાગરે
ખાણુ ! નાવડી ભારી;
સઠ સુકાન ટુટી ગયાં
રહી કે નહીં ખારી. ૨

ઓછામાં પુરી આંખડી;
થમ અંધ અકાળે;
દૂર દીવા તેં દીપવ્યા,
રે તેય ન ભાળે. ૩

એકલો જોષ સાગરે
મને ચાંચીયા હુંટે;
માયાના અંધન કારમા
તારાવિના ન હુંટે. ૪

ભુલો પડ્યો ભવસાગરે
મને ધ્રુજ વછુટે;
લીલ થતાં ટુજ સાધ્યની
ભારી ધીરજ ખુટે. ૫

ખાણુ ! આધાર ખીજે નથી, ઘોર મેઘલી ધુમે;
ત્રેમળ-જ્યોતિ દારજો પ્રભુ આપને દ્વારે ! ૬

લેડી રશ્મણી લાડુલાલ ગાદ.

મેઘલીરાત

લેખક :

રા. અમીદાસ

ઘોગ ધુમે ઘન વ્યોમમાં
મારે આઘેરાં જાવાં;
કાળાં કાળાં પથરાય ત્યાં
હવે શાં રે થાવાં. ૧

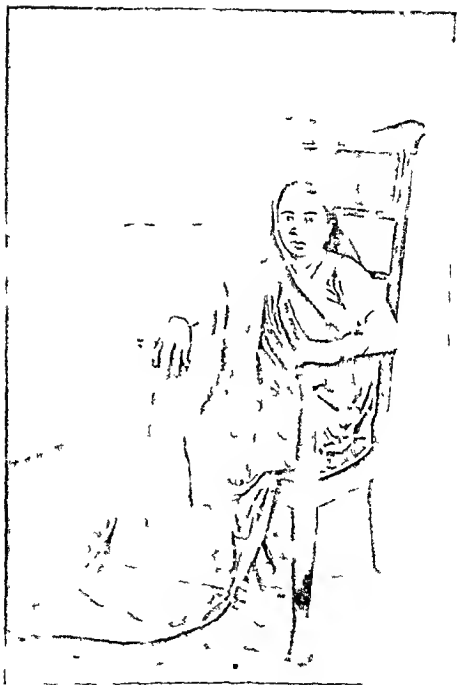
ઝાલે છુટાની માગરે
બાપુ ! નાવડી મારી;
સઠ સુકાન છુટી ગયાં
રહી કે નહીં બારી. ૨

આછામાં પુરી આંખડી,
થઈ અધ અકાળે;
દૂર દીવા તેં દીપવ્યા,
રે તેય ન ભાળે. ૩

એડો ભેધ સાગરે
મને ચાંચીયા હુંડે;
માયાના બંધન કારમા
તારા વિના ન હુંડે. ૪

ભુલો પડ્યો ભવસાગરે
મને ધ્રુજ વહુડે;
લીલ થતાં છુજ સાયની
મારી ધીરજ ખુડે. ૫

બાપુ ! આધાર મીજે નથી, ઘેર મેઘલી ધુમે;
ત્રેમળ-જ્યોતિ દારને પ્રભુ આપને દ્વારે ! ૬

લેડી ઝંખણી લ'બુલાત ગાદ.

યોગ્ય હતા, અને એ પદ પ્રાપ્ત કર્યા પછી એમનું અકિતવ વધારે સ્પષ્ટ થયું, દીપી નીકળ્યું. એમની સૂક્ષ્મ નૈતિક શુદ્ધિને અને નિરભિમાન આત્માવલોકનને લગતાં ખાનગી અને જાહેર એવાં બે ત્રણ ઉદાહરણો આપું.

આરંભમાં એકવાર મિત્રો સાથેના સાચા સ્નેહમાં જરા પણ ન્યૂનતા આણ્યા વિના વકીલ મિત્રો સાથે હળવામળવાના પ્રસંગો ઓછા કરવા એ સારું કે કેમ ?—એવો સૂક્ષ્મ નૈતિક આચારનો પ્રશ્ન ઉઠાવી એ સંબંધી એમણે મારી સાથે ચર્ચા કરી. એ પ્રશ્ને એમના હૃદયને ઘણા દિવસ સુધી મથ્યું, અને અભિમાની ગણાવાનો ભય રાખ્યા વિના દહતાથી એમણે એ પ્રસંગો વિરલ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો.

ખીલું પોતે તેલંગ રાનડે અને ચંદાવર-કરની પરંપરામાં ન્યાયાધીશ પદે આવ્યા છે એ ભાનથી કુલાઇ ન જતાં, ઉલટું એમની જવાબદારી એથી કેવી ભારે થઇ છે એ એમણે વિચાર્યું: “મારા પૂર્વગામી પુરુષોને વિશાલ શુદ્ધિ સંસ્કૃતિરૂપ સંચિતનો જે લાભ હતો એ મને નથી, એની ખોટ મારે શ્રમ અભ્યાસ અને એકાગ્રતાથી પુરી નાખવી જોઇએ” આવા સ્પષ્ટ શબ્દોથી એમણે પોતાના કર્તવ્યની દિશા મને જણાવી. અને અનેક વિષયની વિદ્વત્તાનો ખાલી ડોળ ન કરતાં પોતાને માથે જે કર્તવ્ય આવી પડ્યું હતું એનું સંપૂર્ણપણે પરિપાલન કરવામાંજ એમણે પોતાની સઘળી શક્તિ વાપરી. આવડી ઉંમરે એક બાળ વિદ્યાર્થી જેટલા ઉત્સાહથી સંસ્કૃત લખવા માંડ્યું (એમણે શાળામાં લીધેલી ભાષા ફારસી હતી), અને સ્મૃતિઓનો મૂલ સંસ્કૃતમાં સારો અભ્યાસ કર્યો. પરિણામે, એમણે એ અભ્યાસના બળથી હોંદુ ધર્મશાસ્ત્રના વિષયમાં નિષ્ણુત

ન્યાયાધીશની કીર્તિ મેળવી. હમણાં થોડાકળ માસ ઉપર હોંદુ ધર્મશાસ્ત્રના એક વિષયને લગતાં સ્મૃતિઓનાં વચન મારી આગળ મુકી એના અર્થ પરત્વે મારી સાથે એમણે જે મીમાંસા કરી હતી તે હું વીસરી શકીશ નહીં.

એમની શાંત ન્યાયશુદ્ધિની કદર કરી સરકારે એમને ત્રણ વાર એકટીંગ ચીફ જસ્ટીસનું પદ આપ્યું હતું એટલુંજ નહીં, પણ પુરોપીઅન અને દેશી વચ્ચે કાયદામાં કેટલાક ભેદ છે એનો વિચાર કરવા માટે એક કમીટી નીમી તેમાં એમને મુક્યા, અને એ કમીટીમાં કરેલા એમના કાર્ય માટે આજ પણ ખીમ પ્રાંતના એમના સહાધિકારીઓ માનની લાગણી દર્શાવે છે.

એમના જેવી નિર્દોષ સ્વતંત્રતા હાઇકોર્ટના કોઇપણ ન્યાયાધીશમાં આજ સુધી ભાગ્યેજ જોવામાં આવી હશે. જેની દૃષ્ટિ સદા ન્યાયની દાંડી ઉપર લાગેલી રહેતી, તેને લોક વકીલ કે સરકારનાં નિંદારત્વિ માન-અપમાન લાભ-અલાભ તરફ જોવાનુંજ શેનું હોય ? ન્યાયાધીશ તરીકે પોતાની ‘ધીમાશ’ ‘મીઠાશ’ અને ‘વહેમ’ વકીલ મંડળમાં ટીકાનો વિષય થાય છે એ સર લલ્લુભાઇ સારી પેઠે જાણતા, અને હસતા: એમ કહીને કે “વકીલનો સ્વાર્થ જલદી તડ અને દૂડ ચુકાદો કરાવી નાખવામાં રહેલો છે, પણ ન્યાયાધીશ તો ન્યાય કરવાનો છે.” આ કારણથી કોઇપણ હકીકતની કે કાયદાની પુરેપુરી ખાતરી કર્યા સીવાય એ નિર્ણય કરતા નહીં. ‘કોન્સ્ટીટ્યુશનલ લો’ યાને કાયદાના બંધારણમાં ન્યાયનું તત્ત્વ રહેલું છે એ ભાનથી કાયદાના બાહ્ય આકારને પણ એ ન્યાયનુંજ અંગ ગણતા, અને એને વાસ્તવિક ન્યાય જેટલુંજ માન આપતા. હાઇ કોર્ટના ન્યાયાધીશને સ્થાનેથી એમણે જે યશ સંપાદન કર્યો છે, અને જેના ઉદ્દગાર હાઇ કોર્ટના

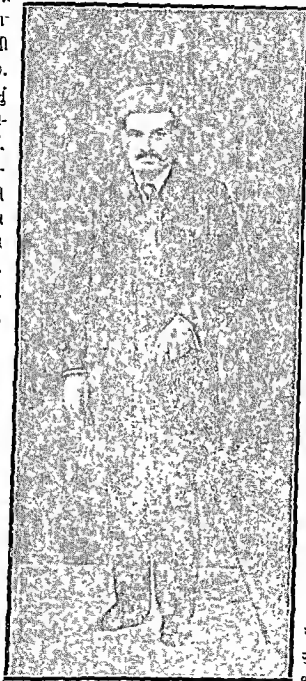
મુખ્ય ન્યાયાધીશ સર એમ્પર્સન માર્ટિનથી માંડી સામાન્ય વકીલને મુખે આજ સંલગ્નાય છે, એણે એક વાત આ તારવી આપી છે કે ન્યાયાધીશનો મહિમા એની ન્યાયવૃત્તિમાં રહેલો છે.

સર લલ્લુભાઈનું સ્વરૂપ પુરેપુરું ન્યાયાધીશ તરીકે દીધું. પરંતુ એક મનુજ-વ્યક્તિ તરીકે અને એક હોંઠમાતાના પુત્ર તરીકે પણ એમના આચાર વિચાર ઘણા સ્તુતિપાત્ર હતા. કુટુંબજન પ્રત્યે-માતા, પિતા, બહેન, ભાઈ, પત્ની, બહેન ગરીબ સગાં પ્રત્યે પણ એમનો ભાવ સુંદર હતો. ઘણા વિદ્યાર્થીઓને એ નિયમસર આર્થિક સહાય આપતા. પણ જગત એ થોડુંજ જાણતું. કારણ કે જે નિઃશબ્દ કર્તવ્યનિષ્ઠા એમના અન્ય વ્યવહારમાં હતી તે એમના દાનમાં પણ હતી.

એમના રાજકીય વિચાર વીશે મોલવાની

અસારે જરૂર નથી. પણ એટલું કહેવું અનુચિત નહીં ગણાય કે એ વિષયમાં એ ખરા શાન્ત,

નિચારશીલ દેશમક્તને શોભે એવા વિચાર ધરાવતા હતા. થોડાંબોલા હોઈ એમણે કેવિચમાં

ચારિત્રની મૂર્તિ: લલ્લુભાઈ શાહ.

રહેતા નહીં, અને એમાંના પહેલા પ્રસંગ માટે વિનોદ ખાતર ગાંધીજીના એક મિત્ર ઉપર પણ

વક્તા તરીકે ભાગ લીધો ન હતો, પણ પ્રેસીડેન્સી એસોસિ-એશનમાં સર પ્રીરોજ-શાહ મહેતા પાસે એમણે ધણું કામ કર્યું હતું. હાઈકોર્ટના ન્યાયાધીશ થયા પછી, રાજકીય વિષયની વાતચીત કરવામાં ખીજ સાથે ન લાઇ શકાય તેવી છુટ એ મારી સાથે લાઇ શકતા; અને અમારું મળવું એટલે ઘણા દિવસથી મનમાં બરાઈ રહેલા વિચારો પ્રકટ કરવાનો પ્રસંગ. સર લલ્લુભાઈ, મહાન રાનાડે અને પ્રીરોજ-શાહના બકત હોઈને પણ ગાંધીજી માટે માન ધરાવતા. પરંતુ ગાંધીજીએ રાજકીય કાર્યક્રમમાં સીમલા અને કલકત્તાના સમાધાનના અવસર ગુમાવ્યા એ એ મોટી બુલ માટે એ વારંવાર એ દેખાવ્યા વિના

સર લલ્લુભાઈ શાહનો મહારો પરિચય

લેખક:

રા. નરસિંહરાવ લોળાનાથ દીવડીયા

સર લલ્લુભાઈ આશારામ શાહ જોડે મહારે પ્રસંગ થોડાં વર્ષથી પડેલો, છતાં તે અરસામાં એટલી બધી વખત અંગત પરિચય થયેલો કે હેમના સહભાવ, સહયુગ્ય ઇત્યાદિની છાપ મહારા મન ઉપર દૃઢ પડી ગઈ હતી. ફ્રાન્સીસલાના એ પ્રમુખ થયા તે વખતથી દરેક કમિટીની બેઠકમાં (હું) મહુતર વખત ગેરહાજર રહ્યો હર્ષિ તે બાદ કરતાં દરેક વખતે) એ ન્યાયાધીશનો સ્વભાવસંપર્ક મળે થયો હતો. ન્યાયાધીશ શબ્દ સમગ્રજન વાપરુછું: ન્યાયાસન ઉપરથી ઊઠ્યા પછી, આ પ્રકારની બેઠકોમાં પણ, ચોતે ન્યાયાધીશની પદ્ધતિનું અભિમાન કદી રાખેલું નહિં તેથી ન્યાયાધીશપણું બૂલી જતા હતા, છતાં પ્રશ્નોનો નિર્ણય કરવામાં ન્યાયાધીશનાં લક્ષણોનો ઉપયોગ તીક્ષ્ણ કર્તવ્યયુક્તિથી એઓ કરતા હતા. આ ગુણ હેમનામાં એઓ ગણિતશાસ્ત્રમાં કુશળ હતા તેથી તીક્ષ્ણતા વિશેષ પામ્યો હશે એમ લાગેછે. એ ગુણ કદી કદી દૂરને

છેડે જઈને સ્વસ્પર્શિ દોપરૂપ થઈ જતો. “હું કોઈ પક્ષને અન્યાય તો નહિં આપું?” એ ભયને લીધે નિર્ણય—કેટલીક વાર તાત્કાલિક કે સીધા નિર્ણયનો પ્રસંગ હોય ત્યેવે પ્રસંગે પણ નિર્ણય—છેવટનો ના કરતાં વિવચના વિચારને મુક્તતરી રાખવાની ટેવ આ ન્યાયાધીશનામાં જોઈને મળે કોઈકવાર માનવૃત્તિ સાથે કંટાળો પણ આવતો.

સૌંદર્ય એશિયાટિક સોસાયટીની મુખ્યાર્થીની શાખાના પ્રમુખના સ્થાનની જગા, અંદાવરકરના મરણથી, ખાલી પડી તે સ્થાને લલ્લુભાઈ નીમાયા પછી કેટલાક મિત્રોને હેમની યોગ્યતા વિશે ભયસંશય થતા હતા; સમાની પ્રથમ બેઠકમાં જ લલ્લુભાઈએ દક્ષતા, સમતોલપણું, દૃઢતા ધૂંલાદિ ગુણો પ્રગટ કર્યા તે જોઈને મહારો એક મિત્ર કહેછે: “ખરેખર, હું મહારો અભિપ્રાય બદલું છું. સાચો, યોગ્ય, કુશળ, પ્રમુખ આપણને મળ્યોછે.”

લક્ષ્મીભાઈ શાહનામાં રમૂજની સમજ (sense of humour) ગૂઢરૂપે રહેલી હતી. હેમના એક મિત્ર જોડે હમે એ તથુ જણા હેમને ઘેર ગયેલા; ત્યાં આઘ્યે; હમે પીવા લાગ્યા; ત્યારા મિત્રને ત્યાંમાં દૂધ વધારે ઉમેરવું હતું; શીધી રીતે ના માત્રતાં ખાંડ માગીને કહ્યું: “ત્યાં strong નો weak કરવો હોય તો ખાંડ ઉમેરવી કે દૂધ ઉમેરવું?” લક્ષ્મીભાઈ, મુખ ઉપર રમૂજના સ્મિતની મન્દ રેખા રમાડીને, બોલ્યા: “તો એમ શીધી રીતે જ કહોને કે દૂધ જોડ્યે છિયે! હશે તો લાવશે, નહિં હોય તો ના કહેશે! તમારી હમેશની આડકતરી રીતે બોલવાની ટેવ હામાં પણ?” આ ખાંડ દૂધના વિકલ્પવાળા મિત્ર જોડે લક્ષ્મીભાઈને અનેક વર્ષની ગાઢ મૈત્રી હતી તેથી હેમનાં લક્ષણ જણતા હતા.

લક્ષ્મીભાઈ બાલદર્શને દૃઢ કર્કશતાનો ભાસ કેટલાકને આપતા હોય તો ભલે; કટુતાનો દોષ તો હેમના વર્તનમાં, વાણીમાં, કે

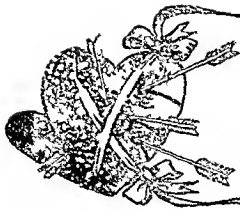
કોઈ રીતે નહોતો. પરંતુ હેમના અનાદ્ર્ ભાસતા દેખાવની પછાડી ખરી રહેલવૃત્તિ સંતાપલી હતી. ત્યારા મિત્ર આણંદશંકર, ને લક્ષ્મીભાઈના લાંબા કાળના ગાઢ મિત્ર તે, ભયંકર માંદગીમાં મુખ્યાઈમાં એતવાડીમાં હેમના બાળમિત્ર ઉત્તમલાલને ઘેર જીવન અને મરણની વચ્ચે પડ્યા હતા, તે વખતે હું રાજ એ જૂતા મિત્રની રનેહાળ મુલાકાતો જોઈને આદ્ર્ હૃદય થતો હતો. એ માંદગીમાંથી જીવનમાં પુનઃપ્રવેશ આણંદશંકરે ક્યો કે તરત લક્ષ્મીભાઈ હેમને પોતાના પેડરોડના બંગલામાં હવાફેર માટે લઈ ગયા અને કુટુંબજનની માફક હેમણે રાખ્યા, તે પ્રસંગની પણ હેમના હૃદયની રનેહના પાસાની પરીક્ષા મળેને થઈ.

આ ખરા સંગીન શુણીથી ભરેલા સજ્જનના અકાલ મરણથી ગુજરાતને, મુખ્યાઈની હાઈ કોર્ટના ન્યાયાસને, અને સર્વ ઇલાકાને અણપૂર ખોટ પડીછે. ધૈર્ય એ સત્પુરુષના આત્માને શાન્તિ આપે!

નોંધ :—

આ અંક સ્વ. સર લક્ષ્મીભાઈ સ્મારક અંક તરીકે અમે આપતા હોવાથી; અને રચળ સંકેતને લેઈ ‘કસોડી’નું છેલ્લું પ્રકરણ આપતા અંકમાં આપવામાં આવશે. એ પ્રકરણ રા. કર્નયાલાલ માણેકલાલ મુનશી લખશે.

—ઉપતંત્રી.

સદ્ગત શ્રી લલ્લુભાઈ શાહ

એક લાક્ષણિક ગુજરાતી હીંદુ
ગૃહસ્થ

લેખક

રા. ચંદ્રશંકર નર્મદાશંકર પાઠ્યા

સભ્ય, સાહિત્ય સભા

સદ્ગત માનનીય ન્યાયમૂર્તિ સર લલુભાઈ આશારામ શાહને “ગુજરાત” દ્વારા જે નિવાર્ણલિખિતો અપાય તેમા મારી એક હોવી જોઈએ એ લાઘ મુનશીની રનેહેઝા આ નમ્ર નિવાર્ણલિખિતી પ્રેરણા છે લલુભાઈના અલેક-દેશીય જીવનને જુદી જુદી નજરે જોનાર લેખો લખાવા જોઈએ અને લખાશે એની આશા છે આ લઘુ લેખને માટે માત્ર એકજ દૃષ્ટિ સ્વીકારી છે અને તે એ કે લલુભાઈ એટલે એક લાક્ષણિક ગુજરાતી હીંદુ ગૃહસ્થ “ગુજરાત મા એ દૃષ્ટિ વધારે રથાને છે એ સુચવવા માટે પણ ક્ષમા યાચની પડે તો સ્પષ્ટીકરણ તો અક્ષતવ્યજ ગણાય

લલુભાઈના સમયમા ઉક્ત દૃષ્ટિએ જોતા પહેલા એક ખુલાસાની જરૂર રહે છે લલુભાઈ મહર્ષિ રાનડે, સર પ્રીરંજણશાહ વગેરે નિશાલ ભાવનાઓથી પ્રેરાએલા રાષ્ટ્રભક્તોએ જમાવેલા વાતાવરણમા જન્મેલા અને ઉછરેલા હતા પ્રાન્તિકતા (Provincialism) અને જાતિયતા (Racialism) અથવા એવા કોઈ

પણ પ્રકારના ભેદોપભેદથી પર થનાર રાષ્ટ્રીયતા (Nationalism) એ એ વાતાવરણનું સરન હતુ ધર્મ (Religion) જાતિ (Race) પ્રાન્ત (Province) એ નજરે જોનું એટલે દેશની મોટામા મોટી જરૂરીઆત-પ્રજાકીય એકતા (National Unity) એ પરમ સાધ્યની સિદ્ધિમા અતરાય ઉભા કરના, એની એ યુગના અગ્રેસરોની સમજણ હતી લલુભાઈ ની સમજણમા અને એમના રૂબાવમા એ સિદ્ધાંત ઓતપ્રોત થઈ ગયો હતો એવા સન દેશીય સદ્ગૃહસ્થને “લાક્ષણિક ગુજરાતી હીંદુ ગૃહસ્થ” કહેવા એ ઉપર ઉપરથીજ જોનારને દૃષ્ટિકોણ લાગે એટલુજ નહીં, સદ્ગતની સર્વદેશીય વ્યક્તિને અન્યાય લાસે એટલુજ નહીં, પરંતુ એમ પણ થાય કે સદ્ગતના આત્માને પોતાને એથી સતોષ નહીં પણ અસતોષ થશે ખુલાસા ખાતર બે બાળત બસ થવી જોઈએ કે દૃષ્ટિકોણ એ મારે માટે અશક્ય છે અને ખીજી કે લલુભાઈને “ગુજરાતી હીંદુ ગૃહસ્થ” કહેવામા આગ્યા છે તેમા

વિશાલમાં વિશાલ નગરનો ઉપયોગ થયો છે. અંગ્રેજ પ્રજાના સામાન્યતઃ અને એમના સદ્ગતને મારો ગાંઠ પરિચય હતો એટલે એમના જમાનાના અંગ્રેજોના વિશેષતઃ પ્રતિનિધિરૂપ આત્માને તો અસંતોષ નજ થાય એ ખાત્રી છે. હતા. સંક્ષેપમાં, ટેનીસન એટલે એક લાક્ષણિક હવે મુખ્ય વક્તવ્યનું વિશેષ વિવરણ. અંગ્રેજ ગૃહસ્થ. લલ્લુભાઈને માટે પણ એવીજ આંગલ કવિ ટેનીસન એ કે જે શેક્સપીયર કે રીતે કહી શકાય એમ છે કે “લલ્લુભાઈ

ગુજરાતીના અભ્યાસીઓને આ વિના નહીંજ ચાલે.

પં. લાવણ્યસમય કૃત

‘વિમલ પ્રબંધ’

સ્વ. મણિલાલ ખડેરભાઈ વ્યાસે સંશોધન કરી—ગુજરાતી ભાષાની ઉત્પત્તિ સંબંધી મનનીય પ્રસ્તાવના લખી પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. આમાં

શ્રીમાળાઓ ને શ્રીમાળ નગરનો ઇતિહાસ છે.

રાજકુમાર ઉત્પલદેવની રસિક વાર્તા છે.

વિમળ-ખત્રીસ લક્ષણો પુરુષ છે;

એના જીવનમાં ને લક્ષમાં અદ્ભુતતા ભર્યા છે.

જુની લોકવાર્તાઓમાં થતું તેમ તેનાં લક્ષ્ય ખેતરમાં થાય છે.

અને જીના સારાગાદાં સામુદ્રિક લક્ષણો વીશે ધણું ધણું જાણવા જેવું ભર્યું છે.

આ ચોપડી સંવત ૧૯૭૦ માં છપાઈ હતી.

અત્યારે માત્ર થોડીજ નકલો હાથ લાગી છે.

મૂલ્ય : માત્ર રૂ. ૨-૦-૦ (પોસ્ટેજ નુદું).

લખો :

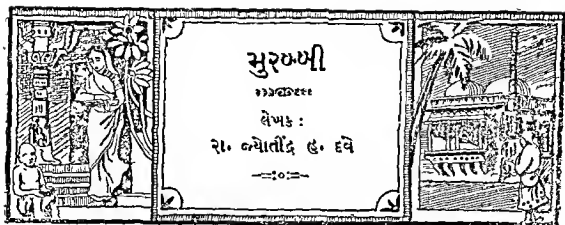
વ્યવસ્થાપક ‘ગુજરાત’ કાર્યાલય.

૧૦-૧૪, બેકહાઉસ લેન, કોટ, મુંબાઈ.

મીલ્ટન કે શેક્ષ્પીયરના અંગ્રેજ કવિઓની પ્રથમ પંક્તિમાં ન આવી શકે અને છતાં અંગ્રેજ કવિઓમાં વધારેમાં વધારે લોકપ્રિય ઝણનાર કવિઓમાંના એક તેઓ હતા. એ હકીકતના ખુલાસા તરીકે એમ કહેવામાં આવે છે કે તેઓ

એટલે એક લાક્ષણિક ગુજરાતી ગૃહસ્થ.” લલ્લુભાઈમાં એવું લાક્ષણિક ગુજરાતીપણું શું હતું? દીર્ઘ દેશના ખીજા પ્રતાપના માણસોને ને તપાસે અગે ગુજરાતના માણસોને

[વધુ માટે નુઓ પૃષ્ઠ ૩૦૫]

મહાપુરુષો અને કવિઓની પેઠે મુરખ્ખી-
ઓ પણ જન્મે છે. અમુક વય
આવ્યા પછીજ મુરખ્ખીપણું આવે છે એમ
નથી. કેટલાક મનુષ્યો પૂર્વજન્મતા સંસ્કારે
જગતમાં પ્રવેશ કરતાની સાથેજ મુરખ્ખીપદ
લેતા આવે છે. તેઓ રહે છે, હસે છે, રમે છે
તે પણ મુરખ્ખીપણાની ભાવનાથીજ.

આવા પુરુષો આખા જગતના પિતૃપદે
વિરાજે છે. તે તેમના પિતાના પુત્રો હોતા નથી,
પત્નીના પતિ હોતા નથી, ભગિનીના બંધુ
હોતા નથી, સહુદના મિત્રો હોતા નથી; પરંતુ
પોતાના પિતાના, પત્નીના, ભગિનીના, સહુદના
-સર્વના પિતા થાય છે.

તમે એમને ઓળખતા હો કે નહીં,
મુરખ્ખી તરીકે સ્વીકારતા હો કે નહીં; પરંતુ
એ તો તમને દરેક કાર્યમાં સલાહ આપવાનાજ.
'હું ન હોઉં તો જગતનું શું થાય?' એવી
ચિંતા અહોનિશ એમના મુખ પર, એમના
વાર્તાલાપમાં, એમના એકેએક હાવભાવમાં
સ્પષ્ટ રીતે જણાઇ આવતી હોય. બાળક જેવું
ખીચારું જગત ઠોકર ખાઈવે પડી જાય ત્યારે
એનો હાથ ઝાલી ઉભું કરવા તથા તેને ચાલતાં

શીખવવા તેના જેવો મુરખ્ખી ન હોય તો એ
બાળજગત ચાલતાં શીખે પણ શી રીતે ?

પહેલા પુરુષ સર્વનામનું બહુવચન
(માનાર્થે) -અમે; ને બીજા પુરુષ સર્વનામનું
એકવચન (તિરસ્કારાર્થે) -તું; એ બે એમના
પાળેલા શબ્દો હોય છે; અને તે બીજાના પાળેલા
કુતસની પેઠે અન્યને બીજવી પાલકને રીઝવે છે.

આ મુરખ્ખીઓ સર્વ વિષયના ગ્રાતા હોય
છે. દાળમાં મીઠું વધારે પડે તો શું કરવું-
દાળ ખાવી કે નહીં-એ વિષયથી માંડી ઇંગ્લંડના
પ્રાથમ મીનીસ્ટરથી બીડી પીવાય કે નહીં
ત્યાં સુધીના સર્વ વિષયો પર એ ગંભીર વિવેચન
કરી શકે છે, એટલુંજ નહીં, પરંતુ મુરખ્ખીની
છટાથી, અતુલનીની જવાબદારીથી સલાહ પણ
આપી શકે છે. 'સહેજ મીઠું વધારે હોય તો
શીકર નહીં. દાળ ખાવી, એમાં તુકશાન નથી.
પણ બહુજ વધારે હોય-ખવાયજ એમ ન હોય
તો ન ખાવી. તખીઅત બગડે.' અથવા
'ઇંગ્લંડનો પ્રાથમ મીનીસ્ટર બીડી પીએ ને
પાલમિંટમાં હુમાડા કાઢે તો પછી કોમલેલીની
આબરુ પર પાણી ફરી વળે. અરુ પુછો તો ઘેર
છાનીમાની એકાદ બે કે પછી બહુ તો ત્રણ
ચાર બીડી પીએ તો ખાસ ખોટું નહીં' આવા

પ્રકારની વાતો કરવાનો તેમનો સ્વભાવજ પડી ગયો હોય છે.

સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં આવા પુરુષો પડે છે ત્યારે સદેવંતસાવર્ણીગાના કર્તાથી માંડી સરસ્વતીચન્દ્રના લેખક સુધીના સર્વ સાહિત્યકારોએ એની સલાહ લીધી નહીં તેમાંજ ગુજરાતી સાહિત્ય નિર્ધન અવસ્થામાં પડી રહ્યું છે એમ એઓ જગતને પ્રતીતિ કરાવી શકે છે. ‘હવે તો કે તમે જોડણીનો નીકાલ કરો તો સારું.—આ લોકો લખે છે, પણ—પણ, ઉંદુ,—કે નહીં!—તું કવિતા લખે છે પણ પિંગળશાસ્ત્ર લખ્યો છે? અક્ષંકાર કેવા હોય તે જાણે છે? પ્રાસ એટલે શું તે ખબર છે?—તમે બધા કટાક્ષ કરવા જાઓ છો. પણ આનાતોલ ફાંસનું નામ સાંભળ્યું છે?—તારે સાહિત્યમાં ઝંપલાવવુંજ હોય તો પહેલાં અમે કહીએ તેમ કર.’ ઇલાહિ વાક્યોદ્વારા આપણા સાહિત્ય કુટુંબના એ મુરખ્ખીએ ઉપદેશ આપવાનો તેમનો જન્મસિદ્ધ હક સાબીત કરે છે.

દરેકને સદ્ગુણો આપે એકાદ મુરખ્ખી તો મળીજ આવે છે. અમને અમારા ઘેલાકાકા મળ્યા હતા. જન્મ્યા ત્યારથી ઉપદેશ આપીને પામર હૃદયોનું કદયાણુ કરવા સીવાય એમણે બીજો ધંધો કર્યો નહોતો. ન કરે નારાયણ ને એ સ્વર્ગમાં જાય, તો ત્યાં પણ માણસનાં નાક કેવાં બનાવવાં એ વીશે ઇશ્વરને સલાહ આપ્યા વગર રહે નહીં. બધાના પિતા ચંદને મહાલતા ઇશ્વરને પણ સંતાનવાત્સલ્ય ને પિતાના ઉપદેશનો લક્ષણો મળે. જગતમાં જેટલા મનુષ્યો સુખી છે તે એમની સલાહ માન્યાને લીધેજ, ને જેટલા દુઃખી છે તે એમના ઉપદેશની અવગણનાને પ્રતાપેજ એવો એમનો દૃઢ સિદ્ધાંત છે;—જો કે અમે જરા જુદું માનીએ છીએ. એમની સલાહ પ્રમાણે ચાલવાથી ચલાવે

એક પ્રતિષ્ઠિત પુરુષ જેલમાં સબરે છે, એક મોટો વેપારી લીખ માંગતો બની ગયો છે, ને એક કુતરાનું બચ્ચું સ્વર્ગવાસી થઇ ગયું છે.

મુંબાઇ જેવા શહેરમાં રહીને આરોગ્ય શી રીતે જાળવવું, ઉભાગરો કરીને શરીર કઠી પણ ન બગાડવું એ વીશે પ્રવચન કરતાં રાતના ૩-૩૦ સુધી જગાડીને એણે અમને બધાને માંદા પાડ્યા હતા. બીજા એક વખત રસ્તામાં મને હોતો રાખીને જમણી બાજુએ દ્રામ, ડાબી બાજુ પર મોટર, પાછળથી ગાડી, ને સામેથી સાઇકલ આવે ત્યારે શું કરવું એ વીશે એ સલાહ આપતા હતા ત્યારે સાત વખત મોટર હેઠળ આવી જતા એ બચી ગયા હતા, ને ત્રણ વાર હું સાઇકલની હડફમાં આવી ગયો હતો!

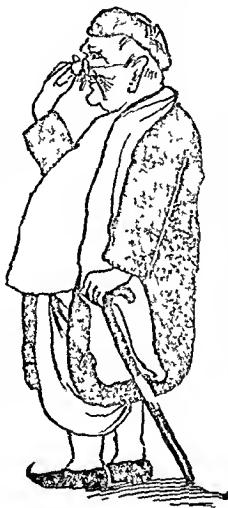
મારા શરીર વીશે બોલવાની એમને બહુ ફાવટ આવતી હોય એમ લાગે છે. ‘અમે તારી ઉમરના હતા ત્યારે કસરત કરતા, આવા ‘માઇકાંગલા’ નહોતા. મહેનત કરવાની ટેવ રાખ. મફતનું ખાધેલું પચેજ નહીં. હાડકાં આખાં હોય તો તખીઅત એની મેજે સારી રહે.’ એવાં એવાં વાક્યો મને જોતાં સ્વાભાવિક રીતેજ એમના મુખ બહાર નીકળી આવતાં.

મારું શરીર મમે તેવું હશે, નાનું, નિર્બલ કે નિસ્તેજ; પરંતુ એ મને ઘણું પ્રિય છે. મને એને માટે જેટલી મનતા છે તેટલી બીજા કરતા માટે પણ નથી, ને હું ‘ધારું’ હું ત્યાં સુધી યશે પણ નહીં. આ વિનયજ જગતમાં, મૃત્યુ સુધીનું એજ મારું સાથી છે એની મને દૃઢ ખાતરી છે. ગમે તેવા દુઃખને વખતે પણ એણે મારો સાગ નથી કર્યો; મારા મુખદુઃખમાં એ હમેશ સમભાગી રહ્યું છે. મને એ નાનપણથીજ ફાવી ગયું છે. હું એના વગર હજી સુધી રહ્યો નથી, ને એ નહીં હોય ત્યારે હું પણ

નહીં હોઈ. આત્મિક વ્યયે સાધ્યું છે. એની ને મારી વચ્ચે એકજ આત્મા છે. એને સારું કોઈ કટુવચન કહે તે મારાથી સાંખી શકાતું નથી, એનો કોઈ તુચ્છકાર કરે તે હું ખમી શકતો નથી. ઘેલાકાકા મારા શરીર વીશે ખોલતા, સારે મારા નિર્બંધ શરીરમાં કોઈ અજબ બળ આવતું તેની પ્રતીતિ ઘેલાકાકાને કરાવતા હું એને મહા મહેનતે રોકી શકતો.

દુર્લભવચન એક દિવસ એ મારે સાં મહેમાન બનીને ઉતર્યા. ખાસો એક મહીનો રહે એમ હતું. મેં મારો વીમો ઉતારાવીને 'વીલ' બનાવી મુક્યું. એમણે તો આવ્યા તે દિવસથીજ મારી સંભાળ રાખવા માંડી. મારે કંઈ કંઈ બાબતમાં શુ શુ કરવું તે દર્શાવવા માંડ્યું. 'જો દાંતથી આમ ન ઝાલીએ. કાગળા કચ્ચા તે પાણી ઠેક ગળા સુધી લઉં જવું. દાળનો ફડકો ન મારીએ, અંતરાસે જાય ને ઉધરસ આવે. ટાપી જરા આમ નીચી પહેર. મોઢા માથુસ સાથે બોલીએ સારે લજાર વિનય રાખીએ. દીવા હોલનીએ સારે કુંકે ન મારીએ, ધુમાડો મોમાં જાય. ઉધરસ આમ ન ખાવી, છાતીમાં દુખારો ધાય. છીંક આમ ખાવી કે બરાબર ખુલાસો ધાય.'

પુરુષ દામ પડેને હોય, હું મજુરની પેઠે

સવ વિધવંતા અમારા ઘેલાકાકા

કામ કરતો હોઈ ને શરીરે પરમેવાના રેલ ચાલતા હોય તે વેળા આરામ ખુરસી પડ્યા પડ્યા મારા દરેક કામની ખોડ કાઢવામ એને બહુ આનંદ આવતો. 'અરે ! એમ નહીં તું શીખવાનો ક્યારે ? આકરી કરે નો ભાખર પામે. એવો તે ફટકે પરમેવો મધ ગયો ? લુછવા ઉભા રહેવું પડે છે ? તારાં હાડકાંજ આખા છે ! અમે તારા જેવડા દતા સારે આમ પડી રહેતા નહીં.' કોઈક વખત અધઃ મીચી આંખે ઉંચના ઘેનમાં કહેતા, 'પરિશ્રમ કરવાથીજ ખરો આનંદ મળે છે. કામ કયું તેણે કામથી કયું'. આજસુધું છવન એજે જાય છે'

કોઈક વખત દયા-વૃત્તિથી લલ્લ ઉઘરાઈ જતું સારે એ મને અમુક કાર્ય શી રીતે કરવું તે જાતે કરી બતાવતા; પરંતુ એમની રીત પ્રમાણે મારાથી તે કાર્ય કરી પણ મધ રાક્યું નથી; અને નથી થયું તે સારુંજ થયું છે એમ એમણે કરેલા

કોઈક વખત હું પાનની પેટીને 'ખામો' લગાવતો હતો ને મુ. ઘેલાકાકા પામે આરામ ખુરસી પર પડ્યા પડ્યા અને નીદાળતા દતા. 'ખામોની શીશી મેં ઉઘાડી. ઘેલાકાકાએ તે કાપેનું પરિણામ જોતાં કોઈ પણ કહી શકે એમ છે.

એક વખત હું પાનની પેટીને 'ખામો' લગાવતો હતો ને મુ. ઘેલાકાકા પામે આરામ ખુરસી પર પડ્યા પડ્યા અને નીદાળતા દતા. 'ખામોની શીશી મેં ઉઘાડી. ઘેલાકાકાએ તે

તેના પિતાના એક ગોરા અમલદાર મિત્રને ત્યાં એક પ્રસંગે તે જાય છે અને પોતાના દેશીઓની શ્રાવણીને બેઠી તેનું સ્વમાન હણાય છે. તેને પૂર્વે કપર કાઢ્યું છે.

તે કોલેજમાં આવે છે; વાંચે છે ને વિચારે છે. હીંદુ સમાજ તેને હમાબાઇનું પ્રભવસ્થાન જણાય છે. બ્રાહ્મણત્વની નીચાનીઓ તરફ તેને તિરસ્કાર થાય છે. નેપોલીયનનું જીવન ગ્રેરણા પાય છે. અમદાવાદની 'ક્રિસિસ અને હાદના મેજેની સુરેન્દ્રનાથના બાપણે તેનામાં રાષ્ટ્રીય અસ્મિતા બાંધત કહે છે.

લોર્ડ કર્ઝનના અપમાનભર્યા શબ્દોથી અને બંગાલના બાગલા પાડવાના સરકારના ઠરાવથી પ્રોત્સાહ હકુમત નીચે કચરાતા હીંદીની શુભાખી દશાનું તેને તીવ્ર બાત થાય છે. અને અરવિંદ ઘોષના સહવાસથી તે તેના કેટલાક મિત્રો સાથે મળી વિપ્લવવાદીઓની છુપી મંડળી શરૂ કરે છે.

સુદર્શન પરીક્ષા આપવા સુંબાઈ જાય છે. તે નામદારને ત્યાં ન ઉતરતાં તેના મિત્ર અંબાલાલ દેશાઈને ત્યાં ઉતરે છે. અને પરીક્ષા દરમ્યાન તે વાંચે છે અને અંબાલાલની નાની પછુ દેશાભક્ત બહેન ધની સાથે વાર્તા વિનોદ કરે છે. અને સ્વતંત્ર હીંદીના સ્વપ્નો સાથે સેવે છે. પરીક્ષા પછી તે નામદારને મળવા જાય છે. નામદાર તેને પોતાને ત્યાં નહીં ઉતરવા માટે ઠપકો આપે છે. અને રાજકીય વિષયો કપર વાતચીત આણે છે. એક દિવસે નામદાર પોતાના મિત્ર પ્રો. કાપડીઆ સાથે તેના મેળાપ કરાવે છે. હીંદી વિપ્લવવાદી નહીં થઈ શકે એમ પ્રો. કાપડીઆ તેને કહે છે. સુદર્શન ને પ્રો. કાપડીઆ દેશદ્રોહી લાગે છે; નામદાર દેશદ્રોહી લાગે છે. અને તે બધા દેશદ્રોહી વાતાવરણમાંથી બીજો દિવસે અંબાલાલને ત્યાં આસ્થા જાય છે. ધનીના નિર્દોષ હાસ્યે તેની અકળામણ એટલી થાય છે અને તે વરોદરા જાય છે.

રામખાડુર સુદર્શનને નામદારને ત્યાં નહીં ઉતરવા માટે લહે છે અને સુલોચના સાથે તેનું સ્વન નહીં કરી શકે તેવી મતલબનો નામદારનો આવેલો પત્ર તેને દેખાડે છે.

કૂરીથી કોલેજમાં વર્ગી શરૂ થાય છે અને સુદર્શન પિતાની અનુમતિથી સુંબાઈમાં અંબાલાલને ત્યાં પૈસા આપવાનું નક્કી કરી રહે છે. અને ધનીના સહવાસમાં અને અંબાલાલની મૈત્રીમાં તે સ્વતંત્ર હીંદીના દિવસો બહુ નજીક જોતો સમય વ્યતીત કરે છે. 'માની' સ્વતંત્રતાના વિચારો કરતાં તેને વારંવાર કાપડીઆની મુશ્કેલીઓ યાદ આવે છે. તે એક દિવસ કાપડીઆને મળવા ગયો. ત્યાં હીંદીઓ વિપ્લવવાદીઓ કેમ નહીં થઈ શકે તે વીરો અર્થાં ચાલી અતે પ્રો. કાપડીઆએ રાજકીય હદતમાં ધર્મને નહીં સંડોવવા એતવણી આપી અને કૂરીથી શ્રદ્ધાપૂર્વક હૃદયથી 'કે હીંદીઓ વિપ્લવવાદીઓ નહીં થઈ શકે. સુદર્શન ત્યાંથી હઠી ચાલતો થયો. અનેક તરંગો તેના મનમાં હાયા. અશ્રદ્ધાળુ બન્યો ને હીંમત હાર્યો તે સ્વરથતા ખોતો હતો ત્યાં ધની આવી. તેણે તેને પડતો બચાવ્યો. 'માનો' ઉદ્ધાર યશોન એવી તેણે ખાતરી આપી.

૧૯૦૭ માં કોલેસ નાંખપુરમાં બરાવાની હતી પરંતુ 'મવાલો' 'જહાલ' પક્ષથી ટૂંક ડરતા હતા એટલે 'મવાલ' પક્ષના સર્વાધિકારી શીરોજીરાહે હુકુમ કાઢ્યો કે કોલેસે સુરત જવું. ડો. રામખિહારી ઘોષને પ્રમુખપદનું નિમત્રણ કયું. ૧૯૦૭ ના ડીસેમ્બરમાં સુરત ખાતે કોલેસ બરાવા માંડી. સુદર્શન અને તેની ટોળી પણ ત્યાં ગયા. 'મવાલ' પક્ષે 'જહાલ' પક્ષના કુરચા ઉરાડી દેવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. સુદર્શન અને તેની ટોળીના સહયોગે સત્વસેવક યથા ગયા ને 'મવાલો' અને 'જહાલો'ની યતી સંધિમાં વિરોધ પાડવા લાગ્યા.

સુલોચનાના રક્ષક તરીકે પ્રો. કાપડીઆને મુશ્કેલી જામી. તેમણે તેમનાં પત્ની સાથે સુરત કોલેસમાં ગયા. બીજો દિવસે સુલોચનાના મિત્રો આગ્રા એટલે તે સી વરસેલા ગયાં. ત્યાંથી રાતે પાછાં કર્યાં અને કેકીને ઘેર જમવામાં રોકાયાં. ત્યાં 'શેપેન' નો મુશ્કેલી ઉપયોગ થવા માંડ્યો અને સી પોતાપોતાના તાનમાં ગ્રહતાન બનવા લાગ્યાં. કેકીએ એવાન અવસ્થામાં સુલોચનાને મળી કે તે તેને આહ છે. સુલોચનાએ સ્મિતથી ઉત્તર આપ્યો. તેજ અરસામાં બહુજ મોટું ચવાયી સુલોચનાની રોષ કરવા બંધન દલાલ અને પ્રો. કાપડીઆ ત્યાં આવી પહોંચ્યા અને મીઠાવસમાં બંગાળ પડ્યું.

બીજે દિવસે સુલોચનાએ શરમથી લેવાતે મોઢે ગ્રા. કાપડીઆને કહ્યું કે તે કેકીને ચાહે છે તેજ અરસામા કેકીની ચીઠ્ઠી આવી તેમાં આજલી રાત્રે બેલાન અવરસામા તેજ બાલ્યો હતો તેને માટે દીલગીરી દર્શાવી હતી. અને સુલોચનાને એક મિત્ર તરીકે ચહાવા તે ઇચ્છતો હતો.

સુલોચના આ ચીઠ્ઠી વાચી ભગ્નદૃશ બની ગઈ ગ્રા. કાપડીઆએ તેનું સાન્નિધ્ય કરવા માંડ્યું. સુરતની કોમિસમાં 'અદાલ' ને 'મવાલ' પક્ષનું બારે તોફાન થયું. અદાલ' પક્ષના કેટલાક યુવકોએ સુરેન્દ્રનાથને બોલતા બેસાડી દીધા અને ફીરોજશાહ ને ગોખલેને પ્રથમ વાર 'જીવન'ના પાંડ રીખ્યા. બીજે દિવસે સભા મળી. પ્રમુખની દરખાસ્ત આવી. 'અદાલ' પક્ષનો બેચકાટનો ઠરાવ આવવા ન દેવો એવો 'મવાલ' પક્ષે ઠરાવ કરેલો એટલે એ દરખાસ્ત સામે બોલવા વિલક હતા યયા અને બોલવા માંડ્યું.

પ્રમુખે—હજી દરખાસ્તથીજ સુચવાએલા—'કૃમ વિરુદ્ધ' જમ્નાવવા માંડ્યું ત્યા હોડા થઈ, ને મારામારી થઈ ને આખરે સભાનો કબજો પેલીસે લીધો એટલે સૌ ધર તરફ વળ્યા.

કોમિસ પુરી થઈ તેજ દિવસે રાતના સુદર્શન ને તેના મિત્રોએ મળી ૩૧ મીએ વડોદરા દરે જલ્લે પોતા પોતાની દેશોદ્ધારક ચોળનાઓ લેઈ હાજર થઈ એમ નક્કી કર્યું. ને સૌ વીખરાયા.

મંડલની સભાનો દિવસ પાસે આવતો ગયે. શિવસાલ ત્રાફને અચાનક શ્રીનાથજીની ભત્રાએ જતુ પડ્યું ને પાંક મદ્રાસ નોકરીએ વળગી ગયો. અબેલાલ અને સુદર્શન બંનેએ યદને 'મા'ને હજાર કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી. અબેલાલનો પ્રયોગ સફળ થયો હતો. સાબના સુદર્શન વડોદરાની તૈયારી કરવામા રોકાયો. ગાડીનો વખત થવા આવ્યો પરંતુ અબેલાલ આવ્યો નહીં. એટલામાં તે ધવાએવા દ્વારે ધરમા દાખલ થયો તેણે જાણીવું કે તે મીસ વકીલ સાથે પ્રેમમાં હતો—અને ને બંને પરમુવાના છે તે વડોદરા નહીં આવી રોકે સુદર્શન નીરાસ થઈ બળતે દૃષ્ટિ રેશને ચાલી નીકળ્યો ત્યા પુતાપી આવેલા નારણભાઈ મળ્યા.

(હવે આગળ વાંચો)

પ્રકરણ ૧૪ મું—(ચાલ)

—૦—

મંડલની સભા માટે તૈયારી

૫

ભાગ પર જઈ બેઠી હતી.

સુ દર્શન બુખ્યો, યાડેલો ને નિસ્તેજ ચર્ચારો આવી પહોંચ્યો. એના અંતરમાં નીરાશા વસી હતી. તેને વડોદરા જવામાં ઉત્સાહ રહ્યો નહોતો; માત્ર એક નિષ્ફલતા જાણે પ્રાપ્ત કરી હતી એવું શુભકર્તવ્ય તેને લાગ જતું હતું.

તે રેશન પર આવ્યો ને થોડા વખતમાં નારણભાઈ અંદર આવ્યા. તેના એક હાથમાં ડોડો હતો, ને એક હાથમાં પોટનું હતું. તેમનું મોઢું વિશાલ હાસ્યથી ફાટી રહ્યું હતું. ને તેમની અંખો બે અંગારાની માફક ચમકતી. તેની ટોપી ખસતી ખસતી છેક માથાના પાછવા

“કેમ મેરે સદુભાઈ! આવ્યા કે?” સુદર્શન ને જોઈ તેના તરફ આવ્યા “દોરત! આપજો વિનયજ છે” તેણે નીચા વળી કાનમાં કહ્યું.

સુદર્શન પોતાની નીગરાની વેદનાથી અસ્વસ્થ હતો તેને લહેરથી આવતા નારણભાઈને એક તમાચો મારવાનું મન થયું. પણ નારણભાઈનું દર્શન ને તેમનો ઉત્સાહ—એ બેની તેના પર અસર થઈ, તે દબ્યો.

“કેમ મજાદમાં! મારા મનમાં કે તમે આવી નહીં પહોંચો.”

“અરે કે વાત છે? મારું તો શુરવીરનું વચન. મારા લાક્ષણિક!”

“કેમ લાકાયત?” જરાક ચકિત થઇ સુદર્શને પુછ્યું.

“કહું છું, પણ ખીજા બધા ક્યાં?”

“તે પણ કહું છું” કટુતાથી સુદર્શને કહ્યું. “આ ગાડી આવી.” આગગાડી આવી ને તેઓ બેઠા.

“બોલો ભાઈ! હું લાકાયત કેમ બની ગયો?”

“જુઓની આપણે વિશ્વ આરંભીએ ત્યારે શું ભાગ ભજવવાના છીએ તે જાણવું તો જોઈએ. તમે લાકાયત થવા લાયક છો, પણ પેલા કેમ નથી આવ્યા?”

“તુંકમાં એટલુંજ કે આપણે બધા ગણેલા છીએ. શિવલાલ શ્રીનાથજી ભાગ્યે, પાઠક એકસો પચીસના પગારમાં ફસાયો, કેરસારખ મારવાડીના હાથમાં ફસાયો, અંબેલાલ જૈરીના ફોલમાં ફસાયો ને હું મારી મુખાઈમાં, મારાં સ્વપ્નામાં ફસાયો.”

“ગભરાઓ નહીં સદુભાઈ” નારણભાઈએ તેનો વાંસો યાખડી કહ્યું: “હું છું ત્યાં સુધી પોત્તકાં થુ મુકા છો? હું એક છું પણ એકવીસને પુરો છું. મેં શું કહ્યું કે આપણે આપણી પેઢીશન નક્કી કરવી જોઈએ. આપણી જુદી, શક્તિ, મેંધાથી મધ્યસ્થ વગ્યા લેવાને સરજાયો છું. હું ને તમે બે—”

આ શબ્દો સુદર્શને સવારેજ સાંભળ્યા હતા; અત્યારે તેને ફરી સાંભળતાં તેને કમકમાં આવ્યાં.

“લાકાયત—તમે કોણ?” કડવાશથી સુદર્શને પુછ્યું.

“શુ ધારો છો?” ગર્વથી છાતી પુલાવી નારણભાઈએ કહ્યું.

“મેં ચરોત્તર પ્રેર્યું. મેં સુરત કેએસ તોડી. મેં આજે એક નવો શિષ્ય કર્યો. હુંજ

મંડલ ચલાવીશ. એ જોતાં હું તો ક્યાં તો મીરાબો કે નેપોલીઅન. તમે લાકાયત. આપણે બે મળી—”

સુદર્શને અનિર્વાચ્ય ધિક્કારથી નારણભાઈ તરફ જોઈ રહ્યો.

“નારણભાઈ! આ શું બોલો છો? તમે અત્યારે છેક આમ કેમ થઇ ગયા છો?”

“છેક શું છે? શું નેપોલીન થાઉં તે અદેખાઈ આવે છે? આજે મેં જોતજોતામાં નામદાર જગમોહનલાલને શિષ્ય—”

“શું?” એકદમ આંખો ફાડી સુદર્શને પુછ્યું.

“નામદાર સાથે ગાડીમાં હતા—પુનેથી, Fine man (ફાઇન માણસ); ખરે દેશભક્ત, મેં એને આપણા મંડલની વાત—કરી—”

“અરે પણ એતો મવાલ, શીરોજશાહને સાથી, સરકારને મળતીઓ.”

“બદનક્ષી! બદનક્ષી! એવી ખોટી અફવા-થી ખંચાઉં નહીં. સદુભાઈ, મેં આજે જોતે વાત કરી. મારામાં રાષ્ટ્ર નેતાઓની સચોટ દૃષ્ટિ છે. મેં પારખ્યો, તરત કે આ માણસ આપણો થવા સરજાયો છે. હું તરત પહોંચ્યો. ને સીઝરની માફક Veni-Vidi-Vic (હું ગયો—મેં જોયું—હું જીત્યો). મારા કામમાં વાર હોય નહીં હા-હા-હા—” ઉપરાછાપરી હપ્તેર શબ્દો મુખમાંથી કાઢતાં નારણભાઈએ કહ્યું.

“એ મારો શિષ્ય થયો. મંડલમાં જોડાવાનું કસુક કર્યું. કામ નહીં હોત તો વડોદરે આવત. તમારાથી કોઈથી ન થયું તે મેં એક ધડી વારમાં કરી ખતાવ્યું.” ગભરાએલો સુદર્શને ત્રાસથી ફાટેલી આંખોએ જોઈ રહ્યો. આ વાગ્ધરાથી તેનો ધ્યાન રુંધાઈ રહ્યો હતો.

[વધુ મંદિ જુઓ પૃષ્ઠ ૩૦૯]

નજરે ચઢે છે—તેની કથનશક્તિનો વિશાલ ને વેગભર્યો પ્રવાહ; કૈલાસ પરનો ‘અપ્રતિહત ગંગાવતરણ જેવો પ્રપાત’ નહીં; કલકત્તા આગળ તરવરતા, ધસતા તરંગો મર્યાદાની વિડંબના કરતો મહાનદ. એક વસ્તુ રહી જતી નથી; એક લાવ વીસરાતો નથી; એક પ્રસંગ ઉપયોગ વિનાનો થઈ રહેતો નથી. કોઈક વાર કથનશક્તિએ પ્રલય માંડ્યો હોય એમ લાગે છે.

આ પ્રલયપ્રવાહના જોશમાં તે સમયના સાહિત્યનું એક મોટામાં મોટું દૂષણ દંકાષ જાય છે. તે સમયમાં વર્ણન એટલે લક્ષણોની સવિસ્તર યાદી—નહીં તો ઉપમાવલિની પરંપરા. ચોક્કસ ને વીગતવાર યાદીઓ વાંચનારની કલ્પનાને ગુંગળાવે છે; અને ચિત્ર ઉભું કરવાની કચ્છાને કચરી નાખે છે. નળાખ્યાનમાં વનનું વર્ણન લગભગ જંગલખાતાની ટીપ છે; અને નળદમયંતીની પ્રશંસા ઉપમાના કોષ જેવી છે. ‘રણયત્ર’ માં રાવણના સરદારો જાણે ‘પરેડ’ માં ‘એક બે’ બોલતા હોય એવો ભાસ થાય છે.

પ્રણાલિકાને વશ થઈ વર્ણનકલાને ગણિતશાસ્ત્રના ધોરણોથી રચતાં કવિનો આત્મા કંકળનો દેખાય છે; અને શબ્દનો કામીધાગર રસ ઝમાવવાનો એક અદ્ભુત પ્રયોગ કરે છે. તે વણુને—અક્ષરો કે ઉપમાની ટીપને—નાદ-સૌંદર્યથી ભરસ કરે છે. આ પ્રયોગ ખુરશી પર ખેસી મુગે મોટે વાચતા જમાનાને સમજાવે કંઈક પડે; પણ રરતા વચ્ચે બેઝી કાન વડે માણના રણકાથી ગાજતુ આખ્યાન સાંભળનારનો જમાનો વધાવી લે એમાં નવાઈ નથી. નેત્રવડે વાંચી, ચિત્ર ખુરું કરવા જતાં વર્ણનની વિપુલતા સામે ખરી. પણ કલ્પોન્દ્રિયથી વર્ણન સાંભળના, નાદની મોહિની ચિત્ર સહેલાઈથી રચી શકે છે; અને જો રસવૈવિધ્ય સાથે

નાદવૈવિધ્ય આવે તો સાંભળનાર રસિકને સરસતાની ઝાંખી થયા વિના રહે નહીં. છાપેલાં પાનાપર આપેલા દમયંતીના વર્ણનમાં સચોટતા, ચિત્રમયતા, કે સરસતા લાગતી નથી; યાદીને છેડે જતાં જતાં દમયંતીને પણ વીસરી જવાય છે. પણ એને મોટેથી ગાતાં—અને તો સાથે તાલ આપતાં—

‘નૃપ મિગક તનયા, રૂપ બનયા, રચીશી રંગપૂરણા નર અંગના, દેવાંગના, ગાનિની મદ્યૂરણા.’

એ પંક્તિઓનું નાદસૌંદર્ય ધીમે ધીમે કલ્પનાને મુગ્ધ કરે છે, રસિકતાની સૂક્ષ્મતા જડ કરે છે, ને આનંદની લહેરો પ્રગટાવે છે. તેજ પ્રમાણે વાંચતાં બાકિશ લાગતું કુંભકર્ણનું વર્ણન તાલ સાથે ગાતાં અદ્ભુત ચિત્ર ઉભું કરે છે:—

સો પચાસને કરમાં સાહે, કુંભકર્ણ મુકે મુખ માંહે કરડે મરડે મચરડે બૂર, રાત સહસ્ત વાનર કીધા ચૂર તાડે પછાડે હડાડે મહી, કરમાં આવ્યો તે છૂટે નહીં રુએ વાનરા પાંડે રીંગ, કળાજી કાઢી પાંચે રધિર.

બધાં સુધી ગાતાં જાઓ નહીં, ત્યાં સુધી પ્રેમાનંદનો પુરો રસ ચખાય નહીં.

પ્રેમાનંદના કથનના પ્રવાહમાં અદ્ભુત ગતિ છે. વર્ણન, અલંકાર, બિર્મિકથન, વિનોદ-ભર ધરગથ્ય રંગોની ચમક એકધારાં વહાં આવે છે; ધણી વખત જોછએ તેના કરતાં વધારે પ્રમાણમાં—કોઈક વખત સપ્રમાણ સુચયિતતાથી. ‘ચંદ્રદાસ આખ્યાન’ જેવા આખ્યાનની સુચયિત ગતિનો મોઢ કોને નથી લાગ્યો?

૪

નરસિંહ મહેતા પછી શુદ્ધ ભક્તિ ગદ્ય અને માત્ર ભક્તિમાદાત્મ્યનો મુગ આવ્યો. પ્રેમાનંદની પૂર્વે વિશ્વનાથ જ્ઞાની (સં. ૧૭૦૮)

જેને બકિતમાદાત્મ્ય કહી શકાય એવું સાહિત્ય સર્જનું શરૂ કરે છે. જેમ ભાણજી અને પ્રેમાનંદ વચ્ચે નાકર ને વિષ્ણુદાસ છે, તેમ નરસિંહ ને પ્રેમાનંદ વચ્ચે વિશ્વનાથ કહી શકાય. વિશ્વનાથના નરસિંહ મહેતાના ચરિત્રમાં શુદ્ધ ભકિતનો સ્વાતુભાવક તત્ત્વસાદ નથી; પણ નરસિંહ મહેતાનું અનુકરણ કરવાની આછી કલા દેખાય છે.

તેજ પ્રમાણે ઘણા કવિઓએ નરસિંહના ચરિત્ર પરથી પોતાની કૃતિઓ લખી લાગે છે. એક કોઈ અજ્ઞાત કવિનું નરસિંહ મહેતાનું આખ્યાન મળી આવ્યું છે.^૧

પ્રેમાનંદને આ બાબતમાં વિશ્વનાથની પ્રેરણા મળી હોય એમ સંભવે છે; પણ જે પ્રસંગો જ્ઞાનીમાં ભકિતભાવ અને પૂજ્યના પ્રેરે છે તેને અનુગામી, અકુંગ કલાકાર માત્ર કલાની વસ્તુ બનાવી મુકે છે. એની કલામાં શેકસપીઅર, અને ગેટી જેવા સર્વોપરિ કલાકારની સર્વગ્રાહી સર્જકતાના કેટલાક અંશો છે. શુદ્ધ ભકિત, ભકિત અને વૈરાગ્યથી કે જ્ઞાનથી મિશ્રિત થયેલી ભકિતના જીવાનુદા ભાવોમાં પોતે નેને અનુભવ્યા વિના પેટી શકે છે; અને જાત જાતનું હંચા પ્રકારનું સાહિત્ય રચી શકે છે.

ભાગવતમાં શુદ્ધ ભકિત, ઉપાસના, પૌરાણિક જગ અને કલા એમ ચારે અંગ મળ્યાં દતાં. મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્ય મન્વંતરના મનુ સ્મૃતિ ભાણજીની કૃતિઓમાં ઉપાસના સામાન્ય હતી; પૌરાણિક જગ સંસ્કૃત પુરાણોના આદર્શોથી ઘડાયું હતું; કલા સંસ્કૃત સાહિત્યની છાયા ને સ્થાનિક જીવનના રંગોથી રંગાયેલી હતી.

પ્રેમાનંદની ઉપાસનાવૃત્તિ બાણજીથી પણ આછી પ્રેરણાવાળી હતી; નાકર ને વિષ્ણુદાસની ધરડીયા ઉપાસનાથી સારી, પણ મહિમા-

જ્ઞાનથી હંચા પ્રકારની નહોતી. નરસિંહ મહેતાના મુખમાં મુકેલું નીરસ ને પ્રેરણાવિહીનું સ્તોત્ર આનું દણ્ડત આપણે:

મહેતે કરમાં ને લીધી તાલ,
સ્તુતિ કરે ને સમરે ગોપાલ;
ખરેખરાં નેલે આંધુ જરે.

નરસિંહ દરિને વીનની કંદે,
રમે નિરખવાસી પાછા કંદે,
તે દુઃખે જરેડા નીસરે;
તાલ લગે ને દરિજીવ ગાય,
સામગ્રીસાજ કરે સદાય.

મનુ મન્દાદની વંદે ધડયા,
લડમીવર તમે લોદમાં વસ્યા;
અપરમાને દતાર્યો મદ,
ધ્રુવને આપ્યું તે અવિચલ પદ.
ચંદ્રદાસને રાખ્યા તેં દરિ,
વીખ દાગીને વીખ્યા તેં હરી;
જામરીઓ દતાર્યો બાર,
મનુ લીધા તેં દરા અવવાર.
અનંત નામે એધાર્યો,

તેલ કદામાંથી સુધનવા તાર્યો;
મને રાખ્યા મરે મરે,
મેં મદિમા તમરો લદેલ
મુલક તારી કરમે અગાર,
મનુ લીધીનાં આખ્યાં બાર;

બજતા રાખ્યા તેં પાંડવ વીર,
પાંચાલીનાં પુરો ચીર.^૨

પ્રેમાનંદે રમેત્રા ભકિતસાહિત્યમાં કલાકારનાંજ તત્ત્વો છે; સ્વાનુભવના તત્ત્વસાદ વિના પ્રણયયેવજા દર્શાવી શકે છે. નરસિંહ મહેતાની કૃતિઓ કરતાં એની કૃતિઓમાં વૈવિધ્ય વધારે છે; ભાવોને સમૃદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન સર્વગ્રાહી છે; પણ તેમાં શુદ્ધ ભકિતની પ્રચંડ ઝમિં નથી, તેમ સરસતાનો હંચો આદર્યો નથી. કમર-ખંચીસીમાં ગોપીનું વિરહગાન કે રાધાની ફરીયાદ

નરસિંહના દાઝતા અગારા સમાન કવન આગળ નિચેતન લાગે છે

માવજ મથુરા જઈ વસીઆ પ્રીત ઉદ્ભવ દીકરી
પર વેર લાલી લખી નવ રોકે એક ચાર આગળની નીકરી

x

x

x

ગોવિંદ વિના ગોળીઆમા, ગોદ ન લાગે મીઠીર'

આમા કવિતા છે, પ્રણયોર્મિ નથી

બ્રાહ્મણે અનેક બજો રંગટાવ્યા છે તેમાંનું
એક પુરાણ છે ચોડેક અશે ઐતિહાસિક,
ચોડેક અશે ભાવનાત્મક, ઘણું અશે રસિક
—એના આ પાચમા વેદના સાહિત્યે ઇતિહાસ,
જીવન, ધર્મ ને સરકાર ચારેને સજીવન ગમ્યા,
એટલુંજ નહીં, પણ પરસરકાર અને પરરાજ્ય
બંનેને વીસરવાનું મુખ સાધન પુરુ પાડ્યું
આ સાહિત્યે જ્યેષ્ઠી પારદર્શકતાથી વેદકાલ ને
ભારતકાલનુંજ અગ ચાલુ જીવન હોય એવો
ભાસ પેદા થયો

“જ્યારે રાજ્યનિષ્ઠાએ લીધે સસ્કૃત
રાજ્યભાષાને સિદ્ધાસનેથી પદક્ષષ્ટ થઇ ત્યારે
આ સાહિત્યે ધાર્મિક બ્યાસપીઠ પર પોતાનો
વાણ મજબુત કર્યો એટલુંજ નહીં પણ પોતાની
પ્રેરણા વડે પ્રાતિઃ ભાષાઓને નવું જીવન
આપ્યું આ પરાક્રમ શ્રી કૃષ્ણના નામથી, અને
ભાગવતની પ્રેરણાથી થયું

‘ગુજરાતમા ભાલણે (પિ સ ૧૪૯૫-
૧૫૮૫) એ પ્રેરણાથી નવો સાહિત્યયુગ શરૂ
કર્યો મીરા અને નરસિંહના જાણે પણ આ
નવા બધની પ્રેરણાથી રચાયા, ને સ્ત્રીકારાર્યા
કવિ અને કથાજારોની પરપરા મારફતે આર્ય
ભાષા ને સરકારનો આત્મા ગુજરાતી સાહિત્ય
અને તે દ્વારા સરકારમા ઉતર્યો પ્રેમાનંદ
નાનકડી રંગભૂમિ પર ભગવાન વેદવ્યાસનો

પાઠ લગવવાનો કૈંક પ્રયત્ન કર્યો, અને દ્વારામ
સુધી—મુસવમાની યુગ પુરો થયો આ સુધી—એ
નવા બધની પ્રેરણા કાયમ રહી

“આ બધની લગ્યતાનું ભાન આણુવા
એક કોઈ પ્રેમાનંદ જેવી આદ્ય બ્યક્તિની
મનોદશા પારખવાનો પ્રયત્ન કરીએ જૂતકાલની
આથ સસ્કૃતિ—પરાક્રમી ઝારકીર્તી, અપૂર્વ
સાહિત્ય ને વિશુદ્ધ ભાવનાની જાગૃત્યમાન
એની પવિત્ર ને શ્રેષ્ઠ સસ્કૃતિનો તે વારસ હતો
—પ્રતિનિધિ હતો યુગો થયા તેની સનાતન
મહત્તા સદાચારી પિતા ને સતી માતાઓએ
જાળવી હતી તેને મન જૂત મહત્તા ગયા
જમાનાની ન હતી, પણ સદા સર્વદા વિજયી
રહેતી મહત્તા હતી એ પરસરકારને ખાળના
તત્પર હતો તેના કાન જૂતકાલની પ્રેરણાનું
સંગીત સાલળી રહ્યા હતા તેની આખ ભાનિ
વિજય પર ફરેલી હતી તેણે અતરના બાર
ખોલી પોતાના આત્માનું સરકારી સંગીત
રેલાવ્યું તેણે પાઠશાલાઓ પ્રેરી, ગામેગામ
કીર્તન કર્યું, ગલીગલીએ ઢા ઢરી, અને
પ્રેરપ્રેર ચોકગીત ગનડાવ્યા એણે ધર્મ સાચવ્યો,
ઐતિહાસિક સાતસ સાચવ્યા, ભાષા ને સાહિત્ય
સાચવ્યા, પ્રેરણા ને આદ્ય સાચવ્યા, અને
સસ્કૃતિનો અમર આત્મા એને પ્રયાસે
ચલામગીરીની બેડી તોડી દેશમા વિજયી થઇ
વિચરી રહ્યો”

પ્રેમાનંદના હાથમા પૌગણિક સાહિત્ય
માન સસ્કૃતને અનુવાદ નહોતો ગર્વથી
કવિ કહે છે

“આ પાસા વ્યાસ વાચે સસ્કૃત

આ પાસા માઠ પ્રાકૃત,

કવિઓ કહેશે આ શો ગર્વ ?

નાનો ગર્વ સાજળજે સર્વ.

૧ મુનશીકૃત કેરવાક લેખો ભાગ બીજો ‘ગુજરાત એક સાંસ્કારિક વ્યક્તિ’

યયા પુરાણી મોંઘાદાર,
તેથી યયો ધણુ લગ્યાર
હવે કોણુ દેખાડે વસમી વાડ,
યયા બંધ સ્વર્ગ નડના ધણ.
લારં ક્યું માફત વિમાન.^૧

એનાં આખ્યાનો ખરેખરાં વિમાન છે; પૌરાણિક કથાઓમાંથી તમને ઉપાડી લઈ પ્રાંતીય જીવન, સાહિત્ય અને આદર્શોના બોમમાં વિદરારે છે. ભાગ્યજીની કલાદષ્ટિ સંસ્કૃતની પ્રેરણા ઝીલનાર પંડિતની હતી, પ્રેમાનંદની કલાદષ્ટિ-ગમે તેવી ઉતરતી પશુ સજીવ કલાદષ્ટિ-સંસ્કૃત વસ્તુને સજીવન કરનાર ગુજરાતી કલાકારની હતી. એને મન ગુજરાતી સાહિત્ય ને જીવન દેવી મનાતી પૌરાણિકની દૃષ્ટિથી ધડવાની માઠી ન હતી. પણ પૌરાણિક કથાઓ-સંસ્કૃત સાહિત્ય માત્ર-ગુજરાતી સાહિત્યની ભવ્યતાનું મંદિર ચણવાના ઇન્દ્ર-મોડાં હતી.

જૂત સાહિત્યની પ્રેરણામાંથી ત્રણે દષ્ટિ-બિંદુ પ્રગટે છે. પહેલું ઐતિહાસિક કલ્પનાનું; બીજું, કાલ્પનિક ઇતિહાસનું; અને ત્રીજું પ્રશ્નાવિકાસનિર્જિત ઇતિહાસકાલનું.

ત્રણેમાંથી એકે દષ્ટિબિંદુ સત્ય ને વાસ્તવિક જૂતકાલ કલ્પી કે સરજી રાકતું નથી. જાતા જેમને જ્ઞાન રૂપે જોઈ શકે તે પહેલાં પોતાની ચિત્તવૃત્તિથી તેને લપેટી લે છે; તેના રંગ અને વિકારનું જેવ પર આરોપણ કરે છે. તેજ પ્રમાણે કલાકાર-પછી મોટો કે નાનો-જૂતકાલ કલ્પતાં કે સર્ગવનાં સમકાલીન જીવનલીલામાંથી છુટી રાકતો નથી; અને તેની વૃત્તિઓનું આરોપણ રાકી રાકતો નથી. રકોટ ને ગોતીએરે વર્ણોનાં વર્ણો જૂત સમય અને જીવન સર્ગવતાં ગાલ્યાં; હેમની બીજ પેહીના

વાચકો તેમણે રચેલા જૂતકાળ બોલું દેરવે છે; અને અત્યારે કીમત છે તો એ દૃષ્ટિમ જૂતકાલમાં રહેલી સરસાનાનીજ.

ઐતિહાસિક કલ્પનાની દષ્ટિ ઐતિહાસિક સાધનોની મદદરૂકે જૂતકાલ જેવું હતું તેવું રચવા પ્રયત્ન કરે છે. કાલ્પનિક ઇતિહાસની દષ્ટિ ઐતિહાસિક સામગ્રી તરે વર્તમાન રચે છે. એકઃ ઉંચું નાખેલું દૂરબીન છે. એતાથી સમીપ રહેલી માનવતા ઘણી દૂર ઉભેલી, અપરિચિત રંગ ધારતી સુરેખ વ્યક્તિમાં દેવી દેખાય છે; ને પૂજ્યભાવ પ્રેરે છે. બીજી, બગેજર રાખેલું દૂરબીન છે; તેનાથી માનવતા છે તેનાથી સમીપ દેખાય છે; રેખાઓ મળી જાય છે; દૂપણો ને નિર્બળતા તરી આવે છે; અપૂર્ણતાના ભાષ્યાગ્રમાં આપણે તેને અસ્તિ-ગીએ છીએ. બંનેમાં માનવતા તો ઘણે અંશે સમકાલીનજ હોય છે. માત્ર એકમાં વચ્ચે કલ્પનાનું perspective આવે છે. બીજામાં કલ્પના સામાન્ય ચીજોને પાસે લઈ આવે છે.

ત્રીજું દષ્ટિબિંદુ પ્રશ્નાવિકાસનિર્જિત ઇતિહાસકાલનું છે. તે પ્રમાણે કેટલાંક બીજાં ગોઠવ્યાં કે જૂતકાલ બની જાય છે. તેમાં ઇતિહાસ પણ નથી રોનો ને કલ્પના પણ નથી હોતી. ધારોદાસ નાયક, તત્તધારી લાલચ, સતી સ્ત્રીઓ, દરિભક્ત રાગ આ દષ્ટિબિંદુને જપ્તોગી બીજાં છે; અને એમાં રેખાઓ નથી ખરા ઇતિહાસની ને નથી શુદ્ધ કલ્પનાની.

ઐતિહાસિક કલ્પના પ્રાચીન અને અર્ધ-ચીન ઘણા શિષ્ટોએ રોની છે. કાલિદાસ કવચને અને જર્મનીને; ભાગવતકાર કૃષ્ણને; હોમર ઓક વીરોને; રકોટ ને ગાતીએર તેમના પાત્રોને, રોકસપીઅર કેટલાંક પાત્રોને આ દષ્ટિએ સરજે છે. અધ્યકાલના સાહિત્યમાં

પ્રણાલિકાસર્જિત ભૂતકાલ ગાવાની પ્રથા ચાલતી હતી; અને તે આજે પણ એક પ્રકારની લોકપ્રિયતા ભોગવે છે. આ પ્રથાએ રચેલાં ખીયાંએ કેટલુંય સાહિત્ય નિશ્ચેતન કરી મુક્યું છે.

પ્રેમાનંદની કૃતિમાં માત્ર કોષ્ઠકળ વાર આ પ્રયાનાં દર્શન થાય છે. રાવણને હરિભક્ત કરવાને તે તેની પાસે આ ઔચિત્યહીનું વાક્ય ઉચ્ચરાવે છે.

એ છે રામ પરિબ્રહ્મ આનંદકારી
મુને મારવા મનુષા દેહ ધારી,
જાણી જોઈને જાનકી હુણ્ કીધું,
વેણી નાર મેં મર્ણ માગી લીધું.

એજ રાવણ આગળના કડવામાં બોલે છે.

ઇદ્ર સમુદ્ર મહારુદ્ર વશ કીધા, ત્રિભુવન મારું નામ;
કુંભકણ સરખો બાંધવ મારૂં, પણ માત્ર લક્ષ્મણરામ^૧

પણ સાધારણ રીતે આ પ્રથા પ્રેમાનંદને રુચતી નથી. તેણે પુરાણની સામગ્રીથી નવી પણ સમકાલીન સૃષ્ટિ રચી છે; પૈરાણિક ભક્તિના સ્વાંગ નીચે ગુજરાતનું જીવન ચીતર્યું છે. સામાન્ય રીતે તેના પૈરાણિક પાત્રોમાં ખીલકુલ વ્યક્તિત્વ નથી; પણ જ્યાં આ કામીઓ થાય છે, ત્યાં સર્જકતા અવધિ કરે છે.

એની કલાને પ્રતાપે દેવ ને દેવીઓ ગુજરાતી અસ્પૃશ્યતા પામી, હાસ્યજનક કે હેતુને પાત્ર બને છે. નળાખ્યાનમાં દેવો મૂર્ખ શિરો-મણિ ગરાશીયા થઇ જાય છે.

ઇકે મનમાં સાધ્યો તારાન,
વાંદરના જેવું થયું વદન;
અગ્નિએ જાણ્યું એ ઇન્દ્રનું કાજ,
રીંછમુખ ચાલે મહારાજ.
વરણે શાપ મનમહિ દીધો,
જમને માનરમુખ કીધો;

૧ રણુપણ.

૨ નળાખ્યાન.

ધર્મે અંતર ઇચ્છ્યું એવું,
વરણનું મુખ ચાલે જ્ઞાનના જેવું.

રીંછ, વાનર, જ્ઞાન, માંજર,
કન્યા કહે વરસડા ચાર;
ઇદ્રશયત્રણી એમ બણે,

ખાધાવેધ માંડ્યો આપણે.^૨

સુભદ્રાહરણમાં દ્રૌપદી સાધુને જોઇ પૈરાણિક મહામાયાનું પ્રતાપી પદ છોડી તે સમયની સામાન્ય અજ્ઞાન સ્ત્રી બને છે.

મારું મન તો સર્વથા બાવાજી! તમ ચરણે વસ્યું;
પંચકથાને પરહરી તમારી સેવામાં ધસ્યું,

x x x

દ્રૌપદી કહે કંથ પાથે પરહર્યા મેં જાણેલું;
પાપ પુણ્ય બધા જાણે, વિશ્વાસ મનમાં આણેલું;
સર્વથા મારે આપણું જ્યાં તમારું રહેકાણું છે,
જે મુને સુખી જશે આ તજી મારા માણું છે.

અને સુદામા, સરખા સરળ ને શુદ્ધ તપસ્વી સામાન્ય વિનોદભયું સ્વરૂપ લે છે. નવું સ્વરૂપ પામેલી તેની સ્ત્રીએ—

‘પુત્ર કરીને પાત્રવ અહા તવ ઋષિજી નાડા જાય,
યશસ્વ ક્યુને ને કે ન સુજે, છુટી જતા કષાદે શીશ;
હસ્ત અહેવા જાય સુંદરી, તવ ઋષિજી પાડે ચીરા,
હું તો સેજે જોઈછું ધર નવા, મને નથી કપટ વિચાર;
હું તો જલ્લ ને તમે જોખન નારી, છે કહણ લોકાચાર.
લોભાસક્ત હું નથી આવ્યો, મને પરમેશ્વરની આણ;
જવા દો મને ક્યાં દમો દો, તમને હલે ક્યાણ.
આંગણમાં કોઈ નર નથી, આ દીસે સ્ત્રીનું રાજ્ય;
તમને પાપણીઓ પરમેશ્વર પુછશે,

હુંને કાં આણું છે વાજ.”

ચોતાની સ્ત્રીને પારખવાને અશક્ત આ ભોળો મૂર્ખદત્ત આખા મધ્યકાળના સાહિત્યમાં આકર્ષકમાં આકર્ષક વ્યક્તિ છે. તેજ પ્રમાણે રાષ્ટ્રદર્શિકા સત્યભામાખ્યાનના છઠ્ઠા અંકમાં જે વાઘણ જેવી સ્ત્રી વચ્ચે નિરાધાર કૃષ્ણ

જુના ગુજરાતી ધરોમા ધન્યતા યથ જેરા
જુના ગુજરાતનુ વાનાવળુ આમે બ ખડુ
કરે છે

૬

આ પ્રેમાનંદની કલા, અને આ એની
સર્જનાની વિશિષ્ટતા પૌરાણિક પાત્રોના તો
માત્ર નામજ, - જનને આગ્રિય તો એના
સમયના સ્ત્રીપુરુષોના

આ કલા મેષ વખત આમાન્ય તનપી
કે ગ્રામ્ય વાનાવળુ અર્થવે કે પણ આ
દોષો તેના સમયના પ્રચલિત ચરમાગિતાના છે-
કનાકાની ધ્યાના નથી ગુજરાત તે સમયે
મુસનમાન ને મરાઠા નન્યા માટેની પગથી
બન્યુ હતુ તેની રાજ્યવદ્ધી કરાગનીય નહ
યષ હતી મ્યાનિક રાઈના રમણો પણ રદ્યા
નગેતા અધમતા, અગ્રાન, આમાગિત
નિશ્ચનતા ને રાજકીય પરતનનાએ માનવનાનુ
માપ માત્ર મુલર કુર્ષુ હતુ મદાન લાવના
ઓ, પ્રતાપી જિર્મિઓ, વિપ્લવકાન્ક ભાવો
કે અઘારી મૃદુતાની ઊવા નદેતી મીન
પ્રાતોમા શુદ્ધ ભક્તિએ જે પ્રેરણા કરી તેનો
પણ ગુજરાતમા સચાગ થયો નહોતો

પહેલા અને પાછળ રચાએના આદિન્યમા
ગ્રેધી કલા પણ નિર્જીવ, તે માન નિર્માલ્ય
કથાકાર કે વાર્તાકારની-વિપુલ પણ લાન
પિહોણી, પ્રચડ ઊર્મિ કે જનનત ભાવના
મિનાની સરફત સરસનાથી દૂર ને દૂર જતી,
અને છતા પોતાની મેળે અરમના સર્જવાને
અચકત શુદ્ધ ભક્તિ કે ઉપામના, પ્રણય કે
ભાવનાથી વીગ્ના કે આ મન્યાગથી અરજી
એવા નિર્જીવ જીવનનુ અનાકારક પ્રનિર્જીવ ।

આ બધા અધકારમા-નિગધારીમા એક
જણ મદા લાવનાથી પ્રેમ્ય છે-અગ્ગવીના

ઉપાસક થવાની, અને જે નજરે ચડે છે તે
આમાદ ગીને ચીનરે છે તેની સર્જનાની
સક્રિય દારુ પાત્ર મીનગ્વાથી ધરતી નથી

તેનુ સાદૃશ્ય સર્જનની અચોટ મિત્રમયના-
ના છે, તેના વિચરમા નથી સ્ત્રાઓ આવો
કેમ ચીનથી તે પ્રશ્ન તૃતિય આદિન્યાદર્શો
આચરના બને પુરવા નામે, કાલી દષ્ટિ
તો તે કેવો ચીનગયો છે, એનુજ જુવે ?

આ સર્જનકાળની ખુશી તેના રોડા
તરત ચિત્રો જોઈએ એ- આ નજર નુ -

તે ચો રોડો મદારાજ દે,
મદેના માં ધય વન / -
સામે મેસે કેમર લાટે

બાવી પાધી અગે નાટ -

કાને કુટા છોટે મગિયા કે,

તેવ પ્રવળ થવો અડિય કે

એક લેખણ કાને ખોરો દે,

નમ ધર્યુ દામે દર દોરી -

જીવા લમા ને પડા બાદે દે,

દરિ દાવે દળવે થપાન દે

ખોરે પછેવે ઓટી નાથે ન,

બેઠ છેડા કદા છે દાર -

વિઠી વેડ દરો આગળએ દે,

સાદા મોગ પદેરી સામગ્રએ દે,

પા વાજોનેર બ સાથે કે

કેને જોવા મળ્યા દાયે કે

આ એક નિઃક ચિત્ર સાથે આ બીજુ
આમેદુન ને કલામય જતા નરસિંદ મળેનાની
ભક્તિ ને ભાસજીની ઉપામના ન કરી શકે
એનુ ચિત્ર તેવા જેડું છે

વદાડો ગ્રામનીજન ધરમા દે,

અરસા લીચામને વાટમા કે

વેશ પુરો અગેરો માં વાડાયે દે,

નાપ ચોળી આથે આથે દે

છે અવળા આટાની પાધરી રે,
વાલાછને કેમ બાધતા આવરી રે,
દીમે વાણીઓ બીને વાનરે,
એક લેખાણુ ખોખી છે કાન રે

x x x

ત્રીકમળ વણિમની તોને રે
નાથ હતાવળુ ને બાળુ બોલે રે,
નોનાની સામી ને મઠે દોરે રે,
કેડે પામીઆનો વનોરો રે
અજરે ધનરેખ હરેલીઆ રે

આગળોગ લીગી ને વેલીઆ રે,
સાદી એક તાઈ પહેરી છે ધરજ રે,

એનો શીવનાગ કાણુ દરજ રે
નુપ્તા બધન બેવડા રે

શુભ કયાળી શીખ્યા મણુ એવડા રે
મો આરે હાથ લગે રે,

સાદી દોળીને મઠે પગડા રે
પગડે લગે કુમતડા ભોત રે,

કેડે બાળી પીતળની હોત રે
ગાયા કીચા તે ને ના બાળીએ રે,

કાઢી માક વાળી બેચાર દુળીએ રે
એક બોલી પહેલી ખાતે રે,

નાથ હુદાગો ને મેં મી કાદ રે

અને આ ગુહાચાયનુ ચિત્ર-દેવોને મપા
વના દેવગુરુનુ નદી-પણુ પ્રેમાનદના મગધના
યજમાન વિદોણા પદ્મ શાસ્ત્રીનું —

પદ્મ વેર મેં અહીં લખી,

વાતે હેસ પડે આખરી,

જલજલા નેત્ર જુવે અઠ પડે

માથ બાંધુ કાદુ ચીધન

પાયર કેદારી મુંગે જલુચ,

કપાળા પ્રજાએ કપ વાધ

મુખ નસિયાએ લાગે મુરે

કે કપાળે હઈ આટું જુવે

જે વગી ને રાગી

રીંગણુ દુલખા બહે પેડરી

— પ્રેમાનંદ કવિ —

હથરસનો કાસો ચઢે શ્વાસ,
ખઈ રોગીયા થયા અવિતારા

જો જો જો જો ખુકારો મરે,
ભામ પડે ને પગ લગથરે,

નીસરી ખુધ મી બેવડ વગી,
પગે વાધુ ને માથે વગી

બોડાગતો ચાલે માનુવો
વા... પુટવ પગે જનુવો,

વળે જીમ બોવતા આરે શરૂ,
એકથો કામળો પહેરું વનજી

આ સાથે એક ચિત્ર વિપયાની નહાલી
સખીઓનુ મુકો —

કો મુમ નેત્રે કો કંઠ ઝીરો,
શુભવતી લાગી ગાવાડ,

મેં શરીર સમારે ઉત્તમ બોવારે,
કાઈ ઉતરે નહાવાડ

કો તઠ બેગે મેં જળમા પેને,
તાઠળી નરે તરવાડ

મેં હુબકી ગાય સતાડી કાય,
વળી બહાર નીકળે વદવાડ

મેં કેરા જાને તાળી કાઢે,
લાગી હાથવિનોદ મરવા બાળીડ

મેં આલિંગન દેતી મુકો મુકો મ્હેતી,
કો કર દેતી તાળીડ

કેવુ અમણીય ચિત્રા મુરોપ જઈ આવનાર
ને લીધા કે કુવીત આંખરે, દલુ નુપરે ના
ગુન્નાતમા મુકસતીય ને તવગમા-અંગ્રેજ
કેનવણી નથી આંતી લા મુધ—આ ચિત્રન
અસવ જરૂરે

આ ચિત્રપત્રપરાની નુષક રીમનો—ખાની
અખતાર—રમતી સમદિ—નાદાવળુની અનુ પના
સર્જનની વામનિકના દેહતા માતને વધના
માદિન્યમા બીજે વરડતી નથી, અને કળાકાંતી
અજકનાને અવોપદિ બનાવે રે

પ્રેમાનંદ સાદાને સરળ ભાવોમાં રાચે છે; અને તેને વર્ણવતાં એક બે ધરગથ્યુ શબ્દોથી તેને જીવંત કરે છે. એ બધા ભાવો દર્શાવી શકે છે; પણ કૌટુંબિક ભાવો, સાદા કે અસંસ્કારી હૃદયના ભાવોનું કથન અદ્ભુત રીતે કરી શકે છે. એ સામાન્ય ગુજરાતી જીવનનો કવનાર છે; સામાન્ય જીવનના દરેક અંગને હલકા આછા સ્પર્શથી સરસ કરી મુકે છે.

પદ્મડાયલો હંસ વિચારે છે “ટળવળી મરશે મહારી નાર”

નળને હંસની મૈત્રી ચતાં બંને વાત કરે છે. “પદ્મડા કે કુંવારા ન, બુઝો અમો, ધરમાં ભાભી દીડી હશે તમો; હંસ બળિને કર ધંસ. મેં જાણ્યું ભાભી પીયર દશે”

દમયંતી વનમાં જતાં કહે છે:—

“મોસાળ પધારો ખાડું આં રે,

મારા લાડવાયાં બે ખાજ;

નમાયાં ચઈ વરતજે,

સહેજે મામીની ગાળ.

મા મરતાં નિરાધાર થયેલા ચંદ્રલાસને પડોશજો રીઝવે છે.

“કો બાળકને પહુઆ આપે, ઘણાં વર્ષની ડોરી,
કો કુંવરને કોડે અઢોની, લાગી આસનાવાસના કરવા
ઓ આવી જનેતા તારી, ઓ ગઈ છે પાણી ભરવા
રાવણને યુદ્ધ કરતો અટકાયતાં મંદોદરી કહે છે:—

“દિશા ચારેરે હો, દીસે ધુમસ ધુધળી,
કાંઈ શુકન માહેરા યાય, હો રાણાજી,
કાંઈ ફાટુ બોલે રે હો, બોલ બીહામણાં.
એ વાયસ થાનને ગાય, હો રાણાજી,

x

x

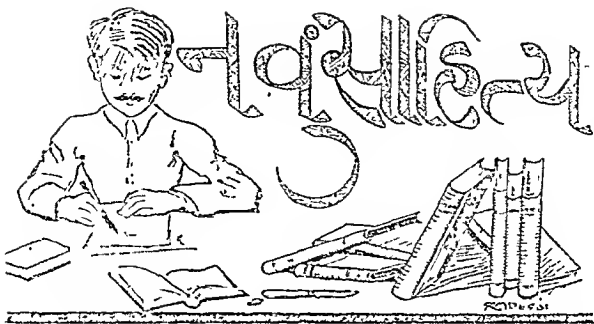
x

લાખ લાખ રાણીરે હો, સર્વ રાણા તમતણી;
બીજે વહુ બેટીને સાય, હો રાણાજી,
કેરા તિનાની રે હો દીડી મસ્તક બેઠલાં:
દીકા સુડા વિહોણા હાય, હો, રાણાજી.”

આ અને આવા મેંકડો ભાવો અને તેનાં કથન કેવા સરળ ને કેવાં ગુજરાતી ! આખું જીવન ગુજરાત આમ થોડાક શબ્દોમાં ખડું થાય છે; અને પ્રેમાનંદની કૃતિઓને જીના ગુજરાતના જીવનના શબ્દદેહ બનાવે છે. સત્તારીઓ ને સદૃશ્યો ! ધાર્યાં કરતાં ઘણું લખાણ થયું; અને ઘણું કહેવાનું રહી ગયું. મને જે સરસ લાગ્યાં તેમાનાં કેટલાંક દષ્ટિ-ખિંદુ રજુ કર્યાં છે.

મેં પહેલાં કહ્યું તેમ પ્રેમાનંદ જયતીનો પ્રસંગ લો કે શરદુસવના પ્રસંગ, લો—આપણે કવિની કીમત આંકવાની નથી, આપણે તો એટલુંજ સ્મરવાનું છે કે અઢીમો વર્ષ પહેલાં આ શહેરમાં, આ દેશમાં એક મગરપતીનો કપાસક થઇ ગયો જેણે જીવ્યું ને જોયું—જોયું ને શબ્દમાં સંજ્યું—અને જે સંજ્યું તે વડે ગુજરાત સમૃદ્ધ કર્યું; અને જ્યારે ગુજરાત પ્રાતિક નિર્થળતાનો ખ્યાત્ર વીસારી ‘ગુજરાતીતા’ ના વૈભવમાં—પ્રતાપી સાહિત્ય અને જીવનના ગર્વમાં—વિશિષ્ટ સંસ્કૃતિને સ્વસ્થ રાજ્યતંત્રના ઉદ્ભાસમાં—રાષ્ટ્રરુપે બહાર પડશે ત્યારે ગુજરાતીઓ વરોદરાના બાલિયને રાષ્ટ્રવિધાતાઓના મંદિરમાં સ્થાપી, તેની મૂર્તિ નીચે લખશે કે પરાધીનતાને આધાધુધી, અધકાર ને અજાનતા વિષમ કાલમાં એક માનો જાયો થઇ ગયો કે જે ગુજરાત કાળે જીવ્યો; જેણે ગુજરાત કાળે કવ્યું; અને વર્તમાને બાંધી રાખેલી આંખો વડે આશાનું કિરણ જોયું ને ગાયું:—

“ભાષા ગુર્જરી, આર્યવર્ત અખિત્રે, ફેલાય ફાલી ધણી,
સર્વે દેશ વિદેશ ગુર્જરગિરા, સોહાય સોહામણી,
વાણી અંસ્ત્ર મૃલ્યુમાય થઇ છે, આ યાય રિદિમણી,
અર્પો તો પ્રભુ એજ અર્પણ કરો, એ આરા પ્રેમી તણી.

લેખક :
રા. પ્રાણલાલ ટીરપારામ દેસાઈ

—૦૩૩૨૨૨—

[હીંદુ પદ પાઠગાદી અનુસંધાન માસ અગ્નિવન પૃષ્ઠ ૮૪ થી આશુ]

મરાઠી સામ્રાજ્યની સ્થાપના એ માત્ર મરાઠાઓનું નહીં પણ આખી હીંદુ કોમનું ગૌરવીય અને ધાર્મિક પુનર્જીવન હતું. મરાઠી ગૌરવ એ માત્ર પ્રાનિક દીકર્યાલ નહોતી પરંતુ તે સમસ્ત હીંદુ કોમના સ્વધર્મ અને સ્વસંસ્કૃતિના રક્ષણ માટે હીંદુ ધર્મ અને હીંદુ સંસ્કૃતિના તે વખતના કદાચ શત્રુઓ-મુસલમાનો મામેનું ધર્મયુદ્ધ હતું એ સમજવાને માટે તે સમયના હીંદુઓની સ્થિતિ સમજવાની ખાસ આવશ્યકતા છે. ઇ. સ ૭૧૦ માં મદમદ કામમે મિધે ઉપર ચારી ફરી. અને ત્યાંના હીંદુ રાજા મલીરને દરારી હીંદુસ્તાનમાં પહેલી વાર મુસલમાની ગૌરવની સ્થાપના કરી ત્યારથી તે ઇ. સ. ૧૬૨૭ માં ચીલાજનો જન્મ થયો ત્યાં સુધી મુસલમાનોની સામેની લડાઈઓમાં હીંદુઓનો હારેલાં પરાજય થયો છે. દાવીર

રાજાની દાર, જયપાળ તથા તેના પરાક્રમી પુત્ર અનંગપાળના પરાજયો, પૃથ્વીરાજનો વિનાશ, કર્જીજરની કતલ, સીંદરી આગળ રાણા સંગની દાર. દેવગીરી અને તાલીકોટાના પરાજયો, દલદીવારના યુદ્ધમાં રાણા પ્રતાપનું પાછા હટતું તથા હીંદુઓના અનેક તીર્થ સ્થળોનો મુસલમાનો-ને હાથે થયેલો વિનાશ એ મંદગાળ બનાવો મુસલમાનોના પરાક્રમો તથા હીંદુઓની નિર્જીતાના પ્રત્યક્ષ પુરાવા છે. પાટણનો પીર રાજા બીમ બાણાવળી, દોશ્વીનો પરાક્રમી પૃથ્વીરાજ અને મેવાડના પ્રતાપી રાણાઓ મંગ અને પ્રતાપ જેવા ગુરુપીર અને સમર્થ રજપુતો પણ મુસલમાનોના દુમલાઓની સામે હીંદુ રાજ્ય, હીંદુ ધર્મ તથા હીંદુ સંસ્કૃતિનું રક્ષણ કરી ચક્રા નહીં એજ બનાવી આપે છે કે હીંદુઓ કરતાં મુસલમાનો વધારે ગુરુપીર અને વધારે પરાક્રમી

હતા લગભગ એક હજાર વર્ષ સુધી લાગનાગટ
પરાજયો પામ્યાથી હીંદુ પ્રજાની પોતાના શૌર્ય
ઉપરથી શ્રદ્ધા ઉઠી ગઇ તેઓ એમ માનવા
લાગ્યા કે આપણે નિર્માત્ર્ય અને શૌર્યથીન પ્રજા
છીએ, મુસનમાનો તો અજીત છે અને પરમેશ્વરે
જ તેમને હીંદુસ્તાન ઉપર ગભ્ય કરવાને
સરજેના છે આવી જાતની માન્યતાને
વશ થઇ રાજા માનસિંહ, રાજા જયસિંહ
તથા રાજા જસનતસિંહ જેવા વીર રજપુત
રાજાઓએ પોતાની ગજાપુશીથી મુસનમાનોનું
દાસ્ય સ્વીકારી મુગલ સામ્રાજ્યના ગૌરવમા
વધારો કર્યો હતો તેઓ મુગલ સામ્રાજ્યના
ઉદયમા આનંદ અને રસ લેતા હતા એટલુજ
નહો પણ મુગલ સામ્રાજ્યના હિતની ખાતર
તેઓએ પોતાના ધર્મબધુઓ-હીંદુઓ સામે
યદી મુગલ સામ્રાજ્યની વફાદારીથી સેવા બગ્ગની
હતી અને તે સામાજ્યનો વિસ્તાર કરનામા
દીમતી ફાળો આપી તેમા સાવનબૂત થયા હતા
તે સમયના હીંદુઓની સ્થિતિનો કેક ખ્યા।
આપણુને ભૂખણુ કરિના નીચેના કાવ્યથી
આવશે

કાશીનીકી વળા જાતી,

મથુરા મશીદ હોતી

ગિનાની ન હાત

તા મુનત હોત સમગ્રી

આ માન ના થ નથી તેમ શીવાજીની
ખોગી પ્રદાસા પણ નથી પરતુ તે સમયની
ઐતિહાસિક પરિસ્થિતિનું આખેજ સસ દશન
છે હીંદુ પ્રજાને અધમતા, અશ્રદ્ધા, તથા
નિર્મલતા અને નિર્માદ્યપણુની બાતિમાથી
રૂ કરી તેમનામા આત્મશ્રદ્ધા ઉત્સાહ, તથા
વીર્ય ઉત્પન્ન કરી સ્વધર્મ અને સ્વરાજ્યની
ખાતર મુસનમાનો માગે હુદ્દ કરવાની તેમને
પ્રેરણા કરનાનું લગીરથ કાર્ય શ્રી રામદાસ

સ્વામીએ કર્યું આખા હીંદુમા પર્યંત કર્ચથી
શ્રી રામદાસ સ્વામીને તે વખતના હીંદુઓની
નિર્મલતા તથા હીંદુ ધર્મની અધોગતિનો
સપૂર્ણ ખ્યાન આવ્યો હતો ધણા હીંદુઓ
રાજાપુશીથી મુસનમાન ધર્મ અગીકાર કરતા
હતા ધણાઓને બળાતકારથી મુસનમાન
બનાવવામા આનતા હતા પોતાની જાનને
બ્રહ્મચરી અટકાવવાને માટે ધણા હીંદુઓને
ધર્મની ખાતર મરણુ પણ પડતુ હતુ ટેલકાકોને
અનેક પ્રકારની વિખાણાઓ વેહની પડતી હતી
તે સમયુ તેમણે જોયુ ઉત્તર હીંદુસ્તાનના
હીંદુઓમા હીંદુ રાજ્ય તથા હીંદુ ધર્મને
પુનર્જનન આપનાની શક્તિ સ્વી નહોતી તે
પણુ સ્વામી રામદાસે જોયુ આખા હીંદુસ્તાન
મા આ મહાન નર્ય દરવાની શક્તિ કોઇનામા
હોય તો તે મહાગજ્જના હીંદુઓમા ઢની તે
સ્વામી રામદાસ અષ્ટ જોઇ શમ્યા તેથી તેમણે
આખા મહારાષ્ટ્રમા ગર્જના કરી કે આપણા
હીંદુ ધર્મનો નિનાશ થના જોડો છે આપણા
પવિત્ર તીર્થ ક્ષેત્રોને મુસનમાનો બ્રહ્મચરી રહ્યા
છે હીંદુઓમાથી સ્વધર્મ માટે શ્રદ્ધા જતી રહેના
માડી છે અસખ્ય હીંદુઓ મુસનમાન થઇ
ગયા છે અને દિન પરદિન તેઓની સખ્યા
વધતી જાય છે ધણા શ્રદ્ધાળુ હીંદુઓને
સ્વધર્મની ખાતર મરણુ પડે છે માટે હે હીંદુઓ!
તમે ઉઠો જાગ્રત થાઓ, હીંદુ પ્રજાનુ સગજન
કરી હીંદુ વર્મનુ નક્ષણુ કરો ધર્મને માટે
મરણુ પડે તો મરનાને પણુ તૈઆર રહેતુ
પરતુ માત્ર મરણુ બસ નહી મરતા મરતા પણુ
હીંદુ ધર્મ તથા હીંદુ ગભ્યના રાજાને માગે,
તેમને મારી સ્વધર્મનુ રક્ષણુ કરે અને સ્વરાજ્ય
પ્રાપ્ત કરે

રામદાસ સ્વામીના આ પોકારની આખા
મહારાષ્ટ્રમા જાનુબ અમગ થઇ હીંદુઓ પોતાની

અશ્રદ્ધા, નિર્બળતા તથા નિર્માલ્યતા લુપ્તી ગયા. તેમનામાં અપૂર્વ ઉત્સાહ પ્રગટી નીકળ્યો. શીવાજી તથા તેના કેટલાક જીવાન સાથીઓએ સલાદ્રિ પર્વત ઉપર પ્રતિજ્ઞા લીધી કે મુસલમાનો સામે યુદ્ધ કરી હોંદુ ધર્મનું રક્ષણ કરવું અને એકવાર ફરીથી હોંદુ રાજ્યની સ્થાપના કરવી. આવી જાતની સ્વધર્મના સંરક્ષણ તથા સ્વરાજ્યની સ્થાપના કરવાની પ્રતિજ્ઞા મહારાષ્ટ્રના અનેક પ્રસિદ્ધ અને અપ્રસિદ્ધ યુવકોએ લીધી હશે અનેક જાતના ભોગ આપી-પોતાના પ્રાણનું પણ સમર્પણ કરીને તેઓએ આ પ્રતિજ્ઞા પાળી પણ દશે.

અહીંથી હોંદુ પુનર્જીવનની શરુઆત થાય છે. આ પુનર્જીવન માત્ર આકરિમક કે ક્ષણિક નહોતું. શીવાજીએ તો માત્ર નાતુ સરખું ગળ્ય પ્રાપ્ત કર્યું હતું. શંભાજીને પકડી તેને ધાતકી રીતે મારી તાખી ઔરંગઝેબે ને નાનકડા રાજ્યને છિન્નસિન્ન કરી નાખ્યું હતું. પરંતુ સ્વામી રામદાસના શિક્ષણ તથા શીવાજીના કર્મયોગે મહારાષ્ટ્રના હોંદુઓમાં જે ચેતન આપ્યું હતું, જે ઉત્સાહ રેડ્યો હતો, જે જીવન-જ્યોત પ્રગટાવ્યો હતો તેનો ઔરંગઝેબ નાશ કરી શક્યો નહી. શંભાજીના મરણ પછી છિન્નસિન્ન થઇ ગયેલાં રાજ્યને સંતાજી તથા ધનાજીના પરાક્રમ અને શ્રદ્ધાએ ટકાવી રાખ્યું, બાલાજી વિજનાથે એ હોલવાઇ જતી જ્યોતને પુનઃ સચેત કરી બાજીરાવ, સદાશીવભાઈ, માધવરાવ, અને મહાદજી સિંધીઆના પરાક્રમેએ એ જ્યોતના તેજથી આખા ભરતખંડને આજી નાંખ્યો. તેના ધગધગતા અગ્નિ આગળ મુસલમાની રાજ્ય ટકી શક્યું નહીં. હોંદુ ધર્મનું સંરક્ષણ થયું, મુસલમાની રાજ્યનો વિનાશ થયો. છેક અટકથી તે રામેશ્વર સુધી વિજયી મરાઠા સૈન્યે પોતાની વીર હાક વગાડી, મુલકો તાબે કર્યા, ચોથ ઉત્તરાવી, અને આખા હોંદુસ્તાનમાં દરેક

સ્થળેથી મુસલમાન રાજ્યોને કાંતો ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મુક્યા અને તેમની ગાદી મરાઠાઓએ પોતાને હસ્તક લઇ લીધી અથવા તો તેમની પામેથી ચોથ લઇ તેમને પોતાના ખંડીઆ રાજ બનાવી દીધા અને હોંદુસ્તાનમાં મુસલમાની સામ્રાજ્ય એ એક ભૂતકાલનો બનાવ થઇ રહ્યો.

હવે વર્ષથી ઉપરાજાપરી પરાજયો પામી નિર્માલ્ય અને નિર્બલ થઇ ગયેલી હોંદુ પ્રજાનું આ રીતે પુનર્જીવન થયું. મુસલમાનોને હાથે ક્ષીંબર, સીક્રી, હલદીવાટ અને છેવટે પાણીપતની લડાઇમાં ખાંધેલી હારનો મુસલમાનોને આત્રા, ભોપાળ, કાદરગંજ, ફરુકાબાદ, ઉદગીર, ખર્ડા વગેરે અનેક સ્થળોએ હરાવી બદલો લીધો. આ બધી હકીકત વાચક વર્ગ આગળ સ્પષ્ટ રજુ કરવી એ વિનાયક સાવરકરના આ પુસ્તકનો વિષય છે. શીવાજીના જન્મ પછીથી તે નાના ફૂડનવીશના મૃત્યુ સુધી હરિભક્તો (મરાઠા)એ પાણીપત બાદ કરતાં પરાજય શુ છે તે જાણ્યું નથી. પોતાના ડગલાના બંને ગળવામાં રૂપીઆ ખીચોખીચ ભરીને દોડને ઘોડે મુસાફરી કરવા નીકળેલો ઘોડેગર રસ્તામાં ઉભેલા પોતાના આશ્રિતો તરફ મુઠા ભરીને રૂપીઆ ફેંકે તેવી રીતે વિજયી પેશ્વાઓએ પોતાના સામંતો અને મુલકોને નાગપુર, તાંબેર, મીરજ, સાંગલી, શુંતી, વડોદરા, ધાર, ઇંદોર, ઝાંસી, ગ્વાલીઅરજીવા મોટાં મોટાં રાજ્યો તેમ અનેક નાના નાના રાજ્યો બક્ષીસ તરીકે આપી દીધાં. હરદ્વાર અને રામેશ્વર, કાશી અને પ્રયાગ, આણ્ણ, અવંતી અને ડાકોર, પરશરામ અને પ્રલાસ, નાશિક અને ત્રબક, દારકા અને જગન્નાથ, ગોકુળ અને મથુરા જેવાં અગણિત પવિત્ર હોંદુ તીર્થસ્થળોને પરધર્મીઓના ઝનુની હુમલાઓમાંથી હમેશને માટે મુક્ત કર્યાં. આ પવિત્ર તીર્થસ્થળોના

મંદિરોના શીખરો ઉપર હીંદુ ઝુડો હવે નિર્મયતાથી ફરકવા લાગ્યો. આ તીર્થસ્થળોના પુનરીઓને ખાત્રી થઈ ગઈ કે હવે કોઈ મહામદ ગીઝની, અલાહીદીન ખીલજી કે ઔરંગઝેબ જેવાની મગદુર નથી કે તેઓ આ તીર્થસ્થળોના મંદિરોને ઘાટ કરી શકે; કારણ કે હીંદુ ધર્મનું રક્ષણ કરનાર મરાઠા સૈન્ય તેમને શાસન આપવા બળતું બોલતું જેવું બેઠેલું છે. ચંદ્રગુપ્ત, વિક્રમાદિત્ય, શાલિવાહન અને શ્રી હર્ષ જેવી રીતે પરદેશીઓને મારી હાથે હીંદુ ધર્મ તથા હીંદુ મંદિરોનું રક્ષણ કર્યું હતું તેવી રીતે તેમના કરતાં ઘણા પ્રતિકૂલ સંજોગોમાં મરાઠાઓએ મુમલમાનોનો પરાજય કરી હીંદુ ધર્મ તથા હીંદુ સંસ્કૃતિનું રક્ષણ કર્યું છે તેથી મરાઠાઓ પણ તેમના જેટલા બક્ષકે તેમનાથી વધારે આદરમાન તથા પ્રેમને પાત્ર છે.

મરાઠી પદ પાદશાહી તે હીંદુ પદ પાદશાહી, હીંદુ સામ્રાજ્ય, હીંદુ પુનર્જીવન હતું. તેને કોઈ પણ રીતે સ્વાર્થી, પ્રાંતિક કે સંકુચિત હિલચાલ કહી શકાય નહીં. તેમ કહેવું તે ખરા ઇતિહાસની અવગણના કરવા જેવું છે. આથી મરાઠાઓનો વિજય એ સમસ્ત હીંદુ કોમનો વિજય છે એમ સમજીને પ્રત્યેક હીંદુએ તેને માટે અભિમાન લેવા જેવું છે. તે બોધને રાચવાનું છે. મરાઠી સામ્રાજ્યનો વિનાશ તે હીંદુ સામ્રાજ્યનો વિનાશ છે એમ માની પ્રત્યેક હીંદુએ તેને માટે આંસુ પાડવા બોધ્યો. મહારાષ્ટ્રની બહારના હીંદુઓને આ ઐતિહાસિક સત્ય સમજાવવું

તે વિનાયક સાવરકરના આ પુસ્તકનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે. અને ઉદ્દેશ તેમણે ધણી સફળતાથી પાર પાડ્યો છે. આપણે હીંદુઓ નિર્થળ અને નિર્માત્ર્ય છીએ, આપણે માટે ગુલામગીરી અને પરાધીનતા હંમેશને માટે સરખાએલા છે એવી આપણાંમાના કેટલાક દોષડાબાઓની માન્યતા છે. આવી માન્યતા તે ખોટો ભ્રમ છે એ મરાઠી સામ્રાજ્યનો ઇતિહાસ આપણને સારી રીતે સમજાવે છે. એ હકીકત સ્પષ્ટ અને સચોટ રીતે હીંદુઓને સમજાવવી એ મી. સાવરકરના પુસ્તકનો ખીલો ઉદ્દેશ છે અને તે પણ તેમણે સફળતાથી પાર પાડ્યો છે.

છવટે પ્રત્યેક હીંદુમાં ઉત્સાહ પ્રેરે, તેને પ્રેતસાહન આપે અને પોતાની કામના ગૌરવ માટે તેનામાં અભિમાન ઉત્પન્ન કરે એવું રસિક અને બુદ્ધિસાહાર ઇતિહાસનું પુસ્તક લખવા માટે અમે મી. સાવરકરને ખાસ અભિનંદન આપીએ છીએ. આપણી કાલેજોમાં પરદેશીઓને હાથે લખાએલા શુધ્ધ અને નિર્જીવ ઇતિહાસના પુસ્તકોને બદલે આવી જાતના સજીવ, ઉત્સાહપ્રેરક અને રસિક ઇતિહાસનાં પુસ્તકો પાઠ્ય પુસ્તકો તરીકે વપરાશે ત્યારેજ આપણા યુવકો તથા યુવતીઓને આપણા દેશના ઇતિહાસમાં રસ પડશે, તેમનામાં નવીન જીવન આવશે અને તેમનામાં સ્વદેશભક્તિ અને સ્વદેશાભિમાનના અંકુરો ઝુટી નીકળશે.

તનમનની મહેનત કરનારાં !

અંકુરું
નમુનેદાર ચાલુ

તમે વાપરું

કેસરી જીવન

કે ?

સુશોભિત-સુવાસિત-સ્વાદિષ્ટ-પૌષ્ટિક

રસાયનરૂપ લીલાં રસદાર આમળાં
સાથે રસસિંદુર, અમ્બ્રક, કેસર,
કસ્તુરી અને બીજા દીપન પાચન
પૌષ્ટિક ઔષધો મેળવી બનાવેલું

મહારસાયન

તમે

માંદા હો કે સાજાં હો
નબળા હો કે સત્બળાં હો
નાના હો કે મોટાં હો
સ્ત્રી હો કે પુરુષ હો
તમે જે હો તે

અંકુરું કેસરી જીવનનો એક પાટ

આજેજ લઈ જાઓ :

: આજેજ મંગાવી લ્યો

તનમનની મહેનત માટે તૈયાર થવા માંડો.

અંકુ ફાર્માસ્યુટિકલ વર્કસ, લી. ૦

કારખાનું : સાયણી રોડ, મુંબાઈ ૧૪.

મુખ્ય દુકાન : જુની ભાટિયા મહાજનવાડી, કાલબાદેવી રોડ, મુંબાઈ ૨

કેસરી જીવન-રતલ ૧ ના રૂ. ૫, રતલ ૦૫ ના રૂ. ૨૫, ૦૧ નો રૂ. ૧૫.

કેસરી જીવનનું માહિતી પત્ર તથા આયુર્વેદિક દવાઓનું સૂચીપત્ર તાજાદે મંગાવો.

ટુંકી વાર્તા

લેખક.

રા. દીરોજશાહ રસ્તમણ મહેતા

૧૯૨૬૯૯

વિજય

કે સ્પષ્ટ કહેશે ?

કેમ રમણ ! 'ગુજરાત' જેયું ? "હૃદય પથ્થરો" વાંચી ? નવલિકાનું પ્રભાત તો ઉગીજ ચુક્યું-હોં !

રમણ

હા, ઉચું હોય એમ લાગે છે તો ખરું ! પણ એ પ્રભાત પછી એનો સૂર્ય પ્રકટશે અને મધ્યાકાશે પહોંચશે એની ખાતરી રહેતી નથી.

વિજય

હા ? આ નીરાશાવાદ શા માટે ?

રમણ

ના, ના. હું નીરાશાની વાત કરતોજ નથી. નવલિકાએ કલાની દૃષ્ટિથી વીચારાતી અને લખાતી થઈ, એ કે એણું આશાજનક નથી પણ એ ઉગતી આશા છે. એ આશાને પુખ્ત બનાવવા કાળે લાગતા વળગનાઓએ એને વખતસર પગ અને પાંખ બાધવાં જોઈએ છે.

વિજય

આ પગ અને પાંખની શી વાત છે ?

રમણ

જો સાંભળ. આપણે ત્યાં કલામય નવલિકા લેખકો હમણાંજ પ્રકટેલા "છન-મીન અને સાડે ત્રીન" છે. છેલ્લી આંગળીને વેદથી આગળ વધી શકાય, એટલી સખ્યા નથી. એ બાપડાં પણ કેટલુંએ લોહી બાળીને એકેકી નવલિકા લખતાં હશે ! હરિજાણે કે શાબ્દિક ઉત્તેજનથી વિશેષ લગારેએ રૂપેરી તેજ એ "નસતા ચીરાગો"માં આપણા કોઈ તંત્રીશ્રી પુરતા હશે કે કેમ ? આ નવલિકા લેખકો થોડે આગળ વધી ન જાય-"સુકાતા પ્રવાહ" ન અને-એમની પાછળ નવા લાયક નવલિકા લેખકો પણ બહાર પડતા રહે, એ સારુ તેમને નક્કર અને રોકડ ઉત્તેજન મળવુંજ જોઈએ. પંકાઈ ચુકેલ લેખકોનાંજ અને તેએ મક્કત ઝગતા લેખોજ છપવા, એ પુરાણી પદ્ધતિમાં ફેર પડવોજ જોઈએ. જો લેખકોને મહેનતાણું (રીન્યુમેશન) આપવાની ચોક્કસ

યોજના કોઈ માસિક પહેલ કરે, તો “ટંકશાળ-
ના સીક્ષા પેઠે” અહીં પણ ઉચ્ચ પ્રતિની નવ-
લિકાઓ બહાર પડવા માટે. વળી ૧૯૨૪ જુલાઈ-
ના “સાહિબ”માં નવલિકા સાહિબની ઉત્પત્તિ માટે
જે એક યોજના રજુ થઈ છે, તેમાંની બધી
નહીં, તો થોડીક સુચનાઓનોએ અમલ થવો
તો જોઈએ.

વિજય

હા, તું કહે છે તેવું તો કેંક થયું તો
જોઈએ. પણ રમણ, આજે હું તારી પાસે
નવલિકા વીશે થોડીક સમજ મેળવવા આવ્યો
છું. સૌથી પહેલું તો મારે એજ જાણવું છે
કે “ટુંકી વાર્તા” એટલે શું ?

રમણ

(ઠાવકું મોં કરી, એકાદ વ્યાખ્યા બોલતો
હોય તેવી ઢબમાં) “ટુંકી વાર્તા એટલે કે
એક વાર્તા કે જે ટુંકી હોય.”

વિજય

હવે રમણ છોડી સરખું પાંધરું બોલવા
માંડને ?

રમણ

કેમ, તને આ રમણવાક્ય જેવું લાગે
છે ? વ્યાખ્યા લેખે તને એ હાસ્યાસ્પદ દીસે
છે ? પણ વિજય, ટૂંક વર્ષો પહેલાં જ્યારે
ટુંકી વાર્તા વીશે લોકોની બધી સમજ વાર્તા-
ની ટુંકાશમાંજ આવીને અટકતી એ યુગમાં
જે તુ કોઈને નવલિકાની વ્યાખ્યા આપવાનો
આગ્રહ કરત તો તે મારી માફક તને આમજ
કહેત કે “ટુંકી વાર્તા એટલે કે એક વાર્તા
કે જે ટુંકી હોય.” હવે આજે ટુંકી વાર્તા
વીશે અમુક હદે આપણી સમજ ખીલી છે.
ટુંકી વાર્તાને હવે “નવલિકા” એવું શોખીનું
નામ મળ્યું છે. એનીએ કલા છે; એવા વિચાર
થવા માંડ્યા છે. એટલે આજે નવલિકાની

વ્યાખ્યા કે સુધારા વધારા સાથેજ રજુ થાય,
અને આજે જે વ્યાખ્યા રજુ થાય, તે વર્ષો
પછી કદાચ એના એજ સ્વરૂપમાં રહેશે; એ
પણ ખાતરીથી ન કહેવાય.

વિજય

કારણ ?

રમણ

કારણ એજ કે વ્યાખ્યા વખતને બદલાવતી
નથી, પણ વખત વ્યાખ્યાને બદલાવે છે.

વિજય

જરા વધારે ખુલ્લું કરીને એ સમજવશે ?

રમણ

ખુશીથી. જે સાંભળ, એક વખત એવો
પણ હતો, જ્યારે દુનિયાના લોકોને ટુંકી વાર્તા-
ની સમજ કે વ્યાખ્યા જાણવાની ઇચ્છા કે
વિચાર સરખાંએ નહોતાં, તે વેળાએ પૂર્વમાં
કે પશ્ચિમમાં બધે, લાંબી કે ટુંકી વાર્તા વીશે
લોકોમાં પોતાની મેળે સરખાંએલી એવી
સર્જનાત્મક એકતા (Creative Unity)
હતી. “મને એક વાર્તા કહેશે ?” એવો પ્રશ્ન
પુછતાંજ પ્રશ્નકાર અને કથાકાર એ બંનેના
મનમાં “વાર્તા” વીશે એક અમુક જાતનું
સ્વરૂપ ઝટ ખડું થઈ જતું. વાર્તા ટુંકી હોય
કે લાંબી હોય—મોટેથી બોલાતી હોય, કે પછી
લખાઈને વચાતી હોય, એનો એક સામાન્ય
પ્રકારનો ખ્યાલ દરેક વાર્તા શોખીનને વિના
કહેવે—વિના સમજવવે પ્રાપ્ત થયેલો હતો.

વિજય

એમ હોવાનું કે કારણ ?

રમણ

આમ હોવાનું કારણ એ કે તે વેળાએ જમ
આ વિશાલ જગત તેમ વાર્તાનું જગત એટલું
આગળ વધેલું નહોતું. તે વેળાએ વાર્તાની
દુનીયામાં તેની બાહ્યાવસ્થામાંજ હતી. બાહ્યાવસ્થા

કહુ છું એ પરથી એમ ન સમજશ, કે વાર્તા
ઓ તેની વસ્તુમા નબળી હતી મારું કહેવું
આજ કે તેમા કલાના બીજ હજી પચા નહોતા
—અને જે કે પુરાણી કલા તેમા હતી, તે તેમા
વૈવિધ્ય જેવું કશું નહોતું વળી લાખી કે ટુકી
વાર્તા જે રીતે મોટેથી બોલાતી તેમાજ
પ્રકારમા તે લગભગ લખાતી આવી સાદી
સ્થિતિમા વાર્તાની સમજ વીશે લોકો
મા એકતાજ સહવે હા, જુદા જુદા લેખકો
પહ્યા, એટલે વાર્તાની લેખનશૈલી તદ્દન
એકસરખી તો હોયજ નહીં એ કે કે તો જુદી
પડેજ પણ જે રીતે વાર્તા રચી થતી, તેનું
વાતાવરણ છાયા, રંગરંગ બધા લગભગ એકજ
સ્વરૂપ અને ઘાટનાં ભાષા પ્રકાર પણ એકજ
ધરેડમા ચાલે યુગ પ્રમાણે વાર્તાના સ્વરૂપનો
જથ્થો એકજ જાતનો બધાય “સદેવત
સાનળીંગા,” “હોયલ પદમણી” અને ‘છેન
જરાર તથા છુમના રાણી” વસ્તુએ એકેકથી
સદતર જુદા છતાં એકજ રંગરંગ અને મળતી
આવતી લખાવના જમાનાનું ભાન કરાવે

પણ ગમે એવો ધીમે હીડતો યુગેમે ગતિ
ધરાવે છે એટલે તે આગળ વધેજ જેમ જેમ
જગત—સામાજિક અને લોકસમાજમા બીજી
બહારની અસરોને લીધે વૈવિધ્ય આનતું બન્ય,
તેમ તેમ જમાનાની સાદાઈમા ભેજભેજ ગુચ્છાય
અને તરેહદારી પણ પ્રકટેજ તૈમ યવે વાર્તાની
કચની કે લેખિનીની સાદાઈમા પણ તરેહદારી
અને મિશ્રતા પણ પ્રવેશ કરેજ

વિજય

હાં, વીક, પછી ?

ગમગ

જો, આજે વધુ કહી નાખવા જેટલો
અનકાશ આપણને મળશે, તો નવવક્યા કે
નવલિકાના સ્વરૂપ અલાવાના બીજા એ કારણ

છે, તે પાછળથી હું કહીશ હાલમાં તો એટલું
જ કહેવું કે આપણી ગુજરાતી વાર્તાઓને પણ
જમાનાના રંગ લાગ્યા છે એ લાગતે લાગતે
ઓનાં સ્વરૂપ ફેરવાયા છે છેવટ પશ્ચિમની
અસર—મુખ્યત્વે કરીને અંગ્રેજી વાર્તાઓની રચના
અને લખાવો તેને જ અસરરત પડેલો આપો છે
એના પ્રતાપે આપણી નવવક્યાઓ અને
નવલિકાઓ પલટાતી પલટાતી આજે આપણને
ઓની કલા અને વિદ્યાનો વિચાર કરાવતી થઈ
છે આપણે સા ટુકી વાર્તાનો નવો યુગ શરુ
થયો છે એનું કારણજ એ કે એનો વિચાર
આપણે હવે કલા સ્વરૂપે કરતા થયા છીએ તુ
મને નવલિકાની વ્યાખ્યા પુછવાને પ્રેરાયો, તે
પણ એજ નવા યુગની નવા વિચારદષ્ટિના પ્રતાપે
નિજય

એટલે આ બધું નવીનતાના પ્રતાપથીજ
ધાય છે એમ તમારું કહેવું છે ને ?

રમણ

હા અને નવીનતાને લીધે, વિજય નવલિકા
ની આગની સાદાઈ ગઈ અને તેમા વિવિધતા
આવી એ પ્રમાણે આજે એની વ્યાખ્યા
શબ્દોના અહીંતહીં થોડાક વધારા ધમગ સાથે
એ મહીં કલાનો સબધ દાખવી જુદા
જુદા લેખકો પોતપોતાની રીતે ભને રચી
કરે પણ નવલિકાનું મૂળ રચાયો સ્વરૂપ જે
એનું ટુકાપણ છે, તે તો ગમે એવી લગાર
આમ તેમ ફેરફારાળી દરેક વ્યાખ્યામા
મૂળ સૂત્ર હા, લેખે દર્શાવવામા આવશેજ અને
એ સૂત્ર મે તને હમણાજ આ રમુજ
વાક્યમા જણા યુ છે, કે “ટુકી વાર્તા એટલે કે
એક વાર્તા કે જે ટુકી હોય”

વિજય

હીક કહ્યું હવે મારે જાણવું છે, કે નવલિકા-
ની કનાના નિયમો કેટલા છે અને તે કયા કયા ?

ધી

ઇસ્ટ એન્ડ વેસ્ટ વીમા કું, લીં.

નં ૬૫, એપોલો સ્ટ્રીટ, કોલ, મુંબાઇ.

આગળ પડતી હિંદી વીમા કુંપની.

તદ્દન હિંદી વ્યવસ્થાપક અને તેથી દરેક હિંદીની સહાયુક્તિને લાયક
વીમાની અત્યંત આકર્ષક યોજનાઓ

દર વર્ષે દર હજારે રૂ. ૧૨ ના નક્કી કરેલા નફાવાળા તથા
ત્રણ રીતે લાભકારી યોજનાઓ

જીંદગીના વીમા સહિત નાણું રોકવાની યોજનાનું અપૂર્વ અને
સર્વોત્તમ એકીકરણ

ભરાયલી થાપણ	૩૧૪,૪૫૦
ભરપાઇ થએલી થાપણ.	૯૮,૬૧૫
ગવર્નમેંટ ઓફ ઇંડીઆ પાસે ડીપોઝીટ....	૨૦૦,૦૦૦
ચુકવાયલા દાવા	૧૧૫,૦૦૦

પોલીસીઓ આખી દુનીઆ ઉપર ચાલે એવી અને કંઠાળા ભરેલાં બંધતોથી
મુક્ત છે. પોલીસીઓ ૨૬ થતી આપોઆપ અટકી શકે છે.

એજંટો જોઈએ છે.

વધુ વિગત માટે લખો:—

દલાલ એન્ડ કું,

સેક્ટરીઓ.

૨મણ

ગઝેલી સમજળે.

વિનય

તે કેમ ?

૨મણ

એ હું તને સમજાવું, પણ તે આગમન
મારે તને આ પરાકાષ્ટાની સમજ આપવી નેહશે.

એક નવલિકાની વસ્તુ વહી વહીને અતે
એક એવા પ્રસંગના શિખરે જઈ ચડે છે, કે જે
ખાસ પ્રસંગને દર્શાવવા અર્થે તો આખી નવલિકા
યોગ્યએલી હોય છે. આ ટોચે ગઝેલી તસતસતો
પ્રસંગ કે બનાવ એજ નવલિકાની પરાકાષ્ટા. એને
લખને અને એને ખાતર તો વાર્તાના બીજા
બનાવો અને પ્રસંગો રચાએલા હોય છે. એ
એક બનાવ યા પ્રસંગને નવલિકા મહોંથી
કાઢી નાખે તો પછી એ નવલિકાનું કશું
પ્રયોજન રહેતું નથી, તો પછી એ નવલિકા
નિષ્પ્રાણ કિંવા આત્મહીન બની પોતાનું રૂપ
અને તેજ ગુમાવી બેમે છે.

દર્શાત લેખે “ધુસરોત” ની “હૃદય
પલટો” જ લખ્યો. એમાં બ્યારે પતિત યગેલી
માતા અને તેના પુત્રનું પુનઃ મિલન વેશ્યા-
વાસમાં થાય છે, સારે એ નવલિકા તેની ખરી
પરાકાષ્ટાએ પહેંચે છે. આ પ્રસંગ લાંબા
વિના એ વાર્તા જીવ વનાનાં બોખાં જેવી
લાગત. પણ ધારો કે એને બદલે મિલાપની
તૃપ્તિમાંજ છેવટ એકલવાપ અને એકાંત મરતી
બતાવી તેનો અંત આપ્યો હોત, તો તે બનાવ
વાર્તાના અંત કહેવાત; પણ તે “વાર્તાની
પરાકાષ્ટા” તો નજ ગણાત. ઉપરાંતમાં મારે
કહેવું નેહ્યો કે એક વાર્તાની પરાકાષ્ટા મુળે
તેની વસ્તુમાંજ તસતસતી અને હૃદયગમ હોય
તોએ તે પુરતું નથી. એની લખાવટ પણ
તેનીજ લાક્ષણિક અને સચોટ હોવી નેહ્યો.

(સ્મિત કરતે) આવી કોઈ સાવ નહીં કે
જડ ગણતરી વાર્તાકલા કે કોઈ પણ કલાના
સંબંધમાં સંભવી ન શકે. દરેક અભ્યાસી
પોતાની સમજ પ્રમાણે નિયમ જેવું કે કાઢવા
કરે અને તેના જથ્થા બાંધ્યા કરે, પણ એમાં
સર્વમાન્ય નિયમો હોય, તેજ દર્શાવાય. એક
વેળાએ એક ટીકાકારે જણાવ્યું કે નવલિકામાં
‘જીવન સંબંધે ટીકા’ ‘બીજા વસ્તુ’ અને
‘આકાર’ હોવાં નેહ્યો. હવે નવલિકા સારુ આ
ત્રણજ નિયમો હોવા નેહ્યો, અને તે કેવળ
નવલિકાનેજ લાગુ પડે એવું કશુંએ નથી. આ
નિયમો તો એક નવલિકાને પણ એક સરખાં
લાગુ પડે છે.

પણ ને નવલિકાના ખાસ લક્ષણ પીછાણ-
વાં હોય, અને તેના કોઈ નિયમોનો ખ્યાલ
બેળવવો હોય, તો તે ‘નવલિકા’ અને
‘નવલિકા’ એ બંનેની કલાની સરખામણી
કરવે ઝડ મળી શકે છે. એથી ટુંકી વાર્તાની
સમજ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે.

એક નવલિકા મુખ્યત્વે ‘વસ્તુ’ ‘ચારિત્ર
દર્શન’ અને ‘વાતાવરણ’નો વિકાસ છે.
નવલિકામાં આ વિકાસ દર્શન હોતું નથી. તેમાં
દરેક પ્રકારની સંક્ષિપ્તતા સાથે ઘણું કરીને
હમેશાં પરાકાષ્ટા (Culmination) હોય છે.
આ પરાકાષ્ટામાં તો નવલિકાને જીવ વસે છે.
વિનય 1. એક નવલિકા લેખક પોતાની ટુંકી
કૃતિમાં ગમે એવા સુંદર ભાત ભાતના રંગ પુરે,
જાત જાતની લખાવટ દાખવી વાંચકને છક કરી
મેલે, સાનંદાશ્ચર્ય પમાડે એવું વસ્તુદર્શન કરાવે;
બીજા હજાર પ્રુબ્લીઓ દર્શાવે; પણ નવલિકાની
જીવ સમી આ પરાકાષ્ટાને જો એ સફળતાપૂર્વક
ખીસવી કે પ્રકટાવી ન શકે, તો એ બધી લાખ
ગોલા છતાં તેની એ નવલિકા નિષ્ફલજ

વિજય

ખરું કહ્યું, પણ મને અને એક શંકા ઉપજે છે. શું આ સીવાય કોઈ અન્ય પ્રકારે કોઈ બીજી વસ્તુ દાખવીને “હૃદય પલટા”ની પરાકાષ્ટા લાવી ન શકાત? શું એ નવલિકાને કોઈ બીજી પરાકાષ્ટા લાગુ પાડી શકાતજ નહીં?

રમણ

(કેંક હસીને) વિજય! હા, એ વાતનિ અનુકુળ થતી અને બરાબર લાગુ પડી છે એમ સૂત્ર વાંચકને લાગે તેવી બીજી કોઈ પરાકાષ્ટા જે તસતસતી અને રસખસતી રજુ કરવામાં આવે, તો તે પણ ચાલી શકે.

હુંકર્મા ભારે, વિજય, હું ફરીથી કહીશ; કે વાતનિ અંત એ કે તેની પરાકાષ્ટા નથી. વાતનિ તેની ખરી પરાકાષ્ટાએ પહોંચાડી તેના અંત લાવવો એજ ખરી ખુબી છે. અને તે પ્રકટાવનારા લેખકો પણ થોડાકજ હોય છે.

વિજય

વારુ ભારે, એક નવલિકા તેની ખરી પરાકાષ્ટાએ પહોંચી છે, એ કેમ પરખાય?

રમણ

તે જાણુવા સારુ પરાકાષ્ટા દર્શક પ્રસંગમાં આ બે મુખ્ય તત્ત્વ હોવાંજ જોઈએ. એક “યથાર્થતા” બીજું “હૃદય દ્રાવકતા.” કોઈ નવલિકાની પરાકાષ્ટા માત્ર યથાર્થતા સૂચકજ હોય તેમાં હૃદયદ્રાવકતા ન હોય—કદાચ હોય, તોએ તે મંદ અને ગુપ્ત રીતે વહેતી હોય. આમ હોવાનાએ વળી બે કારણ હોય છે. કદાચ પરાકાષ્ટા ખતાવતી વસ્તુ (Plot)માંજ હૃદય-દ્રાવકતાને સ્વાભાવિક સ્થાનજ ન હોય—અને જે સ્થાન હોય, તો નવલિકાનો કર્તા કંબ કુશળ હોઈ, તે પરાકાષ્ટામાં હૃદયદ્રાવકતાને લાવવા કે ખીલવવા અશક્ત થયો હોય. બેમાંથી મને એ

કારણ હોય, પણ એક સારી કે સખળ પરાકાષ્ટા કાળે તેમાં દરેક વેળાએ “યથાર્થતા”ની તો ખાસ આવશ્યકતા હોય છે. જે એક નવલિકાની પરાકાષ્ટામાં યથાર્થતા ભેગી હૃદયદ્રાવકતા આવી જાય છે, તો તેની સફળતા ભેવડી થવા પામે છે.—પણ જે પરાકાષ્ટા જાતે યથાર્થ હોતી નથી અથવા એ યથાર્થતા કેંક નબળી કે ખામીવાળી પ્રકટે છે, તો તે આખી નવલિકા નિષ્ફળ જિતરે છે.

વિજય

આપણે ‘હૃદય પલટા’નું દષ્ટાંત લીધું હતું નહીં?

રમણ

હા. હું એજ કહ્યું છું. “હૃદય પલટા”ની નવલિકામાં યથાર્થતાએ છે અને હૃદય-દ્રાવકતાએ છે. વેશ્યાવાડામાં માતા પુત્રનું પુનઃ મિલન, એવો પ્રસંગ લાવનારી પરાકાષ્ટા જીભ કરી કર્તાએ ખરેખર તેમાં યથાર્થતા દાખવી છે, અને એટલા ભાગની લખાવટમાં મનુષ્ય હૃદયના ઉડામાં ઉડા ભાવ પર પ્રબળ અસર કરે એવી સખળ રસજતા અને સુંદરતા પ્રકટાવી કર્તાએ ખરેખર હૃદયદ્રાવકતા ઉપરિચિત કીધાં છે. આમ એ નવલિકાની પરાકાષ્ટા બંને રીતે શોભે છે.

વિજય! જેમ નવલિકાનો જીવ તેની પરાકાષ્ટા છે, તેમ વળી એ પરાકાષ્ટાએ પોતાનું એક હૃદય ધરાવે છે. જે આપણે પરાકાષ્ટાને એક ઉંચે અને ઉંચે જતો પહાડ ગણીએ, તો તેનું હૃદય એ તેની સૌથી ઉંચી ટાચ છે. અહીં પરાકાષ્ટાની રસજતાની હદ આવી જાય છે. —અહીં રસજતા તેના સર્વોત્તમ સ્વરૂપમાં જાહેર થાય છે. એ એક સૌથી પ્રબળ પ્રકાશવંત અસર છે. એ અસરને ઓળખાવનારો કલા વિવચક અંગ્રેજ શબ્દ “High Light”

છે. સર્વે લલિતકલા—ખાસ કરીને ચિત્રકલાના અભ્યાસીઓ તેનાથી પરિચિત હોય છે. વિજય ! નવલિકા મહી આ “High Light” દર્શાવતી સ્થિતિ અને સમયને આપણે એક વક્તાના ભાષણ પૂર્ણ થવા ટાણે ગર્ભતા સર્વોત્કૃષ્ટ વક્તૃત્વ (Peroration) સાથે કક સરખાવી શકીએ. પણ વિજય, આ પરાકાષ્ટ તું હૃદય સુચવતો સમય તો ધડી બે ધડીનોજ હોવો જોઈએ. એ સમયને વિશેષ લંબાવવાથી એની મજા ખોરવાઈ જાય છે. એ એક એવી ધડી છે, જેને જો તેના કર્તાએ ખરોખર ધડી, તો તેની નવલિકા જસ તરી પાર છે. અને એ મહાન ધડી ધડવા કાળે વર્ષુન દર્શાવતી એક બે લીટીઓ અથવા પાત્ર મુખ વચન દર્શાવતાં એક કે બે વાક્યો પુરતાં છે.

વિજય

આનું કે દૃષ્ટાંત આપશો ?

રમાણુ

અલખત, જો, એનું દૃષ્ટાંત જોઈતું હોય, તો લે આ તને “હૃદય પલટા” માંથીજ એ વાંચી સંભળાવું છું.

(વાંચે છે.):—“અત્યંત ખારથી તેણે (દોહતે) કુંતીના હાથપર, પાનીપર, પગપર, ચુંબન કર્યાં. ‘તું દુસરે કુછ નાહ. તુમ મેરો મૌતારી ! તુમ મેરો મૌ.....જો ગાંડાની પેઠે—ચિત્તમંત્રની પેઠે લવતો હતો. ‘ઓ મૌતારી ! તુમ સખન હૈ સુદર છા. તુમ સખન હૈ કોમલ છા. તુમ સખન હૈ પવિત્ર છા.’ અને કુંતીના ખોળામાં માથું નાખી, તે આંખો મીચીને શાંત પડી રહ્યો.”

(વાંચી રહીને)—ભાવનાનું કેવું ખરખર પ્રકાશવંત દર્શન ! અચિત એ એક “ધ્રમોચનલ હાઈલાઈટ” છે, પણ વિજય ! દરેક પરાકાષ્ટાનું

હૃદય આવું હૃદયંગમ હોઈ શકે નહીં. એ તો પરાકાષ્ટાનું જે વસ્તુ સ્પર્શ હોય, તેનેજ આધારે તે તેવું ધડાય કોઈ પ્રખર પ્રકાશવંત દર્શન (હાઈ લાઈટ) કેવું હોય—અને કોઈ કેવું હોય. કોઈ ઠેકાણે એ ખુલ્લી રીતે છલાછલ ઉરપુર ઉભરાતું હૃદયંગમ પ્રકટે; કોઈ જગ્યાએ એ “હાઈલાઈટ” વાક્યોની અંદર દબાઈને ઝીણી ઝીણી ગર્ભિત રહી વહે. એની હૃદયદ્રાવકતા આપણને પોતાની મેજે દેખાય કે લાગે, તેના કરતાં આપણે તેને સમજીને આપણને લાગવા દબાઈ એવી હોય છે, એ જાતની “હાઈ લાઈટ” યથાર્થતામાં સખળ હોય છે. પણ એના પ્રકાર પ્રમાણે એમાં લાગણીનાં પુર પ્રકટપણે જખરદરન રહે, એવી બનાવટને સ્થાન હોતું નથી; છતાં તેની અસરમાં એવી “હાઈ લાઈટ” કે નખળી કે ઉતરતી હોતી નથી. એનું દૃષ્ટાંત સૌ. લીલાવતીની “પૈસા છે ?” વાળા આકર્ષક નવલિકામાંથી હું તારી સમક્ષ ધરું છું જે સાંભળ. (વાંચે છે.):—

“કે અકલિત ભયથી મધુકરનું માથું ભમી ગયું. એક પલમાં તેના મગજમાં હજારો વિચાર પસાર થઈ ગયા. “તમારી પાસે પૈસા છે ?” કોઈ અંતરીક્ષમાંથી બોલ્યું ને બેંડ વાળનારો—એ એના એજ સુરો સંગીતરૂપે આવતા તેને સંભળાયા. બેલાન હોય, તેમ લોકોની મેદની કે ધક્કા ગણુકાર્યા વગર તે બંગલાના ઓટલા પર ચડ્યો. શયુગારાએલી માધવીને લપકાબંધ વિધુર્કાંત રોહીઓના ઉપકારને સ્મિતમય મુખે ઝહી રહ્યાં હતાં.....”

(વાંચી રહીને) વિજય ! પૈસાની પ્રયજ્ઞતા દર્શાવનારી આ “હાઈ લાઈટ” યથાર્થ તેમજ માર્મિકપણે ઘણીજ અસરકારક છે, એની કોણ ના કહેશે ?

વિજય

એક નવલિકાનું જીવન તેની પરાકાષ્ટા-
માંજ કામ કરી રહે છે, એ હું બરાબર
સમજ્યો. પણ તું શું આમ કહેવા માગે છે,
કે નવલકથાને પરાકાષ્ટા હોતી નથી ?

રમણ

હા, કાં નહીં ? પણ એ ખુલાસો તારી
આગળ આપણો વાર્તાલાપ આગળ વધતાં
પોતાની મેળે જાહેર થશે, એટલે એનો જવાબ
હું હમણા આપીશ નહીં.

વિજય

હવે નવલિકાનાં કોઈ ખીજાં ખાસ લક્ષણ
જે નવલકથાથી જુદાં પડતા હોય, તે મારે
જાણવાં છે.

રમણ

વિજય ! નવલિકા અને નવલકથા એ
બંનેની જો આપણે જો તુલના કરીએ, તો
નવલિકા એક નાની વાડી છે અને નવલકથા
એક મોટો બાગ છે એમ સમજી લે. આપણે
સર્વે જાણીએ છીએ કે આપણી કુદરતી વાડી
અને બાગ એ બંનેમાં કળા, પુષ્પ અને ફળનું
ઉગવું વધવું તથા ઉવટ સ્થિતિએ પહોંચવું
એકજ રીતિએ થાય છે, પણ સાહિત્યને
ગમતી આ વાડી (નવલિકા) અને આ બાગ
(નવલકથા) માં કળા, પુષ્પ અને ફળનાં
ખીલવા વધવાની પદ્ધતિમાં ફેર પડી જાય છે.
એક નવલિકા વાડીમાં તો નવું ખીજ નખાય કે
ઝટ કળા કુટે અને કળા કુટી કે તેમાંથી પુષ્પ

સ્ત્રીઓને નવું જીવન—નવી આશા

કલાર્ક એન્ડ કંપનીનું

સાઈરપ લ્યુ કેરીના

સ્ત્રીઓની જતી નમજાઈ-પાણી ઝરવું—સફેદી વહેવી અથવા ગમે તેવો જીવો પ્રદર અને
ઉપરના દરદોને લીધે મલાશિયના થતા દરેક રોગો—કમરનો દુખાવો—પગનું ટોટાવું
વીગેરેને મટાડી

પુત્રપ્રાપ્તિનું ઉત્તમ ફળ આપે છે.

મોટા ડાક્ટરોના અતુલવધી ખીનહરીફ પુરવાર થઈ ચુકી છે.

ખાટલી નંગ ૧ ની કીંમત રૂ. ૨-૦-૦ ગોસ્ટેજ જુદું.

દરેક આબરુદાર દવાવાળાને ત્યાંથી મળશે—

અગર લખો :—(હીન્દુસ્તાન-બરમા અને સીલોન માટે) ની

સોલ ડીસ્ટ્રીબ્યુટર.

એજન્ટ :—કલાર્ક એન્ડ કંપની,

૨૩-૨૫, ત્રીજા પારસીવાડા, મુંબાઈ.

બને, અને પુષ્પ થયું કે ફળ આવતાં ધણીવાર ન લાગે. એક નવલિકા વાડીનું દર્શન આમજ થાય. પણ નવલકથાના વાંચકને તો ખીજ રોપાયું, સાંથી તે કળી પુલ અને આખું ફળ બને, સાં સુધીની બધી ધીરીધીરી લાંબી વિકાસ ક્રિયા એક પછી એક અવલોકવી રહે છે એક નવલકથા ખીજમાંથી કળી કેમ ઉગી, કળીમાંથી પુલ કેમ થયું, પુલ મટી ફળ કેમ લાગ્યું, એ સર્વ વિગતવાર પ્રત્યક્ષ બતાવી આપે; પણ એક નવલિકા કળી, પુલ અને ફળ એ લગલગ તાત્કાલિક બતાવી દઇ તેની વચ્ચે જે લાંબો ઘસડાતો વિકાસ હોષ શકે, તે આપણને મુચવે છે, પણ દાખવે નહીં. નવલિકા અને નવલકથા વચ્ચેનો ખરો ભેદ આજ છે.

એક ખીજ તુલના લખને સમજવા માગીએ તો નવલકથા એ જાણે આખું મોટું જીવનચરિત્ર છે અને નવલિકા એ વિશાલ ચારિત્રની એક, જે કે ત્રણ મહાન ધડીઓના દર્શાવતું એક નાનકડું નાટ્ય સ્વરૂપ છે. જેમકે નાટકમાં જે વસ્તુ બતાવવા ધાયું હોય, તેની બધીજ વિગત કે રંગભૂમિ પર બતાવવામાં આવતી નથી. કેવળ મુખ્ય મુખ્ય બનાવો અને પ્રસંગોને ચુંટી કાઢી તેને પ્રવેશવાર દર્શાવવામાં આવે છે, તેમ એક નવલિકા પણ નાના નાના બે ચાર સૌથી અગત્યના પ્રસંગો સાથે વાંચક સમક્ષ પ્રવેશ કરે છે.

વિજય ! એક એક નવલિકામાં આપણે શું જોઈએ છે ? જે ત્રણ અગત્યનાં જીવન (Lives) એકાદ બે ટુંકા ટચ નાટ્યરૂપ બનાવ (Dramatic episodes) અને એકાદ બે સંગઘૂંચેલા તસતસતા અસરકારક ધડી પ્રસંગ (Tense concentric moments) ની એક નવલિકા બનેલી હોય છે.

“હૃદય પલટા”માં મુખ્ય જીવન બેજ છે.

કુંતી અને તેનો પુત્ર દોલત. (ખીરપાલ અને તીલકુ માત્ર સહાયક પાત્રો છે.) કુંતીની વિલાસ વૈભવ પ્રિય ઉત્પત્તા અને દોલતનો માતા પ્રત્યેનો અસાધારણ પ્રેમભાવ એ “હૃદય પલટા”નાં બે પ્રખર પ્રકૃતિ દર્શન છે.

નવલિકાના પ્રથમ ભાગમાં કુંતી અને ખીર-પાલનો પ્રેમસંકેત અને તેના અંતિમ ભાગમાં કુંતી અને દોલતનું પુનઃમિલન એ બે “હૃદય પલટા”ના નાટ્યરૂપ બનાવ છે.

અને “હૃદય પલટા”ના અસરકારક ધડી પ્રસંગ ત્રણ છે. પહેલો જ્યાં કુંતી ખીરપાલ પાસેથી પ્રેમ નીલાવવા અને મીઠાજી જળવવા વચન માગે છે. ખીજો જ્યાં દોલતને એની માતા હંમેશાને માટે તજી જાય છે અને દોલત પોતાના પ્યારા મજનું વૃક્ષની નીચે માતાનું અનેક રીતે સ્મરણ કરતો એ અધમ માતાના પવિત્ર રૂપને સંભરી સંભારી રહે છે. ત્રીજો જ્યાં પોતાની માતાને વેશ્યા લેખે જોવા જાણવા છતાં તેને ‘સર્વથી સુંદર’, ‘સર્વથી દ્રોમળ’ અને ‘સર્વથી પવિત્ર’ એવાં ઉત્તમ વિશેષણો વાપરી હૃદય ચીગતાં વચને સંબોધી દોલત તેના બોળામાં બાળ ભાવે માથું મુકી દે છે.

વિજય

ઠીક ખ્યાલ આપ્યો. પણ રમણ, તેં હમણાં કહ્યાં તે લક્ષણો અને ખુબીઓ તો એક નવલ-કથામાં પણ લાવી શકાય.

રમણ

હા, એક નવલકથામાં પાત્રપ્રકૃતિ દર્શનો વિસ્તાર પૂર્વક આપવાને લીધે વધારે સચોટ અને લાંબા સમય સુધી મન પર છાપ પડી રહે એવાં બે ખરાં. વળી લાંબો પટ મળવાને લીધે એક નવલકથામાં નાટ્યરૂપ બનાવો વિશેષ સંખ્યામાં આવી શકે ખરાં, પણ ઘણી વાર એટલે બને છે કે એ જાતે લાંબા હોવાને લીધે

અથવા તો કમ કુશળતાથી લંબાણ કરવાને લીધે તેઓ પોતાનો ચટકા (Sting) ત્યાં ગુમાવી બેસે છે. વળી પરાકાષ્ટાના સંબંધમાં નવલકથામાં કેટલીક વાર આમ પણ બને છે, કે લેખક પગથીએ પગથીએ ધીમું ધીમું વિકટ ચઢાણ ચઢીને પરાકાષ્ટા આગળ જઈ પહોંચે, તેટલામાં તો એ પરાકાષ્ટા લાંબા વિશાળ માર્ગમાં ઓગળી જાય છે; અથવા તેની અસરમાં વધતી ઓછી ન્યૂનતા આવી જવાનો સંભવ રહે છે. પણ નવલિકાનો પટ નાનો તથા મર્યાદિત હોવાને લીધે અને એ મહીં દરેક કે સંગઠીનેજ રણુ થતું હોવાને લીધે (જે લેખક ખરેખર કુશળ હોય છે,) તો એવા પરાકાષ્ટાવાળા તસતસતા પ્રસંગો કે અનેરીજ ખુબીથી એક પ્રકારની ખાસ ચટકદાર રીતિમાં ખીલી નીકળેલા પ્રકટે છે. વિજય ! તેં મને આગળ પુછેલું કે “નવલકથાને શુ પરાકાષ્ટ નથી?” તેનો ખુલ્લોસો અહીં તને મળી ગયો છે.

નવલકથા વાંચકને ચોભાવી ચોભાવી તેની ગિજાસાને રફતે રફતે ઉજ્જરી પછીજ તેને વાર્તાના અમુક સૌંદર્ય સ્થળો (Beauty Spots) પર લાવી મુકે છે એવી ધીમી અસર વાંચક સારુ તેની ચોક્કસ મોજ ધરાવે છે. પણ નવલિકાની ખાસ મોજ તો વાંચકને અસરોનું તાત્કાલિક પાન કરાવવામાં છે.

વળી નવલકથા વિગતોનો ચોડો ચોડો મળીને એક મોટો આખો સંગ્રહ બનેલો હોવાથી વાંચકો આગળ બધુંજ પુછેલું અને પ્રત્યક્ષ ચદ જઈ તેમની તર્કવૃત્તિને માટે ભાગ્યેજ કે ફાલતુ પડે છે. નવલિકામાં અમુક અમુક વસ્તુ દર્શાવી લેખક બાકીનું બધું વાંચકોની તર્કવૃત્તિ સારુ રહેવા દે છે. અને વિજય ! એ સારી રીતે કરી બતાવવું એ પણ એક કલાજ છે. એ નવલિકાની એક વિશેષતા છે. અને તેનીએ મોજ છે,

એની ટાણુ ના પાડી શકશે ?

નવલકથા એક ધીમું અને વિશાલ દર્શન હોવાને લીધે તેમાંથી ઝડકાઈ તથા એકાએક લાગતી અજાણીની મોજનાં તત્વો નીકળી જાય છે. નવલકથા સંક્ષિપ્તાનુંજ સ્વરૂપ હોવાને લીધે જે લેખક કુશળ હોય છે, તો એ માંહે અનેક ચીજો અને વાતોને તે ઝડપી સુંદરતામાં તથા ચટકદાર ટુકાણામાં વાંચક સમક્ષ ધરી શકે છે.

ટુકમાં નવલકથામાં વિશેષ પૂણુંતા છે. નવલિકામાં પ્રખર સંક્ષિપ્તતા. આમ બને પોતપોતાની જાતમાં સુંદર અને ખુબીદાર છે. બંને કેંક મળતી આવતી રીતે, તો કેંક જુદી પડતી રીતે ખુબીદાર અને રસદાર છે.

વિજય

ઠીક ખાલ આપેા. પણ રમણુ તેં મને નવલિકાનું સ્વરૂપ બદલાવાનાં કારણો દર્શાવતાં એક કારણ પાછળથી જણાવવા કહ્યું હતું, તે શુ છે ?

રમણુ

હા, તે એજ કે હમણું હમણું જગતમાં સર્વે રથળે મનુષ્યો એક વસ્તુએ, બનાવોને, પ્રસંગોને અને ખાસ કરી મનુષ્યના અંતર જગતને જેવા જાણુવાની તથા સમજવાની સૂક્ષ્મદર્શિતાને આપણામાં હવે વિશેષ ખીલવી છે. “માઇક્રોસ કોપ”ની શોધ પછીથી માણુસો પોતે પણ સૂક્ષ્મદર્શક યંત્ર જેવી ખુબી પોતાની અંદર ધરાવતાં થયાં છે ! એ નવા ખીલેલાં સૂક્ષ્મદર્શક ભાનને લીધે ચાલુ જમાનો દર દિવસે પૃથ્વકરણીઓ થતો જાય છે. એમાંએ વળી માનસશાસ્ત્ર (Psychology) પ્રમાણે જેવા તપાસવાની વૃત્તિનું મિલન થયું છે. નવા યુગના આ સંયોગરી અસર આપણા વાર્તા.

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૩૨૧]

દીવાળી ને ટાંકણે

લેખક :

૨૧. ૬. ૨

આ પણાં બધાં પર્વોમાં દીવાળીનું પર્વ મોટું મનાય છે. અને બાળકથી માંડી વૃદ્ધ સુધી બધા એ દિવસોમાં અપૂર્વ ઉત્સાહવાળા બને છે. ખાસ કરીને દીવાળીનું મુખ્ય આકર્ષક અંગ તે બાળકોને માટે ફટાકડા ને બાલકેતરાને માટે ભિત્ર ભિત્ર પ્રકારની રસ-સામગ્રીઓ—પછી તે ભોજનના પરસની હોય કે સાહિત્યના નવરસની હોય.

એ સર્વ રસસામગ્રીનું આસ્વાદન કરવાનું સૌભાગ્ય કોષ્ટ વિરલ પુરુષનેજ હોય છે. એમાંની ઘણીખરી વાનગીઓ ધરજા હોય તોપણ શક્તિ ને સમયને અભાવે મારા જેવા ઘણા માટે તો અણચાખીજ રહી જાય છે. છતાં એ થોડી વસ્તુના આસ્વાદન જરૂરી સમયે વીશે અભિજ્ઞ અપવાની ધૃષ્ટતા કરવાની પ્રથા નવીન નથી.

મીથી ભારે ખોરાક આપવામાં 'ગુજરાતી' પહેલું આવે એમ છે. એનાં ચિત્રો, એનાં લખાણ સર્વ પુરાણપ્રિયતાનાં સાક્ષી છે છતાં માત્ર ભારે પડે એવીજ વાનગીઓ એમાં નથી. જુદા જુદા રસાસ્વાદનો અનુભવ કરાવે, ને ભારે વાનગી પણ દલદળી બનાવે, એવું દળવું સાહિત્ય (Light Literature) પણ એમાં છે.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં નીતિધર્મથી માંડી તત્ત્વજ્ઞાન અને વિજ્ઞાન સુધીના પ્રશ્નો ઉપરના

લેખો આમાં આવે. ઐતિહાસિક વાર્તા એકાદ મુકવીજ જોષએ એ 'ગુજરાતી'ની પ્રણાલિકા પૂર્ણ પણે આપણે સારી રીતે જોષ ગણીએ

ચિત્રકલાની દૃષ્ટિએ આ અંકના 'ગેટઅપ'માં બહુ આકર્ષણ નથી એમ અમારે સંભેદ કહેવું પડે; પરંતુ જે પ્રાચીન ભારતની કલાનાં અને બીજાં થોડાં ચિત્રો પણ આપ્યા છે તેમાં 'દેવ દાસીનું નૃત્ય'નું ચિત્ર કલાની દૃષ્ટિએ—નૃત્યની દૃષ્ટિએ અમને બહુજ ગમી ગયું છે

શામળની 'સાદી લાખા ને મારી કડી' જેવું આ બધા અંકોમાં સાદાદૃષ્ટીજ બહાર તરી આવતું; બધા મિત્રોની ઉત્તમથીમાં 'નારે અપવાસ છે' કહીને પ્રખ્યાતિ પામનાર મનુષ્યના જેવું 'પ્રસ્થાન' આ બધા અંકોમાં જાન પાડે છે. ભારે વાનગી પીરસવામાં 'ગુજરાતી' પછી 'પ્રસ્થાન'ને સ્થાન આપી શકાય; અને કદાચ થોડા વખતમાં એ પ્રથમ સ્થાન પણ લે તો આશ્ચર્ય જેવું નહીં. ચિત્રોના ગોખીતો—એ તો 'પ્રસ્થાન'નું નામ સાંભળી ત્યાંથી પ્રસ્થાનજ કરતું જોષએ; કારણ કે કલાની આપવાત્તક ચર્ચા કરવામાં એનું એટલું બહુ ખ્યાન થોડાએવું રહે છે કે તેનું વ્યાવહારિક દર્શન એનાથી કરાવી શકાતું નથી.

'પ્રસ્થાન'ના આ અંકમાં 'પહેલું' છનામ

નામની વાર્તા, 'દ્વિજેન્દ્રના હાસ્યરસનો પરિચય,' 'રુદા' નામક લોકગીત, 'સ્વૈર વિહાર' નો સાહિત્યના પ્રદેશમાં પ્રગટ વિહાર, અને રા. બ. ઠાકોરાનું 'ગમે તો સ્વીકારો' નામનું કાવ્ય, અને સંગીત લેખોમાં 'તમે જાણો છો?' આટલી વાનગીઓ ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવી છે.

જાતજાતનાં ચિત્રો, સંતાડીને અંક લખ જવો હોય તો ન લખ જવાય એવું કદ, અંગ્રેજી તેમજ ગુજરાતી ભાષામાં લખાએલા લેખો-આદિ વડે વિશિષ્ટતા સાધતો 'હિંદુસ્થાન'નો અંક કેટલુંક ઘણું સુંદર ને વાંચનાલાયક સાહિત્ય પુરું પાડે છે.

અંગ્રેજી લખાણોમાં Sexual Abstinence, The Outrage, Mr. God, Confessions of a Prostitute, અને ચોરના પ્રતિનિધિમંડળના પ્રમુખ માર્ક્ટ સમાજ પર કરેલા કટાક્ષો ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવા છે.

ગુજરાતી વિભાગમાં રા. ઈંદુલાલ યાસિક, રા. મસ્ત ફકીર, રા. હરગોવિંદદાસ કાંઠાવાળા, બહેન જ્યોત્સના શુક્લ વગેરે જાણીતા લેખકોની વાનગી નિરાશ કરે એવી નથી. કેટલીકવાર જાણીતો દુકાનદાર આપણને બહુ છેતરે છે તેમ અહીં થતું નથી એ સતોષકારક છે.

બંગાળીને આધારે લેવાએલી 'ધર્મનિષ્ઠા' નામક વાર્તા આપણી સમાજની મનોદશા બહુ સુંદર રીતે વ્યક્ત કરે છે. 'રૂટાર કોમનવેલ્થ'નો લેખ અહીં સ્થપાવા જોઇએ છતાં ન સ્થપાતા એવા એક બાલાશ્રમનો સુંદર હેવાલ છે.

દક્ષપતરામ ખખ્ખરે એમની હંમેશની શૈલી મુજબ ઐતિહાસિક વાર્તા તરફ પક્ષપાત બતાવ્યો છે. વાર્તા આ જમાનાની નથી, ઐતિહાસિક-ભૂતકાલીન-છે એમ એના નામ - 'આપરો ને કોડીઓ' - પરથી તરતજ સમજાય છે. રા. રમણિક મહેતાનો હિંદી નૃસંહલાનો

સુપરિચય કરાવતો નૃસ-નાય સંબંધીનો લેખ એ આ અંકની ખાસ વિશિષ્ટતારૂપ છે.

એકંદરે ચિત્રો સારાં છે. તેમાં પણ પૂવની 'શિલ્પકળા,' 'કુતુહલ કે નકલ,' નાયગાનનો જલસો, ખાસ આકર્ષક છે. પરંતુ 'સખી ! જોને મધુકર પળવે-' બોલતી સ્ત્રીને મધુકર પળવે છે કે નહીં એ નક્કી કરતાં મગજ એટલું કંટાળી જાય છે કે ચિત્રકાર આપણને પળવે છે એમ લાગ્યા વગર રહેતું નથી !

'ઉર્વશી કે રંભા'-જેવી વર્ણવવામાં આવેલી સ્ત્રી ઉર્વશી ને રંભા વીશેની આપણી કાવ્યોચિત કલ્પનાઓને ખોટી ઠેરવે છે. અપસરાઓ પણ આવીજ હોય છે એવો ભાવ કૈંક અંશે ખેદ ને કૈંક અંશે સંતોષ આપે છે.

ભારે જમ્યા પછી બેઠાં બેઠાં થોડી હજવી કસરત લેવી હોય તો 'મુંબાઈ સમાચાર'નો અંક લેઈ તમારે ખેસવું. ઝોલાં ખુરશીમાં જરા પગ ઉપર પગ ચઢાવી ખોળામાં અંક લઈ બેસો અને પછી ઝોલતા જાઓ ને વાંચતા જાઓ.

જરા રસિકતા માણવી હોય ને સહેજમાં વખત ગાળી નાખવો હોય તો સૌ. હંસા મહેતાનું 'સાવિત્રી' નાટક, સૌ. લીલાવતી મુનશીનું 'આત્મભોગ' રા. બટુમાઈની 'મુંબાઈની મુસાફરી' રા. મસ્ત ફકીરનાં વિચિત્ર મનુષ્ય પ્રાણીઓ અને રા. વર્માનું હરિદાસકાકાનું વીલ વાંચવાં.

જરા ગંભીર ને મનનશીલ વાંચવાનો શોખ થઈ આવે (શોખજ-કારણ કે અબ્યાસ વૃત્તિ જમ્યા પછી જડ થાય છે એમ અમારા એક વૈદ્યમિત્રનો અનુભવસિદ્ધ મત છે) તો 'સમાજની નવીન ઘટના ને શિક્ષકો' પ્રાયશઃ કેળવણીની સ્થિતિ, 'પ્રીટીશ યુનીવર્સિટીઓ વીશે કેટલુંક' વગેરે વાંચવા માંડવું.

અમને તો હજુએ નથી સમજતું કે ગુજરાતી સામયિકોમાં અંગ્રેજી લેખો આપવાથી ખાસ ફાયદો શો થતો હશે? તંત્રીઓની અનહદ ઓળખાણ પીછાણનો વાચકોના ઉપર પો પાડવાનો કે બીજો કે?

આ અંકના મુખ પૃષ્ઠ ઉપરનું રા. ફેઝી રહીમાનનું ચિત્ર ‘ગુજરાનણુ’: અમને નથી એ લાગતી ‘હરિણી શી ચંચળવાન, નાણુક ને નમણી’ સુરતી રમણી; નથી એ લાગતી ‘છબી છટાભરી સોહાગ તમે મુખ મુઘા ઉરા, શુભ વેલ સરખી’ વડોદરાની ચતુરા; નથી એ લાગતી અમદાવાદની ‘ઠરેલ શુદ્ધિ ધર રખુ ગૃહિણી’; નથી એ લાગતી ‘ભીનલાવાન’વાળી સૌરાષ્ટ્રણુ; કે નથી એ લાગતી મુંબાઈની ‘અલબેલી’ મલ્લોલા.

અને આટલાં શોધ્યા છતાંએ પણ એકજ રહે છે સારે એ છે કાણુ? ખુશખુશ મગજને ચક્રબા પછી શિથિલ ગાત્રવાળી-ઉદ્ઘાસહીણી અને જરાક વધારે પડતી રચૂલ દેહી એ પ્રમાદી ગંભીરાની મુખરેખાઓમાંથી કોઇ મુસલમાન કે વહોરા પ્રેાઢા ‘ગુજરાતણુ’ના વેષમાં છબી પડાવા ઉભી હોય એમ લાગે છે.

ડી. રામરાવનું ‘દમયંતી’નું વનમાં વલવલાટ કરતું ચિત્ર આપણી અનુકમ્પા સહેજમાં જીતી જાય છે. આ અંકનું બધુંએ મૂલ્ય આ ચિત્રમાં વસુલ થઇ જાય છે એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી.

બાકી ‘મુખાષ સમાચાર’ પણ ‘સાંજ વર્તમાન’ જેઠે તારાપોર ફોટોગ્રાફરના નહીં પરંતુ ડાવરે એન્ડ કાં. ના ફોટોઝ આપ્યા છે.

હાંદના અને જગતમાં વિખ્યાત સ્ત્રીપુરુષોના ફોટોઝ આપી તંત્રીઓએ અંકને સુશોભિત બનાવવામાં ખુબ શ્રમ લીધો છે તે માટે એમને અભિનંદન.

રંગીન પુઠા સાથે અને ડી. રામરાવનાં

સુંદર ચિત્રો સાથે ‘કુમાર’ બેસતા વર્ષને દિવસે પોસ્ટમાં આવ્યું સારે એમ લાગેલું કે જાણે બેટનું પુસ્તક. પણ થોડી વારમાં એ બ્રમ ભાગ્યો ને સત્ય સમજાવું કે એ તો ‘કુમાર’નો દીપોત્સવી અંક છે.

સુંદર અને આકર્ષક ચિત્રો કુમારને નવીન વર્ષે નવા આદર્શો આપવા ખાસ પ્રગટ થએલું સાહિત્ય ‘કુમાર’ની કારકીર્દીને શોભે તેવાં છે.

આ અંકનાં પાન થોડાં વધાર્યાં હોત અને એક એ પ્રાણુવાન વાર્તાઓ આપી હોત કે કોઇ ‘કુમાર’ના વર્ષના વિચારો, તરંગો કે અનુભવો આપ્યા હોત એમ ઇચ્છીએ તો આશા રાખીશું કે અમદાવાદ રાયપુરના ધર નં. ૪૪૦૮ નો ગુન્હો નહીં ગણાય.

‘નવચેતન’નું પુરું આકર્ષક છે તેટલાંજ અંદરનાં કેટલાંક ચિત્રો ને લેખો પણ આકર્ષક છે. આથી A round mind in a round body નું એ રમરણુ કરાવે છે. કાળ્યોમાં ‘એકલક્ષ્મીની મોરલો’ સારું કહી શકાય. ‘શીલ્પ ફોટોગ્રાફી’ જાણવાએમ માહિતી પુરી પાડે છે. પ્રસિદ્ધ કલાકાર રાવલના કલા વીશેના વિચારો એની કલાકૃતિ જોટલા તો નહીં પણ ઘણે અંશે આપણને વિચાર પ્રેરે એવા છે.

ધમોતેનની ‘અનાથ બંધુ’ની વાર્તા એમની હંમેશની લાક્ષણિક શૈલીમાં લખાએલી વાર્તા છે.

અનેક વર્ષનાં મૌનવ્રત પાળ્યા પછી રા. ઓલીઆ જોશીની કલમ પાછી નવચેતનમાં પોતાની હાસ્યરસની શક્તિનો પરિચય કરાવે છે એમના ‘ગાંડના ગવારા’નો છેલ્લો ભાગ, અને ચિત્ર, ખાસ રમુજ પ્રેરે એવાં છે.

આ સીવાય આ અંકમાં તંત્રીએ કરાવેલો આપણા ચિત્રકારોનો પરિચય, તેમજ રા. મજમુદાર પરનો લેખ હળવી શૈલીમાં આપણુ-

તે એ કલાભક્તોના માનસ ને હૃદયનું દર્શન કરાવે છે.

ફારસી સાહિત્યના ઉતારાની મીઠાશ પણ આખવા જેવી છે.

બર્નાર મેકફેડનના 'Physical Culture' ની હબનું અને એના નમુના પરથી નીકળતા 'અગમળ અને આરોગ્ય' નામના માસિકે પણ પોતાનો દીપોત્સવીનો ખાસ અંક પ્રગટ કર્યો છે.

આ જાતનાં સામયિકો અમેરીકા ને યુરોપમાં અનેકોનેક નીકળે છે, આપણે ત્યાં તો એનો અભાવજ છે. આવા માસિકોથી આપણું આરોગ્ય એકદમ સુધરી જશે અને આપણા નિર્બલ પુરુષો, મલ્લ જેવા બની જશે એમ કોઈ પણ કહી શકે નહીં: છતાં એ વિષય માટે લોકોમાં રસ ઊત્પન્ન થાય, શારીરિક બળ સંપાદન કરવા-

ની ઇચ્છા તેઓમાં ઉદ્ભવ પામે, તે શરીરરક્ષણના નિયમોની અર્થા થાય એટલા માટે આવાં સામયિકો ઘણાં જરૂરનાં છે. અને એ રીતે એનું મૂલ્ય જેટલું આંખીએ તેટલું આંધું છે.

આમાં એક ચાર પાનાનો અંગ્રેજી લેખ નજરે પડે છે, તેને બદલે તેનું ગુજરાતી ભાષાંતર કોઈક પાસે કરાવીને મુક્યો હોત તો વધારે યોગ્ય થાત. સામાન્ય રીતે લેખો સારા છે. અને અહીંની જુદી જુદી સંસ્થાઓ વીશે માહિતી પણ ઠીક આપી છે. એ વીશે લગાર વધારે વિસ્તૃત લખાણ આવે એ ઇચ્છવાજેમ છે.

'વીસમી સદી' જેતાં જાણે જુનું 'વીસમી સદી' (ભૂત થઈને ?) પાછું આવ્યું કે શું? એવો વહેમ પડે છે. પણ એ માસિક હતું, આ અઠવાડિક છે. બાકી કેટલાક બ્લોકસ ને એમાંનું

પાથે-એ બી

કેમેરા — રૂ. ૮૦-૦-૦

આ કેમેરા વડે જીદગીના અનેક રમુજ પ્રસંગો જેમ આપણે જોગવ્યા હોય તેજ સ્વરૂપમાં હંમેશને માટે રક્ષીત ઉપર આપેલું જોઈ શકાય છે. મુસાફરી, મહેમાનોની યાદગીરી, પીકનીક પાર્ટીઓ મેળાવડા વગેરે અનેક આનંદી પ્રસંગો રક્ષીત ઉપર જેતાં તમને કેટલા આનંદ થાય !

૩૫ ફુટની આવડી મોટી લાંબી શીશ્મ અમારી મારફતે માત્ર રૂપીઆ અઢીમાં ઉવેચપ કરાપી આપીશું. લ્યાર પછી તો માત્ર બેબી-પ્રોજેક્ટર—કે જેની કીમત માત્ર રૂ. ૬૦-૦-૦ છે તે વડે રક્ષીત ઉપર જામ શકાશે.

નીચેના કોઈપણ સરનામે એક પોસ્ટ કાર્ડ લખવાથી આપના ઘર આગળ કોઈપણ જાતની ઉપકારની લાગણી શીવાય મફત ઉમેરો-શન આપતાં અમને ઘણાજ આનંદ થશે.

લખો: ' રેશમવાલા એન્ડ કુંપની.

પોસ્ટ બોક્સ: ૧૦૧૮ : : રાવપુરા રોડ, મુંબાઈ : : અમદાવાદી પોળ, વડોદરા.

કેટલુંક લખાણ બંનેને સામાન્ય છે એમ લાગે છે.

૨. રજિતલાલ પંડ્યાએ લખેલી 'અમીના'-ની વાર્તા એમની લાક્ષણિક શૈલીના નમુનારૂપ હોષ આકર્ષક છે.

'અર્ધા વર્તમાન'નો દીપોત્સવી અંક પોતાના કદ વડે તેમજ અગ્રેજી ને મુજરાતી એ બે ભાષાના લખાણોથી 'હીંદુસ્થાન'નું સ્મરણ કરાવે એવો છે. લખાણોમા વૈવિધ્ય અને આકર્ષકતા જણાય છે રચના પ્રતિષ્ઠિત પુરુષોના ફોટાઓ આપી તેમનો પરિચય કરાવવાનો પ્રયત્ન પણ એ અકર્ષક થયેલો છે. આ ત્રીણા શ્રી જ્યોત્સ્ના બહેનનું 'આમંત્રણ' નામક કાવ્ય, રા. અતિસુખ-શંકર, રા. ચંદ્રશંકરના લેખો તેમજ કેટલીક વર્તમાન વાચના લાયક છે. Who's Who in Burma નો લેખ તેમજ પ્રો. જ્યેન્દ્રરાય દૂર-કાળનો 'છાટણ કળા' પરનો લેખ માર્મિક હાસ્યરસના સારા નમુનારૂપ કહી શકાય.

'એ ઘડી મોજ'નો દીપોત્સવીનો અંક બે ઘડી કરના વધારે સમય સારું મોજ આપે એવો છે સૌ. લીલાવતી મુનશીના 'લગવાન છુદ્' પરના લેખમાં, એ મહાત્માના વ્યક્તિત્વ ને એણે પ્રસારવેલા ધર્મની આકર્ષક શૈલીમા સુદર મીમાંસા કરવામા આવી છે રા. બટલાઈનું 'સરસ્વતિ'(તી ?) નામનું નાટક એમની લાક્ષણિક શૈલીમાં લખાયેલું હોષ, વહેમી પુરુષોએ ખાસ વાચના લાયક છે રા. કનૈયાલાલ મુનશીના વ્યક્તિત્વ ને અભિલાષાનો પરિચય કરાવતો રા. હરિપ્રસાદ ગૌરીશંકર ભટ્ટનો લેખ રા. મુનશીના પ્રશંસકો તેમજ એમને માટે પ્રશંસા કરતા મિત્ર પ્રકારની વૃત્તિ ધારનારાઓને પણ વાચના જેવો છે.

રા. મરત કુશોનો 'મહેમાન કે મુસીબત?', રા. જગનલાલ હ. પંડ્યાનો 'ચીદાનંદ ચૌધાની જુબાની,' રા. સીતારામ શર્માનો 'ખિસ્તર પુરાણ' પરના લેખો 'એ ઘડી મોજ'નું નામ

સાર્થક કરે એવા છે. રા. જગનલાલ પંડ્યાનો 'ચીદાનંદ ચૌધાની જુબાની' નામનો લેખ 'અકિમ નિબંધ માળામા' 'કમલાકાંતની જુબાની' નામે ધણી વર્ષ પૂર્વે પ્રમિદ્ધ યથ ગયો હતો એ વાત કદાચ એઓ ભુલી ગયા હશે, એટલે એ વાનગી જરા વાસી લાગે છે, પણ મુળની મિષ્ટતા હોવાથી એનું ફરીથી આસ્વાદન કરતા કંટાળો આવતો નથી રા. દયાશંકર ભટ્ટ ત્રણ પત્રો વડે આપણા સમાજજીવનો તોડી નાખવાની તત્પરતા દર્શાવે છે તે બેઝ છેત્ર વજ્રલગા શિરીષ્કુમુદ્રાન્તેષુ સન્નયતો યાદ આવે પણ યૌવનનો ઉત્સાહ-ખાસ કરીને વિનાશક વૃત્તિનો ઉત્સાહ-અકસ્મ મહા-રાજા અકસ્મ જોવાજ હોય છે.

પુઠાને લીધે પદા અંકામા ભાત પાડતો 'સુવર્ણમાલા'નો અંક દીવાળી તો સુ દેવદીવાળી પછીના પારણા કરતા પણ મોડો આવ્યો છે સુવર્ણમાલા સારું એ અનુભવ નવો ન કહેવાય. દીવાળીને પ્રમગે પહેરનાને અર્થે કરાવવા આપેલી સુવર્ણમાલા સુવર્ણકાર છેક સકાન્તિ ગયા પછીજ આપે છે તેનો અનુભવ આપણી સ્ત્રીઓને-અને તેને અગે તેના પતિઓને-ધણી વાર થયો હશેજ.

'સુવર્ણમાલા'નું પુઠા પરનું 'એમમોમ' ચિત્ર રમ્ય કહી શકાય એનું છે આખાએ પુરાને મોનેરી બનાવીને 'સુવર્ણમાલા'ને બદલે સુવર્ણ સમુદ્ર બનાવવાનો બ્યામોહ ન ગાખ્યો હોત તો એ વધારે આકર્ષક થાત એ નિઃસંદેહ છે.

અંદરના કેટલાક ચિત્રો, મોગલ કવમનો પરિચય કરાવનારા ચિત્રો તથા લેખ આકર્ષક છે.

ઔરકર વાદ્યનો પ્રચિય, તેમજ એના નાટકનો અનુનાદ 'પ્રતિજ્ઞા બંધન,' રા. ધીરેન્દ્ર-ની વાર્તા 'સરસ્વતીને કિનારે,' રા. ત્રિમુવન ગૌરીશંકર બ્યાસનું કાવ્ય 'કામલડીને' તથા પ્રો. બલવતરાય ઠાકોરનું માસિક 'મનન'

આટલી આ અંકની આકર્ષક વાનગીઓ છે.

તેમજ રા. હેલશંકર વ્યાસનો બેનીટો મ્યુસેલીની પરનો લેખ, શેઠ પુ. વિ. માવજીનો 'ખ્રીષ્ટીય સામ્રાજ્ય અને હિંદનો વ્યાપાર ઉદ્યોગ' નામનો લેખ તથા રા. શાન્તિસિંહુનો હિંદુ કલાના આદર્શ પરનો લેખ ઉપયુક્ત માહિતી પુરી પાડે છે.

'બાલ જીવન' નો અંક બાલકોનેજ નહીં પરંતુ વડીલોને પણ ગમે એવો છે. એમાંનાં કેટલાંક ચિત્રો ધણાં રમ્ય છે, અને તેમાં પણ રંગની પસંદગી બહુ ઉત્તમ રીતે કરાએલી છે. એટલા બદલ આ અંકના સંપાદક રા. જગમોહન ગોસ્વામીને અભિનંદન ઘટે છે.

વાર્તાઓ પણ બાળકોને ધણી ગમે છે. પરંતુ આપણા દૈનિક જીવનમાં કેટલીક વાર જોવામાં આવે છે તે બાલકો માટે ઘેર બનાવવાની તરદી લીધા વગર બજારની વસ્તુઓ લાવવામાં આવે છે. તેમ આમાં પણ મોટે ભાગે પરભાષા પરથી વાર્તાઓ લેવામાં આવી છે. પરંતુ તેથી એની મિશ્રતા ઓછી થઈ નથી એ સંતોષકારક છે.

'બાલમિત્ર' નો અંક બાલકોનેજ મિત્ર બની રહે છે. જાડા, મોટા ટાપ્પે અને છુટાછુટા અક્ષરે છપાએલી નાનીનાની બચુકડી વાર્તાઓ બાળકોને અતિ પ્રિય થઈ પડે એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે.

આ માસિકના તંત્રીઓમાંથી એક બાલ-માનસના ધણાજ નિકટના પરિચિત હોય તે બાલકોને શું જોઈએ છે તે શું આપણું જોઈએ એ સમજી શકે છે-સમજ્યા છે. બાલકોને પ્રિય થઈ પડે તેવી શૈલીમાં આ અંક પ્રસિદ્ધ કરવા માટે-એજ શૈલીએ લેખો લખી આપવા માટે તંત્રીઓ અને લેખકોને અભિનંદન ઘટે છે.

સુરતના 'પ્રતાપ' અઠવાડિકના દીપોત્સવી અંકમાં મહારાણા પ્રતાપનું ચિત્ર જોઈ અમને 'પ્રતાપ'ની સાર્થકતા સમજાય છે. આ આખાએ અંકમાં પ્રો. વિષ્ણુપ્રસાદનો પત્ર: 'પુના ખેતીવાડી પ્રદર્શન' અને રા. મસ્તકદ્વીરનું 'અપ દુ રેટ મંદિર' સુંદરમાં સુંદર લેખો છે.

સ્પષ્ટ રીતે કહીએ તો દીવાળીના ટાંકણે રા. મસ્તકદ્વીરની કલમમાંથી આજ સંવાતમ લેખ ઝળે છે. અમે તેમની સુંદર કલ્પનાશક્તિ માટે અભિનંદન આપ્યા વિના રહી શકતા નથી.

આ સિવાય અમુક પક્ષ કે ચાંતિના પત્રોએ પણ પોતાના દીવાળીના અંકો કાઢ્યા છે. 'શ્રી દશા શ્રીમાળા (ખેતાલીસ)' ચાંતિના હિતાર્થે પ્રગટ' થતા 'ક્રાન્તિ'એ આપણા સંસારના કેટલાંક દુસ્થો દર્શાવ્યા છે તે વિચારપ્રેરક છે. આજ પ્રકારનો 'મોઠ મહોદય'નો અંક પણ છે. એમાં રા. અણસળના શુશુસુંદરીમાં આવેલી 'ખાનદાનીને ખાતર' નામની વાર્તા ઉતારી છે.

ડુંકામાં સર્વ સામગ્રી રસમય અને એને માટે બધા તંત્રીઓએ લીધેલો શ્રમ, દાખવેલો ઉત્સાહ અપૂર્વ છે. તૈયાર થયેલી વાનગીઓનો આસ્વાદ અનુભવતાં એ સર્વ તૈયાર કરનાર 'રસૌયા' (ધંધા તરીકે નહીં પણ એમેચ્યોર, તે તેટલા માટે જનતાને ઉપકારક એવા રસૌયા) ને કેટલી જલ્દમત ઉઠાવવી પડી હશે, કેટલી ન્યાયશુદ્ધિ વાપરવી પડી હશે, કેવા શસ્ત્રાસ્ત્રનો પ્રયોગ કરવો પડ્યો હશે, કેટલા સિન્ધવ બનવું પડ્યું હશે એનો ખ્યાલ ન રાંધે તો આપણે બેદરકારજી કહેવાઈએ.

સર્વ તંત્રીઓને આમારા અંતઃકરણપૂર્વક અભિનંદન.

મદ્ગત શ્રી લલ્લુભાઈ શાહ

—૦—

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૨૬૪ થી]

તપામે તો ગુજરાતીઓની એ વિશિષ્ટતા બહાર તરી આવતી મોટે ભાગે જણુરો મોટે ભાગે “ગુજરાત એટલે હૃદય (Warm heart) અને હંકુ મગજ (Cool head) એ બનેનો સમન્વય” બીજા પ્રાનોમા તપાસ કરતા કોઈમા લાગણી વનારે પડતી દેખાશે, જેમ બગાળા, કોઈમા હંકુ મગજ અને તેના અગતી સાધ્યનિઃ ગણુત્રી વધારે પડતી જણાશે, જેમ મહારાષ્ટ્ર પરંતુ એકદરે હૃદયની લાગણી અને વ્યવહારિક ગણુત્રીની જેરી મીનાવટ ગુજરાતીઓમા જણાશે તેરી બીજા પ્રાતના વતનીઓમા ભાગે જણાશે લલ્લુભાઈનામા એક બાલુએ ભાનના મયતા, ભામયતા વગેરે હતા, બીજા બાલુએ વ્યવહારિકતા અને સમજુતા હતા હૃદયની અને મગજની એ મીનાવટમા એમનું લક્ષણ ગુજરાતીણુ દતુ આમ કહેવામા બીજા પ્રાતોના વતનીઓને અન્યાર કરવાનો કે એમના ગુતોની કદર ન કરવાનો બીનકુન ધરાદો નહીં અને નજ હોઈ શકે, માત્ર એકમ ધરાદો છે કે ગુજરાત યુ છે ને પ્લાન એએ નેરી વિશ્વાસથી રજુ કવુ બાકી નો બીજા કેઈ પગ પ્રતના નાસીના જોનાજ ગુજરાતીઓ દહી છે, અને દહીએ ની સામાન્ય ગુણુદોર સવત્તિ ॥ ભાગી-૧૨ છે

હવે “હોંદુ” શબ્દની સાર્થકતા વીશે પ્રથમ તો એ એક સ્વીકારાએરી માન્ય છે કે હોંદુ ધર્મ એટલે મુખ્યારો દયા ધર્મ “દયા ધર્મ કા મૂલ હય, પાપ મુન અભિમાન” એ કથનમા હોંદુ ધર્મનું સત્ત્વ સમાયુજે ‘અદિગા પત્તો ધર્મ’ એ વચન હોંદુ ધર્મનો નિઃકર્ષ મનાય

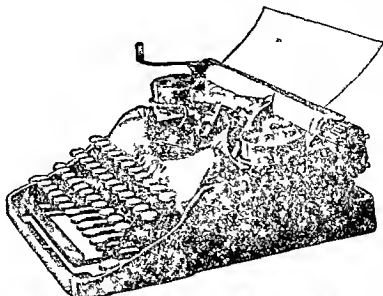
છે, અને ગાંધીજીએ જે હોંદુતાનું હૃદય જીવુ હતુ તેમા એ પરિચિત તત્ત્વનું પુનરાવર્તન એક કારણરુપ હતુ લલ્લુભાઈના સ્વભાવની સૌમ્યતા, સમ્પતા, સર્જનતા, દયાનુતા એ સર્વની પાછળ એમનું હોંદુપણુ સમાએતુ હતુ ગોવર્ધનરામભાઈના અનમાન પ્રસંગે મી મનનારીએ લખ્યુ હતુ કે “ગોવર્ધનરામ ત્રિપારી જતા અર્ચમીન હોંદુત્વે પોતાનું ઉત્તમમા ઉત્તમ ચેતન ગુમાચ્યું છે—

In Goverdhanram Tripathi modern Hinduism has lost its finest spirit” તેનુજ કેટલેક અંશે લલ્લુભાઈને માટે કહી શકાય લલ્લુભાઈએ જાણીયુજીને ભાગ્યેજ કોઈનું દીન દુઃખ યુ દશે અને એ અભનશનુ નયા સર્ચમેન જેવા હતા તેમા તેઓશ્રીને હોંદુ ધર્મ તરફની જેરી નેરી પ્રેમ્યા મળેની નહતી સક્ષેપમા, લ તુનાઈ જેમવાલ શિક્ષ ગુજરાતી હતા તેમ તેઓ લાક્ષણ હોંદુ હતા

હવે એક વધુ બામન, અગ્રેજ શબ્દ “Gentleman—” જેનો ગુજરાતી પર્તીય “શુદ્ધ” છે તેમા પુરુષ ગુણસ પત્ત લગએરી છે “તેઓ પુરેપુરા શુદ્ધ છે (He is a perfect gentleman) એમ જ્યારે એક અગ્રેજ કહે છે ત્યારે ને ઉવામા ઉપી યશ સા કરે છે અગ્રેજ મરુનિના પરિચાપી ન તુનાઈ એ ‘શુદ્ધતા’ની ગુણપાતે પચુ પોત ન મામવામા સમગ્રી હતી, અને માત્ર યેરી ભાઈઓનેજ નહીં, પરંતુ અગ્રેજોને પચુ એમ લાગતું કે “લલ્લુભાઈ એટલે શુદ્ધ”

સક્ષેપમા, લ તુમાઈ એટલે જગતની જનનાને ગુજરાતીણુ, હોંદુણુ અને શુદ્ધ-પણુ એ ત્રણેનું સમાનવન સનપણુ એ ત્રિવેણી સંગમને—એ લક્ષણુ ગુજરાતી હોંદુ શુદ્ધને —કયુ કુનન હૃદય અજાણિ આપી કુનુપ ન થાય”

We shall
 send it by
 Post to
 any address
 Per V. P. P
 for Rs
 199-8-0
 NETT

It will be
 yours for
 Rs 195/-
 delivered at
OUR OFFICE
 Rs 4/8/
 Extra to
 deliver at
 Your door
 per V P P.

CORONA FOUR

The only Typewriter Possessing Qualities Both
 of an Office Machine and A Portable one.

Things of Quality are distinctive. They stand out sharp and clear against the flat level of mediocrity. In them are reflected always the genius, vision and artistic handwork of a master Craftsman. Such things live and endure. They set each in its own sphere, the standards of excellence at which imitators aim. But leadership in exce-

llence is never attained through imitation. As the shadow but imperfectly reflects the image of substance, so the imitator copies only the form, not the essence of Quality. Real Quality does not hold the lure of cheapness. Though necessarily of higher price it costs less in the end. It is by the policy of "not how cheap but how good" that Quality lives.

For 20 years this policy has dominated every step in the progressive development of the Corona Portable Typewriter. From the beginning it has been, is now and will continue to be, a Quality machine. And when a better machine is built it will still bear the trademark-

CORONA

RESHAMWALA & CO.,

POST BOX No. 1018
 BOMBAY

::

::

RAOPURA ROAD,
 BARODA

મુરબ્બી

[અનુસંધાન ૫ ૨૬૮ થી]

‘ખરેખર !’ મારાથી બોલી દેવાયું.

“બપોરે છે શું ? જા, એક વાડકી લઈ આવ.”

મેં વાડકી લઈ આવીને એમને આપી, પણ તે એમની નજરમાં ન આવી. બીજી લઈ આપ્યો. તે પણ એમને ન ગમી. ત્રીજી લાવીને આપી, પરંતુ તે એને ન રુચી. આખરે મને બાર ફેરા થયા ત્યારે એમને કે સંતોષ થયો.

વાડકીમાં એમણે થોડો ખાસો રેડ્યો ને ઉધાડી ને ઉધાડી શીશી પોતાના બોળામાં મુકી. થોડી વારે એમને બીનું લાગ્યું ત્યારે માલમ પડ્યું કે એમનું ઘોતીઉં ખાસોમખ બન્યું હતું.

“કેવો લાભ વગરનો છે ? શીશી ઉધાડી હતી તે મને કહ્યું પણ નહીં ?”

અંતે એ અડી કલાક પછી એ પેટીને સાફ કરી રહ્યા. પિત્તળને કોઈ નીકળે તો કેવુ લાગે તેનો ખ્યાલ પેટીને જોઈને બહુ સારી રીતે આવતો. મારા નવા ઘોતીઆના ફાટીને કટકા થઈ ગયા હતા. સાત વાડકી અને ચાર ડબ્બીઓની અંદર ખાસો રહી ગયો હતો. આસપાસની જમીન ‘જે દુનીઆમાં ખાસો હોય તો તે અહીંઆ છે, અહીંઆ છે, અહીંઆ છે !’ નો પોકાર કરતી હોય એમ લાગતું હતું. એમનું ઘોતીઉં ને મારું એક ગરમ ગંઢફાક ફરીથી કદી પણ વપરાય એવાં રહ્યાં નહોતાં. છતાં પણ પોતાના કાર્ય તરફ ગર્વભરી નજર નાખી ઘેલાકાકા બોલ્યા : ‘જેયું ? કામ બનું નામ કહેવાય. આ તો પીતળ તદ્દન હલકી જાતનું છે, એટલે ચળકાટ બરાબર આવે નથી.’

‘ઘેલાકાકા ધતુંખરું’ કે કામ કરતા જ નહીં,

પરંતુ કરતા ત્યારે આતુજ પરિણામ આવતું. આટલેથીજ પત્યું હોત તોએ કીક. પણ મારા મિત્રો મને મળવા આવતા ત્યારે પણ એ ત્યાં આવીને બરાબર વચ્ચેવચ જોસી જતા, ને વણમાળે દરેકને સલાહ આપતા. પોતે કેવી રીતે ચાર રૂપીઆના પગાર પરથી ચૌદ રૂપીઆ સુધી ચઢ્યા, તે વાત કહીને દરેકને એ ચાર રૂપીઆની નોકરી શોધવાનું ફરમાવતા. ધીરેધીરે મારા મિત્રો મને મળવા આવતા બંધ થઈ ગયા.

દિવસે દિવસે મારું શરીર ક્ષીણ થતુ ચાલ્યું. ડોક્ટરે કહ્યું કે ‘ક્ષય લાગુ પડ્યો છે, તમે હવાફેર કરો તો સારું.’ મેં એ વાત ઘેલાકાકાને કહી ત્યારે એમણે કહ્યું : ‘ક્ષય કેવો ? મહેનત કર મહેનત. ને દવાફેરનું નામ પણ બોલનો નહીં. હવાફેરથી માંદા માણસની તબીબત કદી પણ સુધરી નથી. હવાફેર જઈને આપણે માંદા માણસનું શરીર લાશ જેવું બનાવીને તથા આપણે-આસપાસના મનુષ્યો-ઘોડા જેવા થઈને પાછા આવીએ છીએ !’

મને ક્ષય નહોતો લાગુ પડ્યો પરંતુ યમરાજ સમા ઘેલાકાકા ધીરેધીરે મારા જીવનનું સત્ત્વ દરી રહ્યા હતા. એ પાછા ચાલ્યા ન જાય ત્યાં સુધી મારી તબીબત સુધરે એમ હતુંજ નહીં. પણ એ કારણ કહેવું કેને ? આખરે મિત્રોને ન છુટકે મેં એ વાત કહી. અનેક યોગનાઓ તેમણે સુચવી તેમાંની ધણી મેં અજમાવી જોઈ. પરંતુ વસ્તુસ્થિતિ ઉલટી વધારે બરાબ થતી ગઈ. છેવટે અમે એક નવી યોગના ધડીને તેને અમલમાં મુકવાનો વિચાર કર્યો.

પાછા મારા મિત્રોએ મારે ત્યાં આવવા માંડ્યું. ઘેલાકાકા પણ હંમેશ મારા મિત્રમંડળના મુરબ્બીપદે વિરાજતા. પરંતુ તેની જરા પણ પરવા કર્યા વગર મારા મિત્રો ક્યારે તેમ તોફાન કરતા, એકેકને બનાવતા. કવચિત્ ઘેલાકાકાની

પણ મળક કરતા. કોઈ કોઈ વખત તો પીધેલાનો પણ ટોંગ કરતા ને થેલાકાકાને સતાવતા.

છતાં ધારેલી અસર ન થઈ. થેલાકાકાએ ઘેર જવાની મારી રળ માંગી નહીં, પરંતુ મને કહ્યું: ‘તુ આ લોકોને અહીં આવતા બંધ કર, બધા છીછડા છે. લગાર તારી આજરનો વિચાર રાખ !’ મેં જવાબ દીધો: ‘હું મારા દુશ્મનને પણ ધરમાથી કાઢી મુકી શકું એમ નથી તો મારા મિત્રોને તો કેમજ કદાચ ? આજરની મને પરવા નથી.’

એક દિવસ હ મેચના રીવાજ મુજબ મિત્ર મંડળ ભરાયું હતું. થેલાકાકા પણ બેઠા હતા. તોફાન સર થવાની વાત જ્ઞેતો હું બેઠો હતો. પરંતુ કોણ જાણે કેમ તે દિવસે બધાજ ડાહ્યા થઈને બેઠા હતા. બધાની મુખમુદ્રા એરી ગભીર હતી કે કોઈએ છંદગીમાં જરા પણ તોફાન કર્યું હોય એમ લાગતું નહોતું.

“કેમ આજે કે બધા ડાહ્યા ડમરા થઈને બેઠા છો ?” મેં પૂછ્યું.

“શુ તુ અમને ગાડા થવાની સલાહ આપે છે ? લગાર ગભીર થા-થેલાકાકા જ્ઞેતો.” રસિકવાલે જવાબ દીધો.

થેલાકાકાએ આશ્ચર્યથી રસિકલાલ સામું જોયું. જીવરામે થેલાકાકા સામે જોઈ કહ્યું: “કોઈ આપણું નામ દે ત્યારે આમ જનાવરની માફક તેની સામે ના જોઈ રહીએ !”

થેલાકાકા દિદ્યુદ થઈ ગયા આકાશ કાટી-ને માહીથી વજ્રકાટી એમના માથા પર પડ્યાં હોત તોએ આથી વધારે આશ્ચર્ય એ પામત નહીં

“કોઈ આપણને રીખામણના બે થાન્ડ કહે ત્યારે આમ બાવરા બનીને જ્ઞેયા ન કરીએ.”

મારા ત્રીજા મિત્રે થેલાકાકાને એમનોજ ઉપદેશ સંભળાવ્યો.

“કોઈ આપણને બોલાવે ત્યારે વિનયપૂર્વક તેની સાથે વાતચીત કરીએ. બાધાની માફક આમ બેસી ના રહીએ. હવે કે તમે નાના નથી કે તમને આ બધું શીખવતું પડે” ચોથાએ થેલાકાકાને અમૂલ્ય ભેદ આપ્યો.

થેલાકાકાએ હોઠ ઉઘાડ્યા, કે બોલવાનો પ્રયત્ન કર્યો; પણ પછી મુગ્ધ મુગ્ધ બહાર ચાલ્યા ગયા.

ત્યાર પછી એમણે અમારા મિત્રમંડળમાં આવવાનું છોડી દીધું. પરંતુ એ ભલે અમને છોડે, અમે એમને છોડીએ એમ નહોતું. અમે એમની પાસે જઈને બેસવા માંડ્યું. એ બહાર ફરવા જતા તો અમે પણ એમની સાથેજ જતા ને રસ્તામાં કેવી રીતે ચાલવું, કોઈ ઓળખીતો મનુષ્ય સામે મળે તો તેની સાથે કેવી રીતે વર્તવું, લપસી પડાય ત્યારે જ્ઞેડેના આદર્શોને ગળતીમાથી પકડી તેની સાથેજ સરી પડવું, કત્યાદિ કત્યાદિ વસ્તુઓ એમને સમજાવતા-જ્ઞે કે એ સર્વમાં હું જરા પણ ભાગ લેતો નહોતો

અંતે ‘મારે ખાસ કાર્ય પ્રસંગે ઘેર જવાનું છે’ કહીને એમણે મારી રળ લીધી અમે બધા રેશન પર એમને વળાવવા ગયા. આગળ કીમાં કેમ વર્તવું તે વીશે દરેક જણે એમને સલાહ આપી ડબ્બામાં બેઠેલા બીજા આદર્શોને એમની સોવણ કરીને હરખાતે દેવે ઘેર આવ્યા.

બે દિવસ રહીને વજ્રકાટીને મારા પર પત્ર આવ્યો. તેમાં થેલાકાકાની સારી મહેમાનગીરી ક્યાં બદલ મારે ઉપકાર માન્યો હતો, ને હવે મારા મજાનની સ્થિતિ સારી હશે એવી આશા દર્શાવી હતી.

સ્વમદ્રષ્ટા

[અનુસંધાન ૫૪ ૨૭૨ થી]

“મારા બાપ!” શીકે એકે સુદર્શન બોલી શક્યો.

“ઘણો ફક્કઝ બાણસ. મને ચઢા પણ પાછ-પાછરકારમાં. એ તો તમે ના કહો છો. હું હોઉં તો એને તરત સસરો બનાવી દઉં. તમારે માટે લાગણી બહુ છે. શું ધારો છો? સુદર્શન વધારે સહી ન શક્યો. તેના ગુસ્સાનો પાર ન રહ્યો. ઉઠીને આ હસતા, જતા નારણભાઈની ડોકી મરી નાખવાનો તેને તલસાટ થયો. તે હોઠ દાબી મુગો રહ્યો.

“મારે માટે શું ધાયું?” આત્મસંતોષના આનંદમાં નારણભાઈએ પૂછ્યું.

“મેં ધાયું” હોઠ પીસીને ધીમેધીમે સુદર્શને ગુસ્સાનું વિષ બહાર પાડ્યું; “કે તમે પ્રજાપતિના આખા ને અણીસુદ્ધ અશ્વ છે.”

“એટલે?” એકદમ અમકીને નારણભાઈએ કહ્યું.

“એટલે શું ચોખ્ખા ગ-ધે-ડા!” સુદર્શને કહ્યું.

“નામદાર જગમોહનલાલ જેવા પાકા ઉસ્તાદને આપણી બધી યોજના કહી આપ્યા; આપણી બધાની મોકાણ માંડી. કાલે બધા પકડાઈશું. બાન છે? જરા-તો અછલા રાખવી હતી!”

“કેમ સદુભાઈ! બહુ ચમ્યાડે? મને એવું નહીં કહેવાનું સમજ્યા! દેશની સેવા તો ખરી હું કરું છું તમે નહીં. તમારે મંડલ એકલું પચાવી પાડવું છે?”

“મારે તો તમારા મંડલનું ને તમારું કોઈનું કામ નથી. ક્યારની શું બોલો છો તેનું તમને બાન છે?”

“હા, છે, છે. આ તો માત્ર અદેખા તમને—”

“મારે તમારી જોડે લાંબી વાત નથી કરવી. મારે તમારા મંડળ જોડે કે લેવાદેવા નથી. ધીરજનો અંત આવવાથી. સુદર્શન બોલ્યો “આપણા જેવા મુરખા શું કરવાના હતા?”

“તમે મુરખ, હું નથી.” ગર્વથી નારણભાઈએ કહ્યું; “મારે ને તમારે આજથી દોસ્ટ તુડી. તમારા મંડળમાં હું નહીં. હું એકલે હાં દેશનો ઉદ્ધાર કરીશ. જુઓ છ મહીનામાં તમને હું નીચા નમાવીશ.” કહી તેણે આકાશ સામે જોઈ કહ્યું; “લોકો અદેખા કેટલા છે? દેખીતી નથી ખમાતું.”

એટલામાં રેશન આબુ. નારણભાઈને ડાળા ફાટી ગયા હતા. ગુસ્સામાં તેમનાં નરકેર ધમણની માફક અવાજ કરતાં. તેણે નારણ ઉધારી પોટલું લીધું. “અદેખા માણસનું હું મેં જોયા નથી માગ્યો” તે બબડ્યા.

નારણભાઈ ડખ્ખો છોડી બીજે શોધવા ગયે તે સુદર્શને તિરસ્કારથી જોયા કહ્યું.

૬

ટ્રેન ચાલી ને સુદર્શન અડખડ હસવા લાગ્યો—તિરસ્કારથી ને ભગદ્દયની વ્યથામાં. આ એવું મંડલ! આ એણે યોજેલા સંઘના કાર્ય-કર્તાઓ! આ દેશના ઉદ્ધારકો, આ સ્વાતંત્ર્યના સાધકો, ‘મા’ના પ્રાણ પાછા લાવી આપનાર નર-વીરો! તેની નજરે સ્પષ્ટતાથી દરેક દેખાયું! બધા—પોતા સાથે—કેવા બાકિશ, કેવા મુરખ, કેવા નિર્વાય? એમાં એક વીર નહીં. એક માણસ નહીં—એક અછલવાળો નહીં ને! ને આ મીરાઓ ને નુપોલીઅન! “એ ભગવાન!” કહી તે આત્મતિરસ્કારમાં ફરી હસ્યો.

ધમધમતા માથાને ચાંત કરવા બારી બહાર તે જોઈ રહ્યો. આ બધા મૂર્ખ હતા—પોને મૂર્ખને!

શિરોમણી હતો. તેનામાં સ્વમાં સેવવાની શક્તિ હતી—એક વખત; આ બધા મિત્રો પણ એક જાતનાં સ્વમાં સેવતા હતા. પણ સ્વમાંજ ! એમની આખી સૃષ્ટિ સ્વમાંની બનેલી હતી. જેને તે 'મા' કહેતા તેને તે 'મા' ગણતા નહીં. જે ઉદ્ધાર તેમને સાધવો હતો તે ઉદ્ધાર નહોતો પણ ચાલુ જમાનાની ધુંસરીથી પેદા થયેલો ભ્રમ હતો; જેને તેઓ દેવસમાન નેતાઓ માનતા હતા તે માત્ર મહાવાકાંક્ષી, ટુંક દૃષ્ટિના સામાન્ય માનવો હતા; જેઓ પોતાને નરવીરો માનતા હતા તે માત્ર ચંચળ યુદ્ધિના અણુધડ ને માનવતા વિનાના નીશાળીઓ હતા; ને પોતે શુદ્ધિ વિનાનો, જાતને છેતરનાર મૂર્ખ હતા.—મૂર્ખ નહીં પણ ગાંડો હતો ! ગાંડપણની ધુનમાં તેણે કેરશરૂપમાં વિપ્લવ વિધાતા જોયો; શિવલાલને નિઃસ્વાર્થી મુત્સદ્દી માન્યો; અંબેલાલને વિનાશકતાની મૂર્તિ લેખ્યો; નારણભાઈને અસંતોષી ને તોફાન વિધાયક ધાર્યો, પોતાને 'મા'નો લાડીલો રાષ્ટ્રવિધાયક મંત્રદ્રષ્ટા માન્યો ! અને ખરું જોતાં બધા નિર્માલ્ય, હીચકારા, કર્તવ્યબ્રજ છોડના હતા. ખીજા દેશના છોડનાઓમાં જેટલી માનવતા હતી તેટલી પણ તેમનામાં નહોતી. કાપડીઆ ખરા હતા. હા, તદ્દન ખરા હતા—હતા. આ દેશની માનવતાની માટીજ પોચી, કસ વગરની, અને ચીકણ વગરની હતી. ને—ને—તેમનામાં આખા દેશમાં, દેશના અગ્રગણ્ય મહાત્માઓમાં વ્યવસ્થાપતિનો છાંયો નહોતો. આ દેશમાં દરેકજણ પોતાના વર્તુળમાં ફરતું, પાતળાં પતરાનું, પારકાની કુચીએ ચાલતું, એક ખીજાથી વીણુદું રમકડું હતું, ને બીટીસ સાંપ્રાન્ય જીવતી, જાગતી, ધમધમતી ચાગળ ધપતી—એક પ્રાણુ હોય એવી એકતાન—આગ-ગાડી ભયાનક બળથી, દુર્ધર્ષ સંયોગતાથી આગળ ને આગળ વધી આખી દુનિયાને

પોતાની કરી રહી હતી !

જેવી તેના મિત્રોની દશા હતી તેવીજ નેતાઓની દશા તેને લાગી.

શ્રીરાજશાહ ને તિલક, ગોખલે ને અરવિંદ બાણુ ધારતા હતા કે ને દેશનો ઉદ્ધાર કરતા હતા; પ્રજા માટે સ્વાતંત્ર્ય મેળવવા મથતા હતા. પણ બધા થોડાં વધતાં સ્વમાંજ સેવતા હતા. દશ હજાર માણસ જે કોંગ્રેસમાં આવતા હતા તેતો માત્ર મગ્ગહ જોવા, ભાષણ સાંભળવા, પોતે દેશનો ઉદ્ધાર કરે છે એ સંતોષ મેળવવા આવતા હતા. તેમનામાં સતત ઉત્સાહ નહોતો—ભગીરથ નિશ્ચય-વ્યવસ્થા શક્તિ—સમગ્ર આત્મા નહોતો. જે આખો ઇંગ્લાંડ દેશ કરી શકે—વ્યવસ્થા શક્તિ—થી એક વ્યક્તિની માફક કામ કરી શકે, તે એક સો માણસ નહોતા કરી શકતા ! એનાં પહેલાંનાં સ્વમાં ખરાં હતાં, આ બધાં પાપાણુની છાયામાં રહેતાં જીવડાં હતાં. એ શું કરે ?

તેની આંખમાંથી આંસુ દાદાડ પડવા માંડ્યા, પોતાની—પોતાના બંધુઓની અધમતા ને નિર્જીવતા ને પરાધીનતાનું ભાન તેના હૃદયને ચીરી નાખતું હતું.

શું એ અત્યારમુધી ખોટાં મીઠાં સ્વમાંજ જોવા કરતો ? ધુમાડાના બાયકાજ ભરતો હતો ? ધુમાડાના બાયકા ! તે ભરવાનું પણ તેનામાં જોમ નહોતું. વીરો સ્વમાંમાંથી જાગવા કરતાં સ્વમાં સેવી મરવામાં માનવતા સમજતા; તેનામાં તે પણ નહોતું. સ્વમાંમાંથી જાગતાં, તે વ્યવહાર બની હુદતાને મોટાઈ માનતા ! અને પોતાની જાનને આધ્યાત્મિક, વેદાંતી, કર્મયોગી માનતા ! કેવી ! તિરસ્કારભરી જાત—છેતરામણ ! નિર્માલ્યતા, નિર્બલતા, દુઃખ—ને આડંબર ને ઢાંકવાનાં નામો ખોળવાની શક્તિ ! આ બધા મિત્રો પોતાને કર્મયોગી માનતા ! કેરશરૂપ, અંબેલાલ, નારણભાઈનો કેવો કર્મયોગ !

ને પોતે-અધમમાં અધમ-અધમાં અધ-માત્ર તરંગોને અને સ્વપ્નાં ને બાલિશ ઉત્સાહ ને કર્મયોગ માનતો ક્ષુદ્રમાં ક્ષુદ્ર જતું ! તેને ફરીથી રડતું આવ્યું. એને હવે સ્વપ્નાં પણ આવતાં નહીં. એટલી પણ લાયકાત તેણે ખોષ; એ દેવી કૃપા પણ તેના પર હવે યતી નહીં. શા માટે ‘મા’ હવે દર્શન દેતાં નહીં.... ?

“મા ! મા !” તે કોને મા કહેતો હતો ? આ વિશાલ પ્રદેશ જ્યાં તેના જેવાં નિર્માલ્ય જતુંઓ ખદખદતાં તેને.....

આ અકલ્પ્ય શંકા ઉદ્ભવતાં તે કલ્પાંત કરી ઉઠ્યો. તેણે કપાલ ઠોક્યું. તેનું પુણ્ય પરવારી

ગયું. રોષ રોષ તેની આંખ રાતી ચવા માંડી-ને થાકને ઉત્તમગરાના જોરથી તેને ઘેન આવવા લાગ્યું.....

એકદમ તે જાગ્યો. “ધનીબહેનનો અવાજ ! અહીંઆં ક્યાંથી !” તેણે ગભરાઈ ચડે તરફ જોયું. પાસેના ઘેરાંનાં ડાબામાંથી કોઈનો અવાજ આવતો હતો તેથી તેને ભ્રમણા થઈ.

છેલ્લીવારે આવતાં કેવી હીંમતથી ધનીબહેન તેનામાં શ્રદ્ધા બતાવી હતી ? એ શ્રદ્ધાને લાયક તે હતો ? તેના મગજ પર જરાક હુંફાણું વાતાવરણ પ્રસર્યું. અડધાં ઉઘનાં તેણે ધનીનું હસતું મોં જોયું..... તે નિંદ્રાવશ થયો.

પ્રકરણ ૧૫ મું

૩૧ મી જાનેવારીના સમારંભનો અહેવાલ

૧

મીયાંગામ પર નારણલાલને ટ્રેનમાંથી ઉતરી જતા સુદર્શને જોયા. મધ્યકાલીન રજપુતની માફક તે મહારાષ્ટ્રીએ મનાવાનું મરણ સુધી મોકલ રાખ્યું.

અગીઆર વાગે સુદર્શન વડોદરે ઉતર્યો. પ્લીટીય સામ્રાજ્ય પર વિજય આરંભવા માટે સ્થપાવાના મંડલનો તંત્રી નિસ્તેજ આગે, વીખરાએલા બાલે ને ખિન્ન હૃદયે લાયમાં નાની ટ્રંક ને ખમા પર ઝોલવાનો ઘોસો લઈ ખોડીંગમાં ગયો.

સનકુમાર જોધીની ખોલીમાં બધા મળવાના હતા. રહેવર બેઠાકની ૧૯ મી રૂમમાં જોધી ને ધીરા શાસ્ત્રી તેની વાટજ જોતા હતા.

જોધી સવારે ત્રણેયે દંડ કાઢેલા હોવાથી જોમ આધેલા પર કોઈ પાન આવે તેમ તે મુઠ્ઠરની થોડીક કસરત કરતો હતો. ખાટલા પર ધીર પડ્યો હતો.

“ઓહો ! સદુભાઈ આવો ! આવો ! તમારીજ વાટ જોઈએ છે.”

“હા ભાઈ આવ્યો ” ટ્રંકે રૂમમાં મુકતાં સુદર્શને નીસાસો મુક્યો.

“બીજા ક્યાં ?” જોધીએ પુછ્યું.

“પરવારી ગયા.”

“એટલે ?” ધીર બેઠો થઈ ગયો.

સુદર્શને કપડાં કાઢતાં મુંબાઈના મિત્રોની હકીકત સંભળાવી.

“પણ અહીંઆં શું ?”

“શું શું ?” ધીરએ કહ્યું; “જોધી કસરત કરે છે. હું આ પડ્યો છું.”

“પારેખ ?”

“પારેખનું પેનું પ્રેસ હતું તેના પર પોલીસની ધાડ આવી છે.”

“પછી ?”

“પારેખ ક્યાંય સંતાયો છે.”

“—ને પંજા કાઢા !”

“ પંડ્યા કાકાની ખબર નથી ? ”

“ ના. ”

“ એને અમેરીકા જવાની સ્કૉલરશીપ ગાયકવાડે આપી છે. એ તો જવાની તૈયારી કરે છે. હમણાં આવવાનો છે. ”

“ ચાલો એ અમેરીકામાં કે કરશે ” સુદર્શને કહ્યું.

“ શું કપાલ ! એને સ્કૉલરશીપ મળી છે ત્યારથી એણે સ્પષ્ટ કહી દીધું છે કે એ

કહ્યું. “ મેં હનુમાનની આરાધના પણ શરૂ કરી છે. ”

“ શું લાલ શાહીએ એક લાખ ને આઠ વખત શ્રી રામ લખવાનું ? ” કડવાશથી સુદર્શને પુછ્યું.

“ ધાર્મિક યાત્રામાં મસ્કરી નહીં ” જોષીએ એક ઉડો શ્વાસ લઈ, જાણે નળમાંથી પાણી છુટતું હોય એવા ગંભીર સ્વરે શ્વાસ બહાર કાઢતાં કહ્યું.

“ મને તો પહેલેથીજ ખાતરી હતી ” ધીરુએ કહ્યું.

“ શી ? ”

“ ધાર્મિક યજ્ઞ વિના કે સીઝવાનું નથી. ”

“ એ તો તમારા જીનો સિદ્ધાંત. ”

“ જીનો પણ સદાએ નવો. આપણે ધાર્મિક પ્રજ્ઞ, આપણા સંસ્કારો ધાર્મિક. જે પ્રાણીઓ કરી ગયા-જે મહર્ષિ દયાનંદ કહી ગયા તેજ કરવા જેવું છે. ”

સુદર્શને ખભાં ઉંચકી તિરસ્કાર બતાવ્યો.

“ એક સમાજ કરો. ”

ધર્મને રાષ્ટ્ર કરો ” જાણે આર્યસમાજની વ્યાસપીઠ પરથી તે બોલ્યો હોય એવા અવાજ ને ઉચ્ચારણથી ધીરુએ કહ્યું.

“ પણ આપણું શું હવે ? ” કંટાળીને સુદર્શને કહ્યું.

“ ચાલો મારી જોડે ચુકુળમાં ” ધીરુએ કહ્યું.

“ મારે ગળે એ ઉતરતું નથી ” નીરાશથી ડાકું ધુણાવી સુદર્શને કહ્યું.

ગુજરાતમાં રસભેર ને ઉત્સુકતાથી વંચાતી

રાષ્ટ્રીય તસ્વોથી તરબોળ અમારી ચાહુ નવલકથા

શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશી કૃત
— સ્વપ્ન દ્રષ્ટા —

(સચિત્ર પુસ્તક આકારે)

ચૈત્ર માસમાં બહાર પડશે.

મૂલ્ય : માત્ર રૂ. ૨-૦-૦.

મંડળમાં જોડાવાનો નથી. ”

“ બરોબર છે. એ પણ બધાને રંગેજ ઉતર્યો છે ” તિરસ્કારથી સુદર્શને કહ્યું; “ ગીરજો શુકલ ? એતો છેલ્લો પારેવડી સંસ્થાનના ઠાકોરને ત્યાં હતો. કારભારી કે શું ? ”

“ પંડી એની કે ખબર નથી. ”

“ મેં પણ એ ત્રણ પત્રો લખ્યા પણ જવાબ નથી ” સુદર્શને કહ્યું; “ હવે— ”

“ હવે શું ? ચાલો મારી સાથે ” જોષીએ

“હ-હહુ?” ધીરુએ કહ્યું.

“હા. ધર્મ આવ્યો કે આપણે ક્યાં તો અંધશ્રદ્ધાના કીચડમાં કે ધાર્મિક ગ્રંથડામાં. ધર્મે તો આપણને ઝેર દીધું છે.”

“ધર્મ વગર તે કેમ ચાલે?” જોષીએ કહ્યું.

“રાષ્ટ્રધર્મ વિના બીજો ધર્મ હોઈશો તો પાપ છે” સુદર્શને કહ્યું.

“પણ તારે આપણું મંડલ નહીં જ ચલાવું” ધીરુએ કહ્યું.

“કેમ કરીએ? કેનું

ચાય? આપણી બાલિશતા વહેલી સમજીએ તેમ સારું. કાર્યનિષ્ઠ મંડલ કાઢવાની આપણામાં એકતાનતા નથી; ને તેના કાર્યને પાર ઉનારવાની આપણામાં તાકાત નથી.”

“પણ થયું હોત તો સારું” જોષીએ કહ્યું.

“હા—” ધીરુએ નીસાસો નાખતાં કહ્યું.

“આપણે એક બીજાને કે કે તો સંબંધ રાખી રહેત” જોષીએ કહ્યું.

“કે નહીં.” તેણે પાછું

મન વાળ્યું. “માના આપણે પુત્રો. તેનો ઉદ્ધાર કર્યા વિના રહેવાના—”

સુદર્શન તિરસ્કારથી હસ્યો.

“હા ઉદ્ધાર કરીશું. જરૂર” તેણે દાંત પીસી કડવાશથી કહ્યું; “વીછેલ્યો નાશ તેનાં બચ્ચાં કરે છે તેમ. તેને ખેતરીએ છીએ ને આખરે ખાઈ જાયું.”

તે ઉઠ્યો ને ચાલ્યો ગયો.

સાંઝના નવો યનાવેસો અંગ્રેજ પોપાક

પહેરી પંખ્યા કાઢી આવ્યા. તેને ટાપ બાંધતાં નહીં આવડવાથી દેશી રીતે ગાંઠ મરી હતી; અને છુટ મેળની ટેવ નહીં હોવાથી—ગામડીયણ મુંબાઈ આવી—વરની ભોંસથી ઉચી એડીનાં છુટ પહેરે ને ચાલે તેમ તે ચાલતા હતા.

“સદ્ભાઈ! ધીરુ! સનત! કેમ છો? બીજા ક્યાં?”

ધીરુએ મંડલના સભ્યોની કારકીર્દી ફરીથી કહી સંભળાવી.

ગુજરાત જેની પાછળ ગાંડું થયું છે તે

‘પાટણની પ્રભુતા’

‘ગુજરાતનો નાથ’

ને ‘રા જા હિ રા જ’ના

પુરસ્ક્રમમાં ગુજરાતના ઐતિહાસિક જીવનની બીમ આણ્યાવળી અને મહામદ ગીઝનીના સમયની અદ્ભુત રસભરી નવલકથા

‘જય સોમનાથ!’

શ્રી. દનૈયાલાલ મુનશી

અમારા ફાલ્ગુન ૧૯૮૩ ના અંકથી શરૂ કરશે.

“સારું થયું. હહુ આપણે દેશાદ્ધાર કરતાં વાર છે.”

“એ ક્યારે સુઝયું?”

“પહેલો સ્વ-ઉદ્ધાર પછી પર-ઉદ્ધાર. સદ્ભાઈ, હવે તમે પણ આ છંદ છોડી દો.”

“—ને પછી?”

“નામદારની છોકરી પરણી બારીસર થઈ આવો. પછી પૈસા ભેગા કરો. પછી દેશનું આપણે બંધા કરીશું. શું વિચાર કરો છો?”

“તમે કહ્યું તે” હોં પેટે સુદર્શને કહ્યું.

૨

ગીરભાંડકર શુક્લ પારેવડી સંસ્થાનના ઠાકોરના રૂ. ૫૦)ને પગારે કામચલાઉ કારભારી હતો.

પારેવડીની ઠકરાત વડોદરા તાબે હતી. તેનો ઠાકોર અન્નજી-બાપા પચાસ વર્ષનો, અસલી જમાનાનો, અશીષી, લહેરી ને ભણે હતો. વરસ દહાડે પાંચ હબ્બરની આવક ખરચી, સાથે સારું જેવું કરજ હંમેશાં માથે રાખતા.

અન્નજી બાપા શુક્લને ભણાવવાનો ખર્ચ આપતા. ‘બેમણનો દીકરો છે’—આ એમનો પહેલો હેતુ; ‘ધરનો છે—કોષ દિ દીયુ માગશે’—આ બીજો હેતુ. ગીરમે શુક્લ ૧૯૦૭ માં બી. એ. માં નપાસ થયો. હવે આખું વર્ષ કેમ ગાળવું તે સવાલનો નિર્ણય ‘અન્નજી બાપા’ એ કર્યો. તેણે શુક્લને કામચલાઉ કારભારી નીમ્યો.

આખો દિવસ લશ્કરનાં થોયાં ને રાષ્ટ્રીય છાપાં વાંચવામાં; સયાળરાવ ગાયકવાડના સદ્ગુણોમાં મુગ્ધ રહેવામાં; અને લશ્કરી તરગોમાં મશગુલ બનવામાં તેણે વખત વીતાવ્યો હતો. ઇટાલીનો વિપ્લવ તેને હૃદયે વસી રહ્યો હતો. ગેરી બાલ્ડીની માફક લશ્કર લખ આવી, હાંદને સ્વતંત્ર કરવું; ગાયકવાડ સરકારને વીકટર ઇમેન્યુઅલની માફક ગાદી પર બેસાડવા; ને પોતે સમસ્ત હાંદના સર્વાધિકારી થવું—એ વીશે તેણે એટલા વિચાર કર્યા હતા ને એટલી યોજના ધડી હતી કે તેમાં હવે કેપણ ખોડ કે ખાંપણ રહીતહોતી.

આ ખાત્રી સાથે તે અન્નજી બાપાના કારભારી થયા. અન્નજીબાપાને લાં એકવીશ આદમીનું નાનું ચાંચું સૈન્ય હતું. તેમાં સુધારો

કરવાનું કામ તેણે માથે લીધું; ને પારેવડીની પલટણના પટાઓ ચમકવા માંડ્યા.

કારભારી તરીકે સવારે અન્નજીબાપા જોડે બેસી વાતો કરવી; બપોરે સાથે બેસી જમવું, સાંજના એમના ભયાતો બેસી કુસુંબો પાણી લે લ્યારે હાજર રહેવું; રાતે સાથે જમવું, ને પછી બારોટ અન્નજીબાપાના ગુણગાન કરે તેમાં રસ લેવો—આટલાં કામ તેમના કારભારનો પહેલો ક્રમ હતો.

અન્નજીબાપા ‘શકલ’ પર—બાપાને હસ્તાવકું હંમેશાં ખીન જરૂરી લાગતું—શીદા હતા. એનાં સ્વચ્છ કપડાં પર તે વારી જતા—‘જાણે છેલ છટાકડો’; એની અક્કર રીતભાત તેમને ગમતી ‘જાણે મારો બેટો શપકડો’; તે એના અંગ્રેજ પરના કાણુ પર ઘેલા ઘેલા થતા: ‘મારો દીકરો ગોડોમ.’

આ ઉભરાતા હેતુને પરિણામે બાપા શુક્લને ‘હોઝાના બે દમ મારા દીકરા’ ને ‘કહુંબાના બે છાંટા મારા દીકરા’—દરેજાજ આપ્યા વિના રહેતા નહીં. અને આ બધી મહત્તા ને આ બધી પ્રીતિના પાત્ર બનેલા શુક્લજી કારભારું કરતા અને પોતાની છાતી દરેજાજ દસ ગજ ઉંચી થતી જોતા.

પણ શુક્લજી રાષ્ટ્રધર્મને પળવાર વીસરતા નહીં. ‘મા’ને સ્વતંત્ર કરવી, ગાયકવાડને ગાદી-નશીન બનાવવા એ બે વસ્તુ જગતાં કે ઉંઘતાં ને કુસુંબાથી ઝોકાં ખાતાં કે બારોટના કવિત-માં મસ્ત થતાં વીસરતા નહીં એટલુંજ નહીં, પણ દહાડે દહાડે એ વસ્તુ તેમની નજર આગળ તરવા માંડી. સવારમાં ઉઠી, સંધ્યા, સ્નાન કરી તેના લશ્કરમાંથી નવરા રહેલા સાત આઠની પલટન તપાસવા જતાં પહેલાં તો એમને અસંતોષ થતો. પણ ધીમે ધીમે એમને એમ પણ થયું કે આતો માત્ર

તેના સરદારો હતા. દરેકજથ્થુ પાસે નાનું, નાનું લશ્કર હતું. કેટલાએ સરદારો જુદેજુદે ઠેકાણે કામમાં રોકાયા હતા. આવા આવા ખ્યાલો કરી તે ઘેર જઈ, લશ્કરી પુસ્તકો લઈ ખાટલા પર બેસતા; નહીં તો ઝપાઝપ ઓશરીમાં ફરતા. અને ટુકડીઓ કેમ વહેંચવી, કેમ જુદે ઠેકાણે એકાગ્ર કરવી તેના વિચારો કરતા.

એટલામાં સુદર્શનનો પત્ર આવ્યો. ૩૧ મી જાનેવારીએ વડોદરામાં બેગા થયું જરૂર; પણ પેતે તે કંઈ તેઓ કરી નહોતી. તે તરત જઈ નીચાળના મહેતાજી પાસેથી મોટા હાંદુસ્થાનનો નકશો લઈ આવ્યા. અને રાતના, અજબુ-આપાની તહેનાતમાંથી પાછા આવી, નકશો બોધ પર પાચરી હાંદુસ્થાનના સ્વાતંત્ર્ય કુદ માટે વિચાર કરવા બેઠા.

ગેરીઆહીનાં પરાક્રમે તો મગજના પડમાં ધર કરી રહ્યાં હતાં. બારોટજીના કવિતે તેમની રંગોમાં શુરાતન પ્રસાધું હતું. અને તેમાં આજે કુસંબા પાણી પછી તેમને મગજ ચોખ્ખું, ને વ્યવસ્થાજીતિ સનેજ લાગ્યાં હતાં. ઘેરાએલાં બર્વા નીચે તેમની આંખમાં મહા સમર્થ યોદ્ધાની નિશ્ચય ચમક હતી.

“શું કરો છો?” તેમની સ્ત્રીએ પુછ્યું.

“કામમાં છું” ટુંકામાં તેમણે જવાબ વાળ્યો. “તું ઉંઘી જા.” તેમનાં ધર્મપત્ની તે આજ્ઞાપાલન કરવામાં રોકાઈ એટલે તેમણે તેમની છોકરીના ધસેલા નાના રૂપાળા કુદા એક લાંડારીઆમાં પડ્યા હતા તે આવ્યા. નકશા પાસે દીવો સુકી દરેક કુદાને પોતાના એક મિત્રના લશ્કરનું નામ આપી, તેમણે વ્યૂહ રચવા માંડ્યો.

પારેવડીનું લશ્કર અમદાવાદ પર; વડોદરાની ટુકડી ધીરુ મુંબાઈ લઈ જશે; કૈરશાસ્ત્ર મુંબાઈ માં ટુકડીઓ એકાગ્ર કરશે; નારણ પુના રોકી

રાખશે. સનત્ જોષી પંચમહાલમાં આવતું લશ્કર અટકાવશે. મોહન પારેખ પોતાની ટુકડી સાથે ગમખાંત સાચવશે; સદુ મુંબાઈમાં રહી એકાગ્ર કૈરશાસ્ત્રને મદદ કરશે ને તાજપોશીની તેઓ કરશે. પોતે પારેવડી મેસાણા-મેસાણા-થી અમદાવાદ-અમદાવાદથી વડોદરા; વડોદરા-થી મુંબાઈ—શ્રદ્ધિ પામનાં વિજયધેતા સૈન્યને સાથે લાવતો—ધૂમકેતુ સમ ભયંકર-ગાયકવાડ-ની બાંલ ઝડી-મુંબાઈમાં..... આમ મુછમાં બોલતાં-કુકાઓ ખસેડતાં-વ્યૂહો રચતાં હાંદની સ્વાતંત્ર્ય સેનાના નાથકે અડધી રાત ગાળી. સવારે નકશા પર પડ્યા પડ્યા તે ઉંઘતા હતા.

તે ઉઠ્યા; આંખો ચોળી; ચારેગમ જોયું; ક્યાં પડ્યા હતા તેના વિચાર કર્યો. પહેલાં કંઈ યાદ આવ્યું, પછી બધું યાદ આવ્યું. ખરી વાત છે. કેવી પ્રેરણા! ખરેખર તેના વ્યૂહોમાં અપૂર્વતાજ હતી.

સવારે મીળજના તોરમાં તેમણે.....તું લશ્કર તપાસ્યું; અજબુઆપા પાસે ગયા તો પણ તેને તેજ મીળજ રહ્યો. તેમણે અજબુ-આપાને લશ્કર વધારવાની મુચના કરી ને બીજાં ત્રણ માણસો વધારે રાખવાની તેમને રમ મળી.

શુક્લજીને સતોષ થયો. તેમણે આખો દહાડો વ્યૂહોનો વિચાર કર્યો. નવાં કેદ્રો, નવી રચના, નવા ધસારા તેમને સૂઝ્યાંજ ગયાં. સાંજના તેમનો જીવ પ્રફુલ્લ હતો. કસુંબો પણ આજે તેમને રાજ્યથી વધારે સરસ લાગ્યો. બારોટના કવિનોમાં સમરાંગજીના ગીતોનો પવનિ સંભળાયો.

રાત્રી ઘેર ગયા ત્યારે તેમને સ્પષ્ટ જણાયું કે તેમણે રચેલા વ્યૂહો દુર્ગમ હતા. તેમણે પત્નીને આગલી રાતની માફક ઉંઘવાની આજ્ઞા કરી. ધીમે રહીને તેમણે નકશો પાંચો,

દીવેા મુક્યો, ને કુકા લીધા. “કેરશાસ્ત્ર પાસે મોટું કેંદ્ર છે. એને એ દુકડીઓ આપવી જોઈએ. પંખાખમાં લશ્કર વધારે છે. શિવલાલની દુકડી આણુ આગળ રહેવી જોઈએ.” તેમણે એક કુકો લાં મુક્યો. “ને નારણની મંદે અંબાલાલ જવો જોઈએ.” એક કુકો ભાર દષ ખંડાલા આગળ મુક્યો.

આખરે સૈન્યની રચના થઇ રહેવાથી શુકલ નકશા પરથી ઉઠ્યા. ને ખીખ અગત્યના વિષય પર ધ્યાન દોડાવ્યું. ગાયકવાડ ગાદીપર બેસશે—પણ તાજ—વિજેતા તરીકે તેનેજ પહેરાવવો પડશે. એક ભગિની ખુરશી હતી તેને સિંહાસન ગણી તે કેરે હાથ દષ ઉભા રહ્યા.

“સરકાર ! આમ ઉભા રહો” તેણે સિંહાસન સજ્જાના દમામથી કહ્યું. “આમ માથુ રાખો. લોકોને તમારું મુખ જોવા દો.” તેણે હાથમાં સમસ્ત હાંદનો તાજ લીધો ને ‘ઝહેરી સાપ’માં નારસીંહ ડાકુ જે છટાથી ખોપરી રાખતો તેનું અનુકરણ કરતાં સામે દીનવદને ઉભેલા નરેશને કહ્યું: “ગૌઆહણ પ્રતિપાળ ! આજથી ધર્મરાજના પરમ પુનિત સિંહાસને આપ ચઢો છો. આ તાજ ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યને શિરે આહણ ચાણાક્યે ધર્યો હતો તેમ હું ધરું છું. હિંદના સ્વાતંત્ર્યનું સંરક્ષણ એજ આજથી તમારું કર્તવ્ય. તેની મહત્તાની વૃદ્ધિ તેજ તમારું આજથી સ્વપ્ન. ગૌઆહણ પ્રતિપાલનો જય !”

તેણે તાજ ગાયકવાડને શિરે મુક્યો—ને ચારે તરફ જોયું. લાં ભરાએલી મેદનીએ વિજય થાય કર્યા.

શુકલ તે તરફ ફર્યો. “મારું કર્તવ્ય પુરુ થયું. હું હવે—” પણ ના ! લોકો ચાચતા હતા, નરેશ પ્રાર્થતા હતા. “તમે ! તમે—જાઓ તો અમારું શુ થાય ?” “હીક. સંન્યસ્ત લઉં લાં મુખી કર્તવ્ય બળવીશ.....”

ખીજે દહાડે સવારે શુકલજી ખુરશીના પાયા આગળથી ઉઠ્યા. પહેલાં તો ચમક્યા; પછી બધું—આણું થોડું—ચાદ આવ્યું; નકશા તરફ ગર્વથી નજર નાખી.

પોતાના કામ પર જતાં પહેલાંધીરુ શાસ્ત્રીનો તેને કાગળ મળ્યો. તેમાં ૩૧ મી એ વડોદરે આવવાનું જરૂર લખ્યું. “મારા જનરલો શું બાહોશ છે !” તે બળક્યા ને પલવાર કેં થયું હોય એમ આંખો સ્થિર કરી જોઈ રહ્યા, ને એકદમ છોકરીના ઘોડીઆ સામે જઈ ઉભા રહ્યા. “કારભારી ! બધી કેંદ્ર પર ખતર મોકલ—ખાનગી કે ૩૦ મી ને સવારે બધાએ કુચ કરવી. ૩૧ મી એ બધાએ મુંબાઇ મળવાનું છે. તાજપોશી છે.”

બોલતાં ને બોલ્યા ને એકદમ જગ્યા હોય તેમ આંખો ચોળવા બેઠા. તેણે પલવાર પોતાના ખપંડ તરફ, પેલા ઘોડીઆ તરફ જોયું. પછી જરાક અર્થ વગરનું હસ્યા ને દરખાર પાસે ગયા.

અજણુ બાપા પર વડોદરાની દીવાન ઓપીસનો અંગ્રેજ પત્ર આવ્યો હતો તે તેણે શુકલને વાંચવા આપ્યો. તેમાં કેંક હતું તેનો તેણે અર્થ કર્યો.

“હીક ! મારા દીકરા. એક ફાકડો કાગળ લખી કાઢ.”

“બાપુ ! ૩૧ મી એ મારે વડોદરે જવુંજ પડશે.”

“કેમ ?” વડોદરા જવું એ અજણુ બાપાને મન મોટી વાત હતી.

“જરૂરી કામ છે. સાથે સાથે દીવાન સાહેબને મળતો આવીશ.”

“ચરે વાહરે મારો દીકરો ! દીવાન સાહેબને મારા રામ રામ કહેજે.”

“જરૂર બાપુ !”
એ કાગળ શુકલે ગળવામાં મુક્યો; એ

કાગળને પ્રતાપે શુકલજીને નવું શુર ચદયું. સાંજના હોણાના બે દમ લીધા પછી એ કાગળે ગજવામાં બેઠા બેઠા રૂપ પ્રકાશ્યું. એ કાગળ ગાયકવાડનો; એમાં મોટા રાજ્ય રહસ્યો; ને ૩૧ મીનો સંકેત। એ પત્ર એનેજ માટે મોકલ્યો હતો. એમાં કે કે મોટા સવાલો હતા.

કુમુઓ લીધા પછી એનું રહસ્ય તેને વધારે સમગ્યયું. આપું વડોદરા યુધ્ધે ચઢવા તૈયાર હતું—માત્ર તેની આજ્ઞાનીજ વાટ જોતું હતું.

રાતના શુકલજી ઘેર ગયા સારે વ્યવસ્થા કરી, ખાનગી કારભારી મારફતે બધે આજ્ઞાઓ મોકલાવી, સેનાપતિઓને સુચનાઓ આપી, ને પોલીસન જમ ગમે ત્યાં સુધ જાય તેમ બોધ પર નિદ્રાદેવીને આધીન થયા.

૩

શુકલજી ૨૯ મીને દિવસે બધા પાઠ ભજવી ગયા. અઞ્જુઆપા જોડે હોકકો ગગડાવ્યો. કુમુઓ તાણ્યો; ને રાતના વ્યૂહો છેલ્લીવાર રચ્યા. તે આખી રાત તેમજે કોણ જાણે કેટલાએ કારભારીઓને આજ્ઞાપત્રો લખાવી થકવ્યા ને કેટલાએ સેનાપતિઓને લેખીત, મોટે, ટેલીગ્રાફથી ને હેલીગ્રાફથી હુકમો મોકલાવ્યા.

૩૦ મીએ સવારે આખી રાતનો ઉજગરો છતાં મનમાં નવી યુક્તિઓ ને નવા વ્યૂહો રચતા તે જગ્યા; અઞ્જુઆપાને સલામ ભરી આવ્યા; ને એક નાનું પોટલું ને સો રૂપીઆ લઈ દમણીમાં બેઠા.

દમણીના બજાર ચાલ્યા જતા હતા; છતાં જાણે પોતે ઘોડા પર સવાર થએલાજ ભાગના. દરારો ઘોડેસવારો સાથે ચાલતા હતા; અને તેનાંજ પગલાના પડખા બજારના પથરાંપે

સંભળાતા હતા. ગાડીનો ગગડાટ તો તોપ-ખાનાનોજ અવાજ હતો; અને ડંકા નીશાનના ધ્વનિ બજારની ધુધરીમાં સંભળાતો.

તેમજે મેસાલેથી અમદાવાદની દીક્રીટ લીધી; અને સાંજના અમદાવાદ ઉતર્યા.

અમદાવાદ જોઈ તેમના મીઠાજનો પાર ન રહ્યો. અહીંયાં અજોડે રાજ્ય કરતા હતા. આ પોલીસ તેનો માણસ હતો. એને ખજાર નથી કે કાલે હોદ સ્વતંત્ર થવાનું હતું. જરાક મુછમાં તે દર્યા.

તે પેલા પોલીસના સીપાઇ પાછળ ચાલ્યા. એકદમ તેમના માથામાં કેક ફટકયું. તેની આંખે પળવાર અંધારાં આવ્યાં. તેજે પોટલી છોડી આંખે હાથ દીધા.

તેજે ત્યારે જોવા માંડ્યું સારે તેનો જીવ ઉઠ્ઠા આવ્યો. પેલા પોલીસનો સીપાઇ નહોતો; દુશ્મનોના ભયંકર મેનાપતિ તરીકે તેજે તેને જાણખ્યો. એ બધાં કાવત્રોના રચનાર હતા; બધા લુદ્ધમતુ મુળ હતા. એની પામે લશ્કરી છુપી યોજના હતી. અત્યારે એની પાછળ જઈ એનાં કાગળોમાં લાધા વગર છુટકો નહોતો. સખત દટિ કરી શુકલજી પેલા પોલીસવેળે ફરતા કાવત્રાખાજ પાછળ ઝપાટાબંધ ચાલ્યા.

પોલીસ અટક્યો—એક જોર વેચનારની જોડે વાત કરવા. જોર વેચનારની કોઈ તેની જાણખીતી હતી; અને નખરાં કરી કાટું બોલતી હતી. પોલીસ તેને જોયાર મંભળાવી—ને દગીને તેના ટોપલામાં હાથ નાખ્યો. પેલીએ દગીને ચીસ પાડી ને ટોપલો પાછો ખેંચી લીધો. ઘોડીવાર બંનેએ દસનાં, દસનાં ટોપલાની ખેંચાખેંચી કરી ને પોલીસે મુઠ્ઠા ભરી જોર લીધા. શુકલે પોલીસનો હાથ પકડ્યો.

તેને દુઃખાર્ત દોહોઓની કમનચીજ રિધિનિ-

નું તીવ્ર બાન હતું. ઘણીએ વખત ગરીબી ને પ્રાધીનતામાં ક્યડાએલા હોદ્દાઓની દશાનો વિચાર કરી આંસુ સાર્યા હતાં. સત્તાની કઠોરતા તેને ખુંચ્યા કરતી; જુદમનાં જંજીરો તેના કાનમાં અખણ કરતાં; અન્યાયના આધાતો તેનું અંતર સહેતું-અને હવે સત્તા, જુદમ ને અન્યાયની મૂર્તિ સમો આ કાળમુખો પોલીસ હોદ્દા દેવીના અવતાર સરખી આ ગરીબ નિરાધાર બેરવાણીનાં બેર લખ લેતો હતો ! અને તે-અગણિત સૈન્યોનો નાયક-વિજય પ્રયાણે ચઢેલા નરવીર-હોદ્દાના સ્વાતંત્ર્યનો વિધાયક પાસે હમો હતો છતાં ! તે કેમ બને ?

પોલીસ એક વિપલ ગભરાયો. ચોરના પકડનારને કોણે પકડ્યો ? જમાદાર, ફોજદાર,

ઇન્સ્પેક્ટર, સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટ ! તે ક્યો. તેણે દારૂ પીધેલા ગામડીઆ જેવો ટ્રાઇ છોકરો બેયો; તેના હૈયામાં હામ આવી.

શુકલે બેયું કે આ દુષ્ટ જુદમગારે તેને ઓળખ્યો નહીં. છુપે વેપે ફરતા એના જેવા મહારથીને તે ક્યાંથી ઓળખે ?

“અબરદાર દુષ્ટ !” તેણે બેસી ગએલે અવાજે કહ્યું : “તું ન્યાયનો પ્રતિનિધિ થઇ આ રાંકડી પર જુદમ કરે છે.”

પોલીસે એક અપાટે હાથ છોડવ્યો ને એક મજબુત ધબ્બો શુકલને વાંસે લગાવ્યો.

“ટ્રાણુ છે હેવાન ! મારો હાથ પકડે છે ! ચાલ્યો જ તારે રસ્તે, મરવાનો થયો છે ?”

શુકલ હસ્યો. હજી આ મુરખે તેને

પેશાબના ભયંકર દર્દોની છેલામાં છેલ્લી અજાયબ શોધ.

“ગોનોકીલર” (રજીસ્ટર્ડ)

પ્રમેહનો ચમત્કારિક ધલાજ.

વેધો અને ડોક્ટરોની દવાઓ અને ઇન્જક્શનો લઇને કંટાળા ગયલા હો ! ચાહે તેટલા ભયંકર પ્રમાણમાં ચાહે તેટલા વરસનો જીનો યા નવો પ્રમેહ, એટલે કે પેશાબ

માર્ગે રસી (૫૩) નું વહેવું તેમાં થતી બળતરા, પેશાબ થોડો તથા અટકીને આવવો, ગુમ લાગતી અંદર આવેલો સોજો, તથા ચએલો જખમ અને સ્ત્રીઓના ભયંકર પ્રદર અને પેશાબના રોગો વગેરે પશ્ચાત્તે લગતા સ્ત્રી પુરુષોનાં જડ કરી બેઠેલાં તમામ દરદોનો જડથી નાશ કરે છે અને સડેલી ધાતુને સુધારીને સ્વચ્છ અને ધટ કરે છે.

૫૦ ગોળીની બાટલીની કીંમત રૂ. ૩-૦-૦ વી. પી. જી.

એકલા બનાવનાર,

એચ.ટી.

ડા. ડી. એન. જસાણી,
૧૪૦, ગુલાબવાડી, મુંબઈ નં. ૪.

એ. એમ. ઠક્કર દવાવાળા,
શ્રીદા બીલ્ડીંગ, પ્રીન્સેસ સ્ટીટ.

ઝોળખ્યો નહીં.

“કાણુ છે ? ખબર પડશે. મુકી દે આ ઝેરીનાં બોર.”

“ચુપ ! નહીં તો હમણું જોલમાં પુરીશ.”

ગોલમાંથી વિનય કરી પાછા ફરેલો જીવીયસ સીઝર રોમની તીન્નેરી કબજે કરવા ગયો. ત્યાંના રખેવાલે બારણાં ઉઘાડી આપવા ના કહી. હઝારો વિનય પ્રમત્ત વીરો પાછળ ઉભેલા હતા તે તે વીસરી ગયો. શાંતિથી દૈવી જીવીયસે કહ્યું : “યુવક કહેવા કરતાં મને કરવું સહેલ છે” સીઝરનો એ અમર સત્તાશીલ રુવાઅનો સ્વામિ શુકલે પલવાર સન્ન્યો; “નરાધમ !” તેણે પોતાની પાછળ કેટલુંએ સૈન્ય છે તેની ખાત્રીથી કહ્યું : “બોર મુક-નહીં તો મુકાવી દઇશ.”

“મુકાવી દેશે, તું...કોનો...મુલો છે ?”

પોલીસદાદાએ ધુધરીયાળા ભાયાથી સંબોધતાં

“તું ચાલ ગેટ પર. તને કેદ કરું છું” કહી તેણે બાંલ પકડી શુકલજીને ઘસડ્યા.

તેણે છુટવા ફાંફાં માર્યાં. પથુ પોલીસ તેનાથી ત્રમણો જાગેરા હતા. તેણે ફાંફાં છોડી દીધાં.

“ઠીક છે. લઇ જા ! જોઈ છું.”

“જેને તારુ કપાળ. તું.....”

“કાલ સવારે ખબર પડશે.”

“પડી-પડી—”

ગેટ આવી. પોલીસે શુકલજીને જોરજીલમથી બોર લેવાના તહોમત પર જમાદાર આગળ ખાડ કર્યાં. બોર પોલીસના હાથમાં હતો. બોરવાળીનાં નામ ને પત્તો તેને મોટે હતો.

જમાદાર સાહેબે કાગળ કાઢ્યો ને તે ટેબલ પર બેઠો.

“નામ ?”

“શુકલ”

“આખું નામ ને બાપનું નામ શું ?”

શુકલજી હસ્યા. કાલ સવાર પછી આખી સૃષ્ટિ માત્ર ‘શુકલ’-‘ધી શુકલ’ ‘એક અને અદ્વિતીય શુકલ’ થી ઝોળખશે. તેપોલીસનની કોઇ અટક પુછે ? ગોરીબાદડીનું કોઇ નામ પુછે ? ચાણુક્યના બાપનું નામ કોઇ પુછે ? તે ખડખડ હસ્યા. આ મૂર્ખ જમાદારને કે અડલ છે ?

પેલા પોલીસે શુકલજીની કમરમાં એક યાદદાસ્ત તાણ થાય એવો ઉપાય અજમાવ્યો.

“ઝોરે !” શુકલજીએ કહ્યું ને ચુપ રહ્યા.

“નામ શું ?” જમાદારે બરાડો માર્યો.

“શું મોટું લઇને પુછે છે ?” તિરસ્કારથી શુકલે કહ્યું : “કાલે સવારે ખબર પડશે.”

“શી ખબર”

“મારું નામ ને ઠેકાણું”

“અસરેજ કહી મરની”

“જાણુ” છે ?”

“હા.”

“તો મૂર્ખ !” એક મહા પ્રસંગે ઠાકરે કહેલું કે યાદ આવવાથી વિન્નેતાને સ્વાભાવિક એવું ગેરવધી તેણે કહ્યું : “લખી લે. શક્તિ ને દીમત હોય તો. મારું નામ શુકલ. મારું સ્થાન રાષ્ટ્રસંસ્થાના મંદિરમાં. મારો પત્તો અનંત કાલના ઇતિહાસમાં.”

“.....ગંડુ છે. ઝોરડીમાં પુર.”

જમાદારે કંટાળી દુક્રમ કર્યો.

પોલીસે તેને પકડી ઝોરડીમાં પુર્યો.

“કાલે સવારે ખબર પડશે.” શુકલજીએ અંધારી ઝોરડીમાંથી વાણી ઉચ્ચારી.

બહાર જમાદાર ને પોલીસ મસલત કરવા બેઠા. કાલે શી ખબર પડશે ? કોઇ મોટો માણસ તો ન હોય ? કોણુ હશે ? પોલીસ પથુ જરાક ગમરાપો.

“જમાદાર સાહેબ, જવાદાને.”

“એ પણ હીક છે” કરી જમાદાર
આપ્યો ગયો.

પોલીસે શુકલજીને છોડ્યો.

“ક્યાં જવું છે ?

“મુંબાઈ.”

“રેશન પર મુકી આવું ?”

“હવે ઠેકાણે પડ્યો” શુકલજીએ કહ્યું.

તેને લાગ્યું કે અત્યારે દેશની આવી કટોકટીને
પ્રસંગે બહુ માયાકુટ કર્યા કરતાં લશ્કર લઈ
મુંબાઈ જવું જ વધારે સારું છે.

પોલીસ તેને રેશન પર મુકી ગયો; અને
જ્યારે શુકલજીએ ફર્ટકલાસની મુંબાઈની
ટીકીટ લીધી ત્યારે તેનાં હાંઝાં ગગડી ગયાં.
કુજલે પગે તે ગેટ પર પાછો વળ્યો.

(આ વાર્તાનો વધુ રસમય ભાગ આવતા અંકમાં.)

હલવાઓનો મહારાજા: અસલ સીક્કા છાપ રજીસ્ટર્ડ

કોહીનુર હલવો.

સૌથી સરસ સ્વાદિષ્ટ અને સર્વાંગ સુંદર બાકસોમાં પેક. મહીનાઓ સુધી ટકી શકે છે.
બાકસની કીંમત ૦/૨ ૩, ૦/૧, ૦/૧, ૧, ૨, અને ૩. ૪.

ચેતવણી—કોહીનુર હલવાની લોકપ્રિયતા જોઈ બજારમાં નકલી બાકસો નીકળેલાં
છે. માટે કોહીનુર નામ વાચી ખરીદ કરવાથી ઠગાવાની ધાસ્તી રહેશે નહીં.

મીઠાઈની ઉત્તમ કારીગરી માટે સોનાના ચાંદ અને સર્ટીફિકેટ મેળવનાર

પીતાંબર આણંદજી મીઠાઈવાલા.

ભુલેશ્વર—મુંબાઈ ૨.

દુઝી વાર્તા

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૨૬૮ થી]

લેખકોને સ્વાભાવિક લાગુ પડી છે. પરિણામે આપણી નવલિકા, અને નવલકથાનાં સ્વરૂપ બદલાયાં છે-બદલાય છે-બદલાશેજ.

એકજ દ્રષ્ટાંત લઈએ. અગાઉ જનતાની યુદ્ધિ મોટે ભાગે એવી હતી, કે જે સારું ગણાય, તેને ખસ સારુંજ સમજે અને જે માહું તેને કેવળ માહુંજ લેખે. એ પ્રમાણે તદ્દન સારા પાત્રો અને તદ્દન નહારા પાત્રો-તમામ સારી વ્રતિઓ અને તમામ નહારી વ્રતિઓ-કેવળ સારાં કાર્યો અને કેવળ નહારાં કાર્યો એ બધાનો સામસામે રહ્યો થતો એકરંગી જમ્બેલો તે આપણી આગલી નવલકથાઓ અને નવલિકાઓ હતી. આપણી આગલી બધી વાર્તાઓ ચીવટાઈથી એજ ધોરણે રચાતી. પણ આજે મનુષ્ય, મનુષ્યની આંખે આ કે પેલે પાર એકરંગી જણાતો નથી. આજે તો મનુષ્ય બેલમેલ પ્રકૃતિનો વિવિધ રંગી અને એકી વેળાએ બહો કિંવા ભુડો દેખાઈ આવે છે. આજના માર્કસેસ ક્રાપિક જમાનામાં ગમે એવાં ઉત્તમમાં ઉત્તમ મિષ્ટાન બેગાં તેના કોઈ દ્રવ્ય કે અદ્રવ્ય કીડાનીએ ગણતી યાય છે. વળી એ અકેકા કીડાનું પૃથ્થકરણે યાય છે. આગળ “સારાં કાર્યો” અને “માઠાં કાર્યો”-એજ એક ત્રાજવે મનુષ્યનું તોલ થયું. આજે ‘કાર્યો’ અને “પ્રતિકાર્યો”ની સમજ વડે મનુષ્યોનાં હૃદયની પરીક્ષા કરવામાં આવે છે.

વિનય

હા, ઠીક. પછી !

રમણ

વિનય, આજે વાર્તામાં પાત્ર આવેખન મેં જણાવ્યું તે દ્રષ્ટિએ થવા માંડ્યું છે. પણ

આગળ એમ નહોતું. દ્રષ્ટાંત લેખે જે “હૃદય પક્ષટો” આજથી પચીસ પચાસ વર્ષની વાત પર લખાઈ હોત, તો તેનું મુખ્ય પાત્ર કુંતી વાંચકો સમક્ષ કેકે ભુદીજ રીતે રહ્યો થાત.

આજે કુંતી તેના કતનિ હાથે સંસારનું એક દુભાંગી રમકડું રહ્યો થઈ છે-પણ તે વેળાએ તે સંસારની એક ધિક્કારપાત્ર રાક્ષસિણી ચિત્રાઈ હોત. આજે કુંતી સમયનું લાચાર બાલકડું દેખાય છે તે વેળાએ તે નક્કર પાપનું પુતલુજ અકાત. આજે કુંતી બહાક જોઈ ચળ-નારી બેવફા ચંચલા રહ્યો થઈ છે-તે વેળાએ તે પતિના પ્રાણુ દરનારી નિર્દય ડાકણજ દેખાત. આજે કુંતીની માતાપણની મદત્તા ગમે એમ પણ જળવાએલી દર્શાવી છે, તે વેળાએ, તે પુત્ર તણ ગઈ, વેશ્યા એટલે કદાચ એના હૃદયમાં પુત્ર માટે પ્રેમનો એક છોટો સરીખો પણ રહેલો બતાવવામાં આવત નહોતો. આજે કુંતી ઉઘના, કોમળતા, રમણિયતા સાથે કેકે મુજનતાની વિધિવિધ ચઢ ઉતર છાપાથી રંગાઈ છે-તે વેળાએ તે ખસ તદ્દન હાથથી ગએલ, છોલ, ઉખેલ, વંકલ છેવટ વેશ્યા તે વેશ્યાજ રહી હોત.

વિનય, આપણી નવલકથા તથા નવલિકાનું સ્વરૂપ બદલાવાનું એક બીજીએ કારણ છે. અને તે એ કે વાર્તા લખવા માટેની આપણી ધારણા-માં પણ ફેરફાર થએલો છે. આગલા કાળમાં વાર્તાઓ વાંચકને મુનેતિક જનાવવાની ધારણા-થીજ ખાસ કરી લખાતી-આજે વાંચકોને મુનેતિક નહોતો, પણ મુરમિક જનાવવા અર્થે વાર્તા લખાય છે અને વિનય, મુરસિકતા એ કે મુનીતિથી સિત્ર નથી. સમયના વધવા સાથે વાર્તા લખવાની આગલી ધારણા બદલાવી બેઠ્ઠી હતી; અને તે બદલાઈ છે. એ વાર્તાની કલા માટે તથા ખુદ મનુષ્ય છવોની શ્રદ્ધિ અર્થે પણ વાસ્તવિકજ થયું છે.

મારા આ કહેવા પરથી વિજય, તું ગેર-સમજૂતી ન કરે, તે ખાતર ખાસ જણાવી દઈ છું કે વાર્તામાં નીતિ તરવ આવે, તેની હું સામે છું, એમ તું જરાએ ધારીશ નહીં. સારું કહેવું એટલુંજ છે કે વાર્તામાં ભયે નીતિનું દર્શન થતું હોય તેમ થવા પામે, પણ નીતિ પાઠ શીખવવા અર્થેજ વાર્તાઓ લખાવી ઘટે એ વાતમાં હું માનનારો નથી. હુખ્ખી નીતિ રસદાર લાગે તે મોટેજ વાર્તાઓ લખાવી જોઈએ. એવી એકલી આવશ્યકતા અને અગત્યનાના એ દિવસો ગયા. આજના યુગમાં મનુષ્યો વૃદ્ધિ માર્ગમાં જે રિથિતિએ આવી પહોંચ્યાં છે, તે તરફ જોતાં વાર્તા લખવાની આ એક પુરી ધારણા આપણને બસ થઈ પડેજ નહીં. આજે તો જમાનો રસ અને કલાનો છે. આજે જો એક ચિત્રકાર આમ હરજ, કે મારું ચિત્ર એક વાર્તા કહી આપે તેવુંજ બને,

તો એક વાર્તાકારે એમજ હરજું રહું, કે મારી વાર્તા એક સુંદર ચિત્ર જેવીજ પ્રકટે. અને તેટલા માટે આજની એક નવલિકામાં કલા અને રસનું જ પ્રાધાન્ય રહેવું જોઈએ.

વિજય

રમણ! શું વાર્તાકારે નીતિ જણાવવા-પામવાની આજે લોકોને અગત્ય રહી નથી ?

રમણ

આગળ જેટલી તો નહીંજ. નીતિ સૂત્રો જે આગલા કાળમાં માત્ર ધર્મશાસ્ત્રો કે કોઈ છુટા-છવાયા ગ્રંથોમાંજ દટાઈને રહેતાં તેમ આજે નથી. આજે તો મનુષ્યના બધા વર્ગને સમજ પડે, એ પ્રકારે વધુ સહેલી કે ઓછી સહેલી ભાષામાં, વધુ રસ પડે, કે ઓછો રસ પડે એવી દબમાં નૈતિક વિચારોને લગતાં તરેહવાર અને અસંખ્ય પુસ્તકરૂપી સાધનો બહાર પડ્યાં છે

એક વખત વાપરો પછી હંમેશા વાપર્યા કરશો.

અમારાં અમૃતાંજનથી તમારા માથાંનો દુખાવો, સરદી, જખમો, ઘસારા, બળતરા, તેમજ લચક અને બીજાં શરીરનાં દરદો સારાં થઈ જશે તેની અજમાયશ કરો. તમારા માંધી પામે તે માંગો, ૧ રીશીની કીમત આના ૧૦.

દરાજનો મલમ.

સર્વ જાતની દરાજ, અને યુગ્મલીને માટે બરોમાપાત્ર અને નિષ્ફળ ન થય એવો હંતાજ. ત્રણવાર લગાડવાથી સહંતર નાશુદ થાય છે. ૧ દીનની ડબીની કીમત આના ૬.

હંત મળન.

આ ઉત્તમ સુગંધીવાળો, અને મનમોહક દુધ પાકીર લોહીના વહેવાને અટકાવે છે દાંતોને સ્વચ્છ અને સફેદ કરે છે તેમજ તેઓને મજબુત કરે છે. ૧ દીનની ડબીની કીમત આના ૨.

ઠેકાણું:—અમૃતાંજન ડીપો,

૧૦૬, ક્રીઅર રોડ, મુંબાઈ.

અને પડયેજ નય છે, તો પછી વાર્તાઓ જે ખાસ કરી તેની કલાએ કરીનેજ ઉત્તમ ગણવી ગણાયવી જોઈએ, તેને નીતિનીનીશાળો બનાવી દેવામાં શી મોટાદા કે સાર સમાયો છે ?

વિજય : નીતિના નિયમો, કર્મની શીલ્પશી, પ્રસોદના વિચારો, પુનર્જન્મની અસરો, સારાનો સારોજ અંગમ; અને માંદાંનું માદુંજ પરિણામ; એ સધળાં તત્વોને પોતાનાં અંગત જીવનમાં એક વાર્તાકાર કે આપણે કામે લખ્યે એ વાત જુદી છે; પણ એક કલાકિત કલાકાર પોતાની વાર્તાકૃતિઓમાં પણ બસ એજ નિયમ વાર્તાને ઘટે અને ચલાવે એવી આપણી ઇચ્છા તો એક દુરાગ્રહજ કહેવાય-એ તે કલાકાર પર વાપરેલું એક દયાણુજ ગણાય-એ તો તેના કલારસિક કાર્યમાં વગર સમજે આડે મુકી દીધેલા પદાર્થ મનાય. જો એક કલાકાર વાર્તા લેખક આમ માનવો હોય કે-સંસારમાં જે

ઘટના અને છે, તેને વાર્તામાં વાસ્તવવાદ (Realism) ના સિદ્ધાંત અનુસાર કે પછી કિસ્મતવાદ પ્રમાણેજ ચારે દર્શાવી; અને તેમ કરવેજ મારી વાર્તાની કલા તથા રસતતામાં વિશેષતા આવી શકે એમ છે તો પછી તે વાર્તાકાર ગા માટે તેમ ન કરે ? જગતનાં શિષ્ટ વાર્તાસાહિત્યને આજે જે દૃઢલીક કળાવંતમાં કળાવંત અને મુદરમાં મુદર વાર્તાઓની ભેટ થઈ છે, તે આવી દૃષ્ટિથીજ તે વાર્તાઓ લખાવાને લીધેજ. અમુક મનાતી આવેલી ધાર્મિક, નૈતિક કે પારલૌકિક માન્યતા કે ચોક્કસ તીકિક પ્રણાલિકાઓનેજ સમાવનારી અને તેનેજ ટેકા આપનારી વાર્તાઓજ જો લખાય, તો પછી વાર્તામાં વૈવિધ્યને અને રસતતાને પ્રવેશવાનો માર્ગ ક્યાં રહ્યો ? વિજય આપણા પૂર્વજ કલાકારોએ જે ધ્યેય અને જે દૃષ્ટિકોણથી વાર્તાઓ બનાવી હતી, તેમજ આપણે પણ કરવું; એજ

દરેક માણસ માટે, વીરીઅલ તંદુરસ્તી આપનારી સ્વર્ગીય અમૃત છે, લી. એ. ડી. હંડવતે નીરાસંગપુર જીવન શક્તિ વધારનારી દવા.

એજંટ :
એ. એમ. કક્કર
જુમાં મસહદ,
મુઆઝ.

કોમન:
મોટી બા. રૂ. ૫
નાની બા. રૂ. ૨

નગણા પડેલા શરીરમાં નવું ચૈતન્ય આપનારી દવા વીરીઅલ ધાતુંના દોળો, વીર્ય આવ, ઉધરસ, દમ, આ દરેકથી જેઓને શરીર ધમાતું હોય તેના માટે સૌથી સારી અને આવીજાળી અકસીર દવા પુરવાર મળેય છે. તમે એકજ બાટલી વાપરી રોગથી મુક્ત થાઓ.
— (દરેક દવાના વેપારી પામે મળે છે) —
સોલ એજંટસ:—વીરીઅલ એજન્ટ્સી, પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબાઇ.

એક નિયમને આપણી વાર્તા વીશે જો આપણે અચળે અને સર્વમાન્ય બનાવી દેઈએ, તો તે કથાકાર પૂર્વજોના આપણને મળેલા વારસાના આપણે સાચા વારસદાર નજર કહેવાઈએ. જો આપણે તેઓના ખરા વારસગર ગણાવું હોય, તો યુગ પ્રમાણે વાર્તાનું ધ્યેય અને તેની કલાને ફેરવી ફેરવીનેજ આપણે વાર્તાની ધડતર અને લખાવટ રાખવા જોઈએ છે.

આવી ખરી સમજને લીધેજ સાંપ્રત સમયના વાર્તાકારોએ હવે નવા નવા ઉદ્દેશો અને આશયોને પકડીને નવલકથા તેમજ નવલિકાઓ લખવા માંડી છે નવા યુગમા દાખલ થયા પછી વાર્તાઓને નવીન સ્વરૂપ આપ્યા વિના તેઓથી રહેવાયજ કેમકે લોકો જે ધડી આનંદ મેળવે, નીતિ પાઠ બજે, તે સારજ નહોતો, પણ કલાને ખાતર વાર્તા, એજ મૂલ્ય સિદ્ધાંતને માર્ગ આપવા આજે હવે વાર્તાઓ લખાવા માંડી છે રસકલા પીરસી, વાર્તાઓ વાચક વ્યક્તિઓને સુરસિક બનાવે -કુરીવાજો તોડી વાર્તાઓ સમાજને સુસંસ્કારી કરે-દેશદાનની આંધ આવી દીલ પ્રજાવાસી

વાર્તાઓ સ્વદેશીઓની સ્વદેશ બક્તિ ખીલવે એવા એવા નક્કર અને ઉચ્ચ આશયોના રંગથી આપણી નવલકથાઓ અને નવલિકાઓ રંગાતી લખાવી થઈ છે. એ બધા ફેરફાર ખરેખર ઇચ્છવા યોગ્ય થયો છે.

હુંકમાં, વિજય! કાળના અનંત પ્રવાહમાં તણાઈ એક પક્ષે સમાજ અને જનતા ધાર્તામાં પોતાની અસરો નાખ્યેજ નય છે, તેમ વળી બીજે પક્ષે વાર્તાઓ પોતાની અમરોમાં સમાજ તથા જનતાને લપેટતીજ રહે છે આમ એ બંને એકેકને સદાયરૂપ નીવડી અકેકના આધારે ધીરેધીરે પોતાના સ્વરૂપ બદલતા નય છે-નવો યુગ લાવતાજ રહે છે. યુગ પલટાવવાની આ ધીમી પવિત્ર મદાત ક્રિયામા સમર્થ નવલકારો અને નવલિકારો પ્રભુના કાસદ જેવા બની પોતાના ધ્યેયને નજર સમક્ષ રાખી એક હથે કલમ અને બીજા હાથે કલાનુ પાત્ર ધરી, પોતાની ફરજમાં આગળ ધપતાજ નય છે

વિજય! આજ તો એટલુંજ વળી કોઈ બીજી વેળાએ નવલિકા વીશે કેક વધુ કહીશ

WANTED to MARRY.

Wanted a beautiful Gujarati Bania Girl or a Virgin widow, 17-20 years old sweet and amiable disposition-to marry a Gujarati Bania widower 37 years old-good social position-correspondence strictly private with snap if possible Write to Box No. 70

c/o The Manager 'Gujarat'

10-14 Bakehouse Lane, Fort, BOMBAY

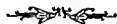
દાન આપતી વખતે યાદ કરો—

કાઠીઆવાડ હીંદુ અનાથાશ્રમ (વડવાણ કેમ્પ)

હાલમાં ૬૦ ખરા—નિરાધાર બાળકોનું પોષણ થાય છે.

લખો : એન. મેકેરરી, કાઠીઆવાડ હીંદુ અનાથાશ્રમ — વડવાણ કેમ્પ.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ મંડળ

ડૉ. સાહિત્ય પ્રેસ,
૧૦-૧૪, બેકહાઉસ લેન, કોટ,
મુંબાઈ, તા. ૧૫ મી નવેમ્બર, ૧૯૨૬.

સુશ મહારાય,

આ મંડળની જુદી જુદી સમિતિઓની તથા મધ્યસ્થ સભાની છેલ્લી બેઠકનો અહેવાલ આ સાથે આપના પર રવાના કરવામાં આવ્યો છે, તે વિદિત થાય.

લી. સેવક,

મનહરરામ હરિહરરામ મહેતા
મં. ગુ. સા. પ. મંડળ.

કાર્યવાહક સમિતિ

પરિષદ મંડળની કાર્યવાહક સમિતિની એક સભા તા. ૩૧-૧૦-૨૬ ને રવિવારે, બપોરે ૧-૩૦ વાગે વડોદરામાં શ્રી શિક્ષણ પદ્ધતિ પાઠશાળાના હોલમાં મળી હતી તે વખતે નીચેના સભ્યો હાજર હતા:—

રા. કનૈયાલાલ મુનશી, રા. મનહરરામ મહેતા, રા. ચંદ્રશંકર પંડ્યા, રા. હીરાલાલ પારેખ, રા. ભરતરામ મહેતા, રા. મોતીચંદ કાપડીયા અને રા. બ્યોમેશચંદ પાઠકજી.

પ્રમુખની ગેરહાજરીમાં ઉપપ્રમુખ રા. મુનશીએ પ્રમુખસ્થાન લીધું હતું.

પ્રથમ ગઈ સભાનો અહેવાલ રા. મનહરરામ મહેતાએ પાંચી સંભળાવ્યો જે મંજૂર રાખવામાં આવ્યો હતો.

સાર પછી નીચેના ઠરાવો સર્વાનુમતે પસાર થયા હતા:—

૧. જુની ગુજરાતી હસ્તલિખિત ગ્રંથોની યાદી તૈયાર કરવાનું કામ રા. શંકરપ્રસાદ જગનલાલ રાવળને સોંપવામાં આવે છે અને તેના મહેનતાણી તરીકે રૂ. ૩૦૦) ચલુસો તથા આ કામને અંગે મુસાફરી વગેરેનો બીજો જે ખર્ચ થાય તે મંડળે તેમને આપવો એમ ઠરાવવામાં આવે છે. આ યાદી તા. ૩૧મી જાન્યુઆરી ૧૯૨૭ પહેલાં તેમણે તૈયાર કરી આપવી.

૨. કાર્યવાહક સમિતિની ગઈ સભાના ઠરાવ નં. ૧૨ ને સુધારીને ઠરાવવામાં આવે છે કે “સિદ્ધાંત” ના ૮ માં અધ્યાયના સૂત્રોનો આધાર રાખીને જુની ગુજરાતીનું બ્યાકરણ અને શબ્દકોષ તૈયાર કરવાનું કામ રા. બ. કેશવલાલ કુવને સોંપવામાં આવે છે.

૩. સંપૂર્ણ સાક્ષરમાળા તૈયાર કરવાની યોજના રજુ કરવાનું રા. બરતરામને સોંપવામાં આવે છે.

૪. જીવનચરિત્રો અને ખીજાં પુસ્તકો પ્રગટ કરવાની યોજના રા. હીરાલાલે રજુ કરવી.

૫. કૃમિક શિષ્ટ સાહિત્યના પ્રકાશનને લગતાં સાંકળીયાં વગેરેનો ખરડો રા. પ્રાણુલાલ દેસાઈ અને રા. જનુલાલ સૈયદે રજુ કર્યો છે તે છપાવીને મંત્રીઓએ કાર્યવાહક સમિતિના સભ્યોને તથા નીચેના ગૃહસ્થોને તેમની સુચનાઓ માટે મોકલી આપવો:—

રા. કે. એસ. વક્રીશ, રા. નરસિંહરાવ દીવેડીઆ, રા. આનંદશંકર ધ્રુવ, રા. કૃષ્ણલાલ ઝવેરી, રા. કેશવલાલ ધ્રુવ, રા. નંદનાથ દીક્ષિત, રા. એમ. એસ. દ્વિવેદી, રા. મંજુલાલ મજમુદાર અને રા. મંગેશશંકર પંથ્યા.

૬. (અ) પરિષદ મંડળનાં પુસ્તકો પ્રગટ કરવાની યોજના સંબંધી રા. એમ. સી. કોઠારીએ તા. ૩૧ મી અક્ટોબર, ૧૯૨૬ ના રોજ જે પત્ર મંડળને લખ્યો છે, તે વિચારીને એમ હરાવવામાં આવે છે કે “પુસ્તકોની કૌમત મંડળ સાથે નહીં, કરીને હરાવવી”—એ શરત રા. કોઠારી કબુલ કરે તો તેમની માગણી મંડળે સ્વીકારવી.

(આ) પ્રાચીન કાવ્યમાળાની નવી આવૃત્તિ પ્રગટ કરવા સંબંધી રા. કોઠારીએ તા. ૩૧ મી અક્ટોબર, ૧૯૨૬ ના રોજ પત્ર લખ્યો છે તે ઉપરથી હરાવવામાં આવે છે કે રા. કોઠારી મંડળને પાંચ ટકા રોયલ્ટી આપવાનું જણાવે છે તે ક્ષણી ઓછી લાગે છે, તેથી તે વધારી આપવા વીશે તેમની સાથે મંત્રીઓએ પત્રવ્યવહાર કરવો.

(ઇ) ઉપરની કલમો ૬ (અ) અને ૬ (આ) માં જણાવેલી બાબતો વીશે છેવટનો નીકાલ કરી રા. કોઠારી સાથે કબાલાઓ કરવાનું તથા પુસ્તકો પ્રગટ કરવાની યોજના પાર પાડવાનું કામ રા. મુનશી, રા. હીરાલાલ તથા રા. બરતરામ—એ ત્રણ જણની કમીટીને સોંપવામાં આવે છે.

૭ પરિષદ મંડળની પહેલી પત્રિકા તા. ૧ લી જાનેવારી ૧૯૨૭ ના રોજ બહાર પાડવી; અને તેમાં તથા તે પછીની પત્રિકાઓમાં વખતે વખતે પ્રસિદ્ધ યતાં ગુજરાતી પુસ્તકોની યાદી પ્રગટ કરવાની વ્યવસ્થા મંત્રીઓએ કરવી.

૮ મંડળની મીલકતના ટ્રસ્ટીઓ તરીકે નીચેના પાંચ ગૃહસ્થોને નીમવા એવો હરાવ રા. મોતીચંદ મધ્વરથ સભામાં રજુ કરવો:—

સર લક્ષ્મીભાઈ સામળદાસ

રા. બ. રમણભાઈ નીલકંઠ

રા. કૃષ્ણલાલ ઝવેરી

રા. કનૈયાલાલ મુનશી

રા. મટુલાઈ કાંટાવાળા

૯ ત્રીજેર રા. મોતીચંદ કાપડીઆએ મંડળનો હીસાખ રજુ કર્યો તેની નોંધ લેવામાં આવે છે.

ત્યાર પછી પ્રમુખનો ઉપકાર માની સભા જરખાસ્ત થઈ હતી.

સમન્વય સમિતિ

આ સમિતિની એક બેઠક તા. ૩૧-૧૦-૨૬ ને રવિવારે જપોરે ૨ વાગે વડોદરામાં સ્ત્રી શિક્ષણ પદ્ધતિ પાઠશાળાના હોલમાં મળી હતી. તે વખતે નીચેના સભ્યો હાજર હતા :—

રા. કનૈયાલાલ મુનશી

રા. ભરતરામ મહેતા

„ મનહરરામ મહેતા

„ મોતીચંદ કાપડીઆ

„ ચંદ્રશંકર પંડ્યા

„ વ્યોમેશચંદ્ર પાઠકજી

„ હીરાલાલ પારેખ

ડો. હરિપ્રસાદ દેસાઈ

રા. હીરાલાલ પારેખના આ બાબતમાં આવેલા રિપોર્ટ પર ચર્ચા કર્યા પછી એ સંબંધી વધુ પગલાં લેવા સમિતિએ રા. હીરાલાલ પારેખ તથા રા. ભરતરામને કેટલીએક માર્ગદર્શક સૂચનાઓ કરી હતી.

પરિષદની કાર્યવાહક સમિતિ.

યુ. સા. પરિષદની કાર્યવાહક સમિતિની એક બેઠક તા. ૩૧-૧૦-૨૬ ને રવિવારે જપોરે ૨-૩૦ વાગે, વડોદરામાં સ્ત્રી શિક્ષણ પદ્ધતિ પાઠશાળાના હોલમાં મળી હતી, તે વખતે નીચેના સભ્યોએ હાજરી આપી હતી :—

રા. કનૈયાલાલ મુનશી

રા. ભરતરામ મહેતા

„ મનહરરામ મહેતા

„ મોતીચંદ કાપડીઆ

„ ચંદ્રશંકર પંડ્યા

„ વ્યોમેશચંદ્ર પાઠકજી

„ હીરાલાલ પારેખ

„ સાદીક

પ્રમુખસ્થાન રા. મુનશીએ લીધું હતું.

નીચેના ઠરાવ સર્વાનુમતે પસાર કરવામાં આવ્યો હતો :—

“ પરિષદની બેઠકમાં કરવી પડતી સુટરૂપીને લગતા પેટા નિયમો ધડીતે સમિતિ આગળ રજુ કરવા માટે રા. કનૈયાલાલ મુનશી, રા. હીરાલાલ પારેખ તથા રા. વ્યોમેશચંદ્ર પાઠકજી—એ ત્રણની પેટા કમિટી નીમવામાં આવે છે.”

મધ્યસ્થ સભા

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ મંડળની મધ્યસ્થ સભાની ખીજ બેઠક તા. ૩૧-૧૦-૨૬ ને રવિવારે બપોરે ત્રણ વાગે વડોદરામાં સ્ત્રી શિક્ષણ પદ્ધતિ પાઠશાળાના હોલમાં મળી હતી. તે વખતે નીચેના સભ્યો હાજર હતા:—

૧ રા. આનંદશંકર બાપુભાઈ કુવ	૧૦ રા. ચન્દ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા
૨ „ કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી	૧૧ „ પ્રદહાદ ચન્દ્રશેખર દીવાનજી
૩ „ મટુભાઈ હરગોવિંદદાસ કાંઠાવાળા	૧૨ „ હીરાલાલ ત્રિભોવનદાસ પારેખ
૪ „ વ્યોમેશચન્દ્ર જનાર્દન પાઠકજી	૧૩ „ મોતીચંદ ગીરધર કાપડીઆ
૫ „ પ્રાણુલાલ કીરપારામ દેશાઈ	૧૪ „ મંજુલાલ રણછોડલાલ મજમુદાર
૬ „ હરિપ્રસાદ વ્રજરાય દેગાઈ	૧૫ „ શક્તેપ્રસાદ જગનલાલ રાવળ
૭ „ ભરતરામ ભાતુસુખરામ મહેતા	૧૬ સૌ. શારદા મહેતા
૮ „ જનુભાઈ અચરતલાલ કૈયાદ	૧૭ રા. સાદીક
૯ „ રમણુલાલ કનૈયાલાલ યાસિક	૧૮ „ મનહરરામ હરિહરરામ મહેતા

મંડળના પ્રમુખ રા. બ રમણુભાઈ નીલકંઠ હાજર ન હોવાથી ઉપપ્રમુખ રા. કનૈયાલાલ મુનશીએ પ્રમુખરથાન લીધું હતું.

રા. મુનશીએ આવેલા સભ્યોને અભિનંદન આપ્યા બાદ રા. મનહરરામે ગૃહ સભાનો અહેવાલ વાંચી સમજાવ્યો હતો અને તે મંજુર રાખવામાં આવ્યો હતો.

તે પછી સભાનું કામ હાથ ધરવામાં આવતાં, કાર્યક્રમમાં પાંચમા નંબરવાળી રા. વિજયરાયની કૈામુદી સેવકગણની યોજના સૌથી પ્રથમ હાથ પર લેવી એવો ઠરાવ રા. વ્યોમેશચન્દ્ર પાઠકજીએ રા. મટુભાઈ કાંઠાવાળાના ટેકાથી રજુ કર્યો. મત લેવાતાં ૭ જણે ટેકો આપ્યો, પણ કોઈને વિરોધ ન હોવાથી ઠરાવ પસાર થયો.

આ યોજના ઉપર ચર્ચા શરૂ થતાં રા. મટુભાઈ કાંઠાવાળાએ રા. વિજયરાયને સભા સમક્ષ પોતાની હકીકત રજુ કરવા દેવાની રજા આપવા પ્રમુખને સૂચના કરી. પણ મધ્યસ્થ સભાના સભાસદ ન હોય એવા શૃદ્ધચને બોલવા દેવાની રજા આપવાની પ્રમુખે પોતાની અશક્તિ જણાવતાં રા. પ્રાણુલાલ દેસાઈએ રા. પ્રદહાદ દીવાનજીના ટેકાથી નીચેનો ઠરાવ રજુ કર્યો:—

ઠરાવ નં. ૧: “કૈામુદી સેવકગણની યોજના વીશે બધા સભાસદોને માહિતી ન હોવાથી એ યોજનાનો વિચાર આવતી મધ્યસ્થ સભા, ઉપર મુલતવી રાખવો; તે દરમ્યાન બધા સભ્યોને તે યોજના જાપીને મંત્રીએ મોકલી આપવી.”

દેટલીએક ચર્ચા બાદ મત લેવાતાં ૮ વિરુદ્ધ ૪ મતે ઉપરનો ઠરાવ પસાર થયો હતો.

તે પછી કાર્યવાહક સમિતિએ અત્યાર સુધીમાં જે કાર્ય કર્યું છે તેનો અહેવાલ (પરિશિષ્ટ અ) રા. મનહરરામ મહેતાએ વાંચી સમજાવ્યો. તે ઉપરથી રા. મટુભાઈએ રા. ભરતરામના ટેકાથી નીચેનો ઠરાવ મુક્યો:—

ઠરાવ નં. ૨ : “ પ્રો. બલવંતરાય ઠાકોરે પરિષદ મંડળના પ્રમુખને રૂ. ૨૦૦૦) નાં ભંડોળ કમીટીનાં ડીએનઆર મોકલી આપ્યાં, તે બદલ આ સભા તેમને અભિનંદન આપે છે.”

રા. હીરાલાલ પારેખે રા. રમણલાલ યાજ્ઞિકના ટેકાથી સુધારો મુક્યો કે:—

“ પ્રો. ઠાકોર તરફથી ભંડોળ કમીટીનો તમામ હીસાબ આવી ગયા પછી તેમનો ઉપકાર માનવો.”

મત લેવાનાં ૯ વિરુદ્ધ ૪ મતે રા. હીરાલાલનો સુધારો પસાર થયો હતો.

આ પછી રા. રમણલાલ યાજ્ઞિકે ડો. હરિપ્રસાદ દેસાઈના ટેકાથી નીચેનો ઠરાવ રજુ કર્યો:—

ઠરાવ નં. ૩ : “ પ્રો. ઠાકોરે ભંડોળ કમીટીનાં પુરતકા તથા નાણાંનો પુરેપુરો હીસાબ અત્યાર સુધી મોકલી આપ્યો નથી, તેથી ૧ લી જાન્યુઆરી ૧૯૨૭ પહેલાં તે હીસાબ તેમણે ફૂપા કરીને મોકલી આપવો, એવી તેમને વિનંતિ કરતી.”

રા. મટુભાઈએ ‘ફૂપા’ શબ્દની સામે વાંધો લીધો હતો તેમના આ વિરોધ સાથે ઠરાવ પસાર થયો હતો.

સાહિત્ય પ્રકાશક સંસ્થાઓના સમન્વયની યોજના સંબંધી રા. રમણલાલે વિગતો જણાવવાની માગણી કરવાથી રા. હીરાલાલે ખુલાસો કર્યો હતો, અને એ યોજના પાર પાડવા માટે તજવીજ આપે છે એમ જણાવ્યું હતું.

રા. હીરાલાલ પારેખે રા. પ્રાણલાલ દેસાઈના ટેકાથી નીચેનો ઠરાવ મુક્યો:

ઠરાવ નં. ૪ : “ પરિષદ મંડળનું સ્થાનક અમદાવાદમાં રાખવું.”

રા. ચંદ્રશંકરે ‘સ્થાનક’ની જગ્યાએ ‘કાર્યાલય’ શબ્દ મુકવાની સૂચના કરી, અને રા. મટુભાઈએ ‘ઓફીસ’ શબ્દ સૂચવ્યો. તે ઉપરથી રા. મનહરરામે ખુલાસો કર્યો કે ‘સ્થાનક’ શબ્દ ધરાદાપૂર્વક જ યોજવામાં આવ્યો છે, કારણ તે તો મંડળનું કાયમનું સ્થાન ગણાશે, જ્યારે ‘કાર્યાલય’ અથવા ‘ઓફીસ’ એ તો કાર્યવાહક સમિતિ વખતે વખત નક્કી કરેલાં રાખવામાં આવે એવી બંધારણની કલમ છે. ‘સ્થાનક’ એટલે ‘કાયમના હેડક્વાર્ટસ’ એવો અર્થ છે.

રા. મુનશીએ સૂચના કરતાં જણાવ્યું કે થોડા વખતમાં વડોદરામાં યુનીવર્સિટી સ્થપાવાનો સંભવ છે, તો તે વખતે મંડળનું સ્થાનક વડોદરા રાખવાનું આપણને કદાચ અનુકુળ થઈ પડે, માટે હાલ ‘સ્થાનક’ વીશેનો વિચાર મુલતવી રાખવો.

આ સૂચના ઉપરથી રા. હીરાલાલે જણાવ્યું કે એવી જરૂર પડશે ત્યારે સ્થાનક નવો ઠરાવ કરીને ફેરવી શકશે.

આખરે મત લેવાતાં ઉપરનો મુળ ઠરાવ પસાર થયો હતો.

તે પછી રા. મોતીચંદ કાપડીઆએ રા. બોમોશયન્દ્ર પાઠકજીના ટેકાથી નીચેનો ઠરાવ રજુ કર્યો:—

ઠરાવ નં. ૫ : “ પરિષદ મંડળના ફંડના જીએદારો (ટ્રસ્ટીઓ) તરીકે નીચેના પાંચ ગૃહસ્થોને નીમવામાં આવે છે :—

- ૧ સર લક્ષ્મીભાઈ શામળદાસ મહેતા
- ૨ રા. બ. રમણભાઈ નીલકંઠ
- ૩ રા. કૃષ્ણલાલ ઝવેરી
- ૪ „ કનૈયાલાલ મુનશી
- ૫ „ મટુભાઈ કાંટાવાળા

મંડળની જામીનગીરી સદર પાંચ નામો પર રાખવી અને તે પૈકીના કોઈ પણ એની સહીથી અથવા સરવાઈવરને તે મળે તેવો નિયમ રાખવો.”

રા. મટુભાઈએ ટ્રસ્ટી થવાની નામરજી બતાવવાથી તેમની જગ્યાએ રા. આનંદશંકર કુવનું નામ ઠરાવમાં મુકવામાં આવ્યું હતું, અને આમ સુધારેલો ઠરાવ સર્વાનુમતે પસાર થયો હતો.

રા. રમણલાલ યાસિકે રા. પાટકજીના ટેકાથી નીચેનો ઠરાવ રજુ કર્યો :—

ઠરાવ નં. ૬ : “ પરિષદ મંડળના બંધારણમાંની પરિષદને લગતી ૪૫ થી ૫૮ સુધીની કલમોમાં ગઈ પરિષદે જે સુધારા સૂચવ્યા છે, તે મધ્યસ્થ સભા સ્વીકારે છે, પણ ૫૭ મી કલમમાં એક વધુ પેટા કલમ “નં. (૮) મધ્યસ્થ સભાના સભ્યો” ઉમેરવી કે જેથી એવા સભ્યો પોતાના હોદ્દાની રૂએ વિષયવિચારણી સમિતિના સભ્યો ગણાય—એમ આ સભા આવતી પરિષદને માનપૂર્વક સૂચના કરે છે.”

ઠરાવ સર્વાનુમતે પસાર થયો હતો.

ત્યાર પછી મંડળના ત્રીજોર રા. મોતીચંદ કાપડીયાએ મંડળની નાણાં સંબંધી હકીકત કહી સંબળાવી હતી.

આખરે રા. બોમ્બેશચંદ્ર પાટકજીના ઠરાવથી પ્રમુખનો ઉપકાર માની સભા બરખાસ્ત થઈ હતી.

મનહરરામ હરિહરરામ મહેતા

મં. રા. સા. ૫. મંડળ.

પરિશિષ્ટ (અ)

ગઈ તા. ૫ મી એપ્રિલે મધ્યસ્થ સભાએ હાલની કાર્યવાહક સમિતિ ચુંટી કાઢી ત્યાર પછી અત્યાર સુધીમાં એ સમિતિની જે બેઠકો થયેલી અને તેમાં જે ઠરાવો થયેલા તેનો વિગતવાર અહેવાલ આપના ઉપર મોકલવામાં આવેલો એટલે આ સમિતિએ કરેલા કાર્યની હકીકત વધુ વિગતમાં ન ઉતરતાં આપને હુંકર્માં જણાવીશ.

ચાલુ સમિતિએ મંડળનું તંત્ર હાથમાં લીધું ત્યાર બાદ મંડળને લગતા કામકાજના સંબંધમાં રા. મુનશીએ આપણા પ્રમુખ સાહેબ ઉપર એક પત્ર લખેલો, એ ઉપર વિચાર કરી સમિતિએ તેમાં જણાવેલી તેમજ જે ખીજી બાબતો હાથમાં લીધી છે તેની હકીકત નીચે પ્રમાણે છે:—

૧. ભડોળ કમિટીના મંત્રી રા. બળવંતરાય ઠાકર તરફથી રૂ. ૨૦૦૦ નાં ધી બોમ્બે સેન્ટ્રલ કો-ઓપરેટીવ બેંકનાં બે ડીએન્યરો મળી ગયાં છે અને ભડોળ કમિટીનાં પુસ્તકોનો તેમજ ખીજો હિસાબ ગયા જીનની આખર સુધીમાં આપવા તેમણે જણાવ્યું હતું. પણ તેનો અમલ ન થવાથી તે બાબત પત્રવ્યવહાર ચાલે છે.
૨. તા. ૫ મી એપ્રિલ ૧૯૨૬ ને રાજ મળેલી મધ્યસ્થ સભાએ ગુજરાતમાં આવેલી જુદી જુદી સાહિત્ય સંસ્થાઓના કાર્યના સમન્વય માટે કાર્યવાહક સમિતિ ઉપરાંત રા. હરસિદ્ધલાલ દીવેટીઆ અને ડોક્ટર હરિપ્રસાદ દેશાધની-વધુ સખાસદો ઉમેરવાની સત્તા સાથે-એક ઉપસમિતિ નીમી હતી. સમન્વય કૃત્રી રીતે સાધવો તેને લગતો રિપોર્ટ કરવાનું કામ રા. હીરાલાલને સોંપવામાં આવ્યું હતું. એમના તરફથી રિપોર્ટ આવી ગયો છે અને એ બાબત સમિતિએ ચર્ચા કરેલી. એ ચર્ચાની હકીકત આજે સમન્વય સમિતિ આગળ રજુ કરવામાં આવી હતી અને તેને લગતી વિગતવાર સૂચનાઓ કરવાનું કામ રા. હીરાલાલ તથા રા. ભરતરામને સોંપવામાં આવ્યું છે.
૩. પ્રાચીન ગુજરાતી શિષ્ટ સાહિત્યના પ્રકાશનના સંબંધમાં આ સમિતિએ એક ઉપસમિતિ નીમી હતી અને તેની ભલામણ અનુસાર ભાલજીનાં બધાં કાવ્યોનું સંશોધન કરવાનું કામ રા. બ. કેશવલાલ ધ્રુવ અને રા. રામલાલ ગોદીને સોંપવામાં આવ્યું છે અને પ્રેમાનંદનાં બધાં કાવ્યોનું સંશોધન કરવાનું કામ રા. કનૈયાલાલ મુનશી અને રા. ભાનુસુખરામ મહેતાને સોંપવામાં આવ્યું છે.
૪. ક્રમિક શિષ્ટ સાહિત્યમાળાની યોજના કરવાનું કામ રા. જનુભાઈ સૈયદ તથા રા. પ્રાણુલાલ દેસાઈને સોંપવામાં આવ્યું હતું. તેઓએ યોજના તૈયાર કરી છે અને હાલ આ સમિતિ તેઓ તરફથી રજુ કરવામાં આવેલું વિગતવાર સાંકળિયું અને વર્ગીકરણ તપાસવામાં રોકાયેલી છે. તે કાર્ય પુરું થતાં પુસ્તકો તૈયાર કરવાનું કાર્ય હાથમાં લેવામાં આવશે.
૫. ગુજરાતી હસ્તલિખિત પુસ્તકોની યાદી તૈયાર કરવાનું કામ રા. શંકરપ્રસાદ રાવળ કરી રહ્યા છે અને સમિતિ આશા રાખે છે કે થોડા વખતમાં તે કાર્ય પૂર્ણ કરવામાં આવશે.
૬. ગુજરાત યુનીવર્સિટી કમિટિને જનતી મદદ કરવાનું કામ રા. મુનશી તથા રા. પાઠકજીને સોંપ્યું હતું પણ હાલ વડોદરા સરકાર તરફથી એક યુનિવર્સિટી

કમિશન નીમાએકું હોવાથી સદરહુ કમિટીએ પોતાનું કામ મુલતવી રાખ્યું છે તેથી એ દિશામાં કાર્યવાહક સમિતિને હાથ કંટ કરવાનું રહ્યું નથી. છતાં તમને જાણીને સંતોષ થશે કે આપણા સન્માન્ય સભાસદ રા. આનંદશંકર ધ્રુવ, ગૃહ સાહિત્ય પરિષદના ઉપપ્રમુખ ડૉ. નાયક અને આપણા મંડળના ઉપપ્રમુખ રા. મુનશીને વડોદરા સરકારે કમિશનમાં નીમ્યા છે.

૭. આ ઉપરાંત આપને જાણીને આનંદ થશે કે સિદ્ધહેમના ૮ મા અધ્યાયનાં સૂત્રો પર આધાર રાખી જુની ગુજરાતીનું વ્યાકરણ તથા શબ્દકોષ રા. બ. કેશવલાલ ધ્રુવ પાસે તૈયાર કરાવવાનું નક્કી થયું છે.

૮. પ્રાચીન કાવ્યમાળાનું સંપાદન કરવાનું કામ સમિતિએ ઉપાડી લીધું છે.

૯. છેવટે સમિતિએ એક ત્રિમાસિક “પરિષદ મંડળ પત્રિકા” કાઢવાનું ઠરાવ્યું છે. એમાં

(૧) પરિષદ મંડળને અંગે થતી બધી પ્રવૃત્તિનો હેવાલ;

(૨) પરિષદની બેઠકનો સંપૂર્ણ અહેવાલ તથા બેઠકમાં રજુ થયેલા અને નિબંધ સમિતિએ મંજૂર કરેલા નિબંધો; અને

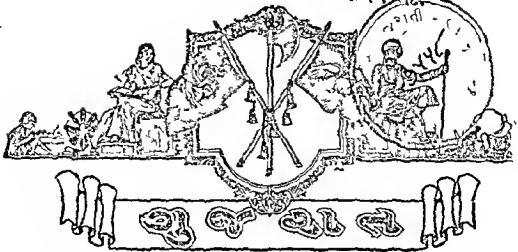
(૩) કાર્યવાહક સમિતિને યોગ્ય લાગે તેવું બીજું સાહિત્ય પ્રગટ કરવામાં આવશે

સદરહુ ત્રિમાસિક પત્રિકાનો ૧ હો અંક જન્યુઆરીમાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવશે.

૧૦. છેવટે મંડળ તરફથી પ્રકટ કરવાનાં દરેક પ્રકારનાં પુસ્તકોના પ્રકાશનની ગોઠવણ કરવાનું કામ રા. મુનશી અને રા. ભરતરામને સોંપવામાં આવ્યું હતું અને તમને જાણીને સંતોષ થશે કે વડોદરાવાળા જીકેસેલર રા. મોહનલાલ ચુનીલાલ કોઠારીની સાથે બાલજી તથા પ્રેમાનંદનાં કાવ્યો, કૃત્તિક શિષ્ટ સાહિત્યમાળાનાં પુસ્તકો તથા સંપાદિત કરેલી પ્રાચીન કાવ્યમાળાનાં પુસ્તકોના સંબંધમાં એએએ ગોઠવણ કરી છે.

પગની સ્વ. પત્નિઓના સ્મરણાર્થે
 શ્રી કાર્તિક ગુજાતી સભાને
 શ્રીયુત ઇલાલામ આદિ દેવ સાવણ
 તરફથી સંવિનય સંમત બેટ

પુસ્તક ૧૦]

પૌષ ૧૯૮૩

[અંક ૪]

ગુજરાત અને યુગધર્મ

ગુર્જરી ગીર્વાણનું જય શીર્ષન

૧૩૩૩૩૩૩૩૩૩૩૩

માઓ, માઓ, વિજય માઓ, સવ ગુર્જર સત્તાનો,
 સમય મંગળ ગુર્જરી ગીર્વાણના યુગ ગાનાનો,
 અત તરછોડે બહેને દીન ને દુષ્ણી કહી,
 જેવી તેવી નોએ વહાલી વાણી એ આપણી સહી

પ્રથમ શબ્દ મે એ વાણીમા શ્રવણ કર્યો માના મોટે,
 પ્રથમ શબ્દ મે એ વાણીમા ઉચ્ચાર્યો કાવો કોટે.

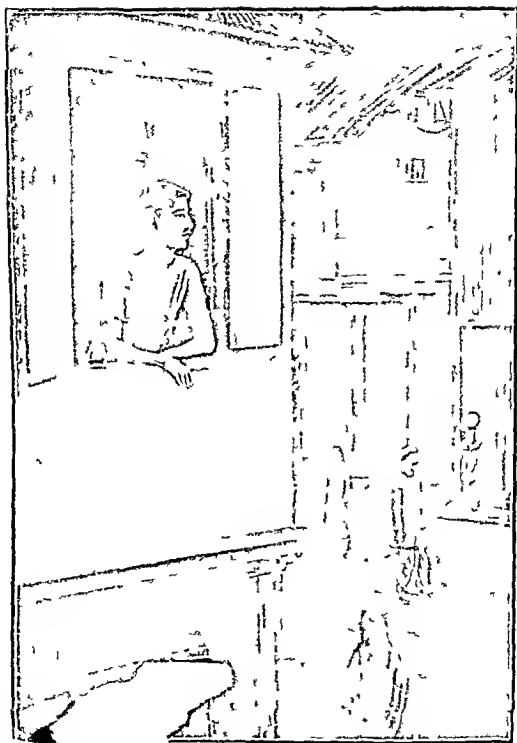
નાત જ્ઞાત સહુ રવગ્ગનતણા પ્રિય મુખમા એ વાણી મહાદે,
 એ વાણીના અમૃતપ્રગણાં અંતરમા નિશ્ચિન આલે,
 શત શત સહસ લોકો આને એ વાણી વાપરનારા,
 પંચખંડમા પ્રમરી રહ્યા એ જૂઠત વાકેના લણકેરા

જય માઓ, જય માઓ !
 ગુર્જર ગીરનો જય માઓ !
 જય માઓ, જય માઓ !

વિચરદિત મનનજીતી મહાવાણી માત છે
 બગવા, હોદી, મહારાષ્ટ્રી લગિની એની ખ્યાત છે
 તરફવાએ પ્રથમ થડી એ મુન્ન રેપનતી રાણી,
 પ્રેમાન દે કીધી કેળરી વિધવિધ રસની ઝીવનારી,
 નાનાલાલતણા મદુ કુરથી લવિન બની શી લટકણી,
 ગોવર્ધન, ગાધી, ને કનૈયે ગીધી સમૃદ્ધિશાળી

જય માઓ, જય માઓ !
 ગુર્જર ગીરનો જય માઓ !
 જય માઓ, જય માઓ !

જે ભૂપા શ્રીકૃષ્ણપ્રભુએ ગાળ્યદડ કરમા લીધો,
 જે ભૂમિપર પરશુરામે જ્ઞાતવનો વિજય કીધો,
 જેની કુખના દ્યાનંદ ને ગાધી સમ રત્નો ગમે,
 તેવી વાકેના વિજય દુહસિ સતત અખિય જગમા ગાને
 જય માઓ, જય માઓ !

[કસોટી : પૃષ્ઠ ૩૯૧]

એક માનવે જોયું કે તેને કંઈક આવી જોવાની આશા રાખતો.

લેખકો :

રા. બટુલાઇ ઉમરવાડિયા
સો. લીલાવતી મુનશી
રા. મુનિકુમાર ભટ્ટ

રા. ધૂમકેતુ
રા. જયંતકુમાર ભટ્ટ
રા. કનૈયાલાલ મુનશી

ચિત્રકાર :
સો. જગદિવસ વીણુ

આગલાં પ્રકરણનો સાર

અમદાવાદમાં રહેતા ઝીણુભાઈને ત્યાં ગામડાથી એમના બાઈ પોતાના દીકરા સુરેશને સુકવા આવે છે. તેના પીતરાઈ બાઈ વિનોદ અને રવિ ગામડીઓ ગણી પાળે છે. સુરેશ શરૂઆતમાં મુંઝાય છે. આખરે પીતો ખસી જાય છે અને રવિને કાનથી તેને ધકેડે છે. વિનોદ કુલતું કુંડું તેને મારવા જાય છે ત્યાં તેમની સમવયસ્ક બહેન ઇષા સુરેશની વહારે ધાય છે. ઇષા સુરેશ તરફ દયાથી જોઈ રહે છે અને તેને ચાંદી કરી 'બાઈ' બનાવે છે.

બીજા દિવસે સુરેશના પિતા ગામ જવા નીકળે છે. સુરેશ રડી પડે છે. ઇષા તેને જ્ઞાતવન આપે છે. સુરેશને નવાં સંબંધીઓમાં જીલ્લું ફાવતું નથી. કાકાના છેકરા સુરેશને ગામડીઓ ગણી ચીડવે છે ને અટક્યાળાં કરે છે. એક દિવસ રવિ ને વિનોદ પૈસાની ચેરી કરી સુરેશને માથે આળ ચડાવે છે. કાકી સુરેશને ઘરમાં ન રાખેલા એ નિશ્ચય હપ્તર આવે છે. સુરેશ ખોટા આળથી ગભરાઈ આખરે નીરાશ બની એક રાત્રે ઘર છોડી ચાલી નીકળે છે. કાંકરીઆમાં જઈ આત્મહત્યા કરવા તે તૈયાર થાય છે ત્યાં એક બાલો એને બચાવી લેઈ જાય છે. જે બાવાઓએ એને બચાવ્યો હતો તે શાકતમાર્ગી હતા. તેને તેઓ પંડરપુર પાસેના એમના મકામાં લેઈ ગયા. ત્યાં બીજી એક બાલા પછી હતી. સુરેશ અને બાલાની મત્રી બંધાઈ. બાવાઓ સુરેશને ભોગ માતાને ધરાવવાના હતા. તે બાલાને ખબર પડી તેણે યુક્તિ રચી : એકે વૃદ્ધ બાવા પત્નીથી 'આકાશ' વાણીની વાત જાણી લેઈ સુરેશને તૈયાર કર્યો તે વખતે તેણે લોંચરામાંથી 'વાણી' નાખી. અને સુરેશને બચાવ્યો. પછી બીજા દિવસે સુરેશને તેણે તેને કેમ બચાવ્યો તે કહ્યું. રાધેદાસે બારણામાંથી આ સાંભળ્યું અને ત્રાડી ઊઠ્યો.

એટલામાં રાધેદાસના સાથીએ આવી ફૂંક ગંભીર સમાચાર આપ્યા એટલે બેઠ જાણુને સોંચરામાં પુરી રાખવાની આજ્ઞા આપી; તે ત્યાંથી ચાલી ગયા. સુરેશ અને બાલા ત્યાંથી નાખી છુટ્યાં ને કલકત્તામાં આવી રહેવા લાગ્યાં. સુરેશ ડાક્ટરનો અભ્યાસ કરવાનો વિચાર કર્યો ને તેની પેરવીમાં પડ્યો. અમદાવાદમાં હવાના વરદ્વારા સમાચાર મળ્યા કે સુરેશ જીવતો છે ને કોઈ છેલ્લી સાથે કલકત્તામાં રહે છે. દેવભાઈ અને હવા તેઓને મળવા કલકત્તા ગયાં. બાલા એકાએક ખોવાઈ ગઈ. સુરેશ માંદો હતો તેને ઘરમાં રહેવું ગોઠવું નહોતું. એક દિવસ એને એક મિત્ર તેને બહાર ફરવા લેઈ ગયો. તેઓ ગુણિકાને ત્યાં જઈ અટક્યા. ત્યાં બાલાને તેણે જોયું. તે ગાંડા જેવા થઈ બાલાને લેઈ બહાર નીકળ્યો. ત્યાં સામેથીજ તેના આપ અને હવા મળ્યાં. તે શ્રમ, અશક્તિ અને હર્ષને લેઈ બેભાન થઈ નીચે પડ્યો.

(હવે આગળ વાંચો)

પ્રકરણ ૬

લેખક :

રા. કનૈયાલાલ માંહેડલાલ મુનશી

પ્રમુખ, સાહિત્ય સંસદ.

૭૭૭૭૭૭૭૭

સુરેશને ઉચ્છ્રાંતને ઘેર લઈ ગયા. ઘરમાં પગ મુકતાં હવા બાલા તરફ ક્રોધથી ફરી “તું અહીંઆં રહે છે?”

“હા.” બાલાએ કહ્યું અને પરિચિત હાવાથી સુરેશ માટે સગવડ કરવામાં શુંચાઈ. ઉપાના અંતરમાં ઝનુનનો ઝંઝાવાત વાયો. આ દુષ્ટા, સામાન્યાએ તેના સ્મરણોનું સામ્રાજ્ય ભોગવતા બાદને વશ કર્યો, બગાડ્યો, રઝળાવ્યો! તેનું પવિત્ર અંતઃકરણ કમકમી ઉઠ્યું. આના સ્પર્શ સુરેશની શી દશા થઈ! પતિના જીવનથી જીવસા વગરની બનેલી હવાને બાલાની ગળતી દાખી દેહાંત શિક્ષા કરવાનો પુણ્યપ્રકોપ થઈ આવ્યો; બેભાન સુરેશની સારવાર કરતી બાલાની દાવાનજ જેવી વિનાશકતામાંથી તેના ભાઈને બચાવવાની ઉત્કંઠા થઈ. પાપિષ્ઠીના સ્પર્શની દુઃસદ વેદના વેડીને

પણ તે સુરેશની પથારીને એક છેડે બેઠી; અને બીજે છેડે બેઠેલી બાલા તરફ દ્વેષી જોઈ રહી.

પુત્રના અચાનક મેળાપથી દેવભાઈ તેની અધમતા વીસરી ગયા. તેનો તાવ વધ્યો તે સાથે તેની અસ્વસ્થતા પણ વધી હતી. દેવભાઈ પથારીમાં પડેલા, તરફકતા પુત્ર તરફ જોઈ આંસુ સારવા લાગ્યા. આ તેની આશાનો અંત, તેની વૃદ્ધાવસ્થાની લાકડી, નર્કમાંથી તરવાની તેની નાવ! અત્યાર સુધી છોકરાની શોધ પાછળ તે ઘેલા થયા હતા; અત્યારે સફળ થએલી શોધ નિષ્ફલતામાં પરિણમતી લાગતી હતી. પુત્રવિરદથી તેમનું હૃદય માતા સમું સુકુમાર બન્યું હતું; અને સુરેશ જીવતો રહે તો તે કોઈ પણ ભોગ આપવા તૈયાર થયા. તે બાળાને સારવાર કરતી જેના હતા; માતા આદર્શથી પુત્રની પરિચારિકાને દરેક પ્રકારની માથી

આપવા પણ તૈયાર હતા; ચાનીતિ, અધમતા, —દુષ્ટતા પણ પુત્ર જીવે તો અચ્ચારી બેવા તે તત્પર થયા હતા.

દેવભાઈએ દીકરાની થોડી વધતી હડકોત સાંભળી ને પોતાની ભાંગીતુટી તેને કહી. સુરેશ ને બાલસ્વમ્મીની ‘દેવી’-બહેનને મળતાં હર્ષનો પાર ન રહ્યો. નાનપણનો ભાઈ મળતાં ઉપાના ઉત્સાહને સીમા નહોતી.

બેરથી સારવાર કરવા ને સારવાર બાલાના હાથમાંથી ઝુંટવી લેવા મથતી હતી. બાળાને લાગ્યું કે પોતાના ધરમાં પણ પોતે પારકી હતી. આ સુરેશના આપ-આ તેની બહેન; અને પોતે અધિકાર વિનાની, નિરાધાર, નબળાં આશ્રિત. આ વિચારે તેને આઘાત થયો; અને સારવાર કરવાનો તેનો ઉત્સાહ ભાંગી ગયો. એરડી કાની? આ સુરેશ કાની?

છાએ સુરેશની સારવાર કબજે કરી.

બાલાના મગજમાં અત્યારે બીજો વિચાર આવે એમ હતું નહીં. તેનો પર્ષોનો સાથી તરફડતો હતો—એટલુંજ તે જોઈ શકતી; અને તેનો તરફડાટ શમાવવા સીવાય તેને બીજી પરવા રહી નહોતી.

પણ બીજો દહાડે ઝવવાતી ઉપાને જોઈ તે વિચારમાં પડી. ઉપા માલીફીના

પોતે કાની? તેના અંતરમાં ભયંકર નિર્જનતા વ્યાપી રહી.

સવારે સુરેશ જરા સ્વસ્થ થયો. દેવભાઈ થોડી વાત કરી શિવકવચનો પાઠ કરી રહ્યા. છાએ સુરેશની સારવાર કબજે કરી. બાલા-એ હયામણે ચહેરે પોતાનો અધિકાર હાથમાંથી સરવા દીધો.

સુરેશે બાપની સાથે થોડીક વાત કરી, ને ઉપાનેા હાથ પકડી પોતાને માથે તે લગાડતો ગયો. તેના હૃદયમાં ઉઘાએ એક નિર્મળ બાવનાનું સ્વરૂપ પકડ્યું હતું. તેની કલ્પનામાં તે એક અપ્રાપ્ય પણ સૌમ્ય શક્તિની મૂર્તિ હતી. અસારે તે બાવના સિદ્ધ થઈ. એ શક્તિનો એણે સાક્ષાત્કાર કર્યો. શીઝા મુખ પર દયાળનક હાસ્ય લાવી તે ઉપાની રનેહલીની આંખોની ચમક જોઈ રહ્યો. દુઃખી ઉપાના શુદ્ધ અંતરમાં સુરેશનાં સ્મરણોએ લતામંડપ રચ્યો હતો. અસારે તેના હૈયામાં લીલોતરી ઉગવા માંડી હતી.

બાલા ધીમેધીમે પચારીથી દૂર બેઠી; ધીમેધીમે માથું દાબવાનું, દવા પાવાનું, ખસી જાય તો હોઝણ સમુ કરવાનું કામ છોડતી ગઈ. તેના અંતરમાં પળે પળે અધકાર વધતો હતો, અને તેનો સાથી-જીવનની સાંકળ તુટી હોય તેમ ઝપાટાબંધ દૂર ને દૂર તણાતો હતો. રાધેદાસજીનાં જીલમ ને ઘાતકીપણું અસારે તેને મમતાભર્યાં લાગ્યાં. તેની સૃષ્ટિ સરતી હતી-પક્ષમાં તેનો વિનાશ થવાનો હતો.

૨

વિનોદ ને અનિલ સતીશને લઈ આવ્યા. સતીશ ઉઝ, અધીરો, ને અડધા ગાંડા જેવો હતો. ઈદુમતિના જીલમથી કંટાળી તેણે સ્ત્રીને વર્ષો થયાં લાગી હતી; નાની બહેન બોવાઈ જવાથી તેના હૃદયમાં કડવાશ પેડી હતી. કાંતિમતીએ તેને બોવાએલી સુલદાની બાળ મળા છે એમ લખ્યું હતું; અને તેથી તેને મળવા તે કલકત્તે આવ્યો હતો. ફરીથી મળેલી બહેન ન જડવાથી તેની અધીરાઈનો પાર રહ્યો નહોતો; અને આ નવા પડેલા દુઃખની પણ વિધાતા પોતાની સ્ત્રી ઈદુમતીજ છે એ ખ્યાલથી તે ક્રોધે બળતો હતો. અનિલ જઈને બાળાને બહાર

બોલાવી આવ્યો.

“સુભદ્રા!” સતીશે કહ્યું.

બાલાના મગજમાં સુતેલો તાર ઝણઝણ્યો “મોટાલાઈ!” તેનાથી બોલાઈ ગયું. પણ તરત જાન આવતાં પુછ્યું: “તમે કોણ છો?”

“મારી બહેન હુંજ સુભદ્રા! સુભદ્રા” સતીશનું ગળું રુધાણું; “હું તારો ભાઈ. નથી ઓળખતી?”

સ્વસ્થતાથી બાલા બેઠે રહી, તેના જીવનમાંથી પૂર્વાશ્રમ આલ્યો ગયો હતો. દુનીઆના કડવા અનુભવને લીધે તેની ધૃતતામાં સહન-જીતિના અંશો ઝાઝા રહ્યા નહોતા. આટલાં વર્ષો જેમ આવ્યાં તેમ તેણે લીધાં હતાં.

“બહેન! મારી લાડકડી! નથી ઓળખતી?” સતીશે નીસાસો મુક્યો. “આટલે વર્ષે ક્યાંથી ઓળખે! તારા પણ શા ભોગ મળ્યા કે પેલી કકાંપા ભાગીને હાથે ચડી? તારાએ શા અવતાર!” તે વિનોદકાંત તરફ ફર્યો: “મારી બહેનને આમ રખડવું પડે-આમ જાત વેચવી પડે—” કહી તેણે તિરસ્કારથી સુરેશની ઓરડી તરફ હાથ કર્યો.

બાલા બેઠે રહી. સુરેશની સાથે તેણે આખું જીવન કાઢ્યું હતું. તે સાથે નાકાં હતાં, સાથે રઝળ્યાં હતાં, ભીખ માગી હતી, લુખે મથાં હતાં, ને જંગલમાં જનવરની ધાકથી કાથમાં હાથ રાખી તેમણે રાતો વીતાવી હતી. તે સુખમય જીવન જાણે નર્ક હોય; અને પોતાને પાંજરામાં પુરવાની તૈયારી કરતો હતો હોય એવું આ માણસ બોલતો હતો. તેમના ભટકતા નિરાધાર જીવનના સ્વાતંત્ર્યમય સહજીવનનો વિનાશ કરવા આ આવ્યો હતો.

“ભાઈ! તમે શા માટે આમ બોલો છો? હું તમારી બહેન નથી.”

“તું સુભદ્રા નહીં?”

“ના.”

સતીશ ડોળા કાઢી જોઈ રહ્યો. બાળાએ કુગડું સંકેત્યું.

“તું મારી બહેન છે. ખોટું શા માટે બોલે છે?”

“હું તમને ઓળખતી નથી.”

“સુભદ્રા! તુંજ મારી બહેન છે. હું કેટલાંએ વર્ષો તારે વિશેષે ઝુરી મર્યો. ચાલ બહેન! મારા દુઃખી સંસારમાં—”

“ભાઈ!” પલ્લવાર બાલાનું મન પીગળ્યું;
“શી ખાત્રી?”

“ખાત્રી! ખાત્રી! ક્રાંતિમતીને તેં તારાં સ્મરણાં નહોતાં કલાં? તારી આંખમાં, તારી વાણીમાં, તારી રેખામાં મારી મા હું નથી ઓળખી શકતો?”

બાલા મુંઝાઈ. આ હેતાળ ભાઈ, પોતાનું ધર, નીરાંત, કેળવણી, સુખ—

“બાહુડી ક્યાં મરી ગઈ?” અંદરથી સુરેશ નો નિર્બલ અવાજ આવ્યો. તેના હૃદયના તાર ઝણઝણ્યા. તેને કમકમાં આવ્યાં. તેણે ચમકતી આંખે સતીશ સામે જોયું.

“તમે ગાંડા થયા છો? મને ભાઈ કેવો?” કહી અંદર જવા ફરી.

ડોળા ફાડી સતીશ કુદો ને બાલાનો હાથ પકડ્યો ને ગુસ્સામાં કહ્યું: “બહેન! પેલા પાસે નથી જતું! બહુ વખત બાપનું નામ બોલ્યું.”

“બાહુડી” અંદરથી જવાબ આવ્યો.

બાલાએ જોસથી સતીશનો હાથ ઝુંટાયો. “લલ્લા માણસ! તારે રસ્તે ચાલ્યો જા!” કહી બાલા અંદર ચાલી ગઈ ને બારણાં બંધ કર્યાં.

૩ •

તે દોડતી સુરેશ પાસે ગઈ. સુરેશ કોધા-

વેશમાં લાલ આંખે જોઈ રહ્યો હતો.

“બાહુડી! ક્યાં મરી ગઈ હતી?”

“આ રહી ભાઈ!” કહી તેણે પાણીનું જામ આપ્યું.

ગુસ્સામાં સુરેશ જામ તેના તરફ ફેંક્યું. તેના અવાજ સાંભળી અંદરથી ઉઘા ને દેવભાઈ બહાર આવ્યાં.

સુરેશ ઉઘા તરફ જોઈ કહ્યું: “દેવી! મારી બહેન! મારા પશુ ભોગને. ક્યાં તું-ને ક્યાં આ.”

ઉઘા દોડતી પાણી આપવા બેઠી.

“ભાઈ! ભાઈ! નીરાંતે મર્યો” ઉઘાએ સાંતવના કરી.

“બહેન! હું કોણ-ને મારી શી દશા?”

“ભાઈ! હરકત નહીં, કાલે આપણે પાછા જઈશું; સુઈ રહ્યો” ઉઘાએ સુરેશને માથે હાથ મુકી કહ્યું.

દેવભાઈ પાસે આવ્યા. પથરની મૂર્તિ સમી બાલા જોઈ રહી.

“ક્યાં મારી ઉઘાબહેન તું-ને ક્યાં આ” તેણે ફરીથી કહ્યું. ને રૂઢેયે આસે આંખો મીંચી.

બાલા ફાટે ડોળે જોઈ રહી. ઉઘાએ તેના તરફ નજર નાખી; દૃષ્ટિથી તે કહી રહી “જો દુટ્ટા! મારા ભાઈને મેં તારા પાપી પંજામાંથી બચાવ્યો.”

બાલાના જંગલી અસરેકારી અંતરમાં સનાતન સ્ત્રી ભાવનાનાં બીજ પુટ્યાં. પોતાના કરતાં બીજ સ્ત્રીને પસંદ કરતો સુરેશને તેણે જોયો; અને તેની મુકાબેલી વૃત્તિઓમાં આગ લાગી. સ્ત્રીત્વ-ભવાનક પ્રભાવમાં-જાગ્રત થવા લાગ્યું. પલ્લવાર સતીશની ઉમ્મરે દાગના તેને યાદ આવી. સતીશ હજુ તો શરીરની બદાર પશુ નહીં ગયો હોય. તેની સાથે સુખ ને સ્નેહ બને હતાં; તે છોડી અહીંઆં રહેતું?

તેની નજર સુરેશનાં ચાક્રિયાં ગાત્ર ને રૂંધાતા શ્વાસ પર પડી. વર્ષોની મૈત્રીનું આ પરિણામ ! તેણે ગળું ખંખારી અવાજ કાઢ્યો. “સુરેશ ! તું સારો ચા. પછી એક ધડી નહીં ટકું.”

ઉપાધી ન રહેવાયું. “જની આ-અસારથી. જ; તારા વિના શું અટકી રહેવાનું છે?”

બાલા ધવાએલી, મરણની અણી પર આવી પડેલી સિંહણની માફક ફરી. “મારે જે કરવું હશે તે કરીશ. તને પુછીને કરવાની છું?”

તે સાંધી ખસીને બારીએથી બહાર જોઈ રહી. ફુતીઆ ખરેખાર અસારે ખાલી હતી. રાધેદાસજીના ઝુંડના પંઝામાંથી નાસી છુટતી વેળાએ પણ તેની નિર્જનતા આવી ભયંકર નહોતી.

કલાક પર કલાક ચાલ્યા, પણ તે ઉભીજ રહી. સુરેશને આમ મુકી ચાલી જવું ? તેનો સંબંધ માત્ર બેચાર દિવસનો હતો. તે સારો યશ કે બાપ ને બહેન સાથે ઘેર જશે. બે દહાડાની મેષા માટે આમ હાથુત યજ્ઞને પણ રહેવું ? શા માટે ! કેને માટે ?

સુરેશને તાવ વધારે ચઢતો હતો. તે પધારી-માં પડ્યો પડ્યો ફૂફડતો હતો. તેની વાત બાલાના હૈયામાં કારી ધા કરતી હતી.

“બહેન દેવી ! દેવભાષ ! મને લાઇ જાઓ. આપણે ઘેર. હું બહુ રખડ્યો. મારે અમલવાદ જવું છે. મને ઘર વગર નહીં એન પડે બહેન”.....ચોડી વારે તેણે પુછ્યું : “બારી આગળ કોણ ઉભું છે ?”

“એ તો પેલી છોકરી” ઉપાએ જવાબ વાળ્યો.

સુરેશે ક્રોધમાં મોઢું ખીડ્યું.

બાલાની છાતી ચીરાઇ રહી. સાંધી નાસી જવાનું મન થયું. પણ સુરેશની આજ્ઞાસતમાં તેને ક્રમ છોડ્ય ? ‘ઓ પ્રભુ ! એ સારો ક્યારે થાય કે હું જાઉં-જોઈએ તો જહાઝમમાં.’

૪

તે નાનકડી ઓરડીમાં મધરાતનો અંધકાર પ્રસરી રહ્યો. દેવભાષ એક ખુણે સુતા હતા. અંદર ઉવા સુતી હતી.

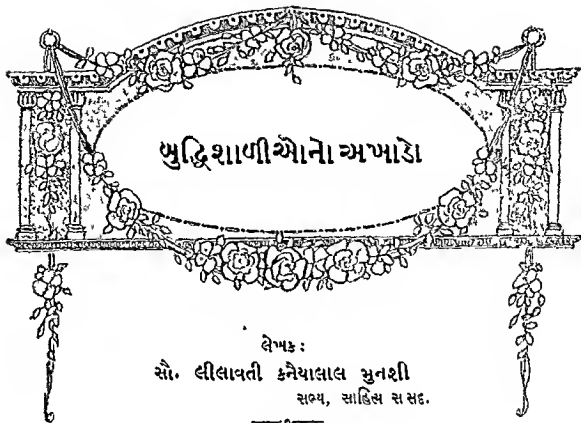
બારી આગળ એક કોઈ ઉભેલાનો ઓળો હતો—બાલા હતી તેમ ઉભી હતી.

સુરેશનો તાવ થોડાક ઉતર્યો હતો; તે અસ્વસ્થ રીતે ઉંધતો હતો.

ચોડી વારે તે સળવળ્યો : “હા હા પાણી !” બાલા ફરી, ચોડી વાર જોઈ રહી; ને પછી જીવ નહીં રહ્યો. તે પાસે આવી ને પાણી લઇ સુરેશને પાવા બેઠી.

“દેવી ! તું સુતી નથી ? અરે બહેન ! મારાં શાં દુર્ભાગ્ય ! તારા જેવી સ્નેહાળ બહેન પણ મારે બાળે નહીં રહી” સુરેશે બાલાને ઉપા ધારી તેનો હાથ પંખાળવા માંડ્યો. “બહેન ! મને તારી સાથે આવવાનું એવું મન છે. હું યાકી ગયો છું. ને આ બાલા દુષ્ટ નીકળી ! મને છોડી અધમ નાયકજીનો ધંધો રવીકાર્યો ! તું દેવી સમાન નિર્મલ—ને એ.....” સુરેશ બાલાનો હાથ પંખાળતો ગયો ને હોઠ પર હોઠ ખીડી બાલા આ કારમા શબ્દો સાંભળી રહી. “પણ દેવી ! મારું નસીબ કુટેલું છે. હું બપોરનો વિચાર કરું છું. ગુજરાત આવું તો મને પ્રતિષ્ઠા મળે, દેવભાષ, તું ને બધાં સ્વર્ગન મળે. પણ તમે તો મારા ગયા અવતારનાં. આ છોકરી ગમે તેવી છે પણ મારી જોડે રહી છે. અમે બાઇબહેન નથી-અમે સ્ત્રીપુરુષ નથી-અમે વરવહુ નથી. પણ અમે...તો દૂર ફુતીઆનાં બે નમાયાં છીએ. અમે તો સંસાર અરણ્યનાં બે ભટકતાં જનનર છીએ. એ અનીતિવાન, માટે એને છોડી, હું નીતિ, પ્રતિષ્ઠા ને મુખના લહાવા લેવા ચાલ્યો નૃઉ ?...બહેન ! દેવી ! તું ને

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૩૬૧]

બુદ્ધિશાળીઓનો અખાડો

લેખક :

સૌ. લીલાવતી કનૈયાલાલ મુનશી

સભ્ય, સાહિત્ય સંઘ.

ચિત્રકાર

રા. દત્તાત્રેય

નિરંજના સુરત શહેરની એક નવાઇ હતી. અને એને નવાઇ ગણાવવાને ઘણી વસ્તુઓ એકઠી થએલી હતી. સૌથી પહેલું તો એ સ્ત્રી હતી; બીજું કારણ એ આકર્ષક હતી; ત્રીજું કારણ એ યુવાન હતી; ચોથું કારણ એ પૈસાદાર હતી; પાંચમું કારણ એ વિધવા અને સ્વતંત્ર હતી. આવા કારણો ઉપરાંત પણ બીજાં ઘણાં કારણો હતાં. એ સાધારણ રીતે સ્ત્રીઓ કરતાં પુરુષોમાં વધારે લજ્જતી, અને તેમાંએ ખાસ કરીને બુદ્ધિમાન પુરુષોનું પાણી જોવાનો જ એને શોખ હતો. એ કપાને ધોયવાનો દાવો કરતી. સુરત શહેર

અને એના સંયોગોમાં બની શકે તેટલી બધી રમતોમાં એ રસ લેતી. એણે સ્ત્રીઓની પુરાણ પુનિત પ્રણાલિકાથી જુદીજ રીતે ચાલવાનો નિશ્ચય કર્યો હોય એવું દેખાતું હતું.

નિરંજનાનું ઘર એ જાત જાતનાં મનુષ્ય પ્રાણીઓને મળવાના સંગ્રહસ્થાન રૂપ હતું. એમાં નવા અને જુના બધી જાતના નમુનાઓ જોવાના મળી શકતા. એની દુનીયામાં મુખી અને બુદ્ધિમાન, ગરીબ અને તવંગર સૌને માટે સ્થાન હતું. એને શોખીન માણસ વિવિધ પ્રકારની વસ્તુઓને નીરખે તેમ આ બધાઓને નીરખવાનાં તેને મજાહ પડતી જણાતી.

એને કે ઉપાધિ નહતી; છોકરાંઓની જન્મળ નહતી; ધરનો તાબેદારી ઉઠાવવાની ન હતી. પૈસાદાર હતી એટલે એની બેદરકારી જણાય ત્યારે સગાંઓ 'ખોટું' નહોતાં લગાડતાં અને એની બધી વિચિત્રતાઓ છતાં ગામમાં પણ એ થોડી ધણી લોકપ્રિય હતી.

તાપી નદીને કીનારે મોટા કમ્પાઉન્ડવાળો અને આરસનાં પગથીઆંથી શોભતો એનો વિશાલ પ્રાસાદ આવી રહેલો હતો. એના બગલાના ખંડ ખંડ કરનાં અખંડ લાગે એવા મોટા

થોડાં ઓળખીતાંઓને જમવા નોતર્યા હતાં.

.સગાંવહાલાં તો બધાં સવારે જમી ગયાં હતાં. અત્યારે તો માત્ર જુદી જુદી રીતે સુરત શહેરમાં સત્તા પ્રસારવા મથતા કે સત્તાદાર ગણાતા, ભિન્ન ભિન્ન પ્રકૃતિના, ભિન્ન ભિન્ન રુચિના, જનતાના નવનીતરુપ ગણાતા મહાજનોનો શંભુમેળો હતો. મહાકવિ અનિલ, નાટ્યકાર હેમરાજ, વાર્તા લેખક પંકજ, વિવેચક સદઅમુખ, દેશભક્ત કૈલાસનાથ, આચાર્ય અવર્નીંદ્રનાથ, વક્તાઓમાં મોર ચંદ્ર મોહન, ઉદ્યોગ પારંગત પ્રવીણચંદ્ર, કોટી-

આવા વિચિત્ર વાંદરા બીજા કોઈ છાપરે આવી રીને—

હતા. અને એમાં ફરતી પરિચારિકાઓ પરિચારિકાઓ કરતાં ગામની ગૃહસ્થ કન્યાઓ જેવી વધારે લાગતી. દરેક ઠેકાણે વૈભવ દેખાતો; દરેક ખુણે ખુણે વિસ્તાર જણાતો અને આ બધી સંપત્તિની એકઠી-એકઠી માલીક નિરંજના હતી.

આજે નિરંજનાનો જન્મ દિવસ હતો. આજે એને એકવીસ વર્ષ પુરાં થતાં હિવાથી કાયદા પ્રમાણે એ પોતાની સંપત્તિની પુરેપુરી દફતદાર બની હતી અને તેના નિમિત્તે એણે

પતિ મજમોહન, આઈ. સી. એસ. પદ્મ, શાસ્ત્રીજી રંગનાથ, પુરોહિત વિજયશંકર અને ન્યોતિવિંદ જગન્નાથ જેવા અપૂર્વ જનોનું એ સંમેલન હતું. અને એમાંના એક મહાપુરુષે ગર્વભરે કહ્યું કે “આવા વિચિત્ર વાંદરા બીજા કોઈ છાપરે આવી રીતે લાગ્યેજ એકઠા થયા દશે.” તે અક્ષરશઃ સત્ય હતું.

સાધારણ રીતે આવા મહાપુરુષો બહુ માથે મળતા નથી અને જમીને ત્યારે એમની સમગ્ર મહત્તા, કક્ષિતિ અનેક ગણી વધી પડે છે કે એક

મહાજ્યોતિમાં સમાધ પરસ્પરમાં વિલિન થાય છે. તેઓ બનતાં સુધી કોઇ કોઇની પરવા કરતા નથી કે કોઇની સાથે એક મત થતા નથી. પણ કોઇ અગ્નયમ કારણને લીધે કોઇવાર 'સો શાશ્વાઓ એક મત' થાય તેમ આજે સૌ એક વાતમાં એકમત થએલા દેખાતા અને તે નિરંજનના પ્રસન્ન કરવાની, સૌ એમની મહતાની અને શુદ્ધિની અસ્મિતા જુલી ગયા હતા. માત્ર એ શુદ્ધિ અને મહતાના સતત ભાને જે ગર્વભરી રીતે વર્તવાની એમની રીત હતી તે માત્ર ટેવરૂપે રહેલી હતી.

વિશાલ અગ્ર ખંડમાં સૌ નિરંજનની વાટ

—આગેજ એકઠા થયા હશે

જેતા બેઠેલા હતા. એમનો સત્કાર કરવાને એ કોઇકને થોડા દુસ્તીઓના સાથે કે અગત્યની વાતચીતમાં રોકાએલી હતી. પણ આવનારાઓમાં માત્ર પદ્મ સીવાય ખીજ કોઇ આ સ્થળથી અપરિચિત હોય એવા દેખાતા નહતા.

સંકોચ કેટલો રાખવો તેનું ખાસ ધોરણ ન હોવાથી સૌએ પોતપોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે પોતપોતાનું ધોરણ બનાવ્યું હતું અને એનું માપ એમની બેસવાની દૃષ્ટિમાં જણાઇ આવતું હતું. મહાકવિ અનિલ આખી દુનિયાને એમના

કવિતાના આધાર પર અધ્ધર રાખતા હોય તેમ એક સોફા પર પગ લંબાવી હવામાં દુનિયાને ચક્રિત કરે એવી કવિતા લખતા હતા. હેમરાજ દુકા પગને પગ પર ચઢાવી પંકજ સાથે એમના છેલ્લામાં છેલ્લા નાટકની પ્રસ્તાવના વીશે રસભેર વાત કરતા હતા. સહસ્ત્રમુખ, કૈલાસનાથ અને અવનીન્દ્રનાથ એક જુલુમાં ચૈરીચોરાના હત્યાકાંડ વખતની ગાધીજીની વર્તણૂક યોગ્ય હતી કે નહીં તેના તીખા વાદવિવાદમાં સૌથી વધારે ધાંટા પાડી પોતપોતાના પક્ષનું સમર્થન કરવા મથી રહ્યા હતા. ચંદ્રમોહન છટાદાર બાનીમાં વજ્રમોહન,

પ્રવીણચંદ્ર અને પદ્મના આગળ એમણે છેલ્લી કોએસની વ્યાસપીઠ કેમ ગમતી હતી તેના હેવાલ કહી જતા હતા અને વજ્રમોહન અને પ્રવીણચંદ્ર જરૂર રસથી તેમને બનાવવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા. વીલાયતથી તાલેજ આવેલો આઇ. સી. એસ. પદ્મ આ બધા મનુષ્યો, અને રીતથી અપરિચિત હોવાથી અધીરાઇ અને તિરસ્કારથી

એનાં ટોરટોઇઝ શેલનાં ચરમાંથી વારંવાર આમ-તેમ જોતો. શાસ્ત્રીજી લાલ કોરના દુપટાને ઉભડક પગ અને શરીર પર વીંટાળી, પાઘડી ગાદી પર મુકી શરીરને હીંચતા હતા. પુરોહિત જગન્નાથ શાસ્ત્રની કોઇ ઉંડી ચર્ચામાં ગુંચાઇ ગયા હતા.

સૌ ધીરે ધીરે અધીરા થવા માંડ્યા હતા. નિરંજનને ધાર્યા કરતાં ઘણું વધારે રોકાણ થયું હતું. અને સૂર્ય વગર અધારી પૃથ્વીની જેમ દીવાનખાનું તેના વિના નિસ્તેજ લાગતું હતું.

“શું આપણા બંધાને આમ બેસાડી મુકી પ્રદર્શન કરવાને નીરબહેને બોલાવ્યા છે?” મહાકવિની ગર્જના સંભળાઇ અને સૌ ચમક્યાં.

“બહેનને ઘણું મોડું થયું” પુરોહિત બોલ્યા.

“કવિરાજ! થોડી કવિતા લખી નાખો. એટલે વખત નહીં જણાય.” અટક્યાળા હેમરાજથી બોલ્યા વિના રહેવાયું નહીં.

મહાકવિએ ડોળા કાઢ્યા અને આ શુદ્ધ માનવજંતુ તરફ જોઇ રહ્યા.

“ચંદ્રિકા વગરની રાત્રિ જેવું અત્રે સર્વે નિસ્તેજ નથી જણાતું?” પંકજના ડોળા થોડા તોફાનમાં ચમક્યાં.

પદ્મ આ બધા તરફ અણુગમ્યાથી જોઇ રહ્યો. નિરંજનાના ધરનો આ પહેલો અનુભવ તેને ધણો આકર્ષક લાગ્યો નહીં.

સહસ્ત્રમુખના કણો ચૈરીચોરાના હસાકાંડ તરફથી આ તરફ વળ્યા. એમનાં નયનો જરા પંકજ તરફ જોઇ માયાળુ રીતે હસ્યાં, અને એમની વાતમાં પણ રસ લે છે એમ દેખાડવા તે વાતમાં પુરાયા. “ગી પંકજ! નીરબહેન તમને આપણી સાધારણ સ્ત્રીઓ કરતાં કે લુદીજ જાતનાં નથી લાગતાં!” કેવીએક મોટી શોધ કરી હોય એમ તેમણે વાક્ય ઉચ્ચાર્યું.

પંકજને અદલે ઝીવનીન્દ્રનાથે જવાબ દીધો: “You are right. She is a rare specimen among our woman kind. And she is so intellectual I should not be surprised if she becomes another Sarogini Naidu some day. Perhaps she will surpass her.”

ચંદ્રમેહનથી રહેવાયું નહીં. “She is not intellectual as you think her to

be, but her other qualities will make her surpass her predecessors.”

અને જગન્નાથે અડધું સમજ્યે અણુસમજ્યે ડોકું ધુણાવ્યું: “બહેનની કુંડલિ પણ એમજ કહે છે.”

“તમારી કુંડલિમાં બહેનના કપાળે દેશ-લક્ષિત લખી છે કે નહીં? વીલાયતની માફક બહેનના જેવી સેવિકાઓ પાકે ત્યારેજ કે આ દેશનો ઉદ્ધાર થાય” કૈલાસનાથનો દેશપ્રેમ એકદમ ઉછળી આવ્યો.

પ્રવીણચંદ્રનો મીઠાજ જરા ગયો જણાયો. “એક મીરદર કૈલાસનાથ! તમે ઝોળી લઇ ભીખારીવેડા કરી પરવાયાં તે હવે નિરંજના બહેનને રખડાવવા કાઢવાનો વિચાર છે કેમ?

“ભીખારીઓના દેશમાં ભીખારીવેડા કરવા સીવાય બીજી ધંધો શો હોય?” કૈલાસનાથે બેદરકરીથી તેના સામું જોવાની તરદી લીધા વિના જવાબ આપ્યો અને જોરથી સીંગર પીતાં પીતાં ખુરશી હલાવી દીવ્યકા ખાવા માંડ્યાં.

આ બધામાં મુંગા રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો હોય એવા ત્રણજ જણ હતા. વ્રજમેહન, પદ્મ અને વિજયશંકર. પહેલાને આ બધા ઘણા તુચ્છ જણાતા; બીજાને તિરસ્કાર સીવાય બીજી જિતિ નહોતી થતી. ત્રીજાને શું બોલવું તે સુઝતું નહીં.

આ ક્ષણેજ નિરંજના ખંડમાં દાખલ થઇ; એણે ઝીણું રવેત વસ્ત્રો પરિધાન કર્યાં હતાં. સૌભાગ્યસૂચક અલંકારો સીવાયના ઝીણા નાજુક હીરાના અલંકારોથી એની ગ્રીવા, હસ્ત અને કણો ચમકતાં હતાં. દાખલ થતાંજ બધી દિશામાં ફરી વળે એવું એક રિમ્ત તેણે ક્યું. “માફ કરજો હોં. જરા વધારે વાર થઇ ગઇ” સૌની સાથે સામગ્રી વાત કરતી હોય તેમ તેણે ખુલાસો આપ્યો. અને પહેલી નજર

જાણે પદ્મ પર પડી હોય તેમ તેણે તેની સાથે વાત કરવા માંડી: “પદ્મલોહ! આવી પહેાંચ્યા? તમે તો ઘણા ફેરવાઈ ગયા લાગે છે.”

ઉત્તરમાં પહેાંચે અંગ્રેજી રીતે નમન કર્યું: “તમે મને ઘણા વર્ષે જોયો એટલે

એમ લાગે છે.” એને આ જુદી જાતના વાતાવરણમાં શુ બોલવું તે કે સુઝવું નહીં.

“કેમ! કહો, ભાઈઓ સૌ આનંદમાં છે?” નિરંજનાએ વધારે વાત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પહેાંચે માત્ર ડોકું ધ્રુણાવ્યું. એને વધારે વાત કરવાની શક્તિ કે જણાઈ નહીં. નિરંજના મહાકવિ તરફ ફરી. “ઓહો! કવિશ્રી! આ વખતે ઘણે લાંબે સમયે દેખાયા હો.”

આમ પહેાંચું ધ્યાન ખેંચવા માટે ગર્વ પામતા કવિરાજ આસન પરથી ઉઠ્યા. “દેવી! આજના શુભ પ્રસંગ નિમિત્તે અભિનંદન! જીવનમાં આવેા અપૂર્વ અવસર એકજ વાર આવે છે. વધારે તો શુ કહું પણ!

આ વિશ્વના વિષમ માર્ગ મહીં તમારું, થાન્ને પ્રયાણ સુખરૂપ અતિશ સારું. ને ગાતરેર મીઠી દિવ્ય સુકંદમાંથી, ગાઈ પ્રવૃત્ત કરજો હૃદયો જનોનાં. ને હસીને એમણે ઉમેર્યું: “અથવા સ્વજનોનાં”

નિરંજના આ કવિત્વમય પ્રસાદીને ધ્યાનમાં ઉતારતી હોય તેમ જરીવાર મુંગી રહી, પછી ગંભીરતાથી ઉમેર્યું: “આવા સુંદર કાવ્ય માટે ઉપકાર કવિરાજ!”

“તમ સમી દેવીઓની પ્રેરણા આવાં કાવ્યોને સ્વયંબૂજ સ્તુરાવે છે” મહાકવિએ જરા ગર્વભરે કહ્યું. અને આગળ ધાણું કવિત્વમય કે ઉમેરે તે પહેલાં ચંદ્રમોહ નનું વક્તૃત્વ ઉભરાઈ રહ્યું હતું તે આગળ આવ્યા.

“નિરંજના નહેન! તમારી એકવીસમી સંવ-

નીરંજનેન! મારી આ નિર્જીવ લેટ સ્વીકારશે

તસરી પ્રસંગે અભિનંદન! આજે તમે એક વીસી પુરી કરી ખીજ વીસીમાં પ્રવેશ કરો છો માણસના જીવનમાં આ કાલ જેવો તેવો નથી એટલું યાદ રાખજો, તમારે હવે નવી જોખમદારીઓ અદા કરવાની છે. હજી ગદા-

પચ્ચીસીનો કાળ પડાવવા...”

તે વાક્ય પુરું કરે તે પહેલાં નિરંજનાએ તેને અટકાવ્યો. “ચંદ્રમોહન ! આવી સુંદર સુચનાઓ કરવા માટે તમારી હું ઋણી છું.” એણે નજર ફેરવી. સહસ્રમુખ જરા ખોંખારો કરી કોટનાં બટન સમા કરતા આગળ આવ્યા.

“નીરુબહેન ! અભિનંદન.”

એમને જવાબ મળે તે પહેલાં પ્રવીણચંદ્ર એમના હાથમાંનું બંડલ છોડતાં છોડતાં બોલી ઉઠ્યા: “સાલ મુઆરક, નીરુબહેન ! તમારે માટે અમારા દારખાનામાં બનેલા ચામડાની રશીપર લાવ્યો છું તે સ્વીકારશો.”

નિરંજનાએ જરા હસીને રશીપરો હાથમાં લીધો.

“સુંદર છે હોં.”

“તમારે માટેજ ખાસ બનાવડાવી છે.”

અત્યાર સુધી તદ્દન મુગા રહેલા મજમોહનની ધીરજ હવે છુટવા માંડી હતી. એમણે એક ઉધરસ ખાધી. એકવાર હાથ કોટના ખીસ્સામાં નાખ્યો, પાછો બહાર કાઢ્યો અને પાછો નાખ્યો અને આટલા પ્રયાસને પરિણામે એક સુંદર ડબ્બી એમણે ખીસ્સામાંથી એથી કાઢી. પ્રવીણચંદ્રની સામે તિરસ્કારની એક નજર નાખતાં નાખતાં એમણે જોષ્ટએ તે કરતાં વધારે વાર ડબ્બી ઉધાડતાં કરી, આસપાસનાની આતુરતાને સહેજ તાપી અને “નીરુબહેન ! મારી આ નિર્જીવ બેટ સ્વીકારશો” એમ કહેતાં કહેતાં પાનાની સુંદર ગ્રેસલેટની જોડી એમણે નિરંજના આગળ ધરી.

સૌ આશ્ચર્ય પામેલાં દેખાયાં અને નિરંજનાનું આશ્ચર્ય પણ કેં ઓછું નહોતું. “ઘજ મોહનભાઈ ! આ પ્રસંગે આવી મોટી બેટ હોય નહીં” તેણે અચકાતાં, ક્યવાતાં, કહ્યું.

“ના મારા મમ બહેન ! તમારે એ રાખ-

વીજ પડશે” નિરંજના શુંચવાઈ.

“પણ લાઈ—”

“એક અક્ષર વધારે બોલશો નહીં. હું કે સાંભળવાનો નથી.”

નિરંજનાએ ક્યવાટ સંતાડ્યો અને ડબ્બી લઈ બાજુ પર મુકી. આ અસાધારણ પ્રસંગને લઈને સૌ જરા મુંઝાં થઈ ગયાં હતાં એટલે એણે બહુ ભાગવા કૈલાસનાથ સામે જરાં હસીને જોયું. “કેમ કૈલાસનાથ ! શું ખબર ?”

આ અર્ચીત્યા પ્રશ્નથી કૈલાસનાથ એક ક્ષણ ભર અવાક થયો પણ પછી ઉતાવળમાં તેણે ઉમેર્યું: “Congratulations નિરંજના બહેન ! હું તો આપવાને બદલે લેવા આવ્યો છું. મારી ઝાળીમાં શું નાખશે ?”

નિરંજનાએ મોં મલકાવ્યું: “જે માંગો તે. તમને કે ના પડશે ?”

“આજે તો તમે વયમાં આવ્યાં એટલે ઓછામાં ઓછા દસ હજાર રૂપિયા તમારે અમારા ફંડમાં આપવા પડશે.”

આમ ભાગવામાં અવિનય થયો હોય તેમ સૌએ તેના તરફ કટાક્ષથી જોયું. પણ નિરંજનાએ તેટલીજ પ્રસન્નતાથી જવાબ આપ્યો: “માંગી માંગીને આટલાજ માગ્યા ?” અને તે પંકજ અને હેમરાજ તરફ ફરી. “કેમ પંકજ ? શું વિચાર કરો છો ?

“હું વિચાર કરતો હતો કે મારી વાર્તાની તપસ્વિની સદેહેં તો નથી ઉતરી આવી ?”

નિરંજના ખડખડાટ હસી પડી. “તપસ્વિની-ઓ ધરેણું નથી પહેરતી.”

પંકજ જરા છાબીકો પડેલો દેખાયો. પણ હાંમતભરે ઉમેર્યું: “નવાયુગની કેની ? અને કલ્પનાને બીજું શું જોષ્ટએ ? શુભ વસનો, રમ્ય આકૃતિ.....” ફરી એણે હાલ ક્યરી અને ફરી હાંમત આણી આંખો ફાટી એણે

સૂચક હાસ્ય કયું.

નિરંજનાને આ પ્રકાર કે ગમ્યો નહીં પણ હસી કાઢતાં તેણે કહ્યું: “યોગિનીઓએ તો ઉપવાસ કરી અને દાઢ તરફો વેઠી કઠણ અને કાળાં બનવું જોઈએ.” પોતે એવી નથી એવું સૂચવતુ આ બોલાઈ ગયેલું વાક્ય તેને પોતાને પણ બોલાઈ ગયા પછી યોગ્ય લાગ્યું નહીં. તેણે વાક્ય અધુરું મુક્યું અને હેમરાજને પ્રશ્ન કર્યો. “ઓહો...હો, હેમરાજ? તમે ક્યારે આવી પહોંચ્યા? મેં તમને ગઈ કાલેજ સંભાર્યા હતા.”

હેમરાજ આ અ સા ધા ર છુ સંભાર છુ થી પુલાઈ ગએલા દેખાયા. “ગઈ કાલેજ મને પણ એમ થયું કે નીરુબહેન જરૂર સંભારતાં હશે. વ્યતિક્રમિતિ પદાર્થાન્તર: કોઝિ હેતુ:.” એ શ્લોક યાદ છે? તમે મને અહીં સંભાર્યો અને મને એમ થયું કે નીરુબહેન મને સંભારતાં હશે. મનોમન સાદી છે એ સિદ્ધાંત કે ખોટો નથી.”

નિરંજનાને આજે કચવાવાનોજ દિવસ હતો. તેનો અચાજ જરા શુષ્ક થયો. “ના, ના એમ નહીં. મેં તો સદૈવ શાસ્ત્રીજીને પુછ્યું હતું કે તમે બહારગામથી આવ્યા કે નહીં?”

“એમ સદૈવ પુછ્યું તેથીજ મારો સિદ્ધાંત ખરો ઠરે છે.”

વાદમાં ઉતરવું અપ્રાસંગિક હતું. એટલે શાસ્ત્રીજી અને ચંદ્રમોહન મોઢોમાલ વાત કરતા હતા તેમની તરફ જોઈ તેણે કહ્યું: “ચંદ્રમોહન! તમે આ હેમરાજને તો ઓળખતાજ હશો. ‘ચંદ્ર-રજની’ વ. પ્રસિદ્ધ નાટકોના એ લેખક.”

“નાટ્યકાર હેમરાજને ન ઓળખે એવું આ સુરત શહેરમાં કોઈ હોય ખરું? એમને

નિરંજના ને પણ કે હજી વાદમાં ગુપ્તિયાં હોય એવાં દેખાતાં હતાં

મળવાને હું ઘણા વખતથી આતુર હતો. આજે અનાયાસે એ શુભ પ્રસંગ સાંપડ્યો.”

હેમરાજે આ પ્રશંસાથી અપૂર્વ આત્મ-સતોષ અનુભવ્યો અને મહેરબાનીથી ચંદ્રમોહન સામે જોયું. “મેં પણ તમારું નામ સાંભળ્યું હતું.”

[વધુ મઠિ નુઓ ૫૪ ૩૬૬]

કુલો

લેખક:
રા. મોહિનીચંદ્ર

રસના રસિકરાજ ! રસઆંગણે-

કુલોજી કુલો:

(૧)

કુલે છે ચંદ્રમા ને કુલે છે ચંદ્રિકા,
કુલે છે નવલખ તારલાજી:
જગનો ને વ્યોમનો હડિયો કુલતો,
લેતી ત્યાં બલ-દેવી રાસડાજી:
રસના રસિકરાજ ! રસઆંગણે-
કુલોજી કુલો.

(૨)

કુલે છે રાજ રવિ, કુલે છે ઉષા,
કુલે છે ચેતન ને જડ સૌજી;
અનંત આકાશથી અનંત દોર નાંખીને,
કુલાવે કોક મારું પારણુંજી:
રસના રસિકરાજ ! રસઆંગણે-
કુલોજી કુલો.

(૩)

રસના સાગર ભર્યા આખા બ્રહ્માંડમાં,
વાતી સમીરની લેહેરીઓજી;
અવનીનું નાવ તેમાં ઝોલા ખાતું ને,
પડતી લાં રસની હેલીઓજી:
રસના રસિકરાજ ! રસઆંગણે-
કુલોજી કુલો.

(૪)

આથે આથે વહાલા ! દૃષ્ટિ પડે નહીં,
પાછળ જોવા ચિત્ત દોડતુંજી;
ઉચ્ચે આકાશમાં અનંતતા બોલતી:
“કેવું રૂપાણું મારું આંગણુંજી!”
રસના રસિકરાજ ! રસઆંગણે-
કુલોજી કુલો.

(૫)

હું તમારી ચાંદની ને નાથ તમે ચંદ્રમા,
પાંખો શું પાંખ મીલાવીએજી;
જબને નહવરાવું હું અંકે લખને,
પ્રાર્થું ! તમે વ્યોમમાં કુલીએજી:
રસના રસિકરાજ ! રસઆંગણે-
કુલોજી કુલો.

સ્ત્રીઓનાં બંધન

એક દૃઢ નાટક

લેખક :

રા. ઇંદુલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક

સભ્ય, સાહિત્ય સંસદ.

પાત્રો

મેનાકુમારી.....કોલેજની એક વિદ્યાર્થિની
મુમતિ.....મેનાકુમારીની બહેન,
કાંતા માશી...આ બહેનોની માશી અને રખેવાળ.
માલતી.....મેનાની દોસ્ત.
મહેરાં }તેમની બીજી દોસ્ત.
કુલસન }

કંદર્પકુમાર.....મેનાનો ટેનીસ ટુનમિંટનો પાર્ટનર.
પ્રેમરાય.....મેનાનો મિત્ર થવા ઇચ્છનાર.
ગણપતિશંકર...પ્રેમરાયનો દોસ્ત.

પ્રવેશ પહેલો

[સ્થળ: મેનાકુમારીના ઘરમાં દ્રોણ રમતી બાળુ પર અભ્યાસનો કોરડો. મેનાકુમારી પ્રવેશ કરે છે.]

મેનાકુમારી

(બપોરની ચઢા માટે બધી તૈયારી કર્યા પછી એક આરામ ખુરશી ઉપર બેસીને સ્વગત.)
ગાંધી કાલે મીકરડ ડબલ ટુનમિંટમાં કેવી મઝા પડી ! કંદર્પે તો કમાલજ કરી ! તેના વિના તો

માલતી અને ગણપતિને કદાપિ હરાવી શકાતજ નહીં ! ને વળી (જરા સરમના શેરડા મેનાના ગાલ પર પડે છે) કેવો અગ્ગો લુવાન ! ને કેવી beautiful manners (કેવી સુંદર રીતભાત) ! ને છતાં પ્રેમરાય તો મને તેને બદલે ગણપતિનેજ પસંદ કરવા કહેતો હતો તે તો મારા છેવટના નિર્ણયથી

ફાંસજ પડ્યો ! ને અમે જ્યારે જ્યાં અને જ્યારે બધાં-બલભલા પ્રેક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓ અમને સાથે અભિનંદન આપવા આવ્યા ત્યારે તો તે ખીચારો એટલો વીહીલો પડી ગયો કે (જરા હસી પડીને) તે છેક દૂરજ સંતાપ ગયો !

કેટલાક ડાહ્યાએ તો અમારી આભેદુષ્ણ અને જુગતી જોડીનાં પણ જુદુ વખાણુ કર્યાં. જરા introspection (ચિંતાર) કરીને પણ હું તો તેને કે એવી રીતે થોડીજ ચઢાઉં છું. ને તે.....

...તે પણ પ્રેમરાયની માફક મારી સાથે પ્રેમમાં પડી નય એવો બાપલો ક્યાં છે ? પણ આપણા જંગલી છોકરાઓ અને છોકરીઓ તો ક્યારનાં વાતો કર્યાંજ કરે છે..... (વિજયવત હાસ્યથી) પણ તેથી હું કે થોડીજ ડરવાની હતી ! મેં તો બેધડક રીતે આજે કંદર્પને ચઢા પીવા બોલાવ્યો છે. કેટલા વાગ્યા હશે ? (રીઝ વેલ્ચ સામુ જોઈને) અહો ! આર તો વાગ્યા ! હવે તો આવવાજ જોઈએ !

[મેના પાછી ઉડીને ચઢાની છેલ્લી તંચારીઓ માટે સુચના કરવાને અંદર નય છે અરીસામાં મોં પણ જુએ છે, જરા મવકાચ છે, અને પછી ચારે પાસ સંતોષની નજર નાખે છે.]

‘સુમતિ

(જરા છોકરવાદથી હમતી અંદર પ્રવેશ કરીને) એ તારા પ્રેમરાય આવ્યા. કાંતામાશીના ઓરડામાં વાત કરે છે તેની ખબર કરવા મને તેમજો મોકલી છે.

મેના

તે એમને મારા તરફથી રોકડું પધંરાવી દે કે દુ હમણાં જરા (કામમાં) છું એટલે તેમને કે મળી શકીશ નહીં.

સુમતિ

પણ આમ કહીશ તો મારીખાને ખોટું લાગશે

મેના

તેમને ખોટું લાગે તે માટે હું શું તેમના ધાર્માં પ્રમાણે કરવા બંધાએલી છું ? તેઓ બંને જાણે છે કે પ્રેમરાયને મળવું કે તેમની સાથે ફરવું મને જરાએ ગમતું નથી ! છતાં વિનયની ખાતર કોઈવાર જાઉં છું એટલે આ બાપ તો જાણે મારા પર હક્ક કરતાજ થઈ ગયા છે તે ક્યાં સુધી સંખ્યાય ?

સુમતિ

પણ આજે તો તેઓ કંદર્પની ને તારી દોસ્તીની ખુબ ચર્ચા કરે છે માટે જરા તેમને ઠંડા પાડવા એક મીનીટ તો આવી જા !

મેના

(એકદમ ઉઠીને મોટે સાદે) બસ ! ત્યારે તો દશ દિવસ સુધી તેલ મોં નહોંજ જોઈ ! એ બાપલાઓ.....

સુમતિ

(નાક પર આંગળી દબાવે) અરે ! જરા ધીમે બોલ. તેઓ સાંભળશે !

મેના

એ સાંભળે તેની મને શી દરકાર ? મારીખા તો લવારા કરે તે ઠીક ! તે તો જુના જમાનાનાં ! પણ પ્રેમરાયે તો આવા લવારા કરતાં પાણીમાં મોં ધાલીને.. ...

સુમતિ

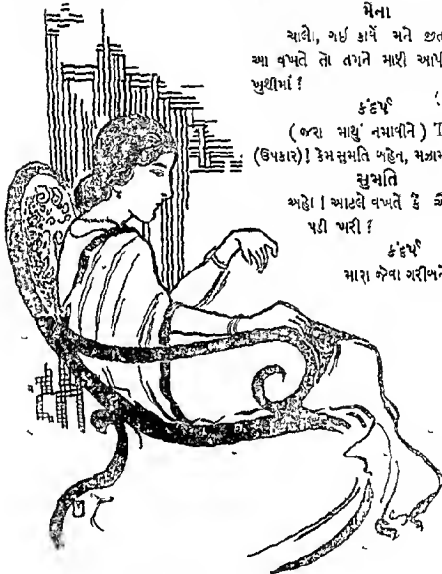
બસ ! બસ હવે વધારે excite (ગરમ) ન થા ! (જરા બારી તરફ જોઈને) અરે ! આતો કંદર્પજ આવ્યા !

મેના

હું ? (ઉભી થઈને) હાન્તો, ત્યારે તુ તો અહીંઆજ રહેજો ! અમે એકલાં વાત કરીશ તો તો વળી અમારે માથે કેક છાણાં ધાપશે.

પ્રવેશ બીજો

મેના જરા મોડો થઈ ગયો. Please excuse me!
આવો કંદર્પકુમાર ! (નમસ્કાર કરીને (માફ કરશો.)

મેના
આલો, ગઈ કાંઈ મને જતાડી તેથી
આ વખતે તો તમને મારી આપીશું. કેમ
ખુશીમાં ?

કંદર્પ (: :)
(જરા માથું નમાવીને) Thanks.
(ઉપકાર) ! કેમ સુમતિ બહેન, મગામાં છો ને ?

સુમતિ
અહો ! આટલો વખતે કે જાળખાણ
પડી ગઈ ?

કંદર્પ
મારા જેવા ગરીબને.....

મેના : આહો, આર વાગવા આવ્યાને !

પણી હસતે હસતે) તમે વાટ હીક જોવડાવી !

કંદર્પ

I am sorry (દીલગીર હું-) આવતાં

૨

સુમતિ

તમે ગરીબ ? ને વળી કંદર્પ તો સારી

દુનીઆમાં સર્વેના વિગતી ગણાય.....

મેના

સુમતિ ! હવે ટાલણાં બંધ કરીને ચઢા લઇ આવ ।

સુમતિ

(ઉઠતે ઉઠતે કંદર્પ તરફ જોઈને) જુઓ વાનમાં પણ દારીને ? માથે ચાંચી જવું પડે છે !

કંદર્પ

પણ તમે આજે કેમ ધણી excited (ગરમ) લાગો છો ?

મેના

શુ હું એવી excited લાગુ છું ? (અરીમા સામે જોઈને) તમારા જેવા અતિથી ઘેરે પધારે સવારે સારું સ્વાગત કરવાનું excitement (ગલરામણ) તો હોયજને ?

કંદર્પ

એમ વાત ઉઠાવશો તે નહીં ચાલે । ઉપરના મીઠા પણ ખોટા હામ્પથી તમારા હૃદયની વેદના પુરેપુરી છુપાતી નથી.

મેના

(ફરી વાર દસીને) અહો ! ત્યારે તમે તો મોટા ચિકિત્સક લાગો છો ।) (ફરી જરા ચહેરો ગંભીર કરીને) પણ ખરું કહેજે કંદર્પભાઈ ! આપણાં મુઠ્ઠેલા છોકરાઓ અને છોકરીઓ ઉપર ઉપરથી આપણને ધણાં અભિનંદન આપે તે અંદરથી આપણી સામે છુટ્ટી ડોસીઓના નેપી વાંચડી ટીકાઓ કરે એ સાંભળીને ગુસ્સો ન આવે ?

કંદર્પ

(જરા દમીને) ચાલો ! ત્યારે તમારે કાને પણ અધું વાજતું ગાજતું આવ્યું ખરું ! પણ એને તમે આટલું બધું મન પર કેમ લાવો છો ?

મેના

પણ આવી વાનો સાચા ગજેલા દોરનો ચલાવે ને વળી ધરમાં પણ...

કંદર્પ

કાના ? તમારા ધરમાં ? પણ અહીંયાં તો કોણ ચલાવે ? તમારા પિતા તો રાજ માણસ છે ને તમારાં બહેન તો...

સુમતિ

(ચડા આગળ મોકલાવીને દાખલ થતાં) કેમ વળી મારું નામ તમારે કેમ લેવું પડ્યું ?

મેના

(સુમતિને) હમણાં ચુપ રહે ! (પછી કંદર્પ તરફ ફરીને) પણ તમે અણુતા નથી મારા Mother (મા) ગુજરી ગયા પછી મારા માથી ધર ચલાવે છે અને આપણા પ્રેમશય તેમના સગામાં ને વળી પૈમાવાળા હોવાથી તેમની બધી વાત માશીયાને વસે છે. તે ખેમાં મળે ગણપતિશંકર એટલે તો પછી અમારા ધરનું પુછવુંજ શું ?

કંદર્પ

તે એ સાળાઓ તમારા ધરમાં આવીને કેમ નકામા ટકટક કરે છે ? ને છતાં તમે તો તેમની સાથે ફરવા પણ જાઓ છો એ શું ?

મેના

અરે રે ! તમે અણુતા નથી. પ્રેમરાયના તો અમારા ધરમાં ધણાં માન છે ! તે માશીના માનીતો ને ખુશામતીઓ અને હું હવે તેમના ધારવા મુજબ પરણવા જેની યધા ! નમત્યાને ? ને રખતે મુરતીઓ સુમતિને પુજવાનો !

સુમતિ

જો તમે એવું બોલશો તો હવે તમારી સાથે બહાર આવવાનુંજ બંધ કરીશ. મને એ કોઈ એવા એ ગમતાજ નથી.

મેના

તે નો ધણુંજ સારું. તું નહીં આવે એટલે હું પણ બહારનું કાઢીશ. (કંદર્પ તરફ

ફરીને) પણ ખરેખર ગઇ કાલના પ્રેમરાયના
વર્તન પછી મેં તો નક્કીજ કર્યું છે કે તેની
સાથે બધાજ સંબંધ હવે કાપીજ નાખવો !

સુભાત

(મેનાના કાનમાં) અરે પણ મેના ! એ

મેના

(કંદર્પ) હ્યો આ વળી નવી વાત. તમને
આજે ચંદા પર બોલાવ્યા તે પણ મોટો શુનહો !
પણ હવે એમના લવારાની તો પરવા પણ કોણ
કરવાનું છે ?

મેના : કેમ બસ ! અમારા ઘરના પુરાણથી તો નથી નાસતાને !

તો રહીજ ગયું કે કંદર્પ આગ્યાની ખગર
મેં રસોડામાં આપી તેથી તો એ બને ધણીજ
excite (ગરમ) થઇ ગયાં છે; ને ડેસી તો
એકદમ અદીઆ આવવા કુદી પડતાં દર્તા
તેમને પ્રેમરાયે જેમ તેમ રોકી રાખ્યાં !

કંદર્પ

સાર મેં તો તમને ધણીજ અગવડમાં
ચુક્યાં. (પછી રીરટ વોચ તરફ જોઇને)
અહો ! પોણા પાંચ ! મને માફ કરશો. મારે
એક appointment છે તેથી. હવે તો

જલુંજ નેમએ ।

[બધાં ઉઠ્યા થાય છે. એવામાં બીજે પારણે-
થી પ્રેમરાય અને કાંતામાશી આવે છે ને બીજે
પારણે થતી વીદાય જોતાં અટકી જાય છે.]

મેના

કેમ જસ ! અમારા ધરના પુરાણથી તે
નથી નાસતાને ?

[કાંતામાશી ને પ્રેમરાય આ સાંભળી-
સામસામું જુએ છે ને ચુસ્તે થાય છે.]

કંદર્પ

જરાએ નહીં । આપણા જમાનામાં આવી
ધરમાળ તો આઠ્યાંજ કરશે. હીક હવે તમારાં
lady friends (સ્ત્રીમિત્રો) આપણને છ વાગે
પાર્થી આવે છે ત્યાં મળીશું.

[આ સાંભળીને કાંતામાશી ખુખારે કરે
છે તેથી મેનાનું ધ્યાન ખેંચાય છે.]

પ્રવેશ ત્રીજો

કાંતામાશી

સુમતિ ! તું આમ પારકાના દેખતાં દસી
શુ ! તું કે દહે નાની છે ?

મેના

માશીઆ, તમે બુધ્યાં, એમને તો દહે
આપણા ધરના જેવાજ ગણવાના છે ।

કાંતામાશી

તારા કલાથી કેમ ? ખજરદાર જો દહે આ
મને તેવા ઊઠરાએને મારી રગ્ન સીવાય ધરમાં
બોલાવ્યા તો ।

મેના

એટલે શું અમે કોમેજમાં અમારા મિત્રો
સાથે વાતો કરીએ ને રમીએ તેનું કે નહીં અને
ધેરં બોલાવીએ તેમાંજ પાપ !

મેના

(એકદમ મસ્કરીમાં મોં હસતું કરીને)
હો કંદર્પભાઈ, આ મારાં મારી-જેમની આપણે
દમણાંજ વાત કરતાં હતાં તે, ને મારી બાં આ
કંદર્પકુમાર જેમની હુશીઆરીથીજ અમે
ગણપતિશંકર ને માલતીને ગઈ કાલે
હરાવી ચક્યાં. (પ્રેમરાય તરફ ફરીને)
તમે તો તેમને ઓળખો છો. (કંદર્પ તરફ
ફરીને) પણ તમે કદાચ નહીં જાણતા હો કે
પ્રેમરાય મારી મારીબાના ભત્રીજા થાય છે ને
તે મને મળવાને ધણીવાર અહીંઆં આવે છે.

[આ સાંભળીને પ્રેમરાય ને કાંતામાશી ચુસ્તે
થઈ ચાળા કરે છે, કંદર્પ મનમાં હસે છે ને
સુમતિ જરા જોરથી હસી પડે છે. પછી કંદર્પ
સર્વેને નમસ્કાર કરીને જાય છે.]

કાંતામાશી

જસ ! દહે બહુ ન બોલ. આની...સાથે
તું ઉધાડે છોક રમે છે.....

સુમતિ

તારે શું જનાનામાં રમે ?

કાંતામાશી

ચુપ । તેવાની-એ તારી ડેટલી વાતો
કોલેજમાંજ થાય છે તેનું કે તને બાન છે !

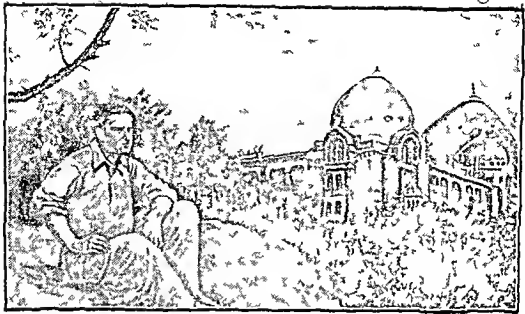
મેના

અદોહો ! દહે હું સમજ. તારે તો
પ્રેમરાયે કોમેજનો બધો કચાટ તમને હીક
સંભળાવ્યો લાગે છે.....

પ્રેમરાય

ના...પણ...મને તો કંદર્પ વીરો કાઢીજાયે
...પુછ્યું...તેથી.....

[ન્યુ મટ જુએ ૫૫૪ ૩૮૧]

સ્વ મ દ્ર ષ્ટા

લેખક:

શ. કનૈયાલાલ માણિકલાલ મુનશી,

પ્રમુખ, સાહિત્યસંસદ.

ચિત્રકાર

શ્રીમાન્ પુરુષોત્તમ,

સભ્ય, સાહિત્યસંસદ

અને

શ્રી. જડાવખહેન ચામતલાલ વીણુ.

આગલાં પ્રકરણોનો સાર

આજુ દના સ્ટેશન ઉપર મુબાઈના બેરીસ્ટર અને ધારાસભાના સભ્ય ના. જગમોહનલાલને તેમના બાલમિત્રને ભાવિ વહેવાઈ રા બા પ્રમોદરાયનો મેળાપ થાય છે, તેઓ સાથે વડોદરા જાય છે રા બ પ્રમોદરાયનો પુત્ર સુદર્શન વડોદરાની કોલેજમાં એ બી નો અભ્યાસ કરે છે તેને સ્વદેશભક્તિની ધુન લાગી છે તે વિશ્વવના વિચારો કરે છે તે સ્વતંત્ર દીંદનાજ સ્વપ્ન જુએ છે

ના જગમોહનલાલની પુત્રી ને સુદર્શનની ભાવિ પત્ની મુદોજના મુબાઈની કોલેજમાં ભણે છે તે બંનેની મુલાકાત વડોદરામાં રા નબાઈને લા પ્રથમ યાંય છે. પરિચયથી સુદર્શન તેને પાણુના ના પાડે છે અને મુદોજના પાંખેથી તેને નર્દી પરમ્પુવાર્ત વચન લે છે

સુદર્શન આઠ વર્ષે પ્રજાવારી-ગ્રાહક બનાવે છે છતિદાસ ને નાટકો જેવા તકાલના નાટકો સાથે તેને મિત્રી થાય છે ને તે નાનપણથી જ્યોતિષીથી સ્વપ્નો સેવતા મોટા યવો જાય છે,

બીજે દિવસે સુલોચનાએ શરમથી લેનાતે મોઢે ત્રો કાપડીઆને કહ્યું કે તે કેકાને ચાહે છે તેજ અરસામા કેકીની ચીઢી આની તેમા આજથી રાત્રે મેલાન અવરયામા તેજે બોલયો હતો તેને મઠે દીવગીરી દર્શાવી હતી. અને સુલોચનાને એક મિત્ર તરીકે ચહાવા ત ધચ્છતો હતો.

સુલોચના આ નીઢી વાચી ભગતદ્વંદ્ય અની જત ત્રો કાપડીઆએ તેનું સાન્ન્યન કરવા માંડયું.

સુરતની કોમેસમા 'જહાલ' ને 'મવાવ' પક્ષન બારે તોફાન થયું. 'જહાલ' પક્ષના કેટલાક યુવકોએ સુરેન્દ્રનાથને બોલતા બેસારી દીધા અને ફીરાજશાહ ને મોખરેને પ્રથમ વાર ઇબનના પાંડ શીખ યા બીજે દિવસે સભા મળી પ્રમુખની દરખાસ્ત આની 'જહાલ' પક્ષના બોધકોટનેા ઠરાવ અલવા ન દેવો એવો 'મવાવ' પક્ષે ઠરાવ કરેવો એટલે એ દરખાસ્ત સામે બોલવા તિલક હમા થયા અને બોનવા માંડયું.

પ્રમુખે—હજી દરખાસ્તથીજ સુચનાએલા—'કૃપ ચિરક' જણાવવા માંડયું ત્યા હોદ્દા થઈ, ને મારામારી થઈ ને આખરે સભાનો કમજો પેલીસે લીધો. એટલે તો ધાર તરફ વળા.

કોમેસ પુરી થઈ તેજ દિવસે રાતના સુદર્શન ને તેના ભગેએ મળી ડા મીએ વડોદરા દરેજ જણે પોત પોતાની દેશોદ્ધારક યોજનાઓ લેઈ હાજર થયું એમ નક્કી થું ને સૌ નીખરાયા.

મડવની સભાનો દાવસ પામે આવતો થયો. વિલાસ શ્રાફને અચાનક શ્રીનાથજીની જાગ્રાએ જલુ પાયુ ને પાઠક મદ્રાસ નોકરીએ વળગી ગયો. અભેવાવ અને સુદરાને બનેએ થઈને 'મા'નો ઉદ્ધાર કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી અબિવાહનેા પ્રયોગ સફળ થયો હતો. સાજના સુદર્શન વડોદરાની તૈયારી મરવામા શેકયો ગણિતો વખત થયા આવ્યો પરંતુ અમેનાન અજો નહીં એવામા તે ધવાએના હાથે પરમા દાખન થયો તેણે જાણાવ્યું કે તે મીસ વડીન સ્થાયે પ્રેમમા હરો અને ને બને પરજીવાના છે તે વડોદરા નહીં આની શકે સુદર્શન નીરાશ થઈ બળતે ફરે સ્ટેશને ચાલી નીગળ્યા ત્યા પુનાથી આવેલા નારણમ ઇ મળ્યા.

નારજીસાધએ ગાડીમા નામદાર જગમેહનલાલ સાથે યલેલી વાતથીત રીકે સુદર્શ ને એમા ભય કર આપત્તિની આગાહી કરી નારજીસાધ છછડાયા અને બને મિત્રો છુટા પચા.

ગિરજશી કર શુકવ પારિવડી સ સ્થાનની દરખાસ્ત બોધીસમા હતા તેઓ લશ્કરથી હાઈને જ્વત ત્ર કરવા કલ્પનાઓ દોડાવતા, બધુહો રચતા અને તૈયારીઓ કરતા તેઓ ડા મી બનેવારીની સભા માટે ધુનમાને ધુનમા વડોદરા માટે ઉપચા.

(હવે આગળ વાચો.)

પ્રકરણ ૧૫ મું—(ચાલુ)

ડા મી બનેવારીના સમારભનો અહિંચાલ .

૪૨

આજે પહેલીજ વખત શુકન થઈ કયામ

આખા ફર્ટ કયાસના કપાટમેટમા શુકવજ એવલા બેમા ટૂન ઉપડી ત્યારે તે કપાટમેટ વચ્ચે ઉભા રહ્યા તેમનો જમણો હાથ કેડ પર હતો, ડામેા બાજુ પર લટકાવેલી તગનારની મુઠ પર હતો. ડામેા પગ આગળ કરી, કાગભારીઓ અને સેનાનામથાની વચ્ચે ઉભા રહી તે કાલના આખા કમ નીચે હુકમ આપતા હતા.

સીનાથ બીજા કયામમા બેમા હતા, એટલે તેમની ખામ આગગાડીના મલામડપમા પોતે ઉભા હતા ચારેગમ ચાની મહેનો ખમખાટ એમની ચતુરગ નહીં પણ મર્સાગ મેનાની દુચનો અચાજમહતો ઉપર એક ફેટ મુઠનાનું પાજરુ ક્યમચ થતુ તે વાટે દેકે કેદમાથી એમને તાગના મદેતા મળતા જ્યારે પણ કોઈક ગામના દીના બારીમાથી દોડી જના ત્યાં તેમને તેના

પંચલ પ્રકાશમાં જુદી જુદી ટુકડીના સૂર્યકીરણ-
થી પાઠવેલા સંદેશા વચ્ચાતા.

આખરે બહુ પુરુષધન અને શુકલજીએ જરા
માંખ મીચી. ટ્રેન અટકી. નદીઆદ આવ્યું
અને એક અંગ્રેજ ડબ્બામાં આવ્યો. ટ્રેન ઉપડી
અને અંગ્રેજ કપડાં કાઢી સુતો.

ગોરાને જોઇ શુકલજીની દેશભક્તિ સતેજ
થઇ. આ માણસ દેશને વૈસે ખાતો પીતો, મળહ
કરતો ને આવાં ફક્ક કપડાં પહેરી ફરતો. એને
શો અધિકાર? એ કપડાં એનાં શાનાં?

અપાટાબંધ ચાલતી ટ્રેનના ફર્સ્ટ ક્લાસમાં
માત્ર નામનાજ બળતા દીવાના ઉભસમાં
અંગ્રેજનાં કપડાં ખીટી પર હાલ્યા કરતાં; અને
શુકલનાં ચમકતાં નયનો તેના પર દરી રહ્યાં.

સખત ન્યાયવૃત્તિ તેના દીલમાં સળગી રહી.
આ કપડાં આ અંગ્રેજે ખરીદ્યાં; એના વૈસા
એણે એના પગારમાંથી આપ્યા; એનો પગાર
સરકારી તીજેરીમાંથી આવ્યો; તીજેરી ગરીબ
હીંદીવાનોના વૈસાથી ભરાઇ. તેથી એ કપડાં
હીંદીવાનનાં હતાં... ફરક હીંદીનાં હતાં.

શુકલજીએ ખીટી પરથી અંગ્રેજની પાટ-
લુન લઈ પહેરવા માંડી.

અંગ્રેજ જાગ્યો-જાગં મારી તેણે દીવો
મોટો કર્યો. ગોરો બોલી ન શક્યો. પોતાનો
પહેરવેશ નીરાંતે આ કોઇ કાળો મજુર જેવો
પહેરે! એક પલવાર પોતે ઉંઘતો હતો કે કેમ
તેની તેણે ખાતરી કરી.

શુકલજી નીરાંતે હસતા હતા. અંગ્રેજે જઈ
તેના હાથમાંથી પાટલુન ખુંચવી લીધી ને એક
તમાચો ચોઢી કાઢ્યો. “ધુ સુવર!”

શુકલજી ખડખડ હસ્યા ને અંગ્રેજમાં
બોલ્યા: “કેના વૈસા, કેનાં કપડાં; અમારો
દેશ, અમારો વૈસો ને અમારાં કપડાં...”

એક પલવાર અંગ્રેજ ગુસ્સામાં જોઈ

રહ્યો; ને પછી શુકલજીની આંખો ને હાસ્ય તરફ
તેની નજર ગઈ.

ટ્રેન વડોદરાના સ્ટેશનમાં આવી. અંગ્રેજે
તરત ઉતરી સ્ટેશન માસ્તરને બોલાવ્યા. સ્ટેશન
માસ્તરે શુકલને બોળાવ્યા.

“શુકલ! તમે ક્યાંથી? આ સાહેબ શું
કહે છે?”

“એને આ કપડાંનો અધિકાર નથી. અમારા
દેશનાં... દેશનો માલીક એ કે હું?”

“નીચે ઉતરો નીચે. ઉભા રહો. પોટલું
નથી?”

“શા માટે ઉતરું?”

“ક્યા જવું છે?”

“મુંબાઈ.”

“કેમ?”

“ગાયકવાડ સરકારની કાલે મુંબાઈમાં
તાજપોશી છે.” તેણે ધીમેથી સ્ટેશન માસ્તરના
કાનમાં કહ્યું.

“ચાલો. ઉતરો શુકલ! હું તમને ખીજ
સારા ડબ્બામાં બેસાડું.”

“Alright!” કહી તાપમાં શુકલજી
ટ્રેનમાંથી ઉતર્યા. માસ્તરે શુકલજીની જોડે વાતો
કર્ચી કરી, અને ટ્રેન ઉપડી ગઈ.

૫

રકવેર બ્લોકની ઓગણીસમી રુમના છળ-
માં સુદર્શન, ધીરુ શાસ્ત્રી ને સનત જોષી
ઉંઘતા હતા.

આશરે ત્રણેકને સુમારે ધીરુ શાસ્ત્રી પાણી
પીવા ઉઠ્યો અને છળના કોરો આગળ જઈ
છળમાંથી નીચે વધેલું પાણી નાંખ્યું...

એની નજરે એક વિચિત્ર પ્રયોગ દેખાયો.
કોલેજના કંપાઉડમાં એક મહોત્સવને નિમિત્તે
ક્રીટસન લાઇટની બત્તીઓ માટે ચાંલવા દાટવા-
માં આવ્યા હતા. એક છોકરો પાસે આવેલા

ચાલવાને નેરથી હવાવવાનો મહાપ્રયત્ન કરી સમજાવતા કહ્યું.

રહો હતો; અને તેના બગથી દીવો હાવતો હતો.

આ વિચિત્ર પ્રયોગ જોઈ ધીર પત્તવાર ગાયકવાડને મુખાધમા મા' મુકેટ પહેરાવવાનો ગભરાયો. 'આ શુ ?'

તેણે ધારીને જોયું ને આ પ્રયોગ કરનારને જાળખ્યો.

"શુકલ ! શુકલ ! આ શુ કરે છે ?"

શુકલજી બત્તીનો ચાલવો હલાવ્યેજ ગયા.

"શુકલ ? ગીરજા ! આ શું કરે છે ? બત્તી પડશે."

"શુ છે ? શુ છે ?" કરતા સુદર્શન ને જોઈ ઉઠ્યા.

"આ પેલો શુકલ પેલો બત્તીનો ચાલવો પાડવા બેઠો છે" ધીરજી કહ્યું.

"શુકલ ! શુકલ !" જોઈએ જુવદ અવાજે છુમ મારી.

"બોયો નહીં. ધીર ! અહીંયા આવ જોયો ! તારી હુકડી તૈઆર કર. કેરસારપને હેવીઓઝકોપ કરું છું" સત્તાથી શુકલજીએ કહ્યું ને તે ચાલવો હલાવ્યેજ ગયો.

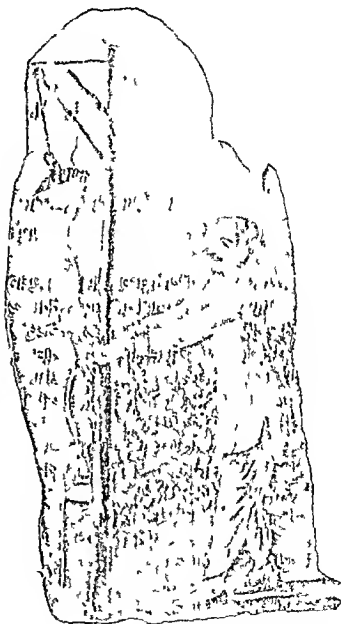
જોયો, ધીર ને સુદર્શન દોરીને નીચે આવ્યા ને જોઈએ જઈ શુકલનો હાથ પકડ્યો.

"અવ્યા શુ કરે છે ?"

"જોયો" શુકલે સત્તાથી ઉચ્ચ જોતા કહ્યું.

"શું કરે છું ? મારે અદેશ અધુરો છે. ખમર નથી હોઈ સ્વતંત્ર થયું"

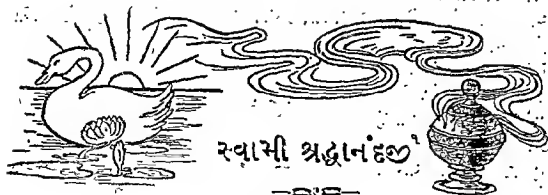
"ખડુ સારું, ઉપર ચાલ" ધીરજી ર-૧

એક ઘાટો પાસે આવેલા ચાલવાને નેરથી હવાવવાનો મહાપ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા

છે. સુદર્શન ! અહીંયા કેમ ? મારા..."

[વધુ ગટ જુઓ ૫૯ ૪૧૨]

સ્વામી શ્રદ્ધાનંદજી

લેખક :

રા. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી,

પ્રમુખ, સાહિત્ય સંસદ.

મહેરમાન પ્રમુખ સાહેબ ને સદ્ગૃહસ્થો !
પ્રમુખ સાહેબની આજ્ઞાને તામે થઇ
આકારણને અનુમોદન આપવા હું ઉભો થયો છું.
મઘ કાલે આપણે વીખરાયા ત્યારે આમ
વિપત્તિના વાદળથી છવાએલા વાતાવરણમાં
આપણે મળાશું તેની મને ખબર નહોતી. આ
પ્રસંગે સ્વામીજી વીશે બોલવું અવરું થઇ પડે
છે; કારણ મારું હૃદય શોકની પીડા પામી રહ્યું છે.
મારી પહેલાં બોલનારાઓએ સ્વામીજીની
કીર્તિ ગાઇ; કોઇએ વિદ્યાન તરીકે; કોઇએ આર્થ
સમાજના સ્તંભ તરીકે; કોઇએ ગુરુકુલના આદ્ય
સ્થાપક તરીકે; કોઇએ સંગઠન ને શુદ્ધિના
પ્રણેતા તરીકે; પણ સ્વામીજીની ખરી કીર્તિ
આજના માણથી થવાની નથી.

એમની કીર્તિ આંકવા વેદકાલમાં વીર્યવાન
ને નવલંત આર્થત્વને સર્જનાર વસિષ્ઠ ને
વિશ્વામિત્રની ભાવના ખ્યાલમાં લેવી જોઇએ;
અને વિજયી આર્થત્વની તેજસ્વી મૂર્તિસમા જે

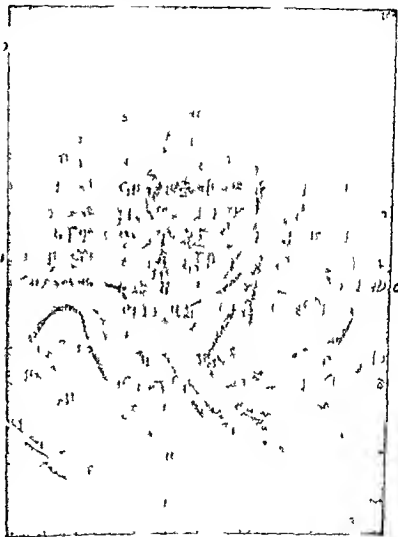
પરશુરામે ત્યારે તરફ એ ભાવનાનો પ્રચાર કર્યો
તેના હૃદયમંત્રોતો ખ્યાલ રાખવો જોઇએ.
એટલુંજ નહીં પણ સમસ્ત આર્થવર્તને એકચક્ર
નીએ આણનાર હંગવાન કૌટિલ્યની મહત્વા-
કાંક્ષા અને સદીઓ પછી નિર્બલ થતા હીંદુત્વને
ફરીથી વીર્યવાન કરનાર શિવાજી મહારાજની
મહત્વાકાંક્ષાને પણ વીસરવી જોઇએ નહીં.
અંગ્રેજો આવ્યા પછી તેમણે રચેલી
નિઃસસ્ત્ર શાંતિમાં હીંદુતાને રાષ્ટ્રવિધાનના
મંત્રરુપે ઉચ્ચારનાર મહર્ષિ દયાનંદને તો યાદ
રાખ્યા વિના ચાલે એમજ નથી. આ અને
આવા બીજા મહાત્માઓની પરંપરાને પ્રેરી
રહેલી ભાવના ધ્યાનમાં રાખીએ તોજ સ્વામી
શ્રદ્ધાનંદનું સ્થાન આપણને સમજાય. એ સ્થાન
તે વીર્યવાન ને નવલંત-તેજસ્વી ને વિજયો-
ત્સુક આર્થત્વને આપણા રાષ્ટ્રવિધાનમાં
અત્યારે અહાનમાં મહાન બળ છે-તેની મૂર્તિનું છે.
મારી પહેલાં બોલનાર ગૃહસ્થોએ હીંદુ પને

૧ બરેઇમાં વા. ૨૬-૨૨-૨૬ ના શેઠ. દીવાન બહાદુર અંબાશંકર ઉત્તમરામ મલહના પ્રમુખપણા
નીએ શોકમદર્શન કરતા મળેલી સલામાં આપેલ આપણ.

મુમુક્ષુમાન વચ્ચે રહેલા એકથ ધીરે ઉ રેખ
કર્ષો છે એ એકથ ગાધીજીએ ખીવાફત કમીની-
ન મા ત્તા અર્પી તે પહેલા હતુ, -અત્યારે દેશદાઝે
બળતા કેટલાક મસ્કારી તીંદુ ને મુસનમાનના
હૃદયમા સ્વમરુપે, આસારુપે હશે, પણ
અત્યારે એ એકથ છે એમ કહેવું એ સત્યથી
વિરુદ્ધ છે અત્યારે આપણા
ભરુચ જેવા નાના સહેમમા
પણ હીંદુ અને મુમુક્ષુમાન
વચ્ચે જે એકતાનતા હતી તે
ક્યા છે ? આજે ભરુચમા
ભાગ્યેજ નજરે ચઢતી એવી,
આ મોડી સલામા-ત્યારે
એક કુબટ મુસનમાને હીંદુ-
જેઠકતુ ખુન ઢરવાતુ ધોર
કૃત્ય કર્યું ત્યારે-એકે મુસન-
માન કેમ નજરે ચઢતો
નથી ? હીંદુ મુસનમાન
વચ્ચે એકથ નથીજ, અને
જ્યાં સુધી એ બને જાતિ
પુરેપુરી સશક્ત થશે નહી,
ખરાખર રીતે વ્યવસ્થિત
થશે નહી, અને એ બને
જાતિના સમતોલપણા
ઉપર જાહેરજીવન રચ્યું
નહીં, ત્યાં સુધી જાહેર
જીવનમા એકતાનતા
આવવાની નથી.

આ બાબતમા જાત-
છેતરામણ કરવાની જરૂર
નથી. સ્વામીજીને શા માટે મારી નાખ્યા ?
શુ તે સ્વામી હતા તેથી ? શુ તે યુરુકુળના સ્થા-
પક હતા તેથી ? શુ તે આર્યસમાજના નેતા
હતા તેથી ? ના એમતુ, ખુન કરનામા આખુ

કારણ કે વ્યવસ્થિત તીંદુ મ ગકુનના તે હીમાયતી
હતા, વિજયી આર્યત્વ-એ તેમના જીવનનો મ ન
હતો અગદુન રશીનો ઇરાદો સ્વામીજીનો અર્થ
એક મારનાનો નહોતો પણ તેમા મુર્નિમાન થએની
ભાવનાનો વિનાશ થાને તેનો મહાત્માઓના
ખુનની ભાવનાઓ મ તી નથી તેમના મોહીના

સ્વામી શ્રદ્ધાનંદ

ગીષેગીષામાથી તે ભાવનાની મુર્નિઓ બહાર
પડે છે શ્રદ્ધાનંદ ગુજરી ગયા એમના લોહીમા-
થી અનેક વળગી શ્રદ્ધાનંદે પ્રગટશે.

અમદુન રસીદ કરેતુ ખુન-એ એક

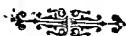
ધેણાનું અસંબદ્ધ કૃત્ય ભલે ભલા માણસો માનતા હોય; છું એને બહેરજીવનમાં રહેલી મોટામાં મોટી ઘેલછાનું પ્રદર્શન નેહિ છું. જ્યારે આખી દુનીઆમાં 'ધર્મોધતાને બહેર જીવનમાંથી, રાજકીય જીવનમાંથી પાણીયું' મળ્યું છે-જ્યારે તુકી જેવા મુસલમાન દેશમાં પણ ગાઝી કમાલ પાશા જેવા દૂરદેશી મુસલમાને પ્રતાપે ધાર્મિકતા રાજકીય જીવનમાંથી અદૃષ્ટ થઇ છે-ત્યારે આ હીબુભાગી દેશમાં ધર્મોધતા દરેક ક્ષેત્રને કલંકિત કરે છે. જ્યારે હીંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભાની સ્થાપના થઇ ત્યારે દાદાભાઈ નવરોજીએ સૂત્ર ઉઘ્યાયું હતું કે આપણા રાજકીય જીવનમાંથી ધાર્મિકતા વીસરી જવી નેહિએ. એ સૂત્રને આધારે અનેક વર્ષો સુધી જ્યારે જ્યારે પણ હીંદુ કે મુસલમાન રાજકીય જીવનમાં ભળતા ત્યારે તે 'હું હીંદુ છું' કે 'હું મુસલમાન છું' તે વીસરી માત્ર 'હું હીંદી છું' એટલું યાદ રાખતા. આ દેશને દુર્ભાગ્યે ધાર્મિકતાના હીમાયતીઓના હાથમાં રાજકીય જીવનનું તંત્ર ફેટલોક વખત ગયું. હીંદુ ધર્મની દૃષ્ટિ, ઇસ્લામી ઝુલુમ, આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિ વગેરે ધાર્મિકતાના આડંબરી ખ્યાલો રાજકીય જીવનમાં આવ્યા, અને આ વસ્તુસ્થિતિના સદૃશ દરેક ગલીઓમાં હીંદુ મુસલમાનની થર્મોપોલી થશે એવી આગાહી કરી બહેર જીવનમાંથી વાનપ્રસ્ય થયા. બહેર જીવનમાં હીંદુ કરેલા આ મહાન પાપની શિક્ષા આજે આપણને થઇ છે; સ્વામી બ્રહ્માનંદ જેવા મહાત્માને આપણે ખોયા છે. એમના રુધિરથી પણ આપણે ધોવાય,

ધર્મોધતા-રાજકીય ક્ષેત્રમાંથી અદૃષ્ટ થાય તોજ સ્વામીનું બલિદાન સકારણ આપાયું એમ કહેવાય.

આજના ઠરાવમાં એક શબ્દ આવ્યો છે જે મને રુચતો નથી. સ્વામીજીના ખુનના બનાવને આ ઠરાવમાં 'ત્રાસદાયક' વર્ણવ્યો છે. ત્રાસદાયક! સ્વામીજીના ખુનથી હીંદુ સમાજ શું નિરાધાર બન્યો છે, શું 'તે ચરચર કંપે છે? અબદુલ રશીદના ધાતકીપણાથી ખીહી ગયો છે કે જેથી આ બનાવ ત્રાસદાયક કહી શકાય? ને આ બનાવે કે' પણ ક્યું હોય તો હીંદુઓને વધારે મજબ બનાવ્યા છે; 'હીંદુ-ઓની ખાતરી કરી છે કે આર્યતની સિદ્ધિ અને વિજયમાંજ હીંદુઓનો તેમજ આખા હીંદો બચવાનો છે. હીંદુઓના હીંદુ સંસ્કારો, મુસલમાનોના ઇસ્લામી સંસ્કારો જ્યારે ધર્મોધતા-વીહોણા થઇ રાષ્ટ્રવિધાનમાં પોતાનો કાળો આપશે ભારેજ આદેશની એકતાનતા સધાશે.

સ્વામીજીનું ખુન એ હીંદુઓની વ્યવસ્થિત પ્રગતિમાં એક સીમાચિન્હ છે. હવે હીંદુતા સશક્ત ને મજબ થશે. આ બનાવને હું 'ત્રાસદાયક' કહી શકતો નથી. આ નિર્બલતા દર્શક શબ્દને આ ઠરાવમાંથી કાઢી નાખો એવી આ સભાને અને પ્રમુખ મહાશયને મારી નમ્ર સૂચના છે.

આ સૂચના સાથે ઠરાવને હું અંતઃકરણ-પૂર્વક અનુમોદન આપું છું અને આશા રાખું છું કે આ ભવ્ય બલિદાનના પરિણામરૂપે જ્વલંત આર્યત્વ પૃથ્વી પર નિર્ભયપણે વીચરશે.

ભુલ્યો

૧૩૭૬૬

લેખક :

સૌ. જયમનગૌરી વ્યો. પાઠકજી

ભુલ્યો પૂજ્ય અમૃત્ય રનેહ ધરતા દૈવી પિતાને ભુલ્યો !
ભુલ્યો માત યશોમતી સમ બહી વાતસલ્યમતિ ભુલ્યો !
ભુલ્યો તુ તરુ ને લના વનતણ્યાં, ભુલ્યો યમુના તીર ?
ભુલ્યો તું મટકી અને મહી ? અરે ! ભુલી ગયો માખણ ? ૧

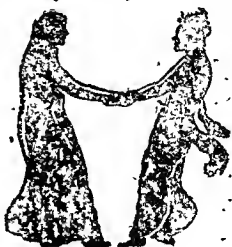
ભુલ્યો ગોપસખા સમાન વયના, ગોષ્ઠીય ભુલી ગયો ?
ભુલ્યો ઘેતુ ચરાયવી ? વળી સખા, શુ વાંસળાએ ભુલ્યો ?
ભુલ્યો શું પ્રિય ગોપિકા પણ ? ભુલ્યો મીઠો નિશો રનેહનો ?
ભુલ્યો રાસ રમેલ રાત્રિ પણ ને શું દાણવીલા ભુલ્યો ? ૨

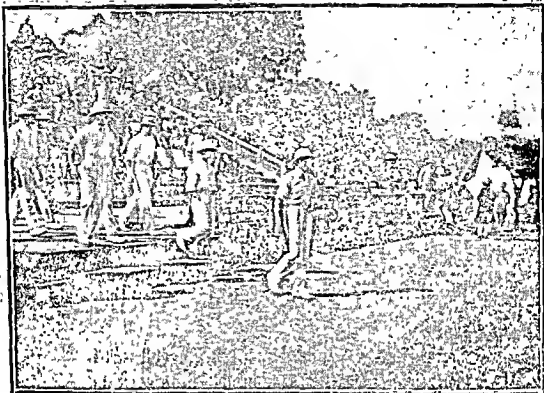
ભુલ્યો એ સઘળુંજ તોય તુજથી રાધા ભુલાશે નહીં,
ધાયું એમ હૃદે છતાં મુજ પરે, સંદેશ આગ્યો નહીં;
તારું કાળજી હો કડોર પણ તે લોખંડ માન્યું નહીં,
રંગે શ્યામ છતાંય તું હૃદયથી છે શ્યામ-જાણ્યું નહીં. ૩

હાવાં પત્ર લખું નહીં તુજ પરે સંકલ્પ એવો કર્યો,
છોડીને પ્રિયને ધરું પ્રભુ હૃદે સંકલ્પ એવો કર્યો,
જોતું ના કદી કાંનના વદનને સંકલ્પ એવો કર્યો,
રોતું ના નિવપાન મિષ્ટ ગણતું સંકલ્પ એવો કર્યો. ૪

સંકલ્પો મેં કાધા તોએ દેયું છોડે નહીં તને;
આશા છે મૃત્યુ વેળાએ-જોડે હું મુજ કાંનને. ૫

મુંબાઈમાં એમ. સી. સી.

લેખક :

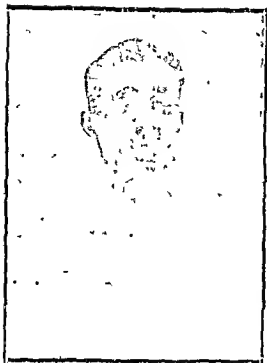
શ. ચંદ્રશંકર મર્મદાશંકર પંડ્યા,

સભ્ય, સાહિત્ય સંસદ

એક સંસ્કૃત વિવેચકે કહ્યું છે કે “દાવ્યો-
માં નાટક રમ્ય, નાટકોમાં શકુન્તલા
રમ્ય, શકુન્તલામાં ચોથો અંક રમ્ય,
ચોથા અંકમાંએ ચાર શ્લોકો રમ્ય.” એમ
કોઈ રમતગમતનો શોખીન કહી શકે
કે “રમતગમતમાં ક્રીકેટ એક, ક્રીકેટમાં
બૉલ એક અને બૉલમાં ક્રીકેટમાં-

૧ એ એમ. સી. સી. એક.” એમ. સી. સી. એ
“મેરીલ બોન ક્રીકેટ ક્લબ” ના પ્રથમાક્ષર.
“મેરીલ બોન ક્રીકેટ ક્લબ” ના મેમ્બર થવું
એ કોઈ પણ ક્રીકેટર માટે મોટામાં મોટું માન,
અને એટલેથીજ ન અટકતાં એમ મનાય છે
કે એમ. સી. સી. ટીમ કોઈ પણ ટીમ સાથે
રમવા હા પાડે એટલે એમ. સી. સી. નો એ
ટીમ ઉપર મોટો ઉપહાર. એ તે એમ. સી. સી.

મી. નાઇડુ.

ની પ્રતિષ્ઠા.

ઇન્ડિયા' વ્યાપારઉદ્યોગમાં એક અગ્રેષ્ઠ દેશ છે એ કોઇથી ના પડાય તેમ નથી. અને અંગ્રેજી દુકાનદારોની પ્રજા Shopkeepers-છે એનીએ કોઇથી ના પડાય તેમ નથી. પરંતુ દુકાનદારો નો દુનીયામાં બધેએ હોય છે, તેમનામાં અને અંગ્રેજોમાં ભેદ છે, અંગ્રેજો દુકાનદારો છે પણ પશુ કદા દુકાનદારો નથી દુકાનદારોમાં અંગ્રેજોની દુનીયા ખવામ થઇ જતી નથી અંગ્રેજો એટલે રાજ્યકાર્યના-political-ના રૂસીઆને રમત ગમત-sport-ના રૂસીઆ. પોતાના વ્યાપાર-ઉદ્યોગો જગતમાં જમાવવા જેમ અંગ્રેજો તત્પર રહે છે તેમ રાજ્યકાર્યમાં અને રમત-ગમતમાં પણ જગતની પ્રગતિઓ પકિતમાં પ્રથમ પદે રહેવા તેઓ મર્ચન્ટ ગમ્મે છે. અંગ્રેજોમાં, રાજપુરવ-Postal-યુ

અને ખેવાડી-sportsman-થવું એટલે લોકપ્રિય થવું. અનેક મહારાજાકીર્તી પુરોષો રાજ્યકાર્યમાં તથા રમતગમતમાં પ્રથમ આવવું એને જીવનનું મોટામાં મોટું માન અને માદર્ય માને છે. અંગ્રેજોના જીવનમાં રાજ્યકાર્યનું અને રમતગમતનું સ્થાન જોયો મમજતા નથી તેઓ અંગ્રેજોને ખરેખરા મમજતા નથી.

એક વધુ બાબત. બ્રીટીશ સામ્રાજ્ય એ જોડ અગ્રણી થીજ છે. એનું ખરું રહસ્ય 'સમ-જનુ અને આશ્ચર્યચકિત ન થવું' એ એકદરે માનની હદ છે. એ બ્રીટીશ સામ્રાજ્યને એકત્રિત રાખવા જે માધનો યોગ્ય છે તેમાં સામ્રાજ્યનો જીવ જીવતો આગો વચ્ચે રમતગમતનો મર્ચન્ટ બાધવો એ પણ મુખ્ય સાધન ગણાય છે એમ. મી. સી. ના કેપ્ટન મી. મીક્સીગને મુંબાઈની મુલાકાતના ખારક પ્રશ્ન માટે મોકલેલો મદદ રમતગમતનું એ સામ્રાજ્યકાર્ય (imperialism)

એમ. સી. સી. ના કેપ્ટન મી. મીક્સીગને.

simulation) સ્પષ્ટ કરે છે. સામ્રાજ્યતા લિન્ન લિન્ન અજો વચ્ચે રમાતી ટેસ્ટ મેચો એ સ્તુત્ય સ્પર્ધાનીજ નહીં, પરંતુ સામ્રાજ્યની એકતાની પોષક છે.

૨

એમ કહેવાય છે કે રાત્રા કાલસ્ય કારણમ્। રાત્ર કાલસ્ય કારણુ છે અગ્રેજો રાત્ર અન્યા એટલે હી દના લોકો તેમનું અનુકરણ કરે એ સ્વાભાવિક છે જે જે દિશાઓ રાત્ર્ય ઢરનારી પ્રજા સ્વીકારે તે દિશાઓ જેમના ઉપર રાત્ર્ય થાય છે તે પ્રજાઓ અનુસરે એ સમજી શકાય એવી બાબત છે તે નિયમે અગ્રેજોનું જોઈને હી દીઓ પણ ક્રિકેટ રમતા થયા છે રમતગમતનું સામાન્યત અને ક્રીકેટનું નિશીત જે સ્થાન ધન્યાડમા છે તે તો અત્ર કયાથી હોય ? પરંતુ હીદમાએ ક્રિકેટ અગલનું સ્થાન ભોગવે છે અને તેમાએ અગ્રેજોના જીવનને વધારેમા વધારે ઝીલનાર મુખાધમ તો ક્રિકેટ એ પ્રજાના આવેશનું નહી તો અનુરાગનું પાત્ર તો છેજ ક્રિકેટની રમતમા મુખાધનું નામ મશહૂર છે, અને સદ્ભાગ્યની વાત છે કે મુખાધએ એમ સી સી સાથેની મેચોમા સાબીત કરી બતાવ્યું કે કે મુખાધ પોતાની પ્રતિષ્ઠાનું માયુ અધિકારી છે

મુખાધમા એમ સી સી એ દરે કુલ પાચ મેચો રમી, પહેલી મેચ છેલ્લી કર્વોડ્ગ્યુવર મેચની

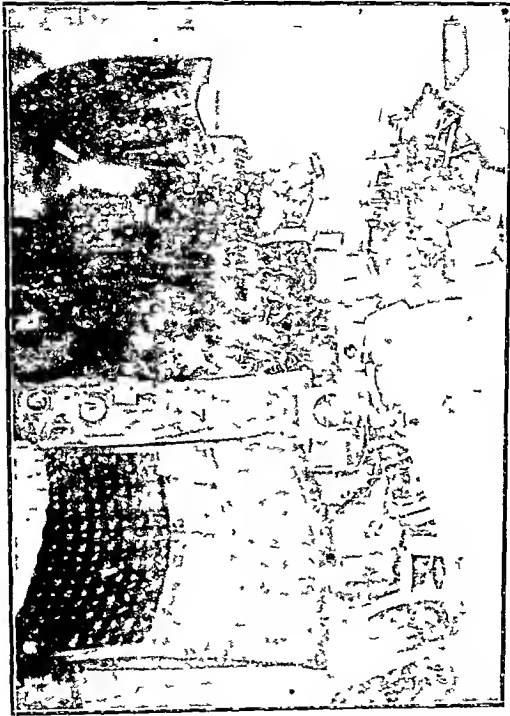
જીતનારી હીદુ દીમ સાથે તે રમી તેમા હીદુ એની જે ખ્યાતિ એમ સી સી એ સાબળી હતી તે ખ્યાતિને પુષ્ટિ મળે એની રમત હીદુ-ઓએ બતાવી એ મેચ જેમણે જોઈ હરો તેઓ હીદુ બેટ્સમેન નાઇકુની આશ્ચર્યકારક રમતથી સાનન્દાશ્ચર્ય પામ્યા વિના ભાગ્યેજ રહ્યા હશે. એમ સી સી ના કેપ્ટન મી ગીનીંગને સ્વી-કાર્યું હતું કે નાઇકુ દુનીઆના ઉત્તમ બેટ્સમેન માના એક છે બેટીંગ, બોલીંગ અને ફીલ્ડીંગ ત્રણેએમા હીદુઓએ બતા-

મા વગીર ની

વ્યુ કે તેઓ એમ સી. સી થી છેક ઉતરે એવા નથી વિગતો માટે તો દૈનિક પત્રોમાના સવિસ્તર જ્ઞતાત વાચવા જોઈએ, પરંતુ એદરે એમ કહી શકાય કે હીદુઓએ પ્રથમ મેચમાજ પોતાનો હાથ એમ સી સી. ને દેખાડી પોતાની ખ્યાતિ ખરી પાડી. ખીજ મેચ અગ્રેજો તથા પારસીઓની મધુમ્ત ગીમ માથે અને ત્રીજ મેચ હીદુ-ઓ તથા મુસલમાનોની મધુમ્ત દીમ માથે રમાઈ તે બે મેચોમા એમ સી સી વધારે ફાની પહેની ત્રણ મેચો બબ્બે દિવસની હતી ચોથી મેચ આખા મુખાધ ઇવાકાની-પ્રેસીડન્સી ગીમ-ની-સાથે રમાઇ હતી નેમા તો એમ. સી સી દીમે ભારે જપાગે માર્ગે અને મુખાધ ઇવાકાની દીમને મખન ભાર આપી પાચમી અને છેલ્લી મેચ એલ ઇડીઆ દીમ માથે રમાઇ તે મેચ [વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૩૬૭]

શ્રીયુત શાહ્યાભાષા આણુદલ આવડા
તરફથી સવિનય સમ્રેમ ભેટ.

ગાંધીન

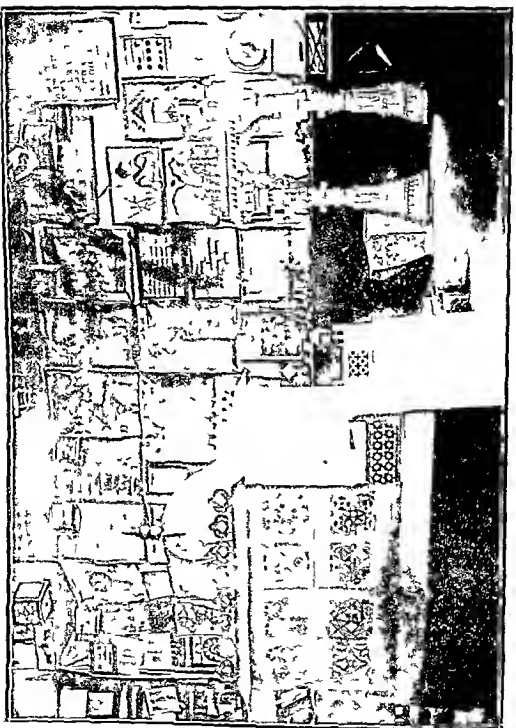
ગાંધીન દ્વારા પ્રગટિત: શ્રી વિમલના કે નાક ન ના

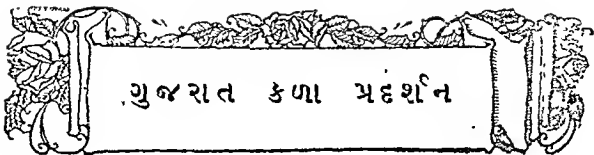
[શ્રી ૧૯૮૭

૧૭૭૧ માં]

• ૧૧મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૫૯ના રોજ : મુસ્લિમ લીગે

[૧૯૫૯

ગુજરાત કળા પ્રદર્શન

લેખક:

બહેન જ્યોત્સ્ના શુક્લ

૧૯૭૨-૭૩

મુખ્યજીવનને કળા સાથે ધણો નિકટનો સંબંધ છે. કળા અને જીવન એ બેઉને એકએકથી છુટાં પાડી શકાય એમ નથી. ‘જીવનમાં કળાને ક્યાં સ્થાન છે?’ એમ કોઇ પુછે તો તેનો એકજ ઉત્તર આપી શકાય કે “જીવનમાં કળા નથી તો ખીલું છે પણ શુ?” આપણે સમજી શકીએ કે ન સમજી શકીએ પણ આપણા જીવન સાથે કળા એવી ગુલાઇ ગએલી છે. એને સમજવાનો પ્રયત્ન કરવો, એના પર પથરાયેલો કચરો દૂર કરવો અને એના રમ્ય દર્શનથી જીવનને સોદામણું બનાવવું એ આવાં પ્રદર્શનોનો મુખ્ય હેતુ હોય છે.

આ હેતુ લક્ષમાં લઇનેજ સુરત પ્રદર્શનના કાર્યવાહકોએ ગુજરાતની ઓજસમયી પ્રાચીન-કળાને પ્રદર્શનમાં અગલનું સ્થાન આપ્યું હતું. પ્રદર્શનના મકાન આગળના નાનકડા યોગાનમાં પ્રદર્શનને અંગે એક રળીઆમણો બાગ બનાવ્યો હતો. એમાં યઇને પ્રાચીન વિભાગના માળ ઉપર જઇએ એટલે એક વિશાલ ખંડમાં અનેક નાની મોટી વસ્તુઓનો સંગ્રહ નજરે પડતો હતો. ખંડમાં દાખલ થઇએ એટલે પહેલી નજર એક લાકડાના અતિ બારીક કોતરકામવાળા પડદા તરફ જતી. કહે છે કે એ પડદો

સુરતના એક ગરીબ કારીગરે બનાવ્યો છે. એ પડદાની સામેજ લાકડાનો ઝીણા ચિત્રકામવાળો હાડોળો હતો. તેની આસપાસની ભીંત ઉપર લુના વખતના ચિત્રકામવાળી પીછવણી હતી. અસલના લોકો જબરા હતા. એમ લાગે છે કે એ લોકો વાતો થોડી કરતાં, ને વાતો કરતા તે કોઇને બતાવવા માટે નહીં પણ અંતરની પ્રેરણાથી-કુદરતી શોખને સતોષવાને માટેજ કરતા; તેથીજ એ લોકો જે કરતા તે આજની આપણી દૃષ્ટિને લુનું લાગે પણ એમના અંતરના ભાવ એમના કાર્યમાં એ લોકો ઉનારી શકતા.

એક જગ્યાએ પીત્તળના અને ખીજા ઘાતુના કળશીઆ અને મૂર્તિઓ તથા ખીદરી કામના ચંચુ, શીરોષ વગેરે હતું. કળશીઆ પર જાણે તામ્બૂ ખીલેલાં રમગણકુલમાંથી નીકળી આવ્યો હોય એવું નકશીકામ હતું. એજ જગ્યાએ જરાક ઉંચે નજર કરતાંજ પેલાં ભાતભાતનાં વેલજુદાવાળાં અંમરો, કસબી સાડીઓ, કીન-આખ, કીનખાખના કપડાં ને ચોળીઓ, કારએખી ભરતના રુમાલ, કંઠા ને કોર, મોર, પોપટ ને કુલપાતરાની તરેહવાળાં કસબનાં મોળીઆં ને સાડીની કોરો એ બધા આપણા કળા વૈભવની ઝાંખી કરાવતા અણમુલ્ય

નમુનાઓ દર્શિએ પડતા હતા. એમાં મીસીસ ઝીણુને ત્યાંનો પથુ સુંદર સંગ્રહ હતો.

ખીજ તરફ વિવિધ ભાતનાં પટાળાંનાં લુગડાં અને ટેબલ પર પાથરવાના રુમાલો, હાથ ભરતનાં સુતરાઉ લુગડાં અને ખીરોદક હતાં. ખીરોદક એ બહુ સુંદર વસ્તુ છે. ઘટ રેશમી કપડા પર રંગીન રેશમથી વેલ, છુદા અને જુદી જુદી મનગમતી તરેહનું ભરતકામ કર્યું હોય તેને ખીરોદક કહે છે. લગભગ પચાસ વર્ષ પર ગુજરાતમાં એ કામ બહુ સુંદર થતું અને લોકો એ કપડાંનો સારો સત્કાર કરતા. આપણી સ્ત્રીઓ પણ એવા નમુના જાતે તૈયાર કરતી. હજી કોઇ કોઇકના ધરમાંથી પોતાની મા કે દાદીએ ભરેલા એવા સુંદર નમુના નીકળે છે. પથુ આપણી દર્શિ બદલાઇ અને એ બધું આખે જોતાં પણ કમકર્માં આવવા લાગ્યાં એટલે એ આપણા જીવનમાંથી પણ એ દૂર થયાં.

એક બહેન પ્રદર્શન જોવા આવ્યાં હશે. એઓ ખાદી ભક્ત છે. પથુ શરીર ખાદી ધારણ કરે એટલાં બધાં માણસો દેશી કળાનું કે સંસ્કૃતિનું મહત્વ સમજી શકે એવી આશા ન રાખી શકાય. સુસંસ્કૃત ધરોમાં અને રાજગરવાડાઓમાં શોભે એવાં પેલાં અમરો અને કાનખાખ એમને બતાવ્યાં ત્યારે કટાણુ મોં કરીને એમણે કહ્યું: “આવું હવે તો ધાંચી ગોલાં પહેરે છે, સારા લોક તો કોઇ ન પહેરે.” આવું સાંભળું છું ત્યારે મને હસવું આવે છે. દેશની કળા ને સંસ્કૃતિ ધાંચી ગોલાઓ સાચવી શકતા હોય તો એમને સમાજમાં ખરેખર સાથી ઉચ્ચ સ્થાન મળવું જોઇએ. આજ નિયમ આપણાં કપડાંની પસંદગી, આપણા રાજના જીવનમાં ઉપયોગી થતી વસ્તુઓની પસંદગી ઈત્યાદિ દરેક વિષયને લાય પડે છે, પણ અહીં એ

બધું લાંબું વિવેચન નકામું છે.

આજ વિભાગમાં કસબનો ગાલીચો, લાકડા પર મીનાકામ વાળું મોંધરું, નક્શીદાર હાથાની કટારીઓ, ચાંદીના અને લાકડાંના રથ, જુનાં વાજીત્રો, હસ્તલિખિત તાડપત્રો અને હાથીદાંતનાં પાનાં વગેરે હતું.

એક પાસ વડોદરા મ્યુઝીયમમાંથી પ્રદર્શન માટે આવેલી વસ્તુઓ હતી. એમાં હાથીદાંતનો હાથી, વીસનગરનાં રમકડાં, સંખેડાનાં રમકડાં, લાકડાપરની તેલ પેઇન્ટીંગની છબીઓ, ચામડા પર મીનાકામવાળી રૂપી, કાનખાખ, ગાલીચા વગેરે ઘણા સારા નમુના હતા.

ચિત્રોના મુખ્યત્વે ત્રણ વિભાગ પાડી શકાય: જુનાં ચિત્રો, નવાં ચિત્રો, અને સ્થાપત્યનાં ચિત્રો. એ બધાનું અહીં સામટુંજ વિવેચન કરવું ઠીક પડશે. જુનાં ચિત્રોમાં વડોદરા મ્યુઝીયમનાં ચાર પાંચ સુંદર ચિત્રો, રા. કલ્યાણજી મહેતાના સગ્રહમાંનાં ચિત્રો તથા રા. ઝાંભેકરનાં શિવ લીલામૃતનાં ચિત્રો સારું ધ્યાન ખેંચતાં હતાં. વડોદરાનાં ચિત્રોમાં જે રેખાની કામળતા, આકૃતિની મનોહરતા તથા રંગની સુંદર મીલાવટ જણાતી તે રા. કલ્યાણજી કે રા. ઝાંભેકરનાં ચિત્રોમાં ઓછી જણાતી. પણ તેમ રા. ઝાંભેકરનાં ચિત્રોમાં પાશ્ચાત્ય કળાની અસરને લઇને અંતરપ્રમાણ (Perspective) સારું જળવાયું હતું. વળી કપડાં પર દેલી અજન્તાનાં ચિત્રોની અનુકૃતિઓ તેમાંની રેખાઓની સ્પર્શતાને લીધે, તથા જયપુરની પીછવઢાઓ રંગની સુંદર મીલાવટ તથા ભાવનાની ઉત્તમતાને લીધે જોનારના મનને મુગ્ધ કરતાં હતાં.

નવીન ચિત્રોમાં કેટલાંક સારાં હતાં. કેટલાંક ઉત્તમ ચિત્રકારોનાં હતાં, કેટલાંક છેક નીરાશા ઉત્પન્ન કરે એવાં હતાં. એમાં રા. ગજનેન્દ્રનાથ ટાગોરના પુત્રનું ચિત્ર રંગની

અજાન્ટાનાં ચિત્રોની અનુકૃતિઓ

ખરી સુદરતા સમજવાની આપણે શુભાવેલી શક્તિને જાગ્રત કરવું હતું, ને તેની જોડેજ મુકેલું રા. અદિવામીનું 'ગંધર્વ'નું ચિત્ર સુદર કંપનાને કુમળી રેખાઓ તથા અનુરૂપ ગોળામાં ઉતારવાના સફળ પ્રયત્નો નમુનો હતું રા. રાવનું 'લાઇફસ્ટી' તથા રા રાવળનો 'પોલ રીશર'નો 'ક્ષર રેકેચ' પણ પ્રશસનીય હતાં રા. રાવળની અજાન્ટાની અનુકૃતિઓને પુરાતન વિભાગમાં મુકેલી કોઇ અગત્ય ચિત્રકારની એજ ચિત્રોની અનુકૃતિઓ સાથે મરખાવતાં આપણા ચિત્રકારોનો રેખાપરનો કાણુ વખતના વહેવા માથે કેટલો જોડો થયો છે તેનું ભાન થતું હતું. ખીન્ન પણ કેટલાંક મારા ચિત્રો હતાં જે બધાનું અહીં વિવેચન કરવું અશક્ય છે

સ્થાપત્યનાં ચિત્રો તથા નકશાઓ અર્ધ હોદી તથા અર્ધ પરદેશી ઘાટધુટના મકાનોના નમુના રજૂ કરતાં હતા. કેટલાંક પુરાણાં મકાનોના 'Scale Drawings' (માપ પ્રમાણે દોરેલાં ચિત્રો) મનોહર હતા.

આજના ચિત્રકારો અને સચિત્ર માસિકોના સંચાલકો લુનાં ચિત્રોમાં અને આજના ચિત્રોમાં શો ફેર છે એ પારખતાં શીષે તો ચિત્રકળાની દૈવી એમના પર જરૂર પ્રસન્ન થાય.

ગેયેરીમાં કળાને લગતાં કેટલાંક પુસ્તકો; શેતરંજી, ગાલીચા વગેરેના નમુનાના છાપેલાં ચિત્રો, કસબી જામાઓ અને ઝીક કમચના કેટલાંક ખીન્ન નમુના હતા નીચે જોડેલા પર સુરતના 'અનાથ બાળાશ્રમ'ની ગાલીચા વણવાની સાળ હતી, કોઇ કોઇ વાર એ સાળ પર હોકરાઓ કામ પણ કરી બતાવતા હતા.

ત્યાથી પાછા બાજમાં ઉતરીને એક સુદર કાતરકામવાળા મીનાકારી મકાનમાં થઇને અવાંચીન વિભાગમાં જવાનો રસ્તો હતો લા જોડેલા પર મી. મટારોના યુવાન પુત્રે બનાવેલું 'પનીહારી'નું પેથું સુદર પુતળું ઉભું હતું એ પુતળા પર કેંકે ટીકાઓ થઇ છે, પણ એ બધી નિર્યંક છે એ વાત ધ્યાનથી અને પ્રમાણિકપણે જોનાર દરેક માણસ સમજી શકે છે. અમુક એક કૃતિ આપણે બનાવી હોય તો સારી અને તેવીજ-કદાચ તેથી ચઢતા પ્રકારની પણ ખીન્ન કોઇ બનાવે તો ખોટી, એ ટુંકી દૃષ્ટિને લીધેજ આપણે બાબોચીઆ-માધી બહાર નીકળી શકતા નથી અને સારું જોધી શકતા નથી

ઉપલા માળ પર જાતજાતના ધણા નમુના હતા. તેમાં ધરમપુરના અને ગોંડળનાં પ્લાસ્ટર

એણે પેરીસનાં રમકડાં, સંખેડાનાં રંગીન ચિત્રામણવાળા કાકડાના લુહાલુહા આકારનાં વાસણો, પીત્તળનાં અને માટીનાં રમકડાં અને વાસણો, ચાંદીના-કુવારો, ચાંદીના મહાદેવ, મુખડની પેટીઓ, સીપની રકાબીઓ, હાથી-દાંત પર કોતરેલું આખું રામાયણ, રંગીન નાના મોટા ગાલીચા, મીનાકામનો ખાટલો અને થોડીઉં, કુંઝ, ધુપદાન, શુભાખલાની વગેરે નમુનાઓ ઘર શોભાવે એવા મુંદર હતા. જેમણે આ બધી મુંદર વસ્તુઓ ધ્યાનથી જોઈ હોય તેઓ હવે પછી પોતાના ઘરના ઉપયોગને માટે કે શણગારને માટે કોઈ વસ્તુ ખરીદ કરવા જ્ય ત્યારે ગુજરાતની કળાના આ મુંદર નમુનાઓને ભુલી નહીં જાય એ આશા અરથાને નથી.

એ પછીના ખંડમાં સ્ત્રી વિભાગ હતો. ગુજરાતનાં ઘરોમાં ગુજરાતીપણું સાધારણ રીતે સ્ત્રીઓમાં વધારે જળવાઈ રહ્યું છે. છતાં પણ સુંદરી, પટોળાં, અમ્મર ને કાનખાળ છોડીને હોજરીયાં, જોડેડ ને વાપવ તરફ જેવો મોહ એમને થયો છે, તેવોજ મોહ એમની કળાકૃતિઓના નમુનાઓમાં પણ જણાય છે. ભરતકામ એમણે લગભગ છોડ્યુંજ છે. ટેનવાસ પર ઉનનું ભરતકામ કરતાં એમને કંટાળો આવે છે, પણ નેટના કપડાં પૂર સફેદ દોરાથી કે રેશમથી આછી આછી તરેદ કાઢી એમને બહુ ગમે છે. 'ટેન્સ કંલેક્શન' નામે ઓળખાતા દોરાના નાના મોટા રુમાલ ગુર્યાને ખુરશી ટેન્સ પર બીજાની દીપા એટલે શુદ્ધશણગાર પુરો થાય છે. કવચિત રેશમની કે ઝીકની કાર, ઉનનાં ઝલકાં કે મોઝાં, એનું એનું કોઈ કરે છે પણ તેમાં તરેદ અને રંગની મીલાવટમાં ગુજરાતીપણું ઓછું હોય છે. ડાકટર નાયક પ્રદર્શન જેવા આગ્યા હશે. એક બહેને એમને સંજેલી

દરબારમાંથી આવેલો મુંદર ભરતકામવાળો રેશમી ચણીઓ બતાવ્યો. એમણે એ જોયો, વખાવ્યો અને પછી કહે છે: “આ તો બહુ મુંદર વસ્તું છે, પણ હમણાના નમુનાઓમાં આવું કેટલું છે તે બતાવો; આવું ભરતકામ હવે કરે કોણ અને પહેરે કોણ?” એમની વાત સાચી હતી. આખા સ્ત્રી વિભાગમાં એવા નમુના માત્ર ત્રણ કે ચાર હતા, અને તે પણ નમુન તરીકેજ. એ સીવાય કપડા પર પેન પેઇન્ટીંગના, કપડાના તાર કાઢીને પાડેલી જાળીવાળા રુમાલ, છીડીઆંના નમુના વગેરે સારા નમુના હતા. બાકી તો કન્યાશાળાઓમાં પણ ગુજરાતની દૃષ્ટિએ લલિતકળાનું શિક્ષણ આપવનો પ્રયત્ન પણ થતો નથી એમ સખેદ લખ્યું પડે છે.

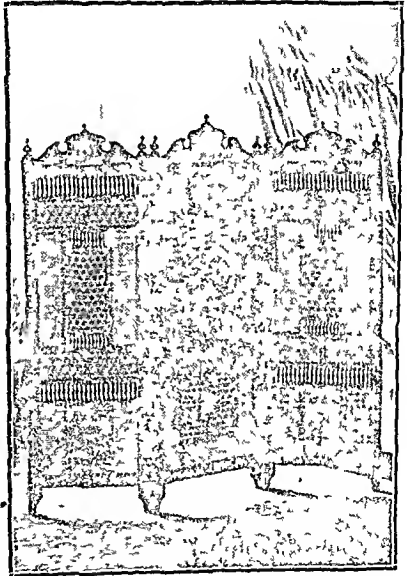
ચિત્રોમાં કેંક પ્રયત્ન થાય છે પણ તે પણ નકલ કરવા પુરતોજ. એકાદ મુંદર દૃષ્ય જોઈ તેને આપમેળે ચિત્રમાં ઉતારવાનો કે કલ્પનાજનિત ચિત્રો દોરવાનો યત્ન ભાગ્યેજ કોઈ કરે છે.

પ્રદર્શનનો અંગે સ્ત્રીઓના સાથીઆની હરીફાઈ રાખી હતી. લલિતકળામાં સાથીઆનું રચાન બહુ ઉચું છે, અને રસિક સુરતની બહેનો બીજા રથનો કરતાં એ કળામાં વધારે પ્રવીણ છે. સુરતના સાથીઆ જેવા સાથીઆ હું ધારું છું સાં મુધી બીજો ક્યાંય હોતા નથી. સુરત બદારના લોકોએ એ કળા જેવી હોય તો દીવાળીના દિવસોમાં સુરતની મુલાકાત લઈ એની શેરીઓમાં ફરવું જોઈએ. પણ હરીફાઈ વખતે સારી જગ્યાના અને વખતના અભાવે બહુ સારા સાથીઆ પુરવા નહોતા. સાથીઆના રંગીની પસંદગીમાં કેટલીક બહેનો ઈંગ્લીશ રંગ તરફ વળી જાય છે એને લીધે સાથીઆની તરેદ સ્પષ્ટ ખાલી નથી આવતી. સાથીઆ એ પણ કળા છે, માત્ર શુદ્ધ નથી. એટલે દીવાળીના દિવસે મીવાય પણ નવરાશના

વખતે એ કુળા વધારે ખીનવવાનો પ્રયાસ ચાલુ રહે તો અનુભવે નવું શીખાય, ધર દીપી રહે, અને એવી પ્રવૃત્તિથી ચિત્ત પણ પ્રસુદ્ધ થાય

સ્ત્રી વિભાગ પછીના બે ખંડમાં શિક્ષણ વિભાગ હતો એ વિભાગમાં કાર્ડબોર્ડના જુદા જુદા નમુના અને તેના પરનું વિવિધ તરેહનું કાતર-કામ ખાસ વખાણવા લાયક હતું એ વિદ્યાર્થીઓ કાર્ડબોર્ડ કાતરીને અને તેના નમુનાઓ બનાવીને એસી ન રહેતાં એવી કુળાઓમાં નિરોધ ખ્યાન આપી પ્રતીણુ ચાલ અને એ કુળાને વધારે ખીનવે તો આવા પ્રયાસનું મુદ્દર પરિણામ આણી શકાય.

રમકડાવાળી સાકળ, ચદરવેા, અમદાવાદના વિદ્યાપીઠમાંથી આવેલો કસનના ભરતવાળો ચામડાનો ગાત્રીઓ અને પીત્તળના વચ્ચો મૂર્તિઓ તે દીનીઓ બહુ સુંદર હતા ગુજરાત-

લાકડાનો કાતરેલો પડદો

ગુજરાતના ધરો-મા થોડા વર્ષ પૂર્વે ક્વે બેઠેલા હોતી, ગૃહશણગારમાં ક્યા સાધનોનો ઉપયોગ થતો, એ સાધનોમાં ક્વે કારીગીરીઓ થતી એ બધાનો કેક અરો પણ ખ્યાલ આપી શકાય એ હેતુથી એક નાનકડા ખંડને ગુજરાતી દબ પ્રમાણે ગોઠવ્યો હતો. એમાલાકડા-નું કાતરેલું સિંહાસન, રંગીન હાથેકા અને તેની

ની કુળાનો મુંદર નમુનો રજુ કરતું અહીં બીજું એક યુગકુ હતું કાળા કોર પાવવવાળા

[વધુ માટે નુઓ પૃષ્ઠ ૩૮૬]

પાંચ બાઉલ-ગીતો*

લેખક:

અધ્યાપક મંજુલાલ જમનારામ દવે

સભ્ય, સાહિત્ય સંસદ.

૧

અરે મિત્ર! મારો શોક નિરવધિ છે.
તોફાની આકાશ ગળે છે, પૃથ્વી
પર દેલમ છેલ્લે થઈ રહેલ છે, -પણુ તે દૂર-
અતિદૂર છે, ને અંતર મારું અતિ વ્યથિત છે.

મયૂરો નર્તે છે, ને કલા કરે છે.
અંધારથેરી રાત્રિમાં કંકડક વિદ્યુત-અમકાર
ચમકે છે.

હાય, તેના વિના દિવસ ને રાત્રિ કો
પસાર થાય ?

૨

પ્રભાત મારું પાધરું ઉઘડું, કે તેનાં પરમ
દર્શન લાખ્યાં. આકાશ આનંદનિર્ઝર હતું, ને
મારું હૃદય એ બરછક બરાછ રહ્યું.

આજ મારું ઘર સાચે સાચું ઘર બન્યું. ને
મારું અંગ તથા મારા આત્મનું સાચે સાચું
મારું થયાં.

લાગ્ય આજ મારે મિત્ર નીવડ્યું ને શંકા
મારી સમુળી ભાગી ગઈ.

પંખીડાં, રૂઢાં અંધારતમ ગીત ગાઈ રહ્યાં!
ચંદ્રાજ, સારી એ તમારી રસસુંદર કૌમુદી
વર્ધી રહ્યાં!

હું તો હવાં તેજ કાણુની પ્રતીક્ષા કરી રહેલ
છું, જે કાળે તેના સ્પર્શ વડે મારું અંગાંગ
સમરત સુવર્ણ બની રહે.

કવિ કહે છે ધન્ય છે તારી પ્રીતિને કે અતીવ
સદ્ભાગ્ય આમ તને સદેજે પ્રાપ્ત થયું.

૩

તે ને ધુળ પર ચાલે છે તેમાં મારું અંગ
મને વિશીનતું અનુભવાય છે.

તે ને સરવરીઆમાં સ્નાન કરે છે તે જલ
સંગે હું એક થઈ રહું છું.

ઓ મિત્ર, મારો પ્રેમ મૃત્યુની મર્યાદા
ઓળંગે છે, ને તેને ખેટે છે.

અંતર મુજ પ્રકાશ ભરપુર છે, જ્યાં તેનું
રસમુખ પ્રતિબિંબિત થઈ રહેલ છે.

શીતલ વાયુની લહરી સંગે જ્યારે તે સુમધુર
નિજ યોગની આમંત્રણ પાઠવી રહે છે, ત્યારે તે
મંગલમધુર મૂર્તિનાં પ્રગટ દર્શનની વાંચના
ધરતો વાતાવરણ સંધુએ હું ખુદી વળું છું.
ને જ્યાં જ્યાં તે પ્રવર્તે છે ત્યાં ત્યાં આકાશ સમે
હું એ તેની સંગે ધુમી રહું છું.

મારો-એનો યોગ કવિ કહે છે કે
નંગકુંદનવત છે.

૪

પ્રિયતમે, નિત્ય હું તને મરાં નેત્રમાં સંગ્રમ
રાખીશ; મારી આનંદદોરી પર તારી પ્રુણ
પ્રતિમા એક અનુત્તમ રત્ન સમી સદૈવ ગુચી
રાખીશ, ને મારે વક્ષસ્થલે તેને ઉઠે
હાલી રહીશ.

છેક નાનપણથી મારે હૈડે તારો પુનિતપ્રેમલ
આવાસ સ્થપાઈ રહેલ છે-સમરત યુવા ને
સમરત આયુષ્ય સુધી. જાગ્રત વા સ્વપ્નસ્થ
ઉભયે મારી અવસ્થામાં જીવનપરજીવન તુ તો
મારે અમુલ્ય આત્મ નિત્યની જડાએકજ છું.

હું તો એક પામર પૃથ્વીવાસી પ્રાણી છું.
ને અસંખ્ય મુજ તુટિ માટ તને નીલાવી લેવા
વીનવું છું. કારણ અનેકધા વિચારપરંપરાને
અંતે મને ખાતી થઈ છે કે આ જગતમાં મારે
માટ જે કે અવશિષ્ટ છે તે તારા પ્રત્યેનો મારો
એક અનન્ય પ્રેમ છે. ને તારા સ્મૃતિવિસારની
નાનકડી એક ક્ષણ પણ મારે માટ મૂલ્ય છે.

કવિ કહે છે આલોક-પરલોક જે તારી જ
છે તેના પ્રત્યે મૃદલ મંજુલ વર્તી રહે.

૫

“ફળ થ્યો, ફળ,”-પારણે એક બાહની
છુમ મંલનાઈ; ને બાળક ધર બહાર દોડી આવ્યું.
ટોપસીમાં મુઠી ચોખા નાખી તેણે કહ્યું:
“ફળ મને દે.”

ફળ વેચનારી તો તેનું મુખ જ નીરખી રહી !
ને આનંદ-અ વડે તેનાં નેત્ર છવાઈ ગયાં !

તેણે કહ્યું: “એવી તે કંઈ માડીને જાયો આ
અજબ આકર્ષણવન્તો સુકુમાર બાળક છે ?”

કવિ કહે છે: “દે, દે, તેને ફળ દઈ રહે, ને
સાથે તારું જીવન-સર્વસ્વ પણ.”

દાન આપતી વખતે યાદ કરો

કાઠીઆવાડ હીંદુ અનાથાશ્રમ

વઢવાણ કેમ્પ.

હાલમાં ૬૦ ખરા. — નિરાશર બાળકોનું પોષણ થાય છે.

લખો:—એન. સેક્ટરી

• કાઠીઆવાડ હીંદુ અનાથાશ્રમ, વઢવાણ કેમ્પ.

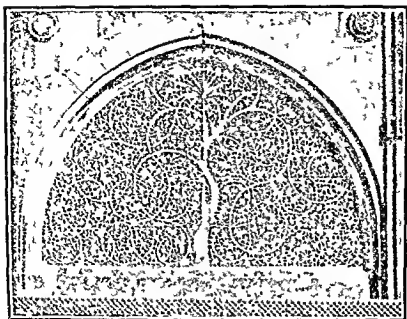
ઉદ્યોગ

કલા

અને

કેળ-

વાણી

લેખક :

રા. રવિ-
શંકર

મહાશંકર

રાવળ

અમદાવાદની કારીગરી

ઉદ્યોગ અને કલાને નિકટનો સંબંધ છે. કારીગર મહેનતને સંસ્કારે ત્યારે કલાની કૃતિ નીપજે છે. માત્ર લાકડાં ફાડવાથી કે ખાણમાંથી લોઢું કાઢવાથી કલા નથી થતી. તે પદાર્થને ધડીધડીને કે છોલીછોલીને કોષ કાલ્પનિક ધારમાં લાવવામાં આવે છે ત્યારે ઉપયોગી અને સુંદર બને છે.

બુદ્ધિમાનોનેજ ? (ખાસ ભણેલાઓનેજ)
ઉંચા દરે આપવાથી કારીગરીના નાશ થયો છે-યતો ન્ય છે. *તે અટકાવવાનો એકજ માર્ગ છે કે બુદ્ધિમાનોએ સારી કારીગરી શીખી જગતના કારીગરોની દરીદ્રામાં ઉતરવું. કોષ વિચારને, કોષ કૃતિને સંપૂર્ણ મૂલં સ્વરૂપ આપનારાઓજ પ્રજના નેતા છે વિચારને તેની સૂક્ષ્મ સ્થિતિમાંજ રહેવા ન દેતાં આંખ સામે અગર હાથમાં પકડી ચકાપ તેવાંરૂપમાં લાવનારને અનેક શક્તિઓ ખીલવતી પડે છે. તે માટે તાલીમ લેવાને હાલના શિક્ષણમાં

કોષજ રચણે અવકાશ નથી. ભણેલા ગણેલા થઈ નવી સ્ત્રીજોનો વપરાશ કરનાર થનારા કરતાં નવીન સ્થિતિ અનુસાર સામાન પુરો પાડનાર કારીગર દેશની વિશેષ સેવા કરી શકે છે. તે ન હોય તો ભણેલા ભાષસાહેબો દેશના હુજર પર કંટાળી પરદેશને ખટાવવા એક પગે તૈયાર થઈ રહ્યા હોય છે.

સુંદર મકાનનું કે સુંદર બગીચાનું વર્ણન કરવાની કોષ રસિકને ઊર્મિ થઈ આવે તો મુળ તે ઊર્મિ ઉભી કરવાને માલી કે સ્થપતિની મહેનતે ઉત્પન્ન કરેલી કલા કારણમૂલ છે. સ્ત્રીપુરુષો ને સુંદર પોશાકથી વિશેષ દીપી ઉડતાં હોય તો રંગારા અને ભરનારા સીવનારાની મહેનતને આભારી છે. આગ્રા, દીલ્હી કે કાશીનાં સ્વરૂપો મુસાફરને આકર્ષક બન્યાં હોય તો દળરો કારીગરોના હથોડા ટાંકણાંથી તે પરિણામ નીપજ્યું છે.

અશુદ્ધ રચનાવાળી કક્કશ વાણી કરતાંએ

કધાટા, કેદરપા પદાર્થો, વસ્ત્રો, ધરો, પુસ્તકો, ફર્નીચરોનું નિલદર્શન જીવનને વધારે કનૈશકર થાય છે જીવનની જરૂરની-ઉપયોગની સર્વ વસ્તુઓ સુદર અને ટકાઉ થાય, વાપરનારના ચિત્તમા ઉસાહ અને આનંદ ઊરે એવી ક્યારે થાય કે જ્યારે મુળ કારીગરમા પ્રથમ તે ગુણ પ્રગટ થાય તે

માટે કારીગરના હાથ, આખ અને મનને કેળવના જોઈએ મતનન કે કારીગર શુદ્ધિ માન થવો જોઈએ પહેલાના સમયમા કારીગરને એક દિશામા તેની શક્તિઓ પૂર્ણીશે ખીનવવાને અન કાશ હતો બાહ્યા વસ્થાથીજ તેના પિતાને તે કામ કરતા નીરખતો વિવિધ ઓળરો નાર-રૂપબેદ અને ઉપયોગ દષ્ટિથી જ શીખી ચેતો અને તેને સહજ અનુકરણ કરવા વૃત્તિ થતી પરિ

ણામે સહજ યત્ને તે કારીગર બની જતો સરકારે નોકરીની લાનચે કેંક બાપીકા ધધા અને હુન્નરોથી મુક્ત ક્યાં અને માસ્તરો બનાવી દીધા અને ધરમાના ઓળરો કાપથી ખનાઈ ગયા

કલાગૈરાલનો નમુનો

અહીંના કારીગરો એક વખત અટક્યા એટલે પરપગની રીતભાતનો સદતર નાશ થયો અને ફરી તેમાથી પુનરુદ્ધારનો નિચાર થાય તે પહેલાં પરદેશે તેમના બધા સ્થાન ધણી ઝડપે લઈ લીધા હવે તો કારીગરના દીકરાને પણ હાથમા હથેલી પકડતા શરમ આવે છે તેને

પણ નેક-ટાઇ, ટ્રાસર, પાટલુન પહેરી ફરવા ઈચ્છા થાય છે માસ્તરો તો પહેલેથીજ મહેનત કુનાર વગ તરફ દાળા થી જોતા હતા ફળ એ આવ્યું છે કે તેઓને પોતાના પગારો માથી મોટો ભાગ જીવનના સુખસગવડ મેળવવાને પરદેશને ભરવો પડે છે અને એમનું દ્ર વ્યા દેશના કારીગરને ન મળતા દેશ ધનહીન થતો નીચ છે

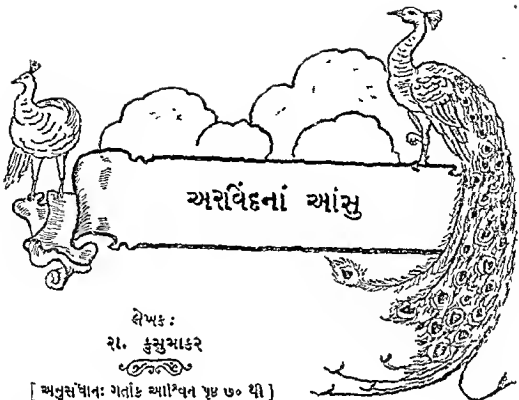
આ નવા ગયુ મા શાળાઓ ગતિભેદ વિના સૌને એકસરખી કેળવણી આપનાથી પ્રથા આને છે અમે તેમા વ્યાકરણ, ગણિત એટલે કે ભાષા અને ગણિત તથા નહીં જેવા ઇતિહાસ મીનાય એક પણ વસ્તુ વિશેષ શીખનાતી નથી

કોઈગ થોડાં વર્ષોથી વધુ છે પણ તેનો ઉપયોગ માત્ર કંટાળાભરી આકૃતિઓ પસંદ કરવા સીવાય વિદ્યાર્થીઓને કદી કરતાં આવડ્યો નથી. આમાં આલેખનના શિક્ષકો પણ દોષપાત્ર છે. કોરણી કરનારા, માપનારા, કાપનારા, ભરત ભરનારા ધાટો ધડનારા દરેકને પ્રથમ તેનું ચિત્ર મનમાં ઉત્તું કરવું પડે છે પણ કાગળ પરની રેખાને ધાતુ માટી કે લાકડાના ધાટો જોડે શો સંબંધ છે, શી સાંકળ છે તે સ્પષ્ટ રીતે સમજાવવાની રીત આપણી શાળાઓમાં બાળ્યેજ કોષ્ટ શિક્ષકો જાણતા હોય છે. બહુ અપણે એવું તો જોઈએ છીએ કે ધણી વિદ્યાર્થીઓની નોટબુકોમાં આડાં ખાનાં પાડેલાં હોય, નામો બરાબર મધ્યમાં સુશોભિત રીતે લખેલાં ન હોય, પોતે પોતાની ચોપડી સહજ ફાટે તો પણ સરખી રીતે ચોડતાં ન આવડે, ગુંદરનો થપોડો લગાવી દે, ડાઘા પાડે, પેનસીલ પણ સરખી છોડી ન શકે કે ટેબલો પર સારી ગોઠવણ ન રાખે, ચિત્રો લટકાવવામાં પ્રમાણ ન સમજે, ઘરમાં ફનીયર ગોઠવી ન શકે, અભરાઈઓ પણ જડી ન શકે, એક ખીલી પણ મીઠી ન હોય શકે, છાપખાનાની ચોપડીઓની ટાઈટલ બેદરકારી રીતે ભરી દે, જગ્યાનાં માપો સાચવતાં ન આવડે, બારણા પર સારા અક્ષરે નામ પણ લખી ન શકે—આ તો અંધી દરદમ વ્યવહારની સામાન્ય રીતો છે અને તેમાં પણ આપણા જીવાનો કેટલા કાચા અને અણધાર જણાય છે તો પછી મદાદચેના કઠિન નકશા કરનાર, જગીયાની રચના કરનાર કે છાપાકલાની સર્વોત્તમ કૃતિ નીપજાવનાર કે કોરણીના નવા નમુનાઓ કરનાર માટે આપણે સ્વપ્નાંજ રહ્યાં.

હજારો ને લાખો બાળકોનાં જીવન કાલના

શિક્ષણના સંચાપર ખીજાઈ રહ્યાં છે પણ ભાગ્યેજ કોષ્ટ વિચાર કરે છે કે આ દેશને હવે ક્યાં સુધી ગુમાસ્તાઓ, કારકુનો કે માસ્તરોની જરૂર છે. નામો ધુટનારા, ટાઇપ પટપટાવનારા અને નકલો લખનારા એટલા વધી પડ્યા છે કે હવે તેવા માણસો બનાવવાનું કારખાનું થોડા વખત બંધ રહે તો સારું; કારણ કે જેઓ એક વાર તેમાં પડી ચુક્યા છે તેમનોજ સમાસ થતો નથી તો નવા બનાવીને નાખશો ક્યાં? હજી આપણને સારા પ્રોન્ટરો, સારા બાઈન્ડરો, સારા ધાતુગાળનારાઓ, સારા વધાટકરનારાઓ, સારા રંગારાઓ, સારા કોરનારાઓની માટી ખોટ છે. આપણા ઇજનેરો હજી મકાન માટે યુરોપના શીખવેલા સંચાઓજ રહ્યા છે; અને એ દેશને થોડા મકાનો, ધાટો કે રચનાઓ કરવા શક્તિમાન થયા નથી. આ બધાનું મુળ કારણ ધણી બાલ્ય અવસ્થામાંથી તેમના હાથ આંખ અને મન જોઈએ તે રીતે કેળવાયાં નથી અને તેઓ કાઠપણ્ય ઐત્તોગિક જીવનમાં પડ્યા તૈયાર નથી; અને પડ્યા પછી આખી જીંદગી સુધી અપકવ અને અણધાર નકલોજી રહે છે. મતલબ કે તેઓની મહેનત પૂર્ણ સંસ્કાર પામીને કલાની દૃષ્ટિએ પહોંચતી નથી. અને કલા વિના કલ્પના, સર્જન શક્તિ અથવા પ્રતિભાવાળાં કામો બનતાં નથી. દરેક બાળક વિશ્વકર્મા થવા સરજીએજો નથી હોતો પણ તેને જીવનમાં જે કાર્ય પ્રાપ્ત થાય તેને વધારે સારું, સુદૃઢ અને વિશેષ ઉપયોગી કરવામાં કલા અને ઉદ્યોગનું શિક્ષણ ધણું જ જરૂરનું છે. જીવનની પ્રભાતનો બાલકનો સમય બધો રોજના પાંચ કલાક ઘેર લેસન કરતાં, માત્ર આંકડા અને અક્ષરોની પાછળ વ્યવિત થાય તે કરતાં સૃષ્ટિરચનાના નિયમો જાણવામાં અગર

[વધુ મટિ જુઓ પૃષ્ઠ ૩૬૭]

અરવિંદનાં આંસુ

લેખક :
રસ. કુમુભાસ્કર

[અનુસંધાન: ગતાંક આશ્વિન ૧૪ ૭૦ થી]

“કેવા વિરોધી તરંગ!” જ્યોતીને કહ્યું. “માત્ર વિરોધાભાસ” મેં સુધાર્યું; “અસાધ્ય રોગને તો આપણે વિનાશક ગળીએ છીએ ને? પ્રકૃતિ તદ્દન લયડે, તારકાત સર્વાસે કમી થાય, શરીર નીચોવાઈ જાય ત્યારે તે પ્રમાણે ધાતક રોગ ખરો ને?” હવે ખ્યારા! આ બધા ખ્યાલ માનસ વીશે કર્યા. હૃદયરથ ઉઠી ગમગીની; કહુતા, નિર્વેદ, ખેદ; વિષાદમય કલા કાન્તિમાં એકાંતવાસ; આ વિપત્તિ સ્થિતિમાં મગજ લભાવતા તર્કના ચટકા; આ બધું કટક દળ એક અનિવાર્ય આવેશમાં પરિણામે, શાંત વિચાર શક્તિ ખોવાયે, અને વિનાશની કાળ કરાલ મુદ્દામાં ભુરેકા મરાવેજસ્તો.”

ખ્યારા અરુ! મારાં પ્રિય કલાપીનું દીલ એજ રંગે રંગાયું હતું. પ્રભુએ મને એવું

વહેતું હૃદય અર્ધું હોત તો! પણ હાલ તો એ અશુકવિની વાણી મુણાવું:—

“ના છે કાંઈ વિચાર, હેતુ નહીં કે ભેરી બની લાગણી, છવ્વે છે મન આપધાત કરવા, સુવં હસે છે વગી; સ્વપ્નાં મેં કે ગાઢવ્યાં પણ થઈ મૂર્તિ ન એકે ખરી, રોવાનું મન થાય છે પણ ખરે આસુય એકે નહીં.”

ખ્યારા! માર્યા આંસુએય મળે નહીં! અને તેએ કેને?

“આ હૈયું, આ શરીર પ્રભુએ આંસુપાતું ધણું છે” એ દર્દમયુ’ માન ગાનારને! તમારું જમત તો જાણે છેને ‘અર્ધાંએ સુલસુલોને તો પડી છે ટેવ રોવાની.’ એ કશ્કેખીમારને આંસુએ ન મળે! એવા અશુ-કવિનાં હૃદય તેં કદી ઉકેલ્યાં છે? સર્વ વિનાશને તે સુખે ભેટી શકે છે, માત્ર હૃદય મરુ બૂમિ થાય એ એનાથી સહેતાનું નથી. સંભળ,

પંડી વીનળી તે પડી સુખથી છે, બળું છું સુખે,
અનન્ત ભયુકા દહે, બહુ દહો, બળું છું સુખે;
ન દાહ વસમો કદી, જગર જુમ ના પાણું,
કઠિન બનજો નહીં હૃદય એજ કહું પ્રભુ!^૧

તમો-સુત પુરુષો અમ સરખાંતી આવી
મનોદશા સમજે એ આશા આકાશકુસુમવત્;
અને તમારા ઉપદેશ ધુંટડા અમારે ગળે ઉતરે એ
તમારી આશાએ એટલીજ આકાશકુસુમવત.
તંદુરસ્ત પુરુષ બીમારને પોતાની તંદુરસ્તી અર્પી
શકે? બાપરના હૃદય-સ્પર્શો અપવાદને હું ભુલતો
નથી. સારે, તમે પ્રજો તમારી પ્રજાનું દાન અમે
બુલબુલો-રુદન પ્રેમી બુલબુલો, માનસના દર્દિઓ-
ને શી રીતે દષ શકો?"

ન્યોતીનને આમાં અતિવ્યાપ્તિનો દોષ
હાસ્યો. થોડાજ સમય ઉપર એક સુકોમળ
બાળાએ જળ-શય્યા કરી હતી તેની મેં તેને
યાદ આપી.

આ રહ્યો તેનો હુબહુ અહેવાલ. કથા કરુણ
છે. એક હતી સુકોમળ સુંદરી; ગૃહ-જંગલમાં
તેનો આખો દહાડો ને અર્ધી રાત જતી;
રોજને રોજ એનીએ એકજ ઘટમાળ. એજ
દૈનિક ગરેડી—ચરધટ્ઠદિકા; પહેા ફાટતાં ઉડતું;
દરખું દળતું; પાણી ભરતું; ફાલતું ને પીતવું;
ગૃહકાર્યમાંથી પરવારી એકાદ આમનેમ લટાર
મારવાનોએ વિનોદ એના નશીબમાં ક્યાંથી?
વાર તહેવારે, સપરમે દહાડે, નવી સાડી ને
નવું પોશકું પહેરી બહાર નીકળે તેએ દેવ-
દર્શનાર્થેજરતો? તેના નાના હૃદયને ગામનાં
નાનાંમુનાં ગપ્પાસપ્પાં રોડી રાખે; બીજા માટે
એના હૃદયમાં સ્થાન હોયજ ક્યાંથી? આખરે
રસેષ્ટુ બની; કાણુ જાણે કેમ રસોમિંઓ હૃદય-
માં રમી રહી.

પ્યારા! એ ધુંધટવાળી હો! ધુંધટથી
મેધાચ્છાદિત કયે મુખડે કષ્પનાને ગલીપચી
નથી કરી? એ ધુંધટ પાછળ તે પ્રભાતના
પુનિત ન્યોતિહરો કે અમાવાસ્યાનો સનાતન
અન્ધાર? એ ધુંધટ પાછળ આદ્યાદ્યનક ઉપા
મલકતી હશે? તેએ કેવી વદન ઉપા?

સન્ત તન યૌવને રાત્રી હસુ આનંદ હું દ્વાતીઃ-
આનંદ કુસુમ વીણતી દિવ્ય જ્વવનની માંહી,
ને કુસુમોએ વેરતી મર્ચ લોકમાં માંહી;
કુસુમ વેરું મરુજ લોકે સુખ સુગન્ધો ગરું થોકે;
કૃતિ એ હદારને થોગે મધુર ગાન હું રહું ગાતી.^૨
વા, એ ધુંધટપટ ખોલતાં સ્વાભાવિક ઉદ્ગાર
નીકળી જાય:—

સહુણી સન્ધ્યા! રડા રંગ તુજ કામળ રોએ,
ઝીણી વિધવિધ હાય ધરતાં મનહું લોએ;^૩
વા, મિતાક્ષરીમાંજ કહું તો એ ધુંધટ પાછળ
'કૌમુદી મુદપ્રદા' હશે, આવી કષ્પનાની
ગલીપચી કયા રસિકને નહીં થષ હોય? ને
પ્યારા! કદાચ કહેને એ ધુંધટ અનિલને
અડપલે ખોલાયો તો તે પાછળે ગેબના ગુંબજ
જેવો 'આત્માનો ધુંધટે' ખરોજને?!

પ્યારા! એકાદ યુવક અસારે માર્ગે ચઢ્યો.
તે યુવકના નયન સમીપ આમ સૌંદર્યનો કુવારો
ઉડતો હોય! અને પેલી કાઝી તો 'પોયણાંની
પાંદડીયું પ્રકુલ્લતી હોય;' ને તેનાં 'કોકકોક
કિરણ તો ખરૂંને જગકારે જગકાતાં હોય;'
સારે તો અનાદિ કાળથી દુનીઆમાં જે
બનવું આબુ છે તેજ બને ને?

પ્યારા! આપણા કવિ નાનાલાલ બટ્ટના
શબ્દમાં કહું તો 'ભયંકર'જ દીસે છે. તેના
'ભયંકર' શબ્દમાંજ હું વસ્તુસ્થિતિનું આલેખન
કરીશ.

“સૌંદર્ય આબૂપણોમાં નથી; હીરા મોતીમાં નથી; પણ શબ્દોમાંથી ઉછળતા અર્થની પેઠે, અંગોમાંના અર્થના ઉછળતા રસ-પ્રવારમાં સૌંદર્ય છે એ પરમ સસની તે ઋચા અને પ્રતીતિ હતી.”^૧ બધું આમ હોય ત્યાં એ સર્જન-જીવન કયા બનેજન ? આપડીને પોતાનું નિલ-જીવન વિરસ બન્યું, ‘હૃદય-સમર્પણ’ એ શું કહેવાય તે પુરું સમજ્યા વિના આપડીએ હૈયું ખોઈ નાખ્યું, તેની આંખ આગળ મોહક ધ્વજગળ ગોઠવાઈ ગઈ હતી તે તે વગર વિચારે તેના જીવ-દુર્ગમાં સપડાઈ ગઈ. કેંક અનિર્વાચ્ય અંખનાએ તેનું હૃદય તણસતું હતું; તેના નિરંતરના મધુકોસો તેના આત્માને આલંબન આપી રહ્યા. મીઠાં ચુંબનો, પરિભ્રમણ, તે પ્રણય-દર્શનોએ તેના આત્મામાં નિગૂઢ રહેલી રસૌત્સુક્યની વૃત્તિને સળવળાવી અને તેના હૃદયની માલેકો ખુંચવી લીધી. કલ્પનાના મોહક આંખા વાતાવરણમાં તે આપડી વિહરવા માંડી. તેની લાગણી અજબ માધુરીથી રંગાઈ ગઈ. એ રમેષણના સ્વામીની ગોદમાં લપાતાં આખરે તેણે પોતાના સ્નેહવત્ર દેહનું એ દાન દઈ દીધું.

પ્યારા! એ ‘પાપનિષાપ’, ‘મહિન નિર્મલ’ સુંદરીના હૃદય-મુકુરમાં એક દષ્ટિપાત ફેંક.

“શીદ ન રહી હું માધવીની વેલીની વેલી રે!
શીદ દેહ ફરી માનવીની લઈ બની વેલી રે.
બંગ લઈને માનવ દેહ પુંક મુજ લીધી રે;
તેણે પાછ મેં તો તેહ વિષ સુધા પીધી રે.
રહી હોત હું વેલી રૂપ, તો દસત કુસુમથી રે,
નવ પડત કલ્પ મેં કુપ રમી રમી રે.
બંગ દેત કરી ને દંડા કુસુમ કળીમાં રે,
તોય ધાત ન મારે દંડા ખીલત ધડીમાં રે.”^૨

પ્યારા! આ કરણ ચીતાર તારી આંખ આગળ ધડી લાવ. તે માનવ-રાક્ષસે છેવટની

ધડીએ તેનો ત્યાગ કર્યો. મૂરછા ખાતી, તમ્ભર ખાતી તે વિનાશક શ્રેણે ઉભે છે; તેના ચક્ષુને તિમિર ઘેરી રહે છે; તેને આશ્વાસ-અમીનાં સવહારો બંધ લાસે છે. જેનામાં તેના જીવનો જીવ પરોવાય છે તેજ તેને તરછોડે છે! આસપાસની વિશાલ દુનીયામાં તેને કશું દેખાતું નથી. તેના હૃદય સ્તનકારને પુરે તેવું કે પણ તેને લાસતું નથી. તેની પરિશ્રમ્ય દષ્ટિનો નિર્વેદ મગે તેવા કઠિન હૃદયને વલોવી નાખે. આખી પૃથ્વીએ તેના ત્યાગ કર્યો હોય તેમ તેને લાગે છે. આ હૃદય-વિદારણ દશા તેને આંધળીકાંત કરી મુકે છે.

અને જ્યાં ‘અધાર ઉદધિ નૃત્ય કરી રહ્યો છે’ ત્યાં તેના ઉદ્દગાર સાંભળ.

“મેઘ! એ તુજ પાઠ માનું, બોમ તે’ ઢાંકી દીધું;
મુજ હૃદય જેવાં સ્થામ ધનદળ પાચરી શુભ તે કીધું;
કેદિ નયની વેલી રમી જીવત આ મુજ કર્મને,
તો નયન એ બની કેદિ શર વાંધત જડા મમને તારલા!
એ! એકલો તું રોકાયું શીદને કરે?
ધનપટલમાં કરી છિદ્ર તું મુજ હૃદય પણ વધે ખરે,
એ પિપા તુજ તેજથી શીદર ઉછાળી તરડના,
આ સ્થામ સિન્ધુ કરાલ ઢસતો કર્મને મુજ નિન્દતા.”

અને તેના પાપની નિષ્પાપ મૂર્તિની તે જાનેતાએ થઈ ચુકી હતી. એટલે ઉપરોક્ત ઉદ્દગારની મર્મવેધકતા તને હૃદયંગમ થતી હશેજ. ઘેર નેશસ્થથી ઉત્ક્રાંત તેને સાગરમાં અંધલાવવાનુંજ રહ્યું. મૃત્યુની બુલમાં તે તેના આળસ સાથે અંતિમ આશા ખોળે છે.

જ્યોતીન્, આ મનોદશાનો ખ્યાલ કર.

“હવે શો વિનાય બાકી રહ્યો?

વિમલ મણિ, આમ, કાળો થયો.

• આત્મ કાળો, નદધિ કાળો,

ઉત્તમ કરું એક સ્વામી બગો.

વજ્રમીયાં રયામ ઇંદર કરી,
લીપ્યાં કમળલેા હૃદય ધરતી
નલધિ કંડા નળે ધોઈ,
મલિનતા મૂલની યોઈ.
નગતમાં ભાવિ ને ભુક્ત-
નલધિમાં તેથી છે રુક્ત;
સ્ફુટ વર્તમાન બયંકરણે,
ડરું ભાવિ યજી કૃમ તો રૂપ

જ્યોતીન, આના જેવા કોરસાનો ખ્યાલ
કર. આ માનસિક નિર્બલતાનો કોરસો છે ?
પ્રકૃતિને આ જાળમાંથી મુક્ત થવા એકે માર્ગ
નથી; તેની બધી શક્તિઓ ખુટી જાય છે; વધુ
વખત તે આ વિષમતા સામે ટક્કર ઝીલી શકતી
નથી; અને તે બાપડો આત્મા મરણ શરણ
થાય છે.

જે ઇન્સાન આ બાપડીનાં કરણ લાગ્ય
પર આશ્વાસનનાં આંસુઓ ન ઢાળી શકે તેને
દુઃખરો ધિક્કાર છે. તે ઇન્સાન નથી હેવાન છે.
યુ જગત ડાહ્યાવાનું ડહાપણ ! તેને વિધવા
બાલાશ્રમદેખાડનારને અજ્ઞાત્યુની કોમતજ નથી.
સમય કારી ધા બુલાવે છે; પ્રણયી ખીજે મળી
રહેતે; લગ્નપ્રિય બંધાઈ ચકતે, સંસાર માંડી
શકતે અને ખીજ અનેક દલીલ પરંપરા તમે
ડાહ્યા લોક આપી શકો છો જરૂરના પંજમાં
ઝડપાનારને મૂખ કહીએ તો આને મૂખ
કહેવાય. યુ આપણે તાવમાં પટકાનારને કહી
શકીએ કે શા માટે તાકાત આવે ત્યાં સુધી
તેણે રાદ જોઈ નહીં, કે લોહી થુંકું થાય ત્યાં
સુધી ઘોળ્યો નહીં ? ખરેખર તેણે રાદ જોઈ હોત
તો બધાં રૂડાં વાનાં થને, ને છપતોએ રહને.”

ખારા ! જ્યોતીનને આ મુકાબલો અન્યાય
લાગ્યો. તેણે કેટલાક વાંધા દર્શાવ્યા. તેને મન
આ તો એક અજ્ઞાન નાદાન છોકરીનો કોરસો

હતો. તેની માન્યતા પ્રમાણે વિશાલ જ્ઞાનવાળો
પુરુષ આવા સંજોગમાં આમ ઝંપલાવે તે
ક્ષતંત્ર ન હોય. મેં કહ્યું: “જ્યોતીન ! ગમે
તેટલી છુદ્ધિવાળો, ગમે તેટલો ચકોર પણ
આખરે માનવી તે માનવીજને ? જ્યારે પ્રજા
આવેશને શરણ માનવહૃદય થાય છે ત્યારે
આ બધી છુદ્ધિમત્તા શું કામની ? પ્રકૃતિના
નાના ગોળ-પરિધિથી તેની પામર જાત
ધેરાયતી છે.” મારું હૃદય લારાઈ ગયું હતું;
અમે એકબીજાના મતમાં મક્કમન રહ્યા.
આટલા ઉભરાથી ઉલટો મારો મત મારા
મનમાં દહીંબૂત થયો. આ દુનીઆમાં એક-
બીજાને આપણે બાળેજ સમજીએ છીએ.

અષાઢી ખીજ.

પ્રણય જેવી ખીજ આવશ્યક વસ્તુ આ
દુનીઆમાં કે સંભવે ? હું જોઈ રહ્યો છું
કે લતા સદજ કટુતા, વૈષમ્ય વિના
મારાથી વીખુટી પડી શકી નહીં. બાળકો તો
મને મળવા તલસી રહે છે લતાની વીણાના
તાર બરાબર કરવા આજ હું ત્યાં ગયો હતો.
મારાથી એ કાચ આટોપી શકાય નહીં; કારણ
કે વાર્તા સંભળાવવાની બચ્ચાઓએ હઠ લીધી.
તેમને સંતોષવા લતાએ મને ઇસારો કર્યો.
મેં તેમને રાજકુમારી ને બટુકાની વાત કહી.
બાળકો સંતોષાર્થા; આવા મનોયત્નથી મારી
બાયામાંએ સુધારો થાય છે. મારી નાની
વાતોની તેના કુમળાં મગજ પર જે અસર થાય
છે તેથી હું અજબ થાઉં છું. કાષ્ટકવાર
એકાદ બે બનાવો હું કદપનાથી ઉમેરું છું.
જુદી બચ્ચાઓ પનગવર્તન કરાવે ત્યારે તે
કોરસો જુલી જાઉં છું, ને બચ્ચાઓ મને યાદ

આપે છે કે પહેલીવાર વાત જરા લુદી હતી; એટલે હવે મારે તેની તે વાત, તેના તે અભિનયે, તેના તેજ સ્વરે, જરાએ ભાત પાડવા વિના, રજુ કરવી પડે છે.

આથી એક વસ્તુ શીખાય છે. અંચકાર દરેક પુનરાવર્તને પરિવર્તન કરતાં કેટલું બધું ગુમાવે છે? કવિત્વના દૃષ્ટિબિંદુએ કૃતિમાં ભલે સુધારા થતો હોય તો પણ વારંવારના લીસોટા-

થી કૃતિ કેટલી બેડાળ ને કઢંગી બની જાય છે? પહેલી અસર-પ્રથમ મુદ્રાજ પ્રયત્ન છે. આપણાં માનસનું પ્રકૃતિ બંધારણજ એવું છે કે આપણે તદ્દન અશક્ય અને અસંભવિત વાત માની રાખીએ છીએ; પરંતુ એક વાર આપણાં મન ઉપર તેની છાપ પડી કે એ સ્મરણ-મુદ્રા ભુંસાવીજ અશક્ય; ને એ છાપ ભુંસવા ઇચ્છનાર તરફ, આપણને ધૂણા છુટે છે.

[આ વાર્તાનો વધુ ભાગ આગતા અંકે]

દરેક માણસ માટે વીરીઅલ તંદુરસ્તી આપનારી સ્વચ્છિય અમૃત છે.
લી. એ. ડી. હંડવતે નીરાસોગિયુર જીવન શક્તિ વધારનારી દવા.

એજન્ટ :
એ. એમ. ઠક્કર
જુમા મસજીદ,
મુંબાઇ.

કીમત :
મોટી બા. રૂ. ૫
ચાલી બા. રૂ. ૨

નખળા પડેલા શરીરમાં નવું ચૈતન્ય આપનારી દવા વીરીઅલ ધાતુના દોષો, વીર સાવ, ઉધરસ, દમ, આ દરેકથી જેઓને શરીર ધસાવું. હોય તેના માટે સૌથી સારી અને ખાતરીવાળી અકસીર દવા પુરવાગ થયેલ છે. તમે એકજ બાટલી વાપરી રોગથી મુક્ત થાશે.

— — — (દરેક દવાના વેપારી પાસે મળે છે) — — —
સોલ એજન્ટસ:—વીરીઅલ એજન્સી, પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબાઇ.

કું !

લેખક :

રા. રમણિક કીશનલાલ મહેતા

કું થાય છે અંતર મહી, પણ ના કશું સમજાય તે;
એ જાણું કે કું થાય છે, પણ શું? નહીં સમજાય તે.

કું દૂર દૂરના સુર આવી કાનમાં અથડાય છે;
પણ એ મધુરા સુરના અર્થો નહીં સમજાય છે.

કોષ નથી, કું નથી, છે અર્થહીનજ શબ્દ એ;
ખાલી જણાય છે, છતાં મહીં ગદન કું કે છે.

નવ સાંભળી એ કાનથી, આંખે ન દીડી કો દિને;
તો પણ પ્રતિમા અવનવી એ જેઞ્ઞમાંથી ઉતરે.

નથી દુ-પવી કો આહના, યશ્ચ ક્યાં છે બંધ મેં;
તો પણ હૃદયમંદિરમાં ગૂઢ મૂર્તિ કો દેખાય છે.

આવતી
કાલનો મહાજન

સર રમણભાઈ

‘ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ મંડળ’ના અને ગદ્ય સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ રા. જી. રમણભાઈ સાહેબની સેવાઓની કદર કરી સરકારે તેમને ‘સર’નો ખરકાબ નવાજેરા કર્યો છે. સર રમણભાઈને અમારાં અભિનંદન !

સ્વ. ડાહ્યાભાઈ

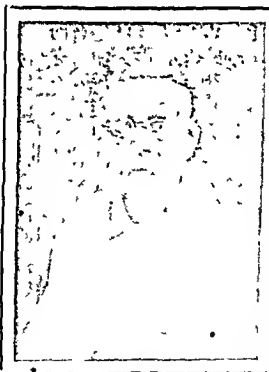
લક્ષ્મણભાઈ પટેલ

આણંદથી પ્રસિદ્ધ થતા ‘આત્મચિત્ર’ના એક વખતના તંત્રી પદાધાનના મખન કૃતકારી તા. ૨૦મી ડીસેમ્બરના મેજ સ્વર્ગસ્થ થયા છે.

ડાહ્યાભાઈએ માદિય સેવામાં જ પોતાનું

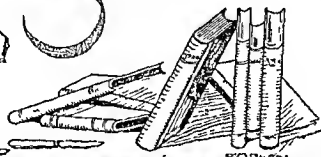
સર્વસ્વ જીવન ગાળ્યું હતું; અને તેમનું અવસાન પણ સરસ્વતીના જોળામાં જ થયું. તેમણે ગુજરાત વર્ગીકયુક્તર મોખાપટ્ટીમાં આસી. મેકે-ટરીતરીકે, ‘પ્રમખ’નું ને ‘ગુજરાતી પંચ’ મા

ઉપતંત્રી તરીકે અને ‘કચ્છ મિત્ર’ માં તંત્રી તરીકે જીવનનો ધણો ભાગ વીતાવ્યો હતો. ૧૯૦૩-૪ માં ત્યારે આપણા માદિત્યની વાટી નવપદ્ધતિ થતી હતી ત્યારે એને પોપવામાં બહુજ ઉત્પાદ ભર્યો ભાગ એમણે લીધો હતો. એમના બધાએ પુસ્તકોમાં ‘સામાજિક સેવાના મન્માર્ગો’ અને ‘આગળ ધરો’ એ બાબાનગે ચિત્રકાલ સુધી માદિલ્ય સૃષ્ટિમાં એમનાં ધમરગો માગતી રાખગે મદગનના આત્માને ગાંતિ હો !

સ્વ. ડાહ્યાભાઈ લ. પટેલ

નવસંસ્કૃતિ

લેખક:

રા. શંકરપ્રસાદ છગનલાલ રાવળ

ઉપ-મંત્રી, સાહિત્ય સંસદ.

૩૩૩૮૮૬

['કલકત્તા': અનુક્રમણ આવૃત્તિ ૧૯૮૨;]

આ ખું ખંડકાવ્ય વાચનાં વાંચતાં અહીં ૨૨૫ રસબર અને કલ્પનામય શાબ્દિક ચિત્રો સંખ્યાબધ આવી જાય છે તેઓ હૃદયમાંથી કે આંખેથી ખસી શકતાં નથી. વિસ્તાર લખને લીધે વાચકને કડી ૧૦૦, ૧૩૦, ૧૩૭, ૧૪૧, ૧૪૩, ૧૫૬, ૧૬૪, ૧૬૯, ૧૭૩, ૧૭૬, ૧૭૮, ૧૮૩, ૨૨૮, ૨૩૩, ૨૪૨, વગેરે વાંચી જવાથી કવિની કલ્પના સૃષ્ટિનો રમ્ય ખ્યાલ આવ્યા વગર નહીં રહે.

ખજરદારે ગુજરાતી મ સારની રહેણીકરણનો એની કવિતાની જેમ રસિક રીતે અભાસ કર્યો લાગે છે. એમની રિયાને એમણે આ કાવ્યમાં પાગસી કરતાં લીધું વિશેષ આવેળી છે. તહેવારો રીવાજો સૌ હાંફુનાજ છે. પારસી સંસારની આવી કાંઈ પ્રિયતમા કવિએ ચીતરી

હોત તે પણ આવીજ સફલતાથી રીતભાત અને શુદ્ધ ગુજરાતીમાંજ પારસી સંસારનું ચિત્ર ખજરદારને હાથે ચીતરાયેલું નેવા ઘણા ગુજરાતી રસિકો ચકાશે એમ અમારી તો ખાતરી છે.

આ કાવ્યમાં વર્ણના દિવસો જેટલી કવિએ કહીએની કૃત્રિમ સંખ્યા રાખી છે. તે તથા જુલુ રચેલ અગુજરાતી ભાષાદોષ સીવાય આખું કાવ્ય અગે કાંઈ હાંફુ કવિનું રસભર વાંચી લેખએ તેના કરતાં વિશેષ રસથીજ પ્રેમથી વાંચી જઈ સતોષ પામ્યા છીએ. કવિએ એના કાવ્યને ઇચ્છેલી અમરતા એ પામે એવું છે

આવા સફળ કાવ્ય માટે પ્રિયતમાના આ પ્રૌઢ કવિવરને અને પુનઃ અભિનંદન આપીએ છીએ અને એમની કાવ્ય કૃતિઓની હજીએ મોટી સંખ્યામાં ઇચ્છા રાખીએ છીએ.

નવીન નામધારી મુક્તધારા છંદમાં આપું
કાવ્ય આલેખ્યું છે તે હટ્ટ વિવિધતાનો અભાવ
આણે છે. સૌ એક સુરંગ લાગે છે. મનહરના
આ નવીન નામ માટે અમને મોહ નથી તેમ
સંસ્કૃતની દીકરીના સંસ્કારી સંસ્કૃત ઉચ્ચારે
માટે અમને અનાદર નથી. છંદ અને આવા
કાવ્યપોષક અન્ય પ્રશ્નો ચર્ચવા જેવા છે પણ
આ સ્થલે તેમને માટે સ્થાન નથી. આપણા
લોકગીતોથી માંડી આજ મુઢીમાં કાવ્ય રચનાના
પ્રકારો ક્યાં બદલાયા વગર રહ્યા છે ?

કવિની સૌંદર્યદેવી અગે અગે, ઉપાંગે
ઉપાંગે નરી મુંદરતાથીજ સસર ભરી છે.
એ અમોઘ સૌંદર્યને આલેખતાં આલેખતાં
કવિ તમને કેટલી કેટલી પ્રશ્નપરંપરાઓ પુછે
છે ? કેટલાં આશ્ચર્યોમાં એ ડુબી જાય છે ?

x x x

અમણિત તારસાને દોળી ખાલી કરી કરી
વિધિએ ખીયાળમાં એના આભા તણાં આમ;
સંધ્યા ને હવામાં સ્વેન ચંદ્રિશ હમેરી ઝણી
ઈ દ્રઘનુ-અમકાર, ધડયો એ તો દેહ;
પૃથ્વી ઘડી પર એવાં ગણિત હું કેમ કરું,
કાણુ કહેશે કેટલી રે ધારા વેરે મેઢ ?
(કડી ૩૦)

હીડા છે કે રાજહંસ માનસસરે કદાપિ ?
તેમાં છે અરબી મોતી ? હરગે દિમપારા ?
ગુમળના પાન ફેરી મુદુદા નિરીક્ષી કરી ?
પોપટીની પાંખની કે માણી નરમાસ ?
આખું દિવ્ય કવિતાનું અમૃત અવાન્ય કરી ?
અમલ, કમલ, મુખમલ જેવી પ્રિયા મારી-
એવી ગોરી, એવી મુદુ, એવી મીઠી એઢા.
(કડી ૩૧)

અમૃતના કુંભ એવા હયેહલ ભયાં દેખી,
દીડી જાય મુનિનાંચે તપ અને રકડ;
રે એ કુંભ પાપું હું તો અમીં એનું ઉઠું એક;
પદવા ન દેડ નીચે બિંદુ પણ એક !
(કડી ૩૨)

હુંટારો કવિ આમ સૌંદર્યલુપ્ત થઈ રહ્યો
છે. કેળને પવપત્રે જેમ પનાના પડ નીકળે
જાય છે તેમ કવિની આ સૌંદર્યની પ્રભુતામાં
સૌંદર્યનાં પડો એ ઉત્તલનોજ જાય છે. એથી
પણુ વિશેષ બધી સુષ્ટિઓ, એના સૌંદર્યોનું
ઉત્પત્તિસ્થાન આ પ્રિયતમાનેજ એ જણાવશે.
એની પ્રિયાના કેશ લાળી સૂર્યના કિરણ બન્યાં
છે. એની પગલીની રજો વડે મધ્યાના પ્રકાશ
વેરવાગા આવ્યા છે. એ પ્રિયાની શક્તિઓ
મોહ્યાણુ જેવી ફેરી ધાતક તેમ રડાક
પણુ છે ?

કુળના નવાંડુરાના ગામો જેવા રો મ્ય, પમ્મ
દેખના કે બાડનાં એ કી દે બાપ,
મારે છે કઠારી તેના પા છે અનિ કારી, પણ
રજારીએ રહે પમવારી ફરી સઘ

કવિ પે તાની પ્રિયાની સરંદેશીય મુંદરતા
ના કોણે કોણે સૌંદર્યવાના કરતો જાય છે. એની
પ્રિયાની માગે બાલ એળી મેથી પાડી લાં
કવિએ ચંદનીના મણિધોધ જોવા-એટલુંજ
નહીં પણ—

કાળા કળા ફેરા વચ્ચે મનિન્ધ્ય રોંધી એની
પ્રિયા શિરે શોભે જાગે દેવો ફેરી વાડા

પ્રિયતમાના મીઠા મઢીઅરના, રનેદાળ
અસુરવાસીના અનેક ઉદ્ધામી પ્રસંગો કવિ એક
પછી એક ચીનરતો જાય છે. અધારી શક્તિએ
છુટા કેરા મુકી એ પ્રિયા જ્યારે દાજનર થાય
છે સારે

આમીઆ ત્યાં આતીને ભરાઈ જાય લક્ષ
તારા ઝુંધી રળી શી લગે સારે પ્રિયા મોરી,
કે કો વનદેવી આવી દોષ ત્યાં સમસા

પણુ આપણે અવકાશને અભાવે આ
સૌંદર્યની પાંદડીને બહુ વાર નહીં અવલોકીએ.
સ્પષ્ટ પછીની ત્રીજી પાંદડીમાં-વિલાસમાં-આપણે
વીધરીએ. કવિ અહીં પ્રિયાની સગર વિવાસ-

શોભા વચુંવત્રામાં ગુંથાઈ ગયો છે. ખાલ
ઓળાવતી ને વેણી હોડાવતી વખતનાં ચિત્રો
મનોરમ લાગ્યા વગર નથી રહેતાં. વસ્ત્ર
પરિધાનકળામાં (જુઓ કડી ૧૧૫) કવિ
-પ્રિયા કેવી દિસે છે? બારીએ ઉભી ઉભી
કેવી દર્શન દે છે? સહીઅરસંધમાં જલક્રીડા
ખેલતી,

પ્રિયા સાજુ હંચકતી બોળે જળે પાય
એ કેવું સુંદર ચિત્ર રજુ કરે છે? કડી
૧૩૦ મીમાં છુટા કેશ રાખી પવનને લુપ્ધ
કરતી, કવિપ્રિયા, તેના કેશના તારેતારમાં
ભરાઈ રહી સુગંધમાં મદ્યધેલો થએલો પવન
અને પછી વેણી છોડી એ હસીલા છુપા ચોરને
ખંખેરે છે-એ ચિત્ર પણ લગ્ય લાગે છે. પણ
આ વિલાસની શોભા આપણે કવિ સંગે
બહુવાર નહીં જોઈએ. કડી ૧૭૨ માં કવિ
વિલાસને સમેટી લે છે. એક ફાગળ પ્રભાતમાં
કવિ પુલકૃષ્ણ તળે એક પુલ્કને દૂરથી જુએ
છે. કવિ એના સ્થલનો ભારે રસીઓ છે.
ત્યાં એ જઈ ચઢે છે અને વાંકો વળી એ પુલ
લેવાની આશા કરે છે એટલામાં તો એ લટકી
જાય છે; કારણકે એ પુલ ખીલું કાઢ નહીં
પણ એની પ્રિયાજ દત્તી અને એ

પ્રિયા ત્યાં તો હસી મને ભેટી ભેટી જાય.
આમ પ્રિયતમા જીતકતાં કવિને ધડીએકનાં
સ્તેહતપ તપવાં પડે છે.

ચોથી પાંદડી અર્પણનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે.
આરંભમાંજ વસંતનું સરસ વર્ણન આવે છે.
એ ઉતારવાનો લોભ જતો નથી કરતો:

આવી છે વસંત પત્રપુષ્પ કેરા યાજ ભરી,
લીલી ધરા ખીલી રહી મંજરીને હાસ;
આભ અને આભલાંમાં એજિંતાં સૌંદર્ય હજે,
નવલ સુગંધ ભરે સંહિ કેરા આસ-
પ્રકૃતિમાં બધે એવો ફાગળનો પ્રાણ ફુટે.
હેયુ! જ્યારે-મોભાં. જેવું કહે- ધરા સાય,

અને નવું નવું કેં જ્યુ' લાગે, ત્યારે કહે,
નહાણું કે ન નહાણું એ શું આપણે છે હાય?
આ પ્રશ્ન સુકી કવિ વસંત ઘેરો બને છે.

કડીઓ ૧૭૮-૧૭૯-૧૮૦ માં કવિનું
અર્પણ સુંદર કાવ્યતરંગોમાં ભર્યાભર્યા સરોવર
સમું નાચી રહ્યું છે. પ્રિયાનો જુગજુગોનો
-જન્મજન્મનો-સંબંધ અહીં ગાવામાં આવે છે.
પ્રેમવરણનાં પૃથક્કરણો થાય છે. બધા દેવામાં
એક પ્રિયાજ મોટો દેવ છે; કારણ કવિ કહે છે:
બધા દેવો છોડી હું તો પ્રિયાનેજ પુલું બાવે:
દેવ સર્વ મળે, ત્યાં-ન દેવની જન્મજ.

પ્રિયાહૃદયમાં કાવ્યની દેવીઓ દસાઈ પડી
છે. એ દેવીની વહારે ધાનારો કવિ પણ એજ
દશા પામે છે (જુઓ કડી ૨૧૨) પોતે
સ્વર્ગવાસ પામે પછી પોતાના સ્થાન વીશે
કવિ પ્રિયાને ભાજ આપતો જાય છે.

x x x

આ પછીનાં કેટલાંક શબ્દચિત્રો પણ
અતીવ રમ્ય છે. આખા કાવ્યપ્રવાહના ઉભરાતા
તરંગિત જલભાર ઉપર નૌકાવિહાર કરતા
કરતા આપણે સડસડ ચાલ્યાજ જઈએ છીએ.
બંધનની પાંચમી પાંદડી પણ કાવ્યરસને
આજીવ કરતી જાય છે. કડી ૨૮૬-૨૮૭ માં
કવિજીવનની મીમાંસા કરવામાં આવી છે.
અને છેવટે કવિ કહે છે કે

સ્વર્ગે હરી સુખ પણ શુરુજ, આ જગે વધુ
મધુરાં છે સૌંદર્ય ને કવિતાનાં દુઃખ!

આ પછી છઠી પ્રબોધની પાંદડી આવે
છે. આમાં કવિનો પ્રિયા માટેનો ગંભીર પ્રેમ
પ્રોઢ પાંખો ધારણ કરે છે.

કડી ૩૧૯ અને ૩૨૩ માં પ્રેમજીવનની
અનંતતાનું તીવ્ર, 'લાઠેરું' અને 'કરુણ ચિત્ર છે.
હૃદયની કામળતાને એ કુસકે ચઢાવે એટલું
કરુણ છે. છેલ્લે કવિ કહે છે:

મુખથી બોલાય નહીં, આંખથી જોવાય નહીં;
ગગન ને હું ત્યાં અંતે રેયાં બને સાથ !

આરભમાં છેલ્લી અને સાતમી કાવ્યપાંદડી—
—વિજયપાંદડી—કરુણ દશામાં કપાતાં હૃયાને
વસમી લાગે છે. સૌ—આશાઓ—સ્વર્ગો—સરતાં
—તણાતાં લાગે છે. અને કવિ ઉદ્દગાર કાઢે
છે તેમ

હિન પશુ ગયો, અને સ્વર્ગ પશુ માણું વહેતું—
રહ્યું છે જે ખાખી, પ્રિયા, તેટલું એ રાખ !

વળી પોતાની સ્થિતિને કવિ વિશેષ રખટ
કરે છે:

એક દિન આવશે એ સાગરે જુઆળ એવા,
કે આ હુમી જશે ઉડાં ધીનારાનાં અંગ;
પ્રિયા, એવા હૈયે મારે આવશે જુઆળ ત્યારે
જશે હું સમાધ મારા પ્રેમને તરંગ.

x x x

વિજયના મધુર પશુ આશાસુરો આમ
યુગ્મવા મરે છે. નાયક નાયિકાનો મુંઢર
સંવાદ થાય છે. કવિ કહે છે:

હજી તો તે તારે માટે, જીવું તો તે તારે માટે,
બાલ, યશે મારી !—પ્રિયા કહે, “હું તો કુંજા !”

આ રસિક ચિત્ર મુકીને જરૂરી દૂર નથી
ખસી જવાનું. કવિને આશાનાં પ્રભાત ઉગ્યાં.
વહી જતા એ પ્રભાતને એ વીનવે છે :

થોભજે પ્રભાત ! જરી થોભજે કિંગ્ડમાંથી,
સ્વપ્ન કે અનંત રહેશે મીડીનાં લંબાઈ !

પ્રિયા પ્રિયતમના આ અમર યુગ્મને
મંજળ પ્રભાત પ્રેમ પાંખે ઉડાડે છે.

વિસ્તાર ભયમાં પડીને પશુ આ વખતનાં
પ્રિયતમ—પ્રિયાનાં જીવનસંગીત અહીં ઉતારવાનું
મન મરાતું નથી. પ્રેમની આ અનંત ધડી
વખતની કાવ્યની ભવ્ય અસર નીચે થોભી
ગયા વગર પશુ રહેવાનું નથી. પ્રિયાના પ્રિયતમ-
ના તત્ત્વસના આત્માઓ આ ધન્ય ધડીમાં
એકબેકમાં કેવા સમાય છે !

પ્રિયા આને આપણા આ પ્રેમની અનંત ધડી
પ્રભુપણ જેવી રહે. અનંત લંબાઈ
કેટલે કેટલે જ્યોતિ તારે અંતરે છર્ચા ઉઠી,
તેને જોતાં મહું બાલ વિશ્વની વડાઇ.

x x x

અને પ્રેમલીન પ્રેમી કહે છે કે:

પ્રેમમાં સમાય તેજ પ્રભુમાં સમાય પ્રિયા,
પ્રભુમાં સમાય તેજ ખરી વિશ્વધાટ.

અંતે કવિ સંયોધન કરે છે કે:

પ્રભુ તણી મહેર હજો, જગે લીલાલ્હેર યજો...

(માલ મારી પ્રિયા, મારી કલિદા.) પ્રણામ !...

આમ જગતને આશીર્વા અર્પી આ કવિનું
ઉન્નત હૃદય પ્રણામ કરી નમી રહે છે. અંતે
આ ગીતોને એ આશાભરે વીદાય દે છે:

ભજો, મારાં ગીત ! વિગ્રહાલ્હી ગુન્ગરો રાથો,
પામો જગે રસીખાથી અદલ પિછાન !

અને આપણે પશુ ગુન્ગરાતવત્સલ આ
કવિવરની રસકૃતિની આટલી પીછાન કરી
અટકી જઈશું ? જરા થોભીએ.

મુંઢર કાવ્યનું અમીપાન કરતાં કરતાં અમ
લાગતોજ નથી. ખજરદારે આવુ લાણુ અને અખડ
રસમયું કાવ્ય ગુન્ગરાતને અર્પણ કરી તેની
રસકૃતિની બારે સેવા કરી છે. આ ખડકાઅર્ધમાં
લાગણી, કલ્પના વિચાર અને શેલીનો છટ યોગ
સફલતાથી સધાયો છે. કવિનો ઉમરાતો માણુ
એમાં સંપૂર્ણતાથી દક્ષપાયો છે. પ્રિયતમના
કવિવરોમાં આ કવિનું રયાન આજ તો મોટું
અને મુખ્ય થયું લાગે છે. દુનીઆની કાવ્ય
સમૃદ્ધિના એ રસિક અભ્યાસક છે. એ અભ્યાસ-
ને એમણે કાવ્યકલામાં મદી ગુન્ગરાતીઓને
અર્પણ કર્યો છે. એ માટે ગુન્ગરાત મદા આ
કાવ્યતમાના રસમય નીચે રહેશે એમાં
સંશય નથી.

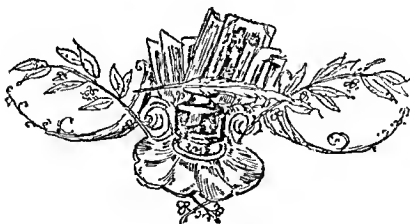
“પારમી ગુન્ગરાતી”નો પ્રશ્ન ખજરદારની
કૃતિના અવધોક્ષનકાણે યાદ કરવા જેવો છે !

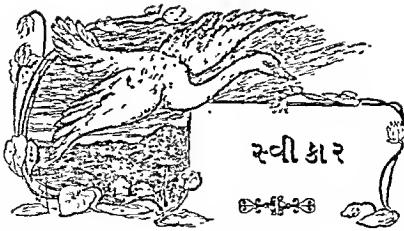
નહીંજ. એમની ભાષાને માટે નાનાલાલ જેમને
'એપ્પલીઆ' કહે છે તેવા કાષ્ઠ દ્વય હોય તો
તેમને પણ કૈંજ કહેવા જેવું નથી. એવાઓને
આ કૃતિમાંથી બે ત્રણ પાંદરી અથોગો કદાચ
મળશે. પણ શી તેની ગણના? બાકી કવિ
તરીકે, તો એમની કાવ્યકલાદ્વારા ખખરદાર
એમના નોંખા અને સ્વતંત્ર ઉચ્ચ સ્થાનને સદા
સાચવી રાખશેજ. ગુજરાતી લોકો જેટલોજ એ
સ્થાન માટે એમનો દાવો એમણે સિદ્ધ કરી

દીધો છે. એ સાચુજ કહે છે કે

પ્રેમ અને સ્વર્ગ નથી કાચરનાં સ્વપ્ન માટે—
મરું કે હું છું એ તો વીરની છે રીત.

અને કાણુ નહીં કહે કે એમણે આવી
વીરતાથી ગુજરાતનાં (કડી ૨૦૧) પ્રેમ અને
સ્વર્ગની સૃષ્ટિઓ ખડી કરી નથી? એ સૃષ્ટિઓ-
ની શોભા તરફ ગુજરાત આકર્ષાયું છે ને
આકર્ષાઈ રહેશે.

સ્વીકાર

૬૬૫૩૩

સ્થળ સંકોચને લેઈ અમે નીચેનાં પુસ્તકોનાં અવલોકન આવના અંકો ઉપર મુદ્રણની રાખ્યાં છે.

—ઉપતંત્રી.

શિક્ષણ વ્યાખ્યાન માળા: પ્રકાશક ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ, મૂલ્ય: રૂ. ૦-૧૦-૦.

કવિતા ને સાહિત્ય-(વૉલ્યુમ પહેલું): લેખક: મરુતમણભાઈ નીલકંઠે, પ્રકાશક: ગુજરાત વર્નાક્યુલર મોસાપટ્ટી. અમદાવાદ, મૂલ્ય: રૂ. ૧-૦-૦

સૌંદર્ય તત્ત્વ: અનુવાદક: રા. મદારા કર ઇદ્રજ દવે, પ્રકાશક: ઉપર મુદ્રણ મૂલ્ય: રૂ. ૦-૧૦-૦.

મરાઠી રીવાસત ઉત્તરાર્ધ): અનુવાદક: રા. જીવનલાલ અમરશી મહેતા, પ્રકાશક: ઉપર મુદ્રણ. મૂલ્ય: રૂ. ૧-૦-૦.

ગ્રીક સાહિત્યનાં કરુણુરસપ્રધાન નાટકોની કથાઓ: અનુવાદક: સૌ. લવગિંકા મહેતા. પ્રકાશક: ઉપર મુદ્રણ. મૂલ્ય: રૂ. ૦-૧૦-૦

સિંહાસન બત્રિસી: ભાગ ૧ લો, કર્તા: રા. કેશવપ્રસાદ દેસાઈ. પ્રકાશક: ઉપર મુદ્રણ. મૂલ્ય: રૂ. ૦-૧૦-૦

ગુજરાતી કારસી અરબી શબ્દોનો કોશ: ખંડ ૧-૨: લેખક: રા. અમીરમીયાં દમદમીયાં કાશાપી. પ્રકાશક: ઉપર મુદ્રણ. મૂલ્ય: રૂ. ૧-૦-૦

દીન દયાળ: અનુવાદક: રા. ચીમન-લાલ મોદી. પ્રકાશક રા. માણિકલાલ અંબા-રામ ડાકટર; વડોદરા મૂલ્ય: રૂ. ૧-૦-૦

કળીર વાળી: રચનાર નયા પ્રગટ કરનાર: બેરામજી શીરોજીભાઈ માદન, મુંબઈ.

થાકેલું છૂદય: આલેખનાર અને પ્રકાશક: રા. સાગર અમદાવાદ. મૂલ્ય: રૂ. ૧-૪-૦

સ્વાર્ધણ્તું શાસ્ત્ર: સંપાદક: રા. ભવાની-રામ નારાયણસ મોતીવળા મૂલ્ય લખ્યું નથી.

લઘુમાહાભારત: લેખક: રા. રતિપતિ-રામ પડયા, પ્રકાશક: જીવનલાલ અમરશી મહેતા. અમદાવાદ. મૂલ્ય: રૂ. ૦-૧૨-૦

મુન્નકરિક અંન મુદ્રાશક્ષિય: કર્તા: રા. નાનાલાલ નાથાલાલ શાહ પ્રકાશક ઉપર મુદ્રણ મૂલ્ય: રૂ. ૦-૮-૦

દૃષ્ટાન્ત માલા: ભા. ૧ લો. લેખક: દીન-સેવક મૂલ્ય: રૂ. ૦-૮-૦

શ્રીપ્રભુ ચરિત્ર: સંપાદક: રા. જયશંકર પંડિત અને રા. બોળાશંકર વ્યામ. પ્રકાશક: વર્નના વિશ્રામ, અમદાવાદ. મૂલ્ય: રૂ. ૦-૬-૦

કુંજ કોઠિલિ: પ્રકાશક: આચ. ય. શ્રી રાષ્ટ્રાય શાળા, મુંબાઈ. મૂલ્ય: રૂ. ૦-૧૪-૦

બહાર

પડી

ચુક્યા છે

—ગુજરાતી સાહિત્ય—

[ગુજરાતની સંસ્કૃતિના શબ્દદેહનું દિગ્દર્શન—૧૫ ખંડોમાં]

પ્રયોજક : સાહિત્ય સંસદ

તરફથી

સામાન્ય તંત્રી :

રા. કનૈયાલાલ બાણિકલાલ મુનશી, બી એ, એલ એલ બી, એડરોકેટ

સહાયક તંત્રી :

રા. જ્યોતીર્દ્ર હરિહરશંકર દવે, એમ એ

ખંડ ૫ મો : મધ્યકાલનો સાહિત્ય પ્રવાહ

(સંવત ૧૪૫૯ થી સંવત ૧૯૦૮)

ગુજરાતના સમર્થ અને વિદ્વાન સાહિત્યકોના મનનીય અશ્વમેષો

તમારું નામ નોંધાવી નવી શોજનાનો લાભ લેઇ ગુજરાતી સાહિત્યનો

ઇતિહાસ સસ્તામાં ખરીદો..

નાના નાના ૪૦-૫૦ પાનાનાં ભાગોની માલ રૂપે પ્રકાશ કરવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું છે

અને દરેકે લાગે માત્ર આઠજ આનામાં મળે છે.

ખંડ પાંચમો નવ ભાગોમાં બહાર પડશે—તેમાંના સાત બહાર પડી ચુક્યા છે.

દરેક ભાગના પાનાં અનુક્રમે હોવાથી આખરે એક પુસ્તકકારે બંધાઇ શકશે

એક વર્ષમાં આવા બાર ભાગો નીકળશે

પહેલેથી લગભગ આપનારને બાર ભાગના રૂ ૪-૦-૦ દરમિયાન છુટક ભાગના ૮ આના (૬ ખચ નહિ)

લખો :—‘ગુજરાત’ કાર્યાલય, ૧૦-૧૪, બેકહાઉસ લેન, કોટ-મુંબાઈ.

જાઓનાં બંધન

[અનુસંધાન ૫૪ ૩૪૪ થી]

મેના

પણ તેમાં ગભરાયો છો શા માટે ? કંદર્પ
ભાઈ તમને નથી ગમતા એ તો અમે ક્યાં
થી જાણતાં ?

સુમતિ

(ટકોરમાં) ખરેખર પ્રેમરાયનુ દીલ તારે
માટે તો ભાવથી ખુબજ ઉભરાઈ ગય છે !

કાંતામાશી

સુપ ચીઆવશી ! પણ મેના ! તને એટલી
પણ શરમ ન આવી કે પ્રેમરાયને બીચારાને
પહાર ખેસાડી રાખ્યા ને એકલી આની સાથેજ
પાપા ભાઈ ક્યાં !!

મેના

તમે કુમે છો માશીઆ ! પ્રેમરાય તો
તમને મારી ને કંદર્પ સુખાંતી ગામગપાટા કહેવા
આવેલા તે કહેવાની તેમને તક મળી ને મેં કંદર્પ
માધને ચઢાનું આમંત્રણ આપેલું.....

કાંતામાશી

મને પુછ્યા વિના કેમ ? તું જોમ એટલી
ભાઈ જાય છે તેમ જહુજ બહેકની જાય છે !

સુમતિ

પણ મારી ! બહેનનં ના દવે પીમ પુરાં
ક્યાં તોએ આટલી સત્તા નહીં ?

કાંતામાશી

નહીજ ! ને તુ વચમા કેમ બોલી ? તું
તો એટલી મોટી યશે તારે તને ફારગે તેમ
મહાર પણ જરો, ખરુને ?

મેના

માશીઆ ! ગમે તે લોકો ગમે તેમ
તોપણ જમાનો તો તેનું કામ કરશેજ આ
૪-૧

બધી વાતનો મીઠાઈ આજે નહીં પણ રમરતે
કોલેજમાં મોકલતી વખતેજ તમારા મનમા
કરી દેવો મેંડો દહો !

કાંતામાશી

તારે એનો અર્થ એ કે તને તારા બાપે
કોલેજમાં મોકલી એટલેજ અમારાં કાંડાં અમે
કાપી આપ્યાં કેમ ?

મેના

એવું વધારે શા માટે બોલો છો ? અને
અમે વાહીઆત કર્યું છે પણ શુદ્ધ (ભોયો)તુ
મહીઆત તન્દુ બોધને) અહો ! ત્તા પામ !
દવે તો મારે નેઆર અનુ ભોખે !

કાંતામાશી

તેઆર ? ત્યાં જવાને ?

[એટલે પ્રેમરાય બીને બીને મારતે
ચાળાથી મમજાવે છે તે અપજનાથી બેધને
સુમતિ મેનાનું ધ્યાન ખેંચે છે. બાને છાકરીઓ
હસી પડે છે ને પ્રેમરાય ચીકીયો પડે છે.]

કાંતામાશી

કેમ નમે બને જણા ખુબ તાનઆ છો
ને જતુ છે ક્યાં ?

સુમતિ

મેનાને એક પાર્ટીમાં જવાનું છે,
[એટલામા મેના નો હીરે મહેરવાનાં
કપડાં બોળવા મડે છે.]

કાંતામાશી

(સખન આંખો ચઢાવીને) પણ તમારે
તો આજે પ્રેમરાયને ત્યાં જવાનું છે !

મેના

પ્રેમરાયને ત્યાં ? શુ કરવાને ?

સુમતિ

આજે ને આજે તારું નામ નક્કી
કરવાનું નહે ?

કાંતામાશી

સુપ ! મળી બોલી ! હુ ગઈ કાલે જતી

તેથી તે તારો સત્કાર કરવા માગે છે !

મેના

આહો ! સારે તેમને સીધું કહેતાં શું થતું હતું ?

કાંતામાશી

(જરા આશા પડવાથી નરમ પડીને) તું ક્યાં નથી જાણતી કે પ્રેમરાય તારાથી જરા ગભરાય છે ?

મેના

આહો ! દીક, પણ આમંત્રણ મને એકલીનેજ ! કંઈપણાધને લીધેજ હું છતી તેથી તેમને નથી યોલાવવા ?

કાંતામાશી

(મોં બગાડીને) વળા ખીજ માણસની વાત કરી ખરી !

સુમતિ

એટલે પ્રેમરાયને પોતાના ગણવાના એમ ?

મેના

એવું તો તમારે મન હશે. માશીબા ! પણ મારી ગતિ તો છુદીજ છે.

કાંતામાશી

(બાજ બગડતી જોઈને મરમ રીને) કેમ તું આજે આટલી બધી વીધરી છે ? રોજ તો જેલડીએ ફરવા જાઓ છો ને આજે આમ વાય-ડાઈ કેમ કરે છે ?

સુમતિ

જેલડીની વાત તો જવા દેજો ! કારણ કે મેના મારા વિના તો જતીજ નથી !

મેના

અને હું કેમ વીધરી છું તે તો પ્રેમરાયનેજ પુત્રી જાણોને !

[કાંતામાશી પ્રેમરાય ને મે જાણે છે.]

પ્રેમરાય

મેં...મેં...શું કહ્યું છે ?.....

મેના

(ખુબજ excite થઈને) શું કહ્યું છે ? કેજ નહીં ! ફક્ત કંઈપણાધ તેમના હરીફ હોય તેમ તેમની સાથે મને ન રમવા દેવાને તેમણે આકાશ ને પાતાળ એક ક્યાં ને છેવટે જ્યારે ન ફાવ્યા સારેજ રીસાઈ પડ્યા; તેથી તમારી આગળ આજે ખુબ વરાળ કાઢી હશે ! (ફરી ઘડીઆળનો કાંટો જોઈને) પણ મારે તો હવે કપડાં બદલવા જવુંજ જોઈએ ! (જાય છે.)

કાંતામાશી

પણ સારે તું ક્યાં જાય છે ?

સુમતિ

(આંખ મચકોડીને) એટલુંજ નથી સમજતાં ? ચાલો, ખરું કહું ? આજે બહેનનાં lady friends તેને અને કંઈપણાધને જ વાગે લેડી વરજીવનદાસને ત્યાં પાર્ટી આપે છે.

કાંતામાશી

પ્રેમરાય ! તું ત્યાં જવાને છે !

પ્રેમરાય

(નીરાશ ચિત્તે) હું ટેનીસ ક્યાં રમું છું ?

સુમતિ

પણ અમને escort (રક્ષણ) આપવાને બહાને તમે અમારી સાથે આવી શકશો !

કાંતામાશી

(વળી આશાવંત થઈને) સુમતિ છેવટે ડાહી તો ખરી !

સુમતિ

મારે શું ? અફેનની રમ છે તેથી કહું છું !

કાંતામાશી

(વળી વધારે મુશ થઈને) ચાલો ત્યારે બધાં તૈયાર થાઓ !

[બધાં જાય છે.]

પ્રવેશ બોધો

[મેના તૈઆર થકને જહાર નીકળે છે તેવીજ
તે માલતીને મોટરમાંથી ઉતરતી જુઓ જે.
પગથીઆં ચઢીને તે અંદર દાખલ થાય છે.]

માલતી

કેમ તૈઆર થકનેજ ઉભી છે ! મુમતિ ક્યાં ?

મેના

આ તારી પાછળજ આવી !

મુમતિ

પણ અમે તારી સાથે નથી આવતાં !

(તે નાક પર આંગળી મુકી મેનાને નીશાની
કરે છે.)

માલતી

ત્યારે ?

મુમતિ

જહન તો સાસરે જાય છે.

માલતી

કાણ, પ્રેમરાયને ત્યાં ?

[બધાં દસી પડે છે.]

મેના

જહુ જોલતી નહીં (દિસા બનાવીને) એ
તો માણીઆના ખંડમાં જોડો છે.

માલતી

ત્યારે તો તમને ખુબ સતાવતો દગે !,

મેના

મેં તો આજે એની offensive, સામી બાણી
લીધી છે કે ખીચારો છેકજ નરમ પડી ગયો છે.

પણ તારો ગણપતિ ક્યાં ?

માલતી

ગણપતિ મારો ? એ શું ? (જરા મળા-

માં) અરે ! મીઠી રીતે મીઠી જોડું સામને
ગમવડિ

અરે ! એના તે દાઢાં મીઠાં પાનિને નવજની
દેઠ જોડા શું ! ત્યાં એના માથાને ત્યાવકાર)
પણ નરે તો કોણ ?

માલતી

તારી તો કમ નથી નહીં છે !

મુમતિ

જતને નહીં ! કદાચ એ તો (મેના
તરફ જો-ને) ખુબ લાગતાત કરેલ.

[પ્રેમરાયે આપસ સુમતી અડ છે.]

માલતી

હે મેના ? કેરો જુવડી જે ? ને જનાં
વાળામાં જાણે મીઠાગાથનેજ આવનાર !

મેના

હું જુવડી ! મોર્ગ તો મનથી કાનૂમને
ચલાતી દતી લારે હું તો.....

માલતી

કંઈપને ! કેમ ?

મેના

(જરા સમગાતી માવનીની કાનપટી
દખાવીને) ચાલ, મુર્ખા, તારે પ્રેમગાય પણ
આવ્યા.

મેના

(મરકરીમી) પ્રેમગાય આપજુને escort
(રક્ત) આપરા આવે છે. તને કે પગે ને
નથીને !

[પ્રેમરાય સરમાને બધાને નમન કરે છે.]

માલતી

જરાએ નહીં. નારા દોઝન વિના કે આવે !

[આ રસમ નાટકનો વિરોધ જાણ આવતા ક્યાં]

ચાલુ વર્ષમાં—

તમે—

‘ગુજરાત’માં શું શું વાંચશો

ગુજરાતમાં લોકપ્રિય થઈ પડેલ : : : :

પાટણની પ્રભુતા

ગુજરાતનો નાથ.

ને રાજધિરાજના

પુરસ્ક્રધાનમાં ગુજરાતના ઇતિહાસમાંથી ઉપજવેલી
મહામદગીઝની અને હીમ બાણાવડીની અદ્ભુત કથા.

જય સોમનાથ !

લેખક:

શ્રી કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી

તથા

—એજ લેખકની—

‘મારા પ્રવાસની—

બીન જવાબદાર કહાણી’

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ મંડળ

સાહિત્ય પરિષદ ગળીઆરા પારિતોષિક

રંગુનવાળા રા. સી. વી. ગળીઆરા તરફથી પરિષદ મંડળ મારફતે નીચે જણાવ્યા પ્રમાણે ઇનામો આપવાની માગણી કરવામા આવી હતી, એ માગણીનો સ્વીકાર મંડળની કાર્યવાહક સમિતિએ કર્યો છે, એ ઇનામો ક્યારે અને કેવી રીતે આપવામાં આવશે તે હવે પછી જાહેર કરવામા આવશે.

મનહરરામ હરિહરરામ મહેના.

મંત્રી શુ. સા. પ. મં.

- રૂ. ૧૦૦૦ શ્રી. વાહીલાલ મોતીલાલ શાહને “ નગ્ન સલ ” અને “ સમયના પ્રવાહમાં ” નામના લેખો માટે.
- „ ૫૦૦ સૌ. લીલાવતી મુનશીને “ રેખાચિત્રો ” માટે.
- „ ૫૦૦ શ્રી. ન. જો. દિવીટિયાને “ મહાભિનિષ્ક્રમણ ” ના કાવ્ય માટે.
- „ ૫૦૦ „ કે. મા. મુનશીને “ સ્વપ્નદ્રષ્ટા ” ના ૪ થા પ્રકરણ માટેજ ખાસ.
- „ ૫૦૦ જી. મહાદેવ હરિભાઈ દેસાઈને “ નવજીવન ” ના કેટલાએક લેખો માટે.
- „ ૫૦૦ „ ના. દ. કવિને “ હિયા ” ની નવસિકા અથવા વાર્તા માટે.
- „ ૫૦૦ „ ધર્માનંદ કેળાણીને શુદ્ધધર્મ વિષેના અભ્યાસ અને લેખ માટે.
- „ ૫૦૦ „ આનંદશંકર કુવને “ નીતિ શિક્ષણ ” માટે!
- „ ૫૦૦ „ સ્વર્ગસ્થ જોડાદકરની વિધવાને.

સંસદ ગ્રંથાવલિ

૧. રણજીતરામના નિબંધો લેખક: રવ. રણજીતરામ વાવાભાઈ મહેતા	૧-૮-૦
૨. ગુજરાત-એક સાંસ્કૃતિક વ્યક્તિ. કનૈયાલાલ મા. મુનશી કૃત	૦-૪-૦
૩. પુરંદર પરાજય અને અવિલક્ષ્ય આત્મા.	૧-૦-૦
૪. કેનો વાંક ? બીજી આવૃત્તિ ...	૨-૮-૦
૫. પૃથિવીવલ્લભ. ...	૧-૮-૦
૬. ગુજરાતનો નાથ. ...	૪-૦-૦
૭ રાજધિરાજ....	૪-૮-૦
૮ ગેખાચિત્રો અને બીજા લેખો સૌ. લીલાવતી ક. મુનશી કૃત.	૩-૦-૦
૯. શાપસંભ્રમ અને બીજી કવિતાઓ લેખક : રવ નર્મદાશંકર પ્ર. ભટ્ટ.	૦-૧૨-૦
૧૦ મારી કમલા અને બીજી વાતો. કનૈયાલાલ મા. મુનશી કૃત.	૧-૦-૦
૧૧. મોહન-માયા પ્રુશાન્ત ત શાહ કૃત (ટુંકે વખતમાં બહાર પડશે)
૧૨. સ્મરણમુકુર ... લેખક: નરસિંહરાવ ભોળાનાથ.	૩-૦-૦
૧૩. કેટલાક લેખો ... કનૈયાલાલ મા. મુનશી કૃત	૨-૦-૦
૧૪. ગુજરાતના ન્યોતિર્ધરો ...	૧-૦-૦

ઉપરના બધાં પુસ્તકોનું પોસ્ટેજ છુદ્ડું પડશે.

ગુજરાતીઓનું લોકપ્રિય માસિક

ગુજરાત

માં

તમારી બહુર ખચર આપી લોકપ્રિયતા મેળવો.

અને

તેના

આગેજ

આહુક

થાઓ.

વાર્ષિક લવાજમ: રૂ. ૮. પરદેશના રૂ. ૧૦. છુટક નકલ રૂ. ૧

લખો : બ્યરથાપક,

‘ગુજરાત’ કાર્યાલય.

૧૦-૧૪, બેકદાઉમલેન, મેડાજ સ્ટ્રીટ, કોલ-મુખાબ ૧.

મુંબાઈમાં એમ. સી. સી.

[અનુમધાન પૃષ્ઠ ૩૫૬ થી]

સૌથી વધારે રસભરી હતી અને જો કે ત્રણ દિવસ છતાં તે પુરેપુરી ન રમાઈ શકીને આખરે “ડ્રા” થઈ, તથાપિ જેટલી રમત રમાઈ તે ઉપરથી એમ નરૂર કહી શકાય કે જોલ ઇન્ડિયા દીમે એમ. સી. સી. ને વત્તુના હરાવી. હીંદુઓની દીમ એમ. સી. સી. જેવી જગતમાં શ્રેષ્ઠ ગણાતી દીમને હરાવે એ કંઈ જેવો તેવો બનાવ નથી. એકંદરે, એમ. સી. સી. ની મેચો રસ પડે તેવી હતી અને તે જેવા રાજા-મહા-મરાઠાઓ, શેઠીઓ, અધિકારીઓના માત્ર નહીં, પરંતુ દરેક વીસ હજાર માણસની ઠંઠ જામતી તે દેખાવ કાંઈમને માટે યાદ રહી જાય એવો હતો. એ ખરેખર મહા પ્રસંગ હતો.

૩

એ શબ્દ રમનારોએ વીરો. એમ તો એકંદરે કહેવું જ જોઈએ કે એમ. સી. સી. ના રમનારોઓની રમત બેટીંગ, બોલીંગ, શીફ્ટીંગ એ ત્રણે પ્રદેશોમાં હીંદી રમનારોઓની રમત કરતાં એટલી જાય, અને તેમાં પણ આગ કરીને શીફ્ટીંગમાં. બેશક, વ્યક્તિગત અપવાદો હીંદીઓમાં છે, પરંતુ સમુદાયગત વિચાર કરતાં ઉપરનો અભિપ્રાય લાગ્યે જ ખોટો ગણાય.

બેટીંગમાં એમ. સી. સી. તરફથી જોરદાર ફટકા મારવાની બાબતમાં જેમ અર્લે શાખાશી મેળવી હતી તેમ હીંદીઓમાંથી નાઇકુએ આહો-બુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરી હતી. એમ કહેવાય છે કે એકને એક મેચમાં એક ઇનીંગમાં, લાગલગત જન્ને દીમ તરફથી અર્લે-નાઇકુ જેવી રમત જોવામાં આવે એ ક્રીકેટની તવાનીઓમાં વિરલ પ્રસંગ છે. બંનેએ બેટીંગમાં એવાં જોર-બોલિંગ અને બોલિંગના ફટકાઓથી, પ્રેક્ષકોને મોહિત

કરી નાખ્યા હતા. જેમ કહેવાય છે કે “દાતા મવતિ વા ન વા — દાતા થાય કે ન થાય” તેમ કહી શકાય એમ છે કે “અર્લે-નાઇકુ જેવી રમત રમાય કે ન રમાય.” જેમણે એ રમત જોઈ હશે તેમણે જાહેરોનો એક લહાવો ભોગવ્યો ગણી શકાય.

સેન્ધામ, વાયટ, ટેટ, પાર્સ-સ, બ્રાઉન એ પાંચ બેટીંગમાં પાંચ સોસો રન કર્યા હતા એટલું જ નહીં, પરંતુ ઉંચા પ્રકારનું બેટીંગનું ચાતુર્ય બતાવ્યું હતું, તેમાં પાંચ સેન્ધામનું બેટીંગ જેટલું સલામત અને વિશ્વાસપાત્ર હતું તેટલું જ રનસની દૃષ્ટિથી અમરકારક હતું. હીંદીઓમાં નાઇકુથી બીજે નંબરે કોઇ બેટીંગ માટે માન ખાટી ગયું હોય તો તે દેવધર હતા. છેલ્લી મેચમાં રંગ એમણે રાખ્યો હતો અને તે પણ સલામત અને છટાદાર બેટીંગ સાથે જાણ, વજીરઅલી, નવલે, મીસ્ત્રી, ગોડામ્મે, કાલાપેશી વગેરેએ પણ ફીક રમત બનાવી હતી. એમ. સી. સી. તરફથી હીંદીઓમાંથી પનીયાલાના મહારાજ એક દરે ફીક રમ્યા હતા.

બોલીંગમાં એમ. સી. સી. તરફથી ટેટ, ગીચારી, બોઇમ, મર્સર વગેરે હતા તેમ હીંદીઓ તરફથી રામજી, વજીરઅલી, જમશેદજી, ગોડામ્મે, ચંદારાણુ, કાલાપેશી વગેરે હતા. હીંદવાસી અંગ્રેજોમાં હાઉસેટ અને મેચર્સ પણ હતા એમ. સી. સી. તરફથી ટેટ એ શાસ્ત્ર બોલર, ગીચારી અને મર્સર મધ્યમ બોલર અને બોઇમ ધીમા બોલર હતા; હીંદના રમનારામાં રામજી, વજીરઅલી, હાઉસેટ, ચંદારાણુ શાસ્ત્ર બોલર; ગોડામ્મે અને કાલાપેશી મધ્યમ બોલર; અને જમશેદજી ધીમા બોલર હતા.

શીફ્ટીંગમાં એમ. સી. સી. તરફથી બ્રાઉન વીકેટકીપર તરીકે અજળ હતા. એમની ચપલતા એમની પોતાની જ હતી. હીંદીઓમાં નવલે

વીકેટકીપર તરીકે ધ્યાન ખેંચતા. બીજી શ્રીદીગમાં એમ. સી. સી. તરફથી બોધક, ટેટ ને અર્ધ ધ્યાન ખેંચતા તેમ-હીંદીઓ તરફથી નબં ને નાઇકુ ધ્યાન ખેંચતા.

૪

છેવટમાં સારરૂપે ત્રણ મુદ્દાઓ : પ્રથમ અને ગૌણમાં ગૌણ મુદ્દો એ કે મુંબાઇ ક્રીકેટ સારી રમી નહોતે એ ખ્યાતિ એમ. એમ. સી. ની સાથેની મેચોમાં દ્વંતર થઇ એ ખરું, છતાં-એ બે બાબતો તો જરૂર હીંદના ખેલાડીઓએ વિશેષતઃ લક્ષમાં લેવા જેવી. પ્રથમ એ કે ને ક્રીકેટ રમવાની ક્ષામાં ખરેખરી ખ્યાતિ મેળવવી હોય તો ખેલવામાં તસ્લીનતા વધારે થવી જોઇએ. રોજની 'ગ્રેકટીસ' પણ નિયમિત થવી જોઇએ. અને પ્રાસંગિક મેચો પણ પુરા છગરથી રમાવી જોઇએ. તપ વિના સિદ્ધિ નથી. ક્ષાના શોખીનો " એમેચ્યોર " જેમ હોવા જોઇએ, તેમ ક્ષા ઉપરજ જેમની આજીવિકા છે એવા ' પ્રોફેશનલ " પણ થવા જોઇએ. આગળ રાજ્યો ને ધનવાનો તરફથી મંદ્યોનો નિર્વાહ થતો તેમ જીમખાનાઓ તરફથી ખેલાડીઓનો યવો જોઇએ. બીજી બાબત એકંદરે એમ. સી. સી. ના રમનારાઓ અત્રેના રમનારાઓએ વ્યક્તિગત તથા સમુદાયગત બે વસ્તુઓ શીખવા જેવી ખરી; એક તો સ્ફુર્તિ (activity) અને બીજી સંયમન (discipline) આખી રમતમાં-અર્થાત્ બેટીંગ બોલીંગ અને શ્રીદીગ ત્રણેએમાં-જે સ્ફુર્તિથી એમ. સી. સી. ના રમનારાઓ રમતા અને શ્રીદીગમાં જે એક પુણેથી બીજે પુણે દોડીને

પહોંચી જતા તે આપણા રમનારાઓના ઓટા ભાગ માટે હજી શીખવાનું છે. સંયમન (discipline) અને સંયોજન (organization) એમાં હજી આપણે આગળ વધવાનું છે.

બીજો મુદ્દો એ કે હવે અંગ્રેજોની સર-સાધનો ભ્રમ બાગ્યો. લઢાઈ વખતે એ ભ્રમ યુદ્ધ ક્ષાના સંબંધમાં લાગ્યો હતો. અને આ એમ. સી. સી. ની મુલાકાતે ક્રીકેટના સંબંધમાં ભ્રમ લાગ્યો. આ જોવા તેવો લાભ નથી, જે કે અંગ્રેજો કે બીજી કોઇ પણ સુધરેલી પ્રજા માણસ તરીકે કરી શકે છે તે હીંદીઓ પણ કરી શકે, માત્ર તે દિશામાં પ્રયાસ જોઇએ સ્વરાજ્ય અથવા પ્રગતીય તંત્ર વીશે પ્રજા એમ-જ સમજવાનું. અંગ્રેજો કે ઇંગ્લેન્ડ લઇને આવતયાં છે એમ નથી.

ત્રીજો મુદ્દો એ એ કે ક્રીકેટ રમવાની ક્ષા કરતાંએ વધારે ઉપયોગી જે બાબત છે તે ખેલ દ્રષ્ટિ, જેને અંગ્રેજીમાં Sporting eye સાંન કહે છે તે છે રમત જતે છે તે રમત હારે છે; તેમાં રમનારાઓએ પરસ્પર રાગદ્વેષ ન કરવો કે હર્ષશોક ન કરવો. એ ખેલ દ્રષ્ટિ માત્ર ક્રીકેટની બાબતમાંજ નહીં; માત્ર બીજી રમતગમતોની બાબતમાંજ નહીં. પરંતુ સમસ્ત જીવનની બાબતમાં રાખવા જેવી છે. જે સાચું જીવી નહોતે છે તેને માટે જીવન એ ખેલ-report છે, અને જીવનાર પોતે ખેલાડી-Sportsman છે. એ ખેલ-દંષ્ટ ખીલે તો ક્રીકેટ રમ્યા તે સાર્થક, બાકી તો ખેલવું એ વ્યર્થ ને જીવવું એ વ્યર્થ.

ગુજરાત કલા પ્રદર્શન

—૦—

[અનુસંધાન ૫૪ ૩૧૧ થી]

રાતા રેગમી કંપડાં પર બાધણીથી હાથી, પોપટ અને ધુલપાંદાંની તરેહ કાઢેલી હતી. આ લુગડને 'કલગેર' કહે છે. અસલની રસિક સ્ત્રીઓ પવિત્ર અને શુભ પ્રસંગોએ લુગડ પહેરતી.

કળા પ્રદર્શનમાં આ સીનાય બીજું ધણું હતુ. પણ પંદર દિવસના આ કળાભરમા સુરતનાં અને સુરત બહારનાં રસતરસ્યાં નર-નારીઓનાં ટોળેટોળાં દર્શન માટે ધસ્યાં આવતાં એ ચિત્ર કદી બુલાય એમ નથી. એમાંનાં કેટલાંક પુછતાં: “માત્ર બે ત્રણ માસની મુદત-માં આ બધું શી રીતે થઇ ગયું?” પ્રશ્ન પુછનારાંએ થોડાંક માણસોને રાતદિવસ અવિશ્રાંત શ્રમ કરતાં જોયાં હોત, અને જેમની દેખરેખ નીચે એ બધું કામ થતુ હતું અને એ ટુંકી મુદતની પળેપળ જેમણે પ્રદર્શનના

કામમાં અને પ્રદર્શનના વિચારોમાં જ ગાળી હતી તે રા. રાજેન્દ્રલાલ સુરકાયાને એ તેઓ પીછાનત્તા હોત તો આવો સવાલ ન કરત. આ પ્રદર્શનને બધોજ યશ રા. કનૈયાલાલ વક્ત્રલ અને રા. સુરકાયા એ બેને આભારી છે. એ બેમાંથી એક પણ ન હોત તો ગુજરાત કળાપ્રદર્શન આપું ભરી ન શકાત. માત્ર કળાના શોખને ખાતર, ગુજરાત પાસે કળાને કેંક આદર્શ મુકવા માટેજ, અનેક આલેપો સંહીને પણ કેવળ નિરપૂરતાથી અને શાંતિથી એમણે જ કરી બતાવ્યું છે એ ગુજરાતમાં બીજે કયાંય હજી સુધી થયું નથી. એમાં ધણા દોષો હશે, ધણી અપૂર્ણતા હશે, આ પ્રદર્શને દરેક જોનારને કલાકાર નહી બનાવેા હોય, પણ તેમાંના ધણાને કલા વીશે વિચાર કરતાં શીખવ્યું હશે, તેમનામાં કલાનો રસ ઉત્પન્ન કર્યો હશે; ગુજરાત કળા પ્રદર્શનની એટલી સફળતા સિદ્ધ છે.

એક વખત વાપરો પછી હંમેશા વાપર્યાં કરશો.

અમારાં અમૃતાંજનથી તમારો માથોના દુખાવો, સરદી, જખમો, ધસારા, બળતરા, તેમજ લચક અને બીજાં ગરીબનાં દરદો સારાં થઇ જશે તેની અનુભવશ કરો. તમારા ગાંધી પામે તે માગો, ૧ શીશીની કીંમત આના ૧૦.

દરાજનો મલમ.

સર્વ જાતની દરાજ અને ખુજલીને માટે ભરોમાપાત્ર અને નિષ્કૂળ ન જાય એવો ધંધાજ. ત્રણવાર લગાડવાથી સદંતર નાશુદ્ધ થાય છે. ૧ ટીનની ક્ષમીની કીંમત આના ૬.

દંત મંજન.

આ ઉત્તમ સુગંધીવાળો, અને મનમોહક દુધ પાઉર લોહીના વહેવાને અટકાવે છે દાંતોને સ્વચ્છ અને સફેદ કરે છે તેમજ તેઓને મજબુત કરે છે. ૧ ટીનની ક્ષમીની કીંમત આના ૨.

હેકાણું:—અમૃતાંજન ડીપો,

૧૦૯, સીઅર રોડ, મુંબાઇ.

‘ઉદ્યોગ કલા’ અને કેળવણી

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૩૬૬ થી]

તેની શક્તિ અનુસાર ભવિષ્ય પદાર્થસૃષ્ટિ-
(Surroundings) રચવાની રમત કરવામાં

જ્ય તો એ રમત તેના જીવનમાં જે સ્ફુરણ,
જે નવીન ઉત્સાહ અને શક્તિ પ્રગટાવી શકે
તેનું મૂલ્ય શિક્ષણક્રમમાં ઓછું નથીજ. આ
લેખનો મુળ ઉદ્દેશ બાલકના અભ્યાસક્રમમાં
આવી ક્રિયાત્મક રમત દાખલ કરાવવાનો છે.

ગુજરાતીના અભ્યાસીઓને—

—આ વિના નહીંજ ચાલે—

પં. લાવણ્યસમય કૃત

‘વિમલ પ્રબંધ’

સ્વ. મણિલાલ બહેરલાલ વ્યાસે
સંશોધન કરી—ગુજરાતી ભાષાની
ઉત્પત્તિ સંબંધી મનનીય પ્રસ્તાવના
લખી પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. આમાં

શ્રીમાળાઓ ને શ્રીમાળ નગરનો ઇતિહાસ છે.

રાજકુમાર ઉત્પલદેવની રસિક વાર્તા છે.

વિમળ-ખત્રીસ લક્ષણો પુરુષ છે;

એના જીવનમાં ને લગ્નમાં અદ્ભુતતા લયો છે.

જુની લોકવાર્તાઓમાં ચતું તેમ તેનાં લગ્ન ખેતરમાં થાય છે.

અને ખેતીનાં સારાંમાઠાં સામુદ્રિક લક્ષણો વીરો ધણું ધણું જાણવા જેવું ભર્યું છે.

આ ચોપડી સંવત ૧૯૭૦ માં છપાઇ હતી.

અત્યારે માત્ર થોડીજ નકલો હાથ લાગી છે.

મૂલ્ય : માત્ર રૂ. ૨-૦-૦ (પોસ્ટેજ જુદું).

લખો :

વ્યવસ્થાપક ‘ગુજરાત’ કાર્યાલય.

૧૦-૧૪, બેંકદાઉસ સેન, કોટ, મુંબઈ.

કસોટી

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૩૩૦ થી]

દેવભાઈ શા માટે આવ્યાં? અણુસંસારીઆને સંસારીઓ શા માટે કર્યો?...જાઓ! તમે જાઓ! મેં બહુ વિચાર કર્યો. મને આવવાનું બહુ મન થાય છે. પણ શું કરું? સહજવનનાં પણ બંધનો...ધણી વાર એ કીચડમાં ખરડાઈ, ને હું ખરડાયો...પણ સાથે ને સાથે. દેવી! મને લોભાવ નહીં. મને ગુજરાત આવવું ગમે છે-પણ શું કરું?...હું છેક નમાલો બનું? ના-ના-ના-ના. દુઃખી થઈશ -મરીશ-પણ આ જંગલી છોકરીને એકલી..."

મોઢા સુરેશ પાસું બદલ્યું ને ઉઘી ગયો.

બાલાએ તેનું ઉશીકું ગોઠવ્યું, હોડણુ સમાઈું ને બેઠી બેઠી સુરેશના મોં સામુ જોયા કર્યું. તેની આંખમાંથી આંસુ સરવા લાગ્યાં. સુરેશ કાઢી મુકે તે સહેવાય એમ હતું; પણ પોતાનાં મુખ ને રોહાળ સગાં છોડી તેની સાથે માત્ર દયાનો માર્ગો, ફરજનો માર્ગો તે રહે તે કેમ સહન થાય? તે નિર્ધન હતી, અસંસ્કારી હતી, નિરાધાર હતી. પણ તેનું જંગલીપણું સ્વમાનવિહોણું નહોતું. હવે તે સુરેશ સાથે કેમ રહી શકે? તેની કર્તવ્યપરાયણતા પર પોતાના મુખનો પાયો રચવા? કોઈના લાગ પર, કોઈના દુઃખ પર પોતાનું મુખ કેમ રચાય? ના; ભલે પોતે રાજો ને સુરેશ ભાંડું બેગો થાય.

તે ઉઠી, એક ઓઢવાનું લુગડું લીધું, ચોઝક પૈસા લીધા ને બારણા તરફ ચાલી.

દેવભાઈ પધારીમાં જાગતા પડ્યા હતા તે ચમકીને બેઠા થઈ ગયા.

"બાલા! ક્યાં જાય છે?"

બાલા ચમકીને ઉભી રહી. તેની જીભ

ચોંટી ગઈ. "અત્યારે?" દેવભાઈએ પુછ્યું.

"ઘરમાં કોલનવોટર નથી તે લઈ આવું."

"અત્યારે ક્યાં જશે?"

"નીચે પડોરીને ત્યાંથી લઈ આવું છું."

કહી બાલા બહાર ચાલી ગઈ.

૫

તે ગઈ એટલે દેવભાઈ એકદમ ઉઠ્યા ને અંદર જઈ ઉપાને ઉઠાડી.

"ઉપા! ચાલ તૈયાર થા."

"અત્યારે કાકા! ક્યાં?" બેચાકળી ઉપા બોલી.

"આપણે ચાલી જઈએ. ધમશાળામાં રાત ગાળી જગન્નાથજી ચાલી જઈએ."

"કેમ? કેમ? કાકા છે શું? ભાઈનું શું છે?"

"બેટા! હું આજે ત્રણચાર દહાડા થયા જોયા કરું છું. આપણે અહીંયા આવી ભુલ કરી."

"કેમ?"

"આપણે આવી આ બે જણ વચ્ચે વિખવાદ ઉભો કર્યો-ને બંનેને દુઃખી કરીએ છીએ."

"અરે શું કહો છો? સુરેશભાઈ તો આપણો."

"બહેન! એ આપણો નથી. સાંભળ! આપણે નહોતાં ત્યાં મુઘી આ બે ગમે તેવાં હતાં, પણ મુખી હતાં. એમને નીતિની, સગાંની, બાપની-કોઈની પરવા નહોતી. બંને પાસે પાસે ઉગેલાં ઝાડ જેવાં એકબીજામાં લપાવાં. દીકરા! આપણે આવ્યાં ને સુરેશને બાપ, કુટુંબ ને દેશ સાંભર્યાં. તું આવી ને એને રોહાળ બહેનના હૃદયનો લડાવો લેવાનું મન થયું. મને જોઈ કુટુંબગર્વ આવ્યો."

"કાકા! આપણે તો એમ કરી સુરેશભાઈ ને બચાવીએ છીએ."

“ના. એને દુઃખી કરીએ છીએ.”

“તે કેવી રીતે?”

“તારી નિર્મળતા જોઈ એને પેલી છોકરી પર તિરસ્કાર આવ્યો. એને પોતાનું જીવન કલંકિત લાગ્યું.”

“સારે તો એ સુધરશે.”

“બહેન! જેને તું સુધારે કહે છે તે તો એનો પ્રાણ લઈ લે છે. એ સુખી હતો, સંતુષ્ટ હતો; આપણે સ્પર્શે એને જીવન અધમ લાગે છે. જો પેલી છોકરી દયામણું ચહેરે સવારની ઉભી છે—તેનું જીવનસર્વસ્વ જતું રહ્યું છે.”

“એવી પાપિણીને”—

“બહેન! એ પાપિણી—તો સુરેશ પાપી નહીં? આપણે સુરેશ પામે આજે કેવી કથા સાંભળી? બાવાઓનાં ઝુડમાં એમને પાપ ને પુણ્ય શાં? રક્તગતાં, ભીખ માગતાં હીણભાગી-ઓને એ પાપપુણ્ય નક્કી કરવાની કુરસદ હોય? એ બે તો પંખીડાં જેવાં ઉડતાં હતાં; આપણે સંસારીઓએ આવી ઉંચ, નીચ ને વિરોધ ને વ્યથા દાખલ કર્યા.”

“કાકા! પણ બીજું યામ શું?”

“બેટા! અસારે હું જગતો હતો—ને પેલી છોકરીને તું છે એમ ધારી સુરેશ કહેતો હતો કે એ જંગલી છોકરી—એની સાથીને એ નહીં છોડે.”

“એમ?”

“હા, ને પેલી છોકરી આંસુ સારતી હતી. મારી જદ આંખોમાં પણ પાણી આવ્યાં. સુરેશ અહીંયાં રહેશે તો બહુશે, આ છોકરી એને સુખી કરશે. આપણી જોડે આવશે તો નીસાસા મુઠી અવતાર પુરે કરશે.”

“હું મારાથી બનતું કરીશ. આટલે વયે પણ એ મને સંભારે છે.”

“તું સ્વભવ દત્તી સારે તારા રમણો

એને સરસ લાગતાં હતાં. પણ તું એની સાથીથી છુટી પાડનાર યશે સારે શું થશે? તું કે પેલી છોકરીની ખોટ પુરી પાડવાની હતી?”

“ત્યાં એને પરણાવીશું.”

“એ પરણશે તો પણ આને નહીં વીસરે. બીજી કોઈ સ્ત્રીને આની સરખામણી કરી તિરસ્કાર્યા કરશે.”

“સારે શું કરીએ?”

“બહેન! તારું પોટલું લઈ લે. પેલી કાલનવોટર લેવા ગઈ છે એટલે આપણે ચાલી જઈએ. પામે ધર્મશાળા છે. ત્યાં રાત ગાળી સવારે જગજાચળ જઈએ.”

“કાકા! પણ બાઈને—” ઉપાધી રડી દેવાયું.

“એટા બોલ નહીં! આ નિશ્ચય કરતાં મારે પ્રાણ નીકળી ગયો છે. પણ મારે દીકરો તો એક વખત ખોવાઈ ગયો હતો; આજે ફરીથી હાથે રહીને ખોઈ છું. પણ પહેલાં એ દુઃખી ઢશે એમ ધારી હું દુઃખી થતો; હવે એ સુખી થશે એ આશાએ સુખ માનીશ. મારે હવે કેટલાં કાઢવાં છે? પણ મારી હાજરીથી મારે મારા દીકરાને રહેંસવો નથી. ચાલ.”

દેવશાઈ બહાર ગયા ને પોતાનું પોટલું બાંધ્યું. ઉપા પોતાનું પોટલું બાંધી આવી. બંને જણ ક્યાં સુધી સુરેશ તરફ જોઈ રહ્યાં...

“કાકા” રડતાં ઉપાએ કહ્યું: “મારાથી નથી ખસાતું.”

“ધીરજ ધર બેટા!”

“હું આજે હું તેટલું સુખ પરવારી ગઈ.”

“બહેન! બાઈને સુખી કરવા—”

“કાકા!”

“વધારે વાર ઉભા રહીશું તો મારી પણ

હીંમત જતી રહેશે.”

અને જાણે સુરેશ તરફ એક નજર નાંખી ચાલવા માંડ્યું.....ખંડમાં નિર્જન અંધકાર પ્રસરી રહ્યો.

૬

બારીમાંથી પ્રભાત આવ્યું; અને સુરેશ જાગ્યો. એને ઉપાને કે બાલાને પથારી પર બેઠેલી અને દૂર બેઠેલા દેવભાઈને પાહૂંજી કરતા જોવાની ટેવ હતી. તેણે પહેલાં કચવાટથી, અને પછી ઇતિજારીથી ચારે તરફ જોયું. ઘરમાં શૂનકાર હતો. અંદર રસોડામાંથી પણ કંઈ અવાજ આવતો નહોતો.

સુરેશને આ સ્વપ્નું લાગ્યું એટલે તેણે આંખો મીચી; ને થોડી વારે ઉઘાડી. તેવી ને તેવીજ નિર્જનતા પ્રસરી રહી હતી.

તે ચકિત થયો; ને ધીમે રહીને બેઠો થયો. શાંત ઘર તેની અધીરાઈની વિડંબના કરતું હતું.

“ઉપાબહેન—”

કે જવાબ આવ્યો નહીં.

“દેવભાઈ—”

જવાબ ન આવ્યો.

“બાલા—”

શાંતિજ પ્રસરેલી રહી.

તેનો તાવ ઉતર્યો હતો, એટલે તે ટટાર થઈ બેઠો થયો. “બધાં ક્યાં ગયાં?”

તે દાંત પીસીને ઉઝો ને રસોડામાં જોયું; ત્યાં કોઈ ન દીઠું એટલે બારણા બહાર જોયું. કોઈ નહોતું.

અભયથી પુરી થઈ—ને તેને કોઈ ચડ્યો. આ બધાં સમાંસંબંધીઓ! બધાં સાથે ક્યાં ચાલી ગયાં? તે તિરસ્કારથી હસ્યો; નિર્જનતામાં તે હાસ્યને પ્રતિજ્ઞા આપ્યો.

ક્રોધ કાઢવાના વિધવને અભાવે ક્રોધ ઓસરવા માંડ્યો—ને તેના અંતરમાં બીક પેડી.

શું થયું? કુન્નતે અંગે તેણે બારી બહાર જોયું. તેને મોસ પડ્યો.

કલાક થયો. બે કલાક થયા. કોઈ આવ્યું નહીં. તેના ગુંગળામણનો પાર રહ્યો નહીં. અશક્તિથી તે પથારીમાં પડી રહ્યો. બેસવાનું કે ફરવાનું જોર તેને રહ્યું નહોતું. ઘોરમાં તે એકલો પડ્યો હોય એવું તેને લાગ્યું. બહાર દુનીઆ હરતી હરતી હતી; પણ તેને મન પોને મરેલો હતો—પોતાને મન તે અસ્પર્શ હતી. નિર્જનતા ને અશક્તિની દીવાલોમાં સંચેતન ‘મમી’ની માફક તે ઘટાઈ રહ્યો હતો.

કોઈનાં પગલાં ખખખાં. તેનું હૈયું હરખાયું. જરા ક્રોધ આવ્યો. બારણું ઉઘડ્યું—ને અનિદ, રજની ને સતીશ આવ્યાં. તેનું હૈયું બેસી ગયું.

“બાલા ક્યાં?” તેણે પુછ્યું.

સતીશ ડોળા ફાડી ચારે તરફ જોઈ રહ્યો.

“ક્યાં છે મારી બહેન—બાલા?”

“કેમ કોઈ નથી? અનિદે પુછ્યું.

“સવારનાં કોઈ છેજ નહીં.” નિર્ગનિધી સુરેશે કહ્યું.

“ક્યાં ગયાં છે?”

“કોણ જાણે. મેં જાણીને જોયું તો આવી નિર્જનતાજ પ્રસરી રહી છે.”

“પણ બાલા ગઈ ક્યાં?” સતીશે ગુસ્સામાં કહ્યું; “છોડરા! મારી બહેન નહીં મજાશે તો તારો જીવ લખરા.”

“સતીશભાઈ!” રજનીએ કહ્યું: “જરા ધીરા પડો. માસ્તર! તમે ચલા પીધી?” સુરેશે અશક્તિમાં ડોકું ધુણાવ્યું.

“પણ થયું શું?”

“કોણ જાણે?” ભુરસાથી બેઠો થઈ જતાં સુરેશે કહ્યું. “રાતે મેં બાલાને કંઈ કરી નાખ્યું—ને એને બોટું લાગ્યું હશે. દેવભાઈ ને ઉપા બહેન તો રાતના બહીંઆ મુતાં હતાં.”

“આતારી !”

“એટલે મારી સુભદ્રા ક્યાં ગઈ ?”
સતીશે જોશથી પુછ્યું.

“સુભદ્રા !” નિર્બળતાથી સુરેશે પુછ્યું.

“માસ્તર” રજનીએ કહ્યું “તમારી
બાલા એ સતીશભાઈની બોવાએલી બહેન
સુભદ્રા છે.”

“તમે તેને લઈ જવા આવ્યાં છો ?”

“હા.”

“ના. ના. એને લઈ જશો નહીં.” અધી-
રાઈથી સુરેશે કહ્યું; “પણ એ ગઈ ક્યાં ?
જરૂર જતી રહી. એને ખોટું લાગ્યું.” સુરેશ
આકંઠ કરવા લાગ્યો. “બાલા ! મારું કહેતું
મન પર લીધું ? એ દેવભાઈ ને દેવી ક્યાં ગયાં ?
એમણે એને દુઃખ દીધું.”

“અનિલભાઈ ! આ અધી વાત જવા દો.

અધાને પછી શોધીયુ. પણ માસ્તરને આપણે
ત્યાં લઈ જઈએ. ગાડી લઈ આવો. એમનું દીલ
તો બુઝે.”

“પણ મારી બહેન ક્યાં ? એ સુભદ્રા !”

કહી કપાળ કુટી સતીશ ત્યાં આવ્યો ગયો.
અનિલ ને રજની સુરેશને પોતાને ત્યાં લઈ
જવાની પેરવીમાં રોકાયાં.

૭

પંદર દહાડા પછી સુરેશ ખાટલામાંથી
બેઠો થયો. તેણે લાકડી લીધી ને પોતાની
ઝોરડીએ ગયો. બહારે મોટી ને ભારે ઢેચે તે
નાની ઝોરડીમાં ફર્યો. તેની આંખો નિરુદ્ધ
યઈ ગઈ હતી; ને તેના મુખ પર વેદનાની રેખાઓ
હતી. તે તદ્દન બહાઈ ગયો હતો. જ્યાં બાલા
રાંધતી હતી ત્યાં તે ઉભો રહ્યો ને તેની
આંખમાં એક આંસુનું બિંદુ આવ્યું.

તેણે બહાર નીકળી બારણું બંધ કર્યું—
પણ તાણું મારવાની તેની દમન યઈ નહીં.

તેને દાદર પર કોઈનાં પગલાંનો અવાજ
સંભળાયો. તે ઉભો રહ્યો. તેનું હૈયું ધબકી
ઉઠ્યું. કોઈનાં પગલાં આવી ગયાં ને તેણે
ઉઠી નિશ્વાસ મુક્યો.

તેનાથી બારણે તાણું મરાયું નહીં. તે
ચાકીને ઉભરા પર બેસી ગયો. તેનું હૈયું
નિર્બળતાથી અકબાઈ રહ્યું હતું.

કોઈ ધબધબ અવાજ ને તેને જોઈ પામે
આવ્યું. સુરેશે ઉઠ્યું જોયું. ઉઘ સતીશ ડોળા
ફાડી જોતો હતો.

“મારી બહેન આવી ?”

“કાણ ?”

“મારી સુભદ્રા ! તે ક્યાં કાઢી મુકી ?”

સુરેશ મુગો રહ્યો.

“તારા બાપે ને બહેને એને કાઢી મુકી.
તેં એને કાઢી મુકી.”

સુરેશે માથું નીચું તાપ્યું. તેના હંધા પર
દુઃસહ ભાર પડ્યો. “હા.” તેણે થોડી વારે
કહ્યું.

“કેમ કાઢી મુકી ?” દાદરમાંની લાકડી
જોરથી પકડતાં સુરેશે કહ્યું.

“મારી સુખાંધ. મેં એને દેવી જોડે સરખાવી”

“દેવી કાણ ?”

“મારી બહેન !”

“તારી બહેન ! તે ક્યાં ગઈ-તારો બાપ
ક્યાં ગયો-તું કેમ તેની જોડે નહીં ગયો ?”

“મારે નથી જતું.”

“એટલે ? શું થયું છે ? કેમ નથી જવાતું ?”

“મારા બાપ-બહેન-ભાઈ બધાં મારી વાટ
જોતાં હશે-ગુજરાતમાં. પણ ત્યાં જઈ શું કરું ?”

“કેમ નથી જતો ?”

“નથી જવાતું”

“કેમ ?”

“આ મારું પાંજરું. મારો સાથી આવશે

ત્યા સુધી સાચવીશ”

“સાથી ! કોણ ?”

“તમારી બહેન.”

“કોણ સુમત્રા ?”

“હા. બાલા ! સોમ લાગ્યા મારા તે દહાડે કે દેવલાઇ ને દેવી મને મળ્યાં.”

બંને મુગા રહ્યા. સુરેશની આંખો આંસુ-ભીની બની સતીશની આંખો વધારે ટ્રાટી રહી.

“હવે શું કરશે ?” થોડી વારે સતીશ પુછ્યું

“અહીંઆં આવીશ-બેસીશ-બાલાની વાટ જોઈશ.”

“ચાલ મારી જોડે. શાધીએ-ગામે ગામ”

“ના—”

“ત્યારે શું કરશે ?”

“બાલા અહીંઆંજ પાછી આવશે.”

“મુખા—” કહી સતીશ ચાલી ગયો.

નિસ્તેજ નયને સુરેશ જોયા ક્યું. થોડી વારે ઉઠી તેણે તાણું માર્યું ને ભારે પગે ચાલ્યો ગયો. અનિલ તેની વાટ જોતો હતો. “સુરેશ ! ક્યા ગયો હતો ?”

“મારી ઝોરડીએ.”

“કેમ ? હજુ જોર તો આવ્યું નથી.”

સુરેશ મુગો રહ્યો.

“ચાલ ! આજે રાતે આપણી સભા છે”

“આપણી-સભા—”

“લુલી ગયો ? દરેકાર—”

સુરેશ સખેદ નિઃશ્વાસ મુક્યો. “ના; મારા પગ દુખે છે.”

અનિલના પિતા પ્રવીણલાલ સાંજના ઘેર આવ્યા. સુરેશ તેમને મળવા ગયો.

“શેક સાહેબ ! હવે મને રજા આપો.”

“ઝોહો માસ્તર ! તમે સારા થયા ?”

“હા.”

“હજુ નથી થયા બાપા !” રજનીનો

અવાજ આવ્યો; “માસ્તરને સપાકું ચડે છે.”

“રજની ખરું કહે છે. તમારું મોં હજુ શીકકું છે. અહીંઆંજ રહોની. ને રજનીને લણાવજો.” પાછળથી શેકે ઉમેર્યું: “તમારે જોઈએ તો તમને લણવાનો ખરચ આપું. આગળ લણોની.”

“આગળ બહુવું છે કે કેમ તેનો મેં હજુ નિશ્ચય કર્યો નથી.”

“હીકે હાલ તો અહીંઆંજ રહો.”

સુરેશ ગયો. બીજે દહાડે તે ઝોરડીએ ગયો, ને તેને સાફ કરી તે વાટ જોતો બેઠો...જો પગલાં આવતાં નહોતાં તેને માટે.

બપોરે તે ઝોરડી બંધ કરી રજનીને બહારની આવ્યો ગયો ત્યારે બારણા પર લખી ગયો: “હું હમણાં આવું છું.” રજનીએ તેને પોતાને ઘેર રહેલા પ્રણેય પ્રાર્થો-પથ્થ તેણે માન્યું નહોતું. તે પાછો આવ્યો.

આંજે અનિલ આવ્યો. “સુરેશ ! શું કરે છે એકલો એકલો ?”

“કે નહીં.”

“ચાલ મારે ભાં.”

“ના.”

“મૂખો ! બાપા તો તારા પર શીદ છે. તને ઘેર રાખી લણાવવા માગે છે.” અનિલ હસ્યો; “બાપાની દાનત બગડી લાગે છે.”

સુરેશ ખોટો નહોતો.

“રજની મોટી થઈ છે તેની ચિંતા બાપાને ઘણી થઈ છે. એમને રસ્તો મુશ્કેલ લાગે છે. તું હાથ લાગ્યો છે.”

સુરેશ નીચું જોયું. “મને કે મુશ્કેલ નથી.”

“મૂખો ! હજુ સમજતો નથી ?” સુરેશે ડાકું ધુણાવ્યું. “શું જોઈએ છે ?”

“તમારી ચોપડીઓ વાંચવા આપશે?”

“હા! લખ જાની.”

x x x

સુરેશ પોતાની ઓરડીમાંજ રહેતો. માત્ર રજનીને તે લખાવવા જતો. હાથે રાંધી તે ખાતો; અનિલનાં પુસ્તકો વાંચતો; અને વાટ જોતો.

એનું મગજ જડ દશામાં હતું. બીજી પલની પરવા તેને રહી નહોતી. ધડીયાળ જેમ અટકી જાય તેમ એકજ વાત પર તે અટકી ગયું હતું.

અનિલ, રજની, વિનોદ પહેલાં મિત્રભાવે આવતાં; પછી કંટાળી તેને સડવા દેતાં. તે સડી જવાજ માંગતો હતો.

સતીશ આવતો ત્યારે તે કે બોલતો. તેમની વાતનો વિષય એક અડધી જંગલી, અડધી મરદ એવી અસંસ્કારી છોકરી હતો.

સુરેશ બારીએ ઉભો રહેતો—ને દૂરથી કોઈ આવ્યું જોવાની આશા રાખતો. લોકો આવતા ને જતા; પણ તેની આશા વણપુરી રહેતી. દિવસ ઉગતો ને આશ્રમતો; પણ તે ખોલી સજીવ નરની ‘મમી’ની કબર સમાન હતી—આં ફેર પડતો નહોતો. આ મમીને ખોદી કાઢવાની ઇચ્છા બહારથી કોઈ રાખતું નહીં. રજની એની દયા ખાતી; પણ તેની તેને પરવા છોડી હતી. ખાવું-પીવું-શ્વાસ લેવો-વાટ જોવી—આ ક્રિયામાં તેનું જીવન સમાપ્ત થતું.

એક દહાડો નિરાશ સતીશ આવી તેની આગળ રડ્યો ને તેને પોતાની સાથે મુંબાઈ આવવા વીનતી કરી. પણ સુરેશે ના પાડી. આ ઓરડીની મર્યાદા બહાર તેની દુનીઆ નહોતી.

સુરેશને મન સૂર્ય સ્તંભી થયો હતો.

૮

મયુરામાં રાધારમણના મંદિરમાં ગાયન થતું હતું. કલકત્તાની એક ગાંડા જેવી નર્તકી દેવકીતન કરતી હતી. કૃષ્ણવિરહનાં પદ ગાતી તે આંસુ સારતી હતી. શ્રીતાદૃંદ ભક્તિભીનો થઈ આંખો લુછતો હતો.

એક વૃદ્ધ ગુજરાતી ને એક યુવતી મંદિરે દર્શન કરવા આવ્યાં.

નર્તકી ને યુવતીની આંખ મળી.

નર્તકી ગાતી અટકી. તેનો કંઠ રુંધાયો. યુવતીએ ગાંડાની જેમ જોયું.

“સુરેશ ક્યાં?” નર્તકીએ પુછ્યું. શ્રીતાદૃંદ સ્તબ્ધ થયો.

“તું એને મુકીને કેમ આવી?” ગુજરાતી યુવતીએ ગુસ્સામાં પુછ્યું.

“તમને હું નહોતી જોઈતી માટે.”

“તારે બરોસે તેને મુકીને અમે આવ્યાં.”

એ સ્ત્રીઓ જોઈ રહી. બંનેનાં હૈયા બીકે ફટકી ગયાં. બીકના સમભાવમાં તે એકબીજાને સમજી ગયાં... ગાયન અધૂરું રહ્યું.

૯

સંધ્યા હતી. ઓરડીમાં અંધારું પ્રસર્યું હતું. બારી બહાર સુરેશ એકાદશે જોઈ રહ્યો હતો. એકાદશે જોઈ રહેતું એ તેની ટેવ થઈ ગઈ હતી.

નીચે લોકો અજ્ઞતા ને જતા, પણ હવે તે આશાથી કાંપતો નહીં. વાટ જોનારને જેમ ચિદંબી પથ્થરમાં કારે તેમ તેની વાટ જોવાની વૃત્તિ પાયાણુસ્વરૂપી થઈ નિશ્ચેતન બની ગઈ હતી. એક ગાડીનો ધધાટ થયો—પણ તે બેધ્યાન હતો.

ન્યારે અંધકાર થશે ત્યારે તે અનિમિષ સંકુઓ પાછા ખેંચી રાંધવા બેસશે.

ધર નિજન હતું. આ ઓરડીમાં એક

ગાંડો વસે છે એમ પડોશીઓ માનતાં.

નિર્જનતામાં કોઈનાં પગલાં સંભળાયાં.
સુરેશે તે સાંભળ્યાં નહીં. જે નહોતું આવતું
તેની વાટ તે જોતો હતો.

ખાસતું ઉઘડ્યું. એ સ્ત્રી ને એક પુરુષ
આરણ્યમાં હતો.

“ભાઈ!”

અવર્ણનીય વેદનાથી સુરેશે ભાન લાવી
બોલનારને ઝાળખવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

“તું પાછી ક્યાંથી આવી દેવી?” કય-

વાઈને મ્હાન અવાજે ધીમેથી સુરેશે પુછ્યું.

“સુરેશ!” પાછળથી બીજી સ્ત્રીએ કહ્યું.
આ બોલનાર સ્ત્રીની પાછળ દોષ વૃદ્ધ પુરુષ
હતો. સુરેશે હાંફાહાંફા ચારે તરફ જોયું.

સમાધિરથ અંતરતું ધીવે ચૂર્તિમાન થતું
જોયું—દૈવી સ્વરૂપે. તેણે બળવાખોર વાળ,
જંગલી નયનો, મર્દાની રીત, નકટ અવાજ
ઝાળખ્યાં. તેની આંખે અંધારી વળી.

“તુ આવી ખરી!—”

સુરેશ બેમાન થઈ ભોંય પર પડ્યો....

પેશાબના ભયંકર દર્દોની છેલામાં છેલ્લી અજાયબ શોધ.

“ગોનોર્રીસ” (૨૯૨૨૬)

પ્રમેહનો ચમત્કારિક ઇલાજ.

વેલો અને ડોક્ટરોની દવાઓ અને ઇન્જક્શનો લઈને
કંટાળી ગયલા હો! આજે તેટલા ભયંકર પ્રમાણમાં ચાલે
તેટલા વરસનો જીવો વા નવો પ્રમેહ, એટલે કે પેશાબ
માર્ગે રસી (૫૩) તું વહેતું તેમાં ચલી બળતરા, પેશાબ થોડો તથા અટકીને આવવો,
યુક્ત લાગતી અંદર આવેલો સોજો, તથા યએનો જખમ અને સ્ત્રીઓના ભયંકર
પ્રદર અને પેશાબના રોગો વગેરે પેશાબને લગતા સ્ત્રી પુરુષોનાં જડ કરી એટલાં
તમામ દર્દોનો જડથી નાશ કરે છે અને મોટી ધાતુને મુશ્કારીને સ્વચ્છ અને શુદ્ધ
કરે છે. ૫૦ ગોળાની બાટલીની કીમત રૂ. ૩-૦-૦૦ વી. પી. જુદું.

એકલા બતાવનાર,
ડો. ડી. એન. જસાણી,
૧૮૦, ગુલામવાડી, મુંબઈ નં. ૪.

એજન્ટ,
એ. એમ. દુસરે દવાચારી,
શીશ બીલીંગ, પ્રી-મેમ સીટ.

તનમનની મહેનત કરનારાં !

ઝંડું

તમે વાપર્યું

નમુનેદાર ચાલણ

કેસરી જીવન

કે ?

મુશોલિત-સુવાસિત-સ્વાદિષ્ટ-પૌષ્ટિક

રસાયનરૂપ લીલા રસદાર આમળા
સાથે રસસિંદુર, અબ્રક, કેસર,
કસ્તુરી અને ખીખ દીપન પાચન
પૌષ્ટિક ઔષધો મેળવી બનાવેલું

તમે

માંદા હો કે સાજાં હો
નખનાં હો કે સખનાં હો
નાનાં હો કે મોટાં હો
સ્ત્રી હો કે પુરૂષ હો
તમે જે હો તે

મહારસાયન

ઝંડુંના કેસરી જીવનનો એક પોટ

આજેજ લઈ જાઓ :

:આજેજ મંગાવી લ્યો

તનમનની મહેનત માટે તૈયાર થવા માંડો.

ઝંડું ફાર્માસ્યુટિકલ વર્કસ, લી. ૦

કારખાનું : સાયાણી રોડ, મુંબાઈ ૧૪.

મુખ્ય દુકાન : જુની ભાટિયા મહાજનવાડી, કાલખાદેવીરોડ, મુંબાઈ ૨

કેસરી જીવન-રતલ ૧ ના રૂા. ૫, રતલ ૦ા ના રૂા. ૨ાા, ૦ા નો રૂા. ૧ાા.

કેસરી જીવનનું માહિતી પત્ર તથા આયુર્વેદિક દવાઓનું સૂચીપત્ર તાકીદે મંગાવો.

શુદ્ધિશાળીઓનો અખાડો

—૩૩૨૮૮૯—

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૩૩૭ થી]

આ બંને વાત કરતા મુકી એક ખુણામાં ઉભેલા આચાર્ય અવનીન્દ્રનાથ, ન્યોતિવિંદ, શાસ્ત્રીજી વગેરે તરફ તે ફરી. અસાર સુધી મુગ્ધ રહેલા આચાર્ય તેમની શાલનો છેડો સમો કરતાં કરતાં અભિનંદનો આપ્યાં. જગન્નાથે સાકર-કોપરાનો પ્રસાદ આપી આ વર્ષે નિરંજનાની કુંડલિમાં સુંદર ગ્રહયોગ પડ્યાની વધામણી આપી. શાસ્ત્રીજીએ એનામાં થએલા થી અને સરસ્વતીના વિરલ યોગને અપૂર્વ પુણ્યો આવવાની શુભેચ્છાઓ દર્શાવી પુરોહિતજીએ પવિત્ર ભક્ત આપી એનું આયુષ્ય મો શરદનું થવાનો આશીર્વાદ આપી એના ઉદાર અને ખરોપકારી સ્વભાવની પ્રશંસા કરી. અને આમ બધાનાં અભિનંદનો સ્વીકારતી નિરંજના સૌને બેસવાનું મુચવી મોકું થઈ ગયેલું હોવાથી જમવાની તૈયારી બરોબર થઈ ગઈ હતી કે નહીં તે જોવા તે અદર ગઈ.

એને જતી જોઈ મહાકવિએ એક નિશ્વાસ નાખ્યો. અને પાસે પંકજની તરફ જોઈ કાંઈ મહા સલ ઉચ્ચારતા હોય તેમ ઉચ્ચાર્યું: “પંકજરાય! મારી જીંદગીમાં મેં ઘણી સ્ત્રીઓ જોઈ છે. કાંઈ સૂર્ય જેવી જ્વલંત તો કાંઈ ચંદ્રા સમી શીળા. કાંઈ શુદ્ધ સમી સુદર તો કાંઈ મોગરા સમી સુવાસિત. મેં કાઠીઆવાડની કાઠિલકંઠીઓ અને ગુજરાતની શુદ્ધિજીઓ, વડોદરા, સુરતની મધુરીઓ અને મુખ્યાઈની અલબેલીઓનો અનુભવ પણ મેળવ્યો છે. પણ એ સૌનો વિરલ યોગ મેં જોવો આ સ્થાનમાં જોયો છે તેવા ક્યાંએ જોયો નથી.”

પંકજનો સ્વભાવ જરા ટીખળો હતો. એણે આંખોને ઉઘાડી કાઢી. “અને

કવિરાજ! મેંએ કંપનામાં ઘણી સુંદરીઓ કળી છે અને તેથીએ વધારેની સાથે હું ધાડા પરિચયમાં આવ્યો છું, પણ આ મૂર્તિ આગળ સૌએ પાણી ભરે છે.”

પદ્મ આ બંનેની બહુ પાસે હતો. કોઈમાં હેલ્ય તેમ એની આંખો જરા રાતી થઈ; પણ કે પણ બોલવું અનાવશ્યક હતું એટલે મૌનજ મેલ્યું, અને ચારેગમ થતી વાતો ધ્યાનથી સાંભળવા માંડી.

એક બાળુ હેમરાજ અને ચંદ્રમોહન, ધીમેથી કે વાતચીત કરતા હતા. એમની વાતોના ઘોડા ઘોડા શબ્દો પદ્મના કાનમાં જતા. એણે વ્રજમોહનનું નામ બોલાવું માંગ્યું. “શું દાનત હશે?” એવા ભાંગ્યા-તુટ્યા શબ્દો કાન પર આવ્યા. મહાકવિ તરફ જોઈને બંનેએ આંખ મારી તે પણ તેણે જોઈ. ચંદ્રમોહન ખાત ટીખળજ કરતો હતો. પણ હેમરાજ જરા અદેખાઈથી બોલતો હતો એવું પણ નેને લાગ્યું. એણે કાનને ખીજી તરફ વાળ્યા.

સહસ્ત્રમુખ, શાસ્ત્રીજી અને પ્રવીણચંદ્ર એક કોચ પર સાથે સાથે બેઠા હતા.

પ્રવીણચંદ્રે સહસ્ત્રમુખ તરફ જોઈ ડહાપણનું ડોકું ધુણાવ્યું. “તમારી વાત ખરી છે. પણ લોકો નકામા અર્થનો અનર્થ કરે. નિરંજના-બહેને આ વાંદરાઓને આટલા ચઢાવવા નહોં જોઈએ. એ પોતે પણ જરા જોઈએ તે કરતાં વધારે છુટ લે છે.” એણે છેલ્લુ વાક્ય અચકાતાં અચકાતાં ઉમેર્યું.

સહસ્ત્રમુખે સીવો જવાબ વાળવાને બદલે ક્રિમત કહે્યું. “ભાઈ! હવે તો ફુનીઆજ નવી લગાય છે. ‘new woman’નો જમાનો આવે ત્યારે એવુંજ થાય.”

પ્રવીણચંદ્રને લાગ્યું કે સહસ્ત્રમુખ એને ઉધીરીતે સમજાવે હતા. “સહસ્ત્રમુખ! મારું

કહેવાનું તમે બરાબર સમજ્યા લાગતું નથી. નીરુબહેન જેવી સારી સ્ત્રી મેં બીજી કોઈ જોઈ નથી. એમની બલમનસાઈનો બધા ગેરલાભ લે છે તેથીજ મને આટલું લાગે છે.”

“તમે એમ માનતા હશે કે નીરુબહેન એવાં કાચાં છે તો તમારી તેમાં બુદ્ધ થાય છે. એમને હું જોટલા ઓળખું છું તેટલું બીજું કોઈ નહીં ઓળખતું હોય. એ આખી type જ study કરવા જેવી છે. જોકે મારી સાથે તો બહુજ સદ્ભાવથી તે વર્તે છે અને મેં કેટલાક સારામાં સારા કલાકો એમની સાથે ગાળ્યા છે.”

“તમને મા, બહેન, કે પત્ની કયા સંબંધમાં આવી સ્ત્રી હોય તો ગમે?” શાસ્ત્રીજીએ પચ્ચે કોણકો મુક્યો.

“બહુ ગંભીર અને વીચારવા લાયક પ્રશ્ન પુછ્યો, શાસ્ત્રીજી. પણ એનો જવાબ વિચાર કર્યા વગર તરત દેવાય એવો નથી” સહઅમુખે વાત ઉઘાડવાને પ્રયત્ન કર્યો અને ધીરે રહી દસતાં દસનાં પંકજ તરફ જોઈને કહ્યું: “શાસ્ત્રીજીનો પ્રશ્ન સાંભળ્યો?”

પંકજે મોટેથી પુછ્યું: “શું?”

સૌનું ધ્યાન એમની વાતમાં એંચાણું. સૌએ એ પ્રશ્ન સાંભળ્યો અને જવાબ દીધા વિના સૌ પાછા પોતપોતાની વાતમાં લગ્યા.

માવ કલાસનાથ અને અવનીન્દ્રનાથ બંગાલી કલા, પૈસાદારોનું કૃત્ય, ગામડાની સ્થિતિ વિગેરે વિષય પર વાત કરતા હતા અને બીજા કોઈ ‘યુવ’ની સાથે ફરિ તેવું ન હોવાથી વ્રજ-મોદન એ બંનેની વાત બહુ બોલ્યા વગર સાંભળતો હતો. એક ખુણામાં પુરોહિત અને જગનાથ શાસ્ત્ર પુરાણની ચર્ચા કરતા હતા.

અવાગત માટે રોકેલા કોઈ એક સગાએ આવીને કહ્યું કે જમવાનું તૈયાર છે અને નિરંજના બોજનશાળામાં સોની રાહ જુએ છે.

વાતનો વિષય બદલાઈ ગયો. સૌ કપડાં કાઢવાની ખટપટમાં પડ્યા અને કાઢ્યા હમરા બની માસ્તરની આમળ જતા નીશાણીઆની માફક સૌ બોજનશાળા તરફ વળ્યા.

૨

ઉપલા બનાવને એ ત્રણ દિવસ વીતી ગયા હતા. નિરંજનાના દીવાનખાનામાં સાંજના ચારેક વાગતાં સમયે નિરંજના ને પદ્મ કે ઉડી વાનમાં ગુંથાયાં હોય એવાં દેખાતાં હતાં. એમના બંનેના દેખાવ પરથી તેઓ પરસ્પરથી તરતનાંજ પરિચિત થયો હોય એવું નહોતું લાગતું. નિરંજના શાંત, ગંભીર, બેદરકાર લાગવાને બદલે આનંદી અને આતુર લાગતી હતી. પદ્મ પરિચિત-અતિ પરિચિત જન જેવો ન દેખાવા માંડતો છતાં દેખાતો હતો.

“પદ્મ ! તું તો ઉઘટો હતો તેનાથીએ બગડીને આવ્યો. આના કરતાં તો તું ગયો ત્યારે સારો હતો.”

ચંડે પેટે પદ્મે જવાબ વાળ્યો: “તમે મોઝાં થયાં કેની તેથી તમને એમજ લાગે.”

“અને શું તું મોટો નથી થયો?” નિરંજના ગુસ્સે ધધ. “મોટો કલેક્ટર થને તેના પર આટલો રોડ મારે છે?”

“હું સુરત શહેરની પ્રખ્યાત શ્રીમંત સ્ત્રી નિરંજનાબહેન તો નથીજ થવાનો.”

નિરંજના જરા નરૂમ થઈ. “તારે મહેણાં મારવા છે, કેમ? હું જાણું કે તું વિશ્વાસન આટલા વર્ષો રહી આવ્યો એટલી સ્ત્રીઓની સ્વતંત્રતામાં માનતો હશે. પણ તું તો દિંદુસ્તાન પુરો કરતાં પણ વધારે વરુમી છે.”

પદ્મ જરા શરમાયો. “નીરુબહેન ! તમે ઉંઘા અર્થ કરો છો.”

“ઉંઘા અર્થ કું છું, કોણ કું? ના ના, જરાએ નહીં. સ્ત્રી સન્માનની રતિએ તો

મને નીરુબહેનની પદવી અપાવી.” નિરંજનાના સ્વરમાં કડવાશ રૂપ છતી. ગભો સમજ્યોજ ન હોય તેમ પણ તેને નમી ગયો.

“નીરુબહેન! તમને ખબર છે કે અહીંના ને ત્યાંના પુરુષોની સ્ત્રી સન્માનની વૃત્તિમાં ફેર છે!”

“શો?”

“ત્યાંના પુરુષો સ્ત્રીઓને માણસ તરીકે માન આપે છે. અહીંના પુરુષો એને સુંદર પુતળાં તરીકે પુજે છે. પછી એને દેવી કહે કે દાસી કહે એ જુદી વાત.

“એટલે?”

“ત્યાં સ્ત્રીઓ પુરુષોના સંરક્ષણ પર જીવતી નથી. જીવનના દરેક ક્ષેત્રોમાં એ ઝુકે છે અને દરેક સ્થળે એ એની લાયકાત અને શક્તિથી પુરુષોને માન આપવાની ફરજ પાડે છે. એ માન મહેરબાનીનું નથી, કે પુરુષોની સ્વામિત્વની વૃત્તિથીએ પ્રેરાએલું નથી.”

તે જરાવાર થોભ્યો. નિરંજના કે પણ બોલ્યા વગર તેની સામે જોઈ રહી.

“અહીંમાં સ્ત્રીને સન્માન મળે છે તે જુદી જાતનું છે.” વિચાર કરી પૃથ્થકરણ કરતો હોય તેમ તેણે શરૂ કર્યું. “ધણું ખરું તો એ કાષ્ઠથી રક્ષાએલી હોય એટલે એને માન આપવાની ફરજ પડતી હોય કે ઠાંતો એ એવી ક્ષુદ્ર હોય એને અપમાન આપવા જેવી કાષ્ઠને જરૂર લાગતી નહીં હોય.”

“હું એ બીજા વર્ગની સ્ત્રીમાં આવું છું નહીં?” નિરંજનાએ તીખાશથી પુછ્યું.

“ના. તમે વળી ત્રીજા પ્રકારમાં આવો છો. સાધારણ રીતે તમારા જેવી સ્વતંત્રતા, સંપત્તિ અને નિરંકુશના જેમને સાંપડી હોય એવી થોડીજ સ્ત્રીઓ આ દેશમાં વસે છે. તે સંપત્તિ ને સ્ત્રી રક્ષણ વગરનાં હોય ત્યાં રક્ષણ

કરવાનો કે માલીકી બોગવવાનો શોખ દરેક જણને થઈ આવે છે.” નિરંજનાનું મુખ ક્રોધથી રાતુચોળ થઈ ગયું હતું તે ન ગણકારતાં એણે આગળ ચલાવ્યું: “જ્યાં એમ પુદ્ધી રીતે ન થઈ શકે તેમ હોય ત્યાં સ્ત્રીના અભિમાનને સન્માનના શણગારથી સંતોષી ઉદર ઉપર બીલાડીની માફક ક્યારે તરાપ મરાય તેની રાહ જોવામાં ફરે છે.

નિરંજનાનો ક્રોધ છેક સાતમે આરમાને પહોંચી ગયો હતો. “પદ્મ! બહુ થયું. મારે આગળ નથી સાંભળવું.”

“હું જાણતોજ હતો કે તમને આવું સહ્ય ગળે ઉતરવાનું નથી.” તેણે ટેબલ પરથી ટોપી ઉપાડી. “કેમ સારે હું હવે રજા લઉં?”

નિરંજના એકદમ નરમ થઈ. એને બાળા રનેલીની સાથે આમ છૂટાં પડ્યું ગમ્યું નહોતું. વળી સહ્ય સાંભળવું સ્ત્રીઓને ગમતું નથી અને તે નિર્બળ અને અસહિષ્ણુ હોય છે એવો આક્ષેપ વહેરવા જેવું પોતાનું કૃત્ય લાગ્યું. “ના, બેસો. હમણાં ચલા આવે છે”

પદ્મ ટોપી મુકી દઈ ફરી બેઠો. એને પણ જવાનું ખાસ મન નહોતું અને ધણી વસ્તુઓ જાણવાની એને જીજ્ઞાસા હતી.

થોડીવાર બંને જણ વચ્ચે એક પ્રકારની શાંતિ વ્યાપી રહી. નિરંજનાને એના કહેવામાં સહ્ય તો લાગતું હતું પણ એના સ્વતંત્રતાથી તીખા થએલા સ્વભાવને આવી રીતે વાત સાંભળવાની ટેવ નહોતી. પદ્મ સીવાય લાગ્યેજ કાંઈ આ રીતે વાત કરી શક્યું હોત.

થોડી વારે શાંતિમાં બંગ પાડનાં નિરંજનાએ પુછ્યું: “પણ તે-તમે ત્યાં શું કર્યું તે તો કહો.”

“ભણ્યો, ખાધું, પીધું, મોજ કાઢી.”

“બસ એટલુંજ?”

“હું એટલુંજ કરવા માટે હાં ગયો હતો એટલે બીજું વધારે શું થાય?”

“પણ ત્યાંના કે સરસ અનુભવો...”

“ખાસ તમને રસ પડે એવા કે નહીં. હા, એક એ છોકરીઓ મળી હતી તેમને કેમ ઝાઝુ આપ્યું તે જાણ્યું હોય તો છે.”

નિરંજનાની આંખો તોફાનમાં ચમકી.

“મગ્ન પડશે, કહો બેઠાં.”

“તે પછી. પહેલાં મને બધી અહીંની હકીકત તો કહો.”

“તમારે શું જાણ્યું છે?”

“તમે પરણ્યાં કેવી રીતે, તે પછી આટલાં પ્રખ્યાત કેવી રીતે થયાં તે બધું. મને તમે એટલાં બધાં નવાં લાગે છે કે તે પુછ્યા વિના મારાથી રહેવાતું તથી.”

નિરંજનાનું મોં ફરી લાલચોળ થયું પણ પછથી ન દબાયું એવો નિશ્ચય કર્યો હોય તેમ તેણે સાધારણ વાતની માફક શરૂ કર્યું.

“હું પરણી એમ કે મને પરણાવી. હું વિધવા એમ થઈ કે મારા વર મરી ગયા. પ્રખ્યાત એમ થઈ કે તે થયા સીવાય મારો છુટકો નહોતો.”

પદ્મ આંખો વીકસાવી જોઈ રહ્યો. અન્યથા થવાનો હવે તેનો વારો આવ્યો હતો.

“મારે માટે એજ રસ્તા આપી દતા. હાં તો ન્યાતની ડોશીઓમાં બેસી ટોશી જેવાં થઈ માળા ફેરવવી અને દેવદેવલાં ને દેહદમત કરી કાપા ગાળવી, હાં તો નવા વિચારની સ્વનંત્ર સ્ત્રી થઈ દુનીઆ જેવી ને પ્રખ્યાત થયું. મેં બીજો રસ્તો સ્વીકાર્યો.”

પદ્મને શું બોલ્યું તે સ્પષ્ટ નહીં. તેને મુંઝા રહી સાંભળવામાં વધારે રસ પડ્યો.

“મને લાગે છે કે મારી પસંદગીમાં મેં કે ભૂલ નથી કરી.” વિચાર કરતી હોય તેમ

નિરંજનાંએ આગળ ચલાવ્યું. “કે નહીં તો તેથી મને ધણા પ્રકારના મનુષ્યોતા સંબંધમાં આવવાનું તો મળે છે અને સ્ત્રીઓ કવચિત્ જોઈ શકે તેવી બહારની દુનીઆ હું જોઈ શકું છું.”

“ને કોઈ દહાડો એ દુનીઆ જોતાં જોતાં તમને થાક નથી લાગતો કે કંટાળો આવતો નથી?”

“શા માટે થાય?” નિરંજનાએ સામે પ્રશ્ન કર્યો.

ઉત્તરમાં તિરંજનાથી અજાણી પણ એના ધરની એક વખતની મુલાકાતે કંપેલી એવી ધણી વાતો કહેવાનું પદ્મને મત થયું પણ તે ન બોલતાં એણે વાત ફેરવવી ચોગ્ય ધારી. થોડી વાર એણે ટેબલ પર પડેલી ટોપી હાથમાં લઈ ગોળ ગોળ ફેરવી અને જાણે નવીજ વાત કરવાની શરૂઆત કરતો હોય તેમ એણે કેટલીક વારે પુછ્યું.

“તિરંજનાબહેન! તમારે હાં તે દિવસે આવેલા ધણા જણમાંથી હું કોઈનેજ ઓળખતો નથી. એમાંના કેટલાક માણસો તો ખાસ મોટા માણસો હોય એવા લાગતા હતા. મને એમનું ઓળખાણ તો કરાવો કે કોઈ દિવસ મળે તો કામ લાગે.”

તિરંજના હસી. એણે વાત બદલવાનો આ પ્રયત્ન જોયો. એને થોડું નોંધત કરવાનું પણ મન થયું. નોકર આ વખતે ચલાવી ‘ટ્રે’ મુકી ગયો તેમાં કોટલીની આ દલાવતાં દલાવતાં એણે પુછ્યું “તમારે કોને વીરો જાણ્યું છે?”

“બધાનેજ વીરો. હું તો કોઈને ઓળખતો નથી.”

“એ બધા મારા મિત્રો થાય” તેણે ગંભીર વદને જરા નાક પુલાવીને કહ્યું.

“તે તો હું જોઈ શક્યો દતો.”

“ક્યાંથી શરૂ કરું! હાં. જુઓ જાણે

પહેલા દુપટ્ટાને લાલ દક્ષિણી પાઘડી પહેરેલા મારા શાસ્ત્રીજી. મને સંસ્કૃત શીખવવા આવે છે અને મારી કુશાલ બુદ્ધિ પર એ શીલ છે. એમને એક જગદંબા જેવી પત્ની છે. અને તેમનાથી કાંપતા ને ત્રાસતા હોવાથી એમને ઘેર જવાનું બહુ સાંભરતું નથી એટલે શિષ્યોને શીખવવામાં વધારે સારું ધ્યાન આપી શકે છે.”

પછે ચઢાનો ખાલો હાથમાં લેતાં લેતાં ઘણી ગંભીરતાથી માત્ર ‘હ’ કર્યું.

“બીજા હતા તે જ્યોતિર્વિદ જગન્નાથ. મારી કુઠલિ બહુ ચોકસાઈથી એ દર વખતે કરે છે અને મારા જેવા ગ્રહયોગ લાખે એક સ્ત્રીને હોય એવા વિરલ છે એનું એ ખાસ ખાત્રીથી માને છે.”

પછે એક ચમચી ખાંડ ખાલામાં ઉમેરી અને ધ્યાનથી સાંભળતો હોય એવો લાગ્યો.

“એમની સાથે બેઠા હતા તે પુરોહિત —અમરંદા કુલજોર.” એમન વીશે ખાસ કે કહેવા જેવું નિરંજનને લાગ્યું નહીં.

“પેલા બંગાળી પ્રોફેસર સાથે બેઠેલા હતા તે કોણ ?” બધા બીનઅગત્યના માણસો પુરા થઈ ગયા એમ લાગવાથી પછે પુછ્યું.

“કોણ પેલા આવનગરી પાઘડીવાળા ? તેમનું નામ વિવેચક સહઅમુખ છે. શાક લાવવાથી માંડીને ‘લોંગીનસ એન સબ્બાષમ’ એ બધા વિષયોમાં નિષ્ણાત હોવાનો એમનો દાવો છે અને દરેક જર્તના મનુષ્યો વીશે એ છટાદાર વિવેચનો કરી શકે છે. એમને ગામની કુલી માલજુથી તે કલેક્ટર સુધી બધા ઝોળખે છે, અને એ બધાં એમને ઝોળખે તેનાથી વધારે એ દરેકને પીળને છે અને દરેકની વાત અને વંશાવળી જાણે છે. ઘણા સંસ્કારી જન છે.”

એક આછું રિમતહાસ્ય પદ્મના મુખ પર

પ્રગટ્યું. “મારે એમને ઝોળખવા પડશે. મહાજન લાગે છે.”

“જરૂર.” નિરંજનની મુખમુદ્રા અતિશય ગંભીર હતી. “એમને ઝોળખ્યા વિના આ સુરત શહેરમાં કોઈને ચાલેજ નહીં દરેક બુદ્ધિશાળી પુરુષ એમના અભિપ્રાય પર જીવે છે. દરેક સંસ્કારી સ્ત્રી એમની પ્રેરણા વચ્ચે સંપૂર્ણ લાગી શકતી નથી સમભાવ એમણે સતોથીજે વધારે કુળ્યો છે”

પહે નોંધપોથી કાઢી અને ભુલી ન જવાય માટે ‘S’ના પાનામાં એણે સફસ્ટ મુખનું નામ નોંધી લીધું.

“એમની સાથે બેઠેલા અવર્નીન્દનાથ સરકાર અહીંની સુરત કોલેજના પ્રોફેસર છે.” નિરંજનએ જોગીઆની રીતથી પદ્મના જવાબની વાટ જોધા વિના આગળ ચલાવ્યું. “શુજરાતી પ્રોફેસરોની મોટામાં મોટી ખામી —અગ્રેજી ન બોલવાની—તેનાથી એ મુક્ત છે. રણુક્તા સ્વેર કુલ વેરતા હોય તેમ અગ્રેજી બોલી કૃષ્ણની વાસળીની માફક એ મોંનાં મન મુગ્ધ કરી—એમનું શરીર જો કે કૃષ્ણ અને સ્થૂલ છે પણ તેલથી ચળકતા એમના વાકડીઆ વાળા અને શાલ જોડવાની ઢબને લીધે એ આકર્ષક લાગે છે. ને એમની વિદ્વતાનો તો કે ચાર નવો.” એમના ગુણાનુવાદમાં બીજું વધારે શું કહી શકાય તેમ છે તે યાદ કરતી હોય તેમ જરા તે થોભી અને જરાવારે ઉમેર્યું: “અહીંની કોલેજની છોકરીઓ અને કાર્પકર્તા સ્ત્રીઓમાં એમના આવ્યા પછી નવોજ ઉત્સાહ પ્રગટ્યો છે. મોહક રિમત અને અમાપ દેખાતી વિદ્યાથી એ ધણું કરી શકે તેમ છે.”

“પરણેલા છે કે કુંવારા ?” પછે હસીને પુછ્યું.

નિરંજનએ પણ તેમજ જવાબ દીધો.

“પરણેલા તો છે પણ ખીચારાને કમે કનેડું છે.”

“તેની સાથે બેઠેલા પેલા ખાદીની ટોપી-વાળા કોણ હતા?”

“કૈલાસનાથ. એમને વીશે કે ખાસ જણવા જેવું નથી. ખેડાની લઘત વખતે એ જલમાં જઈ આવેલા અને અખડતની માફક દરેક રથને જઈ બિદ્યાનદેહી કરી પોતાતુ કાર્ય આગળ ધપાવે છે. અમારી સમાજમાં દરેક જણના એ બહુ લાડકા છે, અને તેથી એમની ચિંતાઓનો ભાર સૌ થોડો થોડો પોતા પર લઈ લેવા હમેશાં તત્પર રહે છે.”

“શંકા પડતી વાત લાગે છે” પછે નિરંજનાને ચીકવવા કહ્યું.

“તમને-પુરુષોને શામાં શંકા નથી પડતી તે કહોને?” નિરંજનાએ જરા ગુસ્સે થવાનો ડાળ કાઢ્યો. “વારુ, પેલા નાટ્યકાર તમને કેવા લાગ્યા?”

“તમે જેમને કોઈ ચંદ્રમોહન કરીને મને ઓળખાવ્યા તે?” જવાબ આપવાને બદલે પછે સામે પ્રશ્ન કર્યો.

“અરરરર! હજી તમારે પુછવું પડે છે! હુમરાજથી કોઈ પલવાર અજબયું રહી શકે તેમ અને? કોઈ કવિએ ‘સૂર્ય છુપે નહીં બાદલ છાયો’ કહ્યું છે તે એમને વીશે તદ્દન યથાર્થ છે.”

“ત્યારે તો મને એમને વીશે જરૂર કહો” પછે જિનાસાનો ડાળ કરતાં કહ્યું.

“એ દુખળા શરીરમાં વીજળીના ચમકારા વને છે અને અસિંધાર સમી તીક્ષ્ણ વાણીથી દુઃખનોને ધાપલ કરી મિત્રોનાં કાળજી દર્શાવી કંપાવે છે. અમૃત અને ઝેરથી પોપાએલી એમની કલમ દેવોથીએ દુર્ભય છે એમ એ માને છે અને શ્રી કૃષ્ણની માફક યુવતિજનના

હૈયાને હરવાની અને અરિદળને વિદારવાની એમની શક્તિ અમાપ છે.”

“ઓહો, એટલું બધું?” આ વર્ણનથી તો પદ્મનું થંડું લોહી પણ જરા ગરમ થવા માંડ્યું. “નિરંજના! માફ કરો તો પુછું. આવા અપૂર્વ જનનું આકર્ષણ તમને લપકર નથી લાગતું?”

ગુસ્સે ન થવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો એટલે મીઠાજ ઠેકાણે રાખી નિરંજનાએ જવાબ દીધો: “એકજ વાંધો છે. એમનો ચમકાર એટલો બધો છે કે મારા જેવી સામાન્ય સ્ત્રીની તો આંખોજ મીચાઈ જાય અને તેથી એ આકર્ષણ જેવાની શક્તિજ રહે નહીં.”

“એમની સાથે બેઠેલા ચંદ્રમોહન જ્યારે રીતે વાત કરતા હતા.” નિરંજના વધારે ગરમ ન થાય માટે પછે વાત બદલી.

“સારું થયું કે તમે એક નામએ યાદ રાખ્યું. પ્લેટફોર્મ પર એવા સરસ હાવભાવ અને અભિનયથી એ બાપણ કરી શકે છે કે એમને જેવા તો ભલભલા એકઠરે! પણ જાનામાના આવે છે. એમને વીશે એક વાત જણવા જેવી છે. એમનું કુળ નીચું એટલે કોઈ એમને કન્યા આપતું નહોતું. પણ એમનું બાપણ સાંભળીને કમળા-આપણી પાડોશની પેલા ઓચ્છવલાલની કમળા-એનેજ પરણવાની હક લઈને બેઠી અને ઓચ્છવભાઈએ ના કહી ત્યારે જાનીમાની એક દિવસ નદાસી જઈ એનેજ પરણી ગઈ. દાલ ત્રણ છાંદ્રાંતી મા છે. પણ કોણ જાણે શું છે તે હવે કોઈ દિવસ એ બાપણ સાંભળવા આવતી નથી; ખીચારીને ટુરસદે નહીં મળતી હોય.” છેલ્લું વાક્ય નિરંજનાએ કમળાની દયા ખાતાં ખાતાં ઘણા લાગણીવાળા સ્વરે ઉમેર્યું.

પક્ષની ધીરજ આ વર્ણનોથી હવે ઓમરના માંડી હોય કે શું? પણ એવું દલુ મુંડી એને મન તાન્ને એવો અગ્રેષ્ઠ ગિદ્યાચાર આલુએ મુઠી જોરથી બગાડ્યું આપું. “પેલો કાળો કાળો ચમકતા ડોળા વાળો દેવકેરો કાલુ દતો?” પક્ષ નિરંજનાને ખરાબ ન લાગે માટે તેણે વાતમાં રસ દેખાડ્યા.

“કેમ એની માથે તમને કેં વાધો છે?” એની વાત કરવાની ટપથી વહેમાઈ નિરંજનાએ પુછ્યું.

“વાધો? મને વાધો શો હોય!”

“એ શુન્દરાનનો પ્રમિદ વાનાંવેખક પંકજ, એ દેખાય છે એટલો નાનો છેક છેડેરો નથી, એને ત્રીસેક વર્ષ તો થયાં દશે. આગી વાનાં-ઓ લાગે છે, એ છેડેરો આગળ ઉપર ઉગી આવશે ખરો.”

“તમે એનામાથી પ્રેરણા લો છો કે મે તમને પ્રેરણા આપે છે?” પક્ષની આખમા ચમકતો વિનોદ મંનાડ્યા છતાં દેખાયા વિના રત્નો નહીં.

“એને પ્રેરણા આપવાની એટલી બધી ટેવ છે કે હવે એ લગભગ મસ્તી યથ ગમ છે. એથી ધર્માદા જેવી પ્રેરણા મને ખરે નહીં.” નિરંજનાનો જળાળ પણ એવોજ નફટ દતો.

“સૌથી જુદા નરી આવે એવા તો જેને તમે મી મદાકિય કહી મંજોષતા તે દતા. એમની વિશાલ મંજેગી જેવી અથવા તમારા સંસ્કૃતમાં જેને ‘રક્ત કમગદગ’ જેવી કહે, તેવી આંખો એનાંજ મને એમના મદદત ત્રીજે પક્ષે વધારે પડતો અભિપ્રાય અંધારા માંડ્યો દતો. શું એ વાળું મરમ લાગે છે?”

“નહીં ત્યારે? આખા શુન્દરાનના એ તો કાંઈ નિમ થયા નથી અને થયે નહીં એરા કવિ છે, જેટ મારક એમની કથા તો પત્ની અદ્ભુત છે.”

“તમને તો અધાર મનનુત ગામે છે.”

“તમાગ રંગિતાય” નિરંજનાએ તપ્તિને ઉમેર્યું; “પણ હવે તમને મનાઈનો પતિનામ કદ એમને ત્રીજે ખ ન ના ને? તો એ કે એમના દુદ્યને કહેકે કાલુ કાળો નહીં ચમકેરો દતો.”

“અરરર, મનો: અદુર પદા. કેમ કરતાં એમ મનુ? ” પક્ષને લાગતું ખંખર રમ પડ્યો.

“જુઓને નવો, જ મારી કવિ એટલે ક્યાંએ પણ મુંદરતા દે હાય તો નજરે મરયા વગર તો રહે નહીં. અને નજરે માટે એટલે કદ્ય સાકાર્યાયા વિના પણ રહે નહીં.” તત્તલવાની તત્તમા કે અગ્રા દારવનો ઝરિપ નહોતો.

“અને કદ્ય સાકાર્યાય એટલે તપસ્વી પડ્યા વિના પણ કહેવાય નહીં. દા. દા. દા.” પક્ષે અત્યાર મુંડી રાખેલો થયો મયમ પડી ગયો અને એને ખુબ જોરથી દમનું આપ્યું.

“નિદા કરો છે. કે?” નાના આનકને દંપકો આપતાં ડોળીમાની રમે નિરંજનાને કહ્યું; “આરા મદા પુરુષને માટે તમે એવું થાનીજ કેમ શકો? પણ એમાં તમારોએ કેં થાંક નથી. આમાન્ય માણસોથી હિમ્મ જુગિમાપર વમના વ્તોની વાતજ મગમતની નથી, તમને ખખર છે કે મદાકિવિનાં જરાજ આકાર્યો પંચેર પરજ રગાએલા દતાં. એમા એગીરોટવ કાણ નહીં.” નિરંજનાનો કોષ ખરો દતો કે દુષિમ એ કહેતું મુરોય દતુ.

પક્ષ ગમરાવો. “મામ કરો. એ મગમનને અપમાન આપવાનો માગે થી કદ્ય. મરારો ન દતો.”

“તમને એમની મદદનાં ખવાય નથી નેવાજ એમ કદ્ય. નિરંજના તો અકક એમને મદદ પામેલી પડતાની આંખો તો નથી કાઢી

પણ આપણા આદિ પુરુષ કંડુ મુનિની માફક જેનાથી પોતાના ચિત્તમાં જાણે અજાણેએ વિકાર થઈ ગયો હોય એની દરેક સ્ત્રીને જાહેરમાં અધમમાં અધમ સ્વરૂપે ચીતરવાની સાચ્યેની લેવાતું એ ક્યુટી નથી કે જેથી લોકમતથી પણ પોતાના ચિત્તમાં એની નબળાઈ ઉદ્ભવે નહીં. અને વેરભાવથીએ ભગવાન મને તેમ ચિત્તની આવી નિર્મલ થએલી દશામાં એ હોય ત્યારે પવિત્ર આર્યગંધર્વતિના ઉધ્ધાર અર્થે પયગબરી વાણી એ ઉચ્ચારી શકે છે. ”

“પણ એમાં ખીચારી સ્ત્રીનો શો વાક ?” આ વાગજાળથી ગુચ્ચવાઈ જતા પદ્મે પુછ્યું.

“શાસ્ત્રકારોએ કહ્યું નથી કે નારી નકંની ખાણ છે ? નહીં તો આવા મહાપુરુષને આટ-આટલી વાર ખત્તા ખાધા છતાં છંદગીમાં આટલા બધા દોષો કરવાનો પ્રસંગ આવે ? એ તો એમના ધરડાઓના મત પુણ્યજાડે આવ્યા કે પેલી સ્ત્રીઓનેએ આવા મહાપુરુષથી મોહાવાનું સુઝ્યું નહીં, નહીં તો ખીચારાની શી વસ્તે થાત !”

નિરંજનાના બોલવામાં વિનોદ હતો કે ગંભીરતા તે વીશે હવે તો પદ્મને પણ સસય થવા માંડ્યો તેને કેવો જવાબ દેવો તે પણ સુઝ્યું નહીં. નિરંજનાએ તેની સ્થિતિ જોઈ “તમને હવે વાતમાં કંટાળો આવવા માંડ્યો છે. બધાની વિગતવાર વાત તમને ફરી કરવામાં આવશે. હવે તો એક બે જણનાં નામ છે તે કહી દઉં એટલે બસ. ”

“ના ના, તમારી વાતમાં મને સમજણ નથી પડતી પણ રસ તો ખુબ પડે છે. હું બીલકુલ થાકી નથી ગયો. ” પદ્મની આતુરતા દેખાતી રીતે તો ખરેખરી હતી.

“તે દિવસનામાં તો હવે માત્ર વ્રજમોહન અને પ્રવીણચંદ્ર રહ્યા ” કાણ જાણે કેમ નિરં-

જનાને પોતાનેજ હવે વાત કરવાનો કંટાળો આવવા માંડ્યો હતો. “વ્રજમોહન તે અત્રેના કોટીપતિ. હીંદુસ્તાનમાં એમની દસ આરેક મીલો ચાલતી હશે. સહેરની ઘણી પ્રવૃત્તિઓમાં આગેવાની ભર્યો ભાગ લેવા માંડ્યો છે. હાલ વિધવા વિવાહ ઉત્તેજક મંડળાના પ્રમુખનો. એાધ્યો સ્ત્રીકારવાદો સુધારક તરીકે પણ એમની ગણતા થાય છે. એમની પત્ની ગદ્ય સાલ એ બાળકોને નમાયાં સુધી ગત થવા પછી સંસાર પર એમને નિર્વેદ આવ્યો અને તેથી મન વેરવા એમની ઉદારતા પણ પ્રમંગોપાત ફીક ગણાય તેવી છે.”

પદ્મને ટીકા કરવાનો વખત ન આપવાતેણે પુછ્યું: “ખીજ ચલા લેશો ?”

“ના I I thank (આભાર !)”

“પ્રવીણચંદ્ર હીંદુસ્તાનના ઉદ્યોગ હુન્નરોના ખાસ અભ્યાસી છે, અને તે ખીસવવાની રીતોનો અભ્યાસ કરવા માટે એમણે પાંચેક વર્ષ પશ્ચિમમાં જુદે જુદે સ્થળે ગાળ્યાં છે, આ હાલ શેઠ લક્ષ્મીદાસના ચામડાના મોટા કારખાનામાં મેનેજર તરીકે રહ્યા છે. ઉદ્યોગોની બાબતમાં એમનો મન ખાસ પ્રમાણુબુત ગણાય છે. હજી કુંવારા છે વખતે આવતી સાલ પરણી જશે ” જાણે માથા પરથી મોટો ભાર ઉતર્યો હોય એવું નિરંજનાને આ વાત પુરી કર્યા પછી લાગ્યું. આ વાતચિતને પરિણામે કે શાથી પણ બંને વચ્ચે અંતર વધી ગયું હોય તેમ લાંબો કાળ સુધી બંને જણ મૌન રહ્યાં.

પદ્મે હીંમત ધરી મૌન તોડ્યું: “નિરંજના ! તમે ઘણા મોટા ભયમાં છો. ”

“શાના ?” ચકિત થઈને તેણે પુછ્યું.

“આ માણસોના વતમાં અટવાઈ જવાના”

“તે સીવાય મને બીજો રસ્તો દેખાતો નથી.”

“એક છે ”

“કયો ?”

“મારી સાથે પરણી જવાનો.”

“ શું ? ” નિરંજનાથી અભયખીમાં ખોટી ચીસ પડાઇ ગઇ.

“ વિચાર કરી જોજો ” પછે શાંતિથી કહ્યું; “ આ વૈભવ મુકી દેવો પડશે અને પ્રખ્યાત મિત્રો વખતે જતા રહેશે પણ તમારા આત્માનો ઉદ્ધાર થશે. ”

“ અને તમારો ! ” પચ્ચની વાત કરવાની હમે એનો મીઠાજ ખુબ ગયો હતો.

“ મારે માટે તો એટલો જોડજ ઉદ્ધાર છે. પણ મારી જ્ઞાત કરવા હું નથી માગતો. તમારા મગજને ખોટી ચસર કરી જે અવાનો મારા પર આરોપ આવે ” બારણામાં હેમરાજ દેખાતાં ઉભા ચતાં તેણે કહ્યું; “ ક્યોત્પરે હું રજા લઉં ! તમે એલાવશે તો હું કરી પાછો આવીશ ” ને તે બારણા તરફ ફર્યો.

“ ઓહો મી. પચ્ચ ! તમે હજુ અહીં આં છો ? તમારી કચુડી પર જોડાયા નથી ? ” એક સંકાશીલ દષ્ટિથી તેને તપાસતાં તપાસતાં હેમરાજે મીઠા અવાજે વાત શરૂ કરી.

“ ના; મારે હજુ આવતા ‘વીક’ (અઠવા-ડીઆ)માં જવાનું છે. ચાલો, સાહેબજી. જય જય, મીસીસ મજમુદાર ! ”

હેમરાજ તેના જતા આદાર તરફ એક બે પગ ધારીધારીને જોઇ રહ્યો. “ નિરંજના બહેન ! આ છોકરો બહુ પહોંચેલ છુટી લાગે છે હોં. વિશ્વાસ કરવા જેવો નથી. ” તેણે થોડીવારે રહીને ઉમેર્યું.

“ કાણુ જાણે આટલાં વર્ષો પરદેશમાં રહીને શું શું એ કહ્યું હશે ! ” અણખોસે પચ્ચના વિરુદ્ધ જેટલું કહેવાય તે અધા લાવો તેમની આંખમાં આવ્યા અને ગયા. તેમણે પછે ખાલી કરેલી બેઠક પર જગા લીધી.

નિરંજનાના કચવાડનો પાર નહોતો. પચ્ચ સાથેની વાતચીત પછી એનું મન જુદા જુદા

વિચારોના તરંગમાં એટલું બહુ ચાટવાનું હતું કે એને ધીમજ દોહતી સાથે અત્યારે વાત કરવાની જરાજો મરજી નહતી. “ સાથી એમ કહે છે ? ” તેણે કડકાઈથી પુછ્યું.

“ ગરે તમે આ છોકરાએની વાત જવા દોને. વીલાયત બધ એ બધાં શું કરે છે તે મને ખબર છે ” અને તેમણે વીલાયત ગએલા છોકરાએની, તેના પરથી પચ્ચની અને તેના પરથી ગામની ઝીણી વિગતે શોધી શોધીને જેટલા ઓળખીતા નિરંજનાને ત્યાં આવના તેમની વાતો કરીને તેના જાનમાં ઘણો વધારો કરી દીધો.

નિરંજનાને આ જાતનો અનુભવ કે નવો નહોતો. સાધારણ રીતે એની સાથે પ્રયંગમાં આવવા દરેક મળાપુરુષ બીજાને કુનારી પાડ્યા વગર લાગેજ રહી શકતા. દરેક પોતપોતાના દષ્ટિબિંદુથી પોતાના સીવાય બીજા બધાની ચર્ચા કરના, દરેકની કંને કે ખોડ ખાંખણો-સ્વભાવની, શક્તિની કે શરીરની-શોધી કાઢી પોતાની સંપૂર્ણતા સાબીત કરના અને પોતાના આવા નિષ્પક્ષપાત દષ્ટિબિંદુઓને કોઇ સમજી શકતા નહોતા માટે સાની અજાનતા પર તે શોક કરતા.

અત્યાર મુઠી નિરંજનાને નવા અનુભવ તરીકે એમાં ખુબ મજત પડતી. પણ છેલ્લાં છેલ્લાં તો એને રસ ઝોઝો થયા માંડ્યો દનો. અને આજે દરેકના ગુણ દોષની ચર્ચા પછી જાણે સંતનું માપ થઇ રહ્યું હોય નેમ તેને કંટાળો આવવા માંડ્યો હતો પણ આજે એનો બધાને મળવાનો દિવસ હતો અને વારાફરતી લુટીલુટી રીતે બધાની એકની એક વાન સાંભળતાં છેવટે તો તેનાં હૃદય પર આવા માંડ્યું હતું. વિધિએ પણ જાણે તેને ચક્રવાનોજ નિશ્ચય કર્યો હોય તેમ આજે તેને ત્યાં આવેલા સૌ શુદ્ધિશાળાએ પરસ્પર પ્રસંશા કે નિંદા કરવાના ઉદ્દેશથીજ

એકઠા થએલા લાગતા હતા. છેક સાંજે બધા વેરાયા ત્યાં સુધી તેણે આ કંટાળાનું દુઃખ સહન કર્યું.

૩

ગામની સાર્વજનિક એન્ડ્રુમ લાયબ્રેરી એ મુરત શહેરમાં સૌ શુદ્ધિશાળીઓને સાબળા વખતે મળવાનું સ્થળ છે. તેમાં ઘણા પ્રકારના લેખિત આવે છે શુદ્ધિશાળીઓ તેમની શુદ્ધિનો ભંડાર ખાલી કરવા, શુદ્ધિહીનો ત્યાંથી થોડી ઘણી શુદ્ધિની ભરતી કરવા વ્યાપારીઓ વ્યાપારના સમાચાર જાણવા અને નવરાઓ ગામ-ગપાટા કહેવા અને સાંભળવા ત્યાં એકઠા થાય છે. સૌ ત્યાં પરસ્પરના મુખજોષ પ્રસન્ન થાય છે અને સૌને પરસ્પરને લીધે કે લાભ થતો હોય એવું જાણે અમલે લાગે છે.

આજે લાયબ્રેરીમાં ઘણા લોકો એકઠા થએલા હતા. કેંક અસાધારણ મન્યું હોય કે બનવાનું હોય તેમ સૌના મુખ પર આતુરતા અને ચિંતા દેખાતા બધા કેષક એક વસ્તુનો વિચાર કરતા હતા પણ કેંક સંશય હોય તેમ સૌના મન વાત કરવી કે નહી તે વીશે ઢચુપચુ હતા.

રસ્તા પરથી દોડતો દોડતો ચાલતો હોય તેમ દોડતો દોડતો એક માણસ ઉતાવળે ઉતાવળે અંદર આવ્યો. એટલે શ્વાસ ખાવાની પણ રાહ જોયા વિના કોઇનીએ સામે જોયા વગર આખી લાયબ્રેરીને સંજોષિતો હોય તેમ તેણે કહ્યું: “વાત ખરી છે, હુમસમાં નવરોજના ખગલામા ક્રિયા થઇ ગઈ.”

એક બોમ્બ પડ્યો હોય તેમ સૌ ચમક્યા. નામ ઠામ વગર ઉચ્ચારાએલી આ વાત જાણે સૌ બરોબર સમજ્યા હોય તેમ સૌ એકબીજાની સામે જોઇ રહ્યા અને થોડી પળે ઉંઘમાંથી જાગતા હોય તેમ સૌ એક બીજાની સાથે વાત કરવા મંડી પડ્યા.

આ મંડળમાં નિરંજનનાને ત્યાં એકઠું થનાર મંડળ પણ હતું. સહસ્ત્રમુખે ચંદ્ર મોહન સામે જોઇને કહ્યું: “બહુ જખરી નીકળી. આપણે આટલા દિવસ એને ત્યાં જતા હતા પણ આપણને તો કરી ખબરે ન પડી. આવી સારી અને ભલી દેખાતી બાધ આવું કરશે એવી તો સ્વપ્ને પણ આશા નહોતી.”

“સ્ત્રી ચરિત્રનો કોઇ પાર પામ્યું છે? એ તો ઇન્દ્રવરણના ફળ જેવી વાત હતી. મને તો પહેલેથીજ એના પર કદી વિશ્વાસ હતો નહી. આવી છુટી પડેલી સ્ત્રી કોઇ દિવસ સીધી રહે ખરી! મનુ મહારાજે યોગ્યજ કહ્યું છે કે ન સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્યમર્હતિ। કેમ શાસ્ત્રીજી! આપણું આર્યાવર્ત આવા શાસ્ત્ર વચનો પર શ્રદ્ધા ન રાખવાને લીધેજ ધર્મભ્રષ્ટ થઇ ગયું છે એમ તમને નથી લાગતું?”

શાસ્ત્રીજીની આંખમાં અતિશય દુઃખ દેખાતું હતું. એમના ગળામાથી આર્તસ્વર નીકળ્યો: “ખરેખર કળિયુગજ આવ્યો છે નહી તો આવી ઉચાકુળની વૈભવશાળી પ્રતિષ્ઠિત બાધ આવું કોણી દુષ્કાળની હલકી વર્ણ જેવું કરે! અરે પ્રભુ! આ આપણા લોકનું શું થવા બેઠું છે?”

“પણ એમાં એણે શું ખોટું કર્યું? તમને બધાને ચિંતામાં જતા સુધી સાત વખત પરજુવાનો અને બેરી બળી રહે તે પહેલાં ચાંદલા કરવાનો હક્ક અને એક સ્ત્રી ફરી પરણે તેમાં તમને આટલું ખોટું શું દેખાય છે?” છાપામાંથી મોં ઉચુ કરતાં કેલામનાથે કહ્યું.

“એઇ મીસ્ટર, That is not the point. (પણ મુદ્દોએ નથી.) પંકજ તોફાનમાં ચમકતી આંખોને ખોટી પાડે એવી ગંભીરતા ધારી બોલ્યો: “સ્ત્રી ને પુરુષની સરખામણી આવી બાજુતમાં કરી શકાયજ

નહીં. પણ ને તો જાણે કીડ સુરત શહેરમાં ખીજા અટલા બધા હતા. એના મડળના પણ આપણે કેટલા જાણુ હતા? દાખલા તરીકે વજ મોહન શેઠ કે મહાકવિ કે હુ.”

અમર્યા હોય તેમ મહાકવિ એક છેવટ મારી એમની બેઠક પચ્છી કુદા “પકજ! તમે-તે મારું નામ દીધું? મો મહાળાને બોલ આવી અધમ, હલકટ નીચ સ્ત્રીની માથે ગાઠ નામ જોડના તને શરમ નથી આવતી! આર્થ સસ્કૃતિનો કચરશાણુ કરનાર, પવિત્ર આદર્શોને બ્રષ્ટ કરનાર આવી કુદા..” ગમ્મો ન જડવાથી એક પણ તે અટક્યા માથે ઘોઢી ચઢી ગયું હોય તેમ તેમના ડોળા લાલ વાન થઇ ગયા.

“અરર, મને ખબર નહીં કે તમને આટલું બધું લાગશે” પકજનો મરડો કરતો અચાજ મહાળાએ “બક મગાવું? નહીં તો જરા માથા પર થડું પાણી રેડો તો કીક પડશે.”

“તું..લામટા!” મહાકવિનો રાડ પાડતો સ્વર ફાટ્યો; “તું મને જોળાયે છે હું કોણુ તું તે? આ ઘડીએ તારા શબ્દો પાઠ બેચી બે નહીં તો.. નહીં તો” એમના નગ્નેશ વધારે ફાટ્યા, એમના આંખની ધમણ આવી ઝડી

“બીચારાને જાણુ લાગ્યું લાગે છે” પકજે દયા ખાતો હોય તેમ પુઠ ફેરવી; “જ્યારે જ્યારે આવું થાય ત્યારે બીચારાની આંખો દશ થાય છે પેત્રી મરસતીની વખતે પણ યાદ છેને?” તેણે સામજનારાઓ તરફ હેલુ-પૂર્વક ડોકું ધુણાવ્યું. અને પાછળ ગાંભો દેતા મહાકવિની દરકાર કર્યા વિના પગલીઆ ઉતરી ગાડી કરી આવના માડ્યું. “ગાડપણુ આવ્યું હોય તેમ મહાકવિની જુઓ વધી પણ એમની દશા જોઇ બે માણસોએ એમને મળજડ પડી

રાખ્યા. હેમરાજનો માંતવન કરતો અચાજ એમને થડા પાડવાનો પ્રયત્ન કરના લાગ્યો.

“હું તમારી માથે તફન મ મત થાઉં છું. મને એ સ્ત્રી પર પહેવેથીજ વહેમ હતો એણે આપણને તો શું પણ આખા સુરત શહેરને આ પ્રમાણે ઠગ્યું છે આપણી માથે મીઠીમીઠી વાન કીધી, નિર્દોષતાનો આડ મર કર્યો અને ને કેવલ આવું કૃત્રિમ કાર્ય જગા માટે. મને તો વાગે છે કે મુળથીજ એ માંગ મેંથી હોતી જોઇએ”

‘પણ તમે તમે કે-ગજ’ પુનર્વચનમાં નો માનો છો” જનામનાથથી ગોયા વિના રહેવાયું નહીં.

આગાને લન્મ કમો હોય તેવો એક-છિ-પાત હેમરાજે તેના તરફ કે ક્યો. ‘તે તમારે ઢી જનાવસાની જગ નવી હું માનુ છું તે આવી વહી ગયેથી ત્રીએને માટે નહીં.’

“બીચારા નજમોહન મેકેનું વિધવા વિનાદ પ્રમાદ મડળાની પ્રમુખ થવાનું તફન નકામું ગયું” મદસમુખે દુઃખે કહ્યું.

“અને પેને” લામટો પ્રસિદ્ધિયદ તે નો ત્યાવી રત્ન દિવ્ય ખમતો નહોતો. This celestial lamp is light” અદમોહને ઉમેર્યું.

હવે નિરજનનાનું નામ તમે તેની માથે ગમે તેવી રીતે દેવાની છુટ હોય તેમ આ મચ્છરી મડળમાં નસ નસ તામો ગોધાના માડ્યા.

ધીરધીરે જાણે કોઇ અજૂનપૂર્વ ખીના બની હોય તેમ લાપચેગીમાં થોડ વધના માડ્યું. તેમાં નિરજનપ્રમાણની મહેમાની આખેની અને તે પ્રેમવતને નિશ્ચય થએલા એવા બને પ્રદારના થોડ હતા. ઘરડાઓ અને યુવાનો, વિદ્યાર્થીઓ અને શહેરીઓ, વિદ્વાનો અને આગેવાનો એ મૌ એ મેળામાં હાજર હતા, તેમાં કેટલાક જાણુવા, કેટલાક જાણુની વાન કહેવા

અને કેટલાક તમારો જોવાનો હોય એવું ધારીને આવેલા હતા.

મેટા થોભીઆ ને મુંછોથી ચીમજાઇ ગએલા મુખને ભરાવદાર દેખાડતા 'હોય એવા એક વૃદ્ધ સજ્જન આગળ આવ્યા. ભાષણ કરવાંની આવી અચાનક મળેલી તકનો ઉપયોગ કરવા તેઓ એક જલંગ મારી ખુરશી પર ચઢ્યા. અને ઘોંઘાટ કરતા લોકોને પોતાના જુલંદ ઘોઘારી સ્વરથી વશ કરતા હોય તેમ ઘાંટો પાડી દરેક શબ્દે શબ્દને છુટો પાડતા બોલ્યા:

“સદ્ગૃહસ્થો !

હજુ ઘોંઘાટ ચાલુજ હતો. લગભગ તરડાઈ ગય એવો પહેલાંથી પણ મેટો ઘાંટો પાડી તે ફરી બોલ્યા: “સદ્ગૃહસ્થો !”

અંધાંતું ધ્યાન તેમની તરફ દોરાયું અને એમને શું કહેવાનું હતું તે સાંભળવાની કુતુહલ-વૃત્તિને લીધે સૌએ શાંત પડવા માંડ્યું.

“તમને ખબર છે કે આપણે અંધાં અત્યારે કેમ એકઠાં થયાં છીએ ? આપણા શહેરમાં આજે એક મહા અનાચાર થયો છે. એક ઉતાવળીઓ અને ધાંજીરીઓ આજકાલનો સરકારી અમલદાર આપણા શહેરનું નાક લઇ ગયો છે. આ પગલાંની અસર આપણી સ્ત્રીઓ પર ધણીજ માડી થશે. આપણી સ્ત્રીઓનું સતીત્વ આજથી હવે ભર ખખરે વેચાશે. ધણી નહીં ગમે તો હવે સ્ત્રીઓ તેમને મારી નાખતાં શીખશે અને પોતાના મન ગમતાઓની સાંધે પુનર્વચનને નામે અનાચાર સેવશે !”

“પણ મીસ્ટર ! તમારી સ્ત્રી મરી ગઇ ત્યારે તમે વિધવાને પરણવાની બહેર ખખર છપાલી હતી તે ?” કોઇ અવળચડો માણસ બોલી ઉઠ્યો.

ભાષણ કરતાંનાં ભવાં આ સાંભળી પડી ગયાં. એમની આંખો ફાટુ ફાટુ થઇ રહી.

“એવું કહેનાર દોખખી કુતરાઓની નિંદક જીલ છે.”

“શું મને દોખખી કુતરા કહ્યો ?” પેલા બોલનારે બાંજ ચઢાવી.

“અરે જવા દેને ચઢેલો છે. જોતો નથી ?” ખીજ એક જણે તેને વાર્યો.

આ શબ્દોથી ભાષણ કર્તા છેડાઈ પડ્યા અને ખુરશી પરથી કુદકો મારી બોલનારની સામે ધસ્યા પણ શુસ્સાની ગરમીને લીધે કે કોણ જાણે શા કારણથી એમના અસ્થિર પગે એમને બટ્ટાબર ટેકો નહી આપ્યો અને આંખે અંધારાં આવતાં હોય તેમ ત્યાંને ત્યાંજ એ બેસી ગયા.

“પણ નિર્જલરામભાઈ ! ગએ અડવાડીએ તો તમે વર્નિના વિશ્રામના મેળાવડામાં પ્રમુખ પદેથી નિરંજના બહેનનાં ખુબ વખાણ કર્યાં હતાં અને એમની સાથે વાતમાં તમે એમની સાથે ઘાડો પ્રસંગ પાડવાની ખુબ આતુરતા બતાવી હતી. કોઈ જાણે કે તમને જાંઘીમાં એમની ઓળખાણ પાડવાનું એકજ કર્તવ્ય બાકી રહ્યું છે.” કેલાસનાથે શુંચવાતા સ્વરે બેસી ગએલા ભાષણ કર્તા તરફ વાંકા વળતાં કહ્યું.

પણ ભાષણકર્તાને જવાબ આપવાની શુદ્ધિ નહોતી. એમના ક્રોધે એમની સાન શુદ્ધિ બધી ખોવરાવી નાખી હતી.

આ નાના બનાવને લીધે લોકોનું મન ખીજ તરફ વળ્યું. લાયબેરીના પટાવાળાએ એક માટલામાંથી ચંકુ પાણી લાવી આપ્યું તે કેલાસનાથે નિર્જલરામના માથા પર છાંટ્યું. ધીરે-ધીરે લોક પણ હવે નવું કે જાણવાનું નથી એમ ધારી વેરાવા માંડ્યું.

x

x

x

પ્રભુની લીલાનો પાર કોણ પામી શક્યું છે ? માહું ચાથ તે સારાને કાળે. અને અંધકારમાંથી

પ્રકાશ જન્મે છે એ કહેવતો કોઈ રહે બુદ્ધી જાય.

ઉપસા બનાવને લીધે સુરત શહેરમાં ઘણા જણના આત્માના ઉધ્ધાર થઈ ગયા. નવી સંસ્કૃતિના મોહમાં ફસાએલા ઘણા અભાગી-ઓની આંખની આંધારી ખરી ગઈ અને નવા આવના પશ્ચિમના પવનની સામે સૌએ પોતાનાં આરી આરણું બંધ કર્યાં.

અને ખાસ કરીને વધારે ફાયદો તો શુદ્ધિ-શાળીઓના મંડળ મારફતે થયો.

વાર્તાકાર પંકજ ત્યારથી ભુનકાળખથી ખોદી ખોદીને શોધી કાઢેલી આર્થ સંસ્કૃતિના પ્રાણરૂપ વાર્તાઓનો અપૂર્વ લેખક બન્યો.

મહાકવિ અનિલ આર્થ સંસ્કૃતિના પચાસ-બર બંની દેશ દેશ વીચરી અધમ જનોને નિર-સ્કારતી કવિત્વમય શ્રાવિપ્રાસથી પોતાના આત્માની પુનિનતોને વધારે અજવાળતી કરીના-ઓ ગાઇ રહ્યા.

નાટ્યકાર હેમરાજે પાશ્ચિમાત્ય સંસ્કૃતિનો પોતાનામાં રહેલો થોડો ધણો, ક્યારે બધો બંધેરી કાઢી એની રજમાંથી આંખો મીચી રંગભૂમિની પ્રાચીન મદત્તાતું પુનર્વિધાન કરવા માંડ્યું.

વક્તા શિરોમણી ચંદ્રમોહને પોતાના વકતૃ-ત્વથી અગ્નિ સમી જ્વાલન્યસ્થમાન વાણીમાં આર્થધર્મને અલગાવતા કૃતિત્વ જનોથી સાવચેત રહેવાની ઉદ્દેશ્યણ કરવા માંડી.

વિવેચક મહસુખ નિષ્પક્ષપાત દૃષ્ટિથી આર્થતાના ઉધ્ધાર વીશે પ્રવચનો કરવા મંડી ગયા.

કોટીપતિ નગ્મોજ્જ્વલ વિધવા વિનાશરૂપ લાઙ્ગમાના પતિત યજ્ઞના માર્ગમાંથી પ્રભુએ વળનસર ઉગાર્યાંથી, એક દસ વર્ષની કુલીન કન્યા સાથે આર્થધર્મ અનુસાર વિધિપુરઃ-નર લગ્નની પુણ્યપ્રદિધી જોડવા અને આલોડ અને પરસોડને ગગાડનાર મહાપાતક-માથી બચી ગયા.

ઉચ્ચ પારંગત પ્રણીયુષ્ઠ સૌરાષ્ટ્રની કે પાંચમ કન્યા ગાથે જોડાઈ સુપ્રજન સાત્ત્વનો સરસ નાખતો આ નિર્બળ માર્ક ડાંગલાઓના દેશમાં બેસાડવાનું મદાપુરુષ ઉપાગર્જન કર્યું.

આચાર્ય અવનીન્દનાથે સરમ ધનિહાસ લખ્યો.

દેશાત્મનાયની દેશમક્તિ વધારે નિમ્ન બની.

અને તે ઉપરાંત દેશસત્ત્વે છાગાઓ આર્થ સંસ્કૃતિના ઉદ્દેશ્યથી ગાછ રહ્યા અને નવા આડકો મેળવવા શક્તિમાન થયાં છતાં મન-વાદીઓ ઉધમાંથી જાગી પ્રવૃત્તિ આદરવા લાગ્યા. નવા મનવાદીઓ એમની પ્રગતિનો વિચાર કરવા માંડ્યા. ઉગના લેખકોને લખનાં આગડણું. છતાં લેખકોનાં કટાક્ષો એમને નવો ખોરાક મળ્યો. કવિઓએ કવિતાઓ. રચી જોડકણીને નવો કાલ આપ્યો. અને આમ બધે આર્થસંસ્કૃતિનો જય-જયકાર વર્તી રહ્યો.

પ્રભુ ! તારી ગતિ ગદન છે. થોડી નીરાસા આપી તું, નાના બનાવામાંથી કેવાં શુભ પરિ-ણામો આણે છે અને કેટલાં મહાન જનો સર્જાવે છે !

સ્વપ્નદ્રષ્ટા

— ૨ —

[અનુસધાન પૃષ્ઠ ૩૪૬ થી]

શુકલનું સ્વરૂપ, શબ્દો ને વાત; રાનના ત્રણનો સુમાર; અડધી છોડેલી ઉંઘ—આ બધાથી જોધીની સહિષ્ણુતાનો અંત આવ્યો. તેનો એક સબળ પંતે શુકલની બોચી પર પડ્યો; ને તેના સ્નાયુના જોરથી શુકલજી શીફલાની માફક તરફડવા માંડ્યા.

“ગાડીઆ! ગદ્દા! શું બકે છે? ચાલ જાનોમાનો—નહી તો એક જે ચોઢી કાઢીશ, રાતના ત્રણ વાગે શું કરે છે?”

કેરશરૂપને હેલીઓસ્કોપનો સંદેશો મુકું છું.” વિજેતાનાં સત્તા ને ગૌરવને બનતી હોમતથી સાંચવતાં શુકલે કહ્યું.

શુસ્સામાં જોધીએ એક મુકો લગાવ્યો. જોધીના મુકકે નેપોલીઅન સીઝરકે ગેરીબાન્દીની—ત્રણેની બંને આખમાં પાણી આણવાના) ગુણ હતા.

“ઓ બાપરે!” શુકલ બોલ્યા.

“આગળ ચાલ” એક ધક્કો મારી જોધીએ કહ્યું. શુકલે ઉચ્ચ જોધું ને તે ખડખડ હસ્યો. “જોધી ગાડો...સદુ બાડો...ધીરુ લંગડો” તેણે લલકાર્યું.

“તું ઉપર ચાલ, ઉપર” ધીરુએ કહ્યું.

“જોધી ગાડો, સદુ બાડો, ધીરુ લંગડો.”

કેમે કરતાં તેને ઉપર લાવ્યા ને જોધીનું જોર ને ધીરની સમેજવટથી કેમે કરતાં શુકલ સુતો. ધીમે ધીમે તેના મિત્રો ઉઘી ગયા.

જે કલાકે સુસ્શનની આંખ ઉઘડી ને શુકલના ખાટલા પર પડી. ત્યાં શુકલ નહોતો.

“જોધી! શાસ્ત્રી! પેસો ગાંડો નાસી ગયો. જોધી ને શાસ્ત્રી સફાળા ઉડ્યા.

“શુકલ! શુકલ! ગીરજા!” બધાએ

જીમ મારી, પણ જવાબ નહોતો. ચારે તરફ જગમાં તેમણે જોધું પણ તેનો પત્તો નહોતો.

“તદ્દન ગાંડો થઇ ગયો” ધીરુએ કહ્યું.

“અરે રામ!” સુસ્શને કહ્યું. તેના હૃદયમાં રડવાનું પણ જોર નહોતું.

“ચાલો લાકડી ફાનસ લઇ શોધવા જઈએ” જોધીએ સુચના કરી.

ત્રણે જણે લાકડીઓ લીધી, હાથમાં ફાનસો લીધાં ને કોલેજના વિશાલ કંપાઉંડના ખુણે-ખુણે શોધવા ને ગળવ્યા; પણ શુકલનો પત્તો ખાધો નહીં.

દરવાજા આગળ ચોકી કરતા પોલીસ-મેનને પુછતાં, તેમને શુકલની ખબર મળી.

“એક છોકરો કલાકેક પર આ બત્તી લલાવતો હતો તેને મેં કાઢી મુક્યો. કમાડીબાગમાં ગયો ઘણું કરીને.”

ભળતાંખળું થવા માંડ્યું હતું. ત્રણે મિત્રો કમાડીબાગમાં શુકલને શોધવા ગયા. આખો હાથી હોય તો તે બાગમાં ન જકે તો એક માણસ ક્યાંથી જો! પણ બત્તીએ બત્તીએ તપાસ કરવાનો નિશ્ચય કરી તેઓ આગળ વધ્યા.

ચુગીઅમ આગળની એક બત્તી હાલતી હતી. તેઓ તેના તરફ દોડ્યા.

એક ઉત્સાહભર્યો સત્તાભર્યો અવાજ આવતો હતો. “કેરશરૂપ! હીંદ સ્વતંત્ર થયું. હું મુખબાઈ આવું છું—મેટું લશ્કર લખને, કાલે મારે ગાયકવાડને ..”

શુકલ બત્તી લલાવી હેલીઓસ્કોપના સંદેશો મોકલાવતો હતો. જોધીએ કુદીને તેની બોચી પકડી.

શુકલે નાસવા પ્રયત્ન કર્યો.

“મુરખા! શું કરે છે? ‘મા’ના સ્વાતંત્ર્યનું શું થશે?”

જોધીની દેશભક્તિ જાનેવારીની સવારની ટાઢમાં ફરી ગયેલી હતી. “ચાલ હરામખોર!

નાસી આવ્યો ?”

શુકલે ચારે તરફ જોયું ને બળકડો : “જોવી ગાંડો, મદુ બાંડો, ધીરુ લંગડો—”

“જોવી !” ધીરુએ કહ્યું; “તું એને લઈ જા. હું તેના સાઈને પાવગામાંથી બોલાવી લાવું.”

ગુજરાતમાં રસભેર ને ઉત્સુકતાથી વંચાતી
રાષ્ટ્રીય તરવોથી તરબોળ અમારી
ચાહુ નવલકથા

શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશી દ્વારા
સ્વપ્નદ્રષ્ટા
(સચિત્ર પુસ્તક આકારે)
ચૈત્ર માસમાં બહાર પડશે.
મૂલ્ય : માત્ર રૂ. ૨-૦-૦.

એનું તો છેક ખસી ગયું છે.”

“જોવી ગાંડો, મદુ બાંડો, ધીરુ લંગડો”
શુકલે ગીત ગાયું.

૬

માત વાગે શુકલનો બાઈ તેને જેમ તેમ કરી ગાડીમાં ધાડી લઈ ગયો ગાંડાની હોમ્પીટલ સીવાય તેનો બીજો આરો ન હતો.

બધા દમના મુર્દખાને ન્યારથી શુકલને જોયો ત્યારથી તેને રડું રડું થઈ રહ્યું હતું. શુકલની ઘેવજાની દારવજનક અમંજલતામાં દેશભક્તિની કુશળ અગ્નિ તેને મંલગાયા કરી. શુકલનો પ્રશ્ન “મા'ના સ્વાતંત્ર્યનું શું થશે ?” તેના કાનમાં મૂલુની કારમાં ચીમતી માફક મંલગાયા કરતો.

તેણે જેમ તેમ દરતાં ચડા ખાધી ને પોતાની યોજનાનો થોડો વધ તે ઉભો થયો. “હું કોલેજની અગાસી પર, વાચવા જઈ છું”

તેણે મિત્રોને કહ્યું. તે નીચું જોતો જોતો કોલેજ તરફ જવા નીકળ્યો.

નીચે તેને બોલીંગનો ઘાડી મળ્યો.

“આખાં છાત્રી દીવામળાની પેટી છે કે ? મને આપતો,” કહી તેણે પેટી લીધી. વૃદ્ધ આખાંએ સફલાઈના ઘોડીયા ઘોઘ ઘોઘ તેને પાંચ વર્ષ ઉછેર્યો હતો. છાત્રો સારો હતો. કું ખીડી પીતાં શીખ્યો ? તેણે ગિચાઈ.

સુદર્શન એશન તરફના કોલેજના ભાગના દાદરેથી તેની કેપરના ધુમ્મટની અનાશીમા ગયો. અહીં આ ગેમી તેણે વાચ્યુ હતું; અહીં આ તેણે સ્વપ્નો રચ્યા હતા; અહીં આ તેને ‘મા’ અનેક વાર દેખાઈ હતી.

અહીં આ આની તેણે પોતાની ‘ગોજના’ ઉઘાડી. તેમાં તેના છેવટા ત્રણ વર્ષના અપનાં ને અદર્શો, મિચારો ને યોજના ભોગા કર્યા હતાં. તેની ઉછરતી માનવતાનું આ રૂપાણુ યાગ્ય હતું.

ગુજરાત જેની પાછળ
ગાંડુ થયું છે તે
‘પાછળની પ્રભુતા’ (ગુજરાતનો નાથ)
ને ‘સાલધિરાજ’ ના
પુરસ્ક્રમમાં ગુજરાતના ઐતિહાસિક જીવનની બીમ આજ્ઞાવળી અને મદમત ગીતનીના સમયની અદ્યતન રસભરી નવલકથા

‘જય સોમનાથ !’
શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશી
અમારા ફાલ્ગુન ૧૯૮૮ ના
અંકની શરૂ કરશે. ૧/૧/૮૮

તેણે મીમેથી મમનાયી, એને તે ઉધમાયી ગી ઉઠે એ બીકે અગ્નિ અપર્યાયી હતો એકવાર મોડું જોવાની છેવટી વાચવ અમની ન હોય તેમ તેણે પાના ફેરવ્યા—તેણે નગર નાખી.

“દીડી પ્રમ એટલે હુમ હુમ આદર્શો”

આકર્ષાતા જનસમૂહો. જ્યાં સુધી એક સશક્ત સમૂહ એક પ્રબલ આદર્શ ખીજી બધા પર ન આરોપે ત્યાં સુધી રાષ્ટ્રીય એકતાનતા અશક્ય છે.

એક પ્રબળ આદર્શ તે રાષ્ટ્રધર્મ.

રાષ્ટ્રધર્મ એટલે આર્થસમાજનો ધાર્મિક ઉત્સાહ નહીં. જુના વિચારના લોકોનો પ્રાચીન-કાલ ફરી સરળવવાનો અશક્ય આદર્શ નહીં.

રાષ્ટ્રધર્મ એટલે ધર્મને સંપ્રદાય, આત્મા ને પુનર્જન્મ, સમાજ ને નીતિની પરવા કર્યા વિનાનો નિશ્ચયાત્મક, અર્વાચીનતાથી ઓતપ્રોત, ધાર્મિક ઝનુનથી સંયુક્ત એવો મહાન ધર્મ.

તે ધર્મનો દેવ એકજ: 'મા'.

તેમા મુકિત બે પ્રકારની: 'મા'નો ઉદ્ધાર કે વ્યક્તિત્વ મરણ

તેનાં સાધનો જે ઉપયોગી લાગે તે."

તેણે બે પાના ફેરવ્યાં.

"આ રાષ્ટ્રધર્મ એક સશક્ત સમૂહ સ્વીકારવો જોઈએ.

એ સમૂહ સશક્ત જોઈએ. તેમા સંપૂર્ણ એકતાનતા જોઈએ; અસ્મિતા જોઈએ; વ્યક્તિત્વ જોઈએ.

તેમા બે ચાર-કે પછી એક માણસની જ સત્તા જોઈએ.

આ સમૂહમાં લોકશાસનનો સ્પર્શ ન જોઈએ.

હઝાર માણસોનો એક પુરુષ જોઈએ.

x x x

હીંદુ નિર્માલ્ય છે; તેમાં વ્યવસ્થાવૃત્તિ નથી. વ્યવસ્થાવૃત્તિ ધણીજ ઉંચી કેલનણીથી કે સ્વાતંત્ર્યના ઉત્સાહથી આવતી નથી. તેનાથી પહેલાં તો વ્યવસ્થાવૃત્તિનો નાશ થાય છે.

તે આવે છે રાષ્ટ્રાય પ્રજાલિકાથી કે એક સશક્ત સમૂહના ધાકથી.

રાષ્ટ્રાય પ્રજાલિકા હઝાર વર્ષના સ્વા-

તંત્ર્યના સેવનથી નાનકડા દેશમાં આવે છે, જુઓ ઇંગ્લાંડ.

મોટા દેશમાં બિન્નાદર્શી સમૂહોમાં તે એક સશક્ત સમૂહના ધાકથી આવે છે. બ્રાહ્મણોએ ભૂતકાલમાં પાપપુણ્યના ધાકે કે'ક વ્યવસ્થા-વૃત્તિ વિકસાવી હતી."

x x x

સુદર્શન મુગ્ધ બની વાંચી રહ્યો. 'કેવાં રત્નો હતાં!' આ તેનાં હતાં? 'ના! 'મા'ની પ્રેરણાથી મારી કલમે લખ્યાં હતાં? ...' તેની આંખમાં આંસુ ઉભરાયાં. 'આ રત્નોનો વિનાશ કરવો!'

કેવી કરુણ કથા... કેવા હીમતવાન આશા-ભર્યા કેડભર્યા યુવકો એ 'મા'ના મંદિરને ઉમરે વધાયા.

ફેરશાસ્પ-ગર્વિષ્ઠ, ધનાઢ્ય, ઉત્સાહી, બાહોશ-મંડળ માટે પૈસા ભેગા કરતાં બીખારી, બેઆખરુ થયો!

નારણભાઈ-કાબેલ ગણિતશાસ્ત્રી એમ. એ. ની પરીક્ષા ને કારકીર્દી છોડી-રખડો થઈ ગયો!

ગીરજો શુક્લ-પરીક્ષા ને ભાવિ છોડી, -શાણુપણુનો ઉપહાર આપી રહ્યો હતો!

ને પોતે વર્ષો ગુમાવી, પિતાનો ગ્રેમ ગુમાવી, આકર્ષક વધુ ને ઉજ્જવલ કારકીર્દી છોડી અત્યારે આ દશા અનુભવતો હતો...

શું કરવું?

"મા! મા! મને જવાબ આપ. મારી અંબા! જનેતા! ભારતી! એકવાર દર્શન દે. મને કહે હું શું કરું? તું મને મળતી ને હું પ્રેરતો! તું આરા કરતી ને હું પાળતો! તું દસતી ને હું પ્રદુષ્ટ થતો! મા! મા! તારા 'પ્રાણ' પાછા લાવવાનું મારું વચન હું લુલ્લે નથી. હું નિર્માલ્ય હોષશ, નકામો હોષશ. પણ મેં બનવું કહ્યું. મા!'" તેની આંખોમાંથી ચોધાર આંસુઓ પડ્યાં હતાં. "મા! એક વખત દર્શન તો દે.

મને એક વખત સ્વપ્ન તો આપ ! મને સુઝતું નથી. હું અધેકારમાં છું. તારા વગર આંધળો છું. મને છેક છેડયો. અંખા ! જગજગનની ! એક પક્ષવાર મને દર્શન આપી બચાવ ! મા ! મા ! મા !” તે ધ્રુરક ધ્રુરકે રડવા લાગ્યો. ચારે તરફ તેની આંસુભીની આંખો ‘મા’ ને શોધી રહી.

સૂર્યનો તાપ વધવા માંડ્યો. એક તરફ ધુમ્મટ હતો. સામે કાંગરાની પેલી તરફ સ્ટેશન પાસેનાં ઝાડો દેખાતાં. થોડીવાર તેણે મુઠે મોઢે રડ્યા કર્યું.

“મા ! હું છેક નાલાયક છું ? હા. છુંજ. છુંજ. ખરી વાત. કેરસારપે પૈસા વધાવ્યા, શુકલે શાણપણ વધાવ્યું. ગેં કેંજ કર્યું નથી. મા, તારે બધું નેધએ છે ? તે અખાગતની !”

પક્ષવાર તેણે તેની ચોજનાને માતાની પ્રાણવેધક મમતાથી નીદાળી. તેના હંચાના બધા તુટતા હતા. દાંત બીડી તેણે દીવાસળી ચેતાવી ને ચોજનાનાં પાનેપાનામાં આગ મુકી.

બળા રહેલાં પાનાં કરચળાઆળી રાખ બની વેરાવા માંડ્યાં. બળતું આંગળાં પાસે આવ્યું ત્યારે તેણે રાખ ફેંકી દીધી.

“થયું, પુરું થયું.” તેણે ફૂરતાથી હસીને કહ્યું.

તેનો આત્મા શરીરથી કંટાળી ગયો હતો. તેને ‘મા’ ને ખેળે જઈ વધેરાવતું હતું. તેણે છેલ્લીવાર ‘મા’નું દર્શન કરવાનો પ્રયત્ન ચારે તરફ નેધ કર્યો. નિશ્ચેતન તડકો ચારે તરફ સ્પષ્ટ અનવાળું પ્રસારી રહ્યો હતો.

“મા ! મા !”

તેણે કાંગરા પર હાથ મુક્યા.

“સદુભાષ !” દાદરની ઓરડીમાંથી કાઢતો અવાજ આવ્યો. તે દ્યોતિ: “કાણ ?”

“સદુભાષ ક્યાં છે ? અગાશીમાં છે ?” પ્રમોદરાયનો અવાજ આવ્યો ને બીજી પળે

પ્રમોદરાય લોકના લોકના આવી મુદ્દર્શનને બેઠી પડ્યા. “મારા દીકરા ! શું કરવા બેઠો છે ?” મુદ્દર્શન બોલી શક્યો નહીં.

“દીકરા ! છુપાં મંડકો શાં, મમાઓ રી, કાચાં શાં ? મારા ઘોળામાં ધુગ ધાવવા તું શું વધ બેઠો છે ?” રાવખવાદુર ચુઓ કરવાનું નક્કી કરીને આવ્યા હતા પણ અત્યારે તે પણ આકેદ કરી રહ્યા હતા. “દીકરા ! દીકરા !”

“આપાછા ! હું કે નથી કરતો.” માંડા જેવા અવાજે મુદ્દર્શને કહ્યું. રાવખવાદુરે ધ્યાનથી નેધું તો દીકરો અસ્વસ્થ, નિર્ભય ને નિસ્તેજ હતો.

“દીકરા ! તને કે ખબર છે ?”

“રી ?”

“તારા પર વારંટ છે.”

“વારંટ !”

“હા. તું કાપત્યાંગાનેનો શિગમશિય ! ને હું મરકારનું લુણ ખાઉ છું.”

“કાણે કહ્યું કે વારંટ છે ?” મુદ્દર્શને પુછ્યું.

“જગમોહનભાઈએ કહ્યું. એણે ઘોઝાવ્યું છે.”

“શું કામ ?”

“મુરખા ! રૂડાપણુ જવા દે. ચાલ મારી સાથે.”

“હા” નિશ્ચેતનતાથી મુદ્દર્શને કહ્યું.

“તાગ કાગળો હોય, કે પુરાવા હોય ને બાળી મુક.”

“જે હતું તે આ બધું બાળી મુક્યું” મુદ્દર્શને નીરાધાથી ચોજનાની રાખ તરફ આંગળી કરી.

“મારું ક્યું. દવે અમાગં ક્યું કરવાનું છે. સમજ્યો ?”

“હા” ત્રણે પેનાને પરવા ન હોય નેમ તેણે કહ્યું.

“મારી નેડે અત્યારે મુખાધ આવવાનું છે.”

“હા, ”

“પરમ દહાડે વીલાયત જવાનું છે.”

‘વાર’ સુદર્શનમા અન્યથા થવાની શકિત રહી ન હતી.

“જગમોહનભાઈએ પેસેજ લઈ મુક્યો છે. ને બેરીસ્ટર થઈ આવવાનું છે.”

“હા”

“ને સુયોચના જોડે વિવાહ કરવાના છે.”

સુદર્શનની આખમા તેજ આવ્યું તેને ધની વાદ આવી ધની સાથે એકમેક માટે વાટ જોવાની ભીષ્મપ્રતિજ્ઞા કરી હતી તેણે ડોકી ધુણાવી.

“કિમ ના?” પ્રમોદરાયે અકબાઈને પુછ્યું.

સુદર્શનની આખમા પાણી આવ્યા.

“મે ને સુયોચનાએ પ્રતિજ્ઞા લીધી છે કે

એક ખીજને પરણુવું નહીં.”

“જોઈ મોટી પ્રતિજ્ઞાના લેનારાઓની મોટી” રાવખહાદુરે કહ્યું.

“ખરી વાત છે” તિરસ્કારથી સુદર્શને કહ્યું.

“શી ખરી વાત છે?” બાપે પુછ્યું.

“પ્રતિજ્ઞા લેનારની મોટી! કે લીધી ને કે તોડી.” કડવાશથી દોકરો હસ્યો.

“ત્યારે આ એક વધારે—”

“બાપાહા!” સુદર્શને એકદમ બાપ તરફ જોયું. “મારે માથે બહુ વીતી છે. આટલી બાકી છે?”

“બહુ વીત્યાનું મોટું કહે છેને, તું આવ હવે જમીને ટ્રેન પકડીએ” કહી પ્રમોદરાય દાંદર ઉતરવા લાગ્યા.

સુદર્શન મુગે મોઢે પાછળ ચાલ્યો.

[આ રસિક વાર્તાના વિશેષ ભાગ આવતા અંકમા]

હલવાઓનો મહારાજા: અસલ સીક્કા છાપ રજીસ્ટર્ડ

 કોહીનુર હલવો.

સાથી સરસ સ્વાદિષ્ટ અને સર્વોગ સુંદર બાકસોમાં ચેક. મહીનાઓ સુધી ટકી શકે છે. બાકસની કીંમત ૦) = રૂ. ૦૧, ૦૧૧, ૧, ૨, અને રૂ. ૪.

ચેતવણી—કોહીનુર હલવાની લોકપ્રિયતા જોઈ બજારમાં નકલી બાકસો નીકળેલાં છે માટે કોહીનુર નામ વાચી ખરીદ કરવાથી ઠગાવાની ધાર્સ્તી રહેશે નહીં.

મીઠાઈની ઉત્તમ કારીગરી માટે સોનાના ચાંદ અને સર્ટીફિકેટ મેળવનાર

પીતાંબર આણંદજી મીઠાઈવાલા.

ભુલેશ્વર—મુંબાઈ ૨.

આ રોહસબંધની આડે માત્ર એકજ વિગ્ર ઉપસ્થિત થવા પામ્યું હતું. સુવર્ણના કન્યાકાળ થતાં બંને વડીલોએ એ બંને સહચારીઓને લગનગાંઠથી જોડવા નિર્ણય કર્યો હતો. લગ્નનો મંગલ દિવસ પણ નક્કી કરવામાં આવ્યો હતો. પરંતુ એકાએક વિચિત્ર રીતે સુવર્ણના પિતાએ પોતાના પુરાણા મિત્રના પુત્રને પોતાની કન્યા નહીં આપે એમ જાહેર કર્યું. આવા નિર્ણય પછી તે બાલા પોતાના બાલસખાને એકાંતમાં વહાલસેાથી મુલાકાત દે એ તદ્દન અયુક્તજ લેખાય. પરંતુ આજેજ અનેક આજીજીઓના પરિણામે કેં ખાસ વાત કરવાની છે એમ બહાવું બતાવી પુરંદર સુવર્ણને એકાંતમાં મળવા સમજાવી શક્યો હતો. લતામંડપમાં આવતાંજ સુવર્ણએ એ નવયુવાનને તેનીજ વાટ જોઈ ઉભેલો જોયો. પુરંદરને જોતાવેંતજ તે બોલી: ઉડી “મને કેમ બોલાવી ? તને ખરાખર ખબર છે કે હવે હું એક નાનકડી કન્યા નથી રહી ? આપણે આમ એકાંતમાં મળીએ તે ખરાખર કહેવાય. ફરીથી કાષ્ઠ દિવસ બોલાવીશ તો હું નહીં આવું.”

સોળ વર્ષની આ મધુરી બાલા એક ગંભીર પ્રાદાના સ્વાંગ ધરી ઉપરનાં વાક્યો ઉચ્ચારે એ દશ્ય ખરેખર મનોરંજક હતું. પરંતુ એ મનોરંજકતાનો ઉપભોગ કરનાર અત્યારે ત્યાં કાષ્ઠજ નહોતું. પુરંદરની વય ને એ વેળાની મનઃસ્થિતિ તેને આનંદતાં અટકાવી રહી હતી.

લતામંડપને વીંટાએલી એક વેલીનું ધ્રુલ તેણે સુટ્યું. તેના કક્કા કરી નાખ્યા.

“ફરીથી આવવા તને કદાપિ ફરજ પાડીશ નહીં” તેણે ખિત હૃદયે કહ્યું; “હવે-હં હાંબા પ્રવાસે જનાર છું.”

“પ્રવાસે !” તે બોલી ઉડી; “ક્યાં ?”

“જાવા” તેણે જવાબ વાળ્યો.

“જાવા ?” તેણે પુછ્યું; “એટલું બધું દૂર કેમ ? જાવા જવાનું કેમ પસંદ કર્યું ?”

“કેમ પસંદ કર્યું ?” તે કહેવા લાગ્યો; “અમે વેપારી રહ્યા. સમુદ્રોની સફરો કરવી એ તો અમારું રોજનું કાર્ય.”

ઉપરોક્ત વાર્તાલાપ વેળા એણે થાણુંએ કર્યું. પરંતુ તે યુવકનાં નયનો અશ્રુથી ભરાઇ ગયાં. સુવર્ણએ સાંભળ્યું ન સાંભળ્યું કર્યું. તે એક શબ્દ પણ બોલી નહીં. એની દષ્ટિ સામેના સ્પર્શિર્દર્શ પર તરવરી રહી. જલધિનાં-ચમકતાં તરંગે રમતાં સૂર્ય દિરજોની કીડા એનાં વિશાલ બાલ નયનો નીહાળી રહ્યાં. હજી દિવસ હમણાંજ ઉગ્યો હતો. વાયુ મંદ મંદ વાઇ રહ્યો હતો. એની આછી લહરીએ ઉડતાં જલશિકરો પર સૂર્ય નાચી રહ્યો હતો. લાંબી હાંબી અનંત તરંગાવલિ કીનારાની સમાંતર દોડી રહેલી દષ્ટિગોચર થતી. આસ-માની વસ્ત્રો પર ચમકતા હીરા પેડે ધુરા પાણીના પટ પર શીણ દીપી રહ્યું હતું. સમુદ્ર-ખંખીઓ તટ પરની રેતીમાં ટોળે વળી રમતાં જણાતાં.

સુવર્ણ આ બધી રમણીયતાથી આદ્ભાદતી ભારતી. દૂર કિતિજમાં દુખતો નીલવર્ણો સમુદ્રતટ, તરંગોની હારમાળાની કીનારીએ કીનારીએ ઝૂલતું શ્વેત શીણ, ઊર્મિના ઉરોભાગે ઉડતો સૂર્ય પ્રકાશ-એ સર્વ સુવર્ણમાં આનંદ ભરતાં જણાયાં. જાણે દૂર દૂર તે શઠ ચરાવેલા આજી વહાણને જોઇ રહી. એક ઉડતા પંખી પર એની આંખ ઠરી. નિર્મલ અંબજપટમાં એક નાનકડા મિંદુરૂં તે અદશ્ય થયું. અંતે નીચે માર્ગ પર વેરાએલી ધ્રુલપાંદડી પર એની દષ્ટિ પડી. મહાપ્રયત્ને તે બોલી: “તમે શને

ગયો છો? એવી વ્યાપારી સરે અત્યાર મુઠી સમજી શકીશ નહીં. પરંતુ આટલું તો જરૂર તો તમારા પિતાજી જતા "

જ્યાન દઈ સાંભળ એક પનામા આખી સજી ને તેના વિવિધ વેલવ તોલના- માં આવે તોએ -વહાલી સુવર્ણા! હું તો તનેજ પત્તે હર "

"મારા પિતાજી હવે જૂઠ થયા" પુરદરે સમજ પાડી, "મારે પણ હવે કમાતા શીખવું" જોઈએ એટલે એમની જગ્યાએ મને જવા દેવા મારા પિતાને સમજાવ્યા " લતા- મંડપના એક સ્થળ પર સુવર્ણાએ પોતાનું મસ્તક નાખી દીધું એવું કપાળ પુરદરને વિષાદ વાદળીએ છાંયે લાગ્યું. એના સુદર અધર કમ્પી ગયા. એની નાસિકા પુકી રહી જરાવારમા એ મધુરી બાળા રડી પડી ત્વરાથી પુરદરે આહું જોયું. આકાશ, સમુદ્રતટ, શહેર ને સિંધુપ્રતિ અવારનવાર

વિચાર કરતી સુવર્ણા મૌન આંસુ સાતી હતી કોઈ પણ દિવસ મગીએજ નહીં "

ખાલીનજરે તે જોઈ રહ્યો પરંતુ એથી કે ન વળ્યું. આંસુ ઉમરાયા વિના નજ રહ્યા. એના ગાલ પરથી અચ્ચતી ધારા વહી ચાલી રોપથીએજ તે હાછી નાખી : "એટલુંજ કહેવા હું આબો હતો. આપણા લગ્ન સવધીની મારા પિતા- જીએ જે દિવસે ના પાડી તે પગથીજ જવા ઉપડી જવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો હું આશા રાખ્યું છું—હું ધમ્મુ છું કે હું કદાપિ પાછો વળીજ રાકું નહીં આથી" વધારે હું કશુંએ કહી શકતો નથી. હું વધારે કહું તો તું મને

આટલું કરી ખીચારો પુરદર લાથી વીદાય થયો સુવર્ણા નીચે બેસી ગઈ મન મુકાને રડાય તેટલું રડી લીધું. અન્તે શોક દુઃખથી બોલી "આજે હું મરી જાઉં તો પછી પુરદરને શું કામ જવા જવું પડે ? આગાની એકાદ વેલ લઈ ગયો ક્યો ખાઉં તો ? આ સમુદ્રમાં કુદી પડું ? " પછી ધર્મધીમે મંલીર જની, " હું મરી જાઉં પછી પુરદર જના જાય કે ન જાય તેમા મારે શું ? " ,

આમ વિચાર કરતી સુવર્ણા મૌન આંસુ સારતી હતી.

૨

લક્ષ્મીનંદને પોતાની પુત્રીનાં પુરંદર સાથેના લગ્ન સંબંધને કેમ ઉવેખ્યો હતો તે કોઈ પણ બાણતું નહીં. સહૃદય મિત્રને પણ એ વીશે કશીએ માહિતી ન હોતી. કોઈ એને પુછતું તો જે કરું છું તે હું વીચારીનેજ કરું છું' એમ તે જવાબ વાળતો. વળી વધારે વિચિત્રતા તો એ હતી કે સુવર્ણા માટે સાર-બાદ અનેક માગાં આવવા માંડ્યાં પરંતુ એ તમામનો તે અસ્વીકાર કરતો. એ બાળત-ની ચર્ચા કરવા સંમતજ થયો નહીં. કન્યા-કાળ વીતી જતો એ પરત્વે તેનાં પત્નીએ પણ ધણીજ માથ કુટ કરી પરંતુ તે તો એકેનો બે થયોજ નહીં. માત્ર દુંકા ને ટચ જવાબ વાળતો: " સ્વીમીછને આવવા દે. સ્વામીછ પધારશે સારે આપણે એ પ્રશ્ન છેડીશું. "

પુરંદર સિંહલદ્વોપ થઈ જવા તરફ ઉપડી ગયો. કે પણ જાણવાજોગ બનાવ બન્યા સીવાય બે વર્ષ વીતી ગયાં. પુરંદર પાછો ન ફર્યો. સુવર્ણના લગ્નની પણ કરીએ વ્યવ-સ્થા થઈ નહીં. અરાઢ વર્ષની એ બાલામાં એનું એજ સૌંદર્ય નીતરતું. વસન્તઋતુમાં પૂણે ખીલી રહેલા આમ્રતરુની હજીએ તે આકર્ષક હતી.

પોતાની કામરણરથા આમ લંબાઈ તેનું સુવર્ણને કશુંએ દુઃખ નહોતું. લગ્નની લગાર વાત થતી કે એના મિત્રારો પુરંદર પ્રતિ હોના. વાંકડીઆ શ્યામળા કેશકલાપમાં સુમન-શું સુકુમાર વદન સુવર્ણની કંપના સૃષ્ટિમાં ખડું થતું. એના વિદ્યાલ રકંઢ પરથી બુદ્ધી રહેલા સુવર્ણ ઝીકથી ભરેલા ભુરા ઝળઝામાં એને ઢંકાએકો કંપતી. એની અંશુલિ પરની વીંટીઓ પર તે વારી જતી. પોતાના પિતાની ઇચ્છાનુસાર તેને પરણવુંજ પડશે એમ તે

જાણતી. આ જીવનમાં તેનું એ પ્રથમ મૃત્યુ. તેમ છતાંએ તેનાથી છુટા પડવાની તેના પિતાની અનિચ્છાથી તે સતોપ માણતી છતાંએ શુંચનાતી. એની વયની બાલાઓ કુંવારી રહેતીજ નહીં. લગ્ન ન થઈ શકે તો વિવાહ તો અવશ્ય થતોજ. સારે એના પિતાજ માગાને લગતી વાત કરવા પણ કેમ તૈયાર નહોતા ? આકસ્મિક રીતે એક દિવસે એ પરિસ્થિતિનો સહેજ ઉકેલ તેને હાથ ચઢ્યો.

લક્ષ્મીનંદન પાસે એક સુંદર મીનાઈ પેટી હતી. સામાન્ય પેટીઓથી એ સહેજ મોટી હતી. એની પત્ની એમાં અઢીર ભરતી. લક્ષ્મીનંદને પોતાની પત્ની માટે નવા અલંકાર ધડાબ્યા એટલે તેણે અઢીર સહિત પેટી પેટી પોતાની પુત્રીને આપી. સુવર્ણાએ આભુષણો ગોઠવતી હતી તેવામાં તે પેટીમાંથી એક કાગળનો દુકડો મળી આવ્યો.

સુવર્ણા બણેલી શણેલી હતી. એ કાગળ પર નગર પડતાંજ પોતાનું નામ વાંચી સુવર્ણા અજાણ થઈ. આતુરતાથી એ કાગળ-ના કડકાને તપાસવા લાગી; પરંતુ એ લખાણનો અર્થ ઉઠેલી શકી નહીં. લખનારને તેમજ જેના પર લખાએકું હતું તે વ્યક્તિને તે પીછાની શકી નહીં. છતાંએ એ-વિચિત્ર શબ્દો વાંચતા તેના શરીરમાં એક લયકંપારી છુટી ગઈ. એ કાગળમાં નીચે પ્રમાણે લખાણ હતું—

ગૃહ પરીણાથી દું

સુવર્ણ પ્રતિમા શી સુવર્ણા

લયંકર કમનસીબીનો ભોગ થશે

વર્ષો સુધી એક ખીજને જેવા

તેઓ

અજાણતાં આવી પડનાર કમમાનવી લયકંપારીએ બાલા કંપી હતી. કોણે પણ કલા-

સીવાય કાગળના કકડાને તેણે સંભાળથી છુપાવી દીધો.

૩

વળી એક વર્ષ વીત્યું. જાવાથી પુરંદર પાછો ફરે છે એવા ભયુકાર પણ નહોતા છતાંએ સુવર્ણા તો હજીએ અંતરથી એની જ પ્રતિમા પુછ રહી હતી. તે પણ એને ભુલી શકેજ નહીં એમ તે કુમારીને ખાત્રી હતી. ભુલી જઈ શકે તો તે જરૂર પાછો આવે.

ત્રીજું વર્ષ પુરું થયું કે તરત લક્ષ્મીનંદને જાહેર ક્યું કે પોતે સહકુટુમ્બ કરી જનાર હોતો. એ પુરાણા યાત્રાધામે જવાનો સન્દેશો લઈ સ્વામીજી તરફથી એક શિષ્ય આગ્યો હતો. વારાણસીમાંજ અન્તે સુવર્ણાનાં લગ્ન થનાર હતાં. સ્વામીજીએ ત્યાંજ લાયક પતિ શોધી રાખ્યો હતો.

લક્ષ્મીનંદન તેની પત્ની ને પુત્રી સાથે કાશી ગયા. એ પવિત્ર નગરમાં પ્રવેશનાંજ આનંદસ્વામી પધાર્યા. લગ્નની તિથિ નક્કી કરી. પુણ્ય શાસ્ત્રાનુસાર તમામ તૈઆરીઓ કરવાની સુચના અપાઈ. તમામ તૈઆરીઓ થઈ ગઈ. માત્ર એક ઉચ્ચ રહી. જાહેર નિમંત્રણો કઢાયાં નહીં. એ શ્રીમંત કુટુમ્બ સીવાય આમ જદ્દો જદ્દી લગ્ન પતાવી દેવાનું હતું તેમ કોઈ પણ જાણતું નહીં. ન છુટકે કરવાની ધર્મક્રિતીએને સ્થાન મળ્યું.

લગ્નદિવસની સન્ધ્યા આવી રાત્રે નવ વાગે મુહૂર્ત નક્કી થયું હતું. છેલ્લી ધડી સુધી ઘરનાં માણસો સીવાય અન્ય કોઈ ફરકતું નહોતું. પાંડોશીઓને પણ આમંત્રણ નહોતાં. લક્ષ્મીનંદન સીવાય વર કોણ છે તે પણ કોઈ જાણતું નહીં. વરરાજ ક્યાંથી પધારનાર હતા તેની પણ માહિતી નહોતી. પરંતુ આનંદ-સ્વામીની પસંદગી સારીજ હશે એમ દરેકને

ખાત્રી હતી. વરરાજનું નામ જાહેર કરવા ન દીધું તેમાં પણ કેંક હેતુ હશે. પવિત્ર સાધુ પુરુષનાં કૃત્યોમાં શંકા કોણ આણી શકે ? ગોર વગેરેને સલાહ પ્રમાણે કન્યાદાનની તમામ વિધિ પતી જાય તેરી યોજના કરી તે નીરાંતે આજીવના ખંડમાં વિરાજ્યા હતા. લક્ષ્મીનંદન બહાર વરરાજની વાટ જોઈ રહ્યા હતા. સુવર્ણા પણ લગ્નના વસ્ત્રાલંકાર સજી પોતાના ખંડમાં એકલી બેઠી હતી. તે વિચારતી 'કેવું અજબ લગ્ન ? હું પુરંદરને ન પરણું તો પછી અન્ય કોને પરણું છું તેની પણ શી પંચાત ? મારા માનેલા પતિને તો હું પરણીજ શકનાર નથી.' એજ ક્ષણે લક્ષ્મીનંદન પોતાની પુત્રીને તેડવા આવ્યા. પરંતુ લગ્નવેદી આગળ લઈ જતા પડેલાં તેમણે સંભાળથી નેની આંખે પાટા બાંધ્યા. સુવર્ણા પુછવા લાગી : " આ શું ! પિતાજી ! " પરંતુ શું થાય છે તે જોતાની તેને સખ્ત મનાઈ હતી.

લક્ષ્મીનંદનને કહ્યું : " સ્વામીજીની એરી આરા છે. હું કહું તેમ કર્યા કર. તને કહેવામાં આવે તે મંત્રા મનમાંજ ભણાવે."

બાલા બોલીજ નહીં. પિતાજી તેને લગ્નવેદી સમીપ લઈ ગયા.

જે સુવર્ણાની આંખે પાટા બાંધવામાં ન આવ્યા હોત તો તે જોઈ શકત કે તેના બાવિ પતિની આંખે પણ પાટા બાંધવામાં આવ્યા હતા. સ્વામીજી, ગોર અને તેના પિતા સીવાય ત્યાં અન્ય કોઈજ નહોતું.

લગ્નક્રિયા પુરી થતાંજ નવપરણિત વરવધુને ગુરુદેવે નીચે પ્રમાણે કહ્યું : " તમે ઉભય આજ લગ્નગાંધી જોડાયાં છો એક બીજાને તમે જોયાં નથી. લગ્નક્રિયા આત્રી વિચિત્ર રીતે પતાવી દેવાનું કારણ એટલુંજ છે કે કન્યાકાળ વીતી ગયો છે છતાંએ લગ્ન નથી કર્યા એની વાતો સાંભળતી ન પડે.

આ જીવનમાં તમે એક બીજાને

દેખના પામગો કે કેમ તે પણ હુ
કહી શકતો નથી તમે એક બીજાને મળો
તોએ પનિષ ની તરીકે પારખી તો નજ ગકો
તમે એક બીજાને પીઠાની શકો તે માટે
તમને બનેને દુ એક અમુચિહ આપુ
હુ મારી પામે એ મુદાઓ છે તેની અદર
જોડા નગ ઘણાજ અમુચ ૨ અનુષ છે
દરેક નગની અદરની બાજુએ એક મોર
મરી કાદામા આગો છે એમાની એ વીંટી
વર પામે ને બીજી વીંટી વડુ પામ નેજો
આરી જાનની મુદ્રિકાઓ અન્ય કોપિણ
મનુષ પામે નથી વધાગમા અદરની બાજુએ
મરી કાદામા મૂરની અનુષિ યજ્ઞ શે તેમ
નથી મે મારે હાથેજ તે આપ્તિઓ પાડેલી
છે કોઈપણ માણસની આગમીએ પત્ની
આવી વીંટી જુએ તો તેજો જાગુડુ કે તેજ
તેનો પતિ છે કોઈપણ સ્ત્રી પામે પતિ આની
વીંટી જુઓ તો તેજો તેને પ ની તરીકે પીઠાન
વી તમાગમાથી મેલે પણ આ વીંટી
ખોવા દેતી નહીં કોઈને આપની પણ નહીં
જુખમનાથી પ્રાપ્ત જતા હોય તોએ તેને વેચતી
નહીં તે ઉપનાત આગથી પાય વાં રીને
નહીં સા મુખી મેલે તે પદેની પણ નહીં
આજે આપાદ મુશુપચમી છે નામિના
અગીઆર તાગા છે પાય વા વીયા બાદ
આ મમજેજ વીંટી નેરાની રજ છે મારો
આ આદેશ છે જે ઉવેખશે તો પર
અજુધારી આદન આરી પડશે "

આટલુ કની આનન્દરામી વીદાય થયા
સક્રમીનન્દને સુવર્ણની આખથી પાટોદર ક્યો
ચોનરદ નજર કરતા તે પિના ને ગોર મીવાય
અન્ય કોઈપણ નજરે પડતુ નહીં એનો પનિ
અદરય થઈ ગયો દનો સન્નની અણુમોહી
શત્રિ પણ તેને તો એકલીજ વીનવરી પડી

૪

સગન પડી સક્રમીનન્દન પ ની તથા પુત્રીને
લઈ ઘેર પાછો ગયો ચાર વર્ષ વીતી ગયા
હજીએ પુરદગનો પત્તો નહોતો તે પાછો આવે
તોએ હવે સુનણાને શ ?

પોતાના બાનસખાની આમ સાત સન
વર્ષો વીતી જવા છતાંએ જરાએ ખમરઅતર
નહોતી તેથી સુનણા બેચેન ગયા સાગી
“ મને ભુલી શકતો નથી ” તેજો ત્રિચાલુ,
“ માટેજ તે આટલા બધા વર્ષો દુત્તો દુ
પડી રહ્યો છે એમ કેમ મનાય ? તે જુવે છે
કે નહીં તેની પણ શી ખમર પડે ? તો
હવે બીજાની પ ની થઈ મુખી હુ એટલે એને
નેરા રી ઇચ્છા કરનામા પણ પાપ છે છતાંએ
મારો બાનમિત દજી જીનોજ કે એમ આશા
કેમ ન રાખતી-એવી પ્રાથના પણ કેમ ન
કરતી ? ”

એજલાખા વળી એના દહ પિતાશ્રીની તમી
યન લથડી જીનણેજ દદ સાગુ પડરાથી અન્ને
તેમનુ અસાન થયુ એમની પત્ની પણ એ
વજપાતથી લાજુ ન દડી ત્રિચાલ ત્રિચના
સુનણાં એકવચાથી થઈ

મગતાં પડેલા સુવર્ણની માતાએ તેને
ચિન્તા ન કરા કહ્યુ હતુ “ જો બેટા !
જરા પણ મુંઝાઈશ નહીં તુ પરજેલી છે.
નિષ્કીત સમય વીતી જશે એટલે પ્રમુદ્ધાથી
તને તારો પનિ મગશે હવે તુ નાની બાલિકા
નથી વળી માથે ગુદેજ જેવા મમયં દાઢ
છે નેજીએ તેટલા પેસા કે તાગ પિનાએ એ
બાગન તમાગ ગોહન ! કરી છે ”

છેલ્લી માયનમા એ લગી બાદની ધર્મજ
ગંબીર ગેન્મમન્દ થઈ હતી સક્રમીનન્દનના
મુનુ પડી તપામ દ ના જાગુડુ કે તેના ખરી
મદેનનના નમામ પેમા અદરય થઈ ગયા હતા

એની પુત્રીના હાથમાં માત્ર તેના અલંકાર, કુટુંબનું ધર ને રાચરચીનું જ રહ્યું હતું. વર્ષો થયાં વ્યાપારમાં લક્ષ્મીનન્દનને ખોટ જતી હતી પોતાની પરિસ્થિતિથી અન્ય કોઇને પણ તેણે વાકેફ થયાં નહોતા. છુપી રીતે પોતાની સ્થિતિ સુધારવા તે મથી રહ્યા હતા. એમના બધાએ પાસા અવળા પડ્યા. એની ચિન્તામાં ને ચિન્તામાં જ એમની તળીયત લયડી ને અવસાન થયું.

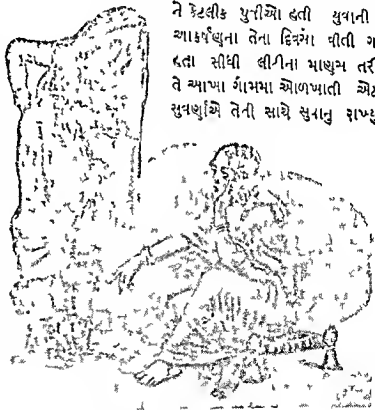
એ કમનસીબ વ્યાપારીના તુટવાની વાત જાહાર આવતાંજ લેણદારો ઉભરાયા. પિતાનું દેહું વાળવા સુવર્ણ પર દમાણ થયા માંડ્યું. તપાસ કરતાં સુવર્ણને માથુમ પડ્યું કે લેણદારોની માગણી વ્યાજબી હતી સાચા શ્રીમતની પૂત્રી ને ઘટે તેમ તેણે રહ્યું સહ્યું તમામ વેચી મારી પોતાના પિતાની ઉચ્છ્વલ કીર્તિ પર લાગતું ક્લંક ઘોષ નાખવા લેણદારોનું તમામ લહેણું ચુકવી આપ્યું.

હવે તેની સ્થિતિ કંઠગી થઇ પડી ખીચારીને ખાવાના પણ વાખા પડ્યા લાગ્યા. ગામને પાદરે એણે એક માટીની ઝુંપડી લાડે લીધી. ત્યાં તદ્દન ગરીબાઇમાં દોહવા દિવસો તે પીતાવવા લાગી માત્ર ગુરુદેવ આનન્દરામી પર એની તમામ આશાઓ અવલમ્બી રહી હતી કમનસીમે સ્વામીજી પ્રવાસે ગયા હતા. પોતાની કમનસીમીનો એકપુરા એ મિનને

વાળીને ખાલ આપી શકે એવો સુવર્ણ કને એક પણ ઉપાધ નહોતો.

૫

સુવર્ણ સુદર યુવાન પ્રમદા હતી ધરમાં એકલા રહેલું સલામત નહોતું એમ કરવામાં જોખમ હતું એટલું જ નહીં પરંતુ લોકો અણુ છાનતી વતો કરે તેનો પણ ભય હતો પાડોશમાંજ એક ગંગા નામની ગોવાલાણું રહેતી હતી, તે નિધવા હતી તેને એક નાનો પુત્ર ને કેટલીક પુત્રીઓ હતી યુવાની ને આકર્ષણના તેના દિવંગ વીતી ગયા હતા સીધી લીંગના માથુમ તરીકે તે વ્યાખા ગામમાં જાળજાતી એટલે સુવર્ણએ તેની સાથે સુનાનું રાખ્યું.

એમને કહેવે કે એ હું નથી સ્વીકારી શકતી

એક દિવસે સુવર્ણ ગંગાને ઘેર આવી ભારે ગગા કહેવા લાગી “આજે તો બેન । એક વધામણી ખાવાની છે લોકો વાતો કરે છે કે પુરુષ આજ આડે વર્ષે પાડો વળ્યો છે ” આવી અણધારી વિગત સાંભળનાજ

સુવર્ણાનાં નયનમાં આંસુ ઉમરાવાં. ગંગાયા એ વાત છુપાવવા તે આડે બેઠ રહી. છત્રનનો છેદનો તંતુ તુટી ગયો હોય એમ થયું. પુરંદર તેને જુલી જવા શક્તિમાન થયો હતો ! નહીં તો એ પાછો આવેજ શી રીતે ? પરંતુ પુરંદર તેનું રટન કરે કે જુલી નથ તેમાં તેને શું ? છતાંએ તેના સમરત છત્રનના પ્રેરક તારક્ષીઆ સખી પ્રીતિ હોવાથી પુરંદર સુવર્ણાને જુલી નથ એ વાતજ મમ્બેદી થઇ પડી. પછી વળી વિચાર આવ્યો : “ કદાચ એ મને જુલી ગયો તો નહીંજ હોય ! એ ખીચારો દટકા દિવસ દેશનીકાલ રહે ? વળી એના પિતાજી પણ ગુજરી ગયા હતા. ઘેર એની હાજરીની ખાસ જરૂર હતી. ” વળી તેણે વિચાર્યું : “ હુંએ કેવી છું ? પરણેલી થઇને પુરંદરના વિચાર શા કરવા ? ”

આમ શાંત ઉમેલી બેઠ ગંગા કહેવા લાગી : “ પેલા સુવાન પરમાનંદશેનો પુરંદર ! એવો જવા ગયો હતો તે. ”

“ હા ! હા ! મને યાદ આવે છે ખરું. ” સુવર્ણાને કહેવું પડ્યું.

“ એમુમાર લક્ષ્મીથી વદાણુ ને વદાણુ બરી લાગ્યો છે ” ગંગાએ ચલાવ્યું ; “ આટું ધન તો ભરૂચમાં કોઇ લાવ્યું નહોતું. ”

સુવર્ણાના દીકરામાં પ્રાંતી સ્ત્રીનગારી ઉડી હોય એમ થયું. પોતાની ગરીબાઇનો તેને ખ્યાલ આવ્યો. પુરંદરની પત્ની થતાની પુરાણી ઉમેદ પ્રત્યક્ષ થઇ. ગંગા વાત કરતી હતી એ તમામ વેંમવતી પોનેજ માત્રીક હોત ! અસારની ગરીબાઇ તેને અસહ્ય રીતે સાલી રહી. વર્તમાન ને ભવિષ્યનો આવો ગજબ બેદ થોડીક જ વનિતાએને વરતાયા ચિના રહે. કશુંજર સુવર્ણા વિચારકીન બની ગઇ પછી તે ખીજ વાતે વળી અંતે સુવાની તૈયારી કરતાં તેણે

ગંગાને પુછી લીધું : “ એ પુરંદર પરણ્યો કે ? ”

“ ના ! ” ગંગાએ જવાબ વાળ્યો.

સુવર્ણાનાં અંગે વિચિત્ર કમ્પારી અનુભવી એક કાચુ ભર વધુ જાણવા ઇચ્છા થઇ-પણ ના. તે વધારે નહીંજ પુછે. જાનીમાની તે નિંદ્રાને આધીન થઇ.

૬

થોડા દિવસ બાદ ગંગા સુવર્ણાને ઘેર આવી. મોં કટાણું કરી કહેવા લાગી : “ બોલો ? મારાં બાઇ સાહેબ ! તમારી રીતકાત વીશે મારે શું કહેવું ? ”

“ કેમ બેન ! શું થયું ? ” સુવર્ણાએ આશ્ચર્યચકિત થઇ પ્રશ્ન કર્યો.

“ પણ આટલી વાર તમે મને કશું કેમ નહીં ? ”

“ પણ કહેવાનું શું છે ? ”

“ કે તમે પુરંદરનાં વદાલસોયાં બાદ-અપી છો. ”

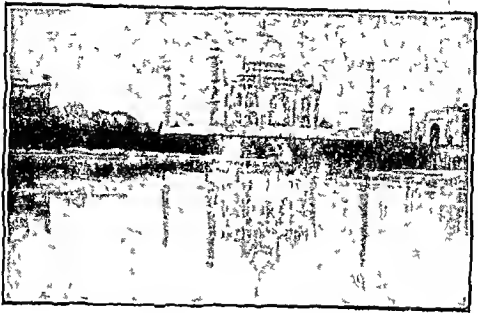
અચાનક આવા આશ્ચર્યથી સુવર્ણાનું મોં પડી ગયું. તેણે જવાબ વાળવા પ્રયત્ન કર્યો : “ હું બાલક હતી ત્યારે એ લોકો અમારા પાડોશી હતા-એમાં ખીજું કહેવાનું શું હતું ? ”

“ મારા પાડોશીજ ! જુઓ. હું, શું લાગી હતું ? ”

એમ બોલી ગંગાએ એક પેડી આગળ ધરી. તે ઉચ્ચાંત્ર એક આશ્ચર્યજનક ઘટના રજુ થઇ. તેની અંદર એક અમૂલ્ય મતોરમ હીરાનો હાર હતો. સુવર્ણાને હીરાની પારખ હતી. તે અજાજ થઇ ગઇ ; “ આ તો એક રાજ-પાટ નસાવે ! આ તને ક્યાંથી મળ્યો ? ”

“ પુરંદરે આપને ગાંઠે ગોઠલાઓ છે. તમે મારા ઘરમાં રહો છો તે જાણી તેમજે મને બોલાવી ને આ તમને આપવા કહ્યું. ”

[વધુ મારે જુઓ પૃષ્ઠ ૪૨૫]

એ કે અલ્યાસ યાત્રા

લેખક :

રા. નાનાલાલ ચમનલાલ મહેતા,
આઈ. સી. એસ.

— ૦. —

ભારતવર્ષની મધ્યકાલીન સંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ લખવાનું કાર્ય હજી અપૂર્ણ છે. હર્ષવર્ધનના મૃત્યુ પછી હોંદનું રાજ્ય અધોગતિના અધારપછેડામાં વિલીન થતું મથુ એ માન્યતા ભ્રમપૂર્વક છે; એટલું જ નહીં પરંતુ મુસલમાનોના આગમનકાલ સુધી ભારતીય સભ્યાતાનો વિકાસ કેટલે સુધી થયો એના જનલંકા પ્રમાણ હજી પણ મૌલુદ છે; અને એ ઉપરથી એટલું તો મિલ જરૂર થાય છે કે લગભગ ઇ. મ. દસમા સદીના અંતે હીંદુસ્થાન વૈભવ, વિદ્યાસિતાને કદાચ થોડે અંશે સ્વચ્છંદતાની પરાકાષ્ટાએ પહોંચ્યું હતું. અને એજ વૈભવોત્પન્ન શિથિલતા ને પ્રમાદને લઈ મધ્યકાલીન રાજ્યો

એમનાથી અલ્પસંખ્યક, ઓછા સમૃદ્ધિવાળાં પણ સુમંગલિત, સાહસી ને ધર્મોત્સાહી મુસલમાનો સામે ટક્કર ઝીલી શક્યા નહીં ને થસો વર્ષની અંદર હોંદુ સામ્રાજ્યના વીખરેલા વિભાગોનું અગ્નિસ્વ પણ થઈું નહીં.

ગૌરીશંકર હીરાચંદ ઓઝાજીએ લખેલા 'રાજપૂતાને કા ઇતિહાસ' ને સી. વી. વૈદનું પુસ્તક 'History of Medieval Hindu India (600-1200 A. D.) Volume III' વાચવાથી આ સમયની વિદ્યાવિદ્યાસિતાનો, ધાર્મિક ને સામાજિક પ્રવૃત્તિઓનો કેંક ખ્યાલ આવશે. ઓઝાજીનું પુસ્તક ઐતિહાસિક સંશોધનની દૃષ્ટિએ દરેક વિદ્યાર્થીએ વાચવા જેવું છે.

ઝોઝાહની વિદ્વતાને વિનય આપણી પુરાણી સભ્યતાના ભૂપણરૂપ છે. પ્રાચીન હિંદના ઇતિહાસ સાહિત્યમાંથી એમના પુસ્તકને તોલે આવે એવું બીલું પુસ્તક મળવું કઠિન છે. “રાજપૂતાને દા ઇતિહાસ” એક રીતે ઇતિહાસવેત્તાઓ માટે છે. પ્રાચીન પ્રકાશિત ને અપ્રકાશિત લેખોના આધાર ઉપર એ પુસ્તક રચાએલું છે ને આપતા વીસ વર્ષમાં એ કોટિવું બીલું પુસ્તક એ વિષય ઉપર લખાય એમ લાગતું નથી.

ઝેટલું મારું છે કે પંડિતશ્રીએ હિંદીમાંજ એ ગ્રન્થ ગ્રંથવાનો નિશ્ચય કર્યો. પરંપરામાં લખતી વખતે વસ્તુ વિષય કરતાં શબ્દાઢ્યાર ઉપર વધારે ધ્યાન રહે છે ને પત્ત કરતાં છતાં પણ લખાણમાં ઘણી વખત નિર્ણયતા આવી જાય છે. યદુનાથ સરકારના આરગઝેય તેમજ શિવાજી ઉપર લખેલ ગ્રન્થો એનાં ઉદાહરણો છે. એમના જેટલી વિદ્વતાથી એ ગ્રન્થોની રચના બંગાળી કે કોઈ બીજી દેશી ભાષામાં થઈ હોત તો તે સાહિત્યની તેમજ ઇતિહાસની અમર રચના બનત. ભાષા પરત્રનાથી આપણા સમયનો ને માનસિક શક્તિનો તો વ્યય થાય છેજ પણ એના કરતાં પણ વિશેષ તુકશાન આપણા મૌલિક વિચારનાં, ને સર્જન-બળના એાત તુકશાથી થાય છે. મનોરાજ્યમાં ઉદ્ભવતા ને ભગવાતાં અનેક નાટકોની ચિત્ર-વિચિત્ર છાયા તો માના ધાયણ સાથે શ્રીખેત્રી ભાષાદારાજ વ્યક્ત થાય. અનુવાદમાં કે સારાશમાં સજીવન આલેખન થાય નહીં.

મધ્યકાલીન મદારાજ્યોમાં શુદ્ધેતખંડના ચંદેલ રાજ્યના સ્મારકચિહ્નો હજી પણ પિછ-માન છે. સંયુક્ત પ્રાન્તના દેવ્યાખ-ગંગા યમુનાની વચ્ચેની સપાટ ભૂમિ છોટી જરા દક્ષિણ તરફ પ્રયાણ કરવાથી એક નવું દ્રશ્ય ઉપસ્થિત થાય છે. જગ્યાએ જગ્યાએ પર્વતોની દારોમાં

અનેક સુંદર જ્વારાશયો સ્વાભાવિક તળાવો, એક તરફ બંધ બાંધી બનાવેલ સિંચણ ઝાંખા-વાળાં વૃક્ષોયા વિરાજમાન સરોવરો, ચંદેલ સમયના વૈભવના સાક્ષીરૂપ પ્રમાણ-ભૂતકાલના જીવનના આજી પડધારૂપ પડયાં છે. સૃષ્ટિ સૌંદર્યનો ઉપયોગ કરવા માટે, એવે અંતર્જીવન સાથે જોતપ્રોત કરવા માટે અવકાશ, આનન્દ ને વિશિષ્ટ સંસ્કાર ને દૃષ્ટિ જોઈએ. આપણા નિર્ધન દેશમાં નૈસર્ગિક લક્ષ્મી અણુદેખી પડી છે નહીં તો ઘર આંગણે ટેર ટેર પડેલાં અનિ-દાસિક સ્મારકોને આપણે કેમ જીર્ણ થવા દઈએ?

સંસ્કારિતા સર્વદેશીયજ હોઈ શકે. એક દેશીય પ્રત્તિમાં સમગ્ર પ્રજાજીવન લાંબો વખત ચાલી ન શકે. નાનપણમાં શીખેલ ઇતિહાસથી ભારતવર્ષના ભૂતકાલ ઉપર અરુચિ ઉપજે એ સ્વાભાવિક છે. પણ એ અરુચિ ને અજ્ઞાનનો ઉચ્છેદ કરવામાં સરકારી પુરાતત્ત્વવિભાગે અમૂલ્ય સહાય કરી છે. પુરાતત્ત્વ તરફ હજી આપણું વલણ થોડું છે. એ પરિસ્થિતિમાં સરકારે જે કેં ક્યું છે તેની પુરી કીર્મત તો ભવિષ્યમાં જ્યારે આપણી ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ કેંક વધારે ઉઘડશે ત્યારે જણાશે.

મહોબા અત્યારે દમીરપુર જલ્લાનો એક તાલુકો Jhalakoti taluka છે. માત્ર એકે કેપુરી-કલેક્ટર ને એક તદ્દસીજદાર એનો વહીવટ કરે છે. ઇ. ૧૧ મા ને ૧૬ મા સેકામાં એ ચંદેલ રાજ્યનું પાટનગર હતું ને એની જુના સમૃદ્ધિને ઉપયુક્ત એવું અભિધાન પણ મહોલસનગર હતું. પુરાણો જ્વારાશયો ને મંદિરોનાં ખડેર સીવાય દવે ત્યાં કંઈ નથી. મનમાગને છીનાગે ગીયાસુદીન તુગલકના વખતના ગિરનારેખ વાળી ઇ. મ. ૧૩૨૨ ની મરજી છે.

ચંદેલ રાજ્યએ પોત પોતાનાં નગરો બંધાવ્યાં. વિજયપાસે (ઇ. મ. ૧૦૩૦-૪૦)

વિજયસાગર, કીર્તિવર્માએ (ઇ. સ. ૧૦૬૦-૧૧૦૦) કીરતમાગર (કીર્તિમાગર), રાહિયે રાહિયમાગર બનાવ્યા. ઇ.સ ૯૦૦ પછી ચંડેશ ગગ્ગઓનું પાટનગર ખજાહોથી મટી મહોળા થયું. કહેવાય છે કે ચંડેશના કોઈ પૂર્વજ રાજા ચંદ્રવર્માએ, મહોળામાં મોટા માડયાગ કર્યો. એ ઉપરથી મહોલ્યવનગર નામ પડ્યું. કીર્તિવર્માના વખતમાં (ઇ. ૧૦૬૦-૧૧૦૦) ચંડેશનો અંશ્વર્યમૂર્તિ મધ્યસ્થે હતો. એના દરબારમાં લગભગ ઇ. સ. ૧૦૬૫ માં પડિત કૃષ્ણમિત્ર રચિત પ્રબોધચંદ્રોદય નાટક લખવાયું હતું. કૃષ્ણમિત્ર પ્રતાપનામાં સુધારદાર કહે છે કે-

આદિષ્ટોડસિ સકલમામાન્વચક ચૂડમણિ
મરેચ્છિમંજરી નીગજિત ચળમલેન ચલવદરેનિવહ
વક્ત્રસ્ત્ર કપાટપાટનપ્રકટિત નૃસિંહસ્ત્રોત્થાન. યાગતા
ગોપાલેન । યથા સ્ત્રવ્યમ્ સહજમુહુરોરાઝ કીર્તિ-
વર્મ દેવસ્ય દિગ્વિજય વ્યાપારાન્તરિત પરત્રમાન્વ-
રસે રસ્મામિ. સમુન્નીલિત વિવિધ વિપરિતાસ્વાદ
દ્વિજાત દ્વાતિવાહિતા દિવસાઃ ।

ગોપાલ કીર્તિવર્માનો ખાસ મામન્ટ હોવો નોંધ્યો. કારણ કૃષ્ણમિત્ર કીર્તિવર્મા કંઠના પણ એના હુશ્મનનોના વક્ત્રસ્ત્ર દાંડનાર નૃસિંહરૂપી ગોપાલની પ્રગંભા મુકતકે કરે છે સુધારન કહેવાનો ભાવાર્થ તો એ છે કે કીર્તિવર્માના રિપુજનો મંદારનાર ને વરાહાવનાર વિષ્ણુની પેઠે ગણવતે વિપક્ષીઓના હાથમાંથી પાછી મેળવનાર ગોપાલ જ હતો. કીર્તિવર્માને ગોપાલ પોતાનો મિત્ર કહે છે અને રાજ્ય ડાહ્યા ગમા-
ત્યોના હાથમાં હોઈ સુશામિત છે. રક્ષાવતી સ્તિનિમ્નપ્રથિતે રમાલ્યઃ । વળી આવાં મોંદાટ વખાણુ શુદ્ધ કીર્તિવર્માની ને એના પુરા દરબારની સામે લગ્નયાતાં નાટકમાં સાવ છે એ ખામ આશ્ચર્યની વાત છે અચરણઃ ધી કીર્તિવર્મનઃ

પુરસ્તાદમિનેતત્ત્વં ભવતા ધરિનિ ચાસ્ય મૂષનેઃ સ-
પરિવદા તદવગોક્તેન કુતલભિતિ । પુરી પ્રતાપના
ગોપાલની મહાપ્રશસ્તિ છે ને એ જો ખરી હોય તો કીર્તિવર્મા કરતાં એનો મનિષ મેના-
પતિ વધારે દક્ષ ને પ્રતિભાવાન પુરુષ હોવો નોંધ્યો કે જોણે કીર્તિવર્માનો મામાલ્યની પીકિટા ઉપર ફરી અભિપેક્ષ કર્યો—નિશ્ચયિત્રતા કીર્તિ ગોપાલ. સામ્રાજ્યે કોર્તિવર્મા નરપતિનિલ્લસો
યેન મૂરોમ્યયેવિ ચેદિરાજ કથુને ભરાવ્યાનું માન પણ ગોપાલ જ લેશે, યેન સ્વંસેના સામા નિર્ભય મનુનવનેવેવ ક્ષીરસમુદ્રમાગાદિતા સમર વિજય લક્ષ્મીઃ ।

ઇ. સ. ૧૧ મા ને ૧૨ મા સંક્રાન્તિ આનેક રમિક રાજ્યો રાજ્ય કરતાં 'ના પ્રથમ પદેશ રાજનૈતિક આકાશ રંગયેર મીર ગોવી સુગો-
બિન લાગુ હતું પણ તપ વગરે વેભવ નદી, વેભવ વેભાનોજ નારા કરે છે. દોહુન્નાનનાં મહારાજ્યો અન્યોન્ય લડીને મુઘલા ન મુનપ-
મનોના આક્રમણકાળે પુટનાં છિદ્રો મધાયા નહીં. ચંડેશ રાજ્યનો અંત ૫૪૧ રાજ્ય ચોંદાણે આણ્યો. પરમદિંદેવ (ઇ. સ. લગભગ ૧૧૬૫-૧૨૦૩) અથવા પરમવત્સુ નામક હતું જો ૧૫૦ મા પ્રચલિત છે ને એના મામન્ટ આદેશ ને ઉલ્લેખે લી દુસ્તાનની તવારીખમાં અમરપર પામ્યા છે. વીરરમનાં ગીતે “ આદેશ ” ની દાખમાં ગવાય છે ને એ વેગવતી દખ્ખાલુનાગીનો સામજના ખામ કરીને ચંદ ગરખીના ૫૪૧ રાજ રામોરા મહોળાખંડમાંના આદેશઉદયના પરાક્રમવર્ણનો વાચનાં મેમાય ઉભા થાય છે.

“ આદેશ ” દાખમાં ઉત્તર દોહુન્નાનનાં અમર ગીતો ઉતર્યા છે, એમની પુલના આપણા કાલી-
માવાદી વીરરમથી ઉભરાનાં ચારખુખ દોડા આ કવિત નોંદેશ થઈ રહે. પરમદિંદેવના

[૧૫ માં જુઓ ૫૪ ૫૦૨]

અરવિંદનાં આંસુ

લેખક:
શ્રી. દુસુભાઈર

[અનુસંધાન: ગતાંક પૃષ્ઠ ૩૭૧ થી]

આપણા પાંચમ, પછા પ્યારા! કલાપીની રસપંક્તિ નને યાદ તો હશેજ.

“અમ એજ છાન, એજ મધુ એજ અમુ ને અમી ને પેપતું એ ગારતું એ કમ નથી ક્યાં કહેતી?”

અરજ, આપણા મુખનું મુળજ પરિતાપનું અરણ્ય બને છે. ને રસભાવે કદાચ હૃદયને પ્રકૃતિ પ્રેમે છવન્ત, “આનંદ ધેલું કરી મુક્યું” હતું, જેણે મારા હૃદયને આદાદેના મરત ધોધવાઓએ ગુંગાવાની મુક્યું હતું, જેણે મારી સન્મુખ રચગે ખડું ક્યું હતું, તેજ આવેશ અત્યારે અસલ તાસદાયક થઇ પડ્યો છે ને મારા હૃદયને શોકાન્વિત કરે છે. તેજ મધુર સ્ત્રીનંગારી રાક્ષસરૂપે નિરંતર મારા હૃદયને રંજાડે છે. પૂર્વે ત્યારે સરિતાને પાર પેલી ગિરિમાળ પર નજર નાખતો, કે આ લીલીછમ હરીયાળી કુંજ જેવી ખીણ પર મારી નજર

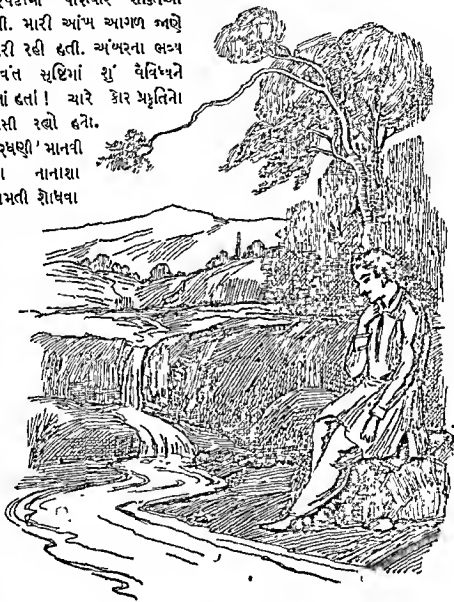
પડતી ત્યારે પ્રકૃતિ સર્વદા ખુશનુમા ને ખીણતી ભાસતી ને મારાં નેત્રોને દારતી. ટેકરીઓ તળેટીથી શૃંગ મુધી ઉંચા સ્થુળ વનવૃક્ષોથી વિભૂષિત દીસતી; આમ તેમ પાંકી યુક્ટી જતી ખીણો પર રમ્ય વૃક્ષરાજી છાયા દાગતી, અભિસારિકાની માફક સરિતા સર્પાકારણી ગતિએ ફેટાઇ ગુંગન-ધેણા પુખ્તછેડો પામેથી મરકતી. ભારકરનાં ભગંદરિગમાં અનેક જંતુઓ અગ્રધારીઓ-આનંદ નૌન કરી રહ્યાં દીસતાં. ત્યારે, ને મધુર દુધ પ્રકૃતિને છવન્ત કરી રહી હતી, તેનું હું રસપાન કરી રહ્યો હતો; અને તેજ મારા હૃદયમાં અપૂર્વ ચાનકરૂપ ચમકતી હતી. હા! ત્યારે પ્રકટ પ્રભુ મારાં લોચનોમાં લસી રહ્યો હતો ને મને હમત આકાશ-માં ઉડવવા પાંખ પૂટવી રહ્યો હતો. હું અહ્યાંનાં અગાધ ઉંડાણો, નિઃસીમ વિશાલતા અને અનંતતા, તથા પ્રભુનાં પ્રકૃતિનાં તેજ

સૌંદર્યથી મુગ્ધ બનતો હતો. રાક્ષસી ગિરિ-
રાજ્યે મને ઘેરી રહ્યા હતા. અગાધ ઉંડી
ખીણો મુખ ફાડી રહી હતી; મરત ધોધવાઓ
મારી પાસે ધડાધડ ઉછળી રહ્યા હતા. મરતખોર
સરિતાઓ મેદાનમાં કુદી રહી હતી. દૂર વિદૂર
ગિરિમાળમાં ધ્વનિ પ્રતિધ્વનિ સંભળાતા હતા.
પૃથ્વીનાં આંતરપટોમાં પારાવાર શક્તિઓ
ગતિમાન દીસતી. મારી આંખ આગળ જાણે
અનંતતા વિસ્તરી રહી હતી. અંધારના લબ્ધ
ધુમ્મટ તળે છવંત સૃષ્ટિમાં શું વૈવિધ્યને
વિપુલતા ભાસતાં હતાં ! ચારે કોર પ્રકૃતિનો
મહાપ્રાણુ વિલસી રહ્યો હતો.

‘ ધોલકડાંનાં ધરધણી ’ માનવી
ત્યારે પોતાના નાનાશા
ઘોળકાંમાં સલામતી શોધવા

મથતાં. પોતાની
હુદ દૃષ્ટિરના
આશરો તળે
મા નવરાજ
ત્યારે પોતાને
અનંત અહાંસ-
નો રાજવી
કહાવેલો હતો.
ત્યારે ગરીબ
આપડો માનવી
કેટલો હુલ્લક
અને પામર
ભાસેલો ! મનુષ્ય
ચરણો જ્યાં
કદી ન ગયાં
હોય તેવા વન્ય
પ્રદેશોની પેલી
મેર, ન ઓળંગી
શકાય તેવી

અદ્વિમાળમાં, અનંત વિશ્વની લબ્ધ ઘટના-
થી મારા આત્માની સૂક્ષ્મ રસસૃષ્ટિ
રાચતી હતી. હા ! ત્યારે ઉંચા ઉંચા
અગમ્ય તારાકિત અંધારમાં ને, અગાધ ઉદધિ-
ના અણુજાણુ નિગૂઢ તળીઆંમાં અનંત પ્રભુ
વિલસી રહ્યો દીસેલો. અણુ પરમાણુમાં વ્યાપી

જે મધુર દુઃ પ્રકૃતિને છવંત કરી રહી હતી,
તેવું જ રસપાન કરી રહ્યો હતો.

રહેલા પ્રકટ પ્રભુ શું અપૂર્વ ઓજસ સર્વથા
વેરી રહ્યો દીસતો હતો ?

ધારા ! આ સમયે કેટલીવાર મારા
મસ્તક પર ઉડી રહેલું અટુલ વિદગ શી પ્રેરણા
પ્રેરતું હતું ? તેની માફક અગાધ જલધિની
પેલીવાર ઉડી જઈ અનંતતાના શીલે ઉભરાતા
હર કટારામાંથી અખુટ જીવનરસ પીવાની
શી વાંચના પ્રેરાતી ? પ્રકટ પ્રભુ જે અનંત
સૌદર્યો રેલી રહ્યો છે તે રસના મારી મર્મ-
હિત સંકુચિત શક્તિથી પીવાય તેટલા ઘુટેડા
પી રહેવા તો મહેચ્છા મારો આત્મા સેવતો ?

ધારા અરુણ ! તે મધુમધુરા રસ-પ્રહરોતી
યાદોમાં શું અમૃત આધાસન ભર્યા છે ? તે
મીઠાં રસભર્યાં સંવેદનોની યાદ તાજ કરવા
કે તેમને શબ્દમાં મૂર્ત કરવાનો પ્રયાસ મારા
આત્માને ઉત્તર કરે છે. જો કે ખરું છે કે
એજ રમૂતિદંશે મારી હાલની હૃદય કટુતાને
મુક્તમતર ને વધુ તીવ્ર કરે છે.

આપાદ મુદ સાતમ

અરણ્ય મારી આંખો આગળ જાણે પડે
પડે છે. અનંત જીવનનાં ભાવિદશન ને જદે
દીગ્લોકવધૂં ચિતા મારી નજર સમીપ લગ-
ભટી રહી છે. વિશ્વમાં જ્યાં ત્યાં ક્ષણ ભંગુરતા
ને વિનાશ દશ્યમાન થાય છે. ત્યાં જીવન
અને ચૈતન્યની વાતો નરવી એ મિથ્યા પ્રલાપ
નથી ? ધારા ! સમયના તુફાની વટોળીઆમાં
પ્રાણી, પદાર્થ વસ્તુ માત્ર ધસડાય છે. આ
ક્ષણભંગુર માનવ જીવન મસ્ત ધોધવાના
મજાળ વેગે ધસડાય છે કે તરંગમાળમાં અલેખ
થાય છે કે ખડક સાથે અધઘાટ પરપોટાની
માફક ટુટી જાય છે. ધણીવાર કવિના ઉદ્ગાર
મનમાં રમ્યાં કરે છે. રે માનવી !

“ જન સમુદાય વિશાલ સિન્ધુ તેમાં છુદ્ભવદં
શે કરતો કુદકાટ : મટે ભર્યું શું વળી કુદવું ?
વરંગરાજ અનંત, નાવ મોટાં જે ગળતા,
તે પશુ ક્ષણમાં પડે, ત્યાં તુજ તે શી ગણતા ? ”

વિશ્વની વિનાશક શક્તિઓ પ્રત્યેક પળે મારી
તારી ને સૌની તરફ તાકી રહી છે. ધારા
પ્રત્યેક પળે હું, તું, આપણે સૌ જીવની હિંસા
કરી રહ્યા છીએ. અરે એક નિર્દોષ લટારમાં
હજારો જીવોનો કચર્ય ધાણુ વળી જાય છે !
અરે એક નિષ્પાપ પગલું ખાપડા પિપિત્રિકા-
કાડીની જીવન-રચના વલ્લિમકને પાયમાલ કરે
છે. ને એક નાની સરખી આલમમાં ઉલ્કાપાત
કરી મુકે છે. આતો વિચાર આપે છે તારે
મહામારી, વિશ્વચિકા, જળ, પ્રલયો, અગ્નિ-
પ્રલયો અને નગરોનાં નગર ગળી જનાર અન્ય
અકસ્માત ક્ષુલ્લક દીસે છે. ધારા ! આપણો
કલાપી ગાતો ગયો છે ને ?

‘જીવું જીવ લેધને એવી આંદો દીસે મતિ’

વિશ્વનાં અણુ પરમાણુએ જે વિનાશક
શક્તિ ગુપ્ત રહી છે તે મારા હૃદયને ફેરી
ખાય છે. પ્રકૃતિ રચના તો જો ! વસ્તુ માત્ર
પોતાનોજ આસ કરે છે વા સામીપ્યની સર્વ
વસ્તુનો કાળીઓ કરે છે. સ્વભક્ષણ કે પર-
ભક્ષણ શો કુદરતનો ખેલ ! પૃથ્વી, વાયુ, જલ,
આદિ પંચમહાતત્ત્વથી વીરલાએઓ હું સુંકિત
ઉરે જીવન પ્રયાસમાં આંગળ ધપું છું. એ ચાર
જન્મદિવસો વડી જશે ને એ પંચમહાતત્ત્વ
સદાના સાથી છે. આખર સૌને પંચતત્ત્વ
પામવાનું છે, પછી વળી વહેલું કે મોડું.

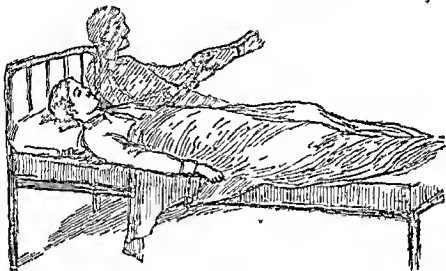
આપાદ મુદ ૧૦

ધારા ! તીંદની પાંખમાં મારે માટે
વિશ્રાન્તિ નથી. એયેન, યાકેનો, અધકચરી
નિદ્રામાંથી ઉઠતાં તે મધૂરી મૂર્તિ મારે મારા

હસ્ત લંબાવું છું.—મિથ્યારતો ! રબનીએ મીઠાં
શમણાંમાં નિદોષ ઇન્દ્રજન ખડી કરી. પોપચાં-
નાં સિમતમય ક્ષેત્રમાં તેને ધ્રુમતી કરી હોય,
કે એ બ્રમણમાં તેના સુકોમળ હસ્ત પર મીઠી
સુખનધારા હુ વરસી રહી હોઈ, ત્યારે તે
મધુરી માટે ફાંફાં મારું છું, ત્યારે મારી મધુરી

મેધધનુરંગી આકાશમાં સૂર્યાસ્ત થાય ત્યાં
સધી બસ એકજ આશય, એકજ ખાએશ,
એકજ મુરાદથી સતત ઉચ્ચકત રહેવું. શી
પુનિત દશા ! જ્યોતીર્ણને કાગળીઆના ઢગ નીચે
દટાએતો નોંધ આજ વાંચના સ્તુરે છે.

આ વિચારમાળાના મણકા ફેરવતાં

રબનીએ મીઠાં શમણાંમાં નિદોષ ઇન્દ્રજન ખડી કરી.

મારી ગોદમાં છે એ મીઠા લાવે મારાં ત્રસ્ત
અંતઃકરણમાંથી અશ્રુધારા પુટે છે ને અમૃત
આત્માસનરૂપ મારી બાવિ વ્યથાઓને હુબની
દે છે.

આષાઢ સુદ ૧૩

પ્યારા અરુણ ! શું હું પ્રમાદગ્રિય થતો
જાઉં છું ?

પ્રકૃતિથી હું સુસ્ત નથી અને જનાં મારાથી
ઉદ્વિગ્ન રહેવાતું નથી. કોઈ પણ પ્રકારના વિચાર
મારા મગજમાં ગોઠવાઈ શકતા નથી. પ્રકૃતિ
અપૂર્વ લાવણ્યે લસી રહી છે. પ્યારા ! આ
માનસ-ધુમ્મસમાં શી વાંચના મને થાય છે ?
એક ખેડું હોઈ, એક સ્વાધારણ મનુર હોઈ,
મીઠું મગજકે ઉડી કાયધુગ શિરે લઈ શકનો
હોઈ તો ! પુટતાં પ્રભાતથી સમીસાંજના

મારી બાની મનોવાંચના તૃપ્ત કરવા મન ધર્મ
જાય છે. હું કેક સેવા સ્વીકારું. ધારે તો
એક કલાકમાં તારો મિત્ર ગળે એ ઝોંસરી
નાખી શકે.

અરુણ ! અશ્વરાજની નાની આખ્યાયિકા
ગને વારંવાર વાદ આવે છે. સ્વાતંત્ર્યથી કંટાળી
બપોડો જન લગામ વધાવે છે; તેની તકલીફ
માટે તેનો સ્વાર તેને રપેડીથી લોથપોથ
કરી મોતની ભેટ આપે છે. શા નિશ્ચય પર
આવવું તેની મને કશી સૂઝ પડતી નથી.
માનવી ! તારી સતત પશ્ચિમની મનોવાંચના એ
હૃદયના અજ્ઞપોમાંથી જન્મી નથી ? એ
હૃદયનો અજ્ઞપો છંદગીની કોઈ પણ સ્થિતિમાં
તારો પીકેશ નહીં પકડે ?

[વધુ મઠિ મુદ્રા ૫૪ પૃષ્ઠ]

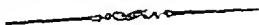
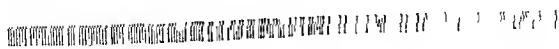
નિસ્તેજ અર્જુન

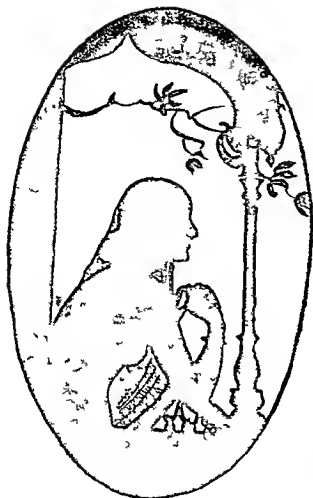
લેખક :

દેવ. જોડાદકર

હણી જેણે સેના અમિત રણમાં કોરવ તણી,
હણી નાખ્યા કોટિ સુખદવરને મગ્ગર ગણી;
સલા છતી સહેજે દુષ્ટ તનવાને કર ધરી,
સુરક્ષા પામેલી હરિભિનીને નિર્ભય હરી.
નમાવ્યા બૂપાળો નિજ ભુજબળે કે અરણ્યમાં,
કર્ષો સ્વદ્વાપાસે વિજય વધતો નિત્ય રણમાં;
અહો! તેહું આજે અગળ બનીને અર્જુન અદ્ભૂત,
ક્યાડીને હાથે હરિહરિ હુંટાયો પળ મહો.
ગયું ક્યાં તે મારું સુખદ ધનુ ગાંડીવ કુરથી ?
ગયાં ક્યાં તે બાણો ? અસિક્યાં કેમ ચાલતી નથી ?
પ્રભા ક્યાં તે પેડી રિપુગણ અનાયાસ હરતી ?
ગદ ક્યાં તે વાણી ચરચર થતી જેથી ધરતી ?
અરે છે સૌ પાછે ઇસુ ધનુ દતાં તેજ હંમણું,
નથી લુપ્તો પિલા વિદિત વળી મત્રો દણુ ધણા;
પરંતુ કાયાની નિકટ નવ કાંઈ કરી શકું,
પડે પાછી પાની શર ધનુ પરે ના ધરી શકું.
અમારા દા, જળ્યું સુખ દિવસ પુરા થઈ ગયા.
હરિથી છુટેલા જડ યજ સરીખા રહી ગયા,

ભને પુરો પુરો નગચથુ તમાગે સમય આ,
 યના સામે મજા ન રલો લેરો અહીંઆ,
 ભને થાને રાજ નિજ બગ વખાણી નગતમાં,
 ભને નિદા મારી પ્રકટ કરને મો સુભટમાં.
 કુરક્ષેત્રે લે કીર્તિ પ્રથમ કી બેશી રિપુ હણી,
 હવે ખોજ તેને અહરણ કરે મચિન ધણી
 અને તે માટે આ પ્રકટ વિધિએ વૈવ વધતા,
 કી મુકયા સામે મંદરી કરે સઘ લયુના
 હવે શાને માટે કીરિતધર થઈને ચિયરુ ?
 હવે શાને માટે અખાગ હર ગાડીન ધણુ !
 ન ચાએ જે બાણે વહન કરના તે મ્મ પૃથા ?
 પ્રગતિને સેરી કરી જગ નિસ્તિ ન ક્યા
 હવે મિયા માનુ અપયશ ભણું છનિત ચારે,
 પરતુ માગ્યાથી મરણ મનુજોને નહીં મગે
 અકીર્તિ પુરુથી અધિકતર મલારિત ગણે,
 હગિની તે વાણી રમચણપથમા છે હજુ મને
 હગે લે આ દરુ મુગનનના સૌ મુર દરો,
 સુણીને આ કહાણી જન જગનના મરે હસરો
 હને ના ગા માટે ? કિતિ નિ દયાના મન ચહે,
 ફરે તેની યદિ નરવરપણુ લા કથન રહે ?

સ્નેહ મોણલાં

વેખક

શ. નાનાલાલ દલપતરામ પટેલ

મખિ ! માન બાર માસ આજ નીત્યા,

પ્રીતમની ગ્રાખી નથી

એના મોવડાના પડે પડઢદા,

આવે સ્નેહ મોણલા મખિ !

હુને નિત્યે ઝરુખે ચદી જોતી,

પ્રીતમની ગ્રાખી નથી

એનો મારગડો ચેખી યાત્રી,

આવે સ્નેહમોણલા સખિ !

સખિ ! વહાણુલા વસતના વાવા,

પ્રીતમની ગ્રાખી નથી

માગ અત અધારે હવાયા,

આવે સ્નેહ સાણુલા મખિ !

ટહુકે ખાસને કાળજડાં મારે,
 પ્રીતમની આખી નથીઃ
 પ્રેમ-કુલડા રોમ બહુ ફેરે,
 આવે રોડ માણના સખિ !

૬૧ જેતી પ્રણયમગી છોડે,
 પ્રીતમની આખી નથી.
 રંગ રંગમા રસની રેવ રેને,
 આવે રોડ માણના સખિ !

૬૨ વાગે ઘાટે ફરે વીલી
 પ્રીતમની આખી નથી
 ચંદ્ર રિના અધારી અધારી,
 આવે રોડ માણના સખિ !

વિકટ

પંથ.

લેખક:

રૂ. બાબુ

તારો કેમ ન પંથ જણાય ?

વિભુ ! મારે નયને તિમિર છવાય !

તારો કેમ ન પંથ જણાય ?

વીણા મારી બની બોખરી.

તુરી એકે એકે તાર ગય !

ધીરજ તો હવે ખુટતી ગઇ,

મારું આયુષ્ય પુરું થાય !

છના તારી લેશ કૃપા ન જણાય !

રે ! દુઃખ કેમ ખમ્યું આ જાય !

તારો કેમ ન પંથ જણાય ?

તાન ગાવા હું મથી રહું,

મારો દંઢ રૂંધાઇ જાય !

વ્યાકૃત થઇને રડી પડું,

મારો દેહ બૂમિ પછડાય !

તોએ દર્શન તારાં ન થાય !

પ્રભુ ! નારે હૈને ન કોંઈ થાય ?

તારો કેમ ન પંથ જણાય ?

ભુલ્યો લગાટનીમાં દુર્યો,

તારી હુંકાળી છોડી જાય !

હવે શકું નહીં નીકળી,

હાય ! કો ન કરે મારી સાલ !

આગે અંતર મારું મુકાય.

હવે મારો આશાનો અગ્નિ બુકાય !

તારો કેમ ન પંથ જણાય ?

મુગ્ધ અશ્રુતણી લે તું અંજલિ,

મારો દેહ તું મારે પુણ્ય !

કુંકુમ લે મારા રક્તવું,

મારું અર્ધ તને એ અનુપા !

મારી ચિતા અગ્નિકે ધુપ,

અન્ય કહે શું ધરવું, એ : ભુપ !

તારો કેમ ન પંથ જણાય ?

તારો કેમ ન પંથ જણાય ?

વિભુ ! મારે નયને અંતિ છડાય,

તારો કેમ ન પંથ જણાય ?

સ્વ મંદ્ર ધા

લેખક :

રા. કનૈયાલાલ માણેકલાલ સુનશી,

પ્રમુખ, સાહિત્યસંસદ.

ચિત્રકાર :

શ્રીમાન પુરુષોત્તમ,

સભ્ય, સાહિત્યસંસદ.

આગતાં પ્રકરણોનો સાર

આશુ'દના સ્ટેશન ઉપર મુંબઈના ઘેરીસ્ટર અને ધારાસભાના સભ્ય, ના. જગમોહનલાલને તેમના બાલમિત્રને બાવિ વહેવાઈ બા. બા. પ્રમોદરાયનો મેળાપ થાય છે, તેઓ સાથે વડોદરા જાય છે રા. બ. પ્રમોદરાયનો પુત્ર મુદર્શન વડોદરાની કોલેજમાં બી. એ. ના અભ્યાસ કરે છે. તેને સ્વદેશભક્તિની પુન લાગી છે. તે વિખવના વિચારો કરે છે. તે સ્વતંત્ર દીદર્શન સ્વપ્ન જુએ છે.

ના જગમોહનલાલની પુત્રી ને મુદર્શનની બાવિ પત્ની સુદેવના મુંબઈની કોલેજમાં ભણે છે.

તે બનેની મુનાકાત વડોદરામાં રાતબાઈને લાં ચાથ છે પરિચયથી મુદર્શન તેને પાછળ ના પાડે છે. અને સુદેવના પાસેથી તેને નહીં પાછળવળું વચન લે છે.

મુદર્શન આઠ વર્ષે પ્રદેશસારી-પ્રાદેશી બનાવે છે. છતિદાસ ને નાલેકો જોતાં તલાલના નાથકા સાથે તેને મૈત્રી થાય છે ને તે નાનપણથી હમ્યાબિલાશી સ્વપ્ના સેવતો જોયા થયો જાય છે.

તેના પિતાના એક ગેરસાં અમલદાર મિત્રને લાં એક પ્રસંગે તે જાય છે અને પોતાના દેશભોની અનુવૃત્તિ જોઈ તેનું અમાન હણાય છે. તેને પૂર્વજે ઉપર ક્રોધ જાડે છે.

તે કોલેજમાં આવે છે; વાંચે છે ને વિચારે છે. હીંદુ સમાજ તેને હમાબાઇનું પ્રબલસ્થાન જણાય છે. બ્રાહ્મણત્વની નીશાનીઓ તરફ તેને તિરસ્કાર થાય છે. નેપોલીયનનું જીવન પ્રેરણા પામ્યું છે. અમદાવાદની કૉંગ્રેસ અને હાદના મેડેની સુરેન્દ્રનાથના બાથણે તેનામાં રાષ્ટ્રીય આસ્મિતા જન્મત કરે છે.

લોર્ડ કર્ઝનના અપમાનભર્યા રાજદાંથી અને બંગાલના બાગલા પાડવાના સરકારના કરાવથી પ્રાંતીય દુક્રમ નીચે કચરાતા હીંદની ગુલામી દેશાનું તેને તીવ્ર બાન થાય છે. અને અરવિંદ ઘોષના સદ્વાસથી તે તેના કેટલાક મિત્રો સાથે મળી વિશ્વવત્સાલીઓની છુપી મંડળી રાઠ કરે છે.

સુદર્શન પરીક્ષા આપવા મુંબઈ જાય છે. તે નામદારને ત્યાં ન ઉતરતાં તેના મિત્ર અંબાલાલ દેશાઈને ત્યાં ઉતરે છે. અને પરીક્ષા દરમ્યાન તે વાંચે છે અને અંબાલાલની નાની પછુ દેશમક્ત બહેન ધની સાથે વાર્તા વિનોદ કરે છે. અને સ્વતંત્ર હીંદના સ્વપ્ને સાથે સેવે છે. પરીક્ષા પછી તે નામદારને મળવા જાય છે. નામદાર તેને પોતાને ત્યાં નહીં ઉતરવા માટે કપકા આપે છે અને રાજ્યીય વિષયો ઉપર વાતચીત ચાલે છે. એક દિવસે નામદાર પોતાના મિત્ર પ્રો. કાપડીયા સાથે તેના મેળાપ કરાવે છે. હીંદી વિશ્વવત્સાલી નહીં થઈ શકે એમ પ્રો. કાપડીયા તેને કહે છે. સુદર્શન ને પ્રો. કાપડીયા દેશદ્રોહી લાગે છે; નામદાર દેશદ્રોહી લાગે છે. અને તે બધા દેશદ્રોહી વાતાવરણમાંથી બીજે દિવસે અંબાલાલને ત્યાં ચાલે જાય છે. ધનીના નિર્દોષ હાસ્યે તેની અકળામણુ ઓછી થાય છે અને તે વડોદરા જાય છે.

રાજદાંદાર સુદર્શનને નામદારને ત્યાં નહીં ઉતરવા માટે લટે છે અને સુલોચના સાથે તેનું લગ્ન નહીં કરી શકે તેવી મતલબનો નામદારનો આવેલો પત્ર તેને દેખાડે છે.

કૃષી કોલેજમાં વર્ગો રાઠ પામ્યું છે. અને સુદર્શન-પિતાની અનુમતિથી મુંબઈમાં અંબાલાલને ત્યાં પૈસા આપવાનું નક્કી કરી રહે છે. અને ધનીના સદ્વાસમાં અને અંબાલાલની મૈત્રીમાં તે સ્વતંત્ર હીંદના દિવસો બહુ નહક લેતો સમય વ્યતીત કરે છે. 'માની' સ્વતંત્રતાના વિચારો કરતાં તેને વારંવાર કાપડીયાની મુશ્કેલીઓ યાદ આવે છે. તે એક દિવસ કાપડીયાને મળવા ગયો. ત્યાં હીંદીઓ વિશ્વવત્સાલીઓ કેમ નહીં થઈ શકે તે વીશે ચર્ચા ચાલી. અતે પ્રો. કાપડીયાએ 'રાજકીય' હદતમાં ધર્મને નહીં સંસ્કારના ચેતવણી આપી અને કૃષી કોલેજના અધ્યાપકદરજાના કોલેજીયો વિશ્વવત્સાલીઓ નહીં થઈ શકે. સુદર્શન ત્યાંથી ઠગી ચાલતો ગયો અનેક તરંગો તેના મનમાં ઊઠ્યા. અબદાણુ બન્યા ને દીર્ઘમત દાર્યો. તે સ્વરથના બાને દત્તો ત્યાં ધની આવી તેણે તેને પડતો બચાવ્યો. 'માનો' હજાર યરોજ એવી તેણે ખાત્રી આપી.

૧૯૦૭ માં કોંગ્રેસ નાગપુરમાં ભરાવાની હતી પરંતુ 'મવાલો' 'જદાલ' પક્ષથી ફેંક ડરતા દત્તા એવે મવાલ' પક્ષના મર્ચાંધકારી શીરોજીરાદે હુકમ કાઢ્યો કે કોંગ્રેસે સુરત જવું. ડો. રામનિદારી ધોળને પ્રમુખપદનું નિમત્રણ કયું. ૧૯૦૭ ના કોંગ્રેસમાં સુરત ખાતે કોંગ્રેસ ભરાવા માંડી. સુદર્શન અને તેની ટોળી પણ ત્યાં ગઈ. 'મવાલ' પક્ષે 'જદાલ' પક્ષના કુરચા ઉરાડી દેવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. સુદર્શન અને તેની ટોળીના સભ્યો સયંસેવક થઈ ગયા ને 'મવાલો' અને 'જદાલો'ની યતી સહિમાં વિશેષ પાડતા લાગ્યા.

સુલોચનાના રક્ષક તરીકે પ્રો. કાપડીયાને મુશ્કેલીઓનવાલ તેમનાં પત્ની સાથે સુરત કેમિસમાં ગયા. બીજે દિવસે સુલોચનાના મિત્રો આચાર્ય એટલે તે સ્ત્રી વરસોવા ગયાં. ત્યાંથી રાત્રે પાંચાં કુર્ચા અને કેજીને ધેર જમવામાં રોકાયાં. ત્યાં 'શેપેન'નો છુટ્ટી ઉપયોગ થતા માંડ્યો અને સ્ત્રી પોતપોતાના તાનમાં ગુલાન બનવા લાગ્યાં કેજીએ મેહાન અવરથમાં સુલોચનાને કહ્યું કે તે તેને ચાહે છે. સુલોચનાએ રિમતથી ઉતર આવ્યો. તેજ અરસામાં બહુજ મોટું યવાથી સુલોચનાની ચોધ કરવા અમન ટપાલ અને પ્રો. કાપડીયા ત્યાં ખાત્રી પડેલ્યા અને મીનલસમાં બંજાઈ પડ્યું.

બીજે દિવસે સુલોચનાએ શરમથી લેવાતે મોટે પ્રો. કાપડીયાને કહ્યું કે તે કેજીને ચાહે છે. તેજ અરસામાં કેજીની મીટી આવી તેમાં આચાર્ય રાત્રે બેસાન અવરથમાં તેને બોલ્યો દત્તો તેને માટે દીવનીની દેશાંબી હતી. અને સુલોચનાને એક મિત્ર તરીકે ચંદાવા ત ઇચ્છતો દત્તો.

સુલોચના આ ચીટ્ટી વાંચી ભગ્નહૃદય બની બધ. પ્રો. કાપડીઆએ તેનું સાન્ન્ય કરવા માંડ્યું.

સુરતની કોમેસમાં 'જહાલ' ને 'મવાજ' પક્ષનું જાહેર તોફાન થયું. 'જહાલ' પક્ષના કેટલાક યુવકોએ સુરેન્દ્રનાથને બોલતા બેસાડી દીધા અને ક્રીશ્નાચાહ ને ગોખલેને પ્રથમ વાર 'જીવન'ના પાઠ શીખવ્યા બીજે દિવસે સભા મળી. પ્રમુખની દરખાસ્ત આપી. 'જહાલ' પક્ષનો બોયકોટનો કરાર આવવા ન દેવો એવો 'મવાજ' પક્ષે ઠરાવ કરેલો એટલે એ દરખાસ્ત સામે બોલવા તિલક ઉઘાડ્યા અને બોલવા માંડ્યું.

પ્રમુખે—હવે દરખાસ્તથીજ સુચરાએલ—'કમ ચિરદ્' જણાવવા માંડ્યું ત્યાં હોહા યઈ, ને મારામારી થઈ ને આખરે સભાનો કખજો પેલીસે લીધો એટલે તો ધર તરફ વળ્યાં.

કોમેસ પુરી થઈ તેજ દિવસે રાતના સુદર્શન ને તેના જાનેએ મળી ૩૧ મીએ વડોદરા ફરકે જાણે પોતા-પોતાની દેશોદ્ધારક ચાળનાઓ લેઈ હાજર થઈ એમ નક્કી થયું. ને સૌ વીખરાયા.

મંડલની સભાનો ૧૬૧૯ પાસે આવતો ગયો. ગિવલાલ કેટલેને અચાનક શ્રીનાથજીની જગ્યાએ બેસી પડ્યું ને પાઠ મદ્રાસ નોકરીએ વળગી ગયો. અંગેલાલ અને સુદર્શન બંનેએ થઈને 'મા'નો ઉદ્ધાર કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી. અબેલાલને પ્રયોગ સફળ થયો હતો. સાંજના સુદર્શન વડોદરાની દેખાડી કરવામાં રોકાયો. ગાડીનો વખત થવા આવ્યો પરંતુ અંગેલાલ અવ્યો નહીં. એટલામાં તે પરાએલા હાથે ધરમાં દાખલ થયો તેણે જાણ્યું કે તે મીસ વજીય સાથે પ્રેમમાં હતો—અને તે જ ને પરાએલાના છે. તે વડોદરા નહીં આવી શકે સુદર્શન નીકારા થઈ બળતે હજારે રોડને ચાલી નીકળ્યો ત્યાં પુનાથી આવેલા નારણભાઈ મળ્યા.

નારણભાઈએ ગાડીમાં નામદાર જગમોહનલાલ સાથે થએલી વાતચીત રીક. સુદર્શન ને આમાં ગાયકર આપત્તિની આગાહી કરી. નારણભાઈ છંછેડાયા અને બંને મિત્રો છૂટા પડ્યા.

ગિવલાલે રૂકેલ પારિવર્તી સંસ્થાનની દરખાસ્ત જોડીસમાં દત્તા. તેઓ લોકશીર્ષી હોંદને સ્વતંત્ર કરવા કહ્યનાઓ દોરાવતા; વ્યૂહો રચતા; અને તેજારીઓ કરતા. તેઓ ૩૧ મી બનેવારીની સભા મઠિ ધુનમાંને ધુનમાં વડોદરા માટે ઉપજ્યા.

(હવે આગળ વાંચો)

ઉપસંહાર

૧૬મી માર્ચ ૧૯૧૧ને દિને શ્રવાને સદ્ગત નામદાર જગમોહનલાલ ના ધરમાં આવનું જવાબૂદગી હોમ એવું દેખાતું.

ગંગા સ્વરૂપ જમના કાકી ઉર્ફે ગૌરીખાળેન પક્ષાંકી મારી બેઠાં હતાં. પાસે લઈયેલાં જમના બાબી મલકાતાં હતાં. નવાજપુરાના દીવાન સાહેબ હાજરમાં ફરતા હતા. ઉચી સુકી સુલોચના ચઢા કાઢતી, એની ભગ્નર ને પાંખોમાં મોહકતા હતી પણ એના મુખ પર ગાંબીર્ય હતું. કાઠકાઠ વાર તે જરફ હતી.

તેની પાસે ખુરશી પર એક-કુક પોલીસ ને

બોટું માથું, કફરુ મુખ ને મોટા ચન્માથી વિશ્રાંતિ એક નાનકડી બેડોગ મૂર્તિ બીરાજ હતી. પ્રો. કાપડીઆ દમના દતા, હાથ ધમના દતા, તપકીર સુંધના દતા, ને આદમ્મા બોંડ નાખતી સુલોચનાના હાથ પર તજર દારી બેઠા દતા.

એક શીકો, મુછો યુવક મોટું સખન રીતે બીટી, પગ પર પગ ચડાવી સામે ખુરશી પર બેઠો હતો. તેના પાંદરવેળ પરથી તે વીલાસવધી તરતનોજ આવ્યો હોય એવો દેખાતો હતો. તેના મુખ પરથી લાગતું હતું કે આરે તરફ પ્રસરી રહેલો હાં તેને રપખી નહેતો.

તે સુદર્શન હતો. તેણે સવારેજ સ્ટીમર પરથી ઉતરી સ્વદેશ ભૂમિ પર પગ મુક્યો હતો.

“મેં નહોતું કહ્યું” રાવબહાદુરે જમના લાભીને હસતાં હસતાં કહ્યું, “કે તારો દીકરો આપથી સવાયો થશે?”

“તમારું કહેલું” કાષ્ઠ દહાડો ખોટું પડે.” જમનાલાભીએ કહ્યું. તે બે વૃદ્ધ પતિપત્ની દીકરાના વિનયમાં બાલપણનો ઉત્સાહ અનુભવવા લાગ્યાં.

અર્ધાંચે ચઢા પીધી. તે હસ્યાં, બોલ્યાં, વાતો કરી ને પોતપોતાને કામે વળગ્યાં.

સુદર્શન પણ ઉઠ્યો, નાહી કપડાં બદલી બહાર નીકળ્યો.

સ્ટીમર પરથી ઉતર્યા પછી તે ન છુટકાના શાબ્દો બોલ્યો હતો. હસવાનું તે લુધી ગયો હતો.

ત્રણ વર્ષમા તેણે બાપ સીવાય કોઇની જોડે ખતબચાવહાર કર્યો નહોતો. એકવાર તેણે ધનીને ખત લખ્યો હતો તે ‘ડેડ લેટર’ આશીસમાંથી પાછો આવ્યો હતો.

૨

આખી સવાર તેણે એકજ કામ કર્યું. પોતાનું પાપી હૃદય પોતેજ કોઇ દ્રેષથી ખોતરતું હોય તેમ તેણે તેના મિત્રોની હકીકત મેળવવા પ્રયત્ન કર્યો. ટેલીફોનની મોપડીમાથી કેરારાસ્પનો તેને તરત પત્તો મળ્યો. તે એક નાની ઓરડીમાં ટેલીફોન માંડી સદો કરી રહ્યો હતો. પેટ પુરતું કમાવું એજ તેનું પરમ ધ્યેય હતું. તેણે ઘણાખરાની હકીકત કહી.

પાંકે મદાસ છોડી ઈંદરમાં માસ્તરગીરી સ્વીકારી હતી.

મગન પંથ્યા અમેરીકામાં હજી મહાલતા હતા. હીંદથી નવી નવી ચીજો મંગાવી ત્યાંના ગ્રેફેસરને બહીસો આપવાની એમની પ્રવૃત્તિ સીવાય બીજી પ્રવૃત્તિ કોઇની બાજુમાં નહોતી.

ધીરુ શાસ્ત્રી આર્થસમાજથી કંટાળી જુનરતમાં કોઇક ઠેકાણે નીશાળ કાઢવા મથતો હતો; હજી સરકારથી સ્વતંત્ર કેળવણી આપવાનો આદર્શ સેવતો હતો.

સનતકુમાર જોષી શારીરિક વિકાસને તિરસ્કારી આણુ ઉપર કોઇ મહાત્માને શરણે પ્રાણુપામ કરી કાલભૈરવની સિદ્ધિ કરી રહ્યો હતો.

નારાયણભાઈ પટેલ ધર્મજને પાદરે પોતાની બાપદાદાની ખેતી કરવામાં પરેવાએલા રહેતા હતા.

મોહન પારેખ ખડો ચઢાવી ગામેગામ ફરતા ને જ્યાં કુવાની તાણુ હોય ત્યાં કુવા કરાવવાને લોકોને પ્રેરતા.

ગિરિજાશંકર શુક્લ વર્ષ દહાડો વડોદરામાં ગાંડાની હોસ્પીટલમાં રહી એક દહાડો નાસી ગયો તેનો પત્તો નહોતો.

શિવલાલ શ્રોફ મુબાઈમાં મગ્નહ કરતો. અંબેલાલ એક મારવાડીને ત્યાં મેનેજર હતો. તેમની સ્ત્રી મીસ વકીલ ધરતું કામ કરતી ને છોકરાં ઉછેરતી.

“ટ્રી-ટ્રી-ટ્રી-” કેરારાસ્પનો ટેલીફોન અધીરો થયો.

સુદર્શન ઉઠ્યો. ટાઢાશથી તેણે ‘સાહેબજી’ કર્યા ને રમ્મ લીધો. તેના મુખ પરની રેખાઓ વધારે સખત થઈ.

૩

તે શિવલાલ શ્રોફને ત્યાં ગયો. શિવલાલ રેન્નેગુણી હતો. મહા ઉસ્તાદ હતો, ખટપટી હતો. તેનામાં લોકોને સમજાવવાની શક્તિ અદ્ભુત હતી. ઘણીવાર તેની વ્યવસ્થાશક્તિ પર આફ્રીન યધ તેને જાલચાલાક્ય કહેતો. પરિચિત દાદરે ચઢી તે ઉપર ગયો.

“શિવલાલ છે કે?”

એક માણસ ગાતો હતો.

મારી નોંધ પોથી

લેખક:

રા. ગુપ્તા

[રા. ગુપ્તા ગુજરાતના ઉકરડામાંથી અમને મળી આવેલું એક મહાકાવ્ય રત્ન છે, અને તેથી એ અધિક મૂલ્યવાન એ ગ્રંથ પણ મહાન વિચારકની નોંધપોથી છે. એ વાચતાં અમારા મુખમંડળ ઉપર અનેકાનેક આકૃતિ આવી અને ગંધ. અમારી કંઠપના દિશા અને કાતના બાંધન વિના વિચરી, આવો અનુપમ લઘુલેખ અમે એકલા જ લેઈએ એમા અમને અમારી હૃદય સકુચિત્તા સાથી, આ મહાનુભાવની નોંધપોથીમાથી આજના બગતા પ્રશ્નો ઉપર પ્રભુજી કંઠ પાણી નખારીએ-એમ આશા સાથે અમે દર અંકે આ નોંધપોથીના ઉતારા અમારા પાચકો સમગ્ર મુકવા ઉમેદ ધરાવીએ છીએ: મૃત્યુ રાત્રે મોરચા નાખી પડેલા અમારા આ મખર લઘુલેખ રા. ગુપ્તા એકાએક રાજ્ય ન થાય તે.]

ગોઝલેલે ચઢા પીતા પીતા રો જ્ઞેનસનને પુણ્ય: "સદ્ગુરો દાસ્યરોન્દ્રિયનો મારા માંથી લોપ થયો હોય એમ સંશય વડે હું અભિભૂત થયો છું" બીસ્મીલને બદલે પાસે પડેલી ધણી બાલને ચઢાના પચાકામા બેળતા, વખત કેટલો થયો તે જોવા આખ આગળ, બીસ્મીલ રાખી ડા. જ્ઞેનસન ગંભીર સ્વરે બોલેલા: 'સમય ધબકે થયો છે એટલે એ વીરો હું વિસ્તારવો વરી શકું' એમ નથી. (ગજવામાંથી એક નોંધપોથી કાઢી તે ગોઝલેલે વડે ફેંકી) જો, આ વાચી જો. હસવું ન આવે તેા ભણ્ણે વારામાથી હાસ્યરોન્દ્રિયનો લોપ થઈ ગયો છે."

ગોઝલેલે હવ 'જ્ઞેનસનના છાત્ર ચરિત્રમા'થી
(૫૪ પાદ નથી)

તા. ૨૪-૨-૨૭

આ જે અપૂર્વ મુગ્ધ જ્ઞેયુ. મર્વ રીતે એક બીજાને અનુકૂળ એવા જ્ઞેયુ વિધિને રચનકર નથી. એને તેા હંમેશાં કળ્ણેશં ગમે છે! પુરુષ

મેટો તપેલા જેવો હોય ને ત્રી બીચારી નાની નાલુક કંઠથી જેવી હોય અને પરિણામે બને ખડખડા કપાળ કરે. પુરુષ જોખો થઈ ગયો હોય અને સ્ત્રીને ઘાંત આપના હોય, તેવી જાંને ચીલીઓ, ઘાંતીઓ કર્યા કરે, આરાં આરાં

અનેક ક્લેડાંઓ આપણા સંસારમાં ઠામ ઠામ નજરે પડે છે. પરંતુ આ યુગલ ! બધી રીતે એક બીજાને અનુકુળ. બંનેનો રંગ સરખો-ચેરો કાળો-બંનેનો આકાર પણ સરખો—ઉપરથી ચપટો ને વચ્ચેથી પહોળો. આટલુંજ નહીં પણ મને કહેવામાં આવ્યું છે ‘કે જ્યાં જાય ત્યાં બંને સાથેજ જાય છે. કદી પણ છુટાં પડ્યાં નથી. બંનેમાં એક સરખી સેવા ભાવના છે. શીઆળાની કડકડતી ઠંડીમાં, ઉનાળાની ઘગધગતી હુ ભરી હવામાં કે વર્ષાની ધોધમાર હેલીમાં, બંને મનુષ્યની સેવા કરવામાં જરા પણ પાછી પાની કરતાં નથી. બંને કીર્તિનાં સરખાં નિરુપ્તી છે. આટઆટલી સેવા ભાવના છતાં ખુણે પડી રહેતાં તેઓ જરા પણ કંટાળતાં નથી. બંનેએ એવો અપૂર્વ સહચાર સાધ્યો છે કે એક ન હોય તો બીજું કેવલ નિરુપયોગી થઈ પડે.

ખરેખર, મોટી ! બેડાં બનાવવાનું કૌશલ્ય વિધિ કરતાં તારામાં વિશેષ છે !

તા ૨૭-૧-૨૭

‘બે ઘડી મોજ’ ના અંકમાં વાંચ્યું:-
‘ઘણી સ્ત્રીઓ પોતાનું દુધ વેચવાનો ધંધો કરે છે. અને ડેરીમાં જઈ પોતે દુધ વેચી આવે છે. ડેરીમાં ચંત્રની મજા વડે એકી સાથે બધી સ્ત્રીઓ ફાવાઈ જાય છે.’ આ વાંચી એક ચાડખી વિપક્ષ હું દિઠ્ઠમૂઠ થઈ ગયો. પરંતુ ચંત્રવાદના આ જમાનામાં જે બંને તે ખરું. સાલવ્યુ છે કે પ્રો. જગદીશ ચંદ્ર બોઝ (અથવા ડૉ. કાતિ લાલ પંડ્યા) - એ એક એવું ચંત્ર શોધી કાઢ્યું છે કે તેમાં આગળ ઘાસ મુકીએ તો પાછળથી નળ વાટે તરત દુધ નીકળવા માંડે છે. ઘાસની જોડે થોડી વાટીને કોશીના જુદા અથવા ચઢાની ‘જુકી નાખીએ એટલે કાસી કે ચઢા પણ તૈયાર

મળે છે. હોટલવાળાઓએ લાગવગ પહોંચાડીને ડૉ. પંડ્યા અથા બોઝને આ ચંત્ર, સમાજ આગળ મુકતાં અટકાવ્યા છે. અને તે મારા મત પ્રમાણે સારુંજ કયું છે. કારણ કે આ ચંત્ર સમાજ સમક્ષ મુકવામાં આવ્યું હોત તો મનુષ્યજાતિમાં ધાસનો ઉઠાવ એટલો ભારી પ્રમાણમાં થાત કે ગાય, ભેંસ, ગોધા, પાડા વગેરે છુપે મરત; તુલ્ય ન શાદત્તપિ જીવમાનન્ત-દ્વાગધેય પરમં પશુનામ્ । એ પકિત ખોટી ઠરત; અને હોટલો બંધ થઈ જતો હોટલો બંધ થઈ જતો વેટરો ધાડ પાડત, તથા ઘી, દુધ વગેરે સોંધાં થાત. ઘી, દુધ સોંધાં થાત તો મનુષ્યો પોતાના શારીરિક ઘેરવાને વીશે પાંચ સાત ઇંચની વૃદ્ધિ કરત. અને તેમ થાત તો ગાધીજીની અહિંસા પીચારી મારી જતો ! તો હોંદુસ્થાનનું નાક જત, અને હોંદુસ્થાનનું નાક જત તો-કેંજ થાત નહીં !

તા. ૩૦-૧-૨૭

સમય સવારના ૧૧.

- આજે સાંભળ્યું કે રા. ચન્દ્રશંકર નર્મદા-શંકર પંડ્યા બી. એ, એલ.એલ. બી. વકીલ લાઇકેટર્ટ સાડા દશ વાગે ઘેરથી નીકળી કાર્ટમાં જતા હતા એટલામાં એમની પાછળથી એક ગાડી દોડતી આવી. એ ખસવા ગયા; આગળથી ખટારો આવ્યો. એ જમણી બાજુએ ફર્યા, તે તરફથી બે કુતરાંઓ લઈતાં આવ્યાં; ડાબી બાજુ ફર્યા. ત્યાંથી દ્રામ આવી ને હુંદાઈ જતા એ કંડકટરની હોંશીઆરીથી અચી ગયા.

સમય બપોરના ૧૨-૩૦.

રા. ચન્દ્રશંકરના એક મિત્રે બપોર આપી કે એ જમણી બાજુએ ફર્યા ત્યારે લડતાં લડતાં કુતરાં નહોતાં આવ્યાં; પણ એ તો બે બીતારી-ઓ હતી.

સમય બપોરના ૨.

રેન્ડોગમા આવેલા એક ધારીવાળા બ્રાહ્મણે વાત કરી. 'હું નહીંઆમો છું ને ચંદ્રનાં આંચે માટે ગાઠ મળે છે.' એ કહ્યું 'ચંદ્રનાં આંચે કોને ગાઠ મળે નથી?' ઉપના બનાવ વીશે એમને પુત્રી જોતા માત્રમ પડ્યું કે છુદાઈ જતા એ કડકટરની હોશીઆરીથી જમ્યા નહોતા, પણ પોતાની હોશીઆરીથી જ જમ્યા હતા અને એની માળીતી માટે ખુબ ચંદ્રનાં પામે કમુન કરાવ્યા એ તૈયાર હતા.

સમય બપોરના ૪.

૨૧. ચંદ્રનાં કરના પાસેના મગા માનન બપોર મળી કે આ બનાવ જાણે ત્યાં માડાન નહોતા થયા પણ પોણા અગીવારમા પાસ કમ હતી.

સમય સાંજના ૬.

મંદિરમા હર્ષન કરવા ગમેથી ૭૬ કલામના માર્જિત મત્તાના બપોર મળી કે એ બનાવ જાણે ત્યાં ચંદ્રનાં કર ગેરથી નીકળી ટ્રેડમા જતા નહોતા પણ ટ્રેડથી નીકળી રેર આનના હતા અને તે વેળા પાસ વાગ્યા હતા.

સમય રાતના ૧૧. છેલ્લા ગમ્યાના

ખાત્રી વાયક ભગવાના રેડાએથી માળ ખુબ કે ઉપયોગ બનાવ જાણે નથી. ગ ચંદ્રનાં કર મુળાધમા છે. નહીં.

તા ૩૧-૧-૨૭

નીતિ અને જ્ઞાના પાસપર મળે વીને આજે વાળી ગર્વા ચારી હતી તેમા ૨૨ કમણે પોતાની સુપ્રમિદ 'ઇમખા રેજીંગ માથી ચારી મળ્યાનું —

“એ કુતરા હતા જને વચ્ચે મારો મનાવ હતો જને માણખર માથે ૪ ક્યાં કરના પડતુ તેના માળી રખેને એ કોઈ પણ વખત છુટી

પડી જાય એના ભયથી જનેની પુઠી મન-૨૭ આધી દીકરી આથી પેના મેળને કુનગ પ્રમન થયા, અને માળીક માથે કુનગનામગી ન-૨૨ ન ખી તેમને જગા મિતન ક્યું. પા પડીથી જનેની પુઠી ખેચાયા માડી, એટલે ધીરે ધીરે જનેએ એક બીજા માથે ધુગડા માડ્યું, અને જને એક બીજાના વેગી બન્યા.”

નીતિ અને જ્ઞાને પુછી ઉઘની હોત તો આપણા રેન્ડોગ નીતિમકનો આજે કેકે કાન નીતિ અને ના બને મુગ જે છનાં એ જે વચ્ચે અપનાવાવ મળે નથી તેથી જનેને અભેષ બધનો નરે બધી લેવાના રેન્ડોગ નીતિના ઉપાગકોના પ્રયત્નોને ત્રીવે નીતિ અને જ્ઞા વચ્ચે મારો વિશેષ મળત થોડો.

તા ૭-૨-૨૭

આજે ગેજમ્મીની વાર્તા વાંચી પળે વખતે વાળી પ્રયોગન નહોતુ છના વાળી તરંગોમાં જ આપણા જ્ઞાન મુગ ચર્ચ જાય છે મનુગો ગ્રથા તરંગો મા માટે કરના દરે ૧ દાર્થ દીસો રો જાધના દરે ૧

ગેજમ્મીએ જે તરંગો ન ક્યાં દેત નો વીનો તરંગો એને માથેથી પડત નહીં વીનો વાડવો માથેથી પડત નહીં નો એને મનુગી મળત એને મનુગી મળત તો એ મનુગી વેચાની લેત. જકરીને જમ્યાકર્યા થાત તે વેચીને એ એમ લેત. લેત એને દુર દેત એ દુધના એ પાળી રેડત તે દુધ આપણે ખન, માદા પડેને અને પડી ડાકરમે ત્યા જને ડાકર મી લેને તેના પેમાથી એ 'Inner good' વાગત તારી માગવાવલ 'જાનસંકેષ જાનના મા' એક અર્થ મળી એવી પેનાની નવ ગમીને માટે આનંદગાનિક ખરીને એવી દ-વદાની પ્રમન રહેને.....

પણ,

એ કયા એટલે રહી, અને શેખચક્ષીની શી ગત થઇ

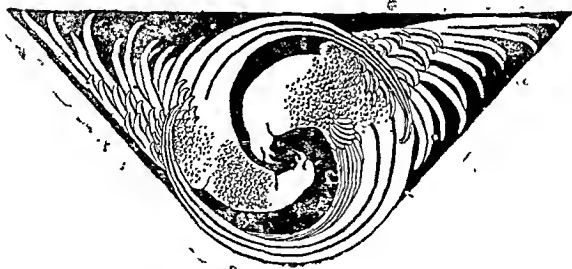
તે જ્ઞેધએ. શેખચક્ષી દુધના વહેપાર-
માંથી સારું દ્રવ્યોપાર્જન કરત. દ્રવ્યોપાર્જન
કરીને એ પોતાની થોડી મુંડી શેરમાં રોકત.
શેરમાં બહુ નફો થાત. પછી બધીજ મુંડી
શેરમાં રોકત. રેસમાં જાત અને દેવાળું પુકત.

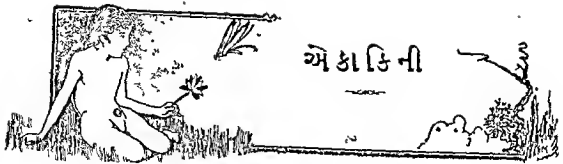
દેવાળું પુકતા પછી એ પાછો મજુરી કરવા
જાત. પાછો ધીનો ધાડવો એને માથે ઉચકવો
પડત અને પાછો સંસાર ચક્રના એના એ ચીલામાં
પડત.

પરંતુ એ પરણી જાત તો આમાનું કેં થાત

નહોં, સંતાનોના રદનથી એનું ઘર ઘાંછ રહેત.

કહેવાનું તાત્પર્ય એટલું કે કોઇએ વૃથા
તરંગો કરવા નહોં, હવાઇ કોલ્સો બાંધવા નહોં.
જતાં વૃથા તરંગો થઇ જાય, હવાઇ કોલ્સા
બંધાઇ જાય તો આંતરમનોદશામ્ભવક અભિ-
નય કરવો નહોં. (શેખચક્ષીનો ધાડવો તરંગ
કર્યાથી નહોતો પડ્યો, પણ તર્કાનુકૂલ અભિનય
કરવા જતાં-માયું હલાવવાથી પડ્યો હતો)
અભિનય પણ થઇ જાય તો શોક કરવો નહોં.
શોક થઇ જાય તો આંસુ પાડવાં નહોં. આંસુ
પણ પાડી દેવાય તો તે ઝટ લુછી નાખવા.
આથીજ જગતની નિંદામાંથી, પાઠ્ય પુસ્તકના
પાનામાંથી બચી શકાય એમ છે,

એ કાકિની

લેખક :

રા. પ્રતાપકુમાર પોપટભાઈ વેંઘ

ચિત્રકાર :

રા. મીસ્ત્રી

સય મમુદ્રમાં હુબી ગયો. અને નજરીક ભમી રહેલા વાદળોને મળેલી તેની સુવર્ણરંગી જ્યોતિની છાટ ફીકકી નવા માંડી.

કિશોરી સાંતાકુઝના મશહુર 'શાંતિ નિવામ' ની શૈકાણી હતી; છતાં આજે, અસ્વસ્થતાની યુક્તિમાં તેણે જાણે અજાણે સ્વીકારી હતી. તેં ખેંચેન હતી; અને વિચિત્ર તો એ હતું કે એ ખેંચેની કેંક નજ સમજી શકાય એવા પ્રકારની હતી એ અસ્વસ્થતાનો પ્રકાર સમજવો એ એના મોટા મોટા તોએ સંકુચિત મનની શકિતની બહારનું કામ હતું.

છેક બપોરના ચાર વાગ્યાથી તે બગીચામાં બેસી રહી હતી. બગીચો બંગલાની પાછળ હતો. ઘરના નોકરોનો આ પ્રથમ અને નવીજ ભતનો અનુભવ હતો. તેણી જાગ્યબીમાં ગરકાવ હતા. આખો દિવસ તાપ પડ્યો હતો. અને અત્યારે સામે હીલોળા મારતો મમુદ્ર તેની ઠંડી લહેરો કિશોરીના કપોત સાથે અથડાવી તેને વિના કારણે ચીકવનો હતો; અને છતાં વચંતની સરચાન થઇ ચુકી હતી.

કોણે જાણે કેટલીએ પળો પસાર થઇ ગઇ. કિશોરી તેનો હોસાજ ના રાખી શકી. 'શાંતિ.

નિવામ' ના રગ્તાના બારમ્બા તરફથી, નેરથી ઉંચકાતા છુટનો અવાજ આવ્યો. એ અવાજે નોકરોને સુચવ્યું કે શૈક બંગલામાં દાખલ થઇ ચુક્યા હતા.

'શાંતિ નિવામ' ના શૈકલું નામ સ્વાભાવિક રીતેજ શાંતિલાલ શૈક હતું. તેમનો મુખ્ય ધધો શેરનો હતો. અને ખીજ લાખખો જાંબળો એટલી બધી તેઓએ માથે વહોરી લીધી હતી કે સાંતાકુઝના બંગલે નિયમિત આવવુંજ નોંધએ એમ નહોતું. ઘણીએ વાર દિવસોના દિવસો શેડે મુંબાઈના મકાનમાં કાઢ્યા હતા.

એ વાતને ઘણાએ વર્ષો, થપાં. કિશોરીનેએ વિચાર થયો. શાંતિ શૈકની વાન બંદે એમનાં પગલાંના અવાજની વાટ-આજે એ ઘણાંએ વર્ષોથી આજ રીતે જોતી હતી. કેટલાંએ વર્ષો ઉપર જ્યારે તેનું હૃદય નવવધૂના ઉમંગભર્યા કેડથી ભરપુર હતું; ત્યારે એ વાટ જોવી એમાંએ કેંક અપૂર્વ આનંદ હતો. અને પછી તો જતે દહાડે એ એક દમેશ જનતો બનાવ થઇ ગયો. તેની નવીનતા ભાગી ગઇ. અને એ વખતે એ બનાવની ખાતરીને અંજે, જરા પણ આશા

વગરને હેગે એ શાંતિશેહની વાટ જોતી. અને હમણાં...હમણાં. તો કેમ જાણે પોતે નજર-કેદ હોય એને રક્ષકની મહેરબાનીથી, કેદખાનાની લુખ્ખી શાંતિનો ભંગ કરવા, કોઈ મનુષ્ય ના આવતું હોય...એવાં ભાવ સાથે એ વાટ જોતી બેસી રહેતી.

પણ આજે વાત આગળ વધી હતી. તેનું સ્થિર હૃદય ભયંકર રીતે અસ્થિર બન્યું હતું. ધ્રુવોમા, વૃક્ષો ઉપર રચાખડયાં આવતાં પક્ષીઓમાં, અને તેની આખોના સામે ભમી રહેલાં વાદળોમા, તેણે કોઈક નવાજ એતનના ધ્રુવારા ઉડતા ભાળ્યા હતા. એ વાતાવરણ શાંત, છતાં એવું તોડાની હતું; રમણીન છતાં એવું પ્રેરક હતું કે તેને કોઈક નવીજ સૃષ્ટિમાં લઈ જતું હતું. નથી !...ના ! ના...! ઘણાંએ વર્ષો પહેલાં એણે એ સૃષ્ટિ ઉપર પર્યટન કર્યું હતું, અને છતાં આજે તેનું મન ચક્રોળે ચડ્યું હતું. એની અંતરેચ્છા એજ સૃષ્ટિ ઉપર ફરી જવા માટે, ફરી આનંદના એજ રસમય કલાકો પસાર કરવા માટે, અને ફરી સ્વર્ગ, જો સ્વર્ગ જેવી કોઈ ચીજજ હોય તો નીચે ઉતારી, એ સ્વર્ગનું લીઝતલ ભર્યું વાતાવરણ, પોતાની આસપાસ પ્રસરાવવા માટે, જોઈએ એથીએ વધુ દબાણ કરતી હતી.

તેનો પતિ હતો છતા તે એકલી હતી. ગૃહમંદિરના દેવને તેણે યૌવનમાં ઘણાંએ ઉમદા અર્થો આપ્યા હતા. પણ હવે તો એ દેવને એના અર્થોની બહુજ ઓછી દરકાર હતી.

દીવાનખાનામા આવતા શાંતિશેહને જરા વિચાર તો થયો કે જ્યારે પવન સાંજને લીધે આવો ઠંડો કુંકાતો, ત્યારે કિશોરી જ હાર બગીચામાં એકલી બેસીને શું કરતી હશે ? પણ વિચારે શબ્દોને રૂપ ન આપ્યું.

બહુ ઘોડા વખતમા શાંતિશેહ કપડાં

બદલીને પોતાનાં શયનગૃહની નજદીકના ખાનગી બેસવાના ઓરડામાં ગયા. ત્યાં તેમણે કિશોરીજ નેવાની આશા રાખી હતી. પણ ત્યાં કોઈ નહોતું. તેમણે નોકરને બોલાવ્યો. શેકાણી બાણતાં હતાં કે શેક ધરમાં આવી ગયા છે નહી તો પછી બગીચામાં જઈને ખજાર આપવી.

એક પળમાં, કોઈ નવાજ ઉત્સાહ સાથે કિશોરી એ ઓરડાનાં બારણાં નજદીક પહોંચી ગઈ. જે શાંતિશેહને થોડીવાર પહેલાં બહારની ઠંડીનો વિચાર આવ્યો હતો એ અત્યારે કેં બોલ્યા નહી. પણ કિશોરી અત્યારે એવાજ શબ્દો માટે ઉત્સુક હતી. તે ઇચ્છતી હતી કે જે રીતે નાનપણમાં જ્યારે તેઓ તરતનાં પરણ્યા હતાં ત્યારે...જરીક પણ ઠંડુ વાતાવરણ નીહાળતાં શાંતિશેહ નોકરને જલ્દી બોલાવી, એકાદ બે શાલો કે પોતાનોજ આવરકોટ મંગાવી એ પહેરી લેવા આગ્રહબરી આજીજ કરતા એજ રીતે અત્યારે કરે, પણ અત્યારે...

શાંતિશેહ બાણતા હતા કે કિશોરી હવે કેં બાલક નહોતી. એ હવે સ્ત્રી...સમજણી સ્ત્રી...બની હતી. એટલે પોતાની અને પોતાના શરીરની સંભાળ લેતાં તેણે ખરોખર શીખવું જોઈએ, છતાં થોડી વાર જતાં તેઓ બોલ્યા: “આટલી ઠંડીમાં તું બહાર બેસે છે એ તદ્દન મુર્ખાઈ કરે છે. પછી મારે વધારે કેટલું કહેવું ?”

“ના ! ના ! કેં એટલી બધી ઠંડી નહોતી !” કિશોરી બોલી. તેનો ઉત્સાહ કોઈ અન્ય ઠંડાણે ચાલ્યો ગયો.

નાનપણમાં જેવો એ આવતો કે તુરત તેને પોતાના ઓરડામાં ખેંચી જઈ, કચડી, પોતાની ગોદમાં લઈ સનાવતો. પણ એ સનાવણીમાં કિશોરીને ગમે એવી અનંત મીઠાશ

ક્ર/૨ : ૫૪ ૪૫૦] કિશોરીએ તેમના સામે જોયું નહીં. તેણે પાનની પટ્ટી કરી
લવી ગયતી બંધ કરી.

[માર્ચ ૧૯૮૩

થર રંગની સાદી તેણે કાઢી. મુખ્યભીત્રીટમાં માંઠીને ઓંગે સ્વસ્થવાન અનેલી એવી એ નાનું પ્રતિબિંબ ક્યાદના મોટા આરસામાં તી ઉભી હતી ! શો તકાવન !

ફરી તેને નવો વિચાર આવ્યો. જુની દબ માણે ગોઠવેલા વાળ તેને સારા ન લાગ્યા. છે અખોડો છોડી નાખ્યો. પ્રભુએ તેને લાંબા ળળ બક્ષ્યા હતા છુટા વાળમાં તે ઘણી સુંદર લાગતી હતી. ફરી એ વાળને ઝાળ્યા અને આ રખને ખાસ કાળજી રાખીને બંને કાનને વાળ રતી ઢાક્યા. ઢાકતા તેણે સેથી પણ બદલી. શા માટે આ બધું ચલું હતું ? કિશોરી એ સમજ ના શકી.

“ બસ આ રીતે ધણુજ સુંદર લાગે છે ” તે બખડી તેણે ચોટસો ગુથવાની તબ્દી ના લીધી. તેણે છુટા વાળનોજ અખોડો ખાંધો. અને તેના ઉપર વેણીને બહુજ સારી રીતે ગોઠરી.

વાળની આ ગોઠવણી તેને થોડા વર્ષો પાછળ ખેચી જતી હતી. યૌવન, બાણે ફરી, તેના મુખ ઉપર કુટી નીકળવાનો પ્રયત્ન કરતું હતું. હવે તે વધુ સુંદર લાગતી હતી. વધુ આકર્ષક લાગતી હતી.

તે થાકી ગઇ તેણે બત્તી ધીમી ફરી. તે બીજાનામા પડી. વસંતમાં યૌવના, પોતે સૌંદર્ય-વાન છેજ એમ ખાત્રી થતા, જેની ઘેલી ચદ બન્ય છે એમ તે પેલી બની. બીજાનામા ઉશ્કેડાં ચાલોથી તહી પછાડ્યા. તેના મનમાં હસું હસું થજ જતું હતું. તેના મનમાં તોડાન હતું તેના મનમાં આનંદ હતો તેના મનમાં વિગાદની ળાંચા પણ હતી.

શયનગ્રહમાં નાચેલા હતી પણ નાચક... ઘણી વાર સંધી અધકારમાં દેહિ નાખતી તે પડી રહી.

૪

પાસે યોંકી ઉપર અગીઆરના દોરાર થયા. પાસેના ઓરડાનું—શાંતિ શેરના ખાનગી ઓરડાનું બારણું બંધ થયું. બે પળમાં તો શયનગ્રહનું બારણું ખુલ્લું. શેક બહુજ ઝોછો અવજ કરતા દાખસ થયા. તેણે એક દર્દિ દરકાર વગરની કિશોરીની સુંદર આકૃતિ તરફ દેંકી. શાંતિશેક એ આકૃતિમાં બહુ જોઈ શક્યા નહીં.

કિશોરી શાંતિશેકને બરાબર જોઈ શકી. એક વિષયમાં શેક પલંગની બીજ બાજુએ આવ્યા. કિશોરીના હૃદયનો આતશ વધુ ને વધુ જ્વલત બન્યો. બડલાડ બળતો તેના આત્મા, તેના શરીરની સાથેજ પુકારી ઉઠ્યો: “ નાથ ! ”

શાંતિ શેક જરાક અટક્યા. તેમને સાંભળવાની ઇચ્છા નહોતી પણ કિશોરીના અભિભાવ હતા કે શેક સાંભળે તેણે ફરી કંઠુ: “ નાથ ! ”

“ આહ ! કેમ ? શું કામ છે ? ”

“ હું...હું...કહેતી...જરા બત્તી કરોની ” શાંતિશેક લેમ્પ નળદીક ગયા. તેણે ફાશની વધારી. ત્યાથીજ કિશોરી સામે જોઈ રહ્યા. કિશોરી પથારીમાં બેઠી થઇ.

તે અત્યારે મનોહર દેખાતી હતી. લાવણ્યના દેવે તેના આખા શરીરમાં સંભાળથી રંગો પુર્વા હતા. કિશોરીનું હૃદય ફરી ફરીને વસ્તુઓ માગતું હતું. તેને પ્રભુથી જોઈતો હતો. તેને પ્રભુ જોઈતો હતો.

“ આવેની ! આવેની ! મને કંઈ ચાય છે ! ”

તેનું મુખ, તેના હાવભાવ, તેનાં નયનો, શેકને આમંત્રણ કરતાં હતાં. શેક આવ્યા. કંઈ સંભાળથી આવ્યા. એમને આવવાની ઇચ્છા નહોતી. “ શું કામ છે ? ” એમણે કરડાકીથી પુછ્યું.

કિશોરિનું દીન રહી ઉઠ્યું. જુનકાળમાં. હા ! પણ જુનકાળના સ્મરણો અત્યારે શા કામનાં ?

[વધુ મઠિ જુઓ પૃષ્ઠ ૪૬૫]

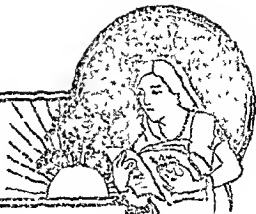
મેના માફ નગ્ને નાગબહેન મોઝ યથા તે નાગ°

કલશાલ માધ ૧૯૮૩]

[સ્ત્રીચિના બધન ૫૪ ૪૫૫

સ્ત્રીઓનાં બંધન

એક ટુંકું નાટક

લેખક :

રા. ઇંદુલાલ દ્વેષાલાલ યાજ્ઞિક

સજ્જ, સાહિત્ય મંસદ.

પાત્રો

મેનાકુમારી....કાશીબતી એક વિદ્યાર્થિની
સુમતિ.....મેનાકુમારીની બહેન.
કાંતા માસી....આ બહેનોની માસી અને રૂબેરૂબ
માલતી.....મેનાની દોસ્ત.
મહેરાં } ...તેમની બીજી દોસ્ત.
ફલસન }

કંદર્પકુમાર.....મેનાનો ટેનીસ ટુર્નામેન્ટનો પાર્ટનર.
પ્રેમરાય.....મેનાનો મિત્ર થવા ઇચ્છનાર.
ગણપતિશંકર..પ્રેમરાયનો દોસ્ત.

[અનુસંધાન પ્રતીક પ્રક્રિયા : ૩૮૩ થી]

પ્રવેશ પાંચમો

[પડદો ઉઘડે છે ત્યારે માડન પાટીનો
બીન દેખાય છે, ત્યાં લેડી વરજનદાસ-જેમને
સર્વે તાગબહેન કહીને બોલાવે છે તેમની
સાથે કંદર્પકુમાર, ગણપતિશંકર, મહેરાં ને ફલ-
નસ ટેનિસ વગાડે એક ગોળ ટેબલની આસ-
પાસ બેઠાં છે. તેઓ મેના આવતી વગેરેની રાહ
બુલે છે.]

લેડી વરજનદાસ

છ પણ થઈ ગયા છતાં માલતી કે મેના
કોઈજ નહીં ?

[કંદર્પ બોલતા જાય છે પણ ગરમથી
અચ્છા જાય છે].

મહેરાં

તમે શું બોલવા જતા હતા ?

કંદર્પ
(અયકાષને) ના...કંદર્પ પશુ મેના
બહેન હવે આવવાનું જોઈએ

કુલસન

પશુ મને તો આજે આપણી દેશત
કાકિતા સાભરી આવે છે! તે બીચારીને
આવવાનું બહુ મન હતું, પણ બીચારી કોની
સાથે આવે?

કંદર્પ

કેમ? તમારી કાકીની પણ સાથે.

મહેરાં

પશુ સાજના મોડુ થઈ જાય એમ ફરી-
ને અમારી સાથે હવે તેમના માથળ પાટી-
માં મોકલતાં નથી ને તેનાં લાદને બીજું કં-
કામ હતું

કુલસન

આવી સરસ સાજો પુરાઈ રહેલું કેવું
લાગે?

લેડી વરજીવનદાસ

પશુ તમારા ધરવામમા તો બધી સ્ત્રીઓ-
ને પડદામાજ રહેવાનું હોય છે.

કુલસન

પશુ વેરા ને બોળઓમાં સુનીઓના
જેવા તો પડદો છેજ નહીં!

કંદર્પ

ને તુર્કીમાં તો પાકા સુનીઓએ શુરૂ-
ચીરી નાખ્યા!

ગણપતિ

પશુ તમને નથી લાગતું કે આવા
સુધારા કમાવવામાં જરા વધારે પડતી
ઉતાવળથી કર્યા?

કંદર્પ

(જરા હસીને) અરે! વાહરે ગણપતિ-
શંકર? પણ સદીઓથીએ કંદર્પને દેશની

હમરો અને લાખો સ્ત્રીઓ લોહનાં કે સોનાનાં
પાંજરામાં પુરાઈ રહી હતી તેનું શું?

મહેરાં

Bravo (સાબાસ)! તદ્દન ખરું છે.

ગણપતિ

હારે તમારું બધાનું ચાલે તો તો તમે
આપણા દેશમાં પણ આવીજ રીતે
સુધારા ચલાવો!

કંદર્પ

અલખત-અને આપણા લણેલા પુરુષો

પશુ ઘણાખરા છેવટે બાપવા નીવડે છે તેથીજ

આપણો સુધારો રંગરીમાં ગાગરને વેગે ચાલે છે

ગણપતિ

આપણે તો દલપતરામની રીતે “ધીરે

ધીરે સુધારાનો સાર” લેવામાં માનીએ છીએ.

લેડી વરજીવનદાસ

પશુ અમે ધરતીઓ તો વીર નર્મદને

વધારે મુજબે છીએ

ગણપતિ

(ગંચી) પશુ છેવટે તમારા નર્મદને

પરતાઈને ધર્મવિચારનું પુસ્તક લખવું પડ્યું.

કંદર્પ

એનો અર્થ એટલોજ કે લખલખા

મોણસને પણ “સાડી અડકલ નાહી”ની

કહેવત લાગુ પડે-

મહેરાં

મી ગણપતિશંકર તમે તો હંમેશાં એવાજ

રહેવાના. આજે મી. કંદર્પના વિચાર મને તો

બહુજ ગમે છે.

એવામાં મોટરનો અવાજ સાંભળીને ને

પછી તેને જોઈને બધાં ઉભા થાય છે]

લેડી વરજીવનદાસ

અહો! બધાંએ આવ્યાં, તેમની માથે કાષ...

અહો! ત્રેમરાય પણ આવ્યા.

[મેના વગેરે બધા આવે છે]

પ્રવેશ છઠ્ઠો

[બધા ઉભા થાય છે ને લેડી વરજીવનદાસ બધાનું સ્વાગત કરે છે]

મેના

માફ કરજો તારાબહેન મોઢાં થયાં તે માટે, પણ માસતીજ ગાડી લઈને મોડી આવી-
માસતી

ને પછી તમે બધા ટાલણ કરવા બેઠા તેથી મોડું થયું.

મેના

ને તમે અમારા friend (મિત્ર) મી. પ્રેમ-રાયને તો ઓળખતાજ હશે.

લેડી વરજીવનદાસ

અહો ! એમને તો જોયાજ નહીં. હાતો, એમને કેમ ન ઓળખું ?

[પ્રેમરાય કે બોમ્બા વિના ચરમાઈને ઉભો રહે છે ને પછી ગણપતિની મોઢા ભરાય છે].

મહેરાં

પણ એવણને તમે કે મી. ગણપતિએ જરાએ ટેનીસ રમતા કેમ ન શીખવ્યું ?

સુમતિ

તેમને સ્વભાવ ઘણો ગંભીર છે. છતા હનિમેન્ટમા interest (રસ) લેતા હતા ખરા !

લેડી વરજીવનદાસ

ત્યાલો ત્યારે હવે બધા ચઢના ટેબલ પર.

[લેડી વરજીવનદાસ નોકરીને ચઢા વીથે હુકમ આપવામા રોકાય છે ને મોઢાં રાઉન્ડ ટેબલ આગળ બધા ભેગાં થાય છે].

મહેરાં

આજ તો મી. કંદર્પ ને મેનાને માન આપવાનું છે તેથી તેમણે તો માથેજ બેમનું નોંધ્યું.

માસતી

Of course (અવશ્યત) !

હલસન

અવશ્યત !

મેના

પણ એમા તો શિષ્ટાચારનો ભંગ થાય. અમે, અને principal guests તેથી અમારે તો તારાબહેનની બે બાલુએજ બેમનું નોંધ્યું. કેમ કંદર્પભાઈ બરાબર છે ને ?

કંદર્પ

એમજ.

[એમ વચલી એટલ જગ્યા બાવી રાખી કંદર્પ ને મેના બે બાલુએજ બેમે છે]

મેના

હવે માસતી છુ મારી માથે બેમ ! ને સુમતિ ! તુ કંદર્પભાઈની બાલુએજ બેમરો ?

(પછી ધીમે ધીમે ગણપતિ સુમતિની ખુરશી તરફ જવાનવ છે તે જોઈને) ને ગણપતિ-ભાઈ તમારે તો માસતીને company (માથ) આપની જોઈએ ને પ્રેમરાય સુમતિની બાલુમા ને મારી બરાબર આમે મહેરાં ને કુલ્યમન ! બમ આપણે કેવા ગોઠવાઈ ગયા ?

[એટલામા લેડી વરજીવનદાસ આવે છે તેઓ મેના ને કંદર્પની વચ્ચે પ્રમનન ચિતે બેમે છે ને બધાને તેઓ ચઢા આપરા માટે છે].

લેડી વરજીવનદાસ

મેના બહેન, તમે આવ્યા તે પહેલા અમે ગણપતિશ કરની સામે ઘણી ગરમાગરમી અવાવતા હતા !

મેના

ત્યારે મારા આવવાથી વિશેષ પડ્યો ! અં શું હવે ગણપતિમાથ ?

ગણપતિ

(ગલરાધને) અરે ! એ તો અમરતું !
કંઈક કુમાર રજતું ગળ કરે છે !

મહેશ

વારું મી. ગણપતિ ! તમે એમ ખુદ્યુંજ
કહી દેને કે કમાલપાશાએ તુર્ક સ્ત્રીઓના
ધુરખા એક વરસમાં કઢાવી નાખ્યાં તે તમને
નથી ગમતું !

સુમતિ

અહો ! ત્યારે તો આપણે બધાં એક
વખત ધુરખા પહેરીને કોઇ ચાંદની રાતે ધુરખા
પાટી આપીએ તે ગણપતિભાઈને બહુજ
ગમે ખરું ?

[પ્રેમરાય સીવાય બધાં ખુબજ હસીને
ગણપતિ સામે જુએ છે ને તેથી તે ખીચારો
કે બોલવા બપછે તે બધાંના કોલાહલમાં
સંભળાતું નથી.]

લેડી વરજીવનદાસ

કેમ મી. પ્રેમરાય ! તમે કેં કેમ બોલતા
નથી !

પ્રેમરાય

Thanks (ગાભાર) તારાજહેન, પણ મારી
પ્રકૃતિ આજે જરા નરમ છે !

- [આ સાંભળી મેના ને કંઈપ્ તેના તરફ
તાણીને જુએ છે].

ગણપતિ

આ વાતમાં મારો પણ ટેકો છે !

મહેશ

કાંય મી. ગણપતિ ! વાત ઉઠાવે છે કે ?
નહીં તારાજહેન એવજીની પશુજી, રેવડી
થઇ ગઇ છે તેથી એમનાં friend પ્રેમરાય
વાત ઉઠાવે છે !

[ફરીથી જરા હસવાનું ચાલે છે.]

મેના

ખેર; પણ તુર્ક સ્ત્રીઓએ તો ધુરખા બાણુ
પર મુક્યા પણ આપણા દેશની સ્ત્રીઓને તો
તેમના હાથ પરની બંગડીઓ અને બેડીઓ
હજી જેવીને તેવીજ સાચત છે.

[આ સાંભળીને કંઈપ્ ને મલતી જરા
મસ્કરીમાં મોં મલકાવે છે ને એક ખીખના
સામું જુએ છે].

ગણપતિ

(Excite (ગરમ) થઇને) ત્યારે શું મેના-
બહેન તમે બંગડીઓ પણ તોડવા માગો છો ?

મેના

અલબત્ત, મારું ચાલે તો અમારા હાથ
પરની બંગડીઓનાં બધન...

કંઈપ્

અને વળી કેશના કલાપ પણ...

મેના

Thanks (સાબાસ) ! કંઈપ્ભાઈ, હાં એ
બને એક સપાટે કાપવા માગું છું.

ગણપતિ

એટલે શું તમને અડવા હાથ ને bobbed
hair (કપાએલા વાળ) પસંદ છે ?

પ્રેમરાય

(જરા ધીમેથી) ને ત્યારે તો a short
skirt અને Tango dances પણ જોઈએજ.

સુમતિ

અહો ! છેવટે પ્રેમરાય પણ જોડવા !

માલતી

પણ તમે જાને, મેનાની ફેજ વાત
સમજ્યાં નહોં. તે તો સ્ત્રીઓનાં બધાં બધન
તોડવાની વાત કરે છે !

ગણપતિ

Oh I see (સમજ્યો) ! પણ તેની તો કોણ
ના પાડે છે ?

મેના

કોણ ? તમે ને તમારો સમગ્રો સારો પુરુષ
વર્ગ !

પ્રેમરાય

પણ હવે ધીમે ધીમે છોકરીઓને છુટ તો
મળતી જાય છે ને ?

કંદર્પ

હારતો, પણ દર-
મ્યાનમાં ખીલતી કળી
જેથી કુમારિકાઓને
કેવાં લાયકર સંકટ
લોગપવાં પડે છે તેની
તમને પુરોષોને શી
પરવા ?

મણુપતિ

અહો ! તમે પણ
કંદર્પ તમારીજ જાતિ-
ની સામે થયા !

કંદર્પ

કેમ ન થાય ?
સત્યની ખાતર તો ગમે
તેવાં સગપણને પણ
તિલાંજલી આપવી
પડે !

માલતી

ને તમારા ધીમા સુધારાથી તો કુમારીઓનાં
કાળજાં પર કેયું કારમું દરવત ધીમે ધીમે ફરે
છે ને તેમાંથી કેયું ગરમ લોહી ધીમે ધીમે ટપકે
છે તેની તમને લોકોને શી પરવા ?

મહિરાં

પેલી ખીચારી કોકિલાની વાત આપણે
હમણાં ન સાંભળ્યા ? તે આંવડી મોટી ચપ્પ તોએ
જાણે પરાધીન પશુ હોવાને તેમ તેનો ગોવાલ
ન આવ્યો તેથી તે અડાંઆ આવી ન શક્યા તે

ઘણીજ Sensitive (લાગણીવાર) છે તેથી
આજે તેના દીકરામાં કેવી કટાર ભોંકાતી દરો તેનો
વિચાર કરવાની હું સર્વે પુરોષોને વીનંતી કરું છું.

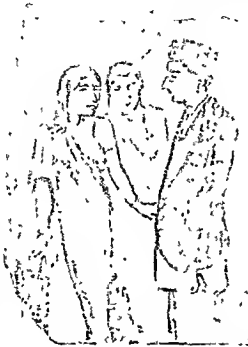
મણુપતિ

આમ છતાંએ આપણાં જેની પાર્શ્વિકા
મળે છે તે પણ એક સુધારો તો ખરોજ ને ?

કૃત્તસન

ખરોજ, પણ તેનો

લાલ કચ્ચિત મળે
તેથી તેની યાદગીરી
બંધનને વળતે ઘણીજ
સાહે. તેનો કદાચ
વધારેમાં વધારે જાગતો
જોગ દાખલો તો
અમારા જોગજોમાંજ
જેવામાં આવે છે.
સુત્રીઓ કરના અમારા-
માં પડેલો એકો છે
છતાં મુખાધમા હોધ-
એ ત્યારે અમે અમારા
પીંગરામાંજ બરાબર
રહીએ ને બદાર
જઈએ ત્યારે સ્ત્રીવર્ગ-
માંજ મદાવીએ. છેકર

મેના. ને તમે અમારા મિત્ર મી પ્રેમરાયને
જોળખતાજ દરો.

સગામા કોઈ પુરુષને મળીએ તે મૂંઝવાય
mixed society (સ્ત્રીપુરુષના સમાજ)ની તો
વાતજ નવી. પત્ની, પત્ર ઉનાળામાં જે સારી
સ્થિતિનાં હોય તે આણ કે મદાખતેમ્મર
જઈએ ત્યારે કેક કેગવાએલાં હોય તો સારી
છુટ જોગવે.

કંદર્પ

હૈં જોયું ખરું !

કૃત્તસન

હાથ, જુઓને, ગયાજ ઉનાળામાં અમે

આંખુ પર ગએલાં ત્યારે પોલો આંહિની પાસે અમારી કામની ઘણીજ સંસ્કારી સ્ત્રીઓનું એક આંખુ કુટુંબ રહેતું હતું.— તેમના બધા રખેવાલો તે વખતે મુંબાઇમાં વેપાર કરતા હતા ને અમારીજ મારફત તેઓની આંખુ પર રહેતાં એક ક્ષત્રિય ને એક જૈન કુટુંબ સાથે કેટલા બધા હળી ગયાં હતાં ને અમે બધાં મળીને કેટલી મજા ઉડાવતાં હતાં ! પણ એ ચાર દિનનું આદરણું તો જોતજોતામાં વહી ગયું ! અને હાલ એ ખીયારી સ્ત્રીઓ સોનેરી પીંજરામાં પુરાઇને રહે છે ને તેમના તરંગોની પાખો કોઇ કોઇવાર પીંજરાના સમીઆની સામે ગમે તેટલા જોરથી અથડાય છે તો પણ છેવટે તો હારીને તેમને પાછા પડવું પડે છે. તે ખીયારીઓને ખીલું બધુંજ છે. સારો આહાર વિહાર, વિલાસ ભવન અને વાડી બંગલા; પણ નથી માત્ર એકજ ચીજ ને તે સ્વતંત્રતાની આબોહવા.

મેના

સાબાસ કુલસન ! ગણપતિભાઇની દીકરી બાંબ ઉઘાડી !

માસતી

ને છતાં હજી ઉઘાડી ન હોય તો ઉઘાડું. મારી પાડોશમાજ ખીયારાં રસિકબહેન રહે છે. તેમના જીવનમાં વળી ઓરજ tragedy (કરુણતા) છે. તેઓ પણ કોલેજમાં ઇન્ટર સુધી ભણેલા છે. ને તેમના પતિ મીઠા શાંતિલાલ તો વીલાયત દાકતર થઇને આવ્યા છે ને સારી કમાણી પણ છે. આવાં દંપતિ તો સુખીજ હોવા જોઇએ, એમ તમે સર્વે કહેશો ખરું ને ? જેઓ મનુષ્ય સ્વભાવ ને બહુ વર્તી ન શકે તેઓ તો તેમને ને તેમને ધરસંસાર જોઇને પણ સુખી માને. છતાં મેં તો પહેલીજ વાર રસિકબહેનને જોયાં ત્યારથી તેમનાં નમણાં મુખપર ઉંડી ઉંડી વિપાદની

છાયાઓ વર્તી હતી. અને હવે તેમની જોએથી તેમના અંતરની ઉની વરાળ નીકળી ગઇ છે, તેથી તેમનાં જીવનનું પુરું દુઃખ પીછાનું છું. નાત જાતમાં સર્વે એમ ધારે છે કે આતો love match (પ્રેમી યુગલ) છે. છતાં હવે તો એમજ સમજાય છે કે મી. શાંતિલાલને તો વધારે શોભીતી ને સંસ્કારી ગણાય એવી એક નોકરડીજ જોઇતી હતી તેથી જે તેમણે રસિકને પસંદ કરીને આખા કળાથી છૂટી પણ લીધી.

સુમતિ

હાયા ! હાયા ! પછી ?

માસતી

પણ honey moon (મધુચંદ્રિકા) કરવાને તેઓ hill stations (હવા ખાવાનાં સ્થળ) પર ગયાં તેટલામાજ રસિકબહેનનું illusion (આવરણ) લગલગ ખલાસ થઇ ગયું અને પછી ત્યારે તેમણે મુંબાઇમાં અમારી આંખુમાં ધર માંડ્યું ત્યારથી તેમના દીલમાં શુદ્ધામીનાં મુળ ભોંકાવા લાગ્યાં છે. તેમણે શી આશાઓ રાખેલી ને છેવટે શું નીવડ્યું ? મી. શાંતિલાલના સ્નેહમાં પણ માલીફીનો સ્થળ સંતોષ દેખાય ને ધરના વહીવટની તેમજ રસિક બેનની જીદગીની એક એક વિગતમાં તેમની વાત પર જરાએ ધ્યાન આપ્યા વિના બહારથી મીઠડો છતાં કઠોર દોર તેમના પતિ ચલાવે છે. તે કોઇ કોઇ વાર જોતા મને પણ ત્રાસ છુટે છે. બહારના કોઇ માણસને તો તેમનાં બધાં વચન ઘણાજ વિવેકી ને સ્નેહાળ પણ લાગે છતાં આવી આપખુદી જેમ વધારે ખુબીથી ચલાવવામાં આવે તેમ તે મીઠાના આપકા ને મુંગા મારની માફક ઉલટા વધારે સાહે છે. ને તેમનાં જીવનની વધારે કરુણતા તો તેમનાં એક બુલકાંની સંભાળમાં ને વાર-તહેવારની ઉજવણીમાંજ હું નીહાણ છું.

તે દિવસે તો રમિક્ષેનને તેમનાં બંધ્યાની માફક પચારીમા સુવાડી દધને પોતે ક્રોડ તરફ પોતાના માનીતા દોસ્તોની મોખનમા ગમે તે આવાપીવા છપડી જાય ને માંડે તેઓ ગમે તેટલા મોડા ઘેર આવે તે વખતે જો રમિક્ષે બહેને આવાતું બરાબર તૈયાર ન રાખ્યું હોય તો તેમને એવા વચનબાણુ આવા પડે કે જેથી આખી રાત રોધને તેમની આખો સુઝી જાય. આ એક ભણેલી સ્ત્રીની સુધરેલી સુવાસીનો તાદ્દશ હૃદયભેદક નમુનો હું પ્રેમરાય અને ગણપતિ શંકરને લેટ કરું છું.

ગણપતિ

મને લાગે છે કે તમે બધા વધારે પડતા

serious (ગંભીર) મધ ગયા છો. બાકી કમળો થયો હોય તેને તો પીણુજ દેખાય ને ઝીણી આખો દુધમાથી પણ પોરા કટિ છતાં માલતીબહેન પણ કબુલ કરશે કે જુના વખનમા જેવા બાળ-વિવાહ થતા હતા ને તેથી મંયુક્ત કુટુંબ મોં નાની વડુઓ પર જે અમલ ત્રામ સારુઓ અને નણુદો વરમાવતી હતી તે તો હવે કમી થયો જાય છે. ને તેમણેજ ને દાખવે આખો હતો, તેમા પણ રમિક્ષેબહેનુ મી. શાંતિવાસને રાજપુત્રીથી તો પરણ્યાજ હતાને ?

મેના : અવળત માઝ આવે તો અમારા હાથ પરની બંધ્યાઓના બંધન ..

મુમતિ

એટલે આવાં લગ્નનો બેદ હવે મારે જોડવો લેઈશો.

[આ માંબળીને પ્રેમરાય ને ગણપતિ દાન જરા હિચા કરેછે ને જરા nervous થવા માડે છે]

હું કેઈનાં નામ આપવા માગતી નથી પણ અમદાવાદની મારી બે દોળને હું સારી પેઠે ઓળખુ છું ને તેમના ખામ કાગળો પણ મારા પર આવે છે તે પછી તેમની આમપામ મુંથવામા આવતી જાળુ રક્ષ્ય મને મમળ્યું છે. તેમના માનાપિતાએ મળીને તે બે બહેનો મારે બે મુરતીઆને તેઓ મગાભાઈઓજ છે-

તેમને બોળી કાઢ્યા છે. કારણ કે જો કે આ બંને છોકરીઓ કેલેજમા બળે છે જતા તેમના પતિની પમંદગીનું કામ તેમને મોપવાતું ઉચિત ધરાતુ નયા. હવે આ સુવાસીની લાયકાત તેમના ધન ને કુળમાંજ છે. બાકી તેઓ છેક માધારણ બળ્યા છે ને ઘણીજ જડ જુદિના માણસની માફક છેકજ દરેક ને દાવકા છે. તેમની માથે મંત-

લમ કરીને આ છોકરીઓના માથાપ તેમને ખુશી મીને ઉત્તેજન આપે છે. તેમનેજ વારંવાર ઘેર જમવા બોલાવે છે ને તેમનીજ ગાદીમા બેસી-

ને તેમનીજ સાથે ફરવા રમવાની છુટ આપે છે ને બીજો કોઇપણ તેજસ્વી ને આલાક યુવાન તેમને કોઇક વાર મળવા ઘેર આવે તો તેમને લગભગ ચોખ્ખા શબ્દોમાં પાછા રવાના કરવામાં આવે છે. તમે અલખત, આ છોકરીઓનો દોષ કાઢશો કે તેમને આ યુવાનો નથી ગમતા તો તેમની સાથે જાય છેજ કેમ ?

એમરાય

ના... ના...તેમાં કેં નહીં.

સુમતિ

એમ નહીં. પણ આ બીચારીઓ પણ મોટી થઇ તેથી તેમને કેંજ life (જીવન)તો જોઇએજ ને? આ એકજ અવકાશ તેમને મળતો હોવાથી તેમના સોળતીઓ એમ ધારે છે કે હવે તેઓ તેમના સંવનનમા સફળ થવાની અણી પર છે! ને કદાચ થશે પણ ખરા. ને છતાં આ ખરેખરી રાજી ખુશીના લગ્ન છે એમ કોણ કહી શકશે ?

માલતી

સાળાન સુમતિ ! તેં પણ ઠીક દાખલો આપ્યો.

મેના

ને હવે છેલ્લો વારો...

કદંર્પ

હજી મારો રહ્યો છે હો...

મેના

ભૂલી. પણ છોકરીઓમા તો મારોજ છેલ્લો !

કદંર્પ

(હસીને) -તમે જાણ.

મેના

સુમતિએ આપ્યા એવા દાખલા તો ઘેર ઘેર મળી આવશે.

ગણપતિ

પણ ત્યારે તેવું તો આખી દુનીયામાં આલવુંજ હશે ને.....

મેના

પણ તે અમે બીજા દેશની સ્ત્રીઓની સ્થિતિને સંતોષકારક તો ક્યાં ગણીએ છીએ ? તમને ખબર નથી કે આખી દુનીયાની સ્ત્રીઓની મોટી પરિવેદો અમારી આખી જાતિના હક સિધ્ધ કરવાને માટે વખતો વખત ભરાય છે ! વારુ, પણ હાલ ધર આંગણાનીજ સ્થિતિ પર આવીએ તો મારી ને માલતીની માફક જે છોકરીઓ દેખીતી રીતે ધણીજ સ્વતંત્રતા મોગવે છે તેઓ પણ તેમના પિતા કે ભાઈની અનહદ ઉદારતા ઉપરજ આધીન નથી હોતી ? ઘણેએ કેકાણે એમ નથી ખનતું કે ઉદાર પિતાના અવસાન પછી માતાઓ કે બીજા દૂરના વાલીઓ છોકરીઓના જીવનને રૂંધી નાખે છે ? પણ હું તો એક ડગલું આગળ વધવા માંડું છું. મારે દુઃખ સાથે કણુલ કરવું જોઈએ કે જે ભલભલા ઉદાર પુરુષો મેં જોયા છે તેમની પણ ભાવનાઓ મર્યાદિત હોય છે. અથવા જેમ તેઓ વૃદ્ધ થાય છે ને તેમની છોકરીઓ યુવાન થાય છે તેમ તેમની જીવાનીતું જોર નરમ પડતાં તેઓ આધેડ સ્ત્રીવર્ગના નખળા વિચારોને અજાણ્યે આધીન થઇને તેમની છોકરીઓના સ્વતંત્ર વિકાસ પર અંકુશ મુકતા જાય છે. પણ આ કરણતા આટલેથીજ અટકતી નથી, હવે તો સારે વજે છે કે માતા પિતાને પુજનનાર છોકરીઓનાં જન તેમની ભરજીવાનીમાં પણ મોટરાઓના વિચારોથી રંગાવા માટે છે ને તેથી તેઓ થોડા જ વરસમાં જે સંતતિને જન્મ આપે છે તેના વિકાસ પર પણ નાનપણથી ઘેરી છ.યાઓ નાંખવા માટે છે. કોણ જાણે ક્યારેએ સ્ત્રીઓની પરમીનતાની આ ઘટમાળનો અંત આવશે ! પરમાત્મા જાણે ?

[વધુ મંદિ જુઓ ૫૯ ૪૬૫]

પ્રદિન થતી ગઈ અને હજી આજે ન્યારે હું એમ. એ. થયો છું ને એલેએલ. બી. નો અભ્યાસ કરું છું એમ માનવામાં આવે છે ત્યારે પણ હું એનો દાવો ફીક પ્રમાણમાં કરી શકું છું. કદાચ ધણાને એ માન્ય નેએ હોય. પરંતુ તેમનામાં હાસ્યરસ છે નહીં એટલુંજ - કહેવું બસ-થશે. આમજ કોષ્ટક-વખત હું હાસ્યરસપૂર્ણ મામિક રસ લખું છું ત્યારે કોષ્ટક તેને સમજી શકતું નથી. એમાં હાસ્યરસ ક્યાં છુપાયો છે એ પણ કોષ્ટકને જડતું નથી. એનું કારણ એમ નહીં કે એમાં હાસ્યરસ હોતો નથી, પરંતુ મારા અનુભવે જે કડતુ સલ મને શીખવાડ્યું છે તે એ છે કે આપણામાં હાસ્યદષ્ટિ નથી-અર્થાત્ જેટલી મારામાં છે તેટલી અને તેવા પ્રકારની હાસ્યરસથી ભરપૂર કોષ વાર્તા, કોષ દુષ્ટો કે કોષ પ્રસંગ હું મિત્રમંડળ સમક્ષ ક્ષી સંભળાવતો હોઉં છું ત્યારે કેટલાક દષ્ટિની સહાય મળતા હોય તેમ બારી બહાર આકાશ તરફ નજર નાખે છે, એકાદ બે બગામાં ખાય છે, થોડા ઉઘે છે-થણી થોરે પણ છે. કોષ્ટક (તેમના) કમ-નલીએ સાંભળતા હોય તેમ ગંભીર ચહેરે મારી સામે દીકી રીકીને જુએ છે (આને લીધે ઘણી વખત તો મારી વાત હું અડધે થી જુથી પંજુ નાડું છું.) કેટલાક કંટાળીને લગભગ ઘણી મળતી આવતી લાગણી મોટા પર ચીતરે છે કોષ્ટક મારી દયા ખાતા હોય એમ પણ લાગે છે. મારા નિકટ પરિચયમાં આવનાર કેટલાક હું જે કે કડું તે 'હાસ્ય-જનક'જ હોવાનું એમ ગણી લઈ પ્રથમથીજ હસવા માંડે છે. કેટલાક મારી વાર્તાનું ધિરો-ખિંદ્ર (એટલે માદી ભાષામાં કહેતી તમે સમજ્યા છો એમ જે તમારે બનાવવું હોય તો જે મોહક નળ્યાએ તમારે હસવું નેએ

તે ભાગ) ક્યારે આવી ગયું તે ન સમજવાથી બાધા જેવા જાણે દુનીઆની શરુઆતથી તે અત્યાર સુધી કે અન્યુજ ન હોય એમ શન્ય નજરે મને નેએ રહે છે. પહેલેથીજ ન સાંભળનારા જનાં સાંભળવાનો ડોળ કરનારા વાત ક્યારનીએ પુરી થઈ ગઈ છે એમ અચાનકજ ખજર પડતાં એક સામટાં હસવા મડે છે. પરંતુ કોષ્ટક કોષ વખત, દુકાળમાં ભૂદેવોના અધિક માસ પેડે, હાસ્યરસના સાચા કદરદાનો પણ મને મળી આવે છે ખરા. હાસ્યરસ શું છે, ક્યા છે, શાને માટે પ્રખ્યાત છે, ઉત્તમ હાસ્યરસ કોને કહેવો વગેરે બાબત તેઓ ખરાખર સમજે છે. આથી ન્યારે ન્યારે મારી માનીતી કોષ વાર્તા કે દુષ્ટકો કહેવા હું તત્પર થાઉં છું કે તરતજ આજીજીવનકે તેઓ મારી વાત શરુ કરતાં મને વારે છે. આમ અનેક યુક્તિપ્રયુક્તિ કરી તેઓ મારો હાસ્યરસ સાંભળવાનો પ્રસંગ ચુકવે છે.-હદ ઉપરાંતનું હસવું તેમનાથી સહન થઈ શકતું નથી.

આટલું લખ્યા પછી આગળ શું લખવું તે ન સૂઝવાથી માથું ખજવાળનાં લેખનાં લખાએલાં પાનાં ઉઘવાની જેલ છું તો મથાણું "લીકાકનું અર્થશાસ્ત્ર!" વંચાય છે. લેખ શરુ કર્યા પછી "મારો હાસ્યરસ", અથવા "હાસ્યરસ અને ગુજરાતીઓ" કે એને કોષ્ટક મળતા વિષય પૂર મારે લખવાનું છે એ માન્યતાને હું એવો તો હોંસભેર વળગી પડ્યો હતો કે મારું પ્રિય મથાણું કોણે, ક્યારે અને કેમ ફેરવી નાખ્યું તે પણ હું જાણી શક્યો નહીં. દુકી રમજીશક્તિને લીધે પણ કદાચ આવા બમ ઘણીવાર પેદા થતા હશે

એક વખત એક મિત્ર, પોને હાસ્યરસ સમજી-પીઠાની શરૂ છે એવો પોતા પ્રત્યે પોતાને સદજ. પદાપાત દેવાથી, અને મારા

માં પણ હાસ્યરસની થોડીક ઝાંખી છાંટ છે એવો કૈંક એને સહેજ વહેમ જવાથી, આધુનિક હાસ્યરસિક લેખકોના શિરામણિ તરીકે મજકુર સ્ટીફન લીકોહનું નામ મને સુચવ્યું હતું. તે દિવસથી મિત્રો પાસેથી-તેમણે હાજીનાં કે ચોરીનાં એકઠા કરેલાં-એનાં લખેલાં બની શકે તેટલાં બધાં પુસ્તકો લાવી હું વાંચી ગયા. (તેમાનાં કેટલાંક તો મેં તેમને પાછાં સુપરત પણ ક્યાં છાંં)

એ પુસ્તકોમાંથી એ શોધ હું કરી શક્યોઃ એક તો એ કે (અને એ તો એનું વાચન શરૂ કરતાં પહેલાંજ હું જાણતો હોનાથી બહુ મુસ્કેલ નહોતું) કે મી. લીકોહ હાસ્યરસના ચુનઢા લેખક છે. અને ખીલ એ કે એઓ કેનેડા નામના દેશમાં ક્યાંક આવેલી મેકલુલ (કેટલાક એને ઉચ્ચાર મેકગીલ પણ કરે છે) નામની યુનીવર્સિટીના માનવંત પ્રમુખ અને અર્થશાસ્ત્રના બાહોશ અધ્યાપક છે. હવે હાસ્યરસના લેખક હોવું એ એક વાત છે, અને અર્થશાસ્ત્રનું પ્રોફેસરપણું કરવું અને હાસ્યરસના લેખો લખવા એ બે વાત છે. એ ઉભયનો યોગ સંભવેજ કેમ ? તદ્દન અશક્ય !

હાસ્યરસના કેટલાક લેખકોને હું ઓળખું છું. અર્થશાસ્ત્રના એકાદ બે પ્રોફેસરોની પણ મને ખીજાત છે. વળી હાસ્યરસના લેખકે અર્થશાસ્ત્રના અધ્યાપક થવાના તેમજ અર્થશાસ્ત્રના અધ્યાપકે હાસ્યરસના લેખો લખવાના કરેલા પ્રયત્નોથી પણ હું છેક અજાણ નથી - અને તેથીજ મને અનિ આશ્ચર્ય થાય છે કે સફળ હાસ્યરસિક લેખક અને સફળ અર્થશાસ્ત્રી બંને એકજ વ્યક્તિ ! મી. લીકોહ ફુનીઆની આંખમાં ધુળ તો નથી નાખવા માગતા ?

બરોસાદાર બાતમી મેળવવા આખું વરસ

મેં અનેક સ્થળોએ તપાસ ચલાવી પરંતુ બધાજેઝ જણે કે કાવતરું રચ્યું હોય તેમ એકની એક માહિતી મને આપ્યા કાંધી કે મેકલુલ યુનીવર્સિટીના પ્રમુખ મી. સ્ટીફન લીકોહ અર્થશાસ્ત્રના નિષ્ણાત અધ્યાપક અને ફુનીઆબરના હાસ્યરસના સર્વોત્તમ લેખક છે... હશે ! ધ્રુવરની ગતિ પણ લીકોહ જેટલીજ અકળ લાગે છે !

એક દિવસ આમ અર્થશાસ્ત્ર અને હાસ્યરસના સાહજક સંબંધ (અથવા સાહજક વિરોધ, છેવટ જે નિર્ણય પર આવાય તે) વીશે હું એટલા બધા હયા વિચારમાં પડી ગયો કે તેમાંથી પાહાર નીકળતુ અશક્ય યષ્ટ પડ્યું. આખરે મારી હયા જાણી નિદ્રાએ આવી મને એ વિચારમાંથી જગાડ્યો. તે રાત્રે મને નીચેનું સ્વપ્ન આવ્યું :-

એક દિવસ સાંજે ચોપાડી પર ફરતાં ફરતાં હું કેનેડા જઈ ચઢ્યો. (સુબાહ અને કેનેડાને-સ્વપ્નમાં-ઝાડું છેટું નથી) ત્યાંથી, કેવી રીતે તે મને હવે યાદ નથી પરંતુ, એકાદ મીનીટમાં તો મેકલુલ યુનીવર્સિટીના આલીશાન મકાન આગળ હું આવી પહોંચ્યો ! -અર્થાત મદરદુ લગ્ય ઇમારત મારી મમક્ષ ખડી યષ્ટ. વિદ્યાર્થીઓના ટોળેટોળાં પ્રો. લીકોહના વર્ગમાં જતાં હતાં. હું પણ યુવયુવ તેમની સાથે સામેલ થઈ ગયો.

વખત થતાં મોઢામાં ચુંગી સાથે પ્રોફેસર સાહેબ આવ્યા. બંને ચાર્જ એપીન કે હેરોલ્ડ લોહરનો પ્રથમ પ્રવેશ ! વિદ્યાર્થીઓએ તાલીથી તેમને વધાવ્યા. પાટલુનનાં ગજવામાં હાથ નાખી તેમણે બોલવા માંડ્યું—ને અહીં મારાથી એક ખીલ શોધ પણ થઈ ગઈ. પ્રોફેસર ગુજરાતી થઈ સાહેબો લીકોહ સહે છે. અને વિદ્યાર્થીઓ પણ તે હીક સમજતા લાગે.

છે. ક્યાંક ક્યાંક અર્થ વધુ રપાટ કરવા માટે એમને અગ્રેષ્ઠ પર્યાય વાપરવા પડે છે :

“વિવાર્યગિયુ હો! (હસાહસ).

આજનો વિષય અર્થશાસ્ત્ર-Political Economy છે. નામ હસવા જેવું લાગે છે, નહીં ? (હસાહસ) પરંતુ Politics-અર્થાત્ બેકારોના વ્યવસાય રાજકરણ સાથે 'દે Economy-અર્થાત્ જેને સ્વપક્ષે કરકસર ને અન્યપક્ષે કંવુસાધ કવી શકાય તેની સાથે એને કરોજ સંબંધ નથી. શબ્દાર્થશાસ્ત્ર સાથે પણ એને કંઈ સંબંધ નથી. જરાક ઊંડા વિચાર કરી જોઈશું તો એને શાની સાથે સંબંધ છે એજ નક્કી કરવું મુશ્કેલ જણાશે (હસાહસ) અને એથીજ એનું ખરું સ્વરૂપ એકાએક સમજી શકાતું નથી. વળી આજ કારણને લીધે આદત્ત બધા લેખકોએ એ વિષયમાં પોતાનાં માથાં માર્યાં છે-અને બીજાનાં દુખવ્યાં છે. મેં પણ એના પર એકાદ બે પ્રસ્તુત લખ્યાં છે. મારી તમને લાગામણ છે કે માત્ર તેજ ખરીદીને તમારે વાંચવા-ખરીદીને કારણ કે તે ખાસ કરીને મને-વધુ લાલકારક છે. (તાલીઓ, સીસોટીઓ અને અનેક પશુપક્ષીના અવાજો) મિત્રો! તમારે જાણવું જોઈએ કે આ નાટકશાળા નથી પણ સરસ્વતીમંદિર છે. (હસાહસ).

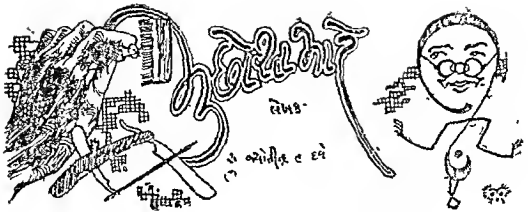
શ્રદ્ધેશો! તમને આત્મગદાન પણ હેલું જોઈએ: તમે 'શ્રદ્ધેશો' છો. (હસાહસ).

(હવે પછી પ્રેક્ષકોના વાક્યે વાક્યે એટલી જાંવી હસાહસ થતી હતી કે એમનું બાકાતું લાપથ હું અત્યંત મુશીબતે અટકાવ કરી કરીનેજ સાંભળી શકી.)

“અર્થશાસ્ત્રની વ્યાખ્યા આપવી હોય તો અનેક આપી શકાય. મારેજ અત્રે હું એકે આપવા પ્રયત્ન કરતો નથી. અને એજ વધુ

ચોગ્ય છે; કારણ કે કોઈપણ વ્યાખ્યા કરી સંપૂર્ણ સંતોષ આપી શકતી નથી. વિષયનું સામાન્ય સ્વરૂપ આદત્ત વિસ્તારથી યથાર્થ સમજાવવા પછી હવે અર્થશાસ્ત્રનાં ત્રણ મૂળ-તરવો-દ્રવ્ય, મુદી અને મજુરી હું હાથમાં લઉં.

“જેની પ્રાપ્તિ બધાજ ઇચ્છે છે પણ જે કોઈનીજ પાસે હોતું નથી-અલગત પુરતા પ્રમાણમાં-તેનું નામ દ્રવ્ય-Wealth-જેમની પાસે એ સૌથી વધુ હોય છે તેઓ કરોડાધિપતિ કહેવાય છે. (એમને લક્ષાધિપતિ કહેવા કે કરોડાધિપતિ તે વીશે અમે અર્થશાસ્ત્રીઓ હજી એકમત થઈ શક્યા નથી) Arcadian Adventures with the Idle Rich નામના મારા એક મંથમાં મેં એ વર્ગનું સ્ફુટન અન્વેષણ-અર્થાત્ હિદ્દાન્વેષણ-કયું છે. આ વિષયનો જેમને સંપૂર્ણ અગાસ કરવો હોય તેમણે તે મહેરબાની કરી વાંચી લેવું. ધનવાન થવાનો સૌથી સરળ માર્ગ લોટરીમાં પડેલું ધનામ મેળવવાનો છે. રેસીસમાં પ્રથમ આવનાર ધોડાની પસંદગી કરવી એ પણ લગભગ એવોજ બીજો માર્ગ છે. અન્ય તો અનેક માર્ગો છે, જેમ કે તેલના કુવાઓ ખોદવા, વિધવાઓને પૈસે કંપનીઓ કાઢવી, દેવાળું પુકડવું વગેરે. પૈસાદાર થવાની ગતીકુંચીઓ પણ અસંખ્ય છે. ઉ. દ. હુબર ઉધોગ કરવો. પરંતુ એ સાંકડી શેરીમાં પૈસવાની હું તમને સલાહ આપતો નથી. ધનવાન જે કોઈને ચું હોય તે થઈ શકે છે. પરંતુ કરોડાધિપતિ થવાની તો હું માનું પણ લાગામણ કરીશ નહીં; કારણ કે તેમનું મગજ આ મારી સામે રેખા પર પડેલી વેક્યુમ ટ્યુબના જેવું હોય છે. વીજળીનું બટન દાખતાજ તમને જણાશે કે એ પાદરશોક છે, 'ધારે બોડા છે અને [વધુ મદિ જુઓ પૃષ્ઠ ૪૬૫]

સચ્ચ, સાહિત્ય સંસદ.

લ વિધ્યમાં મહાપુરુષ થનારને કોઈક વખત એવા પ્રશ્નો સ્પુરી આવે છે કે જેથી તેમના આખા જીવનનું પરિવર્તન થઈ જાય. ‘જીવન શા માટે?’ આ પ્રશ્ને ટોલસ્ટોયનું જીવન કેરની નાખ્યું. આ અને આવા અનેક ગંભીર પ્રશ્નો માનવ જીવનમાં રથજે રથજે પડેલા છે. પરંતુ દુઃખી માનવ દષ્ટિ આવા પ્રશ્નો જોઈ શકતી નથી; જોઈ શકે છે તો તેની ગંભીરતા સમજી શકતી નથી; ગંભીરતા સમજી શકે છે તો એવા પ્રશ્નોનો નિર્ણય-ખેડો નિર્ણય પણ કરી શકતી નથી. આથીજ જગતની વાઢીએ મહાપુરુષોનો પાક જોહો ઉતરે છે.

જીવનની પ્રભાવકાક્ષેજ મને એક આવો પ્રશ્ન થયો. ‘મુજ શા માટે?’ આ પ્રશ્નની ગંભીરતાએ મને ગુન્સ્યો; સહિષ્ણતાએ શરમાવ્યો અને અનુત્તરતાએ અકળાવ્યો. અને ગહન વિચારને અંતે પણ એ પ્રશ્ન અનુત્તરજ રહ્યો. મુજાળા મરહો ને મુજ વગરના મરહો (૧) તથા સ્ત્રીએને જોતા પૂર્ણ જોરથી એ પ્રશ્ન મારા મગજમાં ગાજી ઉઠેલો, અને પરિણામે બીજા કોઈ પણ પ્રકારના વિચાર સાર અવકાશ રહેતા દેતો નહોતો. મારાથી આ પ્રશ્નનો નિર્ણય થઈ શકતો નથી. બહુમુજાઓ એતો ઉત્તર આપવાને

અયોગ્ય છે તો મુજાળા મરહોનેજ એ પ્રશ્ન પુછી જોતો એવા મેં નિશ્ચય કર્યો.

પરંતુ જેને જેને હું આ પ્રશ્ન પુછતો તે મવેં તિરસ્કારથી જનાવર સામું જોતા હોય તેમ મારી સામું જોઈ રહેતા કોઈ કોઈ વખત તો આથી પણ ગંભીર પરિણામો મારી મન્ય-સમજનાને લીધેજ અટકી જતા. એક અસહકારી ભાઈ (જેમને મુજને બદલે ઘાસજી ઉગે છે તેમ) ને મેં આ પ્રશ્ન પુછ્યો ત્યારે તેઓ અદિ-માતું વન સુટી ગયા હોત-હું ઉનાવળની જગાળની રાફ જોયા વગર ઘેર જતો ન રહ્યો હોત તો !

આખરે ઇશ્વરને આ પ્રશ્ન પુછવાથી જનાજ મળી શકશે એમ મને લાગ્યું. પણ ઇશ્વરને આ પ્રશ્ન પુછવો ગી રીતે ? એવો એક બીજો પ્રશ્ન ઉપરિચિત થયો. ઘણા મમય પર એક વિષય પર મારે ને એને મનબેદ પડેલો તે દિવસથી અમે એક બીજા સાથે જોડાતા નહીં. આખરે ગોર-મહારાજ માર્દેતે મારે આ પ્રશ્ન ઇશ્વરને પુછાવવો એમ મેં નક્કી કર્યું. ગોર મહારાજને મેં બધી વાત કહી.

‘પ્રશ્ન બહુ ભવેકર છે,’ મહોડાની દાર જેની પોતાની નાની પાતળી મુજને વળ ચલાવતાં ગોર મહારાજ બોલ્યા: ‘એક કામ કરો. એક

‘ નહીં જોઈએ રા નહીં જોઈએ, — જવાબ દર્શાવે ’

કહી મેં પતાવડું

ને બીજો દિવસે મેં પ્રશ્ન પુછાવવાનો વિચાર મારી વાળો છે એમ એમને જણાવી દીધું.

આ કથા આટલેથીજ અટકી જાય; પણ ગોર મહારાજને પોતાનેજ એક કડવો અનુભવ થયો એક દિવસ મોટી રાતે એઓ દુધ પીને ઉઠી ગયા એમને ખબર ન હતી કે જ્યારે એમણે દુધ પીધું તેજ વખતે એમની મુઠે પણ દુધ પીધું હતું. એમની મુઠ સ્વાધીન—એકલપેટી નહોતી એટલે તેણે પોતાને મળેલા દુધનો ઉપયોગ કરવાને અનેક કીડી મકોડાને નહોતર્યાં. આખી રાત અસંખ્ય કીડી મકોડાએ એમના મુખ પર આવળા કર્યાં કીધી. બીજો દિવસે પ્રાતઃકાળે જ્યારે એ ઉઠ્યા ત્યારે એમની મુઠ પર ‘ ફાટે પણ શીટ નહીં’, ‘ તુટે પણ છુટે નહીં’ એવી રીતે અનેક કીડી મકોડાએ ચોટી ગયાં હતાં. બહુ બહુ પ્રયત્ન કર્યાં, પણ એ મુઠ ને મકોડાનો જોડ ન કરી શક્યા. આખરે એમને લાગ્યું, ‘ હવે તો મારે મુઠ મુંડાવેજ છુટકો ! ’ લુના-વિચારના હોવાથી એ મુઠ ન રાખનાર પર બહુ ખાર રાખતા હતા. એટલે મુઠ મુંડાવતાં એમની આખમાં આમ પથ આવી

ગયાં. કીડીને, મકોડાને, દુધને, હળમને એમ અનેકને ગાળ દીધી, પણ ગએલી મુઠ પાછી ન આવી. એટલે લાચારીએ એમણે મૌન ધર્યું. મિત્રમંડળમાં મારો ઉપહાસ થશે એમ ધારીને એમણે મુઠને ઠેકાણે કાળા શાહી ચોપડીને ફરવા માંડ્યું! પણ આથી તો એમનો ઉપહાસ ધણો વધારે થયો, અને એ ઉપહાસ કરવામાં એમના મિત્રમંડળેજ નહીં પણ બીજા ધણા મનુષ્યોએ પણ ભાગ લીધો હતો. એમના મત પ્રમાણે તો એમના મહોલ્લાના કુતરા બીલાડાં પણ એમના મુઠવીહોણા શાહીવાળા મુખ સામું જોઈને હસતા !

આ કડવા અનુભવનું ફળ મીઠું આવ્યું. યત કરાવ્યા વગરજ એમણે ધમરને ‘ મુઠ શા માટે ? ’ એવો પ્રશ્ન પુછવાની હીંમત કરી. થોડા દિવસ રહીને ધમરે જવાબ મોકલ્યો, ‘ હું શું જાણું ? જોને મુઠ હોય તેને પુછી જો. અથવા વૈજ્ઞાનિક કે તત્ત્વવેત્તાને પુછ. એ બધા સર્વજ્ઞ છે. હું થોડો સર્વજ્ઞ છું ! ’ આવા કટાક્ષમય જવાબની મેં આશા રાખી નહોતી. બીજવાર પણ એનો એજ પ્રશ્ન એને પુછ્યો ત્યારે જવાબ મોકલ્યો. ‘ મનુષ્યમાં વિચારશક્તિ તો છે કેની ? તે વડે જવાબ શોધી કાઢો. તમારી વિચારશક્તિ તો બધા પ્રશ્નો ઉકેલવાને સમર્થ છે. મારી મદદની જરૂર તમને ક્યાં કાઢ પણ દિવસ પડી છે કે હવે પડે ? ’ બહુ મનાવ્યા પછી એણે સાચો ઉત્તર મોકલ્યો. ‘ મુઠ કે કામની નથી. ઉલટી અનર્થકારક છે. તો મુઠ ઉગવીજ શા માટે જોઈએ ? એવો પ્રશ્ન થશે. પણ કેટલીક અનર્થકારક વસ્તુ ઉત્પન્ન તો થાય છે, પરંતુ તેનો નાશ કરવામાં સાચો પુરુષાર્થ મમા-એવો છે. ને જોને એ અનર્થકારક વસ્તુથી દૂર રહેવું હશે તે જો હંમેસા પ્રયત્નથીયે રહેશે

(અર્થાત મુજ પર અસ્ત્રો ફેરવશે) તો પુરુષ પ્રયત્ન ને ધનનકા એ ન્યાયે હું તેને મુજ હિંગવા ન દેવામા મદદ કરીશ .

ધશ્વરપ્રેરિત આ સદેશ જગતને આપવો એમ મને થયું . પણ અશ્વદાતા આ જમાનામા મારી વાત મારા સીવાય ખીલુ કોઈ માને એમ

નથી એમ ધારાને એ વિચાર મે માડી વાળ્યો છે કે કાગ પછી કોઈક શી મુજ કે પેનાનિ-ઉત્પન્ન થશે તે ગોધી કાંદશે કે મુજ જેની ખીલુ અનર્થકારક એકે વસ્તુ નથી ત્યારે જગત તેને મોનશે અને પુજશે ! અશ્વદાતાની હું મહુ વિરહ છું , પરંતુ આવે સમયે અશ્વદા પાણુ જરૂરની છે એમ મારે કહી દેલુ નેધએ એક અશ્વદાતા લીધેજ મારી પેગમ્બરની પની જતી રહેવાની ! પણ તેનો મને શોક નથી .

મુજ નકામાં છે-અનર્થકારક છે મને આ સદેશને ધશ્વરપ્રેરિત ન મુનો છતા કોઈ પણ દષ્ટિથી જુઓ અર્થશાસ્ત્રજની દ્રવ્યલુપ્ત દષ્ટિથી નીહાળો , શી મુજની જાણી અને હકી નજરે નીરખો , સામાન્ય જનમમ્હતી પશુનિર્દિશે દષ્ટિથી જુઓ , વૈન નિન્તા પૃથ્વરણપટ અશુધી જુઓ કે સ્ત્રી વર્ગની અશુક્રણ આખ વડે નીહાળો-મુજ કેવળ અનર્થાવલ છે એમજ તમને લાગશે

નહાવામા , ખાનામા , બોવામા , આનમામા ,

ઉધવામા , જગવામા કોઈ પણ કાર્યમા મુજનો હિપયોગ થશે હોય એમ જણામા નથી એનાથી પશુના પુછડાની પેઠે મનઝર કે માખી પણ ઉરાડી શકાતા નથી એની મુજ શા માટે નોંધએ ?

‘ નહી નેધએ રે ! નહી નેધએ

—આ મુજ જતીમ નહી નેધએ!—

આ મુજ જતીમ નહી નેધએ ! —
નુ ગીત લનકારતા હજમ પાંમે જધને મુજને તો મુડાનવીજ રહી

ચકા પીતા , દુધ પીતા કે મનાઇ ચાતા મુજ આરે આવસાનીજ , ને થોડો અનાને , દુધનો , ને મનાઇને દુરુપયોગ થનાને આખા હોદુસ્તાનમા આ પ્રમાણે દરદોજ મુજને તીધે આગરે અધોગ ચકા , દુધ ને મનાઈ જગડતા હશે આ હીમામે એક વર્તરરફેદુ શો ચકા , દુધને મનાઇ નમામા મુજને લીધેજ જગડે , હી દુસ્તાન જેમ ગરીબ

દેશને આવા ખોટા ખરચ નુકસાન કરે. દેશની આસુધારી સુલેહનો ભંગ પણ થઈ જાય. કેટલાકને મુછ આવવાની ટેવ હોય છે. કેટલાકને મુછ તોડવાની ટેવ હોય છે. આનાં પરિણામ પણ ભયંકર હોય છે એમ જોમને એવી ટેવ હોય છે તેમને પુછવાથી માલમ પડશે.

આ તો અર્થશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી વાત થઈ. શ્રીમદ્ભગવદ્ ગીતાની નીલાળનાં પણ મુછ એવીજ અનર્થકારક લાગશે. જગત માયા છે. તેમાં પાછી મુછની માયા વધારે. એનો નાશ કરવાથી આ માયામય જગતમાંથી માયાતું એક કારણ ઓછું થશે. આદ્યવેત્તે ચ વન્નાસ્તિ વર્તમાનેષુ તત્ત્વા । જે આદિ ને અંતમાં નથી તે વર્તમાનમાં પણ નથી. શ્રીમદ્ભગવદ્ ગીતા આ સર્વમાન્ય સૂત્ર પ્રમાણે પણ મુછ એ જુદી વસ્તુ છે. વળી મુછ વૈવિધ્યનો ખોટો ખ્યાલ માનવ હૃદયમાં ઉત્પન્ન કરીને તેને એક સત્ય વસ્તુ તરફથી પરાધુમ્ય કરે છે. કોઈક ટેકાણે ધાસની પુળા જેવી, કોઈક ટેકાણે મંકોડાની હાર જેવી, કોઈક ટેકાણે ડીવેટ જેવી, કોઈક ટેકાણે ઉંદરની મુંઝડી જેવી, કોઈક ટેકાણે કાળા, કોઈક ટેકાણે ભુખરી, ને કોઈક ટેકાણે ઘોળા એમ અનેકરૂપે રહીને મુછ મનુષ્યને માયામાં મુગ્ધ બનાવે છે. એવી મુછનો નાશ કર્યા વગર મોક્ષનો સંભવજ નથી.

આમ કોઈ પણ દૃષ્ટિબિંદુથી જોતાં મુછની ઉપયોગિતા સિદ્ધ થઈ શકતી નથી. વળી મુછાળા મરદોને મુછ જોડે ન હોય-ખીજાને આકળાવે એવી રમત રમવાની ટેવ પડી જવાનો બહુ અસંભવ હોય છે. કેટલાકને મુછ આમળવાની ટેવ પડી જાય છે. આથી અનલગ્ને સામા મનુષ્યનું અપમાન થવાનો પ્રસંગ ઉપરિચિત થાય છે. મુછને પ્રત્યેક આમળે સામા મનુષ્યના હૃદયના તારેતાર અમળાય છે એની મુછના આમળનારને ક્યાં ખબર હોય છે ? તેમાં સામા મનુષ્ય જો બહુમુઝો હોય તો ‘મને મુછ નથી તે કરણ સ્થિતિનું ભાન કરાવવાનેજ આ મુછ આમળે છે’ એમ તેને લાગે અને કદાચિત

આ સીવાયના ખીજા ઘણા અનર્થો મુછને લીધે થાય છે. આમાંના ઘણાખરા તો જગતની બાબતોના રહે છે. આવો એક પ્રસંગ રસિકભાઈ ના સંબંધમાં થયો હતો. એ ભાઈને કનકવા ગળાવવાનો બહુ શોખ. એક વખત એમના કનકવાને ખીજા કનકવા સાથે પેચ થયા. દોરી બહુ મુઝી. પણ પરિણામ કે ન આવ્યું. એટલામાં એમની ધાસની ગંજ જેવી મુછમાં દોરી શુચ્ચનાઈ ગઈ. ક્યાં તો કનકવો કપાય કે ક્યાં તો મુછના ઘણાખરા વાળ તુટે તે સીવાય એમનો છુટકો થાય એમ નહોતું. થું કરવું તે ન સમજવાથી ઘોડીવાર સુધી તો એ મૂઠ પેડે ઉભા રહ્યા. આખરે હાથમાં દોરી લીધી ધધ ગઈ ત્યારે સમજ્યા કે કનકવો કપાઈ ગયો. તે છતાં પણ મુછમાંથી દોરીની શુચ્ચ તો નજ છુટી. બહુ જોરે કપ્પું ત્યારે મુછના કેટલાક વાળ સાથે દોરી છુટી, ને પરિણામે એમના મુખની સુદૃઢમિપર વાળતોડનો વિચ્છેદન થઈ શકાયો. હવે એ ભાઈ મુછ રાખતા નથી.

કેટલાક માને છે કે મુછ પ્રતાપશાળી દેખાવવાને અર્થે છે. પણ, ‘આ માન્યતા ખોટી છે, સૂર્યને મુછ ક્યાં છે ? છતાં પણ એ અનેક મુછાળા મરદો કરતાં ઘણા વધારે પ્રતાપશાળી દેખાય છે. તેમજ સૌંદર્યને અર્થે પણ મુછ નથી. એમ હોત તો ચંદ્રને મુછ ઉગતી હોત. વળી સ્ત્રી પ્રાપ્તોનો ભેદ બતાવવાને માટે પણ મુછ ઉગતી નથી. એમ જો રોન તો ખીજાની

[પણ મઠે જુઓ પૃષ્ઠ ૪૬૪]

પ્રમનો સ્વ. પશ્ચિમીય જ્ઞાપ્યાર્થે
શ્રી પાર્વતી મુજગતી સમને
શ્રીયુત રાહાભાષા આણુંદલ ચાવણ
તરફથી સવિનય સમ્મેલ ભેટ.

ભગવાન કૌટિલ્ય

એક ઐતિહાસિક નવલકથા

[આવતા ચૈત્રથી પ્રગટ થશે]

મારી વાતોના વાંચનારને

‘સ્વમદ્રષ્ટા’ પુરી થશે કે ‘નય સોમનાથ !’ લખવાનો હું
એમ બે મહીના થયાં જાહેર થાય છે; આ જાહેરાત વાચનારને
નાસીપાસ કરવા હું આ પત્ર લખું છું.

હું ‘નય સોમનાથ !’ નથી લખવાનો કારણ શું ? એ એક
સ્વાભાવિક પ્રશ્ન. ‘પાટણની પ્રજા’ની માથા હું શા માટે
પુરી કરતો નથી ?

કારણ એકજઃ મારી કલ્પનાના સર્જન મંદિરનાં આરણ્ય
દેહ બીજી દેહી રહ્યું છે. ‘મગજ મંદિર બોયો’ એવે ક્ષણનક
જરે નહીં; પણ ‘ઉચ્ચ આરણ્ય’ એવી આગાધી.

હું પાંચે ધારીને સર્જતો નથી; પાંચે પેલેજ બાજેરીથી
સર્જ્યા માગે છે. હું માત્ર નેમના સર્જનનો નિમિત્ત બનું છું.
ક્યારે હું નિમિત્ત થાઉં તેનો આધાર તેમના પર છે; મારા
પર નથી.

‘સનમન’ દેહ્યાંએ વર્ષ સુધી આરણ્ય દેહની બધી રહી.
મુંજલ મહેતા ને કાક, બપોર ને રાખેગાર કોલેજમાં દત્તો
ત્યારના આરણ્ય દેહના તે છેક હમણું મરજ્યા; મુંજ છેક
૧૯૧૨ થી આજના મયનો દત્તો તે ૧૯૧૮ માં આવી શક્યો.

પગી મુઝગન અધીગે થઈ રહ્યો હતો. બધું દૂર મુકી મારે એને આવવા દેવો પડ્યો. ચૌદ ૧૯૧૮ માં આવું આવું કરતા હતા તે ૧૯૨૬ માં આવ્યા.

હવે મુઝકેથી ઉભી થઈ કાક બીચારો વૈધવ્યમાં પણ પોતાના પરાક્રમે કરવા તત્પર થઈ એરો કુમારપાત્ર ને હેમચંદ્રાચાર્ય તેમને આવવા ન દેરા માટે કપડો આપવા લાગ્યા શું કમ ? એમને આવવા દઉં ? એ વીમામણુમા હ પડ્યો હતો.

પગી બીમદેવ ને વિમનમત્રી અધીરા બની બાગલ રોકવા આવ્યા “અમે શુ શુનેલગાડી કરી ?” બાબુભાઈ બીમે ગર્જના કરી “મારા છોકરાને નર-ચો-છો-રાના છોકરાને પગખા-ઓ-ને હ—”

“મુઝવધ માટે ભાણેજ ૬૬ થયો ને માગ ઠેકાણા નથી !” વિમનમત્રીએ જગત ગુમામા કહ્યું

મેં કહ્યું “હું બહુ કામમા છું; અધા ઉનાવળ શુ કામ કરેા છો?”

એટલામા એક મુરખી મિત્રે કહ્યું. “મુનડી જે ચાર્યા-વર્તને આપડુ ત્રેહએ ને તમે માત્ર ગુજરાતને આપો છો !”

“અરે તમે પણ !” એટલે બીજાઓનું ચઢી વાગ્યું.

પરગુરામ તો બાગલે પગશુ ઠોકી રહ્યા “બગી વાત છે મને આમ લાગેો તેમ લાગેો મારો ક્રોધ મળેલો, મારુ જમહગન્યાસ્ત્ર મળ્યું-પણ મને તો બંદાર ને બંદાર—”

પણ વિશ્વરામિત્ર મોલી ઉઠ્યા “હું કેમ નહીં ? મારા બધા કર્યા અને હું બંદાર !”

“અરે પણ મુરખીઓ !” મેં કહ્યું, “જગ ખામેશ તો પડેો કેમ કરુ ?”

“જરા માર આબળગો ?” એક અવાજ આવ્યો “મારો અધિકાર અધાવી વધારે છે”

“અરે માગ પ્રભુ !” નિરાશાથી મેં ઉચ્ચાર્યું.

“તે તાગ નાનપણથી હું બાગલા રોકું છું”

“કોણ બગવાન દોરિલ્ય !”

“હા! તેં કેટલીયેવાર મને આવના દેવાતું વચન આપ્યું.”

“પણ-પણ—”

“પણ ને પણ નહીં તારે તેં કેટલીયેવાર સંકલ્પ કર્યો કે મને આવના દેવો.”

“ખરી વાત છે. શસ્ત્ર ને શાસ્ત્ર ને નંદપીડિત પૃથ્વી ના ઉદ્ધારનાર પ્રભો! તમે મીકંદરને પણ કાઢ્યો. તમે મૌર્યને મહારાજ પદે ઓળખ્યો.” ને આલુમ્મલુનાં હું કામંદકનાં વાક્યો ભોલી રહ્યો:—

વશે નિશાલવશ્યાના ક્યોળામિત મૂલસા ।

અતિગ્રાહ્યાર્થાં યો યમૂવ મુવિ વિધ્રુતઃ ॥

જાતિવેદા દ્વાર્થિમન વેદાન્ વેદવિદાં વરઃ ।

યોડ્યોતવાન મુચ્ચુરઃ ચતુરોપ્ચેસદેવન્ ॥

વસ્યાભિચારવક્ત્રેણ કલ્પાસ્તનનંત્રમઃ ।

પરાત મૂલત્વ. પ્રીમાન્ સુપર્વા નન્દપર્વતઃ ॥

પરાકી મંત્રસાધ્યા યઃ ક્ષત્રયા રાક્ષસરોષમઃ ।

ઝાજહાર નૃચન્દ્રાય ચન્દ્રગુમાય મેદિનીન્ ॥

નીતિશાસ્ત્રામૃત ધીમાન્ અર્વશાસ્ત્રમહોદયઃ ।

મમુદ્ધ્રે નમસ્તસ્મે વિષ્ણુમાય વેધસે ॥

દર્શનાત્તત્ત્વ સુદક્ષો વિદ્યાનાં પારદશનઃ ।

રાજવિદ્યાપ્રિયતયા મક્ષિપ્તમ્પ્રન્યમર્ધન્ ॥ ૨૦

* અપતિઅક (અચાચક વૃત્તિ) ધરનાર કપિ જેવા મહાનુભાવોના કુવમા જન્મેલા, જે જગતમા પ્રખ્યાત થયા, અગ્નિ સમા હજકયા; વેદવિદોમાં શ્રેષ્ઠ, અને ચારે વેદોમાં, જાણે એક જ વેદ હોય એમ પારંગત થયા; જાણે નન્દપી પર્વતને ચોનાની માયાના પગવડે મૂલવી ઉપેક્ષી નાખ્યો; શક્તિમા કાર્તિકેયસમા જાણે મંત્રસાક્ષિ વડે નન્દચન્દ્ર ચન્દ્રશુભને પૃથ્વી મેળવી આપી; અને જાણે અર્થશાસ્ત્રના સમુદ્રમાંથી નીતિશાસ્ત્રના અમૃતનું મંથન કર્યું, એવા બગવાન વિષ્ણુશક્તે પ્રજ્ઞામ ! રાજવિદ્યાની પ્રીતિને લીધે એ સકલવિદ્યાપારંગત કવિના મંથનાંથી આ મંથન દોહન કર્યું છે.

“ધણું થમું” આણકમે આના કરી; “મારે પ્રુશામત નથી
જોઈતી; મને સરજનવ. ”

“પણુ ભગવાન” હાથ જોડી મેં કહ્યું: “બીમ ને વિમલ
ને કુમારપાત્ર ને હેમાચાર્ય—”

“તો હું કેમ નહીં? હવે હું વધારે વાટ જોવાનો નથી.”

હું બહુ કરગર્યો—પણુ કેં વણ્યું નહી. ઉવનાં ને જગના
કૌટિલ્યની અધીરાધ મને થેસો બનાવી રહી.

મારા કાનમાં હાથંકર અવાજ ગણગણ્યો.

શિલાં મોક્ષ વદ્ધામપિ પુનરથ ધાર્મતિ વરઃ ।

પ્રતિજ્ઞામારોદ્ધ પુનરપિ ચલ્યેય ચરણ —

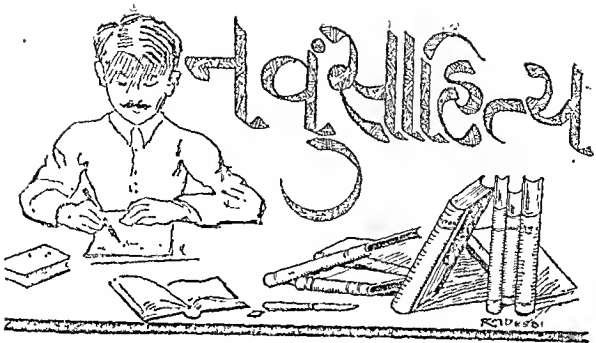
પ્રણાશનન્દાના પ્રસમુગયાનં ત્વમધુના

પરીતઃ મલેન ડલયસિ મમ ક્રોધદહનમઃ

મારા હૈયામાં ધ્રાસકો પેડો. નંદ ને સિકંદરની સત્તા
તોડનાર મને છોડવાના હતા! નિરાધારીમા મેં આના રીકારી
ને આ પત્ર લખી નાખ્યો.

કનૈયાલાલ મા. મુનશી.

* બાવેશી રાખાને છોડવાને મારો હ.ય ફરી સળવળી રહ્યો છે.
મતિજ્ઞા લેવાને ફરી પછા આ ચરણ આજ્ઞા નાંડે છે. નંદોના ચિનાશ-
થી શાત થએગે મારો કૈાષ જિન કાલથી ઘેરાયયો! હું ફરીથી પ્રજ્ઞાન છે

લેખક:

રા. શંકરપ્રસાદ હમનલાલ રાવળ,

ઉપ-મંત્રી, સાહિત્ય સંસદ.

વૈજ્ઞની યોડશ ગ્રંથો—મૂળ સંસ્કૃતના લેખક: શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યજી—ભાષાંતરકાર: રા. નાનાલાલ દલપતરામ કવિ, અમદાવાદ, મૂલ્ય: રૂ. ૦-૧૦-૦.

ગુજરાતના સાહિત્ય ક્ષેત્રમાં રા. નાનાલાલ કવિ અખંડ અને અવિરત રત્નદ અને ઉત્સાહથી ધુર્યા કરી એકવાર કે 'અવતરું' વ્યાખ્યાન તો બીજાવાર કોઇ અવનવીન અપીલ કે ભાષાંતરકૃતિ પ્રસિદ્ધ કરી એમની પ્રેમમંડિત ગ્રંથમાલાની સંખ્યા વધારતા જાય છે એમની છેલ્લી બે કૃતિઓ આ અને 'શંકુતલાતું સંભારણું' એ ભાષાંતર કૃતિઓ છે. રા. કવિએ એક ઉપનિષદ ભગવદ્ગીતા, મેઘદૂત, આ વૈજ્ઞની ગ્રંથ અને અભિજ્ઞાન શાકુંતલ એ જગતપ્રસિદ્ધ સંસ્કૃત કૃતિઓનું એમની લક્ષણિક કાવ્યશૈલીમાં નિયમપરા કાવ્યસૈલીમાં—એવું તો સદૃશ સમર્થ અને

સરળ ભાષાંતર કર્યું છે કે એક ભાષાંતરકાર તરીકે પણ રા. કવિ ગુજરાતના સાહિત્યના ઇતિહાસમાં સ્વનંત્ર કૃતિના સાહિત્યકાર જેટલીજ યોગ્યતાથી સ્થાન પામે એ નિઃશંક છે.

'શંકુતલાતું સંભારણું'—એ નાટ્યકૃતિ અમે હવે પછી અવકાશે વિસ્તારથી અવલોકવા ધારીએ છીએ. હાલ તો આ ભાષાંતર કૃતિ માટે બે યોગ્ય કહીશું. ગુજરાતની સાંસ્કારિક એકતામાં શૈવ, વૈષ્ણવો, જૈન, ઇસ્લામીઓ, પારસીઓ, ક્રીશ્ચીઅન વગેરે વિવિધ સાંપ્રદાયિકોનો સમાવેશ અને સમન્વય છે. એ સર્વની વિવિધતાઓમાં ગુજરાતી પ્રજાની એકતા છે. ગુજરાતીઓની લોકમાન્ય વિશિષ્ટ સંસ્કૃતિ આ વિવિધતાઓમાં જીવનવિધાનો અને ધાર્મિક આદર્શોને સાંજોપાંગ જાણ્યા વગર એનું અખંડ અને અવિભાજ્ય સ્વરૂપ પુરેપુરું દાખવી શકે એ શક્ય નથી.

રા. કવિની દૃષ્ટિ આ સલ જોવા વગર રહી શકે

નહીં આ કૃતિની લાંબી પ્રસ્તાવનામાં એમણે એ ચર્ચા એમની વેધક ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી કરી છે. વૈષ્ણવો હોંદના અન્ય વિભાગોની માફક ગુજરાતમાં એ મોટી સખ્યામાં છે એમના ભક્તિધર્મના આદર્શોએ ગુજરાતનું સાહિત્ય આદિ કવિ નરસિંહથી માંડી આપણા નીચ સાહિત્ય કારોને અનેક સાહિત્ય કૃતિઓ આપેખવા પ્રેર્યા છે નરસિંહ મહેતાના અવસાન પછી એ વર્ષે વૈષ્ણવોના આચાર્યશ્રી વલ્લભાચાર્યનો જન્મ થાય છે અને એમના પુત્રના ગુજરાતમાં આગમન પછી તો ગુજરાતમાં વૈષ્ણવ સંપ્રદાય એની નિર્મલ ભક્તિ અને રસિકતાથી જ્યાં જ્યાં પ્રસાર અને પ્રચાર કરે જાય છે સરકૃત, પ્રાકૃત, વ્રજ અને ગુજરાતી (જુલું અને નવું) એ ભાષાઓમાં એક પછી એકમાં એ સંપ્રદાય ગુજરાતને પુષ્કળ રમભર સાહિત્ય અર્પણ કર્યું છે એ સંપ્રદાયે દયારામ જેવા મહા કવિ આપણને આપ્યા છે

આજે ગુજરાતી સાહિત્ય આ સંપ્રદાયની ઉપર કહેવી બીજી ભાષાઓમાંથી ભાષા તર કરી શકે તો એ તે રીતે અભિવૃદ્ધિ થયા વગર રહે નહીં. આ સત્ય આ સંપ્રદાય ઉપરાંત બીજાએને પણ આવીજ વાસ્તવિકતાથી લાગુ પડે છે. ૨૬ થઈ ગયેલા જુના દ્વેષભાવને ક્ષીણ આપણે સંપ્રદાયને હજી સંપ્રદાય તરીકે જ જોઈએ છીએ. તેને આપણા ગુજરાતના એક સંગ એને અવિભાજ્ય ઉપગ તરીકે જોઈ શકના નથી. સંપ્રદાયોના સત્યો કે અર્થસત્યો, એના સાહિત્યો અને આદર્શો આપણા ગુજરાતીઓના જ છે એ દૃષ્ટિએ આપણે જોઈ શકીએ તો આપણા માહિત્યના અને, તેના ઇતિહાસના મંદિર માટે ઘણીએક નીચ સામગ્રી આપણને મળી આવશેજ.

રા. કવિ હમણા આ નિગૂઢ સત્યને

જોઈ શક્યા અને આ આરભકૃતિથી આપણી એક ખોટ પુરી શક્યા તે માટે તેમને અભિનંદન આપી એક પછી એક બીજા સંપ્રદાયના આના ધાર્મિક આદર્શો રજુ કરવા એમને અને અન્ય સાહિત્યકારોને અમે વીનવીશું

રા કવિની વિદ્વતાપૂર્ણ આ પ્રસ્તાવના સંપ્રદાયોના તેમ તેમની માન્યતાઓની અનેક નિદ માહીનીઓ પુરી પડે છે. વૈષ્ણવસંપ્રદાયે ગુજરાતને અર્પેલી રસિકતાઓની એ નોંધ લે છે. કાષ્ઠ કાષ્ઠ વ્યક્તિઓના દાખમાંથી એ સંપ્રદાયની નાહક યતી વગોવણી કેમ અટકે તે માટે પણ એ કેટલીક સુચનાઓ કરે છે. રા કવિએ આ ઉપરની સાહિત્યકૃતિથી વૈષ્ણવ ગુજરાતને અને સમગ્ર ગુજરાતીને મારુ શુદ્ધ અને શિષ્ટ વાચન આપ્યું છે અશુદ્ધિઓથી ઉભરાતી ઘણીએ કૃતિઓને બદલે શ્રીમત વૈષ્ણવો આવા શુદ્ધ પુસ્તકો એમના દીન સામ્રદાયકોના હાથમાં મુકે એ કેવું હૃદયવા જોગ છે ?

કનિવર પોતાની ભાષાંતર શૈલીને અને તેટલી ધડી ધડીને “ એની સરવતા અને ભાષાની સુગમતા ” સાધી શક્યા છે ગેયતા સિદ્ધ એમની કવિતા માટે તો-નેની સ્મયતા માટે તો “ જે મત થાય તેમ નથીજ.

સર્વ મર્જો નાશ પામેઠકાળીમાં બળ-ધર્મીલા, પાખડ પ્રસરે લોકે, કૃષ્ણ એજ ગતિમય

આરી એકધારી રા કવિની ભાષાંતર-શૈલી છે અને ગુજરાતને એ આ અને બીજી કૃતિઓદ્વારા પ્રિય થઈ પડી છે ગુજરાતના સર્વ સંપ્રદાયોને સામાન્ય થઈ પડે એમ એક આવા ભાષાંતરનો કે મત્તકૃતિનો પ્રયાસ રા કવિ કરે તો ગુજરાત એના મહાકવિ તરફથી એક અમરકૃતિ મેળવશે એ નિર્ધિવાદ છે.

દંડ પહોરની વાતો:—ભાગ ૧ લો લેખક: રા. જગનનાથ વિદ્યારામ રાવળ, વાડા, પ્રકાશક: રા. પુરુષોત્તમ વિશ્રામ માવજી, મુંબાઈ, મૂલ્ય: રૂપિયા ૨-૦-૦.

રા. જગનનાથ રાવળ. આપણા જુના ગુજરાતી મહેતાજીઓમાંના એક વિદ્વાન મહેતાજી છે. મહેતાજીની સરળ કારકીર્દી ઉપરાંત આપણા સાહિત્યમાં પણ એ અખંડ રસ લેતા રહ્યા છે. અને પ્રાચીન સાહિત્યના તો એ એટલા બધા રસિક અને શ્રમશીલ અભ્યાસી ને શોધક છે કે ગુજરાતના સાહિત્યપ્રિયો એમને ' જુની શેકે એમ નથી. એમનાં પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યનાં શોધનકર્તો અને તેમના અહીં તહીંનાં પ્રકાશનો એટલાં બધાં છે કે એવો સંગ્રહ કરવામાં આવે તો આપણા સાહિત્યના ઇતિહાસની ઘણી એક ખુટતી કડીઓ આપણને મળે. આપણા પ્રાચીન સાહિત્યની કેટલીક કૃતિઓ વીશે એમની પાસે જે જે માહિતી છે તે એટલી બધી છે કે તેનો ઉપયોગ આપણા સાહિત્યના ઉદ્ધારકોએ કરવા જેવો છે. એમની સચિત્ર પ્રાચીન કાવ્યસુધાના ચાર. ભાગ ઉપરાંત એ હજુ ઘણું ઘણું આપણા અપ્રસિદ્ધ જુના સાહિત્યલંકારના પ્રકાશનમાં ઉમેરી શકે એમ છે.

આ પુસ્તક એક વર્ષનાં સાહિત્યનું છે. એમાં ૫૬ વાર્તાઓ છે. સરલ, મુન્દર અને સંસ્કારી ગૃહસૈલીમાં આ વાર્તાઓ એટલી બધી આકર્ષક લાગે છે કે આપણાં બાળકો એ ઉત્સાહ પૂર્વક વાંચવા માંડી પડે છે જુદાં મહેતાજીએ એમના અનેક પ્રકારના અનુભવોનો અને કુશળ વ્યવહારદક્ષતાનો એમાં એટલો બધો કુશલતાથી સમાવેશ કર્યો કે પ્રત્યેક ગુજરાતી બાલકે સંગ્રહમાંની એકેએક વાર્તા

વાંચી જવા જેવી છે. જુના છતાં મહેતાજી આજ સવાર સુધીના નવીન વિચારોને ગળે ઉતરે એવા સુધારક છે. અંગ્રેજી ગલસૈલીના સંસ્કારોથી અરુષ્ટ રહેલી એમની નિર્મલ ગુજરાતી શૈલી કેટલી બધી સરળ છે? એમની ગલસૈલીનું એકજ અવતરણ આપી આ સરળ અને સફળ વાર્તા સાહિત્ય પુસ્તકની અમે નાના મોટા ગુજરાતી વાચકોને એક વખત વાંચી જવા ખાસ ભલામણ કરીશું.

“ ગુલામોનો વ્યાપાર બંધ પડ્યો, પણ તેને મળતો આવતો આ દીકરીઓ વેચવાનો રીવાજ છડે એક (ઉધાડો) ચાલે છે. તેના માટે સુધારાવાદી, કે સનાતનીઓ સરકાર પાસે કાયદો કરાવતા નથી. ને ઉધાડે છોગે છોકરીઓ આમ નિર્દય રીતે વેચાય છે. જે દીકરીઓની આવી અધમ ક્ષા થતી હોય તે દેશમાં તેમના શ્રાપો (શાપ શબ્દ થયું છે) લોકોની અધોગતિ થાય તો તેમાં નવાજ નથી.

જે ખેતરમાં ગાયને ચરવા મુકવાની છે તે ખેતરમાંનું તમામ ઘાસ કાપી લાવ્યા પછી તેમાં ગાયને ચરવા મુકશયી તે શું ચરવાની હતી ? (પૃષ્ઠ ૧૬૨). ”

અકુલ:—પ્રકાશક રા. નટવરલાલ વીમા-વાલા, સુરત, મૂલ્ય રૂ. ૦.૨૬-૦

સુરતના ગાંડીય સાહિત્ય મંદિરે હમણાં હમણાંની ઘણી એક વિવિધ સાહિત્યકૃતિઓ ગુજરાતને ચરણે ધરવા માંડી છે. અકુલ એ બાલકો માટે વાર્તાઓનો એક નાનકડો સંગ્રહ છે. એમાંની વાર્તાઓ આપણા કેટલાક પ્રસિદ્ધ લેખકોની છે. તેમાં બાલકોને નેષ્ટએ તેવા સુધારા વધારા કરી પ્રકાશકે આપણા ખીન્ન વવા જેવા બાલક સાહિત્ય લંકારને વતારવા માંડ્યો છે. એમના આ અતીવ ઉલોગી

સાહસ માટે અમારી સંપૂર્ણ સહાનુભૂતિ છે. અને સુંદર વાર્તાઓ આપણા પ્રત્યેક ગુજરાતી બાલકના હાથમાં પાંચવા મળે એવું અમે ઇચ્છીએ છીએ.

અનુભવ તરંગ:—લેખિકા: ગં. સ્વ. તાપીગૌરી માણેકલાલ મુનશી, પ્રકાશક રા. કનેલાલાલ માણેકલાલ મુનશી, મુંબાઈ, મૂલ્ય રૂ. ૧-૦-૦

રા. મુનશી ગુજરાતના એક લોકપ્રિય સાહિત્યકાર થયા તે ખરેખર એમના કુટુંબમાં સાહિત્યના સંસ્કારનાં ખીજ એમનાં માતા તરફથી વાવવામાં આવતાં. આ સત્તાના પુરવા તરીકે જ્ઞાનભક્તિ અને રેનેડસંસારનાં કેટલાંક કાવ્યોનો આ 'અનુભવ તરંગ' નામનો સંગ્રહ હમણાંજ પ્રસિદ્ધ થયો છે.

ગં. સ્વ. તાપીગૌરી એમની નવનામાં કવિ તરીકે ખપવાનો દાવો કર્યો નથી. છતાં એટલું તો કહેવા જેવું છે કે જે જે શક્તિ એમણે આ સંગ્રહમાં જતાવી છે તે એમને આપણી મુશીબર સ્ત્રી લેખિકામાં એક સ્થાન આપવા પુરતી તો છેજ. સંગ્રહના અંતિમ કાવ્યમાં એ બાજબીજ કહે છે—

“જ્ઞાન જ્ઞાન શક્તિ નથી અવર આ મુજ મહી;
જાણું નહીં હું પલ રાજ કે ન રાજસૂરી.
હરના તરંગ મારાં હણી જાણું હું તો કે;
ખરું જોઈ જણતી ન, શક્તિ હું કંઈ નહીં.
વહાણાંતા વિષેય યાવાં આમાં હીક પાછળી;
સત્ય સાંતિ, પ્રેમ, પુરે ચિત્ત મરું વાળતી.”

—(૫ ૧૧૪)

આ સ્ત્રી કવિએ આ સત્યજ્ઞ બાળકોને છે. અને કવિ તરીકેની કે સાહિત્યકાર તરીકેની એમની કથાશૈલી એમણે ખુબ્બા દીવે કુશુલી દીધી છે એમના વહાનાં સ્વર્ગને માટે

એમને અથાગ અભિમાન અને પ્રેમ છે. એ સ્વર્ગનોમાં એમના કુટુંબની દેવપૂજના નાપક ચંદ્રશેખર મહાદેવ આવી જાય છે. એમ એ પ્રભુપાએ પરમાત્માનાં અને સુખીનાં દુઃખીનાં એમનાં રેનેડીજનનાં કાવ્યરોજો એમણે વખતો વખત ગાયાં છે.

તાપીગૌરી જુના વખતોમાં થઈ મયાં હોત અને રા. કનેલાલાલ મુનશી છે તેવા પુત્ર એમનાં કાવ્યોના સંગ્રહક કે પ્રકાશક હોત તો જરૂર આપણી જુની કવિયત્રીઓમાં એ એમનું નામ મુકી જાત. આટલા સંગ્રહથીએ એમને જુની કવિતાનાં એક ભક્ત કે સંસારના કવિ તરીકે યાદ રાખવા જેવાં છે એમ અને માનીએ છીએ.

સંગ્રહમાં કુલ ૮૦ કાવ્યો છે અને એમને જ્ઞાન અને ભક્તિના તરંગો અને રેનેડ સંસારનાં તરંગો એમ એ વિભાગમાં વહેલી નાખવામાં આવ્યાં છે. લેખિકા જબાર રેનેડીએ અને જેઓ એમના કુટુંબજીવનના જાણનારા છે તેમને જાત માહીતી છે કે છેક વૃદ્ધાવસ્થાની કંપતી અંતિમ ભૂમિકા ઉતર પછી એ એમની વંશવેલીના છેલ્લામાં છેલ્લાં પુલની આટલાં જાતી કે પ્રભુપરાયણ છે છતાં ઉન્માદથી જતન કરે છે. એમના જેવી માતાઓ જોતાં મને મણિભાઈ દિવેદીની,

“માડી પહેલાં નમન તમને સર્વથી,
ફેશી જાત ને કીધાં જતન રા.
અર્ધા અનુભવ પ્રેમ જુકાનનો.
સાથે આગે તો સગપણ કરીએ હોજ.”

એ સુંદર પક્તિઓ યાદ આવ્યા વગર રહેતી નથી. તાપીગૌરી ભક્ત લેખક કે જાહેર વ્યક્તિ કરતાં એક અપ્રસિદ્ધ માનવી વ્યક્તિ છે અને એક ગૃહિણી માતા કે કુટુંબ સેવિકા તરીકે ઉચ્ચ ભૂમિકાની સ્ત્રી હોઈ

મસારના બૂપયુ જેવા છે.

બીજા વિભાગના ૬૯ થી ૮૦ કાવ્યો એમના કુટુંબીઓના સમઘના સ્નેહમય કાવ્યગુરો છે ૬૯ મુ કાવ્ય તો એમના કુટુંબની એકઠે એક વ્યક્તિની ગણના કરાવે છે અને એ કાવ્યે એની કુટુંબસંબંધી અમારા મન પર ઉડી અસર કરી છે બાકીના કાવ્યો એમના પુત્રને કે પ્રપૌત્રને અમિનદન ને આશીર્વાદ એમણે આપેલા છે પચગણીના સમઘના એ લેખકે સાદુ અને સરસ ચિત્ર દેયુ છે તે પચગણીના યાત્રાળુઓને ધાતુ રમ્ય લાગ્યા વગર મદુશે નહીં એ કાવ્યની શૈલી પામ્યો ઉતારના મન થાય છે —

પચગણીના હુમ્મીઆમા ટહુકે નહીં જી ગોર,
પોપ ન ઘેરે પપૈયા ન બેલે કોયનરે નરી શોર,
જાત બાંધુ વાડી ન દેખુ બાગ દીસે ઠોર ઠોર,

પચગણી

× × × ×

ભેસ બગડે ને ગર્હિષ દેખુ ચરતા અહીં તહીં ઠોર,
વધજ્ય માર્ગે એની અહીં આને શીઆલબાઈનો ગોર,
પચગણી.

+ × × ×

મેલેધુ કઈ આરકા જોયે પવન કરે શું ભેર.
આખી શી મુદર શોભે ટેબાનેડની ડોર,
પચગણી

ગત વધના આ કાવ્યની વાસ્તવિકતા ટેરલી સરમ તેમ મનોહર છે.

પરલા વિભાગના બધા ૬૮એ કાવ્યો એમન જ્ઞાનભક્તિના તરંગો છે બાંધને સસાર નો ને જ્ઞાનનો અંગે રીતે પકાડે અનુભવ થયો, જે તે પ્રસંગ પડતા કાવ્યરૂપમાં ગુથી દેનામાં આવ્યો છે લખાણ કરનાનો આનંદકાશ નથી બા—

- (૧) મનડા મહાનાર! અમને સત્ય બણી લઈ ચાલોરે,
- (૨) હું તો વાત કહું છું તારા મમનારે,
- (૩) કહું છે દેહરૂપ દેવળીયુ રે,
- (૪) રે મન મુરખ તું કેમ થયું ?
- (૫) ચિત્કા ચોટ હરે તું બ્રથપુરીના ધામમારે!

આ અને બીજા ધણાએક કાવ્યો ઉપર અનુભવ અને ભક્તિજ્ઞાનથી તપેતા ઉરના સાચા તરંગો છે એ તરંગો એમની મનોહરતા અને ભવ્ય સાદાકામ ઉજળ્યા કરે છે અને વાચકના મન ઉપર સ્થાયી સરકાર મુક્યા વગર રહેતા નથી

રા ભાઈ ચંદ્રશંકર પદ્યાએ એમની વિદ્વાતભરી રીતિમાં સંગ્રહની પ્રસ્તાવના લખી છે, તેમાં વૃદ્ધ લેખિકા વીશે ધણી એક હકીકત આપી છે એ વર્ષોભર હસ્તલિખિત પ્રત એના કાચા સ્વપરમા મારી પાસે આગસર્માં પડી રહી છે. તે ભાઈ ચંદ્રશંકરના હાથે પહેલા આઠ કાવ્યોનો અને બાકીના કાવ્યોનો મારે હાથે કોઈ કોઈ સ્થલે સરકાર થયો છે અને લેખકે તે સીકાર્યો છે લેખકને ગાનાની કે તાનસુરની બક્ષીસ નથી માત્ર કાનરસ છે એમના પુત્રી સૌ જડાનમહેને એમાના કાવ્યોના રાહો ગાઇ બતનાવ્યા ને તુમ્મી ખુમ્મી માનાઓ મે મુકી એટલે અશે આ વૃદ્ધ સ્ત્રી લેખકને એક લાકડી સમો ટેકો મે આપ્યો છે તેની નોંધ આપવા યોગ્ય ધારુ છું બાબી આખી કૃતિની કીમત તો અમૂલ્ય અને એના અનુભવ પાવન થએના લેખકના કાવ્યચિત્રમાં ઢાકી રહે એમ નથીજ ગુજરાતની સ્ત્રીઆલમ આ નાનડા સંગ્રહમાંથી કુટુંબસ્નેહના અને જ્ઞાનભક્તિના સાચા, તરંગો ઝીનશે અને તે નાથે એકરૂપ થશે એમ ઇચ્છવાની હું હીમત ધરું છું

પ

સુદર્શન અંબાલાલને ત્યાં પરેલ ગયો.
તેનું મોઢું સખ્તાઈથી ખીડાએલું હતું.

અંધારું થવા લાગ્યું હતું.

થોડીવારે તેને એક મોટા શેઠના બંગલાના
કંપાઉંડમાં નાની બંગલીના બારણા પર અંબે-
લાલનું પાટીયું મળ્યું. તેણે બારણું ઠોક્યું.

એક ધારીએ બારણું ઉઘાડ્યું.

“શેઠ છે?”

“બાહર ગેલે.”

“બાહ છે?”

“બાહર ગેલે.”

પક્ષવાર સુદર્શન મુંગે મોઢે ઉભો. પાછા
જવાનો તેણે વિચાર કર્યો. પણ પગ ઉપડયો
નહીં. તેણે ગળુ ખંખારી ધીમેથી પુછ્યું:
“ધની બહેન આહે?”

“આહે” ધારીએ કહ્યું.

“જરા બોલાવની. કહે કે એક શેઠ મળવા
આવ્યા છે.” સુદર્શન બારણામાથી અંદર પેડો.
તેના અવાજમાથી લગભગ સ્વાભાવિક જેવી
સખ્તાઈ હતી તે જતી રહી હતી ને એક ઝુટકો
સંભળાયો. તે અંદર આવી દીવાનખાનામાં
ઉભો. ધ્યાનથી જોવાની તેને શક્તિ રહી નહોતી.

ધારી આવી ટેબલ પર હાથમારનો દીવો
મુકી ગયો. પક્ષવાર સુદર્શનને કાઠાવાહીની

ઝોરડી સાંભરી. ત્યાંના દીવાના પ્રકાશ જેવોજ
આ મોઢક દોય એવું કે દેખાયું. એ પ્રકાશમાં
અજબ ઉદ્ગાસનું પ્રોત્સાહન જણાયું.
ત્રણ વર્ષની અશક્તિ જતી રહી, રવનદ્રષ્ટાની
નજરે એક છોકરો ને છોકરી બીજા પ્રતિભા
લેતા દેખાયા! સુદર્શનના લોહીમાં અપરિચિત,
પ્રકુલતા...

“કાણુ છો ભાઈ! કેવું કામ છે?” એક
મુકા અસંસ્કારી અવાજે પુછ્યું.

સુદર્શને ઉંચું જોયું.

એક છોકરી-એક સ્ત્રી બારણામાં ઉભી હતી.

તેના વાળ વીખરાએલા હતા. નિર્જલનાના
કાળા ડાઘ તેની મોટી આંખોની આસપાસ હતા.
તેનું મોં છુલ્લું ને નિસ્તેજ હતું. તે કે તરતનું
ખાધેલું ચાવતી હતી. એક આંખી વાસ મોમા-
થી આવતી. તેના છેડા નીચે એક છોકરું હતું.
તે દહાડાવાળા દેખાતી.

તે સુદર્શનને ઓળખતી લાગતી નહોતી.

સુદર્શને જોયું;-તે ઉઠ્યો; “દેસાઈને કહેજો
હું કાલે આવીશ.” તેણે કહ્યું.

જે દલ ગે તે બારણા બહાર નીકળ્યા.

x x x

એક જંગલી, દૂર, વિડંબના કરતા હાસ્યે
ઝોટલા પરનું વાતાવરણ અમાનુષી કરી મુક્યું.

સમાપ્ત.

-ગુજરાતમાં રસભેર ને ઉત્સુકતાથી વંચાતી-

રાષ્ટ્રીય તત્વોથી તરબોળ અમારી ચાલુ નવલકથા

શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશી દ્વારા

સ્વપ્ન દ્રષ્ટા

(સચિત્ર પુસ્તક આકારે)

ફાલ્ગુન માસમાં બહાર પડશે.

મૂલ્ય : મહા વદ અંભાસ મુદ્રીમાં પૈસા મોકલનારને રૂ. રૂ-૦-૦ ત્યાર પછી રૂ. ૨-૮-૦.

મુદ્રાપ્રતાપ

[અનુસંધાન ૫૯ ૪૨૪ થી]

સુવર્ણાએ ધડીક વિચાર કર્યો આ રાજ-
સિક ઉપહાર સ્વીકારે તો તેનું તમામ ફળદર
ફીડી જાય. એ શ્રીમંતની પુત્રી હતી. વેમવ
એના રોગરોમ પાગથો હતો. અત્યારે કૃપણતા-
ની કારી કરારી ઝડુમી રહી હતી. પવવાર
તે ડગમગી પછી એક ઉડો નિશ્વાસ નાખી.
તે બોલી, “ગંગા ! એ મહાશય પામે આ પેડી
પાછી લઈ જા એમને કહેજે કે એ હું નથી
સ્વીકારી શકતી ”

ગંગા અજબ થઈ. “ આ શું ? ” તેણે
રાડ નાખી, “ જાન જતુ રહ્યું છે કે શું ? હું
કહું છું તે તારા માન્યામાં નથી આવતું ? ”

“ આવે છે બહેન ! ” સુવર્ણાએ મુદુતાથી
જણાવ્યું ; “ તારો શબ્દે શબ્દ હું સમજી શકું
છું તેમજ હું તદ્દન સાવધાન છું. પરંતુ હું
આ ઉપહાર સ્વીકારી શકું તેમ નથી. ”

ગંગાએ વૃથાજ પ્રશ્નોત્તરી જારી રાખી.
સુવર્ણા એકની બે નજ થઈ છેડે ગંગા એ
પેડી લઈ લાટનરેશ પામે ગઈ. એને દડવત
પ્રણામ કરી તે બોલી “ કૃપાનિધાન ! આ
અમૃત્ય હીરાના હારને ધારણ કરવા આપ
એકનાજ લાયક છો. આ કીમતી ચીજનો
સ્વીકાર કરો ” રાજાએ તે હાર રાખ્યો.
ગંગાને એ નજરાણાનો સારો બદલો મળ્યો
સુવર્ણાને આ વાતની જરાએ ખબર પડી નહી.

થોડાક દિવસ વીત્યા બાદ પુરદરની દાસી
સુવર્ણા પામે આની “ મારા શેડે મને આપની
પામે મોકલી છે ને કહેવરાવ્યું છે કે આપ
આવા માટીના ઝુંપડામાંથી રહો તે એમનાથી
જોયું જતું નથી ગમે તેવા તેઓ તમે તેમનાં

બાલસખી છો. તમારા પિતાજી એમના શિરછત્ર
સમાન હતા તમારા કુટુંબને એમણે પોતાનુંજ
કુટુંબ ગણ્યું હતું પોતાને ઘેર આનીને રહો
એમ કહેવું તો એમને ઉચિત લાગતું નથી
પરંતુ લેણદારો પામેથી એમણે આપનું ઘર
ખરીદી લીધું છે. આપ એને એક નજીવી
ભેટ તરીકે સ્વીકારો એમ આશા રાખે છે
એમના તરફથી આપના પુરાણા મહાલયને
ઉપહાર તરીકે સ્વીકારશો તો એમના ઉપર
મોટી કૃપા આપે કરી એમ તે ગણશે

ગરીબાદના નધાએ શયમાં પોતાનું બાલ્ય
જે સ્થાનમાં કન્યોત્તમા વીતેલું તે સ્થાન
જોડતું સુવર્ણાને અત્યંત સાદ્યું હતું. જે
આગણે તે નિર્દોષ રમતો રમી હતી, જે
આગણે તેઓ અંતિમ નિદ્રામાં પોદ્યા હતા,
તે વહાલસાયા આગણે પોતે જીવનનો અંત
નહી આણી શકે એ પ્રિયાર સુવર્ણાને ખુબજ
સતારતો એ પુરાણા જીવનના નામ માત્રજ
તેનાં નયનમાં આ તું પુર ઉલરાષ્ટ્ર આવ્યું.

પેલી દાસીનો એણે બહુ બહુ આભાર
માન્યો “ આ ઉપહાર પણ મારે નજ
સ્વીકારવો જોઈએ એ હું સારી રીતે સમજી
છું. પરંતુ હું મારા મનની અભિલાષા
રાખી શકતી નથી તારા શેડેનું લગવવાનું બધું
કરો એમના એકના અતેક થાઓ ! ”

દાસી વંદન કરી વીદાય થઈ ગંગા
આ મુષાકાત દર્મિઆન હાજર હતી સુવર્ણાએ
દાસીના ગયા પછી તેને કહ્યું : “ માગથી એ
વિશાલ નિવાસમાં એકલાં નહીં રહેવાય. ગંગા
બહેન ! તમારે પણ મારી સાથે રહેવા
આવવું પડશે ”

ગંગાએ એ વાત માન્ય રાખી પોતાની
નાનકડી શગણી સાથે લક્ષ્મીનંદનના જુના
આવાસે સચરી.

પરંતુ પુરંદરને ત્યાં જવાની સુવર્ણાએ ગંગાને સાક્ષ મનાઈ કરી. ગંગાએ પણ તે આસા લોપી હોય તેમ જણાયું નહીં.

એક વાત સુવર્ણાને ખુબ મુંઝવતી. જુના ધરમાં રહેવા આવ્યા પછી એક દિવસે ગંગાએ તેને કહ્યું: “બેન! હવે પૈસાની આપણને બહુ તંગી નહીં પડે. આપણે મજુરી કરવા પણ નહીં જવું પડે. મને રાગના મહેલમાં નોકરી મળી છે. હવે પૈસા માટે જરાએ ચિંતા કરવાની રહેશે નહીં. ધરની બધીએ સંભાળ હું રાખીશ પરંતુ તમને તો હું શેઠાણી તરીકે જ ગણીશ.”

તપાસ કરતાં ગંગા પુષ્કળ દ્રવ્ય ખર્ચતી જણાઈ. સુવર્ણાના દીલમાં કેં કેં શંકાઓ થવા લાગી.

૭

અંતે પાછો પાંચમા વર્ષની આપાઠની કૃષ્ણ પંચમીનો દિવસ આવી લાગ્યો. સુવર્ણાના લગનની એ પાંચમી સંવત્સરી. સંધ્યાકાળ થવા આવ્યો તેમ તેમ એ પ્રસંગ યાદ લાવી સુવર્ણા વધુ ને વધુ વિચારમૂઠ બનતી ગઈ. “ચુરુજીની આજ્ઞાનુસાર હું કાલે પ્રભાતે મારી સુદા પહેરી શકીશ. પરંતુ હું પહેરું કે ન પહેરું? કેમ કરવું? એ વડે કદાચ મારા પતિનાં દર્શન કરી શકું. પરંતુ એમને મળવા મારું દીલ તલસે છે? મારા હૃદયમાં બીજીજ મૂર્તિ કેમ હંમેશાં આલેખાઈ રહે છે? મારા ધર્મ છે કે મારે સંયમ પાળવો—મારા દુષ્ટ હૃદયને દંડ દેવો. નહીં તો કેવા પાપપુંજમાં પડતી જાઉં છું?”

એજ ક્ષણે ગંગા વિરમયકારક રીતે ઉદ્દેશાસ-ભરી આવી.

“કેવું સરસ!” તે, ગાજી ઉઠી.

“એનો અર્થજ મને તો નથી કળાતો. હવે શું થશે?”

“પણ છે શું?” સુવર્ણાએ પુછ્યું.

“દાસ દાસીઓનું એક લશ્કર મ્યાનો લઈ આપણને રાજમહેલે તેડી જવા આવ્યું છે.”

“ગાંડી થઈ ગાંડી. નાદાન ધીરી! મને તે શું કામ રાજમંદિરે લઈ જાય?”

પરંતુ તે વાત સત્યજ હતી. ઉપરોક્ત વાક્ય પુરું પણ ન થયું ત્યાં એક રાગની દાસી આવી હાજર થઈ; નમસ્કાર કરી બોલી: “મારા દીર્ઘાયુષી મહારાજાનો આદેશ છે કે સુવર્ણાબાઈએ એકદમ અમારી સાથે રાજમંદિરે પધારવું.”

સુવર્ણા તો છકજ થઈ ગઈ. ના કહેવાની હીંમતજ ન ચાલી. રાગની આસા ઉથાપાય? વળી ધર્મસેન જેવા મહારાજા સમક્ષ જવામાં કોઈ પણ પ્રકારનો ભય નહતો. સદૃશ્ય ને મમતાના એ ભંડાર હતા. જાતે પવિત્ર હતા એટલુંજ નહીં પરંતુ એમના રાજ્યમાં કોઈ પણ સ્ત્રીનું અપમાન થવા સંભવ નહતો.

સુવર્ણાએ ગંગાને જણાવ્યું: “બહેન! રાજજી પાસે જવામાં શો વાંધો છે? તમે ચાલો મારી સાથે.”

ગંગાએ કણ્ઠ ક્યું, એની શેઠાણી મ્યાનામાં આરુઢ થઈ. ભભકાભેર તેમને રાજદરબારમાં લઈ જવામાં આવ્યાં. એક દાસીએ અંદર જઈ સુવર્ણાના આગમનની ખબર કરી. તુરંતજ સુવર્ણાને અંદર લઈ જવા પાછી વળી.

ગંગા બહારજ ઉભી રહી. એની અધીરાઈ ને આતુરતાનો પાર નહોતો,

૮

રાગના દર્શને સુવર્ણપર સારી છાંપ પાડી. કુલિન છાયાવાળો તે હંચો મનોહર પુરુષ હતો. એનું વક્તવ્યથ કેસરીસમું વિશાલ હતું. એનું વદન સરકરી લાલકે દીપી રહ્યું હતું. લલાટ ભવ્ય હતું. નેત્રો સચોટ ને વિશાલ હતાં. એકંદરે પ્રભાવશાળી મનુષ્ય પરખાઇ આવતો. આવી આકર્ષક ને ગૌરવપૂર્ણ વ્યક્તિ ભાગ્યેજ કુલિન કુટુંબની સ્ત્રીની નજરે ચડે છે. રાગને પણ એમ થયું કે રાગમહાલયમાં પણ સુવર્ણ જેવી સ્ત્રીઓ વિરલજ જડે છે.

રાગએ પ્રશ્ન કર્યો: “આજ સુવર્ણ કે ?”

સુવર્ણએ જવાબ વાળ્યો “હાહા ! હું જ”

“મેં આપને કેમ તરફી આપીને સંભળો ?”

રાગએ કહેવા માંડ્યું: “આપના લગ્નની રાત્રિ અપને ખરાખર યાદ છે ?”

“હા, જરૂર.”

“એ રાત્રે આનંદસ્વામીએ આપેલી વીંટી હજીએ આપની પાસે છે ?”

“છે મહારાજ ! પરંતુ આ બધી ખાનગી વાતો છે. આપ મહારાજને એ સર્વ કયાંથી વિદિત થયું ?”

સુવર્ણના પ્રશ્નનો પ્રત્યુત્તર આપવાને જદ્વે રાગએ આગળ ચલાવ્યું. આપની મુદ્રા ક્યાં છે ? મને ખતાવો જોઇએ.”

“મહારાજ ! હું ઘેર મુકી આવી છું” સુવર્ણએ જણાવ્યું; “પાંચ વર્ષની મુદત પુરી થવાને હજી એકાદ પ્રહારની વાર છે. મુદ્રા ન પહેરવાનો સ્વામીજીનો આદેશ છે તેને મારે હજીએ વળગાજ રહેવું જોઇએ.”

“ભલે પરંતુ આનંદસ્વામીએ આપના પતિને આપેલી મુદ્રા આપ જોળખી શકો ખરા ?”

બંનેએ મુદ્રિકાએ એક સરખીજ હતી. મારી વીંટીને મળતી આવે તો બીજી વીંટી હું જરૂર પીળતી શકું.”

રાગએ સૂચના કરતાં એક દાસી એક નાની પેટી લઇ ત્યાં હાજર થઇ. એમાંથી મુદ્રા લઇ રાગએ સુવર્ણને આપી.

“જુઓ, આ એજ મુદ્રિકા હોય ?”

સુવર્ણએ દીપક પ્રકાશમાં એને સંભાળથી તપાસી જોઇ.

“મહારાજ ! આજ મારા પતિની મુદ્રિકા. પરંતુ આપની પામે એ કષ્ટ રીતે આવી ?” વળી સદજ વિચારી તે બોલી: “મહારાજ ! આ મુદ્રાનાં દર્શને મને સંશય પડે છે કે હું વિધવા થઇ હોઇશ મારા પતિના અવસાન પછી તે આપના હાથમાં આવી હશે. એવું ઘણીવાર બને છે. નહીં તો મારા પતિ એથી અળગા યાતજ નહીં.”

રાગએ હસીને કહ્યું: “તમે વિધવા નથી.”

“તો મારાથી પણ વધારે દૃઢિ સ્થિતિમાં તે આવી પણ હશે; ના છુટકે તેમને આ મુદ્રા વેચતી પડી હશે.”

“ઉમ્મદ તારા પતિ એક શ્રીમંત છે.”

“ત્યારે આપે મારા પતિ પાસેથી તે મુદ્રિકા જોર જીલમથી પકાવી લીધી હશે.”

“આવા હીમતભર્યા જવાબોથી રાગ ધીરાર દિગ થઇ ગયો. “તું ઉદ્ધત જણાય છે. રાગ ધર્મસેનને આજ સુધી કોઇએ પણ લુચારો કે લુચ્યો કબોજ નથી.”

“તો પછી આપના હાથમાં એ મુદ્રા આવેજ કેમ ?”

“ મારા લગ્નની રાત્રિએ આનંદ સ્વામીએ મને પહેરાવી હતી. ”

આ વચ્ચેના સાંભળતાંજ સુવર્ણા લગ્ન-લાગે દબાઈ ગઈ. “ મારા કુમાર ! તમારી દાસીને અપરાધ ક્ષમા કરો. સ્ત્રીઓમાં ઝાઝી અક્કલ ન હોય. મારી અજ્ઞાનતામાં ગમે તેમ બોલી હું પાપના પુંજમાં ઢળી પડી છું. ”

૯

આવું અત્યુત્તમ પદ શોભાવનાર વ્યક્તિની પોતે પત્ની છે એ સાંભળતાં સુવર્ણા આશ્ચર્ય-ચક્રિત થઈ ગઈ. પરંતુ એનામાં આનંદ કે અભિમાનની છાયા સરખી પણ દેખાઈ નહીં. એનો સંધળો હિસાહ મંદ પડી ગયો. તેણે વિચાર્યું : “ આટલો સમય પુરંદરથી હું દૂર રહી છું. પરંતુ એ વેળા એમ નહોતું કે હું અન્યને પરણેલી છું. આજથી પ્રેમવીરોહણ લગ્નનાં કાલીક દુઃખો મારે અનુભવવાં પડશે. મારા હૃદયથી તો હું પુરંદરનેજ વરી ચુકેલી છું. આમ ખીજને ચાહી હું આ મહાન પુરુષનું ધર શી રીતે શોભાવી શકીશ ? ”

આવા આવા અનેક તરંગોમાં એનું મન મુંઝાઈ રહ્યું.

“ સુવર્ણા ! આ પ્રમાણે તું મારી પત્ની ગણાઉં. પરંતુ તારો સ્વીકાર કરતાં પહેલાં મારે તને કેટલાક પ્રશ્નો પૂછવાના છે. પ્રથમ પૂછું કે “પુરંદરના મહાનનું ભાહું આપ્યા વિના તમે કેવી રીતે રહો છો ? ”

સુવર્ણા નીચી નજરે ધરમાઈ ઉભી રહી.

વળી રાજાએ પૂછ્યું : “ અને તમારી દાસી ગંગા વારંવાર પુરંદરને ત્યાં આવળુ કેમ કરે છે ? ”

સુવર્ણા વધારે લજવાઈ-દુઃખી થઈ. તેણે મનમાં વિચાર્યું : “ રાજા સર્વજ્ઞ હશે ? ”

રાજાએ આગળ ચલાવ્યું : “ એથીએ વધારે મહત્વની ખીજ એક વાત છે. તમે પરિણીત સ્ત્રી હોવા છતાં પુરંદર પાસેથી અમૂલ્ય હીરાનો હાર કેમ સ્વીકાર્યો હતો ? ”

આ વેળા સુવર્ણામાં જવાળા આપવાની હીમ્મત આવી. “ મહારાજ ! આપ સર્વજ્ઞ નથીજ એ હવે સમજાવું. મેં એ હારનો અસ્વીકાર કર્યો હતો. ”

“ નહીંજ. એ હાર તમે મને વેચ્યો હતો. ભુલો, આ રહ્યો. ”

એમ કહી રાજાએ એક પેટી ઉઘાડી એ હાર સુવર્ણાને ખતાવ્યો. હારને તે એકદમ એળખી શકી. મૂઠ બની ગઈ છતાંએ ગણગણી : “ મહારાજ ! હું જાને આ હાર વેચવા આવી હતી ? ”

“ ના, પરંતુ તારું કામ કરનાર ગંગા તે મારી પાસે લાવી હતી. એને બોલાવું ? ”

સુવર્ણાને આથી ધણુંજ દુઃખ થયું; પરંતુ અચાનક એક વિચાર રચ્યો. તેનાથી સ્મિત કર્યા વિના ન રહેવાયું. ત્વરાથી એ બોલી : “ મહારાજ ! હું મારો મુનો કશુંક કરું છું. ગંગાને બોલાવવાની ખીલકુલ જરૂર નથી. મેંજ આપને એ હાર વેચ્યો હતો તે મારે કશુંક મંજૂર છે. ”

આ વેળા રાજાને વિસ્મિત થવા વારો આવ્યો. તે બોલ્યો : “ સ્ત્રીઓની વર્તણૂકજ અકલિત હોય છે. તમે પરણ્યાં હતાં છતાંએ આવો ઉપહાર પુરંદર પાસેથી કેમ સ્વીકાર્યો ? ”

“ એની ગાઢ પ્રીતિના સ્મરણચિહ્ન તરીકે- ”

રાજા વળી વધારે અજળ થયો.

“ એટલે ? ” તેણે પૂછ્યું : “ કેવી પ્રીતિ ? ”

“ મહારાજ ! ” તે બોલી ઉઠી, “ હું એક દુષ્ટ સ્ત્રી છું. તમારી પત્ની થવાને હું ખીલકુલ

લાંબક નથી. આપને કરગરીને વીનતી કરું છું કે મને એકલીજ રહેવા દો. આપ મને પરણ્યા હતા એ વાતજ વીસારી મુકો. ”

સુવર્ણએ નીચા તમી પ્રણામ કર્યાં. તે જવા જતી હતી ત્યાં રાગનું મુઠાએલું મુખા-વિન્દેશ આનંદી રિમતથી ઝળાઈ ઉઠ્યું ને ખડખડાટ હસી પડ્યા.

સુવર્ણ એમના તરફ વળી.

“ સુવર્ણ ! ” તે બોલ્યા; “ તું મને દરાવ્યો છે. પરિહાસયુક્તે હું પરાજિત થયો છું. જો તું દુષ્ટ નથી, હું તારો પતિ પણ નથી. માટે ઉભી રહે. ”

“ મહારાજ ! ” તે બોલી; “ આ બધું કરવાનું કારણ આપની દાસીને સમજાવશો ? હું એક ગરીબ સ્ત્રી છું. આ દાસીના ભોજે આપના જેવા મહાપુરુષ આનંદે એ મનાવ ખરું ? ”

રાજા હજી પણ હસતાજ ઉભા હતા. “ લક્ષી બાઈ ! મારા જેવા મહાપુરુષો આવી બેઠી રીતભાતનાજ શોખીન હોય છે. હવે જરાહીરની પેટીમાંથી તમને એક ફાટેલો કાગળ મળ્યો હતો નહીં વારુ ? હજી એ તમારી પાસે છે. ”

“ મહારાજ ! આપ સર્વજ્ઞ હો. હજી એ પત્ર મારી પાસેજ છે. ”

“ હીક ” રાજાએ રહેવા માંડ્યું; “ ગ્યાનામાં બેસી ઘેર જાઓ ને એ પત્ર લઈ આવો. સારખાદ આપણે બાકીની વાત કરીશું. ”

૧૭

મહારાજના આદેશ અનુસાર સુવર્ણ ગ્યાનામાં બેસી ઘેર ગઈ, પેલો ફાટી ગયેલો પત્ર રાજાજીને લાવી આણે. રાજાએ તેને ધ્યાન

પૂર્વક તપાસી એક એવોજ ખીજો ટુકડો પોતાની પાસેથી બહાર કાઢ્યો. બન્ને કકડા બેગા કરવા સુવર્ણને આજ્ઞા કરી. બન્ને કકડા એક બીજાને મળી રહ્યા.

“ હવે વાંચો ” રાજાએ કહ્યું.

સુવર્ણએ વાંચ્યું—

“ મહાપરીક્ષાથી હું એવા નિર્ણય પર આવ્યો છું કે તમારી જન્મોત્તરી પ્રમાણે લવિષ્ય અશુભ છે. સુવર્ણ પ્રતિમાથી સુવર્ણનો વૈધવ્યયોગ નીવારવોજ નેષ્યો. લગ્નથી તે ભગંકર કમનસીબનો ભોગ થશે. ત્યોતિષની ગણતરીથી મેં શોધી કાઢ્યું છે કે તે નાની ઉંમરે વિધવા થશે. પરંતુ એ પતિ-પત્ની પાંચ વર્ષો સુધી એકબીજાને જેવા ન પામે તો હું સર્વ કાર્યક્રમ ધરી આપું. એ પ્રમાણે વર્તવાથી તેઓ અપદાયક મદદશાને નીવારી શકશે. ”

સુવર્ણ વાંચી રહી એટલે રાજાએ કહ્યું; “ આ કાગળ અ નદર્ય મીએ તમારા પિતાજીને આપ્યો હતો. ”

“ હવે હું સમજી ” સુવર્ણ બોલી; “ લગ્નનેશ્યએ મારી આંખે પાટો બાંધવામાં આવ્યો હતો. સંધળી ક્રિયા એવી અસાધારણ હુથી રીતે પનાવી દેવામાં આવી હતી. પાંચ વર્ષ સુધી એ મુદ્દાએ ધારણ કરવાની અમને મનાઈ કરવામાં આવી હતી. એ સર્વ વિગતોનો અર્થ મને સમજાયો. પરંતુ ખીજા બાળનો દજીએ અસંસિત રહી છે. ”

“ અરેજ ” રાજાએ અનુમોદન આપ્યું;

“ આ પત્ર મળનાર તમારા પિતાજીએ પુરંકર સાથેના લગ્નની વાતનીત પડતી મુશ; ને પુરંકરે જાનેજ નિરાશમાં જવાનો પ્રસાસ વહેરી લીધો. ”

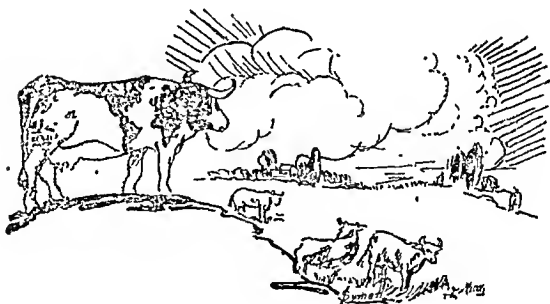
“ મહારાજ ! ” તેણે કહ્યું; “ હજી એક વાત સ્પષ્ટ કરી આ દારી પર હાકાર કરો. પુરંદર તો જાણ્યા ગયા હતા. કાશીમાં લગ્ન પ્રસંગે ક્યાંથી આવી શક્યા ? વળી એ ત્યાં જન્મ શક્યા તો અમે કેવી રીતે અંધારામાં રહ્યાં ? ”

“ આહ ! ” રાજાએ કહ્યું; “ એ વાત સહેલાઈથી સમજાય તેવી છે. સ્વામીજી ને પુરંદરના પિતાજીએ પુરંદરને સીધા કાશી મોકલવાની ગોઠવણ કરી હતી. ત્યાં શરૂ

પતી જન્મ પછી સીધાજ પાછા વળે એમ ‘ઠરાવ્યું’ હતું. એ વેળા ભૂગુપુર આવવાતુંજ નહોતું. એ રીતે એની હીલચાલ ભૂગુપુરની લોક બત્રીસીએ ચઢતી અટકી. ”

પુરંદર માનપૂર્વક પ્રણામ કરી બોલ્યો: “ મહારાજ ! આજે મારા હિરની અભિલાષા સપૂર્ણ થઈ. કૃપાળુ વિદાતા આપની પણ સર્વ મનોકામના પુરો. આપના સમસ્ત સામ્રાજ્યમાં પુરંદર સુવર્ણના યુગલ જેવું સુખી દંપતી અન્ય કોઈજ નથી. ” *

* મૂલ લેખક—અક્ષિતચંદ્ર ચૌહાણ

સ્રીઓનાં બંધન

[અનુસંધાન ૪૪ ૪૧૦ થી]

ત્રેમરાય

મને તો આટલું બધું ઝીણું કાતનાની અને પેટ ચોળીને ચાવા શુદ્ધ ઉભા કરવાની જરૂર કેંએ દેખાતી નથી !

કંઈપી

પાણી મને તો જાણીય છે. કારણ કે જે પુરુષગતિ મામે આ બહેનોએ આની મખત જતાં બ્યાબાળી દીકાઓ કરી છે તેમાનો એક દુ હોવાથી શરમથી મને માત્ર માથું નીચું નમાનવાની જરૂર લાગે છે.

ગણપતિ

(દીખા કરીને) - વાદરે ! કંઈકુમાર, તમે તો દીકરી વર્ગની પુરામત કરવા માટી

કંઈપી

તમે શુભ્યા ! તમે મારે ખુશામત કરવી હોત તો ખીજ કોઈ કોઈની માફક ચાણુનોતર્યો ખીજ કોઈને બારણે લટકાવા કરતો હોત પણ જેમ મને કોઈકે લવી છોકરીએને મપકાવવાનો કે અંકુશમા રાખવાનો શોખ નથી તેમ દીવાનાની માફક - કોઈની પાછળ પાછળ દોડવાનો ને કોઈની મોહભાગમાં પણ કમાઈ જવાનો અનુભવ નથી.

ગણપતિ

અનુભવ નહીં થયો હોય તો સજી લવિધ્યામા થશે :

[કેટલાકે આ વખતે મેના તરફ નજર કરી].

કંઈપી

ખેર, લવિધ્યાની વાત બાણુએ રાંખીયું

પંખુઆને રજી થયેલી વાતોમા જે પુરુષોની ભયંકર મતાનો અને સ્રીઓની કમકમાટી ઉપ-
જાવે એની પરાધીનતાનો જે માર મમજાએલો છે તેને તો કોઈ પણ વિચારવત માણસ કબુલ કર્યા વગર રહેશે નહીં મેનાબહેને આના ઉપાસનો જે પ્રશ્ન પુછ્યો છે તે ખરેખર ઘણો મન ને કમિન છે, પણ મને તો એટલું તો મોહમ થાગે છે કે લવિધ્યાની મમાજાદિમા મોડા કે વરેલો એવો કાળ જરૂર આવશે કે ત્યારે સ્રીઓ મર્વ પ્રકારની સ્વતંત્રતા ભોગવશે એટલું જ નહીં પણ લગ્ન કે અંમારના સર્વે મવાલોમા નવા વિદ્યાનશાસ્ત્રના વિધાન મુજબ સ્રીઓ આ વિધાનોમા પુરો કરતાં પણ પ્રધાનમતા ભોગવશે આ પરિણામમા મુખ્યત્વે કરીને તો નવા જ્ઞાનની રેશનીજ ખરી સહાય કરી નવા પેશામથી પ્રેરાએના ઘણાએ પુર્યો પણ મદદ કરશે, પણ વતનનો ખરો ભાર તો નવા જ્ઞાનાની સ્રીઓને જ ઉપાડવો પડશે આને કોઈક મેનાબહેન ને માવતીબહેન છે તેને બહેને સે કડો મળીને એકે અપાને લડત અધાવશે ત્યારે મને તેટલી સ્થૂલ સત્તા ચલાવનાર રાજ-પુરુષોને શ્રદ્ધ રક્ષકોના ભાર નથી કે તેઓ લાભો વખત સામે ટકી શકે ?

મેના-માતાની

(સાથે) સાખાસ, કંઈકાઈ સાખાસ !

લેડી વરણવનદાસ

(ઉભા થતા યતા) આવો હવે તમે બધા તો બહુ serious (ગંભીર) થઈ ગયા હવે જરા ફરીને હેવા ખાઈએ !

[બધા હડે છે ને નાની ટુકડીઓમા વહેંચાઈ જાય છે].

પ્રવેશ સાતમે

[પ્રેમરાય હવે મેનને સમજાવવાને કૈંક અધીરો થઇ જાય છે તેથી તેને ઉઠાવવાને તે લેડી વરજીવનદાસની સાથે જાય છે. કંદર્પ, મહેરાં ને કુલસનની એક લુદી દુકડી એક ખીજી દિશામાં જાય છે ને રંગમૂર્તિ પર માલતી ને હુમતિ દેખાય છે ને તેમની પાછળ ગણપતિનિશંકર આવતો જણાય છે].

ગણપતિ

માલતીબહેન તમને એમ નથી લાગતું કે તમે જરા fast (ઝડપે) જાઓ છો ?

માલતી

અમે tight (ઝડપે) ? ઉલટાં અમે તો હજી અદારમી સદીમા હોઇએ એમ અમને લાગે છે.

ગણપતિ

(કચવાસને) કીક પછુ તમે એમ નથી ધારતા કે તમે મોટી છોકરીઓ આવુ વધારે પડતું ખોતો તેથી નાની છોકરીઓપર જરા માડી અમર થઇ જાય ?

માલતી

અહોહો ! ત્યારે તો એમ કહેને કે બધી તવાસ મારા પરજ આવી છે ?

ગણપતિ

*(જરા patronising tone (સુરખી ભાવ)માં) ના, હું કોઇ કોઇના પર અંગત ટીકા કરવા નથી માગતો. વળા તમારે એમ પણ સમજવું કે અમુક વિચારો દર્શાવવામાં પણ કોઇ ના કૈંક હેતુ પણ હોય.

[આ વખતે માલતી ને હુમતિની આંખો મટકરીમાં મળી].

હુમતિ

એટલે શું તમે કંદર્પભાઈના પર કે આક્ષેપ મુકવા માગો છો ?

માલતી

(તેને વારવારો ડાળ કરતી હોય તેમ) હું-
એ વળા નકામુ આવું શુ ધારી લે છે ?

ગણપતિ

વાહ માલતી બહેન ! તમે ખોલ્યાં તે...

હુમતિ

શું ખોલ્યાં કપાળ ? શું તમે એમ ધારો છો કે બધી અકકલનો ઇજારો પરમેશ્વરે તમને-
જ આપ્યો છે ?

ગણપતિ

તે એવું મેં ક્યાં કહ્યું છે ?

(મામલો ચેતેલો જોઇને માલતી "એ આવી" મોટાથી ખોલીને બાજુ પર સટકી જાય છે,)

હુમતિ

વહેલી આવજો. કીક હવે એકલા છો તો તમને મારે સાફ સાફ કહી દેવું જોઇએ કે...

ગણપતિ

પછુ છે શું ?

હુમતિ

બસા હવે તમારે જરા સાંભળવુંજ પડશે. મેં જે દાખલો આપ્યો તેનો અર્થ તમે કે સમજ્યા ખરા ?

ગણપતિ

તે તમારા અમદાવાદના દોસ્તોને હું શી રીતે ઓળખું ?

હુમતિ

અરે ! અમદાવાદમાં તો ગમે તે હશે પણ ઘર આંગણે તો નજર કરો !

[ગણપતિ કેં ન સમજવાનો ડાળ કરે છે.]

હુમતિ

આ તમે ને પ્રેમરાયે માણીયાની મહેરબાની મેળવીને મારા ને મેદા પર પુરપાટ હુમલો કરના માંઓ છો તે !

ગણપતિ

પણ તમે તો એમ કહેતાં કે તમારી સખીઓને છેવટે આધીન થવુંજ પડશે.

સુમતિ

પણ એ બીચારી તો અમદાવાદની અને અમે તો મુંબાઈગરી એટલે ફેર તો પડેને.

ગણપતિ

(શીકે મોંએ જોડું હસવાનો ડાળ કરીને અં.....હે.....એ.....મ !

સુમતિ

હાજી, ને તમને હમણાં એટલુંજ કહેવાને આવવાં દીધા છે કે તમારા બંનેના પ્રવાસનું વિપરીત પરિણામ આવી ગયું છે ને તેથી કાલથી તમારે નકામી દોડદોડ કરવાની જરૂર રહેશે નહીં ! મેનાએ પણ આજથીજ પરખાવી દીધું છે !

ગણપતિ

પણ પિતાજી.....ને કાંતામાશીને.....

સુમતિ

બસ ! હવે આ વાત આટલેથી અટકશે. પિતાજી તો બેપરવા છે અને માણીબાનાં કાવત્રાં હજી નહીં ચાલી. શકે એ વાત છેવટનીજ સમજીશો !

[એટલામાં મહેરાં, માલતી વગેરે બાળુ-માંથી આવે છે તેમની સાથે સુમતિ બળી નય છે. ગણપતિ એકલો ઉભો રહે છે એટલામાં એકલાં વાત કરતાં પ્રેમરાય ને મેના બાળુ પરથી આવે છે]

પ્રેમરાય

પણ આવા impractical હવાઈ વિચારો રાખવામાં તમને કે સાર જણાય છે.

મેના

તેમાંથી સાર તો એ મળે કે જેઓ સ્થુળ વિચારો ધરાવતા હોય તે અનાયાસે દૂર થાય.

પ્રેમરાય

(કેંજ ન સમજવાનો ડાળ કરીને) મેનાબહેન તમારા માટે મારા દીલમાં ખરેખર સાચી લાગણી છે તેથી તમારા ભક્ષાને માટે ને વળી તમારા વહીવેલી શાંતિને માટેજ જરા સાણા વિચારો કેળવવાની તમને...

મેના

તમે વીનંતી કરો છો ! ઠીક ! પણ મારી એકજ પેઢીનાં દીલ તમારે ઠારવાં છે...એ તણ...સાત.....સત્તાવીશ પેઢીનાં નહીં !

પ્રેમરાય

તમે તો વળી મરકરી પર ચઢ્યાં !

મેના

તમે જુલ્યા પ્રેમરાય ! આગે મરકરી નથી કરતી. આગે તો તમારી બધી મરકરીઓનો અંત લાવવાનો નિશ્ચય કર્યો છે !

પ્રેમરાય

એટલે શું મેં તમારી કે મરકરી કરી ?

મેના

એક વાર નહીં પણ હજારવાર. તમારા પૈસાનાજ જોર પર મને વરવા ચાહો છો એ મરકરી નંબર વન !

પ્રેમરાય

(જોડું હસીને) અહો ?

મેના

તેમાં મારી માણીબાની ખુશામન કરીને ખુરી અતુકુળતા મેળવી તે મરકરી નંબર હુ !

પ્રેમરાય

ઠીક.....

મેના

તે હું જરા તમારું સાપ કાઢવાને થોડા
ખત તમારી સંગત, રહી તેથી તમે છેકજ
પદી વાગ્યા છો એ મરકરી નંબર ડ્રી !

ત્રેમરાય

(જરા ઉશ્કેરાઇને) હું ચઢી વાગ્યો ?

મેના

અલખત ! નહીં તો કંઈ લાઇની સાથે
મે રમવાનું નક્કી કર્યું તેમાં વાયડી સલાહ
આપનાર તમે કોણ ?

ત્રેમરાય

પણ મેં તો લોકોની ટીકા.....

મેના

હાસ્તો, જીવાન દેખાતા ધરણ્યોની ટીકાથી
મને ખચાવવાને ! ખેર ! ને તમે વળી ગણપતિના
જેવા ચૌદમી સદીના ચુરુદાસને મારી ગરીબડી
બહેન ઉપર કોણી મેસાડવાને પ્રયત્ન કર્યો તે
મરકરી નંબર ફોર !

ત્રેમરાય

પણ એમાં...

મેના

કે નહીં, ને હવે તમારી ધીરજની વધારે
વાર કસોટી નહીં કરું ! તમેને, કૃષ્ણ શિશુપાળ-
ની વાત તો ખબર છે ? શિશુપાળ સો વચન
બોલ્યો ત્યારે કૃષ્ણે એકજ સપાટે તેને સાફ
કર્યો—તમે અત્યાર સુધી બધી બાજુ બેસી છે.
અને હમણાં પણ મારી સાત પેઢી તારવાને
માટે ઉકુચવું સમજાવતા હતા—એટલે મારે
હવે તમને વિનયપૂર્વક એટલુંજ જણાવવાનું રહે
છે કે આ ધડીથી તમારી માની લીધેલી બધી
દોસ્તી ને હકનો અંત આવ્યો છે ને હવે તમે
કોલેજના બીજા કોષ છેક સાધારણ છોકરા
જેવાજ ગણાશો.

ત્રેમરાય

(જરા ચીઠાઇને) એટલે હવે પેલા કંઈ-
ને.....

મેના

હા એ કંઈ ગરીબ છે તો એ અકકલમાં ને
હીંમતમાં તો તમારા કરતાં હજારે ઘણો સારો
છે તેથી તેની દોસ્તી કરીશ. હવે ધરણ્યા ? પણ
જો હવે તેને વીશે એક અક્ષર પણ વધારે બોલશો
તો તમે તમારી વાત બંધાવો !

[એટલામાં કંઈ માલતી વગેરે બધાં
બીજા પાસથી આવે છે ને હારેલો ગણપતિ
ત્રેમરાયની સોડમાં બસાય છે. બધાંને વીખરાવાનો
વખત થાય છે એટલામાં મેના ને સુમતિ કે
મસંકત કરે છે.]

માલતી

મેના, તારી વાત તો કે ખુબજ આવી !
ઘણું મોઝું નથી થયું ?

લેડી વરજીવનદાસ

નારે, હજી તો ખરેખરી મજા કરવાનો
વખતજ હમણાં થાય છે.

મેના

પણ મારી વાતમાંથી કે અર્થહીન પરિ-
ણામ આવ્યું હોય તો ?

માલતી

તું તો હંમેશાં નવાઇવુંજ કરવાની !

મેના

પણ તને ખબર છે કે હમણાંજ ગણપતિ-
લાઇ ને ત્રેમરાય આપણા વિચારથી કેટલા બધાં
વિરુદ્ધ હતા ?

કંઈ

હાસ્તો વળી.

મેના

ને કંઈ લાઇ તમે બહુને બહુને રાજ
યશો કે મેં ને સુમતિએ તેમની સાથે વાત

કરીને તેમનાં બંધનનાં દોલને એટલાં બધાં
પીગળાવી નાખ્યાં છે કે...

મહેર-કુલશન

(સાથે) અહો !

મેના

હવે તેમના બધા વિચારોમા ઘણુંજ
આશ્ચર્યકારક રૂપાંતર થઇ ગયું છે...

પ્રેમરાય

પરેખર !

મેના

ને તેમની બધી ખોટી ધારણાઓને માટે
હવે તેમને ઘણુંજ પશ્ચાતાપ થાય છે.

ગણપતિશંકર

ચોક્કસ !

કંદર્પ

અહો ! તારે તો મારે તમને ખૂબ

warmly congratulate કરવા જોઈએ.

* અમારા છાપખાનાના ફેરફાર પ્રસંગે આ લેખના છેલ્લા ગણ સંવાદો ક્યાક શુભ થઈ ગયા છે તેથી લેખક અને વાચકની ક્ષમાચામતા સાથે આ લેખ અહીંથી સમાપ્ત કરીએ છીએ—ઉપાસના.

પેશાબના ભયંકર દર્દોની છેલ્લામાં છેલ્લી
અભયબ શોધ.

“ગોનોકીલર” (રજીસ્ટર્ડ)

પ્રમેલુનો અમલકારિક ઘલાજ.

વેલો અને ડોક્ટરોની દવાઓ અને ઇન્જક્શનો લાઇને
કંટાળી ગયલા હો! આહે તેટલા ભયંકર પ્રમાણમા આહે
તેટલા વરસનો જુનો વા નવો પ્રમેલ, એટલે કે પેશાબ

માર્ગે રસી (વર)નું વહેવું તેમા થતી બળતરા, પેશાબ થોડો તથા અટકાવે આવવો,
શુભ લાગતી અંદર આવેલો સોજા, તથા થએલો જખમ અને શ્રીઓના ભયંકર
પ્રદર અને પેશાબના રોગો વગેરે પેશાબને લગતા સી પુરોવાનાં જગડ કરી એટલાં
તમામ દરદોનો જગડી નાશ કરે છે અને સરેલી ધાતુને સુધારીને સ્વચ્છ અને બદ
કરે છે. પં ગોળાની બાટલીની કીમત રૂ. ૩-૦-૦૦ પી. પી. જુલું.

એકલા બનાવનાર,

ડો. ડી. એન. જસાણી,

૧૪૦, ગુલાલવાડી, મુબઇ નં. ૪.

એજન્ટ,

એ. એમ. ડક્કર દવાખાના,

શ્રીદા બીદડીંગ, પ્રીન્સેસ સ્ટીટ.

તનમનની મહેનત કરનારાં !

અંકુર
નમુનેદાર ચાટણ

તમે વાપર્યું

કે ?

કેસરી જીવન

મુશોભિત-મુવાસિત-સ્વાદિષ્ટ-પૌષ્ટિક

રસાયનરૂપ લીલાં રસદાર આમળાં
સાથે રસસિદ્ધર, અમ્બક, કેસર,
કસ્તુરી અને બીજાં દીપન પાચન
પૌષ્ટિક ઔષધો મેળવી બનાવેલું

મહારસાયન

તમે

માંદા હો કે સાજાં હો
નબળા હો કે સંઘર્ષાં હો
નાના હો કે મોટા હો
સ્રી હો કે પુરુષ હો
તમે જે હો તે

અંકુર કેસરી જીવનનો એક પોટ

આજેજ લઈ જાઓ :

: આજેજ મંગાવી લ્યો

તનમનની મહેનત માટે તૈયાર થયા માંડો.

અંકુર ફાર્માસ્યુટિકલ વર્કસ, લી. ૦

કારખાનું : સાયાણી રોડ, મુંબાઈ ૧૪.

મુખ્ય દુકાન : જુની ભાટિયા મહાજનવાડા, કાલખાદેવી રોડ, મુંબાઈ ૨

કેસરી જીવન-રતલ ૧ ના રૂા. ૫, રતલ ૦ા ના રૂા. ૨ાા, ૦ નો રૂા. ૧ાા.

કેસરી જીવનનું માહિતી પત્ર તથા આયુર્વેદિક દવાઓનું સૂચીપત્ર તાકીદે મંગાવો.

લીકોકનું અર્થશાસ્ત્ર

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૪૧૪ થી]

એમાંથી આછા લીલા રંગનો ઝાંખો-નહીં જેવો પ્રકાશ બહાર આવે છે. વળી તમે જોઈ શકો છો કે એ તલ્લન ખાલી છે. કરોડાધિપતિઓનું મગજ પણ બરાબર એવુંજ હોય છે (અપનાદ તરીકે કોષક વખત તે ખાલી હોવાને બદલે અંદર બુલયી કોષકે બુલું બરેલું માલમ પડે છે) અને એવુંજ મગજ ચોથી દારમાં નીળ બેઠેલા પેલા વિદ્યાર્થીનું પણ છે. મારું બાપણ સાંકળવા કરતાં હથેલું તેને વધુ પ્રિય છે. એ માનવતંત્ર ગૃહસ્થના કોષક પડોશી કૂખ કરી એમના શિવ પર ત્વરિત ગતિએ હસ્તપ્રેષ કરવાની તરદી લેજે?...પથારી...એક વિશેષ... બસ, બસ. થયું.

“અર્થશાસ્ત્રનું ખીલું મુળતરૂં સુડી-અર્થાત્ ખીલને મુડવાથી જે એકત્ર કરી શકાય તે-Capital છે. પ્રજા પાસેથી જેમ અને તેમ વધુ કઢાવી, કર તરીકે સરકારને જેમ અને તેમ ઓછું અથવા બની શકે તે કે પણ ન આપવામાં એવો સમાવેશ થાય છે સુડી ના મધુ પ્રકાર છે. (૧) તમારી ડુંડીઓ સ્વીકારે’ જ્ય એવો કોષ કરાફ રોધી કાઢવો. આનું નામ શાખ-Credit. (૨) તમે નાણા ક્યારે પાછાં આપો છો તેની જેને દરકાર નથી એવા કોષ ધીરનાર પાસે પૈસા વ્યાજે મેળવવા; આનું નામ અચલહીન પ્રાપ્તિ-Unequipped Increment. (૩) તમે નાણાં ભરપાઈ કરી આપો છો કે નહીં તેની જેને પરવા હોતી નથી એવા ધણી પાસેથી તે ઉછીના લેવાં. આનું નામ ઉઠાઉછીરી-Swindling. આમાની પ્રથમ રીવાજ કાષ પણ રીત તમે ખીનજોખમે અજસાર કરી

સકશે. પરંતુ બુલેસુકે પણ બેકોનો પ્રારંભ કરશે નહીં. સ્વતંત્ર-શોધખોળ કરી વિધવના આ ભાગનો મેં ખારીક અભ્યાસ કર્યો છે.

વાત એમ બની કે એક વખત એકાએક એક બેંકમાં ઢૂં રૂપીઆ મુડવા જઈ ચલ્યો. (હવે તો સ્વપ્ને પણ કોષ દિવસ કરી, જવાનો ખ્યાલ નહીં કરું.) બેંકના મેનેજરે પ્રથમ તેા મને ડીટેક્ટીવ ધાર્યો. પણ પોતાની બુલ જણાતાંજ તેણે મારી મારી માગી અને મને બુંડી લેવાની પેરવી કરી. પરંતુ હું કે એના થી ઉતરું એમ નહોતુ. પૈસા વ્યાજે મુડી રહ્યો કે તરતજ મેં તે માછા ઉપાડી લીધા તે મેનેજરને છઠ્ઠા ખવડાવી. મેનાણાં પ્રકરણ સંપૂર્ણ હસ્તગત કર્યું છે એમ તેને આખરે કહુા કરવું પડ્યું.

બેકીંગનો ખરો ભેદ એમ છે કે શરાફ (Cashier) જેટલી રકમ ધરાઈને સુકવી આપે છે તેનાથી અનેક ધણી વધારે મેળવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. અને ધરાફ પોતે જેટલાં નાણાં જમે કરાવે છે તેનાથી વિશેષ ઉપાડવાની કોશીષ કરે છે. વિષય જરા શંક્યપણ લયો છે. મારે એ વીગે જેમને વધુ માહિતી નેહતી હશે તેમને મારા પુસ્તક Literary Lapses ના My Financial Career નામના પ્રકરણમાંથી મળી શકશે.

“અર્થશાસ્ત્રનું ત્રીલું મુળ તરૂં મજુરી-Labour છે. મદા વૈતરૂં, કુશળ કામદારી અને સખત મજુરી એવા એના અનેક પ્રકારો છે. ઉપલા ત્રણમાંથી પહેલા બેમાં દ્રવ્યનું ઉત્પાદન-Production of wealth ને અર્થે જોઈએ તેથી ધણા વધુ માણ્યો. રોકાએલા માસત્ર પડે છે. જ્યારે ત્રીજા પ્રકારમાં જોઈએ તેની અડધી સંખ્યા પણ જણાતી નથી. મજુરી વિના કોષ પણ વસ્તુ બનતી-અશક્ય છે. કામદાર મંડળો, હડતાલો, હુન્નર ઉદ્યોગો-

એ સૌ એને અભાવે અવશ્યે બંધ પડે. મુંડી અને મળુરી વચ્ચે ધણો ભેદ છે. મુંડી સૌ કોઈ વાંચે છે; મળુરી કોઈ જ ઇચ્છે નથી, તમારી પાસે જેમ વધુ મુંડી હોય તેમ બીજાઓ પાસેથી તે વધુ ને વધુ પડાવી લેવાની તમારી દાંત ડાચ છે; પરંતુ મળુરી તમારે માથે જેમ વિશેષ હશે તેમ તે વધારે, ને વધારે બીજાના પર ધકેલી દેવાનું તમને મન થશે. તમારો પોતાના પરંથી મળુરીનો બેધો બોળે દૂર કરી બીજાઓ પર તે સફળતાથી તેમે લાદી શકે તો તમારી વ્યવસ્થા શક્તિનાં અસંતોષ વખાણ થશે અને વ્યાપારધંધામાં પાંચુ તમને પુરી રીતે મળશે. શારીરિક મળુરી ફરનાર કોમર્સ વધુમાં વધુ વખતમાં યોગમાં થોડું કામ કરી ભારેમાં ભારે રોજ માગવાના અર્થશાસ્ત્રનાં બેધો પોતા સિદ્ધાંત પર આધાર રાખે છે. કુશળ કામદાર અને માનસિક શ્રમ લેનાર મળુર (આને મળુર કહેવો એ શોભાય પદ્ધતિસાર યોગ્ય છે કે કેમ તે વીશે મતભેદને-અર્થાત્ તકરારને-ધણું સ્થાન છે) એ બંનેનાં દર ધણુજ ભારે હોય છે. પાંચજ માનીટમાં કરેલા કામની કમાણી પર પાંચેક વંધ સુધી તે હવાખાવાના સ્થળે જોજી રહી શકે છે. ત્રીજા પ્રકાર-સખત મળુરી-માં નહીં જેનું મળતરે હોય છે. જેલ નામનાં સરકારી કારખાનામાં તેમની જરૂર પડે છે.

“અર્થશાસ્ત્રનું એક ‘શોષાતત્વ’ મળુરીનાં દર છે. Starvation Wages અને Luxury Wages એવા એવા બે પ્રકાર છે. દરેક મળુરની નજરે તે હમેશા પહેલા પ્રકારનાં અને મુંડીવાદીની દૃષ્ટિએ સદા બીજા પ્રકારનાં હોય છે. વળી પોતાના સીવાય બીજા મળુરીને બીજાને પ્રકારનો રોજ મળે છે એમ પર્યુ દરેક મળુર માને છે.

જેમને કે પણ રોજ નથી મળતો તેઓ બેકાર-Unemployed કહેવાય છે. જન્મથી જ આ રિયતિમાં હોવાને લીધે તેમણે આ પ્રકારનો ઉદ્યમ ગ્રહણ ક્યો હોય છે. દેશની આર્થિક પંચશામાં એઓ વિશિષ્ટ અને ઉપયોગી ભાગ લગવે છે. એમનું કાર્ય મુખ્યત્વે કરી સભામંડપ ગજવવાનું હોય છે, એમાંના કેટલાક સર્ગાવહાલાઓ પર જીવે છે ને કેટલોક બહાર અજવળોમાંથી પોતાની આજીવિકા મેળવી લે છે. સારા નશીબે એમાંથી જે કાંઈ સોનું, ચાદો કે અનાજનો મોટો ઢગ દુનીયાને કાંઈક ખુણે એકઠો કરી અથવા એકના એક ધનાઢ્ય કાકાને સંતાનપ્રાપ્તિ પહેલાંજ કુશળતાથી ઝેર દઇ શકે તે બેકાર મરી દવવાનોના વર્ગમાં ચલી જાય છે.

“અર્થશાસ્ત્રનું બીજું એક શાખાતત્વ કરેલાર-Taxation છે. એને સરકારની મળુરીનાં દર કહી શકાય. સાધારણ હવાખણવાળો માણસ પોતાના ખર્ચ આંચક પ્રમાણે કરે છે. પરંતુ સરકાર એ એક અસાધારણ બક્તિ છે. સાધારણ માગ એને કાળે નથી. કેટલાક હિઝાહિ માણસોની પેઠે તે પ્રથમ ખર્ચ કરે છે ને પછી પોતાનાં ગજવાં તપાસે છે. પરંતુ પેલા હિઝાહિ માણસમાં જે શક્તિ ધણું ખરું નથી હોતી તે સરકારમાં હમેશાં હોય છે. જરૂર અને મરજી પડે ત્યારે પોતાની આવક વધારતાં તેને આવડે છે. હું ધ્યેયું છું કે આપણે બધાજ એમ કરી શકતાં હોત.

“આ વિષય પર ભવિષ્યના મારા કોષકે લખણમાં હું તમને વિશેષ કહીશ. અત્યારે તો સામેના જ્ઞાનમાં રમાતી ટુટબોલની મેચ જોવાને તમે સૌ કમારના આગર થઈ રહ્યા હો એમ જણાય છે, અને મને લાગે છે કે હું પણ-કે નહીં, પીરીયડ (સમય) પણ હવે

પુરે થવા આવ્યો છે તો આવતે ચક્રવાટીએ આપણે ફરી મળશું. વિષય શુદ્ધ હોવાને લીધે આજનું મારું વ્યાખ્યાન તમને કંટાળા-ભર્યું લાગ્યું હોય તો હવે પછીના વારે તાજેતરમાં મે લખેલા હાસ્યરસના એકાદ બે લેખો હું તમને વાંચી સંભળાવી.”

—ફરી એક વખત ચેતવણી આપું છું કે હાસ્યરસના લેખક થવું એ એક વાત છે પરંતુ અર્થશાસ્ત્રી હોવું અને હાસ્યરસના લેખો લખવા એ બે જુદીજ વાતો છે. એકી વખતે મી. લીકોક એકજ વાતને વળગી રહેતા હોત તો As a Professor

of Political Economy the writer ought to have known better—એમ એક રચણે એમને પોતાનેજ અને Mr. Leacock is the last (least?) of our great Humourists—એમ એમના એક વિવેચકને કહેવાના પ્રયત્નો ના આવત. હજી પણ One thing at a time એ મુદ્દા-લેખ પ્રમાણે મી. લીકોક ભવિષ્યમાં ચાકશે તો ફુનીઆમાં એ કે નામ કાઢી જાય એવાં અનેક ચિહ્નો હું મારી નજર આગળ ઉભરાતાં જોઈ શકું, છું, : ; . “ ” !!!— તે વાંચક શુ તને પણ એ તથી દેખાતાં ? ! !

ઝાડને નામે ફળ વહેંચાવાનો સમય ચાલ્યો ગયો !!

જમાનો કેક વિશેષતા—ઉત્તમતા—સગવડતા અને નવિનતા માગે છે. પીતાંબરની તેજ પદ્ધતિ છે, અને તેજલાજ માટે થોડા વખતમાં હજારો આહુકો પીતાંબર મીઠાઈવાળાના નામ અને કામની એકી અવાજે પ્રસંસા કરે છે. કારણ કેનાથી અન્નપ્રયુ છે ? ?

—કોહીનુર હલવો—

અસલ સીકા છાંપે રજરજ સર્વથી ચડીયાતો છે, અને એકલા હલવાનાં બાકસો કહાડનાર પીતાંબર છે, ફુનીઆના દરેક ભાગમાં વખણાય છે. બાકસ કીંમત : રૂ. ૦) =, ૦, ૦, ૧, ૨, અને રૂ. ૪ સુધી. બહારગ મ વી. પી. થી મોકલવામાં આવે છે. મીઠાઈની ઉત્તમતા માટે સોનાના ચાંદા જોળવાનાર પાંચોનીઅર—

પીતાંબર આણંદજી મીઠાઈવાલા.
ભુલેધર—મુંબાઇ.

મુછ શા માટે ?

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૪૧૮ થી]

મુછ ન ઉગત ને મુછવાળા કેટલીક સન્તારીઓ-
એ પોતાનું સ્ત્રીત્વ ગુમાવ્યું હોત.

જગતનાં મહાન યુદ્ધો પણ મુછને લીધેજ
થયાં છે. દુર્યોધને દ્રૌપદીની સામે મુછ આમળા
ને પરિણામે મહાભારતનું યુદ્ધ થયું. કથમરે
આખી દુનીઆ સામે મુછના આંકિત થઈ વ્યા.

પરિણામ શું આવ્યું તે જગત જાણે છે. આ
અમાણે મુછ મુઠાવવાથીજ જગતનો અવ્યુદય છે.

હીંદુસ્થાનને સ્વરાજ્ય નથી મળતું તેનું
કારણ પણ મુછજ છે. સામાન્યતઃ અંગ્રેજો મુછ
રાખતા નથી, તેથીજ આજે તે અર્ધ જગતના
સ્વામી છે. સુતરને તાંતણે લટકેલું સ્વરાજ્ય
મુછને તાંતણેજ આટકેલું છે. મુછ મુઠાવો ને
જુઓ સ્વરાજ્ય--

‘કાલે કાલે ભાઈ ! કાલે જ છે.

એક વખત વાપરો પછી હંમેશા વાપર્યા કરશો.

અમારાં અમૃતાંજનથી તમારો માથાનો દુખાવો, સરદી, જખ્મો, ઘસારો, અળતરો, તોમજ
લચક અને ખીર્ન શરીરનાં દરદો સારાં થઈ જશે તેની અજમાયશ
કરો. તમારા ગાંધી પાસે તે માંગો, ૧ શીશીની કીંમત આના ૧૦.

દરાજનો મલમ.

સર્વ જાતની દરાજ અને ખુજલીને માટે ભરોસાપાત્ર
અને નિષ્ફળ ન જાય એવો ઇલાજ. ત્રણવાર લગાડવાથી સદંતર
નાશુદ થાય છે. ૧ ટીનની કીંમત આના ૬.

દંત મંજન.

આ ઉત્તમ સુગંધીવાળો, અને મનમોહક દુધ પાઉચર
લોહીના વહેવાને અટકાવે છે દાંતને સ્વચ્છ અને સફેદ કરે છે
તેમજ તેઓને મજબુત કરે છે. ૧ ટીનની કીંમત આના ૨.

ટેકાણું :—અમૃતાંજન હીપો,

૧૦૯, ક્રીઅર્ રોડ, મુંબાઈ.

એકાકિની

[અનુસંધાન પદ્ય રૂપરથી]

“કાણુ જાણે, પણ આવોની !” કિશોરી
શેઠની સામે તાકીને જોઈ રહી. તેણે ફરી કહ્યું
“આવોની !” ફરી શેઠ કે જ ન બોલ્યા.

“આવોની !” કિશોરીનું મુખ દયામણું
થઈ ગયું “આપણે કે કં વાતો કરીએ.”

“મને તો ઉધ આવે છે તારે કે જોઈતું
નથીને ?”

શેઠ અટક્યા એક વિપલ અટક્યા. કિશોરી
બહુજ આસ્તેથી બોલી “ના . . ના”

“આલો ત્યારે” શેઠે બતી ધીમી કરી.
પવનની ખીજ બાણુ જઈ ખીજાના ઉપર
ગોઠવાઈ એ પળમાં તેમણે આખો મીઠી દીધી

એક ખુણા ઉપર, ઉશીકા ઉપર, મુખને
દબતી અહીંથી તહીં ધીરે ધીરે પણ અચેત
હૃદયે આબોહતી કિશોરી રડી રહી રવનને
અંગે વિકારહીન બનેલી એવી એ—એના મુગ
રવનમાં મેરુને ડગાવવાની શક્તિ હતી.

૫

કમલાકાત શાહ એટલેખાવડો પુરુષ હતો.
કેટલાક પુરુષો કૃત્રિમતા વગર સ્ત્રીઓને જાણે
અજાણ્યે આડપી શકે છે. કમલાકાત તેમનો
એક દત્તો તેના મુખ ઉપર ગાભીર્ય હતું, પણ
તેની આકાશરંગી આખો એ ગાભીર્યને હળવું
કરતી. આજા હાસ્ય ત્યાં મથરાઈ રહેતા મનુષ્ય-
ની સચોટ ઝાપ ત્યાં ચોગી રહેતી રમણીયતાની
ધાકડી કમાનો ત્યાં રમી રહેતી

કિશોરી તેને જોઈને અજાણ થઈ. તેને
એટલું તો ચોક્કસ લાગ્યું કે કમલાકાત એક
સુખી જન હતો. જાતે એમ પણ હોય કે
જગતમાં સુખી થતા તે શીખી ગયા હતા.

કમલાકાતનું આતિથ્ય કરવામાં શાંતિ
શેઠે કે કિશોરીએ મણા ના રાખી.

જન્મતી વખતે—તેઓ સૌ માથેજ જન્મવા
જોઈ હતા. કમલાકાત એટલું તો જોઈ શક્યા કે
કિશોરી ઘણીએ વાર તેમની સામે ધારીધાગીને
જેનાનો પ્રયાસ કરતી હતી જે કિશોરીને તેમણે
પ્રથમ દૃષ્ટિએ તદ્દન સામાન્ય સ્ત્રી માની હતી,
તેની સાથે વધુ ને વધુ સંસર્ગમાં આવતા ફક્ત
જેજ કલાકમાં તેને માટેનો મન બદલાઈ ગયો
હતો જે કિશોરીને પ્રથમ દૃષ્ટિએ તેમણે કે ક
કદરૂપી માની હતી એજ કિશોરીની માંમે ફરી
ફરી જોતા એમણે ચોક્કસ ઝૂંક કે એ મુખમાં
સૌંદર્ય હતું, એ આખોમાં મીઠાશ હતી, એ
ઓછોમાં રસસરિતા વહતી હતી

જમ્યા પછી, લગલગ આખી બપોર સુધી
શેઠ અને કમલાકાત શેઠના ઓગડામાં વેપારની
બાબતો ચર્ચતા, પોતાની પેઢીનો હિમાય
આપતા. અને પછીનો કાર્યક્રમ નક્કી કરતા
બેસ હતા

જે વખતે કિશોરી રાતના જન્મના વીશેનો
હુકમ મહારાજને આપીને ઓગડામાં આવી ત્યારે
શેઠ કપડા પહેરીને તૈયાર ઉભા હતા કિશોરીને
જોતાજ તેઓ બોલ્યા “કીસુ ! હું મુઝાઈ જાઉં
છું” મને લાગે છે કે કદાચ મોડું થશે કેમ બપોર
પડે ? તું અને કમલાકાત જમી લેજો”

“એમ ! તમે ત્યાં જુઠી નહીં આવો ?”

“હા કદાચ રાત પણ ત્યાં ગાગી પડે
સા-આજ સવારે ન ગયો એજ જુન ફરી નહીં
તો આ વખત ન આવત.. ચય ચન ત્યારે
જાઉ છું” શેઠ બારણા તરફ ગયા પણ બહાર
નીકળતા પહેલાં કિશોરી તરફ જોઈને કે ક
ધામેથી બોલ્યા “આજે જોજે, કે કમલાકાતના
સ્વાગતમાં હણપ ન આવે એમણે આપણને
સારો નૈદા આપાવ્યો છે સમજી !”

કિશોરી ખીજાનામાં અદેતીને પડી તેને
ઘણા વિચારો થતા હતા. બધું આમ કેમ થયું

હતું? કમલાકાંતનું આગમન અને શેરનું સાંગે-
જ મુખાષ્ટ જવું, એ વધુ તેને વિચિત્ર
લાગ્યું. ઘણીએ દુખીયારા જીવનને સુખના માર્ગે
લઈ જવા પ્રભુ કાંઈવાર દેવદૂતો મોકલે છે. કદાચ
કમલાકાંતજ એ દેવદૂત હોય તો !

જમતી વખતેજ તેની આંખોમાં તેણે જોય
જેમાં હતો. પ્રતિભા નીહાળી હતી. કિશોરીના
દેહના તરંગ વધ્યા. ઓરડાની ખારીમાંથીજ
સૂર્યને ઝડપી લેવાની કોશિષ કરતાં, ઉછળતાં
જલતરંગો તેણે જોયાં. તેનું હૃદય પણ ઉછળતું
હતું.

બધું શાંત હતું છતાં તેનું મગજ ન સમજી
શકાય તેવી રીયતિને પોલી રહ્યું હતું. એ
જનતની રીયતિ હતી કે જ્યારે કોઈ પણ મનુષ્યનું
એકજ કાર્ય સ્વર્ગ કે નર્કનો માર્ગ દેખાડે.

ભવાવધીમા બુદ્ધ પહેલું માનવી, પંચ
ગુહનાં સાચો કે ખોટો એ વિચારવા નથી રહેતું.
એને તો જે પંથ મુઝે એ પથેજ એ વિચરે છે.

તેનું મગજ શૂન્ય થઈ ગયું, પણ તેનો
સત્તાપ વધ્યો. પદ્મંગમા પડી પડી તે તડકડતી
હતી-કોઈ તૃપ્તિ મૃગચીની જેમ. તેનો ઉન્માદ
વધતો હતો. તેના દીક્રો અખોડો છુટી ગયો. તેનો
ભાગ્યે કેશકલાપ તેના શરીર સાથે મસ્તી કરવા
લાગ્યો.

સૂર્યને પોતાના તરફ ખેંચી જતાં સમુદ્રને
પદ્મંગ પર પડ્યા પડ્યા જોવામા કિશોરીને ઘણી
મજા આવતી હતી. પણ તેના ઉછળનાં
દેહમા એક તીવ્ર ધ્રુજા રમતી હતી. એક
આંચકા સમેત તે બેઠી થઈ. એટલીજ ઝડપથી
તે ઉભી થઈ. અને કપાટ ખોલી તેણે રાત્રિ
પહેરેલી પથ્થર રંગની સાદી કાઢી આરસા
નજવીક ખુરશી લઇને તે બેઠી.

કોશિષ, કાળજી અને હૃદયની આછછ એ
ત્રણે કિશોરીમાં બેમાં મળ્યાં. થોડીજ વારમાં

જુની કિશોરીએ નવી કિશોરીને સમજાવી. એ
નવી કિશોરીમાં નવું સાદસ ખેડવાની ધ્રુજા
હતી, અભિલાષા હતી, શક્તિ હતી.

તોરણ આંકાશમાં ટમટમવા માંડ્યા.
ચંદ્રની ઠંડી રોશનીએ જગતના સૌંદર્યને વધુ ને
વધુ પ્રફુલ્લિત બનાવ્યું.

કિશોરી દીવાનખાનામાં દાખલ થઈ. એક
કાચ ઉપર કમલાકાંત છાપું વાંચતો બેઠો હતો.
કિશોરી કેંક નજદીક આવી. અને તેણે
અત્યંત મીઠાશથી પુછ્યું: “કમલાકાંત ! જમવા
આવશો ?”

કમલાકાંતે મુખ ફેરવ્યું અને બે પળો મુધી
તો કિશોરી સાચું જોઈ રહ્યો. તેની આંખોમાં
હાસ્ય હતું, તેના ઓઢો પર સ્મિત હતું, તેના
કપોલો પર મીઠાશ હતી.

જમતાં જમતાં તેઓ વચ્ચે કશી વાતચીત
ન થઈ. અજાણ્યે ટેકાણે, કાળને ક્રમે ભટકાઈ
પડેલાં બે અજાણ્યાં મુસાફર જેવાં તેઓ લાગતાં
હતા. છતાં કમલાકાંત કિશોરીની આંખોમાં
તોફાનના તરવરાટ જોઈ શક્યો.

કિશોરીની અસ્વસ્થતા જમનાં જમનાં પણ
ખદાર દેખાતી હતી. ફક્ત તેના માથા
ઉપરથી ફરી ફરી સાદી સરી પડતી હતી.
અને તેના સુંદર રીતે ગોઠવેલા વાળ કમલાકાંત
ને ફરી ફરી તેના તરફ આકર્ષતા હતા. કોઈ
પણ દેખીતા કારણ વિના હજવાં હજવાં હાસ્ય
કરીને જણે કેમ શરમાતી હોય એમ કિશોરી
આંખો વતી નીચે જોઈ રહેતી. કમલાકાંતની
નજર આલાપીથી ચુકવીને તેની સામે તે જોવા
કરતી. અને એ તો કમલાકાંત પણ જોઈ શક્યો.

તેઓ જમી ઉઠ્યાં-અને સાથે; અને દીવાન-
ખાનામાં આવ્યાં.

કિશોરી કાચ ઉપર બેઠીને પાન બનાવવા
માંડી. તેનામાં નવો ઉમંગકો હતો, નવો ઉન્માદ

હતો; નવો ઉત્સાહ હતો. તેણે પોતાની આખી કારીગરી એ પાન બનાવવામાં રોકી હતી. સૌએ પહેલી એક ખુરશીને અટ્ટેલીને કમલાકાંત તેનું દેખાવડું શરીર દગલર જોઈ રહ્યો. કિશોરીનાં રમ્ય હાથ તેને ક્યાં લઈ જતાં હતાં ?

કિશોરીએ પાન બનાવી લીધું અને જમણા હાથમાં લેઈ કમલાકાંત પાસે ધર્યું: “લેશોને !” તેણે પુછ્યું.

કમલાકાંત નજદીક આવ્યો; તેણે પાનને પોતાની આંગળીઓ અડકાડી.

ધનધોર વાદળોમાં પમાર થતા વિજુનના ચમકારા જોયા છે ? એવુંજ કેંક થયું; અને કેંક કંપ્યાં. પણ એ કંપારી તેઓને ગમી.

“ઓહ !” એક આચકા સમેત કિશોરી બોલી ને કમલાકાંત સામું તાકીને જોઈ રહી.

પણ નારીની છત થઈ. નર હાથો. નરે આંખો ઢાળી દીધી. અને પાન મુખમાં મુક્યું.

એક પળની શાંતિ પણ તેઓને ગદન લાગી.

“કમલાકાંત !” કિશોરી બહુજ ધીમેથી બોલી: “જુઓને, જગત એ કેવી નકામી ચીજ છે ?”

“ના. એમ કહો-એમ પુછો કે જેને જગતમાં મંગલ માણતાં નથી આવડતી તેને માટેજ જગત કેવી નકામી ચીજ છે ?”

“ખરેખર !” કિશોરીએ પુછ્યું. તેણે આંખો નચાવી. બંનેની આંખો ફરી મળી. બંને નવીજ સૃષ્ટિમાં રાયતાં હતાં.

“ચલો. આપણે બહાર ચાંદનીમાં બેસશું ?” એકદમ નિશ્ચય કર્યો હોય તેમ કાચ ઉપરથી ઉભી થતી કિશોરી બોલી.

“ચાલો”

તેઓ બહાર બગીચામાં આપ્યાં. જગતને કંડક આપતી ચંદ્રમાની શાંત શેરની તેઓના હીલમાં તો ઉચ્ચના પ્રસરાવતી હતી.

ચાંદનાં ચાલતાં તેઓ કેં ખોલ્યાં નહીં. બગીચાનો છેડો આવી લાગ્યો. લોખંડના ‘રેલીંગ’ વતી ત્યાં વાડ બાંધી લીધેલી હતી. એકાદ બે આરામ ખુરશીઓ અને એક બાંક ત્યાં પડ્યાં હતાં. સામે સમુદ્રમાં ચાંદનીના શોખીનો સ્નાન કરતા હતા.

અહીં આવીને તેઓ અટક્યાં. કિશોરી કમલાકાંતથી સહજ આગળ રેલીંગ ઉપર હાથ મુકીને ઉભી હતી. તેણે પહેરેલી સાડી પવનને લીધે ઉડતી હતી અને કમલાકાંતને અડકવાનો કૈંક અંશે સહન પ્રયત્ન કરતી હતી. પાછળ ઉભેલો કમલાકાંત તેનો આંખોડો જોઈ રહ્યો હતો. તેનું હૃદય તેની તારીફ કરતું હતું.

“હું તમને એક વાન કહેવાનો હતો.” કમલાકાંત બોલ્યો. કિશોરીએ ડોકું ફેરવ્યું. પણ કમલાકાંતની નજર સમુદ્ર તરફ હતી. તેણે ફરી ડોકું ફેરવ્યું અને સમુદ્ર તરફ જોવા લાગી. “એમ ન સમજશો કે ખોટી ખુશામત કરું છું, પણ અહીંયાં, આ ઉપવનમાં, આ વાતાવરણમાં, તમે ખરેખર ઘણાંજ સુંદર લાગો છો !”

કિશોરી મીઠું હસી, તેને તો સાંજનીજ ખખર હતી કે પોતે સુંદર લાગે છે. એનાં ગાત્રે ગાત્ર તેને એ ખખર આપતાં હતાં.

છંદગીલર વાદ રહી જાય એવી યજોમાંની કેટલીક પળો નજદીક હતી. ચમકાર કરતો આગીઓ જેમ વધુ ને વધુ ચમકે તેમ કિશોરીનું સૌન્દર્ય વધુ ને વધુ ચમક્યું. તેના અવાજમાં નવી નવી મીઠાશ મહેકવા માંડી.

ફરી એ બોલતો હતો. “કેવી સુંદર મનોહર જગ્યા !”

“ચાંદનીમાં અહીંનો સમુદ્ર એટલે જાણે જાણે ચમકારા !” કિશોરી બોલી. કમલાકાંત કેંક વધુ નજદીક ગયો. કિશોરીના વાળની લોટો ઉડતી ઉડતી તેના મુખ ઉપર અથડાવા લાગી.

તેનું મન વિચાર કરતું હતું. કેવો સુંદર અવાજ !

કિશોરી ફરી. કમલાકાંત તરફ જોતી, મુખ ઉપર સ્મિત રેલવતી એ બોલી: “ જુઓને, તમે પોતે પણ કેવા લાગો છો? જાણે કેમ જગતમાં કરવાનાં બધા કાર્યો પુરાં કર્યાં હોય, અને હવે એ બધું, ફરીને ફક્ત મોજને ખાતરજ કરવા ધારતા હો-તેવું જીવન એ જાતનું હોય શકે છે. હું તો એવુંજ જીવન કદપતી અતે કહ્યું છું. એ દિવ્ય લહાય બહુ આછાને મળે છે. નહીં? ” તે થોડીવાર અટકી પછી બોલી: “ એ બધું પુરયો માટે છે. અમારે માટે નહીં. પુરયો એ બધું ફરી ફરીને કરી શકે છે. અગે નહીં. “ તે કેંક ગંભીર થઈ. “ અમારો સમયટુંકા છે. ” તે ધીમેથી હસ્યો. “ તો શા માટે મુઝાવો છો? ”

એકજ પળમાં તેણે કિશોરીને પોતાના હાથમાં લીધી. નવપરિણિત યૌવનાના ઉત્કાસ સાથે એ થોડીવાર સામે તો થઈ. પણ તુરંત જ તેની આસપાસ વેત્રીની જેમ વીંટળાઈ.

“ હું પણ એમજ માનું છું ” કમલાકાંત બબડ્યો, “ જો જીવનમાં આવી કાણે હોય તો એક એક કાણુ કીમતી છે ”

કમલાકાંત તેને મુખે. તેની આંખ, તેનું કપાલ, તેનો અંધોરો, એ બધાને કમલાકાંત મુખે. “ કેની મીઠી સ્ત્રી? ” તે બોલી ઉઠ્યો.

એક નાના વાદળે ચંદ્રનું તેજ રોક્યું, પણ થોડી પળો માટેજ. અને પછી કમલાકાંતે કિશોરી સામે મીંટ માંડી. નાયિકાની આંખો હસતી હતી. વૃંધા અને અનન્ત મુખના રવખામાં તે વિહરતી હતી. બંગલો જાણે ઘણુંએ જોજનો દૂર હોય એવું લાગતું હતું. થોડીવાર સુધી તો ‘શાંતિ નિવાસ’ જેવી કાંઈ સ્ત્રી કિશોરીના ખ્યાલમાં નહોતી. જ્યાં જુદીની ઘટા-

ઓને લેદીને આવતું બંગલાની એકાદ ‘અતીત’ કિશ્ણ તેના અસ્તિત્વની યાદ આપતું હતું.

“ થોડીજ વારમાં આપણે પાછાં ફરવું પડશે ” કિશોરી બોલી.

“ હા ” એક બીજાની આંખોમાં તેઓ કેંક શોધતાં હતાં? અને આવતી કાલે હું પણ જવાનો ” કમલાકાંતે કહ્યું

“ કાલેજ ! ”

“ હા ”

થોડીવાર સુધી બંને મુંઝાં રહ્યાં.

“ ચક્ર ! આપણે નામી છુટકું? તેણે એકદમ પુછ્યું

“ હે ! ” કિશોરી અમકી

“ હા. તું રહે કે ન રહે એની કોને પડી છે? ”

“ હા. ખરું. કાંઈતે નહી. ”

“ પછી ચાલો! ”

કિશોરીના મનમાં ઘણા વિકલ્પો થયા. તેના ધરના કે શાંતિશૈલના નહીં. પણ ‘હા’ કે ‘ના’ પાડવી એના. થોડીવાર પછી એ શાંતિથી બોલી: “ હા. આપણે જશું. કાલે પંખખ મેઘમાંજ જશું. ”

બંને બંગલા તરફ પાછાં ફર્યા અને બંગલામાં આન્યાં. કમલાકાંતને સુવા વગેરેની ગોઠવણે તોફરે જનાવી દીધી હતી દીવાનખાનામાંથી જ તેઓ છુટાં પડ્યાં અતે કમલાકાંત ઘેરા આવાજે કિશોરી તરફ જોઈને બોલ્યો. “ રખે જીવનાં. કાલે ત્રણ વાગે જરૂર. હા કે? ”

કિશોરીએ આંખો વની હા કહી. અને તે પોતાના ઓરડામાં ફરી આવી. બીજાનામાં પડ્યાં પડ્યાં તેણે એ પળો ફરી નીલાગી. કેવી મનહા! કેવો આનંદ !

“ હા. હા આ પ્રેમનથી ” તે ધીમું બબડી “ પણ તેની સુંદરમાં સુંદર અને આખાં

નકલ છે. ” પણ અહીં કમલાકાંતના છેલ્લા શબ્દો તેના કાન પાસે ગાજી રહ્યા “રખે ભુવનો!”

તેના અંતરમાં પ્રચંડ યુદ્ધ શરૂ થયું. ચોક્કસ માં વાગતા રાત્રિના એકે એક કંકા નેણે બીજાનામાં પડ્યાં પડ્યાં ઉંચા જીવે સાંભળ્યાં.

પણ અતે સૂઈ ઉઠ્યો. તિમિરનાં તોફાન પુરાં થયાં. અને અને કિશોરીના હૃદયની અ-શાંતિ પુરી થઈ. તેણે નિશ્ચય કર્યો કે

૭

લગભગ બપોરનો દોઢ વાગ્યો હતો. કમલાકાંત અન્યબીમાં હુણ્યો હતો. તેણે સવારથી કિશોરીને નીહાળી નહોતી. અલગત, કિશોરીએજ તેને કહેવારખ્યું હતું કે અસ્વસ્થતાને લઈને પોતે જમવાની નહોતી. અનેએજ કારણ-ને લઈને એક દોઢ વાગ્યા પહેલાં કિશોરી મળે એ કમલાકાંતને અસંભવિત લાગ્યું. એમ પણ હોય કે નોકરોને એ જાતનું બદાતું બતાવીને કિશોરી મુસાફરીના સામાન ખાનગી રીતે તૈયાર કરતી હોય.

દીવાનખાનાની પાછળના ઓરડામાં પગરવ સંભળાયો. આ કણુ ? કિશોરી ! કમલાકાંતને પ્રશ્ન થયો ગઈ રાતની અને આજની કિશોરી-માં આ તફાવત ! કિશોરી આવી. તેનું મુખ પડી બેઝેલું લાગતું હતું. જે આખો કાચે ચમકાર કરતી હતી એ આજે ફીટકી ચઈ ગઈ હતી. મુખની આલુબાણુની જે રેખાઓ રાત્રિની રોશનીમાં દંકાઈ ગઈ હતી એ અત્યારે દેખાઈ આવતી હતી. તેના ગાત્રે ગાત્રમાં ચાકનાં નીશાન હતાં.

“તું ! ... તમે !” કમલાકાંત કેંકે હાથે સ્વરે બોલ્યો. ધીમેધીમે તે તેની નજરીક આવી. અને તેનીજ સામે એક પુરશી-સખી બેસી.

“કેમ ! તમે તૈયારી કરી ?” તેણે પુછ્યું “નહીં ! હું નહીં કરી શકું”

કમલાકાંત તેની સામે જોઈ રહ્યો.

“પણ—”

“નહીં. નહીં. એ મારાથી નહીં બને” કિશોરીએ આંખો જમીન પર ઢાળી, અને બોલી,

“મારી ઉપર ગુસ્સે ન થશો.”

“નહીં” તે શાંતિથી બેલ્યો, “નહીં”

“તમને ગુસ્સે થવાનું મેં મારું કારણ આપ્યું છે”

“નહીં” કમલાકાંત થોડીવાર અટક્યો.

“કિશોરી ! તમારી મુશ્કેલીઓ મારે હું ધણો દીલ-ગીર છું. મને તમારી દયા આવે છે” તેના ધીમા અવાજમાં આશ્વાસન હતું.

“ફુનીઆના તોફાનમાં હું અટવાઈ ગઈ છું નહીં ?” કિશોરીના શબ્દો સમજતાં કમલાકાંત-ને વાર ન લાગી. જાણે કેમ કેટલાયે મુગોથી તેનો મિત્ર હોય, તેમ તેણે સા પુછ્યું; “જતાં તમે ક્યાં છો. કઈ સ્થિતિમાં છો. એ પણ શોધી કાઢ્યું છે. નહીં ? ... બસ તો પછી ફુનીઆં જમ મારે છે.”

“એમ !” તેની આંખો ભરાઈ .

મુઝાં મુઝાં તેઓ બેસી રહ્યાં-થોડીવાર સુધી.

“મારી સાથે કેં વાન તો કરે ! મને કાંઈ દેકાણે નથી ગમતું.” કિશોરીએ નિશ્વાસ નાખ્યો.

“ના. ના. તમેજ કહેાને.” કમલાકાંત ધીમેધીમે બોલ્યો “ને ધારમા તો હૃદય ખોલી શકશો અને એ ભાર દળવો થશે. હું એ વાતોને એક વડાડી ચીજ માફક સાચવીશ”

અને કિશોરીએ વાતો શરૂ કરી.

એ બોલ્યેજ ગઈ. તેણે કમલાકાંતની કેંજ ન છુપાવ્યું. હૃદયના ઉંડા ઉંડા ભાવો કમલાકાંત પામે તેણે ખુલા કર્યા.

“અને જનાં પવિત્રતા એ મદાન ચીજ છે એમજ મને લાગ્યા કરે છે,” તેણે આગળ

અસાધ્યું; “પવિત્રતામાં હું કે’ નોઈ શકતી નથી. એનો અર્થ પણ શો ? અને છતાં એ-એક મહાન ચીજ છે.”

“ નહીં નહીં. પવિત્રતા હું તો નહીં વેડશી શકું.”

“ પતિ પોતાની પત્નીથી કંટાળે, તેને તર છોડે; તેને તેની જરૂર પણ નહોય, છતાંએ પત્નીની મોટાપ, તેની મહાનતા પતિવ્રતા રહેવામાંજ છે.

“ અને એવદ્વાદ્ધેથી અર્થહીન ચીજ છે?”

“ નહીં. નહીં. હું એમ નથી માનતી કે ‘એ’ એક પત્નીવ્રત પાળતા હોય. તમને એમ લાગે છે ? બોલોના !”

“તમે નહીં બોલો ? એમ ! હા ! હા ! જરૂર ! તમે પણ છેવટે કે’ નહીં’ તોએ પુરુષજ રહ્યા ને ! તમે એક ખીજની પુરુષોની વાતો ક્યાંથી ખુદી કરો ? અને ‘એમની’ વર્તણૂંક એ જાતની હોય તોએ શું થયું ? મારે પતિવ્રતા રહેવું છે. એ ભાવના તો મારા હૃદયમાં જડ થાવીને બેઠી છે.”

“ મને લાગે છે કે ઘણી ખરી સ્ત્રીઓનાં હૃદયમાં, સાચે માર્ગે, ઉંડા ઉતરશો, તો કેર કેર આવી જાતનીજ લાગણી દેખાશે.

“ ગમે એમ ! હું પવિત્રતા કે’દી દધ શકું એમ નથી; મારામાં એટલું બળ પણ નથી હું નહોતી જાણતી કે પવિત્રતા એટલી બધી જોરદાર છે. ખરેખર ! એ મેં આજેજ જાણ્યું.”

“ મને તો લાગે છે કે સપ્તપદીના સોગનો પાળવામાંજ મારે મારે ફેંકે આનંદ છે. મારે એ સોગનો પાળવા છે. મને શાંતિ શેઠની-એમની પરવા નથી. એ બધે એ મને ગમે એમ કરે, પણ મારે તો સોગનો પાળવાજ છે.

“ તમને ખબર છે મને શું થયું હતું એ ? મેં આરસામાં જોયું. અને હું ચીસ પાડી ઉઠી. ‘આહા ! મને છત્રીસ થયાં ?’

સમય કેટલી ઝડપથી પસાર થતો હતો ? એ બંધું હું નોઈ શકી. અને ઘણું મોટું થાય તે પહેલાં, મારે, પ્રણય ફરી એક વાર જોઈતો હતો

“ હું ઇચ્છું કે સ્ત્રીઓના જીવનમાં, પ્રણયને આટલું બધું મોટું સ્થાન ન હોય. એમ હોતને, તો મને આમ ના થાત ”

૮

અત્રી થયા. એક કલાક તો આમને આમ પસાર થયો હતો. કિશોરી થાકી. મહારાજે દીવાનખાનામાં ચઢા આણી.

કિશોરી આવે કે ન આવે, શેઠ મળે કે ન મળે, પણ શેઠની સાથે આગવે દિવસે કરેલી ગોઠવણ મુજબ કમલાકાંતે બપોરના મેઘમાં જ જવાનું નક્કી કર્યું હતું. તેમણે શેઠને આપવાનો પત્ર તૈયાર કર્યો અને પોતે જતાં જતાં મળી ન શક્યો તેને માટે દીલગીરી દર્શાવતાં, તેમના શૂઢની સુંદર મહેમાની માટે આભાર માન્યો. ચઢા પીને કમલાકાંત જવાને તૈયાર થયા. દીવાનખાનામાં કેઈ નહોતું.

“ કિશોરી, હું જાઉં છું ” કમલાકાંતે ઉભા થયા. કિશોરી કેંક પાસે આવી. તેણે ફરી તેને પોતાના હાથોમાં લીધી. “ કિશોરી ! જગત નિષ્કુર છે. પણ લાગે છે કે તમે-તું પવિત્ર રહે એજ ફીક છે ”

કિશોરી એને વળગી પડી. કમલાકાંતથી છુટા થવું એ વિચાર તેને માટે અસહ્ય હતો. જાનેના ઉના ઉના ઓપ્પો બેગા મળ્યા. જાનેનાં હૃદય ધડકતાં હતાં અને કિશોરી પુઢારી ઉઠી: “ હું આવીશ આવીશ. મને સાથે લઈ જાઓ ” તેણે રડી દીધું “ લઈ જાઓની ! ” તેણે લઈ માંડી. “ લઈ જાઓની ! ” તેણે ફરી કહ્યું. થોડી મહેનતે તેણે કિશોરીને છુટી કરી. કિશોરી ભાગી ઓરડામાં બસવારી બનતી આવી ખીજોનામાં પહોંચા. અને રડી ઉઠી. રડનને

અંગે વિકારહીન અને સ્ત્રી એવી એ-એના રદનમાં મેરુને ડગાવવાની શક્તિ હતી.

ઔરડાની ખારીમાંથી સ્ટેશન તરફ જતા કમલાકાંતને અરે ! તેના પડછાવાને પણ એ આંસુભરી આંખોએ જોઈ રહી.

અને ફરી રાગિના, અગીઆર વાગ્યા.

કિશોરી ખીજાનામાં પડી હતી. તેનો ઉન્માદ હતો એ તેની પાસે હતો. ઔરડાનું-શાંતિ-શેઠના-ઔરડાનું ખાણું ખખડ્યું. સમનપ્રદનું ખાણું એક વિષળમાંજ ઉઘડ્યું. શેઠ બહુ-જ ઓછો અવાજ કરતા દાખલ થયા.

તેણે એક દષ્ટિ—દરકાર વગરની—કિશોરી તરફ ફેંકી. શાંતિશેઠ એ આકૃતિમાં બહુ જોઈ શક્યા નહીં.

કિશોરી શાંતિશેઠને ખરાબર જોઈ શકી. એક પળમાં તે શેઠ પક્ષગતી બીજી ખાણુએ આવ્યા. કિશોરીના હૃદયનો આતશ જ્વલત બન્યો. ભરભડ બળતો તેનો આત્મા તેના હૃદય સાથેજ પુકારી ઉઠ્યો : “ નાથ ! ”

શેઠ જરાક અટક્યા. તેમને સાંજળવાની ઇચ્છા નહતી. પણ કિશોરીમાં અભિશાપ હત. કે શેઠ સાંભળે. તેણે ફરી કહ્યું : “ નાથ ! ”

“ આહ ! તું જાગે છે ! કેમ શું કામ છે ? ”

“ હું...હું...કહેતી...જરા ખતી કરાની ! ”

શેઠ લેમ્પ નજીક ગયા. તેમણે લેમ્પનો રોશની વધારી, કિશોરી ખીજાનામાં બેઠી થઈ. “ આવોની ! ..આવોની ! ..મને કેંક થાય છે. ”

તેનું મુખ, તેનાં નયન, તેના દાખલાવ, શેઠને આમંત્રણ કરતા દેતા. શેઠ આવ્યા. કેંક સંભાળથી આવ્યા. એમને આવવાની ઇચ્છા નહોતી. પણ કિશોરીના અભિશાપ હતા કે તે આવે.

“ શું થાય છે ? ” તેમણે ફરડાકીથી પૂછ્યું.

“ કાણુ જાણે. પણ આવોની ” કિશોરી

જેટની સામે તાકીને જોઈ રહી. “ આવોની ” ફરી શેઠ કેંક ન બોલ્યા. “ આવોની...આપણે કેંક વાતો કરીએ ” તેનું મુખ દયામય થઈ ગયું.

“ તું થાકી નથી ગઈ ? ” શેઠે પૂછ્યું.

“ ના, ના ”

“ એ કેમ બને ? આજે આખો દિવસ મહેમાન માટે સગવડો કરી.....પછી વિશ્રાન્તિ તો મેલીજ જોઈએને જો મુશ્કેલી.....તારે કેં જોઈતું નથી ને ? ”

શેઠ અટક્યા, એક વિષળ અટક્યા. કિશોરી બહુજ આસનેથી બોલી : “ ના...ના ”

“ આલો ત્યારે ” શેઠ ક્યાં. તેમણે ખતી ધીમી કરી. તેમણે કિશોરી તરફ એક તીવ્ર નજર નાંખી. તે પંક્તિગતી બીજી ખાણુએ ગયા અને ખીજાનામાં ઉપર ગોઠવાઈ તેમણે આંખો મીચી લીધી.

એક ખુણા ઉપર ઉશીકા ઉપર મુખને દાખનો અંદીધી નહીં ધીરે ધીરે ગચેત હૃદયે ખીજાનામાં આજોડતી કિશોરી રડી રડી. રદનને અંગે વિકારહીન અને સ્ત્રી એવી એ ..તેના મુંઝા રદનમાં મેરુને ડગાવવાની શક્તિ હતી.

x x x

સવારે શેઠ ઉઠ્યા. સમનપ્રદના એક ટેબલ ઉપર કરમાઈ ગયેલી ચમેલીની વેણી હતી. કિશોરી પામેજ ઉભી હતી,

“ છીયુ ! ” શેઠ ચંદા પીનાં પીનાં બોલ્યા : “ તને ખબર છે ને કે મને કરમાઈ ગયેલાં કુલો જરા પણ નથી ગમતાં ”.

કિશોરીએ વેણી લીધી તે ખારી નજીક ગઈ. તેણે વેણીને ખદાર ફેંકી દીધી. તેની આંખો ભરાઈ.

તે જાણતી હતી કે એજ કારણથી પોતે પણ શેઠને ગમતી નહોતી.

એક-અભ્યાસ-યાત્રા

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૪૨૭થી]

રાજ્યકાલ વીશે ઇ. સ. ૧૧૬૫ના સેખમાં લખ્યું છે કે:—પરસ્પર વિરોધસ્થ ત્વજ રાજ્યે કથેવ કા । સંગતે શ્રી સરસ્વત્યોરપિ યેન પ્રવર્તિતમ્ ।

પરસ્પર વિરોધની તો વાતજ ક્યાં ? શ્રી સરસ્વતીનો સંયોગ પણ એ પ્રતાપી રાજાએ કર્યો, મધ્યકાલીન રાજાઓને આ શ્રી સરસ્વતીનો સહચાર મદજ લાગ્યો હોય એમ જણાય છે. બોજદેવ, લક્ષ્મણમેન, કનૈજના ગોવિન્દચંદ્રદેવ, આણ્વીકલાધના આલુક્ય રાજાઓ, દક્ષિણ પંથના નરપતિઓ—ઉત્તર ને દક્ષિણ હોંદના મહારાજાઓ—એકાદશી સુધીનાં વિદ્યાવ્યસનને કુટ્યાન હતો, એ સમયનો કલાસાહિત્ય ધનિદાસ ન્યારે લખાશે ત્યારે એ ભૂતકાલીન મહાસંસ્કૃતિની આંખી ધરી.

એ કાલ અધિકારનો ન હતો. ગુપ્ત ને હર્ષવર્ધનની ન આન્યવદ્ધી અનેક મહારાજાઓ નિભકત થઈ અધિકારને ન પાતળ શાક્ષી બની હતી. વિવિધતામાં બંધનના ગુણો ખીટ્યા હતા, રાજાઓની ને પ્રજાની પ્રવૃત્તિ છવનના અનેક પંથે વિચરતી હતી. સ્વાતંત્ર્યની છેલ્લી ઘડીઓ અત્યંત સુખદ બની હતી. વિનિપાતની કલ્પના પણ હજી વડે એમ હતું નહોતું. પુરાણી સંસ્કૃતિના સ્થંભો અડગ દીપ્તના હતા. વિદ્યા, ધર્મ ને કામ એ છવનનાં આનંદ વ્યસનોમા મધ્યકાલીન હોંદનો ચિરઃસ્મરણીય વિકાસ થયો હતો. વિનાશ પહેલાંનો વખત નિઃશક આનંદમાં વીતતો હતો. ગંધાર અને મિન્ધમાંથી ન્યારે પ્રચંડ વેશ આવ્યો ત્યારે હોંદુસ્તાનની ત્યાગવૃત્તિ તેજ ન હતી ને સંગઠન શક્તિ નષ્ટપ્રાય થઈ ચુકી હતી. ઐશ્વર્યની પ્રાપ્તિ ને સ્થિતિનાં સાધન તપ ને

ત્યાગ છે, એની માત્રા કમ થતાં સદીઓ જુની ઈમારત તુંડી પડી ને તુટયાં કુટયાં ખંડેર સેવાય કે જ રહ્યું નહોતું.

જતરપુર રાજ્યમાં ખજાહો નામનું એક ગામનું અંતર્ગત છે. જતરપુરથી ૨૭ માઇલ ઉપર આ વસેલ ગામ પહેલાં એક હમર વર્ષ પૂર્વે ચડેલાઓનું રાજનગર હતું. સાતમા સેકામાં હુએન ત્સાંગે કહાય એને 'જેયુ' હશે. આત્યારે તો ખજાહોની વિશેષતા એના જુના આદિતીય મંદિરોમાં છે. ઉત્તર હોંદુસ્તાનમાં ખજાહોનાં મંદિરો કરતાં મધ્યકાલીન સમયતાનાં કેાઇ ખીજા અધિક સુંદર સ્મરણ ચિહ્નો નથી. જૈન, વેણુવ ને શૈવ મંદિરો—સૌ એકજ રીતિથી બન્યાં છે. બૌદ્ધ પ્રતિમાઓ પણ ખજાહોમાંથી મળી છે. સંભવ છે કે બૌદ્ધ મંદિરો વધારે પ્રાચીન હોવાથી નષ્ટ પામ્યાં હોય.

બૌદ્ધ સંપ્રદાય ૧૧ મા સેકા સુધી હોંદુસ્તાનમાં વિદ્યમાન હતો એનાં અનેક પ્રમાણ મળી આવે છે. મહોબામાંથી કીર્તિવર્માના વખતની મળી આવેલી બૌદ્ધ લોકનાથની પ્રતિમા (આત્યાર સુધી સિંદનાદ અવલોકીતેશ્વરના નામથી પ્રચલિત હતી) ઉપર નીચે પ્રમાણે શિલાલેખ છે.

ચિત્રકાર શ્રી સાતનઃ - તમ્ય પુનઃ સદ્ભવિન્ય વિચા કુન્નલઃ છિન્નકઃ ત યેમ્ છન સંતનને ઉન્નક પણ ખજાહોની પ્રતિમાઓમાં મળે છે. શિશ્વકારની કુશલતાના આદ્યુન નમુનાઓ દર્શ પણ વિદ્યમાન છે. ખજાહોના મંદિરની રચના જુના કાળનાં સ્થાપત્યને અનુસરતી છે. ગર્ભભાગ અંતરાલ, મહામંડપ ને મંડપ—એ સંપૂર્ણ મંદિરના વિભાગ છે. પણ ઘણાખરા મંદિરોમાં આ બધા ભાગોનું સ્પષ્ટાકરણ નથી. મંદિરોની ખાસ વિશિષ્ટતા એમના પ્રતિમા-વિધાનમાં છે. મંદિરોની બહાર તેમજ

અંદર સેંકડો પ્રતિમાઓ મુકેલી છે. મૂર્તિ વિધાન તેમજ ચિત્રકલા રચાપત્યનાં વિશેષ અંગ છે ને એથીજ રચાપત્યનાં અમૂલ્ય આભુષણરૂપે ભારતીય શિલ્પ ને આલેખન ઉન્નત કાલ્પિય પહોંચ્યાં હતાં.

મૂર્તિ વિધાનમાં દેવતાઓની પ્રતિમાઓ સીવાય અનેક - સાધારણ જીવનની લાક્ષણિક કૃતિઓ ને વ્યક્તિઓ પણ અંકિત છે. એ ઉપરથી એ સમયના જીવનની કેં ઝાંખી થાય છે. કમર ઉપરનો ભાગ સ્ત્રી પુરુષ ખુસ્તોજ રાખતાં. સાંકડી જેટલું પરિધાન હજી અસ્તિત્વમાં ન હતું. ઉંચા વર્ણની સ્ત્રીઓ મુકૂટ પહેરતી પુરુષોને સ્ત્રીઓની પેઠેજ આભુષણોનો શોખ હતો. કાને કણ્ફેડા દાઢે, કંકણ, કંઠમાં માળા, પગમાં નર્પુર—એ સ્ત્રી પુરુષ બંનેના સામ આભુષણ હતાં. દર્શક વક્ત્રુ વિલાસિતા તરફ હતું. રામપૂજ કરી વિષ્ણુપૂજ-વધારે પ્રચલિત હતી. મહાત્મા પૂજન પણ ચાલતું હતું. મંદિરનાં પુતળાંમાં આકર્ષણ, મુરેખતા, સદાશ ને અંમુક અંશે ભાવ પણ છે, પરંતુ સજીવતા મધ્યકાલીન મૂર્તિઓનો પ્રધાનગુણ જણાતો નથી. ખાસ આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે મંદિરના ગર્ભાગાર, આંતરાય ને મહામંડપની બહારની ભીંતો ઉપર એક અનેક અશ્લીલ ચિત્રો છે કે જેથી આપણને નવાઈ લાગે એમ છે કે ધાર્મિક રચનામાં આવી અસંગત મૂર્તિઓ કેમ પ્રવેશવા પામી! ખજાહોના વૈષ્ણવ તેમજ શૈવ મંદિરોમાં લગભગ સૌમાં આ અશ્વસીલતા નજરે પડે છે. એરી-સ્નાના મધ્યકાલીન કેનારક મંદિરોમાં પણ આજ રીતિ છે. એ ઉપરથી જણાય છે કે ધર્મને નામે સ્વચ્છંદ એટલી દહ મુઠી વધી ગયે હતા કે વિવેકાવિવેકનું ભાન ભુલાઈ ગયું હતું ને પવિત્ર ધર્મોગારો પણ વાસના-દહિના યોગ્ય

સ્નાન, બન્યાં હતાં. તપની માત્રા ન્યૂન થઈ ને વિલાસમાંથી વિનાશની બવાલા પ્રકરી ને જોતજોતામાં નિર્બલ સત્વહીન બનેલી સવ્યવનાને લપટાઈ ગઈ. એ દાવાનળમાં ગૌ ગયું.

સ્ત્રીઓની આકૃતિઓ અને સુંદર ને ભાવમય જાતી છે. ભારતીય કલાના સ્ત્રી આદર્શમાં અંગે અંગે યૌવન ને લાવણ્ય દીપે છે. અંગોનો મરોડ ગોળ હોય છે ને આંખોમાં એક જાનની નિર્દોષ જાણિશનો રમત-ભગી હોય છે, આ નિર્દોષભાવની વિરલ દાઢ ને પગની મુદ્રા અજળ આકર્ષણવાળી ભાવમયક ને રમમય હોય છે. સ્ત્રીઓની રમણીય પ્રતિમાઓ નિર્દા-જના પુરુષ મૂર્તિઓ વિશેષ નિર્બલ, શુદ્ધ ને ભાવહીન જણાય છે. પુરુષનું ઉત્કૃષ્ટ આલેખન કે શિલ્પવિધાન અજળતાકાળ-પછી નથીજ થયું એમ કહીએ તો ચાલ ખજાહોના મંદિરોમાં આધુનિક મૂર્તિ પૂજાના ના અંગ છે. પાસેજ આવેલા જન મંદિરોની રચના પણ અરખીજ છે. પણ એમાં અશ્લીલતાનો અંશ નથી. જન મંદિરોની વસી ખરી મૂર્તિઓ ઉપર કેનારેય એ વખતના પ્રતિશાપન વેષ દહીં સુપ્રાદ્ય છે. જાદારની ભીંતો ઉપરની મૂર્તિઓની કારીગરી શૈવ ને વૈષ્ણવ મંદિરોના જેવીજ છે. માત્ર ગર્ભગૃહની પ્રધાન મૂર્તિઓ કાળા પથ્થરની છે.

ખજાહોનાં અનેક મંદિરોમાં સરોવર રાજ્યોના કુટિલ ત્રિપિમાં કેનારેજ પેખા દહીં પડ્યા છે ને છતરપુર દરબાર દ્વારા નુરસિન છે. છુટા છવાયા પુતળાઓનું એક મંત્રદાયક પાણી ત્યાં છે. છતરપુર જ લાખની એક નાની રીયામત છે. પણ એણે દોઢ લાખ રૂપીયા ખર્ચી મધ્યકાલીન હીંદનાં સુંદરતમ સ્મારકચિહ્નો રૂપ ખજાહોનાં મંદિરોને મરામત કરાવી જાણી રાખ્યાં છે. પ્રાચીન વિમુનિને માથવવાનું કામ આપણી દાક્ષી પરિસ્થિતિમાં સહેલું નથી.

દેર દેર ખંડેરા તુટી પુટી પ્રતિમાઓ પડી છે. કુન્જરાતમાં અનેક સ્થળે પડ્યા છે. ખજાહોના નેવાથી પરિસ્થિતિ કેવી આશુનાં મંદિરો પણ આજ સંસ્કૃતિની કૃતિઓ બદલાઈ ગઈ છે એનું સહજ જ્ઞાન થશે. મધ્યકાલીન સભ્યતા ને સ્થાપત્યના નવલંકાર નમુના કરવાનો હજી બાકી છે. x

x છતરપુર વા છત્રપુર જ. આઈ પી. રેલ્વેના હરપાલપુર અથવા મહોબા સ્ટેશનથી અનુક્રમે ૩૫ ને ૩૦ માઈલ છે.

દાન આપતી વખતે યાદ કરો

કાઠીઆવાડ હીંદ અનાથાશ્રમ

વઢવાણ કેમ્પ.

હાલમાં ૬૦ ખરા. — નિરાધાર બાળકોનું પોષણ થાય છે.

લખો:—એન. સેક્રેટરી

કાઠીઆવાડ હીંદુ અનાથાશ્રમ, વઢવાણ મ્ય.

દરેક માણસ માટે વીરીઅલ તંદુરસ્તી આપનારી સ્વર્ગીય અમૃત છે. ડી. એ. ડી. હંદન્ટે નીગસોગિપુર જીવન શક્તિ વધારનારી દવા.

એજન્ટ :
એ. એમ. હક્કર
જુમા મસજીદ,
મુજાઈ.

ડોમન્ટ:
મોટી બા. રૂ. ૫
નાની બા. રૂ. ૨

નખગા પડેલા શરિરમાં નવું ચૈતન્ય આપનારી દવા વીરીઅલ ધાતુના દોષો, વીર્ય સાવ, ઉધરસ, દમ, આ દરોથી જેઓને શરીર ધમાતું હોય તેના માટે સૌથી સારી અને ખાતરીવાળી અકરીર દવા પુરવાર થયેલ છે. તમે એકજ બાટલી વાપરી રોગથી મુક્ત થાશે.

— (દરેક દવાના વેપારી પાસે મળે છે) —
સોલ એજન્ટસ:—વીરીઅલ એજન્ટ્સી, પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબાઈ.

અરવિંદનાં આંસુ

[અનુસંધાન ૪૪ ૪૯૮ થી]

આપાદી પૂર્ણિમા.

મારા દર્દનું કે પથુ નિવારણ શક્ય હોય તો તે મને અહીંજ લાધવું જોઈએ. આજ મારો જન્મ દિવસ છે. જન્મોત્સવના ઉમંગમાં સવારના પહોરમાં ઉઠ્યો ન ઉઠ્યો ત્યાં જ્યોતીન તરથી મને ભેટ મળી. બોટનું પાકીટ ઉઘાડતાં લતાના હાથનો યુગ્મેશો રુમાલ અંદરથી સરકી પડ્યો. રુમાલમાં એક પ્રચ્છન્ન ખુણે લતાની એક નાનીરી સટ હતી, અને તેમાં મને અતિપ્રિય કલાપીના કેકારવની એક સચિત્ર આલિની હતી લતા પાસે એકાદ અક્ષકલટની માગણી મેં કેટલીક વાર કરી હતી, પરંતુ એ પરમશીનાએ હાથમાં હાથથી, અત્યાર સુધી એ માગણીનો ઇનકાર કર્યો હતો.

આ તક તેણે યુગ્મ રીતે સાધી. કલાપીનો હું પૂજક છું. જ્યોતીન તે સારી પેઠે જાણે છે. આ ભેટમાં એ મધુમધુરમાં કંપતીનું હૃદય દ્રવણ દીસતું હતું. મારા હૃદયની નિગૂઢવાસનાની બની શકે તેટલી તપ્તિ માટે એ યુગ્મ મથી રહ્યું છે. મારી ઇચ્છાએને આગળથી અટકળી આવી નાની દેખાતી આજતો ઉપર પુરતું લક્ષ આપી એ કંપતી કેવી મીઠી સહૃદયતાનું ભાન કરાવે છે ! શ્રીમન્નોના રુન રાશિમાં, આવા મીઠા દ્રવતા પ્રેમનું ઓજસ ન હોય ? તે રુમાલ અને તેના પ્રચ્છન્ન કોણને મધુ યુગ્મન ધારાએ મેં લાખવાર વધાવ્યો. 'તે દિ નૌ દિવસ

મતાઃ' ની મીઠી સ્મરણશુદ્ધ મારા કાન સોંસરવી હૃદયમાંથી વાગતી હતી. તે રુમાલના છટવળા યુગ્મ ખુણાને યુગ્મતાં સ્મરણની મીઠી કચુરી હું પ્રત્યેક શ્વાસમાં લેતો હતો. આ સ્મરણની સુરમિ મને આનંદ ધેનમાં ડાહ્યવતી હતી.

ધારા અરુ, આ વિધિ નિર્માણ તો જો ! જીવન પુષ્પો સ્વપ્નમય છે ! કેટલાં અકાળે કરમાય છે. પાછળ તેનું નામ નીચાને રહેતું નથી. કેટલાં થોડાં ફાવી ફળે છે ? કેટલાં થોડાંનાં માધુર્ય પરિપાક દર્શન નેત્રને ઠારે છે ? કેટલી રમેન્દ્રિયને પરિતૃપ્ત કરે છે ?

ધારા અરુ, પરાણે જાણે કલાપીની રસ પંક્તિઓ મારાથી ઉતારી લેવાય છે :

અહો હો ! તે કળી કાચી માલ ના કાચી હતી ! પક્ષ્તા ના હતી ત્યારે સુગન્ધ હતી નહીં.

X X X X X

ખીચેલી છે, મહેકે છે આજ તો પાંખડી બધીઃ દીપ્તિ વાણુ લહેરીથી જુગને રીઝવી રહી

X X X X X

મોહની શી કલા મીઠી થકે છે પાંખ ચાકતા વળી એ કન્તિના લેહતા હોય છે સખા સૂરજ

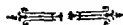
X X X X X

સ્વર્પતા પક્ષના કેંદરે રે ! શ્વસ રાહ યતો,

અને ના પાંખ ત્યાં સુધી ના નાસ્ત્રાદ મળે કરો.

અને ધારા ! બાકી જે થોડી પાકે છે તે કયાં અણુઆપી રહી જતી નથી ? જીવન પંક્તિકાનાં મધુ મધુરમાં રૂપ પુષ્પ મારાથી લતાને અરણે ધવરાય ? એનો ઉત્તરજ ગર્ભિત રીતે કલાપીની બાનીમાં આવી જતો નથી ! — સદ્મ રીનેજરતો.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ મંડળ

(કાર્યવાહક સમિતિ.)

પરિષદ મંડળની કાર્યવાહક સમિતિની એક સભા તા. ૨૫ મી ડીસેમ્બર, ૧૯૨૬ ને શનિવારે ભૂચમાં રા. કર્નયાલાલ મુનશીના પ્રમુખપણા નીચે મળી હતી. તેમાં રા. મુનશી ઉપરાંત રા. ચંદ્રશેકર પંડ્યા, રા. હીરાલાલ પારેખ, રા. મોતીચંદ કાપડીયા, રા. વ્યોમેશચંદ્ર પાઠકજી તથા રા. મનહરરામ મહેતા હાજર હતા, અને નીચેના ઠરાવો સર્વાનુમતે પસાર કરવામાં આવ્યા હતા.

૧. ત્રિવેન્દ્રરાએ રા. બ. હરગોવિંદદાસ દ્વારકાદાસ કાંટાવાલા ટ્રસ્ટનું ખાતું ખોલી ટ્રસ્ટીઓ તરફથી તેનો હિસાબ રાખવો.

૨. રા. પ્રાણુલાલ દેસાઈ અને રા. જનુભાઈ રૈયદે જાને આવી રહ્યું કરેલી કમિક પાઠ્ય પુસ્તકોની યાદી અને તેને લગતા રા. હીરાલાલ પર આવેલા પત્રો અને પાઠ્યપુસ્તક સમિતિએ કરેલા ઠરાવ પર વિચાર કરી એક ઠરાવવામાં આવે છે કે

(અ) મદદગુ પાઠ્ય પુસ્તકો સાઈ સામગ્રી તૈયાર કરવા રા. ૧૦૦) મુદ્દીનો ખર્ચ કરવા મંદીઓને અધિકાર આપવામાં આવે છે.

(આ) સપ્ટેમ્બર, સપ્ટેમ્બરની વચ્ચે ઉપરાંત સદરહુ પુસ્તકોમાં આવતા પ્રત્યેક લેખને લગતી મંદિરન હપ્તીકત તથા તેના લેખકના જીવનની ટુંકી નોંધ આવવી જોઈએ એમ આ સમિતિને અભિપ્રાય છે. સદરહુ લેખ અને લેખકોને લગતું આ કામ પ્રાચીનના મંબદમાં રા. ગંગેશચંદ્ર પંડ્યા, એમ. એ. ને અને અર્વાચીનના સંબંધમાં રા. જ્યોતીન્દ્ર દવે, એમ. એ. ને સોંપવામાં આવે છે; અને તેઓ પ્રત્યેકને આ કામો કર્યા બદલ રા. ૫૦ પારિતોષિક તરીકે આપવાની મંદીઓને મત્તા આપવામાં આવે છે.

૩. બંધારણની એ પરિવર્તો ખર્ચ જતાં બાકીની સીલકના અર્ધ ભાગના રૂ. ૪૬૪-૮-૦ ભાવનગર પરિષદ પામેથી આ મંડળના લેણા ચયા હતા તેમાંથી રૂ. ૧૨૫) અગાઉ મળી ગયા હતા. એટલે રૂ. ૩૬૯-૮-૦ બાકી હતા. તે રકમ મોકલી આપ્યા બદલ ભાવનગર પરિષદના સત્કાર મંડળનો ઉપકાર માનવામાં આવે છે.

૪. પરિષદ મંડળનાં કેટલાંક પુસ્તકો બાકી પસિદ કરી વેચવાના સંબંધમાં રહી કરવામાં આવેલા કળાલાના ખર્ચ મંદુર કરવામાં આવે છે, અને મંડળ તરફથી તેના પર મકી કરવાની રા. મુનશીને સત્તા આપવામાં આવે છે

૫: ભાલણુની કૃતિ બાળતના રા. રામલાલ મોદીના પત્રની નોંધ લેવામાં આવે છે. પણ એમણે માગેલી મહેનતાણુની રકમ ઘણી ભારે હોવાથી રા. હીરાલાલ પારેજે એ બાળત એમની સાથે પત્રવ્યવહાર કરવો.

૬. (અ) ભાલણુની કૃતિઓ પ્રગટ કરવા બાળત નીચે પ્રમાણે વહેંચણી કરવી:—

(૧) પુસ્તક ૧ છુ—કાદંબરી (સંપૂર્ણ) રા. બ. કેશવલાલ દ્રુવ

(૨) પુસ્તક બીજું—દશમસ્કંધ ”

(૩) પુસ્તક ત્રીજું—પરચુરણ કાવ્યો રા. રામલાલ મોદી અથવા
પ્રો. બલવંતરાય ઠાકીર અથવા
રા. શંકરપ્રસાદ રાવળ,

આ પ્રત્યેક પુસ્તક તા. ૩૧ મી ડીસેમ્બર, ૧૯૨૬ સુધીમાં તૈયાર થવા જોઈએ, અને તે દરેક બદલ રા. ૨૫૦ આઠસો પારિતોષિક તરીકે આપવાને મંત્રીઓને સત્તા આપવામાં આવે છે.

(બ) પ્રેમાનંદની કૃતિઓ પ્રગટ કરવા બાળત રા. બાલુસુખરામનો પત્ર વિચારવામાં આવ્યો; અને તે માટે બધું મળીને છાપેલા પાના નીક આઠ આના આપવા.

ટીપ—આ કૃતિઓના અંશમાં નીચે જણાવેલ બાળતો હોવી જોઈએ.

(૧) હસ્તલિખિત પ્રતોને લગતો ઉપોદ્ધાત.

(૨) કવિનો પરિચય.

(૩) પ્રત્યેક પુસ્તકનું આવયોકન.

(૪) કાવ્ય.

૭. મંડળનું નવું વર્ષ તા. ૧ લી એપ્રિલ ૧૯૨૭ થી શરૂ થશે. ચાલુ રહેવા મંજૂતા સામાન્ય તથા સંસ્થા સહાસદોની શી તે અગાઉ કોઈ પણ મંત્રી પાસે આની જગ્યા જોઈએ.

૮. “નોબલ પ્રાઇઝ”ની પધ્ધતિ પર ઇનામ આપવાને ગુજરાતના અગ્રગણ્ય વિદ્વાનોની એક સમિતિ નીમી તે દ્વારા એક ફંડ કરવાની યોજનાની સૂચના કરતા રા. કેશવજી રામજીના પત્રોની નોંધ લેવામાં આવે છે, એ બાળત હાલ મંડળ કે પણ કરી શકે એમ નથી એ પ્રમાણે જણાવવાની રા. મનહરરામને સત્તા આપવામાં આવે છે.

૯. રા. મોતીભાઈ અમીનની વાંચનાલયોનો પ્રચાર કરવાને લગતી યોજનાને છેવટનું સ્વરૂપ આપવા રા. મુનશી, રા. મનહરરામ અને રા. હીરાલાલની એક ઉપ-સમિતિ નીમવામાં આવે છે.

૧૦. અમલદારોની સુદૃઢીના પેટા નિયમો સમિતિની આવતી બેઠકમાં રજુ કરવા.

૧૧. મી. ગળાચારાની માગણી હાલ ખાનગી હોવાથી અને સમિતિએ પત્રથી આપેલી સંમતિ પ્રમાણે રા. મનહરરામ લખેલા પત્રનો ઉત્તર જ્યાં સુધી મળે નહીં ત્યાં સુધી એ બાળત મુલતવી રાખવામાં આવે છે.

૧૨. ભાડોળ કમિટિ હસ્તકર્તા કેટલાંએક પુસ્તકોનો રા. બળવંતરાય દાદાર પાસેથી આવેલા હિસાબની સહાર નોંધ લેવામાં આવે છે. પણ તેના સંબંધમાં કેટલાંએક ખુલાસાની જરૂર છે, તે અર્થે પત્રવ્યવહાર રા. મનહરરામે કરવો.

૧૩. ભાડોળ કમિટિ પાસેથી જે જે પુસ્તકો પરિષદ મંડળ પાસે આવે તે બધાં અને તેનો હિસાબ એકજ દેકાણે રહે તે માટે વડોદરાના રા. એમ. સી. દાદારીને મંડળના 'સેક્શન એજન્ટ' નીમવામાં આવે છે. તેમનું ચેલેન્જ મહેનતાણું આવતી સભામાં નક્કી કરવું.

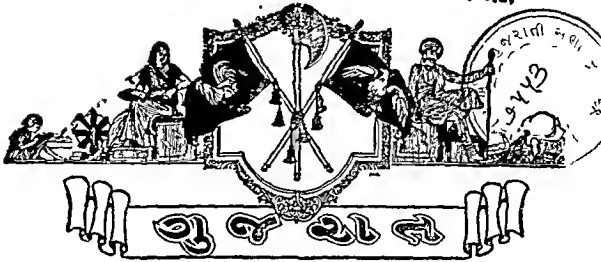
૧૪. ક્રમિક પુસ્તકો છપાવવા તથા વેચવાની કાયમની એજન્સીની માગણી કરતા રા. જીવજીવલાલ અમરશી મહેતાના જગની નોંધ લેવામાં આવે છે. આ સમિતિ એ માગણીનો સ્વીકાર કરી શકતી નથી.

સાહિત્ય સંસદ, મુંબઈ

નીચેના ગૃહસ્થોની સાહિત્ય સંસદના સભ્યો તરીકે ચુંટણી થઈ છે:—

૧. ડૉ. કુંવરજી ગોસાંધ નાયક
' ડી. એસ.સી. (હંડન)
વજેરે, ગાંધી સાહિત્ય પરિષદના ઉપપ્રમુખ.
૨. રા. ગુલાબભાઈ એન. જોષી.
એમ. એ. એલ. એલ. બી.
એડવોકેટ, ' હોદના ઇતિહાસ ' ના કર્તા.
૩. રા. જ્યોતીન્દ્ર હ. દવે, એમ. એ.
ઉપતંત્રી ' ગુજરાતી સાહિત્ય '
૪. રા. દયાચંકર મ. લટ્ટ, ઉપતંત્રી ' ગુજરાત '
૫. રા. મોહનચંદ ગિરધર કાપડીઆ,
બી. એ., એન.એલ. બી., સેક્વીસીટર
' ઉપનિનિ લવ પ્રપંચ કથા ' આદિના ભાષાન્તર કર્તા,

દમનો સ્વ. પતિનશીના સ્મરણાર્થે
શ્રી ફાર્વસ ગુજરાતી સભા ને
શ્રીયુત ડાહ્યાભાઈ આણંદજી ચાવડા
તરફથી સવિનય સન્મેષ ભેટ.

પુસ્તક ૧૦]

ફાલ્ગુન ૧૯૮૩

[અંક ૬]

ગુજરાત અને યુગધર્મ

ગુર્જરી ગીર્વાણનું જય કીર્તન

૧૯૭૭૦૬૦૬૦૬૦૬

માઓ, ગાઓ, વિજય ગાઓ, સર્વ ગુર્જર સંતાનો,
સમય મંગળ ગુર્જરી ગીર્વાણના યશ ગાવાનો;
અત્ર તરછોડે બલેને દીન ને દુખળી કહી,
જેવી તેવી તોએ વહાલી વાણી એ આપણી સહી.

પ્રથમ શબ્દ મેં એ વાણીમાં શ્રવણ કર્યો માના મોટે,
પ્રથમ શબ્દ મેં એ વાણીમાં ઉચ્ચાર્યો કાલો કોટે.

તાત ભાત સહુ સ્વજનતણા પ્રિય મુખમાં એ વાણી મહાલે.
એ વાણીનાં અમૃતઝરણાં અંતરમાં નિશદિન આવે;
ઋત યત સદસ લોકો આજે એ વાણી વાપરનારા,
પંચખંડમાં પ્રસરી રહ્યા એ જુહત વાકના ભણુકારા.

જય ગાઓ, જય ગાઓ !
ગુર્જર ગીરનો જય ગાઓ !
જય ગાઓ, જય ગાઓ !

વિધવર્ધિત સર્જનજીની મહાવાણી • માત છે,
અંગદા, હાંદી, મહારાષ્ટ્રી ભગિની એની ખ્યાત છે.

નરસિંયાએ પ્રથમ ધડી એ સુંદર રૂપવતી રાણી,
પ્રેમાનંદે કાધી કેળવી વિધવિધ રસની ઝીલનારી;
નાનાલાલતણા મૃદુ કરથી લલિત બની શી લટકણી,
ગોવર્ધન, ગાંધી, ને કનૈયે કાધી સમૃદ્ધિશાળી.

જય ગાઓ, જય ગાઓ !
ગુર્જર ગીરનો જય ગાઓ !
જય ગાઓ, જય ગાઓ !

જે ભૂપર શ્રીકૃષ્ણપ્રભુએ રાજ્યદંડ કરમાં લીધો,
જે, ભૂમિપર પરશુરામે બ્રહ્મવતો વિજય કાધો;
જેની કુખના દયાનંદ ને ગાંધી સમ રત્નો રાજે,
તેની વાકના વિજય દુંદુભિ સતત અખિલ જગમાં ગાજે.

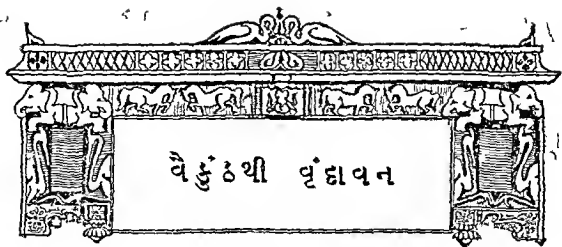
જય ગાઓ, જય ગાઓ !

સોળ વર્ષનાં રાધિકાજી હસતે મોઢે આવી ઉભાં.

ગુજરાત : ફાલ્ગુન ૧૯૮૦]

[વિક્રમી વૃત્તવન ૪૪ ૫૧૭

લેખક

રા. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી
પ્રમુખ, સાહિત્ય સસ.

૧૯૬૭

વૈકુંઠમાં સૂર્યનાગ પણ ખુશ મીઠાજથી
તપતા હતા

“અમને કોણ પુછે છે? આજ તો જોને
વરવાળો તે શાગવાળો”

વૈકુંઠનાથના ઉદ્યાનમાં એક સ્વર્ગીય
પીપળા નીચે ગનના આમન પગ લક્ષ્મીજી
મેઘ હતા સૃષ્ટિના અદ્ભુત લગ્નના નાથની
સ્ત્રીને જાણે એમ તે સોને મઢાયા હતા.
એક ધડા જેવડી મોતીની વાળી તેમને નાકે
કુલતી હતી

“અજા છે” વક્ષીજીએ મીઠાજથી
પુછ્યું, અને ગર્વેન્દ્રિયામયી નાચતી મોતી દાઢી
રહ્યું. “અમર આઠ્યા છે કે છે” ત્રીમી
એક લાખ અમીનીશ દાઢા ત્રણમે નવ,
તમાગ લક્તોએ મારી મેવા સ્ત્રીદારી છે.”

મામે મરસ્વતીજી તિગ્ગજથી લાકડીની
માફક વીણા ઝાડી ઉભા હતા પૈસાદાર
પડોશીઓનો દાઢ જોવા પુગણા પ્રતિરપર્ધા
પધાર્યા હતા એમ લાગતું હતું હીરલે મદેતુ
નાનકડુ રમ જીનજીનકું પીપળાની ડાળીએ
રમ ટડકાથી રમ રેલાવતુ હતું

“છેલો મ દેશે મે વાચ્યો છે” તિગ્ગ-
સ્કારથી સરસ્વતીજીએ કહ્યું. “હુ તો જોન-
જોતામાં અપુત્ર થઈ ગઈવાની છુ મારું નામ
મુખે રાખનારા પણ, અતરમાં તો તમારોજ
ધખારો રાખે છે મને મતોષ એટલોજ છે—”

“શો?”

“મારી પૂજા જરો એટલે પૃથ્વી પર
જીવવા જેવું કે ગહેજેન નહીં”

“કેમ?” ગર્વથી લક્ષ્મીજી આવ્યર્ધા,
“તમારે લક્તો રહ્યા છે કે?”

“ઓહો!” નાગવણની પટગણી જોવા-

ભાગ્યેય મરસ્વતીજીએ જવાબ વાળ્યો

“તમે પણ અભિમન કરતા રાખ્યા અગ!”

“સરસ્વતીજીએ ગુસ્સામાં હોઠ કરડ્યા.
“હવે મારે એજ રહ્યું છે ને?”

૩ ૩ ૩-મહાન એરોપ્લેન આવતું હોય
તેવો અવાજ થયો. વાદળ ધેરાયું. ગરુડજી ઉડતા
ઉડતા આવ્યા. અગાશી પર ઉભા રહ્યા—ને
કનકથી ચમકતા ખલા પરથી ભગવાનને ઉતાર્યા.

વિષ્ણુ ભગવાનનો ભૂભંગ કારમો હતો.
જે હાથે તેમણે ગદા ઝડી હતી તે કાંપતો હતો.
કમળનયનોમા લાલ સેરો પુટતી હતી. રાધા—
તરસ્યા હોઠો ગુસ્સામાં ખીડાયા હતા.

લક્ષ્મીજીએ નજર કરી—અને ત્રિસોકાધિ-
પતિની સ્ત્રીને જાણે એની બેદરકારીથી તે આ
ગુસ્સો જોઈ રહ્યાં. ધરવાળાના ગુસ્સાથી
ગભરાયા જેવી અસ્પતા તે અનુભવે એવાં
મૂર્ખ નહોતાં.

“ત્રિસોકનાથ!” સરસ્વતીએ જરાક
મનકમાં પુછ્યું: “કેમ આજે ગરમ લાગે છે?”

મુગે મોઢે, એકાગ્ર નયને, વિષ્ણુએ જળી-
ને ચાંપવા મારી હતી એની ત્રણ ફલંગ ભરી:
મોઢે પાંચજન્ય લગાડ્યા, ને શંખનાદ કર્યો

“તમેલે જઈ ગરુડી જોડે ગપ્પાં મારવા
એકલા ગરુડજી પલકમાં હાથ જોડી આવી ઉભા
રહ્યા. વૃદ્ધ વૈનતેયની પાંખો ઢીલી પડી દેખાતી
હતી. “કૃપાનાથ!”

“ગરુડા!”

“અનદાતા!”

“પેલી રાધાને મોકલ.”

લક્ષ્મીજી તિરસ્કારથી હરખાં. એ હાસ્યથી
ભગવાનની આંખોનાં કમળ લાલ કરેલું યજ્ઞ
ગયાં સુદર્શન સાહેબો હાથ ગુસ્સામાં કાંપનો
હતો. “શુ થવા બેઠું છે?” ત્રિભુવનના નાથ
અજ્ઞા. “મીઞજી સ્ત્રી સામે ક્રોધનું ચાલ્યું છે?”

“શુ છે?” સરસ્વતીજીએ પુછ્યું.

“શું શું? તું તદ્દન નકામી છે—પેલી

રાધા તારાથી નકામી છે. ને આ—” લક્ષ્મીજી
તરફ ધુરડીને; “મારી કુનીઆની મોકાણ
માંડી નાખવા બેઠી છે.”

“અંહ— તેથી આ ગુસ્સો કે?” શ્રીએ
મીઠાશથી ટહુકેા કર્યો.

“મેં સૃષ્ટિ બનાવી ત્યારે આ પ્રદુમ્નની
બાને મેં રપટી કહ્યું હતું કે સહસ્ર માનવે દશ
સરસ્વતીનાં ને એક રાધાના. પણ એના લોભ-
નો ચોભ નથી.”

લક્ષ્મીજીએ ગર્વમાં નાક ચઢાવ્યું: “હું કે
તમારા જોર પર નથી કુદતી.”

“તેથીજ મારે જોઈ રહેવું પડે છે ને?
પણ શું થવા બેઠું છે? હવે તો હઝારે હઝાર
એની સેવા કરે છે.”

“હું તેજ કહેતી હતીને” સરસ્વતીજીએ
લક્ષ્મી તરફ તિરસ્કારથી જોઈ, દેખી પડોશણને
સુલભ મીઠાશથી કહ્યું; “ચોડા વખતમાં હું
આપુજ યજ્ઞ રહેવાની.”

“કહેતાં શરમ નથી આવતી?” ગુસ્સા-
માં વૈકુંઠનાથે કહ્યું. “ગરુડો ક્યાં ગયો?”
તેમણે પાછો પાંચજન્ય પુકંચેા ને પાછો ગરુડ
પંખા જોડીને આવી ઉભો; “ક્યાં ગયો હતો?”

“રાધાજી કહે છે કે આવું છું.”

“આલ આ વૈજ્યંતી લે. ઠેકાણે સુકળે.”

ગળામાં જરા ભાર લાગવાથી ભગવાને માલા
કાઢી નાખી.

“હા!”

એટલામાં તુફરનો ઝંબુકાર થયો. ને
મોળ વર્ષનાં રાધિકાજી હસતે મોઢે આવી
ઉભાં. વૈકુંઠમાં પણ વસંત આવી.

“હવે આ હીસાચ તમે એકલાજ કરો.
હું જાઉં છું.” લક્ષ્મીએ કહ્યું.

ગુસ્સામાં ભગવાન જોઈ રહ્યા; ને તોરમાં
જગદ્ગુનની મચકો કરી આવી ગયાં. “કેમ

જા?" હમીને રાધાજીએ પુછ્યું; તે તેમનાં તેનાં નયનો ફરીથી નાચ્યાં. વૈકુંઠનાથનાં નયનો
ભર્યા નાચ્યા.

"કેમ શું? કપળ મારું." વૈજયંતી ઉતારી
પીતાંબરથી પરમેવે. હાજતાં ભગવાને કહ્યું.

"કહો તો ખરા."

"રાધા! હું યાદી ગયો છું. એવું થાય
છે કે મહાદેવભાઈને કહી આ પૃથ્વીનો નાગ
કરાવું."

"કરાવોને તો પીકા બોલો"

સરસ્વતી એકદમ બોલ્યા

"અરે એમ તે કે હોય?"

રાધિકાજીએ કહ્યું; "પછી મારા
ભક્તોનું શું થાય?"

"તારે કોઈ રહ્યા છે ખરા
કે?" સાથે મગ્ધવતીએ કહ્યું

"મારે તો છે તેટલા છેલ્લ"

"હુ તો મુરખ છે લક્ષ્મી
પણે પછે સ્થિતિ માલીક થતી
જાય છે."

"વૈકુંઠનાથ! ભુલ કરે! હો
ભુલ" હમતા હસતા કળી જેના
દાત દેખાડી રાધિકાજી બેઠ્યા.

"કેમ?"

"જે લક્ષ્મીના લાગ્યા છે તે
મારે માટે તકસે છે. જે સરસ્વતી-
ના ભક્ત છે તે મને ગાય છે—"

"હે!"

"હા. ને જે મારા પૂજક છે તે તો
મારા છેલ્લ."

"ખરેખર! હું માનતો નથી. લક્ષ્મી
પૃથ્વી પર વૈકુંઠ વસાવે છે. તે કેણું છેડે?"

"ગોપીજનવત્સલ! એ ભલે વૈકુંઠ વસાવે.
તમે ભુલી ગયા? વૈકુંઠ, છોડી તમે વૃંદાવન
આત્મા હતા તે?" હસીને રાધિકાજીએ કહ્યું.

"હા રાધે! વૃંદાવન સમ વન નહીં—ને
તારા સમી સમી નહીં."

"ત્યારે જ્યાં વૃંદાવન થઈ શકે ત્યાં
વૈકુંઠની કે.ને પરગા હોય?"

"રાત્રી! તારા વચનો મારા અંતરમાં
આનંદ પ્રસારે છે. સરસ્વતી મૈય! તમે શું

એક મોટી રેલ્વે સ્ટેપસનાં એક આરોંધ વચનો પુરુષ બેઠો હતો.

"ધાયું?"

"એમાં મને શું! પહેલાં રાધાના ભક્તો
મારી મદદ લઈ કાચ ને નાટક વડે ઉદ્ધાર
કાઢતા. હવે ટેલીફોન થયા છે—અપ દહને જે
શબ્દોમાં ઉદ્ધારો કાઢી ચિયનમાને સંભળાવે
છે. મારું તો કોઈ રહ્યું નહીં."

"જે સરસ્વતી માસી! આવું કહો છો!

પેલાં લાડીનો ઠાકાર મારો ભક્ત છતાં તમારી સેવામાં રાખ્યો હતો તે જુલ્મી ગયા ?”

“એવા કેટલાક ?”

“એ વાત રહેવા દે” કચવાઇ ભગવાને કહ્યું; “રાધા ! તું ખરું કહે છે કે ખોટું તે જોવું છે, ચાલ.”

“ક્યા ?”

“નીચે-પૃથ્વી પર” હવિષેશે ખંચજન્ય વગાઓ-ગરુડ આસીને ઉભો રહ્યો. એનાં જુદાં ગાત્ર આટલી કઠણ સેવા કરતાં કંપતાં હતાં.

“વૈજયંતી લાવ ! તૈયાર થા.”

“જી હાઝર,” ગરુડ જઈ વૈજયંતી લઈ આવ્યો. તે ભગવાને પહેરી.

“ચાલ રાધે ! ગરુડે ચઢીએ.” અને ગરુડે ચઢ્યાં.

“હું આવું ?” સરસ્વતીએ પુછ્યું.

“ના” મોના ચાળા કરી રાધાએ કહ્યું.

“હું ને નંદલાલ જોઈ જઈશું. તમે આખરે પણ બાળકુવારાં. અમારાથી આમન્યા રખાય ન રખાય” તે હતી.

“ગરુડ ફરફો-ને ઉડવા લાગ્યો.

લક્ષ્મીજી હાફળાં ફાફળાં આવ્યાં. “એ ને રાધી ક્યાં ગયાં ?”

“પૃથ્વી પર ! તમારો પરાજય જોવા.”

“એ ચાર આંગળીની કહીએ ખાંડ આ ખાંડ.” કહી તિરસ્કારથી લક્ષ્મીજી ચાલ્યાં ગયાં.

ગરુડની પીઠે રાધાજીજી વિહરવા લાગ્યાં. વ્યોમમાં ગરુડજીને અદ્ધર ઉભા રહેવાની વૈકુંઠનાથે આજ્ઞા કરી.

“આ કયો પ્રદેશ વારુ ?” ત્રૈલોક્યનાથે આંખો ઝીણી કરી પુછ્યું. “હું ધણે દહાડે આવ્યો તે યાદ નથી.”

“આ તો તમારા યાદોનાં આનત.”

“કેટલું ફેરવાઈ ગયું છે ? ને આ શું ?”

જ્યાં મહેલોનું નગર હોય એવું.”

“એ મોહિનીનગર. મહાઆનંતનું પાટનગર.”

“આ તો લક્ષ્મીનાં મંદિર. અહીંયાં તો લક્ષ્મીભક્તો ઉભરાય છે.”

“તમને બધે લક્ષ્મીજી દેખાય છે. ચાલો તમને બતાવું. ગરુડજી ! આ પેલી તોપો જોવું દેખાય છે ત્યાં અમને ઉતારો.”

ગરુડજી ઉભા રહ્યા ને રાધા ને ગોવિંદ ઉતાર્યાં.

“તમને વાર લાગશે કે ?” ખગેશ્વરે પુછ્યું.

“કેમ ?” ભગવાને પુછ્યું.

“મને જીખ લાગી છે. ને આ પેલા ખડકોમાં એક બે કુમળા સાપ દેખાય છે.”

“જા, જા !” હતીને રાધાએ કહ્યું.

“આ જીના તોફારોનો આ જીલમ બહુ.”

“હોય. હવે આપણે માતૃપી દષ્ટિ ન જુએ એવું સ્વરૂપ આપણે લેવું જોઈએ.” રાધાજીએ કહ્યું.

“વારુ.” રસ પડવાથી વિદુલધરે કણલ ક્યું. અને અદ્વૈત થઈ આગળ ચાલ્યાં.

એક રેવડીવાળો ખેડો હતો. બીજો મંડેરીવાળો ખેડો હતો. તેને છોડી દેવી કમળાં લરતાં તે આગળ ચાલ્યાં.

અને જરા ચાલ્યાં ને એક ગાડી આગળ ઉભાં રહ્યાં. ગાડીમાં એક ધરેણાં લાદેલી સ્ત્રી બેઠી હતી. તેનો મીઠામીઠા માતો નહોતો. પાસે એક ધસ્ટી પુરુષ ઉભો હતો. એકતું મોઢું દરીઆ તરફ હતું, બીજાનું સામી બાજુએ હતું.

“જુઓ ! આ લક્ષ્મીજીના પ્રતાપ” રાધાજીએ કહ્યું; “આ બે જણુ દસ વર્ષ એક બીજામાં લીન રહ્યાં.”

“અસારે તો કે એવાં દેખાતાં નથી.”

“શાનાં દેખાય ?

પહેલાં આ મોસ્તર
આઠ રૂપીઆની
ઝોરડીમાં રહેતા, ને
આ શેઠાણી જાતે
વાસણ માંજતી.
ચાકચાં હાયાં, અને
રાતે એક બીજાના
પ્રેમમાં આનંદ લેતાં.
અને સુખા હતાં.”

“પછી ?”

“પછી શું ?

તમારાં પટરાણી
પ્રસન્ન થયાં. આ
ભાઈ અઢળક ધન
કમાયો. આ બાઈ
હીરા મોતીમાં આબો-
ટવા માંડ્યાં. હવે
કલ્પ, ને પાટી, ને
જામખાનામાં બેમાંથી
કોઈને બીજાને માટે
પરવા નથી.”

“હું નહોતો

કહેતો કે લક્ષ્મી જીતે છે.”

“જોડી વાત, જુઓ.”

પેલા પુરુષે શાંત અવાજે સ્ત્રીને કહ્યું:
“ડીયર ! હું કલ્પમાં જાઉં છું.”

સ્ત્રીએ તિરસ્કારથી જવાબ વાળ્યો,
“Alright (ડીક) આવો ત્યારે ગરબડ નહીં
કરશો. મને ઉભગરા થાય છે”

“તારી બીજ પાટીથી ઉભગરા નથી
થતા ?” પુરુષે કહ્યું.

“તમારા Dances (નાચ) જેટલા
નહીં” સ્ત્રીએ તોરમાં કહ્યું,

અમારા ગ્રાહકોને-

અમારી છાપખાનાની વ્યવસ્થા-
માં થએલા ફેરફારને અંગે પૌષ અને
મહાના અંકો વડોદરાથી સાથે પોસ્ટ
કરવામાં આવ્યા હતા; પરંતુ રેપરો
પાતળાં પડવાથી પોસ્ટની અથડા-
મણમાં રેપરો ફાટી ગયાં છે, અને
અંકો ગેરવલ્લે પડેલા જણાયા છે;
તેમજ કેટલાક ડેડ લેટર ઓફીસમાંથી
પાછા આવ્યા છે.

આથી અમારા ગ્રાહકોને જે
તકલીફ વેઠવી પડી છે તે માટે અમે
દીલગીર છીએ.

વ્યવસ્થાપક.

~~~~~

પુછ્યું.

“જુઓ તો ખરા.”

પેલી સ્ત્રીએ એકદમ પતિને પેડાં નીચે
જેઘો ને તોર ને મોભો છોડી ઉભી થઈ મઠ.
હુગડાંની ફેર, ને પાઉડરની બલક વીસરી
તેણે ગાડીમાંથી બુસ્કો માર્યો ને લોહી હુલાણ
પતિને હાથમાં લીધા.

“અરરર ! આ શું કર્યું ?”

“વિજય મેળવવાની આ રીત છે”
હસીને રાધાજીએ કહ્યું.

“કેવી રીત ?”

ભગવાનનું” મોં

કચવાયું; “તું કહે
છે કે આ પ્રણયી
હતાં.”

“હતાં ને છે.”

માત્ર લક્ષ્મીજી આડે
આવે છે.”

“જા, જા:”

“જેવું છે ?”

રાધાજીએ કહ્યું.

“શું ?”

“જુઓ” કહી

રાધાજીએ ભગવાન-
નું સુદર્શન લક્ષ્મીગાડી
પાસે નાખ્યું. ઘોડો
અમકપો; એક હોડતી
આવતી મોટર વાંકા
વળી; ને બીજી પથે
પેલા કુછડ મોટરની
નીચે ચીસ પાડતા
પડ્યા.

“શું કરે છે ?”

જો વર્ધન ધારી એ

“આ પેસો ફાંકડો હવે કદરૂપો ને મૂખ ધશે-પેસો કમાતો અટકશે ને પેસાં શેઠાણી પટરાણી મટી પ્રણયી થશે. કલથ છમખાનાં છોડી દિવસ ને રાત તે ચાકરી કરશે ને પેસો નાચ છોડી પેલીની કાંટે વળગી મુખ પામશે.”

“અરે વાહરે મારી રાધા !”

“સાલો હવે ખીજા કાછને મળીએ.”

થોડેક ચાલ્યા એટલે એક મોટી રોલ્સ-રોયસમાં એક આધેડ વયનો પુરુષ બેઠો હતો. તે એક મોટી સીંગાર પીતો હતો.

“આ તો ખરો લક્ષ્મી લકત છે.” વિધુ-છએ કહ્યું.

“આખો અવતાર લક્ષ્મી સીવાય કેાઈનીએ એણે મેવા કરી નથી.”

“આવા આ નગરમાં કેટલાએ હશે !”

“તમે એમ માનો છો કે આ લક્ષ્મીદાસ ખરી રીતે લક્ષ્મીછને પુરો છે ?”

“સારે ખીલું” શું ? પૈસા કમાવા ને ખરચવા મીવાય એણે કે ખીલું ક્યું છે ?”

“હીક ! ઉમા રહે એના ગળવામાં એની ડાયરી છે તે વાનીએ.”

ગાંધામાધવે દિવ્ય ચક્રુઓ ચલાવ્યાં ને ડાયરીઓ વાંચી રહ્યા.

તા. ૩૧-૧૨-૧૯૨૬.

આને સડસડ લાખ પૂરા થયા કરોડ ક્યારે થશે !..... અત્રે છેકરીએ આવી લલી. પૈસા માગવા-તાલુમાઈ પણ મોતીની સો માગતી હતી. બધાંને મારી પાસે તો પૈસાજ નેહએ. ઠીક છે કે પૈસા છે, નહીં તો મારી સામું કાણું કંટક પછુ જીએ નહીં... છેકરી, છેકરાં, તાલુમાઈ, નેહરો... પણ બધા પૈસાનાં સર્ગાઃ—મારે માટે, નખર ધને મારે માટે તસદર્દ તો કોઈ મળેજ નહીં... કોઈ

એણું નહીં કે મને એક મારા પૈસાના લોભ વગ હેલથી બોલાવે... એણું કોઈ મળશે ? અરે રામ કોઈ ન મળે.

“રાધા !” લગવાને કહ્યું; “મને ખચર નહીં કે હું આવી જખરી છે.”

“હવે આ તરફ જીઓ” દરીઆના ખાડકપર એક ખાદીનો પહેરવેય પહેરી એક જણ બેઠેલો હતો તેને દેખાડી રાધિકાજીએ કહ્યું; “આ કોણ છે તે જાળખ્યો ?”

“ના.”

“આ મહાત્મ્યસાની છે. એણે આખું જીવન સરસ્વતીને સરણે ધર્યું છે. એણે સ-કામળ સ્ત્રી ત્યાગી અંગ બ્રહ્મચર્ય ધર્યું છે. એણે ધન માલ દોડી અપરિગ્રહનું વ્રત લીધું છે.”

“ત્યારે સરસ્વતીના મેવકો હલુ છે ખરા.”

“જરા ઉભા રહો. આ પેસો એનો મિત્ર આવ્યો, સાંભળો !”

મિત્ર આવ્યો: “બહો પંડિતજી ! હું કરો છો ?”

“કે નહીં” પંડિતજીએ કહ્યું.

“હું એક પુછતો આવ્યો છું.”

“શું ?”

“તમારા અભિપ્રાય પ્રમાણે દુતીઆના સાહિત્યમાં સરસમાં સરસ પંક્તિ કઈ ?”

“સાંભળજો” રાધિકાજીએ ચુરાંરિના કાનમાં કહ્યું.

“મને તો લાગે છે:

સમિજ મનુવિદ્દં શેવલેનાપિ રમ્યં

મલ્લિનમપિ હિમાંશોર્લેમ્ લક્ષ્મીં તત્તેતિ ।

इयमपिस्मनोऽश वल्कलेनापि तन्वी

किमिव दि मधुरोपां मण्डनं नाकृतोनामा *

* એવાળથી વર્ણનાએકું દેવ તેએ કમળ રમ્ય લાગે છે; ચન્દ્રનું કક્ષક મલિન છે, છતાંએ તેની શોભામાં શુદ્ધિ કરે છે. આ સુદરીએ વક્ત્ર પહેરવાં છે છતાં અધિક સુંદર લાગે છે. મધુર આદર્શના અલંકારપ શું નથી ?

આત્તારી ! “ કહી ભગવાન ક્યા; “ તું જો આને મોટો બ્રહ્મચારી કહેતી હતી. ”

“ તમારા જોવો બ્રહ્મચારી ! ” રાધિકાજી હસ્યાં. “ એનું શરીર ને બુદ્ધિ સરસ્વતીને ચરણે છે ! અંતર ને કલ્પના મને જાંબે છે. ”

“ મને શું ખબર કે તું સર્વવ્યાપી છે ! ”

આગળ ચાલી એ ઉભાં રહ્યાં. એક યુવક બેઠો હતો. તેનો ચહેરો ચિંતાગ્રસ્ત હતો, તેની આંખ દૂર ક્ષિતિજ પર હતી.

“ જોવાય ! ” રાધાજીએ કહ્યું : “ આને જોળખ્યો ? ”

“ હા ! ” દિવ્ય ચંદુનો ઉપયોગ કરતાં ભગવાને કહ્યું : “ આ પેશો-જેના દરેક કાર્યમાંથી પૈસા ઝરે છે તે વેપારી— ”

“ હા—ને જેના દરેક કાબોમાંથી સરસ્વતીના પ્રસાદ ઝરે છે તે... ” રાધાજીએ હસીને ઉંચું જોયું : “ છોગાળા ! આ જોયું કે ? ”

વિષ્ણુ ભગવાને ઉંચું જોયું. અંતરીક્ષમાં

મયૂરપર બેસી સરસ્વતીજી ઉતરી આવતાં હતાં.

“ અરે પણ આ તો લક્ષ્મી પણ આવી, જોની એનું કમળાસન ઉત્તરું. ” વિષ્ણુએ બીજી તરફ દેખાડી કહ્યું.

રાધા ખુબ હસ્યાં. “ નિસર્ગસિન્તા શ્રી અને સરસ્વતીએ આ યુવક મારે સંધિ કરી છે. ”

“ કેમ ? ”

“ બે-મળા મને હંફાવવા માગે છે તથા. ”

“ હવે સમજ્યો. ” ત્રૈલોક્યનાથે કહ્યું :

“ રાધા ! તારો પત્નો ક્યાં લાગવાનો ? ”

“ ગભરાઓ છો શું ? આ પેલી તરફ જુઓ ” રાધિકાજીએ આંગળી કરી.

એક માડી ઉભી રહી ને એક યુવતી નીકળી પેલા યુવકની પાસે આવી.

“ જુઓ ! આ પેલા યુવકનું મુખ, જુઓ એની આંખોમાં મારો વિજ્યદેખાષ છે કે નહીં ! ઉપર જુઓ, લક્ષ્મીજી ને સરસ્વતીજીના મુખ પર પ્રસરેલો ભવંકર નિશ્ચય તો જુઓ ! બને કેવાં કદરૂપાં લાગે છે ? ” રાધાજીએ હસીને કહ્યું :

“ માંડા ! ” યુવકે યુવતીને પાસે બેઠી; “ રાધારમણ કે વીસાર્યો ? ”

“ જુઓ, જુઓ, આ લક્ષ્મીજી પેલી સ્ત્રીના આત્મામાં પેલાં. સાંભળો ! ”

પેલી યુવતી પેલા યુવક જોડે વાત મરી રહી હતી.

“ વહાલા ! તું એ વાત છોડી દે. તું મને સ્વીકારશે તો શું થશે ? ”

“ શું થવાનું છે ? ”

“ તારે તારો ધંધો છોડવો પડશે ? ” યુવતીએ લક્ષ્મીજીની પ્રેરણાથી કહ્યું.

“તે તો મેં ક્યારનું ધૂરને જાણ્યું છે.”

“પણ તું ધનવાન છે ને ધનાઢ્ય થશે.”

તારે શાની ખોટ રહેશે ?”

“તારી !” હસીને યુવકે કહ્યું.

“પણ ધન છોડી તું કેમ રહેશે ? તારા સુંવાળા શરીર ને સુક્રમાર ગાંઝાનું શું થશે ?”

“તું છે ને.”

“ધન વિના પ્રતિષ્ઠા નથી, પ્રતિષ્ઠા વિના આયરુ નથી; આયરુ વિના જીવન નથી—”

“ગાંડી ! ધન, પ્રતિષ્ઠા ને આયરુથી કોઈ સુખી થયું છે ? તો ધનાઢ્યો જેર શા માટે ખાત ? પ્રતિષ્ઠાવાળા હાથ શા માટે પુકારત—”

લક્ષ્મીજી ગલરાયા, ને સરસ્વતીજીની સહાય માંગી. સરસ્વતીજી પેલી યુવતીના આત્મામાં ઉતર્યા.

“લુઓ વિક્રમવર” રાધાજીએ કહ્યું; “પેલાં જીનાં વેરી એક થયાં તે.”

“હવે તારું શું થશે ?”

“કે નહીં, લુઓ !”

પેલી યુવતીએ યુવકને કહ્યું : “પણ ભોળા ! મારે લીધે સંસાર છોડશે તો તારા આત્માનું શું ? તારી કાવ્યમયતાનું શું ? તને બધા અધમ લેખશે તો તું ઉચે કેમ ઉડશે ? તું હવે નહીં ઉડશે તો દૈવી સંદેશ કોણ પાડશે ?”

“પ્રાણ ! યુવકે કહ્યું : “હું શા માટે ગાઉ છું—સુખ મેળવવા; હું શા માટે કાવ્યો રચું છું—આનંદ અનુભવવા. તારું સાદચર્ય સુખ ને આનંદ બંને આણશે—તો પછી કાવ્યોની શી પરવા રહેશે ?”

સરસ્વતીજીને લક્ષ્મીજીએ સામ સામ બોલ્યું; બંનેએ પેલી બાલાને સાથે ખેરી :

“પણ વદાલા ! દુનીઆ તને ગુજરાવશે—”

“અરશે—અમરશે; સારે—”

“તો તારું નામ જીભપર રાખી હસતે મોઢે ચિતાએ ચઢીશ—”

“બેધ !” રાધિકાજીએ ભગવાનને કહ્યું.

“પ્રાણ !” પેલી યુવતીએ કહ્યું; “તું અજબ છે. જેવી હું છું તેવી તારી—”

બંને બેઠ્યાં. લક્ષ્મીજી ને સરસ્વતીજીની આંખમાં જેર આવ્યું; તેમણે છેલ્લો પ્રયત્ન કર્યો.

“પ્રાણ !” યુવતીએ કહ્યું; “આજથી આપણને લક્ષ્મી ને સરસ્વતી બંનેનું વેર થશે.”

“ગાંડી !” યુવકે યુવતીને પાસે ખેંચી; “રાધારમણ કે વીસારશે ?”

રાધિકાજી ગર્વમાં બેઠ્યાં રહ્યાં. લક્ષ્મી ને સરસ્વતીએ વાહનારૂઢ યદ્ય આલવા માંડ્યું.

પેલો યુવક ને યુવતી બન્ને સંસારનું બહારવટું લેતાં હોય તેમ ઉડ્યાં; કાલ સવાર પછી તેમને સૃષ્ટિ નિર્જન થઈ જવાની એ આવી હતી છતાં તેમના મોં પર તેજ હતું.

“આ લોકોનું શું થશે ?” ભગવાને પુછ્યું.

“કાલે એ રક્ષણનાં થશે. લુખે પેટ—એ નિર્જન અરણ્યમાં ભટકશે.”

“અરર—”

“માન હુજ એમની સંભાળ લઈશ. પણ એ બેમાંથી એકે વીધરેલાં શ્રી કે સરસ્વતીને રીક્ષવા નહીં મથે.”

જ્યોત્સનાયની આંખ ચમકી, હોંક બીડાય; માથે વાળ ઉઠા થયાથી સુકડે હાલી ઉડ્યો. તેણે પાંચજન્ય, પક્ષ્યો, ને એક બે ને ત્રણ જાદ કયાં દિશાઓ મુજ, સાગર ગભો, હાં, હાં કરતા દિગ્પાલો આવ્યા, ગરુડજી હાથમાં અડધો કરડેલો સર્પ લઈ હાજર થયા.

“વધુ માટે જુઓ. ૫૪ ૫૭૬”

સ્વપ્નમાં જન્મદિવસ

લેખક:

રા. ચતુરભાઈ ઉમેદભાઈ પટેલ
બી.એ.

ચિત્રકાર:

રા. દત્તાત્રેય

ચોક્કસ ઇઝીચેર નાંખી હું પડ્યો છું.

ચો

ક્રમાં નેવાં તમે ઇઝીચેર નાંખી હું પડ્યો છું. સંધ્યાનો સમય છે. આ-કાશમાં રમતી ઝીણીઝીણી રાતી વાદળોએ ભગવાન સવિતા નારાયણ અસ્તાચળ પર્વતથી એ ચારેક ડગલા દૂર હશે એની મંદી પુરી રહી છે વળી અમારી પડોશમાં રહેના મુંબુલાલની મેનકા નામની ગાય ઘરમાયી છુરી હણક હણક ધુધરી ધમકાવતી દમણુજ પાછી વળી છે. મારા ભત્રીજા રમેશનો જીવનન દોસ્ત મોતીઓ કુનગે પણ સાજ પડી બાણી બચકું રોટલાની આશાએ અમારો દારપાળ થઇ પડ્યો છે—પડ્યો પડ્યો હાકે છે. અવશ્ય એની જન્મદિવસી ઘરડાં કાંપનાં રેવામાના દુઃખ એવ અવશેષ શુદ્ધ અલકાર વા સદીઅર સમી 'મુળામીની'ની સાથે રેસ દોડી દારીને આંચો લાગે છે. એના મોં પર પરાજય નો ખેદ કેટલો છે ?

પશ્ચિમને બારણેથી મીઠી પવનની કહેર આવે છે. સૌમ્ય વાતાવરણમાં વિચારનું ઘેન ચડે છે, ને હું ઉંઘી જાઉં છું. દૃશ્ય જગતવિચોપનને થોડો સમય થયો નહોતો થયો હોય ને મને સ્વપ્ન આવે છે. કેવું સુંદર સ્વપ્ન . . . . . ?

પ્રથમ મયરાચરમાં નીચ વાનાવરણ પથરાય છે. પછી મંદમંદ સ્વપ્નની જ્વલિકા ઉપડે છે.

રુખીઆ જડી ખાદીની માટીમાં ફર્શન દે છે, ને બોલના મંભળાય છે "એટા જગજીવન, આજે તો તારી વરમગાંઠ. તને તેવીમયું બેઠું." હું સદર્પ જખડીને બોલું છું "હે, શું ખરી વાત, આ ?"

ત્યાં આ શું ? પોપટ પોંડે ઉડતી માટી લલિતાને આવતી દેખું છું, અને રુખીઆ ઉભાં છે ને અંતે આમ લટકાં કરતાં કરતાં આવના ગરમ નથી આવતી એવો વિચાર આવતાં પાછળ જોડે છે તો રુખીઆ અચોપ ..! માની લલિતામાં

‘ખરેજ આજે નવચેતન રહ્યું’ છે. પણ આજે એ આટલી વહિલી કેમ ઉડી હશે ? દરરોજ તો રૂખીયા સાડા સાત વાગે ‘વહુજી ઉઠને, વહુજી ઉઠે’ને’ એવી બે ચાર છુભો પાડે ત્યારેજ રાણી સાહેબ ઉઠે છે ને ?..... અરેરે ! કેટલો ભુલકલો ! કમલા તો રૂખીયા કહી ગયાં કે. આજે મારી વર્ધગાંઠ—છે. અપરચ તેથીજ એ આજ ગ્રિય પ્રાણુનાથનો જન્મદિવસ ઉજવવા વહેલી મળસકે ઉડી લાગે છે. આથી તે વધુ ધનલાભ ચીસગી સદીના પતિને શાં નેષ્ટએ, વાક ?

લલિતા મારી સ્વપ્ન સંદિમાં “ધનચોર આલમમાં બીજળી ગ્રથકે એની ગૂંચી રસોડામાં” અદરચ ગાય છે.

ને અકાહા ! એા દરથી ઉડતી મારી બચુ આવી ! એના નાનકડા કરતલમાં જન્મરૂપ છે. દોડતી દોડતી આવી એ મારા ઉછંગમાં લપાય છે. “આપુ ઇધ...જન્મ...ખાઉ...એ.” એમ તહકે છે. હું એના મેનેરી કેશ પંખાળનો ઉતાર દઉં છું “ના, એ તો તારું છે. બચુ ! તારોજ આવાતુ” હસતી હસતી એ આવા મારે છે ને વળી કેં તકે સુગ્રી આવાતાં નર કેસરી પ્રતાપના જેવી મારી મુછોના ચોલીઆ ખેંચે છે. મને હદે ચાય છે, તે સાથે વ્હાસનન્ય હસતું પણ આવે છે. હું બચુને કૃત્રિમ રોષથી ધમકાતું છું “છોડગાંઠી; જે હારીયા બોલાવે; જા, બહિ આપે.” “સસલાની તરાથી બચુ દોડી જાય છે, ને...એ...પાછી આવી.

“આપુ-ઇ...લયાયા બોલાવે એ ! ઉચે-ને જન્મા” હું હું હું. સ્ફટકજડિત ચોકડીમાં હાથ પગ ધોઈરજતપાટલે બેસું છું. અદર પ્રવેશું તે પહેલાં તો વાત્સલ્યભીની રૂખીયા સામેને બારણેથી અંદરના ઓરડામાં ચડી ગઇ અને કોઇ દિવસ નહીંને આજે આ શું ? ‘લલી’ને આજે inspiration ઉમળકે આવ્યાં લાગે છે.

બત્રીસ વાનીની રસોડા ! અને આ શું ? એના વેદન પર કદીએ ન નીરખેલી આ મેહની તરતી લગ્નના કયાંથી છનાઇ હશે ? “બોલો બોલોને અંતરના બેલી નાથ” એવું કે હૃદયભીતર-માંથી ગજગણતી હોય એમ લાગે છે. એ મધગાળ ?

રૂપાની ઘંટડી સમેા સુમધુર એનો સ્વર રણકે છે: “લજ્યાં વધારે મુકું ?”

(સ્વગત) વિચારું છું: મુગે મોંએ પીરસનાર-મા આ વિનીત વિવેક શો ?

“ના, લલી !” હુંએ મસ્તીજન્ય વાતા પરણમાં ચપ્પો !

“બચુ, તમે તો સદાજ નરકદ રહ્યા ! બા સાંભળે તો કેવું દેખાય ? તમારે કેં પાછળ-નું સાંભળવું છે ? તમારે ખેશરમ યજ બોલવું ને અમારે સહેવું !”

હું હસીને જવાબ દઉં છું: “એમાં શું ખોટું બોલ્યા ! જેની સાથે જીવનભરની ખેશાં બાંધ્યાં તેનું નામેએ ન ઉચ્ચારાય ! આપણે સમાજ કેવળ દુકે છુદ્ધિ-કુવાનાં દોડાં સંગે છે. મોટું મન તો એમાં મગેજ નહીં. ફનીઆ સુધરતી જાય ત્યારે એને તો પશુની પેઠે પાછળજ પરી રહેવું. એની મરજ. પણ તું જાણે છે ને હું તો પ્રગતિતા બોલરૂપ છું એટલે નામ દષ્ટનેજ બોલાવવાનો !”

“જરા લાન્ને, જરા લાન્ને ! અગ્રિજ ભણ્યા...ને લાજ શરમ છોડી, ધરમં તો જાણે લાજ મુખા !”

“લે ત્યારે તને નથીજ ગમતું તો હવે ‘લલી’ નહીંજ કહું.”

“ના કહેતાંએ નામ દીધા વગર ન ચાડું. તમે તો બહુ પકડા છો !”

કૃત્રિમ રોષ દાખવતી છતાં મસ્તીભરી આંખે એ મારા લલી પગવાર તાકી રહે છે.

ત્યાં આ દરમિયાન શું ! ધીમેધીમે એનું અંગ ઓગળતું દેખાય છે. ઓગળાતે એ તે તદ્દન તેજનો ગોળો બની ગયું. અને અહાહા ! એ તેજના ગોળાની પાંખાળા અપ્પારા બની મઠ ! “ઓ મારી ઉર્વશી !” એમ બોલી જન્મવાનું પકડતું મુકી રસ્તો ન જડતાં બેઠાકાં બની ઓરડાની ચારે બીંતોએ આઠા મારતા ચામચીડીઆ સમી રસોડાનાં ચારે બીંતોએ ત્વરિત ગતિથી ધ્રુમતી મારી પાંખાળા ઉર્વશીને પકડવા હું બે હાથ ઉંચા કરી લાંબે પગે રસોડું માપવા મંડચા ! ત્યાં તો પાંખાળા ઉર્વશીનું પતંગીઉં બની ગયું ને તે ધ્રુમડાથી હબસીના વાળ જેવી થઈ ગયેલી પીટાએ જઈ બાંધ્યું. પુરુષના મગ્ગે ઉન્મત્ત થયેલો હું “ઓ મારી ઉર્વશી” કરી ધ્રુમ પાડવા જઈ છું ત્યાં તો અજબ દરમિયાન પડ્યો !

હું અને દીવાનખાનામાં આરામ ખુરશીમાં પડેલો જોઈ છું. સામેના ટેબલ પર દસ્ખાર congradulations (અભિનંદન)ના પત્રો પડેલા દષ્ટિગોચર થાય છે.

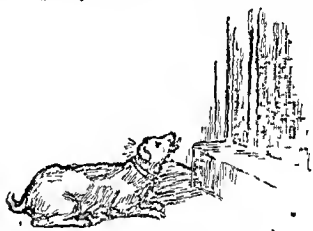
આનંદથી ઉમરતા હૃદયે એક પછી એક પરબીડીઆં ફેલી હું વાંચું છું.

પરબીડીઆંના ઢગ્ગવચ્ચે પડેલા એક પોસ્ટ કાર્ડ પર મારી પ્રથમ નજર પડે છે. એ ઉપાડી હું વાંચું છું. અહોહો ! આ જીણા કીડીઆંના દાણા જેવા તો દાહાજનાજ અક્ષર ! એ તો અહીં છે ને એમનો કાગળ !

ચિ. જગજીવન પ્રતિ લીં બખડધજ
જપનારાયણની શુભશિષ્ય

બેટા, આજે તો તારો જન્મદિવસ. દર્શથી

થેકડા મારતો હું તને મારી વૃદ્ધ આંખે જોઈ રહ્યો છું. મહારાણી વીકેટોરીઆના અપુર, સમસ્ત જગતને શાન્તિનો જન્મ પાનાર, અજોય એકવડના રાજમાલિખાનેજ દિને તારા જન્મ ના શુભ સમાચાર મળ્યા, ત્યારે હું અને તારી દાદી સગીએ તાપતા બેઠાં બેઠાં. તારા મામલો પત્ર વાંચ્યો કે સદાજો પાવડી પહેરી, ખબે ખેસ નાખી, ચામચીઆ જોડા મહાની હું તારી દાદીને “શું છે ! શું છે ! બપુ કાંતો ખરા !” એમ બજાતી મુકી પાધેરા બગરમાં દોડ્યો ને મલોક સાકર કંધે નાખી લઈ આવ્યો ! આખી

દાસ્ત મેલિયો ફરો ... રોડલાની આરામ એ અમારો દારપાળ થઈ પડ્યો છે.

પોળમા એ સાકર પહેં આવાનું તારી દાદીને ફરમાવ્યું ત્યારે મારી છાતી દોડ વેંત પૂલેલી, તે દરમિયાન વરસે એ મારા અરણ્યમુકરમાં પ્રતિબિંબિત થયા વિના રહેતું નથી ! ... બેટા જગજીવન તનેએ એવા મુખના અનુભવ થતો એવા આશીર્વાદ સાથે વિરમીશ. એજ મિલિ આવશ્ય મુદ્દ ધુનમ ને શુકવાર

પત્ર ૨. વિધુવદન તરફથી:-

નારંગી રંગના કાગળમાં લીલી ચાલીથી લખેલા આ પત્રની વિગત નીચે પ્રમાણે:-

‘મુઆરક્યાંદી દોસ્ત ! દુનીઆ તો માયાવી છે, અને એ ઇંદ્રજાલમાંથી જેમ વહેલા છુટીએ તેમ સાર’, ખત કે નહીં ! નશ્વર જગતથી મુક્ત થવાના શુભ દિવસ પ્રતિ તે નૂતન વર્ષમાં પ્રવેશ કરીને દીક પ્રગતિ કરી છે. તારા આ પ્રશંસનીય પગલા માટે તને ‘Cart-loads of’ (ગાડા ભરીત) અભિનંદન.

એજ લી. તારો જે માને તે,
વિધુવદન.

પત્ર ૩ બે. હિષેન્દ્ર

તરફથી:—

કાળા કીનારવાળા
કાગળ માગતમામ્
letter (શોકપત્ર)ની
અંદર લાલ શાહીથી
ત્રાસું આમ લખ્યું
હવું:—

“ આજે મારા

પિતાશ્રીનું આદ્ય
હોવાથી તને અભિ
નંદન આપવા નહી
આવી શકાય, પરંતુ
આશા રાખુ છું કે
તું હર હમેશની

જેમ ધુલક જેવું મો ગૂંપીને આ શુભ અવસરે
નહી દૂરે ! સાબળ્યું છે કે જીવનની કોઈ ધન્ય પળે
સદા ઉદાસ વા શોકમગ્ન રહેતા હૃદયો ખુશમીઞ-
જ અનુભવે છે ! આજનો દિવસ ધન્ય પળોનો
સમૃદ્ધજ હોવો જોઈએ અને વધુમાં વાચે
ઉડતી વાત આવી છે કે લલી લાભી આવ્યાં છે.
તો તો પછી તું ધુલક જેવો રહે તો તારા જેવો
‘ ગાડર ’ બીજો કોઈ જ નહી.

લી. સ્નેહાધીન હિષેન્દ્ર.

અને આ ચટાપટાવાળું. ફેશનેબલ ક્વર
કેનું હશે ! આહો ! એતો આમારી સહાધ્યાયિની
પેલી ચીખાવલી ચક્રિકાનું ! જુઓ તો
ખરા ! એ આ ઘેલું માથું ફેરોએ ન સમજાય
એવું અસંમજસ મગ્નુ શું જરૂર છે, વારુ !

મી. જગજીવન,

તમારામાં નામ પ્રમાણે ગુણ છે એવી મારી
ખાત્રી છે. તમે જગને ધારો તો જીવન અર્પી
શકો તેમ છો એમ પ્રોફેસર સાહેબ સાથે અવાર

મારી કુળના ચેલોઆ જેવું છે.

માનશું !

લી. ચક્રિકાના વન્દેમાતરમ.

આ ચાર અને આવાજ પરંતુ special
importance ના નહી એવા દસ પાર કાગળ
હું ગ્લાનિહાસ્યની મિત્ર લાગણી વચ્ચે જીવતાં
જીવતાં વાંચું છું. પછી એક અટ્ટહાસ્ય કરી
ટેબલ પાસેની ખુશીમાં ગોઠવાઈ બેઠું છું,
ને ટેબલ પર પડેલા કાગળ પર બીલાડાં ચીતરતો

[વધુ માટે જુઓ ૩૪ પૃષ્ઠ]

રૂપમંતી

લેખક:

રા. દયાશંકર મ. ભટ્ટ

સભ્ય, સાહિત્ય સંમેલ.

—૦૦૦૦૦૦૦૦૦—

[૬. ખી. હાવેલના 'Aryan Rule In India' નામના પુસ્તકમાં ૩૫૪ મા પાને બાજ બહાદુર અને રૂપમંતીનું ચિત્ર અને એજ પાને મંડુના કીડલાનો ફરમામાં આ એક સ્નેહીયુગની કારકીર્દી આલેખી છે. એમાંની માત્ર ચારજ લીટી વાચતાં જે રૂપનાચિત્ર મારી લાખનાસૃષ્ટિમાં ઉચ્ચ થયું છે તે આલેખું છું.—લેખક.]

૧

વહ આઈમની રાત્રિના જે પ્રદર લાગ્યેજ પુરા થયા હશે. અધકારથી વીંટાએવા જગતની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓના મહી માત્ર તારલાઓજ ઝળકારા લેતા હતા.

દૂરની ચાવડીના મીપાઇએ સાડા આગીઆર-નો એક ટકાવ માર્યો—અને દૂરથી કાઈ ઝોડા ખાતા ચોટીદારે ઝળકી 'સખ સલામત, જમાદાર!' ની રેલ લજકારી.

જે પળ પાછું શાતિનું સામ્રાજ્ય મત્તા પ્રસારવા મથી રહ્યું.

“કાણુ છે?”

“હું શરામ! કાણુ શીરામ!”

“હા” જરા ધીરથી પલ્લ ચોકસાઈથી તેણે ઉત્તર વાળ્યો; ને તેણે પામે પડેલા કોડીઆના દીવાને જરા સંકેર્યો.

“કેમ અત્યારે!” દીવા સંકેરતાં સંકેરતાંજ એણે પુછ્યું.

“સરકાર સુધ ગયા? એક અગત્યના સમાચાર આપવાના છે.”

આ દિવસેમા અરધી રાત્રે અમલદારોને ઉઠવું—ધરખાર છોડવા એ તાંત્ર મામાન્ય બનાવ થઈ ગયા હતા.

“હીકે, જરા થોભા” કહી તે અંદર ગયો. ને એક બારણાનું કડુ તેણે દલાવ્યું.

અંદરથી અવાજ આવ્યો: “કાણુ?”

“જનાબ! હું શીરામ.”

અંદર સુનાર તામ માલગી એકદમ હુલંગ મારી ઉભો થઈ ગયો. અને તરતજ બારણું ખોલ્યું. એક ખુણા ઉપર બગતી મરાણોનું તેજ આખાએ ઓરડામા પ્રગમી ગયું.

“જનાબ! શરામ કે” અત્યંતો સદેશો લેઈ આવ્યો છે.”

“જલ્દી ચોકલા” તેણે અધીરાઈમાં અને તકે ચિતકેની માળા યંચતાં કહ્યું.

તે એ ડગલાં ભરી આગળ આવ્યા. સામેજ

શીરોજ શરાજને લેઇ આવતો મળ્યો.

“જનાબ ! આ લીફફા લેઇ શહેનશાહ તરફથી આદમી આવ્યો છે.”

યુવાનમાંથી વિશેષ સાંભળવાની ધીરજ ચાલી ગઇ હતી. તેની બધી શક્તિઓ લીફફા ઉપર એકાગ્ર થઇ હતી. તેણે લીફફા લેઇ ઝડપથી ફેડયો અને હુકુમ વાંચ્યો.

“મંડુના તમને સગદાર નીમવામાં આવે છે. એકદમ જઇ કબજે લો.”

તેના મુખપર આજી રિમત આવ્યું તેવું જ ચાલ્યું ગયું. જરા ડોક ઉઘી કરી તીક્ષ્ણ આંખે તેણે શીગઝ અને શરાજ સામે નેયું: મોં મલકયું

—વળી પાછી ફેં
જાણે શંકા ઉઠતી
હોય તેમ તેણે
લીફફા ફરીથી
વાંચ્યો.

તેણે જરા
તાલ ટોક્યો;
ઢાકાની મલમલના
પહેરણની બોય સ-
હેજ ઉઘી ચઢાવી;
અને આજી ઉગતી
મુજને તેણે વળી
દીધો.

ને તેની હાલી મુજને તેણે
આમન્યાજ કરી.

તેનુંમોઢું સહેજ મલકયું અને કહ્યું: “શીગઝ આપણી ટુકડીને તૈયાર થવાને હુકમ આપ, અને જોધપુરી ફરવાને મારી રાહ જુઓ, હું આપું છું. જુઓ બહુજ સુપકીથી ચાલ્યા જાવો. કાઠનેએ આપણી હીલચાલની જાણ ન થવી જોઇએ. શીરાજ તું અહીંજ રહેજે. હું બોલાવું ત્યારે તારે આવવું, અને મારો ઘોડો તૈયાર કર.”

“હા હજાર !” સલામ કરી અને ચાલ્યા ગયા.

તે થોડીવાર હાથમાં લીફફા પકડી ફરે બ્રજતી મશાલોના રાતાં પીળાં તેજમાં સ્થિર દષ્ટિએ જોઇ રહ્યો. કેં કેં વિચારો તેના મગજમાં આવ્યા ને ગયાં કેં કેં ભવ્ય કલ્પનાઓની તરંગાવલિ તેના મગજમાં ઉડી ને સમા ગઇ. સ્ફુર્તિ તેના અંગે અંગમાં વ્યાપી ગઇ, તેણે આમથી તેમ આંટા મારવા માંડ્યા. તેની દ્રષ્ટિ તેના પગથાયા તરફ ફરી

તંજ પાવળમો, પાતળું પણ રનાયુવાળું શરીર અને તેના ઉપર કરચળીઆળા પહેરણમાં તેના સુરેખ શરીરે તેનું દીલ આકર્ષ્યું. તે એકદમ ફર્યો, સામેના આખા અરીસામાં ક્યાએ સુધી તેના પુટડા શરીર સામે તે પ્રસન્નચિતે નીહાળી રહ્યો.

ને તેની ઉગતી મુજને તેણે આમન્યાજ કરી.

૨

પંદર વર્ષની નાની વયમાં તે અફઘાનીસ્તાનથી એક લોકરના કાશલા સાથે હોંઠે આવ્યો હતો, ને એક આકરમાંથી નાના સીપાઇ તરીકે તેણે જાંદગીની શરઆત કરી હતી.

સ્વભાવને તે ખુશનુમા અને હીમતખાજ લડવૈયો હોઇ પોતાના ઉપરી અમલદારની પ્રીતિને પાત્ર નીવડ્યો હતો. શરીર તેણે સુદૃઢ ને સુરેખ બનાવ્યું હતું. રનાયુએ રનાયુ એના ઉજળતા અને ખીલતા લોહીની પ્રતિગ્ધ હતા.

તે દાખલ થયો ત્યારે તેને એકજ આદર્શ હતો: શહેનશાહના એક વ્હાયા અને નીમકહલાલ સીપાઇ બનવું.

ચાર પાંચ લઢાઇએ તેને સામાન્ય સીપાઇમાંથી અમલદાર બનાવ્યો હતો. તેણે તેના મનમાં તે હંમેશ એકજ મહત્વકાંક્ષા પોષતો— ઉંઘતાં ને જગતાં તેનીજ કલ્પનાઓ સેવતો:— શહેનશાહના ખાસ અદના સીપાઇ બનવું

પણુ કેં એાછી બધીએ આશાએ પાર પડે

૭ ! વિધિયું નિરંતર ફરતું ચક્ર માણસને ક્યાં
જઈ પડકશે એ કોણ કહી શકે ?

છેલ્લી લઠાઈ ઇ. સ. ૧૫૫૦ માં યજ્ઞ મંડુ-
ના સુરક્ષિત અને અજ્ઞેય કીર્ણને શહેનશાહે
સર કરવાનો નિશ્ચય કીધો અને લશ્કરની હુકડી
તે કામે લાગી ગઈ. મંડુનો કીર્ણ પડ્યો અને
શહેનશાહે તાબે કર્યો. આ કીર્ણને મર કરવામાં
એક નાની પણ પ્રતાપી વ્યક્તિનાં જીવિષ્ણુ
અને બાહુબળનાં ચોમેર ખુબજ વખાણ, થતા.
એ વ્યક્તિને, પેલા નૌજીવાન યોદ્ધાને, સૌ બાઝ
બહાદુરના નામથી ઓળખતા.

મંડુનો કીર્ણ સર કરી તે નૌજીવાન યોદ્ધો
વીજળીની ત્વરાથી શહેનશાહને વિજય સમા-
ચાર આપવા આજે સાંજે દીલ્હી આવ્યો હતો.
દિવસના કાર્યથી પરવારી યાકબા
પાકબા નિદ્રાને ખોળે પડતું મુક્યું હતું ત્યારે તેને
સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહતો કે આજેજ આમ
અડધી રાત્રે આવું મહાન પદ તેને નવાજેલ
થશે.

૩

ચાંદની ચોકમાંથી એક ઘોડેસ્વાર પસાર
થેતો હતો, રાત્રિના હજુ એ પ્રદરજ ગયા હશે.

કોઈ કોઈ બારીઓમાંથી ઝીણા દીવાના
ફિરણો આવતાં.

ઘોડેસ્વાર એનાજ ત્રિચારોમાં મશગુલ
ચાલ્યો જતો હતો.

ઘોડે દૂરથી અવાજ આવ્યો:

અથ કૃષ્ણ તેરે નામપે કુરબાન હો રહી.....

ઘોડેસ્વારના કને એ અવાજ અચકાઈ
હવામાં સમાઈ ગયો. વળી પાછી એજલીટી ઉચ-
લાઈ...કોઈ મધુર સ્વરે-અતિ મધુર સ્વરે ગવાઈ-
—નેજ વખતે ઘોડાએ ટેક ખાધી અને સ્વારના
ત્રિચારોમાં અક્ષેપ પડ્યું. તેના કાને ઉઠી
નિરવતામાં મધુર રણકા થયો.

ઘોડાને તેણે થંભાવ્યો અને કાનને સરવા
કરી તે બેઠો.

અને દૂરથી કોઈ માધુર્ય રેડી રહ્યું હોય;
મંગીતની સર્વ મીઠાશજ રેલાવી રહ્યું હોય, એમ
કોઈ સુંકામગ્ન અવાજ સરતો સરતો આવ્યો.

.....અથ તેરે નામપે કુરબાન હો રહી.....

તે એ પણ, ત્રણ પણ થંભી ગયો. એ મોઢક
સ્વરે તેના દીકને ઉન્મત્ત બનાવ્યું. યુવન યોદ્ધાના

હૃદયતાર થનથની
ઉઠ્યા, આખાએ
શરીરમાં એક ઝીણી
લહરી ઉઠી ને શમી
ગઈ. તેને ત્યાંથી
એક ડગલું એ
ખસવાનું મન થયું-
જ નહીં. મન અને
શરીર અત્યારે
એના ન હતા.
ધ્રુવજાએ કે ધ્રુવ
ચિના, ના, કદાચ
હૃદયશૂન્ય બની તે
ત્યાંજ સ્થિર થઈ
રહ્યો. તેની સંગીત-
ની તૃષ ક્રમે કરી
છીપેજ નહીં.

આખાએ ઊરન-

માં સંગીત તેણે

બહુવાર લાગેજ સાંભળ્યું હતો અને માંભજેલા
સંગીતમાં આવી મીઠાશ, તેણે-કદાચ દશે
તોએ-ભાગેજ માણી દશે-અનુભવી દશે.

ત્યાંથી ડગલુંએ તે ખમી શક્યોજ નહીં.
ત્યારે સંગીત બંધ થયું ત્યારેજ તેણે એ સ્વર
ક્યાંથી આવતો હતો તે નેવા નજર ફેરવી.

ત્યાં વળી પાછું ગીત ચરુ થયું. તે નેમજ

કુરબાન અંગવાળો સૌએ
• બાળ્યું ખેલ્યું.

ચિત્રવત થઈ ગયો.

ને વળી એક પ્રહર ચાલી ગયો.

“સરકાર !” ઘણીજ નમ્રતાથી તેના સાથીદારે કહ્યું,

ઉત્તર ન મળ્યો.

“મરકાર !” તેણે જરા ઉતાવળે કહ્યું. ને એનો યોડો જરા પાસે લાવ્યો, ના, સહેજ આગળ લાવ્યો.

“કેમ !” એકાએક ધ્યાનલગ ચતા ઋષિની કુતુહલતાથી તેણે પુછ્યું. ને ઉત્તરની રાહ જોયા વિના વળી પાછો તે સગીતની સમાધિમા પડવા લાગ્યો.

“સરકાર ! જોધપુરી દરવાજે ટુકડી વાટ જુએ છે.” તેણે જરા લારપૂર્વક અને સહેજ કંઠેરતાથી કહ્યું.

ચાર માવચેત થઈ ગયો “હા, અહીંજ એહું થઈ ગયું નહીં. એણે જરા અસબદતાથી કહ્યું ને યોડાને એડી મારી. યોડો ચાલ્યો એક ઉડો નિઃશ્વાસ મુઝી તેણે લગામ જરા ખેંચી-નજર પાડી નાખી.

“એક બે ગણા જતા જતા તેણે અરનચ મને પુછ્યું : “શીરાઝ એ કોણુ હતું !”

“કોણુ સરકાર ?” પ્રશ્નનો અર્થ એને થોડો મમગયો ન સમજાયો અને એણે ચારે તરફ નજર ફેરવી લીધી.

“કોણુ કોણુ વળી ! આ ગાનાજગતો” ઘોડેચારે આ છુકાઈ ઉપર ક્રોધ કાઢવા માડ્યો.

“નામદાર ! ગાનાર ! ગાનાર વળી આ નગરમા ખીણું કોણુ હોય ! પેલી રપાજને !”

“તે શુ રુપા ચાહી રહે છે ! આવુ સરસ ગાય છે !”

“મરકાર ? એની કીર્તિ-એના ગળાની મીઠાશ સારાએ હીદમાં પ્રસરી રહી છે.”

“હું, એ તો હું એ જાણું છું. પણ તે અહીંજ રહે છે !”

“હા, હા.”

આટલા ટુકા ઉત્તરથી વળી પાછો સ્વાર છોડાયો “તે હા તે તો જાણ્યું. પણ-પણ” શરમ, ક્રોધ અને ક્રોધ અકથ્ય ગુગળામણને લેઈ એ વધુ જોલી ગયો નહીં.

તેના શરીરે બફારો થઈ ગયો. તે જન ઉપર ઉચો નીચો થઈ ગયો. લગામને વિના કારણે તેણે ખેચાખેંચ કરવા માડી.

વળી પાછું પુઝાઈ ગયું : “ત્યાજે તો એ દરબારમા ગાવા જતી હતી !”

“હજુર ! એ કોઈનેએ ત્યા ગાવા જતી નથી. એ પોતા માટેજ ગાય છે.”

“હે ! શું કોઈનેએ ત્યા જતી નથી !”

“ના, કોઈનેએ ત્યા નહીં, એ રાજપુતાણી છે.” જુઝમા મરીદના તરફ વળાઈ લેતા યોડાને તેણે થભાવ્યો. છેલ્લી નજર ચાહતી ચોકતી દિશામા નાખી લેવાના લોભને તે રોકી શક્યો નહીં.

“શીરાઝ !” ગુગળામણ અસલ્લ થતા તેણે ગળગળા થઈ કહ્યું ; “શીરાઝ ! એને મળી ન શકેયો”

શીરાઝને પાંચે વર્ષ પરના એના ઇરકના દિવસો યાદ આવ્યા એજ ચાહતી ચોકમા પેલી નીલવણી આઠણીમા ઢંકાઈલી સુરેખ દેહલતાને જેતા ‘જરા નયણો સે નયણો મીલાતાં’ જે પ્રથમ નિલવ થયેયો, જે પ્રમત મનોદશા પ્રાપ્ત થયેલી, એ જરા આછું સ્મિત, જરા લચકાતી ચાલ, અને થોડે થોડે ચાલતા પાછું લળી જેતા ચાર આખોતી ચાર રેખાઓ સહેજ મળી લખાઈ જતી ? એ બંધાએ ભૂતકાળના સ્મૃતિચિત્રો તેની મન સજ્જિ સમક્ષ ઉપજવા લાગ્યા.

[વધુ માટે જુઓ ૫૪ પૃષ્ઠ]

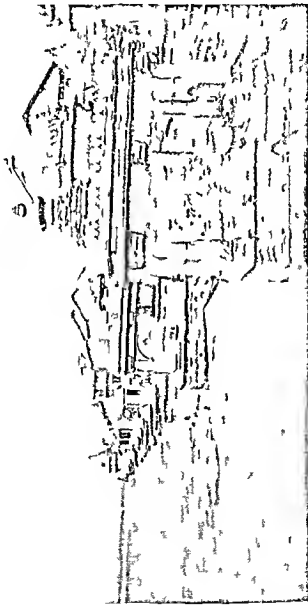
શ્રીયુત ડાહ્યાભાષ આણંદજી રાવડા
તરફથી સવિનય સન્મેષ ભેટ.

[ચુનરાત]

[ફાલ્ગુન ૧૯૮૩]

હજારી ચંદિકાના આજી પ્રકાશમાં ઘોડા ઉપર જે સ્વાર
જેથપુરી દરવાજા પડાવી ચાલી જતા હતા.

गुप्त]

अक्षय्य अंधिदा नक्षायतो धार-द्विर्दो.

[१२७५ १२८३

द्वारकापुरी

लेखक

म. दुर्गाधर

ट्रिपुण्ड्र म

गारगी

मन्थ, भाषित

मन्थ

અયોધ્યા મથુરા માયા કાશી કાંચી અવન્તિકા । પુરી દ્વારામતી ચૈવ સપ્તૈતા મોક્ષદાયિકા: ॥

ભ ગવાન દ્વારકાધીશતી દ્વારકાંપુરી ગુજ-
રાત કાશીઆવાસનું એક મદ્દાન તીર્થ
છે. પુરાણોમાં દ્વારકાંતી ઉત્પત્તિ નીચે પ્રમાણે
કહી છે:—

“ ભગવાન મનુના પુત્ર યયાતિને એક પુત્રી
(સુકન્યા) અને હિતાનખદિ, આનર્ત અને
ભૂરિષેણ ત્રણ પુત્રો થયા. પતિવ્રતા સુકન્યાનું
આખ્યાન જુના કાળથી લોકપ્રિય છે અને
હમણાં રા. રા. મુનશીએ એનું નાટક લખીને
એને કીક ચર્ચારપદ બનાવ્યું છે. આ
સુકન્યાના ભાષા આનર્તના પુત્ર દેવતે સમુદ્રની
વચ્ચે નગર સ્થાપીને તેમાં પોતાની રાજધાની
કરીને આનર્તદેશ ઉપર રાજ્ય કર્યું. આ દેવતે
સ્થાપેલી નગરી કુશસ્થલી તેમ દ્વારકાંપુરી.

આ દેવતને કકુદ્ધી વગેરે સો પુત્રો થયા.
કકુદ્ધી અથવા દેવતને એક દેવતી નામે કન્યા
હતી. આ કન્યા કોને આપવી એ પુછવા રાજ
દેવત બ્રહ્મલોકમાં બ્રહ્મપાસે ગયા. બ્રહ્મલોકમાં
ગાંધર્વનું સંગીત ચાલતું હતું એટલે થોડીવાર
તેવનને ઉમા રહેલું પડ્યું; પછી અવકાશ
મળતાં બ્રહ્માને પુછ્યું, સારે પિતામહે જવાબ
આપ્યો કે તમે જે હોટકાઓની વાત કરો
છો એની તો પેઢીઓ ચાલી ગઇ અને એ
તોજોનાં તો હવે નામ પણ સંભળાતાં નથી.
૫૪વી ઉપર તો ૨૭ યુગો વહી ગયા. મારે
હવે તમે જશે. સારે દ્વારકાંમાં ૫૪વીના ભાર
ઉતારવા અવતરેલા કી કૃષ્ણના ભાષા દેવાંથી
નરરત્ન બ્રહ્મદેવ છે તેને આ કન્યા આપજો.
દેવતે પણ દ્વારકાંમાં આવી બ્રહ્મદેવને પોતાની
કન્યા દેવતી આપી. (મા. ૯ અ. ૩ સ્તો.
૨૭ થી ૩૬)

આ કથા વિષય પુરાણ (સ્ત ૪),
મત્સ્ય પુરાણ અને હરિવંશમાં પણ છે. આ
પ્રાચીન પૌરાણિક કથાનું રહસ્ય શું હતું ?
આધુનિક ઐતિહાસિક દષ્ટિએ વિચાર કરીએ
તો એમ લાગે છે કે આનર્તમાં, આપો
આપી સારે પહેલાં દેવત તરફ ગયા. દેવત એ
ગિરનારનું એક નામ છે, કાશીઆવાસ ગુજરાત-
માં ધણા જુના કાળથી ગિરનાર પ્રસિદ્ધ છે.
પહેલી વરતી દેવત-ગિરનારની તળેટીમાં થઇ
હશે અને સ્વાંથી વરતી-દેવતી દ્વારકાં ગઇ. ખીજી
અર્થ ૫. ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજીએ કહે છે કે
પહેલાં દેવને કોઇક રીતે પોતાનું રાજ્ય ખેલું
અને દૂર નીકળી ગયો, પછી એના વંશનો
કોઇ પુરુષ-દેવત વર્ષો પછી પાછો દ્વારકાં
આવ્યો; એ વખતે દ્વારકાંમાં યાદવો રાજ્ય
કરતા હતા. દેવતે પોતાની કન્યા યાદવ બ્રહ્મ-
દેવને આપી અને આ રીતે દ્વારકાંના બે
રાજવંશો વચ્ચે સંબંધ બંધાયો. (જુઓ:
ભોગ્ગે ગેઝીટીઅર પુ. ૧ ભા-૧)

દ્વારકાં વીશે વધારે પ્રસિદ્ધ પૌરાણિક કથા
ભગવાન કૃષ્ણ સાથે યાદવો, મથુરા ઉપર
એક તરફથી દક્ષિણનો કાલયવન અને ખીજી
તરફથી મથુરાનો રાજ્ય જરાસંધ ચઢી આવવા-
થી મથુરાથી ભાગીને કેવી રીતે દ્વારકાં
આવ્યા એ છે. ભાગવત દશમસ્કંધમાં
(અ. ૫૦ થી ૫૨) આ કથા વિસ્તારથી
કરી છે. હરિવંશમાં પણ છે. મહાભારત પણ
દ્વારકાંમાં વસતા યાદવોની તોષ કરે છે. મહા-
ભારતના આદિપર્વમાં અર્જુનની તીર્થયાત્રાનું
વર્ણન છે તેમાં ખીજાં તીર્થોમાં ફરતા ફરતા
અર્જુન અપરાન્ત (પશ્ચિમ કાશી ઉપર) ખાં

આવ્યા, સ્વાર્થી પ્રભાસ ગયા પ્રભાસમા પોતાના સખા અને ગુરુ શ્રી કૃષ્ણને મળ્યા પ્રભાસથી કૃષ્ણ અને અર્જુન બેએ રેવત પર્વત (ગિરનાર) ઉપર ગયા ત્યાં યથેચ્છ વિદ્યાર કયા પડી રથમા બેમીને દારકા ગયા, વચેરે પ્રસંગ છે

છેવટ બ્રહ્મશાપથી, પ્રભાસ આગળ ખુબ મઘ પીને યાદવો અદર અદર લડી મુવા અને ભગવાન શ્રી કૃષ્ણનો પ્રભાસ પામેજ ખીપળાના ઝાડ નીચે વધ થયો છેની ક્ષણે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે પોતાના સારથીને મટેગો જ્યો કે —

ગચ્છ દ્વારવર્તી મૂત જ્ઞાતીના નિધન મિત્ર ।
મર્કપણ્ય તિમાળ વન્ધુવ્યો મૂહિ મદરનામ્ ॥
દ્વારમાય ચ ન સ્વેય મરન્તિ સ્વ સ્વ વન્ધુભિ ।
મય નક્તા યદુપુરી સમુદ પ્લાવયિષ્યતિ ॥

મા ૧૧ અ આ ૪૧-૪૭

‘ તુ દારવતી-દારકાના અને યાદવોનો પરસ્પરનાશ સર્કર્ણુતુ પરનોકગમન, અને મારી દશા ત્યાં બન્ધુઓને કરેજે, વળી તમારે તમારા કુટુંબો સાથે દારકામા ન રહેવું, કારણ કે મારા ગયા પડી સમુદ્ર યદુપુરી-દારકાને હુમાડી દેજે ’

આ શબ્દો અપ્રેષ્ટ છે સમુદ્રના કાફા ઉપર હોવાથી અને કદાચ મમુદ્ર માગે આવતા પરદેશીઓને ઉતરવાનું બદર હોવાથી દાગમતી કહેવાતું આ નગર ઘણું જીવું છે, એમા તો કે શકા નથી કાફીઆનાડના પ્રાચીનતમ પ્રભાસ અને ગિરિનગર જેટલુંજ આ દારકા પણ પ્રાચીન ખરું ઘણું કરી વિક્રમ સવત્ પૂર્વેના કાળમાં કાફીઆવાડમા પ્રસિદ્ધ ગયાનો ત્રણજ દશે પ્રભાસ, ગિરિનગર અને દારકા એ ત્રીયસ્થાન પણ જીતા વખતથી ગણાય

છે. મદાભારતેજ દારકાને પુણ્યસ્થળ કહ્યું છે (પુણ્યા દ્વારવત્તા યત્ર. મ વન અ. ૮૧)

પ્રાચીન યવન લેખાઃ એરીઅન જેને બાગકી (Barake) કહે છે તે આ દારકાજ હોવાનો સભન છે પણ પુરાણો કહે છે તેમ જીતા કાળમાંજ દારકાનો મમુદ્રથી કે ખીમ કાષ કારણથી નાશ થયો હોય એમ લાગે છે ઉપર ભાગવતમાંથી ઉતારો કર્યો છે ખીમ પુરાણો એજ વાત કહે છે, અને મદાભારત પણ આ વેગણિક કથાને ટેકા આપે છે (મ ૧૭ અ ૭) બાટોની માર્તાઓ પણ દારકા સમુદ્રમા હુમી ગયાતું કહે છે મતનમ કે પ્રાચીન દારકાની જીવંત રહ્યું નથી હાનતુ દારકા ક્યારે રથપાયુ તેની પણ ચોક્કસ માહિતી મળતી નથી પણ પ્રાચીન દારકા કયા હતું એજ જુનાઈ ગયા પડી હાતનું રથપાયુ હોવું જોઈએ કારણ કે હાનમા ધગા રથજો મુગ દારકા હોવાનો હાનો કરે છે મડીનાર થી નજી મેન દક્ષિણે મુગ દારકા નામથી એક પ્રખ્યાત સ્થળ છે અહીં એક વિષ્ણુ મંદિરનું ખંડેર છે એ તરફના લોખંડો એની દતકયા પ્રચલિત છે કે મુગ જીવું દારકા એ રથજો હતું વળી પોરનદર અને ગીવાણી વચ્ચે થીનગર પામેની જગ્યા માટે તથા માધનપુર માટે આવી દતકયાઓ પ્રચલિત છે જીવું દારકા ક્યાં હતું એ જુનાઈ ગયા પછીજ જુદા જુદા સ્થળો માટે આવી વાનો આવી હોવી જોઈએ વળી થીમદ્ ભાગ વતની રચના થઈ ત્યાં મુકી તો તતુ દારકા રથપાયુ જણાવું નથી નહીં તો ભાગવતકાં દારકા હુમી ગયાની વાતથી અટકત નહીં

આ રીતે સમુદ્રની દક્ષ આગળ પાછળ થયાના મીમ દાખતાઓ પણ મડીઆવાડના ધનિ

દાસમાં જોવામાં આવે છે. ઇ. સ. પાંચમા શતકમાં વલ્લભીનગર ખંદર હતું. આજે એ સ્થળ સમુદ્રથી સાત મૈત્ર છેડે છે. દીવ આજે ખેટ છે, બારસો વર્ષ ઉપર એ મુખ્ય જમીન સાથે જોડાઈલો દ્વીપ હતો. સમુદ્રના આવા ફેરફારોમાં જીવું દારકાં આવી ગયું હોય તો એ સંભવિત છે.

ઐતિહાસિક પુરાવા તપાસીએ તો સમગ્ર રીતે ગુજરાત કાઠીઆવાઠ વીશે અશોકના ગિરિનાર પાસેના શિલાલેખથી જીનો કોષ લેખ અહી મળ્યો નથી; પણ ગિરિનગર વીશે અશોકના લેખથી આરંભીને આજ સુધી લગભગ આઠ ઐતિહાસિક ઉત્તેજો મળ્યા કરે છે. દારકાં વીશે ઉપર કહેલા પૌરાણિક ઉલ્લેખો સીવાય જીના સાહિત્યમાં વિ. સં. ૧૯૦૦ સુધી બીજાકુલ ઉત્તેજ જોવામાં આવેલો નથી. વળી દારકાંને જીના વખતમાં રાજાઓ તરફથી કોષ પણ જાતના દાનો મળેલાં દેખાતાં નથી. તેમ મુસલમાનોએ પણ એનો નાશ કર્યો નથી. એટલે મહમદ ગીઝનવીના સમય સુધીએ દારકાં સોમનાથ જેવું તો પ્રખ્યાત નહીં જ પણ સામાન્ય તીર્થ પણ ગણાતું હોય એમ જણાતું નથી. કદાચ એ સ્થળે ગામ અને મંદિર હશે પણ તીર્થ તરીકે એની પ્રખ્યાતિ નહીં હોય. સાહિત્યના પુરાવા ઉપરથી “વિ. સં ૧૨૦૦ પછી દારકાં વૈષ્ણવતીર્થરૂપે સવિશેષ પ્રસિદ્ધિ પામ્યું હોય એમ જણાય છે.”

(સદ્ગત તનસુખરામ મ. ત્રિપાડીનો

લેખ: બુદ્ધિપ્રકાશ: ૧૯૧૫.)

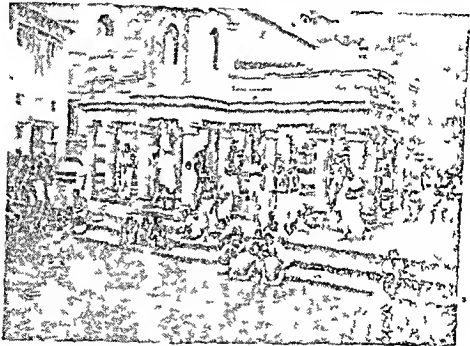
વિ. સ. ૧૨૮૮માં સોમેશ્વર દેવે રચેલા ‘ઉલ્લાસ રાધવ’ની પ્રસ્તાવનામાં શ્રી દ્વારકાલંકાર નીલમણે: શ્રી કૃષ્ણ દેવસ્ય પુરત: એ રીતે શબ્દો

છે એટલે એ વખતે દારકાં અને એમાં શ્રીકૃષ્ણનું મંદિર બંને હોવાં જોઈએ. પંદરમા શતકથી તો વૈષ્ણવ તીર્થ તરીકે દારકાંએ ધણું મોટું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. એતન્ને અને મીરાંબાઈએ દારકાંની યાત્રા કરેલી. એ વખતના વૈષ્ણવો વૃંદાવન પેડે દારકાંની યાત્રાને આવશ્યક માનતા. ટુંકામાં ગુજરાતના સોલંકી રાજાઓના વખતમાં દારકાંએ તીર્થ તરીકે નવી પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી અને ધીમે ધીમે સાતમો ક્ષદાપક પુરીઓમાં સ્થાન મેળવ્યું.

દારકાંની—અથવા ઓખામંડળની રાજકીય રિયતિએ પણ અનેક વારા ફેરા જોયા છે. અને પૌરાણિક કથા ઉપર કહી છે તે પછી ઐતિહાસિક હકીકતો નથી મળતી; પણ ભાટો વાનાંઓ કહે છે અને કલ્પનાથી ભગવાન કૃષ્ણથી આજ સુધીના કાળને સાંધી દે છે. આ કથાઓનો ટુંકો સાર નીચે આપ્યો છે. આખા સૌરાષ્ટ્રમાં એક કાળે કાળા વગેરે જંગલી લોકો વસતા હતા. આર્યોએ પ્રભાસ, ગિરિનગર, દારકાં વગેરેમાં વસવાટ કર્યો એટલે આ જંગલી લોકોને વચલા ભાગનાં જંગલોમાં રહેવું પડ્યું અને કૃષ્ણનાં શ્રી બાળકોને લઇ જતા અજીનને કાખાઓએ રરતાઓમાં છુટકો; એવી કથા છે તે આ જંગલી લોકો માટેજ. પાછળથી કાખાઓ અદસ્ય થઇ ગયા હતા પણ અસારના વાધેરો આ જીના જંગલી લોકોના વારસોજ હોવા જોઈએ. આ જંગલી ટોળાઓના નાયક કાલયવનને જીતીને ભગવાન કૃષ્ણે દારકાંમાં રાજ્ય સ્થાપ્યું. અને એમના સ્વધામ ગયા પછી દારકાંની ગાદી ઉપર કૃષ્ણના પૌત્ર વજ્રનાભ બેઠા. એ વજ્રનાભેજ દારકાંધીશવું મંદિર—ત્રિલોકસુદર્—આધ્યું. અને આ વજ્ર

નાભના પુત્ર શતવીર પાસેથી જંગલી લોહાએ
ઓખામંડળ પાછું કનજે કયું એમ ઓખાના
ભાટો કહે છે પણ આ દતકયા વિચ્છિન્નનીય
નથી શ્રીમદ્ ભાગવત રપૃષ્ઠ કહે છે કે “હરિએ
તજેલી દારકાને સમુદ્રે એક ક્ષણમા હુબાડી
દીધી, માન ભગવાનનું ઘર બાહી રાખ્યું અને
અર્જુને વળનાભનો ઈન્દ્રપ્રસ્થમા અભિષેક
કર્યો” (ભા ૧૧ અ ૩૧) ભાગવત રવાયું

રજપુતોએ વાઘેરાને તામે કરી ચાવડા પાદર
વસાવ્યું. આ ચાવડા વંશના કનકએને કનકપુરી
વસાવ્યું અને ઠેઠન મંદિરો બધાવ્યા અસારે
આ રથળે નાનું ગામડું અને મંદિરમા ખડેરા-
નો ઠામો છે આ મધ્યકાળમા પરમારો
પણ ઓખામંડળમા આવ્યા જણાય છે પછી
સૈકાઓ સુધી ચાવડાઓ અને પરમારો વચ્ચે
ટંટાઓ ચાલ્યા કર્યા છ સ ૧૩ મા શતકના

ચાવડાઓ ગોમરીજના પાટ ઉપર તર્જણ કરે છે

સારે રૂપોએ બધાંસેલું મંદિર કદાચ ઉંચું
હશે

આ પછી ઓખામંડળનો સફરએવીમ
વગેરે પરદેશીઓએ કબજો લીધો પણ એના
હાથમાએ ઓખામંડળ રહ્યું નહીં, એ લોહો
સિંધ તરફ ચાલ્યા અને ઓખામંડળના મુળ
વતની જંગલી લોહોજ એ પ્રદેશના સ્વામી
રહ્યા. છેવટ ઈ. સ. ૧૭૮૧ શતકમાં ચાવડા

મધ્યમા રાડોડો આગ્યા અને ચાવડાઓને તથા
પરમારોને ઉછેરી ઓખામંડળના ધણી થયા

રાડોડોમાથી વેરાવળજીએ આરમઝા વસાવી
ત્યા પોતાની ગાદી કરી. વેરાવળજીથી ૧૧ મા
સાંગજીજીએ આરમઝાના રાજ્યને ખુબ વધાર્યું.
એણે છેક ખલાસીઆ સુધીનો મુસલ કનજે
કર્યો. આ સાંગજીજીના પુત્ર ભીમજીએ મકકા-
જતા મુસલમાન જવાણુઓને હુંડીને એસો

ધો ત્રાસ વર્તાવ્યો કે અમદાવાદના સુલતાન હમદ બેગડાને ઓખામંડળ ઉપર ચઢી આવવું પડ્યું. પરિણામે આરમડાના રાજ્યને મુસલમાનોને હાથે નાશ થયો.

પણ ઓખામંડળમાં મુસલમાનોની સત્તા લાંબો વખત ન ટકી. આરમડા પાણું ભીમજીના હાથમાં આવ્યું. પણ છેવટે વાઢેલો અને વાઢેરો-એ મળી જઈને ઓખામંડળ પોતાને હાથ કર્યું. આ વાઢેલ રાજ-શિવરાજએ ઇ. સ. ૧૫૯૨ માં શુન્દરાતના સત્તાતા ફરતા સુલતાન મુઝફરને આશ્રય આપ્યો. અને પરિણામે અકબરના લશ્કરને હાથે તે માર્યો ગયો. પણ દારકાના વાઢેરોએ બેગા થઈને મુસલમાન છાવણીને ઉઘાડી મુઝી અને આરમડાની ગાદી ઉપર વાઢેલ સાંગણીને બેસાડ્યો.

આ સાંગણીજીનો દીકરો અખેરાજી જેણે પોતાની પુત્રી જામનગરના જામને આપી હતી તે ઇ. સ. ૧૬૧૪ માં મરી ગયો. અદારમા શતકમાં વાઢેલ રાજ અને તેના મળતીઆ વાઢેરોએ કાઠીઆવાડમાં એવી છુંટફાટ ચલાવી કે નવા-નગર, ગોડલ અને પોરબંદરે બેગા થઈને વાઢેરોને દબાવ્યા. આ વખતે સં. ૧૭૧૫ થી ૧૭૧૮ સુધી-માં વાઢેરોનો ધણો મુલક આરાજ્યોએ ખાસ કરી-ને જામનગરે દબાવ્યો. એટલે વાઢેરોની સત્તાની રણની પશ્ચિમે હદ બંધાઈ ગઈ. આ પછી વાઢેરો રાજ કરતાં છુંટાગ તરીકે રહ્યા. અનેક વખત અંગ્રેજોની મદદથી ગાયકવાડ, જામનગર વગેરેએ દબાવ્યા છતાં આ લોકોએ પોતાનો ધંધો તજ્યો નહીં. છેવટે ઇ. સ. ૧૮૪૫ થી ૧૮૫૯ સુધી આ લોકોએ એવું તોફાન મચાવ્યું અને બરડાનો આશ્રય લઈને જામ-નગર તથા ગાયકવાડને એવા હંફાવ્યા કે છેવટે ઇ. સ. ૧૮૫૯ માં સરકારને લશ્કરી હુકમી-મોકલવી પડી અને એજ વર્ષની આખરમાં

વાઢેરો વીખેરાઈ ગયા અને વાઢેરોનો નાથક પ્રખ્યાત બેધો નાથક ગીરમાં ગીરના તાવથી મરણ પામ્યો. વળી ઇ. સ. ૧૮૬૭ માં બેધો માણેકના ભાઈના પૌત્રો મુણ માણેક અને દેવ માણેકે તોફાન જગાવ્યું. પણ તેઓએ અને માર્યા ગયા. આ બેધો અને મુણનાં પરાક્રમોની ઘણી વાતો કાઠીઆવાડમાં ચાલે છે.

ઓખામંડળના ઇતિહાસની ઉપર જે ટુંકો સ્પર્શ આપી છે તેમાં છેલ્લાં ઇસ્ત્રોએક વર્ષની વાતો ઐતિહાસિક લાગે છે તે પહેલાંની મોટે ભાગે દંતકથાઓ છે. ગયા સૈકામાં વાઢેરો-એ વતવિલેઃ ત્રાસ જીલ્લાઈ ગયો છે પણ એ ભોટાનાં અદ્ભુત સાહસોની, એમનાં પરાક્રમોની અને શૂરાતનોની વાતો ખુબ લોક પ્રિય થઈ છે.

દારકાં હાલમાં ગાયકવાડ સરકારને તાબે છે. ઓખાના રણની દક્ષિણે જામનગરનો મુલક છે ત્યારે બંનેપર્યાસ ગોરસ મેલ ક્ષેત્રફળનો ઓખામંડળનો પ્રદેશ ગાયકવાડને તાબે છે. આખો પ્રદેશ જીએ હાથે છે. વચ્ચે વચ્ચે ચેર અને નાના નાના ટીળાઓ સીવાય કશું મનોરંજક દેખાતું નથી. ઓખામંડળમાં એક પણ નદી નથી, માત્ર જામતીની ખાડી છે, જેને લોકો નદી કહે છે. જામતીના જમણા કાઠા ઉપર દારકાં છે. આખા ઓખામંડળનું ખાસ કરીને દારકાં, આરમડા, પોસીત વગેરે નું કુવાઓનું પાણી લાંબારું છે. અલબત્ત બર-વાળામાં ચોડાક મીઠા પાણીના કુવાઓ છે.

દારકાંની હવા ખુશનુમા રહે છે. શીઆળા-માં ઠંડી સાધારણ હોય છે અને ઉનાળામાં અસહ્ય ગરમી નથી જણાતી. રાતના સમુદ્ર ઉપરથી ઠંડો તંદુરસ્ત પવન વાયા કરે છે. અને શહેરને જો કે જાત્રાજીઓ ગંદુ કરી મુકે છે. પણ હવા ખાવાનું સ્થળ ગણાય, એવી સરસ આબોહવા છે.

ઝોખામંડળ એક કાલે જંગલી મનુષ્યો પેઠે જંગલી પશુઓનું નિવાસ સ્થાન હતું. ૫૦ વર્ષ પહેલાં એ પ્રદેશમાં દીપડાઓ ફરતા. પશુ અત્યારે હરણાં, શીઆલ, સસલાં, અને વરઝો જોવામાં આવે છે. આ આખા પ્રદેશમાં મુખ્ય અને પ્રસિદ્ધ શહેર દારકાં છે. ઝોખામંડળની કુલ વસ્તી વીસ હજારથી વધારે નહીં હોય. એમાંથી માત્ર દારકાંમાં પાંચહજારની વસ્તી છે. વસ્તીમાં વાઘેરા, રજપૂતો (વાઘેલ), સિંધી, મેર, બ્રાહ્મણો, વાણીયા, લોહાણા, મેમણ, રખારી અને ચારણ વગેરે જનો મુખ્ય છે. બાકી દારકાંમાં તો યુગળી બ્રાહ્મણોનું જોર ધણું જણાય છે.

ઝોખામંડળનો બહારનો વેપાર મુંબાઇ, સુરત, કરાંચી અને જાંઝીઆર સાથે મુખ્યત્વે છે. કાઠો ખરાબ હોવાથી સ્ટીમરો નજીક આવી શકતી નથી પણ દૂર ઉભી રહે છે અને યાત્રાળુઓ ધણીવાર હેરાનગતિ કષ્ટલ કરીને પણ મુંબાઇથી કે પોરબંદરથી સ્ટીમરમાં દારકાં જાય છે. આ રીતે દારકાં જવા માટે સમુદ્ર રસ્તો વપરાય છે. પણ વધારે તો જમીન રસ્તો પહેલા વપરાનો અને હજીએ વપરાય છે. પોરબંદર અથવા સુદામાપુરીનો રસ્તો અને જામનગરનો રસ્તો બે પ્રખ્યાત રસ્તાઓ છે. જામનગરનો રસ્તો પોરબંદર કરતાં લાંબો ખરો પણ વધારે

સગવડવાળો હોવાથી એ વધારે વપરાય છે. પહેલાં યુજ્જાતમાંથી આવનાર યાત્રાળુઓ વઢવાણથી રાજકોટ રસ્તે જામનગર આવી, જામનગર અને તો વીસામો લઈ ખંભાળીઆ રસ્તે દારકાં જતા. હવે તો જામનગરથી રેલ્વે થઇ ગઇ છે એટલે મુખ્યત્વે જામનગરનો જ રસ્તો વપરાય છે. કોઇ બાવા સાધુઓ જતાં કે વળતાં સુદામાપુરીનો રસ્તો વાપરતા હોય તે જુદી વાત. બીજાં સુદામાપુરીનાં આગલી યાત્રાળુઓ જામનગર પાછાં આવી રેલરસ્તે સુદામાપુરી જાય છે.

આજની દારકાંપુરી-* જે બાર યોજનના ઘેરાવાની નગરી સમુદ્રની વચ્ચે ભગવાન કૃષ્ણે બાંધી હતી, જેની સિંધ કળા અદ્ભુત હતી, જે નગરીમાં અંદર અને બહાર અનેક બગીચાઓ હતા, જેમાં ગગન સ્પર્શી અટારીઓ, સુવર્ણ કલશો, અને સ્વચ્છ અગાશીઓવાળા નવ લાખ પ્રાસાદો હતા, જ્યાં ખીસેલા કમળોવાળાં અનેક સરોવરો હતાં, જેમાં ઊપ્પન કોટિ યાદવો વસતા હતા તે વ્યાસજીએ વર્ણવેલી દારકાંપુરી ક્યાં અને અજનું પાંચ હજારની વસ્તીનું ગંદુ જુખડીઆરશ દારકાં ગામ ક્યાં ?

અત્યારે દારકાંની જે કે સ્થિતિ છે તે તે તીર્થસ્થાન તરીકે છે. ગામની વસ્તીનો

૫. ઇતિ સંમન્ય ભગવાનદુર્ગ દ્વાદશયોજનમ્ ।
અન્તઃસમુદ્રે નગરં કૃત્સ્નાદ્ધૃતમચીરુરત્ ॥
દશ્યતે યત્ર હિત્વાષ્ટ્રં વિજ્ઞાનં કૈન્વપિનપૂર્ણમ્ ।
રખ્યા ચત્વર ચિમિર્યથા વાસ્તુવિનિર્મિતમ્ ॥
સુરદ્વમલતોધાન વિચિત્રોપવનાન્વિતમ્ ।
હેમદૃગૈદિવિસ્પૃત્તિઃ સ્ફાટિકાદાલગોપુરૈઃ ॥
રાજતારકરૈઃ કોટેઝૈમકુન્ભૈરલંકૃતૈઃ ।

રત્નકૃતૈઃ ગૃહૈર્હેમે મેઘા મરકતસ્વર્લઃ ॥

મા. ૧૦ અ. ૫૦ શ્લો. ૫૦ થી ૫૩-

વળી :—

પુષ્પિતોપવનારામ દ્વિજાલિકુલેનાદિતામ્ ।

લ્લુક્ષ્મેન્દીનામ્મોજ કલ્હાર કુમુદોત્પલૈઃ ॥

૬. હુરિતેપુ સરસ્સૃષ્ટ્યૈઃ સુજિતાદમસારસૈઃ ।

પ્રાસાદલક્ષેનંવમિર્ણ્યકાંકરિકાગજતૈઃ ॥

અ. ૬૧ શ્લો. ૨ થી ૪-

કેટલોક ભાગ યાત્રાળુઓ ઉપર હવે છે. અને દ્વારકાંમાં યાત્રાળુઓ માટે જે કે જે છે તે દ્વારકાંધીશનું મંદિર છે. બીજાં નાનાં દેવળો છે પણ તે ઘણાં ગૌણ. આ મંદિરો સીવાય તો ગાંધ અલત ગંદું, દુર્ગંધી અને લુખાટ લાગે છે. દ્વારકાંધીશ અથવા રણછોડરાયનું આ ત્રિલોક સુદર મંદિર ભગવાન કૃષ્ણના પૌત્ર વજ્રનાભે બંધાયું કહેવાય છે. પણ એ દંતકથામાં કે તત્ત્વ નથી. કેટલાક લોકો ગુપ્ત કાળમાં બંધાયેલું માને છે. સ્થાપત્ય-કળાની દૃષ્ટિએ આપણાં ઘણાં ખરાં જુનાં મંદિરો જેવું આ પણ છે. ગોમતી ઉપરથી મગધીઆં ચઢતાં આ મંદિર ખરેખર લગ્ન લાગે છે. ઘણી ઉંચી ઉભણી હોવાથી મંદિરમાં જવા માટે ચઢવાં પડતાં લાંબાં પગથીઆં ઉપરથી દેખાવ સરસ લાગે છે. મુખ્ય મંદિરના ગર્ભગૃહ ઉપર ૧૭૦ ફીટ ઉંચું જ માળવાળું શિખર છે. અને સામે વિશાલ માંચ માળનો મંડપ છે જેનો ધુમ્મટ ૬૦ યા-લાક્ષા ઉપર ઉભો છે. આ મંડપની ઉંચાઈ ૧૦૦ ફીટ છે અને જ માળના શિખર ઉપર જવા માટે અંદર સીડી પણ છે.

બહારથી આખા મંદિર ઉપર ખુબ કોતરકામ કરેલું છે અને અંદરથી તદ્દન સાદું કોતરકામ વગરની સાદી રચના છે. જુનાં મંદિરો બીજે તપણ આજ પ્રયાના જોવામાં આવે છે. આ મંદિરમાં મુખ્યત્વે ચુનાનો પથ્થર વપરાયો છે. અલગત કોતરકામ માટે આ પથ્થર સરસ છે પણ કામ સામે ટકી રહેવા માટે નકારો છે. આ મંદિરમાંથી પથ્થર ખરતો જાય છે. મંદિરને બેવડો કોટ છે. અને બીજોની વચ્ચે પરિક્રમા કરવાની જગ્યા છે. કોટને દક્ષિણ આર્જુએ સ્વર્ગદ્વાર નામનો અને ઉત્તરે મેક્ષદ્વાર નામનો

એમ બે દરવાજા છે. આ દરવાજાઓ બંધ કરીને વાઘેરોએ આ મંદિરનો પણ આશરો લીધેલો. ગોમતીમાં સ્નાન કરીને મંદિરમાં જતાં માર્ગમાં પગથીઆં ઉપર હાતુમાનજી વગેરેનાં દર્શન કરવામાં આવે છે.

મુખ્ય મંદિરના ગર્ભગૃહમાં ચાંદીનાં પત્રાંએ મદેન સિંહાસન ઉપર રણછોડરાય અથવા દ્વારકાંધીશની ત્રણ પુટ ઉંચી સ્થાપત્યતુર્ભૂજ મૂર્તિ છે. યાત્રાળુઓ મંદિરની અંદર જઈ ચરણસ્પર્શ કરી ચરણો ઉપર પુષ્પો તથા તુલસી ચઢાવે છે. આ મંદિરના ઉપક્રા માળમાં અંબાજીની મૂર્તિ છે. સભા મંડપના એક ખુણામાં બળદેવજીની મૂર્તિ છે.

રણછોડજીના મંદિરના આંગણમાં મુખ્ય મંદિરથી તદ્દન જુદું ત્રિવિક્રમજીનું શિખરબંધ મંદિર એક બાજુએ છે. અને બીજી બાજુએ પ્રદુમ્નજીનું શિખરબંધ મંદિર છે. ત્રિવિક્રમની મૂર્તિ પાસે બક્ષિરામની તથા બ્રહ્મન-સનકાદિ પુરોહીની નાની નાની મૂર્તિઓ છે અને પ્રદુમ્નની પાસે અનિરુદ્ધની નાની મૂર્તિ છે. મંદિરના કોટના ઉત્તર તરફના દરવાજાથી પશ્ચિમ તરફ કુશેશ્વર મહાદેવનું મંદિર છે.

આ મહામંદિરના આંગણમાં કોટની પશ્ચિમની બાજુ પાસે ઉત્તર તરફથી દક્ષિણ તરફ જતાં કુશેશ્વર મહાદેવ, અંબાજી માતા, પુરુષોત્તમજી, ગુરુ દત્તાત્રેય, દેવકીમાતા, લક્ષ્મીનારાયણ, અને માધવજીનાં મંદિરો, ઉત્તર તરફની દીવાલ પાસે મેક્ષદ્વાર, દરવાજાથી પૂર્વે કોલા ભક્તનું મંદિર, અને પૂર્વ તરફની બાજુ પાસે એક બાજુ સત્પલામા, રત્નમણી જાંબુવની, રાધા અને લક્ષ્મીનારાયણના મંદિરો તથા શંકરાચાર્યની ગાદી છે.

[વધુ માટે જુએમ પૃષ્ઠ ૫૮૫]

બોરસળીના પંખા

લેખક :

રા. અંબ્યાસી

મહોરની હું માળા ગુંથતી હતી
ઉપર નિશાળ વૃક્ષ હતું, ઝીણી
પેવન લહરીમાં ધીમું ધીમું તે ડાલતું; નીચે
નાચતી-અસ્થિર ઝાંખામાં હું બેસી હતી.

મને સી ખખર કે બોરસળીનું એ વૃક્ષ
હશે ? હું કે સંસ્કૃત કાવ્યો લણી નહોતી;
ને સંસ્કૃત કાવ્યો લણેમાંએ કેટકેટલાંક સંસ્કૃત
પ્રલજાડને પીછાને છે ?

એ એક વરસાદ આવી ગયા હતા. ધરનીને
ઠારીએ હતી ને સંતાપીએ હતી સંતપ્ત
યાળને શિકર છાંટે ને છણુ છણે, એરી ધરતી
છંટાંધને છણુ છણુતી.

હું પહેલેજ આણે આવી હતી, ને આગળે
એ એક રાત્રીઓ વીતી હતી, એ રાત્રીઓ
પૃથ્વીમાની નહોતી, કે બીજનીએ નહોતી;
આઠમની હતી. અડધુંક અધારીયું ને અડધુંક
અજવાળીયું:

ને પંખી ?

અજવાળીયાની એ અડધી રાત ગમી;
પણુ અધારીયાની અડધી રાત અમને નહોતી
ગમી.

ચંદ્ર પૃથ્વીને ચંદ્રિકા દોળતો, એમ એ
મારા ઉપર અંતરની ચંદ્રિકા દોળતા. તોએ
મને તો ઉણપજ ભાસતી; દેક મઢી બોધું
ભાસતું; નાટકોમાં જોયું હતું, સચિત્ર માસિકો-
ની નવલિકાઓમાં વાંચ્યું હતું એવું ન દેખાતું.
કલ્પનાએ રચેલા હવા મહેલો જેવો સંસાર
ન દીઠો; ને મને ઉણું-અધુરું લાગ્યું. એમણે
દેક એ જોષ લીધું હોએ ખરું.

ઘરકામથી પરવારી પાછમે પહોરે આંગણ
માં બેસી બેસી હું આંખા મહોદ જેવા મહોદ
આંખે ઢલ્યા વીણતી, ને માળા ગુંથતી હતી.

તે દિવસે ધામ વધારે હતો. દેહે પરમેવાનર્થ
ચિંતુ ટપકતો: આંખોએ ટપકું ટપકું થતી.

મારી આંખે સંસારની કવિતા જુદી દીડી.
હું ઉછરીતી નીરાળાં કુસોની પ્રલવાડીમાં:
સંસારની પ્રલવાડીનાં પ્રલોનાં રંગે ઉપટેલા
ને ફોરમે મને શીક્ષી ભાસી. મળેલી મુગંધનું
નહી, મળેલી મુગંધમાંની ઉણપનું ચિંતવન
ચિંતરતી દુઃખીઆરી હું બેસી હતી.

, મારી દષ્ટિને સંસાર કવિતા જેવો
નહોતો લાગતો.

એવે ખોળામાં-એળો-પડ્યો. પાછું વળી નીરખું ન નીરખું ત્યાં તો મારી નેત્રે પોંદડીઓ ચપાઇ. હું બોલી ઉઠી: 'નાથ.'

ક્ષણેક મને લાગ્યું કે કવિતાની રસવલ્લિઓ એ સસારની ધરતીમાંથીજ ઉગે છે.

મને રડવું આવી ગયું. એમાં આનંદનાં એ અશ્રુઓ હતાં, ને અંતરના ઓગળી જતા હુમાનાં એ અશ્રુઓ હતાં.

નાથે કહ્યું: 'ઘેલી ! સંસાર ને કવિતા જુદાં છે, તો એ બંનેમાં વહતી રસસેરો એકજ છે; મહોર ને આંખા-શાખની પેઠે. મહોર તુરા લાગે; ને આંખા-શાખનાં અમૃત—'

મેં કહ્યું: 'મહોર ને શાખ બંનેએ આંખાના રતો. એ મહોરની માળા અલારે શુધી રહી છું તમારે કાળે.'

'વસત પંચમી પછી મહોર ન હોય તેનું આને હું તો જુરી ગઇ હતી.'

એમણે કહ્યું: 'આ આંખા મહોરની ઋતુ-

એ ન હોય ને આ આંખા મહોરે ન હોય. આંગણમાં આ આંખો નથી, બકુલ છે; ને આ બોરસળીનાં ફુલ છે. માળા નહીં, પંખો શું એ બોરસળીનાં ફુલનો.'

'એમ શાને કહો છો જે ?'

'તું નથી જાણતી માટે કરમાયો. સારે ત્યારે એ નીર છાંટીશુ તે સંજવિની જેવાં પાછાં એમને પમરાવશે. કરમાયાં કુશડાં એ સંજવન થાય એ તો બોરસળીનાં પંખામાં પવન ભરાશે, ને મને ને તને એ તપ્પાં ઠારશે.

હું ઉછળી ઉઠી, મેં કહ્યું: 'જીવનજ એવું છે, સંતારે એવો છે. આંગણે આંગણે એ ફુલઝાડ રોપોને ? ધડીએ ધડીએ, સંસાર કરમાય છે તે સંજવન પીતા શીખે.

મારાએ આત્માને સંજવન છંટાયાં. ને આજ આટલે આટલે વર્ષે એ ન્યારે હવે કરમાય છે સારે 'સારે હું એ બકુલના વૃક્ષ નીચે જઈ બેસું છું, સંજવન શોધું છું, ને પામુ છું.

મગર-માનવીની મલકુસ્તી

લેખક:

રા. છેલશંકર દયાશંકર વ્યાસ

શરીર વિકાસ અને કુરતીના અનેક પ્રકારો હશે. કહેવાય છે કે કમાલ કુસ્તી એટલી તો અદ્ભુત, દુઃસાધ્ય અને વિકટ છે કે અત્યારે સારા ભારતમાં એની જાણકાર કોઈ જ નથી. એમાં એક સામટા ચોપડી દાવપેચના સરવાળા, ગુણકાર, ભાગકાર, સંકલન, વિકલન, ચપાજ કરે! કમાલ કુસ્તી ખેલનાર, સમાની છાતીપર, પાંસાપર, ગદનપર, દાથપર, બંધપર, કેડપર, આંગળાપર, કાન-નાક-ગાલપર શરીરના દરેક ભાગ ઉપર દાવ ચલાવ્યાજ કરે! એ બધા દાવ 'સકલ' હોવા જોઈએ.

એથી જુદો કુસ્તીનો પ્રકાર વળી હિંસક પ્રાણીઓ સાથે દંડ યુદ્ધનો છે. સિંહ સાથે કુસ્તી ખેલનાર સેન્ડો કે વાઘને મુઝા મારી મારીને હાર કરનાર કોઈ જુમ્મા દાદા આપણને માંપડે છે. પણ હિંસક પ્રાણીઓ સાથે દંડ યુદ્ધ ખેલનારાએ કદી જળચર રાક્ષસો સાથે આયુધ્ય સાંભળ્યા નથી. સ્થળચર હિંસકો સામે તો સ્થળચર

માનવીને દાવપેચ અને છટકવાની સગવડો મળે પણ જળગર્ભમાં કે તળાવ-નદીને તળાએ સ્થળચર માનવીને જળચર હિંસક પ્રાણી સાથે અથબથા કરતાં શ્વાસરુધનની, જળમાં સમતોલતા ગુમાવવાની, સંચલન અને વેગની અગવડો અને અંધકારની કે એવી બીજી બહુસંખ્ય આપત્તિઓ અવરોધે છે. એટલેજ વીલાયતને સેન્ડો કે હાઈનો રામમૂર્તિ જે સિંધુ-નર્મદાના મગરોની ઝડપમાં આવે તો સિંહ સાથે કુસ્તી ખેલનારા એ નરમાતંગો જરૂર કૈલાસવાસ પામી જાય! જળચર હિંસકો સાથે વારિગર્ભમાં કુસ્તી ખેલવી એ તો દુનીઆની આઠમી અળ-યખીનાં પણ દર્શન દુનીઆને થવા માંજાં છે.

જળચરો સાથે કુસ્તી ખેલવાની વિદ્યામાં પાવરથા અનેલા એ અત્યથ મલ્લરાજનું નામ હેત્રી કોર્પોજર છે. અમેરીકામાં ફ્લોરીડાનો આ બાવીસ વર્ષનો અથંગ ખેલાડી અનર્ગળ નીરની હિંડાઇમાં ડુબણી મારી, સોળ સોળ શીટ લાંબા મગરમગ્જોને પકડી, તેમની ગળચી મરડી નાંખી, સાંકીના ભારાની જેમ કઠિ

ખેંચી લાવે છે અને પછી એના વજ્ર હાથ
જેવા કોટાદાર ચામડાની સુંદર નકશીદાર
ચીએ બનાવી, પોતાના દીવાનખાતાને
શણગારે છે.

મગરમઠો સાથે કુસ્તી કરવાની કળા
તે કૃષી રીતે શીખ્યો, ત્રણ ત્રણ માથોડા ઉંડાં
પાણીને તળે તે કંઈ અનુકૂળ પદ્ધતિથી મગરને
બાથમાં લઈ ગુંગળાવી નાખે છે અને મૂર્તિમાન
મરણ સાથે બચાવ કરતાં, હુળતો, સપાટી
પર આવેલો, મગરના પુછાંના પ્રયંડ જપાટાથી
લોહીલોહાણુ બનતો તે કંઈ પેરે કાઠે આક્રમે
આવે છે, એ બાણી લેવું તે પણ હુવનનો
એક લઘાવોજ છે. એવો લઘાવો માણુવા હજારો
અમેરીકન નરનારીએ હેત્રીને ઘેર જઈ, પાસેનાં
નદી-તળાવોમાં તેના મગર-કુસ્તીના અખતરા
નીહાળે છે.

આ વિશ્વદ્રષ્ટુ તરુણને મગર-કુસ્તીની કળા-
એ સારા અમેરીકામાં વિખ્યાત બતાવ્યો છે
એને ચરણે એકેક કુસ્તી દીઠ હજારો ડોલરો
ના રાશિ ખડા થાય છે. આજે તે અમેરીકાનો
ધનકુળેર બનવાને પથે ધમી રહ્યો છે.
અમેરીકા તેને 'મકરાઈ' - Alligator boy-
ને નામેજ ઝાળખે છે. મગર સાથે હાથણુ
દંદ યુદ્ધ ખેલવું એ તેને મન અનેરા આનંદનું
સાધન છે.

અમેરીકાના ફ્લોરિડા પરગણા પાસે એવર-
ગ્લેડસના જંગલી પ્રદેશમાં મગરોનાં જૂથનાં
જૂથ પાણીમાં અને વારિતટે પરિક્રમણુ કર્યા
કરે છે. રોજ રોજ કોઈ માણસ, બાળક,
બકરું કે ગાય બેંચ ઉપર આ બપેર ત્રાસદાયક
રાક્ષસો ત્રાપડ દીધા વિના રહેજ નહીં. એવા
બીહામણા મકરસંકુલ દેશમાં હેત્રી કોપીજર-
નો આપણા 'મકરાઈ' નો જન્મ થયો છે.
એનો બાપ જળથી કે બંદુકથી મગરોને દાર

કરી, તેનાં ચામડાં-ઉતારી, એ ચામડાનો
વેપાર કરતો. બાળક હેત્રી આવા સતત બેપ્રશ્ન
વાતાવરણમાં ઉછેરીને બધાનિર્લેપ બન્યો.
એવરગ્લેડસનાં ગાઢાં જંગલોમાં તોરાતા હોંદોઓ-
નાં જંગલી બાળકો જેડે ધીંગામસ્તી કરતો
અને રોજ રોજ નદી કીનારે ખેસી, વિકરાલ
મગરોની મસ્ત લીલા નીહાળી, આનંદ માણતો.
'આટલાં જંગલોમાં આ આજનો મકરાઈ
લખે છે કે તે પોતે માત્ર ચાર પાંચ વર્ષનો
હવો ત્યારે પ્રથમ પહેલા મગરને જોઈને લેશ
પણુ ભય અનુભવ્યા વિના ખુબજ નાચ્યો
કુલો હતો. પછી તો જેમ જેમ તે મોટો થતો
ગયો તેમ તેમ જંગલી લાલ ધૂડીઓના
છેદાઓને સંગે મગરનાં બચ્ચાં પકડીને રમત
રમવા લાગ્યો. બાલ મગરોને પકડી લેનારો
તો તે જંગલી લોકો કરતા ત્રણગણો પાવરધો
બન્યો. આ નિર્લક્ષતા અને દેવને પ્રનાયે તે
ધીમેધીમે કરતા મોટાં બચ્ચાંને પકડી લેતાં
શીખ્યો અને જેમ જેમ ઉંમર વધતી ગઈ તેમ તેમ
કાઠે અગર પાણીમાં ઉતરીને વધારે ને વધારે
મોટા મગરોને સપડાવતો ઢસડી લાવવા માંડ્યો.
પ્રથમ તો તે લાડી અગર છરી લઈને કે
જળ નાખીને મગરોને સપડાવે; પણ મગરનાં
બચ્ચાં સાથે બચાવ કરી તેમને કઠિ ખેંચી
લાવવાની તેની ટેવ કેળવતાં તે કું પજ
દહીઆર વિનાજ, માત્ર ખાલી હાથેજ મગરોને
પકડવા લાગ્યો. અને આ ટેવ એણે રફતે રફતે
એવી તો વિકસાવી કે આજે તે મોટામાં મોટા
મગરો સાથે નદીને તળાવે પદ્ધતિસર કુસ્તી
કરી, વિજય મેળવી શકે છે.

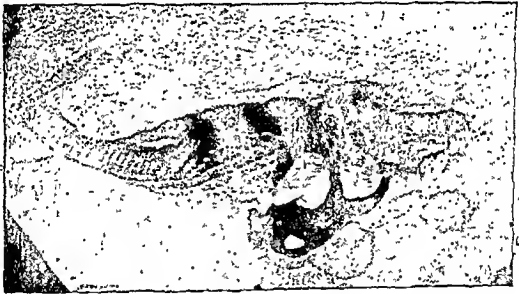
મગરને પકડવાની એની રીત વિશ્વદ્રષ્ટુ છે.
જળથી લોકો જેમ જ્યુ-જ્યુનના દાવ ખેલે
તેમ તે મગર સાથે આખડે છે, નાક આગળથી
તેનાં બને જડખાને નેસણી પકડી તેનું મોં

સજ્જડ બંધ કરી દે છે; અને પછી મગરની કાંધે પર માથાની બીંસ દબાવીને હાથે એની ગરદન પકડી એવી તો મચરકા મારે છે કે વિકરાલ મગરનાં ગાત્ર દીલાં પડી જાય છે અને આ મકરારિ તેને કાચળાની જેમ ખભે નાખી પાણી બહાર ચાલ્યો આવે છે.

ઊનાળાની સીઝનમાં તે દર મહીને મગર-કુસ્તીના એકેક કાર્યક્રમ નિયમિત કરે છે. હામરોની સંખ્યામાં; ફ્લોરીડાની જંગમશાહુર હોટલમાંથી પ્રેક્ષકો મકરારિના કુસ્તીસ્થાને

મગરોને જળમાં સપડાવી હેત્રીને આંગણે લાવે છે. કુસ્તીના જલસા ક્રિતિ હેત્રીના હોજમાંજ અંગર તો મી. આમીના જાહેર તળાવમાં કે વેનીશીયન નામના તળાવમાં કરવામાં આવે છે. જે તળાવ કે હોજમાં કુસ્તી થવાની હોય તેને કઠિ બરાબર કુસ્તીને વખતે મુશ્કેલાટ બાધિલા મગરને છુટો કરવામાં આવે છે.

ધુંવા ધુંવા અનેલો વકરેલો વીકરેલો મગર શીશોટા નાખતો આમતેમ પુછકું અદ્વાળી,

નોંક આગળથી તેનાં બને જડબાંને જ્વેસથી પકડી ... તેને કાચળાની જેમ ખભે નાખી પાણી બહાર ચાલ્યો આવે છે.

ટોળે મળે છે. એ કુસ્તીના નિરીક્ષણ ને પરીક્ષણ માટે તો લગ્ય તૈયારીઓ અગાઉથી ચાલુ છે.

ફ્લોરીડાના બાલુમાંજ મકરારિ હેત્રીએ એક વિસ્તીર્ણ મકાન, મોટી વાડી, પાણીના જંગી હોજ અને બાગબગીચા રાખેલ છે. કુસ્તીને આમલે દિવસે ફેટલાક બાલ કાઢીઅને એવરએડની નદીઓમાંથી મોટામાં મોટા

વિકરાલ જડબાં ફાડી, આસપાસ આડશની ચેલી મેર ઉભેલા માણસોને જાણે ખાધ જવા કુદકા મારે છે.

એટલામાં તો મકરારિ દેત્રી કાપીંજર કછોટો મારીને હાજર થાય છે અને રેષલીંગ, આડાશ-ટોફાને મગર સામે જઈને ઉભો રહે છે. એને દેખાને કાળજ મગર જલમ મત્રી પાણીમાં અપભાવે છે, લેકા સૌ હેબાક ખાધને

અનિમિષ નેત્રે જોઈ રહે છે.

વેનીશયન તળાવને કાંઠે આધેલી પોતાની નાનકડી હોડી છોડીને મકરાંરિ તેને તળાવમાં વહેતી મુકે છે. ધીમે ધીમે વાંસડાને ટેકે ટેકે તે હોડીને પાણીમાં ધકેલે છે. થોડે દૂર જઈ તે હોડીને થંભવે છે. પછી વાંસડો લઈ તળાવને તળીએ આમથી તેમ ભેરવી, હોડીની કીનારી પર ખડો થાય છે. એના વાંસડાની અણી સાથે તળાવને તળીએ કાંઈક અફળાય છે અને તે કીકીયારી પાડે છે, “બસ, આ રહ્યો મગરો!” જોત જોતામાં તો તે હોડીની કીનારી ઉપર ટકાર ઉભો રહી, ઉંચા હાથ કરી, આખા શરીરને તોળે છે અને બજામે મથોડા ઉડા પાણીને તળીએ જલે દોષ ચીજ પર ટાંપ માંડી, કડક જુસ કરતો પાણીમાં ઝંપલાવે છે. એના ઉપર ધડીલર પાણી ફરી વળે છે. બહાર પ્રેક્ષકો શ્વાસ થંભાવીને યડકતે હાથે હેત્રીની વાટ જોઈ રહે છે.

પાણીમાં પેસન જ હેત્રી આંખો ખોલી જાય છે. ૨૦-૨૫ ફીટ દૂર તે મૂર્તિમંત કૃપાન્ત સરખા મગરને જુએ છે, એના ઝડપમાં ફાડીને તે હેત્રી ઉપર તરણ મારવા તૈયારી કરે છે. જો મગર આડો આવળો, આગળપાછળ જમને પછી વાંકીચુંકી ગતિ કરતો, હેત્રી ઉપર હાથો કરવા આવે તો હેત્રી એકદમ પાછો પાણી બહાર આવી હોડી સર કરે છે. એક સામટા દશ હજાર અવાજ એને પુછે છે; ‘શુ થયું? શું થયું?’ પાડખાડા અટ્ટહાસ્ય કરીને મકરાંરિ પાછો કાળાં ભમ્મર પાણીમાં ખાજકે છે, જો મગર ડાચું ફાડીને તેના પર સીધું આક્રમણ કરે તોજ તે તળીએ સ્થિર થઈને બેસે છે. નહીંતર વળી પાછો ઉપર આવી, ફરી વાર જરાજર દાવ લેવા પાણીમાં

ત્રાટકે છે. પણ છેલ્લી ફેરા તો કોધે ચઢેલા મગર, બસ, જડખાં ફાડીને ‘મોટા મોટા વાંકડા દાંત વચ્ચે હેત્રીને ખીચીને કોળીઓ કરી જવા તળીએથી દોટ મુકે છે. એના સુસવતા વેગને લીધે પાણીની સપાટી ઉપર સડસડાટ કરતી ધુમરીઓ વળે છે અને ડોંકા ગગનભેદી ગર્જના કરે છે કે ‘ઓ બાપ, મગર ઓ બાપ.’ ખીજી જ ક્ષણે એ જલપ્રદેગની નીચે જીવનમરણનું બીવણ દ્વંદ્વ યુદ્ધ મચે છે. મકરાંરિ મગરનું ઝડપું એની વજ્જ મુઠ્ઠીમાં પકડી, મગરનું મોઢું બંધ કરી દે છે. પછી ખીજે દાથે મગરની ગળચીને ભગડે લઈ, મગરને છતી વડે પ્રચંડ મચરકી મારે છે. એ ઝપાઝપીને લીધે તળીએ વીંઝાતાં નીર ઠેક સપાટી ઉપર પહોંચીને પુછડાની આપટ હેત્રીના શરીર ઉપર ઝીંકે છે બેચાર ઠેકણે હેત્રાનું આમકું ઉતરડાય છે, પણ એણે પકડેલા ઝડખા ઉપરનો હાથ તો વજ્જલેપ શો અવિચળ જડાઈ રહે છે. એક સેકન્ડ, ૧૦ સેકન્ડ, ૫૦ સેકન્ડ, એટલી વારમાં તો ૧૦-૧૨ વખત મગર અને મકરાંરિ ઉધાયતા થઈ એક ખીજ સાથે જોસથી અફળાય છે, અને સપાટી ઉપર પાણીનાં ઝાળાં ઉડે છે. ઉપરથી પ્રેક્ષકોને નીચેનું પાણી વજોવાતું, કપાતું, પછડાતું, બેદાતું લાગે છે. ક્યારેક ક્યારેક તો પાણીની ખજેગાટી બેસે છે અને લોકોનાં હૃયાં યડક યડક થાય છે. હેત્રી મરશે કે જીવશે એ અંદેશો નીચે સૌ આતુર બનીને, ડોક લંબાવી લંબાવીને, ઉભા થઈને પાણીની સપાટી ઉપર અનિમિષ નજર થંભાવી રહે છે.

પાણીને તળીએ મકરાંરિ અને મગરનો જીવનમરણનો જંગ અવિરામ ચાલુ રહે છે. મોઢું અને જડખાં સજ્જક બંધ થવાથી અને બેચાર પાંચ વાર હેત્રીની મચરકી નીચે ડોંકા મરડાવાથી પ્રમત રાક્ષસી મગર થાકે છે. દાંતો

તે હોદીને પાસે છે પણ કડક ભુજ કરતાં પાણીમાં સ્વપાવે છે.

દાણે એની ગુગળામણુ નવે છે અને સેકડે સેકડે હેત્રીની વજગદ એ જળ રક્ષર્સના ડાચા ઉપર વધારે ને વધારે સજ્જડ અને છે તેમ તેમ મગર વધારે નેશથી પુછકુ અફાળે છે હવે તો સેકડે મેકડે પાણીની સપાળી ઉપર મગરનુ પુછકુ ઉછળે છે અને ગ્રાચંડ આનાત સાથે ખાંડી એક પાણી હિછાળીને પાંછુ જળ ગર્ભમાં અદક્ષ થાય છે. ખીજુંજ સેકડે, હેત્રીનુ માથું સપાટી ઉપર દેખાય છે અને વળી પાછુ કુમી જાય છે ત્રેક્ષકોને અમરેન્દ્રથી પકડી કે આ તે કેવો ભીષણ સંગ્રામખેનાય છે ! એક કોર પાણીમા મુઝાતો માનવી અને એની સામે પાણીનોજ નિવાસી અને પાણીમા પૂર્ણ ગતિ કરી શકનાર ભખંડર જળ સદાચ ? અને છતાં મકરારિ એના શીકાર રૂપ મગરને પાણીને તળાચથી ઉચકે છે. મગર વધારે ને વધારે દીલો પડેના જાય છે. છેલ્લીવારનો પ્રયત્ન પ્રયત્ન કરી તેના ને પોતાના લાવાદાર પુછડાથી મકરારિને શરીરે ભરડો લે છે. તેમ તેમ તો મકરારિ મગરનુ ડાચું દાખીને એની ગરદનને મરડી નાખે છે. આખરે શિથિલ ને બેહોશ

અનેકા મગરનુ પુછકુ અને તેનો ભરડો ઉખળી જાય છે તત્કાલે હેત્રી પાણીની સપાટી ઉપર દેખાય છે. એના ખભાની અને પડખાની ચામડીમા ચીરા દેખાય છે અને એક હાથે નેશ-થી પકડી-દાખી રાખેતુ મગરનુ ડાચુ અધર કરી તે વિજયનાદની મગનમેદી ગર્જના કરે છે.

ભીષણ લડાઇ, મગરના ભરડા અને મકરારિ-ના મચરકા એ બધું દોઢ-બે મીનીટમાંજ પરિ-પૂર્ણ થઇ જાય છે. દોઢ બે મીનીટમાંજ આ જગતિદારી જુવાન મગરને ગુગળાનીને બેહોશ કરી નાખે છે અને પાટો એના શીકાર સાથે સપાટી પર ચાપો આવે, છે.

મગરને લઇને દબ્બદમતા, પાણી કાપતો, તે ૧૦-૧૨ શીટ દૂર તરતી હોડી આજળ પહોંચે છે. પથ ત્યા પહોંચતા પહેલાં એ મગર બે ચાર વખત એને પુછડાની લાયકર ઝપટ મારી, છુટો થવા તરફડીઆ મારી લે છે અને બે ચાર વાર તેને પાણીમા ધસડી જાય છે વળી પાટો મકરારિ મગરની ગરદન મરડી, એને ગુદી, સપાટી પર આવે છે અને

કોઇવાર આંદોળમાં સુંધાંશુ મારાપર ચોડાં રમત અંશુ વેરતો હોય, ને હું કોઇ જીર્ણુ તરુને અદેશીને શાન્તિમય શિકરોથી અભિ-સિક્ત થઇ રહ્યો હોઉં, ત્યારે મારા અમિત અવયવોનો થાક એકાન્ત, અદૃશ્ય વૃક્ષરાશિમાં ઉતારું છું; આમ ક્ષત-ન્ત, વ્યથિત અને વ્યથ હું ઝાડને અદેશીને ઢળી પડું છું; મારાં પોપચાંઓ બીડાઇ બધ છે ને પ્રભાતે અંશુ નાથનાં સુવણ્વ કિરણો મારાં નયનો શું જેત આદરે ત્યારે જનગૃન થાઉં છું. અરુણ, અસારે તો જોગીરાજનાં કમંડળ ને મૃગયર્થે વિજ્ઞાસના પદાર્થ સમ ભાસે છે; એટલો એ પરિગ્રહ શા માટે ? મૃત્યુપર હું મોહી પડ્યો છું ને મૃત્યુ દેવ પાસેજ મારાં દુઃખ નિવારણનો તુસણો છે.

આવળ સુદ ૩

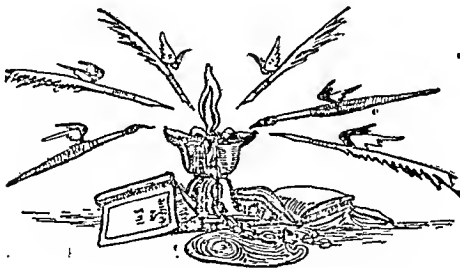
રગ લઘ્ય—મારે રગ લેતીજ નેધએ. મારાં ચંચલ મનમાં સંકંપ બળ પુરવા માટે ઉપકૃત છું, ઝણી છું. આળી ગન

વીદાય લેવાના વિચાર જોડવામાંજ મેં ગાળી છે. હું વીદાય લઘ્યજ. લતા નગરમાં ગઇ છે. મારી વીદાયનાં-ખરે વીદાયનાંજ રતો ચોધડીઆં વગી રહ્યાં છે.

આવળ સુદ ૫

અરુણ શી કરુણ શર્વરી !- દુઃખથી હું ટેવાઇ ગયો છું, પડવું હોય તેટલું પડે. લોક કહે છે ને પડ્ય 'પડ્ય તો કે સદા વળી'. બીજા-વાર મારે તેને મળવું નથી. તેની કોટે બાજી આનંદ અને અશ્વની રેલમાં તેને મુંગળાવી-કુચવી મારા હૃદયને ચુંચતી પ્રેમજ્વાલાને મારાથી શબ્દમાં મૂર્ન નજ કરી શકાય. ખ્યારા, ધડી તો એમજ થાય છે કે તારેજ ગજે એમ વીડાઇ જાંદગી રડી રડી વડેશી નાંખું. મારા મુઝાપલાં માનસને શાતા આપવા વ્યર્થ હું મથી રહ્યો છું. સૂર્યોદયે થેડો તૈઆર થશે ને આ નંદન વનને ને તેની અધિષ્ઠાત્રી દેવીને છેલી મુંગી સવામી મારાં નયનોએ કરી દીધીએ હશે.

[આ વાર્તાનો વિરોધ બાળ આવતા અંકે]

અ જ વિ લા પ

— ❦ ❦ ❦ —

લેખક :

‘ રા. કવિત્વ ’

— ≡ —

(વૈતાલીવ વૃત)

યદ ગદ્ ગદ્ આસુકે, લગ્ન
સદગ્ન ધીર નિલાપ એ કરે;
મૃદુ યાય તપેહુ લોહ મે,
પછી શુ પ્રેમ શરીરને વીરો. ૧

કુસુમો પણ ગાન રપશ થી,
જીવ લેછે શક્તા કદી ય જો;
ન થતુ શુ બીજુ ય સાધને,
નિધિ લેવા જીવ જ્યા ઉભો રજો ૨

અથવા મૃદુ વરતુ મારના,
મૃદુ શસ્ત્રો રચતો પ્રગ્ન-તક,
કરમાય હિમેથી પડિની,
પુરવે એજ મને નિર્દર્શન ૩

સગ આ કદી પ્રાણહાગિણી,
હૃદયે નાખી હણે ન કેમ હુ,
વિષયે અમૃત કવચિત્ થતુ,
પ્રાણથી અમૃત નિર થે જતુ ૪

અથવા મુજ ભાગ્ય દોષથી,
 સર જે વજ્ર સજ્જ સ્વયંભૂથી;
 તર આથી પડ્યું નહીં, પડી
 પણ ડાળે લટકેલી વેલડી ૫
 કરી તેં અવધીરણા નહીં,
 અપરાધી હું હતો અતિ કદી;
 ક્યમ આ નિરદોષ માનખી,
 ગણુવા યોગ્ય ગણે ન આ કણે. ૬
 શઠ પ્રેમી, ભુકો, શુચિરિમતે ।
 મનમાં નહીં મને ધર્યો હશે;
 અહીંથી નહીં પાછી આવવા,
 વણુ પુછી પરલોક ચાલી જે ૭
 દયિતા પછી વિચર્યો યદિ,
 ક્યમ આવ્યો છવ એ વિના ફરી,
 સહજે મુજ છવ જા । હવે,
 કરી જે પીડ અસલ્ય હાથથી. ૮
 સુરતશ્રમથી થયાં દીસે,
 તુજ મુખે પરમેવ બિન્દુડાં;
 પણ તું વિશુશણું મેં હવે,
 શરીરી કેરી અરે અસારતા. ૯
 પુરવે ન થયું તને ભુકું,
 મનથીયે ત્યજતી મને શું તો;
 જ્યને હું ક્ષિતિપતિ રહ્યા,
 રમી રૂં મારી રતિ પ્રિયા વીશે. ૧૦
 અસિ સ્થામળ કેશ ગુંચળાં,
 ફલ ગુંથેલ ઉડાડી તાહરા;
 કરતો કરભોરુ । વાયુ આ,
 મુજને શક્તિ પ્રાણુ આવવા. ૧૧
 ફરી તેથી છવી પ્રિયે । ઘટે,
 કરવા દૂર વિપાદ માહરે;
 તમ ઔષધિ તેજથી નિશે,
 જયમ દિમાદિ શુદ્ધ મહીં ચીરે ૧૨

વોખરાયલી વેણીથી પ્રિયે ।
 મુખ વાચા વીણુ મુજને દહે;
 અણખીલી નલિની શું નિશે,
 પુરીને પટપટ શાંત અન્તરે. ૧૩
 ચકવા ચકવી ફરી મળે,
 શશીને શર્વરી આવીને મળે;
 વિરહ! સહી આમ એ શકે,
 ક્યમ તું દૂર સદા ન હું દહે. ૧૪
 શયને નવકુલના યતી,
 મુકતાં અંગ મૃદુ પીડા તને;
 પણ શું સહશે શરીર આ,
 વદ વામોરુ! ચિતાધિરોહણે. ૧૫
 અલી એ ઉલ્લસી અધોરી શી ।
 તુજ એકાન્તની મેખલા સખી;
 ગતિલોલ જતાં શું શાન્ત થૈ,
 દુઃખથી તારી પછી દીસે ગઈ. ૧૬
 મદથી ગતિ મંદ હંસીમાં,
 સ્વર તારો મૃદુ કોકિલા વીશે;
 મૃગલી દિલોલ લોચનો,
 જુલતી વેલી શું વિશ્રમો પ્રિયે. ૧૭
 અધીરી સુરલોકમાં જવા,
 મુકી ગઈ આ ગુણ મુજ કારણે,
 તુજ વિરહ દગ્ધ માહરા,
 મનને ધીર દષ્ટ ન એ શકે. ૧૮
 મનમાં ધર્યું 'તું મિશુન તેં,
 કરવા આત્ર અને પ્રિયગુન;
 ન વિવાહ ક્યાં વિના ઘટે,
 તુજને સામ્રત આમ રે જડું. ૧૯
 કુસુમો ધરશે અશોક આ,
 પુરી છે દોહદ જનિ જેની તેં;
 અસકે ગુંથવા સમા કુલો,
 અરપાશે ક્યમ ભોમ અગ્નિને. ૨૦

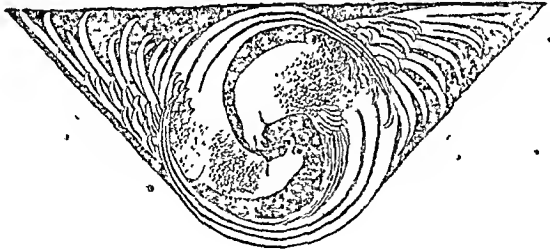
ત્મરીને નૂપુરેથી વાગેનો,
ચરણાનુમલ અન્યદ્ દીરશે;
કુમુદો રૂપી અશ્રુ સારીને,
કરતો શોક અશોક આ રમો. ૨૧

સખી તારી સુખે દુઃખે સખી,
સુન છે કોડ ભર્પો નવેન્દુ શો;
હૃય એક રમે ભયો છતાં,
કૂર છે આ વ્યવસાય તાહરો. ૨૩

મુજ સાથ યુથંતી મુકીને,
ગાકુલો શ્વાસ સમાન સુરભિ;
તણ અર્ધ વિશાસ મેખલા,
કંથમ હે કિન્નર કંઠી । ઉઘતી ૨૨

ગદ્ધ ધીરજ, સૌ રતિ ગદ્ધ,
ગીત સૌ શાન્ત, ઝલુન્સવો ગયા;
સદ્દ મોજમઝાદ પર્વરી,
સખી શમ્યા થઈ શન્ય તું વિના. ૨૪

શૃદ્ધિણી તું, પ્રધાન, ને સખી,
પ્રિયા શિળા લલિત દ્વિયા મડી;
કરુણાદીન મૃત્યુએ તને,
હરી મારું પદ શુ હયું નથી? ૨૫

મેના

લેખક :

રા. પૃથુ. હ. શુક્લ

ચિત્રકાર :

રા. હરિલાલ પી. ત્રિવેદી

ર નગરવાસીઓ ! તમે તમે કદી વનપુલ
જોયું છે ? ન જોયું હોય તો મેના એ
વનનું પુલ હતું તે વનવાસીની દીકરી હતી.
પર્વતમાલાના ગિરિ શિખરો પર ગાયો અને
ધેર ઘેર ચરાવવા, એ તેનો ધંધો હતો. રાજગાર
હતો. હરણી જેની ચચળ મેના, તરુડાલો અને
વાસની ધટામાં વાસળી વગાડતાં, સમીરમાં
પોતાના ગીતનો આલાપ રેડતી અને વનતરુની
કોઈ લના મારક વક્ષને અટ્ટેની પોતાની ગાયો
ચરાવતી વર્ષામાં જેમ વાદળીઓ ઉભરાય છે
તેમ મેનાનું જોખન ઉભરાતું હતું. વનમાં
સમીરથી ડોહતી-નાચતી તરુડાલની પેડે મનમય
તેનાં અગોને નચાવી રહ્યો હતો અને મેનાને
એ વાતની જરીએ ખચ્ચર ન હતી. તેના
લાંબા ઘેગ વાળની લટો જ્યારે તેની મુખની
આંખ આંખ છવાઈ જતી ત્યારે શ્યામ સરોવર
માં ચળકતી સુંદર છીપ પ્રમાણે તે સુંદર લાગતું.
વસંતના આવતા પુર પ્રમાણે તેનું યૌવન

ઉભરાઈને કોઈ ગીતના આલાપ પ્રમાણે
પર્વતમાલાની ખીણોને ભરી દેતું હતું. ગાયો
ધેરા અને વાછરડાં મેનાનાં-મિત્રો હતાં.

સધ્યા સમે જ્યારે વાળમાં ગુથેલા મોતી
પેડે તારાઓ આકાશમાં પ્રકાશતા અને શિશિર-
ઝતુમાં સુંદરીઓના મોરા ગાલ પરની શ્યામ
લાલાશ જેવી મધ્યાની રતાશ સરિતાના
જળમાં પડતી, પ્રેમીના સુકાએલા ખુનૂથી શ્યામ
પેડેલા મનમયના ખંજર જેવો, રાત્રિના
સુકુટના લાલ જેવો ઇન્દુ, આસ્માનના મેદાનમાં
આવતો ત્યારે મેના પોતાના વાછરડાં લાઇ ઘેર
આવતી, અને ગરીબ આશા જેવી પોતાની
નાની ઝૂંપડીમાં પોતાના પિતાની સાથે રાત્રિ
ગાળતી. તેની દેહ કલિકાની પર હતું કોઈ
અમરે ગુનગવ ક્યો ન હતો. આ રમણીય
વનપુલ પર કોઈની નજર પડી ન હતી.

પથુ દમણાં થોડાક વખતથી વનવાસી
લોકો એક વાનો કરે છે કે મેના ગાંડી થઈ

છે. હવે તે પ્રહ્લાંની પેટે-ગતી નથી. પણ સરિતાને સામે કીનારે તે પર્વતમાળા લાણી બોધા કરે છે.

લોકો કહે છે કે અન્નપરિહારી પ્રેમી હૃદય એ ઉન્મત દશા છે. ઉન્મત દશા

મૃત્યુ ખરાબર છે. શું સારે પ્રેમ એ મૃત્યુ છે કલ્પે એ ઉન્મતતા મૃત્યુ હોય તો મેનાને હમણું હમણું મૃત્યુ દશા પ્રાપ્ત થઇ છે. પ્રેમનો સોમ એવો છે કે એને ગિરિકંદરા અને શાંત એકાંત નિર્જંગાન સીવાય કશું જ ગમતું નથી. વેદાંતનો અંત પ્રેમમાં જ સમાપ્ત થાય છે. લોકો તો એજ કહે છે કે મેના ગાંડી થઇ છે કારણ કે નિર્જંગે કીનારે ખેડી તે સામેના

પર્યંત માળા તરફ જ નોંધ રહે છે. સાં એ ક્યા ગૃહ જાનતા પાદ પાંચતી દશે. સાં એ ક્યું અનંત સૌંદર્ય યુક્ત ચિત્રપટ આવેખતી દશે ? પ્રભુને માન્ય, પરંતુ મેનાને તો સાંજ શાંતિ વળે છે.

કેટલાક સમય પડેજાનવારે મેના પોતાનાં

થેટાં ચરાપીને-પાછી આવતી હતી સારે તેને એક યુવાન સંન્યાસી સામે મળ્યો હતો. તેણે મેના પર જાદુ કીધું હતું. લગ્નનાનો તેનો વિશાલ લાગપ્રદેશ. મુખમાંથી નીકળતો ઝંકારનો જપ એ મેનનું સર્વસ્વ બની ગયું;

મેના વનવાસીની ટીકરી હતી.

સામેની ટીકરીઓ પાછળથી કેમ જાણે ઝંકારનો ધ્વનિજ ન આવતો હોય એમ તે સાંભળી રહેતી. પરંતુ તે સંન્યાસીએ મેનાનો સ્તીકાર કર્યો ન હતો.

લોકો કહે છે કે જો કુલ પર ભમર યુગ્મસ્વ ન કરે તો કુલનું હવનર શા કામનું ? પણ તે છતાં મોઢ કુન એવું છે કે જોના પર ભમર યુગ્મતાજ નથી. જગતના મદાવનના કોઈ ખુણેજ એ જુલો કરમાઇ જાય છે. મેનાનું ભાવિ તો વિધાતાને ખબર!

એક વર્ષાના દિવસે નવારે બોમમાં મેથ ફસરીને, પોં ગર્જતો હતો અને સરિતા પશુ યોગનથી ઉભગતી હતી સારે; કેટલાંક કહે છે કે વર્ષા ઋતુમાં ઉન્મારીઓની ઉન્મત દશામાં

વધારે થાય છે. આજે પણ પ્રકાશિત વાદળમાં
શ્યામ રાત્રિના દૂનો સમી શ્યામ વાદળીઓ
ઘેરાતી હતી. સમીર અને તરુવરો આ જોવાને
માટે સ્તબ્ધ થઇ ઉઠ્યા હતાં. ચાતક અને
સર્પે પંખીઓએ પોતાનું ગીત
બંધ કરી દીધું હતું. ધી : : : થવા માંડી.
અને વનશ્રી કેમ જાણે રુદન કરતી ન હોય તેમ
પાંદડાં પરથી ટપટપ આંસુ સમાં જલકર્ણ પડવા
લાગ્યાં. ધીમે પગલે મેના એ નિર્ઝરના કીનારે
આવી અને શિલા પર બેઠી. તેની નજર સામે
કીનારે આવેલી ટેકરીઓ પર ઠરી હતી. મેના
આજે જગતને વીસરી ગઇ હતી. સંસાર અને
પોતાની હયાતી એના સ્મરણમાંથી વીસારે
પડ્યાં હતાં. વર્ષાની ગર્જના, ઝરણુનો બીપણ
ધ્રુવવતો નાદ એ સર્વમાં તે ઝંકારનો ધ્વનિ
સાંભળી રહી હતી.

ઉન્મત્ત ઝરણુમાં મેના શું જોતી હશે ?
દૂર આવેલી ટેકરીઓ પાછળ એની નજર કોને
ખોજતી હશે ? જેનું ખાળક કાંસે ગુજરી ગયું
છે એવી માતાને રસ્તાની ધુળ પર જ્યાં એ
ખાળક પ્રથમ રમતું હતું ત્યાં જોઇ રહેવાથી શું
મળતું હશે ? આ બધા પ્રશ્નો નકામા અને
વિચિત્ર છે. છતાં શું દૂર આવેલી વૃક્ષલિપિમાં
એ બધું લખ્યું હશે ? લોકો તો કહે છે કે
ઉન્માદીઓને એવી ભ્રમણા થાય છે ખરી.

પણ જુઓ, સામે કીનારે શું દેખાય છે ?
કીનાવાળવાળા અને પાણીથી લદાયેલ એક્ષાં
કપડાંવાળી મેના કીનારા પરના ખડકો ઓળખે
છે. ઉન્મત્ત મેના ઉન્મત્ત ઝરણુને ન ગણકારી
પાર ઉતરી છે. સાંધી! એડે દૂર તે યુવાન
સંન્યાસીની કૂટિર આવેલી છે.

ત્યાં બહુતીથી શોભતા બબ્બ લલાટવાળો
યુવાન સંન્યાસી ભગતી કંઈની પહેરી મૃગચર્મ
પર ધ્યાનસ્થ બેઠો છે. મેના ત્યાં આવે છે અને
અંગના રોમ રોમ વડે તે સંન્યાસીની ભવ્યતાનું
પાન કરી રહી છે.

“સ્વામિન !” મેનાએ કહ્યું.

સંન્યાસીએ પોતાની નિર્મલ અખિ ઉઘાડી
તેના સામે જોયું.

“વન અપ્સરા ? તું મારા વૃત્ત-ધ્યાનમાં
ભંગ કરે છે” તે બોલ્યો. તેના અવાજમાં
મૃદુતા, કરુણા, દયા, સૌ બધું હતું.

“સ્વામિન ! એક વખત મને તમા
ઝરણુમાં મસ્તક મુકવા દો.” મેનાએ કહ્યું.

સંન્યાસી ઉભો થયો અને મેનાએ આગળ
આવી ગોરા પગ પર પોતાનું મસ્તક મુક્યું.
અને આંસુથી તે પગ ધોયા.

તે દિવસ પછી મેનાને દ્રોષ એ દીકરી નથી.
મેનાનો વૃદ્ધ પિતા કદી કદી તેને સંભારી
રહે છે.

લેખક:

રા. પૂર્ણાનંદ છગનભાઈ વ્યાસ

ધણાંએ વર્ષોની વાત છે.

મધુપુરને જ્યોતિએ થેલું ક્યું હતું. તેનું સંગીત સાંભળવા સૌ કોઈ તલસ્થાન કરતાં. તેના મધુર કંઠમાંથી નીનરતા અનુનું પાન લોકો વારંવાર કરતાં છતાં તેઓને તૃપ્તિ ન થતી. આખાલ વૃદ્ધ સ્ત્રી અને પુરુષ બધાનો તે પ્રિય હતો.

મધુપુર એને લીધે કેક ખ્યાતિમાં આવ્યું હતું.

x x x

આજે જ્યોતિ મરણ પચારીએ પડ્યો છે. બધા તેની આશા મુકી બેઠા છે.

હેત્તો ચાર દિવસથી તે અપાવણ છે. અન્ન વિના એકસાક પાણી પર રહી તે આંખો દિવસ વિચાર સાગરમાં હુએશે રહે છે.

આજે તેનું આયુએ ત્રીસ વર્ષનું જીવન તેની દૃષ્ટિ આગળ તરતું-એક નાનીસી કુંપડીમાં તેની વિધવા માતા સાથેની તેની બાલ્યાવસ્થા, જન્મથીજ સૃષ્ટિ સૌંદર્યની ઉપાસના, વનના પંખીઓથી પ્રેરાઈ તેનો સંગીતનો નાદ, કંઈનું નૈસર્ગિક અધુરું, મધુપુરના દાકોરનું

શીકાર અથે વનમાં આગમન. જ્યોતિ સાથે મિલન, દાકોર સાથે મધુપુરમાં આગમન, તેનો સંગીતનો અભ્યાસ, તેની પ્રગતિ અને તેનું હાલનું મધુપુરમાં સ્થાન-આ બધાં દરેક એક પછી એક તેના સ્મૃતિપટ ઉપર દેખાવા લાગ્યાં. બધાંએ તેને ઘેરો કરી નાંખ્યો. તેની આંખો અશુધી ભોળાઈ રહી.

એટલામાં કોઈ સ્ત્રીના સંગીતનો પત્તિ સંભળાયો. એક અગમ્ય રિમ્મન તેના નિરનેજ વદન પર સ્પર્ધુ. "હેતો કંઈક કંઈ-જંથ કરે તો સારું!" એમ તે મજાગળો. તેને પોતાનો કંઈ તેનાથી-એક સ્ત્રીથી-પણ આનિ કામગી લાગ્યો. એક દાણુ તેને અભિમાન થયું. ખીછળ પડીએ તે નહ'થયું. મૃત્યુ તેનાથી દૂર ન હતું એમ તેને જાણી થઈ.

દેટલીક વારે એક બીખારણ ગાતી સંભળાઈ. જ્યોતિ જગડીને નાગ્યો. પ્યાનથી તે ગીત સાંભળવા લાગ્યો. પડી તે પોતાનું દુઃખ ભુલી આનંદમાં હુખ્યો. કેવો સુંદર કંઈ! અદાદા! શું તેનું માપુરું! તેને લાગ્યું કે તે મૃત્યુ પછી સ્વર્ગમાં કોઈ દેવાંગનાનું ગીત સાંભ-

જતો હતો. એકાએક તે બંધ થયું-સારે જ્યોતિ-
એ જાણ્યું કે તે હજુ સંસાર સાગરમાં જ ઓલાં
ખાતો હતો.

ભીખારણના સંગીતની અસર જ્યોતિ પર
ધણી થઇ. તેનો રોગ અસાધ્ય હોવા છતાં તે
દિવતાનુદિવસ સુધરવા લાગ્યો. થોડા દિવસમાં
તો તે નિરોગી થઇ ગયો. તે પેલી ભીખારણને જ
ઋણી હતો એમ તે સમજતો. ઋણ કેવી રીતે
વાળે ? ધણીએ તપાસ કર્યા છતાં તે કમનસીમ
સ્ત્રીની-ભીખારણની-માળ ન લાગી.

x   x   x

વર્ષો વીસાં. જ્યોતિએ લગ્ન કર્યા હતા.
તેની પત્નીમાં ન હતું એવું કે સૌંદર્ય કે ન હતા
એવા કે ગુણો કે જેનાથી કોઇ આકર્ષાય. તે
પરણ્યો હતો તેના કોમળ કંઠનેજ; તેને પોતાના
સંગીતપ્રેમની પૂરક આત્મા મળી હતી રાજ તે
તેની પામે ગીતો ગવડાવતો અને તેમથી ઝરતા
રસનું તે પાન કરતો, એટલું જ ન હતો તેને
પેલી પર રનેહ કે ભાવ

જ્યોતિ વર્ષો પૂર્વેની ભીખારણ હજુ ભુલ્યો
ન હતો* કેમ ભુલ્યે ? ભુલ્યે તો તે તેની જીવનમતા
કેમ કહેનાય ? અને ન ભુલાય માટે તો તે પરણ્યો
હતો તેની પત્નીનો કંઠ પેલી અઘાત ભીખારણ-
ના કંઠને નણે અ શે મળતો હતો તે જાણતો
હતો કે તેણે રનેહ વિના પરણીને એક અ-
સાધારણ ગુનહો કર્યો હતો. પણ બીજી તરફથી તે
એક મોટું ઋણ વાળતો હતો-ભીખારણની સ્મૃતિ
સજીવ રાખીને.

તેની પત્ની તેને ચાહતી પણ સમજતી કે
પતિનો પ્રેમ મેળવવા જેટલી તે ભાગ્યશાળી ન
હતી અને આંધુ સારવામાં તે આપડી
આશ્વાસન લેતી.

x   x   x

પાછા વર્ષો વીસાં.

જ્યોતિ પુનઃ મૃત્યુને બીજાને પડ્યો છે.
પાસે તેની પત્ની તથા બીજી સ્ત્રીઓ વાત્ક કરતી
બેઠી છે.

“બહેન, કેટલાંએ વર્ષો પર તેઓ આમ જ
પીડાતા હતા. મારી સ્થિતિ તે વખતે ધણી છુરી
એટલે હું બીજા માંગતી અને કંઈ ગાતી વિધિ-
યોએ એમણે મારું ગીત સાંભળ્યું અને પુનઃ
જીવન પામ્યા, એમ મારા સાંભળવામાં આવ્યું.
મારી સ્થિતિ સુધરી અને દૈવવશાત્ અમે લગ્ન-
પ્રથિથી બેઠાં આ વાતથી મે તેમને અઘાત
જ રાખ્યા છે, નહીં તો આ ભીખારણને કોણ
સંધરે ?”

જ્યોતિએ બધી વાત સાંભળી. તેણે એક
ચુબન ભીખારણને-પોતાની પત્નીને કર્યું.
એમા તેણે પૂર્વે કદી નહીં આપેલું એવું અમૃત
ચાખ્યું.

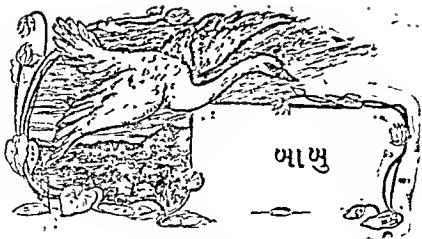
—પણ ભીખારણનું નસીબ ભીખારીજ
રહ્યું બીજાજ ક્ષણે જ્યોતિએ પ્રાણ લાગ્યાં.

x   x   x

..... અને ત્યાર પછી મધુપુરવાગીઓને
કાને કોઇ પણ દિવસ એ ભીખારણનું સંગીત
ન પડ્યું

લેખક :

બહેન જ્યોત્સ્ના શુક્લ

ચિત્રકાર :

રા. તનયુષ

[કુળીઆની મુસાફરીએ નીકળેલા એક પરદેશી સ્વદેશી અગ્રગટ નોખપોથીમાંથી કતારો]

જે અનન્યબી લખાં જનવર મારે બધું કહેવામાં અને લખવામાં આવ્યું છે, તેના વીશે સૌથી પહેલી વાત મેં કાનપુરમાં સાંભળી હતી. તે વખતે હું મારા એક મિત્રની સાથે કાનપુરમાં રહેતો હતો. એક દહાડો સાંજે એના ઓળીમથી પાછા ફરવાની રાહ જોતો હતો, એટલામાં એ ધર્યો ધર્યો આવ્યો અને એક આરામ ખુરશી પર પડ્યો. મેં એને શું થયું છે એ પુછ્યું ત્યારે કંઈક કંટાળાથી પણ મોટે અવાજે એણે કહ્યું: “મારો બાબુ દલે મારો જીવ લેશે એમ લાગે છે.” હું કંઈ સમજ્યો નહીં. “બાબુ” એ મી વસ્તુ દશે એ વિચારમાં હતું પડ્યો. મેં ‘જે જીવ’ નું નામ સાંભળ્યું હતું અને એ જનના કેટલાક વાંદરાઓને આફ્રીકામાં જોયા પણ હતા; પરંતુ ‘બાબુ’ વીશે મને કંઈ ખબર નહોતી. મેં મારા મિત્રને એ વીશે પુછ્યું ત્યારે મારું અજાન લેખ ને એને ખુબ દસતું આવ્યું. બાબુને જોયા

નથી ને તેના વીશે કંઈ જાણનો પાનુ નથી ?” એણે અનન્યબીથી પુછ્યું અને ઉમેર્યું: “અરે ભાઈ! બાબુ એક દલીખ, વિગિન અને ભયંકર જનવર છે.” એની આવી અરપટ વાતોથી મને જરા ગુસ્સો ચડ્યો. એણે ફરી કહ્યું: “બાબુ તમે શાં કંટાળોજ આપે છે એમ નથી. કોઈક વાર તે ગમન પણ કરાવે છે.”

મારે એના બાબુને જોવો હતો. એણે કહ્યું હતું કે તેને રહેવાની જુદી જગ્યા છે અને ત્યાં તે રહે છે. મેં બાબુને તેના રખેવાળ સાથે ઘોડાચવાનું કહ્યું ત્યારે મારી અનન્યબી વચ્ચે એણે કહ્યું કે બાબુને કોઈની મદદની જરૂર પડતી નથી, તે એકસો ન્યાં જતું હોય ત્યાં જઈ શકે છે. આવી વાત મેં કોઈ દિવસ સાંભળી નહોતી. મેં ફરી પુછ્યું: “બાબુ એ શું છે.” એણે કહ્યું કે એ બંગાળીનું જનવર છે અને કદી ન પુટે એની નિરંતરની પીડા છે. તે ત્રામ આપે છે, ચીંદવે છે અને મગજ ફરી નવ એવાં કામો કરે છે. મને

તે વખતે તે સામે આવીને ઉભો રહે છે, આપણા મેં પુછ્યું.

કામમાં ઘોઠાળો કરાવે છે અને અનેક મુશ્કેલીઓ ઉભી કરે છે.

મેં એને બોલતો અટકાવીને પુછ્યું: “ત્યારે બાણને રાખે છે શા માટે?” એણે કહ્યું કે એમ ક્યાં વિના ચાલે એમ નથી. દરેક યુરોપી-અનને ત્યાં બાણ હોય છે. આ બહુ ઉપયોગી જનવર છે અને એની મદદથી ઝાઝા પેસામાં સુંદર કામ થાય છે.”

એણે શું કહ્યું તે હું બરાબર સમજ્યો નહીં. મને એની બધી વાત નવાઈ જેવી લાગી અને મેં ફરી પુછ્યું: “પણ એવા ત્રાસદાયક પ્રાણીને છોડી કેમ નથી મુકતો?”

“છોડી મુકીને શું કરું?” એણે કહ્યું. “એ જાતજ એવી છે, બધાજ ત્રાસ રૂપ છે. એને છોડવાની મારામા લીંમત પણ નથી. એને મોટા મોટા નખ અને દાન હોય છે એટલે તેઓ પણ આપણને કરડી શકે અને આપણી ચામડી ઉઝરડી કાઢે.”

“બંગાળી વાઘ કે આફ્રીકાના સિંહ કરતાં પણ બાણ વધારે જાયાનક છે એમ?”

બાણ એ બંગાળી જનવર છે અને કદી ન છોડે એની નિર્મલની પીડા છે.

“ના, ના, બાણ એમ તો બહુ નરમ પ્રાણી છે.” એણે કહ્યું.

એની આ રીતથી હું કંટાળ્યો. મેં જરા ગુસ્સાથી કહ્યું: “ત્યારે તું બીજે છે શાનો? એની સરતી અને ઉપયોગી મનુરીનો લોભ છોડી દહને પીસ્તાલની એક ગોળીથી એને ઠાર મારી કેમ નથી નાખતો?”

એ બેઠો થઈ ગયો અને બોલ્યો: “પીસ્તાલની ગોળીથી ઠાર મારું? બાણને? ના બાહ, એ કરતાં મારો જમણો હાથ કાપી નાખવાને હું વધારે ખુશી છું. એને ધમ્મકી આપવાની પણ મારામાં હીંમત નથી. અરે એની સાથે ટેટલીએ વાર મારે હસીહસીને વાત કરવી પડે છે, મગક-મશકરી કરવી પડે છે અને જાણે આપણો મિત્ર હોય એવું વર્તન ગળવું પડે છે. બાણનું ઠાર મારું! એવું કેવું બધું ફર પડિયુંમ આવે એ તું નથી જાણતો. પીસ્તાલની એક ગોળીથી બાણ ઠાર થઈ જાય, પણ પછી દેશના બીજા બાણો દબરોના ગોળામાં એકઠા થશે અને બધા

મળાને એટલો કોલાહલ કરશે, એવાં અમાનુષી કૃત્યો હશે. જરાવાર પછી મેં પુછ્યું: “બાણ એ કરશે કે તે જોષને અને સાંભળાને આપણામોના પેલા અમેરીકન વાંદરાઓ જેવા દશે કેમ?” સૌથી બહાદુર પુરુષ પણ બચવિત થયા વિના તેણે હસીને કહ્યું: “ના છેક વાંદરા જેવા નહીં રહે. આ અનર્થકારક ગર્જના કરતા તેઓ શેરીએ શેરીએ, અને ગામેગામ ફરશે; કલકત્તાથી દીલ્હી, દીલ્હીથી મુંબાઈ, મુંબાઈથી મદ્રાસ

તેનહીં. તેઓ માણસના આકારને વધારે મળતા આવે છે. જો કે કોઈકવાર તેમનામાં દસકડી જનતા બાણુઓને વાદરો ધારીને ગોળા-બારથી મારી નાખવાનો દુક્રમ કુરોપીઓનો કરે છે ખરા. પણ તું હવે કલકત્તા જવાનો છે એટલે ત્યાં તને ખુબ બાણુઓ મળશે. રેલ્વે સ્ટેશનો પર પણ તું બાણુઓને જોશે, દારૂ કે ટ્રેન ચલાવવામાં બાણુની મદદની અનિવાર્ય જરૂર પડે છે, પરંતુ હું તને ખાસ ચેતવણી આપું છું કે બનતા સંધી બાણુથી દૂર રહેજો એનો પરિચય નાશકારક છે.”

ટ્રેનમાં બેઠાં પહેલાં ઈન્જન પાસે જઈને બાણુની મદદ શા માટે લેવાય છે તેની બારીક તપાસ કરવા લાગ્યો.

જશે અને આખા દેશમાં એ વાત જાહેર કરશે.” બંને સાચું કે એની વાત હું સમજ્યો. બીજો દિવસે સવારમાં હું કલકત્તાની ટીપ્પીટ લઈને પ્લેટફોર્મ પર ગયો અને ટ્રેનમાં બેઠા પહેલાં ઈન્જન પાસે જઈને બાણુની

મદદ શા માટે લેવાય છે. -તેની ખારીક બાજુઓ ખોતાનું કામ બરાબર કર્યા કરે માટે તપાસ કરવા લાગ્યો. ઇચ્છામાં અને ખીજા દેશોમાં જેમાં ઇચ્છનો મેં નેત્રમાં હતાં તેલુંજ આ ઇચ્છન હતું અને એમાં બાજુનો પત્તો મને કોઈ જગ્યાએ મળ્યો નહીં. મેં ઇચ્છન ફાઈવર-ને એ વીશે પુછ્યું; પણ હું શું કહેવા માગ્યું છું એ સમજવા વિના તેણે એક ઓફીસ તરફ આંગળા કરી, પરંતુ તેજ વખતે ટ્રેન ઉપડવાનો ઘંટ થયો એટલે મારે અંદર બેસી જવું પડ્યું.

ડબ્બામાં ખીજા કેટલાક યુરોપીયનો હતા. હું મારે સામાન બરાબર ગોઠવીને મુકતો હતો એવામાં ત્યાં બેઠેલા એક ગૃહસ્થે જોરથી ૩ ૪ બારણું બધ કહ્યું, અને તે બખડ્યા: “એક હુઝો બાજુ અંદર ધુસી આવતો હતો.” આ ગૃહસ્થને હું આજખતો નહોતો, છતાંએ બાજુ વીશેની બચસૂચક વાત સાંભળીને બારણું બરાબર બધ કહ્યું છે કે નહીં એટલું પુછ્યા વિના હું રહી શક્યો નહીં. બારણા વીશે જ્યારે તેણે ખાત્રી આપી ત્યારે મેં બાજુ કયા છે તે વીશે તેને પુછ્યું. બાજુની વાતો સાંભળીને મને એનો ર લાગવા માગ્યો હતો તો પણ તેને જોવાની ઇચ્છા હતી દૂર થઈ નહોતી, અને મારા જાત લાઇઓની વચ્ચે બેસીને આવી સલામત જગ્યાએ-દૂરથી એકવાર તેને જોઈ લેવામાં કશો ભય નહોતો એમ પણ મને લાગ્યું. પણ તેણે કહ્યું કે બાજુને આહીથી હાંકી કાઢવામાં આવ્યો હતો એટલે તે કોઈ ખીજા ડબ્બામાં બેઠો હશે.

બાજુઓ ટ્રેન ચલાવવામાં કેવા પ્રકારની મદદ કરે છે એ જાણવાને પણ હું ધણો ઇતેજાર હતો, પણ મારું કે વળ્યું નહીં. દરેક સ્ટેશને ગાર્ડ “બાજુ, બાજુ” એવી ધ્રુવો પાડતો; પણ ટ્રેન સરખી ગતિએ માર્ગ કાપતી હતી એટલે

તેમને ઉત્સાહ આપવા સારું ગાર્ડ આ શબ્દ બોલ્યા કરતો હશે એમ મેં ધાર્યું.

અમારા ડબ્બામાં એક સી વી લી ય ન બેઠો હતો. બાજુને જોવાની મારી ઇચ્છા મેં તેને જણાવી ત્યારે તેણે મ્હાન વદનથી ધીરે સ્વરે કહ્યું: “જવા દો. એ પ્રયત્ન ન કરશો. એના સ્પર્શથી પણ દૂષિત થઈએ છીએ. મેં એને દૂર રાખવાના ધણા પ્રયત્ન કર્યા છે, પણ કમનસીબે હું તેમ કરી શક્યો નથી.” મેં આશ્ચર્યથી પુછ્યું. “પણ તમારી ઇચ્છા વિરુદ્ધ એને શા માટે તમારી પાસે આવવા દો છો ?”

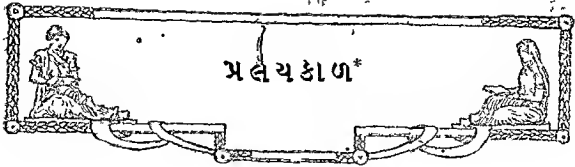
“એ લોકોને દૂર રાખવા એ મુશ્કેલી બધું કામ છે.” ન સમજી શકાય એવી ગમગીનતાથી તણે કહ્યું.

અમારી વાતમાં જ્યારે જ્યારે બાજુનું નામ આવતું ત્યારે ત્યારે ડબ્બામાં બેઠેલો એક પાદરી એ ભયંકર જાનવરના પર અગણિત શાપો વરસાવતો. એ બાજુઓ એને જ્યાં ત્યાં કનડગત કરતા હતા. સી વી લી ય ને પણ કહ્યું: “બાજુઓનો નાશ કર્યા વિના છુટકા નથી, કારણ કે તેઓ સીવીલીયનોના કંઠા દુશ્મન છે.” ખીજા બે ગૃહસ્થ -એક ડાક્ટર અને એક ઇચ્છનીયર હતા તેમણે પણ બાજુને દષ્ટ શકાય એટલી ગાળો ફીધી.

દરેક જણ બાજુને ધીકકારતું હતું, અને દાંત પીસીપીસીને ગાળો દેતું હતું. આ બધું મારે માટે પુરતું હતું. મારી સીતાવર પણ ચાલુ સ્થિતિમાં નહોતી, એટલે બાજુને જોવાનો વિચાર મેં મુલતવી રાખ્યો.

“હાવરાના સ્ટેશન પર તમે અસંખ્ય બાજુઓને જોશો.” સી વી લી ય ને કેંક કહોરતા થી કહ્યું અને મારું શરીર ધ્રુષ્ટ ઉઠ્યું.

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૫૭૧]

લેખક:

રા. ચંદ્રવદન મહેતા

ખી. એ.

પાત્રો

રામજી પટેલ...કુ. સરલા દેસાઈ.

ધનો....., સુભદ્રા દેવે.

નરેશ....., ગીરીન દસ્તુર.

પ્રેમકોર.....કુ. ચતુર દોશી.

ખાઈ....., ફની શેઠના.

રુપા....., શાંતિલા દેસાઈ.

સોના.....સૌ. પ્રભાત યાત્રિક.

[એક ગામનો ચોતરો. નમતી સાહે
રામજી પટેલ આરામ લેતા બેઠા છે. એક
ખુશુઆં રુપા તાપણું કરી તાપે છે.]

રામજી પટેલ

રુપા! ઓ રુપા! આજે તો કે નવું
ગીત ગાય તો ઠીક આજ તો સુરજ પણ એવો
ધુધવાએલો ઉગ્યો હતો! મારું મન આજે
જરી ઠામ લાગતું નથી. આજનો દિવસ પણ
ગમગીન ગયો. આ ગામડામાંએ સરખા દિવસ
જતા નથી.

રુપા:

રામજી કાકા! આજ તો ગાવાનુંએ મન
થતું નથી. મારુએ મન કોણ જાણે કેમ જણું
જણું મુઠ રહ્યું છે. મેં આજે મુઠ ખીલાડીનું

મેં જોયું હતું, અને સારી સવારના પહોરમાં
દૂધ લઈયું હતું, હં.

રામજી

એમ! તેથીજ તો કહું છું ને કે કે નવું
ગીત ગા. કે નન દેર થાય અને વખત પણ
જાય ને અપા! ધનો ને સોના કાં નથી
દેખાતાં હજી?

રુપા

હા, જુઓની ક્યારનાં ક્યાં ગયાં છે કોણ
જાણે! આ ટાણે તો પાછા આવી જવાં જોઈએ.
આજે તો પ્રેમકોર ફોધએ નથી આવ્યાં હજી.
અને કાકા! તમે રાજ પીધી વારુ?

રામજી

ના, ના. બેટા! તું ખાલી ચિંતા ન કર.

* તા. ૫-૧૨-૨૬ ને રાજ એક્ઝિન્ટન કોલેજના મુજરાતી મંડળના રમેશ સંમેલનમાં બજવાએલી નાટિકા.

મારે આજે કેં નહીં જોઈએ. મારું મનજ આજ ઠેકાણે નથી. ખુટે ઢોર બાંધ્યા હોય એવી આ ચોગરદમથી ઘેરાએલા ગામડામાં આપણી દશા લાગે છે. આ બુખરી ટેકરીઓ ઝાળંગી બહારની દુનીઆનો એકે અવાજ અહીં આવતો નથી. રોજ ને રોજ, રોજ ને રોજ એજ દહાડો ને રાત, ગાડાની ધરેડ જેવી આ ઘટમાળ-(ગળે ખખરી આવે છે) ઓ ભગવાન !

[ધનો અને સોના ધીમે ધીમે આવે છે]

સોના

કાકા ! ખખર પડી તમને, આજે આપણે ડુબે ચોરી થઇ તે. તમે તો બારોબાર અહીં આવીને ખેડા, તે તમને ખખર નહીં હોય; મારા ચાર સાક્ષી ગયા, અને ધનાભાઈનું એ કેં ગયું, ખરું ધનાભાઈ !

રામજી

હું, ચોરી થઇ !

ધનો

હા, કાકા. મારું પેલું સોનાનું કડું ગયું. ક્યાંથી અને કેમ ગયું, એ તો કેં નહીં સમજાયું.

રામજી

એમ ! ક્યારે ? પણ છોકરાઓ તે તમે ક્યાં ગયા'તા ?

ધનો

કાકા, હું તો ખેતરોમાંજ હતો. અને આપણાં બે ઢોર પણ ગણતાં ખુટે છે. પેલી મંછી અને જમની.

રામજી

પેલી મંછી અને જમની બેંસો પણ ? ઓ ભગવાન !

[મોના અને ધનો તાપણી તરફ જાય છે]

રુપા

ઓ, આ પ્રેમકુંવરકોષ પણ આવ્યાં, અને હવે કેં ગમ્મત આવશે ખરી.

રામજી

ઓ પ્રેમકુંવરકોષ પણ આવ્યાં ! લો, રૂપાંબલો આ છોકરાઓ વાત લાવ્યા છે તે, કહે છે કે ડેલામાં ચોરી થઇ. આજ પરચાસ દીવાળી ગઇ, ને આ ગામમાં એકે ચોરીનું નામ ન મળે, તે આજ ચોરી થઇ. દીકરી રૂપાં ! તું કહેતી'તીને કે તારે ખીલાડી આડી ઉતરી. ખરે આજનો દિવસજ વસહો લાગે છે. ઓ પ્રભુ !

પ્રેમકોર

મુખી પટેલ ! ભારે થઇ એ તો ગામમાં ચોરી અને તેએ તમારે લાં ! મેંએ આજ પહેલાં એવી ચોરીઓનું નામ સાંભળ્યું નથી. ગામમાં પાવ વધતુ લાગે છે, ને રામ રુક્યો લાગે છે. મને તો આ ચિહ્ન માફાંજ જણાય છે હોં રામજીભાઈ !

રામજી પટેલ

હાર્તો આ તો ન દેખવાનું આવ્યું છે બધું. મને તો કેં સમજ પડતી નથી.

પ્રેમકોર

આજે ગામમાં કોષ પરદેશી બાઈ આવી છે, ને કેં નવું જીનું કહે છે, ને બા-મને તો એના બોલવામાં જરી પણ સમજ પડતી નથી. રધાને એને અહીં મોકલવાનું કહીને આવી છુ, તે એ હમણાં આવશે. વળી કહે છે કે દેશદેશાવર ફરવાનો એનો ધધો છે, અને ગામગામની ખખર પુછે છે, બધાંને. અને રામજી-ભાઈ ! કેં દેવતવાળી લાગે છે હોં !

રામજી

ભવે આવે એ. મારા મનનોએ કેં ખુશાસો યશે બાકી આજે તો મને બહુ ગમ્મતજ થાય છે હોં.

[બાઈ આવે છે]

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૫૭૩]

મનોબલવ

લેખક :

૨૧. કાશભલન

(મંદાકાંતા.)

ઝીણી ઝીણી, નવ દુકૂલશી, કિડતી ચન્દ્ર જ્યોત્સ્ના;
ધોવાયું આ શશિવૃત્તિ મહી, બોમ રૂપે રસેહ;
ધારા ધારા સમીર હલકે પુરતો નેન નિદ્રા;
ને પાદાબ્જે ચુંબી ચુંબી લટી જાય છે આ તરંગ. ૧

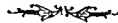
સુનો સામે પથ શુચિ પજો ચૂલું મોની ભર્યો શો;
સુતાં જંપી, તરુવર અને પંખીઓ શાંતિમાં જ્યાં;
ઉડે છે પાછળ ગિરિતણું શંગ તેની, વરે-જ્યાં;
ડાલે ઝોલે, સકલ શશિનો, તેજના કુંડ માંહ. ૨

શી રાત્રી નિન્સ્વન મિજન! આ શાંતિ શી બારબારી!
 વોળા ઉંચે નહ શુ દીસતા ચન્દ્ર ને એક તારા
 કે અસ્તાત્મા સમ ઝણુકતા !... ..

ને ચતુ જોષ સન
 જાણે ઉશું હૃદય ગભરુ ગૂઢ કે અથં તીરે !.....

જોકે શુ આ નિધિ તીર અરે! શુ નિદાણું નિશા આ !
 એવો યે કે દિન નહોં ચડે, મત આ આત્મ જ્યારે
 ના હોશે ક્યા વિકસ હસનો જોષને ચન્દ્ર જ્યોત્સ્ના
 ને એ જ્યોત્સ્ના, ઉકુ શશિ હશે, હાસતા જ્યોમ
 માણ !

મનોબલવ

લેખક :

રા. કાશ્મરન

(મંદાકાવ્ય)

ઝીણી ઝીણી, નવ દુર્લભરી, ડોડતી ચન્દ્ર જ્યોત્સ્ના;
ઘોવાયુ' આ શશિદ્યુતિ મહી, બોમ રૂપે રમેલું;
ધીરો ધીરો સખીગ હલકે પુરતો નેન નિદ્રા;
ને પાદાબ્જે ચુમી ચુમી લટી જાય છે આ તરંગ. ૧

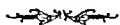
સુનો સામે પથ ગુચિ પજો ચૂલું મોતી ભયો ઝૂા;
" સુતાં જંપી, તરુવર અને પંખીઓ શાંતિમાં ન્યાં;
હૃદે છે પાછળ ગિરિતલ્લું રંગ તેની, વરે ન્યાં;
ડોલે ઝોલે, સકલ શશિનો, તેજના કુંડ માંલ. ૨

શી રાત્રી-નિઃસ્વન વિજન ! આ શાંતિ શી ભારભારી !
 ઘોળા ઉચે નભ શુ દીપતા ચન્દ્ર ને એક તારા
 કેા અસ્તાત્મા સમ અણુકતા !.....

ને યતું જોષ સર્વ
 ભણે ઉમું હૃદય ગભરૂ મૂઠ કો અર્થ તીરે !.....

જોડો શુ આ નિધિ તીર અડો ! શુ નિહાળું નિશા આ !
 એવો થે કો દિન નહીં ચડે, મત આ આત્મ ભ્યારે
 ના હોશે ક્યા વિકલ હસને જોઈને ચન્દ્ર જ્યોત્સ્ના
 ને એ જ્યોત્સ્ના, ઉકુ શશિ દશે, હાસતાં વ્યોમ
 માંદા !

મારી નાંધ પોથી

લેખક:

રા. ગુપ્તા

તા ૨૦-૨-૨૭

આ જે ભાવિદર્શન 'યયુ'. ઇ. સ. ૩૦૦ના એક ઇતિહાસ ગ્રંથમાં વાંચ્યું :-

“ગુજરાતમાં પાદપૂજનું માદત્વ પરાપૂર્વથી પ્રાગૈતિહાસિક કાલથી ચાલ્યું આવે છે. મહાપુરુષોનાં ચરણોનો સ્પર્શ કરવાથી પાપમત્તનો નાશ થાય છે એવી માન્યતાનાં મૂલ છેક પ્રાચીન કાળથી જ્યારે રાસભોનું સામ્રાજ્ય પૃથ્વીમાં બાપી રહ્યું હતું ત્યારનાં નખાયાં છે. આ નિરવિધ કાળ અને વિશાળ પૃથ્વીમાં એક સમય એવો હતો જ્યારે સૃષ્ટિને સૈંધે ગર્દભરાજ ચિરાજનો હતો. એની આત્માનું ઉદ્દાન યજ્ઞ, શકતું નહીં. છતાં કોઈ પણ અગોચર હોમત બતાવતું તો તેને ગર્દભરાજ પોતાના ગદ વડે શિક્ષા કરતા. આથી ગર્દભરાજનું ઉત્તમોત્તમ અંગ એના પાદદ્વય મનાવા માંઘ્યા જગતમાં ધીરે ધીરે પાદપૂજનો પ્રસાર થયો. મહાત્માઓનાં મસ્તક કરતાં એમના ચરણ વધારે પવિત્ર છે એવી માન્યતા મનુકેલની બંધાઈ. મનુષ્યનું ઉત્તમંગ તે એનું મસ્તક નહીં પણ એનાં ચરણ એ સૂતના સમયનમાં બળવાન પુરુષો ચરણ વડે

નિર્નસને કેવા ચગદી નાખે છે ને નિર્જલ મનુષ્યો બળવાન પુરુષોના બલિષ્ઠ ચરણોના મદાસ્ય વડે પ્રેરિત થઈને શીઘ્ર ગતિ કરવાના કાર્યમાં પોતાના ચરણોનો આશ્રય કેવા શ્રદ્ધાપૂર્વક ગોધે છે એ વસ્તુસ્થિતિનો વારંવાર ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે.

આ પ્રમાણે ગુજરાતમાં ચરણસ્પર્શનો યુગ અવિરત ચાલ્યો. જેના ચરણોના સ્પર્શ કર્યાથી આ ભવાટવિમાંથી મુદ્દિન મળે એવા સંતપુરુષોની ગાદી સ્થપાઈ અને તેમનો અવિચ્છન્ન સંપ્રદાય ચાલ્યો. એ સંપ્રદાયના આચાર્ય અને પ્રવર્તકો લાલ બાવા, ગોસાઈજી મદારાજ એવે નામે ઓળખાતા હતા. પરંતુ ટૂંક કાળ રહીને એ ગાદીએ જે સમય પુરુષ આવ્યો તેણે ધાર્મિક, સીમાધની બીજી અનેક પ્રવૃત્તિઓ ઉભારી લીધી. સુદર્શન ચક્રને બદલે એમણે ચરખાનું માદત્વ સ્થપ્યું. અને જગતમાં ચરખાચુર, ૧ ને નામે એ મહાત્મા પ્રસિદ્ધ થયા. અનેક સ્ત્રીઓ અને યોગાક પુરુષો એમનો ચરણસ્પર્શ કરીને શ્રી મંત્રક લોકને પ્રાપ્ત થયાં. એ મદ્યુર દૃશ્યધામમાં વીચાર્યા પછી એમની ગાદીએ એમના પદ સિધ્ધ મદાદિવશાઈ

* યયુ હેવાલ મટિ જુઓ ઇ. સ. ૧૮૨૭ ના ફેબ્રુઆરી માસની દશમી તારીખન ‘ગોગને કોનીકલ’ માં મગધ એવો મહાત્મા ગાંધી તથા મી. સહવાલવાજાની યુગલ દેવાલ.

આવ્યા. અને ચરખામુર, રાની ઉપાધિ એમને લક્ષ્મણ તરફથી આપવામાં આવી.

પરંતુ કેટલાક નાસ્તિક પુરુષો તેમજ ચરખું કરતાં મસ્તકને પ્રાધાન્ય આપનારા મનુષ્યોની ઉરકેરણીને પરિણામે મુંબાઇમાંલાંના ગાદીનશીન લાલબાવા પર કેસ મંડાયો. જે લાલબાવ કેસને નાંમે ઓળખાય છે. એ કેસની હકીકત એવી છે કે—

તા. ૨૧-૨-૨૭

ફરી ફેબ્રુઆરીના 'પ્રગતિ'માં રા. વાડીલાલ શાહના લેખમાં વાંચ્યું: 'ધક્કા ઝીલનાર ને ધક્કો મારનાર એ બેમાં માત્ર ધક્કો મારનારજ આગળ વધી શકે છે.' દરેક મનુષ્યને દરેક બાબત પર અભિપ્રાય રાખવાનો તેમજ આપવાનો અધિકાર છે. છતાં અમુક બાબતમાં અભિપ્રાય આપવાનો હક અમુક પુરુષોનેજ સૌથી વધારે હોય છે એ નિર્વિવાદ છે. ધક્કો ઝીલવો તેમજ ધક્કો મારવો એ બંને કામ દેખાય છે તેના કરતાં ધણી વધારે કઠિન છે. રા. વાડીલાલ શાહ વિદ્વાન છે, ધણી વસ્તુઓના એ અનુભવી હશે—છે, છતાં આ બાબતમાં એમના કરતાં મારો અનુભવ કેંક વધારે છે એમ હું ખાતરીથી માનું છું. મેળામાં, સીનેમાની ટીકીટ ખરીદતાં, અસહકાર ને અદ્વિસાનાં બાપણો સંભળતાં તેમજ બીજા અનેક પ્રસંગે મેં જેટલા ધક્કા ઝીટ્યા છે તે માર્યા છે તેની ગણતરી શરીરના ધાથી થતી હોત તો મારા ધક્કા ઝીલનાર ને હું બંને સદસાક્ષીની પેઠે, મનુષ્ય તળી જઈને કરોડો ધાના સમૃદ્ધિદાયક બનના કહેવાનું તાત્પર્ય એટલું છે કે રા. વાડીલાલ શાહના કરતાં ધક્કો ઝીલનાર ને ધક્કો મારનાર એ બે વીજે, અભિપ્રાય દર્શાવવાનો મારો હક વધારે છે. અને એ અભિપ્રાય દર્શાવતાં હું મહર્ષિ કહી શકું છું કે રા.

વાડીલાલના કથન સાથે હું સંમત થઈ શકતો નથી—સહર્ષ એટલા માટે કે એક વિષય પર અમારે મતભેદ છે. એ વાત રા. શાહ તેમજ મને વિદ્વાને પુરવાર કરવાને પુરતી છે. રા. શાહ કહે છે કે 'ધક્કો મારનારજ આગળ વધી શકે છે' એ અપૂર્ણાક સત્ય છે. ધણીવાર ધક્કો મારનાર આગળ વધે છે, કેટલીક વાર એ આગળ વધીને ધક્કો મારે છે; પણ હમેશાજ તેમ બનતું નથી. કેટલીક વાર ધક્કો ખાનાર, ધક્કો મારનાર કરતાં જળરો હોય છે. તો એ ધક્કો મારે છે અને પરિણામે બંને પાછા હો છે. આ સીવાય 'ધક્કો મારનારજ આગળ વધે છે' એમાં 'જ' કાં આવીને એ કથનમાંથી સત્યને સ્થાનમ્મદ કરે છે ધક્કો ઝીલનાર પણ આગળ વધે છે; એટલુંજ નહીં પણ ધક્કો મારનાર કરતાં પણ વિશેષ ગતિથી આગળ વધે છે. જો આગળ વધવાનું સ્થળ ન હોય તો ધક્કો મારનારની પ્રગતિ સહેજ માંજ અટકી જાય છે, પરંતુ ધક્કો ઝીલનારને સ્થલ કે કાલનાં બંધન નડતાં નથી. ઇચ્છા હોય કે નહોય તો પણ એનો તો આગળ વધેજ છુટકો. મને ચોક્કસ યાદ છે કે એક રમણીય સંધ્યાકાળે હું એટલાની ધાર પર બેઠો હતો એટલામાં પાછળથી ધક્કો આવ્યો. મેં તે ઝીટ્યો ને હું આગળ વધ્યો—આગળ વધવાનું સ્થળ નહોતું, આગળ વધવાને સમય નહોતો કે આગળ વધવાને નહોતી ઇચ્છા, તો પણ હું આગળ વધ્યો જ. આવા અનુભવો મારા સીવાય ધણીને 'ધણી વાર થયા છે અને થાય છે એમ નોંધતાં સ્વાભાવિકજ હર્ષ થાય છે.

તા. ૨૭-૨-૨૭

આજે શાકબજારમાં કેવળરામ મળ્યા. શાકવાળા પામે એ શાક જોખાવના દંતા અને વચ્ચે 'ટાઈસ' પણ વંચતા હતા. મેં પુછ્યું 'તમે

આમ કેમ વાંચો છો ?' એણે જવાબ દીધો : 'મું કરું વખત મળતો નથી તે !' એમને પુછી જોતાં મોલમ પડ્યું કે એક દિવસના ૨૪ દૈનિક પત્રો પહેલેથી તે ઉદ્ધવા સુધી વાંચ્યાં વગર એમને એન પડ્યું નથી. આથી એ જોટલાં કાર્યો કરતા તે સર્વની સાથે પત્રો વાંચવાનું કાર્ય પશુ ચાલુજ રહેતું. એણે મને સલાહ આપી 'વાંચ, વાંચ, વર્તમાન પત્રો જાંચ. નહીં તો ઉદ્ધાર ક્યાંથી થશે ન્તારો ને તારા દેશનો ?'

વર્તમાન પત્ર વાંચવાનો મને જરાપણ શોખ નથી. કેજ કામ કરવાનું ન હોય તો નવરા બેચી રહેવાનું હું પસંદ કરું છું—પણ પત્ર વાંચવાનું કેદી નહીં. વર્તમાનપત્ર વાંચવાથી શો ફાયદો થાય છે ? તમે કહ્યો છો કે દેશ પરદેશના સમાચાર જાણવામાં આવે, પણ એમ તો હું કહીશ કે દેશ પરદેશના સમાચાર જાણે શો ફાયદો ? 'જમા કાળુના મણીઆએ પોતાની રૂતે ખારીમાંથી દેંકી દીધી ;' 'પરસોતમ નામનો માણસ ખીજાં ૮૦૦ નામ ધરાવે છે ;' 'આજે ભાજવાળીની પોખ માં આગ' લાગી હતી. થોડીક ભાજ બળી ગઈ હતી. પણ ખીજ કેટલીકને બંધો આવી પહોંચતાં ઉગારી લેવામાં આવી હતી. 'દક્ષિણ સમુદ્રમાં આજે ૩ ને ૪૨ મીનીટે ભરતી આવશે ને હોદી

સમુદ્રમાં બરાબર એજ વખતે ઓટ થશે'—આવાં કુદ જિજ્ઞાસાવૃત્તિને સતોષનારા સમાચારો જાણવાથી આપણું કે આપણા દેશનું શું બનું થવાનું હતું ? અન્ય વીશે વાત કરવામાંજ રસ લેનાર સ્ત્રી વર્ગને આપણે નિંદીએ છીએ. પરંતુ આપણે તો ખીજની ખજર અંતરો જાણવા માટે વર્તમાન પત્રો કાઢીએ છીએ, ખરીદીએ છીએ ને વાંચીએ છીએ.

આમ ઠતાં પણ કોઈક વખત કોઈક વર્તમાનપત્રનું કોઈક પૃષ્ઠ મારી નજરે ચડી જાય છે. અને એકાદ વાત તેમાંની વચ્ચાઈ જાય તો તે મેં જાણે નવી શોધ કરી હોય તેમ દરેકને કહેતો ફરું છું. હમણા થોડા વખત પર મેં લેનીનની મૃત્યુ સમયની છમી જોઈ. નીચે લખ્યું હતું 'પરમ શાન્તિના ધામમાં.' મેં જાણ્યું લેનીન પરલોકવાસી થયો. સાંજે મિત્રમંડળ આગળ છટાથી મેં કહ્યું : 'આજે લેનીન મરી ગયો !' આ શોકપ્રદ સમાચારથી બધા હસ્યા. શા માટે તે હું કહી દેવા પીતો હોઉં એવી મુખમુદ્રાથી એ વર્તમાનપત્ર વાંચી ગયો લારેજ સમજ્યો. એ તો લેનીનના મૃત્યુની અવસર પ્રસંગે એ ચિત્ર આપવામાં આવ્યું હતું ; બાકી એને મૃત્યુ પામ્યાને તો વર્ષો થઈ ગયાં છે—કેટલાં તે તો હજીએ હું કહી શકું એમ નથી !

દાન આપતી વખતે યાદ કરો .

કાઠીઆવાડ હિંદુ અનાથાશ્રમ

વઢવાણ કેમ્પ.

, હાલમાં ૬૦ ખરા. — નિરાધાર બાળકોનું પોષણ થાય છે.
લખો :—એન. સેફ્ટરી

કાઠીઆવાડ હિંદુ અનાથાશ્રમ, વઢવાણ કેમ્પ.

વસંત

લેખક :

ગા. મોહનલાલ મણિલાલ શેઠ

આવી આવી સખીરી ! જો ઋતુરાણી, આવી હસંતી વસંત !

આખલે ઠંડુકે કોડિલા ઘેલી, ભાન ભુલી નાચે મોર !
નાચે નાચે મારા ઉરમાં એવો નણુદીનો વીર ચક્રાર !
આવી આવી સખીરી ! જો ઋતુરાણી—

જલ દિ-ડોચે મધુકર ગુંજે, ખીલે ખીલે અરવિંદ !
મીયાની ગુંજે વાતવડી એવી હંથે, ન આવે નિંદ !
આવી આવી સખીરી !—

મહેકતી વૃદ્ધે મંદ સમીરણુ-લહરી, તેમાં ડોલે પુષ્પવૃંદ !
ઉડતાં એ પ્રેમવ લહરી, પિયુની, ઝણુકે, હો, હૃદયમૃદંગ !
આવી આવી સખીરી !—

લેખક:
રા. જ્યોતીંદ્ર હ. દવે,
સભ્ય, સાહિત્ય સંસદ.

જેન ગુર્જર કવિઓ : પ્રથમ ભાગ:
પ્રયોજક : રા. મોહનલાલ દલીયંદ
દેસાઈ; પ્રકાશક : શ્રી જૈન શ્વેતાંશર કોન્કરસ
ઓર્થોસ, મુઆઈ. ચૂદ્ધ : રૂ પાંચ.

જૈન સાહિત્યના અખર અભ્યાસક તરીકે
રા. મોહનલાલનું નામ સુપરિચિત છે. સંસદ
પ્રયોજિત 'ગુજરાતી સાહિત્ય'ના પાંચમા ખંડમાં
તેમણે મધ્યયુગના જૈન કવિઓનો પરિચય
કરાવ્યો છે.

આ પુસ્તકમાં વિક્રમના તેરમા શતકથી તે
સત્તરમા શતક સુધીના ગુજરાતી ભાષાના જૈન
કવિઓની તેમની કૃતિમાંથી નમુના આપીને
જોગખાણ કરાવી છે.

આપણા આદિ કવિ નરસિંહ મહેતા પહેલાં
અનેકાનેક જૈન કવિઓ યદ્ય ગયા છે, અને સ્વાર
પછી પણ ઘણા યદ્ય ગયા છે. એ સર્વની

કૃતિઓનું પરિશીલન કરીને તેમાંથી મારહોદન
કરવાનું કાર્ય કેટલું કઠણ છે તે સદાજ સમજાય
એમ છે. પ્રસ્તુત સમ્રાટ તૈઆર કરતા રા. મોહન
લાલને કેટલો પરિશ્રમ કરવો પડ્યો હતો. કેટ-
કેટલી પ્રતોનું અવલોકન કરવું પડ્યું હતું તેનો
જાણો ખ્યાલ 'નિવેદન' વાચ્યાથી આવે એમ
છે. આ ગ્રંથને જૈન સાહિત્યની Encyclo-
pidea નું નામ આપીએ તો તેમાં જરા પણ
અતિશયોક્તિ નથી.

આ ઉપરાંત ગ્રંથના આરંભમાં 'ગુજરાતી
ભાષાનો મંદિર ઇતિહાસ' આપ્યો છે તે ખૂબ
ઉપયોગી છે. એના સાત વિભાગ પાડ્યા છે.
પહેલા વિભાગમાં સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષા
સંબંધી વિવેચન છે. બીજા વિભાગમાં દ્વિતી
સદીથી માંડી જોગખી સદી સુધી અપભ્રંશ
સાહિત્યનો પરિચય કરાવવામાં આવ્યો છે. ત્રીજા

વસંત

—૨૬—

લેખક :

શ. મોહનલાલ મણિલાલ શેઠ

આવી આવી સખીરી ! જે ઝગુરાણી, આવી હસંતી વસંત !

આંખએ ટહુકે કાઢિલા ઘેથી, ભાન લુલી નાચે મોર !
નાચે નાચે મારા ઉરમાંએ એવો નણીનો વીર ચકોર !
આવી આવી સખીરી ! જે ઝગુરાણી—

જલ દિન્ડોલે મધુકર ગુંજે, ખીચે ખીલે અરવિંદ !
રસીયાની ગુંજે વાતલડી એવી હૈયે, ન આવે નિંદ !
આવી આવી સખીરી !—

મ્હેકતી વૃહ મંદ સગીરણુ-લહરી, તેમાં ડોલે પુષ્પવંદ !
ઉડતાં એ પ્રેમવ લહરી, પિયુની, ઝણકે, હો, હૃદયમૃદંગ !
આવી આવી સખીરી !—

‘ઝી ઉપયોગી’ શા માટે કહ્યું હશે તે સમજાવું નથી. ઝીઓ મોટે ભાગે અગ્રેજી જાણતી નથી એટલે ગ્રીક સાહિત્ય વીશે તેમણે કે શાન મેળવવું હોય તો આજ પુસ્તકમાં ઉપયોગી થઈ પડે એમ હોવાથી કદાચ ‘ઝી ઉપયોગી’ કહ્યું હશે!

છતાં ઇસ્ક્રીલસ, સોફોક્રીસ અને યુરી-પીડીસનાં નાટકો વાંચવાની જોને પુરસદ નહીં હોય, છતાં એ નાટકોનું વસ્તુ જાણવાની ઇચ્છા હશે તેવા પુરુષોને પણ આ પુસ્તક ઉપયોગી થઈ પડશે.

શાહજહાન—અનુવાદક: રા. ઝવેરચંદ મેઘાણી, ‘સૌરાષ્ટ્ર’, રાણપુર. દિગ્દર્શક દેવનું નામ ગુજરાતમાં હવે તો સુપરિચિત થઈ ગયું છે. એના જુદા જુદા નાટકોનાં ભાષાંતરો પણ થઈ ગયાં છે. રા. મેઘાણીએ ‘શાહજહાન’નું ભાષાંતર કરી ધણો સુંદર ઉમેરો કર્યો છે.

માનવકલ્પના પરસ્પર વિરોધી ભાવોનું દર્શન દિગ્દર્શક બહુ સુંદરતાથી કરાવી શકે

છે. સતીત્વ, દુષ્ટતા કે સાધુતાનાં એ માનવ પુત્રાંશો મત્ર ધડતા નથી. ઇતિહાસ અને પુરાણ સાથે આપણા કેટલાક ટીકાકારો છેડાય એવી છૂટ પણ, એ તેમાં માનવતાનું આરોપણ કરવાને અર્થે, લે છે. જો કે આ નાટકમાં એમણે ઇતિહાસ જોડે બહુ છૂટ લીધી હોય એમ લાગતું નથી.

રા. મેઘાણીએ ઉપોદ્યાતમાં બહુ સમર્થ રીતે ‘શાહજહાન’ના પાત્રોનો પરિચય કરાવ્યો છે. એટલે એ વીશે વિશેષ લખવાની જરૂર નથી.

રા. મેઘાણીએ મૂલ પુસ્તકને પુરેપુરો ન્યાય આપ્યો છે એમ કહેવું જોઈએ. મૂલ લેખકનો ભાવ એ પોતાની મોહક અને સચોટ શૈલી વડે ગુજરાતીમાં ઉતારવામાં સફળ નીવડ્યા છે.

ભાષાંતરોથી આપણું સાહિત્ય ચગદાઈ રહ્યું છે એ સત્ય, પરંતુ આવા પ્રકારનાં ભાષાંતરોની જરૂર છે.

સ્વીકાર

હિંદી સરલ ભગવદ્ગીતા—હિન્દી પદ્યનુવાદ કર્તા: કાનજી કાલિદાસ જોશી. મૂલ્ય: ૭).

‘ભગવદ્ગીતા’ એ આયજ્ઞનનું અમૂલ્ય પુસ્તક છે. ઘણાં જોને એનો નિત્યપાઠ કરવાનો નિયમ હોય છે. એવા સર્વજનોપયોગી પુસ્તકનું હિંદી, મરાઠી તથા ગુજરાતી ભાષામાં ભાષાંતર કરી તેનો પ્રચાર કરવા માટે રા. જ્ઞેશીને અભિનંદન

ધો છે. પાદરીઓ ‘બાઈબલ’ના પ્રચાર માટે કેટકેટલો શ્રમ લે છે તે અનપ્યું નથી. તે આપણા ધર્મના આવા એક સર્વમાન્ય અર્થનો અને તેટલો પ્રચાર કરવો એ દોઢ ધર્મ પ્રેમી મનુષ્યની ફરજ છે. ગીતાના ભાષાંતર ઉપરાંત આ પુસ્તકમાં મૂલ શ્લોકો તેમજ જુદાં જુદાં દેવદેવીઓનાં સ્તોત્રાદિ પણ આપ્યાં છે.

—ગુજરાતી સાહિત્ય—

[ગુજરાતની સંસ્કૃતિના શબ્દદેહનું દિગ્દર્શન—૧૫ ખંડોમાં]

પ્રયોજક: સાહિત્ય સંસદ

વરકથી

સામાન્ય તંત્રી:

રા. કનૈયાલાલ માણેકલાલ યુનશી, બી. એ, એલ એલ. બી, એડવોકેટ

સહાયક તંત્રી:

રા. જ્યોતીર્દ્ર ઉરિહરશંકર દવે, એમ. એ.

ખંડ ૫ મો: મધ્યકાલનો સાહિત્ય પ્રવાહ

(સંવત ૧૪૫૯ થી સંવત ૧૬૦૮)

ગુજરાતના સમર્થ અને વિદ્વાન સાહિત્યકોના મનનીય અગ્રણેષો
તમારું નામ નોંધાવી નવી યોજનાનો લાભ લેકે ગુજરાતી સાહિત્યનો
ઇતિહાસ સસ્તામાં ખરીદો.

નાના નાના ૪૦-૫૦ પાનાનાં બાગોનાં માલારૂપે પ્રકટ કરવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું છે

અને દરેકે લાગ માત્ર આઠજા આનામાં મળે છે

ખંડ પાંચમો નવ બાગોમાં બહાર પડશે—તેમાંના સાત બહાર પડી ચુક્યા છે.

દરેક બાગોનાં પાનાં અનુક્રમે હોનાથી આખરે એક પુસ્તકાન્તરે બંધાયેલ રહેશે.

એક વર્ષમાં આપા બાર બાગો નીકળશે.

પહેલેથી લગ ૪૫ આપનારને બાર બાગના રૂ ૪-૦-૦ દરેક છુટક બાગના ૮ આના (૮ ખર્ચ ૪૬)

લખો:—‘ગુજરાત’ કાર્યાલય, ૧૧૧, એસ.પી.એન. રોડ, કોટ-મુંબાઈ.

વિરહિણી

લેખક :

રા. પુષ્કરરાવ સાકરલાલ, દેસાઈ

૧

૦ એકાંત શૂન્ય ગૃહની ઉંચી એ અટારી,
ને બાલુના પ્રખર તેજ થમી જતાં જ્યાં;
સંધ્યા સમે ઉભી રહી નબને નીલાળી,
મુગ્ધા વિવર્ણરૂપ ક્ષીણુ ઉદાસ યેલી.

૨

આકાશમાં લલિત રંગ સુરમ્ય પૂર્વા,
અસ્તાચળે દીપી રહી કે દિવ્ય શોભા;
એવા પ્રશાંત સમયે જગજાત ધાતુ,
તેને હરે વિરહ કાળ પ્રયત્ન જાગે.

૩

ને મોતીડાં ગરી રક્તાં ચુંથી માળ તેની,
હૃદયે સ્મરી પ્રિતમ નામ જપી જપીને;
તે પશ્ચિમે કુખી જતાં રવિદેવ સાથે,
સદૃશ કે અમર લોક પ્રતિ કઢાવે.

૪

ઓ નાય ! આ જીવન બધે સમસ્ત તૂટે,
સંધ્યા યહ દિવસની અમ પૃથ્વી ભેડે;
તારા પ્રકાશભર ઉજાસ ધામમાંથી,
તું એક વાર પ્રિય ! મુખ ન કાં બતાવે !

૫

કાગે પ્રજ્ઞાત સમયે ઉગનાં દિનેશ,
જ્યોતિ ઘટી અખિત વિશ્વ પ્રદીપ યારો;
ઉદ્ગાસમાં જગત મમ સડકાં યારો,
તો એમ ઓ ઉદયનાથ ! ન કાં પધારો !

૬

આ મંદિરે ચુંજી રક્તાં કે ધંટ નારો,
મારે હરે પ્રિતમ ! ધંટ અખંડ વાગે;
તારી કંઠે ભવવિમોચન આરતી ફડ,
હૃદયે ધરાવી પુણ્ય નાય ! તને સદાયે.

પ્રાણેશ એ ધુમટનાં કંઈ ગભાં ભાગે,
કા દેવની પુનિત મૂર્તિ દ્રશ્યે વિરાજી;
મારા પ્રભુ! હૃદયના રૂસમંદિરે આ,
તારી પ્રવિત્ર પ્રતિમા વિષ્ણુ શૂન્ય ભાસે.

થંભો, અરે! ભૂવનસાક્ષિ તમે દિનેશ!
આ રાત્રિનું બીયણુ રાત્ર્ય અસહ્ય વ્યાપે;
આ તારલા ગગનમાં કરતાં વિદારો,
ને અંદ્રના રમણુરાસ મને ન રહે.

એ અંદ્રના હૃદયથી દ્રવતી મુક્તા જે,
છીપાવવા રસતૃપ્તા પીધી હર્ષ પામી;
ને તેજ આ કગનસીમ અટારી માંડિ,
કે કે કર્યા રમણુદાર્ય વિલાસ મીઠાં.

૧૦

એ તારલા મધુર રત્ન સમાન ભાસે,
રત્નો નથી-ખરી રહ્યાં તણુઆ પ્રકાશે;
ને જ્યોત્સ્નિકા વિરદ અમિ પ્રચંડ જ્વાળા,
બાળી રહે મુગ મુકામળ મર્મ-ગાત્રો.

૧૧

ને તેજની ધવયરેખ શી સ્વર્ગગંગા,
કા નાગની વિપદ્મણા સમ દંશ મારે;
કાળી અધોર રગની અતિ તાસ આપે,
સંખ્યા પડી રહી રહુ નવ નિંદ આવે.

૧૨

ઓ સૂર્ય! તું કુળી જનો તુંજ શાંતિ ધામે,
મારોએ જ્યાં પ્રિયમ શાંત સમાધિ સામે;
હરેને પ્રભાત સમયે પિયુ સાથ આવે,
દમેય આ રસ હવા દુગ વાટ જોની.

બાણ

-૦-

[અલ્પસંધાન પૃષ્ઠ ૫૫૬ થી]

બાણને કેમ દૂર રાખતો એ સીવાય બીજા કોઈ વિચાર મારા મગજમાં આવતા નહોતા. એમ તેમ ટ્રેન કલકત્તે પહોંચી. મારી સાથેના ગૃહસ્થો જોરથી બારણું ઉઘાડીને પ્લેટફોર્મ પર ઉતર્યા. પરંતુ બાણ વીશેની ઉપથી વાતચીત સાંભળ્યા પછી હું એટલો ગભરાઈ ગયો હતો કે તે વખતે બાણની સામે જવાની મારામાં જરા પણ હીમત નહોતી. એટલે બાણએ પ્લેટફોર્મ પર છે કે નહીં, અને તેઓ કેવા છે એ જોવા માટે મેં ધીમેથી બારણા આગળ જઈ પ્લેટફોર્મ પર નજર કરી, પણ મને કેં સમજ પડી નહીં. હું આમ જોતો હતો ત્યારે પોર્ટરો બારણા પાસે આવીને મારા સામાન કાઢવો છે કે નહીં એ પુછી પુછીને મને કંટાળો આપવા લાગ્યા. શું કરવું એ મને સ્પષ્ટ નહીં. અંતે મેં તેમને અંગ્રેજીમાં પુછ્યું: “આટલામાં ક્યાંએ કોઈ બાણ ભટકતો નથી ?”

આ સાંભળતાંજ પોર્ટર કોઈને હાથ વડે ઇશારત કરતો દોડ્યો અને તરતજ એક હોંદુ આવ્યો. માહેબ લોકો તરફ હંમેશાં જોવા માનથી એઓ વર્તે છે તેવા માનથી અને મળ્યતાથી

તેણે મારે શું કામ છે એ પુછ્યું. હું બીજું શું કહી શકું !

“મારે અહીં ઉતરવું છે” એમ મેં કહ્યું. એટલે તેણે મારે બધો સામાન કાઢવામાં મદદ કરી. પણ તોએ હું નીચે ઉતરી ન શક્યો. હું લયલિત નજરે પ્લેટફોર્મ તરફ જોવા કરતો હતો. કંઈ દિશાએથી બાણ આવશે એ કેમ કહી શકાય ! મારે બીજું શું કામ છે એ વીશે પેલા ભવા ગૃહસ્થે ફરીથી પુછ્યું. “પણ સાહેબ, પેલા...બા-ણ-બધા બાણઓ...ગયા ! “બધા નથી ગયા” તેણે કહ્યું. મેં ગભરાતાં ગભરાતા પુછ્યું: “ત્યારે તેઓ ક્યાં છે !”

અજાણીથી તે મારી મામે નેષ રહ્યો અને પુછ્યું: “બાણનું તમારે શું કામ છે !” હું તેને વધારે બોલતો અટકાવીને બોલ્યો: “અરેરે...મારા માહેબ, મહેરબાની કરીને જરા ધીમે બોલો...હું કંઈ જાણવા માગુ છું, મારે કામ કેં નથી.”

તેણે કહ્યું: “ઓહો ! માહેબ ! હું પોતે બાણ છું.” “તમે..... બાણ ? ... બાણ ?” હું બળડ્યો. મારું માથું ભમવા પાડ્યું, પ્લેટફોર્મ પર અંધારાં અંધારા ફરી વળ્યા અને હું બેશુદ્ધ થઈને પડ્યો.*

* શ્રી શિશિર કુમાર વોપના એક અંગ્રેજી લેખ ઉપરથી.

તનમનની મહેનત કરનારાં !

ઝંડું

તમે વાપર્યું

નમુનેદાર ચાટણ

કેસરી જીવન

કે ?

મુશોભિત-મુવાસિત-સ્વાદિષ્ટ-પૌષ્ટિક

રસાયનરૂપ લીલા રસદાર આમળા
સાથે રસસિદ્ધ, અબ્રક, કેસર,
કસ્તુરી અને બીજાં દીપન પાચન
પૌષ્ટિક ઔષધો મેળવી બનાવેલું

મહારસાયન

તમે

માંદાં હો કે સાજાં હો
નબળાં હો કે સખળાં હો
નાનાં હો કે મોટાં હો
સ્ત્રી હો કે પુરુષ હો
તમે જે હો તે

ઝંડુંના કેસરી જીવનનો એક પોટ

આજેજ લઈ જાઓ :

:આજેજ મંગાવી લ્યો

તનમનની મહેનત માટે તૈયાર થવા માંડો.

ઝંડું ફાર્માસ્યુટિકલ વર્ક્સ, લીં.

કારખાનું : સાયાણી-રોડ, મુંબાઈ ૧૪.

મુખ્ય દુકાન : જીની ભાટિયા મહાજનધોડી, કાલબાદેવી રોડ, મુંબાઈ ૨

કેસરી જીવન-રતલ ૧ ના રૂ. ૫, રતલ ૦૫ ના રૂ. ૨૫, ૦૧ નો રૂ. ૧૫.

કેસરી જીવનનું માહિતી પત્ર તથા આયુર્વેદિક દવાઓનું સૂચીપત્ર તાકાદે મંગાવો.

પ્રલયકાળ

[અનુસંધાન ૫૪ ૫૫૮ થી]

બાઈ

ઓહો ! ગામના મુખી પટેલ તો તમેજ ને ?

રામજી

હા, બાઈ હા. તમે બંને પધાર્યાં અહીં.

અમારે ત્યાં સા સાને સદા આવકારજ છે. કહો શા સમાચાર છે જગતના ? આ ખાડા જેવા ગામમાં પણ પડ્યા અમે તો સાવ એકલવાયા બની ગયા છીએ.

બાઈ

પૃથ્વીની યાત્રાએ નીકળવાનો શોખ થતાં રખડવા નીકળી છું ગામડેથી શરૂઆત કરી છે, દુનીઆ જોઈ છું અને અનુભવું છું. અહીંના આ છે ખબર ?

રામજી

બાઈ આજે તો અમારે ગામડે સુરજ વાંકો ઉગ્યો લાગે છે. દુનીઆની ગડમચલથી દૂર આ ખાડા જેવા ગામડાની શાંતિ જોઈને દૈવને પણ અદેખાઈ આવી લાગે છે. અહીં — અહીં તો ભૂત ને ડાકણો આ ગામમાં હવે રમવા ઉતર્યા છે. મારા ગામમાં નહીં તો ચોરીઓ કેવી ? આવા મનના બળાપા કેવા ?

બાઈ

બધેજ સાંભળું છું પાપની વાતો. દુનીઆ ગાંડી થતી લાગે છે. અને તમે કદાચ અંધારામાં હશે, પણ મેં તો બધેથી સાંભળ્યું છે કે આજે તો છે પ્રલયની રાત. આજે પ્રલયકાળ થશે. તમે મને વહેમી ગણશે કદાચ, પણ મારું તો પગલે પગલે માનવું દૃઢ થતુંજ નથી છે. પ્રલયકાળનો સમય આવી પહોંચ્યો છે. હવે ત્યાં જઈ છું ત્યાં, લોભ, મોહ ને માયા, દંભ, શકતા ને અસત્યની અવધીજ જોઈ છું.

માનવ શરીર આખું અસત્યના રોગે સડી ગયું છે. અને માનવ મનકું માયાના આવરણે ઢંકાઈ ગયું છે. તમે તો સુખી છો. પણ આ ગિરિઓની પાર તો પાપની પરબો મંડાઈ છે. અને એકનાં પાપ તો બધાને નડે. હવે પ્રલયકાળ થશે. પેલો તારો દેખાય છે એ મધરાતે ખરશે અને સૃષ્ટિનું સલાનાશ વાળશે.

રામજી

પ્રલયકાળ ! ઓ પ્રભુ ! ઓ પ્રભુ !

બાઈ

હા, પટેલ કળજીગતો અંત આચ્છો છે. હવે મનુષ્ય પ્રકૃતિનાં સુંદર દર્શનો જોઈ યાકી ગયો છે. સાચું ખોટી ખોટી કંટાળી ગયો છે, અને ખરું વીચારી વીચારી આજણી ગયો છે. એને કરવાના બધા હાઠમાઠ એ કરી પરવાર્યો છે. એને શું બાકી છે કરવાનું ? આનંદની સહેજ લાલસા માત્ર રહી નથી. કુદરતની મદદની જરા પરવા નથી. હવે પ્રલયકાળ ન આવે તો કયારે આવે ? આ તારો — એ પુછીઓ તારો આજે ખરશે; અને પૃથ્વી રસતાળ થશે.

પ્રેમકોર

હા, હા. હું એજ કહેતી હતી, પણ બળી મને સમજ ના પડી. પ્રલયકાળ ! પ્રલયકાળ ! બાઈ તું ખરું કહે છે, કુદરતનો કોપજ ને ?

રામજી

પ્રેમકોર ! હું નહોતો કેતો કે આજનો દિવસજ પરબો ઉગ્યો છે ? રૂપાં ! તું કહેતી ને એટા ! કે સવારે દુધ લયું અને ખીલાડી આડી હતરી. મેંએ આજ એવુંજ કાઠનું મોઢું લેણું. હા, હા, સવારે ઉઠ્યો ત્યારે નરુ વેપારીનો દોકરો દેડકા પકડી ગાદલાઓનાં પેડા નીચે કુદાવતો હતો, અને એને એમાં મળહ પડતી હતી. બાઈ ! તું કહે છે ને તોગ આપણીએ એવીજ દશા થશે હવે.

ત્રેમકોર

અરાબર ! મુખી પટેલ, હુલ્લા કેમ ? તે
દારે જોવી બાવાની કથામાંએ મુખું એવુંજ
આવ્યું હતું કે. દુનીઆનો નાશ હાય રે મા !
પેલા અહીં હવાફેર કરવા આવેલા નરેશભાઈ તો
નહોતા માનતા. હમણાં આવશે એ. એને
કેળે આ વાત.

બાઈ

જુઓ આ પુઝડીઓ તારો એક ભયંકર
વાવાઓડા સાથે મધરાતે પૃથ્વી સાથે અથડાશે
અને ઝેરી હવાના દરીઆમાં, કાંકરાની માફક
પૃથ્વીને ઝંખેજશે. ધગધગતા લાંવા જેવા
ઉના પ્રવાહી રસપદાર્થો વહી રહેશે, અને
અગ્નિદેવની લોહી તરસી જીભડીઓ, જે આવે
તેનો ભક્ષ કરશે. તમારા ગામમાં લોખંડ
ટીપાય છેને એમ આ પૃથ્વીના દડાના
ગીગાળી જુલુજુલુ થઈ જશે. કોઈ નહીં બચીએ
નાપણે એમાથી.

ધનો

હા, હા, રામજીકાકા, જુઓ ! આજે તો
તારા માથે આવી ઉગ્યો છે. જાણે ધગધગતી
ચાંદીનો અગારો એની ભયંકર પુંજડી પણ
હાલતી ન હોય એમ લાગે છે.

રામજી

ઓ ભગવાન ! મારે છેવટે આ જોવા
વારો આવ્યો ! આ નરેશભાઈ આવ્યા. ખરે
ટાણે આવ્યા નરેશભાઈ ! આજે તો આપણે
છેલ્લા રામ રામ !

નરેશ

હા. મેંએ સાંભળ્યું રોના ઘોડું. પ્રલયકાળ !
પ્રલયકાળ ! હા, હા, હા, હા. પ્રલયકાળ ! અરે
એમતે આસ્માનમાંથી તારા ખરી પડતા હશે ?

બાઈ

તમે નહીં માનો, કારણ તમે વિદ્વાન છો.
આ અગ્નિ લોક તો માનશે. તમે અહીં ગામડે

રહેવા આવ્યા છો, પણ આ ગામડાના હૈયાનો
ધમકાર નહીં સાંભળી શકો.

નરેશ

અરે એ તો બધા ગપાટા. તમે બધાં
એવી અફવાઓમાં માનશે નહીં. એમતે વળી
દુનીઆનો નાશ થતો હશે !

બાઈ

તમે નહીં માનો, પણ એકદિવસ અંત
માટે નિર્ભયલોજ છે. સૃષ્ટિની રચનામાં આ
કાડપાન, પણ પંખી, સંવેને વિશ્રામ આવ-
શક છે. તેમ આ ચંચળ મનડા જેવી આ ચંચળ
પૃથ્વી એક દિવસ તો થંભી અનંત વિશ્રામ
લેશે. નામ તેનો નાશ નિર્ભયલોજ છે ભાઈ !

નરેશ

હશે. ભાઈ, અમે તો આ ચાલ્યા. જીઆ
તો મળજી કાલે, નહીં તો રામજીપટેલ, રામ રામ !
(જાય છે)

રૂપાં

પ્રલયકાળ ! રામજી કાકા ! મારી નજર આજળ
તો મારો આખો જીવન કોપડો ઉકલતો લાગે છે.

રામજી પટેલ

હા, હા. હું નહોતો કહેતો કે આ ધટ-
માળજ અજબ ઘડાએલી છે. બાઈ, એ તારો
તો ખરે કે ન ખરે, પણ એક વાત તો આજે
મારા મનમાં ગાડાના પૈડામાં નાખવામાં આવતા
કાળા કીલ જેવી દસી ગઈ છે. આજ સુધી
મેં તો કે દોર ચરાવ્યાં, કે ગાલ્લાંઓ દોકયા,
કે એતરો ખેડ્યાં, કે કન્ધાન વાળ્યું અને લપડ્યું
અને આ છેલ્લી બે ત્રણ વીસીમાં કેંક નવા
જુની પ્રજા જોઈ, માથે પળીઆં આવ્યાં, પણ
આજ સુધી મારા ગામમાં એકે પાપ દાખલ
થયું નહોતું. આજે તો હવે ચોરીઓ થવા
બેઠી અને તેએ ખુદ મારે લાંબા બસા
ભગવાન ! તારું ધાર્યું હશે તે થશે, અરે
જુઓ, તો ખરા, આ તારો તો હવે કેવો પડે
પડું થઈ રહ્યો છે. ઓ !

બાપ

પટેલ ! તમે તો જીવનજોયું છે, અને હવે આ પ્રલયકાળની અંત ધડીને ક્ષણ વધારેવર નહીં પણ હોય ! એ પહેલા ડોળા કાઢતા આ તારાઓ આપણાં જોળીયાં બાળીને ભસ્મ કરે, અને આ હુમાડીઆ જેવા દેખાતા આ આજા હુમસીઆં વાદળાંઓ આપણા સૌના આત્માને પીંટી વળે, અને કરાળ કાળ મનુષ્ય માત્રનો આત્મા ચુસી લે. એ પહેલાં મળના હીસામ ચુકવી દઇએ.

પ્રેમકોર

ઓ રે ! પણ તો એક તારાએ ખર્ચો. શું થશે હવે ?

બાપ

શું થશે શું ! આ આલ તુડી પડશે, ને વીજળાઓના વરસાદ વરસશે, ને હુંગરો, પહાડ, ને પર્વતો ફાટવા માંડશે, એ ગડગડાટ ને કડાકાથી તો કાન પણ બહેરા થઇ જશે, અને 'કું કું' થશે અને છેવટે બારે મેઘ તુડી પડશે, અને સમુદ્રોના સમુદ્રો માઝા મુઠી યોગરદમ ફરી વળશે. અને પ્રલયકાળ પુરો થશે. એમ (એ ત્રણ ક્ષણ બધા ચુપ રહે છે. હવે જુએ છે)

ધનો

મુને-માફ કરો ! માફ કરો, રામજી કાકા, સોનાના સાદજા મેં વેચી દીધા છે.

સોના

અને કાકા, ધમાલાઇનું કડું મેંજ ચોરી લીધું છે. હમણાં લાવી દઉં છું. (નય છે.)

ધનો

આપણી બે બેસી ગોવન પટેલને વેચી આજ્યો છું. એ લઇ આવું છું. મને માફ કરો; કાકા ! (નય છે)

રામજી

શું બોલે છે છોકરાઓ ! મારે ડાંલે ચોરી અને મારા ધરનાજ ચોર ! શો કળજીમ

આજ્યો છે આ ! બાપ ! મધરાત્રે તારો ખરે કે ન ખરે પણ મારો દિ તો ફર્યોજ લાગે છે. ઓરે ! ઓરે, રુપા બેટા ! આમ આવ, બેસ મારી પાસે. પેલા બે ક્યાં ગયા ? છો ગયા. એ. ઓ પ્રભુ (સુએ છે)

પ્રેમકોર

મુખી પટેલ ! કેમ બેચેન થાઓ છો ?

[પટેલ બોલતો નથી]

રુપાં

રામજી કાકા !

રામજી

બેટા ! આ રહે દેવાએકા કાળના બંધારા હવે છુટયા લાગે છે. આ છોકરાએ તે શી ચોરી કરી એવી ! મોટો ચોર તો હું છું. અકળ ગતિવાળા પ્રભુને સાંધી મારો આટલો આત્મા ચોરી લાવી આ જોળાએ સંતાડી મુક્યો, એનો હું શો જવાબ આપીશ હવે ? મેં શુ સાર્યક કીધું એવું. દેહને પાંચરે ગોધી મુક્યો એ આત્મા ફટકો યુગળાય છે હવે. ઓ પ્રભુ ! એ છોકરાઓ મને કું પાછુ આણી આપે એ પહેલાં, ઓ ભગવાન ! લે આ તારો ચોર તને તારો આત્મા પાછો આપે છે. દીનદયાળ તારે ચરણે આવું છું, ક્ષમા કરજે. રુપા દીકરી ! પાણી લાવ તો જરી !

રુપા

પ્રેમકોરકોષ ! જરા જુઓ તો ખરાં ! રામજીકાકાને શું થયું આ !

પ્રેમકોર

શી અબિા ફરે છે ! ક્ષાયરે ! રામજીભાઈ ! ઓ રામજીભાઈ !

બાપ

કાળો કેર થયો ! પ્રભુ !

રુપા તથા બધા

૭ રામજી કાકા ! ઓ કાકા ! બોલોને. ઓ

સંસ્થાન !

પડે પડે છે.

સ્વપ્નમાં જન્મદિવસ

૩૩૩૨૬૬

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૫૨૨ થી)

ચીનરતો જગવિચિત્રનાજન્ય તરંગમાળ અવ-
નત મસ્તકે યુગ્ધતો હોઈ એમ ભાસે છે...

ત્યાં દૂર દૂરથી ગાઠ તિમિરને નિજ
તેજથી વિદારતી દિવ્ય તેજથી અખિન્ન સ્વપ્ન
સૃષ્ટિને સમુજ્જ્વલ કરતી કે મૂર્તિ મીઠું હસતી
મારી સામે ધમતી આવે છે ને રસપૂર્ણ સ્વરે
ઉચ્ચરે છે

“હસો ! જગજીવન,”

“આજે તારા જન્મ દિવસે અપ્સરા મોતી વેરે
ઓમે ઉભા અમર જુથ શાં વર્ષથી પુષ્પ ખેરે !
...અથ્વા આમ અપ્રવૃત્ત થું બેસી રહોછે !
કંઈ શેઠીની રમસામગ્રી તો આરોગવી’તી!”

“સુમન કાવ, આવ દોસ્ત ! એ તો તારી
ભાભીએ જરા દાખીને લજ્યાં ખવરાવ્યાં તે
સહજ ઘેન ચટ્યું હતું.” મને ખીક રહેતી’તી
કે તું નહીં આવે. કવિને દિવસની દશખાર
appointments હોય એટલે મારા જેવો
અરસિક જડ મિત્ર સાંભરી નજ આવે ! પણ
ખરેખર આજે મારાં ધનભાગ્ય હોં ! કે પાન
મોપારી તો ખા !

સુમન તેનાં સોનેરી ચરમાં પાસે તાસક
લે છે ને કાતરેલી મોપારીમાંથી કલાકારની
ઝીણવટ ને ચીવવટથી વીણી વીણીને ચોરીક
સળી ઉપાડે છે. ત્યાં દાદરે ધમકારા કરતું કાષ્ઠ
આવતું હોય એમ ભાસે છે. પગલાં ભારે પડે
છે એટલે અવરય સ્થુલકાય નગીનજ હોવો
જોઈએ. એ તો એજ. એને માથે દૂર હેટ છે.
હાથમાં નાજુક સ્ટીક છે ને નાકે, અરે ! આંખે

દરેક માણસ માટે વીરીઅલ તંદુરસ્તી આપનારી સ્વર્ગીય અમૃત છે.
લી. એ. ડી. ફંડવતે નીરાસંગિપુર જીવન શક્તિ વધારનારી દવા.

એજંટ :
એ. એમ. કુસ્તર
જુમા મસજીદ,
મુઆઘ.

કીમત:
મોટી બા. રૂ. ૫
નાની બા. રૂ. ૨

નખળા પડેલા શરિરમાં નવું ચૈતન્ય આપનારી દવા વીરીઅલ. ધાતુના દોષો, વીર્ય સાવ,
ઉધરસ, દમ, આ દર્દોથી જેઓને શરીર ધસાતું હોય તેના માટે સૌથી સારી અને ખાત્રીવાળી
અકસીર દવા પુરવાર થયેલ છે. તમે એકજ બાટલી વાપરી રોગથી મુક્ત થાશે.

— (દરેક દવાના ટોપારી પાસે મળે છે) —
મોલ એજંટસ:—વીરીઅલ એજંટ્સી, પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબાઈ.

જોગલ્સ ટીપી રહ્યાં છે. દુલેલા રના ગાલલા જેવા ગાલ સૌંદર્યમાં એર વધારા કરે છે ।

ગજગમન અરે ! ચૈરન્ટ નગ શો નગીન આવી, એનો જડો પણ સુંવાળો હાથ હસ્ત-ધુનન માટે ધરે છે, અને એના હાથસીથી સે'જ પાતળા પરંતુ રંગે પ્રવાળને ટક્કર મારે તેવા ઓઝના ખુણામાંથી એક ધવળ હાસ્યકિરણ ફેંકી બોલે છે :

“ Good noon, boob. Congratulations on your birth day.” જય જય દોસ્ત ! તારા જન્મદિવસે અભિનંદન !

“ Thank you, Nagin. How are you getting on with your engagement, old horse.” અરે દોસ્ત ઉપકાર, તારા પ્રણયમાં કેમ ચાલે છે.

“ જગજીવન, ત્યારે તો એની એ જ વાત. અરે ! કેટલા વાગ્યા. બે ! મારે પેલા મોતીચંદ ઝવેરીની દુકાને જવું છે. હજુ તો એક વીંટી ખરીદવી છે.”

હા, વિવાહઅંગુલિકે ? હવે સમજ્યો. શકુંતલા માટે કે ? When should we wish you joy ? (ક્યારે ઉલ્લસવાનો અર્થ !) અમારાંથી હુપાવીશ તે કયા સુધી લોકધું રહેવાનું ?

“અરે ચાર, આપણે ક્યાં જુદા છીએ. ખસ. પણ let me go. I must hurry up. I have to see her at five at Victoria Garden.” (મને જુના દો. મારે ઉતાવળે જવું જોઈએ. મારે એને પાંચ વાગે રાણીબાગમાં મળવાનું છે.)”

નગીન હાથમાંની તેજસ્વી સ્ટીક છુટના ટેરવે માણેતા ચાલ્યો નય છે અને અગાધ અધ-કારમાં અંદર ચતો જઈ પાછો છે.

સુમન બોલતો સંભળાય છે : “ જગજીવન, આ નગીન કેવો ચક્રમ છે ! એમાં તે શું ખર્ચું છે ? તર્ફન સીસમ જેવી છે ! જોઈએ તો સુગ ચડે.”

હું ઉત્તર આપું છું : “ અત્યા, સનાતન સત્ય ધર્મ ભુલ્યો. ગ્રેમ આંધળો છે. હૃદય મળે તો પછી એ રૂપરંગ જોવાનોજ નહીં, અને જુએ કેવી રીતે ? આંખો હોય તોને ?

“આજે કાંકરીએ આવ્યું છે, જગજીવન ?”

સુમનને પ્રત્યુત્તર આપવા મોં પહોંળું કરતો હોઈ છું ત્યાં તો રમાનાથ દેખા દે છે ને ભુલ્લંદ સુરે ભુમ મારે છે “આવશે સ્તો ! આજે નહીં આવે તો ક્યારે આવશે ? આજે તો એણે સજોડે ફરવા નીકળવું જ જોઈએ.”

હું એનો જવાબ આપું ત્યાં તો સુમનને રમાનાથના કાનમાં ફેંકે ગણગણતો સાંભળું છું.

“ અત્યા, જગજીવનને કહીશુ પેલી વાત ? આજે પાંચ વાગે માણેકચોકમાં જલસો છે તે.” હું વીજળીકે ત્વરાથી બોલી ઉઠ્યો ! મેં સાંભળ્યો છે, ચાર, ક્ષમા કરજો. આજે તો નહીં આવવી શકાય. રૂખીયા મંદિરમાં એક મહાત્મા આવ્યા છે તેમના દર્શનાર્થે ગયાં છે ને લગીને હજુ વાસણ માંજવાનાં બાકી છે. એ કામમાં હોય ને ખસુ રહે તો ? મારાથી નહીંજ આવી શકાય.

જાને ખડખડાટ હંસી પડે છે. ને કાણુ બોલે છે તે કળાતુ નથી. સુર સંભળાય છે. જગજીવન, ખીજઓ પોતાના જન્મદિવસે સ્વતંત્ર રીતે હરે ફરે, મોજ માણે, ચમન ઉડાવે, ત્યારે હું ઘરમાં ધુવડ જેમ ભરાઈ બેસે એ દીક કહેવાય ? જન્મ દિવસ ઉજવવાની આ રીત ? ”

“ તમે લોકો શું સમજો ? પ્રકાશમાં આવવું હોય, જગજીવન હરે ચડુ હોય તો સૌ આંસે તેયો

રૂપમતી

—૦—

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ પરદ થી]

“મરદાર ! પાછા વળો.” બંને મુઝે મોઢે ને મારતે થોડે પાછા ફર્યા. આદતી એકના એક ઘર આગળ આવી તેમણે બારણું ખખડાવ્યું અંદરથી એક અવાજ આવ્યો : “આત્યારે કોણુ હશે એ ?”

“જરા બાર ઉઘાડો ? પરદેશી મુસાફરને માર્ગ બતાવરો !”

કોઇ એક યુદ્ધતા અંગવાળી સ્ત્રીએ બારણું ખોલ્યું. “શું કામ છે ?”

“રૂપમતી ક્યા રહે છે ?”

“કેમ, તમે કોણુ છો ? આત્યારે આમ અધીર રાતે ક્યાથી આવો છો ? રૂપમતી બાનુ શું કામ છે ?”

“તો તમે રૂપમતી નહીંજ ને ?” આરે જરા અભયખીમા ને મુગ્ધમાવે પુછયું.

“બા, તો આગાશીમા બેઠા છે. હું તો તેમની દાસી છું.”

“ફીક. બાઈ ! જરા રૂપમતીને કહેશો કોઇ પરદેશી મુસાફરને જરા તમારું કામ છે ?”

“તે ને કામ હોય તેજ કહેાને ? લોકોએ શું કહીએ બાઈ !”

“પણ બાઈ ! મારે એમનુંજ કામ છે.”

“તમારું નામ તો કહેશો કે એને પણ એમ નુંજ કામ છે ?”

“મારું નામ—હા મારું નામ—કહો—જાઓ—બાઈ કહેજો કે મારું નામ બાઈ બહાદુર.”

“હું સરદાર બાઈ બહાદુર પોતે ? સરકાર ! માફ કરજો, અમે સ્ત્રીઓ એકલી કહેવાઈએ; આમ અધીર રાતે કે નામ મામ પુછ્યા વિના

કોઈનેએ ધરમા પેરાડીએ એ જીવાન સીને માંટે કેતું કહેવાય ? સરદાર, બેઅધીર થઈ હોય તો માફ કરજો. આવોને, આ પાટ પર બેસો. હું ઉપર જઈ રૂપાંબાને કહી આવું.”

“હરકત નહી. તમે જઈ માત્ર કહેા એટલે બસ.”

મંડુના કીડલાની લદાઈના વિનયના ને સમાચાર કેલાયા હતા તેની સાથે સાથે બાઈ બહાદુરના પરાક્રમોની ગાથાએ અનેકવિધ વધીને પ્રસરી રહી હતી. નાના બાળકો ખેલ ખેલમા પણ પોતે બાઈબહાદુર બનતા, વણીધણીઆણીની ને આડોસી પાડોમીની લદાઈમા પણ “હું મોટો બાઈ બહાદુર ખરો કેની ?” કહી મેહેણા દુણા રચતા.

એક વખતના લટપેયા આત્યારે પાછથી વધ-માં પોતાની લદાઈઆના સ્મરણો તાજ કરતાં અને પોતે બાઈ બહાદુર હોય—છે-શું-શું કરી નાખના એમ કલ્પનાઓ કર્યેજ જતા. કેટલાક શુરઓ વાતે વાતે પોતેજ બાઈ બહાદુર બની જતા અને મંડુના કીડલાની લદાઈદોસ્તીમા ધરના આગણે થતી કલ્પી કાઢતા.

“રૂપાબા ! સરદાર બાઈબહાદુર બહાર પધાર્યા છે.”

“ઓહો ! સરદાર પોતે છે ? કેમ કે આમ આત્યારે ?” એક પાતળા વાંનની સ્ત્રીએ સીતારને જરા દૂર મુટ્ટી લુધડાને હેલે ચઢાવી ઉભાં થતાં કહ્યું. તેણે ચાલતાં ચાલતાં લુપડાં મઠેરી લીધાં ને એક લટકો કરી શરાબના દાવલાવ સહેજજ વારમા પદ્મી નાખ્યા. એક પળ ઉપર કોઈ મસ્ત નૌયોવના નિર્જંઘ રીતે આડી પડી વિદરતી હતી તે ઘટીલરમાં જરા દરેલ થઈ ગઈ. ગૌરવ ભર્યે ડગલે તે નીચે ઉતરી. બાઈબહાદુર ને આંગળી વચ્ચે ડાબી મુખને થાકું દાક

આહુ સ્મિત કરી જરા મીઠા નેહ્યું કરે એવા સ્વરે રેણુકે ક્યો : “ સરદાર ખાઝ બહાદુરે આમ કંવેળા પધારવાની કેમ કૃપા કરી હશે ? ”

ખારણુને અદેલી અડધું અંગ ન દેખાય તેમ તે ઉભી રહી.

ખાઝ બહાદુર આ અર્ધ પિકસિન કમલદલ સરીખા અંગનું ડાકીઆં કરતું લાવણ્ય જોઈ ખાન બુલ્યો બની ગયો. ‘મોહ વારણી’ પી મુઝ બનેલો માનની કોને અને શું ઉત્તર આપી શકે ?

ચતુરાએ એક અર્ધાંજ વિપલમાં એના સૌંદર્યાસે યોદ્ધાને પરાજિત કર્યો હતો એ જોણે પારખી લીધું. તેણે આ કીર્તિવંત નૌયુવાન વીશે ઘણુંજ સાંભળ્યું હતું; પ્રથમજ જોયો હતો. રાત્રિનાઝીણા દીપકના તેજમાં મુઝ બનેલા એ નાયુવાનની મુખમુદ્રા જરા એને આકર્ષી રહી.

“સરદાર!” જરા મોહક સ્મિત ને મીઠાશ લઈ સ્વરે તેણે સરદારને વિવશ બનાવવા ફરી દથીયાર ઉગામ્યું; “આ એકલી સ્ત્રીને આમ અધી” રાત્રે આપને દર્શન દેવાતું કે કારણ ?”

સરદાર શરમાયો. ‘ત્રે નીચું’ જોઇ ગયો. આ પરાજિત અને આ અપમાન તેનું લદાયક મન સદન કરવાનતપર નહતું. છતાંએ સિયિલતા તેનાં અંગને વાણીમાં જમી ગઈ હતી. તેણે મદા પ્રયત્ને કહ્યું; “ ૩૫મતી, માફ કરશો તસ્દી આપવા માટે. અવિનય થયો હોય તો ક્ષમા આહું છું. ! ” ને તે ઉભો થયો.

૩૫મતી માત્ર એક સૌંદર્યનો ખબરોજ ન હતી. તે માત્ર ગાનુર પણ ન હતી. તે એક મહત્વાકાંક્ષા સેવની, અનેક આદર્શો રચતી ભવ્ય કંપનાઓગ્રં વિહરતી વીરાંગના હતી. રાજરમતનો તેને શોખ હતો.

દીલ્હીના રાજ્ય પ્રદેશોમાં સા શા ખનાવો બનતા, શાં શાં રાજકારણનો રચાતાં ને

સમ્રાટાતાં તેની ઝીણામાં ઝીણી માહિતી તે મેળવતી. દરેકનું ભવિષ્ય પોતે શોધવા મથતી. પોતે આ કારણોનામાં દરેક કારણાનનાં પરિણામો ઘડવા આતુર બનતી અને અનુકુળ સમય અને તકની તે હંમેશ વાટ જોવાજ કરતી.

સરદાર ખાઝ બહાદુરને જોતાં માત્ર તે તેના મુઠ્ઠું અંગ મરોડમાં મુઝ નહોતી બની પરંતુ તેની મહત્વાકાંક્ષા પોષવામાં અને પાર પાડવામાં આ દથીયારની સચેટતા તેણે તરતજ પારખી લીધાં ને આ ધન્ય તકને ન ગુમાવવા તેણે નિશ્ચય કર્યો.

“ નાજી સરદાર ! ” જરા શરીરનો લટકો કરી, દેહલતાને થોડી આગળ નાખી એક ચિત્તવશ કરે તેનું નયનખાણુ ને આહું સ્મિત નાખી તેણે કહ્યું; “એમાં જરા અવિનય જેનું શું છે ? કે આપ ક્ષમા માગી આમને શરમાવો છો ? સરદાર ! અમ અખળાએને આમ શરમાવે શો કાયદો ? એસોને, આમ અતિથિ રૂસણાં લેઇ જાય એ કેમ ખમાય ? અને આપ તો સરદાર બહાદુર ના જી, માફ કરો એમ નહીજ જવાય. ”

લાવણ્યમુઝ સરદાર ત્યાંજ સ્થિર થઈ ગયો. જમીન અને રપાંદિની આંખો વચ્ચે રાસ લેવા આંજ્યા.

એક બે સ્મિતની આપ લે પણ થઈ ગઈ. બંનેજ અવાક બની ઉભાં રહ્યાં. ઉરના ભરવાએ બંનેના હૃદય તારો ગાંઘ્યા. અને મૂક સદેશાએ દારા અન્ધોન્ધનાં હૃદયો પરખાયાં-બધાઇ ગયાં.

+ * +
* x *

ઉગતી ચંદ્રિકાના આજા પ્રકાશમાં થોડા ઉપર એ સ્વાર જોધપુરી દરવાજે વટાવી ચાલી જુતા હતા.

ચક્રવાકનું એક જોડું એમના ઉપર એક ચક્કર લગાવી ફરફરી ઉડી ગયું. ફરતી ચાવડીના રોનદારે બે ટકોરા લગાવ્યા.

રૂપાંએ વીંટીવાળા આંગળા ઉંચી કરી.
આંખ મીંચી. અશ્રુ ઉભરાઇ ગયાં. તેનીચી નમી.
અતિ ઝીણાં વેવરે રહી ઉઠી. “નાથ! મારા!
પ્રાણ! સ્વર્ગમાં કે નર્કમાં તું જ્યાં હો ત્યાંજ
હું આવીશ. હું તારીજ છું ને તારીજ રહીશ.”
તે દશરથ. આંસુ કપોળે સુકાઇ ગયાં.
તેની આંખમાંથી તેજની ધારાઓ ટુંટી. આખા
એ તંબુમાં દિવ્ય તેજ છવાઇ ગયું.

તેણે આંગળા ઉંચી કરી. હીરાને હોડે
અરકાણો. “નાથ! મારા, પ્રાણ!” અને
એકેજ શ્વાસે તેણે ચુસી લીધો.

ને આખાએ તંબુમાં શુનકાર પથરાઇ ગયો.

+ + +

દીલ્હીના કેદખાનામાં બાઝ નવરથી પીડાતો
પડ્યો હતો. તેને તેના શરીરનું જ્ઞાન ન હતું.
કોઇ કોઇ વખત તે શુદ્ધિમાં આવતો ત્યારે તે
એકેજ નામનો જાપ જપતો : “રૂપાં! રૂપાંદે!
મારી રૂપાં!” વળી પાછો તે બેશુદ્ધ થઇ જતો.

આજે તેનું શરીર તાવથી ધીકતું હતું.
અકબરશાહે ખાસ હકીમો રોક્યા હતા. હકીમો
એ બધાજ ઇલાજો અજમાવી લેયા હતા.
સાચે આશા મુકી દીધી હતી.

ગાઢ અંધકાર જગતને વીંટી વણ્ણું. ભુરા
વ્યોમમા માન તારાઓજ અમકી રહ્યા.

એક ગાંઠ જેવો માણસ પથારીમાંથી ઉઠી
ઉભો થયા. કેદખાનાના સળીઆમાંથી દેખાતા
આકાશમા છેક ક્ષિતિજમા તે દષ્ટિ માંડી ઉભો રહ્યો.

ધ્યાય મુધી સ્થિર દષ્ટિએ તે દૂર દૂર
અનંતનાનીએ પેસે પાર જોઇ રહ્યો—તે અને
તેની દષ્ટિ જડીઇ ગયા.

તેણે કંઈ જોયું. આંખ પહોળી કરી ફરીથી
જોવા માગ્યું. માથું હલાવ્યું. સળીઆ જોરથી
પકડી માથું વીંચ્યું. ફરી આખો ફાટી જોયું.
થોડીવાર ન માનતો હોય એમ લાગ્યું. આખુંએ
શરીર કમ્પી ઉઠ્યું. બે સળીઆ વચ્ચે માથું
ધાકી એ જોઇ રહ્યો. ને અતિ આનંદ સ્વરે પુકારી

ઉઠ્યો: “રૂપાં! મારી રૂપાં! મારા, પુલ!
પ્રાણ! ઓ! હા, તું, આખરે આવી! હું
ઓ આવ્યો. ઉભી રહે! જરા થોભ! અ
આવ્યો!” તેણે સળીઆને બેંચવા માંડ્યા
એને લાગ્યું એને કોઇ બોલાવી રહ્યું છે. ખુ
જોર કરી સળીઆને એક આંચકો માર્યો. સળીઆ
પહોળા થયા. આખુંએ શરીર તેણે બહા
સુકાવ્યું. શરીર, છોલાયું—લોહી લુહાયું થયું
તે દોડ્યો. સામેના કોટ આગળ જઇ તે
એક અજબ એકડો માર્યો. કાંઈક ઉપરના ખીં
તેના શરીરમાં હાથે ને પગે બોકાયા.

દૂર ને દૂર કોઇ બોલાવતું હતું તેમાંજ તે
ધ્યાન હતું. તેણે એકદમ પાછો ભુરકો માર્યો
થોરની વાડમાં તે પડ્યો. ઉઠ્યો ને એકદ
દોડ્યા. તે દોડેજ ગયો.

ખડકો એનો રસ્તો રોકી રાકવા અસમર્થ
હતા. અંધારું એની આંડે આવતુંજ નહો. એ
તો એકેજ લાગતું કે દૂર દૂર એની રૂપાં એ
બોલતી રહી હતી. અને તેને મળવા તે ગાં
બની દોડી રહ્યો હતો.

૭

તેની નજર બળતી એક ઉપર જઇ ફરી.
ચિત્તામાંથી એક આકૃતિ ઉત્પન્ન થઇ. તે
હાથ લંબાવ્યા.

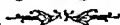
ખાઝ દોડ્યો. “રૂપાં! મારી રૂપાં! મારી
રૂપાંદે! આવ્યો છું હો!” તેણે દોટ મુકી.
લંબાવેલા હાથની આકૃતિમાં સમાઈ જવા તે
પડતું મુક્યું.

x

x

x

આજે પર્વતોની હારમાળામાંથી નર્મદાન
ધોધ એક ખુણે ઉભેલા એકદંડીઆ મહેલ
હતુંએ નિરંતર પખાવ્યાજ કરે છે. પખુ એ
થોધમાં પ્રાણુની પ્રવૃત્તિ નથી. એ મહેલ
તેજેહીન બની લાંબા ખુણા પાળતો પડ્યો છે.
ને એનાં વસનાર ધાંજળ એ પણ આગુ
શુભાચી વિનાશની વાટ જોતો ઉભો છે!

દારકાંપુરી

આ કમ્પાઉન્ડની દક્ષિણે શારદામહતા તાબાનો રણકોડાળનો બંડાર છે. તેમાં બેભૂની આમથી તેઆર કરીને શારદામહ તરફથી દેવે ને હરોવેલે વખતે ભોગ ધરાવવામાં આવે છે. આ બંડારની દક્ષિણે શંકરાચાર્યનો શારદામહ છે. આ મહા અધિપતિ શંકરાચાર્ય જ્યારે દારકાંમાં હોય ત્યારે રણકોડાળની આરતી પણ ઉતારે છે. ભારતવર્ષમાં શંકરાચાર્યના આર મહ ગણાય છે તેમાનો આ એક મહ છે. દારકામાં મહ-ક્યારે આઓ, શી રીતે આઓ એ દતિહાસનો કે પત્તો લાગેનો નથી. વગરે સંભવતો એવો છે કે આ રણકોડાળના મંદિરની ગાયકવાડ મારફત નવી વ્યવસ્થા થયે તે પહેલા કોષ સમર્થ શંકરમતવાદી સંન્યાસીએ આ મહ સ્થાપ્યો હોય. આ મહપતિઓની તકરાર, ગાયકવાડ મરકારનું વચ્ચે પડવું, બધો ભવાડો જગતને તદ્દન મિથ્યા અને કેવળ બ્રહ્મને સ્થ માનનાર ભંગવાન શંકરાચાર્યનો ગાદી દાવો કરનારને શી રીતે શોભે છે ।

દારકામાં મુખ્યતો આ રણકોડાળનું મંદિર છે. એ પોતેજ દેવીના ગામ જેવું છે. યાત્રાળુઓ અહીંજ લાંબો વખત ગાળે છે. પણ ખાકીના વખતમાં બહારનાં મંદિરોનાં દર્શન તથા પરિક્રમા કરે છે. રણકોડાળના મંદિરના કોટની બહાર લક્ષ્મીનારાયણનું મંદિર છે, જેમા નારાયણની બે હાથ ઉચી સ્થામ ચતુર્ભુજ મૂર્તિ છે, અને તેની બાજુમાં લક્ષ્મીજીની નાની મૂર્તિ છે. લક્ષ્મીનારાયણના મંદિરની બાજુમાં વામુદેવનું મંદિર છે; જેમાં વામુદેવની સ્થામવર્ણ ચતુર્ભુજ મૂર્તિ છે.

ગોમતી સ્નાન અને રણકોડાળના મંદિરનાં દર્શન ઉપરાંત યાત્રાળુઓ નગરની પરિક્રમા કરે છે. તેમાં ગોમતી ધાર્ટ ઉપરથી સર્ગમ થોટ, ત્યાંથી ચંદ્રતીર્થ, તેની ઉત્તરે રત્નેશ્વર મંદાદેવ, એથી આગળ દારકા શહેરની બહાર સિદ્ધનાથ મહાદેવ, સાંથી રાનકુંડ નામની ધાવે આવે છે. સાંથી આગળ અક્ષયવટ, અધોરકુંડ લક્ષ્મણી, આરાપુરી અને કેલાસકુંડ આવે છે. આ કુંડથી આગળ સુવર્નારાયણનાં દર્શન કરી શહેરના પૂર્વ તરફના દરવાજા પસે જવવિજયનાં દર્શન કરી, નિર્ધાપકુંડથી આગળ વચ્ચે આવતા દેવોનાં દર્શન કરી દક્ષિણ દરવાજેથી રણકોડાળના મંદિરમાં પાછા આવે એટલે પરિક્રમા પુરી થાય છે.

દારકાંથી દોઢ ગાઉ રામલક્ષ્મણનું મંદિર છે; સાં મહાપ્રભુજીની બેઠક છે. સાંથી એક ગાઉ ઉપર સીતા વાડી છે તેમાં પાપ પુણ્યની આરી છે. આ પરિક્રમામાં આવતા કુડોનાં પાણીમાં સ્નાન કરવાથી પુણ્ય થાય એવું મનાય છે પણ પાણી એવું ગંદ હોય છે કે પામે ઉત્ત ન રહેવાય.

દારકાનો યાત્રામાં ત્રાસ પણ ઓછો નથી. બધે તીર્થ સ્થાનોમાં હોય છે તે ગુરોનો, મંદકોનો વગેરે ન ગણીએ પણ કરનો ત્રાસ ઘણો છે. ગોમતીમાં સ્નાન માટે ગાયકવાડ તરફથી કર લેવાય છે. અને જામનગરથી દારકાંની દીકીટ લેતાં ચંદ્ર કરના પૈસા આવી જતા તે વળી દમણાં નીકળી ગયા એટલું અહો બાગ્ય ! પછી દાન્ડામાં અને ખેટમાં દર્શન કરવા મટે મરકાઓ કર આપવો પડે છે. પછી પુનરીઓને કર આપે ત્યારે ચરણ સ્પર્શ થાય. અને ગૃહસ્થો તો ભાગ્યેજ લેતા હશે પણ યાત્રાઓ દારકાં તામે આરંભનામાં

દારકાની તપ્ત મુદ્રાની રાખચકની છાપ લે છે તે માટે પણ કરે આપવો પડે છે. આ બાવા-
ઓના હાથ ઉપરના છાપના ફોડલા જોઈને
એમના ઉપર દયા અને એમની શ્રદ્ધા માટે
માન ઉત્પન્ન થાય છે લોકો મસ્કરીમાં ખરું જ
કહે છે:—“હંડે, મુંડને ડાલ એ ત્રણ રણુછોડી-
આનાં કામ.”

દારકામાં યાત્રાળુઓ માટે અનેક ધર્મ-
શાળાઓ છે. અને ગામ આ તાલુકાનું મુખ્ય
ગામ હોવાથી સરકારી કચેરીઓ, દવાખાનું,
ધરૂપીતાલ વગેરે આધુનિક હાલ પણ છે.

દારકાંથી યાત્રાળુઓ બેટ જાય છે. દારકાંથી
૨૦ માઈલ દૂર કચ્છના રાંખાતમાં જમીનથી
બે મેલ દૂર બેસે દારકાં નામનો એક નાનો
બેટ છે.

બેટ દારકાં:

બેટ દારકાં બેટ રાંખોદાર પણ કહેવાય
છે. દારકાંથી ગાડા રસ્તે બેટ જવાય છે.
ખાડીના દર્યા સુધી સડક છે અને પછી
વદાણુમાં બેસવું પડે છે. બેટના રાંખના ઉત્તર
છીનારા પાસે બેટ ગામ છે તેમાં સર્વ વસ્તુઓ
મળી શકે છે તથા ધર્મશાળાઓ પણ છે: આ

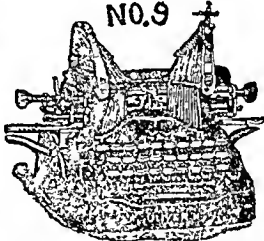
OLIVER TYPEWRITER

GOING CHEAP,

OLIVER

NO. 9

ઓ
લી
વર

ટાઇપ
રાય
ટર

આ ઓલીવર નં. ૯ તદ્દન નવા પેકમંથ, ટાઇપ રાઇટીંગનાં માત્ર ફેટલાક મશીન
અમારે હાથમાં આવી ગયા છે તમ કોઇને પણ પુછો તો છાતી દોડાને કહેશે કે નં. ૯
નું ઓલીવર ટાઇપ રાઇટીંગ મશીન એક મજબુતમાં મજબુત અને સારામાં સારું
છે. અમારે તો માત્ર દરેક મશીન રૂ. ૨૨૦ માં વેચી નાખવાના છે વળી અમારા પાને
ચોડાજ છે. માટે તુરતજ લખો.

Tele. No. 41117.

V. R. MASTER,

97, B, Sakli Street, Byculla, &
BOMBAY, 8.

નાના બેઠમાં રણછોડ સાગર, રત્નતળાવ
વગેરે અનેક તળાવો છે અને મોરલીમનોદડનું
મંદિર, નીલકંઠ મહાદેવ, પંદ્રેશ્વર વગેરે અનેક
મંદિરો છે. રણછોડસાગર સુંદર ઘાટોવાળું
આંધ્રિયું તળાવ છે.

આ બેઠમાં મુખ્ય બે રથાન છે (૧)
રણછોડજીનું મંદિર અને (૨) શંખોદાર.
રણછોડજીનું મંદિર
દારકાના મંદિર જેવું
શિખરબંધ મંદિર
નથી પણ પુષ્પિમાર્ગ-
ની હવેલીઓ પેઠે
સાદા ઘર જેવો પણ
વિશાલ મહેલ છે.
બેઠમાં ફરતા કોટ-
વાળા વિશાલ ચોક-
માં બે અને નથુ
માળના પાંચ મહેલો
છે. આ મહેલમાં
દાખલ થવા માટે
ગાયકવાડ સરકારને
કર આપવો પડે છે.
દારકા પેઠે દેવનું
ચરણસ્પર્શ કરવા
માટે જ્ઞાત્યા દેવને
રત્નન કરાવવા માટે
પણ કર આપવો પડે.

છે. કોટની અંદર, અંદરના દરવાજામાં યજ્ઞમીઠા
પૂર્વ તરફ જતાં ગમણી જાણીએ કૃષ્ણભગવાનનો
મહેલ છે. પછી ઉત્તર તરફ પ્રભુમંજી, પછી
રણછોડજી, પછી ત્રિવિક્રમજી, એથી આગળ
પુરુષોત્તમજી, તેની દક્ષિણ બાજુએ દેવકીજી,
પછી ગ્રામવજીનું મંદિર છે. કોટની દક્ષિણ
પાસે પશ્ચિમ તરફ અંબાજીનું મંદિર અને તેની

પૂર્વે ગરુડજી બીરાજે છે. વચ્ચે નાનું ચોગાન
છે. રણછોડજીના મહેલની બાજુએ સત્યભામા
અને જાંબુવતીનો મહેલ છે. પૂર્વ તરફ સાક્ષી-
ગોપાલનું મંદિર છે અને ઉત્તરે રક્ષિમણી અને
રાધાના મહેલો છે. જાંબુવતીના મહેલમાં
લક્ષ્મીનારાયણનું મંદિર છે. અને રક્ષિમણીના
મહેલમાં ગોવર્ધનનાથજીનું પણ મંદિર છે. આ

મહેલોમાં કૃષ્ણ ભગ-
વાનનો મહેલ સૌથી
વિશાલ છે. અહીં
કોટારજીની સામગ્રી-
માં ઘણું ખર્ચ થાય
છે. રાત દિવસ મળા-
ને ૧૩ વખત ભોગ
ધરાવાય છે, સમા
મમાનાં દર્શન થાય
છે. નવ આરતી ઉતરે
છે. રક્ષિમણી, જાંબુ-
વતી, સત્યભામા અને
રાધા ચારેના બંડારો
જુદા છે. અને
બંડારોના માલીકો-
બ્રહ્મચારીઓ જુદા
છે આ રાણીઓના
બંડારોમાં તેઓ
ચમ્પેલી સામગ્રી બધા
દેવો પાસે જાય છે.

અને હવે એ ધગવેલી સામગ્રીનો યાત્રાળુઓને
પ્રસાદ મળે છે.

શંખોદાર—બેઠ ગામ તો નાનું છે.
ગામના કૃષ્ણ મહેલથી દોઢ મૈદ ઉપર શંખ-
તળાવના કાઠા ઉપર શંખ નારાયણનું જીવું
અને નવું મંદિર છે. શંખનારાયણનું મંદિર એ
મત્સ્યાવતારનું મંદિર છે જે કે નારાયણની મૂર્તિ-

અમારા આવતા અંકથી

—શરુ થશે—

રા. કનૈયાલાલ મુનશી દ્વારા

—ભગવાન

કૌટિલ્ય—

[એક ઐતિહાસિક નવલકથા]

શાસ્ત્રી ને શાસ્ત્રી, આર્થાવત ને ઉદ્ધારનાર
રાજ્યકર્તા, પદ ભગવાન કૌટિલ્યના જીવન
ને સમગ્રી રાજરમત ભરી, સાહસ,
પ્રેમ ને શૌર્યની અદ્ભુત નવલકથા
શરુ કરવામાં આવશે, માટે આજેજ આદક
થાવો.

લખો:

‘ગુજરાત’ કાર્યાલય.

૧૧૧, એસ્પેનેડ રોડ, કોટ, મુંબાઈ ૧.

ના શરીરમાં દશ અવતારની મૂર્તિઓ છે અને દાયમાં શંખ છે. શંખનારાયણના નવા મંદિરની બાંધણી જુના જેવી છે અને જુનાની બાંધણી દારકાંના રણજોડજીના મંદિર જેવી પણ નાના ઘાટની છે. નવું મંદિર સવાસો વર્ષ પહેલાં કચ્છના રાવે બંધાયું છે. જુનું મંથુકાળનું હશે. બાકી દંતકથા તો એવી છે કે સત્યયુગમાં બેટના ઋષિઓને પીડતાં શંખાસુર દૈત્ય અને મત્સ્યાવતાર વચ્ચે યુદ્ધ થયું, તેમાં શંખાસુરનો ભંગવાને નાશ કર્યો અને એ પ્રસંગના સ્મરણમા શંખનારાયણનું મંદિર બંધાયું.

બેટમાં પણ પરિક્રમા કરવામાં આવે છે. અને બેટ જતાં કે ત્યાથી વળતાં જતીજીઓ ગોપીતળાવ જાય છે. ગોપીતળાવ બેટના રસ્તામાંજ દારકાંથી ૧૩ મૈલ છે.

ગોપીતળાવની માટી તેજ ગોપીચંદન; યાત્રાજીએ ગોપીચંદનના ગોળાઓ તળાવમાંથી હાથે કાઢીને કે દારકાંમાંથી વેચાંતો જોઈ જાય છે. અહીં એક નાનું ગામ છે. સાં ધર્મશાળાઓ છે. પામે ગોપીનાથનું મંદિર, મહાપ્રજુજીને, બેટકા અને રાધાકૃષ્ણનાં મંદિરો છે.

આ પ્રમાણે લોકો દારકાંની યાત્રા કરે છે. પશ્ચિમનું એ મહાધામ કહેવાય છે, ધણા જુના કાળમાં કદાચ કાકીઆવાડના જંગલો કાપી, છેક છેડે જતાં આ બેટમાં કોઈ રૂંસાણુઓનાં કે રૈવમૂર્તિઓનાં દર્શન થતા હશે. પછી ભારતકાળમાં ધણુવ યાદવોએ પોતાનું યાણ કાકીઆવાડના જંગલી લોકોને તથા જંગલી જાનવરોને વશ કરી આ બેટમાં નાખ્યું. પણ યાદવો લાંબો વખત ટક્યા નહીં અને

ઝાડને નામે ફળ વહેંચાવાનો સમય ચાલ્યો ગયો!!

જમાનો ટૂંક વિરોધતા-ઉત્તમતા-સગવડતા અને નવિનતા માગે છે. પીતાંબરની તેજ પદ્ધતિ છે, અને તેટલાજ માટે થોડા વખતમાં હજારો આહુકો પીતાંબર મીઠાઈવાળાના નામ અને કામની એકી અવાજે પ્રસંસા કરે છે. કારણ કેનાથી અજાણ્યું છે??

-- કોહીનુર હલવો --

અસલ સીકા છાપ રજીસ્ટર્ડ સર્વિસી ચડીયાતો છે, અને એકલા હલવાનાં બાકસો કહાડનાર પીતાંબર છે, હુનીઆના દરેક ભાગમાં વખણાય છે.

બાકસ કીમત: રૂ. ૦.૨૫, ૦.૫૦, ૧.૦૦, ૨.૦૦, અને રૂ. ૪ સુધી.

બહારગામ વી. પી. યી મોકલવામાં આવે છે.

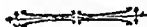
મીઠાઈની ઉત્તમતા માટે સોનાના ચાંદા મેળવનાર પાચોનીઅર--

પીતાંબર આણંદજી મીઠાઈવાલા.

હુલેશ્વર-મુંબાઈ.

કરી એ સ્થાન જગદી દોડાના હાથમાં ને
પ્રધુ. ગુનેના, સામ્રાજ્યકાળે ને રકેદગુપ્તે
ગિરિનગર (જુનાગઢ)માં સુદર્શન તળાવને કાંઠે
વેળુવમંદિર બંધાવ્યું તે પરમજ્ઞાગર્થત રામને
આ જુના તીર્થમાં-દારકાંધીએ ભૂગવાન
‘કુલગુની’ યાદગીરીમાં ‘વેળુવમંદિર’ બંધાવ્યું
હોય એ સમવિત છે. રકેદગુપ્તના મરણ પછી
આ ભૂમિએ કેક વારોદેરા જોયા. તેમાં
ગિરિનગરના મંદિરની નીશાનીએ નથી મળતી
તો દારકાંધું મંદિર જીવતું રહ્યું હોય એમ
માનવાનું કારણ નથી. પણ પ્રાચીનથી ગુજરાતના
મોલકાંધીઓના સમયમાં ગુજરાતી સ્થાપત્યના
એ સુવર્ણયુગમાં દારકાંધીશનું નવું મંદિર
બંધાવ્યું અને આ જુના તીર્થે નવી પ્રતિષ્ઠા
પ્રાપ્ત કરી-અક્ષયત પાછળથી મંદિરમાં સુધાગ
વધારા-જીર્ણોદ્ધાર, વગેરે થયું, હશે પણ મુખ્ય
ચોજના કાયમ રહી અને ધીમે ધીમે આ
તીર્થની કીર્તિ વધતી ગઈ. દારકાંધીશના હાલના
મંદિરની બાંધણી મોલકાંધીઓના કાળનીજ
લાગે છે. આ જુના તીર્થને નવો મહિમા
દેણે ચલાવ્યો એ મહત્ત્વ છે. જવાબ

આપવા માટે કર્યા સાધનો નથી. હાલનું
મંદિર અને એમાંની તથા બેટની મૂર્તિઓ
વગેરે જોતાં એમ લોકે થાય છે કે કદાચ
રામાનુજ મતના પ્રકાશ લોકોએ કે સાધુઓએ
આ જુના તીર્થમાં ગુજરાતના સોલંકી રાજ-
ઓની સહાયથી પોતાના પૂજ્ય દેવની સ્થાપના
કરી-અતિ જુના, ગુપ્તકાળના મુદ્રેરનો જીર્ણોદ્ધાર
કર્યો હોય તો એ સંભવિત છે. દેવોનાં નામો
વગેરે રામાનુજ મતનાં જણાય છે. ગુજરાતના
રાજાઓએ આ રીતે પોતાના રાજ્યને મેલી
ધાર્મિક પ્રતિષ્ઠા મળતી જોઈ, મદદ પણ કરી
હોય. આ લોકે બરાબર હોય તો બારમા
શતકમાંજ દારકાંધી નવી રચના થઈ હોવી
જોઈએ. પછી તો ગુજરાતમાંથી રામાનુજનું
જોર ફીણ થઈ ગયું અને આ મંદિરો સાધા-
રણ પુજારીઓના હાથમાં પડી ગયાં. શંકરા-
ચાર્યે પણ પોતાની ગાદી જમાવી. એમાં
દારકાંધે પહેલેથી અનેક વારોદેરા જોયા, પણ
એ પશ્ચિમનું મહાધામ ગયું અને અત્યારે
પણ એક વખત યાત્રા કરી આવવા
ચોખ્ખે છે.

કેસંટ બામ

સહન ન થઈ શકે તેવા સખત માથાનો, કમરનો દુઃખાવો, સંધીવા,
વાયુરોગ, ફાંવનો દુઃખાવો, ખાંસી, ધરતી વગેરે ઉપર ધોળા અક્સીર
પ્રધાન કેસંટ બામના અસરકારક ગુણોને લીધે “કેસંટ બામ
આજ દરેક વર્ષે યથા સર્વ ઘરોમાં જાણીતો છે.” વગેરે.

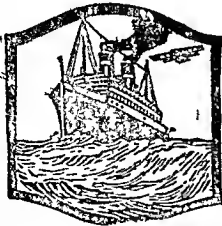
દૈનિક ૫ આના દરેક કેમીસ્ટ દુઝીસ્ટ વેચે છે
એન્ટ-એ. એચ. નાસરની કંપની,

મીન્સેસ રોડ, મુંબઈ.

કોઈ પણ જાતની તકલીફ લીધા વગર પાસપોર્ટ કઢાવવા અમારું શીરનામું
ટેલીગ્રાફીક એજન્સી] નોંધી લેવા :— [COLONIAL

ઇસમાઇલબાઇ વાહીદ

પેસેન્જર એજન્ટ

૧. ધોખીતલાવ, સ્પેસલકોઝ કોર્ટની બાબુમાં.
પોષ્ટ નં ૨ મુંબઇ,

મુંબઇથી દરીઆની મુસાફરીએ જનારા પેસેન્જરો-
ને પાસપોર્ટ તથા સ્ટીમરની ટીકટ વીગેરેનો બંદોબસ્ત
કરી સારી સગવડે સ્ટીમર ઉપર ચઢાવી આપવામાં
આવશે. આફ્રીકાથી મુંબઇ આવતા પેસેન્જરોને
મુંબઇમાં રહેવા માટે ઇમેક્ટ્રીક લાઇટવાળું હવાદાર
મકાન ઉપર લખેલા ઠેકાણે રાખવામાં આવ્યું છે. હાંદુ

તેમજ મુસલમાન પેસેન્જરોને જુદી જુદી સગવડ કરી આપવામાં આવશે.

પ્રાન્ય-રેશન રોડ,
સુરત.

પ્રાન્ય-રેશનની બાબુમાં
નવસારી.

તા. ૬. આફ્રીકા જનારને કંઈ પણ કમીશન લીધા વગર ટીકટ ખરીદી આપવામાં
આવશે. અને સ્ટીમર ઉપરે ત્યાં લગી રહેવાની જગા મફત મળશે.

‘ઝેનિથ’ દ્રાક્ષાસવ.

૮ ઝેનિથ દ્રાક્ષાસવ પ્રસિદ્ધ આયુર્વેદિક પદ્ધતિથી શાસ્ત્રીકત બનાવવામાં આવેલ છે.
આના સેવનથી ક્ષયની પ્રથમાવસ્થા, દમ, ખાંસી, તેમજ છાતીનાં દરદો, સળેખમ,
અશ્મી, અછરણ, બંધકોષ, છારીયા ઝોડકાર, આગ્નપીત, ઉલ્ટી, કંધરોગ વિગેરે
તદન મટી જાય છે. તેમજ નાનાં બચ્ચાંઓને ઉકાટીયા ઉપર ધણોજ સારે.
ફાયદો આપે છે. પીવામાં ધણુંજ લીજ્જતદાર છે. તેમજ આના નિયુક્ત મેવનથી
દસ્ત સાફ આવે છે ને કકડીને ભુખ લાગે છે, પાચનશક્તિ વધારે છે અને અનપર
શ્ચી ઉત્તમ કરે છે. રાત્રીએ મુતી વખતે “ઝેનિથ દ્રાક્ષાસવ” પીધાથી જીંધ
સારી આવે છે અને સવારે ઉઠતાં કામ કરવાને ઉત્સાહ ને જોમ રહે છે.

ધી ઝેનિથ કેમિકલ વર્કસ,

આરબ બીલ્ડીંગ, લુહાર ચાલ, મુંબાઇ નં ૨.

